

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 8999

CALL. No. Sa8Km / G.N.B

~~D3204~~ 20

Parts 10, 11, 12

(Sauptika, Stri, Sānti)

50.8 Km
G.N.B.

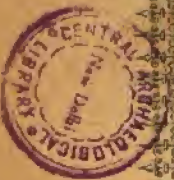
॥ अथ श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वप्रारंभः॥

pts. 10, 11 & 12 Suptika, Stei and Sante Patva.

13500

1417

1417

50.8 Km
G.N.B.

U.S. AIR FORCE
17th AFWS NSHHL

Doc. No. 8999

Date 23-7-57

Call No. 898K

G.N.B

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ वेदव्यासायनमः ॥ पूर्वस्मिन्पर्वण्यथांशोऽकुटुंबनाशमनुस्वयमपिनइपतीत्युक्तं इदानीं परधर्मात्तु गोब्राह्मणस्तदभ्यपिनियतमर्कमकरोतीत्युच्यते ततस्तेसाहितावीराइत्यादिनासौप्तिकपर्वणि ततःदुर्योधनेनसेनापत्येऽश्वत्थामोऽभिषेकानंतरं तेअश्वत्थामकृपाचार्यकृतवर्मायाःशिविराभ्यासांशिविरनिकटस्थदेहां आसाद्यबाहाव्स्विमुच्यन्वविशंतितियोजना ॥ १ ॥ २ ॥
 ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैव नरोत्तमम् ॥ देवीसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ॥ संजयउवाच ॥ ततस्तेसहितावीराःप्रयातादक्षिणामुखाः ॥ उपास्तमनवेलायांशिविराभ्यासमागताः १ विमुच्यवाहांस्त्वरिताभीताःसमभवंस्तदा ॥ गहनंदेशमासाद्यप्रच्छन्नान्यविशंतते २ सेनानिवेशमभितोनातिदूरमवस्थिताः ॥ निरुतानिशितैःशस्त्रैःसमंतात्क्षतविक्षताः ३ दीर्घमुष्णंचनिःश्वस्यपांडवानेवर्चितयन् ॥ श्रुत्वाचनिनदंघोरंपांडवानांजयैषिणाम् ४ अनुसारभयाद्धीताःप्राङ्मुखाःप्राद्वन्पुनः ॥ तेमुहूर्ततितोगत्वाश्रंतवाहाःपिपासिताः ५ नाष्टुप्यंतमहेष्वासाःक्रोधामर्षवशंगताः ॥ राज्ञोवधेनसंतप्तामुहूर्तसमवस्थिताः ६ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ अश्रद्धेयमिदंकर्मकृतंभीमेनसंजय ॥ यत्सनागायुतप्राणःपुत्रोममनिपातितः ७ अवध्यःसर्वभूतानांवज्रसंहननोद्युवा ॥ पांडवैःसमरेपुत्रोनिहतोममसंजय ८ नदिष्टमभ्यतिक्रांतुंशक्यंगावल्गणेनैः ॥ यत्समेत्यरणेपाथःपुत्रोममनिपातितः ९ अद्रिसारमयंवृनंहृदयंममसंजय ॥ हतंपुत्रशतंश्रुत्वायन्नदीर्णसहस्रघा १० कथंहिदृष्टमिथुनंहतपुत्रंभविष्यति ॥ नह्यंपांडवेयस्यविपयेवस्तुमुत्सहे ११ कथंराज्ञःपितामृत्वास्वयंराजाचसंजय ॥ प्रेष्यभूतःप्रवर्तयंपांडवेयस्यशासनात् १२ आज्ञाप्यपृथिवींसर्वांस्थित्वाभुर्दैनिसंजय ॥ येनपुत्रशतंपूर्णमेकेननिहतंमम १३ कृतंसत्यंवचस्तस्यविदुरस्यमहात्मनः ॥ अकुर्वतावचस्तेनममपुत्रेणसंजय १४ कथमस्यभविष्यामिप्रेष्यभूतोदुरंतकृत ॥ कथंभीमस्यवाक्यानिश्रोतुंशक्यामिसंजय १५ अधर्मेणहतेतातपुत्रेदुर्योधनेमम ॥ कृतवर्माकृपोद्रौणिःकिमकुर्वतसंजय १६ ॥ संजयउवाच ॥ गत्वातुबावकाराजन्नातिदूरमवस्थिताः ॥ अपश्यंतवनंधोरंनानादुमलतावृतम् १७ तेमुहूर्तंतुविश्रम्यलब्धतोयैर्हयोत्तमैः ॥ सूर्यास्तमनवेलायांसमासेदुर्महद्भनम् १८ नानाष्टगणैर्जुष्टंनानापक्षिगणावृतम् ॥ नानादुमलताच्छन्नंनानाव्यालनिषेवितम् १९ नानातोयैःसमाकीर्णंनानापुष्पोपशोभितम् ॥ पद्मिनीशतसंछन्नैनीलोत्पलसमायुतम् २० प्रविश्यतद्वनंधोरंवीक्षमाणाःसमंततः ॥ शाखासहस्रसंछन्नंन्यग्रोधंवदहशुस्ततः २१ उपेत्यतुतदाराजन्यग्रोधंतैमहारथाः ॥ ददृशुर्द्विपदांश्रेष्ठाःश्रेष्ठतंवेव नस्पतिम् २२ तेऽवतीर्यरथेभ्यश्चविप्रमुच्यचवाजिनः ॥ उपस्पृश्ययथान्यार्यसंख्यामन्वासतप्रभो २३ ततोस्तंपर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्तेदिवाकरे ॥ सर्वस्यजगतोधात्रीशर्वरीसमपद्यत २४ ग्रहनक्षत्रताराभिःसंपूर्णाभिरलंकृतम् ॥ नभोऽंशुकमिवाभातिप्रेक्षणीयंसमंततः २५ इच्छयातोप्रवल्मतियेसत्वारान्निचारिणः ॥ दिवाचराश्वयेसत्वास्तेनिद्रावशमागताः २६

U 9 11

बलाः केवलया कृष्या जीवंति एवं पुरुषकारो देवमपेक्षते देवं तु नातीव पुरुषकारापेक्षमिति भावः ५ एतदेवाह उत्पानमिति देवस्य प्रधानस्योत्पानं पुरुषकारो न्यर्थं भवति तथाऽनुत्पानमुत्पानहीनं देवमपि न्यर्थमिति पक्षद्वयं सर्वत्र व्यवहस्यति तत्र पूर्वपक्षः श्रेयानित्यर्थः ६ द्वयोरानुकूल्यं श्रेष्ठतरमित्याह सुदृष्टमिति ७ देवं बलवदिति शेषः यतः स्वयमपि पुरुषकारं विनाऽपि प्रवर्तते फलं दातुमिति शेषः । तर्हि किं पुरुषकारेणेत्याशंक्याह प्राज्ञाहति पुरुषापराधनिवृत्तिमात्रं तत्फलमित्यर्थः ८ विवेष्टं तः प्रवृत्ताद्वृत्तं ते लोकदृष्टयेत्यर्थः ९ । १०

११ । १२ कर्मोक्तत्वाद्दुःखपश्येदित्यपि प्रायशोऽस्ति १३ दुर्लभोऽनुलभो चेष्टावानुलभतेति श्रुत्येव न लभते इत्युक्तं मात्रमित्यर्थः १४ । १५ यदिति दक्षोर्निघटानयतीति भावः १६ अदक्षस्तु पर
प्रयत्नाजिह्वेन जीवन्नपि भोक्तुमेवायं संपद्यो नार्जयिष्यति निघट इत्याह कृत्वेति १७ एतदेव वाक्ययोः साहित्यं अन्यथा वा तयोरेव तदालंबनेन १८ एतदेव स्पष्टयति हीनमिति पुरुषकारेण हीनं

उत्थानं च मनुष्याणां दक्षाणां देववर्जितम् ॥ अफलं दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितम् ११ तत्रालसामनुष्याणामियमव्ययमनस्विनः ॥ उत्थानं ते विगर्हति प्राज्ञानां तत्र
रोचते १२ प्रायशो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि ॥ अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म पश्येन्महाफलम् १३ चेष्टामकुर्वन्नुलभते यदि किंचिदहच्छया ॥ योवानुलभते कृत्वा दु
र्दशा तावुभावपि १४ शक्नोते जीवितुं दक्षो नालसः सुखमेव धत्ते ॥ दृश्यते जीवलोकेऽस्मिन्दक्षाः प्रायोहितेषिणः १५ यदि दक्षः समारंभात् कर्मणो नाश्रुते फलम् ॥ ना
स्य वाच्यं भवेत्किंचिच्छब्दव्यवाधिरच्छति १६ अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विंदति विधितः ॥ स तु वक्तव्यतां याति द्वेष्यो भवति भूयशः १७ एवमेतदनादृत्य वर्तते य
स्त्वतोऽन्यथा ॥ स करोत्यात्मनो नार्थानेषु बुद्धिमतानयः १८ हीनपुरुषकारेण यदि देवेन वा पुनः ॥ कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् १९ हीनपुरुषकारे
ण कर्म त्विह न सिद्ध्यति ॥ देवतेभ्यो न मस्कृत्य यस्त्वर्थान् सम्यगीहते २० दक्षो दाक्षिण्यसंपन्नो न समो धैर्यं विहन्यते ॥ सम्यगीहा पुनरियं यो वृद्धानुपसेवते २१ आपृ
च्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः ॥ उत्थायोत्थाय हि स दाप्रष्टव्या वृद्धसंभताः २२ ते स्मयो मे परं भूलंतं मूलसिद्धिरुच्यते ॥ वृद्धानां वचनं श्रुत्वा योऽभ्युत्थानं प्र
योजयेत् २३ उत्थानस्य फलं सम्यक्तदासलभतेऽचिरात् ॥ रागाक्रोधाद्व्याल्लोभाद्योऽर्थानि हतिमानवः २४ अनीशश्चावमानो च स शीघ्रं भ्रश्यते श्रियः ॥ सोऽयं
दुर्योधनेनाथो लब्धेनादीर्घदर्शिनः २५ असमर्थः समारब्धो मुहत्वादविचिंतितः ॥ हितवृद्धिना दृष्ट्यसंभ्रं व्यासाद्युभिः सह २६ वार्यमाणोऽजरो द्वैरपांडवैर्गुणवतैः ॥
पूर्वमप्यतिदुःशीलो न धैर्यं कर्तुमर्हति २७ तपत्यर्थे विपन्ने हि मित्राणां न कृतं वचः ॥ अनुवर्तमानं हेयं तु त्वयं पापपूरुषम् २८ अस्मानप्यनयस्तस्मात्प्राप्तोऽयं दारुणो
महान् ॥ अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता २९ बुद्धिश्चित्तयते किंचित्स्वश्रेयो नावबुध्यते ॥ मुह्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो जनाः ३० तत्रा
स्य बुद्धिर्विनश्यस्तत्र श्रेयश्च पश्यति ॥ ततोऽस्य मूलकार्याणां बुद्ध्यानि श्रित्य वै बुधाः ३१ तेऽप्रष्टव्या यथा ब्रूयुस्तत्कर्तव्यं तथा भवेत् ॥ त्वयं घृतराष्ट्रं च गंधारी
च समेत्यहं ३२ उपपृच्छामहे गत्वा विदुरं च महाभारतम् ॥ तेषां स्तुतवैर्यच्छ्रेयो नः समनंतरम् ३३ तदस्माभिः पुनः कार्यमिति मे नैष्ठिकी मतिः ॥
अनारंभा तु कार्याणामर्थः संपद्यते क्वचित् ३४

देवोत्थानमफलं भवेदेव हीनपुरुषकारस्योत्थानमपि तस्मात्तद्व्यामभ्युत्थातव्यमित्यर्थः १९ कर्मदेवं फलितमाह देवतेभ्य इति २० ईहा विवृणोति सम्यगिति २१ । २२ योगेऽलब्धलाभे
२१ । २४ अनीशः अजितचित्तः अवमानो परमवजानन् २५ । २६ । २७ तपति संतापं प्राप्नोति भीमममोहः सन् २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

३५ ॥ इति सौप्तिके पर्वणि नीलकंठीये भारवभावदीपि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ अ ॥ ॥ रूपस्येति १ । २ । ३ सर्वोत्थानमित्यत्र सर्वः आत्मानमिति च्छेदः संघिरार्थः ४ । ५ योगेऽसुखाय
६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ हेमो जेह कृतवर्मन् एकमेव सर्वो धनं रूपं स्वयं वचसि अनादरं सूचयति १२ अकृतवर्मत्वात् अवसरानुरोधात् हृदयमिममं शांतिं बुद्धिर्न रोचते इत्यर्थः १३ । १४ । १५

कृते पुरुषकारे तु येषां कार्यं न सिद्ध्यति ॥ देवेनोपहतास्ते तु नात्र कार्या विचारणा ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
॥ संजय उवाच ॥ रूपस्य वचनं श्रुत्वा धर्मार्थं सहितं शुभम् ॥ अश्वत्थामा महा राजदुःखशोकसमन्वितः १ दह्यमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा ॥ क्रूरं मनस्ततः
कृत्वा तावुमौ प्रत्यभाषत २ पुरुषे पुरुषे बुद्धिर्याया भवति शोभना ॥ तुष्यंति च पृथक् सर्वे प्रज्ञया ते स्वयास्वया ३ सर्वो हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमतम् ॥ सर्वस्या
त्मा बहुमतः सर्वाऽऽत्मानं प्रशंसति ४ सर्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता ॥ परबुद्धिर्च निर्दिष्टां प्रशंसति चासकृत् ५ कारणांतरयोगेन योगे येषां समागतिः ॥
अन्योन्येन च तुष्यंति बहुमन्यंति चासकृत् ६ तस्यैव तु मनुष्यस्य सासा बुद्धिस्तदा तदा ॥ कालयोगे विपर्यासं प्राप्या न्योन्यं विपद्यते ७ विचित्रत्वाच्चित्तानां मनु
ष्याणां विशेषतः ॥ चित्तवैकल्यमासाद्य सासा बुद्धिः प्रजायते ८ यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि ॥ भैषज्यं कुरुते योगात्प्रशमार्थमिति प्रभो ९ एवं कार्य
स्य योगार्थं बुद्धिर्बुद्धिर्मानवाः ॥ प्रज्ञया हि स्वयायुक्तास्तं च निर्दिष्टा मानवाः १० अन्यथा यो विनम्योऽबुद्ध्या भवति मोहितः ॥ मध्येऽन्यथा जरायां तु सोऽन्यो रोचयते मतिं
११ व्यसनेनामहायोरं स बुद्धिं चापिता दृशीम् ॥ अवाप्य पुरुषो भोजकुरुते बुद्धिं वैकृतम् १२ एकस्मिन्नेव पुरुषे सासा बुद्धिस्तदा तदा ॥ भवत्यकृतधर्मत्वात्सातस्यैव
नरोचते १३ निश्चित्य तु यथा प्रज्ञां यामर्तिसाधु पश्यति ॥ तया प्रकुरुते भावं सातस्योद्योगकारिका १४ सर्वो हि पुरुषो भोजसाध्वेतदिति निश्चितः ॥ कर्तुं भारभतेऽप्री
तो मरणादिषु कर्मसु १५ सर्वे हि बुद्धिमाज्ञाय प्रज्ञां वापि स्वकारिणः ॥ चेष्टते विविधां चेष्टां हितमित्येव जानते १६ उपजाता व्यसन जायेय मद्यमतिर्मम ॥ युवयोस्तां
प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीं १७ प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्मता सुविधाय च ॥ वर्णवर्णं समाधत्ते हे वैकुण्ठगुणभाग्गुणम् १८ ब्राह्मणे वेदमग्र्यं तु क्षत्रिये तेज उत्तमम् ॥
दाक्ष्यं वैश्यं च शूद्रे च सर्ववर्णानु कूलताम् १९ अदां तो ब्राह्मणोऽसाधुर्निस्तेजाः क्षत्रियोऽधमः ॥ अदक्षोर्निघटते वैश्यः शूद्रश्च प्रतिकूलवान् २० सोऽस्मि जातः कूले श्रेष्ठे
ब्राह्मणानां सुपूजिते ॥ मंदभाग्यतयाऽस्येतं क्षत्रधर्ममबुद्धितः २१ क्षत्रधर्मं विदित्वाऽहं यद्ब्राह्मण्यमाश्रितः ॥ प्रकुर्यां सुमहत्कर्म न मे तत्साधु संमतम् २२ धारयं
श्च धनुर्दिव्यं दिव्यान्वस्त्राणि चाहवे ॥ पितरं निहर्तद्वा किं तु वक्ष्यामि संसदि २३ सोऽहमद्यथा कर्मक्षत्रधर्ममुपास्यतम् ॥ गंताऽस्मि पदवीं राज्ञः पितुश्चापि महात्म
नः २४ अद्य स्वप्नं यांति पांचाला विश्वस्ता जितकाशिनः ॥ विमुक्तयुग्यकवचाहर्षेण च समन्विताः २५

१६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ विदित्वा आश्रित्य च

दि ब्राह्मण्यं संप्रति सन्तु रामादिरूपं सुमहत्कर्म कुर्यात्तन्मे साधु संमतं न अकलंचितस्य क्षत्रधर्मस्य निर्वाहोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः २२ । २३ गंतास्मि गमिष्यामि पदवीं नाप्युपयम् २४ । २५

म.भा.टी. १६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। इति सौप्तिके पर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीये विनृतायोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ दिष्टयेति १। ३

॥ ३ ॥ जयमत्वाऽऽत्मनश्चैव श्रान्ता व्यायामकर्षिताः ॥ तेषां निशि प्रसुप्तानां सुस्थानां शिविरेस्वके २६ अवस्कंदं करिष्यामि शिविरस्याद्यहुक्करम् ॥ तानवस्कंद्य शिविरे प्रेतभूतविचेतसः २७ सूदयिष्यामि विक्रम्य मघवानि वदानवान् ॥ अद्य तान्संहितान्सर्वान् घृष्टपुष्टपुष्टप्ररोगमान् २८ सूदयिष्यामि विक्रम्य कक्षं दीप्तहवानलः ॥ निहत्य चैव पांचालान् शांतिं लब्ध्वाऽस्मि सत्तम २९ पांचालेषु भविष्यामि सूदयन्नद्य संयुगे ॥ पिनाकपाणिः संकुद्धः स्वयं रुद्रः पशुष्विव ३० अद्याहं सर्वपांचालान् निहत्य च निरुष्य च ॥ अर्दयिष्यामि संहरोरेण पांडुसुतांस्तथा ३१ अद्याहं सर्वपांचालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीम् ॥ प्रहृत्यैकैश्च शस्तेषु भविष्याम्यनृणः पितुः ३२ दुर्योधनस्य कर्णस्य भीष्मसैन्ययोरपि ॥ गमयिष्यामि पांचालान् पदवीमद्यदुर्गमाम् ३३ अद्य पांचालराजस्य घृष्टपुष्टस्यैव निशि ॥ नचिरात्रमथिष्यामि पशोरिव शिरो बलात् ३४ अद्य पांचालपांडूनां शयितानां तन्मज्जां निशि ॥ खड्गेन निशितेनाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ३५ अद्य पांचालसेनां तान् निहत्य निशि सौप्तिके ॥ कृतकृत्यः सुखी चैव भविष्यामि महामते ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिमंत्रणायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ रुपडवाच ॥ दिष्टयाते प्रतिकर्तव्ये मतिर्जातियमच्युत ॥ नत्वांवारयितुं शक्तेव ज्ञपाणि रपि स्वयम् १ अनुयास्यावहेत्वा तु प्रभाते संहिता भूभौ ॥ अद्य रात्रौ विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वजः २ अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सात्वतः ॥ परानभिमुखं यांति रथावास्थाय दंशितौ ३ आवाभ्यां सहितः शून्यश्वो निहंता समागमे ॥ विक्रम्य रथिनां श्रेष्ठपांचालान्सपदानुगान् ४ शक्तस्त्वमसि विक्रम्य विश्रमस्वानिशा मिमाम् ॥ चिरं ते जाग्रतस्तात स्वपताव भ्रिशामिमाम् ५ विश्रांतश्च विनिद्रश्च स्वस्थचितश्च मानदा ॥ समेत्य समरे शत्रून् च विष्यसि न संशयः ६ न हि त्वारथिनां श्रेष्ठं प्रष्टुं हीतवरायुधं ॥ जेतुं मुत्सहते शश्वदपि देवेषु वासवः ७ रुपेण सहितं यांतं गुप्तं च कृतवर्मणा ॥ कोद्रौर्णिगुधिसंरब्धं यो धयेदपि देवराट् ८ ते वयं निशि विश्रांता विनिद्रा विगतज्वराः ॥ प्रभातायारज्यां वै निहनिष्याम शात्रवान् ९ तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न संशयः ॥ सात्वतोऽपि महेश्वासी नित्यं युद्धेषु कोविदः १० ते वयं संहितास्तात सर्वान् शत्रून् समागतान् ॥ प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलाम् ११ विश्रमस्व त्वमव्यग्रः स्वपचे मां निशां सुखम् ॥ अहं च कृतवर्मा च त्वां प्रयांतं नरोत्तमम् १२ अनुयास्यावसहितौ धन्विनौ परतापनौ ॥ रथिने त्वरया यांति रथमास्थाय दंशितौ १३ सगत्वा शिविरे तेषां नाम विश्राव्य चाहवे ॥ ततः कर्ताऽसि शत्रूणां युद्धघतां कदंनं महत् १४ कृत्वा च कदंनं ते प्रांभाते विमलेऽहनि ॥ विहरस्व यथा शक्रः सूदयित्वा महासुरान् १५ त्वं हि शक्नोरे जेतुं पांचालान् वरूथिनीम् ॥ दैत्यसेनां भिक्नुद्धः सर्वदानवसूदनः १६ मया त्वां सहितं संख्ये गुप्तं च कृतवर्मणा ॥ न सहते विभुः साक्षाद् ज्ञपाणि रपि स्वयम् १७

निहंता निहनिष्यति ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७

१८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

नचाहं समरे तात कृतवर्मानं चैव हि ॥ अनिर्जित्यरणे पांडून्नचयास्यामि कर्हिंचित् १८ इत्वा च समरे कुद्धां पंचालान् पांडुभिः सह ॥ निवर्तिष्यामहे सर्वे हतावास्वर्गं गावयम् १९ सर्वोपायैः सहा यास्ते प्रभाते वयमाहवे ॥ सत्यमेतन्महाबाहो प्रव्रवीमि तवानघ २० एवमुक्तस्ततो द्रौणिर्मातुलेन हितं वच ॥ अब्रवीन्मातुलं राजन् क्रोधसंरक्तलोचनः २१ आतुरस्य कुतो निद्रानरस्यामर्षितस्य च ॥ अर्षांश्चितयतश्चापिकामयानस्य बाणुनः ॥ तदिदं समनुप्राप्तं पश्य मेऽप्यचतुष्टयम् २२ पश्य भागचतुर्थो मे स्वप्रमदाय नाशयेत् ॥ किं नाम दुःखं लोकेऽस्मिन्पितुर्वधमनुस्मरन् २३ हृदयं निर्दहन्मेऽद्य रात्र्याहानि न शम्यति ॥ यथा च निहतः पापैर्गपितामविशेषतः २४ प्रत्यक्षमपि ते सर्वं तन्मे मर्माणि कृतं तति ॥ कथं हि माह शोलोके मुहूर्तमपि जीवति २५ द्रौणो ह तेति यद्वाचः पंचालानां शृणोम्यहम् ॥ घृष्टपुष्टमहत्त्वा तु नाहं जीवितुमुत्सहे २६ समे पितुर्वधाद्ध्यः पांचाला ये च संगताः ॥ विलापो भग्नसकथस्य यस्तुराज्ञो मया श्रुतः २७ स पुनर्हृदयं कस्य कूरस्यापि निर्दहेत् ॥ कस्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामश्रुनावजेत् २८ नृपते भग्नसकथस्य श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ॥ यश्चायं मित्रपक्षो मे मयि जीवति निर्जितः २९ शोकं मे वर्धयत्येषवारिवेग इवार्णवम् ॥ एकाग्रमनसो मेऽद्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ३० वासुदेवार्जुनाभ्यां च तानहं परिरक्षितान् ॥ अविषह्य तमात्मन्ये महर्द्रेणापि सत्तम ३१ नचापिशक्तः संयतुं कोपमेतं समुत्थितम् ॥ तं न पश्यामि लोकेऽस्मिन् यो मां कोपां निवर्तयेत् ३२ तथैव निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमतामम ॥ वार्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे परामवः ३३ पांडवानां च विजयो हृदयं दहतीवमे ॥ अहं तु कदंनं कृत्वा शत्रूणां मद्यसौप्तिके ॥ ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिमंत्रणायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ रुपडवाच ॥ शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः पुरुषोऽनियतं द्वियः ॥ नालं वेदयितुं कृत्स्नो धर्माध्याविति मेमतिः १ तथैव तावन्मेधावी विनयं यो न शिक्षते ॥ नच किंच न जानाति सोऽपि धर्मार्थनिश्चयम् २ चिरं ह्यपि जडः शूरः पांडितं पर्युपास्य हि ॥ न स धर्मांश्चिजानातिदर्वी सूपरसानिव ३ मुहूर्तमपि तं प्राज्ञः पांडितं पर्युपास्य हि ॥ क्षिप्रं धर्मांश्चिजानाति जिह्मा सूपरसानिव ४ शुश्रूषुस्त्वेवमेधावी पुरुषोऽनियतं द्वियः ॥ जानीयादागमान्सर्वान् ग्राह्यं च न विरोधयेत् ५ अनेयस्त्वमानीयो दुरात्मा पापपूरुषः ॥ दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहुपापकम् ६ नाथवंतं तु सुहृदः प्रातिषेधंति पातकात् ॥ निवर्तते तु लक्ष्मीवात्रालक्ष्मीवात्रिवर्तते ७ यथा द्युच्चैव चैव कथं क्षिप्तचित्तो नियम्यते ॥ तथैव सुहृदाश्च कथो न शक्यस्त्ववसीदति ८ तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वान् कर्मपापकम् ॥ प्रज्ञां संप्रतिषेधंति यथा शक्ति पुनः पुनः ९ सकल्याणे मनः कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना ॥ कुरु मे वचनं तात येन पश्चात्तप्यसे १० सादृश्लोकः १३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

शुश्रूषुरिति दुर्मेधाः मूढः अनियतेति च्छेदः १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

स.भा.टी.

॥ ४ ॥

नवधः पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः ॥ तथैवापास्तशस्त्राणां विमुक्तयवाजिनाम् ११ येच ब्रूयुस्तवास्मीति येच स्युः शरणागताः ॥ विमुक्तमूर्धजा येच येचा
पिह तवाहनाः १२ अद्यस्वस्थंति पंचाला विमुक्तकवचाविभो ॥ विश्वस्तारजनी सर्वप्रेता इव विचेतसः १३ यस्ते पातदवस्थानां द्रुह्येत पुरुषोऽनुजुः ॥ व्यक्तं
सनरके मज्जे दगाधे विपुलेऽप्युवे १४ सर्वास्त्रविदुर्पालोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्वतः ॥ न च ते जातु लोके स्मिन्सुखमपि किलिषम् १५ त्वंपुनः सूर्यसंकाशः श्वभूत
उदितेरवो ॥ प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधिशास्त्रवान् १६ असंभावितरूपं हित्वा यिकर्म विगर्हितम् ॥ शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम १७ ॥ अश्वत्थामो
वाच ॥ एवमेव यथाऽऽत्थत्वं मातुलेहन संशयः ॥ तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः १८ प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवतां चापि सन्निधौ ॥ न्यस्तशस्त्रो मम पिता
घृष्टघृष्टेन पातितः १९ कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनां वरः ॥ उत्तमे व्यसने मग्नो हतो गांडीवधन्वना २० तथा क्रांतनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः ॥ शिखं
दिनं पुरस्कृत्य हतो गांडीवधन्वना २१ धूरिश्च वामहेष्यासस्तथा प्रायमतो रणे ॥ क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः २२ दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदयार
णे ॥ पश्यतां भूमिपालानां अधर्मेण निपातितः २३ एकाकी बहोभिस्तत्र परिवर्धमहारथैः ॥ अधर्मेण न रव्याग्रो भीमसेनेन पातितः २४ विलापो भग्नसक्यस्य यो मेरा
ज्ञः परिश्रुतः ॥ वार्तिकाणां कथयतां समेममणि कृतंति २५ एवं चाधर्मिकाः पापाः पांचालाभिन्नसेतवः ॥ तानेवं भिन्नमर्यादान् किं भवान्न विगर्हति २६ पितृहंतृ न हं
हत्वा पांचालान्निशि सौप्तिके ॥ कामं कीटः पतंगो वा जन्म प्राप्य भगवामिवै २७ त्वरेचाहमनेनाद्ययदिदं मेचि कीर्षितम् ॥ तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखम्
२८ न स जातः पुमाँ लोके कश्चिन्न स भविष्यति ॥ यो मे व्यावर्तयेदेतं वधेते पां कृतां मतिं २९ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराज द्रोण पुत्रः प्रतापवान् ॥ एकांते यो
जयित्वा श्वान् प्रायादभिमुखः परान् ३० तम ब्रूतां महात्मानो भोजशारदताडुभौ ॥ किमर्थं स्यंदनो युक्तः किंच कार्यं चि कीर्षितम् ३१ एकसाधं प्रयातौ स्वस्त्वया सह
नरर्षभ ॥ समदुःखसुखौ चापि नावांश्चि कृतमर्हसि ३२ अश्वत्थामा तु संक्रुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन् ॥ ताम्भ्यां तथ्यं तथाऽऽचरुयौ यदस्यात्मा चि कीर्षितम् ३३ इत्था
शतसहस्राणि यो धानां निशितैः शरैः ॥ न्यस्तशस्त्रो मम पिता घृष्टघृष्टेन पातितः ३४ तंतथैव हनिष्यामि न्यस्तधर्माणमद्य वै ॥ पुत्रं पांचालराजस्य पापपापेन
कर्मणा ३५ कथंचन हतः पापः पांचाल्यः पशुवन्मया ॥ शस्त्रेण विजितां लोकां प्राप्नुयादिति मे मतिः ३६ क्षिप्रं सन्नद्धकवचौ सखज्जावातकार्मुकौ ॥ मामास्थाय
प्रतीक्षेतां रथवयौ परंतपौ ३७ इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रायादभिमुखः परान् ॥ तमन्वगात् पुरा जनकतवर्मा च सात्वतः ३८

हराणां २९।२९।३०।१८।२९।३०।३१ एकसाधं प्रयातौ स्वयं एकसाधिर्येन प्रयत्नवंतौ स्वः अस्तेर्लटउतस्य द्विवचनम् ३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८

॥ ४ ॥

३९।४० इति सौप्तिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ द्वारदेशे इति १।२।३।४ वज्राः महासर्पाः अंगदकूरा येन तं अग्निज्वाला व्याप्तमुत्कृष्टमित्यर्थः ५
ते प्रयाता व्यरोचंत परानभिमुखास्त्रयः ॥ हूयमाना यथायज्ञे समिद्धा हव्यवाहनाः ३९ ययुश्चाशि विरंते पांसं प्रसुतजनं विभो ॥ द्वारदेशं तु संप्राप्य द्रोणिस्तस्थौ
महारथः ४० ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रोणिगमने पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ द्वारदेशे ततो द्रोणिमवस्थितमवेक्ष्य
तौ ॥ अकुर्वतां भोजकपौ किं संजय वदस्व मे १ ॥ संजय उवाच ॥ कृतवर्माणमामं व्यकृपंचसमहारथः ॥ द्रोणिर्मन्युपरीतात्मा शिविर्द्वारमागमत २ तत्र भूतं
महाकार्यं चंद्रार्कसदृशयुतिम् ॥ सोऽपश्यद्भारमाश्रित्य तिष्ठंतलो महर्षणम् ३ वसानं चर्मवैयाघ्रं महारुधिरविस्त्रवम् ॥ कृष्णाजिनोत्तरासंभ्रं नागयज्ञोपवीतिनम्
४ बाहुभिः स्वायतैः पीनैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ वद्वांगदमहासर्पं ज्वाला माला कुलाननम् ५ देशाकरालवदनं व्यादितास्यं भयानकम् ॥ नयनानां सहस्रैश्च विचि
त्रैरभिभूषितम् ६ नैव तस्य वपुः शक्यं प्रवक्तुं वेष एव च ॥ सर्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटयुरपि पर्वताः ७ तस्यास्य नासिकाभ्यां च श्रवणाभ्यां च सर्वशः ॥ तेभ्यश्चाक्षि
सहस्रेभ्यः प्रादुरासन्महाचिपः ८ तथा तेजो मरीचिभ्यः शंखचक्रगदाधराः ॥ प्रादुरासन्महर्षी केशाः शतशोऽथ सहस्रशः ९ तदस्य हुतमालोक्य भूतलोकभयंकरम् ॥
द्रोणिरव्यथितो दिव्यैरस्त्रवर्षैरवाकिरत् १० द्रोणिमुक्ताच्छरास्तास्तु तदूतं महदग्रसत् ॥ उदधेरिव वार्यो धान्पावको वडवामुखः ११ अग्रस्तांस्तथामू
तं द्रोणिना प्रहितान् शरान् ॥ अश्वत्थामा तु संप्रेक्ष्य शरौवास्तान्निरर्थकान् १२ रथशक्तिमुोचासौ दीप्तामग्निशिखामिव ॥ सातमाहत्य दीप्ताग्रास्थशक्तिरदीयत्
१३ युग्मांते सूर्यमाहत्य महोल्के वदिवच्युता ॥ अथ हेमत्सरुं दिव्यं खड्गमाकाशवर्चसम् १४ कोशात् समुद्रवर्हा शुबिलादीप्तमिवोरगम् ॥ ततः खड्गं रंध्रीमानमू
ताय प्राहिणोत्तदा १५ सतदासाधभूतं वैबिलेन कुलवद्ययौ ॥ ततः सकुपितो द्रोणिरिद्रकेतुनिभागदाम् १६ ज्वलंतो प्राहिणोत्तस्मै भूतं तामपि चाग्रसत् ॥ ततः
सर्वायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः १७ अपश्यत् कृतमाकाशमनाकाशं जनार्दनैः ॥ तदद्भुतं तमं दृष्ट्वा द्रोण पुत्रो निरायुधः १८ अब्रवीदसि तं तः कृपवाक्यमनुस्म
रन् ॥ ब्रुवतामप्रियं पथ्यं सुहृदान् शृणोतियः १९ स शोचत्यापदं प्राप्य यथाऽहमतिवर्षतौ ॥ शास्त्रद्वान् विद्वान्धर्ममतीत्याजिघांसति २० स पथः प्रच्युतो धर्मात्कु
पथे प्रतिहन्यते ॥ गोब्राह्मणं पक्षी पुंसं रुमां तुर्गुरोस्तथा २१ हीनप्राणजं घाते पुंसु भो तो स्थितेषु च ॥ मत्तोन्मत्तप्रमत्ते पुनश्चाणि च पातयेत् २२ इत्येवं गुरु
भिः पूर्वमुपदिष्टं नृणां सदा ॥ सोऽहमुक्तम्यपंथानं शास्त्रदृष्टं सनातनम् २३ अमार्गेणैव मारम्य घोरामापदमागतः ॥ तां चापदं घोरतरां प्रवदंति मनीषिणः २४
यदुद्यम्य महत्कृत्यं भयादपि निवर्तते ॥ अशक्तश्चैव तत्कर्तुं कर्मशक्तिबलादिह २५ न हि देवा द्वारी यो वै मानुषं कर्म कथ्यते ॥ मानुष्यं कुर्वतः कर्मयदि देवान्न सिध्यति २६
नयनानां सहस्रैरित्यनेनालौकिकत्वं दर्शितम् १६।३७।८।९।१०।११।१२ रथशक्तिपर्व १९ युग्मांते मियुनरां शरैरेति वार्तिका १४।१५।१६।१७ अनाकाशं निरवकाशं १८।१९
अतिवर्षाति क्रम्य तौ तयोः कृपकृतवर्मणोर्वाक्यमिति शेषः शास्त्रद्वान् अवध्यस्वेन शास्त्रज्ञात्वात् सत्त्वोत्पत्तिशास्त्रमुक्तं २०।२१।२२।२३।२४।२५।२६

सपथः प्रच्युतो धर्माद्विपदं प्रतिपद्यते ॥ प्रतिज्ञानं ह्यविज्ञानं प्रवदंति मनीषिणः २७ यद्दारम्यक्रियां काचिद्वयादिह निवर्तते ॥ तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं मांसमुप
स्थितम् २८ नहि द्रोणमुतः संख्ये निवर्तत कथंचन ॥ इदंच सुमहदूतं देवदंडमिदं यत् २९ न चैतदभिजानामि चित्तयत्रापि सर्वथा ॥ भुवं येयमधर्मैः प्रवृत्ता
कलुषामातिः ३० तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय कल्पते ॥ तदिदं देवविहितं मम संख्ये निवर्तनम् ३१ नान्यत्र देवादुद्यंतमिह शक्यं कथंचन ॥ सोऽहमद्यम
हादेवं प्रपद्ये शरणं विभुम् ३२ देवदंडमिमं घोरं सहिमेनाशयिष्यामि ॥ कपर्दिनं देवदेवमुपापतिमनामयम् ३३ कपालमालिनं रुद्रं भगनेत्रहरं हरम् ॥ सहिदेवो व्य
गादेवं स्तपसा विक्रमेण च ॥ तस्माच्छरणमभ्येमि गिरिशं शूलपाणिनम् ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिचितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥
॥ संजय उवाच ॥ एवं संचितं विधातु द्रोणपुत्रो विज्ञापते ॥ अवतीर्य रथोपस्थाद्देवं प्रणतः स्थितः १ ॥ द्रौणिरुवाच ॥ उग्रं स्थाणुं शिवं रुद्रं शर्वं भीमानमी
श्वरम् ॥ गिरिशं वरदं देवं भवमावनमीश्वरम् २ शितिकंठमजं शुक्रं दक्षकृतुहरं हरम् ॥ विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुपापतिं ३ इमं शानवासिनं दत्तं महागणपतिं वि
भुम् ॥ खट्वांगधारिणं रुद्रं जटिलं ब्रह्मचारिणम् ४ मनसा सुविशुद्धेन दुष्करेणाल्पचेतसा ॥ सोऽहमात्मोपहारेण यक्ष्ये त्रिपुरघातिनम् ५ स्तुतं स्तुत्यं स्तुयमा
नममो घं कृत्वा ससम् ॥ विलोहितं नीलकंठमसह्यं दुर्निवारणम् ६ शक्रं ब्रह्मसृजं ब्रह्मब्रह्मचारिणमेव च ॥ व्रतवंतं तपोनिष्ठमनंतं तपतां गतिम् ७ बहुरूपं गणा
ध्यक्षं चक्षुषं पारिपदप्रियम् ८ धनाध्यक्षं क्षितिमुखं गौरीहृदयवल्लभम् ९ कुमारपितरं पिंगोत्रं धोतमवाहनम् ॥ तनुवाससमत्पुत्रमुपाभूषणतत्परम् १० परंपरे
भ्यः परमं परं रस्माद्विद्यते ॥ इष्वस्रोत्तमभर्तारं दिगंतं देशरक्षिणम् ११ हिरण्यकवचं देवं चंद्रमौलिं विभूषणम् ॥ प्रपद्ये शरणं देवं परमेष्ठिनं सभाधिना १२ इमां चे
दापदं घोरां ताराम्यद्य सुदुष्कराम् ॥ सर्वभूतोपहारेण यक्ष्येऽहं युधिनाशुचिम् १३ इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा योगात्सुकर्मणः ॥ पुरस्तात्कांचनीं विदीप्रादुरासी
न्महात्मनः १४ तस्यां विद्यां तदाराजं श्वित्रभानुरजायत ॥ सदिशो विदिशः खंच ज्वालाभिरिव पूरयन् १५ दीप्तास्यनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजाः ॥ रत्न
चित्रांगदधराः समुद्यतकरास्तथा १६ द्वीपशैलप्रतीकाः प्रादुरासन्महामणाः ॥ श्वराहो रूपाश्च हयगोमायुगोमुखाः १७ ऋक्षमार्जारवदनाव्याघ्रद्वीपि
मुखास्तथा ॥ काकवक्राः प्लवमुखाः शुक्लवक्रास्तथैव च १८ महाजगरवक्राश्च हंसवक्राः शितप्रभाः ॥ दार्वाघाटमुखाश्चापि चापवक्राश्च भारत १९ कूर्मनक
मुखाश्चैवाशिशुमारमुखास्तथा ॥ महामकरवक्राश्च तिमिवक्रास्तथैव च २० हरिवक्राः कौचमुखाः कपोतमुखास्तथा ॥ पारावतमुखाश्चैव महोदराः २१
२० पाणिकर्णाः सहस्राक्षस्तथैव च महोदराः ॥ निर्मासाः काकवक्राश्च श्येनवक्राश्च भारत २१

३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६ उग्रमुखाः मंदूकवक्राः १७ दार्वाघाटः पक्षिविशेषः १८। १९। २०। २१

२२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८ बृहत्क्षोभाः मेघानि अंडाः वृषणाः पिंडिकाः जानुनोरधः पश्चाद्भागश्च ये पाते बृहच्छेफांडपिंडि

तथैवाशिरसो राजनः ऋक्षवक्राश्च भारत ॥ प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालावर्णास्तथैव च २२ ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्रज्वलद्रोमचतुर्भुजाः ॥ मेघवक्रास्तथैवान्ये तथा ह्यगमु
खारूप २३ शंखाभाः शंखवक्राश्च शंखवर्णास्तथैव च ॥ शंखमालापरिकराः शंखध्वनिममस्वनाः २४ जटाधराः पंचशिखास्तथा मुंडाः कशोदराः ॥ चतुर्दंष्ट्राश्च
तुर्जिह्वाः शंकुकर्णाः किरीटिनः २५ मौजीधराश्च राजेन्द्रतथा कुंचितमूर्धजाः ॥ उष्णीषिणो मुकुटिनश्चारुवक्राः स्वलंकृताः २६ पद्मोत्पलापीडधरास्तथा मुकुटधा
रिणः ॥ माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽस्य सहस्रशः २७ शतघ्नीव ब्रह्मस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ॥ भुशुंडीपाशहस्ताश्च दंडहस्ताश्च भारत २८ पृष्ठे पुवक्षे पुवध्याश्च
त्राणोत्कटास्तथा ॥ सध्वजाः सपताकाश्च सघंटाः सपरश्वधाः २९ महापाशोद्यतकरास्तथा लघुडपाणयः ॥ स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पोच्छ्रितकिरीटिनः ३०
महासर्पांगदधराश्च त्राभरणधारिणः ॥ रजोध्वजाः पंकदिग्धाः सर्वेऽग्रावरक्षजः ३१ नीलांगाः पिंगलांगाश्च मुंडवक्रास्तथैव च ॥ मेरीशं खट्वांगं श्वझरानकगो
मुखान् ३२ अवादयन् पारिपदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ॥ गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथाऽपरे ३३ लघयंतः प्लवंतश्च वल्गंतश्च महारथाः ॥ धावंतोजवनामुंडाः
पवनोद्भूतमूर्धजाः ३४ मत्ता इव महानागा विनदंतो मुहुर्मुहुः ॥ सुभीमाघोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः ३५ नानाविरागवसनाश्च त्रिमाल्यानुलेपनाः ॥ रत्नचित्रां
गदधराः समुद्यतकरास्तथा ३६ हंतारो द्विपतांशूराः प्रसह्यासह्यविक्रमाः ॥ पातारोऽसृग्मसौधानां मांसत्रकृतभोजनाः ३७ चूडालाः कर्णिकाराश्च प्रहृष्टाः पिठरोद
राः ॥ अतिहस्वातिदीर्घाश्च प्रलंबाश्चातिभैरवाः ३८ विकटाः काललंबोष्ठा बृहच्छेफांडपिंडिकाः ॥ महार्हना नाविकटामुंडाश्च जटिलाः परे ३९ सर्पकुण्डलक्षत्रायां
कुर्युस्ते महीतले ॥ उत्सहेरं श्ये हंतं भूतग्रामं चतुर्विधम् ४० ये च वीतभयानित्यं हरस्य भुक्तुं सहाः ॥ कामकारकरानित्यं त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वराः ४१ नित्यानंद
प्रमुदिता वागीशा वीतमत्सराः ॥ प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं येन यास्यंति वै समयम् ४२ येषां विस्मयतो नित्यं भगवान्दर्भमिह रं ॥ मनोवाक्कर्मभिर्भुक्तैर्नित्यमाराधितश्च ये
४३ मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान्पातिपुत्रानिवौरसान् ॥ पिवंतोऽसृग्मसाश्चान्ये कुद्वा ब्रह्मद्विपांसदा ४४ चतुर्विधात्मवं सोमं ये पिवंति च सर्वदा ॥ श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा
च दमेन च ४५ ये समाराध्य शूलं कंभवसायुज्यमागताः ॥ यैरात्मभूते भगवान्पार्वत्या च महेश्वरः ४६ महाभूतगणैर्भुक्ते भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ नानावादित्रहासितक्षे
डितोत्कुप्राजितैः ४७ संत्रासयंतस्ते विश्वमश्वत्थमानमभ्ययुः ॥ संस्तुवंतो महादेवभाः कुर्वाणाः सुवर्चसाः ४८ विवर्धयिष्वो द्रौणिर्महिमानं महाभयनः ॥ जिज्ञासमा
नास्तत्तेजः सौप्तिकं च दिदृक्षुः ४९ भीमोऽग्रपरिचालात् शूलपट्टिशपाणयः ॥ घोररूपाः समाजगुभूतसंवाः समंततः ५०

काः २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४ चतुर्विधात्मवं सोमं अन्नरूपं लतारसरूपं अमृतं चंद्रमंडलं चक्रं द्वाध्यात्मविपज्ञाधिदेवाधिलोकस्य देवतारूपा इत्यर्थः ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०

११ । ५१ । ५२ ततःसौम्येनसोमदैवत्येनमंत्रेण । आप्यायस्वसमेतुतेविश्वतःसोमवृष्ण्यं । मवावाजस्यसंगये इत्येनमंत्रेण आत्मानंशरीरंउपहारंहविष्यंउपाहरत्उपसादितवान् यंत्रार्पणं
हेसोम त्वंआप्यायस्व कथं तेत्वांप्रतिविश्वतःसर्वात्मनावृष्ण्यंवृष्णेरीश्वरस्याविमोवस्थानंशरीरंरूपमविशतु ततश्चेतनशरिरेणाप्यायितस्त्वंसंगयेसंमवाजस्यवीर्यस्यदातामव कर्मणिपक्षी वाजं

जनयेयुर्भयंयेस्मन्त्रैलोक्यस्यापिदर्शनात् ॥ तान्प्रेक्षमाणोऽपिव्यथानचकारमहाबलः ५१ अथद्रौणिर्घनुष्पाणिर्बद्धगोधांगुलिप्रवान् ॥ स्वयमेवात्मानात्मानमुप
हारमुपाहरत् ५२ घनंपिसमिधस्तत्रपवित्राणिसिताःशराः ॥ हविरात्मवतश्चात्मातस्मिन्भारतकर्मणि ५३ ततःसौम्येनमंत्रेणद्रोणपुत्रःप्रतापवान् ॥ उपहारंम
हामन्युरथात्मानमुपाहरत् ५४ तंरुद्रौद्रकर्माणैरौद्रैःकर्मभिरच्युतम् ॥ अभिष्टुत्यमहात्मानमित्युवाचकृतांजलिः ५५ ॥ द्रौणिरुवाच ॥ इममात्मानमद्याहंजा
तमांगिरसेकुले ॥ स्वप्रौजुहोभिभगवत्प्रतिगृह्णीष्वमांवलं ५६ भवद्वत्तयामहदिवपरमेणसमाधिना ॥ अस्यामापदिविश्वात्मघुपाकुर्मितवाग्रतः ५७ त्वयिसर्वा
णिभूतानिसर्वभूतेषुचासिवे ॥ गुणानांहिप्रधानानामेकत्वंत्वयितिष्ठति ५८ सर्वभूताश्रयविमोहविभूतमवस्थितम् ॥ प्रतिगृह्णामादिव्यद्यशक्याःपरमेया ५९
इत्युक्त्वाद्रौणिरास्थायतांविदीक्षितपावकम् ॥ संत्यज्यात्मानमारुहकृष्णवर्त्मन्युपाविशत् ६० तभूर्ध्वबाहुनिश्छेदद्वाहविरुपस्थितम् ॥ अब्रवीद्भगवान्साक्षान्म
हादेवोहसन्निव ६१ सत्यशौचाजर्वत्यागैस्तपसानियमेनच ॥ क्षांत्याभक्त्याचष्ट्याचडुद्ध्याचवचसातथा ६२ यथावदहमाराद्धःकृष्णेनाह्निष्टकर्मणा ॥ तस्मा
दिष्टतमःकृष्णादन्योममनविद्यते ६३ कुर्वतातातसमानंत्वांचजिज्ञासतामया ॥ पांचालाःसहसागुतामायाश्चबहुशःकृताः ६४ कृतस्तस्यैवसमानःपांचालानरक्ष
तामया ॥ अभिभूतास्तुकालेननैषामद्यास्तिजीवितम् ६५ एवमुक्त्वामहात्मानंभगवानात्मानस्तनुम् ॥ आविवेशददौचास्मैविमलंखड्गमुत्तमम् ६६ अथाविष्टोभ
गवताभूयोज्ज्वालतेजसा ॥ वेगवांश्चाभवदुद्धेदेवसृष्टेनतेजसा ६७ तमदृश्यानिभूतानिरक्षांसिचसमाद्रवन् ॥ अभितःशशिविरंयातंसाक्षादिवेश्वरम् ६८
॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेपर्वणिद्रौणिकृतशिवाचनेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ तथाप्रयातेशिविरंद्रोणपुत्रेमहारथे ॥
कच्चित्पथभोजश्चभयातौनव्यवर्तताम् १ कच्चित्रारितौक्षुद्रैरक्षिभिर्नोपलक्षितौ ॥ असह्यमितमन्वानौननिवृत्तौमहारथौ २ कच्चिदुन्मथ्यशिविरंहत्वासोमकपां
डवान् ॥ दुर्योधनस्यपदवींगतौपरमिकारणे ३ पंचालैर्निहतौवीरौकच्चितुस्वपताक्षितौ ॥ कच्चिताभ्यांकृतंकर्मतन्ममाचक्ष्वसंजय ४ ॥ संजयउवाच ॥
तस्मिन्प्रयातेशिविरंद्रोणपुत्रेमहात्मानि ॥ कृपश्चकृतवर्माचशिविरद्वार्यतिष्ठताम् ५ अश्वत्थामातुतौदृष्ट्वायत्नवंतौमहारथौ ॥ प्रहृष्टःशनैराजन्निदंवचनम्
ब्रवीत् ६ यत्तौभवंतौपर्याप्तौसर्वक्षत्रस्यनाशने ॥ किंपुनर्योधशेषस्यप्रसुप्तस्यविशेषतः ७

मवप्रापय भूमासावित्यस्यरूपं ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ ॥ इति सौप्तिके पर्वणि नीलकंठीये मारुतमावहीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
तथेति १ कच्चिन्नोपलक्षितावित्यत्र कच्चिदित्यावर्धते २ । ३ पांचालैः पूर्वनिहतौ संवौ स्वपताक्षिद्वयोपावस्वपतांचालानां कर्मवधाख्यतांश्चाकच्चित्कृतमितिसंबंधः ४ । ५ । ६ । ७

वायुर्वामाप्तेतिशेषः ८९ उद्देशज्ञोष्टष्टुष्टुस्यलक्षः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ पादाष्टीलैः पादग्रंथिभिः पाद्विजैरित्यर्थः २४

अहंप्रवेक्ष्येशिविरंचरिव्यामिचकालवत् ॥ यथानकश्चिदपिवाजीवन्मुच्येतमानवः ८ तथाभवद्दद्यांकार्यस्यादितिमेनिश्चितामतिः ॥ इत्युक्त्वाप्राविशद्रौणिःपा
थानांशिविरंमहत ९ अद्वारेणाभ्यवस्कंद्यविहायभयमात्मनः ॥ सप्रविश्यमहाबाहुर्दृशेज्ञश्चतस्यह १० घृष्टुष्टुस्यनिलयंशनैरभ्युपागमत् ॥ तेषुकृत्वामह
त्कर्मश्रान्ताश्चबलवद्वणे ११ प्रसुप्ताश्चैवविष्वस्ताःसमेत्यपरिधाविताः ॥ अथप्रविश्यतद्वेश्मघृष्टुष्टुस्यभारत १२ पांचाल्यंशयनेद्रौणिरपश्यत्सुप्तमंतिकात् ॥
क्षौमावदातेमहतस्पर्द्धास्तरणसंवृते १३ माल्यप्रवरसंयुक्तेषूपैशूणश्चवासिते ॥ तंशयानंमहात्मानंविस्त्रब्धमकुतोभयम् १४ प्राबोधयतपादेनशयनस्थंमही
पते ॥ संयुध्यचरणस्पर्शादुत्थायरणदुर्मदः १५ अभ्यजानादमेयात्माद्रोणपुत्रंमहारथम् ॥ तमुत्पतंतंशयनादश्वत्थामामहाबलः १६ केशेष्वालभ्यपाणिभ्यानि
ष्पिपेपमहीतले ॥ सबलंतेननिष्पिष्टःसाध्वसेनचभारत १७ निद्रयाचैवपांचाल्योनाशकश्चेष्टितं तदा ॥ तमाक्रम्यपदाराजन्कंठेचोरसिचोभयोः १८ नदंतंवि
स्फुरंतंचपशुमारममारयत् ॥ तुदन्नखैस्तुसद्रौणिनातिव्यक्तमुदाहरत् १९ आचार्यपुत्रशस्त्रेणजहिमांमाचिरंकथाः ॥ त्वत्कृतसुकृतौल्लोकान्गच्छेयं द्विपदावर
२० एवमुक्त्वातुवचनंविरामपरंतपः ॥ सुतःपंचालराजस्यआक्रांतोबलिनाधुशम् २१ तस्याव्यक्तांतुतावाचंसंश्रुत्यद्रौणिरब्रवीत् ॥ आचार्यधातिनाल्लोकानसं
तिकुलपांसन २२ तस्माच्छस्त्रेणनिधनंत्वमर्हसिदुर्मते ॥ एवंबुवाणस्तंवीरं सिंहोमतमिवद्विपम् २३ मर्मस्वभ्यवधीतकुद्धःपादाष्टीलैःसुदारुणैः ॥ तस्यवीरस्य
शब्देनमार्यमाणस्यवेश्मनि २४ अयुध्यंतमहाराजस्त्रियोयेचास्यरक्षिणः ॥ तेदृष्ट्वाधर्षयंतं तमितिमानुषविक्रमम् २५ भूतमेवाध्यवस्यंतो नस्मप्रव्याहरन्भयात् ॥
तंतुतेनाभ्युपायेनगमयित्वायमक्षयम् २६ अध्यतिष्ठततेजस्वीरथंप्राप्यसुदर्शनम् ॥ सतस्यभवनाद्राजन्निष्क्रम्यानादयन्दिशः २७ रथेनशिविरंप्रायाजिघांसु
द्विषतोबली ॥ अपक्रातिततस्तस्मिन्द्रोणपुत्रेमहारथे २८ सहितैरक्षिभिःसर्वैःप्रणेदुर्योषितस्तदा ॥ राजानंनिहतंदृष्ट्वाभृशंशोकपरायणाः २९ व्याक्रोशन्क्षत्रि
याःसर्वेघृष्टुष्टुस्यभारत ॥ तासांतुतेनशब्देनसमीपेक्षत्रियर्षभाः ३० क्षिप्रंचसमनहंतकिमेतदितिचाबुक्त्वा ॥ स्त्रियस्तुराजन्वित्रस्ताभारद्वाजंनिरीक्ष्यताः ३१
अब्रुवन्दीनकंठेनक्षिप्रमाद्रवतेतेतैव ॥ राक्षसोवामनुष्योवानेनंजानीमहेवयम् ३२ हत्वापांचालराजानंरथमारुह्यतिष्ठति ॥ ततस्तेयोधमुत्स्यात्सहसापर्यवारयत्
३३ सतानापततःसर्वानरुद्रास्त्रेणव्यपोथयत् ॥ घृष्टुष्टुमंचहत्वासतंश्चैवास्यपदानुगान् ३४ अपश्यच्छयनेसुप्तमुत्तमौजसमंतिके ॥ तमप्याक्रम्यपादेनकंठेचोर
सितेजसा ३५ तथैवमारयामासविनर्दतमरिदमम् ॥ युधामन्युश्चसंप्राप्तोमत्वातंरक्षसाहृतम् ३६ गदासुद्यम्यवेगेनहृदिद्रौणिमतडयत् ॥ तदभिदुल्यजग्राहक्षि
तौचैनमपातयत् ३७

विस्फुरंतं च पशुवत्तथैवैनममारयत् ॥ तथासवीरोहत्वातंततोऽन्यान्समुपाद्रवत् ३८ संसृप्तानेवराजेंद्रतत्रतत्रमहारथान् ॥ स्फुरतोविपमानांश्चशमितेवपशून्मुखे
३९ ततोनिस्त्रिंशमादायजघानान्यानृथक्पृथक् ॥ भागशोविचरन्मार्गानसिद्युद्विशारदः ४० तथैवगुल्मेसंप्रेक्ष्यशयानान्मध्यगौलिमकान् ॥ श्रान्ताव्य
स्तायुधान्सर्वानक्षणेनैवव्यपोथयत् ४१ योधानश्चानद्रिपांश्चैवप्राच्छिनत्सवरासिना ॥ रुधिरशितसर्वाङ्कालसृष्टइवांतकः ४२ विस्फुरद्भिश्चतैर्द्रौणिर्निस्त्रिं
शस्योद्यमेनच ॥ आक्षेपणेनचैवासेस्त्रिधारकोशितोऽभवत् ४३ तस्यलोहितरक्तस्यदीप्तखड्गस्युध्यतः ॥ अमानुषइवाकारोवभौपरमभीषणः ४४ येत्वजा
ग्रंतकोरव्यतेपिशब्देनमोहिताः ॥ निरीक्ष्यमाणाअन्योन्यंदृष्ट्वाहृष्टाप्रविविधयुः ४५ तद्रूपंतस्यतेदृष्ट्वाक्षत्रियाःशत्रुकार्षिणः ॥ राक्षसंमन्यमानास्तंतनयनानिन्य
मीलयन् ४६ सघोररूपोव्यचरत्कालवच्छिविरेततः ॥ अपश्यद्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्चसोमकान् ४७ तेनशब्देनवित्रस्ताधनुर्हस्तामहारथाः ॥ घृष्टयुग्मंहतं
श्रुत्वादौपदेयाविश्रापते ४८ अवाकिरन्शरवातैर्भारद्वाजमभीतवत् ॥ ततस्तेननिनादेनसंप्रबुद्धाःप्रमदकाः ४९ शिलीमुखेशिखंडीचद्रोणपुत्रंसमादयन् ॥
भारद्वाजस्तान्दृष्ट्वाशरवर्षाणिवर्षतः ५० ननादबलवन्नादंजिघांसुस्तान्महारथान् ॥ ततःपरमसंकुद्वग्पितुर्वधमनुसरन् ५१ अवरुह्यरथोपस्थात्त्वरमाणो
भिदुङ्ग्वे ॥ सहस्रचंद्रविमलंघृहीत्वाचर्मसंयुगे ५२ खड्गंचविमलंदिव्यंजातरूपपरिष्कृतम् ॥ द्रौपदेयानभिद्रव्यखड्गेनव्यधमद्वली ५३ ततःसनरशादूलःप्रति
विध्यमहाहवे ॥ कुक्षिदेशेऽर्धधाजन्सहतोन्यपतद्भुवि ५४ प्रासेनविद्धाद्रौणिस्तुतसोमःप्रतापवान् ॥ पुनश्चासिसमुद्यम्यद्रोणपुत्रमुपाद्रवत् ५५ सुतसो
मस्यसासितंवाहुंछित्वानरर्षभ ॥ पुनरप्याहनत्पार्श्वेसमिन्नहृदयोऽपतत् ५६ नाकुलिस्तुशतानीकोरथचक्रेणवीर्यवान् ॥ दोभ्योमुक्षिप्यवेगेनवक्षस्येनमता
डयत् ५७ अताडयच्छतानीकमुक्तचक्रंद्विजस्तुतः ॥ सविहृल्लोययौभूमिततोऽस्यापाहराच्छिरः ५८ श्रुतकर्मातुपरिधंघृहीत्वासमताडयत् ॥ अभिद्रव्यययौ
द्रौणिसव्येसफलकंभृशम् ५९ सतुतंश्रुतकर्माणमास्येजघ्नेवरासिना ॥ सहतोऽन्यपतद्भूमौविमूढोविकृताननः ६० तेनशब्देनवीरस्तुश्रुतकीर्तिर्भहारथः ॥ अ
श्वत्थामानमासाद्यशरवर्षैरवाकिरत् ६१ तस्यापिशरवर्षाणिचर्मणाप्रतिवार्यसः ॥ संकुंडलंशिरःकायात्प्राजमानमुपाहरत् ६२ ततोभीष्मनिहंतारंसहस्रैःप्रमद
कैः ॥ अहनत्सर्वतोवीरानानाप्रहरणैर्वली ६३ शिलीमुखेनचान्येनध्रुवोर्मध्येसमार्षयत् ॥ सतुकोधसमाविष्टोद्रोणपुत्रोमहाबलः ६४ शिखंडिनंसमासाद्यद्विधा
चिच्छेदसोऽसिना ॥ शिखंडिनंततोहत्वाकोधाविष्टःपरंतपः ६५

नाद्रकविंदवःउच्छलंतितेहिभिःप्रकारैरेवराकोशितोनपुस्वदेहस्यान्येनमहारादित्यर्थः

४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५

६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ पांडुसृजयान्नपोदवसंबंधिनःसृजयान्न पोदोगोत्रापस्यानिर्जययाश्चतान्वा ८० । ८१ । ८२ । ८३

प्रमदकगणान्सर्वानभिदुद्राववेगवान् ॥ यच्चशिष्टंविराटस्यबलंतुभृशमाद्रवत् ६३ दुपदस्यचपुत्राणांपौत्राणांसुहृदामपि ॥ चकारकदनंचोरंदृष्ट्वादृष्ट्वामहाबलः
६७ अन्यानन्यांश्चपुरुषानभिसृत्याभिसृत्यच ॥ न्यक्तंतदसिनाद्रौणिरसिमार्गविशारदः ६८ कालीरक्तस्यनयनारक्तमाल्यानुलेपनाम् ॥ रक्तावरधरामेकापाश
हस्ताकुटुंबिनीम् ६९ ददृशुःकालरात्रितेगायमानामवस्थिताम् ॥ नराश्वकुंजरान्पार्श्वेद्वेधाघोरैःप्रतस्थुपी ७० वहंतींविविधान्प्रेतान्पाशवद्वान्चिर्मूर्धजान् ॥
तथैवचसदाराजत्रयस्तशस्त्रान्महारथान् ७१ स्वप्नेसुप्तान्नयतींतांरात्रिष्वन्यासुमारिष ॥ ददृशुर्योधमुख्यास्तेग्रंतद्रौणिचसर्वदा ७२ यतःप्रभृतिसंग्रामःकुरु
पांडवसेनयोः ॥ ततःप्रभृतितांकन्यामपश्यन्द्रौणिमेवच ७३ तांस्तुदेवहतान्पूर्वपश्चाद्रौणिर्विपातयत् ॥ त्रासयन्सर्वभूतानिविनदन्भैरवान्तरवान् ७४ तदनु
स्मृत्यतेवीरादर्शनपूर्वकालिकम् ॥ इदंतदित्यमन्यंतदेवेनोपनिषाडिताः ७५ ततस्तेननिनादेनप्रत्युद्धतंधन्विनः ॥ शिविरेपांडवेयानांशतशोथसहस्रशः ७६
सोच्छिनत्कस्यचित्पादौजघनंचैवकस्यचित् ॥ कांश्चिद्विभेदपार्श्वेषुकालसृष्टइवांतकः ७७ अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्चनदाद्वैश्वभृशोत्कटैः ॥ गजाश्वमथितैश्चान्यैर्मही
वीर्याभिवत्प्रभो ७८ क्रोशतांकिमिदंकोऽयंकःशब्दःकिंनुकृतम् ॥ एवंतेषां तथाद्रौणिर्तंकःसमपद्यत् ७९ अपेतशस्त्रसन्नाहान्सन्नद्वान्पांडुसृजयान् ॥ प्राहि
णोन्मृत्युलोकायद्रौणिःप्रहरतांवरः ८० ततस्तच्छस्त्रवित्रस्ताउत्पतंतोभयातुराः ॥ निद्रांधानप्रसंज्ञाश्वतत्रतत्रानिलिलियरे ८१ ऊरुस्तंभघृहीताश्वकश्मला
भिहतौजसः ॥ विनदंतोभृशंस्तःसमासीदन्परस्परम् ८२ ततोरथपुनर्द्रौणिरास्थितोभीमानिःस्वनम् ॥ धनुष्पाणिःशरैरन्यान्प्रेषयद्वैयमक्षयम् ८३ पुनरुत्प
ततश्चापिद्वारादपिनरोतमान् ॥ शूरान्संपततश्चान्यान्कालरात्र्यैःयवेदयत् ८४ तथैवस्यंदनाग्रेणप्रमथन्सविधावति ॥ शरवर्षैश्चविविधैरवर्षच्छात्रांस्ततः ८५
पुनश्चसुविचित्रेणशतचंद्रेणचर्मणा ॥ तेनचाकाशघर्षेणतथाऽचरतसोऽसिना ८६ तथासाशिविरंतेषांद्रौणिराहवदुर्मदः ॥ व्यक्षोभयतराजेंद्रमहाहृदमिवद्विपः
८७ उत्पेतुस्तेनशब्देनयोधाराजन्चिचेतसः ॥ निद्रार्ताश्वभयात्तथैवधावंततस्ततः ८८ विस्वरंचुक्रुश्वान्येवहृदंतथाऽवदन् ॥ नचस्मप्रत्यपद्यंतशस्त्रा
णिवसनानिच ८९ विमुक्तेश्चाप्यन्येनाभ्यजानन्परस्परम् ॥ उत्पतंतोऽपतन्श्रान्ताःकेचितत्राभ्रमस्तदा ९० पुरीषमसृजन्केचित्केचिन्मूत्रंप्रसुमुबुः ॥
बंधनानिचराजेंद्रसांछेद्यतुरगाद्विपाः ९१ समंपर्यपतंश्चान्येकुर्वंतोमहदाकुलम् ॥ तत्रकेचित्रराभीताव्यलीर्यंतमहीतले ९२ तथैवतात्रिपतितानपिपन्ग
जवाजिनः ॥ तस्मिंस्तथावर्तमानैरक्षासिपुरुषर्षभ ९३ दृष्टानिव्यनदद्भुचैर्मुदाभरतसत्तम ॥ सशब्दःपूरितोराजन्भूतसंघैर्मुदायुतैः ९४ अपूरयदिशःसर्वा
दिवंचातिमहान्स्वनः ॥ तेषामार्तारवंशुत्वावित्रस्तामजवाजिनः ९५

८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५

१३। १७। १८ अमेजन्नाग्राण्यनमयन् अमुद्रनपरस्परंमर्दितवन्तः १९ अपिपन्नपिपन्न १००। १ कादिशीकाः मयहुताः २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४
मुक्ताःपर्यपतनराजन्मृद्वन्तःशिविरजनम् ॥ तैस्तत्रपरिधावद्विश्वरूपोदोरितरजः १५ अकरोच्छिविरतेपारजन्याद्विमुणेतमः ॥ तस्मिंस्तमसिसंजातेप्रभुताः
सर्वतोोजनाः १७ नाजानन्पितरःपुत्रान्मातृनमातरएवच ॥ गजोगजानतिकम्पानिर्मनुष्याहयाहयान् १८ अताडयंस्तथाऽभजंस्तथाऽमुद्रंश्चभारत ॥ ते
भग्नाःप्रपतन्तिस्मिन्प्रतश्चपरस्परम् १९ न्यपातयंस्तथाचान्यान्पातयित्वातदाऽपिपन्न ॥ विचेतसःसनिद्राश्चतमसाचावृतानराः १०० जघ्नुःस्वानेवतत्रा
थकालेनैवप्रचोदिताः ॥ त्यक्त्वाद्वाराणिचद्वारस्थास्तथागुल्मानिगौलिमकाः १ प्राद्वन्तयथाशक्तिकादिशीकाविचेतसः ॥ विप्रनष्टाश्चतेऽन्योन्यंनानजानंततथा
विभो २ क्रोशंतस्तातपुत्रेतिदोषहृतचेतसः ॥ पलायतादिशस्तेषांस्वानप्युत्सृज्यवांधवान् ३ गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रंदंततोजनाः ॥ हाहाकारंचकु
र्वाणाःपृथिव्याशिरतेपरे ४ तान्बुद्धारणमध्येऽसौद्रोणपुत्रोन्यवारयत् ॥ तत्रापरेवध्यमानामुहुर्मुहुश्चेतसः ५ शिविरान्निष्पतन्तिस्मश्रुत्रियाभयपीडिताः ॥
तांस्तुनिष्पतितान्स्वस्तान्शिविराज्जीवितैषिणः ६ कृतवर्माकृपश्चैवद्वारदेशेनिजप्रभुः ॥ विस्स्तयंत्रकवचान्मुक्तकेशान्कृतान्जलीन् ७ वेपमानान्क्षितौभीता
नैवकांश्चिदमुच्यताम् ॥ नामुच्यततयोःकश्चिन्निष्क्रान्तःशिविराद्दहिः ८ कृपश्चैवमहाराजहादिक्यश्चैवदुर्मतिः ॥ भूयश्चैवचिकीर्षितौद्रोणपुत्रस्यतौप्रियम्
९ त्रिपुदेशेषुददतुःशिविरस्यहुताशनम् ॥ ततःप्रकाशेशिविरैखङ्गनपितृन्दनः ११० अश्वत्थमामहाराजव्यचरत्कृतहस्तवत् ॥ कांश्चिदापततोवीरान्
परान्श्चैवधावतः ११ व्ययोजयतखड्गेनप्राणैर्द्विजवरत्तमः ॥ कांश्चिद्योधान्खड्गेनमध्येसंछिद्यवीर्यवान् १२ अपातयद्गोणपुत्रःसंरब्धस्तिलकाडवत् ॥ नि
नदद्विर्भूशायस्तैर्नराश्वद्विरदोतमैः १३ पतितैरभवकीर्णामेदिनीभरतर्षभ ॥ गानुषाणांसहस्रेषुहतेषुपतितेषुच १४ उदतिष्ठन्कंधानिवहन्पुत्रायचाप
तन् ॥ सायुधान्सांगदान्बाहून्विचकर्तृशिरांसिच १५ हस्तिहस्तोपमान्खड्गहस्तान्पादांश्चभारत ॥ पृष्ठाच्छिन्नान्पार्श्वच्छिन्नान्शिराश्छिन्नान्स्तथाऽपरान्
१६ समहात्माऽकरोद्ग्रीणिःकांश्चिन्नापिपराङ्मुखान् ॥ मध्यदेशेनरानन्यांश्चिच्छेदान्यांश्चकर्णतः १७ अंसदेशेनिहत्यान्यान्यान्कायेप्रवेशयच्छिरः ॥ एवंविचर
तस्तस्यनिघ्नतःसुबहुन्नरान् १८ तमसारजनीघोरावभौदारुणदर्शना ॥ किंचित्प्राणैश्चपुरुषैर्हतैश्चान्यैःसहस्रशः १९ बहुनाचगजाश्चैनभूरभूद्रीमदर्शना ॥
यक्षरक्षःसमाकीर्णैरथाश्वद्विपदारुणैः १२० कुक्षेनद्रोणपुत्रेणसंछन्नाःप्रापतन्भुवि ॥ आतृनन्येपितृनन्येपुत्रानन्येपिचुकुशुः २१ केचिदूतुर्नतःकुक्षेधार्तराष्ट्रैः
कृतंरणे ॥ यत्कृतंनःप्रसुप्तानारक्षोभिःकूरकर्मभिः २२ असात्रिध्याद्विपार्थानामिदंनःकदन्कृतम् ॥ नचासुरैर्नगंधर्वैर्नयक्षैर्नचराक्षसैः २३ शक्योविजेतुंको
तेयोगोत्तायस्यजनार्दनः ॥ ब्रह्मण्यस्त्यवादांतःसर्वभूतानुकंपकः २३ नचसुप्तंमत्तंवान्यस्तशस्त्रकृतान्जलिम् ॥ धावन्तंमुक्तकेशंवाहन्तिपार्थोधनंजयः २५

१५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५

२६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८ मृश्राशिताःभृशंसंतर्पिताः । इत्यपाटेजसगतिदीक्षादानेध्वित्यस्यवाक्यं मृशमुदीपिताहस्त्वयः ३९ बिहु

तदिदंनःकृतंघोरंरक्षोभिःकूरकर्मभिः ॥ इतिलालप्यमानाःसशेरतेवहवोजनाः २६ स्तनतांचमनुष्यणामपरेषांचकूजताम् ॥ ततोमुहूर्ताप्राशान्म्यत्सशब्द
स्तुमुलोमहान् २७ शोणितव्यातिपिकायांवसुधायांचभूमिष ॥ तद्रजस्तुमुलंबोरंक्षणेनांतरधीयत २८ सचेष्टमानानुद्विग्नात्रिरुसाहान्स्फुरन्तः ॥ न्यपात
यन्नरान्कुक्ष्यभक्षन्पशुपतियथा २९ अन्योन्यंसंपरिष्वज्यशयानान्द्रवतोऽपरान् ॥ संलीनान्युध्यमानांश्चसर्वान्द्रौणिरपोथयत् ३० दह्यमानाहुताशेनव
ध्यमानाश्चतेनते ॥ परस्परंतदायोधाननयद्यमसादनम् ३१ तस्यारजन्यास्त्वर्धेनपांडवानांमहद्वलम् ॥ गमयामासराजेंद्रद्रौणिर्यमनिवेशनम् ३२ निशा
चराणांस्त्वानारात्रिःसाहर्षवर्दिनी ॥ आसीन्नरगजाश्चानारौद्रोक्षयकरीभृशम् ३३ तत्रादृश्यंतरक्षांसिपिशाचाश्चपृथग्विधाः ॥ खादंतोनरमांसानिपिबंतः
शोणितानिच ३४ करालाःपिंगलाश्चैवशैलदंतारजस्वलाः ॥ जटिलदिर्घिशंखाश्चपंचपादामहोदराः ३५ पश्चादंगुलयोरुक्षाविरूपाभैरवस्वनाः ॥ घंटाजा
लावस्तक्ताश्चनीलकंठाविभीषणाः ३६ सपुत्रदारासुकूराःसुदुर्दर्शाःसुनिर्घृणाः ॥ विविधानिचरूपाणितत्रादृश्यंतरक्षसाम् ३७ पीत्वाचशोणितंहृष्टाःप्रानृत्य
न्गणशोपरे ॥ इदंपरमिदंमध्यमिदंस्वादितिचाबुवन् ३८ मेदोमज्जास्थिरक्तानांवसानांचभृशशिताः ॥ परेमांसानिखादंतःक्रव्यादामांसजीविनः ३९ वसाश्चैवा
परेपीत्वापर्यधावन्विकुक्षिकाः ॥ नानावक्रास्तथारौद्राःक्रव्यादाःपिशिताशनाः १४० अयुतानिचतत्रासन्प्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ रक्षसांघोररूपाणांमहतांकू
रकर्मणाम् ४१ मुदितानांवितृप्तानांतस्मिन्महतवैशसे ॥ समेतानिचहून्यासन्भूतानिचजनाधिप ४२ प्रत्यूषकालेशिविरात्प्रतिगंतुमियेषसः ॥ नृशोणिताव
सिक्तस्यद्रौणेरासीदसिस्तरुः ४३ पाणिनासहसंश्छिष्टएकीभूतइवप्रभो ॥ दुर्गमांपदवींमत्वाविरराजजनक्षये ४४ युगांतैर्नृपूतानिभस्मकृत्वेवपावकः ॥ यथा
प्रतिज्ञंतत्कर्मकृत्वाद्रौणायनिःप्रभो ४५ दुर्गमांपदवींगच्छन्पितुरासीद्व्रतध्वरः ॥ यथैवसंसुप्तजनेशिविरैर्प्राविशन्निशि ४६ तथैवहत्वानिःशब्देनिश्चक्रामनरर्ष
भः ॥ निष्क्रम्यशिविरात्स्मात्ताम्यांसंगम्यवीर्यवान् ४७ आचरुयौकर्मतत्सर्वंहृष्टःसंहर्षयन्विभो ॥ तावथाचरुयतुस्तस्मैप्रियंप्रियकरोत्तदा ४८ पांचालान्मृ
जयांश्चैवविनिकृतान्सहस्रशः ॥ प्रीत्याचोच्चैरुदक्रोशंतैथेवास्फोटयंस्तलाच ४९ एवंविधाहिसारात्रिःसोमकानांजनक्षये ॥ प्रसुप्तानांप्रमतानामासीत्सुभृशदारु
णा १५० अंसंशयंकालस्यपर्यायोदुरतिक्रमः ॥ तादृशानिहतायत्रकृत्वाऽस्माकंजनक्षयम् ५१ ॥ वृतराष्ट्रवाच ॥ प्रागेवसुमहत्कर्मद्रौणिरेतन्महारथग
नाकरोदीदृशंक्रस्मान्मत्पुत्रविजयेष्टतः ५२ अथक्रस्माद्धतेस्तुद्रकर्मदंकेतवानसौ ॥ द्रोणपुत्रोमहात्मासतन्मेशंसितुर्महसि ५३ संजयउवाच ॥ तेषानूनंभयान्ना
सौकृतवान्कुरुचंदन ॥ असात्रिध्याद्विपार्थानांकेशवस्यचधीमतः ५४ शिकाःविपुलकुक्षयः १४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५।

॥ १ ॥

सात्यकेश्वापिकर्मेदं द्रोणपुत्रेण साधितम् ॥ कोहितेषां सप्ततान् हन्यादपि मरुत्पातिः ५५ एतदीदृशकं वृत्तराजं सुतजने विभो ॥ ततो जनस्यैकत्वापां डवानां
महात्पयम् ५६ दिष्ट्यादिष्टैव चान्योन्यं समेत्योर्चुर्महारथाः ॥ पर्यष्वजततो द्रौणिस्ताभ्यां संप्रतिनंदितः ५७ इदं हर्षात् सुमहदादं देवाक्यमुत्तमम् ॥ पां
चालानि हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः ५८ सोमकामस्य शेषाश्च सर्वे विनिहता मया ॥ इदानीं कृतकृत्याः स्मयामतत्रैव माचिरम् ॥ यदि जीवति नो राजा तस्मै शं
सामहेव यम् १५९ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि रात्रियुद्धे पांचालादिवधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ते ह त्वा सर्वपांचालान् द्रौपदेया
श्च सर्वशः ॥ आगच्छन्सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः १ गत्वा चैनमपश्यंत किंचित्प्राणं जनाधिपम् ॥ ततो रथेभ्यः प्रस्कंद्य परिव्रुस्तवात्मजम् २ तं मग्नस
कथं राजे द्रुहच्छूद्रप्राणमचेतसम् ॥ वमंतं रुधिरं वक्रादपश्यन्वसुधातले ३ वृत्तं समं तादृग्भुविः श्वापदैर्घोरदर्शनेः ॥ शालावृकगणैश्चैव मक्षयिष्यद्भिरंतिकात् ४
निवारयंतं कच्छात्तान् श्वापदांश्च चिखादिषून् ॥ विचेष्टमानं मह्यं च सुभृशं गाढवेदनम् ५ तं शयानं तथा दृष्ट्वा भूमौ सुरुधिरोक्षितम् ॥ हतशिष्टास्त्रयो विराः शो
कार्ताः पर्यवारयन् ६ अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ तैस्त्रिभिः शोणितादिर्घैर्निःश्वसद्भिर्महारथैः ७ शुशुभे स वृत्तं राजा वेदात्रिभिरिवाग्निभिः ॥ ते
तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमत्थोचितम् ८ अविषह्येन दुःखेन ततस्तेरुदुःख्यः ॥ ततस्तुरुधिरं हस्तैर्मुखाग्निर्भूज्यतस्य हि ॥ रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेव
यन् ९ ॥ कृप उवाच ॥ न देव स्याति भारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः ॥ एकादशचमूर्त्तिं शते दुर्योधनो हतः १० पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम् ॥
गदांगदाप्रियस्येमां स भीषेति तं भुवि ११ इयमेनं गदाशूरं न जहाति रणे रणे ॥ स्वर्गायापि वज्रं तं हिनजहाति यशस्विनम् १२ पश्येमां स हवीरिणं जघ्नु नदवि
भूषिताम् ॥ शयानां शयने हर्म्येभ्यो प्रीतिमतीमिव १३ योऽयं मूर्धाभिपित्तानामग्रे जातः परंतपः ॥ सह तोयसते पांशून् पश्य कालस्य पर्ययम् १४ येनाजौ
निहता भूमावशेरत हतद्विषः ॥ स भूमौ निहतः शोते कुरु राजः परैरयम् १५ भयान्नमंति राजानो यस्य स्मशतसंघशः ॥ सर्वैरशयने शोते कव्याद्भिः परिवारितः
१६ उपासत द्विजाः पूर्वमर्थहेतोर्वीमोश्वरम् ॥ उपासते च तं ह्ययं कव्यादामांसहेतवः १७

॥ संजय उवाच ॥ तं शयानं कुरुश्रेष्ठ ततो भरतसत्तम ॥ अश्वत्थामासमालोक्य करुणं पर्यदेव यत् १८ आहुस्त्वां राजा शार्दूलमुख्यं सर्वधनुष्मताम् ॥ धनाध्यक्षोप
मं युद्धे शिष्यं संकर्षणस्य च १९ कथं विवरमद्राक्षीद्वीमसेनस्तवानव ॥ बलिनं कृतिनं नित्यं सचपापात्मवानृप २० कालो नूनं महाराज लोकेऽस्मिन् बलवत्तरः ॥
पश्यामो निहतं त्वांच भीमसेनेन संयुगे २१ कथं त्वां सर्वधर्मज्ञं सुद्रुःपापो वृकोदरः ॥ निकृत्या हतवान्मंदो नूनं कालो दुर्त्ययः २२ धर्मयुद्धे ह्यधर्मेण समाहूयौ जसामृषे ॥
गदयामासनेन निर्भये सक्थिनीतव २३ अधर्मेण हतस्याजौ घृष्टमानं पदाशिरः ॥ य उपेक्षितवान् सुद्रुं धिक्कृष्णं धिग्युधिष्ठिरम् २४ युद्धेष्वादिष्यंति योधा
नूनं वृकोदरम् ॥ यावत्स्थार्यंति भूतानि निकृत्या ह्यसिपातितः २५ ननुरामोऽब्रवीद्राजं स्त्वांसदाय दुर्नदनः ॥ दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् २६
क्लापते त्वां हि वाष्पे योराजन्संस्तु भारत ॥ स शिष्यो मम कौरव्यो गदायुद्धे इति प्रभो २७ यां गतिं क्षत्रियस्याहुः प्रशस्तां परमर्षयः ॥ हतस्यामि मुखस्याजौ प्रा
प्तस्त्वमासितां गतिम् २८ दुर्योधननशोचामित्वा महं पुरुषर्षभ ॥ हतपुत्रौ त्रिशोचामि गंधारीपितरंच ते २९ भिक्षुकौ विचरिष्ये ते शोचंतीं प्रथिवीमिमाम् ॥ वि
गस्तुकृष्णं वाष्पेयमर्जुनं चापि दुर्मतिम् ३० धर्मज्ञमानि नौ यो त्वां विध्यमानमुपेक्षताम् ॥ पांडवाश्चापिते सर्वे किंवक्ष्यंति नराधिप ३१ कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हत इ
त्यनपन्नपाः ॥ धन्यस्त्वमासि गंधारेयस्त्वमायोधने हतः ३२ प्रायशोऽभिमुखः शत्रून् धर्मेण पुरुषर्षभ ॥ हतपुत्रा हि गंधारीनिहतज्ञातिवांधवा ३३ प्रज्ञाचक्षुश्च
दुर्धर्षः कां गतिं प्रतिपत्स्यते ॥ विगस्तुकृतवर्माणं मां कृपंच महारथम् ३४ ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवम् ॥ दातारं सर्वकामानां रक्षितारं प्रजाहितम्
३५ यद्वयं नानुगच्छामस्त्वां धिगस्मान्नाराधमान् ॥ कृपस्य तव वीर्येण मम चैव पितृश्वमे ३६ स भृत्यानां रक्ष्याघ्नं वंति गृहाणि च ॥ तव प्रसाददस्माभिः समित्रैः सह
वांधवैः ३७ अवाप्ताः क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः ॥ कुतश्चापीदृशपापाः प्रवर्तिष्यामहेव यम् ३८ यादृशेन पुरस्कृत्य त्वंगतः सर्वपार्थिवान् ॥ वयमेव त्रयो
राजन्गच्छंतं परमां गतिम् ३९ यद्वै त्वानुगच्छामस्तेन वक्ष्यामहेव यम् ॥ तत्स्वर्गहीना हीनार्थाः स्मरंतः सुकृतस्यते ४० किं नाम तद्भवेत्कर्म येन त्वानवजा
मवै ॥ दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्याममहीमिमाम् ४१ हीनानां न स्वयाराजन्कुतः शांतिः कुतः सुखम् ॥ गत्वेव तु महाराज समेत्य च महारथान् ४२ यथा ज्येष्ठं यथा
श्रेष्ठं पूजयेवं च नान्मम ॥ आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुष्मताम् ४३ हतं मया दशं तथाष्टयुग्मं नराधिप ॥ परिष्वजेथाराजानं बालिहं सुमहारथम् ४४
सैधवं सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ॥ तथा पूर्वगतामन्यान् स्वर्गे पार्थिवसत्तमान् ४५ अस्मद्वाक्यात्परिष्वज्य संपृच्छेस्त्वमनामयम् ४६ ॥ संजय उवाच ॥ इत्ये
व सुक्तराजानं मग्नसकथमचेतनम् ॥ अश्वत्थामासमुदीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् ४७ वक्ष्यामहे मस्मीमेव ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७

४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३ नमोऽकरोदिति । पापः कठमतप्राणोऽप्यभिनन्दति पापिने ॥ द्रोणिमसुसवालघ्नपांसुमुकुरादिव ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२
 दुर्योधनजीवसिखंवाक्यंश्रोत्रमुखंशृणु ॥ सप्तपांडवतःशेषाघाताराष्ट्राख्योवयम् ४८ तच्चैवभ्रातरःपंचवासुदेवोऽथसात्यकिः ॥ अहंचकृतवर्माचक्रपःशारद्व
 तस्तथा ४९ द्रौपदेयाहताःसर्वंष्टष्टयुग्नस्यचात्मजाः ॥ पांचालानिहताःसर्वमस्यशेषंचभारत ५० कृतेप्रतिष्ठतंपश्यहतपुत्राहिपांडवाः ॥ सौप्तिकेशिबिरं
 तेषांहतंसनरवाहनम् ५१ मयाचपापकर्माऽसौष्टष्टयुग्नोमहीपते ॥ प्रविश्यशिविरंरात्रौपशुमारिणमारितः ५२ दुर्योधनस्तुतावाचंचनिश्चयमनसःप्रियाम् ॥
 प्रतिलभ्यपुनश्चेतइदंवचनमब्रवीत् ५३ नमोऽकरोतद्भगिन्योनिकर्णोने चतोपिता ॥ यत्त्वयाकृपभोजाम्यांसहितेनाद्यमेकृतम् ५४ सचसेनापतिःशुद्रोहतःसार्धं
 शिखंडिना ॥ तेनमन्येमघवतासममात्मानमद्यै ५५ स्वस्तिप्राप्तुतभद्रंवःस्वर्गेनःसंगमःपुनः ॥ इत्येवमुक्तातूर्ण्यसिकुराजोमहामनाः ५६ प्राणानुपासु
 जद्वारिःसुहृदाहुःखमुत्सृजन् ॥ अपाकामाद्विपुण्यांशरीरंक्षितिमाविशत् ५७ एवंचतेनिघनंयातःपुत्रोदुर्योधनोत्तप ॥ अग्रेयात्वारणेशूरःपश्चाद्विनिहतःपरैः
 ५८ तथैवतेपरिष्वक्ताःपरिष्वज्यचतेनृपम् ॥ पुनःपुनःप्रेक्षमाणाःस्वकानारुरुहूरथान् ५९ इत्येवंद्रोणपुत्रस्यनिश्चयकरुणागिरम् ॥ प्रत्यूषकालेशोकार्ताः
 प्राद्रवन्नगरं प्राति ६० एवमेषक्षयोवृत्तःकुरुपांडवसेनयोः ॥ घोरोविशसनोरोद्रोराजन्दुर्मंत्रितेतव ६१ तवपुत्रेमतस्वर्गशोकार्तस्यममानव ॥ ऋषिदत्तंप्रन
 ष्टंहिव्यदर्शित्वमद्यै ६२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इतिश्रुत्वासत्पतिःपुत्रस्यनिघनंतदा ॥ निःश्वस्यदर्धमुष्णंचततश्चितापरोऽभवत् ६३ ॥ इतिश्रीमहा
 भारतेसौप्तिकेपर्वणिदुर्योधनप्राणव्यग्ननवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ अथैषीकपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्यांरात्र्यांन्यतीतायांष्टष्टयुग्नस्यसारथिः ॥ शशं
 सधर्भराजायसौप्तिकेकदनंकृतम् १ ॥ मृतउवाच ॥ द्रौपदेयाहताराजन्दुपदस्यात्मजैःसह ॥ प्रमत्तानिशिविश्चस्ताःस्वपंतःशिविरैस्वके २ कृतवर्मणानृशं
 सेनगौतमेनकृपेणच ॥ अश्वत्थामाचपापेनहतंवःशिविरंनिशि ३ एतैर्नरगजाश्वानांप्रासशक्तिपरश्वधैः ॥ सहस्राणिनिष्ठतद्भिर्निःशेषंतेवलंकृतम् ४ छिद्य
 मानस्यमहतोवनस्येवपरश्वधैः ॥ शुश्रुवेसुमहानृशब्दोबलस्यतवभारत ५ अहमेकोऽपिशिष्टस्तुतस्मात्सेन्यान्महामते ॥ मुक्तःकथंचिद्धर्मात्मनव्यग्राचकृत
 वर्मणः ६ तच्छ्रुत्वावाक्यमाशिवंकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ पपातमह्यादुर्धर्षःपुत्रशोकसमान्वितः ७ पतंतंमततिक्रम्यपरिजग्राहसात्यकिः ॥ भीमसेनोऽर्जुनश्चैव
 माद्रीपुत्रौचपांडवौ ८ लब्धचेतास्तुकौतेयःशोकविह्वलयगिरा ॥ जिह्वाशून्यजितःपश्चात्पर्यदेवयदार्तवत् ९ दुर्विदागतिरर्थानामपियेदिव्यचक्षुषः ॥ जी
 यमानाजयंत्यन्येजयमानावयंजिताः १० हत्वाभ्रातृन्वयस्यांश्चपितृन्पुत्रान्सुहृद्वान् ॥ बंधून्मात्यान्पौत्रांश्चजिह्वासर्वावजितावयम् ११
 १३ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभाष्येनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ अथैषीकपर्व ॥ जयेनहर्षतामनुपदमेवशोकमयेप्रवर्ततेइतिदर्शयन्नैषीकमारभतेतस्याभितं १। १। ३। ४। ५। ६। ७ ॥ १०॥
 अतिक्रम्यधर्ममार्गादात्यक्तापतंतम् ८। ९ अन्येशत्रयः जयमानाः जयंतः जितानांजयो जयतांपराजयःफलतोऽभूदितिमहदाश्चर्यमित्यर्थः १०। ११

१२। १३। १४। १५ व्यमुंचंतमुक्ताः कर्णस्यकर्णात् प्रमादादस्मरं कृतादसाजिध्यात् १६। १७। १८। १९ तनुत्राणिनानाविधानिजिह्वाणितेषांहोमःप्रक्षेपोयत्रतंतनुत्रनाना
 अपथोह्यर्थसंकाशस्तथाऽनर्थोऽर्थदर्शनः ॥ जयोऽयमजयाकारोजयस्तस्मात्पराजयः १२ यज्जिह्वातप्यतेपश्चादापन्नइवदुर्मतिः ॥ कथंमन्येतविजयंततो
 जिततरःपरैः १३ येषामर्थायपापंस्याद्विजयस्यसुहृद्वधैः ॥ निजितैरप्रमत्तैर्द्विजिताजितकाशिनः १४ कर्णिनालीकदंष्ट्रस्यखड्गजिह्वस्यसंयुगे ॥ चापव्या
 तस्यरौद्रस्यज्यातलस्वननादेनः १५ रुद्रस्यनरसिंहस्यसंग्रामेष्वपलायिनः ॥ येव्यमुंचंतकर्णस्यप्रमादात्तदमेहताः १६ रथहृदंशरवर्षोर्मिपंतंरत्नाचितंवाह
 नवाजियुक्तम् ॥ शक्त्यष्टिमीनध्वजनागनकंशरासनावर्तमहेषुफेनम् १७ संग्रामचंद्रोदयवेगवेलंद्रोणाणवंच्यातलनेमिघोषम् ॥ येतेरुस्रावचशस्त्रनौभिस्ते
 राजपुत्रानिहताःप्रमादात् १८ नहिप्रमादात्परमस्तिकश्चिद्राजोनामिहजीवलोके ॥ प्रमत्तमर्थाहिनरंसंमतात्त्यजंत्यनर्थाश्चसमाविशंति १९ ध्वजोत्तमाग्रो
 च्छ्रुतधूमकेतुंशराचिपंकोपमहासमीरम् ॥ महाधनुर्ज्यातलनेमिघोषंतनुत्रनानाविधशस्त्रहोमम् २० महाचमूकक्षदवाभिपन्नमहाहवेभीष्ममयाग्निदाहम् ॥
 येसेहुरात्तायुवतीक्ष्णवेमंतराजपुत्रानिहताःप्रमादात् २१ नहिप्रमत्तेननरेणशक्यंविद्यातपःश्रीर्विपुलंयशोवा ॥ पश्यप्रमादेननिह्यशस्त्रन्सर्वान्महेंद्रसुखमेध
 मानम् २२ इंद्रोपमान्पाथिवपुत्रपौत्रान्पश्याविशेषेणहतान्प्रमादात् ॥ तीर्त्वासमुद्रं वणिजःसप्तद्वामग्राःकुनद्यामिवहेलमानाः २३ अमार्पितैर्येनिहताःशया
 नानिःसंशयंतेत्रिदिवंप्रपन्नाः ॥ कृष्णांतुशोचामिकथंतुसाध्वीशोकार्णवंसाऽद्यविशव्यभीता २४ भ्रातृश्चपुत्रांश्चहतान्निश्चयपांचालराजंपितरंचवृद्धम् ॥ धुं
 विसंज्ञापतितापृषिव्यासाशोष्यतेशोककृशंगयष्टिः २५ तच्छोकजंदुःखमपारयंतीकथंभविष्यत्युचितासुखानाम् ॥ पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुन्नाप्रदह्यमानेनहुता
 शनेन २६ इत्येवमार्तःपरिदेवयन्सराजाकुरूणांनकुलंबभावे ॥ गच्छानयैनामिहमंदमाग्यांसमाटपक्षामितिराजपुत्रीम् २७ माद्रीसुतस्तत्परिगृह्यवाक्यध
 र्मेणधर्मप्रतिमस्यराज्ञः ॥ ययौरथेनालयमाशुदेव्याःपंचालराजस्यचयत्रदाराः २८ प्रस्थाप्यमाद्रीसुतमाजभीतःशोकार्दितस्तैःसहितसुहृद्विः ॥ रोक्यमा
 णःप्रययौसुतानामायोधनंभूतगणानुकीर्णम् २९ सतप्रविश्याशिवमुग्ररूपंददर्शपुत्रान्सुहृदःसखींश्च ॥ भूमौशयानानुरुधिराद्रंगान्निभिनद्वेहान्प्रहृतोत
 मांगाम् ३० सतांस्तुदृष्ट्वाभृशमार्तंरूपोयुधिष्ठिरोधर्मभृतावरिष्ठः ॥ उच्चैःप्रभुक्रोशचकौरवाग्र्यःपपातचोर्व्यासगणोविसंज्ञः ३१ ॥ इ०म० सौ० ऐ० युधिष्ठिर
 शिविरप्रवेशेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सदृष्टानिहतांसंख्येपुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ महादुःखपरीतात्मावभूवजनमेजय १ ततस्तस्य
 महानृशोकःप्रादुरासीन्महात्मनः ॥ स्मरतःपुत्रपौत्राणांभ्रातृणांस्वजनस्यह २ तमभुपरिपूर्णाक्षंवेषमानमचेतसम् ॥ सुहृदोभृशसंविभ्राःसांत्वयांचक्रिरेतदा ३
 विधशस्त्रहोमम् २० भीष्ममयंभीष्मप्रधानमग्निदाहंभीष्मरूपेणाग्निरादाहमित्यर्थः तैःहिरेसौदवंतः २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९
 ३०। ३१ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्येनवमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अथैषीकपर्व ॥ जयेनहर्षतामनुपदमेवशोकमयेप्रवर्ततेइतिदर्शयन्नैषीकमारभतेतस्याभितं १। १। ३। ४। ५। ६। ७ ॥ १०॥

ततस्तस्मिन्क्षणेकल्पोरथेनादित्यवर्चसा ॥ नकुलः कृष्णयासार्धमुपायात्परमार्तया ४ उपप्लव्यंगतासातुश्रुत्वा सुमहदाप्रियम् ॥ तदाविनाशं सर्वेषां पुत्राणां व्यथिताऽभवत् ५ कं पमानेव कदलीवातेनाभिसमीरिता ॥ कृष्णाराजानमासाद्यशोकात्तान्यपतद्भुवि ६ बभूववदनंतस्याः सहसाशोककपितम् ॥ फुल्लपद्मपलाशाक्ष्यास्तमोग्रस्तइवांशुमात्र ७ ततस्तापतितां दृष्ट्वा संभीसत्यविक्रमः ॥ बाहुभ्यां परिजग्राह समुत्पत्य त्रकोदरः ८ सासमाश्रयसितातेन भीमसेननामिनी ॥ रुदती पांडवं कृष्णासाहिभारतमब्रवीत् ९ दिष्टचारजत्रवाप्येमामखिलां भोक्ष्यसे महीम् ॥ आत्मज्ञानक्षत्रधर्मेण संप्रदाययमायै १० दिष्टचावं कुशलीपार्थमतमातंगगामिनीम् ॥ अवाप्य पृथिवीं कृत्वा सौभद्रं न स्मरिष्यसि ११ आत्मज्ञानक्षत्रधर्मेण श्रुत्वा शूरान्निपातितान् ॥ उपप्लव्येमया सार्धं दिष्टचात्वं न स्मरिष्यसि १२ प्रसुप्तान् विधंश्चुत्वा द्रौणिना पापकर्मणा ॥ शोकस्तपतितां पार्थदुताशनइवाश्रयम् १३ तस्य पापकृतो द्रौणिर्न चेदद्यत्वारणे ॥ हियते सानुवंधस्य युधिविक्रम्य जीवितम् १४ इहैव प्रायमासिष्येत त्रिविधतपांडवाः ॥ नचेत्फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः १५ एवमुक्ता ततः कृष्णा पांडवं प्रत्युपाविशत् ॥ युधिष्ठिरं याज्ञसेनी धर्मराजं यशस्विनी १६ दृष्ट्वा पविष्टा राजर्षिः पांडवो महर्षिप्रिया ॥ प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदी चारुदर्शनाम् १७ धर्म्यधर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे ॥ पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव तान्न शोचितुमर्हसि १८ सकल्याणि वनं दुर्गदूरं द्रौणि रितो गतः ॥ तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने १९ द्रौपद्युवाच ॥ द्रौणपुत्रस्य सहजो माणिः शिरसि मे श्रुतः ॥ निहत्य संख्ये तं पापं पश्येयं माणिमाहृतम् २० राजन् शिरसि ते कृत्वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ इत्युक्त्वा पांडवं कृष्णाराजानं चारुदर्शनाम् २१ भीमसेनमथामत्यपरमं वाक्यमब्रवीत् ॥ ब्रातुमर्हसि मां भीमक्षत्रधर्ममनुस्मरन् २२ जहितं पापकर्मणं शंबरं मघवानिव ॥ न हिते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन २३ भुतंतत्सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा ॥ द्रौपदोऽभूत्सर्वहि पार्थानां नगरे वारणावते २४ द्विर्दिवदर्शने चैव तथा त्वमभोगतिः ॥ तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्दिताम् २५ मामप्युद्धृतवान् कृच्छ्रात्पौलोर्मि मघवानिव ॥ यथैतान्य कथाः पार्थमहाकर्मणि वैपुरा २६ तथा द्रौणिममित्रघ्नं विनिहत्य सुखी भव ॥ तस्यावद्भुवि दुःखं निश्चम्य परिदेवितम् २७ न चामर्षत कौंतेयो भीमसेनो महाबलः ॥ सकांचनविचित्रागमारुहमहारथम् २८ आदाय रुचिरं चित्रं मार्गणगुणधनुः ॥ नकुलं सारथिं कृत्वा द्रौणपुत्रवधेष्टतः २९ विस्फार्य शरं चापं तूर्णमश्वान् चोदयत् ॥ ते हयाः पुरुषव्याघ्रचोदिता वातरंहसः ३० वेगेन त्वारिता जग्मुरर्हयः शीघ्रगामिनः ॥ शिविरात्स्वाद्गृहीत्वा सरथस्य पदमच्युतः ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐपीके पर्वणि द्रौणिवधार्थं भीमसेनगमने एकादशोऽध्यायः ११ १५।२६।२७।२८।२९।३० पदं गमनमार्गं चिह्नं गृहीत्वाऽऽलक्ष्य ३१ ॥ इति सौप्तिके पर्वणि नीलकंठीये मारुतभावदीपे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

तस्मिन्निति १ आकंदेसं ग्रामे २।३।४।५।६।७।८ स्थातास्थास्थसि ९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८ मेमहं दातुमिच्छसितेन

॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्मिन् प्रयाते दुर्धर्षेयदूनाष्टवभस्ततः ॥ अब्रवीत्पुंडरीकाक्षः कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् १ एष पांडवते भ्राता पुत्रशोकपरायणः ॥ जिवांसु द्रौणिमाकंदे एक एवाभिधावति २ भीमः प्रियस्तस्मै सर्वेभ्यो ब्राह्मण्यो भरतर्षभ ॥ तं कृच्छ्रगतमद्यत्वं कस्मान्नाम्युपपद्यसे ३ यतदाऽऽचष्ट पुत्राय द्रौणः परपुरंजयः ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरोनाम दहेत् पृथिवीमपि ४ तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुष्मताम् ॥ प्रत्यपादय दाचार्यः प्रीयमाणो धनं जयम् ५ तं पुत्रोऽप्येक एवैनमन्वयाच दमर्षणः ॥ ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव ६ विदितं चापलं ह्यासीदात्मजस्य दुरात्मनः ॥ सर्वधर्मविदाचार्यः सोऽन्वशात्स्वसुतंततः ७ परमापहृतेनापि न स्मता तत्स्वारणे ॥ इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ८ इत्युक्तवान् गुरुः पुत्रं द्रौणः पश्चादथोक्तवान् ॥ न त्वं जातु सतमागं स्थातेति पुरुषर्षभ ९ सतदा ज्ञाय तुष्टात्मापितुर्वचनमप्रियम् ॥ निराशः सर्वकल्याणैः शोकात्पर्यचरन् महीम् १० ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थे त्वयि भारत ॥ अवसद्धारकामेत्यवृष्णिभिः परमाचितः ११ सकदाचित्समुद्रातिवसन्नद्वारवतीमनु ॥ एक एकं समागम्य मामुवाच ह सन्निव १२ यत्तदुग्रंतपः कृष्णचरन्सत्यपराक्रमः ॥ अगस्त्याद्भारताचार्यः प्रत्यपद्य तमेपिता १३ अस्त्रं ब्रह्मशिरोनाम देवगंधर्वपूजितम् ॥ तदद्य मयि दाशार्हयथापितरि मे तथा १४ अस्मत्तस्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदूतम् ॥ ममाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वंचक्रैरिपुहर्णरणे १५ सराजन् प्रीयमाणेन मयाऽप्युक्तः कृतांजलिः ॥ याचमानः प्रयत्नेन मतोऽस्त्रं भरतर्षभ १६ देवदानवगंधर्वमनुष्यपतंगोरगाः ॥ न समाम वीर्यस्य शतांशेनापि पिंडिताः १७ इदं धनुरियं शक्तिरिदं चक्रमियं गदा ॥ यद्यदिच्छसि चेदं मत्तस्तत्तदहामिते १८ यच्छक्रोपिसमुद्यंतं प्रयोक्तुमपि वारणे ॥ तद्गहाण विनाऽस्त्रेण यन्मे दातुमभीप्ससि १९ समुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्मयम् ॥ वने चक्रं महाभागो मतः स्पर्धन्मया सह २० गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदन्तरम् ॥ जग्राहोत्पत्य सहसा चक्रं सव्येन पाणिना २१ न चैनमशकस्तथानात्संचालयितुमप्युत ॥ अथैनं दक्षिणेनापि गृहीतुमुपचक्रमे २२ सर्वयत्नबलेनापि गृह्णेवमिदंततः ॥ ततः सर्वबलेनापि यदैनेन शशकह २३ उद्यंतं वाचालयितुं द्रौणिः परमदुर्मनाः ॥ कृत्वा यत्नं परिश्रान्तः सन् यत्नतं भारत २४ निवृत्तमनस्तस्मादभिप्रायादिचेतसम् ॥ अहमभ्यस्यं विग्रमश्वत्थामानमब्रुवम् २५ यः सदैव मनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः ॥ गांडीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः २६ यः साक्षाद्देवदेवेशं शितिकंठमुपापतिम् ॥ द्वंद्वयुद्धे पराजिष्णुस्तोषयामासं शंकरम् २७ यस्मात्प्रियतरो नास्ति ममान्य पुरुषोऽभुवि ॥ नादेयं यस्य मे किंचिदपि दाराः सुतास्तथा २८ तेनापि सुहृदा ब्रह्मन्पार्थेना क्लिष्टकर्मणा ॥ नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यस्त्वं मामभिभाषसे २९ ब्रह्मचर्यं महद्भोरंतीर्त्वा द्वादशवर्षिकम् ॥ हिमवत्पार्थमास्थाय यो मया तपसा र्जितः ३० विनाऽपि गृहाण त्वदीयेऽस्त्रे ममेच्छानास्तीति भावः १९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०

३१। १२। ३३। ३४। १५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१ ॥ इति सौप्तिके पर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्द्धीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ एवमिति १। २। ३। ४। ५। ६
समानव्रतचारिण्यां रुक्मिण्यां योऽन्वजायत ॥ सनत्कुमारस्ते जस्वीप्रयुष्मो नाम मे सुतः ३१ तेनाप्येतन्महाद्विव्यं चक्रमप्रतिमं रणे ॥ न प्रार्थितं मम मूढयादिदं
प्रार्थितं त्वया ३२ रामेणातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वकदाचन ॥ नगदेन न सविनयादिदं प्रार्थितं त्वया ३३ द्वारकावासिभिश्चाप्यैवृष्ण्यं धकमहारथैः ॥ नोक्तपूर्वमिदं
जातुयदिदं प्रार्थितं त्वया ३४ भारतचार्यपुत्रस्त्वं मानितः सर्वया दवैः ॥ चक्रेण रथिना शिष्टं कुरुतातयुयुत्ससे ३५ एवमुक्तो मया द्रौणिर्मांमिदं प्रत्युवाच ह ॥ प्र
युज्य भवते पूजायोऽस्य कृष्ण त्वया सह ३६ प्रार्थितं मे मया च कंदेवदानवपूजितम् ॥ अजेयः स्यामिति विमोसत्य मे तद्भवीमि ते ३७ त्वतोऽहं दुर्लभं काममनवाप्ये
वकेशव ॥ प्रतियास्यामि गोविंदिशिवेनाभिवदस्व माम् ३८ एतत्सुभीमं भामिनामृषभेण त्वया घृतम् ॥ चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्याऽभिपद्यते ३९ एतावदु
क्ता द्रौणिर्मांयुग्यानश्चान्धनानि च ॥ आदायोपययौ कालेरत्नानि विविधानि च ४० संसरं भीदुरात्मा च चपलः कूरपुत्र च ॥ वेदचास्त्रं ब्रह्मशिरस्तस्माद्रूपोत्तमो
दरः ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा युष्मांश्चैष्टवः सर्वया दवनं
दनः ॥ सर्वायुधवरोपेतमारुरोहरथोत्तमम् १ युक्तं परमं कावोजैस्तुरगैर्हेममालिभिः ॥ आदित्यो दयवर्णस्य धुरं रथवरस्य तु २ दक्षिणामवहच्छैब्यः सुग्रीवः स
व्यतोऽभवत् ॥ पार्श्विणवाहौ तु तस्यास्तामिधपुष्पवलाहकौ ३ विश्वकर्मा कृतादिव्यारत्नवातुविभूषेता ॥ उच्छ्रिते त्वरथे मायाध्वजयष्टिरदृश्यत ४ वैनतेयः स्थि
तस्तस्यां प्रभामंडलरश्मिवान् ॥ तस्य सत्यवतः केतुर्भुजगारिरदृश्यत ५ अथारोहदृष्टीकेशः केतुः सर्वधनुष्मताम् ॥ अर्जुनः सत्यकर्मांचकुराजो युधिष्ठिरः
६ अशोभेतामहात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ ॥ रथस्थं शार्ङ्गधन्वानमभिनो विववांसवम् ७ ताडुपारोप्य दाशार्हः स्यंदनं लोकपूजितम् ॥ प्रतोदेन जवोपे
तान्परमाश्वानचो वयत् ८ ते हयाः सहस्रोपेतुर्गृहीत्वा स्यंदनोत्तमम् ॥ आस्थितं पांडवेयाभ्यां यदूनामृषभेण च ९ वहतां शार्ङ्गधन्वानमश्वानां शीघ्रगामिनाम् ॥
प्रादुरासीन्महावृद्धः पक्षिणां पततामिव १० ते समाच्छन्नं रथं व्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ ॥ भीमसेनं महेश्वांसं समनुद्व्यवोगिताः ११ क्रोधादींस्तु कैतेयं द्विषदर्थे समु
द्यतम् ॥ नाशकुर्वन्वारयितुं समेत्यापिमहारथाः १२ सतेषां प्रेक्षतामेव श्रीमतां दृढधन्विनाम् ॥ ययौ मागीरथी तीरं हरिभिर्भृशवेगितैः १३ यत्र स्मश्रूयते द्रौणिः
पुत्रहंता महात्मानाम् ॥ सददर्शमहात्मानमुदकांतियशस्विनम् १४ कृष्णद्वैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह ॥ तंचैव कूरकर्माणं घृताक्तकुशचीरिणम् १५ रज
सांश्चस्तमासीनं ददर्श द्रौणिर्मतिके ॥ तमभ्यधावत्कौतेयः प्रमृष्टासशरं धनुः १६ भीमसेनो महाबाहुस्तिष्ठतिष्ठतिचाब्रवीत् ॥ सहृद्वाभीमधन्वानं प्रमृष्टीतशरा
सनम् १७ आतरोऽपृष्टतश्चास्य जनादैनरथे स्थितौ ॥ व्याथितात्माऽभवद्द्रौणिः प्रास्ते चेदममन्यत १८ सतद्विव्यमदीनात्मा परमास्त्रमर्चितयत् ॥ जग्राह च स
चैषीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना १९

01 02 03 04 05 06 07 08 09 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

२० अपाढवामपाढवानामभावाय २१ । २२ ॥ इतिसौष्टिकेपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावादीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ इमितेनेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० ।

सतामापदमासाद्यदिभ्यमस्त्रमुदैरयत् ॥ अमृष्यमाणस्ताञ्जूरान्दिव्यायुधवरान्स्थितान् २० अपांडवायितिरुषाव्यमृजद्धारुणवचः ॥ इत्युक्त्वा राजशार्दूलद्रो
णपुत्रः प्रतापवान् २१ सर्वलोकप्रमोहार्थतदस्त्रं प्रमुनोच ह ॥ ततस्तस्यामिषीकायां पावकः समजायत ॥ प्रधक्ष्य त्रिवलोकान्स्त्रींस्कालांतकयमोपमः २२ ॥ इति
श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि ब्रह्मशिरोस्त्रव्याग्रे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इंगितेनैव दाशाहं स्तमभिप्रायमादितः ॥ द्रौणिरुद्ध
महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत १ अर्जुनार्जुनयदिव्यमस्त्रं ते हृदि वर्तते ॥ द्रोणोपादिष्टं तस्यायं कालः संप्रति पांडव २ भ्रातृणामात्मनश्चैव परित्राणाय भारत ॥ विमृजै
तस्त्वमप्याजावस्त्रमस्त्रनिवारणम् ३ केशवेनैव मुक्तोऽथ पांडवः परस्वीरहा ॥ अवातर द्रथातूर्गं प्रष्टुं सशरं धनुः ४ पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनंतरमात्मने ॥ भ्रातृ
भ्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परंतपः ५ देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वशः ॥ उत्सर्ज्य शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शाम्यताम् ६ ततस्तदस्त्रं सहसा सृष्टुं गां वि
धन्वना ॥ प्रज्ज्वालमहार्चिष्मद्युगांतानलसन्निभम् ७ तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिमतेजसः ॥ प्रज्ज्वालमहाज्वालं तेजोमंडलसंवृतम् ८ निर्घातावहवश्चा
सन्पेटुरुल्काः सहस्रशः ॥ महद्भयं च भूतानां सर्वेषां समजायत ९ सशब्दमभवद्योमज्ज्वालमालाकुलं घृशम् ॥ च चालचमदीहृत्स्नासपर्वतवनद्रुमा १० ते त्वस्त्रे
जसीलोकान्स्तापयंतीं व्यवस्थिते ॥ महर्षीसहितौ तत्र दर्शयामास तुस्तदा ११ नारदः सर्वभूतात्मा भरतानां पितामहः ॥ उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनंजयौ
१२ तौ मुनीसर्ववर्णज्ञौ सर्वभूतहितैषिणौ ॥ दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ १३ तदंतरमथाघृष्यादुपगम्य यशस्विनौ ॥ आस्तामृषिवरौ तत्र ज्वालता
विवपावकौ १४ प्राणभृद्भिरनाघृष्यौ देवदानवसंमतौ ॥ अस्त्रतेजः शमयितुं लोकानां हितकाम्यया १५ ॥ ऋषी ऊचतुः ॥ नानाशस्त्रविदः पूर्वैरेष्यतीतामहा
रथाः ॥ नैतदस्त्रमनुप्येपुतैः प्रयुक्तं कथंचन ॥ किमिदं साहसं वीरौ तव तौ महात्म्यम् १६ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि अर्जुनास्त्रव्यागे च
तुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ दृष्ट्वैव नरशार्दूलतावप्रिसमतेजसौ ॥ संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणो धनंजयः १ उवाच भरतश्चेष्टतामृषीप्रांज
लिस्तदा ॥ प्रमुक्तमस्त्रमस्त्रेण शाम्यतामिति विवैमया २ संहृते परमास्त्रेऽस्मिन् सर्वानस्मानशेषतः ॥ पापकर्माधुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ३ यदत्र हितमस्मा
कं लोकानां चैव सर्वथा ॥ भवंतौ देवसंकाशौ तथा संमंतुमर्हतः ४ इत्युक्त्वा संजहारास्त्रं पुनरेव धनंजयः ॥ संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ५ विसृष्टस्य रेणु
स्य परमास्त्रस्य संग्रहे ॥ अशक्तः पांडवादन्यः सासादपिशतक्रतुः ६ ब्रह्मतेजोद्धवंतद्वि विमृष्टमकृतात्मना ॥ न शक्यमावर्तयितुं ब्रह्मचारिव्रतादृते ७

११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ ॥ इति सौप्तिके पर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्द्धये षट्सुक्तोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ दृष्ट्वेति १ । २ । १ । ४ । १ । ६ । ७

अर्चीर्णब्रह्मचर्योऽयः मृष्टाऽऽवर्तयते पुनः ॥ तदस्त्रं सानुबंधस्य पूर्वानंतस्य कृतं तति ७ ब्रह्मचारी व्रती चापि दुरवापमवाप्यत ॥ परमव्यसनातोऽपि नार्जुनोऽस्त्रं व्य
मुंचत ९ सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पांडवः ॥ गुरुवर्ती च तेनास्त्रं संजहारार्जुनः पुनः १० द्रौणिर्पथसंप्रेक्ष्य तावृषी पुरतः स्थितौ ॥ नशशाकपुनर्धोरमस्त्रं
संहर्तुमोजसा ११ अशक्तः प्रतिसंहारपरमास्त्रसंयुगे ॥ द्रौणिर्दीनमनाराजचक्षुः पायनमभाषत १२ उत्तमव्यसनात्तेन प्राणत्राणमभीप्सुना ॥ मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं भी
मसेन भयान्मुने १३ अधर्मश्च कृतोजेन धार्तराष्ट्रं जिघांसता ॥ मिथ्याचारेण भगवन्भीमसेनेन संयुगे १४ अतः मृष्टमिदं ब्रह्मन्मयाऽस्त्रमकृतात्मना ॥ तस्य भूयो
द्यसंहारं कर्तुं नाहमिहोत्सहे १५ निःसृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदम् ॥ अपांडवा येति मुने वहिते जोऽनुमंभ्यवै १६ तदिदं पांडवेयानामंतकायाभिसंहितम् ॥
अद्य पांडुसुतान्सर्वान्जीविताङ्गं शयिष्यति १७ कृतं पापमिदं ब्रह्मन्मया विष्टेन चेतसा ॥ वधमाशास्य पार्थानां मया स्त्रं सृजतारणे १८ ॥ व्यास उवाच ॥ अस्त्रं
ब्रह्मा शिरस्तात विद्वान्पार्थो धनं जयः ॥ उत्सृष्टवान्नरोपेण ननाशा यतवाहवे १९ अस्त्रमखेण तुरगेतव संशमयिष्यता ॥ विसृष्टमर्जुनेनेदं पुनश्च प्रतिसंहतम् २०
ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात्पितुस्तव ॥ क्षत्रधर्मोन्महाबाहुर्ना कपतधर्नं जयः २१ एवं घृतिमतः साधोः सर्वास्त्रविदुषः सतः ॥ सभातृबंधोऽस्मात्त्ववधमस्याचि
कीर्षसि २२ अस्त्रं ब्रह्मा शिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते ॥ समाद्वादशपर्वजं न्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति २३ एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पांडवः ॥ न विहंन्या तदस्त्रं तु प्रजा
हितचिकीर्षया २४ पांडवास्त्वंचराष्ट्रं च सदा संरक्ष्य मेव हि ॥ तस्मात्संहरादिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज २५ अरोपस्तव चैवास्तु पार्थाः संतु निरामयाः ॥ न ह्यध
र्मेण राजर्षिः पांडवो जेतुमिच्छति २६ मणिचैव प्रयच्छाद्यस्ते शिरसि तिष्ठति ॥ एतदादाय ते प्राणान् प्रतिदास्यंति पांडवाः २७ ॥ द्रौणि रुवाच ॥ पांडवैर्या
निरत्नानियन्त्रान्यत्कौरवैर्धनम् ॥ अवाप्तमिह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते २८ यमावध्यमयं नास्ति शस्त्रं व्याधिस्तु घात्रयम् ॥ देवेभ्यो दानेभ्यो वानागेभ्यो
वाकथं च न २९ न च रक्षोगणभयं न तस्करभयं तथा ॥ एवं वीर्यो मणिरयं न मेत्याज्यः कथं च न ३० यत्तु मे भगवानाहतं न मे कार्यमनंतरम् ॥ अयं मणिरयं चाहमीषि
का तु पतिष्यति ३१ गर्भेषु पांडवेयानां मोघं चैतदुत्तमम् ॥ न च शक्तोऽस्मि भगवन्संहर्तुं पुनरुद्यतम् ३२ एतदस्त्रमस्तु मे पुनर्विषुजाभ्यहम् ॥ न च वाक्यं
भगवतो न करिष्ये महामुने ३३ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं कुरुन चान्या तु दुःखिः कार्यत्वाऽनघ ॥ गर्भेषु पांडवेयानां विसृज्यैतदुपारम ३४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
ततः परममस्त्रं तु द्रौणि रुद्यतमाहवे ॥ द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषिके पर्वणि ब्रह्मा शिरोस्त्रस्य पांडवेयगर्भप्रवे
शने पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ २१।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५ ॥ इति सौप्तिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावर्दीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

तदेति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१० संविदसंज्ञां ११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१ प्रायोपेतान्मरणाव्ययोनियमस्तेनोपेतौ २२

॥ वैशंपायन उवाच ॥ तदाऽऽज्ञाय हर्षकेशो विसृष्टं पापकर्मणा ॥ हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा १ विराटस्य सुतां पूर्वस्त्वांगां डीवधन्वन् ॥ उपप्लव्य गतां
दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणोऽब्रवीत् २ परिक्षिणी पुकुरुपु पुत्रस्तव भविष्यति ॥ एतदस्य परिक्षिणं गर्भस्थस्य भविष्यति ३ तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेतद्विष्यति ॥ परि
क्षिणं विताह्येषां पुनर्वैशकरः सुतः ४ एवं ब्रुवाणं गोविंदं सात्वतां प्रवर्तता ॥ द्रौणिः परमसंरब्धः प्रत्युवाचेदमुत्तरम् ५ नैतदेवं यथा त्वत्पक्षपातेन केशव ॥ वचनं पुंड
रीकाक्षन च मद्राक्यमन्यथा ६ पतिष्यति तदस्त्रं हि गर्भं तस्यामयोद्यतम् ॥ विराटुद्बुद्धिः कृष्णयंत्रं रक्षितुमिच्छसि ७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अमोघः परमास्त्रस्य
पातस्तस्य भविष्यति ॥ स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति ८ त्वां तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः ॥ असकृत्पापकर्मणां बालजीवितघातकम् ९ तस्मा
त्त्वमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि ॥ त्रीणि वर्षं सहस्राणि चरिष्यसि महीमिमाम् १० अप्राप्नुवन्कचित्कर्तुं चित्संविदं जातु केनचित् ॥ निर्जनानसहायस्त्वं देशान्प्रवि
चरिष्यसि ११ भवित्री न हितेऽनुज्जनमध्ये पुंसं स्थितिः ॥ पूयशोणितगंधांच दुर्गकर्तारसंश्रयः १२ विचरिष्यसि पापात्मा सर्वव्याधिसमन्वितः ॥ कयः प्राप्य परि
क्षितुर्वेदव्रतमवाप्य च १३ कृपाच्छारद्वताच्छूरः सर्वास्त्राण्युपपत्स्यते ॥ विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः १४ पष्ठि वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति ॥
इतश्चोर्ध्वं महाबाहुः कुरुराजो भविष्यति १५ परिक्षिन्नाम नृपतिमिषतस्ते सुदुर्मते ॥ अहंतं जीवयिष्यामि दग्धं शस्त्राग्नि तेजसा ॥ पश्य मे तपसो वीर्यं सत्यस्य च नरा
धम १६ ॥ व्यास उवाच ॥ यस्मादनादृत्य कृतं त्वयाऽस्मान्कर्म दारुणम् ॥ ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते हृतमीदृशम् १७ तस्माद्यदेवकी पुत्र उक्तवानुत्तमं वचः ॥
असंशयं ते तद्वा विक्षत्रधर्मस्त्वयाऽऽश्रितः १८ ॥ अश्वत्थामो वाच ॥ सहैव भवता ब्रह्मं स्यास्यामि पुरुषेष्विह ॥ सत्यवागस्तु भगवानयं च पुरुषोत्तमः १९ ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पांडवानां महात्मनाम् ॥ जगाम विमनास्तेषां सर्वेषां पश्यतां यनम् २० पांडवाश्चापि गोविंदं पुरस्कृत्य हतद्विषः ॥ कृष्णं द्वैपायनं चै
वनारदं च महामुनिं २१ द्रोण पुत्रस्य सहजं मणिमादाय सत्वरः ॥ द्रौपदीमम्यधा वंत प्रायोपेतान् मनस्विनीं २२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदश्वैरनि
लोपमैः ॥ अम्ययुः सहदा शार्हाः शिविरं पुनरेव हि २३ अवतीर्य रथेभ्यस्तु त्वरमाणा महारथाः ॥ ददृशुर्द्रौपदीं हृष्टामार्तामार्ततराः स्वयम् २४ तां सुपेत्य निरानंदान् दुः
खशोकसमन्विताम् ॥ परिवार्य व्यतिष्ठत पांडवाः सहकेशवाः २५ ततो राज्ञाऽभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः ॥ प्रददौ तं मणिं दिव्यं वचनं चेदमब्रवीत् २६ अयं भद्रे
तव मणिः पुत्रहंतुर्जितः सते ॥ उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य क्षात्रधर्ममनुस्मर २७ प्रयाणे वासुदेवस्त्वशमार्थमसितेक्षणे ॥ यान्मुक्तानि त्वया भीरुवाक्यानि मधुघातिनि २८

२९ दृष्ट्वा मन्वत्यान्मरणाव्ययोनियमस्तेनोपेतौ २९।३५।३६।३७ मधुघातिनि मधुघातं २८

२९।३०।३१ विवसतावकुमिच्छतावाच्याः निद्याः नैवस्म ३१।३३।३४।३५।३६।३७ ॥ इति सौमिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ हतेष्विति १।२
३।३।५।६।७।८ 'तस्मिन् शोकमात्मविव' इति श्रुतेः पुषिष्ठिरादीनां शोकमपनिमीपुरात्मज्ञानमाह आदिरिति यथा कनककुंडलादेरादिर्मध्यमेतश्चैव चंद्रोऽपि जगत् इत्यर्थः । तर्हि साख्याभि

नैव मे पतयः संतिन पुत्राभ्रातरो न च ॥ नैवैवमिति गोविंदशममिच्छति राजानि २९ उक्तव्यसितीव्राणि वाक्यानि पुरुषोत्तमम् ॥ क्षत्रधर्मानुरूपानि तानि संस्म
तुर्महसि ३० हतो दुर्योधनः पापो राज्यस्य परिपंथिकः ॥ दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विस्फुरतो मया ३१ वैरस्य गतमावृण्यं न स्मवाच्याविवक्षताम् ॥ जित्वा मुक्तो
द्रोणपुत्रो ब्राह्मण्यद्वैतरेण च ३२ यशोऽस्य पतितं देवि शरिरं त्ववशेषितम् ॥ वियोजितश्च मणिना अंशितश्चायुधं भुवि ३३ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ केवला नृपमाप्ताऽ
स्मि गुरुपुत्रो गुरुर्मम ॥ शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिवध्नातु भारत ३४ तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा ॥ गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्यावचनादपि ३५ ततो दि
व्यमणिवरं शिरसाधारयन् प्रभुः ॥ शुशुभे सतदाराजास चंद्रवपर्वतः ३६ उत्तस्थौ पुत्रशोकात्ताततः कृष्णामनस्विनी ॥ कृष्णं चापि महाबाहुः परिप्रच्छ धर्मराट्
३७ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषिके पर्वणि द्रौपदी सांख्यनायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तैरथैस्त्रिभिः ॥
शोचन् युधिष्ठिरो राजा दाशार्हमिदमब्रवीत् १ कथं नु कृष्णपापेन क्षुद्रेणाकृतकर्मणा ॥ द्रौणिना निहताः सर्वे मम पुत्रा महारथाः २ तथा कृतास्त्रविक्रांता सहस्रशतयोधि
नः ॥ दुपदस्यात्मजाश्चैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ३ यस्य द्रोणो महेष्वासो न प्रादादाहवे मुखम् ॥ निजघ्नेरथिनां श्रेष्ठं दृष्टुं कथं नु सः ४ किं नु तेन कृतं कर्म तथा युक्तं नर
पंथ ॥ यदेकः समरे सर्वानवधीनो गुरोः सुतः ५ ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ नूनं स देवदेवानां मीश्वरेश्वरमव्ययम् ॥ जगाम शरणं द्रौणिर एकस्तेनावधीद्वहन् ६ प्रसन्नो हि
महादेवो दद्यादमरतामपि ॥ वीर्यचगिरिशोदद्याद्येन द्रुमपि शातयेत् ७ वेदाहं हि महादेवं तस्त्वेन भरतर्षभ ॥ यानि चास्य पुराणानि कर्माणि विविधानि च ८ आदिरे
पहिभूतानां मध्यमेतश्च भारत ॥ विचेष्टते जगच्चेदं सर्वमस्यैव कर्मणा ९ एवं सिसृक्षुर्भूतानि ददर्श प्रथमं विभुः ॥ पितामहोऽब्रवीच्चैनं भूतानि सृजमाचिरम् १० हरि
केशस्तथेत्युक्त्वा भूतानां दीपदर्शिवान् ॥ दीर्घकालं तपस्तेपे मग्नोऽभसि महातपाः ११ सुमहांतं ततः कालं प्रतीक्ष्यैनं पितामहः ॥ स्रष्टारं सर्वभूतानां ससर्ज मनसाऽपरम्
१२ सोऽब्रवीत्पितरं दृष्ट्वा गिरिशं सुतमं भसि ॥ यदि मे नाग्रजोऽस्त्यन्यस्ततः स्रक्ष्याम्यहं प्रजाः १३ तमब्रवीत्पितानां स्तित्वदम्यः पुरुषोऽग्रजः ॥ स्थाणुरेष जले मग्नो
विस्त्रब्धः कुरुवै कृतम् १४ भूतान्यन्यसृजत्सप्तदशार्दींस्तु प्रजापतीन् ॥ यैरिमं व्यकरोत्सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् १५

मत्प्रधानवदचेतनः स्यादित्याह कथाह विचेष्टत इति ।

'को ह्येवान्यात्कः प्राप्यात् । यदेव जाकाश्रानंदोन स्यात्' इति श्रुतेः प्राणापानचेष्टाऽपीश्वराधीना किमु तमरणमारणादिरिति सर्वस्येश्वराधीनत्वात् न कृतकत्वात् प्राणापानचेष्टायां पुरुषेण सतापः कार्य इति भावः
९ न केवलं वयमेवास्य कर्मणा चेष्टा कुर्मोऽपि तु ब्रह्मादयोऽपीत्याह एवमित्यादिना प्रथमं कुरुत मोक्षं विमुक्तिं गुणमयं श्वरः १०।११ अपरं च तुर्मुखं रजोभयं १२।१३ वैकृतं विकारं १४।१५

१६ ब्राह्मणस्तु १७।१८।१९२० किं मंसवसामर्ष्यं मेद्रकूपेण अविधत्तु मीमांसितवान् एतदेव पूजितं तस्यैव सिद्धिप्रदमास्तिकानां मविध्यतीत्यभिप्रायेण २१।२२।२३।२४ तपसेति मे
मत्प्रसाजलवासरूपेण प्रजार्थं मग्नं जातं अज्ञादब्रह्मिस्त्वेव रूपेण भोषध्वो जीवति कुरसंतानक्रमेण परिवर्तते एवमेवाब्रह्मेतोद्धारामजाश्च परिवर्तते तः प्रवाहरूपेण सृष्टिस्थितिकार्ययोर्निर्वाहे सातत्येन म
तृचोकिमीश्वरेणेत्याभिप्रायेण लिङ्गोऽनाद्ये तसि ईश्वरस्तिरोधानं प्राप्तवानित्यर्थः २५।२६ ॥ इति सौमिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
तत इति ईश्वरतिरोधानानंतरं देवयुगे कृतयुगे विनाऽपीश्वराशरणं प्रजाः स्वाभाविकैरेव शमदमादिभिः कृतकृत्या अभूवन् अतीते तु देवयुगे निरीश्वरास्ताः केवलेन कर्मणैव फलसिद्धिं मिच्छन्त्येव ज्ञ

ताः सृष्टमात्राः शुधिताः प्रजाः सर्वाः प्रजापतिम् ॥ विभक्षयिष्वो राजन्सहसा प्राद्ववंस्तदा १६ समक्ष्यमाणस्त्राणार्थोपितामहमुपाद्रवत् ॥ आभ्यो मां भगवांस्तु तृ
तिरासां विधीयताम् १७ ततस्ताभ्यो ददावन्नमोषधीः स्थावराणि च ॥ जंगमानि च भूतानि दुर्बलानि वलीयसाम् १८ विहितान्नाः प्रजास्तास्तु जग्मुः सृष्टायथाग
तम् ॥ ततो वष्टधिराजन्प्रीतिमत्यः स्वयोनिषु १९ भूतग्रामे विवृद्धे तु तृष्टे लोकगुरावपि ॥ उदातिष्ठ ज्जलाज्येष्टः प्रजाश्चेमाददर्शसः २० बहुरूपाः प्रजासृष्टा विवृद्धा
श्च स्वतेजसा ॥ चुक्रोध भगवान् रुद्रो लिङ्गं स्वचाप्यविध्यत् २१ तत्प्रविद्धं तथा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत् ॥ तमुवाचाव्ययो ब्रह्मावचोभिः शमयन्निव २२ किं कृतं सलिले
शर्वचिरकालस्थितेन ते ॥ किमर्थं चेदमुत्पाद्य लिङ्गं भूमौ प्रवेशितम् २३ सोऽब्रवीज्जातं संभस्तथालोकगुरुर्गुरुम् ॥ प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किं करिष्याम्यनेनैव २४
तपसाऽधिगतं चान्नेप्रजार्थं मेपितामह ॥ औषध्यः परिवर्तैरन्यथैव सततं प्रजाः २५ एवमुक्त्वा स क्रोधो जगाम विमनाभवः ॥ गिरेर्भुजवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः
२६ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषिके पर्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ ततो देवयुगेऽतीते देवावै
समकल्पयन् ॥ यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यदुमीप्सवः १ कल्पयामासुरथतेसाधनानि हवींषि च ॥ भागाहं देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च २ तावैरुद्रमजानं त्योया
थात्थ्येन देवताः ॥ नाकल्पयंत देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ३ सोऽकल्पयमाने भागे तु कृत्वा सामखेऽमरैः ॥ ततः साधनमन्विच्छन् वनुरादौ ससर्ज ह ४ लोकयज्ञः
क्रियायज्ञो ह्यज्ञः सनातनः ॥ पंचभूतनृपज्ञश्च जज्ञे सर्वमिदं जगत् ५ लोकयज्ञैर्नृपयज्ञैश्च कपर्दी विदधे धनुः ॥ धनुः सृष्टमभूत्तस्य पंचकिं कुप्रमाणतः ६

मकल्पयन् १।२ रुद्र ईश्वरं पञ्चस्य फलदा तारय ३ 'यो वा एतद्वक्ष्यं गार्ग्यं विदित्वाऽस्मिंल्लोके यणितुं शोतिवृद्धाति तपस्तप्यते' इति श्रुतेः निरीश्वराशरणं नो यज्ञोऽन्तवा
नित्ये तद्वर्जयति आख्यायिका मुखेनेव सोऽकल्पयमाने इत्यादिना साधनं यज्ञनाशकम् ४ लोकयज्ञो लोकपणासर्वो मांसाद्यमेव जानाति विवासना रूपः । क्रियायज्ञः गर्माधानादिसंस्काररूपः ।
यज्ञयज्ञः परनीसाच्याभिहोत्रादिः । पंचभूतनृपज्ञः पंचभूतानां गुणैः ज्ञात्वा दिभिर्या नृणां प्रीतिस्तद्रूपः विषयजं तुल्यमित्यर्थः । एतैरेव चतुर्विधैः सर्वजगत्सृष्टम् ५ तत्र मध्यमयोः शास्त्रोक्तयोर्विज्ञयो
र्नाशार्थं प्रथमचरमयज्ञाभ्यामीश्वरो घटुः कृतवान् किं कृतं ततः पंचहस्तं पंचविषयप्रमाणं लोकवासनादेव वासना यज्ञं द्वादिविषयपंचकात्परतोनास्तीत्यर्थः ६

वपटकारसंज्ञेन गृह्यज्ञेन ते उभे वासने कौचित्तिको घण्टा इति स तस्य वासनाक्षय रूपस्य वपुः कया स्थानीयः यानितु यज्ञांगानि चत्वारि अर्धित्वं समर्थं रवं विद्वत्वं शस्त्रेण पयुं दस्तत्वं च तानितस्य धनुः
कोकदेहमासना रूपस्य सन्नहने दाढ्याय अभवत् ७ यतः यज्ञांगानि लोकेषणादौ मिति युक्तानि मुदैस्ततो हेतोः महादेवः कुद्रो यज्ञं ज्ञानेन स्यादित्युक्ताधर्म ८। ९। १०। ११। १२ त्रैपिण अर्हकारेण र्वर्धेण
वाऽहमेव यज्ञादाता विज्ञातेत्येव रूपेण यज्ञो यज्ञात्पूर्वैः अपकारं तमुक्त्या द्विविधं ति यज्ञेनेत्यादि शास्त्रोक्तादात्मा विविदिषा उवाच फलादब्रष्टः १३ किंचित्कालं फलं मुंजानो दिभियजमान रूपेण वयरा
जत तथा पितृनाकालात्स्थानात्तन्नेणाधीयमानः सत् ततोऽप्यप्रकृतः स्वर्गात् समुतोऽमुदैस्मर्थः १४ अपक्राते यज्ञे यज्ञफले भुक्ते सति ब्रह्मादौ गर्भं वासादौ न जन्ते यज्ञपते सुरा नृद्विद्याणि संज्ञानमस्य
भावमृताम्यभूवत् । हेयोपादेयविवेकशून्यान्यभूवन्नित्यर्थः १५ व्यंघकइति त्रीणि श्रवणमनननिदिध्यासनानि भवं कानि गमकानि यस्य स परमेश्वरः स विपुर्ज्ञमसोतुदैहस्य । बाधूकर्मकरणहेतु ।

सौ. १०

अ०

113411

वषट्कारोऽम्बज्ज्यातुधनुपस्तस्यभारत ॥ यज्ञांगानिचत्वारितस्यसंनहनेऽम्बन् ७ ततःकुद्धोमहादेवस्तदुपापादायकार्मुकम् ॥ आजगामाथतत्रैवयत्रदेवाः
समीजिरे ८ तमातकार्मुकंहृद्वाद्वाचारिणमव्ययम् ॥ विव्यथेष्टृधिर्वीदेवीपर्वताश्चचक्रंपिरे ९ नववौषधनश्चैवनाग्निर्ज्वालवैधितः ॥ व्यग्रमञ्चापिसंविग्रदिविन
क्षत्रमंडलम् १० नवभौमास्वर्थापिसोमःश्रीमुक्तमंडलः ॥ तिमिरेणाकुलसर्वमाकाशंचाभवदृतम् ११ अभिमूतास्ततोदेवाविषयान्नप्रजज्ञिरे ॥ नप्रत्यभाञ्चय
ज्ञःसदेवतास्त्रिसिरेतथा १२ ततःसयज्ञंविद्याधरोद्रेणहृदिपन्निना ॥ अपक्रांतस्ततोयज्ञोमृगोमृत्वासपावकः १३ सतुतेनैवरूपेणदिव्यंप्राप्यव्यराजत ॥ अन्वी
यमानोरुद्रेणयुधिष्ठिरनभस्तले १४ अपक्रातेततोयज्ञेसंज्ञानप्रत्यभासुरार ॥ नष्टसंज्ञेपुदेवेषुनप्राज्ञायतकिंचन १५ त्र्यंबकःसवितुर्बाहूभगस्यनयनेतथा ॥ पूष्ण
श्चदशनानकुद्धोधनुष्कोट्याव्यशातयत् १६ प्राद्वंतततोदेवायज्ञांगानिचसर्वशः ॥ केचित्तत्रैवपूर्णतोगतासवइवाभवन् १७ सतुविद्राव्यतत्सर्वशितिकंठोऽवहस्य
च ॥ अवष्टभ्यधनुष्कोटिंरुरोधविबुधास्ततः १८ ततोवागमैरुक्ताज्यांतस्यधनुषोऽच्छिनत् ॥ अथतत्सहसाराजंश्छिन्नज्यंविस्फुरद्धनुः १९ ततोविधनुर्पदेवा
देवश्रेष्ठमुपागमन् ॥ शरणंसहयज्ञेनप्रसादंचाकरोऽभ्युः २० ततःप्रसन्नोभगवानस्थाप्यकोपंजलाशये ॥ सजलंपावकीमृत्वाशोषयत्यनिशंप्रभो २१ भगस्यनयने
चैवबाहूचसवितुस्तथा ॥ प्रादात्पूष्णश्चदशनान्पुनर्यज्ञांश्चपांडव २२

तथागमस्यनेत्रे मनसः संकल्पौ अहमिदं करिष्ये अहमिदं करिष्ये इत्येवं कृपाविहितप्रतिषिद्धकृपा । पृष्णोद्देशान्वागमिन्द्रियस्यानानिमित्तोद्देश्यः । एतानि सर्वाणि धनुष्कोट्यापूर्वकया लोके पणया देहे पणया न्यपशतयत् १५ । १७ एवं ज्ञेनष्टेऽपि धनुष्कोटिमपि पुष्पाभावात् पूर्वोक्तं रोषततो लोके देहयोरपि रंजनं कुंतितममृतित्यर्थः १८ ततोऽपरं कृपावाक्त्विविदिषितं यज्ञेनेति पूर्वोक्तं देववाणी ज्यां श्रीयत्नकृपां धनुषापूर्वोक्तवासनाद्वयात्मकात् अलिखनत्तूरीचकार निष्कार्मईश्वरमीत्यर्थैयत्नकारितवतीत्यर्थः १९ विधनुष्काभ्यकर्मदीनं देवमात्मानं देवा इन्द्रियाण्युपागमन् चित्तशुद्धयतिशयादात्मवश्यान्पभुवत् । ततश्च ईश्वरस्तेऽशरणीकृतः प्रसन्नोऽमृत २० कोपरं जस्तमीकृपं जलाशये मूत्राचि २१ ततः सात्त्विको यज्ञः प्रवृत्त इत्याह भगव्येति पृथेदित्यर्थः २२

1541

सर्वाणिहर्षाणिसदानिकमांजिह्रस्वरापितान्येवाकुर्वन्नित्यर्थः २३ । २४ । २५ कलितमाह नतदिति ईश्वरस्यवरोसर्वमितिज्ञात्वाशोकमाकाशोऽरितमावः २६ ॥ इतिसौप्तिकेपूर्वाणिनील

ततःसुस्थमिदंसर्ववभूवपुनरेवहि ॥ सर्वाणिचहर्षीष्यस्यदेवाभागमकल्पयन् २३ तस्मिन्नुद्धेऽभवत्सर्वमसुस्थंभुवनंप्रभो ॥ प्रसन्नेचपुनःसुस्थंप्रसन्नोऽस्यचवीर्य
वान् २४ ततस्तेनिहताःसर्वेतवपुत्रामहाराथाः ॥ अन्येचवहवःशूराःपांचालस्यपदानुगाः २५ नतन्मनसिर्कर्तव्यंनचतद्गौणिनाकृतम् ॥ महादेवप्रसादे
नकुरुकार्यमनंतरम् २६ ॥ इतिश्रमिहाभारते शतसाहस्र्यांसंहितायां वैयासिक्यां सौप्तिकैषीकपर्वणिअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ६६ ॥
॥ ऐषीकंपर्वसमाप्तम् ॥ ॥ पर्वद्वयमिदंसंलग्नम् ॥ ॥ अस्यानंतरंस्त्रीपर्वमभिष्यति तस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ ॥ हतेदुर्योधनेचैवहते
सैन्येचसर्वशः ॥ ॥ घृतराश्रोमहाराजश्रुत्वाकिमकरोन्मुने ॥ १ ॥

क्रीडिभारतमावदीपे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥   ॥ १९ ॥   ॥ २० ॥   ॥ २१ ॥   ॥ समाप्तमिदं सौमिकं पर्व ॥

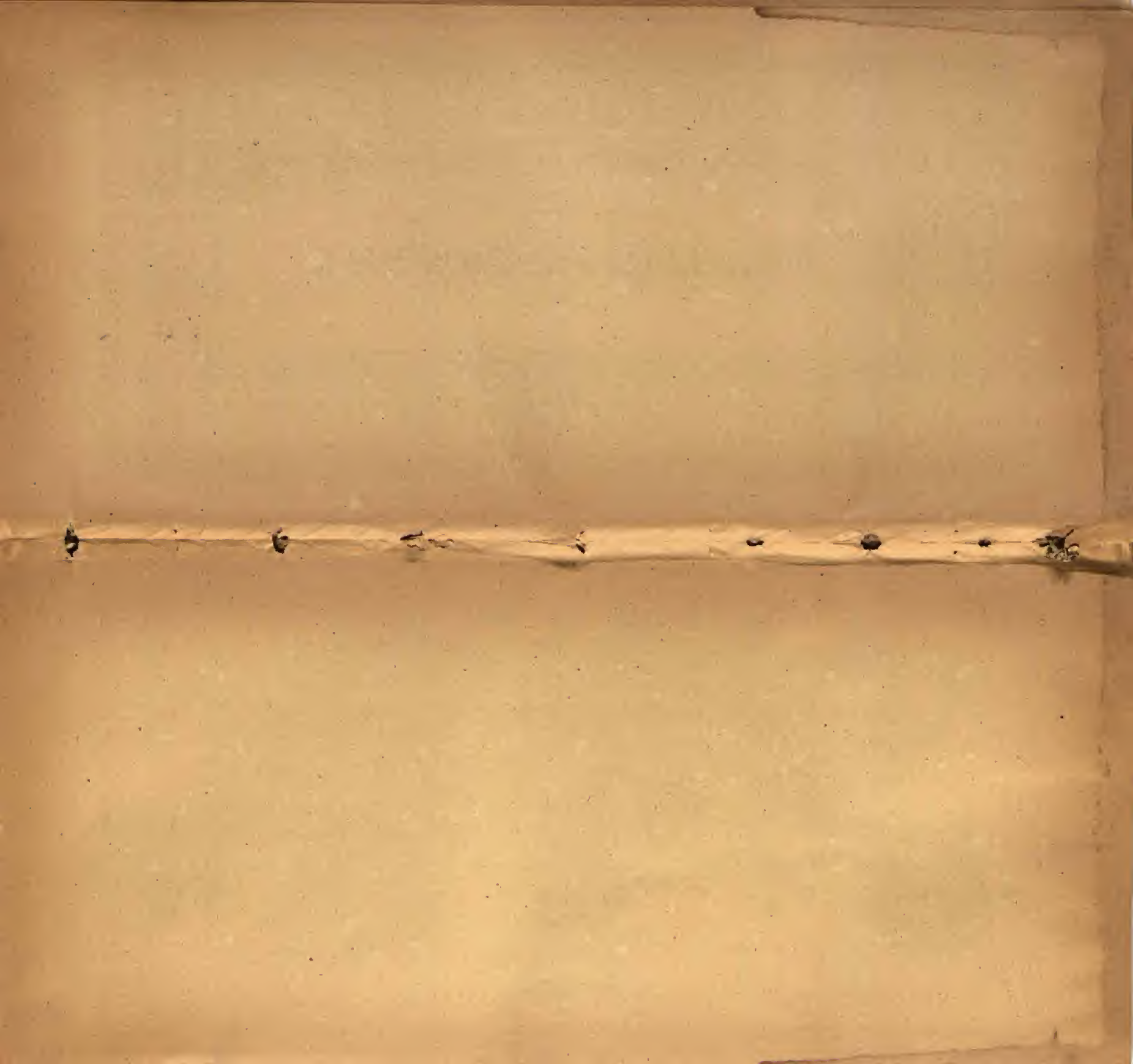

॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ एवं तत्त्वदृष्ट्या शोकोपकथयद्भक्तं लोकदृष्ट्याऽपि सप्तकार्यदृष्ट्या ह वैदुर्योधने वैदुर्यादिनाऽऽध्याये मेकेन १ । २ अन्योन्यकारितारपाडवानां गमैश्च क्षीरोऽक्षेपत
स्वित्स्वन्तराणां नाशो दत्तः । सहस्रवर्षाणि गलत्कुट्टो माविष्यतीत्यस्वत्याम्नः कृष्णेन शापो दत्त इत्यर्थः १ । ४ । ५ । ६ अन्याराजभिर्हीना केवला उपरतोऽस्वया ७ आनुपूर्व्येणेति आदीहता
॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् १ ॥ जनमेजय उवाच ॥ हते
दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ॥ दृष्टराश्रे महाराज शुत्वा किमकरोन्मुने १ तथैव कौरवराजा धर्मपुत्रो महामनाः ॥ रूपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः २ अश्वत्था
म्रः श्रुतं कर्मशापादन्योन्यकारितात् ॥ वृतांतमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत संजयः ३ वैशंपायन उवाच ॥ हते पुत्रशते दीनं छिन्नशाखमिव द्रुमम् ॥ पुत्रशोकाभिस्तं संपुत्ररा
ष्ट्रं महीपतिम् ४ ध्यानमूकत्वमापन्नं चित्तासमभिभुतम् ॥ अभिगम्य महाराज संजयो वाक्यमब्रवीत् ५ किं शोचिषि महाराज नास्ति शोके सहायता ॥ अक्षौहि
ष्यो हताश्चाष्टौ दशचैव विज्ञापते ६ निर्जने यं वसुमती शून्या संप्रतिकेवला ॥ नानादिगम्यः समागम्य नानादेशानराधिपाः ७ सहैव तव पुत्रेण सर्वे वै निधनंगताः ॥
पितृणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातानां सुहृदां तथा ॥ गुरुणां चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणिकारय ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वाऽऽकुरुण्वक्यं पुत्रपौत्रवधार्दितः ॥ पपा
त भुवि दुर्योधनो वाताहत इव द्रुमः ९ ॥ दृष्टराष्ट्र उवाच ॥ हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृज्जनः ॥ दुःखं नूनं भविष्यामि विचरन् पृथिवीमिमाम् १० किंतु बंधविहीनस्य
जीवितेन ममाद्यै ॥ लूनपक्षस्य इव मेजरा जीर्णस्य पक्षिणः ११ हतराज्यो हतबंधो हतचक्षुश्चैव तथा ॥ न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिरिव शुभान् १२ न कृतं सु
हृदां वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः ॥ नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च १३ सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम ॥ अलं वैरेण ते राजन् पुत्रः संगृह्यतामिति
१४ तच्च वाक्यमकृत्वाऽहं दृशंतं प्यामि दुर्मतिः ॥ न हि श्रोतास्मि भीष्मस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितम् १५ दुर्योधनस्य च तथा वृषभस्यैव नर्दतः ॥ दुःशासनवधं शुत्वा कर्ण
स्य च विपर्ययं १६ द्रोणसूयो परांगं च हृदयं मे विदीर्यते ॥ न स्मराम्यात्मनः किंचित्पुत्रा संजय दुष्कृतम् १७ यस्येदं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते ॥ नूनं व्यपकृतं किंचिन्म
या पूर्वे पुजन्मसु १८ येन मांदुःखभागेषु धाताकर्मसु युक्तवान् ॥ परिणामश्च ययसः सर्ववैपुल्यश्च मे १९ सुहृन्मित्रविनाशश्च देवयोगादुपागतः ॥ कोऽन्योऽस्ति दुःखितत
रो मतोऽन्यो हि पुमान्भुवि २० तन्ममाद्यैव पश्यंतु पांडवाः संशितव्रताः ॥ विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम् २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य लालप्यमानस्य
बहुशोकं वितन्वतः ॥ शोकापहंनरं द्रस्य संजयो वाक्यमब्रवीत् २२ शोकं राजन् व्यपनुदं श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः ॥ शास्त्रागमाश्च विविधा दृष्टेभ्यो नृपसत्तम २३ सृजये
पुत्रशोकार्ते यदूचुर्मुनयः पुरा ॥ यथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप २४ न त्वं बासुहृदां वाक्यं ब्रूवतामवधारितम् ॥ स्वार्थश्च न कृतः कश्चिद्बुधेन फलश्रद्धिना २५
नामादिवै पश्चादुक्ता नापश्चादेवेति पूर्वोपर्येण प्रेतानां परेतानां कार्याणि पारलौकिकानि कर्माणि ८ । ९ दुःखं यथाऽस्यात्तयामविष्यामि १० । ११ । १२ । १३ । १४ श्रोताऽस्मि सुतवान्स्मि
१५ विपर्ययं विनाशम् १६ । १७ । १८ । १९ । २० तन्ममामिति अद्येव प्राणत्यागं करिष्यामीत्यर्थः २१ वितन्वतः विरचयतः २२ । २३ । २४ । २५

अवृत्तेतिच्छेदः २६ । १७ शल्यश्चर्मघ्नीतिपूर्वोक्तान्वयः २८ । २९ । ३० वृत्रदुर्घोषमभासीवितिशेषः ३१ । १२ । ३३ । १४ । ३५ । ३६ प्रपातपर्वताग्रशिरः ३७ परमोक्ष ३८
३९ । ४० । ४१ । ४२ दहंतिशोकाह्वयथात् मन्मुदेन्यं 'मन्मुदेन्येकतोक्चि' इत्यमरः । आत्मानमिति आत्मनाधेयेणधारय प्राणान्मात्वाक्षीरित्यर्थः ४३ । ४४ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनीलवेदीये

असिर्नवैकधारणस्वबुद्ध्यात्विचेष्टितम् ॥ प्रायशोऽवृत्तसंपन्नाः सततं पर्युपासिताः २६ यस्यस्य दुःशासनो मंत्रीराधेयश्चदुरात्मवान् ॥ शकुनिश्चैवदुष्टात्माचित्रसेनश्चदुर्भ
तिः २७ शल्यश्चयेनवैसर्वशल्यभूतकृतंजगत ॥ कुरुदृष्टस्यमीप्सस्यगांधार्याविदुरस्यच २८ द्रोणस्यचमहाराजकृपस्यचशरद्वतः ॥ कृष्णस्यचमहाबाहोनार
दस्यचधीमतः २९ ऋषीणांचतथाऽन्येषां व्यासस्यामिततेजसः ॥ नलतंतेनवचनंतवपुत्रेणभारत ॥ नधर्मः सल्लतः कश्चित्त्रित्ययुद्धमभीप्सता ३० अल्पबुद्धि
रहंकारीनित्ययुद्धमितिबुवन् ॥ क्रूरोदुर्मर्षणोनित्यमसंतुष्टश्चवीरवान् ३१ श्रुतवानसिमेधावीसत्यवांश्चैव नित्यदा ॥ नमुह्यंतीदृशाः संतो बुद्धिर्मतो भवादृशाः ३२
नधर्मः सल्लतः कश्चित्तवपुत्रेणमारिष ॥ क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वैश्शूणां वार्धितं यशः ३३ मध्यस्थो हित्वमप्यासीर्नक्षमं किंचिदुक्तवान् ॥ दुर्धरेणेत्याभारस्तुलया
नसमंष्टतः ३४ आदावेवमनुष्येणवर्तितव्यं यथाक्षमं ॥ यथानातीतमर्थं वैपश्चात्तापेनयुज्यते ३५ पुत्रदृष्ट्यात्वयाराजन्प्रियंतस्यचिकीर्षितम् ॥ पश्चात्तापमि
मंप्राप्तोनत्वंशोचितुर्महसि ३६ मधुयः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति ॥ सप्रष्टोमधुलोभेनशोचत्येव यथाभवान् ३७ अर्थान्नशोचन्प्राप्तोतिनशोचन्विदतेफलं ॥
नशोचन्प्रियमाप्तोतिनशोचन्विदतेपरं ३८ स्वयमुत्पादयित्वाऽग्निवस्त्रेणपरिवेष्टयन् ॥ दहमानोमनस्तापंभजतेनसंपंडितः ३९ त्वयैवसमुतेनायंवाक्यवायु
समीरितः ॥ लोभाज्येनचसंसिक्तोज्ज्वलितः पार्थपावकः ४० तस्मिन्समिद्धेपतिताः शलभा इव ते सुताः ॥ तान्वैशराग्निर्दग्धावन्नशोचितुर्महसि ४१ यच्चाशु
पातात्कलिलं वदन्वहसे नृप ॥ अशास्त्रदृष्टमेतद्धिनप्रशंसंतिपंडिताः ४२ विस्फुलिगा इव ह्येतान्दहंति किलमानवान् ॥ जहीहिमन्युं बुद्ध्यावैधारयात्मानमात्मना
४३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमाश्वासितस्तेन संजयेन महात्मना ॥ विदुरो मूय एवाह बुद्धिपूर्वपरंतपः ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि
विशोक्करणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोऽवृत्तसमैर्वाक्यैर्हृदयन्पुरुषर्षभम् ॥ वैचित्रवीर्यविदुरो यदुवाच निबोधत १
॥ विदुर उवाच ॥ उत्तिष्ठ राजन् किं शेषेधारयात्मानमात्मना ॥ एषा वै सर्वस्वानालोकेऽश्वरपरागतिः २ सर्वे क्षयात्तानि च याः पतनाः तानाः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगावि
प्रयोगांतामरणांतं च जीवितम् ३ यदा शूरं च भीरुं च यमः कर्षति भारत ॥ तर्किनो त्यंति हि ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ४ अयुध्यमानो भ्रियते युध्यमानश्च जीवति ॥
कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ५ अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ॥ अभावनिधनान्येव तत्र कापरिदेवना ६

भारतमावर्षीये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ तत इति १ एषा मरणांता अत उचिष्ठशोकं त्यज २ ३ ४ ५ ॥ भावोत्तरमभावो ह्येकाचित्पक्षेऽप्येकया इति न्यायेन लक्षणप्रपञ्चस्याभावो ब्रह्मतवादीनि भावो
नामरूपात्मकता तन्मध्यानि तयाऽभावनिधनानीति तया च । 'आदावैते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायेन मध्येऽप्यभावमूतानां तेषां स्वप्नेषु प्रतीयमानानां भिन्नानां शेषः शोक इत्यर्थः १

सासिद्धिके स्वभावसिद्धे ७ । ८ संवर्तयति स्ववशं नयति ९ तत्र गाभिनां परप्रगमनशीलानां यस्य काल उपस्थितः सोऽग्रे प्रयाति १० । ११ । १२ । अदर्शनादज्ञानात् १३ नोऽस्माकं क्षत्रियाणां

नशोचन्मृत्तमन्वेति नशोचन्भ्रियते नरः ॥ एवं सांसिद्धिकेलोके किमर्थमनुशोचसि ७ कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत ॥ न कालस्य प्रियः कश्चिन्नद्वेष्यः कुरु
रुसत्तम ८ यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्तयति सर्वशः ॥ तथा कालवशांति भूतानि भरतर्षभ ९ एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गाभिनाम् ॥ यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र
कापरिदेवना १० न चाप्येतान् नृतान् युद्धे राजन् शोचितुर्महसि ॥ प्रमाणं यदशस्त्राणि गतास्ते परमांगतिम् ११ सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे चरितव्रताः ॥ सर्वे चा
मिमुखाः क्षीणास्तत्र कापरिदेवना १२ अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनंगताः ॥ नैते तव न ते पावं तत्र कापरिदेवना १३ हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा चलभते यशः ॥
उभयं नो बहुगुणनास्ति निष्फलतारणे १४ तेषां कामदुघान् लोकानिन्द्रः संकल्पयिष्यति ॥ इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवंति भरतर्षभ १५ न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न
विद्यया ॥ स्वर्गं याति यथामर्त्या यथाशूरारणे हताः १६ शरीराग्निपुश्रारणां जुहुवुस्ते शराहृतीः ॥ हूयमाना वशरांश्चैव सेहुस्ते जस्विनो मिथः १७ एवं राजं
स्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पंथानमुत्तमम् ॥ न युद्धादधिकं किंचित्क्षत्रियस्येह विद्यते १८ क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समिति शोभनाः ॥ आशिषः परमाः प्राप्तानशो
च्याः सर्व एवाहि १९ आत्मानमात्मनाऽऽश्वास्य माशुचः पुरुषर्षभ ॥ नाद्यशोकाभिभूतस्त्वं कायमुत्सृज्य महसि २० मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ॥ संसा
रेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् २१ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ॥ दिवसे दिवसे मृष्टमाविशंति न पंडितम् २२ न कालस्य प्रियः कश्चिन्नद्वेष्यः कुरु
सत्तम ॥ न मध्यस्थः कश्चित्कालः सर्वकालः प्रकर्षति २३ कालः पचति भूतानि कालः संहरेते प्रजाः ॥ कालः सुते पुजागर्तिकालो हि दुरतिक्रमः २४ अनित्यं यौवनं
रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ॥ आरोग्यं प्रियसंवासोऽद्वेष्टेऽपुन पंडितः २५ न जानपदिकुंडुः खमेकः शोचितुर्महसि ॥ अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते २६ अ
शोचन्प्रतिकुर्वीत यदपश्येत्पराक्रमम् ॥ भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचितयेत् २७ चित्यमानं हिनव्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रि
यस्य च २८ मानुषामानसैर्दुःखैर्दह्यंते चाल्पबुद्धयः ॥ नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि २९ न च नपैतिकार्यार्थांश्चिक्वर्गं चैव हीयते ॥ अन्यामन्याधनावस्थां
प्राप्य वैशेषिकी नराः ॥ असंतुष्टाः प्रमुह्यंति संतोऽप्यांति पंडिताः ३० प्रज्ञायमानसंदुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः ॥ एतद्विज्ञानसामर्थ्येन बालैः समतामियात् ३१ शयानं
चानुशेते हि तिष्ठंतं चानुतिष्ठति ॥ अनुधावति धावतं कर्म पूर्वकृतं नरम् ३२ यस्यां यस्यामवस्थायां त्यक्तरोति शुभाशुभम् ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं समुपाश्रुते ३३

१० । १५ । १६ । १७ । आचक्षे कथयामि १८ । १९ दीर्घमध्वानमास्थितं मां पांडवा ज्यैष्ठ्यपश्यंतु इत्युक्तं तत्राह आत्मानमिति कायदेहं कार्याभित्वपि पाठः २० । २१ । २२ । २३ । २४
२५ जानपदिकं सर्वसाधारणं अभावेन मरणेन तच्च दुःखं च २६ । २७ । २८ । २९ कार्याणां प्रापेतीति नापि स्वपैत्वेव ३० । ३१ । ३२ अवस्थायां यौवनादिरूपायाम् ३३

येनेति स्थूलेन देहेन कृतं तत्तेनैव मुच्यते मनःकृतं चेतेनैव मुच्यते स्वप्नादौ ३३ अपकृतस्याप्यर्थस्व ३५ ॥ ३६ मूलशरीरम् ३७ ॥ इति स्त्रीपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये विद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
सुभाषितैरिति १ ॥ २ शान्तिचित्तस्योपरतिम् १ शान्तिहृदयैकस्वभावश्च तत्त्वज्ञानमित्याह अशाश्वतमिति २ यदेति पितृवर्गमुत्पत्त्यम् ५ यदि मरणमात्राद्विमुच्यते तर्हि देहशेषणं किमर्थं क्रियत इत्याह निर्मासैरिति तत्र परलोके तेषां मृतानां परे तपस्विनः तस्मान्मरणानंतरमपि विषमगतिरस्त्येवेत्यर्थः १ येन हेतुना अदृष्टरूपेण कुलेन रूपेण च विशेषणमाप्नोति सोऽदृष्टरूपो हेतुः सर्वत्र कार्येऽस्तीति

येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ॥ तेन तेन शरीरेण तत्फलं सुभाष्यते ३४ आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य च ३५ शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ॥ कृतं भवति सर्वत्र नाकृतं विद्यते कश्चित् ३६ न हि ज्ञान विरुद्धे पुनश्च पापे पुनश्च कर्मसु ॥ मूलघातिपुसज्जन्ते बुद्धिर्भूतो भवद्विधाः ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सुभाषितैर्महाप्राज्ञशोकोऽप्यविगतो मम ॥ भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः १ अनिष्टानां च संसर्गादिष्टानां च विसर्जनात् ॥ कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्ते तु पंडिताः २ ॥ विदुर उवाच ॥ यतो यतो मनो दुःखा सुखा द्वा विप्रमुच्यते ॥ ततस्ततो नियम्यैतच्छान्तिं विदेत वै बुधः ३ अशाश्वतमिदं सर्वं चित्त्यमानं नरपम ॥ कदली सन्निभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते ४ यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवंतोऽप्यनिर्धनाः ॥ सर्वे पितृवर्गं प्राप्य स्वपंतिं विगतज्वराः ५ निर्मासैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबंधिभिः ॥ किंविशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ६ येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणम् ॥ कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रलब्धधियो नराः ७ गृहाणीव हि मर्त्यानां मादुर्देहानि पंडिताः ॥ कालेन विनिगुज्यन्ते सत्त्वमेवं तु शाश्वतम् ८ यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु पुरुषः ॥ अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ९ वैचित्र्यं यसां धिदुःखं वायदिव सुखम् ॥ प्राप्नुवंतीह मृतानि स्वकृतेनैव कर्मणा १० कर्मणा प्राप्यते स्वर्गः सुखदुःखं च भारत ॥ ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ११ यथा च मृन्मयं भांडं चक्राद्विपद्यते ॥ किंचित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा १२ छत्रं वाप्यवरोप्यंतमवतीर्णमथापि वा ॥ आर्द्रं वाऽप्यथवा शुष्कं पच्यमानमथापि वा १३ उत्तार्यमाणमापाकादुद्धृतं चापि भारत ॥ अथवा परिभृजंतमेवं देहाः शरीरिणाम् १४ गर्भस्थो वा प्रसूतो वाऽप्यथवा दिवसांतरः ॥ अर्धमासगतो वाऽपि मासमात्रगतोऽपि वा १५ संवत्सरगतो वाऽपि द्विसंवत्सर एव वा ॥ यौवनस्थोऽथ मध्यस्थो वृद्धो वाऽपि विपद्यते १६ प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवंति न भवंति च ॥ एवं सांस्त्रिकैर्लोकैः किमर्थमनु तप्यसे १७ यथा तु सलिलं राज्ञीक्रीडा र्थमनु संतरत् ॥ उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किंचित्सत्त्वं नराधिप १८ एवं संसारगहने उन्मज्जनं निमज्जने ॥ कर्मभोगेन बध्यन्ते ह्रियन्ते चाल्पबुद्धयः १९

तिष्ठेत्कर्माधीनेषु प्रादिसंयोगविशेषेषु न शोकादिकं बुद्धिं

तिभावः ७ सत्त्वलिङ्गशरीरं शाश्वतं भोगपर्यंतं स्थायित्वात् ८ १९ १० ११ १२ अकरोप्यंतं अवरोप्यमाणम् १३ आपाकात् कुलकृतात् प्राप्ता कृतात् १४ १५ १६ १७ १८ १९

२० ॥ इति स्त्रीपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये विद्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ कथमिति १ जन्मप्रभृतिशुक्रशोणितसंयोगादारभ्य क्रियागर्भदृष्टिरूपा उपलक्ष्यते कलिलं शुक्रशोणितसंयोगः १ एकरात्रोपि त्वंकलिलं भवति पंचरात्रादुद्धृत्वा दिशाक्षाद्गम्यते १ तत्र कलिले बसते जीव इति शेषः १ किंचिदंतरं पूर्वं दिनापेक्षया दृष्टव्यं स्थाने देहेन अल्पेन परिमाणं तरेण २ पंचमेमांसे अतीति अवयवाभिदृष्टेर्निर्देवासंज्ञेन स्यादविमर्शं अकल्पयत् पूर्वैतन्मयसत्तामात्रं पंचमेऽतीति तु पष्ठे आविर्भाव इति विशेषः १ ततः सदृशमासाभ्यन्तरे संपूर्णो गर्भा जायते ३ ५ १ तस्माद्योनिद्वारात् संसारात् संसारं प्राप्य ६

ते तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्त्वं संसारेऽस्मिन् रहितैषिणः ॥ समागमज्ञाभूतानां तेषां तेषां तेषां २० ॥ इति श्रीम० स्त्रीप० जलप्रदानिकप० विशोककरणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतां वर ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि प्रच्छतः १ ॥ विदुर उवाच ॥ जन्मप्रभृतिभूतानां क्रियासर्वोपलक्ष्यते ॥ पूर्वमेवेह कलिले बसते किंचिदंतरम् २ ततः संपंचमेऽतीति मासेवासमकल्पयत् ॥ ततः सर्वांगसंपूर्णो गर्भो वै स तु जायते ३ अमेध्यमध्यवसतिमांसशोणितलेपने ॥ ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादो ह्यधः शिराः ४ योनिद्वारमुपागम्य बहून्कुशान्समृच्छति ॥ योनि संपीडनाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः ५ तस्मान्मुक्तः संसारादन्यान्पश्यत्युपद्रवान् ॥ ग्रहास्तमनुगच्छन्ति सारमेया इवामिषम् ६ ततः प्राप्नोति त्रेकाले व्याधयश्चापि तं तथा ॥ उपसर्पति जीवं तं बध्यमानं स्वकर्मभिः ७ तं बद्धमिद्विषैः पाशैः संगस्वातु भिरावृत्तम् ॥ व्यसनान्यपि वर्तते विविधानि नराधिप ८ बध्यमानश्चैतर्भूयो नैव तृप्तिमुपैति सः ॥ तदानवैति चेवायं प्रकुर्वन्साध्याधुवा ९ तथैव परिरक्षन्ति ये ध्यानपरिनिष्ठिताः ॥ अयं न बुद्ध्यते तावद्यमलोकमथागतम् १० यमदूतैर्विकृत्यंश्च मृत्युकालेन गच्छति ॥ वाग्धीनस्य च यन्मात्रमिष्टानिष्टं कृतं मुखे ॥ भूय एवात्मनाऽऽत्मानं बध्यमानसुपेक्षते ११ अहो विनिर्मुक्तो लोको लोभेन च वशीकृतः ॥ लोभक्रोधमयोन्मतो नात्मानमवबुध्यते १२ कुलीनत्वे च रमते दुष्कुलीनान्विकुत्सयन् ॥ धनदर्पेण हतश्च दरिद्रान्परिकुत्सयन् १३ मूर्खानि तिपरानाहनात्मानं समवेक्षते ॥ दोषान्निषेधपतिचान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति १४ यदा प्राज्ञाश्च मूर्खाश्च धनवंतश्च निर्धनाः ॥ कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानि नोऽप्याप्यमानिनः १५ सर्वे पितृवर्गं प्राप्ताः स्वपंतिं विगतत्वचः ॥ निर्मासैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबंधैः १६ विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ॥ येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणम् १७ यदा सर्वे समन्यस्ताः स्वपंतिं धरन्ति तले ॥ कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धमिह दुर्धृषाः ॥ प्रत्यक्षं च परोक्षं च योनिशम्य श्रुतिं त्विमां १८ अधुर्वेजीवलोकेऽस्मिन् यो धर्ममनुपालयन् ॥ जन्मप्रभृतिवर्ते तं प्राप्नुयात् परमां गतिम् १९

७ संगः विषयसंगः स्वादुर्घोषैः ८ १९ यद्यपि मूढः पापं नावैति तथाऽपि ध्यानपरिनिष्ठितास्तत्तत्तथैव यथाशास्त्रमात्मानं परिरक्षन्त्येव १० तथैव यमदूतेर्नीयमानस्य वाग्धीनस्य सर्वोद्विग्नविकलस्य यन्मात्रं वरिचिचिद्विष्टमिष्टं पुण्यं पापं तन्मूलप्रयत्नं कृतं भवति तत्रापि पुण्यफलं भुञ्जानो विषयेषु गीतात् आत्मानं बध्यमानं गर्भमासादिना पात्यमानं उपेक्षते न तु स्वहितं कायते ११ २१ २२ १४ १५ विगतत्वचः जाच्छादन्हीनाः १६ तस्य नास्ति क्वयमवदति येनेत्यादिना १७ यदेति सार्धः परमता नुवाहः प्रत्यक्षादितः सर्वे सर्वाणि भूतानि संतुल्यं स्वपंतिं कृमिविद्वत्समावांगच्छन्ति तदाऽन्योन्यं प्रलब्धं विप्रलब्धं कृमिविषयजमानं देहि अमुं लोकं प्राप्स्यसीति प्रतारयिषुं दुर्धृषाः दुष्पंडिता इच्छन्ति देहकृष्यारभ्य नो नष्टत्वात् आधुमिकफलवचनमनर्थकस्यादिति भावः १८ वर्तते परमार्थसाधनव्यापारं कुर्वति १९

पयानोमार्गोन् द्वितीयायैप्रथमा अन्यान्गतिमार्गान्मोक्षयते किमुक्तध्वंमार्गमेवप्रापयति १० ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावंदीपेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ यदिदंभर्मगहनमित्यध्यायस्य
विवरणंउत्तराध्यायेनक्रियतेअहोखलुमहदुःखमित्यादिना ११ ॥ द्वाभ्यामविद्याकर्मभ्यांजायतद्विविजःजंतुः वनंसंसारः क्रव्यादाध्यायः ३ महान्स्वबोदुःखसंवादोयैस्तेः सिंहादिभिर्बो
धिभिः ४ । ५ । ६ । ७ वायुराः विषयवृष्णादिवासनाः ८ । ९ । १० । ११ विलम्बः तत्रैवामिमानवान् १२ ऊर्ध्वपादोद्वेषःशिराः स्वमेच्युतः संसारमनुसृतः १३ नागंकालसर्पवीनाहोम

एवंसर्वविदित्वैवैस्तत्त्वमनुवर्तते ॥ सप्रमोक्षयतेसर्वान्पन्थानोमनुजेश्वर २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकपर्वणिविशोककरणेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
घृतराष्ट्रउवाच ॥ यदिदंभर्मगहनंउद्धृष्टासमनुगम्यते ॥ तद्विस्तरतःसर्वंउद्धृष्टमार्गंप्रशंसमे १ ॥ विदुरउवाच ॥ अत्रतेवर्तयिष्यमिन्मस्कृत्वास्वयंशुवे ॥ य
थासंसारगहनंवंदंतिपरमर्षयः २ कश्चिन्महत्किंतांतेर्वर्तमानोद्विजःविल ॥ महदुर्गमनुप्राप्तोवनंकव्यादसंकुलम् ३ सिंहव्याघ्रगजक्षौधैरतिघोरंमहास्वनैः ॥
पिशितादैरतिभयैर्महोग्राकृतिभिस्तथा ४ समंतात्संपरिक्षितंयत्स्मदृष्ट्वात्रसेद्यमः ॥ तदस्मदृष्ट्वाहृदयमद्वेगमगमत्परम् ५ अभ्युच्छ्रयंचरोष्णावैविक्रियाश्चपरंत
प ॥ सतद्वनंन्यनुसरन्संप्रधावन्नितस्ततः ६ वीक्षमाणोदिशःसर्वांशरणंकमवेदिति ॥ सतेषांछिद्रमन्विच्छन्प्रदुतोभयपीडितः ७ नचनिर्यातिवैदून्रनवातैर्विप्रमो
च्यते ॥ अथापश्यद्वनंघोरंसमंताद्वागुरावृतम् ८ बाहुभ्यांसंपरिक्षितंस्त्रियापरमघोरया ॥ पंचशीर्षधैरैर्नागैःशैलैरिवसमुन्नतैः ९ नभःस्पृशैर्महावृक्षैःपरिक्षितंम
हावनम् ॥ वनमध्येचतत्राबुदुदपानःसमावृतः १० वल्लीभिस्तृणच्छन्नाभिर्दृढाभिरभिसंवृतः ॥ पपातसाद्विजस्तत्रनिगूढेसलिलाशये ११ विलम्बश्चाभवत्तस्मिन्लता
संतानसंकुले ॥ पनसस्ययथाजातंवृंतवद्धंमहाफलम् १२ सतथालंभेतत्रधूर्ध्वपादोद्वेषःशिराः ॥ अथतत्रापिचान्योऽस्यभूयोजातउपद्रवः १३ कूपमध्येमहाना
गमपश्यतमहाबलम् ॥ कूपवीनाह्वेलायामपश्यतमहागजम् १४ षड्रंकंरुण्णशुकुंचद्विषदकपदचारिणम् ॥ क्रमेणपरिसर्पतंवल्लीवृक्षसमावृतम् १५ तस्यचापिप्र
शाखासुवृक्षशाखावलंबिनः ॥ नानारूपामधुकरावोरूपामयावहाः १६ आसतेमधुसंतृप्यपूर्वमेवनिक्तेतजाः ॥ भूयोभूयःसमीहंतेमधुनिभरतर्षम् १७ स्वादनीयानि
भूतानयैर्बालोविप्रकृष्यते॥तेषामधूनांवहुधाधाराप्रस्रवतेतदा १८ आलंबमानःसपुमानधारापिबतिसर्वदा॥नचास्यतृष्णाविरतापिबमानस्यसंकटे १९ अभीप्सतित
दानित्यमदृष्टःसपुनःपुनः ॥ नचास्यजीवितेराजत्रिवेदःसमजायत २० तत्रैवचमनुष्यस्यजीविताशाम्प्रतिष्ठिता ॥ कृष्णाश्वेताश्वतंवृक्षंकुड्यंतित्चमूपिकाः २१

खर्बधनं तस्यस्वदेहकूपप्रच्छादकस्यमरणकारणस्यक्रोधलोमादेर्वैलायासंवत्सराख्यःकालगजःपरिवर्तते संतिरोधाहुंसहायोभवति १४ पट्टकृतवःवक्राणियस्यतं कृष्णशुकुंकृष्णशुकुपक्षमयं द्वि
पट्टकाः द्वादशपादाभासायस्य वल्लीजीविताशा वृक्षआयुर्जीवितकालः १५ प्रशाखासुवात्तयवीनायवस्थासु मधुकराःकाभरसाधिनइंद्रियगणाः १६ मधुकापान्संतृप्यसंतृप्त निकेतांसंपिष्टहा
स्तज्जासमीहंतेइंद्रियमधुकराः १७ इंद्रियवृष्णयाजीवोपिनदृष्यतीत्याह तेषामिति १८ । १९ । २० तत्रैवकामपुत्रे कृष्णाश्वेताश्वमूपिकाराज्यहानि वृक्षंकुड्यपंतिआयुःक्षिप्यंति २१

व्यालैःकुष्ठपतंगजादिवृक्षैर्वर्षाधिभिः स्त्रियाजरया नागेनमुत्सृष्येण कुंजरेणसंवत्सराख्येनकालेन २२ वृक्षप्रपातोमरणं मधुलोमाद्विषयसुखासक्तेः २३ । २४ इतिस्त्रीपर्वणिनीलकंठीये भारत

व्यालैश्चवनदुर्गातिस्त्रियाचपरमोग्रया ॥ कूपाघस्तास्रनागेनवीनाहेकुंजरेनच २२ वृक्षप्रपाताच्चभयंमूपिकेभ्यश्चपंचमम् ॥ मधुलोमान्मधुकरैःषष्ठमाहुर्महद्व
यम् २३ एवंसवसतेतत्राक्षिप्तःसंसारसागरं ॥ नचैवजीविताशायांनिर्वेदमुपगच्छति २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकपर्वणिविशोककरणेपंचमोऽ
ध्यायः ॥ ५ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ अहोखलुमहदुःखंरुच्छ्र्वासाश्चतस्यह ॥ कथंतस्यरतिस्तत्रतृष्टिवाविदतांवर १ सदेशःकतुयम्रासौवसतेधर्मसंकटे ॥ कथं
वासविमुच्येतनरस्तस्मान्महाभयात् २ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वसाधुचेष्टामहतदा ॥ कृपामेमहतीजातातस्याभ्युद्धरणेनहि ३ ॥ विदुरउवाच ॥ उपमानमिदंरा
जन्मोक्षविद्विरुदाहृतम् ॥ सुकृतंविदतेयेनपरलोकेपुमानवः ४ उच्यतेयत्तुकांतारंमहासंसारएवसः ॥ वनंदुर्गहियच्चैतत्संसारगहनंहितत् ५ येचतेकथिताव्या
लाव्याधयस्तेप्रकीर्तिताः ॥ यासानारीवृद्धकायाअध्यतिष्ठतत्रत्रै ६ तामाहुस्तुजरांम्राज्ञारूपवर्णविनाशिनीम् ॥ यस्तत्रकूपौतृपतेसतुदेहःशरीरिणाम् ७
यस्तत्रवसतेऽघस्तान्महाहिःकालएवसः ॥ अंतकःसर्वभूतानांदिहिनसर्वहार्थसो ८ कूपमध्येचयाजातावल्लीयत्रसमानवः ॥ प्रतानेल्बतेलग्नोजीविताशाशरी
रिणाम् ९ सयस्तुकूपवीनाहेतंवृक्षंपरिसर्पति ॥ षड्रकःकुंजरोराजस्तत्संवत्सरःस्पृतः १० मुखानिऋतवामासाःपादाद्वादशकीर्तिताः ॥ येतुवृक्षानिऋतंतिमू
षिकापन्नमास्तथा ११ राज्यहानितुताभ्यादुर्भूतानांपरिचितकाः ॥ येतेमधुकरास्तत्रकामास्तेपरिकीर्तिताः १२ यास्तुतावहुशोधाराःस्रयंतिमधुनिस्त्रवम् ॥
तास्तुकामरसान्विद्याद्यत्रमज्जंतिमानवाः १३ एवंसंसारचक्रस्यपरिवृत्तिविदुर्बुधाः ॥ येनसंसारचक्रस्यपाशांश्छिदंतिवैबुधाः १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्व
णिजलप्रदानिकपर्वणिविशोककरणेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ अहोमिहितमाख्यानेभवतात्त्वदर्शिना ॥ भूयएवमुमेहर्षःश्रुत्वावागमृतंतव १
॥ विदुरउवाच ॥ शृणुभूयःप्रवक्ष्यामिमार्गंस्यैतस्यविस्तरम् ॥ यच्छ्रुत्वाविप्रमुच्यंतेसंसारेभ्योविचक्षणाः २ यथातुपुरुषोराजन्दीर्घमध्वानमास्थितः ॥
कचित्कचिच्छ्रमाच्छ्रताःकुरुतेवासमेववा ३ एवंसंसारपर्यायेणभवसेपुभारत ॥ कुर्वंतिदुर्बुधावासंमुच्यंतेतत्रपंडिताः ४ तस्मादध्वानमेवैतमाहुःशास्त्रविदो
जनाः ॥ यत्तुसंसारगहनंवनमाहुर्मनीषिणः ५ सोऽयंलोकसमावृतोमर्त्यानांभरतर्षम् ॥ चराणांस्थावराणांचनगृध्येतप्रपंडितः ६ शारिरामानसाश्चैवमर्त्या
नांयितुव्याधयः ॥ प्रत्यक्षाश्चपरोक्षाश्चतेव्वालाःकथिताबुधैः ७ किंयमानाश्चतेर्नित्यंवार्यमाणाश्चभारत ॥ स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्मोद्विजंयत्पण्डित्यः ८

मावदीपेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ अहोखल्वितिस्पष्टार्थः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ येनेति येननिर्वेदपाशांश्छिदंति १४
॥ इतिस्त्रीपर्वणिनीलकंठीये भारतभावंदीपेष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ अहोमिहितमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

९। १०। ११ निधयः कालस्य कर्तव्यसाधकाः अभिलिखितानि सर्वतो वयसा आयुषा सुखदुःखजरा व्याधिभिः कर्मणा अदृष्टकृपेण न्यस्तानि १२ सत्त्वं बुद्धिः कर्म बुद्धिर्मनः । मनः प्रग्रहमेव च इति श्रुतेः १३ यत्संघाताभिमानाभोका वेगमनुवावति कर्ममार्गप्रवृत्तिमनुसरति परिवर्तते प्रमति १४ यः संयतः संयमी संयच्छते तानि द्विषाद्यान् संयमवे सन निवर्तते संसारे प्रवृत्तः सन्न पुनरावर्तते १५

अथापितेर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप ॥ आवृणोत्येवं तं पश्चाज्जरारूपविनाशिनो १ शब्दरूपरसस्पर्शैर्मधैश्वरिविवैरपि ॥ मज्जमांसमहापङ्केनिरालंबे समं ततः १० संवत्सराश्च मासाश्च पक्षाहोरात्रसंघयः ॥ क्रमेणास्योपयुजंति रूपमायुस्तथैव च ११ एते कालस्य निधयो नैतावज्जानंति दुर्बुधाः ॥ घात्राभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा १२ रथः शरीरं भूतानां सत्वमाहुस्तु सारधिम् ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्म बुद्धिस्तुरङ्गमयः १३ तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुवावति ॥ स तु संसारचक्रं स्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते १४ यस्तान् संयमते दुडुचा संयतो न निवर्तते ॥ ये तु संसारचक्रं स्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते १५ भ्रममाणानमुद्धतिसंसारं भ्रमंति ॥ संसारे भ्रमतारं राजन् दुःखमेतद्विजायते १६ तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेद्बुधः ॥ उपेक्षानात्र कर्तव्या शतशास्त्रः प्रवर्धते १७ यत्तैर्द्वियो नरो राजन् क्रोधलोभनिराकृतः ॥ संतुष्टः सत्यवादी यः स शांतिमाधिगच्छति १८ याम्यमाहूयं ह्येनं मुह्यते येन दुर्बुधाः ॥ स चैतन्प्राप्नुयाद्वा जन्मत्त्वं प्राप्तो नराधिप १९ अनुतर्पुलमेवैतद्दुःखं भवति मारिष ॥ राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशं च भारत ॥ साधुः परमदुःखानां दुःखमैष ज्यमाचरेत् २० ज्ञानौषधमवाप्येह हूरपारं हौषधम् ॥ छिद्याद्दुःखमहाव्याधिं नरः संयतमानसः २१ न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः ॥ तथोन्मोचयते दुःखाद्यथाऽऽत्मा स्थिरसंयमः २२ तस्मान्मैत्रं समास्थाया शीलमापद्य भारत ॥ दमस्त्यामोऽपमादश्चेत्त्रयो ब्रह्मणो हयाः २३ शीलरश्मि सभायुक्तः स्थितो यो मानसे रथे ॥ त्यक्त्वा पृथुमयं राजन् ब्रह्मलोकं समच्छति २४ अमयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महीपते ॥ समच्छति परं स्थानं विष्णोः पदमनामयम् २५ न तत्कृतु सहस्रेण नोपवासैश्च नित्यशः ॥ अमयस्य च दानेन यत्फलं प्राप्नुयान्नरः २६ न ह्यात्मनः प्रियतरं किंचिद्भूतेषु निश्चितम् ॥ अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत २७ तस्मात्सर्वेभूतेषु दयाकार्या विपश्चिता ॥ नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालेन संवृताः २८ असूक्ष्मदृष्टयोर्मदाभ्याम्येते तत्र तत्र ब्रह्म ॥ सुसूक्ष्मदृष्टयो राजन् ब्रह्म जंति ब्रह्मशाश्वतम् २९ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपञ्चशोके करणेश्वरसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तम ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तः पपात भुवि मुच्छितः १ तं तथा पतितं भूमौ निःसंज्ञं प्रेक्ष्य वाक्वा ॥ लुण्ठे पायनश्चैव क्षताच विदुरस्तथा २

जीवितोऽपि तादृशानामुद्धतिं भ्रंशं तयोषिचक्रे १ शतशास्त्रः संसारवृत्तः १० क्रोधलोभनिराकृतौ येन नरः याम्यं यमलोकं प्राप कं संसारमहर्ष १९ अनुतर्पुलं गृह्णातीति लक्ष्मीकृतम् २० दूरपारं ब्रह्मज्ञानं २१ स्थिरपुनर्निवर्तितुमसमर्थः संयतस्तुच्छविषयेभ्य इन्द्रियपरावृत्तिर्यस्य तादृशः आरमास्त्रयं २२ ब्रह्मणः ब्रह्मलोकस्य मापन्न इति शेषः २९ १२४। २५। २६। २७। २८। २९ इति स्त्रीपर्वणि नीलकण्ठीये महाभारतव्याख्यानसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ४ ॥ ॥ विदुरस्येति १। २

३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२

संजयः सुहृदश्चान्येद्वास्थाये चास्य समंताः ॥ जलेन सुखशीतेन तालवृत्तैश्च भारत ३ पस्पशुश्चक्रे रौम्रं वीज्यमानश्च यत्नतः ॥ आम्बास्य तु चिरं कालं घृतराष्ट्रं तथागतम् ४ अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो मर्ह्यपातिः ॥ बिललापचिरं कालं पुत्राधिभिरमिभुतः ५ घिमस्तु खलु मानुष्यमानुषेषु परिग्रहे ॥ यतो भूलानि दुःखानि संभवंति सुहृदुः ६ पुत्रनाशेऽर्थनाशे च ज्ञाति संबंधिनामथ ॥ प्राप्य ते सुमहद्दुःखं विपात्रिप्रतिमं विभो ७ येन दहंति गात्राण्येन प्रज्ञाविनश्यति ॥ येनाभिभूतः पुरुषो मरणं बहु मन्यते ८ तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया माग्यविपर्ययात् ॥ तस्यांतं नाधिगच्छामि कृते प्राणविमोक्षणात् ९ तथैवाहं करिष्यामि अद्यैव द्विजसत्तम ॥ इत्युक्त्वा तु महात्मानां पितरं ब्रह्मवित्तमम् १० घृतराष्ट्रोऽभवन्मुक्तः स शोकं परमं मतः ॥ अभूच्चतुष्णीं राजाऽसौ ध्यायमानो महीपते ११ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लुण्ठे पायनः प्रभुः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् १२ ॥ व्यास उवाच ॥ घृतराष्ट्रमहाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ श्रुतवानसि मेधावी धर्मार्थकुशलः प्रभो १३ न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्देवित्यर्थं परंतप ॥ अनित्यतां हि मर्त्यानां विजानासि न संशयः १४ अध्वे जीवलोके च स्थाने वा शाश्वते सति ॥ जीविते मरणात्ते च कस्माच्छोचसि भारत १५ प्रत्यक्षं तव राजेंद्र वैरस्यास्य समुद्रवः ॥ पुत्रं ते कारणं कृत्वा कालयो मेन कारितः १६ अवश्यं भवितव्ये च कुरूणां विशेषेण ॥ कस्माच्छोचसि तान् शूरान् गतान् परमिकां गतिम् १७ जानतां च महाबाहो विदुरं महात्मना ॥ यतिं तं सर्वयत्नेन ज्ञमं प्रतिजनेश्वर १८ न च दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित् ॥ घटताऽपि चिरं कालं नियंतुमिति मे मतिः १९ देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम् ॥ तत्ते हंसं प्रवक्ष्यामि यथास्थैर्यं भवेत्तव २० पुराऽहं च रितीयो यतः सभा मैर्द्रीजितक्रुमः ॥ अपश्यं तत्र च तदा समवेता न्दिवौ कृतः २१ नारदप्रमुखाश्चापि सर्वे देवर्षयोऽनघ ॥ तत्र चापि मया दृष्टा प्रथिवीपृथिवीपते २२ कार्यार्थमुपसमाप्ता देवतानां समीपतः ॥ उपमन्यत दाधारी देवानां हसमागतां २३ यत्कार्यं मया युष्माभिर्ब्रह्मणः सदनैतदा ॥ प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छीघ्रं संविधीयताम् २४ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुलोकं नमस्कृतः ॥ उवाच वाक्यं ग्रहसन्नप्रथिवीदेव संसदि २५ घृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै ॥ दुर्योधन इति ख्यातः स ते कार्यं करिष्यति २६ तंच प्राप्य महीपालं कृतकृत्यामिविष्यसि ॥ तस्यार्थं प्रथिवीपालाः कुरुक्षेत्रं समागताः २७ अन्योन्यं घातयिष्यंति दृढैः शस्त्रैः प्रहारिणः ॥ ततस्ते भविता देवीभारस्य युधिनाशनम् २८ गच्छशीघ्रं स्वकं स्थानं लोकान्धारयशोमने ॥ येषु ते सुतो राजन् लोकसंहारकारणात् २९ कलेरंशः समुत्पन्नो गार्गाघातजठरेण ॥ अमर्षी च पलश्चापिकोधनो दुःप्रसाधनः ३० दैवयोगात्समुत्पन्ना भ्रातरश्चास्य तादृशाः ॥ शकुनिर्मातुलश्चैव कर्णश्च परमः सखा ३१ समुत्पन्ना विनाशाार्थं प्रथिव्यां संहितानृपाः ॥ यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् ३२

अधर्मो धर्मतायाते स्वामीचे द्वार्मिको भवेत् ॥ स्वामिनो गुणदोषाभ्याः स्युर्नात्र संशयः ३३ दृष्टराजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप ॥ एतमर्थं महाबाहो नारदो वेदतत्त्ववित् ३४ आत्मा पराधात्पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते ॥ माता नृशोचस्वरजैर्द्रनहि शोकेऽस्तिकारणम् ३५ न हिते पांडवाः स्वल्पमपराध्यति भारत ॥ पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातितामही ३६ नारदेन च भद्रं ते पूर्वमेव न संशयः ॥ युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितम् ३७ पांडवाः कोरवाः सर्वे समासाद्य परस्परम् ॥ न भविष्यति कौंतेय यत्ते कृत्यं तदा चर ३८ नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाऽशोचंत पांडवाः ॥ एवं ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम् ३९ कथं ते शोकनाशः स्यात्प्राणेषु च दयाप्रभो ॥ स्नेहश्च पांडुपुत्रे पुत्रात्वादेव कृतं विधिम् ४० एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः ॥ कथितो धर्मराजस्य राजसूये कृतत्तमे ४१ यत्तितं धर्मपुत्रेण मया गुह्यं निवेदिते ॥ अविग्रहं कोरवाणां देवं तु बलवतरम् ४२ अनतिक्रमणीयो हि विधीराजः कथंचन ॥ कृतांतस्य तु भूतेन स्थावरं चरेण च ४३ भवान्धर्मपरो यत्र शुद्धिश्चेष्टश्च भारत ॥ मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिं चागतिमेव च ४४ त्वां तु शोकेन संतप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः ॥ ज्ञात्वा युधिष्ठिरं राजा प्राणान् पिपासित्यजेत् ४५ कृपालुर्नित्यशोवीरस्ति र्यग्यो निगतेष्वपि ॥ सकथं स्वपिराजं द्रुपानैव करिष्यति ४६ मम चैव नियोगेन विधेः प्राप्य निवर्तनात् ॥ पांडवानां च कारुण्यात्प्राणान्धारय भारत ४७ एवं ते वर्तमानस्य लोके कीर्तिर्भविष्यति ॥ धर्मार्थः सुमहांस्तात तत्संस्याच्च तपश्चिरात् ४८ पुत्रशोकं समुत्पन्नं हुताग्नीं च लिंतं यथा ॥ प्रजाभिः सामाहाभागनिर्वापय सदा सदा ४९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य वचनं व्यासस्यामिततेजसः ॥ मुहूर्तं समनुध्याय नृपुत्रराष्ट्रोऽप्यभाषत ५० महाशोकजालेन प्रणुत्रोऽस्मिद्धिजोत्तम ॥ नात्मानमवबुध्यामि सुहृदमानो मुहुर्मुहुः ५१ इदं तु वचनं श्रुत्वा तव देव नियोगजम् ॥ वारयिष्याम्यहं प्राणान् नृघटिष्ये न तु शांतिं तुम् ५२ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ घृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवांतरधीयत ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्व ॥ घृतराष्ट्रविशोककरणे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ गते भगवति व्यासे घृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ किमचेष्टत विप्रपते तन्मे व्याख्यातुमर्हसि १ तथैव कोरवो राजधर्मपुत्रो महामनाः ॥ कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः २ अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ॥ घृतांतमुत्तरं वृद्धिदमापत संजयः ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ॥ संजयो विगतप्रज्ञो घृतराष्ट्रमुपस्थितः ४ ॥ संजय उवाच ॥ आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वराः ॥ पितृलोकं गताराजन्सर्वे तव सुतैः सह ५ याच्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत ॥ घातिता पृथिवी सर्वा विरस्यांतं विधिस्तता ६ पुत्राणामप्यपौत्राणां पितृणां च महीपते ॥ आनुपूर्व्येण सर्वेषां प्रितकार्याणि कारय ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं संजयस्य महीपतिः ॥ गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपत पृथिवीतले ८ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ गतेऽपि १।२।३ विगता प्रज्ञा व्यासदत्तं दिव्यज्ञानं यस्य स विगतप्रज्ञः ४।५।६।७।८

१।२० शोकस्वातिगाढस्वात्पुनर्विदुरेणोक्तं अमावादीनीत्यादि ११।१२।१३।१४ संवत्सयतिवर्तुल्यति कं पयतिवा १५।१६।१७।१८।१९।२० आचक्षेक्ययामि २१।२२

तं शयानमुपागम्य पृथिव्यां पृथिवीपतिम् ॥ विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् १ उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे मां शुचो भरतर्षभ ॥ एषा वै सर्वस्वान्नां लोकेऽश्वरपरा गतिः १० अमावादिनिभूतानि भावमध्यानि भारत ॥ अभावनिधनान्येव तत्र कापरिदेवना ११ न शोचन् मृतमन्वेति न शोचन् प्रियतेनरः ॥ एवं सांतिद्विवेले किमर्थं नु शोचसि १२ अयुध्यमानो प्रियते युध्यमानस्तु जीवति ॥ कालं प्राप्य महाराजन कश्चिदतिवर्तते १३ कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधानि च ॥ न कालस्य प्रियः कश्चिन्नद्वेष्यः कुरुसत्तम १४ यथा वायुस्तृणाग्राणि सर्वतयति सर्वतः ॥ तथा कालवशं याति भूतानि भरतर्षभ १५ एकस्यार्थं प्रयातानां सर्वे पातत्रगामिनाम् ॥ यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र कापरिदेवना १६ यांश्चापि निहतान्युद्धे राजस्वमनुशोचसि ॥ न शोच्या हि महात्मनः सर्वे ते त्रिदिवंगताः १७ न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ॥ तथा स्वर्गमुपायांति यथाश्चरास्तनुत्यजः १८ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र कापरिदेवना १९ शरीराग्निपुश्रराणां जुहुवस्ते शराहुतीः ॥ हूयमाना न शराश्चैव सेहुरुत्तमपूरुषाः २० एवं राजंस्तवा चक्षेस्वर्ग्यं पंथानमुत्तमम् ॥ न युद्धादधिकं किंचित्क्षत्रियस्ये हविष्यते २१ क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समिति शोभनाः ॥ आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्याः सर्वे एव हि २२ आत्मनाऽऽत्मानमाश्वास्य मां शुचः पुरुषर्षभ ॥ नाद्यशोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्तुङ्गमर्हसि २३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि विदुरवाक्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभः ॥ युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् १ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ शीघ्रमानय गंधारीं सर्वांश्च भरतस्त्रियः ॥ वधूं कुंतीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः २ एवमुक्त्वा सधर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमम् ॥ शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ३ गंधारीपुत्रशोकात्तार्तवर्तुचननोदिता ॥ सहकुंत्याय तोराजा सहस्रीभिरुपाद्रव ४ ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः ॥ आर्मय्यान्योन्यमीयुः स्मृशुश्चुक्षुस्ततः ५ ताः समाश्वासय क्षताताम्यश्वातं तरः स्वयम् ॥ अश्रुकंठीः समारोप्य ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ६ ततः प्रषादः संजज्ञे सर्वे पुरुषेऽश्मसु ॥ आकुमारं पुरं सर्वमभवच्छोककार्शितम् ७ अष्टपूर्वायानार्यः पुरादेव गणैरपि ॥ पृथग्जनेन दृश्यंते तास्तदनिहते श्वराः ८ प्रकीर्य केशान् सुभान् भूषणान्यवमुच्य च ॥ एकवस्त्रधरानार्यः परिपेतुरनाथवत् ९ श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन् ॥ मुह्यन्महेशैलानां पृथग्यो हतयूथपाः १० तान्युदीर्णानि नारीणां तदा दृढान्यनेकशः ॥ शोकात्तान्यद्रवराजन्किं शोरीणामिवांगे ११

कार्यं अवश्यं कर्तव्यमुदकदानादि ॥ २३ ॥ ॥ इति स्त्रीपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ विदुरस्येति १।२।३।४।५ समारोप्यवाहने प्यतिशेषः ६।७।८।९ एषस्यश्चिन्नहरिण्यः १० किं शोरीणां श्वश्रावकीनां ' किं शोरीऽभ्यस्यशावकः ' इति मेदिनी । अंतनेनृत्वशिक्षामू ११

म.भा.टी. ११।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०॥ इति स्त्रीपर्वणिनीलकण्ठीये मारतभावंदीपेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ कोशमात्रमिति १।२।३।४।५

प्रष्टव्याहूनकोशंयः पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्पि ॥ दर्शयंतंविताहस्मयुगातेलोकसंक्षयम् १२ विलपंत्योरुदंत्यश्चधावमानास्ततस्ततः ॥ शोकेनोपहतज्ञानाः कर्तव्यं
नप्रजिज्ञे १३ व्रीडाजग्मुःपुरायाः स्मसखीनामपिधोषितः ॥ ताएकवस्त्रानिलज्जाः श्वश्रूणापुरतोऽभवन् १४ परस्परं सुसूक्ष्मेपुशोकेष्वान्धासयंस्तदा ॥ ताः
शोकविह्वलाराजव्रवैक्षंतपरस्परम् १५ ताभिःपरिवृतोराजारुदतीभिः सहस्रशः ॥ निर्ययौनगराद्दीनस्त्वूर्णमायोधनं प्रति १६ शिल्पिनोवणिजोवैश्याः सर्वकर्मो
पजीविनः ॥ तेपार्थिवपुरस्कृत्यनिर्ययुर्नगराद्दहिः १७ तासांविशोशमानानामार्तानांकुरुसंक्षये ॥ प्रादुरासीन्महान्शब्दोव्यथयन्भुवनान्युत १८ युगांतकाले
संप्राप्तेभूतानां दह्यतामिव ॥ अभावः स्यादयं प्रासदतिभूतानि मे निरे १९ धृशमुद्दिग्मनसस्तेपोराः कुरुसंक्षये ॥ प्राकोशंतमहाराजस्वतुरक्तास्तदाभृशम् २०
॥ इति श्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रनिर्गमने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कोशमात्रंतोगत्वाददृशुस्तान्महार
थान् ॥ शारद्वतरुपद्रौर्णिकृतवर्माणमेव च १ तेतुद्वैवराजानंप्रज्ञाचक्षुपमीश्वरम् ॥ अश्रुकंठाविनिःश्वस्यरुदंतमिदमब्रुवन् २ पुत्रस्तवमहाराजकृत्वाकर्मसुदु
ष्करम् ॥ गतः सानुचरोराजनशकलोकंमहीपते ३ दुर्योधनवलान्मुक्तावयमेवत्रयोरथाः ॥ सर्वमन्यत्पारिक्षीणसैन्यंतेमरतर्षभ ४ इत्येवमुक्काराजानंरुपः शारद्वत
स्ततः ॥ गांधारीपुत्रशोकांतीमिदं वचनमब्रवीत् ५ अभीतायुध्यमानास्तेप्रंतःशत्रुगणान्बहून् ॥ वीरकर्माणिकुर्वाणाः पुत्रास्तेनिधनं गताः ६ ध्रुवंसंप्राप्यलोकां
स्तेनिर्मलानश्चनिर्जितान् ॥ भास्वरंदेहमास्थायविहरंत्यमराइव ७ नहिकश्चिद्विशुराणांयुद्धमानः पराइमुखः ॥ शस्त्रेणनिधनंप्राप्तो न च कश्चित्तांजलिः ॥
८ एवंतांक्षत्रियस्याहःपुराणाः परमांगतिम् ॥ शस्त्रेणनिधनंसंख्येतन्नशोचितुमर्हसि ९ नचापिशत्रवस्तेषामृद्धयंतराज्ञिपांडवाः ॥ गृण्यत्कृतमस्माभिरश्व
त्यामपुरोगमैः १० अधर्मेणहतंश्रुत्वाभीमसेनेनतेसुतम् ॥ सुसंशिरमासाद्यपांडूनांकदनंरुतम् ११ पंचालानिहताः सर्वेष्टष्टयुष्मपुरोगमाः ॥ दुपदस्यात्मजाश्चै
वद्रौपदेयाश्चपातिताः १२ तथाविशसनंकृत्वापुत्रशत्रुगणस्यते ॥ प्राद्रवामरणेस्थातुंनिहिकयामहेत्रयः १३ तेहिशुरामहेष्वासाः क्षिप्रमेप्यंतिपांडवाः ॥ अम
र्षवशमापन्नवैरंप्रतिजिहीर्षवः १४ तेहतानात्मजान्श्रुत्वाप्रमताः पुरुषर्षभाः ॥ निरीक्षंतःपदंशूराः क्षिप्रमेवयशस्विनि १५ तेषांतुकदनंकृत्वासंस्थातुंनोत्सहा
महे ॥ अनुजानीहिनोराज्ञिमाचशोकेमनःकथाः १६ राजंस्त्वमनुजानीहिधैर्यमातिष्ठचोत्तमम् ॥ दिष्टांतपश्यचापित्वंक्षात्रधर्मचकेवलम् १७ इत्येवमुक्काराजानं
कृत्वाचाभिप्रदक्षिणम् ॥ कृपश्चकृतवर्माचद्रोणपुत्रश्चभारत १८ अवेक्षमाणाराजानंपुत्राष्टमनीषिणम् ॥ गंगामनुमहाराजतूर्णमश्वानचोदयन् १९

६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६ दिष्टांतमरणम् १७।१८।१९

२०।२१।२२।२३ तदन्तरंरुपाचार्यकृतवर्मणांविद्योमानंतरम् २४ ॥ इति स्त्रीपर्वणिनीलकण्ठीये मारतभावंदीपेदशमोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ हतेष्विति १।२।३।४।५

अपक्रम्यतुतेराजनसर्वेषुमहाराथाः ॥ आमंत्र्यान्त्योन्यमुद्दिग्मास्त्रिधातेप्रययुस्तदा २० जगामहास्तिनपुरंरुपः शारद्वतस्तदा ॥ स्वमेवराष्ट्रंहादिकयोद्रौणि
व्यासाश्रमंययौ २१ एवंतेप्रययुर्वारिधिक्षिमाणाः परस्परम् ॥ भयार्ताः पांडुपुत्राणामागच्छत्वामहात्मनाम् २२ समेत्यवीराराजानंतदात्वनुदितेरवौ ॥ विप्र
जग्मुर्देहात्मानोयथेच्छकर्मरिदमाः २३ समासाद्याथवैद्रौणिपांडुपुत्रामहाराथाः ॥ व्यजयंस्तेरेणराजनविक्रम्यतदनंतरम् २४ ॥ इति श्रीमहाभारतेस्त्रीप
र्वणिजलप्रदानिकपर्वणिधृतराष्ट्रनिर्गमने दशमोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ हतेषुसर्वसैन्येषुधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ शुश्रुवेपितरं
हंनिर्यातंगजसाह्वयान् १ सोऽप्ययात्पुत्रशोकांतःपुत्रशोकपरिभुतम् ॥ शोचमानंमहाराजभ्रातृभिः सहितस्तदा २ अन्वीयमानोवीरेणदाशार्हेणमहात्मना ॥
युयुधानेनचतथातथैवचयुयुत्सुना ३ तमन्वमात्सुदुःखातर्द्रौपदीशोककर्शिता ॥ सहपांचालयोषिद्विर्यास्तत्रासन्समागताः ४ सगंगामनुदं दानिस्त्रीणांभरत
सतम् ॥ कुररीणामिवार्तानांकोशंतीनांददर्शह ५ ताभिःपरिवृतोराजाकोशंतीभिः सहस्रशः ॥ ऊर्ध्वबाहुभिरातीभीरुदतीभिः प्रियाप्रियैः ६ कनुधर्मज्ञता
राज्ञः कनुसाद्यान्तुशेसता ॥ यच्चावधीत्पितृवन्मृत्युगुरुपुत्रानसखीनपि ७ घातयित्वाकथंद्रोणभीष्मं चापिपितामहम् ॥ मनस्तेभून्महाबाहोहत्वाचापेज
यद्रथम् ८ किंनुराज्येनतेकार्यं पितृवन्भ्रातृनपश्यतः ॥ अभिमन्युंचदुर्धर्षद्रौपदेयाश्चभारत ९ अतीत्यतामहाबाहुः कोशंतीः कुररीरिव ॥ ववंदेपितरंज्येष्ठं
धर्मराजोयुधिष्ठिरः १० ततोऽभिव्याद्यपितरंधर्मेणामित्रकर्षणः ॥ न्यवेदयंतं नामानिपांडवास्तेऽपि सर्वशः ११ तमात्मजांतकरणंपितापुत्रवधादितः ॥ अ
प्रीयमाणः शोकांतः पांडवंपरिष्वजे १२ धर्मराजंपरिष्वज्यसांत्वयित्वाचभारत ॥ दृष्ट्वाभीममन्वेच्छद्विधक्षुरिवपावकः १३ सकोपपावकस्तस्यशोकवा
युसमीरितः ॥ भीमसेनमयंदावंदिधक्षुरिवदृश्यते १४ तस्यसंकल्पमाज्ञायभीष्मंप्रत्यशुभंहरिः ॥ भीममाक्षिप्यपाणिभ्यांप्रददौभीममायसम् १५ प्रागेवतुम
हाशुद्धिर्बुद्धातस्येगितंहरिः ॥ संविधानंमहाप्राज्ञस्तत्रचक्रेजनादेनः १६ तंमृहीत्वैवपाणिभ्यांभीमसेनमयस्मयम् ॥ वभंजवल्लवाप्राजामन्यमानोदृकोदरम्
१७ नागायुतबलप्राणः सराजाभीममायसम् ॥ भंक्ताविमथितोरस्कः सुस्रावरुधिरंमुखात् १८ ततःपपातमेदिन्यांतथैवरुधिरोक्षितः ॥ प्रपुष्पिताग्रशिखरः
पारिजातइवदुमः १९ पत्यगृह्णाच्चतंविद्वान्मृतोगावरुगणिस्तदा ॥ मैवमित्यवग्रीवैर्नशमयन्सांत्वयन्निव २० सतुकोपंसमुत्सृज्यगतमन्युर्महामनाः ॥ हाहा
भीमेतिषुकोशदृष्टः शोकसमन्वितः २१ तांवेदित्वागतकोधंभीमसेनवधादितम् ॥ वासुदेवोवरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् २२ माशुचोदृष्टराष्ट्रं त्वं नैषभीमस्त्वया
हतः ॥ आयसीप्रतिमाहोपावयानिष्पातिताविभो २३

प्रियाप्रियैः पांडवानां प्रियाः अभिमन्युप्रभृतयः अप्रियाः दुर्योधनादयः तैर्हृभिः कोशंतीभिरिति
संबंधः ६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४ आक्षिप्य निवार्य आयसंलोकदमयं १५ संविधानमायसस्यभीमस्यनिर्माणं १६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३

२४ । २५ । २६ । २७ पुत्रेति धर्मावपकृतमालिगनच्छलेनभीमवधःकर्तव्यइत्याशया १८ वृकोदरेणअहताअपिनजीवेयुः मत्तायुवतेषांनिमित्तांतरंगापिनाशाकथंमावादितियावः २९ । ३०
॥ इतिस्त्रीपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ततइति १ । २ । ३ नत्कृयाःतत्रकृतवानसि अहमावधार्यः ४ । ५ । ६ श्रेयोहिताहितेउच्यमानोनष्टहीतइत्य

॥ ७ ॥ त्वाक्रोधवशमापन्नंविदित्वाभरतपर्व ॥ मयाऽपकृष्टःकौंतेयोमृष्योर्दंष्ट्रांतरंगतः २४ नहितेराजशार्दूलबलेतुल्योऽस्तिकश्चन ॥ कःसहेतमहाबाहोवाहोर्विग्र
हर्णनरः २५ यथांतकमनुप्राप्यजीवन्काश्चिन्नमुच्यते ॥ एवंवाहंतरंप्राप्यतवजीवेन्नकश्चन २६ तस्मात्पुत्रेणयातेऽसौप्रतिमाकारिताऽऽयसी ॥ भीमस्यसे
यंकौरव्यतवैवोपहृतामया २७ पुत्रशोकाभिसंततंधर्मादपकृतंमनः ॥ तवरार्जेद्रतेनत्वंभीमसेनोजेघांससि २८ नत्वेतत्क्षमंराजनहन्यास्त्वंयदृकोदरम् ॥
नहिपुत्रामहाराजजीवेयुस्तेकथंचन २९ तस्माद्यत्कृतमस्माभिर्मन्यमानैःशमंप्रति ॥ अनुमन्यस्वतत्सर्वमाचशोकेमनःकृथाः ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्री
पर्वणिजलप्रदानिकपर्वणिआयसभीमभंगेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततएनमुपातिष्ठन्नशौचाथिपरिचारिकाः ॥ कृतशौचंपुन
श्चैनंप्रोवाचमधुसूदनः १ राजन्नधीतावेदास्तेश्चाणिविविधानिच ॥ श्रुतानिचपुराणानिराजधर्माश्चेकवलाः २ एवंविद्वान्महाप्राज्ञःसमर्थःसन्बलाबले ॥
आत्मापराधात्कस्मात्त्वंकुरुषेकोपमीदृशम् ३ उक्तवांस्त्वांतदैवाहंभीष्मद्रोणौचभारत ॥ विदुरःसंजयश्चैववाक्यंराजन्नतत्कृथाः ४ सवार्यमाणोनास्माकमका
र्षीर्वचनंतदा ॥ पांडवानधिकावजानन्बलेशौर्येचकौरव ५ राजाहियःस्थिरप्रज्ञःस्वयंदोषानवेक्षते ॥ देशकालविभागंचपरश्रेयःसंविदिति ६ उच्यमानस्तु
यःश्रेयोऽकृतीतेनोहिताहिते ॥ आपदःसमनुप्राप्यसशोचत्यनयेस्थितः ७ ततोऽन्यद्वृत्तमात्मानंसमवेक्षस्वभारत ॥ राजस्त्वंह्यविधेयात्मादुर्योधनवशोस्थि
तः ८ आत्मापराधादापन्नस्तत्किंभीमांजिघांससि ॥ तस्मात्संयच्छकोपंत्वंस्वमनुस्मरदुष्कृतम् ९ यस्तुतांस्पर्धयाक्षुद्रःपांचालीमानयसभाम् ॥ सहतोभीम
सेनेनवैरंप्रतिजिहीर्षता १० आत्मनोऽतिक्रमंपश्यपुत्रस्यचदुरात्मनः ॥ यदनागसिपांडुनांपरित्यागस्त्वयाकृतः ११ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःस
कृष्णेनसर्वसत्यंजनाधिप ॥ उवाचदेवकीपुत्रंघृतराष्ट्रोमहीपतिः १२ एवमेतन्महाबाहोयथावदसिमाधव ॥ पुत्रस्नेहस्तुबलवान्धैर्यान्मांसमचालयत् १३ दि
ष्ट्यातुपुरुषव्याघ्रोबलवान्स्त्यविक्रमः ॥ त्वदुत्तानागमत्कृष्णभीमोबाह्वंतरंमम १४ इदानींत्वहमव्यग्रोगतमन्युर्गतज्वरः ॥ मध्यमंपांडववीरंद्रष्टुमिच्छामिमा
धव १५ हतेपुपार्थिवेद्रेषुपुत्रेषुनिहतेषुच ॥ पांडुपुत्रेषुवैशर्मप्रतिश्राप्यवतिष्ठते १६ ततःसभीमंचधनंजयंचमाद्याश्चपुत्रौपुरुषप्रवीरौ ॥ पस्पृशंगात्रैःप्र
रुदनसुगात्रानाश्वास्यकल्याणमुवाचचैताव १७ ॥ इतिश्रीम०स्त्री०जलप्रदानिकप० घृतराष्ट्रकोपविमोचने पांडवपरिष्वंगोनामत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

न्ययः ७ । ८ । ९ । १० अनागसिअपराधमाविपरित्यागोराज्याप्रदानेनान्तरिस्कारः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ॥ इतिस्त्री०नीलकंठीये भारतमावदीपेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

घृतराष्ट्रेति १ । २ । ३ । ४ । ५ कल्पवादीहितवादी ६ एतद्वचःपांडवानश्ममुद्यतंवाक्यम् ७ । ८ । ९ नचात्यतातामितिपाठे अस्यएनंदुर्योधनंतोषमाणायाभाशीर्वचनेनतोषयंत्यास्तेतवतां

॥ वैशंपायनउवाच ॥ घृतराष्ट्रम्यनुज्ञातास्ततस्तेकुरुपांडवाः ॥ अभ्ययुर्भ्रातरःसर्वेगांधारीसहकेशवाः १ ततोज्ञात्वाहतामित्रंयुधिष्ठिरमुपागतम् ॥ गांधारीपुत्र
शोकातांशुमैच्छदंनिदिता २ तस्याःपापमभिप्रायंविदित्वापांडवान्प्रति ॥ ऋषिःसत्यवतीपुत्रःप्रागेवसमबुध्यत ३ सगंगायामुपस्पृश्यपुण्यगंधिपयःशुचि ॥
तंदेशमुपसंपदेपरमर्षिर्मनोजवः ४ दिव्येनचक्षुषापश्यन्मनसातद्भूतेनच ॥ सर्वप्राणभृतांभारंस्तत्रसमबुध्यत ५ सस्तुपामब्रवीत्कालेकल्यवादीमहातपाः ॥ शा
पकालमवाक्षिप्यशमकालमुदीरयन् ६ नकोपःपांडवेकार्योगांधारिशममाबुद्धि ॥ वचोनिग्रह्यतामेतच्छृणुचेदंवचोमम ७ उक्ताऽस्यष्टादशाहानिपुत्रेणजय
मिच्छता ॥ शिवमाशास्वमेमातर्धुध्यमानस्यशङ्गभिः ८ सातथायाच्यमानात्वंकालेकालेजयैषिणा ॥ उक्तवत्यसिगांधारियतोधर्मस्ततोजयः ९ नचाप्यतीतां
गांधारिवाचंतेवितथामहम् ॥ स्मरामितोषमाणायास्तथाप्रणिहिताह्यसि १० विग्रहेतुमुलेराज्ञां गत्वापारमसंशयम् ॥ जितंपांडुसुतैर्युद्धेन्नंधर्मस्ततोऽधिकः ११
क्षमाशीलाष्टराभूत्वासाऽद्यनक्षमसेकथम् ॥ अधर्मंजहिधर्मंजयतोधर्मस्ततोजयः १२ स्वंचधर्मंपरिस्मृत्यवाचंचोक्तांमनस्विनि ॥ कोपंसंयच्छगांधारिमेवंभूःस
त्यवादिनि १३ ॥ गांधार्युवाच ॥ भगवन्नाभ्यसूयामिनैतानिच्छामिनश्यतः ॥ पुत्रशोकेनतुबलान्मनोविह्वलतीवमे १४ यथैवकुंत्याकौंतेयारक्षितव्यास्तथाम
या ॥ तथैवघृतराष्ट्रेणरक्षितव्यामयायथा १५ दुर्योधनापराधेनशकुनेःसौबलस्यच ॥ कर्णदुःशासनाभ्यांचकृतोऽयंकुरुसंक्षयः १६ नापराध्यतिवीभत्सुर्नचपा
र्थोवृकोदरः ॥ नकुलःसहदेवश्चनैवजातुयुधिष्ठिरः १७ युध्यमानाहिकौरव्याःकृतमानाःपरस्परम् ॥ निहताःसहिताश्चान्यैस्तच्चनास्त्यप्रियंमम १८ किंतुकर्मा
करोद्भीमोवासुदेवस्यपश्यतः ॥ दुर्योधनंसमाहूयगदायुद्धेमहामनाः १९ शिक्षाम्यधिकंज्ञात्वाचरंतंबहुधारणे ॥ अधोनाभ्याःप्रहतवांस्तन्मेकोपमवर्धयत् २०
कथंनुधर्मधर्मज्ञैःसमुद्दिष्टमहात्मभिः ॥ त्यजेयुराहवेश्वराःप्राणहेतोःकथंचन २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि गांधारीसांत्वनायांचतु
र्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तच्छृत्वावचनंतस्याभीमसेनोऽथभीतवत् ॥ गांधारीप्रत्युवाचेदंवचःसानुनयंतदा १ अधर्मोयदिवाधर्म
स्त्रासात्त्रमयाकृतः ॥ आत्मानंत्रातुकामेनतन्मेवंक्षंतुमर्हसि २ नहियुद्धेनपुत्रस्तेधर्म्येणसमहाबलः ॥ नशक्यःकेनचिद्धंतुमतोविषममाचरम् ३ अधर्मेणजि
तःपूर्वतेनचापियुधिष्ठिरः ॥ निरुताश्चसदैवस्मततोविषममाचरम् ४ सैन्यस्यैकोऽजशिष्टोऽयंगदायुद्धेनवीर्यवान् ॥ माह्वानहरेद्राज्यमितिवैतत्कृतंमया ५ रा
जपुत्रींचपांचालीमेकवस्त्रारजस्वलाम् ॥ भवत्याविदितंसर्वमुक्तवान्यत्सुतस्तव ६

तांवाचंवितांनस्मरामीत्यन्वयः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

कृतमानाःकृतहंकाराः १८ । १९ । २० । २१ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ तदिति १ । २ । ३ । ४ । ५ उक्तवान्निहितपतयःसंतीत्यादि ६

असंयुक्तानामहं ह्य ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ अंतोष्ठात् अपरोष्ठात् उपरि ततः तिल्यर्थः इतोष्ठादेत्यपवादः १६ वृषसेनेमकर्णपुत्रेण १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० किंचित्कमपि
 सुयोधनमसंगृह्यनशक्यामूः ससागरा ॥ केवलाभोक्तुमस्माभिरतश्चैतत्कृतं मया ७ तथाऽप्याप्रियमस्माकंपुत्रस्तेसमुपाचरत् ॥ द्रौपद्यायत्सभामथ्येसव्यमूरुमद
 शयत् ८ तदैववध्यः सोऽस्माकंदुराचारश्चेतुः ॥ धर्मराजाज्ञयाचैवस्थिताः स्मसमयेतदा ९ वैरमुदीपितं राज्ञिपुत्रेणतवतन्महत् ॥ क्लेशिताश्चक्रेनित्यंततए
 तत्कृतं मया १० वैरस्यास्यगताः पारं हत्वा दुर्योधनंरणे ॥ राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्तो वयं च गतमन्यवः ११ ॥ गांधार्युवाच ॥ न तस्यैष वधस्तातयत्प्रशंसिमे सुतम् ॥
 कृतवांश्चापितत्सर्वयदिदं भाषसेमयि १२ हताश्वेनकुलेयुतुषसेनेनभारत ॥ अपिबः शोणितं संख्येदुःशासनशरीरजम् १३ सद्भिर्विगर्हितं घोरमनार्यजनोक्तिम् ॥
 कूरकर्मकृथास्तस्मात्तदयुक्तं कोदर १४ ॥ भीमसेन उवाच ॥ अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किंपुनः स्वकम् ॥ यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन १५ रु
 धिरनव्यतिक्रामदंतोष्ठादं वमाशुचः ॥ वैवस्वतस्तुतद्देहस्तौ मे रुधिरौ क्षितौ १६ हताश्वेनकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे ॥ भातृणां संप्रहृष्टांनासः संजनि तो मया
 १७ केशपक्षपरामर्शे द्रौपद्या दूतकारिते ॥ क्रोधाद्यदबुधं चाहंतं च मे हृदिवर्षते १८ क्षत्रधर्माच्च्युतो राज्ञि भवेयं शाश्वतीः समाः ॥ प्रतिज्ञां तामानिस्तीर्य ततस्तत्कृत
 वानहम् १९ नमामर्हसि गांधारिदोषेण परिशंकितम् ॥ अनियुक्तपुरा पुत्रानस्मास्वनप्रकारिषु ॥ अधुना किं नु दोषेण परिशंकितमर्हसि २० ॥ गांधार्युवाच ॥ वृ
 द्धस्यास्य शतं पुत्रात्रिंशस्त्वमपराजितः ॥ कस्मान्न शेषैः किंचिद्येनाल्पमपराधितम् २१ संतानसावयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययीः ॥ कथमंधद्वयस्यास्य य
 धिरैकानवर्जिता २२ शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामंतकेत्ययि ॥ न मे दुःखं भवेदेतद्यदिव धर्ममाचरं २३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु गांधारी युधिष्ठिरम्
 पृच्छत ॥ कसराजेति स क्रोधा पुत्रपौत्रवधादिता २४ तामभ्यगच्छद्राजिंद्रो विपमानः कृतांजलिः ॥ युधिष्ठिरस्त्विदं तत्र मधुरं वाक्यमब्रवीत् २५ पुत्रहंता नृ
 शंसोऽहंतवदेव युधिष्ठिरः ॥ शापार्हः प्राथिवीनां शोहेतुभूतः शपस्व माम् २६ न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा ॥ तादृशान् सुहृदो हत्वा भूदस्यास्य सुहृदुहः
 २७ तमेवंवादिनं भीतं संनिर्गम्य तं तदा ॥ नोवाच किंचिद्गांधारीनिःश्वासपरमाश्रुशम् २८ तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः ॥ युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा
 दीर्घदर्शिनी २९ अंगुल्यग्राणि ददृशे देवीपट्टांतरेण सा ॥ ततः सकुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ३० तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः ॥ एवं संचेष्टमा
 नांस्तानितश्चेतश्च भारत ३१ गांधारी विगतक्रोधा सांत्वयामासमाहृत ॥ तया तैसमनुज्ञातामातरं वीरमातरम् ३२ अभ्यगच्छंतं सहिताः पृथापृथुलवक्षसः ॥
 चिरस्य दृष्ट्वा पुत्रानसा पुत्राधिभिरभिहृता ३३ वाष्पमाहारय देवी वक्त्रेणावृत्य वैमुखम् ॥ ततो वाष्पसमुत्सृज्य सह पुत्रैस्तदा पृथा ३४ अपश्यदेतान् शस्त्रैर्वैवृद्धा
 क्षतविक्षतान् ॥ सातानेकैः पुत्रान् संस्पृशंती पुनः पुनः ३५ अन्वशोचत दुःखातो द्रौपदी च हतात्मजाम् ॥ रुदती मथ पांचाली ददर्श पतितां भुवि ३६
 न शेषैः कोपमेकमपि न रक्षितवानसि २१ न वर्जिता वधकाले न त्यक्ता २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६

३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ वांजावाम ४४ ॥ इति स्त्रीपर्वणि नीलकण्ठीने भारतमावर्हीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ १५ ॥ एवमिति अवकर्तव्यं युद्धस्थानम् १ ॥ २

॥ द्रौपद्युवाच ॥ आर्ये पुत्राः कृते सर्वे सौभद्रसहितामताः ॥ नत्वांते ज्याभिगच्छंति चिरं दृष्ट्वा तपस्विनीम् ३७ किं नुराज्येन वै कार्यं विहीनायाः सुतैर्मम ॥ तां समाश्वास
 यामास पृथापृथुलोचना ३८ उत्थाप्य याज्ञसेर्न हिरुदतीं शोकं कार्षिताम् ॥ तथैव सहिताचापि पुत्रैरनुगतान् ३९ अभ्यगच्छत गांधारी मार्तामार्तातरास्वयम् ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तामुवाचाथ गांधारी स हवचायशस्विनीम् ४० मैवं पुत्रीति शोकार्तापश्यमामपि दुःखिताम् ॥ मन्येलोकविनाशोऽयं कालपर्यायनोदितः ४१
 अवश्यभावी संप्रातः स्वभावलोमहर्षणः ॥ इदं तत्समनुप्राप्तं विदुरस्य वचोमहत् ४२ असिद्धानुनये कृष्णो यदुवाच महामतिः ॥ तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे व्यतीते चाविशे
 पतः ४३ माशुचो न हि शोच्यास्ते संग्रामे निधनं गताः ॥ यथैवाहंत्यैव त्वं को वामाश्वासयिष्यति ॥ ममैव ह्यपरधेनकुलमग्र्यं विनाशितम् ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते
 स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकप० पृथापुत्रदर्शने पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ समाप्तं जलप्रदानिकं पर्व ॥ अथ स्त्रीविलापपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु गांधारी
 कुरूणामवकर्तनम् ॥ अपश्यत्तत्रातिष्ठंती सर्वे दिव्येन चक्षुषा १ पतिव्रतामहाभागासमानव्रतचारिणी ॥ उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी २ वरदानेन कृष्ण
 स्यमहर्षेः पुण्यकर्मणः ॥ दिव्यज्ञानबलेपेता विविधपर्वदेवयत् ३ ददर्श सा शुद्धि मती दूरादपि यथातिके ॥ रणाजिरे च वीराणामहुतं लोमहर्षणम् ४ अस्थिवेशवसा
 कीर्णशोणितौ च परिहृतम् ॥ शरीरैर्वहुसाहस्रैर्विनिकीर्णं समंततः ५ गजाश्वरथयोधाना माहृतं रुधिराविलैः ॥ शरीरैश्चिरैश्च विदेहैश्च शिरो गणैः ६ गजाश्च नर
 नारीणां निःस्वनेरभिसंवृतम् ॥ सृगालवक्त्राकोलकं ककानिषेवितम् ७ रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुरारुकुलम् ॥ आशिवाभिः शिवाभिश्चनादितं ग्रहं सेवितम् ८
 ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो घृतराश्रे महीपतिः ॥ पांडुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ९ वासुदेवं पुरस्कृत्य हतव्यं बुचपार्थिवम् ॥ कुरुस्थियः समासाद्य जग्मुरायोधनं प्र
 ति १० समासाद्य कुहक्षेत्रं ताः स्त्रियो निहतेश्वराः ॥ अपश्यंतं तं तत्र पुत्रान् भ्रातृपितृन्पतीन् ११ क्रव्यादैर्भक्ष्यमाणान्वै गोमायुलवायसैः ॥ भूतैः पिशाचैर
 क्षोभिर्विविधैश्चानिशाचरैः १२ रुद्राकीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः ॥ महाहैन्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशं त्योनिपतिरे १३ अष्टपुर्वपश्यं त्यो दुःखार्ताभिरतस्थियः ॥
 शरीरेष्वस्वलन्न्याः पतं त्यश्वापराश्रुवि १४ श्रांतानां चाप्यनाथानां सीत्काचनचेतना ॥ पांचालकुर्योषाणां कृपणं तदभून्महत् १५ दुःखोपहतचित्ताभिः समं
 तादनुनादितम् ॥ दृष्ट्वाऽऽयोधनमत्युग्रधर्मज्ञा सुवलात्मजा १६ ततः सापुंडरीकाक्षमामं व्यपुरुषोत्तमम् ॥ कुरूणां वैशंसं दृष्ट्वा हृदं वचनमब्रवीत् १७ पश्येताः पुंडरी
 काक्षस्तु मामे निहतेश्वराः ॥ प्रवर्णयेशः क्रोशंतीः कुररीरिव माधव १८ अभूस्त्वमिदमगम्यस्मरं त्यो भर्तृजानुणान् ॥ पृथगेवाभिधावंत्यः पुत्रान् भ्रातृन्पितृन्पतीन् १९

वीरसूभिर्महाराजहतपुत्राभिरावृतम् ॥ कचिच्चवीरपत्नीभिर्हंतवीराभिरावृतम् २० शोभितं पुरुषव्याघ्रेः कर्णभीष्माभिमन्युभिः ॥ द्रोणद्वपदशल्यैश्चज्वलद्विरि
वपावकैः २१ कचिचैनैः कचिचैर्निष्कैर्मणिभिश्चमहात्मनाम् ॥ अंगदैर्हस्तकेयूरैः स्रग्भिश्चसमलंकृतम् २२ वीरबाहुविसृष्टाभिः शक्तिभिः परिधैरापि ॥ खड्गैश्चविषि
धैस्तीक्ष्णैः सशरैश्चशरासनैः २३ क्रव्यादसंघैर्मुदितैस्तिस्रद्विः सहितैः कचिच्च ॥ कचिच्चाक्रीडमानैश्चशयानैश्चापरैः कचिच्च २४ एतदेवंविधं वीरसंप्रयायोधनं
विभा ॥ पश्यमानाहिदह्यामिशोकेनाहंजनार्दन २५ पंचालानां कुरुणांचविनाशे मधुमुदन ॥ पंचानामपिभूतानामहंवधमंचितयम् २६ तान्सुपर्णाश्चगृध्रा
श्चकर्षयंत्यमृगुक्षिताः ॥ विगृह्यचरणैर्गृध्राभक्षयंतिसहस्रशः २७ जयद्रथस्यकर्णस्यतथैवद्रोणेभीष्मयोः ॥ अभिमन्योर्विनाशंचकश्चित्तयितुमर्हति २८ अव
ध्यकल्पान्निहतान्मतसत्त्वानचेतसः ॥ गृध्रकंकवटइषेनश्चसृगालादनीकृतान् २९ अमर्षवशमापन्नान्दुर्योधनवशोस्थितान् ॥ पश्येमान्पुरुषव्याघ्रान्संशंता
न्पावकानिव ३० शयानायेपुरासर्वेष्टूनिशयनानिच ॥ विपन्नास्तेष्व्यवसुधांविहृतामधिशेरते ३१ बंदिभिः सततंकालेस्तुवद्विरभिनंदिताः ॥ शिवानाम
शिवाघोराः शृण्वंतिविविधागिरः ३२ येपुराशेरतेवीराः शयनेषुयशस्विनः ॥ चंदनागुरुदिग्धांस्तेष्वपांसुपुशेरते ३३ तेषामाभरणान्धेतैर्गृध्रगोमा
युवायसाः ॥ आक्षिपंतिशिवाघोराः विनदंत्यः पुनः पुनः ३४ वाणान्विनिशितान्पीतान्निस्त्रिंशान्विमलगदाः ॥ युद्धाभिमानीनः सर्वेजीवंतइवविभ्राते ३५ सु
रूपवर्णावहवः क्रव्यादैरवघट्टिताः ॥ ऋषभप्रतिरूपाश्चशेरतेहरितस्रजः ३६ अपरेपुनरालिङ्ग्यगदाः परिचवाहवः ॥ शेरतेऽभिमुखाः शूरादयिताइवयोषितः
३७ विभ्रतः क्रवचान्मध्येविमलान्यायुधानिच ॥ नधर्षयंतिक्रव्यादाजीवंतीतिजनार्दन ३८ क्रव्यादैः कृष्यमाणानामपरेषामहात्मनाम् ॥ शातकौभ्यः स्रज
श्चित्राविप्रकीर्णाः समंततः ३९ एतेगोमायवोभीमानिहतानांयशस्विनाम् ॥ कंठांतरगतान्हारानाक्षिपंतिसहस्रशः ४० सर्वेष्वपररात्रेषुयाननंदंतबंदिनः ॥
स्तुतिभिश्चपराध्याभिरुपचरिश्चशिक्षिताः ४१ तानिमाः परिदेवंतिदुःखार्ताः परमांगनाः ॥ कृपणं वृष्णिशाहलदुःखशोकादंताघृशम् ४२ रक्तोत्पलवनानीव
विभांतरुचिराणिच ॥ मुखानिपरमस्त्रीणां परिशुष्काणिकेशव ४३ रुदिताद्विरताह्येताध्यायंत्यः सपरिच्छदाः ॥ कुरुस्त्रियोऽभिगच्छंतितेनेनैवदुःखिताः
४४ एतान्यादित्यवर्णानितपनीयनिभानिच ॥ रोपरोदनताम्राणिक्वाणिकुरुयोषिताम् ४५ श्यामानांवरवर्णानां गौरीणामेकवाससाम् ॥ दुर्योधनवरस्त्रीणां
पश्यंतृदानिकेशव ४६ आसामपरिपूर्णांथनिशम्यपरिदेवितम् ॥ इतरेतरसंकंदाव्रविजानंतियोषितः ४७ एतादीर्धर्मिवोच्छस्यविकुश्यचविलप्यच ॥ वि
स्पंदमानाहुः खेनवीराजहतजीवितम् ४८

३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ एताः शोभंतीरभिलक्ष्येतिशेषः ४८

४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ विजग्धान् मलितान् ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ इतिस्त्रीपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ अ ॥
बह्व्याहद्व्याशरीराणेक्रोशंतितिलपंतिच ॥ पाणिभिश्चापरात्रंतिशिरांसिमुद्रुपाणयः ४९ शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वांगैर्यथशः कृतैः ॥ इतरेतरसंप्रकैराकीर्णा
भातिमेदिनी ५० विशिरस्कानयोकायावद्व्याह्येताननिंदितान् ॥ मुह्यंत्यनुगतानाथैर्विदेहाशिरांसिच ५१ शिरःकायेनसंधायप्रेक्षमाणानिवचेतसः ॥ अप
श्यंत्योपरंतत्रनेदमस्येतदुःखिताः ५२ बाहुरुचरणानन्यान्विशिखोन्मथितान्पृथक् ॥ संदधत्योऽसुखाविष्टासुखंल्येताः पुनः पुनः ५३ उत्कृष्टशिरसश्चान्या
न्विजग्धान्मुगपक्षिभिः ॥ दृष्ट्वाकाश्चित्रजानंतिभर्तृन्भरतयोषितः ५४ पाणिभिश्चापरात्रंतिशिरांसिमुद्रुपाणयः ५५ प्रेक्ष्यभ्रातृन्पितृन्पुत्रान्पत्नींश्चनिहतान्परैः
५६ बाहुभिश्चसखड्गैश्चाशिराभिश्चसंकुंडलैः ॥ अगम्यकल्पाप्रतिघीर्मासशोणितकर्दमा ५७ बभूवभरतश्चेष्टप्राणिभिर्गतजीवितैः ॥ नदुःखेपूचिताः पूर्वदुःखं
गाहंत्यनिंदिताः ५८ भातृभिः पतिभिः पुत्रैरुपाकीर्णावसुंधरा ॥ यूथानीवकिशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन ५९ स्नुषाणां हृतराष्ट्रस्यपश्यंतृदान्यनेकशः ॥ इतो
दुःखतरं किनुकेशवप्रतिभातिमे ५९ यदिमाः कुर्वतेसर्वारूपमुच्चावचंस्त्रियः ॥ नूनमाचरितं पापंमयापूर्वेषुजन्मसु ६० यापश्यामिहतान्पुत्रान्पौत्रान्भ्रातृ
श्वमाधव ॥ एवमार्ताविलपतीसमाभाप्यजनादनम् ॥ गांधारीपुत्रशोकात्ताददर्शनं हतं सुतम् ६१ ॥ इति श्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिस्त्रीविलापपर्वणि आयोधनदर्श
नेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा गांधारीशोककर्शिता ॥ सहसान्यपतद्भूमौ छिन्नेवकदलीवने १ सातुलब्ध्वा पुनः संज्ञां वि
कुश्यचविलप्यच ॥ दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिराक्षितम् २ परिष्वज्य च गांधारी कृपणं पर्यदेवयत् ॥ हाहा पुत्रेति शोकात्ताविललापाकुलेंद्रिया ३ सुगुहजनु
विपुलंहारनिष्कविभूषितम् ॥ वारिणामेवजेनोरः संचिंतीशोकतापिता ४ समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ उपस्थितेऽस्मिन्संप्राप्ते ज्ञातीनां संक्षयेविभो
५ मामयं प्राहवार्णेयप्रजाजलिर्नृपसत्तमः ॥ अस्मिन् ज्ञातिसमुद्वेज्यमंवाव्रवीतुमे ६ हत्युक्तेजानती सर्वमहं स्वव्यसनागमम् ॥ अनुवं पुरुषव्याघ्रयतो धर्मस्त
तो जयः ७ यथाच युध्यमानस्त्वं न वै मुह्यसि पुत्रक ॥ ध्रुवं शस्त्रजितान् लोकान् प्राप्स्यस्यमरवत्प्रभो ८ इत्येवमब्रुवंपूर्वनैनं शौचामिवैप्रभो ॥ हृतराष्ट्रशोचामि कृप
णं हतवाधवम् ९ अमर्षणं युधांश्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्भदम् ॥ शयानं वीरशयने पश्यमाधवमे सुतम् १० योऽयं मूर्धावसितकानामग्रयाति परंतपः ॥ सोऽयं पांसुपुशेते
ऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम् ११ ध्रुवं दुर्योधनो वीरं गतिं सुलभतांगतः ॥ तथाह्यभिमुखः शेतेशयने वीरसेविते १२ यंपुरापथुपासीनारमयंति वरस्त्रियः ॥ तं वीर
शयने सुस्तरमयं त्यशिवाः शिवाः १३ यंपुरापथुपासीनारमयंति महीक्षितः ॥ महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते १४ यंपुराव्यजने रम्यैरुपवीजंति योषितः ॥
तमद्यपक्षव्यजनेरुपवीजंति पक्षिणः १५ एष शेतो महाषादुर्बलवानसत्यविक्रमः ॥ सिंहो नैव द्विपः संह्येभमिसेनेन पातितः १६

दुर्योधनमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९ पंचशाखाभ्यां पंचांगुलिभ्यां पाणिभ्यां २०।३१।३२।३३ इति स्त्रीपर्वणि
 पश्यदुर्योधनं कृष्णशयानं रुधिरोक्षितम् ॥ निहतं भीमसेनेन गदासंभृज्यभारत १७ अक्षोहिणीर्महाबाहुदंशचैकाचकेशव ॥ आनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनया त्रिधनं
 गतः १८ एष दुर्योधनः श्रेते महेश्वसोमहाबलः ॥ शार्दूल इव सिंहो भीमसेनेन पातितः ॥ विदुरं हवमन्यैष पितरं चैव मंदमाक् ॥ वालोद्वद्धावमानेन मंदो मृत्युव
 शंगतः २० निःसपत्न्यामहीयस्य त्रयोदशसमास्थिता ॥ सश्रेते निहतो भूमौ पुत्रो मे प्रथिवो पतिः २१ अपश्यं कृष्णप्रथिवी धार्तराष्ट्रानुशासिताम् ॥ पूर्णो हस्ति
 मवाश्वैश्च वार्ष्णेय न तु तच्चिरम् २२ तामेवाद्यमहाबाहो पश्याम्यन्यानुशासिताम् ॥ हीना हस्तिगवाश्वेन किंतु जीवामिमाधव २३ इदं कष्टतरं पश्य पुत्रस्यापि
 वधान्मम ॥ यदि माः पर्युपासंते हतान् शूरान्नरणे स्त्रियः २४ प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधन शुभाकिमा ॥ रुक्मवेदीनिभां पश्य कृष्णलक्ष्मणमातरम् २५ नूनमे
 पापुरावाला जीवमाने महीभुजे ॥ भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी २६ कथं तु शतधाने दं दह दयं मदीयते ॥ पश्यंत्यानिहतं पुत्रं पुत्रेण सहितरणे २७ पुत्रं
 रुधिरसंस्मितमुपजिघ्रत्य निर्दिता ॥ दुर्योधनं तु वामोऽरुः पाणिना परिमार्जती २८ किं नु शोचति भर्तारं पुत्रं चैवामनास्विनी ॥ तथा ह्यवस्थिता माति पुत्रं चाप्यभि
 वीक्ष्य सा २९ स्वशिरः पंचशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा ॥ पतत्युरसि वीरस्य कुराजस्य माधव ३० पुंडरीकनिभा माति पुंडरीकांतरप्रभा ॥ मुखं विमृज्य पु
 त्रस्य भर्तुश्चैव तपस्विनी ३१ यदिसत्याग्रमाः संति यदिवै श्रुतयस्तथा ॥ भुवं लोकान वा सोऽयं नृपो बाहुबलार्जितान् ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलाप
 पर्वणि दुर्योधनदर्शने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ गांधार्युवाच ॥ पश्य माधव पुत्रान्मेशत संख्यान् जितकुमान् ॥ गदया भीमसेनेन भूयिष्ठे निहतान् रणे १ इदं
 दुःस्वतरं मेऽद्य दामा मुक्तमूर्धजाः ३ हतपुत्रारणे बालाः परिधावंति मे स्तुषाः २ प्रासादं तलचारिण्यश्चरणैर्मूर्षणान्वितैः ॥ आपन्नायत्सृशंती मां रुधिराद्रांसुं
 धराम् ३ कृच्छ्राद् दुस्तरयंति स्म यद्रगोमायुवायसान् ॥ दुःखेनार्ता विपूर्णं त्यो मत्ता इव चरंत्युत ४ एषाऽन्यात्वनवयांगी कर्णसंभितमध्यथा ॥ घोरमायो धनं दृष्ट्वा
 निपतत्यतिदुःखिता ५ दृष्ट्वा मे पार्थिव सुता मेतां लक्ष्मणमातरम् ॥ राजपुत्रं महाबाहो नोननुपशाम्यति ६ भ्रातृश्रान्याः पितृश्रान्याः पुत्रांश्च निहतान्
 भुवि ॥ दृष्ट्वा परिपतंत्येताः प्रयद्यसु महाभुजान् ७ मध्यमानां तु नारीणां वृद्धानां चापराजित ॥ आक्रंदंत बभूनां दारुणैश्च शिशून् ८ रथनीडानि देहांश्च हता
 नां गजवाजिनाम् ॥ आश्रित्य श्रममोहार्ताः स्थिताः पश्य महाभुज ९ अन्यां चापहृतं कायाच्चारु कुंडलमुन्नतम् ॥ स्वस्य बंधोऽग्निरः कृष्णगृहीत्वा पश्यतिष्ठतीम्
 १० पूर्वजातिकृतं पापं मन्येनाल्पमिवानघ ॥ एताभिर्निरवद्याभिर्मया चैवालपमेधया ११ यदि दं धर्मराजेन पातितं नो जनार्दन ॥ नहि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय क
 र्मणोऽशुभपापयोः ॥ प्रत्यग्रवयसः पश्य दर्शनीयकुचाननाः १२

नीलकंठीये भारतमावदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ पश्येति १।२।३।४ करसंभितमध्यमासुष्टिमितमध्या १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२

१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८ ॥ इति स्त्रीपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥
 कुले पुजाताहीमत्यः कृष्णपक्षमाक्षिमुर्धजाः १३ हैसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ॥ सारस्य इव वाशंत्यः पतिताः पश्य माधव १४ फुल्लपद्मप्रकाशानि पुं
 डरीकाक्षयोपिताम् ॥ अनवद्यानि वक्राणि तापयत्येपरश्मिवान् १५ ईर्ष्याममपुत्राणां वासुदेवावरोधनम् ॥ मत्तमातंगदपाणां पश्यंत्यद्यप्यथ गजनाः १६ शतचं
 द्राणि चर्माणि ध्वजांश्चादित्यवर्चसः ॥ रौक्माणि चैव वर्माणि निष्कानपि च कांचनान् १७ शीर्षत्राणानि चेतानि पुत्राणां मिमहीतले ॥ पश्य दीप्तानि गोविंदपावकान्सु
 हुतानिव १८ एष दुःशासनः श्रेते शूरेणामित्रघातिना ॥ पीतशोणितसर्वगोयुधिभीमेन पातितः १९ गदया भीमसेनेन पश्य माधव मे सुतम् ॥ द्यूतकैशाननुसृष्ट
 त्यद्रौपदीनोदितेन च २० उक्ता ह्यनेन पांचाली सभायां द्यूतनिर्जिता ॥ प्रियं चिकीर्षता भ्रातुः कर्णस्य च जनार्दन २१ स हैव सह देवेन न कुलेनार्जुनेन च ॥ दासी
 भूताऽसि पांचालि क्षिप्रं विशनो गृहान् २२ ततोऽहमब्रुवं कृष्णतदा दुर्योधनं तपम् ॥ मृत्युपाशपरिक्षिप्तं शकुनिं पुत्रवर्जय २३ निबोधेनं सुदुर्द्धिमा तुलंकलहप्रि
 यम् ॥ क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्रशाम्य स्वपांडवैः २४ न बुद्धयसेत्वं दुर्द्धिमे भीमसेन ममर्षणम् ॥ वाङ्मारा चैस्तु दंस्तीक्ष्णैरुल्काभिरिव कुंजरम् २५ तानेवं रहसि कु
 ष्टे वाक्शल्यानवधारयन् ॥ उत्सर्जं विषंते पुसर्पे गोष्ठ्यभेष्विव २६ एष दुःशासनः श्रेते विक्षिप्य विपुलौ भूजौ ॥ निहतो भीमसेनेन सिंहैव महागजः २७ अ
 व्यर्थमकरो द्रौद्रभीमसेनोऽत्यमर्षणः ॥ दुःशासनस्य यत्कुद्वोऽपि वच्छोणितमाहवे २८ ॥ इति श्री० स्त्री० स्त्रीविलाप ० गांधारीवाक्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 गांधार्युवाच ॥ एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः ॥ भूमौ विनिहतः श्रेते भीमेन शतधा कृतः १ गजमप्येहतः श्रेते विकर्णो मधुसूदन ॥ नीलमेघपरिक्षिप्तः शर
 दीविनिशाकरः २ अस्य चापग्रहेणैव पाणिः कृतकिणो महान् ॥ कथं चिच्छियते गृध्रे रक्तकामैस्तलत्रवान् ३ अस्य भार्याऽऽमिषप्रेप्सून् गृध्रकांस्तपस्विनी ॥
 वारयत्यनिशं बालान् च शक्नोति माधव ४ युवाहं दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ ॥ सुखोपितः सुखार्हश्च श्रेते पांसुपुमाधव ५ कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्मा
 णमाहवे ॥ अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरत सत्तमम् ६ एष संग्रामशूरेण प्रतिज्ञां पालयिष्यता ॥ दुर्मुखोऽभिमुखः श्रेते हतोऽरिमणहारणे ७ तस्यैतद्ददं कृष्ण
 श्वापैर्धर्मभक्षितम् ॥ विभात्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चंद्रमाः ८ शूरस्य हिरण्यकृष्णपश्यान्नमथेदृशम् ॥ सकथं निहतोऽमित्रैः पांसून् ग्रसति मे सुतः ९ यस्या
 हवमुखोऽभ्यस्थात नैवोपपद्यते ॥ सकथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकाजिव १० चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन ॥ धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुष्मताम्
 ११ तं चित्रमाल्याभरणयुवत्यः शोककर्षिताः ॥ क्रव्यादसंघैः सहितारुदव्यः पर्युपासते १२ स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः श्वापदानां च गर्जितम् ॥ चित्ररूपमिदं
 कृष्णविक्रमं प्रतिभाति मे १३ युवाहं दारको नित्यं प्रवर्त्तनी निषेवितः ॥ विविशति रसो श्रेते ध्वस्तः पांसुपुमाधव १४

एष माधवेति सप्तदशः १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४

शरसंकुत्तवर्माणवीरविशसनेहतम् ॥ परिवार्यासितेष्टघ्राःपश्यकृष्णविर्विशतिम् १५ प्रविश्यसमरेश्वरःपांडवानामनीकिनीम् ॥ सवीरशयनेशेतेपरःसत्पुरुषोचिते
१६ स्मितोपपन्नसुनसंभुताराधिपोपमम् ॥ अतीवशुभ्रवदनं कृष्णपश्यविर्विशतेः १७ एनंहिपर्युपासतेवहुधावरयोपितः ॥ कीडंतमिवगंधर्वदेवकन्याःसहस्र
शः १८ हंतारंपरसैन्यानांशूरंसमितिशोभनम् ॥ निवर्हणममित्राणां दुःसहविपहेतकः १९ दुःसहस्यैतदाभातिशरीरंसंतृप्तशरैः ॥ गिरिरात्मगतैःफुल्लैःकर्ण
कारैरिवाचितः २० शातकौम्यास्त्रजाभातिक्वचेनचभास्वता ॥ अग्निनेवगिरिःश्वेतोगतासुरपिदुःसहः २१ ॥ इतिश्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणिस्त्रीविलापपर्वणि
गांधारीवाक्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ गंधार्युवाच ॥ अथ्यर्धगुणमाह्वयवलेशौर्यैश्चकेशव ॥ पित्रात्वयाचदाशाहृतंसिंहमिवोत्कटम् १ योवि
भेदचभूमेकोमपुत्रस्यदुर्भेदाम् ॥ सभूत्वामृत्युरन्येषांस्वयंसृत्तुवशंगतः २ तस्योपलक्ष्येकृष्णकाष्णैर्मिततेजसः ॥ अभिमन्योर्हृतस्यापिप्रभानैवोपशाम्यति
३ एषाविराटदुहितास्तुपागांडीवधन्वनः ॥ आर्ताबालंपतिवीरंदृष्ट्वाशोचत्यनिदिता ४ तमेपाहिसमागम्यभार्याभर्तारमांतिके ॥ विराटदुहिताकृष्णपाणिनापरि
मार्जति ५ तस्यवक्रमुपाघ्रायसौभद्रस्यमनस्विनी ॥ विबुद्धकमलाकारं कंबुवृत्तशिरोधरम् ६ काम्यरूपवतीचैषापरिष्वजतिभामिनी ॥ लज्जमानापुराचैनंभाषीक
मदमूर्छिता ७ तस्यक्षतजसंदिग्धजातरूपपरिष्कृतम् ॥ विमुच्यक्वचं कृष्णशरीरमभिषिक्ते ८ अवैक्षमाणातंवालाकृष्णत्वामभिभापते ॥ अयंतेपुंडरीकाक्षसदृ
शाक्षोनिपातितः ९ बलेर्वीर्यचसदृशस्तेजसाचैवतेजसः ॥ रूपेणचतथाऽन्यथैतेभुविनिपातितः १० अत्यंतसुकुमारस्यराक्वाजिनश्चायिनः ॥ कच्चिदद्य
शरीरंतेभूमौनपरितप्यते ११ मातंगभुजवर्माणौज्याक्षेपकठिनत्वचौ ॥ कांचनागदिनौशेतेनिक्षिप्यविपुलौभुजौ १२ व्यायम्यवहुधानूनसुखसुप्तःश्रमा
दिव ॥ एवंप्रतिपत्तीमार्तानहिमामभिभापसे १३ नस्मराम्यपराधंतेकिंमानं प्रतिभापसे ॥ ननुमांत्वंपुरादुरादमिषीक्ष्यामिभापसे १४ नस्मराम्यपराधंमेकिंमानंप्र
तिभापसे ॥ आर्यामार्यसुभद्रांत्वमिमांश्चत्रिदशोपमान् १५ पितृन्मांचैवदुःखार्तांविहायक्वगमिष्यसि ॥ तस्यशोणितदिग्धान्वैशानुद्यम्यपाणिना १६ उत्संगे
वक्रमाधायजीवंतामेवपृच्छति ॥ स्वस्तीयंवासुदेवस्यपुत्रंगांडीवधन्वनः १७ कथंत्वारणमध्यस्थंजहुरेतेमहारथाः ॥ विगस्तुकूरकर्तृस्तान्कृपकण्ठजयद्रथान्
१८ द्रोणद्रोणायनीचोभौयैरहंविधवाकृता ॥ रथर्षभाणांसर्वेषांक्वथमासीत्तदामनः १९ बालंत्वांपरिवार्यैकंममदुःखायजहृषाम् ॥ कथंनुपांडवानांचंपंचालानां
तुपश्यताम् २० त्वंवीरनिधनंप्राप्तोनाथवाचसन्ननाथवत् ॥ दृष्ट्वावहुभिराकंदेनिहतंत्वांपितातव २१ वीरःपुरुषशार्दूलःकथंजीवतिपांडवः ॥ नराज्यलाभोवि
पुलःशवृणांचपराभवः २२

१३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३ वपुःशस्ताकृतिः ॥ वपुःकृतिर्नाशस्ताकृतावपि इतिमेविनी ३४ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनीलकंठीयेमारतमावदीयेविंशति
प्रीतिधास्यातिपार्थानांत्वाष्टतेपुष्करेक्षण ॥ तवशस्त्रजितौल्लोकान्वर्मेणचदमेनच २३ क्षिप्रमन्वागमिष्यामितत्रमांप्रतिपालय ॥ दुर्मरंपुनरप्राप्तेकालेभवतिके
नचित् २४ यदहंत्वारणेदृष्ट्वाहतंजीवामिदुर्भगा ॥ कामिदानींनरव्याघ्रश्लक्ष्णयास्मितयागिरा २५ पितृलोकेसमेत्यान्यामामिवामंत्रयिव्यसि ॥ नूनमप्स
रसांस्वर्गेमनांसिप्रमथिष्यसि २६ परमेणचरूपेणगिराचस्मितपूर्वया ॥ प्राप्यपुण्यकृतौल्लोकानप्सरोभिःसमेयिवान् २७ सौभद्रविहरत्कालेस्मरेथाःसुकृता
निमे ॥ एतावानिहसंवासोविहितस्तमेयासह २८ षण्मासान्सप्तमेमासित्वंवीरनिधनंगतः ॥ इत्युक्तवचनामेतामपकर्षतिदुःखिताम् २९ उत्तरामोचसंकल्पां
मत्स्थराजकुलस्त्रियः ॥ उत्तरामपकृष्येनामातार्ततराःस्वयम् ३० विराटंनिहतंदृष्ट्वाक्रोशंतिविलंपंतित्वा ॥ द्रोणास्त्रशरसंकुतंशयानंरुधिरोक्षितम् ३१ वि
राटंवितुदंत्येतेष्टध्रुवोमायुवायसाः ॥ वितुचमानंविहर्षैर्विराटमसितेक्षणाः ३२ नशक्नुवंतिविहगात्रिवारयितुमातुराः ॥ आसामातपतप्तानामायासेनचयो
पिताम् ३३ श्रमेणचविवर्णानांवक्राणांविबुधतंवपुः ॥ उत्तरंचाभिमन्युंचकावोजंचसुदक्षिणम् ३४ शिशूनेतान्हतान्पश्यलक्ष्मणंचसुदर्शनम् ॥ आयोध्वा
नशिरोमध्येशयानंपश्यमाधव ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिस्त्रीविलापपर्वणिगांधारीवाक्येविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ गंधार्युवाच ॥ एषवैकर्तनः
शेतेमहेष्वासोमहारथः ॥ ज्वलितानलवत्संख्येसंशातःपार्थतेजसा १ पश्यवैकर्तनंकर्णनिहत्यातिरथान्वहन् ॥ शौणितौघपरीतांशयानंपतितंभुवि २ अ
मर्षादीर्वरोपश्चमहेष्वासोमहाबलः ॥ रणेविनिहतःशेतेशूरोगांडीवधन्वना ३ यंस्मपांडवसंज्ज्ञासान्ममपुत्रामहारथाः ॥ प्रायुध्यंतपुरस्कृत्यमातंगामवयूथ
पम् ४ शार्दूलमिवसिंहेनसमरेसव्यसाचिना ॥ मातंगमिवमतेनमातंगेननिपातितम् ५ समेताःपुरुषव्याघ्रनिहतंशूरमाहवे ॥ प्रकीर्णमूर्धजाःपत्न्योरुदयः
पर्युपासते ६ उद्विग्नस्ततंतयस्माद्धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ त्रयोदशसमानिद्रांचितयन्नाध्यगच्छत ७ अनाष्टप्यःपरैर्बुद्धेशज्जुभिर्मघवानिव ॥ युगांताग्निरिवा
चिष्मान्निहिमवानिवनिश्चलः ८ सभूत्वाशरणंवीरोधार्तराष्ट्रस्यमाधव ॥ भूमौविनिहतःशेतेवातभग्नइवद्रुमः ९ पश्यकर्णस्यपत्नीत्वंवृषसेनस्यमातरम् ॥ लाल
प्यमानांकरुणंरुदतीपतितांभुवि १० आचार्यशापोऽनुगतोभुवंत्वायद्रप्तसच्चक्रमिदंधरित्री ॥ ततःशरेणापहतंशिरस्तेधनंजयेनाहवशोभिनायुधि ११ हा
हाधिगेपापतिताविंसंज्ञासमीक्ष्यजांबूनदवदकक्षम् ॥ कर्णमहाबाहुमदीनसत्वंसुपेणमातारुदतीभृशार्ता १२ अल्पावशेषोऽपिष्ठतोमहात्माशरीरभक्षैःपरि
भक्षयद्भिः ॥ द्रष्टुंनःप्रीतिकरःशशीवकृष्णस्यपक्षस्यचतुर्दशाह १३ सावर्त्तमानापतितापृथिव्यामुत्थायदीनापुनरेवचैषा ॥ कर्णस्यवक्रंपरिजिघ्रमाणारो
रूयतेपुत्रवधाभितप्ता १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणिकर्णदर्शनीनामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ अथ्यर्धगुणसाधनगुणम् ॥ २० ॥ एषवैकर्तनइति
आनंत्यभीमसेनेनेतिचस्पष्टायौएकविंशद्विंशो १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनीलकंठीयेमारतमावदीयेविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

09311

नवमस्तुतिः ११ । २१ । ३१ । ४१ । ५१ । ६१ । ७१ । ८१ । ९१ । १०१ । १११ । १२१ । १३१ । १४१ । १५१ । १६१ । १७१ । १८१ । १९१ प्रत्यक्षत्वा ४० । ४१

गच्छत्यभिमुखांगं गां द्रोणशिष्यादिजातयः ॥ अपसव्यांचित्तिष्ठत्वापुरस्कृत्यरूपीचते ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिस्त्रीवि० गांधारीवचनेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ गांधार्युवाच ॥ सोमदत्तसुतपश्ययुयुधानेनपातितम् ॥ वितुद्यमानंविहगैवेदुभिर्माधवांतिके १ पुत्रशोकाभिसंतप्तःसोमदत्तोजनार्दन ॥ युयुधानंमहेष्वासंगर्हयन्निवहयते २ असौहिभूरिश्रवसोमाताशोकपरिहृता ॥ आश्वासयतिभर्तारंसोमदत्तमर्निदिता ३ दिष्ट्यानैनंमहाराजदारुणंभरतक्षयम् ॥ कुरुसंकंदनंघोरंयुगांतमनुपश्यसि ४ दिष्ट्यायूपध्वजंपुत्रंभीरुरिसहस्रदम् ॥ अनेककृत्युज्ज्वानंनिहतंनानुपश्यसि ५ दिष्ट्यास्तुपाणामाकंदेघोरंविलपितं बहु ॥ नश्रुणोपिमहाराजसारसीनामिवार्णवे ६ एकवस्त्रार्थसंतीताःप्रकीर्णांसितमूर्धजाः ॥ स्नुषास्तेपरिधावन्तिहतापत्न्याहतेश्वराः ७ श्वापदैर्मश्यमाणंस्वमहो दिष्ट्यानपश्यसि ॥ छिन्नबाहुंनरव्याघ्रमर्जुनेननिपातितम् ८ शलंविनिहतंसंख्येभूरिश्रवसमेवच ॥ स्नुषाश्चविविधाःसर्वादिष्टयानाद्येहपश्यसि ९ दिष्ट्या तत्कांचनंछत्रंयूपकेतोर्महात्मनः ॥ विनिकीर्णैरथोपस्थेसोमदत्तेर्नपश्यसि १० असुस्तुभूरिश्रवसोभार्याःसात्यकिनाहतम् ॥ परिवार्यानुशोचंतिभर्तारमासिते क्षणाः ११ एताविलप्यकरुणंभर्तृशोकेनकर्शिताः ॥ पतंत्यभिमुखाभूरुपणंवतकेशव १२ बीमत्सुरतिबीभत्संकर्मदमकरोत्कथम् ॥ प्रमत्तस्ययदच्छैस्तीक्ष्णैर्दुःशूरस्ययज्वनः १३ तत्पापपतरंकमर्कतवानपिसात्यकिः ॥ यस्मात्प्रायोपविष्टस्यप्राहार्थंस्तितात्मनः १४ एकोद्वाभ्यांहतःशेषेस्वमधमेणधार्मिक ॥ किंतु वक्ष्यतिवैसत्सुगोष्ठीपुचसभासुच १५ अपुण्यमयशस्यंचकर्मदंसात्यकिःस्वयम् ॥ इतिपुपध्वजस्यैताःस्त्रियःकोशंतिमाधव १६ भार्यायूपध्वजस्यैषाकरसं मितमध्यमा ॥ कृत्वोत्संगेभुजंभर्तुःरुपणंपरिदेवति १७ अयंसंहताशूराणांमित्राणामभयप्रदः ॥ प्रदातागोसहस्राणांक्षत्रियांतकरःकरः १८ अयंसरसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दकः ॥ नाम्पूरुजघनस्पर्शानीवीविस्त्रंसनःकरः १९ वासुदेवस्यसान्निध्येपार्थेनाह्निष्टकर्मणा ॥ युध्यतःसमरेऽन्येनप्रमत्तस्यनिपातितः २० किंतुवक्ष्यसिसंस्तुक्कथासुचजनार्दन ॥ अर्जुनस्यमहत्कर्मस्वयंवासकिरीटधृत् २१ इत्येवगर्हयित्वैषातूष्णीमास्तेवरांगना ॥ तामेतामनुशोचंति सपत्न्यःस्वामिवस्तुषाम् २२ गांधारराजःशकुनिर्वलवानसत्यविक्रमः ॥ निहतःसहदेवेनभागिनेयेनमातुलः २३ यःपुराहेमदंढाभ्यांयजनाभ्यांस्मवीज्यते ॥ सपुषप क्षिभिःपक्षैःशयानउपवीज्यते २४ यःस्वरूपाणिकुरुतेशतशोऽथसहस्रशः ॥ तस्यमायाविनोमायादग्वाःपांडवतेजसा २५ माययानिकृतिप्रज्ञोजितवानयो युधिष्ठिरम् ॥ सभायांविपुलंराज्यसंपुनर्जीवितंजितः २६ शकुन्ताःशकुनिकृष्णसमंतात्पर्युपासते ॥ कैतवंममपुत्राणांविनाशायोपाशिक्षितम् २७

मूलकर्मा अतिबीभत्संअतिगर्हितम् १३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७

२८।२९।३० ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनीलकंठीये भारतभाष्येविंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ कांबोजमिति कांबोजास्तरणंकंबलविशेषः ॥ १।२।३।४।५।६।७।८।९

एतेनैतन्महद्वैरंप्रसक्तं पांडवैःसह ॥ वधायममपुत्राणामात्मनःसगणस्यच २८ यथैवममपुत्राणांलोकाःशस्त्रजिताःप्रभो ॥ एवमस्यापिदुर्द्वेलोकाःशस्त्रेणवैजिताः २९ कथंचनायंतत्रापिपुत्रान्मेभ्रातृभिःसह ॥ विरोधयेदञ्जुप्रज्ञानवृद्धमधुसूदन ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिस्त्रीवि० गांधारीवाक्येचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ गांधार्युवाच ॥ कांबोजं पश्यदुर्धर्षकांबोजास्तरणोचितम् ॥ शयानमृषमस्कंधं हतं पांसुपुमाधव १ यस्यक्षतजसंदिग्धोवाहचंदनभूपितौ ॥ अवक्ष्यकरुणंभार्याविलपत्यतिदुःखिता २ इमौतौपरिघप्रख्यौवाहूशुभतलांगुली ॥ ययोर्विवरमापन्नानरतिर्मापुराज्जहात् ३ कांगतिंतुगमिष्यामि त्वयाहीनाजनेश्वर ॥ हतबंधुरनाथाचनेपंतीमधुरस्वरा ४ आतपेह्नाभ्यमानानांविविधानामिवस्त्रजाम् ॥ क्लान्तानामपिनारीणांश्रीजेहतिवैतनूः ५ शयानमभितःशूरकालिंगमधुसूदन ॥ पश्यदीप्तांगदयुगप्रतिनद्धमहाभुजम् ६ मागधानामधिपतिंजयत्सेनंजनार्दन ॥ आचार्यसर्वतःपत्न्यःप्ररुदंत्यःसुविह्वलाः ७ आसामायतनेत्राणांसुस्वराणांजनार्दन ॥ मनःश्रुतिहरोनादोमनोमोहयतीवमे ८ प्रकीर्णवस्त्राभरणारुदंत्यःशोककर्शिताः ॥ स्वास्तीर्णशयनोपेतामागध्यः शेरतेभुवि ९ कोसलानामधिपतिराजपुत्रं बृहद्वलम् ॥ भर्तारं परिवार्यैताःपृथक्प्ररुदिताःस्त्रियः १० अस्यमात्रगतान्वाणान्काष्णिग्बाहुवलापितान् ॥ उद्धरंत्यमुखाविष्टामूर्छमानाःपुनःपुनः ११ आसांसर्वानवद्यानामातपेनपरिश्रमात् ॥ प्रम्लाननलिनाभानिभातिवक्राणिमाधव १२ द्रोणेननिहताःशूराः शेरतेरुचिरांगदाः ॥ घृष्टमुग्रसुताःसर्वेशिशवोहेमालिनः १३ रथान्गम्यगारं चापार्च्यैशरशक्तिगदधनम् ॥ द्रोणमासाद्यनिर्दग्धाःशलभाइवपावकम् १४ तथैवनिहताःशूराःशेरतेरुचिरांगदाः ॥ द्रोणेनाभिमुखाःसर्वेभ्रातरःपंचकेकयाः १५ तत्कांचनवर्माणस्तालध्वजरथवजाः ॥ भासयंतिमर्हीभासाञ्जलिता इवपावकाः १६ द्रोणेनद्रुपदंसंख्येपश्यमाधवपातितम् ॥ महाद्रिपामिवारण्येसिंहेनमहाहतम् १७ पांचालराजोविमलपुंडरीकाक्षपांडुरम् ॥ आतपत्रं समाभातिशरदीवनिशाकरः १८ एतास्तुद्रुपदं दृष्ट्वा स्नुषाभार्याश्चदुःखिताः ॥ दग्ध्वागच्छंतिपांचाल्यराजानमपसव्यतः १९ घृष्टकुंतुमहात्मानंचेदिपुंग वमंगनाः ॥ द्रोणेननिहतंशूरंहरंतिहृतचेतसः २० द्रोणास्त्रमभित्यैषविमर्दमधुसूदन ॥ महेष्वासोहतःशेतेनद्याहतइवद्रुमः २१ एषचेदिपतिःशूरोघृष्टकुंतुर्म हारथः ॥ शेतेविनिहतःसंख्येहत्वाशत्रून्सहस्रशः २२ वितुद्यमानंविहगैस्तंभार्याःपर्युपाश्रिताः ॥ चेदिराजं हृषीकेशहतंसबलबांधवम् २३ दाशार्हपुत्रजंभीरं शयानंसत्यविक्रमम् ॥ आरोप्यकिरुदंत्येताश्चेदिराजवरांगनाः २४ अस्यपुत्रंहृषीकेशसुवर्कचारुकुंडलम् ॥ द्रोणेनसमरेपश्यनिकृतं बहुधाशरैः २५

२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३० दाशार्हपुत्रजमित्यत्रपुत्रायामपिपुत्रशब्दः २४।२५

पितरमिति विष्टपदस्याष्टतिःशोकाकलत्वाद्भदोपाय २१।२०।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५ तयोर्भीष्मविदुरयोः दर्शनमनागतवेक्षणं ३६।३७।३८।३९
 पितरं नूनमाजिस्थयुध्यमानं परैः सह ॥ नाजहात्पितरं वीरमयापि मधुसूदन २६ एवं मयापि पुत्रस्य पुत्रमपि तस्मिन्वगात् ॥ दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः
 परवीरहा २७ विदुः विदाविवं तयोपति तौ पश्यमाधव ॥ हिमातिपुष्पितौ शालीमरुता गलितौ विव २८ कांचनांगदवर्माणौ वाणखड्गधनुर्धरौ ॥ ऋषभप्रति
 रूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ २९ अवध्याः पांडवाः कृष्णसर्वेषु वत्सया सह ॥ येमुकाद्रोणभीष्माभ्यां कर्णाद्वैकर्तनाकृपात् ३० दुर्योधनाद्गोणसुतास्तेष्ववाच
 जयद्रथात् ॥ सोमदत्ताद्विकर्णाच्च शूराश्च कृतवर्मणः ३१ ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि न सर्वभाः ॥ तद्वेनिहताः संख्येपश्य कालस्य पर्ययम् ३२ नातिमारीः स्तिते
 वस्य ध्रुवं माधवकश्चन ॥ यदि वेनिहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियैर्षभाः ३३ तदैव निहताः कृष्णमम पुत्रास्तरस्विनः ॥ यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ३४
 शतितोऽश्वेषु पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च ॥ तदैवोक्ताः स्मिन्मास्ते हं कुरुष्वत्पुत्रेऽपि ३५ तयोर्हि दर्शनं नैतन्मिध्याभवितुमर्हति ॥ आचिरेणैव मे पुत्राभस्मीभूता
 जनार्दन ३६ ॥ वंशं पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वान्यपत हूमौ गंधारी शोकमूर्छिता ॥ दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्प्लव्य भारत ३७ ततः कोपपरीतांगी पुत्रशोकपरिहृ
 ता ॥ जगाम शौरिदोषेण गंधारी व्यथितेन्द्रिया ३८ ॥ गंधार्धुवाच ॥ पांडवाघाते राष्ट्राश्च दम्भाः कृष्णपरस्परं ॥ उपेक्षिता विनश्यंतस्त्वया कस्माज्जनार्दन ३९
 शक्तेन बहुधृत्येन विपुलेतिष्ठतावले ॥ उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ४० इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरुणां मधुसूदन ॥ यस्मात्त्वयामहाबाहो फलंतस्मादवाप्नुहि
 ४१ पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किंचिदुपाजितम् ॥ तेन त्वादुरवापेन शस्ये च कगदापरम् ४२ यस्मात्परस्परं प्रेतोज्ञातयः कुरुपांडवाः ॥ उपेक्षितास्ते गो
 विंदतस्माज्जातान् विधिष्यसि ४३ त्वमप्युपस्थिते वर्षे षड्विंशे मधुसूदन ॥ हतज्ञातिर्हता मात्यो हतपुत्रो वने चरः ४४ अनाथवद्विज्ञातो लोकेऽप्यनभिलक्षितः ॥
 कुस्मितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ४५ तवाप्येवं हतसुतानि हतज्ञातिर्वाधवाः ॥ स्त्रियाः परिपतित्यतिथैतमभरत स्त्रियाः ४६ ॥ वंशं पायन उवाच ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं वासुदेवो महाप्रभः ॥ उवाच देवी गंधारी भीषदभ्युत्समप्रतिव ४७ जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरसि क्षत्रिये ॥ देवादेव विनश्यंति
 वृष्ण्यानां त्रसंशयः ४८ संहर्ता वृष्णिचक्रस्य नान्मोमद्विद्यते शुभे ॥ अवध्यास्ते नैरैरभ्यैरपि वा देवा न वैः ४९ परस्परकृतं नाशं यतः प्राप्स्यंति यादवाः ॥
 इत्युक्त्वतिदा शार्ङ्गपांडवास्तत्चेतसः ॥ बभूवुर्धृशंसं विमानिराशाः अपि जीविते ५० ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गंधारीशापदाने
 पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ समाप्तं च स्त्रीविलापपर्व ॥

४०।४१।४२।४३।४४।४५ तवापीति । अनिरस्तः परध्वंसोपातिशक्तमुपेक्षकं । कुलध्वंसप्रसूतातिर्गंधार्धुवादेव केन ४५ अभ्युत्सयस्त्रीवदसन् ४७ चीर्णं चरसि मधुसूदनेति मेवाव
 विधिसि स्वतमेनाशार्थमिति भावः ४८।४९।५० ॥ इति स्त्रीपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

उत्तिष्ठति १ दुष्कृतं दुराचरितं स्वकीयं २ वैरमिषे पुत्रं वैरपुत्रं ३ द्रौप्यां परदुःखद्वयकृषो ४ तपोरूपाया रीयोत्पन्नं तपोवीर्यं स्वद्विधा वधार्थं यमेवमभवत् जम्पातुजयार्थं वंकीर्यां च धीं यमपी

॥ अथ श्राद्धपर्व ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ उत्तिष्ठोतिष्ठ गंधारिमाचशोके मनः कृथाः ॥ तवैव ह्यपराधेन कुरवो निधनं गताः १ यस्त्वं पुत्रं दुरात्मानमीधुमत्वं तमानिनम् ॥
 दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधुमन्यसे २ निदुर्यैरपुरुषं दृष्ट्वा नाशसनातिर्ग ॥ कथमात्मकतं दोषं मत्प्राधातुमिहच्छसि ३ मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचते
 दुःखेन लभते दुःखं द्वावनयौ प्रपद्यते ४ तपोर्यीयं ब्राह्मणीधतं गर्भं गौर्वोदरं धावितारं तुरंगी ॥ शूद्रादासपशुपालं च वैश्यावधार्थं यक्षत्रियाराजपुत्रौ ५ ॥ वंशं पायन
 उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियं ॥ तूर्णं बभूव गंधारी शोकव्याकुललोचना ६ हृतराष्ट्रस्तुराजं विनिष्टुह्यादुद्धिजंतमः ॥ पश्य पृच्छत धर्मज्ञो
 धर्मराजं युधिष्ठिरं ७ जीवतां परिमाणं ज्ञेयं न्यानामसि पांडव ॥ हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंश
 तिः ॥ कोट्यः षष्टिश्च पट्चैव ह्यस्मिन् राजन सृष्टेः हताः ९ अलक्षितानां वीराणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ दशचान्यानि राजे द्रुशतं षष्टिश्च पंचच १० ॥ हृतराष्ट्र उवाच ॥
 युधिष्ठिर गतिं कति गताः पुरुषसत्तम ॥ आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यैर्हृतानि शरीराणि हृष्टेः परमसंयुगे ॥ देवराजसमान् लोकान्
 गतास्ते सत्यविक्रमाः १२ ये त्वहृष्टेन मनसामर्तव्यमिति भारत ॥ युद्धचमाना हताः संख्येयं धैर्यैः सहसंगताः १३ ये च संग्रामभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः ॥ शस्त्रेण
 निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान्प्राप्ते १४ पात्यमानाः परैर्येतु हीयमाना निरायुधाः ॥ हीनिपे वामहात्मानः परानभिमुखारणे १५ छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरा
 यणाः ॥ गतास्ते ब्रह्मसदनं न मेऽप्राप्तिविचारणा १६ ये त्वन्न निहताराजं तं तारायोधनं प्रति ॥ यथा कथंचित्पुरुषास्ते गतास्तूत्तरान् कुरून् १७ ॥ हृतराष्ट्र उवाच ॥
 केन ज्ञानवलेनैवं पुत्रपश्यसि सिद्धवत् ॥ तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि वैमया १८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निदेशाद्भवत् पूर्ववने विचरतामया ॥ तीर्थयात्राप्रसंगे
 न संप्राप्तोऽयमनुग्रहः १९ देवर्षिलोमशो हृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम् ॥ दिव्यं च क्षुरपि प्राप्तं ज्ञानयोगेन वैपुरा २० ॥ हृतराष्ट्र उवाच ॥ अनाथानां जनानां
 च सनाथानां च भारत ॥ कञ्चित्पेशरीराणि ध्वंसविधिपूर्वकम् २१ नयेषामस्ति संस्कृती न च येऽप्राहिता ग्रयः ॥ वयं च कस्य कुर्यामो बहुत्वात् तत्कर्मणाम् २२
 यान्मुपणींश्च यथा विकर्षितयतस्ततः ॥ तेषां तु कर्मणालोका भविष्यंति युधिष्ठिर २३ ॥ वंशं पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराजकुंती पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ आ
 दिदेश सुधर्माणं धौम्यं मृतं च संजयम् २४ विदुरं च महाबुद्धियुक्तं चैव कौरवम् ॥ इंद्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्सूतांश्च सर्वशः २५ भवंतः कारयन्तेऽपि तत्कार्याण्यशे
 पतः ॥ यथा चानाथवत्किंचिच्छरीरं न विनश्यति २६ शासनाद्धर्मराजस्य क्षतासूतश्च संजयः ॥ सुधर्माधौम्यसहित इंद्रसेनादयस्तथा २७

विभावः १।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३ सुधर्माणं दुर्योधनपुरोहितं २४।२५।२६।२७

चंदनागुरुकाष्ठानितथाकालीयकान्युत ॥ घृततैलचर्मवाश्चक्षोमाणिवसनानिच २८ समाहृत्यमहार्हाणिदारूणांचैवसंचयान् ॥ रथाश्चभृदितास्तत्रनानाप्रहर
णानिच २९ चिताःकुत्वायप्रन्नेनयथामुखयान्नराधिपान् ॥ दाहयामासुरव्यग्राःशास्त्रदष्टेनकर्मणा ३० दुर्योधनचराजानंघ्रातंश्चास्यशताधिकान् ॥ शल्यंशलं
चराजानंभूरिश्रवसमेवच ३१ जयद्रथचराजानमभिमन्युंचमारत ॥ दौःशासनिलक्ष्मणंचष्टष्टकेतुंचपार्थिवम् ३२ बृहंतसोमदत्तंचसृजयांश्चशताधिकान् ॥
राजानंक्षेमधन्वानंविराट्द्रुपदौतथा ३३ शिखंडिनंचपांचाल्यष्टष्टबुधंचपार्षतम् ॥ युधामन्युंचविक्रान्तमुत्तमौजसमेवच ३४ कौसल्यंद्रौपदेयांश्चशकुनिंचा
पिसौबलम् ॥ अचलंवृषकंचैवभगदत्तंचपार्थिवम् ३५ कर्णवैकर्तनंचैवसहपुत्रममर्षणम् ॥ केकयांश्चमहेष्वासांश्चिगर्तांश्चमहारथान् ३६ घटोत्कचंराक्षसेंद्रं
कञ्जातरमेवच ॥ अलंबुपंराक्षसेंद्रंजलसंपंचपार्थिवम् ३७ पुतांश्चान्यांश्चसुबहून्पार्थिवांश्चसहस्रशः ॥ घृतवाराहुतैर्दसैःपावकैःसमदाहयन् ३८ पितृमेवाश्चकै
षांचित्प्रावर्ततमहात्मनाम् ॥ सामभिश्चाप्यगायंततेऽन्वज्ञोचंतचापरैः ३९ साम्राष्ट्यांचनदिनस्त्रीणांचरुदितस्वने ॥ कश्मलंसर्वभूतानांनिशायांसमपद्यत
४० तेविभूमाःप्रदीप्ताश्चदीप्यमानाश्चपावकाः ॥ नमसीवान्चदृश्यंतग्रहास्तन्वभ्रंसंवृताः ४१ येचाप्यनाथास्तत्रासन्नानादेशसमागताः ॥ तांश्चसर्वान्समाना
प्यराशीन्कुत्वासहस्रशः ४२ चित्वादाहमिरव्यग्रैःप्रभूतैःस्त्रहपाचितैः ॥ दाहयामासतान्सर्वान्निदुरोराजज्ञासनात् ४३ कारयित्वाक्रियास्तेषांकुराजोयुधि
ष्ठिरः ॥ घृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यगंगामभिमुखोऽगमत् ४४ ॥ इतिश्रीमहाभा०स्त्री०श्राद्धपर्वणिकुरूणामौर्ध्वदाहिकेपट्टिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
तेसमासाद्यगंगानुशिवापुण्यजलोचिताम् ॥ हृदिनीचप्रसन्नांचमहारूपामहाबलाम् १ भूषणान्युत्तरीयाणिषेष्टनान्यवमुच्चच ॥ ततमपितृणांभ्रातृणां
पौत्राणांस्वजनस्यच २ पुत्राणामार्यकाणांचपत्नीनांचकुरुत्रियः ॥ उदकंचकिरेसर्वारुदयोधुशुबुग्विताः ३ सुहृदांचापिषर्भजांप्रचकुःसलिलक्रियाः ॥
उदकेक्रियमाणेतुवीराणांवीरपत्निभिः ४ सूपतीर्थभवंद्रंगभूयोविप्रससारच ॥ तन्महोदधिसंकाशंनिरानंदमनुत्सवम् ५ वीरपत्नीभिराकीर्णगंगाती
रमशोभत ॥ ततश्चुत्तीमहाराजसहसाशोककशिता ६ रुदतीमंदयावाचापुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ यःसर्वरोमहेष्वासोरथयूथपयूथपः ७ अर्जुनेनजितमंरुथेवीरल
क्षणलक्षितः ॥ धंसूतपुत्रंमन्यध्वराधिमितिपांडवाः ८ योव्यराजच्चमुमध्योदिशकरइयमशुः ॥ प्रत्ययुध्यतवःसर्वान्पुरायःसपदानुगात् ९ दुर्योधनवलंसर्व
यःप्रकर्षन्व्यरोचत ॥ यस्यानास्तिसप्तवीरैर्युधिष्ठ्यामपिपार्थिवः १० योऽवृणीतयशःशूरःप्राणैरपिसदाशुभिः ॥ कर्णस्यसत्यसंधस्यसंग्रामेष्वपलायिनः ११

पञ्चिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ५५ ॥ तेनमसाद्येति १ वेदमनिजन्शीपट्टिबन्धनादीनि २ । ३ । ४ । सूत्रोपायोमनजडावदप्यमार्गः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।

१९ । २१ भवन्भवन् अवसादाचार्यः १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ मेहस्त्रेति कर्णब्राह्मणेनज्ञातेसतितदनुसारिणामस्नाकमपिपुल्यं नाभविष्यन्नापिकीर

कुरुध्वमुदकं तस्य प्रातुराह्निष्ठकर्मणः ॥ सहिवः पूर्वजो भ्राता भास्करान्मध्यजायत १२ कुंडली कवची शूरो दिवा कर समप्रभः ॥ श्रुत्वा तु पांडवान्सर्वे मातुर्वचनमाप्रे
यम् १३ कर्णे मेवानुशोचंतो भूयः क्लान्ततराऽभवन् ॥ ततः स पुरुष व्याघ्रः कुंती पुत्रो युधिष्ठिरः १४ उवाच मातरं वीरानिःश्वसान्निवपन्नगः ॥ यः शरोर्मि ध्वजावर्तो म
हाभुज महाग्रहः १५ तलशब्दानुनादितो महारथ महाहृदः ॥ यस्येषु पातासाद्य नान्यस्ति द्वेष्टे न जयात् १६ कथं पुत्रो भवत्याः सद्वै गर्भः पुराऽभवत् ॥ यस्य
बाहु प्रतापिन तापिताः सर्वतो विषम् १७ तमग्निमिव वस्त्रेण कथं छादितवत्यसि ॥ यस्य बाहु बलं निर्व्याघ्रार्तराष्ट्ररूपासितम् १८ उपासितं यथाऽस्माभिर्बलंगाडीव
धन्वनः ॥ भूमिपानां च सर्वेषां बलं बलवतावरः १९ नान्यं कुंती सुतात्कर्णा दमृक्लाद्रश्मि रार्थी ॥ ततः प्रथमजो भ्राता सर्वशस्त्रधृतावरः २० अमृतं तं मत्व्यग्रे कथ
मकुत विक्रमम् ॥ अहो भवत्यामंत्रस्य गूढनेन वयंहताः २१ निघनेन हिकर्णस्थपीडितास्तु सर्वाधवाः ॥ अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च २२ पंचालानां
विनाशेन कुरूणां पतनेन च ॥ ततः शतगुणंदुःखमिदं मामस्पृशद्भृशम् २३ कर्णे मेवानुशोचा मिदं ह्याम्यग्रा विवादितः ॥ नेह स्म किंचिदप्राप्यं भवेदपि दिवि स्थि
तम् २४ न चेदैवं शंसोरे कौरवांतं करं भवेत् ॥ एवं विलप्य बहु लंघं रराजो युधिष्ठिरः २५ व्यरुद्धच्छत्र कैराजं श्वकारास्योदकं प्रभुः ॥ ततो विने दुःसह सा खिय
स्ता भवलु सर्वशः २६ अभितो याः स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदक कर्मणि ॥ तत अनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदाः २७ स्त्रियः कुरुपतिर्धिभावात्प्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठी
रः ॥ सताभिः सह धर्मात्प्रेतकृत्य मनंतरम् २८ चक्षुरविधिवद्दीमान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ पापेनासौ मया श्रेष्ठो भ्राता ज्ञातिर्निपातितः २९ अतो मनसि य
द्दहं स्त्रीणां तत्र भविष्यति ॥ इत्युक्त्वा स तु मंगया उत्तताराकुलेन्द्रियः ॥ आट्टभिः सहितः सर्वैर्गंगातीरमुपेयवान् ३० ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां
वैयासिक्यां स्त्रीपर्वणि कर्णगूढजत्वकथने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ समाप्तमिदं स्त्रीपर्वं ॥ अतः परं शांतिपर्वं भविष्यति ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ॥ विदुरो घृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

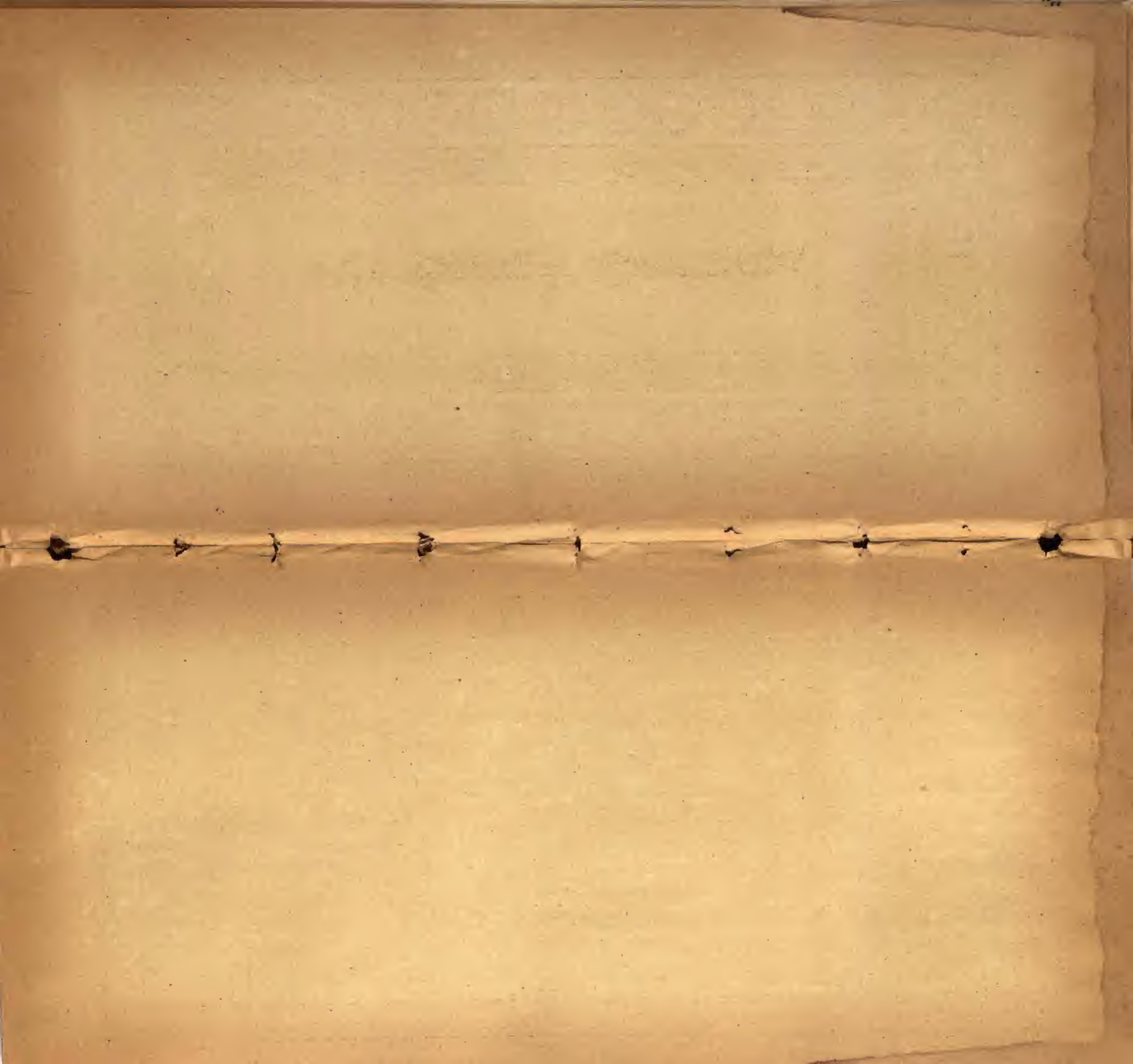
वाणांस्तयोऽमविष्यादित्यर्थः २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांतंहितायां वैयासिक्यां श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणमर्थादापुरंधरचतुर्वर्ण
शावर्तसंश्रयोविंदसूरिसुनोःश्रीनीलकण्ठकौमारतयावदीपे क्षीपर्वार्षप्रकरणे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते शांतिपर्वप्रारंभः ॥

2

2

2

१२।१३।१४। १५ किंनुवक्ष्यतीति वयूःकनिष्ठभ्रातृभार्यात्वात्स्नुषामृतावाण्येपीलुभद्रा भेमाप्रतिकिंनुवक्ष्यति राज्यलोभेनत्वयामत्पुत्रोवातितद्विदक्ष्यत्येवेतिभावः । तयामधुसूदनं ह रिमितोद्धारकांप्रतिगतंतंतंप्रतिवासिनीभस्मजयश्ववणोत्सुकाद्वारकाद्वारकादासिजनसमूहःकिंनुवक्ष्यतीतिसंबंधः । खलुहंजास्वजनपीडापहंजाईश्वरेणत्वयासाधुःस्वीयःसीमद्रःकथंपाति तद्विदक्ष्यत्येवेतिभावः । एतच्चकृष्णस्य मधुसूदनंहरिमिति विशेषणद्वयसामध्यदिवलभ्यते १६ यतोहत्पुत्राहत्बांधवाऽऽऽकृपणादीनाऽतिदुःखिताइत्यर्थः प्रियंमुल्लंकरं हितंपथं प्रियंचतद्वितं

कच्चिन्ननिहतामित्रः प्रीणासिसुहृदोऽनृप ॥ कच्चिच्छ्रयमिमां प्राप्यन्त्वांशोकः प्रवाधते १२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विजितेयं महीकृत्स्नाकृष्णवाहुवलाश्रयात् ॥ ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च १३ इदं मम महदुःखं वर्तते हृदि नित्यदा ॥ कृत्वा ज्ञातिक्षयमिमं महातलोभकारितम् १४ सौमद्रद्रौपदेयांश्च घातयित्वा सुतान् प्रियान् ॥ जयोऽयमजयाकारो भगवन् प्रतिभाति मे १५ किं नु वक्ष्यति वाष्ण्यावधूर्ध्वमधुसूदनम् ॥ द्वारकावासिनीकृष्णमितः प्रतिगतं हरिम् १६ द्रौपदी हतपुत्रेयं कृष्णहतावधवा ॥ अस्मत्प्रियाहितेयुक्ताभूयः पीडयती विमाम् १७ इदमन्यतु भगवन् यत्त्वा वक्ष्यामि नारद ॥ मंत्रसंवरणेनास्मि कुंत्यादुःखेन योजितः १८ यः सनाद्युतबलोलोकेऽप्रतिरथो रणे ॥ सिंहखेलगतिर्धोमानघृणी दाताय तत्रतः १९ आश्रयो धार्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रमः ॥ अमर्षी नित्यसंरंभी क्षप्ताऽस्माकं रणे २० शीघ्रास्त्रिभ्रयो धीचकृती चाहुतविक्रमः ॥ गूढोत्पन्नः सुतः कुंत्याभ्राताऽस्माकमसौ किल २१ तोयकर्मणितं कुंती कथयामास सूर्यजम् ॥ पुत्रं सर्वगुणोपेतमवकीर्णजलेपुरा २२ मंजूपायां समाधाय गंगास्रोतस्य मज्जयत् ॥ यं सूतपुत्रं लोकोऽप्यराधेयं चाम्य मन्यत २३ सज्येष्ठपुत्रः कुंत्यावैभ्राताऽस्माकं च मातृजः ॥ अजानतामयाभ्रात्रारज्यलुब्धेन घातितः ॥ तन्मे ददति गात्राणि तूलाशिमिवानलः ॥ न हितं वेदपार्थोऽपि भ्रातरं श्वेतबाहनः २५ नाहं भीमो न यमौ स त्वस्मान्वेद सुव्रतः ॥ गता किल पृथातस्य सकाशमिति नः श्रुतम् २६ अस्माकं शमकामा वै त्वंच पुत्रो भिमेल्यथ ॥ पृथायानकृतः कामस्तेन चापि महात्मना २७ आपि पश्चादिदं मातर्यवोचदिति नः श्रुतम् ॥ न हि शक्ष्याम्यहं त्यक्तुं नृपं दुर्योधनं रणे २८ अनार्यत्वं नृशंसत्वं कृतघ्नत्वं च मे भवेत् ॥ युधिष्ठिरेण संधिं हि यदि कुर्याम ते तव २९ भीतो रणे श्वेतबाहादिति मामं स्य ते जनः ॥ सोऽहं निजित्य स भरो विजयं सहकेशवम् ३० संधास्ये धर्मपुत्रेण पश्चादिति च सोऽब्रवीत् ॥ तमुवाच किल पृथापुनः पृथुलवक्षसम् ३१

चतस्मिन्नर्थेयुक्तासन्नद्धा १७ मंत्रसंवरणेन गूढोत्पन्नस्यास्मद्भातुः कर्णस्याप्रकाशेन १८ तदेवाहविभिः । बः स इति । सिंहस्येव खेलो युद्धक्रीडागतिर्गमनचयस्य सतथा ण्टीदयालुः १९ मणीर्परोत्कर्षासिद्धिष्णुः नित्यसंरम्भीसदाकोषवान् २० । २१ पुत्रं स्वस्येति शेषः अवकीर्णेत्यक्तम् २२ । २३ मातृजीमातृसंबन्धेन २४ श्वेतवाहनोऽर्जुनः २५ । २६ पादववत् त्वंचपुत्रो ममेत्यवब्रवीदिति शेषः कामोऽभिलषितम् २७ मातरि मातरं प्रत्यवोचत् कर्ण इति शेषः नोऽस्माभिः श्रुतम् २८ । २९ नृशंसं त्वंसं कट्टेभिर्नृत्तयागाभिर्दयत्वंलुतप्रव्रत्तमुपकर्तुं च प्रकारित्वंच प्रसिद्धमित्यतोऽनार्यवभेवस्वष्टीकरोति भीत इति विजयमर्जुनम् ३० पृथुलवज्रसंकपाटवज्रसम् ३१

वेषमानामर्जुननाम्नीत्या ३२ विषह्यान्वशगान् ३३ पुत्रगृद्धिनीपुत्रलोभवती ३४ विषृज्यकर्णमितिशेषः ३५ ३६ ३७ दूयतेउपतप्ते ३८ ३९ ४० ४१ ४२ कारणंसादृश्यहेतोस्तज्ज्यस्वस्य
ज्ञापकं कथंनुत्स्यदुतप्रभे चकरयचकं ४३ सर्ववित्वेहेतुः विद्वानिति आत्मज्ञइत्यर्थः अतएवकृतंकार्यमकृतंकारणंचवेदजानाति ४४ ॥ इतिशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकण्ठीयभारतभाव
चतुर्णामभयंदेहिकामेयुध्यस्वफाल्गुनम् ॥ सोऽब्रवीन्भ्रातरंधीमान्वेषमानांकृतांजलिः ३२ प्राप्तान्विषह्यांश्चतुरो नहनिष्यामि ते सुतान् ॥ पंचैव हि सुता देवि
भविष्यंति तव ध्रुवाः २३ सार्जुना वाहते कर्णं स कर्णा वाहते ऽर्जुने ॥ तं पुत्रगृद्धिनी भूयो माना पुत्रमथाब्रवीत् ३४ भ्रातृणां स्वस्ति कुर्वीथा ये पांस्वति चिकीर्षसि ॥
एवमुक्त्वा किल पृथा विषृज्योपययौ गृहान् ३५ सोऽर्जुने नहतो वीरो भ्रात्रा भ्राता सहोदरः ॥ न चैव विवृतो भ्रंशः पृथायास्तस्य वा विभो ३६ अथ शूरो महेष्वासः
पार्थनाजौ निपातितः ॥ अहं लज्जासि पंपश्चात्स्वसोदर्यं द्विजोत्तम ३७ पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनात्प्रभो ॥ तेन मे दूयते तीव्रं हृदयं भ्रातृघातिनः ३८ कर्णार्जुन
सहायोऽहं जयेयमपि वासवं ॥ सभायां हि श्रयमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ३९ सहसोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा प्रशम्यति ॥ यदा ह्यस्य गिरोरूक्षाः शृणोमि
कटुकोदयाः ४० सभायां गदतो ह्युते दुर्योधन हितैषिणः ॥ तदानश्यति मे रोषः पादौ तस्य निरीक्ष्य ह ४१ कुंत्या हि सदृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्मम ॥ सादृश्यहेतु
मन्विच्छन् पृथायास्तस्य चैव ह ४२ कारणं नाधिगच्छामि कथंचिदपि चिंतयन् ॥ कथं नु तस्य संग्रामे पृथिवी चक्रमग्रसत् ४३ कथं नु शप्तो भ्राता मे तत्त्वं वक्षुमिहार्ससि ॥
श्रोतुमिच्छामि भगवंस्त्वत्तः सर्वयथा तथं ॥ भवान्हि सर्वविद्विद्वान्रलोके वेदकृताकृतं ४४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णाभिज्ञाने
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स एव मुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदतारिः ॥ कथयामास तत्सर्वं यथा शतः ससूतजः १ ॥ नारद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो
यथा वदसि भारत ॥ न कर्णार्जुनयोः किंचिदविषह्यं भवेद्रेण २ गृह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि ते जनघ ॥ तन्निबोधमहाबाहो यथा वृत्तमिदं पुरा ३ क्षत्रं सर्वं कथं गच्छेच्छस्त्र
पूतमिति प्रभो ॥ संवर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भो विनिर्मितः ४ सवालस्तेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः ॥ चकारागिरसः श्रेष्ठाद्धनुर्वेदं गुरोस्तदा ५ सबलं भीमसेनस्य
फाल्गुनस्य च लाघवं ॥ बुद्धिं च तव राजेंद्रयमयोर्विनयंतदा ६ सरल्यं च वासुदेवेन बाल्ये गांडीवधन्वनः ॥ प्रजानामनुरागं च चिंतयानो व्यदह्यत् ७ स सरल्यमकरो
द्बाल्ये राजा दुर्योधनेन च ॥ युष्माभिर्नित्यसंदिग्धो देवाच्चापि स्वभावतः ८ वीर्याधिकमथालक्ष्य धनुर्वेदधनं जयम् ॥ द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ९ ब्रह्मास्त्रं
वेतुमिच्छामि सरहस्यं निवर्तनम् ॥ अर्जुनेन समं चाहं युध्येयमिति मे मतिः १० समः शिष्येषु वः स्नेहः पुत्रे चैव तथा ध्रुवम् ॥ त्वत्प्रसादान्नमार्द्रयुरकृतास्त्रं विचक्षणाः ११

दीपप्रथमोऽध्यायः॥१॥सप्तमिति उक्तःपृष्ठः १ कर्णाजिनसहायोऽंजयेयमपिवासवमित्युक्तमनुमोदतेएवमेतदिति२ताहकिमर्धदेवनयोर्वैरमुत्पादितमित्याशंक्याह गुह्यमिति३क्षत्रमिति संपर्ष
जननेविराष्ट्युदीपकः कन्यागर्भोदैक्षत्रस्यस्वर्गमनायनिमित्तइत्यर्थः ४ चकाराब्धीतवान् अंगिरसांश्रद्धाद्रोणात्५१॥७देवाच्चापिस्वमावतइति देवादेवानांसंकल्पात्पूर्वोक्तात् स्वमावतः ८वीर्या
धिकोर्ध्वकुलोदःसंगेनसमेधितः॥महान्नैःस्पर्धमानोहंतराष्ट्रसराजकम्इतिश्लोकोक्तात्८१॥ब्रह्मास्त्रमिति रहस्यंतत्प्रसादनविधिनिर्वर्तनमुपसंहारस्ताभ्यांसहितंतरहस्यनिर्वर्तनम् १० । ११

१२ । ब्रह्मास्त्रमिति त्वं ब्रह्मास्त्रं त्रेतरस्त्राविव्याहृत्यैव १२ । १३ गुरुदेवपितृव्यमिसंधायाहं ब्रह्मणो भार्गवोऽस्मीति १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ समुद्रावेदविषयसमुद्रसमीपे १९ होमधेयुं कर्णं
पर्वोक्तदिशावस्त्ववपनाप्रधेनुवधोत्तेयः २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ मेव्याहृत्यमिति शेषः अस्याहृत्यमुक्तं तद्वदन्यथेत्यर्थः नेदमव्याहृत्यमिति पाठः सुगमः केवलं वृष्णीयया
द्रोणस्तथोक्तः कर्णेन सापेक्षः फाल्गुनं प्राति ॥ दौरात्म्यं चैव कर्णस्य विदित्वा तमुवाच १२ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मणो विद्याद्यथावच्चरितवतः ॥ क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो वि
द्यात्कथंचन १३ इत्युक्तो गिरसां श्रेष्ठमामं व्यप्रतिपूज्य च ॥ जगाम सहसारां महेन्द्रं पर्वतं प्राति १४ स तुराममुपागम्य शिरसाऽभिप्रणम्य च ॥ ब्रह्मणो भार्गवोऽस्मीति
गौरवेणाभ्यगच्छत १५ रामस्तं प्रतिजग्राह पृष्ठागोत्रादिसर्वशः ॥ उभयतां स्वागतं चेति प्रीतिमांश्चामवदृशम् १६ तत्र कर्णस्य वसतो महेन्द्रस्वर्गसन्निभे ॥ गंधर्वै
राक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चासीत्समागमः १७ स तत्रेव स्वमकरोद्गुप्तेष्ठाद्यथाविधि ॥ प्रियश्चामवदत्यर्थं देवदानवरक्षसाम् १८ सकदाचित्समुद्रांते विचरन्नाश्रमांतिके ॥ एकः
खड्गधनुष्पाणिः परिचक्राम सूर्यजः १९ सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः ॥ जघाना ज्ञानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया २० तदज्ञानकृतं मत्वा ब्रह्मणाय
न्यवेदयत् ॥ कर्णः प्रसादयंश्चैनमिदमित्यब्रवीद्वचः २१ अबुद्धिपूर्वमगवन्धेनुरेवाहता तव ॥ मया तत्र प्रसादं च कुरुष्वेति पुनः पुनः २२ तं सविप्रोऽब्रवीत्कुहोवाचा
निर्मत्स्यन्निव ॥ दुराचारवधार्हस्त्वं फलं प्राप्नुहि दुर्मते २३ येन विस्पृधे स नित्यं यदर्थं घटसेऽनिशम् ॥ युध्यतस्तेन ते पापभूमिश्चक्रं यस्य स्यति २४ ततश्चक्रमहीयस्ते
मूर्धानं ते विचेतसः ॥ पातयिष्यति विक्रम्य शर्मच्छनराधम् २५ यथेयं गौर्हता मूढप्रमत्तेन त्वयामम ॥ प्रमत्तस्य तथाऽप्रातिः शिरस्ते पातयिष्यति २६ शप्तः
प्रसादयामास कर्णस्तं द्विजसत्तमम् ॥ गोभिर्धनैश्चरत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् २७ नहि मेऽप्याहृतं कुर्यात्सर्वलोकोऽपि केवलम् ॥ गच्छवातिष्ठया द्वाकार्यं ते तत्समाचर
२८ इत्युक्तो ब्रह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः ॥ राममभ्यगमद्वा तस्तदेव मनसा स्मरन् २९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणः कर्णशापोनाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ नारद उवाच ॥ कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रणयेन दमेन च ॥ तुतो पभृगुशार्दूलो गुरुशूषया तथा १ तस्मै सविधिवत्कृत्स्नं ब्रह्मास्त्रं सनि
वर्तनम् ॥ प्रोवाचा खिलमव्यग्रं तपस्वी तत्तपस्विने २ विदित्वा स्ततः कर्णो रममाणोऽश्रेष्ठगोः ॥ चकारैव धर्मुर्वेदयत्नमहुतविक्रमः ३ ततः कदाचिद्रामस्तु
चरन्नाश्रममंतिकात् ॥ कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन काशितः ४ सुष्वापजामदभ्यस्तु विश्रंभोत्पन्नसौहृदः ॥ कर्णस्योत्संग आधाय शिरः क्रांतमना गुरुः ५ अथ
कृमिः क्षेप्स्यमेदोमांसशोणितभोजनः ॥ दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्याशमागतः ६ स तस्योरुमथासाद्य विभेदरुधिराशनः ॥ न चैनमशक्नोमुहंतुं वापि
गुरोर्भयात् ७ संदश्यमानस्तु तथा कृमिणा तेन भारत ॥ गुरोः प्रबोधनाशंकीतमुपैक्षत सूर्यजः ८

स्यात्तथायत्ते कार्यं तद्वा समाचरेत्यन्वयः २८ । २९ ॥ इति शांतिपर्वणि रा० नीलकंठीये भारतभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ कर्णस्येति प्रश्रयेणेति पाठेऽनुरागेण हमेर्भेत्प्रियजयेन १ कृत्स्नं सरहस्यं
ननु मंत्रमात्रं असिलमंगप्रत्यंगदेवताराधनसहितं अव्यग्रं यथास्थापया तपस्वी एकाग्रचित्तः २ अश्रेष्ठस्य वसिते जाश्रये इत्यर्थः ३ ॥ विश्रंभो विश्वासः ४ ॥ जेमुं कर्तुं मया विप्रमंगमयात् ७ ८

१ । १० । ११ । १२ तुभीमिरिव तीक्ष्णरोमभिः संवृतं सन्निरुद्धांगं ब्राह्मेन संकुचितं नाम प्रसिद्धं नाम तेनाम्ना १३ असृजिशोणिते १४ विश्वरूपः कामरूपी करालवान्भीषणरूपवान् मेघवा
हनो मेघोपरिस्थः १५ । १६ । १७ । १८ देवयुगे सत्ययुगे १९ । २० । २१ । २२ नकुशलममग्रम् २३ । २४ कामयावरसेन २५ ब्रह्मक्षत्रयो रतेरेऽभ्यज्जातं तदेवाह सूतमाविद्धीति
२६ । २७ कथं तद्ब्रह्मणो भार्गवोऽस्मीति मिथ्यावचनं ब्रह्मणो कर्मित्यत आह पिता गुरु रिति २८ । २९ तस्मादिति हेमट् तत्तव वधकालादन्यत्र ब्रह्मास्त्रं न प्रतिभास्यतीति न किं तु वधकालपवनप्राति

कर्णस्तु वेदनाधैर्यादसह्या विनिगृह्यताम् ॥ अकंपयन्नव्यथयन्धारयामास भार्गवम् ९ यदाऽस्य रुधिरांगं परिस्पृष्टं भृगुद्वहः ॥ तदाऽबुद्धयत तेजस्वी संव्रतश्चेदम
ब्रवीत् १० अहोऽस्म्यशुचितां प्रातः किमिदं क्रियते त्वया ॥ कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ११ तस्य कर्णस्तदा चष्ट कृमिणा परिभक्षणम् ॥ ददर्श राम
स्तं चापि कृमिं सुकरसन्निभम् १२ अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतम् ॥ रोमभिः सन्निरुद्धांगमलर्कं नामनामतः १३ स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवाप्तु
जत् ॥ तस्मिन्नेवासृजि क्लिन्नस्तदहुतमिवामवत् १४ ततोऽतिरिक्षेद दृष्टे विश्वरूपः करालवान् ॥ राक्षसोलोहितघ्रीवः कृष्णांगो मेघवाहनः १५ सरामं प्राजलिभू
त्वावभाषे पूर्णमानसः ॥ स्वस्ति ते भृगुशार्दूलगमिष्येऽहं यथागतम् १६ मोक्षितो नरकादस्माद्भवतामुनिसत्तम ॥ भद्रं तवास्तु वंदे वां प्रियं मे भवता कृतम् १७ तमु
वाचमहाबाहुर्जामदभ्यः प्रतापवान् ॥ कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रति पन्नो ब्रवीरहित १८ सोऽब्रवीदहमासं प्राक्दंशो नाम महासुरः ॥ पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव
१९ सोऽहं भृगोः सुदयिता भार्यामपहरं बलात् ॥ महर्षे रभिशपेन कृमिभूतोऽपतं भुवि २० अब्रवीद्विसर्मा कुडस्तव पूर्वपितामहः ॥ मृत्रं श्लेष्माशनः पापनिरयं प्रतिप
त्स्यसे २१ शापस्यातो भवेद्ब्रह्मन्निषेवंतमथाहुवम् ॥ भविता भार्गवाद्रामादिति मामब्रवीद्भृगुः २२ सोऽहमेनां गतिं प्राप्नोयथानकुशलं तथा ॥ त्वया साधो समागम्य वि
मुक्तः पापयोनितः २३ एवमुक्त्वानमस्कृत्य ययोरामं महासुरः ॥ रामः कर्णं च सक्रोधमिदं वचनमब्रवीत् २४ अतिदुःखमिदं भूटनजातु ब्रह्मणः सहैव ॥ क्षत्रियस्येव ते
धैर्यं कामयासत्यमुच्यताम् २५ तमुवाच ततः कर्णः शापाद्धीतः प्रसादयन् ॥ ब्रह्मक्षत्रांतरजातं सूतं मां विद्धि भार्गव २६ राधेयः कर्ण इति मां प्रवदंति जना भुवि ॥ प्रसा
दं कुरु मे ब्रह्मन्स्त्रुब्धस्य भार्गव २७ पिता गुरुर्न संदेहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः ॥ अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोत्रं तवांतिके २८ तमुवाच भृगुः श्रेष्ठः सरोपः प्रहसन्निव ॥ भूमौ
निपतितं दीने वेषमानं कृतांजलिं २९ यस्मान्मिथ्योपचरितो ह्यस्त्रलोभादिह त्वया ॥ तस्मादेतन्न ते मूढब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ३० अन्यत्र वधकालात्ते सदृशेन समीयुषः ॥
अब्राह्मणेन हि ब्रह्मधुवंतिष्ठेत्कदाचन ३१ गच्छेदार्नानं ते स्थानमनृतस्येह विद्यते ॥ न त्वया सदृशो युद्धे भविता क्षत्रियो भुवि ३२ एवमुक्तः सरामेण न्यायेनोपजगाम
ह ॥ दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मीति चाब्रवीत् ३३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णशापान्तो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

मास्यति कालांतरे तु प्रतिभास्यत्येवेत्यर्थः इत्युत्तरेण संबंधः ३० सदृशेऽर्जुनादीशूरेतेषु तत्स्थिते समीयुषोऽप्युच्यमानस्य । 'समित्याजिसमिद्युधे' इति संपूर्वस्वइणोऽद्धायेत्सदृशं वा । धुवं मरणा
वधिनिष्ठे ब्रह्मन्स्त्रुब्धस्य ३१ । ३२ न्यायेनाभिवंदनादि पूर्वकमुपजगाम इदं देशमिति शेषः ३३ ॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कर्णस्तुसमवाप्यैवमित्यध्यायः स्वप्रायः १ विषयेदेही २।३।४।५।६।७।८।९ वर्षरः संदः १०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ व्यपेक्षुर्ध्वपगताः २०।२१
नारद उवाच ॥ कर्णस्तुसमवाप्यैवमस्त्रमार्गवनंदनात् ॥ दुर्योधनेन सहितो मुमुक्षुर्देवतर्षभ १ ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः स्वयंवरे ॥ कर्लिङ्गविषये राजनराज्ञ
श्चित्राङ्गदस्य च २ श्रीमद्राजपुराणमनगरंतत्र भारत ॥ राजानः शन्नश्चस्तत्र कन्यार्थे समुपागमन् ३ श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान् सर्वपार्थिवान् ॥ स्थेन कर्चानां गेन
कर्णेन सहितो ययौ ४ ततः स्वयंवरे तस्मिन्संप्रवृत्ते महोत्सवे ॥ समाजग्मुर्नृपतयः कन्यार्थे नृपसत्तम ५ शिशुपालो जरासंधो भीष्मको वक्रवृच ॥ कपोतरो मानील
श्वरुक् भीष्मवदविक्रमः ६ सुगलश्च महाराजः स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः ॥ अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरश्च नामतः ७ एते चान्ये च बहवो दक्षिणादिशमाश्रिताः ॥
म्लेच्छाचार्याश्च राजानः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ८ कांचनाङ्गदिनः सर्वेशुद्धजा बृन्तद्रुमाः ॥ सर्वे मास्वरदेहाश्च व्याघ्रादिव वलोकटाः ९ ततः समुपविष्टे पुते पुराजसु
भारत ॥ विवेशरंसा कन्यायाः त्रीवर्षवराचिता १० ततः संध्राव्यमाणे पुराज्ञानामुभारत ॥ अत्यक्रामद्भार्तराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी ११ दुर्योधनस्तु कौरव्यो ना
मर्षयत्तलंघनम् ॥ प्रत्यपेक्ष्य तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् १२ सर्वीर्यमदमत्त्वा द्वाभीष्मद्रोणाबुपाश्रितः ॥ रथमारोप्य तां कन्यामाजहार नराधिपः १३ तमन्व
गाद्रथी खड्गी बद्धगोधां गुलित्रवान् ॥ कर्णः शस्त्रधृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ १४ ततो विमर्दः सुमहान् राज्ञामासीद्युत्सताम् ॥ सन्नह्यतां तु तत्रागिरथान्योजयताम
पि १५ तेऽभ्यधावंत संकुद्धाः कर्णदुर्योधनाबुभौ ॥ शरवर्षाणि मुंचन्तो मेघाः पर्वतयोरिव १६ कर्णस्तेषामापततामेकैकेन शरेण ह ॥ धनुं पिच शरवाता नृपा तथा मा
समूतले १७ ततो विधनुषः काश्चित्काश्चिदुद्यतकार्मुकाः ॥ काश्चिच्चोद्वहन्तो बालान् रथशक्तिगदास्तथा १८ लाघवाद्वाकुलि कृत्य कर्णः प्रहरतां वरः ॥ हतसूतांश्च
भूयिष्ठानवजिग्येनराधिपान् १९ ते स्वयं वाहयन्तोऽश्वान् पाहिपाहीति वादिनः ॥ व्यपेक्षुस्ते रणद्वित्वाराजानो भग्नमानसाः २० दुर्योधनस्तु कर्णेन पाल्यमानोऽभ्य
यात्तदा ॥ हृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नागसाह्वयम् २१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि रा० दुर्योधनस्य स्वयंवरे कन्याहरणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥
॥ नारद उवाच ॥ आविष्कृतं बलं कर्णं श्रुत्वा राजा समागवः ॥ आह्वयद्वै स्थेनाजौ जरासंधो महीपातिः १ तयोः समभवत्कुदं दिव्यास्त्रविबुधोर्द्वयोः ॥ युधिनाना प्रहरणै
रन्योन्यमभिवर्षतोः २ क्षीणबाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ महीगता ॥ बाहुभिः समसज्जेता सुभावापि वलान्वितौ ३ बाहुकंटकयुद्धेन तस्य वर्णोऽधुध्यतः ॥ विभेदसं
र्धिदेहस्य जरया श्लेषितस्य हि ४ सविकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः ॥ प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णं विरमुत्सृज्य दूरतः ५ प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ॥
अंगे पुनरशाङ्गं लसराजाऽऽसीत्सपत्नजित् ६

॥ इति शांतिप० रा० नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुर्थाऽध्यायः ॥ ४ ॥ आविष्कृतेति १।२।३ बाहुकंटकयुद्धेन बाहुकंटकेतकपत्रं तद्वत्तत्र बालिनादुबलस्य शरीरं पात्यते तद्बाहुकंटकं
नाम युद्धं यथोक्तं । 'एकान्धापदाऽऽक्रम्य परासुखं पयात्यते । केतकीपत्रवच्छुयुद्धं तद्बाहुकंटकम्' इति जरासंधस्य संबंधीयोदेहस्तस्य संधिविभेदः । विकारपावनरूपम् ५।६

७।८।९।१०।११ रयस्यार्धोऽनुकीर्तनाच्छ्रुत्वा हतेजोवधावितिसंबंधः १२।१३।१४।१५ इति शांति० रा० नी० भारतमावदीपे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ एतावदुक्त्वेति दधौ
प्रादुर्बधजं दोषं चिंतितवान् १ पर्यश्रुत्वा नृपं पतिं श्रुत्वा सनयनं २ मधुराआमापायापण्यस्याभसा तथा ३ एनं कर्णं ४ यातितः प्रवर्तितस्तव दुष्पं प्रादुर्बधातुः कर्मणि शानोपरिपालनं ज्ञापयितुं
पालयामास च पांचकर्णः परबलार्दनः ॥ दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ७ एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सोऽभवत्क्षितौ ॥ त्वद्विताथं सुर्द्रेण भिक्षितो वर्मकुं
हले ८ सदिव्ये सहजे प्रादात्कुंडले परमार्चिते ॥ सहजं कवचं चापि मोहितो देवमायया ९ विमुक्तः कुंडलाभ्यां च सहजेन च वर्मणा ॥ निहतो विजयेनाजौ वासुदेव
स्य पश्यतः १० ब्राह्मणस्याभिशापेन रामस्य च महात्मनः ॥ कुंत्याश्च वरदानेन मापयाच शतकतोः ११ भीष्मावमानात्संख्यायार्थस्यार्धाऽनुकीर्तनात् ॥
शल्यासेजोवधाचापि वासुदेवेन येन च १२ रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ कुबेरद्रोणयोश्चैव कृपस्य च महात्मनः १३ अस्त्राणि दिव्यान्यादाय युधिगां
हो वधन्वान् ॥ हतो वैकर्तनः कर्णो दिवाकरसमयुतिः १४ एवं शस्त्रवत्प्रातां बाहुभिश्चापि संचितः ॥ नशोच्यः पुरुषव्याघ्रयुद्धेन निधनंगतः १५ ॥ इति श्रीम
हाभारतेशांतिप० राज० कर्णवीर्यकथने नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतावदुक्ता देवार्पिर्विररामसनारदः ॥ युधिष्ठिरस्तुराजपिर्दधौ
शोकपरिहृतः १ तं दीनमनसं वीरं शोकोपहतमातुरम् ॥ निःश्वसंतं यथानागं पश्यन् यनंतथा २ कुंती शोकपरीता गीदुःखोपहतचेतना ॥ अव्रवीन्मधुराभा
पाकाले वचनमर्थवत् ३ युधिष्ठिरमहाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ जहिशोकं महाप्राज्ञशृणु चेदं वचो मम ४ यातितः समयापूर्वं भ्रात्र्यं ज्ञापयितुं तव ॥ भास्क्रेण च दे
वेनापि त्राघर्म्यं त्रावरः ५ यद्वाच्यं हितकामेन सुहृदाहितमिच्छता ॥ तथा दिवाक्रेणोक्तः स्वप्रांते मम चाग्रतः ६ नचैनमशकद्बानुसंहं वा स्नेहकारणैः ॥ पुराप्रत्य
नुनेतुं वानेतुं वाऽप्येकतां त्वया ७ ततः कालपरीतः स वैरस्योद्धरणेरतः ॥ प्रतीपकारी युष्माकमिति चोपेक्षितो मया ८ इत्युक्तो धर्मराजस्तु मात्रावाष्पाकुले
क्षणः ॥ उवाच वाक्यधर्मात्मा शोकव्याकुलितेन्द्रियः ९ भवत्यागूढमंत्रत्वात्पीडितोऽस्मीत्युवाच ताम् १० शशापचमहातेजा भवलोके पुनोपितः ॥ नगुह्यं धा
रयिष्यंतीत्येवं दुःखसमान्वितः ११ सराजा पुत्रपौत्राणां संबंधि सुहृदां तदा ॥ स्मरन्नुद्विग्नहृदयो बभूवोद्विग्नचेतनः १२ ततः शोकपरीता मासभूमिं वपावकः ॥
निर्वेदमगमद्दीमानराजा संतापपीडितः १३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मांशुशासनपर्वणि स्त्रीशापे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ॥ शुशोच दुःखसंतप्तः स्मृत्वा कर्णमहारथम् १

त्वया सौम्रांशुषिष्ठिरादिभ्यः प्रदर्शनीयमित्यभ्यर्थित इति ५।१ प्रत्यनुनेतुं ज्ञापयितुं ७ कालपरीतो मृष्यप्रस्तः उद्धरणे शत्रूणां निःशेषनाशेनोन्मूलने ८।९।१०।११ सराजेति कर्माणि
षष्ठ्यो उद्विग्नहृदय उद्विग्नचेतनो बभूव । ध्यायतीति ललायतीति श्रुतेः । बुद्धौ ध्यायंतीति ततोऽपि ध्यायतीति वादिरर्थः । १२ निर्वेदं राज्यादौ वैराग्यं १३ ॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मांशुशास
नपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ युधिष्ठिर इति १

दुःखं देहं द्रियादीनां तापः शोकस्तत्कृतं वैकल्यं ताभ्यामाविष्टो व्याधः कर्शितः कुशीकृतः १ यद्यदिभैरवमाचीर्णस्यातर्हि ज्ञातिवधाज्जाता दुर्गतिर्न प्राप्ता स्यादित्यर्थः । लिङ्गनिमित्तलृङ्क्रियाति
पत्तौ ३ यतो वयं वृत्तार्थाः संक्षिप्तपुरुषार्थाः ज्ञातिवधेन हतमात्राः स्मृतं ततो हेतोर्नोऽस्माकमभिप्रायः समृद्धार्था इत्यर्थः । ज्ञातिवधोऽप्यस्माकं धर्मवधपरेत्याशंक्याह आत्मानमिति धर्मफलपक्षाः
स्वर्गोक्तिमात्रमः उभयमपि नास्तीत्यर्थः ४ सत्यपि शास्त्रदृष्टे फले बीभत्सत्वाच्चिद्यप्यायेषमहत्याह विमिति बलसहायादि पौरुषपराक्रमः अमर्षः क्रोधः येन आचारादिना आपदंशोर्कं ५
तर्हि को धर्मः श्रेष्ठः इत्यत आह साप्चित्वात् क्षमादिकमेव श्रेष्ठमित्यर्थः ६ । ७ ननु युद्धे जयश्चेत्तत्राज्जामो मृत्युश्चेत्स्वर्गलोका इत्युभयलोकहितं युद्धमित्याशंक्याद्यनिरस्यति त्रैलोक्यस्येति ८ । ९

आविष्टो दुःखशोकाभ्यानिःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ दृष्ट्वाऽर्जुनमुवाचे दं वचनं शोककर्शितः २ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्वै क्षमाचरिष्यामि नृप्यं ध्वजपुरे वयम् ॥ ज्ञाती
त्रिपुरुषान् कृत्वा नेमां प्राप्स्यामि दुर्गतिम् ३ आमित्रानः समृद्धार्थाः वृत्तार्थाः कुरवः किल ॥ आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्मफलमाप्नुमः ४ धिगस्तु क्षात्रमाचारं
धिगस्तु बलपौरुषम् ॥ धिगस्त्वमर्षेये नेमापदं गमिता वयम् ५ साधुक्षमादमः शौचं वैराग्यं चाप्यमत्सरः ॥ अहिंसा सत्यवचनं नित्या निवनचारिणाम् ६ वयंतु लो
भान् मोहाच्च दंभमानं च संश्रिताः ॥ इमामवस्थां संप्राप्ता राज्यालभ्युत्सया ७ त्रैलोक्यस्यापि राज्येन नास्मान् कश्चित् प्रहर्षयेत् ॥ बांधवान्निहतान् दृष्ट्वा प्रथिव्यां
विजयैषिणः ८ ते वयं प्रथिवीहेतोरवध्यान् प्रथिवीश्वरान् ॥ संपरित्यज्य जीवामो हीनार्था इत बांधवाः ९ आमिपेष्टम्याना नाम शुभैश्चानामिव ॥ आ
मिषं चैव नो हीष्टमामिषस्य विवर्जनम् १० नृप्यं विद्यासकलयान सुवर्णस्य राशिभिः ॥ नगवाश्वेन सर्वेण ते त्याज्या यद्मेहताः ११ काममप्युपरीतास्ते क्रोधहर्षसम
न्विताः ॥ मृत्युयानं समारुह्य गता विवस्वतक्षयम् १२ बहुकल्याणसंयुक्तानिच्छंति पितरः सुतान् ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च तितिक्षया १३ उपवासैस्तथे
ज्याभिर्व्रतकौतुकमंगलैः ॥ लभंते मातुरो गर्भान्मासान् दशच विभ्रति १४ यदि स्वस्ति प्रजायंते जाता जीवंति वा यदि ॥ संभाविता जातवलास्ते द्युर्धृदिनः सुखम्
१५ इह चासुत्रं चैव तिरुपणाः फलहेतवः ॥ तासामयं समुद्योगो निर्वृत्तः केवलोऽफलः १६ यदासां निहताः पुत्रायुवानो मृष्टकुंडलाः १७ अभुक्त्वा पार्थिवान् भो
गान् नृणान्यनपहाय च ॥ पितृभ्यो देवताभ्यश्च गता विवस्वतक्षयम् १८ यदैषामं वपितरौ जातकामा बुभावपि ॥ संजातधनरत्नेषु तदैव निहता नृपाः १९

हीनार्थस्त्वमेवाह आमिषमिति आमिषेराज्यनिमित्ते अशुभं ज्ञातिद्रोहाख्यं शुनामिव तेषां भवति नो ह्यस्माकं त्वामिषं चाऽपि पश्य विवर्जनं चेति द्वयमपीष्टं १० एतदवविभजते नृप्यं वि
ति । पृथिव्यादेरा मिषस्य वर्जनमिष्टं बहुकृतं त्वामिषमिष्टमेव वंचनामयं सर्वस्याज्यमित्यर्थः ११ कामेति मृत्युयानं मृत्युमार्गं युद्धे मृतानां स्वर्गोऽपि नास्ति किंतु कामाद्याकां तत्वात्तरक एवास्ती
त्यर्थः १२ एवं हि दुर्गता पापहता नानरकं चोपाया इत संबंधिना शोकं च वृत्तादप्यति बहुकल्याणेत्यादिना १३ प्रतामिगौरीव्रतादीनि कौतुकानि दुर्गोत्सवादीनि मंगलानि लक्ष्मीनारायणशिलादीनि
तैः १४ । १५ । १६ । १७ अनपहाय अपरित्यज्य अनवदायेति पाते अपरिशोध्य पितृभ्य इति पृष्ठचर्चं चतुर्थी १८ यदैषामिति अर्जुनेन सह वदप्रसिद्धिर्हितां मातरमुक्तां संवादाय संवे
षयति हे अंबेति पितरौ माता पितरौ गंधारी पुत्रास्त्री पदैव जातकामो तदैव ते पुत्रादुर्ध्वममृतयो हताः १९

संयुक्ता इति कामोऽर्थस्वामिलापः । मृत्युस्तदलाभे देव्यै । क्रोधः कामप्रतिबंधे तस्य त्युत्तस्ता । हर्षो लोभे सति अत्युत्कृष्टता तैरसंभ्रमसाः । इक्ष्वापदेऽसंभ्रमसहितसि कारांतः शब्दः । विषमाये पुरुषा
स्ते जयफलं भूमेः स्वर्गं स्ववाजयेन यत्फलं तत्र मोकारो न मोक्षयति । जानु कदाचि जीवने मरणे वा कर्हिचित् कश्चिद्देहो हृत्परत्रवा २० नृप्ये हतास्ते स्वर्गमोक्षं त्यजेत्वेत्याशंक्याह पंचालानामिति ये हता
स्ते हता एव नृप्ये मृगताः कामाद्युपेतत्वादि त्युक्तहेतुः । एवं चेदपहंतास्ते न वक्तव्यमिति नित्यं स्वर्गं तस्मान्पश्येन्न च पश्यतीति लोकायतमतमाश्रित्योक्तम् २१ तत्सर्वविनाशकारणत्वं प्रतिपत्स्यति
पर्यवस्यति वयं राज्ञो मारुतादिना शेषांतरकारणं मुख्यकारणं त्वमत्रा पश्यापहाराद्वार्तराष्ट्रापेविमावः २२ तदैवाह सदैवेत्यादिना निरुतिर्विचरंतं त्रिद्वैवमज्ञायस्येति निरुतिप्रज्ञः मायवाकपट
युतादिनोपजीवनं यस्य सतया मिथ्याविनीतश्च घृतराष्ट्रपराव्रघाह्यः सर्वमूलत्वात् २३ युद्धयतां कौकिल्यनाशमुपपाद्योपतंहरत्यर्धेन न स कामा इति २४ श्रुतवर्तापंडितानां रत्नानीत्यादौ मुक्तानी

संयुक्ताः काममन्युन्यां क्रोधहर्षासंभ्रमसाः ॥ न ते जयफलं किंचिद्रोक्तारो जातु कर्हिचित् २० पंचालानां कुरूणां च हता एव हि ये हताः ॥ न चेत्सर्वानयं लोकः पश्येत्स्वने
वर्कमणा २१ वयमेवास्त्यलोकस्य विनाशकारणं स्मृताः ॥ घृतराष्ट्रस्य पुत्रेषु तत्सर्वं प्रतिपत्स्यति २२ सदैव निरुतिप्रज्ञो द्वेष्टामायोपजीवनः ॥ मिथ्याविनीतः सत
तमस्मास्वनपकारिषु २३ न सकामा वयं ते च न चास्माभिर्नैर्जितम् ॥ न वै शुकैर्यमविर्न नार्यो गीतवादि तम् २४ नामात्यसुहृद्वाक्चर्यं च श्रुतवर्तां श्रुतम् ॥
नरत्नानि परार्थ्यानि न भूर्नद्रविणागमः २५ अस्मद्वेषेण संतप्तः सुखं न स्मेहं विदति ॥ ऋद्धिं मस्मासुतां दृष्ट्वा विवर्णो हरिणः कृशः २६ घृतराष्ट्रं नृपतिः सौबलेन नि
वेदितः ॥ तं पिता पुत्रं दृष्ट्वा दनुर्मेनेन ये स्थितः २७ अनपेक्ष्यैव पितरं गमिष्यं विदुरं तथा ॥ असंशयं क्षयं राजायथैवाहंत यागतः २८ अनियम्याश्च चिंतुष्वं पुत्रं
कामवशानुगम् ॥ यशसः पतितो दीप्ताद्वा तयित्वा सहोदरान् २९ इमौ हि द्वौ शोका प्रौढाभिरप्यसुयोधनः ॥ अस्मत्प्रद्वेषसंयुक्तः पापशुद्धिः सदैव ३० को हि वंधुः
कुलीनः संस्तथा ब्रूयात्सुहृज्जे ॥ यथाऽसाववदद्वाक्यं युयुत्सुः कृष्णसंनिधौ ३१ आत्मनो हि विर्यदोषादि नष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ प्रदहंतो दिशः सर्वाभास्वरा इव तेज
सा ३२ सोऽस्माकं वैरपुरुषो दुर्मतिः प्रग्रहंगतः ॥ दुर्योधनकृतो ह्येतत्कुलं नो विनिपातितम् ३३ अवध्यानां वंधं कृत्वा लोके प्राप्ताः स्मवाच्यताम् ॥ कुलस्यास्यांतक
रणं दुर्मतिपापपूरुषम् ३४ राजाराष्ट्रेश्वरं कृत्वा घृतराष्ट्रोऽयं शोचति ॥ हताः शूराः कृतं पापं विषयः स्वो विनाशितः ३५ हत्वानो विगतो मन्युः शोको मारुंधयत्ययम् ॥
धनं जयकृतं तापं कल्याणेनोपहन्यते ३६ ख्यापनेनानुतापेन दानेन तपसाऽपि वा ॥ निवृत्त्यातीर्थगमनाच्छ्रुतिस्मृतिजपेन वा ३७ त्यागवांश्च पुनः पापनालं कर्तुं
मिति श्रुतिः ॥ त्यागवान् जन्ममरणेनाप्रोतीति श्रुतिर्यदा ३८

त्यादिर्यथा लिङ्गं शेषः २५ तत्र हेतुस्मादिति हरिणः

पांडुरः २९ । २० तथागतो बुद्धपुनिः क्षाणकबुद्धिरिति यावत् यथाह मनवस्थितबुद्धिस्तथा घृतराष्ट्रोऽपीत्यर्थः २८ एतत्कृत्वाह अनियम्येति २९ प्रक्षिप्य गत इति शेषः ३० युयुत्सुयोद्धकामः
वाक्यमस्मद्वेषेण पांडवानां दृष्टव्यं वैरुषम् ३१ तदैवायं त आह आत्मन इति दुर्योधनेऽप्युपचारदाहमपदप्रयोगः आत्मनो दुर्योधनस्य ३२ प्रग्रहं दृष्टवंधं गतः प्रातः नोऽस्माभिः ३३ अवध्या
नामवधयकल्पानां प्रोक्ष्मादीनां गुरुत्वाद्वावधानं हीनाम् ३४ विषय आभिषय ३५ नोऽस्माकं सर्वेषां मन्युः क्रोधस्तान् दृष्ट्वा विगतः मास्वेकं शोकोऽंधयश्चिरुणद्धि रोषयतीति वक्तव्यं दृष्टव्यतीति
प्रयोगोक्तं कृतवंधयति कल्याणेनोपकारेण ३६ निवृत्त्यात्यागेन ३७ एते पुण्यागमेव द्रष्टव्येति त्यागवानिति । श्रुतिः त्यागेनैकैकमृतत्वमानुशुः इति यदायदाह ३८

युक्तिज्ञानयुतेवावपराक्रमावुक्तिविक्रमौ यस्य स तथा १ । २ अमानुषमिति च्छेदः ३ दुःखं स्वजनवशात् कुच्छं परवीरजयात् वेक्यं मादवं धर्मलब्धस्य त्यागादित्याह शत्रुमिति शत्रुनशात्
यितुं परानुहत्वा प्रविनाश्य शत्रुनशात् यितव्यान्स्वीयाहत्वा घातयित्वेति च द्वयोरेकेन वाक्येन संग्रहः ४ कृतिव्यस्वीयवधेकांतरस्य दीर्घसूत्रस्य परवधे अलसस्य पुनंच महीपालानुमयपत्नी
यान् क्रियमर्थवधवीरतोऽपि क्रीबोसीत्यर्थः ५ पतेदेवस्पष्टयति योहीति सार्धच्छोको वाक्यं हिमसिद्धं यः पुमानुहत्स्वस्तिर्नष्टकल्याणः अकिंचनोऽदिरिद्रः अतएव क्रमात्सर्वलोके पुनर्विरुद्धात् पुत्रपशु
संहितपुत्रादिभिराश्लिष्टश्च न भवति समैक्ष्यं आजिजीविषेऽपुजीवितुमिच्छेत् सकर्मणोऽपौरुषेण कस्यचिदपि परस्य समारभ्यंतं तदति समारंभाभ्यां स्तान्नैव युष्मते नैव प्राप्नुमिच्छेत् त्वं पुत्राप्त
कल्याणः संपन्नः ख्यातः पुत्राद्याः श्लिष्टश्चौरुषेणार्थाह्वं ध्वामैक्ष्येण जीवितुमिच्छसितीति विपर्यस्तमुद्धिरसीति भावः ६ कापार्लीभिष्ठापात्रवतीभिमाष्टिजीविका मासाद्यराज्यं संयज्य जीवितस्ते
इति संबन्धः ७ सर्वारंभान् सर्वार्थान् धर्मादीन् प्राकृतवन्मूढवत् ८

प्रागेति मुमुक्षुणां प्राणयावाऽप्यर्थाधीनेति मोक्षोऽप्यर्थादेव भवतीत्याशयः १० । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ कर्मायः शीणायः २४ यत्कृत्वातीमां परस्परं युद्धे हतानां हं वृणां च श्रेयो नास्तीति तच्छिष्टाचारदर्शनेन दूषयति अबेक्षस्वेत्यादिना २५ अन्यस्य परस्य धनवेत्तव्रतं व्यन्ततां हि जाक्यं धर्ममाचरेत् तस्य हृद्यन्तराभावात्तर्क्यादिद्वयार्थः २६ आहार्यस्वधर्माजर्जनार्थं तस्यैव प्रयोजनं यद्व्यमित्युक्तं २७ । २८ । २९

Hil

तिसंस्कारदाढ्यार्थं पूर्वदेहद्वयामिमानहीनोऽहमापिभोजनादिकंरक्षयामीत्यर्थः द्वंद्वादिषुयानिविद्वान्मपमानात्पमोष्यादीनिताम्यार्चितयन् २० पूर्वालाभेनपूर्वास्मिन्प्रयुहेऽलाभेनहेतुनाजातु
कदाचिद्वन्मेवपिप्रयुहेषुलाभेनव्यमसंभरन्भक्षयन् २१ भैक्षकालमाह विधुमेडाति ग्रहेइतिशेषः११ त्रीनग्रहान् २१ जिजीविषुवदनादिसंग्रहं समुर्ध्ववदनादित्यागम् २४ वासीतस्त्रापुंघेतया २५
याइति निमेषोन्मेषाशनपानादिशारीरनिर्वाहमात्रकर्मस्ववस्थितद्वयर्थः २६ तेऽप्यपिकर्मसुअसक्तः अपरित्यक्तोक्तिपंवशीकृतःसंकल्पोमनःक्रियापेन दृढमनाइत्यर्थः । नास्त्यपरित्यक्तःसंकल्पो
यस्माद्वन्प्रवृत्तिवा । मुनिर्निष्कात्मकत्वमयःसम्यक्दूरीकृतधीमलः २७ वागुराःस्नेहपाशान् २८ चिकीर्षितमाह वीतरागइति २९ एकैर्मूढाःकार्यकारणसंश्लिष्टस्वप्नेननिमित्तमूतेनसंग्रहं
कुर्यादिकंविभ्रष्ट्यात्मोपाकारकत्वेनपुष्पंति तथाचश्रुतिः । 'नवाभरेपत्युःकामायपतिःप्रियोभवरयात्मनस्तुकामायपतिःप्रियोभवति'इति ३०

अनुपस्कृतानिःशंसायाः २९ । २९ तद्वति तैत्तिरीयासंन्यासचिकीर्षवः उत्सृज्यनास्तीतिगताः आश्रमांतरेसिद्धिर्नास्तीतिवदुत्सृज्यगताइतियोज्यं २७ कलितमाह तस्मादीति २८ ॥ इति शक्तिपर्वणि राजवर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीयैरारुतभावादीपेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ एवमर्जुनवाक्यात्कर्मणामवश्यकत्वं स्पष्टेसिद्धे संगकर्तृत्वाभिमानफलशास्त्रत्यस्वात्मानि कर्तव्यानीतिमकुलवाक्येनप्रतिपादयिष्यन्नारभते अर्जुनस्येत्यादि १ ताम्रास्थोऽनुखेनविवर्णमुखः २ विशालखपेक्षेत्रविशेषे देवानादैवैःअग्रयोऽग्निस्थापनार्थानिर्वहिलानिश्चिताहृत्कामी रचित्वाअध्यापिष्टंयते तेनदेवत्वमपिकर्मफलमेवेत्यर्थः । 'कर्मणापितुलोकोविद्ययादेवलोकाः' इतिश्रुतेऽभ्ययनाश्रितविद्याबलान्नलोकंगवायेतेऽत्रदेवाः । तयाम्नेःकेवलकर्मणासलोकंगतायेतेऽत्रपितरइतिबोध्यं ३ अनास्तिकानामास्तिकयश्चान्यानामपि पाठोतरेस्पष्टोऽर्थः प्राणदाहृत्द्वाराअन्नप्रवाहःअन्नहप्राणःइतिश्रुतेः विधिमग्निवाक्यामयतेत्यादि अद्यादिभावस्यकर्मसाध्यत्व

तस्मात्स्वधर्ममास्थायसुव्रताः सत्यवादिनः ॥ लोकस्यगुरवोभूत्वातेभवन्त्यनुपस्कृताः २५ त्रिदिवंप्राप्यशक्रस्यस्वर्गलोकेविमत्सराः ॥ वसंतिशाश्वतान्वर्षान्
जनादुष्करकारिणः २६ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ततस्तेतद्वचःश्रुत्वाधर्मार्थसहितंहितम् ॥ उत्सृज्यनास्तीतिगतागार्हस्थ्यंसमुपाश्रिताः २७ तस्मात्त्वमपिसर्वज्ञैर्यै
मालंब्यशाश्वतम् ॥ प्रशाधिपृथिवींकृत्वाहतामित्रानरोत्तम २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिअर्जुनवाक्येऋषिशकुनिसंवादकथने
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अर्जुनस्यवचःश्रुत्वानकुलोवाक्यमब्रवीत् ॥ राजानमभिसंप्रेक्ष्यसर्वधर्मभृतांवरम् १ अनुरुध्यमहाप्राज्ञोभ्रातु
श्चित्तमर्षिदम ॥ व्यूढोरस्कोमहाबाहुस्ताम्रास्योमितभाषिता २ ॥ नकुलउवाच ॥ विशाख्यूपेदेवानांसर्वेषामग्र्यश्चिताः ॥ तस्माद्विद्विमहाराजदेवाःकर्मफले
स्थिताः ३ अनास्तिकानांभूतानांप्राणदाःपितरश्चये ॥ तेऽपिकर्मैवकुर्वंतिविधिंसंप्रेक्ष्यपार्थिव ४ वेदादापविद्धास्तुतान्विद्विभ्रशनास्तिकान् ॥ नहिवेदोक्त
मुत्सृज्यविप्रःसर्वेषुकर्मसु ५ देवयानेननाकस्यपृष्ठमाप्नोतिभारत ॥ अत्याश्रमानयंसर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ६ ब्राह्मणाःश्रुतिसंपन्नास्तान्निबोधनराधिप ॥
वित्तानिधर्मलब्धानिऋतुमुख्येष्ववासृजन् ७ कृतात्मासमहाराजसर्वेत्यागीसृष्टतोनरः ८ अनवेक्ष्यसुखादानंतथैवोर्ध्वं प्रतिष्ठितः ॥ आत्मत्यागीमहाराजस
त्यागीतामसोमतः ९ अनिकेतःपरिपतन्टक्षभूलश्रयोमुनिः ॥ अपाचकःसदायोगीसत्यागीपार्थभिष्णुकः १०

ज्ञापकं ४ वेदवाङ्मोक्षविद्वद्व्यक्त्यैस्त्वान् ५ देवयानेनमार्गेणपट्टमुपरिमाग्नब्रह्मलोकमित्यर्थः । अयंशुहाश्रमःसर्वानाश्रमान्अतिअतिक्रान्तस्तेभ्यःश्रेष्ठइत्यर्थः ६ तान्ब्राह्मणान्प्रत्वाभिषोष
बुध्यस्व अवाप्तुमसमर्पयन् ७ कृतात्माजितचित्तः अहंममामिमानमृष्यइत्यर्थः सत्यागीसार्त्तिकइतिशेषः ८ सुखादानंगार्हपत्यसुखमोमं ऊर्ध्वनादोप्रतिष्ठितोनिष्ठवान्सन्ध्यात्मत्यागी
देहत्यागीसतामसोमतः । 'अनधीत्यद्विजोवेदानमुत्पाद्यसुखानपि ॥ अनिष्टाशक्तितोयैर्लोभमिच्छन्पतत्यधः'इति मनुक्यमभिज्ञत्वात्तामसोऽस्यत्यागीतिभावः ९ परिपतन्निक्षार्पयत्येव
यतोऽपाचकःयोगीनिरुद्धसर्ववृत्तिर्भुङ्कइति । याश्चाधमब्राह्मणःस्मृतः । सोऽयंब्राह्मणकल्पोधर्मः सुनोऽपिप्रजापरिपालनकेशार्हेणसन्निधेयज्जाभित्वइतिराजसत्वाहोषमूलः तयाचक्षुतिः ।
'यद्विज्ञप्रियायपापंभवतिब्राह्मणकल्पोऽस्यप्रजापामाजायते' इतिमाभूत् पाचकोभिर्भुङ्कः १०

‘संन्यस्यैतस्यैकमाश्रित्वेदंतु न परित्यजेत् । निषतो वदमभ्यस्यन् पुनश्चैवं सुखं वसेत्’ इति मन्त्रकेवदेवायामुक्तवाचात्प्राज्ञायाश्च निवसत्यामीत्याशंक्याह कोवेति विप्रइत्यनेनायमपि धर्मो ब्राह्मणस्यैव विहितो धिकारादिति दर्शितः । तेनान्यत्यागो राजसपत्न्यविविधसिद्धयः ११ । १२ समीक्ष्येति आश्रमांतरेऽर्गपुत्रास्तनकाभः गार्हस्थ्ये नृपयमस्तीत्ययमेव मार्गांगतिश्चेत्यर्थः १३ इतीति आवश्यकमेवेदमनेति भावं कृत्वा यस्य संगफलेऽप्यारहितः करोति सत्यानी नान्यइत्यर्थः १४ वनेऽपि कामस्मरणं पतत्येवेत्याह यदेति धर्मवैतंतिको धर्मध्वजी १५ अभिमानः कर्ताऽहमित्येवं रूपस्तेन कृतं कर्मफलवन्नगतिमर्देन त्यागमुक्तमभिमानत्यागोपेत्य १६ आर्षः ऋषीणां हितः १७ अन्नगार्हस्थ्ये १८ इहविधौ प्रभृत्यनिष्ठावतः १९ । २० । २१ तच्च कर्म गृहस्थाश्रमिणो विरोधकं निगडव

क्रोधहर्षावनाद्व्यपैशुन्यंचविशेषतः ॥ विप्रवेदानधीतेयः सत्यागीपार्थउच्यते ११ आश्रमास्तुलयासर्वान्ष्टतानाहुर्मनीषिणः ॥ एकतश्चत्रयोराजनगृहस्थाश्र
मएकतः १२ समीक्ष्यतुलयापार्थकार्मस्वर्गचभारत ॥ अयंपंथामहर्षीणामियंलोकविदांगतिः १३ इतियः कुरुते भावं सत्यागी भरतर्षभ ॥ नयः परित्यज्य गृहा
न्वनमेति विमूढवत् १४ यदाकामान्समीक्षेत धर्मवैतसि को नरः ॥ अथैनं मृत्युपाशेन कंठे वघ्नाति मृत्युराह १५ अभिमानकृतं कर्म नैतत्फलवदुच्यते ॥ त्यागयुक्तं
महाराज सर्वमेव महाफलम् १६ शमोदमस्तथा धैर्यं सत्यं शौचमथार्जवम् ॥ यज्ञोद्यतिश्च धर्मश्चानित्यमार्षो विधिः स्मृतः १६ पितृदेवातिथि कृतं समारंभोऽत्र शस्य
ते ॥ अत्रैव हि महाराज त्रिवर्गः केवलं फलम् १८ एतस्मिन् चर्तमानस्य विधावप्रतिपेधिते ॥ त्यागिनः प्रसृतस्येह नोच्छ्रितिर्विद्यते कश्चित् १९ असृजद्विप्रजाराज
न्प्रजापतिरकल्मषः ॥ मां यक्ष्यंतीति धर्मात्मा यज्ञैर्विधिबद्धक्षिणैः २० धीरुधश्चैव वृक्षाश्च यज्ञार्थं वैतथौ पृथीः ॥ पशूंश्चैव तथा मेघान् यज्ञार्थानि हवींषि च २१ गृह
स्थाश्रमिणस्तच्च यज्ञकर्म विरोधकम् ॥ तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा २२ तत्संप्राप्य गृहस्थायैष पशुधान्यधनान्विताः ॥ नयजंते महाराज शाश्वतं तेषु कि
ल्विषम् २३ स्वाध्याययज्ञाऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथाऽपरे ॥ अथापरे मेहायज्ञानमनस्येव वितन्वते २४ पुंमनः समाधानं मार्गमातिष्ठतो नृप ॥ द्विजाते ब्रह्मभूत
स्य रूपं हयंति दिवौकसः २५ सरत्नानि विचित्राणि संहतानि ततस्ततः ॥ मखेष्वनभिसंत्यज्य नान्स्तिक्वमभिजल्पसि २६ कुटुंबमास्थिते त्यागं न पश्यामिनरा
धिप ॥ राजसूयाश्वमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः २७ ये चान्येकतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ॥ तैर्यजस्वमहीपालः शक्रो देवपतिर्यथा २८ राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः प
रिमुष्यताम् ॥ अशरण्यः प्रजानां यः सराजा कलिरुच्यते २९ अश्वान् गवांश्चैव दासींश्च करेणुश्च स्वलंकृताः ॥ ग्रामान् जनपदान् चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च ३०

द्विदोषेणरोषकृप २१ पृथग्यागेदोषमाह तदिति २३ अपरेयोगिनःमहायज्ञानितिबहुवचनंवितर्कविचाराद्यन्तरयोगभेदापेक्षम् १४ । १५ त्रिभुवपियज्ञेष्वाद्योतीतकालः उपास्थितंमध्यममुहं
 घटित्यस्यवार्ताकुर्वतस्तेनास्तिक्यंस्पष्टमित्याह सइति २६ पूर्वविदसंन्यासेषितवाधिकारोनास्तित्युक्तं इदानींविदसंन्यासपवनसंभवतीत्यर्थेनाह कुटुंबमिति । कुत्रतर्हिस्वाम्यपश्यसीत्यतआह
 राज्ञुष्येति २७ फलितमाह येचेति २८ प्रमादोराज्याकरणं परिमुष्यतालुप्यमानानाम् २९ । ३०

मात्सर्यंयद्युग्रोहः दानामावेनकलिस्वरूपाप्यवयजतादित्यर्थः ३१ । ३२ । ३३ अंतरालेपिकाचयांनो ३४ अंतर्व्यासंगः अहंज्ञातादाताकर्ताहोहस्यादिरात्मपुजा बहिर्यासंगमुग्रपश्वादि पूजा तयोन्कारकर्मलूअहंकारममकारौत्यक्त्वैवस्यागीभवेत्तद्युग्रोहद्विहत्वाप्रतिष्ठितिसहस्यर्थः ३५ । ३६ । ३७ । ३८ ॥ ॥ इतिश्रातिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकंठेयिभारतमावकीये द्वादशोऽध्यायाः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ नवाह्यमिति अहंकारममकारौत्यक्त्व्यावित्पुक्तं तत्राश्रयाग्रेसर्वव्यवहारोच्छेदःस्यादिति ममकारपूरव्याज्यइत्येतदर्थमध्याय आरभ्यते । तत्रब्रह्मं ममकारास्पदं द्विविधं बाह्यं व्यावहारिकं शारीरं शरीरेभवं मनः कल्पितं च पयोक्तं । 'वटोऽप्यमयधीमयौ' इति । तथाचश्रुतिविदुर्नोविदेहकेवल्यकालेबाह्यद्रव्यस्य स्वकारणैल्यदंशयति गताः कलाः पंचदशमतिष्ठा इति । कलाः प्राणमनःप्रमथयः मतिष्ठाः उपपादानकारणानिप्रतिगताः तथाहमाः शोढकलाः पुरुषायाणामुरुपमाभ्यास्तत्तत्प्रातिमनः कल्पितानां कलानां पुरुषैल्यदंशयति अतःशा

अप्रदायद्विजातिभ्योमात्सर्याविष्टचेतसः ॥ वयंतैराजकलयोमविष्यामविशोपते ३१ अदातारोशरण्याश्वराजकिल्बिषभागिनः ॥ दोषाणामेवभोक्तारोऽनुखा
नाकदाचन ३२ अनिद्वचमहायज्ञैरुत्वाचपितृस्वधाम् ॥ तीर्थेष्वनभिसंस्तुत्यप्रव्रजिष्यसिचेत्प्रभो ३३ छिन्नाभ्रमिवगंताऽसिविलयमारुतेरितम् ॥ लोकयो
रुभयोर्भ्रष्टोऽहंतरालेव्यवस्थितः ३४ अंतर्वर्हिष्यत्किंचिन्मनोव्यासंगकारकम् ॥ परित्यज्यभवेत्यागीनहित्वाप्रतितिष्ठति ३५ एतस्मिन्वर्तमानस्यविधावप्र
तिपेधिते ॥ ब्राह्मणस्यमहाराजनोच्छित्तिर्विद्यतेकचित् ३६ निहत्यशङ्खंस्तरसासमुद्रान्शक्रोयथादैत्यबलानिसंख्ये ॥ कःपार्यशोचेन्निरतःस्वधर्मपूर्वैःस्मृतेपा
र्यिवशिष्टजुष्टे ३७ क्षात्रेणधर्मेणपराक्रमेणजित्वामर्हामंत्रविद्वजःप्रदाय ॥ नाकस्यपृष्ठेऽसिनरेंद्रगंतानशोचितव्यंभवताऽद्यपार्थ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशा
तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणिनकुलवाक्येद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ सहदेवउवाच ॥ नबाह्यद्रव्यमुत्सृज्यसिद्धिर्भवतिभारत ॥ शारीरंद्रव्यमुत्सृज्य
सिद्धिर्भवतिवानवा १ बाह्यद्रव्यविसृक्तस्यशारीरैव्वनगृह्यतः ॥ योधर्मोयत्सुखंवास्याद्विषतांततथाऽस्तुनः २ शारीरंद्रव्यमुत्सृज्यपृथिवीमनुशासतः ॥
योधर्मोयत्सुखंवास्यात्सुहृदांततथाऽस्तुनः ३ द्वाक्षरस्तुभवेन्मृत्युर्युक्षरं ब्रह्मशाश्वतम् ॥ ममेतिचभवेन्मृत्युर्नममेतिचशाश्वतम् ४ ब्रह्ममृत्युततोराजन्ना
त्मन्येवसमाश्रितौ ॥ अदृश्यमानौभूतानियोधयेतामसंशयम् ५ अविनाशोऽस्यसत्त्वस्यनियतोऽपिभारत ॥ हवाशरीरंभूतानानर्हिंसाप्रतिपत्स्यते ६ अथापि
चसहोत्पत्तिःसत्त्वस्यप्रलयस्तथा॥नष्टेशरीरेनष्टःस्यादृष्टाचस्याचक्रियापथः७तस्मादेकांतमुत्सृज्यपूर्वैःपूर्वतरैश्च ॥पंथानिपेवितःसद्भिःसनिपेव्योविजानताः८

रीभेयद्रव्यबंधनमूलनबाह्यमितिबाह्यत्यागोव्ययः । शारीरद्रव्यत्यागेऽपिमनश्चाचक्ष्यात्पुरुषादानेसिद्धिर्भवतीतिनवेत्यनेनउक्तं । तेनहृदस्यामपवसिद्धिरुदित्युक्तं अक्षरयोजनास्पष्टा १ । २ । ३ मयैतिस्वीकारः नमयैतिपरित्यागश्च एतौपुरुषाभ्यामसंसारमोक्षयोर्मूलेभ्यः ४ आत्मनिबुद्धौभूतानिशास्त्रकर्मतयाचकेचित्कर्ताऽऽत्मानिच्यइतिकेचिद्विनित्यइति ५ तत्राद्येदोषामावाहाह अविनाशइति ६ सत्त्वस्वकर्तृत्वबंधमवत्यागद्वयेः ७ द्वितीयैकतद्गानादिदोषइत्याह तस्यादिति यस्मात्कर्तृगुणशोभोक्षाभावोनाशेदेहात्मवावृत्तसंगतस्यादेकात्मन्यंतरं निश्चयंत्यक्त्वाप्राचिपंत्यस्तन्मिथ्यात्वप्रपञ्चप्रावृत्तयः । तेनकल्पितस्यशारीरद्रव्यस्यत्वाप्रत्येकस्यागोव्ययतद्गत्याशयमानाह तस्यादिति ८

निष्कलं वा द्वाव्यत्यामं कृत्वाऽस्तरद्वयत्यागमकुर्वन्मूढप्रेत्याहृद्वाभ्यां लब्ध्वापीति ९ । १० तर्ह्ययद्वयत्यागः श्रेयानित्याशयेनाह बाह्येति भूतानां वा द्वाभ्याम्यंतरं च ध्रुवं तत्सर्वं स्व
 मायं स्वस्य प्रत्यगात्मनो भावं सत्तां पश्यजानीहि तदात्मव्यतिरिक्तां सत्तिर्यः तथाच भूतिः । 'आत्मेयैवेदं सर्वं' इति येनुपमांस्तत्तदात्मकं भूतं नित्यसिद्धं पश्यति हृतमिति पाठेऽपि सप्रकार्यः ।
 ते महतो भयादुभयद्वयसंगजातसंसारान्मुच्यन्ते तद्व्यतिरिक्तस्य मरीचिकोदकस्य मनस्येव हत्यागः कर्तव्यो न स्वकृतस्तत्त्वनिर्वाणित्वादि विभावः ११ । १२ भक्त्येव बापितं न तु ज्ञानमवैष १३

लब्ध्वाऽपि पृथिवीकृत्स्नांसहस्रावरजंगमाम् ॥ नभुङ्क्ते यो नृपः सम्यङ्निष्कलंतस्य जीवितम् १५ आथवावसतो राजन् वने न्येन जीवतः ॥ द्रव्येषु यस्य मतामृतं
त्योरास्ये स वर्तते १० बाह्यांतरं च भूतानां स्वभावं पश्य भारत ॥ ये तु पश्यन्ति तद्भूतं मुच्यन्ते ते महाभयात् ११ भवान्पिता भवान्माता भवान्भ्राता भवान्गुरुः ॥
दुःखप्रलापानां तस्य तन्मेवं क्षंतुमर्हसि १२ तथ्यं वायुदिवाऽतथ्यं यन्मयैतत्प्रभाषितम् ॥ तद्विद्विपृथिवीपालभक्त्या भरतसत्तम १३ ॥ इति श्रीम
हामारते शांतिपर्वणि राजघोसहस्रनामके त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अव्याहृतिकैते ये धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ भ्रातृणां ह्य
तां तांस्तान् विविधान् वेदनिश्चयान् १ महाभिजनसंपन्ना श्रीमत्यायतलोचना ॥ अम्यभाषतराजेंद्रद्रौपदीयोषितावरा २ आसीनमृषभं राज्ञां भ्रातृभिः परिवा
रितम् ॥ सिंहशार्दूलसहस्रैर्वारिणैरिव यूथपम् ३ अभिमानवती निर्यथविशेषेण युधिष्ठिरे ॥ लालिता सततं राज्ञा धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ४ आर्म्यविपुलश्रोणी सा भ्रा
परमवलगुना ॥ भर्तारमभिसंग्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ५ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ इमे ते भ्रातरः पार्थशुष्यन्ते स्तोका इव ॥ वावा इयमानास्तिष्ठन्ति न चैनानामिन्द्रसे
६ नंदयैतां महाराज मत्तानि वमहाद्विपान् ॥ उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखमागिनः ७ कथं द्वैतवने राजन् पूर्वमुक्ता तथा वचः ॥ भ्रातृनेतांस्मसहितान् शीतवाता
तपादितान् ८ वयं दुर्योधनं हत्वा मृषमोक्ष्याममोदिनीम् ॥ संपूर्णां सर्वकामानामाहवे विजयैषिणः ९ विरथाश्चरथान् कृत्वानिहत्य च महान् जगान् ॥ संस्तीर्य चरथैर्भू
मिससादिभिरिदमाः १० यजतां विविधैर्यज्ञैः समृद्धैरासदक्षिणैः ॥ वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय वः ११ इत्येतानेव मुक्तात्वं स्वयं धर्ममृतावर ॥ कथमद्य पु
नर्वीरविनिहंसि मनांसिनः १२ नक्लीबो वसुधां शुंक्ते नक्लीबो धनमश्नुते ॥ नक्लीबस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पंकहवा सते १३ नादंडः क्षत्रियो भाति नादंडो भूमिमश्नुते ॥
नादंडस्य प्रजाराज्ञः सुखं विदंति भारत १४ मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः ॥ ब्राह्मणस्यैव धर्मः स्यान्न राज्ञो राजसत्तम १५ असतां प्रतिषेधश्च सतां च परिपा
लनम् ॥ एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनम् १६ यस्मिन्क्षमा च क्रोधश्च दानादाने भयाभये ॥ निग्रहाद्युग्रहौ चोभौ सवैधर्मविदुच्यते १७ नश्नुते न दानेन
न सत्त्वेन न चेज्यया ॥ त्वये यं पृथिवीलब्धानसंकोचेन चाप्युत १८

॥ इतिज्ञातिपर्वणिरा० नीलकंठीये भारतभावदीपे

प्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॐ ॥ अग्राहरति वक्त्र्यामावात्रपुकोद्यामौख्याद्वा १। २। ३। ४ साम्रासांस्वादेन वल्गुनारमणीवेन ५ स्तोत्रिकाश्चातकावावाश्यमानाः पुनः पुनः
क्रंतुः ६ उपपन्नेनयुक्तिमुक्तेन ७। ८ सर्वकामानां सर्वैरर्थैः ९। १०। ११। १२ कृतिबोध्यैः १३। १४। १५ प्रविषेदोद्वेगोऽप्यान्निवासंनवा १६ दानमादानं चते १७ संकोचेनयाचया १८

भिरिगैस्त्रिभूमिःशक्तिभिः ताश्च प्रभुशक्तिर्ब्रह्मशक्तिरुक्ताभिरनुत्तमं त्रैलोक्यं १९ । २० । २१ अधरेणपश्चिमतः २२ कौचद्वीपादिवशीकरणं सिद्धद्वारा राजपुत्रे २३ । २४ । २५ । २६
२७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ नस्यकर्मनासाद्वारामेयजग्रहणं नष्टेतिपाठेनष्टाभेतास्तद्वाचानिहृत्ययैरक्षाबंधनादिभिःकर्मभिः ३४ । ३५ । एतेषांप्रताननाहृत्य ३६ । ३७ । ३८ । ३९

यत्तद्वलममित्राणां तथावीर्यसमुद्यतम् ॥ हस्त्यश्वरथसंपन्नं त्रिभिर्गैरनुत्तमम् १९ रक्षितं द्रोणकर्णोभ्यामश्वत्थामाच्छ्रपेण च ॥ तत्त्वयानिहतं वीरतस्मादुक्ष्व
वसुंधराम् २० जुंबुद्वीपो महाराजनानाजनपदैर्युतः ॥ त्वायापुरुषशार्दूलदंडेन मृदितः प्रभो २१ जुंबुद्वीपेन सदृशः कौचद्वीपो नराधिप ॥ अधरेण महामेरोर्दंडेन
मृदितस्त्वया २२ कौचद्वीपेन सदृशः शाकद्वीपो नराधिप ॥ पूर्वैण तु महामेरोर्दंडेन मृदितस्त्वया २३ उत्तरेण महामेरोः शाकद्वीपेन संमितः ॥ भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र
दंडेन मृदितस्त्वया २४ द्वीपाश्च सांतरद्वीपानां जनपदाश्च ॥ विगाह्य सागरं वीरदंडेन मृदितास्त्वया २५ एतान्यप्रतिमेयानि कृत्वा कर्माणि भारत ॥
न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो द्विजातिभिः २६ सत्त्वमात्निमान् दृष्ट्वा प्रतिनंदस्वभारत ॥ ऋषभानिव संसृजान् गजैर्द्राक्षूजितानिव २७ अमरप्रतिमाः सर्वेशः सुसाहा
परंतपाः ॥ एकोऽपि हि सुखायैषां मम स्यादिति मे मतिः २८ किंपुनः पुरुषव्याघ्रपतयो मे न रर्षभाः ॥ समस्तानींद्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने २९ अनृतं नाब्रवी
च्छ्रुः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी ॥ युधिष्ठिरस्त्वां पांचालि सुखे वास्यत्यनुत्तमे ३० हत्वा राजसहस्राणि बहून्पराक्रमः ॥ तद्वचर्थं संप्रपश्यामि मोहात्तव जनाधिप ३१
येषां मुन्मत्तको ज्येष्ठः सर्वेतेऽप्यनुसारिणः ॥ तवोन्मादान् महाराज सेन्मादाः सवपांडवाः ३२ यदि हि स्युरनुन्मत्ता भ्रातरस्ते नराधिप ॥ बद्ध्वा त्वानां स्तिष्ठेत्सार्धं प्रशा
सेयुर्वसुंधराम् ३३ कुरुते मूढ एव हि यः श्रेयोनाधिगच्छति ॥ धूपैरंजनयोगैश्च न स्य कर्मभिरिव च ३४ मेघजैः सचिकित्स्यः स्याद्यन्मार्गेण गच्छति ॥ साऽहं सर्वो ध
मालोकेऽस्मीति भरतसत्तम ३५ तथा विनिकृता पुत्रैर्याऽहमिच्छामि जीवितुम् ॥ एते पांयतमानानां न मेऽद्य वचनं मृषा ३६ त्वंतु सर्वाभिर्हित्य क्त्वा कुरुपे स्वयमा
पदम् ॥ यथाऽऽस्तांसंमतौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तम ३७ माघात्ताचां वीरपश्वतथाराज न विराजसे ॥ प्रशाधिपृथिवीं देवीं प्रजाधर्मणं पालयन् ३८ सपर्वतवन
द्वीपां महाराज नृविमनाभव ॥ यजस्व विविधैर्यज्ञैर्गृह्यस्वारीन् प्रयच्छ च ॥ धनानि भोगान्वासांसि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ३९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्व
णिराजधर्मानुशासनप० द्रौपदीवाक्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ याज्ञस्तस्यावचः श्रुत्वा पुनरेवाजुर्नोऽब्रवीत् ॥ अनुमान्य महाबाहुं ज्ये
ष्ठं भ्रातरमच्युतम् १ ॥ अर्जुन उवाच ॥ दंडः शास्ति प्रजाः सर्वादंड एवाभिरक्षति ॥ दंडः सुप्तेषु जागर्ति दंडधर्मविदुर्बुधाः २ दंडः संरक्षते धर्मं तथैवार्थजनाधिप ॥
कामं संरक्षते दंडस्त्रिगोर्दंड उच्यते ३ दंडेन रक्ष्यते धान्यं धनं दंडेन रक्ष्यते ॥ एवं विदुषु पापं स्वभावं पश्य स्वलौकिकम् ४

॥ इति शांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकण्ठी विभारतमावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ याज्ञस्तस्यावच इति १ नादंडः भ्रष्ट्रियो मातीति त्रौपत्युक्तिमुपबृंहयति दंड इति २ । ३ उपाधस्त्वदं
दमिति शेषः लौकिकं भावं लोकव्यवहारं पश्य स्वपश्य । यद्वा श्लेषमन्त्रासावलौकिकं स्वतंत्रं भावं शास्त्रैकगम्यमानं वात्मानं तदंष्ट्रया पश्य बहिः शब्दं नृपाधस्त्वेतन्न सह देवोक्तोऽर्थः प्रदर्शितो भवति ४

५ सांसिद्धिके पशुवदं दार्ढ्यमावे ६ । ७ दंडशब्दार्थमाह यस्मादिति दमयति तादनादिना दंडयति विभक्तमपहरति ८ मुच्यत इति मुजं मुक्तं न्यात्रा पणं वेतनप्रदानभिर्ययः । दानं राजेन्द्रव्या
पणं । निर्दंडो दास्येव कारयेन्न त्वस्य दंडोऽस्ति । 'शूद्रं तु कारयेदास्ये' इति मन्त्रेः एतच्चालापरविज्ञेयं ९ । १० श्यामो दंडाभिचातेन दंडं स्वस्यां पश्य जनकत्वात् लोहिताक्षो दंडयितुः क्रोधातिश
राजदंडभयादेकेपापाः पापं न कुर्वते ॥ यमदंडभयादेके परलोकभयादपि ५ परस्परभयादेकेपापाः पापं न कुर्वते ॥ एवं सांसिद्धिके लोके सर्वदंडे प्रतिष्ठितम् ६ दंडस्यै
व भयादेकेन स्वादिति परस्परम् ॥ अंधेत मसि मज्जेयुर्यदि दंडो न पालयेत् ७ यस्मादंवातानं दमयत्यशिष्ठानं दंडयत्यपि ८ दमना दंडनाच्चैव तस्मादंडं विदुर्बुधाः ८ वा
चादंडो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् ॥ दानदंडाः स्मृता विश्वानिर्दंडाः शूद्र उच्यते ९ असंमोहाय मर्त्यानां मर्त्यसंरक्षणाय च ॥ मर्यादास्थापिता लोके दंडसंज्ञा वि
शांपते १० यत्र श्यामो लोहिताक्षो दंडश्चरति सूद्यतः ॥ प्रजास्तत्र न मुह्यंते नेताचेत्सा पुपश्यति ११ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ॥ दंडस्यैव भयादेते
मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः १२ नाभीतो यजते राजन्नाभीतो दातुमिच्छति ॥ नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति १३ नाच्छि त्वापरमर्माणि ना कृत्वा कर्म तु
ष्करम् ॥ नाहं त्वामत्स्ययातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् १४ नाग्रतः कीर्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः ॥ इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेंद्रः समपद्यत १५ य एव देवा हंतारस्तो लो
कोऽर्च्यते भृशम् ॥ हंतारुद्रस्तथा स्कंदः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः १६ हंता कालस्तथा वायुर्हृत्पुंश्चैव श्रवणोरविः ॥ वसवो भरतः साध्या विश्वे देवाश्च भारत १७ एता
न्देवान्न मस्यंति प्रतापप्रणता जनाः ॥ न ब्रह्माणं न धातरं न पूषाणं कथंचन १८ मध्यस्थान् सर्वभूतेषु दातान् शमपरायणान् ॥ जयंते मानवाः केचिः प्रशांताः सर्वकर्मसु
१९ न हि पश्यामि जीवंतं लोके कंचिदहिंसया ॥ सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवंति दुर्बलैर्बलवतराः २० न कुलो भूषिकान्ति बिडालो न कुलं तथा ॥ बिडालमतिश्चाराज नृश्वानं
व्यालमृगस्तथा २१ तान्ति पुरुषः सर्वान्पश्य कालो यथागतः ॥ प्राणस्यान्नमिदं सर्वजंगमं स्थावरंचयत् २२ विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्मुह्यति ॥ यथा सृष्टोऽसि
राजेंद्र तथा भवितुमर्हसि २३ विनीतक्रोधहर्षाहिमंदावनमुपाश्रिताः ॥ विनावधं न कुर्वंति तापसाः प्राणयापनम् २४ उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च ॥ न च क
श्चित्तानं हंति किमन्यत्प्राणयापनात् २५ सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् ॥ पक्ष्मणोऽपि निपातेन ये पांस्यात्स्कंधपर्ययः २६ ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो वि
गतक्रोधमत्सराः ॥ वने कुटुंबधर्माणो दृश्यंते परिमोहिताः २७ भूमिभित्तौ पथीश्छिन्त्वा वृक्षादीन् दंडजान् पशून् ॥ मनुष्यास्तन्वते यज्ञास्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च २८ दंडनी
त्यां प्रणीतायां सर्वसिद्धयेत्युपक्रमाः ॥ कौंतेय सर्वभूतानां तत्र मेनास्ति संशयः २९ दंडश्चेन्न भवेत्के विनश्ये सुरिमाः प्रजाः ॥ जले मत्स्यानि वा भक्ष्यन् दुर्बलान्बलवतराः ३०

वात् सूयतः सुतरा मुद्यतः सा पुष्या पराधं ११ । १२ । १३ महतीं विद्रलोकादिं मत्स्यवासी वित्तं न पकारिणामभिवधः कार्य इत्यत्र दृष्टांतः १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० कया
लभ्यमश्चिन्नव्याघ्रः २१ । २२ यथा लुप्तः शौर्यं तेजो हृतिर्दास्यमित्याद्युक्तस्वभावः क्षत्रियः सृष्टोऽसिधात्रा २३ विनीतावपनीतौ क्रोधहर्षास्ते मंदाः क्षत्रियाः २४ । २५ स्कंधपर्ययो देहस्य विपर्व
यः २६ । २७ । २८ ततो दंडयुक्ता नीतिर्दंडनीतिस्तस्यां प्रणीतायां भवति तायां २९ अमक्ष्यन् भक्षयेयुः ३०

संतजिताः पूरकारेण ३१ । ३२ योगायपालनाय मर्यादायादित्येषः ३३ । ३४ सुनीतिनयनाय विनयप्रापणाय ३५ । ३६ कल्याणी मपत्यवर्तनिदुहेतुलोकः उद्धननगच्छेत्कितुव्यमिचरेव
३७ विष्वग्लोपः सर्वोच्छेदः सेतवो मर्यादाः ममत्वं परिच्छिन्नं जानीयुः सर्वः सर्वममत्वं कुर्यादित्येषः ३८ तिष्ठेयुरनुतिष्ठेयुः ३९ आश्रिता जाश्रमिणः ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६

सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं दंडः प्रजारक्षतिसाधुनीतः ॥ पश्याम्यश्वप्रतिशाम्यमीताः संतजिता दंडमया ज्वलंति ३१ अंधंतमहवेदस्यात्र प्राज्ञायत्किंचन ॥ दंड
श्वेन्नमवेष्टोके विभजन्साध्वसाधुनी ३२ येषामेभिन्नमर्यादानास्तिकविदनिंदकाः ॥ तेऽपि भोगाय कल्पं ते दंडेनाशुनिपीडिताः ३३ सर्वोदंडजितोलोको दुर्लभो
हि शुचिर्जनः ॥ दंडस्य हि मया ज्ञातो भोगायैव प्रवर्तते ३४ चातुर्वर्ण्यप्रमोदाय सुनीतिनयनाय च ॥ दंडो विधात्रा विहितो धर्मायैषु विरक्षितुम् ३५ यदि दंडाच्च
विष्येयुर्वयांसि श्वापदानि च ॥ अयुः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ३६ न ब्रह्मचार्यधीयत कल्याणी न दुहेत गाम् ॥ न कन्योद्ब्रह्मं गच्छेद्यदि दंडो न पाल
येत् ३७ विष्वग्लोपः प्रवर्तते भिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ ममत्वं प्रजानीयुर्दिदंडो न पालयेत् ३८ न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतो भयाः ॥ विधिवद्दक्षिणावर्तियदिदं
डो न पालयेत् ३९ चरयुनी श्रमं धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः ॥ न विद्याप्राप्त्या कश्चिद्यदिदंडो न पालयेत् ४० न चोपानवलीवर्दानाश्वाश्वतरगर्दभाः ॥ युक्तावहे
युर्याना नि यदिदंडो न पालयेत् ४१ न प्रेष्यावचनं कुर्युर्न बाला जातु कर्हिचित् ॥ न तिष्ठेयुर्वती धर्मैयदिदंडो न पालयेत् ४२ दंडे स्थिताः प्रजाः सर्वाभयं दंडे विदुर्बुधाः ॥
दंडे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयं सुप्रतिष्ठितः ४३ न तत्र कूटपापं वा वचनावाऽपि दृश्यते ॥ यत्र दंडः सुविहितश्चरत्यरि विनाशनः ४४ हविः श्वाप्रलिहेद्वा दंडश्चेन्नो
द्यतो भवेत् ॥ हरेस्काकः पुरोडाशं यदिदंडो न पालयेत् ४५ यदीदं धर्मतो राज्ञं विहितं पद्यधर्मतः ॥ कार्यं स्तत्र न शोको वै भुंक्ष्वभोगान्यजस्व च ४६ सुखेन धर्म
श्रीमंतश्चरंति शुचिवाससः ॥ संवर्षतः फलेदानैर्भुजानां श्वास्त्रमुत्तमम् ४७ अर्थे सर्वे समारंभाः समा यत्तान संशयः ॥ सच दंडे समा यतः पश्य दंडस्य गौरवम् ४८ लो
कयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ अहिंसा साधुहिंसेति श्रेयान् धर्मपरिग्रहः ४९ नात्यंतं गुणवत्किंचिन्न चाप्यत्यंतं निर्गुणम् ॥ उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु
वा ५० पशूनां वृषणं छिन्वा ततो भिदंति मस्तकम् ॥ वहांति वहो भारान् वधंति दमयंति च ५१ एवं पर्याकुले लोके वितथैर्जर्जरीकृते ॥ तैस्तेऽर्थैर्महाराजपुरा
णं धर्ममाचर ५२ यजदेहि प्रजारक्ष धर्मं समनुपालय ॥ अमित्रान् जहिकुं तैमित्राणि परिपालय ५३ माचते निप्रतः शत्रून् मम न्युर्भवतु पार्थिव ॥ न तत्र किल्विषं
किंचिच्छर्तुर्भवति भारत ५४ आततायी हियो हन्यादा ततायिनमागतम् ॥ न तेन भूणहासस्यान्मन्युस्त्वं मन्युमार्हति ५५

४७ । ४८ गोष्ठप्रविष्टव्याघ्रादेरहिंसा मवापेव हिंसा भवति । अतएव तयोर्मध्ये धर्मस्य परिग्रह आर्तत्राणं श्रेयान् ४९ । ५० मस्तकं भिदंति जृगृह्णन्ति मां मुदिति । नस्तकमिति पाठेनासिकाः ५१ ज
र्जरीकृते दंडेन तद्वामे वारवहनादिकार्येन स्यादतः पुराणमेव धर्ममाचर । मत्त्वप्रमवाहायातं हिंसा विदोषमवेक्षस्वेति भावः ५२ । ५३ मन्युर्वन्यम् ५४ आततायी शत्रुपाणिः मन्युः क्रोधः मन्यु
श्रोधमाच्छेति आसर्वतः कच्छति प्राप्नोति 'मन्युः कर्तानाहं कर्ता' इति मुतेस्तत्र न भूणहासवदपि ५५

वस्तुतस्त्ववध्यपच आत्मा देहस्तु शालावदमात्मा तेन देहेन देहेति तत्तेनारमाहं तावच्चोवेत्याह अवध्य इत्यादिना ५६ । ५७ । ५८ ॥ इति शान्तिपर्वणि रा० नीलकंठीये भारतमावदीपे पंचवक्त्रो
ऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ अर्जुनस्येति ननु देहश्चेच्छाला तुल्यस्तर्हि तत्पीडयाकः पीड्यते इत्याशंक्य मन एव पीड्यते नारमेति वक्तुमयमध्यायः १ न च शकुभः कर्तुमिति शेषः २ । ३ । ४ । ५
आयत्यामुत्तरकाले तदास्वेवर्तमानकाले अगतिर्दुर्गमः गतिः सम्मार्गः ६ राज्यं प्रति हेतुं राज्यं कर्तुं शुक्ति ७ देहमनघीदुःखाश्रयेन स्वात्मेति ज्ञात्वा सुखेन राज्यं कर्तव्यमिति तत्पर्यं । निर्वृद्धं शरीरं

अवध्यः सर्वभूतानामंतरात्मान संशयः ॥ अवध्येचात्मनिकथं वध्यो भवति कस्यचित् ५६ यथा हि पुरुषः शाला पुनः संप्रविशेन्न वाम् ॥ एवं जीवः शरीराणि तानि
तानि प्रपद्यते ५७ देहांतपुराणानुत्सृज्य नवान्संप्रतिपद्यते ॥ एवं मृत्युमुखं प्राहुर्जना ये तत्त्वदर्शिनः ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनप
र्वणि अर्जुनवाक्ये पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ॥ धैर्यमास्थाय ते जस्वज्येष्ठभ्रातरम्
ब्रवीत् १ राजन विदितं धर्मोऽसिनतेऽस्त्यविदितं काचित् ॥ उपशिक्षामते वृत्तं स देव न च शकुभः २ न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मे मनसि स्थितम् ॥ अतिदुः
खात्तु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ३ भवतः संप्रमोहेन सर्वसंशयितं कृतम् ॥ विवृण्वेचनं प्राप्तमवलत्वंतथैव च ४ कथं हिराजालोकस्य सर्वशास्त्रविशारदः ॥ मो
हमापद्यसे दैन्याद्यथाका पुरुषस्तथा ५ अगतिश्च गतिश्चैवलोकस्य विदिता तव ॥ आयत्या च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ६ एवं गते महाराज राज्यं प्रति जना
धिप ॥ हेतुमत्र प्रवक्ष्यामि तमिहैकमनाः शृणु ७ द्विविधो जायते व्याधिः शरीरो मानसस्तथा ॥ परस्परं तयोर्जन्मनिर्द्वन्द्वं नोपलभ्यते ८ शरीराज्जायते व्याधि
र्मानसो नाप्रसंशयः ॥ मानसाज्जायते वाऽपि शरीर इति निश्चयः ९ शरीरं मानसं दुःखं योऽतीतमनुशोचति ॥ दुःखेन लभते दुःखं द्वाव न यौ च विंदति १० शीतो
ष्णे चैव वायुश्च त्रयः शरीराजमुणाः ॥ तेषां गुणानां साम्यं यत्तदा दुःस्वस्थलक्षणम् ११ तेषां मन्यत मोक्षे के विधानमुपदिश्यते ॥ उष्णेन वाध्यते शीतं शीतेनोष्णं
प्रवाध्यते १२ सत्त्वं रजस्तम इति मानसाः स्युस्त्रयो गुणाः ॥ तेषां गुणानां साम्यं यत्तदा दुःस्वस्थलक्षणम् १३ तेषां मन्यत मोक्षे के विधानमुपदिश्यते ॥ हर्षेण
वाध्यते शोको हर्षः शोकेन वाध्यते १४ कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःस्वस्थस्मर्तुमिच्छति ॥ कश्चिदुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति १५ सत्त्वं न दुःखी दुःखस्य
न सुखी च सुखस्य वा ॥ न दुःखी सुखजातस्य न सुखी दुःखस्य वा १६ स्मर्तुमिच्छसि कौरव्यदिष्टं हि वलत्तरं ॥ अधवा ते स्वभावोऽयं येन पार्थिव किञ्चिदस्य १७

विना व्याधिर्नास्ति मनो विना व्याधिर्नास्ति स्वर्यः ८ । ९ । १० शीतोष्णे कफपिते वायुर्वातः ११ विधानं चिकित्सा उष्णेन द्रव्येण १२ । १३ । १४ कश्चिदिति कश्चिन्मूढो दिव्यव्या
दिषु काले मष्टपुत्रादिस्मरन् शोकेन हर्षेण वाधते । कश्चिदुःखकालेऽतीतं सुखं स्मरन् हर्षेण शोकेन वाधते । इदमुपयं वेदाद्यभिमानविषयं १५ त्वं पुरा शरीरमाप्साभ्यामन्यः कालत्रयेऽपि न दुःखी
न वा सुखी । अतस्तदुभयस्मरणानर्हत्वात् सुखकाले दुःखं दुःखकाले सुखं वा स्मरन् नार्हसि अथापि चेस्मरसि तर्हि देवमेव बलीय इत्याह साधनं सहाति १६ अयमेतदेवादि संसारममानि नः स्वभाव एव
ति चेत् किं त्रैपदी किं शादि कंदुःखं न स्मर्तुमर्हस्यपितुर्जर्हस्येवत्याह अथवेत्यादिना १७

तेजुद्विभक्तस्तौगतिवद्वसंपत्तियातिनस्वाहशाविद्वांसःशास्त्रमात्रामिज्ञाः यतोऽल्पचेतसः मंदबुद्धयोर्बहिर्मुखाहस्यः । कथं तर्हि बुद्धिर्मतोमवतीत्यत आह नाबुद्धयोनातपसइति येअतपसो नवे
अबुद्धयो न तपसेव बुद्धिः प्राप्यत इत्यर्थः २४ ॥ इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्यदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॐ ॥ तूष्णींभूतमिति १ बुद्धयर्थतपोऽनुष्ठानं न मेव
श्रेयस्य कृतं त्रकर्मणो बहिर्मुखाहस्यः सति मास्थिताजनकाद्यहृत्पुकेऽगृहेऽपि चित्तं शुद्धिकरं यज्ञादिकं तपोऽस्तीत्याख्यायिका मुखेन प्रतिपादयिष्यन्नुन उवाच कथयंतीति २ । १ पावकं यज्ञादिद्वारा
शोधकं २ धानामुष्टयवाः निरीहं विपुष्पं ५ हेतुमद्युक्तियुक्तं ६ नतेवरोनतेत्यवावरणीयः ७ प्रतिज्ञा सर्वसंगत्यक्षमासीत्येवंरूपा स्वल्पेनापि कुंडिकादिसेमं प्रहेषनहेत्यर्थः ८ एतेन धाना मुष्टिना ९

तेजनास्तागतिर्यातिनावेद्वांसोऽल्पचेतसः ॥ नाबुद्धयोनातपसः सर्वे बुद्धौ प्रतिष्ठितम् २४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिर
वाक्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॐ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तूष्णींभूतं तुराजानं पुनरेवाजुनोऽब्रवीत् ॥ संतप्तः शोकदुःखाभ्यां राजा कुशल्यपीडितः १
अर्जुन उवाच ॥ कथयंति पुरावृत्तमिति हासमिमं जनाः ॥ विदेहराजः संवादं भार्याया सह भारत २ उत्सृज्य राज्यं भिक्षार्थं कृतबुद्धिर्नरेश्वरम् ॥ विदेहराजमहिषीदुः
खिताय दमापत ३ धनान्यपत्यंदाराश्चरत्नानि विविधानि च ॥ पंथानं पावकं हि स्वाजनकोमौ व्यमास्थितः ४ तं ददौ प्रियाभार्या भिक्षुप्रतिमं किंचनम् ॥ धाना
मुष्टिमुपासीनं निरीहं गतमत्सरम् ५ तमुवाच समागत्य भर्तारमकुतोभयम् ॥ कुद्धामनस्विनीभार्याविविक्ते हेतुमद्वचः ६ कथमुत्सृज्य राज्यं स्वंधनधाम्न्यसमान्य
तम् ॥ कालां वृत्तिमास्थाय धाना मुष्टिर्न ते परः ७ प्रतिज्ञातेऽन्यथाराजविविधेष्टाचान्यथा तव ॥ यद्राज्यं महदुत्सृज्य स्वल्पे तुष्यसि पार्थिव ८ नैतेनातिथयो
राजन्देव पिपितरस्तथा ॥ अद्य शक्यास्त्वयामर्तुं मोक्षस्तेऽयं परिश्रमः ९ देवतातिथिभिश्चैव पितृभिश्चैव पार्थिव ॥ सर्वैरैतैः परित्यक्तः परिव्रजसि निष्क्रियः
१० यस्त्वं भविष्यद्वृद्धानां ब्राह्मणानां सहस्रशः ॥ भर्ता भूत्वा च लोकस्य सोऽद्यैतैर्भूतिमिच्छसि ११ श्रियं हि त्वाप्रदीतां श्ववत्सं प्रतिवीक्ष्यसे ॥ अपुत्राजननीतेऽ
द्य कौसल्याचापतिस्त्वया १२ अमी च धर्मकामास्त्वांश्चित्रियाः पर्युपासते ॥ त्वदाशामभिकांक्षंतः कृपणाः फलहेतुकाः १३ तांश्च त्वं विफलान् कुर्वन्कुलोक्तं गमि
ष्यसि ॥ राजन्संशयिते मोक्षे परतंत्रे पुद्गेदिषु १४ नैव तेऽस्ति परो लोको नापरः पापकर्मणः ॥ धर्म्यान् दारां परित्यज्य यस्त्वामिच्छसि जीवितम् १५ स्रजो गं
धानलंकारान्वासांसि विविधानि च ॥ किमर्थमाभिसंन्यज्य परिव्रजसि निष्क्रियः १६ निपानं सर्वभूतानां भूत्वा त्वं पावनं महत् ॥ आढ्यो वनस्पतिर्भूत्वा सो
ऽन्यास्त्वं पर्युपाससे १७ खादंति हस्तिनं न्यासैः क्रव्यादा बहवोऽप्युत ॥ बहवः कृमयश्चैव किं पुनस्त्वामनर्थकम् १८

यतो निष्क्रियोऽतो देवतादिभिः परित्यक्तः सन्नेव परिव्रजसि १० भूतिस्त्वोदरभरणं ११ । १२ फलहेतुकाः फलाभिनः १३ परतंत्रेऽप्यदृष्टाधीनेषु १४ । १५ । १६ निपतितेऽस्मिन् स्वेच्छया मो
भिर्जलमिति निपानमात्रावः कृपापातस्थलजलाशय इति यावत् तद्वत्त्वा तथा आदयः फलवान्प्राप्तिनामाश्रयश्च भूत्वा अन्यान् उदरार्थं कथं पर्युपासते १० हस्तिनमपिन्यासैः सर्वकर्मण्यं गुरुपतं
क्रव्यादा मांसादाः खादंति अनर्थकं सर्वेषु पुरुषार्थहीनं १८

यद्गमामिति त्रिविष्टब्धं त्रिदंडं १९ अवसीयसे अघवस्पादि अनेन धाना मुष्टिना सर्वराज्यादिकं समं संगित्वा विशेषात् २० इहार्थं इति जीवार्थं बाह्यमप्यर्थं त्यक्तुमशक्तः कथमांतरा न देहे द्विपार्थी
स्त्यक्षयसि । तथा च सर्वसंगत्यागमप्रतिज्ञाव्यर्थेव किं तर्हि सर्वसंगत्यागरूपमत आह कावेति देहे द्विष्यमनो बुद्धि विषयाणां त्यागोऽबुद्धिं न्यास्य तपतवाहं च तादृशी काममत्स्यं चकः । न ह्यसंगतिं मात्र
यो द्वेयोऽभरस्परसंबंधोऽस्ति भेदकोपाधेरभावात् एवं सति मायिकश्चेत्तु ग्रहो न कश्चिदित्यर्थः २१ एवमसंगत्यंतरा राज्यं कुर्वतो यथा कथं चित्प्रारब्धकर्मावसानपर्यंतं देहं चारयतः कुंडिकाद्यपेक्षया
राज्येव भग्नमनुग्राहकमित्याह प्रशाधीरपादिना २२ सौखिकैः परमपुण्याभिः संन्यासिभिः संभूतानयो न कुंडिकादीन् वीक्ष्य यः स्वयमपि तथा करोति स किं नु तत्राज्यादिकं त्यजत्यपि नु नैव

यद्गमामि कुंडिकाभिः त्रिविष्टब्धं च यो हरेत् ॥ वासश्चापि हरेत् तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत् १९ यस्त्वं सर्वमुत्सृज्य धाना मुष्टेरनुग्रहः ॥ यदानेन समं सर्वं किमिदं ह्यवसी
यसे २० धाना मुष्टेरिहार्थं च प्रतिज्ञाते विनश्यति ॥ कावाऽहंतव कोमेत्वं कश्चेत्तमद्यनुग्रहः २१ प्रशाधिपृथिवीराज न्ययदितेतु ग्रहो भवेत् ॥ प्रासादं शयनं यानं वा
सांस्याभरणानि च २२ श्रिया विहीनैरधनैस्त्यक्तमिन्नैरकिंचनैः ॥ सौखिकैः संभूतानर्थान् यः संन्यजति किं नु तत् २३ योऽन्यंतं प्रतिगृह्णीयाद्यश्च दद्यात्स देवहि ॥
तयोस्त्वमंतरं विद्धि श्रेयांस्ताभ्यां क उच्यते २४ सदैव याचमानेषु तथा दंभान् पितेषु च ॥ एते पुदाक्षिणादतादावाग्रा विवदुर्दुतम् २५ जातवेदाश्च याराजन्नादध्वे
वोपशाम्यति ॥ सदैव याचमानो हितथाशाम्यति वैद्विजः २६ सतां वैददतोऽत्रं च लोकेऽस्मिन् प्रकृतिर्भुवा ॥ न चेद्राजा भवेदाता कुतः स्युर्मोक्षकांक्षिणः २७
अन्नाद्बृहस्थालोकेऽस्मिन् भिक्षवस्तत एव च ॥ अन्नात्प्राणः प्रभवति अन्नदः प्राणदो भवेत् २८ गृहस्थेभ्योऽपि निमुक्ता गृहस्थानेव संश्रिताः ॥ प्रभवं च प्रतिष्ठां च दां
तां विंदंत आसते २९ त्यागान्न भिक्षुकं विद्यान्नमौढ्यान्न च याचनात् ॥ ऋजुस्तु योऽर्थं त्यजति न सुखं विद्धि भिक्षुकम् ३० असक्तः सक्तवद्ब्रह्मन्निःसंगो मुक्तं
धनः ॥ समः शत्रौ च मित्रे च स वै मुक्तो महीपते ३१ परिव्रजंति दानार्थं मुंडाः कापाय वाससः ॥ सिता बहुविधैः पाशैः संचिन्वंतो वृथाऽऽभिषम् ३२ त्रयीं च नाम
वार्तां च त्यक्त्वा पुत्रान् प्रजंति ये ॥ त्रिविष्टब्धं च वासश्च प्रतिगृह्णीत्युद्धयः ३३ अनिष्कपाये कापाय मोहार्थमिति विद्वितम् ॥ धर्मध्वजानां मुंडानां वृत्त्यर्थमिति मे
मतिः ३४ कापायैरजिनैश्च रैर्न ग्रां मुंडान् जटाधरा ॥ विभ्रत्साधूमहाराज जयलोकान् जितेन्द्रियः ३५ अग्र्याधेयानि गुर्वर्थं क्रतून् पि सुदाक्षिणात् ॥ ददात्यह
रहः पूर्वं को नु धर्मरतस्ततः ३६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ तत्त्वज्ञो जनको राजालोकेऽस्मिन् निस्तिगीयते ॥ सोऽप्यासीन् मोहसंपन्नो मामो हवशमन्वगाः ३७ एवं धर्ममनु
क्रांताः सदा दानतपः पराः ॥ आनृशंस्यगुणोपेताः कामक्रोधविवर्जिताः ३८

त्यजति किं चित्परिग्रहं त्यक्त्वा देवोपहतत्वाद्नुचितं परिग्रहं तरेव करोतीत्यसंगत्यमस्य दुर्लभमित्यर्थः २३ एतदेवाह यद्गति २४ सदैव याचमानः परिव्राट् २५ सचक्षेऽनन्दश्चैवोपशाम्य
त्यभिषदित्याह जातेति २६ एतच्च गृहस्थाधीनमित्याह सतामिति सतां संन्यासिनां प्रकृतिर्जीवनं २७ । २८ । २९ । ३० ऋजुत्वमेवाह असक्त इति ३१ दानार्थं दानं भागुं सिता बद्धाः पाशैर्मो
मेभूयाच्छिष्यो मेभूयान्मानो मेभूयादित्यादिभिः आभिषंभं नमदपुस्तकाद्यर्थं ३२ । ३३ अनिष्कपायेरामादिदेववर्जनाभावे ३४ सप्तविष्कपायान् २५ । ३६ । ३७ । ३८

१९ । १० ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मीनुशासनपर्वणि नीलकंठीयेभारतमावदीपेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ अंतःसंगत्यक्त्वाबाहिःकर्मकुर्वितुं कुरुष्वन्युधिष्ठिरउवाच वेदेति अपराणि धर्मशास्त्राणिपराणिपराणि 'कुर्वन्नेहकर्मणिजिजीविषेच्छतसमाः' इति 'त्यजतेवाहितज्ज्ञेयम्' इति कुलकर्मत्पजेतिचशास्त्रत्रयंवेदजाने १ तवोनिश्चयमप्यहंवेद । विविदिषंतियज्ञेनदानेनेत्यादिभ्युत्तरात्मवेदेनेच्छापर्वतकर्मविषयः १ एतमेवम्राजिनोखोकमिच्छंतःप्रव्रजंतीतिइच्छोत्तरंमत्र ज्येति कर्मतत्त्यागभृत्योर्व्यवस्थाभजानंस्त्वंगुणोऽसीत्याह त्वंस्वित्यादिना ३ । ४ । ५ । ६ धर्मधर्मप्रतिपादकं तत्रविषयेदुष्यतरंदुरवगाहम् ७ । ८ कस्तर्हिनिश्चयइत्यतआह तपइति अवधिरनिर्देश्यब्रह्म ९ । १० एतेषुतपोविभजते तपइति ११ अरण्यइति अतिजघन्यंतपोऽपिधनाज्ज्या

प्रजानांपालनेयुक्तादानमुत्तममास्थिताः ॥ इष्टान्लोकानवाप्स्यामोऽगुरुद्वदोपचायिनः ३९ देवतातिथिभूतानानिर्वपंतोयथाविधि ॥ स्थानमिष्टमवाप्स्यामोब्रह्मण्याःस्त्यवादिनः ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मीनुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्येअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ वेदाहंता तशास्त्राणिपराणिपराणिच ॥ उभयंवेदवचनंकुरुकर्मत्यजेतिच १ आकुलानिचशास्त्राणिहेतुभिश्चित्तानिच ॥ निश्चयश्चैवयोमंत्रेवेदाहंतंयथाविधि २ त्वं तुकेवलमस्त्रज्ञोवीरव्रतसमन्वितः ॥ शास्त्रार्थतत्त्वतोऽर्जुनसमर्थःकथंचन ३ शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शीयोधर्मनिश्चयकोविदः ॥ तेनाप्येवंनवाच्योऽहंयदिधर्मंप्रपश्यसि ४ भ्रातृसौहृदमास्थाययदुक्तंवचनंत्वया ॥ न्याय्यंयुक्तंचकौतियप्रीतोऽहंतेनतेऽर्जुन ५ युद्धधर्मेऽप्युत्तमंशुक्रियाणनैपुणेषुच ॥ नव्यासदृशःकश्चिन्निपुलोकेषु विद्यते ६ धर्मसूक्ष्मतरंवाच्यंतत्रदुष्प्रतरंत्वया ॥ धनंजयनमेदुद्धिमभिर्शंकितुमर्हसि ७ युद्धशास्त्रविदेवत्वंनदृष्टाःसेवितास्त्वया ॥ संक्षिप्तविस्तरविदांनतेषां विनिश्चयम् ८ तपस्त्यागोऽविधिरितिनिश्चयस्त्वेषधीमताम् ॥ परस्परंज्यायएषांयेषांनिश्चयसीमतिः ९ यस्त्वेतन्मन्यसेपार्थनज्यायोऽस्तिधनादिति ॥ तत्र तेवर्तयिष्यामियथानैतत्प्रधानतः १० तपःस्वाध्यायशीलादिदृश्यंतेषांमिकाजनाः ॥ ऋषयस्तपसायुक्तायेषांलोकान्मनातनाः ११ अजातशत्रुधोवीरास्त्वयाऽन्येवनवासिनः ॥ अरण्येवहवश्चैवस्वाध्यायेनदिवंगताः १२ उत्तरेणतुपंथानमार्याविषयनियहात् ॥ अबुद्धिजंतमस्त्यक्तालोकंस्त्यागवतांगताः १३ दक्षिणेनतुपंथानंयंभास्वंतंप्रचक्षते ॥ एतेक्रियावर्तालोकायेऽमशानानिभेजिरे १४ आनिर्देश्यागतिःसातुयांप्रपश्यतिमोक्षिणः ॥ तस्माद्योगःप्रधानेष्टः सतुदुःखंप्रवेदितुम् १५ अनुस्मृत्यतुशास्त्राणिकवयःसमवस्थिताः ॥ अपीहस्यादपीहस्यात्सारासारदिदृक्षया १६

यः किमुतस्यागविधिरितिमावः १९ त्यागमाह उत्तरेणेति १३ इमशानानीतिक्रियावर्तजन्ममरणसंबंधोदुर्वारइतित्यागएवकर्तव्यइतिदर्शितम् १४ अविधिमाह अनिर्देश्येति मतिर्मीलः प्रत्यागानंदरूपः तस्माद्धेतोस्तत्तामायेत्यर्थः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः सः प्रधानंचतर्दिष्टधर्मानेष्टः योगेनैवब्रह्माप्यतेनान्यथेत्यर्थः यदाहदक्षः । 'स्वसंवेद्यं'हितब्रह्मकुमारीस्त्रीमुख्यया ॥ अयोर्गोनिवजानातिजात्यंघोर्वैयथाघटम्' इति सतुदुःखंप्रवेदितुंमुखापयितुमशक्यस्त्वतत्रानधिकारादित्यर्थः १५ अपिर्वायं इहवासारोऽस्तीहवेति एवमिहवासारइहवेतिशास्त्राण्यालोक्य कवयःसारमुपादायासारंपरित्यज्यसमवस्थिताः सम्यङ्निश्चयवतोजाताइत्यर्थः १६

अरण्यकानिवेदांताम् १७ एकांतजनवर्जितंतद्व्युदासेनतस्यागेन केचिच्छरीरेस्थितमात्मानमिच्छादिमंतप्राहुः । मभेदंमुयादित्यादिभिरिगितोऽङ्गैः १८ एवंपरमतमुपन्यस्यसिद्धांतमाह अग्राह्यमिति चक्षुषासनसकंश्चक्षुरादिभिरग्राह्यतःसूक्ष्मंगिरावाऽनिर्देश्यं । कर्महेतुपरिष्कारंयैवपुरस्कारोब्राह्मणोऽहंरुहस्योऽहमितिचक्षुर्वाग्मीचरत्वंयस्यतत्सूक्ष्ममेवविपरिवर्तते जीवरूपेणास्तीत्यर्थः १९ कल्याणगोचरमात्मोन्मुखं निरालंबनोनिरहंकारः २० सूक्ष्ममन्येषूक्ष्मयादुदयामन्ये सद्भिश्चविधेर्विस्तारहंकारत्यागकृपेसतिकथंवाह्यतमानयोऽनुपदियत्वेनप्रशंसति २१ पूर्वशास्त्रविदःकर्मकादिविदोऽपिप्रथमधर्मनर्थत्वेनपश्यंतिकिमुतज्ञानिनः २२ दुरावर्ताःदुःखेनापिसिद्धांतमाहयितुमशक्याः दृष्टापूर्वःप्राग्भावीयस्संस्कारोयेपतिदृष्टपूर्व । बहुवीहावप्यार्थोऽसर्वनामत २३ वेदवादानतिक्रम्यशास्त्राण्यारण्यकानिच ॥ विपाठ्यकदलीस्तंभसारंदृष्टशिरनते १७ अथैकांतव्युदासेनशरीरेपांचभौतिके ॥ इच्छाहेषसमायुक्तमात्मानं प्राहुरिगितैः १८ अग्राह्यंचक्षुषामुक्ष्ममनिर्देश्यंचतद्विरा ॥ कर्महेतुपुरस्कारंभूतेषुपरिवर्तते १९ कल्याणगोचरंरुत्वामनस्तृष्णानिमृह्यच ॥ कर्मसंततिमुत्तृज्यस्यान्निरालंबनःसुखी २० अस्मिन्नेवंसूक्ष्ममन्येमार्गेसद्भिर्निषेविते ॥ कथमर्थमनर्थान्त्वमर्जुनत्वंप्रशंसति २१ पूर्वशास्त्रविदोऽप्येवंजनाःपश्यंतिभारत ॥ क्रियासुनिरतानित्यंदानेयज्ञेचकर्मणि २२ भवंतिसुदुरावर्ताहेतुमंतोऽपिर्पंडिताः ॥ दृष्टपूर्वस्मृतामूढानैतदस्तीतिवादिनः २३ अनृतस्यावमंतारोवक्तारोजनसंसदि ॥ चरंतिवसुधांरुत्वांवावदूकावहुश्रुताः २४ पार्थयन्नविजानीमःकस्तान्ज्ञातुमिहार्हति ॥ एवंप्राज्ञाःश्रुताश्चापिमहातःशास्त्रवितमाः २५ तपसामहदामोतिबुद्ध्यावैर्विदंतेमहत् ॥ त्यागेनसुखमामोतिसदाकौतियतत्त्ववित् २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मीनुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्येएकोनविंशति तमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अस्मिन्वाक्यांतरेवक्तादेवस्थानोमहातपाः ॥ अभिनीततरंवाक्यमित्युवाचयुधिष्ठिरम् १ ॥ देवस्थानउवाच ॥ यद्वचःफाल्गुनेनोक्तंनज्यायोऽस्तिधनादिति ॥ अत्रतेवर्तयिष्यामिदेकांतमनाःशृणु २ आजतशत्रोधर्मेणकृत्स्नातेवसुधाजिता ॥ तांजित्वाचवृथाराजन्नपरित्यक्तुमर्हसि ३ चतुष्पदीहिनिश्च्रेणीब्रह्मण्येवप्रतिष्ठिता ॥ तांक्रमेणमहाबाहोयथावज्जयपार्थिव ४ तस्मात्पार्थमहायज्ञैर्यजस्वबहुदक्षिणैः ॥ स्वाध्याययज्ञाऋषयोज्ञानयज्ञास्तथाऽपरे ५ कर्मनिष्ठांश्चबुद्धयेथास्तपोनिष्ठांश्चपार्थिव ॥ वैखानसानांकौतियवचनंश्रूयतेयथा ६ ईहेतधनहेतोर्यस्तस्यानीहागरीयसी ॥ भूयान्देवोहिवर्धेतयस्तंधर्ममुपाश्रयेत् ७

१४ हेपार्थ यत्प्राज्ञलौकिकानप्यर्थान्नयविजानीमस्तान्इतरःकोज्ञातुमर्हति मकोऽपि यथा एवंप्राज्ञाअपि अस्माकमन्येषांचतुर्ज्ञेवाइत्यर्थः २५ महद्वैराग्यं महत्परंब्रह्म तत्त्ववित्तपआदीनामेव २६ ॥ ॥ इतिशांतिपर्वणि रा० नीलकंठ्येभारतमावदीपेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अस्मिन्वाक्यांतरेवक्तेत्यादिना दृष्टपूर्वद्विराजंअत्रधर्मेणमुदमभित्येतनग्रं येनात्मविविदिपोत्पत्तेःपूर्वकर्मणिकर्तव्यानिपश्चात्त्याज्यानीतिपुधिष्ठिरमंत्रब्राह्मणविषयं ननुअत्रियविषयमितिप्रतिपाद्यते वाक्यांतरेवाक्यावसरे अभिनीततरंयुक्तिमत्तरं १ । १ । १ चतुष्पदीचतुराश्रमी ४ तामेवाह स्वाध्यायेतिक्रमाद्ब्रह्मचारियतिष्ठइत्यवानप्रस्थानुध्यस्वेत्यर्थः ५ वैखानसानांहरिण्यगर्भाणां ६ धनंहेतुःकारणंयस्यतत्त्वयज्ञादेर्यज्ञाद्यर्थहेतुतत्त्वमंतस्यानीहिवगरीयसी । १ प्रज्ञालनादिपंकस्पदुरादृशर्षान्वरम्' इतिन्यायात्तत्प्रमंपरधर्मयःअत्रियउवाचयेतत्तद्व्येतेत्याह भूयानिति ७

बोहेतौयस्माद्विधिकारणात् यज्ञार्थधनसंहारं धनसंचयं आत्मानमिति बुद्ध्या दूषित आत्मानं देहं तद्विषयं धनं वा अनर्हं जयोन्यायकर्मणो समर्पयति योग्याय च न स आत्मद्रोहं ज्ञात्वा भूषणहत्यां न बुध्यते
 सार्धः ८ दानधर्मः शुद्धिधर्मः देवशोधने इत्यस्य रूपं पञ्चस्पष्टोऽर्थः ९ यज्ञोद्दिष्टो यज्ञार्थमेव आज्ञासो वेदेन यज्ञपृष्ट इति पाठे यज्ञार्थमेव स्पष्टः अनंतरः सनिहितः यज्ञादेव सर्वकामावाप्तिर्भवतीति भावः
 १० ॥ ११ ॥ १२ भाट्टमुपकरणपात्रादि १३ ॥ १४ ॥ इति शान्तिपर्वणि रा० नीलकंठीये भारतमावदीपे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ अत्रैव जज्ञियस्यैव खानसचमार्थ्यणं दोषः पालनयामदाना
 दिक्कं गुण इत्यस्मिन्नर्थे १ असंतुष्टो हिराजप्रजाः पौडयत्यतः संतोषमेव स्तोतिसंतोषमिति सापुष्टिः २ सम्यक्प्रतिष्ठितियेन तदा ह्ययदेति यदा प्रसीदति तदा पुष्टिः प्रतिष्ठितोति संबन्धः कदा
 प्रसीदति यदा कामान्नाजप्रदादि विषयान् संहरेते आत्मनि प्रविलापयति तदाऽऽत्मज्योतिः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वात्मन्येव स्वस्वरूपेण प्रवर्तमानोऽस्ति तद्वद्वर्तनेन दृश्यादिभेददर्शनरूपं मलं त्यजति ३ न वि
 कृत्स्नं च धनसंहारं कुर्वतीति विधिकारणात् ॥ आत्मानं दूषितो बुद्ध्या भूषणहत्यां न बुध्यते ८ अनर्हं ते यद्दाति न ददाति यदहर्हं ॥ अर्हानर्हा परिज्ञानादानधर्मोऽपि दु
 ष्करः ९ यज्ञाय सृष्टानि धनानि धाना यज्ञोद्दिष्टः पुरुषो रक्षिता च ॥ तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं धनं ततोऽनंतर एव कामः १० यज्ञैर्द्रो विविधैरस्त्रवद्भिर्देवान्सर्वा
 नभ्यया हरिते जाः ॥ तेनैद्रुत्वं प्राप्य विभ्राजतेऽसीतस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यं ११ महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव ॥ विश्वान् लोकान् व्याप्य वि
 ष्टम्य कीर्त्या विराजते पुतिमान् कृतिवासाः १२ आविर्क्षितः पार्थिवोऽसौ मरुतो बृहदाशक्रयोऽजयदेवराजम् ॥ यज्ञेयस्य श्रीः स्वयं सन्निविष्टाय सिन्धां कंचनं स
 र्वमासीत् १३ हरिश्चंद्रः पार्थिवेन्द्रः श्रुतस्ते यज्ञैरिष्टा पुण्यभाग्वातशोकः ॥ ऋद्ध्याशक्रं योऽजयन्मानुषः संस्तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यं १४ ॥ इति श्रीमहा
 तिपर्वणि राज० देवस्थानवाक्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ देवस्थान उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ इंद्रेण समये पृष्टो यद्वाच ब्रुहस्प
 तिः १ संतोषो वै स्वर्गतमः संतोषः परमं सुखं ॥ तुष्टेर्न किंचित्परतः सा सम्यक्प्रतिष्ठिति २ यदा संहरेते कामान्कृमोऽग्नीविशः ॥ तदाऽऽत्मज्योतिरचिरा
 त्स्वात्मन्येव प्रसीदति ३ न विभेतियदा चायं यदा चास्मान्निबिभ्यति ॥ कामद्वेषौ च जयति तदाऽऽत्मानं च पश्यति ४ यदाऽसौ सर्वभूतानां न दृष्ट्याति न कांक्षति ॥
 कर्मणामनसा वाचा ब्रह्मसंपद्यते तदा ५ एवं कौतियभूतानि तंतं धर्मं तथा तथा ॥ तदात्मना प्रपश्यति तस्माद्बुध्यस्व भारत ६ अन्ये सामप्रशंसंति व्यायामपरे
 जनाः ॥ नैकं न चापरे केचिदुभयं च तथाऽपरे ७ यज्ञमेव प्रशंसंति संन्यासमपरे जनाः ॥ दानमेकं प्रशंसंति केचिच्चैव प्रतिग्रहम् ८

मेति द्वितीयाभावात् अस्मान्निबिभ्यति अस्थनिष्क्रियत्वात् समावृत्युत्पानेन कामकोषो जयति १ यदा काले २ एवमिति भूतानि अधिकारि जायाः यथा यथा येन येन प्रकारेण यद्यत्कर्म यज्ञा
 दिक्का सगुणोपासने निर्गुणोपासने वा सांमंये गंवा करोति तत्कर्म तदा तदा तेन प्रकारेण फलदात्मना आविर्भूतं आत्मानास्वानुभवेन पश्यति एतेन 'तं यथा यथा पासते तथेत्येव भवति' इति श्रुतेरर्थो
 वारितः १ तस्मात्सर्वेभ्यो मूलेभ्यो मयं दृष्टव्यं विदित्यभयं ददमभयं विदतीति बुध्यस्व ॥ सम्यक्प्रजा पालनेन स्वमप्यभयं प्राप्नुहीति भावः ६ अन्य इति सामप्रीति व्यायामं यत्नं अपरे एकं ध्यानं
 न प्रशंसंति इति नापि तु प्रशंसंत्येव उभयं सामव्यायाभ्यामप्येव अवस्थामिदं न प्रशंसंति ॥ अपरे तथैव प्रशंसंति प्राप्नुयात्तत्वेकं ज्ञेयं ७ पंचांशे तान् ज्ञात्वा विष्टोति यज्ञेति त्रिभिः यज्ञसंन्यासवानैर्दे
 व सर्वभूतविभागां प्रीतिर्भवति प्रतिग्रहं प्रजाभ्यो यजमानेभ्यो वा द्रव्यादानं व्यायामरूपं यदा प्रशंसंति ८

सर्वपरित्यागेन स्वकं केचित् । राज्यमेकं इत्यादि पादत्रयेण सामव्यायाभावेकस्यैवाह ९ अंतर्पक्षमाह केचिदेकं तशीलिनः १० सिद्धांतमाह अद्रोहेणेति ११ प्रजनं पुत्रोत्पादनं प्रधानं वासो हृष्ट
 श्वेतिसमासस्तम् १२ ॥ १३ प्रग्रहे संप्रहे १४ ॥ १५ श्रावणेन शास्त्रश्रवणाद्विहितेन १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति शान्तिपर्वणि राजधर्मोऽनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे
 केचित्सर्वपरित्यज्य तूर्णार्थाय तं आसते ॥ राज्यमेकं प्रशंसंति प्रजानां परिपालनम् ९ हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च केचिदेकां तशीलिनः ॥ एतत्सर्वं समालोक्य बुधा
 नामेपनिश्चयः १० अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः ॥ अद्रोहः सत्यवचनं संविभागे दया दमः ११ प्रजनं स्वे पुदारे पुमां दिवं ह्योरचा पलम् ॥ एवं धर्मं प्रधा
 नेष्टमनुः स्वायं भुवोऽब्रवीत् १२ तस्मादंतर्पश्यन्नेन कौतियं प्रतिपालम् ॥ यो हिराज्ये स्थितः शश्वद्वशी तुल्यप्रियाप्रियः १३ क्षत्रियो यज्ञाशिष्टाशरीरा शास्त्रार्थत
 त्ववित् ॥ असाधुनिग्रह रतः साधूनां प्रग्रहे रतः १४ धर्मवर्त्मनि संस्थाप्य प्रजावर्तेत धर्मतः ॥ पुत्रसंक्रामितश्रीश्च वनेन्येन वर्तयन् १५ विधिना श्रावणेनैव कुर्या
 त्कर्माण्यंतर्द्रितः ॥ य एवं वर्तेते राजन्सराजधर्मनिश्चितः १६ तस्यायं च परश्चैव लोकः स्यात्स फलोदयः ॥ निर्वाणं हि सुदुष्प्राप्यं बहुविघ्नं च मे मतम् १७ एवं
 र्ममनुक्रांताः सत्यदानतपः पराः ॥ आचरं स्य गुणैर्मुक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः १८ प्रजानां पालने युक्ता धर्ममुत्तममास्थिताः ॥ गोब्राह्मणार्थं युध्यंतः प्राप्ताः गतिम
 नुत्तमाम् १९ एवं रुद्राः सवसवस्तथाऽऽदित्याः परंतप ॥ साध्या राजर्षि संवाश्च धर्ममेव समाश्रिताः ॥ अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः २०
 ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि राजधर्मो देवस्थानवाक्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ आस्मिन्नेवांतरे वाक्यं पुनरेवाजुर्नोऽब्रवीत् ॥ निर्वि
 ण्णमनसं ज्येष्ठमिदं भ्रातरं मच्युतम् १ क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञाप्यराज्यं सुदुर्लभम् ॥ जित्वा चारीन्नरश्रेष्ठतप्यतो किं भृशं भवान् २ क्षत्रियाणां महाराजसंग्रामे निधनं म
 तम् ॥ विशिष्टं बहुभिर्जैः क्षत्रधर्ममनुस्मर ३ ब्राह्मणानां तपस्त्यागः प्रेत्य धर्मविधिः स्मृतः ॥ क्षत्रियाणां च निधनं संग्रामे विहितं प्रभो ४ क्षात्रधर्मो महारौद्रः शस्त्र
 नित्य इति स्मृतः ॥ वधश्च मरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ५ ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन् क्षत्रधर्मेण वर्ततः ॥ प्रशस्तं जीवितं लोके भ्रं हि ब्रह्मसंभवम् ६ न त्यागो न पुनर्य
 ज्ञानतपो मनुजेश्वर ॥ क्षत्रियस्य विधीयंते न परस्वोपजीवनम् ७ स भवान्सर्वधर्मज्ञो धर्मात्मा भरतर्षभ ॥ राजामनीषा निपुणो लोके हृष्ट परावरः ८ त्यक्त्वा संताप
 जं शोकं दंशितो भव कर्मणि ॥ क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसन्निभम् ९ जित्वाऽरीन् क्षत्रधर्मेण प्राप्यराज्यमकंठकम् ॥ विजितात्मानुष्यं द्रयज्ञदानपरो भव १०
 इंद्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः क्षत्रियः कर्मणाऽभवत् ॥ ज्ञातीनां पापघृतीनां जघान न वती नैव ११ तच्चास्य कर्म पूज्यं च प्रशस्यं च विशांपते ॥ तेनैद्रुत्वं समापेदे देवानामिति
 नः श्रुतम् १२ सत्यं यज्ञैर्न हाराज्यजस्ववहुदक्षिणैः ॥ यथैवेद्रो मनुष्येन्द्रचिराय विगतज्वरः १३

कविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ अस्मिन्निति अच्युतं धर्मतः १ ॥ २ ॥ ३ त्यागः संन्यासः ४ ॥ ५ ॥ १ यज्ञ आत्मयज्ञः समाधिरिति यावत् ७ ॥ ८ दंशितः सन्नद्धः विजयं धर्मं संहि
 तमिति पाठे प्रशंसंतीत्यध्याहारः ९ ॥ १० ब्रह्मणः कश्यपस्य नवमीनैव दशाधिकं जहाष्टकम् ११ इंद्रस्यैवैश्वर्यं १२ ॥ १३

मात्वमेवंगतेकिंचिच्छोचेथाः क्षत्रियर्षभ ॥ गतास्तेक्षत्रधर्मेणशस्त्रपूताः परांगतिम् १४ भवितव्यतथातच्चयदृत्तंभरतर्षभ ॥ दिष्टहिराजशार्दूलनक्षत्र्यमतिवार्ति
तुम् १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिअर्जुनवाक्येद्विंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुकांतैर्योगुडाक्षे
नपांडवः ॥ नोवाचकिंचित्कौरव्यस्ततोद्वैपायनोऽब्रवीत् १ ॥ व्यासउवाच ॥ बभित्सोर्वचनंसौम्यसत्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ शास्त्रदृष्टः परोधर्मः स्थितो गार्हस्थ्यमाश्रि
तः २ स्वधर्मचरधर्मज्ञयथाशास्त्रं यथाविधि ॥ नहिगार्हस्थ्यमुत्सृज्यतवारण्यंविधीयते ३ गृहस्थैरहितदादेवाः पितरोऽतिथयस्तथा ॥ भृत्याश्चैवोऽपजीवितितान्भ
रस्वमहीपते ४ ययांसिपशवश्चैवभूतानिचजनाधिप ॥ गृहस्थैरेवधार्यतेतस्माच्छ्रेष्ठोऽष्टाश्रमी ५ सोऽयंचतुर्णामेतेषामाश्रमाणादुराचरः ॥ तंचराद्यविधिंपार्थ
दुश्चरंदुर्वलैर्द्वैः ६ वेदज्ञानंचतेकृत्स्नंतपश्चाचरितंमहत् ॥ पितृपैतामहंराज्यंघुर्यवद्रोहमर्हसि ७ तपोयज्ञस्तथाविद्याभैक्ष्यमिन्द्रियसंयमः ॥ ध्यानमेकांतशीलत्वं
तुष्टिर्ज्ञानंचशक्तिः ८ ब्राह्मणानांमहाराजचेष्टासंसिद्धिकारिका ॥ क्षत्रियाणांतुवक्ष्यामितीतिपुनः ९ यज्ञोविद्यासमुत्थानमसंतोषः श्रियंप्रति ॥ दंड
धारणमुग्रत्वंप्रजानांपरिपालनम् १० वेदज्ञानंतथाकृत्स्नंतपःसुचरितंतथा ॥ द्राविणोपार्जनंभूरिपात्रेचप्रतिपादनम् ११ एतानिराज्ञां कर्माणिमुकृतानिविशांप
ते ॥ इमंलोकममुंचैवसाधयतीतिनःश्रुतम् १२ एषांज्यायस्तुकांतैर्यदंडधारणमुच्यते ॥ बलंहिक्षत्रियेनित्यंबलेदंडः समाहितः १३ एताविद्याः क्षत्रियाणांराजन्
संसिद्धिकारिकाः ॥ अपिगाथामिमांचापिबृहस्पतिरगायत १४ भूमिरैतौनिगिरतिसर्पोबिलशयानिव ॥ राजानंचाविरोद्धारंब्राह्मणंचाप्रवासिनम् १५ सुदुम्रश्चापि
राजर्षिः श्रूयतेदंडधारणात् ॥ प्राप्तवान्परमांसिद्धिदक्षः प्राचेतसोयथा १६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ भगवन्कर्मणाकेनसुदुम्रोवसुधाधिपः ॥ संसिद्धिं परमांप्राप्तः श्रोतुमिच्छा
मितंचपम् १७ ॥ व्यासउवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ शंखश्चलिखितश्चास्तांभ्रातरौसंशितव्रतौ १८ तयोरावसथावास्तांरमणीयौप्रथक्प्रथक् ॥
नित्यपुष्पफलेष्टैरुपेतौबाहुदामनु १९ ततः कदाचिल्लिखितः शंखस्याश्रममागताः ॥ यदृच्छयाऽथशंखोऽपिनिष्कांतोऽभवदाश्रमात् २० सोऽभिगम्याश्रमंभ्रातुः
शंखस्यलिखितस्तदा ॥ फलानिपातयामाससम्यक्परिणतान्युत २१ तान्युपादायविश्वब्धोभक्षयामाससद्विजः ॥ तस्मिंश्चभक्षयत्येवशंखोऽप्याश्रममागतः २२
भक्षयंतंतुतद्वद्वाशंखोभ्रातरमब्रवीत् ॥ कुतः फलान्यवाप्तानिहेतुनाकेनखादसि २३ सोऽब्रवीद्भ्रातरंज्येष्ठमुपसृत्याभिवाद्यच ॥ इतएवगृहीतानिमयेतिप्रहसन्निव २४

जितानिचतानिद्वित्रियाणितः ६। १० विद्याआत्मनोऽभंगत्वज्ञानं ज्ञानंशास्त्रविषयम् ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४ बिलशयान्पुष्पिकान् अमवासिनंगृहादिसंगिनम् १५। १६। १७
१८ बाहुद्वान्दीमनुतस्तर्षभे १९। २०। २१ विश्वब्धोभक्षयैवतामीतिनिश्चयवान् २२। २३। २४

हृदंभक्षणंकृतम् २५ हेपार्थिवसत्तम मयाअदत्तादानंकृतमित्यस्मेराज्ञेकथयस्वेतिसंबंधः २६। २७। २८ अंतपालेभ्योद्वारपालेभ्यः २९। ३० करिष्यइतिसंधिरार्थः ३१ अनिमृष्टान्यदत्ता
नि गुरुणाज्येष्ठभ्रात्रा ३२ यथादंडधारणेराजाप्रमाणंतथाऽनुज्ञायहेतुः प्रमाणम् ३३ शुचिकर्मादनुज्ञयेशोचितदोषः ३४ श्रुतकर्मतिपाटेभ्रातृकर्मो कीर्तनेनापिदोषानुपेक्ष्यतीत्यर्थः ३५। ३६
तमब्रवीत्तथाशंखस्तिविरोषसमन्वितः ॥ स्तेयंत्वयाकृतमिदंफलान्याददतास्वयम् २५ गच्छराजानमासाद्यस्वकर्मकथयस्ववै ॥ अदत्तादानमेवंहिरुक्तं पार्थिवस
त्तम २६ स्तेनंभावंविदित्वाचस्वधर्ममनुपालय ॥ शीघ्रंधारयचौरस्यममदंडंनराधिप २७ इत्युक्तस्तस्यवचनात्सुदुम्रसनराधिपम् ॥ अभ्यगच्छन्महाबाहोलि
खितः संशितव्रतः २८ सुदुम्रस्त्वंतपालेभ्यः श्रुत्वाल्लिखितमागतम् ॥ अभ्यगच्छत्सहामात्यः पद्मचामेवजनेश्वरः २९ तमब्रवीत्समागम्यसराजाधर्मवित्तमम् ॥
किमागमनमाचक्ष्वभगवन्कृतमेवतत् ३० एवमुक्तः सविप्रर्षिः सुदुम्रमिदमब्रवीत् ॥ प्रतिश्रुत्यकारिष्येतिश्रुत्वातत्कृतुमर्हसि ३१ अनिमृष्टानिगुरुणाफलानिमनुज
र्षभ ॥ भक्षितानिमहाराजतत्रमांशाधिमाचिरम् ३२ ॥ सुदुम्रउवाच ॥ प्रमाणंचेन्मतोराजाभवतोदंडधारणे ॥ अनुज्ञायामपितथाहेतुः स्याद्ब्राह्मणर्षभ ३३
समवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मांमहाव्रतः ॥ ब्रह्मिकामानतोऽन्यास्त्वंकरिष्यामिहेतवचः ३४ ॥ व्यासउवाच ॥ संछंद्यमानोब्रह्मर्षिः पार्थिवेनमहात्मना ॥ नान्यं
सवरयामासतस्मादंडादृतेवरम् ३५ ततः सप्रथिवीपालोलिखितस्यमहात्मनः ॥ करौप्रच्छेदयामासदृतदंडोजगामसः ३६ सगत्वाभ्रातरंशंखमार्तरूपोऽब्रवी
दिदम् ॥ दृतदंडस्यदुर्द्धेर्भवांस्तवक्षंतुमर्हति ३७ ॥ शंखउवाच ॥ नकुप्येतवधर्मज्ञनत्वंदूषयसेमम् ॥ धर्मस्तुतेव्यतिक्रांतस्ततस्तेनिष्कृतिः कृता ३८ त्वं
गत्वाबाहुदांशीघ्रंतर्पयस्वयथाविधि ॥ देवाचृष्टीन्पितृंश्चैवमाचाधर्मेमनःकथाः ३९ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशंखस्यलिखितस्तदा ॥ अवगाह्यापगोपुष्यामुदकार्थं
चक्रमे ४० प्रादुरास्तांततस्तस्यकरौजलजसन्निभौ ॥ ततः सविस्मितोभ्रातुर्दर्शयामासतौकरौ ४१ ततस्तमब्रवीच्छंखस्तपसेदंकृतंमया ॥ माचतेऽत्रावेशंकाऽ
भूदैवमत्रविधीयते ४२ ॥ लिखितउवाच ॥ किंतुनाहंत्वयापूतः पूर्वमेवमहादुते ॥ यस्यतेतपसोवीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ४३ ॥ शंखउवाच ॥ एवमेतन्मयाका
र्येनाहंदंडधरस्तव ॥ सचपूतोनरपतिसत्त्वंचापिपितृभिः सह ४४ ॥ व्यासउवाच ॥ सराजापांडवश्चैवश्रेष्ठश्रेयावैतेनकर्मणा ॥ प्राप्तवान्परमांसिद्धिदक्षः प्राचेतसो
यथा ४५ एषधर्मः क्षत्रियाणांप्रजानांपरिपालनम् ॥ उत्पथोऽन्योमहाराजमास्मशोकेमनःकथाः ४६ भ्रातुरस्यहितंवाक्यंशृणुधर्मज्ञसत्तम ॥ दंडएवहिराजं
द्रक्षत्रधर्मोनुदंनम् ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वण्योविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पुनरेवमहर्षिस्तंकृष्ण
द्वैपायनोमुनिः ॥ अजातशत्रुकौतेयमिदंवचनमब्रवीत् १

३६। ३७ मममांमयावानदूषयसे त्वत्पत्न्या निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् ३८। ३९ उदकस्वार्थंमयोजनमाचमनादिकृतुमितिज्ञेयः ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५ आरुदाधि
कातात्पर्यमाहदंडवति ४७ ॥ इतिशान्तिपर्वण.रा० नी० क० भारतवावदीपेद्विंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ पुनरेवेति १

स्वधर्महितराज्यं कर्तव्यमित्युक्ते प्राञ्चादीनामा नृण्यार्यमपितत्कर्तव्यमित्याह अरण्यं इत्यादिना २।३।४।९।१०।८ वचनं हिताप्रधानं क्षत्रधर्मो भिमाऽस्त्वित्येवं रूपं हेतुः स तम ९
आदानस्य परस्वापहतुः समानधर्मः अविषमो धर्मस्तत्र कुशलाः स्थापयंति अवश्यं कर्तव्यतया व्यवस्थापयंति हेनरेश्वर मरेश्वरमिति पाठौ तरे विजयादिकं कर्तुमिति शेषः १० मर्यादते दस्यूनपिन इति

अरण्येवसतातातभ्रातृणांतेमनस्विनाम् ॥ मनोरथामाहाराजयेतत्रासन्नुधिष्ठिरः २ तानिमेभरतश्रेष्ठप्राप्नुवन्तुमहारथाः ॥ प्रशाधिप्रथिवीपार्थययातिरिवनाह्वयः
३ अरण्येदुःखवसतिरनुभूतातपस्विभिः ॥ दुःखस्यातिनरव्याघ्रसुखान्यनुभवन्तुवै ४ धर्ममर्थचकामंचभ्रातृभिःसहभारत ॥ अनुभूयततःपश्चात्पस्थाताऽसि
विशांपते ५ अर्थिनांचपितृणांचदेवतानांचभारत ॥ आनृप्यंगच्छकैतेयतत्सर्वचकरिप्यसि ६ सर्वमेधाश्वमेधाभ्यांयजस्वकुरुनंदन ॥ ततःपश्चान्महाराजग
मिष्यसिपरांगतिम् ७ भ्रातृंश्चसर्वानंकृतुभिःसंयोज्यबहुदक्षिणैः ॥ संप्राप्तःकीर्तिमतुलापांडवेयभविष्यसि ८ विद्वस्तेपुरुषव्याघ्रवचनंकुरुसतम् ॥ गृणुचैवंयथा
कुर्वन्नधर्मांश्चयवसेनृप ९ आददानस्यविजयंविग्रहंचयुधिष्ठिर ॥ समानधर्मकुशलाःस्थापयंतितनरेश्वर १० देशकालप्रतक्षिणोदस्यून्मर्षयतेनृपः ॥ शास्त्रजांश्च
दिमास्थाययुज्यतेनैनसाहसः ११ आदायबलिषट्पङ्क्त्याग्नौनाभिरक्षति ॥ प्रतिगृह्णाति तत्पापंचतुर्थींशेनभूमिप १२ नित्रोघचयथाऽऽतिघ्नधर्मान्नच्यवतेनृ
पः ॥ निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामनुरुद्धचन्नपेतभीः १३ कामक्रोधावनादृत्यपितेवसमदर्शनः ॥ शास्त्रजांश्चदिमास्थाययुज्यतेनैनसाहसः १४ दैवेनाभ्याहतोराजा
कर्मकालेमहाद्युते ॥ नसाधयतियत्कर्मनतत्रादुरतिक्रमम् १५ तरसाडुद्धिपूर्ववानिग्राह्यापुवशत्रवः ॥ पापैःसहनसंदध्याद्राज्यं पुण्यंचकारयेत् १६ शूराश्चार्याश्च
सत्कार्याविद्वांसश्चयुधिष्ठिर ॥ गोमिनोधानिनश्चैवपरिपाल्याविशेषतः १७ व्यवहारेषुधर्मेषुयोक्तव्याश्वबहुश्रुताः ॥ गुणयुक्तेपिनैकस्मिन्निश्चसेतविचक्षणः १८
अरक्षितादुर्विनीतोमानीस्तब्धोऽप्यसूयकः ॥ एनसायुज्यतेराजादुर्दातइतिचोच्यते १९ येरक्षमाणाहीयंतेदैवेनाभ्याहतानृप ॥ तस्करैश्चापिहीयंतेसर्वतद्वा
जकिल्बिषम् २० सुमंत्रितेसुनीतेचसर्वतश्चोपपादिते ॥ पौरुषेकर्मणिलतेनास्त्यधर्मोयुधिष्ठिर २१ विच्छिद्यंतेसमारब्धाःसिद्धयंतेचापिदैवतः ॥ कृतेपुरुष
कोरेतुनैनःस्पृशतिपार्थिवम् २२ अत्रतेराजशार्ङ्गलवर्तयिष्येकथामिमाम् ॥ यदृतंपूर्वराजपर्वहयग्रीवस्यपांडव २३ शत्रून्हत्वाहतस्याजौशूरस्याक्लिष्टकर्मणः ॥
असहायस्यसंग्रामेनिर्जितस्ययुधिष्ठिर २४ यत्कर्मवैनिग्रहेशात्रवाणांयोगश्चाग्र्यःपालनेमानवानाम् ॥ कृत्वाकर्मप्राप्यकीर्तिसयुद्धाद्वाजिघीवोमोदेतेस्वर्गलोके २५

पुनसप्तज्जेनपापेन १११२ आतिष्ठन्नितिविच्छेदः धर्मशास्त्राणानिप्रहादितलंघनाज्जातादधर्मद्वितोरुपपत्तेतामिअपुरुष्यम्वरेतमीश्रमवति १३।१४।१५।१६ गावांभिमतेविचारयंतितेभोभिन्नब्रह्म
कर्मकांडाधिविदोवाक्यणाः गोमंतीवापनिमोवैद्यः १७।१८ स्तब्धोभाम्यानमानयमभाम्यस्यकोमुणेपुबोपट्टिः १९ येजनादैवेनआवर्षणादिना २० मंत्रनीतिसहायायुतेपुरुषकारेकतेऽपियदिज
नाहीयंतेभिषयंतेवाहिराज्ञोऽयमोनास्तीत्यर्थः २१।२२।२३ शक्रुहस्त्वामाप्यततःअज्ञोःसकाशादाजोहृतस्यवधंप्राप्तस्य वज्रवेपुरसहायस्योते २४ परकर्मकृतवधंपतरकर्मकृतवधिसंबंधः २५

२६ कामजः कोषो युद्धमूलभूतोऽग्निः चातुर्होत्रं ब्रह्मायाः ऋजुविजः चतुरश्वत्वारः २७ । २८ संत्यक्तात्मा त्यक्तहंकारः २९ योगाक्रियायामुत्साहोन्मत्ताजमिमानत्यागस्तैर्मुक्तदिव्यसिद्धि
यज्ञादिक्रियामन्यदीर्घमानुषां च सिद्धिर्वन्दनीतिमहोत्सवालयस्थितेति योजना स्वयं च यज्ञशीलः ३० मानुषलोकाभिहितसंबन्धः तनुत्यजाप्रयागादी ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इति शार्ङ्गोपाख्यानोन्मीलनमारव
संत्यक्तात्मा समरेष्व्याततायीशश्चैश्चिन्नेदस्युभिर्वैद्यमानः ॥ अश्वघ्रीवः कर्मशीलो महात्मा संसिद्धार्थो मोदते स्वर्गलोके २६ धनुर्धरपोरशनाज्याशरः सुक्लुवः खड्गो
रुधिरयत्रचाज्यम् ॥ रथो वेदी कामजो युद्धमग्निश्चातुर्होत्रं चतुरोवाजिमुख्याः २७ हुत्वा तस्मिन् यज्ञवद्वाधारी नृपापान्मुक्तो राजसिंहस्तस्वी ॥ प्राणान् हृत्वा चाव
भूथेरणे सवाजिघ्रीवो मोदते देवलोके २८ राश्रक्षन्नुद्धिपूर्वनयेन संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ॥ सर्वलोकान् व्याप्य कीर्त्या मनस्वी वाजिघ्रीवो मोदते देवलोके २९
दैर्घ्यसिद्धिमानुषां दंडनीति योगिन्यासैः पालयित्वा महीच ॥ तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा वाजिघ्रीवो मोदते देवलोके ३० विद्वांस्यामीश्रद्धानः कृतज्ञस्त्यक्तालो
कमानुषं कर्मकृत्वा ॥ मेधाविना विदुषां समतानां तनुत्यजालोकमाक्रम्य राजा ३१ सम्यग्वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यग्राज्यं पालयित्वा महात्मा ॥ चातुर्वर्ण्यं
स्थापयित्वा स्वधर्मे वाजिघ्रीवो मोदते देवलोके ३२ जित्वासंग्रामान् पालयित्वा प्रजाश्च सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्र्यान् ॥ युक्त्या दंडं धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणे मोदते
देवलोके ३३ वृत्तं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः संतो विद्वांसोऽर्ह्यं त्यर्हणीयम् ॥ स्वर्गं जित्वा वीरलोकान् वाप्यसिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिर्महात्मा ३४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां
तिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणे व्यासवाक्ये चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ द्वैपायन वचः श्रुत्वा कुपिते च धनं जये ॥ व्यासमामं व्य
कौंतेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न पार्थिवमिदं राज्यं न भोगाश्च पृथग्विधाः ॥ प्रीणयंति मनो मे ज्यशोऽकोमारुं वयस्य वयम् २ श्रुत्वा वीरवि
हीनानामपुत्राणां च योषिताम् ॥ परिदेवयमानानां शान्तिं नोपलभे मुने ३ इत्युक्तः प्रत्युवाचे दं व्यासो योगविदां वरः ॥ युधिष्ठिरं महाप्राज्ञो धर्मज्ञो वेदपारगः ४
॥ व्यास उवाच ॥ न कर्मणालभ्यते चेज्यया वा नाप्यस्ति दाता पुरुषस्य कश्चित् ॥ पर्याययोगाद्द्विहितं विधात्रा कालेन सर्वलभते मनुष्यः ५ न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन
शक्यं प्राप्नुं विशेषं मनुजैरकाले ॥ मूर्खोऽपि चाप्नोति कदाचिदर्थान्कालो हि कार्यप्रतिनिर्विशेषः ६ नाभूतिकाले पुष्पलंदं दंति शिल्पानि मंत्राश्च तथौषधानि ॥ तान्येव
कालेन समाहितानि सिद्धयंति वर्धंति च भूतिकाले ७ कालेन शीघ्राः प्रवहंति वाताः कालेन घृष्टिर्जलदानुपैति ॥ कालेन पद्मोत्पलवज्रलं च कालेन पुष्यंति वने पुटुक्षाः ८
कालेन कृष्णाश्च सितश्च रात्र्यः कालेन चंद्रः परिपूर्णविवः ॥ नाकालतः पुष्पफलं दुर्माणानां कालवेगाः सरितो बहंति ९ नाकालमत्ताः खगपन्नगाश्च मृगाद्विपाः शैलमृगा
श्चलोके ॥ नाकालतः स्त्रीषु भवंति गर्भानायां त्यकाले शिशिरोष्णवर्षाः १०
मावंचतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ द्वैपायनेति

माव० चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ द्वेपायनेति

कुपितेराज्यकारणात् १ रंघयतिशोकोपहतोयुष्मन्बुधुनावावाक्येनमृणोतीतिमात्रः २ वीरविंदीनानापतिदीनानां ३ । ४ नलम्पतेवीरोहतवीरामिर्वारपत्नीभिरित्यर्थः नापिताभ्यः कश्चित्पतिदाहंसमर्गोऽस्तीत्यर्थः कालेनलभतेनस्वकालेऽवस्थापयितुमकालोतीतइतिनवार्थःशोच्याः ५ विशेषेणितेनैषमस्यास्तितद्विशेषेणपुत्रादिकं ६ इदंतिददते ७ । ८ । ९ । १०

११ अस्तंगिरिभानुरभ्युपैति १२ सेनजितापुत्रशोककृतदुःखार्तेन १३ पर्यायः कालगतिः १४ महिनस्तिनहन्यते हननस्य कर्तृकर्मवानभवति तेन कर्त्रात्मवादो देहात्मवादश्चार्किकलोकावति
कर्मताक्रमेण निरस्ती १५ कश्चित्कारिकः अपरः सार्वभौमः स्वभावतश्चिस्सत्तातः भूतानां देहायां काराणामप्रवाप्य यौ उत्पत्तिनाशो नियतो आत्मानकर्तृताप्यकर्ता किंतु स्वसत्तामात्रेण महाहृदत
रंगाणां मरीचय इव भूतानामुत्पत्तिविनाशयोर्हेतुरिति भावः १६ भौदयात् शोच्यते वापचिति मतीकारं चैत्रत्वध्यायन् १७ शोच्यन् शोकाक्रांतां बालविषयवाहुहित्रातुल्यान् दुःखेषु शोकजेषु मन
स्तापेषु दुःखानि शिरस्ताडनादीनि दुःखादेर्द्विगुणीकरणमूढकार्यमित्यर्थः १८ मोहनिवृत्तेरवधिमाह आरमेति अयं व्यावहारिक आत्मा अहं प्रत्ययविषयः सोऽपि मम स्वरूपेन मत्तः प्रथमभूतत्वात् सर्वा

नाकालतोऽभियते जायते वानाकालतो व्याहरते च बालः ॥ नाकालतो यौवनमभ्युपैति नाकालतो रोहति वीजमुत्तम ११ नाकालतो भानुरुपैति योगं नाकालतोऽस्तंगि
रिभ्युपैति ॥ नाकालतो वर्धते हीयते च चंद्रः समुद्रोऽपि महोर्मिमाली १२ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासपुरातनम् ॥ गीतं राज्ञा सेनजितादुःखार्तेन युधिष्ठिर १३
सर्वनिवेषपर्यायो मर्त्यान् स्पृशति दुःसहः ॥ कालेन परिपक्वा हि भ्रियंते सर्वपार्थिवाः १४ प्रीतिचान्यान्नरान् राजंस्तान् प्यन्येतथानराः ॥ संज्ञेया लौकिकी राजन्नहिन
स्तिनहन्यते १५ हंतीति मन्यते कश्चिन्नहंतीत्यपि चापरः ॥ स्वभावतस्तु नियतौ भूतानां प्रभवाप्ययौ १६ नष्टे धने वादारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ॥ अहो दुःखमिति
ध्यायन् दुःखस्यापचितिं चरेत् १७ सर्वशोचसि मूढः सन् शोच्यान् किमनुशोचसि ॥ यस्य दुःखेषु दुःखानि भयेषु च भयान्यपि १८ आत्माऽपि चार्थनममसर्वाऽपि पृ
थिवीमम ॥ यथाममतथाऽन्येषामिति पश्यन्नमुह्यति १९ शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ॥ दिवसे दिवसे मूढमाविशंति न पंडितम् २० एवमेतानि कालेन
प्रियद्वेष्याणि भागशः ॥ जीवेषु परिवर्तते दुःखानि च सुखानि च २१ दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते ॥ तृष्णातिप्रभवंदुःखं दुःखार्तिप्रभवंसुखम् २२ सु
खस्यानंतरंदुःखं दुःखस्यानंतरंसुखम् ॥ नानित्यं लभते दुःखं नित्यं लभते सुखम् २३ सुखमेव हि दुःखांतं कदाचिदुःखतः सुखम् ॥ तस्मादेतद्वयं जह्याद्यच्छे
च्छाश्वतंसुखम् २४ सुखांतं प्रभवंदुःखं दुःखांतं प्रभवंसुखम् ॥ यन्निमित्तो भवेच्छोकस्तपो वा दुःखमूर्छितः ॥ आयासो वाऽपि यन्मूलस्तदेकं गमयित्यजेत् २५
सुखं वायदि वा दुःखं प्रियं वायदि वाऽप्रियम् ॥ प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेन पराजितः २६ ईषदप्यंगदाराणां पुत्राणामाचरन् प्रियम् ॥ ततो ज्ञास्यसि कः कस्येन वा क
थमेव च २७ ये च मूढतमालो वियेचुद्धेः परंगताः ॥ त एव सुखमेवं ते मध्यमः क्लिश्यते जनः २८

पृथिवीति सर्वप्रपंचोपलक्षणं सर्ववाममेव स्वरूपं यथाऽहं सर्वस्यादन्त्यः सर्वार्थमाचतथाऽन्येषां पीत्याह यथेति एवमद्वैतात्मतत्त्वं पश्यन्नमुह्यतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'तुरतिशोकमात्मवित्' इति १९ । २०
यानि प्रियाणि तान्येव काले दुःखानि भवंति यानि द्वेष्याणि तान्येव सुखानि तस्माद्वातजदस्य ताडनमिव सर्वदुःखमेव मोहात्सुखवद्विमातीत्यर्थः ३१ तृष्णायायाऽऽतिरन्वास्थितचित्ततातज्जुदुःखं दुःख
स्यातिर्विनाशस्तज्जुसुखं २२ संततेयं सुखदुःखधारेत्यतस्स्याज्येदेत्याह सुखस्येत्यादिना २३ । २४ दुःखमूर्छितः दुःखेन वर्धितः एकां गमयित्यर्थात् संपदं गृह्यत्वरयजेत् किमुत बाह्यं राज्यादीति भावः २५ हृदयेन
शोकमूलं २६ प्रियमाचरन् कुर्वन् केन हेतुना कथं केन प्रकारेण कस्य संबंधीति ज्ञास्यसि २७ मूढतमाः प्रसुतनरवज्जडाः बुद्धेः परं ब्रह्मगताः प्राप्ताः अतस्त्वयमप्यस्तु न मयि मध्यमोऽपि माभूतिर्यथै २८

२९ येन तृष्णादिनिमित्तेन ३० भवामवोर्देशार्थान् २१ दीक्षामिति राज्ञो योगयोगसंन्यासस्थानीयाः युद्धपालं क्रतौ वित्त्यागश्चेति तान्येवास्वपावनानीत्यर्थः ३२ संत्यक्तात्मानिरहंकारः
इह । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ इति शांतिपर्वणि राजघर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीये मारुतभावादिपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ७ ॥ अस्मिन्नेवेति १ । २ । ३ समयमध्ययनसंप्रदायस्याविच्छेदं
आश्रिता आश्रमिणः ब्रह्मचारिण इत्यर्थः ४ । ५ कार्याणि राजकार्याणि प्रतिष्ठाप्यानि तद्वचसांस्तु धेयानीत्यर्थः तथा हि । धर्माधर्मनिर्णयार्थं पर्वदपुष्पकम्य एको वाऽध्यात्मवित्तमइति स्मरंति पर्व

इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो युधिष्ठिर स सेनजित् ॥ परावरलोलो कस्य धर्मवित् सुखदुःखवित् २९ येन दुःखेन यो दुःखी न स जातु सुखी भवेत् ॥ दुःखानां हि क्षयो नास्ति जा
यते ह्यपरात्परम् ३० सुखं च दुःखं च मवाभवौ च लामालाभौ मरणं जायते च ॥ पर्यायतः सर्वमवाप्तुं तस्माद्दीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ३१ दीक्षाराज्ञः संयुगे युद्धमा
हुयों गिराज्ये दंडनीत्यां च सम्यक् ॥ वित्त्यागो दक्षिणार्चायज्ञे सम्यग्दानं पावनानीति विद्यात् ३२ रक्षनराज्यं बुद्धिपूर्वनयेन संत्यक्तात्मा यज्ञशोलोमहात्मा ॥ सर्वा
न लोकान् धर्मदृष्ट्या चरंश्चाप्यूर्ध्वं देहान् मोदते देवलोकं ३३ जित्वा संग्रामान्पालयित्वा च राजाऽसौ मपीत्वा वर्धयित्वा प्रजाश्च ॥ युक्त्या दंडं धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणो
मोदते देवलोकं ३४ सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यग्प्राज्यं पालयित्वा च राजा ॥ चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मं पूतात्मा विमोदते देवलोकं ३५ यस्य वृत्तनमस्यं
ति स्वर्गस्य स्यापि मानवाः ॥ पौरजानपदामात्याः सराजाराजसतमः ३६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्व ० राजघर्मानुशासनपर्वणि ३७ ॥ २५ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ आस्मिन्नेव प्रकरणे धर्मजयमुदाहरीः ॥ अभिनीतं तं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः १ यदेतन्मन्यसे पार्थ न ज्ञायोऽस्ति धनादिति ॥ न स्वर्गो
न सुखं नाथो निर्धनस्येति तन्मृषा २ स्वध्याययज्ञसंसिद्धादृश्यं ते बहवो जनाः ॥ तपो रताश्च मुनयो येषां लोकाः संनातनाः ३ ऋषीणां समर्थं शश्वद्यैरक्षं तिघनं ज
य ॥ आश्रिताः सर्वधर्मज्ञा देवास्तान् ब्राह्मणान्विदुः ४ स्वाध्यायनिष्ठान् हि ऋषीन् ज्ञाननिष्ठान् स्तथाऽपरान् ॥ बुद्धयैः संततं चापि धर्मनिष्ठान् धनं जय ५ ज्ञान
निष्ठेषु कार्याणि प्रतिष्ठाप्यानि पांडव ॥ वैखानसानां वचनं वधानो विदितं प्रभो ६ अजाश्च प्रश्रयश्चैव सिकताश्चैव मारुत ॥ अरुणाः केतवश्चैव स्वाध्यायेन दिवंगताः
७ अवाप्यैतानि कर्माणि वेदोक्तानि धनं जय ॥ दानमध्ययनं यज्ञो निग्रहश्चैव दुर्ग्रहः ८ दक्षिणेन च पंधानमर्थमण्योऽप्येदिवंगताः ॥ एतान् क्रियावतं लोकानुक्तवान् पू
र्वमप्यहम् ९ उत्तरेण तु पंधानं नियमाद्यं प्रपश्यसि ॥ एते यागवतं लोकानां तिपार्थं संनातनाः १० तत्रोत्तरां गतिं पार्थ प्रशंसंति पुराविदः ॥ संतोषो वै स्वर्गतमः
संतोषः परमं सुखम् ११ तुष्टेर्न किंचित्परमं साम्प्रत्यक् प्रतिष्ठति ॥ विनीतक्रोधहर्षस्य सततं सिद्धिरुत्तमा १२

स्वेन वरणीय इति शेषः कल्याणीति पाठे पिश्याणि हवींषि ज्ञाननिष्ठेषु एव देवानीत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठेषु कल्याणि प्रतिपाद्यानीत्येव वैखानसानां वचनम् ५ अजादयो बालस्त्रियवद्विषीणां
गविशेषाः ७ । ८ एतान् यत्कृपां क्रियावतं कर्मिणाम् ९ उत्तरेण उत्तरतः स्थितम् १० गतिद्वयादप्यधिकमाह संतोष इति संतोषः परं वैराग्यं परमं सुखं केवलम् ११ सागृहिः परमवैरा
ग्याभिधा उत्तमा सिद्धिर्विनीतक्रोधहर्षस्य को वादिजयिनः सम्यक् प्रतिष्ठति इतरस्य तु नैत्यर्थः १२

१३।१४।१५ आत्मज्योतिषात्मज्ञस्यनिर्वाणमोक्षः १६ वृत्तंशालिहंतिहंते १७ धनहेतोर्धर्मयत्नितस्यार्जनेहतिशेषः तदाश्रयोधर्मोयज्ञाद्विस्तस्मिन्नाविभूयान्दोषोऽस्ति १८ ईहमाने
बधनाविना १९ सम्यक्साधुकमद्वैततःप्रोहपुकावेवतद्धनंमैतिनस्वप्रोहामितिप्राहुः हिंसाविनाधनमाप्तिर्नोस्तीत्यर्थः । प्राप्तमपियथावर्षसंवेद्याप्रतिपूर्व नानामपहेतुत्वात् २० संभिन्नवृत्तः
संकीर्णस्वभावः वीतगतंभाविशोकर्मयस्मात्सर्वतीशोकभयः अल्पेनधनेनहेतुनापुषितस्त्वृष्णावाप्तनृद्धंस्तेनप्रोहेणजायमानां ब्रह्महत्यानपुष्यतेलोमी अल्पार्थेपिब्रह्महत्यामर्जयतीत्यर्थः २१
दुर्लभंभनंप्राप्यानुकूल्योपिभूत्येव्योदत्वादस्तुभयादिवभूशमनुत्पद्यतइतिसंबंधः वित्तव्ययमहदुःखंभवतीत्यर्थः २२ देवस्वं तथात्रैवार्थिकाधिकान्नोयःसहितोभंपिबेहिजः । प्राक्सौमिकीःक्रियाः

अत्राप्युदाहरंतीमांशां गीतां यथातिना ॥ योऽभिप्रेत्याहरेत्कामान्कुर्मोऽगान्विषयसर्वशः १३ यदाचार्यंनविभेति यदाचास्मान्निभ्यति ॥ यदानेच्छातिनद्वेष्टिब्रह्मसं
पद्यतेतदा १४ यदानभावंकुरुतेसर्वभूतेषुपापकम् ॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा १५ विनीतमानमोहश्चवहुसंगविजितः ॥ तदाऽऽत्मजोतिषःसाधोर्नि
र्वाणमुपपद्यते १६ इदंतुष्टुणुमेपार्थब्रुवतःसंयतैर्द्विषः ॥ धर्ममन्येवृत्तमन्येधनमीहंतिचापरे १७ धनहेतोर्धर्महेततस्यानीहागरीयसी ॥ भूयान्दोषोहिवित्तस्यय
श्चधर्मस्तदाश्रयः १८ प्रत्यक्षमनुपश्यामित्त्वमपिद्रष्टुमर्हसि ॥ वर्जनंवर्जनीयानामीहमानेनदुष्करम् १९ येवित्तमभिपद्यंतेसम्यक्कृतेषुदुर्लभम् ॥ दुह्यतःप्रेतित
त्प्राहुःप्रतिकूलंयथातथम् २० यस्तुसंभिन्नवृत्तःस्याद्गीतशोकभयोनरः ॥ अल्पेनदृषितोदुह्यन्ब्रह्महत्यानपुष्यते २१ दुष्यत्याददतोभृत्यानित्यंदस्युभयादिव ॥
दुर्लभंचधनंप्राप्यभृशंदत्वाऽनुतप्यते २२ अधनःकस्यविवाच्योविमुक्तःसर्वशःसुखी ॥ देवस्वमुपपद्येवधनेननसुखीमवेत् २३ तत्रगार्थायज्ञगीतांकीर्तयंतिपुरा
विदः ॥ त्रयीमुपाश्रितालोकेयज्ञसंस्तरकारिकाम् २४ यज्ञायसृष्टानिधनानिधात्रायज्ञायसृष्टःपुरुषोरक्षिताच ॥ तस्मात्सर्वयज्ञेषुवोपयोज्यधनंनकामाय
हितंप्रशस्तम् २५ एतत्स्वार्थेचकौतेयधनंधनवतावर ॥ धाताददातिमर्त्येभ्योयज्ञार्थमिति विद्वित् २६ तस्मादुद्धयंतिपुरुषानहितत्कस्यचिद्वृषम् ॥ श्रद्ध
धानस्ततोलोकोदद्याच्चैवयजेतच २७ लब्धस्यत्यागमित्याहुर्नभोगंनचसंक्षयम् ॥ तस्यकिंसंचयेनार्थःकार्येज्यायसितिष्ठति २८ येस्वधर्मादपेतेभ्यःप्रयच्छंत्य
ल्पबुद्धयः ॥ शतवर्षाणितेप्रेत्यपुरीषंभुंजतेजनाः २९ अनर्हतेयददातिनददाति यदहर्हते ॥ अर्हानर्हापरिज्ञानाद्धानधर्मोऽपिदुष्करः ३० लब्धानामपिवित्तानां
बोधव्योद्भावितकर्मौ ॥ अपात्रेप्रतिपत्तिश्चपात्रेचाप्रतिपादनम् ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजध-युधिष्ठिरवाक्येपद्भिःशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ४॥

कुर्याद्यस्यात्रवार्थिकमवेत् इतिस्मृतेरल्पमपिसंचितंधनं देवस्वमेवतदाप्युपसंग्रहदेवेभ्योऽदत्तैवनेनतावताऽपि सुखीमवेत्किं तुलाभाहोमःप्रवर्ततइतिन्याये तृष्णाधिक्यादुःखमेवानुभवतीत्यर्थः
२३ गार्थावैदिकजनेयज्ञमतिष्ठाकरीष २४ तामाहयज्ञायेति २५ एतद्धनंस्वार्थे चाद्यज्ञार्थे २६ तस्मादिति धनस्वाभ्यंतस्यापिनास्तीत्यर्थः तथाचश्रुतिः । 'मासृषःकस्यस्विज्जनम्' इति फलि
तमाह ब्रह्मज्ञानतइति । इत्याहुःप्रशस्तमाहुरित्यर्थः कार्येत्यामक्ये २७ । २७ अपात्रेधनंनदेवमित्याह । यदहर्हते २८ । २८ । ३१ इतिशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीलकंडी
येभारतभावदपिपद्भिःशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ४॥

अभिमान्याविति १ वृषसेनेकर्णे पाठांतरैवसुषेणोऽपि स एव २ । ३ । ४ । ५ । ६ पररधारजपररपानापीडक ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ आमर्गमग्निश्चिन्वन् १६ । १७

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अभिमन्योहतेबालेद्रौपद्यास्तनयेषुच ॥ दृष्टुमुपेविरटेचद्रुपदेचमहीपतौ १ वृषसेनेचधर्मज्ञेष्टकेतौतुपार्थिवे ॥ तथाऽन्येषुनरैर्द्रेपुनानादे
श्येषुसंयुगे २ नचमुचतिमांशोकोज्ञातिघातेनमातुरम् ॥ राज्यकामुकमत्युग्रंस्ववंशोच्छेदकारिणम् ३ यस्यकिंक्रोडमानेनमयावैपरिवर्तितम् ॥ समयारा
ज्यलुब्धेनगमियोयुधिपातितः ४ यदाहोर्नविधूर्णतमपश्यं पार्थसायकैः ॥ कंपमानंयथावज्रैःप्रेक्ष्यमाणंशिखंडिना ५ जीर्णसिंहमिवप्रांशुनरसिंहं पितामहम् ॥
कीर्धमाणंशरैर्दृष्ट्वाभृशमेव्यथितंमनः ६ प्राङ्मुखंसीदमानंचरथेपररथारुजम् ॥ धूर्णमानंयथाशैलंतदामेकश्मलोऽभवत् ७ यःसबाणघनुष्पाणिर्योधियामास
मार्गवम् ॥ बहून्ग्रहानिकौरव्यःकुरुक्षेत्रेमहाभृष्टे ८ समेतंपार्थिवंक्षत्रंवारानस्यानदीसुतः ॥ कन्यार्थमाह्वयद्दीरोरथेनैकेनसंयुगे ९ येनचोग्रायुधोराजाचक्र
र्तद्विरासदः ॥ दग्धश्चास्त्रप्रतापेनसमयायुधिपातितः १० स्वयंभृत्यंरक्षमाणःपांचालयंयःशिखंडिनम् ॥ नबाणैःपातयामाससोऽर्जुनेननिपातितः ११ यदेनं
पतितंभूमावपश्यंरुधिरोक्षितम् ॥ तदैवाविशदत्युग्रोऽज्वरोमांसुनिसत्तम १२ येनसंवर्षितावालायेनस्मपरिरक्षिताः ॥ समयाराज्यलुब्धेनपापेनगुरुघातिना ॥
अल्पकालस्यराज्यस्यकृतेमुद्वेनघातितः १३ आचार्यश्चमहेष्वासःसर्वपार्थिवपूजितः ॥ अभिगम्यरणेमिथ्यापापेनोक्तःसुतंप्रति १४ तन्मेदहतिगात्राणि
यन्मांसुरुरभाषत ॥ सत्यमाख्याहिराजंस्त्वयिदिजीवतिमेसुतः १५ सत्यमामर्षयन्नविप्रोमायितत्परिष्टुष्वाम् ॥ कुंजरंचांतरं कृत्वामिथ्योपचरितंमया १६ सुभृ
शंराज्यलुब्धेनपापेनगुरुघातिना ॥ सत्यकंचुकमुन्मुच्यमयासगुरुराहवे १७ अश्वत्थामाहतइतिनिरुक्तःकुंजरेहते ॥ कौल्लोकांस्तुगमिष्यामि कृत्वाकर्मसुदुष्क
रम् १८ अघातयंचयत्कर्णसमरेष्वपलायिनम् १९ ज्येष्ठभ्रातरमत्युग्रकोमतःपापकृतम् ॥ अभिमन्युंचयद्वालंजातंसिंहमिवाद्रिषु २० प्रावेशयमहंलुब्धो
वाहिर्नाद्रोणपालितां ॥ तदाप्रभृतिवीमत्सुनंशक्रोमिनिरीक्षितुम् २१ कृष्णंचपुंडरीकाक्षंकिंलिवीभूणहायथा ॥ द्रौपदींचापिदुःखार्तांचपुत्रैर्विनाकृतां २२
शोचामिपृथिवीर्वाहिनांपंचभिःपर्वतैरिव ॥ सोऽहमागस्करःपापःपृथिवीनांशकारकः २३ आसीनस्त्वमेवेदंशोषयिष्येकलेवरम् ॥ प्रायोपविष्टजानीध्वमथर्मा
गुरुघातिनम् २४ जातिष्वन्यास्वपियथानभवेयंकुलांतकृत् ॥ नभोक्ष्येनचपानीयमुपभोक्ष्येकधंचन २५ शोषयिष्येप्रियांमप्राणानिहस्थोऽहंतपोधनाः ॥
यथेष्टंगम्यतां काममनुजानेप्रसाद्यवः २६ सर्वेमामनुजानीतव्यक्ष्यामीदंकलेवरम् ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तमेवंवादिनंपार्थबंशुशोकेनविह्वलम् २७ मैवमि
त्यब्रवीद्वासीनिष्टह्यमुनिसत्तमः २८ ॥ व्यास उवाच ॥ अतिवेलमहाराजनशोकं कर्तुमर्हसि ॥ पुनरुक्तं तु वक्ष्यामिदिष्टमेतदितिप्रभो २९ संयोगाविप्रयो
गांताजातानांप्राणिनांभुवम् ॥ बुद्धदाइवतोयेषुभवंतिनभवंतिच ३०

३१ आलस्यं तत्काले सुखमपि सुखं दाक्ष्यं तत्काले दुःखमपि सुखोदयः । मूर्तिरणिमादिः ३२ । ३३ अतएव कर्मभ्यः स्वकर्मणो रारागद्वेषादौ न प्रभुः ३४ ॥ इति श्रीमच्छां० रा० नीलकण्ठीये भारत
मावदीपे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ज्ञातीति अभ्युत्तिस्तुतस्त्युत्तिष्ठतः १ । २ । ३ कल्याणमिच्छता सुखादिकं कर्मप्रतिपत्तयैकेन प्रकारेणैष्टेनाऽनिष्टत्वेनो
दासीनत्वेन वा ज्ञातव्यं ४ आत्मानं देहपुत्रमनु अन्तरमव्यवधानेनैव देहस्वभावमाप्तिमुवादीर्हपविषादौ न कुर्वीत किंतु उदासीति वैतिभावः ५ । ६ प्रसिच्यते किञ्चल्यं भवतीत्यर्थः ७ मोक्षान्मो

सर्वेक्षयां तानि च याः पतनां ताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगविप्रयोगां तामरणांतं हि जीवितम् ३१ सुखंदुःखांतमालस्यं दाक्ष्यंदुःखंसुखोदयम् ॥ मूर्तिः श्रीर्हीर्षीतिः
कीर्तिर्दक्षे वसतिनालसे ३२ नालसुखाय सुहृदो नालदुःखाय शत्रवः ॥ न च प्रजाऽलमर्थेभ्यो न सुखेभ्योऽप्यलं धनम् ३३ यथा सृष्टौ सिकीं तेषां त्राकर्मसु तत्कुरु ॥
अतएव हि सिद्धिस्तेने शस्त्वं कर्मणां तु ३४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्माव्यासवाक्ये सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
ज्ञातिशोकभित्तस्य प्राणानभ्युत्तिस्तुतः ॥ ज्येष्ठस्य पांडुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् १ ॥ व्यास उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ अ
श्ममीतं नरव्याघ्रतन्निबोधयुधिष्ठिर २ अश्मानं ब्राह्मणं प्राज्ञं वेदे हो जनको नृपः ॥ संशयं परिपप्रच्छ दुःखशोकसमन्वितः ३ ॥ जनक उवाच ॥ आगमे यदि
वाऽप्येज्जातीनां द्रविणस्य च ॥ नरेण प्रतिपत्तयैकल्याणं कथमिच्छता ४ ॥ अश्मोवाच ॥ उत्पन्नमिममात्मानं नरस्यानंतरंततः ॥ तानि तान्यनुवर्तते
दुःखानि च सुखानि च ५ तेषामन्यतरापत्तौ यद्यदेवोपपद्यते ॥ तदस्य चेतनामाशुहरत्यग्रमिवानिलः ६ अभिजातोऽस्मि सिद्धोऽस्मि नास्मि केवलमानुषः ॥
इत्येभिर्हेतुभिस्तस्य त्रिभिश्चितं प्रसिच्यते ७ संप्रसक्तमना भोगान्विसृज्य पिष्टसंचितान् ॥ परिक्षीणः परस्वानामादानं साधुमन्यते ८ तमतिर्कातमर्यादमाददा
नमसंप्रप्तम् ॥ प्रतिषेधं तिराजानोलुब्धामृगमिवेषुभिः ९ ये च विंशतिवर्षावाप्तिं शदर्षाश्च मानवाः ॥ परेण ते वर्षशतान्न भविष्यंति पार्थिव १० तेषां परमदुःखा
नां बुद्ध्याभिपज्यमाचरेत् ॥ सर्वप्राणभृतां वृत्तं प्रेक्षमाणस्ततस्ततः ११ मानसानां पुनर्योनिर्दुःखानां चित्तविग्रमः ॥ अनिष्टोपनिपातो वा दृतीयो नोपपद्यते १२
एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् ॥ विविधान्युपवर्तते तथा संपर्शजान्यपि १३ जरा मृत्युहिभूतानां खल्वितरौ त्रकावि ॥ बलिनां दुर्बलानां च ह
स्वानां महतामपि १४ न कश्चिज्जात्वतिक्रामेज्जरा मृत्युहिमानवः ॥ अपिसागरपर्यं तां विजित्ये मां वसुंधरा १५ सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्थितम् ॥
प्राप्तव्यमवशैः सर्वपरिहारो न विद्यते १६

ग्यार्यान्धनादीन् विसृज्य भोगे
न नटनं कदाचिद्द्वाराव्ययीकृत्य आदानं चौर्यसायुधितं ८ असांप्रतममुक्यं यास्यात्तथा ह्युभिः प्रतिषेधंति निघ्नंतीत्यर्थः ९ उवाच व्यासः १० ये चोरास्ते परे पविशन्त्यादि विषादो दुःखं वर्षशतान्न भविष्यंति
नमविष्यंति न जीविष्यंति चौर्यप्रसक्तमस्य एवमार्थ इत्यर्थः १० तेषां दारिद्र्योत्थानां भेषज्यं प्रतीकारं तेषां ह सर्वेति । 'दुःखे दुःखाधिकान्पश्येत्सुखेऽप्येव सुखाधिकान् ॥ आत्मानं देहपुत्रशोकभ्यां श
ब्दभ्यामिव नार्थयेत्' इति भावः ११ विग्रमो विपर्यासः अनिष्टोपनिपातो विविधसंग्रहानि १२ संपर्शजानि विषयसंग्रहानि १३ १४ १५ प्राप्तव्यमोक्तव्यं १६

तेऽर्षाजरादयः पदार्थाः ततोऽन्यथाऽजरत्वादि रूपेण ये मनुष्यस्य कांक्षिता इष्टाः १७ विधानमदृष्टम् १८ प्राप्तिर्लभो व्यापारः श्रमः अलाम इति यावत् तयोर्योगः प्रसिद्धिर्विधानमिदं नुपपद्य
ते १९ गंधेति फलस्थानं वादयो निवर्तते पूर्वपूर्वं उत्तरे उत्तरे उपयाति तथैव सुखादीन् प्रत्याख्येयानि अनुसृत्य वर्तते विद्वान् २० । २१ । २२ । २३ । २४ बुभुक्षाः क्षुद्रप्रभृतयः २५ निमज्जिच्छेष्टे से

पूर्ववयासिमध्यवाऽप्युत्तरेवानराधिप ॥ अवर्जनीयास्तेऽर्थवैकांक्षितायेततोऽन्यथा १७ अप्रियैः सह संयोगो विप्रयोगश्च सुप्रियैः ॥ अर्थानर्थौ सुखंदुःखं विधानमनु
वर्तते १८ प्रादुर्भावश्च भूतानां देहत्यागस्तथैव च ॥ प्राप्तिर्व्यापारयोगश्च सर्वमेतत्प्रतिष्ठितम् १९ गंधवर्णरसस्पर्शानिवर्तते स्वभावतः ॥ तथैव सुखदुःखानि विधा
नमनुवर्तते २० आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनम् ॥ नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवत्युत २१ वैद्याश्चाप्यातुराः संति बलवंतश्च दुर्बलाः ॥ श्रीमंतश्चापरेषु ष्ठा
विचित्रः कालपर्ययः २२ कुलेजन्म तथा वीर्यमारोग्यं रूपमेव च ॥ सौभाग्यमुपभोगश्च भवितव्येन लभ्यते २३ संति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छताम् ॥ नास्ति पु
त्रः समृद्धानां विचित्रं विधिचेष्टितम् २४ व्याधिरग्निर्जलं शंखं बुभुक्षाश्चापदो विषमः ॥ ज्वरश्च मरणं जंतोरुच्चाच्च पतनं तथा २५ निर्माणस्य यद्यदिष्टं तेन गच्छति सेतुना
॥ दृश्यते नाप्यतिक्रामन्न निष्कांतोऽथवा पुनः ॥ दृश्यते चाप्यतिक्रामन्न निग्राह्योऽथवा पुनः २६ दृश्यते हि युवैव हे विनश्यन्वसुमाक्षरः ॥ दरिद्रश्च परिक्षिप्तः शतवर्षो
जरां न्वितः २७ अकिंचनाश्च दृश्यंते पुरुषाश्चिरजीविनः ॥ समृद्धे च कुले जाता विनश्यंति पतंगवत् २८ प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ॥ काष्ठान्यपि हि
जीर्यंते दरिद्राणां च सर्वशः २९ अहमेतत्करोमीति मन्यते कालनोदितः ॥ यद्यदिष्टमसंतोषादुरात्मा पापमाचरेत् ३० मृगयाक्षाः स्त्रियः पानं प्रसंगानि दातुं धैः ॥
दृश्यंते पुरुषाश्चात्र संप्रयुक्ता वहुश्रुताः ३१ इति कालेन सर्वार्थानि प्सितानीप्सितानि ॥ स्पृशंति सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते ३२ वायुमाकाशमग्निं च चंद्रादित्यावहः
क्षये ॥ ज्योतीं पिसरितः शैलान्कः करोति विर्तिच ३३ शीतमुष्णं तथाऽमर्षकालेन परिवर्तते ॥ एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखेन रर्षम ३४ नौषधानि मंत्राश्च न होमानपु
नर्जपाः ॥ त्रायंते मृत्युनोपेतं जरया चापि मानवम् ३५ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ॥ समेत्य च व्यपेयातां तद्भूतसमागमः ३६ ये चैव पुरुषाः स्त्रीभिर्गीतवाद्यै
रुपस्थिताः ॥ ये चानाथाः परात्नादाः कालस्ते पुसमक्रियः ३७ मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ॥ संसारेऽप्यनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ३८ नैवास्य कश्चिद्
वितानाय भवति कस्यचित् ॥ पथिसंगतमेवेदं दारवं पुसुहृज्जनैः ३९ कासं कृचगमिष्यामि को न्वहं किमिहास्थितः ॥ कस्मात्किमनुशोचयमित्येवं स्थापयेन्मनः ४०

पुनः कर्ममार्गदयाऽतिका मत्रति प्राप्य निष्कांतो न दृश्यते किंतु पापेन सद्यो बध्यत एव कश्चिन्निग्राह्यो न भवतीत्यपि दृश्यते २५ । २७ । २८ । २९ । ३० प्रसंगान्मुदविवादादयः अत्र मृगयादौ ३१
इह निमित्तं नोपलभ्यते किं दृष्टं निमित्तमेव तदित्यर्थः ३२ यथा वाय्वादिरीशकृतत्वाद् विनाश्य एव दुःखमपीत्याह वायुमित्यादिना ३३ । ३४ । ३५ । ३६ उपस्थिताः सेविताः कालीमु
त्युः ३७ । ३८ पथि मार्गं गन्धैर्विह्वलादिभिः संगतं ज्ञेयम् ३९ स्थापयेद्विचारे इति शेषः ४०

४१ एवमिष्टविधोमोक्षोकोनकार्यद्वयपुस्तकान्मुद्रनरकपातमयादपि शोकोनकार्यद्वयह नष्टपूर्वमित्यादिना आगमैकगम्यः परलोकागमेषु पुद्गेक्षमुवातिनां सनश्यतीति नष्टमृतोद्वेषवतेशोकाद
त्यर्थः ४२ चर्माणि चर्मवहानि ४३ । ४४ । ४५ । ४६ नागगजाः उत्तमैर्बलिष्ठैः ४७ । ४८ । ४९ अध्वानं वसंतरमार्गं अवश इति च्छेदः ५० अभ्येत्याविर्भवति निर्यासपक्षे जीवाहोत्पत्तिर

॥२२॥

अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवर्तौ ॥ पथिसंगतमेवैतद्भातामातापितासखा ४१ नष्टपूर्वप्रत्यक्षं परलोके विदुर्बुधाः ॥ आगमांस्त्वनतिक्रम्य श्रद्धातव्यं बुधपता
४२ कूर्वातपितृदेवत्वंधर्म्याणि च समाचरेत् ॥ यजेच्च विद्वान्विधिवन्निवर्गचाप्युपाचरेत् ४३ सन्निमज्जेज्जगदिदं गंभीरे कालसागरे ॥ जरा मृत्युमहाग्राहिनं कश्चिदवबु
ध्यते ४४ आयुर्वेदमधीयानाः केवलं स परिग्रहाः ॥ दृश्यंते बहवो वैद्याव्याधिभिः समभिभुताः ४५ तेपि बन्तः कषायांश्च सर्पांषि विविधानि च ॥ न मृत्युमतिवर्तते वेला
मिव महोदधिः ॥ ४६ ॥ रसायनविदश्चैव सुप्रयुक्तरसायनाः ॥ दृश्यंते जरया भग्नान् गान् गान् गैरिवोत्तमैः ४७ तथैव तपसोपेताः स्वाध्यायाभ्यसने रताः ॥ दातारो
यज्ञशीलाश्च न तरंति जरांतकौ ४८ न ह्यहानि निवर्तते न मासान् पुनः समाः ॥ जातानां सर्वभूतानां न पक्षान् पुनः क्षपाः ४९ सोऽयं विपुलमध्वानं कालेन ध्रुवमध्रुवः ॥
नरोऽप्यशः समभ्येतिसर्वभूतनिषेवितम् ५० देहो वा जीवतोऽभ्येति जीवो वाऽभ्येति देहः ॥ पथिसंगममभ्येति दारैरन्यैश्च बंधुभिः ५१ नायमत्यंतसंवासोलभ्यते
जातु केनचित् ॥ अपि स्वेन शरीरेण किमु तान्येन केनचित् ५२ कनुतेऽद्यपि ताराज न कनुतेऽद्यपि तामहाः ॥ न त्वं पश्यसि तान् द्यनत्वां पश्यंति तेऽनघ ५३ न चैव
पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य न रकस्य च ॥ आगमस्तु सतां च क्षुर्नृपते तमिहा चर ५४ चरितं ब्रह्म चर्यो हि प्रजायेत यजेत च ॥ पितृदेवमनुष्याणामा नृप्यादानसूयकः ५५ स
यज्ञशीलः प्रजने निविष्टः प्राग्वह्यचारी प्रविशति चक्षुः ॥ आराधयेत्स्वर्गमिमं च लोके परं च मुक्ता हृदयव्यलीकम् ५६ समं हि धर्मं चरतो नृपस्य द्रव्याणि चाभ्याहरतो
यथावत् ॥ प्रवृत्तधर्मस्य यशोऽभिवर्धते सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ५७ इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो वाक्यं समग्रं परिपूर्णहेतु ॥ अश्मानमामं व्यविशुद्धुद्विर्ययौष्टिहं स्वंप्रति
शांतशोकः ५८ तथा त्वमप्यच्युतमुंच शोकमुत्तिष्ठ शक्रोपमहर्षमेहि ॥ क्षात्रेण धर्मेण महीजिता ते तांभुंश्च कुंती सुतमाश्रमं स्थाः ५९ ॥ इति श्रीम० शां० राज
घ० व्यासवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अव्याहरति ते स्वभावेऽपिशोको बाधतेऽतिविस्मयान् मौनमास्थिते १ । २
अर्जुन उवाच ॥ ॥ ज्ञातिशोकाभि संतप्तो धर्मपुत्रः परंतपः ॥ एष शोकार्णवे मग्रस्तमाश्वासय माधव २

नित्यात्मपक्षे देहाज्जीवोत्पत्तिर्वाभवत् सर्वथा दारादिसंगमः पायसंगम तुल्य एवेत्यर्थः ५१ संवासः सहावस्थानं ५२ । ५३ । ५४ प्रजायेत पुत्रादीनुत्पादयेत् आनृप्याद्वेतोः ५५ प्रजने प्रजोत्पादने
हृदयव्यलीकं हृत्स्थमप्रियं शोकमनृते वा ममत्वाद्यध्यासं मुक्त्वा स्वर्गमिमं च लोके परं च मुक्ता हृदयव्यलीकम् ५६ समं हि धर्मं चरतो नृपस्य द्रव्याणि चाभ्याहरतो
त्यर्थः ते स्वया ५९ ॥ इति शांतिपर्वणि राजघमांशुशासनपर्वणि नीलकंठीये मारुतमावर्षि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ अव्याहरति हे स्वभावेऽपिशोको बाधतेऽतिविस्मयान् मौनमास्थिते १ । २

तेव य १ पर्यवर्तत अमिमुखोऽभूत् ४ । ५ भुजराजः संप्रवृत्तहस्तेऽहत्वा ५ व्याकोशं विकसितम् ७ हताः अस्मिन्मंधिरार्षः ८ लाभाः अर्थाः ९ । १० । ११ । १२ मृतान्महानुभावांश्चुत्वा
तान्बेधून् शोचिर्नुनर्हसीति संबन्धः १३ सृजयस्य पुत्रः सह देवस्तस्य शोकेनार्तं सह देवाय सार्जयावेति ब्राह्मणात् १४ अविमुक्ता इति मरणेऽपि मुक्तादेर्विभोगो नास्तीति मायोपवेशनं व्यर्थमिति भा
सर्वस्मृते संशयिताः पुनरेव जनार्दन ॥ अस्य शोकं महाबाहो प्रणाशयितुमर्हसि ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु गोविंदो विजयेन महात्मना ॥ पर्यवर्तत
राजानं पुंडरीकेक्षणोऽच्युतः ४ अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केशवः ॥ बाल्यात्प्रभृति गोविंदः प्रीत्या चान्यधिकोऽर्जुनात् ५ संप्रग्रहमहाबाहुर्भुजं चंदनभू
षितम् ॥ शैलस्तंभोपमं शौरि रुचा चाभिविनोदयत् ६ शुशुभे वदनं तस्य सुदंष्ट्रां चारुलोचनम् ॥ व्याकोशमिव विस्पष्टं पद्मं सूर्यदिवोदितं ७ ॥ वासुदेव उवाच ॥
माकृथाः पुरुषव्याघ्रशोकं त्वंगात्रशोषणम् ॥ न हिते सुलभा मूयो ये हताऽस्मिन् रणाजिरे ८ स्वप्रलब्धायथालाभा वितथाः प्रतिबोधने ॥ एवं ते क्षत्रियाराज नृपे व्य
तीता महारणे ९ सर्वेऽप्यभिमुक्ताः शूरा विजितारणशोभिनः ॥ नैपाकश्चित्पृष्ठतो वा पलायन्वापि पातितः १० सर्वे त्यक्त्वाऽत्मनः प्राणान् युद्धाद्वीरमहापृथ्वी ॥
शस्त्रपुतादि वं प्राप्तान् ताच्छोचितुमर्हसि ११ क्षत्रधर्म रताः शूरा वेदवेदांगपारगाः ॥ प्राप्तावीरगतिं पुण्यां तात्र शोचितुमर्हसि १२ मृतान्महानुभावांस्त्वैव श्रुत्वैव
पृथिवीपतीन् ॥ अत्रैवोदाहरंती ममिति हासपुरातनम् १३ सृजयं पुत्रशोकात्तैयथाऽयं नारदोऽब्रवीत् ॥ सुखदुःखैरहं त्वंच प्रजाः सर्वांश्च सृजय १४ अविमुक्ता
मरिष्यामस्तत्र कापरिदेवना ॥ महाभाग्यं पुराराज्ञा कीर्त्यमानं मया शृणु १५ गच्छावधानं नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि ॥ मृतान्महानुभावांस्त्वैव श्रुत्वैव पृथिवी
पतीन् १६ शममानय संतापं शृणु विस्तरशब्दे ॥ क्रूरग्रहाभिज्ञ मनमायुर्वर्धनमुत्तमं १७ अग्रिमाणां क्षितिभुजा मुपादानं मनोहरम् ॥ आविक्षितं मरुतं च मृतं मृ
जयशुश्रुम् १८ यस्य संद्राः सवरुणा बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ देवा विश्वसृजो राहो यज्ञमीयुर्महात्मनः १९ यः स्पर्धयाऽजयच्छक्रं देवराजं परंदरम् ॥ शक्रप्रियेषीयं
विद्वान्प्रत्याचष्ट बृहस्पतिः २० संवर्ताया जयामास यवीयान्स बृहस्पतेः ॥ यस्मिन् प्रशासति मही नृपतौराजसत्तम ॥ अकृष्टपत्न्या पृथिवीविवभौ चैत्यमालिनी
२१ आविक्षितस्यैव स त्रेविश्वे देवाः सभासदः ॥ मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्महात्मनः २२ मरुद्गणामरुतस्य यस्मिन्ममपि बंस्ततः ॥ देवान्मनुष्यान् गंधर्वा
नृत्यरिच्यंत दक्षिणाः २३ सचेन्ममारं सृजय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुत्पद्यथाः २४ सुहोत्रं चैवातिथिनं मृतं सृजय शुश्रुम् ॥ यस्मि
न्हिरण्यं वटपे मघवापरिवत्सरम् २५ सत्यनामा वसुमती यं प्राप्य ष्ठीजनाधिपम् ॥ हिरण्यमवहन्नयस्तस्मिन् वजनपदेश्वरे २६

वः महाभाग्यं महात्मनः १९ । १६ । १७ उपादानमुपादांशुं श्रोतुं योग्यम् १८ ईयुः प्रत्यक्षमागतवतः १९ यामं माकुर्विति प्रत्याचष्ट प्रत्याख्यातवान् २० । २१ 'मरुतः परिवेष्टारो मरुतस्याव
सत्पृष्टे ॥ आविक्षितस्य कापमेविश्वे देवाः सभासदः' इति श्रुतेर्यदंशयति आविक्षितस्वेति २२ अत्यरिच्यंत पृथ्वीयाः दक्षिणा दत्तास्तास्ते वैदुमशक्या जाता इत्यर्थः २३ चतुर्भद्रतरः चत्वारि
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यानि मद्राणि यस्मिन् स चतुर्भद्रः स्वया अवधिभूतेन त्वत्तोऽतिज्ञयेन चतुर्भद्र इत्यर्थः २४ । २५ । २६

म.सा.टी. १७ । २८ । २९ । ३० चेत्यचेतनावान्भवजानीहीत्यर्थः संशान्यज्ञात्वाशातोभवेत्यर्थः ३१ अवाप्तुञ्जयार्थमुत्सृष्टवान् ३२ अत्यकालयत्तद्वतवान् ३३ । ३४ । ३५ । ३७ । ससर्वमिष्टोम
 ॥२३॥ कर्मान्वर्तकान्कामकराञ्छिशुकानपि ॥ नदीप्यपातयद्राजन्मचवालोकपूजितः २७ हिरण्यान्पातितान्द्वामत्स्यान्मकरकच्छपात्र ॥ सहस्रशोऽथशतशस्त
 तोऽस्मयदथोऽतिथिः २८ तद्विरण्यमपर्यतमावृत्तकुरुजंगले ॥ ईजानोविततेयज्ञेद्वाहणेभ्यःसमारपयत् २९ सचेन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्य
 तरश्वेवमापुत्रमनुत्प्यथाः ३० अदक्षिणमयज्वानंचेत्यसंशान्यमाशुचः ॥ अंगं बृहद्रथंचैवमृतं सृजयशुश्रुम् ३१ यःसहस्रं सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत् ॥ सहस्रं
 चसहस्राणांकन्याहेमपरिष्कृताः ३२ ईजानोविततेयज्ञेदक्षिणामत्यकालयत् ॥ यःसहस्रं सहस्राणां गजानामतिपद्भिनाम् ३३ ईजानोविततेयज्ञेदक्षिणामत्यकाल
 यत् ॥ शतंशतसहस्राणि वृषाणाहिममालिनाम् ३४ गवांसहस्रानुचरंदक्षिणामत्यकालयत् ॥ अंगस्ययजमानस्यतदाविष्णुपदेगिरौ ३५ अमाद्यदिन्द्रःसोमेनद
 क्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ यस्ययज्ञेपुराजेंद्रशतसंख्येपुवैपुरा ३६ देवान्मनुष्यान्गंधर्वांनित्यरिच्यंतदक्षिणाः ॥ नजातोजनितानान्यःपुमान्यःसंप्रदास्यति ३७
 यदंगःप्रददौवित्तं सोमसंस्थानुसप्तसु ॥ सचेन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ३८ पुत्रात्पुण्यतरश्वेवमापुत्रमनुत्प्यथाः ॥ शिविमौशीनरंचैवमृतं सृजयशुश्रुम् ३९
 यदमां प्रथिवीं सर्वार्चमवत्समवेष्टयत् ॥ महतारथघोषेण प्रथिवीमनुनादयत् ४० एकच्छत्रमिहोचक्रेजैत्रेणैकरथेनयः ॥ यावदस्यगवांश्चस्यादारण्यैःपशुभिःसह ४१
 तावतीःप्रददौगाःसशिविरौशीनरोऽप्यरे ॥ नवोदारंघुरंतस्यकंचिन्मेनेप्रजापतिः ४२ नभूतंनभविष्यंचसर्वराजसुसृजय ॥ अन्यत्रौशीनराच्छेद्याद्राजपेरिन्द्र
 विक्रमात् ४३ अदक्षिणमयज्वानंमापुत्रमनुत्प्यथाः ॥ सचेन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्वेवमापुत्रमनुत्प्यथाः ४४ भरतंचैवदौप्यंतिष्ठतंसृजय
 शुश्रुम् ॥ शाकुंतलं महात्मानंभूरिद्रविणसंचयम् ४५ योवद्धात्रिशतंचाश्वान्देवेभ्योयमुनामनु ॥ सरस्वतींविशतिंचगंगामनुचतुर्दश ४६ अश्वमेधसहस्रेण
 राजसूयंशतेनच ॥ इष्टवान्समहातेजादौप्यंतिर्भरतःपुरा ४७ भरतस्यमहत्कर्मसर्वराजसुपार्थिवाः ॥ खंमर्त्याहवबाहुभ्यानानुगंतुमशक्नुवन् ४८ परंसहस्राद्योव
 द्वावहयान्चेदीवित्यच ॥ सहस्रंयत्रपद्मानांकन्यायभरतोददौ ४९ सचेन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्वेवमापुत्रमनुत्प्यथाः ५० रामंदाशर
 थिंचैवमृतंसृजयशुश्रुम् ॥ योऽन्वकंपतवैनित्यंप्रजाःपुत्रानिवौरसान् ५१ विधवायस्यविषयेनानाथाःकाश्वनाभवन् ॥ सदैवासीत्पितृसमोरामोराज्यंयदन्व
 शात् ५२ कालवर्षांचपर्जन्यःसस्यानिसमपादयत् ॥ नित्यंसुभिक्षमेवासीद्रामेराज्यंप्रशासति ५३

उक्त्याःषोडशीवाजपेयोऽतिरात्राशोर्धर्मइतिसप्तसोमसंस्थास्तासु ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ 'महाकर्मभरतस्यनृपवैनापरेजनाः ॥ दिवंमर्त्यंइवहस्ताभ्यां
 नोदापुःपंचमानवाः'इतिश्रुतेर्येषंसंख्यातिभरतस्येति ४८ ब्रह्महयानिर्तिपाठः वदंसंख्याविशेषोऽर्जुनपर्यायः'यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणाब्रह्मशोणाविमेजिरे'इतिश्रुते. ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३

५४ वर्षसहस्रिण्यःस्त्रियःवर्षसहस्रकाःपुरुषाः ५५ । ५६ । ५७ द्रोणदुषाद्रोणपरिमितंशरीरं दुर्हंतिताः द्रोणःकलशइत्येके ५८ जाकृदयान्स्तुत्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यन्ये निरगंलानवारितद्वारा
 न् ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ चतुर्थंजश्वपुराः ६६ । ६७ उपहरेत्समीपे अंकेऽरीनियसादआसांचके तस्माद्योगात्साउर्वगीऽरीवासोयस्याःसाइतियोगात् । ऊर्वसीत्यपे
 प्राणिनोनाप्सुमज्जंतिनान्यथापावकोऽदहत् ॥ रुजाभयंनतत्रासीद्रामेराज्यंप्रशासति ५४ आसन्वर्षसहस्रिण्यस्तथावर्षसहस्रकाः ॥ अरोगाःसर्वसिद्धार्थारामे
 राज्यंप्रशासति ५५ नान्योन्येनविवादोऽमृत्स्त्रीणामपिकुतोन्मृणात् ॥ धर्मनित्याःप्रजाश्चासन्नरामेराज्यंप्रशासति ५६ संतुष्टाःसर्वसिद्धार्थानिर्भयाःस्वैरचारिणः ॥
 नराःसत्यव्रताश्चासन्नरामेराज्यंप्रशासति ५७ नित्यपुष्पफलाश्चैवपादपानिरुपद्रवाः ॥ सर्वादोणदुषागावोरामेराज्यंप्रशासति ५८ सचतुर्दशवर्षाणिवनेप्रोप्यमं
 हातपाः ॥ दशाश्वमेधान्जाकृथ्यानाजहारनिरगंलान् ५९ युवाश्यामोलोहिताक्षोमातंगइवयूथपः ॥ आजानुवाहुःसुमुखःसिंहरकंधोमहाभुजः ६० दशवर्षस
 हस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ अयोध्याधिपतिर्धृत्वारामोराज्यमकारयत् ६१ सचेन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्वेवमापुत्रमनुत्प्यथाः ६२
 भगीरथंचराजानंसृजयशुश्रुम् ॥ यस्यैद्रोविततेयज्ञेसोमंपीत्वामदोऽकटः ६३ असुराणांसहस्राणिवहूनि सुरसत्तमः ॥ अजयद्वाहुर्वैषेणभगवान्पाकशासनः ६४
 यःसहस्रं सहस्राणांकन्याहेमविभूषिताः ॥ ईजानोविततेयज्ञेदक्षिणामत्यकालयत् ६५ सर्वाथगताःकन्याःरथाःसर्वचतुर्थ्युजः ॥ शतंशतंरथेनागाःपद्भिर्नोहेममा
 लिनः ६६ सहस्रमश्वान्पुनैकंहस्तिनंपृष्ठतोन्वयुः ॥ गवांसहस्रमश्वेऽश्वेसहस्रंगव्यजाविकम् ६७ उपहरेनिवसतोयस्यांकेनियसादह ॥ गंगाभागीरथीतस्मादुर्व
 शीचाभवपुरा ६८ भूरिदक्षिणमिश्वकुंयजमानंभगीरथम् ॥ त्रिलोकपथगांगगदुहित्वमुपेयुषी ६९ सचेन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्वे
 वमापुत्रमनुत्प्यथाः ७० दिलीपंचमहात्मानंसृजयशुश्रुम् ॥ यस्यकर्माणिभूरिणिकथयंतिद्विजातयः ॥ ७१ ॥ यदमांसुसंपूर्णविसुधांसुधाधिपः ॥ ददौ
 तस्मिन्महायज्ञेद्वाहणेभ्यःसमाहितः ७२ यस्येहयजमानस्ययज्ञेपुरोहितः ॥ सहस्रंवारणान्हेमान्दक्षिणामत्यकालयत् ७३ यस्ययज्ञेमहानासीत्पुष्पःश्रीमां
 न्दिरण्यभयः ॥ तंदेवाःकर्मकुर्वाणाःशक्र्येऽउपाश्रयन् ७४ चपालेयस्यसौवर्णतस्मिन्पूषेहिरण्यये ॥ नष्टतुर्देवगंधर्वाःपशुसहस्राणिसतथा ७५ अवाद्यत्तत्रवीणां
 मध्येविश्ववसुःस्वयम् ॥ सर्वभूतान्यमन्यंतममवाद्यतीत्ययम् ७६ एतद्राज्ञोदिलीपस्यराजानोनानुचक्रिरे ॥ यस्येवाहेमसंलब्धाःपथिमताःस्मशेरते ७७ राजानं
 शतधन्वानंदिलीपंसत्यवादिनम् ॥ येऽपश्यन्सुमहात्मानंतंऽपिस्वर्गजितोनराः७८ त्रयःशब्दानजरीर्यतेदिलीपस्यनिवेशने ॥ स्वाध्यायघोषोऽप्यघोषोदीयतामितिचै
 त्रयः७९ सचेन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्वेवमापुत्रमनुत्प्यथाः ८० मांधातारंयौवनाश्वंमृतंसृजयशुश्रुम् ॥ यदेवामरुतोगर्भपितुःपार्श्वोदपाहरन् ८१
 क्षितेऽहस्वत्वेवर्षविपर्ययश्चपुं देवादिस्वात्तयः ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ सप्तधासप्तस्वरानुसारिणावाद्यदितिसंबंधः ९५ ममपुरतइतिशेषः मालशीकृत्येत्यर्थः ९६ । ९७
 शतधन्वानंसंशतंअनंवात्सहस्रेषुर्षस्यतंशतधन्वानं मध्यमपदलोपीसमासः ७८ । ७९ । ८० । ८१

पूषदाज्यदधिभिश्चमाज्यं कस्यचिदयं पुत्रोत्पादनाय निमित्तं तद्वृत्तान्धेनभीतं तत्तरेतरुधिरयोगं विनाऽपि तदुदरे गभोऽभवत् । स पितुः पार्श्वं भिस्वानिः सारितो देवैरित्याख्यायिकायांऽत्र सूचितः
८२ । ८२ । ८४ । ८५ अद्वापकेन शतं पलानि व्यवर्धत द्वादशशतमो द्वादशशतं तु ल्यः । द्वादशशतपलं लितो वाऽभवत् एतावानेव मायेण पक्षस्थ पुरुषस्य सारो भवति ८६ । ८७ । ८८ अमेदिमिन्ना
८९ । ९० मत्स्यान् नैरण्यानि तिस्रं बंधः ९१ । ९२ । ९३ । ९४ शन्यास्थुः कुम्भः काष्ठदंडः स बलवताग्निप्रोपायवृद्धं रवेत्तावान्देशः शम्पापातः तावता तरेण पुरः पुरो यज्ञवेदी क्वां शो वसुंधरा पर्यग

समृद्धोयुवनाश्वस्यजठरेयोमहात्मनः ॥ पृषदाज्योद्रवःश्रीमांखिलोकाविजयीनुपः ८२ यंहृद्वापितुरुत्संगेशयानंदेवरूपिणम् ॥ अन्योन्यमनुबन्धेवाःकर्मय
धास्यतीतिवै ८३ मामेवधास्यतीत्येवमिन्द्रोऽथाभ्युपपद्यत ॥ मांघातेतिततस्तस्यनामचक्रेऽशतक्रतुः ८४ ततस्तुपयसोधारान्पुष्टिहेतोर्महात्मनः ॥ तस्यास्ये
यौवनाश्वस्यपाणिर्निद्रस्यचास्रवत् ८५ तपिवन्पाणिमिन्द्रस्यशतमहाव्यवर्धत ॥ सआसीद्वादशसमोद्वादशाहेनपार्थिवः ८६ तमिमंपृथिवीसर्वाएकाह्वासमप
द्यत ॥ धर्मात्मानंमहात्मानंशूरमिन्द्रसमंयुधि ८७ यश्चांगारंतुष्टपतिंमरुतमसितंगयम् ॥ अंगंबृहद्रथंचैवमांघातासमरेऽजयत् ८८ यौवनाश्वयोदांगारंसमरेप्र
त्ययुध्यत ॥ विस्फारैर्धनुषोदेवाद्यौरमेदीतिमेनिरे ८९ यत्रसूर्यउदेतिस्मयत्रचप्रतितिष्ठति ॥ सर्वतद्यौवनाश्वस्यमांघातुःक्षेत्रमुच्यते ९० अश्वमेधशतेनेद्वारा
जसूयशतेनच ॥ अददद्गोहितान्मत्स्यान्बाह्वणेभ्योविशापते ९१ हैरण्यानयोजनोत्सेधानायतान्दशयोजनम् ॥ अतिरिक्तान्द्विजातिभ्योव्यभर्जंस्त्वितरेजनाः
९२ सचेन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ९३ ययातिनाहुपंचैवमृत्सृजयशुश्रुम् ॥ यहमांपृथिवीरुक्त्वाविजित्यसहस्राग
राम् ९४ शम्यापातेनाभ्यतीयाद्वेदीभिश्चित्रयन्महीम् ॥ ईजानःक्रतुर्भिर्मुख्यैःपर्यगच्छद्दसुंधराम् ९५ इद्वाक्रतुसहस्रेणवाजपेयशतेनच ॥ तर्पयामासविप्रेन्द्रां
स्त्रिभिःकांचनपर्वतैः ९६ व्यूढेनासुरयुद्धेनहत्वादितेयदानवान् ॥ व्यभजत्पृथिवीरुक्त्वाययातिर्नहुषात्मजः ९७ अंत्येषुपुत्रान्निक्षिप्ययदुहुषुरोगमात् ॥ पूरुं
राज्येऽभिषिच्यथासदारःप्राविशद्गनम् ९८ सचेन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ९९ अंवरीपंचनाभागंमृत्सृजयशुश्रु
म् ॥ यंप्रजावन्निरेपुण्यंगोत्तारंनुपसत्तमम् १०० यःसहस्रंसहस्राणांराज्ञामयुतयाजिनाम् ॥ ईजानोविततेयज्ञेबाह्वणेभ्यःसुसंहितः १ नैतत्पूर्वेजनाश्चकुर्नकरि
प्यंतिचापरे ॥ इत्यंवरीपंचनाभागिमन्वमोदंतदक्षिणाः २ शतराजसहस्राणिशतराजशतानिच ॥ सर्वेऽश्वमेधैरीजानास्तेऽबुधुर्दक्षिणायनम् ३ सचेन्ममारसृज
यचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ४ शशविंदुचैत्ररथंभृतंशुश्रुमसृजय ॥ यस्यभार्यासहस्राणांशतमासीन्महात्मनः १०५

चन्द्रवर्षरित्यप्यसमुद्रतीरप्राप्तइत्यर्थः ९९ । ९९ व्यभजत्पुत्रेभ्योदत्तवान् ९७ यदुहंयुरनुत्तुर्वनुश्चतानयदुह्युरोगमान् ९८ । ९९ । १०० याजिनयिष्वनाराज्ञासहस्रंवाह्येभ्यःप्राक्कणा
नामाभिधायार्थंअनुतयोजितवान् नृपान्दास्थेयोजितवाभिरत्यर्थः १०१ दक्षिणाःदाक्षयुक्ताः १ सर्वैराजानोऽवरीयन्तेषुविपदास्यंक्वर्णाअश्वमेधफलमागित्वातद्याजिनःसंतःअंबरीषमाहा
त्म्यादक्षिणायनंअनुपश्चादनुगताः । उत्तरायणमागेंहिरण्यमर्गलोक्तंप्राप्तइत्यर्थः ३ । १ । १०१

शशबिंदोः शशबिंदोः पुत्राः १। १। ८। १। ११०। १११ वदतोदानं कुर्वतः अयः सुवर्णं तदेव वित्तं अस्य सत्त्वर्धतां मेक्षयमिति पाठस्त्वनार्षः १२। १३। १४। १५ व्यामं व्यायत हस्तप्रमाणं पंचहस्तोन्मितं वदव्यामां पंचाशद्वस्तविस्तारां द्विरावतं शतहस्तदीर्घम् १७। १८। १९। १२०। १२१ उपातिष्ठंतपितृकायैर्मानि योजयमानि योजयेति १२ तेषामारितानां पञ्चानां चर्मराशेः सहस्रंतुसहस्राणां यस्यासनशशबिंदवाः ॥ हिरण्यकचचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ६ शतं कन्याराजपुत्रमेकैकं पृथगन्वयुः ॥ कन्यांकन्यांशतं नामानांगनां शतरथाः ७ रथेरथेशतं चाश्वदेशजाहेममालिनः ॥ अश्वेअश्वेशतं गावोगवां तद्वदजावेकं ८ एतद्धनमपर्यंतमश्वमेधेमहामखे ॥ शशबिंदुर्महाराजब्राह्मणेभ्यः समर्पयत् ९ सचेन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुत्प्यथाः १० गयंचामूर्तरयसंमृतं शुश्रुमसृजय ॥ यः सवर्षशतराजाहुत शिष्टाशनोऽभवत् ११ यस्मैवह्निर्वैप्रादात्ततोवेवैरान्गयः ॥ ददतोयोऽक्षयवित्तं धर्मं श्रद्धाचवर्धतां १२ मनोमेरमतसत्येत्वं प्रसादाहुताशन ॥ लेभेचक्रा मांस्तान्सर्वान्पावकादितिनः श्रुतम् १३ दर्शेचपूर्णमासेचचातुर्मास्ये पुनः पुनः ॥ अयजद्वयमेधेन सहस्रं परिवत्सरात् १४ शतंगवांसहस्राणि शतमश्वतराणि च ॥ उत्थायोत्थायैव प्रादात्सहस्रं परिवत्सरात् १५ तर्पयामास सोमेन देवान् वितैर्दिज्ञानपि ॥ पितृन्स्वधाभिः कामैश्च स्त्रियः सपुरुषर्षभ १६ सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा दशव्यामां द्विरायताम् ॥ दक्षिणमददद्राजावाजिमेधेमहाकतौ १७ यावत्यः सिकताराजन्गंगायां पुरुषर्षभ ॥ तावतीरेवमाः प्रादादामूर्तरयसोगयः १८ सचेन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुत्प्यथाः १९ रंतिदेवं च सांक्ष्यं मृतं सृजय शुश्रुम ॥ सम्यगाराध्ययः शकादरं लेभेमहात पाः १२० अन्नं च नो बहूभवेदित्यींश्च लभेमही ॥ श्रद्धाचनो माव्यगमन्माचयाचेप्सकंचन २१ उपातिष्ठंतपशवः स्वयंतं संशितव्रतम् ॥ ग्राम्यारण्यामहात्मानं रंतिदेवं यशस्विनम् २२ महानदीचर्मराशेरुक्तेदात्ससृजेयतः ॥ ततश्चर्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी २३ ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान्सदसि प्रतत्तेष्टपः ॥ तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति कोशं तिवैद्विजाः २४ सहस्रंतुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान्संप्रपद्यते ॥ अन्वाहायोपकरणं द्रव्योपकरणं च यत् २५ घटाः पात्राः कटाहानि स्थाल्यश्चापि ठराणि च ॥ नासीत्किंचिदसौवर्णं रंतिदेवस्य धीमतः २६ सांक्षते रंतिदेवस्य यारात्रिमवसन्नृष्टे ॥ आलभ्यंत शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः २७ तत्र ससूदाः कोशं तिसृष्टमणिकुंडलाः ॥ सूपं भूयिष्ठमश्रीध्वं नाद्यमांसं यथापुरा २८ सचेन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुत्प्यथाः २९ सगरं च महात्मानं मृतं शुश्रुमसृजय ॥ ऐक्षत्कं पुरुषव्याघ्रमतिमानुपविक्रमम् १३० पृष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यांतमनुजग्मिरे ॥ नक्षत्रराजवर्षातिव्यभ्रेज्योतिर्मणाहव ३१ एकच्छत्रामहीयस्य प्रतापादभवत्पुरा ॥ योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास देवताः १३२

उक्तेदादसारप्रवाह १३ तुभ्यमिति निष्कंनिष्कशतं । शतंतुभ्यंशतंतुभ्यमितिसमैवप्रताम्यति'इतिभंत्रवर्णादि । तुभ्यनिष्कशतंददामीतिकोशंरथेवद्विजाः ननुकश्चिद्वृण्हाति १४ सहस्रंतुभ्य
मित्युक्ताकुप्रासनाप्यतिग्रहीन्प्रपच्यतेप्राप्नोति १५ पितराणिवितंतमुत्तानिदाकृपात्राणि १६।१७ नायमासंपश्यामोपयोगस्यमग्नकृत्वा १८।१९ ऐश्वर्याकमिक्षावृत्तशर्ज १३०। ३१।३२

यः प्रादात्कनकस्तंभं प्रासादं सर्वकांचनम् ॥ पूर्णपद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलम् ३३ द्विजातिभ्योऽनुरूपेभ्यः कामांश्च विविधान्वहन् ॥ यस्यादेशेन तद्विस्तृ
व्यभजंत द्विजातयः ३४ खानयामासयः कोपात्पृथिवीसागरां किताम् ॥ यस्य नाग्रासमुद्रश्च सागरत्वमुपागतः ३५ सचेन्ममारसं जयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रा
त्पुण्यतरश्चैव मापुत्रमनुत्पथ्याः ३६ राजानं च पृथुं वै न्यमृतं शुश्रुम संजय ॥ यमभ्यर्षिचन्संभ्रमहारण्ये महर्षयः ३७ प्रथयिष्यति वै लोकान् पृथुरित्येव शब्दितः ॥
क्षताद्यैव त्रायतीति सतस्मात्क्षत्रियः स्मृतः ३८ पृथुं वै न्यमृतं प्रजाहृद्धारकाः स्मेति यदब्रुवन् ॥ ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ३३९ अकृष्टपक्ष्यापृथि
वी पुटके पुटके मधु ॥ सर्वाद्रोणदुषागावो वै न्यस्यासन् प्रशासतः ॥ १४० ॥ अरोगाः सर्वसिद्धार्थामनुप्या अकुतोभयाः ॥ यथाभिकाममवसन्नक्षेत्रेषु च गृहेषु च ४१
आपस्तस्तं भिरेचास्य समुद्रमभियास्यतः ॥ सरितश्चानुदीर्य तध्वजमगश्चनाभवत् ४२ हेरण्यां स्त्रिनलोत्सेधान् पर्वतानि कविशति ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा
योऽश्वमेधमहामखे ४३ सचेन्ममारसं जयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मापुत्रमनुत्पथ्याः ४४ किं वा तूष्णीं ध्यायसे संजय त्वं न मे राजन्वाचमिमां
शृणोषि ॥ न चेन्मोघं विप्रलसं मे देपथ्यमुमूर्षो रिव सुप्रयुक्तं ४५ ॥ संजय उवाच ॥ शृणोमि ते नारद वाच मेनां विचित्रार्थान् स्रजमिव पुण्यगंधाम् ॥ राजर्षी
णां पुण्यकृतां महत्मानां कीर्त्या युक्तानां शोकनिर्नाशनार्थं ४६ न ते मोघं विप्रलसं महर्षे दद्विवाहं नारदत्वां विशोकः ॥ शुश्रूषेते वचनं ब्रह्मवादिनस्तद्व्याम्यमृतस्येव
पानात् ४७ अमोघदर्शिनमचेत्प्रसादं सतापदग्धस्य विमो प्रकुर्याः ॥ सुतस्य संजीवनमद्य मे स्यात्तव प्रसादात्सुतसंगमश्च ४८ ॥ नारद उवाच ॥ यस्ते पुत्रो
गमितोऽयं विजातः स्वर्णं धीविमदात्पर्वतस्ते ॥ पुनस्तु ते पुत्रमहं ददामि हि रण्यनाभं वर्षसहस्रिणं च १४९ ॥ इति श्रीमहामारुते शांतिपर्वणि राजधर्मांशुशासन
पर्वणि षोडशराजोपाख्याने एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सकथं कांचनं धीवीसंजयस्य सुतोऽभवत् ॥ पर्वतेन किमर्थं वा दत्तस्तेन
ममारच १ यदा वर्षसहस्रायुस्तदा भवति मानवः ॥ कथमप्राप्तकौमारः संजयस्य सुतो मृतः २ उताहो नाममात्रैव सुवर्णं धीविनोऽभवत् ॥ कथं वा कांचनं धीवीत्ये
तदिच्छामिवेदितुम् ३ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तजनेश्वर ॥ नारदः पर्वतश्चैव द्वाष्टी लोकसत्तमो ४ मातुले भाभिनेयश्च देवलोकादि
हागतौ ॥ विहर्तुं कामौ संप्रित्यामानुषे पुपुराविभो ५ हविः पवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि ॥ नारदो मातुलश्चैव भाग्निनेयश्च पर्वतः ६

१४९ ॥ इति शांतिपर्वः ॥ रा० भी० भारतमाव० एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥ सहति १ । २ । ३ । ४ । ५ हविः पवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि ताम्यां विहर्तुं कामौ संप्रित्यामानुषे पुपुराविभो ५

७ । ८ । ९ । १० प्रगुणो मवानुल्लोभव ११ । १२ । १३ सुकुमारी नाम्ना सौम्यमृतं १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ पर्वतं तं प्रवर्तमानं २२ तत्त्वां २३ । २४ । २५ ।

तावुभौ तपसोपेतावनीतलचारिणौ ॥ भुञ्जानौ मानुषां भोगान्यथावत्पयध्यावताम् ७ प्रीतिमंतौ मुदा युक्तौ समयं चैव चक्रतः ॥ यो भवेद्दुर्दिसंकल्पः शुभो वाय
दिवाऽऽशुभः ८ अन्योन्यस्य च आख्येयो मृषाशापोऽन्यथा भवेत् ॥ तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ ९ संजयश्चैत्यमभ्येत्य राजानमिदमुचतुः ॥ आवां
भवति वत्स्यावः किंचित्कालं हितायते १० यथावत्पृथिवीपाल आवयोः प्रगुणो भव ॥ तथेति कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचारह ११ ततः कदाचित्तौ राजा महत्मानौ
तपोधनौ ॥ अब्रवीत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी १२ एकेवममकन्येषा युवां परिचरिष्यति ॥ दर्शनीयाऽनवद्यां गीशीलवृत्तसमाहिता १३ सुकुमारी कुमारी च
पद्मकिंजल्कसुप्रभा ॥ परमसौम्यमित्युक्तं ताम्यां राजा शशासताम् १४ कन्ये विप्राबुपचरदेववात्पितृवच्चह ॥ सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरंधर्मचारिणी १५
यथानिदेशं राजस्तौ सत्कृत्योपचचारह ॥ तस्यास्तेनोपचरिणरूपेणाप्रतिभेन च १६ नारदं हृच्छयस्तूर्णसहसैवाभ्यपद्यत ॥ वृद्धे हिततस्तस्य हृदिकामो
महात्मनः १७ यथाशुक्लस्य पक्ष्यस्य प्रवृत्तौ चंद्रमाः शनैः ॥ न च तं भागिन्याय पर्वताय महात्मने १८ शशंसहृच्छयं तीव्रवीडमानः सधर्मवित् ॥ तपसा चैमितै
श्चैव पर्वतोऽथ बुबोधतम् १९ कामार्तं नारदं कुद्धः शशापैतं ततो भृशम् ॥ कृत्वा समयमव्यग्रो भवानैव सहितो मया २० यो भवेद्दुर्दिसंकल्पः शुभो वाय दिवाऽऽशुभः ॥
अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषाकृतम् २१ भवतावचनं ब्रह्मस्तस्मादेष शपा मयहम् ॥ न हि कामं प्रवर्तंतं भवानाचष्टमे पुरा २२ सुकुमार्यां कुमार्यां तैस्मादेष
शपा मयहम् ॥ ब्रह्मचारी गुरुर्यस्मात्पस्वी ब्राह्मणश्च सत् २३ अकार्षीः समयभ्रं शमावाभ्यां कृतो मिथः ॥ शप्स्येतस्मात्सुसंकुद्धो भवंतं निबोध मे २४ सुकुमा
री च ते भार्या भविष्यति न संशयः ॥ वानरं चैव ते रूपं विवाहात्प्रभृतिप्रभो २५ संद्रक्ष्यंति नराश्चान्ये स्वरूपेण विनाशनम् ॥ सतद्वाक्यं तु विज्ञाय नारदः पर्वतं तथा
२६ अशपत्तमपिको धाद्राग्निनेयं स मातुलः ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च २७ युक्तोऽपि नित्यधर्मश्च नैव स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ तौ तु शप्त्वा भृशं कुद्वौ परस्पर
रममर्षणौ २८ प्रतिजग्मतु रन्योन्यं कुद्धाविवगजोत्तमौ ॥ पर्वतः पृथिवीं कृत्वा विचचार महामतिः २९ पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत ॥ अथताम
लभत्कन्यां नारदः संजयात्मजाम् ३० धर्मेण विप्रप्रवरः सुकुमारीमर्निदिताम् ॥ सा तु कन्या यथाशापं नारदं तददर्शह ३१ पाणिग्रहणमंत्राणां नियोगादेव नारदम् ॥
सुकुमारी च देवर्षिवा नरप्रतिमाननम् ३२ नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् ॥ उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाऽप्यमात् ३३ देवं शुनिवाय क्षं वापति त्वेव
तिवसत् ॥ ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुचचारह ३४ वनं विरहितं किंचित्त्रापश्यत्स नारदम् ॥ ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतस्तदा ३५ भवान्प्रसादं
कुरुतात्सर्वदिशाय मे प्रभो ॥ तमुवाच ततो द्वापर्वतं नारदस्तथा ३६

कृतांजलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयम् ॥ त्वया अहं प्रथमं शतो वानरस्त्वं भविष्यसि ३७ इत्युक्तेन मया पश्चाच्छस्त्रस्त्वमपि मत्सरात् ॥ अद्य प्रभृतिवैवासंस्वर्गेनावाप्स्य
सीतिह ३८ तव नैतद्विषयं शंभुं प्रस्थाने हि मे भवान् ॥ निर्वर्तयेतां तौ शापावन्त्येन तदा मुनी ३९ श्रीसमृद्धं तदा दृष्ट्वा नारदं देव रूपिणम् ॥ सुकुमारीप्रदुद्रावपरप
त्यभिर्शंक्या ४० तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्वंतीमनिदिताम् ॥ अन्ववित्तव भर्तृपनात्रकार्या विचारणा ४१ ऋषिः परमधर्मात्मानारदो भगवान्प्रभुः ॥ तवैवाभेद्यहं द
द्योमातेऽभूदत्र संशयः ४२ सानुनीता बहुविधं पर्वतेन महात्मना ॥ शापदोषं च तं भर्तुः शुक्ला प्रकृतिमागता ॥ पर्वतोऽथ ययौ स्वर्गनारदोऽन्यगमद्वहान् ४३
वासुदेव उवाच ॥ प्रत्यक्षकर्ता सर्वस्य नारदो भगवानृषिः ॥ एष वक्ष्यति ते प्रष्टुं यथा वृत्तं नरोत्तम ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि ० नारदपर्वतोपाख्याने त्रि
शतमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो राजा पांडु सुतो नारदं प्रत्यभाषत ॥ भगवच्छ्रोतुमिच्छामि सुवर्णं धीवि संभवम् १ एवमुक्तस्तु स मुनिर्ध
र्मराजेन नारदः ॥ आचक्षेयथा वृत्तं सुवर्णं धीवि नंप्रति २ ॥ नारद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथाऽयं केशवोऽब्रवीत् ॥ कार्यस्यास्य तु यच्छेषं तत्ते वक्ष्यामि प्रच्छ
तः ३ अहं च पर्वतश्चैव स्वस्त्रीयो मे महासुनिः ॥ वस्तुकामावभिगतौ सृजयं जयतां वरम् ४ तत्रावां पूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ सर्वकामैः सुविहितौ निवसावो
ऽन्यवेष्टमनि ५ व्यतिक्तांता सुवर्णा सुसमये गमनस्य च ॥ पर्वतो मासुवाचे दं काले वचनमर्थवत् ६ आवामस्य नरं द्रस्य एहे परमपूजितौ ॥ उपितौ समये ब्रह्मंस्तद्वि
चिंतयसांप्रतम् ७ ततोऽहमब्रुवराजं पर्वतं शुभदर्शनम् ॥ सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिने योपपद्यते ८ वरेण च्छंद्यताराजालभतां यद्यदिच्छति ॥ आवयोस्तपसा सिद्धिं
प्राप्नोदु यदिमम्यसे ९ तत आहूय राजानं सृजयं जयतां वरम् ॥ पर्वतोऽनुमतो वाक्यमुवाच कुरुपुंगव १० प्रीतौ स्वोत्पन्नसत्कारैर्भवदाजं वसंभृतैः ॥ आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो
वरं वरं चिंतय ११ देवानामविर्हिंसायानं भवेन्मानुषक्षयम् ॥ तद्दृष्ट्वा महाराज पूजार्हो नौमतो भवान् १२ ॥ सृजय उवाच ॥ प्रीतौ भवंतौ यादिमेकतमेतावतामम ॥
एष एव परोलाभो निवृत्तो मे महाफलः १३ तमेवादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभाषत ॥ वृष्णीप्वराजन्संकल्पयते हृदि चिरं स्थितम् १४ ॥ सृजय उवाच ॥ अभीप्सामि सुतं वी
रं वीर्यवंतं दृढव्रतम् ॥ आयुष्मंतं महाभागं देवराजसममुतिम् १५ ॥ पर्वत उवाच ॥ भविष्यत्येष ते कामो न त्वायुष्मान् भविष्यति ॥ देवराजाभिमुख्यं संकल्पो ह्येष ते हृदि
१६ ख्यातः सुवर्णं धीविति पुत्रस्तव भविष्यति ॥ रक्ष्यश्च देवराजात्स देवराजसममुतिः १७ तच्छ्रुत्वा सृजयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः ॥ प्रसादयामास तदानैतदेवं भवेदिति
१८ आयुष्मान् भवेत्पुत्रो भवतस्तपसा मुने ॥ न च तं पर्वतः किंचिदुवाचे द्रव्यपेक्षया १९ तमहं च प्रतिदिनं मनुवं पुनरेव च ॥ स्मर्तव्योऽस्मि महाराज दर्शयिष्यामि ते सुतम् २०

सांप्रतं कल्याणम् ७।८।९।१०।११ देवानामिति येन देवपीडामनुष्यक्षयश्च न भवति तत्तादृशं वरं गृह्णाणेति भावः १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०

२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७

अहं ते दयितं पुत्रं प्रेतराज वंशगतम् ॥ पुनर्दास्यामि तद्रूपं मां शुचः पृथिवीपते २१ एवमुक्त्वा तु त्वं प्रति प्रयातौ स्वोयथोप्सितम् ॥ सृजयश्च यथाकामं प्रविवेश स्वमंदि
रम् २२ सृजयस्याथ राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यये ॥ जज्ञे पुत्रो माहावीर्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव २३ वृधेऽस्य यथाकालं सरसीव महोत्पलम् ॥ वभूव कंचन धीवीयथार्थ
नाम तस्य तत् २४ तदद्भुतं तं मलोके पप्रथे कुरुसत्तम ॥ बुभुवे तच्च देवेंद्रो वरदानं महापतः २५ ततः स्वाभिभवाद्भीतो बृहस्पतिमते स्थितः ॥ कुमारस्यांतरप्रेक्षीव भू
वल्लवृत्रहा २६ चोदयामास तद्ब्रह्मं दिव्यास्त्रं भूर्तिमस्तिथितम् ॥ व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो २७ प्रवृद्धः किल वीर्येण मामेवोऽभिभविष्यति ॥ सृजय
स्य सुतो वज्रयथैव पर्वतोऽब्रवीत् २८ एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरंजयः ॥ कुमारमंतरप्रेक्षी नित्यमेवान्वपद्यत २९ सृजयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसममुतिम् ॥ हृष्टः
सांतः पुरो राजा वननित्यो वभूव ह ३० ततो भागीरथी तीरे कदाचिन्निरनेकने ॥ धात्री द्वितीयो बालः सक्रीडार्थं पर्यधावत् ३१ पंचवर्षकदेशीयो बालो नर्तनं विक्रमः ॥
सहसोत्पतितं व्याघ्रमास सादमहावलम् ३२ स बालस्तेन निष्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः ॥ व्यसुः पपात मेदिन्यां ततो धात्रीविचुक्षो ३३ हत्वा तुराजपुत्रं स तत्रैवात
रधीयत् ॥ शाङ्खो देवराजस्य मायया तर्हितस्तदा ३४ धात्र्यास्तु निनंदं शुक्लारुदयाः परमार्तवत् ॥ अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महीपतिः ३५ सददशशयानं तंगता
सुपीतशोणितम् ॥ कुमारं विगतानंदं निशकरमिव च्युतम् ३६ स तमुत्संगमारोप्य परिपीडितमानसः ॥ पुत्रं रुधिरसंसिक्तं पर्यदेव्यदातुरः ३७ ततस्तामातरस्त
स्य रुदत्यः शोकवर्षिताः ॥ अभ्यधावत तं देशं यत्र राजा ससृजयः ३८ ततः सराजा सस्मारमभिवगतमानसः ॥ तदा जहं चिंतनं ज्ञात्वा गतवांस्तस्य दर्शनम् ३९ मयैता
निचवाक्यानि श्रावितः शोकलालसः ॥ यानितेयदुवारेण कथितानि महीपते ४० संजीवितश्चापि पुनर्वासवानुमते तदा ॥ भवितव्यं तथा तच्च न तच्छक्यमतोऽन्यथा
४१ तत ऊर्ध्वं कुमारस्तु स्वर्णं धीवीमहायशाः ॥ चिंतं प्रसादयामास पितुर्मातुश्च वीर्यवान् ४२ कारयामास राज्यं च पितरि स्वर्गते नृप ॥ वर्षाणां शतमेकं च सहस्रं भीमविक्र
मः ४३ तत ईजे महायज्ञैर्वहुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ तर्पयामास देवांश्च पितृंश्चैव महासुतिः ४४ उत्पाद्य च वहुं पुत्रान् कुलसंतानकारिणः ॥ कालेन महताराजं कालधर्म
मुपेयिवान् ४५ स वंराजे द्रुसंजातं शोकमेनं निवर्तय ॥ यथा त्वं केशवः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ४६ पितृपैतामहं राज्यमास्थाय धुरमुद्गह ॥ इष्ट्वा पुण्यैर्महायज्ञैरि
ष्टं लोकमवाप्स्यसि ४७ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि ० नारदपर्वतोपाख्याने एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तूष्णीं भूतं तुराजानं शोचमानं यु
धिष्ठिरम् ॥ तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् १ ॥ व्यास उवाच ॥ प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजीवलोचन ॥ धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्तिनः २

॥ इतिशक्तिपर्वणिशराजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपित्रिशतमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ७ ॥ ॥ तूष्णीं भूतमिति १।३

तत्तस्माद्धर्ममनुतिष्ठस्वपदपालयेतिचसंबंधः ३।४।५।६ शातयौतमारयेत् ७।८।९।१० मेमादहंति हृदयंपचंति शरीरंशोषयंति ११ मयावहवोचातिताइत्युक्तं तत्किहनन
क्रियायां तवप्रयोज्यकर्तृत्वं प्रयोजककर्तृत्वं वाध्यस्य च कर्मत्वं वा माकृतकर्मफलभोक्तृत्वं वेति विकल्पानाह ईश्वर इति १२ नाद्य इत्याह ईश्वरेणेति परशोरिव परप्रयोज्यस्य तवहं पुत्वं नास्तीत्यर्थः
१३।१४ परप्रयोज्योऽप्यहंपरशोः प्रयोक्तृस्मिन्ननुपरशुवदचेतनोऽस्मीति ममपापसंबंधोऽस्त्येवेत्याह अथवेति प्राप्नुयात्परशोरुपादात् एवंतर्हि येन परशोर्दंडः शस्त्रं परशुश्च कृतस्तमेव पापकर्तुं
नाप्नुयात्तस्य प्रथमप्रयोज्यत्वात् पुरुषेऽप्युपादात्तरितत्र विद्यते तस्य जघन्यत्वात् १५ नचेति यदि चैतन्नेह एतत्किं यदन्वेन प्रहर्त्रोक्तं पापं तस्य फलं शस्त्रकर्ता आप्नुयादिति । तर्हि जघन्यप्रयोज्ये

अनुतिष्ठस्वतद्राजन्पितृपैतामहंपदम् ॥ ब्राह्मणेपुतपोधर्मः सनित्योवेदनिश्चितः ३ तत्प्रमाणं ब्राह्मणानां शाश्वतं भरतर्षभ ॥ तस्य धर्मस्य कृत्स्नस्य क्षत्रियः परिरक्षिता
४ यः स्वयंप्रतिहंतिस्मशासनं विषयेरतः ॥ सबाहुभ्यां विनिग्राह्यो लोकयात्राविघातकः ५ प्रमाणमप्रमाणयः कुर्यान्मोहवशंगतः ॥ भृत्योवायदिव्यापुत्रस्तपस्वीवाथ
कश्चन ६ पापान्सर्वैरुपायैस्तात्रियच्छेच्छातयीतवा ॥ अतोऽन्यथावर्तमानो राजा प्राप्नोति किल्बिषम् ७ धर्माविनश्यमानं हियो न रक्षेत्स धर्महा ॥ तेव्याधर्महं
तारो निहताः सपदानुगाः ८ स्वधर्मे वर्तमानस्त्वं किं तु शोचसि पांडव ॥ राजा हि हन्यादद्याच्च प्रजारक्षेच्च धर्मतः ९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न तेऽभिज्ञं केवचनं यद्भवी
पितपोधन ॥ अपरोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मविदां वर १० मया त्ववध्यावहवोचाति ताराज्यकारणात् ॥ तानि कर्माणि मे ब्रह्महंतंति च पचंति च ११ ॥ व्यास उवाच ॥
ईश्वरो वा भवेत्कर्ता पुरुषो वाऽपि भारत ॥ हठो वा वर्तते लोके कर्मजं वा फलं स्मृतम् १२ ईश्वरेण नियुक्तो हि साध्वसाधुच भारत ॥ कुरुते पुरुषः कर्मफलमीश्वरगामितम् ॥
१३ यथा हि पुरुषं हिंसादृष्टं परशुनावने ॥ छेत्तुरेव भवेत्पापं परशोर्न कथंचन १४ अथवा तदुपादानात् प्राप्नुयात्कर्मणः फलम् ॥ दंडशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते १५
न चैतदिष्टं कौंतेय यदन्वेन कृतं फलम् ॥ प्राप्नुयादिति यस्माच्च ईश्वरे तन्निवेश्य १६ अथापि पुरुषः कर्ता कर्मणोः शुभपापयोः ॥ न परो विद्यते तस्मादेव मे तच्छुभं कृतम्
१७ न हि कश्चित्कचिद्राजान्दिष्टं प्रतिनिवर्तते ॥ दंडशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते १८ यदिवामन्यसे राजन हतमेवं प्रतिष्ठितम् ॥ एवमप्यशुभं कर्म न भूतं न भवि
ष्यति १९ अथाभिपतिलोकेऽस्य कर्तव्या पुण्यपापयोः ॥ अभिपन्नमिदं लोके राज्ञा मुद्यतदंडनम् २०

त्वय्यपि पापमावादी श्वरे एव तन्निवेश्य १६ अथापीति यदा पुरुषपवकर्ता परईश्वरो नास्ति तस्मादपि हतोऽस्त्वया एतच्छुभमेव कृतम् १७ यतः कश्चिदपि दिष्टं प्रत्यहृष्टस्य प्रतिक्लेशं भूत्वाऽवश्यं मा
विनः कर्मणः सकाशात् न निवर्तते दैवस्य दुर्लभ्यत्वादि विभावः । ननु दिष्टमपि जन्मांतरा यः स्वस्येवापराधदृष्ट्या शंक्याह दंडेति पूर्वपरापराधस्योत्तरोत्तरं हेतुत्वमित्यनादित्वादि दानां तदनस्य कर्तृणां
पराधोऽस्तीत्यतः प्राचीनकर्ता दंडशस्त्रकृत् विनश्यत्युपयोज्य इति भावः १८ तृतीयपक्षदूषयति प्रतिष्ठितं निश्चितं यथा स्यात्तथा यदि पुरुषं हंतं न न क्रियायाः कर्माभूतमेव मन्यसे तर्हि स्वभाववादिनस्ते
मृतमाव्यशुभाभावाद्द्वैतशोक इत्यर्थः १९ चतुर्थपक्षमाह अथेति पुण्यपापयोः शुभदुःखयोः अभिपतितरुपपत्तिः कर्तव्या सा च धर्माधर्मावतरेण च दंडे तौ च शास्त्रे कर्म्याविति चेद्राज्ञा मुद्यतदंडं
न नमुद्यतदमनं लोके शास्त्रे चोपपन्नतरमित्यर्थः २०

अत्र शंकेते तथाऽपीति यद्यप्येवं तथापि लोके शास्त्रे मानेकमांशुभान्यशुभानि च समापतयिष्ये मायातिफलं च प्रपच्छं स्यतीममप्रायोपवेशनमेव वरमिति भावः २१ समाधत्ते एवमिति यस्मात्क
र्मणापाददुःखमफलात्मकं पापप्रवृत्तिरूपं कर्म भवति तत्पापमूलं कर्म त्यज २२ सापवादो निन्द्योऽपि स्वधर्मे स्थितस्य ते आत्मत्यागो नोचित इत्यर्थः २३ ननु तथापि निन्द्यात्कर्मणः पापं भवतीत्याशं कयाह
तथापि लोके कर्माणि समावर्तंति भारत ॥ शुभाशुभफलं चैते प्राप्नुवंतीति ममतिः २१ एवमप्यशुभं कर्म कर्मणस्तत्फलात्मकम् ॥ त्यजत्वं राजाशूद्रैर्मैवं शोके मनः
कृथाः २२ स्वधर्मे वर्तमानस्य सापवादेऽपि भारत ॥ एवमात्मपारित्यागस्तव राजन्नशोभनः २३ विहितानि हि कौंतेय प्रायश्चित्तानि कर्मणाम् ॥ शरीरवास्तानि
कुर्यादशरीरः पराभवेत् २४ तद्राजन् जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं करिष्यसि ॥ प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तत्तासि भारत २५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजध
र्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तविधौ द्वाविंशतमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हताः पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा ॥ श्वशुरागुरुश्चैव मातु
लाश्च पितामहाः ३ क्षत्रियाश्च महांत्मानः संवांघिसुहृदस्तथा ॥ वयस्याभागेनेयाश्च ज्ञातयश्च पितामह २ बहवश्च मनुष्येन्द्रानां देशसमागताः ॥ घातितारा
ज्यलुब्धेन मयैकेन पितामह ३ तांस्तद्दृशानहं हवाधर्मनित्यान्महीक्षितः ॥ असकृत्सोमपान् वीरान् किंप्राप्स्यामि तपोधन ४ दह्याम्यनिशमद्यापि चिंतयानः
पुनः पुनः ॥ हीनां पार्थिवसिंहैस्तैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ५ दृष्ट्वा ज्ञातिवधंधोरहतांश्च शतशः परान् ॥ क्रोडिशश्च न रानन्यान्परितप्येपितामह ६ कानुता
सांवरस्त्रीणामवस्थाऽद्य भविष्यति ॥ विहीनानां तु तनयैः पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ७ अस्मानंतं करान्धोरान्पांडवान् वृष्णिं संहतान् ॥ आक्रोशं त्यः कृशादीनां प्र
पतिष्यंति भूतले ८ अपश्यंत्यः पितृन्भ्रातृन्पतीन्पुत्रांश्च योषितः ॥ त्यक्त्वा प्राणान्स्त्रियः सर्वागमिष्यंति यमक्षयम् ९ वसलत्वाद्द्विजश्रेष्ठ तत्र मे नास्ति संशयः ॥
व्यक्तं सौक्ष्म्याच्च धर्मस्य प्राप्स्यामः स्त्रीवधं वयम् १० यद्वयं सुहृदो हवाकृत्वा पापमनंतकम् ॥ नरकेन पतिष्यामो ह्यधः शिरस एव ११ शरीराणि विमोक्ष्याम
स्तपसोऽग्रेण सतम् ॥ आश्रमाणां विशेषं त्वमथा चक्ष्वपितामह १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा द्वैपायनस्तदा ॥ निरीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या
ऋषिः प्रोवाच पांडवम् १३ ॥ व्यास उवाच ॥ माविषादं कथाराजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ स्वधर्मेण हता ह्येते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ १४ काक्षमाणाः श्रियं कृत्स्नां पृ
थिव्यां च महद्यशः ॥ कृतांतविधिसंयुक्ताः कालेन निधनंगताः १५ न त्वंहंतानभीमोऽर्थनाजुनो नयमावपि ॥ कालः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्तदेहिनाम् १६ न
तस्य मातापितरौ नानुग्राह्यो हि कश्चन ॥ कर्मसाक्षी प्रजानां यस्तेन कालेन संहताः १७

विहितानीति २४।२५ ॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे द्वाविंशतमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ४ ॥ हताः पुत्राश्चेति २।२।३।४।५।६।७।८।९
१० अन्तर्कमायश्चित्तेरप्यविनाश्यम् ११ शरीराणीति ममभुतपदप्रशस्तमिति निश्चयोऽस्ति तथापि आश्रमाणां मध्ये विशेषेण श्रेष्ठमुक्तदोषनिवर्तनक्षममाचक्ष्वेत्यर्थः १२।१३।१४ कृतांत
विधिः परमाणहरणं तेन संयुक्ताः स्वापराधेनैव हता इत्यर्थः १५ वस्तुतस्तु ते पापमपि स्वातंत्र्येनास्तीत्याह नत्वावेति पर्यायधर्मेण मरणविधिना आदत्तगृहीतवान् १६।१७

हेतुमात्रमिदं तस्य विहितं भरतर्षभ ॥ यद्वंतिभूतैर्भूतानितदस्मै रूपमैश्वरम् १८ कर्मसूत्रात्मकं विद्विषाक्षिणं शुभपापयोः ॥ सुखदुःखगुणोदकं कालकालफल
प्रदम् १९ तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिंतय ॥ विनाशहेतुकानि त्वयैस्ते कालवशंगताः २० आत्मनश्च विजानीहि नित्यतव तशासनम् ॥ यदा त्वमीदं कर्म
विधिनाऽऽक्रम्य कारितः २१ त्वष्ट्रे विहितं यंत्रयथा चेष्टयितुं शस्ये ॥ कर्मणा कालयुक्तं न तथेदं चेष्टते जगत् २२ पुरुषस्य हि दृष्टे मा मुत्पत्तिमिति मिततः ॥ यदृच्छया
विनाशं च शोकहर्षावनर्थकौ २३ व्यलीकमापि यत्स्वप्नचित्तवैतं सिकंतव ॥ तदर्थमिष्यते राजन् प्रायश्चित्तं तदा चर २४ इदं तु श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा ॥ असु
राभ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीयसः २५ तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासीत् समुच्छ्रयः ॥ युद्धं वर्षसहस्राणि द्वात्रिंशदभवत्किल २६ एकार्णवमर्ही कृत्वा रुधिरं प
रिहृताम् ॥ जमुर्देव्यास्तथा देवास्त्रिदिवं चाभिलेभिरे २७ तथैव पृथिवी लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारमाः ॥ संश्रिता दानवानां वैसाह्या र्थं दर्पमोहिताः २८ शालावृका इ
ति ख्याताः सिधुलोकेषु भारत ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हताः २९ धर्मव्युच्छिंतिमिच्छंतीत्येवमस्य प्रवर्तकाः ॥ हंतव्यास्ते दुरात्मानो देवैर्देव्या इ
वोत्सवः ३० पुं हत्वा यदिकुलेशिष्ठानां स्यादनामयम् ॥ कुलं हत्वा चराष्ट्रे च न तदुत्तोषातकम् ३१ अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप ॥ धर्मश्चाधर्म
रूपोऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ३२ तस्मात्संस्तं भयात्मानं श्रुतवानसि पांडव ॥ देवैः पूर्वमर्तमार्गं मनुयातोऽसि भारत ३३ नदीदृशा गमिष्यति नरकं पांडवर्षभ ॥
भ्रातृनाश्वासयैतां स्वं सुहृदश्च परंतप ३४ यो हि पापसमारंभे कार्यं तद्भावमावितः ॥ कुर्वन्नपि तथैव स्यात्कृत्वा च निरपत्रपः ३५ तस्मिंस्तत्कल्पं सर्वसमाप्तमि
ति शब्दितम् ॥ प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति हासो वा पापकर्मणः ३६ त्वं तु शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः ॥ अनिच्छमानः कर्मदं कृत्वा च परितप्यसे ३७ अ
श्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतं ॥ तमाहरमहाराज विपापमैवं भविष्यसि ३८ मरुद्भिः सहा जित्वाऽग्निमगवान्पाकशासनः ॥ एकैकं कृतमाहृत्य शतकृत्वः शतक्रतुः ३९

साक्षात्साहाय्यार्थम् २८ । २९ अधर्मस्येतिच्छेदः ३० राष्ट्रानामर्थस्यात्तर्हितदेकस्य कुलस्य वाहनं ततोपचातकं धर्मनाशकं न भवति ३१ अधर्मरूपो धर्मश्च द्वाविधः यथा शालावृका इत्येव ब्राह्म
णवधः धर्मश्चाधर्मः यथा कर्णवर्षा कस्य वादिनः चोरेभ्यः कार्यं टिकमार्गं प्रदिशतः ३२ । ३३ । ३४ तद्भावमावितं पापमावनागतः कुर्वन्पापमिति वदते ३५ तस्मिन्मिति तस्यापश्चात्तापि नो
निलजस्य प्रायश्चित्तं वा तेन पापहासो वा नास्तीत्यर्थः ३६ परदोषेण दुर्बोधनदोषेण ३७ । ३८ । ३९

४० महीयंतं महीयमानं ४१ । ४२ हतनाथानां स्त्रीणां शोकेन मम दोषो न तद्वत्पुं कंतं ब्राह्म तेषामिति ४३ । ४४ कामाः आशेरतेऽस्मिन् कामाशयः पूर्णकाम इत्यर्थः ४५ । ४६ । ४७ । ४८ ॥ इति
शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकण्ठे भारतमावदपि त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कानि कृत्स्ने वि प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्तेऽधिक्रियते १ मिथ्यानुवर्तयन्कापयं चरन्
२ सूर्येणाभ्युदितः यस्मिन् शयाने सति सूर्योऽभ्युदेतीत्यर्थः । अभिनिर्मुक्तो यस्मिन् शयाने सति सूर्योऽस्ति गच्छतीत्यर्थः । अग्याधिर्तत्तत्स्वपंतमादित्योऽभ्युदियादित्यादि स्मृत्युक्तप्रायश्चित्तं सुकुर्या

धूतपाप्मा जितस्वर्गो लोकान् प्राप्य सुखोदयान् ॥ मरुद्गणैर्हृतः शक्रः शुशुभे भासयन्दिशः ४० स्वर्गलोके महीयंतं तमप्सरोभिः शचीपतिम् ॥ ऋषयः पर्युपासन्ते देवाश्च
विबुधेश्वरम् ४१ सैर्यत्मानुसंप्राप्ता विक्रमेण वसुंधरा ॥ निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वया जगत् ४२ तेषां पुराणि रात्राणि गत्वा राजन्सुहृदः ॥ भ्रातृन् पुत्रांश्च पौ
त्रांश्च स्वेस्वेराज्येऽभिषेचय ४३ बालानपि च गर्भस्थान् सत्वेन समुदाचरन् ॥ रंजयन् प्रकृतीः सर्वाः परिपाहिवसुंधराम् ४४ कुमारो नास्ति येषां च कन्यास्तत्राभिषे
चय ॥ कामाशयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं ग्रहास्यसि ४५ एवमाश्वासनं कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत ॥ यजस्व वाजिमेधेन यथेन्द्रो विजयी पुरा ४६ अशोच्यास्ते महात्मानः
क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ स्वकर्मभिर्गतानां शंकृतां तव लमोहिताः ४७ अवाप्तः क्षत्रधर्मस्तैराज्यं प्राप्तमकंदकम् ॥ रक्षस्व धर्मकौंतेय श्रेयान्यः प्रेतभारत ४८ ॥ इति
श्रीमंशं रां प्रायश्चित्तीयोपाख्याने त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कानि कृत्स्ने ह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ किं कृत्वा मुच्यते तत्र
तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अकुर्वन् विहितं कर्म प्रतिपिद्वानि चाचरन् ॥ प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्याऽनुवर्तयन् २ सूर्येणाभ्युदितो य
श्च ब्रह्मचारी भवत्युत ॥ तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनखी श्यावदन्नपि ३ परिव्रजतिः परिव्रज्य ब्रह्मप्रोयश्च कुत्सकः ॥ दिधि पूजयति यः स्यादग्रे दिधि पुरेव च ४ अवकीर्णी
मवेद्यश्च द्विजातिवधकस्तथा ॥ अतीर्थं ब्राह्मणस्यागीर्तये चाप्रतिपादकः ५ ग्रामघाती च कौंतेय मांसस्य परिविक्रयी ॥ यश्चाग्नीनपविष्ये ततथैव ब्रह्मविक्रयी ६
गुरुस्त्रीवधको यश्च पूर्वः पूर्वस्तु गर्हितः ॥ वृथापशुसमालंभं गृहदाहस्य कारकः ७ अहृतेनोपवर्ती च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ॥ एतान्येनांसि सर्वाणि व्युक्तांत समयश्च
यः ८ अकार्याणि तु वक्ष्यामि यानि तानि निबोध मे ॥ लोकवेद विरुद्धानि तान्येकाग्रमनाऽभूणुः ९ स्वधर्मस्य परित्यागः परधर्मस्य च क्रिया ॥ अयाज्ययाजनं चैव
तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम् १० शरणागतसंन्यासो भृत्यस्याभरणं तथा ॥ रसानां विक्रयश्चापि तिर्यग्यो निवधस्तथा ११

दित्यर्थः । कुनखी श्यावदन्निति च 'स्वर्णहारी तु कुनखी सुरापः श्यावदंतकः' इति कर्मविपाके जन्मांतरीयदोषवताऽपि पूर्वार्कणसंवादादावुपदिष्टप्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्युक्तं ३ अहृद्व्येष्टेऽहं कानि नः
परिव्रजति परिव्रजतिः पूर्वजः ज्येष्ठायामनुदायां कनिष्ठामनुदानं ग्रेदिधिपुः दिधिपूजयति स्तुतिनिष्ठास्त्रिहोतृरज्येष्ठामनुदानम् ४ अवकीर्णो नष्टव्रतः अतीर्थं अपात्रे त्यागी दाता ५ ग्रामघाती समुहहता ।
याजीति पाठांतरं मांसस्येति नृपश्वादेः अपविष्येत्यजेत् । ब्रह्मविक्रयी भूतकाध्यापकः राजविक्रयीति पाठे सोमविक्रयी । राजानमाप्रायतीत्यादी सोमराजशब्दश्च वचनात् ६ । ७ । ८ । ९
अभक्ष्यस्य भुनादेः १० रसानां लवणमुदादीनां ११

नित्यदेयानिमोक्षादीनि १२ दक्षिणानामिष्टश्रुतानां १३ विवक्षितेधनार्थप्राप्तसहकलहकरोति । अप्रजायन्धर्मपत्न्याकालेमैयुनमकुर्वन् १४ इतरेणसंज्ञेपेण १५ एतानिस्वधर्मस्यपरि
त्यागइत्यादीनिकर्माणिप्रक्रियमाणानियमानवाः उपजीवन्तइतिशेषः १६ जिघांसीहंतुमिच्छावान् इयात्तगच्छेत् १७ मंत्रोमन्युरकार्षीन्नमोनमइत्यादिर्धन्यवस्वाहेत्यंतः १८ मन्युःक्रोधःतन्मन्यु
शत्रोःक्रोधप्रतिगच्छतिगच्छति क्रोधएवतंप्रतीपीमूयपरशरीरद्वाराहंतोत्यर्थः १९ असाध्यरोगादिनाप्राणात्मयेउपस्थितेजीवनार्थमदिरामपिआचरन्निबन्धमपरैःचिकित्सकैःआदेशितउप

आधानादीनिकर्माणिशक्तिमात्रकरोतियः ॥ अप्रयच्छंश्चसर्वाणिनित्यदेयानिभारत १२ दक्षिणानामदानंचब्राह्मणस्वामिभर्शनम् ॥ सर्वाण्येतान्यकार्याणिप्रा
हृर्धर्मविदोजनाः १३ पित्राविवदतेपुत्रायैश्वस्यादुरुतल्पगः ॥ अप्रजायन्नरव्याप्रभवत्यधार्मिकोनरः १४ उक्तान्येतानिकर्माणिविस्तरणेतरणेच ॥ यानिकुर्व
न्नकुर्वंश्चप्रायश्चित्तियतेनरः १५ एतान्येवतुर्कर्मणिप्रक्रियमाणानिमानवः ॥ येषुयेपुनिमित्तेपुनलप्यंतेऽथतान्शृणु १६ प्रष्टव्यशस्त्रमायांतमपिवेदांतंगरणे ॥ जि
घांसंतंजिघांसीयान्नतेनब्रह्महाभवेत् १७ इतिचाप्यत्रकौतियमंत्रोवेदेपुठ्यते ॥ वेदप्रमाणविहितधर्मचप्रब्रवीमि १८ अपेतंब्राह्मणंयुताद्योहन्त्यादातताधि
नम् ॥ नतेनब्रह्महासस्यान्मन्युस्तन्मन्युमुच्छति १९ प्राणाययेतथाज्ञानादाचरन्मदिरामपि ॥ आदेशितोधर्मपरैःपुनःसंस्कारमर्हति २० एतत्तेसर्वमा
ख्यातंकौतयेयामक्षयभक्षणम् ॥ प्रायश्चित्तविधानेनसर्वमेतेनशुद्ध्यति २१ गुरुतल्पंहिगुर्वर्थनदूषयतिमानवम् ॥ उद्दालकःश्वेतकेतुंजनयामासशिष्यतः २२
स्तेयंकुर्वंश्चगुर्वर्थमापत्सुननिषिध्यते ॥ बहुशःकामकारेणनचेद्यःसंप्रवर्तते २३ अन्यत्रब्राह्मणस्वेभ्यआददानोनदुप्यति ॥ स्वयमप्राशितायश्चनसपा
पेनलिप्यते २४ प्राणत्राणेऽनृतंवाच्यमात्मनोवापरस्यच ॥ गुर्वर्थस्त्रीपुचैवस्याद्विवाहकरणेषुच २५ नावर्ततेव्रतंस्वप्नेशुक्रमोक्षेकथंचन ॥ आज्यहोमः
समिद्धेऽग्नौप्रायश्चित्तंविधीयते २६ पारिवित्यंतुपतितेनास्तिप्रव्रजितेतथा ॥ भिक्षितेपारदार्यंचतद्धर्मस्यनदूषकम् २७ वृथापशुसमालंभेनैवकुर्या
न्नकारयेत् ॥ अनुग्रहःपशूनांहिसंस्कारोविधिनादितः २८ अनर्हेब्राह्मणेदत्तमज्ञानात्तद्वदूषकम् ॥ सत्काराणांतथातीर्थेनित्यंवाप्रतिपादनम् २९
स्त्रियास्तथाऽपचारिण्यानिष्कृतिःस्याददूषिका ॥ अपिसापूयतेतेननतुभर्ताप्रदुप्यति ३० तत्वंज्ञात्वातुसोमस्यविक्रयःस्याददोषवान् ॥ असमर्थ
स्यभृत्यस्यविसर्गःस्याददोषवान् ॥ वनदाहोगवामर्थेक्रियमाणोनदूषकः ३१

दिष्टः २० । २१ गुर्वर्थगुर्वज्ञया २२ । २३ । २४ । २५ व्रतंनावर्ततेपुनरुपनयनंनकर्तव्यमित्यर्थःआज्यहोमः पुनर्मांस्तिवद्विषयमितिमंत्रेण २१ पतितेऽप्येष्टप्रातरितिभिक्षितेधर्मार्थे
मधिरामसिंचेतिस्त्रियाप्राप्तिरिति २० वृथाश्राद्धादिनिमित्तंविना संस्कारःप्राविश्यं । 'योयजेताश्वमेधेनमासिमासिशतंसमाः ॥ मांसानिचनसादेतद्वयमेतत्समस्मृतम्'इतिस्मृतेः २८
तीर्थेसंस्काराणामज्ञानादप्रतिपादनमपिनदूषकं २९ अपचारिण्याःअपचारिण्याःनिष्कृतिःभिकरणंदासीवद्वद्वाच्छादनमात्रेणदूरस्थापनं तथासहरतिभोजनादिवर्जनंचेत्यर्थः ३०
सोमस्यतत्त्वंअनेनतृप्तादेवामनुष्यान्कामैरिभिवर्षतीतिलोकद्वयोपकारणकोऽयंसोमइति ३१

१२ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नी०भारतमावदीपिचुल्लिखतमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ साधारणानिप्रायश्चित्तान्निवादाह तपसेति तपसाकृच्छ्रंवाद्रायणादिना । कर्मणायज्ञादिना प्रदाने
गमवादीनां पुनरितिशोधयति १ स्वकर्मकृदासादिरहितः २ कर्मब्रह्महत्यां ३ लक्ष्मणहत्याकामकारविषयेविदुषांप्रायश्चित्तोपदेष्टृणांआत्मनोवाङ्मन्युवेदुष्येति अकामतस्त्वाह त्रिरित्यादिना
४ आवाक्शिराःयंकंचिद्वेदंजपन्व्योजनानांशतंविर्धयेत् शतत्रययोजनंपादचारणतीर्थयात्रायांविदंजपन्मुच्यतइत्यर्थः ५ । ६ कृच्छ्रमोजीकृच्छ्रीत्यासातत्येनमुंजानः । 'यहंप्रातःकथंसायं
अहमयाद्याचितं । अहंपरंचनाश्रीयात्'इतिविधिनाएकैकःकृच्छ्रोद्वादशदिनात्मकोक्षेयः मासेमासेहतिरत्येवातिदेशः सप्ताहंप्रातःसप्ताहंसायंसप्ताहमयाचितंसप्ताहमनशानंविषमेपुमासेषु

उक्तान्येतानिकर्माणिप्रायश्चित्तानिकुर्वन्नदुप्यति ॥ प्रायश्चित्तानिवक्ष्यामिबिस्तरणेवभारत ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिप्रायश्चि
त्तीयेचतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ व्यासउवाच ॥ तपसाकर्मणाचैवप्रदानेनचभारत ॥ पुनातिपापंपुरुषःपुनश्चेन्नप्रवर्तते १ एककालंतुमुंजीतचरं
न्मैक्ष्यंस्वकर्मकृत ॥ कपालपाणिःखट्वांगीब्रह्मचारीसदोत्थितः २ अनसूयुरधःशायीकर्मलोकेप्रकाशयन् ॥ पूर्णैर्द्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महाविप्रमुच्यते ३ लक्ष्यःश
स्त्रधृतांवास्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः ॥ प्रास्येदात्मानमग्नौवासमिद्धेत्रिवाक्शिराः ४ जपन्वान्यतमंवेदयोजनानांशतंवजेत् ॥ सर्वस्ववावेदविदेब्राह्मणायो
पपादयेत् ५ धनंवाजीवनायालंयहंवासपरिच्छदं ॥ मुच्यतेब्रह्महत्यायागोसागोब्राह्मणस्यच ६ षड्विधैःकृच्छ्रमोजीब्रह्महापूयतेनरः ॥ मासेमासेसमश्रंस्तु
त्रिभिर्वर्षैःप्रमुच्यते ७ संवत्सरेणमासाशीपूयतेनात्रसंशयः ॥ तथैवोपवसन्नराजन्स्वल्पेनापिप्रपूयते ८ क्रतुनाचाश्वमेधेनपूयतेनात्रसंशयः ॥ येचाप्यवष्ट
यस्नाताःकेचिदेवंविधानराः ९ तेसर्वेभूतपाप्मानोभवंतीतिपराश्रुतिः ॥ ब्राह्मणार्थेहंतोयुद्धेमुच्यतेब्रह्महत्याया १० गवांशतसहस्रंतुपात्रेभ्यःप्रतिपादयेत् ॥
ब्रह्महाविप्रमुच्येतसर्वपापेभ्यएवच ११ कपिलानांसहस्राणियोदद्यात्पंचविंशतिं ॥ दोग्ध्रीणांसचपापेभ्यःसर्वेभ्योविप्रमुच्यते १२ गोसहस्रंसवत्सानांदोग्ध्रीणां
प्राणसंशये ॥ साधुभ्योवैद्रीद्रेभ्योदद्यामुच्येतकिल्विपात् १३ शतंवैयस्तुकांबोजान्ब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छति ॥ नियतेभ्योमहीपालसचपापात्प्रमुच्यते
४१ मनोरथंतुयोदद्यादेकस्माअपिभारत ॥ नकीर्तयेत्तदवायःसचपापात्प्रमुच्यते १५ सुरापानंसकृत्त्वायोऽग्निरवांसुरांपिबेत् ॥ सपावयत्यथात्मान
मिहलकिपरत्रच १६ मरुप्रपातंप्रपतन्ज्वलनंवासमाविशन् ॥ महाप्रस्थानमातिष्ठन्मुच्यतेसर्वकिल्बषैः १७ बृहस्पतिसवनेद्वासुरापोब्राह्मणःपुनः ॥
समितिंब्राह्मणोगच्छेदितिब्रह्मणःश्रुति १८

सएवाष्टाहकमेणसपुमासेषुप्रकारएवंवर्षत्रयमितिद्वितीयः ॥ मासाशीति मासंसायंमासंप्रातमासमयाचितमासमुपवाहइतिक्रमेणवर्षवानयेत् मासादधिकेनस्वल्पेनापिकालेनोपवसन्जलमात्रे
णवर्षेयन्मुच्यते ८ 'सर्वपापानंतरतितरतिब्रह्महत्यायोश्चमेधेनयजते'इतिश्रुतिः ९ । १० । ११ । १२ । १३ कांबोजान्जात्यस्वान् कंबुदेशजान् १४ मनोरथंवाच्छित्तंतंयहंक्षेत्रादि १५ । १६
मरुप्रपातंनिर्जलदेशेपर्वताप्रातपतनं महाप्रस्थानंकेदारेहिमवदारोहणं १७ समितिगच्छेदित्यस्यानेनापःसन्नब्रह्मणःसभामारोदुयोग्योभवतीत्यर्थः १८

१९ शोकशिक्षं २० यत्तास्त्यक्ताहारविहारः सुकेध्वेवपापेवस्तुमुच्यते २१ महाव्रतं मासमात्रं जलयापित्यागः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ कृच्छ्रादिति एतच्चषष्ठस्यापि दारामिहोत्रक
रणानंतरं द्रष्टव्यं २७ तेन कनिष्ठेन निवेश्य विवाहोत्तरं कर्तव्यं अन्यथा गुह्यनिस्तीत्यर्थः २८ अंतरा भोजनं धारणापारणव्रतेन मासचतुष्टयकृतेन शुद्धयति महापापयोगे २९ अन्यत्र गुह्यकृत्यभिचारमात्रे
मानसिके वा बाह्ये स्त्रिय इति ३० प्रसंगाद्वा जनशुद्धिमाह पादजेति शुद्धस्य उच्छिष्टं कांस्यं पात्रं तया तदेव गवाप्रातं तया गंधपुष्पां ब्राह्मणस्यापि पूतानि दशभिः शोधनैः शुद्धयंति तां निषपंचगव्येन मृतो
यैर्मस्मनाऽऽच्छेदयन्ति तेति ३१ । ३२ विधीयते पादः पादोपकृत्यर्थः वैश्यस्य द्विपादः शूद्रस्य पञ्चपादः धर्मः शौचादिः प्राश्नितादेराधिकस्य विधानात् ३३ । ३४ । ३५ एष इति मस्मसाहच
भूमिप्रदानं कुर्याद्यः सुरां पीत्वा विमत्सरः ॥ पुनर्न च पिबेद्वा जन्म संस्कृतः स च शुध्यति १९ गुरुतल्पी शिलां तप्तमायसीमभिसंविशेत् ॥ अवकृत्यात्मनः शोकं प्रव्रजे
दृष्ट्वं दर्शनः २० ॥ शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ॥ कर्मभ्यो विप्रमुच्यंते यताः संवत्सरं स्त्रियः २१ महाव्रतं चरेद्यस्तु दद्यात्सर्वस्वमेव तु ॥ गुर्वैवाह
तो युद्धे समुच्येत्कर्मणोऽशुभात् २२ अष्टतेनोपवर्ती चेत्प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ॥ उपाहृत्य प्रियं तस्मै तस्मात्पापात्प्रमुच्यते २३ अवकीर्णं निमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं
चरेत् ॥ गोचर्म वा साः पण्मासांस्तथा मुच्येत किल्विषात् २४ परदारापहारी तु परस्यापहरन्वसु ॥ संवत्सरं व्रती भूत्वा तथा मुच्येत किल्विषात् २५ धनं तु यस्या
पहरेत्तस्मै दद्यात्सर्वं वसु ॥ विविधेनाभ्युपायेन तदा मुच्येत किल्विषात् २६ कृच्छ्राद्वा दशरात्रेण संयतात्मा व्रतोस्थितः ॥ परिवेता भवेत्पूतः परिविषितस्तथैव च
२७ निवेश्य तु पुनस्तेन सदा तारयता पितृन् ॥ न तु स्त्रिया भवेद्दोषो न तु सा तेन लिप्यते २८ भोजनं ह्यंतरा शुद्धं चातुर्भास्ये विधीयते ॥ स्त्रियस्तेन प्रशुध्यंति इति
धर्मविदो विदुः २९ स्त्रियस्त्वांशकिताः पापानोपगम्या विजानता ॥ रजसातां विशुध्यंते मस्मना भाजनं यथा ३० पादजोच्छिष्टकांस्यं यद्गवाप्रातमथापि वा ॥
गंडूषोच्छिष्टमपि वा विशुध्येद्दशभिस्तु तत् ३१ चतुष्पात्सकलो धर्मो ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ पादावकृष्टो राजन्ये तथा धर्मो विधीयते ३२ तथा वैश्ये च शूद्रे च
पादः पादो विधीयते ॥ विद्यादेवं विधेनैषां गुरुलाघवनिश्चयम् ३३ तिर्यग्यो निवधं कृत्वा द्वा मांश्छित्त्वेतरान्वहन् ॥ त्रिरात्रं वा युभक्षः स्यात्कर्म च प्रथयन्नरः
३४ अगम्यागमने राजन्प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ आर्द्रवस्त्रेण पण्मासान्विहार्यं मस्मशा यिना ३५ एष एव तु सर्वेषामकार्याणां विधिर्भवेत् ॥ ब्रह्मणोक्तेन वि
धिना दृष्टांतागमहेतुभिः ३६ सावित्री मप्यधीयात् शुचौ देशे मिताशनः ॥ अर्हिसामंदकोऽजल्पो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ३७ अहःसु सततं तिष्ठेद्दम्याकांशं
निशां स्वपन् ॥ त्रिरह्नि त्रिंशयां च सवासाजलमाविशेत् ३८

यां कृच्छ्रतश्च द्वायजोऽप्यस्रप्रद्वयः यदा हृदयं शाखातपः । 'मयं पीत्वा गुरुदारांश्च मत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ॥ मस्मच्छत्रो मस्मशयं शयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः' इति । पापानां गो
रवलाघवानुसारेण दीक्षां संवत्सरं पण्मासां त्रिमासां सद्वादशाहमित्ययथायोग्यं ज्ञेया । तत्र यमाकुमादहोमे यो यो नो रेतः सिचतीति पारदार्यप्रकृत्य वर्षमासचतुर्विंशतिरात्र दशरात्र पञ्चात्र
त्रिरात्र पञ्चात्रकाः । यावदेनो दीक्षा मुपैतीति च पापानुसारि त्वं दीक्षायां कृतं दृष्टातेन सर्वव्रतोच्यं । दृष्टांतमूतोय आगमस्तत्रोक्ते हेतुभिर्यावदेन इत्याद्यैः ३९ भवद्भवमंदकः रागद्वेषमानाप
मानशून्यः अजल्प इतिच्छेदः ३७ तिष्ठेदित्युपवेशनादेव्यादितिः अन्याकांशं निरावरणे स्पंदित्वा दी । अहःपुष्टिबहुवचनादिनाऽपि पापानुसारेण ज्यवराणामहो गणना कल्पनीया ३८

३९ यत्र पुण्ये पापे वाऽतिरिच्येत योधिको भवति स इतरेणेह रदभिभूयाति रिकल्पफलं मुक्त इत्यर्थः ४० । ४१ । ४२ व्रतादिर्कुर्यात्प्रायश्चित्तं महापातकवर्जं ज्ञेयम् ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७
४८ । ४९ । ५० । ५१ ॥ इति शांतिपर्वणि राजघर्मोनुशासनपर्वणि नीलकंठीये मार्तभावं दीपे च त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ किमक्षयमिति १ । २ प्रजापतिं मनुम् ३ कथं केन प्रकारेण

स्त्रीशूद्रं पतितं चापि नाभिभाषेद्ब्रतान्वितः ॥ पापान्यज्ञानतः कृत्वा मुच्येदेवं व्रतो द्विजः ३९ शुभाशुभफलं प्रेत्य लभते भूतसाक्षिकम् ॥ अतिरिच्येत यो यत्र तत्क
र्ता लभते फलम् ४० तस्माद्दानेन तपसा कर्मणा च फलं शुभम् ॥ वर्धयेदशुभं कृत्वा यथा स्यादतिरेकवाच ४१ कुर्याच्छुभानि कर्माणि निवर्तेत्पापकर्मणः ॥ दद्यान्नि
त्यं च विज्ञानितं तथा मुच्येत किल्विषात् ४२ अनुरूपं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ॥ महापातकवर्जं तु प्रायश्चित्तं विधीयते ४३ भक्ष्याभक्ष्येषु चान्येषु वाच्या
वाच्येतथैव च ॥ अज्ञानज्ञानयोरान्नविहितान्यनुज्ञानतः ४४ जानता तु कृतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत ॥ अज्ञानात्स्वल्पको दोषः प्रायश्चित्तं विधीयते ४५ शक्य
ते विधिना पापं यथोक्तेन व्यपोहितम् ॥ आस्तिके श्रद्धाधने च विधिरेष विधीयते ४६ नास्तिका श्रद्धाधनेषु पुरुषेषु कदाचन ॥ दंभद्वेषप्रधानेषु विधिरेष न दृश्यते
४७ शिष्टाचारश्च शिष्टश्च धर्मो धर्मभृतां वर ॥ सेवितव्यो न रव्या प्रप्रेत्येह च सुखेप्सुना ४८ सराजन्मोक्षयसे पापात्तेन पूर्णेन हेतुना ॥ प्राणार्थं वा धनेनैषामथवा नृप
कर्मणा ४९ अथवा तेष्टृणां चातिप्रायश्चित्तं चरिष्यसि ॥ मात्वेवानार्यजुष्टेन मन्युना निधनं गमः ५१ ॥ वैशंपायान उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधि
ष्ठिरः ॥ चिंतयित्वा मुहूर्तेन प्रत्युवाच तपोधनम् ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजघर्मोनुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीयोपचर्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ किं भक्ष्यं चाप्यभक्ष्यं च किंचिदंशं प्रशस्यते ॥ किंच पात्रमपात्रं वा तन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ व्यास उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरा
तनम् ॥ सिद्धानां चैव संवादं मनोश्चैव प्रजापतेः २ ऋषयस्तु व्रतपराः समागम्य पुरा विशुम् ॥ धर्मपञ्चपुरासीनमादिकाले प्रजापतिम् ३ कथमंत्रं कथं पात्रं दानं
मध्ययनं तपः ॥ कार्याकार्यचयत्सर्वं शंसवै त्वं प्रजापते ४ तैरेवमुक्तो भगवान्मनुः स्वायं भुवोऽब्रवीत् ॥ शशूपध्वं यथा वृत्तं धर्मं व्यास समासतः ५ अनादेशे जपो हो
म उपवासस्तथैव च ॥ आत्मज्ञानं पुण्यं नद्यो यत्र प्रायश्चित्तपराः ६ अनादिष्टं तथैतानि पुण्यानि धरणीभृतः ७ सुवर्णप्राशनमपि रत्नादिस्नानमेव च ७ देवस्थाना
भिगमनमाज्यप्राशनमेव च ॥ एतानि मेध्यं पुरुषं कुर्वन्त्याशुन संशयः ८ नगर्वेण भवेत्प्राज्ञः कदाचिदपि मानवः ॥ दीर्घमायुरथेच्छन् हि त्रिरात्रं चोष्णपो भवेत् ९

अन्नमदनीयं किं द्रव्यं कर्तव्यमित्यर्थः ४ व्यासो विस्तरः ५ अनादेशो विशेषोऽनुके दोषयत्र देशे तत्पराः जपादिपराः प्रायः बहुशः सन्ति तेषां विगंगादिवत्पावन इत्यर्थः । यत्रोपाया इति पाठे स्पष्टोर्थः
६ तया जपादिवत् पुण्यान्येवानिवक्ष्यमाणानि धरणीभृतः पर्वताद्वा गिरिप्रभृतयः आदिपदास्तु वने स्नानादि अनादिष्टं प्रायश्चित्तं सामान्यमित्यर्थः ७ । ८ गर्वण्युक्तो न भवेत्पूजानां गणयेत् अव
गणनेषु त्रिरात्रमुष्णपो भवेदिति तत्कृच्छ्रवर्मास्त्रोक्तं कुर्यादित्यर्थः । भवेदित्यत्र विवेदिता पाठं प्रकृत्य सुरामित्यध्याहृत्य सुरां न पिबेत् । पानेन पुष्णपो भवेत्पुरा भवेदोष्णा कृत्वा पिबेदिति केचित् ९

तप उपवासानां १० आदानेस्तेषां आवास्यकोऽवस्थाविशेषमयः प्राणात्ययादावधर्मस्यापि स्तेयादेर्धर्मत्वमस्यार्थः ११ वैदिक्योऽप्रवृत्त्यप्रवृत्तीमर्त्यत्वात्तत्त्वमदे लोकि
कपोतुते शुभे चैव अशुभे चैव शुभफले इत्याह द्वाभ्यां द्विविधाविति १२ एतयोर्लौकिकयोः फलेऽपि कारणात्तु कृतेऽस्यार्थः १३ देवयुक्तं शास्त्रीयं कर्म प्राणो जीवनं एतेषां चतुर्णामपेक्षापूर्वार्थकचित्
क्रियते तद्विशुभानां नीचानामपि पुंसां तस्य फलं शुभं भवति १४ ऊर्ध्वमिति सत्यपि संदेहोऽपि विगानपरिहाराय कृतं नित्यादिव्यक्तेऽलं दृष्टाधिकृतं इत्येनादितन्मोक्षमपि १५ क्रोधादिनायन्मनसः

अदत्तस्यानुपादानं दानमध्ययनंतपः ॥ अहिंसासत्यमक्रोधइज्याधर्मस्य लक्षणम् १० स एव धर्मः सोऽधर्मो देशकाले प्रतिष्ठितः ॥ आदानमनृताहिंसाधर्मो ह्याव
स्थिकः स्मृतः ११ द्विविधो चाप्युभावेतौ धर्मौ धर्मो विजानताम् ॥ अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च द्वैविध्यं लोकवेदयोः १२ अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वं मर्त्यत्वं कर्मणः फलम् ॥ अशुभ
स्याशुभं विद्याच्छुभस्य शुभमेव च ॥ एतयोश्चोभयोः स्यातां शुभाशुभतया तथा १३ दैवं च देवसंयुक्ते प्राणश्च प्राणदश्च ॥ अपेक्षापूर्वकरणादशुभानां शुभं फलम्
१४ ऊर्ध्वं भवति संदेहादिहृष्टार्थमेव च ॥ अपेक्षापूर्वकरणात्प्रायश्चित्तं विधायिते १५ क्रोधमोहकृते चैव दृष्टांतागमहेतुभिः ॥ शरीराणामुपलेशो मनसश्च प्रियाप्रिये ॥
तदौषधैश्च मंत्रैश्च प्रायश्चित्तैश्च शाम्यति १६ उपवासमेकरात्रं दंडोत्सर्गेन राधिपः ॥ विशुद्धचेदात्मशुद्धयर्थं त्रिरात्रं तु पुरोहितः १७ क्षयं शोकं प्रकुर्वाणो न प्रियेत्यदा
नरः ॥ शस्त्रादिभिरुपाविष्टास्त्रिरात्रं तत्र निर्दिशेत् १८ जातिश्रेण्या धिवासानां कुलधर्मोऽसर्वतः ॥ वर्जयंति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते १९ दशवावेदशास्त्रज्ञास्त्रयो
वाधर्मपाठकाः ॥ यद्व्युत्कार्य उत्पन्ने स धर्मो धर्मसंज्ञये २० अनृणां पृथक् चैव तथा ह्युद्रपिपीलिकाः ॥ श्रेष्ठास्तथा विप्रैर्मध्यं विषमेव च २१ अभक्ष्या ब्राह्म
णैर्मत्स्याः शलैर्लेयैर्विवर्जिताः ॥ चतुष्पात्कच्छपादन्योर्महूका जलजाश्च २२ भासाहंसाः सुपर्णाश्च चक्रवाकाः प्लवाङ्काः ॥ काकोमहुश्च घृध्रश्च येनो लूकस्त
थैव च २३ क्रव्यादां दंष्ट्रिणः सर्वे च तुष्पात्पक्षिणश्च ॥ येषां चोभयतो दंताश्च तुर्दंष्ट्राश्च सर्वशः २४ एडकाश्च खरोऽग्नीणां सूतिकाणां गवामपि ॥ मानुषीणां पृथगीणां च
नपि वेदाह्वणः पयः २५ प्रेतांस्तूतिकांश्च यच्च किंचिदनिर्दिशम् ॥ अभोज्यं चाप्यपेयं च धेनोर्दुग्धमनिर्दिशम् २६ राजांस्तेज आदत्तेऽश्वद्रात्रं ब्रह्मवर्चसम् ॥ आयुः
सुवर्णकारात्रमवीरायाश्च योषितः २७ विष्ठावाधुपिकस्यात्र गणिकात्रमथेन्द्रियम् ॥ मृष्यंति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितान् च सर्वशः २८

प्रियमभियं कृतं तत्र दृष्टांतागमहेतुभिः पूर्वोक्तैर्वेदेन इत्यर्थः प्रमाणं देहस्य शोषणमुपवासानां दिकंप्रायश्चित्तं कर्तव्यं । औषधैर्हविष्याशनेः मंत्रैश्च पवित्रजपेः चादन्यदपि तीर्थाटनश्रमादिभिस्तत्पापं
शाम्यतीति सार्धं १६ । १० क्षयं पुत्रादिमरणनिमित्तमात्मवधार्थं प्रवृत्तौ न प्रियेत चेत् त्रिरात्रमुपवासं चरेत् १८ जातिब्राह्मणत्वादिः श्रेणीग्रहस्यादीनां पंक्तिः अधिवासो जन्मभूमिः जात्यादिधर्मा
श्च ये वर्जयंति तेषां धर्मः प्रायश्चित्तादिस्वरूपो न विद्यते १९ पाठकाः शोषकाः विचारका इति यावत् कार्यप्रायश्चित्तनिमित्तोपे २० अभक्ष्यानाह चतुर्भिः अनृणानिति २१ । २२ । २३ । २४
एडकामेषां सूतिका नाम निर्दिशानां २५ अभोज्यं प्रायसाद्यं तर्गतं २६ अवीरायाः पतिपुत्रहीनायाः २७ इन्द्रियं गणिकादिप्रयानामत्रं २८

दीक्षितस्य अग्नीषोमीयवपाहो मातृप्राह्मणमोक्तव्यं कर्तव्यं धनव्ययमयाद्भोगत्यागहीनः २९ रक्षिणोऽप्राप्य लक्ष्य सीमादिरक्षिणो वा ३० । ३१ शोषितं बुद्ध्यामाऽदस्वात्मा रक्षितं ३२ धाना
मृष्टयाः कर्ममादधिसक्तवः सक्त्वादीनां विकारानष्टाः सक्त्वाद्यः कृतं रतिलिभिश्रद्धाद्वनः वृषाकृताः देवतायुदेशं विना कृताः ३३ चातपेयाः पीयूषादयः ३४ । ३५ । ३६ हासं केषु परिहासपरे
दीक्षितस्य कर्तव्यं स्य कृतविक्रयिकस्य च ॥ तक्षणश्च मार्गवर्तुश्च पृथ्व्यारजकस्य च २९ चिकित्सकस्य यच्चात्रमभोज्यं रक्षिणस्तथा ॥ गणग्रामाभिस्तानां रंस्त्री
जीविनां तथा ३० परिवर्तिनां पुंसां च वंदिष्यत विदां तथा ॥ वामहस्ताद्वत्तं चात्रं भक्तं पृथुपितं च यत् ३१ सुरानुगतमुच्छिष्टमभोज्यं शोषितं च यत् ॥ पिष्टस्य चैव शुशा
कानां विकाराः पयस्तथा ३२ सकुधानां कर्मणां नोपभोग्याश्चिरस्थिताः ॥ पायसं कसरं मांसमपूपं पाश्र्वत्पाकृताः ३३ अपेयाश्चाप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्हृहमेधि
भिः ॥ देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितृन् देव्याश्च देवताः ३४ पूजयित्वा ततः पश्चाद्देवस्थो भोक्तुमर्हति ॥ यथा प्रव्रजितो भिक्षुस्तथैव स्वेष्टे हवे सेते ३५ एवं वृत्तः प्रियैर्दारैः
संवसन्नधर्ममाश्रयात् ॥ न दद्याच्छसे दानं न भयान्नोपकारिणे ३६ न नृत्यगीतशिलिषुहासकेषु च धार्मिकः ॥ न मत्ते चैव नोन्मतेन स्तेनेन च कुत्सके ३७ न वाग्धीने वि
वर्णवानां गहीनेन वामने ॥ न दुर्जने दौष्कुले वा त्रैयोवानसंस्कृतः ३८ न श्रोत्रियमृते दानं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते ॥ असम्यक् क्रैव्यदत्तमसम्यक् च प्रतिग्रहः ॥ उभयं स्या
दनर्थाय दातुरादातुरेव च ३९ यथा खादिरमालं व्याशिलां वाऽप्यर्णवंतरन् ॥ मज्जेत मज्जेत स्तद्वदातायश्च प्रतिग्रही ४० काष्ठैरार्द्रैर्यथा वह्निरुपस्तीर्णो न दीप्यते ॥
तपः स्वाध्यायचारित्र्यैर्वहीनः प्रतिग्रही ४१ कपाले यद्द्रापः स्युः श्वेतौ च यथापयः ॥ आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ४२ निर्मत्रो निर्द्वतोयः स्यादशा
स्त्रज्ञोऽनसूयकः ॥ अनुक्रोशात्प्रदातव्यं हीनेष्ववतकेषु च ४३ न वै देयमनुक्रोशादीनां तुरकेष्वपि ॥ आसाचरित इत्येव धर्म इत्येव वा पुनः ४४ निष्का
रणं स्मृतं दत्तं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते ॥ भवेदपात्रदोषेण न चात्रास्ति विचारणा ४५ यथादारुमयो हस्तीयथा चर्ममयो मृगः ॥ ब्राह्मणश्चानधीयानश्च यस्तेनामविभ्राते
४६ यथापदोऽफलः स्त्रीषु यथागौर्गविचाफला ॥ शकुनिर्वाप्य पक्षः स्यान्नर्मत्रो ब्राह्मणस्तथा ४७ ग्रामधान्यं यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्जलः ॥ यथा हुतमनग्रीचत
थैव स्यान्निराकृतौ ४८ देवतानां पितॄणां च हव्यकव्यविनाशकः ॥ शत्रुर्हरो भूखोनलोकप्राप्तुमर्हति ४९ एतत्ते कथितं सर्वं यथा वृत्तं युधिष्ठिर ॥ समासेन महद्ब्रह्म
तच्छ्रोतव्यं भरतर्षभ ५० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां० रा० व्यासवाक्ये पट्विंशतमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्
विस्तरेण महाभुने ॥ राजधर्मान् द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलात् १

पुमं देव ३७ वाग्धीने मुक्ते मूले वा ३८ । ३९ । ४० । ४१ श्वेतौ शुनकचर्ममये कोशे ४२ अनुसूयकोऽपेक्षोपाशोपमकुर्वन् अनुक्रोशादयथा ४३ आसाचरित इत्येव धर्म इत्येव वा पुनः ४४ निष्का
रणं स्मृतं देयमित्याह न वा इति ४५ अप्रवृत्तेऽपि निष्कारणं निष्फलं दोषेण युक्त इति शेषः ४५ । ४६ । ४७ निराकृतौ मूले ४८ । ४९ । ५० ॥ इति शांतिपर्व
जिरा० मीलकुंडीयभा० पट्विंशतमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ श्रोतुमिच्छामि १

आपस्तुचयथानीतिः प्रणेतव्याद्विजोतम् ॥ धर्म्यमालक्ष्यपथानंविजयेयंकथमहीम् २ प्रायश्चित्तकथाहोषामक्ष्यामक्षयविवर्जिता ॥ कौतुहलानुप्रवणाहर्षज
नयतीवमे ३ धर्मचर्याचराज्यंचनित्यमेवविरुध्यते ॥ एवमुह्यतिमेचेतश्चित्तयानस्यनित्यशः ४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तमुवाचमहाराजव्यासोवेदविदां
वरः ॥ नारदंसमभिप्रेक्ष्यसर्वज्ञानांपुरातनम् ५ श्रोतुमिच्छसिचेद्धर्मनिखिलेननराधिप ॥ प्रैहिभीष्ममहाबाहोवृद्धं कुरुपितामहम् ६ सतेधर्मरहस्येषुसंशया
न्मनसिस्थितान् ॥ छेताभागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ७ जनयामासयंदेवीदिव्यात्रिपथगानदी ॥ साक्षाद्दर्शयोदेवान्सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ८ बृहस्पतिपु
रोगांस्तुदेवर्षीनसकृत्प्रभुः ॥ तोषयित्वोपचरेणराजनीतिमधीतवान् ९ उशनविदयच्छास्त्रयज्ञदेवगुरुर्द्विजः ॥ यज्ञधर्मसवैयाखंडं प्राप्तवान्कुरुसत्तमः १० भा
र्गवाच्चयवनाच्चापिवेदानंगोपवृंहितान् ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुर्वसिष्ठाच्चरितव्रतः ११ पितामहसुतंज्येष्ठकुमारंदीप्ततेजसम् ॥ अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाशिक्षतयः
पुरा १२ मार्कंडेयमुखात्कृत्स्नंयतिधर्ममवाप्तवान् ॥ रामादस्त्राणिशकाच्चप्राप्तवान्पुरुषर्षभः १३ मृत्युरामेच्छयायस्यजातस्यमनुजेष्वापि ॥ तथाऽनपत्य
स्यसतःपुण्यश्लोकादिविश्रुताः १४ यस्यब्रह्मर्षयःपुण्यानित्यमासन्सभासदः ॥ यस्यनाविदितंकिंचिज्ज्ञानयज्ञेषुविद्यते १५ सतेवक्ष्यतिधर्मज्ञःसूक्ष्मधर्मार्थं
तत्त्ववित् ॥ तमभ्येहिपुराप्राणान्सविमुंचतिधर्मवित् १६ एवमुक्तस्तुकौंतियोदीर्घप्रज्ञोमहामतिः ॥ उवाचवदतांश्रेष्ठं व्यासं सत्यवतीसुतम् १७ ॥ युधिष्ठिरउ
वाच ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तंनृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यहितिंस्तथा ॥ पुनराहमहाबाहुर्दुःश्रेष्ठोमहामतिः २० ॥ वासुदेवउवाच ॥ नेदानी
मतिनिर्वधंशोकेत्वंकुरुमहसि ॥ यदाहभगवान् व्यासस्तत्कुरुष्वनृपोतम २१ ब्राह्मणास्त्वामहाबाहोभ्रातरश्चमहौजसः ॥ पर्जन्यमिवधर्मातिनाथमानाउपासते
२२ हतशिष्टाश्चराजानःकृत्स्नंचैवसमागतम् ॥ चातुर्वर्ण्यमहाराजराष्ट्रंतेकुरुजांगलम् २३ प्रियार्थमपिचैतेषांब्राह्मणानामहात्मनाम् ॥ नियोगादस्यचगुरो
र्व्यासस्यामितवेजसः २४ सुहृदामस्मदादीनांद्रौपद्याश्चपरंतप ॥ कुरुप्रियमभिन्नप्रलोकस्यचहितंकुरु २५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःसकृन्नेनराजा
राजीवलोचनः ॥ हितार्थं सर्वलोकस्यसमुत्स्थौमहामनाः २६ सोऽनुनीतो नरव्याघ्रविष्टरश्चवसास्वयम् ॥ द्वैपायनेनचतथादेवस्थानेनजिष्णुना २७ एतै
श्चान्यैश्चबहुभिरनुनीतोयुधिष्ठिरः ॥ व्यजहान्मानसंदुःखंसंतापंचमहायशः २८

विमुंचतिविशोक्षयति ततःपुरा १९ । १७ वैशंपायनाक्षय

१८ उपसंप्रष्टमुपागस्यसन्धयकम् १९ । १९ । २१ नाथमानाःयाचमानाः उपासतइत्युत्तरत्रापियोज्यम् २२ । २१ । २४ । २५ । २६ । विष्टरश्चवसाविष्णुना २७ संतापंभारोतरापम् २८

वाक्यानिवेदावयवाः । निषिस्तदर्थोविचारग्रंथोमीमांसा । अन्यदपिचतुर्तश्रवणीतिशास्त्रादितत्रविशारदः । व्यवस्थकर्तव्यमर्थानिश्चित्य २९ । ३० । ३१ तद्वदति गोमिर्ब
लीवदैःपतस्माह्निगान्द्रम्यतेयत्पुरप्रवेशश्रेयमंगोरयेनप्रवेष्टव्यमिति । मंत्रलिङ्गादप्येतद्रम्यते । 'संगोमिरांगिरसो नक्षमाणोमगवेदयमणंनिनाय ॥ जनेभिर्जोनदंपती अनकीवृहस्पतेवाजयाशू
रिवाजौ' अस्यार्थः हेवृहस्पतेवृहस्पतिस्तुल्यहेपुरोहित अंगिरसोवृहस्पतिः गोमिर्द्वैपैःरथमित्यर्थात् संनक्षमाणःरथस्यसंनहनंकरिष्यन् यकारलोपआर्षः अर्थमणंदेवंमगइवपिद्विधमैश्वर्यमिवनिर्नाय
मापितवान् तत्रदृष्टांतःजनेइति नकारउपमाअर्थयथाजनेलोकेभिर्ब्रह्मसत्त्वादंपतीअनकिअन्योन्यसंबद्धेसकरोतिएवंनग्नगताभैश्वर्यलक्ष्मींपरिणेष्यन्मोरयेननगरंप्रवेशयेद्वाजानंपुरोहितः । एवंजयल

श्रुतवाक्यःश्रुतनिधिःश्रुतश्रव्यविशारदः ॥ व्यवस्थमनसःशांतिमगच्छत्पांडुनंदनः २९ सतैःपरिवृतोराजानक्षत्रैरिवचंद्रमाः ॥ घृतराष्ट्रपुरस्कृत्यस्वपुरंप्रवि
शह ३० प्रविधिष्ठःसधर्मज्ञःकुंतोपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ अर्चयामासदेवांश्चब्राह्मणांश्चसहस्रशः ३१ ततो नवरथंशुभ्रं कंवलजिनसंवृतम् ॥ युक्तंपोडशभिर्गोभिःपांडुरैः
शुभलक्षणैः ३२ मंत्रैरभ्यर्चितंपुण्यैःस्तुयमानश्चवादिभिः ॥ आरूरोहयथादेवःसोमोऽमृतमयंरथम् ३३ ग्र्याहरश्मीन्कौंतियोमीमोभीमपराक्रमः ॥ अर्जुनःपां
डुरंछत्रंधारयामासभानुमत् ३४ प्रियमाणंचतच्छत्रं पांडुरंरथमूर्धनि ॥ शुशुभेतारकाकीर्णसितमभ्रमिवांवरे ३५ चामरव्यजनेत्वस्यवीरोजग्रहतुस्तदा ॥ चंद्र
रश्मिप्रभेशुभ्रेमाद्रीपुत्रावलंकृते ३६ तेषंचरथमास्थायभ्रातारःसमलंकृताः ॥ भूतानीवसमस्तानिराजन्ददृशिरेतदा ३७ आस्थायतुरथंशुभ्रंयुक्तमश्वैर्मनोजैः ॥
अन्वयात्पृष्टतोरान्युयुत्सुःपांडवाग्रजम् ३८ रथंहेममयंशुभ्रंशैव्यसुग्रीवयोजितम् ॥ सहसात्यकिनाकृष्णःसमास्थायान्वयात्कुरुन् ३९ नरयानेनतुज्येष्ठःपि
तापार्थस्यभारत ॥ अग्रतोधर्मराजस्यगंधारीसहितोययौ ४० कुरुस्त्रियश्चताःसर्वाःकुंतिकृष्णातयैवच ॥ यानैरुच्चावर्चेर्जमुर्विदुरेणपुरस्कृताः ४१ ततो रथा
श्चबृहलानागाश्चसमलंकृताः ॥ पादाताश्चहयाश्चैवपृष्ठतःसमनुव्रजन् ४२ ततोवैतालिकैःसूतैर्मागधैश्चसुभाषितैः ॥ स्तुयमानोययौराजानगरंनगासाह्वयम् ४३
तत्प्रयाणंमहाबाहोर्वभूवाप्रतिमंभुवि ॥ आकुलाकुलमुत्कुण्ठं हृष्टपुष्टजनाकुलम् ४४ अभियानेतुपार्थस्यनरैर्नगरवासिभिः ॥ नगरंराजमार्गाश्चयथावत्समलंकृताः
४५ पांडुरेणचमाल्येनपताकाभिश्चमेदिनी ॥ संस्कृतोराजमार्गोऽभूद्रूपनैश्चप्रधूपितः ४६ अथचूर्णैश्चगंधानानानापुष्पप्रियंभुभिः ॥ माल्यदामभिरासत्तैराज
वेशमभिसंवृतम् ४७ कुंभाश्चनगरद्वारिवारिपूर्णानवाहृदाः ॥ सिताःसुमनसोगौराःस्थापितास्तत्रतत्रह ४८

धर्मांपरिणेष्यन्नश्वरयेनआजिप्रविशेदित्याह वाजयेति आजोसंग्रामे अशूनश्चात्रयेयुंजन्त्राजयगमययजमानंजयलक्ष्मींपरिणेतुमित्यर्थादनुपंजनीयं ३२ अमृतमयंदेवतामयं ३३ । ३४ तारका
स्ताराः तत्तुल्याऽकृत्रप्रांतस्यमौक्तिकगुच्छाश्च ३५ । ३६ यथादेहरथोभूतपंचकमयः एवसोऽपिरथोभ्रातृपंचकयुक्तः ३७ युयुत्सुर्घृतराष्ट्रपुत्रः ३८ । ३९ नरयानं 'तत्सत्तरावा' इतिश्लेखभाषायां
प्रसिद्धं ननुशिविका ४० । ४१ । ४२ । ४३ आकुलाकुलमातिसंकुलं संपद्वशात् ४४ । ४५ माल्येनपुष्पसमूहेनमेदिनीसमलंकृतेत्यनुपपज्यते धूपनैःअगुरुमृत्तिभिर्धूपद्रव्यैः
४६ । ४७ सिताःचूर्णादिनाशुकीकृताः सुमनसःपुष्पाणि गौराःशुक्लाः ४८

४९ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपिसमत्रिशतमोध्यायः ॥३७॥ प्रवेशनेहति १।२ स्त्रीणांस्त्रीभिः ३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३
यथास्वलंकृतद्वारंनगरंपादुनंदनः ॥ स्तूयमानःशुभैर्वाक्यैःप्रविवेशसुहृद्भूतः ४९ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिरप्रवेशोत्तमं
ज्ञतमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ४९ ॥ वेशपायनउवाच ॥ प्रवेशनेतुपार्थानांजनानांपुरवासिनाम् ॥ दिदृक्षुणांसहस्राणिसमाजम्सहस्रशः १ सराजमार्गःशु
शुभसमलंकृतचत्वरः ॥ यथाचंद्रोदयेराजन्वर्धमानोमहोदधिः २ गृहाणिराजमार्गेपुरंनवंतिमहांतिच ॥ प्राकंपतीवभारेणस्त्रीणांपूर्णानिभारत ३ ताःशनैरिव
सर्वाडंप्रशंसंयुधिष्ठिरम् ॥ भीमसेनाजुनौचैवमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ४ धन्यात्वमसिपांचालियात्वंपुरुषसत्तमान् ॥ उपतिष्ठसिकल्याणिमहर्षीनिवगौतमी ५
तवकर्मण्यमोघानिव्रतचर्याचभाविनि ॥ इतिकृष्णामहाराजप्रशंसंस्तदास्त्रियः ६ प्रशंसावचनेस्तासांमित्रैःशब्दैश्चभारत ॥ प्रीतिजैश्चतदाशब्दैःपुरमासी
त्समाकुलम् ७ तमतीत्ययथायुक्तंराजमार्गेयुधिष्ठिरः ॥ अलंकृतंशोभमानमुपायाद्राजवेश्मह ८ ततःप्रकृतयःसर्वाःपौराजानपदास्त्वदा ॥ ऊचुःकर्णसुखावा
चःसमुपेत्यततस्ततः ९ दिष्टद्याजयसिराजेंद्रशत्रून्लघुनिपूदन ॥ दिष्टचाराज्यंपुनःप्राप्तंधर्मेणचबलेनच १० भवनस्त्वमहाराजराजेश्वरदांशतम् ॥ प्रजाः
पालयधर्मेणयथेन्द्रस्त्रिदिवंतथा ११ एवंराजकुलद्वारिमंगलैरभिपूजितः ॥ आशीर्वादान्द्विजैरुक्तान्प्रतिगृह्यसमंततः १२ प्रविश्यभवनंराजादेवराजगृहोपमम् ॥
श्रद्धाविजयसंयुक्तंथापश्चाद्वातरत् १३ प्रविश्याम्यंतर्श्रीमान्दैवतान्यभिगम्यच ॥ पूजयामास्रत्तैश्चमंगलाल्यैश्चसर्वशः १४ निश्चक्रामततःश्रीमान्पुन
रेवमहायशः ॥ ददर्शब्राह्मणांश्वेवसोऽभिरूपानवस्थितान् १५ ससंवृतस्तदाविप्रेराशीर्वादिविवक्षुभिः ॥ शुशुभेविमलश्वंद्रस्तारागणवृत्तोयथा १६ तांस्तु
वैपूजयामासकौतियोविधिवद्भिजान् ॥ धौम्यंगुरुंपुरस्कृत्यज्येष्ठपितरमेवच १७ सुमनोमोदकैरत्नैर्हिरण्येनचभूरिणा ॥ गोभिर्वस्त्रैश्चराजेंद्रविविधैश्चकिमिच्छ
कैः १८ ततःपुण्याहघोषोऽभूद्विस्तृतश्चैवभारत ॥ सुहृदांप्रीतिजननःपुण्यःश्रुतिसुखावहः १९ हंसवद्विदुषांराजाद्विजानांतत्रभारतीम् ॥ शुश्रुवेवेदविदुषांपु
ष्कलार्थपदाक्षराम् २० ततोऽदुर्भुनिर्घोषःशंखानांचमनोरमः ॥ जयंप्रवदतांतत्रस्वनःप्रादुरभूत्प २१ निःशब्देचस्थितेतत्रततोविप्रजनेपुनः ॥ राजानंब्राह्म
णच्छाचार्याकोराक्षसोऽब्रवीत् २२ तत्रदुर्योधनसखाभिश्चरूपेणसंवृतः ॥ साक्षःशिखीत्रिदंढीचघृष्टोविगतसाध्वसः २३ वृतसर्वैस्तथाविप्रेराशीर्वादिविवक्षुभिः ॥
परंसहस्रैराजेंद्रतपोनियमसंवृतैः २४ सदुष्टःपापमाशंसुःपांडवानामहात्मनां ॥ अनानांश्चैवतान्निष्ठास्तमुवाचमहीपतिं २५ ॥ चार्वाकउवाच ॥ इमेप्राहुर्दिजाः
सर्वेसमारोप्यवचोमयि ॥ विष्णुमवंतंकुट्टपतिंज्ञातिघातिनमस्तुवै २६ किंतेनस्यादिकौतैयकृत्वेवंज्ञातिसंक्षयं ॥ घातयित्वागुरुंश्चैवमृतश्रेयोनजीवितम् २७

१४ अभिरूपान्मंगलद्रव्यपाणीन् १५।१६।१७ किमिच्छामि किमिच्छसि तिपृच्छद्विभृत्यैर्विविधैर्गोवस्त्रादिद्रव्यैर्भिक्षयद्विरित्यर्थः १८ स्तब्धवाव्याप्य १९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७

२८। २९ प्रत्यासन्नाःसमीपस्याव्यसनिनश्चिरदुःखिनोब्राह्मणद्वयोमस्यतं ब्राह्मविदुःखपरिहारायैवमेवराज्यकरणंनृपसुखायैमित्यर्थः ३०। ३१ जहृर्ज्ञातवतः ३२। ३३। ३४। ३५। ३६
३७ ॥ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेअष्टत्रिंशतमोध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ४९ ॥ ब्राह्मणादिति १।२।३।४।५।६ विहितोभयाजान्नसः
इतितेवैद्विजाःश्रुत्वातस्यदुष्टस्यरक्षसः ॥ विव्यथुश्चुकुशुश्चैवतस्यवाक्यप्रघर्षिताः २८ ततस्तेब्राह्मणाःसर्वेसचराजायुधिष्ठिरः ॥ व्रीडिताःपरमोद्विग्नस्तूष्णी
मासनविशांपते २९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ प्रसीदंतुभवंतोमेप्रणतस्याभिधाचतः ॥ प्रत्यासन्नव्यसनिनंनर्माघिकर्तुमर्हथ ३० ॥ ॥ वेशपायनउवाच ॥
ततोराजनब्राह्मणास्तेसर्वेएवविशांपते ॥ ऊचुर्नैतद्वचोऽस्माकंश्रीरस्तुतवपार्थिव ३१ जहृश्चैवमहात्मानस्ततस्तंज्ञानचक्षुषा ॥ ब्राह्मणावेदविद्वांसस्तपोभि
र्विमलीकृताः ३२ ॥ ब्राह्मणाऊचुः ॥ एषदुर्योधनसखाचार्याकोनामराक्षसः ॥ परिव्राजकरूपेणहितंतस्यचिकीर्षति ३३ नवयंभूमधर्मात्मनव्येतुतेभयमीदृ
शं ॥ उपतिष्ठतुकल्याणंभवंतंभ्रातृभिःसह ३४ ॥ वेशपायनउवाच ॥ ततस्तेब्राह्मणाःसर्वेहुकारैःक्रोधमूर्छिताः ॥ निर्मत्स्यंतःशुचयोनिजघ्नुःपापराक्षसम् ॥
३५ सपपातविनिर्दग्धस्तेजसाब्रह्मवादिनाम् ॥ महेंद्राशननिर्दग्धःपादपूरुकरानिव ३६ पूजिताश्चयुर्विप्राराजानमभिनंचतम् ॥ राजाचहर्षमापेदेपांडवः
समुहजनः ३७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिचार्याकवधेअष्टत्रिंशतमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ वेशपायनउवाच ॥
ततस्तत्रतुराजानैतिष्ठंतंभ्रातृभिःसह ॥ उवाचदेवकीपुत्रःसर्वदर्शीजनादर्नः १ ॥ वासुदेवउवाच ॥ ब्राह्मणास्तातलोकेऽस्मिन्नर्चनीयाःसदामम् ॥ एतेभू
मिचरादेवावाग्विषाःसुप्रसादकाः १ पुराकृतयुगेराजंश्चाचार्याकोनामराक्षसः ॥ तपस्तेपेमहाबाहोवदयविदुषांर्षिकम् २ वरेणच्छंद्यमानश्चब्रह्मणाचपुनःपुनः ॥
अभयंसर्वभूतेभ्योवरयामासभारत ३ द्विजावमानादन्यत्रप्रादाद्रमनुतमम् ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योददौतस्मैजगत्पतिः ४ सतुलब्धवरःपापोदेवानमितविक्रमः ॥
राक्षसस्तापयामासतत्रिकममहाबलः ५ ततोदेवांसमेताश्चब्रह्मणामिदमब्रुवन् ॥ वधायरक्षसस्तस्यबलविप्रकृतास्तदा ६ तानुवाचततोदेवोविहितस्तत्र
वैषया ॥ यथाऽस्यभवितामृत्युरचिरेणेतिभारत ७ राजादुर्योधनोनामसखाऽस्यभवितामृत्यु ॥ तस्यस्नेहावबद्धोऽसौब्राह्मणानवमंस्यते ८ तत्रैनंरुषिताविप्रा
विप्रकारप्रघर्षिताः ॥ धक्ष्यंतिवागबलापापंततोनाशंगमिष्यति ९ सपुननिहतःशेतेब्रह्मदंडेनराक्षसः ॥ चार्वाकौनृपतिश्रेष्ठमाशुचोभरतर्षभ १० ह
तास्तेक्षत्रधर्मेणज्ञातयस्तवपार्थिव ॥ स्वर्गताश्चमहात्मानोवीराःक्षत्रियपुंगवाः ११ सत्वमातिष्ठकार्याणिमातेऽभूद्ग्लानिरच्युत ॥ शत्रून्वजहिप्रजारक्षद्विजां
श्चपरिपूजय १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चार्वाकवरदानादिकथने एकोनचत्वारिंशतमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ४९ ॥
॥ वेशपायनउवाच ॥ ततःकुंतिसुतोराजागतमन्युर्गतज्वरः ॥ कांचनेप्राङ्मुखोहृष्टोऽन्यपीदत्परमासने १
७।८।९।१०।११।१२।१३ ॥ इतिशांतिपर्वणिभारतमावदीपेएकोनचत्वारिंशतमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ४९ ॥ ततःकुंतिसुतइति गतमन्युर्गतज्वरः गतज्वरोऽतीतशोकः १

तमेवाभिमुखौपीठेप्रदितेकांचनेशुभे ॥ सात्यकिर्वासुदेवश्चनिषीदतुरिदमौ २ मध्येकृत्वातुराजानंभीमसेनाजुनावुभौ ॥ निषीदतुर्महामानोऽश्वक्षयमणिपी
ठयोः ३ दांतिर्हिंसासनेशुभ्रेजांबूनदविभूषिते ॥ पृथापिसहदेवेनसहास्तेनकुलेनच ४ सुधर्माविदुरोधौम्योष्टराष्ट्रश्चकौरवः ॥ निषेदुर्ज्वलनाकारेष्वासनेषुष्ट
थक्पृथक् ५ युयुत्सुःसंजयश्चैवगांधारीचयशास्त्रिनी ॥ धृतराष्ट्रयोतोराराजाततःसर्वसमावेशन् ६ तत्रोपविष्टोषमात्माश्वेताःसुमनसोऽपृष्टत् ॥ स्वस्तिकान
क्षतान्भूमिमुखैर्जतंमाणम् ७ ततःप्रकृतयःसर्वाःपुरस्कृत्यपुरोहितम् ॥ ददृशुर्ममराजानमादायबहुमंगलम् ८ पृथिवींचसुवर्णंचरत्तानिविविधानिच ॥ आ
भिषेचनिकंभांडंसर्वसंभारसंभृतम् ९ कांचनौदुंबरास्तत्रराजताःपृथिवीमयाः ॥ पूर्णकुंभाःसुमनसोलाजावर्णीषिगोरसम् १० शमीपिपलपालाशसमिधोमधु
सर्पिषी ॥ सुवऔदुंबरःशंखस्तथाहेमविभूषितः ११ दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्रधौम्यःपुरोहितः ॥ प्रागुदक्प्रवणेवेदीलक्षणेनोपलिख्यच १२ व्याघ्रचर्मोत्तरे
शुक्लेसर्वतोभद्रासने ॥ दृढपादप्रतिष्ठानेहुताशनसमत्विषि १३ उपवेश्यमहात्मानंरुष्णांचद्रुपदात्मजाम् ॥ जुहावपावकंधीमान्विधिमंत्रपुरस्कृतम् १४ त
तउत्थायदाशार्हःशंखमादायपूजितम् ॥ अभ्यर्षिचत्पतिंपृथ्याःकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरम् १५ धृतराष्ट्रश्चराजर्षिःसर्वाःप्रकृतयस्तथा ॥ अनुज्ञातोऽथरुष्णे
नभ्रातृभिःसहपांडवः १६ पांचजन्याभिषिक्तश्चराजाऽधृतमुखोऽभवत् ॥ ततोऽनुवादयामासुःपणवानकदुंदुभीन् १७ धर्मराजोऽपितत्सर्वंप्रतिजग्राहधर्मतः ॥
पूजयामासतांश्चापिविधिवद्भूरिदाक्षिणः १८ ततोनिष्कसहस्रेणब्राह्मणान्स्वस्तिवाचयन् ॥ वेदाध्ययनसंपन्नान्प्रतिशीलसमन्वितान् १९ तेप्रीताब्राह्मणाराज
न्स्वस्त्युचुर्जयमेवच ॥ हंसाइवचनर्दतःप्रशशंसुर्गुधिष्ठिरम् २० युधिष्ठिरमहाबाहोदिष्टचाजयसिपांडव ॥ दिष्टचास्वधर्मंप्राप्तोऽसि विक्रमेणमहायुते २१ दि
ष्टचागांडीवधन्वाचभीमसेनश्चपांडवः ॥ त्वंचापिकुशलराजन्माद्रीपुत्रौचपांडवौ २२ मुक्तावीरक्षयात्स्मात्संग्रामाद्विजितद्विषः ॥ क्षिप्रमुत्तरकार्याणिकुरुसर्वा
णिभारत २३ ततःप्रत्यर्चितःसद्भिर्धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ प्रतिपेदेमहद्राज्यंसुहृद्भिःसहभारत २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधि
ष्ठिराभिषेकेचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्रकृतीनांचतद्वाक्यदेशकालोपबृंहितम् ॥ श्रुत्वायुधिष्ठिरोराजासोत्तरंप्रत्यभाषत १ धन्याःपां
डुसुतानूनयेपांब्राह्मणपुंगवाः ॥ तथ्यान्वाप्यथवास्तथ्यान्गुणानाहुःसमागताः २ अनुग्राह्यावयून्भवतामितिमेमतिः ॥ यदेवगुणसंपन्नान्स्मान्ब्रूयविमत्सराः ३

याः १० उदुंबरकाष्ठमयःसुवः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ अमृतमुखः अत्यंतदर्शनीयः १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासन
पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ प्रकृतीनामिति तद्वाक्यं दिष्ट्याजयसीत्यादि अंतरंपश्चात् १ । २ । ३

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ यत्अस्यकार्यंतच्चमवद्भिःकर्तव्यमित्यर्थः १८ राजानंधृतराष्ट्रंअनुज्ञाप्यतानिकार्याणिकर्तव्यानीत्यर्थः १९

धृतराष्ट्रोमहाराजःपितामदैवतंपरम् ॥ शासनेऽस्यप्रियेचैवस्थेयंमात्प्रियकांक्षिभिः ४ एतदर्थंहिजीवामिकृत्वाज्ञातिवधंमहत् ॥ अस्यशुभ्रपणंकार्यमयानित्य
मतंद्रिणा ५ यदिचाहमनुग्राह्योभवतांसुहृदांतथा ॥ धृतराष्ट्रेयथापूर्ववृत्तिर्वर्तितुमर्हथ ६ एषनाथोहिजगतोभवतांचमयासह ॥ अस्यैवपृथिवीकृत्स्नापांडवाः
सर्वएवच ७ एतन्मनसिकर्तव्यंभवद्भिर्वचनंमम ॥ अनुज्ञाप्याथतानराजायथेष्टगम्यतामिति ८ पौरजानपदान्सर्वान्विसृज्यकुरुंदनः ॥ यौवराज्येनकौतये
भीमसेनमयोजयत् ९ मंत्रेचनिश्चयेचैवपाण्डुप्यस्यचर्चितने ॥ विदुरंबुद्धिसंपन्नंप्रीतिमान्समादिशत् १० कृताकृतपरिज्ञानंतथाऽऽयव्यचर्चितने ॥ संजयं
योजयामासदृढंसर्वगुणैर्युतम् ११ बलस्यपरिमाणेचभक्तवैतनयोस्तथा ॥ नकुलंव्यादिशद्राजाकर्षणांचान्वेक्षणे १२ परचक्रोपरोधेचदुष्टानांचावमर्दने ॥
युधिष्ठिरोमहाराजफालगुनंव्यादिदेशह १३ द्विजानादिवकार्येषुकार्येष्वन्येषुचैवह ॥ धौम्यंपुरोधसांश्रेष्ठानित्यमेवसमादिशत् १४ सहदेवंसमीपस्थानित्यमेवसमा
दिशत् ॥ तेनगोप्योहिनृपतिःसर्वावस्थोविशोपते १५ यान्यानमन्ययोग्यांश्चयेषुयेष्विहकर्मसु ॥ तांस्तांस्तेष्वेवयुयुजेप्रीयमाणोमहीपतिः १६ विदुरंसंजयं
चैवयुयुत्सुंचमहामतिम् ॥ अन्नवीत्परवीरगोधर्मात्माधर्मवत्सलः १७ उत्थायोत्थायतत्कार्यमस्यराज्ञःपितुर्मम ॥ सर्वभवद्भिःकर्तव्यमप्रमत्तैर्यथायथम् १८ पौ
रजानपदानांचयानिकार्याणिसर्वशः ॥ राजानंसमनुज्ञाप्यतानिकर्माणिभागशः १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानु० भीमादिकर्मनियोगेएकच
त्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाज्ञातीनांयेहतायुधि ॥ श्राद्धानिकारयामासतेषापृथगुदारधीः १ धृतराष्ट्रो
ददौराजापुत्राणामौर्ध्वदेहिकम् ॥ सर्वकामगुणोपेतमंगराश्वधनानिच २ रत्नानिचविविचित्राणिमहार्हाणिमहायशाः ॥ युधिष्ठिरस्तुद्रोणस्यकर्णस्यचमहा
त्मनः ३ धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यांहैडिवस्यचरक्षसः ॥ विराटप्रभृतीनांचसुहृदामुपकारिणाम् ४ द्रुपदद्रौपदेयानांद्रौपद्यासहितोददौ ॥ ब्राह्मणानांसहस्राणि
पृथगेकैकमुद्दिशन् ५ धनैरत्नैश्चगोभिश्चवस्त्रैश्चसमतर्पयत् ॥ येचान्येपृथिवीपालयेषानास्तिहज्जनः ६ उद्दिश्योद्दिश्यतेषांचचक्रैराजौर्ध्वदेहिकम् ॥ समाः
प्रपाश्वविविधास्तटाकानिचपांडवः ७ सुहृदांकारयामाससर्वेषामौर्ध्वदेहिकम् ॥ सतेषामनृणोभूत्वागत्वालोकेष्ववाच्यताम् ८ कृतकृत्योऽभवद्राजाप्रजाधर्मे
णपालयन् ॥ धृतराष्ट्रंयथापूर्वगांधारीविदुरंतथा ९ सर्वांश्चकौरवान्मान्यान्भृत्यांश्चसमपूजयत् ॥ याश्चतत्रस्त्रियःकाश्चिद्धतवीराहतात्मजाः १०

॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ततोयुधिष्ठिरइति १ । २ । ३ । ४ । ५
६ उद्दिश्येति समाःधर्मशालाः तत्तन्नामांक्रितानिसमादीनिचक्रे इयममुकस्यसमाहयममुकस्यसमेति । एतेनसमादिकरणारस्तानफलंलभ्यतेइतिगम्यते ७ । ८ । ९ । १०

११।१२ इतिशान्तिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेतिप्रवृत्तिरिशतमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ अभिविक्तहति १।२।३ पुरुषसर्वशरीरशायिनं सात्वतामुपासकानां प
तिपालकम् ॥ विश्वस्यसंभवोयोनः १ सप्तधा विष्णोश्चाख्य आदित्योवामनश्चेतिद्वेधा अदित्याभिवजन्म । ततोऽदितेरुपांतरेपुष्टाश्रममृतिषु क्रमात्पुष्टिगर्भः परशुरामः दाशरथीरामः यादवी
रामकृष्णौचेतिसर्वपुर्णमेषुपुष्करवत्स्वनुप्रतिगर्भभिन्नः । त्रिपुवर्तमानाद्युगात्पुर्वेषुभवंत्रिपुर्णम् । अन्येतुषमज्ञानैवैराग्यैश्वर्यश्रीयशसीचेतित्रीणिपुर्णमानिउद्धतमित्याहुः १ शुचिश्रवाःपुण्यकीर्तिः ।
उत्तार्थिर्धेक्षस्वरः हंसावध्रगोऽपिगुरुः त्रीणिचक्षुर्विदर्शनसाधनानिश्चुःयनुमानप्रत्यक्षाणिमस्मिन् १ बृहद्भानुःसूर्यः । वृषभोधर्मः । तार्क्ष्यलक्ष्मणोऽगुरुदधजः । अनीकसाहःशत्रुसेनावर्मा । शिपि

सर्वास्ताःकौरवोराजासंपूज्यापालयदृणी ॥ दीनांघरुपणानांचगृहाच्छादनभोजनैः ११ आनृशंस्यपरोराजाचकारानुग्रहंप्रभुः ॥ सविजित्यमर्हीकृत्स्नामा
नृप्यंप्राप्यवैरिषु ॥ निःसपन्नःसुखीराजाविजहारयुधिष्ठिरः १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिश्राद्धक्रियायांदिचत्वारिंशत्तमो
ऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अभिषिक्तोमहाप्राज्ञोराज्यंप्राप्ययुधिष्ठिरः ॥ दाशार्हपुंडरीकाक्षमुवाचप्रांजलिःशुचिः १ तवकृष्णप्रसादेनन
येनचवलेनच ॥ बुद्ध्याचयदुशादूलतथाविक्रमणेनच २ पुनःप्राप्तमिदंराज्यांपितृपैतामहंमया ॥ नमस्तेपुंडरीकाक्षपुनःपुनररिदम ३ त्वामेकमाहुःपुरुषं
त्वामाहुःसात्वतांपतिम् ॥ नामभिस्त्वांबहुविधैस्तुवंतिप्रयताद्विजाः ४ विश्वकर्मत्रमस्तेऽस्तुविश्वात्मन्विश्वसंभव ॥ विष्णोजिष्णोहरेकृष्णवैकुण्ठपुरोतम ५
अदित्याःसप्तधात्वंतुपुराणोगर्भतागतः ॥ पृथ्निगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगत्वांबदंत्यापि ६ शुचिश्रवाहृषीकेशोष्टुतार्चिर्हंसउच्यते ॥ त्रिचक्षुःशंभुरेकस्त्वंबिभुर्दामो
दुरोऽपिच ७ वराहोऽग्निर्बृहद्भानुर्वृषमस्ताक्षर्यलक्षणः ॥ अनीकसाहःपुरुषःशिपिविष्टउरुकर्मः ८ वरिष्ठउग्रसेनानीःसत्योवाजसनिर्गुहः ॥ अच्युतश्चयाव
नोऽरीणांसंस्कृतोविकृतिर्दृषः ९ कृष्णधर्मस्त्वमेवादित्यपदमोऽष्टपाकपिः ॥ सिंधुर्विधर्मस्त्रिकुण्डत्रिधामात्रिदिवाच्युतः १० संप्राड्विराट्स्वराट्चैवसुर
राजोभवोद्भवः ॥ विभुर्भूरतिभूःकृष्णःकृष्णवर्त्मात्वमेवच ११ स्विष्टकृद्विपजावर्तःकपिलस्त्वंचवामनः ॥ यज्ञोद्भवःपतंगश्चयज्ञसेनस्त्वमुच्यते १२ शि
खंडीनहुषावभुर्दिवस्पृकृत्वंपुनर्वसुः ॥ सुवभूरुक्मयज्ञश्चसुषेणोदुंदुभिस्तथा १३ गमस्तिनेमिःश्रीपद्मःपुष्करःपुष्पधारणः ॥ ऋभुर्विभुःसर्वसूक्ष्मश्चारित्रं
चैवपठ्यसे १४ अंभोनिधिरस्त्वंब्रह्मात्वंपवित्रंधामधामवित् ॥ हिरण्यगर्भत्वामाहुःस्वधास्वाहाचकेशव १५

विष्टःसर्वशरीरांतःप्रविष्टःपुरुषोजीवः ८ वरिष्ठउत्तमः । वाजसनिःअन्नप्रदः । गृहःदेवसेनानीः संस्कृतोविप्रादिरूपः विकृतिःअनुलोमजविलोमजादिरूपः वृषःश्रेष्ठः परिव्राडादिरूपः ९
कृष्णधर्मःयज्ञादिरूपः । वृषाहंस्तेष्टभ्रातिस्तभ्रातीतिवृषदभेदंद्रुदभेदं हंता । वृषाकपिर्हिररूपी सिंधुःसमुद्रः विषमोऽनिर्गुणः त्रिकुण्डकर्मयोग्यप्रागुदगेशानादिदिग्भूषः । त्रिधामासंघेयं
ब्राह्मिप्रमः । त्रिदिवाभ्युतोऽश्वतीर्णः १० मूःसत्तारूपः । अतिभूः अशरीरः ११ भिषजावर्तःभिषजौअश्वौआवर्ततइत्यावर्तस्तयोःपितासूर्यः पतंगोऽगुरुः १२ बभुर्भहेश्वरः पुनर्वसुर्न
क्षत्रभेदः । सुवभुःसुतरांपिगलवर्णः १३ गमस्तिनेमिःपरिधिर्यस्यसकालचक्ररूपः १४।१५

१६।१७ ॥ इतिशान्तिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेतिप्रवृत्तिरिशतमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ तस्यहति विस्पष्टार्थः १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११

योनिरस्त्वमस्यप्रलयश्चकृष्णत्वमेवेदंसृजसिवि श्वमग्रे ॥ विश्वंचेदंत्वद्देशेविश्वयोनेनमोऽस्तुतेशार्द्धचक्रासिपाणे १६ एवंस्तुतोधर्मराजेनकृष्णःसभामध्येप्रीति
मान्पुष्कराक्षः ॥ तमभ्यनंदद्भारतंपुष्कलाभिर्वाग्भिर्ज्येष्ठपांडव्यादवाग्र्यः १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिवासुदेवस्तुतौत्रेचत्वा
रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोविसर्जयामाससर्वाःप्रकृतयोन्नपः ॥ विविशुश्चाम्यनुज्ञातायथास्वानिगृहाणिते १ ततोयुधि
ष्ठिरोराजाभीमभीमपराक्रमम् ॥ सात्वयन्नब्रवीच्छ्रीमानर्जुनंयमजौतथा २ शशुभिर्विविधैःशस्त्रैश्चातदेहमहारणे ॥ श्रान्ताभवंतःसुभृशंतापिताःशोकमन्युभिः ३
अरण्येदुःखवसतीर्मल्लतेभरतर्षभाः ॥ भवद्भिरनुभूताहियथाकुरुपैस्तथा ४ यथासुखंयथाजोषंजयोऽयमनुभूयताम् ॥ विश्रान्तौलब्धविज्ञानान्श्वभमे
ताऽस्मिन्पुनः ५ ततोदुर्योधनगृहंप्रासादैरुपशोभितम् ॥ बहुरत्नसमाकीर्णंदासीदाससमाकुलम् ६ घृतराष्ट्राम्यनुज्ञातंभ्रात्रादत्तंकोदरः ॥ प्रतिपेदेमहावा
हुर्मंदिरंमघवानिव ७ यथादुर्योधनगृहंतथादुःशानस्यतु ॥ प्रासादमालासंयुक्तंहेमतोरणभूषितम् ८ दासीदाससुसंपूर्णंप्रभूतधनधान्यवत् ॥ प्रतिपेदेमहावा
हुरर्जुनोराजशासनात् ९ दुर्मर्षणस्यभवनंदुःशासनगृहाद्वरम् ॥ कुबेरभवनप्रख्यंमणिहेमविभूषितम् १० नकुलायवराहयकशिंतायमहावने ॥ ददौप्रीतोम
हाराजधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ११ दुर्मुखस्यचवेदमाग्र्यंश्रीमत्कनकभूषणम् ॥ पूर्णपद्मदलाक्षीणांक्षीणांशयनसंकुलम् १२ प्रददौसहदेवायसंततंप्रियकारिणे ॥
मुमुदेतच्चलब्ध्वाऽसौकैलासंधनदोयथा १३ युयुत्सुर्विदुरश्चैवसंजयश्चविशांपते ॥ सुधर्माचैवधौम्यश्चयथास्वान्नजग्मुरालयात् १४ सहसात्यकिनाशौरिरर्जुन
स्यनिवेशनं ॥ विवेशपुरुषव्याघ्रोव्याघ्रोमिरिगुहामिव १५ तत्रभक्ष्यान्नपानैस्तेमुदिताःसुसुखोपिताः ॥ सुखप्रभुद्वाराजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरम् १६ ॥ इति
श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेतिप्रवृत्तिरिशतमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्राप्यराज्यमहाबाहुर्धर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥
यदन्यदकरोद्विप्रतन्मेवकुमिहार्हसि १ भगवान्वाहृषीकेशस्त्रैलोक्यस्यपरोगुरुः ॥ ऋषेयदकरोद्भिरस्तच्चव्याख्यातुमर्हसि २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ शृणुतस्त्वे
नराजैर्द्रीक्ष्यमानंमयाऽनघ ॥ वासुदेवंपुरस्कृत्ययदकुर्वंतपांडवाः ३ प्राप्यराज्यमहाराजकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ चातुर्वर्ण्ययथायोग्यंस्वेस्वेस्थानेन्यवेशयत् ४
ब्राह्मणानांसहस्रंचक्ष्मातकानांमहात्मनाम् ॥ सहस्रानिष्कमेकैकंदापयामासपांडवः ५ तथाऽनुजीविनोभृत्यान्संश्रितानतिथीनपि ॥ कामैःसंतर्पयामासकृपणां
स्तर्ककानपि ६ पुरोहितायधौम्यायप्रादादयुतशःभगाः ॥ धनंसुवर्णरजतंवासांसिविविधान्यपि ७

१९।२० ॥ इतिशान्तिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेतिप्रवृत्तिरिशतमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ प्राप्येति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११ तर्ककान्प्रतिभिकान् १।३

113. 114.

अनभिध्येयमविचारणीयम् १७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ सहाति मसारगल्वर्मपदैर्विमंगैः मसारोमरकतमणिः गलुश्चन्द्रकांतः अर्कः सूर्यकांतः तन्मयेर्विमंगैर्विस्तरीः विदंकेरितिपाठेप
क्षुपवैज्ञानस्थानैः ३१ । ३२ । ३३ ॥ इतिज्ञातिपर्वणि राजघमांशुशासनपर्वणि नीलकंदीये मारतभावदीपिषट्स्वार्शितमोक्षपायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शरतल्येइति १ । २

३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५ आरिराधयिषुः वस्तुतस्त्वस्वावधारणपूर्वकस्यानमारधनंतर्कतुमिच्छुः जिगदिषामिवकुमिच्छामि व्याससमाप्तिन्या
विस्तरसंक्षेपवत्या १६ तत्रसंक्षेपमाह शुचिमिति शुचिस्वतःपरतोवादेपहीनं शुचिपदंतादृशमेवपदमाप्तिमार्गोयोगोव्यस्यत । हंससर्वातिगं । तत्पदं तस्वमसीतिवाक्येतत्पदस्यार्थभूतचीश्वरं

निवृत्तमात्रेव्यनउत्तरेवैदिवाकरे ॥ समावेशयदात्मानमात्मन्येवसमाहितः ३ विकीर्णाशुरिवादित्योभीष्मःशरशतैश्चितः ॥ शुशुभेपरयालक्ष्म्यावृतोब्राह्मणस
तमैः ४ व्यासेनवेदविदुषानारदेनसुरर्षिणा ॥ देवस्थानेनवात्स्येनतथाऽऽश्मकसुमंतुना ५ तथाजैमिनिनाचैवपैलेनचमहात्मना ॥ शांडिल्यदेवलाभ्यांचमैत्रे
येणचधीमता ६ असितेनवसिष्ठेनकौशिकेनमहात्मना ॥ हारीतलोमशाभ्यांचतथाऽऽत्रेयेणधीमता ७ बृहस्पतिश्चशुकश्चच्यवनश्चमहामुनिः ॥ सनत्कुमारः
कपिलोवाल्मीकिस्तुबुरुकुरुः ८ मौद्गल्योभार्गवोरामस्तृणविह्वलमहामुनिः ॥ पिप्पलादोऽथवायुश्चसंवर्तःपुलहःकचः ९ काश्यपश्चपुलस्त्यश्चकतुर्दक्षःपराशरः ॥
मरीचिरंगिराःकाश्योगौतमोगालवामुनिः १० धौम्योविभोलोमांज्योधौषःकृष्णानुभौतिकः ॥ उलूकःपरमोविप्रोमार्कंडेयोमहामुनिः ११ भास्करिःपूरणःकृ
ष्णःसूतःपरमधार्मिकः ॥ एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महामार्गैर्महात्मभिः १२ श्रद्धादमशमोपेतैर्दृष्टंश्वद्रहवग्रहैः ॥ भीष्मस्तुपुरुषव्याघ्रःकर्मणामनसागिरा १३ शर
तल्पगतःकृष्णप्रदध्याप्रांजलिःशुचिः ॥ स्वरेणहृष्टपुष्टेनतुष्टावमधुसूदनम् १४ योगेश्वरंपञ्चनाभंविष्णुंजिष्णुंजगत्पतिम् ॥ कर्ताजलिपुटोभूत्वावाग्निदाप्रव
रःप्रभुः ॥ भीष्मःपरमधर्मात्मावासुदेवमथास्तुवत् १५ ॥ भीष्मउवाच ॥ आरिराधयिषुःकृष्णवाचंजिगदिषामियाम् ॥ तथाव्याससमाप्तिन्याप्रीयतांपुरुषोत्तमः
१६ शुचिंशुचिपदंहंसतत्पदंपरमेष्ठिनम् ॥ मुक्तासर्वात्मनाऽऽत्मानंतंप्रपद्येप्रजापतिम् १७ अनाद्यंतंपरंब्रह्मनदेवानर्पयोविदुः ॥ एकोऽयंवेदभगवान्धाताना
रायणोहरिः १८ नारायणादपिगणास्तथासिद्धमहोरगाः ॥ देवादेवर्षयश्चैवयंविदुःपरमव्ययम् १९ देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ॥ यंनजानंतिकोहोषकु
तोवाभगवानिति २० यस्मिन्विश्वानिभूतानितिष्ठंतित्तिचविशंतित्तिच ॥ गुणभूतानिभूतेशेसूत्रेमणिगणाहव २१ यस्मिन्नित्येतत्तत्तौहृद्रेगिवितिष्ठति ॥ सदस
ब्रूथितंविश्वंविश्वेगिविश्वकर्मणि २२ हरिसहस्रशिरसंसहस्रचरणेक्षणम् ॥ सहस्रबाहुमुकुटंसहस्रवदनोज्ज्वलम् २३ प्राहुर्नारायणदेवंयंविश्वस्यपरायणम् ॥ अ
णीयसामणीयांसंस्थविष्ठंस्थवीयसां २४ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि २५ यंवाकेष्वनुवाकेषुनिपत्सूपनिषत्सुच ॥ गृणोतिसत्यकर्मणिसत्यंसत्येषुसामसु २६

परमेष्ठिनंहिरण्यगर्भ आत्मानंदेहप्रयम् १७ । १८ । १९ । २० । २१ । सदसत्कार्यकारणं चत्वार्याभ्यां प्रापितं । विश्वमंगेऽधिष्ठानभूते यस्य तस्मिन् । विश्वकर्मयस्मात् ।
कोहोवास्यादिति श्रुतिः २२ । २३ । २४ । २५ वाकेषु मंत्रेषु सामान्यतः कर्मप्रकाशकेषु अनुवाकेषु मंत्रार्थविवरणभूतेषु ब्राह्मणवाक्येषु । निपत्सुकर्मणां व्यववददेवतादिज्ञानवाक्येषु ।
उपनिषत्षु केवलमात्मज्ञापकवाक्येषु । गृणोति ध्यायति सत्यमवाधितं सत्येष्ववाधितायैषु सामसु षष्ठेऽसामादिषु २८

चतुर्भिर्नामभिर्वासुदेवसंकर्षणप्रयुज्जानिरुद्धरूपैः क्रमाच्चतुरात्मानं ब्रह्मजीवमनोहंकारकथं । सत्स्वयं बुद्धाविवर्णकं सात्वतात्मकानां पतिम् २० नित्यंतपःस्वधर्मस्तथास्मिन् यस्मिन्त्यर्थतस्तथाय
स्मादंगेषु चित्तैश्च नुतिष्ठति उपतिष्ठति । यश्च सर्वोत्मासंप्रपद्येति सर्वपापच्छब्दसंबन्धानां प्रथमेनान्वयः । ईश्वरार्थमनुष्ठितो धर्मः स्वचित्तशुद्धिद्वारा स्वार्थं एव मवतीत्याश्चर्यमिति भावः २८ मौं
ब्रह्मवेदा ब्राह्मणाय नमः २९ अनन्यस्त्यक्तमेदः आत्मानं प्रत्यक्षमेव आत्मानं सर्वेश्वरमात्मनि हार्त्वा कशोऽदृष्टात्सुक्ष्मबुद्ध्या इद्वेति पाठे योगेन पठ्यति आनंस्याय मोक्षाय ३० । ३१ पुराणे अती

चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्वस्थं सात्वतां पतिम् ॥ यं दिव्यैर्देवमर्चति शुद्धैः परमनामभिः २७ यस्मिन्नित्यंतपस्तत्तयं दंगेऽनुतिष्ठति ॥ सर्वात्मा सर्ववित्सर्वः सर्वज्ञः सर्व
भावनः २८ यं देवं देवकीं देवीं वसुदेवादजीजनत् ॥ भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः २९ यमनन्योऽव्यपेता शिरात्मानं वीतकल्मषम् ॥ हृष्ट्याऽऽनंत्यायगो
विंदं पश्यत्यात्मानमात्मनि ३० अतिवार्त्विद्रकर्मणमति सूर्याति तेजसम् ॥ अतिबुद्धीर्द्रियात्मानंतंप्रपद्ये प्रजापतिम् ३१ पुराणे पुरुषोक्तं ब्रह्म प्रोक्तं युगादिषु ॥
क्षये संकर्षणं प्रोक्तं तु सुपास्यमुपास्महे ३२ यमेकं बहुधाऽऽत्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ॥ नान्यभक्ताः क्रियावंतो यजते सर्वकामदम् ३३ यमाहर्जगतः कोशं यस्मिन्स
न्निहिताः प्रजाः ॥ यस्मिँल्लोकाः स्फुरंती मेजलेशकुनयो यथा ३४ ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतोः परम् ॥ अनादिमध्यपर्यंतं न देवानर्पयो विदुः ॥ यं सुरासुरगंधर्वाः
सिद्धाक्रापिमहोरगाः ३५ प्रयतानित्यमर्चति परमं दुःखमेव जम् ॥ अनादिनिधनं देवमात्मयोर्निसनातनम् ३६ अप्रेक्ष्य मनमिज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ यं वै वि
श्वस्य कर्तारं जगतस्तत्स्थुपापतिम् ॥ वदंति जगतोऽप्यक्षमक्षरं परमं पदम् ३७ हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितेर्देव्यानां नमः ३८ एकं द्वादशधा जज्ञेत तस्मै सूर्यात्मने नमः ३८
शुक्ले देवान्पितृन्कृष्णैर्तर्पयत्यष्टतेनयः ॥ यश्च राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः ३९ महतस्तमसाः पारिपुरुषं ह्यति तेजसम् ॥ यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येतितस्मै ज्ञेया
त्मने नमः ४० यं ब्रह्मं ब्रह्मव्युत्थेयमग्नौ यमहाध्वरे ॥ यं विप्रसंघागायंति तस्मै वेदात्मने नमः ४१ ऋग्यजुःसामधामानंदशार्धहविरात्मकम् ॥ यंसप्ततंतुं तन्वाति त
स्मै यज्ञात्मने नमः ४२ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च ॥ हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः ४३

तत्कल्पादिविषये पुरुषं पूर्णं सर्वमस्मिन्नतीतमस्त्येवेति योगात्पुरुषादिति नाम युगादिषु गुणैः शुद्धकत्वात्स्पष्टैरेनं ब्रह्मेत्याहुः क्षये सर्वस्य सम्यक्पेणादयं संकर्षण इत्युक्तः ३२ बहुधा ब्रह्मादिदेवतारूपे
ण नान्यभक्ता अनन्यभक्ताः ३३ शकुनयो हंसकारं हवाद्याः ३४ । ३५ । ३६ । ३७ जज्ञे जनयामास ३८ । ३९ अति तेजसं स्वर्गज्योतिषं ज्ञेयात्मने नमः तूपास्यात्मने ४० उक्थे बह्वचाः अग्नौ च यनेऽ
ध्वर्यवः ४१ ऋग्यजुःसामान्येव धामानियस्यतं । दशार्धा निपंच चानाः करं मः परिवापः पुरोडाशः पयश्चेति पंच हवींषितदारमकं । सप्ततंतुं ब्रह्मव्योजनीयागायत्र्यादयो यस्मिन्नंतं सप्ततंतुं ४२
चतुर्भिरिति आश्रानयेति चतुरक्षरं अरुतश्रोपदिति चतुरक्षरं यजेति द्वयक्षरं येयजामहे इति पंचाक्षरं ब्रह्मक्षरो वषट्कार इति सप्तदशभिरक्षरैर्यो हूयते तदेहोमात्मने नमः ४३

18 < 11

॥३३॥

६ । ७ संवर्षयामासामहयर्षीर एतनश पुकुल्वधजालानिस्तेमामृदितवर्षितम् ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ आगमोवेदः स्वतस्त्वद्वचनाज्ञोपरःनाधिकः १५ । १६ ॥ इतिशो
मृतसंचानुचरितंरक्षोमणनिपेवितम् ॥ पश्यंतस्तेकुरुक्षेत्रंययुराशुमहारथाः ६ गच्छन्नेवमहाबाहुःसर्वयादवनंदनः ॥ युधिष्ठिरायप्रोवाचजामदग्न्यस्याविक
मम् ७ अमीरामहदाःपंचदृश्यंतेपार्थदूरतः ॥ तेषुसंतर्पयामासपितृन्क्षत्रियशोणितैः ८ त्रिःसप्तकृत्वोवसुषां कृत्वानिःक्षत्रियांप्रभुः ॥ इहेदानींततोरामःक
र्मणोविररामह ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवीकृतानिःक्षत्रियापुरा ॥ रामेणेतियथाऽऽप्यत्वमत्रमेसंशयोमहान् १० क्षत्रवीजंयथादग्धरामेणयदु
पुंगव ॥ कथंभूयःसमुत्पत्तिःक्षत्रस्यामितविक्रम ११ महात्मनाभगवतारामेणयदुपुंगव ॥ कथमुत्सादितंक्षत्रंकथंवृद्धिमुपागतम् १२ महतारथयुद्धेनकोटिशःक्ष
त्रियाहताः ॥ तथाभूच्चमहीकीर्णाक्षत्रियैर्वेदतांवर १३ किमर्थंभार्गवेणेदंक्षत्रमुत्सादितंपुरा ॥ रामेणयदुशार्दूलकुरुक्षेत्रेमहात्मना १४ एतन्मेछिधिवाष्ण्येयसं
शयंतांक्ष्यंकेतन ॥ आगमोहिपरःकृष्णत्वतोनावासवानुज १५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोयथावत्सगदाग्रजःप्रभुःशंसंसतस्मैनिखिलेनतत्त्वतः ॥ युधिष्ठि
रायाप्रतिभौजसेतदापथाऽभवत्क्षत्रियसंकुलामही १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिरा० रामोपाख्यानेअष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ वासुदेव
उवाच ॥ शृणुकौंतेयरामस्यप्रभावोयोमयाश्रुतः ॥ महर्षीणिकथयतांविक्रमंतस्यजन्मच १ यथाचजामदग्न्येनकोटिशःक्षत्रियाहताः ॥ उद्धूताराजवंशेषुयेभू
योमारतेहताः २ जह्नोरजस्तुतनयोबलाकाश्वस्तुतत्सुतः ॥ कुशिकोनामधर्मज्ञस्तस्यपुत्रोमहीपते ३ अग्र्यंतपःसमातिष्ठत्सहस्राक्षसमोभुवि ॥ पुत्रंलभेय
मजितंत्रिलोकेश्वरमित्युत ४ तमुग्रतपसंदृष्ट्वासहस्राक्षःपुरंदरः ॥ समर्थपुत्रजननेस्वयमेवान्वपद्यत ५ पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्यलोकेश्वरेश्वरः ॥ गाधिर्नामा
भवत्पुत्रःकौशिकःपाकशासनः ६ तस्यकन्याऽभवद्राजन्नाम्रासत्यवतीप्रभो ॥ तांगाधिर्घृगुपुत्रायसर्चीकायददौप्रभुः ७ तस्याःप्रीतःसशौचेनभर्गवःकुरुनंद
नः ॥ पुत्रार्थंश्रपयामासचरुंगाघेस्तथैवच ८ आहूयोवाचतांभार्यांसर्चीकोभार्गवस्तदा ॥ उपयोज्यश्चरुयंत्वयामात्राऽप्ययंतव ९ तस्याजनिष्यतेपुत्रो
दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः ॥ अजय्यःक्षत्रियैल्लेकिक्षत्रियर्षमसूदनः १० तवापिपुत्रंकल्याणिघृतिमंतंशमात्मकम् ॥ तपोन्वितंद्विजश्रेष्ठंचरुरेषविधास्यति ११
इत्येवमुक्तातांभार्यांसर्चीकोभृगुनंदनः ॥ तपस्यभिरतःश्रीमान्जगामारण्यमेवहि १२ एतस्मिन्नेवकालेतुतीर्थयात्राप्ररोहपः ॥ गाधिःसदारःसंप्राप्तःसर्चीक
स्याश्रमंप्रति १३ चरुद्वयंघृहीत्वाचराजन्सत्यवतीतदा ॥ भर्तुर्वाक्यंतदाव्यग्रामात्रेहृष्टान्यवेदयत् १४ मातातुतस्याःकौंतेयदुहित्रेस्वंचरुंददौ ॥ तस्याश्च
रुमथाज्ञानादात्मसंस्थंचकारह १५ अयसत्यवतीगर्भंक्षत्रियांतकरंतदा ॥ धारयामासदीप्तेनवपुषाघोरदर्शनम् १६
तिपवोणि राजधर्मोनुज्ञासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ गृण्वति १ भारतेभारतसंग्रामे २ । १ । ४ । ५ । ६ गाधेः पुत्रार्थं
तस्याश्चपुत्रार्थंचरुचरुद्वयम् ८ उपयोज्योमोऽयोभोक्तव्यः ९ । १० । ११ । १२ । १३ ऋग्राहर्षेणैव १४ । १५ । १६

१७ व्यसितां विता १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ विप्रमानुजाग्रिना ३८
 तामृचीकस्तदाह्वातस्यागमगतं द्विजम् ॥ अत्रवीरुगुशादूलः स्वाभार्यादेवरूपिणीम् १७ मात्राऽसिर्व्यसिताभद्रेचरुव्यत्यासहेतुना ॥ भविष्यतिहिते पुत्रः
 कूरकर्माऽयमर्षणः १८ उत्पत्त्यतिचते प्राताब्रह्मभूतस्तपोरतः ॥ विश्वेन्द्रिब्रह्मसुमहच्चरौ तव समाहितं १९ क्षत्रवीर्यं च सकलं तव मात्रासमर्पितम् ॥ विपर्ययेण ते
 भद्रे नैतदेवं भविष्यति २० मातुस्ते ब्राह्मणो भूयात्तव चक्षत्रियः सुतः ॥ सैव सुकामा महाभाग भर्ता सत्यवती तदा २१ पपात शिरसा तस्मै वेपंती चाब्रवीदिदम् ॥
 नाहोऽसि भगवन्नयवक्तुमेवं विधं वचः ॥ ब्राह्मणापसदं पुत्रं प्राप्स्यसीति हि मां प्रभो २२ ॥ ऋचीक उवाच ॥ नैष संकल्पितः कामो मयामद्रेतया त्वयि ॥ उग्रकर्मा
 समुत्पन्नश्चरुव्यत्यासहेतुना २३ ॥ सत्यवत्युवाच ॥ इच्छन् लोकानपि मुनेऽसृजे धार्किं पुनः सुतम् ॥ शमात्मकं पुत्रं दातुमर्हसि मे प्रभो २४ ॥ ऋचीक उवाच ॥
 नोक्तपूर्ववत्तं भद्रे स्वैरेषापि कदाचन ॥ किमुताग्रिसमाधाय मंत्रं वचसा धने २५ दध्मे तत्पुत्राभद्रे ज्ञातं च तपसामया ॥ ब्रह्मभूतं हि सकलं पितुस्तव कुलं भवेत् २६
 ॥ सत्य उवाच ॥ काममेवं भवेत्पौत्रो ममेहतव च प्रभो ॥ शमात्मकं महं पुत्रं लभेयं जयतावर २७ ॥ ऋचीक उवाच ॥ पुत्रेनास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि ॥ य
 था त्वयोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति २८ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ॥ तपस्यभिरतं शातं जमदग्निं यतव्रतम् २९ विश्वामित्रं
 च दायादं गाधिः कुशिकर्नदनः ॥ यः प्राप ब्रह्मसमितीं विश्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतम् ३० ॥ ऋचीको जनयामास जमदग्निं तपोनिधिं ॥ सोऽपि पुत्रं ह्यजनय जमदग्निः सुदारुणम्
 ३१ सर्वविद्यां गतं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् ॥ रामं क्षत्रियं हतारं प्रदीप्तमिव पावकम् ३२ तोषयित्वामहादेवं पर्वते गंधमादने ॥ अस्त्राणि वरयामास परशुं चातितेज
 सम् ३३ सतेनाकुंठधारेण ज्वलितानलवर्चसा ॥ कुठारेणाप्रेमेयेण लोकेष्वप्रातिभोऽभवत् ३४ एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्मजो बली ॥ अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षि
 त्रियो ह्येह याधिपः ३५ दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् ॥ चक्रवर्ती महातेजा विप्राणामाश्वमेधिके ३६ ददौ स पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां स पर्वताम् ॥ स्वबाह्व
 बलेनाजौजित्वा परमधर्मवित् ३७ वृषितेन च कौतये भिक्षितश्चित्रभानुना ॥ सहस्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादाद्विक्षामथाग्रे ३८ ग्रामान्पुराणि राष्त्राणि चोपांश्चैव तु
 वीर्यवान् ॥ जज्वाल तस्य बाणाग्राश्चित्रभानुर्विधक्षया ३९ स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेण महोजसः ॥ ददाहकार्तवीर्यस्य शैलानथवनस्पतीन् ४० सश्रू
 न्यमाश्रमं रम्यमापवस्य महात्मनः ॥ ददाहपवनेनेक्षश्चित्रभानुः सहैहयः ४१ आपवस्तु ततो रोषाच्छशापार्जुनमच्युत ॥ दग्धे श्रमे महाबाहो कार्तवीर्ये
 ण वीर्यवान् ४२ त्वयानवर्जितं यस्मान्ममेदं हि महदनम् ॥ दग्धं तस्माद्गुणैराभोवाहं स्तेच्छेत्स्यतेऽर्जुन ४३ अर्जुनस्तु महातेजा बलीनिधियं ग्रामात्मकः ॥
 ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च दाता शूरश्च भारत ४४

वाणामावतुत इति शेषः ३९ । ४० आपवस्य वासिष्ठस्य ४१ दग्धे श्रमे आश्रमे ४२ । ४३ । ४४

पितृवैभवं धनं विना मासत् ४५ निमिताच्छापादेव हेतोः ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ क्षेपत्रिविंती यशकोरामहति ५६ । ५७ । ५८
 मिथ्याप्रतिज्ञाः सर्वेषां क्षत्रियाणां वचाकरणाय ५९ स्मृताव्याधाः शब्दं जग्राह तत्कार्यं क्षत्रियाणां मंतं कृतवान् ६० वर्जिताऽजहताः ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ सुकप्रग्रहवता करणेति कश्यपोऽध्वर्युः

नार्चितं यतदा शापं तेन दत्तं महात्मना ॥ तस्य पुत्रास्तु बलिनः शापेनासन्पितृवै ४५ निमितादवलितस्यैव शंसाश्चैव सर्वदा ॥ जमदग्निश्चैवास्ते वत्समानिन्यु
 भेरतर्षभ ४६ अज्ञातं कार्तवीर्येण हेह्येद्रेण धीमता ॥ तन्निमित्तमभूद्युद्धं जामदग्नेर्महात्मना ४७ ततोऽर्जुनस्य बाहूस्तांश्छिच्छ्वारामोरुषान्वितः ॥ तं भ्रमंतं त
 तो वत्सं जामदग्न्यः स्वमाश्रमम् ४८ प्रत्यानयत राजेन्द्र तेषां मंतः पुरात्प्रभुः ॥ अर्जुनस्य सुतास्ते तु संभूया बुद्धयस्तदा ४९ गत्वाऽऽश्रममसं युद्धाजमद
 ग्नेर्महात्मनः ॥ अपातयंतं भल्लग्नैः शिरःकायाभ्यामधिप ५० समित्कुशार्थं रामस्य निर्यातस्य यशसिनः ॥ ततः पितृवधामर्षाद्रामः परममन्युमान् ५१ निःशस्त्रि
 यां प्रतिश्रुत्य महीं शस्त्रमयुद्धतः ॥ ततः स भूगुशादूलः कार्तवीर्यस्य वीर्यवान् ५२ विक्रम्य निजघानाशु पुत्रान् पौत्रांश्च सर्वशः ॥ सहैहयसहस्राणि हत्वा परममन्युमान्
 ५३ चकार भार्गवो राजन्महीं शोणितकर्दमां ॥ स तथाऽशु महातेजाः कृत्वानिःशस्त्रियां प्रभुः ५४ कृषया परयाऽऽविष्टो वनमेव जगाम ह ॥ ततो वर्षसहस्रेषु समतीते
 पुकेषु चित् ५५ क्षेपं संप्राप्तं वांस्तत्र प्रकृत्या कोपनः प्रभुः ॥ विश्वामित्रस्य पौत्रस्तुरेभ्यः पुत्रो महातपाः ५६ परावसुर्महाराज क्षिप्त्वाऽऽहजन संसदि ॥ येते
 ययातिपतने यज्ञे संतः समागताः ५७ प्रतर्दनं प्रभृतयो रामकिं क्षत्रियानते ५८ मिथ्याप्रतिज्ञो रामस्त्वं कथं ते जन संसदि ॥ भयात्क्षत्रियवीराणां पर्वतं समुपाश्रि
 तः ५९ सापुनः क्षत्रियशतैः पृथिवीं सर्वतः स्तृता ॥ परावसोर्वचः शुक्लाशब्दं जग्राह भार्गवः ६० ततो ये क्षत्रियाराज न शतशस्तेन वर्जिताः ॥ ते विवृद्धा महावीर्याः
 पृथिवीपतयोऽभवन् ६१ सापुनस्तान् राजानां शुबालानपिनराधिप ॥ गर्भस्थैस्तु महीव्यामापुनरेवाभवत्तदा ६२ जातं जातं स गर्भं तु पुनरेव जघान ह ॥ अरक्षं
 श्रुतान् कांश्चित् ददाक्षत्रिययोषितः ६३ त्रिःसप्तकृत्यः पृथिवीं कृत्वानिःशस्त्रियां प्रभुः ॥ दक्षिणामश्वमेधातिके इयपायाददत्ततः ६४ स क्षत्रियाणां शेषार्थं करेणो
 दिश्य कश्यपः ॥ सुकप्रग्रहवताराजं स्ततो वाक्यमथाब्रवीत् ६५ गच्छतीरं समुद्रस्य दक्षिणस्य महासुने ॥ न तेमदि पयैरामवस्तव्यमिह कर्हि चित् ६६ ततः
 शूर्पाकर्कदेशं सागरस्तस्य निर्ममे ॥ सहसा जामदग्न्यस्य सोपरांतं महीतलम् ६७ कश्यपस्तां महाराज प्रतिगृह्य वसुंधराम् ॥ कृत्वा ब्राह्मणसंस्थां वै प्रविष्टः
 सुमहदनम् ६८ ततः शुद्राश्च वैश्याश्च यथास्वैरप्रचारिणः ॥ अवर्तत द्विजाभ्याणां दारेषु भरतर्षभ ६९ अराजके जीव लोके दुर्बलावलवर्ततैः ॥ पीड्यंते न
 हि विप्रेषु प्रभुत्वं कस्यचित् तदा ७० ततः कालेन पृथिवी पीड्यमाना दुरात्मभिः ॥ विपर्ययेण तेनाशु प्रविवेश रसातलम् ७१ अरक्ष्यमाणा विधिवत्क्षत्रियैर्वर्मेर
 क्षिभिः ॥ तां दृष्ट्वा द्रवती तत्र संत्रासात्समहामनाः ७२

सुक्रकर्मांतर एवमाध्यं विन सवने दक्षिणा काले ह दमब्रवीदिति सूच्यते ६९ । ६९ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२

ऊरुणाधारयामासकश्यपः पृथिवीततः ॥ घृतातेनोरुणायेन तेनोर्वीतिमहीस्थिता ७३ रक्षणार्थं समुद्दिश्य ययाचे पृथिवीतदा ॥ प्रसाद्य कश्यपं देवीवरयामास भू
मिषम् ७४ ॥ पृथिव्युवाच ॥ संतिग्रहन्मया गुप्ताः स्त्रीषु क्षत्रियपुंगवाः ॥ हेहयानां कुले जातास्ते संरक्षन्तु मामुने ७५ अस्ति पौरवदायादो विदूश्च सुतः प्रभो ॥
ऋक्षैः संवर्धितो विप्रः कक्षवत्यथ पर्वते ७६ तथाऽनुकम्पमानेन यज्वनाऽध्यामितौजसा ॥ पराशरेण दायादः सौदासस्याभिरक्षितः ७७ सर्वकर्माणि कुरुतेऽद्रवत्तस्य स
द्विजः ॥ सर्वकर्मेत्यभिरख्यातः समांरक्षतु पार्थिवः ७८ शिविपुत्रो महातेजा गोपतिर्नामनामतः ॥ वने संवर्धितो गोभिः सोऽभिरक्षतु मामुने ७९ प्रतर्दनस्य पुत्रस्तु
वत्सो नाम महाबलः ॥ वत्सैः संवर्धितो गोष्ठे समांरक्षतु पार्थिवः ८० दधिवाहनपौत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य च ॥ गुप्तः स गौतमेनासीद्गङ्गाकूलेऽभिरक्षितः ८१ बृहद्रथो म
हातेजा भूरिभूतिपरिष्कृतः ॥ गोलगुलैर्महाभागो मृधकूटेऽभिरक्षितः ८२ मरुत्स्यान्ववाये चरक्षिताः क्षत्रियात्मजाः ॥ मरुत्पतिसमावीर्यसमुद्रेणाभिरक्षिताः
८३ एते क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र परिश्रुताः ॥ द्योकारहेमकारादिजातिनित्यं समाश्रिताः ८४ यदियमाभिरक्षिततः स्थास्यामि निश्चला ॥ एते पापितरश्चैव तथै
व च पितामहाः ८५ मदर्थं निहता युद्धे रामेणाऽक्रिष्ट कर्मणा ॥ तेषामपचितिश्चैव मया कार्या महासुने ८६ नह्यहं कामयेनित्यमतिक्रान्तिरक्षणम् ॥ वर्तमानेन वर्तयंत
क्षिप्रं संविधीयताम् ८७ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ततः पृथिव्या निर्दिष्टांस्तान्समानिय कश्यपः ॥ अम्यपि चन्महीपालान्क्षत्रियान्चीर्य संमतान् ८८ तेषां पुत्राश्च पौ
त्राश्च येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥ एवमेतत्पुरा हृतं यन्मां पृच्छसि पांडव ८९ ॥ वंशपायन उवाच ॥ एवं ब्रुवंस्तं च यदुप्रवीरायुधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ रथेन तेनाशु
ययौ महात्मा दिशः प्रकाशन्भगवानिवर्कः ९० ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि रामोपाख्याने एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥
॥ वंशपायन उवाच ॥ ततो रामस्य तत्कर्म श्रुत्वा राजायुधिष्ठिरः ॥ विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् १ अहो रामस्य वाण्यं यशस्सर्वमहात्मनः ॥ विक्रमो व
सुधायेन क्रोधाग्निः क्षत्रियाकृता २ गोभिः समुद्रेण तथा गोलगूलक्ष्वानरैः ॥ गुप्ता रामभयोद्दिष्टाः क्षत्रियाणां कुलोद्बहाः ३ अहो धन्यो नृलोकोऽयं समाग्याश्च नरा
भुवि ॥ यत्र कर्मैदं शंभुर्मयि द्विजेन कृतमित्युत ४ तथा ह्युक्तौ कथां तात तावच्च्युतयुधिष्ठिरौ ॥ जग्मतुर्व्रजगणैः शरत्तल्पगतः प्रभुः ५ ततस्ते ददृशुर्भाष्मं शरप्रस्तर
शायिनम् ॥ स्वरश्मिजालं संवीतं सायं सूर्यसमप्रभम् ६ उपास्यमानं मुनिभिर्देवैरिव शतक्रतुम् ॥ देशे परमधर्मिष्ठेन दीमो घवतीमनु ७ दूरादेव तमालोक्य कृष्णो
राजा च धर्मजः ॥ चत्वारः पांडवाश्चैव ते च शारद्वता दयः ८

अपचितिः आगृण्यार्थं पूजा ८६ नित्यमातिक्रान्तिरधर्मातिक्रमिणा ८७ । ८८ । ८९ प्रकाशन्प्रकाशयन्

॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्षिणे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ तद्वद्वि २ । २ । २ । ४ तपाहृतातादृगमोऽप्री २ । ५ । ७ । ८

अवस्कंद्यावत्स्य वाहेभ्यः ९ । १० । ११ निशाम्यजालोच्य १२ । १३ । १४ त्वं ह्यमुष्यः १५ च्छामरणाः एतच्छब्दमूरयुतायाः कारणं पिबुतोऽप्येवमापिन किमुताम्येषामिरयः १५ । १६ कामं प
तत्र युक्तमिति शेषः सर्वज्ञस्यापितोषपदेशेन युक्त इत्यर्थः १७ प्रतिष्ठितं तु द्वाविति शेषः १८ । १९ पश्यामीति वक्तास्त्विति ज्ञातः पूर्वमुद्धरेत स्वं नासीदिति भावः २० भीष्माहते मृत्युमावर्ष
अवस्कंद्यावत्स्य वाहेभ्यः संयम्य प्रचलं मनः ॥ एकीकृत्येन्द्रियग्राममुपतस्थुर्महामुनीन् १ अमिवाद्यतु गोविंदः सात्यकिस्ते च पार्थिवाः ॥ व्यासादीन् पितृसुर्यांश्च गंगे
यमुपतस्थिरे १० ततो हृदं तथा दृष्ट्वा गंगेयं दुर्कौरवाः ॥ परिवार्य ततः सर्वे निषेदुः पुरुषर्षभाः ११ ततो निशाम्य गंगेयं शांम्यमानमिवानलम् ॥ किंचिद्दीनमना
भीष्ममिति होवाच केशवः १२ कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानियथापुरा ॥ कच्चिब्रव्याकुला चैव बुद्धिस्ते वदतां वर १३ शराभिघातदुःखात्ते कच्चिद्वात्र न दूयते ॥
मानसादपि दुःखाद्विशारिणं बलवत्तरम् १४ वरदानात्पितुः कामं हृदं हृत्पुत्रसि प्रभो ॥ शांतो नोर्धर्मनित्यस्य न खेतन्मम कारणम् १५ सुसूक्ष्मोऽपि तु देहे वैश्ल्यो ज
नयते रुजम् ॥ किंपुनः शरसंघातैश्चित्तस्य तव पार्थिव १६ कामं नैतत्तव ख्येयं प्राणिनां प्रभवाप्ययौ ॥ उपदेष्टुं भवान्शक्तो देवानामपि भारत १७ यच्च भूतं भाविष्यं
च भवच्च पुरुषर्षभ ॥ सर्वतज्ज्ञानं हृदस्य तव भीष्मप्रतिष्ठितम् १८ संहारश्चैव भूतानां धर्मस्य च फलोदयः ॥ विदितस्ते महाप्राज्ञां बहिर्धर्ममयोनिधिः १९ त्वांहिरा
ज्ये स्थितं स्फूर्तिरसमग्रां गमरोगिणम् ॥ स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीवोर्ध्वरेतसम् २० ऋते शांतं नवाद्भीष्मास्त्रिपुलं किंपु पार्थिव ॥ सत्यधर्मान् महावीर्याच्छूराद्वैक
तत्परात् २१ मृत्युमावर्ष्यतपसा शरसंस्तरशायिनः ॥ निसर्गप्रभवं किंचिन्न च तातानुशुभम् २२ सत्ये तपसि दाने च यज्ञाधिकरणे तथा ॥ धनुर्वेदे च वेदे च नीत्यां चै
वानुरक्षणे २३ अद्रशं संशुचिं दातं सर्वभूतहिते रतम् ॥ महारथं वत्सहंशनं किंचिदनुशुभम् २४ त्वं हि देवान्संगंधर्वां न सुरान्यक्षराक्षसान् ॥ शक्तस्त्वेकस्थेनैव विजे
तुं नात्र संशयः २५ सत्वं भीष्ममहाबाहो वसूनां वासवोपमः ॥ नित्यं विप्रैः समाख्यातो नवमोऽनवमो गुणैः २६ अहं च त्वां भिजानामियस्त्वं पुरुषसत्तम ॥ त्रि
दशेऽप्यपि विख्यातस्त्वं शक्त्या पुरुषोत्तमः २७ मनुष्येषु मनुष्येन्द्रं न हृष्टो न च मे श्रुतः ॥ भवतो वा गुणैर्युक्तः पृथिव्यां पुरुषः कचित् २८ त्वं हि सर्वगुणैराजन् देवानप्य
तिरिच्यसे ॥ तपसा हि भवान्शक्तः स्रष्टुं लोकांश्चराचरात् २९ किंपुनश्चात्मनो लोकांस्तु तमानुत्तमैर्गुणैः ॥ तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां संक्षेपेनैव ३० ज्येष्ठस्य पां
दुपुत्रस्य शोके भीष्मव्यपानुद ॥ ये हि धर्माः समाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत ३१ चातुराश्रम्य संयुक्ताः सर्वे ते विदितास्तव ॥ चातुर्विद्ये च येषोक्ताश्चातुर्होत्रे च भारत
३२ योगे सांख्ये च नियता ये च धर्माः सनातनाः ॥ चातुर्वर्ण्यस्य श्रोतो धर्मो न स्म विरुध्यते ३३ सेव्यमानः सर्वैर्यो गंगेय विदितस्तव ॥ प्रतिलोमप्रसूतानां
वर्णानां चैव यः स्मृतः ३४ देशजाति कुलानां च जानीषे धर्मलक्षणम् ॥ वेदोक्तो यश्च शिष्टोक्तः सदैव विदितस्तव ३५ इतिहासपुराणार्थाः कात्स्न्येन विदितास्तव ॥
धर्मशास्त्रं च सकलं नित्यं मनसितो स्थितम् ३६ ये च केचन लोकेऽस्मिन्नर्थाः संशयकारकाः ॥ तेषां छित्तानां स्तिलोकेऽवदन्त्यः पुरुषर्षभ ३७
स्थितं किमपि निसर्गप्रभवं जनिमस्त्वं न ह्यश्रुतेति द्वयोः संबंधः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ वसूनामष्टानां मंशैर्घटितो नवमो गुणैरनवमश्च २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७

३८ ॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्रीलंकंटीये भारतभावंदीये पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ श्रुत्वेति १ नमस्तद्दत्ताय्योऽष्टौश्लोकाःस्तवराज्यवाख्याताः २ । ३
 ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ पंचाशत्तमं पठेति तवजीवितसंबंधिनादिनानाशेषं च पठ्य च पंचवारमावर्तिताः पठितिरित्यादिशक्तिज्ञेयं तावदेव आशत्तं शांतिपर्वणि यद्दि
 नानां शांतेन कर्तुं शक्यं तत्रिंशताऽपि कर्तुं शक्यमित्यर्थः । 'अष्टपंचाशत्तराऽप्यऽन्यानस्याद्यमेगताः' इति भीष्मोक्त्यति । तत्र त्रिंशदशः परं शिष्टाष्टाविंशतिरितः पूर्वव्यतीताः । तथाहि भीष्मस्य
 सपांडवेयस्य मनःसमुत्थितं नरेंद्रशोकं व्यपकर्षमेधया ॥ भवद्विधाहुतमनुद्विष्टविस्तराविमुह्यमानस्य नरस्य शांतये ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मा
 नुशासनपर्वणि कृष्णवाक्ये पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वा तु वचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमतः ॥ किंचिदुन्ना
 म्यवदनं प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् १ ॥ भीष्म उवाच ॥ नमस्ते भगवन् कृष्ण लोकानां प्रभवाप्यय ॥ त्वंहि कर्ता हृषीकेशं संहर्ता चापराजितः २ विश्वकर्मन्मस्तेऽस्तु वि
 श्वात्मन्विश्वसंभव ॥ अपवर्गस्थभूतानां पंचानां परतः स्थित ३ नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ॥ योगीश्वर नमस्तेऽस्तु त्वंहि सर्वपरायणः ४ मत्संश्रितं यदा
 त्वत्वं वचः पुरुषसत्तम ॥ तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावान् हि त्रिषु वर्त्मसु ५ तच्च पश्यामि गोविंदयत्ते रूपं सनातनम् ॥ सप्तमार्गानि रुद्रास्ते वायोरमिततेजसः ६ दिवं
 ते शिरसा व्यासं पद्मं च दिवी वसुंधरा ॥ दिशो भुजारविश्वं वीर्यं शुक्रः प्रतिष्ठितः ७ अतस्मिं पुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ॥ वपुर्द्विभुमिमीमस्ते मेघस्येव सविधुतः
 ८ त्वत्प्रपन्नयभक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ॥ यच्छ्रेयः पुंडरीकाक्ष तद्व्यायस्व सुरोत्तम ९ ॥ वासुदेव उवाच ॥ यतः खलु पराभक्तिर्यति पुरुषर्षभ ॥ ततो मया वपु
 र्दिव्यं त्वयिराजन् प्रदर्शितम् १० न ह्यभक्ताय राजेंद्र भक्ताया नृजनेन च ॥ दर्शयाम्यहमात्मानं न चाशांताय भारत ११ भवांस्तु मम भक्तश्च नित्यं चार्जवमास्थितः ॥
 दमेतपसि सत्ये च दाने च निरतः शुचिः १२ अर्हस्त्वभीष्ममाद्रुं तपसा स्वेन पार्थिव ॥ तव ह्युपस्थिता लोका येभ्यो नावर्तते पुनः १३ पंचाशत्तमं पठ्य कुरु प्रवीरशेपं दि
 नानां तव जीवितस्य ॥ ततः शुभैः कर्मफलैर्दयैस्त्वं समेष्वेभीष्मविमुच्य देहम् १४ एते हि देवा वसवो विमानान्याऽस्थाय सर्वे ज्वलिताग्नि कल्पाः ॥ अंतर्हितास्त्वां प्र
 तिपालयंतिकाष्ठां प्रपद्यंत मुदकपतंगम् १५ व्यावर्तमाने भगवत्युदीचीं सूर्यं जगत्कालवशं प्रपन्ने ॥ गंतासि लोकां पुरुष प्रवीर नावर्तते या नु पलभ्य विद्वान् १६ अमुं
 च लोके त्वयि भीष्मया ते ज्ञानानि न क्ष्यंत्य खिलेन वीर ॥ अतस्तु सर्वे त्वमिदं चिन्तय सर्वं समागतधर्मविवेचनाय १७ तज्ज्ञातिशोकोपहतश्रुताय सत्याभि संधाय युधिष्ठि
 राय ॥ प्रब्रूहि धर्मार्थसमाधियुक्तं सत्यं वचोऽस्यापनुदाशु शोकम् १८ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मा नुशासनपर्वणि कृष्णवाक्ये एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

शरतरूपशयनानंतरमष्टौ दिनानि पुद्गं उत्तोदुर्योधनाशौचं युक्तोऽभोदशदिनानि तेन सह पुरं विंशतां षड्वानामपितावतिदिनानि गतानि पंचविंशोऽसर्वेषां प्राद्वानं पठितुं पुरमवेशः सप्तविंशो
 राज्याभिषेकः अष्टाविंशोऽप्रकृतिसात्वन्माम्बुदधिकं दानं च अन्रिंशो भीष्मप्रत्यागमनं तदिदं नारभ्य त्रिंशदिनानि शिष्टांतिज्ञेयम् ११ प्रतिपालयंति प्रतीक्षते पतंगसूर्यम् १५ कालवशं च जगत्
 प्रपन्ने मां शेषेषु भित्तितेषः १९ । १० । १८ ॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्रीलंकंटीये भारतभावंदीये एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥

तत इति १ । २ तेतवैव वाक्यं तव सन्निधौ वाचो गतं वाचा विषयः सर्वोऽपि तव वाचिवेदे १ यच्चेति हिते प्रिये लोके देवलोके इह परत्र च तत्सर्वं त्रिकालिकं त्वतो निःसृतं भित्तितोऽप्येह गुरुक्तः ४ । ५

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः कृष्णस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितं ॥ श्रुत्वा शांतनवो भीष्मः प्रत्युवाच कृतांजलिः १ लोकनाथ महाबाहो शिवनारायणाच्युत ॥
 तव वाक्यमुपश्रुत्य हर्षेणास्मि परिभुतः २ किंचाहमभिवास्यामि वाक्यं ते तव सन्निधौ ॥ यदा वाचो गतं सर्वं तव वाचिसमाहितम् ३ यच्च किंचिच्छ्रुत्वा लोके कर्तव्यं कि
 यते च यत् ॥ त्वत्तन्निःसृतं देवलोके बुद्धिमतो हिते ४ कथयेद्देवलोके यो देवराजसमीपतः ५ धर्मकामार्थमोक्षाणां सोऽर्थं ब्रूयात्तवाग्रतः ६ शराभितापाद्वाच्यं हितं
 नो मे मधुसूदन ७ गात्राणि चावसीदंति न च बुद्धिः प्रसीदति ८ न च मे प्रतिमाकाचिदास्ति किंचिन्मभाषितम् ॥ पीड्यमानस्य गोविंद विधानलसभैः शरैः ७ बलं मे
 प्रजहातीव प्राणाः संस्वरयंति च ॥ मर्माणि परितप्यंति भ्रातृचित्तस्तथा ह्यहम् ८ दौर्बल्यात्सज्जते वाङ्मे स कथं वक्तुमुत्सहे ॥ साधुमेत्वं प्रसीदस्व दाशार्हकुलवर्धन ९
 तत्क्षमस्व महाबाहो न ब्रूय किंचिदच्युत ॥ त्वसन्निधौ च सीदेद्विवाचस्पतिरपि ब्रुवन् १० नदिशः संप्रजानां मे नाकाशं न च मे दीनिम् ॥ केवलं तव वीर्येण तिष्ठामि
 मधुसूदन ११ स्वयमेव भवांस्तस्माद्धर्मराजस्य यद्विदम् ॥ तद्ब्रवीत्वा शुसर्वेषामागमानां त्वमागमः १२ कथं त्वयि स्थिते कृष्णेश्वरते लोककर्तारि ॥ प्रब्रूयान्म
 द्विधः कश्चिद्गुरौ शिष्य इव स्थिते १३ ॥ वासुदेव उवाच ॥ उपपन्नमिदं वाक्यं कौरवाणां पुरंधरे ॥ महावीर्यं महासत्त्वोत्थिरे सर्वार्थदर्शिनि १४ यच्च मामात्थगां मे यवा
 णपातरुजं प्रति ॥ गृहाणा त्रयं भीष्ममत्प्रसादकृतं प्रभो १५ न ते ग्लानिर्न ते मूर्छा न दाहो न च ते रुजा ॥ प्रभविष्यंति गां मे यस्तु त्पि पासेन चाप्युत १६ ज्ञानानि
 च समग्राणि प्रतिभास्यंति तेन च ॥ न च ते कचिदासतिर्बुद्धेः प्रादुर्भविष्यति १७ सत्त्वस्थं च मनो नित्यं तव भीष्ममविष्यति ॥ रजस्तमोभ्यां रहितं धनैर्मुक्त इवोडु
 राट् १८ यद्यच्च धर्मसंयुक्तमर्थं युक्तमथापि च ॥ चित्तयिष्यसि तत्राग्या बुद्धिस्तव मविष्यति १९ इमं च राजशार्दूलभूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ चक्षुर्दिव्यं समाश्रित्य
 द्रक्ष्यस्य मितविक्रम २० संसरंतं प्रजाजालं संयुक्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ भीष्मद्रक्ष्यसि तत्त्वेन जले मीन इवामले २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्ते व्याससहिताः स
 र्वेषु वमहर्षयः ॥ ऋग्यजुः सामसहितैर्वचोभिः कृष्णमार्चयन् २२ ततः सर्वार्थं वैदिव्यं पुष्पवर्धनं भस्तलात् ॥ पपात यत्र वार्ष्णेयः सगां गेयः सपांडवः २३ वादित्रा
 णि च सर्वाणि जगुश्चाप्सरसांगणाः ॥ न चाहितमनिष्टं किंचित् तत्र प्रदृश्यते २४ ववौ शिवः सुखो वायुः सर्वगंधवहः शुचिः ॥ शांतायां दिशि शांताश्च प्रावदन् भृगुपक्षि
 णः २५ ततो मुहूर्ताद्वगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ॥ दहन्वनमिवैकांतिप्रतीच्यां प्रत्यदृश्यत २६ ततो महर्षयः सर्वे समुत्थाय जनादनम् ॥ भीष्ममामंत्र्यां च कुराजा
 नंच युधिष्ठिरम् २७ ततः प्रणाममकरोत्केशवः सहपांडवः ॥ सात्यकिः संजयश्चैव स च शारद्वतः कृपः २८

म.भा टी १९।३०।३१।३२।३३।३४॥ इतिशतिपर्वणि राजधर्मांशुशासनपर्वणि नीलकंठीये मारतमावदीपे त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ तत इति १।२।३।४।५।६।७।८

ततस्तेधर्मनिरताः सम्यक्कृतैरभिपूजिताः ॥ श्वः समेष्याम इत्युक्त्वा यथेष्टं स्वरिताययुः २९ तथैवामंध्यगंगियं केशवः पांडवास्तथा ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्त्य रथानारुहुः शुभान् ३० ततोरथैः कांचनचित्रकूवरैर्महीधराभिः समदैश्वर्यं दत्तभिः ॥ हयैः सुपर्णैरिव चाशुगामिभिः पदातिभिश्चात् शरासनादिभिः ३१ ययौ स्थानां पुरतो हि साचं मूर्ततथैव पश्चादतिमात्रसारिणी ॥ पुरश्चपश्चाच्चयथामहानदी तमुद्भवंतं गिरिमेत्यनर्मदा ३२ ततः पुरस्ताद्गगवाग्निशिवः समुत्थितस्ततः तमभिर्हर्षयंश्चमूम् ॥ दिवा करापीतरसामहौषधीः पुनः स्वकेनैव गुणेन योजयन् ३३ ततः पुरं सुरपुरं समित्युतिप्रविश्य ते यदुत्पपांडवास्तदा ॥ यथोचितान् भवनवरान्समाविशन् श्रमान्विता मृगपतयोगुहाइव ३४ ॥ इति श्रीमंशां राजधर्मनुशासनपर्वणि युधिष्ठिराद्यागमने द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः ॥ यागमात्रार्थशेषायां यामिन्यां प्रत्युद्युतः १ सध्यानपथमाविश्य सर्वज्ञानानिमाधवः ॥ अवलोक्य ततः पश्चाद्ध्यौर्ब्रह्मसनातनम् २ ततः स्तुतिपुराणज्ञारक्तकंठाः सुशिक्षिताः ॥ अस्तु वन्निश्वकर्माणवासुदेवं प्रजापतिम् ३ पठंति पाणिस्वनिकास्तथा गायंति गायनाः ॥ शंखानथमुदगांश्च प्रवाद्यंति सह स्रजः ४ वीणापणवेषूनां स्वनश्चातिमनोरमः ॥ सहासइव विस्तीर्णः शुश्रुवे तस्य वेदमनः ५ ततो युधिष्ठिरस्यापिराज्ञो मंगलसंहिताः ॥ उच्चैर्मम पुरावाचो गीतवादित्रनिःस्वनाः ६ तत उत्थाय दाशार्हः स्नातः प्रांजलिं रच्युतः ॥ जम्बागुहं महाबाहुरग्नीनाश्रित्य तस्थिवान् ७ ततः सहस्रं विप्राणां जतुर्वेदादिदां तथा ॥ गवांसहस्रेणैकैवाचयामासमाधवः ८ मंगलालंभनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च ॥ आदर्शं विमले कृष्णस्ततः सात्यकिमब्रवीत् ९ गच्छ शैनेयजानी हि गत्वा राजनिवेशनम् ॥ अपि सज्जो महातेजा भीष्मद्रुं युधिष्ठिरः १० ततः कृष्णस्य वचनात्सात्यकिस्त्वरितो ययौ ॥ उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ११ युक्तोरथ वरो राजन्वासुदेवस्य धीमतः ॥ समीपमापयेयस्य प्रयास्यति जनार्दनः १२ भवत्यतीक्ष्णः कृष्णोऽसौ धर्मराज महाभुते ॥ यदत्रानंतरं कृत्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति १३ एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ युज्यतामि रथवरः फाल्गुना प्रप्रतिमभुते १४ न सैनिकैश्च यातव्यं यास्यामो वयमेव हि ॥ न च पीडयितव्यो मे भीष्मो धर्मभूतावरः १५ अतः पुरः सराश्वापि निवर्तंतु धनंजय ॥ अद्य प्रभृति गंगियः परं गुह्यं प्रवक्ष्याति १६ अतो नेच्छामि कौंतेय पृथक् जनसमागमम् ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सतद्वाक्यमथाज्ञाय कुंती पुत्रो धनंजयः १७ युक्तं रथवरं तस्माच्च चक्षेन रथम् ॥ ततो युधिष्ठिरो राजाय मौभीमार्जुनावपि १८ भूतानी वसमस्तानि ययुः कृष्णनिवेशनम् ॥ आगच्छत्स्व कृष्णोऽपि पांडवे पुमहात्मसु १९ शैनेयसहितो धीमान् रथमेवान्वपद्यत ॥ रथस्थाः संविदं कृत्वा सुखां पृष्ठां च शर्वरीम् २०

मंगलानां गवादीनामा लंभनं स्पृशी १।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०

शं.रा. १२
अ०
॥ ५३ ॥
॥ ४३ ॥

२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८ ॥ इतिशतिपर्वणि राजधर्मांशुशासनपर्वणि नीलकंठीये मारतमावदीपे त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ धर्मात्मनीति १

मेघवोपैरथवरैः प्रययुस्तेन रथभाः ॥ बलाहकं मेघपुष्पं शैव्यं सुग्रीवमेव च २१ दारुक्श्चोदयामास वासुदेवस्य वाजिनः ॥ ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः २२ गांखुराग्रैस्तथाराजान् लिखंतः प्रययुस्तदा ॥ ते यंसंत इवाकाशं वेगवंतो महाबलाः २३ क्षेत्रं धर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरन् ॥ ततो ययुर्यत्र भीष्मः शरतल्पगतः प्रभुः २४ आस्ते महर्षिभिः सार्धं ब्रह्मादेव गणैर्यथा ॥ ततोऽवतीर्य गोविंदो रथात्स च युधिष्ठिरः २५ भीमो गांडीवधन्वा च ययौ सात्यकिरेव च ॥ ऋषीन्भ्यर्चयामासुः कुरुच्युन्यदक्षिणान् २६ सतैः परितृतो राजानं क्षत्रैस्त्रिचंद्रमाः ॥ अभ्याजगाम गंगियं ब्रह्माणमिव वासवः २७ शरतल्पे शयानं तमादित्यं पतितं यथा ॥ सददर्शं महावाहं भयाच्चागतसाध्वसः २८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां राज० भीष्माभिगमने त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ धर्मात्मनि महावीर्यस्य संवेजितात्मनि ॥ देवव्रतं महाभागे शरतल्पगतेऽच्युते १ शयाने वीरशयने भीष्मे शांतनुनंदने ॥ गंगिये पुरुषव्याघ्रे पांडवैः पर्युपासिते २ काः कथाः समवर्तं ततस्मिन् वीरसमागमे ॥ हते पुसर्वे सैन्ये पुतन्मेशंसमहाभुने ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां पुरंधरे ॥ आजगमुर्कृपयः सिद्धानारदप्रमुखात् ४ हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ घृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्जुनयमास्तथा ५ तेऽभिगम्य महात्मानो भरतानां पितामहम् ॥ अन्वशोचंत गां गेयमादित्यं पतितं यथा ६ सुहूर्तमिव च व्यात्मानारदो देवदर्शनः ॥ उवाच पांडवान्सर्वान् हतशिष्टांश्च पार्थिवान् ७ प्राप्तकालं समाचक्षे भीष्मोऽयमनुयुज्यताम् ॥ अस्तमेति हि गंगेयो भानुमानिव भारत ८ अयं प्राणानुत्सिस्तु स्तं सर्वेऽभ्यनुपृच्छत ॥ कृत्स्नान् हि विविधान् धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य वेत्स्यम् ९ एष तद्वद्वः परान्लोकान्सं प्राप्नोति तनुं त्यजन् ॥ तं शीघ्रमनुयुज्यं संशयान्मनसि स्थितान् १० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तेनारदेन भीष्मभीमार्जुनराधिपाः ॥ प्रदुं चाशकुवंतस्ते मिपाणौ फलमिवापि तम् १८ वेदोक्ताश्चैव ये धर्माविदां ताधिगताश्च ये ॥ तान्सर्वान्संप्रपश्यामि वरदानात्वाच्युत १९

युज्यतां पृच्छतां ८।९।१०।११ ततः उवाचेतिच्छेदः ११।१२ प्रव्याहारयत्तत्राचयत् १४।१५।१६।१७।१८ वेदोक्ता अभिहोत्रादयः वेदां ताधिगताः शमदमसंन्यासादयः १९

२।३।४।५।६।७ समाचक्षे व्रीडिम् अनु

पालनात्मकः परमः सर्वधर्मश्रेष्ठः एतं धर्ममार्तदुर्वहं मन्ये २ परायणमाश्रयः ३ त्रिवर्गो धर्मार्थकामात्मको राजधर्मेषु दुर्बलीतौ समासक्तः समाश्रितः ४ प्रग्रहणनियंत्रणम् ५ संस्थामर्यादाव्यवस्था ६ अलोक्यामपकाशात्मिकामशुभांगार्तिनरकानिषिपतिदूराकुर्वति तथा वसूतिः । 'राजमिः कृतदंडास्तु शुध्यति मलिना जनाः । कृतार्थाश्च ततो याति स्वर्गमुत्कृतिनो यथा' इति ७

शां.रा.१२
अ०
॥५७॥

म.भा.टी.
॥४६॥

४८ संवत्सरातिशयेपात्र ४९ विकल्पंतेकार्यसंशयदर्शयति गुह्यमोपमपिच्छिद्रं अनुपुजतेमकटयति भोज्यानिराज्ञः आहारयतिमस्यति ५० उत्कोचैर्बचामि वचनाअलीकगुणदोषादिप्र
दर्शनं अनुविहंतिविनिव्रंति ५१ प्रतिरूपकैःकृत्रिमैःशासनपत्रैः विषयदेशं जर्जरनिःसारं स्त्रीरक्षिभिःसज्जतेप्रीतिर्भवति अंतःपुरप्रवेशमिच्छंतः ५२ वातंजुंभादिना निष्ठीवनंयुत्कारं तद्वचःराज
वाक्यंगुह्यमपिलोक्येवाहरंति ५३ हर्षुलेपरिहासशीले ५४ ५५ ५६ विव्रंसंयंतिमेदयंति ५७ हेलनानिकुर्वतीतिशेषः उपशृण्वतःशृण्वंतमनादृत्य स्वस्थाःनिर्मयाः ५८ राजदेयंराजमार्गं

परिहासश्चभृत्यैस्तेनात्यर्थवदतांवर ॥ कर्तव्योराजशादूलदोषमत्रहिमेशृणु ४८ अवमन्यतिमर्तारंसंघर्षादुपजीविनः ॥ स्वेस्थानेनचतिष्ठंतिलघयंतिचतद्व
चः ४९ प्रेष्यमाणाविकल्पंतेगुह्यचाप्यनुयुजते ॥ अपाच्यं चैवयाचंतेभोज्यान्याहारयंतिच ५० कुश्यंतिपरिदीप्यंतिभूमिपायाधितिष्ठते ॥ उत्कोचैर्बचना
भिश्चकार्याण्यनुविहंतिच ५१ जर्जरंचास्यविषयंकुर्वंतिप्रतिरूपकैः ॥ स्त्रीरक्षिभिश्चसज्जंतेतुल्यवेषाभवन्तिच ५२ वातंनिष्ठीवनंचैवकुर्वंतेचास्यसन्निधौ ॥
निलंज्जाराजशादूलव्याहरंतिचतद्वचः ५३ हयंवादंतिनंवापिरथंवापसत्तम ॥ अभिरोहंयनादृत्यहर्षुलेपार्थिवैर्मृदौ ५४ इदंतेदुष्करंराजनिदंतेदुष्टचेष्टितम् ॥
इत्येवंसुहृदोवाचंवदंतेपरिपन्नताः ५५ रुद्धेचास्मिन्हंसंय्वेनचहृष्यंतिपूजिताः ॥ संघर्षशीलाश्चतदामवंत्यन्योन्यकारणात् ५६ विव्रंसंयंतिमंत्रंचविष्टयंतिच
दुष्कृतम् ॥ लीलायाचैवकुर्वंतिसावज्ञास्तस्यशासनम् ५७ अलंकारेचभोज्येचतथास्नानानुलेपने ॥ हेलनानिनरव्याघ्रस्वस्थास्तस्योपशृण्वतः ५८ निदंते
स्वानधीकारान्संयजंतेचभारत ॥ नष्ट्यापरितुष्यंतिराजदेयंहरंतिच ५९ कीडितुंतेनचेच्छंतिस्मृत्रेणैवपाक्षिणा ॥ अस्मत्प्रणयोराजेतिलोकांश्चैववदंत्युत
६० एतेचैवापरेचैवदोषाःप्रादुर्भवंत्युत ॥ नृपतौमार्दवोपेतेहर्षुलेचयुधिष्ठिर ६१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिंराजघ० षट्षंचाज्ञतमोऽध्यायः ॥ ५६॥
॥ भीष्मउवाच ॥ नित्योद्युक्तेनवैराज्ञाभविष्यद्युधिष्ठिर ॥ प्रशस्यतेनराजाहिनारीवाचमवर्जितः १ भगवानुशनाचाहश्लोकमत्रविशांपते ॥ तदिहैकमना
राजनगदतस्तंनिबोधमे २ द्वाविमौग्रसतेभूमिःसर्पोविलशयानिव ॥ राजानंचाविरोद्धारंद्वाह्मणंचाप्रवासिनम् ३ तदेतन्नरशादूलहृदिद्वंकर्तुमर्हसि ॥ संवे
यानभिसंधत्स्वविरोध्याश्चविरोधय ४ सप्तांगस्यचराज्यस्यविपरीतंयआचरेत् ॥ गुरुर्वायदिवामित्रंप्रतिहंतव्यपुंसः ५ मरुतेनहिराज्ञावैगीतःश्लोकः
पुरातनः ॥ राजाधिकारैराजैर्द्रवहस्पतिमतेपुरा ६ गुरोरप्यवलितस्यकार्यकार्यमजानतः ॥ उत्पथप्रतिपन्नस्यदंडोभवतिशाश्वतः ७

५९ कीडितुंराज्ञासहमृगयादिक्रीडां कर्तुं ससृत्रेणवदेनपक्षिणाइत्येन राज्ञोनिरोधकादृत्यर्थः प्रणयःशास्यः ६० अपरेद्वारापहारादयः ६१ ॥ इतिशांतिपर्वणिंराजघर्मानुशासनपर्वणिनीलकं
ठीयमारतभावदीपे ५६०॥चाशतमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ अस्वैवाध्यायस्यसूत्रमृतस्योत्तरोमंथोवृत्तिरूपः । तत्रउत्त्वानेनयतेयाहस्युकंतद्विष्टणोति नित्योति १ यदश्लोकं
आहतवत्स्माच्छ्लोकंनिबोध २ अमवासिनंवेदाध्ययनार्थं ब्राह्मणंपतिवा ३ विरोधयपर्वतादौतेषांविशेषेणरोधंरुक् ४ सप्तस्वाम्यामात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानिअंगानियस्यतस्यसप्तांगस्य
विपरीतंयस्यकस्यचिदप्यंगस्यप्रतिकूलं ५ । ६ शाश्वतःअप्रतिसमाधेयःपर्वतारोहणादिर्गुरोः अन्यस्यनुवधपव ७

॥४६॥

८ । ९ । १० । ११ नहिंस्यात्करार्थसेत्रेषुधान्यानि६॥वृष्ट्यादिनानाशयेत् देयंभूत्यानावेतनं विक्रांतःपराक्रमी क्षांतःक्षमावान् पयःशुभमार्गात् १२ आत्मवानजितचित्तः शास्त्रार्थैरुतनि
श्चयःगिःसंदेहः सततंनित्यं पूर्वाह्निधर्ममध्याह्नेयमपराह्णिकामपरात्रयोर्गंचेतिनित्यंस्नानपिसेवेत् १३ वृजिनंसंकटं अरक्षणान्मंत्रस्यामोपनादन्यत्रास्ति १४ धर्मोणांसंकरोव्यत्ययस्तस्मात्प्र
जानारक्षाधर्मसंकररक्षा १५ नविश्वसेत् चावविश्वसेदप्यापिषु तेष्वाप्यप्यर्चनविश्वसेत् षण्णागुणानांभावःपाहुण्यं तेचबलवतिस्थापिनियानिनःसंधिः समबलेविप्रहोयुद्धादिः दुर्बलेयानंतदीयदुर्गा
याक्रमणं एवंस्थापिनोबलवतियापिन्यासनेदुर्गादाविवस्वरक्षणं मध्यमेद्वैधीभावः अधेनदंडेदुर्गाश्रयणमर्वेनपरेषांभान्यादिनिरोधनं दुर्बलेसमाश्रयोमित्रांतरमाश्रित्यतेनसहयुद्धंकर्तव्यं एते
पुर्कृतव्येषुगुणानुजयावहान्दोषान्पराजयावहान्श्रार्थान्कोशदंडादिपौष्कल्यादीनबुद्ध्यास्वयमेवनिश्चिनुयात् १६ द्विपःज्ञात्रोःसप्तसुराज्यांतेषुस्वप्रवेशद्वारशैथिल्यंतत्तद्विच्छिद्रं एवंस्वस्यसप्त

वाहोःपुत्रेणराज्ञाचसगरेणचधीमता ॥ असमंजाःसुतोज्येष्ठस्त्यक्तःपौरहितैषिणा ८ असमंजाःसरख्यांसपौराणांवालकाष्टप ॥ न्यमज्जयदतःपित्रानिर्मत्स्यस
विवासितः ९ ऋषिणोद्वालकेनापिश्वेतकेतुर्महातपाः ॥ मिथ्याविप्रानुपचरन्संत्यक्तोदयितःसुतः १० लोकरंजनमेवात्रराज्ञाधर्मःसनातनः ॥ सत्यस्यरक्षणंचै
वव्यहारस्यचार्जवम् ११ नहिंस्यात्परवित्तानिदेयंकालेचदापयेत् ॥ विक्रांतःसत्यवाक्क्षांतोन्नपोनचलतेपथः १२ आत्मर्वाश्चजितक्रोधःशास्त्रार्थैरुतनिश्चयः ॥
धर्मेचार्थेचकामेचमोक्षेचसततरतः १३ त्रय्यांसंवृतमंत्रश्चराजाभवितुर्महति ॥ वृजिनंचनरंद्राणानान्यच्चारक्षणात्परम् १४ चातुर्वर्ण्यस्यधर्माश्चरक्षितव्याम
हीक्षिता ॥ धर्मसंकररक्षाचराज्ञाधर्मःसनातनः १५ नविश्वसेत्तृपतिर्नचात्यर्थंचविश्वसेत् ॥ पाहुण्यगुणदोषांश्चनित्यंबुद्ध्यावलोकयेत् १६ द्विच्छिद्रदर्शी
नृपतिर्नित्यमेवप्रशस्यते ॥ त्रिवर्गेविदितार्थश्चयुक्तचारोपधिश्चयः १७ कोशस्योपार्जनरतिर्यमवैश्रवणोपमः ॥ वेताचदशवर्गस्यस्थानवृद्धिक्षयात्मनः १८
अमृतानांभवेद्भर्तामृतानामन्वेक्षकः ॥ नृपतिःसुमुखश्चस्यास्मिन्तपूर्वाभिभाषिता १९ उपासिताचष्टद्वानाजिततंद्रिरलोलुपः ॥ सतांवृत्तेस्थितमतिःसंतो
प्यश्चारुदर्शनः २० नचाददीतवित्तानिसतांहस्तात्कदाचन ॥ असद्गच्छश्चसमादद्यात्सन्धस्तुप्रतिपादयेत् २१ स्वयंप्रहर्तादाताचवश्यात्मारम्यसाधनः ॥ काले
दाताचभोक्ताचशुद्धाचारस्तथैवच २२ शूरान्भक्तानसंहार्यान्कुलेजातानरोगिणः ॥ शिष्टान्शिष्टाभिसंबंधान्मानिनोनवमानिनः २३

सुराज्यगिष्यत्परप्रवेशद्वारशैथिल्यंतत्परच्छिद्रं द्विच्छिद्रदर्शीस्यात् एतच्चस्वच्छिद्रगोपनस्याप्युपलक्षणं त्रिवर्गधर्मादौविदितार्थोज्ञाततत्त्वः युक्तश्चरःप्रच्छन्नस्पशःउपधिःपरकीयानाममात्या
दीनामुक्तोचदानादिनाभेदमन्वेनसयुक्तचारोपधिः तत्रचारनियोजनस्यानान्युकानिनीतिशास्त्रे 'मंत्रिपुरोहितश्चैवयुवराजश्चमूपतिः ॥ पंचमोद्वारपालश्चषष्ठोऽन्तर्वेशिकस्तथा ॥ कारागारा
धिकारीचद्रव्यसंचयकृतया ॥ कृत्याकृत्येषुचार्यानांनवमोविनियोजकः ॥ प्रदेष्टानगराध्यक्षःकार्यनिर्माणकृतया ॥ धर्मोपपक्षःसमाध्यक्षोदंडपालश्चपंचमः ॥ षोडशोदुर्गपालश्चतयाराष्ट्रांतपा
लकः ॥ अटवीपालकोतानितीर्थान्यष्टादशैवगु ॥ चाराभिवारयेतीर्थैरवात्मनश्चपरस्यच ॥ पाण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि ॥ मंत्रिणंयुवराजंषाहिस्वास्वेषुपुरोहितम्'इति १० दश
वर्गःअमात्यराष्ट्रदुर्गाणिकोशोदंडश्चपंचमहतिप्रकृतिपंचकस्वप्नेपरपक्षेचेतदशकोवर्गः सचोभयोःसाम्यंचेतस्यानंस्थितस्तत्कर्ता स्वस्याधिकश्चेद्वृद्धिकर्ता परस्याधिकश्चेत्क्षयकर्ता १८ । १९
२० । २१ । २२ शूरान्सहायान्कुलद्वितीयेनान्ययः असंहार्यान्परेरमत्प्राज्ञान् शिष्टाभिसंबंधान्शिष्टपरिवारान् अनवमानिनःअवमानंरस्यादुर्वृतः २३

अचलानस्थिरान् अचलानिवपर्वतानिव २४ कृत्रमात्रेणसहिताया आक्षेपमिदं कुर्वन्नेति तथा अधिकः अन्यस्त्वर्चुरः समानं भुंजीत २९ इयं च शूरे पुराज्ञो वृत्तिः प्रत्यक्षाऽपरोक्षा च समवेत् सान्निहिते
व्यसन्निहितेषु वा तुल्यास्यादित्यर्थः २९ सर्वाभिंशं कीर्तयन्नाकृतवन्निश्चातः सर्वहरः सर्वस्वापहारी अतृणतृतापराधारोपकृत् यतोऽलब्धः २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ अस्तं

विद्याविदोलोकाविदः परलोकान्वेक्षकान् ॥ धर्मेचनिरतान्साधूनचलानचलानिव २४ सहायान्सततंकुर्याद्राजाभूतिपरिष्कृतः ॥ तैश्चतुल्योभवेद्भोगैश्च कृत्रमा
त्राज्ञयाधिकः २५ प्रत्यक्षाचपरोक्षाचवृत्तिश्चास्यभवेत्समा ॥ एवं कुर्वन्नेद्रोपिनखेदमिह विदति २६ सर्वाभिंशं कीर्तयन्ति यश्च सर्वहरो भवेत् ॥ सक्षिप्रमन्त्रजुर्लब्धः
स्वजनैर्नैव बध्यते २७ शुचिस्तु प्रथिवीपालोलोकचित्तग्रहेतः ॥ न पतत्यरिभिर्ग्रस्तः परितश्चावतिष्ठते २८ अक्रोधनो ह्यव्यसनी मृदुदंडोजितेंद्रियः ॥ राजा भ
वतिभूतानां विश्वास्यो हिमवानिव २९ प्राज्ञस्त्यागगुणोपेतः परं प्रेषुतत्परः ॥ सुदर्शः सर्ववर्णानां नयापनयवितथा ३० क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः ॥
अरोषप्रकृतिर्युक्तः क्रियावानविकल्थनः ३१ आरब्धान्येव कार्यणि सुपर्यवसितानि च ॥ यस्य राज्ञः प्रदृश्यंति सराजाराजसत्तमः ३२ पुत्रा इव पितुर्गहे विपये यस्य
मानवाः ॥ निर्भया विचरिष्यंति सराजाराजसत्तमः ३३ अगूढविभवा यस्य पौराणनिवासिनः ॥ नयापनयवेतारः सराजाराजसत्तमः ३४ स्वकर्मनिरता यस्य ज
नाविपयवासिनः ॥ असंघातरतादांताः पाल्यमाना यथाविधि ३५ वश्यानेया विधेयाश्च न च संवर्षशीलिनः ॥ विषयेदानरुचयो नरा यस्य सपार्थिवः ३६ नयस्य
कूटं कपटं न मायानचमत्सरः ॥ विषयेभूमिपालस्य तस्य धर्मः सनातनः ३७ यः सत्करोति ज्ञानानि ज्ञेये परहिते रतः ॥ सतां वत्मानुगस्त्यागी सराजाराज्यमर्हति ३८
यस्य चाराश्च मंत्राश्च नित्यं चैव कृताकृताः ॥ न ज्ञायंते हि रिपुभिः सराजाराज्यमर्हति ३९ श्लोकश्चायं पुराणीतो भागवेषमहात्मना ॥ आख्याते रामचरिते च प्रतिप्र
तिभारत ४० राजानं प्रथमं विदेत्तो भार्या ततो धनम् ॥ राजन्यसतिलोकस्य कुतो भार्या कुतो धनम् ४१ तद्राज्ये राज्याकामानां नान्यो धर्मः सनातनः ॥ ऋते रक्षा
तु विस्पर्ष्टारक्षालोकस्य धारिणी ४२ प्राचेतसे न मुना श्लोकौ चेमा बुदाहृतौ ॥ राजधर्मे पुरा जेदता विहैकमनाः शृणु ४३ षडेतां पुरुषो जह्याद्विज्ञानां विमर्षां वै ॥
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ४४ अरक्षितारं राजानं भार्या चाप्रियवादिनीम् ॥ ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ४५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशति
पर्वणि राजधर्मांशुशासनपर्वणि सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ भीष्म उवाच ॥ एतत्ते राजधर्माणानवनीतं युधिष्ठिर ॥ बृहस्पतिर्हि भगवान्याय्यं धर्मं प्रशंसति १

घातरताः संघाते शरीरे प्रीतिमंतो न भवेति किंतु तस्मात्तद्वर्षे एवेत्यर्थः २५ नेषां विनेतुं योग्याः संवर्षेः परामिमवस्तच्छीलिनो न ३६ कूटं दमः कपटममृतं मत्सरः परोक्षपार्थिवं ३७ ज्ञानानि
ज्ञानयुक्तान्पठितान् ज्ञेयेशास्त्रादिपरस्य हितावहे रतोननुहिंसामयै त्यागी दाता ३८ कृता अप्यकृता इवेति कृताकृताः ३९ ४० प्रथमं श्रेष्ठं असत्यशुभे ४१ ४२ रक्षेव राज्ञः कर्म तामकुर्वन् राजा तस्या
प्यहत्याह प्राचेतस इति ४२ १४४ १४५ ॥ इति शांतिपर्व राजधर्मांशो मारतमां सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ एतदिति एतद्रक्षणं नवनीतं नवनीतवत्सर्वधर्मसारं न्याय्यं न्यायादनपेतं १

२ । ३ अत्र रक्षणे साधनं युक्तिः ४ चारोगुप्तस्वयः प्रणिधिः प्रकटस्वयः हार्मभक्तवैतनयोः पुकेरादानं अयोमेनाऽनुपायेन जादानं करग्रहणं च ५ । ६ केतनानां सुहादीनां द्विविधस्वशरीरदंडो
खंडश्चेति भेदात् ७ निचेयानां संग्राह्याणां धान्यादीनां निचयः संग्रहः ८ । ९ अविश्वातो यामिकादीनामपि धीराणां संघातस्य पर्याणि जयादिच्छलेन वशीकृतस्य भेदनं विषटनम् १० उपजापः परीः
विशालाक्षश्च भगवान्काव्यश्चैव महातपाः ॥ सहस्राक्षो महेंद्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः २ भरद्वाजश्च भगवांस्तथा गौरशिरामुनिः ॥ राजशास्त्रप्रणेता रोब्रह्मण्यब्रह्मवा
दिनः ३ रक्षामेव प्रशंसति धर्मधर्मभृतां वर ॥ राज्ञां राजीवता प्राक्षसाधनं चात्रमंशु ४ चारश्च प्रणिधिश्चैव कालेदानममत्सरात् ॥ युक्त्यादानं न चादानमयोगेन यु
धिष्ठिर ५ सतां संग्रहणं शौर्यदाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितम् ॥ अनाजैर्वै राजैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनम् ६ केतनानां च जीर्णानामवेक्षा चैव सीदताम् ॥ द्विविधस्य च दंडस्य प्रयो
गः कालचोदितः ७ साधूनामपरित्यागः कुलीनानां च धारणम् ॥ निचयश्च निचेयानां सिवा बुद्धिमतामपि ८ बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्वेषणम् ॥ कार्येष्वखे
दः कोशस्य तथैव च विवर्धनम् ९ पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसंघातभेदनम् ॥ अरिमध्यस्थमित्राणां यथावच्चान्वेषणम् १० उपजापश्च भृत्यानामात्मनः पुरदर्शनम् ॥
अविश्वासः स्वयंचैव परस्याश्वासनं तथा ११ नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च ॥ रिपूनामनवज्ञानं नित्यं चानार्थवर्जनम् १२ उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभा
षत ॥ राजधर्मस्य तन्मूलं श्लोकांश्चात्र निबोधमे १३ उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुराहताः ॥ उत्थानेन महेंद्रेण श्रेष्ठं प्राप्तं दिवी हच १४ उत्थानवीरः पुरुषो
वाग्वीरानधिपतिष्ठति ॥ उत्थानवीरान्वाग्वीरमयं तउपासते १५ उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः ॥ प्रधर्षणीयः शत्रूणां भुजंग इव निर्विषः १६ न च श
त्रुवह्नौ यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमलं पहिनस्ति च १७ एकामेनापि संभूतः शत्रुर्दुर्गमुपाश्रितः ॥ सर्वतापयते देशमपिराज्ञः समुद्दिनः १८
राज्ञो रहस्यं तद्वाक्यं यथार्थं लोकसंग्रहः ॥ हृदियच्चास्य जिह्वं स्यात्कारणेन च यद्रवेत् १९ यच्चास्य कार्यं वृजिनमार्जेनेह निर्जयेत् ॥ दंभनार्थं च लोकस्य धर्मिष्ठाभा
चरेत्क्रियाम् २० राज्यं हि सुमहत्तंत्रं धार्यतेनाकृतात्मभिः ॥ न शक्यं मृदुना बोद्धुमायासस्थानमुत्तमम् २१ राज्यं सर्वाभिपं नित्यमार्जेनेह धार्यते ॥ तस्मा
न्मिश्रेण सततं वर्तितव्यं युधिष्ठिर २२ यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्यैव प्रजाः ॥ सोप्यस्य विपुलो धर्मः एव तृताहिभूमिपाः २३ एष ते राजधर्माणालिशः समनुवार्णि
तः ॥ भूयस्ते यत्र संदेहस्तद्बहिर्कुरु सत्तम २४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो व्यासश्च भगवान्देवस्थानोऽम एव च ॥ वासुदेवः कृपश्चैव सात्यकिः संजयस्त
था २५ साधुसाधितं संहृष्टाः पुण्यमाणैरिवाननैः ॥ अस्तु वंश्च नरव्याघ्रभीष्मधर्मभृतां वरम् २६

स्वभृत्यानां भेदनं अविश्वातो मृत्यानामेव ११ उत्थानमुद्योगः अनार्थहीनकर्मकर्मद्वयत्वादितद्वर्जनम् १२ १३ १४ वाग्वीरान्पठितान् उत्थानमेव महत्पाठित्यमित्यर्थः १५ १६ १७ एकं
मेन हस्त्यश्चरयपादातानामन्यतमेनापि संभूतः संपन्नः समुद्दिनः समुद्दिमतः १८ स्वीयेन आजैवेन राज्ञो यत्र हस्त्यं वाक्यं यो वाजयार्थलोकसंग्रहो यच्चारणेन शत्रुजयादिहेतुना जिसं कपटं यच्च
जिनं हीनकार्यं तत्सर्वसमीकृत्यादित्याह द्वाभ्यां राज्ञ इति १९ दंभनार्थं संघातार्थम् २० अकृतात्मभिः कुरैः २१ मिश्रेण कौशेयं सर्ववाभ्याम् २२ २३ २४ २५ २६

२७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावंदीये अष्टपंचाशत्तशोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ततः कल्यमित्यध्यायोदंढनीतिशास्त्रस्य राजश्रौतपर्वण्युपवर्तते
कल्यं प्रातः १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
ततो दीनमनाभीष्ममुवाच कुरुसत्तमः ॥ नेत्राभ्यामधु पूर्णाभ्यां पादौ तस्य शनैः स्पृशन् २७ श्वइदानीं स्वसंदेहं प्रक्षयामित्वां पितामह ॥ उपैतिसविता ह्यस्तरं समा
पीय पार्थिवम् २८ ततो द्विजातीनां भिवाद्यकेशवः कृपश्च ते चैव युधिष्ठिरादयः ॥ प्रदक्षिणी कृत्यमहानदी सुतंत तोरथानां रुरुमुदान्विताः २९ दृषद्वर्ती चाप्यवगा
ह्यसुव्रताः कृतोदकार्थाः कृतजप्यमंगलाः ॥ उपास्य संस्थां विधिवत्परंतपास्ततः परं ते विविधैर्गजाह्वयम् ३० ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासन
पर्वणि युधिष्ठिरादिस्वस्थानगमने अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ वैशांपायन उवाच ॥ ततः कल्यंसमुत्थाय कृतपूर्वाह्निकक्रियाः ॥ ययुस्तेन
गराकारैरथैः पांडव्यादवाः १ प्रतिपद्य कुरुक्षेत्रं भीष्ममासाद्य चानघ ॥ सुखांचरजनीं पृष्ट्वा गगिंयं रथिनां वरम् २ व्यासादीनां भिवाद्यर्षीन् सर्वैस्तैश्चाभिनंदिताः ॥
निषेधुरभितो भीष्मं परिवार्य समंततः ३ ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्भीष्मं प्रति पूज्यथाविधि ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ य एष राजन्
राजेति शब्दश्चरति भारत ॥ कथमेवमुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि परंतप ५ तुल्यपाणिभुजग्रीवस्तुल्यदुर्द्धाद्रियात्मकः ॥ तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यपृष्ठमुखोदरः ६ तु
ल्यशुक्रास्थिमज्जाचतुल्यमांसासृगेव च ॥ निःश्वासोद्वासस्तुल्यश्चतुल्यप्राणशरीरवान् ७ समानजन्ममरणः समः सर्वगुणैर्गुणाम् ॥ विशिष्टबुद्धीं शूरं श्वश्रुतमेवोदधि
तिष्ठति ८ कथमेकोमहीकृत्स्नां शूरवीर्यसंकुलाम् ॥ रक्षत्यपि च लोकस्य प्रसादमभिवाञ्छति ९ एकस्य तु प्रसादेन कृत्स्नलोकः प्रसीदति ॥ व्याकुले चाकुलः सर्वो
भवतीति विनिश्चयः १० एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ कृत्स्नं तन्मे यथा तत्त्वं ब्रूहि वदतां वर ११ नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति विशांपते ॥ यदेकस्मिन् जग
त्सर्वदेवव्याप्तिसन्नतिम् १२ ॥ भीष्म उवाच ॥ नियतस्त्वं नरव्याघ्रशृणु सर्वमशेषतः ॥ यथा राजस्य संमुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् १३ नवैराज्यं न राजासीन्न च दंडो न दा
डिकः ॥ धर्मेणैव प्रजाः सर्वारक्षंति स्म परस्परम् १४ पाल्यमानास्तथाऽन्योन्यं नाराधमेण भारत ॥ खेदं परमुपाजग्मुस्ततस्तान्मोह आविशत् १५ ते मोहवशमापन्नाम
नुजामनुजर्षभ ॥ प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् १६ नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्या नरास्तदा ॥ लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भरतसत्तम १७ अप्राप्तस्याभिमर्श
तु कुर्वन्तीमनुजास्ततः ॥ कामोनामा परस्तत्र प्रत्यपद्यत वै प्रभो १८ तांस्तु कामवशं प्राप्ता नरा गोनामाभिसंस्पृशत् ॥ रक्ताश्वनाभ्यजानंत कार्याकार्ये युधिष्ठिर १९ अग
म्यागमनं चैव वाच्यावाच्यंतथैव च ॥ भक्ष्याभक्ष्यं च राजेंद्र दोषादोपंचनात्यजन् २० विदुते नरलोके वै ब्रह्मचैव न नाशह ॥ नाशाच्च ब्रह्मणो राजान् धर्मो नाशमथागमत् २१

मातृवस्तेहेन मृत्युवद्वेतेन नवा खेदं श्रमं मोहो वै चित्तं २९ मतिपत्तिविमोहाच्च ज्ञानलोपायः २९ प्रथमं ज्ञानलोपस्ततो मोहस्ततो लोमो लोभाद्विषयाभिलाषोऽभिलषितसंयोगाद्विद्विषयप्रतीत्यादयः
कामस्ततस्तद्विषयेरागोरागात्कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपत्तिशून्यत्वं ततः पुनर्मोह इत्यादि चक्रमाह नष्टावाभितिभिः १७ १८ १९ नात्यजन्मुदुष्टमुदुष्टं सर्वस्वीचक्रुरित्यर्थः २० ब्रह्मवेदः धर्मो यज्ञः २१

२२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ मर्त्यैः समतां याताः स्म स्वाहाद्यभावेन स्त्रीणां स्म इत्यर्थः २५ नरायजमानाह विष्वासाभिरुर्ध्वं प्रवर्षिणः ततश्चाब्राह्मणा ब्रह्मयाम इत्यर्थः २६ मोऽस्माकं स्वभावैश्च सर्वसत्यसंकल्प
त्वादिकम् २७ ॥ २८ ॥ २९ पुण्यगर्घ्यस्त्रिवर्गफलापेक्षया विपरीतफलः पुण्यगुणस्त्रिवर्गसाधनापेक्षया विपरीतसाधनः ३० मोक्षस्य त्रिवर्गो धर्मादित्येनोपेक्षकामः धर्मादिभेदश्च स्वत्वादिगुणप्राप्ता
न्यभिनिष्ठ इत्यर्थः दंडास्त्यानां सामर्थ्यविजो वृद्धिस्तपस्विनां सयश्चोराणां च मवतीत्याहार्थेन स्थानमिति ३१ नीतिज्ञानं पृथगुपानाह आत्मेति आत्माचितं नीतिवलात्प्राप्तं चित्तं दुःस्वित्तमपि पु
स्थितं भवति कुदेशोऽपि दुःशोभवति कलिरपि कृतं भवति ॥ उपायाः साधनानि ॥ कृत्यं कृतं निर्वर्त्य प्रयोजनं ॥ सहायाः शुद्धदायः ॥ एते सर्वे विकला अपि सकला भवन्ति तत्र कारणं नीतिज्ञानं पदगोनीतिमो
नष्टे ब्रह्मणि धर्मं च देवांस्त्रासं समाविशत् ॥ तेन तस्तानरा शूद्रब्रह्मणं शरणं ययुः २२ प्रसाद्य भगवंतं ते देवं लोकपितामहम् ॥ ऊढुः प्रांजलयः सर्वे दुःखवेगसमाहताः
२३ भगवन्नरलोकस्थं ग्रस्तं ब्रह्मसनातनम् ॥ लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो न भयमाविशत् २४ ब्रह्मणश्च प्रणाशेन धर्मो व्यनशदीश्वर ॥ ततः स्म समतां याता मर्त्यै
स्त्रिभुवनेश्वर २५ अघो हिवर्षमस्माकं नरास्तू र्ध्वं प्रवर्षिणः ॥ क्रियाव्युपरमात्तेषां ततो गच्छाम संशयम् २६ अत्र निःश्रेयसं पन्नस्तद्व्यायस्वपितामह ॥ त्व
त्प्रभावसमुत्थोऽसौ स्वभावो नो विनश्यति २७ तातुवाच सुरा न सर्वान् स्वयं भूभगवान्स्तुतः ॥ श्रेयोऽहं चित्तयिष्यामि व्येतुवो भीः सुरर्षभाः २८ ततोऽध्यायसहस्रा
णां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम् ॥ यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः २९ त्रिवर्ग इति विख्यातो गणेषु स्वयं भुवा ॥ चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ३० मो
क्षस्यास्ति त्रिवर्गे न्यः प्रोक्तः सत्वरं जस्तमः ॥ स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दंडजः ३१ आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ॥ सहायाः कारणं चैव पद्गो
नीतिज्ञः स्पृष्टः ३२ त्रयीचान्नीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ॥ दंडनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ३३ अमात्यरक्षाप्रणिधौ राजपुत्रस्य लक्षणम् ॥ चा
रश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः ॥ सामभेदः प्रदानं च ततो दंडश्च पार्थिव ॥ उपेक्षापंचमीचात्र कात्स्न्येन समुदाहृता ३५ मंत्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथाभेदार्थपु
वच ॥ विभ्रमश्चैव मंत्रस्य सिद्धयः सिद्धयोश्च व्यफलम् ३६ संधिश्च त्रिविधा भिरुयोहीनो मध्यस्तथोत्तमः ॥ भयसत्कारविता रुयं कात्स्न्येन परिवर्णितम् ३७ यात्रा कालाश्च
चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ॥ विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ३८ आसुरश्चैव विजयस्तथा कात्स्न्येन वर्णितः ॥ लक्षणं पंचवर्गस्य त्रिविधं चात्र वर्णितम् ३९ प्रका
शश्चाप्रकाशश्च दंडोऽप्यपरिशुद्धितः ॥ प्रकाशोऽपि विधस्तत्र गुह्यश्चैव दुर्विस्तरः ४० रथानागाहयाश्चैव पादाताश्चैव पांडवाः ॥ विष्टिर्नावश्चैव देशिका इति चाष्टमम् ४१
तं भित्तिश्चादिरित्यर्थः ३३ त्रयी कर्मकांडः ॥ आन्वीक्षिकी ज्ञानकांडः ॥ वार्ता कविशाण्ड्यादिविज्ञीविकाकांडः ॥ दंडनीतिः पालनविद्या ॥ एते धर्मादयस्तत्र ब्रह्मकृतशतसहस्राः प्रायेदं गिताः ३३
भेदशंक्याऽमात्यानामपिरक्षाकर्तव्यास्तदर्थं प्रणिधिर्गुणश्च आरः सचचारो विविधोपायः ब्रह्मचार्यादिवेषधारी प्रणिधेयः पृथग्विधः एकैकस्मिन् स्थानेनैव पृथग्पृथग्भाष्यं पृथग्भाष्यं ३५ सामादिवगुह्य
यमुपेक्षापंचमीचात्रायाः ३६ विभ्रमो भेदार्थः ३७ मयेन संधिर्हीनः ॥ सत्कारेण मध्यमः ॥ वित्तग्रहणेनोत्तमः ॥ तत्र यंसंधिकारणं वर्णितम् ३७ चत्वारो भिन्नवृद्धिकोशसंक्षेपश्चैव स्वस्य भिन्ननाशः
कोशहानिश्च परस्येति ३८ आसुरो विजयः सौख्यिकगतः ॥ पंचवर्गोऽमात्यराष्ट्रदुर्गाभिवलंकोशश्च पंचमः ॥ त्रिविधं पुनस्तममध्यमाधमभेदेन ३९ दंडाभेदेन ॥ 'दंडोऽस्त्रीलुगुपेयान्' इत्युपक्रम्ये तन्मे
काले मानभेदे इति भेदो ४० विष्टिर्विष्टिर्हीताभारवाहाः चराश्चाराः देशिका उपदेष्टारो मुखः ४१

जंगमा महादृष्टिकादिजाः अजंगमाः रक्तशुभिकादयः ४२ स्पर्शवस्त्रादी अम्बवहायैऽत्रादी उपशुभभार्यादिरिति विविधो विषयः कूटदंडः ४३ मार्गगुणाः ग्रहनक्षत्रादि मार्गगुणाः । भूमिगुणाश्च
 पुरशीतिभूतलानियामलोक्तानि आत्मरक्षणमंत्रयंत्रादिना । सर्गाणां रथादिनिर्माणानाम् ४४ कल्पनाः बलपट्टिकारायोगाः । विविधा भिरुषाश्च कल्पहर्षकादिना नामानां ४५ उत्पा
 ताः ग्रहपुद्गादयो धूमकेतादयश्च । निपाताः उल्कापातभूमिकंपादयः । शस्त्राणां पालनं तीक्ष्णकरणम् ४६ पीडाच आपदासमूह आपदंतस्य काल आपदकालः ४७ आख्यातमभिप्रेतितदुद्दिष्टं
 च निनामयाणादिकपनं योगः पताकादिमंत्रणादि तयोः संचारः श्रवणदर्शनाभ्यां परमोहनं एव सर्वत्र उक्तमिति सर्वत्र योज्यम् ४८ गरदैः विषदैः प्रतिकारकप्रतिमातत्कारकैस्तद्वारा कामेणका
 अंगान्येतानि कौरव्यप्रकाशानि बलस्य तु ॥ जंगमा जंगमाश्चोक्ता भूर्गयोगा विषादयः ४२ स्पर्शे चाभ्यवहायै च । प्युपांशुर्विविधः स्मृतः ॥ अरिर्मित्र उदासीन
 इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ४३ कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ॥ आत्मरक्षणमाश्वासः सर्गाणां चान्वेक्षणम् ४४ कल्पनाविविधाश्चापि नृनामरयवाजिनां
 व्याहृताश्च विविधा भिरुषा विचित्रं युद्धकौशलम् ४५ उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायितम् ॥ शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ ४६ बलव्यसनयुक्तं च त
 थैव बलहर्षणम् ॥ पीडाचापदकालश्च पतिज्ञानं च पांडव ४७ तथा ख्यातविधानं च योगः संचार एव च ॥ चौरैराटविकैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ४८ अग्निदैर्ग
 रदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः ॥ श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुघश्छेदनेन च ४९ दूषणेन च नागानामातंकजननेन च ॥ आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जनेन च ५० स
 तांगस्य चराज्यस्य हासवृद्धी समंजसम् ॥ दूतसामर्थ्यसंयोगात्साराष्ट्रस्य विवर्धनम् ५१ अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक्क्रोक्तं प्रपंचनम् ॥ अवमर्दः प्रतीचातस्तथै
 व च बलीयसाम् ५२ व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कटकशोधनम् ॥ श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः ५३ अभृतानां च भरणं भृतानां चान्वेक्षणम् ॥
 अर्थस्य कालेदानं च व्यसने चाप्रसंगिता ५४ तथाराजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ॥ कारणं च त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च ५५ दुश्चेष्टितं च विविधं तृप्तिश्चैवानु
 वर्तिनाम् ॥ शंकितत्वं च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम् ५६ अलब्धलाभोलब्धस्य तथैव च विवर्धनम् ॥ प्रदानं च विद्वदस्य पात्रेभ्यो विधिवत्ततः ५७ विसर्गोऽर्थ
 स्य धर्मार्थकामहेतुवमुच्यते ॥ चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितम् ५८ क्रोधजानितथोग्राणिकामजानितथैव च ॥ दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ५९
 भृगयाक्षास्तथापानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ॥ कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयंभुवा ६० वाक्पाठपठ्यंतथोग्रं च दंडपाठव्यमेव च ॥ आत्मनो निग्रहस्यागो ह्यर्थ
 षणमेव च ६१ यंत्राणिविविधान्येव क्रियास्तेषां च वर्णिताः ॥ अवमर्दः प्रतीचातः केतनानां च भंजनम् ६२
 रिभिः कौलिकैः श्रेणिमुख्या बलाध्यक्षादयस्तेषां पुपजापोभेदं न तेन वीरुघश्छेदनेन धान्याच्छेदेन ४९ नागानां दूषणं मंत्रत्रौषधादिना तेन प्रत्ययोपार्जनेन विश्वासोत्पादनेन च परराष्ट्रस्य
 पीडनमुक्तमिति पूर्ववत्संबंधः ५० समंजसं समत्वम् ५१ । ५२ कटकशोधनं सज्जानामुन्मूलनं श्रमो मलकीडा व्यायामयोगः आशुपथयोगाभ्यासः त्यागोदानं ५३ अप्रसंगिता असंबंधः ५४
 राजगुणाः उत्पातानादयः सेनापतिगुणाः मौलतादयः ५५ । ५६ पात्रेभ्यः प्रदानं प्रथमम् ५७ विसर्गो दानं धर्मार्थं यत्तार्थद्वितीयं व्यसनानां चतुर्थम् ५८ । ५९ । ६०
 परिशेषात् वाक्पाठपठ्यादीनि पठ्योक्तानि आत्मनो देहस्य ६१ अवमर्दः परचक्रेण देशादेः पीडनम् ६२

कर्मातः कृष्यादिकलं तत्रानुशासनरोधः अपस्कार उपकारणानि वसनं कवचादिकं उपायास्तन्निर्माणेषु कयः ६३ तानि द्रव्याणि पट् । मणयः पञ्चवपुष्वीवासोदास्यादिकोचनम् इति १२।१५ मंगलं
 स्वर्णादिकंतस्यालं मनस्पर्शः प्रतिक्रिया अलंकरणं ६५ एकस्याप्युत्थानप्रकारः केतनजाः गृहजाः क्रियाः च्वजारोहणाद्याः ६७ अधिकरणेषु जनोपवेशनस्यानेषु चरारादिषु ६८ जातितागुण
 चैत्यदुःखमर्दश्च रोधः कर्मानुशासनम् ॥ अपस्कारोऽथ वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः ६३ पणवानकशंखानां भेरीणां च युधिष्ठिर ॥ उपार्जनं च द्रव्यानां परिमर्दश्च
 तानि पट् ६४ लब्धस्य च प्रशमनं सतां चैवामिपूजनम् ॥ विद्वद्भिरेकीभावं च दानहोमविधिज्ञता ६५ मंगलालंभनं चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ॥ आहारयोजनं चै
 व नित्यमास्ति कथमेव च ६६ एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरागिरः ॥ उत्सवानां समजानां क्रियाः केतनजास्तथा ६७ प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधिकरणेष्वथ ॥ वृ
 त्तेर्भरतशार्दूलनित्यं चैवान्वेक्षणम् ६८ अदंडचत्वं च विप्राणां युक्त्या दंडनिपातनम् ॥ अनुजीवी स्वजातिभ्यो गुणेभ्यश्च समुद्रवः ६९ रक्षणं चैव पौराणां राष्ट्रस्य
 च विवर्धनम् ॥ मंडलस्था च याचिंता राजन द्वादशराजिका ७० द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ॥ देशजाति कुलानां च धर्माः समनुवर्णिताः ७१ धर्मश्चार्थ
 श्रकामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णिताः ॥ उपायाश्चार्थलिप्सा च विविधाभूरिदक्षिण ७२ मूलकर्मक्रिया चात्रमायायोगश्च वर्णितः ॥ दूषणं स्रोतसां चैव वर्णितं चास्थिरां
 मसां ७३ यैर्यैरुपायैर्लोकस्तुनचले दार्यवर्त्मनः ॥ तत्सर्वराजशार्दूलनीतिशास्त्रेऽभिवर्णितम् ७४ एतत्त्वत्वाशुभं शास्त्रं ततः स भगवान्प्रभुः ॥ देवानुवाच संहृष्टः
 सर्वाञ्छक्रपुरोगमान् ७५ उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ॥ नवनीतं सरस्वत्यापुद्गिरे पाप्रभाविता ७६ दंडेन सहिता ह्योपालोकरक्षणकारिका ॥ निग्रहा
 नुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ७७ दंडेन नीयते चेदं दंडेन यतिवापुनः ॥ दंडनीतिरिति ख्याता त्रीन्लोकानां भिवर्तते ७८ पादुप्यगुणसौरास्थास्यत्यग्रे महा
 त्सु ॥ धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्राशब्दिताः ७९ ततस्तत्पगवाप्तीति पूर्वजग्राहशंकरः ॥ बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थानुरुमापतिः ८० प्रजानामा
 युपोहासं विज्ञाय भगवान्शिवः ॥ संचिक्षेप ततः शास्त्रं महास्त्रं ब्रह्माण्डतम् ८१ वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिदं प्रत्यपच्यत ॥ दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो
 महातपाः ८२ भगवानपि तच्छास्त्रं संचिक्षेप पुरंदरः ॥ सहस्रेभ्यं च भिस्तातयदुक्तं बाहुदंतकम् ८३ अध्यायानां सहस्रेस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः ॥ संचिक्षेपे
 श्वरो बुद्ध्या वाहं स्पत्यं तदुच्यते ८४ अध्यायानां सहस्रेण काव्यं संक्षेपमब्रवीत् ॥ तच्छास्त्रमपि तत्र प्रज्ञो योगाचार्यो महायशः ८५ एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमे
 तन्महर्षिभिः ॥ संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां हासमेव च ८६

तत्त्वसमुद्रो मान्यस्त्वं ६९ द्वादशानां राक्षांसमूहो द्वादशराजिका मध्यस्थस्य विजिगीषोश्च नृदिषु च स्वारीयस्येभ्योऽपरे च स्वारोभिर्ग्राणितेभ्यः परे च स्वार उदाधीना इति ७० द्वासप्ततिविधा वैय
 शास्त्रमसिद्धा प्रतिक्रिया संस्काराणां चाम्भगादिः ७१ हेमुरिदक्षिण ७२ मूलकर्मक्रियाः कौशुद्रिकराणि कृष्यादीनि तेषां क्रियाकरणप्रकारः ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ नीयते पुरुषार्थफलाय
 इदं जगत् दंडेन यतिप्रणयति जनयाचेति वा ७८ । ७९ । ८० संचिक्षेपं संक्षिप्तं कृतवा ८१ वैशालाक्षं बाहुदंतकं वाहं स्वस्थमिदं तुरोतरसंक्षिप्तं दंडनीतिप्रथनमानि ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६

एवंशास्त्रोत्पत्तिमुक्तैर्वातृपोत्पत्तिमाह अथेत्यादिना ८० । ८८ । ८९ पंचातिगः विपयातिगः मुक्तः ९० अनंगहस्यंगस्त्वेवनामांतरं ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९
अथदेवाः समागम्याविष्णुमुचुः प्रजापतिं ॥ एकोयोऽहंतिमर्त्यंभ्यः श्रेष्ठं चैवं तं समादेश ८७ ततः संचित्य भगवान् देवो नारायणः प्रभुः ॥ तैजसवैविरजसोऽसृज
न्मानसं सुतम् ८८ विरजास्तु महाभागः प्रभुत्वं भुवि नैच्छत ॥ न्यासायैवामवहुद्धिः प्रणीता तस्य पांडव ८९ कीर्तिमास्तस्य पुत्रो मृत्योऽपि पंचातिगोऽभवत् ॥
कर्मस्तस्य तु सुतः सोऽप्यतप्यन्महतपः ९० प्रजापतेः कर्मस्तस्य त्वनंगो न भवे सुतः ॥ प्रजारक्षयिता साधुर्दंडनीतिविशारदः ९१ अनंगपुत्रोऽतिबलोनी
तिमानभिगम्यैव ॥ प्रतिपेदे महाराज्यमर्थेन्द्रियवशोऽभवत् ९२ मृत्योस्तु दुहिताराजन्सुनीथानाममानसी ॥ प्रख्याता त्रिपुलोके पुष्याऽसौ वेनमजीजनत् ९३
तं प्रजासुविधर्माणं रागद्वेषशानुगम् ॥ मंत्रभूतैः कुशैर्जघुर्कपयो ब्रह्मवादिनः ९४ मम पुर्दक्षिणं चोरु मृषयस्तस्य मंत्रतः ॥ ततोऽस्य विकृतो जज्ञे ह्रस्वांगः पुरु
षां भुवि ९५ दग्धस्थूणाप्रतीकाशो रक्ताक्षः कृष्णमुर्धजः ॥ निर्षादेत्येवमुचुस्तमृषयो ब्रह्मवादिनः ९६ तस्मान्निषादाः संभूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः ॥ ये चान्ये
विंध्यनिलयाम्लेच्छाः शतसहस्रशः ९७ भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिममं युस्ते महर्षयः ॥ ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेण द्रुवापरः ९८ क्वचिद्वदनिस्त्रिंशः सशरः सशरास
नः ॥ वेदे वेदांगविज्ञैश्च धनुर्वेदे च पारगः ९९ तदंडनीतिः सकला श्रिताराजन्नरोत्तमं ॥ ततस्तु प्रांजलिर्वै न्योमहर्षी स्तानुवाच ह १०० सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धि
धर्मार्थदर्शिनी ॥ अनया किमप्यकार्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत १ यन्मा भवं तो वक्ष्यंति कार्यमर्थसमन्वितम् ॥ तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा २ तमूचुस्तत्र देवा
स्ते ते चैव परमर्षयः ॥ नियतो यत्र धर्मो वै तमशंकः समाचर ३ प्रिया प्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जंतुषु ॥ कामं क्रोधं च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ४ यश्च धर्मात्प्रविच
लेल्लोके कश्चन मानवः ॥ निग्राह्यस्ते स्वबाहुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षता ५ प्रतिज्ञां चाधिरोह स्वमनसा कर्मणा गिरा ॥ पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म हव्ये वा सक्त ६ य
श्चात्र धर्मो नित्यो को दंडनीतिव्यपाश्रयः ॥ तमशंकः करिष्यामि स्ववशेन कदाचन ७ अदंभ्यामेद्विजाश्चेति प्रतिजानीहि देवि भो ॥ लोकं च संकरात्कृत्स्नं त्राता
स्मीति परंतप ८ वै न्यस्ततस्तानुवाच देवा च पिपुरोगमान् ॥ ब्राह्मणामेव महाभागानमस्याः पुरुषर्षभाः ९ एवमस्त्विति वै न्यस्तु तैरुक्तो ब्रह्मवादिभिः ॥ पुरोधा
श्चाभवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधिः ११० मंत्रिणो बालखिल्याश्च सारस्वत्यो गणस्तथा ॥ महर्षिर्भगवान्गर्भस्तस्य सांवत्सरोऽभवत् ११ आत्मनाष्टमह्येयं श्रुतिरे
षा परा नृपु ॥ उत्पन्नौ वां दिनौ चास्य तत्पूर्वो मृतमागधो १२ तयोः प्रीतो ददौ राजापृथुर्वै न्यः प्रतापवान् ॥ अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च १३ समतां सुधा
याश्च सप्तम्यगुदपादयत् ॥ वैषम्यं हि परं भूमे रासीदिति च नः श्रुतम् ११४

१००।१।२।३।४।५।६ स्ववशःस्वर्नाद्रियापितद्वशः नकदाचनमविष्णोमीतिशेषः स्वेतिस्वच्छःपाठः ७।८।९।११० सांवरुज्यौतिषिकः ११ आत्मनास्वशरीरेणसहाष्ट
मःपृथुर्विष्णोःसकाशादित्यर्थः तथाहि विष्णुःप्रथमः विरुनाद्वितीयः कीर्तिमांसृतीयः कर्दमश्चतुर्थः अनंगःपंचमः अतिबलःषष्ठः वेनःसप्तमः पृथुरष्टमइति ११।१२।१३

११५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५ प्रथितातनताचेतिविश्वदेवर्षीलोपविकाराभ्यापृथिवी २६ स्थापनंमयादां २७। २८ दंडोति रक्षितव्यंराज्यं तज्ज्ञान्योनजा
धर्षयेत् तत्रेहोचाराणांनिष्पंदःसंचारस्तद्वारायदर्शनंलोकोद्घातस्तद्व्यापलातनंतद्वर्यः आत्मनाचितेनकारणैःक्रियाभिश्चसमस्यमहीक्षितःकर्मतिसंबवः २९। १३० विष्णुर्भूमिपमावि
मन्वतरेषुसर्वेषुविषमाजायतेमही ॥ उज्जहारततोवैन्ध्यशिलाजालान्समंततः ११५ धनुष्कोट्यामहाराजतेनशैलाविवर्धिताः ॥ सविष्णुनाचदेवेनशक्रेणविद्युयैः
सह १६ ऋषिभिश्चप्रजापालैर्वाह्यैश्चाभिषेचितः ॥ तंसाक्षात्पृथिवीभेजेरत्नान्यादायपांडव १७ सागरःसरितोभर्ताहिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ शक्रश्चधनमक्षर्यं
प्रादात्तस्मैयुधिष्ठिर १८ रुक्मंचापिमहामेरुःस्वयंकनकपर्वतः ॥ यक्षराक्षसभर्ताचभगवान्नरवाहनः १९ धर्मचार्यंचकामेचसमर्थंप्रददौधनम् ॥ हयारथाश्च
नागाश्चकोटिशःपुरुषास्तथा १२० प्रादुर्बभूवुर्वैन्ध्यस्यचित्तनादेवपांडव ॥ नजरानचदुर्भिक्षंनाधयोव्याधयस्तथा २१ सरीसृपेभ्यःस्तेनेभ्योनचान्योन्यात्क
दाचन ॥ भयमुत्पद्यतेतत्रतस्यराज्ञोभिरक्षणात् २२ आपस्तस्तंभिरैवास्यसमुद्रमभियास्यतः ॥ पर्वताश्चदुर्भर्गध्वजभंगश्चनभवत् २३ तेनेयंपृथि
वीदुग्धासस्यानिदशसप्तच ॥ यक्षराक्षसनगैश्चापीप्सितंयस्ययस्ययत् २४ तेनधर्मोत्तरश्चायंलोलोकोमहात्मना ॥ रंजिताश्चप्रजाःसर्वास्तेनराजेतिशब्द
ते २५ ब्राह्मणानांक्षतभ्राणात्ततःक्षत्रियउच्यते ॥ प्रथिताधर्मतश्च्येयंपृथिवीबहुभिःस्पृता २६ स्थापनंचाकरोद्विष्णुःस्वयमेवसनातनः ॥ नातिवर्तिष्यतेक
श्चिद्राजंस्वामितिभारत २७ तपसाभगवान्विष्णुराविवेशचभूमिपम् ॥ देववन्नरदेवानांमतेयंजगन्नृपम् २८ दंडनीत्याचसततरंक्षितव्यंनरेश्वर ॥ ना
धर्षयेत्तथाकश्चिच्चारनिष्पंददर्शनात् २९ शुभंहिकर्मराजेंद्रशुभत्वायोपकल्पते ॥ आत्मनाकारणैश्चैवसमस्येहमहीक्षितः १३० कोहेतुयद्रशोतिष्ठेल्लोकोदैवाहते
गुणात् ॥ विष्णोर्ललाटात्कमलंसौवर्णमभवत्तदा ३१ श्रीःसंभूतायतोदेवीपत्नीधर्मस्यधीमतः ॥ श्रियःसकाशार्थश्चजातोधर्मेणपांडव ३२ अथधर्मस्तथैवार्थः
श्रीश्चराज्येप्रतिष्ठिता ॥ सुकृतस्यक्षयाच्चैवस्वलोकोदेत्यमेदिनीम् ३३ पार्थिवो जायतेतातदंडनीतिविशारदः ॥ महत्त्वेनचसंयुक्तोवैष्णवेननरोभुवि ३४
बुद्ध्याभवतिसंयुक्तोमाहात्म्यंचाधिगच्छति ॥ स्थापितंचततोदेवेनैकश्चिदतिवर्तते ॥ तिष्ठत्येकस्यचवशेतंचेदंनविधीयते ३५ शुभंहिकर्मराजेंद्रशुभत्वायोप
कल्पते ॥ तुल्यस्यैकस्ययस्यायंलोकोवचसितिष्ठते ३६ योऽस्यवैमुखमद्राक्षीत्सौम्यंसोऽस्यवशानुगः ॥ सुभंगार्थवतंचरूपवतंचपश्यति ३७ महत्त्वात्तस्य
दंडस्यनीतिर्विस्पष्टलक्षणा ॥ नयचारश्चविपुलोयेनसर्वमिदंततम् ३८ आगमश्चपुराणानांमहर्षीणांचसंभवः ॥ तीर्थवंशश्चवंशश्चनक्षत्राणांयुधिष्ठिर १३९

वेदेशमुक्तत्रोपपत्तिः कृत्यधेन ३१ पर्वापालयित्री ११ । ३३ । ३४ स्यापितमभिषिक्तं एकस्मराज्ञोवशोदंतिष्ठति तच्चेदलक्ष्मीकृत्यनविधीयते इदं जगन्निधानसामर्थ्यमवति ३५
तुल्यस्य हस्ताय नयः समस्य ३६ अत्यराज्ञः सोम्यं मुखमद्राक्षीदसुमगादिकृष्यैवेन पश्यत्यस्य द्रष्टुः सराजावशानुगभाज्ञाकारिविज्ञेयं ३७ महत्त्वादिति दंष्ट्रसामर्थ्यादेव लोके नीत्यादिकं दृश्य
तद्वत्स्यः ३८ आगमादिकं चान्न ग्रंथे कीर्तितं १३९

१४० । १४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ ॥ इतिशान्तिपरा०नी०भारतमाव०एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ततः पुनरिति १ सर्ववर्णानामनुलोमविलोमजादीनां चातुर्वर्ण्यस्यैवाश्रमाः ब्राह्मण

सकलंचातुराश्रम्यंचातुर्होत्रंतथैवच ॥ चातुर्वर्ण्यंतथैवात्रचातुर्विचचकीर्तितम् १४० इतिहासाश्वेदाश्वन्यायः कृत्स्नश्चवर्णितः ॥ तपोज्ञानमहिंसाचसत्या
सत्येनयः परः ४१ वृद्धापसेवादानंचशौचमुत्थानमेवच ॥ सर्वभूतानुकंपाचसर्वमत्रोपवर्णितम् ४२ भुविचाधोगंतयच्चतस्रसर्वसमर्पितं ॥ तस्मिन्पैतामहेश
स्त्रपांड्वैतन्नसंशयः ४२ ततो जगतिराजेंद्रसततंशब्दितंभुवैः ॥ देवाश्चनरदेवाश्चतुल्याहतिविशर्पते ४४ एतत्तेसर्वमाख्यातंमहत्त्वंप्रतिराजसु ॥ कात्स्वर्धेन
भरतश्रेष्ठकिमन्यदिहवर्तते १४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिस्त्राध्यायेएकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥
वैशंपायनउवाच ॥ ततः पुनः भगंभेयमभिवाद्यपितामहम् ॥ प्रजलिर्नियतोभूत्वापर्यष्टच्छुभिधिरः १ केषर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्यकेपृथक् ॥ चातुर्वर्ण्या
श्रमाणांचराजधर्माश्चेकमताः २ केनैवैवर्धतेराष्टंराजाकेनविवर्धते ॥ केनपौराश्चभृत्याश्चवर्धतेभरतर्षभ ३ कोशंदंढंचदुर्गंचसहायान्मंत्रिणस्तथा ॥ ऋत्विक्पु
रोहिताचार्यान्कीटज्ञान्वर्जयेन्नृपः ४ केषुविश्वसितव्यस्याद्राज्ञाकस्यांचिदापदि ॥ कुतोवाऽऽत्माहंरक्ष्यस्तन्मेब्रूहिपितामह ५ ॥ भोष्मउवाच ॥ नमोभ
र्मायमहतेनमः कृष्णायवेधसे ॥ ब्राह्मणेभ्योनमस्कृत्यधर्मान्वक्ष्यामिशाश्वतान् ६ अक्रोधः सत्यवचनंसंविभागः क्षमातथा ॥ प्रजनः स्वेपुदारेपुशौचमद्रोहएवच
७ आर्जवंभृत्यभरणंनैतेसर्ववर्णिकाः ॥ ब्राह्मणस्यतुयोधर्मस्तंतवक्ष्यामिकेवलम् ८ दममेवमहाराजधर्ममाहुः पुरातनम् ॥ स्वाध्यायाम्यसनंचैवतत्रकर्मसमा
प्यते ९ तंचेद्विजमुपागच्छेद्वर्तमानंस्वकर्मणि ॥ अकुर्वान्विकर्माणिशांतं प्रज्ञानतर्पितम् १० कुर्वीतापत्यसंतानमथोदयाद्यजेतच ॥ संविभज्यचभोक्तव्यं
धनंसद्गिरितीर्यते ११ परिनिष्ठितकार्यंस्तुस्वाध्यायेनैवब्राह्मणः ॥ कुर्यादन्यत्रवाकुर्यान्मैत्रोब्राह्मणउच्यते १२ क्षत्रियस्यापियोधर्मस्तंतवक्ष्यामिभारत ॥
दद्याद्राजन्नयाचेतयजेतनचयाजयेत् १३ नाध्यापयेदधीयीतप्रजाश्चपरिपालयेत् ॥ नित्योद्युक्तोदस्युवधेरणेकुर्यात्पराक्रमम् १४ येतुकुतुभिराजानाः श्रुतवं
तश्चभूमिपाः ॥ यएवाहवजेतारस्तएषालोकजितमाः १५ अविक्षतेनदेहेनसमराद्योनिवर्तते ॥ क्षत्रियोनास्यतत्कर्मप्रशंसंतिपुराविदः १६ एवंहिक्षत्रवंभूनामार्ग
माहुः प्रधानतः ॥ नास्यकृत्यतमंकिंचिदन्यदस्युनिवर्हणात् १७ दानमध्ययनंयज्ञोराज्ञाक्षेमोविधीयते ॥ तस्माद्राज्ञाविशेषेणयोद्व्यंघर्मभीप्सता १८ सेषुधर्म
ष्ववस्थाप्यप्रजाः सर्वांमहीपतिः ॥ धर्मेणसर्वकृत्यानिशमनिष्ठानिकारयेत् १९ परिनिष्ठितकार्यंस्तुष्टपतिः परिपालनात् ॥ कुर्यादन्यत्रवाकुर्यादैद्रोराजन्यउच्यते २०

स्यचत्वारआश्रमाः क्षत्रियस्यत्रयो वैश्यस्यद्वौ शूद्रस्यैकइतिर्षा १ । ३ । ४ । ५ । ६ सर्ववर्णधर्माह अक्रोधइतिर्षा ७ । ८ तत्राध्ययने तावदेवैष्टिकः कृतायामवतीत्यर्थः ९
स्वपमुपागतेष्विवेदारक्रियापूर्वकमपत्यसंतानमिच्छेत्सहत्याहद्व्याभ्यां तंचेदिति १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ षण्णाधेनूनारक्षकैर्वैश्यैकस्याः क्षीरंस्ववेतनंहरेत् शतस्परस्रकोवर्षेएकंगोष्ठपमभियुज्वेतनंहरेत् । वाणिज्येतुल्यत्वात्समंमागंधनिकादरेत् गवयादिशृंगवाणिज्येलाभा
त्सप्तमेव । शूरेषुविशेषेभ्योमहामूले कलापोडशोभागः २५ पूर्वसत्यानामपिसप्तमेवांशहरेत् २६ । २७ । २८ । २९ । ३० कुर्वीतसंचयान्तिष्यपठ्यते धार्मिकः कर्मप्रधानोनुत्तमो
लोमप्रधानः ३१ ओशीरिवेष्टनंवीरमूलकृताच्छविः ३२ यातयामानिभुक्तमोमानिजीर्णानीति यावत् ३३ द्विजातीनामध्ययंकंचित्प्रति ३४ तेनद्विजातिना ३५ अतिरेकेणस्वकुटुंबोप
पादाधिक्येनभर्तापोटा ३६ अन्यत्रभृत्याजितमपिधनंशूद्रस्यस्वामिनैवहार्थं योक्तं । 'त्रयएवाधनाराजन्मार्थादासस्तयासुतः ॥ यत्तेसमभिगच्छंतियस्येतेतस्यतद्वनध' इति तस्माद्युक्तमुक्तं
वैश्यस्यापिहियोधर्मस्तंतवक्ष्यामिशाश्वतम् ॥ दानमध्ययनंयज्ञः शौचेनधनसंचयः २१ पितृवत्पालयेद्द्वैश्यायुक्तः सर्वांन्पशुनिह ॥ विकर्मतद्भवेदन्यत्कर्मयत्स
समाचरेत् २२ रक्षयासहितेषांविमहत्सुखमवाप्नुयात् ॥ प्रजापतिर्हिर्वैश्यायसृष्ट्वापरिददौपशुत् २३ ब्राह्मणायचराज्ञेचसर्वाः परिददेप्रजाः ॥ तस्यवृत्तिप्रव
क्ष्यामियच्चतस्योपजीवनम् २४ षण्णामेकांपिबेद्धेनंशताच्चमिथुनंहरेत् ॥ लब्धाच्चसप्तमंमागंतथाशृंगकलाशूरे २५ सस्यानांसर्ववीजानामेषामावत्सरीभृतिः ॥
नचैवैश्यस्यकामः स्यान्नरक्षयंपशुनिति २६ वैश्येचेच्छतिनान्येनरक्षितव्याः कथंचन ॥ शूद्रस्यापिहियोधर्मस्तंतवक्ष्यामिभारत २७ प्रजापतिर्हिर्वर्णानांदा
नचैवैश्यस्यकामः स्यान्नरक्षयंपशुनिति २८ तेषांशुश्रूषणाच्चैवमहत्सुखमवाप्नुयात् ॥ शूद्रएतान्परिचरेन्नीन्वर्णाननुपूर्वशः २९ संचर्या
संशूद्रमकल्पयत् ॥ तस्माच्छूद्रस्यवर्णानांपरिचर्याविधीयते २८ तेषांशुश्रूषणाच्चैवमहत्सुखमवाप्नुयात् ॥ शूद्रएतान्परिचरेन्नीन्वर्णाननुपूर्वशः २९ संचर्या
श्वनकुर्वीतजातुशूद्रः कथंचन ॥ पापीयान्निहघनंलब्ध्वावशेकुर्याद्द्वारायसः ३० राज्ञावासमनुज्ञातः कामंकुर्वीतधार्मिकः ॥ तस्यवृत्तिप्रवक्ष्यामियच्चतस्योपजी
वनम् ३१ अवश्यंभरणीयोहिवर्णानांशूद्रउच्यते ॥ छत्रवेष्टनमोशीरमुपानद्यजनानिच ३२ यातयामानिदेयानिशूद्रायपरिचारिणे ॥ अधार्याणिविशीर्णा
निवसनानिद्विजातिभिः ३३ शूद्रायैवप्रदेयानितस्यधर्मधनंहितत् ॥ यंचकिंचिद्विजातीनांशूद्रः शूद्रपुराव्रजेत् ३४ कल्प्यतेनतुतेप्रादुर्गृत्तिधर्मविदो जनाः ॥
देयः पिंडोऽनपत्यायभर्तव्योवृद्धदुर्बलौ ३५ शूद्रेणतुनहातव्योभर्ताकस्यांचिदापदि ॥ अतिरेकेणभर्तव्योभर्ताद्रव्यपरिक्षये ३६ नहिस्वमस्तिशूद्रस्यभर्तु
हार्यधनोहिंसः ॥ उक्तस्त्रयाणां वर्णानांयज्ञस्तस्यचभारत ॥ स्वाहाकारवपट्कारौभंत्रः शूद्रेनविद्यते ३७ तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्ज्येताव्रतवान्स्वयम् ॥ पूर्ण
पात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्यदक्षिणाम् ३८ शूद्रः पैजवनोनामसहस्राणांशतंददौ ॥ सुंद्राग्नेनविधानेनदक्षिणामितिः श्रुतम् ३९ यतोहिंसर्ववर्णानांयज्ञस्तस्यैव
भारत ॥ अग्रेसरेषुयज्ञेषुश्रद्धायज्ञोविधीयते ४०

हृदयज्ञैर्ग्रहशान्तिवैश्वदेवादिभिर्यजेत् अत्रतवान्श्रौतव्रतोपायहीनः 'अष्टमुष्टिमैर्वैकिंचिद्विदोपुष्कलं ॥ पुष्कलानितुल्यत्वारिपूर्णपात्रंप्रचक्षते' इत्युक्तलक्षणपूर्णपात्रमयी यज्ञेगवाभि
वपूर्णपात्राणामेवगणनयज्ञानुसारेण भंत्रास्तेषांपौराणिकानामभंत्रावाप्रणवव्रजिताइतिसर्वशूद्रपदस्युक्तद्रष्टव्यं ३८ सहस्राणांशतंलक्षपूर्णपात्राणि सुंद्राग्रस्यविधयेपाश्रितेचरोगोपशोवि
धित्तथैवार्थमत्रकमस्यविधानंतेन ३९ ननु 'तस्माच्छूद्रोयज्ञेऽनवकृषः' इतिश्रुतेः कथमस्यामंत्रोऽपियज्ञहत्याशंक्याह यतइति सर्ववर्णानांत्रैवर्णिकानांयज्ञस्तस्यैवशूद्रस्यमवति
तस्यतस्तेवकृत्वा यथाहिश्रद्धयागुर्वीन्परिचरतउपकोसलस्याप्रयोब्रह्मविद्यादित्यतः एवंश्रद्धयाब्राह्मणादीनाराधयतः शूद्रस्यापिब्राह्मणकृतयज्ञफलभागित्वमस्त्येवेत्यर्थः सार्धः श्लोकः ४०

४१ सृष्टयः संतानानि तेन सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणजन्मादस्त्येव शूद्रस्यापि यज्ञेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १९ यद्गुप्सु ते तदेतव परहितं वर्णैः सशूद्रैः सर्वेयज्ञाः श्रोताः स्मार्ताः श्वनकाः पयसा त्वावासां सुज्यं त इति पूर्वस्योपसंहारः ॥ २० अत्र हेतुमाह कर्मणि द्विजस्त्वेवार्णिकः पूज्यः शूद्रेणोपद्रवतीति तत्समीपगामित्वा उपद्रवोदासः शूद्रः सेवेदानीं नोऽपि प्राजापत्यः प्रजापतिदेवताकः यथाऽऽग्नेयो ब्राह्मणपेन्द्रः क्षत्रियस्तद्वत् तथा च मानो देवतो हि श्रेण द्रव्यस्या गाम् के यज्ञे सर्वे वर्णाः अधिक्रियंते इत्यर्थः सार्धैः श्लोकः ४४ अस्य मानसयज्ञकं तु देवा इत्यरेजनाश्वनहंते इति नाऽपि तु श्रद्धापूतत्वात् सर्वेऽप्यस्य यज्ञे गामां कामयंते इत्यर्थः नास्य यज्ञस्य ता इति पाठे एनयज्ञं देवा अपि कर्तुं ईदं तेन समर्था भवन्तीति यो ज्यं ४९ नन्वग्निहीनस्य शूद्रस्य कथं पाकयज्ञेष्वधिकार इत्याशंकपाह 'स्वदेवतं ब्राह्मणः स्वेन नित्यं परान्वर्णानयजन्नैव मासीत् ॥ अथ रोवितानः संसृष्टे वैश्यो ब्राह्मणस्त्रिपुर्वणेषु यज्ञसृष्टः' इति ब्राह्मणस्य याणा मपि वर्णानां स्वमसाधारणं देवतमतः कारणात् ते स्वे आत्मीया ब्राह्मणाः परान्वर्णानुद्दिश्य नायजन्निति नैवाऽऽसीद पितृमुक्ता कामेना मुक्तशरीरेणा हन्ता मुकयज्ञेन यश्च इत्युद्देशं कृत्वा ऽयजन्नेव यागं कृतवन्त एवेत्येव मेवासीदेवं पुरा कल्पप्रदर्शनमुखेनायो विधिर्नैव । आयजन्निति परस्मैपदप्रयोगस्तु परगामित्वात्किं वा फलस्य पुक्तः । अथ रोनीचैवा हि काश्चैतां घान्यत्वाद् वितानोऽग्नीनां विस्तरः तस्मात्प्रयोलीकिका एव पंचकुंडी विधानादौज्ञेयाः । एककुंडपक्षे त्वेक एव लौकिकः । तवाऽयत्नस्य प्रकचहोष्यं स्या

देवतंहिमहच्छद्वापवित्रं यजतां च यत ॥ देवतंहिपरं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम् ४३ अथ जग्निहमत्रैस्ते तैस्तैः कामैः समाहिताः ॥ संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिपुवर्णेषु सृष्टयः ४२ देवानामपिये देवा यद्भूयस्ते परंहितम् ॥ तस्माद्वागैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न काम्यया ४३ ऋग्यजुः सामा विष्णु योनित्यं स्याद्देवा द्विजः ॥ अतृग्यजुरसामा च प्राजापत्य उपद्रवः ॥ यज्ञो मनीषया तात सर्ववर्णेषु भारत ४४ नास्य यज्ञरुतो देवा ईहन्ते न तरेजनाः ॥ ततः सर्वेषु वर्णेषु श्रद्धा यज्ञो विधीयते ४५ स्वदेवतं ब्राह्मणः स्वेन नित्यं परान्वर्णानय जन्नेवमासीत् ॥ अधरो वितानः संसृष्टो वैश्यो ब्राह्मणस्त्रिपुवर्णेषु यज्ञसृष्टः ४६ तस्माद्वागैः ऋजवो ज्ञातिवर्णाः संसृज्यन्ते तस्य विकार एव ॥ एकं साम यजुरेकमृगेका विपश्चैको निश्चयेते पुमृष्टः ४७ अत्र गाथा यज्ञगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ वैखानसानां राजेंद्रमुनीनां यष्टुमिच्छतां ४८ उदितेऽनुदिते वा पिश्रद्धा नो जितेन्द्रियः ॥ वह्निजुहोति धर्मेण श्रद्धा वैकारणं महत् ४९ यत्स्कन्नमस्य तत्पूर्वयदस्कन्नं तदुत्तरम् ॥ बहाने यज्ञरूपाणि नाना कर्म फलानि च ५०

दिस्युपक्रम्याभिप्रतिष्ठाप्येतिगृह्यकारैर्देशितः संसृष्टइति तत्रापिभ्रंजसंसर्गउच्यते वैश्योवैश्यगृहादानीतः श्रोतेऽपिविट्कुलाद्विषवतोवेतिवैश्यगृहादक्षिणाश्रयर्धमश्रयानयनंदइयते यस्मादेवं
तस्माद्ब्राह्मणस्त्रिष्वपिषणैपुण्यज्ञःसृष्टोयेनयज्ञस्त्रष्टाभवतीत्यर्थः । पाठांतरेवैश्यपदेविभक्तिलोपआर्यः ४६ यस्माद्विषुवणैपुत्राह्मणोयज्ञस्त्रष्टातस्मात्सर्वेऽपिवर्णाःकृजवःसाधवपवयज्ञसंयोगात् ।
एवंवर्षसाम्येऽपिज्ञातिसाम्यंनान्तीत्याज्ञंक्याह ज्ञातिवर्णाःअपिज्ञात्रियवैश्यगृह्रास्त्यब्राह्मणस्यैवविकारैश्चत्रियादिकन्यासूपज्ञेयूनामिषिकादौसंसृज्यंतएव तेनधर्मतोजन्मतश्चसर्वेवर्णाब्राह्मणसं
सृष्टाइतिस्थितं । तत्रहेतुमाह एकइति तेषुतत्त्वनिश्चयेक्रियमाणेएकोविभोत्रष्टैवप्रथमोब्राह्मणःसृष्टोजातः ब्राह्मणसंततित्वात्सर्वेऽप्येतंब्राह्मणाण्येत्यर्थः । तत्रदृष्टांतः एकंसामेति अकारोवैसर्वा
नाकसैषास्पर्शोऽप्यभिर्यंज्यमानावह्नीनानाकपामवतीतिश्रुतेरेककाररूपमेवाक्षरंयथासामादिकूपंतयात्रष्टैवब्राह्मणादिकूपमित्यर्थः ४७ वैज्ञानसानावानप्रस्थानां गायायज्ञस्तुतिष्ठोकाः
यज्ञगीताविष्णुगिताः ४८ । ४९ यस्त्वनमिति रौद्रंमविसद्वयव्यमुपासृष्टमित्यादिबह्वृचब्राह्मणेषोदशकमभिहोत्रमुक्तं । तत्रमारुतंविष्यंदमानमितिरुक्लमपिमरुदैवस्यभवती
तितत्पूर्वमायमभिहोत्रंयदुत्क्रम्यथाविधिदुतमुत्तरंसर्वोरुहं बहूनीतिरौत्रावापी ५०

तानिबोडशाऽग्निहोत्ररूपाणि ५१ यज्ञविष्णुयष्ट्युज्जदानादिनागराविष्णु ५२ ऋषयइति सार्वः ५३ श्रद्धापवित्रयथास्यातवायष्टव्यमिति संबन्धः आश्रित्यशास्त्रमिति शेषः ५४ ॥ इति श्रौत
तिषर्वणि राजचर्मांशुशासनपर्वणि नी० भारतभा० पठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ आश्रमाणां भित्ति १ वानप्रस्थमिति पाठको न विवाहितः चतुर्थसंन्यासतंतं जटाधारणसंस्कारमवाप्य चेति
चोभिन्नक्रमः चान्दन्दिनचवदंति १ द्विजाति त्वमवाप्य वेदमधीत्य आधानादीनिकर्माणि प्राप्य वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदित्यव्ययः ३ । ४ आरण्यकानां वानप्रस्थानां शास्त्राणि शासनानि स मधीत्य
तानियः संप्रजानातिज्ञाननिश्चयनिश्चितः ॥ द्विजातिः श्रद्धयोपेतः स यदुपुरुषोर्हति ५१ स्तेनो वायदिवापापोयदिवापापकृतमः ॥ यदुमिच्छति यज्ञयः साधु
मेव वदंति तम् ५२ ऋषयस्तं प्रशंसंति साधुचेतदसंशयम् ॥ सर्वथा सर्वदा वर्णैर्यष्टव्यमिति निर्णयः ॥ न हियज्ञसमं किंचिद्विप्रुलोकेषु विद्यते ५३ तस्माद्यष्टव्यमि
त्याहुः पुरुषेणानमूयता ॥ श्रद्धापवित्रमाश्रित्य यथाशक्तियथेच्छया ५४ ॥ ॥ इ० म० शा० प० रा० प० वर्णाश्रमधर्मकथनेषु पठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
भीष्म उवाच ॥ आश्रमाणां महाबाहो ज्ञेयस्य पराक्रम ॥ चतुर्णामपि नामानिकर्माणि च युधिष्ठिर १ वानप्रस्थमैक्ष्यचर्यगार्हस्थ्यं च महाश्रमम् ॥ ब्रह्मचर्याश्रमं
प्रादुश्वतुर्थं ब्राह्मणैर्वृतम् २ जटाधरणसंस्कारं द्विजाति त्वमवाप्य च ॥ आधानादीनिकर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ३ सदारोवाऽप्यदारोवा आत्मवान्संयतेन्द्रियः ॥
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्कृतकृत्यो गृहाश्रमात् ४ तत्रारण्यकशास्त्राणिसमधीत्यसधर्मवित् ॥ ऊर्ध्वरेताः प्रव्रजिष्वगच्छत्यक्षरसात्मताम् ५ एतान्येव निमित्तानि सु
नीनामुर्ध्वरेतसाम् ॥ कर्तव्यानीह विप्रेण राजत्रादौ विपश्चिता ६ चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विशांपते ॥ मैक्षचर्यां स्वधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ७ यत्रास्त
मितशायी स्यान्निराशीरनिकेतनः ॥ यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दांतो जितेन्द्रियः ८ निराशीः स्यात्सर्वसमो निर्भोगो निर्विकारवान् ॥ विप्रः क्षेमाश्रमं प्रातो गच्छ
त्यक्षरसात्मताम् ९ अधीत्य वेदां कृतसर्वकृत्यः संतानमुत्पाद्य सुखानि भुक्ता ॥ समाहितः प्रचरेद्भृशं योगार्हस्थ्यधर्ममुनिधर्मजुष्टम् १० स्वदारतुष्टस्त्वृतुकाल
गामी नियोगसेवी न शटो न जिह्वः ॥ मितशानो देवरतः कृतज्ञः सत्यो मृदुश्चातुरंशः क्षमावान् ११ दांतो विधेयो हव्यकव्ये प्रमतो ह्यन्नस्य दाता स ततं हि जेभ्यः ॥ अ
मत्सरी सर्वलिङ्गप्रदाता वैताननित्यश्च गृहाश्रमी स्यात् १२ अथात्र नारायणगीतमाहुर्महर्षयस्ततमहानुभावाः ॥ महार्थमत्यंततपःप्रयुक्तं तु बुध्यमानं हि मयानि बोध
१३ सत्यार्जवं चातिथिपूजनंच धर्मस्तथाऽर्थश्चरतिः स्वदारैः ॥ निषेवितव्यानि सुखानि लोके ह्यस्मिन्परे चैव मतं ममैतत् १४ भरणं पुत्रदाराणां विद्वानाधारणं तथा ॥
वसतामाश्रमं श्रेष्ठं वदंति परमर्षयः १५ एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञश्रीलोगार्हस्थ्यमध्यावसते यथावत् ॥ गृहस्थवृत्तिं प्रविशेद्यस्य स्वर्गं विशुद्धं फलमाप्नुते सः १६
सम्यगनुष्ठानेन माप्य अक्षरसात्मतां कैवल्यम् ५ एतानि द्विजत्वावस्थादीनि एव शब्दः प्रकारांतरं भोजनप्रावाचारयति ६ ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेति श्रुतेर्मध्यममाश्रमद्वयमनित्यमित्याह चरितेति ७ । ८
विकाराः कामसंस्कारादयस्तद्वर्धिततद्रहितो निर्विकारवान् अमनस्क इत्यर्थः ९ गृहिणो मुक्तिमाह अधीत्येति समाहितो योगयुक्तः सन्नार्हस्थ्यधर्मैः प्रचरेत्सोऽप्यक्षरसात्मतां गच्छतीति पूर्वेण संबं
धः १० असमाहितं प्रत्याह स्वदारंति शटोर्धृतः जिह्वाकुटिलः ११ विधेयो मुक्ताशास्त्राणां पालकः अमतोऽवहितः । सर्वेभ्यो लिङ्गयुक्तैः आश्रमेभ्यः प्रदाताऽन्नादेः लिङ्गप्रदातेति मध्यमपद
लोपी समासः वैतानं श्रोतवर्तमानं नित्यम् १२ । १३ । १४ । १५ वृत्तिं जीविकां प्रविशेद्यप्युद्धाकृत्या न्यायागतेन वने न जीवाश्रित्यर्थः १६

तस्येति तस्येष्टहस्यस्यदेहपरित्यागात्समाहितश्चेद्विदेहमिमान्त्यागात्समाहितस्यमरणानंतरंरक्षाः कामाविषयाः हादौकाशेस्वर्गोवाउपतिष्ठति कामाः अक्षया इतिच्छेदः संधिरार्थः सर्वतोक्षि
शिरोमुखा इत्यनेन कामानां किराणां मित्रवश्यत्वमुक्तं यत्र यत्र देशे काले वा योग्यमयोग्यवासं कल्पयति तत्सर्वस्य उपतिष्ठतीत्यर्थः १६ ब्रह्मचारीणोऽपि केवल्यमाह स्मरन्नेति सर्वान्देवान्मंत्रांश्च
१८ दीक्षानियमविशेषस्वीकारः वेदवेदांतात् ऊर्ध्वकर्तुं महीष्यानयोग्य १९ तद्विरोधेन शुश्रूषां कुर्वन्निवृत्तौ निवृत्तिमात्र २० अधिकारेण निग्रहानुग्रहेण २१ ॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मांशु
शासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे एकपठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ शिवानिति १ उक्तविशेषणविशिष्टा ब्राह्मणस्येव धर्मा इत्याशयेनाह ब्राह्मणस्येति एतेन गृहस्य व्यापि ब्राह्मणस्य
हिंदो धर्मः कामकारणवन्विधिचोदित इति दर्शितं नक्षयति च मोक्षधर्मे ॥ 'पशुयज्ञैः कर्षादिस्त्रीमहोपद्रुमहेति' इति । अयोहितापरावर्णास्तात्रानुवर्तते १ नांनुवर्तते इत्येतत्प्रपंचयति उक्तानीत्यादि

तस्य देहपरित्यागादिष्टाः कामाः अक्षयामताः ॥ आनृत्यायोपतिष्ठति सर्वतोक्षि शिरोमुखाः १७ स्मरन्नेको जपन्नेकः सर्वानेको युविष्ठिर ॥ एकस्मिन्नेव चाचार्ये शुश्रू
षुर्मलपंकवान् १८ ब्रह्मचारीव्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरोवशी ॥ परिचार्यतथावेदकृत्यं कुर्वन्वसेत्सदा १९ शुश्रूषां सततं कुर्वन्गुरोः संप्रणमेत च ॥ षट्कर्म सुनिवृ
त्तश्च न प्रवृत्तश्च सर्वशः २० न चरत्यधिकारेण संवेतद्विपत्तौ न च ॥ एषोऽश्रमपदस्तात ब्रह्मचारिण इष्यते २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मांशु
सनपर्वणि चतुराश्रमधर्मकथने एकपठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शिवान्सुखान्महोदकीन हिंसां लोकसंमतान् ॥ ब्रह्म
धर्मान्सुखोपायान्मद्विधानां सुखावदान् १ ॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मणस्य तु चत्वारस्त्वाश्रमा विहिताः प्रभो ॥ वर्णांस्तान्नुवर्तते तत्र यो भारतसततम् २ उक्तानि
कर्माणि बहूनि राजन्स्वर्ग्यागिराज न्यपरायणानि ॥ नेमानि दृष्टानि विधौ स्मृतानि क्षात्रे हि संविहितं यथावत् ३ क्षात्राणि वैश्यानि च सेव्यमानाः शौद्राणि कर्माणि
च ब्राह्मणस्य ॥ अस्मिंल्लोके निर्दिष्टो मंदचेताः परलोके निरयं प्रयाति ४ या संज्ञा विहिता लोके दासेषु निवृत्तेषु ॥ विकर्मणि स्थिते विप्रसैव संज्ञा च पांडव ५ षट्
कर्मसंप्रवृत्तस्य जाश्रमेषु चतुर्विधं ॥ सर्वधर्मोपपन्नस्य संवृत्तस्य कृतात्मनः ६ ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च ॥ निराशिषो वदान्यस्य लोकाश्चक्षरसंमिताः
७ यो यस्मिन्कुरुते कर्मयादृशेन यत्र च ॥ तादृशं तादृशेनैव सगुणं प्रतिपद्यते ८ दृष्ट्या लुपि वणिक्तेन जीवसंजीवनेन च ॥ वेतुमर्हसि राजेंद्र स्वाध्यायगणितं महत् ९

ना राजन्यानां परायणानि पुद्गलजादीनि दृष्टानि विधौ स्वयापुष्टस्य प्रतिवचनेन योग्यानि यतः आश्रये विहितं विधिप्रधानं प्रवृत्तिशास्त्रमिति यावत् तत्कर्म निवृत्तिप्रधानं ब्राह्मणधर्मः समत्वमेतीत्यर्थः १
४ ॥ ५ षट्कर्माणि प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणा तर्कः समाधिरिति । इत्यादीनामाश्रमांतरेष्वयोगात्सर्वश्रमयोग्यान्तेष्वेव षट्कर्माणि सर्वधर्मोऽर्हसा संवृत्तस्याचपलस्य कृतात्मनो जि
तचित्तस्य ६ तपसिविचारे अक्षरसंमिताः अक्षयाः ७ नन्वेवं ब्राह्मणस्त्वधर्मस्त्वकाकिमिति हीनधर्ममवदस्याशङ्क्याह षडिति यः पुमान्यस्मिन्नेव स्थायी विशेषयत्र देशे काले वा येन फलेन निमित्तेन
यत्कर्म करोति साध्यापुवात्सकलं लोभाभिराभ्यासाच्च सगुणमेवेति प्रतिपद्यते नत्विदं नित्यमिति ततो विरज्यत इत्यर्थः ८ तान्येवाह दृष्टयेति जीवैः संजीवनं मृगयाजीवित्वं तेन महदपि
स्वाध्यायगणितं वेदाभ्यासनं दृष्ट्यादिभिः समानमिति वेतुमर्हसि उक्तहेतोरीत्यर्थः ९

अभ्यासात्कर्माणि रोजंते वेदुत मान्धवतानि कुतो नाभ्यस्यंत इत्याशङ्क्याह कालेति कालेन पर्येत्यादिर्विवर्तीति कालपर्यायः प्राग्मवीयो वासनासमुहस्तु न निश्चितः तेन कालेन प्रेरितस्तदनुगुणं कर्म करोति
यतः अवशः कालाद्यधीनः १० एवं वेत्तुं विधिनिषेधाभ्यामित्यत आह ज्ञेयं वेत्तीति पुराश्रयस्कराणि प्राचीनानि पुण्यापुण्यानि नियानि प्रधानानि देहार्पकाणि तान्यंतं वेति देहस्यैवांतवत्त्वात् देहसंब
धियस्तुल्यदुःखाद्यागमनंतदुपरिहार्थं अन्यत्र तु माशुभप्रवृत्त्यादौ लोकः स्वकर्मनिरतः स्वस्याऽमी ह्ययत्नं कर्माणां दिविषयं न तत्रैव निरतस्तत्रा यतः सर्वतो मुखः प्रवृत्तौ वास्वतंत्रः अक्षरो जीवः तत्र तत्र
कामकारेण प्रवर्तते ततो विधिनिषेधास्तस्यास्येवार्थमिति त्यर्थः ११ ॥ इति शांतिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे द्विपठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥ ॥ उपाकर्षणमिति १ । १ कौटिल्य
मनार्जवं कौलट्यं कुलटाप्रधानं जारकर्मपारदार्यं वा अन्ये तु कौटिलीयमिति पाठं कल्पयमास्तस्यैवमिति व्याचक्षते कुसुदं वृद्धिजीविका २ । ४ राजप्रेष्यादिवेदान्त्रजपत्रजपन्वाशुद्रवपंकेर्बहिर्भाजनी

कालसंचोदितो लोकः कालपर्यायनिश्चितः ॥ उत्तमाधममध्यानिकर्माणि कुरुते वशः १० अंतवर्तिप्रधानानि पुराश्रयस्कराणि च ॥ स्वकर्मनिरतो लोकाश्चक्षरः स
र्वतोमुखः ११ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मांशु शासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्मकथने द्विपठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ ज्याकर्षणं श
नुनिर्वहणं च कृषिर्वणिज्यापशुपालनं च ॥ शुश्रूषणं चापितथाऽर्थहेतोरकार्यमेतत्परमं द्विजस्य १ संव्यंतु ब्रह्म षट्कर्म गृहस्थेन मनीषिणा ॥ कृतकृत्यस्य चारण्ये वा
सो विप्रस्य शस्यते २ राजप्रेष्यं कृषिधनं जीवन्च वणिक्पथा ॥ कौटिल्यं कौलट्यं च कुसीदं च विवर्जयेत् ३ शुद्रो राजन्भवति ब्रह्मवंधुर्दुश्चारित्र्यो यश्च धर्मादपेतः ॥
वृषलीपतिः पिशुनो नर्तनश्च राजप्रेष्यो यश्च भवेद्विकर्मा ४ जपन्वेदानजपंश्चापिराजन्समः शुद्रैर्दासैश्चापि भोज्यः ॥ एते सर्वे शुद्रसमाभवंति राजन्नेता न्यजयेद्देवकृत्ये
५ निर्मर्यादं चाशुचौ कूरुतौ हिंसात्मकं त्यक्तधर्मस्त्वृते ॥ हव्यं कव्यं यानि चान्यानि राजन्देयान्यदेयानि भवंति चास्मै ६ तस्माद्दर्शो विहितो ब्राह्मणस्य दमः शौच
मार्जवं चापिराजन् ॥ तथा विप्रस्याश्रमाः सर्वे एव पुरा राजन्ब्रह्मणा वै निरुष्टाः ७ यः स्यादांतः सोमपश्चार्थशीलः सानुकोशः सर्वसहो निराशीः ॥ ऋजुर्मुदुरश्शंसः क्षमा
वान्सवै विप्रो नेतरः पापकर्मा ८ शुद्रं वश्यं राजपुत्रं च राजन्लोकाः सर्वे संधिता धर्मकामाः ॥ तस्माद्दर्शान्शांतिधर्मेऽप्यसक्तान् त्वाविष्णुर्नेच्छति पांडुपुत्र ९ लोके चेदं
सर्वलोकस्य न स्याच्चतुर्वर्ण्ये देवादाश्च न स्युः ॥ सर्वाश्चेज्याः सर्वलोकक्रियाश्च सद्यः सर्वे चाश्रमस्थानवैस्युः १० यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् ॥ चातु
राश्रम्य दृष्टांश्च धर्मास्तान् शृणु पांडव ११ शुश्रूषोः कृतकार्यस्य कृतसंतानकर्मणः ॥ अम्यनुज्ञातराजस्य शुद्रस्य जगतीपते १२ अल्पांतरगतस्यापि दशधर्मगत
स्य वा ॥ आश्रमाविहिताः सर्ववर्जयित्वा निराशिषम् १३

यपवेतिभावः ५ । १ । ७ । ८ । ९ धर्मेष्वसक्तान् विष्णुर्ने

च्छतिचेत्काहानिरत आह लोक इति लोके स्वर्गे इदं सुखादि आश्रमस्थाश्च स्वधर्मेन तिष्ठेयुः स्वर्गादिकं सर्वविष्णुप्रसादादेव तदमावेसवर्तकं मर्त्यवर्षमिति भावः १० यो राजा त्रयाणां ब्राह्मणवैश्यशू
द्राणां स्वराज्ये आश्रमधर्मसेवनं यो कं हच्छेत् तेनावश्यं ज्ञातव्यान्धमन्त्रं ११ शुश्रूषोर्देवतैश्च न धिकारात्पुण्यद्वारा आत्मानं श्रोतुमिच्छोः कृतकार्यस्य यावच्छरीरसामर्थ्यसेवितवैतव्यस्य
कृतसंतानकर्मणो जातपुत्रस्य अभ्यनुज्ञातोरज्ञा इत्यभ्यनुज्ञातराजस्तस्य १२ अल्पांतरगतस्य आचारनिष्ठया त्रैवर्णिकसमस्य दशधर्मगतस्येति मतप्रमत्तादीन्मरुत्पददशधर्मनजान्दीप्तुकेरत्रयो
गधर्मानि भिन्नस्य ग्रहणं तस्यापि आश्रमाः सर्वे विहिताः । शुद्रोऽपि नैष्ठिकं ब्रह्म धर्मं वा तत्प्रवृत्त्यासकलविशेषकधर्मयामरूपसंन्यासवोऽनुतिष्ठेदेव निराशिपंशांतिदात्यादिकल्याणगुणरहितं १३

कर्मणावैपुलादेवाक्रुपयश्चामितौजसः ॥ प्राताःसर्वेप्रसह्यारिन्क्षत्रधर्मेणविष्णुना २३ यदिह्यसौभगवन्नाहनिष्यद्रिषून्सर्वानसुरानप्रमेयः ॥ नब्राह्मणानचलोकाऽऽ
दिकर्तानायधर्मोनादिधर्मोऽभविष्यत् २४ इमामुर्वीनाजयद्विक्रमेणदेवश्रेष्ठःसासुरामादिदेवः ॥ चातुर्वर्ण्यंचातुराश्रम्यधर्माःसर्वेनस्युर्बाह्मणानांविनाशात् २५
नष्टाधर्माःशतधाशाश्वतास्तेक्षात्रेणधर्मेणपुनःप्रवृद्धाः ॥ युगेयुगेह्यादिधर्माःप्रवृत्तालोकज्येष्ठंक्षत्रधर्मवदन्ति २६ आत्मत्यागःसर्वभूतानुकंपालोकज्ञानंपालनंमो
क्षणंच ॥ विषण्णानामोक्षणंपीडितानांक्षात्रेधर्मेविद्यतेपार्थिवानाम् २७ निर्मर्यादाःकाममन्युप्रवृत्ताभीताराज्ञोनाधिगच्छन्तिपापम् ॥ शिष्टाश्चान्येसर्वधर्मोपप
न्नासाध्याचाराःसाधुधर्मवदन्ति २८ पुत्रवत्पाल्यमानानिराजधर्मेणपार्थिवैः ॥ लोकेभूतानिसर्वाणिचरन्तेनात्रसंशयः २९ सर्वधर्मपरंक्षात्रलोकश्रेष्ठंसनातनम् ॥
शश्वदक्षरपर्यंतमक्षरं सर्वतोमुखम् ३० ॥ इति श्रीम०शां०राजध०वर्णाश्रमध०चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ इंद्रउवाच ॥ एवंवीर्यःसर्वधर्मोपप
न्नःक्षात्रःश्रेष्ठःसर्वधर्मपुधर्मः ॥ पाल्योयुष्माभिलोकहितैरुदारैर्विपर्ययेस्यादभवःप्रजानाम् १ भूसंस्कारंराजसंस्कारयोगमभैक्ष्यचर्यांपालनंचप्रजानाम् ॥ विद्या
द्राजासर्वभूतानुकंपीदेहत्यागंचाहवेधर्ममग्र्यम् २ त्यागंश्रेष्ठंमुनयोवैवदन्ति सर्वश्रेष्ठंयच्छरीरंन्यजंतः ॥ नित्यंयुक्ताराजधर्मेधुसर्वेप्रत्यक्षंतेभूमिपालायथैव ३ बह्वृ
त्यागुरुशुश्रूष्याचपरस्पराःसंहननाद्वदन्ति ॥ नित्यंधर्मक्षत्रियोब्रह्मचारीचरेदेकोह्याश्रमधर्मकामः ४ सामान्यार्थव्यवहारप्रवृत्तेप्रियाप्रियेवर्जयन्नेवत्यत्नात् ॥ चा
तुर्वर्ण्यस्थापनात्पालनाच्चतैस्तेर्योगैर्नियमैरौसैश्च ५ सर्वोद्योगैराश्रमधर्ममाहुःक्षात्रंश्रेष्ठंसर्वधर्मोपपन्नम् ॥ स्वस्वंधर्मेयेनचरन्तिवर्णास्तास्तान्धर्मानन्यथार्थान्वद
न्ति ६ निर्मर्यादान्नित्यमर्थेनिविष्टानाहुस्तास्तांश्चैवशुभूतान्मनुष्यान् ॥ यथानीतिंगमयत्यर्थयोगाच्छ्रेयस्तस्मादाश्रमाक्षत्रधर्मः ७ त्रैविद्यानांयामतिर्ब्राह्मणानयि
चैवोक्ताश्चाश्रमाब्राह्मणानाम् ॥ एतत्कर्मब्राह्मणस्याहुरग्र्यमन्यत्सुर्वल्लूद्रवच्छस्त्रवध्यः ८ चातुराश्रम्यधर्माश्चवेदधर्माश्चपार्थिव ॥ ब्राह्मणेनानुगंतव्यानान्योविद्या
त्कदाचन ९ अन्यथावर्तमानस्यनासौवृत्तिःप्रकल्प्यते ॥ कर्मणावर्धतेधर्मोयथाधर्मस्तथैवसः १० योविकर्मस्थितोविप्रो नससन्मानमर्हति ॥ कर्मस्वनोपयुंजानमवि
श्वास्यंहितविदुः ११ एतेधर्माःसर्ववर्णेषुलीनाउत्कृष्टव्याःक्षत्रियैरेषधर्मः ॥ तस्माज्ज्येष्ठाराजधर्मानचान्येवीरज्येष्ठावीरधर्मास्तामे १२ ॥ मांघातोवाच ॥ यवनाःकिं
रातागांधाराश्चीनाःशबरवर्वराः॥शकास्तुवाराःकंकाश्चपलहवाश्चाध्रमद्रकाः १३पौंड्राःपुलिंदारमठाःकांबोजाश्चैवसर्वशः ॥ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्चैवश्याःशुद्राश्चमानवाः १४

एवमिति १ भूसंस्कारंभुवःसंपन्नस्यस्वर्गं राजसंस्कारोराजसूयाश्वमेधावसृष्ट्यस्नामभैक्ष्यचर्यासंन्यासाभावं एतेनसंन्यासोराज्ञामधर्मद्वयमुक्तम् २ यथेवशरीराणिशक्यवन्तः ३ ४ औरसैःपौरुषैः ५
येनक्षात्रधर्मेणअन्यथापिस्तास्तान्धर्मान्वदन्ति ६ ७ यागातिथिज्ञादेः आश्रमधर्मश्चएतद्वचं ८ १ १० नोपयुंजानेनाचरन्तं ११ उत्कृष्टव्याउत्कर्षमापणीयाः एषधर्मःक्षत्रियस्य १२ १३ १४

दंस्युजीविनोदस्युवृत्तिजीविनः १५ एतादिति संकरजानांचोराणांचकथंयधर्मेस्थापनकर्तव्यमितिप्रश्रयः १६ तेषामपिमात्रादिशुश्रूषाकूपेषधर्मेस्थापनकर्तव्यमित्याह मातेति १७ । १८ । १९
२० महाहर्षादिति पाक्यज्ञानमुद्दिश्यब्राह्मणायधनदेयधर्मंश्राद्धमप्यामेनहिरण्येनचेतिज्ञेयम् २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ पापःपापादितिशेषः २७ । २८ । २९ । ३० गतिफलं आस्तिक
कथंधर्माश्चरिष्यन्ति सर्वेविषयवासिनः ॥ मद्विधैश्चकथंस्थाप्याःसर्वेवैदस्युजीविनः १५ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंभगवंस्तद्वीहिमे ॥ त्वंघुभूतोह्यस्माकंक्षत्रियाणां
सुरेश्वर १६ ॥ इंद्रउवाच ॥ मातापित्रोर्हिशुश्रूषाकर्तव्यासर्वदस्युभिः ॥ आचार्यगुरुशुश्रूषातथैवाश्रमवासिनाम् १७ भूमिपानांचशुश्रूषाकर्तव्यासर्वदस्यु
भिः ॥ वेदधर्मक्रियाश्चैवतेषांधर्मोविधीयते १८ पितृयज्ञास्तथाकूपाःप्रपाश्रयनानिच ॥ दानानिचयथाकालंद्विजेभ्योविसृजेत्सदा १९ अहिंसासत्यमक्रोधो
वृत्तिदायानुपालनम् ॥ भरणंपुत्रदाराणांशौचमद्रोहएवच २० दक्षिणासर्वयज्ञानांदातव्याभूतिमिच्छता ॥ पाक्यज्ञानमहाहर्षादतव्याःसर्वदस्युभिः २१ एता
न्येवंप्रकाराणिविहितानिपुराज्जघ ॥ सर्वलोकस्यकर्माणिकर्तव्यानीहपार्थिव २२ ॥ मांघातोवाच ॥ दृश्यंतेमानुषेलोकेसर्ववर्णेषुदस्यवः ॥ लिंगांतरेवर्तमाना
आश्रमेषुचतुर्वर्षि २३ ॥ इंद्रउवाच ॥ विनष्टायांदंडनीत्यांराजधर्मेनिराकृते ॥ संप्रसृज्यतिभूतानिराजदौरात्म्यतोऽजघ २४ असंख्याताभविष्यन्तिभिक्षवालं
गिनस्तथा ॥ आश्रमाणांविकल्पाश्चनिरुद्धेऽस्मिन्नुत्तयुगे २५ अशृण्वानाःपुराणानांधर्माणांपरमागतीः ॥ उत्पथंप्रतिपत्स्यंतेकाममन्युसमीरिताः २६ यदा
निवर्त्यतेपापोदंडनीत्यामहात्मभिः ॥ तदाधर्मानचलतेसहूतःशाश्वतःपरः २७ सर्वलोकगुरुंचैवराजानंयोऽवमन्यते ॥ नतस्यदत्तंनहुतंनश्राद्धंफलतेकचित् २८
मानुषाणामधिपतिर्देवभूतंसनातनम् ॥ देवाऽपिनावमन्यतेधर्मकर्मनरेश्वरम् २९ प्रजापतिर्हिभगवान्सर्वेचैवासृजज्जगत् ॥ संप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थधर्माणांक्षत्रमिच्छ
ति ३० प्रवृत्तस्याहिधर्मस्यबुद्ध्यायःस्मरतेगतिम् ॥ समेमान्यश्चपूज्यश्चतत्रक्षत्रंप्रतिष्ठितम् ३१ ॥ भूमिउवाच ॥ एवमुक्त्वासभगवान्मरुद्गणवृतःप्रभुः ॥ ज
मामभवन्नविष्णोरक्षरंशाश्वत्पदम् ३२ एवंप्रवर्तितेधर्मेपुरासुचरितेऽजघ ॥ कःक्षत्रमवमन्येतचेतनावान्वहुश्रुतः ३३ अन्यायेनप्रवृत्तानिनिवृत्तानितथैवच ॥
अंतराविलयंयातियथापथिविचक्षणः ३४ आदौप्रवर्तितेचक्रेतथैवादिपरायणे ॥ वर्तस्वपुरुषव्याघ्रसंविजानामितेऽजघ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां
तिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिइंद्रमांघातसंवादेपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ श्रुतामेकथिताःपूर्वंचत्वारोमानवाश्चमाः ॥ व्याख्या
नयित्वाव्याख्यानमेषामाचक्ष्वपृच्छतः १ ॥ भूमिउवाच ॥ विदिताःसर्वेएवेहधर्मास्तवयुधिष्ठिर ॥ यथामममहाबाहोविदिताःसाधुसंमताः २
स्वास्त्येमान्यः ३१ । ३२ । ३३ अन्यायेनक्षत्रधर्मावज्ञया १४ चक्रेचातुराज्ञायांआदिपरायणेपूर्वंपांशरजभूतेवर्तस्व तेषांसंविजानामिसंन्यक्तसमर्थोऽसीविजानामि ३५ ॥ इतिशांतिपर्वणि
राजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रुताइति मानवस्यमनुष्यमात्रस्याऽश्रमाश्चत्वारइतिश्रुतं तत्कर्तव्यंनृपानामप्युक्तमात्रमयो
गः एषामाश्रमाणां व्याख्यानंस्पष्टीकरणं व्याख्यानयित्वाविस्तरंनित्वाआपन्नं आख्यायनयित्वेतिनामचातुर्दश १ यथाममविदितस्तथातवविदिताइत्यन्वयः २

लिङ्गस्यपुद्गलस्याप्यंतरंकारणंहादाकांशतद्वत्सर्वज्ञमित्यर्थः ३ एतानिचातुराश्रम्यकारिणोर्लिंगानिस्तत्ताराज्ञाराजधर्मैश्चैववर्ततेइत्यर्थः ४ अत्रयोरस्याश्रमस्यासाधारणधर्मस्यप्रकृतिवि
दाश्रमेयस्याकस्याचिजातादृष्टश्चेत्तदाश्रमधर्मप्राप्यस्थानमाप्नोतिनतुतमपदप्राप्तौजातिराश्रमोवाकारणमित्यवधार्यस्तमाह अकामेत्यादिना कामद्वेषराहित्यसमदृशिस्वंचयतेरसाधारणो
यतुलिगांतरगतंपृच्छसेमायुधिष्ठिर ॥ धर्मधर्मधृतश्रिष्टतन्निबोधनराधिप ३ सर्वाप्येतानिकौतियविद्यंतेमनुजर्षम ॥ साध्याचारप्रवृत्तानांचातुराश्रम्यकारिणाम्
४ अकामद्वेषयुक्तस्यदंडनीत्यायुधिष्ठिर ॥ समदर्शिनश्चभूतेषुभेदस्याश्रमपदंभवेत् ५ वेतिज्ञानविसर्गचनिग्रहानुग्रहतथा ॥ यथोक्तवृत्तेर्वीरस्यक्षेमाश्रमपदंभ
वेत् ६ अहान्पूजयतो नित्यं संविभागेन पांडव ॥ सर्वतस्तस्यकौतियमैश्याश्रमपदंभवेत् ७ ज्ञातिसंबंधिमित्राणि व्यापन्नानियुधिष्ठिर ॥ समभ्युद्धरमाणस्यदीक्षा
श्रमपदंभवेत् ८ लोकसुरव्येषुसत्कारंलिङ्गिसुरव्येषुचासकृत् ॥ कुर्वतस्तस्यकौतियव्याश्रमपदंभवेत् ९ आह्विकंपितृयज्ञांश्चभूतयज्ञान्समानुपात् ॥ कुर्वतःपार्थ
विपुलान्वन्याश्रमपदंभवेत् १० संविभागेनभूतानामतिथीनांताथाऽर्चनात् ॥ देवयज्ञैश्चराजैर्द्रव्याश्रमपदंभवेत् ११ मर्दनं परराष्ट्राणांशिष्टार्थसत्यविक्रम ॥ कुर्व
तःपुरुषव्याघ्रव्याश्रमपदंभवेत् १२ पालनात्सर्वभूतानांस्वाराष्ट्रपरिपालनात् ॥ दीक्षाबहुविधाराजन्सत्याश्रमपदंभवेत् १३ वेदाध्ययननित्यत्वंक्षमाऽध्याचार्य
पूजनम् ॥ अथोपाध्यायशुश्रूषाब्रह्माश्रमपदंभवेत् १४ आह्विकंजपमानस्यदेवान्पूजयतःसदा ॥ धर्मेणपुरुषव्याघ्रधर्माश्रमपदंभवेत् १५ मृत्युर्वारक्षणवेतियस्य
राज्ञोविनिश्चयः ॥ प्राणयूतेतस्तस्यब्रह्माश्रमपदंभवेत् १६ अजिह्वमशठंमार्गवर्तमानस्यभारत ॥ सर्वदासर्वभूतेषुब्रह्माश्रमपदंभवेत् १७ वानप्रस्थेषुविप्रेषुत्रै
विव्येषुचभारत ॥ प्रयच्छतोर्थांन्विपुलान्वन्याश्रमपदंभवेत् १८ सर्वभूतेष्वनुकोशं कुर्वतस्तस्यभारत ॥ आनुशंस्यप्रवृत्तस्यसर्वावस्थंपदंभवेत् १९ बालवृद्धेषु
कौतियसर्वावस्थंयुधिष्ठिर ॥ अनुकोशक्रियापार्थसर्वावस्थंपदंभवेत् २० बलात्कृतेषुभूतेषुपारित्राणंकुरुद्वह ॥ शरणागतेषुकौरव्यकुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् २१ च
राचराणांभूतानांरक्षणंचापिसर्वशः ॥ यथार्हपूजांचतथाकुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् २२ ज्येष्ठानुज्येष्ठपत्न्यानांभ्रातृणांपुत्रनमृणाम् ॥ निग्रहानुग्रहौपार्थगार्हस्थ्य
मितितत्तपः २३ साधूनामर्चनीयानांपूजासुविदितात्मनाम् ॥ पालनंपुरुषव्याघ्रगृहाश्रमपदंभवेत् २४ आश्रमस्थानिभूतानियस्तुवेष्टमनिभारत ॥ आद
दीतेहोमो ज्येनतद्गार्हस्थ्यंयुधिष्ठिर २५ यःस्थितःपुरुषोधर्मेधात्रासृष्टेयथाऽर्थवत् ॥ आश्रमाणांहिसर्वेषांफलंप्राप्नोत्यनामयम् २६ यस्मिन्ननश्यंतिगु
णाःकौतियपुरुषेसदा ॥ आश्रमस्थंतमप्याहुर्नरश्रेष्ठयुधिष्ठिर २७

धर्मस्तद्वानराजायदिवंदनीत्याभूतेषुवर्ततेहितस्ययज्ञैश्चश्रमस्यसंन्यासिनोयत्पदंभवेत् लोकमाप्तिस्तद्वदेत् एवं सर्वज्ञेयम् ५ क्षेमाश्रमो गार्हस्थ्यम् ६ वैश्याश्रमो ब्रह्मचर्यम् ७ वीक्षाश्रमो वै
खानसः ८ १ १० १ ११ परराष्ट्राणां वनोपधीनामिवशिष्टार्थशिष्टसंज्ञापार्थकुर्वन्बलितुल्यः १२ दीक्षाबहुविधेति यावतांपालनंतावेतोयज्ञाःकृताइत्यर्थः सत्त्वाश्रमो ब्रह्मलोकप्रदआश्रमः
संन्यासः १३ १४ १५ १६ १७ १८ अनुकोशं दयां आनुशंस्यमभिपुस्तवम् १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७

२८ २९ ३० दशधर्मगतोभीतत्वादिना अत्यंतव्याकुलतयाधर्माधर्ममतिपतिगूण्योऽपि सोऽश्रमीसः जाश्रमी सर्वाश्रमफलमाप्तिर्यर्थः ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ धर्मेति राजधर्मो
स्मिकानोऽधर्मेऽव्याविवस्थितासर्वमेववीर्यकर्णधारबलंयत्र धर्मेतेषुःशास्त्रसैववटारकावंचनरज्येष्वत्र त्यागवातेनेवशीघ्रगा ३७ सत्त्वस्थोधीसत्त्वमात्रनिष्ठः ३८ मावेनचेतसा योगेनचित्तनिरोधेन
स्थानमानंकुलेमानंकयोमानंतथैवच ॥ कुर्वन्वसतिसर्वेषुह्याश्रमेपुयुधिष्ठिर २८ देशधर्माश्चकौतियकुलधर्मास्तथैवच ॥ पालयन्पुरुषव्याघ्रराजासर्वाश्रमीभवेत्
२९ कालेविभूतिंभूतानामुपहारांस्तथैवच ॥ अर्हयन्पुरुषव्याघ्रसाधूनामाश्रमेवसेत् ३० दशधर्मगतश्चापियोधर्मप्रत्यवेक्षते ॥ सर्वलोकस्यकौतियराजाभवतिसो
श्रमी ३१ येषधर्मकुशललोकेधर्मकुर्वंतिभारत ॥ पालितायस्यविषयेधर्मांश्चस्तस्यभूपतेः ३२ धर्मारामान्धर्मपरान्येनरक्षतिमानवात् ॥ पार्थिवाःपुरुषव्या
घ्रतेषांपापहरंति ३३ येषाप्यत्रसहायाःस्युःपार्थिवानांयुधिष्ठिर ॥ तेचैवांशहराःसर्वधर्मेपरकृतेऽनघ ३४ सर्वाश्रमपदेऽप्याहुर्गार्हस्थ्यंदीप्तनिर्णयम् ॥ पावनं
पुरुषव्याघ्रयंघर्मपयुपास्महे ३५ आत्मोपमस्तुभूतेषुयैवभवतिमानवः ॥ न्यस्तदंडोजितक्रोधःप्रेत्येहलभतेसुखम् ३६ धर्मेस्थितासत्त्ववीर्याधर्मसेतुवटारका ॥
त्यागवाताध्वगाशीघ्रानोस्तसंसारयिव्यति ३७ यदानिवृत्तःसर्वस्मात्कामोयोस्यहृदिस्थितः ॥ तदामवतिसत्त्वस्थस्ततोब्रह्मसमभुते ३८ सुप्रसन्नस्तुभावेनयो
गेनचनराधिप ॥ धर्मपुरुषशार्दूलप्राप्स्यतेपालनेरतः ३९ वेदाध्ययनशीलानांविप्राणांसाधुकर्मणाम् ॥ पालनेयत्नमातिष्ठसर्वलोकस्यचैवह ४० वनेचरंतियेष
युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ चातुराश्रम्यमुक्तंतेचातुर्वर्ण्यंतथैवच ॥ राष्ट्रस्ययत्कृत्यतमंततोब्रूहिपितामह १ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ॥ राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतमंराज्ञैवाभि
पेचनम् ॥ अनिद्रमवलंराष्ट्रदस्यवोऽभिभवत्युत २ अराजकेपुराष्ट्रेषुधर्मो न्यवतिष्ठते ॥ परस्परंचखादंति सर्वथाधिगराजकम् ३ इंद्रमेवप्रवृणुतेयद्राजानमिति
श्रुतिः ॥ यथैवेद्रस्तथाराजासंपूज्योभूतिमिच्छता ४ नाराजकेपुराष्ट्रेषुस्तव्यमितिरोचये ॥ नाराजकेपुराष्ट्रेषुहव्यमग्निरिवह्युत ५ अथचेदमिवर्ततराज्यार्थी
बलवत्तरः ॥ अराजकाणिराष्ट्रणिहतवीर्याणिवापुनः ६ प्रत्युद्गम्याभिपूज्यःस्यादेतदत्रसुमंत्रितम् ॥ नहिपापात्परतरमस्ति किंचिदराजकात् ७ सचेत्समनुप
श्येतसमग्रकुशलंभवेत् ॥ बलवान्निद्रकुपितःकुर्यान्निःशेषतामपि ८

३९ ४० ४१ पूर्वमनादि सनातनंपारंपर्यागतम् ४२ अध्यायार्थमुपसंहरति चातुराश्रम्यमिति ४३ ॥ इतिज्ञातिपर्वणिनीलकण्ठीयमारतमावदीपेपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥
चातुराश्रम्यमिति १ राष्ट्रस्यवास्तव्यद्राष्ट्रासिनोजनस्यकृत्यतमंमुख्यकार्यमनिद्रमराजकमतपबाबलम् २ नव्यवतिष्ठतेअन्योन्यलोकाधर्मव्यवस्थापनंनकुर्वंतीत्यर्थः ३ ४ ५ अपेति
राज्यार्थीअन्योऽपि किंचिद्व्यापितदासंपूज्यः राष्ट्रस्योऽस्तिमुख्योऽसंबंधः ६ अपूजनेदोषमाह नहीति ७ सचेदिति तत्प्रसादप्रकोपायतेकुशलाकुशलेराष्ट्रस्येत्यर्थः ८

१। १०। ११ वनादेरधेउपभोगः ११। ११। १२। १५। १६। १७ वाक्युत्तिमिहुरमापी दंडपुरुषउपबंधः पारजायिकः परलीगामी १८। १९ अनुस्वातादुःखपीडिताः अनुस्वायादितिपाठे सुखैर्यैश्चही
नाः दिशदेहि २० ताः प्रजाः नाभिनन्दनामीषकार २१। २२ अधिपंचाशत्पंचाशतमविकृत्यपंचाशत्पञ्चलभिएकमांगुभ्यंदास्यामइत्यर्थः तथेवहिरण्यस्यापि २३ विवाहेपूयतामुक्त्यामुक्तु
भूयांसंलभतेकेश्यागौर्भवतिदुर्दुहा ॥ अथयासुबुहाराजत्रैवतावितुदत्यपि ९ यदतसंप्रणमतेनैतत्संतापमर्हति ॥ यत्स्वयंनमतेदारुनतत्संतापमयंत्यपि १० एत
योपमयावीरसन्नमेतबलीयसे ॥ इंद्रायसंप्रणमतेनमतेयोबलीयसे ११ तस्माद्राजैवकर्तव्यः सततंभूतिमिच्छता ॥ नधनार्थेनदाराथस्तेपायिषामराजकम् १२
प्रीयतेहिरण्यपापः परवित्तमराजके ॥ यदाऽस्यउद्धरंत्यन्येतदाराजानमिच्छति १३ पापाह्यपितदाक्षेभनलभतेकदाचन ॥ एकस्यहिद्वौहरीद्वयोश्चबहवोऽपरे
१४ अदासः क्रियतेदासोहियंतेचबलात्स्त्रियः ॥ एतस्मात्कारणादेवाः प्रजापालान्प्रचक्रिरे १५ राजाचेन्नभवेल्लोकेपृथिव्यादंडधारकः ॥ जलेमत्स्यानिवामभ्य
न्दुर्वलंबलवतराः १६ अराजकाः प्रजाः पूर्वविनेशुरितिनःश्रुतम् ॥ परस्परंभक्षयंतोमत्स्याइवजलेकृशान् १७ समेत्यतास्ततश्चक्रुः समयानितिनःश्रुतम् ॥ वा
क्शूरोदंडपुरुषोयश्चस्यात्पारजायिकः १८ यः परस्वमथादद्यात्त्याज्यानस्तादृशाइति ॥ विश्वासार्यचसर्वेषांवर्णानामविशेषतः ॥ तास्तथासमयंकृत्वासमयेना
वतस्थिरे १९ सहितास्तास्तदाजगमुस्सुखार्ताः पितामहम् ॥ अनीश्वराविनश्यामोभगवन्नीश्वरंदिश २० यंपूजयेमसंभूययश्चनः प्रतिपालयेत् ॥ ततोमनुं व्या
दिदेशमनुर्नाभिनन्दताः २१ ॥ ॥ मनुर्वाच ॥ ॥ विभेमिकर्मणः पापाद्राज्यं हिदृशदुस्तरम् ॥ विशेषतोमनुष्येषुमिथ्यावृत्तेषुनित्यदा २२ ॥ ॥ भीष्मउ
वाच ॥ ॥ तमब्रुवन्प्रजामामैः कर्तृनैनोगमिष्यति ॥ पशूनामधिपंचाशद्विरण्यस्यतथैवच २३ धान्यस्यदशमभागंदास्यामः कौशवर्धनम् ॥ कन्याशुल्केचारु
रूपांविवाहेपूयतामुच २४ मुखेनशस्त्रपत्रेणयेमनुष्याः प्रधानतः ॥ भवंतंतेऽनुयास्यंतिमहेंद्रमिवदेवताः २५ सत्वंजातबलोराजादुष्प्रवर्षः प्रतापवान् ॥ सुखे
धास्यसिनः सर्वान्कुबेरइवनेर्कतान् २६ यंचधर्मचरिष्यंतिप्रजाराज्ञासुरक्षिताः ॥ चतुर्थतस्यधर्मस्यत्वत्संस्थैर्भविष्यति २७ तेनधर्मेणमहतासुखंलब्धेनमा
वितः ॥ पाह्यस्मान्सर्वतोराजन्देवानिवशतक्रतुः २८ विजयायहिनिर्याहिप्रतपन्नरश्मिवानिव ॥ मानंविधमशत्रूणांजयोऽस्तुतवसर्वदा २९ सनिर्ययोमहातेजा
बलेनमहतावृतः ॥ महाभिजनसंपन्नस्तेजसाप्रज्वलन्निव ३० तस्यदृष्ट्वामहत्वंतेमहेंद्रस्येवदेवताः ॥ अपतत्रसिरेसर्वेस्वधर्मचदुर्भनः ३१ ततोमहोपरिययोप
र्जन्यइववृष्टिमान् ॥ शमयन्सर्वतः पापान्स्वधर्मसुचयोजयन् ३२ एवैयेभूतिमिच्छेयुः पृथिव्यामानवाः कचित् ॥ कुर्युराजानमेवाग्रेप्रजाऽनुग्रहकारणात् ३३ नम
स्योरश्चतमत्स्याशिष्याइवगुरुंसदा ॥ देवाइवचदेवेंद्रतत्रराजानमंतिके ३४ सत्कर्तस्वजनेनेहपरोऽपिबहुमन्यते ॥ स्वजनेनत्वज्जातंपरेपरिभवंत्युत ३५

स्केमौल्यप्रसंगेसतिपुरुषाकन्यातुभ्यंदास्यामइतिपूर्वोक्त्याः विवाहेयुततामुचैतिपाचापाठः इयंमयाकथाहयंमयाकथेतिविवादविषयास्त्वितितदर्थः । विवाहेयुततामुचैतिपाठेयुततायुतेपी
कृतत्वं २४ मुखेनमुखतःप्रथममित्यर्थः शस्त्रपत्रेणशस्त्रेणवाहनेनच प्रधानतः श्रेष्ठमयमावेततिः २५। २६। २७। २८ मानंविधमशत्रूणां २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५

पञ्चवाहनं १९। ३७। ३८ संविनामीविभज्यमोका वल्लुशोमनं ३९ ॥ इतिशांतिपर्वणिंराजधर्मादुद्गानम् ० नीलकंठीयेनारतभावदीपितप्रष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ किमाशुरिति १। २। ३
वैनयिकमभ्युत्थानामिवादानादिकं दक्षिणादक्षिणातोऽन्तरःसमीपेभूत्वाप्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ४। ५। ६। ७। ८ समुदीर्णयंकमयादं समुत्पुंरंरंरायासक्तं प्रसादयतिदंडेनशुद्धं करोति
राज्ञपरिपरिभवःसर्वेषामसुखावहः ॥ तस्माच्छत्रंचपत्रंचवासास्याभरणानिच ३६ भोजनान्यथपानानिराज्ञेदयुर्हणाणिच ॥ आसनानिचशय्याश्चसर्वोपक
रणानिच ३७ गोसातस्मादुराधर्षःस्मितपूर्वाभिभाषिता ॥ आभाषितश्चमधुरंप्रत्याभाषेतमानवान् ३८ कृतज्ञोऽहम्भक्तिः स्यात्संविभागीजितेंद्रियः ॥ ईक्षि
ताःप्रतिवीक्षितस्तदुवल्लुगुचसुष्ठुच ३९ ॥ इतिश्रीमहामारतेशांतिपर्वणिंराजध० राष्ट्रेराजकरणावश्यकत्वकथनेसप्तप्रष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥
किमाहुर्देवतंविप्राराजानंभरतर्षभ ॥ मनुष्याणामधिपतिं तन्मेब्रूहिपितामह १ ॥ भीष्मउवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीमतिहासपुरातनम् ॥ बृहस्पतिवसुमना
यथापप्रच्छभारत २ राजावसुमनानामकौसल्योधीमतावरः ॥ महर्षिकिल्बप्रच्छकृतप्रज्ञंबृहस्पतिम् ३ सर्ववैनयिकंकृत्वाविनयज्ञोबृहस्पतिम् ॥ दक्षिणाऽनंत
रोभूत्वाप्रणम्यविधिपूर्वकम् ४ विधिंप्रच्छराज्यस्यसर्वलोकहितैरतः ॥ प्रजानासुखमन्विच्छन्धर्मशीलंबृहस्पतिम् ५ ॥ वसुमनाउवाच ॥ केनभूतानिवर्धते
क्षयंगच्छतिकेनवा ॥ कमर्चतोमहाराज्ञसुखमव्ययमाशुयुः ६ एवंप्रष्टोमहाराज्ञःकौसल्येनामितौजसा ॥ राजसत्कारमव्यग्रंशंसास्मेबृहस्पतिः ७ ॥ बृहस्प
तिरुवाच ॥ राजभूलोमहाराज्ञधर्मलोकस्यलक्ष्यते ॥ प्रजाराजमयादेवनखादंतिपरस्परम् ८ राजाहोवाखिललोकंसमुदीर्णसमुत्तुकम् ॥ प्रसादयतिधर्मेणप्र
साद्यचविराजते ९ यथाह्यनुदयेराजभूतानिशिशिर्ययोः ॥ अंधेतमसिमज्जेयुरपश्यंतः परस्परम् १० यथाह्यनुदकेमत्स्यानिराक्रंदेविहंगमाः ॥ विहरेयुयंथा
कामंविहिंसंतःपुनःपुनः ११ विमथ्यातिक्लमेरंश्चविपद्यापिपरस्परम् ॥ अभावमचिरेणैवगच्छेयुर्नात्रसंशयः १२ एवमेवविनाराज्ञाविनश्येयुरिमाःप्रजाः ॥
अंधेतमसिमज्जेयुरगोपाःपशवोयथा १३ हरेयुर्वलंबतोऽपिदुर्बलानांपरिग्रहान् ॥ हन्युर्व्यायच्छमानांश्चयादिराजानपालयेत् १४ ममेदमितिलोकेऽस्मिन्नभ
वेत्संपरिग्रहः ॥ नदारानचपुत्रःस्यान्नधनंनपरिग्रहः ॥ विष्वग्लोपःप्रवर्तेतयदिराजानपालयेत् १५ यानंवस्त्रमलंकारान्तरत्नानिविधानिच ॥ हरेयुःसहसापा
पायदिराजानपालयेत् १६ पतेद्बहुविधंशस्त्रंबहुधाधर्मचारिषु ॥ अधर्मःप्रवृद्धीतःस्याद्यादिराजानपालयेत् १७ मातरंपितरंबृहमाचार्यमतिथिगुरुम् ॥
क्षित्रीयुरपिहिंस्युर्व्यायदिराजानपालयेत् १८ वधबंधपरिक्लेशानित्यमर्थवतांभवेत् ॥ ममत्वंचनविदेयुर्यदिराजानपालयेत् १९ अंताश्चाकालएवस्युल्लोकोऽ
यंदस्युसाद्भवेत् ॥ पतेयुर्नरकंघोरंयदिराजानपालयेत् २० नयोनिदोषोवर्तेतनलपिर्नवाणिकपथः ॥ मज्जेद्धर्मस्त्रयीनस्याद्यादिराजानपालयेत् २१
१। १० अनुदकेह्यलपोदके निराक्रंदेहिह्रमयरहिते ११। १२। १३ परिग्रहान्प्रवृद्धादीन् व्यायच्छमानान्स्वस्वमर्थमाग्रेणरत्नमात्रान् १४ ममेदमितिनस्थादपिदुर्बलवधमभिमत्येवस्थाप्य
विष्वक्सर्वतः लोपोऽर्थांलुंनं १५। १६। १७। १८। १९ अंतापुर्यवः दस्युसाञ्जोराधीनः २० योनिदोषोव्यभिचारेविगमन २१

म.भा.टी. २२ नमःप्रवर्तरेतःसिचैरन् गर्गारामवन्धः । 'गर्गरीमीनभेदोक्षीमेष्वपाय' इतिभेदिनी २३ । २४ । २५ । २६ । २७ हस्ताद्धस्तहस्तस्वमपिचोराहरेयुः २८ अनयाअनीतयः । अनया
समितिपाठेअङ्गशंयथास्यात्तथाप्रवर्तरेन्परदारादिषु २९ विष्टयोद्गाद्य ३० हस्तलावर्तरेसाध्यताडनं आकुटेगालनवा कुतो नसहतेअपित्वनायकस्वात्सहत्पुत्रं गोपुर्थी ३१ अपुरुषाअर
॥५८॥ नयज्ञाःसंप्रवर्तयुर्विधिवत्स्वात्तदक्षिणाः ॥ नविवाहाःसमाजोवायदिराजानपालयेत् २२ नष्टपासंप्रवर्तरेन्नमध्यैरंश्वगर्गराः ॥ घोषाःप्रणाशंगच्छेयुर्वदिराजान
पालयेत् २३ त्रस्तमुद्रिग्रहदयंहाहाभूतमचेतनं ॥ क्षणेनविनशेत्सर्वयदिराजानपालयेत् २४ नसंवत्सरसत्राणितिष्ठेयुरकुतोभयाः ॥ विधिवदक्षिणावतियदि
राजानपालयेत् २५ ब्राह्मणाश्चतुरोवेदानाधीयारंस्तपस्विनः ॥ विद्यास्नाताव्रतस्नातायदिराजानपालयेत् २६ नलभेद्धर्मसंश्लेषंहतविप्रहतोजनः ॥ हर्तास्व
स्थेद्वियोगच्छेद्यदिराजानपालयेत् २७ हस्ताद्धस्तपरिमुपेद्विद्येरन्सर्वसेतवः ॥ भयार्तिविद्वेत्सर्वयदिराजानपालयेत् २८ अनयाःसंप्रवर्तरेन्भवेद्वैवर्णसंकरः ॥ दु
र्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रयदिराजानपालयेत् २९ विष्टत्यहियथाकामंयुद्धद्वाराणिशेरते ॥ मनुष्यारक्षिताराज्ञासमंतादकुतोभयाः ३० नाकुपंसहतेकश्चित्कुतोवाहस्त
लावर्त ॥ यदिराजानसम्यग्गारक्षयत्यपिधार्मिकः ३१ स्त्रियश्चापुरुषामार्गसर्वालंकारभूषिताः ॥ निर्भयाःप्रतिपद्यंतेयदिरक्षतिभूमिपः ३२ धर्ममेवप्रपद्यंते
नहिंसांतिपरस्परम् ॥ अनुयुक्तंतिचान्योन्यंयदारक्षतिभूमिपः ३३ यजंतेचमहायज्ञैश्चयोवर्णाःपृथग्विधैः ॥ युक्ताश्चाधीयतेविद्यायदारक्षतिभूमिपः ३४ वार्ता
मूलोद्दयंलोकस्त्रयवैधायतेसदा ॥ तत्सर्ववर्ततेसम्यग्यदारक्षतिभूमिपः ३५ यदाराजाधुरंश्रेष्ठामादायवहतिप्रजाः ॥ महताबलयोगेनतदालोकःप्रसीदति
३६ यस्याभावेनभूतानामभावःस्यात्समंततः ॥ भावेचभावोनिव्यंस्यात्कस्तंनप्रतिपूजयेत् ३७ तस्ययोवहतेभारंसर्वलोकभयावहम् ॥ तिष्ठान्प्रियहितेराज्ञ
उभौलोकविमौजयेत् ३८ यस्तस्यपुरुषःपापंमनसाप्यनुचितयेत् ॥ असंशयमिहाङ्गिष्ठःप्रेत्यापिनरवंजयेत् ३९ नहिजात्ववमंतव्योमनुष्यइतिभूमिपः ॥
महतीदेवताहोषानरूपेणतिष्ठति ४० कुरुतेपंचरूपाणिकालयुक्तानियःसदा ॥ भवत्यग्निस्तथादित्योमृत्युर्वैश्रवणोयमः ४१ यदाह्यासीदतःपापान्दहत्युग्रे
णतेजसा ॥ मिथ्योपचरितोराजातदाभवतिपावकः ४२ यदापश्यतिचारेणसर्वभूतानिभूमिपः ॥ क्षेमचक्रत्वाव्रजतितदाभवतिभास्करः ४३ अशुचींश्चयदा
कुद्धःक्षिणोतिशतशोनरान् ॥ सपुत्रपौत्रान्सामात्यास्तदाभवतिसौंस्तकः ४४ यदात्वधार्मिकान्सर्वास्तीक्ष्णैर्दंडैर्नियच्छति ॥ धार्मिकांश्चानुयुक्तातिभवत्य
थयमस्तदा ४५ यदातुषणधाराभिस्तर्पयत्युपकारिणः ॥ आच्छिनतिचरत्नानिविविधान्यपकारिणाम् ४६ श्रियं ददातिकस्मैचिक्कस्माच्चिदपकर्षति ॥ तदा
वैश्रवणोराजालोकेभवतिभूमिपः ४७ नास्यापवादेस्थातव्यंदंशेणाङ्गिष्ठकर्मणा ॥ धर्म्यमाकांक्षतालोकमीश्वरस्यानसूयता ४८
सिताअपि ३२ । ३३ । ३४ वार्ताजीविकातन्मूलः त्रय्याचट्टयादिहेतुतयाप्रापतेरक्षतेसर्वत्रयीवार्तादिः ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ आसीदतःसपीपस्यान् मिथ्योपच
रितोवंचितः ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८

४९ लुब्धगतिरग्निः अभिपन्नस्यतिरस्कृतस्य ५० सर्वाणिद्रव्याणिरक्षयाप्येव न हर्तव्यानि यद्धारक्षणीयानिद्रव्याप्येवरक्ष्याणि ५१ कूटमारणयंत्रं 'कूटोऽक्षीसीरावययंत्रयोः' इतिभेदिनी
५२ । ५३ राजारंजकः भोजःसुखानांभोजयिता विविधराजतइतिविराट् श्रीमान्सम्राडितिराज्ञामपि राजेत्यकुलितेश्वर्यः ५४ वृषपुर्षंविभुमिच्छः ५५ । ५६ निविद्धजनमहभेकएवेदंकार्यकरिष्या
नहिराज्ञःप्रतीपानिकुर्वन्सुखमवाप्नुयात् ॥ पुत्रोभ्रातावयस्योवायद्यप्यात्मसमोभवेत् ४९ कुर्यात्लुब्धगतिःशेषंज्वलितोऽनिलसाराथिः ॥ नतुराजाभिपन्नस्य
शेषंक्वचनविद्यते ५० तस्यसर्वाणिरक्षयाणिदूरतःपरिवर्जयेत् ॥ मृत्योर्निवृत्तमुपेतंराजस्वहरणान्नरः ५१ नश्येदभिष्टुशंसद्योमृगःकूटमिवस्पृशन् ॥ आत्म
स्वमिवरक्षेतराजस्वमिहउद्विमान् ५२ महर्तनरकंधोरमप्रतिष्ठमचेतनम् ॥ पतंतिचिररात्रायराजवितापहारिणः ५३ राजाभोजोविराट्सम्राट्क्षत्रियोभूपति
र्नृपः ॥ यणुभिःस्तुयतेशब्दैःकस्तंनार्चितुमर्हति ५४ तस्मादुपपुर्नियतोजितात्मानियतैर्द्वयः ॥ मेधावीस्मृतिमान्दक्षःसंश्रयेतमहीपतिम् ५५ कृतज्ञं प्रा
ज्ञमस्तुद्रं दृढभक्तिजितेंद्रियम् ॥ धर्मनिव्यंस्थितं नीत्यंमंत्रिणपूजयेन्नृपः ५६ दृढभक्तिरुतप्रज्ञं धर्मज्ञं संपतेंद्रियम् ॥ शूरमस्तुद्रकर्माणं निषिद्धजनमाश्रयेत् ५७
प्रज्ञाप्रगल्भंकुरुतेमनुष्यराजाकृशंवैकुरुतेमनुष्यम् ॥ राजाभिपन्नस्यकुतःसुखानिराजाऽभ्युपेतंसुखिनं करोति ५८ राजाप्रजानांहृदयंगरीयोगतिःप्रतिष्ठासु
खमुतमंच ॥ समाश्रितालोकमिमंपरचजयंतिसम्यक्पुरुषानरैर्द्र ५९ नराधिपश्चाप्यनुशिष्यमेदिनीं दमेन सत्येन च सौहृदेन ॥ महद्भिरिष्टाक्रतुभिर्महायशा
स्त्रिविष्टपेस्थानमुपैतिशाश्वतम् ६० स एवमुक्तोऽगिरसाकौसल्योराजसत्तमः ॥ प्रयत्नात्कृतवान्वीरःप्रजानांपरिपालनम् ६१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्व
णिराजधर्मानुशासनपर्वणि आगिरसवाक्ये अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमवशिष्यते ॥ कथं
क्षयोजनपदः कथं जेयाश्च शत्रवः १ कथं चारं प्रयुंजीतवर्णान्विश्वासयेत्कथम् ॥ कथं सृष्ट्यान्कथं दारान्कथं पुत्रांश्च भारत २ ॥ भीष्म उवाच ॥ राजतृते महाराज शृ
णुष्वावहितोऽखिलम् ॥ यत्कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ३ आत्मा जेयः स दारा राजा तते जेयाश्च शत्रवः ॥ अजितात्मानरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ४ एता
वानात्मविजयः पंचवर्गविनिग्रहः ॥ जितेंद्रियो नरपतिर्वाधिंतुं शक्नुयादरीन् ५ न्यसेत गुल्मान् दुर्गे पुंसोच कुरुनंदन ॥ नगरोपवने चैव पुरोद्याने पुचैव ह ६ सं
स्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरेषु च ॥ मध्ये च नरशार्दूलतथाराजनिवेशने ७ प्रणिधींश्च ततः कुर्याज्जडांधवधिराकृतौ च ॥ पुंसः परीक्षितान् प्राज्ञान् सुत्पिपासाश्रमस्त
मान् ८ अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु विविधेषु च ॥ पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात्समाहितः ९

मिकिमेतैरितिवादिनभेकांमवीरं ५७ । ५८ समाश्रिताराजानभितोषः ५९ । ६० । ६१ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीयेभारतमावदीपिअष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
एवाराज्ञामहत्सम्यग्भूत्वातत्कर्वयंपृच्छति पार्थिवेनेति १ भूत्वादीनपिकथंप्रयुंजीतविश्वासयेत्वेति योर्व २ पार्थिवेनपुत्रवंशेनराजापार्थिवप्रकृतेनवाविजातीयेनापितत्कार्यकारिणा प्रहितेनेतिपा
ठात्तरं ३ आत्माचितं ४ पंचवर्गःश्रोत्रादिः ५ गुल्माप्ररक्षिणःपत्नीन् संधीसीमति ६ संस्थानेषुकोष्ठपालाद्युपवेशनस्वातेषु मध्येऽन्तःपुरे ७ प्रणिधीन्चारान् ८ प्रणिदध्यादुपचारान्निपुण्यात् ९

१० आपणेपुत्राणिजाहृदेषु विहारेपुत्रानामलकीकास्थानेषु समाजेषुमहाजनसमुदायेषु ११ आरामेषुपुरवाटिकाषु उद्यानेबहिर्वाटिकायां देशेष्वाकरस्थानेषु चत्वरिजमिकारिणामुपवेशनस्थानेषु
समासुराजसंसरमु आवसथेषुतत्रतत्रमहासुहृदेषु १२ विधिनुयादन्विष्यात् १३ । १४ । १५ तैद्वारभूतेस्तान्द्वारीकृत्यसंक्षयाद्भवन्निर्गुणैःसहसंविद्युयात् १६ पूर्वापकारिणः पूर्वदुष्टादत्यपक्षं
तापश्चादयथाऽनुगृहीतास्तेपूर्वापकारवन्तस्तान् १७ तत्रापिबिषोषमाह यदिति १८ यात्रायांयदीष्टास्यातर्हिदुर्बलस्मादिनाविज्ञातशत्रुमत्वेययात्रामाज्ञापयेदित्युत्तरणसंबन्धः यात्रायाया
दविज्ञातमितिपाठेदुर्बलंशत्रुमुद्दिश्यतेनाविज्ञातययास्यातयायात्रायायावितियोजना अनार्कवंवित्रहीनं अनन्तरंबुज्जनहीनं व्यासक्तमन्येनपुङ्गुशूरानं प्रमत्तमनबदित १९ विधानंरत्नगणरत्न

पुरेजनपदेचैवतथासामंतराजसु ॥ यथानविपुरन्योन्यंप्रणिधेयास्तथाहिते १० चारांश्चविद्याप्रहितांस्परिणमरतर्षभ ॥ आपणेपुत्रविहारेपुसमाजेषुचामिषु
११ आरामेषुतथोद्यानेपंडितानांसमागमे ॥ देशेषुचत्वरैचैवसभास्वावसथेषुच १२ एवंविचिनुयाद्राजापरचारंविचक्षणः ॥ चारेहिविदितेपूर्वहितंभवतिपां
डव १३ यदातुहीनंनृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना ॥ अमात्यैःसहसंमन्यकुर्यात्संधिवलीयसा १४ अज्ञायमानेहीनत्वेसंधिकुर्यात्स्पर्णेव ॥ लिप्सुर्वाकंचिदेवार्थं
त्वरमाणोविचक्षणः १५ गुणवंतोमहोत्साहाधर्मज्ञाःसाधवश्चये ॥ संदधीतनृपस्तैश्चराष्ट्रधर्मेणपालयन् १६ उच्छिद्यमानमात्मानंज्ञात्वाराममामतिः ॥ पू
र्वापकारिणोहन्त्याल्लोकोद्विष्टाश्चसर्वशः १७ योनोपकर्तुंशक्रीतिनापकर्तुंमहीपातिः ॥ नशक्यरूपश्चोद्धर्तुमुपेक्ष्यस्तादृशोभवेत् १८ यात्रायायदिविज्ञातमनार्कं
दमनन्तरं ॥ व्यासक्तंचप्रमत्तंचदुर्बलंचविचक्षणः १९ यात्रामाज्ञापयेद्वारिःकल्यःपुष्टबलःसुखी ॥ पूर्वैकत्वाविधानंचयात्रायानगरेतथा २० नचवश्योभवे
दस्यनृपोयश्चातिवीर्यवान् ॥ हीनश्चवलवीर्याभ्यांर्कषयंस्तत्परोवसेत् २१ राष्ट्रंचपीडयेत्स्यशस्त्राप्रिविषमूर्छनैः ॥ अमात्यवृत्तभानांचविवादास्तस्यकारयेत्
२२ वर्जनीयंसदायुद्धराज्यकामेनधीमता ॥ उपायेस्त्रिभिरादानमर्थस्याहवृत्तपातिः २३ सखिनतुप्रदानेनभेदेनचनराधिप ॥ यदर्थंशत्रुयात्प्राप्तुंतेनतुष्ये
तपंडितः २४ आददीतवर्लिचापिप्रजाभ्यःकुरुनंदन ॥ सपद्मगमपिप्राज्ञस्तासामेवाभिगुप्तये २५ दशधर्मगतेश्चोयद्वसुबल्लपमेवच ॥ तदाऽऽददीतसह
सापौराणारक्षणायवै २६ यथापुत्रास्तथापौत्राद्रष्टव्यास्तेनसंशयः ॥ भक्तिश्चैवानकर्तव्याव्यवहारेप्रदर्शिते २७ श्रोतुंचैवमन्यसेद्राजामाज्ञान्सर्वार्थदर्शि
नः ॥ व्यवहारेपुसततंतत्रराज्यंप्रतिष्ठितम् २८

णादिसामग्रीसंपादनम् १० कर्षयन्वीर्यवंतं तत्परःकर्षणपरः २१ कर्षणमेवाह राष्ट्रंवेति कारयेद्व्यादिद्वारा २२ । २३ बलिनोराष्ट्रंरूपेणुर्बलस्ततःसारेणैवयथावत्प्राप्तुंशकुर्यातेनपु
ष्येत् भवद्विर्भतोवार्तिकःकरोनम्राहोमयाचमवताराष्ट्रंनोपहंतव्यमितिसात्वं । मह्यंमामहयंदेयंतेनाहंशमिष्येद्व्युक्तयाऽर्पयदानं । भेदेनराजामात्याभेदयित्वाराज्ञःस्वोपरिप्रमाणस्याविघ्ना
दिकंवाकर्तव्यमित्यादिना । क्षीणःप्रबलेनसहैवैरेत्संघामंविनाएवमुपायत्रयेणस्वार्थसाधयेदित्यर्थः २४ प्रजाभ्यःस्वाभ्यः २५ दशधर्मगतमतोऽमतादयस्तेभ्योदंष्ट्रेभ्योयद्वसुप्राप्तंतत्पौरा
णारक्षणायभवति अदंडितास्तेपुरंवाधेरितिभावः २६ भक्तिःस्वीयत्वेनद्वेष्टणामुपरि २७ व्यवहारेभ्यःप्रत्यार्थिवाक्यविचारेषु विषयेपुराणामाज्ञान्पंडिताभ्यसेत् २८

आकरेस्वर्णाद्युत्पत्तिस्थाने । लवणेतुत्पत्तिस्थाने । शुल्केषान्वादिविक्रयस्थाने । तरेनदीसंतरणे । नागबलेहस्तियुये । एतेपुराणानेभ्यामप्ययविचारार्थमाख्यायसेत् १९ । ३० । ३१ । ३२
३३ । ३४ घोषान्वनस्यान्मार्गेपुराजपथेपुन्यसेत् । शास्त्रानगराणिमहानगरस्थोपनगराणि ३५ येदिति धनिकादीन्द्रुमेषुपथेषुशेवदित्यर्थः ३६ अभिहारंसमीपमानयनं दूरेव परेषांत्तन्माहृदिति
३७ उपजपेत्पथेदयिथातद्वाराहायेत् ३८ संक्रमानवतरणार्थोन्नेतुम् । जलंतयाकादिसंविद्यावयेत्तदबोध्यंवापीकृपादिसंक्षययेद्विधादिनाशयेत् ३९ तदात्वेनवर्तमानकाले आयतीमिह
तरकालेषुच अपवर्गेतृतीया सर्वदामिप्रकार्येउपस्थितेऽपितद्विहासेत्ययात् । आजौपरस्परशत्रोःप्रतीघातंहतारंभूम्यनंतरंनिकटदेशवासिनंतच्छत्रुमाश्रित्यनिवसेत् । अयमर्थः । स्वराष्ट्र्यन्मुल्यंस्था
नंतदाकम्यवसनशत्रोःशत्रुभिःसर्वदास्नेहकृत्वातद्वलेनशत्रुस्वराष्ट्रादुरीकुर्यादिति ४० दुर्गाणांछत्रदुर्गाणांपरेपासाश्रयोमामृदितिमुलच्छेदंकुर्यात् ४१ । ४२ 'प्रगंडीःकारयेत्सम्यक्पाहुण्यं

आकरेलवणेऽशुल्केतरेनागबलेतथा ॥ न्यसेदमात्या नृपातिःस्वाप्तान्वापुरुषान्हितान् २९ सम्यग्दंडधरोनित्यंराजाधर्ममवाप्नुयात् ॥ नृपस्यसतर्तदंडःसम्यग्धर्मः
प्रशस्यते ३० वेदवेदांगविप्राज्ञःसुतपस्वीनृपोभवेत् ॥ दानशीलश्चसततंयज्ञशीलश्चमारत ३१ एतेगुणाःसमस्ताःस्युत्तमस्यसततंतिथराः ॥ व्यवहारलोपे
नृपतेःकुतःस्वर्गःकुतोयशः ३२ यदातुपीडितोराजामवेद्राज्ञावलीयसा ॥ तदाऽभिसंश्रयेद्दुर्गंदुर्दिमान्पृथिवीपतिः ३३ विधावाकम्यमित्राणिविधानमुपकल्पयेत् ॥
सामभेदान्विरोधार्थंविधानमुपकल्पयेत् ३४ घोषाभ्यसेतमार्गेपुराणामुत्थापयेदपि ॥ प्रवेशयेच्चतान्सर्वान्शस्त्रानगरकेष्वपि ३५ येगुप्ताश्चैवदुर्गाश्चदेशा
स्तेपुप्रवेशयेत् ॥ धनिनोवलमुख्यांश्चसांत्वयित्वापुनःपुनः ३६ तस्याभिहारंकुर्याच्चस्वयमेवनराधिपः ॥ असंभवेप्रवेशस्यदहेद्वाग्राग्निनाभृशम् ३७ क्षेत्रस्ये
षुचसस्येषुशत्रोरुपजपेत्रान् ॥ विनाशयेद्वातत्संधिवलेनाधस्वेनवा ३८ नदीमार्गेषुचतथासंक्रमानवसादयेत् ॥ जलंविस्त्राययेत्सर्वमित्राव्यंचदूषयेत् ३९
तदात्वेनायतीमिश्चनिवसेद्भूम्यनंतरम् ॥ प्रतीघातंपरस्याजौमित्रकार्येऽप्युपस्थिते ४० दुर्गाणांचाभितोराजामुलच्छेदंप्रकारयेत् ॥ सर्वेषांछत्रदुर्गाणांचैत्यवृ
क्षान्विवर्जयेत् ४१ प्रवृत्तानांचतृक्षाणांशाखाप्रच्छेदयेत्तथा ॥ चैत्यानांसर्वथात्याज्यमपिपत्रस्यपातनम् ४२ प्रगंडीःकारयेत्सम्यग्पाकाशजननीस्तदा ॥ आ
पूरयेच्चपरिखांस्थाणुनकृद्वापाकुलाम् ४३ संकटद्वारकाणिस्थुरुच्छासार्थंपुरस्यच ॥ तेषांचद्वारवहातेःकार्यासर्वान्मनाभवेत् ४४ द्वारेषुचगुरूणेष्वेवंत्राणि
स्थापयेत्सदा ॥ अरिपथेच्छतग्रीश्चस्वाधीनानिचकारयेत् ४५ काष्ठानिचामिहार्थाणि तथा कूर्पांश्चखानयेत् ॥ संशोधयेत्तथाकूपान्छतपूर्वांन्पयोर्धिमेः ४६ दृण
च्छत्रानिवेदमानिपंकेनाथप्रलेपयेत् ॥ निर्हरेच्चटणंमासिचैवद्विभयातथा ४७ नक्तमेवचभक्तानिपाचयेत्तनराधिपः ॥ नादिवाज्जालयेदग्निवर्जेष्विवाऽग्निहोत्रिकम् ४८
त्रिवर्गकम् । येवेतिपुरुषव्याघ्रसंभूतशुचिवीर्यायाम् इतिप्राचापाठः तस्मात्स्वानंशतदीयमेव । 'शंषारोयमलोकानांदूरादिव्यावृत्तमेव । प्रगंडीसाचविज्ञेयाबाहिःप्राकारसंज्ञिता । प्रणिधित्तत्रयने
नकर्तव्योभूतिमिच्छता । सखीकाशारक्षीतिश्रुत्यतेशास्त्रकोविदेः इतितांश्चूर्णदंष्ट्रकारयेदित्यर्थः । पाहुण्यंसंधिविप्रहादि । त्रिवर्गःस्थानपृथिव्यकपोवा । अग्निश्रोतासीनरूपोवा ।
मंत्रोत्साहप्रभुशक्तिरूपोवा । भूमिमित्रहिरण्यादिरूपोवा । धर्मार्थकामरूपोवा । उत्तरार्थार्थःस्पष्टः । प्रगंडीर्दुर्गप्राकारभित्तौजराणामुपवेशनस्थानानि । आकाशजननीस्तत्रैवेकपायाभित्तौ
तत्रस्थानारत्नभूतायांवाद्यार्थदर्शनायानिष्ठप्राच्छिद्राणि यद्द्वाराभागेवास्तुलिकाःप्रतिष्ठन्ते । स्थानवःसगूलाः येपुरतन्विदीर्येतेनकैर्वाभक्ष्यते ४९ संकटद्वारकाणिपुरुषद्वाराणिते
पाचद्वारवदुक्तिःकार्या तेषांचाचारवदुक्तिरितिपाठेआचारवद्विःशिशुभिःकार्या ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८

४८ कर्मारोहकारादिरत्नछात्रा । अरिष्टंभुतिकाग्रहंतद्रूपाशुशालसु । अंतर्विधिवश्चाच्छादितः कर्तव्यः महादंडोद्यः १० चाक्रिकान्शाकटिकान् कुशीलवान्फाललेखान् कीनाशनितिया
वद ११ तीर्थेषुमंध्यादिव्यष्टादशसुगण्ड्याख्यतेषु १२ । ५३ । ५४ प्रतोलीरथ्या निष्कृटानिष्ठहारामाः १५ । ५५ वर्णिनल्लिकानां । 'वर्णी'स्याल्लेखकेष्विषकारेऽपिप्रत्यचारिणि'इतिमेदिनी

कर्मारारिष्टशालासुज्वलेदाग्निः सुरक्षितः ॥ गृहाणि च प्रवेश्यान्तर्विधेयः स्यादुताशनः ४९ महादंष्ट्रतस्य स्याद्यस्याग्निर्वैदेवाभवेत् ॥ प्रवोषयेदथैव च रक्षणार्थं पुर
स्य च ५० भिक्षुकांश्चाक्रिवांश्चैव क्लीयोन्मत्तान् कुशीलवान् ॥ बाह्यान् कुर्यान्नरश्रेष्ठो पायस्युर्हितेऽन्यथा ५१ चत्वरेष्वथ तीर्थेषु समास्वावसथेषु च ॥ यथार्थवर्णं प्र
णिधिं कुर्यात्सर्वस्य पार्थिवः ५२ विशालान्नराजमार्गांश्च कारयित्वा तनराधिपः ॥ प्रपाश्व विपणांश्चैव यथोद्देशं समाविशेत् ५३ भांडागारायुधागाराण्योधागारांश्च सर्वशः ॥
अश्वगाराण्यजागारान् चलाधिकरणानि च ५४ परिखांश्चैव कौरव्यप्रतोलीर्निष्कुटानि च ॥ नजालन्यः प्रपश्येत्तुमुहमेतदुधिष्ठिर ५५ अर्थसंनिचयं कुर्याद्राजाप
रवलादितः ॥ तैलं वसामधुघृतमौषधानि च सर्वशः ५६ अंगारकुशमुंजानां पलाशशरवर्णिनाम् ॥ यवसेधनदिग्धानां कारयित्वा च संचयान् ५७ आयुधानां च सर्वेषां
शक्त्यष्टिप्रासवर्णनाम् ॥ संचयानेव मार्दानां कारयित्वा तनराधिपः ५८ औषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च ॥ चतुर्विधांश्चैव दान्यैः संगृह्णीयाद्विशेषतः ५९ न
दांश्च नर्तकांश्चैव भल्लान्मायाविनस्तथा ॥ शोभयेयुः पुरवरं मोदेयेयुश्च सर्वशः ६० यतः शंका भवेच्चापि भृत्यतोऽप्यपि मंत्रितः ॥ पौरेभ्यो नृपतेर्वापि स्वाधीनां कार
यित्वा तान् ६१ कृते कर्मणि राजेन्द्र पूजयेद्धनसंचयैः ॥ दानेन च यथार्हणसांत्वेन विविधेन च ६२ निर्वेदयित्वा तु परं हत्वा वा कुरुनंदन ॥ ततोऽष्टौ भवेद्राजा यथाशास्त्रे नि
दर्शितम् ६३ राज्ञा सत्तैरक्षयाणितानि चैव निबोधमे ॥ आत्माऽमात्याश्च कोशाश्च दंडो मित्राणि चैव हि ६४ तथा जनपदाश्चैव पुरं च कुरुनंदन ॥ एतत्सप्तात्मकं रा
ज्यं परिपाल्यं प्रयत्नतः ६५ पादुष्यं च त्रिवर्गं च त्रिवर्गं परमं तथा ॥ यो वेति पुरुषव्याघ्रसंभुक्तेऽष्टिविधमिमाम् ६६ पादुष्यमित्यत्रोक्तं तन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ संघा
नासनमित्येव यात्रासंधानमेव च ६७ विगृह्यासनमित्येव यात्रासंपरिगृह्य च ॥ द्वैधीभावस्तथाऽन्येषां संप्रयोज्य परस्य च ६८ त्रिवर्गं चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः
शृणु ॥ क्षयः स्थानं च वृद्धिश्चात्रिवर्गः परमस्तथा ६९ धर्मश्चाथैव क्वामश्चेति तव्योऽथ कालतः ॥ धर्मेण च महीपालश्चिरं पालयते महीम् ७० अस्मिन्नर्थे च श्लोकौ द्वौ
गीतावं गिरसा स्वयम् ॥ यादवी पुत्रभद्रं ते तावपि श्रोतुमर्हसि ७१ कृत्वा सर्वाणि कार्याणि सम्यक्संपाल्य भोदिनाम् ॥ पालयित्वा तथा पौरान् परत्र सुखमेव गते ७२ किं
तस्य तपसराज्ञः किंचितस्याध्वरैरपि ॥ सुपालितप्रजो यः स्यात्सर्वधर्मविदेव सः ७३

यवसंघातः दिग्मानां विपाक्तवाणानाम् । 'दिग्घोविपाक्तवाणस्याव' इति मेदिनी ५७ । १८ चतुर्विधान् विपशख्यरोगकृत्वाहरान् ५९ । १० । ११ । १२ अस्थाने कोपेन परस्य निवेदस्ताडनं
वाकृतं चेत्तदानमानादिना पुनस्तत्संभीकर्तव्यमित्याह निवेदयित्वेति ६१ । १३ । ६१ । ६६ संधानासंसेर्षित्वाऽस्त्यतिः यात्रासंधानं यानम् ६० विप्रग्रवेर्कृत्वा प्रस्थानं विग्रहः ।
यात्रासं परिग्रह्याऽसंसेरात्रार्थं यमदुर्ज्ञानार्थं यानमदृश्यं स्वस्थाने ६२ अस्थानम् । द्विधीभाव उभयग्रसंघिकरणं परस्याऽप्यस्याश्च ये दुर्गोर्दिहाराजस्य वा ६८ । ११ । ७० । ७१ । ७२ । ७३

अत्राध्यायकेचित्समापयति । इदंति इदं द्वयं समस्तं च व्यस्तं च तत्र क्रमेण कस्य किं कियत इति प्रश्नश्च यम् ७३ इदं नीत्याः सकाशाद् राज्ञां प्रजानां च यन्महाभागं यतच्छृणु ७४ तत्र दंडनीत्या राजा स्वर्गा
दिकंप्राप्तिं राज्ञां च दंडनीतिः कृतादीन् जनयति तावुभौ च प्रजानां भिन्नं जनयत इत्युत्तरमाह दंडनीतिरित्यादिना स्वधर्मैः स्वधर्मार्थं अधर्मेभ्य इति पंचमी ७५ असंकरे तद्वेषे मे ७७ स्वाम्ये
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दंडनीतिश्च राजा च समस्तौ तावुभावपि ॥ कस्य किं कुर्वतः सिध्येत न मे ब्रूहि पितामह ७४ ॥ भीष्म उवाच ॥ महाभागं दंडनीत्याः सिद्धैः श
ब्दैः सहेतु कैः ॥ शृणु मे शंसतो राज न यथा वदिह भारत ७५ दंडनीतिः स्वधर्मैः स्वधर्मात्तुर्वर्ण्यं नियच्छति ॥ प्रयुक्तास्वामिना सम्यग्धर्मैः न्योनियच्छति ७६ चातुर्व
र्ण्यैः स्वधर्मैः स्थेमयो दानां संकरे ॥ दंडनीतिः कृतक्षेमे प्रजानां मकुतो भये ७७ स्वाम्ये प्रयत्नं कुर्वति त्रयो वर्णा यथा विधि ॥ तस्मादेव मनुष्याणां सुखं विद्वि समाहितम्
७८ काले वा कारणं राज्ञो राजा वा काल कारणम् ॥ इति ते संशयो माम्भूद्राजा कालस्य कारणम् ७९ दंडनीत्यां दाराजा सम्यक्कात्स्न्येन न वर्तते ॥ तदा कृतयुगं नाम का
लसृष्टं प्रवर्तते ८० ततः कृतयुगे धर्मो नाधर्मो विद्यते कचित् ॥ सर्वेषामेव वर्णानां धर्मैरमते मनः ८१ योगक्षेमाः प्रवर्तते प्रजानां नात्र संशयः ॥ वैदिकानि च
सर्वाणि भवंत्यपि गुणान्युत ८२ ऋतवश्च सुखाः सर्वं भवंत्युत निरामयाः ॥ प्रसीदंति नराणां च स्वरवर्णमनां सिच ८३ व्याधयो न भवंत्यत्र नाल्पा युर्दृश्यते नरः ॥ वि
धवान् भवंत्यत्र कृपणो न तु जायते ८४ अकृष्टपच्यपृथिवी भवंत्योषधयस्तथा ॥ त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्यवति भवंति च ८५ नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलम् ॥ इति
कर्तयुगानेतान् धर्मान् विद्वि युधिष्ठिर ८६ दंडनीत्यां दाराजा त्रीन् शानुवर्तते ॥ चतुर्थं शसुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्तते ८७ अशुभस्य चतुर्थांश्चानि शानुवर्तते ॥
कृष्टपच्यैव पृथिवी भवंत्योषधयस्तथा ८८ अर्धं त्यक्वा दाराजानीत्यर्धमनुवर्तते ॥ ततस्तु द्वापरं नाम सकालः संप्रवर्तते ८९ अशुभस्य दत्तार्थं द्वावं शावनुवर्तते ॥
कृष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यर्धफला तथा ९० दंडनीतिपरित्यज्य दत्तात्स्न्येन भूमिपः ॥ प्रजाः क्षिप्वा त्ययोगेन प्रवर्तते तदा कलिः ९१ कलाधर्मो भूयिष्ठं धर्मो भवति न क
चित् ॥ सर्वेषामेव वर्णानां स्वधर्मो ज्यवते मनः ९२ शूद्रा भिक्षेण जीवंति ब्राह्मणाः परिचर्या ॥ योगक्षेमस्य नाशश्च वर्तते वर्णसंकरः ९३ वैदिकानि च कर्माणि भवंति विगु
णान्युत ॥ ऋतवो न सुखाः सर्वं भवंत्यामथिनस्तथा ९४ नृसंति च मनुष्याणां स्वरवर्णमनां स्युत ॥ व्याधयश्च भवंत्यत्र भ्रियंते च गता युयः ९५ विधवाश्च भवंत्यत्र नृशं
सा जायते प्रजा ॥ कचिद्वर्षं तिर्जन्यः कचित्सस्यं प्ररोहति ९६ रसाः सर्वे क्षयं यांति यदनेच्छति भूमिपः ॥ प्रजाः संरक्षितुं सम्यग्दंडनीति समाहितः ९७ राजा कृतयुगस्र
ष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ॥ युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ९८ कृतस्य करुणा दाराजा स्वर्गमत्यंतमश्नुते ॥ त्रेतायाः करुणा दाराजा स्वर्गनात्यंतमश्नुते ९९ प्रवर्त
ना द्वापरस्य यथा भागमुपाश्रुते ॥ कलेः प्रवर्तना दाराजा पापमत्यंतमश्नुते १०० ततो वसति दुष्कर्मानरकेशाश्वतीः समाः ॥ प्रजानां कल्मषे मग्नोऽर्कीर्तिपापं च विदति १०१
स्वास्थ्येतां त्रिभिः तस्मात्क्षेमाल्या दसंकराय ७८ १०१ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ अशुभस्याधर्मस्य ८८ ८९ ९० अयोगेनाऽनुपायेन ९१ १ ९२
९३ १ ९४ ९५ १ ९६ १ ७७ चतुर्थस्य कलेः ९८ १९९ १ १०० १ १०१

१०२ सीमंतकरीव्यवस्थापिका ३ । ४ । १०१ ॥ इतिशाखिप० रा० श्री० भा० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ केनेति दंडनीतिसम्यक्प्रयोज्यकेनवृत्तेनवर्ततेतिप्रश्नः ॥ १॥ पट्टविंशत्
 वृत्तसंख्याकोधर्मचर्चादिगुणगणः सप्तप्रत्येकमेकैकगुणयोगात्पट्टविंशत्तुष्टकृताविधिःसंयुतः अतएवगुणोपेतः यान्गुणान्वर्मादीन्वृत्तगुणकल्याणमवाप्नुयात्तोऽयंपट्टविंशत्तुष्टकृताविधिःसंयुतः
 श्रोतव्यइत्यर्थः ॥ २ ॥ अकट्टकोरागद्वेषहीनःधर्मान्सर्वीश्वरेव १ आस्तिकःपरलोककामुकःसमस्तैर्हृद्योन्नतलोभादिना २ अनुशंसोऽनिष्टुरःसन्नयमजयेत् ३ अनुदतोषमार्थावनाशयन्का
 ममिद्विषयीतिचरेत् ४ ॥ ३ ॥ अकृपणोऽदीनः ५ अविकल्पनः स्वावाहीनः ६ ७ अनिष्टुरःसदयः ८ ॥ ४ ॥ आर्यत्वंजानन्संप्रिकुर्यात् ९ वंशुत्वंजानन्विप्रहंनकुर्व्यात् १० इतिसर्वत्रगुणोपेतो
 दंडनीतिपुरस्कृत्यविजानन्क्षत्रियःसदा ॥ अनवासंचलिप्सेतलब्धंचपरिपालयेत् १०२ लोकस्यसीमंतकरीमर्यादालोकभाविनी ॥ सम्यक्कीतादंडनीति
 र्यथामातायथापिता ३ यस्याभवंतिभूतानितद्विद्विमनुजर्षम ॥ एषएवपरोधर्मोयद्राजादंडनीतिमान् ४ तस्मात्कौरव्यधर्मेणप्रजाःपालयनीतिमान् ॥ एवं
 वृत्तःप्रजारक्षस्वर्गजितासिदुर्जयम् १०५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥
 केनवृत्तेनवृत्तज्ञवर्तमानोमहीपतिः ॥ सुखेनार्थान्सुखोदकानिहचप्रेत्यचाप्नुयात् १ ॥ भीष्मउवाच ॥ अयंगुणानांपट्टविंशत्पट्टविंशद्गुणसंयुतः ॥ यान्गुणां
 स्तुगुणोपेतःकुर्वन्गुणमवाप्नुयात् २ चरेद्धर्मानकट्टकोमुंचेत्स्नेहंनचास्तिकः ३ अष्टशसंश्वरेदर्थचरेत्काममनुदतः ३ प्रियंव्वादकृपणःशूरःस्यादविकल्पनः ॥
 दातानापात्रवर्षीस्यात्प्रगल्भःस्यादनिष्टुरः ४ संदधीतनचानार्थैर्विद्वद्भ्यान्नवंभुभिः ॥ नामकंचारयेच्चारंकुर्यात्कार्यमपीडया ५ अर्थव्याघ्राचसत्सुगुणान्
 ब्रूयान्नचात्मनः ॥ आदद्यान्नचसाधुभ्योनासत्पुरुषमाश्रयेत् ६ नापरीक्ष्यनयेदंडनचमंत्रंप्रकाशयेत् ॥ विसृजेन्नचलुब्धेभ्योविश्वेस्त्रापकारिषु ७ अनीपुर्मु
 तदारःस्याच्चोक्षःस्यादघृणीनृपः ॥ स्त्रियःसेवेतनात्यर्थंघृष्टंजुजीतनाहितम् ८ अस्तब्धःपूजयन्मान्यान्मूर्खान्सेवेदमायया ॥ अचंदेवानदंभेनश्रियमिच्छेद
 कुत्सिताम् ९ सेवेतप्रणयंहित्वादक्षःस्यान्नत्वकालवित् ॥ सात्वयेन्नचमोक्षायअनुग्रहन्नचाक्षिपेत् १० प्रहरेन्नस्त्रीवज्रायहत्वाशत्रून्प्रशोचयेत् ॥ क्रोधंकुर्यान्नचा
 कस्मान्मुहुःस्यान्नापकारिषु ११ एवंचरस्वराज्यस्थोयद्विश्रेयइहेच्छसि ॥ अतोऽन्यथानरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमम् १२ इतिसर्वान्गुणानेतान्वयथोक्तान्यो
 ऽनुवर्तते ॥ अनुभूयेहमद्राणिप्रेत्यस्वर्गेमहीयते १३ ॥ वंशपायनउवाच ॥ इदंवचःशांतनवस्यशुश्रुवान्युधिष्ठिरःपांडवमुख्यसंवृतः ॥ तदाववंदेचपितामहं
 वृषोयथोक्तमेतच्चकारबुद्धिमान् १४ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ॥ ॥
 गुणोद्गच्छन्ः अमकमलवान् पुष्कलाग्रदधाराःकुर्यात् ११ अपीडयन्मकंदद्यात् १२ ॥ ५ ॥ साधुत्वेनपरीक्ष्यार्थंप्रयोजनंनृयात् १३ श्रोतारउपहसिष्यंतीतिज्ञात्वाऽऽत्मनोऽगुणान्ब्रूयात् १४
 १५ ॥ ६ ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ चोक्षः शुद्धः २२ ॥ २३ ॥ ८ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रणयंनम्रतोहित्वाधारयित्वा हित्वेतिधाजोक्तम् २९ ॥ ३० नचमोक्षायफलंदिस्सन्नेवसात्वयेदित्यर्थः २९
 २९ ॥ २० ॥ अविज्ञायशत्रुदोषंवेतिशेषः ३३ नकोचयेत्कृष्टवृत्तानोक्तमपनुदेत् ३४ अकस्मात्कारणंविना ३५ ॥ ३६ ॥ ११ ॥ अनुत्तमंमहत्तरम् १२ ॥ १३ ॥ पांडवमुख्यः पांडुपुत्रे
 र्भामादिभिःसंवृतोयुगः ॥ १४ ॥ ॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीये मारुतभावंदीये सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कथमिति बहूनामजानापरिपालनं कथं स्यादिति चिंताभाविः सपर्वबंधनेन युज्यते नापराधोतिनाम्यमाकरोति धर्मव्यवहारनिर्णयादौ एतद्वयंकथं स्यादिति प्रश्नः १ उत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते सभा
 सेनेवेति २ रामद्वेषहीनो ब्राह्मणान्पुस्तकृत्यव्यवहारनिर्णयं कुर्वन् उच्चमंत्रं विनापराधोतीति द्वितीयस्योत्तरमाह धर्मे निष्ठानिति चतुर्थः ३ । ४ । ५ । ६ विपक्षे दोषमाह कामेति ७ आद्यस्योत्तर
 माह मास्तेत्यादिना साधुसर्वप्रकार्येषु नियोज्यस्वर्गनाशिवं केन पुत्र्यत इत्यर्थः ८ अयोगेन योग इष्टप्राप्तिस्तदभावेन ९ बलीराजदेवतदेवस्ययादेः पठांश्च स्तेनबलिपठेन शुक्तेन शुद्धेन गणनादुन
 ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथं राजाप्रजारक्षन्नाशिवंधेन युज्यते ॥ धर्मे च नापराधोति तन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ भीष्मउवाच ॥ समासेनैवेतराजधर्मान्वक्ष्यामि शाश्व
 तान् ॥ विस्तरेणैव धर्माणां न जावंतमवाप्नुयात् २ धर्मे निष्ठान् शुतव्रतो देवव्रतसमाहितान् ॥ अर्चयित्वा यजथास्त्वं गृहगुणवतो द्विजान् ३ प्रत्युत्थायोपसंगृह्य
 चरणावभिव्याच ॥ अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहितः ४ धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मंगलानि प्रयुज्य च ॥ ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ५ आ
 जेवनचसंपन्नो हृत्या बुद्ध्या च भारत ॥ यथार्थं प्रतिगृह्णीयात्कामक्रोधौ च वर्जयेत् ६ कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽर्थराजाऽनुतिष्ठति ॥ न स धर्मनचाप्यर्थं प्राप्तिरुक्ता
 तिवालिशः ७ मास्मलुब्धांश्च मूर्खान्श्च कामार्थं च प्रयुजः ॥ अलुब्धान्बुद्धिसंपन्नान्सर्वकर्मसुयोजयेत् ८ मुखो ह्याधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः ॥ प्रजाः
 क्षिप्रान्त्ययोगेन कामक्रोधसमन्वितः ९ बलिपठेन शुक्तेन दंडेनाथापराधिनाम् ॥ शास्त्रानीतेन लिप्सेथावेतनेन धनागमम् १० दापयित्वा करं धर्म्यैराष्ट्रनीत्याय
 याविधिः ॥ तथैतंकल्पयेद्राजायोगक्षेममतां द्वितः ११ गोपायितारं दातारं धर्मनित्यमतं द्वितम् ॥ अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यंतिमानवाः १२ मास्मलोभेनाध
 र्मेण लिप्सेथास्त्वं धनागमम् ॥ धर्मार्थावधुवौ तस्य योनश्चास्त्रपरोमवेत् १३ अर्थशास्त्रपरो राजा धर्मार्थान्नाधिगच्छति ॥ अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति
 १४ अर्थमूलोऽपि हिंसाचक्रुते स्वयमात्मनः ॥ करैरशास्त्रद्वैर्हिमोहात्संपीडयन् प्रजाः १५ लघाईलघ्या जुषेधन्वाः क्षीरार्थं निलभेत्पयः ॥ एवं राष्ट्रमयोगेन पी
 डितं न विवर्धते १६ यो हि दोग्रीभुपास्ते च सानित्यं विंदते पयः ॥ एवं राष्ट्रमुपायिनं भुञ्जानो लभते फलम् १७ अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितम् ॥ जनयत्यत
 लानित्यं कोऽनृद्विद्युधिष्ठिर १८ दोग्रीधान्यं हि रण्यं च महीराज्ञा सुरक्षिता ॥ नित्यं स्वभ्यः परेभ्यश्च तप्तमातायथापयः १९ मालाकारोपमो राजन्भवमांशगारि
 कोपमः ॥ तथा युक्तश्चिरं राज्यं भोक्तुं शक्यसिपालयन् २० परचक्राभियानेन यदिते स्यादुनक्षयः ॥ अथ साग्रे बलिप्सेथा धनमब्राह्मणेपुयत् ११ मास्मते ब्राह्मणं
 दृष्ट्वा धनस्थं प्रचलेन्मनः ॥ अंत्यायामप्यवस्थायां किमु स्फीतस्य भारत २२ धनानितेभ्यो दद्यात्स्वं यथाशक्तियथाहृतः ॥ सात्वयन्परिरक्षेत्स्वर्गमाप्स्यसिदुर्जयम् २३

धिकेनेत्यर्थः । 'शुकं पुताम्लनिष्टुरे' इति मेदिनी । वेतनेन परिश्रितैर्बलिभिर्वहंतद्राज्ञो वेतनं सेवाधर्मेन च धनमर्थं लिप्सेतराजा १० धान्यादेः पठांशोऽष्टशेषेण प्रजानां विद्याधिकोऽप्राप्तो न भ
 वेतदाराजिवतासायोगक्षेमकल्पयेदित्याह दापयित्वेति ११ । १२ । १३ धर्मसहितानर्थान् धर्मार्थान् १४ । १५ अर्थमूलोऽर्थार्थं प्रजापीडयन्नात्मानमेव हि न स्तीर्युक्तव्रतदृष्टावमाह
 ऊचदिति १६ । १७ । १८ दोग्रीपूरयित्री १९ आंगारिकं गालकर्ता २० । २१ । २२ । २३

म.भा.टी. १४ यथायुक्तं न प्रकरणाऽत्रहितः २५ । २६ योदध्याकुतेतं धर्ममन्यते इति योजना २७ अंत्याता नमो गनिष्कृति २८ । २९ स्वपिः स्वधीतिः सुतपादितिकमेण गृहस्थमचारिवानमस्यध
 ॥ ६२ ॥
 एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं पारिपालय ॥ स्वतं पुण्यं यशो निर्यं प्राप्स्यसे कुरु नंदन २४ धर्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पांडव ॥ युधिष्ठिर यथा युक्तो नाधिवंधेन योक्ष्य
 से २५ एष एव परो धर्मो यद्वा जारक्षति प्रजाः ॥ भूतानां हियदाधर्मो रक्षणं परमादया २६ तस्मादेवं परं धर्ममन्यते धर्मकोविदाः ॥ यो राजारक्षणे युक्तो भूतेषु कुरु
 ते दयाम् २७ यदहा कुरुते पापमरक्षन् धर्मतः प्रजाः ॥ राजा वर्षसहस्रेण तस्यां तमधिगच्छति २८ यदहा कुरुते धर्मं प्रजाधर्मेण पालयन् ॥ दशवर्षसहस्राणि त
 स्य भुंक्ते फलं दिवि २९ स्वपिः स्वधीतिः सुतपालो कानजयति यावतः ॥ क्षणेन तानवाप्नोति प्रजाधर्मेण पालयन् ३० एवं धर्मं प्रयत्नेन कौंतेय पारिपालय ॥ ततः
 पुण्यफलं लब्धवानाधिवंधेन योक्ष्यसे ३१ स्वर्गलोके सुमहतीं श्रियं प्राप्स्यसि पांडव ॥ असंभवश्च धर्माणामीदृशानाम राजसु ३२ तस्माद्वा जैव नान्योस्ति यो धर्म
 फलमाप्नुयात् ॥ सराज्यं वृत्तिमान् प्राप्य धर्मेण पारिपालय ॥ इंद्रतर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान् ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
 एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ भीष्म उवाच ॥ य एव तु स तरेक्षे दसतश्च निवर्तयेत् ॥ स एव राजा कर्तव्यो राजन राजपुरोहितः १ अत्राप्युदाहरंतीमि
 मितिहासं पुरातनम् ॥ पुरुरवस एलस्य संवादं मातरि श्वनः २ ॥ पुरुरवा उवाच ॥ कुतः स्वद्वाह्यो जातो वर्णाश्रयापि कुतः स्वयः ॥ कस्माच्च भवति श्रेष्ठस्तन्मे व्या
 ख्यातुमर्हसि ३ ॥ मातरि श्वोवाच ॥ ब्राह्मणो मुखतः सृष्टा ब्रह्मणो राजसत्तम ॥ बाहुभ्यां क्षत्रियः सृष्ट ऊरुभ्यां वैश्य एव च ४ वर्णानां परिचर्यां त्रयाणां भरतर्षभ ॥
 वर्णश्चतुर्थः संभूतः पद्भ्यां शूद्रो विनिर्मितः ५ ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामनुजायते ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ६ अतः पृथिव्या यंतारं क्षत्रियं दंड
 धारणे ॥ द्वितीयं दंडमकरोऽप्रजानामनुगुप्तये ७ वैश्यस्तु धनधान्येन त्रान्वर्णान्विभूयादिमान् ॥ शूद्रो ह्येतान् परिचरेदिति ब्रह्मणुशासनम् ८ ॥ एल उवाच ॥
 द्विजस्य क्षत्रवंधो वा किं स्येयं पृथिवी भवेत् ॥ धर्मतः स्रेष्ठ वित्तेन सम्यग्वायो प्रचक्षते ९ ॥ वायु उवाच ॥ विप्रस्य सर्वमेवेतच्च किंचिज्जगती गतम् ॥ ज्येष्ठेनाभेज
 नेनेहतद्धर्मकुशला विदुः १० स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते स्वं स्ते सं ददाति च ॥ गुरुर्ह्यसर्ववर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च वै द्विजः ११ पत्यभावे यथैव स्त्रीदेवं कुरुते पतिम् ॥ एष
 ते प्रथमः कल्प आपद्यन् यो भवेदतः १२ यदि स्वर्गं परं स्थानं स्वधर्मपरिमार्गसि ॥ यत्किंचिज्जयसे भूमि ब्राह्मणाय निवेदय १३ श्रुतवृत्तोपपन्ना यधर्मज्ञाय तपस्वि
 ने ॥ स्वधर्मपरितृप्ता यो न वित्तपरो भवेत् १४ यो राजानं न येद्दुःखा सर्वतः परिपूर्णया ॥ ब्राह्मणो हि कुले जातः कृतप्रज्ञो विनीतवान् १५ श्रेयो नयति राजानं
 भुवं श्वित्रां सरस्वतीम् ॥ राजा चरति यं धर्मं ब्राह्मणेन निदर्शितम् १६
 धर्मानुशासनं नीलकंठी विभारतभावं दीपिकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ य इति निवर्तयेद्वाह्यादुरीकारयेत् १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

१० । १८ । १९ । २० । २१ छायायामिति उष्णजं शीतजं च भयं छायादिना स्यादिना च न इति शब्दादिना चरमते अराजकमयक्रांतस्तु कुप्रापि सुखं न लभते इति श्लोकद्वयतात्पर्यम् २२ । २३
 अतएवमतोऽस्य दानमेव मुख्यं दानं तदतिं द्राक्षिष्यप्येत्याह द्वाभ्यां अमयस्येति २४ । २५ ॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठी विभारतभावं दीपिकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

शुश्रूषुरनर्हवादीक्षत्रधर्मव्रते स्थितः ॥ तावता संकृतः प्राज्ञश्चिरं यशसि तिष्ठति १७ तस्य धर्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः ॥ एवमेव प्रजाः सर्वाराजानमभिसंश्रि
 ताः १८ सम्यग्भूताः स्वधर्मस्थानकुतश्चिद्गयान्विताः ॥ रात्रे च रतियं धर्मराज्ञा साध्वि रक्षिताः १९ चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भार्गवो विदति ॥ देवामनुभ्याः
 पितरो गंधर्वो रगराक्षसाः २० यज्ञमेवोपजीवंति नास्ति चेष्टमराजके ॥ ततो दत्तेन जीवंति देवतापितरस्तथा २१ राजन्ये वास्य धर्मस्य योगक्षेमः प्रतिष्ठितः ॥
 छायायामप्सु वा यौ च सुखमुष्णेऽधिगच्छति २२ अग्नौ वाससि सूर्ये च सुखं शीतेऽधिगच्छति ॥ शब्दे स्पृशे रसे रूपे गंधे च रमते मनः २३ तेषु भागेषु सर्वेषु न भीतो
 लभते सुखं ॥ अभयस्य हि यो दाता तस्यैव सुमहत्फलं २४ न हि प्राणसमं दानं त्रिपुल्लोके पु विद्यते ॥ इंद्रो राजाय मोराजाधर्मो राजा तथैव च २५ राजा विभर्ति रूपा
 णिराज्ञा सर्वमिदं वृत्तम् २६ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ भीष्म उवाच ॥ राजा पुरोहितः कार्यो भ
 वेद्दिद्वान्वहुश्रुतः ॥ उभौ समीक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयाव नंतरम् १ धर्मात्मा मंत्रविद्ये पाराज्ञा राजपुरोहितः ॥ राजा चैव गुणोपेपां कुशलं ते पु सर्वशः २ उभौ प्रजावर्ध
 यतो देवान्सर्वान् सुतान् पितॄन् ॥ भवेयातां स्थितौ धर्मं श्रेष्ठे यो सुतपस्विनौ ३ परस्परस्य सुहृदो विहितौ समचेतसौ ॥ ब्रह्मक्षत्रस्य समानात् प्रजासुखमवाप्नुयात् ४
 विमाननात् परेव प्रजान् श्येयुरेव हि ॥ ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वेषां वर्णानां मूलमुच्यते ५ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरातनम् ॥ एलकश्यपसंवादं तन्निबोधयुधिष्ठिर ६
 ॥ एल उवाच ॥ यदा हि ब्रह्म प्रजहाति क्षत्रं क्षत्रं यदा प्राजहाति ब्रह्म ॥ अन्वग्वलंकृतमेऽस्मिन् भजंते तथा वर्णाः कृतमेऽस्मिन् प्रियंते ७ ॥ कश्यप उवाच ॥ वृद्धं
 राष्ट्रं क्षत्रियस्य भवति ब्रह्मक्षत्रं यत्र विरुद्धचतीह ॥ अन्वग्वलंकृतस्य वस्तु ब्रह्म जंते तथा वर्णं तत्र विदंति संतः ८ नैपा ब्रह्म च वर्धते नोत पुत्रान् गर्भरोमय्यते नो जयंते ॥
 नैपा पुत्रा वेदमधीयते च यदा ब्रह्म क्षत्रियाः संत्यजंति ९ नैपा मर्यादं वर्धते जातु गेहेनाधीयते सुप्रजानो यजंते ॥ अपध्वस्ता दस्युभूता भवंति ये ब्राह्मणाः क्षत्रियाः संत्य
 जंति १० एतौ हि नित्यं संयुक्ता वितरेतरधारणे ॥ क्षत्रं वै ब्रह्मणो योनिर्योनिः क्षत्रस्य वै द्विजाः ११

राज्ञेति अप्रमेयौ गहनी अनंतरं शीघ्रमेव पुरोहितः कार्यो भवेत् १ धर्मात्मेति धर्मसाधकः २ । ३ । ४ । ५ । ६ ब्रह्मकर्म क्षत्रकर्म अनुपश्चात्प्रकाशमानं बलमन्वग्वलंकृतं यथा स्यात्तथाऽस्मिन् ब्रह्म क्ष
 त्रान्यतरस्मिन् कृतमेव जंते किं क्षत्रेण ब्रह्मवलंबं द्रव्यं पुत्रब्रह्मणा सत्रमित्यर्थः ७ वृद्धं क्षत्रं क्षत्रं कर्तुं तत्र ब्रह्मसंतो वर्णविदंति ब्राह्मणानामवभंताः क्लृप्ता जातीयोऽर्थराजेत्यनुमानाज्जानंति यथोक्तं ।
 भोगेन ज्ञायते कर्म कर्मणा ज्ञायते जनिः इति ८ अपध्वस्ताः संकरजा इव कंसादिवत् सार्धः श्लोकः ९ । १० । ११

अभिप्रेतपञ्चाव्योन्मशरणौ लज्जशरणं ब्रह्मपश्यति ब्रह्मशरणं लज्जंजयतीतिभावः ११ अत्रब्रह्मज्ञप्रयोर्योगो संपन्नविपत्ता ११ यत्पुत्रं अशुभं पापंनरकय १२ नलज्जिब्रह्मज्ञाद्यप्य जातिब्रह्मचारीचरणात्अधीतश्लाताःअपेतदस्मुभिर्विर् ३सम्ब्रह्मणिवेदेऽप्येतदपेत्त्राणंरक्षणमिच्छेत् रजिपुत्रमावाप्तद्वैवस्तत्राश्वर्यतोवर्षति तत्रवर्ममर्यंतंपुर्णममित्यर्थः दुःसहाःमारीदु मिहाद्यः । अत्रब्रह्मचारीनाश्वर्यतइतिचपाते ब्रह्मचरणाक्षेपत्वाद्ब्रह्मचारीवेदाध्ययनशून्यःसन्ब्राणमिच्छेत्तर्हि तत्राश्वर्यतोऽपिनवर्षतीतिशयः १५ क्षियं ब्रह्माण्वापिहत्वाऽनुवाङ्ममंसां १५ क्रुद्धोहिंस्रः देवोराजा क्रुद्धकलि १० । १० कुतोराज्ञोक्रुद्धमितिपृष्टेआह आस्मेति मानवानाह्द्वयेयआत्माजीवोऽस्ति सत्पक्वक्रुद्धःसंहर्ताभवति । यथाचग्रहाविष्टस्यशरीरेद्वेहत्वाग्निः स्वनभवतिकिंतुतदानींतद्वहस्यैवस्वमेवेक्रुद्धवैशकालेनृपस्यशरीरेरीद्रभैवभवतीत्यर्थः । नमुकुतःशतंस्यात्मनोक्रुद्धस्यतआह वातेति यथाउत्पातवातआकाशोत्थआकाशोत्थमिषदेवतामित

उभावितौ नित्यमभिप्रपन्नौ संप्रापतुमर्हतां संप्रतिष्ठा ॥ तयोऽसंधिभिर्द्यते चेत्पुण्यं ततः सर्वं भवति हिंसं प्रमृदम् १२ नात्र पारंलभते पारमामीमहागधिनां शिवसंप्रप
न्ना ॥ चातुर्वर्ष्यं भवति हिंसं प्रमृदं प्रजास्ततः क्षयसंस्था भवति १३ ब्रह्मवृक्षो रक्ष्यमाणो मधुहेमचवर्षति ॥ अरक्षमाणस्ततमभ्रपापंचवर्षति १४ न ब्रह्मचारी च
रणादपेतो यदा ब्रह्मब्रह्मणि त्राणमिच्छेत् ॥ आश्चर्यतो वर्षति तत्र देवस्तत्राभीक्ष्ण्यं दुःसाश्चाविशति १५ स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणं वा जपि पापः सभायां यत्र लभते नृवादम् ॥
राज्ञः सकाशेन विभेति चापित्तो भयं विद्यते क्षत्रियस्य १६ पापैः पापे क्रियमाणे हि चैतत्तोरुद्रो जायते देवेषु ॥ पापैः पापाः संजनयंति रुद्रं ततः सर्वान्सा
ध्वसाधून् हिनस्ति १७ ॥ ऐलउवाच ॥ कुतो रुद्रः कीदृशो वापि रुद्रः स त्वैः सत्वं दृश्यते वध्यमानम् ॥ एतत्सर्वं कश्यप मे प्रचक्ष्व कुतो रुद्रो जायते देवेषु १८
॥ कश्यप उवाच ॥ आत्मारुद्रो हृदये मानवानां स्वं स्वं देहं परदेहं च हति ॥ वातोत्पातैः सदृशं रुद्रमाहुर्देवैर्जीमूतैः सदृशं रूपमस्य १९ ॥ ऐलउवाच ॥
न वै वातः परिच्छिनोति कश्चिन्न जीमूतो वर्षति नापि देवः ॥ तथा युक्तो दृश्यते मानुषेषु कामद्वेषाद्ध्यते मुह्यते च २० ॥ कश्यप उवाच ॥ यथैकमेहे जातवेदाः
प्रदीप्तः कृत्स्नं ग्रामं दहते च त्वरं वा ॥ विमोहनं कुरुते देवेषु ततः सर्वे स्पृशते पुण्यपापैः २१

स्ततोऽनयतिगर्जयतिविद्युदङ्गनिवारीषिचततआविर्भावयस्येवमात्मोऽस्थितजीवमात्मोऽस्थिताः कामकोषादयः सर्वहृत्संसारयंत्येव । १९ इवमाक्षिपति नवाहति यथाआकाशेनयुक्तास्ततः
प्रथममुत्ताधातोमेवाश्रयेत्पर्वतकदेवताचमयक्षेत्रेणास्त्वज्ञानेनचइत्येतेर्नैज्जीवोवातइतिभावकः कामादिर्वापुष्कृच्छत्येतैक्त्वात्मन्येवबह्वोऽप्यवकाशमग्रेषाद्वर्ततेतौचैतस्यसंबंधकौमोहकौचमवत
इत्यर्थः । २० अत्रोचरमाह यथेति यथाऽल्पोऽपिबहिरधिकमधिकंकाष्ठमारमुपाहृत्कृत्स्नं ग्रामं वदतितत्रनेकेवलंकाष्ठानांदाहकृत्वापिकाष्ठान्यमुपाहृतस्याग्निः किंतुतदुभयसंघातस्येव । तत्रा
पिविवेकेऽप्यमाशेनरेखोपाध्यावेशाहाहकृत्वं । एवमात्मनानंकाहाहकारवद्विष्कामकोषादिवातेरुदीपितोरुद्रत्वंप्रतिपद्यते । ततश्चाप्योद्ग्रह्येवाक्षिपंचवीतिवदहंकरेणकृतमारामन्युषचर्च
तेमोहासेनचसर्वजगदंशमपिजलध्वंसायेनपुण्यैःवापैश्चस्पृश्यते तत्त्वालीचनेस्त्वंगप्रवाहैरयुः । २१

अत्रशंकरेयदीति । अपुण्यपापमप्यात्मानंयद्विशेषात्क्रियमाणेषामेवमित्यूतेतदित्दःषाण्डेदात्मकेषांपंगालनतादनादिदुःखंकरंस्पृशतेमेहादितिब्रवीषितहैपुण्यकरणंपापवर्जनंनशास्त्रो
दित्तृष्यैवस्थाप । आत्मनिवास्तवदुःखाभावस्वसिद्धत्वात्तदर्थतावनोपादानंन्यर्थस्यावितिभावः २२ आत्माहंकारयोर्मिश्रभावाद्दहंकारमतुदुःखात्मनिप्रतीयतेततोऽहंकारस्याग्राह्यकिंचि
दात्मनोदुःखमस्तीत्युत्तरयति असंयोगादिति २३ अहंकरादीनिषिद्धानमृतआत्माभूमिपूर्वादिद्वदसंगएवसम्भारयतुप्रकाशयतु वायुद्वंद्वचालयतुस्त्वतयाआप्याययन्वाक स्तत्रात्मनःसंबो
धोऽहंकारधर्मेणरुद्रेवेनातआत्मारुद्रद्वत्युक्तमयुक्तमित्याक्षेपः २४ तत्त्वदृष्टयश्चयैवेवेतयाऽपि ऐहिकानुष्मिकवपहारदृष्ट्याऽस्त्येवात्मनोरुद्वत्वमित्युत्तरयति एवमस्मिन्नित्यादिना

ऐलउवाच ॥ यदिदंदःस्पृशतेऽप्युपपापंपापापेक्रियमाणेविशेषात् ॥ कस्यहेतोःसुकृतं नामकुर्वाद्गुणकृतं वाकस्यहेतोर्नकुर्वात् २२ ॥ कश्यपउवाच ॥ असंयो
गात्पापकृतामपापांस्तुल्योदंदःस्पृशतेमिश्रभावात् ॥ शुष्केनाद्र्दद्वयतेमिश्रभावान्नमिश्रःस्यात्पापकृद्भिःकथंचित् २३ ॥ ऐलउवाच ॥ साध्वसाधून्धारयतीहभू
मिःसाध्वसाधून्स्तापयतीहसूर्यः ॥ साध्वसाधून्श्चापिवातीहवायुरापस्तथासाध्वसाधून्तु २४ ॥ कश्यपउवाच ॥ एवमस्मिन्वर्ततेलोकेषुनामुत्रैवंवर्ततेरा
जपुत्र ॥ प्रेत्यैतयोर्ंतरावाप्तिविशेषोयोवैपुण्यंचरतेयश्चापाम् २५ ॥ पुण्यस्यलोकोमधुमान्मृताचिहिरण्यज्योतिरमृतस्यनाभिः ॥ तत्रप्रेत्यमादतेब्रह्मचारीनत
त्रमृत्युर्नजरानोतदुःखम् २६ ॥ पापस्यलोकोनिरयोऽप्रकाशोऽनित्यदुःखंशोकभूयिष्ठमेव ॥ तत्रात्मानंशोचतिपापकर्मावह्नीःसमाप्रतपन्नप्रतिष्ठः २७ ॥ मिथोभेदा
द्ब्राह्मणक्षत्रियाणांप्रजादुःखदुःसहंचाविशंति ॥ एवंज्ञात्वाकार्यमेवेहनिर्त्यपुरोहितो नैकविद्योऽनृपेण २८ ॥ तंचैवान्वभिषिचेत्तथाभोविधीयते ॥ अग्रं हि ब्राह्मणः
प्रोक्तं सर्वस्यैवेहधर्मतः २९ ॥ पूर्वं हि ब्रह्मणः सृष्टिरिति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ज्येष्ठेनाभिजनेनास्य प्रासं पूर्वयदुत्तरम् ३० ॥ तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ब्राह्मणः प्रसूताय मुक् ॥
सर्वश्रेष्ठं विशिष्टं च निवेद्यंतस्य धर्मतः ३१ ॥ अवश्यमेव कर्तव्यं राजा बलवताऽपि हि ॥ ब्रह्मवर्षयति क्षत्रं स ततो ब्रह्मवर्धते ॥ एवं राजा विशेषेण पूज्या वै ब्राह्मणाः सदा
३२ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजध ॥ ऐलकश्यपसंवादे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ योगक्षेमो हिराण्यस्य राजन्यायत उच्य
ते ॥ योगक्षेमो हिराज्ञो हि स मायतः पुरोहिते १ यत्रादृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत ॥ दृष्टं च राजा बाहुभ्यां यद्राज्यं सुखमेधते २ अत्राप्युदाहरंती मतिहासं पुरा
तनम् ॥ मुचुकुंदस्य संवादे राज्ञो वैश्रवणस्य च ३ मुचुकुंदो विजित्येमां पृथिवीं पृथिवीपतिः ॥ जिज्ञासमानः स्वबलमुपेयादलकाधिपम् ४

एवमप्येकैषां अस्मिन्मत्स्यगात्मानिलोके केलीकृत्य इति लोके दर्शनं तत्र विषये वर्तते सिद्धातोऽस्ति तत्त्वमुत्र परलोकविषये पूर्वदर्शनं वर्तते किं तद्विषयवर्तते ४ पापं चरते स आ पुण्यमेतयोर्भित्तिमरणानं
तत्र विज्ञेयोऽस्ति सत्त्वतावाप्तिरहितः शास्त्रिकाम्यधर्माधर्मफले इत्यर्थः २९ आश्रमे वा ह्यह्माभ्यां पुण्यस्येति २९ । ३० प्रकृतमनुसरति मिय इति नैकविद्योऽवहृदियः २८ तं पुरोहितं
वृत्ता अनुपवादात्मानं राज्ञेऽभिषिच्येत् २९ । ३० । ३१ । ३२ ॥ ॥ इति शातिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीयमारतभावदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥
योगेति १ अष्टमनावुष्टपाविजं ब्रह्मब्राह्मणः दृष्टं परब्रह्मादिजम् २ । ३ । ४

असृजदतिष्ठवान् आज्ञापितवानिधियावत् ९ । १ तस्यमुचुकुंदस्य पंथानंगतिमार्गमविदत्तज्ञातवान् ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ अनिर्दिष्टमीश्वरेणाननुज्ञातविदधामिद

म.भा.टी.

॥६४॥

ततोवैश्रवणोराजाराक्षसानसृजतदा ॥ तेबलान्यवष्टुद्रंतमुचुकुंदस्यनैऋताः ५ सहन्यमानेसैन्येस्वेमुचुकुंदोनराधिपः ॥ गह्रयाभासविद्वांसुपुरोहितमरिदमः ॥
६ ततउग्रंतपस्तत्वावसिष्ठोधर्मवित्तमः ॥ रक्षांस्युपावधीतस्यपंथानंचाप्यविदत् ७ ततोवैश्रवणोराजामुचुकुंदमदर्शयत् ॥ वध्यामानेषुसैन्येषुवचनंचेमब्रवीत्
॥ धनदडवाच ॥ बलवंतस्त्वयापूर्वैराजानःसपुरोहिताः ॥ नचैवंसमवर्तंतयथात्वमिहवर्तसे ९ तेखल्वपिष्ठतास्त्राश्वबलवंतश्चभूमिपाः ॥ आगम्यपर्युपासंते
मामांशुसुखदुःखयोः १० यद्यस्तिबाहुवीर्येतेतद्दर्शयितुमर्हसि ॥ किंब्राह्मणबलेनत्वमतिमात्रंप्रवर्तसे ११ मुचुकुंदस्ततःकुदःप्रत्युवाचधनेश्वरम् ॥ न्यायपूर्व
मसंरब्धमसंभ्रांतमिदंवचः १२ ब्रह्मक्षत्रमिदंसृष्टमेकयोनिस्वयंभुवा ॥ पृथग्वलविधानंतत्रलोकपरिपालयेत् १३ तपोमंत्रवलंनित्यब्राह्मणेषुप्रतिष्ठितम् ॥ अत्र
बाहुबलंनित्यंक्षत्रियेषुप्रतिष्ठितम् १४ ताम्यांसंभूयकर्तव्यंप्रजानांपरिपालनम् ॥ तथाचमाप्रवर्तंतकिंमहस्यलकाधिप १५ ततोऽब्रवीद्वैश्रवणोराजानंसपुरो
हितम् ॥ नाहंराज्यमनिर्दिष्टंरूपमेचिद्विदधाम्युत १६ नाच्छिदेचाप्यनिर्दिष्टमितिजानीहिपार्थिव ॥ प्रशाधिपृथिवीकृत्स्नामहतामखिलाभिमाम् ॥ एवमुक्तः
प्रत्युवाचमुचुकुंदोमहीपतिः १७ ॥ मुचुकुंदउवाच ॥ नाहंराज्यंभवदत्तंभोतुमिच्छामिपार्थिव ॥ बाहुवीर्याजितंराज्यमश्रीयामितिकामये १८ ॥ भीष्मउवाच ॥
ततोवैश्रवणोराजाविस्मयंपरमंययौ ॥ क्षत्रधर्मस्थितं ब्रह्मामुचुकुंदमसंभ्रमम् १९ ततोराजामुचुकुंदःसोऽन्वशासद्वसुंधराम् ॥ बाहुवीर्याजितंसम्यक्क्षत्रधर्ममनु
व्रतः २० एवंयोधर्मविद्राजाब्रह्मपूर्वंप्रवर्तते ॥ जयत्यविजितासुर्वीयशश्चमहदश्रुते २१ नित्योदकीब्राह्मणःस्यान्नित्यशस्त्रश्चक्षत्रियः ॥ तयोर्हि सर्वमायतयंकिं
चिज्जगतीगतम् २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मांशुशासनपर्वणिमुचुकुंदोपाख्यानेचतुस्रसतितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ यया
वृत्त्यामहीपालोविवर्धयतिमानवान् ॥ पुण्यांश्चलोकान्जयतितन्मेब्रूहिपितामह ३ ॥ भीष्मउवाच ॥ दानशीलोभवेद्राजायज्ञशीलश्चभारत ॥ उपवासतपः
शीलःप्रजानांपालनेरतः २ सर्वाश्चैवप्रजानित्यंराजाधर्मेणपालयन् ॥ उत्थानेनप्रदानेनपूजयेच्चापिधार्मिकान् ३ राज्ञाहिपूजितोधर्मस्ततःसर्वत्रपूज्यते ॥ य
द्यदाचरतेराजातत्प्रजानांस्मरोचते ४ नित्यमुद्यतदंडश्चभवेन्मृत्युरिवारिषु ॥ निहन्त्यासर्वतोदस्त्रैरक्षमात्कस्यचिच्छमेत् ५ यंहिधर्मचरंतीहप्रजाराज्ञासुर
क्षिताः ॥ चतुर्थतस्यधर्मस्यराजाभारतविदति ६ यदधीतेयद्ददाति यज्जुहोति यदर्चति ॥ राजाचतुर्थभाक्तस्यप्रजाधर्मेणपालयन् ७

दामि १६ नाच्छिदेनहरामिच अखिलांखिलरहितां १० । १८ । १९ । २० । २१ । २२ ॥ इतिशांतिपर्वणि राजधर्मांशुशासनपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतमावदीपेचतुस्रसतितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥
एवंतपुरोहितोराजाकथंप्रजावृद्धवापरलोकंजयेदितिपृच्छति ययेति१तत्प्रजामाहदिप्रकारमाह दानेति२उत्थानेननित्योद्योगेन ३।४।५ परलोकजयप्रकारमाह यहीति६यदधीतेब्राह्मणादिः ७

विपशेदोवमाह यद्राष्ट्रेति अकुशलमितिच्छेदः ८ नृगंसोऽनृतदाक्च यस्कर्म्मकरोति तस्यकर्मणःसर्वयत्ततोभूपोवापापमाप्नोतीत्यन्ये आहुर्निश्चयस्त्वधर्ममित्यर्थः ९ अशकेनराज्ञाउपजीवतोषनोप
जीविनोवणिजादेः सार्वः १० । ११ । १२ । १३ । १४ नाहमिति अत्रराज्येषुपुण्यस्यचतुर्षांशःपापस्यस्त्वधर्मकृत्स्नबलभ्यवदतिपापापिक्रियाद्धर्मोनास्तीत्यर्थः १५ । १६ । १७ आनुशंस्यापरदुः

यद्राष्ट्रेऽकुशलंकिंचिद्राज्ञोरक्षयतःप्रजाः ॥ चतुर्थतस्यपापस्यराजाभारतविदति ८ अप्याहुःसर्वमेवेतिभूयोऽधर्ममितिनिश्चयः ॥ कर्मणःपृथिवीपालनृशंसोऽनृत
वागपि ९ तादृशात्किंस्विपाद्राजागृण्येनप्रमुच्यते ॥ प्रत्याहर्तुमशक्यंस्याद्धनंचोरैर्हंतंयदि ॥ तत्त्वकौशाल्यदेयंस्यादशक्तेनोपजीवतः १० सर्ववर्णःसदारक्ष्यं
ब्रह्मस्वंब्राह्मणायथा ॥ नस्येयंविषयेतेनयोऽपकुर्याद्विजातिषु ११ ब्रह्मस्वेरक्ष्यमाणेतुसर्वंभवतिरक्षितम् ॥ तस्मात्तेषांप्रसादेनकृतकृत्योभवेष्टपः १२ पर्जन्यामि
वभूतानिमहादुममिवद्रिजाः ॥ नरास्तमुपजीवंतिनृपसर्वार्थसाधकम् १३ नहिकामात्मनाराज्ञासततंकामबुद्धिना ॥ नृशंसेनाऽतिलुब्धेनशक्यंपालयितुंप्रजाः
१४ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ नाहंराज्यसुखान्वेषीराज्यमिच्छाम्यपिक्षणम् ॥ धर्मार्थोचयेराज्यधर्मश्चात्रनविद्यते १५ तदलंममराज्येनयत्रधर्मो नविद्य
ते ॥ वनमेवगमिष्यामि तस्माद्धर्मचिकीर्षया १६ तत्रमेव्येष्वरण्येषुन्यस्तदंडोजितोद्विजः ॥ धर्ममाराधयिष्यामिमुनिर्भूलफलाशनः १७ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥
वेदाहंतवयाडुद्विरानृशंस्याऽगुणैवसा ॥ नचशुद्धानृशंसेनशक्यंराज्यमुपासितुम् १८ अपितुत्वांमृदुप्रज्ञमत्यार्यमतिधार्मिकम् ॥ क्लीबधर्मघृणायुक्तंनलोकोबहुम
न्यते १९ वृत्तंतुस्वमपेक्षस्वपितृपैतामहोचितम् ॥ नैवराज्ञांतथावृत्तंयथात्वंस्थातुमिच्छसि २० नहिवैकुण्ठसंस्तुष्टमानृशंस्यमिहास्थितः ॥ प्रजापालनसंभूत
मात्ताधर्मफलंह्यसि २१ नह्येतामाशिषंपांडुर्नचकुंतित्वयाचत ॥ तथैतत्प्रज्ञयातातयथाचरसिमेधया २२ शौर्यबलंचसत्यंचपितातवसदाऽब्रवीत् ॥ माहात्म्यंच
महौदार्यंभवतःकुल्ययाचत २३ नित्यंस्वाहास्वधानित्यंचोभेमानुपदैवते ॥ पुत्रेष्वशासतेनित्यंपितरोदैवतानिच २४ दानमध्ययनंयज्ञंप्रजानांपरिपालनम् ॥
धर्ममेतदधर्मवाजन्मनैवाभ्यजायथाः २५ कालेधुरिचयुक्तानां वहतंभारमाहितम् ॥ सीदतामपिकौंतेयनकीर्तिरवसीदति २६ समंततोविनियतोवहत्यस्खलि
तोहयः ॥ निर्दोषःकर्मवचनात्सिद्धिःकर्मणएवसा २७ नैकांतविनिपातेनविचचारेहकश्चन ॥ धर्मीष्टहीवाराजावाब्रह्मचारीयथापुनः २८ अल्पंहिसारभूयिष्ठं
यत्कर्मादारमेवतत् ॥ कृतमेवाकृताच्छ्रेयो नपापीयोऽस्त्यकर्मणः २९ यदाकुलीनोधर्मज्ञःप्राप्तोत्यैश्वर्यमुत्तमम् ॥ योगक्षेमस्तदाराज्ञःकुशलायैवकल्प्यते ३०

स्वापहा साचात्रराजधर्मोदस्त्वधर्मप्रधानेव्यगुणैव १८ घणारूपा १९ । २० आशासिप्राप्त्यसि २१ । २२ । २३ । २४ एतद्दानादिकेधर्ममधर्मवाधर्म्यमधर्म्यवास्तु तथापितत्कर्तुंजन्मनैवस्वंजा
तोसि तथाचश्रेयान्स्वधर्मोविशुणइतिन्यायेनतवतंविनागतिर्नास्तीत्यर्थः २५ । २६ समंततइति शिशिरोऽश्वोऽपितम्यग्रहतिक्मुत्तस्वमानुषइत्यर्थः २७ धर्मीधर्मवानेकांतविनिपातेनास्त्यंता
भिनिवेशेनधर्मकश्चिदपिनविचचार मूढस्यधर्मस्यापरिहायत्वादितिभावः २८ अल्पंदुर्दृष्टिमाधर्मागुच्छमपिबहुजगत्सुखहेतुत्वात्सारभूयिष्ठं २९ ऐश्वर्यंसाधिकाद्याधिकारं ३०

115411

पायामिदृष्टाः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ स्वपतिस्त्रापुंर्नृत्तिसति २३ । २४ बांछयामिबांछामि २५ । २६ । २७ । २८

२९ अघ्यायतात्पर्यसंग्रहाति येषामिति ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इति म० शां० राजवर्माशुशासनपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतमावदीपेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ व्याख्याताब्राह्मणस्ये
तिशेषः राजधर्मेणैति शस्त्रधारणादिनाट्टतिर्जोविकाभापदिविकर्मस्थोऽपिब्राह्मणादिर्नराज्ञःपापायमवतीतिभावः । वर्तयेद्ब्राह्मणः १ । ३ केसरिणोऽश्वान् पशून्गोजाविमहिषादीन् कृतान्नं

राक्षसउवाच ॥ यस्मात्सर्वास्वस्थासुधर्ममेवान्वेषेते ॥ तस्मात्प्राशुहिर्वैकेयश्चस्तिवजाम्यहम् २९ येषांगोब्राह्मणरक्ष्यप्रजारक्ष्याश्चैकेय ॥ नरक्षोभ्यो
भयंतेपाकुतएवतुपावकाय ३० येषांपुरोगमाविप्रायेषांब्रह्मपरंबलम् ॥ अतिथिप्रियास्तथापौरास्तेवैस्वर्गजितोत्तपाः ३१ ॥ भीष्मउवाच ॥ तस्माद्भिजातीन्
रक्षेततेहिरक्षंतिरक्षिताः ॥ आशीरेषांभवेद्राजनराज्ञांसम्यक्प्रवर्तताम् ३२ तस्माद्ब्राह्मणविशेषेणविकर्मस्थादिजातयः ॥ नियम्याःसंविभज्याश्चतदनुग्रहकार
णात् ३३ एवंयोवर्ततेराजापौरजानपदेष्विह ॥ अनुभूयेहमद्राणिप्राप्नोतीद्रसलोकताम् ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मांशुशासनपर्वणिवैकेयोपा
ख्यानेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ४४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ व्याख्याताराजधर्मेणवृत्तिरापत्सुभारत ॥ कथंस्विद्वैश्यधर्मेणसंजीवेद्ब्राह्मणो नवा १ ॥ भीष्म
उवाच ॥ अशक्तःक्षत्रधर्मेणवैश्यधर्मेणवर्तयेत् ॥ कृषिगोरक्ष्यमास्थायव्यसनेवृत्तिसंक्षये २ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कानिपण्यानिविक्रीयस्वर्गलोकान्नहीयते ॥
ब्राह्मणोवैश्यधर्मेणवर्तयन्भरतर्षभ ३ ॥ भीष्मउवाच ॥ सुरालवणमित्येवतिलान्वेसरिणःपशून् ॥ वृषभान्मधुमांसंचकृतांचंचयुधिष्ठिर ४ सार्वास्वस्थास्वेता
निब्राह्मणःपरिवर्जयेत् ॥ एतेपाविक्रयातातब्राह्मणोनरकंवजेत् ५ अजोऽग्निर्वैष्णोमेघःसूर्योऽश्वःपृथिवीविराट् ॥ धेनुयंज्ञश्चसोमश्चनविक्रयाःकथंचन ६ पक्के
नामस्यनिमयंनप्रशंसंतिसाधवः ॥ निमयेत्पक्वामेनभोजनार्थायभारत ७ वयंसिद्धमशिष्यामोभवान्साधयतामिदम् ॥ एवंसंवीक्ष्यनिमयब्राधर्मोऽस्ति कथंच
न ८ अत्रतेवर्तायिष्यामिपुराधर्मःसनातनः ॥ व्यवहारप्रवृत्तानांतिब्रिबोधयुधिष्ठिर ९ भवतेऽहं दानादिभवानेतत्प्रयच्छतु ॥ रुचितोवर्ततेधर्मो नवलत्संप्रवर्त
ते १० इत्येवंसंप्रवर्ततेव्यवहाराःपुरातनाः ॥ ऋषीणामितरेषांचसाधुचैतदसंशयम् ११ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अथतातयदासर्वाःशस्त्रमाददतेप्रजाः ॥ व्युक्ता
मंतिस्वधर्मभ्यःक्षत्रस्यक्षीयतेबलम् १२ राजात्रातातुलोकस्यकथंचस्यात्परायणम् ॥ एतन्मेसंशयं ब्रूहि विस्तरणेनराधिप १३ ॥ भीष्मउवाच ॥ दानेनतपसाय
ज्ञैर्द्रोहेणदमेनच ॥ ब्राह्मणप्रमुखावर्णाःक्षेममिच्छेयुरात्मनः १४ तेषांयिवेदवलिनस्तेऽभ्युत्थायसमंततः ॥ राज्ञोवलंब्ययेयुर्महेंद्रस्येवदेवाताः १५

पकमन्त्र १ । ५ अजादीनां विक्रयेऽप्यावयोदेवताएवविक्रीतास्तत्तथायज्ञिगोमवतीत्यर्थः विराट्प्रभितिप्राज्ञः अन्नविक्रयात्पृथिवीविक्रयार्थमवतीति तेषामाशयः पृथिवीविक्रयात्सर्वदेवतास
मष्टिरूपोविराट्प्रभिक्रीतस्तेनतदसंबंधाद्देवादिरहितोमवतीत्यर्थः १ पक्केनामस्यविनिमयेपक्वोदुष्पत्तिरस्वामदइत्यर्थः ७ इदमप्यपवदति वयमिति ८ । ९ भवतेऽहमिति कचित्तमसं
विविधिनियमायुक्तान्गुलामलोभतइत्यर्थः १० । ११ प्रजावैश्यशूद्रातिप्रजाः १२ । १३ क्षीणबलाराजाकपमन्यांस्त्रायेतेत्याहृद्वाभ्यां दानेनेति १४ । १५

यद्विनाःस्पर्शैरुत्तहिराजाम्राह्मणानेवाश्रयप्रजावशकिंपादिस्थाहृद्वाभ्यां राज्ञोऽपीति १६ । १७ कालविशेषेसर्वेषामपिशस्त्रधारणमुक्तमित्याह उन्मर्यादेइति १८ ब्राह्मणान्द्रिषतःक्ष
त्रियस्यब्रह्मोपरायणमितिप्रश्नपूर्वकमाह अयेत्यादिना १९ नियंतमंश्रं ब्राह्मणेनेतिशेषः २० । २१ । २२ । २३ । २४ सर्वेवैष्णवैर्ब्राह्मणत्रयोरभिमवेद्ब्राह्मणार्थक्षत्रेणमर्तव्यमेवेत्याह ।
ब्रह्मेत्यादिना २५ । २६ । २७ अतीति यज्ञाच्चयनतपोउक्तानामनशमाभिपवेशकारिणामप्यपेक्षयाब्राह्मणार्थमिषमाणउत्कृष्टांलोकानामोतीत्यर्थः २८ एवंमुद्धर्मण २९ नोऽस्मा

राज्ञोऽपिक्षीयमाणस्यब्रह्मैवाहुःपारायणम् ॥ तस्माद्ब्रह्मवलैनैवसमुत्थेयंविजानता १६ यदाभुविजयीराजाक्षेमंराष्ट्रेऽभिसदधेत् ॥ तदावर्णायाधर्मानिविशेयुः
कथंचन १७ उन्मर्यादेप्रवृत्तेतुदस्युभिःसंकरेकते ॥ सर्वेवर्णान्दुष्येयुःशस्त्रवन्तोयुधिष्ठिर १८ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अथचेत्सर्वतःक्षत्रप्रदुष्येद्ब्राह्मणंप्रति ॥
कस्तस्यब्राह्मणस्त्राताकोधर्मःकिंपरायणम् १९ ॥ भीष्मउवाच ॥ तपसाब्रह्मचर्येणशस्त्रेणचबलेनच ॥ अमाययामाययाचीनयंतव्यंतदाभवेत् २० क्षत्रियस्या
तिवृत्तस्यब्राह्मणेपुविशेषतः ॥ ब्रह्मैवसंनियंत्स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् २१ अजोऽग्निर्ब्रह्मतःक्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं ॥ तेषांसर्वत्रगंतेजःस्वासुयोनिषुशाम्यति ॥
२२ यदाछिनच्ययोऽश्वानमग्निश्चापोऽभिगच्छति ॥ क्षत्रंचब्राह्मणंदेष्टितदानंयंतितेत्रयः २३ तस्माद्ब्राह्मणिशाम्यंतिक्षत्रियाणांयुधिष्ठिर ॥ समुदीर्णान्यजे
यानितेजांसिचबलानिच २४ ब्रह्मवीर्यंष्टूभूतेक्षत्रवीर्यंचदुर्बले ॥ दुष्टेषुसर्ववर्णेषुब्राह्मणान्प्रतिसर्वशः २५ येतत्रयुद्धं कुर्वंतित्यक्त्वाजीवितमात्मनः ॥ ब्राह्मणान्प
रिरक्षंतोधर्ममात्मानमेवच २६ मनस्विनोमन्युमंतःपुण्यश्लोकाभवंतिते ॥ ब्राह्मणार्थहिसर्वेषांशस्त्रग्रहणमिष्यते २७ अतिस्विष्टमधीतानालोकानतितपस्वि
नाम् ॥ अनाशकाभ्योर्विशतांशूरायांतिपरांगतिम् २८ ब्राह्मणस्त्रिषुवर्णेषुशस्त्रंरुद्धदुष्यति ॥ एवमेवात्मनस्त्यागान्नान्यधर्मोर्विदुर्जनाः २९ तेभ्योनमश्चमद्रंच
येशरीराणिबुद्धते ॥ ब्रह्मदिषो नियच्छं तस्तेषांनोऽस्तुसलोकता ३० ब्रह्मलोकजितःस्वर्ग्यान्वीरास्तान्मनुरब्रवीत् ॥ यथाऽश्वमेधावभृथेस्त्राताःपूताभवं
त्युत ॥ दुष्कृतस्यप्रणशेनततःशस्त्रहतारणे ३१ भवत्यधर्मोधर्मोऽहिधर्माधर्मावुभावपि ॥ कारणहिंशकालस्यदेशकालःसतादृशः ३२ मैत्राःकूराणिकुर्वंतोजयं
तिस्वर्गमुत्तमम् ॥ धर्म्याभ्यापानिकुर्वाणागच्छंतिपरमांगतिम् ३३ ब्राह्मणस्त्रिषुकालेषुशस्त्रंरुद्धदुष्यति ॥ आत्मप्राणेवर्णदोषेदुर्दम्यानि यमेषुच ३४
युधिष्ठिरउवाच ॥ अभ्युत्थितेदस्युबलेक्षत्रार्थेवर्णसंकरे ॥ संप्रभुदेपुक्षेत्रेपुययन्योऽभिभवद्वली ३५

कमस्तु ३० यथेति ततस्तथा ३१ भवतीति धर्माधर्मोऽक्रमाधर्मोऽधर्मश्चभवतः कारणविशेषात् ३२ मैत्राउत्तंकपराशरादयः कूराणिसर्वराक्षससत्रादीनि । धर्म्याधर्मादनपेताःक्षत्रियाः पापा
निपरराष्ट्रावमर्दादीनि । अधर्मस्यधर्मस्त्वेवदाहरणद्वयमुक्तं । इदमेवाऽहिंसाकृपधर्माभ्येऽधर्मकृपमपिभवतीतिज्ञेयं ३३ वर्णदोषेक्षत्रियादिषूपपगामिषुस्तु ३४ दास्युदयेसतिक्षत्रार्थेप्रजा
पालननिमित्तंलोकैषुमृतेषुवर्णसंकरेऽन्योन्यंदाहरणादांप्रवृत्तेसतिययन्योऽक्षत्रियोबलीदस्यूनमिवेत्यजाश्चदस्युभोरक्षेतहिंसराजाकार्यकुर्वाववा आर्थेभवाभीचमवेववा आद्येअक्षत्रियोऽपि
मान्यःस्यात् अंत्येसर्वनाशहरयाहविभिः अभ्युत्थितइति ३५

ब्राह्मणोयदिवैश्यः शूद्रो वाराजसत्तम ॥ दस्युभ्योऽथ प्रजारक्षेद्विद्वं धर्मेण धारयन् ३६ कार्यं कुर्यान्न वा कुर्यात्संवार्यो वा भवेन्न वा ॥ तस्माच्छस्त्रं गृहीतव्यमन्यत्रक्षत्रं
घृतः ३७ ॥ भीष्म उवाच ॥ अपरियो भवेत्पारमर्श्वेयः प्लवो भवेत् ॥ शूद्रो वा यदिव ऽप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ३८ यमाश्रित्य न राजन्वर्तयेयुर्यथा सुखम् ॥ अ
नाथाः परिकल्प्यन्तो दस्युभिः परिपीडिताः ३९ तमेव पूजयेयुस्ते प्रीत्या स्वमिव वाचयन् ॥ अभीरभीक्ष्णकौरव्यकर्ता सन्मानमर्हति ४० किं तैर्येऽनङ्गहो नो ह्याः कि
मेन्वा वाऽप्यदुग्धया ॥ वंध्यमाभार्यया कोऽर्थः कोऽर्थो राज्ञाऽप्यरक्षता ४१ यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ॥ यथा ह्यनर्थः पण्डो वा पार्थक्षेत्रं यथोपरम् ४२ एवं
विप्रोऽनधीयानो राजायश्च न रक्षिताः ॥ मेघो न वर्तते यश्च सर्वथा तेनिरर्थकाः ४३ नित्यं यस्तु स तोरक्षेदसत्तश्च निवर्तयेत् ॥ स पु वराजा कर्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ४४
॥ इति श्रीमहाभा० शांतिप० राजघ० अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्वसमुत्थाः कथं शीलः क्व विजः स्युः पितामह ॥ कथं विधाश्च
राजेंद्र तद्ब्रूहि वदतां वर १ ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रतिकर्म पराचारः क्व विजांस्म विधीयते ॥ छंदः सामादि विज्ञाय द्विजानां धृतमेव च २ ये केवमत्यो नित्यं वीराणां प्रति
वादिनः ॥ परस्परस्य सुहृदः समं तात्समदर्शिनः ३ अचूशंसाः सत्यवाक्या अकुसीदा अथर्जवः ॥ अद्रोहोऽनभिमानश्च ह्रीस्ति तत्तिक्षादमः शमः ४ धीमान् सत्यघृति
र्दातो भूतानां विहिंसकः ॥ अकामद्वेष संयुक्तस्त्रिभिः शुक्लैः समन्वितः ५ अहिंसको ज्ञानवृत्तः सब्रह्मासनमर्हति ॥ एते महर्षिजस्ता त सर्वे मान्या यथा र्हतः ६
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं देवदचनं दक्षिणा सुविधीयते ॥ इदं देयमिदं देयं कचिद्व्यवतिष्ठते ७ नेदं प्रतिघनं शास्त्रमापद्धमां बुशास्त्रतः ॥ आज्ञा शास्त्रस्य धरेयं
शक्तिसमवेक्षते ८ श्रद्धावता च यष्टव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ मिथ्योपेतस्य यज्ञस्य किमु श्रद्धा कारिष्यति ९

मृत्यादृत्यस्योत्तरमुक्ताकलीलाहृत्यस्योत्तरमाह यैस्त्विवि ३ कथंविधाहृत्यस्याहविमिः अनुज्ञसाहति ४ विमिःश्रुतवृत्तवैः शुक्रेनिर्देवैः ५ महर्त्विमोब्राह्मणद्वयवृत्तवैजोब्राह्मणाच्छस्या
द्वयस्तेपयाहृतोपयायोऽग्यमन्याधनादिनाआराधनीयाः ६ ऋत्विक्संगसंगतदानार्थादक्षिणाविचारयति यदिदमिति नक्षत्रिभ्यतिष्ठतव्यवस्थाप्राप्नोति अल्पेऽप्यपच्छेदनिमित्तसर्वस्वदक्षिणा
विधानानुत्तरकणुकलापलोपप्राप्तेः ७ ततश्च्येनेदंशास्त्रप्रतिधनंपनविभागामिप्रायमपित्वापत्कल्पाभिप्रायं द्वादशशतदक्षिणादानासमर्थस्यसर्वस्वदानंविधेयं अन्यथाहरिद्रव्यमयागपवनघटेते
त्यर्थः ८ ननुयावतीनांस्तार्त्तितवासांसिचक्रन्वाद्ययादित्दिहैरं प्रत्यनुकल्पोऽप्यस्तीतिषेत्रेत्याह भिद्येति गोःस्थानेचरुमात्रदानंभिध्यापारस्तदुपेतोयज्ञःश्रद्धाऽपिनसंपूर्यतइत्यर्थः ९

सर्वस्वदानशास्त्रं द्विपरंकुर्वतो देवावज्ञाशाठ्यं च मवतीति नेदं शास्त्रतात्पर्यमित्याह भेति महत्पदम् १० । ११ पूर्णपात्रेणेति यथासत्कृपस्य स्वदानमभ्यर्धेधादप्यधिकं तद्वद्विद्वत्स्य पूर्णपात्रं द्वा
दशतत्सममित्यर्थः १२ सोमविक्रायादिनाऽप्ययं प्रसाध्य यद्वृषभित्याह द्वाभ्यां सोम इति वृषा यज्ञादिनिमित्तं विना दृष्टिर्वर्तनं नैष्यते १३ तेन सोमविक्रयलब्धेन धनेन कीर्तो यो यज्ञः सोमस्तेन यज्ञः
प्रतायते १४ न्यायवृत्तः शाठ्यादिरहितः १५ शरीरेति देहधारणमात्रमास्याय प्रवृत्तानां ब्राह्मणानां प्रणीतानि प्रणीताप्रिसाध्यानियज्ञादीनि नातिस्मर्युर्हि सामयस्वाव्रज्यमंतत् १६
किं हि शुभमत आह तप इति १७ अहिंसेति तपः अभ्यसनं तद्व्यानुसंधानं च वृणाद्व्याव्रज्या १८ । १९ कर्मण्यपि ज्ञानपराण्येवेत्याह निबोधेति दशहोतृणां चित्तिः सुकुचितमाज्य
मित्यादीनां ब्राह्मणां चित्तिः संधानं जीवब्रह्मणो रेकीकरणसाधनयोगस्तत्स्थानेऽत्र युक्तं । होतृभ्यं द्रव्यं परारामनिप्रविलापनीयं चित्तं तत्स्थानेऽत्राज्यमिति । यज्ञानंतदेवास्यंतं पवित्रं न केवली

भीष्मउवाच ॥ नवेदानां परिमवाव्रशाब्धेन न मायया ॥ कश्चिन्महदवाप्रोतिमातेऽद्भुद्विरीदृशी १० यज्ञाग्निं दाक्षिणात्तातवेदानां परिवृंहणम् ॥ नयज्ञादक्षिणा
हीनास्तारयंतिकथंचन ११ शक्तिस्तु पूर्णपात्रेण संमितानसमाऽभवत् ॥ अवश्यं तात यष्टव्यं त्रिभिर्वर्णैर्यथाविधि १२ सोमो राजा ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी स्थि
तिः ॥ तंच विक्रेतुमिच्छंति न वृथा हृत्तिरिष्यते १३ तेन क्रीतेन यज्ञेन ततो यज्ञः प्रतायते ॥ इत्येवं धर्मतोऽप्यातृषिभिर्धर्मचारिभिः १४ पुमान्यज्ञश्च सोमश्च न्या
यवृत्तो यदा भवेत् ॥ अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्म्यन चात्मनः १५ शरीरवृत्तमास्थाय इत्येषा श्रूयते श्रुतिः ॥ नातिसम्यक् प्रणीतानि ब्राह्मणानामहात्मनाम् १६
तपो यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमाश्रुतिः ॥ तत्ते तपः प्रवक्ष्यामि विद्वंस्तदपि मे शृणु १७ अहिंसा सत्य वचनमाचृशं संयदमो घृणा ॥ एतत्तपो विदुर्धरानशरीरस्य शो
षणम् १८ अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चामिलं च नम् ॥ अव्यवस्था च सर्वत्र तद्वैनाशनमात्मनः १९ निबोध दशहोतृणां विधानं न पार्थयादृशम् ॥ चित्तिः शुक्ल
चित्तमाज्यं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् २० सर्वजिह्वं ह्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ॥ एतावान् ज्ञानविषयं किं प्रलापः करिष्यति २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिप०
राजघ० एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदप्यल्पतरुं कर्म तदप्येकेन दुष्कर्मम् ॥ पुरुषेणासहायेन किमु राज्ञापिता मह
१ किंशीलः किं समाचारो राज्ञोऽथ सचिवो भवेत् ॥ कीदृशो विश्वसेद्राजा कीदृशेन च विश्वसेत् २ ॥ भीष्म उवाच ॥ चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञां राजन्मवन्त्युत ॥
सहार्थो भजमानश्च सहजः कृत्रिमस्तथा ३ धर्मात्मापंचमश्चापि मित्रं नैकस्य न द्वयोः ॥ यतो धर्मस्ततो वास्याद्धर्मस्थो वा ततो भवेत् ४ यस्तस्यार्थो न रोचे
तनतंतस्य प्रकाशयेत् ॥ धर्माधर्मेण राजानश्चरति विजिगीषवः ५

२९ ॥ इति शांतिपर्वणि राजघमांशुशासनपर्वणि नीलकण्ठीयेमातृभावकीये एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ एवं स्वाभिसंपूर्णविचित्र्यामात्यसंपदविनिर्वाक्ति यदपीत्यादिना १
यत्तद्वद्राष्ट्रस्यैकान्तिकर्तुमशक्यमस्तत्स्विजाभितसत्त्वानामपिरिक्षावपकर्तव्येतर्यः १ उत्तरमाह चतुर्विधानीति । सहार्थः अयं शत्रुनाभ्यामुन्मूलनीयोऽस्य राजसुमाभ्यां विभज्यमा
ह्यभितपणपूर्वकृतः । यजमानः पित्र्यैतामहक्रमगतः । सहजो मातृष्वस्तीयादिः । कुत्रियो वनादिना जावर्जितः १ नैकस्येति पक्षपातवृत्त्यः । नद्रूपोरिदमुपयवेतनत्वेन कष्टकारी । योऽप्रा
यितोऽपि धर्मपक्षपाती भवति तस्योदासीनत्वे तु यो धर्मस्थः स तमाश्रयेदित्यर्थः १ अथोपमिवेतत्त्वात्स्वयमपिसौधेऽस्त्याज्यद्वयान्नकथाह । यमंति केवलैरुपमैर्नाजिगपिवोनसिद्धं च इति र्थः १

मध्यमीभजमानसहजो । अपरीसहायकृत्रिमी । अद्याः कठरातिशालेबलवांश्चेत्सर्वमपजिहीर्षतीतिशंक्यएव । कृत्रिमोविशेषणलमात्परकीयामविष्यतीतिशोऽपिंशंक्यएव सर्वेषामपिप्रत्यक्षं कार्यमुद्दिश्यमितिमपिपुष्टामात्मानिग्रहादिकंकार्यंपंचाणामपिसमन्तकुप्रादित्यर्थः ६ नहीति कुमित्रंसर्वबाहंतव्यवेत्यर्थः ७ यस्मात्पुण्यचलचित्तत्वाद्विषयांसोमित्रादीनादृश्यतेतस्मात्कचिदपिनिश्चासमकृत्वाकोशदुर्गादिसंख्यारक्षणंस्वप्रत्यक्षमेवकुर्वाज्जेत्याहद्वान्धा असापुरिति ८ । ९ अत्यंतविश्वासाविश्वासावपिविरुद्धाविद्याहभिभिः एकांतेनेति १० । ११ । १२ अविश्वासस्थानान्वाह यमिति यमिभूतेऽपराजामविष्यतीतिर्यमन्यतप्रतिवेशीभ्रातावापुत्रोवाऽस्तुतस्माच्छंकितव्यमेवेत्यर्थः १३ अभिन्नस्यलक्षणोत्तरमाह यस्येतिद्वान्धा ययामहातटाकसेतुसमीचतुर्णीमध्यमौश्रेष्ठौनित्यंशक्यौतथाऽपरी ॥ सर्वेनित्यंशकितव्याःप्रत्यक्षकार्यमात्मनः ६ नहिराज्ञाप्रमादौवैकर्तव्योमित्ररक्षणे ॥ प्रमादिर्नहिराजानंलोकाः परिभवंत्युत ७ अमाधुःसाधुतामेतिसाधुर्भवतिदारुणः ॥ अरिश्चमित्रंभवतिमित्रंचापिप्रदुष्यति ८ अनित्यचित्तःपुरुषस्तस्मिन्कोजातुविश्वसेव ॥ तस्मात्प्रधानंयत्कार्यंप्रत्यक्षंतत्समाचरेत् ९ एकांतेनहिविश्वासःकृत्वाधर्मार्थनाशकः ॥ अविश्वासश्चसर्वत्रष्ट्युनाचविशिष्यते १० अकालमृत्युर्विश्वासोविश्वसन्नहिविपद्यते ॥ यस्मिन्करोतिविश्वासमिच्छतस्तस्यजीवति ११ तस्माद्विश्वसितव्यंचशंकितव्यंचकेषुचित् ॥ एषानीतिगतस्तातलक्ष्याचैवसनातनी १२ यं मन्येतममाभावादिममार्थगमंस्पृशेत् ॥ नित्यंतस्माच्छंकितव्यमभिन्नतद्विदुर्बुधाः १३ यस्यक्षेत्रादप्युदकंक्षेत्रमन्यस्यगच्छति ॥ नतत्रानिच्छतस्तस्यमिद्योरन्तर्वसंतवः १४ तथैवाप्युदकाद्रीतस्तस्यभेदनमिच्छति ॥ यमेवंलक्षणंविद्यात्तममित्रंविनिर्दिशेत् १५ यस्तुदृढचानदृप्येतक्षयेदीनतरोभवेत् ॥ एतदुत्तममित्रस्यानिमित्तमितिचक्षते १६ यन्मन्येतममाभावादस्याभावोभवेदिति ॥ तस्मिन्कुर्वीतविश्वासंयथापितरिवैतथा १७ तंशक्त्यावर्धमानश्चसर्वतःपरिबृंहयेत् ॥ नित्यंक्षताद्वारयतियोधर्मेष्वापिकर्मसु १८ क्षताद्रीतंविजानीयादुत्तममित्रलक्षणम् ॥ येतस्यक्षतमिच्छंतितेतस्यरिपवःस्मृताः १९ व्यसनान्नित्यभीतोयःसमृद्धचायोनदुष्यति ॥ यत्स्यादेवंविधंमित्रंतदात्मसममुच्यते २० रूपवर्णस्वरोपेतस्तिक्षुरनसूयकः ॥ कुलीनःकुलसंपन्नःसतस्मात्प्रत्यनंतरः २१ मेधावीरमृतिमान्दक्षःप्रकृत्याचातृशंस्यवान् ॥ योमानितोमानितोवानचतुष्येत्कदाचन २२ ऋत्विग्वायदिवाऽऽचार्यःसखावाऽत्यंतसंस्तुतः ॥ गृहवसेदमात्यस्तेसस्यात्परमपूजितः २३ सतेविद्यात्परमंप्रकृतिचार्यधर्मयोः ॥ विश्वासस्तेभवेत्त्रयथापितरिवैतथा २४

पेयस्यक्षेत्रं सचेत्सेतुरन्नतिवर्हितोऽर्वाचीनानिक्षेत्राणिसमोदकानिसम्यक्फलंति । सचेत्सेतुंभिनतितदाऽतिजलप्रवाहारेत्राणामुपघातोभवति । एवमहतिशत्रोसीमांतपालःसम्यक्सीमांतपालयातिवदापरराष्ट्रादुत्तमपण्यागमेनस्वराष्ट्रंसुखभाक्रमवति सचेत्सीमांभिनतितदास्वराज्यंविपक्षप्रवेशाद्भयति । तत्रयस्मात्सीमांतपालाद्वयंसंभावितंसंशयुरितिज्ञेयम् । यदधीनौशत्रुप्रकोपाप्रकोपोऽंतपालोऽप्यविश्वसनीयइत्यर्थः अक्षार्यःस्पष्टः १४ । १५ मित्रलक्षणमाह यस्तिवति दृढचाननृप्येतदुत्तममित्रंविशिष्यते इदमेवामित्रलक्षणं अवीनेतिचच्छेदः १६ यन्मित्रंकर्तुं १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ सहति तत्रायंप्रकृति धर्मप्रकृतिर्यधर्मप्रकृतिश्चेतित्रेषामप्रकृतिस्तां तत्राद्याः'कृषिर्विक्रययोर्दुर्गमैःकुंजरबंधनम् । सन्याकरकरादानंशून्यानांचनिवेशनम् । अष्टौसंभानकर्मणिप्रयुक्तानिमनीविमिः'इति संभानमयप्रोक्तिः तथा 'दुर्गाध्यक्षोबलाध्यक्षोचर्मोपस्यश्चमूपातिः । पुरोषावैद्यदेवज्ञोसप्तप्रकृतयास्त्विमाः' इति तत्रधर्मोपस्योपस्यप्रकृतिःअन्येऽर्थधर्मप्रकृतयइतिविवेकः २४

एकायैकस्मिन्प्रयोजनेएकएवाध्यक्षःकार्यश्चारेस्तुतदुत्तमोपासंकलयेन्नयेकार्येद्वावध्यक्षोकार्यावित्याह एकायैति २५ समयेनीतिमर्वादायां २६ प्रत्यनंतरःप्रतिनिधिःप्रधानइति यावत् २७ प्रतिपत्तिविशारदःकार्याकार्यविवेककुशलः २८ स्वनुष्ठिताःशुभ्रुष्ठितंकर्तव्येपेति २९ कृत्स्नमप्रतिकंषुकंयथास्यात्तयाविनिक्षिप्ताअधिकताः प्रतिकुषेधंनुरुपेयुर्कर्मस्वाव्ययसंफलनादिषु कार्येषुपराभिभवादिषु ३० । ३१ उपराजासमीपवर्तीसामंतः ३२ । ३३ । ३४ निकृतस्यलक्षितस्यनान्यापरायणं कथंचकथयपिनसहतेइत्यन्वयः ३५ बांधवैःसंबंधिभिर्निकृतैकनैवद्वौनत्रयःकार्यानिमृप्येरन्परस्परम् ॥ एकार्थेहोवभूतानांभेदोभवतिसर्वदा २५ कीर्तिप्रधानोयस्तुस्याद्यश्चस्यात्ममयेस्थितः ॥ समर्थान्यश्चनद्वेष्टिनानर्थान्कुस्तेचयः २६ योनिकामाद्रयाहोभातक्रोधाद्वाधर्मसूजेव ॥ दक्षःपर्याप्तवचनःसतेस्यात्प्रत्यनंतरः २७ कुलीनःशीलसंपन्नस्तिक्षुरविकृत्यनः ॥ शूरश्चार्यश्चविद्वांश्चप्रतिपत्तिविशारदः २८ एतेह्यमात्याःकर्तव्याःसर्वकर्मस्ववस्थिताः ॥ पूजिताःसंविभक्ताश्चसुसहायाःस्वनुष्ठिताः २९ कृत्स्नमेतेविनिक्षिप्ताःप्रतिकुषेपेयुर्कर्मसु ॥ युक्तामहत्सुकार्येषुश्रेयांस्युत्थापयंत्युत ३० एतेकर्माणि कुर्वीतिस्पर्धमानामिथःसदा ॥ अनुतिष्ठतिचैवार्थमाचक्षाणाःपरस्परम् ३१ ज्ञातिभ्यश्चैवबुध्येथासृत्वोऽरिवमयंसदा ॥ उपराजेवराजर्धिज्ञातिर्नसहतेसदा ३२ ऋजोर्मुदोर्वेदान्यस्यहीमतःसत्यवादिनः ॥ नान्योज्ञातेर्महाबाहोविनाशमभिनंदति ३३ अज्ञातिनोऽपिनसुखानावज्ञेयास्ततःपरम् ॥ अज्ञातिमंसंपुरुषंपरेचामिभवंत्युत ३४ निकृतस्यनरैरन्येज्ञातिरेवपरायणम् ॥ नान्योनिकारंसहतेज्ञातिज्ञातिःकथंचन ३५ आत्मानमेवजानातिनिष्ठसंबंधैरपि ॥ तेषुसंतिगुणाश्चैवनेर्गुण्यंचैवलक्ष्यते ३६ नाज्ञातिरनुगृह्णातिनचाज्ञातिर्नमस्यति ॥ उभयंज्ञातिवर्गेषुदृश्यतेसाध्वसाधुच ३७ संमानयेत्पूजयेच्चवाचानित्यंचकर्मणा ॥ कुर्याच्चप्रियमेतेभ्योनाप्रियंकिंचिदाचरेत् ३८ विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषुवर्तंतसर्वदा ॥ नहिदोषोगुणोवेतिनिरूप्यस्तेषुदृश्यते ३९ अस्यैवंवर्तमानस्यपुरुषस्याप्रमादिनः ॥ अमित्राःसंप्रसीदंतितथाऽमित्राभिर्बन्धुपि ४० यएवंवर्ततेनित्यंज्ञातिसंबंधिमंडले ॥ मित्रेष्वाभिन्नेमध्यस्थेचिरंयशसितिष्ठति ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणिअशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ एवमग्राह्यकेतस्मिन्ज्ञातिसंबंधिमंडले ॥ मित्रेष्वाभिन्नेष्वापिचकथंभावोविभाव्यते १ ॥ भीष्मउवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ संवादंवासुदेवस्यसुरर्षेनारदस्यच २ ॥ वासुदेवउवाच ॥ नासुहृत्परमंमंत्रनारदाहतिवेदितुम् ॥ अपंडितोवाऽपिसुहृत्पंडितोवाप्यनात्मवान् ३ सतेसौहृदमास्थाय किंचिद्वक्ष्यामिनारद ॥ कृत्स्नबुद्धिबलंप्रेक्ष्यसंपृच्छेत्त्रिदिवंगम ४

रिमिश्चिदुपेयुर्ज्ञातिःकृत्स्नाऽऽत्मानमेवनिकृतंजानाति तेषुज्ञातिषु यथोक्तं 'परस्परविरोधेहिद्वयंपंचोत्तरंज्ञातय'इति ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ॥ इतिशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकंठीये भारतभावर्षीये अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ४१ ॥ एवमिति अग्राह्यकेवशीकर्तुमशक्ये द्वयोरन्योन्यसंपर्धमानयोरैकस्यादरे इतरस्यकोपोत्पत्तेरवश्यंमित्रमप्यमित्रतायात्यतःसर्वेषांभावश्चित्तकथंविभाव्यतेवशीक्रियतेइतिप्रश्नः १ । २ । ३ । ४

दास्यमेवाह अर्धमिति अर्जितस्याधिज्ञातिभ्योदयंतदुरुक्तानि वज्रतन्वानीत्येवेज्ञातिदास्य ५ वाशब्दद्वयार्थः वाचादुरुक्तमाहुः कस्नेहारकृष्णोमाद्वेष्टीत्यकुरुकमकुरस्नेहारकृष्णोमाद्वेष्टीत्याहुः कुरुकं ६ असहायः आहुकाभूरयोः सात्वनेइतिशेषः ७ ८ तेत्यपक्षेनेत्युः सनस्यान्नइत्येदेव यस्यपक्षेतेत्युस्तत्कुलं कृत्स्नमेवपुष्पायलमते ईदृशाअभिममसाहाय्येनकुर्वतीतिभावः । द्वाभ्यामाहुका कुराभ्यानिवारितोनिस्तः सन्नेकतरंनदृष्टोभीतरस्यकोषोभाभूदिति ९ द्वयोर्धैरिहयोरिवयुष्योर्वारणेमध्यस्यममददुःखंतयाद्वयोः सुहृदोस्त्यागेऽतीत्याह स्यातामिति १० द्वयोः

दास्यमैश्वर्यवादेनज्ञातिनांनकरोम्यहम् ॥ अर्धभोक्ताऽस्मिभोगानांवागदुरुक्तानिचक्षुः ५ अरणीमग्निकामोवामप्रातिहृदयंमम ॥ वाचादुरुक्तंदेवपेतन्मेदहति नित्यदा ६ बलसंकर्षणेनित्यंसौकुमार्यपुनर्गदे ॥ रूपेणमतःप्रद्युम्नःसोसहायोऽस्मिनारद ७ अन्येहिमुमहाभागाबलवतीदुरुक्तसहाः ॥ नित्योत्थानेनसंपन्नाना रदाधिकवृष्णयः ८ यस्यनस्युनेवैसस्याद्यस्यस्युःकृत्स्नमेवतत् ॥ द्वाभ्यानिवारितोनित्यंवृष्णोभ्येकतरंनच ९ स्यातायस्याहुकाकुरौकिनुदुःखतरंततः ॥ यस्य चापिनतौस्याताकिनुदुःखतरंततः १० सोऽहंकितवमातेवद्वयोरपिमहामते ॥ एकस्यजयमाशंसेद्वितीयस्यापराजयम् ११ ममैवकिंश्रयमानस्यनारदोभयतः सदा ॥ वक्तुमर्हसियच्छ्रेयोज्ञातीनामात्मनस्तथा १२ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ ॥ आपदोद्विधाःकृष्णवाह्याश्चाम्यंतराश्वह ॥ प्रादुर्भवन्तिवाष्पैर्यस्वकृताय दिवाऽन्यतः १३ सेयमाम्यंतरातुभ्यमापत्कृत्स्नास्वकर्मजा ॥ अकूरभोजप्रभवासर्वेह्येतदेतदन्वयाः १४ अर्थहेतोर्हिहकामाद्वाचाधीभक्त्याऽपिवा ॥ आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्रप्रतिपादितम् १५ कृतमूलमिदानींतज्ज्ञातिशब्दसहायवत् ॥ नशक्यं पुनरादातुंवातमन्नमिवत्वया १६ वज्रप्रसेनयोराज्यनामुंशक्यं कथंचन ॥ ज्ञातिभेदभयात्कृष्णत्वयाचापिविशेषतः १७ तच्चसिष्येत्प्रयत्नेनकृत्वाकर्मसुदुष्करम् ॥ महाक्षयं व्ययोवास्यादिनाशोवापुनर्भवेत् १८ अनायसेनशस्त्रेणमुदुना हृदयच्छिदा ॥ जिह्वासुद्धरसर्वेषांपरिमृज्यानुमृज्यच १९ ॥ ॥ वासुदेवउवाच ॥ ॥ अनायसंमुनेशस्त्रंमुदुविद्यामहंकथम् ॥ येनेषामुद्धरेजिह्वांपरिमृज्यानुमृ ज्यच २० ॥ ॥ नारदउवाच ॥ ॥ शक्त्याऽन्नदानंसततंतितिक्षार्जवमार्दवम् ॥ यथाऽहंप्रतिपूजाचशस्त्रमेतदनायसम् २१ ज्ञातीनांवक्तुकामानांकदुकानिल धूनिच ॥ गिरात्वंहृदयंवाचंशमयस्वमनांसिच २२ नामहापुरुषःकश्चिज्ज्ञानात्मानासहायवान् ॥ महतीधुरमाधतेतामुद्यम्योरसावह २३

कितवयोर्धृतकारिणोरिकामातेव ११ । १२ अन्यतोवाह्या आपदः स्वकृताज्ञातिरुक्ताभ्यंतरा आपदः १३ एतेसंकर्षणादयः तदन्वया अकूरान्वयाः १४ तत्रहेतुरर्थेति तस्मैदप्रभवेयं तवाऽऽपदितिसार्थः स्वकर्मजेषु कृतद्विष्टोति आत्मनेतिसार्धेन अन्यत्राऽऽपुके १५ तदैश्वर्यकृतमूलं यतो ज्ञातिशब्दज्ञातित्वादुल्लेखनीयं हेतुसाहाय्यं अतएवपुनरादातुंनशक्यमित्याह नेति १६ तत्रहेतुः ज्ञातीति स्व्येतिमहतादत्तापहारोनीचिती विषवृष्टोऽपि संप्रत्यक्षं स्वयं चेतुमसांप्रत्यक्षं इति न्यायादित्यर्थः १७ तत्रराज्यस्यपुनरादानं १८ जिह्वासुद्धरसर्वेषां मूलीभावंसं पादय येनकलहोदयो न स्यात् १९ । २० परिमार्जनं दोषापनयनं तितिक्षार्जवमार्दवैः कार्यं अनुमार्जनं प्रीतिगुणापानं यथाहृज्जनदित्यर्थः २१ हृदयं कुरानिश्चयं मनोसिक्तं संकल्पजाला नि २२ अनारमा अजितचित्तः उरसा अंगीकृत्य क्षमया बहस्वैत्यर्थः २३

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ इतिज्ञातिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मीलकंडीयेभारतभाष्येऽपि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ॥ एवममा स्यान्मृष्टाप्रदानतितिक्षार्जवमार्दवपूजाभिमानयेदित्युक्तं कोशवृद्धिकरं पुनरुक्तं अधिकतरं मनयेन्न ज्ञेयत्वाह एवेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ प्रवृत्त्यर्थं अमात्यदोषदर्शने राजानं पर्वण्येषु कामः सर्वेष्वमुंभारमनद्वान्वहतेसमे ॥ दुर्गेप्रतीकः सुगोभारंवहतिदुर्वहम् २४ भेदादिनाशभंसधानांसंचमुख्योऽसिकेशव ॥ यथात्वाप्राप्यनोत्सीदिदयंसंवस्तथा कुरु २५ नान्यत्रबुद्धिक्षातिभ्यानान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ नान्यत्रधनसंत्यागाद्वृणःप्राप्तेऽवतिष्ठते २६ धन्यंयशस्यमायुष्यंस्वपक्षोद्भावनंसदा ॥ ज्ञातीनाम विनाशः स्याद्यथाकृष्णतथाकुरु २७ आयत्वांचतदात्वेचनतेस्त्यविदितंप्रभो ॥ पाइगुणस्यविधानेनयात्रायानविधौतथा २८ यादवाभुःकुराभोजाभसर्वेषां चक वृष्णयः ॥ त्वय्यासक्तमहाबाहो लोको लोके श्वराश्वये २९ उपासंतो हित्व हृदि मृषयश्चापिमाधव ॥ त्वंगुरुः सर्वभूतानां जानीपेवं गतागतम् ३० त्वामासाद्ययदु श्रेष्ठमेवंतयादवाः सुखम् ३१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वासुदेवनारदसंवादेन भैकशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ पुष्पाप्रथमतो वृत्तिर्द्वितीयां शृणु भारत ॥ यः कश्चिज्जनयेदर्थं राज्ञारक्ष्यभूतदानरः १ हियमाणममात्येन भृत्योवायदिवामृतः ॥ योराजकोशं नश्यंतमाचक्षीतयु धिष्ठिर २ श्रोतव्यमस्यचरहोरक्ष्यश्चामात्यतोभवेत् ॥ अमात्याह्यपहर्तारोभूयिष्ठं प्रतिभारत ३ राजकोशस्य गोसारं राजकोशविलोपकाः ॥ समेत्य सर्वे वाधंते सविनश्यत्यरक्षितः ४ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासपुरातनम् ॥ मुनिः कालकटक्षीयः कौसल्यं यदुवाचह ५ कोसलानामाविषत्वंसंप्राप्तक्षेमदर्शिनम् ॥ मुनिः कालकटक्षीय आजगामोतिनः श्रुतम् ६ सकाकंपंजरे बद्धा विषयं क्षेमदर्शिनः ॥ सर्वे पर्यचरयुक्तः प्रवृत्त्यर्थो पुनः पुनः ७ अधीर्धवायसी विद्यां शंसति मम वायसाः ॥ अनागतमतीतं च यच्च संप्रति वर्तते ८ इति रात्रेपरिपतन्बहुभिः पुरुषैः सह ॥ सर्वे पाराजयुक्तानां दुष्करं पारिदृष्टवान् ९ स उद्धातस्तराष्ट्रस्य व्यवसायं हि सर्वशः ॥ राजयुक्तापहाराश्च सर्वान् उद्धातस्ततः १० ततः सकाकमदाय राजानं द्रष्टुमागतम् ॥ सर्वज्ञोऽस्मीति वचनं ब्रुवाणः संशितव्रतः ११ सस्मकौ सत्यमाग म्यराजाऽमात्यमलंकृतम् ॥ प्राह काकस्य वचनादमुत्रेदं त्वया कृतम् १२ असौ चासौ च जानीते राजकोशस्त्वया हतः ॥ एवमस्यातिकाकोऽयंतच्छीघ्रमनु गम्यताम् १३ तथाऽन्यानपि सप्राह राजकोशहरास्तदा ॥ नचास्य वचनं किंचिदनुत् श्रूयते कचित् १४ तेन विप्रकृताः सर्वे राजयुक्ताः कुरुद्वह ॥ तमस्य भिप्रसुतस्य निशिकाकमवेधयन् १५ वायसंतु विनिर्भिन्नं दृष्ट्वा वाणेन पंजरे ॥ पूर्वां क्रैदाह्णो वाक्यं क्षेमदर्शिनमब्रवीत् १६ राजंस्त्वामभयं याचे प्रभुं प्राणधने श्वरम् ॥ अनुज्ञातस्त्वया ब्रूयां वचनं भवतोहितम् ॥ मित्रार्थमभिसंतप्तो भक्त्या सर्वान्माणातः १७

७ । ८ परिपतन्परितो भ्रमन् राजयुक्तानां राजातिपुत्रेषु कार्येषु नियुक्तानां दुष्करं स्वाभिन्नव्यापहाररूपं पापम् ९ राजमुक्तेर्धनस्यापहारात् १० । ११ राजानवायस्य तत्समक्षेपेवामात्यं प्राह अनुग्रस्यानेत्येदं वचनं धीरुतमिति १२ अनुगम्यतामालोक्यतां १३ । १४ अस्य मुनेः तमनादर्येत्यर्थः १५ । १६ आगतोऽहं त्वया ज्ञातः सन्तवहितं ब्रूयामि तिसार्थः १७

अयोहिपतइतिवोद्व्यात्तस्यमिप्रस्यद्वयाभूततद्वचनेत्याक्षतवमितिद्वयोःसंबंधः नपुनःकाकवतादृशमित्रमनवहिततयापैर्षातनीयमितिभावः सार्धश्लोकद्वयं १८ । १९ । २० । २१
पापानपापांश्चभूत्यान्नात्वाभूत्यतोभूत्यात्तेतवभयानिचक्षात्वा १९ अगतीकमतिःश्वदृतिस्वात् श्वदृतिर्नचसेवनं २३ । २४ तेष्योराजकीयमित्रेभ्योऽमित्रेभ्योराजतश्चमयमस्तीत्यर्थः
२५ । २६ प्रमादाद्व्यक्ततात्स्न्यलेत्पूर्वोपकारविस्मृत्यद्विषेत् २० माहमस्मीतिभत्वाजीवनाशात्यक्त्वेत्यर्थः २८ । २९ । ३० अहमितिपाठेभूयोसंबन्धेभ्यर्वंतंकरिष्यामि ३१ तत्रद्वारमाह

अयंतवार्थोहियतेयोभूयादक्षमान्वितः ॥ संवोधयि पुमिंत्रंसदशमिवसारथिः १८ अतिमन्युप्रसक्तोहिप्रसह्यहितकारणात् ॥ तथाविधस्यसुहृदाक्षंतव्यंस्वविजा
नता ॥ ऐश्वर्यमिच्छतानित्यं पुरुषेणपुत्रपता १९ तराजाप्रत्युवाचेदयंकिंचिन्माभवान्वदेत् ॥ कस्मादहंनक्षमेयमाकांक्षन्नात्मनोहितम् २० ब्राह्मणप्रतिजा
नेतेप्रब्रूहिदिहेच्छसि ॥ करिष्यामिहितेवाक्यंयदस्मान्विप्रवक्ष्यसि २१ ॥ मुनिरुवाच ॥ ज्ञात्वापापानपापांश्चभूत्यतस्तेभयानिच ॥ भक्त्यावृत्तिसमारुया
तुंभवतीतिकमागमम् २२ प्रागेवोक्तस्तुदोषोयमाचार्यैर्नृपसेविनां ॥ अगतीकमतिर्ह्येषापापाराजोपसेविनां २३ आशीविषैश्चतस्याहुःसंगतंयस्यराजभिः ॥
बहुमित्राश्चराजानोबह्वमित्रास्तथैवच २४ तेष्यःसर्वेभ्यएवाहुर्मर्याजोपजीविनाम् ॥ तथैषाराजताराजन्मुहूर्तादेवभर्भवेत् २५ नैकातेनाप्रमादोहिशक्यःक
र्तुमहीपतौ ॥ नतुप्रमादःकर्तव्यःकथंचिहूतिमिच्छता २६ प्रमादाद्विस्वलेद्राजास्वलिनेनास्तिजीवितम् ॥ अग्निदीप्तमिवासीदेद्राजानमुपशिक्षितः २७
आशीविषमिवकुदं प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ॥ यत्नेनोपचरेन्नित्यंनाहमस्मीतिमानवः २८ दुर्व्याहृताच्छंकमानोदुःस्थितादुरधिष्ठितात् ॥ दुरासितादुर्वजितादि
गितादंगचेष्टितात् २९ देवतेवहिसार्वाथीन्कुर्याद्राजाप्रसादितः ॥ वैश्वानरइवकुदःसमूलमोपनिर्देहत् ३० इतिराजन्यमःप्राहवर्ततेचतथैवतत् ॥ अथभूयां
समेवार्थंकरिष्यामिपुनःपुनः ३१ ददात्यस्मद्विधोऽमात्योडुद्विसाहाय्यमापदि ॥ वायसस्त्वपमेराजन्ननुकार्याभिसंहितः ३२ नचमेऽत्रभवान्गह्वानचयेषांभवा
नप्रियः ॥ हिताहितांस्तुदुद्वेष्टामापरोक्षमतिभवेः ३३ येत्वादानपराएववसंतिभवतोमृहे ॥ अभूतिकाभामूतानांतादृशैर्मंसिंसंहितम् ३४ योवाभव
दिनाशेनराज्यमिच्छत्यनंतरम् ॥ आंतरैरभिसंधायराजन्सिद्धयतिनान्यथा ३५ तेषामहंभयाद्राजन्गमिष्याम्यन्यमाश्रमम् ॥ तैर्हिमेसंधितोवाणःकाकेने
पतितःप्रभो ३६ छद्मकामैरकामस्यगमितोयमसादनम् ॥ दृष्ट्वेतेतन्मयाराजंस्तपोदीर्घेनचक्षुषा ३७ बहुनकक्षपयाहांतिमिगलगणेर्युताम् ॥ काके
नवाल्लिशेनेमांयामतार्पमहंनदीम् ३८

एवातीति बुद्धिदानेऽप्यनिष्टमाह वायसस्त्विति नभिवितितर्कैः तुगन्धोषयायै यथाभेवायसःकार्याभिसंहितःकार्यकारीतयाऽहमप्यस्मीतिशेषः तद्वदेवचमात्त्वमात्यामारयिष्यंतीतिवितर्कये
इतिभावः ३१ । ३३ आदानपराःकोशलोत्तराः भूतानांप्रजानां मेमयितादृशैरभिसंहितमभिसंधिर्वैरुक्तं मदीयकाकहननादितिभावः ३४ आंतरैःपुदादिभिःअभिसंधायाऽन्नादौविषंभक्षेत्तव्यमि
तिहेहंकृत्वातेषामभीष्टितोभवद्विनाशःसिद्धयतिचाऽन्यथानसिध्यतिच आयुःशेषसंतीतिभावः ३५ तेषांस्वदैरिणां काकमिवमामपिमारयिष्यंतीतिश्वनिः ३६ । ३७ इमाराजनीतिनदीं
सजातीवविजातीयदुर्बलप्राप्तिभिर्नकादिपुण्यैरधिकारिपुरुषैर्व्याप्तां काकेनवाल्लिशेन स्वमृत्युसंपादयतासहायेनाहमतार्पणीर्णवानस्मि विरुद्धलक्षणयातन्मरणान्मृतोऽस्मीतिभावः ३८

स्याप्यितिपूर्वव्याख्योपमानं १२ अग्निनादीपिन १० महनंकपटं अंधकारमिवतोन्वितंघर्षाघर्षदर्शनशून्यं ३१ । ३२ । ३३ यथाबह्वर्तार्यासीतायांछवस्तारणोपायोनिमज्जावितथातव
राजनीतीच्छवोमाहशोऽपिनिमज्जति ३४ मत्त्वितिसार्धः ३५ तीर्थजलावतरणमार्गः करीरोनिष्पन्नकंदीलुपः ३६ । ३७ यथेति तेनकक्षेणसहैवदावोदाचामिर्दहतितृक्षमेवैवदाश्रयादुद्विमासास्त्वाम
तिक्रान्ताअमात्यास्तैःसहत्वंनांशंप्राप्त्यस्तीत्यर्थः ३८ । ३९ । ४० उपितंशंकमनेनप्रमादंपरिरक्षता ॥ अंतःसर्पहवागरेवीरपत्न्याइवालये ॥ शी
स्थाण्वश्मकंटकवतींसिंहव्याघ्रसमाकुला ॥ दुरासदादुप्रसहंगुहांहेमवतीमिव ३९ अग्निनातामसंदुर्गनौभिराप्यंचगम्यते ॥ राजदुर्गावतरणेनोपायंपंडिता
विदुः ४० गहनंभवताराज्यमंधकारंतमोन्वितम् ॥ नेहविश्वसितुंशक्यंभवताऽपिकुतोमया ४१ अतोनायंशुभोवासस्तुल्येसदसतीइह ॥ वधोह्येवाऽत्रसुलतेदु
ष्कृतेनचसंशयः ४२ न्यायतोदुष्कृतेवातःसुकृतेनकथंचन ॥ नेहयुक्तंस्थिरंस्थातुंजेनैवावज्रेडुधः ४३ सोतानामनदीराजन्प्लवोयस्यानिमज्जति ॥ तथोप
मामिमांमन्येवागुरांसर्वघातिनाम् ४४ मधुप्रपातोहिभवान्भोजनंविषसंयुतम् ॥ असतामिवतेभावोवर्ततेनसतामिव ४५ आशीविषैःपरिवृतःकूपस्त्वमसिपा
थिव ॥ दुर्गतीर्थादुद्वेष्टूलाकारीरावेत्रसंयुता ४६ नदीमधुरपानीयायथाराजंस्तथाभवान् ॥ श्वघ्नगोमायुयुताराजहंससमोह्यसि ४७ यथाऽऽश्रित्यमहावृत्तं
कक्षंसंवर्धतेमहान् ॥ ततस्तंसंवृणोत्येवतमतीत्यचवर्धते ४८ तेनैवोर्ध्वधनेनैनंदावोदहतदारुणः ॥ तथोपमाहमात्यास्तेराजंस्तान्परिशोधय ४९ त्वयाचैवक
ताराजन्भवतापरिपालिताः ॥ भवंतमभिसंधायजिघांसंतिभवत्प्रियम् ५० उपितंशंकमानेनप्रमादंपरिरक्षता ॥ अंतःसर्पहवागरेवीरपत्न्याइवालये ॥ शी
लंजिज्ञासमानेनराज्जश्चसहजीविनः ५१ कच्चिज्जितेंद्रियोराजाकच्चिदस्यांतराजिताः ॥ कच्चिदेपांमियोराजाकच्चिद्राजःप्रियाःप्रजाः ५२ विजिज्ञासुरिहप्राप्त
स्तवाहंराजसतम् ॥ तस्यमेरोचतेराजन्प्लुधितस्येवभोजनम् ५३ अमात्यमेनरोचंतेवितृष्णस्ययथोदकम् ॥ भवतोऽथेकदित्येवंमयिदोषोहितैःकृतः ॥ वि
द्यतेकारणानान्यदितिमेनात्रसंशयः ५४ नहितेषामहंदृग्धस्तत्तेषांदोषदर्शनम् ॥ अरेर्हिदुर्हंदाद्रेयंमग्रपृष्ठादिवोरगात् ५५ ॥ राजोवाच ॥ भूयसापरिहारेण
सत्कारेणचभूयसा ॥ पूजितोब्राह्मणश्रेष्ठभूयोवसद्युहमेम ५६ यत्वां ब्राह्मणनेच्छंतितेनवत्स्यंतियेमेह ॥ भवतेवहितज्ज्ञेयंयतंतेषामनंतरम् ५७ यथा
स्यात्सुधृतोदंडोयथाचसुकृतंरुतम् ॥ तथासमीक्ष्यभगवन्श्रेयसेविनियुंक्ष्वमाम् ५८ ॥ मुनिरुवाच ॥ अदर्शयन्निमंदोषमेकैकदुर्बलीकुरु ॥ ततः
कारणमाज्ञायपुरुषंपुरुषंजहि ५९ एकदोषाहिवहवोष्ट्रीयुरपिकंटकान् ॥ मंत्रभेदभयाद्राजंस्तस्मादेतद्ववीमिमे ६०

मेवाह कच्चिदिति आंतराःकामादयः१४ एवाममात्यादीनां ११ रोचतेभवानितिशेषः५३ अमात्येष्वरुचौहेगुमाह भवतइति दोषोमित्रध्वंसः ५४ नदुर्गोयनद्रोहकर्ता एवंसत्यपितदयमस्मदोहीति
तेषामयिदोषदर्शनमस्त्यतोमयाऽनन्येयमित्यर्थः दुर्हंदादुष्टचिन्तात्मेयंभैरुचं भग्नपृष्ठात्पृष्ठभेगेनकोपितात् ५५ । ५६ । ५७ । ५८ इमंहितस्यकाकत्ववधेदोषमदर्शयन्नेकमेकमात्यंक्रमेणदुर्बली
कुरु ऐश्वर्याच्छवाय दुर्बलीकृतस्वकारणंवधहेतुंदोषमाज्ञायसाकल्येनज्ञात्येकमेवजहि ५९ तेषामकस्याद्युगपचवधेदोषमाह एकेति संज्ञाः कंटकानपिपृष्टीयुःकिमुतमाहशान्मुदुनित्यर्थः ६०

६१ । ६२ पितरित्वदीये संस्थिते मृते ६३ निधमेदनातेष्वसुखिदिवान्माकापीदिति ६४ केवलमात्मसंस्थो माभूत्स्याजयेनाह उभेदिति ६५ नादीमंगलपाठः ततस्तस्मिन्मंत्रिणिहृत
तेसति मंदीतिपाठेहर्षः मेत्रीतिपाठेसूपायनेनसंज्ञेजातः ६६ कौसल्यायकौसल्यार्थ ६७ । ६८ ॥ इतिश्रांतिपर्वणि राजवर्मागुजासनपर्वणि नीलकंठीयेमारतमावदीये अशीतितमो
ऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७९ ॥ समासदोषवहाराणिपीयकाः । सहायापुद्गावावुपयोगिनः । सुहृदोहितकर्तारः । परिच्छदाः सेनाभ्यास्यः । अमात्यामंत्रिणः १ क्रमेणैवालक्षणान्याह हीति

वयंतुब्राह्मणानामसृष्टुदंडाः कृपालवः ॥ स्वस्तिचेच्छामभवतः परेषांचयथाऽत्मनः ६१ राजब्राह्मणमाचक्षेसंबंधीभवतोह्यहम् ॥ मुनिः कालकवृक्षीयइत्येवमभिसं
ज्ञितः ६२ पितुः सखाचभवतः संमतः सत्यसंगरः ॥ व्यापन्नेभवतोराज्येराजन्पितरिसंस्थिते ६३ सर्वकामानपरित्यज्यतपस्तप्ततदामया ॥ स्नेहात्वांतुम्वी
म्येतन्माभूयोविभ्रमेदिति ६४ उभेदद्वादुःखसुखेराज्यंप्राप्ययदृच्छया ॥ राज्येनामात्यसंस्थेनकथंराजन्प्रमाद्यसि ६५ ततोराजकुलेनादीसंज्ञेभूयसापुनः ॥
पुरोहितकुलेचैवसंप्राप्तेब्राह्मणपर्वमे ६६ एकच्छत्रांमहीकृत्वाकौसल्याययशस्विने ॥ मुनिः कालकवृक्षीयइजेकतुभिरुत्तमैः ६७ हितंतद्वचनंश्रुत्वाकौसल्यो
ऽप्यजयन्महीम् ॥ तथाचकृतवानुराजायथोक्तंतेनभारत ६८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेश्रांतिपर्वणि राजवर्मा अमात्यपरीक्षायांकालकवृक्षीयोपाख्यानेअशीतितमो
ऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ समासदः सहायाश्चसुहृदश्चविशंपते ॥ परिच्छदास्तथाऽमात्याः कीदृशाः स्युः पितामह १ ॥ भीष्मउवाच ॥ हीनिषे
वास्तथादांताः सत्याजर्वसमान्विताः ॥ शक्ताः कथयितुंसम्यक्तेतवस्युः सभासदः २ अमात्याश्चातिशूरांश्चब्राह्मणांश्चपरिश्रुताम् ॥ सुसंतुष्टांश्चकौतेयमहोत्साहां
श्चकर्मसु ३ एतान्सहायौहिण्सेथाः सर्वास्वापत्सुभारत ॥ कुलीनः पूजितो नित्यं न हि शक्तिनिगूहति ४ प्रसन्नमप्रसन्नंवापीडितं हतमेववा ॥ आवर्तयतिभू
यिष्ठंतदेवद्यनुपालितम् ५ कुलीनादेशजाः प्राज्ञारूपवंतो बहुश्रुताः ॥ प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्चेतवस्युः परिच्छदाः ६ दौष्कुल्याश्चलुब्धाश्चन्द्रांसानिरपत्रपाः ॥
तेत्वांतातनिषेयुर्यावदार्द्रकपाणयः ७ कुलीनानशीलसंपन्नानिगितज्ञाननिष्ठान् ॥ देशकालविधानज्ञान्भर्तृकार्यहितैषिणः ८ नित्यमर्थेषुसर्वेपुराजाकुर्वी
तमंत्रिणः ॥ अर्थमानार्थसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैः प्रियैः ॥ यानर्थभाजो मन्येथास्ते ते स्युः सुखभागिनः ९ अभिन्नवृत्ताविद्वांसः सद्गुताश्चरितव्रताः ॥ नत्वां
नित्यार्थिनो जहुरक्षुद्राः सत्यवादिनः १० अनार्या येनजानंतिसमयमंदचेतसः ॥ तेभ्यः परिजुगप्सेथायेचापिसमयच्युताः ११ नैकमिच्छेद्गणंहित्वास्याच्चे
दन्यतरग्रहः ॥ यस्त्वेकोबहुभिः श्रेयान्कामंतेनगणत्यजेव १२

कथयितुंन्यायान्यायौवक्तुम् २ अमात्यान्नित्यंसन्निहितान् शूराः पुरोहि

तादयश्चसहायाइत्यर्थः १ सुहृदमाहसार्धेन कुलीनइति १ । २ । ३ यावदार्द्रकपाणयः शुष्कहस्तास्तुसद्योविक्रियंतेइत्यर्थः ७ इंगितंज्ञानेनवक्रादिचेदितज्ञान् ८ अर्थोपनं मानउच्चस्थानेनि
वेशादिः अर्थोदिव्यवस्तुताबूलादिदानं सत्कारआदयः याम्प्रियाभ्यन्नेथास्ते सर्वभाजः सुखभागिनश्चस्युः ९ तपवापयभिन्नवृत्ताः स्वाभिनासहाजानर्थभाजोदुःखभाजश्चस्युः नित्यमापयनापदि
चायंयंतइतिनित्यार्थिनः १० समयमंमार्थमंमार्थां जुगुप्सेथारत्नस्य ११ अन्यतरग्रहोमैककयोरेकतस्यग्रहणप्रसंगः एकश्चेद्गणोदामर्थयक्त्वासासवप्रदाया अन्यभागाणएवमाहइति १२

श्रेयसःसाधोः १३ । १४ । १५ सत्यःसत्यवान् १६ । १७ भूमिषःपरीक्षेतेतियोजनम् १८ अमित्रातैःकुलीनैःअहार्थैर्लंबाविनावशीकर्तुमशक्यैः संबंधिपुत्रैर्वैवांसंबंधोऽस्तितादृशैः १९ योना
उत्तमयोनयः श्रोतावेदपयगाः मौलाः परंपरागताः अनहंकृताः शमर्वाः कर्तव्यामंत्रिणइतिशेषः १० प्रकृतिः पूर्वकर्मजः संस्कारः । शोभनासत्याजवादिमत्री तेजः पराभिमवसामर्त्य । धैर्यमहत्या
मप्यापदिचित्तस्थानवसादः । क्षमामहस्यप्यपकारेसहिष्णुत्वं । शोचंबाह्यमांतरंननिष्कापट्यं । अनुरागःस्त्राभिनिप्रतिः । स्थितिरव्यभिचारिता । प्रतिघातंरक्षसामर्थ्यम् २१ पंचमंत्रिणइति

श्रेयसोलक्षणंचैतद्विक्रमोयस्यदृश्यते ॥ कीर्तिप्रधानोयश्चस्यात्ममेयश्चतिष्ठति १३ समर्थान्पूजयेद्यश्चनास्पृश्यैः स्पर्धतेचयः ॥ नचकामाद्भयात्क्रोधाहोभाद्वा
धर्ममुत्सृजेत् १४ अमानीसत्यवान्क्षांतोजितात्मानमानसंयुतः ॥ सतेमंत्रसहायः स्यात्सर्वावस्थापरीक्षितः १५ कुलीनः कुलसंपन्नस्तितितुदक्षआत्मवान् ॥ शूरः
कृतज्ञः सत्यश्चश्रेयसः पार्थलक्षणम् १६ तस्यैवंवर्तमानस्यपुरुषस्यविजानतः ॥ अमित्राः संप्रसीदंतितथामित्राभवंत्यपि १७ अत ऊर्ध्वममात्यानांपरीक्षेतगुणागु
णम् ॥ संयतात्माकृतप्रज्ञोभूतिकामश्चभूमिपः १८ संबंधिपुरुषैराप्तैरभिजातैः स्वदेशजैः ॥ अहार्यैरव्यभीचारैः सर्वशः सुपरीक्षितैः १९ योनाः श्रोतास्तथामौला
स्तथैवाप्यनहंकृताः ॥ कर्तव्याभूतिकामेनपुरुषेणदुभुषता २० येषवैनयिकोद्बुद्धिः प्रकृतिश्चैवशोभना ॥ तेजोधैर्यक्षमाशौचमनुरागः स्थितिर्धृतिः २१ परीक्ष्य
चगुणात्रित्यंप्रौढभावान्धुरंधरान् ॥ पंचोपधाव्यतीर्ताश्चकुर्याद्राजार्थकारिणः २२ पर्याप्तवचनान्वीरान्प्रतिपत्तिविशारदान् ॥ कुलीनान्सत्वसंपन्नानिगितज्ञाननिष्ठ
रान् २३ देशकालविधानज्ञान्भर्तृकार्यहितैषिणः ॥ नित्यमर्थेषुसर्वेपुराजान्कुर्वीतमंत्रिणः २४ हीनतेजोऽभिसंतुष्टेनैवजातुव्यवस्यति ॥ अवश्यंचनयत्येवसर्वक
र्मसुसंशयम् २५ एवमल्पश्रुतोमंत्रीकल्याणाभिजनोऽप्युत ॥ धर्मार्थकामसंतुक्तोनालंमंत्रंपरीक्षितुम् २६ तथैवानभिजातोऽपिकाममस्तुबहुश्रुतः ॥ अनायक
इवाचक्षुर्भुह्यत्यणुपुक्रमसु २७ योवाप्यस्थिरसंकल्पोद्बुद्धिमानागताममः ॥ उपायज्ञोऽपिनालंसकर्मप्रापयितुंचिरम् २८ केवलाप्यनुरादानात्कर्मणोनोपपद्यते ॥
परामर्शोविशेषाणामश्रुतस्येहदुर्मतेः २९ मंत्रिण्यननुरक्तेतुविश्वासोनोपपद्यते ॥ तस्मादननुरक्तायनैवमंत्रंप्रकाशयेत् ३० व्यथयेद्विसराजानंमंत्रिभिः सहितो
ऽनुजुः ॥ मारुतोपहितच्छिद्रैः प्रविश्याभिरिवह्रमम् ३१ संकुद्वश्चैकदास्वामीस्थानाच्चैवाऽपकर्षति ॥ वाचाक्षिपतिसंरब्धः पुनः पश्चात्प्रसीदति ३२ तानितान्य
नुरक्तेनशक्यानिहितितिशितुम् ॥ मंत्रिणांचभवेत्क्रोधोविस्फूर्जितमिवाशनेः ३३

पृथिवेनान्वयः उपपाच्छलंत्यतीतान् २१ पर्याप्तकृत्स्नस्वविविस्तितस्यार्थस्यनिर्वाहकं वचनंयेवातान् २२ । २४ वज्रानाह हीनेत्यादिना हीनतेजसामित्रेणामिसंतुष्टः संबद्धः नवय
वस्यातिनकर्तव्याकर्तव्येनिश्चिनोति २५ बहुगुणपुकोऽपिकिंचिदोपपुकरस्याप्यवस्थाह एवमिति २६ अणुपुक्रमेण २७ प्रापयितुंसमापयितुम् २८ केवलादिति आरंभशूरोऽपिमूर्खः
कर्मणःफलविशेषान्नज्ञानुनशक्नोतीत्यर्थः २९ । ३० । ३१ अनुरक्तलक्षणमाहमंत्रिभिः संकुद्वइति संकुद्वःस्वामीकदाचिदाश्वासितमप्यभिकारच्युतंकरोति कदाचित्पुरुषमुक्ताऽप्यनुद्वहति
तच्चादुरकेनापिमंत्रिणासोदमशक्यं मंत्रिकोपश्चवज्रपातगुल्फोऽतो नित्यं राजहितार्थं यस्तानिसोदुशकुवास्तएवानुरक्तस्त्वमेवराजापृच्छेदित्यर्थः ३२ । ३३

दध्वनान्धनिमतोमिःसाणादीन् वचनानितिपाठांतरेस्पष्टोऽर्थः १४ आशयानिपानानि उदपानाःकृपाः निरोद्धव्याःश्रीयाः १५ । १६ प्रज्ञाग्रंथार्थग्रहणसामर्थ्यं मेघाउहापोहकौशलम् १७
१८ । १९ अनुतिष्ठेदालोचयेत् २० । २१ विघातव्यप्रतिकर्तव्यम् २२ । २३ । २४ । २५ तापसेतपस्विजने २६ । २७ । २८ निर्धनघनमाहानि अमीक्षणसेवेत दस्युनातत्सूचने

शणंसर्जरसंधान्यमायुधानिशरस्तथा ॥ चर्मस्त्रायुतथावेत्रमुंजबल्वजदध्वनान् १४ आशयाश्चोदपानाश्चप्रभूतसलिलाकराः ॥ निरोद्धव्याःसदाराज्ञाक्षीरि
णश्चमहीरुहाः १५ सत्कृताश्चप्रयत्नेनआचार्यविकपुरोहिताः ॥ महेष्वासाःस्थपतयःसांवत्सरचिकित्सकाः १६ प्राज्ञामेधाविनोदांतादक्षाःशूराबहुश्रुताः ॥
कुलीनाःसत्त्वसंपन्नायुक्ताःसर्वेषुकर्मसु १७ पूजयेद्दार्मिकानराजानिहृष्ट्यादधार्मिकान् ॥ नियुज्याच्चप्रयत्नेनसर्ववर्णान्स्वकर्मसु १८ बाह्यमभ्यंतरंचैवपौरजा
नपदंतथा ॥ चोरैःसुविदितं कृत्वाततःकर्मप्रयोजयेत् १९ चरान्मंत्रचकोशंचदंडंचैवविशेषतः ॥ अनुतिष्ठेत्स्वयंराजासर्वह्यत्रप्रतिष्ठितम् २० उदासीनारि
मित्राणांसर्वमेवाचिकीर्षितम् ॥ पुरेजनपदेचैवज्ञातव्यंचारचक्षुषा २१ ततस्तेषांविघातव्यंसर्वमेवाप्रमादतः॥भक्तान्पूजयतानित्यंदिपतश्चनिरुहता २२ य
ष्टव्यंक्रतुभिर्नित्यंदातव्यंचाप्यपीडया ॥ प्रजानांरक्षणंकार्यनकार्यधर्मबाधकम् २३ कृपणानाथवृद्धानांविधवानांचयोपिताम् ॥ योगक्षेमंचवृत्तिचिन्त्यमेवप्र
कल्पयेत् २४ आश्रमेपुयथाकालंचैलभाजनभोजनम् ॥ सदैवोपहरेद्राजासत्कृत्याभ्यर्च्यमान्यच २५ आत्मानंसर्वकार्याणितापसेराष्ट्रमेवच ॥ निवेदयेत्प्रयत्ने
नतिष्ठेत्प्रह्वश्चसर्वदा २६ सर्वार्थत्यागिनंराजाकुलेजातंबहुश्रुतम् ॥ पूजयेत्तादृशंष्टद्व्यंशयनासनभोजनैः २७ तस्मिन्कुर्वीतविश्वांसराजाकस्यांचिदापदि ॥
तापसेषुहिविश्वासमपिकुर्वीतदस्यवः २८ तस्मिन्निधीनादधीतप्रज्ञापर्याददीतच ॥ नचाप्यमीक्षणंसेवेतभृशंवाप्रतिपूजयेत् २९ अन्यःकार्यःस्वराष्ट्रेषुपरराष्ट्रेषु
चापरः ॥ अटवीषुरःकार्यःसामंतनगरेष्वपि ३० तेषुसत्कारमानाम्यांसंविभागांश्चकारयेत् ॥ परराष्ट्राटवीस्थेषुयथास्वविषयेतथा ३१ तेकस्यांचिदवस्थायांश
रणंशरणाधिने ॥ राज्ञेदयुयथाकामंतापसाःसंशितव्रताः ३२ सुषतेलक्षणोद्देशःसंक्षेपेणप्रकीर्तितः ॥ यादृशेनगरेराजास्वयमावस्तुमर्हति ३३ ॥ इतिश्रीमहाभा
रतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिदुर्गपरीक्षायांपडशीतितमोऽध्यायः ८६ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ राष्ट्रगुप्तिचमेराजनराष्ट्रस्यै
वतुसंग्रहम् ॥ सम्यग्जिज्ञासमानायप्रब्रूहिभरतर्षभ १ ॥ भीष्मउवाच ॥ राष्ट्रगुप्तिचतेसम्यग्राष्ट्रस्यैवतुसंग्रहम् ॥ हंतसर्वप्रवक्ष्यामितत्त्वमेकमनाःशृणु २
ग्रामस्याधिपतिःकार्योदशग्राम्यास्तथापरः ॥ द्विगुणायाःशतस्यैवंसहस्रस्यचकारयेत् ३

तपस्विनाशापतेः नप्रतिपूजयेच्च २९ अन्यस्तापसःकार्यःसलित्वेनसंपादनीयः ३० तेषुतत्स्थानस्थेषुतापसेषु ३१ । ३२ । ३३ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीयेभा
रतमावद्विपडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ राष्ट्रगुप्तिःपरिपालनंकथंकरतव्यमितिपृच्छति नगरगुप्तिप्रवणानंतरंतस्याबुद्धिस्थायाउपस्थानात् राष्ट्रेति १ । २
दशानांग्रामाणांसमाहारोदशप्राप्तिस्तस्यादशग्राम्याः द्विगुणाचारिंशतिग्राम्याः शतस्यसहस्रस्यचाधिपतिकारयेत् ३

४ । १ । १ । १ तत्रराष्ट्रेशताधिपतिभोग्रंथग्रामनैकपायर्तमवति क्लीबस्वमार्थं सार्धः अन्यथातत्पतदायतत्त्वेधनलोभात्सत्कृतेग्रामंपीडयेदितिभावः सहस्रपतिःशाखानगरंतप्रत्यध्याप्यहैर
प्यसंबंधीयोभोगोघनंतैगस्वस्येतेनेनभोक्तुंपालयितुमर्हः तत्रसत्रियाणामभावाद्द्विषेभ्योयःकरजायातितदेवतस्येतेनमित्यर्थः ८ । १ । १० । ११ । १२ । १३ कारयेदापयेत् १४ । १५
ग्रामेयान्ग्रामदोषांश्चग्रामिकःप्रतिभावयेत् ॥ तान्ब्रूयादशपायाःसौसतुविंशतिपायवै ४ सोऽपेविंशत्यधिपतिर्दृष्टंजानपदेजने ॥ ग्रामाणांशतपालायसर्वमेव
निवेदयेत् ५ यानिग्राम्याणिभोज्यानिग्रामिकस्तान्पुषाश्रियात् ॥ दशपस्तेनभर्तव्यस्तेनापिद्विगुणाधिपः ६ ग्रामंग्रामशताध्यक्षोभोक्तुमर्हतिस्तत्कृतः ॥ म
हांतंभरतश्रेष्ठसुरफीतंजनसंकुलम् ७ तत्रह्यनेकपायंतराज्ञोभवतिभारत ॥ शाखानगरमर्हस्तुसहस्रपतिरुत्तमः ८ धान्यहैरप्यभोगिनभोक्तुंराष्ट्रीयसंगतः ॥
तेषांसंग्रामकृत्यंस्याद्ग्रामकृत्यंचतेपुयत् ९ धर्मज्ञःसचिवःकश्चित्तत्पश्येदतद्रितः ॥ नगरेनगरेवास्यादेकःसर्वार्थचिंतकः १० उच्चैःस्थानेघोररूपेनक्षत्रा
णामिवग्रहः ॥ भवेत्स्तान्परिक्रामेत्सर्वानिवसभासदः ११ तेषांवृत्तिपरिणयेत्कश्चिद्राष्ट्रेषुतच्चरः ॥ जिघांसवःपापकामाःपरस्वादायिनःशठाः १२ रक्षाभ्यधिकृ
तानामतेभ्योरक्षेदिमाःप्रजाः ॥ विक्रयंकयमध्वानंभक्तंचसपरिच्छदम् १३ योगक्षेमंचसंप्रेक्ष्यवणिजांकारयेत्करान् ॥ उत्पत्तिदानवृत्तिंचशिल्पंसंप्रेक्ष्यचास
कृत् १४ शिल्पंप्रतिकरानेवंशिल्पिनःप्रतिकारयेत् ॥ उच्चावचकरादाप्यामहाराज्ञायुधिष्ठिर १५ यथायथानसीदंस्तथाकुयान्महीपतिः ॥ फलंकर्मचसंप्रे
क्ष्यततःसर्वंप्रकल्पयेत् १६ फलंकर्मचनिर्हेतुनकश्चित्संप्रवर्तते ॥ यथाराजाचकर्ताचस्यातांकर्मणिभागिनौ १७ संवेक्ष्यतुतथाराज्ञाप्रणेत्यास्ततत्कराः ॥ नो
च्छिद्यादात्मनोमूलंपरेषांचापिदृग्गया १८ ईहाद्वाराणिसंरुध्यराजासंप्रतिदर्शनः ॥ प्रदिपंतिपरिरुयांतराजानमातिखादिनम् १९ प्रदिष्टस्यकुतःश्रेयोना
प्रियोलभतेफलम् ॥ वत्सोपम्येनदोग्धव्यंराष्ट्रमक्षीणमुद्धिना २० भृतोवत्सोजातबलःपीडांसहतिभारत ॥ नकर्मकुरुतेवत्सोभृशंदुग्धोयुधिष्ठिर २१ राष्ट्रम
प्यतिदुग्धेनकर्मकुरुतेमहत् ॥ योराष्ट्रमनुसृज्यातिपरिरक्षन्स्वयंवृषः २२ संजातमुपजीवन्सलभतेसुमहत्फलम् ॥ आपदर्थंचनिर्यातधनंविहाविवर्धयेत् २३
राष्ट्रंचकोशभूतंस्यात्कोशोवैशमगतस्तथा ॥ पौरजानपदान्सर्वान्संश्रितोपाश्रितास्तथा ॥ यथाशक्त्यनुकंपेतसर्वान्स्वलपधनानपि २४ बाह्यजनंभेदयित्वा
भोक्तव्योमध्यमःसुखम् ॥ एवंनास्यप्रकुप्यंतिजनाःसुखितदुःखिताः २५ प्रागेवतुधनादानमनुभाष्यततःपुनः ॥ सन्निपत्यस्वविषयेभयंराष्ट्रेप्रदर्शयेत् २६
इयमापत्समुत्पन्नापरवक्रमयंमहत् ॥ अपिचांतायकल्पंतेवेणोरिवफलागमाः २७

फलंधान्यधनहृदयादिदृग्गयनुरुपाःकरःकल्प्यइत्यर्थः १६ । १७ आत्मनोमूलंराष्ट्रं परेषामूलंकृत्वादि १८ ईहालोभः अतिखादिनंबहुमत्तय १९ । २० । २१ । २२ निर्धातवत इहाराष्ट्रे
२३ संश्रिताः साक्षादाश्रिताः उपाश्रिताव्यवहिताः २४ बाह्यमिति आदिविकोदस्युसंधोबाह्यजनस्तं यूयमुपतिष्ठध्वमितिभेदयित्वा मध्यमोग्राभीणजनोभोक्तव्यस्ततोबहुलधनमादया
दित्यर्थः २५ तत्रप्रकारमाह प्राप्ति चोरनिग्रहार्थंकटकबंधःकृतव्यस्तदर्थंनमपेक्षितमितिपूर्वमेवाभाष्यभुवनारुहवातःसन्निपत्यतेपुतेपुमामेपुगत्वाभ्यंदर्शयेत् २६ । २७

अस्मिन्वर्षायेति प्रजापतिस्वसामर्थ्यात्त्यते २८ । ३९ । ३० । ३१ । ३२ पुनर्वैवर्तवर्देः नक्षत्रमिर्त्यादिसार्धः एवंवालेरूपेन सुशिक्षिताम्भुकांश्चत्वरश्मीन्चत्वरश्मिभूतान्प्रदाती नभिकारिणः
 प्रजासुधनुमद्गृहीतमभ्यवसृजेत्प्रेत्येत्तयोर्मधनग्रहणोपायमापायप्रजासुधयोऽप्यधनमृद्धीवादि ति शेषः ३३ । ३४ गोमिनवैद्यनाम्भापाया' वारणा' इति मसिद्वान् प्राकारादीन्कर्तव्यान्मेक्ष्यसंदर्शयि
 त्वाहर्दकायैमुपस्थितमत्यावदयकमित्युक्त्वाकर्करायेव ३५ । ३६ । ३७ । २८ । ३९ । ४० । इति श्राविपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिभीलकंटीयेभारतमावदीपेसप्तश्रीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

सा.रा.१२

अ०

1166

अरयोमेसमुत्थायवहुभिर्दस्युभिःसह ॥ इदमात्मवधायैवराष्ट्रमिच्छंतिवाधितुम् २८ अस्यामापदिघोरायांसंप्राप्तेदारुणेभये ॥ परित्राणायभवतःप्रार्थयिष्येधना
निवः २९ प्रतिदास्येचभवतांसर्वचाहंभयक्षये ॥ नारयःप्रतिदास्यंतियद्वरेयुर्वलादितः ३० कलत्रमादितःकृत्वासर्वबोविनशेदिति ॥ अपिचेःपुत्रदारार्थमर्थसंचय
इष्यते ३१ नंदाभिवःप्रभावेणपुत्राणामिवचोदये ॥ यथाशक्त्युपप्लामिराष्ट्रस्यापीडयाचवः ३२ आपत्स्वेवचबोढ्यंभवद्विःपुंगवैरिव ॥ नचप्रिवतरंकार्यधनं
कस्यांचिदापदि ३३ इतिवाचामधुरयाश्लक्षण्यासोपचारया ॥ स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्योगमाघायकालवित् ३४ प्राकारंभृत्यभरणंव्ययंसंश्रामतोभयम् ॥ योगक्षे
मंचसंप्रेक्ष्यगोमिनःकारयेत्क्षत्रम् ३५ उपेक्षिताहेनरुयेयुर्गोमिनोऽण्यवासिनः ॥ तस्मात्तपुविशेषेणमृदुपूर्वसमाचरेत् ३६ सांवनरंक्षणंदानमवस्थाचाप्यभी
क्षणः ॥ गोमिनांपार्थक्यव्यःसंविभागःप्रियाणिच ३७ अजस्रमुपयोक्तव्यंफलंगोमिषुभारत ॥ प्रभावयंतिराष्ट्रंचव्यवहारंरूपितथा ३८ तस्माद्गोमिषुयत्नेन
प्रीतिकुर्याद्विचक्षणः ॥ दयावानप्रमत्तश्चकरान्संप्रणयन्मृदून् ३९ सर्वत्रक्षेमचरणंसुलभंनामगोमिषु ॥ नह्यतःसदृशंकिंचिदस्मस्तियुधिष्ठिर ४० ॥ इतिश्री
म०शांतिप०राजघ०राष्ट्रगुप्त्यादिकथनेसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ यदाराजासमर्थोऽपिकोशार्थोस्यान्महामते ॥ कथंप्रवर्तते
तदातन्मेब्रूहिपितामह १ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ॥ यथादेशंयथाकालंयथाहुड्विथथाबलम् ॥ अनुशिष्यात्प्रजाराजाधर्मार्थीतद्विरेतः २ यथातासांचमन्येत
श्रेयआत्मनएवच ॥ तथाकर्माणिसर्वाणिराजाराष्ट्रेषुवर्तयेत् ३ मधुदोहंदुहेद्राष्ट्रभ्रमराइवपादपम् ॥ वत्सापेक्षीदुहेचैवस्तनांश्चनविकुट्टयेत् ४ जलौकावत्पिबेद्राष्ट्रं
मृदुनैवनराधिपः ॥ व्याघ्रीवचहरेत्पुत्रान्संदशेन्नचपीडयेत् ५ यथाशल्यक्वानासुःपदंघूतयतेसदा ॥ अतीक्ष्णेनाभ्युपायेनतथाराष्ट्रसमापिवेत् ६ अल्पेनाल्पेन
देयेनवर्धमानंप्रदापयेत् ७ ततोभूयस्ततोभूयःकमवृद्धिसमाचरेत् ७ दमयन्निवदम्यानिशश्वद्भारंविबर्धयेत् ८ मृदुपूर्वप्रथलेनपाशानभ्यवहारयेत् ८

8344-4-10

यदेति १।२।३।४।५ अरूपकवांस्तीक्ष्णतुण्डजाखविशेषः सदिनिद्रितस्यमनुष्यस्यपादतलस्यमांसमतीक्ष्णनेत्रोपायेनमज्जयति शयानस्तुर्द्वन्द्वेदनयापदकिंचिद्वनयतेकंपयतेनतृतीयेदन
याप्रमुद्वज्जन्त्राण्यनिवारयति तद्वत्पादं समापिबेद ३ मत्स्यदंशतमेनाधिकेनवांशेनवर्षमानकरंपदापयन्ग्रामग्रन्थस्यष्टादिकुर्यादित्याह अल्पेनेति ७ दम्भानिवस्ततरुलानिषयाक्रमेणदमयेत्तद्वत्
त्येजाश्चपीरयाह इयमन्निवेति अम्भवहारयेद्वाहयेत् ८

सकृत्सद्यःपाशावकीर्णःसंतोममविव्यतिमरिष्यति यतोदुर्दमाअतउचितेनक्रमेणहेमोकव्यादभ्याम्रजाश्च ९ पुरुषप्रतीत्यस्यप्रतिपुरुषमित्यर्थः १० ततोमुखप्रद्वारा तामितरान् विवक्षिता
न्योदुमिष्टान् ११।१२। १३ मद्यशालाः संदेशशालाकुह्यः कुत्सितेनशीलेनवातिगच्छंविषहर्दिसंतिवाकुशीलवाविदाः कितवाचूतकाराभ्यनिग्राह्यादस्याह पानेति १४ मद्रिकाः

सकृत्पाशावकीर्णस्तेनभविष्यतिदुर्दमाः ॥ उचितेनैवभोक्तव्यास्तेभविष्यन्तिथलतः १ तस्मात्सर्वसमार्भोदुर्लभः पुरुषंप्रति ॥ यथामुख्यान्सांत्वयित्वाभोक्तव्य
इतरोजनः १० ततस्तानभेदयित्वातुपरस्परविवक्षितान् ॥ भुंजीतसांत्वयंश्चैवयथासुखमयत्नतः ११ नचास्थानेनचाकालेकरांस्तेभ्योनिपातयेत् ॥ आनुपू
व्येणसांत्विनयथाकालंयथाविधि १२ उपायान्प्रव्रीम्येतान्प्रमेमायाविवक्षिता ॥ अनुपायेनदमयन्प्रक्षेपयतिवाजिनः १३ पानागारनिवेशाश्ववेश्याःप्रापणिका
स्तथा ॥ कुशीलवाःसकितवायेचान्येकेचिदीदृशाः १४ नियम्याःसर्वेष्वेतेयेराष्ट्रस्योपघातकाः ॥ एतेराष्ट्रेऽभितिष्ठंतोबाधंतेभद्रिकाःप्रजाः १५ नैकेनचिद्या
चितव्यःकश्चित्किंचिदनापदि ॥ इतिव्यवस्थाम्भूतानांपुरस्तान्मनुनाकृता १६ सर्वंतथाऽनुजीवेयुर्नकुर्युःकर्मचेदिह ॥ सर्वेष्वहमेलोकानभवेयुरसंशयम् १७
प्रभुर्नियमनेराजायपुतान्ननियच्छति ॥ भुंक्तेसतस्यपापस्यचतुर्भागमितिश्रुतिः १८ भोक्तातस्यतुपापस्यसुकृतस्ययथातथा ॥ नियंतव्याःसदाराज्ञापापा
येत्युर्नराधिप १९ कृतपापस्त्वसौराजायपुतान्ननियच्छति ॥ तथाकृतस्यधर्मस्यचतुर्भागमुपाश्रुते २० स्थानान्येतानिसंयम्यप्रसंगोभूतिनाशनः ॥
कामेप्रसक्तःपुरुषःकिमकार्यंविवर्जतेत् २१ मय्यर्मांसपरस्वानितथादाराधनानिच ॥ आहरेद्रागवशमस्तथाशास्त्रंप्रदर्शयेत् २२ आपद्येवतुयाचंतेयेपां
नास्तिपरिग्रहः ॥ दातव्यंधर्मतस्तेभ्यस्त्वनुक्रोशाद्भ्यान्नतु २३ मातेराष्ट्रयाचनकाऽभूवन्माचापिदस्यवः ॥ एषांदातारएवैतेनैतेभूतस्यभावकाः २४
येभूतान्यनुगृह्णंतिवर्धयंतिचयेप्रजाः ॥ तेतेराष्ट्रेषुवर्तंतांभूतानामभावकाः २५ दंडथास्तेचमहाराजधनादानप्रयोजकाः ॥ प्रयोगंकारयेयुस्तान्यथाव
लिकरांस्तथा २६ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंयज्ञान्यत्किंचिदीदृशम् ॥ पुरुषैःकारयेत्कर्मवहुभिःकर्मभेदतः २७ नरश्चेत्कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंचाप्यनुष्ठितः ॥
संशयंलभतेकिंचित्तेनराजाविगर्हतेत् २८ धनिनःपूजयेन्नित्यंपाताच्छादनभोजनैः ॥ वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वंप्रजाःसहमयेतैव २९ अंगमेतन्महद्राज्येधमिनो
नामभारत ॥ ककुदंसर्वभूतानांधनस्थानात्रसंशयः ३०

कल्याणः १५ याचितव्यः दत्तमृणं करं वेति शेषः १६ अनुजीवि

पुरनसरेयुःअन्यथादोषमाह नेति १७ । १८ । १९ तथानियच्छन्निति शेषः २० स्थानानिमद्यादीनां दृश्यमाणानां किमकार्यविवर्जयेदपि तु सर्वमकार्यं कुर्यादेव २१ अकार्यमेवाह मय्येति
शास्त्रमाज्ञाप्रदर्शयेत्प्रवर्तयेत् २२ आपद्येव तु शास्त्रादिना अनपद्यपि २३ दातार आच्छेदारः २४ । २५ अन्येऽप्यधिकवन्नग्रहणं प्रयोज्यतोऽधिकारिणो दंड्याः अन्येषां अधिकारिण
स्तावयथावद्वलिकरान् दिश्य प्रयोधं कारयेयुः २६ बहुभिः कारयेदप्यथा कर्म देतः कर्मणो भेदो नाशः स्यादित्यर्थः २७ संशयं चोदेष्यो राजकीयेभ्यो वा मया २८ । २९ । ३०

२१ । ३२ । ३३ ॥ इतिश्रीतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकंठीविभारतमावदीपिअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७ ॥ वनस्पतीमिति मूलफलं ब्राह्मणानां स्वमिति धर्ममाहुर
तोऽप्येतद्विच्छिद्यः १ ब्राह्मणापराधेन तैरपालनेन २ त्यागं राष्ट्रस्य ३ अदृश्या राष्ट्रस्य जतोर । ज्ञातृतिः कल्पयेति मर्यादा न नुराजरायलाभास्य जतस्तद्विषयमित्यस्तीति कस्मिन्निति काका
पूषयति ४ अतः परं त्वं वृत्तिकल्पयसि न पुनर्पूर्वमित्युपात्तं ५ पूर्वपरोक्षकर्तव्यमित्यतः कथं त्वं वृत्तमित्यतः ५ वृत्तिमात्रं कल्पयेदिति परमतं भोगार्थं चिद्राष्ट्रस्य जतितदाभोगैरपि निमं

प्राज्ञः शूरो धनस्थश्च स्वामी धार्मिक एव च ॥ तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमान्श्चापिरक्षति ३१ तस्मात्सर्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भवपार्थिव ॥ सत्यमार्जवमक्रोधमानुशंस्यं
च पालय ३२ एवं दंडं च कोशं च मित्रं धूमि च लप्स्यसि ॥ सत्याज्वपरोराजन्मित्रकोशवलात्तितः ३३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्व
णिकोशसंचयप्रकारकथने अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ वनस्पतीन्मक्ष्य फलान्निच्छिद्युर्विषयेतव ॥ ब्राह्मणानां मूलफलं धर्म
माहुर्मनीषिणः १ ब्राह्मणेभ्योऽतिरिक्तं च भुंजीरन्नितरेजनाः ॥ न ब्राह्मणापराधेन हरेदन्यः कथंचन २ विप्रश्चेत्यागमातिष्ठेदात्माथेवृत्तिकर्षितः ॥ परिकल्प्या
स्य वृत्तिः स्यात्सदारस्य नराधिप ३ सचेन्नोपनिवर्तेत वाच्यो ब्राह्मणसंसादि ॥ कस्मिन्निदानीं मर्यादां मयं लोकाः करिष्यति ४ असंशयं निवर्तेत न चेदक्षयत्यतः
परम् ॥ पूर्वपरोक्षकर्तव्यमेतत्कथं ते यशश्च तम् ५ आहुरेतज्जना ब्रह्मन् चैतच्छ्रद्धाभ्यहम् ॥ निमं व्यश्नवेद्भोगैरवृत्त्या च तदाचरेत् ६ कृषिभोगक्षयवाणिज्यं लो
कानामिह जीवनम् ॥ ऊर्ध्वं चैव त्रयीविद्यासाभूतान्भावयत्युत ७ तस्यां प्रपतमाना वायं स्युस्तत्परिपंथिनः ॥ दस्यवस्तद्वधायै ब्रह्माक्षत्रमथासृजत् ८ शश्वत्
जयप्रजारक्षयजस्वक्रतुभिर्नृप ॥ युध्यस्व समरे वीरो भूत्वा कौरवमंदन ९ संरक्ष्यान्पालयेद्वाजासराजाराजसत्तमः ॥ येकेचित्तान्नरक्षंति तैरर्थो नास्तिकश्चन १०
सदैव राजा योद्धव्यं सर्वलोकायुधिष्ठिर ॥ तस्माद्देतोर्हि भुंजीत मनुष्यान्नेवमानवः ११ आतरेभ्यः परान् रक्षन्परेभ्यः पुनरांतरान् ॥ परान्परेभ्यः स्वान्स्वेभ्यः सर्वा
न्पालय निव्यदा १२ आत्मानं सर्वतो रक्षन् राजन् रक्षस्व मेदिनीम् ॥ आत्ममूलमिदं सर्वमाहुर्वै विदुषो जनाः १३ किच्छिद्रं कोऽनुसंगो मे किं वा सत्यविनिपातितम् ॥
कुतो मामाश्रयेद्दोष इति नित्यं विचिंतयेत् १४ अतीतदिवसे वृत्तं प्रशंसंति न वा पुनः ॥ गुप्तैश्चरैरनुमतैः पृथिवीमनुसारयेत् १५ जानीयुर्यदि मे वृत्तं प्रशंसंति
न वा पुनः ॥ कश्चिद्भो चेज्जनपदे कश्चिद्वाष्ट्रे च मे यशः १६ धर्मज्ञानां वृत्तिमतां संग्रामेष्वपलायिनाम् ॥ राष्ट्रे तु येऽनुजीवन्ति ये तु राज्ञोऽनुजीविनः १७ अमात्यानां
च सर्वेषां मध्यस्थानां च सर्वशः ॥ यंचत्वाभिप्रशंसंते युर्नंदियुरथ वा पुनः १८ सर्वान्सुपरिणीतांस्तान्कारयेथायुधिष्ठिर ॥ एकस्मिन् हि सर्वेषां न शक्यं तां तरो
चितुम् ॥ मित्रामित्रमथो मध्यं सर्वभूतेषु भारत १९

७ अतः परं त्वं वृत्तिकल्पयसि न पुनर्पूर्वमित्युपात्तं ५ पूर्वपरोक्षकर्तव्यमित्यतः कथं त्वं वृत्तमित्यतः ५ वृत्तिमात्रं कल्पयेदिति परमतं भोगार्थं चिद्राष्ट्रस्य जतितदाभोगैरपि निमं

६ ऊर्ध्वं स्वर्गं ७ । ८ । ९ । १० लोकालोका हि सार्वभौमद्वयं बोद्धव्यमिति पाठे स्वपरचरित्रमिति शेषः उत्तरार्धे तु भुंजीतेत्यत्र भुंजीति तिपाठः मनुष्याश्चरानिति चार्थः ११ स्वी
या जाता राजा ब्राह्मणश्च परस्माद्ब्रह्माः स्वीया ब्राह्मणस्तु शुश्रूष्योरक्ष्या इत्यर्थः १२ विदुषो विद्वान् १३ संगो व्यसनस्येति शेषः १४ । १५ । १६ । १७ । १८ सुपरिणीतांस्तु तान् १९

तुल्येषु कथमितर इतरं भुंजीतेति प्रश्नः बलवाभेद दुर्बलं भुंजीत तुल्याश्चात्मानं रक्षेच्छलेन च भुंजीतेत्युत्तरमाह तुल्येति प्रश्निः २० । २१ मार्कंडेयप्रश्नः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ ॥ इतिश्रीतिपर्व
णिराजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकंठीविभारतमावदीपि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवं स्वाम्यादिप्रकृतिपदं कनिकं पृथक्कीर्णं कान्धर्मान् च कुमुदप्यमां पातुं स्वावं दामवे

युधिष्ठिर उवाच ॥ तुल्यबाहुबलानां च तुल्यानां च गुणैरपि ॥ कथं स्यादधिकः कश्चित्सच भुंजीत मानवान् २० ॥ भीष्म उवाच ॥ यच्च राजा चरान्पुरंदं प्रान्दं रिण
स्तथा ॥ आशीविषा इव कुक्ष्याभुजंगान् भुजगा इव २१ एतेभ्यश्चाप्रमतः स्यात्सदा शात्रोर्युधिष्ठिर ॥ भारुंडसदृशा ह्येते निपतंति त्रिमादतः २२ कश्चित्तेव णिजोराष्ट्रे
नोद्विजंति करार्दिताः ॥ क्रीणंतो बहुना लपेन कां तरुत विश्रमाः २३ कश्चित्पिकराराष्ट्रं न जहत्यतिपीडिताः ॥ ये वहांति धुरं राजांति भरंती तरानपि २४ इतो दत्ते
न जीवन्ति देवाः पितृगणास्तथा ॥ मानुषो रगरक्षां सिवयां सिपशवस्तथा २५ एषा तेराष्ट्रवृत्तिश्च राजां गुप्तिश्च भारत ॥ एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पांडव २६
इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकंठीविभारतमावदीपि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ यानं गिराः क्षत्रधर्मानुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः ॥ मां धात्रे यो वना
श्याय प्रीतिमान्भ्यभाषत १ स यथाऽनुशासैनमुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः ॥ तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर २ ॥ उत्थ्य उवाच ॥ धर्मो यराज भवति न कामकर
णाय तु ॥ मां धातरिति जानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ३ राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ४ स चेद्धर्मं चरति न रकायैव गच्छति ५ धर्मं तिष्ठति भूतानि धर्मोरा
जनि तिष्ठति ॥ तं राजा साधुयः शास्ति सराजा पृथिवीपतिः ६ राजा परमधर्मात्मा लक्ष्मीवान् धर्म उच्यते ॥ देवाश्च गृहीणं चंति धर्मो नास्तीति चोच्यते ६ स्वध
र्मवर्तमानानां मर्थसिद्धिः प्रदृश्यते ॥ तदेव मंगलं लोकः सर्वः समनुवर्तते ७ उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्तते महात् ॥ भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्यते ८ ममेद
मिति नैवैतत्साधूनां तात धर्मतः ॥ नैव व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्यते ९ नैव भार्या न पशवो न क्षेत्रं न निवेशनम् ॥ संदृश्येत्तमनुष्याणां यदा पापो न वार्यते १० देवाः
पूजानं जानंति न स्वधां पितरस्तदा १० न पूज्यं ते ह्यतिथयो यदा पापो न वार्यते ॥ न वेदानं अधिगच्छंति व्रतवंतो द्विजातयः ११ न यज्ञांस्तन्वते विप्रायदा
पापो न वार्यते ॥ वृद्धानां मिव स्वत्वानां मनो भवति विह्वलम् १२ मनुष्याणां महाराजयदा पापो न वार्यते ॥ उभौ लोकावभिप्रेक्ष्य राजानमृषयः स्वयम् १३ असृजन्सु
महदूतमयं धर्मो भविष्यति ॥ यस्मिन् धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते १४ यस्मिन् विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ॥ वृषो हि भगवान् धर्मो यस्य स्तस्य कुरुते ह्यलम् ॥
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद् धर्मो विवर्धयेत् १५ धर्मवर्धति वर्धति सर्वभूतानि सर्वदा ॥ तस्मिन् ह्यसति ह्ययं ते तस्माद् धर्मं न लोपयेत् १६

वगीताचारमते यानं गिरा इत्यादिनाऽध्यायपंचकेन आगिरा भंमिरतः १ । १ । ३ । ४ । ५ देवा इति यदा पापो न वार्यते तदा देवतर्निदादयो दीपाः प्रवर्तत इति सार्धं त्रयम् १ । ७ । ८ । ९ । १०
११ वृद्धानां श्लेष्मच्छिन्नदेहानाम् १२ । १३ धर्मो धर्मपालः १४ अलं वारणं छेदनेन मिति पावत् तेन वृषं पुनरिति चिन्नतीति वृषल इति चोदोदंशितः १५ । १६

धर्मपदस्य द्वेधा व्युत्पत्तिमाह धनादिति धनवाचीनां तोषनशब्दः अतेर्गेत्यर्थो न्मन्प्रत्ययेततो नलोपगुणो धनाद्विस्त्रवतीति पदे इत्यर्थः धनादिति पञ्चमीनु धनप्रापयितुं स्ववति द्ववति कृपायत इ
तिल्यब्जोपेक्षया धारणाद्वा धर्मः धृजो मन्प्रत्ययः सीमातिक्रम्यवर्षां तावद्यातनाक इत्यर्थः १७ । १८ । १९ । २० । २१ अभिप्रीयंस्वतिवर्षते २२ असूयात्तसूयातः लिंगव्यत्ययार्थः ।

धनात्स्ववतिधर्मोहिधारणाद्वेतिनिश्चयः ॥ अकार्याणिभुव्येन्द्रसर्मांतकरः स्मृतः १७ प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयं भुवा ॥ तस्मात्प्रवर्तयेद्धर्मप्रजाऽनुग्रह
कारणात् १८ तस्माद्विराजशादूलधर्मः श्रेष्ठतरः स्मृतः ॥ सराजायः प्रजाः शास्तिसाधुत्वरूपं १९ कामक्रोधावनाद्व्यधर्ममेवानुपालय ॥ धर्मः श्रेयस्कर
तमो राज्ञां भरतसत्तम २० धर्मस्य ब्राह्मणो यो निस्तस्मात्तान् पूजयेत्सदा ॥ ब्राह्मणानां चर्माधातः कुर्यात्कामानमत्सरी २१ तेषां ह्यकामकरणाद्राज्ञः संजायते भयम् ॥
मित्राणि न च वर्धते तथाऽमित्रा भवंत्यपि २२ ब्राह्मणानां सदाऽभ्याद्याद्व्यद्वैरोचनो बलिः ॥ अथास्माच्छीरपाक्रामद्याऽस्मिन्नासीत्प्रतापिनी २३ ततस्तस्माद
पाक्रम्य साऽगच्छत्पाकशासनम् ॥ अथ सोऽन्वतपत्यश्चाच्छिर्यद्वद्वापुरंदरे २४ एतत्फलमसूयाया अभिमानस्य वा विभो ॥ तस्मादुध्यस्वर्माधातर्मात्वांजह्यात्प्रता
पिनी २५ दर्पो नाम श्रियः पुत्रो जज्ञेऽधर्मादिति श्रुतिः ॥ तेन देवा सुरा राज्ञीताः सुबहवो व्ययम् २६ राजर्षयश्च बहवस्तथाऽप्यस्वपार्थिव ॥ राजा भवति तंजिह्वा
दासस्तेन पराजितः २७ स यथा दर्पसहितमधर्मं नानुसेवते ॥ तथा वर्तस्वर्माधातश्चिरं चेत्स्थानुमिच्छसि २८ मत्तात्प्रमत्तात्पौर्गंडादुन्मत्ताच्च विशेषतः ॥
तदभ्यासादुपावर्तसंहितानां च सेवनात् २९ निवृहीता दमात्याश्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः ॥ पर्वताद्विपमादुर्गाद्विस्तीर्णाऽत्सरी सृपात् ३० एतेभ्यो नित्ययुक्तः
स्यान्नक्तंचर्या च वर्जयेत् ॥ अत्यागं चाभिमानं च दर्पं क्रोधं च वर्जयेत् ३१ अविज्ञाता सुचक्षीं पुक्लीं वा सुस्वैरिणीं पुच ॥ परमार्था सुकन्या सुनाचरे नैयुर्नृप ३२ कु
लेषु पापरक्षांसि जायंते वर्णसंकरान् ॥ अपुमांसो गहीनाश्च स्थूलजिह्वा विचेतसः ३३ एते चान्ये च जायंते यदाराजप्रमाद्याति ॥ तस्माद्राज्ञा विशेषेण वर्तितव्यं
प्रजाहिते ३४ क्षत्रियस्य प्रमत्तस्य दोषः संजायते महात् ॥ अधर्माः संप्रवर्धते प्रजासंकरकारकाः ३५ अशीते विद्यते शीतं शीते शीते न विद्यते ॥ अष्टाद्विराज
द्विश्च न्याधिश्चाप्या विशेषतः प्रजाः ३६ नक्षत्राण्युपतिष्ठंति ग्रहा घोरास्तथा गते ॥ उत्पाताश्चात्र दृश्यंते बहवो राजनाशनाः ३७ अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चा
पि न रक्षति ॥ प्रजाश्च तस्य क्षीयंते ततः सोऽनुविनश्यति ३८ द्वावा ददाते ह्येकस्य द्वयोः सुबहवोऽपरे ॥ कुमार्यः संप्रलुप्यंते तदा दुर्नृपदूषणम् ३९

असूययाभतसितवर्तवर्तइतिवाअसूयाव १३ । १४ । १५ अथमार्गदितिच्छेदः १६ तंदर्प १७ । १८ पौगंडाद्वालकादज्ञादित्यर्थः पाण्डादितिमुख्यपाठः मत्तादिभ्यउपावर्तपरावृत्तिमज
तदभ्यासातैःसहपरिचया सहितानांमिलितानांस्तेषामेतेनानुसूत्राणामुपावर्तत्यर्थः १९ । २० अत्रयागंयजुमुदित्वा ३१ । ३२ अप्रमांसःकीबाः स्थूलजिह्वाभूताः ३३ । ३४ । ३५
३६ नक्षत्राणिषुमकेत्वादयः ३७ । ३८ एकस्यधर्मद्वयावदतेआचिद्यद्यद्वीतः ३९

४० ॥ इतिशान्तिपर्वणिराज० नीलकंठीवेमारतमावदपि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ७ ॥ कालेति १ वस्त्राणांशुकानांशोधयितुंरगमविबाल्यमलमात्रं दूरीकर्तुं २ द्विजानांमध्यैःकश्चि
चक्षुर्बोवानानाकर्मस्वस्थितः स्वकर्मकृतोभूतः रजकगुण्यइत्यर्थः ३ १ ४ ५ ६ ७ अग्नित्रेतागार्हपत्यदक्षिणाद्याहवनीयारुण्येवद्वित्रयं त्रयीऋग्यजुःसामवेदाः ८ १ ९ १० ११ अव
ममेदमितिनैकस्यमनुष्येष्ववतिष्ठति ॥ त्यक्त्वाधर्म्यदाराजाप्रमादमनुतिष्ठति ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिराज० उतथ्यगीतासुनवतितमोऽ
ध्यायः ॥ ९० ॥ ७ ॥ उतथ्यउवाच ॥ कालवर्षीचपर्वन्योधर्मचारीचपार्थिवः ॥ संपद्यदेपाभवतिसाविभर्तिसुखंप्रजाः १ योनजानातिहर्तुंवावस्त्राणारज
कोमलम् ॥ रक्तानांवाशोधयितुंयथानास्तितथैवसः २ एवमेतद्विजेंद्राणांक्षत्रियाणांविशांतथा ॥ शुद्रश्चतुर्थोवर्णानानाकर्मस्वस्थितः ३ कर्मशूद्रेक्षुषेर्वै
श्येदंडनीतिश्चराजनि ॥ ब्रह्मचर्यंतपोमंत्राःसत्यंचापिद्विजातिषु ४ तेषांयःक्षत्रियोवेदवस्त्राणामिवशोधनम् ॥ शीलदोषान्विनिरहंतुंसपितासप्रजापतिः ५ क
तंत्रेताद्वापरंचकालिश्चभरतर्षभ ॥ राजहृतानिसर्वाणिराजैवयुगमुच्यते ६ चातुर्वर्ण्यंतथावेदाश्चातुराश्रम्यमेवच ॥ सर्वप्रमुह्यतेह्यतद्यदाराजाप्रमाद्यति ७ अ
ग्नित्रेतात्रयीविद्यायज्ञाश्चसहदक्षिणाः ॥ सर्वेष्वप्रमाद्यंतियदाराजाप्रमाद्यति ८ राजैवकर्ताभूतानाराजैवचविनाशकः ॥ धर्मात्मायभक्तर्तास्यादधर्मात्माविना
शकः ९ राज्ञोभार्याश्चपुत्राश्चबांधवाःसुहृदस्तथा ॥ समेत्यसर्वेशोचंतियदाराजाप्रमाद्यति १० हस्तिनोऽश्वाश्चगावश्चाप्युष्ट्राश्चतरगर्दभाः ॥ अधर्मभूतेतृपतौ
सर्वेसीदंतियजंतवः ११ दुर्बलार्थेवलसृष्टंघात्रामांघातरुच्यते ॥ अवलंतुमहद्भूतंयस्मिन्सर्वप्रतिष्ठितम् १२ यच्चभूतंसंभजतेयेचभूतास्तदन्वयाः ॥ अधर्मस्ये
हितृपतौसर्वेशोचंतिपार्थिव १३ दुर्बलस्यचयच्चक्षुर्भुनेराशीविपस्यच ॥ अविषह्यतमंनन्येमास्मदुर्बलमासदः १४ दुर्बलांस्तातबुध्येथानित्यमेवाविमानितान्
मात्वांदुर्बलचक्षुंपिप्रदहेयुःसर्वांधवम् १५ नहिदुर्बलदग्धस्यकुलेकिंचित्प्ररोहति ॥ आमूलंनिदहंत्येवमास्मदुर्बलमासदः १६ अवलंवैवलच्छ्लेयोयच्चातिवलव
द्वलम् ॥ बलस्यावलदग्धस्यनकिंचिदवशिष्यते १७ विमानितोहतःकुष्टस्त्रातारंचेन्नर्विदति ॥ अमानुषकृतस्तत्रदंडोहांतिनराधिपम् १८ मास्मतातरणे
स्थित्वाभुंजीथादुर्बलंजनम् ॥ मावांदुर्बलचक्षुंपिदहंत्यग्निरिवाशयम् १९ यानिमित्थ्याभिशस्तानापतंत्यश्रूणिरोदताम् ॥ तानिपुत्रान्पशून्घ्नंतितेषामिभ्या
भिशंसनात् २० यदिनात्मनिपुत्रेषुनचेत्पौत्रेषुनपृषु ॥ नहिपापंलतंकर्मसद्यःफलतिगौरिव २१ यत्रावलोवध्यमानस्त्रातारंनाधिगच्छति ॥ महान्देवकृत
स्तत्रदंडःपततिदारुणः २२ युक्तायदाजानपदाभिस्तंतेब्राह्मणाव ॥ अभीक्ष्णंभिष्टुरूपेणराजानंघ्नंतितानृशाः २३ राज्ञोयदाजनपदेवहवोराजपूरुषाः ॥
अनयेनोपवर्तंततद्राज्ञःकिल्बिषमहत् २४ यदायुक्तयानयेदर्थान्कामादर्थेशेनवा ॥ लपणंयाचमानानांतद्राज्ञोवैशंसमहत् २५
लंतु जबलस्यपालनामहस्यगुण्यमपालनाच्चमहत्पापमित्यर्थः १२ भूतंदुर्बलंसंभजतेऽत्रादिनासेवते तदन्वयादापुसंबंधिनः १३ अवलंतुमहद्भूतमित्येतद्विदुषोति दुर्बलस्येत्यादिना १४ १५
१६ १७ १८ रणेस्थित्वावतिपक्षीसूयभुंजीयाःकरादानेन १९ २० यथात्मनिकर्त्तव्यंनपुत्रादिफलति ननुसद्यःफलतित्यर्थः २१ २२ २३ २४ नयेदपहरेत् २५

२६ महानितितृष्टातिमुक्तादातीतिकमात् यदेति यदाधर्मचरितितदाराजावर्षवर्षातिमावः दुष्कृतंवापयातीत्यर्थः २७ राज्ञः नृपान् २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ सारणि
महान्वृक्षोजायतेवर्षतेचतैवभूतानिसमाश्रयति ॥ यदावृक्षश्छिद्यते दहतेचतदाश्रयाअनिकेताभवति २६ यदाराधर्ममध्यचरति संस्कारं वाराजगुणब्रुवा
णाः ॥ तरेवाधर्मश्चरितो धर्ममोहावूर्णजह्यात्सुकृतं दुष्कृतं च २७ यत्रपापाज्ञायमानाश्चरंतिसर्ताकलिर्विदते तत्रराज्ञः ॥ यदाराजाशास्तिनरानाशिष्टास्तदाराज्यं
वर्षतेभूमिपस्य २८ यश्चामात्यान्मानयित्वायथाधर्मं च युद्धेचनृपोनियुज्यात् ॥ विवर्षतेतस्यराष्ट्रं नृपस्यभुंक्तमहीचाप्यखिलांचिराय २९ यच्चापिसुकृतं कर्म
वाचं चैव सुभाषिताम् ॥ समीक्ष्य पूजयन् राजा धर्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ३० संविभज्य यदाभुंक्तेनामात्यान् वमन्यते ॥ निहंति बालिनं दृष्टं सराज्ञो धर्म उच्यते ३१ त्राय
ते हियदा सर्ववाचाक्येन कर्मणा ॥ पुत्रस्यापि न मृष्येत् सराज्ञो धर्म उच्यते ३२ संविभज्य यदाभुंक्तेनृपाति दुर्बला न्नरात् ॥ तदा भवति बालिनः सराज्ञो धर्म उच्यते ३३
यदाराक्षतिराष्ट्राणियदा दस्यून पोहति ॥ यदा जयति संग्रामे सराज्ञो धर्म उच्यते ३४ पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहृतेन वा ॥ प्रियस्यापि न मृष्येत् सराज्ञो धर्म उच्यते
३५ यदा सारणिकानराजा पुत्रवत्परिरक्षति ॥ भिनति च न मर्यादां सराज्ञो धर्म उच्यते ३६ यदा स दक्षिणैर्यज्ञैर्यजते श्रद्धया श्रितः ॥ कामदेवावन दस्य सराज्ञो धर्म
उच्यते ३७ कृपणानाथ वृद्धानां यदाऽश्रुपरिमार्जति ॥ हर्षं सजयन् नृणां सराज्ञो धर्म उच्यते ३८ विवर्षयति मित्राणि तथार्याश्चापि कर्षति ॥ संपूजयति साधूंश्च स
राज्ञो धर्म उच्यते ३९ सत्यं पालयति प्रीत्या निव्यं भूमिं प्रयच्छति ॥ पूजयेदतिथीन् मृत्यान् सराज्ञो धर्म उच्यते ४० निग्रहानुग्रहौ चोभौ यत्र स्यातां प्रतिष्ठितौ ॥
अस्मिन् लोके परे चैव राजा स प्राप्नोते फलम् ४१ यमो राजा धार्मिकाणां मांघातः परमेश्वरः ॥ संयच्छन् भवति प्राणान संयच्छंस्तु पातुकः ४२ ऋत्विक् पुरोहिताचार्या
न्सकृत्यान् वमन्य च ॥ यदा सम्यक् प्रमृह्याति सराज्ञो धर्म उच्यते ४३ यमो यच्छति भूतानि सर्वाण्येवाविशेषतः ॥ तथाराज्ञाऽनुकृतं व्ययं तव्याविधेवत्प्रजाः
४४ सहस्राक्षेण राजा हि सर्वथैवोपमीयते ॥ सपश्यति च यं धर्मं स धर्मः पुरुषर्षभ ४५ अप्रमादेन शिक्षेथाः क्षमां बुद्धिं दृष्टिं मतिम् ॥ भूतानां चैव जिज्ञासा साध्वसाधु
च सर्वदा ४६ संग्रहः सर्वभूतानां दानं च मधुरं वचः ॥ पौरजानपदाश्चैव गौतव्यास्ते यथा सुखम् ४७ न जातवदक्षो नृपतिः प्रजाः शक्रोति रक्षितुम् ॥ भारो हि सुमर्हा
स्तातराज्यं नाम सुदुष्करम् ४८ तदं डवि नृपः प्राज्ञः शूरः शक्रोति रक्षितुम् ॥ न हि शक्यमदं डेन क्लीबेना बुद्धिना प्रपेवा ४९ अभिरूपैः कुले जातेर्दक्षैर्भक्तैर्बहुभुतेः ॥
सर्वा बुद्धीः परीक्षेया स्तापसाश्रमिणामपि ५० अतस्त्वं सर्वभूतानां धर्मैर्वै तस्य सिवै परम् ॥ स्वदेशे परदेशे वा न तेषां विनंक्ष्यति ५१

कान्प्रसारिणी प्रधानान्वर्णिजः शारणिकानिति पाठेशरणागतान् २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ धार्मिकाणां परमेश्वरोऽनुग्राहकोऽस्त्यतः प्राणानि त्रियाणि नियच्छन् भवति पेश्वर्थ
प्राप्नोति अनियच्छंस्तु पातुकः पतयालुर्भवति पातक इति पाठि स्वाश्रयदाहीमवतीत्यर्थः ४१ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ अभिरूपैः सहेति शेषः ५० । ५१

धर्मोऽर्थो दुस्त्वयत इति तत्फलमूतत्वात् तत्तत्परः एवं कामादपि धर्म एवोत्तरस्तन्मूलत्वात् ५१ । ५३ प्रमादिधाः प्रमाद्येधाः ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० ॥ इति शांतिपर्वणि राजप
तस्मादर्थान्न कामाच्च धर्म एवोत्तरो भवेत् ॥ अस्मिन् लोके परे चैव धर्मात्मा सुखमेवते ५२ त्यजति दारान् पुत्रांश्च मनुष्याः परिपूजिताः ॥ संग्रहश्चैव भूतानां दानं च
मधुराचवाक् ५३ अप्रमादश्च शौचं च राज्ञो भूतिकर्म महत् ॥ एतेभ्यश्चैव मांघातः सततं मां प्रमादिधाः ५४ अप्रमातो भवेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः ॥ नास्य छि
द्रं परः पश्येच्छिद्रं पुपरमन्विवात् ५५ एतद्वृत्तं वासवस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ राजर्षीणां च सर्वेषां तत्त्वमप्यनुपालय ५६ तत्कुलं महेन्द्राजपुत्रं राजर्षिसेवि
तम् ॥ आतिष्ठदिव्यं पथानमहाय भरतर्षभ ५७ धर्मवृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत ॥ देवर्षिपितृगंधर्वाः कीर्तयंति महोजसः ५८ ॥ भीष्म उवाच ॥ स एव मुक्तो
मांघातातेनो तथ्येन भारत ॥ कृतवान विशंकश्च एकः प्राप च मे दिनीं ५९ भवानपि तथा सम्यग्मांघाते वमही पते ॥ धर्मं कृत्वा महीरक्षस्वर्गं स्थानमवाप्स्यसि ६०
॥ इति श्रीमहा० शांति० राजप० उत्तम्यगीतासु एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं धर्मं स्थातुमिच्छन् राजा वर्तेत धार्मिकः ॥ पृच्छा
मिर्त्वा कुरुश्रेष्ठ तन्मं ब्रूहि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ गीतं दृष्टार्थं तत्त्वेन वामदेवेन धीमता २ राजा वसुमनानामज्ञा
नवान्धृतिमान् शुचिः ॥ महर्षिपरिपप्रच्छ वामदेवं तपस्विनम् ३ धर्मार्थसहितैर्वाक्यैर्भगवन्नृणां साधिमां ॥ येन वृत्तेन वैतिष्ठन्नहीयेयं स्वधर्मतः ४ तमब्रवीद् वामदे
वस्तेजस्वी तपतावरः ॥ हेमवर्ण सुखासीनं ययातिमिव नाहुपम् ५ ॥ वामदेव उवाच ॥ धर्ममेवानुवर्तस्व न धर्माद्विद्यते परम् ॥ धर्मं स्थिता हिराजानो जयंति पृ
थिवीमिमाम् ६ अर्थसिद्धेः परं धर्ममन्यते यो महीपतिः ॥ दृढार्थां च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विराजते ७ अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्तते ॥ क्षिप्रमेवापयातोऽस्माद्
भौ प्रथममध्यमौ ८ असत्पापिष्ठसचिवो वध्यो लोकस्य धर्महा ॥ सहैव परिवारेण क्षिप्रमेवावसोदति ९ अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकृत्यनः ॥ अपि सर्वमहील
ब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति १० अथाददानः कल्याणमनसूयुर्जितेन्द्रियः ॥ वर्धते मतिमान् राजा सोतो भिरिवसागरः ११ न पूर्णोऽस्मीति मन्येत धर्मतः कामतोऽर्थ
तः ॥ बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिप १२ एतेष्वेव हि सर्वे पुलोकयात्रा प्रतिष्ठिता ॥ एतानि शृण्वं ह्यमते यशः कीर्तिश्च यंत्रजाः १३ एवैवो धर्मसंरंभी धर्मा
र्थपरिचितकः ॥ अर्थान्समीक्ष्य भजते स ध्रुवं महदंशुते १४ अदाता ह्यनतिस्नेहो दं डेनावर्तयन् प्रजाः ॥ साहसप्रकृती राजा क्षिप्रमेव विनश्यति १५ अथ पापकृतं
बुद्ध्यान च पश्यत्य बुद्धिमान् ॥ अकीर्त्याऽभिसमायुक्तो भूयो नरकमंशुते १६

भीनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ धर्मस्योत्कर्षं श्रुत्वा धर्मस्थितिप्रकारं पृच्छति कथमिति १ । २ । ३ । ४ तपतां तपः कुर्वतां ५ । ६ अर्थपेक्षया धर्मं
हं मत्स्वाधर्मं दृढी बुद्धिकुर्यादित्याहार्येति ७ उभो धर्मा ८ असतोऽपि पापिष्ठसचिवश्च भिवायस्यसः ९ । १० । ११ । १२ एतेषु धर्मो विदुः १३ । १४ । १५ पापकृतं पापकारिणम् १६

वाप्रोवाहः १०।१८।१९ ॥ इतिशक्तिः ० रा०नी०मा० दिनवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ यत्रराष्ट्रेप्रणयतेआरोपयति बलवतरोराजा १ तंराजानमनुवर्तते २ प्रकृतिःस्वय
र्मः विषयःकुमारः ३ ॥ जितानामापन्नानांजितानांस्वस्थानां १ कृतकल्याणं प्रागुपकारं कृतवन्तः २ शक्तीमुखमनुभवत् आपदितुकरणं आपन्नवारणं कर्मकुपात् ॥ 'करणं हेतुं कर्मणो' इतिमे

अथमानयितुर्दाम्नःशुद्धस्यवशवर्तिनः ॥ व्यसनंस्वमिवोत्पन्नंविजिघांसतिमानवाः १७ यस्यनास्तिगुरुर्धर्मंनचान्यानपिपृच्छति ॥ सुखतंत्रोऽर्थलाभेषुन
चिरंसुखमश्नुते १८ गुरुप्रधानोर्धर्मेषुस्वयमर्थानवेक्षिता ॥ धर्मप्रधानोलाभेषुसचिरंसुखमश्नुते १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशातिप०राज०वामदेवगीतासुद्धि
नवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ वामदेवउवाच ॥ यत्राधर्मं प्रणयते दुर्बले बलवत्तरः ॥ तां वृत्तिमुपजीवति ये भवति तदन्वयाः १ राजानमनु
वर्तते तं पापाभिप्रवर्तकम् ॥ अविनीतमनुष्यं तत्क्षिप्रं रागं विनश्यति २ यद्वृत्तमुपजीवति प्रकृतिस्थस्य मानवाः ॥ तदेव विषमस्थस्य स्वजनोऽपि न मृष्यते ३
साहसप्रकृतिर्यत्र किंचिदुल्लवणमाचरेत् ॥ अज्ञास्त्रलक्षणो राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ४ योऽत्यंताचरितां वृत्तिं क्षत्रियो नानुवर्तते ॥ जितानामजितानां च क्षत्रव
र्मादपैतिसः ५ द्विषंतं कृतकल्याणं गृहीत्वा नृपतिरणे ॥ योनमानयते द्वेषात् क्षत्रधर्मादपैतिसः ६ शक्तः स्यात्सुखो राजा कुर्यात्करणमापदि ॥ प्रियो भवति भू
तानानच विभ्रश्यते श्रियाः ७ अप्रियं यस्य कुर्वीत भूयस्तस्य प्रियं चरेत् ॥ नाचिरेण प्रियः स स्याद्योऽप्रियः प्रियमाचरेत् ८ मृषावादे परिहरेत् कुर्यात्प्रियमयाचितः ॥
न कामात्र च संसर्गं भाग्नद्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ९ नापत्रपेतप्रश्ने पुन विभाव्यागिरं सृजेत् ॥ न त्वरेत न चाभूयेतथा संसृज्यते परः १० प्रियेनातिभृशं हृष्येदप्रियेन च सं
ज्वरेत् ॥ न तप्येदर्थं कृच्छ्रेषु प्रजाहितमनुस्मरन् ११ यः प्रियं कुरुते नित्यं गुणतो वसुधाधिपः ॥ तस्य कर्माणि सिद्धं च तिन च संत्यज्यते श्रिया १२ निवृत्तं प्रति कूले
पुवर्तमानमनुप्रिये ॥ भक्तं भजेत नृपतिः सदैव सुसमाहितः १३ अप्रकीर्णो द्वियग्राममत्यंता नुगतं शुचिं ॥ शक्तं चैवानुरक्तं च युज्यान्महतिकर्मणि १४ एवमेतैर्गुणै
र्युक्तो योऽनुरज्यति भूमिपम् ॥ भर्तृरर्थेष्वप्रमत्तं नियुज्यादर्थकर्मणि १५ मुहमैन्द्रियं कलुषमनार्यं चरितं शठम् ॥ अनतीतापघं हिंसां दुर्बुद्धिं मवदुश्रुतम् १६ त्य
क्तो दातं मद्यरतं पूतस्त्रीमृगयापरम् ॥ कार्यं महति युजानो हीयते नृपतिः श्रिया १७ रक्षितात्मा च यो राजारक्ष्यान्यश्चानुरक्षति ॥ प्रजाश्वतस्य वर्धते भुवं च महद
श्नुते १८ ये केचिद्भूमिपतयः सर्वास्तान् न्ववेक्षयेत् ॥ सुहृद्भिरनभिरुयातैस्तेन राजाऽतिरिच्यते १९ अपकृत्य बलस्थस्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ श्येना
भिपतनैरेते निपतंति प्रमाद्यतः २० दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः ॥ अबलानभियुं जीतन तु ये बलवतराः २१

दिनी ७ अप्रियमिति उपकृतः शत्रुप्रेषण्युपकरिष्यत्येवेत्यर्थः ८ १ नापत्रपेतन्यायनिष्ठमनुवर्तयत् अविभाव्यागमिरीं अमीति पाठे दूषणाहं १० ११ प्रियं मृत्यादीनां १२ १३ १ १४
पैतनिवृत्तमिति श्लोकद्वयोक्तैर्वाऽनुरज्यत्यनुवर्तयति संनियुज्यात् भूमिपः १५ १६ त्यक्तो दातं मद्यरतं पूतस्त्रीमृगयापरम् १७ १८ सुहृद्भिरः अनभिरुयातैस्त्वेवापरैर्वाचां विदितैः १९ १२ १२ १

२१ मरणातिमपीदं पालनमनामर्थं कुशलमेव स्वर्गहेतुत्वादित्यर्थः २२ रक्षाधिकरणं दुर्गादि सुखं सुखप्रदानं २३ गुप्तमिष्टमिति २४ एकं नराज्ञां तेषु दुर्गादि विष्टातुषु पंच २५ १२०
ज्ञानमिदं मनसि श्रेयसमिति यज्ज्ञानं तत् २८ अर्थकामस्य सख्युः प्रातिकूल्याद्वेषात् शृणोति तच्छब्दः स काशात् २९ अद्याप्यैर्बुद्धिमाद्भिः दृष्टिलाभोपायं ३० ॥ ३१ मुष्यामिति गांधर्वाय

विक्रमेण महीलब्ध्वा प्रजाधर्मेण पालयेत् ॥ आहवे निधनं कुर्याद्वाजाधर्मं परायणः २२ मरणातिमिदं सर्वं न ह किंचिदनामयम् ॥ तस्माद्धर्मैस्ति तो राजा प्रजाधर्मे
ण पालयेत् २३ रक्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनम् ॥ मंत्रचिंता सुखं काले पंचमिर्वर्धते महो २४ एतानि यस्य गुप्तानि सराजाराजसतम ॥ सततं वर्तमानोऽत्र
राजा धत्ते महीमिमां २५ नैतान्येकेन शक्यानि सा त्वेनानुवीक्षितम् ॥ तेषु सर्वप्रतिष्ठाप्य राजा भुंक्तो चिरं महीम् २६ दातारं संविभक्तं मादवोपगतं शुचिम् ॥
असंत्यक्तमनुष्यं च तं जनाः कुर्वन्ते नृपम् २७ यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा ज्ञानं तत्प्रातिपद्यते ॥ आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते २८ योऽर्थकामस्य वचनं प्राति
कूल्यान् मृष्यते ॥ शृणोति प्रति कूलानि सर्वदा विमना इव २९ अग्राम्य चरितां वृत्तियो न सेवेत नित्यदा ॥ जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैतिसः ३० निमृहीता द
मात्याश्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः ॥ पर्वतादिषु माहर्गाद्धस्तिनोऽश्वास्त्रीमृपात् ॥ एतेभ्यो नित्ययुक्तः स नरक्षेदात्मानमेव तु ३१ मुख्यानमात्यान्यो हि वानिहीना
न्कुरुते प्रियान् ॥ स वै व्यसनमासाद्य गाधमार्तो न विदति ३२ यः कल्याणगुणान् ज्ञातीन् प्रदेषात्त्रोडुभूति ॥ अदृढात्मा दृढक्रोधः स मृत्योर्वसतेऽतिके ३३ अथ
योगुणसंपन्नान् हृदयस्य प्रियानपि ॥ प्रियेण कुरुते वश्याश्चिरं यशसि तिष्ठति ३४ नाकाले प्रणयेदर्थोन्ना प्रिये जातु संज्वरेत् ॥ प्रियेनातिभृशं तप्येयुं जीतारोभ्यक
र्मणि ३५ केवाऽनुरकाराजानः केभ्यात्समुपाश्रिताः ॥ मध्यस्थदोषाः केचैषामिति नित्यं विचिंतयेत् ३६ न जातु बलवान् भूत्वा दुर्बले विश्वे त्काचित् ॥ भारुंड
सदृशा ह्येते निपतंति प्रमाद्यतः ३७ अपि सर्वगुणैर्युक्तं भर्तारं प्रियवादिनम् ॥ अभिदृष्टाति पापात्मानं तस्माद्विश्वसेज्जनात् ३८ पुंराजोपनिषदं ययातिः स्माह
नाहुपः ॥ मनुष्यविषये युक्तो हंति शत्रून् ननु तमान् ३९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशातिप० राजधर्मा० वामदेवगीतासुत्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॥
॥ वामदेवउवाच ॥ अयुद्धे नैव विजयं वर्धयेद्बुधाधिपः ॥ जघन्यमाहुर्विजयं युद्धेन च नराधिप १ नचाप्यलब्धं लिप्सेत मूलेनातिदृढेति ॥ नहि दुर्बलमूलस्य
राज्ञोलाभो विधीयते २ यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नप्रियराजकः ॥ संतुष्टपुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ३ यस्य योधाः सुसंतुष्टाः सात्विताः भूपवास्थिताः ॥
अल्पेनापि स दंडेन महीजयति पार्थिवः ४ पौरजानपदाय स्थभूतेषु च दयालवः ॥ स धनाधान्यवतश्च दृढमूलः स पार्थिवः ५ प्रतापकालमधिकं यदामन्येत चात्मनः ॥
तदा लिप्सेत मेधावी परभूमिधनान्युत ६

स्मार्तं ३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८ राजोपनिषदं राजारहस्यविद्यां ३९ ॥ इति शातिप० रा०नी०मारत०
जिनवतितमोऽध्यायः ॥ १३ ॥ अयुद्धेनेति १ नातिदृढेन नतिदृढे २ दृढमूलस्य लक्षणमाह यस्येति ३ बुधधाऽपरवचनास्तत्र स्थितानि द्वावतः दंडेन सैन्येन ४ ५ लिप्सेत विजिगीषेत ६

७।८।९।१० कृत्यशेषेणपरकृत्यैकात्स्न्येनसमापयेत्समापितेपुनरोऽवमन्यतेस्वस्वधर्माप्रवृत्तीत्यर्थः ११।१२ नृवोवपुमनाः १२ ॥ इतिशान्तिप० रा० नी० भा० चतुर्थवर्षे
तमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ७ ॥ वामदेवगीतासमाप्ता ॥ यस्यस्वाभ्यांघ्राःसप्तप्रकृतयोऽष्टाःसप्तर्षीलिप्सेतेरुक्तंतत्रयोजिगीषितेजेमुमिच्छतितत्स्वविजयेविषयेविजयनिमित्तंकोऽनुष्ठेयोधर्मः

भोगेपूदयमानस्यभूतेषुचदयावतः ॥ वर्धतेत्वरमाणस्यविषयोरक्षितात्मनः ७ तक्षेदात्मानमेवंसर्वनपरशुनायथा ॥ यःसम्यग्वर्तमानेषुस्वेषुमिथ्या
प्रवर्तते ८ नैवद्विषंताहीयंतेराज्ञानित्यमनिप्रतः ॥ क्रोधंनिहंतुंयोवेदतस्यद्वेष्टानविद्यते ९ यदार्यजनविद्विष्टंकर्मतत्राचरेद्बुधः ॥ यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रा
त्मानंनियोजयेत् १० नैवमन्येवजानंतिनात्मनापरितप्यते ॥ कृत्यशेषेणयोरजासुखान्यनुबुधुपति ११ इदंवृत्तंमनुष्येषुवर्ततेयोमहीपतिः ॥ उभौलोकौ
विनिर्जित्यविजयेसंप्रतिष्ठते १२ ॥ भीष्मउवाच ॥ इत्युक्तोवामदेवेनसर्वतत्तत्तवावृणुः ॥ तथाकुर्वस्वमप्येतौलोकौजेतानसंशयः १३ ॥ इतिश्रीमहाभारते
शान्तिप०राजध० वामदेवगीतासुचतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अथयोजिगीषेतक्षत्रियःक्षत्रियंयुधि ॥ कस्तस्यविजयेष
मोहितंप्रष्टोब्रवीहिमे १ ॥ भीष्मउवाच ॥ सहायोऽसहायोवाराप्रमाणमभूमिपः ॥ ब्रूयादहंवोराजेतिरक्षिष्यामिचवःसदा २ ममधर्मवर्द्धित्तर्कित्वामाप्रति
पत्स्यथ ॥ तेचेतमागतंतत्रवृणुःकुशलंभवेत् ३ तेचेदक्षत्रियाःसंतोविरुद्धैरन्कथंचन ॥ सर्वोपाधेर्नियंतव्याविकर्मस्थानराधिप ४ अशस्त्रक्षत्रियंमत्वाशस्त्रं
गृह्णात्यथापरः ॥ त्राणायाप्यसमर्थंतमन्यमानमतीवच ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अथयःक्षत्रियोराजाक्षत्रियंप्रत्युपाब्रजेत् ॥ कथं संप्रतियोद्धव्यस्तन्मेब्रूहिपि
तामह ६ ॥ भीष्मउवाच ॥ नैवासन्नद्धकवचोयोद्धव्यःक्षत्रियोरणे ॥ एकएकेनवाच्यश्चविसृजेतक्षिपाभिच ७ सचेत्सन्नद्धआगच्छेत्सन्नद्धव्यंततोभवेत् ॥
सचेत्ससैन्यआगच्छेत्ससैन्यस्तमथाह्वयेत् ८ सचेन्निकृत्यायुद्धचेतनिकृत्याप्रतियोधयेत् ॥ अथचेद्धर्मतोयुद्धचेद्धर्मेणैवनिवारयेत् ९ नाश्वेनरथिनंयायादुदि
याद्रथिनंरथी ॥ व्यसनेनप्रवर्तव्यंनभीतायजितायच १० इपुलिप्तोऽनर्कणीस्यादसतामेतदायुधम् ॥ यथार्थमेवयोद्धव्यंनकुद्वेत्तजिघांसतः ११ साधूनांतुय
दामेदात्सायुधैश्चसूनीभवेत् ॥ निष्प्राणोनाभिहतव्योनानपत्यःकथंचन १२ भग्नशस्त्रोविपन्नश्चकृतज्योहतवाहनः ॥ चिकित्स्यःस्यात्स्वविषयेप्राप्त्योवास्व
गृहेभवेत् १३ निर्व्रणश्चसमोक्तव्यपुपधर्मःसनातनः ॥ तस्माद्धर्मेणयोद्धव्यमितिस्वायंभुवोऽज्जीव १४ सत्सुनित्यःसतांघर्मस्तमास्थायननाशयेत् ॥ योवै
जयत्यधर्मेणक्षत्रियोधर्मसंगरः १५ आत्मानमात्मनाहंतिपापोनिकृतिर्जीवनः ॥ कर्मचैतदसाधूनामसाधून्साधुनाजयेत् १६

तिपृच्छति अथेति १ जिगीषुद्विविधःअनुपस्थितपरिपंथी उपस्थितपरिपंथीच तत्रास्यस्यधर्ममाह सहायइति योऽकस्माद्भ्रातृपरकीयमागत्याऽहंवोराज्ञिष्यामीत्यादिब्रूयावसआद्योजिगीष
माणइत्यर्थः १।३ अशस्त्रमिति त्राणायाप्यसमर्थपरचातीवमन्यमानंक्षत्रियमशस्त्रंज्ञात्वाऽनरोहीनोऽपिशस्त्रंगृह्णात्यतःशस्त्रवलेनैवजितात्प्राप्तादीर्गुह्यतत्तदधिपतिमुत्सेवातव्यं शिंठराष्ट्रं
समादिनावशीकर्तव्यमितिशेषः ५।६।७।८।९।१० लिप्तोविपदिग्धःअधर्महान्बाणः कर्णीकनुःप्रतीपकंडकोबाणः ११।१२।१३।१४।१५। पृतिभ्रुकृत्याजयकूपं असाधून्पि १६

१०।१८।१९।२० महादतिर्महांधर्मकोशःआध्यातोवायुनापरितहवातिपुष्टः सुकृतेसरकर्मणि २१।२२ ॥ इतिशान्तिपर्वेभिराजधर्मोऽनुशासनपर्वेणिनीलकण्ठीयेमास्तमावदीपे
पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ७ ॥ नाधर्मेणेति १।२।३ विप्रणयेहातोऽस्मीतिवदेतित्रांशस्येत ततःसंवत्सरादूर्ध्वसंप्रवाऽधुवन्नपिततोजातोऽनुःपुत्रएवमेवतत्तत्तथ्यो
क्तव्यइत्यर्थः ४ विक्रमाहताकन्यात्वमस्मान्पुत्रीविभुतान्यंवेतिप्रहृष्टाऽभ्याथिनीनस्याप्येतिमावः ५ सहसानिकृत्याआहतंदासदास्यादिकंवत्सरातिप्रत्यर्पणीयंतदास्वीयमेवतस्मेदत्तंभवाति ६

धर्मेणनिधनंश्रेयोऽनजयःपापकर्मणा ॥ नाधर्मश्चरितोराजन्सद्यःफलतिगौरिव १७ मूलानिचप्रशाखांश्चदहन्समधिगच्छति ॥ पापेनकर्मणावित्तंलब्ध्वापापः
प्रहृष्यति १८ सवर्धमानःस्तेयेनपापःपापेप्रसज्यति ॥ नधर्मोस्तीतिमन्वानःसुचीनवहसन्निव १९ अश्रद्धानश्चभवोद्विनाशसुपगच्छति ॥ संवद्धोवारुणैः
पाशैरमर्त्यइवमन्यते २० महादतिरिवाधमातःसुकृतेनैववर्तते ॥ ततःसमूलोहियतेनदीकूलादिवहुम् २१ अथैनमभिनिंदतिभिन्नंकुंभमिवाश्मानि ॥ तस्माद्ध
र्मेणविजयंकोशल्लिप्सेतभूमिपः २२ ॥ इतिश्रीम०शां०रा० विजिगीषमाणवृत्तेपंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ भीष्मउवाच ॥ नाधर्मेणमहीजंतुलिप्सेतजगती
पतिः ॥ अधर्मविजयंलब्ध्वाकोऽनुमन्येतभूमिपः १ अधर्मयुक्तोविजयोह्यधुवोऽस्वर्ग्येषुवच ॥ सादयत्येवराजानंमहीचभरतर्षभ २ विशीर्णकवचंचैवतवास्मीति
चवादिनम् ॥ कृतान्जलिंन्यस्तशस्त्रंहीत्वानविहिंसयेत् ३ बलेनविजितोयश्चनंतयुध्येतभूमिपः ॥ सर्वत्सरंविप्रणयेत्तस्माज्जातःपुनर्मवेत् ४ नावकिसंवत्सरात्क
न्याप्रष्टव्याविक्रमाहता ॥ पुत्रमेवधनंसर्वयच्चाप्यसहसाऽऽहृतं ५ नतुवध्यधनंतिष्ठेत्पिबेयुब्राह्मणाःपयः ॥ युजोरन्नप्यनद्धहःक्षंतव्यंवातदाभवेत् ६ राज्ञाराजैवयो
द्धव्यस्तथाधर्मोविधीयते ॥ नान्योराजानमन्यस्येदराजन्यःकथंचन ७ अनीकयोःसंहतयोर्देदीयाद्राक्षणांतरा ॥ शान्तिमिच्छन्नुभयतोऽनयोद्धव्यंतदाभवेत् ८ म
र्यादांशाश्वर्तीभिद्याद्राह्मणंयोभिलंघयेत् ॥ अथचेल्लंघयेदेवमर्यादांक्षत्रियंयुवः ९ असंख्येयस्तदूर्ध्वस्यादनादेयश्चसंसदि ॥ यस्तुधर्मविलोपेनमर्यादाभेदेनेनच
१० तांश्रुतिनानुवर्तंतविजिगीषुर्महीपतिः ॥ धर्मलब्धाद्विजयाह्लाभःकोऽभ्याधिकोभवेत् ११ सहसाज्जार्थभूतानिक्षिप्रमेवप्रसादयेत् ॥ सांत्वेनभोगदानेनसरा
ज्ञांपरमोनयः १२ भुज्यमानाह्ययोगेनस्वराष्ट्रादभितापिताः ॥ अमित्रास्तमुपासीरन्व्यसनौघप्रतीक्षिणः १३ अमित्रोपग्रहंचास्यतेकुर्युःक्षिप्रमापदि ॥ संतुष्टाः
सर्वतोराजन्राजव्यसनकांक्षिणः १४ नामित्रोविनिकर्तव्योनातिच्छेद्यःकथंचन ॥ जीवितंहाप्यतिच्छिन्नःसंत्यजेच्चकदाचन १५ अल्पेनापिचसंयुक्तस्तुव्य
त्येवनराधिपः ॥ शुद्धंजीवितमेवापितादशोबहुमन्यते १६ यस्यस्फीतोऽजपदःसंपन्नःप्रियराजकः ॥ संतुष्टस्तुव्यसचिवोद्वहमूलःसपार्थिवः १७

वध्याध्वोरादयःतद्धनंनतिष्ठेदपितुव्यथितव्यमेव वधयोऽप्यध्वोरध्वेतवाहंतव्यं पूर्ववत्तद्धनंनतिदेयमित्यर्थः ६ अन्यस्येदमिषुलंशस्त्रंक्षिपेत् ७।८ क्षत्रियवृक्क्षत्रियाधमः १
९ असंख्येयःक्षत्रियेषुनगणनीयः जातिबाह्यःकर्तव्यइत्यर्थः १०।११ अनार्थभूतानिजयादीनिकृत्वापसादयेत् १२ अयोगेनासांत्वेन १३ अमित्रोपग्रहंतद्वेरिणामानुकूल्यं तेषालाह
ज्यमानाः १४ विनिकर्तव्योऽनिकृत्यायंचधितव्यः १५।१६।१७

१८ ॥१९ भूमीति धान्यान्वापिशोर्हर्तव्यानीति किमुस्वर्णादिकमिति भावः १० अग्निशेषं ज्ञानं भूतं हविः मोजनां सिद्धां एतन्नर्हंत्यमित्यर्थः विप्रकृतो वंशितः २१ ॥२२ उच्येति राज्ञा सर्वहर्तव्यमित्यर्थः २३ ॥ २४ ॥ इति शांतिप० रा० नीलकंठीये भारतमाव० पणवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ अत्रेति महाजनं कटकामित्तं वैश्यादिजनम् १ केन तद्वधमायथितं कृत्वा पुण्यफलमाप्नोतीति

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यायेचान्येभ्यस्तत्तमाः ॥ पूजार्हाः पूजितायस्यसंवलोकविदुच्यते १८ एतेनैव च तृत्तेन महीं प्रापसुरोत्तमः ॥ अनेन चेंद्रविषयं विजिगीषंति पाथिवाः १९ भूमिवर्जधनराजाजित्वाराजन्महाहवे ॥ अपिचात्रोपधीः शब्ददाजहारप्रतर्दनः २० अग्निहोत्राग्निशेषं च हविर्भोजनमेव च ॥ आजहारदिवोदासस्ततो विप्रकृतोऽभवत् २१ सराजकानिराश्राणिनाभागोदक्षिणादौ ॥ अन्यत्रश्रोत्रियस्वाच्चतापसार्थाच्च भारत २२ उच्चावचानिवित्तानि धर्मज्ञानां युधिष्ठिर ॥ आसन् राज्ञां पुराणानां सर्वतन्ममरोचते २३ सर्वविद्यातिरेकेण जयमिच्छेन्महीपतिः ॥ न माययानदंभेन यइच्छेदूतिमात्मनः २४ ॥ इति श्रीमहाभारते शां० रा० विजिगीषमाणवृत्ते पणवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्षत्रधर्माद्विपापीयात्रधर्मोऽस्ति नराधिप ॥ अपयानेन युद्धेन राजा हंति महाजनम् १ अथस्मकर्मणा केन लोकान् जयति पार्थिवः ॥ विद्वज्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ २ ॥ भीष्म उवाच ॥ निग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च ॥ यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवंति शुचयोऽमलाः ३ उपरुंधंति राजानो भूतानि विजयार्थिनः ॥ त एव विजयं प्राप्य वर्धयंति पुनः प्रजाः ४ अपविध्यंति पापानि दानयज्ञतपो बलैः ॥ अनुग्रहाय भूतानां पुण्यमेषां विवर्धते ५ यथैव क्षत्रनिर्यातानिर्यातं क्षत्रमेव च ॥ हिनस्ति धान्यं कक्षं च न च धान्यं विनश्यति ६ एवं शस्त्राणि मुचंतो ग्रांतविविधानेन कथा ॥ तस्यैवानिष्कृतिः कृत्स्ना भूतानां भावनं पुनः ७ यो भूतानि धनकां व्यावधाक्ते शास्त्ररक्षति ॥ दस्युभ्यः प्राणदानात्स धनदः सुखदो विराट् ८ स सर्वयज्ञैरीजानो राजाऽभयदक्षिणैः ॥ अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीं द्रसलोकताम् ९ ब्राह्मणार्थं समुत्पन्ने यो रिभिर्युज्यते ॥ अत्मानं पूपमुत्सृज्य स यज्ञोऽन्तदक्षिणः १० अभीतो विभिरनुशून् प्रतियुज्य शरांस्तथा ॥ न तस्माद्बिदशाः श्रेयो भुवि पश्यंति किंचन ११ तस्य शस्त्राणि यावंतित्वचं भिदंति संयुगे ॥ तावतः सोऽभुते लोकान्सर्वकामदुहोऽक्षयान् १२ यदस्य रुधिरं गात्रादाहवे संप्रवर्तते ॥ सहते नैव पापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते १३ यानि दुःखानि सहते क्षत्रियो युधिष्ठापितः ॥ तेन तेन तपोभूय इति धर्मविदो विदुः १४ पृष्ठतो भीरवः संस्येवर्तते धर्मपूरुषाः ॥ शूराच्छरणमिच्छंतः पर्जन्यादिव जीवनम् १५ यदि शूरस्तथाक्षेमं प्रतिरक्षेद्यथाऽभये ॥ प्रतिरूपं जनं कुर्यान्नचेत्तद्वर्तते तथा १६ यदि ते कृतमाज्ञाय न मस्तु कुर्युः सदैव तम् ॥ युक्तं न्याय्यं च कुर्युस्तेन च तद्वर्तते तथा १७

त्यर्थः १ उत्तरमाह निग्रहेणेति ३ उपरुंधंति पीडयंति ४ अपविध्यंति दूरीकुर्वंति ५ भिर्यातापुणाद्यपनवेन शोधकः १ निर्वीतेति पाठेऽप्यशोधने इत्यस्य रूपं कसं पुण्यम् २ भावनं वर्धनम् ७ ८ १९ अस्मान् देहपुण्यजस्तंभमुत्सृज्योच्छिद्य यज्ञोयुद्धयज्ञः १० ११ १२ पापेन दुःखेन १३ १४ १५ यदीति रक्षित्वा प्रतिकुं पुद्गलमिषुं जने चैव कुर्यात् किं तर्हि स्वयं पुरतो भूत्वा तांश्चैव पृष्ठतः कुर्यात्तर्हि तत्तथा भूतं वत्पुण्यं वर्तते मान्यं तेत्यर्थः १६ यदि ते रक्षितारः संतस्तं न मस्तु कुर्युः अयं न्याय्यं युद्धं च पराहृत्य कुर्वंस्तद्विषयान् १७

अनीकवैलायामनीकानां संवहकाले अभिपतत्येके षठाऽपि चनेरमन्य इत्यर्थात् १८ तदेवाह पततीति विषमप्राणसंकटेत्यजेत देहमिति शेषः १९ २० तेभ्यस्तस्यै २१ तस्य दंडमाह तंहं पुरिति तृणमये कटे बद्ध्वा दहनं कटाग्निना दाहः २२ ॥ २३ ॥ २४ शौदीराणां शूरत्वाभिमानवता २५ निष्ठमन्त्रां कृद्वैरं पूतिर्दुर्गभिः अमात्यान् पुत्रान् २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२

पुरुषाणां समानां दृश्यते महदंतरम् ॥ संग्रामेऽनीकवैलायामुत्कुप्रेऽभिपतंत्युत १८ पतत्यभिमुखः शूरः परान्भीरुः पलायते ॥ आस्थाय स्वर्ग्यमध्वानं सहायान् च पमेत्यजेत् १९ मास्मतां स्तादृशां स्तातजनिष्ठाः पुरुषाधमान् ॥ ये सहायान् रणे हित्वा स्वस्तिमंतो गृहान्ययुः २० अस्वस्ति तेभ्यः कुर्वंति देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ त्यागेन यः सहायानां स्वान् प्राणांश्चातुमिच्छति २१ तंहन्युः काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्निना ॥ पशुवन्मारयेयुर्वा क्षत्रियायेत्युरीदृशाः २२ अधर्मः क्षत्रियस्यैष यच्छ्रद्ध्या भरणं भवेत् ॥ विसृजन् श्रेष्मन्मुत्राणि कृपणं परिदेवयन् २३ अविक्षते न देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति ॥ क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसंति पुराविदः २४ न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते ॥ शौदीराणामशौदीर्यमधर्मकृपणंचतत् २५ इदं दुःखं महत्कष्टं पापीय इति निष्ठन ॥ प्रतिध्वस्तमुखः पूतिरमात्यान् नुशोचयन् २६ अरोगाणां स्पृहयते मुहुर्भृत्युमपीच्छति ॥ वीरो दहोऽभिमानं च नेदृशं भृत्युमर्हति २७ रणे पुकदनं कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ तीक्ष्णैः शस्त्रैरभिक्षिप्तः क्षत्रियो भृत्युमर्हति २८ शूरो हि काममन्युम्यामाविष्टो युध्यते भृशम् ॥ हन्यमाना निगात्राणि परैर्नैवावबुध्यते २९ स संस्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितम् ॥ स्वधर्मे विपुलं प्राप्य शक्यते तिसलोकताम् ३० सर्वोपाये रणमुखमातिष्ठंस्त्यक्तजीवितः ॥ प्राप्नोतीं द्रस्य सलोक्यं शूरः पृष्ठमदर्शयन् ३१ यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः ॥ अक्षयान् लभते लोकान्यदिदैन्यं न सेवते ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कैलोकायुध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ भवंति निधनं प्राप्य तन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ अंबरीषस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर २ अंबरीषो हि नाभागिः स्वर्गं गत्वा सुदुर्लभम् ॥ ददर्श सुरलोकस्थं शक्रेण सचिवं सह ३ सर्वतेजोमयं दिव्यं विमानवरमास्थितम् ॥ उपर्युपरि गच्छंतं स्वैसेनापतिं प्रभुम् ४ सहस्रोपरि गच्छंतं सेनापतिं सुदारधीः ॥ ऋद्धिदृष्टा सुदेवस्य विस्मितः प्राह वासवम् ५ अंबरीष उवाच ॥ ॥ सागरांतां महीकृतान् मनुजान् स्य यथाविधि ॥ चातुर्वर्ण्ये यथाशास्त्रं प्रवृत्तो धर्मकाम्यया ६ ब्रह्मचर्येण चोरेण गुर्वीचारेण सेवया ॥ वेदानधीत्यधर्मेण राजशास्त्रं च केवलम् ७ अतिधीनं प्रापेन पितृं स्वधया तथा ॥ ऋषीन् स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान्यज्ञैरनुत्तमैः ८ क्षत्रधर्मे स्थितो भूत्वा यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ उदीक्षमाणः पृतनां जयामि युधिवासव ९ देवराज सुदेवोऽयं मम सेनापतिः पुरा ॥ आसीद्योधः प्रशांतात्मा सोऽयं कस्मादतीव माम् १०

॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ॥ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति कथं विदुषोति केहति १ १ नामाभिर्नाभागपुत्रः शक्रेण सह स्थितं सचिवं ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

११ यश्चान्योक्षत्रियोऽपि युध्यते नस्तस्याप्ययं यज्ञोऽस्ति यश्चान्यो विद्यते न वदति पाठे यो यस्मादज्जन्मो यज्ञो यो यस्माकं क्षत्रियाणां विद्यत इत्ययं ११ । १३ । १४ । १५ । १६ निशिताः
अनेन कतुभिर्मुख्यैर्नष्टनापि द्विजातयः ॥ तर्पिता विधिवच्छक्रसोऽयं कस्मादतीव माम् ११ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ एतस्य विततस्तात सुदेवस्य वभूवह ॥ संग्राम
यज्ञः सुमहान्यश्चान्यो युद्धयते नरः १२ सन्नद्धो दीक्षितः सर्वो यो धः प्राप्य च मुमुखम् ॥ युद्धयन्नाधिकारस्थो भवतीति विनिश्चयः १३ ॥ ॥ अंबरीष उवाच ॥ ॥
कानियज्ञे हवींष्यस्मिन्किमाज्यं काचदक्षिणा ॥ ऋत्विजश्चात्र के प्रोक्तास्तन्मे हृदि शतक्रतो १४ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ ऋत्विजः कुंजरास्तत्र वाजिनोऽध्वर्यवस्त
था ॥ हवींषि परमांसानि रुधिरं त्वाज्यमुच्यते १५ शृगालमृगप्रकाकोलाः सदस्यास्तत्र पत्रिणः ॥ आज्यशेषं पिबत्येते हविः प्राश्रंति चाध्वरे १६ प्रासतो मरसंघाताः
खड्गशक्तिपरश्वधाः ॥ ज्वलंतो निशिताः पीताः क्षुचस्तस्याथ सत्रिणः १७ चापवेगायतस्तीक्ष्णः परकायावभेदनः ॥ ऋजुः सुनिशितः पीतः सायकश्च सुवोमहान्
१८ द्वीपि चर्मा विनद्धश्च नागदंतकृतत्सरुः ॥ हस्तिहस्तधरः खड्गः स्फिग्भवेत्स्य संयुगे १९ ज्वलितैर्निशितैः प्रासशक्त्यृष्टि सपरश्वधैः ॥ शैक्याय समये स्तीक्ष्णैरभि
घातो भवेद्बुध २० संख्या समयविस्तीर्णमभिजातो द्वंबुध ॥ आवेगाद्यच्च रुधिरं संग्रामे स्रवते भुवि २१ सास्य पूर्णो दुतिर्होमसमृद्धा सर्वकामघुक् ॥ छिधिभिर्धीति
यः शब्दः श्रूयते वाहिनीमुखे २२ सामानि सामगास्तस्य गार्ग्यं तिमसादने ॥ हविर्धानं तु तस्याहुः परेषां वाहिनीमुखम् २३ कुंजराणां हयानां च वर्मिणां च समुच्चयः ॥
अग्निः श्येनचितो नाम स च यज्ञे विधीयते २४ उत्तिष्ठते कंबधोऽत्र सहस्रेन हते तु यः ॥ स यूपस्तस्य शूरस्य खादिरोष्ठास्त्रिरुच्यते २५ इडो पृहताः श्रोति कुंजरास्त्वंकुशो
रिताः ॥ व्याघ्रपृष्ठतलनादेन वपट्कारेण पार्थिव २६ उद्धाता तत्र संग्रामे त्रिसामादुर्धुमिर्दृष्ट ॥ ब्रह्मस्वेहियमाणे तु त्यक्त्वा युद्धे प्रियातनुम् २७ आत्मानं यूपमुत्सृ
ज्य स यज्ञोऽनंतदक्षिणः ॥ भर्तुरर्थे च यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे २८ न भयाद्विनिवर्तेत तस्य लोकायथामम ॥ नीलचर्मो वृत्तेः खड्गैर्वाहुभिः परिघोपमैः २९ यस्य वै
दिरुपस्तीर्णा तस्य लोकायथामम ॥ यस्तु नापेक्षते कंचित्सहायं विजये स्थितः ३० विगाह्य वाहिनीमप्येतस्य लोकायथामम ॥ यस्य शोणितसंघाताभेरीषं डुकक
च्छपा ३१ वीरास्थि शर्करादुर्गमां स शोणितकर्दमा ॥ असिचर्मप्लवाधो रक्ते शोषे ललाटला ३२ अश्वनागरथैश्चैव संछिन्नेः कृतसंक्रमा ॥ पताकाध्वजवानीरा
हतवारणवाहिनी ३३ शोणितो दासुसंपूर्णो दुस्तरापा रगैर्नरैः ॥ हतनागमहानका परलोकवहा शिवा ३४ ऋष्टिखड्गमहानौका मृगप्रकंवलप्लवा ॥ पुरुपादानुच
रिताभीरूणां कश्मलवहा ३५ नदीयोधस्य संग्रामे तदस्यावभृथं स्मृतम् ॥ वेदिर्यस्य त्वमित्राणां शिरोभ्यश्च प्रकीर्यते ३६ अश्वस्कंधैर्गजस्कंधैस्तस्य लोकायथा
मम ॥ पत्नीशालाकृतायस्य परेषां वाहिनीमुखम् ३७

शाणघ्नहाः पीताः क्षारपात्री येन संभाविताः १७ । १८ । १९ शैक्याय समयेः सर्वलोहमयैः वसुध
किंचिद्यज्ञियं द्रव्यं २० । २१ । २२ हविर्धानं हविषाः स्यात्पनस्यलं २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० शोणितसंघाताः शोणितो धमवी ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७

३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ ॥ इति शोणितपर्वणि राजघर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावर्षे विष्णुवर्णितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥
हविर्धानं स्ववाहिन्यास्तदस्याहुर्मनीषिणः ॥ सदस्यादक्षिणा योधा आग्नीध्रश्चोत्तरादिशम् ३८ शत्रुसेना कलत्रस्य सर्वलोकानदूरतः ॥ यदातु भयतो व्यूहे भवत्या
काशमग्रतः ३९ सास्यवेदिस्तदायज्ञैर्नित्यं वेदास्त्रयोऽग्रयः ॥ यस्तु यो धः परावृत्तः संत्रस्तो हन्यते परैः ४० अप्रतिष्ठः स नरकं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ यस्य शो
णितवेगेन वेदिः स्यात्सं परिहृता ४१ केशमांसास्थिसंपूर्णा संगच्छेत्परमांगतिम् ॥ यस्तु सेनापतिर्हत्वा तद्यानमधिरोहति ४२ स विष्णुविक्रमकामी ब्रह्मपति समः
प्रभुः ॥ नायकं तत्कुमारं वायो वा स्यात्तत्र पूजितः ४३ जीवग्राहं प्रगृह्णाति तस्य लोकायथामम ॥ आह्वेतु हतं शूरं न शोचैत कथंचन ४४ अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्ग
लोके महीयते ॥ न ह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचम् ४५ हतस्य कर्तुमिच्छति तस्य लोकान् शृणुष्व मे ॥ वराप्सरः सहस्राणि शूरमायो धने हतम् ४६ त्वरमाणा
भिधावंति मम भर्ता भवेदिति ॥ एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः ४७ चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धमनुपालयेत् ॥ वृद्धबालौ न हंतव्यौ न च स्त्री नैव पृष्ठतः ४८
तृणपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् ॥ जंभं वृत्रं बलपाकं शतमायं विरोचनम् ४९ दुर्वायं चैव न मुचिरेकमायं च शंवरम् ॥ विप्रचित्तिचदैते यं दनोः पुत्रांश्च सर्वशः
५० प्रह्लादं च निहत्या जौततो देवाधिपोऽभवम् ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येतच्छत्रवचनं निश्चयं प्रतिष्ठय च ॥ यो धाना मात्मनः सिद्धिं मवरीपोऽभिपन्नवान् ५१
॥ इति श्रीमहामरते शांतिप० राजघ० इंद्रावरीपसंवादे अष्टमवर्णितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ प्रतर्दनो मैथिल
श्च संग्रामं यत्र चक्रतुः १ यज्ञोपवीती संग्रामे जने को मैथिलो यथा ॥ यो धानुर्दुर्षयामास तत्रि यो धुयिष्ठिर २ जनकी मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् ॥ यो धान्स्वा
न्दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ३ अभीरूणां मिमेलोकाभास्वंतो हंत पश्यत ॥ पूर्णार्गधर्वकन्याभिः सर्वकामदुहोऽश्याः ४ इमे पलायमाना नारकाः प्रत्युपस्थिताः ॥
अर्कीर्तिः शाश्वती चैव यतितव्यमनंतरम् ५ तान्दृष्ट्वा श्रीनिजयत भूत्वा संत्यागमुद्धयः ॥ नरकस्याप्रतिष्ठस्य माभूतवशवर्तिनः ६ त्यागमूलं हि शूराणां स्वर्गद्वार
मनुत्तमम् ॥ इत्युक्तास्तेऽपतिनायोधाः परपुरंजय ७ अजयं तरेणेशून् हर्षयंतो नरेश्वरम् ॥ तस्मादात्मवतानित्यं स्थातव्यं रणमूर्धनि ८ गजानां रथिनो मध्ये
स्थाना मनुसादिनः ॥ सादिनामंतरे स्थाप्य पादात्तमपि दांशितम् ९ यएवं व्यूहे राजा स नित्यं जयति द्विषः ॥ तस्मादेवं विधातव्यं नित्यमेव युधिष्ठिर १० सर्वस्व
र्गतिमिच्छंति सुयुद्धेनातिमन्यवः ॥ क्षोभयेयुरनीकानि सागरं मकरां यथा ११ हर्षयेयुर्विषणांश्च व्यवस्थाप्य परस्परम् ॥ जितां च भूमिं रक्षेत भग्नान्नात्यनुसारयेत्
१२ पुनरावर्तमानानां निराशानां च जीविते ॥ वेगः सुदुःसहो राजस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् १३

अत्र शूरप्रोत्साहने विषये मैथिलो जनकः १ यज्ञोपवीतीत्यनेन संग्रामस्य यज्ञत्वात्तत्र प्रायस्तेन माव्यमिति दांशितम् २ दर्शयामास यो मबलेन ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ गजानां मध्ये रथिनः रथिनां
मध्ये सादिनः सादिनां मध्ये पादात् ९ । १० । ११ नात्यनुसारयेत् प्रातिघ्रावयेत् परावृत्तिमपात् १२ तदेवाह पुनरिति १३

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ ॥ इति शान्तिपर्वणि राजपञ्चनीलकेठीये भारतमावदीपे नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ यथेति नयति मीतानपिराजभयप्रदर्शनेन पुरस्कृति १ स
स्थसत्रचर्मः उपपत्तिर्मरणनिश्चयः साध्याचारः शिष्टाचारः औपयिकउक्तमयप्रदर्शनजाप्रवृत्तिः एतेश्चतुर्भिर्हेतुभिर्मर्मैः स्थितास्थिरोभवति २ सिद्धार्थस्यः कलावृत्तौ तेषांचयेऽर्थमयोर्मर्मयो
नहि प्रवृत्तिमिच्छति शूराः प्रवृत्तोभूशम् ॥ तस्मात्पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणम् १४ चराणामचराह्यत्रमदं दंष्ट्रिणामपि ॥ आपः पिपासतामत्रमंत्रं शूर
स्यकातराः १५ समानप्रष्टोदरपाणिपादाः परामर्शं भोस्वो वैव्रजंति ॥ अतोभयार्ताः प्रणिपत्य भूयः कृत्वा जलीनुपतिष्ठंति शूरान् १६ शूरबाहुपुलोकोऽयं लंबते पुत्र
वत्सदा ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु शूरः समानमर्हति १७ नहि शौर्यात्परं किंचिन्निपुलोकेषु विद्यते ॥ शूरः सर्वपालयति सर्वशूरप्रतिष्ठितम् १८ ॥ इति श्रीमहाभारते
शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्तेनवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथाजयार्थिनः सेनानयंति मरतर्षभ ॥ ईषद्वर्मप्रपी
ठ्यापितन्मे हृदि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ सत्येन हि स्थितो धर्म उपपत्त्या तथाऽपरे ॥ साध्याचारतया केचित्थैवौपयिकादपि २ उपायधर्मान्वक्ष्यामि स
द्धानर्थनर्थधर्मयोः ॥ निर्मर्यादादस्य वस्तु भवंति परिपंथिनः ३ तेषां प्रतिविधातार्थं प्रवक्ष्याम्यनैगमम् ॥ कार्याणां सर्वसिद्धयर्थं तानुपायान्निबोधमे ४ उभे प्रज्ञेवे
दितव्ये ऋषीवक्त्राच भारत ॥ जानन्वक्रान्सेवेत प्रतिवाधेत चागताम् ५ अमित्रा एव राजानं भेदेनोपचरंत्युत ॥ ताराजानि कृतिजानन्यथाऽमित्रान्प्रवाधते ६
गजानां पार्थिवमाणि गोष्ठपाजगराणि च ॥ शल्यकं टक्लोहानितनुत्रचमराणि च ७ सितपीतानि शस्त्राणि सन्नाहाः पीतलोहिताः ॥ नानारंजनरक्ताः स्युः पताकाः
केतवश्च ८ ऋष्टयस्तोमराः खड्गानि शिताश्च परश्वधाः ॥ फलकान्यथ चर्माणि प्रतिकल्प्यान्त्यनेकशः ९ अभिनीतानि शस्त्राणि योधाश्च कृतनिश्चयाः ॥ चैत्र्यावा
मार्गशीर्ष्यावासेनायोगः प्रज्ञस्यते १० पक्षसस्याहिप्रथिवीभवत्युभतीतदा ॥ नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ११ तस्मात्तदा योजयेत परेषां व्यसनेऽ
थवा ॥ एते हि योगाः सेनायाः प्रज्ञस्ताः परवाधने १२ जलवांस्तृणवामार्गः समोगम्यः प्रज्ञस्यते ॥ चरैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वेनगोचरैः १३ न हारण्येन शक्ये
तगंतुं मृगगणैरिव ॥ तस्मात्सेनासु तानेव योजयंति जयार्थिनः १४ अग्रतः पुरुषानीकं शक्तेचापिकुलोद्भवम् ॥ आवासस्तोयवानुर्गः पर्याकाशः प्रज्ञस्यते १५
परेषामुपसर्पाणां प्रतिषेधस्तथा भवेत् ॥ आकाशा तु वनाभ्यासं मन्यंते गुणवत्तरम् १६ बहुभिर्गुणजातैश्च ये युद्धकुशलजनाः ॥ उपन्यासो भवेत्तत्र वलानां नातिदूर
तः १७ उपन्यासावतरणपदातीनां च गृहणम् ॥ अथ शत्रुप्रतीघातमापदर्थं परायणम् १८

दास्तेपरिपंथिनो नाशका भवन्ति ३ तेषां दस्तुनां नैगमं वेदोक्तमुपायं ४ प्रतीति वक्रावक्रथैव नाशयेत् ५ अमित्रानिवर्तानि कृतिप्रवाधते बाधेत् ६ गजानां च माणि बाणघातत्राणानि गवादीनां श
ल्यादीनि ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ उपन्यासं न्यासस्वधननिक्षेपस्य सम्यगपि स्वतरणपदातीनां गृहणं च न्यासस्यैव कार्यं । उपन्यासाः सवितरणमिति पाठे सदानं
यथास्थातया जना उपन्यास इति पूर्वोन्वयि पदातीनां गृहणं परवचनार्थं अथ निलीयाऽऽगताऽनुपसिधातं कुर्यात् १८

१९ । २० अमर्यादसिद्धिप्रकारादिहीनां २१ । २२ । २३ सुदिनेषु दृष्टिर्जातदिनेषु २४ प्रसंख्यायसम्यग्निर्वाच्यं तिथौ नक्षत्रेष्वप्युजित आशीर्भिर्योजितः २५ । १६ । २०
उपन्यासात्सुगुणदिगुणोपायात् बहिस्तृणाद्यर्थचरतो बहिश्चरानरुपात् उपन्यासात्तृणाद्याहर्गुह २८ राजद्वारेऽन्त्यायद्वारे वा ये वर्गिनः समुदायाधिपतयस्तान्नाभिघातवेदितप्रपूर्वणसंबंधः
सप्तर्षीन्पृष्ठतः कृत्वा युध्येयुरचला इव ॥ अनेन विधिना शत्रून्पुजिगीषेतापि दुर्जयान् १९ यतो वायुर्यतः भूयोर्यतः शुक्रस्ततो जयः ॥ पूर्वपूर्वज्याय एषां सन्नि
पाते युधिष्ठिर २० अकर्मामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम् ॥ अश्वमूर्मिप्रशंसंति ये युद्धकुशलजनाः २१ अपंकागर्तरहितारथभूमिः प्रज्ञस्यते ॥ नीचदुर्गमहाक
क्षासोदकाहस्तयोधिनां २२ बहुदुर्गमहाकक्षावेणुवेत्रसमाकुला ॥ पदातीनां क्षमाभूमिः पर्वतोऽपवनानि च २३ पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत ॥ रथाश्च
बहुला सेना सुदिनेषु प्रज्ञस्यते २४ पदातिनागबहुला प्रवृत्तकाले प्रज्ञस्यते ॥ गुणानेतां प्रसंख्यायदेशकालौ प्रयोजयेत् ॥ एवं संचित्य योयाति तिथिनक्षत्रपुजि
तः २५ विजयं लभते नित्यं सेनां सम्यक्प्रयोजयन् ॥ प्रसुप्तां स्टापितान् श्रांतां प्रकीर्णां नाभिघातयेत् २६ मोक्षे प्रयणे च लने पानभोजनकालयोः ॥ अतिक्षिता
न्यतिक्षितानि हतान् प्रतनूतान् २७ अविश्रब्धान् कृतारंभानुपन्यासात्प्रतापितान् ॥ बहिश्चरानुपन्यासात्कृतवेदमानुसारिणः २८ पारंपर्यागते द्वारे ये के
चिदनुवर्तिनः ॥ परिचर्यावतो द्वारे ये च केचन वर्गिनः २९ अनीकं ये विभेदंति भिन्नं संस्थापयंति च ॥ समानाशनपानास्ते कार्याद्विगुणवतनाः ३० दशा
धिपतयः कार्याः शताधिपतयस्तथा ॥ ततः सहस्राधिपतिं कुर्याच्छूरमतद्रितम् ३१ यथामुख्यान् सन्निपात्य वक्तव्याः संशया महे ॥ विजयार्थी हि संप्राप्ते नैत्य
क्षयामः परस्परम् ३२ इहैव ते निवर्तंता ये च केचन भीरवः ॥ ये घातयेयुः प्रवरं कुर्वाणास्तुमुलं प्रति ३३ न सन्निपाते प्रदंरं वधं वा कुर्गुरीदृशाः ॥ आत्मानं च स्वपक्षं च
पालयन् हंतिसंयुगे ३४ अर्थनाशो वधोऽस्कीर्तिरयशश्च पलायने ॥ अमनोज्ञाऽसुखावाचः पुरुषस्य पलायने ३५ प्रतिध्वस्तोऽष्टदंतस्य न्यस्तसर्वायुधस्य च ॥
अमित्रैरवरुद्धस्य द्विपतामस्तुनः सदा ३६ मनुष्यापसदा ह्येते ये भवंति पराङ्मुखाः ॥ राशिवर्धनमात्रास्ते नैव ते प्रेत्य नो इह ३७ अमित्रा हृष्टमनसः प्रत्युद्या
तिपलायिनम् ॥ जयिनस्तु नरास्तातचंदनैर्मंडनेन च ३८ यस्य स्स संग्रामगताय शो वै प्रीतिशत्रवः ॥ तदसह्यतरंदुःखमहं न्येव धादपि ३९ ज
यं जानाति धर्मस्य मूलं सर्वसुखस्य च ॥ याभीरूणां परागलानिः शूरस्तामधिगच्छति ४० ते वयं स्वर्गमिच्छंतः संग्रामे त्यक्तजीविताः ॥ जयंतो वध्यमाना प्राप्नुया
मचसद्व्रितम् ४१ एवं संशतशपथाः समभित्यक्तजीविताः ॥ अमित्रवाहिनीं वीराः प्रतिगाहंत्य भीरवः ४२ अग्रतः पुरुषानीकमसिचर्मवता भवेत् ॥ पृष्ठतः शकटा
नीकं कलत्रं मध्यतस्तथा ४३

२९ अनीकं परकीयं भिन्नस्वीयं ३० । ३१ सन्निपात्यैकीकृत्य ३२ । ३३ प्रदंरं मगं प्रदंरः शरभं

मयोः इति विश्वः प्रदंरं पलायनमित्येके वधं वा स्वीयानां ३४ । ३५ नोऽस्मत्संबंधिनां द्विपतां पुरुषस्य द्रव्यनाशादि कमस्ति वति पूर्वेण सह द्रव्योः संबधः ३६ राशिर्योषसंख्या शरीरावतस्त्वर्थनाः
द्वयाजमान इत्यर्थः ३७ पलायिनं जयिनः प्रत्युद्याति यत्तदसह्यतरा मेत्यपकृष्यते ३८ । ३९ परागलानि मृत्युः महारोवा ४० । ४१ । ४२ चर्मवतां पुरुषाणामनीकं विभक्तिर्योपार्थः ४३

येपुरोगमाभवेयुस्तेपदातीनां बृहन्कुमुः ४४ । ४५ । स्कंधः स्यात्पतविसेसंपरायसमूहयोः' इति मेदिनी समूहमात्रार्थवातिष्ठेयुः ४६ । तद्वतान्बोम्बकिटान्स्वान्परेः सहयो भवेत्तेनापतिः तदेवाह सूचीति ४७ । ४८ । ४९ । ५० ॥ ॥ इति शान्ति० रा० नी० भारतप्रावदीपज्ञतमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ किंशील इति १ आचरितकुलदेशाचारागतं पञ्चावाहनं २ । ३ । निपुणं

शां.रा.१२

अ०

1190911

परंपराप्रतिपाताथपदातीनाचवृंहणम् ॥ अपितस्मिन्पुरेष्टद्वाभवेयुर्येपुरोगमाः ४४ येषुरस्तादभिमताःसखवंतोमनस्विनः ॥ तेषुपूर्वमभिवर्तैरश्वेतानेवेतरे
जनाः ४५ अपिचोद्धर्षणकार्यभोरूणापयित्ततः ॥ स्कंधदर्शनमात्रातुतिष्ठेयुर्वामपीपतः ४६ संहतान्योषधेदल्पान्कामंविस्तारयदहून् ॥ सूचोमुखम
नीकस्यादल्पानावहुभिःसह ४७ संप्रयुक्तेनिकृष्टेवासत्यंवायदिवाऽचूतम् ॥ प्रष्टुह्यवाहून्क्रोशेतभग्नभग्नःपरैरिति ४८ आगतंमेभिर्बलं प्रहरध्वमभीतवत् ॥
सखवंतोऽभिवाधेयुःकुर्वतोभैरवान्नरवान् ४९ क्ष्वेडाभकिलकिलाशब्दाभ्रकचागोविषाणिकाः ॥ भेरीमृदंगपणवात्रादयेयुःपुरश्चरान् ५० ॥ इतिश्रीमहाभारते
शांतिप० राजध० सेनानीतिकथनेशतमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ किंशीलाःकिंसमाचाराःकथंरूपाश्चभास्त ॥ किंसन्नाहाःकथंश
स्त्राजनाःस्युःसंगरेक्षमाः १ ॥ भीष्मउवाच ॥ यथाऽचरितमेवात्रशस्त्रं पत्रं विधीयते ॥ आचाराद्वीरपुरुषस्तथाकर्मसुवर्तते २ गांधाराःसिंधुसौविरानखरप्रास
योधिनः ॥ अभीरवःसुबालिनस्तदलंसर्वपारगम् ३ सर्वशस्त्रेषुकुशलाःसखवंतोह्युशीनराः ॥ प्राच्यामातंगयुद्धेषुकुशलाःकूटयोधिनः ४ तथायवनकांबोजाम
पुरामभितश्चये ॥ एतेनियुद्धकुशलादाक्षिणात्याऽसिपाणयः ५ सर्वत्रशूराजयंतेमहासत्वामहाबलाः ॥ प्रायएवसमुद्दिष्टालक्षणांनितुमेष्टृणु ६ सिंहशार्दूलवा
ङ्मेत्राःसिंहशार्दूलगामिनः ॥ पारावतकुलिंकाक्षाःसर्वेशूराःप्रमाथिनः ७ मृगस्वरादीपिनेत्राक्रुपभाक्षास्तरस्त्रिनः ॥ प्रमादिनश्चर्मदाश्चक्रोधनाःकिंकिणीस्व
नाः ८ मेघस्वनाःक्रोधमुखाःकेचित्करमसन्निभाः ॥ जिह्मनासाग्रजिह्वाश्चदूरगादूरपातिनः ९ विडालकुब्जतनवस्तनुकेशास्तनुत्वचः ॥ शीघ्राश्चपलवृता
श्चेतमवंतिदुरासदाः १० गोधानिमीलिताःकेचिन्मृदुप्रकृतयस्तथा ॥ तुरंगगतिनिर्घोषास्तेनराःपारयिष्णवः ११ सुसंहताःसुतनवोव्यूढोरस्काःसुसंस्थिताः ॥
प्रवादितेषुकुप्यंतिहृप्यंतिकलहेषुच १२ गंधीराक्षानिःसृताक्षाःपिपाक्षाःशुकुटीमुखाः ॥ नकुलाक्षास्तथाचैवसर्वेशूरास्तनुत्यजः १३ जिह्वाक्षाःप्रललाटाश्चनिर्मांस
हनयोऽपिच ॥ वज्रवाहंगुलीचक्राःकृशाधमनिसंतताः १४ प्रविशंतिचवेगेनसांपरायेह्युपस्थिते ॥ वारणाइवसंमतास्तेमवंतिदुरासदाः १५ दीप्तस्फुटितकेशा
ताःस्थूलपार्श्वहन्तमुखाः ॥ उन्नतांसापृथुग्रीवाविकटाःस्थूलपिंडिकाः १६ उद्धताइवसुग्रीवाविनताविहगाइव ॥ पिंडशीर्षाऽतिवक्राश्चष्टपदंशमुखास्तथा १७

वाहुयुद्धं दाक्षिणात्याभसिपाणयइतिच्छेदः संधिरार्यः ५ सर्वत्रसर्वदेशे समुद्रिष्टाम्प्रक्याताः १ पारावतकुलिगाणाः'कुलिगोभूमिकूश्माडेमतंजममुजंगयोः'इतिभेदिनी सर्पाक्षस्वंगूरलक्षणं कुलि
दाक्षादितिपाठेऽपिकुलिदःभक्षिविशेषः ७ । ८ । करमउष्टः १ । १० । ११ । १२ । १३ जिह्वाभाःकुटिलदशः प्रललाटाउन्नतकपालाः १४ । १५ दीप्तःपिंगलः स्यूलादीर्घाःपिंडिकाजानुनोरवा
पश्चाद्भागाःयेषां १६ सुभीवावासुदेवाश्चादिवउद्धताः विनताविहगागच्छास्तद्वद्धताउत्पतंतः पिंडनीपांघृतशिरसः अतिवक्राविस्तीर्णमुखाः संधिरार्यः समासोवा कृपदंशोमाजरीः १७

115811

|| २ ||

१८ अंत्यजाः प्रातः देशोद्भवाः केवर्तभिष्ठादयः १९ । २० ॥ इति शांतिपर्वणि राजघमांशुशासनपञ्चीलकंठीये भारतमावलीये एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

उग्रस्वरामन्युर्मंतोयुद्धेष्वावसारिणः ॥ अधर्मज्ञावल्लिप्ताश्चघोरारोद्रप्रदर्शनाः १८ त्यक्तात्मानःसर्वएतेअत्यजाहानिवातिनः ॥ पुरस्कार्याःसदासैन्येहन्यन्ते
प्रतिचापिये १९ अधार्मिकाभिन्नवृत्ताःसात्वेनैषांपराभवः ॥ एवमेवप्रकुप्यतिराज्ञोऽप्येतेहभीक्ष्णशः २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपराजयवर्णनाशसन
विंजीगीपमाणवृत्तेएकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ जयिष्याःकानिरूपाणिभवंतिभरतर्षभ ॥ वृत्तनायाःप्रशस्तानितानिच
च्छामिवेदितुम् १ ॥ भीष्मउवाच ॥ जयिन्यायानिरूपाणिभवंतिभरतर्षभ ॥ वृत्तनायाःप्रशस्तानितानिवक्ष्यामिसर्वशः २ देवपूर्वप्रकुपितेमानुपेकाल
चोदिते ॥ तद्विद्वांसोऽनुपश्यन्तिज्ञानदिव्येनचक्षुषा ३ प्रायश्चित्तविधिंचात्रजपहोमाश्चतद्विदः ॥ मंगलानिचकुर्वन्तिशमयंत्याहितानिच ४ उदीर्णमनसोयो
धावाहनानिचभारत ॥ यस्यांभवंतिसेनायांभ्रुवंतस्यांपरोजयः ५ अन्वेतान्वायवोयातितथैवद्रुधधूविच ॥ अनुष्ठवंतोमेघाश्चतथाऽऽदिव्यस्वरश्मयः ६ गो
मायवश्चानुकुलाबलप्राप्त्यसर्वशः ॥ अहेययुयंदासेनांतदासिद्धिरनुत्तमा ७ प्रसन्नभाःपावकश्चोर्ध्वराश्मिःप्रदक्षिणावर्तशिखोविधूमः ॥ पुण्यागंधाश्चाहुतीनां
भवंतिजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः ८ गंधीरशब्दाश्चमहास्वनश्चशंखाश्चमेर्यश्चनदंतियत्र ॥ युयुत्सवश्चाप्रतीपाभवंतिजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः ९ इष्टाभू
ताःपृष्ठतोवामतश्चसंप्रस्थितानांचगमिष्यतांच ॥ जिघांसतांदक्षिणाःसिद्धिमाहुयैत्वग्रतस्तेप्रतिषेधयति १० मांगल्यशब्दान्शकुनावदंतिहंसाःक्रौंचाःशत
पत्राश्चचापाः ॥ हृष्टायोधाःसत्त्ववंतोभवंतिजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः ११ शस्त्रैर्वैःकवचैःकेतुभिश्चसुभानुभिर्मुखवर्णैश्चयूनाम् ॥ ब्राजिष्मतीदुष्प्रतिवीक्ष
णीयायेषांचमूस्तेभिभवंतिशत्रून् १२ शुश्रूषवश्चानभिमानिनश्चपरस्परंसौहृदमास्थिताश्च ॥ येषांयोधाःशौचमनुष्ठिताश्चजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः १३
शब्दाःस्पर्शास्तथागंधाविचरन्तिमनःप्रियाः ॥ वैयंचाविशन्तेयोधाम्बिजयस्यमुखंचतत् १४ इष्टोवामःप्रविष्टस्यदक्षिणःप्रविविक्षतः ॥ पश्चात्संसाधयत्यर्थपुर
स्ताच्चनिषेधति १५ संभृत्यमहर्तृसिनांचतुरंगायुधिष्ठिर ॥ साम्रैववर्तयेःपूर्वप्रयतेथास्ततोयुधि १६ जवन्त्यपुपविजयोययुद्धंनामभारत ॥ यादृच्छिकोयु
धिजयोदैवोवेतिविचारणम् १७ अपामिवमहावेगस्त्रस्ताइवमहामृगाः ॥ दुर्निवार्यतमाचैवप्रभग्रामहतीचमूः १८ भग्राह्यैवभज्यन्तेविद्वांसोऽपिनकारणम् ॥
उदारसाराग्रहतीरुरुसंघोपमाचमूः १९ परस्परज्ञाःसंहृष्टास्त्यक्तप्राणाःसुनिश्चिताः ॥ अपिपंचाशतंशूरानिप्रतिपरवाहिनीम् २० अपिवापंचपद्मसप्त
हताःकृतनिश्चयाः ॥ कुलीनाःपूजिताःसम्पग्विजयन्तीहशात्रवान् २१

जयिष्यादिति १ । २ दैवज्ञसंपत्तिः पुरोहितसंपत्तिश्च जयलक्षणमित्याह द्वाभ्यां

देवेति ३। ४। ५ अनुयातीतिसंबंधः ६। ७। ८ अप्रतीपा अनुकूलाः ९। १०। ११। १२। १३। १४ इष्टः काक इति शेषः १५। १६। १७। १८। १९ पंचाशत् पंचाशत् २०। २१

सन्निपातोयुद्धं २२ प्रबाधतेभीरून् २३ समितिसंग्रामं स्वर्द्धतिस्विद्यंति विजयस्यविजिगीषमाणस्यचगात्राणिस्विद्यंति २४ विषयोदेशः २५ योगसंधि २६ आतराणांशत्रोःसखीनां तस्माच्छत्रोःपरःश्रेष्ठस्तेनसंधिचकुर्यात् मयेसंधिनाशयूतेजनचयुगपत्प्रयुक्तेनप्रयेणपरंजयेदितिसमुदायार्थः २७ । २८ नन्वेवंपरंरामापयेदेवकिंकपटेनेत्याशंक्याह क्षमेति २९ अस्मिन्क्षमा

सन्निपातो नमंतव्यः शक्ये सति कथंचन ॥ सांत्वमेदप्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते २२ संदेशेनैव सेनायाभयंभीरून्प्रबाधते ॥ वज्रादिवप्रज्वलितादियंकनुपतिप्यति २३ अभिप्रयातां समितिं ज्ञात्वा ये प्रतिपत्तिं त्यज्यते ॥ तेषां स्वर्द्धतिगात्राण्योधानां विजयस्य च २४ विषयो व्यथते राजन्सर्वैः सस्थाणुजंगमः ॥ अस्त्रप्रतापतानां मज्जासीदति देहिनाम् २५ तेषां सांत्विकरमि श्रमं प्रणेतव्यं पुनः पुनः ॥ संपीड्यमाना हि परैर्योगमायाति सर्वतः २६ आतराणां च भेदाथं चरानभ्यवचारयेत् ॥ यश्च तस्मात्परो राजा तेन संधिः प्रशस्यते २७ न हितस्यान्यथा पीडा शक्या कर्तुं तथा विधा ॥ यथासाधं ममित्रेण सर्वतः प्रतिवाधनम् २८ क्षमावैसाधुमायाति न ह्यसाधून् क्षमासदा ॥ क्षमायाश्चाक्षमायाश्च पार्थ विद्धि प्रयोजनम् २९ विजित्य क्षममाणस्य यशो राज्ञो विवर्धते ॥ महापराधे ह्यप्यस्मिन् न विश्वसंत्यपि शत्रवः ३० मन्यते कर्षयित्वा तु क्षमासाध्वीति शंकरः ॥ असंतंतुयद्दारुप्रत्येति प्रकृतिः पुनः ३१ नैतत्प्रशंसं त्याचार्या न च साधुनि दर्शनम् ॥ अक्रोधेनाविनाशेन नियंतव्याः स्वपुत्रवत् ३२ द्वेष्यो भवति भूतानामुग्रो राजा युधिष्ठिर ॥ मृदुमप्यवमन्यते तस्मादुभयमाचरेत् ३३ प्रहरिष्यन् प्रियं व्याप्त्रहरत्रपि भारत ॥ प्रहृत्य च कृपायीत शोचन्निव रुदन्निव ३४ न मे प्रियं यन्निहताः संग्रामे मामकैर्नरैः ॥ न च कुर्वीते मे वाक्यमुच्यमानाः पुनः पुनः ३५ अहो जीवितमाकांक्षे न्रेदृशो वधमर्हति ॥ सुदुर्लभाः सुपुरुषाः संग्रामेष्वपलायिनः ३६ कृतं ममाप्रियं तेन येनायं निहतो मृधे ॥ इति वाचा वदन् हंतृन्पूजयेत्तरहोगतः ३७ हंतृणामाहतानां च यत्कुर्युरपराधिनः ॥ क्रोशेद्वा हं प्रहृष्टापि चिकीर्षन्न जनसंग्रहम् ३८ एवं सर्वास्ववस्था सुसांत्वपूर्वसमाचरेत् ॥ प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतभीर्दृष्टः ३९ विश्वासं चात्र गच्छंति सर्वं भूतानि भारत ॥ विश्वस्तः शक्यते भोक्तुं यथा काममुपस्थितः ४० तस्माद्दिश्वसयेद्वाजा सर्वभूतान्यमायया ॥ सर्वतः परिरक्षेच्च यो मर्हो भोक्तुमिच्छति ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनानीतिकथने द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं मृदौ कथं तीक्ष्णे महापक्षे च पार्थिव ॥ आदौ वर्तेत तृपातिस्तन्मैत्रिहि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ बृहस्पते श्वसं वादमिद्रस्य च युधिष्ठिर २ बृहस्पतिदेवपतिरभिवाद्य कृतांजलिः ॥ उपसंगम्य प्रच्छन्नासवः परवीरहा ३

वति १० अस्ताप्यक्लृप्तं वंशादिपुनर्वक्त्री भवत्यतः शत्रुसंताप्य क्षमां कुर्यादिति शंकरस्य दैत्यस्य मतम् ३१ स्वमतमाह नैतादिति ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ स्वीयान् बंधून् हतानि वक्तुं कपीत्यर्थं शोचति त्याह हंतृणामिति ३८ । ३९ विश्वस्तोजनः ४० । ४१ ॥ इति शांतिपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ ॥ कथमिति १ । २ । ३

४ व्यतिषंगेण मिश्रणेन पुद्गेनेत्यर्थः साधारणो नियतः ५ प्रत्युवाच गुरुः ६ । ७ विद्वतः सावधानः सार्धः श्लोकः ८ । ९ कंठायासां मुखरत्वं वित्तं सः पक्षिबंधनोपायस्तदुपजीवीवैतसिकः १० ११ स्वपिति महीपतिरित्यनुकर्षः 'संकरोऽग्निचटकारः' इति मेदिनी १२ सामान्ये अनिश्रिते रिपुर्वशे कृत्वा उपसन्नार्थोऽभिप्रायः कृतश्चेत्स एनकाले प्रहरेदिति सार्धयोर्द्वयोः संबन्धः १३ । १४ किंचारयद्वंसेनां च भेदेन दूषयेत्सः १५ प्रच्छन्नं यथा स्वातया विचारयेन्मनसि विषमं धारयेत् १६ औषधैर्विषादिभिः फलितमाह नन्विति १७ यथा विश्रंभं विश्वासमागुपुस्तया कुर्यात् १८ ब्रष्ट

इंद्र उवाच ॥ अहितेषु कथं ब्रह्मन् प्रवर्तेयमंतर्द्रितः ॥ असमुच्छिद्य चैवेतां त्रियच्छेयमुपायतः ४ सेनयोर्व्यतिषंगेण जयः साधारणो भवेत् ॥ किं कुर्वीत न मां ज्ञाया ज्वलिताश्रीः प्रतापिनी ५ ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिमानवान् ॥ राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरंदरम् ६ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ न जातु कलहेनेच्छेन्नियं तुमपकारिणः ॥ बालैरासेवितं ह्येतद्यदमर्षोयदक्षमा ७ न शत्रुर्विद्वतः कार्यो वधमस्या भिकांक्षता ॥ क्रोधं भयं च हर्षं च नियम्य स्वयमात्मानि ८ अभिन्नमुपसेवेत विश्वस्तवदविश्वसन् ॥ प्रियमेव वदोन्नित्यं नाप्रियं किंचिदाचरेत् ९ विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कंठायासां श्ववर्जयेत् ॥ यथावैतंसि को युक्तो द्विजानां सदृशस्वनः १० तान् द्विजान् कुरुते वश्यांस्तथा युक्तो महीपतिः ॥ वशं चोपनयेच्छत्रून् निहन्त्या च पुरंदर ११ न नित्यं परिभूयारिन् सुखं स्वापिति वासव ॥ जागर्त्येव हि दुष्टात्मा संकरेऽग्निं रिवांस्थितः १२ न सन्निपातः कर्तव्यः सामान्ये विजये सति ॥ विश्वास्यैवोपसन्नार्थो वशे कृत्वा रिपुः प्रभो १३ संप्रधार्य सहा मात्यैर्मित्रविद्भिर्महात्माभिः ॥ उपेक्ष्यमाणोऽज्ञातो हृदयेनापराजितः १४ अथास्य प्रहरेत्काले किंचिद्विचलिते पदे ॥ दंडं च दूषयेदस्य पुरुषैरासकारिभिः १५ आदिमध्यावसानज्ञः प्रच्छन्नं च विधारयेत् ॥ बलानि दूषयेदस्य जानन्नैव प्रमाणतः १६ भेदेनोपप्रदानेन संसृजेदौषधैस्तथा ॥ न त्वेवं खलु संसर्गो च येदरिभिः सह १७ दीर्घकालमपीक्षेत निहन्त्या देवशात्रवान् ॥ कालाकांक्षी हि क्षपयेद्यथा विश्रंभमागुपुः १८ न सद्योऽरीन् विहन्त्या च द्रष्टव्यो विजयो ध्रुवः ॥ न शल्यं वा घटयति न वाचकुरुते वणम् १९ प्राप्ते च प्रहरेत्कालेन च संवर्तते पुनः ॥ इतु कामस्य देवेंद्र पुरुषस्य रिपून् प्रति २० यो हि कालो व्यतिक्रमेत् पुरुषं कालाकांक्षिणम् ॥ दुर्लभः स पुनस्तेन कालः कर्मचिकीर्षुणा २१ ओजश्च विनये देवसं गृह्णन्साधुसंततम् ॥ अकाले साधयेन्मित्रं न च प्राप्ते प्रपीडयेत् २२ विहाय कामं क्रोधं च तथाऽहंकारमेव च ॥ युक्तो विवरमन्विच्छेद हितानां पुनः पुनः २३ मार्दवं दंडालस्यं प्रमादश्च सरोतम् ॥ मायाः सुविहिताः शकसादयं त्यविचक्षणम् ३४ निहत्यैतानि चत्वारि मायां प्रति विहाय च ॥ ततः शक्रो ति शत्रूणां प्रहर्तुमविचारयन् २५ यदैवैकेन शक्येत गुह्यं कर्तुं तदाचरेत् ॥ यच्छंति सचिवा गुह्यं मिथो विश्रावयंत्यपि २६

व्यः प्रदर्शनीयः नेति सार्धः १९ रिपून् प्रति हंतुं कामस्य पुनः कालेन संवर्तते नोपसंयत्येतः प्राप्ते काले प्रहरेदेव न तु कालांतरं प्रपीडयेत्यर्थः २० । २१ ओजः सामर्थ्यं शत्रावकाले प्राप्ते सति स्वकार्यं न साधयेत् नापितं प्रपीडयेत् काले वनातिका भेदेत्यर्थः २२ । २३ । २४ चत्वारि मार्दावादीनि २५ मंत्रविष्टवमयाय देकेनैव कर्तुं शक्यं तत्प्रतिवक्तव्यं न च दूष्यतीत्याह यदि ति यच्छंति निरुद्धं तिकर्तुं न प्रयच्छंतीत्यर्थः २६

२।३ उपपन्नोऽस्मिपौरुषेणेतिशेषः ४।९।१ वित्तवैतनकं प्रमाणविश्वसं प्रग्रहमिवमग्रहंशुक्लं तस्यबाहुस्थानीयोमविष्वसीत्यर्थः 'प्रग्रहस्तुलुलासुत्रेव्यांनियमनेभुजे' इतिमेदिनी स्वशास्त्रेणनीतिशास्त्रेण ८।९ ग्रहणमादरं । 'ग्रहणंस्त्रीकारादरकरोपरागोपलब्धिर्बन्दिपु' इतिमेदिनी १० विलंबविलम्बेनेति अन्यपराजयोऽपीष्टइतिमत्वाजनकेनान्वयिपरीतवाचातय अस्य वैदेहस्य ११।१२।१३ प्रतिवेवस्यानेतदकरणेऽयंमानप्रतिषिद्धवानितिमशत्रुरितिबिहृतत्वेभवतितद्रूपमित्यर्थः १४ हेपरम अभिशेषशुभसमीपे श्वेतकाकीयेऽश्वाचपुत्रश्चकाकश्चतेपागमे

तच्चिच्छकोपिनिर्मातुं कर्मचैवकरिष्यसि ॥ शृणुसर्वमशेषेणयस्त्वावक्ष्यामि तत्त्वतः २ आचरिष्यसिचेत्कर्ममहतोऽर्थानवाप्स्यसि ॥ राज्यंराज्यस्यमंत्रंवा महतींवा पुनःश्रियम् ३ अथैतद्रोचतेराजन्पुनर्ब्रूहिब्रवीमि ते ॥ राजोवाच ॥ ब्रवीतुभगवात्रीतिसुपपन्नोऽस्म्यहंप्रभो ४ अमोघोऽयंभवत्वयत्वासाहसमागमः ॥ मुनिरुवाच ॥ हिवादंभंचकामंचक्रोधंहर्षंभयंतथा ५ अप्यभिन्नागिसेवस्वप्राणिपत्यकृतांजलिः ॥ तमुतमेनशौचेनकर्मणाचाभिधारय ६ दातुमर्हति तेवितैवैदेहःसत्यसंगरः ॥ प्रमाणं सर्वभूतेषुप्रग्रहंचमविष्यसि ७ ततःसहायान्सोत्साहौलस्यसेऽयसनाशुचीन् ॥ वर्तमानःस्वशास्त्रेणसंयतात्माजितेंद्रियः ८ अभ्युदरतिचात्मानं प्रसादयतिच प्रजाः ॥ तेनैवस्वंप्रतिमताश्रीमताचाभिसंस्कृतः ९ प्रमाणं सर्वभूतेषुगत्वाचग्रहणमहत् ॥ ततःसुहृदलंलब्ध्वा मंत्रयित्वा सुमांभिः १० आतैरैर्भेदयित्वा रीन्विलंबं विलम्बेन भेदय ॥ परैर्वांसंविदं कृत्वा बलमप्यस्य घातय ११ अलभ्याये शुभाभावाःस्त्रियश्चाच्छादनानिच ॥ शय्यासनानियानानिमहाहोणिमहाणिच १२ पक्षिणोऽमृगजातानिरसमंघाःफलानिच ॥ तेष्वेवसज्जयेथास्त्वेवधानइत्यर्च्यपरः १३ यद्येवंप्रतिपेक्ष्योययुपेक्षणमर्हति ॥ नजातुविहृतकार्यःशत्रुःसुनयमिच्छता १४ रमस्वपरमाभिन्नेविषयेप्राज्ञसंमतः ॥ भजस्वश्वेतकाकीयैर्मित्रधर्ममनर्थकैः १५ आरंभांश्चास्यमहतोदुश्चरांश्चप्रयोजय ॥ नदीवच्चविरोधांश्चबलवद्भिर्विरुध्यताम् १६ उद्यानानिमहाहोणिशयनान्यासनानिच ॥ प्रतिभोगसुखेनैवकोशमस्यविरचय १७ यज्ञदानेप्रशाध्यस्मैब्राह्मणाननुवर्ण्यताम् ॥ तेष्वं प्रति करिष्यंति तं भोक्ष्यंति वृका इव १८ असंशयं पुण्यशीलः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ त्रिविष्टपे पुण्यतमं स्थानं प्राप्नोति मानवः १९ कोशक्षयेवमित्राणां वंशकौशल्यमच्छति ॥ उभयत्र प्रयुक्तस्य धर्मोऽर्च्य एव च २० फलार्थं मूलं व्युच्छिद्ये तेन नंदंति शत्रवः ॥ नचास्मैमानुपंकर्मदेवमस्योपवर्णय २१ असंशयं देवपरः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ याजयेनं विश्वजिता सर्वस्वेन वियुज्यतम् २२ ततो गच्छसि सिद्धार्थः पीडयमानं महाजनम् ॥ योगधर्मविदं पुण्यं कंचिदस्योपवर्णयेत् २३

धर्माः क्रमेण नित्यं जागरूकस्त्वमयं कित्तत्परं गितज्ञत्वानि तेरुपायैर्मित्रधर्ममजस्व श्वेतइत्यत्रोमाश्वेतैतिपरकं पतोमृगः १९ आरंभांश्चविरोधांश्चमहानदीवदुस्तरान् १६।१७ प्रतिकरिष्यंतिप्रत्युपकारेणस्वस्त्ययनादिनोपकरिष्यंति १८।१९ धर्माधर्माभ्यांकोशक्षयेति २० फलस्यस्वर्गादेर्यस्यजयादेर्मूलकारणंकोशोऽनुच्छिद्येद्विशेषतउच्छेदंगच्छेत् देवंजयादिकम् २१ गच्छसिअवगच्छसि सिद्धार्थःकृतयज्ञादिप्रयोजनः महाजनपीडांतस्मैनिवेदयेत् तत्पारिहारायंमाचार्यचवर्णयेत् २३

तद्द्वारा राज्यं त्याजयेदित्याह अपीति यद्वा औपधाद्यैरस्यनागादीन्वाजयेदितिसार्थः १४।१५ ॥ इतिज्ञांतिपर्वणि राज्ञमनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीयमास्तमावदीपेपंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ अ ॥ ॥ निरुक्तिं कपटं च कर्तुं निच्छेदं धर्मिष्ठस्य क्षीणस्य सामाख्यं जयोपायमाह निरुक्त्येत्यादिना १।२।३।४ वायुवयोः तस्यविदेहस्य ९ त्वादशराजानं

अपित्यागं बुभूषेत कश्चिद्दृच्छेदनामयम् ॥ सिद्धेनौपधियोगेन सर्वशत्रुविनाशिना ॥ नागानश्वान्मनुष्यांश्च कृतकैरुपघातयेत् २४ एते चान्ये च बहवो दंभयो गाः सुचितिताः ॥ शक्याविषहता कर्तुं पुरुषेण कृतात्मना २५ ॥ इति श्रीम० शां० रा० कालकट्टक्षीये पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ राजोवाच ॥ निरुक्त्या न दंभेन ब्रह्मन्निच्छामि जीवितुम् ॥ नाधर्मयुक्ता निच्छेयमर्थान्मुमहतोऽप्यहम् १ पुरस्तादेव भगवन्मयैतदपवर्जितम् ॥ येन मानाभिर्शंकेतयेन कृत्स्नं हितं भवेत् २ आनुशस्येन धर्मेण लोके ह्यस्मिन् राजी जीविषुः ॥ नाहमेतदलं कर्तुं नैतत्तच्छ्रयुपपद्यते ३ ॥ मुनिरुवाच ॥ उपपन्नस्त्वमेतेन यथाक्षत्रियभाषते ॥ प्रकृत्या ह्युपपन्नोऽसि बुद्ध्या वा बहो दर्शनः ४ उभयोरेवामर्थेयतिष्येत्तव तस्य च ॥ संश्रुत्वा करिष्यामि शास्त्रं ह्यनपायिनम् ५ त्वादशं हि कुले जातमृशंसं बहोदुतं ॥ अमात्यं कोनकुर्वीतराज्यप्रणयकोविदम् ६ यस्त्वं प्रकृत्या वितोराज्याद्यसनं चोत्तमं गतः ॥ आनुशस्येन वृत्तेन क्षत्रियेच्छसि जीवितुम् ७ आगंताम ब्रूहं तात वैदेहः सत्यसंगरः ॥ अथाहंतं नियोक्ष्यामि तत्करिष्यत्यसंशयम् ८ तव आहूय वैदेहं मुनिर्वचनमब्रवीत् ॥ अयं राजकुले जातो विदिताभ्यंतरो मम ९ आदर्श इव शुद्धात्मा शारदश्चंद्रमा यथा ॥ नास्मिन्पश्यामि वृजिनं सर्वतो मे परीक्षितः १० तेन ते संधिरेवास्तु विश्वसास्मिन् यथा मयि ॥ न राज्यमनमात्येन शक्यं शास्तु मपि त्वहम् ११ अमात्यः शूर एव स्याद्बुद्धिः संपन्न एव वा ॥ ताभ्यां चैवोभयं राजन्पश्या राज्यप्रयोजनम् १२ धर्मात्मनां कश्चिद्लोके नान्यास्ति गतिरिदृशी ॥ महारामाजपुत्रोऽयं स तां मार्गमनुष्ठितः १३ सुसंयती तस्त्वेवैष त्वया धर्मपुरोगमः ॥ संसेव्यमानः शत्रूस्तेऽप्युक्तीयान्महतो गणान् १४ यद्यहं प्रति युद्धे च्चांस्वकर्मक्षत्रियस्य तत् ॥ जिगीषमाणस्त्वां युद्धे पितृपैतामहे पदे १५ त्वंचापि प्रति युद्धे यथा विजिगीषुवतो स्थितः १६ अयुद्धेऽव नियोगान्मेव शुकुहिते स्थितः १६ सत्त्वं धर्ममेव शस्वहि त्वालोभमसां प्रतं ॥ न च कामाज च द्रोहास्त्वधर्महातुमर्हसि १६ नैव नित्यं जयस्तात नैव नित्यं पराजयः ॥ तस्माद्भोजयितव्यश्च भोक्तव्यश्च परोजनः १८ आत्मन्यपि च संदृश्यावुभौ जयपराजयौ ॥ निःशेषकारिणां तात निःशेषकरणादयम् १९ इत्युक्तः प्रत्युवाचैवं वचनं ब्राह्मणपर्वभम् ॥ प्रतिपूज्याभिसंस्कृत्य पूजार्हं मनुमान्य च २० यथा ब्रूया न्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महाश्रुतः ॥ श्रेयस्कामो यथा ब्रूयादुभयोरेव तत्कर्म २१ यद्यद्वचनमुक्तोऽस्मिं करिष्यामि च तत्तथा ॥ एतद्विपरमं श्रेयो न मे त्रास्ति विचारणा २२

लब्ध्वा अमात्यकर्मकोनकुर्वीता जपितुसर्वोऽपि मादशः कुर्वीतैवेत्यर्थः ६ उत्तमं महत् ७।८।९।१०।११ ताभ्यां शौर्यबुद्धिभ्यां उभयं लोकद्वयम् १२।१३ गणान्शत्रुसंघान् १४।१५ १६ असांप्रतमनुचितम् १७ परोजनः शत्रुजनोभोजनादिना संषेयः दुष्टापेक्षया सा भव श्रेय इत्यर्थः १८।१९।२०।२१।२२

ततःकौसल्यमाहूयमैथिलोवाक्यमब्रवीत् ॥ धर्मतोनीतितश्चैवलोकश्चविजितोमया २३ अहंत्वयाचात्मगुणैर्जितःपार्थिवसत्तम ॥ आत्मानमनवज्ञायजितवद्वर्ततां
भवान् २४ नावमन्यामिते बुद्धिनावमन्येचपौरुषम् ॥ नावमन्येजयामीतिजितवद्वर्ततांभवान् २५ यथावत्पूजितोराजन्यहंगताऽसिमेधुशम् ॥ ततःसंपूज्यतौ
विप्रंविश्वस्तौजग्मतुर्गहान् २६ वेदेहस्त्वथकौसल्यं प्रवेश्य गृहमंजसा ॥ पाद्यार्घ्यमधुपुष्पैस्तं पूजार्हं प्रत्यपूजयत् २७ ददौ दुहितरं चारस्मै रत्नानि विविधानि च ॥
एवराज्ञां परोधर्मो नित्यौ जयपराजयौ ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि राजधर्मानु ० कालकवृक्षीयेषडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशांशुद्राणां च परंतप ॥ धर्मवृत्तं च वित्तं च वृत्त्युपायाः फलानि च १ राज्ञां वित्तं च कोशं च कोशसंचयनं जयः ॥ अमात्यगुणवृत्तिश्च
प्रकृतीनां च वर्धनम् २ पाङ्गुण्यगुणकल्पश्च सेनावृत्तिस्तथैव च ॥ परिज्ञानं च दुष्टस्य लक्षणं च सतामपि ३ समहीनाधिकानां च यथावलक्षणं च यत् ॥ मध्यमस्य च
तुष्ट्यर्थं यथास्थेयं विवर्धता ४ क्षीणग्रहणवृत्तिश्च यथाधर्मप्रकीर्तितम् ॥ लघुनादेशरूपेण ग्रंथयोगेन भारत ५ विजिगीषोस्तथावृत्तमुक्तं चैव तथैव ते ॥ गणानां वृत्ति
मिच्छामिश्रोतुं मतिमतां वर ६ यथागणाः प्रवर्धते न भिद्यंते च भारत ॥ अरीश्च विजिगीषते सुहृदः प्रावृत्तिश्च ७ भेदमूलो विनाशो हि गणानामुपलक्ष्ये ॥ मंत्रसंवर
णंदुःखं बहुनामिति मेमतिः ८ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निखिलेन परंतप ॥ यथाच तेन भिद्येरंस्तच्च मेव दपार्थिव ९ ॥ भीष्म उवाच ॥ गणानां च कुलानां च राज्ञां भरत
सत्तम ॥ वैरसंदीपनावेतौ लोभामर्षौ नराधिप १० लोभमेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनंतरम् ॥ तौ क्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यं च विनाशिनौ ११ चारमंत्रवलादानैः सा
मदानविभेदैः ॥ क्षयव्ययभयोपायैः प्रकर्षंतीति ते रतम् १२ तत्रादानेन भिद्यंते गणाः संचातवृत्तयः ॥ भिन्नावि मनसः सर्वे गच्छंत्यारिवंशं भयात् १३ भेदे गणा विन
श्युर्हि भिन्नास्तु सुजयाः परैः ॥ तस्मात्संचातयोगेन प्रयते रन्मणाः सदा १४ अर्थाश्चैवाधिगम्यंते संचातवलपौरुषैः ॥ बाह्याश्च भैर्त्राकुर्वंतीति ते पुंसंचातवृत्तिषु १५ ज्ञा
नवृद्धाः प्रशंसंति शुश्रूषंतः परस्परम् ॥ विनिवृत्ता भिंसंधानाः सुखमेधंति सर्वशः १६ धर्मिष्ठान्व्यवहारांश्च स्थापयंतश्च शास्त्रतः ॥ यथावत्प्रतिपश्यंतो विवर्धंते ग
णोत्तमाः १७ पुत्रान्भ्रातृव्रिष्टहंतो विनयंतश्च तान्सदा ॥ विनीतांश्च प्रवृद्धंतो विवर्धंते गणोत्तमाः १८ चारमंत्रविधानेषु कोशसंनिचयेषु च ॥ नित्ययुक्ता महावा
होवर्धंते सर्वतोगणाः १९ प्राज्ञान्भूरान्महोत्साहान्कर्मसु स्थिरपौरुषान् ॥ मानयंतः सदा युक्ता विवर्धंते गणान्पुत्र २०

ति बाह्येति १ । २ । ३ । ४ क्षीणस्य ग्रहणं वृत्तिर्जीविका च लघुना सुगमेन जादेशरूपेणोपदेशात्मकेन ५ गणानां भूरजनस्तोमानां ६ । ७ । ८ । ९ । १० एको राजालोभं वृणुते गणस्तदाऽस्म
भ्यं नृपदावीर्यमर्षवृणुते ११ इतरेतरं गणाराजानश्च प्रकर्षंति १२ । १३ संचातयोगेन कर्मस्य मयोगेन १४ । १५ विनिवृत्ता भिंसंधाना विचक्षितसंचाः १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ ३० । ३१ । ३२ ॥ इतिशान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्षिपि सषाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥

द्रव्यवतश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः ॥ कृच्छ्रास्वाप्तसुसंभूदानगणाः संतारयंति ते २१ क्रोधोभेदोभयंदंडः कर्षणं निग्रहोवधः ॥ नयत्यरिवंशं सद्योगणान् भरत
सत्तम २२ तस्मान्मानयितव्यास्ते गणमुख्याः प्रधानतः ॥ लोकयात्रासमायत्ताभूयसीतिषुपार्थिव २३ मंत्रगुप्तिः प्रधानेषु चारश्चाभिन्नकर्षण ॥ नगणाः कृत्स्नशो
मंत्रश्रोतुमर्हति भारत २४ गणमुख्यैस्तु संभूय कार्यगणहितं मिथः ॥ प्रथमगणस्य भिन्नस्य विततस्य ततोऽन्यथा २५ अर्थाः प्रत्यवसीदंति तथाऽनर्था भवन्ति च ॥ ते
पामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठताम् २६ निग्रहः पंडितैः कार्यः क्षिप्रमेव प्रधानतः ॥ कुलेषु कलहा जाताः कुलवृद्धैरुपेक्षिताः २७ गोत्रस्य नाशं कुर्वति गणमे
दस्य कारकम् ॥ आभ्यंतरेभ्यं रक्ष्यमसारं बाह्यतोभयम् २८ आभ्यंतरेभ्यं राजन्सद्यो मूलानि कुंतति ॥ अकस्मात्क्रोधमोहान्म्यालोभाद्रापि स्वभावजात् २९ अ
न्योन्यं नाभिभाषंते तत्पराभवलक्षणम् ॥ जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ३० न चोद्योगेन बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः ॥ भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिद्यंते रिपुभि
र्गणाः ३१ तस्मात्संचातमेवाहुर्गणानां शरणं महत् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि राजधर्मानु ० गणवृत्तसप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ महानयं धर्मपथो बहुशास्त्रश्च भारत ॥ किंस्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् १ किं कार्यं सर्वधर्माणाम् गरीयोभवतो मतम् ॥ यथाहं परमं धर्ममिह
च प्रेत्य चाश्रुयाम् २ ॥ भीष्म उवाच ॥ मातापित्रोर्गुरुणां च पूजा बहुमतामम ॥ इह युक्तो न रोलोकान्यश्च महदश्नुते ३ यच्च तेभ्यनुजानीयुः कर्मतातसु पूजि
ताः ॥ धर्माधर्मविरुद्धं वा तत्कृतं व्ययुधिष्ठिर ४ न च ते रभ्यनुज्ज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ यंच तेभ्यनुजानीयुः स धर्म इति निश्चयः ५ एत एव त्रयो लोका एत एवाश्च
मास्त्रयः ॥ एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्रयः ६ पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताऽग्निर्दक्षिणः स्मृतः ॥ गुरुराहवनीयस्तु साऽग्नित्रेता गरीयसी ७ त्रिष्वग्रमाद्यत्रेतेषु त्री
होकांश्च विजेष्यसि ॥ पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथाऽपरम् ८ ब्रह्मलोकं गुरोवृत्त्या नियमेन तारिष्यसि ॥ सम्यगेतेषु वर्तस्व त्रिषु लोकेषु भारत ९ यज्ञः प्राप्स्य
सि भद्रं ते धर्मं च सुमहत्फलम् ॥ नैतानतिशये जातु नात्यश्रीयान्नृपयेत् १० नित्यं परिचरेच्चैव तद्वै सुकृतमुत्तमम् ॥ कीर्तिपुण्यं यशो लोकान् प्राप्स्यसे राजसत्तम ११
सर्वे तस्या दृढा लोका यस्यैते त्रय आदृताः ॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्या फलाः प्रियाः १२ न चायं न परो लोकस्तस्य चैव परंतप ॥ अमानितानि त्वमेव यस्यैते
गुरवस्त्रयः १३ न चास्मिन्नपरो लोकैः यशस्तस्य प्रकाशते ॥ न चान्यदपि कल्याणं परत्र सुदाहृतम् १४ तेभ्य एव हिय सर्वं कृत्वा च विसृजाम्यहम् ॥ तदासीन्मेशतगुणं
सहस्रगुणमेव च १५ तस्मान्मेसंप्रकाशं ते त्रयो लोका युधिष्ठिर ॥ दशैव तु सदाऽऽचार्यः श्रोत्रियानतिरिच्यते १६

१७।१८।१९ जातिर्जन्म अवधेयस्यादिसार्धः चादृष्टः १० तद्व्यानामपितेषामवधं कृत्वाते अपराधिनोऽपि पितृमातृगुरुवः अवधेन राजानमिव नैर्न दूषयन्ति । राजा हि वध्यानामवधे बुध्यतितत्र
त्रात्रेत्यर्थः । धर्माय दुष्टानामपि पित्रादीनां पालनाय यतमानानां यतमानान् देवा अप्यनुग्राह्यत्वेन विदुः ११ आतृणोऽप्यनुग्राह्यत्वेन कर्तव्येदम् १२ नाद्विद्येयेते प्रत्यासन्नाः विपर्ययेण

दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान् पितादृशः ॥ पितृन्दशमुमातेकसर्वावापृथिवीमपि १७ गुरुत्वेनातिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ गुरुर्गरीयान्पितृतो मातृ
तश्चेति मेमतिः १८ उभौ हि मातापितरौ जन्मन्येवोपयुज्यतः ॥ शरीरमेव सृजतः पितामाता च भारत १९ आचार्यशिष्टाया जातिः सा दिव्या साऽत्रामरा ॥ अ
वध्या हि स दामाता पिता चाप्यपकारिणौ २० न संदुष्यति तत्कृत्वा न च ते दूषयन्ति तम् ॥ धर्माय यतमानानां विदुर्देवामहर्षिभिः २१ यश्चात्र गोत्यवितयेन कर्मणा
ऋतं ब्रुवन्नमृतं संप्रयच्छन् ॥ तैव मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुह्येत्कृतमस्य जानन् २२ विद्यां श्रुत्वा ये गुरुना द्रिष्यंते प्रत्यासन्ना मनसा कर्मणा वा ॥ तेषां पापं भूणह
त्या विशिष्टं नान्यस्तेभ्यः पापकृदस्ति लोके ॥ यथैव ते गुरुभिर्भावनीयास्तथा ते पां गुरोर्वाप्यर्चनीयाः २३ तस्मात्पूजयितव्याश्च सर्वमिष्याश्च यत्नतः ॥ गुरवो
र्चयितव्याश्च पुराणं धर्ममिच्छता २४ येन ग्रीणाति पितरं तेन ग्रीतः प्रजापतिः ॥ ग्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता २५ येन ग्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म
पूजितम् ॥ मातृतः पितृतश्चैव तस्मात्पूज्यतमो गुरुः २६ ऋषयश्च हि देवाश्च ग्रीयंते पितृभिः सह ॥ पूज्यमाने पुगुरुषु तस्मात्पूज्यतमो गुरुः २७ केन चित्रचकृते
न ह्यवज्ञेयो गुरुर्भवेत् ॥ न च माता न च पिता मन्येत्यादृशो गुरुः २८ न तेऽमानमर्हति न ते पादूषयेत्कृतम् ॥ गुरूणामेव सत्कारं विदुर्देवामहर्षिभिः २९ उपाध्या
यां पितरं मातरं च येऽभिद्रुह्येते मनसा कर्मणा वा ॥ तेषां पापं भूणहत्या विशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ३० भृतो वृद्धो यो न विभर्ति पुत्रः स्वयोनिजः पितरं मा
तरं च ॥ तद्वै पापं भूणहत्या विशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ३१ मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्री घ्नस्य गुरुवातिनः ॥ चतुर्णां वयमेते पां निष्कृतिनाऽनुशुश्रुम ३२
एतत्सर्वमनिर्देशेनैव मुक्तं यत्कर्तव्यं पुरुषेण ह लोके ॥ एतद्व्येनान्यदस्माद्विशिष्टं सर्वानधर्माननुसृत्यैतदुक्तं ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपराजघमाटपिट
गुरुमाहात्म्ये अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं धर्मं स्थातुमिच्छन्नरो वतैतं भारत ॥ विद्वन्निज्ञासमाना यत्र ब्रूहि भरतर्षभ १
सत्यं चैवानृतं चोभेलोकानावृत्य तिष्ठतः ॥ तयोः किमाचरेद्वाजं पुरुषो धर्मनिश्चितः २ किं स्विस्त्यं किमनृतं किं स्विद्वर्ग्यं सनातनम् ॥ कस्मिन्काले वदेत्सत्यं
स्मिन्कालेऽनृतं वदेत् ३ ॥ भीष्म उवाच ॥ सत्यस्य वचनं साधुन सत्याद्विद्यते परम् ॥ यत्तु लोके पुदुर्ज्ञानं तत्प्रवक्ष्यामि भारत ४

विशिर्णानष्टामवांति २३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२ अनिर्देशेन विस्तरेण न पुनिर्देशमात्ररूपेण संक्षेपेण अनुसृत्यैकीकृत्य एतत्सारभूतम् १३ ॥ इति शांतिप०
राजघर्मानुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमा० अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ कथमिति सत्यानृतयोर्धर्मधर्मरूपत्वे हिंसा हिंसापुक्तयोस्तयोर्वैपरीत्यदर्शनात् संशय
इत्यर्थः १ उभयोस्त्यागस्त्विति दुष्कर इत्याह सत्यमिति लोकान्संसारिणः २।३।४

५ तादृशः सत्यानृतयोस्तत्त्वमजान्वाल्वाद्बुध्यते यत्र विषये अहिंसोपकारादौ सत्यमनिष्ठितं निष्ठा युक्तं सत्यानृतबहूपकारप्रधाने निश्चिन्त्यं धर्मं विद्वति ६ अंधस्य घ्राणचक्षुषः सर्वमाश्रयधायो
द्यतस्य वधाद्रुल्लोकाधो हि स्रस्वभावोऽपि स्वर्गजगामेति कर्णपर्वकथाऽनुसंधेया ७ मूढः कर्णपर्वोक्तः सत्यवादी चोरेभ्यः सत्यवचनामिमानि त्वान्मां गुपदिश्यकापटिकां न्यातितवान् असीधर्मं विज्ञे
त्यर्थः कौशिक उल्लोकांगतीरे सहस्रशः सर्पिण्याः स्यापितान्यं दानि भित्त्वा महत्पुण्यं प्राप तद्वेदेन तु तीक्ष्णविषाणां सर्पाणां दृढया सद्योलोकनाशः संभवेत् ८ सुदुर्लभो दुर्विवेकः अत्र धर्मलक्षणे व्यव
स्यति निश्चिनोति ९ प्रभवोऽभ्युदयः अहिंसा अपीडनं धारणं संरक्षणं एतन्नयं येन सत्येनानृतेन वाऽनुनातीक्ष्णेन वा यतो भवति सधर्म इत्याह त्रिभिः प्रभवति १०।११।१२ श्रुतीति श्रुत्युक्तोऽर्थः
सर्वो धर्म इत्यपि न इयेनादर्धमत्वाभावात् 'फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते ॥ केवलं प्रति हेतुत्वात्तद्वर्ग इति कथ्यते' इति वचनात् इयेनादिफलस्य शत्रुवधादेरनर्थत्वात् फलक्षण एव धर्म इत्यर्थः

भवेत्सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् ॥ यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं वाप्यनृतं भवेत् ५ तदृशो वध्यते बालो यत्र सत्यमनिष्ठितम् ॥ सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति ध
र्मवित् ६ अप्यनार्योऽकृतप्रज्ञः पुरुषोऽप्यतिदारुणः ॥ सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकौं धवधादि ७ किमाश्चर्यं च यन्मूढो धर्मकामोऽप्यधर्मवित् ॥ सुमहत्प्राप्नुयात्पु
ण्यं गंगायां मिव कौशिकः ८ तादृशोऽयमनुप्रश्रोयत्र धर्मः सुदुर्लभः ॥ दुष्करः प्रति सत्यानृतं तत्केनात्र व्यवस्थाति ९ प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ यः
स्यात्प्रभवसंयुक्तः सधर्म इति निश्चयः १० धारणाद्धर्ममित्यादुर्धर्मेण विष्टताः प्रजाः ॥ यस्याद्धारणसंयुक्तः सधर्म इति निश्चयः ११ अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवच
नं कृतम् ॥ यः स्यादहिंसासंयुक्तः सधर्म इति निश्चयः १२ श्रुतिधर्म इति हेतुकेनेत्याहुरपरे जनाः ॥ न च तत्प्रत्यसूयामो न हि सर्वविधीयते १३ येऽन्यायेन जिहीर्षं
तो धनमिच्छन्ति कस्यचित् ॥ तेभ्यस्तु न तदाख्येयं सधर्म इति निश्चयः १४ अकूजनेन चेन्मोक्षो नावकृजेत्कथंचन ॥ अवश्यं कूजितव्ये वा शंकरे न्वाप्यकूज
नात् १५ श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति विचारितम् ॥ यः पापैः सह संबंधान्मुच्यते शपथादि १६ न तेभ्योऽपि धनं देयं शक्ये सति कथंचन ॥ पापेभ्यो हि धनं
दत्तं दातारमपि पीडयेत् १७ स्वशरीरोपरोधेन धनमादातुमिच्छतः ॥ सत्यं प्रति पत्यर्थं यद्भूयः साक्षिणः कश्चित् १८ अनुक्त्वा तत्र तद्वाच्यं सर्वे तेऽनृतवादिनः ॥
प्राणात्ययं विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् १९ अर्थस्य रक्षणार्था यपरे पापधर्मकारणात् ॥ परेषां सिद्धिमाकांक्षन्नीचः स्याद्धर्मभिक्षुकः २०

सर्वशेनाद्यपि विधीयते धर्मत्वेन चोच्यते १३ यदिति अन्यायेनेति च्छेदः बुभुक्षितेभ्यश्चोरेभ्यो धनिकं न ज्ञापयेत् भिक्षुभ्यस्तु ज्ञापयेद्वेत्यर्थः १४ अकूजनेनेति चोरेषु धनिकं पृच्छस्तु न वदेत् अव
दतो मोक्षमविनयेन विधिपथपूर्वकमापि वदेत् तादृशस्य लेऽनृते दोषो नास्तीति श्लोकद्वयार्थः १५।१६ नेति तेभ्यः स्तेनेभ्यः अपि हेत्वर्थः १७ स्वेति सार्धः यदा धनं त्वदीयं श्रमो मदीयो लाभ
स्तु पाप्मा विमज्ज्य प्राज्ञ इति नियमपूर्वकं प्रवृत्तेऽधमर्णे चोरादिना धननाशः स्यात्तदोत्तमर्णोऽधमर्णस्य शरीरोपरोधेन दासीकरणेन धनमादातुमिच्छति चेत्सत्यवक्ये सत्यसंप्रतिपत्यर्थं संवादार्थमाभूताः
साक्षिणो वाच्यं वक्तुं योग्यं वचोऽनुक्त्वा शतं कृत्वा णिधारयत्येवेति निश्चयवादिता वृत्तवादिन इति भावः १८ यदा त्वं धर्मो धनवानुत्तमर्णस्तु ग्रीणस्तदा तदप्यनृतं दोषा येत्याह प्राणोति १९
इदृशस्य लेऽनृतेणापि परकीयमर्थरक्षेदित्याह अर्थस्येति २०

यदितुक्तविषयेष्वलामालाभीसमाधुमाभ्यांविभज्यग्राह्यमितिप्रतिश्रुततदानाशितोयोऽधमर्जेनयथाभागंप्रदातव्यः । अथवास्वकारीधनार्जनकार्यधर्मोर्वालाकृततकरीत्यादासीकृतोऽप्यस्तु
सचेत्कपटकरीत्यनष्टमपिधनंनष्टमितिचैतन्नाह यस्त्यादिना ११ अमानवभासुरं २२ शठोऽवंचकः तममानवं २३ धनमेवश्रेयोवर्धइत्यर्थः २४ मासंगमःसंगमाकापीः २५ तत्रहर्षेनेति
विप्रयोजनंविद्योतः एतदपिपापाःकुर्वतीत्यर्थः अयमिति पापानांपापिनामध्वेवाचाउपदेशार्हःकश्चिदपिनास्तिक्लितुसर्वधर्मइत्येवतेषांनिश्चयइत्यन्वयः अधर्मकोटिस्फुरणामावादित्याशयः

॥११॥

प्रतिश्रुत्यप्रदातव्यःस्वकार्यस्तुवलाकृतः ॥ यःकश्चिद्धर्मसमयात्प्रच्युतोधर्मसाधनः २१ दंडेनैवसहंतव्यस्तंपथानंसमाश्रितः ॥ च्युतःसदैवधर्मभ्योऽमानवंध
र्ममास्थितः २२ शठःस्वधर्ममुत्सृज्यतमिच्छेदुपजीवितुम् ॥ सर्वोपायैर्निहतव्यःपापोनिष्ठतिजीवनः २३ धनमित्येवपापानांसर्वेषामिहनिश्चयः ॥ अवि
षह्याह्यसंभोज्यानिष्ठत्यापतनंगताः २४ च्युतादेवमनुष्येभ्योयथाप्रेतास्तथैवते ॥ निर्यज्ञास्तपसाहीनामास्मतैःसहसंगमः २५ धननाशादुःखतरंजीविता
द्विप्रयोजनम् ॥ अयंतैरोचतांधर्मइतिवाच्यःप्रयत्नतः २६ नकश्चिदस्तिपापानांधर्मइत्येवनिश्चयः ॥ तथागतंचयोहन्यान्नासौपापेनलप्यते २७ स्वधर्म
णाहतंहतिहतएवसहन्यते ॥ तेषुयःसमयंकश्चित्कुर्वीतहतदुद्धिषु २८ यथाकाकाश्चग्राश्वतथैवोपधिजीविनः ॥ ऊर्ध्वदेहविमोक्षातिभवत्येतासुयोनिषु २९ य
स्मिन्यथावर्ततेयोमनुष्यस्तस्मिस्तथावर्तितव्यंसधर्मः ॥ मायाचारोमाययाबाधितव्यःसाध्याचारःसाधुनाप्रत्युपेयः ३० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शां
तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सत्यानृतकविभागेनवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्लिश्यमानेषुभूतेषुतैस्तैर्भावैस्त
तस्ततः ॥ दुर्गाण्यतितरेद्येनतन्मेब्रूहिपितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ आश्रमेपुयथोक्तेपुयथोक्त्येद्विजातयः ॥ वर्ततेसंयतात्मानोदुर्गाण्यतितरंति २ येदंभा
न्नाचरंतिस्मयेषांवृत्तिश्चसंयता ॥ विषयांश्चनिवृत्तिदुर्गाण्यतितरंति ३ प्रत्यादुर्नोच्यमानायेनहिंसंतिचर्हिंसिताः ॥ प्रयच्छंतिनयाचंतेदुर्गाण्यतितरंति ४
वासयंत्यतिथीभ्रित्यंत्यंत्येचानसूयकाः ॥ नित्यंस्वाध्यायशीलाश्चदुर्गाण्यतितरंति ५ मातापित्रोश्चयेष्टतिवर्ततेधर्मकोविदाः ॥ वर्जयंतिदिवास्वप्नदुर्गा
ण्यतितरंति ६ येवापापंनकुर्वंतिकर्मणामनसागिरा ॥ निक्षिप्तदंडाभूतेषुदुर्गाण्यतितरंति ७ येनलोभाग्रयंत्यर्थान्नराजानोरजसान्विताः ॥ विषयान्परिरक्षं
तिदुर्गाण्यतितरंति ८ स्वेषुदारेषुवर्तंत्यायवृत्तिमृतावृत्तौ ॥ अग्निहोत्रपराःसंतोदुर्गाण्यतितरंति ९ आहवेपुचयेश्चरास्त्यक्त्वाभरणजंभयम् ॥ धर्मेणजय
मिच्छंतिदुर्गाण्यतितरंति १० येवदंतीहसत्यानिप्राणत्यागेप्युपास्थिते ॥ प्रमाणभूताभूतानांदुर्गाण्यतितरंति ११

२६ । २७ समयमेतान्नानिष्यामीतिव्रतंयश्चिकीर्षंतसकुर्वीत तादृशानांवेपुण्यमस्तीतिभावः २८ । २९ । ३० ॥ ॥ इतिशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीयेभारतमावदीपिनवा
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ॥ ॥ क्लिश्यमानेष्विति सूत्रेषुप्राणिषु दुर्गाणिदुस्तराणि १ । २ विषयान्विषयार्थानांविषयाणि ३ उच्यमानानिद्यमानाः ४ । ५ । ६ । ७
रजसान्विताःसंतोऽर्वाग्रयंतिनहरंति ८ । ९ । १० । ११

अकुहकार्थान्यदंभार्थानि १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ यात्रार्थजीवनार्थ २३ । २४ । २५ । २६ तवचहितेरिषतः २७ । २८ । २९ कृत्यसमुद्देशःकर्म

कर्माण्यकुहकार्थानियेषांवाचश्चसूच्यताः ॥ येवामार्थाश्चसंबद्धादुर्गाण्यतितरंति १२ अनध्यायेषुयेविप्राःस्वाध्यायंनेहकुर्वते ॥ तपोनिष्ठाःसुतपसोदुर्गाण्यति
तरंति १३ येतपश्चतपस्यंतिकौमारब्रह्मचारिणः ॥ विद्यावेदव्रतस्नातादुर्गाण्यतितरंति १४ येचसंज्ञांतरजसःसंज्ञाततमसश्चये ॥ सत्वेस्थितामहात्मानोदु
र्गाण्यतितरंति १५ येषांनकाश्चित्रसतिनत्रसंहिकस्यचित् ॥ येवामात्मसमोलोकोदुर्गाण्यतितरंति १६ परश्रियानतप्यंतियेसंतःपुरुषर्षभाः ॥ ग्राम्याद
र्थाभ्रित्ताश्चदुर्गाण्यतितरंति १७ सर्वान्देवान्नमस्यंतिसर्वधर्माश्चशृण्वते ॥ येश्चद्विधानाःशांताश्चदुर्गाण्यतितरंति १८ येनमानिब्रूमिच्छंतिमानयंतियेष
रान् ॥ मान्यमानान्नमस्यंतिदुर्गाण्यतितरंति १९ येचश्राद्धानिकुर्वंतितिथ्यांतिथ्यांप्रजायिनः ॥ सुविशुद्धेनमनसादुर्गाण्यतितरंति २० येक्रोधंसंनियच्छं
तिदुद्धान्संशमयंतित्च ॥ नचकुप्यंतिभूतानांदुर्गाण्यतितरंति २१ मधुमांसंचयेनित्यंवर्जयंतीहमानवाः ॥ जन्मप्रभृतिमद्यंचदुर्गाण्यतितरंति २२ यात्रार्थ
भोजनंयेषांसंतानार्थंचमैथुनम् ॥ वाक्सत्यवचनार्थयदुर्गाण्यतितरंति २३ ईश्वरंसर्वभूतानांजगतःप्रभवप्ययम् ॥ भक्तानारायणंदेवंदुर्गाण्यतितरंति २४
यएषपद्मरक्ताक्षःपीतवासामहाभुजः ॥ सुहृद्भाताचमित्रंचसंबंधीचतथाऽच्युतः २५ यइमान्सकललोकान्धर्मवत्परिवेष्टयेत् ॥ इच्छन्प्रभुरर्चितात्मागोविंदःपु
रुषोत्तमः २६ स्थितःप्रियहितेजिष्णोःसपुषपुरुषोत्तमः ॥ राजस्तवचदुर्धर्षविकुंडःपुरुषर्षभ २७ यएनंसंश्रयंतीहभक्तानारायणंहारिम् ॥ तेतरंतीहदुर्गाणि
चात्रास्तविचारणा २८ दुर्गातितरणयेचपठंतिश्रावयंतित्च ॥ कथयंतित्चिप्रेभ्योदुर्गाण्यतितरंति २९ इतिकृत्यसमुद्देशःकीर्तितस्तेमयाज्जग ॥ तरंतेयेन
दुर्गाणिपरब्रेहचमानवाः ३० ॥ इतिश्रीम०शां०रा०दुर्गातितरणनामदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असौम्याःसौम्यरूपेणसौम्या
श्वासौम्यदर्शनाः ॥ ईदृशान्पुरुषांस्तातकथंविद्यामहेवयम् १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासपुरातनम् ॥ व्याघ्रगोमायुसंवादंतंनिबोधयुधि
ष्ठिर २ पुरिकायांपुरिपुराश्रीमत्यांपौरिकोत्पः ॥ परहिंसारतिःकूरोबभूवपुरुषाधमः ३ सत्वायुपिपरिक्षीणेजगामानीप्सितांगतिम् ॥ गोमायुत्वंचसंप्राप्तोदू
षितःपूर्वकर्मणा ४ संसृष्ट्यपूर्वभूतिंचनिर्वंदपरमंगतः ॥ नभक्षयतिमांसानिपरैरुपहृतान्यपि ५ अहिंसःसर्वभूतेषुसत्यवाक्सुदृढव्रतः ॥ सचकारयथाकालमा
हारंपतितैःफलैः ६ श्मशानेतस्यचावासोर्गोमायोःसंतोऽभवत् ॥ जन्मभूम्यनुरोधाच्चनान्यवासमरोचयत् ७ तस्यशौचमष्ट्यंतस्तेसर्वेसहजातयः ॥ चालयं
तिस्मतांउद्विचनैःप्रश्रयोत्तरैः ८ वसन्पितृवनेरौद्रेशौचेवर्तितुमिच्छसि ॥ इयंविप्रतिपत्तिस्तेयदावंपिशिताशनः ९

व्यलेशः ३० ॥ इतिशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीयेभा० दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ असौम्या इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ विप्रतिपत्तिर्विपरीता बुद्धिः ९

१० प्रसूतैर्विस्तृतेः ११ । १२ । १३ । १४ अनुबंधपरिणामे १५ अग्रस्योऽर्जतोपस्तेन कृता अयोपनयोधर्महानिः १६ । १७ यात्राराजकार्यगच्छमाप्नुति परिहार्याश्चामीभित्तः परिहार्याः
परिच्छेद्याइत्यन्ये १८ ज्ञापयामहेतुचयामहे १९ । २० मंदतरेमन्त्रिमितं २१ मशक्यराज्ञेतिशेषः २२ । २३ । २४ । २५ योऽप्यतिथोगमाप्स्यति मंदतरेमन्त्रिमितं दुःशीलाश्चमविष्यति २६ अत्रहे

तत्समानोभवास्माभिर्भोज्यंदास्यामहेवयम् ॥ भुंक्ष्यशौचंपरित्यज्ययद्विभुक्तं सदास्तुते १० इतितेर्वाचः श्रुत्वाप्रत्युवाचसमाहितः ॥ मधुरैः प्रसूतैर्वाक्यैर्हेतुम
द्विरनिधुरैः ११ अप्रमाणाप्रसूतिर्मेशीलतः क्रियते कुलम् ॥ प्रार्थयामि च तत्कर्म येन विस्तीर्यते यशः १२ इमशानेयदिमेवासः समाधिर्मेनिशम्यताम् ॥ आत्मा
फलतिकर्माणिनाश्रमो धर्मकारणम् १३ आश्रमेयो द्विजं हन्याद्वा दद्यादनाश्रमे ॥ किंतु तत्पातवं न स्यात्तद्वा दत्तं वृथा भवेत् १४ भवंतः स्वार्थलोभेन केवलं भक्षणे
रताः ॥ अनुबंधे त्रयोदोपास्तान्न पश्यंते मोहिताः १५ अप्रत्ययकृतां गार्ह्यामर्थापनयदूषिताम् ॥ इह चा मुत्र चानिष्टांतस्मादृतिं न रोचये १६ तं शुचिपंडितं म
त्वा शादू लः ख्यातविक्रमः ॥ कृत्वाऽऽत्मसदृशीं पूजां साचिव्येऽग्रयत्स्वयम् १७ ॥ शादू ल उवाच ॥ सौम्यविज्ञातरूपस्त्वं गच्छ यात्रामया सह ॥ वियंतामीप्सि
ताभोगाः परिहार्याश्च पुष्कलाः १८ तीक्ष्णा इति वयं ख्याता भवंतं ज्ञापयामहे ॥ मृदुपूर्वहितं चैव श्रेयश्चाधिगमिष्यसि १९ अथ संपूज्य तद्वाक्यं मृगेंद्रस्य महात्मनः ॥
गोमायुः संश्रितं वाक्यं वभाषे किंचिदानतः २० ॥ गोमायु उवाच ॥ सदृशं मृगराजैतत्तत्त्व वाक्यं मंदतरे ॥ यत्सहायानमृगयसे धर्मार्थकुशलान् शुचीन् २१ न शक्यं
ह्यनमात्येन महत्त्वमनुशासितुम् ॥ दुष्टमात्येन वा वीरशरीरपरिपंथिना २२ सहायाननुरक्तांश्च न यज्ञानुपसंहितान् ॥ परस्परमसंघृष्टान् विजिगीषून लो
लुपान् २३ अनतीतोपदान् प्राज्ञाचहितेयुक्तान् मनस्विनः ॥ पूजयेथा महाभाग यथाऽऽचार्या न्यथापितृन् २४ न त्वेवमसंतोपाद्रोचतेऽन्यमृगाधिप ॥
न कामये सुखान् भोगानैश्वर्यं च तदाश्रयम् २५ न योऽप्यतिहिमेशीलं तद्वृत्त्यैः पुरातनैः ॥ तेषां विभेदं विष्यति दुःशीलाश्च मंदतरे २६ न संश्रयः श्लाघनीयोऽहमेवाम
पि भास्वताम् ॥ कृतात्मा सुमहाभागः पापकेष्वप्यदारुणः २७ दीर्घदर्शी महोत्साहः स्थूललक्ष्यो महाबलः ॥ कृती चामोघकर्ताऽस्मि भोग्यैश्च समलंकृतः २८ न
स्वल्पेनास्मि संतुष्टो दुःखादतिरुष्टिता ॥ सेवायां चापि नाभिज्ञः स्वच्छंदेन वने चरः २९ राजोपक्रोशदोषाश्च सर्वे संश्रयवासिनाम् ॥ व्रतचर्या तु निःसंगानिर्भया
वनवासिनाम् ३० नृपेणाहूयमानस्य यत्तिष्ठति भयं हृदि ॥ न तत्तिष्ठति तुष्टानां वने मूलफलाशिनाम् ३१ पानीयं वानिराया संस्वाद्भ्रंवाभ्योत्तरम् ॥ विचार्य खलु
पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्द्विष्टः ३२ अपराधैर्नावंतो भृत्याः शिष्टानराधिपैः ॥ उपधातैर्यथा भृत्या दूषिता निधनंगताः ३३ यदि त्वेत्तन्मया कार्यं मृगेंद्रयदि मन्यसे ॥
समयं कृतमिच्छामि वर्तितव्यं यथामयि ३४

तुमाह नेति पयामहे श्लाघनीयो नास्मीति द्वयोः संबन्धः २७ स्थूललक्ष्यो बहुप्रदः २८ दुःखादतिसेवादृष्टिश्चानुष्ठिता २९ राजसमीपे उपक्रोशो
निदातजादोषाराजोपक्रोशदोषाः संति ३० ३१ यत्र निर्द्विष्टः सुखं तत्सुखं स्वर्गं पश्यामि निर्द्विष्टः सुस्थितिं रित्तिवा 'तु' संश्रयं भिनाकेच निर्द्विष्टः सुस्थिताविति 'च' मेदिनी ३२ शिष्टाः कृतवन्दाः ३३

१५ । ३३ । १७ । ३८ व्याघ्रयोनिर्गो व्याघ्रयोनेः व्याघ्रस्येत्यर्थः ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ तस्य गोमायोर्वेदमनि ४५ तस्य गोमायोस्तद्विदितेन च तन्मार्पितं कारणं स्वस्ववर्षविच्छेदो मव

मदीयामाननीयास्ते श्रोतव्यं च हितं वचः ॥ कल्पिताया च मे वृत्तिः सा भवेत्त्वयि सुस्थिरा ३५ नमंत्रयेयमन्यैस्ते सचिवैः सह कर्हिचित् ॥ नीतिमंतः परीक्षंतो वृथा
ब्रूयुः परमयि ३६ एक एवेन संगम्यरहो ब्रूयाद्विदितं वचः ॥ न च ते ज्ञातिकां येषु प्रष्टव्योऽहं हिताहिते ३७ मया संमंत्र्य पश्चाच्च न हिंस्याः सचिवास्त्वया ॥ मदीयानां च
कुपितो मा त्वंदं निपातयेः ३८ एवमस्त्वितितेनासौ मृगेंद्रेणाभिपूजितः ॥ प्राप्तवान्मति साचिव्यं गोमायुर्व्याघ्रयोनिः ३९ तंतथा सुकृतं दृष्ट्वा पूजमानं स्वकर्म
सु ॥ प्राद्विषन्कृतसंघाताः पूर्वभृत्या मुहुर्मुहुः ४० मित्रबुद्ध्या च गोमायुं सांत्वयित्वा प्रसाद्य च ॥ दोषैस्तु समतनितुमैच्छन्न शुभबुद्धयः ४१ अन्यथा ह्युपिताः पूर्वं
परद्रव्याभिहारिणः ॥ अशक्ताः किंचिदादातुं द्रव्यं गोमायुं त्रिताः ४२ व्युत्थानं च विकीर्णं क्षुब्धं कथाभिः प्रतिलोभ्यते ॥ धनेन महता चैव बुद्धिरस्य विलोभ्यते ४३
न चापि समहा प्राज्ञस्तस्माद्द्वैयाच्चालह ॥ अथास्य समयं कृत्वा विनाशाय तथाऽपरे ४४ ईप्सितं तु मृगेंद्रस्य मांसं यत्तत्र संस्कृतम् ॥ अपनीय स्वयंतद्वितैर्यस्तं
तस्य वेदमनि ४५ यदर्थं चाप्यपहतं येन तच्चैवमंत्रितम् ॥ तस्य तद्विदितं सर्वकारणार्थं च मर्पितम् ४६ समयोऽयं कृतस्तेन साचिव्यमुपगच्छता ॥ नोपघातस्त्व
याकार्यो राजन्मैत्रीमिहेच्छता ४७ ॥ भीष्म उवाच ॥ क्षुधितस्य मृगेंद्रस्य भोक्तुमभ्युत्थितस्य च ॥ भोजनायोपहर्तव्यं तन्मांसं नोपदृश्यते ४८ मृगराजेन चाज्ञातं
दृश्यतां चोरइत्युत ॥ कृतैकैश्चापितन्मांसं मृगेंद्रायोपवर्णितम् ४९ सचिवेनापनीतं ते विदुषा प्राज्ञमानिना ॥ सरोपस्त्वथ शादू लः श्रुत्वा गोमायुचापलम् ५० बभू
वामर्पिते राजा वधं चास्य व्यरोचयत् ॥ छिद्रं तु तस्य तद्व्याघ्रो बुभुक्षुस्ते पूर्वमंत्रिणः ५१ सर्वपाभेव सोऽस्माकं वृत्तिभंगे प्रवर्तते ॥ निश्चित्यैव पुनस्तस्य ते कर्माण्यापि
वर्णयन् ५२ इदं तस्येदं शक्यं किं तेन न कृतं भवेत् ॥ श्रुतश्च स्वाभिना पूर्वया दृशो नैव तादृशः ५३ बाह्मात्रेणैव धर्मिष्ठः स्वभावेन तु दारुणः ॥ धर्मच्छद्वाह्यं पापो
वृथाचारपरिग्रहः ५४ कार्यार्थं भोजनार्थं पुत्रते पुकृतवान्श्रमम् ॥ यदि विप्रत्ययो ह्येष तदिदं दर्शयामते ५५ तन्मांसं चैव गोमायोस्तैः क्षणादाशु दौकितम् ॥ मांसा
पनयनं ज्ञात्वा व्याघ्रः श्रुत्वा च तद्वचः ५६ आज्ञापयामास तदा गोमायुर्वध्यतामिति ॥ शादू लस्य वचः श्रुत्वा शादू लजननीततः ५७ मृगराजं हितैर्वाक्यैः संबोध
यितुमागमत् ॥ पुत्रनैतत्त्वया ग्राह्यं कपटारं संयुतम् ५८ कर्मसंबर्षजैर्दोषैर्दुष्येतां शुचिभिः शुचिः ॥ नोच्छिद्रं तस्य ते कश्चिदप्यक्रियावैरकारिका ५९ शुचैरपि हि युक्त
स्य दोष एव निपात्यते ॥ सुनेरपि वनस्थस्य स्वानिकर्माणिकुर्वतः ६० उत्पाद्यंते त्रयः पक्षाभिरोदासीनशत्रवः ॥ लुब्धानां शुचयो द्वेऽप्याः कातराणां त्रयस्त्विनः ६१
भूर्खानां पंडिता द्वेऽप्यदरिद्राणां महाधनाः ॥ अधार्मिकाणां धर्मिष्ठा विरूपाणां सुरूपिणः ६२

स्वितिहेतोरित्यर्थः ३५ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२

विप्रत्ययोऽविश्वासः ५५ गोमायोर्वेदोऽहं कृतं मवति तं मांसं प्रदर्शयामासु रित्यर्थः ५६ । ५७ कर्मसंबर्षजैः पशुपुत्रश्लोकेन संबन्धः ५८ संबर्षजैः स्वर्षजैः प्रक्रियामलंकृतं ५९ । ६० । ६१ । ६२

३ निह ॥ सुभूलितान् काशिनो महाशरीरान् अन्वामृतज्ञान् आनीतानि विशेषः ४ अकायोऽल्पकायः ५ । ६ । ७ एकनिकेतनास्तब्धा इत्ययं प्रातिलोभ्यादस्माकं प्रातिकूल्याय
८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ वैतर्त्तौ दृष्टिस्तब्धत्वं १४ ॥ इति नातिपर्वणि राजमनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये प्रबोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

आं.रा. १२

ॐ०

1199810

सुरारिणिलयः शश्वत्सागरः सरितांपतिः ॥ पप्रच्छ सरितः सर्वाः संशयं जातमात्मनः ३ ॥ सागर उवाच ॥ समूलं शास्त्रान्पश्यामि न हतान् कायिनो ह्युमा ॥
युष्माभिरिह पूर्णाभिर्नद्यस्तत्र न वेतसम् ४ अकायश्चाल्पसारश्चेतसः कूलजश्च ॥ अवज्ञयावानानीतः किंच वा तेन वक्तव्यम् ५ तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वांसा
मेव वामतम् ॥ यथा चेमानि कूलानि हित्वानायाति वेतसः ६ तत्र प्राह न दीर्गगा वाक्यमुत मम र्थवत् ॥ हेतुमद्वाहकं चैव सागरं सरितांपति ७ ॥ गंगोवाच ॥ ति
ष्ठंत्येते यथा स्थानं न गच्छे कनिकेतनाः ॥ तेत्यजंति ततः स्थानं प्राति लोम्यान्न वेतसः ८ वेतसो वेगमायातं दृष्ट्वानमतिनापरे ॥ सरिद्वेगेऽभ्यतिक्रान्तिं स्थानमासा
द्यतिष्ठति ९ कालज्ञः समयज्ञश्च सदा वश्यश्च नोद्धतः ॥ अनुलोमस्तथा लब्धस्तेन नान्येति वेतसः १० मारुतो दकवेगेन येन मृत्युन्नमंति च ॥ आपध्वः पादपा
गुल्मान्तेयाति पराभवम् ११ ॥ भीष्म उवाच ॥ यो हि शत्रोर्विद्वद्दस्य प्रभोर्बध्निनाशने ॥ पूर्वैर्न सहते वेगं क्षिप्रमेवाविनश्यति १२ सारासारं बलवीर्यमात्मनो
दिषतश्च यः ॥ जानन् चिरतिप्राज्ञो न स याति पराभवम् १३ एवमेव यदा विद्वान्मन्यतेऽतिबलं रिपुम् ॥ संश्रयेद्वै तर्सीदृतिमेतत्प्रज्ञानलक्षणम् १४
॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सरित्सागरसंवादे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
विद्वान्मुखं प्रगल्भेन मृदुतीक्ष्णेन भारत ॥ आकृश्यमानः सदसि कंधं कुर्यादरिदम् १ ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयतां प्रथिवीपालयथैषोऽर्थोऽनुगीयते ॥ सदा सु
चेताः सहते न रस्येहाल्पभेदतः २ अरुण्यन् कुश्यमानस्य सुकृतं नाम विदति ॥ दुष्कृतं चात्मनोऽमर्षी रुष्यत्येवापमांश्चैव ३ टिड्भिर्भतमुपेक्षतवाशमानमिवातु
रम् ॥ लोकविद्वेषमापन्नो निष्फलं प्रतिपद्यते ४ इति संस्थापते नित्यं तेन पापेन कर्मणा ॥ इदमुक्तो मया काश्चित्संभोजनसंसदि ५ स तत्र जीहितः शुष्को मृतक
लोऽवतिष्ठते ॥ श्लाघन्न श्लाघनीयेन कर्मणानिरपन्नः ६ उपेक्षितव्यो यत्नेन तादृशः पुरुषाधमः ॥ यद्यह्यादल्पमतिस्तत्तदस्य सहैदृशः ७ प्राकृतो हि प्रशंसन्वा
निदं नार्किं करिष्यति ॥ वने काकहवा तु द्विर्वाशमानो निरर्थकम् ८ यदि वाग्भिः प्रयोगः स्यात्प्रयोगे पापकर्मणः ९ वागेवाथो भवेत्स्य न ह्येवाथो जिघांसतः १०

विद्वानिति मूर्खत्वासौप्रगल्भश्चतेन १ सहतेदुरुक्तं २ कुड्यमानस्यक्रोशतः सर्पातिविलुः रुष्यतिकोषवति ३ दिष्टिमिवदिष्टिमवदुःश्रवंवाजमानंरदंतं ४ । ५ । ६ । ७
 < यदीति पापकर्मणःप्रयोगेभनेनेदं कुर्मकृतमिति शब्दोच्चारणे कृतसेति वागिमवाङ्मात्रेण प्रयोगः परप्रदोषसिद्धिः स्यात्तर्हि वागेवार्थः प्रयोजनं स्यात्तव पुत्रो भ्रियतामिति शब्देनैव पुत्रमनुपुः स्याज्जि
 षांसतस्त्वय्योपापापरोहसि स्यात् यथावा चाहतो न हन्यते एवंवाचादुपि तोन हन्यतीत्यर्थः ५

119811

नियेकमिति सपर्वदन्वृतेनक्रिययाचेष्टयावागादिष्वपारिणचलितेननियेकेस्वमाचारितेःतेर्कविपरीतंविपुलान्येनकृतमित्याचष्टेयकंक्रययति । कोपीनृत्तप्रदेङांसं दर्शयन्निवृत्त्यर्थं नृमयूरोप
याश्चाचतेसम्यङ्नृत्तयाप्रीतिमन्यतेननुमयमूलोकाःपश्यंतीतिप्रपते एवमूलोपविमयासमहानमुकसमायादुरुकमुकइतिश्चाचतेनत्वनेनमममातुर्दोषःस्पष्टीक्रियतेसर्वेतिनत्रपतेइत्यर्थः १० । ११
नटोलोकःपरंज्ञानमवरोधमर्थव्यस्यसनटोलोकपरावरः १२ हाटक्युमान् १३ सारमेयाभिपंशुनोमांसं १४ नियेकमित्युक्तंवाचते परिवादमिति दोषानुसारजस्वादीन् १५ अस्मकृतेभस्म

निषेकं विपरीतं स आचष्टे तत्तच्छ्रेया ॥ मयूर इव कौपीनं नृव्यं संदर्शयन्निव १० यस्य वाच्यं नलोकेऽस्ति नाकार्यं चापि किंचन ॥ वाचं तेन न संदध्याच्छुचिः संश्लिष्टकर्म
णा ११ प्रत्यक्षं गुणवादीयः परोक्षे चापि निर्दकः ॥ समानवः श्ववलोकेन ह्यलोकापरावरः १२ तादृग्जनशतस्यापि यद्वाति जुहोति च ॥ परोक्षेणापवादीयस्तं नाश
यति तत्क्षणात् १३ तस्मात्प्राज्ञो न रसद्यस्तादृशं पापचेतसम् ॥ वर्जयेत्साधुभिर्वर्ज्यं सारमेयामिषं यथा १४ परिवादं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महाजने ॥ प्रकाशयति
दोषांस्तु सर्पः फणमिवोच्छ्रितम् १५ तं स्वकर्माणि कुर्वाणं प्रतिकर्तुं यद्दृच्छति ॥ भस्मकूट इवाबुद्धिः खरो रजसि सज्जति १६ मनुष्यशाला ह्यकमप्रशंतिं जनापवा
दे सततं निविष्टम् ॥ मातंगमुन्मत्तमिवोन्नदं तं त्यजेत्तत्तं श्वानमिवातिरौद्रम् १७ अधीरजुष्टे पथिवर्तमानं दमादपेतं विनयाच्च पापम् ॥ अरिव्रतं नित्यमभूतिकां भि
गस्तु तं पापमर्तिमनुष्यम् १८ प्रत्युच्यमानस्त्वभिभूय णुभिर्निशम्यमाधूस्त्वमथार्तहूः ॥ उच्चस्य नीचेन हि संप्रयोगं विगर्हयंति स्थिरबुद्धयो १९ कुद्वेदो दशा
र्धेन हि ताडयेद्वा स पांसुभिर्वा विकिरेत्तु पैर्वा ॥ विद्वद्यदं तांश्च विभीषयेद्वासिद्धं हि भूढे कुपिते नृशंसे २० विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां संहेतयः संसदिवर्जना न्नरः ॥ प
ठेदिदं चापि निर्दर्शनं सदानवाङ्मयं सलभति किंचिदप्रियम् २१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि टिड्ढिभक्तनामचतुर्दशाधिकशतत
मोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयम् ॥ संछेतव्यस्त्वयाराजं भवान्कुलकरोहिनः १ पुरु
षाणामयं तात ब्रुवतां दुरात्मनाम् ॥ कथितो वाक्यसंचारस्ततो विज्ञापयामि ते २ यद्वितंराज्यतंत्रस्य कुलस्य च सुखोदयम् ॥ आयत्वा च तदावेचक्षेम वृद्धिकरं
च यत् ३ पुत्रपौत्राभिरामं चराष्ट्रद्विकरं च यत् ॥ अन्नपानेशरीरे च हितं यत्तद्वीहि मे ४ अभिषिक्तो हि यो राजा राजाष्ट्रस्थो मित्रसंघतः ॥ समुहत्समुपेतो वा स कथं
जयेत्पजाः ५ यो ह्यस्तम्प्रग्रहरतिः स्रेहरागवलात्कृतः ॥ इन्द्रियाणामनीशत्वादसज्जन उभूषकः ६

राशोत्तरवाह्वद्वीरजसिद्धलेनिषजाति १६ शालावकंश्चानमेवमप्यत्येनलोकेणुदीतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ प्रत्युद्यमानआक्षिप्यमाणपरिरसद्रिनिशाभ्याम्भिमुख्योस्त्वैप्रत्युत्तरमादेहीति
निवारणीयः तद्वाह मामुरिति १९ दशार्धेनसंहतागुलिंपंचकेनेपाणिना इदंसर्वकुपितमुष्टिसिद्धमेव २० ॥ २१ ॥ इतिशांति०रा०चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ पितामहेति १ अयंनि
वारूपः १ हितमनिथं आयस्यामुत्तरकालेतदात्वेवर्तमानकाले ३ । १ भिवसुखदामप्रत्युपकारमपेक्ष्यानपेक्षचोपकर्तारौतद्वान् सपुत्रःशौर्यादिनेतिकेषः ५ तथापिजितेंद्रियत्वाद्विगुणितभूतः
सन्राज्येभुल्लंघनेतरेतिप्रभायः सत्यपिषाडनंतरंमुत्यानामानुकूल्याभावोराजन्यतितत्सञ्ज्ञावेचत्तर्वाङ्गामान्फलतीत्युत्तरमाह योहीत्यादिना असत्प्रग्रहरतिरिद्रियागामनिग्रहशीलः ६

॥१५॥

三

४ कमलपंढानिकमलसमूहान् ५ निशानिशंबहुरात्रम् ६ । ७ । ८ समन्वयास्तंबंधात् ९ । १०

११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८ अंकुतज्ञस्वेहेतुःश्वयोनिजइति १९।२० मद्रपदुःप्रवहनमदः २१ विसृष्टोविविधेनरूपेणत्वंसृष्टः ननुत्वंकुलान्वयःतेनतेनकुलेनान्वयःसंबन्धोयस्य
सकुलान्वयस्तद्व्यवस्थेनमवाप्ति २२।२३ ॥ इतिशान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकण्ठीयेमारतमावदीपेसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११०॥ ॥ ७॥ सश्वेति १ दृष्टांतमुप
तद्भयात्पश्वोनान्वेतपोवनसमीपतः ॥ व्यदृश्यंततद्रात्रस्ताजीविताकाक्षिणस्तथा ११ कदाचित्कालयोगेनसर्वप्राणिविहितसकः ॥ बलवान्क्षतजाहारोनानास
त्वमयंकरः १२ अष्टपादूध्वेनयनःशरभोवनगोचरः ॥ तसिंहहेतुमागच्छन्मुनेस्तस्यनिवेशनम् १३ तंमुनिःशरभंचक्रेलोत्कटमारिदम् ॥ ततःसशरभोवन्योमु
नेःशरभमग्रतः १४ दृष्ट्वावलिनमत्युग्रंद्रुतंसंप्राद्रवद्वनात् ॥ सएवंशरभस्थानेसंन्यस्तोमुनिनातदा १५ मुनेःपार्श्वगतोनिर्व्यशरभःसुखमाप्तवान् ॥ ततःशरभसंत्र
स्ताःसर्वेष्टगगणास्तदा १६ दिशःसंप्राद्रवराजन्मयाजीवितकाक्षिणः ॥ शरभोऽप्यतिसंहृष्टोनिर्व्यप्राणिवधेरतः १७ फलमूलाशनंकर्तुंनेच्छत्सपिशिताशनः ॥
तंतोरुधिरतर्पणवलिनशरभोन्वितः १८ इयेपतंमुनिंहेतुमकृतज्ञःश्वयोनिजः ॥ ततस्तेनतपःशक्त्याविदितोज्ञानचक्षुषा १९ विज्ञायसमहाप्राज्ञोमुनिःश्वानंत
मुक्तवान् ॥ श्वात्वंद्वीपित्वमापन्नोद्वीपीव्याघ्रत्वमागतः २० व्याघ्राज्ञागोमदपदुर्नागःसिंहत्वमागतः ॥ सिंहस्त्वंबलमापन्नोभूयःशरभतांगतः २१ मयास्नेहपरीतेन
विसृष्टो नकुलान्वयः ॥ यस्मादेवमपापंमापापहिंसितुमिच्छसि २२ तस्मात्स्वयोनिमापन्नःश्वेत्वंहमिष्यसि ॥ ततोमुनिजनद्वेष्टादुष्टात्माप्राकृतोऽबुधः ॥ ऋषिणा
शरभःशप्तस्तद्रूपं पुनराप्तवान् २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्वर्षिसंवादे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ भीष्मउवाच ॥
संश्वाप्रकृतिमापन्नःपरदैव्यमुपागतः ॥ ऋषिणाहुंकृतःपापस्तपोवनबहिष्कृतः १ एवंराज्ञामतिमताविदित्वासत्यशौचताम् ॥ आर्जवंप्रकृतिसंन्यस्तुतं वृत्तं कुलं
दमम् २ अनुकोशं बलं वीर्यं प्रभावं प्रश्रयं क्षमाम् ॥ भृत्यायेयत्रयोग्याःस्युस्तत्रस्थाप्याःसुरक्षिताः ३ नापरीक्ष्यमहीपालःसचिवंकर्तुमर्हति ॥ अकुलीननराकी
र्णानराजासुखमेधते ४ कुलजःप्राकृतो राज्ञास्वकुलीनतयासदा ॥ नपापेकुरुतेऽद्विभिद्यमानोऽप्यनागसि ५ अकुलीनस्तु पुरुषःप्राकृतःसायुसंश्रयात् ॥ दुर्लभै
र्णानराजासुखमेधते ६ कुलीनं शिक्षितं प्राज्ञं ज्ञानविज्ञानपारगम् ॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं संहिष्णुं देशजं तथा ७ कृतज्ञं बलवंतं चक्षांतं दांतं जितेंद्रियम् ॥
अलुब्धं लब्धसंतुष्टं स्वामिमित्रभूषकम् ८ सचिवं देशकालज्ञं सत्संगं ग्रहणैरतम् ॥ सततं युक्तमनसं हितैषिणमतं द्रितम् ९ युक्ताचारं स्वविषये संधिविग्रहकोवि
दम् ॥ राज्ञस्त्रिवर्गवेत्तारं पौरजानपदप्रियम् १० स्वातकव्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् ॥ इंगिताकारतत्त्वज्ञं यात्राज्ञानविशारदम् ११ हस्तिशिक्षासुतत्त्वज्ञमहंकार
विवर्जितम् ॥ प्रगल्भं दक्षिणं दांतं बलिनं युक्तकारिणम् १२ चौक्षं चौक्षजनाकीर्णं सुमुखं सुखदर्शनम् ॥ नायकं नीतिकुशलं गुणचैष्टासमन्वितम् १३
पाद्यदार्ष्टातिकमाह एवमित्वादीना २।३।४ राजा अनागसिभिचमानोऽपि कुलीनःपापेनुद्दिनकुरुतइत्यन्वयः ५ अकुलीनस्तु निदामात्रेण शत्रुतात्रजेव ६।७ स्वामिनो मित्राणां भूषकमे
श्वर्षिलिप्सुम् ८ सत्संगं ग्रहणे प्राणिमात्रं रजने ९।१० स्वातकाः परस्तेन्यवहारकायेव्यूहादयस्तेपातस्वज्ञम् ११।१२ चौक्षं सुदम् १३

प्रवृत्तं सूक्ष्मायोगाग्निं १४।१५।१६ मवीक्षमी १७ विषयैवेक्षमावत्यपकारिणि क्षमावान् १८ दानस्याच्छेदे विषये स्वयमविच्छेदकर्ता १९ ननिर्द्वेन निष्पारिग्रहः कर्ता उपकर्ता २०।२१
२२ गुणज्ञं कुलीनं वा दयएकपचाशदमात्यगुणास्तस्सहितः धर्मपरमत्वादयएकचत्वारिंशदेवमष्टो नं गुणज्ञांतं एतेपांसंधिविग्रहकोविदमित्यादिरीत्याऽन्यदुष्पाष्टकमहयित्वा पूर्णशतं ज्ञेयं २३।२४
अस्तव्यं प्रसृतं शृङ्खणं मृदुवादिनमेव च ॥ धीरं शूरं महद्भिच देशकालोपपादकम् १४ सचिवं यः प्रकुरुते न चैनमवमन्यते ॥ तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्नाग्रहपते
रिव १५ एतरेव गुणैर्युक्तो राजा शास्त्रविशारदः ॥ एष्टव्यो धर्मपरमः प्रजापालनतत्परः १६ धीरो मर्षी शुचिस्तीक्ष्णः काले पुरुषकालवित् ॥ शुश्रूषुः कृतवान् श्रोता
ऊहापोहविशारदः १७ मेधावी धारणायुक्तो यथान्यायोपपादकः ॥ दांतः सदा प्रियाभाषी क्षमावांश्च विषयये १८ दानाच्छेदे स्वयंकारी श्रद्धालुः सुखदर्शनः ॥ आ
र्तहस्तप्रदो नित्यममात्यो हि हितैरतः १९ नाहंवादीननिर्द्वेनयत्किंचनकारकः ॥ कृते कर्मण्यमात्यानां कर्ता भक्तजनप्रियः २० संगृहीतजनोऽस्तव्यः प्रसन्नवद
नः सदा ॥ सदा भृत्यजनापेक्षी न कोधी सुमहामनाः २१ युक्तदेडो न निर्दोषो धर्मकार्यानुशासनः ॥ चारुनेत्रः प्रजावैक्षी धर्मार्थकुशलः सदा २२ राजा गुणशताकीर्ण
पुण्यस्तादृशो भवेत् ॥ यो धाश्चैवमनुष्येन्द्रसर्वे गुणगणैर्वृताः २३ अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः सहायाराज्यधारणे ॥ न विमानयितव्यास्ते राजा दृष्टिमीप्सता २४ यो
धाः समरशौदीराः कृतज्ञाः शस्त्रकोविदाः ॥ धर्मशास्त्रसमायुक्ताः पदातिजनसंयुताः २५ अभयागजपृष्ठस्थारथचर्याविशारदाः ॥ इष्यस्व कुशलाय स्यत स्येयं नृपते
र्मही २६ सर्वसंग्रहणयुक्तो नृपो भवति यः सदा ॥ उत्थानशीलो मित्राढ्यः सराजाराजसत्तमः २७ शक्या चाश्वसहस्रेण वीरारोहेण भारत ॥ संगृहीतमनुष्येण कृत्स्ना
जेतुं वसुंधरा २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्वर्षिसंवादे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवं शुनासमा
न्धृत्यान्स्वेस्वे स्थानेन राधिपः ॥ नियोजयति कृत्येषु सराज्यफलमश्रुते १ नश्वास्वस्थानमुत्क्रम्य प्रमाणमभिसल्लतः ॥ आरोप्य श्वास्वकास्थानादुत्क्रम्यान्य
त्प्रमाद्यति २ स्वजातिगुणसंपन्नाः स्वेष्टकर्मसु संस्थिताः ॥ प्रकर्तव्या ह्यमात्यास्तु नास्थाने प्रक्रियाक्षमा ३ अनुरूपानि कर्माणि भृत्येभ्यो यः प्रयच्छति ॥ स भृत्य
गुणसंपन्नो राजा फलमुपाश्रुते ४ शरभः शरभस्थाने सिंहः सिंहवोर्जितः ॥ व्याघ्रो व्याघ्रवस्थायो द्दीपी दीपीयथा तथा ५ कर्मस्विहानुरूपे पुन्यस्याभृत्यायथा
विधिं ॥ प्रतिलोमं न भृत्यास्ते स्थाप्याः कर्मफलैषिणा ६ यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमं न राधिपः ॥ भृत्यान्स्थापयतेऽबुद्धिर्न सरंजयते प्रजाः ७ न बालिज्ञानचक्षु
द्राना प्राज्ञाना जितेंद्रियाः ॥ नाकुलीनानराः सर्वे स्थाप्या गुणगणैषिणा ८ साधवः कुलजाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः ॥ अक्षुद्राः शुचयो दक्षाः स्युर्नराः पारिपार्श्व
काः ९ न्यग्रभूतास्तत्पराः शांताश्चोक्षाः प्रकृतिजैः शुभाः ॥ स्वस्थानानपकृष्टायेते स्युराज्ञाविधेश्वराः १०

२५।२६।२७।२८ ॥ इतिशान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकण्ठीयेमारतमावदीपे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ एवमिति पुर्वं नीचाननीचैर्नैव योजयेत् १ विपरीतदोष
माह नश्चेति स्वस्थानं प्रमाणं चोत्क्रम्योऽवस्थानेनाऽप्यप्यः आरोपितश्चेत्प्रमाद्यतीति योजना २।३।४।५।६ अक्षुद्रा इतिच्छेदः ७।८।९ बहिश्चराः प्राणाहवेतिशेषः १०

११।१२।१३।१४ विष्णुताम्रपरावर्तिनः १५।१६।१७।१८।१९।२० ॥ इति शांतिपराजय० नीलकण्ठविषयमा० एकोनविंशतिशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ॥
 राजवृत्तानीत्यध्यायः पूर्वोक्तानां राजधर्माणां सर्वेषामुपसंहारार्थः १ राजधर्माणां राजधर्मविदामर्थं ब्रह्मस्तेषां कृतं देवप्रणयं प्रकर्षणं नेतुं बोद्धव्यं संक्षिप्तमिति स्वार्थः प्रब्रूहि २ सर्वमूत्ररक्षणकृत्स्नो
 राजधर्मपरिसमाप्त इत्याह रक्षणमिति ३ एतदेवमयूरदृष्टान्तेनोपपादयति यथेति बर्हणिपक्षान् मृजगाशनोमयूरः ४ तैक्ष्ण्यं कृत्वं जिह्मत्वं कोटिल्यं आदाल्म्यं दल्मोभयंतदभावोऽदल्मोऽभयं

सिंहस्य सततं पार्श्वे सिंह एवानुगोभवेत् ॥ असिंहः सिंहसहितः सिंहबलभतेफलम् ११ यस्तु सिंहः श्वभिः कीर्णः सिंहकर्मफलैरतः ॥ नसिंहफलं भोक्तुं शक्तः श्वभिरुपा-
 सितः १२ एवमेतन्मनुष्येन्द्रशूरैः प्राज्ञैर्वदुश्रुतैः ॥ कुलीनैः सहशक्यैतच्छाजितुं वसुंधरा १३ नाविद्योनात्तुः पार्श्वेनाप्राज्ञोनामहाधनः ॥ संग्राह्यो वसुधापालैर्भू-
 त्योभृत्यवतांवर १४ बाणवद्विस्तृतायांतिस्वामिकार्यपरानराः ॥ येभृत्याः पार्थिवहितास्तेषां सांत्वप्रयोजयेत् १५ कोशश्च सततं रक्ष्यो यत्नमास्थाय राजभिः ॥
 कोशमूलाहिराजानः कोशो वृद्धिकरो भवेत् १६ कोष्ठागारं च ते नित्यं स्फूर्तिर्धान्यैः सुसंयुतम् ॥ सदाऽस्तु सत्सु संन्यस्तं धनधान्यपरोभव १७ नित्ययुक्ताश्च तेभृत्या
 भवंतु रणकोविदाः ॥ वाजिनां च प्रयोगेषु वैशारद्यमिहैव्यते १८ ज्ञातिवं पुजनवेक्षीमित्रसंबंधिसंयुतः ॥ पौरकार्यहितान्वेषीमभिवक्त्रैरवनंदन १९ एषातेनैष्ठिकी
 बुद्धिः प्रजास्वभिहितामया ॥ शुनो विदर्शनं तातर्हि भूयः श्रोतुमिच्छसि २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजय० श्वर्षसंवादे एकोनविंशतिशततमोऽध्या-
 यः ॥ ११९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राजवृत्तान्यनेकानित्यया प्रोक्तानि मारत ॥ पूर्वैः पूर्वनियुक्तानि राजधर्मार्थवेदिभिः १ तदेव विस्तरेणोक्तं पूर्ववदृष्टं सतांमतम् ॥
 प्रणये राजधर्माणां प्रब्रूहि भरतर्षभ २ ॥ भीष्म उवाच ॥ रक्षणं सर्वभूतानामिति क्षात्रं परमतम् ॥ तद्यथारक्षणं कुर्यात्तथा गृणुमहीपते ३ यथावर्हणिचित्राणि वि-
 भर्ति भुजगाशनः ॥ तथा वदुविधं राजारूपं कुर्वीत धर्मवित् ४ तैक्ष्ण्यं जिह्मत्वमादाल्म्यं सत्यमार्जवमेव च ॥ मध्यस्थः सत्वमातिष्ठंस्तथा वै सुखमृच्छति ५ य-
 स्मिन्नर्थं हितं तस्यात्तद्वर्णरूपमादिशेत् ॥ वदुरुपस्य राज्ञो हि सूक्ष्मोऽप्यर्थो न सीदति ६ नित्यं रक्षितमंत्रः स्याद्यथामूकः शरच्छिखी ॥ श्लक्ष्णाक्षरतनुः श्रीमान्
 भवेच्छास्त्रविशारदः ७ आपहारेऽप्युक्तः स्याज्जलप्रस्रवणेऽपि ॥ शैलवर्षोदकानीव द्विजान् सिद्धान् समाश्रयेत् ॥ अर्थकामः शिखाराजा कुर्याद्धर्मध्वजोपमाम् ८
 नित्यमुद्यतदंडः स्यादाचरेदप्रमादतः ॥ लोके चाप्ययौ दृष्टावृक्षक्षमिवास्त्रवत् ९

तस्य भाव आदाल्म्यं अभयप्रदस्वमित्यर्थः रलयोः सावर्णात्तद्वर्णमये इत्यस्य रूपं आदानमिति पाठांतरे स्पष्टोऽर्थः ५ यस्मिन्नर्थे दंडेऽनुग्रहे वा हितं कुर्यात्तं वा रूपमादिशेदशयेत् ६ १ ७
 आपहारेऽप्युक्तं मेदादिषु युक्तोऽवहितः स्यात् शैलवर्षोदकानि पर्वतप्रदेशे वृष्टया जनिता निमग्नानि दीजलानि शिखारोमं गच्छिं कृत्वा दिक्कुर्यात्प्रकाशयेत् ८ नित्यमिति आचरेद्यथाप्यो-
 ग्यं दंडं तत्र दृष्टान्तः बृहदिति बृहंतो वृक्षाय तत्र वृहद्वृक्षे तालवर्णं आश्रयत्वरसं प्रस्रवत् यथारसप्राप्तिप्रदेशे विशेषेण मृदुस्वरसं गृह्णाति न पुनरुत्सृज्यते तच्छब्देनेत्युक्ताऽऽदिवत्ततो रसजिह्वसति एवं
 प्रजानामप्ययौ ज्ञात्वा ताजिव्यं स्ताभ्यो धनरसमा दद्यादित्यर्थः ९

मृजाशुद्धिस्तद्वान् भीमानि परेषां तस्यानि चरणैरश्वदिगमनैः क्षिपेत् नाशयेत् १० अर्थात् मृगयादि व्याजात् परराष्ट्रसमाचरन् परपक्षान्विधूनयेत् ११ छायां परदुर्गाधिपतिनासां विरुद्धा देवतादर्श-
 नादिव्याजेनाकस्मात्परदुर्गमात्राविविषयतन्नाशयेदित्याह उच्छिन्नानिति १२ असितम्रीवो मयूरो निशि वप्रावृषि मज्जेत अदृश्योऽतः पुरश्चर एव स्यात् १३ तत्रापि चारेर्दंशिताभूमिपि पुषात्रीसां वि-
 दल्लुपकारादिपुण्यैर्भवेति पुअभिगतां न्विपादीन् पाशान् परिवर्जयेद्दारमानं रक्षेत्त्याह नेति १४ ननु कुतस्तत्रापि पाशमसक्तिरत आह प्रणयेदिति गहने दुर्बोधि पाशज्ञाने सति तां कपटमर्मिप्रतिपद्यात्मा
 नेप्रणयेत्प्रापयेत्तदानशयेदेव वाशब्दप्राप्यं प्रयोजयंति हि राजानो विषयमर्थक्यां कृत्वा द्वीपांतरं गमयेयं पक्षिभीजातीया कन्या अस्याः स्पर्शमात्रादशीतिवापिकोऽपि बोडशवर्षा भवतीति सेयमिति श्रेष्ठ-
 रत्नतया श्रीमतामर्थकल्पिताऽनुग्राह्या चेयं वयं चेति वृथाणाः तत्र चारमुत्सारकपटं श्रुत्वा तानमणयेत् ऊहितान् केनचिन्निमित्तेन तं किं तांस्तान्ति विषान् कन्यादीन् स्पर्शमात्रेणोच्छ्वासमात्रेण वा संगतमपि
 कामशकादिमरणलिंगेन ज्ञातान् हन्यादेव १५ नाशयेदिति सार्थः बलबर्हणिरुत्प्लान्पक्षान् स्नेहस्यपक्षस्थानीयान् महाशिखिरवारवनितां नटवर्तकादींश्च नाशयेत् मयूरद्वंद्वीकुर्यात् । बलंगंध

मृजावां स्यात्स्वयूथेषु भीमानि चरणैः क्षिपेत् ॥ जातपक्षः परिस्पंद्ये प्रेक्षेद्वै कल्यमात्मनः १० दोषान्विवृणुयाच्छत्रोः परपक्षान्विधूनयेत् ॥ काननेष्विव पुष्पाणि
 वहिरर्थात्समाचरन् ११ उच्छिन्नान्नाशयेत्स्फीतान्नरैर्द्रान् च लोपमान् ॥ श्रेयेच्छायामविज्ञातां गुप्तरणमुपाश्रयेत् १२ प्रावृषीवासितग्रीवो मज्जेत निशि निजने ॥
 मायूरेण गुणेनैव स्त्रीभिश्च वेक्षितश्चरेत् १३ न जह्याच्चतनुत्राणं रक्षेदात्मानमात्मना ॥ चारभूमिष्वभिगतां पाशांश्च परिवर्जयेत् १४ प्रणयेद्वापि तां भूमिं प्रणश्ये
 द्रह्मण पुनः ॥ हन्यात्कुद्धानि विषांस्तान् जिह्मगतयोऽहितान् १५ नाशयेद्वलवर्हणिसन्निवासान्निवासयेत् ॥ सदावर्हिनिभः कामं प्रशस्तं कृतमाचरेत् ॥ सर्वत-
 श्चाददेत्पक्षापतंगं गहनेष्विव १६ एवं मयूरवद्राजा स्वराज्यं परिपालयेत् ॥ आत्मबुद्धिकरी नीतिविदधीतविचक्षणः १७ आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्याऽवधार-
 णम् ॥ बुद्ध्या चात्मगुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिदर्शनम् १८ परविश्वासयेत्साम्राज्यशक्तिं चोपलक्षयेत् ॥ आत्मनः परिमर्शेन बुद्धिबुद्ध्या विचारयेत् १९ सांत्वयोग-
 मतिः प्राज्ञः कार्यकार्यप्रयोजकः ॥ निगूढबुद्धेर्धोरस्य वक्तव्ये वा कृतं तथा २० स निकृष्टां कथां प्राज्ञो यदि बुद्ध्या ब्रूहस्पतिः ॥ स्वभावमेप्येतत्तच्छृण्वीत्यस्य मित्रो
 दके २१ अनुयुंजीत कृत्यानि सर्वाण्येव महीपतिः ॥ आगमैरुपदिष्टानि स्वस्यैव परस्य च २२

रसेरूपस्यामनिस्यौ ल्यसैन्ययोः इति मेदिनी सन्निवासान् दृष्ट्वा नृपान्मात्यादीन् शूरांश्च वासयेत्स्वापयेत् बर्हिनिभः मयूरतुल्यः कार्यं यथेष्टं प्रशस्तं कृतं प्रशस्तं क्रियां पक्षाणां विस्फारणमाचरेत्
 अनेनैव क्रमेण सर्वतश्चातिमात्रं त्रज्ज्ञां आददीत यथोक्तं । बलवर्हणितयेदार्थं सिंहवच्च पराक्रमे इत्यादि । पतंगं शलमसमूहो मया गहनेषु पतितगहने च निष्पन्नं करोति पूर्वसंभूय शत्रूनां प्रपतितव्य-
 मित्यर्थः । पन्नंगं गहनेष्विवेति पाठे पन्नंगप्राप्तिं पन्नंगमिवाकस्माच्छृणुं गृह्णीयादित्यर्थः १६ । १७ बुद्ध्या आत्मनः संयमनं इत्यमेव कर्तुं युक्तं नियमं कुर्यात् । परबुद्ध्या च तत्रैवायं संवादितया तस्यार्थस्या-
 वधारणं दृढतरांश्च यः कार्यः । बुद्ध्या शास्त्रोत्पथि या आत्मगुणस्य पूर्वोक्तनिश्चयपहेतोः प्राप्तिर्भवति एतदेव शास्त्रस्पर्शनं प्रयोजनं परकार्यक्षोदकमतानुद्धेरित्यर्थः १८ आत्मनः स्वस्य परिम-
 र्शेन सर्वतोऽतीतानागतविचारेण बुद्धिकार्यनिश्चयं बुद्ध्या ऊहापोहं शलरूपयामेव या विचारयेत्सा पक्षबाधकभूमौ संचारयेत् १९ तमेवाह सांत्विति वक्तव्ये उपदेशे कर्तव्ये कृतं जलं तस्योपदेशे पक्षा-
 नास्तीत्यर्थः २० सोऽन्तराच्छोकोक्तः प्राज्ञो बुद्ध्या ब्रूहस्पतिमपि सन्नपदि निकृष्टां कथां निर्बुद्धिस्त्वादिप्राप्त्या तर्हि स य एव पुन्यत्वात् स्वभावं स्वास्थ्यं एष्यते उदके प्राप्तिं शतपायसं शोत्यमिव २१ । २२

२१ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ गोमिःरदिमभिः वरात्रचारास्वचरास्माचारान् ३१ नअर्थप्रसूचयेत् अर्थवर्गान्नापयेत् ३३ । ३४ संचयात्र
विसर्गीस्याद्राजाद्वनंदद्यादपितुपर्याद्वतमेत्यर्थः ३५ । ३६ आत्मादेहः देशेकालेवाऽप्रमादइत्येकं ३७ । ३८ अवालःअहीनः अन्यःसंपन्नः ३९ शत्रोःशत्रुपापनेवहीयेन्नैवप्रमादीत्यात् ४०

मृदुशीलं तथा प्राज्ञं शूरं चार्थविधानवित् ॥ स्वकर्मणि नियुंजीतये चान्ये च बलाधिकाः २३ अथ हृद्वानियुक्तानि स्वानुरूपे पुर्कर्मसु ॥ सर्वास्ताननुवर्तेत स्वरास्तं
त्रीरिवायता २४ धर्माणामविरोधेन सर्वेषां प्रियमाचरेत् ॥ ममायमितिराजायः संपर्वत इवाचलः २५ व्यवसायं समाधाय सूर्यो रश्मीनि वायताम् ॥ धर्ममेवाभिर
क्षेत कृत्वा तुल्ये प्रिया प्रिये २६ कुलप्रकृतिदेशानां धर्मज्ञानं मृदुभाषिणः ॥ मध्येवयसिनिर्दोषान् हितेयुक्तान् विह्वान् २७ अलुब्धान् शिक्षितान् दातां तान् धर्मे पुपरि
निष्ठितान् ॥ स्थापयेत्सर्वकार्यपुराजाधर्मार्थरक्षणः २८ एतेन च प्रकरणे कृत्यानां भागतिगति ॥ युक्तः समनुतिष्ठेत्तुष्टश्रैरुपस्कृतः २९ अमोघक्रोधह
र्षस्य स्वयं कृत्यान् वक्षितुः ॥ आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदेव वसुंधरा ३० व्यक्तश्चानुग्रहो यस्य यथार्थश्चापि निग्रहः ॥ गुप्तात्मा गुप्तराष्ट्रसराजाराजधर्मवित् ३१ नि
त्यं राष्ट्रमेवेक्षेत गोभिः सूर्यइवोदितः ॥ चरान्स्वचरान्विद्यात् तथा बुद्ध्या स्वयंचरेत् ३२ कालं प्राप्तमुपादयान् तार्थराजा प्रसूचयेत् ॥ अहं न्यहनि संदुह्यान् महीगा
मिव बुद्धिमान् ३३ यथाक्रमेण पुण्येभ्यश्चिनोति मधुपदपदः ॥ तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत संचयं ३४ यद्विगुप्तावशिष्टं स्यात् तद्विंतं धर्मकामयोः ॥ संचयात्र
विसर्गी स्याद्राजा शास्त्रविदात्मवान् ३५ नार्थमल्पपरिभवेन्नावमन्येत शात्रवान् ॥ बुद्ध्या तु बुद्ध्येदात्मानं चाबुद्धिपुविश्वसेत् ३६ घृतिर्दाक्ष्यं संयमो बुद्धिरात्मा
धैर्यं शौर्यं देशकालाप्रमादः ॥ अल्पस्य वा बहुनो वा विद्वद्वौ धनस्यैतान्यष्टसमिधनानि ३७ अग्निः स्तोको वर्धते तेषां ज्योतिः सौम्यो जैर्चकरो हसहस्रमेति ॥ आयव्य
यौ विपुलौ सन्निशम्य तस्मादल्पं नावमन्येत वित्तम् ३८ बालोऽप्यवालः स्थविरो रिपुर्यः सदा प्रमत्तं पुरुषं निहन्त्यात् ॥ कालेनान्यस्तस्य मूलं हरेत् कालज्ञाता पा
थिवानां विरिष्ठः ३९ हरेत्कीर्तिधर्मस्योपपन्ध्यादर्थे दीर्घवीर्यमस्योपहन्त्यात् ॥ रिपुर्देष्टा दुर्बलो वा बलीवा तस्माच्छत्रो नैव हीयेत् यत्तात्मा ४० क्षयं वृद्धिपालनं संचयं
वा बुद्ध्याऽप्युभौ संहतौ सर्वकामौ ॥ ततश्चान्यन्मतिमान् संदधीत तस्माद्राजा बुद्धिमत्तां श्रयेत् ४१ बुद्धिर्दीप्ता बलवतं हिनस्ति तबलं बुद्ध्या पाल्यते वर्धमानम् ॥ शत्रु
बुद्ध्या सीदते वर्षमानो बुद्धेः पश्चात्कर्मयत्तत्प्रशस्तम् ४२ सर्वान् कामान् कामयानो हि धीरः सत्वेनाल्पेनामुते हीनदोषः ॥ यश्चात्मानं प्रार्थयतेऽर्थमानैः श्रेयः पात्रं पू
रयते चनाल्पम् ४३ तस्माद्राजा प्रगृहीतः प्रजासु मूलं लक्ष्म्याः सर्वशो ह्याददीत् ॥ दीर्घकालं ह्यपि संपीड्यमानो विद्युत्संपातमपि वानोर्जितः स्यात् ४४

सयमैश्वर्यं सर्वैश्वर्यादि कामो विजिगीषादिस्तौ सर्वकामौ बुद्ध्या वा संदधीत संधिवाकुर्पाद अन्यद्विग्रहादिकं कुर्पाद ४५ वर्धमानं क्षीयमाणं बुद्धेः पश्चात् बुद्धयनुसारि ४६ अल्पेनापि सत्वेन
बलेन अर्थमानैर्न युक्तमात्मानं प्रार्थयते लुब्धो ह्यस्य भवतीत्यर्थः श्रेयापात्रं न पूरयते ततः श्रेयोऽसर्पतीत्यर्थः ४७ प्रगृहीतः स्निग्धः लक्ष्म्या मूलमर्थसर्वेशः सर्वभ्यः संपीड्यमानः संपीडयन् प्रजासु वि
द्युत्संपातं सम्यक् प्रतिष्ठाप्युजितः स्यात् अत्र बृहद्ब्रह्मदृष्टातः प्रागेवोक्तः ४४

व्यवसायेनोद्योगेन विद्यालभेत् ४५ अनुद्योगेन जन्मनरागवेदित्याह यत्रेति ४६ कर्मपत्तादिगुणोऽन्यस्य तत्फलं सुखं तदुपभोगे सर्वोऽपि लुब्धः स चेदर्थे हीनस्तर्हि सुखलोभाद्धर्मकामं ब्रह्मादिवि
षयं च जहाति ४७ समृद्धिचप्राप्तापीति शेषः धनमुत्कोचरूपं न प्रगृहीतं न संगृहीतं ४८ । ४९ धर्मान्विते पुत्राणां भण्डलेषु विज्ञातां ज्ञातं तत्तत्रः राजसंग्रहे सामंतवशीकरणे ५० निबोधुबुद्धयस्व व्य
तिसूत्रयुक्तमनुसृत्य विदध्यात् हृदि कुर्वात् ५१ विधानजं देवप्राप्तराजधर्माज्ञानेनासौऽप्यर्थः सद्यो नश्यतीत्यर्थः ५२ गुणोपपन्नान् शौर्यादियुक्तान् गुणेषु संधिविग्रहादिषु आत्मवानममत्तः

विद्यात्पोवा विपुलं धनं वा सर्वं ह्येतद्व्यवसायेन शक्यम् ॥ बुद्ध्या यत्तंतत्रिवसे देहवत्सु तस्माद्विद्याद्व्यवसायं प्रभूतम् ४५ यत्रासते मतिमंतो मनस्विनः शक्रो विष्णुर्यत्र
सरस्वती च ॥ वसंति भूतानि च यत्र नित्यं तस्माद्विद्वान्नावमन्येत देहम् ४६ लुब्धं हन्यात्संप्रदानेन नित्यं लुब्धस्तृप्तिपरवित्तस्य नैति ॥ सर्वोलुब्धः कर्मगुणोपभोगे यो
ऽर्थे हीनो धर्मकामौ जहाति ४७ धनं भोगं पुत्रदार्समृद्धिं सर्वं लुब्धः प्रार्थयते परेषाम् ॥ लुब्धे दोषाः संभवन्तीह सर्वे तस्माद्राजान् प्रगृहीतलुब्धम् ४८ संदर्शनेन पुरुषं
जघन्यमपि चोदयेत् ॥ आरंभान्दिपतां प्राज्ञः सर्वार्थांश्च प्रसूदयेत् ४९ धर्मान्विते पुत्रिज्ञातां मंत्रीगुप्तश्च पांडव ॥ आप्तो राजा कुलीनश्च पर्याप्तो राजसंग्रहे ५० वि
धिप्रयुक्तान्नरदेव धर्मानुक्तान् समासेन निबोध बुद्ध्या ॥ इमान्विदध्यात्यति सृत्य यो वै राजा महीपालयितुं सशक्तः ५१ अनीतिजं यस्य विधानं सुखं हठप्रणीतं विवि
व्यपश्यते ॥ न विद्यते तस्य गर्तमहीपतेर्न विद्यते राज्यसुखं ह्यनुत्तमम् ५२ धनैर्विशिष्टान् मतिशीलपूजितान् गुणोपपन्नान् युधिष्ठिरविक्रमान् ॥ गुणेषु हृद्वान्वि
रादिवात्मवान्यतो भिसंधाय निहंति शात्रवान् ५३ पश्येदुपायान्विविधैः क्रियापथैर्न चानुपायेन मतिनिवेशयेत् ॥ श्रियं विशिष्टा विपुलं यशोधनं न दोषदर्शी पुरुषः
समश्नुते ५४ प्रीतिप्रवृत्तौ विनिवर्तितौ यथा सुहृत्सु विज्ञाय निवृत्त्य चोभयोः ॥ यदेव मित्रं गुरुभारमावहेत्तदेव सुस्निग्धमुदाहरेद्बुधः ५५ एतान्मयोक्तांश्चरराजध
र्मां नृणां च गुप्तैर्मतिमादधत्स्व ॥ अवाप्स्यसे पुण्यफलं सुखेन सर्वो हिलोको नृपधर्ममूलः ५६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० रा० राजधर्मकथने विशाधिकशतत
मोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं पितामहेनोक्तो राजधर्मः सनातनः ॥ ईश्वरश्च महादेवो दंडे सर्वं प्रतिष्ठितम् १ देवतानामृषीणां च पितृ
णां च महत्मानम् ॥ यक्षरक्षः पिशाचानां साध्यानां च विशेषतः २ सर्वेषां प्राणिनां लोकेतिर्यग्योनिनिवासिनाम् ॥ सर्वव्यापी महातेजा दंडः श्रेयानिति प्रभो ३
इत्येवमुक्तं भवता दंडे वै सचराचरम् ॥ पश्यता लोकमासक्तं ससुरासुरमानुषम् ४ एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ को दंडः कीदृशो दंडः किं रूपः किं परायणः
५ किमात्मकः कथं भूतः कथं मूर्तिः कथं प्रभो ॥ जागर्ति च कथं दंडः प्रजास्ववितामकः ६

यत्तत्त्वानं कुर्माणान् शात्रवानभिसंधाय लक्ष्मीकृत्य निहंति ५३ दोषदर्शीनिर्दोषेष्वपीति शेषः ५४ सुहृत्सु विज्ञाय ज्ञानपूर्वकं मतिः प्रवृत्तौ सत्यापी सुहृदो निवृत्त्यनितरां वृत्त्या एकस्मिन् कार्ये विनि
र्तितान् अभिमुखीकृतौ तयो रूमयोर्मध्ये देवगुणभारमावहेत्तदेवोदाहरेत्प्रभवेत् ५५ चरानुतिष्ठ आदधत्स्व आधत्स्व दधधारणे इत्यस्य रूपं ५६ ॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नी
लकंठीये भारतमावदीपे विशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ॥ अयं पितामहेनेत्यध्यायद्वयेन दंडस्वरूपादिकमुच्यते १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ ।

७ । ८ कोदंडइत्याद्येकादशप्रश्नास्तत्रकोदंडइत्यस्योत्तरमाह धर्मैति धर्मसंख्यासम्बन्धरूपान्मन्त्राज्ञानंदंष्टापरप्रायव्यवहारशब्दवाच्यं व्यवहारप्राप्तयेति तस्येति सार्धेन अव
हितात्मनोराज्ञः तस्य धर्मस्य लोपः कथं केन प्रकारेण न स्यात्सप्रकारो व्यवहारो विगतोऽवहारो नीचमार्गेण परस्वादिहर्णयस्मात्स इति व्युत्पत्त्या सिद्धः ९ अपि चेति एतदेतस्य व्यवहारस्य १०
प्रजारक्षकत्वाच्च व्यवहारप्राप्तये चोपस्थाह सुप्रणीतेनेति ११ यथेति सुप्रणीतेनेति श्लोकेन यन्मनुवचनमुक्तं तद्ब्रह्मण एव वचनं मनुमुखा चकृतमित्यर्थः १२ प्रागिति दंडवत्कवचनादमंशब्दे
न व्यवहारशब्देन चोच्यत इत्यर्थः प्राग्वचनं धर्मवचनम् १३ रूपतोऽग्निरिवोत्थित इति स्यात्तरं रूपं दंडं संपादकत्वात् रूपमग्नितुल्यमित्युक्तम् १४ बाह्यं रूपं वर्णयति नीलेति दंडाधिष्ठायादे
व ताया इदं ध्यानादिकं अज्ञानाददं दंडं ज्ञेयं यो निराकृतुं दंडं कर्तुं भिरमात्यादिभिर्धर्मैर्मित्येवमर्थयुक्तं यदि तु लौकिकादिर्दंडधर्म व्यवहारो ग्राह्यो तत्रेति तद्विषयव्याख्येयम् तत्र दंडः संहर्तृत्वाद्वा
रुद्रश्च नीललोहित इति तस्याग्निरिवोत्थित इति लोहितं रूपमुक्तं । नीले च नीलोत्पलेति निरुक्तं तत्र राज्ञो दंडे द्वेधा तदनेन च लोभात्संशयस्य दंडस्य मालिन्यरागोत्पन्नत्वात् नीलोहितं दंडस्य रूपं
चतस्रो देष्टुं प्राणिनां बोधसाधनानियत्रसः । तथाहि केचिन्मानभंगेन केचिद्वनहरणेन केचिदंगवैकल्येन केचित्प्राणवधापादनेन च व्यवहृतस्तान् देवतदंष्ट्राः । चत्वारो भुजाः अर्धादानकर्तारो

कश्च पूर्वापरमिदं जागर्ति प्रतिपालयन् ॥ कश्च विज्ञायते पूर्वको वरो दंडं संज्ञितः ॥ किं संस्थश्च भवेदंडः का वाऽस्य गतिरुच्यते ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुणु कौरव्ययो दंडो
व्यवहारो यथा च सः ॥ यस्मिन् हि सर्वमायत्तं स दंड इह केवलः ८ धर्मसंख्यामहाराज व्यवहार इतीष्यते ॥ तस्य लोपः कथं न स्यात् श्लोके ष्ववहित्वात्मनः ९ इत्येवं व्यवहा
रस्य व्यवहारत्वमिष्यते ॥ अपि चैतत्पुराराजन्मनुना प्रोक्तमादितः १० सुप्रणीतेन दंडेन प्रिया प्रियसमात्मना ॥ प्रजारक्षतियः सम्यग्धर्म एव स केवलः ११ यथोक्त
मेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा ॥ यन्मयोक्तं मनुष्यैर्ब्रह्मणो वचनं महत् १२ प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः ॥ व्यवहारस्य चारुयानां व्यवहार इहोच्यते १३ दंडे
त्रिवर्गं भूततत्सु प्रणीते प्रवर्तते ॥ दैव हि परमो दंडो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः १४ नीलोत्पलदल इयामश्नुतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ अष्टपान्नैकनयनः शंकुकर्णो ध्वरो मवान् १५

वस्य सः तथाहि । प्रजाभ्यां सार्धं तेभ्यश्चक्रादानम् । अन्तादर्थिनोऽर्थ्यमानं व्याप्तिगुणवनादानम् । अन्तात्प्रत्यर्थिनस्तत्समं व्यापनं । धनवतः कर्तव्यां हि मात्सर्वस्वादानं चेति ।
अयत्तस्यैव व्यवहाररूपिणो रूपं वर्णयति अष्टपान्नैकनयनः शंकुकर्णो ध्वरो मवान् जटी द्विजिह्व इति आवेदनं भाषासंप्रतिपत्तिर्भेद्योत्तरं कारणोत्तरं प्राह्व्यायं प्रतिभूः क्रियाफलसिद्धिश्चेत्यष्टौ
पादाः एते हि निमित्तैर्दंडश्चरति नान्यथेत्येतेषां पादस्त्वन्त्र आवेदनं अधिनासम्बन्धप्रतिगत्वा देवदत्तो मवीयं शतं पुष्पाणां अमुकस्मिन् देवो काले साक्षिणि च गृहीत्वान ददातीति तदस्तेन लेखनं पुन
रपि प्रत्यर्थिनमाह्वयतस्समक्षं तथैव लेखनं भाषा । तत्र प्रत्यर्थिनाऽहमेतस्य धारयाभीत्युक्तेन कस्यापि दंड इति तदिदं संप्रतिपत्तिरूपमुत्तरं दंडपादत्वेन गण्यते नाहमेतस्य धारयाभीतिमित्योत्तरं
मया गृहीतमासीत् तत्पुनः परावृत्त्यदत्तमितिकारणोत्तरं अस्मिन्नर्थेन पूर्वमहमभियुक्तस्तत्र पराजितो मयेति प्राह्व्याधोत्तरं त्रिविधेऽप्यस्मिन्नुत्तरे अर्थिप्रत्यर्थिभ्यामप्रतिभूदयः अहमेतस्मिन्परा
जित इदं द्रव्यं दास्यामीति क्रिया स्वमतसाधकानां साक्षिभ्यो गणशपथादीनां प्रदर्शनं ततोऽप्यवनेतस्य जय इति अष्टम्यः पादेभ्यो नंतरमपराधीदं दत्त इत्येतदंडस्य पादाः यदा हया ज्ञवल्क्यः ।
'निह्वेय भाविता दद्यात् धनं रज्ज्वत्तत्समम् ॥ मिथ्याभियो गीद्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्' इति । नैकनयनं नैकानि वृत्तिनयनस्यानीया निराजामात्यपुरोहितपथदाख्यानिर्देशनसाधनानियमितम् ।
शंकुकर्णो गीद्विगुणः अवश्य आख्याः । ऊर्ध्वरो मवान् अत्यंत उत्तुङ्गः शंकुकर्णश्चासौ ऊर्ध्वरो मवान् अतिसमासः १५

जटीति अटी जनेकसं देहजटिलः । द्विजिह्वः अधिप्रत्यर्थिनोर्वाक्यवमत्याव द्वेजिह्वे यस्य स तथा । एवं व्यवहाररूपिणो दंडस्य रूपमुक्त्वा धर्मोत्तरं दंडरूपमाह ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छद इति ताम्राव
हिरवाहवनीयादिरास्यं यस्य स तथा मृगराजः कृष्णमृगस्तत्संबंधी चर्मतुच्छदः शरीच्छादकं प्रावरणमस्य । एतेन दीक्षाप्रधानो वज्रजटः । एतच्च सर्वपादानोपवासहोमादीनामुपलक्षणम् १६ । १७
१८ । १९ । २० । २१ । २२ मुखं दंडस्य रूपमाह दंडो हीति २३ तत्पत्त्या रूपमाह तथेति दंडेन सहितानीतिर्दंडनीतिः २४ किंपरायण इत्यस्योत्तरमर्थानां विविधैकवत्तस्य परायण

जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः ॥ एतद्रूपं विभक्त्युद्गंदो नित्यं दुराधरः १६ असिर्धनुर्गदाशक्तिश्चिह्नं सुदूरः शरः ॥ सुशलं परशुश्चक्रं पाशो दंड इति ताव
मराः १७ सर्वप्रहरणीयानि संतियानीह कानिचित् ॥ दंड एव सर्वमात्रालोके चरति मूर्तिमान् १८ मिदं हि दंडं रुजं कृतं न दारयन् पातयन्स्तथा ॥ घातयन्नभिधा
वंश्च दंड एव चरत्युत १९ असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णवर्मा दुराधरः ॥ श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः २० शास्त्रं ब्राह्मणमंत्राश्च शास्ता प्राग्वदतावरः ॥ ध
र्मपालोऽक्षरो देवस्त्यगो नित्यगोऽग्रजः २१ असंगो रुद्रतनयो मनुज्येष्ठः शर्वकरः ॥ नामान्येतानि दंडस्य कीर्तितानि युधिष्ठिर २२ दंडो हि भगवान्विष्णुर्दंडो
नारायणः प्रभुः ॥ शश्वद्रूपं महद्विभ्रमं हान्पुरुष उच्यते २३ तथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीवृत्तिः सरस्वती ॥ दंडनीतिर्जगद्धात्री दंडो हि बहुविग्रहः २४ अर्थानर्थौ
सुखं दुःखं धर्मो धर्मो बलावले ॥ दौर्भाग्यं भागधेयं च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ २५ कामाकामावतुर्मांसः शर्वरी दिवसः क्षणः ॥ अप्रमादः प्रमादश्च धर्मो धर्मो मोदमः २६
दैवंपुरुषकारश्च मोक्षमोक्षौ भयाभये ॥ हिंसा हिंसेतपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम् २७ अंतश्चादिश्च मध्यं च कृत्यानां च प्रपंचनम् ॥ मदः प्रमादो दर्पश्च दंभो वैर्यनया
नयो २८ अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानस्तंभौ व्ययाव्ययौ ॥ विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत २९ अमृतं ज्ञानितासत्यं श्रद्धाश्च द्वेतथैव च ॥ क्लीवता व्यवसाय
श्च लाला भोजयाजयौ ३० तीक्ष्णता मृदुता मृत्परागमानागमौ तथा ॥ विरोधश्चाविरोधश्च कार्याकार्ये बलावले ३१ अमूयाचानमूयाचधर्मो धर्मो तथैव च ॥
अपत्रपानपत्रपेहीश्च संपद्विपत्पदम् ३२ तेजः कर्माणि पांडित्यं वाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता ॥ एवं दंडस्य कौरव्यलोके स्मिन्बहुरूपता ३३ न स्याद्यदीह दंडो
वैप्रमथेयुः परस्परम् ॥ भयादंडस्य नान्योन्यं प्रतिचैव युधिष्ठिर ३४ दंडेन रक्ष्यमाणा हिराजन्नहरहः प्रजाः ॥ राजानं वर्धयंती हतस्मादंडः परायणम् ३५
व्यवस्थापयति क्षिप्रमिदं लोके नरेश्वर ॥ सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते ३६ धर्मयुक्ता द्विजश्रेष्ठा देवयुक्ता भवन्ति च ॥ बभूवयज्ञो देवेभ्यो यज्ञः प्रीणा
तिदेवताः ३७ प्रीताश्च देवतानित्यभिद्वेपरिवदत्यपि ॥ अत्र ददाति शक्रश्चाप्यनुग्रहं निमाः प्रजाः ३८

मित्याह अर्थानर्थौ विद्यादिना तस्मादंडः परायणमित्येतेन २९ । २५ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ किमात्मकः कथं भूतः कथं मूर्तिरिति प्रश्नस्योत्तरमाह
व्यवस्थापयतीति लोकपालात्मकः सत्यपक्षपाती ब्राह्मणमूर्तिस्वरूप इत्यर्थः ३६ दंडस्य ब्राह्मणमूर्तिस्त्विति वृत्तकथं जागर्ति इत्यस्योत्तरमाह धर्मयुक्ता इत्यादिना ब्राह्मणमूर्तिर्दंडो यज्ञा
दिब्रह्मपृष्टिहेतुतया भूतानिपालयन्नागतीति श्लोकप्रार्थः ३७ । ३८

३९ कश्चपूजापरमिदंजागतिप्रतिपालयन्त्रित्यस्योत्तरमाह एवंप्रयोजनहत्यादिना ज्ञेयोनःसन्नेद्रस्थोदंडःप्रत्ययएवचेत्येतेन ४० । ४१ अदददीश्वरइतिशेषः अस्मैराज्ञे दंडंदंडमीति अतएवा
बलेनसंयुक्तःपंचविधजात्मायस्यसतथा । धर्मव्यवहारदंडेश्वरजीवरूपेणपंचप्रकारात्मकोराजा ४२ बहुधनसहिता अमात्याःबहुवनामात्याः । बलानितुतेजओजासह आख्यानिदेहंभ्रियवु
द्विसामर्थ्यानि । अष्टकेष्टसंख्याकैरनंतरंशोकेवक्ष्यमाणैहस्त्याविभिराहार्यमर्जनीयं । अन्यद्वलंकोशवृद्धिरूपं ४३ । ४४ अंगस्यसैन्यस्य राजस्यदंडमेवांगमितिवाक्यशेषात् । युक्तस्यसन्नद
स्पर्शादिकंशरीरंविदुरितितृतीयेनान्वयः रसदावेद्याः ४५ प्राङ्निवाकाःपृच्छतीतिमाहसचात्तीविकाश्चविवक्ष्यमानयोर्द्वयोःप्रवृत्तिनिमित्तवेत्ता ४६ दंडःसैन्यं दंडःप्रसिद्धः ४७ दंडोदंडाधीनं ४८
प्रदर्शितोदंडः स्थापनायचप्रदर्शिताब्राह्मणाः ४९ भर्तृप्रत्ययोमर्तारोद्वैविवक्ष्यमानौप्रत्ययःकारणयस्यसतयावादिप्रतिवादिभ्यांप्रवर्तितोव्यवहारः । तयोन्तरस्यप्रत्ययोऽभ्युपगमोलक्षणंयस्य

प्राणाश्चसर्वभूतानानित्यमन्नेप्रतिष्ठिताः ॥ तस्मात्प्रजाःप्रतिष्ठतेदंडोजागर्तितानुच ३९ एवंप्रयोजनश्चैवदंडःक्षत्रियतांगतः ॥ रक्षन्प्रजाःसजागर्तितित्यंस्व
वहितोऽश्वरः ४० ईश्वरःपुरुषःप्राणःसत्वेचित्तंप्रजापतिः ॥ भूतात्माजीवइत्येवंनामभिःप्रोच्यतेऽष्टभिः ४१ अदददंडमेवास्मैष्टतमैश्वर्यमेवच ॥ बलेनयश्चसं
युक्तःसदापंचविधात्मकः ४२ कुलंबहुधनामात्याःप्रज्ञाप्रोक्ताबलानितु ॥ आहार्यमष्टकैर्द्वैर्बलमन्ययुधिष्ठिर ४३ हस्तिनोऽश्वरथाःपतिर्नारोविष्टितयैवच ॥
दैशिकाश्चाविकाश्चैवतदष्टांगवल्संभृतम् ४४ अथवांगस्ययुक्तस्यरथिनोहस्तिनायिनः ॥ अश्वारोहाःपदाताश्चमन्त्रिणोरसदाश्चैव ४५ भिक्षुकाःप्राङ्निवाका
श्चमौहुर्तादैवचित्तकाः ॥ कोशोमित्राणिधान्यंचसर्वोपकरणानिच ४६ सप्तप्रकृतिचाष्टांगशरीरमिहयाद्विदुः ॥ राज्यस्यदंडमेवांगंदंडःप्रभवएवच ४७ ईश्वरेण
प्रयत्नेनकारणात्क्षत्रियस्यच ॥ दंडोदत्तःसमानात्मादंडोहीदंसनातनम् ४८ राज्ञापूज्यतमोनान्योन्यथाधर्मःप्रदर्शितः ॥ ब्रह्मणालोकरक्षार्थस्वधर्मस्थापनाय
च ४९ भर्तृप्रत्ययउत्पन्नोव्यवहारस्तथाऽपरः ॥ तस्माद्यःसहितोदष्टोभर्तृप्रत्ययलक्षणः ५० व्यवहारस्तुवेदात्मावेदप्रत्ययउच्यते ॥ मौलश्चनरशार्दूलश
खोक्तश्चतथाऽपरः ५१ उक्तोयश्चापिदंडोऽसौभर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ ज्ञेयोनःसन्नेद्रस्थोदंडःप्रत्ययएवच ५२ दंडप्रत्ययदष्टोऽपिव्यवहारात्मकःस्मृतः ॥
व्यवहारःस्मृतोयश्चसर्वेदविषयात्मकः ५३ यश्चवेदप्रसूतात्मासधर्मोऽगुणदर्शनः ॥ धर्मप्रत्ययउद्विष्टोयथाधर्मकृतात्मभिः ५४

समर्पप्रत्ययलक्षणः अन्यतरपराजयादित्यर्थः सहितोहितमिष्टेनयुक्तःसहितः अन्यतरजयावइत्यर्थः ५० वेदात्मावेदोकोदोषःपारदार्यादिस्तत्रिवृत्त्यर्थपर्वदं प्रतिगतश्चेत्त्रयायश्चित्तात्मको
वेदहेतुकएवदंडः । मौलःकुलाचारप्रयुक्तोयोव्यवहारस्तत्रापिशाखोकोदंडः । यथाशूद्रस्यसुरापानेप्रायश्चित्तनास्त्यथापिकस्मिंश्चिच्छूद्रकुलेपर्वनियमोयोऽस्माकंमध्येसुरापिबतिसजाति
बाह्यइति तस्योलंघनेशूद्रस्यसुरापानोक्तंप्रायश्चित्तंभवति । तथाचशास्त्रविद्वानमुक्तमणधर्मज्ञानांसमयःप्रमाणवेदाश्चेति ५१ तेषांत्रयाणांदंडानामध्येआद्यःक्षत्रियाधीनइत्याह उक्तइति
नोऽस्माभिःक्षत्रियेदंडोऽपिज्ञेयः तत्रप्रत्ययोऽपिज्ञेयः ५२ अस्यापिपेदमूलस्वमाह दंडइति विविधोऽवहारोऽन्योन्यपरपक्षज्ञेयेणस्वपक्षसाधनंव्यवहारस्तदात्मकोन्यायः सयद्यपिदंडः
प्रत्ययदष्टस्तथापिसर्वव्यवहारपदार्थोभन्वादिभिःस्मृतोऽस्ति अतःसोऽपिपेदिकप्रणीतस्वावेदविषयात्मकोवेदार्थोचरोऽस्तीत्यर्थः ५३ इतरोद्वैविव्यवहारोवेदमूलत्वाद्धर्मरूपावित्याह यश्चे
तिद्व्याभ्यां यथाधर्ममुद्विष्टोममपारदार्यजेनाधर्मेणधर्मलोपोमामुद्विष्टश्चात्तापवत्युद्विष्टप्रायश्चित्तरूपोदंडोधर्मपेवेत्यर्थः ५४

प्रजागोप्ताप्रजाकृतस्यनियमस्यरक्षिताशूद्रस्यापिसुरापानप्रायश्चित्तादिरूपःसोऽपिधर्मपेवेत्यर्थः ५५ दंडव्यवहारधर्मवेदसत्पयप्रजापतीनामैकात्म्यमाहद्व्याभ्यां यइति ५६ । ५७ । ५८ यतः
प्रजापतिभूतकृतततोहेतोःअयमस्मदीयोभर्तृप्रत्ययलक्षणोव्यवहारःप्रवृत्तस्तस्मादस्मिन्विषयेसहदंनिदर्शनंवाक्यमुवाच ५९ तदेववाक्यंउच्यते मातेति योराजास्वधर्मेणतिष्ठतिस्तस्यराज्ञइति

व्यवहारःप्रजागोप्ताब्रह्मादिष्टोयुधिष्ठिर ॥ त्रान्धारयतिलोकान्वैसत्यात्माभूतिवर्धनः ५५ यश्चदंडःसहष्टोनोव्यवहारःसनातनः ॥ व्यवहारश्चदष्टोयःसर्वेदइतिनि
श्चितम् ५६ यश्चवेदःसर्वधर्मोयश्चधर्मःससत्पथः ॥ ब्रह्मापितापहःपूर्वैवभूवाथप्रजापतिः ५७ लोकानांसहिसर्वेषांसुरासुररक्षसाम् ॥ समनुष्णोरगवर्ताकर्ता
चैवसभूतकृत ५८ ततोऽन्योन्यव्यवहारोऽयंभर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ तस्मादिदमथोवाचव्यवहारनिदर्शनम् ५९ मातापिताचभ्राताचभायांचैवपुरोहितः ॥ नादं
ज्योविच्यतेराज्ञोयःस्वधर्मेणतिष्ठति ६० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिदंडस्वरूपादिकथनेएकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२१॥
मौष्मउवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासपुरातनम् ॥ अंगपुराजायुतिमान्वसुहोमइतिश्रुतः १ सराजाधर्मवित्रित्यंसहपत्न्यामहातपाः ॥ मुंजपृष्ठजगामा
थपितृदेवर्षिपूजितम् २ तत्रजृंगेहिमवतोमेरौकनकपर्वते ॥ यत्रमुंजावटेरामोजटाहरणमादिशत् ३ तदाप्रभृतिराजेंद्रऋषिभिःसंशितव्रतैः ॥ मुंजपृष्ठइतिप्रो
क्तःसदेशोरुद्रसंवितः ४ सतत्रबहुभिर्युक्तस्तदाश्रुतिमयैर्गुणैः ॥ ब्राह्मणानामनुमतोदेवर्षिसदृशोऽभवत् ५ तंकदाचिददीनात्मासखाशकस्यमानिता ॥ अ
भ्यगच्छन्महीपालोमाधाताशत्रुकर्शनः ६ सोपसृत्यतुमाधातावसुहोमनराधिपम् ॥ दृष्ट्वाप्रकृष्टतपसंविनतोऽग्रेऽभ्यतिष्ठत् ७ वसुहोमोऽपेराज्ञोवैपाद्यमर्थ्य
न्यवेदयत् ॥ सतांगस्यतुराज्यस्यपप्रच्छकुशलाव्यये ८ सद्भिराचरितंपूर्वयथावदनुयायिनम् ॥ अप्रच्छद्वसुहोमस्तंराजंकिंकरवाणि ९ सोऽब्रवीत्परम
प्रीतोमाधाताराजसत्तमम् ॥ वसुहोममहाप्राज्ञमासीनंकुरुनंदन १० ॥ माधातोवाच ॥ बृहस्पतेर्मंतराजब्रवीतसंकलंत्वया ॥ तथैवौशनसंशास्त्रंविज्ञातंतेनरो
त्तम ११ तदहंज्ञातुमिच्छामिदंडउत्पद्यतेकथम् ॥ किंचास्यपूर्वजागर्तकिंवापरममुच्यते १२ कथंक्षत्रियसंस्थश्चदंडःसंप्रत्यवस्थितः ॥ बृहिमेसुमहाप्राज्ञ
ददाम्याचार्यवेतनम् १३ ॥ वसुहोमउवाच ॥ शृणुराजन्यथादंडःसंभूतोऽलोकसंग्रहः ॥ प्रजाविनयरक्षार्थधर्मस्यात्मासनातनः १४ ब्रह्मायियशुर्भगवान्सर्व
लोकपितामहः ॥ ऋत्विजंनात्मनस्तुल्यंददशोतिहिनःश्रुतम् १५ सगर्भेशिरसादेवोवहुवर्षाण्यधारयत् ॥ पूर्णवर्षसहस्रेतुसगर्भःक्षुवतोऽपतत् १६ सक्षुपोनाम
संभूतःप्रजापतिरिदम् ॥ ऋत्विगासीन्महाराजयज्ञेतस्यमहात्मनः १७

बंधः ६० ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीविभारतभावदीपिकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१॥ ॥ ७३ ॥ ॥ अत्रदंडोत्पत्तीविषये १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ आचार्यवेतनंयुक्तद्विषां १३ । १४ यियलुर्ध्वमिच्छुः १५ सुतःश्रुतवतः १६ । १७

संस्थासम्पत्कर्मनिष्पत्तिस्तत्तापुसतीपुसज्जतेपुपपदुपपद्यते । योनिस्संस्कारकपोषर्भःपुत्रकपोऽर्थःस्त्रीसंगकृपाःकामश्चभवतीत्यर्थः ३ । आद्यस्यपश्चद्वयस्योत्तरमाह धर्मेति दिव्यदेवतादिगरीरमाप्ति
मर्षीश्च ह्यादीनुद्दिश्यधर्मक्रियतेतेषांदेवेनसहितोऽर्पोधर्ममूलः । अर्थस्यभोगार्थत्वंप्रसिद्धमितिकाममूलोऽर्थइतिनोक्तं । कामोर्ध्वकलेकामस्यमूलंइन्द्रियमीतिरित्यर्थः । संकल्पमूलाःसंकल्पप्रप
त्वास्तेसर्वेऽपीतिद्वितीयस्योत्तरंप्रत्यवेवोपपादयतिसंकल्पइति कृपादिविषयःसंकल्पोकृपाव्याश्रयोभोगार्थइतिसर्वेऽप्येतेसंकल्पमूलाः । सोऽस्तुतद्विलक्षणोनिःसंकल्पकपइत्यर्थः ४ । ५ किमेवं
त्रिवर्गःसर्वेणापिनतेष्वहृत्पाशंक्षयरजस्वलोऽरजःप्रधानःसुसन्धःसत्प्रधानस्तुतेष्वप्येतेत्याह भर्मादिति आरोग्याधिधर्मःकाम्यधर्मार्थंइन्द्रियमीत्यर्थकामइत्येतेहेपाइत्यर्थः ५

ततोद्ग्रहस्पतिस्तस्मैज्ञाननैःश्रेयसंपरम् ॥ कथयामासभगवान्देवेंद्रायकुर्वह २२ एतावच्छ्रेयइत्येवद्ग्रहस्पतिरभाषत ॥ इन्द्रस्तुभूयःपप्रच्छकोविशेषोभवेदि
ति २३ ॥ इन्द्रस्पतिरुवाच ॥ विशेषोऽस्तिमहास्तातभार्गवस्यमहात्मनः ॥ अत्रागमयभद्रंतेभूयएवसु र्षभ २४ अत्मानस्तुततःश्रेयोभार्गवास्तुमहातपाः ॥
ज्ञानमागमयत्प्रीत्यापुनःसपरममुतिः २५ तेनापिसमनुज्ञातोभार्गवेणमहात्मना ॥ श्रेयोऽस्तीतिपुनर्भूयःशुकमाहशतकतुः २६ भार्गवस्त्वाहसर्वज्ञःप्रहादस्य
महात्मनः ॥ ज्ञानमस्तिविशेषेणेत्युक्तोद्ग्रहश्चसोऽभवत् २७ सततोब्राह्मणोभूत्वाप्रहादंपाकशासनः ॥ गत्वाप्रोवाचमेधावीश्रेयइच्छामिवेदितुम् २८ प्रहाद
स्त्वब्रवीद्विप्रंक्षणेनास्तिद्विजर्षभ ॥ त्रैलोक्यराज्यसक्तस्यततोऽनोपदिशामि २९ ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्वाजन्वास्मिन्कालेक्षणोभवेत् ॥ तदोपादेष्टुमिच्छामियदा
ऽऽचर्यमनुत्तमम् ३० ततःप्रीतोऽभवद्वाजाप्रहादोब्रह्मवादिनः ॥ तथेत्युक्त्वाशुभेकालेज्ञानतत्त्वंददौतदा ३१ ब्राह्मणोऽपियथान्यायंगुरुवृत्तिमनुत्तमाम् ॥ च
कारसर्वभावेनयदस्यमनसेप्सितम् ३२ पृष्ठश्चतेनबहुशःप्रार्तकथमनुत्तमम् ॥ त्रैलोक्यराज्यधर्मज्ञकारणतद्ब्रवीहिमे ॥ प्रहादोऽपिमहाराजब्राह्मणंवाक्यमब्र
वीत् ३३ ॥ प्रहादउवाच ॥ नासूयामिद्विजान्विप्रराजाऽस्मीतिकदाचन ॥ काव्यानिवदतातेपांस्यच्छामिवहामिच ३४ तेविश्रब्धाःप्रभाषंतेसंयच्छंतिच
मांसदा ॥ तेमाकाव्यपथेयुक्तंशुश्रूषुमनसूयकम् ३५ धर्मात्मानंजितक्रोधंनियतंसंयतौद्रियम् ॥ समासिचंतिशास्त्रारक्षौद्रंमध्विवमक्षिकाः ३६ सोऽहंवाग
ग्रविद्यानारसानामवलेहिता ॥ स्वजात्यानधितेष्ठाभिनसत्राणीषचंद्रमाः ३७ एतत्पृथिव्यामभूतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ॥ यद्ब्राह्मणमुखेकाव्यमेतच्छ्रुत्वाप्रवर्तते
३८ एतावच्छ्रेयइत्याहप्रहादोब्रह्मवादिनम् ॥ शुश्रूषितस्तेनतदादैत्येंद्रोवाक्यमब्रवीत् ३९ यथाबहुकृत्न्यातेप्रीतोऽस्मिद्विजसतम् ॥ वरं वृणीष्वभद्रंतेप्रदा
ताऽस्मिनसंशयः ४० कृतमित्येवदैत्येंद्रमुवाचसचैवद्विजः ॥ प्रहादस्त्वब्रवीत्प्रीतोऽह्यतावरइत्युत् ४१ ॥ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ ॥ यदिराजन्प्रसन्नस्त्वं
ममचेदिच्छसिप्रियम् ॥ भवतःशीलमिच्छामिप्राप्तुमेषवरोमम ४२ ततःप्रीतस्तुदैत्येंद्रोभयमस्याभवन्महत् ॥ वरेप्रदिष्टेविप्रेणनारूपतेजाऽयमित्युत्
४३ एवमस्त्वितिसप्राहप्रहादोविस्मितस्तदा ॥ उपाकृत्यतुविप्रायवरंडुःखान्वितोऽभवत् ४४ दूतेवरेगतेविप्रेर्चिताऽऽसीन्महतीतदा ॥ प्रहादस्यम
हाराजनिश्चयंनचजग्मिवान् ४५ तस्यचित्तयतस्तावच्छायाभूतमहायुति ॥ तेजोविग्रहवत्तातशरीरमजहातदा ४६ तमपृच्छन्महाकायंप्रहादःकोभवा
निति ॥ प्रत्याहंतुशीलोऽस्मित्यक्तो गच्छाम्यहत्त्वया ४७

णिसर्वज्ञत्वाभिमानेननायुयामि ४८ तेमुनयःस्त्वांसंयच्छामिनियमयामीतिवाप्रभाषंते ४९ क्षत्राभिर्मयुषक्षिकाभिर्निर्मितंक्षौद्रंमनु तत्रमक्षिकामध्विवमतेजास्तेणसिचंति ४६ सइति वागप्रवि
यानांवागमेपवनपुस्तकेविद्यायेवतिषा ३७ । १८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ तेजाऽयमितिसंभिरार्षः ४३ । ४४ । ४५ तेजोविग्रहवत्तेजोमयशरीरंशीलम् ४६ । ४७

४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१

तस्मिन्द्विजोतमेराजन्वत्स्याम्यहमनिदिदे ॥ योऽसौशीष्यत्वमागम्यत्वयिनित्यंसमाहितः ४८ इत्युक्त्वातर्हिततद्देशकंचान्वाविशप्रभो ॥ तस्मिन्स्तेजसियाते
तुताहग्रूपस्ततोपरः ४९ शरीराग्निःसृतस्तस्यकोभवानितिचाब्रवीत् ॥ धर्मप्रहादमाविद्विद्यत्रासौद्विजसतम् ५० तत्रयास्यामिदैत्येंद्रयतःशीलंततोहहम् ॥
ततोऽपरोमहाराजप्रज्वलन्निवतेजसा ५१ शरीराग्निःसृतस्तस्यप्रहादस्यमहात्मनः ॥ कोभवानितिपृष्ठश्चतमाहसमहायुतिः ५२ सत्यंविद्वद्यसुरेंद्रायप्रयास्ये
धर्ममन्वहम् ॥ यास्मिन्ननुगतेसत्येमहान्वैपुरुषोऽपरः ५३ निश्चक्रामततस्तस्मात्पृष्ठश्चाहमहाबलः ॥ वृत्तंप्रहादमाविद्विद्यतःसत्यंततोहहम् ५४ तस्मिन्गते
महाशब्दःशरीरात्तस्यनिर्ययौ ॥ पृष्ठश्चाहबलंविद्विद्यतोवृत्तमहंततः ५५ इत्युक्त्वाप्रपयौतत्रयतोवृत्तंनराधिप ॥ ततःप्रभाषयीदेवीशरीरात्तस्यनिर्ययौ ॥ ताम
पृच्छस्दैत्येंद्रःसाश्रीरित्येनमब्रवीत् ५६ उपिताऽस्मिस्वयंवीरत्वायिसत्यपराक्रम ॥ त्वयात्यक्तामिष्यामिवलंह्यनुगताहहम् ५७ ततोभयंप्रादुरासीत्प्रहादस्य
महात्मनः ॥ अपृच्छत्सततोभूयःकयासिकमलालये ५८ त्वंविद्वत्प्रतादेवीलोकस्यपरमेश्वरी ॥ कश्चासौब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामिवेदितुम् ५९ श्रीरुवाच ॥
सशक्रोब्रह्मचारीयस्त्वतश्चैवोपशिसितः ॥ त्रैलोक्येतेयदैश्वर्यततेनापहृतंप्रभो ६० शीलेनहित्रयोलोकास्त्वयाधर्मज्ञनिर्जिताः ॥ तद्विज्ञायसुरेंद्रेणतवशीलं
तंप्रभो ६१ धर्मःसत्यंतथावृत्तंवलंचैवतथाऽप्यहम् ॥ शीलमूलमहाप्राज्ञसदानास्त्यत्रसंशयः ६२ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्त्वागताश्रीस्तुतेचसर्वेयुधिष्ठिर ॥
दुर्योधनस्तुपितरंभूयएवाब्रवीद्वचः ६३ शीलस्यतत्त्वमिच्छामिवेतुंक्रौरवन्दन ॥ प्राप्यतेचयथाशीलंतंचोपायंवदस्वमे ६४ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ सोपायंपू
र्वमुद्दिष्टंप्रहादेनमहात्मना ॥ संक्षेपेणतुशीलस्यशृणुप्रार्तिनरेश्वर ६५ अद्गोहःसर्वभूतेषुकर्मणामनसागिरा ॥ अनुग्रहश्चदानंचशीलमेतत्प्रशस्यते ६६ यद
न्येषांहितंनस्यादात्मनःकर्मपौरुषम् ॥ अपत्रपेतवायेनमतत्कुर्यात्कथंचन ६७ तत्कर्मतथाकुर्याद्येनश्चाध्येतसंसदि ॥ शीलंसमासेनैतत्तेकथितंकुरुसतम्
६८ यद्यप्यशीलान्नपतेप्राप्तुर्वतिश्रियंकचित् ॥ नभुंजतेचिरंतातसमूलाश्चनसंतिते ६९ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ एतद्विदित्वातत्त्वेनशीलवान्भवपुत्रक ॥
यदीच्छसिश्रियंतातसुविशिष्टांयुधिष्ठिरात् ७० ॥ भीष्मउवाच ॥ एतत्कथितवान्पुत्रेष्ठतस्योनेराधिपः ॥ एतत्कुरुष्वकीर्तयततःप्राप्स्यसितत्फलम् ७१
॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शीलवर्णनंनाम चतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥
शीलप्रधानंपुरुषेकथितंतेपितामह ॥ कथंत्वाशासमुत्पन्नायाचाशातद्दस्वमे १

॥ इतिशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदधि चतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ शीलमिति १

१ पुनर्युद्धं विनैवराज्यार्धदानं कर्तव्यमिति ३ । ४ । ५ पर्वतान्महतरामविचार्यस्वेन दुर्मान्महतरानचफलप्रदर्शकत्वेन ६ दुर्लभादुर्जया ७ । ८ । ९ । १० । ११ बाणासनमुद्धतुर्वरः १२ शां.रा. १२
 संशयोमेमहानेषसमुत्पन्नः पितामह ॥ छेत्ताचतस्थनान्योऽस्ति त्वत्परपुरंजय २ पितामहाशामहतीममासीदिसुयोधने ॥ प्रातेयुद्धे तु तयुक्तं तत्कर्ता ज्यमिति
 प्रभो ३ सर्वस्याशासुमहतीपुरुषस्योपजायते ॥ तस्याविहन्ममानायां दुःखो मृत्युर्न संशयः ४ सोऽहं हताशो दुर्बुद्धिः कृतस्तेन दुरात्मना ॥ धार्तराष्ट्रेण राजेंद्रपश्य
 मंदात्मतां मम ५ आशामहतरामन्येपर्वतादपि स दुर्मात्र ॥ आकाशादपि वाराजत्रप्रमेयैव वा पुनः ६ एषा चैव कुरुश्रेष्ठ दुर्विचिंत्या सुदुर्लभा ॥ दुर्लभत्वाच्च पश्यामि
 किमन्यदुर्लभं ततः ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि युधिष्ठिरनिबोधत ॥ इति हासं सुमित्रस्य निर्वृत्तपृथपस्य च ८ सुमित्रो नाम राजर्षिहृहयो मृगयां
 गतः ॥ ससारसमृगं विद्धुः वाणेनानतपर्वणा ९ समृगो बाणमादाय ययावमितविक्रमः ॥ सचराज बलावूर्णससारमृगयूथपम् १० ततो निमग्नस्थलं चैव समृगोऽद्रव
 दाशुगः ॥ मुहूर्तमिव राजेंद्र समेन सपथाऽगमत् ११ ततः सराजा तारुण्यादौ रसेन बलेन च ॥ ससारबाणासनभृत्सखङ्गोऽसौ तनुव्रवान् १२ ततो न दानदीश्वैव पल्ल
 लानिव नानि च ॥ अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारेको वने चरः १३ स तु कामान्मृगो राजन्नासायासाद्य तं दृष्टुम् ॥ पुनरभ्येति जवनोजवेन महता ततः १४ स तस्य बा
 णैर्बहुभिः समभ्यस्तो वने चरः ॥ प्रक्रीडन्निव राजेंद्र पुनरभ्येति चातिक्रम्य १५ पुनश्च जवमास्थाय जवनो मृगयूथपः ॥ अतीत्यातीत्य राजेंद्र पुनरभ्येति चातिक्रम्य १६
 तस्य मर्मच्छिदं घोरं तीक्ष्णं चामित्रकर्शनः ॥ समादाय शरं श्रेष्ठं कर्मुके तु तथाऽप्युज्जत् १७ ततो गन्धर्वतिमात्रेण मृगयूथपयूथपः ॥ तस्य बाणपथं सुकृत्वा तस्थि वान्म
 हसन्निव १८ तस्मिन्निपतिते वाणे भूमौ ज्वलिततेजसि ॥ प्रविशे शमहारण्यं मृगो राजाऽप्यथा द्रवत् १९ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजघ० ऋषभगीतासु पंचविं
 शाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रविश्य शमहारण्यं तापसानामथाश्रमम् ॥ आससाद ततो राजा श्रांतश्चोपाविश तदा १ तं कर्मुकं
 रंहद्वाश्रमार्तं क्षुधितं तदा ॥ समेत्य ऋषयस्तस्मिन् पूजां च कुर्याथाविधि २ स पूजां सृषिभिर्दत्तां संप्रहृष्टनराधिपः ॥ अपृच्छ तापसान् सर्वांस्तपसो वृद्धिमुत्तमां ३
 ते तस्य राज्ञो वचनं संप्रहृष्टतपोधनाः ॥ ऋषयो राजशार्दूलं तं पृच्छन् प्रयोजनम् ४ केन भद्रं सुखार्थेन संप्राप्तोऽसितपो वनम् ॥ पदातिर्विद्वन्निस्त्रिंशो धन्वी वाणीन
 रेश्वर ५ एतदिच्छामि हे श्रोतुं कुतः प्राप्नोऽसि मानद ॥ कस्मिन्कुले तु जातस्त्वं किं नामाचासि ब्रह्मिणः ६ ततः सराजा सर्वेभ्यो द्विजेभ्यः पुरुषर्षभ ॥ आचक्षते यथा
 न्यायं परिचर्यां च भारत ७ हृहयानां कुले जातः सुमित्रो मित्रनंदनः ॥ चरामि मृगयूथानि निघ्नन्वाणैः सहस्रशः ८

१३ । १४ समभ्यस्तो विद्धः १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति शांतिपर्वणि राजघर्षांशुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्षि पंचविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥
 प्रविशेति १ । २ । ३ । ४ हेमद्र ५ । ६ । ७ । ८

१ । १० । ११ पुरस्य चर्यागइति पंचकदेशोऽपि निष्कृत्यते आशावृक्षाशा १२ हिमवानुचस्वेन महोदधिर्विततत्वे न च गगनांतं नान्वपद्येतां तस्य ततोऽप्युज्जत्वा द्विततत्वाच्च अवांतरं पकांशमपि १३

बलेन महता गुप्तः सामात्यः सावरोधनः ॥ मृगस्तु विद्धो वाणेन मया सरति जल्यवान् ९ तं द्रवं तमनु प्राप्नो वनमेतद्यदृच्छया ॥ भवत्सकाज्ञं नष्टश्रीर्हताशः श्रमकर्षी
 तः १० किमुदुःखमतोऽन्यद्वैयदहं श्रमकर्षितः ॥ भवतामाश्रमं प्राप्ते हताशो भ्रष्टलक्षणः ११ न राजलक्षणव्यागो न पुरस्य तपोधनाः ॥ दुःखं करोति तत्तीव्रं यथा
 ज्ञाविहतामम १२ हिमवान्नामहाशैलः समुद्रो वामहोदधिः ॥ महत्त्वान्नान्वपद्येतां न भसो वांतरं तथा १३ आशायास्तपसि श्रेष्ठास्तथानां तमहंगतः ॥ भवतां
 विदितं सर्वं सर्वज्ञाहितपोधनाः १४ भवंतः सुमहाभागास्तस्मात्पृच्छामि संशयम् ॥ आशावान्पुरुषोयः स्यादंतरिक्षमथापि वा १५ किं नु ज्ञायस्तरं लोके महत्त्वा
 त्प्रतिभातिव ॥ एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभम् १६ यदि गुह्यं नो निर्व्यंतदा प्रभूतमाचिरम् ॥ न गुह्यं श्रोतुमिच्छामि युष्मद्विजसत्तमाः १७ भवत
 पोविधातो वायुदिस्याद्विरमेततः ॥ यदि वाऽस्ति कथा यो योगोऽयं प्रश्नो मये रितः १८ एतत्कारणं सामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ भवंतोऽपि तपोनित्या ब्रूयुरे
 तत्समन्विताः १९ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजघ० ऋषभगीतासु पञ्चविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्तेषां समस्तानां
 मृषीणां सृषिस्तमः ॥ ऋषभो नाम विप्रर्षिर्विस्मयन्निदमब्रवीत् १ पुराऽहं राजशार्दूलतीर्थान्यनुचरन् प्रभो ॥ समासादितवान् दिव्यं नरनारायणाश्रमम् २ यत्र सा
 वदरी रम्या हृदो वैहायसस्तथा ॥ यत्र चाश्वशिरा राजन्वेदान्पठति शाश्वतान् ३ तस्मिन्सरसि कृत्वाऽहं विधिवत्सर्पणपुरा ॥ पितृणां देवतानां च ततोऽऽश्रममियां
 तदा ४ रेमातेयत्र तौ नित्यं नरनारायणावृषी ॥ अदूरादाश्रमं कंचिद्वासाय भगवंतदा ५ तत्र चीराजिनधरं कृशमुच्चमतीव च ॥ अद्राक्षु मृषिमायां तंतुनामतपो
 धनम् ६ अन्यैर्नैर्महाबाहो वपुषाऽष्टगुणान्वितम् ॥ कृशताचापिराजपेन दृष्टा तादृशी कंचित् ७ शरीरमपि राजेंद्र तस्य कानिष्ठिकासमम् ॥ ग्रीवाबाहु तथा पा
 दौ केशाश्चाहुतदर्शनाः ८ शिरःकायाभिरूपं च कर्णौ नित्रेतथैव च ॥ तस्य वाक्त्रैव चेष्टा च सामान्ये राजसत्तम ९ दृष्ट्वाऽहं तं कृशं विप्रभोतिः परमदुर्भनाः ॥ पादौ तस्या
 मिवाद्याथस्थितः प्राजलिरग्रतः १० निवेद्य नाम गोत्रे च पितरं च नरर्षभ ॥ प्रदिष्टे चासने तेन शनैरहमुपाविशम् ११ ततः सकथयामास कथां धर्मार्थसंहिताम् ॥
 ऋषिमध्ये महाराज तनुर्वमभूतां वरः १२ तस्मिन्स्तु कथयत्येव राजराजीवलोचनः ॥ उपायाज्जनैरश्वैः सवलः सावरोधनः १३ स्मरन्पुत्रमरण्यं वै नष्टं परमदुर्भ
 नाः ॥ भूरिमुपपिताश्रीमान्नीरशुभ्रो महायशाः १४ इह द्रक्ष्यामि तं पुत्रं द्रक्ष्यामीहेति पार्थिवः ॥ सुवमाशाहूतोर राजा चरन्वनमिदं पुरा १५

१४ आशावान् आशाया महत्त्वेन तद्वतोऽपि महत्त्वमंतरिक्षवत् १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति शांतिपर्वणि राज० नीलकण्ठीये भारतमावर्षि पंचविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ तत
 इति १ । २ वैहायसः विहायसागच्छत्यामंदाकिं न्याविहायस्याजयं वैहायसः ३ ततोऽश्रमं तदाश्रमं पदं पदं यागतवानहम् ४ । ५ । ६ । ७ । ८ कायाभिरूपं स्थूलम् ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

शा.रा.१२
अ०
॥१२८॥

म.भा.टी.
॥१०५॥

१६।१७।१८।१९।२० तेनतवपुत्रेणभूरियुग्मेन २१ एवंमुनिनाउक्तवीरयुग्मः अवसीदत्तदृष्टायोऽभूदित्यर्थः ११।१२।१३ ततएवंमुनिनाराजपूजानंतरंआगताः किमर्थंआश्रमेत्वं
विष्टोऽसीत्यपृच्छन् २५।२६ ॥ इतिशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणिनीलकंडीये भारतमावदपि सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२७॥ ॥ अ ॥ वीरिति १।२।३
दुर्लभःसमयाद्रुंनूनपरमधार्मिकः ॥ एकःपुत्रोमहारण्येनदृष्ट्यसकृत्तदा १६ दुर्लभःसमयाद्रुंनूमाशाचमहतीमम ॥ तयापरीतगात्रोऽहंमुमुर्षुर्नात्रसंशयः १७
एतच्छ्रुत्वातुभगवांस्तनुर्मुनिवरोत्तमः ॥ अवाक्शिराध्यानपरोमुहूर्तमिवतस्थितवान् १८ तमनुध्यातमालक्ष्यराजापरमदुर्मनाः ॥ उवाचवाक्यंदीनात्मादमंदं
दमिवासकृत् १९ दुर्लभंकिंतुदेवर्षेआशायाश्चैवकिमहत् ॥ ब्रवीतुभगवानेतद्यदिगुह्यंनतेमयि २० ॥ मुनिरुवाच ॥ महर्षिर्भगवांस्तेनपूर्वमासीद्विमानितः ॥
वाल्लिशां बुद्धिमास्थायमंदभाग्यतयाऽऽत्मनः २१ अर्थयन्कलशंराजन्कांचनंवलकलानिच ॥ अवज्ञापूर्वकेनापिनसंपादितवांस्ततः २२ निर्विण्णःस्तुराजपि
निराशःसमपद्यत ॥ एवमुक्तोऽभिवाद्याथतष्टपिलोकपूजितम् ॥ श्रांतोऽवसीदद्भर्मात्मायथात्वनरसत्तम २३ अर्घततःसमानीयपाद्यंचैवमहानृपिः ॥ आरण्ये
नैवविधिनाराज्ञेसर्वेभ्यवेदयत् २४ ततस्तेमुनयःसर्वेपरिवार्यनरर्षभम् ॥ उपाविशन्नरव्याघ्रसप्तर्षयइवध्रुवम् २५ अपृच्छंश्चैवतंत्रराजानमपराजितम् ॥
प्रयोजनमिदंसर्वमाश्रमस्थनिवेशने २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासुसप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२७॥
राजोवाच ॥ वीरयुग्मइतिरूपातोराजाऽहंदिक्षुविश्रुतः ॥ भूरियुग्मंसुतंनष्टमन्वेष्टुवनमागतः १ एकःपुत्रःसविप्राग्रवालएवचमेऽनघ ॥ नदृश्यतेवनेचास्मिस्त
मन्वेष्टुचराम्यहम् २ ॥ ऋषभउवाच ॥ इत्येवमुक्तेवचनेराज्ञासुनिरधोमुखः ॥ तूष्णीमेवाभवत्तत्रनचप्रत्युक्तवानृपम् ३ सहितेनपुराविप्रोराज्ञानात्यर्थमा
नितः ॥ आशाकृतश्चराजेंद्रतपोदीर्घसमाश्रितः ४ प्रतिग्रहमहंराज्ञानकरिष्येकथंचन ॥ अन्येषांचैववर्णानामितिकृत्वाधियंतदा ५ आशाहिपुरुषंवालमुत्थाप
यतितस्थुषी ॥ तामहंव्यपनेप्यामिदतिकृत्वाव्यवस्थितः ॥ वीरयुग्मस्तुतंभूयःपप्रच्छमुनिसत्तमम् ६ ॥ राजोवाच ॥ आशायाःकिंकशत्वंचकिंचेहभुवि
दुर्लभम् ॥ ब्रवीतुभगवानेतत्त्वंहिधर्मार्थदर्शिवाच ७ ततःसंस्पृश्यतत्सर्वस्मारयिष्यन्निवाब्रवीत् ॥ राजानंभगवान्विप्रस्ततःकशतनुस्तदा ८ ॥ ऋषिरुवाच ॥
कशत्वेनसमंराजन्नाशायाविद्यतेचप ॥ तस्यावेदुर्लभत्वाच्चप्रार्थितापार्थिवामया ९ ॥ राजोवाच ॥ कशाकशेमयाब्रह्मण्यहीतेवचनात्तव ॥ दुर्लभत्वंचतस्यैवै
दवाक्यमिवद्विज १० संशयस्तुमहाप्राज्ञसंजातोहृदयेमम ॥ तन्मुनेममतत्त्वेनकुमर्हसिपृच्छतः ११ त्वतःकशतरंकिंतुब्रवीतुभगवानिदम् ॥ यदिगुह्यंनते
किंचिद्विद्यतेमुनिसत्तम १२ ॥ ॥ कशउवाच ॥ ॥ दुर्लभोऽप्यथवानास्तियोऽर्थीष्टतिमवाप्नुयात् ॥ सदुर्लभतरस्तातयोऽर्थिनांनावमन्यते १३
आशायाकशोदतःकृंहिसायामित्यस्यरूपम् ४।५।६।७।८ आशायाआशावतःसममन्यतकशत्वेनसमंकिमपिनास्तितस्यास्तद्वृहतीतार्थस्य ९ कशाकशेयआशाजितःसकशः
येनाशाजितासपृष्टइत्यर्थः तस्यैवाऽऽज्ञाविषयस्यैव १०।११।१२ दुर्लभंकिंचितपूर्वप्रश्नस्योत्तरमाह दुर्लभइति १३

॥१०५॥

त्वतःकशन्नमित्यनुगदोक्तस्योत्तरमाह सक्त्येति आदरेणाशोमदस्ययोऽर्थिनेनोपकुरुते तत्रयाआशासाऽतिकृशा मयामतःदीनत्वसंपादकत्वात् १४।१५।१६।१७ तयायुक्ताःप्रदानंस्थि
तमितिशब्दयुक्ताः १८।१९।२०।२१ उपालभ्यतत्रापराधंस्थापयित्वा २२।२३।२४।२५।२६ यममतः २७ ॥ इतिशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणिनी०भारत०अष्टाविंशत्य
सक्त्यनोपकुरुतेपरंशक्त्यायथार्हतः ॥ यासक्तासर्वभूतेषुसाऽऽज्ञाकशतरीमया १४ कृतघ्रेषुचयासक्ताचृशंसेष्वलसेषुच ॥ अपकारिषुचासक्तासाऽऽज्ञाकशतरी
मया १५ एकपुत्रःपितापुत्रेनष्टेवाप्रोषितेऽपिवा ॥ प्रवृत्तियोनजानातिसाऽऽज्ञाकशतरीमया १६ प्रसवेचैवनारीणांविद्वानांपुत्रकारिता ॥ तथानरेंद्रधनिनांसा
ऽऽज्ञाकशतरीमया १७ प्रदानकाक्षिणीनांचकन्यानांवयसिस्थिते ॥ शुक्लाकथास्तथायुक्ताःसाऽऽज्ञाकशतरीमया १८ एतच्छ्रुत्वाततोराजन्सराजासावरोध
नः ॥ संस्पृश्यपादौशिरसानिपपातद्विजर्षभम् १९ ॥ राजोवाच ॥ प्रसादयेत्वाभगवन्पुत्रेणच्छामिसंगमम् ॥ यदेतदुक्तंभवतासंप्रतिद्विजसत्तम २० सत्यमे
तन्नसंदेहोयदेतद्व्याहृतंत्वया ॥ ततःप्रहस्यभगवांस्तनुर्धर्मभृतावरः २१ पुत्रमस्यानयत्क्षिप्रंतपसाचश्रुतेनच ॥ ससमानीयतत्पुत्रंतमुपालभ्यपार्थिवम् २२
आत्मानंदर्शयामासधर्मधर्मभृतावरः ॥ सदृशयित्वाचात्मानंदिव्यभद्रतदर्शनम् ॥ विपाप्माविगतक्रोधश्चचारवनमंतिकात् २३ एतद्दृष्टमयाराजंस्तथाचवचनं
श्रुतम् ॥ आशामपनयस्वाश्रुततःकशतरीमिमाम् २४ ॥ भीष्मउवाच ॥ सतथोक्तस्तदाराजजृषभेणमहात्मना ॥ सुमित्रोऽपनयत्क्षिप्रमाशांकशतरीततः
२५ एवंत्वमपिकौतेयशुक्लावाणीमिमाम् ॥ स्थिरोभवमहाराजहिमवानिवपर्वतः २६ त्वंहिप्रष्टाचश्रोताचकृच्छ्रेष्वनुगतोऽपिह ॥ शुक्लामममहाराजनसंतपु
मिहाहंसि २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासुअष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२८॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ नामृत
स्येवपर्यातिर्ममास्तिबुवतित्वयि ॥ यथाहिस्वात्मवृत्तिस्तथादृष्टोऽस्मिभारत १ तस्मात्कथयभूयस्त्वंधर्ममेवापितामह ॥ नहिदृष्टिमहंयामिपिवन्धर्मामृतंहिते
२ ॥ भीष्मउवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ गौतमस्यचसंवादंयमस्यचमहात्मनः ३ पारियात्रंगिरिंप्राप्यगौतमस्याश्रमोमहान् ॥ उवासगौ
तमोयंचकालंतमपिमेशृणु ४ पट्टिर्षसहस्राणिसोऽस्तप्यद्वौतमस्तपः ॥ तमुग्रतपसायुक्तंभावितंसुमहासुनिम् ५ उपयातो नरव्याघ्रलोकपालोयमस्तदा ॥ तम
पश्यत्सुतपसमृषिर्वैगौतमंतदा ६ सतंविदित्वाब्रह्मर्षिर्यममागतमोजसा ॥ प्रांजलिःप्रयतोभूत्वाउपविष्टस्तपोधनः ७ तंधर्मराजोद्वैवसक्त्यैवद्विजर्षभम् ॥
न्यमंत्रयतधर्मेणक्रियतांकिमितिबुवन् ८ ॥ गौतमउवाच ॥ मातापितृभ्यामाचूयंकिं कृत्वासमवाश्यात् ॥ कथंचलोकानामोतिपुरुषोदुर्लभान्शुचीन् ९
यमउवाच ॥ तपःशौचवतानित्यंसत्यधर्मरतेनच ॥ मातापित्रोरहरहःपूजनंकार्यमंजसा १०

धिकशततमोऽध्यायः ॥१२८॥ ॥ अ ॥ ॥ नामृतस्येति शीलवतो जिताशस्ययत्कर्तव्यंतद्वत्तत्रोच्यते पर्याप्तिरलंभावस्तुभिरितियावत् स्वात्मवृत्तिस्यःसमाधिसुखेनेवाहमपित्वद्वागम्
तेनतृप्तोऽस्मीत्यर्थः १।२।३।४।५।६।७ धर्मेणमयातवकिमिष्टंक्रियतामितिबुवन्त्येनान्यमंत्रयतंसंमुक्तीकृतवान् ८।९।१०

अश्वमेधैरित्यवधर्ममात्रस्योपलक्षणं ११ इतिशांतिपर्वणि राजधर्मानु० मूलकंटीयेभारतमावदीपे एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिवैरित्यध्यायोवदयमाणाना
मापद्धर्माणां सूत्रभूतस्तत्र सर्वप्रकारैरापद्यागतायामधर्मेण प्रजापीडनजनेनापिकोशद्विद्विः कर्तव्याते नैव सर्वार्थापदस्तरतीत्यध्यायार्थः १ सर्वतः सर्वैः २ परस्वधर्मैः प्रत्यभियातस्वबलीयसासार्ध
३ असंविहितमसंयमप्रतिशिराप्रयेनतस्य अतिपीडनात् परकीयाभात्यादीनामेवोऽप्यप्राप्यः तत्रार्थसाध्यं जीवितं वा सुकृतं मर्त्यमागं पिप्राह्य उताथे विनामरणं श्रेय इति साधेन प्रश्नः ४ मामा
मप्राप्तीं गृह्णानसि ५ वचनाच्छास्त्राद् भैरुत्वोपास्य च कचिद्विशेषोऽपि देवसाधुर्भवति ६ आपत्काले धनार्थं प्रजाः कर्षयिष्यन्ते भवेत्तदेवापदं निस्तीर्य प्रजा अनुकंष्येत् । नवात्मनो भवेत्स्वस्य प्रजानां च

अश्वमेधैश्च यष्टव्यं बहुभिः स्वातदक्षिणैः ॥ तेन लोकानवाप्नोति पुरुषोऽद्भुतदर्शनात् ११ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि यमगौतमसंवादे
एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मित्रैः प्रहीयमाणस्य बह्वभिः त्रस्य का गतिः ॥ राज्ञः संक्षीणकोशस्य बलहीनस्य भारत १ दुष्टा
मात्यसहायस्य च्युतमंत्रस्य सर्वतः ॥ राज्यात्प्रच्यवमानस्य गतिमग्न्यामपश्यतः २ परचक्राभियातस्य परराष्ट्राणि घृष्टतः ॥ विग्रहे वर्तमानस्य दुर्बलस्य बलीयसा
३ असंविहितराष्ट्रस्य देशकालावजानतः ॥ अप्राप्यं च भवेत्सालंभे दोषाऽप्यतिपीडनात् ॥ जीवितं त्वयि हेतुर्वीर्यं तत्र विमुक्तं भवेत् ४ ॥ भीष्म उवाच ॥ गृहधर्मज
माप्राक्षीरतीव भरतर्षभ ॥ अपृष्टो नेत्सहेव कुं धर्ममेतं युधिष्ठिर ५ धर्मो ह्यणीयान्वचनादुद्धिश्च भरतर्षभ ॥ श्रुत्वोपास्य सदा चरैः साधुर्भवति सकचित् ६ कर्मणा तु
द्विपूर्वेण भवत्याद्येन वा पुनः ॥ तादृशोऽयमनुप्रश्नः संव्यवस्यः स्वयाधिया ७ उपायधर्मं बहुलं यात्रार्थं शृणु भारत ॥ नाहमेतादृशधर्मं तु भूषे धर्मकारणात् ८ दुः
खादान इह ह्येष स्यात्पुपश्चात्क्षयोपमः ॥ अभिगम्य मतीनां हि सर्वासामेव निश्चयः ९ यथा यथा हि पुरुषो नित्यं शास्त्रमवेषते ॥ तथा तथा विजानाति विज्ञानमथ रोचते
१० अविज्ञानादयोगो हि पुरुषस्योपजायते ॥ विज्ञानादपि योगश्च योगो भूतिकरः परः ११ अज्ञं कमानो वचनमनस्युरिदं शृणु ॥ राज्ञः कोशक्षयादेव जायते बल
संक्षयः १२ कोशं च जनयेद्वाजानिर्जलेभ्यो यथा जलम् ॥ कालं प्राप्यानुग्रहीया देवधर्मः सनातनः ॥ उपायधर्मं प्राप्ये मं पुर्वैराचरितं जनैः १३ अन्यो धर्मः समर्था
नामापत्स्वन्यश्च भारत ॥ प्राक्कोशात् प्राप्य ते धर्मो नृत्तिर्धर्माद्भरियसी १४ धर्मं प्राप्य न्यायवृत्तिं न बलीयान्न विदति ॥ यस्माद्बलस्योपपत्तिरेकांतेन विद्यते १५

नाशो भवतीति विचार्य स्वस्य प्रश्नस्योत्तरं स्वयमेव विनियमित्यर्थः ७ यात्रार्थं राज्ञां व्यवहारनिर्वाहार्थं भोराज्ञाभाद्रपदं भूतदर्थत्वेन बहुलमुपायं शृणु अहं तु न बुभुष इति स्वशब्देन आदरणी
यत्वं दर्शितं बुभुषे प्रागुचिच्छाभि ८ पृथपायो दुःखादानः प्रजानां दुःखेनाऽऽदीयते भीक्रियतेऽतएव पश्चात्क्षयोपमो मरणतुल्यः 'प्रजापीडनसंतापसमुद्भूतो दुःखज्ञानः । राज्ञः प्राणान्बलं कोशं नाद
गृह्याविनवर्तते' इति अभिगम्याश्च ता मतयश्च ता सर्वासां प्रजानामिति वा ९ । १० अयोग उपपायाभावः ११ । १२ अनुग्रहीयात् प्राक्कथितः प्रजाइतिशेषः उपायधर्ममुपधर्मं अमुल्यधर्ममिति
यावत् सार्धः १३ प्राक्कोशाद्विनाऽपिकोशं तप आदिना धर्मः वृत्तिर्जीवं तल्लोपसक्तौ तु कोशसंय विरोधी धर्मो नादत्त इत्यर्थः १४ न बलीयान्ने कथेति वस्तुमासः दुर्बलो धर्मप्राप्याऽनुग्रह्य
न्यायवृत्तिन्यायोपेतां श्रेष्ठां जीविकां न विदति यस्माद्यत्नाच्चावश्यं बलं भवतीति नियमो नास्ति यस्मात्तस्मादापद्यधर्मोऽपि कर्तव्यत्वेन न्यते तत्र च योऽवर्मे लक्षणो धर्मः सोऽधर्म एव भवतीति शास्त्रमार्गो
तिष्ठोक्तद्वयार्थः प्रजाकर्षणादि रधर्मोऽप्यापदि धर्म एव अकृतश्चेत्स्वपवाधर्म इति भावः १५

१६ अनंतरमापन्नित्युत्तरं तत्र पूर्वोक्ता धर्मो किंचिद्विचिक्त्वैतत्प्राश्चित्यदिकं करामहणादिकं च विधीयते दोषपरिहारार्थमित्यर्थः कलितमाह यथेति १७ धर्मस्येति कर्मणि षष्ठी परस्वधर्मनोजिहीर्षं
त्राप्यात्मनो धर्ममुजिहीर्षं दूषित्वात्मानमेवो जिहीर्षित्वं स्वपरधर्मलोपेऽप्यारमानमेवोद्वेगं भिच्छेदित्यर्थः १८ । १९ । २० । २१ विदुस्त्यनिरुद्धस्य क उत्पद्यो न कोऽपि कृत्यथाऽप्येनापि प्रवति
तथायाति तव्यमिति शेषः २२ । २३ न विहितायस्येत्यनुपज्जयते स्वधर्मो विजयेन क्षत्रियस्य च नार्जने तस्यानंतरा प्रत्यासन्नस्वपरराष्ट्रावमर्देन धनार्जनेन नृत्तिस्तस्य विहितेत्यनुपमः । जात्या
स्तजातीयाननुपजीवतोऽप्यचमानस्य नित्यं प्रथमं कल्पं बहोऽप्यपथ्यं कल्पेन जीवंतु कमित्यर्थः २४ अन्यायेन विपर्ययेण 'बुभुक्षितं रुयं हि मोघान्यमब्राह्मणादरेत्' इति प्रतिब्रह्मालोभे ब्राह्मणस्य
यथाचौर्ध्वविहितम् २५ पूर्वज्ञत्रियोऽप्यापदि विशिष्टेऽप्योबलादाददीतेत्यत्र संदेहपवनयुक्त इत्यर्थः २६ । २७ अस्यापवादमाहान्यत्रेति अन्यत्र हिंसायाः कृशजनीपीडा मरुत्वेत्यर्थः । इह हिंसायां
तस्मादापत्स्वधर्मोऽपि श्रूयते धर्मलक्षणः ॥ अधर्मो जायते तस्मिन्निति वैक्यो विदुः १६ अनंतरं क्षत्रियस्य तत्र किंचिद्विचिक्त्वस्यते ॥ यथाऽप्यधर्मो न गलायेन्नेया
च्छुबुशं यथा ॥ तत्कर्तव्यमिहेत्याहुर्नात्मानमवसादयेत् १७ सर्वात्मनेव धर्मस्य न परस्य न चात्मनः ॥ सर्वोपायैरुजिहीर्षेदात्मानमिति निश्चयः १८ तत्र धर्मवि
दां तातानि श्वयो धर्मनैपुणम् ॥ उद्यमो नैपुणं क्षात्रे वा दुर्वीर्यादिति श्रुतिः १९ क्षत्रियो वृत्तिसंश्लेषकस्य नादातुमर्हति ॥ अन्यत्र तापसस्वाच्च ब्राह्मणस्याच्च भारत २०
यथा वै ब्राह्मणः सीदन्नयाज्यमपियाजयेत् ॥ अभोज्यान्ना निचाश्रीयात्तथेदं नात्र संशयः २१ पीडितस्य किमद्वारमुत्पथो विवृतस्य च ॥ अद्वारतः प्रव्रवति यथा भवति
पीडितः २२ यस्य कोशबलं गलान्या सर्वलोका पराभवः ॥ भैक्ष्य चर्या न विहितान च विदुः शूद्रजीविका २३ स्वधर्मो नंतरा वृत्तिर्जात्यानुपजीवतः ॥ बहूतः प्रथमं कल्प
मनुकल्पेन जीवनम् २४ आपद्भतेन धर्माणामन्यायेनोपजीवनम् ॥ अपि ह्येतद्ब्राह्मणे पुष्टं वृत्तिपरिक्षये २५ क्षत्रिये संशयः कस्मादित्येव निश्चितं सदा ॥ आददीत
विशिष्टेभ्यो नावसीदेत्कथंचन २६ हतारं रक्षितारं च प्रजानां क्षत्रियं विदुः ॥ तस्मात्संरक्षता कार्यमादानं क्षत्रवंधुना २७ अन्यत्र राजा हिंसाया वृत्तिर्न हिास्तिकस्य चित् ॥
अप्यरण्यसमुत्थस्य एकस्य चरतो मुनेः २८ न शंखलिखितां वृत्तिं शक्यमास्थाय जीवितुम् ॥ विशेषतः कुरुश्रेष्ठ प्रजापालनमीप्सया २९ परस्परं हि संरक्षारं ज्ञाराष्ट्रेण
चापदि ॥ नित्यमेव हि कर्तव्या एष धर्मः सनातनः ३० राजाराष्ट्रयथाऽप्यसुद्रव्यौघैरपिरक्षति ॥ राष्ट्रेण राजा व्यसने रक्षितव्यस्तथा भवेत् ३१ कोशं दंडं बलं मित्रं यद
न्यदपि संचितम् ॥ न कुर्वीतां तरं प्रेराजा परिगतः क्षुधा ३२ बीजं भक्तेन संपाद्य मिति धर्मविदो विदुः ॥ अत्रैतच्छब्दं रस्याहुर्महामायास्य दर्शनम् ३३ धित्तस्य जी
वितं राज्ञोराष्ट्रं स्यावसीदति ॥ अदृत्त्यान्यमनुप्योऽपि यो वैदेशिक इत्यापि ३४ राज्ञः कोशबलं मूलं कोशमूलं पुनर्बलम् ॥ तन्मूलं सर्वधर्माणामधर्ममूलाः पुनः प्रजाः ३५

कस्यचिदपि वृत्तिर्हिंसापूर्विकानविहिताऽऽदीतिनेत्यर्थः अरण्यसमुत्थस्य वने एव तिष्ठतः २८ शंखलिखितां वृत्तिं विदुः राजा लं विनाराज्ञा जीवितुं शक्यम् । 'शंखं कं कुललाटास्थि' इति वि
श्वलोचनः । ईप्सया औत्कंठ्येन प्रजापालनं चिकीर्षतेति शेषः २९ । ३० । ३१ अंतरं वृत्तः ३२ बीजं भक्तेना संपादितं चेदमेकद्वीर्बल्यं यथा भवति एवमल्पधनो राजा प्रजामिभरं रक्षितो नश्यति
नष्टे च तस्मिन्सर्वाः प्रजा अपि नश्यंतीत्यर्थः । एतत्पूर्वोक्तं दर्शनं शास्त्रम् ३३ अदृत्त्या जीविकाया अभावेन यस्य सारामवसीदति यो वाऽन्यमनुप्यः अल्पेति पाठेऽप्यपरीवारः यो वा वैदेशिको वै
शातरोपजीवितस्य राजा जीवितं विदुः ३४ राज्ञो मूलं दीर्घिकारं कोशो बलं वृत्तिः शोऽपि कोशो बलं वृत्तिः धर्माणां मूलं धर्मश्च प्रजानां मूलं मत्सर्वस्य मूलं तत्कोशं धर्मं च ३५

ताप्रक्रमज्ञः ततोभोचयेत्साध्वित्यर्थः ४ सचेष्टात्मातर्हि संनिरोधेन कतिपयग्रामदानेनापि संविषेत्कुपादित्याह यदिति । अधर्मेति च्छेदः । अधर्मप्रधानो विजिगीषुरधर्मविजिगीषुः १ सचेष्टात्
रस्तदार्किकर्तव्यतदाह अपात्येति तद्वायुकोराजत्वगुणयुक्तश्चेत् ५ दृष्टमेव ग्राह्यमन्यक्का आत्मानं रक्षेदित्याह यास्त्विति ७ अवरोचान्तं पुराणि जुगुप्सतपलायितुमिच्छेत् तत्राशर्कते
पुत्राष्टाद्वेषुदयाज्जोहो न कार्यः तानुपेक्षयापिकेवलमात्मानमेवरक्षेदित्यर्थः ८ आभ्यर्त्ते श्चात्यादो बाह्ये दुर्गाराष्ट्रादौ च पतिष्ठिते आकंति ९ धर्मिष्ठे बाह्ये क्षिप्तसंविः अधर्मिष्ठे तु तिष्ठणः पराक्रमः कर्त
व्यः । यदा त्वैतं ददा अपनयनं शत्रोर्द्वीकरणं क्षिप्रमेव भवति । अयवासांपरायिकं धर्मपुद्गे न मरणे परलोकहितं भवति १० विक्रमे पक्षद्वयमपि संभावितमित्याह द्वाभ्यां अनुरक्तेनेति ११ । १२ यस्मि
न्काले मृत्युर्गोच्यं पृथक् पृथक् सर्वलोकां गमनं सर्वस्थलोकप्रसिद्धभागं शपयाद्युपायं छलं मानुषिद्विबुद्धं काल्पना विश्वासात् विश्वासां पापं च विनयं कुप्याप्सु प्रभवेत् । ननु पुद्गलप्रवहेन श्रयेत् १३

8911

सामान्यशास्त्रमेवापन्नो राजा उपजीवेत् । मेधावर्धितुत्रापि यो राज्ञ्यस्यापनिकाः कर्दयस्त्विनदं हास्तादशोऽप्यवाद् कृतेत्युत्तराक्षमभ्यसेत् ८ कृत्विभिर्ति अत्यन्ताप्यपिकृत्विगादीनधनवतोऽपिनवातपीतवनहरणेनानर्हस्यादित्यर्थः ९ । १० ग्रामवास्तव्याग्रामवासिनः ११ कृत्विगादीनां निवाऽपिनश्रोतव्येऽस्याह नवाच्य इति १२ । १३ । १४ । १५ अपरेकृति पूर्वकृत्विगादीनामदंनं श्लेनलिखितस्य भ्रातृपिहस्तछेदः कृतस्तादृशधर्मराजः इदमपि वाक्यं भास्तप्रायिद्विनामनृपात् धर्मेण तु प्रपदेवैत्यपरैश्छति १६ आपि 'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पद्यं प्रति पन्नस्य कार्यमवतिशानम' इति तादृशविकर्मस्थेन पातयेदित्येवंकृत् १७ स्वमतमाह देवता इति देवमेवापि प्रकृत्विगादिदं कथयति । राजा तु तत्रोदासीनतेति भावः १८

शब्दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ अ ॥ ॥ स्वराष्ट्रादिति राजधर्मातिवक्तव्यापन्नस्ययायिनउक्तोस्तिष्ठतीकुर्मयमध्यायः १ अनृतनुपाद्नुगुह्यात् २ । ३ । ४ उच्चैर्दत्तेः महतः
५ कार्यमपि कुर्वन्तोऽहंति ६ । ७ विमृष्टाः कृतविरोधाः शालावृक्षवज्जिघांसेनमेवविदंति आश्रयंति कपटेन हंनुं प्राप्स्यंस्वयं विदतेरुं आपांश्च न्यत्ययः ८ । ९ । १० दस्युभिः दस्युमा
येरमायैः अत्यंतपन्नस्वयनस्यादस्यवोऽपिकार्यकरा इत्याह दस्युनामिति ११ तेष्वपि सत्येन माद्वेन च स्वयमित्याह एकांततइति १२ । ११ जनः प्राकृतः अलेपयामि युक्तमित्यर्थः १४ सद्भिर्द्वै
स्तुभिः परादानं परस्वरक्षणमपि कुर्वन्निर्दिष्टममति तयावक्ष्ये इति शेषः १५ तदेवाह अयुधयानस्येति निःशेषकर्णसर्वहरणं १६

२३। २४। २५। २६ ॥ इतिशान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे च त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रगावाहाति १। २। ३ औषधीश्चिह्नाताभि
रिषनीलताभिर्भोग्याद्रीह्याद्याः दुष्टान्निहिस्त्रिंशत्तुल्यवेदितिमात्रः ३। १। ६ द्वितीया उपमा शुक्रजीवाः बन्धीसंज्ञाः उद्भिद्यसुवन्जायते इत्युद्भिजाः पिपीलिकादयो यथाशनेर्दूरमभिगच्छन्त्ये
भीष्मउवाच ॥ ते सर्वमेवानुचकुः कायव्यस्यानुशासनम् ॥ वृद्धिचलेभिरेसर्वेषामप्येषां प्युपारमम् २३ कायव्यः कर्मणा तेन महती सिद्धिमास्तवान् ॥ साधूनामा
चरन्ते मंदसूत्रपापाश्चिन्तयन् २४ इदं कायव्यचरितं योनित्यमनुचितयेत् ॥ नारण्येभ्यो हि भूतेभ्यो भयं प्राप्नोति किंचन २५ न भयंतस्य भूतेभ्यः सर्वेभ्यश्चैव भा
रत ॥ नासतो विद्यते राजसहस्ररूपे पुगोपतिः २६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कायव्यचरिते पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥
भीष्मउवाच ॥ अत्रगाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ येन मार्गेण राजविकोशं संजय नयत्युत १ न धनं यज्ञशीलानां हार्यदेवस्वमेव च ॥ दस्यूनां निष्क्रियाणां च
क्षत्रियो हर्तुमर्हति २ इमाः प्रजाः क्षत्रियाणां राज्यभोगाश्च भारत ॥ घनं हि क्षत्रियस्यैव द्वितीयस्य न विद्यते ३ तदस्य स्याद्दलार्थं बाधनं यज्ञार्थमेव च ॥ अभोग्यश्चौष
धीश्छित्वा भोग्या एव पचंत्युत ४ यो वै न देवान्नापितृन्मर्त्यान् हविषा र्जयति ॥ अनर्थकं धनं तत्र प्रादुर्धर्मविदो जनाः ५ हरेत द्रविणं राजन् धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ ततः
प्रीणयते लोके न शोके तद्विघ्नपः ६ असाधुभ्यो र्थमादाय साधुभ्योऽर्थः प्रयच्छति ॥ आत्मानं संकमं कृत्वा कृत्स्नधर्मविदेव सः ७ तथा तथा जयलोकान् शक्त्या चैव यथा
यथा ॥ उद्भिज्जाजंतवो यद्वच्छुक्रजीवा यथा यथा ८ अनिमित्तात्संभवति तथा ज्यज्ञः प्रजायते ९ यथैव दंशमशकं यथा चांडपि पीलिकम् ॥ सैव वृत्तिरयज्ञे पुण्यथा धर्मो
विधीयते १० यथा ह्यकस्माद्भवति भूमौ पांसुर्विलोलितः ॥ तथैव ह भवेद्दर्मः सूक्ष्मः सूक्ष्मतरस्तथा ११ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि पटत्रिंशद
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्चयः ॥ द्वावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति १ अत्रैव चेदमव्यग्रं
शृणु व्याख्यानमुत्तमम् ॥ दीर्घसूत्रसुपाश्रित्य कार्याकार्यविनिश्चये २ नातिगाधे जलाधारे सुहृदः कुशलस्रयः ॥ प्रभूतमत्स्ये कौतये वभूवुः सहचारिणः ३ तत्रैको
दीर्घकालज्ञ उत्पन्नप्रतिभोऽपरः ॥ दीर्घसूत्रश्च तत्रैकस्त्रयाणां सहचारिणाम् ४ कदाचित्तं जलस्थायं मत्स्यबन्धाः समंततः ॥ निश्चायवामासुरथो निम्रेषु विविधैर्मुखैः ५
प्रक्षीयमाणं तद्वद्वाजलस्थायं भयागमे ॥ अत्रवीदीर्घदर्शो तु ताडुमौ सुहृदौ तदा ६ इयमापत्सु तपन्ना सर्वेषां सलिलौकसाम् ॥ शीघ्रमन्यत्र गच्छामः पंथायावन्नदुष्य
ति ७ अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः प्रवाधयेत् ॥ सनसंशयमाप्नोति रोचतां भोजजामहे ८

वंपरलोकमाक्रमेत् ७। ८ अयज्ञ इतिच्छेदः ९ सर्वे यथा दंशाद्या गवादिभ्योऽशो हन्ते १० पूर्वराष्ट्रादयन्ना अपि अपोह्याः जयमेव च भवति मावः १० विलोलितः शिलायां शिलया पिष्टः सूक्ष्मः सूक्ष्मतरश्च भव
त्येवं धर्मोऽपि ११ इतिशान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे च त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ७ ॥ अनागतेति १। २। ३ सहचारिणोऽन्येषां सन्निति
शेषः ४ जलस्थायं शुद्रजलाशयं निम्रेषु प्रदेशेषु विविधैर्मुखैर्जलनिर्गमनमार्गैर्निष्कावयामासुः ५। ६। ७। ८

१। १० श्रुत्वा तयोर्वचने हतिशेषः तेन रेचनमार्गेण सलिलाशयं जलाशयांतरम् ११ यो मे जलं स्वाकुलीकरणादिभिरुपायैः १२। १३ उद्याने प्रयत्ने एतेषां प्रथितानां मत्स्यानां मंतरं प्रविश्यास्वि
तः १४ गृह्यमिति तदुद्यानं प्रयत्नमूर्धं गृह्ये गृह्यतीति गृह्यं पुनर्गुह्यं नावलंब्यावस्थितं मत्स्येति मत्स्येवेषाः गृहीत्वा सर्वानेव प्रथितान् विदुः स च मत्स्यस्तत्रैव गृहीतवदेव तत्रास्ते इति शेषः १५। १६

दीर्घसूत्रस्तु यस्तत्रासौ श्रवीत्सम्यगुच्यते ॥ ननु कार्यात्प्रातावदिति मे निश्चितामतिः ९ अथ संप्रति पतितः प्रात्रवीदीर्घदर्शनम् ॥ प्राते कालेन मे किंचिन्न्यायतः प
रिहास्यते १० एवं श्रुत्वा निराक्रम्य दीर्घदर्शमिहामतिः ॥ जगाम स्रोतसात्तेन गंभीरं सलिलाशयम् ११ ततः प्रसृततोयं तं प्रसमीक्ष्य जलाशयम् ॥ बवंधुर्विविधैर्यो
गैर्धत्स्यान्मत्स्योपजीविनः १२ विलोड्यमाने तस्मिंस्तु सुततो ये जलाशये ॥ अगच्छद्वं न तत्र दीर्घसूत्रः सहापरैः १३ उद्याने क्रियमाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः ॥
प्रविश्यांतरमेतेषां स्थितः संप्रति पतिमान् १४ गृह्यमेव तदुद्यानं गृहीत्वा तंतथैव सः ॥ सर्वानेव च तास्तत्र ते विदुर्ग्रथितानिति १५ ततः प्रक्षाल्यमाने पुनर्मत्स्येषु विपु
ले जले ॥ मुक्त्वा रज्जुं प्रमुक्तोऽसौ शीघ्रं संप्रति पतिमान् १६ दीर्घसूत्रस्तु मंदात्मा हीनबुद्धिरचेतनः ॥ मरणं प्राप्तवान्मूढो यथैवोपहतं द्रियः १७ एवं प्राप्ततमं कालं यो
मोहान्नावुद्धयते ॥ स विनश्यति वैशिंप्रदीर्घसूत्रो यथा दृश्यः १८ आदौ न कुरुते श्रेयः कुशलोऽस्मीति यः पुमान् ॥ स संशयमवाप्नोति यथा संप्रति पतिमान् १९ अ
नागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्चयः ॥ द्वावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति २० काष्ठकला मुहूर्ताश्च दिवारास्ति तथालवाः ॥ मासाः पक्षाः षड्रक्तवः कल्पः संव
त्सरास्तथा २१ पृथिवीदेश इत्युक्तः कालः स च न दृश्यते ॥ अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं न्यायते यच्च तत्तथा २२ एतौ धर्मार्थशास्त्रे पुनोक्षशास्त्रे पुनर्चापिभिः ॥ प्रधानाविति नि
दिष्टौ कामे चाभिमतौ नृणाम् २३ परीक्ष्य कारियुक्तश्च स सम्यगुपपादयेत् ॥ देशकालावभिप्रेतौ ताभ्यां फलमवाप्नुयात् २४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि आपद्ध
र्मपर्वणि शाकुलोपाख्याने सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ सर्वत्र बुद्धिः कथिता श्रेष्ठते भरतर्षभ ॥ अनागता तथोत्पन्ना दी
र्घसूत्रा विनाशिनी १ तदिच्छामितदा श्रोतुं बुद्धिं ते भरतर्षभ ॥ यथा राजानमुह्येत शत्रुभिः परिवारितः २ धर्मार्थकुशलं राजा धर्मशास्त्रविशारदः ॥ पृच्छामि त्वां कुरु
श्रेष्ठ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ३ शत्रुभिर्वहुभिर्गस्तो यथा वर्तते तपार्थिवः ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वमेव यथाविधि ४ विपमस्थं हि राजानं शत्रवः परिपंथिनः ॥
बहवोऽप्येकमुद्धुंयंतं तं पूर्वतापिताः ५ सर्वत्र प्रार्थ्यमानेन दुर्बलेन महाबलैः ॥ एकेनैवा सहायेन शक्यं स्थातुं भवेत्कथम् ६ कथं मित्रमरिचापि विंदते भरतर्षभ ॥
चेष्टितव्यं कथं चात्रात्रो मित्रस्य चांतरे ७

१७। १८। १९। २० कालेति कालस्य देशस्य च सूक्ष्मतां अवहितो जानीवादि विच्छोकद्वयार्थः

११। १२ एतौ दीर्घदर्शिनो मतिपत्तिर्भवेत् १३ ताभ्यां पंचमर्षी तद्वेषज्ञा जपिरीक्ष्यकारी युक्तश्च त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः १४ शाकुलं यो न संभंध्युपाख्यानम् ॥ इतिशान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकंठीये
भारतमावदीपे सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वत्रेति १। २। ३। ४ बुद्धं नु बुद्धं वितुम् ५ सर्वत्र सर्वत्रैवैव प्रार्थमानेन प्रसिद्धमिति शेषः ६। ७

८ प्राकृतकृत्रिममित्रयोर्मध्येकेनसंधिः कथं व्यवहरेत् ११ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ व्यवस्यनिश्चिष्य १५ । १६ । १७ अत्रपूर्वच्छोकैक्यं १८ । १९ । २० । २१ । २२
 प्रज्ञातलक्षणमित्रतथैवामित्रतां गते ॥ कथं तु पुरुषः कुर्यात्कृत्वा किं वा सुखी भवेत् ८ विग्रहं केन वा कुर्यात्संधिं वा केन योजयेत् ॥ कथं वा शत्रुमध्यस्थो वर्तेत बलवानपि ९
 पुनर्द्वैसर्वकृत्यानां परं कृत्यं परंतप ॥ नैतस्य कश्चिद्वक्तृत्वास्ति श्रोता वापि सुदुर्लभः १० ऋते शांतनवाद्गोष्मात्सत्यसंधाजितेन्द्रियात् ॥ तदन्विष्य महाभाग सर्वमे
 तद्ब्रवीहि मे ११ ॥ भीष्म उवाच ॥ त्वत्पुत्रोऽयमनुप्रश्रोयुधिष्ठिरसुखोदयः ॥ शृणु मे पुत्रकास्त्वेन गुह्यमापत्सुभारत १२ अमित्रो मित्रतां याति मित्रं चापि प्रदु
 प्यति ॥ सामर्थ्ययोगात्कार्याणामनित्यवैसदागतिः १३ तस्माद्विश्वसितव्यं च विग्रहं च समाचरेत् ॥ देशकालं च विज्ञाय कार्याकार्यं विनिश्चये १४ संधातव्यं बुधैर्नि
 त्यव्यवस्य च हितार्थिभिः ॥ अमित्रैरपि संधेयं प्राणारक्ष्या हि भारत १५ यो ह्यमित्रैर्नरो नित्यं न संदध्यादपंडितः ॥ न सोऽर्थं प्राप्नुयात्किंचित्फलान्यपि च भारत १६
 यस्त्वमित्रेण संदध्यान्मित्रेण च विरुद्धयते ॥ अर्थयुक्तिसमालोक्य सुमहद्दिदते फलम् १७ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ मार्जारस्य च संवादं न्यग्रोधे
 मूषिकस्य च १८ वने महति कस्मिंश्चिद्न्यग्रोधः सुमहान्भूत् ॥ लताजालपरिच्छन्नो नानाद्विजगणान्वितः १९ स्कंधवान्मेघसंकाशः शीतच्छाये मनोरमः ॥ अ
 रण्यमभितोजातः स तु व्यालमृगाकुलः २० तस्य मूलं समाश्रित्य कृत्वा शतमुखं बिलम् ॥ वसतिस्ममहाप्राज्ञः पलितो नाम मूषिकः २१ शाखां तस्य समाश्रित्य व
 सति स्म सुखं पुरा ॥ लोमशो नाम मार्जारः पक्षि संधातुं खादकः २२ तत्र चागत्य चांडालो ह्यरण्ये कृतकेतनः ॥ प्रयोजयति चोन्माथं नित्यमस्तंगते रवौ २३ तत्र
 स्नायुमयान्पाशान् यथावत्संधिधाय सः ॥ गृहं गत्वा सुखं शेते प्रभातामेति शर्वरीम् २४ तत्र स्नानं त्यक्त्वा ध्येत नक्तं बहुविधा मृगाः ॥ कदाचिदत्र मार्जारस्त्वप्रमत्तो व्यव
 ध्यत २५ तस्मिन् वद्धे महाप्राणे शत्रौ नित्याततायिनि ॥ तं कालं पलितो ज्ञात्वा प्रचचार सुनिर्भयः २६ तेनानुचरता तस्मिन् वने विश्वस्तचारिणा ॥ भक्ष्यं मृगय
 माणेन चिराद्दृष्टं दामिषम् २७ स तु मुन्माथमारुह्य तदामिषमभक्षयत् २८ तस्योपरि स पन्नस्य बद्धस्य मनसा हसन् ॥ आमिषे तु प्रसक्तः सकदाचिदवलोकयन्
 २९ अपश्यदपरं घोरमात्मनः शत्रुमागतम् ॥ शरप्रसूनं संकाशं महीविवरशायिनम् ३० न कुलं हरिणं नाम च पलं ताप्रलोचनम् ॥ तेन मूषिकगंधेन त्वरमाणमुपा
 गतम् ३१ भक्ष्यार्थं संलिहानं तं भूमावूर्ध्वमुखं स्थितम् ॥ शाखागतमरिचान्यमपश्यत्कोटरालयम् ३२ उलूकं चंद्रकं नाम तीक्ष्णतुंडं क्षपाचरम् ॥ गतस्य विषयं
 तत्र न कुलोलूकयोस्तथा ३३ अथास्यासीदियं चिंता तत्प्राप्य सुमहद्वयम् ॥ आपद्यस्यां सुकष्टायामरणे प्रत्युपस्थिते ३४ समंताद्भयउत्पन्ने कथं कार्यं हितै
 पिष्या ॥ स तथा सर्वतो रुद्धः सर्वत्र भयदर्शनः ३५ अभवद्भयसंततश्च केच परमां मातिम् ॥ आपदि नाशमूषिष्ठंगतैः कार्यं हि जीवितम् ३६
 उन्माथं कुटुम्बं पशुमृगपक्षिबंधनम् २९ । २४ । २५ पलितो मूषिकः २६ । २७ तदामिषं तस्य उन्माथे पृतमामिषम् २८ स पन्नस्य स पन्नं बद्धमना हसन् २९ शरस्तृणविशेषस्तस्मिन् पुष्पं ३०
 ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ गवैरापन्नं तैर्जीवितमापद्दिनाशनमूषिष्ठंगं शस्तं कार्यं ३६

स्पष्टोऽध्यायशेषः १७ । ३८ । १९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६

समं तात्संशयात्सैपातस्मादापदुपस्थिता ॥ गतं मांसं सह साभूमिं न कुलो मक्षयिष्यति ३७ उलूकश्चेदतिष्ठंतं मार्जारः पाशसंक्षयात् ॥ न त्वेवास्मद्विषः प्राज्ञः संमोहं
 गंतुमर्हति ३८ करिष्ये जीविते यन्नं यावदुक्त्या प्रतिग्रहात् ॥ न हि दुश्चान्वितः प्राज्ञो नीतिशास्त्रविशारदः ३९ निमज्जत्यापदं प्राप्य महतीं दारुणामपि ४० न त्व
 न्यामिह मार्जाराद्वृत्तिं पश्यामि सांप्रतम् ॥ विषमस्थो ह्ययं शत्रुः कृत्यं चास्य महन्मया ४१ जीवितार्थं किं त्वं वदशत्रुभिः प्रार्थितस्त्रिभिः ॥ तस्मादेन महं शत्रुं मार्जा
 रं संश्रयामिव ४२ नीतिशास्त्रसमाश्रित्य हितमस्योपवर्णये ॥ येनेमं शत्रुसंधातं मतिपूर्वेण वंचये ४३ अयमत्यंतशत्रुर्मेवैष मयं परमंगतः ॥ भूढो ग्राहयितुं स्वार्थं सं
 गत्यादिशक्यते ४४ कदाचिद्वसनं प्राप्य संधिं कुर्यान्मया सह ॥ बलिना सन्निकृष्टस्य शत्रोरपि परिग्रहः ४५ कार्ये इत्याहुराचार्या विषमे जीवितार्थिना ॥ श्रेष्ठो
 हि पंडितः शत्रुर्न च मित्रमपंडितः ४६ मम त्वमित्रे मार्जारजीवितं संप्रतिष्ठितम् ॥ इतां स्मै संप्रवक्ष्यामि हेतुमात्माभिरक्षणे ४७ अपीदानीमयं शत्रुः संगत्यापंडितो
 भवेत् ॥ एवं विचिंतयामास मूषिकः शत्रुचेष्टितम् ४८ ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः संधिविग्रहकालवित् ॥ सत्त्वपूर्वमिदं वाक्यं मार्जारं मूषिकोऽब्रवीत् ४९ सौहृदेनाभि
 भाषेत्वा कश्चिन्मार्जारजीविसि ॥ जीवितं हितं वेच्छामि श्रेयःसाधारणं हि नौ ५० न ते सौम्यभयं कार्यं जीविष्यसि यथा सुखम् ॥ अहं त्वा मुद्विष्यामि यदि मां निजघा
 ससि ५१ अस्तिकश्चिदुपायोऽत्र दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ येन शक्यं स्वयामोक्षः प्राप्तुं श्रेयस्तथा मया ५२ मयाप्युपायो दृष्टोऽयं विचार्य मतिमात्मनः ॥ आत्मा र्थं
 च त्वदर्थं च श्रेयसाधारणं हि नौ ५३ इदं हि न कुलोलूकं पापदुश्चयाभिसंस्थितम् ॥ न धर्षयति मार्जारतेन मे स्वस्ति सांप्रतम् ५४ कूर्जं श्वपलने त्रयं कौशिको मां निरी
 क्षते ॥ न गशाखाग्रः पापस्तस्याहं दृष्टुमुद्विजे ५५ सतां सात्तपदं मैत्रं सखा मेऽसि पंडितः ॥ सांवास्थ्यं करिष्यामि नास्ति ते भयमद्यैव ५६ न हि शक्तोऽसि मार्जा
 रपाशं छेतुं मया विना ॥ अहं छेत्स्यामि पाशां स्तेयदिमां त्वं न हिससि ५७ त्वमाश्रितोऽहमस्याग्रं मूलं बद्धमुपाश्रितः ॥ चिरोपिता बुभावान्निक्षेपस्मिन् विदितं च ते ५८
 यस्मिन्नाश्वासते कश्चिद्विश्वनाशसितिकचित् ॥ न तौ धीराः प्रशंसंति नित्यमुद्विग्नमानसौ ५९ तस्माद्विवर्धतां प्रीतिं नित्यं संगतमस्तु नौ ॥ कालातीतमिहार्थं तु न
 प्रशंसंति पंडिताः ६० अर्थयुक्तिमिमां तत्र यथाभूतानि ज्ञामय ॥ तव जीवितमिच्छामि त्वं मे च छसि जीवितम् ६१ कश्चित्तरतिकाष्ठेन सुगंधीरामहानदीम् ॥
 स तारयति तत्काष्ठं स च काष्ठेन तारयते ६२ ईदृशो नौ समायोगो भविष्यति सुविस्तरः ॥ अहं त्वां तारयिष्यामि मां च त्वं तारयिष्यसि ६३ एवमुक्त्वा तु पलितस्तमर्थं
 मुभयोरर्हितम् ॥ हेतुमद्ब्रह्मणीयं च कालापेक्षी न्यवेक्ष्य च ६४ अथ सुव्याहृतं श्रुत्वा तस्य शत्रोर्विचक्षणः ॥ हेतुमद्ब्रह्मणीयार्थं मार्जारो वाक्यमब्रवीत् ६५

बुद्धिमान्वाक्यसंपन्नस्तद्वाक्यमनुवर्णयन् ॥ स्वामवस्थासमीक्षयाथसाधैवप्रत्यपूजयत् ६६ ततस्तीक्ष्णाग्रदशनोमणिवैदूर्यलोचनः ॥ मूषिकंमंदमुद्रीक्ष्यमा
जरीलोमशोऽब्रवीत् ६७ नंदामिसौम्यभद्रंतेयोमार्जीवितुमिच्छसि ॥ श्रेयश्च्यदिजानीपेक्रियतांमाविचारय ६७ अहं हिभूशमापन्नस्त्वमापन्नतरोमम ॥ ह
योरापन्नयोःसंघिक्रियतांमाचिरायच ६९ विधास्येप्राप्तकालंयत्कार्यंसिद्धिंकरंविभो ॥ मयिच्छादिनिर्मुक्तेनविनंद्यतितेकृतम् ७० न्यस्तमानोऽस्मिभक्ती
स्मिंशिप्यस्त्वद्वितकृतथा ॥ निदेशवशवर्तीचभवंतंशरणगतः ७१ इत्येवमुक्तःपलितोमार्जारंवंशमागतम् ॥ वाक्यंहितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवित ७२ उदा
रंयद्भवानाहनेतस्त्रिभवंद्विधे ॥ विहितोयस्तुमार्गमिहितार्थंशृणुतंमम ७३ अहंवाञ्छुप्रवेक्ष्यामिनकुलान्मेमहद्वयम् ॥ त्रायस्वभोमावधीस्त्वंशक्तोऽस्मितव
रक्षणे ७४ उलूकाच्चैवमारक्षसुद्रःप्रार्थयतेहिमाम् ॥ अहंछेत्स्यामि तेपाशानसखेसख्येनतेशपे ७५ तद्वचःसंगतंश्रुत्वाल्लोमशोयुक्तमर्थवत् ॥ हर्षादुद्रीक्ष्यप
लितंस्वामतेनाभ्यपूजयत् ७६ तंसंपूज्याथपालितंमार्जारःसौहृदेस्थितः ॥ सविचित्र्याब्रवीद्दीरःप्रीतस्त्वरितपुवच ७७ शीघ्रमागच्छभद्रंतेत्वंमेप्राणसमःस
खा ॥ तवप्राज्ञप्रसादादिप्रायःप्राप्स्यामिजीवितम् ७८ यद्यदेवंगतेनाथशक्यंकर्तुमयातव ॥ तदाज्ञापयकर्ताऽस्मिंसंधिरेवास्तुनौसखे ७९ अस्मात्तुसंकटा
न्मुक्तःसमित्रगणबाधवः ॥ सर्वकार्याणिकर्ताऽहंप्रियाणिचहितानिच ८० मुक्तश्चव्यसनादस्मात्सौम्याहमपिनामते ॥ प्रीतिमुत्पादयेयंचप्रीतिकर्तुंश्वसक्कि
याम् ८१ प्रत्युपकुर्वन्ब्रह्मपिनभातिपूर्वोपकारिणातुल्यः ॥ एकःकरोतिहिहृतेनिष्कारणमेवकुरुतेऽन्यः ८२ ॥ भोष्मउवाच ॥ ग्राहयित्वातुतंस्वार्थंमार्जारं
मूषिकस्तथा ॥ प्रविवेशतुविश्रम्यक्रोडमस्यकृतगसः ८३ एवमाश्वसितोविद्वान्मार्जरेणसमूषिकः ॥ मार्जारोरोसिविस्त्रब्धःसुध्यापपितृमाहवत् ८४ लीनंतु
तस्यगात्रेपुमार्जारस्यचमूषिकम् ॥ दृष्ट्वातौनकुलोलूकौनिराज्ञौप्रत्यपद्यताम् ८५ तथैवतौसुसंप्रस्तौदृढमागततांद्रितौ ॥ दृष्ट्वातयोःपरांप्रीतिंविस्मयंपरमंगतौ
८६ बलिनौमतिमंतौचसुहृतौचाप्युपासितौ ॥ अशक्तौनुनयातस्मात्संप्रधर्षयितुंवलत् ८७ कार्यार्थंकृतसंधीतौदृष्ट्वामार्जारमूषिकौ ॥ उलूकनकुलौतुर्ण
जग्मतुस्तौस्वमालयम् ८८ लीनःसतस्यगात्रेपुपालितोदेशकालवित् ॥ चिच्छेदपाशाश्चपतेकालपेक्षीशनैःशनैः ८९ अथबंधपरिक्लिष्टोमार्जारोवीक्ष्यमूषि
कम् ॥ छिदंतंतेतदापाशानखरंतंत्वरान्वितः ९० तमखरंतंपालितंपाशानांछिदनेतथा ॥ संचोदयितुमारेमेमार्जारोमूषिकंतदा ९१ किंसौम्यनातिस्वरसेकिं
कृतार्थोऽभिमन्यसे ॥ छिधिपाशानमित्रघ्नपुराश्वपचण्विच ९२ इत्युक्तस्त्वरतातेनमतिमान्पालितोऽब्रवीत् ॥ मार्जारमकृतप्रज्ञंपथ्यमात्महितंवचः ९३
तूष्णींभवन्तेसौम्यत्वरकार्यानसंभ्रमः ॥ वयमेवात्रकालज्ञानकालःपरिहास्यते ९४

८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५

९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० । १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० । १२१ । १२२ । १२३ । १२४

अकालेकृत्यमारब्धकर्तुर्नार्थायकल्पते ॥ तदेवकालआरब्धमहतेऽर्थायकल्पते ९५ अकालेविप्रमुक्तान्मेवतएवभयंभवेत् ॥ तस्मात्कालंप्रतीक्षस्वकिमितिस्वरसेस
खे ९६ यदापश्यामिचांडालमायातंशस्त्रपाणिनम् ॥ ततश्छेत्स्यामि तेपाशान्प्राप्तेसाधारणमये ९७ तस्मिन्कालेप्रमुक्तस्त्वंतरुमेवाधिरोक्ष्यसे ॥ नहि तेजी
वितादन्यत्किंचित्कृत्यंभविष्यति ९८ ततोभवत्यपक्रांतिरस्तेभीतेचलोमश ॥ अहंबिलं प्रवेक्ष्यामिभवानाखांमजिष्यति ९९ एवमुक्तस्तुमार्जारोमूषिकेणात्म
नोहितम् ॥ वचनंवाक्यतत्त्वज्ञोजीवितार्थमहामतिः १०० अथात्मकृत्येत्वरितःसम्यक्प्रश्रितमाचरन् ॥ उवाचलोमशोवाक्यंमूषिकंचिरकारिणम् १०१ नह्ये
वंमित्रकार्याणिप्रीत्याकुर्वीतसाधवः ॥ यथात्वंमोक्षितःकृच्छ्रात्स्वरमाणेनवैमया १०२ तथाहिल्वरमाणेनत्वयाकार्यंहितंमम ॥ यत्नंकुरुमहाप्राज्ञयथारक्षाऽऽज्यो
भवेत् १०३ अथवापूर्ववैरंत्वंस्मरन्कलंजिहीर्षसि ॥ पश्यदुष्टतर्कमस्त्वंव्यक्तमायुःक्षयंतव १०४ यदिकिंचिन्मयाज्ञानात्पुरस्तादुष्टतंकृतम् ॥ नतन्मनसिकर्त
व्यंक्षामयेत्वांप्रीसीदमे ९ तमेववादिनंप्राज्ञःशास्त्रबुद्धिसमन्वितः ॥ उवाचेदंवचःश्रेष्ठमार्जारंमूषिकस्तदा ६ क्षुतंमेतवमार्जारस्त्वमर्थपरिगृह्यतः ॥ ममापित्वंवि
जानासिस्वमर्थपरिगृह्यतः ७ यन्मित्रंभीतवत्साध्यंयन्मित्रंभयसंहितम् ॥ सुरक्षितव्यंतत्कार्यपाणिःसर्पमुखादिव ८ कृत्वाबलवतांसंधिमात्मानंयोनरक्षति ॥
अपथ्यमिवतदुक्तंतस्यनार्थायकल्पते ९ नकाश्चित्कस्याचिन्मित्रंनकाश्चित्कस्याचिःसुहृत् ॥ अर्थतस्तुनिवध्यंतेमित्राणिरिपवस्तथा १० अथरथानिवध्यंतेगर्जैव
नगजादिव ॥ नचकाश्चित्कतेकार्यकर्तारंसमवेक्षते ११ तस्मात्सर्वाणिकार्याणिसावशेषाणिकारयेत् ॥ तस्मिन्कालेऽपिचमवान्दिवाकीर्तिभयादितः १२ ममनग्र
हणेशक्तःपलायनपरायणः ॥ छिद्रंतुतंतुवाहुल्यंतंतुरेकोवशेषितः १३ छेत्स्याम्यहंतमप्याशुनिर्वृतोभवलोमश ॥ तयोःसंबदतोरिवेतथैवापन्नयोर्द्वयोः १४ क्षयं
जगामसारात्रिलोमशंत्वाविशद्वयम् ॥ ततःप्रभातसमयेविकृतःकृष्णपिंगलः १५ स्थूलस्फिग्विकृतोरुक्षःश्वयूथपरिवारितः ॥ शंकुर्णोमहावक्रोमलिनोघो
रदर्शनः १६ परिघोनामचांडालःशस्त्रपाणिरदृश्यत ॥ तदृष्ट्वायमदूताभंमार्जारस्त्वस्तचेतनः १७ उवाचवचनंभीतःकिमिदानींकरिष्यसि ॥ अथतावापिसंभ्र
स्तौतदृष्ट्वाघोरसंकुलम् १८ क्षणेननकुलोलूकौनिराश्यमुपजग्मतुः ॥ बलिनौमतिमंतौचसंधीतेचाप्युपागतौ १९ अशक्तौनुनयातस्मात्संप्रधर्षयितुंवलत् ॥
कार्यार्थंकृतसंधीतौदृष्ट्वामार्जारमूषिकौ २० उलूकनकुलौतत्रजग्मतुःस्वस्वमालयम् ॥ ततश्चिच्छेदंतंपाशमार्जारस्यचमूषिकः २१ विप्रमुक्तोऽथमार्जा
रस्तमेवाभ्यपतद्दुमम् ॥ सतस्मात्संप्रमावर्तान्मुक्तोघोरेणशुण्णा २२ विलंबविवेशपालितःशाखलिमेसलोमशः ॥ उन्माथमप्यथादायचांडालोवीक्ष्यस
र्वशः ॥ विहताशःक्षणेनास्तेतस्मादिशादपाकमत् ॥ जगामसस्वभवनंचांडालोभरतर्षभ २४

॥ ६ ॥

अ०

॥ १३ ॥

॥ ६ ॥

ततस्तस्माद्वायान्मुक्तो दुर्लभं प्राप्य जीवितम् ॥ विलस्य पादपाग्रस्थः पलितलोमशोऽब्रवीत् २५ अकृत्वा संविदं कांचित्सहसासमवहुतः ॥ कृतज्ञं कृतकर्माणं क
च्चिन्मानाभिज्ञं कसे २६ गत्वा च मम विश्वासं दत्वा च मम जीवितम् ॥ मित्रोपभोगसमर्थे किं मां त्वं नोपसर्पसि २७ कृत्वा हि पूर्वमिन्नाणि यः पश्चात्त्रानुतिष्ठति ॥ न
स मिन्नाणि लभते कृच्छ्रास्वाप्तसु दुर्मतिः २८ सत्कृतो हं त्वया मित्रसामर्थ्यादात्मनः सत्त्वे ॥ समाभिन्नत्वमापन्नमुपभोक्तुं धर्मसि २९ यानि मे संति मिन्नाण्ये च
संबंधिर्वाधवाः ॥ सर्वेषां पूजयिष्यंति शिष्या गुरुमिव प्रियम् ३० अहं च पूजयिष्ये त्वं समिन्नगणवाधवम् ॥ जीवितस्य प्रदातारं कृतज्ञः को न पूजयेत् ३१
ईश्वरो मे भवानस्तु स्वशरीरगृहस्य च ॥ अर्थानां चैव सर्वेषामनुशास्ता च मे भव ३२ अमात्यो मे भव प्राज्ञपितेव हे प्रशाधि माम् ॥ न तेऽस्ति भयमस्मत्तो जीवितेना
त्मनः शपे ३३ बुद्ध्या त्वमुशना साक्षाद्भलेनाधिकृता वयम् ॥ त्वं मंत्रवलयुक्तो हि दत्वा जीवितमद्य मे ३४ एवमुक्तः परां शांतिं मार्जारैः समूषिकः ॥ उवाच पर
मंत्रज्ञः शृङ्गणमात्महितं वचः ३५ यद्भवानाहतं त्वं वमयाते लोमश श्रुतम् ॥ ममापिता वहुतः शृणु यत्प्रतिभाति मे ३६ वेदितव्यानि मिन्नाणिविज्ञेयाश्चापि शत्रवः ॥
एतत्सुसूक्ष्मं लोके स्मिन् दृश्यते प्राज्ञसंमतम् ३७ शत्रुरूपा हि सुहृदो मित्ररूपाश्च शत्रवः ॥ साधेतास्तेन बुद्धयंते कामक्रोधवशंगताः ३८ नास्ति जातुरिपुर्नाम
मित्रं नाम न विद्यते ॥ सामर्थ्ययोगाज्जायंते मिन्नाणिरिपवस्तथा ३९ यो यस्मिन् जीवति स्वार्थे पश्येत्पीडान् जीवति ॥ स तस्य मित्रं तावत्स्याद्यत्र त्रस्याद्विपर्ययः
४० नास्ति मैत्री स्थिरानामन च ध्रुवमसौ हृदम् ॥ अर्थयुक्त्या नुजायंते मिन्नाणिरिपवस्तथा ४१ मित्रं च शत्रुतामेति कस्मिंश्चित्कालपर्यये ॥ शत्रुश्च मित्रतामे
ति स्वार्थो हि बलवत्तरः ४२ यो विश्वसिति मित्रे पुन विश्वसिति शत्रुषु ॥ अर्थयुक्तिमविज्ञाय यः प्रीतो कुरुते मनः ४३ मित्रे वा यदि वा शत्रौ तस्यापि चलिता म
तिः ॥ न विश्वसेद विश्वस्ते विश्वस्तेनाति विश्वसेत् ॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपि मूलानि कुंतति ४४ अर्थयुक्त्या हि जायंते पिता माता सुतस्तथा ॥ मातु
लाभाग्निनेयाश्च तथा संबंधिर्वाधवाः ४५ पुत्रं हि मातापितरौ त्यजतः पतितं प्रियम् ॥ लोको रक्षति चात्मानं पश्य स्वार्थस्य सारताम् ४६ सामान्यानि ष्कृतिः
प्राज्ञो मोक्षात्प्रत्यनंतरम् ॥ कृतं घृण्यसे शत्रुं सुखोपायमसंशयम् ४७ अस्मिन्निलय एव त्वं न्यगोधादवतारितः ४८ पूर्वनिविष्टमुन्माथं च पलवान्बुद्धवान् ॥
आत्मनश्च पलोनास्ति कुतोऽन्येषां भविष्यति ४९ तस्मात्सर्वाणि कार्याणि च पलो हंत्यसंशयम् ॥ ब्रह्मोपि मधुरं यच्च प्रियो मेऽद्य भवानिति ५० तन्मित्रकारणं
सर्वं विस्तरेणापि मे शृणु ॥ कारणात्प्रियतामेति द्वेष्यो भवति कारणात् ५१ अर्थार्थी जीवलोकोऽयं न कश्चित्कस्यचित्प्रियः ॥ सख्यं सोऽदर्थयोर्भ्रात्रोऽपत्योर्वापर
स्परम् ५२ कस्यचिन्नाभिजानाभिप्रीतिं निष्कारणमिह ॥ यद्यपि भ्रातरः कुद्वाभार्यावाकारणांतरे १५३

५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३

स्वभावतस्ते प्रीयंते नेतरः प्रीयते जनः ॥ प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः १५४ मंत्रहोमजपैरन्यः कार्पाथं प्रीयते जनः ॥ उत्पन्नाकारणे प्रीतिरासीन्नो कारणा
ंतरे ५५ प्रध्वस्ते कारणस्थाने सा प्रीतिर्विनिवर्तते ॥ किंतु तत्कारणं मन्ये येनाहं भवतः प्रियः ५६ अन्यत्राभ्यवहारार्थं तत्रापि च बुधा वयम् ॥ कालो हेतुर्विकुरु
ते स्वार्थस्तमनुवर्तते ५७ स्वार्थं प्राज्ञोऽभिजानाति प्राज्ञलोकोऽनुवर्तते ॥ न त्वं दृशं त्वया वाच्यं विदुषि स्वार्थं पंडिते ५८ अकाले हि समर्थस्य स्नेहे हेतुरयं तव ॥
तस्मान्नाहं चले स्वार्थात्सुस्थिरः संबंधिग्रहे ५९ अन्नामिव रूपाणि विकुर्वंति क्षणे क्षणे ॥ अद्यैव हिरिपुर्भूत्वा पुनरद्यैव मे सुहृत् ६० पुनश्चरिपुरद्यैव युक्तीनां
पश्य चापलम् ॥ आसीन्मैत्री तु तावन्नैयावद्धेतुर्भूत्परा ६१ सागता सह ते नैव कालयुक्ते न हेतुना ॥ त्वं हि मे जातितः शत्रुः सामर्थ्यान्मित्रतांगतः ६२ तत्क
त्यमभिनिर्वर्त्य प्रकृतिः शत्रुतांगता ॥ सोऽहमेवं प्रणीतानि ज्ञावाशास्त्राणितत्त्वतः ६३ प्रविशेयं कथं पाशं त्वं कृतं तद्वदस्मै ॥ त्वद्वैर्येण प्रमुक्तोऽहं मर्द्वैर्येण तथा
भवान् ६४ अन्योन्यानुग्रहे हृतेनास्ति भूयः समागमः ॥ त्वं हि सौम्यकृतार्थोऽद्य निवृत्तार्थोऽस्तथा वयम् ६५ न ते सत्यमया कृत्यं किंचिदन्यत्र भक्षणात् ॥ अ
हमन्नं भवान्भोक्ता दुर्बलोऽहं भवान्बली ६६ नावयोर्विद्यते संबंधि युक्ते विषमे वले ॥ समन्येऽहं तव प्रज्ञां धनं मोक्षात्प्रत्यनंतरम् ६७ भक्ष्यं प्रशंसते नूनं सुखोपायेन
कर्मणा ॥ भक्ष्यार्थं ह्यवबद्धस्त्वं समुक्तः पीडितः क्षुधा ६८ शास्त्रजामतिमास्थाय नूनं भक्षयिताऽद्य माम् ॥ जानामि क्षुधितं तु त्वामाहारसमयश्च ते ६९ सत्त्वं माम
भिक्षं धाय भक्ष्यं घृण्यसे पुनः ॥ त्वंचापि पुत्रदारस्थो यत्संधिं सृजसे मयि ७० शुभ्रपांयत से कर्तुं सत्त्वं मनतत्क्षमम् ॥ त्वयामास हितं दृष्ट्वा प्रियाभार्या सुताश्च ते ७१
कस्मात्ते मानं खादेयुर्हृष्टाः प्रणयिनस्त्वयि ॥ नाहं त्वया समेष्यामि वृत्तो हेतुः समागमे ७२ शिवं ध्यायस्व मे स्वस्थः सुकृतं स्मरसे यदि ॥ शत्रोरनार्यभूतस्य क्लिष्टस्य क्षु
धितस्य च ७३ भक्ष्यं घृण्यमाणस्य कः प्राज्ञो विषयं व्रजेत् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि दूरादपि तवोद्विजे ७४ विश्वस्तं वा प्रमत्तं वा एतदेव कृतं भवेत् ॥ बलव
त्संनिकर्षो हिन कदाचित्प्रशस्यते ७५ नाहं त्वया समेष्यामि निवृत्तो भवलोमश ॥ यदि त्वं सुकृतं वेत्सितं सख्यमनुसारय ७६ प्रज्ञां तादपि मे पापात्भेतव्यं ब
लिनः सदा ॥ यदि स्वार्थं न ते कार्यं ब्रूहि किं करवाणिते ७७ कामं सर्वं प्रदास्यामि न वाऽऽत्मानं कदाचन ॥ आत्मार्यं संततिस्त्याज्यारज्यं रत्नं धनानि च ७८ अपि सर्व
स्वमुत्सृज्य रक्षेदात्मानमात्मना ॥ ऐश्वर्यं धनं रत्नानि प्रत्यमित्रे निवर्तताम् ७९ दृष्ट्वा हि पुनरावृत्तिर्जीवतामिति नः श्रुतम् ॥ न त्वात्मनः संप्रदानं धनं रत्नं वा दिष्यते
८० आत्मा हि सर्वदारक्ष्यो दारैरपि धनैरपि ॥ आत्मारक्षणं तत्राणां सुपरीक्षितकारिणाम् ८१ आपदो नोपपद्यंते पुरुषाणां स्वदोषजाः ॥ शत्रुं सम्यग्विजानंति दुर्ब
ला ये बलीयसम् ८२ न ते पांचाल्यते बुद्धिः शास्त्रार्थकृतनिश्चया ॥ इत्यभिव्यक्तमेवं संपलितेनाभिर्मसितः १८३

मार्जारोद्धितोभूत्वामुपिकंवाक्यमब्रवीत् १८४ ॥ लोमशउवाच ॥ सत्यंशपेत्वयाऽहंवेमित्रद्रोहोविगर्हितः ॥ तन्मन्येऽहंतवप्रज्ञायस्त्वंममाहितेरतः ८५
 उक्तवानर्थतत्त्वेनमयासंभिन्नदर्शनः ॥ ननुमामन्यथासाधोत्वंग्रहीतुमिहार्हसि ८६ प्राणप्रदानंज्वलतोमयिसौहृदमागतम् ॥ धर्मज्ञोऽस्मिगुणज्ञोऽस्मिभूतज्ञोऽस्मि
 विशेषतः ८७ मित्रेपुवत्सलश्चास्मिद्वक्त्रश्वविशेषतः ॥ तस्मादेवंपुनःसाधोमन्यवाचिरुमर्हसि ८८ त्वयाहिवाच्यमानोऽहंजह्याप्राणान्सर्वाधवः ॥ विश्रंभोहिबुधे
 दृष्टोमद्विधेपुमनस्विपु ८९ तदेतद्धर्मतत्त्वज्ञानत्वंशंकिंतुमर्हसि ॥ इतिसंस्तुयमानोऽपिमार्जारैरसमूहिकः ९० मनसाभावागंभीरोमार्जारैर्वाक्यमब्रवीत् ॥ साधुर्भ
 वान्श्रुताथोऽस्मिप्रियेचनचविश्वसे ९१ संस्तवेवीधनोधिर्वानाहंशक्यःपुनस्त्वया ॥ नह्यमित्रेवशंयातिप्राज्ञानिष्कारणंमत्वे ९२ अस्मिन्नर्थेचगाथेद्वेनिबोधोशन
 साकृते ॥ शत्रुसाधारणेकृत्येकृत्वासंघिबलीयसा ९३ समाहितश्चरेत्तुक्तयाकृतार्थश्चनविश्वसेत् ॥ नविश्वसेदविश्वस्तेविश्वस्तेनातिविश्वसेत् ९४ नित्यंविश्वा
 सयेदन्यान्परेषांतुनविश्वसेत् ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासुरक्षेज्जीवितमात्मनः ९५ द्रव्याणिसंततिश्चैवसर्वभवतिजीवतः ॥ संक्षेपोनीतिशास्त्राणामविश्वासःपरो
 मतः ९६ नृपुतस्मादविश्वासःपुष्कलंहितमात्मनः ॥ बध्यतेनह्यविश्वस्ताःशत्रुभिर्दुर्वला अपि ९७ विश्वस्तास्तेपुवध्वतेबलवतोऽपिदुर्वलैः ॥ त्वदिधेभ्यो
 मयाह्यात्मारक्ष्योमार्जारसर्वदा ९८ रक्षत्वमपिचात्मानंचांडालाज्जातिकिल्बिषात् ॥ सतस्यज्जुवतस्त्वेवंसंत्रासाज्जातसाध्वसः ९९ शास्त्राहित्वाजवेनाशुमा
 जाःप्रययौततः ॥ ततःशास्त्रर्थतत्त्वज्ञोबुद्धिसामर्थ्यमात्मनः २०० विश्राव्यपलितःप्राज्ञोविलमन्यज्जगामह ॥ एवंप्रज्ञावताबुद्ध्यादुर्वलेनमहाबलाः १ ए
 केनबहवोऽमित्राःपलितेनाभिसंधिताः ॥ अरिणापिसमर्थेनसंधिर्कुर्वीतपंडितः २ मूषिकश्चबिडालश्चमुक्तावन्योन्यसंश्रयात् ॥ इत्येवंसंत्रधर्मश्चमयामोर्बुदार्शि
 तः ३ विस्तरेणमहाराजसंक्षेपमपिमैशृणु ॥ अन्योन्यकृतवैरैतुचक्रतुःप्रीतिभुतमाम् ४ अन्योन्यमभिसंधातुंसंवभूवतयोर्मातिः ॥ तत्रप्राज्ञोऽभिसंधतेसम्य
 क्बुद्धिसमाश्रयात् ५ अभिसंधीयतेप्राज्ञःप्रमादादपिवाप्यैः ॥ तस्मादभीतवद्भीतोविश्वस्तवदविश्वसन् ६ नह्यप्रमतश्चलतिचलितोवाविनश्यति ॥ कालेन
 रिपुणासंधिःकालेभिन्नेणविग्रहः ७ कार्यइत्येवसंधिज्ञाःप्रादुर्निव्यनराधिप ॥ एतेज्ज्ञात्वामहाराजशास्त्रार्थमभिगम्यच ८ अभियुक्तःप्रसन्नश्चप्राग्भयाद्भीतवच्चरे
 त् ॥ भीतवत्संधिभिःकार्यःप्रतिसंधिस्तथैवच ९ मयादुपच्यतेदुद्धिरप्रमत्ताभियोगतः ॥ नभयंविद्यतेराजन्भीतस्यानागतेभ्ये २१० अभीतस्यचविश्रंभात्
 सुमहज्जायतेभयम् ॥ अभीश्वरतियोनित्यंमंत्रोदेयःकथंचन ११ अविज्ञानाद्विज्ञातोगच्छेदास्पददर्शिषु ॥ तस्मादभीतवद्भीतोविश्वस्तोबहुविश्वसन् १२
 कार्याणांशुरुतांप्राप्यनानृत्तंकिंचिदाचरेत् ॥ एवमेतन्मयाप्रोक्तमितिहासंशुषिष्ठिर २१३

२१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ इतिशान्तिपर्वणिआपद्धर्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीये अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ७ ॥ उक्तोमं
 ज्ञोऽति १ । २ । ३ अविश्वस्त्वयथास्यात्पावदुविश्वसेदितुक्तंनसर्वत्राविश्वासेकार्यस्थासिद्धिरेवस्यादित्याशंक्यपुनर्भीष्टंतेनपूर्वकतापका रोनविश्वसेदितिभिरुपयति उक्तइत्यध्यायेन
 श्रुत्वात्वंसुहृदामध्येयथावत्समुपाचर ॥ उपलभ्यमर्तिचात्र्यामरिमित्रांतरंतथा २१४ संधिविग्रहकालेचमोक्षोपायस्तथैवच ॥ शत्रुसाधारणेकृत्येकृत्वासंघिबली
 यसा १५ समागमेचरेत्तुक्तयाकृतार्थोचविश्वसेत् ॥ अविश्वस्त्रिगुणनीतिमेतामहीपते १६ अम्युतिष्ठश्रुतादस्मादूयःसंरक्षयन्प्रजाः ॥ ब्राह्मणैश्चापितेसार्व
 यात्राभवतुपांडव १७ ब्राह्मणावैपरश्रेयोदिविचेहचभारत ॥ एतेधर्मस्यवेत्तारःकृतज्ञाःसततंप्रभो १८ पूजिताःशुभकर्तारःपूजयेतावराधिप ॥ राज्यंश्रेयःपरंरा
 जन्यशःकीर्तिचलप्स्यसे १९ कुलस्यसंततिंचैवयथान्यायंयथाकमम् २० द्वयोरिमंभारतसंधिविग्रहंसुभाषितंशुद्धिविशेषकारकम् ॥ यथात्ववेक्ष्यक्षितिपेनसर्व
 दानिपेवितव्यंनृपशत्रुमंडले २२१ ॥ इतिश्रीमहामारुतेशान्तिप० आप० मार्जारमूषिकसंवादेअष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ युषिष्ठिरउवाच ॥
 उक्तोमंत्रोमहाबाहोविश्वासोनास्तिशत्रु ॥ कथंहिराजवर्तेतयदिसर्वत्रनाश्वसेत् १ विश्वासाद्विपरंराजनराज्ञामुत्पद्यतेभयम् ॥ कथंहिनाश्वसन्नराजाशत्रून्जयति
 पार्थिवः २ एतन्मेसंशयंछिंधिमतिर्मेसंप्रमुह्यति ॥ अविश्वासकथामेतामुपश्रुत्यपितामह ३ ॥ भीष्मउवाच ॥ श्रुण्वराजन्यदूतंब्रह्मदत्तनिवेशने ॥ पूजन्या
 सहसंवादंब्रह्मदत्तस्यभूपतेः ४ कापिल्येब्रह्मदत्तस्यत्वंतःपुरनिवासिनी ॥ पूजनीनामशकुनिर्दीर्घकालसहोपिता ५ कृतज्ञासर्वभूतानांयथावैजिविजिविकः ॥ सर्व
 ज्ञासर्वतत्त्वज्ञातिर्यग्योनिंगताऽपिसा ६ अभिप्रजातासातत्रपुत्रमेवंसुवचैसम् ॥ समकालंचराज्ञोऽपिदेव्यापुत्रोव्यजायत ७ तयोर्येकृतज्ञासाखेचरीपूजनी
 सदा ॥ समुद्रतीरंसागत्वाआजहारफलद्वयम् ८ पुष्ट्यर्थंचस्वपुत्रस्यराजपुत्रस्यचैवह ॥ फलमेवंसुतायादाद्राजपुत्रायचापरम् ९ अमृतास्वादसदृशंवलेतो
 भिवर्धनम् ॥ आदायादायसेवाशुतयोःप्रादात्पुनःपुनः १० ततो गच्छत्यरंष्ट्रद्विराजपुत्रःफलाशनात् ॥ ततःसवान्याकक्षेणउह्यमानोऽप्यात्मजः ११ ददर्शतं
 पक्षिसुतंवाल्यादागत्यवालकः ॥ ततोवाल्याच्चयत्नेनतेनाकीडतपक्षिणा १२ शून्येचतमुपादायपक्षिणंसमजातकम् ॥ हत्वाततःसराजेंद्राध्याहस्तमुपा
 गतः १३ अथसापूजनीराजन्नागमत्फलहारिणी ॥ अपश्यन्नहंतपुत्रंतेनबालेनमृतले १४ वाष्पपूर्णमुखीदीनादृष्टातंरुदतीसुतम् ॥ पूजनीदुःखसंतसारुदती
 वाक्यमब्रवीत् १५ क्षत्रियेसंगतंनान्स्तिनप्रीतिर्नचसौहृदम् ॥ कारणात्सांल्यय्येतैकतार्थाःसंत्यजंतित्ति १६ क्षत्रियेपुनविश्वासःकार्यःसर्वापकारिषु ॥ अपकृत्या
 पिसततंसांल्यंतिनिरर्थकम् १७ अहमस्यकरोम्यद्यसदृशंविश्रयातनाम् ॥ कृतप्रस्यदृशंसस्यधृशंविश्वासघातिनः १८

पूजन्त्याचटकया ४ । ९ जीवजीविकःशाकुनिकः सहस्रपत्नीअर्वादिशिलाभमस्यामलमंदिशतीतिवर्णयति जीवजीविकःतिपक्षिविशेषइत्यन्ये ६ अभिप्रजातामृतवती वेव्याराजमायांयाप
 ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ सपजातंसंभानवयसम् १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

सहस्रजातवृद्धस्यतथैवसहभोजिनः ॥ शरणागतस्यचवधस्त्रिविधं होवपातकम् १९ इत्युक्त्वाचरणभ्यामुनेत्रेनृपसुतस्यसा ॥ भित्त्वाखस्थाततद्दं पूजनीवाक्य
मब्रवीत् २० इच्छयेहकृतं पापंसद्यस्तंचोपसर्पति ॥ कृतं प्रति कृतं ये पापाननश्यति शुभाशुभम् २१ पापं कर्म कृतं किंचिद्यदितस्मिन्नदृश्यते ॥ नृपते तस्य पुत्रे पुत्रौ त्रि
ष्वपि च नष्टम् २२ ब्रह्मदत्तः सुतं दृष्ट्वा पूजन्याहृतलोचनम् ॥ कृते प्रति कृतं तं त्वापूजनीमिदमब्रवीत् २३ ॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ अस्ति वै कृतमस्माभिरस्ति प्रति कृतं
त्वया ॥ उभयंतत्समीभूतं वस पूजनिमाश्रमः २४ ॥ पूजन्युवाच ॥ सकृत्कृतापराधस्य तत्रैव परिलंबतः ॥ नतद्दुःखाः प्रशंसंति श्रेयस्तत्रापसर्पणम् २५ सांख्ये
प्रयुक्ते स ततः कृतवैरेन विश्वसेत् ॥ क्षिप्रं स बध्यते मूढो न हि वैरे प्रशाम्यति २६ अन्योन्यकृतवैराणां पुत्रपौत्रं न नियच्छति ॥ पुत्रपौत्रविनाशे च परलोकं न नियच्छति २७
सर्वपां कृतवैराणामविश्वासः सुखोदयः ॥ एकांततो न विश्वासः कार्यो विश्वासघातकैः २८ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति विश्वसेत् ॥ विश्वासाद्वयमुत्पन्नमपि मूलं
निर्कृतं तति ॥ कामं विश्वासयेदन्यान्परेषां च न विश्वसेत् २९ मातापितावांधवानां वरिष्ठौ भार्याजरावीजमात्रं तु पुत्रः ॥ भ्राताशत्रुः क्रिन्नपाणिर्वयस्य आत्मा ह्येकः सु
खदुःखस्य भोक्ता ३० अन्योन्यकृतवैराणानसंधिरुपपद्यते ॥ सच हेतुरतिकांतो यदर्थमहमावसम् ३१ पूजितस्यार्थमानाभ्यां जंतोः पूर्वापकारिणः ॥ मनोभव
त्यविश्वस्तं कर्म त्रासयते ज्वलान् ३२ पूर्वसंमाननाय त्रपश्चाच्चैव विमानना ॥ जह्यात्सत्त्वान्स्थानं शत्रोः संमानितोऽपि सन् ३३ उपितास्मि तवागारे दीर्घकालं सम
र्चिता ॥ तदिदं वैरमुत्पन्नं सुखमाशु व्रजाम्यहम् ३४ ॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ यः कृते प्रति कुर्याद्वैनसतत्रापराधुयात् ॥ अचूणस्तेन भवति वस पूजनिमाश्रमः ३५
पूजन्युवाच ॥ न कृतस्य तु कर्तृश्वसख्यं संधीयते पुनः ॥ हृदयंतत्र जानाति कर्तृश्वैव कृतस्य च ३६ ॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ कृतस्य चैव कर्तृश्वसख्यं संधीयते पुनः ॥
वैरस्योपशमो दृष्टः पापं नोपाश्रुते पुनः ३७ ॥ पूजन्युवाच ॥ नास्ति वैरमतिक्रान्तं सांख्यितोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ विश्वासाद्वृद्धते लोके तस्माच्छ्रेयोऽप्यदर्शनम्
३८ तरसा येन शक्यं ते शस्त्रैः सुनिश्चितैरपि ॥ साम्राज्येऽपि निरुद्धं ते गजा इव करेणुभिः ३९ ॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ संवासाज्जायते स्नेहो जीवितांतकरेण्यपि ॥ अन्यो
न्यस्य च विश्वासः श्वपचेन शुनो यथा ४० अन्योन्यकृतवैराणां संवासान्मृदुतांगतम् ॥ नैव तिष्ठति तद्वैरं पुष्करस्थमिवोदकम् ४१

क्षिप्रपाणिः उपक्रियमाणः । घनादिनापूज्यमानमेवमिन्नान्यदिश्यते ३० । हेतुः पुनरज्ञात्तेहोवा २१ । कर्मस्फुटं अवलान्माहशान् ३१ । ३३ । १४ । ३५ । नैति अन्योव्यस्यापकार
मुभावपिनित्यंस्मरतइत्यर्थः ३६ । प्रतिकृतं प्रायश्चित्तं जातमितिमन्वानासाधुः पुनर्नापकरोतीत्याशयेनाह कृतस्येति ३७ । ३८ । नशक्यंतेजेदुमिति शेषः ३९ । अपचथाङ्कः श्रमांसाहारो
अविशुनासहस्रान्यमेति संवासादेवंमामपिजानीहीत्यर्थः ४० । ४१ ।

वैरिणीकृतं कृष्णशिष्टपालयोः । वास्तुगृहादिकं स्थानं तज्जकौरवपादवानां । वाग्जं द्रोणकृपदयोः । सापत्नं जातिवैरं मूषकमार्जारयोः । अपराधजमावयोः तच्चतवेति द्वंद्वः । ताभ्यां सहितं सापत्ना पराधजं ४२ कृतवैरोऽपि दातार्यादिना मानयितार्थांशवताराज्ञानहंतव्यः ४३ यद्यप्येवं नित्यं फलद्वयदानात्त्वमांनहनिष्यसीति जानपितयाऽपि कृतवैरे विश्वासीनीति विरुद्ध इत्याह कृतेति ४४ पाठेष्वयं मुक्तिर्वायं गुरुभिरुक्तैः ४५ वैराभिरदग्ध्वानाश्मत्यपराधजं कर्मैकतरं स्याद्विद्वाननाशम्यतीति योजना ४६ । ४७ कस्मिंश्चिद्व्यपतरे अपकायं स्म्यतरेण बाधयेति अहं च त्वयितया

॥ पूजन्धुवाच ॥ वैरंपंचसमुत्थानंतच्छुध्यतिपंडिताः ॥ स्त्रीकृतंवास्तुजंवाग्जंससापत्नापराधजम् ४२ तत्रदातानहंतव्यःक्षत्रियेणविशेषतः ॥ प्रकाशंवाऽप्रकाशं
वाबुद्धादोपबलाबलम् ४३ कृतवैरेनविश्वासःकार्यस्त्वहसुहृद्यपि ॥ छत्रंसंतिष्ठतैरंगुडोग्रिरिवदारुषु ४४ नवितेननपारुष्यैर्नचसांत्वेनवाऽऽश्रितैः ॥ कोपा
ग्रिःशाम्यतेराजंस्तोयाग्निरिवसागरे ४५ नहिवैराग्निरूतःकर्मचाप्यपराधजम् ॥ शाम्यत्यदग्ध्वान्नपतेविनाहोक्तरक्षयात् ४६ सल्लतस्यार्थमानान्भ्यामनुपूर्वा
पकारिणः ॥ नादेयोऽमित्रविश्वासःकर्मत्रासयतेबलान् ४७ नैवापकार्येकस्मिंश्चिदहंत्वयितथाभवान् ॥ उपिताऽस्मिष्टहेहंतेनेदानींविश्वसाम्यहम् ४८ ॥ ब्रह्म
दत्तउवाच ॥ कालेनक्रियतेकार्यतथैवविधाःक्रियाः ॥ कालेनैतेप्रवर्ततेकःकस्येहापराध्यति ४९ तुल्यंचोभेप्रवर्ततेमरणंजन्मचैवह ॥ कार्यतेचैवकालेनतन्निमि
तंनजीवति ५० वध्यंतेयुगपत्केचिदेकैकस्यनचापरे ॥ कालोदहतिभूतानिसंप्राप्याग्निरिवधनम् ५१ नाहंप्रमाणंनैवत्वमन्योन्यकारणंशुभे ॥ कालोनित्यमुपा
दत्तेसुखंदुःखंचदेहिनाम् ५२ एवंसेहसस्नेहायथाकाममर्हिसिता ॥ यत्कृतंतनुमेक्षातंत्वंचवैक्षमपूजनि ५३ ॥ पूजन्धुवाच ॥ यदिकालःप्रमाणंतेनैरैकस्य
चिद्भवेत् ॥ कस्माच्चपचित्तिंयातिबांधवाबांधवैर्हेतैः ५४ कस्माद्देवासुराःपूर्वमन्योन्यमभिजग्निरै ॥ यदिकालेननिर्याणंसुखंदुःखंभवामवौ ५५ भिषजोभैषजं
कर्तुंकस्मादिच्छंतिरोगिणः ॥ यदिकालेनपच्यंतेभेषजैःकिंप्रयोजनम् ५६ प्रलापःसुमहान्कस्मात्पक्रियतेशोकमूर्छितैः ॥ यदिकालःप्रमाणंतेकस्माद्भर्गोऽस्तिक
र्तुषु ५७ तवपुत्रोममापत्यंहतवान्सहतीमया ॥ अनंतरंत्वयाऽहंचहंतव्याहिनराधिप ५८ अहंदिपुत्रशोकेनकृतपापातवात्मजे ॥ यथात्वयाप्रहृतंय्यंतथातत्त्वं
चमेष्टृणु ५९ भक्षार्थंकीडनार्थंचनरावाच्छंतिपक्षिणः ॥ तृतीयोनास्तिसंयोगोवधबंधादृतेक्षमः ६० वधबंधमयादेतेमोक्षतंत्रमुपाश्रिताः ॥ मरणोत्पातजंदुः
खंप्रादुर्देदविदोजनाः ६१ सर्वस्यदायिताःप्राणाःसर्वस्यदयिताःसुताः ॥ दुःखादुद्विजतेसर्वःसर्वस्यसुखमीप्सितम् ६२ दुःखंजराब्रह्मदत्तदुःखमर्थविपर्ययः ॥
दुःखंचानिष्टसंवासोदुःखमिष्टवियोजनम् ६३ वधबंधकृतंदुःखंस्त्रीकृतंसहजंतथा ॥ दुःखंसुतेनसततंजनान्चिपरिवर्तते ६४

स्म्येवमवानपिमयितयास्तीत्योष्यं अतोनावयोरन्योन्यंविश्वासःसंभवतीत्यर्थः ४८ कालाधीनेजगत्यावयोर्मध्येकस्याभिदोपोनास्तीत्याह कालेनेत्यादिना ४९ कार्यतेजायते तन्निमित्तकाल
निमित्तं नजीवतिम्रियते १० एकैकस्पृकैकेन ११ । ५२ क्षमक्षमस्व ५३ । ५४ । ५५ । ५६ कस्माद्धर्मोऽस्ति कर्तुं पुतदाविधिनिषेधकवाप्यर्थास्यादिति भावः
५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ तुतेननष्टेनदुष्टेनवा ६४

ननुः खंपरदुःखैवेकेचिदाहुरदुःखः ॥ योदुःखं नाभिजानाति सजलपति महाजने ६५ यस्तु शोचति कुःखार्तः स कथं वक्तुं मुसहेव ॥ रसज्ञः सर्वदुःखस्य यथात्मनित
थाऽपरे ६६ यत्कृतं ते मयाराजं स्वयाचममयत्कृतम् ॥ नतद्वर्षशतैः शक्यं व्यपोहितुं मरिदम् ६७ आवयोः कृतमन्योन्यं पुनः संधिर्न विद्यते ॥ स्मृत्वा स्मृत्वा
हिते पुत्रं न वैरं भविष्यति ६८ वैरं मति कमासाद्य यः प्रीतिं कर्तुं भिच्छति ॥ मृन्मयस्येव मग्नस्य यथा संधिर्न विद्यते ६९ निश्चयः स्वार्थशास्त्रेण विश्वासश्चासुखोद
यः ॥ उशनाचैव गाथे प्रह्लादाया ब्रवीत्पुरा ७० यै वैरिणः श्रद्धयते सप्ये सत्ये तरेऽपि वा ॥ वष्यते श्रद्धा नानास्तु मधुशुक्लदृष्टेयं वा ७१ न हि वैराणि शान्त्यंति कुलेदुः
खगतानि च ॥ आख्यातारश्च विद्यते कुले वै विद्यते पुमान् ७२ उपपन्नदुःखैराणि सांचयंति नराधिप ॥ अथैनं प्रतिपिपांति पूर्णघटमिवाश्मनि ७३ सदानं विश्वसे
द्राजापापं कृत्वेह कस्यचित् ॥ अपठत्यपरे पां हि विश्वासादुःखमश्रुते ७४ ॥ ब्रह्मदत्त उवाच ॥ ना विश्वासाद्विदतेऽर्थानीह ते चापि किंचन ॥ मया त्वेकतरात्रि
त्यं घृतकल्पा भवति च ७५ ॥ पूजन् युवाच ॥ यस्येह वणिनैः पादौ पद्भ्यां च परिसर्पति ॥ खन्येते तस्य तौ पादौ सुगुप्ता महिषावतः ७६ नेत्राभ्यां सरुजाभ्यां यः
प्रतिवातमुदीक्षते ॥ तस्य वायुरुजात्यर्थं नेत्रयोर्भवति ध्रुवम् ७७ दुष्टं पंथानमासाद्य यो मोहादुपपद्यते ॥ आत्मनो बलमन्नायतदंतं तस्य जीवितम् ७८ यस्तु वर्षम
विज्ञाय क्षेत्रं कर्षति कर्षकः ॥ हीनः पुरुषकारेण सस्यं नैवाश्नुते ततः ७९ यस्तु तिके कपायं वा स्वादु वामपुरं हितम् ॥ आहारं कुरुते नित्यं सोऽमृतत्वाय कल्पते ८०
पथ्यं मुक्ता तु यो मोहादुष्टमश्राति भोजनम् ॥ परिणाममविज्ञायतदंतं तस्य जीवितम् ८१ देवं पुरुषकारश्च स्थिता वन्यो न्यसं श्रयात् ॥ उदाराणां तु सत्कर्म देवकी
बाडपासते ८२ कर्मचात्मा हितं कार्यं तीक्ष्णवायु दिवाष्टु ॥ ग्रस्यतेऽकर्मशीलस्तु सदाऽनर्थैरकिंचनः ८३ तस्मात्सर्वव्यपोहार्थं कार्यं एव पराक्रमः ॥ सर्वस्वम
पिसंत्यज्य कार्यमात्महितं नरैः ८४ विद्याशौर्यं च दाक्ष्यं च बलं वैद्यं च पंचमम् ॥ मित्राणि सहजान्याहुर्वर्तयंती हतैर्बुधाः ८५ निवेशनं च कुप्यं च क्षेत्रं भार्या सुहृज्जनः ॥
एतान्युपाहितान्याहुः सर्वत्र लभते पुमान् ८६ सर्वत्र रमते प्राज्ञः सर्वत्र च विराजते ॥ न विभीषयते कश्चिद्भीषितो न विभेति च ८७ नित्यं बुद्धिमतोऽप्यर्थः स्वल्पको
ऽपि विवर्धते ॥ दाक्ष्येणा कुर्वतः कर्मसंयमात्प्रतिष्ठति ८८ एहं स्नेहावबदानां नाराणामल्पमेधसाम् ॥ कुस्त्रिखादतिमांसानि माघमांसि गवा इव ८९

८१ । ८२ अकर्मशील इति च्छेदः ८१ अर्थकालदैवस्वभावारूपम् ८४ बलं वैराग्यम् ८५ कुप्यं ताप्रादि पादकुप्यं स्पर्शरक्षादि उपहितान्युपमित्राणि ८६ विद्यादीनां फलानि क्रमेणाह
सर्वत्रेति कश्चित्प्रतिशेषः ८७ दाक्ष्येण वर्धते संयमादाक्ष्यसंकोचात् प्रसिद्धिर्वातिष्ठति स्थितिर्वैभवं च्छति वर्धत इत्यर्थः ८८ बलहीनस्यावस्थायाह एहोति स्नादतिस्वापराधैस्तं तापयति
शुष्कं करोति माघमांसं कर्कटीं सेगवास्तदपत्यानि कर्कटयानां शब्दे तु भेदेति प्रसिद्धम् ८९

निर्धेयस्याह गृहमिति ९० । ९१ मेमया ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ बभ्रति यत्र देशे बलात्कारो नास्ति तत्र मरिचिनास्ति याराजादरिद्रं जनं मुपतिपालयिषुमिच्छति स एव तेन सह पाल्यपात्र
सहस्रेत्राणि मित्राणि स्वदेश इति चापरे ॥ इत्येवमवसीदंति नराद्विविपर्यये ९० उत्पत्तेः सहजादेशाद्व्याधिदुर्भिक्षपीडितात् ॥ अन्यत्र वस्तुं च्छेद्वासेद्रानि
त्यमानितः ९१ तस्मादन्यत्र यास्या भिवस्तुं नाहमिहोत्सहे ॥ कृतमेतदनाथं मेतव पुत्रे च पार्थिव ९२ कुमार्यां च कुपुत्रं च कुराजानं कुसौहृदम् ॥ कुसंबंधं कुदेशं च
दूरतः परिवर्जयेत् ९३ कुपुत्रे नास्ति विश्वासः कुमार्यां यां कुतोरतिः ॥ कुराज्ये निर्द्विर्नास्ति कुदेशे नास्ति जीविका ९४ कुमित्रे संगतिर्नास्ति नित्यमस्थिरसौहृ
दे ॥ अवमानः कुसंबंधे भवत्यर्थविपर्यये ९५ सामार्याया प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्द्विर्नास्तिः ॥ तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते ९६ यत्र नास्ति बलात्कारः सरा
जातीव शासनः ॥ मरिचिनास्ति सर्वंधोदरिद्रं योऽभूषते ९७ भार्यादेशोऽयमित्राणि पुत्रसंबंधिर्वाधवाः ॥ एते सर्वे गुणवति धर्मनेत्रे महीपतौ ९८ अधर्मज्ञस्य वि
लयं प्रजागच्छंति निग्रहात् ॥ राजा मूलं त्रिवर्गस्य स्वप्रमत्तोऽनुपालयेत् ९९ बलिपद्मागमुद्व्यबलिसमुपयोजयेत् ॥ नरक्षति प्रजाः सन्धयः स पार्थिव तस्करः
१०० दत्वाऽभयं स्वयमेव राजानन्त्यमाणं कुरुतेऽर्थलोभात् ॥ स सर्वलोकादुपलभ्य पापं सोऽधर्मं बुद्धिर्निरयं प्रयाति १ दत्वाऽभयं स्वयं राजा प्रमाणं कुरुते यदि ॥
स सर्वसुखलज्जेयः प्रजाधर्मेण पालयन् २ मातापिता गुरुर्गोसावहिरैश्च व्रणो यमः ॥ सप्त राज्ञो गुणानेता न्मनुराह प्रजापतिः ३ पिता हिराजाराष्ट्रस्य प्रजानां योऽनुकं
प्रनः ॥ तस्मिन्मिथ्याविनीतो हितिर्यगच्छति मानवः ४ संभावयति मातेव दीनमप्युपपद्यते ॥ दहत्यग्निं विनिष्टान्यमयत्र सतो यमः ५ इष्टेषु विसृजन्नर्थान् कु
बेर इव कामदः ॥ गुरुर्धर्मोपदेशेन गोसाचपरिपालयन् ६ यस्तुरंजयते राजा पौरजानपदान् गुणैः ॥ न तस्य भ्रमते राज्यं स्वयं धर्मानुपालनात् ७ स्वयं समुपजान
न्हि पौरजानपदार्चनम् ॥ स सुखं प्रेक्षते राजा हल्लोके परत्र च ८ नित्योद्दिष्टाः प्रजायस्य कर्माभारप्रपीडिताः ॥ अनर्थैर्विप्रलुप्यंते स गच्छति पराभवम् ९ प्रजा
यस्य विवर्धते सरसीव महोत्पलम् ॥ स सर्वफलभागा राजा स्वर्गलोके महीयते १० बलिना विग्रहो राजन्न कदाचित्प्रशस्यते ॥ बलिना विग्रहो यस्य कुतोरार्यं कुतः
सुखम् ११ ॥ मीप्म उवाच ॥ सैव मुक्ताशकुनिका ब्रह्मदत्तं नराधिपम् ॥ राजानं समनुज्ञाप्य जगाम भीप्सितां दिशम् १२ एतत्तब्रह्मदत्तस्य पूज्या सहभापि
तम् ॥ मयोक्तं पतिश्रेष्ठ किमन्यच्छ्रेतुमिच्छसि १३ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि ब्रह्मदत्तपूज्योऽंवादे एकोनचत्वारिंश
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ युगक्षयात्परिक्षीणे धर्मलोके च भारत ॥ दस्युभिः पीड्यमाने च कथं स्थेयं पितामह १

कभावलक्षणः संबंध इति योज्यं ९० धर्मेनेत्रो धर्मेनेता ९८ निग्रहादबंधीकृत्वा ननु स्वेच्छया स्वप्रमत्तः सुतरामप्रमत्तः ९९ समुपयोजयेद्ब्रह्मयेव अपचनरक्षति १०० अमयमिति च्छेदः १ । २ । ३
४ संभावयति इष्टं चित्तयति उपपद्यते पालयति ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ ॥ इति शां० आप० नी० भा० मा० एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ युगेति १

पृष्ठादयाम् १। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८ नित्यमुद्यतदंडः स्यादित्याद्येतदंतोऽयं आदिपर्वणि ग्याख्यातः १९ नानार्थको बह्वचो
जनवान् कृतप्रेपुक्ष्येऽर्थसंबंधनसमाचरेत् नानार्थक इति पाठे नानीययाचरेत् हिंसाकार्यसमाप्तेः प्रागेवाचरेदित्याह अर्थाति फलितमाह तस्मादिति सार्द्धः २० 'कोकिलस्य वराहस्य मेरोः शून्य
स्य वेङ्गमनः ॥ नटस्य भाकिमित्रस्य यच्छ्रेयस्तत्समाचरेत्' कोकिलस्य श्रेयः स्वपोष्याणां परैः पोषणं तथाहि । 'कृषिर्णिष्कृष्यो दुर्गमैस्तु कुंजरबंधनम् ॥ खन्याकरकरादानं संचयार्थं कर्मतः' यः कीना
शः शतं निवर्तनाभिमुखैः कर्षति तेन विष्टि रूपेण राजकीयमपि निवर्तनदशकं कर्षणीयं स्वीयवद्रक्षणीयं च तदुत्पन्नधान्यादिं करान्नेदेयं एवमेव गोविण्कुरातेन बलीवर्दैः पण्यमाहरति तेन राजकीया अपि
॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि नीतिमाप्तुमारत ॥ उत्सृज्यापिष्टृणां कालेयथावर्तंत भूमिपः २ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ भारद्वाज
स्य संवादं राज्ञः शत्रुं जयस्य च ३ राजा शत्रुं जयोनमसौ विरेपुमहारथः ॥ भारद्वाजमुपागम्य पप्रच्छार्थं विनिश्चयम् ४ अलब्धस्य कथं लिप्सा लब्धं केन विवर्द्धते ॥
वर्द्धितं पालयते केन पालितं प्रणयेत्कथम् ५ तस्मै विनिश्चितार्थाय परिपृष्टोऽर्थं निश्चयम् ॥ उवाच ब्राह्मणो वाक्यमिदं हेतुमदुत्तमम् ६ नित्यमुद्यतदंडः स्याद्वि
त्यं विवृतपौरुषः ॥ अच्छिद्राश्छिद्रदृशी च परेषां विराजुगः ७ नित्यमुद्यतदंडस्य शत्रुमुद्रिजेतेनरः ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि दंडेनैव प्रसाधयेत् ८ एवं दंडं प्रशं
संति पंडितास्तत्त्वदर्शिनः ॥ तस्माच्चतुष्टये तस्मिन् प्रधानो दंड उच्यते ९ छिन्नमूलैश्च विष्टाने सर्वेषां जीवनं हतम् ॥ कथं हि शाखास्ति प्रेयुश्छिन्नमूलैः वनस्पतौ
१० मूलमेवादितश्छिद्यात्परपक्षस्य पंडितः ॥ ततः सहायानपक्षं च मूलमेवानुसाधयेत् ११ सुवर्त्रितं सुविकांतं सुयुद्धं सुपलायितम् ॥ आपदास्पदकाले तु कु
र्वीत न विचारयेत् १२ बाह्मात्रेण विनीतः स्याद्दयेन यथाक्षुरः ॥ श्लक्ष्णपूर्वाभिभाषी च कामक्रोधौ विवर्जयेत् १३ सपत्नसहिते कार्ये कृत्वा संधिनं विश्वसेत् ॥ अ
पक्रामे ततः शीघ्रं कृतकार्यो विचक्षणः १४ शत्रुं च मित्ररूपेण सात्वेनैवाभिसात्वयेत् ॥ नित्यशत्रोर्द्विजेतस्माद्ब्रह्मात्सर्पयुतादिव १५ यथा बुद्धिः परिभवंतमतीतेन
सात्वयेत् ॥ अनागतं न तु प्रज्ञं प्रत्युत्पन्नेन पंडितम् १६ अंजलिं शपथं सात्वं प्रणम्य शिरसा वदेत् ॥ अधुमार्जनं चैव कर्तव्यं भूतिमिच्छता १७ वहेदमित्रं स्कंधेन
यावत्कालस्य पर्ययः ॥ प्राप्तकालं तु विज्ञाय भिद्याद्दमिवाश्मनि १८ मुहूर्तमपि राज्ञेर्द्रुतिदुःकालात्तवज्जलेत् ॥ ननु पाग्निरिवानिर्घुमायेत चिरं नरः १९ नाना
र्थिकोऽर्थसंबंधं कृतं त्रेन समाचरेत् ॥ अर्थी तु शक्यते भोक्तुं कृतकार्योऽवमन्यते ॥ तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् २० कोकिलस्य वराहस्य मेरोः शून्य
स्य वेङ्गमनः ॥ नटस्य भाकिमित्रस्य यच्छ्रेयस्तत्समाचरेत् २१

दशबलीवर्दावोढव्याः पोषणीयाश्च । दुर्गं स्वयादीमार्गैरज्ञामहतिव्यपदेशेन पाथेभ्यो वेतनं ग्राह्यम् । एवं वेतनं दीतरेण । प्रतिग्रामं कुंजराभिमज्ज्य बध्नीयात् । ग्रामीणैरेवते पापोषणं कर्तव्यमिष्ये
वमादियथायममुह्यम् । एवं सर्वोऽपि राजकीयः कुर्तव्यः प्रजाद्वारैर्निर्वाढव्यः । वद्भागहारस्तु कोशाद्यैः पुण्युज्ये कोशश्च धर्मोपराजबद्धो यवोपुज्यते इत्यन्यत् । वराहस्य श्रेयः वराहस्य श्रे
यो मूलोऽस्त्रेण नयः तच्च राजा शत्रुणां कुर्वति मेरोरुचंचलत्वमनुलंघनीयत्वं च तत्स्वयमात्मनश्छेत् । शून्यस्य वेङ्गमनः संपदागम इष्टतमिच्छेत् । नटस्य नाना रूपत्वमिष्टं । एवं राजा सिंगप्रसन्नादी
नृगुणावबुधुषात् । व्यालस्येति पाठे सर्ववृद्धं व्यकोपत्वमिष्टं । मकिमित्रस्य स्वाराज्योदय इष्टपुण्यं तस्मिन् विपाठ्यानां प्रजानामुदयोराज्ञानित्यभेद इत्यर्थः २१

१२। १३। १४ वकादीनामेकाग्रत्वं निर्भयत्वं शीघ्रकारित्वं अपराहृतिस्त्वं च गुणास्तान् परार्थादाने राजाऽऽश्रयेदित्यर्थः २५। २६। २७। २८। २९ अन्तरीगर्हमजाऽश्वाऽद्वरभेदेनैव प्रसूत इ
ति प्रसिद्धं ३०। ३१। ३२। ३३। ३४ निगृहीतमपि भयं पुनर्विद्वद्भिर्मादनिवृत्तमिव निशामयेज्जानीयात् सर्वदा प्रहितस्तिष्ठेदिति भावः ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२

उत्थायोत्थाय गच्छेत् नित्ययुक्तो रिपोर्द्विहान् ॥ कुशलं चास्य पृच्छेत् तयद्यप्यकुशलं भवेत् २२ नालसाः प्राशुर्व्यर्थार्थान्नीवानाभिमानिनः ॥ नच लोकरवाद्गीतानवैश
श्चत्प्रतीक्षिणः २३ नात्माच्छिद्रं रिपुर्विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ॥ गूहे कूर्म इवांगानिरक्षेद्विरमात्मनः २४ वक्वच्चितयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥ वृक्वच्चाप्य
लुपेत शरवच्च विनिष्पतेत् २५ पानमशस्तथानार्थोऽप्युगया गीतवादि तम् ॥ एतानि युक्त्या सेवेत प्रसंगो ह्यत्र दोषवान् २६ कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकम् ॥
अंधः स्यादंधवेलयां वा धिर्यमपि संश्रयेत् २७ देशकालौ समासाद्य विक्रमेत विचक्षणः ॥ देशकालव्यतीतो हि विक्रमो निष्फलो भवेत् २८ कालकालौ संप्रधार्य बलाव
लमथात्मनः ॥ परस्परं बलं ज्ञात्वा तत्रात्मानं नियोजयेत् २९ दंडेनोपनतं शत्रुं यो राजानं नियच्छति ॥ समुत्पुपितः स्यादफ
लः फलवान् स्यादुराहः ॥ आमः स्यात्पक्षसंकाशो न च शीर्येत कस्यचित् ३१ आशां कालवर्ती कुर्यात्तां च विघ्नेन योजयेत् ॥ विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं चापि हेतुतः
३२ भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ॥ आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ३३ न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ॥ संशयं पुनरारुह्य दिजीवति पश्य
ति ३४ अनागतं विजानीयाद्यच्छेद्भयमुपास्थितम् ॥ पुनर्विद्वद्भिर्मादनिवृत्तं निशामयेत् ३५ प्रत्युपस्थितकालस्य सुखस्य परिवर्जनम् ॥ अनागतं सुखाशा
चनैव बुद्धिमतां नयः ३६ योऽरिणा सह संधाय सुखं स्वपिति विश्वसन् ॥ स वृक्षाग्रे प्रसूतो वा पातितः प्रतिबुध्यते ३७ कर्मणा येन तेनैव मृदुना दारुणेन च ॥ उद्धरेद्दीनमात्मा
नं समर्थो धर्ममाचरेत् ३८ ये स पत्न्याः सपत्न्याः सर्वं स्तानुपसेवयेत् ॥ आत्मनश्चापि यो द्विधा श्वारा विनिहताः परैः ३९ चारस्त्वविदितः कार्यं आत्मनोऽप्यपरस्य च ॥
पापं डांस्तापसादींश्च पररात्रे प्रवेशयेत् ४० उद्याने पुविहारेषु प्रपास्वावसथेषु च ॥ पानागारे प्रवेशे पुतीर्थेषु च समासु च ४१ धर्माभिचारिणः पापाश्चौरालोकस्य कंटकाः ॥
समागच्छंति तान् बुद्ध्या नित्यच्छेच्छमयी तच्च ४२ न विश्वसेद विश्वस्ते विश्वस्तेनाति विश्वसेत् ॥ विश्वासाद्भयमभ्येति नापरीक्ष्य च विश्वसेत् ४३ विश्वासयित्वा तु परं
तत्त्वमूतेन हेतुना ॥ अथास्य प्रहरेत्काले किंचिद्विचलिते पदे ४४ अशंक्यमपिशंकेत नित्यं शंकेत शंकितात् ॥ भयं ह्यशंकिताज्जातं स मूलमपिलंतति ४५ अवधानेन
मौनेन कापायेण जटाजितैः ॥ विश्वासयित्वा देष्टारमवलं पेययावृकः ४६ पुत्रो वा यदि वा भ्राता पिता वा यदि वा सुहृत् ॥ अर्थस्य विघ्नं कुर्वाणा हंतव्या भूतिमिच्छता ४७ गुरो
रप्यवलितस्य कार्यं कार्यमजानतः ॥ उत्पथं प्रति पन्नस्य दंडो भवति शासनं ४८ अमृत्यानां भविदाभ्यां संप्रदानेन केनचित् ॥ प्रातिपुष्पफलाघाती तीक्ष्णतुंड इव द्विजः ४९

४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८ अमृत्यानां विमृष्टा यैः शत्रोः प्रतिपुष्पफलाघाती स्यात् पुष्पफलं पुष्पफलं प्रतीतिमिदं पुष्पफलं सर्वपुष्पं पुरुषार्थसाधनं सर्वफलं पुरुषार्थकं च द्विजनाश
येत् तीक्ष्णतुंडो द्विजः पक्षी यथा सर्ववृक्षस्य पुष्पफलं च नाशयति तद्वत् ४९

५० नास्तीति समर्थस्यवेजीयासोरिपवोभवंत्यन्धेमित्राणिमवंतीत्यर्थः ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ शुद्धलाभश्च तत्र दृष्टो गोविषाणस्य भक्षणमिति शत्रोरियं कैरिति तद्विषाणचर्वणे मृतत्वायासोऽर्थस्तद्वदित्यर्थः साधः ५६ त्रिवर्गः धर्मार्थकामाः तत्र त्रिविधापीडा धर्मणार्थस्य पीडा अर्थधर्मस्य कामेन तयोरिति अनुबंधाः फलानि धर्मस्यार्थोऽर्थस्य कामः कामस्य त्रिवर्गीतिरिति शुद्धाः । धर्मस्य चित्तशुद्धिरर्थस्य यज्ञः कामस्य जीवनमात्रमिति प्राज्ञाः । तत्र बलाबलं ज्ञायाऽनुबंधान् लिख्यते पीडां तु परिवर्जयेदेवेत्यर्थः ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ शुद्ध

नाच्छित्वापरमर्माणि नाश्वकर्मदारुणम् ॥ नाह्वामत्यधातीवप्राप्नोतिमहतींश्रियम् ५० नास्तिजात्यारिपुर्नामभिर्ब्रवापिनाविद्यते ॥ सामर्थ्ययोगाज्जायते मित्राणिरिपवस्तथा ५१ अभिर्ब्रवैवमुचेतवदंतं करुणान्यपि ॥ दुःखंतत्रनकर्तव्यं हन्यात्पूर्वापकारिणम् ५२ संग्रहानुग्रहेत्यनःसदाकार्योऽनसूयता ॥ निग्रहश्चापियत्नेन कर्तव्यमिति मिच्छता ५३ प्रहरिष्यन्नप्रियं ब्रूयात्प्रहृत्यैवप्रियोत्तरम् ॥ असिनापिशिरश्चित्वाशोचेतचरुदेतच ५४ निमंत्रयीतसांत्वेनसमानेनातितिक्षया ॥ लोकाराधनमित्येतत्कर्तव्यमिति मिच्छता ५५ नशुष्कवैरं कुर्वीतवाहुभ्यां नदीतरे ॥ अनर्थकमनायुष्यंगोविषाणस्य भक्षणम् ॥ दंताश्चपरिमृज्यतेरसश्चापिनलभ्यते ५६ त्रिवर्गस्त्रिविधापीडा अनुबंधास्तथैव च ॥ अनुबंधं तथा ज्ञात्वा पीडां च परिवर्जयेत् ५७ ऋणशेषमग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च ॥ पुनः पुनः प्रवर्धते तस्माच्छेषं न धारयेत् ५८ वर्धमानमृणं तिष्ठेत्परिभूताश्च शत्रवः ॥ जनयंति भयंतीं व्याधयश्चाप्युपेक्षिताः ५९ नासम्यकृतकारी स्यादप्रमत्तः सदा भवेत् ॥ कंटकोपि हि दुःखिन्नो विकारं कुरुते चिरम् ६० कथेन च मन्युष्याणां मार्गाणां दूषणेन च ॥ अगाराणां विनाशश्च परराष्ट्रं विनाशयेत् ६१ शुद्धदृष्टिर्वकालीनः श्वचेष्टः सिंहविक्रमः ॥ अनुद्विग्नः काकलोकीं भुजंगचरितं चरेत् ६२ शूरमंजलिपातेन भीरुं भेदेन भेदयत् ॥ लुब्धमर्थप्रदानेन समंतुल्येन विग्रहः ६३ श्रेणीमुखोपजापे पुवह्मभानुनये पुच ॥ आमात्यानपरिक्षेतभेदसंघातयोरपि ६४ मृदुरित्यवजानंति तीक्ष्ण इत्युद्विजंति च ॥ तीक्ष्णकाले भवेतीक्ष्णो मृदुकाले मृदुर्भवेत् ६५ मृदुनैव मृदुं छिधि मृदुना हंति दारुणम् ॥ नसाथ्यं मृदुना किंचित्स्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः ६६ काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ॥ प्रसाधयति कृत्यानि शत्रुं चाप्यधितिष्ठति ६७ पंडितेन विरुद्धः स वदूरस्योऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ दीर्घोऽबुद्धिमतो बाहुयाभ्यां हिंसति हिंसितः ६८ न तत्तरेद्यस्य न पारमुत्तरेन्न तद्वरेद्यत्पुनराहरेत्परः ॥ न तत्स्वनेद्यस्य न मूलमुद्धरेन्न तंहन्याद्यस्य शिरोनपालयेत् ६९ इतीदमुक्तं वृजिनामिंसंहितं न चैतदेवंपुरुषः समाचरेत् ॥ परप्रयुक्तेन कथं विभावयेदतोमयोक्तं भवतोहितार्थिना ७०

दृष्टिप्रवृत्तवर्षा । वक्रवदालीनो निश्चलो वकालीनः । श्वचेष्टः शुनकवजागुरुकश्चोरसूचकश्च । सिंहवद्विक्रमो यस्यानिर्दयस्वतद्वदेव । काकवच्छंकी परिगृहीतः । भुजंगचरितं अकस्मात्परकृते दुर्गादौ भवेशनं तत्कुर्वीत ६२ । ६३ श्रेणीमुखः नानाजातीयाः संतपककार्ये निविष्टाः श्रेणयस्तासां मुख्यस्योपजापे भेदः । उपजापेऽपि पाठे उपजापेऽपि केशोवा । वल्लभानां मित्राणां मनुनयेष्यन्थैः क्रियमाणेष्वमात्यानां परिक्षेत । भेदात्संघातात्संभूय कार्यकारिणां च संघातमात्याः सख्यो राजानमराजानं कुर्वन्निपरीतं वा कुर्वन्तित्यर्थः ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ वृजिनामिंसंहितमापरकालाभिप्रायेणैतदुक्तं न त्वेतदेवंपुरुषः समाचरेत् । परप्रयुक्ते परेणामिथो गृह्यते सति इदं मुक्तं कथं न मावयेदपि पुमावयेदेव आपदि पतदनुष्ठानादधर्मो नास्तीति भावः ७०

७१ ॥ इति शान्तिपर्वणे आपद्धर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ॥ हीनेदति आपद्धर्मपर्वणि कणिकोक्तं तत्र विश्वामित्रश्चाचमीपचनरूपं शिष्टाचारप्रमाणमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ अतिसिंहस्य कुपनिच्छुः अनुकोशाद्व्यातः ब्राह्मणान्पालयितुमशको राजा किं कुर्यादित्यर्थः ७ । ८ आप्राप्तप्रापणयोगः प्राप्तसंरक्षणशेषः यथावदुक्तं वचनं हितार्थिनानि शम्भविप्रेण सुशोरराष्ट्रपः ॥ तथाऽकरोद्वाक्यमदीनचेतनः श्रियं च दीप्तां भुजे सबाधवः ७१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कणिकोपदेशे चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ होने परमकेधमं सर्वलोकाभिलंघिते ॥ अधर्मधर्मतानीति धर्मचाधर्मतांगते १ मया दासुविनष्टा सुष्ठु मिते धर्मनिश्चये ॥ राजभिः पीडिते लोके परैर्वापि विज्ञापते २ सर्वाश्रयेषु मृदे पुकर्मसूपहतेषु च ॥ कामालोभाच्च मोहाच्च मयं पश्यत्सु भारत ३ अविश्वस्ते पुसर्वेषु नित्यं भीतिपुषार्थिव ॥ निरुत्याह्न्यमाने पुवं च यत्सु परस्परम् ४ संप्रदीतपुदंशे पुब्राह्मणे चातिपीडिते ॥ अवर्षति च पर्जन्ये मिथो भेदे समुत्थिते ५ सर्वस्मिन्दस्युमाहूते पृथिव्या मुचजीवने ॥ केनस्विब्राह्मणो जीवेज्जवन्त्येकाल आगते ६ अतिसिंहः पुत्रपौत्राननुकोशान्नरापि ॥ कथमापत्सुर्वर्तत तन्मे वृद्धिपितामह ७ कथंचरा जावर्तं लोके कलुषतांगते ॥ कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेत परंतप ८ ॥ भोष्म उवाच ॥ राजमूलामहाबाहो योगक्षेमसु वृष्टयः ॥ प्रजासु व्याधयश्चैव मरणं च मयानि च ९ कृतं त्रेताद्वापरं च काले श्वभरतर्षभ ॥ राजमूला इति मतिर्मम नास्त्यत्र संशयः १० तस्मिन्स्वभ्यांगते काले प्रजानां दोषकारके ॥ विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं भवेत्तदा ११ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ विश्वामित्रस्य संवादं चांडालस्य च पक्षणे १२ त्रेताद्वापरयोः संघातदादैवविधिक्रमात् ॥ अनादृष्टिर्भूद्धोरालोके द्वादशवार्षिकी १३ प्रजानामतिवृद्धानां युगति समुपास्थिते ॥ त्रेताविमोक्षसमये द्वापरप्रतिपादने १४ नववर्षसहस्राक्षं प्रति लोमोऽभवद्गुरुः ॥ जगाम दक्षिणं मार्गं सोमो व्यावृत्तलक्षणः १५ नावश्यायोऽपि तत्राभूत्कुत एवाभ्रजातयः ॥ नद्यः संक्षिप्ततो योधाः किंचिदंतर्गतास्ततः १६ सरांसि सरितश्चैव कूपाः प्रस्रवणानि च ॥ हतत्विपो न लक्ष्यं ते निसर्गद्वैवकारितात् १७ उपशुष्कजलस्थाया विनिवृत्तसमाप्रा ॥ निवृत्तयज्ञस्वाध्यायानिर्वपट्कारमंगला १८ उच्छिन्नरूपि मोरक्षानि वृत्तविपणापणा ॥ निवृत्तयूपसंभाराविप्रनष्टमहोत्सवा १९ अस्थिसंचयसंकीर्णमहाभूतरवाकुला ॥ शून्यभूयिष्ठनगरादग्ध्रामनिवेशना २० कचिद्धोरं कचिच्छैः कचिद्वाजभिरातुरैः ॥ परस्परभयाच्चैव शून्यभूयिष्ठनिर्जना २१ गतदैवतसंस्थाना वृद्धलोकनिराकृता ॥ गोजाविमहिषीहीना परस्परपराहता २२ हतविभ्राहृतरक्षाप्रनष्टौ पाधिसंचया ॥ सर्वभूततरुपाया वभूववसुधातदा २३

सुदृष्टिश्चतः ब्राह्मणादीनां विपदागमराज्ञपवदोपहत्यर्थः ९ । १० । ११ पक्षणे चांडालागारे ११ दैवविधिर्देवाविहितः १३ । १४ प्रतिशब्दो वक्रो व्यावृत्तमन्यथाभूतलक्षणं चिह्नं यस्य १५ नावश्यायोऽपि १६ । १७ जलस्थायाः कुद्रजलाह्वयाः १८ विपणो विक्रयादिः आपणो हटः १९ । २० । २१ । २२ हता आरक्षारक्षाकर्तारिवर्षता भूततरुः इमं शानवृक्षस्तद्वदगम्याभूततरुमाया भूतनरमायेति पाठे प्रमायनेत्यर्थः श्वभूतनरमायेति प्राचां पालः स्वप्रायः शत्रुपवशात् २३

तस्मिन्प्रतिभयेकालेक्षतेधर्मेयुधिष्ठिर ॥ वभूवुःक्षुधितामर्त्याःखादमानाःपरस्परम् २४ ऋषयोनियमांस्त्यक्त्वापरित्यज्याग्निदेवताः ॥ आश्रमान्संपरित्यज्यप
र्यधावन्नितस्ततः २५ विश्वामित्रोऽथ भगवान्महर्षिरनिकेतनः ॥ क्षुधापरिगतोधीमान्समंतात्पर्यधावत् २६ त्यक्त्वा दारांश्च पुत्रांश्च कस्मिंश्च जनसंसदि ॥ भक्ष्या
भक्ष्यसमोभूत्वनिरग्रिरनिकेतनः २७ सकदाचित्परिपतन्श्चपचानानिवेशनम् ॥ हिराणां प्राणिघातानामाससादवनेकचित् २८ विभिन्नकलशकीर्णंश्च चर्म
च्छेदनायुतम् ॥ वराहखरभग्रास्थिकपालघटसंकुलम् २९ मृतचैलपरिस्तीर्णनिर्माल्यकृतमूषणम् ॥ सर्पनिर्मोकमालाभिःकृतचिह्नकुटीमठम् ३० कुकुटारा
वबहुलं गर्भभ्यनिनादितम् ॥ उद्धोपद्भिःखरैर्वाक्यैःकलहद्भिःपरस्परम् ३१ उलूकपक्षिघ्नानिभिर्देवतायतनैर्वृतम् ॥ लोहघंटापरिष्कारंश्चयूथपरिवारितम् ३२
तत्प्रविश्यक्षुधाऽऽविष्टो विश्वामित्रो महावृषिः ॥ आहारान्वेषणेयुक्तः पर्यन्तं समास्थितः ३३ न च कचिद्विदःसमिक्षमाणोऽपि कौशिकः ॥ मांसमन्नं फलं मूलमन्य
द्वातत्रकिंचन ३३ अहो रुच्छं मया प्राप्तमिति निश्चित्य कौशिकः ॥ पपात भूमौ दौर्वैल्यात्तस्मिंश्चांडालपक्वणे ३५ संचितयामास मुनिः किं नु मे सुकृतं भवेत् ॥ कथं
वृथानमृत्युः स्यादिति पार्थिवसत्तम ३६ सददर्शश्च मांसस्य कुतर्त्राविततां मुनिः ॥ चांडालस्य गृहे राजस्य च शस्त्रहतस्य वै ३७ संचितयामास तदा स्तेन्यं कार्य
मितो मया ॥ नहीदानीमुपायो मे विद्यते प्राणधारणे ३८ आपःसुविहितं स्तेन्यं विशिष्टं च महीयसः ॥ विप्रेण प्राणरक्षार्थं कर्तव्यमिति निश्चयः ३९ हीनादादेयमा
दौ स्यात्समानात्तदनंतरम् ॥ असंभवे वाऽऽदीतविशिष्टादपि धार्मिकात् ४० सोऽहं मत्वा वसायानां हराम्येनां प्रतिग्रहात् ॥ न स्तेन्यदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्वजा
घनीम् ४१ एतां दुर्द्धिसामास्थाय विश्वा मित्रो महा मुनिः ॥ तस्मिन्देशे सप्तपुष्पापश्चपचो यत्र भारत ४२ सविगाढानि शांद्वा सुप्ते चांडालपक्वणे ॥ शनैरुत्थाय भगवा
न्प्रविशेक्षुटीमतः ४३ ससुप्त इव चांडालः श्लेष्मापिहितलोचनः ॥ परिभ्रमस्वरोरुक्षः प्रोवाचा प्रियदर्शनः ४४ ॥ श्वपच उवाच ॥ कः कुतर्त्रां घट्टयति सुप्ते चां
डालपक्वणे ॥ जागर्मानात्र सुप्तोऽस्मिहतोऽसीति च दारुणः ४५ विश्वामित्रस्ततो भीतः सहसा तमुवाच ह ॥ तत्र धीडा कुलमुखः सोद्वेगस्तेन कर्मणा ४६ विश्वामि
त्रोऽहमायुष्मन्नागतोऽहं बुभुक्षितः ॥ मावधीर्मम स दुद्देयदिसम्यक्प्रपश्यसि ४७ चांडालस्तद्वचः श्रुत्वा महर्षेर्भावितात्मनः ॥ शयनादुपसंभ्रांत उद्ययौ प्रतितं
ततः ४८ सविष्युज्याशुनेत्राभ्यां बहुमाना लताजलिः ॥ उवाच कौशिकः रात्रौ ब्रह्मन्किं ते चिकीर्षितम् ४९ विश्वामित्रस्तु मातंगमुवाच परिसांख्यन् ॥
क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् ५० क्षुधितः कलुषं यातो नास्ति हीरशनार्थिनः ॥ क्षुधमां दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् ५१

श्वजाघनींशुनोजंघां ४१ । ४२ । ४३ । ४४ घट्टयति चालयति ४५ । ४६ मम माम् ४७ । ४८ नेत्राभ्यां श्लेष्मपिहिताभ्याम् ४९ । ५० कटुपंथातः पापं कर्मा नुसृतः ५१

५२ । ५३ अग्निदेवानां मुक्षं च पुरोधाश्वसः शुचिपाटुश्चिमेव मेव स हतेनामेध्वं ५४ तस्यापि यथा सर्वभुक् संवत्साऽहं ब्रह्मा ब्राह्मणोऽपि तनुलपत्वा तसर्वभुग्मविष्यामीत्यर्थः ५५ । ५६ । ५७ । ५८

अवसीदंति मे प्राणाः श्रुतिर्मे न श्याति क्षुधा ॥ दुर्वलोनष्टसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः ५२ सोऽधर्मं बुद्धचमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ अटत्र भैक्ष्यं न विदामि
यदायुष्माकमालये ५३ तदा बुद्धिः कृतापापे हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ अग्निमुखं पुरोधाश्वदेवानां शुचिपाटुः ५४ यथावत् सर्वभुग्ब्रह्मा तथा मां विद्धि धर्मतः ॥
तमुवाच स चांडालो महर्षे शृणु मे वचः ५५ श्रुत्वा तत्त्वं तथाऽऽतिष्ठ यथा धर्मो न हीयते ॥ धर्मतवापि विप्रर्षेणुयते ब्रवीम्यहम् ५६ शृगालादधमं श्वानं प्रवदंति मनी
षिणः ॥ तस्याप्यधम उद्देशः शरीरस्य श्वजाघनी ५७ नेदं सम्यगव्यवसितं महर्षे धर्ममार्हितम् ॥ चांडालस्वस्य हरणमभक्ष्यस्य विशेषतः ५८ साध्वन्यमनुपश्य
त्वमुपायं प्राणधारणे ॥ न मांसलोभात्तपसोनाशस्ते स्यान्महामुने ५९ जानता विहितं धर्मनकार्यो धर्मसंकरः ॥ मास्मधर्मपरित्याक्षीस्त्वंहि धर्मभृतां वरः ६०
विश्वामित्रस्ततो राजन्निवृत्तो भरतर्षभ ॥ क्षुधार्तः प्रत्युवाचेदं पुनरेव महा मुनिः ६१ निराहारस्य सुग्रहान्मम कालोऽभिधावतः ॥ न विद्यतेऽप्युपायश्च कश्चिन्मे प्रा
णधारणे ६२ येन येन विशेषेण कर्मणा येन केनचित् ॥ अभ्युज्जीवित्साद्यमानः समर्थो धर्ममाचरेत् ६३ ऐंद्रो धर्मः क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामथाग्निकः ॥ ब्रह्मवर्द्धिर्मम बलं
भक्ष्यामि शमयन् क्षुधाम् ६४ यथायथैव जीवेद्विदत्तं तत्कर्तव्यमहे लया ॥ जीवितं मरणाच्छ्रेयो जीवन् धर्ममवाप्नुयात् ६५ सोऽहं जीवितमाकांक्षन्न भक्ष्यस्यापि भक्षणम् ॥
व्यवस्ये बुद्धिपूर्वैतद्ब्रह्म ननु मन्यताम् ६६ बलवंतं करिष्यामि प्रणोत्स्याम्यशुभानि तु ॥ तपोभिर्विद्यया चैव ज्योतीषीव महत्तमः ६७ ॥ श्वपच उवाच ॥ नैत
त्वादनप्रायुते दीर्घमायुर्नैव प्राणा ब्रामृतस्येव वृत्तिः ॥ भिक्षामन्यां भिक्षमाते मनोऽस्तु श्वभक्षणे स्वाहा भक्ष्योद्धि जानाम् ६८ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ न दुर्भिक्षे सुलभं
मांसमन्यच्छुपाकमन्येन च मे स्ति वित्तम् ॥ क्षुधार्तश्चाहमगतिर्निराशः श्वमांसि चास्मिन्पशूनां सात्तानुमन्ये ६९ ॥ श्वपच उवाच ॥ पंचपंचनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रस्य
वैविशः ॥ यथा शास्त्रं प्रमाणं ते मांसमक्ष्ये मानसं कृथाः ७० ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ अगस्त्येनासुरो जघोवा तापिः क्षुधितेन वै ॥ अहमापद्रुतः क्षुतो भक्ष्येन श्वजाघ
नीम् ७१ ॥ श्वपच उवाच ॥ भिक्षामन्यामाहरेति न च कर्तुमिहार्हसि ॥ न चूनं कार्यमेतद्देहरकामं श्वजाघनीम् ७२ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ शिष्टावैकारणं धर्मे त
द्वृत्तमनुवर्तये ॥ परमिष्याशनादेनां भक्ष्यामन्वे श्वजाघनीम् ७३ ॥ श्वपच उवाच ॥ अस्ताय त्माचीर्णं न च धर्मः सनातनः ॥ नाकार्यमिह कार्यवैमा छलेनाशुभं
कृथाः ७४ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ न पातकं नावमतमृषिः सन्कर्तुमर्हति ॥ समौ च श्वशृगौ मन्येत स्माद्रोक्ष्ये श्वजाघनीम् ७५

५२ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ ऐंद्रः पालनारमकः आग्निकः सर्वभुक् स्वरूपः ब्रह्मवेदः स एव ब्रह्मिः ५४ । ५५ । ५६ ज्योतीषीव तप ईशनेन बलवंतं करिष्यामि आत्मानमिति शेषः ५७ । ५८ । ५९
पंचशशशल्यकादयः पंचभक्ष्यानां न्ये इति हेतोरभक्ष्ये श्वमांसिनो माकृथाः ७० । ७१ इति कर्तुं नार्हतीति योजना ७२ शिष्टाः अगस्त्यादयः ७३ । ७४ समौ पशुत्वादिति भावः ७५

यदिति तेनामस्त्येन ब्राह्मणानामर्थेऽपि तेनाऽप्याह्वयैरवतापिममणं कृतं न स्वार्थं तद्व्यवस्थाधिकारे सतादृशसमयोनान्यत्किंचित्कुरुगृह्यमित्यर्थः नृसंसमपिमक्षित्वातेन वाता
पिनामक्षयमाणा ब्राह्मणारक्षिता इति धर्मपेवेत्यर्थः ७१ तद्व्ययमात्मा देहो मम मित्रमेतत्स्य रक्षणार्थं मयाऽप्येतद्वक्तृत्वेन कश्चिद्विदोपोऽस्तीत्याह मित्रं चेति ७७ सुखेव जितया सञ्चोक्तमानन्ये आनुवंति अत
स्त्वमपि सुखेव सहितोऽनाहारेणैव कामप्रियस्वपूरयस्व ७८ स्थाने इति सकामः प्रेत्यभावे मरणे सति यशः यशस्करो भवेदिति स्थाने पुक्तं अनशननेन मरणं श्रेय इति सत्यमित्यर्थः जीवतस्त्वनम्रतो धर्मलोपः
प्रत्यक्षः मूलं धर्मस्य शरीरं रक्षयंतस्य वैकल्येन धर्मविरोधो भवतीत्यर्थः ७९ बुद्ध्यात्मके प्रमातरि विचारिते श्वजाचनीमज्ञेऽपि पुण्यमस्तीति जाने । ज्ञानोत्पत्तियोगं शरीरमप्येनापिरक्षयमेवेति भावः
मोहात्मके कर्तृत्वाद्यभिमानमाजियया श्वमज्ञे दोषस्तथैव तत्र विषयेऽस्ति संशयात्मा अन्यतरस्यात्मनो हठपरिग्रहाभावात् । नयापि श्वमज्ञणमात्रेण त्वादृशः श्वपचोऽहं नमविष्यामि तपसादोषं दूरी
श्वपच उवाच ॥ यद्वाह्यणार्थे कृतमर्थितेन तेन परिणातदवस्थाऽधिकारे ॥ सैव धर्मो यत्र न पापमस्ति सर्वैरुपायैर्गुरो हिरक्ष्याः ७६ विश्वामित्र उवाच ॥ मित्रं च मे ब्रा
ह्मणस्यायमात्मा प्रियश्च मे पूज्यतमश्च लोके ॥ तं भर्तुकामो ह मीमांसी हिर्षेण शंसानामीदृशानां न विभ्ये ७७ ॥ श्वपच उवाच ॥ कामं न राजीवितं संत्यजं तिनचा भ
क्ष्ये क्वचित् कुर्वति बुद्धिम् ॥ सर्वान् कामान् प्राप्नुवती ह विद्वन् प्रियस्व कामं सहितः सुखेव ७८ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ स्थाने भवेत्स यशः प्रेत्यभावे निःसंशयः कर्मणा वै विना
शः ॥ अहं पुनर्व्रतनित्यः शमात्मा मूलं रक्षयं भक्षयिष्याम्यभक्ष्यम् ७९ बुद्ध्यात्मके व्यक्तमस्तीति पुण्यं मोहात्मके यत्र यथा श्वभक्ष्ये ॥ यद्यप्येतत्संशयात्मा चरामिनाहं
भविष्यामि यथा त्वमेव ८० ॥ श्वपच उवाच ॥ गोपनीयमिदं दुःखमिति मे निश्चितामतिः ॥ दुष्कृतो ब्राह्मणः सत्रं यस्त्वा महमुपालमे ८१ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥
पिबं त्येवोदकं गावो मूकेषु स्वत्स्वपि ॥ न तेऽधिकारो धर्मोऽस्ति मा भूरात्मप्रशंसकः ८२ ॥ श्वपच उवाच ॥ सुहृत्त्वानुशासे त्वां कृपा हित्वयि मे द्विज ॥ यदिदं श्रेय
आधत्स्व मालोभात्पातकं कृथाः ८३ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ सुहन्मे त्वं सुखेऽप्युश्वेदापदो मांसमुद्धर ॥ जानेऽहं धर्मतोऽऽत्मानं शौनीमुत्सृज जाघनीम् ८४
श्वपच उवाच ॥ नैवोत्सहे भवतो दातुमेतानोपेक्षितं हियमाणं स्वमन्नम् ॥ उभौ स्यावः पापलोकावलिप्तौ दाता चाहं ब्राह्मणस्त्वं प्रतीच्छन्न ८५ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥
अद्याहमेतदृजिनं कर्म कृत्वा जीवंश्चरिष्यामि महापवित्रम् ॥ स पूतात्मा धर्ममेवाभिपत्स्येय देतयोर्गुरुतद्वै ब्रवीहि ८६ ॥ श्वपच उवाच ॥ आत्मैव साक्षी कुलधर्मकृत्ये
त्वमेव जानासि यदत्र दुष्कृतम् ॥ यो ह्याद्रियाद्भक्ष्यमिति श्वमांसं मन्येन तस्यास्ति विवर्जनीयम् ८७ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ उपादाने खादने चास्ति दोषः कार्ये
त्यायेनित्यमत्रापवादः ॥ यस्मिन् हिंसाना नृत्वं वाच्यलेशो भक्ष्यक्रिया यत्र न द्वरीयः ८८

कृतशक्तोऽस्मीति भावः ८० इदं श्वजाचनीमक्षणं जंडुः खंपां गोपनीयं
गृह्णीयं त्वया क्रियमाणं निरसनीयमिति मे बुद्धिर्निश्चिताऽस्ति ततोऽहं दुष्कृतः पापीयान् प्रब्राह्मणोऽपि त्वामुपालभेयः सोऽहं सत्रं केववकारी अस्मि । सत्त्वमिति पाठे सत्त्वं प्रसिद्धो विश्वामित्रस्त्वां यद
ब्राह्मणोऽहमुपालमेतः दुष्कृतोऽस्मीति योजना ८१ धर्मधर्मानुशासने ८२ । ८३ । ८४ पापलोको च तावदलिप्तौ चेति समासः प्रतीच्छन्न प्रतिपद्यन् ८५ । ८६ । ८७ कार्येत्यायेनाण्यथेभक्ष्य
मपिमक्षणीयमिति भक्ष्याभक्ष्यविधेरुपादोऽस्ति तथाच पूर्व । सर्वान् प्राप्नुवति श्वमाणात्येतदृशनादिति । यत्राभक्ष्यक्रियाऽभक्ष्यतापादकं वाक्यं तच्छास्त्रं गरीयोनयतः यस्मिन्नभक्ष्यमज्ञे
हिंसानृत्वं च न इदं भेदव्ययमधर्मस्य ज्ञापकं किं हि भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रमनर्थकं नेत्याह वाच्यलेश इति भावप्रधानो निर्देशः तत्र वाच्यत्वस्य निश्चित्यलेशमात्रं न तु हिंसानृत्वं दस्यं तं निश्चित्यमित्यर्थः ८८

हेतुः प्राणपोषणेच्छाऽस्ति कारणं प्रमाणं मध्ये मज्ञेण अमज्ञेण इति छेदः ८९ अतिपापं हिंसावदमक्ष्यमज्ञमाणस्य न दृष्टं पततीति शब्दः शब्दशास्त्रस्थाज्ञाभावं परंतु पापहेतुर्मुख्यो हिंसाख्योऽत्र न द
श्यत इति भावः । अन्योन्यकार्याणि भैरुनानि पापमात्रेण कृतं पुण्याहं न स्ति नाशयति तेन ईदृशपापे तपस्तिरस्तु न ब्राह्मणादि धर्महानिरस्तीति भावः ९० अस्थानतो हीनतः कुत्सिताद्वा
कुत्सितात् अदित्सतः कदर्यात् अभिपंगादत्याग्रहात् श्वानं लभते तेनापि तेनैव दंडः सहितव्यः सोऽहं व्यपव न तु दातुं धर्मदोषोऽस्तीति भावः ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९

श्वपच उवाच ॥ यद्येपहेतुस्तव खादने स्यान्न ते वेदः कारणं नार्यधर्मः ॥ तस्माद्भक्ष्येऽभक्षणे वा द्विजेंद्रदोषं न पश्यामियथेदमत्र ८९ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ नैवाति
पापं भक्षमाणस्य दृष्टं सुरांतु पीत्वा पततीति शब्दः ॥ अन्योन्यकार्याणि यथा तथैव न पापमात्रेण कृतं हि न स्ति ९० ॥ श्वपच उवाच ॥ अस्थानतो हीनतः कुत्सिताद्वा
तद्विद्वांसं वाधते साधुवृत्तम् ॥ श्वानं पुनर्यो लभतेऽभिपंगात्तेनापि दंडः सहितव्य एव ९१ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वानिवृत्ते मातंगः कौशिके तदा ॥ विश्वामित्रो
जहारैव कृतबुद्धिः श्वजाघनीम् ९२ ततो जग्राह स श्वां गं जीवितार्थं महा मुनिः ॥ सदारस्तामुपाहृत्य वने भोक्तुमियेषसः ९३ अथास्य बुद्धिरभवद्विधिना हं श्वजाघ
नीम् ॥ भक्षयामियथा कामं पूर्वसंतर्प्य देवताः ९४ ततोऽग्निमुपसंहृत्य ब्राह्मणेन विधिनानुनिः ॥ ऐन्द्राग्रे येन विधिना चरं श्रपयत स्वयम् ९५ ततः समारभत् कर्म देवं
पिब्यं च भारत ॥ आहूय देवानि द्रादीन् भागं भागं विधि क्रमात् ९६ एतस्मिन्नेव काले तु प्रववर्ष सवासवः ॥ संजीवयन् प्रजाः सर्वा जनयामास चौषधीः ९७ विश्वामि
त्रोऽपि भगवांस्तपसादग्ध किं त्विषः ॥ कालेन महता सिद्धिं भवापपरमाहुताम् ९८ ससंहृत्य च तत्कर्म अनास्वाद्य च तद्विषः ॥ तोपयामास देवांश्चापित्वा द्विजस
त्तमः ९९ एवं विद्वानदीनात्मा व्यसनस्थोजी जीविषुः ॥ सर्वोपायैरुपायज्ञो दीनमात्मानमुद्धरेत् १०० एतां बुद्धिं समास्थाय जीवितव्यं सदा भवेत् ॥ जीवन् पुण्यम
वाप्नोति पुरुषो भद्रमश्रुते १०१ तस्मात्कौंतेय विदुषा धर्माधर्मविनिश्चये ॥ बुद्धिमास्थाय लोकेऽस्मिन् वर्तितव्यं कृतात्मना १०२ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्व
णि आपद्धर्मपञ्चविंशतिः ॥ विश्वामित्र श्वपच संवादे एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदि यो रंसमुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवावृत्तम् ॥ अ
स्ति त्विदं स्युर्मर्यादायामहं परिर्वर्जये १ संसृष्ट्यामिविषादाभिधर्मो मिशिथिलीकृतः ॥ उद्यमं नाधिगच्छामि कदाचित्परिसांत्वयन् २ ॥ भीष्म उवाच ॥ नैतच्छु
त्वा गमादेव तव धर्मानुशासनम् ॥ प्रज्ञासमवहारोऽयं कविभिः संभूतं मधु ३ बह्वचः प्रतिविधा तव्याः प्रज्ञारज्ञा ततस्ततः ॥ नैकशाखेन धर्मेण यत्रैषां संप्रवर्तते ४

१०० । १०१ । १०२ ॥ इति शां० आ० नी० भा० एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥ यदि महद्भिरपि चोरं कर्तव्यत्वेन स मुद्दिष्टं यदश्रद्धेयमिवावृत्तमिव च तर्हि दस्युना मकार्यं का
रिणामपि मर्यादा काचिदस्ति इतोऽधिकं दस्युनां न कर्तव्यमिति १ अस्मिन्श्चाकृत्ये कर्तव्ये स मोहादिकं मासोऽप्यात्मानं संसांत्वयन् पुण्यमभ्यवसायं नाधिगच्छामि एतां धर्मान् कर्तुं महं शक्तो मीत्यर्थः
२ एतदागमादेव श्रुत्वा तव धर्मानुशासनं मया कृतमिति नास्ति किं पुत्रज्ञायाः समवहारः निष्ठा कल्पितेयमित्यर्थः । एतद्भ्रिहोत्रादिव द्विषेपं अपि कृत्वा विभिरकरणे महांतं दोषं पश्यद्भिः कल्पितमि
ति भावः ३ ततस्ततः कोकिलवराहवृकसिंहादिभ्यः शिखित्वा यत्र यासु प्रज्ञास्वपुद्भेयासु पृषातव बुद्धिः ऐकशाखेन केशिना धर्मेण । पल्लितानसंप्रवर्तते ताः प्रज्ञाः बह्वचः प्रतिविधा तव्याः संति ४

धर्मादिज्ञेयः तत्र विषयेष्वेवमवबोधिदि ५ प्रतिविधातव्यश्चिकित्सनीयः ५ यतः पुरस्तादध्ययनकालेऽनुपाहताशिक्षिताऽतो दुर्बलस्यैकदेशाध्ययनवतः प्रज्ञाकुतः नकुतश्चिदित्यर्थः ७ द्वैधमेकस्यैव कर्मणः कृत्स्नकाले धर्मस्त्वं कश्चिदधर्मस्त्वमिति द्विप्रकारस्त्वं तस्मिन्प्राप्ते तदनभिज्ञः संशयसंकटं प्राप्नोति अहिंसाया धर्मस्त्वेऽपि चोत्तराश्रयापापं भवति तद्विद्वत्तै ८ पार्श्वतः पश्चात् करणं करणीयं विष्टं भित्वा निश्चिन्त्या प्रियवर्षे प्रजाभ्यः पृथग्भागस्यार्थं मग्नं यवाग्रहीष्यामीत्स्वमिदं धाय प्रकाशयेदापत्काले तमेव पृथग्भागं सार्धं गुणं सपादगुणं वा प्रकषेणयद्वायातत्कुर्वन्मूढदृष्ट्याऽधर्मो भवति ननु प्राज्ञदृष्टेऽप्यर्थः ९ सतां मतमिति शेषः १० सुवर्णं विधर्मशास्त्रविद्वद्व्यवस्थां नार्दव्यमिति वदंति वैषम्यमप्राप्त्ययमवर्त्तन् ११ शास्त्रचोरनिंदाप्रसंगात्तदुपजीविनोऽपि निंदति आजिजीविषवइति सार्धं श्रुतिभिः १२ १३ १४ १५ दंभिर्न निंदत्यर्थेन व्याजेनेति कृतइति शेषः तेतव १६ प्रकृतमाह नेति वाचा केवलया बुद्ध्या तर्केण वा केवलेन धर्मवचनं धर्मनिश्चयो नास्त्यपि तु

बुद्धिसंजननो धर्मजाचारश्च सतां सदा ॥ ज्ञेयो भवति कौरव्यसदा तद्विद्विमेव च ५ बुद्धिश्चेष्टा हि राजानश्चरंति विजयैषिणः ॥ धर्मः प्रतिविधातव्यो बुद्ध्या राज्ञा ततस्ततः ६ नैकशाखेन धर्मेण राज्ञो धर्मो विधीयते ॥ दुर्बलस्य कुतः प्रज्ञा पुरस्तादनुपाहता ७ अद्वैधज्ञः पथिद्वैधे संशयं प्राप्नुमर्हति ॥ बुद्धिद्वैधे दितव्यं पुरस्तादेव भारत ८ पार्श्वतः करणं प्राज्ञो विष्टं भित्वा प्रकाशयेत् ॥ जनस्तच्चरितं धर्मं विज्ञानात्यन्वयथान्यथा ९ अमिथ्या ज्ञानिनः केचिन्मिथ्या विज्ञानिनः परे ॥ तद्वैधथायं बुद्ध्या ज्ञानमाददते सताम् १० परिमुष्णंति शास्त्राणि धर्मस्य परिपंथिनः ॥ वैषम्यमर्थविद्यानां निरर्थाः ख्यापयंतिते ११ आजिजीविषो विद्यायशः कामौ समंततः ॥ ते सर्वे नृपापिष्ठा धर्मस्य परिपंथिनः १२ अपक्रमतो यमं दानं जानंति यथा तथम् ॥ यथा ह्यशास्त्रकुशलाः सर्वत्रायुक्तिनिष्ठिताः १३ परिमुष्णंति शास्त्राणि शास्त्रदोषानुदर्शिनः ॥ विज्ञातमर्थं विद्यानां न सम्यगिति वर्तते १४ निंदया परविद्यानां स्वविद्यां ख्यापयंतित च ॥ वागस्त्रावाक्शरीभूता दुग्धविद्या फलाद्भव १५ तान्विद्याविणो विद्विराक्षसानिव भारत ॥ व्याजेन सद्भिर्विहितो धर्मस्ते परिहास्यति १६ न धर्मवचनं वाचानैव बुद्धयेति नः श्रुतम् ॥ इति बार्हस्पतं ज्ञानं प्रोवाच मधवा स्वयम् १७ न त्वेव वचनं किंचिदनिमितादिहोच्यते ॥ सुविनीतेन शास्त्रेण व्यवस्यं व्यथा परे १८ लोकयात्रामिहैकेतुधर्मं प्राहुर्मनीषिणः ॥ समुद्दिष्टं सतां धर्मस्वयमुद्देतपंडितः १९ अमर्षाच्छास्त्रसंमोहाद विज्ञानाच्च भारत ॥ शास्त्रं प्राज्ञस्य वदतः समूहयात्यदर्शनम् २०

समुच्चिताभ्यामुपमाभ्यां धर्मनिर्णयइत्यर्थः २० नास्ति आततायी ब्राह्मणोऽपि हंतव्य इत्यादिवचनं कामतो ब्राह्मणं हंतुं प्रायश्चित्तं न विद्यत इत्यनेन विद्वद्व्यभिचारिणोऽपि न प्रवर्तते । कोहितद्वैधं यद्युष्मिं लोकेऽस्ति त्वानवेति वचनं यथादिशती काशान्करोतीत्यती काशविधिपरं ननु परलोकफले संदेहोऽप्युपासपरं । एवमाततायि ब्राह्मणवधवाक्यमपि अततायी सर्वं वा हंतव्य इत्येवंपरं ननु ब्राह्मणरूपोऽप्याततायी हंतव्य इत्येवंपरमिति कैश्चिदुच्यते अपरे तु सुविनीतेन युक्तिमताऽपि शास्त्रेण शिक्षितं आततायिवधं व्यवस्यंतिकर्तव्यत्वेन न निश्चिन्वति अहिंसा शास्त्रमात्रेण । आत्मवधार्थं युष्मत्तद्गोस्तितायिनोऽप्यात्मनं रत्ने जगामिव तं हन्यादिति तेषां भावः १८ इह लोके तु एकैकं मुखपास्त्राचार्याः लोकयात्रांति त्रिविधं वैधर्म्यमाहुः । साचचोरादीनां वधं भूतरेण न संभवतीत्यवश्यं हि साऽपि कर्तव्येति तेषां भावः । तथा हि कल्पकाराः श्रुतिमुदाहरंति अत्रादिर्षुणहामाष्टिं अनेना अभिशंसति स्तेनः प्रमुको राजनि याचन्ननुसंगरे गुरीयाजश्च शिष्यश्च शिष्यश्च भर्तुर्व्यभिचारीति माष्टिपापमिति शेषः एवं सत्यपि मतभेदे युक्त्यैव धर्मं हतेत्याह समिति १९ तस्मादमर्षादींस्त्यक्त्वा समूहं समाचारं शास्त्रं वेदं दित्याशयेनाह मर्षादिति २०

आगतागमया बुद्ध्या श्रुत्युपगृहीतेन तर्केण सहितं यद्वचनं तेन प्रशस्यते शास्त्रं नान्यतरेण । अन्यस्तु ज्ञानहेतुत्वात् अज्ञातज्ञापकतया वचनं तर्केण हीनं शब्दमेव तत्पुन्यते कुतः अज्ञानात् २१ अन्यः पुनः अनया युक्त्या इदं शास्त्रं हंतुं पितृमिति हेतोरेतत्पार्थक्यं धर्ममन्यते तदप्यज्ञानादेव । तस्मात्तर्केण शास्त्रस्य शास्त्रेण तर्कस्य वा बाधमकृत्वा यदुभयसंमतं तदेवानुष्ठेयमित्युक्तं सोमतं पूर्वां केन बार्हस्पत्येन ज्ञानेनैकयंगतामिति दर्शितं २२ किंच अपादिश्यं दिशोर्भवेत्येवं कोटिद्वयस्य शिज्ञानं संशयं कर्तव्यं यानां स्तितयैव व्यर्थमित्यर्थः । अतस्ते संशयं छिन्नमूलं नमूलोच्छेदेन यथास्यात्तां पासत्रोदयिनुं दूरीकर्तुमर्हसि निःसंशयं यत्ज्ञानं तदेवाश्रयस्वेत्यर्थः २३ यो वा भवान्ममं वेदं नीतिवाक्यं न उपाश्रुतेनांगीकरोति तद्वदव्यवहितमयुक्तं । व्यवहितपदं न शब्देन समस्तं चैव व्यवहितशब्दं सन्निकृष्टवचनं तदभावोऽनव्यवहितमिति योगोऽत्र ज्ञेयः । कुतो युक्तमत आह उग्रायेति यतः उग्राय हिंसा कर्मायैव त्वं वृष्टोऽसितं च त्वं न समीक्षते श्रोतमवचनं तव चेतसि किंचिन्नममित्यर्थः २४

आगतागमया बुद्ध्या वचनेन प्रशस्यते ॥ अज्ञानाज्ज्ञानहेतुत्वाद् वचनं साधु मन्यते २१ अनया हतमेवेदमिति शास्त्रमपार्थक्यम् ॥ दैतेयानुशाना प्राह संशयच्छेदनं पुरा २२ ज्ञानमप्यपदिश्यं हि यथानां स्तितयैव तत् ॥ तंतथा छिन्नमूलं नमूलं दयितुमर्हसि २३ अनव्यवहितं यो वानेदं वाक्यमुपाश्रुते ॥ उग्रायैव हि सृष्टोऽसि कर्मणेन त्वमीक्षमे २४ अंगमामन्वेक्षस्व राजन्यायबुधूषते ॥ यथा प्रमुच्यते त्वन्यो यदर्थं न प्रमोदते २५ अजोऽश्वः क्षत्रमित्येतत्सदृशं ब्रह्मणा कृतम् ॥ तस्मादभीक्ष्णं भूतानां यात्राकाचेऽप्रसिद्धयति २६ यस्त्ववध्यवधे दोषः सवध्यस्यावधेऽस्मृतः ॥ साचैव त्वलुमर्यादायामयं परिवर्जयेत् २७ तस्मात्तीक्ष्णः प्रजाराजा स्वधर्मे स्थापयेत्ततः ॥ अन्योन्यं भक्षयंतो हि प्रचरेयुर्दृकाद्भव २८ यस्य दस्युगणाराष्ट्रेष्वाक्षामस्यान्जलादिव ॥ विहरंति परस्वानि सवैक्षत्रियपांसनः २९ कुलीनान् सचिवान् कृत्वा वेदविद्यासमन्वितान् ॥ प्रशाधिष्ठिर्वीराजन् प्रजाधर्मेण पालयन् ३० विहीनं कर्मणान्यायं यः प्रकृत्वातिभूमिपः ॥ उपायस्याविशेषजंतु द्वैक्षत्रं न पुंसकम् ३१ नैवोग्रं नैव चानुग्रहं मेणेह प्रशस्यते ॥ उभयं न व्यातिक्रामेदुग्रो भूत्वा मृदुर्भव ३२ कष्टः क्षत्रियधर्मो यंसौ हृदं त्यगिमे स्थितम् ॥ उग्रकर्मणि सृष्टोऽसि तस्माद्राज्यं प्रशाधिवै ३३ अशिष्टनिग्रहो नित्यं शिष्टस्य परिपालनम् ॥ एवं शुकोऽब्रवीद्दीमानापस्तु भरतर्षभ ३४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अस्ति चेदिह मर्यादायामन्योनाभिलषयेत् ॥ पृच्छामि त्वं सतश्रिष्ठतन्मे ब्रूहि पितामह ३५ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ ब्राह्मणानेव सेवेत विद्यावृद्धास्तपस्विनः ॥ श्रुतचारित्र्यतादृशान्पवित्रं ह्येतत्तु तमम् ३६ यादेव तासु सृष्टिस्ते साऽस्तु विप्रैः पुनित्यदा ॥ कुद्वैहि विप्रैः कर्माणि कृता निबहु धान्तप ३७

हे अंगमामन्वेक्षस्व बुधूषते ऐश्वर्यं लिप्सवे राजन्यायराजसमूहाय तदर्थं यथा तत्प्रमुच्यते तथा कुर्वाणं मामन्वेक्षस्वैत्येव्याहृत्स्वयोज्यं । अन्योलोको यदर्थं यमर्थं न प्रमोदते नानुमोदते हिंसाऽप्यमिति निर्दिष्टोऽपि मूलोक्तार्थेनो राजानः रवहितमजानाना अपिमया स्वर्लोकं प्रापिता यकारापेन स्वार्थाय । एवं त्वमप्युग्रेण कर्मणा प्रजास्तद्विज्ञायेव शाधीति भावः २५ अज इति यथाऽजो यत्तार्थं नीयते तद्विज्ञायेव । 'होवा प्राप्स्यसि स्वर्गं जिह्वावाभीक्ष्णं मेहीय' इत्युक्तेः । तथा यज्ञे हन्यामनस्य पशोरपि स्वर्गं प्राप्तिर्दृष्टा । 'पशुर्नैवीयमानः समुद्रं प्राप इत्यस्ते दवा ब्राह्मणकामयते तु यं देवा अनुवन्ने हि स्वर्गं वैत्वा लोकं मयिष्यामहेति' २५ एवं तं सुहृत्मा रित्या देवतं मुक्ताऽस्ति त्विह स्पृमर्यादा इत्यस्योत्तरमाह यस्तिवति २७ २८ २९ ३० अन्यायं न्यायव जितं यथा स्यात्तां प्राप्य ह्यति पृथग्भागमादते कर्मणा पालनात्मकेन विहीनं क्षत्रम् ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ब्राह्मणादर्थमेव दंतस्य मर्यादा ब्राह्मणस्तु नैवेदं व्योऽपि तु पूज्यपूज्येत्याह ब्राह्मणानेवेति ३६ ३७

प्रीत्यायशोभनेन्मुख्यमप्रीत्यापरममयम् ॥ प्रीत्याहृतवद्विप्राःकुद्धाश्चैवविपयथा ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्ति० आप० द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ शरणंपाल्यमानस्ययोधर्मस्तंब्रवीहिमे १ ॥ भीष्मउवाच ॥ महान्धर्ममहाराज शरणागतपालने ॥ अहःप्रद्युम्नवांश्चैवप्रश्रंभरतसत्तम २ शिविप्रभृतयोरान्नराजानःशरणागतान् ॥ परिपाल्यमहात्मानःसंसिद्धिपरमांगताः ३ श्रूयतेचकपो तेनशत्रुःशरणमागतः ॥ पूजितश्चयथान्यायस्यैश्वर्यसौर्निर्मितः ४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंकपोतेनपुराशत्रुःशरणमागतः ॥ स्वर्मांसंभोजितःकांचगतिंलभे सभारत ५ ॥ भीष्मउवाच ॥ शृणुराजन्वत्थादिव्यासर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ नृपतेर्भुक्तुंकुंदस्यकथितांभार्गवेणैव ६ इममर्थपुरापाथसुचुकुंदोनराधिपः ॥ भार्गवंपरिप्रच्छप्रणतःपुरुषर्षभ ७ तस्मैशुश्रूषमाणायभार्गवोऽकथयत्कथाम् ॥ इमांयथाकपोतेनसिद्धिःप्राप्तानराधिप ८ ॥ मुनिरुवाच ॥ धर्मनिश्चयसंयुक्तांका मर्थसहितंकिंथाम् ॥ शृणुष्यावहितोराजनगदतोमेमहाभुज ९ कश्चित्पुद्गलसमाचारःपृथिव्यांकालसंमितः ॥ विचचारमहारण्येघोरःशकुनिलुब्धकः १० काको लङ्घवळणांगोस्ताक्षःकालसंमितः ॥ दीर्घजंघोहस्वपादोमहावक्रोमहाहनुः ११ नैवतस्यसुहृत्कश्चिन्नसंबंधीनवाधवाः ॥ सहितैःसंपरित्यक्तस्तेनरौद्रेणकर्मणा १२ नरःपापसमाचारस्त्यक्तव्योदूरतोबुधैः ॥ आत्मानंयोऽभिसंधत्तेसोऽन्यस्यस्यात्कथंहितः १३ येनृशंसादुरात्मानःप्राणिप्राणहरानराः ॥ उद्वेजनीयामृता नांव्यालाङ्घवभंवतिते १४ सवैक्षारकमादायद्विजानहत्वावनेसदा ॥ चकारविक्रयंतेपापतंगानांजनाधिप १५ एवंतुवर्तमानस्यतस्यवृत्तिदुरात्मनः ॥ अगमत्सु महान्कालेनचाधर्ममबुध्यत १६ तस्यभार्यासहायस्परममाणस्यशाश्वतम् ॥ दैवयोगविभूढस्यनान्यावृत्तिररोचत १७ ततःकदाचित्तस्याथवनस्थस्यसमंततः ॥ पातयन्निवृत्तांस्तान्सुमहान्चातसंभ्रमः १८ मेघसंकुलमाकाशंविधुन्मंडलमंडितम् ॥ संछन्नस्तमुहूर्तेननौसाथैरिवसागरः १९ वारिधारासमूहेनसंप्रविष्टःशतक्रतुः ॥ क्षणेनपूरयामाससलिलेनवसुंधराम् २० ततोधाराकुलेकालेसंभ्रमन्नप्रेतनः ॥ शीतार्तस्तद्वनं सर्वमाकुलेनांतरात्मना २१ नैवनिघ्नंस्थलंवाऽपिसोऽर्विदविहंगमा ॥ पूरितोहिजलौघेनतस्यमार्गोऽन्यतः २२ पक्षिणोवर्षवेगेनहतालीनास्तदाऽभवत् ॥ मृगसिंहवराहाश्चस्थलमाश्रित्यशेरते २३ महतावातवर्षेणत्रासितास्तेवनौ कसः ॥ भयार्ताश्चक्षुधार्ताश्चवध्रमुःसहितावने २४ सतुशीतहतैर्गात्रैर्नजगामनतस्थिवान् ॥ ददर्शपतितांभूमौकपोर्तीक्ष्णविहंगलाम् २५ दृष्ट्वाऽर्तोपिहिपापात्मा सतांपंजरकेऽक्षिपत् ॥ स्वयंदुःखाभिभूतोऽपिदुःखमेवाकरोत्परे २६ पापात्मापापकारित्वात्पापमेवचकारसः ॥ सोऽपश्यत्तत्तत्पुंभेघनीलवनस्पतिम् २७

१० काकोलःकाकविशेषः ११ । १२ अभिसंधत्तेनिषोद्धंननादिनाहंभूमितिशेषः १३ । १४ क्षारकंजालं १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

२८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इतिशान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अवेति १ । २

सेव्यमानंविहंगौघैश्छायावासफलार्थिभिः ॥ धात्रापरोपकारायससाधुरिनिर्मितः २८ अथाभवत्क्षणेनैववियद्विमलतारकम् ॥ महत्सरइवोत्फुल्लकुमुदच्छुरितो द्रुक् २९ ताराद्वयंकुमुदाकारमाकाशंनिर्मलंब्रु ॥ घनैर्भुक्तंनभोदृष्ट्वालुब्धकःशीतविहंगः ३० दिशोविलोकयामासविगाढं प्रेक्ष्यशर्वरीम् ॥ दूरतोमेनिवेशश्च अस्मादेशादितिप्रभो ३१ कृतबुद्धिर्भूतस्मिन्वस्तुतारजनीततः ॥ सांजलिःप्रणतितृत्वावाक्यमाहवनस्पतिम् ३२ शरणंयामियान्यस्मिन्दैवतानिवनस्प तो ॥ साशिलायांशिरांठ्वापर्णान्यास्तीर्यभूतले ३३ दुःखेनमहताऽऽविष्टस्ततःसुष्यापपक्षिहा ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतलु ब्धकसंवादोपक्रमेत्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ अथवृक्षस्यशाखायांविहंगःससुहृज्जनः ॥ दीर्घकालोपितोराजस्त त्रचित्रतनूरुहः १ तस्यकल्पगताभार्याचरितुंनाभ्यवर्तत ॥ प्राप्तंचरजनीदृष्ट्वासपक्षिपर्यंतप्यत २ वातवर्षमहद्वासीन्नचागच्छतिमेप्रिया ॥ किंभुतत्कारणयेन साऽप्यपिननिवर्तते ३ अपिस्वस्तिभवेत्स्याःप्रियायाममकानने ॥ तयाविरहितंहीदंशून्यमद्यहंमम ४ पुत्रपौत्रवधूषृत्यैराकीर्णमपिसर्वतः ॥ भार्याहीनंमृहस्थस्य शून्यमेवहृदंभवेत् ५ नहृदंमृत्यादुष्टंहीनंमृहमुच्यते ॥ मृहंतुमृहिणीहीनमरण्यसदृशमतम् ६ यदिसारक्तनेत्रांताचित्रांगीमधुरस्वरा ॥ अद्यनायातिमेकांतानका र्यंजीवितेनमे ७ नभुंक्तेमय्यभुंक्त्यानास्नातेस्नातिसुवता ॥ नातिष्ठत्युपतिष्ठेतशेतेचशयितेमयि ८ हृष्टेभवतिसाहृष्टादुःखितेमयिदुःखिता ॥ प्रोषितेदीनवदना र्यंजीवितेनमे ९ नभुंक्तेमय्यभुंक्त्यानास्नातेस्नातिसुवता ॥ नातिष्ठत्युपतिष्ठेतशेतेचशयितेमयि ८ हृष्टेभवतिसाहृष्टादुःखितेमयिदुःखिता ॥ प्रोषितेदीनवदना कुद्धेचप्रियवादिनी ९ पतिव्रतापतिगतिःपतिप्रियहितेरा ॥ यस्यस्यात्तादृशीभार्याधन्यःसपुरुषोभुवि १० साहिश्रांतंक्षुधार्तंचजानीतेमातपस्विनी ॥ अनुर क्तास्थिराचैवभक्तास्त्रिधायशस्विनी ११ वृक्षमूलेऽपिदयितायस्यतिष्ठतितृहम् ॥ प्रासादोऽपितयाहीनःकांतारइतिनिश्चितम् १२ धर्मार्थकामकालेषुभार्यापुं सःसहायिनी ॥ विदेशगमनेचास्यसैवविश्वासकारिका १३ भार्याहिपरमोदार्थःपुरुषस्येष्टपठ्यते ॥ असहायस्यलोकेऽस्मिंल्लोक्यात्रासहायिनी १४ तथारोगा भिभूतस्यनित्यंकृच्छ्रगतस्यच ॥ नास्तिभार्यासमंकिंचिन्नस्यार्तस्यभेषजम् १५ नास्तिभार्यासमोबंधुर्नास्तिभार्यासमागतिः ॥ नास्तिभार्यासमोलोकेसहा योधर्मसंग्रहे १६ यस्यभार्यामृहेनास्तिसाध्वीचप्रियवादिनी ॥ अरण्यंतेनगंतव्ययथाऽरण्यं तथाहम् १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिभार्याप्रशंसायांचतु श्वत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवंविलपतस्तस्यश्रुत्वातुकरुणं वचः ॥ मृतीताशकुनिघ्नेनकपोतोवाक्यमब्रवीत् १

१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ॥ इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःश्वत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवावेति १

119211

१५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६ ॥ इतिशान्तिपर्वणिमीलकंटीयेभारतमावदीपवत्पत्न्यारिशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ ततश्च ॥
दत्तमाहारमिच्छामित्ययास्तुद्राघतेहिर्मा ॥ सतद्रचःप्रतिश्रुत्यवाक्यमाहविहंगमः १५ नमोऽस्तिविभवोयेननाशयेयंमुधातव ॥ उत्पन्नेनहिजीवाभोयंनित्यं
नौकसः १६ संचयोनास्तिचास्माकंमुनीनामिवभोजने ॥ इत्युक्त्वाततदातत्रविवर्णवदनोऽभवत् १७ कथंखलुकृतंमितिचिंतापरस्तदा ॥ बभूवभरत
श्रेष्ठगर्हयचतृतिमात्मनः १८ मुहूर्ताह्रव्यसंज्ञस्तुसपक्षीपक्षिचातिनम् ॥ उवाचतर्पयिष्येत्वामुहूर्तप्रतिपालय १९ इत्युक्त्वाशुक्लपणैस्तुसमुज्ज्वाल्यदुताश
नम् ॥ हर्षेणमहताऽविष्टःसपक्षीवाक्यमब्रवीत् २० ऋषीणांदेवतानांचपितृणांचमहात्मनाम् ॥ श्रुतःपूर्वमयाधर्मोमहानतिथिपूजने २१ कुरुष्वानुग्रहंसौम्य
सत्यमेतद्ब्रवीमि ॥ निश्चिताखलुषेबुद्धिरतिथिप्रतिपूजने २२ ततःकृतप्रतिज्ञोवैसपक्षीग्रहसन्निव ॥ तमग्नित्रिःपरिक्रम्यप्रविवेशमहामतिः २३ अग्निमध्ये
प्रविष्टंतुलुब्धोदृष्टातपक्षिणम् ॥ चिंतयासासमनसाकिमिदंमयाकृतम् २४ अहोममनुशंसस्यगर्हितस्यस्वकर्मणा ॥ अधर्मःसुमहानघोरोभविष्यतिनसंशयः
२५ एवंबहुविधंभूरिविललापसलुब्धकः ॥ गर्हयन्स्वानिकर्माणिद्विजंढद्वातथाऽभवत् २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्ति० आपद्धर्मपर्वणिकपोतलुब्धकसंवादे
षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततःसलुब्धकःपश्यन्सुधयाऽपिपरिभुतः ॥ कपोतमग्निपतितंवाक्यंपुनरुवाचह
१ किमीदृशंनुशंसेनमयाकृतमबुद्धिना ॥ भविष्यतिहिमेनित्यंपातकंकृतजीविनः ॥ सविनिर्दंस्तथाऽऽत्मानंपुनःपुनरुवाचह २ अविश्वास्यःसुदुर्बुद्धिःसदानि
कृतिनिश्चयः ॥ शुभंकर्मपरित्यज्यसोऽहंशकुनिलुब्धकः ३ नृशंसस्यममायायंप्रत्यादेशोनसंशयः ॥ दत्तास्वमांसंदहताकपोतेनमहात्मना ४ सोऽहंलक्ष्योपि
यान्प्राणान्पुत्रान्दारांस्तथैवच ॥ उपदिष्टोहिमधर्मःकपोतेनमहात्मना ५ अद्यप्रभृतिदेहंस्वंसर्वभोगैर्विवर्जितम् ॥ यथास्वलंपसरोग्रीष्मेशोषयिष्याम्य
हंतथा ६ क्षुत्पिपासातपसहःकशोधमनिसंततः ॥ उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्येपारलौकिकम् ७ अहोदेहप्रदानेनदर्शिताऽतिथिपूजना ॥ तस्माद्धर्मचरिष्यामि
धर्मोहिपरमागतिः ८ दृष्टोधर्मोहर्षमिष्टयादृशोविहगोत्तमे ॥ पुनमुक्त्वाविनिश्चय्यैर्द्रुक्मांसलुब्धकः ९ महाप्रस्थानमाश्रित्यप्रययौसंशितवतः १० ततो
यष्टिशलाकांचक्षारकंपंजरंतथा ॥ तांचबद्धांकपोतींस्त्रप्रमुच्यविससर्जह ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिआपद्धर्मपर्वणिलुब्धकोपरतौ सप्तचत्वारिंशदधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततोमतेशाकुनिकेकपोतीप्राहदुःखिता ॥ संस्मृत्यसाचभर्तारुदतीशोककरीता १ नाहंतेविप्रियंकां
तकदाचिदपिसंस्मरे ॥ सर्वाऽपिविप्रवानारीबहुपुत्रापिशोचते २ शोच्याभवतिबंधूनांपतिहीनातपस्विनी ॥ लालिताऽहंत्वयानित्यंबहुमानाच्चपूजिता ३
२ प्रत्यादेशोषिकारपूर्वकउपदेशः ३।४।५।६।७।८।९ यष्टिदंष्ट्रं यष्टिशलाकमितिपातेपक्षिसंछेदार्थेषिकद्वयन्येपेतेदीपदंद्येषेष्टवर्षयितुंराक्यं षट्चाशलाकाभिःसंथितंपंजरंरूप
दृष्टम् १० ॥ इतिशान्तिपर्वणिआपद्धर्मपर्वणिमीलकंटीयेभारतमावदीपवत्पत्न्यारिशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ ततश्च ॥

॥ १७ ॥

वचनैर्मधुरैःस्निग्धैरसंक्रिष्टमनोहरैः ॥ कंदरेषुचशैलानानदीनानिर्झरेषुच ४ कुमाप्रेषुचरम्येपुरमिताऽहंत्वयासह ॥ आकाशगमनेचैवाविहताऽहंत्वयासुखम् ५
रमामिस्मपुराकांततन्मेनास्त्यद्यर्किंचन ॥ मितंददातिहिपितामितंभ्रातामितंसुतः ६ अमितस्यहिदातारंभर्तारंकानपूजयेत् ॥ नास्तिभर्तृसमोनाथोना
स्तिभर्तृसमंसुखम् ७ विमृज्यधनसर्वैस्वभर्तावैशरणंस्त्रियाः ॥ नकार्यमिहमेनाथजीवितेनत्वयाविना ८ पतिहीनातुकानारीसतीजीवितुमुत्सहेत् ॥ एवंविल
प्यबहुधाकरुणसासुदुःखिता ९ पतिवतासंप्रदीप्तंप्रविवेशदुताशनम् ॥ ततश्चित्रांगदधरंभर्तारंसांस्वपश्यत १० विमानस्थंसुकृतिभिःपूज्यमानंमहात्मभिः ॥
चित्रमाल्यांबरधरंसर्वाभरणभूषितम् ११ विमानशतकोटीभिरावृतंपुण्यकर्मभिः ॥ ततःस्वर्गगतःपक्षीविमानवरमास्थितः ॥ कर्मणापूजितस्तत्ररेमसह
भार्यया १२ ॥ इतिश्रीमहाभारते श्रातिपर्वणिआपद्धर्मपर्वणिकपोतस्वर्गगमने अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥
॥ भीष्मउवाच ॥ विमानस्थौतुतौराजनलुब्धकःखेददर्शह ॥ दृष्ट्वातौदंपतीराजन्यचित्तयततांगतिम् १ ईदृशेनैवतपसागच्छेयंपरमांगतिं ॥ इतिउद्धवावि
निश्चित्यगमनायोपचक्रमे २ महाप्रस्थानमाश्रित्यलुब्धकःपक्षिजीवकः ॥ निश्चेष्टोमरुदाहारोनिर्ममःस्वर्गकाक्षया ३ ततोपश्यत्सुविस्तीर्णहृद्यंपद्माभिभू
षितम् ॥ नानापक्षिगणाकीर्णसरःशीतजलंशिवम् ४ पिपासातोऽपित हृष्टाहृतस्यान्नात्रसंशयः ॥ उपवासकृशोऽप्यर्थसतुपार्थिवलुब्धकः ५ अनवेक्ष्यैवसं
हृष्टःश्वापदाध्युषितंवनम् ॥ महातंनिश्चयंलुब्धकःप्रविवेशह ६ प्रविशन्नेवसवनंनिगृहीतःसकंटकैः ॥ सकंटकैर्विभ्रागोलोहितादींकृतच्छविः ७ बभ्राम
तस्मिन्विजनेनानामृगसमाकुले ॥ ततोद्गमणांमहतापवनेनवनतदा ८ उदतिष्ठतसंघर्षात्सुमहानहव्यवहनः ॥ तद्वनंलक्षसंपूर्णलताविटपसंकुलम् ९ ददाह
पावकःकुद्धोयुगांताग्निसमप्रभः ॥ सज्वालैःपवमोद्धूतैर्विस्फुल्लैःसमंततः १० ददाहतद्वनंधोरंभृगपक्षिसमाकुलम् ॥ ततःसदेहमोक्षार्थंसंप्रहृष्टेनचेतसा ११
अभ्यधावतवधैतपावकंलुब्धकस्तदा ॥ ततस्तेनाग्निनादग्धोलुब्धकोनष्टकल्मषः ॥ जगामपरमांसिद्धिततोभरतसतम १२ ततःस्वर्गस्थमात्मानमपश्य
द्विगतज्वरः ॥ यक्षगंधर्वसिद्धानामध्येभ्राजतर्भिद्रवत् १३ एवंलुक्कपोतश्चकपोतीचपतिव्रता ॥ लुब्धकेनसहस्वर्गगताःपुण्येनकर्मणा १४ याऽपिचैवंविधा
नारीभर्तारमनुवर्तते ॥ विराजतोहिसाक्षिप्रकपोतविदादिविस्थिता १५ एवमेतत्पुरावृतंलुब्धकस्यमहात्मनः ॥ कपोतस्यचधर्मिष्ठागतिःपुण्येनकर्मणा १६ य
श्चेदंशृणयान्नित्यंयश्चेदंपरिकीर्तयेत् ॥ नाशुभंविद्यतेतस्यमनसाऽपिप्रसादतः १७युधिष्ठिरमहानेवधर्मोधर्मभृतांवर ॥मोघेभ्रवपिभवेदसिन्धुःकृतिःपापकर्मणः १८

विमानस्यावितिषाध्यायोत्पट्यार्थः १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८

१९ ॥ इतिश्रातिपर्वणिआपद्धर्मपर्वणिनीलकंडीये भारतमावदीयेनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ लुब्धकहृष्टातेनयुद्धिपूर्वकृतस्यापिपापस्यमहतातपसापरि
हारोदृष्टस्तत्प्रसंगादुद्धिपूर्वस्यापिपरिहारस्तत्तुल्ययत्नात्पश्यत्याशयवामपुच्छति अमुद्धिति १।२ पारिस्त्रिपारिस्त्रितः ३।४।५।६ पापकुर्यापापक्रियया ७।८।९।१०।११
ननिष्कृतिर्भवेत्तस्ययोहन्त्याच्छरणागतम् ॥ इतिहासमिमंश्रुत्वापुण्यपापप्रणाशनम् ॥ नदुर्गतिमवाप्नोतिस्वर्गलोकंचगच्छति १५ इतिश्रीमहाभारतेश्राति
पर्वणिआपद्धर्मपर्वणिलुब्धकस्वर्गगमनेएकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अबुद्धिपूर्वयत्पापंकुर्याद्भरतसत
म ॥ मुच्यतेसकथंतस्मादेतत्सर्वंब्रवीहिमे १ ॥ भीष्मउवाच ॥ ॥ अत्रतेवर्तयिष्यामिपुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ इंद्रोतःशौनकोविप्रोयदाहजनमेजयम् २
आसीद्राजामहावीर्यःपरिक्षिज्जनमेजयः ॥ अबुद्धिपूर्वमागच्छद्ब्रह्महत्यामहीपतिः ३ ब्राह्मणाःसर्वेएवैतेतत्थजुःसपुरोहिताः ॥ सजगामवनंराजादह्यमानोदि
वानिशम् ४ प्रजाभिःसपरित्यक्तश्चकारकुशलंमहत् ॥ अतिवेलंतपस्तेपेदह्यमानःसमन्युना ५ ब्रह्महत्यापनोदार्थमपृच्छद्ब्राह्मणान्वहन् ॥ पर्यटनपृथिवीं
त्त्वादिशेदेशेनराधिपः ६ तत्रेतिहासंवक्ष्यामिधर्मस्यास्योद्देहणम् ॥ दह्यमानःपापकृत्याजगामजनमेजयः ७ चरिष्यमाणइंद्रोतंशौनकंसंशितव्रतम् ॥ समासा
द्योपजग्राहपादयोःपरिपीडयन् ८ ऋषिर्दृष्ट्वातृपंतत्रजगर्हेसुभृशंतदा ॥ कर्तापापस्यमहतोभूणहाकिमिहागतः ९ किंत्वयाऽस्मासुकर्तव्यंमामांस्प्राक्षीःकथंच
न ॥ गच्छगच्छनतेस्थानंप्रीणात्यस्मानितिभ्रुवन् १० रुधिरस्येवतेगंधःशवस्येवचदर्शनम् ॥ अशिवःशिवसंकाशोमृतोजीवन्निवाटसि ११ ब्रह्मपुत्रुरशुद्धा
त्मापापमेवानुचितयन् ॥ प्रबुध्यसेप्रस्वपिपिवर्तसेपरमेसुखे १२ मोघंतेजीवितंराजन्परिक्षिष्टंचजीवसि ॥ पापायैवहिमृष्टोसिकर्मणेहयवीयसे १३ बहुकल्या
णमिच्छंतिईहेतेपितरःसुतान् ॥ तपसादैवतेज्याभिर्धनेनतितिक्षया १४ पितृवंशमिमंपश्यत्वत्तेनरंकमतम् ॥ निरर्थाःसर्वेएवैषामाशावंधास्त्वदाश्रयाः १५
यान्पूजयंतोर्विंदंतिस्वर्गमायुर्धनःप्रजाः ॥ तेपुत्वंसततंदेष्टाब्राह्मणेषुनिरर्थकः १६ इमंलोकंविमुच्यत्वमवाह्मर्द्धापतिप्यसि ॥ अशाश्वतीःशाश्वतीश्चसमाः
पापेनकर्मणा १७ अर्थमानोयत्रयत्रैःशितिकंठेरयोमुखैः ॥ ततश्चपुनरावृतःपापयोनिर्गमिष्यसि १८ यदिदमन्यसेराजन्नायमस्ति कुतःपरः ॥ प्रतिस्मारयिता
रस्त्वायमदूतायमक्षये १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेश्राति ० आप ० इंद्रोतपारिस्त्रितीयसंवादेपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्तः
प्रत्युवाचतंमुनिंजनमेजयः ॥ गह्वंभवान्गर्हयतेनिर्धनंनिंदतिमापुनः १ धिक्कार्यमांधिुरुतेतस्मात्त्वाऽहंप्रसादये ॥ सर्वेहीदंहुक्कृतंमेज्वलाम्यग्राविवाहितः २ स्वक
र्माण्यभिसंधायनाभिर्नंदतिमेमनः ॥ प्राप्यचोरंभयंनूनंमयावैवस्वतादपि ३ तनुशल्यमनिर्हृत्यकथंशक्ष्यामिजीवितुम् ॥ सर्वमन्युविनीयत्वमभिमावदशौनक ४

१२ यदीयसेहीनाय १३।१४।१५।१६ अशाश्वतीःसर्वस्यापिकर्मणोऽवस्वावशाश्वतीर्बहुस्वाव १७।१८।१९ ॥ इतिश्रातिपर्वणिआपद्धर्मपर्वणिनीलकंडीयेभारतमावदीये
पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ एवमिति १ स्वाऽहंस्वामर्ह सादः दुष्कृतमभिसंधायेतिसंबंधः २ प्राप्येति यमपातनामोति दुष्कृतजंशल्यंमममभिसंधायेतिसंबंधः ३।४

ब्राह्मणानामेकद्वितीयः ५ ब्रह्मशस्तेहिसित्तैस्तेषां सविदमेकमत्यसजातीयैःसहात्ममानामितिपूर्वाभावे वेदमिश्रितान्पुण्यान्प्रतिभूयोवक्ष्यामि ६ निर्जनाःप्रिपरिग्रहाःयोगिनोमया निर्धनानदीनानुरसंतिपर्वमाभवतोदययैवस्वसामर्थ्येनरसंतिवत्यर्थाः ७ आपातान्नरकान् पुल्लिङ्गाःशबराःश्लेष्मदेवाः ८ संप्रदितःयोमहोपात्रजानातिनस्वतस्याप्रज्ञाशरणगतोऽहमित्येवं रूपसत्त्वपंडितः ब्रह्मन्ब्राह्मण ९ ब्रह्मब्राह्मणजातिःकुपिवासति असाप्रतयुक्तमपिकुर्यात् अत्रकिंमाश्रयनकिमधीत्यर्थः यत्तत्त्वमतःप्राज्ञोबुद्धिमान् इत्येवंप्रकारेणपंडितोविवेकवान् भूत्वाभूतानांभूतेषुनानुकुप्यतेऽनुकोपंनकरोति १० नकेवलमकोपएवमज्ञाफलं अपितुमहत्स्वमप्यस्तीत्याह प्रज्ञेति ११ यःसाधुप्रविर्णिष्णात्माविरक्तःपरोस्तत्तदृष्टिपादपतेस्तैश्चपिभूतस्तैनप्रज्ञा

महानांमहाह्मणानांभूयोवक्ष्यामि साप्रतम् ॥ अस्तुशेषंकुलस्यास्थमापराभूदिदंकुलम् ५ नहिनोब्रह्मशस्तानांशेषंभवितुमर्हति ॥ स्तुतीरलभमानानांसंवि देवेदनिश्चिता ६ निर्विद्यमानस्त्वात्मानंभूयोवक्ष्यामिशाश्वतम् ॥ भूयश्चैवामिरक्षंतुनिर्धनान्निरजनाइव ७ नह्यज्ञाअशुलोकंप्राप्तुवंतिकर्मचन ॥ आपाता न्प्रतिष्ठितिपुल्लिङ्गशबराइव ८ अविज्ञायैवमंप्रज्ञावालस्यैवसंप्रदितः ॥ ब्रह्मनपितेवपुत्रस्यप्रीतिमान्भवशौनक ९ ॥ शौनकउवाच ॥ किमाश्रययतःप्राज्ञो ब्रह्मकुर्यादसाप्रतं ॥ इतिवैपंडितोभूत्वाभूतानानानुकुप्यते १० प्रज्ञाप्रासादमारुह्यजशोध्यःशोचतेजनान् ॥ जगतीस्थानिवाद्रिस्थःप्रज्ञयाप्रतिपत्स्यति ११ नचोपलभ्यतेतेननचाश्रयाणि कुर्वते ॥ निर्विण्णात्मापरोक्षोवाधिकृतःपूर्वसाधुषु १२ विदितंभवतोवीर्यमाहात्म्यंवेदआगमे ॥ कुरुचेहयथाशांतिब्रह्मशरणम स्तुते १३ तद्वैपारत्रिकंतातब्राह्मणानामनुकुर्यात् ॥ अथवातप्यसेपापेधर्ममेवानुपश्यैव १४ ॥ जनमेजयउवाच ॥ अनुतप्यचपापेननचधर्मविलोपये ॥ धुषूषुंभजमानंनचप्रीतिमान्भवशौनक १५ ॥ शौनकउवाच ॥ छित्वादेमंचमानंनचप्रीतिमिच्छामितेनुप ॥ सर्वभूतहितंतिष्ठधर्मंचैवप्रतिस्मरन् १६ नभयात्र चकार्पण्यान्नलोभात्समुपाह्वये ॥ तमिदैर्वागिरसत्यांभृणुत्वंब्राह्मणैःसह १७ सोऽहंनकेनचिच्चाथीत्वांचधर्मादुपाह्वये ॥ क्रोशतांसर्वभूतानांहाहाधिमितिजल्प ताम् १८ वक्ष्यंतिमामधर्मंज्ञत्यक्ष्यंतिमुहदोजना ॥ तावाचःमुहदःश्रुत्वासंस्वरिप्यंतिमेभृशम् १९ केचिदेवमहाप्राज्ञाःप्रतिज्ञास्यंतितत्त्वतः ॥ जानीहिम त्ततंतातब्राह्मणान्प्रतिभारत २० यथातेमत्तत्तेक्षेमंलभंतेतेतथाकुरु ॥ प्रतिजानीहिचाद्रोहंब्राह्मणानांनराधिप २१ ॥ जनमेजयउवाच ॥ नैववाचानमनसा पुनर्जातुनकर्मणा ॥ द्रोघास्मिब्राह्मणान्विप्रचरणावपितेस्पृशे २२ ॥ इतिश्रीम०शां०आप० इन्द्रोतपारिक्षितीयेपुकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१॥

नचोपलभ्यते तादृशस्यतदुल्लेखेऽप्येवाश्रयमपिनकुर्वते अतःसत्संगविनाप्रज्ञादुल्लेखेऽप्येवार्थः १२ वीर्यब्राह्मणस्येत्येवार्थः वेदोक्तैर्वादी आगमेसर्वार्थोक्तके ब्रह्मब्राह्मणःशरणंरक्षिता यथा शांतिशांतिमनतिक्रम्य १३ यत्तत्ततद्वैपारत्रिकमित्यध्याहृत्ययोग्यं १४ धुषूषुंश्रेयोऽलिप्तुंभजमानंमंप्रीतिशेषः १५ सर्वभूतहितंतिष्ठरूपंधर्मंतिष्ठानुतिष्ठ हितेहितसम्बन्धतपाठस्य प्रार्थः १६ उपाह्वयेऽपिभयंक्रोभीत्यर्थः १७ शौनकेपापिष्ठसंग्रहीतारंभिगितिजल्पतांनानादृश्यउपाह्वयेइत्यर्थः १८ १९ प्रतिज्ञास्यंतिमदभिप्रायंकृतमेवजानीहीति २० तेब्राह्मणाम स्तुतेमन्त्रिसितं तेवत्तः २१ २२ ॥ इतिशांतिपर्वणिआपद्धर्मपर्वणिनीलकण्ठीये सारतभावंदीये एकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

तस्मादिति यस्माच्छ्रीमान्प्रवियावानस्मितस्मात् १ २ समदान्तादृशस्तापकः ३ अभिभूतानामधर्मैर्णेतिशेषः ४ नास्तिदुर्लभंयस्यसोऽदुर्लभःसंपन्नः ५ मद्समीक्षितंपोर्वापर्येणानालोचितं एतदेकंममप्रलम्बंकार्पण्यंवेत्तकार्येसमीक्षयैवस्यात् तस्मिन्कार्येयतःसमीक्षातःशुणःस्यात् १ समीक्षामेवाह यज्ञइति ७ ८ ९ एकांततोऽतियत्नेन १० तपएवाह पुण्यमिति ११ १२ मानसइ तिपुंस्त्वमार्थ १३ पवित्राणांवापनानांमध्येत्यागधर्मःदानात्मकोधर्मःपवित्रतरः संन्यासंतुपरंभूततोऽप्यधिकंमनुरब्रवीत् १४ कुपारोवाल्सत्योरागद्वेषशून्यत्वात् तथातिष्ठदित्यर्थः १५ नहीति

॥ शौनकउवाच ॥ तस्मात्तेऽहंप्रवक्ष्यामिधर्ममावृत्तचेतसे ॥ श्रीमान्महाबलस्तुष्टःस्वयंधर्ममवेक्षसे १ पुरस्तादारुणोभूत्वासुचित्रतरमेवतप ॥ अनुगृह्णातिभू तानिस्वेनवृत्तेनपार्थिवः २ कृत्स्नंनूनंसहतिइतिलोकोव्यवस्यति ॥ यत्रत्वंतादृशोभूत्वाधर्ममेवानुपश्यसि ३ हित्वातुसुचिरंभक्ष्यंभोज्यांश्चतपआस्थितः ॥ इ त्येतदभिभूतानामहुतंजनमेजय ४ योऽदुर्लभोभवेद्वाताकृपणोवातपोधनः ॥ अनाश्रयंतदित्याहुर्नातिदूरेणवर्तते ५ एतदेवहिकार्पण्यंसमग्रमसमीक्षितम् ॥ य च्चेत्समीक्षयैवस्याद्वेत्तस्मिंस्ततोऽगुणः ६ यज्ञोदानंदयावेदाःसत्यंचपृथिवीपते ॥ पंचैतानिपवित्राणिपष्ठंशुचरितंतपः ७ तदेवराज्ञापरमंपवित्रंजनमेजय ॥ तेनस म्यगृहीतेनश्रेयांसंधर्ममाप्स्यसि ८ पुण्यदेशाभिगमनंपवित्रंपरमंस्मृतम् ॥ अत्राप्युदाहरंतीमांगाथांगीतांययातिना ९ योमर्त्यःप्रतिपद्येतआयुर्जीवितमात्मनः ॥ यज्ञमेकांततःकृत्वातत्संन्यस्यतपश्चरेत् १० पुण्यमाहुःकुरुक्षेत्रंकुरुक्षेत्रात्सरस्वतीम् ॥ सरस्वत्याश्चतीर्थानितीर्थेभ्यश्चपृथुदकम् ११ यत्रावगाह्यपीत्वाचनैनंश्वोमर णंतपेत् ॥ महासरःपुष्कराणिप्रभासोत्तरमानसे १२ कालोदकंचगंगासिलव्यायुर्जीवितेपुनः ॥ सरस्वतीद्वयोःसंगमोमानसःसरः १३ स्वाध्यायशीलःस्थानेषु सर्वंवेवमुपस्पृशेत् ॥ त्यागधर्मःपवित्राणांसंन्यासंमनुरब्रवीत् १४ अत्राप्युदाहरंतीमांगाथाःसत्यवताकृताः ॥ यथाकुमारःसत्योवैनैवपुण्योऽनपापकृत् १५ नह्य स्तिसर्वभूतेषुदुःखमस्मिन्कुतःसुखम् ॥ एवंप्रकृतिभूतानांसर्वसंसर्गयायिनाम् १६ त्यजतांजीवितंश्रेयोनिवृत्तेपुण्यपापके ॥ यत्त्वेवराज्ञोऽप्यधिष्ठाकार्याणांतद्वी मिते १७ बलेनसंविभागेऽथजयस्वर्गजनेश्वर ॥ यस्यैववलमोजश्चसधर्मस्यप्रभुर्नरः १८ ब्राह्मणार्थसुखार्थहिल्पाहिवसुधानृप ॥ यथैवैतान्पुराक्षेप्सीस्तथैवैतान्प्र सादय १९ अपिविक्रममाणोपित्यजमानोऽप्यनेकधा ॥ आत्मनोदर्शनाद्विप्राग्रहंतास्मीतिमार्गय ॥ घटमानःस्वकार्येषुकुरुनिःश्रेयसंपरम् २० हिमाग्निघोरसह शोराजामवतिकश्चन ॥ लांगलाशनिकलोवाभवेदन्यःपरंतप २१ भविशेषेणगंत्वव्यमविच्छिन्नेनवापुनः ॥ नजातुनाहमस्मीतिसुप्रसक्तमसाधुषु २२

सार्पः सुखं दुःखं चोभयमपि कल्पितमित्यर्थः प्रकृतिर्ब्रह्मतत्त्वानां ब्रह्मस्वरूपाणां सत्त्वाणि यानि संसर्गरूपाणि पापानि यानि तत्तद्वत्त्वां आविद्यकसंगमाद्वाह्वादिमाजामित्यर्थः १६ १७ बलेन वैयं ण संविभागेर्दानैः ओज इन्द्रियपाठवत् १८ १९ विक्रममाणः कर्मणि शान् नीचमि क्रियमाण इत्यर्थः त्यजमानः दूरीक्रियमाणः आत्मनो दर्शनादात्मैः पश्येन मार्गय निश्चिन्त २० हिमवच्छीतलः अग्नि वत्कूरः घोरोयमस्तद्वद्वपुदोषावचारकः लालवद्वद्वपुदोषावचारकः लालवद्वद्वपुदोषावचारकः अज्ञनिवदाकस्मिन्पातोदुष्टे २१ असाधुपुत्रसक्तप्रीतिविशेषेण विशेषेण विद्वत्त्वादिना हेतुना जविच्छिन्नेन सामान्येन ब्राह्म णत्वादिना धर्मेण वानगंतव्यं न प्राप्त्वं केनापि हेतुना स्तुतेषु संगो न कर्तव्य इत्यर्थः तत्र हेतुमाह नेति जातुकदाचित् अहं न अस्मीति न अपित्वस्मीत्येवमस्तेति शेषः स्वनाशार्थि सत्संगं न कुर्वांति ताम् २२

विकर्मणेति सकृत्कृतात्पापात्पश्चात्तापमात्रेणमुच्यते । द्विरावृत्तात्पुनर्नकारिण्यामीतिनियमग्रहणमात्रेण । त्रिरावृत्तात्किंचिद्वैखीकारमात्रेणबहुकृत्वेति तदभ्यस्तातृतीयादिनामुच्यते इति
श्लोकद्वयार्थः २१ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ यावत्तद्विप्रकृतोपयोगि २९ अथपर्वणमृतं चसत्यं चेतिऋतुत्रयम् ३० । ३१ अनुयुज्य अत्यादरपूर्वकमुपेत्यापृच्छति शेषः धर्म्यधर्मोद्धृतं
फलं सुखरूपं वैत्यजानीषि तथानरकेफलं दुःखं तदपि वैत्य ३२ यस्ययोगिन उभे अपि सुखदुःखे स ह्येव सत्यतपो द्वयोस्तुल्यो जयोऽस्ति उत न सामान्याभावेऽपि किंपुण्यफलं कथं दानपुण्येन वापनुद

विकर्मणात्प्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ॥ नैतत्कार्यं पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते २३ चरिष्ये धर्ममेवेति तृतीयात्परिमुच्यते ॥ शुचिस्तीर्थान्यनुचरन्तवहु
त्वात्परिमुच्यते २४ कल्याणमनुकर्तव्यं पुरुषेण बुभूषता ॥ ये सुगंधीनि सेवन्ते तथा गंधा भवन्ति ते २५ ये दुर्गंधीनि सेवन्ते तथा गंधा भवन्ति ते ॥ तपश्चर्यापरः सद्यः
पापाद्विपरिमुच्यते २६ संवत्सरमुपास्याग्निमभिषस्तः प्रमुच्यते ॥ त्रीणि वर्षाण्युपास्याग्निं भूणहा विप्रमुच्यते २७ महासरः पुष्कराणि प्रभाप्रोत्तरमानसे ॥ अ
भ्येत्ययोजनशतं भूणहा विप्रमुच्यते २८ यावत् प्राणिनो हन्यात् ज्वातीयांस्तु तावत् ॥ प्रमीयमाना बुभूक्ष्य प्राणिहा विप्रमुच्यते २९ अपि चाप्सु निमज्जेत जपं
स्त्रिधर्मपर्वणम् ॥ यथाऽश्वमेधावभृथस्तथा तन्मनुरब्रवीत् ३० तत्क्षिप्रं नुदते पापं संस्कारं लभते तथा ॥ अपि चैनं प्रसीदति भूतानि जडमूकवत् ३१ बृहस्पतिं
देवगुरुं सुरासुराः सर्वे समेत्याभ्यनुयुज्य राजन् ॥ धर्म्यफलं वैत्यफलं महर्षेते वैतस्मिन्नरके पारलोक्ये ३२ उभेतु यस्य स दृशे भवेतां किं स्वि तयोस्तत्र जयोऽथ न स्यात् ॥
आचक्ष्वनः पुण्यफलं महर्षे कथं पापं नुदते धर्मशीलः ३३ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ कृत्वा पापं पूर्वमनुद्विपूर्वं पुण्यानि चेत्कुरुते दुद्विपूर्वम् ॥ स तत्पापं नुदते कर्मशीलो
वासो यथा मलिनं क्षारयुक्तम् ३४ पापं कृत्वाऽभि मन्येत नाहमस्मीति पुरुषः ॥ तच्चिकीर्षतिकल्याणं श्रद्धा नोऽनसूयकः ३५ छिद्राणि विवृत्तान्येव साधूनां चा
वृणोति यः ॥ यः पापं पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ३६ यथाऽऽदित्यः प्रातरुद्यंस्तमः सर्वं व्यपोहति ॥ कल्याणमाचरेन्नैवं सर्वपापं व्यपोहति ३७ ॥ भीष्म
उवाच ॥ एवमुक्त्वा तुराजानमिन्द्रो तो जनमेजयम् ॥ याजयामास विधिवद्वाजिमेवेन शौनकः ३८ ततः सराजा व्यपनीत कल्मषः श्रेयो वृत्तः प्रज्वलिताग्निरूप
वान् ॥ विवेश राज्ञ्यं स्वमभिन्नकर्मणो यथा दिवं पूर्णवपुर्निशाकरः ३९ ॥ इति श्रीमद्वाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि इंद्रोत्पारिक्षितीये द्विपंचाशदधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कञ्चित्पितामहेनासीच्छ्रुत्वा दृष्टमेव च ॥ कञ्चिन्मृत्योर्मुक्तो राजन् पुनरुज्जीवितोऽभवत् १

तितदाचक्ष्वेति द्वयोः संबंधः १३ अनुद्विपूर्वमित्यस्य प्रभस्योत्तरमाह कृत्वेति ३४ पापमिति कर्तृत्वाभिमानान्न न्यः पापं कुरुष्वपि न करोत्येवेत्यर्हस्यार्थः ३५ आवृणोति विपद्यते सकल्याणं चिकीर्ष
तीति संबंधः ३६ । ३७ । ३८ । ३९ ॥ इति शांतिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावंदीये द्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ तदेवं व्यापन्नस्य राज्ञो
बुद्धिपूर्वमनुद्विपूर्ववा कृतं पापं संस्कारमाधर्माध्यवसायेन च नश्यततीति परलोकमया भावो दर्शितः इह लोकेऽप्यत्यंतपन्नस्य मृतकल्पस्य द्वाभ्यामहमहमिकया प्रसिद्धमेषेति तस्य केनचित्कारणेन कंचि
त्कालमवस्थितस्य काचिन्न विरस्ति न वेति पृच्छति कञ्चिदिति तादृशस्याप्युज्जीवनं कंचिदृष्टमस्तीति प्रपुराणायः १

अत्रोत्तरं प्रगोमायुभ्यां युगपत्प्राप्यमानस्य शिशोः स्वजननिरोधार्त्तं कंचिद्विकल्पमवस्थितस्यैव श्वरेण यथा जीवं न दत्तं पवमेवैश्वरोऽनुग्रहातीत्याख्यायिका मुखेनैवाह शृणुष्वैत्यादिना स्पष्टार्थोऽध्याय
भीष्म उवाच ॥ शृणुष्वैत्यथा वृत्तामिति हासं पुरातनम् ॥ गृध्रजंबुकसंवादो वृत्तो नैमिषेपुरा २ कस्यचिद्वाह्मणस्यासीदुःखलब्धः सुतो मृतः ॥ बाल एव विशा
लाक्षो बालग्रहनिर्णीतः ३ दुःखिताः कोचिदादाय बालमप्राप्तयौवनम् ॥ कुलसर्वस्वभूतं वैरुदंतः शोकविह्वलाः ४ बालं मृतं गृह्णात्वाऽथ श्मशानाभिमुखाः स्थि
ताः ॥ अंकेनैव च संक्रम्य रुरुर्दृष्टुं शङ्कताः ५ शोचन्तस्तस्य पूर्वोक्तान् भाषितांश्चासकृत्पुनः ॥ तं बालं मृतं लेक्षिष्य प्रतिगंतुं न शकुयुः ६ तेषां रुदितशब्दे
न गृध्रोऽभ्येत्यवचोऽब्रवीत् ॥ एकात्मजमिमं लोकेत्यक्त्वा गच्छतमाचिरम् ७ इह पुंसां सहस्राणि स्त्रीसहस्राणि चैव ॥ समानोतानि कालेन हित्वा विद्याति बांधवाः ८
संपश्यत जगत्सर्वं सुखदुःखैरधिष्ठितम् ॥ संयोगो विप्रयोगश्च पर्यायेणोपलभ्यते ९ गृहीत्वा ये च गच्छन्ति येन याति च तान् मृतान् ॥ तेऽप्यायुषः प्रमाणेन स्वेन ग
च्छन्ति जंतवः १० अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले ॥ कंकालबहुलैरौद्रे सर्वप्राणिभयंकरे ११ न पुनर्जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ॥ प्रियावा
यदिवा द्वेप्यः प्राणिनां गतिरिदृशी १२ सर्वेण खलु मर्तव्यं मर्त्यलोके प्रसूयता ॥ कृत्वांत विहिते मार्गे मृतं को जीवायिष्यति १३ कर्मातिविरते लोके अस्तं गच्छति भा
स्करे ॥ गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतस्नेहं विमृज्य वै १४ ततो गृध्रवचः श्रुत्वा प्राकोशं तस्तदानुष ॥ बांधवास्तेऽभ्यगच्छन्त पुत्रमुत्सृज्य भूतले १५ विनिश्चित्याथ
चतदा विकोशं तस्ततस्ततः ॥ मृतमित्येव गच्छन्तो निराशास्तस्य दर्शने १६ निश्चितार्थाश्चेत सर्वे संत्यजन्तः स्वमात्मजम् ॥ निराशा जीविते तस्य मार्गमावृष्य धि
ष्ठिताः १७ ध्वाक्षिपक्षसर्वणंस्तु बिलान्निस्त्यजं ब्रुकः ॥ गच्छमानान् स्मतानाहनिर्गृणाः खलु मानुषाः १८ आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत माभयम् ॥ बहु
रूपो मुहूर्तश्च जीवित्यापिकदाचन १९ यूयं भूमौ विनिक्षिप्य पुत्रस्नेहविना कृताः ॥ श्मशाने सुतमुत्सृज्य कस्माद्गच्छत निर्गृणाः २० न वोऽस्यस्मिन् सुते स्नेहो वा
लेमधुरभाषिणि ॥ यस्य भाषितमात्रेण प्रसादमधिगच्छत २१ ते पश्यत सुतस्नेहो यादृशः पशुपक्षिणाम् ॥ न तेषां धारयित्वा तान् कश्चिदास्त फलममः २२ च
तुष्पात्पक्षिकीटानां प्राणिनां स्नेहसंगिनाम् ॥ परलोकगतिस्थानां मुनियज्ञक्रियाभिव २३ तेषां पुत्राभिरामाणां मिह लोके परत्र च ॥ न गुणो दृश्यते कश्चित्प्रजाः
संधारयति च २४ अपश्यतां प्रियां पुत्रांस्तेषां शोको नातिष्ठति ॥ न च पुण्यं तिसं वृद्धास्ते मातापितरौ कश्चित् २४ मानुषाणां कुतः स्नेहो येषां शोको भविष्यति ॥
इमं कुलकरं पुत्रं त्यक्त्वा कऽनुगमिष्यथ २५ चिरं मुंचत वाप्यं च चिरं स्नेहेन पश्यत ॥ एवं विधानि हीष्टानि दुस्त्यजानि विशेषतः २७ क्षीणस्यार्थाभियुक्तस्य श्मशाना
भिमुखस्य च ॥ बांधवा यत्र तिष्ठन्ति तत्रान्यो नाधितिष्ठति २८ सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वे स्नेहं च विदति ॥ तिर्यग्योनिष्वपि सतस्नेहं पश्यत यादृशम् २९

यशेषः २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९

त्यक्ताकथंमच्छथेमंपद्मलोलायताक्षिकम् ॥ यथानवोद्गाहकृतंस्नानमाल्यविभूषितम् ३० जंबुकस्यवचःश्रुत्वाकृपणंपरिदेवतः ॥ न्यवर्तततदासर्वेश्वार्यतेस्ममा
नुषाः ३१ ॥ गृध्रउवाच ॥ अहोवतचशंसेनजंबुकेनाल्पमेधसा ॥ क्षुद्रेणोक्ताहीनसत्त्वामानुषाःकिंनिवर्तय ३२ पंचभूतपरित्यक्तंशून्यंकाष्ठत्वमागतम् ॥ कस्मा
च्छोचयतिष्ठंतमात्मानंकिंनशोचथ ३३ तपःकुरुतवैतंविमुच्यव्ययेनकिल्विपात् ॥ तपसालभ्यतेसर्वविलापःकिंकरिष्यति ३४ अनिष्टानिचभाग्यानिजातानि
सहमूर्तिना ॥ येनगच्छतिवालोऽप्यंदत्वाशोकमनंतकम् ३५ धनंगावःसुवर्णचमणिरत्नमथापिच ॥ अपत्यंचतपोमूलंतपोयोगाच्चलभ्यते ३६ यथाकृताच
भूतेषुप्राप्यतेसुखदुःखिता ॥ गृहीत्वाजायतेजंतुर्दुःखानिचसुखानिच ३७ नकर्मणापितुःपुत्रःपितावापुत्रकर्मणा ॥ मार्गेणान्येनगच्छंतिबद्धाःसुकृतदुष्कृतैः
३८ धर्मचरतयत्नेननचाधर्ममनःकृथाः ॥ वर्तध्वंचयथाकालंदैवतेषुद्विजेषुच ३९ शोकंत्यजतदन्यंचसुतस्नेहाभिवर्तत ॥ त्यज्यतामयमाकाशेततःशीघ्रंनिवर्तत
४० यत्करोतिशुभंकर्मतथाकर्मसुदारुणम् ॥ तत्कृतैवसमश्नातिवांधवानांकिमत्रह ४१ इहत्यक्त्वातिष्ठंतिवांधवावांधवंप्रियम् ॥ स्नेहसृज्यगच्छंतिवाप्पपूर्णा
विलेक्षणाः ४२ प्राज्ञोवायदिवामूर्खैःसधनोनिर्धनोपिवा ॥ सर्वःकालवशंयातिशुभाशुभसमान्वितः ४३ किंकरिष्यथशोचिन्वामृतंकिमनुशोचथ ॥ सर्वस्याहिप्रभुः
कालोधर्मतःसमदर्शनः ४४ यौवनस्थांश्चवालंश्चवृद्धान्गर्भगतानपि ॥ सर्वानाविशतेमृत्युरेवंभूतमिदंजगत् ४५ ॥ जंबुकउवाच ॥ अहोमंदीकृतःस्नेहोऽग्रेणेहा
ल्पबुद्धिना ॥ पुत्रस्नेहाभिभूतानायुष्माकंशोचतांभृशम् ४६ शमैःसम्यकप्रयुक्तैश्चवचनैःप्रत्ययोत्तरैः ॥ यदृच्छतिजनश्चायंस्नेहसृज्यदुस्त्यजम् ४७ अहोपुत्रवि
योगेनमृतशून्योपसेवनात् ॥ क्रोशतांसुभृशंदुःखंविक्त्वागवामिव ४८ अद्यशोकंविजानामिमानुषाणांमहीतले ॥ स्नेहंहिकारणंकृत्वाममाप्यश्रूयथापसत् ४९
यत्नोहिसततंकार्यस्ततोदैवेनसिद्धयति ॥ देवंपुरुषकारश्चकृतांतनोपपद्यते ५० अनिवेदःसदाकार्योनिर्वेदाद्विकृतःसुखम् ॥ प्रयत्नाप्राप्यतेह्यर्थःकस्माद्रच्छथ
निर्दयम् ५१ आत्ममांसोपवृत्तंचशरीराधर्मयानुम ॥ पितृणांवंशकर्तारंवेत्यक्ताकृपास्यथ ५२ अथावास्तंगतेसूर्येसंध्याकालउपस्थिते ॥ ततोनेप्यथवापुत्रं
हस्थावाभविष्यथ ५३ ॥ गृध्रउवाच ॥ अद्यवर्षसहस्रमेसाग्रंजातस्यमानुषाः ॥ नचपश्यामिजीवंतंमृतंस्त्रीपुंनपुंसकम् ५४ मृतागर्भेपुजायंतेजातमात्राभ्रियंतिच ॥
चक्रमंतोभ्रियंतेचयौवनस्थास्तथाऽपरे ५५ अनित्यानीहभाग्यानिचतुष्पात्पाक्षिणामपि ॥ जंगमानानंगानांवाप्यायुरग्रेऽवतिष्ठते ५६ इष्टदारवियुक्ताश्चपुत्रशो
कान्वितास्तथा ॥ दह्यमानाःस्मशोकेनगृहंगच्छंतिनित्यम् ५७ अनिष्टानांसहस्राणितथेष्टानांज्ञतानिच ॥ उत्सृज्येहप्रयातावैवांधवाभृशदुःखिताः ५८

४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८

५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७

त्यज्यतामेपानिस्तेजाःशून्यःकाष्ठत्वमागतः ॥ अन्यदेहविषक्तंदिशावंकाष्ठत्वमागतम् ५९ त्यक्तजीवस्यचैवास्यकस्माद्वित्वानगच्छत ॥ निरर्थकोह्ययंस्नेहोनिष्फल
श्चपरिश्रमः ६० चक्षुर्भ्यानिचकर्णभ्यांसंशृणोतिसमीक्षते ॥ कस्मादेनंसमुत्सृज्यनगृहान्गच्छताशुवै ६१ मोक्षधर्माश्रितैर्वाक्यैर्हेतुमाद्भिःसुनिधुरैः ॥ मयोक्तागच्छ
तक्षिप्रस्वंचस्वमेवनिवेशनम् ६२ प्रज्ञाविज्ञानयुक्तेनबुद्धिसंज्ञाप्रदायिना ॥ वचनंश्रवितानूनमानुषाःसंन्यवर्तत ६३ शोकोद्विगुणतांयातिहृद्वास्पृत्वाचचेष्टितम् ॥
इत्येतद्वचनंश्रुत्वासन्निवृत्तास्तमानुषाः ॥ अपश्यंततदासुष्ठुतमागत्यजंबुकः ६४ ॥ जंबुकउवाच ॥ इमंकनकवर्णाभंभूषणैःसमलंकृतम् ॥ गृध्रवाक्यात्कथंपु
त्रंत्यक्षयंपितृपिंडदम् ६५ नस्नेहस्यचविच्छेदोविलापरुदितस्यच ॥ मृतस्यास्यपरित्यागात्तापोवैभविताधुवम् ६६ श्रूयतेशंबुकेऽहोहतेब्राह्मणदारकः ॥ जीवि
तोधर्ममासाद्यरामात्सत्यपराक्रमात् ६७ तथाश्वेतस्यराजर्वैर्बालादिष्ठांतमागतः ॥ श्वेतेनधर्मनिष्ठेनमृतःसंजीवितःपुनः ६८ तथाकश्चिद्विमेक्षितोऽमुनिर्वादेवता
पिवा ॥ कृपणानामनुक्रोशंकुर्याद्रोरुदतामिह ६९ इत्युक्तास्तेन्यवर्ततशोकार्ताःपुत्रवत्सलाः ॥ अंकेशिरःसमाधायरुरुदुर्वहुविस्तरम् ॥ तेषारुदितशब्देनगृध्रो
भ्येत्यवचोऽब्रवीत् ७० ॥ गृध्रउवाच ॥ अश्रुपातपरिक्लिन्नःपाणिस्पर्शप्रपीडितः ॥ धर्मराजप्रयोगाच्चदीर्घनिद्रांप्रवेशितः ७१ तपसाऽपिहिंसयुक्ताधनवंतोमहाधियः ॥
सर्वेमृत्युवशंयातितदिदंप्रेतपत्तनम् ७२ बालवृद्धसहस्राणिसदासंत्यज्यवांधवाः ॥ दिनानिचैवरात्रिश्चदुःखंतिष्ठंतिमृतले ७३ अलंनिर्वधमागत्यशोकस्यपरिधा
रणे ॥ अपत्ययंकुतोह्यस्यपुनर्येहजीवितम् ७४ मृतस्योत्सृष्टदेहस्यपुनर्देहोनाविद्यते ॥ नैवमूर्तिप्रदानेनजंबुकस्यशतैरपि ७५ शक्यंजीवयितुंहेषबालोवर्षशतै
रपि ॥ अथरुद्रःकुमारोवाब्रह्मावाविष्णुरेवच ७६ वरमस्मैप्रयच्छेद्युस्ततोजीविदंयंशिशुः ॥ नैववाप्पविमोक्षेणनवाश्वासकृतेनच ७७ नदीर्घरुदितेनायंपुनर्जीवं
गमिष्यति ॥ अहंचक्रोदुकश्चैवयूयंयेचास्यवांधवाः ७८ धर्माधर्मौगृहीत्वेहसर्ववर्तामिहेष्यनि ॥ अप्रियंपरुषंचापिपरद्रोहंपरस्त्रियम् ७९ अधर्ममनृतंचैवदूरात्प्रा
ज्ञोविवर्जयेत् ॥ धर्मसत्यंश्रुतंन्याय्यंमहर्षीप्राणिनांदयाम् ८० अजिह्वत्वमशाठ्यंचयत्नतःपरिमार्गत ॥ मातरंपितरंवाऽपिवांधवानसुहृदस्तथा ८१ जीवतोये
नपश्यंतितेषांधर्मविपर्ययः ॥ योनपश्यतिचक्षुर्भ्यानिंगतेचकथंचन ८२ तस्यनिष्ठवसानांतिरुदंतःकिंकरिष्यथ ॥ इत्युक्तास्तेसुतंत्यक्ताभूमौशोकपरिहृताः ॥
दह्यमानाःसुतस्नेहात्प्रययुर्वांधवागृहम् ८३ ॥ जंबुकउवाच ॥ दारुणोमर्त्यलोकोऽयंसर्वप्राणिविनाशनः ॥ इष्टवंधुवियोगश्चतथेहाल्पंचजीवितम् ८४ बहूलिकम
सत्यंचाप्यतिवादाप्रियंवदम् ॥ इमंप्रेक्ष्यपुनर्भावंदुःखशोकविवर्धनम् ८५ नमेमानुषलोकोऽयंमुहूर्तमपिरोचते ॥ अहोधिगृध्रवाक्येनयथैवाबुद्धयस्तथा ८६
कथंगच्छथनिःस्नेहाःसुतस्नेहंविसृज्यच ॥ प्रदीप्ताःपुत्रशोकेनसन्निवर्तमानुषाः ८७

श्रुत्वाग्रप्रस्यवचनंपापस्येहाकृतात्मनः ॥ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखम् ८८ सुखदुःखाद्यतेलेनेहास्येकमनंतरम् ॥ इमंक्षितितलेत्यक्त्वावालं
रूपसमन्वितम् ८९ कुलशोभाकरंमूढाःपुत्रंत्यक्त्वाक्रयास्यथ ॥ रूपयौवनसंपन्नंद्योतमानमिवश्रिया ९० जीवितमेवपश्यामिमनसानात्रसंशयः ॥ विनाशोना
स्यनहिवैसुखंप्राप्स्यथमानुषाः ९१ पुत्रशोकाभितप्तानांघृतानामद्यवक्षमम् ॥ सुखसंभावनंरुत्वाधारयित्वासुखंस्वयं ॥ त्यक्त्वागमिष्यथकाद्यासमुत्सृज्याल्पबु
द्धिवत् ९२ ॥ भीष्मउवाच ॥ तथाधर्मविरोधेनप्रियमिथ्याभिधायिना ॥ इमंशानवासिनानित्यंरात्रिमृगयतानृप ९३ ततोमध्यस्थतानीतावचनैरमृतोपमैः ॥
जंबुकैर्नस्वकार्यार्थंवाधवास्तस्यधिष्ठिताः ९४ ॥ गृध्रउवाच ॥ अयंप्रेतसमाकीर्णोयक्षराक्षससेवितः ॥ दारुणःकाननोद्देशःकौशिकैरभिनादितः ९५ भीमःसु
घोरश्चतथानीलमेघसमप्रभः ॥ अस्मिञ्छंवपरित्यज्यप्रेतकार्याण्युपासत ९६ भानुर्यावत्प्रयात्यस्तंयावच्चविमलादिशः ॥ तावदेनंपरित्यज्यप्रेतकार्याण्युपास
त ९७ नदंतिपरुषंश्येनाःशिवाःक्रोशंतिदारुणम् ॥ मृगेन्द्राःप्रतिनंदंतिरविरस्तंचगच्छति ९८ चिताधूमेननीलेनसंरज्यंतेचपादपाः ॥ इमंशानेचनिराहाराः
प्रतिनंदंतिदेवताः ९९ सर्वेविकृतदेहाश्चाप्यस्मिन्देहोसुदारुणे ॥ युष्मान्प्रधर्षयिष्यंतिविकृतामांसभोजिनः १०० क्रूरश्चायंवनोद्देशोभयमद्यभविष्यति ॥ त्यज्य
तांकाष्ठभूतोयंघृष्यतांजाडुवंचः १ यदिजंबुकाक्यानिनिष्फलान्यनृतानिच ॥ श्रोष्यथप्रघृषिन्नानास्ततःसर्वेविनक्ष्यथ २ ॥ जंबुकउवाच ॥ स्थीयतानेहमे
तव्यंयावत्पतिभास्करः ॥ तावदस्मिन्सुतेस्नेहादिर्नैवेदेनवर्तत ३ स्वैरुरुंदतोविश्रब्धाश्चिरंस्नेहेनपश्यत ॥ स्थीयतांयावदादित्यःकिंचकव्यादभापितैः ४
यदिग्रप्रस्यवाक्यानितीव्राणिरभसानिच ॥ गृहीतमोहितात्मानःसुतोवोनभविष्यति ५ ॥ भीष्मउवाच ॥ गृध्रोस्तमित्याहगतोगतोनेतिचजंबुकः ॥ मृतस्यतं
परिजनमूचतुस्तौगुह्यान्वितौ ६ स्वकार्यवद्धकक्षौतौराजन्गृध्रोऽथजंबुकः ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौशास्त्रमालंब्यजल्पतः ७ तयोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोर्मृगपतत्रिणोः ॥
वाक्यैरमृतकल्पैस्तैःप्रातिष्ठंतिवजंतिच ८ शोकैर्न्यसमाविष्टारुरुंदतस्तस्थिरेतदा ॥ स्वकार्यकुशलाभ्यातेसंभ्राम्यंतेहेनैपुणाव ९ तथातयोर्विवदतौर्विज्ञानविदुषो
र्द्वयोः १० वांधवानांस्थितानांचाप्युपातिष्ठतशंकरः ११ देव्याप्रणोदितोदेवःकारुण्यार्द्राछतेक्षणः ॥ ततस्तानाहमनुजाववरदोऽस्मीतिशंकरः १२ तेप्रत्युचु
रिदंवाक्यंदुःखिताःप्रणताःस्थिताः ॥ एकपुत्रविहिनानांसर्वेपांजीवितार्थिनाम् १३ पुत्रस्यनोजीवदानाज्जीवितंदातुमर्हसि ॥ एवमुक्तःसभगवानवारिपूर्णैर्न
चक्षुषा १४ जीवितंस्मकुमारायप्रादाद्वर्षशतानिवै ॥ तथागोमायुगृध्राभ्यांप्राददक्षुद्धिनाशनम् १५ वरंपिनाकीभगवानसर्वभूतहितेरेतः ॥ ततःप्रणम्यतेदे
वंप्रायोहर्षसमन्विताः १६ कृतकृत्याःसुखंहृष्टाःप्रातिष्ठंततदाविभो ॥ अनिर्वेदेनदीर्घेणनिश्चयेनध्वेणेन १७

१० । १८ । १९ । २० । २१ । २२ ॥ इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्यीये त्रिपंचाशदविकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ बलिनः प्रत्यभिज्ञस्येति १ । २। ३ । ४ यथापन्नो

देवदेवप्रसादाच्चक्षिप्रफलमवाप्यते ॥ पश्यदेवस्यसंयोगंवांधवानांचनिश्चयम् ११७ कृपणानांरुदतांकृतमश्रुप्रमार्जनम् ॥ पश्यचाल्पेनकालेननिश्चयान्वेषणे
नच १८ प्रसादंशंकरात्प्राप्यदुःखिताःसुखमाप्नुवन् ॥ तेविस्मिताःप्रहृष्टाश्चपुत्रसंजीवनात्पुनः १९ बभूवुर्भरतश्रेष्ठप्रसादाच्छंकरस्यैव ॥ ततस्तेत्वरिताराजं
स्त्यक्त्वाशोकंशिशृद्धवम् २० विविशुःपुत्रमादायनगरंहृष्टमानसाः ॥ एषाबुद्धिःसमस्तानांचातुर्वर्ण्येनदर्शिता २१ धर्मार्थमोक्षसंयुक्तमितिहासमिमंशृणु ॥
श्रुत्वामनुप्यःसततमिहामुत्रप्रमोदते १२२ ॥ इतिश्रीम० शां० आप०ष्टप्रभोमायुसंवादेकुमारसंजीवनेत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ बलिनःप्रत्यभिप्रस्यनित्यमासन्नवर्तिनः ॥ उपकारापकारान्यासमर्थस्योद्यतस्यच १ मोहाद्विकथ्यनामात्रैरसारोऽल्पबलोलुघुः ॥ वाग्भि
रप्रतिरूपाभिरभिदुह्यपितामह २ आत्मनोबलमास्थायकथंवर्तेतमानवः ॥ आगच्छतोऽतिकुद्धस्यतस्योद्धरणकाम्यया ३ ॥ भीष्मउवाच ॥ अत्राप्युदाह
रंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ संवादंभरतश्रेष्ठशाल्मलेःपवनस्यच ४ हिमवंतंसमासाद्यमहानासीद्वनस्पतिः ॥ वर्षपूगाभिसंवृद्धःशाखीस्क्वंधीपलाशवान् ५
तत्रस्ममतमातंगाधर्मार्ताःश्रमकर्षिताः ॥ विश्रम्यंतिमहाबाहोतथाऽन्यामृगजातयः ६ नल्ममात्रपरीणाहोघनच्छायोवनस्पतिः ॥ सारिकाशुकसंजुष्टःपु
ष्पवान्फलवानपि ७ सार्थिकावणिजश्चापितापसाश्चवनौकसः ॥ वसंतितत्रमार्गस्थाःसुरम्येनगसतमे ८ तस्यताविपुलाःशाखाद्वद्वास्क्वंधंचसर्वशः ॥ अभिगम्या
ब्रवीदेनंनारदोभरतर्षभ ९ अहोनुरमणीयस्त्वमहोचासिमनोहरः ॥ प्रियामहेत्व्यानित्यंतरुप्रवरशाल्मले १० सदैवशकुनास्तातमृगाश्चाथतथागजाः ॥ वसं
तितवसंहृष्टमनोहरमनोहराः ११ तवशाखामहाशाखस्क्वंधांश्चविपुलांस्तथा ॥ नैवप्रभग्नान्पश्यामिमारुतेनकथंचन १२ किंनुतेपवनस्तातप्रीतिमानथवा
सुहृत् ॥ त्वारंक्षतिसदायेनवनेऽत्रपवनोऽधुवं १३ भगवान्पवनःस्थानादृक्षानुच्चावचानपि ॥ पर्वतानांचशिखराण्याचालयतिवेगवान् १४ शोषयत्येवपातालंवहन
गंधवहःशुचिः ॥ सरांसिसरितश्चैवसागरांश्चतथैवच १५ संरक्षतित्वांपवनःसखित्वेननसंशयः ॥ तस्मात्त्वंबहुशाखोऽपिपर्णवान्पुष्पवानपि १६ इदंचरमणीयंते
प्रतिभातिवनस्पते ॥ यदिमेविहगस्तातर्तंतेमुदितास्त्वयि १७ एषांपृथक्समस्तनान्श्रूयतेमधुरस्वरः ॥ पुष्पसंमोदनेकालेयाशतांसुमनोहरम् १८ तथैमेगजि
तानागाःस्वयूथकुलशोभिताः ॥ धर्मार्तास्त्वासमासाद्यसुखंविंदंतिशाल्मले १९ तथैवमृगजातीभिरन्याभिरभिःशोभसे ॥ तथासर्वाधिवासैश्चशोभसेमेखुबहुम् २०

राजदिवेनानामुद्यतेतदातमेवशरणीकुर्यात् । यदिपुत्राकनूरतयातेनसहविरोधं करोति तदाकृत्स्नं स्वपरिग्रहं स्वयमेवत्यक्त्वा स्वात्ममात्रं जेत । एतत्पवनशाल्मलिं संवादाख्यायिकया दर्शयति
अत्रापि त्यादिना ९ । ६ नल्यः हस्तानां शतचतुष्टयं परिणाहः । पूरुत्स्वैपुत्रपतिव्यावत् । शेषं सुगमं ॥ ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

॥ २२ ॥

अध्यायः ॥ १५६ ॥   ॥ छ ॥   ॥ तव इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

॥ २३ ॥

वाक्प्रलापाअशुभेअशुभार्थमेवमवंतीतिशेषः

लोभं जेतुं कामेन सत्संगः कर्तव्य इत्यर्थः ३९ ॥ इति शांतिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे टीकायामष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ॥ अनर्थनामिति
१ वाच्यतानि यथा २ । ३ अज्ञानस्य रक्त्वेन सहस्रवृक्षादयो द्वादशमभ्याः ४ । ५ स्वल्पमाहृताभ्यां रागद्वयः ६ कार्यकारणोपचाराद्वा ग्राह्य एव ज्ञानं पापानां क्रियाविज्ञादयः ७

एतस्यैतत्प्रवृत्तेः प्रवृत्तिचक्रयंत्रणः ८ मुख्यमज्ञानस्वरूपमाह उभाविति अत्रापिपूर्ववत्कारणैकार्योपचारः ९ लोभप्रभवंतीभातस्यप्रवृत्तिः लोभवृद्धौवृद्धिलोभस्थानेताम्येस्थानंसमता लोभेक्षी
णेक्षीणंभवतिउपैतिउदेतिलोभस्योदयेउदेतीत्यर्थः विविधांगतिदुःखसंतापमोहादिरूपांप्रापयितुमितिशेषः तदेवंपण्यंमश्रानामुत्तरमुक्तम् १० लोभस्याज्ञानात्मकस्यमूलमोहावैचित्त्यंका
र्याकार्याप्रतिपत्तिरूपम् । एतेनैवमोहसंयोगप्राज्ञानयोगइत्यष्टमस्याप्युत्तरम् । कालात्मनाभितितेनाज्ञानस्यगतिःस्वर्गनरकनरपुरतिर्यग्प्रेतिनवमस्योत्तरम् । लोभस्यच्छेदमेवादि

एतस्यवाप्रवृत्तेःश्ववृद्ध्यादीन्यांश्चपृच्छसि ॥ विस्तरेणमहाराजशृणुतच्चविशेषतः ८ उभावेतौसमफलोसमदोषौचभारत ॥ अज्ञानंचातिलोभश्चाप्येकंजानीहिपा
थिव ९ लोभप्रभवमज्ञानंवृद्धंभूयःप्रवर्द्धते ॥ स्थानेस्थानेभवेत्क्षीणमुपैतिविविधांगतिम् १० मूलंलोभस्यमोहोवैकालात्मगतरेवच ॥ छिन्नेभिन्नेतथालोभेकारणं
कालएवच ११ तस्याज्ञानादिलोभोहिलोभादज्ञानमेवच ॥ सर्वदोषास्तथालोभात्तस्मालोभंविजयेत् १२ जनकोयुवनाश्वश्वपादभिःप्रसेनजित् ॥ लोभक्षया
दिवंप्राप्तास्तथैवान्येनराधिपाः १३ प्रत्यक्षंतुकुरुश्रेष्ठत्यजलोभमिहात्मना ॥ त्यक्त्वालोभंमुखंलोकेप्रेत्यचानुचरिष्यसि १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिआप
द्धर्मपर्वणिआज्ञानमाहात्म्येएकोनपष्ठचधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ स्वाध्यायेलतयत्नस्यनरस्यचपितामह ॥ धर्मकामस्यध
र्मात्मनकिंनुश्रेयइहोच्यते १ बहुवाददर्शनेलोकेश्रेयोयदिहमन्यसे ॥ अस्मिँल्लोकेपरेचैवतन्मेब्रूहिपितामह २ महानयंधर्मपथोबहुशाखश्चभारत ॥ किंस्विदेवेहध
र्माणामनुष्ठेयतमंमतम् ३ धर्मस्यमहतीराजनबहुशाखस्यतत्त्वतः ॥ यन्मूलंपरमंतातत्सर्वंब्रूह्यशेषतः ४ ॥ भीष्मउवाच ॥ हंततेकथयिष्यामियेनश्रेयोह्यवा
प्स्यसि ॥ पीत्वाऽमृतमिवप्राज्ञोज्ञानतृप्तोभविष्यसि ५ धर्मस्यविधयोनेकेयैवैप्रोक्तमहर्षिभिः ॥ स्वंस्वंविज्ञानमाश्रित्यदमस्तेषांपरायणम् ६ दमंनिःश्रेयसंप्राहु
र्ब्रह्मानिश्चितदर्शिनः ॥ ब्राह्मणस्यविशेषेणदमोधर्मःसनातनः ७ दमात्तस्यक्रियासिद्धिर्यथाबहुपलभ्यते ॥ दमोदानंतथायज्ञानधीतंचातिवर्तते ८ दमस्तेजोवर्ध
यतिपवित्रंचदमःपरम् ॥ विपाप्मातेजसायुक्तःपुरुषोर्विंदतेमहत् ९ दमेनसदृशंधर्मनान्यलोकेषुशुभम् ॥ दमोहिपरमोलोकेप्रशस्तःसर्वधर्माणाम् १० प्रेत्यचा
त्रमनुष्येद्रपरमंविंदतेसुखम् ॥ दमेनहिसमायुक्तोमहांतंधर्ममश्रते ११ सुखंदांतःप्रस्वपितिसुखंचप्रतिबुध्यते ॥ सुखंपर्येतिलोकाश्चमनश्चास्यप्रसीदति १२ अदां
तःपुरुषःकेशमभीक्ष्णंप्रतिपद्यते ॥ अनर्थाश्चबहूनन्यान्प्रसृजत्यात्मदोषजान् १३ आश्रमेषुचतुर्वर्षाहुर्दममेवोत्तमंव्रतम् ॥ तस्यलिङ्गानिवक्ष्यामियेषांसमुदयोदमः१४

स्तस्यकालःयदालिप्स्यमानोऽर्थोविप्रितोभवति तदैववैचित्यरूपस्याज्ञानस्यकालःइतिदशमस्योत्तरं । कारणंनिदानं हेतुःफलम् ११ तस्यकालस्यमूढस्यवा तदुभयमाह अज्ञानकारणाद्धो
मःकार्यफलं एवंलोभादज्ञानमित्यंतयोक्तम् १२ । ११ । १४ ॥ इतिशांतिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणिनीलकण्ठीये मारतमावदीपे एकोनपष्ठचधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥
स्वाध्यायेइति १ । २ । ३ । ४ । ५ दमःइन्द्रियनियमः परायणंपराकाष्ठा अत्रैवसर्वेषामंतर्भूताइत्यर्थः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४

१५ । १६ वैश्वंदांतोनेवनिषेवतइत्युपरेणान्वयः स्तुतिर्निदयोरविसर्जनम् १७ दुर्गवर्तस्तममविनयम् १८ अल्पेषुअनित्यसुखेषु कथंचनब्रह्मलोकलाभेपितृपूर्यतेनतृप्तोभवति १९ । २०
२१ । २२ । २३ वर्तस्वामाविकंपयाः यदन्येषांविहितंतज्ज्ञानिनःस्वभावसिद्धमित्यर्थः २४ निष्कर्म्यगृहादितिशेषः संन्यस्येत्यर्थः २५ । २६ अवाचिनोत्तिमोभेनव्ययीकरोति नचसं
चिनोति नसंगृह्णातिवत्तज्ज्ञस्यकर्माश्लेषस्मरणाय भैत्रायणंसर्वभूतेभ्योऽभयदानम् २७ अनेनदेवयानेनान्येनवापधागतइतिनज्ञायतेउत्क्रमणाभावात् । 'नतस्यप्राणाउत्क्रामंतस्यत्रैवसमवनी

क्षमावृत्तिरहिंसाचसमतासत्यमार्जवम् ॥ इन्द्रियाभिजयोदाक्ष्यमार्दवंहीरचापलम् १५ अकार्पण्यमसंभवंसंतोषःप्रियवादिता ॥ अविहिंसाज्ञसूयाचाप्येषांसमु
दयोदमः १६ गुरुपूजाचकौरव्यदयाभूतेषुपैशुनम् ॥ जनवादंष्ट्रपावादंस्तुतिर्निदाविसर्जनम् १७ कामक्रोधंचलोभंचदपस्तमंविक्लथनम् ॥ रोपमीप्याश्वमानं
चनैवदांतोनिषेवते १८ अनिदिताह्यकामात्मानालेपेष्वर्थ्यनसूयकः ॥ समद्रक्ल्पःसनरोनक्थंचनपूर्यते १९ अहंत्वयिममत्वंचमायितेषुतथाप्यहम् ॥ पूर्वसंबंधि
संयोगेनैतदांतोनिषेवते २० सर्वाग्राम्यास्तथाऽप्यायाश्चलोकेप्रवृत्तयः ॥ निदांचैवप्रशंसांचयोनाश्रयतिमुच्यते २१ मैत्रोऽथशीलसंपन्नःप्रसन्नात्मात्वविच्चयः ॥
मुक्तस्यविविधैःसंगैस्तस्यप्रेत्यफलंमहत् २२ सुवृत्तःशीलसंपन्नःप्रसन्नात्माऽऽत्मविबुधः ॥ प्राप्येहलोकेसत्कारंसुगतिंप्रतिपद्यते २३ कर्मयच्छुभमेवेहसद्गिराचारि
तंचयत् ॥ तदेवज्ञानयुक्तस्यमुनेर्वर्त्मनहीयते २४ निष्कर्म्यवनमास्थायज्ञानशुकोजितेंद्रियः ॥ कालाकांक्षीचरत्येवंब्रह्मभूयायकल्पते २५ अभयंस्यभूतेभ्यो
भूतानामभयंततः ॥ तस्यदेहाद्रिमुक्तस्यभयंनान्स्तिकुतश्चन २६ अवाचिनोतिकर्माणिनचसंप्रचिनोतिह ॥ समःसर्वेषुभूतेषुमैत्रायणगतिश्चरेत् २७ शकुनीना
मिवाकाशेजलेवारिचरस्यच ॥ यथागतिर्नदश्येततथातस्यनसंशयः २८ गृहानुत्सृज्ययोरान्नमोक्षमेवाभिपद्यते ॥ लोकास्तेजोमयास्तस्यकल्पंतेशाश्वतीःस
माः २९ संन्यस्यसर्वकर्माणिसंन्यस्यविधिवत्तपः ॥ संन्यस्यविविधाविद्यासर्वसंन्यस्यचैवह ३० कामेशुचिरनावृत्तःप्रसन्नात्माऽऽत्मविचलुचिः ॥ प्राप्येहलोकेस
त्कारंस्वर्गंसमभिपद्यते ३१ यच्चपैतामहंस्थानंब्रह्मराशिसमुद्भवम् ॥ गृहायांपिहितंनित्यंतद्मेनाभिगम्यते ३२ ज्ञानारामस्यबुद्धस्यसर्वभूताविरोधिनः ॥ नावृत्ति
भयमस्तीहपरलोकभयंकुतः ३३ एकएवदमदोषोद्वितीयोनोपपद्यते ॥ यदेनक्षमयायुक्तमशक्तमन्यतेजनः ३४ एकोऽस्यसुमहाप्राज्ञदोषःस्यात्सुमहान्गुणः ॥
क्षमयाविपुलालोकाःसुलभाहिसहिष्णुता ३५ दांतस्यकिमरण्येनतथाऽदांतस्यभारत ॥ यत्रैवानिवसेदांतस्तदरण्यंसचाश्रमः ३६ ॥ वेशंपायनउवाच ॥ एत
द्भीष्मस्यवचनंश्रुत्वारजायुधिष्ठिरः ॥ अमृतेनैवसंतुष्टःप्रहृष्टःसमपद्यत ३७ पुनश्चपरिपप्रच्छभीष्मंधर्मभृतांवरम् ॥ ततःप्रीतःसचोवाचतस्मैसर्वैरुद्धहः ३८
॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिआपद्धर्मपर्वणिदमकथनेषष्ठचधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ यंतब्रह्मवत्तज्ज्ञाप्येति'इतिश्रुतेरितिभावः २८ । २९ ३० कामेशुचिःसत्य

कामइत्यर्थः अनावृत्तःसर्वत्रकामाचारभाक् । 'तस्यसर्वेषुलोकेषुकामाचारोभवति'इतिश्रुतेः शुचिस्त्यक्तकामःसत्कारंस्तस्यसंस्कारत्वादिगुणयोगेनसंमानमिहाप्यस्वर्गमभिपद्यतेविदेहकैवल्यकाले
११ गृहायांइत्युद्धरीके पैतामहंब्रह्मलोकारूपम् ३२ । ३१ । ३३ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ ॥ इतिशांतिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकण्ठीयेमारतमावदीपे षष्ठचधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

॥ भीष्मउवाच ॥ सर्वमेतत्तपोमूलं कथयः परिचक्षते ॥ न ह्यतस्तत्तपामूढः क्रियाफलमवाप्नुते १ प्रजापतिरिदं सर्वतपसैवासृजत्प्रभुः ॥ तथैवेदानृषयस्तपसाप्र
तिपेदिरे २ तपसैवसर्वात्रफलमूलानियानिच ॥ श्रीछोकांस्तपसासिद्धाः पश्यन्ति सुसमाहिताः ३ औषधान्यगदादानिक्रियाश्च विविधास्तथा ॥ तपसैवाहि
सिद्धयंति तपोमूलं हि साधनम् ४ यदुरापं भवेत्किंचित्सर्वतपसो भवेत् ॥ ऐश्वर्यमृषयः प्राप्तास्तपसैव न संशयः ५ सुरापो संमतादायी भूणहा गुरुतल्पगः ॥ तप
सैव सुतसेन नरः पापात्प्रमुच्यते ६ तपसो बहुरूपस्य तैस्तैर्द्वारैः प्रवर्तते ॥ निवृत्त्यावर्तमानस्य तपो नानशनात्परम् ७ अहिंसासत्यवचनं दानमिन्द्रियनिग्रहः ॥
एतेभ्यो हि महाराज तपो नानशनात्परम् ८ न दुष्करतरं दानात्प्राप्तिमातरमाश्रमः ॥ त्रैविध्यं परं नास्ति संन्यासः परमंतपः ९ इन्द्रियाणीहरं क्षंतिस्वर्गधर्मा
भिगुप्तये ॥ तस्मादर्थे च धर्मे च तपो नानशनात्परम् १० ऋषयः पितरो देवा मनुष्या मृगपक्षिणः ॥ यानि चान्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ११ तपः परा
यणाः सर्वे सिध्यन्ति तपसा च ते ॥ इत्येवं तपसा देवामहत्त्वं प्रतिपेदिरे १२ इमानीष्ट विभागा निफलानि तपसः सदा ॥ तपसा शक्यते प्राप्नुदेवत्वमापे निश्चयात् १३
॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि तपःप्रशंसायां एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ सत्यधर्मप्रशंसंति
विप्रर्षिपितृदेवताः ॥ सत्यमिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह १ सत्यं किं लक्षणं राजन् कथं वा तदवाप्यते ॥ सत्यं प्राप्य भवेत्किंच कथंचैव तदुच्यताम् २ भीष्म
उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यस्य धर्माणां संकरो न प्रशस्यते ॥ अविकारितं सत्यं सर्ववर्णेषु भारत ३ सत्यं सत्सु सदा धर्मः सत्यधर्मः सनातनः ॥ सत्यमेव न मस्येत सत्यं हि परमा
गतिः ४ सत्यधर्मस्तपो योगः सत्यं ब्रह्म सनातनम् ॥ सत्यं यज्ञः परः प्रोक्तः सर्वसत्ये प्रतिष्ठितम् ५ आचारानि ह सत्यस्य यथावदनुपूर्वशः ॥ लक्षणं च प्रवक्ष्यामि
सत्यस्येह यथाक्रमम् ६ प्राप्य ते च यथासत्यं तच्च श्रोतुमिहार्हं सि ॥ सत्यं त्रयोदशविधं सर्वलोकेषु भारत ७ सत्यं च समता चैव दमश्चैव न संशयः ॥ अमात्सर्यं क्षमा चैव
हीरितं तिक्षाऽनसूयता ८ त्यागो ध्यानमथार्थत्वं धृतिश्च सततं दया ॥ अहिंसा चैव राजैर्द्रसत्याकाराश्च योदश ९ सत्यं नामाव्ययं निव्यमविकारितयैव च ॥ सर्वध
र्मा विरुद्धेन योगेनैतदवाप्यते १० आत्मनीष्टे तथा प्रणिष्टे रिपौ च समता तथा ॥ इच्छा द्वेषं क्षयं प्राप्य कामक्रोधक्षयं तथा ११ दमो नान्यस्पृहानित्यं गाभीर्यं धैर्यमेव
च ॥ अभयं रोगशमनं ज्ञानेनैतदवाप्यते १२ अमात्सर्यं बुधाः प्राहुर्दानधर्मं च संयमः ॥ अवस्थितेन नित्यं च सत्येनामत्सरी भवेत् १३

१।२०।११।१२ इमानि सत्रादीनि । 'सुकृतां वाप्तानि ज्योतींषि यत्र सत्राणि' इति श्रुतेः १३ ॥ ॥ इति शांतिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सत्यमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९ सत्यादीनां पदानां त्रयोदशानामर्थान् व्याप्यते सत्यं नामेत्यादिना १०।११।१२।१३

अक्षमाया विषये तपसा माया इति दृष्टार्थम् १४।१५।१६ अक्षमा परगुणे पुद्गोपदर्शनं तद्वति तिक्षाया असंभवात् तिक्षा व्याख्यानेनैव तद्व्याख्यानं सिद्धमिति न सा पृथगुक्ता तद्व्याख्यानं
श्लोकोलस इति वा तां व्याख्यायत्यागं व्याख्याति त्याग इति सूत्रश्लोकेत्यागो ध्यानमिति त्यागानुसंधानाख्यः पदद्वयोपात्त एकः पदार्थः १७।१८।१९। सर्वेपेति श्लोकेषु तिक्षावन्दीहे

अक्षमायाः क्षमायाश्च प्रियाणीहाऽप्रियाणि च ॥ क्षमते संमतः साधुः साध्वाप्रोति च सत्यवाक् १४ कल्याणं कुरुते वा ढंभीमान्न गलायते कचिद् ॥ प्रशंतावाङ्मनानि
त्यं हींस्तु धर्मादवाप्यते १५ धर्मार्थहेतोः क्षमतेति तिक्षाक्षांतिरुच्यते ॥ लोकसंग्रहणार्थं वैसातु धैर्येण लभ्यते १६ त्यागः स्नेहस्य यत्यागो विषयाणां तथैव च ॥ रा
गद्वेषप्रहीणस्य त्यागो भवति नान्यथा १७ आर्यतानामभूतानां यः करोति प्रयत्नतः ॥ शुभं कर्म निराकारो वीतरागस्तथैव च १८ धृतिर्नाम सुखदुःखेयथानाप्रो
ति विक्रियाम् ॥ तां भजेत सदा प्राज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्मनः १९ सर्वथा क्षमिणा भाव्यं तथा सत्यपरेण च ॥ वीतहर्षमयक्रोधो धृतिमाप्रोति पंडितः २० अद्रोहः सर्व
भूतेषु कर्मणामनसागिरा ॥ अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः २१ एते त्रयोदशकाराः पृथक् सत्यैकलक्षणाः ॥ भजंते सत्यमेव हं हं यं ते च भारत २२ नातः श
क्यो गुणानां च वक्तुं सत्यस्य पार्थिव ॥ अतः सत्यं प्रशंसंति विप्राः सपितृदेवताः २३ नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतत्पातकं परम् ॥ श्रुतिर्हि सत्यधर्मस्य तस्मात्सत्यं
न लोपयेत् २४ उपैति सत्याद्दानं हितं यथा ज्ञाः सदक्षिणाः ॥ त्रेताग्रिहोत्रवेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः २५ अश्वमेधसहस्रं च सत्यं चतुलयाष्टतम् ॥ अश्वमेधस
हस्राद्वि सत्यमेव विशिष्यते २६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि सत्यप्रशंसायां द्विषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ ॥ शोकमोहौ विविक्ता च परासुखं च तद्वद १ लोभो मात्सर्यमीर्ष्या च कुत्सा सूया लपाभयम् ॥ एतत्सर्वं महाप्राज्ञाया
तथ्येन मेव द २ ॥ भीष्म उवाच ॥ त्रयोदशैति विबलाः शत्रवः प्राणिनां स्मृताः ॥ उपासंते महाराज संमतात् पुरुषानिह ३ एते प्रमत्तं पुरुषमप्रमत्तास्तु दंति
च ॥ वृका इव विह्वलं पंतिद्वैव पुरुषं बलात् ४ एभ्यः प्रवर्तते दुःखमेभ्यः पापं प्रवर्तते ॥ इति मर्त्यो विजानीयात् सततं पुरुषर्षभ ५ एतेषामुदयं स्थानं क्षयं च पृथिवी
पते ॥ हंतते कथयिष्यामि क्रोधस्योत्पत्तिमादितः ६ यथा तत्त्वं क्षितिपते तद्वै ह कमनाऽशृणु ॥ लोभात्क्रोधः प्रभवति परदोषैरुदीर्यते ७ क्षमयातिष्ठते राजन् क्ष
मया विनिवर्तते ॥ संकल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्धते ८ यदा प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ पराज्मूयाको धलो भावं तराप्रतिमुच्यते ९

शक्रमप्रासादयाग्राह्या २०।२१।२२।२३।२४।२५।२६ ॥ इति शांतिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥
यतो ज्ञानात् १ कुराऽभयमित्यंतास्त्रयोदश २।३।४।५।६ क्रोधादीनामुत्पत्तिरिति लक्षणानिव्याख्याति लोभादित्यादिना लोभात्केनचिन्निमित्तेनोपहृत्वा क्रोधो भवति
सच परदोषैर्दृष्टे रुदीर्यते उद्दीभो भवति ७ सक्षमयातिष्ठते निरुच्यते विनिवर्तते चेति एवं सर्वत्र स्पष्टव्यम् ८।९

परस्मिन्नुयादोषदर्शनं तत्क्रोधाहोमाद्वाभवति दययानिवर्तते अत्रक्रोधादीनां गुणान्नमसं उद्देशकं मोनादर्थव्यः अयुयाच अवच दर्शनात् परस्मिन्नुयादोषदर्शनादोतिउदेति तत्त्वज्ञानाद्ब्रह्मणो निर्वोपस्वज्ञानादुयाधीमता निवर्तत इत्यनुपगमः साद्वैच्छिकोऽप्य १० मोहो विपरीत बुद्धिः ११ मोह इत्याकृत्यते विधित्सा आरंभमावप्य इदमुभयविक्रान्तिकालिकादिशास्त्राण्येव दर्शयति तेषां जायते तत्त्वज्ञानात्सम्भवैदिकार्थज्ञानात्तत्रविश्वासाच्च निवर्तते १२ पुत्रादिप्रियवस्तुनाशोको जायते सचशोचतोऽपि पुनर्दुर्लभ इति निरर्थक इति ज्ञानाद्ब्रह्मण्यतीत्याह प्रीत्येति १३ परासुता अत्यंतमकार्यपारवश्यं अभ्यासादसकृदादृष्टेः दययाक्रोधपरासुतानिवर्तते निर्वेदाद्विराग्याहोमादिजैतिभेदः १४ १५ १६ १७ १८ इतिकर्तव्ययायोग्यप्रतीकारकर्तुं १९ कृपाऽपि चित्तोन्माद्य करीति द्वेषवदेत्येवमित्याह कृपणानिति २० अज्ञानप्रभवो लोभ इत्यत्र लोभपदेन मयं द्वा लोभस्य प्रागव्याख्यातत्वात् कृपामयमित्यमस्यापि प्रागुद्दिष्टत्वात् २१ २२ ॥ इति शांतिपर्वणि दयया सर्वभूतानां निर्वेदादि निवर्तते ॥ अवयदर्शनादेति तत्त्वज्ञानाच्चधीमताम् १० अज्ञानप्रभवो मोहः पापाभ्यासात्प्रवर्तते ॥ यदा प्राज्ञे पुरमते तदा सद्यः प्रणश्यति ११ विरुद्धानीह शास्त्राण्येव दर्शयति कुरुद्रह ॥ विधित्सा जायते तेषां तत्त्वज्ञानाच्च निवर्तते १२ प्रीत्याशोकः प्रभवति वियोगात्तस्य देहिनः ॥ यदानिरर्थकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति १३ परासुता क्रोधलोभाद्भ्यासाच्च प्रवर्तते ॥ दयया सर्वभूतानां निर्वेदात्सा निवर्तते १४ सत्यत्यागात्तुमास्यमहितानां च सेवया ॥ एतत्तु क्षीयते तातसाधूनामुपसेवनात् १५ कुलाज्ज्ञानात्तेश्वर्यान्मदोभवति देहिनाम् ॥ एभिरेव तु विज्ञातेः सच सद्यः प्रणश्यति १६ ईर्ष्याकामात्प्रभवति संहर्षाच्चैव जायते ॥ इतरेषां तु सत्वानां प्रज्ञया सा प्रणश्यति १७ विभ्रमाहो कबाह्यानां द्विष्यैर्वाक्यैरसंमतैः ॥ कुत्सा संजायते राजन लोकां प्रेक्ष्याभिशांभ्यति १८ इतिकर्तुं न शक्ता ये बलस्थायपकारिणे ॥ अमूया जायते तीव्राकारुण्यादि निवर्तते १९ कृपणास्ततः तद्वृत्ततः संजायते कृपा ॥ धर्मनिष्ठा यदा वेत्ति तदा शांभ्यति सा कृपा २० अज्ञानप्रभवो लोभो भूतानां हृदयते सदा ॥ अस्थिरत्वं च भोगानां दृष्टान्तात्त्वानिवर्तते २१ एतान्येव जितान्याहुः प्रशमाच्च त्रयोदश ॥ एते हि धार्तराष्ट्राणां सर्वे दोषास्त्रयोदश ॥ त्वया सत्पार्थिना नित्यं विजिता ज्येष्ठसेवनात् २२ ॥ इति श्रीमच्छांतिपर्वणोऽप्यलोभानिरूपणे त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आनृशंस्यं विजानामि दर्शनेन सतां सदा ॥ नृशंसान् विजानामि ते पाकर्म च भारत १ कंटकां कूपमग्निं च वर्जयंति यथानराः ॥ तथा नृशंसकर्मणं वर्जयंति नरानरम् २ नृशंसो हि देह्यक्तं प्रेत्य चेह च भारत ॥ तस्मात्त्वं ब्रूहि कैरव्यतस्य धर्मविनिश्चयम् ३ ॥ भीष्म उवाच ॥ स्पृहास्याद्गहिता चैव विधित्सा चैव कर्मणाम् ॥ आक्रोष्टा कुश्यते चैव वंचितो बुध्यते सच ४ दत्तानुकीर्तिर्विषमः शुद्रो नैकृतिः शठः ॥ असंविभागी मानी च तथा संगी विकृत्तनः ५

आपद्रमपर्वणि नीलकंडीये भारतमावदीपे त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ ॥ ॥ आनृशंस्यं सतां धर्म इति यद्यपि सामान्यतोजानां भित्तयाऽपि नृशंसत्वे ज्ञाते तदभावकूपमानृशंस्यं विशेषतः सुज्ञेयमतो नृशंसस्यैव स्वरूपादिकं ब्रूहीति प्रश्नः १ ॥ २ ॥ यस्य स्पृहा विधित्सा च वर्जयते नादिविषयगहिताः स्यात् यो निंदको नित्यश्च देवो नाहं वंचितोऽस्मि यदीदृशं कुर्मकरोमीति बुध्यते करोति वा कृत्यं स आत्महानृशंसकृदिति चतुर्थनान्वयः ४ इतस्तु कीर्तयतीति दत्तानुकीर्तिः स्वस्य वदान्त्वं प्रकाशकः विषमो विद्वेषकर्ता शुद्रो नीचकर्मकारी नैकृतिः खेहं पदार्थवंचकः शठः सत्यपि सामर्थ्ये दारिद्र्यवंचकः ५

बलीशः काक इव वंचक इति आश्रमद्वेषसंकराश्चास्त्यतीत्याश्रमद्वेषसंकरि ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति शांतिपर्वणि आपद्रमपर्वणि नीलकंडीये भारतमावदीपे चतुःषट्यविंशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ ॥ ॥ एवमापदानिदानप्रतीकारादिकमुक्तमिदानीं सामान्यतः सर्वासांमापदानां पूर्णप्राप्तं वा कृतं वा त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ सर्वातिशंकी पुरुषो बलीशः कृपणोऽथवा ॥ वर्गप्रशंसी स ततमाश्रमद्वेषसंकरि ६ हिंसाविहारः स ततमविशेषगुणगुणः ॥ बह्वलीको मनस्वी च लुब्धोऽत्यर्थं नृशंसकृत् ७ धर्मशीलं गुणोपेतं पापमित्यवगच्छति ॥ आत्मशीलप्रमाणेन न विश्वसितिकस्य चित् ८ परेषां यत्र दोषः स्यात्तद्ब्रह्मसंप्रकाशयेत् ॥ समानेष्वेव दोषेषु वृत्त्यर्थमुपधातयेत् ९ तथोपकारिणं चैव मन्यते वंचितं परं ॥ दत्वाऽपि च धनं काले संतपस्युपकारिणे १० भक्ष्यं पेयमथालेह्यं चान्यत्साधुभोजनं ॥ प्रेक्षमाणेषु योऽश्रीयात् नृशंसमिति तत्तदेव ११ ब्राह्मणेभ्यः प्रदायाग्रं यः सुहृद्भिः सहाश्रुते ॥ स प्रेत्य लभते स्वर्गमिह चान्यमश्रुते १२ एष ते भरत श्रेष्ठ नृशंसः परिकीर्तितः ॥ स दाविवर्जनीयो हि पुरुषेण विजानता १३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि नृशंसारुख्याने चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ भीष्म उवाच ॥ हतार्थो यक्ष्यमाणश्च सर्ववेदांतमश्नयः ॥ आचार्यपितृकार्यांश्च स्वाध्यायार्थमथाऽपि च १ एते वै साधवो दृष्टा ब्राह्मणा धर्मभिक्षवः ॥ निःस्वैभ्यो देयमतेभ्यो दानं विद्या च भारत २ अन्यत्र दक्षिणादानं देयं भरत सत्तम ॥ अन्येभ्योऽपि बहिर्वेदि चाकृतां विधीयते ३ सर्वरत्नानिराजा हि यथाहं प्रतिपादयेत् ॥ ब्राह्मणा एव वेदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ४ अन्योन्यं विभवाचाराय जंते गुणतः सदा ॥ यस्य त्रैवर्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ॥ अधिकं चापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ५ यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादंशेनैकेन यज्वनः ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ६ यो वैश्यः स्यादहुषशुर्हीनः कुरसो मपः ॥ कुटुंबात् स्यतद्विजंति यज्ञार्थिर्वाहरेत् ७ आहरेदधनो किंचित्कामं शुद्रस्यैव श्रमः ॥ न हियज्ञेषु शुद्रस्य किंचिदस्ति परिग्रहः ८ यो नाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ॥ तयोरपि कुटुंबाभ्यामाहरेद्विचारयन् ९ अदाहृभ्यो हरेद्विजंति विख्याप्य नृपतिः सदा ॥ तथैवाचरतो धर्मो नृपतेः स्यादथाखिलः १० तथैव शृणु मे भक्तं भक्तानि पडनश्रतः ॥ अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ११ खलात्क्षेत्रात्तथाऽऽरामाद्यतो वाप्युपपद्यते ॥ आख्यातव्यं नृपस्यैतत्पृच्छते पृच्छतेऽपि वा १२ न तस्मै धारयेद्देहं राजा धर्मेण धर्मवित् ॥ क्षत्रियस्य तु बालि इत्या ब्राह्मणः क्लिश्यते क्षुधा १३ श्रुतशीले समाज्ञाय वृत्तिमस्य प्रकल्पयेत् ॥ अथैनं परिरक्षेत पिता पुत्रमिवौरसम् १४ इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ॥ अनुकल्पः परो धर्मो धर्मवादस्तु केवलम् १५ विश्वे देवैश्च साध्वैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ॥ आपत्सु मरणाद्वीतैर्विधिः प्रतिनिधीकृतः १६

यश्चतमाह हतार्थ इत्यव्यायेन हतार्थश्चेति उक्तः १ ॥ २ ॥ निःस्वो निर्धनः अन्यत्रोक्तैः भ्योऽन्यत्रापि ब्राह्मणेभ्यः अकृतां भक्तान् विधीयते तेभ्योऽप्यकृतां देयमिति भावः १ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणस्य यज्ञः एकेनांशेन कृत्वा यज्ञनाशेन प्रतिरुद्धः स्यात्तद्विजंति स्य वैश्यस्य तु दानं पार्थिवो यज्ञार्थे हरेदिति द्वितीयेन संबंधः ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ मत्तमेकाहपर्याप्तं धनं भक्तानि पडनश्रत इत्यहं यो वितस्व ११ ॥ १२ ॥ ब्राह्मणस्य नित्यं त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ११ ॥ १२ ॥ अनुकल्पे मानमाह विश्वैरिति १६

सापरायिकंपारलौकिकंशठत्वात् १७ ननिवेदेताऽहंब्राह्मणोऽस्मीतिननिवेदयेत् १८ । १९ । २० । २१ परिवेष्टाआहुतिमसेता कन्यायुवत्पोऽस्मातांमिहोमे'स्वयंपत्न्यापिवापुत्रःकुमार्यते
वासीवा'इत्याश्वलायनवचनादधिकृतयोत्रापिमसकेर्निषेधउक्तः २२ । २३ । २४ । २५ आसतेमिदुनीमवति संभ्रामवाडिमेत्यालिङ्गापुशासनसूत्राद्धोमशब्दस्यनपुंसकत्वं सर्वत्रयोऽपि २६
उदपानःकूपस्तदेकोदकेककूपोपजीव्यइत्यर्थः २७ अमार्यामपरिणीतांशयनेविभ्रद्राह्मणस्तयाशूद्रं वृद्धं महानिति मन्यमानस्तयाऽब्राह्मणं शत्रियं वैश्यं वा वृद्धं मन्यमानस्तृणेषु ययासीतोषवित् :

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ॥ नसांपरायिकंतस्य दुर्मतेर्विच्यते फलम् १७ न ब्राह्मणो निवेदेत् किंचिद्राजनिवेदवित् ॥ स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं
बलवत्तरम् १८ तस्माद्राजः सदा तेजो दुःसहं ब्रह्मवादिनाम् ॥ कर्ता शास्ता विधाता च ब्राह्मणो देव उच्यते १९ तस्मिन्नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्का मीरयो द्विरम् ॥ क्षत्रि
यो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः २० धनैर्वैश्यश्च शूद्रश्च मंत्रैर्होमैश्च वैद्विजः ॥ नैव कन्यानयुवतिर्नामंत्रज्ञो न बालिशः २१ परिवेष्टाऽग्निहोत्रस्य भवेन्नासं स्मृतस्त
था ॥ नरकं निपतत्येते जुह्वानाः सचयस्व तत् ॥ तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः २२ प्राजापत्यमदत्त्वा श्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ॥ अनाहिताग्निरि
तिसप्रोच्यते धर्मदर्शिभिः २३ पुण्यानि यानि कुर्वीत श्रद्धधानो जितेंद्रियः ॥ अनासदक्षिणैर्यज्ञैर्नयजेत कथंचन २४ प्रजापशूँश्च स्वर्गं च हंतियज्ञो ह्यदक्षिणः ॥
इंद्रियाणि यशः कीर्तिमायुश्चाप्यवकृतं तति २५ उदक्यामास ते ये च द्विजाः केचिदनग्रयः ॥ होमं चाश्रोत्रियं ये पांते सर्वे पापकर्मिणः २६ उदपानोदके ग्रामे ब्राह्म
णो वृषलीपतिः ॥ उपित्वा द्वादश समाः शूद्रकर्मैव गच्छति २७ अमार्यां शयने विभ्रच्छूद्रं वृद्धं च वैद्विजः ॥ अब्राह्मणं मन्यमानस्तृणेषु ययासीत पृष्ठतः ॥ तथा सं
शुध्यते राजन शृणु चात्र वचोमम २८ यदेकरात्रेण करोति पापं निष्ठवर्णं ब्राह्मणं सेवमानः ॥ स्थानासनाभ्यां विहरन्न व्रतौ स त्रिभिर्वर्षैः शमयेदात्मपापम् २९
न नर्मयुक्तमनुतंहि न स्तिनस्त्रीपुराजत्रविवाहकाले ॥ न गुर्वर्थनात्मनो जीवितार्थेपंचावृत्तान्याहुरपातकानि ३० श्रद्धावानः शुभाविद्याहीना दपि समाप्नुयात् ॥
सुवर्णमपि चामेध्यादद्भुता विचारयन् ३१ स्त्रीरत्नं दुष्कुलाच्चापि विपादप्य मृतं पिवेत् ॥ अदृष्या हि स्त्रियोरत्नमापइत्येव धर्मतः ३२ गोब्राह्मणहितार्थं च वर्णा
नां संकरोषु च ॥ वैश्योऽह्नीत शस्त्राणि परित्राणार्थमात्मनः ३३ सुरापानं ब्रह्महत्या गुरुतल्पमथापि वा ॥ अनिर्देश्यानि मन्यंते प्राणां तमिति धारणा ३४ सुवर्ण
हरणं स्तैर्न्यविप्रस्वंचेति पातकम् ॥ विहरन्मद्यपानाच्च अगम्यागमनादपि ३५ पतितैः संप्रयोगाच्च ब्राह्मणीयोनितस्तथा ॥ अचिरेण महाराज पतितो वै भवत्युत
३६ संवत्सरेण पतति पतितेन सहा चरन् ॥ याजनाध्यापनाद्यौ नात्र युज्यानासनाशनात् ३७ एतानि हि त्वाऽतोऽन्यानि निर्देश्यानीति भारत ॥ निर्देश्यानेन वि
धिना कालेनाव्यसनी भवेत् ३८

सयपासं शुच्येत तया शृण्वितिसाद्वार्थः १८ विहरन्न करोतीति संबन्धः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ अनिर्दे
श्यानि तु द्विपूर्वकानि चेदप्रप्रायश्चित्तनास्तीत्यर्थः किंतु हिमरणांतमेव प्रायश्चित्तमिति धारणानिश्चयः ३४ । ३५ ब्राह्मणीयोनितः अब्राह्मणो ब्राह्मणीगमनादित्यर्थः ३६ याजनादित्रयेण सत्यः
पतति न युज्यानादिना तेन तु वर्षेण पततीत्यर्थः यौनविवाहादिना संबन्धः ३७ एतानि पंच महापापानि अन्यानि तु निर्देश्यानि सप्रायश्चित्तानि निर्देश्य विशेषाध्याव्यसनी पुनः पापकर्मिणस्तथा ३८

अत्रमिति पूर्वोत्प्रेतपुराणपद्मब्रह्मगुरुतत्त्वेषु पुनरेव प्रेतकर्मण्यपातितेऽपि दाहाद्यकरणेऽप्यब्रवीद्विहरणं च गृहीतव्यं ते पुनरेव पुनर्ब्रह्मनामाशौचमावाच्ये प्रेतकर्मनिषेधाच्चेति भावः ३९ अमास्यादी
न्यतितान् ब्रह्मादेव धार्मिकस्तेऽसहसं विदं न कुर्यात् यतस्ते प्रायश्चित्तानि नार्हतीति योजना प्रायश्चित्तान्यकुर्वाने नैतरेह तिसंविदमिति पाठांतरे तु पुनर्गमं ४० पुनर्गमिति उपलक्षणमिदं दोषांतराणां
४१ दुष्यतीति प्रप्रायश्चित्तमिच्छतीति ४२ शेषमागद्वयं अवगम्य गालयित्वा विनिश्चयस्तृप्ताऽर्धचंद्रादिनाऽपनोद्य गुरुतरं शेषादप्यधिकं पातकं तस्य फलं ४३ तावत् शेषकालपर्यंतं मतिष्ठानाधिग
अत्रवीर्यं गृहीतव्यं प्रेतकर्मण्यपातिते ॥ त्रिपुल्वेते पुर्वेषु पुन कुर्वीत विचारणम् ३९ अमात्यान्वा गुरुन्वापि जह्याद्धर्मैण धार्मिकः ॥ प्रायश्चित्तानि कुर्याच्च न तैरहं
तिसंविदम् ४० अधर्मकारी धर्मेण तपसा हंतिकिल्विषम् ॥ बुवंस्तेन इति स्तेनं तावत्प्राप्नोति किल्विषम् ४१ अस्तेनं स्तेन इत्युक्तादिगुणं पापमाप्नुयात् ॥
त्रिभागं ब्रह्महत्यायाः कन्याप्राप्नोति दुष्यतीति ४२ यस्तु दूषयिता तस्याः शेषं प्राप्नोति पाप्मनः ॥ ब्राह्मणानवगम्य हस्तेऽप्युक्तादिगुणं पापमाप्नुयात् ४३ वर्षाणां हि शतं ताव
त्प्राप्नोति नाधिगच्छति ॥ सहस्रं चैव वर्षाणानि पत्यनरकं वसेत् ४४ तस्मान्नैवावगम्येते नैव जातु निपातयेत् ॥ शोणितं यावत् पाप्मं स गृहीयाद् द्विजक्षतात् ४५
तावतीः सप्तमाराजन्नरके प्रतिपद्यते ॥ भ्रूणहाऽऽहवमध्येतु शुध्यते शस्त्रपाततः ४६ आत्मानं जुहुयादग्नौ स मिद्धे तेन शुद्ध्यते ॥ सुरापो वारुणीमुष्णां पीत्वा पापा
द्विमुच्यते ४७ तया सकायेन निर्दग्धे मृत्युं वा प्राप्य शुद्ध्यति ॥ लोकांश्चलभते विप्रो नान्यथालभते हि सः ४८ गुरुतल्पमधिष्ठाप्य दुरात्मा पापचेतनः ॥ रुधाकारां
प्रतिमालिङ्ग्य मृत्युना सोऽभि शुद्ध्यति ४९ अथवा शिश्रुषणा वा दार्यां जलिना स्वयम् ५० नैर्ऋतीं दिशमास्थाय निपतेत्स त्वजिह्वगः ॥ ब्राह्मणार्थेऽपि वा प्राणान्
संत्यजेतेन शुद्ध्यति ५१ अश्वमेधेन वाऽपीद्वा अथवा गोसवेन वा ॥ अग्निष्टोमेन वा सम्यग्निहमेत्यच पूज्यते ५२ तथैव द्वादश समाः कपाली ब्रह्महा भवेत् ॥ ब्रह्म
चारी भवेन्नित्यं स्वकर्म रूपापयन्मुनिः ५३ एवं तापसा युक्तो ब्रह्महा स वनी भवेत् ॥ एवं तु समभिज्ञाता मार्या वानि पातयेत् ५४ द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आत्रेयीनिध
ने भवेत् ॥ सुरापानियता हारो ब्रह्मचारी क्षितीशयः ५५ ऊर्ध्वं त्रिम्योऽपि वर्षेभ्यो यजेताग्निष्टुतापरम् ॥ ऋषभैक सहस्रं वागादत्वा शौचमाप्नुयात् ५६ वैश्यं हत्वा
तु वर्षे द्वे ऋषभैक शतं चगाः ॥ शूद्रं हत्वाऽऽहमेवैक मृषभं च शतं चगाः ५७ श्वरा हरखरान् हत्वा शौद्रमेव व्रतं चरेत् ॥ मार्जारचापमंडूकान् काकं व्यालं च मूषिकम् ५८
उक्तः पशुसमो दोषो राजन् प्राणिनिपातनात् ॥ प्रायश्चित्तान्यथाऽन्यानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ५९ अल्पे वाप्यथ शोचेत् पृथक् संवत्सरं चरेत् ॥ त्रीणां श्रोत्रियभा
र्यां परदारं च द्वे स्मृते ६० काले चतुर्थे भुंजानो ब्रह्मचारी व्रती भवेत् ॥ स्थानासनाभ्यां विहरेन्न ब्रह्मभ्युपयन्नपः ॥ एवमेव निराकर्ता यश्चाग्नीनपविध्यति ६१

१० च्छति प्रेतत्वात् नमुच्यते ब्रह्महत्यायास्तृतीयांशद्वयस्य वा नृभोगस्तत्वं कालमित्यर्थः ४४ । ४५ आहवमध्यं गोब्राह्मणरक्षार्थं संभ्रामे शस्त्रेण हतश्चेद्ब्रह्महा शुद्ध्यते ४६ । ४७ । ४८ रुधाकारां
प्रतिमां संतप्तमिति शेषः लिङ्ग्यालिङ्ग्य ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ सवनी त्रिषण्णमन्त्राद्यौ आत्रेयीं प्राप्नोति मन्त्रिष्यम् ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ अल्पे वापि अनुद्विपूर्वकं ते कीटवधादौ
शोचितपश्चात्तापं कुर्यात् तावत्तैव तत्र शुद्धिरिति भावः ६० अन्यत्र तु गोवधात् पृथगेकैकस्योपपातकस्य पश्चात्तैव संवत्सरं चरेत् ६१

पूर्वश्लोकोक्तनिराकर्तृपदव्याचष्टे त्यजतीति १९ ग्रासेतिसार्धः ३३ श्रेयांसं ब्राह्मणं स्वपतिं हि स्वायापापं स्ववर्णावर्णं प्रतिशयनं शय्यानिगच्छति तस्याः देहः स्वभिरिति ६४ । ६९ अभिश
स्तस्य प्रायश्चित्तं तस्योऽनुव्रतः ६६ तस्य पतितस्य सहसेविनि संसर्गिणि प्रायश्चित्तं कुचरः पुषिर्वीर्यं दत्तम् ६७ । ६८ । ६९ परिवेता कनिष्ठः परिवितये ज्येष्ठाय भार्यास्तु पात्नं प्रयच्छेत् एतां स्विनाभु
कां तवैवेयं स्तुषेति मानपूर्वकं समर्पयेत् तदा ज्येष्ठानुज्ञातो यवीयानं चरं तं स्वीकुर्यात् पाणिग्राहेण स्वदोषेण मापिते त्रयोऽपि पापान्मुच्यंत इति सार्धं श्लोकार्थः ७० अमानुषीपुत्रमुजातिषु अनावृष्टि

त्यजत्यकारण्यश्च पितरं मातरं गुरुम् ॥ पतितः स्यात्सकौरव्ययथा धर्मे पुनिश्चयः ६२ ग्रासाच्छादनमात्रं तु दद्यादिति निर्देशनम् ॥ भार्यायां व्यभिचारिण्यानि
रुद्धायां विशेषतः ॥ यत्पुंसः परदारपुतदेनाचारयेद्भृतम् ६३ श्रेयांसं शयनं हि स्वायाऽन्यपापं निगच्छति ॥ स्वभिस्तामर्देयद्राजां संस्थाने बहुविस्तरे ६४ पु
मांसमुन्नयेत्प्राज्ञः शयने तप्त आयसे ॥ अप्यादधीतदारुणितत्र दहेत्तपापकृत् ६५ एष दंडो महाराजस्त्रीणां भर्तृष्वतिक्रमात् ॥ संवत्सरो भिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो
भवेत् ६६ द्वे तस्य त्रीणि वर्षाणि चत्वारि सहसेविनि ॥ कुचरः पंचवर्षाणि चरेद्भैक्ष्यं मुनिव्रतः ६७ परिवितिः परिवेताय चैव परिविद्यते ॥ पाणिग्राहस्त्वधर्मेण सर्वं
ते पतिताः स्मृताः ६८ चरेयुः सर्वे एवेते वीरहाय द्रुतं चरेत् ॥ चांद्रायणं चरेन्मासं च चूंवापापशुद्धये ६९ परिवेता प्रयच्छेत्ततां स्नुषां परिवितये ॥ ज्येष्ठेन च स्व
नुज्ञातो यवीयानप्यनंतरम् ॥ एवं च मोक्षमाप्नोति तौ च सा चैव धर्मतः ७० अमानुषीपुत्रो वर्ज्यमना दृष्टिर्न दुष्यति ॥ आधिष्ठात्र मंतारं पशूनां पुरुषं विदुः ७१ प
रिधायोर्ध्वं बालं तु पात्रमादाय मृन्मयम् ॥ चरेत्सप्तगृहान्नित्यं स्वकर्म परिकीर्तयन् ७२ तत्रैव लब्धभोजी स्याद्वा दशाहात्स शुद्धयति ॥ चरेत्संवत्सरं चापि तद्भृतं ये
न कृतं तति ७३ भवेत्तु मानुषेष्वेवं प्रायश्चित्तमनुत्तमम् ॥ दानं वा दानशक्तेः पुंसर्वमेतत्प्रकल्पयेत् ७३ अनास्तिके पुणो मात्रं दानमेकं प्रचक्षते ॥ श्वराहमनुष्याणां
कुकुटस्थस्वरस्य च ७५ मांसं मूत्रं पुरीषं च प्राश्य संस्कारमर्हति ॥ ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गंधमादाय सोमपः ७६ अपरुष्य हं पिबेद्दुष्पुण्यं ह्यमुष्णं पयः पिबेत् ॥ इयह
मुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षो भवेद्भयम् ७७ एवमेतत्समुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं सनातनम् ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण यदज्ञानेन संभवेत् ७८ ॥ इति श्रीमहामारतेशांतिपर्वणि
आपद्धर्मपर्वणि प्रायश्चित्तीये पंचपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ कथांतरमथासाद्य खड्गयुद्धविशारदः ॥
नकुलः शरतल्पस्थमिदमाह पितामहम् १ ॥ ॥ नकुल उवाच ॥ ॥ धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमतीवाऽत्र पितामह ॥ मनस्तु मम धर्मज्ञ खड्ग एव सुसंशितः २

जीवनं हि सत्यं यः वृथैवेच्छिदिकर्मण इदं रूपं अनादृष्टिरिति पाठेऽपि स पार्वयः ७१ ऊर्ध्वं बालं च मरीचुच्छं परिधाय रं गेऽवतरन् ब्राह्मण एवेतत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् ७२ तत्रैव सप्तगृहेषु येन परिधानेन
हेतुभूतेन ऊर्ध्वं बालं कृतं तत्तिष्ठति स तु कर्त्तव्यं संवत्सरं चरेत् ७३ । ७४ अनास्तिकेष्वास्तिकेषु ७५ । ७६ । ७७ । ७८ ॥ इति शांतिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावर्द्धिपे
पंचपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ कथांतरमिति कथांतरमापद्धर्मोणां सांगानां समासत्वात् कथाया अवसानं आसाद्य प्राप्य १ मम पुमनः खड्ग इति
यतः सुसंशितः सम्यग्विनीत आरमास्ते न परिरक्षिंतुं शक्यते इति द्वितीयेनान्वयः २

३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ पातु मानुगेरि कवाचुषिरो भितरवात् १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९

विशीर्णे कामुके राज्ञश्च प्रक्षिणे पुचया जिपु ॥ खड्गे न शक्यते युद्धे साध्वात्मा परिरक्षितुम् ३ शरासनधरांश्चैव गदाशक्तिधरांस्तदा ॥ एकः खड्गधरो वीरः स मर्यः प्रति
वाधितुम् ४ अत्र मे संशयश्चैव कौतूहलमतीव च ॥ किं स्वत्प्रहरणं श्रेष्ठं सर्वयुद्धेषु पार्थिव ५ कथंचोत्पादितः खड्गः कस्मै चार्थाय केन च ॥ पूर्वाचार्यं च खड्गस्य प्रब्रू
हि प्रपितामह ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्री पुत्रस्य धीमतः ॥ स तु कौशलसंयुक्तं सूक्ष्मचित्रार्थसंमतम् ७ ततस्तस्योत्तरं वाक्यं स्वरवर्णोप
पादितम् ॥ शिक्षया चोपपन्नाय द्रोणशिष्याय भारत ८ उवाच स तु धर्मज्ञो धनुर्वेदस्य पारगः ॥ शरतल्पगतो भीष्मो न कुलाय महात्मने ९ ॥ भीष्म उवाच ॥ तत्त्वं
शृणुष्व माद्रेय यदेतत्परिपृच्छसि ॥ प्रबोधितोऽस्मि भवता धातुमानि वपर्वतः १० सलिलैर्काणवं तावपुरा सर्वमभूदिदम् ॥ निष्प्रकंपमना काशमनिर्देश्य महीतलम्
११ तमसाऽऽवृतं तमस्पर्शमतिगंभीरदर्शनम् ॥ निःशब्दं चाप्रमेयं च तत्र जज्ञे पितामहः १२ सोऽसृजद्वातमग्निं च भास्करं चापिवीर्यवान् ॥ आकाशमसृज चोर्ध्वं
धोभूमिं च नैर्ऋतिं १३ नभः सचंद्रतारं च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ॥ संवत्सरान् तून्मासां नृपक्षान् थलवान् क्षणान् १४ ततः शरीरं लोकस्थं स्थापयित्वा पितामहः ॥ जन
यामास भगवान् पुत्रानुत्तमतैजसः १५ मरीचिष्मिन् चिचुलस्त्यं पुलहं कतुम् ॥ वसिष्ठांगिरसौ चोभौरुद्रं च प्रभुभीश्वरम् १६ प्राचेतसस्तथा दक्षः कन्यापटिम
जीजनत् ॥ तवैव ब्रह्मर्षयः सर्वाः प्रजार्थं प्रतिपेदिरे १७ ताम्यो विश्वानि भूतानि देवाः पितृगणास्तथा ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव रक्षांसि विविधानि च १८ पतत्रिमृगमी
नाश्च प्लवंगाश्च महोरगाः ॥ तथा पक्षिगणाः सर्वे जलस्थलविचारिणः १९ उद्भिदेः स्वेदजाश्चैव सांडजाश्च जरायुजाः ॥ जज्ञे तात जगत्सर्वं तथा स्थावरजंगमम् २०
भूतसर्गमिदं कृत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ शाश्वतं वेदपठितं धर्मं प्रयुज्येत ततः २१ तस्मिन् धर्मे स्थिता देवाः सहाचार्यपुरोहिताः ॥ आदित्यावसवोरुद्राः सप्ताध्यामरु
दश्चिनः २२ भृग्वज्यंगिरसः सिद्धाः काश्यपाश्च तपोधनाः ॥ वसिष्ठगौतमा गस्त्यास्तथानारदपर्वतौ २३ ऋषयो बालखिल्याश्च प्रभासांसिकतास्तथा ॥ घृतपाः
सोमवायव्याश्चानरमरीचिपाः २४ अकृष्टाश्चैव हंसाश्च ऋषयो वाग्भियो नयः ॥ वानप्रस्थाः पृथ्रयश्च स्थिता ब्रह्मानुशासने २५ दानवेंद्रास्त्वतिक्रम्य तत्पितामह
शासनम् ॥ धर्मस्यापचयं च कुः क्रोधलोभसमन्विताः २६ हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो विरोचनः ॥ शंबरो विप्रचित्तिश्च प्रह्लादो नमुचिर्बालः २७ एते चान्ये च व
हवः सगणादैवदानवाः ॥ धर्मसेतुमतिक्रम्य रेभिरेवर्मनिश्चयाः २८ सर्वे तुल्याभिजातियायथा देवास्तथा वयम् ॥ इत्येवं धर्ममास्थाय स्पर्धमानाः सुरर्षिभिः २९
न प्रियं नाप्यनुक्रोशं च कुर्भते पु भारत ॥ त्रीनुपाया नृपाक्रम्य देडेन रुद्रुः प्रजाः ३० न जग्मुः संविदं तैश्च दर्पादसुरसतमाः ॥ अथैव भगवान् ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः
३१ तदा हि मवतः भृंगे सुरम्ये पद्मतारके ॥ शतयोजनविस्तारे मणिरत्नचयाचिते ३२ १० । ३१ पद्मानीव तारकायत्रलमास्तस्मिन् पद्मतारके अत्यंतमुच्छ्रित इत्यर्थः ३२

तस्मिन्गिरिरेषु पुत्रपुष्पितदुमकानने ॥ तस्यौसविबुधश्रेष्ठो ब्रह्मालोकार्थसिद्धये ३३ ततो वर्षसहस्रातिवितानमकरोत्प्रभुः ॥ विधिना कल्पदृष्टेन यथावच्चोपपादि
तम् ३४ ऋषिभिर्यज्ञपटुभिर्न्यायवत्कर्मकर्तृभिः ॥ समिद्धिः परिसंकीर्णदीप्यमानैश्च पावकैः ३५ कांचनैर्यज्ञभांडैश्चाजिष्णुभिरलंकृतम् ॥ वृत्तदेवगणैश्चैव प्रव
रैर्यज्ञमंडलम् ३६ तथा ब्रह्मर्षिभिश्चैव सदस्यैरुपशोभितम् ॥ तत्र घोरतमं वृत्तमृषीणां मे परिश्रुतम् ३७ चंद्रमाविलंब्यो मयथाभ्युदिततारकम् ॥ विकीर्याग्निं
तथा धृतमुत्थितं श्रूयते तदा ३८ नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं लशोदरम् ॥ प्रांशुसुदुर्ध्वपतंतरं तथैव ह्यभितौजसम् ३९ तस्मिन्नुत्पतमाने च प्रचंचालवसुंधरा ॥
महोर्मिकलितावर्तं शुभ्रभेसमहोदधिः ४० पेतुर्लकामहोत्पाताः शाखाश्च मुमुचुर्दुर्भाः ॥ अप्रशांतादिशः सर्वाः पवनश्चाशिबोवौ ४१ मुहुर्मुहुश्च भूतानि प्राव्यथं
तमयात्तथा ॥ ततः सतुमुलं दृष्ट्वा तंच भूतमुपस्थितम् ४२ महर्षिसुरगंधर्वा नुवाचे दंपिता महः ॥ मयैवं चितितं भूतमसिनामैष वीर्यवान् ४३ रक्षणार्थाय लोकस्य
वधाय च सुरद्विपां ॥ ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः ४४ विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालांतक इवोद्यतः ॥ ततः सशितिकंठाय रुद्राया र्पमकेतवे ४५ ब्रह्माददा
वसिं तीक्ष्णमधर्मप्रतिवारणम् ॥ ततः स भगवान् रुद्रो महर्षिजनसंस्तुतः ४६ प्रष्टव्यासि ममेयात्मारूपमन्यच्चकार ह ॥ चतुर्बाहुः स्पृशन् भूर्भ्राष्ट्रस्थितोऽपि दिवा
करम् ४७ ऊर्ध्वदृष्टिर्हार्लिगोमुखाज्ज्वालाः समुत्सृजन् ॥ विकुर्वन् बहुधा वर्णां नीलपांडुरलोहितान् ४८ विभ्रल्लुण्णाजिनं वा सो हेमप्रवरतारकम् ॥ नेत्रैश्च कल्ल
टेन भास्करप्रतिमं बहन् ४९ शुशुभातेऽतिविमले द्नेनेत्रे कृष्णपिंगले ॥ ततो देवो महादेवः शूलपाणिर्भगाक्षिहा ५० संप्रष्टव्यतु निस्त्रिंशं कालाग्रिसमवर्चसम् ॥ त्रिकू
टंचर्मचोद्यम्य सविद्युतमिवांबुदम् ॥ चचार विविधान् मार्गान् महाबलपराक्रमः ५१ विधुन्वन्नसिमाकाशे तथा युद्धचिकीर्षया ॥ तस्य नादं विनदतो महाहासं च मुंचतः
५२ बभौ प्रतिभयं रूपं तदारुद्रस्य भारत ॥ तद्रूपधारिणं रुद्रं रौद्रकर्मचिकीर्षया ५३ निशम्य दानवाः सर्वे हृष्टाः समभिदुर्दुवुः ॥ अश्मभिश्चाभ्यवर्षत प्रदीप्तैश्च तथो
ल्मुकैः ५४ घोरैः प्रहरणैश्चान्यैः क्षुरधारैर्योमयैः ॥ ततस्तु दानवानीकं संप्रणेतारमच्युतम् ५५ रुद्रं दृष्ट्वा बलोद्धूतं प्रमुमोह च चालच ॥ चित्रं शीघ्रपदत्वाच्च चरं
तमसि पाणिनम् ५६ तमेकमसुराः सर्वे सहस्रमिति मे निरे ॥ छिंदन् भिन्दन् रुज्ज्ज्कृतं न दारयन् पथो यन्नपि ५७ अचरद्वैरिसंघेषु दावाग्रिरिव कक्षगः ॥ असिवेगप्र
भग्रास्ते छिन्नवाहू रूक्षसः ५८ संप्रकीर्णात्रिगात्राश्च पेतुरुर्व्यामहाबलाः ॥ अपरे दानवा भग्राः खड्गपातावपीडिताः ५९ अन्योन्यमभिनर्दंतो दिशः संप्रतिपेदिरे ॥
भूमिकेचित्प्रविविशुः पर्वतान् परेतथा ६० अपरे जगमुराकाशमपरंभः समाविशन् ॥ तस्मिन्महतिसंवृत्ते समरेष्टशदारुणे ६१ बभूव भूः प्रतिभयामांसशोणितकर्द
मा ॥ दानवानां शरीरैश्च पतितैः शोणितोक्षितैः ६२

काणियस्मिन् ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२

६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ स्थूलसूक्ष्मात्मकारणात् स्थूलज्जात्मा शरीरं सूक्ष्मज्जात्मा मनः तयोः प्रीणनार्थं ६९ । ७० । दुर्बारादीनीत्यत्र दुर्वाचादीनीति साधीयान्पाठः ७१ । ७२

समाकीर्णमहाबाहो शैलैरिव सर्किंशुकैः ॥ सरुद्रो दानवान् हत्वा कृत्वा धर्मोत्तरं जगत् ६३ रौद्रं रूपमथोक्षिप्य चक्रे रूपं शिवं शिवः ॥ ततो महर्षयः सर्वे सर्वे देवगणास्त
था ६४ जयेनाहुतकल्पेन देवदेवं तथा र्चयन् ॥ ततः स भगवान् रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम् ६५ असिधर्मस्य गोप्ता रंददौ सल्लव्यविण्वे ॥ विष्णुर्मरीचये
प्रादान् मरीचिर्भगवानपि ६६ महर्षिभ्यो ददौ खड्गमृषयो वासवाय च ॥ महं द्रो लोकपालेभ्यो लोकपालास्तु पुत्रक ६७ मनवेभ्यो पुत्राय ददुःखं गंगुवि
स्तरम् ॥ ऊचुश्चैनं तथा वाक्यं मानुषाणां त्वमीश्वरः ६८ असिना धर्मगर्भेण पालयस्व प्रजादिति ॥ धर्मसेतुमतिक्रांताः स्थूलसूक्ष्मात्मकारणात् ६९ विभज्य दंडं
रक्ष्यास्तु धर्मतो न यदृच्छया ॥ दुर्वाचानि ग्रहोदंडो हिरण्यबहुलस्तथा ७० व्यंगतां च शरीरस्य बधोवाञ्जलपकारणात् ॥ असेरेतानि रूपाणि दुर्बारादीनि निर्दिशेत्
७१ असेरेवं प्रमाणानि परिपाल्य व्यतिक्रमात् ॥ सविसृज्याथ पुत्रं स्वंप्रजानां धिपंततः ७२ मनुः प्रजानां रक्षार्थं क्षुपाय प्रददावसि ॥ क्षुपाज्ग्रहाहवे क्ष्वाक्षुरिक्ष्वाको
श्च पुहूरवाः ७३ आयुश्च तस्माह्लेभे तं न दुपश्च ततो भुवि ॥ ययातिर्न हुपाञ्चापि पूरुस्तस्माच्च लब्धवान् ७४ अमूर्तरयस्तस्मात्ततो भूमिशयोनृपः ॥ भरतश्चा
पि दौष्यतिलेभे भूमिशयादसि ७५ तस्माह्लेभे च धर्मज्ञो राज्ञैर्लविलस्तथा ॥ ततस्त्वैलविलाह्लेभे धुंधुमारो नरेश्वरः ७६ धुंधुमारो च कांबोजो मुचुकुंदस्ततोऽलभत् ॥
मुचुकुंदान् मरुतश्च मरुतादपि रैवतः ७७ रैवतायुवनाश्च श्रुयुवनाश्चात्तोरघुः ॥ इक्ष्वाकुवंशजस्तस्माद्हरिणाश्च प्रतापवान् ७८ हरिणाश्चादसि लेभे शुनकः शुनका
दपि ॥ उशीनरो वै धर्मात्मा तस्माद्गोजः सयादवः ७९ यदुभ्यश्च शिविलेभे शिवेऽपि प्रतर्दनः ॥ प्रतर्दनादप्रकश्च पृषदश्चोष्टकादपि ८० पृषदश्चाद्रद्राजो द्रोणस्त
स्मात्कृपस्ततः ॥ ततस्त्वं भ्रातृभिः सार्धं परमासि मवाप्तवान् ८१ कृत्तिकास्तस्य नक्षत्रमसेरग्निश्च देवतम् ॥ रोहिणी गोत्रमास्थाप्य रुद्रश्च गुरुत्तमः ८२ असेर
ष्टौ हिनामानि रहस्यानि निबोध मे ॥ पांडवेयसदायानि कीर्तयन् लभते जयम् ८३ असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ॥ श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथै
व च ८४ अग्र्यः प्रहरणानां च खड्गो माद्रवतीसुत ॥ महेश्वरप्रणीतश्च पुराणे निश्चयंगतः ८५ पृथुस्तूत्पादयामास धनुराद्यमरिदमः ॥ तेनेयं पृथिवी दुग्धासस्या
निसुवहून् यपि ॥ धर्मेण च यथा पूर्ववै न्येन परिरक्षिता ८६ तदेतदार्पमाद्रेयप्रमाणं कर्तुं भर्हसि ॥ असेश्च पूजाकर्तव्या सदा युद्धविशारदैः ८७ इत्येव प्रथमः कल्पो
व्याख्यातस्ते सुविस्तरात् ॥ असेरुत्पत्तिसंसारो यथा वद्वरतर्पभ ८८ सर्वथैतदिदं शुक्लाखड्गसाधनमुत्तमम् ॥ लभते पुरुषः कीर्तिप्रत्यचानंत्यमश्नुते ८९ ॥ इति
श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि खड्गोत्पत्तिकथने षट्पट्टचधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ ॥ इति शांतिपर्वजाप० नी० भारतमावद्विषयपट्टचधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

एवंगूणां सत्त्वां पञ्चिवारणहेतुः खड्ग इति खड्गे तत्पथताकामासवैः श्रुताः । अवेदानामेकरूपेऽप्युदेष्टरिशिष्याः स्वस्वामिप्रायानुसारेणैव शास्त्रतत्त्ववृद्धं तीत्येत प्रथमाख्यापिका मुखेन दर्शयति इत्युक्तव
तीत्यादिना आबसयं गृहं विदुरः पंचमोयिदुतास्त्वयं पष्ठः पष्ठमोमजागीता इत्यर्थः पञ्चगीताध्यायः १ । २ त्रिवर्गविजयाय कामक्रोधलोभानां जयाय ३ । ४ धर्मावतारत्वाद्धर्मशास्त्रानुसारिकायं
वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तवतिपीप्सेतुतूर्णीभूतेयुधिष्ठिरः ॥ पप्रच्छावसथंगत्वाभ्रातृविदुरपंचमान् १ धर्मचार्येचकामेचलोभवृत्तिः समाहिता ॥ तेषां गारिया
वृत्तमोमध्यमः कोलपुश्चकः २ कस्मिंश्चात्मानिधातव्यस्त्रिवर्गविजयायैव ॥ संहृष्टानैष्ठिकं वाक्यं यथावद्वक्तुमर्हथ ३ ततोर्थगतितत्त्वज्ञः प्रथमं प्रतिभानवान् ॥
जगाद विदुरो वाक्यं धर्मशास्त्रमनुस्मरन् ४ ॥ विदुर उवाच ॥ बाहुश्रुत्यंतपस्त्यागः श्रद्धा यज्ञक्रियाक्षमा ॥ भावशुद्धिर्दयासत्यं संयमश्चात्मसंपदः ५ एतदे
वाभिपद्यस्वमातेऽभूच्चलितं मनः ॥ एतन्मूलौ हि धर्मार्थवैतदेकपदं हि मे ६ धर्मेणैव र्षयस्तीर्णा धर्मलोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ धर्मेण देवा वष्टुर्धर्मचार्यः समाहितः ७
धर्मो राजन् गुणः श्रेष्ठो मध्यमो ह्यर्थ उच्यते ॥ कामो यवीयानिति च प्रवदंति मनीषिणः ८ तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यत्तात्मना ॥ तथाच सर्वभूतेषु वर्तित
व्यं यथाऽऽत्मानि ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ समाप्तवचनेन तस्मिन् धर्मशास्त्रविशारदः ॥ पार्थो धर्मार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यं प्रचोदितः १० ॥ अर्जुन उवाच ॥
कर्मभूमिरियं राजन्निह वार्ता प्रशस्यते ॥ कृषिर्वणिज्यगोरक्षशिल्पानिविधिवानि च ११ अर्थ इत्येव सर्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः ॥ न ह्युत्तरेऽर्धे न वर्तते धर्मकामा
विति श्रुतिः १२ विषयैरर्थवान् धर्ममाराधयितुमुत्तमम् ॥ कामं च चरितुं शक्तो दुष्प्रापमकृतात्मभिः १३ अर्थस्यावयवावेतौ धर्मकामाविति श्रुतिः ॥ अर्थसिद्ध्या
विनिर्मुक्ता भवेतौ भविष्यतः १४ तद्वतार्थं हि पुरुषं विशिष्टतरयोनयः ॥ ब्रह्माणमिव भूतानि सततं पर्युपासते १५ जटाजिनधरादांताः पंकदिग्धाजितेन्द्रियाः ॥
मुंडानिस्तंतवश्चापिवसंत्यर्थार्थिनः पृथक् १६ कापाय वसनाश्चान्येऽमश्रुलाहीनिषेविणः ॥ विद्वंसश्चैव शांताश्च मुक्ताः सर्वपरिग्रहेः १७ अर्थार्थिनः संतिकेचिदपरे
स्वर्गकांक्षिणः ॥ कुलप्रत्यागमाश्चैकेस्वस्वधर्ममनुष्ठिताः १८ आस्तिकानां आस्तिकाश्चैव नियताः संयमेपरे ॥ अप्रज्ञानं तमोभूतं प्रज्ञानं तु प्रकाशितम् १९ भृत्यान्
भोगैर्द्विषोद्वैर्यो योजयति सोऽर्थवान् ॥ एतन्मतिमतां श्रेष्ठमंतममयथा तथम् ॥ अनयोस्तु निबोधत्वं वचनं वाक्यकंठयोः २० ॥ वैशंपायन उवाच ॥
ततो धर्मार्थकुशलो माद्री पुत्रावनंतरम् ॥ न कुलसहदेवश्चावक्यं जगदतुः परम् २१ न कुलसहदेवावचतुः ॥ आसीनश्च शयानश्च विचरन्नपि वास्थितः ॥
अर्थयोगं दृढं कुर्याद्योगैरुच्चावचैरपि २२

विदुर उवाच बाहुश्रुत्यमितं बाहुश्रुत्यं बह्वध्ययनं । तपःस्वधर्माचरणं । त्यागोदानं । श्रद्धा आस्तिक्यं । यज्ञक्रियासोमसंस्कारादिः । क्षमा आकृष्टयताडितस्य वानिर्विकारित्वं । भावशुद्धिर्नि
ष्कपटत्वं । दया दीपिषु नृजिज्ञा । सत्यं हि सातृण्यं यथावचनं । संयम इन्द्रियनिग्रहः । एतादृशात्मनो धर्मस्वसंपदः ऐश्वर्याणि १ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० एवं धर्मश्रेष्ठे विदुरेण प्रतिपादितेऽर्थे
श्रेष्ठमर्जुन आह कर्मभूमिरिति ११ अव्यतिक्रमः मर्यादा १२ । १३ । १४ । १५ निस्तंतवः नैष्ठिकब्रह्मचारिणः १६ । १७ । १८ प्रज्ञानमर्थश्रेष्ठविषयं १९ अनयोर्न कुलसहदेवयोः २० । २१ । २२

२१ तद्विनिश्चितत्वात्वाप्रतिभूतसमयवास्वावतारमतो आवयोरिति शेषः २२ अनर्थस्त्वर्थहीनस्य अर्थमिणः धर्महीनस्य २५ धर्मरूपेण प्रदानेन विश्वस्तेषु अस्मद्व्यक्तेषु विश्वासवत् २९ धर्म
मिति अत्र धर्मार्थयोः समत्वेऽपि धर्मस्य पूर्वत्वाद् विदुरमतमेवैतदीपद्वेदेन दर्शितं २७ । २८ कामस्यैव प्राधान्यं मन्थानोमीयतेन उवाच न काम इति २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ उद्धृष्टः

अस्मिंस्तु वैविनिर्मुक्ते दुर्लभे परमप्रिये ॥ इह कामानवाप्नोति प्रत्यक्षं नात्र संशयः २३ योऽर्थो धर्मेण संयुक्तो धर्मोऽर्थश्चार्थसंयुतः ॥ तद्वित्वाऽमृतसंवादं तस्मादेतौ मता
विह २४ अनर्थस्य न कामोऽस्ति तथाऽर्थो धर्मिणः कुतः ॥ तस्मादुद्विजते लोको धर्मार्थयोर्विच्छिन्नः २५ तस्माद्धर्मप्रदानेन साध्योऽर्थः संयतात्मना ॥ विश्वस्ते
षु हि भूतेषु कल्पते सर्वमेवाह २६ धर्मसमाचरेत्पूर्वततोऽर्थधर्मसंयुतम् ॥ ततः कामं चरेत्पश्चात्सिद्धार्थः सहितत्परम् २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विरेमतुस्तु तद्वा
क्यमुक्त्वा तावन्निनोः सुतौ ॥ भीमसेनस्तदा वाक्यमिदं वक्तुं प्रचक्रमे २८ ॥ भीमसेन उवाच ॥ नाकामः कामयत्यर्थं नाकामो धर्ममिच्छति ॥ नाकामः कामया
नोऽस्ति तस्मात्कामो विशिष्यते २९ कामेन युक्ताः ऋषयस्तपस्येषु समाहिताः ॥ पलाशफलमूलादावायुभक्षाः सुसंयताः ३० वेदोपवेदेऽप्युक्ताः स्वाध्याय
पारगाः ॥ श्राद्धयज्ञक्रियायांचतथादानप्रतिग्रहे ३१ वणिजः कर्षकागोपाकारवः शिल्पिनस्तथा ॥ देवकर्मकृतश्चैव युक्ताः कामेन कर्मसु ३२ समुद्रं वा विशंत्य
न्येनराः कामेन संयुताः ॥ कामो हि विविधाकारः सर्वकामेन संततम् ३३ नास्ति नासीन्नाभविष्यदूर्तकामात्मकात्परम् ॥ एतत्सारं महाराज धर्मार्थवित्तसंस्थितौ
३४ नवनीतं यथा दध्नस्तथा कामोऽर्थधर्मतः ॥ श्रेयस्तैलं हि पिप्पलाकादूर्तं श्रेय उदग्धृतः ३५ श्रेयः पुष्पफलं काष्ठात्कामो धर्मार्थयोर्विरः ॥ पुष्पतो मध्विरसः का
म आभ्यां तथा स्मृतः ॥ कामो धर्मार्थयोर्निःकामश्चाथ तदात्मकः ३६ नाकामतो ब्राह्मणाः स्वन्नमर्थो नाकामतो ददति ब्राह्मणेभ्यः ॥ नाकामतो विविधालोकचेष्टा
तस्मात्कामः प्राकृत्रिवर्गस्य दृष्टः ३७ सुचारुवेपाभिरलंकृताभिर्मंदोक्तभिः प्रियदर्शनाभिः ॥ रमस्वयोपाभिरुपेत्य कामं कामो हिराजन्परमो भवेन्नः ३८ बुद्धिर्भ
मैवापरिखास्थितस्य माऽभूद्विचारस्तव धर्मपुत्र ॥ स्यात्संहितं सद्भिरफल्युसारं मेति वाक्यं परमावृत्तं समं ३९ धर्मार्थकामाः सममेव सव्यायो ह्येकभक्तः सनरो जव
न्यः ॥ तयोस्तु दाक्ष्यं प्रवदंति मध्यं सत्तमो योऽभिरतस्त्रिवर्गे ४० प्राज्ञः सुहृच्चंदनसारलितो विचित्रमाल्याभरणैरुपेतः ॥ ततो वचः संग्रहविस्तरेण प्रोक्त्वाथ वीरान्
विरामभीमः ४१ ततो मुहूर्तादधर्मराजो वाक्यानि तेषामनुचिंत्य सम्यक् ॥ उवाच वाचावितथं सम्यन्वैलब्धश्रुतां धर्मभृतां वरिष्ठः ४२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निःसं
शयं निश्चितधर्मशास्त्राः सर्वमेवंतो विदितप्रमाणाः ॥ विज्ञातुकामस्य मे ह वाक्यमुक्तं यद्वै नैष्ठिकं तच्छ्रुतं मे ॥ इदं त्वं वश्यं गदतो ममापि वाक्यं निबोध ध्वमनन्यभावाः ४३

तस्मात् ३५ । ३६ अकामतः कामं विना केवलार्थस्वप्नं मुहूर्तावस्थितं हि धनमस्तीति प्रवृत्तं युक्तं तदपि गुरुत्वात् कामः कामोऽस्तीति अन्यथा च वरितस्यापि मुहूर्तं दीयते ३७ । ३८ परिखा
स्थिरत्वपरितः क्षातापरिखा सर्वतो मूलशोष इत्यर्थः तत्र स्थितस्य अमृतं सममिदं ३९ दाक्ष्यं अर्थहेतुत्वान्मध्यमं मध्यमं अर्थकामउत्तमो धर्मो जव न्य इति फलितं ४० लब्धं श्रुतं प्रवर्णयैस्ते
योलब्धश्रुता ४१ । ४२ नैष्ठिकं सिद्धांतरूपं एतेन पूर्वसर्वे पूर्वपञ्चारवेद्युक्तम् ४३

यः पापादिपंचकेनिरतः स दुःखेषु स्वादिसिद्धिर्भवत्यतस्मात्सर्वकर्मद्वन्द्वमुच्यते ४४ जातिर्जन्मस्मरणमतीतः स्मरणं तेनातीतत्वमात्रं लभ्यते जन्मस्मरणान्मकानीत्यर्थः ४५ जेहेनेतिरा
मन्त्रेयोरुपलक्षणं एतेन मुक्तैर्दुर्लभत्वमाह नचेति तथापि प्राप्यैव सत्यमाह बुधा इति ४६ एतत्पदार्थमाह यथेत्यादिना ४७ अर्थमोक्षं वित्तजानीत लोकहिताय मोक्षाय त्रिवर्गहीनोऽपि मुख्यार्थ
रहस्यज्ञानं विदते लभते पूर्वोक्तोऽधिकारी ४८ ततोऽपि धिरात् ततः पूर्वोक्तसर्वेषां वाक्यात् हेतुमदिति वा ४९ ५० ५१ ॥ इति शांतिपर्वणि आपद्दर्पपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीये
यौवैनपापेनिरतो न पुण्येनार्थेन धर्ममनुजोनकामे ॥ विमुक्तदोषः समलोष्टकांचनो विमुच्यते दुःखसुखार्थसिद्धेः ४४ भूतानि जातिस्मरणान्मकानि जराविकारैश्च स
मन्वितानि ॥ भूयश्च तैस्तैः प्रतिबोधितानि मोक्षप्रशंसंति ततंच विद्मः ४५ स्नेहेन युक्तस्य न चास्ति मुक्तिरिति स्वयं भूभगवानुवाच ॥ बुधाश्च निर्वाणपराभवंतित
स्मात्त्रकुर्यात्प्रियमप्रियंच ४६ एतत्प्रधानंचनकामकारो यथानियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥ भूतानि सर्वाणि विधिर्नियुक्ते विधिर्वलीयानिति वित्तसर्वे ४७ न कर्मणा
ऽऽप्रोत्यनवाप्यमर्थयद्भावितद्वैभवतीति वित्त ॥ त्रिवर्गहीनोऽपि हि विदतेऽर्थतस्माद्दोलोकहिताय मुख्यम् ४८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तदग्र्यं वचनं मनोनुगं
मस्तमाज्ञाय ततो हि हेतुमत् ॥ तदा प्रणेदुश्च जहर्परे च ते कुरुप्रवीराय च चक्रिरेऽजलिम् ४९ सुचारुवर्णाक्षरचारुपितामनोनुगानिर्धुतवाक्यकण्ठकाम् ॥ निश्म्यतां
पार्थिवपार्थमापितां गिरं नरेन्द्राः प्रशशंसुरेव ते ५० स चापितान् धर्मसुतो महामनास्तदा प्रतीतान् प्रशशंसवीर्यान् ॥ पुनश्च प्रच्छसिरे द्वा रा सुतं ततः परं धर्ममहीनचे
तसम् ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि आपद्दर्पपर्वणि षड्जगीतायां सप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
पितामहमहाप्राज्ञं कुरूणां प्रीतिवर्धन ॥ प्रश्नं कंचिद्व्यवक्ष्यामि तन्मै व्याख्यातुमर्हसि १ कीदृशमानवाः सौम्याः कैः प्रीतिः परमा भवेत् ॥ आयत्यांचतदा त्वेकैश्च
मास्ता न्ददस्व मे २ न हितत्रघनं स्फुटं न च संबंधिवांधवाः ॥ तिष्ठंतियत्र सुहृदस्तित्थंतीति मतिर्मम ३ दुर्लभो हि सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ॥ एतद्धर्मभृतां
श्रेष्ठसर्वव्याख्यातुमर्हसि ४ ॥ भीष्म उवाच ॥ संधेयान् पुरुषान् राजन्न संधेयांश्च तत्त्वतः ॥ वदतो मे निबोध त्वं निखिलेन युधिष्ठिर ५ लुब्धः क्रूरस्त्यक्तध
र्मानि कृतिः शठ एव च ॥ क्षुद्रः पापसमाचारः सर्वशंको तथाऽलसः ६ दीर्घसूत्रोऽनुजुः कुष्ठो गुरुदारप्रवर्षकः ॥ व्यसनेयः परित्यागी दुरात्मानिरपत्रपः ७
सर्वतः पापदर्शी च नास्ति को वेदनिन्दकः ॥ संप्रकीर्णो द्विषो लोकैः कामं निरतश्चरेत् ८ असत्यो लोको विद्विष्टः समये चानवस्थितः ॥ पिशुनोऽथ कृतप्रज्ञो मत्सरी
पापनिश्चयः ९ दुःशीलोऽथ कृतात्मा च नृशंसः कितवस्तथा ॥ मित्रैरपकृतिर्नित्यमिच्छतेऽर्थपरस्य यः १०

सप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ यद्यपि सर्वेषामप्यनुपदेशार्थं दृष्टं तितथाऽपि सन्निभत्र लाभः सर्वोत्सासपदाहेतुर्दुर्लभसंबंधः सर्वासां माप
दाहेतुरितिसर्वपुरुषसाधारणोऽर्थः कृत्स्नायाराजनीतिश्च सारभूत इति तमेव बुद्ध्यादयति प्रश्नोत्तरमुत्तेन पितामहमहाप्राज्ञेत्यादिना १ आयस्यां परिणामकाले तदा त्वेव वर्तमानकालेऽक्षमाहितये
तिशेषः २ मित्रस्यापार्थिव्योऽन्तरंगत्वमाह नहीति ३ ॥ ४ संधेयान् मित्रीकृत्योग्यान् ५ अलसोऽनुजोऽपी ६ दीर्घसूत्रश्चिरकारी कुष्ठो लोको निन्दितः ७ ८ ९ १०

११ अनुक्तः जनवहितः १२ अज्ञानात्कृतेऽपकृते कार्यार्थमेव तेन तुषमार्थमिदं कार्ये सेवी १३ ॥ विलोचनः विपरीतदृष्टिः १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० वासोरक्तमिवाविकं नैषकं
बलः २१ अनर्थनिर्धने क्रोधाद्विरागं न दर्शयंति युवतीषु च लोभमोहाभ्यां विरागं न दर्शयंतीति योजना विरज्यंतीति पूर्वोक्तोऽपि परिणामेनाप्युच्यते दोषोऽल्लोभमोहादीनर्थेषु युवतीषु चेति पा
ठांतरं तु स्पष्टार्थम् २२ अभिमानानि सर्वतः प्रमाणानि शास्त्रादीनि सुष्ठु धर्मपरावकं प्रपित्तं कार्यं चरंति अनुसंति अनुपमिणः आत्ममानरहिताः २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ कृतं उपकारं प्रतिवाचाऽपला
ददत्तश्च यथाशक्तियो न तु व्यतिमंदधीः ॥ अधैर्यमपियो युंक्ते सदा मित्रे नरपथम् ११ अस्थानक्रोधनोऽप्युक्तो यश्चाकस्माद्विरुध्यते ॥ सुहृदश्चैव कल्याणानां सुख्यजति
किल्बिषी १२ अल्पेऽप्यपकृते भूदस्तथा ज्ञानात्कृतेऽपि च ॥ कार्यसेवी च मित्रेषु मित्रद्वेषी नराधिप १३ शत्रुमित्रमुखो यश्च जिह्वप्रेक्षी विलोचनः ॥ न विरज्यति कल्या
णेयः कुर्यात्तादृशं नरम् १४ पानपोद्वेषणः क्रोधी निवृणः परुषस्तथा ॥ परोपतापी मित्रभुक्तथा प्राणिवधेरतः १५ कृतप्रश्नाधमोलोकेन संधेयः कदाचन ॥ छिद्रान्चे
पीह्य संधेयः संधेयानपि मे गृणु १६ कुलीनावाक्यसंपन्ना ज्ञानविज्ञानक्रोविदाः ॥ रूपवंतो गुणोपेतास्तथाऽलुब्धा जितश्रमाः १७ सन्मित्राश्च कृतज्ञाश्च सर्वज्ञा लोभ
जिताः ॥ मायुर्यगुणसंपन्नाः सत्यसंधा जितेंद्रियाः १८ व्यायामशीलाः सततंकुलपुत्राः कुलोद्भवाः ॥ दौषैः प्रमुक्ताः प्रथितास्ते ग्राह्याः पार्थिवैरनराः १९ यथाशक्तिस
माचाराः संप्रतुष्यंति हि प्रभो ॥ नास्थाने क्रोधवंतश्च न चाकस्माद्विरागिणः २० विरक्ताश्च न दुष्यंति मनसाप्यर्थकोविदाः ॥ आत्मानं पीडयित्वापि सुहृत्कार्यपराय
यणाः ॥ विरज्यंति न मित्रेभ्यो वा सोरक्तमिवाविकम् २१ क्रोधाच्छलोभमोहाभ्यां नानर्थेषु वतीषु च ॥ न दर्शयंति सुहृदो विश्वस्ता धर्मवत्सलाः २२ लोष्टकांचनतुल्या
र्थाः सुहृत्सुहृदुद्वयः ॥ ये चरंत्याभिमानानि सुष्ठु धर्ममनुपमिणः २३ संहृतं परिजनं स्वाम्यर्थपरमाः सदा ॥ ईदृशैः पुरुषश्रेष्ठैर्यैः संधिं कुरुते तृपः २४ तस्य विस्तीर्य
तेराज्यं ज्योत्स्नाग्रहपतेरिव ॥ शास्त्रनिव्याजितक्रोधावलवंतोरणे सदा २५ जन्मशीलगुणोपेताः संधेयाः पुरुषोत्तमाः ॥ ये च दोषसमायुक्तानराः प्रोक्ता मया जघ
२६ तेषामप्यधमाराजन्न कृतप्रामित्रघातकाः ॥ त्यक्तव्यास्तु दुराचाराः सर्वेषामिति निश्चयः २७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विस्तरेणार्थसंबंधं श्रोतुमिच्छामि तत्त्व
तः ॥ मित्रद्रोही कृतप्रश्नश्च यः प्रोक्तस्तद्वदस्व मे २८ ॥ भीष्म उवाच ॥ हंतते वर्तयिष्ये ह भितिहासं पुरातनम् ॥ उदीच्यादिशियद्वृत्तं म्लेच्छेषु मनुजाधिप २९ ब्रा
ह्मणो मय्यदेशियः कश्चिद्ब्रह्मवर्जितः ॥ ग्रामं वृद्धियुतं वीक्ष्य प्राविशद्बैक्ष्यकांक्षया ३० तत्र दस्युर्धनयुतः सर्ववर्णविशेषवित् ॥ ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च दाने च निरतोऽभवत्
३१ तस्य क्षयमुपागम्य ततो भिक्षामयाचत ॥ प्रतिश्रयं च वासार्थं भिक्षां चैवाथवापि कीम् ३२ प्रादात् तस्मै सविप्राय वस्त्रं च सदर्शनवम् ॥ नारीचापिवयोपेतां भर्त्रा वि
रहितां तथा ३३ एतत्संप्राप्य हृष्टात्मा दस्योः सर्वद्विजस्तथा ॥ तस्मिन् गृहवरे राजस्तयारे मे स गौतमः ३४

पेनवाते कृतप्राः तपवउत्कर्तुं नाशकराः मित्रद्वयः २७ संबंधं संध्यते सज्जते हातुमुपादातुं वा भुवमर्थयेन तं हतिहासम् २८ ॥ २९ ब्रह्मवेदस्तदुक्तं कर्म चतद्विवाजितः ३० ॥ ३१ सत्यं गृहम् ३२
वयोपेतां वृत्तं साधिरार्थः भर्त्रा विरहितां दासीं त्रित्यर्थः ३३ ॥ ३४

३५ चक्रांगान्वहसात्र ३९ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ ॥ इतिशक्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकंठीयेभारतमावदी

॥ ३२ ॥

कुटुंबार्थचदास्याश्वासहाय्यंचाप्यथाकरोत् ॥ तत्रावसत्सर्वार्थसमृद्धेश्वरालये ३५ बाणवेधेपर्यंतमकरोच्चैवगौतमः ॥ चक्रांगान्सचनित्यं वै सर्वतोवनगोचरा
न ३६ जवानगौतमो राजन्यथा दस्युगणास्तथा ॥ हिंसापटुर्दृष्टाहीनः सदाप्राणिविवेकतः ३७ गौतमः सन्निकर्षेण दस्युभिः समतामियात् ॥ तथातुवसतस्तस्य द
स्युग्रामे सुखं तदा ३८ अगमन्वहवो मासानि घ्नतः पक्षिणो बहून् ॥ ततः कदाचिदपरोद्विजस्तं देशमागतः ३९ जटाचरी जिनसधरः स्वाध्यायपरमः शुचिः ॥ विनी
तोनियताहारो ब्रह्मण्यो वेदपारगः ४० स ब्रह्मचारी तद्देश्यः सखा तस्यैव सुप्रियः ॥ तं दस्युग्राममगमद्यत्रासौ गौतमोऽवसत् ४१ स तु विप्रमृहान्वेषी शूद्रात्रपरिवर्ज
कः ॥ ग्रामे दस्युसमाकीर्णं व्यचरत्सर्वतोदिशम् ४२ ततः स गौतममृहं प्रविशेद्विजोत्तमः ॥ गौतमश्चापि संप्राप्तस्तान् वन्यो न्येन संगतौ ४३ चक्रांगभारस्त्वं धनं
प्राणिष्ठतायुधम् ॥ रुधिरणावसिक्तं गंगहृद्धारमुपागतम् ४४ तं दृष्ट्वा पुरुषादाभमपथ्यस्तं क्षयागतम् ॥ अभिज्ञाय द्विजोऽनीडं त्रिदं वाक्यमथाब्रवीत् ४५ किमिदं
कुरुषेमोहादिप्रस्त्वं हि कुलोद्भवः ॥ मध्यदेशपरिज्ञातो दस्युभावं गतः कथम् ४६ पूर्वान् स्मरन् द्विजज्ञातीन् प्रख्यातान् वेदपारगान् ॥ तेषां वंशेऽभिजातस्त्वमीदृशः कु
लपासनः ४७ अवश्यात्मनात्मानं सत्वंशीलं श्रुतं दमम् ॥ अनुक्रोशं च संस्पृश्य त्यज्वा समिमं द्विज ४८ स एव मुक्तः सुहृदातेन तत्र हितैषिणा ॥ प्रत्युवाच ततो राज
न विनिश्चित्य तदार्तवत् ४९ निर्धनोऽस्मि द्विजश्रेष्ठ नापि वेदविदप्यहम् ॥ वित्तार्थमिह संप्राप्तं विद्विमां द्विजसत्तम ५० त्वद्दर्शनानुविप्रं द्रुताथोऽस्म्यद्यवोद्विज ॥
आवां हि सहयास्यावः श्वो वसस्वाद्यशर्वरीम् ५१ स तत्र न्यवसद्विप्रोष्टुणी किंचिदसंस्पृशन् ॥ क्षुधितश्छंयमानोऽपि भोजनं नाभ्यनंदत् ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते
शां० आप० कृतप्रोपाख्याने अष्टपष्ठचधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ तस्यानिशायान्व्युष्टायामते तस्मिन् द्विजोत्तमे ॥ निष्कम्य गौत
मो गच्छत्समुद्रं प्रति भारत १ सामुद्रिकान्सवणिजस्ततो पश्यत्स्थितान् पथि ॥ स तेन सह सार्धेन प्रययौ सागरं प्रति २ स तु सार्धो महानराजन्कस्मिन् द्विगिरिगह्वरे ॥
मत्तेन द्विरदेनाथ निहतः प्रायशोऽभवत् ३ सकथंचिद्व्यात्तस्माद्विमुक्तो ब्राह्मणस्तथा ॥ कादिभूतो जीवितार्थं प्रदुद्रावोत्तरां दिशम् ४ स तु सार्धं परिभ्रष्टस्तस्माद्दे
शात्तथाच्युतः ॥ एकाकी व्यचरत्तत्र वने किंपुरुषो यथा ५ संपथानमथासाद्य समुद्राभिसरंतदा ॥ अससाद वनं रम्यं दिव्यं पुष्पितपादपम् ६ सर्वतु वैराग्यवणैः पुष्पितैरुप
शोभितम् ॥ नंदनो देशसदृशं यक्षकिन्नरसेवितम् ७ शालैस्तालैस्तमालैश्च कालागुरुवनैस्तथा ॥ चंदनस्य च मुख्यस्य पादपैरुपशोभितम् ॥ गिरिप्रस्थे पुरम्येषु
तेषु तेषु सुगंधिषु ८ समंततो द्विजश्रेष्ठास्तत्राकूजंतवैतदा ॥ मनुष्यवदनाश्चान्ये भारुंडा इति विभुताः ९

पे अष्टपष्ठचधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

॥ ५ ॥

॥ तस्याभिति १ सामुद्रिकान्समुद्रोपविगताम् २ । ३ कादिभूतप्रयाभीत्याकुलः कादिभूतः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

१० रम्येषु प्रदेशेषु मध्ये एकत्र ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ ॥ इतिशक्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपि पको

मूर्लिगशकुनाश्चान्ये सामुद्राः पर्वतोद्भवाः ॥ सप्तान्यतिमनोज्ञानि विहगानां कृतानि वै १० शृण्वन् सुरमणीयानि विप्रोऽगच्छत गौतमः ॥ ततोऽपश्यत्सुरम्येषु
सुवर्णसिकताचिते ११ देशे समे सुखे चित्रे स्वर्गोद्देशे समे नृप ॥ श्रिया जुष्टं महादृष्टं न्यग्रोधं च सुमंडलम् १२ शाखाभिरनुकूपाभिर्भूयिष्ठं च सन्निभम् ॥ तस्य मू
लं च संसिक्तं वरचंदनवारिणा १३ दिव्यपुष्पान्वितं श्रीमत्पितामहसंभोपमम् ॥ तं दृष्ट्वा गौतमः प्रीतो मनःकांतमनुत्तमम् १४ मेध्यं सुरम्यं प्रख्यं पुष्पितैः पादपैर्दृ
तम् ॥ तमासाद्य मुदा युक्तस्तस्याधस्तादुपाविशत् १५ तत्रासीनस्य कौतये गौतमस्य सुखः शिवः ॥ पुष्पाणि समुपस्पृश्य प्रववावनिः शुभः ॥ ह्लादयन् सर्व
मात्राणि गौतमस्य तदा नृप १६ स तु विप्रः प्रशांतश्चस्पृष्टः पुण्येन वायुना ॥ सुखमासाद्य सुष्वापमास्करश्चास्तमभ्ययात् १७ ततोऽस्तं भास्करेयाते संध्याकाल
उपस्थिते ॥ आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकं ब्रह्मगौतमः १८ नाडीजं च इति ख्यातो दधितो ब्रह्मणः सखा ॥ वकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसंभवः १९ राजधर्मे
ति विख्यातो बभूवा प्रतिभो भुवि ॥ देवकन्यासुतः श्रीमान् विद्वान् देवसमप्रभः २० मृष्टाभरणसंपन्नो भूषणैरर्कसाग्निभैः ॥ भूषितः सर्वगात्रेषु देवगर्भश्रिया ज्वलन्
२१ तमागतं खगं दृष्ट्वा गौतमो विस्मितोऽभवत् ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्तो हिंसाार्थो चाभ्यवैक्षत् २२ ॥ राजधर्मो वाच ॥ स्वागतं भवतो विप्रदिष्टाचारात्तोऽसि मेहम्
अस्तं च सवितायातः संध्येयं समुपस्थिता २३ मम त्वं निलयं प्राप्तः प्रियातिथिर निर्दिता ॥ पूजितो यास्यसि प्रातर्विधिदृष्टेन कर्मणा २४ ॥ इति श्रीमहाभारते शां
तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतप्रोपाख्याने एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ गिरंतामपुरां श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा ॥ कौ
तुहलान्वितो राजन राजधर्माणैश्च १ ॥ ॥ राजधर्मो वाच ॥ ॥ भो कश्यपस्य पुत्रोऽहं मातादाक्षायणी च मे ॥ अतिथिस्त्वं गुणोपेतः स्वागतं ते द्विजोत्तम २
भीष्म उवाच ॥ तस्मै देवा सत्कारं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ शालपुष्पमयीं दिव्यां वृक्षीं वै समकल्पयत् ३ भगीरथरथाक्रांतदेशान् गंगानिषेवितान् ॥ ये च रतिमहामी
नास्तांश्च तस्यान्वकल्पयत् ४ वह्निचापिसुसंदीप्तं मीनांश्चापि सुपीवरान् ॥ स गौतमायातिथये न्यवेदयत्काश्यपिः ५ शुकवंतं च तं विप्रं प्रीतात्मानं महातपाः ॥
ह्रमापनयनार्थं स पश्याम्यभ्यवीजयत् ६ ततो विश्रांतमासीनं गोत्रप्रश्रमपृच्छत् ॥ सोऽब्रवीद्गौतमोऽस्मीति ब्रह्मनान्यदुदाहरत् ७ तस्मै पर्णमयं दिव्यं दिव्यपु
ष्पाधिवासितम् ॥ गंधाढ्यं शयनं प्रादात्स शिश्ये तत्रैव सुखम् ८ अथोपविष्टं शयने गौतमं धर्मराट् तदा ॥ पप्रच्छ काश्यपो वामी किमागमनकारणम् ९ ततोऽब्र
वीद्गौतमस्तं दरिद्रोऽहं महामते ॥ समुद्रमना कांक्षीदृश्वार्थमिति भारत १० तं काश्यपोऽब्रवीत्प्रीतो नोत्कंठां कर्तुमर्हसि ॥ कृतकार्यो द्विजश्रेष्ठ सद्रव्यो यास्यसे ह्यहम् ११
चतुर्विधा ह्यर्थसिद्धिर्बृहस्पतिमतं यथा ॥ पारंपर्यं तथैवैकान्यमैत्रमिति प्रभो १२ न सधर्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ गिरिशिखि १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

॥३३॥

प्रादुर्भूतोऽस्मितेभिर्ब्रह्मचममत्वयि ॥ सोऽहंतथायतिप्यामिभविष्यसियथाऽर्थवान् १३ ततःप्रभातसमयेसुखं दृष्ट्वाऽब्रवीदिदम् ॥ मच्छसौम्यपथाऽनेन
 कृतकृत्योभविष्यसि १४ इतस्त्रियोजनं गत्वा राक्षसाधिपतिर्महान् ॥ विरूपाक्ष इति ख्यातः स्वामममहाबलः १५ तंगच्छाद्विजमुख्यत्वं समद्वार्यप्रचोदितः ॥
 कामानभीप्सितांस्तुभ्यंदातानास्यत्रसंशयः १६ इत्युक्तः प्रययौ राजन् गौतमो विगतकृमः ॥ फलान्यष्टतकल्पानिभक्षयन्सयथेष्टतः १७ चंदनागुरुमुख्यानि
 त्वक्पत्राणां वनानिच ॥ तस्मिन्पथिमहाराजसेवमानोऽदृतंययौ १८ ततोमेरुवज्रं नामनगरं शैलतोरणम् ॥ शैलप्राकारवप्रचशैल्यंत्राकुलंतथा १९ विदितश्चा
 भवत्स्यराक्षसैर्द्रस्यधीमतः ॥ प्रहितः सुहृदाराजन् प्रीयमाणः प्रियातिथिः २० ततः सराक्षसैर्द्रः स्वान्प्रेष्यानाहयुषिधिर ॥ गौतमो नगरद्वाराच्छीघ्रमानीयता
 मिति २१ ततः पुरवरात्स्मात्पुरुषाः इयेनचेष्टनाः ॥ गौतमेत्यभिभाषंतः पुरद्वारमुपागमन् २२ तेतमूचुर्महाराजराजप्रेष्यास्तदाद्विजम् ॥ त्वरस्वतूर्णमाग
 च्छराजात्वाद्रुमिच्छति २३ राक्षसाधिपतिर्वीरो विरूपाक्ष इति श्रुतः ॥ सर्वात्वरतिवैद्रुं तत्क्षिप्रं संविधीयताम् २४ ततः सप्राद्रुद्विप्रो विस्मयाद्विगतकृमः ॥
 गौतमः परमद्विंतां पश्यन् परमविस्मितः २५ तैरेव सहितो राज्ञो वैश्मत्तूर्णमुपाद्रवत् ॥ दर्शनं राक्षसैर्द्रस्य काक्षमाणो द्विजस्तदा २६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां
 तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतप्रोपाख्याने सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः सविदितो राज्ञः प्रविश्य सह मुत्तमम् ॥ पूजितो राज्ञसं
 द्रेण निषसादासनोत्तमे १ पृष्ठश्च गोत्रचरणं स्वाध्यायं ब्रह्मचारिकम् ॥ नतत्र व्याजहारान्यद्वेज्जमात्राद्वेद्विजः २ ब्रह्मवर्चसहीनस्य स्वाध्यायो परतस्य च ॥
 गोत्रमात्रविदो राजानिवासं समपृच्छत ३ ॥ ॥ राक्षस उवाच ॥ ॥ कते निवासः कल्याण किं गोत्रा ब्राह्मणीचते ॥ तत्त्वं ब्रूहि न भीः कार्या विश्वस्य स्वयथा सुखम् ४
 गौतम उवाच ॥ मध्यदेशं प्रसूतोऽहं वासोमेश्वरालये ॥ शूद्रा पुनर्भूमिर्भूमिस्त्यमेतद्व्रवीमि ते ५ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो राजा विमृशे कथं कार्यमिदं भवेत् ॥
 कथं वा सुकृतं मे स्यादिति बुद्ध्याऽन्वर्चितयत् ६ अयं वै जन्मना विप्रः सुहृत्स्यमहात्मनः ॥ संप्रेषितश्च तेनायं काश्यपेन ममांतिकम् ७ तस्य प्रियं करिष्यामि स हि
 मामाश्रितः सदा ॥ भ्राता मे वांधवश्चासौ सखा च हृदयंगमः ८ कार्तिक्या मद्यभोक्ताः सहस्रं मे द्विजोत्तमाः ॥ तत्रायमपि भोक्ता च देयमस्मै च मेघनम् ९ सचाद्य
 दिवसः पुण्यो ह्यतिथिश्चायमागतः ॥ संकल्पितं चैव धनं किं विचार्य मतः परम् १० ततः सहस्रं विप्राणां विदुषां समलंकृतम् ॥ स्नातानामनुसंप्राप्तं सुमहत्सौमवास
 साम् ११ तानागतान् द्विजश्रेष्ठान् विरूपाक्षो विशांपते ॥ यथाहं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा १२ ब्रह्मस्तेषां तु संन्यस्ताराक्षसैर्द्रस्य शासनात् ॥ भूमौ वरकु
 शास्तीर्णाः प्रेष्ये र्भरत सत्तम १३

दीपे सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ तत इति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३

१४ विलिप्ताश्चंदनेन १५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५ इष्टतः इष्टदेशं २६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५ ॥ इति शान्तिपर्वणि

तामुते पूजिताराज्ञा विपण्णा द्विजसत्तमाः ॥ तिलदभोदकेनाथ अर्चिता विविधद्विजाः १४ विश्वेदेवाः सपितरः साग्रयश्चोपकल्पिताः ॥ विलिप्ताः पुष्पवंतश्च सुप्र
 चाराः सुपूजिताः १५ व्यराजंत महाराज नक्षत्रपतयो यथा ॥ ततो जांबूनदीपाः त्रिविधाः काविमलाः शुभाः १६ वरास्रपूर्णविप्रेभ्यः प्रादान्मुपचतुष्टुताः ॥ त
 स्य नित्यं सदाऽऽपादवां माध्यां च बहवो द्विजाः १७ ईप्सितं भोजनं वरलभं ते सत्कृतं सदा ॥ विशेषतस्तु कार्तिक्या द्विजेभ्यः संप्रयच्छति १८ शरद्वचपाये रत्नानि
 पौर्णमास्यामिति श्रुतिः ॥ सुवर्णरजतचैव मणीनथ च मौक्तिका १९ वज्रान्महाधनं चैवैवैभूयां जिनरं क्वाच ॥ रत्नराशीन्विनिक्षिप्य दक्षिणार्थं संभारत २० त
 तः प्राह द्विजश्रेष्ठान् विरूपाक्षो महाबलः ॥ गृहीतरत्नान्येतानि यतोऽसाहं यथेष्टतः २१ येषु येषु च भांडेषु मुक्तं वो द्विजसत्तमाः ॥ तान्येवादायमच्छब्धं स्ववैशमानी
 ति भारत २२ इत्युक्तवचने तस्मिन् राक्षसैर्द्रमहात्मनि ॥ यथेष्टं तानि रत्नानि जगदुर्वाण्यर्णभाः २३ ततो महाहार्तास्ते सर्वे रत्नैर्भ्यर्चिताः शुभैः ॥ ब्राह्मणा मृष्टवस
 नाः सुप्रीताः स्मृततोऽभवन् २४ ततस्तान् राक्षसैर्द्रश्च द्विजानाह पुनर्वचः ॥ नानादेशगता नरा राजनराक्षसान् प्रतिविध्यै २५ अद्यैकं दिवसं विप्रानवोऽस्तीह भयं
 कचित् ॥ राक्षसेभ्यः प्रमोदध्वमिष्टतोयात्मा चिरम् २६ ततः प्रबुद्धुः सर्वे विप्रसंघाः समंततः ॥ गौतमोऽपि सुवर्णस्य भारमादाय सत्वरः २७ कच्छात्समुद्धरन्
 भारं न्यगो धंसमुपागमत् ॥ न्यपीद च परिश्रांतः क्लृप्तश्च हृषितश्च २८ ततस्तमम्भमाद्राजन् राजधर्माखगोत्तमः ॥ स्वागतेनाभिर्नंदश्च गौतमं मित्रवत्सलः २९
 तस्य पक्षाय विक्रैः पृष्ठं न्यपनयत् स्वगः ॥ पूजां चाप्यकरोद्गोमान् भोजनं चाप्यकल्पयत् ३० सशुक्तवान् सुविश्रांतो गौतमोऽर्चितयत्तदा ॥ हाटकस्याभिरूपस्य
 भारोऽयं सुमहान्मया ३१ गृहीतो लोभमोहाभ्यां दूरं च गमनं मम ॥ न चास्ति पथि भोक्तव्यं प्राणसंधारणं मम ३२ किं कृत्वा धारयेयं वै प्राणानित्यं चर्चितयत् ॥ त
 तः सपथिभोक्तव्यं प्रेक्षमाणो न किंचन ३३ कृतघ्नः पुरुषव्याघ्रमनसे दमर्चितयत् ॥ अयं वक्त्रपतिः पार्श्वे मां सराक्षोऽस्थितो महान् ३४ इमं हत्वा गृहीत्वा च यास्येऽहं
 समभिहतम् ३५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतप्रोपाख्याने एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥
 अथ तत्र महाचिंप्मानं नलोवातसारथिः ॥ तस् विदूरे रक्षां र्थं खं ग्रेण कृतोऽभवत् १ सचापि पार्श्वे सुप्वापनिः श्वस्तो वकरादतदा ॥ कृतघ्नस्तु सदृष्टात्मा तैजिवां
 सुरथाग्रतः २ ततोऽजातेन दीप्तेन निःश्वस्तं निजघानतम् ॥ निहत्य च मुदा युक्तः सोऽनुबंधं दृष्टवान् ३ सतं विपक्षरोमाणं कृत्वा प्रावपचतदा ॥ तं गृही
 त्वा सुवर्णचययौ हुततरं द्विजः ४ ततोऽन्यस्मिन् गते चाह विरूपाक्षोऽब्रवीत्सुतम् ॥ न प्रेक्षे राजधर्माणमद्य पुत्रखगोत्तमम् ५

आपद्धर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ ॥ ॥ अवेति १।२ अनुबंधपदार्थं ३।४।५

11384

७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ कथातात्पर्यभाह परित्याज्यहति २४ । २५ । २६ ॥ इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणम्

र्यादाष्टांशरश्चतुर्भरवंशावत्समोर्विदसूरिसूनोर्वीरकंठस्यकुवौ भारतमावदपि शांतिपर्वणि आपद्धर्मार्थप्रकाशःसमाप्तिमगमय ॥ १७३ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॥ तरणिमुकुरनेत्रीतेजनामांशरीरप्रतिकृतिमनुमायीभूमिचंद्रातराभः ॥ स्थिरदृग्गुणमसंगयन्नयत्यन्पयात्वंतदमयममृतं सत्प्रत्यगीदमर्वेन्द्रम् ॥ १ ॥
 कणमक्षमक्षचरणं जैमिनिकपिलौपतं जल्लिचुमः ॥ श्रीमद्यासवचोऽनुधिनयसीकरवर्णिगोमुदिरान् ॥ २ ॥ सर्वविद्येशतामाविश्विकीर्णपूर्वपुरुषौ ॥ श्रीनारायणधीरेशरूपौ हरिहरौ नुमः ॥ ३ ॥
 बहुनसमाहृत्य विभिन्नदेशान्कोशान्विनिश्चिद्य च पाठमग्र्यम् ॥ प्राचांगुलूणामनुपूयवाचं व्याकुर्महे भारतमोक्षवर्मान् ॥ ४ ॥ उत्तानेष्विहकोशविग्रहबलं पद्ये पुनैवाश्रितं गंभीरे पुनसेतवोनविहिताः
 कूटाननस्फोटिताः ॥ नच्छिन्नानतमश्चराननततिर्मत्ताननाह्लादिता नोदीनाश्च विभीषणानविहिताः श्रीलक्ष्मणार्थश्रितैः ॥ ५ ॥ ननु मोक्षो नाम शरीरनाशादन्वो नास्ति 'अशरीरं वावसेतं न पियाप्रिये
 स्पृष्टतः' इति श्रुतेः स च स्वयमेवोपनमतीति किंतु दयैशास्त्रेणेति चेन्न 'कर्तव्यमेव कर्म हजानतामिन्न कर्शन ॥ अकर्माणो हि जीवंति स्यावरा नेतरे जनाः ॥ यावद्गोस्तनपानाच्च यावच्छायोपसेवनात् ॥
 प्राणिनः कर्मणा वृत्तिमातृवंति न र्षभ' इत्यारण्यकप्रामाण्यसद्भावाभावात् स्थूलदेहनाशेऽपि कर्माश्रयलिङ्गदेहनाशायो गतः तत्र श्लोकार्थः न जीवंतीति संबन्धः इतरे जना इति दृष्टांतः तथा चार्थप्रयोगः
 स्यावरा जीविकाप्राक् कर्मपूर्विका जीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकाऽस्मदादि जीविकावदिति । यावदितिकास्म्यै ल्यबुलोपेपंचम्बौ गोस्तनपानमारभ्य च्छायोपसेवनं प्रतिमाद्वारकं मोक्षं चारभ्य
 सर्वावृत्ति जीविका कर्मणो वा मुवंतीति योजना सद्योजातस्य हि गोवत्सस्य स्तनपाने प्रवृत्तिः प्राग्भवीयेष्टसाधनतान्नानजन्य संस्कारपूर्विकाऽस्मदादि पाकादि प्रवृत्तिवद्भूयते । एवं मरणात् सोऽपि प्राची
 नमरणज दुःखानुभव संस्कारात्प्राणिमात्रस्य सिद्धोऽतोऽस्ति प्राचीनं कर्म । किंच कौलिकशास्त्रप्रसिद्धा यथा चैत्रः स्वदेहे कंदकेन तु त्रेतातिव्ययते एवं गन्तुतायां स्वदेहप्रतिमाया मपि कंदकेन तु त्रायां
 व्ययते तत्र व्ययं हेतुनीतरं वा तु त्रेपम्यं दृश्यते बाह्यं वा कंदकवेधादिदृष्टं द्वा रमस्ति किंतु केवलमदृष्टमेव । एवं प्राक् कर्मसद्भावं सिद्धे स्तत्पूर्वजन्म कल्पनयाऽनादिः संसारः । एवमनादिवादान्तर्यं च

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माः पितामहे नोक्ता राजधर्मा
 श्रिताः शुभाः ॥ धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वत्र विहितो धर्मः सत्यमेत्यतः फलम् ॥ बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया २

स्य सिद्धम् । तर्ह्यनादिमावस्य ध्वंसायो ग्राह्यपुनरनर्थकं शास्त्रमिति चेत् सत्यम् । नवयमात्मनिकर्तृत्वमोक्तत्वादेः संसारस्य संबन्धं सत्यं वदामः । यक्षस्य परशरीर इव चित्तो लिङ्गशरीरे आभिमानिकतादा
 त्म्यादपि तद्धर्ममात्रोपपत्तेः । अभिमनूस्त्वमपि न वास्तवं अनुपदोक्तच्छायोपसेवनन्यायेन परकल्पितसंबन्धेनापि व्यवहारः निर्वाहसति तत्सत्यत्वकल्पनाना नौचित्यात् । संसारस्य सुतिमुच्छादावदर्शने
 नकादाचित्कप्रतीतिविषयतया रज्जुरावत्कल्पितत्वेनात्मनितत्संबन्धस्य सत्यत्वायोगाच्च । यथा बौकास्य स्तीरतरीचांचल्यप्रारोपयति । यथा वा प्रत्यग्भूतमपि मुखं मुकुरः परागिव दर्शयति । यथा वा
 लूकमपि पुस्तकाक्षरमुपनेत्रमहिम्रास्थूलमिव माति । तद्वत्कूटस्थे दृष्ट्वा त्रेषु रूपे प्रतीचिद्वितीर्थे तु ल्येश्वरमुष्टदेहप्रतिमाद्वारा चंचलवदृश्यत्वस्थूलत्वाद्यारोपो युज्यत एवेति नास्माकं किंचिद्वयं ।
 अस्य त्वनादिः सत्यश्च संसारस्तस्यैव पूर्ववाद्युक्तो दोषोऽपरिहार्यः । तस्मात्संसारकालिकाया अविद्याया आत्मविद्ययानिर्मुक्तौ समूलस्य संसारस्योच्छेदोऽवश्यं भावीति विद्योत्पत्तये शास्त्रमारंभणीय
 मिति सिद्धम् । तत्र नानाविधानुत्तरेषु यानुद्गृह्य फलान् राजधर्माना पदमौ श्रुत्वा स्त्यंतपुद्गिभः सर्वोपनिवारणमात्यंतिकश्रेयोहेतुं धर्मजिज्ञासमानो राजा युधिष्ठिर उवाच । धर्माः पितामहे नोक्ता
 राजधर्माः श्रिताः शुभाः ॥ धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव इति । पितामहेनेति श्रेष्ठं वास्तव्यं चतुर्चितं राजधर्माश्रिता राजधर्मागत्वेनोपस्थिता धर्मा आपदमार्जिताः श्रेष्ठप्रशस्यत मोक्षपमस्तं
 आश्रमिणामित्युक्ते ह्यस्यादीनां सर्वेषामप्यत्राधिकारो दर्शितः तथा च याज्ञवल्क्यः 'सद्भाश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव' इति । कर्मज्ञानफले विपजति ज्ञाने श्रेष्ठं यं वक्तुं सर्वेति सर्वत्राश्रमे
 पुषमो विहितो वेदेन अग्निहोत्रं जुहुयात्सर्वकाम इत्यादिना अदृष्टफलः स इत्यर्थः सत्यमेत्यतः फलम् सति सद्भूतनिविषये तप आलोचनं श्रवणमननानिदिध्यासन आत्मकं तस्य फलं साक्षात्कारः सोऽ
 प्रत्यक्षरणात्मगोभवति ज्ञानं दृष्टफलमित्यर्थः । ननु तर्हितपवक्त्रिपत्तिर्किंचमेवेत्याशङ्क्याह बाह्विति अयमर्थः विविदिपंतियज्ञेनैत्यादिश्रुतेरश्वेनाजिमिपत्तीति वत्करणस्य घातव्यं नान्यथा द्वि-

स्नेहेननिमित्तेनतिलपीडितैस्तैलैः केरौरविद्यादिभिरनित्याशुचिदुःखानात्मसुदेहादिपुनित्यत्वशुचिस्वसुखत्वात्स्वरापमृतिमिज्ञानमूलैः । तत्तद्वाञ्छानानाशादकेतोच्छेदेप्रवृत्त्यायभावेनदे
हदुःखाद्यमात्राभिप्रेत्यहोमोक्षसिद्धः । तथाचाक्षपादचरणः । दुःखजन्मपटुतिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदन्तरापायादपवर्गइति २१ अशुभचौर्यादि कलत्रापेक्षयाभार्याद्विषोपपार्थ
घनसुखभागिनःसर्वे पापफलभागीत्वेकप्रायमित्यर्थः २१ । २६ पुत्रेति यथाजीवनाशेमरणेदुःखमाप्स्यतेतथापुत्रस्यज्ञात्यादेश्वनाशेपीतितेषुप्रमत्तानकार्यैर्यथः मवाभवावैश्वर्यानिश्वर्ये २७
सुहृदप्रत्युपकारमनपेक्षोपकारकर्ता । मित्रप्रत्युपकारमपेक्षोपकारकर्तुं । तयोःप्रज्ञायाश्चभावेभावेवाशत्रुयोरेषिवादेवसुखंलभते । निर्देवाःसत्यापि सुखसाधनेदुःखिनएव वृष्णाधिकपात्र सदै
वास्तुतदभावात्सुखिनएववृष्णात्यागादित्यर्थः २८ सुखायसुखंदातुंनानांयथाः अर्थानांलभेइतिशेषः २९ जाड्यंमूढता असमृद्धयेधनादिनाशाय लोकोभोग्यप्रपञ्चस्तस्यपर्यायोनिर्माणंतत्रवि
षयेष्टतांतिसिद्धांतं प्राज्ञस्त्वविवित् । 'पर्यायस्तुप्रकारेस्यान्निर्माणेऽस्मरेकमे'इतिविश्वः । तत्त्ववितुमरीचिकोदकवलोक्तपश्यन्नसुखेदुःखेवाहर्पविषादीलभतेइत्यर्थः ३० मूढंनिर्वृद्धिं जाडमलसं कवि
दीर्घदर्शिनं भागिनंसर्वदेवमजतेस्वयमेवोपनमते ननुतदर्थयत्नोपेक्षइत्यर्थः ३१ धेनुरिति पयःपातुरेवेधेनुरितरेषांतुतत्रमत्तावयथा तस्मादावश्यकादधिकेस्पृहानकार्यैर्यथः यथोक्तम् । ' गो

स्नेहेनतिलवत्सर्वसर्गचक्रोनेपीडयते ॥ तिलपीडैरिवाकम्यकेशैरज्ञानसंभवेः २४ संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षयानरः ॥ एकः क्लेशानवाप्नोतिपरत्रेहचमानवः २५
पुत्रदारकुटुंबेपुप्रसक्ताःसर्वमानवाः ॥ शोकपंकाणवेमग्राजीर्णावनगजाइव २६ पुत्रनाशेवित्तनाशेज्ञातिसंबंधिनामपि ॥ प्राप्यतेसुमहदुःखंदावाग्निप्रतिमंविभो ॥
देवायतमिदंसर्वसुखदुःखेभवाभवौ २७ असुहृत्सुहृद्वापिसशत्रुमित्रवानपि ॥ सप्रज्ञःप्रज्ञयाहीनोदेवेनलभतेसुखम् २८ नालं सुखायसुहृदोनालं दुःखायशत्रवः ॥
नचप्रज्ञानमर्थानानसुखानामलंघनम् २९ ननुद्धिर्धनलाभायनजाड्यमसमृद्धये ॥ लोकपर्यायवृत्तांतंप्राज्ञोजानातिनेतरः ३० बुद्धिमंतंचशूरचमूढंभीरुंज
डंकाविम् ॥ दुर्वलंवलवंतंचभागिनंभजतेसुखम् ३१ धेनुर्वत्सस्यगोपस्यस्वामिनस्तस्करस्यच ॥ पयःपिवतियस्तस्याधेनुस्तस्येतिनिश्चयः ३२ येचमूढ
तमालोकेयेचबुद्धेःपरंगताः ॥ तेनराःसुखमेधंतेक्लिश्यत्यंतरितोजनः ३३ अंत्यपुरेभिरैधीरानतेमध्यपुरेभिरि ॥ अंत्यप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमंतरमंत्ययोः ३४
येचबुद्धिसुखंप्राप्ताद्वद्वातीताविमत्सराः ॥ तान्नैवार्थानचानर्थान्यथयंतिकदाचन ३५ अथयेबुद्धिमप्राप्ताव्यतिक्रांताश्चमूढतां ॥ तेऽतिवेल्पहृष्यतिसंताप
मुपयातिच ३६ नित्यंप्रमुदितामूढादिविदेवगणाइव ॥ अवलेपेनमहतापरिमृत्त्याविचेतसः ३७

शतादपिगोक्षीरंप्रस्थंधान्यशतादपि ॥ प्रसादादपिखट्वर्धशेषाःपरिविभूतयः'इति ३२मूढतामाःसुषुप्तिस्थाःबुद्धेःपरंगतामिर्विकल्पसमाधिस्थाः एधंतेद्विब्रह्मभावाख्याप्राप्नुवन्ति । 'सतासौम्यतदासं
पन्नोभवति ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति'इतिषुषुप्तिसमाधौब्रह्मभावभूतेः । अत्रसुषुप्त्युपन्यासोदृष्टातार्थः । अतएवमाध्यंदिनाःयद्वेतन्नपश्यतिइत्यादिनासुषुप्तिसमाधौद्वैतादज्ञानतुल्यवदामनंति । सूत्रम
पिस्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंतीतिस्वाप्येसुषुप्तौसंपत्तौकेवल्येऽप्रज्ञेतादज्ञानंस्पष्टीकृतमिति सूत्रार्थः । अंतरमेधःसंज्ञातोऽस्यजाग्रत्स्वप्नसविकल्पसमाधिस्यस्यसोऽन्तरितोमेददर्शोक्ति
इति । 'अथयत्रान्यत्पश्यति तददर्पनालपेसुखमस्तीत्यतोऽन्यथातमे'इत्यादिभूतिभ्यः ३३ अंत्येध्वतिबुधवचनंसुप्तिसमाधिव्यवस्थमिमांशं अंत्ययोरितिद्विवचनंतुतज्जात्यमिमांशं अंतरमध्यम
३४ विधेकिनस्त्वंतरस्यापिनकिड्यंतीत्याह येचेति बुद्धिसुखंबुद्धेःपरंसुखंस्वरूपसुखंभाषाः अतएवद्वद्वातीताःसुखदुःखाद्यतीताः मत्सराःपरोत्कर्षासिंहिष्णुस्वतद्वजिताः अर्थाःरुपादयः अनर्थास्त
द्वियोगाः ३५ अल्पज्ञंप्रतिप्राह अथयेइति अतिवेल्परम्यंतम् ३६ अरयज्ञंप्रतिप्राह नित्यमिति अवलेपेनमवेषेण मूढाःसदसद्विवेकीनाः विचेतसःकापादिभिर्मस्तचित्ताः परिमृत्वापरपरामवेन३७

तर्हिभौद्वयमेवसुखदमित्याशंक्याह सुखमिति दुःखमतेयस्य उदकंदुःखमौढवसुखेनश्रेयइत्यर्थः । आलक्ष्यदुःखंवापिसुखोदयमितिपाठे सुखेध्वसकोदुःखादनुद्विग्नोदाक्ष्यंज्ञानसाधनामुपगतेउ
त्साहश्रेयेदित्यर्थः । आलक्ष्यदुःखंदाक्ष्यंसुखोदयमितिपाठेत्वालक्ष्यंज्ञानसाधनेष्वपटुतिः दुःखंदुःखकरं भूतिरणिमाद्यैश्वर्यं श्रिया 'ऋक्षसामानियजुर्विषाहिश्रीरमृतासताय' इतिश्रुत्युक्तया
विद्याया २८ सुखदुःखासाधनेप्रियाप्रिये हृदयेनहर्षलोकमयेनाऽपराजितोऽशरीकृतः ३९ शोकेति शोकमूलापीडिवियोगादीनिभयमूलान्यनिष्ठसंयोगादीनि आविशतिस्वकार्योपादनेनव्याप्यन्ति
४० नपंडितमिस्वेतद्विद्वदिति बुद्धीति बुद्धिर्ग्रन्थधारणसामर्थ्यतद्वत् । कृतास्त्वतःसिद्धाप्रज्ञाकहापीडोकोशलंयस्यत । शुश्रूषंशास्त्राभ्यासपरं । अनसूयकंशास्त्रीयेयैदोषहिरण्युत्पातद्रहितं दांतं
जितबाह्यैर्द्रियं । जितेन्द्रियंजितचित्तं ४१ गुप्तकामादिभ्योरभित्तचित्तयेनसमुपचित्तः । युक्तचित्तइतिपाठे प्रतीचियोजितचित्तइत्यर्थः । अतएवोदयास्तमयज्ञंजगजुत्पतिलयस्यानंब्रह्म
तज्ज्ञं युक्तचित्तरत्वात् । एतेन'तरतिशोकमात्मवित्'इतिश्रुत्यर्थोदर्शितः । उदयास्तमयेत्यतःप्राक् 'शुक्लकृष्णगतिर्ज्ञतंदेवा सुरविनिर्गम'इत्यर्थमोहाःपठन्ति इत्यर्थः । शुक्लस्त्वल्कलंमस्ता
भ्यामाप्येगतीप्रकाशावरणकार्यमुक्तिसंसारालयेतज्ज्ञं । देवादानदयादिरूपाःसात्त्विक्यश्चेतोवृत्तयः अपुराराजस्तमस्योलोभमोहाद्यास्ताएवतासाधुमयीनामपिपिशेवेणनिर्गमवाहि
सुखंदुःखांतमालक्ष्यदुःखंदाक्ष्यंसुखोदयम् ॥ भूतिस्त्वेवंश्रियासाधैदक्षेयसतिनालसे ३८ सुखंवायदिवादुःखंमिथ्यावादिवाऽप्रियम् ॥ प्राप्तंप्राप्तमुपासी
तहृदयेनापराजितः ३९ शोकस्थानसहस्राणिभयस्थानशतानिच ॥ दिवसेदिवसेमूढमाविशतिनपंडितम् ४० बुद्धिमंतंरुतप्रज्ञंशुश्रूषुमनसूयकम् ॥ दांतं
जितेन्द्रियंचापिशोकोनस्पृशतेनरम् ४१ एतांबुद्धिसमास्थायगुप्तचित्तश्चेरुधुः ॥ उदयास्तमयज्ञंहिनशोकःस्पृष्टमर्हति ४२ यात्रिमित्तंभवेच्छोकस्तापोवा
दुःखमेवच ॥ आयासोवायतोभूलमेकांगमापितच्यजेत् ४३ किंचिदेवममत्वेनयदाभवतिकल्पितम् ॥ तदेवपरितापार्थं सर्वसंपद्यतेतथा ४४ यद्यत्यजतिका
मानांतसुखस्याभिपूर्यते ॥ कामानुसारीपुरुषःकामाननुविनश्यति ४५ यच्चकामसुखंलोकियेच्चदिव्यमहत्सुखम् ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःपोडशीकलाम्
४६ पूर्वदेहकृतं कर्मशुभंवायदिवाऽशुभम् ॥ प्राज्ञंमूढंतथाशूरंभजतेयादृशंकृतम् ४७ एवमेवकलैतानिप्रियाण्येवाप्रियाणिच ॥ जीवेपुपरिवर्ततेदुःखानिचसु
खानिच ४८ एतांबुद्धिसमास्थायसुखमास्तेगुणान्वितः ॥ सवान्कामानजुगुप्सेतकामात्कुर्वीतपृष्ठतः ४९ वृत्तएवहृदिप्रौढोमृत्पुरुषमनोभवः ॥ क्रोधानामश
रीरस्थोदेहिनांप्रोच्यतेबुधैः ५० यदासंहरतेकामान्कूर्मोऽगानीवसर्वशः ॥ तदाऽऽत्मज्योतिरात्माऽयमात्मन्येवप्रपश्यति ५१

मशोयस्मात् । युक्तचित्तोहियोगबलेनमुक्तिसंसारयोस्तत्तज्ज्ञानम् निरुद्धसदसद्वृत्तिर्ब्रह्मभूतभवत्यतस्तंशोकोनस्पृशतीति ४२ यत आयसस्तन्मूलकारणमायासादेरेकांशरीरेकदेशभूतमपि
त्यजेत् किमुतघनदारादि ४३ दारादीमतेनार्थहेतुः प्रत्युतवदस्यामएवसुखकरइत्याहद्व्याभ्यां किंचिदेवेति ४४ कामानाविषयाणांमध्ये ४५ वैराग्यंस्तौति यजेति लोकेमानुषे दिव्यंस्वर्गमव
तृष्णाक्षयवैराग्यं ४६ नन्वेवंधनादित्यागेकर्यंदेहनिर्वाहइत्याशंक्याह पूर्वति हृष्टसुखार्थमैहिकोयत्नोव्यर्थइत्यर्थः ४७ ननुपूर्वकमापिहृष्टयत्नापेक्षमत्ताह एवमिति ययारोगारोग्यादिज्ञानि
दुःखसुखान्यप्रापितान्येवलभ्यन्ते एवमेवविद्याप्रियसंबंधादीनिनामनाशादीनिचलभ्यन्तेइत्यनर्थकोयत्नइत्यर्थः ४८ एतांचकाभसुखमित्यादिनोकां सुखेनिरुद्योगंयथास्तातथा गुणान्वितोऽ
तृष्णान्वितः जुगुप्सेतनिवेत कामानविषयान् कामादृठाव क्रोधंकुर्वीतित्यपिपाठः ४९ वृत्तोऽनित्यमिषपन्नमृत्पुर्जन्ममरणारुच्यसंसारद्वारभूतः मनोभवःकामः सएवैकेनचित्रिमितेनप्रतिहतःको
पुरुषेणपरिणमतेत्यर्थः ५० वदेति त्रिविधाःकामाःस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभोग्याविषयाः । तत्रस्थूलानांरूपाःसंगवर्जनेनरूपधीयानेव । सूक्ष्मणांवासानमयानांरूपागोवैराग्यदादयस्त्वैवविषय-

स्मरणस्याप्यभावः । एतानपि गुरुकृत्युत्पापरित्यज्यद्वादीकाशाल्यकारणं तत्र प्रविष्टो योगी । 'अत्र हितवैकामाः समाहिता यद्वास्तेहास्तियज्ञनास्तिसर्वतद्वत्रगत्वा विदते' इति श्रुतेर्वैतमानं त्रिलो
क्यंतर्गतमतीतानागतं च कामजातं संकल्पसमकालोत्थितं पुरोवर्तमानमेव पश्यन् कदाचिद्वाग्यमां यान्मुखे तातस्तानपि संहरेत् । तथा च पुत्रं भगवतः पतंजलेः स्यान्मुपनिषद्भरणे संगमस्याकरणं पुनर
निष्टप्रसंगादिति । व्याख्यातं चैतद्भवतावादायणेन तत्र मधुमतीमृमिसाक्षात्कृतो ब्राह्मणस्य स्यान्निनो देवाः सत्ययुद्धि मनुष्यं तः स्थानैरुपनिषद्भरणे मोहहास्यतीकमनीयोऽयं भोगः कमनी
येयंकन्या रसायनमिदं जरा मृत्युवाधते वैहायसमिदं द्यानं अमीकल्पदृमाः पुण्यामंदाकिनी सिद्धामहर्षयः उत्तमाः अनुकूलाश्चाप्सरसः दिव्येष्ट्रोत्रचलुपी वज्रोपमाः कायः स्वगुणैः सर्व
मिदमप्यजितं मायुष्मताप्रतियद्यतामिदमस्य मजरमरं स्वानंदेवाः प्राप्योमित्येवमभिधीयमानाः संमदोवाच भावयेत् घोरैरुपसारागारेषु च मानेन मया जननमरणोचकारिविवर्तमानेन कथंचिदासा
दितः क्लेशतिमिरविनाशी योगप्रदीपः तस्य चैतन्यणा योनयो विषयत्रयव्यभिचक्षणः सखल्यं लंबालोकाः कथमनया विषयमृगतृणयावंचितस्तस्यैव पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्ररत्मानमिधमी
कुर्यामिति । स्वस्तिवः स्वप्नोपमेयः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्यः हृत्वेन निश्चितमतिः सभाभिमावरेत्संगमकृत्वा स्मयं कुर्वेत् एवमहं देवानां प्रार्थनीयहस्तिस्मयादयं पुस्त्यते मन्यतया मृत्युना
केशग्रहीतमात्मानं न भावयिष्यति । तथा चास्य चिद्वातरप्रेक्षी नित्यं यत्नोपचर्यः प्रमादोलब्धविवरः केशानुत्तमं यिष्यति ततश्च पुनरनिष्टप्रसंग इति । तस्मात्सर्वेशः सर्वास्त्रिधानपि

न विभेति यदा चायं यदा चास्मान्न विभ्यति ॥ यदानेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ५२ उभे सत्यान्तेत्यक्त्वा शौकानंदौ भयाभये ॥ प्रियाप्रिये
परित्यज्य प्रशांतात्मा भविष्यति ५३ यदानं कुरुते धीरः सर्वभूतेषु पापकम् ॥ कर्मणामनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ५४ यादुस्त्यजादुर्मतिमि
र्यान्जीर्यति जीर्यतः ॥ योऽसौ प्राणातिकोरो गस्तां तृणान्यजतः सुखम् ५५ अत्र पिगलयागीता गाथाः श्रूयति पार्थिव ॥ यथा सा लच्छकालेऽपि
लेभे धर्मं सनातनम् ५६ संकेते पिगलविश्याक तिनसी द्विनालता ॥ अथ लच्छकृता शांतां बुद्धिमास्थापयत्तदा ५७

कामान्संहरेत् कूर्मो गानीति दृष्टांतः । कामानां स्वरूपादुनन्यत्वं स्वाधीनोत्पत्तिप्रलयत्वं च दर्शयति यदा कामान्सर्वान्संहरेत् तदाऽयमात्माऽहं प्रत्ययगोचरो जीवः आत्मभवेव अपेतसर्वोपाधौ स्व
स्वरूपेऽपवाऽऽरभ्योतिः प्रत्यगभिर्भ्रं चिन्मात्रं पश्यति अयमर्थः । यदा जगद्वत्सुखं द्विनाज्योतिषापश्यति । गाढोचकारे तु वाचैव ज्योतिषापश्यति । स्वमेवालोके द्वियज्योतिषोरभावाद्वा
सनामयस्थवत्स्य प्रत्यगात्मज्योतिषेव प्रकाश इति प्रसाधितं ज्योतिर्ब्राह्मणे । अत्रायं पुष्टयः स्वयं ज्योतिरिति । तेन तत्र कारणाभावे सिद्धे सुषुती वासनामयस्य प्रपंचस्यापि नाशे दृश्याभावाद्
मात्रं प्रकाशते । एवं सभाधावपि संप्रज्ञाते करणाभावः । असंप्रज्ञाते कर्मकरणयोरभावाद्दृष्टवनिदृष्टाद्वा मां शिष्यते इति । प्रसीदतीति पाठे कार्यकरणसंपर्के कालव्यत्यजतीत्यर्थः । किंचिदे
वममत्वेनेति श्लोके किंचिदुत्तरं पठेति । तदामधुमत्यायोगमृमावुपस्थिते पुषिये पुत्रैराग्यायै मिदं वचनमिति ज्ञेयं ५१ असंप्रज्ञातावस्था भवेव प्रपंचयति ब्रह्मार्थं न विभेतीति । 'हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं
मनएव' इति श्रुतेर्भावादेर्मनो धर्मत्वात्मानसश्च लीनत्वाद्वा मया दिरहितः स्यात्पुनश्च लोभवति तदाऽस्याद्वैते ज्ञानाविभ्यति अयं च ब्रह्म संपद्यते तथा च श्रुतिः । 'यदा पंचावतिष्ठते ज्ञाना निमग्न
सा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्' इति ५२ सत्यं व्यावहारिकं देहादि अनृतं प्रसवती जसमाविकालिकं प्रतिमासिकं च देहादि प्रशांतात्मा प्रकपेण शांत उपरत आत्मा चित्तं वस्य
संप्रशांतात्मा ५३ व्युत्थानावस्थामाह यदानेति पापकं हिंसनं ५४ एषा स्थितिः स्मृणा स्यात्मानेनैव लभ्येत्याख्यायिका पूर्वकमाह यादुस्त्यजेत्यादिना ५५ लच्छकालेऽपि लच्छकाले सनातनं
धर्मं नित्यमसिद्धं योगं ५६ संकेते इति आस्थापयत्यवस्थापितवती तीव्रदुःखमेवैराग्यहेतुरिति भावः ५७

उन्मत्ता विचारवती अनुमते निर्विकारं कां तस्वामिनं त्रयमिणं जन्मवत्सं वस आच्छादने आर्पः पदव्यपयः अहंकारधर्मकामादिकमनुलक्षणीकरणाऽऽच्छादितवती अंतिकेष्टदुःखोशेरमणमानंद
प्रदं । 'एष होवानंदयाति' इति श्रुतेः मरणमित्युपपाठः ५८ एका अविवेकस्थूणे वविपारिकायस्य तदेकं पूर्णं । नव श्रोत्रस्त्वक् शुक्तिः प्राणमनो बुद्धिः कामकर्मणि विषयमासिद्धाराण्यस्य तन्नवद्वारं
अपि चास्याभिव्याख्येनाच्छादयामि । अगारमिव चिदात्मोपलब्धिवस्थानंदेहादिसंघातं काहीति । 'विभेदजनके ज्ञानेनाशमार्येति कंठे ॥ आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतः करिष्यति' इति विष्णु
पुराणे किं दर्शनापमभेदं विप्रतिविंबयोरिव विद्यानाशे ईशजीवयोर्मैदमावात् । इह हाईकाशो आयातं चिन्मात्ररूपेणाविर्भवतं प्रत्यगनन्यमीशमयकांतं इति कामं सत्यतेनाऽधीत्यर्थः तथा च श्रुतिः ।
'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्' इति विद्यावस्थायां मृतं तत्कपमावाभावेन भेदमपववति कांति संभिरार्पः ५९ अकामात्मात्मलभेन सर्वकामावाते निरिच्छा कामरूपेण कामरूपेण प्रति
॥ पिगलोवाच ॥ उन्मत्ताऽहमनुमत्तं कां तमन्ववसं चिरम् ॥ अंतिके मरणं संतं नैनमध्यगं पुरा ५८ एकस्थूणं नवद्वारमपि चास्याम्यगारकम् ॥ काहिकां तमिहायां
तमयं कांतिं तिमं स्यते ५९ अकामां कामरूपेण भूतान् रक्कूपिणः ॥ न पुनर्वंचयिष्यंति प्रतिबुद्धाऽस्मि जाग्रामे ६० अनर्थो हि भवेदर्थो देवात्पूर्वकतेन वा ॥ संबुद्धऽहं
निराकारानाहमद्याजितं द्विधा ६१ सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखम् ॥ आशामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिगला ६२ ॥ भीष्म उवाच ॥ एतैश्चान्यैश्च विप्र
स्य हेतुमाद्भिः प्रभाषितैः ॥ पर्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुदे सुखी ६३ ॥ इति श्रीम० शां० मो० ब्राह्मणसेनजिन्संवादकथने चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रामातिका लोऽस्मिन् सर्वभूतक्षयावहे ॥ किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरा
तनम् ॥ पितुः पुत्रेण संवादं तं निबोध युधिष्ठिर २ द्विजातेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्यै ॥ बभूव पुत्रो मेधावी मेधावीनामनामतः ३ सोऽब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वा
ध्यायकरणे रतम् ॥ मोक्षधर्मार्थं कुशलालोकतत्त्वविचक्षणः ४ ॥ पुत्र उवाच ॥ धीरः किं स्वित्तात कुर्यात्प्रजानपक्षिप्रह्मायुर्भ्रंश्यते मानवानाम् ॥ पितस्तदा चक्ष
यथार्थयोगं ममानुपूर्व्या येन धर्मचरं येन ५ ॥ पितोवाच ॥ वेदानधीत्यब्रह्मचर्येण पुत्र पुत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितृणाम् ॥ अग्नीनाधाय विधिवच्चैष्टयज्ञो वनं प्रविश्या
थमुनिर्बुधूषेत् ६ ॥ पुत्र उवाच ॥ एवमभ्याहते लोके समं तात्परिवारिते ॥ अमोघासुपतंती पुर्किं धीर इव भाषसे ७ ॥ पितोवाच ॥ कथमभ्याहते लोकाः केन वाप
रिवारितः ॥ अमोघाः काः पतंती ह किं नु भीषयसं विमाम् ८ ॥ पुत्र उवाच ॥ मृत्युनाऽभ्याहते लोको जराया परिवारितः ॥ अहोरात्रा पतंत्येते ननु कस्मान्न बुद्धयसे ९
पुद्गाज्ञातास्मत्तत्त्वा जाग्रुमि जागर्भि अविविचानिद्रोच्छेदाद् ज्ञातवत्त्वेन विषयैराकृष्यत इत्यर्थः ६० अनर्थोपनाद्यानाय विषयैराकृष्यत देवायै भवेद आशायानिरन्वयोच्छेदहेतुत्वेन सुखायापि स्यात्
तत्र हेतुः देवादेव स्यान्नुग्रहात् । निरीश्वरवादितममनुध्याह पूर्वकतेन वेति निराकारानि विषयज्ञानरूपा ६१ सुखमिति नैराश्यं भवेत्सुखं मोक्षारूपं सुखं प्रापकं अशनं भोजनमाशो विषय
मोगस्तद्विहातमानां मोगार्थं विधनाद्यानामोगत्यागादुच्छिद्यते इत्यर्थः ६२ पर्यवस्थापित आत्मतत्त्वे निद्रां प्रापितः ६३ ॥ इति ज्ञातिपत्रेणिमोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीयभारतमावद्विच
सुस्तस्य अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥ पूर्वजिताशो मोक्षमिच्छेदित्युक्तं संप्रति तत्र कालविलंबो न कर्तव्य इत्याह ध्यायेन अतीति अतिक्रामति जरा रोमादिभिरुपां परामवकुर्वति श्रेयः प्र
शस्तवत् १ । २ । ३ मोक्षधर्माणामर्थेषु कुशलः विचक्षण उदापो ह कुशलः ४ यथार्थयोगं फलसंबंधमनतिक्रम्य ५ मुनिर्व्यानभितुः ६ अभ्याहते मृत्युनाऽभितस्तद्विदे परिवारिते
जराया यमि परितापिते इति जीर्णपाठः । अमोघास्वाहरेणैतस फलाशुरात्रिषु ७ । ८ । ९

अंतर्वेद्विरतिरत्यक्तैः क्षेत्रयज्ञैः शरीरत्यागैः यथा कश्चित्पि शाचः प्राप्तं प्राप्तं शरीरं पूर्वपूर्ववासनावशाद्विषास्युद्वेचनादिना पुनः पुनर्हितं नस्ति तद्वदहं भादि शरीरमात्मदेहत्वेन पश्यन्कथं नाशयामि
त्यर्थः । अत्रेत्यपि पाठः सन्नियाणा मुचितैर्द्वयज्ञतुल्यैरित्यर्थः ३९ यस्य बागादिपंचकं ब्रह्मणि प्रसिद्धं तस्यैव ब्रह्म पाट्यात् । सत्यं सत्यं परमं अथादि तं मूलपाठः ३४ विद्यामयं
ज्ञानं ब्रह्माकाराचरमांतःकरणवृत्तिश्च ज्ञानापरपर्याया ३५ आश्रमकर्मपित्राप्रोक्तं निरस्यति आत्मनीति आत्मनि ब्रह्मण्यात्मना ब्रह्मरूपेण जातो न पित्रा मातरि आत्मनिष्ठो ब्रह्मभूतः अमजो
ऽनपत्यः वाशब्दपर्यायं आत्मन्येव ब्रह्मण्येव भविष्यत् भिनजयाया पुत्ररूपेण प्रजासंततिः ३६ एकता एका कित्वां शीलं श्लाघनीयं तत्तं दंडनिधानं वाह्मनः कायैर्हि सात्यागः ३७ गुहां बुद्धि
३८ । ३९ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदी वैपंचसप्तपथिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥ युवैव मोक्षार्थयते ते स्तुतं त्रभोजसाधनं यज्ञादिद्वारा च न भवति
नाना तु दुर्लभो मोक्ष इति मन्वानः पुच्छति धनिन इति धनिनां कर्त्तृरूपः केन प्रकारेण सुखदुःखयोर्धुकिं संसारयोरागमः कथंच निर्धनानां सुखदुःखागम इत्यर्थः स्वतंत्रिणः स्वशास्त्रानुसारिणः १

अमृतत्वस्येतुनाशास्तिवितेन । त्वामेनैकेअमृतत्वमानश्रितित्युत्तरादकिंचनाएवमुच्यतेननुपनिनइत्युत्तरयति अत्रापीति शमात्मसुखंतेनपाकोरागद्वेषादिरादित्वात्रिमः । शंपाकस्त
ककेष्टमुनिभिश्चतुरंगुले इत्यनेकार्थः । तेनशंपाकेनयन्नीतं तन्माप्रतिकश्चिद्वचनीदितिद्वयोःसंबंधः १ कुचलेनकुचखेण निर्धनंत्वादन्नाच्छादनहीनइत्यर्थः ३ । ४ अभिसंनयेदेवयदिप्राप्येत
हिंसंलप्येदित्वादिनासंबंधः मार्गइतिप्रथमातपाठेसंनयेत्संप्राप्नुयात् ५ नवेइति कामादिधर्मवानात्माचित्कामात्मा । कामासंकल्पोविचिकित्साभ्रद्धाभ्रद्धादृतिरदृतिः ईर्ष्यामीरित्येतत्सर्व
मनएवइतिश्रुतेः त्वंतुस्वरूपेणाऽकामात्माऽपिमनस्तादात्म्याद्व्याख्यातसायःपिबवत्कामात्मिवसन्पुरुषश्चैवैयंयोगागमगणभारचोद्वाश्रेयोमोक्षप्रतिनचरतिनाभिमुखोभवसियतत्रकिहेतुरात्म

॥ भौष्मउवाच ॥ ॥ अत्राप्युदाहरंतीमामितिहासपुरातनम् ॥ शंपाकेनेहमुक्तेनमीतंशांतिगतेनच २ अन्नवीनांपुराकश्चिद्व्राह्मणस्यागमाश्रितः ॥ छि
इयमानःकुंदारणकुचैलेनबुधक्षया ३ उत्पन्नमिहलोकेवैजन्मप्रभृतिमानवम् ॥ विविधान्युपपत्तैर्दुःखानिचसुखानिच ४ तयोरेकतरेमार्गेयदेनमभिसन्नयेत् ॥
नसुखंप्राप्यसंहृष्येन्नासुखंप्राप्यसंस्मरेत् ५ नैवैचरमित्युल्लेख्यआत्मनोवायदौशिषे ॥ अकामात्माऽपिहिसदापुरमुद्यम्यचैवह ६ अकिंचनःपरिपतनसुखमा
स्वादयिष्यसि ॥ अकिंचनःसुखंशेतेसमुतिष्ठतिचैवह ७ अकिंचन्यंसुखंलोकेपय्यांशिवमनामयम् ॥ अनमित्रपथोद्वेपदुर्लभःसुलभोमतः ८ अकिंचनस्यशु
द्धस्यउपपन्नस्यसर्वतः ॥ अवैक्षमाणस्त्रील्लोकात्रतुल्यमिहलक्ष्ये ९ अकिंचन्यंचराज्यंचतुलयासमतोलयम् ॥ अत्यरिच्यतदारिद्र्यराज्यादपिगुणाधिकम्
१० अकिंचन्यंचराज्येचविशेषःसुमहानयम् ॥ नित्योद्विग्नोहिधनवानपृथ्व्योरास्यगतोयथा ११ नैवास्याग्रिर्नचारिष्टोनष्टःसुर्नचदस्यवः ॥ प्रभवंतिधनत्या
गाद्विमुक्तस्यनिराशिः १२ तवैसदाकामचरमनुपस्तीर्णज्ञायिनम् ॥ बाहुपधानंशाम्यंतंप्रशंसंतिदिवौकसः १३ धनवानक्रोधलोभाभ्यामाविष्टोनष्टचेतनः ॥
तिर्यंगीक्षःशुष्कमुखःपापकोभ्रुकुटीमुखः १४ निर्देशत्रधरोष्ठंचकुट्टोदारुणभाषिता ॥ कस्तमिच्छेत्परिद्रष्टुंदातुमिच्छतिचेन्महीम् १५ श्रियाह्मभाक्षंसंवा
सोमोहयव्यविचक्षणम् ॥ सातस्यचित्तेहरतिशारदाभ्रमिवानिलः १६ अथैनंरूपमानश्चधनमानश्चविदति ॥ अभिजातोऽस्मिंसिद्धोऽस्मिनाऽस्मिन्नेवलमा
नुपः १७ इत्येभिःकारणैस्तस्यात्रिमिश्रितंप्रमाद्यति ॥ संप्रसक्तमनाभोगान्विमृज्यपितृसंचितान् ॥ परिक्षीणपरस्वानामादानंसाधुमन्यते १८ तमतिक्रांत
मर्यादमादानंततस्ततः ॥ प्रतिपेधंतिराजानोलुब्धाष्टगमिवेषुभिः १९ एवमेतानिदुःखानितानितानीहमानवम् ॥ विविधान्युपपद्यंतेमात्रसंपर्शजान्यपि २०

नाश्चित्त्यनर्हशिषेनईश्वरोभवसि उपालंभोयं तेनचित्तस्यस्वाधीनत्वाच्छेषआचरेदित्यर्थः ६ नास्तिकिंचनधनदारादिकंस्यसोऽकिंचनः परितःपतन्गच्छन् अनिकेश्वरत्रित्यर्थः ७
पृथ्वीमोक्षमार्गादिनपेतं अनामयंनिर्विघ्नं अनमित्रपथःशत्रुजितःपंथाः दुर्लभःकामिनो सुलभःपारतंत्र्याभावात् ८ उपपन्नस्यैवरागसंपन्नस्य ९ । १० गुणाधिक्यमेवाह अकिंचन्यंचेति
११ नचारिष्टइत्यत्रनचादित्यइत्यपपाठः अरिष्टश्चोराद्युपलवः १२ अनुपस्तीर्णंशय्याहीनमुत्केजेतेतं उपधानंशीघ्रंउपधानं १३ । १४ । १५ । १६ अभिजातउत्तमवैश्यः १७ त्रिभिर्ध
नरूपकुलेः भोगान्भोग्यधनादीनविभूज्यव्यधीकृत्येतिसार्धंश्लोकः परस्वानामादानंचौर्ध्व १८ प्रतिपेधंतिर्दुर्धयंति लुब्धाव्याधाः १९ संपर्शजानिदाहच्छेदादीनि २०

तेषांयुवाणामवश्यंभाविनांपरमदुःखानांनुद्धमाज्ञानेनभेषज्यप्रतीकारमाचरेत्कुर्यात् । किंरुत्वा अधुर्वेदादिभिःसह लोकधर्मपुत्रेणयादिकपमवज्ञायधिकृत्य २१ । २२ । २३ ॥ इति शां
मो० मो० मा० पृथसत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥ पूर्ववन्त्यमोक्षहेतुर्विभरस्तेजीवनेहेतुर्वतुप्रत्यक्षमतोजीवनायसमारंभान्कृत्वाणिज्ययज्ञदानाद्यारंभानीहभामःकर्तुमिच्छन्त्योधन
मलममानस्तृष्णाभिभूतश्चसर्किंकुर्यात् यतैवैवाधनार्थमुपरमेतेववाऽऽरंमादित्यर्थः । आद्येवैव्यादित्येदेहनांशापाताच्चयोक्षसाधनंविघ्नितंभवत्यतस्तयोर्मध्येकिंश्रेयइतिभावः १ सर्वत्रला
भालाममानापमानादौसाम्यमवेषम्यंसर्वसाम्यं । अनायासोपनायार्थश्रमाभावः । निर्वेदेवैराग्यं । अविधित्साकर्मेणीच्छाभावः विधित्सेतिपाठेअवपादादीच्छा लाभाईवैषम्येरागादित्ततःप्रवृ
त्तित्ततःआयासस्ततःसत्यत्यागइत्येतानित्यक्त्वेवसुखीस्यान्नस्त्वयच्छा देहनिर्वाहस्वारम्भकर्मोपनतैरेवाज्ञादिभिर्भविष्यति । तस्मादुपरमवश्रेयानित्यर्थः २ पदानिपदनीयान्याश्रयणीयानि
प्रज्ञातयेमोक्षायपृथग्विविधेयपेक्षेलैकेत्ये पृथगोदित्स्वाधनत्वात् ३ । ४ भ्रष्टेरीमप्राज्ञोव्यर्थचेष्टोवा दम्प्यौदमनयोऽयौमावौवत्सतरोताभ्यांसहितंयुगंशकटादिभिर्योजितंतिर्यक्काष्ठंयस्यां

तेषांपरमदुःखानांनुद्धमाभेषज्यमाचरेत् ॥ लोकधर्ममवज्ञायधुवाणामधुवैःसह २१ नात्यक्त्वासुखमाप्नोतिनात्यक्त्वाविंदतेपरम् ॥ नात्यक्त्वाचाभयंशेते
त्यक्त्वासर्वसुखीभव २२ इत्येतद्वास्तितनपुरेव्राह्मणेनोपवर्णितम् ॥ शंपाकेनपुरामहंतस्मात्स्यामःपरोमतः ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमो०शंपा
कगीतायांपृथसत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ ईहमानःसमारंभान्यदिनासादयेद्धनम् ॥ धनतृष्णाभिभूतश्चकिंरुर्वन्सु
खमाप्नुयात् १ ॥ ॥ भौष्मउवाच ॥ ॥ सर्वसाम्यमनायाससंयवाक्यंचमारत ॥ निर्वेदश्चाविधित्सांचयस्यस्यासुखीनरः २ एतान्येवपदान्याहुःपंच
तृदाःप्रशांतये ॥ एषस्वर्गश्चधर्मश्चसुखंचानुत्तमंततम् ३ अत्राप्युदाहरंतीमामितिहासपुरातनम् ॥ निर्वेदान्मकिनामीतंतन्निबोधयुधिष्ठिर ४ ईहमानाधनं
मंकिर्मग्रेहश्चपुनःपुनः ॥ केनचिद्धनशेषेणक्रीतवान्दम्यगोयुगम् ५ सुसंवद्धौतुतौदम्यौदमगायाभिनिभूतौ ॥ आसीनसुष्टमध्येनसहसैवाभ्यधावताम् ६
तयोःसंप्राप्तयोरुष्टःस्कंधदेशममर्षणः ॥ उत्थायोत्क्षिप्यतौदम्यौप्रससारमहाजवः ७ हियगणौतुतौदम्यौतेनोष्ट्रेणप्रमाथिना ॥ श्रियमाणौचसंप्रेक्ष्यमंकिस्त
त्राब्रवीदिदम् ८ नचैवाविहितंशक्यंदक्षेणापीहितुंघनम् ॥ युक्तेनश्रद्धयासम्यगीहांसमनुतिष्ठता ९ कृतस्यपूर्वचानर्थैर्युक्तस्याप्यनुतिष्ठतः ॥ इमंपश्यत
संगत्याममदेवमुपप्लवम् १० उद्यम्योद्यम्यमेदम्यौविषमेणैवगच्छतः ॥ उत्क्षिप्यकाकतालीयमुत्पथेनैवधावतः ११

तयोर्गौपुज्येते ५ सुसंवद्धौयुगतयोःसम्यग्योजितौदमनाय असंबद्धवितिपाठेदमवित्राअसंयतौ ६ स्कंधदेशंसंप्राप्तयोःसतोरितिसंबंधः उत्क्षिप्यगुलामाजनद्वयवदुपरिभूमेर्मात्वा ७ । ८
अविहितंदेवानुपस्थापितंईहिमुमेदं इहितमितिपाठेआमुभित्यध्याहारः श्रद्धयाफलप्राप्तिनिश्चयेन ईहविष्टा ९ कृतस्यपूर्वचानार्थैरितिपाठेअर्थनानाकृत्यपुण्यकृतस्य । युक्तस्यावहितवि
तस्य । अनुतिष्ठतोऽर्थास्तुपायात् । संगत्यादम्योऽसंबंधेन दैवंदेवेनश्वरेणनिर्मितं १० उपप्लवमेवाह उद्यम्येति उद्यम्योद्यम्योष्ट्रेणप्रमाथिनादुष्टस्याविषमेणकृच्छ्रेणदम्यौगच्छतः
काकतालीयंदैवल्लवंसंगमं उत्क्षिप्योत्पाप्यधावतउष्ट्रस्येयग्रिमेणसंबंधः । उन्माथेनेवजंजुकमित्यपिपाठः । तालःकरतलयोःशब्दजनकःसंयोगस्तस्मिन्नक्रियमाणेउत्पत्तराकादौदेवा
त्तत्रतालभ्यामाकांतांअमृतदेतत्काकतालीयमित्युच्यते । काकसंपर्शसमकालतालफलस्यताललक्ष्यवापतनंतदित्यर्थः । भेषयोर्पुण्यतोःपरस्परशिरासंवहउन्माथस्तेनदेवान्मध्यमवि
ष्टौजंजुकोतिपीडनान्ममारतद्विककाकतालीयोरथानभेवतयेदमित्यर्थः ११

मणीवेति वाशब्दह्वाचं हटेनैवमूढनिर्वधेनैवपीठपथस्तिनगुप्तद्विदृष्टयेत्यर्थः नैवेतिपदविभागोवा १२ उपपद्येतयदिलोकदृष्टातिनपीठपास्तिस्त्वयुग्मेतर्हिफलव्यभिचारात्तादापदैवायतमेवो
पपद्येतैस्त्वातंयेत्येत्यर्थः १३ निर्वदमितपाठेऽकीवत्यर्थः वैराग्यमंतव्यंअनुवर्तितव्यं निराशःनिरस्ताशः अर्थश्चतस्ताधनंचेतिसंभाहारस्तस्मिन् १४ । १५ । १६ विधित्स्नातोनाथ्यार्थ
प्रवृत्तीनां गतपूर्वःपूर्वगतःप्राप्तोगतपूर्वः १७ हेकामुककामादिधर्मवत्तेभ्यः मानसेत्यपिपाठः निर्विद्यवारागंप्राप्य शाम्यशमंगच्छ निकृत्तःवंचितः प्रवृत्तिर्नैफलत्वात् १८ । १९ मोक्षयेत्य
ससे २० क्रीडनकःक्रीडाभूगः जागृकदाचित् प्रेष्यतांदास्यं कामाभावेकोऽपिक्वचिदपिप्रप्रेष्यःस्यादित्यर्थः २१ अंतंतावन्नवअतोहेतोस्त्यक्त्वा २२ । २३ प्रियंजायादि २४ नमविष्यसि

मणीवोऽस्यलंघेतेप्रियौवत्सतरौमम ॥ शुद्धंहि दैवमेवेदंहठेनैवास्तिपौरुषम् १२ यदिवाऽप्युपपद्येतपौरुषंनामकर्हंचित् ॥ अन्विष्यमाणंतदपिदैवमेवावतिष्ठते १३ तस्मान्निर्वेदएवेहगंतव्यःसुखमिच्छता ॥ सुखंस्वपितिनिर्विण्णोनिराशश्चार्थसाधने १४ अहोसम्यक्शुकेनोक्तंसर्वतःपरिमुच्यता ॥ प्रतिष्ठतामहारण्यजन कस्यनिवेशनात् १५ यःकामानाप्नुयात्सर्वान्यश्चेतान्वेवलांस्त्यजेत् ॥ प्रापणात्सर्वकामानांपरित्यागोविशिष्यते १६ नांतंसर्वविधित्सानांगतपूर्वोऽस्तिकश्चन ॥ शरीरेजीवितेचैववृष्णामंदस्यवर्धते १७ निवर्तस्वविधित्साम्यःशाम्यनिर्विद्यकामुक ॥ असकृच्चासिनिष्ठतोचनिर्विद्यसेततः १८ यदिनाहंविनाश्यस्तेययेवं रमसेमया ॥ मामांयोजयलोभेनवृथात्वंवित्तकामुक १९ संचितंसंचितंद्रव्यनष्टतवपुनःपुनः ॥ कदाचिन्मोक्षयेसमृद्धधनेहांधनकामुक २० अहोनुममवालिश्यं योऽहंक्रीडनकस्तव ॥ किनैवंजातुपुरुषःपरेषांप्रेष्यतामियात् २१ नपूर्वेनापरेजातुकामानामंतमाप्नुवन् ॥ त्यक्त्वासर्वसमारंभाच्चप्रतिबुद्धोऽस्मिजाष्टमि २२ नूनंतंहृदयंकामवज्रसारमयंहृदम् ॥ यदनर्थशताविष्टंशतधानविदीर्यते २३ जानामिकामत्वांचैवयच्चकिंचित्प्रियंतव ॥ तवाहंप्रियमन्विच्छन्नात्मन्युपलभेसुखम् २४ कामजानामितेभूलंसंकल्पात्किलजायसे ॥ नत्वासंकल्पयिष्यामिसमूलोनभविष्यासि २५ ईहाधनस्यनसुखालब्ध्वाचिंताचभूयसी ॥ लब्धनाशेयथापृत्यु लब्धंभवतिवानवा २६ परित्यागेनलभतेततोदुःखतरंरुक्मि ॥ नचतुष्यतिलब्धेनभूयएवचमार्गति २७ अनुतर्पुलएवार्थःस्वादुर्गांगमिवोदकम् ॥ मद्विलाप नमेतनुप्रतिबुद्धोऽस्मिसंत्यज २८ यद्दमंमामकंदेहंभूतयामःसमाश्रितः ॥ सयावितोयथाकामंवसतांवायथासुखम् २९ नयुष्मास्विहमेप्रीतिःकामलो भानुसारिपु ॥ तस्मादुत्सृज्यकामान्वैसत्त्वमेवाश्रयाम्यहम् ३० सर्वभूतान्यहंदेहपश्यन्मनसिचात्मनः ॥ योगेबुद्धिश्चुतेसत्त्वमनोब्रह्मणिधारयन् ३१

विनिश्रय्यसि २५ ईहालिप्ता चेष्टावा तदाधनस्यधनायेत्यर्थः लब्ध्वाचितानाशमयात् यथामृत्युस्तथादुःखत्वं श्रमेऽपिफलं सदिग्वं २६ परित्यागेदेहस्यपरस्वत्वापादनेऽपिनलमते मार्गाति
मृत्यये परेभ्योयोनलमहतिपाठे परेभ्यःसेव्यमानेभ्योऽपि २७ अनुत्तुल्यस्त्वृणाशुद्धिद्वयं मन्त्रिल्लापनंमन्त्राशः एतत्तृणाशुद्ध्याख्यं प्रतिबुद्धोऽस्मि अतोर्मांसत्यज हेकायेतिज्ञेयः २८
मृतप्राभोग्यानुस्वकारणंप्रति पंचत्वमस्त्वित्यर्थः २९ युष्मास्वनात्मस्त्वंकारादिपुराजतवामसेषु सत्त्वंसत्त्वगुणं वनमेवेतिपाठे वनंमन्त्रपारिवाज्यंवा ३० देहेतन्नापिमनसिद्वन्द्वरीक्ष्येषथ्यन्
हेतोःज्ञतप्रत्ययः एकात्मदर्शनायेत्यर्थः योगेविषयेद्विद्विदिश्यामीतिनिश्चयंकुर्वन्श्रुतेश्रवणादौसत्त्वमेकामचित्तधारयन्मनश्चमन्त्राणि लवणादुक्त्यायेनधारयन्बिहिश्यामीत्यभिप्रेतसंबन्धः ३१

अनासक्तोनिरामयइतिरागद्वेषराहित्यमुक्तं ३९ अग्न्यायोगेदुद्धिमित्युक्तगतेरग्न्या ३३ । ३४ अथनेइतिच्छेदः संधिरार्षः ३५ घनमस्यास्तीति ३६ । ३७ जनलोऽग्निरिवेत्यर्थः ३८ । ३९
४० मदाभिहतः पूर्वसोढवानस्मि ४१ मनोगतीः मनसोद्गीताः एतेन समाधिमनुष्ठाप्येष्ट्युक्तं भवति तत्रैव सर्वकामाभावात् ४२ क्षिपमानानां धिक्पूर्वातं शब्दादीन् ४३ सकामं लब्धमनोरथं हेका
रेति शेषः ४४ निर्द्वैतितुलं तृप्तिपूर्णकामता ४५ प्रतिष्ठैवं मोक्षाय गंतुं ४६ । ४७ । ४८ रजःप्रवर्तको गुणः तच्च कामेनानुवप्राप्तीतिकामानुवर्षं दुःखादिकं च कामाद्युद्धवं अतः सर्वानर्थं भूलं रजस्य

विहरिष्याम्यनासक्तः सुखालोकात्रिरामयः ॥ यथामात्वं पुनर्नैवं दुःखेषु प्राणिवास्यसि ३२ त्वया हि मे प्रणुन्नस्य गतिरन्याना विद्यते ॥ दृष्ट्वा शोकश्रमाणां हि त्वं का
मप्रभवः सदा ३३ धननाशोऽधिकंदुःखं मन्ये सर्वमहतरम् ॥ ज्ञातयो ह्यवमन्यं ते मित्राणि च धनाच्छ्रुतम् ३४ अवज्ञानसहस्रैस्तु दोषाः कष्टतरा धने ॥ धने सुख
कलाया तु साऽपि दुःखैर्विधीयते ३५ धनमस्येति पुरुषं पुरो निघ्नंति दस्यवः ॥ क्लिश्यंति विविधैर्दंडैर्नित्यमुद्वेजयंति च ३६ अर्थलोलुपता दुःखमिति बद्धचिरा
न्मया ॥ यद्यदाऽलंबते कामं तत देवा नुरुध्यसे ३७ अतस्त्वज्ञोऽसि बालश्च दुस्तोषो पूरणोऽजलः ॥ नैव त्वं वेत्थ सुलभं नैव त्वं वेत्थ दुर्लभम् ३८ पाताल इव दुष्पूरो मां
दुःखैर्योक्तुमिच्छसि ॥ नाहमद्य समावेष्टुं शक्यः कामपुनस्त्वया ३९ निर्वेदं महमासाद्य द्रव्यनाशाद्यदृच्छया ॥ निवृत्तिपरमां प्राप्य नाद्यकामान् विचिंतये ४०
अतिक्लेशान्सहामीह नाहं बुद्ध्या म्पबुद्धिमान् ॥ निरुतो धननाशेन शये सर्वान्गिविज्वरः ४१ परित्यजामि कामत्वां हि त्वा सर्वमनोगतीः ॥ न त्वं मया पुनः कामवत्स्य
सेन चरं स्यसे ४२ क्षमिष्ये क्षिपमाणानां हिंसिष्ये विहिंसितः ॥ द्वेष्ययुक्तः प्रियंवक्षाम्यनाहत्य तदा प्रियम् ४३ तप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं यथा लब्धेन वर्तयेत् ॥
न सकामं करिष्यामि त्वामहं शत्रुमात्मनः ४४ निर्वेदं निवृत्तिं तृप्तिं शान्तिं सत्यं दमं क्षमाम् ॥ सर्वभूतदयां चैव विदिमां स सुपागतम् ४५ तस्मात्कामश्च लोभश्च दृष्ट्वा
कार्पण्यमेव च ॥ त्यजंतु मां प्रतिष्ठं तं स्वस्थो ह्यस्मि सांप्रतम् ४६ प्रहाय कामं लोभं च सुखं प्राप्तोऽस्मि सांप्रतम् ॥ नाद्यलोभवशं प्राप्तो दुःखं प्राप्याम्यनात्मवान् ॥
४७ यद्यत्यजतिकमानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ॥ कामस्य वशगो नित्यं दुःखमेव प्रपद्यते ४८ कामानुबन्धनुदते यत्किंचित्पुरुषो रजः ॥ कामक्रोधोद्वेगदुःखमही
ररतिरेव च ४९ एष ब्रह्मप्रतिष्ठोऽहं योऽप्येव शीतमिव हृदम् ॥ शाम्यामि परिनिर्वामि सुखं मामेति केवलम् ५० यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ॥ दृष्ट्वा श
यसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ५१ आत्मना सप्तमं कामं हत्वा शत्रुमिवोतमम् ॥ प्राप्यावध्यं ब्रह्म पुं रराजे वस्यामहं सुखी ५२

उद्यमिष्यर्थः ३९ शास्त्रात्मिकमध्यउपरतिगच्छामि परिनिर्वाभिनिर्दुःखोभयामि सुखंस्वस्वसुखं केवलंनिर्विषयं ५० । ५१ आरमनास्थूलदेहेनसहगणनावीसप्तमःकामः तथाहि अन्नमयमाणमयमनोमयविज्ञानमयाश्चत्वारःकोशाःप्रभृतिमत्त्वाद्वज्रप्रधानाः । आनन्दमयआवरणरूपत्वात्तमःप्रधानःपंचमः । ततःशुद्धसत्त्वप्राधान्यात्सर्वजीजसमाधिःसार्वादाख्यःषष्ठः । तस्यापिमुलमस्मीतिप्रत्ययमात्रशरीरोमहत्तत्त्वाख्यःसर्वानर्थबीजभूतश्चरमःकामःसप्तमः । तद्वत्त्वाद्ब्रह्मैवपुरंदरलपुरंविद्यास्थापतस्तदवध्यं कुतः । ' नास्पृजयेतस्मीयते नवधेनास्थहस्यतपस्तत्पत्रंघणपुरं'इतिश्रुतेः ५२

श्री.मो.१२
अ०
॥१७९॥

म.भा.टी.
॥४२॥

कामान्प्रथमाध्यायोक्तरीत्याजाग्रत्प्रसन्नतावस्थागतान्विषयान् १३ काममूलमविद्या १४ ॥ इतिजातिः ॥ मो० नी० पा० सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ मंकिवदुपरमेतेवे
त्युक्तं तेनैवयोगक्षेमसिद्धिर्दृष्टातामाह अत्रेत्यादिना १ अनंतदेशतःकालतोवस्तुतथापरिच्छिन्नं । वितमिवनिगूढंकोशपंचकलक्षणगुहास्यप्रत्यक्तत्त्वमेवास्यमेवरूपमूतं । अतएवसर्वस्यम
दन्यत्वाद्रज्जुगवन्मयिकल्पितत्वाच्चममनकिंचन अतएवाह मिथिलायाभिति नह्यप्यस्तदोपैरभिधानंस्पर्श्यते मरीचिनद्याऽपिमरुभूमेरात्रेत्वापतेरितिभावः २ पदसंचयंश्लोकं वैराग्यार्थयुप
न्यस्तं १ । ४ । ५ तस्योपदेशस्यलक्षणंज्ञापकं तदज्ञाप्यं ६ सारंगोत्रमरस्तस्याऽभ्येपणमनुगमनं इपगतौविवादिः ७ यस्माद्यस्माद्गुरोरेष्यदुपातततदाहभीष्मः आशोति राजनहेयुधिष्ठिर ८

एतां बुद्धिसमास्थायमंकिर्निर्वेदमागतः ॥ सर्वान्कामान्परित्यज्यप्राप्यब्रह्ममहत्सुखम् ५३ दम्यनाशकृतेमंकिरमृतत्वांकिलागमत् ॥ अच्छिन्नकाममूलसंतेन
प्रापमहत्सुखम् ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणि मंकिगीतायांसप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ भीष्मउवाच ॥ अत्राप्युदा
हरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ गीतंविदेहराजेनजनकेनप्रशाम्यता १ अनंतमिवमेवितयस्यमेनास्तिकिंचन ॥ मिथिलायांप्रदीपायानमेदह्यतिकिंचन २ अ
त्रैवोदाहरंतीमं बोध्यस्यपदसंचयम् ॥ निर्वेदंप्रतिविन्यस्तंतंनिबोधयुधिष्ठिर ३ बोध्यंशांतृप्तिराजानादुपःपर्यपृच्छत ॥ निर्वेदाच्छांतिमापन्नंशास्त्रज्ञान
तर्पितम् ४ उपदेशंमहाप्राज्ञमस्योपदिशस्वमे ॥ कांबुद्धिसममुध्यायशांतश्वासिनिर्दृतः ५ ॥ बोध्यउवाच ॥ उपदेशेनवर्तामिनानुशास्मीहकंचन ॥ ल
क्षणंतस्यवक्ष्येऽहंतत्स्वयंपारमृश्यताम् ६ पिंगलाकुररभर्षःसारंगान्वेषणंवने ॥ इषुकारःकुमारीचपडेतैमुरवोमम ७ ॥ भीष्मउवाच ॥ आशाबलवतीराजत्रै
राश्यंपरमसुखम् ॥ आशानिराशाकृत्वातुसुखंस्वपितिपिंगला ८ सामिपंकुररदृष्ट्वाव्यमानंनिरामिधैः ॥ आमिषस्यपरित्यागात्कुररसुखमेधते ९ गृहारं
भोहिदुःखायनसुखायकदाचन ॥ सर्पःपरकृतंवेदमप्रविश्य सुखमेधते १० सुखंजीवंतिमुनयोभैक्ष्यवृत्तिसमाश्रिताः ॥ अद्रोहेणैवभूतानांसारंगान्प्रपक्षिणः
११ इषुकारोनेरःकश्चिदिपावासक्तमानसः ॥ समीपेनापिगच्छंतंराजानंनावबुद्धवान् १२ बहूनांकलहोनित्यंदयोःसंकथनंध्रुवम् ॥ एकाकीविचारिण्यामिकु
मारीशंखकोयथा १३ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बोध्यगीतायां अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥ ॥ ५ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ केनवृत्तेनवृत्तज्जीवितशोकश्चेन्महीम् ॥ किंचकुर्वन्नरोल्लोकेप्राप्नोतिगतिमुत्तमा १

१ पिंगलावत्कुररवशाशांमृदघनरूपामाभिधत्तयक्काकथंजीवेतेत्याशंक्यान्पयासिद्धिमाह गृहेतिह्या १० । ११ एवमारंतांतरवजितेनब्रह्मण्यैकाग्रचित्तस्यसंपादनीयमित्याह इध्विति १२
ऐकाग्र्यमेकाकितयैवसिद्धयतीत्याह बहूनामिति काचित्कुमारीपित्रादिपरवशाद्युदागतानतिथीन्प्रच्छन्नंभोजयितुमिच्छतीतीहीनवहंतुंप्रचकमेतस्याःमकोटरयाःशंखाश्रुकुशुः सापरेषांपुचनमा
भूदितिशंखान्मंकाएकैकमवरोपितवतीतिश्रीमद्भागवतेदृष्टांतोऽभ्यंवाल्पातः १३ ॥ ॥ इतिशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावेदीपि अष्टसप्तत्यधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ केनत्याग्रेपे केनवृत्तेनवीतशोकोमूत्सामहीचरेत् नतदहंतुंनमसीत्यर्थः यतःसर्पसारंगदृष्ट्वागृहाहारसंपादनेऽपिप्रतिपक्षबाहुल्यंदृश्यते द्विषंतिहिमिभुक्ता
मिषुकांतरंस्वाध्यासितस्यानागतमतएकाकित्वैकाग्र्ययोश्चासंभवः अत्रचित्पापनाशादियोगस्यापिदुष्करत्वादितिभावः अतःकितादृशमुपायांतरंरहिताशुन्यसुतममतिप्रदमस्तीतिप्रत्यर्थः १

॥४२॥

उत्तरमाह अत्रेति आजगरस्याऽजगरवृत्त्याजीवितः १ कल्पचित्तंदृढचित्तं अनामधंरागद्वेषाननुविद्धं ३ स्वस्योविषयैरनाकृतः । शुद्धोदंभादिहीनः मृदुर्दयावान् । दातोर्जितेंद्रियः । निर्विधि
स्तोनिरारंभः अनसूयकःसर्वत्रादोषदर्शी । सुवाक्प्रगल्भःप्रतिमानवान् । मेधावीकृशापोहकुशलः । प्राज्ञःज्ञाततत्त्वः ४ मन्यसेइष्टत्वेनानिष्टत्वेनवा अवमन्यसेहातिपाठेवीतदर्शोऽसी
त्यर्थः ५ स्त्रोतसाकामादिवेगेन विमनःनिर्मनस्कः । स्थानुरिवकूटस्थोनिर्वापारः । अविमनाइतिपाठेत्वव्याकुलचित्तः ६ कौटस्थ्यमेवाह नेति इन्द्रियायानुमंथरसादीनादृष्ट्यचरसिञ्जिबो
हमात्रार्थोअश्नासि साक्षिवत्मुक्तःकर्मत्वादिना ७ प्रज्ञातत्त्वदर्शनं श्रुतंतन्मूलभूतंशास्त्रं वृत्तितदव्यावृत्तानं । श्रेयोममेतिशेषः ८ अनुयुक्तःपृष्ठः लोकस्यधर्मोऽज्जमजरादित्तस्यविधानंकारणम
विद्याकामकर्मादितदभिज्ञःलोकधर्मविधानवित् ९ भूतानामुत्पत्त्यादिकमभिमततःकारणहीनादेकाद्वितीयादितिपश्यजालोचयध्यातिगुक्तिर्वा श्रुतिस्तावत् ॥ सदेवसोम्येदमप्रआसीदेकमे
वाद्वितीयंतदक्षतचहुस्यांप्रजायेप'इति । सजातीयविजातीयस्वगतमेदंशून्यादेकरास्त्रदुनोजगदुत्पत्तिमाह युक्तिरपिगुण्याजगदुत्पत्त्ययोगात् अचेतनानांप्रधानपरमात्मादीनामाधिष्ठातारमं
तरेणसंपातकृत्वयायोगात् विकरणस्येश्वरस्याधिष्ठातृत्वायोगात्संसारस्यस्वभाविकत्वेभूतस्ययोगात्स्वप्रमाथैत्रजालवद्विद्याकल्पितत्वमवश्यंवाच्यं । अविद्यानाशस्यचसर्वतंत्रसिद्धत्वादविद्या

भीष्मउवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ प्रहादस्यचसंवादंमुनेराजगरस्यच २ चरंतं ब्राह्मणंकांचित्कल्पचित्तमनामयम् ॥ पप्रच्छराजाप्र
हादोबुद्धिमान्बुद्धिसंमतम् ३ ॥ प्रहादउवाच ॥ स्वस्थःशक्तोष्टुर्दुर्दोतोनिर्विबिस्तोऽनसूयकः ॥ सुवाक्प्रगल्भोमेधावीप्राज्ञश्चरतिबालवत् ४ नैवप्रार्थयसेला
भंनालाभेष्वनुशोचासि ॥ नित्यवृत्तइवब्रह्मन्नकिंचिदिवमन्यसे ५ स्त्रोतसाहियमाणामुप्रजासुविमानाइव ॥ धर्मकामार्थकार्येषुकूटस्थइवलक्ष्यसे ६ नानुतिष्ठ
सिध्दमार्थैर्निकामेचापिवर्तसे ॥ इन्द्रियार्थाननादृत्यमुक्तश्चरसिसाक्षिवत् ७ कातुप्रज्ञाश्रुतंवाकिंचित्तिर्वाकानुतेमुने ॥ क्षिप्रमाचक्ष्वमेब्रह्मन्श्रेयोयदिहमन्यसे ८
॥ भीष्मउवाच ॥ अनुयुक्तःसमेधावीलोकधर्मविधानवित् ॥ उवाचश्चक्षण्यावाचाप्रहादमनपार्थया ९ पश्यप्रहादभूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः ॥ हासंवृद्धिंवि
नाशेचनप्रहृष्येनचव्यथे ॥ स्वभावादेवसंहृयावर्तमानाःप्रवृत्तयः ॥ स्वभावनिरताःसर्वाःपरितुष्येन्नकेनचित् ११ पश्यप्रहादसंयोगावविप्रयोगपरायणान् ॥
संचयांश्चविनाशांतान्नकचिद्विदधेमनः १२ अंतवंतिचभूतानिगुणयुक्तानिपश्यतः ॥ उत्पत्तिनिघनज्ञस्यकिंचकार्यमवशिष्यते १३

मिथ्याअनादिभावत्वेस्तत्पनित्यत्वाद्यतिरेकेणाकाशवदित्यविद्यामिथ्यात्वसिद्धेरकाद्वितीयादेवजगदुत्पत्तिसाधयति । ततश्चयन्मद्वयन्नास्तिकस्याशुविमेषीतिश्रुतेरात्मज्ञस्यममाद्वितीयाभा
वानहंप्रथमेभवतः १० एवमेकाद्वितीयादुत्पत्तिमुक्तातत्रैवस्थितिलयावप्याह स्वेति स्वभावात्स्वस्वभावःस्वभावःस्वरूपसत्ताततएववर्तमानाःप्रवृत्तयोऽपिसंहृयाःसम्यग्प्रवृत्त्यास्वभावे
एवनिरताःसर्वाःप्रजास्तासामेतासांस्वभावादन्यत्परायणंनान्सीत्यर्थः । तस्मादेवंज्ञानत्रकेनाभिज्ञलोकैर्धर्मलाभेनापिनतुष्येतच्छमेवैतदुद्यामितिविजानीयादित्यर्थः ११ एवंतत्त्वदृष्ट्यात्वा
स्यमुपपाद्यबाह्यदृष्ट्याऽपिलोकस्यानित्यत्वाच्चदुष्पादयति पश्येति तस्मादहंमनोनकचिद्विषयेविद्वेषधारयामि तद्विनाशेशोकोत्पत्तिजानन् यद्वा अश्रौतयोरारंभसंघातवाद्योरपिजगद
नित्यत्वमस्तीतिसारस्यमेवोचितमित्याह पश्येति १२ एवमादीन्यश्रौतानिमित्तानिपश्यति अंतवंतीति भूतानिपरमतेनित्यसिद्धानिपरमाणुप्रधानादीनीतिपक्षानिर्देशः । जरायुजादिशरी
राणिदृष्टांतोवाअंतवत्संवाच्यं गुणयुक्तत्वेहेतुः । यत्संहतंव्यादितद्वद्वनित्यंरमात्वाद्यश्रुणुगुणिभावेनप्रधानंनचगुणत्रयात्मत्वेनसंहताइतिब्रुवमनित्याः । तस्मात्पूर्वोक्तमुत्पत्तिनिघनहे
तुभूतंवस्तुजायतःकिंचार्थकर्तव्यमवशिष्यतेनकिमपीत्यर्थः तथाचश्रुतिः । 'एतद्ब्रह्मैतद्विद्वांसःपूर्वंमहाशालामहाश्रौत्रियाअभिहीन्नंजहोवचिकरे'इति १३

१५

पामरदृष्ट्याऽपि जगतीं विनाशित्वमाह जलजानामित्यादिपंचमिः १४ पार्थिवानां पृथिवीस्थानां १५ ॥ १६ ॥ १७ सर्वसामान्यगः यथा यत्त्वादि सामान्यं पदादिभ्यो व्याहृतं पृथिवीत्वसामान्यं तदुभयसंघे तदुपादानत्वात् एवं सर्वस्य सत्सदितिसदमेवेन प्रतीयमानस्योपादानं सत्ता सामान्यं सर्वसामान्यं ननु तार्किकाभिमतं । तस्य सत्तासमवायादिभ्यो व्याहृतत्वेन सर्वसामान्यत्वाभावात् । तच्च बुद्धेर्ब्रह्मतत्त्वतः सर्वसामान्यगः । सर्वसामान्यतो विद्वानित्यपवादः १८ आजगर्गोऽपि संप्रचयति सुमहांतमित्यादिना सुमहांतं साधिकाया १९ आशपतिभोजयति अल्परं सारं त्वात् २० कणमतिमूक्षमध्यानां पिण्याकं तिलखलं २१ ॥ २२ सौमाणिश्रुमा अतसीतस्त्रयमयानि २३ धर्म्यधर्मादनपेतं यथेष्टाचरणेतस्य विद्वामपिश्वसृक्कादित्युत्पातः २४ अचलं दृढं अनिघनं मृत्युविरोधि शुचि आपो विभक्त्यल्लु विदुषां मते ब्रह्मणि प्रविष्टं तत्प्रापकमित्यर्थः अनभिमतत्वादेवासेवितं मूढैः आजगर्मजगरो ह्यनैव जीवितस्त्वर्थः २५ कषायः को

जलजानामपि ह्यंतर्प्रायेणोपलक्ष्ये ॥ महतामपिकायानां मूक्षमाणां च महोदयौ १४ जंगमस्थावराणां च भूतानामसुराधिप ॥ पार्थिवानामपि व्यक्तं मृत्युं पश्यामिसर्वशः १५ अंतरिक्षचराणां च दानवोत्तमपक्षिणाम् ॥ उत्तिष्ठते यथा कालं मृत्युर्वल्लवतामपि १६ दिवि संचरमाणानि हस्वानि च महांति च ॥ ज्योतींश्च पितृथा कालं पतमानानि लक्ष्ये १७ इति भूतानि संपश्यन्नुपकानि मृत्युना ॥ सर्वसामान्यगो विद्वानकृतकृत्यः सुखं स्वपे १८ सुमहांतमपि ग्रासं प्रसेलं व्यहच्छया ॥ शये पुनरभुंजानो दिवसानि बहून्वपि १९ आशयं त्यपि मामंत्रं पुनर्वहुगुणं बहु ॥ पुनरल्पं पुनस्तो कं पुनर्नैवोपपद्यते २० कणं कदाचित्त्वादाभिपिण्याकमपि च ग्रसे ॥ भक्षये शांतिमांसां निभक्षांश्चोच्चावचान् पुनः २१ शय्ये कदाचित्पथं केभूमावपि पुनः शये ॥ प्रासादे चापि मे शय्या कदाचिदुपपद्यते २२ धारयामि च चोराणि शाणक्षौमाजिनानि च ॥ महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा २३ न सन्निपतितं धर्म्यं मुपभोगं यदृच्छया ॥ प्रत्याचक्षेन चाप्येन मनु रूढ्ये सुदुर्लभम् २४ अचलमनिघनं शिवं विशोकं शुचिमतुलं विदुषां मते प्राविष्टम् ॥ अनभिमतमसेवितं विमूढैर्व्रतमिदमाजगर्गं शुचिश्चरामि २५ अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मं त्पारिमितं संसरणः परावरजः ॥ विगतभयकषायलोभमोहो व्रतमिदमा ० २६ अनियतफलं भक्ष्यभोज्यपेयं विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् ॥ हृदयसुखमसेवितं कदर्थं व्रतमिदमाजगर्गं शुचिश्चरामि २७ इदमिदमिति तृष्णयाऽभिभूतं जनमनवात्तवनं विधीदमानम् ॥ निपुणमनुनिशम्य तत्त्वबुद्ध्या व्रतमिदं ० २८ बहुविधमनुदृश्यं चार्थहेतोः कृपणमिहार्थमनार्थमाश्रयंतम् ॥ उपशमरुचिरात्मवान् प्रशान्तो व्रतमिदमाजगर्गं शुचिश्चरामि २९ सुखमसुखमलभमर्थलाभं रतिमरणं च जीवितं च विधिनियतमवश्यं तत्त्वतोऽहं ब्रह्ममिदं ३० अपगतभयरागमोहदोषं दृष्टिमिति बुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः ॥ उपगतफलभोगिनो निशम्य व्रतमिदमाजगर्गं ३१ अनियतशयनासनः प्रकृत्यादमनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः ॥ अपगतफलसंचयः प्रहृष्टो व्रतमिदमाजगर्गं शुचिश्चरामि ३२ ध्यायवेशेन स्तिमितचित्ततारागद्वेषादिर्वा २३ अनियतमकृतं फलादियत्र विधिरदृष्टं तस्य परिणामः परिपाकस्तेनैव देशकालः स्वव्यवसायापितं कदर्थं विषयलब्धेः २७ धनप्राप्तौ कर्मवकारेण न पौष्टमिति ध्यायनिशम्याऽऽलोच्य २८ अर्थहेतो रनार्थनीचं अर्थस्याभिमानाश्रयतिष्ठः कृपणोऽनंजनस्तमनुदृश्योऽपशमकचिः आत्मवान् जितचित्तः २९ विधिनियतं देवाधीनं ३० दृष्टिर्धर्म्यं भविरालोचनं बुद्धिर्निश्चयः उपगतसमीपागतं फलं विषयेषां तात्र भोगिनोऽपि अजगरान् निशम्य दृष्ट्वा फलभोगिन इति शाकपादिवा दिवन्मध्यमपदलोपः ३१ प्रकृत्यादमादिपुनः सिद्धत्वात्पुनस्तत्त्ववद्वेन अपगतफलसंचयस्त्यक्तयोः फलसमूहः ३१

इह नावैरिच्छा विषयैरूपादिभिरेषणा विषयेषां पुनरवितादिभिर्दुर्भिः अपुनार्यपरिणामेदुःखार्थ अपगतमात्मानः पराङ्मुखं पितमनियतं च मनोऽपेक्ष्य उपगतबुद्धिर्लब्धालोकः आत्मसंस्थमात्मनिसंस्थासमाधिर्यस्य तत्त्वयानियतं व्रतचरामि । अभिमतमसुखैरिहापेनाशेरित्याद्यः पाठः ३३ हृदयं तात्स्थ्यादुद्धिर्मेतत्वा ताभ्यां तद्वर्माः कर्तृत्वभोक्तृत्वाकामसंक्लेशादयो लक्ष्यं ते ताननु रूढ्यापेक्ष्य पाठांतरे नानुरुच्येति संबंध्यत्वात् ३४ तत्तत्तदुद्धौ सुदुर्लभतां सुखानित्यतां चोपपन्नलक्षणवित्तियोजना ३५ इदमाजगर्गं व्रतं सर्ववादिबलमिति याह बह्विति गहनमात्मतत्त्वतः कर्माचरमपि तत्र तत्र शास्त्रे हंत्यालोचने इदमिदमिति स्वमतेः परमतेऽथैवैकैव द्विरुक्त्यद्विः तथाहि । ज्ञानं वा निर्विषयज्ञानं वा प्राज्ञावाज्ञां वा बुद्ध्यादि विधिषु गुणहीनस्वरूपमिष्टं चिन्मात्रं वाऽनृतजद्वः खादिष्याद्वत्तमेकरसं सच्चिदानंदं तत्स्वरूपं विवेकादिना विकल्पाज्जातमिदं ३६ तथापि सर्वेषां स्वस्वभिमतात्मतत्त्वदर्शनायाऽऽजगर्गं व्रतमेवोपेयमिति भावः ३५ तदिदमिति इदमिति प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रमितं जगत् अनुधैः पृथगात्मस्तिरिक्तेनामिषमं गृहीतं सत्त्वविषयात् विनिश्चिष्टः प्रपातो मृगस्तद्व्राशकरमिति अनुनिशम्य शास्त्रगुण्यमाम्बालोचयन्नुविहरा

अपगतमसुखार्थमिह नार्थैरुपगतबुद्धिरपेक्ष्य चात्मसंस्थम् ॥ दृष्टिमनियतं मनो नियतं व्रतमिदमाजगर्गं शुचि ३३ हृदयमनु रूढ्यवाङ्मनोवाप्रियसुखदुर्लभतामनित्यतां च ॥ तदुभयसुलक्षयत्रिवाहं व्रतमिदमाजगर्गं ३४ बहुकथितमिदं हि बुद्धिमाद्भिः कविभिरपि प्रथयद्भिरात्मकीर्तिम् ॥ इदमिदमिति तत्र तत्र हंतस्वपरमैर्गहनं प्रतर्कयद्भिः ३५ तदिदमनु निशम्य विप्रपातं पृथगभिपन्नमिहा बुधैर्धनुष्यैः ॥ अनवसितमनंतदोषपारं नृपुविहरामि विनोतदोषदृष्णः ३६ ॥ भीष्म उवाच ॥ अजगरचरितं व्रतं महात्मा य इह नरोऽनुचरेद्विनीतरागः ॥ अपगतभयलोभमोहमन्त्रुः सखलु सुखी विचरेदिमं विहारम् ३७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां मोक्षवर्मपर्वणि अजगरप्रहादसंवादे षोडशोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ बांधवाः कर्मवित्तं वा प्रज्ञावेह पितामह ॥ नरस्य काप्रतिष्ठा स्यादेतत्पृष्टेवदस्वमे १ ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रज्ञाप्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञालाभः परोमतः ॥ प्रज्ञानि श्रेयसीलोके प्रज्ञास्वर्गो मतः सताम् २ प्रज्ञया प्रापितार्थो हि बालि रेश्वर्यसंक्षये ॥ प्रहादो न मुचिर्भीकिस्तस्याः किं विद्यते परम् ३ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरातनम् ॥ इंद्रकाश्यपसंवादे तन्निबोधयुधिष्ठिर ४ वैश्यः कश्चिदपि सुतं काश्यपं संशितव्रतम् ॥ रथेन पातयामास श्रीमान् दहतस्तपास्विनम् ५ आर्तः सपतितः कृद्धस्त्यक्त्वाऽऽत्मानमथाब्रवीत् ॥ मरिष्याम्यधनस्येह जीवितार्थो न विद्यते ६ तथा मुमुर्षुमासीनमकूजंतमचेतसम् ७ इंद्रः सृगालरूपेण वभाषेलुब्धमानसम् ७ मनुष्ययोनिमिच्छंति सर्वभूतानि सर्वशः ॥ मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्वेषु भाषिणंदति ८

मि । किं हि जगत्स्त्वत्वं वा निश्चितमित्यत आह अनवसितं नास्तिककालतो गुणतो देशत आवासितमवसानं परिक्रच्छेदो यस्य तत्तथा । यतोऽनंतदोषपारं अंतोनाशः दोषो विषममुद्दिष्टत्वेन नैषे ण्यादिः पारो देशपरिक्रच्छेदश्च नास्तियस्य तत्तथा ३६ यद्भवविहारमिमामजगरव्रतं कृपां कीडां मनुचरेत्सुखी विहरेदिति संबंधः ३७ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षवर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ ७ ॥ बांधवा इति आजगरव्रतं कृपां स्वास्थ्यलक्षणां प्रतिष्ठां किं वांधवाऽदोषलाभिता जातिरेव समर्पयति पक्षिणामाकाशमनवत् । किं कर्ममणिमंत्रौ पक्षिषाधनादि । किं वित्तं वित्ताध्ययज्ञादि । उत प्रज्ञैवेति प्रश्नः १११ । ३ प्रज्ञाहीनः स्वरूपेनापि निमित्तेन नश्यति प्रज्ञावांस्तु न कदाचिदित्याहावेति ४ रथेन रथवातेन ५ आत्मानं धैर्यस्यक्त्वा 'आत्मा बुद्धोऽहो देह' इति कोशः जीवितार्थो जीवितमपोजनं ६ अकूजंतं मूच्छंयानिः शब्दं मोक्तृजंतमिति पाठे प्रकृष्येणोच्छ्रंसंतं ७ सर्वो देवादिस्पृग्भिनवतिविप्रत्वमभिलक्ष्य नंदति ८

श्रोत्रियोऽधीतवेदः एतन्मनुष्यत्वादिप्रथमं दोषात्पौड्यात् ९ साभिमानाभयेर्धनं लब्धमिति यमिमानपुत्रधनलाभो ननु वस्तुतः कस्यापि धनेन संबधोऽस्ति । माष्टपः कस्यस्त्विदमिति श्रुतेः
गुणः गर्भलोभमाकर्षाः । परसंतोषणीयं रूपं त्वं स्वस्याऽभिमान्यसे अवमन्यसे मरिष्यामीति निर्बधनेन नाशयसे इति वा । यद्विवाएन मभि मं स्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इत्यभिपूर्वस्य मन्यते हि सार्थत्वदर्शनात् ।
यन्नाभिमान्यस इति पाठोऽप्युच्यते १० । ११ । १२ न कृपा मननाशयाम ११ निकर्षति केन्दुयेन १२ । १५ अधिष्टायाऽध्यास्वगां पुयिर्वा बलीवर्दा देवा आत्मनि आत्मभोगनिमित्तम् १५ अ
ल्पप्राणा अल्पबलाः १० । १८ । १९ अर्द्धतदंशं २० अकार्यमिति तिरश्चामपि देहत्यागः पापापाकमुत विदुषां समर्पानां तृणाभिमिति भावः २१ मध्ये स्थितानां तिनी चेत्यर्थः २२ एकदेवाद्याः

मनुष्यो ब्रह्मणश्चासि श्रोत्रियश्चाऽसि काश्यप ॥ सुदुर्लभमवाप्यैतन्न दोषान्मर्तुमर्हसि ९ सर्वेलाभाः साभिमाना इति सत्यवती श्रुतिः ॥ संतोषणीयं रूपोऽसिलोभाद्यदभि
मन्यसे १० अहोसिद्धार्यताते पांयेपां संतीहपाणयः ॥ अतीव स्पृहयेते पांयेपां संतीहपाणयः ११ पाणिमद्वयः स्पृहाऽस्माकं यथा तव धनस्य वै ॥ न पाणिनामादधिकोला
भः कश्चन विद्यते १२ अपाणि त्वाद्यं ब्रह्मन्कंठं कनोद्धरामहे ॥ जंतुनुच्चावचानगंदशतोन कपामवा १३ अथ ये पां पुनः पाणी देवदत्तौ दशांगुली ॥ उद्धरंति कृमीनंगा
दशतोनिकर्षति च १४ वर्षाहिमा तपानां च परित्राणानि कुर्वते ॥ चैलमन्त्रं सुखं शय्यानि वा तंचोपभुंजते १५ अधिष्टाय च गालोके भुंजते वा हयं ति च ॥ उपायैर्वहुभि
श्चैव वक्ष्यानात्मनि कुर्वते १६ ये खल्वजिह्वाः कृपणाः अल्पप्राणा अपाणयः ॥ सहते तानि दुःखाः निदिष्ट्या त्वं न तथा मुने १७ दिष्ट्या त्वं न शृगालो वै न कृमिर्न च मृगः ॥
न सर्पान् च मंडूकान् चान्यः पापयोनिजः १८ एतावता पिलाभेन तोषुमर्हसि काश्यप ॥ विपुनर्योऽसि सत्वानां सर्वेषां ब्राह्मणोत्तमः १९ इमे मां कृमयोऽदंतिये पासुद्धर
णाय वै ॥ नास्ति शक्तिरपाणि त्वात्पश्यावस्था मिमाम् २० अकार्यमिति चैव मनात्मानं संत्यजाम्यहम् ॥ नातः पापीयसी यो निपतेत्यमपरा मिति २१ मध्ये वै
पापयोनिनां शार्गालीयामर्हगतः ॥ पापीयस्यो बहुतरा इतो न्याः पापयोनयः २२ जात्यै वै के सुखितराः संत्यन्ये भृशदुःखिताः ॥ नैकांतं सुखमेवेह क्वचित्पश्यामि
कस्यचित् २३ मनुष्या ह्याढ्यात् प्राप्य राज्यामिच्छन्त्यनंतरम् ॥ राज्यादेव त्वमिच्छंति देवत्वादिद्रतामपि २४ भवेत्स्वं यद्यपि त्वाद्योनराजान च देवतम् ॥ देवत्वं
प्राप्य चेद्रत्वं नैव तु प्येस्तथासति २५ नृत्पतिः प्रियलभेऽस्ति तृष्णानाद्रिः प्रशाम्यति ॥ संप्रज्वलति सा भूयः समिद्धिरिपावकः २६ अस्त्येव त्वयि शोकोऽपि हर्षश्चा
पितथा त्वयि ॥ सुखदुःखे तथा चोभेतत्र कापरिदेवना २७ परिच्छिद्यैव कामानां सर्वेषां चैव कर्मणाम् ॥ मूलं बुद्धिर्द्रियग्रामं शकुंतानि वपंजरे २८

अन्येषां आद्याः एकान्तमप्यंतं सुखं कस्यापि नास्ति तृष्णाया निरवधित्वात् २३ तदेवाह मनुष्या इत्यादिना २४ त्वमाद्यो मूला विद्वाद्ब्राह्मणत्वाद्ब्राह्मणभवेनापि देवतम् यदिकदा चिद्देवस्तथापि न तु
व्येति रित्योऽप्यम् । परिच्छिद्यैव कामान् चैव तिराजानैव भवेति रित्येव २५ । २६ अस्तीति शोकादिकं त्वय्येवास्त्वयः स्वगतं नैव हर्षेण शोकांजयितुं शक्यते तृप्येवैव परिदेवनेत्यर्थः २७ हर्षोद्दी
पनप्रकारमाह परीत कामादीनां मूलं बुद्धिर्द्रियग्रामं शकुंतानि वशीरपंजरे परिच्छिद्यैव निरुध्य स्थितस्य मर्पनास्तीत्युत्तरेण संबधः २८

मयाभावोऽपि किं द्वैतादर्शनाद्वा द्वैताभावाद्देवताशंक्यतत्र द्वैताभावे हेतुं दृष्टांतमुत्तेनाह नेति यथा द्वितीयस्य शिरसस्तृतीयस्य पाणौ स्वरूपेणाभावाज्जातुकदाचिच्छेदनं तज्जं दुःखं नास्ति तथायद्देवं का
लत्रयेऽपि नास्ति ततो मयमपि नास्तीत्यर्थः तथा च । अतोऽन्यदार्तनेह नानाऽस्ति किंच न यन्मदन्प्राप्तिरुक्तमाद्युभिर्भेदीत्यादि द्वैताभावप्रतिपादिकाश्चातिरिक्ता वितामवाति । दुःखप्रतीतिस्तु स्वमव
दप्युपगत्य तद्विना कश्चिद्विषयः २९ ननु मयस्येति शीतोष्णादिभयं सप्रवद्वधाधितं दृश्यते तत्कर्मभयनास्तीति लोकदृष्ट्याऽप्याशंक्याह नेति स्पर्शशुक्लाभिरस्यैवानुभूते विषये कामोजायते । बुद्ध्यादि
निरोधेन सत्त्वानां भावाद्भक्तविधिविषयैकमोजायते ततो बुद्ध्यादिरुद्धं शीतोष्णाद्यपि तत्रिरोधेन नास्त्येवेत्यर्थः ३० अरसज्ञस्य कामो न जायत इत्यत्र दृष्टांतमाह नेति वाक्यमयस्यल्लालयप
न द्वितीयस्य शिरसि छेदनं विद्यते कचित् ॥ न च पाणेस्तृतीयस्य यन्नास्ति न ततो भयम् २९ न खल्वप्यरसज्ञस्य कामः कचन जायते ॥ संस्पर्शादर्शनाद्वापि श्र
वणाद्वापि जायते ३० न खंस्मरसि वारुण्याल्लालाकानां च पाक्षिणाम् ॥ ताभ्यां चान्यधिको भक्ष्यो न कश्चिद्विद्यते कचित् ३१ यानि चान्यानि भूतेषु भक्ष्यजातानि
कस्यचित् ॥ येषामभुक्तपूर्वाणि तेषामस्मृतिरेव ते ३२ अप्राशनमसंस्पर्शमसं दर्शनमेव च ॥ पुरुषस्यैष नियमो मन्ये श्रेयो न संशयः ३३ पाणिमंतो बलवंतो ध
नवंतो न संशयः ॥ मनुष्यामातुर्पैरेव दासत्वमुपपादिताः ३४ वधबंधपरिक्षेपेऽपि श्रुत्यंते च पुनः पुनः ॥ ते खल्वपि रमंते च मोदंते च हसंति च ३५ अपरे बाहुबलि
नः कृतविद्यामनस्विनः ॥ जुगुप्सितां च कृपणां पापवृत्तिमुपासते ३६ उप्तहंते च तद्वृत्तिमन्यामप्युपसेवितुम् ॥ स्वकर्मणा तु नियतं भवितव्यं तु ततथा ३७
न पुलकसो न चां डाल आत्मानं त्यक्तुमिच्छति ॥ तथा तुष्टः स्वयायोन्यामायां पश्य स्वयादृशीम् ३८ दृष्ट्वा कुणीन्पक्षहतां व मनुष्यानामयाविनः ॥ सुसंपूर्णः
स्वयायोन्याल्लालाभो सिकाश्यप ३९ यदि ब्राह्मणदेहस्तेनिरातं को निरामयः ॥ अंगानि च समग्राणि न च लोके पुष्कृतः ४० न केनचित्प्रवादेन सत्येनैवापहा
रिणा ॥ धर्मायोतिष्ठ विप्रर्षेनात्मानं त्यक्तुमर्हसि ४१ यदि ब्रह्म नृशृणोष्येतच्छ्रद्धासि च मेव च ॥ वेदोक्तस्यैव धर्मस्य फलं मुख्यमवाप्स्यसि ४२ स्वाध्यायमाग्नि
संस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय ॥ सत्यं दमं च दानं च स्पर्धिष्ठा माचकेन चित् ४३ ये केचन स्वध्यायनाः प्राप्ताय जनयाजनम् ॥ कथं ते चानुशोचैर्युर्ध्वं यैर्युर्ध्वं पश्यशोभ
नम् ४४ इच्छंते तस्ते विहाराय सुखं महदवाप्नुयुः ॥ उत्तजाताः सुनक्षत्रे सुतिथौ समुहर्तजाः ॥ यज्ञदानप्रजहायां तं ते शक्तिपूर्वकम् ४५ नक्षत्रेष्वामुरेष्वन्ये
दुस्तिथौ दुर्मुहूर्तजाः ॥ संपतंत्यासुरीयोर्नियज्ञप्रसववर्जिताः ४६

क्षिमास्य च कर्मणि पश्यतौ त्वं स्मरसि ब्राह्मणत्वेन तव तत्र सप्रहाभावात् । मक्ष्योरित्यो विषयस्ताभ्यामन्योन्यविद्येत तथा पि र्वतद्वयं स्मरसि ३९ कस्यचिद्वाजादेः येषां नान्यभुक्तपूर्वाणि ते स्वया
३९ उपसंहरति अप्राशनमिति प्राशनादिवर्जनियमप्युपपत्त्यर्थः ३३ देवाधीनत्वाच्च सुखादेर्भेदव्याशोकाः कार्य इत्याह पाणिमंत इत्यादिना दासत्वबंधादिकं हीनवृत्तिः सत्यपि साम
र्थ्यतद्व्यामं चालादिदेहं नित्यतरमनिष्टमपि देवबलात्कारादेव प्राणिनामपरिहायं मिति श्लोकपक्षकस्य भावः ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ तवास्वितरापेक्षया देवमनुकुलमस्तीत्याह दृष्टेति कुणी
हस्तविकलान् पक्षहतां नर्षागवाद्यादिनां नृशृणु आमयाविनो रोगाक्रांतान् अधिकदुःखान् न्यान् दृष्ट्वा स्वयमात्मानं तु सिन्यन्तेत्यर्थः ३९ । ४० प्रवादेन कलकेन अपहारिणा जातं भ्रंशक
रेण ४१ मुख्यं विवेकचित्तशुद्धिर्वा ४२ । ४३ । ४४ विहाराय पयोचितेन यज्ञादिना विहर्षं पुनश्च त्रेपुष्यादौ सार्धश्लोकः ४५ आसुरेषु मूलांशे वादिषु ४६

गोस्वर्गसुखासुखम् ॥ श्रद्धधानाश्चदाताश्चधनाढ्याः शुभकारिणः ४ वृत्तिद्वारेण हेतुरित्युक्तं तत्र प्रज्ञाबुद्धेः परिणामविशेषः सचक्षीरदधिवत्स्वभावादेव कालक्रमेण मविष्यतीति दत्तेष्टादेवैष्यन्त्वानः शंक्ते यदीति । 'शरणागतसंत्राणं भूतानामप्यर्हिसनं । बहिर्वेदियचहानंदं दत्तमित्यभिधीयते । अग्निहोत्रंतपःशौचं वेदानां चानुशासनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवं च दत्तमित्यभिधीयते । दत्तेष्टे गृहस्य स्वयं धर्मः । तपोवानप्रस्थस्य । गुरुशुश्रूषामहाचारिणः यदि दत्तादिकं शुभादृष्टोत्पादनद्वारा कालांतरीय प्रज्ञाहेतुर्भवति ततर्हि मे मह्यमनुष्ठेयमेतदिति ब्रूहि । नोत्पत्त्यभावरवशरणं मे स्वयं धर्मः १ स्वभावज्ञादेस्वर्गोपायैकानामुत्पत्त्यादावेकैकैव समाधाय । तथा च हस्वदीर्घाध्वासाधुसुखदुःखादिष्वैषिच्यं जगति दृश्यमानं नोपपद्यते ऽतस्तत्रावश्यं कर्मजन्यमदृष्टं कारणमभ्युपेयमिति मत्वा 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन बुद्धिः कृमोनुसारिणी' इति श्रुतिस्मृतिसिद्धं कर्मणः सदस्तप्रज्ञाहेतुत्वमाह आत्मनेति आत्मना बुद्ध्या अनर्थः कामक्रोधादिस्त्युक्तेन लुच्छेदुः सदेन कादां विधीयते मोक्षमधिक्रियते २ मृत्योर्मरणभ्यः प्रमृते मरणांतरं अविलंबेन पुनः पुनरित्यंत इत्यर्थः । 'अथैतयोः पथो न कतरेण च न तानीमानि शुद्धाप्यसंसादावर्तानि' इति श्रुतेः ३४

पनेति मुक्ति इति वर्तमानार्थलक्षणेणैकिकभोगे एव प्रमाकर्मणः प्राबल्येन स्वात्मिकभोगार्थायां यज्ञादिप्रवृत्ता विधिप्रतिषेधज्ञानार्थकथापतेरित्यर्थः नित्यमपरिहार्यं १० स्वकर्मणः फलं स्वर्गपञ्चादिवर्तमानैः पुरुषविधानैः कर्मजन्मादृष्टेन रजितं गौणकर्मभूतं भूतधामप्रवृत्तिकालः सममुत्कर्षति ११ । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ समुद्रं जलेन किञ्च उदीकितेनैत्यनिष्टा यारूपं संयुक्तमिति पाठे मलेनेति शेषः संस्त्रिभूतिपाठेऽस्वेदेन शक्तिं कर्मणा ज्ञानेन उपवासो विषयत्पागः अनन्तं सुखं मोक्षः १७ मनोरथाज्ञानलाभविषयाः १८ प्राप्तज्ञानानकार्यं ब्रह्मलोकं गच्छति किंतु तस्य प्राणा उत्क्रान्त्यैव तस्य मन्त्रादिवृत्तिवत्त्वं प्राणादीनां प्रलयस्थाने प्रत्यगात्मन्येव श्रवणादात्मा चन्द्रदुर्गो गच्छत्याशयेनाह शकुनानामिति ज्ञानविदां ब्रह्मविदां गतिः परायणब्रह्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मविद्विज्ञेयववर्ततेति श्रुतेः १९ उपालंभेरासेपवाक्येः व्यतिक्रमे परार्थैः अलमुक्तैः पर्याप्तं पेसलं कौशल युक्तं यथा स्यात् यासत्कर्मभिः सद्भासनादुपात्ता च्छी मज्ञासमुद्वेतिमावः २० ॥ ॥ इति ज्ञातिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारमावदीये एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ३८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एवमष्टभिरध्यायैः क्रमादाशां जित्वा पूर्वस्मिन्नेव यस्मिन् निष्पद्यते हो निरी हो हि सा शून्य आजगरी दृष्टिमास्थितः प्रज्ञावान्मुक्ततीव्रह्यविद्याधिकारी निरूपितः । तत्र प्रसंगात्तत्र त्रसंज्ञेभ्योऽतस्तत्त्ववृत्तिः । यथा आजगरेऽनवसितमनंतदोषपारमिष्यनेनाऽऽकाशस्येवानित्यत्वाद्भिस्त्वान्वात्मनः कालतो देशतश्च परिच्छेदाभावः परेषां समतः । अस्माकं त्वात्मानि त्रिविधमेव रूपोऽवस्तुपरिच्छेदोऽपि नास्ति । यथा परेषामात्मातरस्य पृथिव्या देरात्मगतबुद्ध्यादिगुणानां च पृथक्सत्त्वेनाऽऽत्मनिसजातीयविजातीयस्वगतमेव रूपोऽवस्तुपरिच्छेदोऽस्ति न तथाऽस्माकमिष्यसंज्ञेकरसमेकाद्वितीयकूटस्थवस्तुनिर्दिष्टं । तथा सृगालीये 'न द्वितीयस्य शिरसश्छेदनं विद्यते कश्चित् । न च पाणेश्चतुर्थीयस्य यन्नास्ति न ततो मय' इत्यात्मातिरिक्तस्य द्वितीयशिरादिव दत्तं तासत्त्वमुक्तात् देवददीकृतं । तथा 'शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके ॥ पदं यथानदस्येत तथा ज्ञानविदांगति' इति 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति च प्रतिपादितं । ततश्च विकारिकारणामावाज्जगज्जन्माद्यसंभवमन्वायः पृच्छति कुत इति तत्र कुत इति कालादृष्टेऽप्येच्छादिनिमित्तप्रश्नः । कमभ्येतीत्युपादानप्रश्नः तत्रैव कार्यलघुनियमात् १ केनेत्यवतारकारणप्रश्नः २ कथमितिसृष्टिप्रकारप्रश्नः विभक्तयो विभागाः ३ जीवाः कीदृशा इति जी

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ प्रलये च कमभ्येतितन्मे ब्रूहि पितामह १ सप्तामरः सगगनः सशैलः सबलाहकः ॥ सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः २ कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ॥ शौचाशौचं कथं तेषां धर्मा धर्मविधिः कथम् ३ कीदृशो जीवता जीवः क्व गच्छति ये सृताः ॥ अस्माकं कादमुल्लोके सर्वं संस्तु नो भवान् ४ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरातनम् ॥ भृगुणाऽभिहितं शास्त्रं भरद्वाजाय पृच्छते ५ कैलासाशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानं महौजसम् ॥ भृगुं महापिमासीनं भरद्वाजो न्वपृच्छत ६ सप्तामरः सगगनः सशैलः सबलाहकः ॥ सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ७ कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ॥ शौचाशौचं कथं तेषां धर्मा धर्मविधिः कथम् ८ कीदृशो जीवता जीवः क्व गच्छति ये सृताः ॥ परलोकमिमं चापि सर्वं संस्तु महं सि ९ एवं स भगवान् पृष्टो भरद्वाजेन संशयम् ॥ ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मसंकाशः सर्वतस्मै ततोऽब्रवीत् १० ॥ भृगु उवाच ॥ मानसो नामयः पूर्वो विश्रुतो वै महर्षिभिः ॥ अनादिनिधनो देवस्तथाऽभ्योऽजरा मरः ११ अव्यक्त इति विख्यातः शाश्वतोऽथाऽक्षयोऽव्ययः ॥ यतः सृष्टानि भूतानि जायंते चाग्रियंति च १२

वतस्त्वप्रश्नः अमृतमुक्ताः काऽधिष्ठाने लीयंत इति मुक्तिप्राप्त्यवस्तुप्रश्नः । अस्माकं कादिभं लोकं मुक्ता अमुल्लोकं सर्वं च पूर्वपुष्टं नोऽस्मभ्यं भवान् कथयतु ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० पूर्वोक्तब्रह्मा द्वेतसिद्वये कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मा उपादानकत्वं प्रतिपादयिष्यन् 'असतो धियो नोऽमृजत । मनः प्रजापतिममृजत । प्रजापतिः प्रजा अमृजत । तद्वा इदं मनस्वेव परमप्रतिष्ठितं यदिदं किंच' इति श्रुतिमनुसरन्नुत्तरमाह मानस इति सत्त्वासत्त्वाभ्यां निर्वकुमशक्यादज्ञानान्मन उत्पन्नं । तच्च चित्प्रतिबिंबविशिष्टं मानसो नाम जगतो मूलकारणं सर्वेश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं । अनादिनिधन आदिनिधनं जन्मलयस्या नैतद्धीनः तत्कारणस्याऽसतो ज्ञानस्यानिर्वचनाय स्वस्वरूपेणासत्त्वात् । कूटस्थस्य च शुद्धब्रह्मणस्त्वेतत्प्रत्युपादानत्वात् अभ्योऽभेदमनहं एकत्वात् । अजरा मर इति 'य आत्माऽप्यहत्पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विविजित्सोऽपि पासः सत्यकामः सत्यसंकल्प' इति श्रुत्युक्तानां गुणानां संग्रहः ११ अक्षयोऽव्यय इति लक्षणया तद्विजन्महीनत्वमुक्तं । अतएव शाश्वतः सदैकरूपः । अव्यक्त इति संज्ञामात्रं योगिनां प्रत्यक्षत्वात् मूढान्प्रत्यक्षकाशत्वाद्वाऽव्यक्तः । सृष्टानि जन्मवेति भूतान्याकाशादीनि जायंते भिद्यंति व्ययवति च यज्ञैव भवंति । सृष्टानीति विशेषणादसृष्टाश्चेतनानां जायंत इति दर्शितम् १२

'सदहरोऽस्मिन्नंतराकाशः आकाशो ह वै नाम रूपयोर्विर्बहिरे' इत्यादि श्रुतिश्चाकाश इति विख्यातः सत्त्वमहातंसमपि जीवैरेष्यमर्भुद्विवाऽसृजदिति योजना । महान्पहंकारं हेरेऽप्यगममनः । स चार्हं कारो मगवानाकाशं शब्दतन्मात्राख्यमसृजत् १३ आकाशादभवद्धारित्यादिषा ठकमो न विवक्षितः किंतु आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नरापः अद्भ्यः पृथिवीति श्रौत एव ज्ञेयः । तत्र वाय्वादिशब्दः स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं घृततन्मात्रं चक्षुषमपंचौलतं भूतजातमुच्यते १४ ततस्तेजोमयं लिङ्गं शरीरं दिव्यं परलोकमगमनार्हं स्थूलमूतानि च पंचौकृतानि तत्कर्ममयं ब्रह्माष्टापरनामधेयं पञ्चचासृजत् ब्रह्मादिराद् वेदमयो वेदपूर्णं निधिरिव ज्ञानैश्वर्यादीनां १५ 'ख्यातः सोऽहमित्यग्रे यथा हरत्तोऽहं नामाऽभवत्' इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धः । सर्वभूतानि स्थूलविषयादीनि तदात्मा तच्छरीरः सचात्मा भूतकृद्बुद्धिभूतग्रामस्त्रष्टा चेतिसमासः ये एते पंच आकाशाद्वायो घातवो धारणकर्माणः स एव ब्रह्मा १६ 'अग्निर्मातृ चक्षुषी चंद्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे वाग्निवृत्ताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्मं प्राणिवीक्षे पर्वभूतां तरात्मा' इति मगववे वैश्वरूप्यप्रतिपादिकां श्रुतिमुपबृंहयति शैल इत्यादि पंचभिः १७ अभीष्टा मावेव चंद्राकौ १८ १९ सर्वभूतानां मात्मभूतोऽहंकारस्तत्त्वः २० भूतमवाय

सोऽसृजत्प्रथमं देवो महातं नामनामतः ॥ महान्ससर्जाहंकारं सचापि भगवानथ ॥ आकाशमिति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः १३ आकाशादभवद्धारिसलिलादग्निमारुतौ ॥ अग्निमारुतसंयोगात्ततः समभवन्मही १४ ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयं भुवा ॥ तस्मात्पद्मात्ममभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधिः १५ अहंकार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् ॥ ब्रह्मा वै स महातेजाय एते पंच घातवः १६ शैलास्तस्यास्थिसंज्ञास्तु मेदोमांसं च मेदिनी ॥ समुद्रास्तस्य रुधिरमाकाशमुदरं तथा १७ पवनश्चैव निःश्वासस्तजोऽग्निर्गन्माः शिराः ॥ अग्नीषोमौ तु चंद्राकौ नयने तस्य विश्रुते १८ नभश्चाध्वं शिरस्तस्य क्षितिः पादौ भुजौ दिशः ॥ दुर्विज्ञेयो ह्यहं चित्यात्मा सिद्धैरपि न संशयः १९ स एव भगवान्विष्णुर्नंत इति विश्रुतः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्थो दुर्विज्ञेयोऽहं तात्मभिः २० अहंकारस्य यः स्रष्टा सर्वभूतमवायवै ॥ यतः समभवद्भिस्त्वेष्टोऽहं यदित्त्वया २१ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ गगनस्य दिशां चैव भूतलस्यानिलस्य वा ॥ काऽन्यत्र परिमाणानि संशयं छिधितत्वतः २२ ॥ भृगु उवाच ॥ अनंतमेतदाकाशं सिद्धं देवतसेवितम् ॥ रम्यं नानाश्रया कीर्णं यस्यां तोनाधिगम्यते २३ ऊर्ध्वमतेरप्यस्तातु चंद्रादित्यौ न दृश्यतः ॥ तत्र देवाः स्वयं दीप्तामास्वराभाऽग्निवर्चसः २४ ते चाप्यंतं पश्यंति न भसः प्रथितौ जसः ॥ दुर्गमत्वादनंतत्वादिति मे विद्विमानद २५ उपरिष्ठोपरिष्ठात्तु प्रज्वलद्भिः स्वयंप्रभैः ॥ निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि २६ पृथिव्यं ते समुद्रास्तु समुद्रांते तमः स्मृतम् ॥ तमसो ते जलं प्राहुर्जलस्य तेऽग्निरेव च २७

भूतोत्पत्तये स्रष्टाहंकारस्येति संबंधः यतो विश्वं समवद्यत्त्वयाऽहं पृष्टस्तुभ्यमुक्तमिति शेषः २१ कुतः सृष्टमिदं विश्वमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरं ब्रह्मैव ईशसृजविराड् रूपेण सत्प्रविष्टमस्तीत्युक्तं तत्किं भेददेशनोक्तत्वात् न च न्यायः ब्रह्मणः संज्ञातापत्तेर्निकलत्वश्रुतिव्याकोपः । नास्त्यः कार्यस्य परिच्छिन्नत्वेन व्याप्यत्वाद्ब्रह्मणोऽपि परिच्छेदापत्तिस्ततश्चानंत्यश्रुतिव्याकोप इति संकते गगनस्थेति २२ कार्यस्यानंत्यकारणानंत्यायोपपादयत्तु कांशं परिहरति अनंतमेतदिति आश्रयात्तु दुर्गमत्वानि २३ गतेः सूर्यरश्मिगतेरपि ऊर्ध्वमवस्था च चंद्रादित्यां न दृश्येते मध्यमपरिमाणयोस्तयोर्न ताकाशव्याप्तियोगात् यत्र तोन दृश्येते तत्र संधिरापाः २४ तेषामूर्ध्वदिगते ऊर्ध्वस्था अनंतमेवाकाशं पश्यंति न तु परिच्छिन्नमिति भेदश्च नानाद्विदि २५ पर्वततुल्यं पृथिव्याह उपरिष्ठेति आपोवर्षलोपः प्रज्वलद्भिर्लोकैरिति शेषः २६ तिर्यक्प्रमाणतोऽप्यानंत्यमाह पृथिव्यंत इति २७

११।१३।१४।१५ कथं वनत्वमुपपद्यते इत्यत आह तस्येति पृथग्विषयं तस्मिन्मातृतुक्तेऽप्रावाकाशमध्ये भ्रमति यस्नेहाश्रयो जलंतस्पातस्वभित्तिस्पष्टः । पूर्वमानसस्पृष्टिर्मानस्येव तस्मान्मातृदृष्ट्यादीनामपीयं नृष्टिः स्वप्रवृत्तमानसस्यैवेत्यध्यायतात्पर्यम् । अतएव द्वितीयशरीरेव द्रव्या अस्तरं प्रागुक्तं संगच्छते १६।१७ इति श्रुतिः ० मो० नीलकंठीयेऽप्यश्लीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ननु चतुर्दशेन मनसा सृष्टाः पंचधा तव आकाशादव्यक्त्वा प्राकाशादिवदांतराः संतः कथं बाह्यलोका नामावरका इत्युपपद्यते इत्याह तएते इति यात्र ब्रह्माऽप्युजते एते इति कथमित्यग्रिमेण र्वेषः । एतं केयमहाभूतसंज्ञाः यैश्च लोका आहृता इति योजना १ तथा ब्रह्मणा सृष्टानां जरा युजादीनां चैवं प्रत्येकमानसानि पंचभूतानि संति स्वमेतद्दर्शनात् ततश्च कथं ब्रह्मसृष्टानां भवपंचानां भूतानां महाभूतत्वं नास्मदादि सृष्टानां भूतत्वं यतः सर्वेषां मानसत्वाविशेषात् प्रातिभासिकत्वेन ध्रुवभूतत्वं ईशसृष्टानां भूतत्वं तथा च प्रातिभासिकव्यावहारिकयोर्बाध्यावाधयोः प्रपंचयोर्भेद एष्टव्यश्च

तथा सलिलसंरुद्धेन भसोते निरंतरं ॥ भित्त्वाणवतलं वायुः समुत्पतति घोषवान् १२ स एष चरते वायुरर्णवोत्पीडसंभवः ॥ आकाशस्थानमासाद्य प्रशान्तिनाधिगच्छति १३ तस्मिन्वाय्व्युंसंघर्षे दीप्ततेजामहाबलः ॥ प्रादुरभूधूर्ध्वशिखः कृत्वा निस्तिमिरं नभः १४ अग्निः पवनसंयुक्तः खंसमाक्षिपते जलम् ॥ सोऽग्निर्मरुतसंयोगाद्भनत्वमुपपद्यते १५ तस्याकाशं निपातितः स्नेहस्तिष्ठति योऽपरः ॥ संसंघातत्वमापन्नो भूमि त्वमनुगच्छति १६ रसानां सर्वगंधानां स्नेहानां प्राणिनां तथा ॥ भूमिर्यो निरिहजेयाय स्यात्सर्वप्रसूयते ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते शां० मो० भृगुभरद्वाजसंवादे मानसभूतोत्पत्तिकथने त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ तएते धातवः पंच ब्रह्मायान सृजन्पुरा ॥ आवृता यैरिमेलोकामहाभूताभि संज्ञिताः १ यदा सृजत्सहस्राणि भूतानां समहामतिः ॥ पंचानामेव भूतत्वं कथं समुपपद्यते २ ॥ ध्रुगुरुवाच ॥ अमितानां महाशब्दोयांति भूतानि संभवम् ॥ ततस्तेषां महाभूतशब्दोऽप्यमुपपद्यते ३ चेष्टावायुः खमाकाशमुष्माग्निः सलिलं द्रवः ॥ पृथिवी चात्र संघातः शरीरं पांचभौतिकम् ४ इत्येतैः पंचभिर्भूतैर्युक्तं स्थावरजंगमम् ॥ श्रोत्रं घ्राणं रसः स्पर्शो दृष्टिश्चैन्द्रियं संज्ञिताः ५ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ पंचभिर्यदि भूतैस्तु युक्ताः स्थावरजंगमाः ॥ स्थावराणां न दृश्यंते शरीरे पंचधा तवः ६ अन्नं पणामचेष्टानां धनानां चैव तत्त्वतः ॥ वृक्षाणां नोपलभ्यंते शरीरे पंचधा तवः ७ नृशृण्वंति न पश्यंति न गंधं रसं वेदिनः ॥ न च स्पर्शं विजानंति ते कथं पांचभौतिकाः ८ अद्रवत्वादनग्नित्वादभूमित्वादवायुतः ॥ आकाशस्याप्रमेयत्वाद् वृक्षाणां नास्ति भौतिकम् ९

तस्मात्सोऽमिमांसाः २ अमितात्वं मेव महच्छब्दार्थो न त्ववाध्यातव्यमित्याह अमितानामिति अमितेष्वामितत्वादित्यर्थः । यतः संभवंयातिततो ह तो भूतानीत्यर्थः । ततश्चानंतत्त्वोत्पन्नत्वयोरुपपत्त्या विशेषाद्ब्रह्मव्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्महाभूतसंघयोर्भेद इत्यर्थः ३ कार्यमात्रे व्याप्तिप्रदर्शयन्नभितत्त्वमेवाह चेष्टेति खंडुपिरे अत्र शरीरे द्व्यो लोहितादि संघातः । कठिनमांसा इत्यादि ४ श्रोत्रं संघ्राणं पृथिवी रसो रसं नैन्द्रियं जलं स्पर्शः स्पर्शं नैन्द्रियं त्वग्वायुः दृष्टिश्चक्षुरिन्द्रियं तेजः श्रोत्रादीनां सादृश्यादि गुणान्शब्दादीन् प्रतिग्राहकत्वात् सादृश्यात्मकत्वं श्रोत्रादीनां सादृश्यात्मत्वोपपादनं दृष्टांतसिद्धर्थम् तथा चायं प्रयोगः । मेवमात्तारौ समानजातीयौ ब्राह्मप्राहकत्वाच्छब्दश्रोत्रादिवदिति । तथा च प्रमातुश्चेतनाभिन्नत्वेन प्रमेयस्यापि तद्वारवभित्यद्वैतासिद्धिः ५ ननु वृक्षाणां प्रमेयत्वेऽपि न चेतनाभिन्नत्वे दृश्यतेऽस्मदादिव ते पांगत्याद्यभावेना निन्द्रियत्वात्तथा भौतिकत्वं भविति न ब्रह्म प्रमेयत्वमपीत्यद्वैतासिद्धिरित्यभिप्रेत्य वृक्षाणां भौतिकत्वं तावन्निरस्यति पंचभिरित्यादिना ६ ऊष्माद्यभावाद्ब्रह्मव्यावहारिकभावमहान्मनसामिति ७ । ८ अप्रमेयत्वाद्प्रतीयमानत्वात् ९

वृक्षाणामभौतिकत्वा निन्द्रियत्वादि कं परिहरंश्चेतनत्वमुपपादयति घनानामित्यादिभिर्नवानिः १० शरीरं तद्वत्त्वेन नवजन्मभेदपि मत्कुणशोणितस्पर्शाच्छीर्षमाणस्य चेतनत्वं व्याख्यात एवमेकदेशे कं पादि दर्शनाद्भोरेव भूभरे पितृदृष्टव्यं ११ । १२ । १३ । १४ । १५ बालेन बलिकया एतेन क्षीरादिपायिनः पारदादरे पितृचेतनत्वं व्याख्यातं १६ । १७ तेन वृक्षेण जरयति जरयतः १८ । १९ २० शरीरिणोऽन्तर्गतोऽग्निस्तेजः क्रोधश्चक्षुः कृष्णजाठररूप इति पंचाग्नेयाः २१ श्रोत्रं चिद्विषं घ्राणं नासारं चैव कोष्ठमन्नादित्यामं २२ । २३ प्राणात्प्राणमाश्रित्य मणीयते गमनादिकार्ये व्याय

॥ ध्रुगुरुवाच ॥ ॥ घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः ॥ तेषां पुष्पफलव्यक्तिर्नित्यं समुपपद्यते १० ऊष्मतो म्लायते वर्णं त्वत्फलं पुष्पमेव च ॥ म्लायते शीर्यते चापि स्पर्शस्तेनात्र विद्यते ११ वाय्वय्यशनिनिर्घोषैः फलं पुष्पं विशीर्यते ॥ श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वंति पादपाः १२ वहीषेऽप्यते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ॥ न ह्यदृष्टेऽश्वागोऽस्ति तस्मात्पश्यंति पादपाः १३ पुण्यापुण्येस्तथा गंधैर्धूपैश्च विविधैरपि ॥ अरोगाः पुष्पिताः संतितस्माज्जिघ्रंति पादपाः १४ पादैः सलिलपानाच्च व्याधीनां चापि दर्शनात् ॥ व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं दुमे १५ वृक्षेणोत्पलनालेन यथोर्ध्वजलमाददेत् ॥ तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः १६ सुखदुःखयोश्च ग्रहणाच्छिन्नस्य च विरोहणात् ॥ जीवंपश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते १७ तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमारुतौ ॥ आहारपरिणामाच्च स्नेहो वृद्धिश्च जायते १८ जंगमानां च सर्वेषां शरीरे पंचधा तवः ॥ प्रत्येकशः प्रभिद्यंते यैः शरीरं विचेष्टते १९ त्वक्रमांस्तथाऽस्थीनि मज्जास्नायुश्च पंचमम् ॥ इत्येतदिह संघातं शरीरे पृथिवीमयम् २० तेजो ह्यग्निस्तथा क्रोधश्चक्षुः कृष्मातयैव च ॥ अग्निर्जरयते यच्च पंचाग्नेयाः शरीरिणः २१ श्रोत्रं घ्राणं तथाऽऽस्यं च हृदयं कोष्ठमेव च ॥ आकाशात्प्राणिनामेते शरीरे पंचधा तवः २२ श्लेष्मापित्तमथ स्वेदो वसा शोणितमेव च ॥ इत्यापः पंचधा देहे भवंति प्राणिनां सदा २३ प्राणात्प्राणीयते प्राणी व्यानाद्वायुश्च छेतथा ॥ गच्छत्यपानोऽथ श्वैव समानो हृद्यवस्थितः २४ उदानादुच्छसितच प्रतिभेदाच्च भाषते ॥ इत्येते वायवः पंचचेष्टयंती ह देहि नम् २५ भूमेर्गंधगुणान्वेति रसंचाक्षः शरीरवान् ॥ ज्योतिपाचक्षुषारूपं स्पर्शं वेत्ति च वाहिना २६ गंधस्पर्शोरसोरूपं शब्दश्चात्र गुणाः स्मृताः ॥ तस्य गंधस्य वक्ष्यामि विस्तराभिहितान् गुणान् २७ इष्टश्चानिष्टगंधश्च मधुरः कटुरेव च ॥ निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च २८ एवं न वदिवो ज्ञेयः पार्थिवो गंधविस्तरः ॥ ज्योतिः पश्यति चक्षुर्भ्यां स्पर्शं वेत्ति च वायुना २९ शब्दः स्पर्शश्चक्षुः पंचरसश्चापि गुणाः स्मृताः ॥ रसज्ञानं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ३०

च्छते बलसाध्यमुद्यमं करोति २४ प्रतिभेदादुरः कंठशिरःस्थानभेदात् २५ भूमेर्गंधाग्राणरूपया अन्नचक्षुरित्यनेन वाहिनावहनशीलेन वायुना चकारेणाऽऽकाशेन श्रोतृरूपेण शब्दं गुणं वेत्तीत्यपि दृष्टव्यं २६ अन्नं घादिकरणे गंधे वाऽभिकरणस्य तस्मात्त्रवात् विस्तरेण अभिहितान् दृष्टैः गुणान् भेदात् २७ इष्टः कस्तूरिकादौ । अनिष्टः शवादौ । मधुरो मधुपुष्पादौ । कटुर्मरां च्यादौ । निर्हारी सर्वगंधाभिभावको हिंसादौ । संहतश्चित्रगंधोऽनेकद्रव्यकलकगतः । स्निग्धः सत्यस्तपृष्ठादौ । रूक्षः भस्मपतैलादौ । विशदः शाल्यप्रादौ २८ पार्थिवः पृथिव्याभिगतो मुख्यगुणः ज्योतिः पृथिव्यादिरूपं वायुना त्वग्निद्विषेण २९ गुणाः प्रपञ्चान्भूताः एवं जलादावप्येकैको मुख्यद्वारेऽप्यधाना इति दृष्टव्यं ३०

कपायोविभीतकफलादौ ३१ । ३२ । ३३ कृष्णःकाचकज्जलादेः । नीलाशुणोमयूरपिच्छादेः । कठिनादयःस्पर्शभेदाअपिचक्षुषाऽपिनिर्णेतुंशक्याइतिरूपमध्येपठिताः । तथाहिलोष्टपापाणसंय
हेतुनाशानाशाभ्यांवाल्वास्तयोर्मदुत्वकठिनत्वेनिश्चिनोति एवमन्यत्रापिनेयं ३४ ज्योतिरात्मकोरूपगुणः द्वौगुणौयस्मिन्नितिद्विगुणः १५ उष्णशीतावातपृथुहिनयोः । सुखदुःखेतेष्वकालभेदेन
स्निग्धःपुष्टादेः । विशदउत्तमवस्त्रादेः ३९ खरमुदुपापाणगुलादेः रुजःकंठकादेः लघुस्वगुणत्वेतर्कमेतपतनानुमेयंअपौराणिकमतेस्वग्राह्येएव तथाहि । तमस्यपिपरीक्षकाःपाणिनाउत्तोल्यैवप
लिकसपादपलिकयोरायनायतयोरपिप्रमाणंनिश्चिन्वन्ति । गुह्यतरइतितरएस्पत्येनगुरुरप्याश्लिष्यते तेनद्वादशविधःएवमेकादशविधइत्यपिपठति ३७ । ३८ । ३९ ऐश्वर्येणव्यापकत्वेनस्थितो
ऽपिपटहादिषु अमिव्यज्यतेइतिशेषः ४० एतेषांषड्जादीनां ४१ एवमिति बहुविधः षड्जादिभेदेनतारमंद्रादिभेदेन वायुगुणैःखरमुदुस्पर्शैः अयमर्थः । निवृत्तमयनरामिहतःकोष्ठयोऽग्निस्तत्र
त्यंवागुपेरयति सचयनतारतम्येनत्तदयकंठशरोदेशंमाप्यमंद्रमध्यमेतारंवाध्वनिमुपायहृदयादिदेशाज्जिह्वागुलादीनिस्थानानिप्राप्यनित्यान्विमूनवर्णान्मंद्रत्वादिभिर्ध्वनिधर्मैरनुजिता

रसोबहुविधःप्रोक्तऋषिभिःप्रथितात्मभिः ॥ मधुरोलवणस्तित्तःकपायोऽम्लःकटुस्तथा ३१ एवपण्डिधविस्तारोरसोवारिमयःस्मृतः ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचत्रिगुणं
ज्योतिरुच्यते ३२ ज्योतिःपश्यतिरूपाणिरूपंचवहुधास्मृतं ॥ ह्रस्वोदीर्घस्तथास्थूलश्चतुरस्रोणवृत्तवान् ३३ शुक्लःकृष्णस्तथारक्तःपीतोनीलारुणस्तथा ॥
कठिणश्चिक्कणःश्लक्ष्णःपिच्छिलोमृदुदारुणः ३४ एवंषोडशविस्तारोज्योतीरूपगुणःस्मृतः ॥ शब्दस्पर्शौचविज्ञेयौद्विगुणोवायुरित्युत ३५ वायव्यस्तुगुणःस्पर्
शःस्पर्शश्चवहुधास्मृतः ॥ उष्णःशीतःसुखोदुःखःस्निग्धोविशदएवच ३६ तथाखरोष्टदूक्षोलघुर्गुरुतरोऽपिच ॥ एवंद्वादशधास्पर्शोवायव्योगुणउच्यते
३७ तत्रैकगुणमाकाशंशब्दइत्येवतस्मृतं ॥ तस्यशब्दस्यवक्ष्यामि विस्तरंविविधात्मकं ३८ षड्जऋषभगांधारौमध्यमोधैवतस्तथा ॥ पंचमश्चापिविज्ञेयस्त
थाचापिनिपादवान् ३९ एवसप्तविधःप्रोक्तोगुणआकाशसंभवः ॥ ऐश्वर्येणतुसर्वत्रस्थितोऽपिपटहादिषु ४० मृदंगभेरीशंखानांस्तनयिनोरथस्यच ॥ यःकश्चि
च्छ्रूयतेतेशब्दःप्राणिनोऽप्राणिनोऽपिवा ॥ एतेपाभेवसर्वेषांविषयेसंप्रकीर्तितः ४१ एवंबहुविधाकारःशब्दआकाशसंभवः ॥ आकाशजंशब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैःसह
४२ अव्याहृतैश्चेतयतेनवेतिविषमस्थितैः ॥ अप्याय्यंतेचेतेनित्यंधातवस्तैस्तुधातुभिः ४३

नकारदीनभिव्यज्यवेगवत्स्वभाव्यान्मुखाद्द्विर्निर्गतोजनकर्णविवरमनुप्रविशति तेनचसंस्क्रुतेनतत्रत्यश्रोत्रगतंशब्दमनुभवति सचसंस्कारोमुखजस्यवायोर्बाह्यायुनाऽनुकूपाहृतोवाप्रातिकू
ल्यात्मनोपएववामित्यादिनाप्रतिधातान्नैववागिरिगुहादिगतवायुनाप्रतिघ्नोतःप्रवर्तनेनद्विर्वाभवतितदनुसारेणशब्दंरुतोऽप्यनुभवति समीपतएववानैववाह्रिर्वाशब्दप्रतिशब्दरूपेणानुभवति ।
एवंवायुमिधाततारतम्याद्रेयांदिशब्दोऽपिमंद्रादिभेदेनानुभूयतेतदिदमुक्तं । अव्याहृतैरप्रतिहतैर्वायुगुणैःस्पर्शश्चेत्येतेशब्दंजानाति नवेतिवाशब्दं विषमस्थितैर्भित्यादिनाप्रतिधाततेनवाग्भि
भवात् । तंचैभिर्वायुगुणैःसहसंतंचेतयतेइत्यव्याहृत्यसंबंधनीयं । विषमागतैरितिपाठोऽपिसंप्रसार्यः विषमागतीरितिगोपाठस्तुप्रामादिकः । तदेवंशब्दाभिव्यक्तिप्रज्ञेयोभिन्नकालत्वाद्युभयान्म
ध्येवीचीतरंगन्यायेनशब्दसंततिरुत्पद्यते । तत्रात्यशब्दएवगृह्यतेइतिज्ञानिकादिबंधवोदंति । भेरीशब्दोपयाभ्युतःसंप्रसार्यंप्रपाठकइत्यमेवप्रत्यभिज्ञाबाधकप्रत्ययविनाऽपिप्रातइतिवदंतित
द्विर्वासंप्रचालोचयंतु । तेशब्दाद्युत्पादकाधातवोदेहारंभकास्त्वयादिगोलकाः धातुभिर्मणैर्द्विधैराप्याय्यंतेआदितआरभ्यसंवर्धयंतेऽन्नसुखस्पर्शाद्यर्पणेन श्लोकद्वयमेकवाक्यं ४२ । ४३

तदेवाह आपइति एतेऽवाद्यःशरीरस्वमूलं कथंप्राणान्वाप्यप्राप्य शुक्रशोणितसंयोगेहिमाणोलब्धवृत्तिश्चेत्शरीरंनिष्पद्यते । अन्यथायोननिषिकमपिरेतोव्यर्थमवति ४४ ॥ इतिशांतिप
र्वणिमोक्षपर्वणिनीलकंडीये भारतभाषदीपे चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ शरीरंरिंद्रियादीनांभौतिकत्वमुक्तं विज्ञानप्राणयोरपिज्ञानक्रियाशक्तिमतोर्भौतिकत्वंचिदात्मनोव्यति
रिक्त्वापादनायाह पार्थिवमित्यादिनाऽध्यायेन अग्निस्तेजः पार्थिवंयथैवाहुल्यात्पंचभौतिकदेहमासाद्यशरीरःशरीराभिमानीप्रकाशात्माविज्ञानधातुःकथंकेनप्रकारेणभवेत् । तथा
ऽनिलोवायुः सोऽपिपार्थिवंधातुमासाद्यकथंकेनप्रकारेणवर्तयतेदेहंछेद्यते १ अत्रोत्तरमाग्निर्मूर्धेतिमंत्रार्थमनुसन्नाह वायोऽरित्यादिना कथयिष्यामि अग्नेःशरीरत्वमुक्तेतिभावः २ मूर्धिसह
स्रारेस्थितत्वात्प्रेष्ठत्वाद्वाग्मूर्धोर्नचिदात्मानमग्निर्विज्ञानात्माश्रितस्तदुपाधितमासःसन्नशरीरंरिंपरिपालयंश्चेत्प्रतिविंबंमाप्यविज्ञानात्माशरीरंचेतयतीत्यर्थः प्राणरूपउपाधिरुतुधातुभाविष्या
प्रोतीत्यर्थः ३ सःचिद्विज्ञानप्राणानांसांघातोऽजंतुर्जीवःसर्वेषांभूतानांकार्यकारणरूपाणामात्माचेतयितासनातनःपुरुषःपरंब्रह्मचसएवनिस्तोपाधिःसन्नसंप्रवोपाधिपञ्चपातीसन्नभूतानांमनआदि

आपोऽग्निर्मातृश्चैव नित्यंजाग्रतिदेहिषु ॥ मूलभेतेशरीरस्यव्याप्यप्राणानिहस्थिताः ४४ ॥ इतिश्रीमंशांतिपर्वणिमोक्ष० भृगुमारद्वाजसंवादे चतुरशीत्यादि
वज्ञततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ पार्थिवंधातुमासाद्यशरीरोऽग्निःकथंप्रभो ॥ अवकाशविशेषेणकथंवर्तयतेऽनिलः १ ॥ भृगुरुवाच ॥
वायोर्गतिमहं ब्रह्मनृकथयिष्यामि तेऽनघ ॥ प्राणिनामनिलोदेहानयथाचेष्टयतेवली २ श्रितोमूर्धानमग्निस्तुशरीरंरिंपरिपालयन् ॥ प्राणोमूर्धनिचाग्नौचवर्तमानोविचे
ष्टते ३ सजंतुःसर्वभूतात्मापुरुषःससनातनः ॥ मनोबुद्धिरहंकारोभूतानि विषयश्चसः ४ एवंत्वहसर्वत्रप्राणेनपरिचाल्यते ॥ पृष्ठतस्तुसमानेनस्वास्वांगति
मुपाश्रितः ५ वस्तिमूलंगुदंचैवपावर्कंसमुपाश्रितः ॥ वहन्मूर्त्रंपुरीषंचाप्यपानःपरिवर्तते ६ प्रयत्नेकर्मणिबलेयएकस्त्रिषुवर्तते ॥ उदानइतितंप्राहुरध्यात्म
विदुषोजनाः ७ संधिष्वपिचसर्वेषुसन्निविष्टस्तथाऽनिलः ॥ शरीरेपुमनुप्याणांव्यानइत्युपादेशयते ८ धातुप्वग्निरुत्तुविततःसमानेनसमीरितः ॥ रसान्धातुं
श्चदोषांश्चवर्तयन्नवतिष्ठते ९ अपानप्राणयोर्मध्येप्राणापानसमाहितः ॥ समन्वितस्त्वधिष्ठानंसम्यक्पचतिपावकः १० आस्यंहिपायुपयंतमंतेस्याहुदसंज्ञि
तम् ॥ स्नातस्तस्मात्प्रजायंतेसर्वस्रोतांसिदेहिनाम् ११

रूपोभवति विषयश्चशब्दादिःसर्व ४ एवमिति सर्वत्रातर्बहिश्चस्थितंसर्वप्राणेनदेहलीदीपवन्मध्यस्थेनोतारंविज्ञानंवाह्यं
देहेन्द्रियादिकंचचाल्यतइत्यर्थः । पृष्ठतोजीवत्वप्राप्त्यनंतरं समानेन इत्यंवावेतृतीया समानवायुत्वंप्राप्तः ५ पावर्कजाठरमाश्रितःसन्नवस्तिमूलंमंत्राशयंगुदंपुरीषाशयंचस्वांस्वाप्यग्गम्यांगतिमाश्रि
तोभवति । जाठरस्यःसमानोऽशितपीतादिकंपाचयित्वास्वंस्वस्थानंनयतीत्यर्थः । मूर्त्रंशरीरंचेतिपाठेपुमृशब्देनैवपुरीषमप्युपलक्षणीयम् ६ कर्मगमनादि प्रयत्नस्तदनुकूलचेष्टाबलंभारोद्यमना
दौसामर्थ्यं विदुषःसकाशाच्छ्रुत्वेतिशेषः ७ । ८ धातुप्विति धातुपुत्रगादिपुविततोव्याप्तोऽग्निजाठरः रसादीन्वर्तयन्नपरिणमयन्न रसान्धादीन् धातुंस्त्वगादीन् दोषान्धातुंसादीन् ९ कथंवर्त
यतीति तत्राहापानेति नाभेरधोऽपानऊर्ध्वप्राणस्तयोर्मध्येनाभोप्राणापानाभ्यामिधःसंसर्गंनसमानसंज्ञत्वंप्राप्ताभ्यांसमाहितःसमुदीपितोऽधिष्ठानेनाभिमंडलंसमन्वितःसमाश्रितःपचति अन्नादिक
मितिशेषः यद्वा । समन्वितएकीभावेनयुक्तः समानस्वंगतइत्यर्थः अधितिष्ठतिव्यापारवान्मवत्यनेनेतिजीवनमन्नमधिष्ठानं १० पकमन्नकथंदेहंवाप्रोतीत्यतआह आस्यमिति आस्यमारभ्यआ
स्यादित्यपिपाठः पायुपयंतंययामहतरंघ्नोतःप्राणप्रवहणमार्गःप्रसिद्धस्तच्चातेगुदसंज्ञितंस्यात् तस्मान्महाघ्नोतसः अन्यानि सर्वाणिघ्नोतांसिप्राणमार्गानाडीसंज्ञाःशरीरंव्याप्यतिष्ठतीत्यर्थः ११

तैः श्रोतोभिः सर्वेष्वंगेषु प्राणानां सन्निपातात्तरसहचारिणो जातरवहरेषु सन्निपातः संगमो भवति तत्रात्पुनरुपपन्नमिति ऊष्माचेति १२ प्राणाऽप्योः परस्परोद्दीपकत्वाद्वाप्राप्तिरिति अग्नेर्वेगेन वहतीत्यग्निवेगवहः प्राणः एवं प्राणोऽप्यग्निमहेतुरित्याह मुदातइत्यादिना दृढचलोकेऽग्निवेगाद्वापुःपुनरुद्दीपयुवेगाद्वापि दृढादिरिति । तथा च प्राणरोधेऽपि जातरमयनिवृत्तः प्राणोरोद्धव्यइति भावः १३ जातरनिरोधेन सर्वेषामिन्द्रियाणां निरोधो भवतीत्याशयेनाह पक्षेति पक्षाशयः पक्षस्थानं आमाशयोऽप्यकस्थानं नाभिमध्येऽवतितास्थ्याज्जाठरे सर्वप्राणाः सर्वाणीन्द्रियाणि १४ सर्वेसाहृदया तद्वद्वयं प्राप्य दशभिः प्राणैः प्रेरिताः । ते च प्राणादयः पंच नागकूर्मकलदेवदत्तघनं जयाश्वपंच १५ एषास्यादिप्राणयुपयंतो योगानां योगिनां मार्गः किमेनेन तिर्यगपिमंतव्यं नेत्याह येनेति केगच्छंति ये मूर्धनि सुषुप्तानां द्वासाहसहस्रारं प्राप्यतः प्रातःमानमादधन्नादितवंतः १६ अध्यायार्थमुपसंहरति एवमिति देहेनां सर्वेषु पंचारेषु बुद्धिमनः कार्येन्द्रियनिर्वृत्यं पुनरुद्दिमानादिपुनरिभित्तुतुसत्सु विहितः प्राणनिरोधरूपो योगस्तस्मिन्नुद्दिष्टे सति नित्यं सद्रूपं ब्रह्मसमिधते सप्रगुद्रवाद्युपाधिजनितकालुष्यस्याग्नेर्दीप्यते प्रकाशते मंत्रार्थस्तु । अग्निविज्ञानं मूर्धां चितिच्छायायां चिदुपसंवद्दिशोऽव्यवहरतः प्राणवायोरपिकुच्छुद्रः अयं प्राणाग्निचिता संघातः पुनिरव्यादेहस्य पतिर्जीवः अपरितोऽसि शरीराप्यत्रादिप्राणादिरूपेण जातरूपेण च पाचयन् जिवति पुष्पाति । तेन प्राणविज्ञानं

प्राणानां सन्निपातात् सन्निपातः प्रजायते ॥ ऊष्माचाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् १२ अग्निवेगवहः प्राणो मुदातिप्रतिहन्यते ॥ स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्ति पतिपावकम् १३ पक्षाशयस्त्वधोनाभ्यामूर्ध्वमाशयः स्थितः ॥ नाभिमध्यं शरीरस्य सर्वप्राणाश्च संस्थिताः १४ प्रस्थिताहृदयात्सर्वेति र्गुर्व्यमघस्तथा ॥ वहंत्यन्नरसान्नाड्यो दशप्राणप्रचोदिताः १५ एषामागोऽध्ययोगानां येन गच्छंतितत्पदम् ॥ जितकृमाः समाधीरा मूर्धन्यात्मानमादधन् १६ एवं सर्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनाम् ॥ तस्मिन्समिधते नित्यमाग्निः स्थाल्यामिवाहितः १७ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदि प्राणयते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ॥ श्वसित्याभापते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः १ वायुरेव जहात्येन मूष्मभावश्च न इयति २ यदि वायुमयो जीवः संश्लेषो यदि वायुना ॥ वायुमंडलवद्दृश्यो गच्छेत्सहमरुद्रणैः ३ संश्लेषो यदि वा तेन यदितस्मात्प्रणश्यति ॥ महार्णवमिव मुक्त्वा दान्यत्सालिलभाजनम् ४

नयोऽनिरोधे यद्विशिष्यते तद्ब्रह्मेत्यर्थः १७ ॥ इति मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये दीपे पंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ नित्यं समिधत इति जीवस्यानौपाधिकं रूपं दीप्यत इत्युक्तं तल्लोकाय तमते रित्येवाभाषिपति यदीति प्राणयते जीवयते १ आग्नेयोऽग्निगुण ऊष्मभावोऽर्ध्वं बहिना जाठरेणातः स्थेन पच्यते स्पष्टीक्रियते इदित्वभावेऽपि नलोपः अग्निर्जातर एव एतदन्नम् २ एवं नित्यस्य वस्तुनः सत्त्वे कार्यलिङ्गकमनुमानं निरस्य प्रत्यक्षमपि निरस्यति जंतोरिति जंतोर्देहेन्द्रियबुद्धिसंघातस्य प्रमायमाणस्य नश्यमानस्य नैवोपलभ्यते पलालपृथक् रणे जीवमिव तस्माद्वायुवियोग एव मरणं ३ वायुमयो वायुमवानो वायोरन्यः वायुमंडलवद्वायुना सह दृश्योऽस्यादित्यर्थः ४ यथा प्राणावद्वर्तुं जीवलेमज्जीवति च्युतवर्तुं नृन्मज्जीवति ब्रह्मजीवः ज्ञानान्मोक्षोनास्तीति ज्ञानावरणीयम् । आर्हेतमते मोक्षो नास्तीति दर्शनावरणीयम् । स्वशास्त्रस्य परशास्त्रेण समत्वदर्शनं मोहनीयम् । परोक्षज्ञानादधिकृतकृत्यत्वबुद्धिरंतरि यमिति वातिकर्मचतुष्टयम् । शुकशोधितसंयोग आहुकम् । तयोः कललावस्थानौ चिकम् । तस्यादातयैनाभिकम् । ततो देहाकारपरिणामो वेदनीयमित्यत्रातिवर्धमचतुष्टयम् । एतेन कर्मोष्ठकेन बद्धो न पुन्यमुपाधेऽंश्यते इति दिग्बरमतेन परिहारमाशङ्क्याह संश्लेष इति यदि वा तेन वा तप्रधानेन संघातेन जीवस्य संश्लेषोऽस्ति तस्मात्संघाताद्व्योर्जीवस्तद्वै संघाते प्रणश्यति सति महार्णवेषाणां दिवा विमुक्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादेतौर्जलभाजनमिव जीवोऽन्यत्पृथक् स्यादित्यर्थः ५

ब्रह्माशो जीव इति पञ्चमाशङ्क्याह कूपे इति संघातनाशे ब्रह्मातर्गतस्य जीवस्य स्वरूपमाशेषवत्सुप्तेन दीनामिवेत्यर्थः ६ इष्टापत्तिमाशङ्क्याह पंचेति पंचधारणके पंचाभिरेव धारणस्य पंचसाधारणे इत्याद्याः पाठः जीवितं जीवः पंचाकृतपुरुषवदतिरिक्तकुतो न कुतश्चिदित्यर्थः तत्र हेतुः तेषामिति अतिरिक्तश्चेत्संघातैकदेशनाशोऽपि दृश्येत मंचैकदेशनाशेऽपि पुरुष इव न च दृश्येत तस्मात्संघातस्यैव जीवस्तदेकदेशनाशेन इत्यतिवर्धमचतुष्टयस्यार्थः । चतुर्णामभावेनास्ति संशयो जीवो न दृष्ट इति संग्रह इति पाठः स्वच्छः ७ कोष्ठमेवाद्वाद्यादिना कोष्ठनिरीधात् ८ वर्णो विस्तारः उच्छन्नतेत्यर्थः ९ तस्मिन्नि ति संघाताद्यतिरिक्तेषां वजीवनाद्यदर्शनात् संघात एव जीव इत्यर्थः १० तत्तत्परलोकादिकं नास्तीति दानादेर्वैयर्थ्यमित्याह एवेति ११ । १२ । १३ लीनमूलश्चिन्नोद्भूतो यथा पुनः प्ररोहस्येवं लीनकर्मो संघातो न दृष्टोऽपि पुनरुत्पत्त्येते बीजस्य आदिर्याशङ्क्याह चिन्नस्येति वृक्षमूलं बीजभूतमुपलभ्यते न देहमूलं कर्म इत्यर्थः १४ शरीरमूलं तु बीजमात्रं

कूपे वासलिलं दद्यात्पदीपं वा हुताशने ॥ क्षिप्रं प्रविश्य नश्येत यथा नश्यत्यसौ तथा ६ पंचधारणकेऽस्मिन् शरीरे जीवितं कुतः ॥ तेषामन्यतराभावाच्चतुर्णानां स्ति संशयः ७ नश्यत्यापो ह्यनाहाराद्वायुरुच्छ्वासनिग्रहात् ॥ नश्यते कोष्ठमेवात्वं मग्निर्नश्यत्यभोजनात् ८ व्याधिवर्णपरिक्लेशैर्दीनी चैव शर्यते ॥ पीडितेऽन्यतरं ह्येषां संघातो याति पंचधा ९ तस्मिन्पंचत्वमापन्ने जीवः किमुधावति ॥ विवेकयति वा जीवः किं शृणोति ब्रवीति च १० एषागोऽपरलोकस्थं तारयिष्यति मामिति ॥ यो दत्वा भ्रियते जंतुः सागौऽन्तारयिष्यति ११ गौश्च प्रतिग्रहीता च दाता चैव समं यदा ॥ इहैव विलयं याति कुतस्तेषां समागमः १२ विहगैरुपश्रुक्तस्य शैलायात्पति तस्य च ॥ अग्निना चोपयुक्तस्य कुतः संजीवने पुनः १३ चिन्नस्य यद्विदुः क्षयनमूलं प्रतिरोहति ॥ बीजान्यस्य प्रवर्तते मृतः कपुनरेष्यति १४ बीजमात्रं पुरासृष्टं यदेतत्परिवर्तते ॥ मृतामृताः प्रणश्यंति बीजा द्विजं प्रवर्तते ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धृगुभरद्वाजसंवादे जीवस्वरूपाक्षेपे षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ धृगुरुवाच ॥ ॥ न प्रणाशोऽस्ति जीवस्य दत्तस्य च लतस्य च ॥ याति देहांतरं प्राणी शरीरं तु विशीर्यते १ न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नेष्टे प्रणश्यति ॥ समिधामिव दग्धानां यथाग्निर्दृश्यते तथा २ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ अग्नेर्यथा तथा तस्य यदिनाशो न विद्यते ॥ इधनस्योपयोगां ते सचाग्निर्नोपलभ्यते ३ नश्यतीत्येव ज्ञानाभिशांतमग्निमनिधनम् ॥ गतिर्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न विद्यते ४ ॥ धृगुरुवाच ॥ ॥ समिधा मुपयोगातिथयाऽग्निर्नोपलभ्यते ॥ आकाशानुगतत्वाद्दिदुर्ग्राह्यो हि निराश्रयः ५ तथा शरीरसंत्यागे जीवो ह्याकाशवत्स्थितः ॥ न दृष्टते तु सूक्ष्मत्वाद्यथा ज्योतिर्न संशयः ६

प्रत्यक्षदृष्टेरेतत्पवनत्वदृष्टमकृतत्वात् प्रवर्तते देहरूपेण परिणमते तथा च बीज इत रुक्मवृष्टानां नाश एवेतरेषां मुद्रव इति तस्मात्प्रित्यसमिधते इत्यनुपपन्नं ॥ १५ ॥ इति शांतिः मोक्ष० नीलकण्ठी ये भारतभाष्ये दीपे षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ एतदुच्यति न प्रणाश इति १ न प्रणश्यति न दृश्यते इति च सर्वेषां अदर्शनमात्राब्रह्मनुनोनाशावधारणं दग्धे धनस्याग्नेरपि नाशापत्तेरित्यर्थः २ इष्टापत्तिमाशङ्कते अग्नेरिति अनुपलब्धेरुपपन्नपि पुनरुत्पत्त्यादग्नेरपि नाश एवेत्यर्थः ३ एतदेव दृष्टव्यं नश्यतीत्येवेति ४ समिधामिति दग्धे धनमिव तस्मिन्नेष्टे वात्मा देहमाशे सति सौम्यान्नोपलभ्यत इत्यर्थः ५ आकाशवत्सर्वगतो नित्यश्च ज्योतिरारण्यस्योऽग्निः न च तत्रासन्नेवाग्निर्मथनादुत्पद्यत इति वाच्यं असत्त्वाविशेषेण सर्वतः सर्वोत्पत्ति संसात् । तस्मात्तिलेऽवैलमिवारण्यादिष्वग्निः सन्नेव वत्तेनाभिम्ययते न च प्रारयत्ना दृश्यते पृथक्त्वादित्यर्थः ६

प्राणानिति अग्निविज्ञानसंघविज्ञानमयो जीवः वायुनैव संधारणमवस्थानयस्य नश्यति अदृशेन गच्छति उच्छ्वासस्य वायो निग्राहः ॥ अयनं लयस्थानं ८ निगृहीतः पवनः द्वयं जलमुच्यते ९ अमृतं च अदृश्याः अतस्तेषामप्यभावावधारणं दुःशर्का कमुत सूक्ष्मस्य जीवस्येति भावः १० नन्वसत्त्ववत्सत्त्वमपि निश्चेतुमशक्यं नित्यस्य वस्तुनो लक्षणाद्यभावादिशकंते यदीति शरीरिणुशरीराकारपरिणामवत्सु संघातेषु ११ पंचेति पंचभूतात्मके पंचविपर्ययता पंचविज्ञाना निज्ञानकारणानि पंचचेतनानि ज्ञानानि च यत्र तस्मिन् पंचविज्ञानचेतने १२ नैवोपलभ्यते व्रीहितं दुल्लव १३ अजीवचेतनाशून्यं अन्यस्याभावाच्चरीरमेव चेतेनमित्यर्थः १४ मास्तु देहेन्द्रियसंघातश्चेतनो यस्मिन् व्यग्रैः सति संघातः सन्निकटोऽपिशब्दादीन्नगृह्यता तन्मनस्यैव आत्मा अस्ति त्वया ह्यचतुर्भिः शृणोतीति १५ १६ १७ १८ उत्तरमाह नपंचेति यथाश्रोत्रादीनां शब्दादिग्राहकत्वेन ब्रह्माज्ञातीयगुणाश्रयत्वेनाऽऽकाशादिरूपत्वं १ एवं मनोऽपि सर्वगुणग्राहकत्वात् सर्वगुणाश्रयत्वेन पांचमांति

प्राणानधारयते ह्यग्निः सजीव उपधार्यताम् ॥ वायुसंधारणो ह्यग्निर्नश्यत्युच्छ्वासनिग्राहः ७ तस्मिन्नेशरीराद्यौ ततो देहमचेतनम् ॥ पतितं याति भूमित्वमयनंतस्य शिक्षतिः ८ जंगमानां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च ॥ आकाशं पवनो न्येति ज्योतिस्तमनुगच्छति ॥ तेषां त्रयाणामेकत्वाद्द्वयं भूमौ प्रतिष्ठितम् ९ यत्र खंतत्र पवनस्तत्राग्निर्यत्र मारुतः ॥ अमूर्तयस्ते विज्ञेयामूर्तिमंतः शरीरिणाम् १० ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ यद्यग्निमारुतौ भूमिः खमापश्च शरीरिषु ॥ जीवः किल क्षणस्तत्रेत्येतादृशश्च मेऽनघ ११ पंचात्मके पंचरतौ पंचविज्ञानचेतने ॥ शरीरे प्राणिनां जीवं वेतुमिच्छामि यादृशम् १२ मांसशोणितसंघाते मेदः स्नाय्वस्थिसंघे ॥ भिद्यमाने शरीरे तु जीवो नैवोपलभ्यते १३ यद्यजीवं शरीरं तु पंचभूतसमन्वितम् ॥ शरीरे मानसे दुःखे कस्तां वेदयते रुजम् १४ शृणोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न शृणोति तत् ॥ महर्षे मनसि व्यग्रैः तस्माज्जीवो निरर्थकः १५ सर्वं पश्यति यद्दृश्यं मनो युक्तेन चक्षुषा ॥ मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति १६ न पश्यति न चाग्राति न शृणोति न भाषते ॥ न च स्पृशेत् सौ वेति निद्रावशगतः पुनः १७ हृष्यति कुद्ध्यते कोऽश्रोचो च्युद्विजते चकः ॥ इच्छति ध्यायति द्वेष्टि वाचमीरयते चकः १८ ॥ भृगुरुवाच ॥ न पंचसाधारणमत्र किंचिच्छरीरमेकोऽवहतेऽत्रात्मा ॥ सवेति गर्धांश्च रसान् श्रुतींश्च स्पर्शं च रूपं पंचगुणांश्च येऽन्ये १९ पंचात्मके पंचगुणप्रदर्शिसर्वगान् प्राणानुगतोऽत्रात्मा ॥ सवेति दुःखानि सुखानि चात्र तद्विप्रयोगानुनवेति देहः २० यदानुरूपं न स्पृशो नोष्मभावश्च पात्रके ॥ तदाशां तेशरीराद्यो देहत्यागे न नश्यति २१ आपो मयि मदं सर्वमापो भूर्तिः शरीरिणाम् ॥ तत्रात्मानं सो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोकांस्तथा २२

कमतस्तत्र किंचिद्भूतेभ्योऽन्यत्तत्त्वात् पंचसाधारणत्वात् ॥ अतस्तत्र शरीरनिर्वाहकं किंचिदेतत्तत्रात्मा शरीरस्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधं अवहते चालयति १९ यदुक्तं मनसोऽनवधानां शृणोति तत्राह पंचात्मके इति पंचभूतात्मके शरीरे पंचगुणावस्थितं तत्रात्मानं तस्य द्रष्टा मम मनः स्निग्धमित्युच्यते ॥ स एव मनोऽत्रात्मा सर्वगानुगतः ॥ व्यतिरेकमाह तद्विप्रयोगात्सुषुप्तौ स माधो वा देहः स च द्विभस्को न वेति देहादेः श्वेतं न त्वेष्टुष्यादावपि वेदनमपरिहायं स्यात् ॥ ततश्चक्षुषइव मनसाऽप्यनुभूतीनां ददर्शनेऽपि न तस्य कर्णत्वव्याहतिरित्यर्थः २० यदा निर्वातप्रदीपइव देहाग्नीशक्तिरूपा दिक् नोपलभ्यते तदानश्यति त्रियते देहपवनचेतनइत्यर्थः २१ स्थूलदेहनाशमुक्त्वा सूक्ष्मस्याविनाशमाह आपइति आपो मयं बुभुधं अत्राशब्देन सूक्ष्मभूतसंघातोऽयं ह्येतत्तन्मयं सूत्रात्मानं व्याप्तमित्यर्थः ॥ तस्मादेहिनमप्यापएव भूर्तिराकृतिः तत्रात्मा तत्रात्मा चिद्रूपः पुरुषः मानसस्तद्वर्गं ते मनस्यभिष्यक्तः स एवोपाधियोगाज्जीवः स एव ब्रह्मापूर्वोक्तं श्रुतं भूतो मुख्यजीवः सर्वहं वादिमत्त्वात् २२

स एव तस्मात् प्राकृतैस्त्रिगुणात्मकमूलप्रलये विकारैर्गुणैर्द्रियमनोभिः संयुक्तः सन्नैव ज्ञानी वश्यं च्युते तथा च श्रुतिः ॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं मोकेतवाहुर्मनीषिणः ॥ इति ॥ अयमेव परमात्मेत्याह तैरेवेति २३ तं परमं सर्वलोकस्पर्शितं सुखं तदात्मकं ॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रां मुक्तजिविति ॥ इति श्रुतेः तस्मिन्पूर्वोक्तं स्थूलसूक्ष्मरूपे २४ क्षेत्रज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वमर्थं तं परमात्मानं तदर्थं जानीहि ॥ क्षेत्रज्ञस्थूलैकिकस्वरूपमाह तमइति योऽयं सावरणप्रवृत्तिप्रकाशाद्यभिमानक्षेत्रज्ञः स परमात्मेत्यर्थः २५ सचेतनं चेतनं संहितं जीवगुणं जीवस्य भोगोपकरणं देहेन्द्रियमनोसिसजीवगुणश्चेतनं तं च सर्वसर्वात्मकं मया ॥ सर्वसमाप्नोति ततोऽसि सर्वः ॥ इति निर्वचनात् ॥ चेष्टयते वाक्युक्तिरिति सूत्रवारः कीदृशं सर्वं अतः परं संसारिणो जीवा दन्वमत्तं सारिणम् २६ एवं नित्यस्य वस्तुनः सत्त्वे सिद्धे जातो वेच वतोऽमृतो दिवदत्त इत्यादि व्यवहारो देहोऽप्यतिनाशमात्रपरइत्याह न जीवेति दशार्धतापंचस्त्वं शरीरनाश एव जीवस्वरणमित्युच्यते ॥ जीवापेतं वा विकलेन्द्रियेन जीवं विच्यते ॥ इति श्रुतेः २७ गुह्यो देहेन्द्रियादिपुलीनः संवृतो यतोऽज्ञानेनावृतः सोऽप्ययासूच्यग्रसदृशयासूक्ष्मया बुद्ध्या च ब्रह्मास्मीति वाक्यकरणकवद्विद्वत्त्वाद्भवते ॥ आवरकाज्ञाननाशपूर्वकं देहादिभ्यो विविकः साक्षात्क्रियते

आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ॥ तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः २३ आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकम् ॥ तस्मिन् न्यः संश्रितो देहे ह्यविदु रिव पुष्करे २४ क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकम् ॥ तमोरजश्च सत्त्वं च विद्विजीवगुणानि मान् २५ सचेतनं जीवगुणवदं तिसृषु तेषु चेष्टयते च सर्वम् ॥ अतः पक्षे क्षेत्रविदो वदंति प्रावर्तयद्यो भुवनानि सत २६ न जीवनाशोऽस्ति तद्देहभेदे भिद्येत ददादृष्टं तद्व्युद्धाः ॥ जीवस्तु देहांतरितः प्रयाति दशार्धतैवास्य शरीरभेदः २७ एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति संवृतः ॥ दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः २८ तं पूर्वाप्सररात्रे पुंयुं जानः सततं बुधः ॥ लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि २९ चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्मशुभाशुभम् ॥ प्रसन्नात्मा त्वानि स्थित्वा सुखमानं त्यमश्नुते ३० मानसोऽग्निः शरीरेषु जीवइत्यभिधीयते ॥ सृष्टिः प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते शां० मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे जीवस्वरूपनिर्णयप्रमाणम् १ ततः सत्यं च धर्मं च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥ आचारं चैव शौचं च स्वर्गाय विद्वेषे प्रभुः २ देवदानवमंधर्वा दैत्यासुरमहोरगाः ॥ यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचामनुजास्तथा ३

२८ ॥ २९ प्रसादेनांतर्मुखत्वरूप्या सुखं सुखमिदं आनन्दं मोक्षं ३० कुः सृष्टिर्मादं विश्वमित्यादि प्रवृत्त इत्यत आनन्दमाह मानसइति यः शरीरेषु जरायुजादिषु शानसो मनस्यावर्तुनोऽग्निरग्निरिव प्रकाशात्मा पुरुषो जीवइत्यभिधीयते लोकिकैः ॥ तस्मादेव प्रजापतेः सर्वेश्वरादेवा सर्वभूतप्रत्यक्षासृष्टिर्भूता समुत्पन्ना ॥ किं व्यवहारत इदमुच्यते नेत्याह अध्यात्मविनिश्चये सत्यात्मानमपि कृतवत्प्रवृत्तौ विज्ञेयो ब्रह्म विद्याजन्मसाक्षात्कारेण परोऽज्ञानादधिकोऽहं ब्रह्मास्मीति निश्चयोऽसिद्धिर्वापि पर्यस्तं ज्ञानं ॥ तस्मिन् सति ॥ तत्त्वविदः स्वमतमैवाहृष्टिमममयासृष्टिर्भूतैर्ब्रह्मं जरावद्व्यवस्थासाक्षात्स्वक्येवेति निश्चितिभावः ३१ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्षे सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ कथं तृष्टानि भूतानि तत्त्वस्योत्तरमुक्ता कथं च विमर्कय इत्यस्योत्तरमाह अष्टादित्यादि तत्र पूर्वाचित्तप्रसादेनाऽऽनन्दमश्नुत इत्युक्तं चित्तप्रसादश्च स्वधर्मकर्ममतीधर्मनिरूपयति ब्राह्मणान् ब्रह्मनिष्ठां प्रजापतीन् मरीचिचंगिरादीन् ॥ आत्मनस्तु ज्ञः सत्यं संकल्पत्वादि सामर्थ्येन निवृत्तानुत्तादितान् ब्रह्मणा १ धर्मपञ्चादे तपःकृच्छ्राद्यायणादि शाश्वतं ब्रह्म नित्यं देव आचारं स्नानादि शांताय श्रितादि २ ॥ १

वर्णाः सात्त्विकं राजसंतामसं मिश्रं येति स्तच्छत्वादि साम्याद्गुणवृत्तं वर्णशब्देनोच्यते । सितः स्वच्छः सत्वगुणभक्ताशरत्नाशमदमादि स्वभावः । लोहितो रजोगुणः प्रवृत्त्यात्माश्रयितज्जादित्वभावः । पीतकरजस्तमोभ्यामिश्रः कृष्णादिनीहकर्मवर्तकः । असितः कृष्णः आवरणमात्रसंयोगुणः स्वतः प्रकाशप्रवृत्तिहीनः शकटवत्परमार्थः ५ इदमाक्षिपति चानुवर्ण्य स्येति वर्णं न जात्या वर्णाः सात्त्विकत्वादिर्पदिमिद्यते तन्नेति शेषः । तत्र हेतुः सर्वेषामिति ९ नोऽस्माकं ब्राह्मणानामपि कमाक्रोधादिरजस्तमः कार्यनिग्रहाद्यप्रभवति तममर्थमवति । जतमस्तत्त्वादिष्वपि चारान्न तत्र प्रयुक्ता जात्यादिष्वप्यस्येत्यर्थः ७ । < जंगमानां पश्चादानीं तस्मात्सर्वेषां सान्ध्या न पश्चात्पक्षेण स्वादिष्विव मन्त्रेष्वपि न जातिभेदनिश्चय इत्यर्थः ९ ब्राह्मणास्तज्जाति

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ॥ ये चाप्येभूतसंचानावर्णास्तथापि निर्धमे ४ ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां तु लोहितः ॥ वैश्यानां पीतको
वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ५ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ जातुर्वर्ण्यस्ववर्णेन यद्वर्णो विभज्यते ॥ सर्वेषां खलु वर्णानां हि दृश्यते वर्णसंकरः ६ कामः
क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिंता लुब्धाश्चमः ॥ सर्वेषां प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ७ स्वेदमुत्र पुरीषाणि श्लेष्मापित्तं सञ्ज्ञेयम् ॥ तनुक्षरति सर्वेषां कस्मा
द्वर्णो विभज्यते ८ जंगमानामसंख्येयाः स्थावराणां च जातयः ॥ तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ९ ॥ ॥ भृशमुवाच ॥ ॥ न विज्ञेयः
स्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्म मिदं जगत् ॥ ब्रह्मणा पूर्वं सृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतः गतम् १० कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधानाः प्रियसाहसाः ॥ त्यक्तस्वधर्मा रक्तांगास्ते हि
जाक्षत्रतांगताः ११ गोभ्यो वृत्तिसमास्था यपीताः कृष्युपजीविनः ॥ स्वधर्मान्नातुतिष्ठंति ते हि जाविश्यतांगताः १२ हिंसानृत्प्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजी
विनः ॥ कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते हि जाः शूद्रतांगताः १३ इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता हि जावर्णांतरंगताः ॥ धर्मायज्ञक्रियातेषां नित्यं न प्रवृत्तिपिच्यते १४
इत्येते चतुरो वर्ण्येषां ब्राह्मी सरस्वती ॥ विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभाच्च ज्ञानतांगताः १५ ब्राह्मणा ब्रह्म तंत्रस्थास्तपस्तेषां न इवाति ॥ ब्रह्मधारयतां नित्यं
व्रतानि नियमस्तथा १६ ब्रह्मैव परं सृष्ट्येन जानंति तेऽद्विजाः ॥ तेषां बहुविधास्त्वन्यास्तत्र तत्र हि जातयः १७ पिशाचाराक्षसाः प्रेता विविधा म्लेच्छजातयः ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छंदाचारचेष्टिताः १८ प्रजाब्राह्मणसंस्काराः स्वकर्मकृतनिश्चयाः ॥ ऋषिभिः स्वेन तपसा मृजंते चापरे परैः १९

मय तत्रहेतुः ब्रह्मणेति वर्णतत्त्वविद्यादिभावय १० रक्तामारजोगुणमयाः ११ पीतारजस्तमोमयाः १२ कृष्णाकेवलस्तमोमयाः १३ त्रयस्ताःपृथक्ताः द्विजाब्राह्मणाः
तेषांचतुर्णामपि वर्णानाम् १४ चतुरश्रस्वारः ब्राह्मविदमयी चतुर्णमपि वर्णानांब्रह्मणापूर्वविहिता । लोचद्वेषेण त्वजानतामोभारंगताःशूद्रा जमभिकारिणोविदेजाता इत्यर्थः १५
ब्रह्मतत्त्ववेदोक्तानुष्ठानंतत्त्वास्तत्पराः अतस्तेषांब्रह्मआत्मानंभारयतांपुरुषार्थत्वेन निश्चितजिज्ञासुर्नातत्रादिकंनश्यति १६ ब्रह्मचैवति घृष्टं सर्वकार्यं परंब्रह्मभेदेनयेयाद्वि
जाहीनद्विजास्तेनजानंतीत्योजना तत्रतत्रयोगिषु जातयोजनमानि १७ तानैवाह पिशाचा इति १८ ब्राह्मणोब्रह्मणि वेदे विहितो ब्राह्मणः संस्कारोयासां तावेवोक्तं संस्कार
त्यः । अपरेऽर्वाचीनाः कृषयः परेऽर्वाचीनैः संकृत्यंते १९

एवंमात्सीमांसकसंमतामनवस्थानिचारयति आदीति अक्षयानाशहीना अव्ययाअपचयहीना यतोमानसरीजूरगवम्भनोमात्रजन्या महिरजूरगोनयस्यपचीयतेवा अनुत्पन्नत्वात् धर्म
तंत्रयोगानुष्ठानंतदेवपरमयनविलयस्थानंयस्याःसातथा २० ॥ इतिशांतिपूर्वणिमोक्षधर्मपूर्वणिनीलकंठीयेभारतभाष्येअष्टाशीत्वधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इत्येतेः
कर्मभिर्यस्ताद्विजावर्णातरंगताइत्युक्तंतत्रश्रपूर्वकेविदुषोति ब्राह्मणहस्तादिना १ जातकर्मादिभिरष्टाक्षरारिज्ञता । 'यस्यैतेष्टाक्षरांशस्तुसंस्काराःसब्राह्मणःसायुज्यतःसकृपतः
गच्छति'इतिस्मृतः षट्कर्माणि'संध्यास्नानंजपोहोमेदेवतानांचपूजनम् । आतिथ्यैवैश्वदेवंषड्कर्माणिदिनेदिने'इति २ विचतंत्राह्मणादिभुक्तकोषंतदेवाभासीतिविषयाशी ९ अथा
द्रोहइत्यत्रतपोऽक्रोधइत्यपिपाठः आनृशंस्यनेष्टुर्माभावः ज्ञपालज्या घृणाकारुण्यं ४ अर्चितासदर्थजातंज्ञजंयुद्धात्मककर्म दानंविशेष्यः आदानंजन्माध्यः ५ वणिज्यापशुरक्षा
आदिदेवसमुद्भूताब्रह्ममूलाक्षयाव्यया ॥ सासृष्टिर्मानसीनामधर्मतंत्रपरायणा २० ॥ इति श्रीमहामारतेशां०मो०भृगुभर०वर्णविभागकथनेअष्टाशीत्वधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ ब्राह्मणःकेनभवतिक्षत्रियोवादिजोत्तमः ॥ वैश्यःशूद्रश्चविप्रवैतहृदिवदतावर १ ॥ भृगुरुवाच ॥
जातकर्मादिभिर्यस्तुसंस्कारैःसंस्कृतःशुचिः ॥ वेदाध्ययनसंपन्नःषट्सुकर्मस्ववस्थितः २ शौचाचारस्थितःसम्यग्विघसाशीगुरुप्रियः ॥ नित्यव्रतीसत्य
परभैवब्राह्मणउच्यते ३ सत्यंदानमथाद्रोहआनृशंस्यंत्रपाष्टणा ॥ तपश्चइत्येतयत्रसब्राह्मणइतिस्मृतः ४ क्षत्रजंसेवतेकर्मवेदाध्ययनसंगतः ५ दा
नादानरतिर्यस्तुसवैक्षत्रियउच्यते ६ वणिज्यापशुरक्षाचक्रव्यादानरतिःशुचिः ॥ वेदाध्ययनसंपन्नःसर्वेश्वइतिसंज्ञितः ६ सर्वभक्षरतिर्नित्यंसर्वकर्मक
रोऽशुचिः ॥ त्यक्तवेदस्त्वनाचारःसर्वेशूद्रइतिस्मृतः ७ शूद्रेचैतद्ब्रवेहृदस्यंदिजेतच्चनविद्यते ॥ नवैशूद्रोभवेच्छूद्रोब्राह्मणोनचब्राह्मणः ८ सर्वोपायैस्तु
लोमस्यक्रोधस्यचविनिग्रहः ॥ एतत्पवित्रंज्ञानानां तथाचैवात्मसंयमः ९ वार्षीसर्वात्मनातौहिश्येयोघातार्थमुच्छ्रितौ १० नित्यंक्रोधाच्छूयंरक्षेत
पोरक्षेच्चमत्सरात् ॥ विद्यांमानापमानाभ्यामात्मानंतुप्रमादतः ११ यस्यसर्वेसमारेभानिराशीर्धननादिज ॥ त्यागेयस्यहुतंसर्वसत्यागीचसुद्विमान
१२ अहिंसःसर्वभूतानामैत्रायणगतश्चरेत् ॥ परिग्रहान्परित्यज्यभवेद्बुद्ध्याजितेंद्रियः ॥ अशोकंस्थानमातिष्ठेदिहचमुत्रचभयम् १३ तपोनित्येन
दतिनमुनिनासंयतात्मना ॥ अजितंजेतुक्कामेनभाव्यंसंगेष्वासंगिना १४

ॐ प्रवृत्तिश्चात्राप्युपश्रुयतेति पाठेऽप्युच्यते इति ल्यब्लोपिर्धर्ममी । पञ्चव्याणि ज्ञाद्युपश्रुयितानि लोकादिना विज्ञातिमतिशालमते इत्यर्थः ६ । ७ शूद्रे चेति पतत्सत्यादिसप्त द्विजेर्वाप्येके धर्म एव वर्धमाना गकारभ्यन्तजातिरित्यर्थः ८ तमेव ब्राह्मण्ये हेतुर्धर्ममाह सर्वाप्यप्येति पादादिना त्रिकोषलोकोः साधोऽश्लोकः ९ । १० । ११ आशीः इष्टकाम्यात्तेवैवधनं तद्वर्जितानि राशीर्धनसमारांभसम्यगारभ्यन्तद्विपक्षद्वयः कास्त्वकर्मत्यागोत्पत्त्यर्थः । इतमप्रात्राह गेवावतगमिहोत्रनित्यप्राज्ञादि । त्यागे फलत्यागानिभित्त । सर्वकर्मफलत्यागो प्राहुस्त्यागविचक्षणाना इति १२ अहिंसाः अहिंसाशीलः मैत्रं मित्रवास्तत्तेवायनं परं प्राप्ते स्थानं तत्र गतः । अशोकं स्थानमात्मानमातिष्ठेत् आभिमुख्येन तिष्ठेत् आत्मध्यानं परीभवेदित्यर्थः साधोऽश्लोकः १३ संगेषु मभेदमिति संगहेतुपुण्यद्वारादिषु १४ ।

एवंसूत्रस्यानुष्ठेययोगमाह इन्द्रियैरिति इतिअव्यक्तमिति संबंधः इतिअनेनप्रकारेणयांद्रियैर्नैयुद्यतेतदव्यक्तं तच्चविज्ञेयंसाक्षात्कृत्यंलिङ्गग्राह्यंलिङ्गंभूतद्राह्यंचेतिसूक्ष्मशरीरयोगिष्टइत्येवैत्यर्थः । यद्वा लोकदृष्टयानुमानगम्यं यतःअतीन्द्रियंद्रिययागोचरं १५ अविस्त्रंभेअविश्वासेनिमित्तंसतिनगंतव्यंनप्राप्यं । अतःविस्त्रंभेएवगुरुवेदवाक्येपुयायाध्यनिश्चयेमनोधारयेत् । अविस्त्रंभेणेतिमूर्धन्यपाठेन यथायोपितममिवावरीतयादौयोपितस्वरूपमप्रित्वेनयद्वृष्टव्येतद्विश्रुतेनैवतुनत्रवस्तुपत्तयथाऽस्ति इहनुअनुभवप्रमाणमित्यर्थः । एवंचसर्वोपांद्रियाणिप्रत्याहृत्यस्वप्नवपनोमात्रेणावतिष्ठेतमनोऽपिप्राणेप्राणोपाधिकंजीवात्मनिशुद्धस्वंदावधारयेत् । तमपिब्रह्मणितत्पदलक्षणेधारयेत् १६ एतच्चब्रह्मात्मनावस्थाननिर्वाणारूपपदंयत्रकिंचिद्व्यवध्यान्ध्यातृविभागयोगीनिर्धितयेत् । तत्रिवेदात्परैराग्यादेवप्राप्नोतीत्याह निर्वेदादिति । यदाहुयोगमाप्पकाराःवैराग्यंप्रस्तूय एतस्थेवदिनांतरीयंकफलंकेवल्यमिति

इंद्रियेष्टह्यतेयत्ततद्व्यक्तमितिस्थितिः ॥ अव्यक्तमिति विज्ञेयंलिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् १५ अविस्त्रंभेनगंतव्यंविस्त्रंभेधारयेन्मनः ॥ मनःप्राणेनिष्ठह्या तप्राणब्रह्मणिधारयेत् १६ निर्वेदादेवनिर्वाणंनचकिंचिद्विधितयेत् ॥ सुखंवेवाब्रह्मणोब्रह्मनिर्वेदनाधिगच्छति १७ शौचेनसततंयुक्तःसदाचारसमन्वितः ॥ सानुक्रोशश्चभूतेषुतद्विज्ञातिपुलक्षणम् १८ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांति० मो० भृगुभरद्वाजसंवादेवर्णस्वरूपकथनेएकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ भृगुरुवाच ॥ ॥ सत्यं ब्रह्मतपःसत्यं सत्यं विमृजते प्रजाः ॥ सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति १ अनृतं तमसोरूपं तमसानीयते ह्यधः ॥ तमो ग्रस्तान पश्यंति प्रकाशं तमसा तृताः २ स्वर्गं प्रकाश इत्याहुर्नरं कंतम एव च ॥ सत्यानृतं तदुभयं प्राप्यते जगती चरैः ३ तत्राप्येवं विवा लोके वृत्तिः सत्यानृते भवेत् ॥ धर्मा धर्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखं तथा ४ तत्र यत्सत्यं स धर्मो यो धर्मः स प्रकाशो यः प्रकाशस्तत्सुखमिति ॥ तत्र यदनृतं सोऽ धर्मो योऽ धर्मस्ततमो यतमस्तदुःखमिति ५ ॥ अत्रोच्यते ॥ शरीरैर्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदायैः ॥ लोकमृष्टिं प्रपश्यंतो न सुहृंति विचक्षणाः ६ तत्र दुःखवि मोक्षार्थं प्रयतेत विचक्षणः ॥ सुखं ह्यनित्यं भूतानां मिह लोके परत्र च ७ राहुग्रस्तस्य सोमस्य यथा ज्योत्स्नान् भासते ॥ तथा तमो भिभूतानां भूतानां नश्यते सुखम् ८

सुखं ब्रह्मैव भेदसामानाधिकरण्यं १७ संक्षेपेण योगाधिकारिणं निरूपयति शोभेति १८ ॥ इति शांतिप० मोक्ष० नी० मा० एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ शुद्धे ब्राह्मणधर्मः कृष्णः शुद्धधर्म इति प्रागुक्तं तत्र शुद्धकृष्णयोः स्वरूपे विविनक्ति सत्यमिति सत्यं सत्यवस्तु प्रापकं ब्रह्मैव तपःस्वधर्मानुष्ठानं सत्येन ब्रह्मतपो रूपेण १ अनृतं तद्विपरीत मयैदिकं यथेष्टाचरणं प्रकाशं स्वर्गं तमः अविद्यादिरूपो विपर्ययस्तेन ग्रस्ताः तमसामुल्लाजानेन २ स्वर्गो देवत्वं प्रकाशः सत्यप्राप्यः नरकं तिर्यक्त्वं तमोगुण सत्यनृतं मानुषत्वं तदुभयमि श्रयेण ३ सत्यानृते इति धर्मा धर्मौ प्रकाशतमसौ सुखदुःखे इति संबंधः ४ श्लोकं व्याचष्टे तत्रेति ५ । ६ भूतानां संसारिणां यत्सुखं पुत्रपरिणमादि जंतुनिष्यं अतः सुखार्थं नयतेत । किंतु दुः सत्योपाधिकस्य विमोक्षार्थमेव यतेत ७ तत्किं नित्यं सुखं नास्त्येवेत्याशंक्य सप्तविनप्रकाशत इति सट्टात्तमाह राहिति नश्यते अंतर्हितं भवति ८

प्रवृत्तयः दृष्टादृष्टाः अभिधीयंते वेदे न ह्यतस्त्रिवर्गकथात्परं सरवानित्युक्तमेव आरंभगुणभूतौ यस्य प्रधानभूतस्य सुखस्य तदर्थं आरंभ आरभ्यत इति वस्तु त्पराधर्मादिः अनुष्ठेय इति शेषः । यतस्तद्वेतुः धर्महेतुः अस्य सुखस्योत्पत्तिरभिव्यक्तिः आरंभस्त्रिवर्गस्य राहुग्रस्तो दुष्प्रकाशवत्सतोऽपि तमसा अप्रकाशमानस्य सुखस्याभिव्यक्तये सर्वोपा रंभ इत्यर्थः ९ सुखार्थं आरंभ इत्यत्र शंक्ते यदेतदिति सुखानां परमास्थितिर्निर्बन्धस्तत् । सुखान्न परमस्तीति पाठांतरं नोपगृहीमो नित्यसुखस्यानुपलंभात् । आनित्यस्य सुखस्य तुच्छत्वमाह नही ति महति योगश्चर्ये १० नित्यस्य सुखस्यानुपलंभे हेतुपुण्यस्य ज्ञेयविराकरोति अत्रोच्यते इत्यादिना अनुवात्सरासत्त्वाध्यामनिर्वचनीयादज्ञानात् । तमः अविद्या अनित्या शुचिदुःस्वरूपे पुदेहादिषु नित्यत्वशुचित्वसुखत्वबुद्धिरूपो विपर्यासः ११ अस्य विपर्ययस्य भावेनित्यं सुखं प्रकाशत इत्यपाह यस्त्वेतैरिति एतदेव स्वर्गपदाभिधेयमित्याह न च तद्व्यादिना तस्मात्स्वर्गा तत्सुखद्विविधं सुखमुच्यते शरीरमानसंच ॥ इह खल्वमुष्मिंश्च लोके वस्तुं प्रवृत्तयः सुखार्थमभिधीयंते न ह्यतः परं त्रिवर्गफलं विशिष्टतरमस्ति स एव काम्योगुणविशेषो धर्मार्थगुणारंभस्तद्वेतरस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजनार्थं आरंभः ९ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदेतद्भवताऽभिहितं सुखानां परमास्थितिरिति तन दुष्पृह्णो मोन ह्येषा मृष्टीणां महति स्थितानां प्राप्य एषां काम्योगुणविशेषो न चैनमभिलषंति च तपसि श्रूयते त्रिलोकद्वद्ब्रह्म प्रभुरेकाकी तिष्ठति ॥ ब्रह्मचारी न कामसुखेष्वात्मानमवदधाति ॥ अपि च भगवान्विश्वेश्वर उपातिः काममभिवर्तमानमनंगत्वेन शममनयत् ॥ तस्माद्भूमानतु महात्मभिरयं प्रतिगृहीतो न त्वेषां तावद्विशिष्टो गुणविशेष इति ॥ नैतद्भवतः प्रत्येभि भगवता तूक्तं सुखान्न परमस्तीति लोकप्रवादो हि द्विविधः फलोदयः सुकृताः सुखमवाप्यते दुष्कृताः दुःखमिति १० ॥ भृगुरुवाच ॥ अत्रोच्यते ॥ अनृताः त्वलुतमः प्रादुर्भूतं ततस्तमो ग्रस्ता अधर्ममेवानुवर्तंते न धर्मम् ॥ क्रोधलोभहिंसा जृतादिभिरवच्छन्नान् खल्वस्मिंश्च लोके ना मुत्र सुखमाप्नुवंति ॥ विविधव्या धिरुजोपतपि रवकीर्यते ॥ वधवधनपरिक्रेशादिभिश्च क्षुत्पिपासाश्रमकृतेरुपतापैरुपतप्यंते ॥ वर्षवाताद्युष्णातिशीतकृतैश्च प्रतिभयैः शरीरैर्दुःखैरुपतप्यंते ॥ वंधुधनविनाशविप्रयोगकृतैश्च मानसैः शोकैरभिभूयंते जरा मृत्युकृतैश्चान्यैरिति ११ यस्त्वेतैः शरीरमानसैर्दुःखैर्न संस्पृश्यते सुखं वेद ॥ न चैते दोषाः स्वर्गे प्रादुर्भवन्ति तत्र खलु भवन्ति १२ सुसुखः पवनः स्वर्गे गंधश्च सुरभिस्तथा ॥ क्षुत्पिपासाश्रमो नास्ति न जरान च पापकम् १३ नित्यमेव सुखं स्वर्गे सुखं दुःखमिहोभयम् ॥ नरके दुःखमेवाहुः सुखं तत्परमं पदम् १४ पृथिवी सर्वभूतानां जनित्री तद्विधाः स्त्रियः ॥ पुमान् प्रजापतिस्तत्र शुक्रं ते जोमयं विदुः १५

पिनाप्रवृत्तिः सुखार्थेति युक्तमुक्तं सुखान्न परमस्तीति १२ । १३ । १४ ऐहिकं सुखं तुच्छीकृत्य यथा स्वर्गार्थं सर्वे बुद्धिमतः प्रवर्तते एवं स्वर्गमपि क्षयिण्युत्वेन तुच्छीकृत्य बुद्धिमतत्तामोक्षसुखार्थं यतं तद्व्याह पृथिवीति सर्वभूतानां जनित्री अविद्यापृथिवीपृथिवी सर्वपाप्मज्ञानां जन्ममृतायया ज्ञानभूयते तद्विधा अनेतद्विशंतति जन्ममृतास्तत्स्वर्गे स्त्रियः संति । यथाऽनुमानविद्यावाननेक क्लेशभाजनं तथा तत्र प्रजापतिः । तस्मात्पिसो बिभेत् सनारमत प्रजापतिर्वैत्वा दुर्गतरमभ्यध्यायत् तस्य रुद्रः शिरोऽहरत् मधुकुट्टं तं हंतुमुच्यते यक्षराक्षसास्त्याभितुमुच्यताः इत्यादिश्रु तिरुत्तिरितस्तस्यापि मयारत्वादिमतिपादनात् । एतावांस्तृतिर्यः अत्र शुक्रं जन्मांतरवीजवात्सनाजालं पुण्यापुण्यमयम् । तत्र तु ते जोमयं केवलं पुण्यमयमिति । एवं च नित्यसुखमे

११ ॥ इति शांतिपर्वणीमोक्षपर्वणी नीलकंठीयेभारतमावदीपे नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ ॥ एवमनुतातल्लुतमः प्रादुर्भूतमित्यादिप्रथमश्रवणेन दुःखादुद्विग्नो मोक्षं च दुर्लभं मनवा
नश्चित्तं शुद्धिद्वारा मोक्षप्रापकं पुण्यमेव श्रेय इति निश्चिन्वन्तं द्विशेषकला निपुच्छतिसारासारविवेकायै दानस्येत्यादिना दानस्य दानरूपस्य च भवेत्तथैकः प्रश्नः १ शांतिरूपरतिः २ । ३
कस्याधिकारिणः किं रूपं धर्माचरणं ५ स्वधर्मो वर्णाश्रमनियतधर्मस्तस्याचरणे युक्ता अवहिताः योऽप्यप्याविपरीताचारः स विमुह्यते ६ स्वोचितमेव धर्मं पृच्छति यदिति चतुर्णामाश्रमाणां धर्मश्चापु

इत्येतल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा ॥ प्रजाः समनुवर्तते स्वैः स्वैः कर्मभिरावृताः ॥ १६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसंवादे नवत्यधिकशत
तमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ दानस्य किं फलं प्रादुर्धर्मस्य चरितस्य च ॥ तपसश्च सुत तस्य स्वाध्यायस्य दुतस्य वा १ ॥ भृगु
रुवाच ॥ हुतेन शाम्यते पापं स्वाध्यायैः शांतिरुतमा ॥ दानेन भोगानित्याहुस्तपसा स्वर्गमाप्नुयात् २ दानं तु द्विविधं प्रादुः परत्रार्थमिहैव च ॥ स श्रयोद्दीयते विं चि
तत्परत्रोपतिष्ठते ३ असद्रथो दीयते यत्तु दानमिह भुज्यते ॥ यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमश्नुते ४ ॥ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ॥ किं कस्य धर्माचरणं किं वा धर्म
स्य लक्षणं ॥ धर्मः कतिविधो वाऽपि तद्भवान्वनुमर्हति ५ ॥ भृगुरुवाच ॥ स्वधर्माचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः ॥ तेषां स्वर्गफलवाप्तिर्योऽन्यथा स विमुह्यते ६
॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदेतच्चातुराश्रम्यं ब्रह्मर्षि विहितं पुरा ॥ तेषां स्वे स्वे समाचारास्तान्मेव कुमिहार्हसि ७ ॥ भृगुरुवाच ॥ पूर्वमेव भगवता ब्रह्मणालोकहितमनु
तिष्ठता धर्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः ॥ तत्र गुरुकुलवासमेव प्रथममाश्रममुदाहरन्ति ॥ सम्यग्यज्ञशौचसंस्कारनियमव्रतविनियताऽमात्रभेदसंध्येभास्क
राग्निदेवतान्युपस्थाय विहाय तं द्रव्याऽऽलस्ये गुरोर्भिवानवेदाभ्यासश्रवणपवित्रीकृतांतरात्मात्रिषवणमुपस्पृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यभिक्षामैक्ष्या
दिसर्वनिवेदितांतरात्मागुरुवचननिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः स्यात् ८ ॥ भवति चात्र श्लोकः ॥ गुरुं यस्तु समासाध्य द्विजो वेदमवाप्नुया
त् ॥ तस्य स्वर्गफलवाप्तिः सिध्यते चास्य मानसमिति ९ गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति ॥ तस्य समुदाचारलक्षणं सर्वमनुव्याख्यास्यामः ॥ समावृत्तानां स
दाचाराणां सह धर्मचर्यफलार्थिनां गृह्याश्रमो विधीयते ॥ धर्मार्थकामावाप्तिर्द्वित्रिवर्गसाधनमपेक्ष्यागर्हितेन कर्मणा धनान्यादाय स्वाध्यायोपलब्धप्रकर्षेण वा ब्रह्मर्षि
निर्मितेन वा अद्रिसारगतेन वा ॥ हव्यकव्यनियमाभ्यासदेवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो गार्हस्थ्यं वर्तयेत् ॥ तद्विस्वाश्रमाणां मूलमुदाहरन्ति ॥ गुरुकुलनिवा
सिनः परित्राजकाये चान्ये संकल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्तेषामप्यतएव भिक्षावल्लि संविभागाः प्रवर्तन्ते १०

राश्रम्यं तेषामाश्रमाणां ७ तत्र चर्धेन्द्रा आल

स्यमनुयोगः अभ्यासोऽश्रमग्रहणं श्रवणं तदर्थं विचारः ८ मानसमनःसिद्धयते तस्य संकल्पादिसिद्धिर्प्राप्नोति ९ सम्यगुदित आचारः समुदाचारस्तस्य लक्षणं । समावृत्तानां समापितगुरुकुलवासाना
स्मातकानां सह धर्मचर्यसहोभौ चरतां धर्ममिति दंपत्योः सहाधिकारिकं धर्मतया फलपुत्रजनमप्रकरोषपात्रपस्तस्पचाकायणस्य सन्निर्वाणभैरजाताः प्रस्तावादिदेवताउपादिशतोरान्नासर्वस्विकुल्यद
क्षिणाप्रदानहेतुः । निर्मितयाजनमध्यापनं प्रतिग्रहश्च । अद्रिसारामणिदिव्यौषधित्ववर्णांकाकारास्तेभ्योऽप्येतेन प्राप्तेन । भिक्षाऽतिविशेषः । बलिर्भूमौ होमः । संविभागः पुत्रादिभ्यो विमजनं १०

द्रव्योपस्कारो धनवर्जनं द्रव्योपस्कार इति पाठे द्रव्याणां फलमूलनीवारादीनामुपस्कारः संपादनं सुखशक्त्या सुखवत्याशक्त्या न तु देहपीडया सत्क्रियाचकृतं वेति शेषः ११ । १२ निवापेन पितृवर्धनेन
११ । १४ । १५ अपि चात्र वात्सल्यादि धर्मो मात्स्यादिकाः संकल्पसमकालं सिद्धयतीत्यर्थः १६ त्रिवर्गधर्मार्थकामास्तैः सहिता गुणानां सत्वरजस्तमसां निर्द्वेषिताः कृतार्थता मुक्तिहेतोः सत्त्वगुणव्याप्य

वानप्रस्थानां च द्रव्योपस्कार इति प्रायशः सत्त्वे ते साधवः साधुपथ्यौ दनाः स्वाध्यायप्रसंगिनस्तीर्थाभिगममदेशदर्शनार्थं पृथिवीपर्यटनितेपां प्रत्युत्थानाभिगमना
भिवादनानसूयवाक्प्रदानसुखशक्त्यासनसुखशयनाभ्यवहारसत्क्रियाचेति ११ भवति चात्र श्लोकः ॥ अतिथिर्यस्य भग्नशोऽहोऽहोऽपतिनिवर्तते ॥ सदत्वादुच्छ
तंतस्मै पुण्यमादाय गच्छति १२ अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयन्ते निषापेन पितरो विद्याभ्यासश्रवणधारणेन ऋषयः अपत्योत्पादनेन प्रजापतिरिति
१३ श्लोकौ चात्र भवतः ॥ वात्सल्यात्सर्वभूतेभ्यो वाच्याः श्रोत्रसुखागिरः ॥ परितापोपघातश्च पारुष्यं चात्र गर्हितम् १४ अवज्ञानमहंकारोदंभश्चैव विगर्हितः ॥
अर्हिसासत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः १५ अपि चात्र माल्याभरणवस्त्राभ्यंगनित्योपभोगनृत्यगीतवादित्रश्रुतिसुखनयनाभिरामदर्शनानां प्राप्तिर्भक्ष्यभोज्योद्धेय
यचोप्याणामभ्यवहार्याणां विविधानामुपभोगः स्वविहारसंतोषः कामसुखावाप्तिरिति १६ त्रिवर्गगुणानिर्द्वैतित्यर्थस्य नित्यं गृह्याश्रमे ॥ ससुखान्यनुभूयेह शिष्टानां ग
तिमाप्नुयात् १७ उच्छृतिर्गृहस्थोऽयः स्वधर्माचरणे रतः ॥ त्यक्तकामसुखारंभः स्वर्गस्तस्य न दुर्लभः १८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वा
जसंवादे एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ भृगुरुवाच ॥ वानप्रस्थाः खल्वपि धर्ममनुसरन्तः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रस्रवणानि सुविधिकेऽवरण्येषु ग
महिषवराहशार्दूलवनगजाकीर्णेषु तपस्यंतोऽनुसंचरन्ति त्यक्तग्राम्यवस्त्राभ्यवहारोपभोगाभ्यन्यौषधिफलमूलपर्णपरिमितविचित्रनियताहाराः स्थानासनिनोभूभि
पापाणिसिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनः काशकुशचर्मवल्कलसंघृतांगाः केशश्मश्रुनखरोमधारिणो नियतकालोपस्पर्शना अस्कंदितकालबलिहोमानुष्ठा
यिनः समित्कुशकुसुमापहारसंमार्जनलब्धविश्रामाः शीतोष्णवर्षपवनविष्टमविभिन्नसर्व्वचो विविधनियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्कमांसशोणितत्वग
स्थिमूताष्टतिपराः सत्त्वयोगाच्छरीराण्युद्धर्तते १ यस्त्वेतानियतश्चर्या ब्रह्मर्षि विहिताचरेत् ॥ स देहेद्विषदोपात्रजयेल्लोकांश्च दुर्जयान् २

साख्यातेर्जननाम्राधिकारित्यर्थः शिष्टानां तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैर्गुरुभिरनुशिष्टानां १७ उच्छः कणशआदानं तेन दृष्टिर्जिवनमस्य कामपुत्रमारंभाश्चेति द्वंद्वः १८ ॥ ॥ इति शांतिपर्वणि मो० नी
लकंठीयेभारतमावदीपे एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ सिकताः सूक्ष्मपापाणपांसवः शर्कराः कर्करसहिता मृत् वा लुहाः लघूपलमिश्राः सिकता एव उपस्पर्शनं स्नानं बलिर्भूमावाहुतिः
होषो वह्नी बलिहोमयोः कालेऽनुष्ठायिनः विष्टं भोहेलनयासहनं नियमः पंचाभ्यादिसाधनं उपयोग आहारसंकोचः चर्या पर्यटनं विहितं विधानम् १ । २

सोपधंसद्वयं १७ तपोयोगजवर्धः १८ तस्मादिहैवधर्मार्थविचारः कार्यइत्याहसार्धेन इहेति चिंताविचारः तमेवाह कर्मोति १९ इष्टमासतमंतपोयेषां ब्रह्मलोकं हिमवत्पार्श्व २० तत्रैतद्वैवजायं
तेआविर्भवति २१ सत्कारं योगे आदरं कृच्छंति प्राप्नुवन्ति अन्यथा दोषमाह तिर्थमिति २२ इहैव संसारे उत्तरीदिगं हिमवत्पार्श्व २३ योगकलालामेतदाचार्यपुत्रशरणीकरणियः । 'आचार्यवान्
पुरुषो वेद नैपातकैर्गणभतिरापनेया' इत्यादि श्रुतिभ्य इत्याह येगुरुनिति नियताः शमदमोपरत्यादियुक्ताः । ब्रह्मचारिणः ब्रह्मण्येवचारः कायवाकमनसाप्रवृत्तियेषां । पंथानां गमनागमनमार्गः । सगुणं
ब्रह्मनिर्गुणवस्तुमाप्तिद्वारं जानाति २४ ब्रह्मनिर्मितो वैवर्णकाशितः धर्माधर्मालोकस्य कर्तव्याकर्तव्यायी २५ विस्मृतः प्रत्यगद्वैतश्रवणेन २६ एष प्रत्यगात्मा जगतः प्रसवकारणं निखिलेन साकल्ये

सोपधनिकृतिस्तेयंपरीवादो ह्यसूयिता ॥ परोपघातो हि साचपैशुन्यममृतं तथा १७ एतानां सेवतेयस्तु तपस्तस्य प्रहीयते ॥ यस्त्वेतान्नाचरेद्विद्रास्तपस्त
स्य प्रवर्धते १८ इह चिंतावदुविधाधर्माधर्मस्य कर्मणः ॥ कर्मभूमिरियं लोके हृदक्त्वा शुभाशुभम् ॥ शुभैः शुभमवाप्नोति तथाऽशुभमथान्यथा १९ इह प्रजापतिः
पूर्वदेवाः सर्षगणास्तथा ॥ इद्वेष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः २० उत्तरः पृथिवीभागः सर्वपुण्यतमः शुभः ॥ इह स्थास्तत्र जायंते ये वैपुण्यकृतो जनाः २१ य
दिसत्कारमृच्छंति तिर्यग्योनिषु चापरे ॥ क्षीणायुषस्तथा चान्येन श्यंति पृथिवीतले २२ अन्योन्यभक्षणासत्कालो भमो हसमन्विताः ॥ इहैव परिवर्तंते न ते यात्यु
तरां दिशम् २३ येगुरुनिर्युपासंते नियता ब्रह्मचारिणः ॥ पंथानां सर्वलोकानां विजानंति मनीषिणः २४ इत्युक्तोऽयं मया धर्मः संक्षिप्तो ब्रह्मनिर्मितः ॥ धर्माधर्मौ
हिलोकस्य यो वैवेतिसु बुद्धिमान् २५ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तो भृगुणाराज न भरद्वाजः प्रतापवान् ॥ भृगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रव्यपूजयत् २६ एष ते प्रसवो
राज न जगतः संप्रकीर्तितः ॥ निखिलेन महाप्राज्ञ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि २७ ॥ इति श्री० शान्ति० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसंवादे द्विनवत्यधिकशततमोऽ
ध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आचरस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वया जनघ ॥ श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः १ ॥ भीष्म उवाच ॥
दुराचारादुर्विचष्टा दुष्प्रज्ञाः प्रिय साहसाः ॥ असंतस्त्विति विख्याताः संतश्चाचारलक्षणाः २ पुरीषं यदिवामुत्रं येन कुर्वंति मानवाः ॥ राजमार्गे गवां मध्ये चान्यम
ध्ये च ते शुभाः ३ शौचमावश्यं कृत्वा देवतानां च तर्पणम् ॥ धर्ममाहुर्भुज्याणां मुपस्पृश्य न दीतरेत् ४ सूर्यं स दोषं तिष्ठेत्तन च सूर्योदये स्वपेत् ॥ सायं प्रातर्जपे
त्संध्यां तिष्ठन् पूर्वातथेतराम् ५ पंचाद्रो भोजनं भुंज्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ॥ नर्निद्यादन्नमक्ष्यांश्च स्वादु स्वादु च भक्षयेत् ६

न संकीर्तितः । 'परैरदृशितः पंथाः श्रुतिपुक्तिबलान्मया ॥ यथा कथंचित्पुत्रीतः पंडिताः शोधयंतु तम्' २७ ॥ इति शान्तिपर्वणि मोक्षपर्वणि नीलकण्ठीये मारतभाष्यदीपे द्विनवत्यधिकशततमोऽ
ध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संक्षेपेण प्रागुक्तमाचार्ययोगचरितरेण प्रतिपादयितुं मध्यायत्रयमारभ्यते आचरस्य विधिं तातेत्यादि १ आचारोलक्षणं ज्ञापकं येषां यत आचारं जिज्ञा
संसेवताः साधुरसीति भावः २ । १ शौचं कृत्वा उपस्पृश्य आचम्य नदीतरे देवमाहूय ततस्तर्पणमिति संवेधः ४ जपेत्सावित्रीं संध्यामुत्तरायतिष्ठन् त्रिप्रेतचक्षुष्यो कर्मैर्यः इतरां पश्चिमाय ५ पंच
पादौ पाणीभुक्षंति पंच आर्द्राणि यस्य भोजनमन्नं अन्नमक्ष्यान् ओदनमपूपादींश्च ६

आर्द्रपाणिः कृतोत्तरापो ज्ञान इत्यर्थः नार्द्रपाणि रित्युपपाठः ७ शुचिदेशं ब्रह्मादिशालां चैर्यं देवतायतनं ८ सामान्यं साधारणं पाकभेदं न कुर्यादित्यर्थः ९ तथा कुर्वन् मया कालभोजी उपवासफलं
भेदेत्यर्थः १० । ११ ब्राह्मणमुक्ताविष्टमातुल्यं दयमिव हितकरं कृतं पाश्चात्तये उरासते ते सत्पुत्रं ब्रह्म समासते आसादयंति आहारशुद्धां सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ भुवास्मृतिः स्मृतिलभेत्सर्वं यथीनां विप्रमो
क्ष इति कमेण आहारशुद्धेर्ब्रह्ममापकत्वश्रुतेः १२ शंकुशुकः कीलचक्षुश्च कवचपराधीनो दृष्ट्या पंडितो वा । दृष्ट्या दिपाठे संखेयकः कामलोभादिवशः कुशकुसंस्तेषु पापैर्देवादिकौ दंत्यद्वयवानेव मुख्यः
पाठः । संकुशुको विदुः कइति मन्त्रवर्णः । अस्थिरः पापो वा यदाऽमृतं ब्राह्मणोच्छिष्टमित्यस्य महांसार्थं हिंसासंयमादिकर्म निश्चये लोष्टेति लोष्टमर्द्धं विज्ञियेदेविकरणाथ । तृणच्छेदी बहिराहर
णार्थः । नखलादीनां क्षेपित्वाच्छिवापन्नोपमां संवादीति तथा नित्योच्छिष्टं निरयसोमपानं । 'पितापितामहो वापिसोमं यस्य न पीतवान् ॥ स वेदुर्ब्राह्मणो नाम' इत्युक्तेः तेन उच्छिष्टः सोमपायी संकु

आर्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेन्नार्द्रपादः स्वपेत्त्रिंशः ॥ देवर्षिर्नरिदः प्राह एतदाचारलक्षणम् ७ शुचिदेशं मनद्वाहं देवमोष्ठं च तुष्पथम् ॥ ब्राह्मणं धार्मिकं चैत्यं नित्यं कुर्यात्प्रद
क्षिणम् ८ अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ॥ सामान्यं भोजनं भृत्यैः पुरुषस्य प्रशस्यते ९ सायं प्रातर्भुज्याणामशनं वेदनिर्मितम् ॥ नांतरा भोजनं दृष्ट
मुपवासी तथा भवेत् १० होमकाले तथा जुह्वन्नुत्तु काले तथा व्रजन् ॥ अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत् ११ अमृतं ब्राह्मणोच्छिष्टं जनन्याहृदयंकृतम् ॥
तज्जनाः पर्युपासंते सत्यं संतः सपासते १२ लोष्टमर्द्धं तिष्ठन् चोदीनं खखादीन् योनिरः ॥ नित्योच्छिष्टं शंकुशुको नेहायुर्विंदते महत् १३ यजुषा संस्कृतं मांसं निवृतो
मांसभक्षणात् ॥ न भक्षयेत्पृथमांसं पृष्ठमांसं च वर्जयेत् १४ स्वदेशे परदेशे वा आतिथिनां उपवासयेत् ॥ काम्यकर्मफलं लब्ध्वा गुरुणा मुपपादयत् १५ गुरुभ्य आस
नं देयं कर्तव्यं चाभिवादनम् ॥ गुरुनभ्यर्च्य युज्यंते आयुषाय ज्ञासाश्रिया १६ नेक्षेतादित्यमुद्यंतं न च नग्रां परस्त्रियम् ॥ मैथुनं सततं धर्म्यगृह्ये चैव समाचरेत् ॥
१७ तीर्थानां हृदयं तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचिः ॥ सर्वमार्थकृतं चोक्ष्यं बालसंस्पर्शनानि च १८ दर्शने दर्शने नित्यं सुखप्रश्नमुदाहरेत् ॥ सायं प्रातश्च विप्राणां प्रादिष्ट
मभिवादनम् १९ देवागरे गवां मध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे ॥ स्वाध्यायो भोजने चैव दाक्षिणं पाणिमुदरेत् २० सायं प्रातश्च विप्राणां पूजनं च यथाविधि ॥ पण्यानां
शोभते पण्यं कृषीणां बायते ऋषिः ॥ बहुकारं च सस्यानां बाह्ये वा होगवां तथा २१

सुकः फलाभिष्वंगी महदापुर्ब्रह्म १३ यजुषाय तु वैदविदाऽध्वर्युणा मांसं यज्ञियमपि निवृतो न भक्षयेत् । दृष्ट्या मांसमसंस्कृतमांसं पृष्ठमांसं चरमांसं श्राद्धशेषमित्यर्थः । 'पृष्ठं चरमांसे स्यात्' इति वि
श्वः । एतेन हिंसापुत्रो भोजनकर्तव्य इत्युक्तम् १४ किं हिंसा हृदयेन कृतं स्यमत आह स्वेति काम्यकर्मनीयं कर्म भिक्षाचरितं स्य फलमन्नादि गुरुणा पित्रादीनां १५ । १६ धर्म्यं कृतकालिकं गृहोदरहसि
१७ हृदयं रहस्यं तीर्थं गुरुः शुचिरपिः आर्यकृतं शिष्टाचरितं सर्वोक्ष्यं प्रशस्तं स्वाध्यायश्च बालगोपुच्छम् १८ प्रदिष्टं कर्तव्यत्वेनोपदिष्टम् १९ क्रियापथे श्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठाने दाक्षिणं पाणिमुदरे
यज्ञोपवीती भवेत् । 'अजिनं नासां वा दाक्षिणत उपवीय दाक्षिणबाहुमुदरेत्' इत्येते सत्यमपि सति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरीतं प्राचीनावीतं' इति श्रुतेः २० सायामिति सार्धः षोडशं विप्राणां पूजनमेवोत्तमं पण्यमुत्त
माकथिश्च तद्गृहफलमित्यर्थः । बायते स्थिरीक्रियते वदत्यर्थे हिंसापातः सपकारः पाठः प्रामादिकः । सस्यानां पान्यानां बाहुकारं वहुलीकरणं च देवगवामिन्द्रियाणां बाह्ये वा होगवां तथा पण्यं दिव्यं कथ
ब्रपानादीं प्राविप्राविप्राणां पूजनमेव पण्यादिवदेष्टव्यमित्यर्थः २१

पूजनप्रकारमाहसंपन्नमिति योजनेदीयमानेसंपन्नमितिब्रूयाद्वाता सुसंपन्नमितिप्रतिष्ठाहीता ब्रूयादित्यर्थोऽज्ञेयं एवमुत्तरं । सुतर्पणमितिप्रतिष्ठाहीता श्रुतमितिदाता सुश्रुतमित्यर्थः । यवाग्वावृत्तीदने कसरेद्विदलेनसहपाचितेभोदने २२ संप्रावेकतेसति विप्राणामभिनंदनंवेदपादिनासंतोषणंकार्यमितिशेषः । कीदृशमभिनंदनंवेदपादिनामापुंयमापुष्करम् २३ प्रत्यादित्यमा दित्याभिमुखोनेहेतुमनुसृज्यते शकृत्पुरीषं २४ अवराणांकिमिद्वानां समानांगुल्यानां २५ आर्यदृष्टंसेव्यमित्युक्तंनानामिवादानादिरूपदंभेनापिकर्तुंशक्यमितिक्वमार्थस्वनिश्चयस्तत्राह हृदयमिति वैकुण्ठेनैवादिवाकारः पापहृदयमाख्याति यथोक्तं । 'नेत्रवक्त्रविकारेणजायतेऽजगंतमनः'इति नृहमानांपापं २६ । २७ पापेनेति पापंपापिनं पापंप्रकाशनीयंधर्मस्तुमोपनी यइत्यर्थः २८ निवर्तमानस्याऽऽख्यस्य अद्वयमितिच्छेदः २९ मरणंकर्तुं ३० मानसंमोनिर्वर्त्य मनसाशिवमित्यसर्वभूतेभ्योऽमबंदव्यादित्यर्थः ३१ एकइति धर्मध्वानयोगं ननुसहो संपन्नंभोजनेनित्यंपानीयेतर्पणंतथा ॥ सुश्रुतंपायसेब्रूयाद्यवाग्वक्त्रसरेतथा २२ इमंश्रुकर्मणिंसंप्राप्तेस्तुतेज्ञानेऽथभोजने ॥ व्याधितानांचसर्वेषामापुंयमभिनं दनम् २३ प्रत्यादित्यंनमेहेतुनपश्येदात्मनःशकृत् ॥ सहस्रियाऽथशयनंसहभोज्यंचवर्जयेत् २४ त्वंकारंनामधेयंचज्येष्ठानांपरिवर्जयेत् ॥ अवराणांसमाना नामुभयेपांनहुष्यति २५ हृदयंपापवृत्तानांपापमाख्यातिवैकृतम् ॥ ज्ञानपूर्वविनिर्णयंतिगूढमानांमहाजने २६ ज्ञानपूर्वकृतंपापंछादयत्यंबुदुश्रुतः ॥ नैनं मनुष्याःपश्यंतिपश्यंत्येवदिवौकसः २७ पापेनापिहितंपापंपापमेवानुवर्तते ॥ धर्मणापिहितोधर्मोधर्ममेवानुवर्तते ॥ धार्मिकेणकृतोधर्मोधर्ममेवानुवर्तते २८ पापंकृतंनस्मरतीहमूढोविवर्तमानस्यतदेतिकर्तुः ॥ राहुयथाचंद्रमुपैतिचापितथाऽपुंयंपापमुपैतिकर्म २९ आशयासंचितंद्रव्यंदुःखंनैवोपभुज्यते ॥ तद्व्यापनप्रशंसंतिमरणंनप्रतीक्षते ३० मानसंसर्वभूतानांधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ तस्मात्सर्वेषुभूतेषुमनसाशिवमाचरेत् ३१ एकएवचरेद्धर्मनास्तिधर्मं सहायता ॥ केवलंविधिमासाद्यसहायःकिंकरिष्यति ३२ धर्मोयोनिर्मनुष्याणादिवानाममृतंदिवि ॥ प्रेत्यभावेसुखंधर्माच्छ्वैतरुपभुज्यते ३३ ॥ इतिश्रीमहा भारतेज्ञाति० मोक्ष० भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे आचारविधौत्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अध्यात्मंनामय दिदंपुरुषस्येहचिंत्यते ॥ यदध्यात्मंयथाचिततन्मेब्रूहिपितामह १

मौचरताधर्ममितिविषेर्दत्तपोरभिहोत्रादिधर्मोविहितस्तत्कयमुच्यतेएकएवतीत्याशंकपाह नास्तिधर्मसहायतेतिरुपादेरितिशेषः । कातर्हिविधेर्मतिरित्यतआह केवलमिति मनसिधर्मगुण्ये बाह्यसहायोविधिप्राप्तोऽन्यनर्थकइत्यर्थः यथोक्तं । 'मनसैवकृतं रामनशरीरकृतंकृतं । येनैवालिङ्ग्यतेकांतातेनैवालिङ्ग्यतेसुता'इति । तस्मात्तस्यादिसापेक्षंधर्ममनादित्यमानसिकेयोगधर्मेऽत्रमनो दध्यादितिभावः २१ एतमेवस्तौति धर्मइति योनिरुत्पत्तिप्रलयस्थानं । केवलमनुष्यत्वादिमापकोधर्मइत्यर्थः । तेषामेववेदमनुष्याणांदिविहार्दाकाशाख्येब्रह्मलोकेऽमृतंकेवलत्वाकारणधर्मएव । तयामित्यभावेअपूर्वेदेहप्राप्तौधर्मादेवसुखंतैर्धर्मकर्मभिः ३१ ॥ इतिशांतिपर्व० मोक्षधर्म० नीलकंठीये भारतभावद्विपे त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ५७ ॥ पूर्वमानसिको धर्मोदेवादीनांयोनिरित्युक्तंनकिंरूपोऽस्तीधर्मःकथंचदेवादिहेतुत्वंतस्येतिपृच्छति अध्यात्ममिति आत्मानंचित्तमाधिरूपमवृत्तौयोगधर्मोऽध्यात्मं । यदिदंपुरुषस्यकृतंनैवत्येनमित्यते शास्त्रेविचार्येततदध्यात्मं । किंलक्षणंकिंमकारकंचेति यथायाशब्दाभ्यामब्रह्मकृतम् १

तयाम्रह्मजानांयोनिरितिप्रसिद्धंनयानुमानसोवर्मायोनिरित्युक्तंनकयमित्याशयवानाह कुतइति १ श्रेयस्करंयथादि श्रेयस्करतरोधर्मः श्रेयस्करतमोऽध्यात्मयोगः सुखंस्वरूपसुखाविर्भाक्ते तुत्वात् ३ सृष्टीति सृष्टिप्रलयव्याख्याऽध्यात्मव्याख्यालयायामेवोक्तभूता तथाहि । यदिज्ञेयआत्माप्रतीचोऽन्यःस्यात्तर्हिस्तपोपासनाशेषत्वात् तस्मिन्श्रुतजगज्जन्मादिहेतुत्वंपणंमयीफलवदर्थ वादास्यात् । ब्रह्मसंस्कारकर्मसुपराधत्वात्फलश्रुतिर्यथाऽस्मादितिचंटाशोषः योषिदमित्यवदारेपितैरिग्नोऽग्निवत्स्वीताबरत्वंसत्यकामत्सत्यसंकल्पस्वजगज्जन्मादिहेतुत्वादिगुणैर पास्तिस्वरूपसिद्धेःसंभवात्तत्रानारोपिताएवमुपास्तयापितस्यसर्वगुणविशिष्टस्यज्ञेयत्वेनचआदिवज्जन्मात्वापतिर्दुर्बारा । ननुचिन्मयएवास्यविग्रहश्चिन्मयाएवमुपाइतिनतेषांजडत्वमितिचेदत्रपृ च्छामः । चिन्मयत्वंचिद्विकारत्वंविबुधत्वंवा नाद्यः वाचारेमणविकारोनामधेयमिति विकारस्यानुत्त्वश्रवणेनतेषांपृच्छतत्रापतेः । नात्यः स्वात्मनिवृत्तिविरोधात् । नाहोचिदेवचिदंतराह्योतिसं भवति ग्राह्यचित्तःअचित्त्वापतेः तस्मात्तज्ज्ञेयआत्माप्रतीचोऽन्यएव । तथाचसृष्ट्यादेस्तदुपादानकत्वोक्तिस्तद्व्यवस्थप्रतिपत्त्यर्थेति । अध्यात्मव्याख्यायामेवसृष्टिप्रलयव्युत्पादनसंगतमितित रमसंगेप्रभोत्तरयोःसृष्ट्याद्युपन्यासोपुक्तिमत्तरइतिसिद्धं । अत्रमानमाह आचार्यःपरिदर्शितमिति आत्मैवेदंसर्वव्रह्मैवेदंसर्वमिशादिवेदवाक्येतिर्यर्थः । प्रीतिदृष्टसुखं सौख्यंमुक्तारमकं भावंसत्तां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामुक्तात्मकसंभाप्रमित्यर्थावगमात्सुखभाववद्विद्विग्रहणीपुराहोऽगिरइतिवदौपचारिकव्यक्तमाकरे तथाचश्रुयः । 'योवेदनिहितंनद्यावोपरमेव्योमनः । सो

कुतःमृष्टमिदंविश्वंब्रह्मनस्थावरजंगमम् ॥ प्रलयेकथमभ्येतितन्मेवकुमिहार्हसि २ ॥ भीष्मउवाच ॥ अध्यात्ममितिमांपार्थयदेतदनु पृच्छसि ॥ तद्व्याख्यास्यामिदेतातश्रेयस्करतमंसुखम् ३ मृष्टिप्रलयसंयुक्तमाचार्यैःपरिदर्शितम् ॥ यज्ज्ञात्वापुरुषोलोकेप्रीतिसौख्यंचविं दति ॥ फललाभश्चतस्यस्यात्सर्वभूतहितंचतत् ४ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमम् ॥ महाभूतानिभूतानांसर्वेषांप्रमवाप्ययौ ५ यतःसृष्टानितत्रैवतानिन्यातिपुनःपुनः ॥ महाभूतानिभूतेभ्यःसागरस्योर्मयोयथा ६ प्रसार्यचयथांगानिकूर्मःसंहरतेपुनः ॥ तद्वहूतानिभू तात्मासृष्टानिहरतेपुनः ७ महाभूतानिपंचैवसर्वभूतेषुभूतकृत् ॥ अकरोतिषुवैषम्यंतनुजीवोनपश्यति ८

ऽनुतेसर्वाकामान्सह । निष्क्रियंनिष्कलंशातम्'इत्याद्याः । तस्याऽऽत्मविद्वःफलंसर्वकामावाप्तिस्तज्ज्ञातमस्यात् दितंचतत्ज्ञानं १ अध्यारोपापवादन्यायेनज्ञेयस्यब्रह्मणस्तद्व्यलक्षणंताव दाह पृथिवीति भूतानांजरायुजादीनांप्रमवाप्यवायुत्पत्तिलयस्थानभूतानि ५ यतजामंदारमनः । 'आनंदादधेवसखिमानिभूतानिजायंते । आनंदेनजातानिजीवंति । आनंदंप्रयं त्यभिसंविशंति'इतिश्रुतेः । सृष्टानितत्रैवल्यंयाति यतइतिपृच्छन्दायमाह महाभूतानिपृथिव्यादीनिभूतेभ्योऽजरायुजादिभ्यस्तपचंते सागरस्योर्मयोयथेति । अत्रजरायुजादिभ्यःसायु त्पत्तिलयवदतातेपामानंदरूपत्वमुक्तं । लादीनांचसंप्राकाशादिवत्कल्पनामात्रत्वंचोक्तम् ६ प्रसार्येति भूतानिस्वादीनि भूतात्माजीवः यतोभूताभ्येवदेहाद्याकारेणपरिणताम्यातमत्वेनमन्य मानः । अस्तिसत्त्वब्रह्मोऽपरोभूतात्मायोऽसंतितासितैःकर्मफलैरभिभूयमानःसदस्योनिमाप्यतइतिश्रुतिप्रसिद्धेऽथ । एतेनकूर्मादेगादीनीववियदादीनिप्रतीचोऽन्यपानीत्युक्तं ५ ननुकर्ममौक्तिके भ्योभूतोत्पत्तिर्नहिपुत्रास्तितोत्पद्यतइतिचेत् । अत्रब्रूमः बीजाद्भोवटादबीजानिबीजेभ्योवटाइतिवद्विषयतीति । ननुतत्रप्रतिबीजंपृष्ठमरूपेणवयोऽस्ति अंकुरोन्मुक्ततिथिबीजोदरेकृत्वज्जति तिथिसंनिवेशदर्शनात् तर्हिप्रत्यमभेदेनगृहीतदेहेषुमरूपेणमहाभूतानिजंतीतितुल्यमित्यभिप्रेत्याह महाभूतानीति भूतलीश्वरःसर्वभूतेषुजरीरेषांचपहःभूतान्प्रकरादेव । कृतेषुचतेषु-

वैपश्यैलक्षण्यार्थक्येनावस्थितत्वं तत्तु जीवो देहाद्यात्माभिमानो न पश्यति देहेकाः पार्थिवोऽंशः काव्यव्यतिनजानाति । अयं भावः जीवत्वाभिमानस्यागोचरस्य सर्वकारणत्वं ग्राह्यं तदभावात्स्वप्नेष्टमात्रमपि तत्र श्रद्धते । ततश्चनवाह्यतरनुष्ठयोः सत्यस्वमिथ्यात्वे निश्चिनोतिततो मे ददृष्टेवाचा द्रष्टव्य इति ८ जीवस्य जगदुपादानत्वमनयत्तस्यात्मभूते देहस्यैव शान्तिमजते शब्द इत्यादिना खानिच्छिद्राणि आकाशाप्ययोनिकारणतज्जम् ९ पाकः अन्नादिपक्तिस्तद्वत् १० पंचैव देहस्यानीतिशेषः ११ इंद्रियाणि भूतेष्वंतर्भूतानि मन इति कर्ता जीव उच्यते । अस्य विज्ञानानि च दृष्टिः कृपाणि एतदुभयारम्भकानुद्विजः सप्तमी क्षेत्रज्ञः साक्षी १२ चतुरिति पंचानामुपलक्षणं आलोचनाय विषयग्रहणाय अद्यवसानाय निश्चयाय क्षेत्रज्ञः साक्षि वदुदासीन बोधरूपत्वात् साक्षित्वस्यापि साक्ष्योपाधिकत्वात् तदभ्यस्तमितिवत्करणेन दर्शितम् १२ ऊर्ध्वमिति पादतलद्वयमारभ्य ऊर्ध्वस्थितं शरीरमुपपश्यत्यसाक्षि चैतन्यं पश्यति एतेन हृदयं हि दृश्यमानमंतर्ग्यो मोदरं कृत्स्नं वाप्यम् १३ एवं बुद्ध्यादिसाक्षिणो ब्रह्मावमुकाऽस्य बुद्ध्याद्युपाहितस्य पूर्णमहामूतस्य प्रत्यक्षं तद्युक्त्या श्रुत्या चालोचनीयमित्याह पुरुषैरिति कृत्स्नाकास्त्वेन वेदितव्यानि परीक्षणीयानि इंद्रियाणीति मनो बुद्धचरिण्युपलक्षणं तथाहि किमिंद्रियाणि प्राक्संतमेव वदामि के गोचरं तत्पुनरिदं सप्तममयमात्रसिद्धं । आद्येऽपि किं सत्त्वं तत्तासामान्यसमवायावा अर्थक्रियाकारितावा नाद्यः सत्तापि सत्ता सामन्योत्तराभ्युपगमेऽनवस्थापातात् अनभ्युपगमे तस्या अप्यसत्त्वापत्तेः । न द्वितीयः रज्ज्याकल्पितस्यापि सत्त्वमयकंपादिजनकत्वज्ञानार्थक्रिया

शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशयो निजम् ॥ वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा त्वक्रैव त्रितयं स्पृष्टम् ९ रूपं चक्षुस्तथा पाकस्त्रिविधं तेज उच्यते ॥ रसः कंदश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणाः स्मृताः १० घ्रेयं घ्राणं शरीरं च स्तुते भूमिगुणाश्च ॥ महाभूतानि पंचैव पञ्चमन उच्यते ११ इंद्रियाणि मनश्चैव विज्ञानान्यस्य भारत ॥ सप्तमी बुद्धिरित्याहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः १२ चक्षुरालोचनयैव संशयं कुरुते मनः ॥ बुद्धिरध्यवसानाय क्षेत्रज्ञः साक्षि वतस्थितः १३ ऊर्ध्वपादतलाभ्यां यद्वर्वाक्रोर्ध्वं च पश्यति ॥ एतेन सर्वमेवं विद्वद्यभिव्याप्तमंतरम् १४ पुरुषैरिंद्रियाणीह वेदितव्यानि कृत्स्नशः ॥ तमोरजश्च सत्त्वं च ते प्रपिभावास्तदाश्रिताः १५ एतां बुद्धानरो बुद्ध्याभूतानामागतिं गतिम् ॥ समवेक्ष्य शनैश्चैव लभते शममुत्तमम् १६

कारित्वदर्शनात् । न च तत्र पुष्कलार्थक्रियाकारित्वदृष्टमसर्पणाद्यदर्शनादिति शङ्क्यं तादृशोऽहमिति स्वस्मिंस्तदाक्षर्यत्वकल्पनायाः सत्यविषयनिवर्तकत्वदर्शनात् । तथा चैत्रोऽयमिति प्रतिमायां कल्पितचैत्रत्वस्य प्रतिमापीडनाच्चैत्रपीडाकरत्वदर्शनात् । ननु तत्र तादृशत्वस्य मेदेष्टमात्रेणैव शास्त्रप्राप्तस्य ध्यानादेः सत्यविषयनिवर्तकत्वमुक्तं मारुतशास्त्रप्रमाणत्वात् देहेन्द्रियादीनां स्वात्मन्यमेदेन दृश्यमानां कथं कल्पितत्वमिति चेत् श्लाघनीयप्रज्ञो देवानां प्रियः । मेदग्रहे सत्यापि यत्र कल्पनायाः पुष्कलार्थक्रियाकारित्वदृष्टिमुत्तमेदग्रहे । बाधोत्तरकालीनार्थक्रियाकारित्वाभावस्य रज्जुसर्पादो देहेन्द्रियादौ चतुल्यवदर्शनात् तस्मात्पारिषेपाद्भ्रूजगवदृष्टिसमसमयसिद्धं घटादिकमिंद्रियाणि गोचरयतीति सिद्धं इंद्रियाण्यपि मनोऽनवहिततायां सन्नित्तमपि रूपादिकं न गोचरयतीति मनोमात्राण्येव स्वप्नेतेषां तन्मात्रत्वावभावात् मनोऽपि प्रमात्राप्रपुंक्तं सन्नवहितं भवतीति प्रमात्रात्मकमेव । प्रमातृत्वं चात्मनि बुद्धिव्यतिरेकेण सुषुप्त्या दौ न दृष्टमिति बुद्धेरेव धर्मः । बुद्धिश्च त्रिगुणात्मकस्याज्ञानस्य कार्यमतस्त्रिगुणात्मकमेव भावान् विषयीकरोति । तदिदमुक्तं इंद्रियाणितमत्रादिकमेव तेषां इंद्रियग्राह्याभावात् अतः इन्द्रियाभितो इंद्रियजाः परंपरपातमभावात् श्रिता एवेति १५ एतदेव प्रपंचयिष्यन्ममोचनाय तज्ज्ञानफलमाह एतामिति एतां त्रिगुणात्मिकां मूलप्रकृतिं बुद्धिं चाभूतानां सादीनां जरायुजादीनां वाऽऽगतिमुद्गमनस्थानं गतिरूपस्यानंचेति बुद्ध्याविचारेणोपलक्ष्यं शनैर्बराग्यविवेकद्विक्रमेणोत्तमं शर्मं शुद्धं प्रत्यमानं दृष्टव्यम् । कंठगतविस्मृतचाभीकरवन्नित्यप्राप्तमप्यज्ञानादप्राप्तमिव तत्त्वमस्या दिवा कया लभते १६

भूतानां गत्यामती एवाह शुणो रिति तम आदिभिर्गुणैर्बुद्धिर्नवीयते पुनः पुनरतिशयेन विषयारमता नीयते । अतो बुद्धिरेव मनः पञ्चासींद्रियाणि भूतानि च द्विविधानि सैव । तदभावे बुद्धेरभावे गुणाः कुतः स्वरूपेण ते पांथाध्वक्रापापि संतीत्यर्थः । एतेन सांख्याभिमतं तेषां भाव्यत्वं नित्यानुमेयत्वं च निरस्तं । अयमर्थः रज्ज्वज्जानसितितत्कार्यसंपत्तज्जं मयादिकंच दृश्यते । परीक्षादशायां पुसर्पाभावे सति रज्जौ न तन्मूलमज्ञानमुपलभ्यते नापि तज्जं मयादिकं । एवं बुद्ध्यभावे बुद्धेः कार्यकारणं च नश्यतीति गुणशब्देन सत्त्वादयो मन इन्द्रियविषयादयश्च गृह्यते १७ इतीति यत एव तस्मात् तन्मयं बुद्धिमयं प्रलीयते बुद्धौ लीनाया उद्भवति बुद्ध बुद्धे तस्मात्तथा बुद्धिमयत्वेन निदिश्यते वेदे । 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा गृणीतीति । प्राणेश्चो देवा देवेभ्यो लोकाः' इति च । बुद्धिमनसोरभेदादुद्धिरेव श्रवणादि साधनं श्रोत्रादिरूपेण प्राणेश्च श्रुतादिभ्य ईंद्रियेभ्यः देवास्तदनुग्राहका आदित्यादयः लोकामृतमौक्तिका इति श्रुत्यर्थः १८ एतदेवाह द्वाभ्यां येनेति सा बुद्धिर्देवद्वारेण पश्यति तच्चक्षुरित्यर्थः जिह्वा त्वचेति हृत्संभावे तृतीया जिह्वारूपया बुद्ध्या बुद्धिः कर्त्तारसंज्ञा नाति १९ तत्र हेतुः विक्रियते बुद्धिरेव चिदाभासविशिष्टा जीवापरसंज्ञा कर्तृत्वं चरणत्वं चाप्यते तथा च ध्युपते 'समापन्नैव प्राणो नाम मवति वदन्वाग्पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वा नो मनस्तान्यस्य कर्मानामन्येव' इति । सकृदिति योग्यमुच्यते कर्त्रादिभावस्य ततश्चाकाशाद्वायुर्वाभोरमिरितिकर्मो न वि

गुणैर्न नीयते बुद्धिर्बुद्धिरेव इंद्रियाण्यपि ॥ मनः पञ्चानि भूतानि तदभावे कुतो गुणाः १७ इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजंगमम् ॥ प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्दिश्यते तथा १८ येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ जिघ्रति घ्राणमित्याहूरसंज्ञानाति जिह्वा १९ त्वचास्पर्शयते स्पर्श बुद्धिर्विक्रियते सकृत् ॥ येन प्रार्थयते किंचित्तदा भवति तन्मनः २० अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि प्रथमार्थानि पंचधा ॥ इंद्रियाणीति यान्याहुस्तान्यदृश्योऽधिष्ठितिः २१ पुरुषेति षष्ठी बुद्धिस्त्रिभुभावे पुर्वर्तते ॥ कदाचिद्धमते प्रीति कदाचिदनुशोचति २२ न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ॥ एवं नराणां मनसि त्रिभुभावेऽप्यवस्थिता २३ सेयं भावात्मिका भावांश्च निदानाति वर्तते ॥ सरितां सागरो भर्ता महावेला मिबोर्मिमां २४

वसितः किं तु ज्ञानज्ञेयानां सहैवोत्पत्तिरित्यर्थः २० अधिष्ठितिः कृपादीनि बुद्धिः आकाशयत्येतेरित्यधिष्ठानानि करणानि बुद्धेः कर्त्तार्याः अदृश्यश्चिदात्मा अधिष्ठितिः स्वरूपसत्तामात्रेणोद्भ्रियाणि व्यापारयत्ययस्कं तद्वलो हम् २१ एतदेवाह पुरुषेति त्रिभुभावे पुसस्वरजस्तमोभेयेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु तानेव क्रमेणाह कदाचिदिति २१ एवं त्रिभुभावेऽप्यवस्थिता बुद्धिर्न सति वर्तते मनो वेला मिवेति अयमर्थः यथा समुद्रप्रभवानां नदीनां समुद्रं प्राप्तां नदी च यः समुद्रां मिमिस्तिरोधीयते । एवं बुद्धिप्रभवणां देहेन्द्रियविषयाणां योगिन बुद्धौ लीयमाना नासंस्कारा बुद्धेर्ब्रह्माकारतया तिरोधीयं तद्विबुद्धेर्गुणातीतत्वमुच्यते । यथा घटप्रकाशे चक्षुरालोकसहकारेण समर्थदीपप्रकाशे तु तन्निरपेक्षं विषयस्यैव प्रकाशात्मकत्वात् एवं बुद्धिश्चिदाभाससहकारेणैव च द्वादीनप्रकाशयति यथोक्तं 'बुद्धितस्य चिदाभासा मुमौष्मावुत्तरोचं ॥ तत्राज्ञानमधियानशेषैव तन्मेन घटः स्फुरेत्' इति । आत्मनि बुद्धिर्वातिरेवापेक्षिता विषयस्य प्रकाशात्मकत्वात् । प्रकाशमाने त्वानेव दीधीयुतिः कृतकरजो वत्स जातीयदृश्यं तं विनाशयंती स्वयमपि विलीयते । तदा च संस्कारात्मना सती सा सत्त्वादि कार्याणि शुद्धदुःखमोहाख्यान्यतिक्रम्य गता भवति सुषुप्तोद्गोहस्या विनाशात् सत्समाधौ भेद इति २४

नव्यात्मकारवृत्तिमत्त्वाद्देवैर्गुणातीतस्वोपगमेजानसमकालमेवदेहपातः स्याद्व्यायास्तस्यामूलकारणस्वाज्ञानस्य नाशेन पुनरुत्पादाद्योगादित्याशङ्क्याह आतिभावेति सुखादिभावानतिकोतापि बुद्धिर्भावेनमनसिनिवृत्तिकृतपासतामात्रेनमनसिर्वर्ततेज्ञानकालेषुक्रमरूपेणास्तीत्यर्थः । पुनश्चादभ्युत्थानकालेप्रवर्तमानंरजस्तद्भावबुद्धिभावमनुवर्ततेतद्वृत्तिरजोमुनेनशीतिनष्टमिवपुनर्चर्चनीक्रियतइत्यर्थः । अयंभावः सत्यप्यज्ञाननाशेक्षालितलज्जनमादंगधरालेशतोनुवर्तमानाऽविद्याप्रारब्धकर्मपराधीनापुनःपुनर्देहादीमुत्पादयति । प्रारब्धकर्मोपरमेतुनिरन्वयनाशान्निध्यस्यैकवच्यमिति २५ साबुद्धिर्वेदरजसालम्बात्मिकमवतितदादिप्रसिद्धमिन्द्रियाणिप्रवर्तयतिततश्चविषयसंबंधात्सर्वसत्त्वारिभकाबुद्धिर्निषययाथात्म्यज्ञानेप्रवर्तते । तयातमोभावस्तमसाविषयाज्ञानेनजनितोभावोविषयविरथासकृपःशुक्तिरजसादिःप्रीतियोगात्पुरुषगतरागादिदोषात्प्रवर्तते प्रमादुपविषयकृपंवाज्ञानंविषयैर्द्रियसंबंधाज्जायतइत्यर्थः २६ ततश्चप्रीत्यादयःसत्त्वाद्यात्मा

अतिभावगताबुद्धिर्भावेनमनसिर्वर्तते ॥ प्रवर्तमानंरजस्तद्भावमनुवर्तते २५ इन्द्रियाणिहिसर्वाणिप्रवर्तयतिसातदा ॥ ततःसत्त्वंतमोभावःप्रीतियोगात्प्रवर्तते २६ प्रीतिःसत्त्वरजःशोकस्तमोमोहस्तुतेत्रयः ॥ येयेचभावालोकेऽस्मिन्सर्वेष्वेतेषुवैत्रेषु २७ इतिबुद्धिगतिःसर्वाव्याख्यातातवभारत ॥ इन्द्रियाणिचसर्वाणि विजेतव्यानिर्धामता २८ सत्त्वरजस्तमश्चैवप्राणिनांसंश्रिताःसदा ॥ त्रिविधवेदनचैवसर्वसर्वेषुदृश्यते २९ सात्त्विकीराजसीचैवतामसीचेतिभारत ॥ सुखस्पर्शःसत्वगुणोदुःखस्पर्शोरजोगुणः ॥ तमोगुणेनसंयुक्तोभवतोव्यावहारिको ३० तत्रयत्प्रीतिसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत् ॥ वर्ततेसात्त्विकोभावइत्याचक्षीततत्तथा ३१ अथयद्दुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥ प्रवृत्तंरजइत्येवतन्नसंस्पृष्टचितयेत् ३२ अथयन्मोहसंयुक्तमव्यक्तविषयंभवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंतमस्तदुपधारयेत् ३३ प्रहर्षःप्रीतिरानंदःसुखंसंज्ञातचित्ता ॥ कथंचिदभिवर्ततइत्येतेसात्त्विकागुणाः ३४ अतुष्टिःपरितापश्चशोकोलोभस्तथाक्षमा ॥ लिंगानिरजसस्तानि दृश्यंतेहेत्वहेतुभिः ३५ अवमानस्तथामोहःप्रमादःस्वप्नतंद्रिता ॥ कथंचिदभिवर्ततेविविधास्तामसागुणाः ३६ दूरगंबहुधागामिप्रार्थनासंशयात्मकम् ॥ मनःसुनियतंतस्यससुखीप्रित्यचेहच ३७ सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदंतरंपश्यसूक्ष्मयोः ॥ सृजतेतुगुणानेकएकोनसृजतेगुणान् ३८

नःप्रवर्तते भावाःशमदमकामक्रोधमयविषादादयः २७ बुद्धिव्याख्यानंसमयोजनमुपसंहरति इतीति २८ प्रीतिःसत्त्वमित्युक्तमर्थप्रपंचयति सत्त्वेरजइत्यादिना २९ त्रैविध्यमेवाह सात्त्विकीति सादेन तमोगुणेप्रादुर्भूतेसति संयुक्तौपूर्वोक्तौसुखदुःखस्पर्शौनभततःकिंतमोहएवेत्यर्थः ३० । ३१ संस्पृश्यतीत्या दुःखानुसंधानादुःखमेववर्द्धिप्यतइतिभीत्यादुःखेनचित्तयेजगन्मयेदित्यर्थः ३२ । ३३ इष्टवस्तुश्रवणदर्शनप्राप्त्युपभोगज्ञानिसुखानिप्रहर्षपीत्यानेंदसुखाख्यानिप्रियोदममोदानेदापरपयाणिप्रशोषयिततानिर्विकल्पसुखात्पुच्छज्ज्ञाख्या कथंचिदितिदौर्लभ्यमुक्तम् ३४ हेत्वहेतुभिर्हेतुभिरहेतुभिश्चाहारायपूर्वोक्त्यामगुष्टिः बुद्ध्याध्यानिवृत्तिहेतुभिःसर्वसंपातितमस्तुयाऽतुष्टिःसाभिहेतुकाकेवलमोहकार्यमित्यर्थः ३५ स्वमोनिद्रातरसहिततंद्रितातद्रागुक्तं कथंचिदभावातिशयात् ३६ दूरगंडुर्लभोऽपिबस्तुन्यासकं । बहुधागाम्यनेकेषुविषयेषुगुणप्रतिपत्तिंशुलीं मार्धनादेहीतिद्वैयमापणं । सुनियतंनिरुद्धवृत्तिकम् ३७ वृत्तिनिरोधफलंसत्त्वापुरुषाभ्युत्थानात्प्रतिभाह सत्त्वेति सत्त्वेबुद्धिसत्त्वं क्षेत्रज्ञःसाक्षी तयोरेतरेभेदंतस्मायःपिंदवदितरेतराविवेकात्प्रागुदीर्तं एकःसत्त्वं गुणानहंकारादीन् ३८

एतौमशकोद्वरी तयोःतत्त्वक्षेत्रज्ञयोः ३९ प्रकृत्यात्वभावेन ४० ननुमशकोद्वरवज्रलमस्त्यवद्वतयोःसंयोगश्चेदुभयोरपिविभुत्वादपरिहार्यःसंयोगःस्यादित्याशङ्क्याह नेति नविदुरितिगुणानाजहत्वमुक्तं वेतीतिक्षेत्रज्ञस्यपिदात्मत्वमुक्तं अतश्चिज्जडयोर्वास्तवःसंबंधो नोपपद्यते । दृष्टांततुजडयोरेवभीनादिशरीरयोर्जलादिनाजडेनैवसंबंधः । एतदेवाह परिब्रूतेति पुरुषोगुणानादेहाहंकारादीनाद्रष्टाऽपिस्तत्तात्संघटान्स्वतादात्म्यापत्रान्मन्यते नहिद्रष्टृदृश्ययोःपुंगुणयोरभेदःसंभवति प्रतीयतेचामेदः अहंगोरोऽहंकाणोऽहंसुखपहंकरतेति । तस्मान्मरुमहाहृदयोविवानयोराध्यात्मिकःसंबंधइत्यर्थः । संघट्टेतिपाठेसमित्येकीभावेइतियास्कवचनादात्मन्येकीभावेनतादात्म्येनगुणानांछाकल्पकःसंघट्टाचिदात्मावित्यायामन्यतेअभिमार्गकरोति ३१ ननुचिदात्मागुणसंगीचछापिहितप्रदीपवन्नकिंचित्प्रकाशयेदित्याशङ्क्याह इन्द्रियैरिति प्रदीपार्थमर्थप्रकाशनेषट्छिद्रेतिवचनपिहितोवीपइत्यर्थः । इन्द्रियैर्मनसासहषडभिः ४१ संप्रयोगःसंबंधः ध्रुवोऽनादिः ४२ सत्त्वक्षेत्रज्ञयोःसंप्रयोगोऽनिर्वचनीयइत्याह आश्रयइति आश्रयनोऽसंगत्वात्त्रिगुणत्वाच्चजुकादुःखदुःखविद्वानतयोराराधितश्रयभावोऽस्तीत्यर्थः । क्षेत्रज्ञस्यकश्चनाऽऽश्रयोनास्ति स्वमहिमप्रतिष्ठत्वात् । गुणःसत्त्वस्वप्नतेनेतिप्राचीनपाठेतुसत्त्वस्याश्रयःप्रकृतिःआत्मायाद्वतकःसनास्तिप्रकृतेस्तुच्छत्वात् । 'तुच्छत्वेनाश्रयपिहितंयदासीत् । अमृतेनहिप्रत्युह'इत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्यास्तुच्छत्वावगतेः । कथंतर्हि सत्त्वस्यात्मलाभइत्यत आह चेतनासत्त्वस्यगुणइति शुकीदंताययातत्राध्यस्तरजस्तस्यविशेषणंभवतितद्वचेतनास्त्वस्मिन्नध्यस्तस्यसत्त्वस्यविशेष

मशकोद्वरौवाऽपिसंप्रयुक्तौयथासदा ॥ अन्योन्यमेतौस्यातांचसंप्रयोगस्तथातयोः ३९ पृथग्भूतौप्रकृत्यातौसंप्रयुक्तौचसर्वदा ॥ यथामत्स्योजलंचैवसंप्रयुक्तौतथैवतौ ४० नगुणाविदुरात्मानंसगुणान्वेत्तिसर्वज्ञः ॥ परिद्रष्टागुणानांबुसंसृष्टान्मन्यतेतथा ४१ इन्द्रियैस्तुप्रदीपार्थंकुरुतेबुद्धिसप्तमैः ॥ निर्विचेष्टैरजानद्भिःपदमात्माप्रदीपवत् ४२ सृजतेहिगुणान्सत्त्वक्षेत्रज्ञपरिपश्यति ॥ संप्रयोगस्तयोरपसत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ४३ आश्रयोनास्ति सत्त्वस्यक्षेत्रज्ञस्यचक्षुश्च ॥ सत्त्वमनःसंसृजतेनगुणान्वैकदाचन ४४ रश्मीस्तेषांसमनसायदासम्यङ्मनियच्छति ॥ तदाप्रकाशतेऽस्यात्माघटेदीपोज्वलन्निव ४५ त्यक्तायःप्राकृतं कर्मनि त्यमात्मारतिर्मुनिः ॥ सर्वभूतात्मभूस्तस्मात्सगच्छेदुतमार्गतिम् ४६ यथावारिचरःपक्षीसलिलेननलिप्यते ॥ एवमेवकृतप्रज्ञोभूतेषुपरिवर्तते ४७ एवंस्वभावमेवैतत्स्वबुद्ध्याविहरेन्नरः ॥ अशोचन्नप्रहृष्यंश्चसमोविगतमत्सरः ४८ स्वभावयुक्तयायुक्तस्तु सनित्यंसृजतेगुणान् ॥ ऊर्णनाभिर्यथासूत्रंविज्ञेयास्तंतुवद्गुणाः ४९

णंभवति । तमिमंसत्वेचेतनानुवेधमालक्ष्याऽस्माज्जडश्चेतनातदुणःसाक्षणावस्थायिभीतिबुद्धसंबंधःप्रलपति । उक्तेयहेतुमाह सत्त्वमिति संयुजतेनिर्दिशति प्रकाशयतीत्यर्थः वैपसिद्धं । मनआदिकमेवसत्त्वस्यकार्यंप्रयतेनतत्समूलभूतागुणाजतस्वेवांसकार्याणामूपात्तमित्यर्थः । नहिनिपुणंरपिपरीक्षयमाणंजुरमोपादानमज्ञानंछिपयमवतरतीतिभावः ४४ अध्यासनिष्ठस्युपायमाह रश्मीनिति वृत्तिबुत्तापेक्षयाबहुवचनं तेषांस्वतस्स्वरश्मीनिर्देन्द्रियाणि ४५ प्राकृतंस्वाभाविकं कर्मस्वकासंयस्येत्यर्थः । आत्मारतिरन्यनिष्ठोमुनिर्ध्यानशीलः सर्वेषांभूतानामात्मेवमवतीतिसर्वभूतात्मभूः । 'यएवदेदाहंब्रह्मास्मीतिसिद्धं सर्वंभवति । आत्माहोपासभवति'इत्यादिश्रुतिभ्यआत्मनःसार्वभ्यावगतेः तस्मात्संन्यासादेः ४६ एवंविदःकर्मालेपंसदृष्टांतमाह यथेति वारिचरोहंसः तथाचश्रुतिः । 'तंविदित्वानकर्मणालिप्यतेपापकेन'इति ४७ एवंस्वभावमलेपस्वभावं एतदात्मस्वरूपंस्वबुद्ध्यानिश्चयेतिशेषः ४८ एवंविदोजीवन्मुक्तिमाह स्वेति स्वभावेस्वरूपेयुक्तियोगस्तयादेहेन्द्रियादितादात्म्याप्यासकृतापररूपतापरित्यज्यस्वरूपावस्थित्यायुक्तश्वासविद्वात्स्त्रियंगुणान्भूतमौक्तिकान्यागैश्वर्येनलेनसृजते । यस्यावृत्तिःप्रतिबुद्धआत्मेत्युपक्रम्य सविश्वकृतसहिविश्वस्थकृतंविश्रुतेः । ऊर्णनाभिरुद्धोऽभिन्ननिमित्तत्वेपादनापदाज्ञितः ४९

एवंजीवन्मुक्तः प्रारब्धकर्मवत्प्रवृत्तः देहः प्राप्तस्तस्कारवशात्प्रत्युपस्थितं गुणैर्दृष्टिसमसमर्थासृष्टिपश्यन् योमैश्वर्येणाभिमादिनावाभिर्विकल्पध्यानेनावर्तयतीत्युक्तं प्रारब्धकर्मसमाप्तौ दुर्किगुणापवद्वि
वर्तत उतरज्जुगवद्वाध्वते इति भीमांसे प्रध्वस्ता इति द्वाभ्यां तत्र कृतार्थमतिनष्टमप्यनष्टं दन्त्यसाधारणत्वादिति योगाः । प्रधाने त्रिगुणात्मके विदेहकेवल्यमात्रं प्रतिनष्टं प्रवृत्तं प्रध्वस्तं
तोऽप्यसाधारणं । निरन्वयनाशोऽद्वानतिनानासंसारोपलभोनस्यात् । न च कश्चिन्मुक्तपुनरास्तीति वक्तुं शक्यं । इदानीं तनानामपि मुक्तावनान्वासप्रसंगादिस्थाहुस्तदनुवदति प्रध्वस्ताननिवर्तत इ
ति प्रध्वस्ता अपि गुणाननिवर्तत इति तदेतद्वृत्तपति निवृत्तिः प्रत्यक्षेण नोपलभ्यत इति अयं भावः । सतः पदार्थस्यादर्शनं सान्निध्याभावाद्वा दृष्टिलोपाद्वा लोकेऽवगतं । तत्र नाद्यः प्रधानस्य विभुत्वा
त् । नास्त्यः पुरुषस्यालुप्तदृष्टत्वात् । तथा च ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति ज्ञाननिवर्त्यत्वं श्रुत्यन्यथानुपपत्त्यारज्जुगवद्विधानस्य बुद्ध्यादृष्टिमेदं नष्टं नष्टत्वे बोद्धव्यं न तु चटवत्सत्यत्वं प्रवृत्तं प्रत्यक्ष
विरोधादिति भावः । परोक्षं तदनुमानेन सिद्धयति अनुमानात्कृतं तत्र प्रधानस्य सत्यस्यापि दृष्टिमेदं नानाशास्त्रावचनं किंतु केवलानुमानेन बंधमोक्षव्यवस्थान्पथानुपपत्त्या प्रधानस्य प्रत्यक्षादिप्रमाण
सिद्धप्रपञ्चकारणस्य नित्यानुमेयस्य सर्वप्रमाणविरोधाभावात् । न च ध्यात्वमपि नाप्यवसातुं शक्यं ततोऽगत्या कृतार्थमतिनष्टं दित्युपेयमिति । पद्वामस्य श्रुतिः प्रामाण्यं प्रति निरपेक्षत्वात् । अनु
मानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । तथा च नेदनानास्तिक्येनेति प्रपञ्चस्य नाथः प्रत्यक्षासिद्धः नष्टमप्यनष्टमिति ध्वंसपक्षः स्मृतिसिद्धः तेन विरोधेन त्वनपेक्षस्यादिति न्यायेन ध्वंसस्मृतिरप्रमा
णमिति भावः ५० एवमेकेनानाजीववादिनोऽप्यवहारानुरोधाच्च स्वस्यति निश्चिन्वन्ति । अपरे एकजीववादिनो निवृत्तिरेव स्वाज्ञानकृतः प्रपञ्चस्तन्नाशोकास्त्वेन निवर्तते । न हि चैत्रेण स्वमेदहोगजैश्च

प्रध्वस्ताननिवर्तते निवृत्तिर्नोपलभ्यते ॥ प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिद्धयति ५० एवमेकैऽध्यवस्यति निवृत्तिरिति चापरे ॥ उभयसंप्रदायैर्तद्व्यवस्येत यथाम
ति ५१ इतीमं हृदयं ग्रंथं बुद्धिमेदमयं दृढम् ॥ विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्नसंशयः ५२ मलिनाः प्राप्नुयुः सिद्धिं यथा पूर्णानदीनराः ॥ अवगाह्य सुविद्वांसो विद्धि
ज्ञानमिदं तथा ५३ महानद्या हि पारजस्तप्यते न तदप्यथा ॥ न तु तप्यति तत्त्वज्ञः फले ज्ञाते तरत्युत ५४ एवं ये विदुरा ध्यात्मकेवलं ज्ञानमुतमम् ५५ एतां बुद्धानरः
सर्वाभूतानामागतिं गतिम् ॥ अवश्यं च शनैर्बुद्ध्यालभते शमनं ततः ५६ त्रिवर्गोऽयस्य विदितः प्रेक्ष्य यश्चाविमुंचति ॥ अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ५७

प्रबोधेन बाधितोऽपि भैरवद्वारज्जुगवद्वस्तीति शक्यं वक्तुं किं न निरन्वयनाश एव तस्येत्यपि केचिद्व्यवस्यति । एवमेव तदुभयं दर्शितं तन्मध्येऽप्यतरन्मतं संप्रदायस्य कृशास्त्राभिहित्य यथामतिव्यव
स्येत ध्यानेन साक्षात्कुर्यात् ५१ हृदयं ग्रंथं गम्यो न्याध्यासं तसायः पिंडवद्वृद्धिं क्षेत्रज्ञयोरेकलोलीमावं तथा हि । क्षेत्रज्ञे बुद्धिर्मातुः स्वादयो बुद्धौ च क्षेत्रज्ञधर्माः सत्त्वचित्ताद्यादृश्यंते । बुद्धिः कृतो
यो भेदस्तन्मयं तत्प्रधानं तं विमुच्य सत्त्वपुरुषयोः पृथक्त्वज्ञानेन त्यक्त्वा तथा च श्रुतिः । 'मिथ्येते हृदयं ग्रंथं मिथ्यं तत्संशयाः' इति ५२ नदीभिर्वेदं ज्ञानमवगाह्य मलिनाः शुद्धिमाप्नुयुरिति विद्धि यथो
क्तं । 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति ५३ महेति न हि पारदर्शनमात्रात्कृतकृत्यता किंतु आकादिना पारम्येव फलमात्मनि तु ज्ञानमात्रादेव न पुनरनुष्ठानांतरापेक्षेति भावः ५४ उपसंहरति
एवमित्यर्थेन अध्यात्ममात्रमिह दद्याकाशे । केवलं निर्विषयं केवल्यमिति पाठे स्वाध्यायः । ते ज्ञानं लभत इति शेषः ५५ एतामिति स्त्रीत्वं विधेयं लिङ्गापेक्षया इदमेव ज्ञानं सर्वप्रत्यभूतं भूतानां ल
योदयस्यानाभिते शास्त्रतो बुद्ध्या ध्यानेन भूषणमया बुद्ध्या च विषयः । शंखे अमृततः अनंतं । शमं तत इति पाठः स्पष्टार्थः ५६ शमं कोलमत इत्यत आह त्रिवर्ग इति विदितः श्रयिष्णुत्वेन ज्ञातः प्रेक्ष्य
यत्कृतं तदन्त्यं कार्यत्वाच्च दित्यनुमानोपगृहीतया । 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः शीत एव भवानुपपद्यति लोकः क्षीयते' इति श्रुत्या धर्मफलस्य प्रत्यक्षेणैवार्थकामुत्पन्नोऽश्रानित्यत्वं निश्चित्य
विमुंचति तत्त्वज्ञः संन्यस्यतीत्यर्थः । अन्विष्य श्रवणमननाभ्यानिश्चित्य युक्तोऽध्यानशीलः निरुत्सुक आत्मदर्शनेनैव सर्वकामावाप्तेरन्यत्रास्याशून्यः ५७

न वेति तत्र तत्र रूपदात्री । 'अकृत्स्नो हि स' इति श्रुतेः इदं विवैस्तुत आत्मैव गृह्यते परतु पृथक्त्वेन दर्शनेनेव पुनः । अतोऽपि दस्य भेदग्रहेण तिरोधाना कृतार्थतानाशहेतुता च तेषामिति तानि निरोद्धव्यान्पे
वेति भावः ५८ इतोऽप्येज्यायधिकं ज्ञातव्यं नास्तीत्याह एतदिति ५९ ज्ञानफलं दृष्टा दृष्टमपि निवृत्तिकमाह न भवतीति द्वाभ्यां मयं संसारदुःखं तोयस्माद्धेतोरेव ज्जुगोदिव द्वातादिविदुषामहृदयं तत एव
बाधिता द्विदुषामभयं न भवति । ह्यस्मादज्ञानसंसर्गसंशयो विवर्धमोक्षवतः सर्वेषामिति मुक्तिः स्वरूपात्मिका तुल्यैव । ह्येतः गुणे आधेये अपनेये वासति गुणानामाधानापकर्षात् तस्यादुत्पत्त्यतो
प्रवर्तितं न तु निर्गुणे इत्यर्थः ६० यद्वति निष्कामं कर्म प्राचीनदोषापहमिति पूर्वोदाहृत्यः । तदुभयं प्राचीनैर्द्वैतकर्मस्मृतिषु यः कुतोऽपि नाप्रियं वं धं जनयति । तद्यप्येपीकातुल्यमप्राप्तं प्रदूषितं वेदास्य
सर्वेषां पानः प्रदूषयति । तद्यथा पुष्करपलाशोऽपोनाश्चिष्यत एवमेवं विदिपापं कर्मनाश्चिष्यत इति यो दाहाश्लेषश्रवणात्कुतोऽपि यमिति । मोक्षप्रतिपत्तिः कारणत्वं दूरनिरस्तमिति भावः । 'नास्त्य
कृतः कृतैव' इति श्रुतेः अकृतो मोक्षः कृतैव कर्मणा ६१ अज्ञानफलं दृष्टा दृष्टमपि नास्तीत्याह एतदिति । आतुरो जीवन्नियते मृतश्च तिर्यग्जुजायत इत्यर्थः ६२ तस्मात्लोकतत्त्वमालोचय दितं तत्कृतं त्वमिहाह लोक इति लोके नि

न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिदं द्वैतैश्च विभागशः ॥ तत्र तत्र विस्पृष्टेऽद्वैतवैश्चाकृतात्मभिः ५८ एतद्बुद्ध्या भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ॥ विज्ञायत द्विमन्यते कृतकृत्याम
नीपिणः ५९ न भवति विदुषा ततोभयं यदविदुषां सुहृदयं भवेत् ॥ न हि गतिरधिकस्तिकस्य चित्सति हि गुणे प्रवदं त्य तुल्यताम् ६० यः करोत्यनभि संधिपूर्वकं त्वच
निर्णुदितयत्पराकृतम् ॥ नाप्रियं तदुभयं कुतः प्रियं तस्य तज्जनयतीह सर्वतः ६१ लोकमातुरमसूयते जनस्तस्य तज्जनयतीह सर्वतः ६२ लोक आतुरजनात्रिणा वि
शंस्तत देवबहुपश्य शोचतः ॥ तत्र पश्य कुशलान शोचतो ये विदुस्तदुभयं पदं सताम् ॥ ६३ ॥ इति श्रीमद्भागवते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अध्यात्मक
थने चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥
द्विगच्छंतीह महर्षयः १ यथास्वनुष्ठितं ध्यानं तथा कुर्वति योगिनः ॥ महर्षयो ज्ञानदत्तानिर्वर्णनगतमानसाः २ नावर्तते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः ॥ जन्मदोष
परिक्षीणाः स्वभावे पर्यवस्थिताः ३ निर्द्वंद्वानित्यसत्त्वस्था विमुक्तानियमस्थिताः ॥ असंगान्य विवादीनि मनः शांतिकराणि च ४

राविशान्स्मयमिनिवेशं कुर्वन्नागरान् पश्य कीदृशान् तत्तदेव नष्टं पुत्रदारादिकं शोचतो हा कष्टमितीदं शोचमानान् । तथा तत्रैव पुत्रादिनाशविषये कुशलान् सारासाराविवेकनिपुणान् । अशो
चतः शोचदीनान् पश्य उभयं क्रममुक्तिं सद्यो मुक्तिं सतामुपासकानां ज्ञानानिर्वाचपदं दर्शय ॥ ५३ ॥ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीये चतुर्नवत्यधिकशत
तमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥
प्रच्छेदं निवारणाभ्यां प्राणस्य । विषयवर्ती वा प्रवृत्तिः । स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनं । यथाऽस्मिन्मत्तध्यानाद्वेति । आलंबनान्तराणामप्यत्रैवोतभावः अयमर्थः । ऐक्यपूरकत्वाभ्यासा
द्वाप्यस्थिरीकृत्यतदालंबनमनःकुर्यात् वागुस्थैर्यमनःस्थैर्यावर्धयं भावात् । यद्वा ब्राह्मसूर्यचंद्रतत्रस्मिन्प्रतिमादिंका । आर्ष्यतरं नासिकाग्रजिह्वाग्रादिवाचितालंबनं कुर्वीत् । यद्वा जाग्रद्विषयो
रंतराले यदस्मितामात्राति तन्मात्रालंबनं । यथा भिमंतं नीलक्रीवपीतवरादिविग्रहं पट्टकं देवतादिकं आलंब्य चित्तं स्थिरीकुर्यात् । अत्र बुद्धकव्येतद्व्यवक्ष्यते १ । २ स्वभावे स्वरूपे ३
सर्वाभिविद्यासुसाधारणीमिति कृतं व्यतामाह निर्द्वंद्वं इति निर्द्वंद्वः शीतोष्णादिसहाः नित्यं सत्त्वं काशे स्थिताः विमुक्ताः लोमादिभिरिति शेषः नियमेषु शोचतं तेषां विदुषि तानि छावंतः ।
निष्परिग्रहा इत्यपि पाठः असंगानि रुपादिसंगदीनानि अविवादीनि मतिप्रशून्यानि शांतिः प्रसादः एवं विधानि स्थानानि ४

तत्र तद्व्यवस्थानेन ध्यानेन कर्मणि लुप्तं ध्येयवस्तुना संल्लिष्टमेकीभावं गतं । अथ यत्नसंल्लिष्टमिति प्राचीनपाठे प्रणवेन ब्रह्मना दवदति दीर्घाचारिणैः कीभूतं । एकाममेकं ध्येयमेवाग्रे विषयतया
स्वस्फुरति न तु शब्दादयस्तदेकाग्रं तत्रोपायः पिंडीकृत्येति । मनसा ह्येव प्रथममनसा शृणोतीत्यादि द्युतेर्भनः कर्मस्येव हींद्रियाण्यंगानि तेन मनसा रिता निविषयान् स्पृशति । तेनैव गुरुकृ
क्विलेनाकुंचिता निनस्पृशति । सेयमिन्द्रियाणां मनोमात्रात्मना स्वस्थितिः पिंडीकारः ९ एतमेव स्पष्टयति शब्दमिति ६ पंचानां श्रोत्रादीनां वर्गप्रमत्तं तद्व्याकुल्येतीति तथा एतानि
व्यादीनि ७ इन्द्रियैः सह संयुज्ज्वातं मनः समादध्यादधेयैकप्रवणं कुर्यात् किं त्वा पंचवर्गमनसि संयुज्ज्वातं तद्वितीयां कर्मप्रत्याहारानंतं तद्विषयमुच्यते ८ विसंचारिविषयसंचारशीलं । ९ इन्द्रियाणि
विषयदेशोपाकांशिनिरुद्धाणि यस्य तत्पंचद्वारं । चलाचलचलेष्वपि विषयेष्वचलं । नित्यमव्ययं । अंतराहार्दाकाशो निरालंबदेहाद्यालंबनशून्यं ह्यस्वाध्यानेन पथे चतुर्विधे ध्यानालंबने मनः
समादध्यात् ९ इन्द्रियाणीति एकमनस्कं द्वितीयपिंडीकरणलक्षणो ध्यानपथः पूर्वोक्तो विधिरितः आलंबनं त्वविवक्षितमित्यर्थः १० एतावताऽपि नाकृत्यतेत्याह तस्येति तस्य मनोबुद्धौ द्वि
यपंचकाख्यसमागस्याऽऽत्मनो जीवस्य पठमांतरमंगमनः पूर्वसंल्लिष्टमपि स्फुरिष्यति अतिचांचले दृष्टांतो विद्युत् ११ । १२ वायुपथं नाडीमार्गं प्राप्तेति शेषः । मनोघ्रातं भवति नावा विधानिरूपा

तत्र ध्यानेन संल्लिष्टमेकाग्रधारयेन्मनः ॥ पिंडीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ५ शब्दं न विंदेच्छ्रोत्रेण रूपं चानवेदयेत् ॥ रूपं न चक्षुषा विद्याज्जिह्वान
रसांस्तथा ६ घ्रेयाण्यपि च सर्वाणि जह्यादधानेन योगवित् ॥ पंचवर्गप्रमार्थानि नेच्छेत्तानि वीर्यवान् ७ ततो मनसि संयुज्ज्वातं पंचवर्गं विचक्षणः ॥ समादध्यान्मनो
घ्रातमिन्द्रियैः सह पंचभिः ८ विसंचारि निरालंबं पंचद्वारं चलच्चलम् ॥ पूर्वध्यानपथे धीरः समादध्यान्मनो वरा ९ इन्द्रियाणि मनश्चैव यदा पिंडीकरोत्ययम् ॥ ए
व ध्यानपथः पूर्वो मया समनुवर्णितः १० तस्य तत्पूर्वसंल्लिष्टमात्मनः पठमांतरम् ॥ स्फुरिष्यति समुद्राता विद्युद्वधुरेयथा ११ जलविंदुर्ध्यालोऽप्यस्थः सर्वत
श्चलः ॥ एवमेवास्य चित्तं भवति ध्यानवर्त्मनि १२ समाहितं क्षणं किंचिदधानवर्त्मनि तिष्ठति ॥ पुनर्वायुपथं घ्रातं मनो भवति वायुवत् १३ अनिर्वेदो मतकेशो
गततंद्रिमत्सरी ॥ समादध्यात्पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् १४ विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चोपजायते ॥ मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः १५

निहृष्टेति शेषः । तस्मिन् गुरुमुतनीलमाहुः पिण्डं हरितं लोहितं चेतियोगमार्गेऽनेकनाडीरूपश्रवणात् १६ गतकेशः प्राश्रयोऽप्यनिर्वेदो योगो निर्वेदशून्यः स्यात् । तथा गततंद्रि निरालस्यः ।
अमत्सरीपरोत्कर्षसहः स्यात् । ध्यानेन ध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहेण १४ विचारश्चेति प्रथमं समाधानस्य प्रागनुष्ठितयोगस्य योगिन आदित आदौ विचारो विचारारूपं ध्यानं विवेकारूपं वितर्कारूपं
वा उपजायते अधिकारभेदेन । तथा हि मध्यमानां गुरुमेतः कल्पिते पीतांबरादि विप्रदेचेतः प्रणिधानं विचारः सोऽपि द्विविधः सविचारनिर्विचारभेदात् तत्र यदा शब्दतद्वर्णो ह्येव पूर्वकं भावनाप्रवर्त
ते स आद्यः । तदुल्लेखे विना द्वितीयः । अथ भवेत्सुखालंबनस्य वितर्कस्य वितर्कनिर्वितर्कारूपस्य द्वैविध्यप्रकारभेदोऽवभाषिकारि योग्यः । ननु विचारो वितर्कवान्मनसिकीर्तितो विचारो
वर्तमानस्याध्यानेन कीदृशं भवत्तत्सारा रूपमेव प्राप्य न तु कैवल्यमिति तावत्तु पापाविति चेत् । तस्य द्विविधं ध्यानं भावनाप्रणिधानं च तत्रार्थसिद्धं कल्पितं वा विषयमधिकृत्य प्रवर्तते न वस्तुतस्त्वम
वश्यमपेक्षते । द्वितीयं तु यथा गृह्यमाणेन परोपदिष्टा ज्ञाततद्रतविशेषावगतयेत देवचक्षुर्भूतेन प्रणिधीयत इति प्रणिधानं वस्तुतस्त्वविषयं तत्र यथा स्फटिकः स्वतः शुद्धो जायते तस्य त्रिध्यान्मध्य
मस्य तत्रैव रक्तः स्फटिक इत्यध्यासः । अधमस्य स्फटिकाश्रमोपेक्षतत्रैव प्रभारागत्याध्यासः । तत्रैव मूढतस्य चंद्रिकायां भिन्ननीलत्वाध्यासः । एवंचिदास्वतः शुद्धो मायासामिध्यादीशः ।-

—तत्रैव ब्रह्मभावप्रमोपेतस्य विद्यायाः पूजा आध्यासः । तत्राप्यविद्याप्रावलयैः सह विराडध्यासः । तत्र वस्तुनिर्चितं प्रणिधित्तः क्रमेणोत्तरोत्तराध्यासनिवृत्ती पूर्वपूर्वाध्यासोऽवतिष्ठते । सर्वा
त्मना त्वज्ञाननिवृत्ती स्फटिकमणिवद्व्युपाध्यात्मतत्त्वं प्रकाशते । तत्र विचारेण मूर्त्याकारतानीति चित्ते पूर्वैरेकैकावयवव्यागेन स्मितमात्रं पदनलचंद्रमात्रं भावयेत् । ततस्तदापित्यक्तगुरुकृत्युक्त्या
विराजिमनो धारयेत् । तत उक्तक्रमेण निर्गुणप्रतिपत्तिः । तथा वितर्कालंबने स्पृष्टप्रतिभायां प्रणिधीयमानं चित्तं तत्रोपगमयति । तथा हि प्रतिमाया विराडुपेक्षेते नैपुंसि स्थानुवद्धध्वस्तत्वेना
चेतनतां गतायास्तत्त्वं चेतन्यमेव । तद्यथा तीक्ष्णमिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणं शुक्तिजतं तिरोधीयते शुक्तिश्च प्रकाशते एवमीश्वरत्वेन चित्यमानाया मुत्तेर्जडत्वं तिरोधीयते चेतन्यं चाविर्भवति ।
अतएव वाणादयः स्वाराध्यैः शिवादिभिः सह व्यवहर्तीति बहुलमुपाख्यायते । तथा चेतनमूर्तेरपि तत्त्वं विश्वरूपमेव । तन्निरीक्षणे तदेव विश्वरूपमाविर्भवति यदपश्यन्नोदाहृत्य मुखे यथा जलं
कृष्णशरीरे । तदिदं वितर्कजं प्रत्यक्षं प्रकृत्योक्तं योगमाध्यतत्त्वं प्रत्यक्षं तत्त्वयुता न मानयोर्बीजमिति । तथा निर्विचारपरिप्राप्तेऽपि सार्वज्ञ्यं भूयति । निर्विचारश्चैतारथ्ये ध्यात्मप्रसादः ।
ऋतं भरातत्र ज्ञेत्यादिना । ततः पुनरुक्तक्रमेण निर्गुणप्रतिपत्तिः । तत्र यदा ह्येव विस्मरणेन बाह्यमूर्त्याकारं चेतःसर्वोत्तमानां भवति तदा मूर्तीभूतस्य कीटस्य कीटमावृत्त्वाऽप्यजीवभावो निवर्तते केवल
मूर्त्याकारो भवति सेयं महाविदेहानामधारणा । या प्रकृत्युत्पत्तिं बहिरकल्पिता हृदि महाविदेहा तत्संभवात्प्रकाशाशरणं यदिति । उक्तो विचारवितर्कौ व्यक्तालंबनो मध्यमाधमयोग्यौ । अ
व्यक्तालंबनापि द्वौ मानंदसास्मिता तु तमास्तुतमयोग्यौ । तत्र गुरुकृत्युक्त्याऽव्यक्ते चित्तं धारयतोऽव्यक्तं देहविस्मरणे सत्यहमेवेदं सर्वं स्मीति श्रुतिप्रसिद्धाः सार्वोत्तमसार्वकाम्यादप्यंश्वरगुणा उपति
मनसा ह्यिदं मानस्तु समाधानं चकारयेत् ॥ न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवाऽऽत्मनो हितम् १६ पां सुभस्मकरीपाणां यथा विराशय
श्चिताः ॥ सहसा वारिणासिक्तानयांति परिभावनम् १७ किंचित्स्मिर्गंधयथा च स्याच्छुष्कचूर्णमभाविताम् ॥ क्रमशस्तु शनैर्गच्छस्त
र्वैतत्परिभावनम् १८ एवमेवेन्द्रियग्रामं शनैः संपरिभावेत् ॥ संहरे क्रमशश्चैव ससम्यक्प्रशमिष्यति १९

एते उक्तमस्य सोऽयं सानंदः । तेषां प्रविलापनेनास्मितामात्रमवशिष्यते सोऽयं सास्मितः सत्त्वगुरुषाम्यता रूपाति संज्ञो ह्यप्यभिप्रेदोऽत्र विवेकशब्देनोच्यते सचास्तुतमस्य परैराग्यवतौ न शोषभो
गवासनस्यैव ध्यानिमिव विनाऽपि भवतीति मुख्यः । सानंदस्याप्यत्रैवांतर्भावमिव विज्ञेयाचित्तं यथेते कंचिद्विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चेति । तदेतदव्यक्तमालंबनं । 'निद्रादौ जागरत्येतयो भाव
पजायते ॥ तं भावं भावयन्प्राज्ञः सुखमज्ञय्यमभुते' इति शास्त्रे स्पष्टमुक्तमपि गुरुपदेन विना दुर्गमं के शसाध्यं च देहामिमांशवता । यथोक्तं 'के शोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तमासक्तचेतसः' इति । एतेन
प्राणालंबना गतिर्व्यक्तोऽव्यक्तो मया लंबनाज्ञेया । एतां सुचतसृष्वपि योगविधांस्तु वितर्कस्य लक्षणं प्रकाशं चैतन्परनुगतो विचारः सूक्ष्मकारणचैतन्योऽस्ति भिरेव । विवेकः कारणचैतन्याभ्यामेव ।
निर्वीजस्तु कैवल्यरूपः फलभूत इति साधनरूपेऽप्येव न गणित इत्यलं पञ्चवितेन १६ मनसोऽपि तुरप्यर्थं समाधानं साधिकायेतु कुर्यादेवं स्वायं णिच् तदेवाह नेति निर्वेदो योगो न सेत्स्यती
त्युपरमो बोधात् १६ स उपरमो न कर्तव्यः कालक्रमेणावश्यं भावात्फलस्येति स्पष्टं तद्विनाह पांस्त्विति करीषं शुष्कगोमयचूर्णं एते पाराशराजं जलेन सिक्तमात्राः सतः परिभावनमूर्त्याद्याकारेण कल्पनं
न पाति न प्राप्नुवति १७ बहुकालं जले निक्षिप्तं तद्विचक्षणं प्राप्य मूर्त्याद्याकारं ग्रहीतुं शक्यं तद्विचक्षणं चिरकालं योगो हेतुः यममत्तत्वाकारं कर्तुं शक्यमित्याह किंचिदिति अल्पेच्छादमावितमपि
चिरकालं केदात्तं ज्ञातवहुलं देहमाविदुं शक्यमित्यर्थः १८ द्वाष्टांतिकेनोपययि एवमेवेति संपरिभावेन मूर्त्याद्याकारं नयेत् क्रमशश्च मूर्तेरेकावयवव्यागक्रमेण तमपि चित्तस्याकारं संहरेत् ।
अयं भावः यत्र यत्रालंबने स्थिरीभूतं चित्तं भवति ततमाकारं परित्यज्य सोपानारोहक्रमेणोत्तरमाकारं प्रविशेत् । सर्वाकारोपरिभूतं शमिष्यति प्रशम्यति प्रकल्पेण शमो गच्छति निर्विकल्पं भवतीत्यर्थः ।
तथा हि वितर्काद्विचारं गच्छेद्विचारादानंदमानंदं दास्मिता ततः कैवल्यमिति क्रमो योगशास्त्रे प्रसिद्धः १९

दंबपुष्पवत्सैपादेवताद्वयाश्रया ॥ बहिर्गतामुनाडीपुविचिकाद्वयादधि ॥ ययाऽस्यनाड्यःपुंसःस्युरध्यात्मंसर्वतोगताः ॥ अधिमूर्ततथैवास्यवायुमध्यःसंमंतगाः ॥ एतस्मादेवनिःसृत्य
शरीरात्सर्वतोगताः ॥ अधिमूर्तात्मनैवायंनाडीलक्षणवर्धना ॥ आपूर्वैर्द्वजगत्सर्वस्थितआध्यात्मिकःपुमान्इति । तयाचशरावपिहितप्रभावत्सर्वद्वारापिधानेहादौकाज्ञेप्रीभूतब्रह्मानम
नादौसंसारेसमनुभूतनिखिलप्रपंचवासनावासितंतत्सर्वमवभासयतीतिचितःसार्वात्म्यमुक्तंभवति १४ नमइति बाह्यान्नचभावयेदित्यांतराश्रयिषयांस्वजेदित्युक्तं साम्यंजीवब्रह्मणोरेक्यं तत्र
हेतुः मनस्यैवमनःप्रविलापनं मनोहिनकूटस्थेलीयते तस्यतद्विकारत्वाभावात् । नापिमायायांतत्स्पास्तुच्छत्वात् । अतःपरिशेषात्स्वस्मिन्नेवतत्स्वरूपइत्युक्तं १५ तद्विद्यासाम्यधिया
प्रत्ययगमेदेनेत्यर्थः । ब्रह्मशुद्धबुद्धमुक्त्वाविलक्षणं अहंदेहेंद्रियादिभिन्नोविशुद्धोऽस्मीतिभावयेदित्यर्थः । संहितायायोग्यंप्रणवगायत्र्यादिरूपां संयस्यतिचित्तस्यैवंसंपत्तौसत्यां अयेत्यनं
तथैवेत्यवधारणे १६ ध्यानमितिसार्धःश्लोकः ध्यानंध्येयाकारप्रत्ययप्रबर्ह । संहितायास्तदुत्पादकस्वेतारमाह शुद्धात्माशुद्धचित्तः तपसाविचारेण दातोर्जितेंद्रियः निवृत्तद्वेषाणां सर्वं
मृताभयप्रदानांयोगिनांयुक्ताभोन्नदावापि विषयस्तद्वान् १७ कारणानां कर्मणां कार्पाणांफलयोगानाम् १८

प्रस्थापयेत्सजीकुर्यात् कश्चित्कर्मकृतं वैमोहकं त्वेवा १९ ध्यानक्रियापरोरुक्तत्वेनाभिमतपस्य ध्यानेश्रद्धावानित्यर्थः । अतएव ध्यानवान् ध्याननिष्ठः ध्यानद्वारकस्तत्त्वनिश्चयो यस्य स ध्याननिश्चयः ध्याने ध्यानालंबने समाधिचित्ताद्यमुत्पाद्य तदप्यालंबनम् २० तस्यात्यक्तसर्वालंबनायां सर्वत्यागकृतो निर्वाजसमाधिस्तस्य सुखं प्रत्यगमानंदं विशते इत्यप कृष्यते कोविशते यो निरिच्छो योगफलेऽणिमादावपीच्छारहितः प्राणान् प्राणमनो बुद्धीं त्रिधात्मकं लिंगशरीरं लोकांतरगति साधनं यस्य जति समाधौ तनुं सुखमिति सामानाधिकरण्यं तत्प्रविशति ननु क्कामति तथा च भुतिः 'यो कामो निष्काम आसक्तमो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयते' इति तस्य बुद्धब्रह्मविदः अत्रात्मनि समवनीयंते एकीभावेन विलीयंते इति श्रुतिपदा नामर्थः २१ ब्रह्मकायो ब्रह्मस्वरूपपुष्पतस्य निषेवणं चेन्नेच्छति तत्तुल्यकामति न जायते नैव जन्म प्राप्नोति योगीस्त्वेच्छया कैवल्यं वा ब्रह्मलोकं वा गच्छति ननु संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः मार्गस्यो देवयानमार्गस्यः श्रीमद्भागवते प्येतद्विशितं यद्विप्रस्यात्पुष्पपारमेष्ठ्यमित्यादिना ३२ आत्मबुद्ध्या तत्त्वसाक्षात्कारेण विरजः रजोगुणयुक्तं कार्यं ब्रह्मभावरूपमापेक्षिकममृतं ययाऽऽहुः 'आ

नचाहंकारयोगेन मनःप्रस्थापयेत्कचित् ॥ नचार्थग्रहणे युक्तो नावमानी नचाक्रियः १९ ध्यानक्रियापरोरुक्तो ध्यानवान् ध्याननिश्चयः ॥ ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपित्यजति क्रमात् २० सवैतस्यामवस्थायां सर्वत्यागकृतः सुखम् ॥ निरिच्छस्त्यजति प्राणान् ब्रह्मासंविशते तनुम् २१ अथवानेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषे वणम् ॥ उत्क्रामति च मार्गस्थो नैव कचन जायते २२ आत्मबुद्ध्या समास्थाय शांतीं भूतो निरामयः ॥ अमृतं विरजः शुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते २३ ॥ इति श्रीम हाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गतीनामुत्तमप्राप्तिः कथिता जापके ष्विह ॥ एकैवैवा गतिस्तेषामुत्तमा त्यपरा मपि १ ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुष्व अवहितो राजन् जापकानां गतिं विभो ॥ यथा गच्छंति निरयानेन कान्पुरुषर्षभ २ यथो क्तपूर्वपूर्वयोनानुतिष्ठति जापकः ॥ एकदेशक्रियश्चात्र निरयंस च गच्छति ३ अवमानेन कुरुते न प्रीयति न हृष्यति ॥ ईदृशो जापको याति निरयनात्र संशयः ४ अहंकारकृतश्चैव सर्वे निरयगामिनः ॥ परावमानी पुरुषो मयि तानिरयोपगः ५ अभिध्यापूर्वं कुरुते यश्च मोहितः ॥ यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ६ अथैव प्रवृत्तेषु जापकस्तत्र रज्यते ॥ स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात्प्रमुच्यते ७ रागेण जापको जप्यं कुरुते तत्र मोहितः ॥ यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ८

भूतसंघं स्वानममृतं हि माप्स्यते' इति तदप्यद्विरजः आत्यंतिकममृतं समास्थाय सस्यमास्थाय विषयीकृत्य शांतीं भूतो निष्कामो निरामयोजरामरणवर्जितो विशुद्धं निष्कलमात्मानं प्रतिपद्यते २१ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ जापकानां योगसिद्धिमातिद्वारा जरा मरण राहित्यमिच्छया देहत्यागो ब्रह्मलोकं प्रति गमनं वि शुद्धकैवल्यं चेत्पुण्यमिदं प्यन्याकाचित्प्रांतिरस्तीति पृच्छति गतीनामिति प्राश्नमितिः १ इतोऽन्यागतयः पूर्वोक्तगतितोहीना इति सूचयंस्तानु निरयपदं प्रदुजानपवोत्तरयति गृण्यते २ एकदे शेति अपूर्णा गजपपर इत्यर्थः ३ अवमानेनाश्रद्धया जपे प्रीत्यादिरहितः ४ अहंकारकृतो दर्पवन्तः पुरुषो जापकः ५ अभिध्याफलमिदं संधिः यत्र फले रागः प्रीतिस्तत्र तत्फलमोगनिमित्तमुपपद्य ते योग्यं देहं प्राप्नोति ६ ऐश्वर्यमणिमादिकं तस्य प्रवृत्तानि प्रवृत्तयस्तेषु पर्वतस्मिन्नेष्यमिमादिष्वित्यर्थः स एव तत्र राग एव ७ तत्रैश्वर्यविषये रागेण मोहितः ८

दुष्टाभोगासक्ता बुद्धिर्यस्य स बुद्धिः अकृतप्रज्ञो भोगानां पुरंतताज्ञानशून्यः १ । १० न संपूर्णो न संयुक्त इत्यस्माद्विरक्तो विहते न त्यक्तमोग इत्यर्थः ११ अनिवृत्तं स्वामाविकं अनागतं कृत्वा ॥ अनि मितमिति पाठेऽपि स एवार्थः । अव्यक्तं वाच्यमनसातीतं ब्रह्मणि प्रणवे स्थितं तद्वारा माप्यं तद्वृत्तब्रह्मभावं गतः १२ बुद्धिज्ञानेन कामाकांक्षाया बुद्ध्या दोषारागद्वयः तदात्मका दुष्प्रज्ञानात्मकाः १३ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ निरयपदार्थमसिद्धं गृहीत्वा पृच्छति कीदृशमिति कौतूहलं शुभकर्तु रप्यशुभनिरयप्राप्तिरित्याश्वर्यम् १ धर्ममूलं वेदः परमात्मचतुष्टयस्य २ अमूनिवक्ष्यमाणानि परमात्मना महाबुद्धीनां देवानां दिव्यदेहानां संस्थानां आकृतयः वर्णाः श्वेतपीता द्याः नानारूपाण्यनेकविधानि ३ आक्रीडाः क्रीडास्थानां युयुनानि ४ । ५ परमात्मनः स्थानस्येति परमात्मभिन्नस्थानमपेक्षेत्यर्थः ६ एतदेव वर्णयति त्रिभिः अभयमिति अभयं नाशमयश्च यतोऽनिमित्तं स्वभावसिद्धं केशाविविद्यास्मिन्तारागद्वेषाभिनिवेशास्तैः समावृतं च न असंगत्वादांगतुल्यमपि भयं तत्र नास्तीत्यर्थः । द्वाभ्यां प्रिया प्रियाभ्यामुक्तं । अशरीरं वाचसंतं

दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति ॥ चला मेव गतिर्याति निरयं वानियच्छति ९ अकृतप्रज्ञो बालो मोहं गच्छति जापकः ॥ समो हान्निरयं याति तत्र गत्वाऽनुशो चति १० दृष्टग्राही कर्मोमीति जाप्यं जपति जापकः ॥ न संपूर्णो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनिवृत्तं परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थितम् ॥ तद्वृत्तोजापकः कस्मात्स शरीरमिहा विशेष १२ ॥ भीष्म उवाच ॥ दुष्प्रज्ञानेन निरयावहवः समुदाहृताः ॥ प्रशस्तं जापकत्वं च दोषाश्चैते तदात्मकाः १३ ॥ इति श्रीम० शां० मो० जापकोपाख्याने सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशं निरयं याति जापको वर्णयस्व मे ॥ कौतूहलं हिराजन्मेतद्भवान्व कुमर्हति १ ॥ भीष्म उवाच ॥ धर्मस्यांशप्रसूतोऽसिधर्मिष्ठोऽसिस्वभावतः ॥ धर्ममूलाश्रयं वाक्यं शृणुष्व अवहितोऽनघ २ अमूनियानि स्थानानि देवानां परमात्मनाम् ॥ नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि च ३ दिव्यानि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा ॥ आक्रीडा विविधाराजन्पद्मिन्त्यश्चैव कंचनाः ४ चतुर्णालोकपालानां शुक्रस्याथ बृहस्पतेः ॥ मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामश्विनोरपि ५ रुद्रादित्यवसूनां च तथाऽन्येषां दिवौकसाम् ॥ एते वै निरयास्ता तस्थानस्य परमात्मनः ६ अभयं चानिमित्तं च न तत्केशमावृतम् ॥ द्वाभ्यामुक्तं त्रिभिर्भुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च ७ चतुर्लक्षणवर्जितं चतुष्कारणवर्जितम् ॥ अप्रहर्षमनानंदमशोकं विगतकृमम् ८

मप्रियाप्रियेऽप्युत्ते' इति श्रुतेः । यत्स्त्रिभिर्गुणैः प्रियाप्रियहेतुभिर्भुक्तं गुणातीतत्वं मपि कुतः यतोऽष्टाभिः पुरीभिः भूतैः त्रिषमनो बुद्धिर्वासनाकर्मावयवः ॥ अविद्याचेत्यमुं वर्गमाहुः पुर्वदृष्टं बुद्ध्याः इत्युक्ता मिर्षुक्तं कार्यनिरुत्थाकारणनिवृत्तिलक्ष्यत इत्यर्थः । एतदपि कुतः त्रिभिर्ज्ञानज्ञानात्मवैर्भुक्तं ७ इदमपि कुतः यत्तद्वृत्तं लक्षणवर्जितं जपते विषयस्वरूपमेभिस्तानि लक्षणानि दृष्टि श्रु तिमिति विज्ञातयः । रूपादिहीनत्वात् प्रत्यक्षस्य विषयः । गुणजाति क्रियाहीनत्वात् शब्दस्य । असंगत्वेन संबंधाग्रहात् शानुमानस्य । सर्वसाक्षित्वेनाजडत्वाच्च न बुद्धेः तथा च श्रुतिः । 'न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येन्न दृष्टोऽत्रोत्तरां शृणुयान्न तर्भूतारमन्वीयान विज्ञाते विज्ञातारं विज्ञानीया' इति चतुष्कारणवर्जितमुक्तेर्वदृष्ट्या विषयस्वरूपेण रूपादिमत्त्वादिभिर्वर्जितं । तथा च श्रुतयः अप्रसूतमनश्च त्याद्याः परमात्मनि सर्वविशेषोपात्रिषंति । पूर्वब्रह्माभ्यामुक्तमिति पाठे तु पूर्वोक्तप्रियाप्रियादिभोगमात्मन्यप्यारोप्योत्तरार्धेन तदपवाद इति ध्येयं आरत्या प्रियादियुक्तमपि तत्त्वतो न दर्शनादिवि षय इत्यर्थः । प्रहर्षदृष्टविषयलाभं जुंलं आनंदस्तद्वोगं जुंलं ताभ्यां हीनमप्रहर्षमनानंदं । शोकजातं दुःखं क्रयोबाह्यं दुःखं ताभ्यां हीनमशोकं विगतकृमम् ८

म.भा.टी.
॥ ६४ ॥

काल इति संपद्यते उत्पद्यते । यस्वर्गोत्तानागतो दिव्यवहारो देवद्वन्द्वद्वयमानः कालो नाम निर्यतस्वांतरमस्ति । तत्त्वोपाधिर्जन्यवस्तुमात्रमिति वदते । तत्र उपाधयस्वस्वस्यातीतत्वा दिव्यवहारो देवो भवति । किमंतर्गुना कालेनेत्यभिप्रेत्योक्तं कालः संपद्यते इति नमुरित्याद्यंतं नृपतं तद्विस्तिर्दिशितम् ९ आत्मनः प्रतीचः केवलतां त्रिपुट्या अभिवेनैककित्वा तत्र परमेश्वराने १० स्थानवरस्य स्थानवरपेक्षया ११ ॥ इति शान्तिपर्वणि मोक्षपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये अष्टनवरपेक्षकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ आख्यायिका मुलेन जापकस्य वश्यायमाद्यो भवति स च सर्वपरं चतारयति तेन च सत्त्वादिं करं श्रीयंदं मादिकं च स्याज्जमिति निरूपयत्वा पद्वयेन कालेत्पादिना आयुः परिच्छेदिका देवताकालः प्राणवियोजिका मृत्युः । पुण्यापुण्यफल

कालः संपद्यते तत्र कालस्तत्र न वै प्रभुः ॥ सकालस्य प्रभूराज न स्वर्गस्यापि तथेश्वरः १ आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वानशोचति ॥ ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः १० एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्वेषु वयथा तथम् ॥ तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षपर्वणि जापकोपाख्येन अष्टनवरपेक्षकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कालमृत्युयमानां तद्दृष्ट्वा को ब्राह्मणस्य च ॥ विवादो व्याहृतः पूर्वतद्भवान्वकुमर्हति १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ इक्ष्वाकोः सूर्यपुत्रस्य यद्वृत्तं ब्राह्मणस्य च २ कालस्य मृत्योश्च तथा यद्वृत्तं तन्निबोधमे ॥ यथासते पां संवा दोयस्मिन् स्थानेऽपि चाभवत् ३ ब्राह्मणो जापकः कश्चिदमृतो तो महायशाः ॥ पदं भविन् महाप्राज्ञः पैप्लादिः सकौशिकः ४ तस्यापरोक्षं विज्ञानं पदं गेयं भूवह ॥ वेदेषु चैव निष्णातो हि मवत्पादसंश्रयः ५ सोऽयं ब्राह्मन्तपस्तेपे संहितां संयतो जपत् ॥ तस्य वर्षसहस्रं तु नियमेन तथा गतम् ६ स देव्या दर्शितः साक्षात् प्रीताऽस्मीति तदा किल ॥ जप्यमावर्तयं स्तुष्णीं न सतां किंचिदब्रवीत् ७ तस्यानुकंपया देवी प्रीता समभक्तदा ॥ वेदमाता ततस्तस्य तज्जप्यं समपूजयत् ८ समाप्तजप्यस्तु त्थाय शिरसा पादयोस्तदा ॥ पपात देव्या धर्मात्मा वचनं चेदमब्रवीत् ९ दिष्ट्या देवि प्रसन्ना त्वं दर्शनं चागतमम ॥ यदि चापि प्रसन्नाऽसि जप्ये मे रमतां मनः १० ॥ सा विन्युवाच ॥ ॥ किंप्रार्थयसि विप्रपैकिं चेष्टं कुर्याणते ॥ प्रब्रूहि जपतश्चिष्ठं सर्वतत्तै भविष्यति ११ इत्युक्तः स तदा देव्या विप्रः प्रोवाच धर्मवित् ॥ जप्यं प्रति ममेच्छेयं वर्धत्विति पुनः पुनः १२ मनसश्च समाधिर्मेव धेता हरहः शुभे ॥ तत्तथेति ततो देवी मधुरं प्रत्यभाषत १३ इदं चैवापरं प्राह देवी तत्प्रियकाम्यया ॥ निरयं नैव याता त्वं यत्र याता द्विजर्षभाः १४ यास्यसि ब्रह्मणः स्थानमनिमित्तमनिर्दिष्टम् ॥ साधये भविता चैतद्यत्नयाऽहमिहार्थिता १५ नियतो जपचैकाग्रो धर्मस्त्वासुपैष्यति ॥ कालो मृत्युर्यमश्चैव समायास्यति तेऽतिकम् १६

दायिकायमः तदंतं १ सूर्यपुत्रस्य यमस्य १ । ३ जापकोमं

प्राध्ययनपरः पदं गाविशिक्षादीनि हृदयादीनि वावेतीति पदं गवित् ४ अपरोक्षं त्वदर्शनं नारकं ५ सोऽयं वाकोऽर्थज्ञानं मासोपसंभाषेति पुत्रे वेदज्ञानार्थं त्वानुवादात् तेन सहस्रोऽयं वदः क्षुपि कथं चोक्तं यजुष्यजादि स्वास्तं प्रसारणं ब्राह्मं ब्राह्मणयोग्यं तपः स्वधर्मानुष्ठानं । संस्थितिपिपाठैर्यजुस्तमम् ६ देव्या सा विष्वादाईतो दर्शनं दानेनानुगृहीतः ७ । ८ । ९ । १० । ११ १२ समाधिर्नियमः १३ निरयं स्वर्गं क्षयिणं याता यास्यसि याता गदा १४ अविस्मियजन्तं यज्जप्ये मे रमतां मन इति १५ जपजपं कुल तेन कालादीनां तत्त्वमयं नास्तीत्यर्थः १६

१७ । १८ दर्शयामास द्विजापात्मानं दर्शितवान् १९ । २० । २१ । २२ कित्विति त्यक्ताऽऽत्मनः शरीरमित्यनुपपद्यते अवतेशब्दकरोतीत्युक्तं उद्देश्ये जापकोऽहं ब्रह्मादुःखेन मिश्रं सुखं यत्र तद्देहं हतं तरेन सृजेयं किं त्वेनैव देहेन मुक्तः स्यामिति वयः । तस्योदिति नाम स एव सर्वेष्वपां मन्वडित इति श्रौतनिर्वचनादुत्सर्वपापहीनोऽहं देहं न सृजेयमिति वा केवल्याधिकारित्वात्मानमे

भविता च विवादोऽत्र तव तेषां च धर्मतः ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा भगवतीऽगाम भवन् स्वकम् १७ ब्राह्मणोऽपि जपन्नास्ते दिव्यं वर्षं शतं तथा ॥ सदा दातो जितक्रोधः सत्यसंधोऽनभूयकः १८ समाप्ते नियमे तस्मिन् यत्र विप्रस्यधीमतः ॥ साक्षात् प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास तं द्विजम् १९ ॥ धर्म उवाच ॥ द्विजाते पश्य मां धर्ममहं ब्राह्मणगतः ॥ जप्यस्याऽस्य फलं यत्तत्संप्राप्तं तच्च मे शृणु २० जितलोकास्त्वया सत्वे देव्या ये च मानुषाः ॥ देवानां निलयान्साधो सर्वानुक्तम्यया स्यासि २१ प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोका न्यथेप्सितान् ॥ त्यक्त्वाऽऽत्मनः शरीरं च ततो लोकानवाप्स्यसि २२ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ किं तु लोकैर्हि मे धर्मं गच्छ त्वं च यथा सुखम् ॥ उदुदुःखसुखं देहं नोत्सृजेयमहं विभो २३ ॥ धर्म उवाच ॥ अवश्यं भोः शरीरं ते त्यक्तव्यं मुनिपुंगव ॥ स्वर्गमारोह भो विप्र किं वा वैरोचतेऽनघ २४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नरोचते स्वर्गं वासं विन देहमहं विभो ॥ गच्छ धर्ममने श्रद्धास्वर्गं गंतुं विनाऽऽत्मना २५ ॥ धर्म उवाच ॥ जलं देहमनः कृत्वा त्यक्तं देहं सुखी भव ॥ गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वानशोचसि २६ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ रमेजपत्नमहाभाग किं तु लोकैः सनातनैः ॥ स शरीरेण गंतव्यं यथा स्वर्गं न वा विभो २७ ॥ धर्म उवाच ॥ यदि त्वेन च्छेत्स्यं तु शरीरं पश्य वै द्विज ॥ एष कालस्तथा मृत्युर्यमश्च त्वामुपागताः २८ ॥ भीष्म उवाच ॥ अथैवैव स्वतः कालो मृत्युश्चात्रितयं विभो ॥ ब्राह्मणं तं महाभाग मुपगम्येदमब्रुवन् २९ ॥ यम उवाच ॥ तपसाऽस्य सुतस्तस्य तथा सुचरितस्य च ॥ फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठाय मोऽहं त्वामुपब्रूवे ३० ॥ काल उवाच ॥ यथा वदस्य जप्यस्व फलं प्राप्तमनुत्तमम् ॥ कालस्ते स्वर्गं गारोऽहं कालोऽहं त्वामुपागतः ३१ ॥ मृत्यु उवाच ॥ मृत्युमां विद्धि धर्मं ज्ञरूपिणं स्वयमागतम् ॥ कालेन चोदितो विप्रत्वा मितो नेतुमद्यै ३२ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ स्वागतं सूर्यपुत्राय कालाय च महात्मने ॥ मृत्यवे चाथ धर्माय किं कार्यं कुरवाणिवः ३३ ॥ भीष्म उवाच ॥ अर्घ्यं पायं च दत्त्वा स तेभ्यस्तत्र समागमे ॥ अब्रवीत् परमप्रीतः स्वशक्त्या किं करोमिवः ३४ तस्मिन्नेवाथ काले तु तीर्थयात्रामुपागतः ॥ इक्ष्वाकुरगमत्तत्र समेता यत्र ते विभो ३५ सर्वानेव तुराजिर्विः संपूज्याऽथ प्रणम्य च ॥ कुशलप्रश्नमकरोत्सर्वं पाराजसतमः ३६ तस्मै सोऽथासनं दत्त्वा पायमर्घ्यं तथैव च ॥ अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुशलं संविदम् ३७ स्वागतं ते महाराज ब्रूहि यद्यदि हेच्छसि ॥ स्वशक्त्या किं करोमीह तद्भवान् प्रब्रवीतु माम् ३८

तिभावः २३ । २४ अदेहमशरीरमात्मानं विना तं परित्यज्यानात्मसुखे भगवतिः श्रद्धावानास्तीत्यहं विदं शरीरं तस्य दृष्ट्वा मीत्यर्थः २५ कृत्वाऽहं मां कुर्वित्यर्थः । अलं ललोः प्रतिषेधोः प्राचां क्त्वेति कजः क्त्वा २६ भवेति देहनापि सह स्वर्गं तिरस्त्वैव जपकलादिति भावः २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

जापकस्यानुष्मिकसुखेभिःस्पृष्टत्वंप्रदृश्यैहिकसुखेऽपिनिस्पृहत्वात्स्वायिकैवज्ञापयति राजाऽहमिति प्रथितस्वर्णरत्नादि वदस्वजाज्ञापय यजनयाजनेअध्ययनाध्यापनेदानप्रतिग्रही चेतिषट्कवाणिशेषांमध्येप्रतिग्रहस्यांतराभाविद्याशयः ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० कृतमलं सर्वजपकलेन ५१ यजपितृजप्यंतस्वेतिशेषः ५२

॥ १५ ॥

राजोवाच ॥ राजाऽहं ब्राह्मणश्चत्वं यदा षट्कर्म संस्थितः ॥ ददानिवसुकिंचिते प्रथितं तद्वदस्वमे ३९ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ द्विविधा ब्राह्मणराजनुवर्ध
श्चद्विविधः स्मृतः ॥ प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च निवृत्तोऽहं प्रतिग्रहात् ४० ॥ तेभ्यः प्रयच्छ दानानि नियमप्रवृत्तानराधिप ॥ अहं न प्रतिग्रहामिकिमुदं किं ददामिते ॥
ब्रूहि त्वंचतुपतिश्रेष्ठतपसासाधयामिकिम् ४१ ॥ राजोवाच ॥ क्षत्रियोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित् ॥ प्रयच्छ युद्धमित्येवंवादिनः स्मोद्विजातम् ४२
ब्राह्मण उवाच ॥ तुष्यसि त्वं स्वधर्मेण तथा तुष्टावयं नृप ॥ अन्योन्यस्यांतरं नास्ति यदिष्टं तत्समाचर ४३ ॥ राजोवाच ॥ स्वशक्त्याऽहं ददानीति वया पूर्वमुदाह
तम् ॥ याचेत्वां दीयतां मह्यं जप्यस्यास्य फलं द्विज ४४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ युद्धं मम सदा वाणीयाचतीति विकथ्यसे ॥ न च युद्धं मया सार्धं किमर्थं याचसे पुनः ४५
राजोवाच ॥ वाग्वाज्रा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः क्षत्रिया बाहुजीविनः ॥ वाग्युद्धं तदिदं तीव्रं मम विप्रत्वया सह ४६ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ सेवाऽद्यापि प्रतिज्ञामे स्वशक्त्या किं प्र
दीयताम् ॥ ब्रूहि दास्यामि राजेन्द्र विभवे सति माचिरम् ४७ ॥ राजोवाच ॥ यत्तद्वर्षं शतं पूर्णं जप्यं वैजपता त्वया ॥ फलं प्राप्तं तत्प्रयच्छ मम दिस्तु भवान्नुवादि ४८
ब्राह्मण उवाच ॥ परमं गृह्यतां तस्य फलं यज्जपितं मया ॥ अर्धं त्वमविचारेण फलं तस्य ह्यवाप्नुहि ४९ ॥ अथ वा सर्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥ राजन् प्राप्नुहि कामं त्वं यदि
सर्वमिहेच्छसि ५० ॥ राजोवाच ॥ कृतं सर्वेण भद्रं ते जप्यं यद्याचितं मया ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि किंचित् तस्य फलं वद ५१ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ फलं प्राप्ति
न जानामि दत्तं यज्जपितं मया ॥ अयं धर्मश्च कालश्च यमोऽमृत्युश्च साक्षिणः ५२ ॥ राजोवाच ॥ अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं किमेकरिष्यति ॥ फलं ब्रवीषि धर्म
स्य न चेज्जप्य कृतस्य माम् ॥ प्राप्नोतु तत्फलं विप्रो नाहमिच्छे स संशयम् ५३ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तं चास्य फलं मया ॥ वाक्यं प्रमाणां राजर्षे
ममाद्य तव चेव हि ५४ ॥ नाभिसंधिर्मया जप्ये कृतपूर्वः कदाचन ॥ जप्यस्य राजा शट्कथं वेत्स्याम्यहं फलम् ५५ ॥ ददस्वेति त्वया चोक्तं ददानीति मया तथा ॥
न वाचं दूषयिष्यामि सत्यं रक्षसि रोभव ५६ ॥ अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यसि ॥ महान धर्मो भविता तव राजन् मृषा कृतः ५७ ॥ न युक्तं तु मृषावाणां त्वया वक्तु
मरिदम् ॥ तथा मया प्यभिहितं मिथ्या कर्तुं न शक्यते ५८ ॥ संश्रुतं च मया पूर्वं ददानीत्यविचारितम् ॥ तद्ब्रूही प्वाविचारेण यदि सत्ये स्थितो भवान् ५९ ॥ इहा
गम्यहि माराज नृजाप्यं फलमया चथाः ॥ तन्मे निमृष्टं गृह्णीष्व भवसत्ये स्थिरोऽपि च ६०

३९ अपरवक्तव्यं वाक्यांतरं नाददेनामीकुर्व ५० अभिसंधिः कामः निष्कामस्वजपस्यानंतं फलमिति भावः ५१ दूषयिष्यामि अन्यथा करिष्यामि ५२ । ५३ । ५४ । ५५ भेदयानि नृष्टं दत्तं ५०

६१ । ६२ न विजिष्यते न विज्ञेयः क्रियते ६३ एकः अतुल्यः असरः अविनाशी ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० देहीति उक्त्वेति शेषः ७१ । ७२ । ७३ । ७४ न च्छंदयाभिप्रतिग्रही
ष्वेति न प्राथितवानस्मि ७५ अविवाद इति राष्ट्ररागादीप्रतिग्रहमनिच्छति ब्राह्मणे यत्प्रकारादरेण दानं तदाहुः फलं वाहं प्रतिग्रहीतुं श्वनदोषकमिति भावः तथा च स्मृतिः । 'मनसा पात्रमुद्विज्य जलम्

नायं लोकोऽस्ति न परो न च पूर्वान्न स तारयेत् ॥ कुत एव जनिष्यास्तु मृषा वादपरायणः ६१ ॥ न यज्ञफलदानानि नियमास्तारयंति हि ॥ यथा सत्यं परे लोके तथेह पुरु
षर्षभ ६२ ॥ तपांसि यानि चीर्णानि चारिष्यंति च यतपः ॥ शतैः शतसहस्रैश्चैतैः सत्यान्न विजिष्यते ६३ ॥ सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः ॥ सत्यमेकाक्षरो यज्ञः सत्य
मेकाक्षरं श्रुतम् ६४ ॥ सत्यं वेदेषु जागर्ति फलं सत्ये परं स्मृतम् ॥ सत्याद्धर्मो दमश्चैव सर्वसत्ये प्रतिष्ठितम् ६५ ॥ सत्यं वेदास्तथा गानि सत्यं विद्यास्तथा वेदिः ॥ व्रत
चर्या तथा सत्यमोकारः सत्यमेव च ६६ ॥ प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं संततिरिव च ॥ सत्येन वायुरभ्येतिसत्येन तपते रविः ६७ ॥ सत्येन चाग्निर्देहति स्वर्गः सत्ये प्रति
ष्ठितः ॥ सत्यं यज्ञस्तपो वेदाः स्तोभाभं त्राः सरस्वती ६८ ॥ तुला मारोपितो धर्मः सत्यं चैवेति नः श्रुतम् ॥ समकक्षां तुल्यतो यतः सत्यं ततोऽधिकम् ६९ ॥ यतो धर्मस्त
तः सत्यं सर्वसत्येन वर्धते ॥ किमर्थं ममृतं कर्म कर्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ७० ॥ सत्ये कुरु स्थिरं भावं माराज न्नृतं कथाः ॥ कस्मात्स्वममृतं वाक्यं देहीति कुरुपे शुभम् ७१ ॥ यदि
जप्य फलं दत्तं मयानैविष्यसे नृप ॥ धर्मेभ्यः संपरिभ्रष्टो लोकाननुचरिष्यसि ७२ ॥ संश्रुत्य यो न दिसेत पाचिवायश्चनेच्छति ॥ उभावावृत्तिकावेतौ न मृषा कर्तुमर्हसि
७३ ॥ राजोवाच ॥ योद्धव्यं रक्षितव्यं च क्षत्रधर्मः किल द्विज ॥ दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता गृह्णीयां भवतः कथम् ७४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ न च्छंदया मिते राजन्नापिते
गृहमात्रजम् ॥ इहाऽऽगम्य तु याचिष्वान गृह्णीषे पुनः कथम् ७५ ॥ धर्म उवाच ॥ आविवादोऽस्तु युवयोर्वित्तं मां धर्ममागतम् ॥ द्विजोदान फलैर्युक्तो राजा सत्य फले
न च ७६ ॥ स्वर्ग उवाच ॥ स्वर्गं प्राविद्विराजेंद्र रूपिणं स्वयमागतम् ॥ अविवादोऽस्तु युवयोर्भूतुल्य फलो युवाम् ७७ ॥ राजोवाच ॥ कृतं स्वर्गेण मे कार्यं मच्छ
स्वर्गं यथागतम् ॥ विप्रो यदीच्छते गंतुं चीर्णं गृह्णातु मे फलम् ७८ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ बाल्ये यदिस्यादज्ञानान्मया हस्तः प्रसारितः ॥ निवृत्त लक्षणं धर्ममुपासे संहि
तां जपन् ७९ ॥ निवृत्तं मां चिराद् राजन् विप्रलोभयसे कथम् ॥ स्वेन कार्यं करिष्यामि त्वतो न चेच्छे फलं नृप ८० ॥ तपः स्वाध्यायशीलोऽहं निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ॥ राजोवाच ॥
यदि विप्रमिष्टं ते जप्यस्य फलमुत्तमम् ॥ आवयोर्यः फलं किंचिः सहितं नौ तदस्त्वह ८१ ॥ द्विजाः प्रतिग्रहे युक्ता दातारो राजवंशजाः ॥ यदि धर्मः श्रुतो विप्रसहैव फलम्
स्तु नौ ८२ ॥ मावाऽभूत्सहभोज्यं नौ मादीयं फलमाप्नुहि ॥ प्रतीच्छामस्तु तं धर्मं यदि ते मय्यनुग्रहः ८३ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो विकृतं वेपौ द्वौ पुरुषौ स मुपस्थि
तौ ॥ गृहीत्वाऽन्योन्यमावेष्टय कुचैलावचतुर्वचः ८४ ॥ न मे धारयसीत्येको धारयाभीतिचापरः ॥ इहास्ति नौ विवादोऽयमयं राजानुशासकः ८५

भ्येजलं ज्ञेयम् । दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिग्रही न दोषमाकुरिति ७५ स्वर्गमिति पुण्यस्य दानेन पुण्यं वर्धते न पुण्यं न विवदानेन हीयत इत्यर्थः ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५

म. भा. टी.

अ०

॥ ८६ ॥

॥ १११ ॥

सत्यं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान् ॥ अनृतं वदसि हत्व मृणंते धारयाभ्यहम् ८६ ताडुमौ सुभृशं ततौराजानमिदमूचतुः ॥ परीक्ष्य त्वं यथा स्यान्नो नावामिह विमर्हितौ ८७ ॥ विरूप उवाच ॥ धारयाभिनरव्याघ्रविकृतस्येह गोः फलम् ॥ ददतश्च न गृह्णाति विकृतो मे मदीपते ८८ ॥ विकृत उवाच ॥ न मे धारयते किंचिद्विरूपोऽयं नराधिप ॥ मिथ्या ब्रवीत्ययं हि स्वां सत्याभासनं नराधिप ८९ ॥ राजोवाच ॥ विरूप किं धारयते भवानस्य ब्रवीतु मे ॥ श्रुत्वा तथा करिष्येऽहमिति मेधीयते मनः ९० ॥ विरूप उवाच ॥ शृणुष्व अहो राजन्यथैतद्धारयाभ्यहम् ॥ विकृतस्यास्य राजपैनिखिलेन नराधिप ९१ ॥ अनेन धर्मं प्राप्स्यथ शुभादत्तापुराऽऽनय ॥ धेनुर्विप्राय राजर्षे तपःस्वाध्यायशीलिने ९२ तस्याश्चायं मयाराज न फलमभ्येत्य याचितः ॥ विकृतेन च मे दत्तं विशुद्धेन तारात्मना ९३ ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये ॥ गावौ च कपिले क्रीत्वा वस्त्रलेखदोहने ९४ ते चोच्छृणुत ये राजन्मया समयवर्जिते ॥ यथाविधियथाश्रद्धं तदस्याहं पुनः प्रभो ९५ इहाद्यैव गृहीत्वा तु प्रयच्छेद्विगुणं फलम् ॥ एवं स्यात्पुरुषव्याघ्रकः शुद्धः कोऽत्र दोषवान् ९६ एवं विवदमानौ स्वस्वामिहाऽभ्यागतौ नृप ॥ कुरुधर्ममधर्मं वा विनयेनौ समादध ९७ यदि नेच्छति मे दानं यथा दत्तमनेन वै ॥ भवानत्र स्थिरो भूत्वा मां स्थापयित्वाऽद्य नौ ९८ ॥ राजोवाच ॥ दीयमानं न गृह्णासि कृण्वं कस्मात्त्वमद्य वै ॥ यथैव तेऽभ्यनुज्ञातं तथा गृह्णाध्वमाऽचिरम् ९९ ॥ विकृत उवाच ॥ धारयामीत्यनेनोक्तं ददानीति तथा मया ॥ नाऽयं मे धारयत्यद्य गच्छतां यत्र वांच्छति १०० ॥ राजोवाच ॥ ददतोऽस्य न गृह्णासि विषमं प्रतिभाति मे ॥ दंडद्यो हित्वं ममतो नास्त्यत्र खलु संशयः १ ॥ विकृत उवाच ॥ मयाऽस्य दत्तं राजर्षे गृह्णीयां तत्कथं पुनः ॥ काममत्रापराधो मे दंडमाज्ञापय प्रभो २ ॥ विरूप उवाच ॥ दीयमानं यदिमयाने पिप्यासिकं थं च न ॥ नियं स्यति त्वां नृपतिरयं धर्मानुज्ञासकः ३ ॥ विकृत उवाच ॥ स्वं मया याचिते न ह दत्तं कथमिहाद्यतत् ॥ गृह्णीयां गच्छतु भवानभ्यनुज्ञां ददानीते ४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ श्रुतमेतत्त्वयाराजन्ननयोः कथितं द्वयोः ॥ प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृह्णाणां विचारितम् ५ ॥ राजोवाच ॥ प्रस्तुतं सुमहत्कार्यं मनयोर्गृह्णं यथा ॥ जापकस्य हृदी कारकं यमेतद्ब्रविष्यति ६ ॥ यदि तावन्न गृह्णां मि ब्राह्मणेनापवर्जितम् ॥ कथं नालिप्येयमहं पापेन महताऽद्य वै ७ तौ चोवाच सराजर्षिः कृतकार्यौ गमिष्यथः ॥ नेदानीं मामिहा साद्यराजधर्मो भवेन्मृषा ८ स्वधर्मः परिपाल्यस्तुराज्ञा मिति विनिश्चयः ॥ विप्रधर्मं श्वगहनो मां पनात्मानमाविशत् १०९

॥ ८६ ॥

श्रुते धेनुसंस्कारावाचः जपस्व फलमित्यर्थः ८८ । ८९ । ९० । ९१ धेनुर्ब्रवीत् विप्राय परमेश्वराय धर्ममाभ्यर्चयन्तु स्वार्थं ९२ । ९३ ततो मे मया पश्यत्ययं नेन मया जपयन्तं फलं प्राप्तमिदानीं मस्मात्तदहं नेच्छामीत्यर्थः ९४ । ९५ इति गृह्णापि पुनः प्रतिज्ञातं करिष्यामीत्यर्थः ९६ । ९७ । ९८ । ९९ धारयामीति अप्रतिग्रहेणैवाहमेतन्मृणं करोमीत्यर्थः १०० । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

१० निक्षेपार्थं प्रतिगृह्य प्रदानार्थं ११ । १२ समं दानस्य प्रतिदानेन तुल्यमस्तु सहेवेति तथैव तुल्यं मया प्रतिदत्तमित्यर्थः १३ कामक्रोधाविति अत्र प्रतिग्रहीतुरनधिकारित्वाद्वा तु दानसममेव पुण्यं अन्यथा पुण्यप्रदानेन बहुगुणा पुण्यवृद्धिरवस्थादिति भावः कारितः प्रवर्तितः स्वंपदावौ राजाऽत्र संबोध्यः १४ नायमिति आख्यायिका तात्पर्यमाह स्वकृते राज्ञो बोधार्थं १५ निषृष्टं परीक्षितम् १७ जापकानां भिति गतिमुक्तिः स्थानं ब्रह्मलोकः लोकः सूर्यादि स्थानानि इत्येव याजितास्तथा कीर्तयिष्ये इति शेषः १८ तेषु स्थानां गमः प्रयातीति विरक्तस्य फलमुक्त्वा रामिणालोकानाह अथवेति अभिममिलोक्तं एवमुत्तरत्र १९ तैजसेन तेजोमयेन स्वप्रकृतेन ११० मृमिशरीरि चनेऽपि गच्छति तथा आकाशशरीरे निरालंबेऽपि गच्छति तेषां सूर्यादिलोकपाला

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ गृह्णाण धारयेऽहं च याचितं संश्रुतं मया ॥ न चेद्ब्रह्मिष्यस्य राज्ञः शपिष्ये त्वानं संशयः ११० ॥ राजोवाच ॥ धिप्राजधर्मं यस्यायं कार्यस्येह विनिश्चयः ॥ इत्यर्थं मे ग्रहीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति ११ एष पाणि रपूर्वमे निक्षेपार्थं प्रसारितः ॥ यन्मे धारयसे विप्र तदिदानीं प्रदीयताम् १२ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ संहितां जपता यावान्गुणः कश्चित्कृतो मया ॥ तत्सर्वं प्रतिगृह्णीष्यदि किंचिदिहास्ति मे १३ ॥ राजोवाच ॥ जलमेतन्निपातितं मम पाणौ द्विजोत्तम ॥ सममस्तु सहेवास्तु प्रतिगृह्णातु वै भवान् १४ ॥ विरूप उवाच ॥ कामक्रोधौ विद्धि नौ त्वमावाभ्यां कारितो भवान् ॥ सहेति च यदुक्ते ते समालोकास्तवा स्य च १५ नायं धारयते किंचिज्जिज्ञासा त्वत्कृते कृता ॥ कालो धर्मस्तथाष्ट्युः कामक्रोधौ तथा भुवाम् १६ सर्वमन्योन्यनिष्कर्षे निगृष्टं पश्यतस्तव ॥ गच्छ लोकान् जितान् स्वेन कर्मणा यत्र वांच्छसि १७ ॥ भीष्म उवाच ॥ जापकानां फलावाप्तिर्मया ते संप्रदर्शिता ॥ गतिः स्थानं च लोकाश्च जापकेन यथाजिताः १८ प्रयातिसंहितायां ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ अथवाऽग्निं सभायाति सूर्यमाविशतेऽपि वा १९ स तैजसेन भावेन यदितत्र मम ल्युत ॥ गुणां स्तेपां समाधत्ते रागेण प्रतिमोहितः १२० एवं सोमे तथा वायौ भूम्याकाशशरीरगः ॥ सरागस्तत्र वसति गुणां स्तेपां समाचरन् २१ अथ तत्र विरागी स गच्छति त्वथ संशयम् ॥ परमव्ययमिच्छन् स ते माविशते पुनः २२ अमृताच्चा मृतं प्राप्तः शान्तिभूतो निरात्मवान् ॥ ब्रह्मभूतः सनिर्द्वन्द्वः सुखी शांतो निरामयः २३ ब्रह्मस्थानमनावर्तमेकमक्षरसंज्ञकम् ॥ अदुःखमजरं शांतिस्थानं तत्प्रतिपद्यते २४ चतुर्भिलक्षणैर्हिनं तथा पञ्चिः सप्तोडशैः ॥ पुरुषं तमतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते १२५

नां गुणान् प्रकाशकत्वादीम् २१ अथेति तत्राग्न्यादौ तमेव परमेष्ठिनमेव परमुत्कृष्टं अव्ययं मोक्षं क्रमत इच्छन् २२ अमृतात् परमेष्ठिमावात् आपोक्षिकामृतात् दमृतं कैवल्याख्यं मुख्यामृतं । शान्तिभूतः निष्कामः निरात्मवान् आत्मा बुद्धिस्तद्वान् अहंकारस्तद्वजितः । अतएव ब्रह्मभूतः निर्द्वन्द्वः सुखदुःखाद्यतीतः । निरामयः द्वैतदर्शनहीनः २३ ब्रह्मैव स्थानं ब्रह्मस्थानं अनावर्त आहृत्तिरन्यम् २४ जापकानां पार्थविक फलमाह चतुर्भिरिति चतुर्भिः ब्रह्मज्ञानमात्रं मानचेतोभिः लक्षणैः लक्ष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञापकैर्हीनं रूपं गुणसंबंधजत्वादिभिः पूर्वोक्तिर्विरहितं । अतएव पञ्चभिरुक्तैः अशनापि पासाभ्यां प्राणधर्माभ्यां शोकमोहाभ्यां चित्तधर्माभ्यां जरा मृत्युभ्यां देहधर्माभ्यां च हीनं तदव्यत्वात् । अतएव प्राणाद्यात्मकषोडशकगणैर्नैव तेऽशनाद्यभ्यसंहितास्तैः । प्राणाद्याश्च प्राणाच्छ्रद्धाखं वा पुण्यातिरापः पृथिवीं त्रिंशमनोत्रयमन्नाद्विषतपोमंत्राः कर्मलोकं पुनश्च विप्रमुक्ताः आकाशं कारणं ब्रह्मातिक्रम्य पुरुषमनुपाधि विन्मात्रं प्रतिपद्यत इति संबधः १२५

२३

नेच्छतिपुरुषमाप्तिमित्रोपः सर्वसर्वोत्तमकतव आकाशाकृत्यकारणं अविष्टिततदमिमान्मयति । यद्येवमेव 'सयादिपितृलोककामोभवति संकल्पदेवास्यापितरःसमुत्तिष्ठति' इत्यादिभूतैरर्थः सत्यकामःसत्यसंस्कल्पश्चिद्वानिदिवाशितं १९ अथवेति परवैराग्यवतःसर्वलोकक्यागोऽपिभवतीत्याह तत्रनिर्गुणे २७ ॥ २८ ॥ इति शांतिपर्व० मोक्षधर्मपर्व० नीलकंठीविरतमावदी पेनवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ ॥ किमिति उत्तरंमालोकास्तवास्त्यचेतिविक्रपवाक्यप्रवणामंतरं तौहृदयानुपैपलादीतस्यविक्रपस्थभाषितेवचनेविषये १ यदेतदसद्योमुक्ति

अथनेच्छतिरागात्मासर्वतदधितिष्ठति ॥ यच्चप्रार्थयतेतच्चमनसाप्रतिपद्यते २६ अथवाचेक्षतेलोकान्सर्वान्निरयसंज्ञितान् ॥ निस्पृहःसर्वतोमुक्तस्तत्रैवमतेसु २७ एवमेवामहाराजजापकस्यगतिर्यथा ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंकिंभूयःश्रोतुमर्हसि १२८ ॥ इति श्रीमहामारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणिजापको पारव्यानेनवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ किमुत्तरंतदातोस्मिचक्रतुस्तस्यमापिते ॥ ब्राह्मणोवाऽध्वाराजात न्मेहृदिपितामह १ अथवातौगतौतत्रयदेतत्कीर्तितंत्वया ॥ संवादेवातयोःकोभूत्किंवातौतत्रचक्रतुः २ ॥ भीष्मउवाच ॥ तथेत्येवंप्रतिश्रुत्यधर्मसंपूज्यच प्रभो ॥ यमंकालंचमृत्युचस्वर्गसंपूज्यचार्हतः ३ पूर्वयेचापरंतत्रसमेताब्राह्मणर्षभाः ॥ सर्वान्संपूज्यशिरस्ताराजानंसोऽब्रवीद्विजः ४ फलेनानेनसंयुक्तोरा जर्षेगच्छमुख्यताम् ॥ भवताचाम्यनुज्ञातोऽपेयंभूयपुनह ५ वरश्चममपूर्वहिदतोदेव्यामहाबल ॥ श्रद्धातेजपतोऽनित्यंभवत्वितिविशंपते ६ ॥ राजोवाच ॥ यद्येवमफलासिद्धिःश्रद्धाचजपितुंतव ॥ गच्छविप्रमयासार्धजापकंफलमाप्नुहि ७ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ कृतःप्रयत्नःसुमहान्सर्वेषांसन्निधाविह ॥ सहतुल्यफ लावावांगच्छावोयत्रनौगतिः ८ व्यवसायंतयोस्तत्रविदित्वात्रिदशेश्वरः ॥ सहदेवैरुपययौलोकपालैस्तथैव ९ साध्याश्चविश्वेमरुतोवाद्यानिमुमहांतिच ॥ नद्यःशैलाःसमुद्राश्चतीर्थानिविविधानिच १० तर्पांसंयोगविधिर्विदेदास्तोभाःसरस्वती ॥ नारदःपर्वतश्चैवविश्वानुर्वहद्गुहः ११ गंधर्वश्चित्रसेनश्चपरिवार गणैर्युतः ॥ नागाःसिद्धाश्चमुनयोदेवदेवःप्रजापतिः १२ विष्णुःसहस्रशीर्षश्चदेवोऽर्चित्यःसमागमत् ॥ अवाद्यंतोतरिक्षेचभेयंस्तूर्याणिवाविभो १३ पुष्प वरपाणिदिव्यानित्रतेर्षामहात्मनाम् ॥ ननुतुश्चाप्सरःसंघास्तत्रतत्रसमंततः १४ अथस्वर्गस्तथारूपीब्राह्मणवाक्यमब्रवीत् ॥ संसिद्धस्त्वमहाभागस्त्वंच सिद्धस्तथानृप १५ अथतौसहितौराजन्नन्योन्यविधिनाततः ॥ विषयप्रतिसंहारमुभावेवप्रचक्रतुः १६

ममुक्तिलोकांतरमाधिरितिप्रथं १ अर्हतःपूज्यान् ३०॥५॥ १ यदीति अफलातवपदिव्ययपिमहाफलस्यदत्तत्वात् तर्पाणिजपप्रदानजपुण्येनैवतवफलदृढेजातत्वात्जापकंजपार्जितंफलंस्वमापिप्रा मृहीत्यर्थः ७ प्रयत्नःसुभ्यंजपदानार्थं नोभावयोः ८ व्यवसायंनिश्चयं ९ १० संयोगविधिःजीवब्रह्मकंप्रतिपादकावेदांताः स्तोमाःसामगीतिपूरणार्थानिअक्षराणिहाइहावृहत्यादीनि ११ १२ १३ १४ १५ अथेति अन्योन्यविधिनापरस्परपकारेणसहितौ एककालपूर्वविषयाणांरूपादीनांप्रतिसंहारंप्रवीपसंहारंविषयकारणीभूतंत्रियसंहारेणवसंहारम् १६

तत्रक्रममाह प्राणेति मूलाधारात्कुंडलिनीमुत्थाप्यऊर्ध्वोर्ध्वचक्रजयक्रमेणमनसिहृदयेऽनाहतचक्रेत्याप्यनिर्घृत्यत्रस्थंमनःएकीभूतयोःप्राणापानयोःस्थाप्यवशेकृत्वादधतुःधारयतइत्यर्थः १७ उपस्थितंउपस्थंकुतः तौउपस्थितकर्ता बद्धपश्चात्तनावित्यर्थः । सुबोरधः नासिकाग्रंप्रस्थंतावितिशेषः । स्वनासिकाग्रंस्वेनद्रुमशक्यमतोयएवायमादर्शपुरुषपतमेवाहं ब्रह्मोपा सेइतिभूतेःआदर्शस्यनासिकाग्रदर्शनंमाप्रसंजीतिभुबोरधइतिविशेषणं । तेननात्यंतनिमीलिताक्षःस्यात्तन्निद्राभासेः । नापिउदादिताक्षःस्यात्तलोकंदर्शनेनविशेषादित्युक्तं । उपस्था प्योदरेतौचेतिपाठेत्तौप्राणापानौ उदरेस्वाधिष्ठानेउपस्थाप्यमनसिचस्थाप्येतिपूर्वणान्वयः । ततश्चमनसासहितौप्राणापानौभुक्तुर्वांनुबोर्मेध्येआज्ञाचक्रेधारयतः १८ तथाउक्तप्रकारेणजि प्राणापानौतथोदानंसमानंन्यानमेवच ॥ एवंतौमनसिस्थाप्यदधतुःप्राणयोर्मनः १७ उपस्थितकर्तौतौचनासिकाग्रमधोभुवोः ॥ भुक्तुर्वाचैवमनसाशनै धारयतस्तदा १८ निश्चेष्टान्यांशरीरान्यांस्थिरदृष्टीसमाहितौ ॥ जितात्मानौतथाऽऽधायमूर्धन्यात्मानमेवच १९ तालुदेशमथोदाल्यब्राह्मणस्यमहात्मनः ॥ ज्योतिर्ज्वालासुमहतीजगत्त्रिदिवंतदा २० हाहाकारस्तथादिक्षुसर्वेषांसुमहानभूत् ॥ तज्ज्योतिःस्तूयमानंस्मब्रह्माणंप्राविशतदा २१ ततःस्वागतमित्याहत त्तेजःप्रपितामहः ॥ प्रादेशमात्रंपुरुषंप्रत्युद्गम्यविशंपते २२ भूयश्चैवापरंप्राहवचनंमधुरंतदा ॥ जापकैस्तुल्यफलतायोगान्मात्रसंशयः २३ योगस्य तावदेतेभ्यःप्रत्यक्षफलदर्शनम् ॥ जापकानांविशिष्टतुप्रत्युत्थानंसमाहितम् २४ उष्यतांमयिचेत्युक्त्वाऽचेतयत्सततंपुनः ॥ अथास्यंप्रविवेशास्यब्राह्मणो विगतज्वरः २५ राजाऽप्येतेनविधिनाभगवंतंपितामहम् ॥ यथैवद्विजशार्दूलस्तथैवप्राविशतदा २६ स्वयंभुवमथोदेवाअभिवाद्यतन्नोऽब्रुवन् ॥ जापका नांविशिष्टतुप्रत्युत्थानंसमाहितम् २७ जापकार्थमयंयत्नोयदर्थवयमागताः ॥ कृतपूजाविमौतुल्यौत्वयातुल्यफलाविमौ २८ योगजापकयोर्दृष्टफलंसुमह दयैव ॥ सर्वाल्लोकानतिक्रम्यगच्छेतांयत्रवाञ्छितम् २९ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ महास्मृतिपठेद्यस्तुतथैवानुस्मृतिशुभाम् ॥ तावप्येतेनविधिनागच्छेतांमत्सलो कताम् ३० यश्चयोगेभवेद्वक्तुःसोपिनास्त्यत्रसंशयः ॥ विधिनाऽनेनदेहांतिममलोकानवाप्नुयात् ॥ साधयेगम्यतांचिवयथास्थानानिसिद्धये ३१ ॥ भीष्मउवाच ॥ इच्छासतदादेवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ आमंत्र्यचततोदेवाययुःस्वस्वनिवेशनम् ३२ तेचसर्वमहात्मानोधर्मसत्कृत्यतत्रैव ॥ पृष्ठतोनुययूराजन्सर्वसुप्रीतचेतसः ३३

तात्मानौजितचित्तौआत्मानंचितंप्राणसहितंमूर्धनिधारयतइतिपूर्वणान्वयः सुपुत्राभार्गेणेतिशेषः १९ तालुदेशंब्रह्मरं २० ॥ २१ ॥ २२ योगानांयोगिनां २३ योगस्ययोगिनः एतेभ्यपते र्पांसंन्यानां समाहितंविहितं २४ उष्यतामिति अत्रचतुर्मुखास्त्येवशेकृत्यादुःखहेतुव्यष्टिलिगविधोमोजापकस्यब्रह्मलोकंमतस्यसद्यएवमवतीत्युक्तं तत्रहेतुरचेतयदिति तस्यब्रह्मात्मैक्यंयथोचित वानित्यर्थः । अयमर्थोभमवद्रीतासुसंयुहीतः 'सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुत्थयच । मूर्धोधायात्मानंप्राणमास्थितोयोगधारणां ॥ औमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यमया तिसमद्रावंयातिनास्त्यत्रसंशयः'इति इतरेषु । 'ब्रह्मणासहतेसर्वंप्राप्तेप्रतिचरं ॥ परस्थातेकृतात्मानःप्रविशतिपरंपद' इतिस्मृतेश्चल्यतेव्याष्टिलिगान्मुच्यतेइतिभेदः २५ ॥ २६ ॥ २७ वयंविदुः श्वरादपः त्वयाचतुर्मुखेन २८ वाञ्छितमनंतसुखं २९ संहिताध्यायिनाफलमुक्तापहंवाध्यायिनामन्वादिस्मृत्यध्यायिनांचफलमाह महास्मृतिमिति ३० साधयेयुमदिष्टमितिशेषः ३१ ॥ ३२ ॥ ३३

३४ ॥ इति शान्तिः ॥ मो० नी० मा० द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ पूर्वप्रजापकप्रसंगाद्योगस्यापिश्रेयस्त्वमुक्तं योगजापकयोर्हृष्टं फलं तु महद्व्यावृत्तिः । तथा उपपत्तां मयि चेत्पुष्पाचेतयस्तत्तत् पुनरिति जपफलकाले ब्रह्मबोधस्याधिहारस्त्वमुक्तमेवं योगी विज्ञानसहाय एवोक्तज्ञानफलकृदिति मत्वा पुच्छति किमिति ज्ञानविचारस्तत्सहितो योगी ज्ञानयोगस्तस्य । विद्यामेतां योगविधिषु कुरुतस्त्कारणं साध्ययोगाभिपन्नमित्यादिलिङ्गादनयोः समुच्चयावगमात् वेदानां चिकित्सा । तथानियमस्याप्रोद्भादेः भूतात्मा जीवः १ । १ । ३ कार्पण्यजगद्विरोधः यत्र यन्निमित्तविधिः कर्मकांडः ज्ञाने सति यत्फलं प्राप्यं मंत्रशब्दैर्वेदावर्षाङ्गमनातीतत्वाद्मकाशितं ४ अर्थशास्त्रं त्रिवर्गशास्त्रं आगमो वेदः मेधाहपेत्वादयो वेदोत्तर्गतास्तद्विद्विदैर्यज्ञादिभिः फलं तु लभ्यते स्यते तत्किं वस्तु कथं केन प्रकारेण वा तस्मात् विविता कवा तस्सुखं देवां तरे वा प्रत्यमात्मन्येव वा ५ महीजाः स्यावरजंगमाः ६ ज्ञानं यतो यस्मिन् भिषये ततो ज्ञानात् तदर्थो ज्ञानार्थं मिथ्या प्रवृत्तवत्

एतत्फलं जापकानां गतिश्चैषा प्रकीर्तिता ॥ यथा श्रुतं महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ३४ इति श्रीमहामारतेशां ॥ मो० जापकोपाख्यानं द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च ॥ भूतात्मा च कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितमह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरा तनं ॥ मनोः प्रजापतेर्वेदं महर्षेः ब्रूहस्पतेः २ प्रजापतिश्चेष्टतमं प्रजानां देवार्पितं संप्रवरो महर्षिः ॥ ब्रूहस्पतिः प्रश्नमिमं पुराणं प्रच्छ शिष्योऽथ गुरुं प्रणम्य ३ यत्कारणं यत्र विधिः प्रवृत्तो ज्ञाने फलं यत्प्रवदंति विप्राः ॥ यन्मंत्रशब्दैरुक्तप्रकाशं तदुच्यते निभगवन् यथावत् ४ यच्चार्थशास्त्रागममंत्रविद्विजैरनेकैरथगोप्रदानैः ॥ फलं महद्भिर्यदुपास्यते च किं तत्कथं वा भविता कवा तत् ५ महीमहीजाः पवनोत्तरिक्षं जलौकसश्चैव जलं दिवं च ॥ दिवौकसश्चापियतः प्रसूतास्तदुच्यते निभगवन् पुराणम् ६ महद्भिर्यदुपास्यते च किं तत्कथं वा भविता कवा तत् ५ महीमहीजाः पवनोत्तरिक्षं जलौकसश्चैव जलं दिवं च ॥ दिवौकसश्चापियतः प्रसूतास्तदुच्यते निभगवन् पुराणम् ६ ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै तत्तदर्थं भवति प्रवृत्तिः ॥ न चाप्यहं वेदपरं पुराणं मिथ्या प्रवृत्तिं च कथं नु कुर्याम् ७ ऋक्सामसंघांश्च यजुषि चापि च्छंदांसि नक्षत्रगतिं निरुक्तम् ॥ अधीत्य च व्याकरणं संकल्पं शिक्षां च भूतप्रवृत्तिं न वेधि ८ समे भवान् शंसतु सर्वमेतत्सामान्यशब्दैश्च विशेषणैश्च ॥ समे भवान् शंसतु तावदेतज्ज्ञाने फलं कर्मणि वायदस्ति ९ यथा च देहाच्च यवतेशरीरी पुनः शरीरं च यथाऽम्युपैति ॥ मनु उवाच ॥ यद्यपि यं यस्य सुखं तदा दुस्तदेव दुःखं प्रवदंति नष्टम् १० इष्टं च मे स्यादितरञ्च न स्यादेतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ॥ इष्टं त्वनिष्टं च न मां भजेत्येतत्कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः ११ कामात्मका इष्टं दसि कर्मयोगा एभिर्विमुक्तः परममुवीत ॥ नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी नरः प्रवृत्तो निरयं प्रयाति ॥ ब्रूहस्पति उवाच ॥ इष्टं त्वनिष्टं च सुखा सुखे च साऽऽशस्तिवच्छंदं दतिकर्मभिश्च १२

ज्ञात्वा प्रवृत्तं तद्व्यापये कथं नु कुर्या ७ सोऽहं भगवो मंत्रविदे वास्मिन्नात्मविदिति श्रुत्वेकं समादिज्ञानेऽपि भूतप्रवृत्तिं विद्याद्यापानात्मा नानं बोधि ८ सामान्यशब्दैरस्तीत्येवोपलब्धव्यहस्यादिभिः विशेषणैः सत्यं ज्ञानमनंतं विज्ञानमनंदमित्यादिभिः ९ यत्र विधिप्रवृत्तइत्यस्योत्तरमाह यदिति १० ज्ञाने फलं यदित्यस्योत्तरमाह इष्टमिति ११ यच्चार्थशास्त्रे इत्यस्योत्तरमाह कामेति कामात्मकाः कामप्रधानाः छंदसि वेदे एभिः कामैः कर्मपथे वेदोक्तैर्लौकिकैवा निरयं स्वर्गं नरकं वा एतद्विधिपर्ययैर्न इष्टमिति इष्टानिष्टेभिर्यापि च सुखदुःखे ततः सुखमिष्टं माह दुःखमनिष्टं त्वाप्यं सा आशीः प्रार्थना सा च कर्मभिरेवं प्रार्थयितारमवच्छंदंति प्रवृत्तिरित्याप्रोति एतावदेव पुरुषः प्रार्थयते नान्यत्कर्म फलमस्तीत्यर्थः । स्वर्गकामो यजेत इत्येनाभिचरन्त्यजेत इत्येतत्ति शिष्टस्य तस्यैव फलत्वेन ब्रह्मणः १९

विविदिषंति पक्षेनेत्यादिवाक्यादिभिः कामैर्विमुक्तः स न कर्माप्यनुष्ठाय परं ब्रह्म विविदिषोत्पत्त्यादिद्वारा प्रविशोत् एतदर्थमेव कर्मविधिः प्रवृत्तः स्वमादिफलश्रवणं तु कामात्मकानेवच्छंदंति आवृणोति अतएभिः कामैर्विमुक्तः परमेवाददीत ब्रह्मज्ञानार्थमेव कर्माप्यनुतिष्ठेत्तु फलार्थमिर्यर्थः १३ किं येनादीन्यपि ज्ञानार्थमनुष्ठेयानि नेत्याह आत्मेति आत्माचितं आदिभिः प्रथमैर्नित्यैरित्यर्थः । इष्ट्यमानो रागादिदोषापनयेनाऽऽदर्शवद्दीप्यमानोऽयुतिमान् स ब्रह्मिण्यमकाशवान् एव सुखार्थं मुमुक्षुः परमस्य तत्कर्मागोचरं । निराशिषमित्यनेनाशरीस्त्ववच्छंदंतीति परोक्तिर्निरस्ता अवेत्सुपैति स्वष्ट्यावगाप्रोति १४ अनुसंधकानां कर्मणां कथं वेदनिवर्तकत्वं न हि नुरपाचांतः छंदयतीत्याशं कयाह प्रजाऽमृता इति एतां मनः कर्मणां संसारपदे अपिसत्पयो ब्रह्म प्राप्तिमार्गौ । कथं तदाह इष्टमिति इष्टं प्रत्यक्षं भुवि बोधितमित्यर्थः शाश्वतं च मोक्षहेतुरपि अंतवच्छुद्रफलमपि तत्र मनसा क्रियमाणं स्यागः फलस्याग एव शाश्वतत्वे कर्मणां कारणान्मयत् स्वरूपेण त्याग इत्यर्थः १५ स्वेनेति यथा च लूकः प्रणेता नायको निशात्ययेराज्यं तेत मसा संवृतात्मा ज्ञातु तत्स्वरूपः सन्त्वेनात्मना तैजसेन वा आलोकेन वर्जनीयं कंठकादिकं पश्यत्येवं ज्ञानं बुद्धिर्विज्ञानगुणेन विवेकेन मुक्तं सद्गुणं पश्यति १६ इष्टांतं वृण्वन् ज्ञानफलस्यैष्टवमाह सर्पानिति उदपानं कथं १७ ज्ञानपूर्वकं कृतं कर्म फलमित्याह कुरु इति कर्मपंचात्मकं पंचमं ब्राह्मणं आत्मानो निष्पादका यस्य

॥ मनु उवाच ॥ एभिर्विमुक्तः परमाविश एतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ॥ कामात्मका इष्टं दतिकर्मयोग एभिर्विमुक्तः परमाददीत १३ आत्मादिभिः कर्मभिर्निष्ठ्यमानो धर्मे प्रवृत्तोऽनुतिमान् सुखार्थी ॥ परहितं कर्मपथादपेतं निराशिषं ब्रह्म परं ह्यवेति १४ प्रजाऽमृता मनसा कर्मणा च द्वावेवैतो सत्पथौ लोकजुष्टौ ॥ इष्टं कर्म शाश्वतं चांतवच्च मनस्त्यागः कारणान्मयदस्ति १५ स्वेनात्मना च क्षुरिव प्रणेता निशात्ययेत मसा संवृतात्मा ॥ ज्ञानं तु विज्ञानगुणेन युक्तं कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयम् १६ सर्पान्कुशायानितथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयंति ॥ अज्ञानतस्तत्र पतंतिकेचिज्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् १७ कृत्स्नं तु मंत्रो विधिवत्प्रयुक्तो यज्ञायथोक्तास्त्वह दक्षिणाश्च ॥ अन्नप्रदानं मनसः समाधिः पंचात्मकं कर्म फलवदंति १८ गुणात्मकं कर्म वदंति वेदास्तस्मान्मंत्रो मंत्रपूर्वहिकर्म ॥ विधिर्विधेयं मनसोपपत्तिः फलस्य मोक्षा तु तथा शरीरी १९ शब्दाश्चरूपाणि रसाश्च पुण्याः स्पर्शाश्च गंधाश्च शुभास्तथैव ॥ नरो न संस्थानगतः प्रभुः स्यादेतत्फलं सिद्धयति कर्मलोके २० यद्यच्छरीरेण करोति कर्म शरीरयुक्तः समुपाश्रिते तत् ॥ शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् २१

तथा समाधिर्काश्यं देवताध्यानादौ । यत्स्यैव तथैव हि पूर्वहीतं स्यात्तां ध्यायेदिति श्रुतेः फलं फलवत् १८ कर्तुं स्वभावमेवात्कर्मणां फलमेवमाह गुणेति गुणात्मकं सात्त्विकं राजसंतामसं च विधेयं कर्मस्यर्थः । तस्माद्वैतो मंत्रोऽपि गुणात्मकस्तत्र हेतुर्भूतपूर्वहिकर्म तत्र सात्त्विको मंत्रोऽपि मिश्रः । राजस इत्येवोक्तत्वा । तामसः सर्वमविष्यद्दयं पविष्येत्यादिः । एवं विधिरपि विधिषुः आत्मादिमान् सात्त्विकः कर्ता । विद्यादिहीनः केवलं प्रवृत्तिमात्रपरो राजसः । इषाभिर्निरुद्धतामसः । तेषां कर्मकमेणवीर्यवत्तरवीर्यवत्त्रिवीर्यमवति । यथा फलस्योपपत्तिस्तथा फलस्य मोक्षाऽपि त्विच्छा दुःखीपूडश्च भवति १९ शब्दादयः कर्मफलं कर्मप्राप्ये लोके स्वर्गं सिद्धयति नरः प्रभुराधिकारी ज्ञानफले इति शेषः । न संस्थानगत इत्येकं पदं मरणमप्राप्तो जीव ब्रह्म स्यात् इह कृत्वाऽमुत्र मोक्षव्यमित्य इष्टफलं कर्मणो ज्ञेयं यद्दृष्टं ज्ञानमेव श्रेय इति भावः २० ननु कर्मपथं प्रबोधाः सिद्धयेति ज्ञानेनेत्यत आह यद्यदिति शरीरवता कृतं कर्म शरीरयुक्ते नैव मोक्षं यतः कर्म फलस्य दुःखादेरायतनमाश्रयः शरीरं न स्वशरीरं आत्माऽतोऽशरीरं त्वलक्षणो मोक्षो ज्ञानशरीरेण कर्मासात्त्विकवतीत्यर्थः २१

॥००॥

सयति । तत्रयथाउपनेत्रदर्पणयोत्पायेऽक्षरस्यौल्यमुबस्यदृश्यत्वं चापैत्येवंधीनिग्रहेचितःस्थूलत्वंदृश्यत्वंचापैति । तदेवंकूटस्थस्यात्मनोविकारित्वेसूक्ष्मस्यस्थूलत्वेदृगूपस्यदृश्यत्वेचक्रमेणदृष्टो
त्रयं । एवंचानादिरपिप्रातिस्तत्त्वज्ञानेनपाश्चात्येनापिबाधितुंशक्या । नचप्रातिरुन्मज्जनसंभवति बुद्धेस्तत्त्वप्रज्ञातित्वात् । तस्मात्प्रातिज्ञानापनयाऽऽत्मज्ञानेयतितव्यमितिमात्रः ॥ २३ ॥
॥ इति शांतिपर्वणि म० १० ॥ म० ७ ॥ अधिकाद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥ ननुबुद्धीर्निर्विकारस्यविकारित्वंसूक्ष्मस्यस्थूलत्वमदृश्यस्यदृश्यत्वंचबुद्धियोगादितितत्र बुद्धयतिरिक्तस्यात्मनो
ऽनुपलंभादित्याशंक्याह यदिति । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तमोक्त्याहुर्मनीषिणः' इति श्रुतेः । समनर्कैर्द्रिषेरुपहितंयज्जीवचैतन्यंतादिरावबहुकांतेपुरस्तात्पूर्वप्राप्तानुगुणान्विषयावकालांतरेतस्मरतेवा
ल्येऽहमिदमन्यमवमिति । तदात्मनोरयकालेन्द्रियसन्निकर्षाद्यभावाज्ज्ञेयज्ञानज्ञानुवासनवासिताबुद्धिरिवसर्वात्मताप्राप्तातदन्येनचैतन्येनावभास्यतेइत्यस्तिबुद्धचक्षिकश्चेतनइत्यर्थः । ननुत
दाहंन्द्रियाण्येवविषयवासनानासितानिबुद्धचाप्रकाश्यंतइत्याशंक्याह तेष्विति इन्द्रियेष्वप्युपहतेषुबुद्धिर्नेपुशब्दाद्यग्रहात् पश्चात्स्वप्नकाले बुद्धेरुपनिषृष्टीज्ञेयज्ञानज्ञानात्मिकातद्वद्वूपमस्यस
बुद्धिरूपः । 'सप्तमानःसन्नुभौलोकाननुमंचरतिध्यायतीवलेखयतीव' इति श्रुतेः । समानोबुद्धितादात्म्यं प्राप्तेः परमःसर्वोत्कृष्टःस्वभावश्चिद्रूपआत्माबुद्धेरन्योऽप्येव अयमात्रः । यथाजाम्बका
ल्लेखयतीत्येवमात्मनोऽर्थव्यतिरिक्तःकूटस्थोनिर्विकारआदित्यमस्तामात्रेणचक्षुषोऽनुमहंतस्यचक्राशंकरोत्येवंस्वप्नेऽपिमातृभेयात्मनस्थिताबुद्धितद्वन्द्व्युदासीनः प्रकाशोऽवभासयेदिति ।
तस्मादस्तिबुद्धेरन्यस्तत्तादात्म्यञ्चात्याविकारित्वाद्याक्रांतआत्मेति सिद्धम् ।

॥७३॥

रूपं नृमात्रमेव समनुपश्यति यथाहुः । 'आदावंतं च यन्नास्ति त्वर्मानेऽपि तत्तया' इति । तथा तद्वातज्ज्वलास्तमयगतस्तद्दर्शिनः सवितुर्गतिं दूरत्वं द्यावापृथ्वीनां प्रत्यक्षेणागृह्यमाणमपि देशांतरप्राप्तिर्लगेन धियापश्यति । एवं दृश्यमानस्यास्त्ये दृश्यमानस्य सत्त्वे च दृष्टांतद्वयमुक्तं ९ दार्ष्टान्तिकमाह तथेति यथेदं तथा दूरस्थं रविगतिवदुर्लभं प्रकरणादात्मानं बुद्धिप्रदीपेन पूर्वांकरित्या समनुपश्यतीत्यनुपज्यते । प्रत्यासन्नं किं दृश्यमपि ज्ञेयं प्रपञ्चं निरपि तं नेतुमिच्छति किं प्रातिज्ञानाभिर्संहितं ज्ञानशब्देनाभिर्संहितं ज्ञानशब्दाभिधेयं ब्रह्म । 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमननं ब्रह्म' इत्यादि श्रुतिभ्यस्तत्प्रति ब्रह्मणि प्रविलापयितुमिच्छतीत्यर्थः १० एतच्चोपायेनैव सित्स्थवरीतिसदृष्टांतमाह नदीति ११ उपादानोपादेययोरेव दान्मृगेण मृगइवाज्ञानेन स्वसजातीयेन ज्ञेयं गृह्यते वशीक्रियते मूष्येव दृष्ट इत्यर्थः १२ मूर्तिपुस्तूलदेहेषु मूर्तिस्थं लिङ्गदेहहृत्थं ज्ञेयमात्मानं ज्ञानेन पीड्यस्या १३ नन्वात्मानोपीदृशिसिधिव्यवस्थेज्ज्वालापतिरित्याशंक्याह नोत्सहंतं इति पराबुद्धिश्चरमापीदृशितः परं शुद्धबोधेन पश्यति घटवत् । तथा च दृष्टिर्व्याप्तिरेव ब्रह्मण्यस्तित्तु फलव्याप्तिरित्यर्थः । यथोक्तं 'फलव्याप्तमेवेह शास्त्रकृद्भिर्निराकृतं ॥ ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय दृष्टिर्व्याप्तिरेवैष्यते' इति १४

अस्मीत्येतावन्मात्रेणावतिष्ठेत् । तमपिशातिपरस्मिन्नात्मनिपरस्याकाष्टायां ज्ञापास्तसमस्तविशेषेनियच्छेदिति १० प्रविलापनक्रमनियमायउत्पत्तिक्रममाह अव्यक्ताविति अव्यक्तात्शुद्धचिन्मात्रात्सुकृत्वापुनर्मनसःश्रोत्रादीनि श्रोत्रादिभ्यःशब्दादयःप्रसृताइत्यर्थः । तथाचसुप्तश्रोत्रसर्वैःशब्दैःसहाप्येतमनःसर्वैर्ध्यानेःसहाप्येतित्यात्मनिसविषयाणांभिरियमनआदीनांलयः प्रबोधेच एतस्मादात्मनःसर्वेप्राणायामाऽयतनंविप्रतिष्ठते प्राणेश्वोदेवदेवैभ्योलोकाइतिप्राणशक्तिरेव्यद्भ्रियेभ्योदेवानामादित्यादीनांतेभ्योलोकानांकोरमतिःश्रूयते तस्मादुक्तप्रवशब्दार्थः ननुकिन्मर्ममयंविषयते असमाधौसमाधिप्रमनिदृश्यमितिब्रूमः तथाहि । पूर्वपूर्वकक्षातःउत्तरोत्तरकक्षाप्रविषिन्नतोयोगिनोनिरुद्धयमानंचित्तंदैनंदिनलयाभ्यासाद्धीयतेप्रस्तपसिन्वत् पूर्वावस्थांवासहसागच्छति । तवितोलमविशेषीहयताभूयते । ' लयविशेषरहितमनःकृत्वाशुनिश्चलम् । यदायात्युन्मनीमावतदातत्परमपदम्'इति । तत्रस्थूलप्रंचावसूक्ष्मगच्छन्मह्येलीनः सुप्तएव । सूक्ष्मात्कारणगच्छन्लीनोविदेहः । कारणत्सूक्ष्मगच्छन्लीनःप्रकृतिलयः । शुद्धप्राप्तोजीवन्मुक्तः । तत्राद्यःसंसायैवमध्यमैकममुक्तिमाज्ञांतर्यःस्योमुक्तिमागिति ११ तदेतदाह यस्तानिति त्यजतित्यजेत् व्यक्तयःव्यक्तीः शब्दाद्याश्रयभूतानिविषयादीनिकारणशरीराणिमुक्ताहार्दाकाशोभसमानानिविशुंचेत् प्राकृतान्प्रकृत्युत्पत्त्यान्प्रामान्प्रायवदंतःकरण पांथस्यसंछेपस्थानानिस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणिमुक्ताऽमृतंकैवल्यमश्नते १२

ननुकारणेलीयमानेकयिस्वदेधिणकारणमविदुषवेज्जलक्षितलवणखिल्यइवजलंस्वरतेनेत्याशंक्याह यदेति बुद्धिर्व्यवसायोनिश्चयःसर्वगुणोचर्मस्तेनोपेताऽपिअंतरेऽहंकारेचरतीतितया । यथाभाकृत्यंतरोपेतमपिमुंडलस्वर्णस्यमेवतद्वन्मनसिपदानुद्धिर्भवतितदासामनएवभवति । मयुरजलंतुनखिल्यस्यकारणमितितेतदुपगंविजाबीपसंसर्गकृतमेवेत्यर्थः १५ ननुत्रिगुणात्मकोमनः शब्दतोऽहंकारोविजातीयनिर्गुणेलीयमानःस्वधर्मेणतदपिदूषयेदेवेत्याशंक्याह गुणवद्विरिति ध्यानेनगुणःसत्त्वोत्कर्षाख्यायस्मिस्तद्व्यानगुणंमनोऽहंकारः गुणवद्वीक्यादिमद्विर्विषयैः सहपदानुगोपेत्तगुणान्नसत्त्वादीन्मूलप्रकृतिमितियावत् । तामव्यक्ताख्यामुपेत्तप्रान्तंभवतितदासर्वान्गुणान्नसर्वगुणात्मकमव्यक्तमपिहित्वाभिर्गुणंश्रुत्वाप्रविलाप्यनिर्गुणंप्रतिपद्यते । यद्वि सत्याद्योनप्रविलाप्याःस्तुस्तर्हिदेवुलीनमनःसुसिप्रलयपोरिवपुनरुन्मज्जत्कारणस्यानाशात् । नचादृष्टाख्यानिमित्तांतराभावात्प्रोन्मज्जतीतिवाच्यं श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् । तत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानावकृतकृत्यत्वंभूयते । 'ज्ञात्वादेवंसर्वपाशापहानिः' इतिश्रुतेः । नरहंकारस्यप्रधानेप्रलयात्कृतकृत्यत्वं निमित्तमप्रयोजकमितितवसुचकृतंवादृष्टस्याऽप्रयोजकत्वाभिधानात् । तस्मात्सर्वमपिप्रविलापनीयं नचगुणात्मकस्यतस्यभिर्गुणतामव्यक्त्युक्तोपापातादतोरच्युरागादिवद्भाष्यत्वात्प्रलयः । तद्विषयकंमनोगुणान्नहित्वानिर्गुणंप्रतिपद्यते गुणागुपादायेत्यर्थः । हित्वेतिदधातेरूपंनगुजहातेः नहिकारंमुक्ताकार्यस्यान्यप्राप्तिर्धर्मवतितस्मान्नमनोलाघादिद्वानेब्रह्मणिमानसदोषप्रसक्तिरितिदिक् १७ अहंकाराद्युपादानंयदव्यक्ता

यदामनसिसाबुद्धिर्वर्ततेऽंतरचारिणी ॥ व्यवसायगुणोपेतातदासंपद्यतेमनः १६ गुणवद्विर्गुणोपेतंयदाध्यानगुणंमनः ॥ तदासर्वान्गुणान्नहित्वानिर्गुणंप्रतिपद्यते १७ अव्यक्तस्येहविज्ञानेनास्तिगुल्यनिदर्शनम् ॥ यत्रनास्तिपदस्यासःकस्तंविषयमाप्नुयात् १८ तपसाचानुमानेनगुणैर्जात्याश्रुतेनच ॥ निनीपत्परमंब्रह्मविशुद्धेनांतरात्मना १९ गुणहीनोहितंमार्गावाहिःसमनुवर्तते ॥ गुणाभावात्प्रकृत्यावानिस्तकथंज्ञेयसंमितम् २०

ख्यंगुणप्रयंतस्यस्वरूपंदुर्वचमित्याह अव्यक्तस्यति निर्दर्शनंनष्टातः अव्यक्तंनसत् नेहानानाऽस्तिकिंचनेतिश्रुत्यावावात् । नापिनैरुंभवदसत् तत्कार्यस्योपलंभात् नापिसदसद्विरोधात् । तस्मादनिर्वचनीयमित्याह पदस्यासोबाग्यापारोयत्रनास्तपस्तत्रनिर्दर्शनमपिनास्तीत्यर्थः अतएवतदातिरपिनसंभवतीत्याह कइति १८ अतःश्रवणादिजग्येनसाक्षात्करणेवात्मतत्त्वंनिश्चिन्यादित्याह तपसेति तपसाआलोचनेनध्यानजेनसाक्षात्कारेण । अनुमानेनमनुरूपपुन्यनुसंधानेन । गुणैःशमदमादिभिः । जात्याजात्युचितस्वधर्मेण । श्रुतेनवेदात्तश्रवणेन । विशुद्धेनांतरात्मनामनसापरमंब्रह्मनिमित्तज्ञानुमिच्छेत् । परमंशोधितपदार्थतरपदार्थप्रतिप्रापयितुमिच्छेदितिवा नयतेद्विकर्मत्वात् १९ उक्तविधयातत्त्वदर्शिनोऽतर्बहिःश्रुत्यवद्वेदभानंनस्तीत्याह गुणहीनइति तंनिष्प्रपंचमार्गवहिरन्वयेनापिसम्यगनुवर्ततेअनुसरति द्वैतगुणवद्विपिनपश्यतीत्यर्थः । ननुबहिःकार्यात्मनामेदोऽन्तःकारणात्मनाऽमेदः । यथासुवर्णस्वरूपेणकुंडलादिरूपेणचभिन्नंभिन्नचेतिव्यपदेशकसंयतद्विदमपिस्यात्किमितिवहिरपिमेदावभासःप्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्धोऽपलप्यतइतिचेत् । 'सयसिचवचनोऽन्तरोऽबाह्यःकृत्स्नोरसघनएवाअरेऽयमात्मनंतरोबाह्यःकृत्स्नःप्रज्ञानघनएव' इत्यात्मनैकरस्यश्रुतेः । अंतरेकारणबाह्यकार्यतयोरभावादयंकृत्स्नःप्रज्ञानमात्रइतिश्रुत्यर्थः । बहिरपिज्ञेयेनशुद्धेनविदात्मनासंभितं तत्रहेतुः गुणाभावात्प्रकृत्युत्पत्त्युत्पत्त्यात् प्रकृत्यावाचित्त्वाभावाद्वा तर्कैकगम्याःप्रधानपरमाणुत्वभावशून्यत्वादास्तत्कार्यस्तद्विहितंनिस्तकथंनस्मादुतर्बहिरैकरसंब्रह्म । एकस्मिन्वस्तुनपरस्परविरुद्धयोर्भेदाभेदयोःसमानसत्ताकत्वंचकुम्भप्रकृतिव्यवस्थेयैःस्यतरस्मिन्व्यभिचारीतत्त्वादेवपदेयइतिनिर्विवादमेकार्थमित्याकरेविस्तरः २०

बुद्धिर्निर्गुणात्रिविषयत्वाद्ब्रह्मप्राप्नोतिमगुणत्वात्सविषयत्वात्त्रिवर्तते । ब्रह्मणःसकाशादितिशेषः गुणेषुप्रचारिणी २१ यथेति सुषुप्तौयथाकार्यत्वागेनकारणाज्ञानात्मनाऽवस्थानमेतुरधिकारणस्यगौनचिन्मात्राऽऽत्मनाऽवस्थानमपिसंभवतीतिभावः २२ एवमितिलौकिकदृष्टांतामिनयः प्रकृतितोऽज्ञानात् । शरीरेणश्रिदाभासाजीवाख्याः । निवृत्ताज्ञानस्य । यथाऽज्ञानाच्छुक्तिरजतादाविवप्रवर्ततेकमुत्तत्रिष्टौनिवर्तते । अनिवृतात्सुखंमृदुप्रकृतिकलम् २३ पुरुषोजीवः अभिमानइदमित्यमेवेतिधीर्विषयोवा भूतसंज्ञाफलविनाशित्वनिश्चयः २४ ननुपवाहनित्यस्यविषयदादेःकुतोविनाशइत्याशंक्याह एतस्येति एतस्यभूतसंख्ययाद्याप्रकृतिःप्रथमसंगम्यमानमायाशब्दादव्याकृतादेव । तदनंतरंमिथुनाद्रीजानुरायायेनव्यक्तिमव्यक्ति अविशेषात्विशेषाःपंचमहाभूतानितव्येअविशेषाःपंचतन्मात्राणिएकादशंत्रिंश्याणिअहंकारश्च जात्यमिप्रायमेकवचनं द्वितीयाप्रवृत्तिस्तुमिथुनादमित्येकनियच्छतिनियमपठितनपुनर्वाहच्छिक्कीमृष्टिरित्यर्थः । एवंचयथावदराजोदंचनादीनांविशेषाणामविशेषाणामप्रभेदंविषयादिविशेषाणामव्यत्यविशेषःप्रधानमितिनप्रवाहनित्यत्वंपृष्टेरितिभावः २५ प्रकृतिप्रलयकालेऽप्येति विरक्तज्ञानवान्प्रकृ

नैर्गुण्याद्ब्रह्मचाप्रोतिसगुणत्वात्प्रवर्तते ॥ गुणप्रचारिणीबुद्धिर्दृष्टाशनइवधने २१ यथापंचविमुक्तानिहंद्रियाणिस्वकर्मभिः ॥ तथाहिपरमंब्रह्मविमुक्तंप्रकृतेःपरम् २२ एवंप्रकृतितःसर्वेप्रवर्तितेशरीरेणः ॥ निवर्ततेनिवृत्तौचस्वर्गचैवोपयातिच २३ पुरुषःप्रकृतिर्बुद्धिर्विषयाश्चैन्द्रियाणिच ॥ अहंकारोऽभिमानश्चसमूहोभूतसंज्ञकः २४ एतस्याद्याप्रवृत्तिस्तुप्रधानात्संप्रवर्तते ॥ द्वितीयामिथुनव्यक्तिमविशेषात्रियच्छति २५ धर्मादुत्कृष्यतेश्रेयस्तथाऽश्रेयोऽप्यधर्मतः ॥ रागवान्प्रकृतिह्येतिविरक्तोज्ञानवान्भवत् २६ ॥ इ०शा०मो० मनुवृहस्पति० पंचाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२०५॥ मनुस्मृत्याच ॥ यदातैःपंचभिःपंचयुक्ता निमनसासह ॥ अथतद्द्रक्ष्यतेब्रह्ममणौसूत्रमिवापितम् १ तदेवचयथासूत्रंमुर्वणवर्ततेपुनः ॥ मुक्तास्वथप्रवालेषुमृन्मयेराजतेतथा २ तद्ब्रह्मोऽश्वमनुष्येपुतद्वद्विस्तृगादिषु ॥ तद्वत्कीटपतंगेषुप्रसक्तात्मास्वकर्मभिः ३ येनयेनशरीरेणयद्यत्कर्मकरोत्ययम् ॥ तेनतेनशरीरेणतत्फलमुपाश्रुते ४ यथाह्येकरसामूमिरोपध्यथानुसारिणी ॥ तथाकर्मोनुगाबुद्धिरंतरात्मानुदर्शनी ५ ज्ञानपूर्वामवेष्टिप्सालिप्सापूर्वाऽभिसंधिता ॥ अभिसंधिपूर्वकंकर्मकर्ममूलंततःफलम् ६ फलंकर्म

त्मकंविद्यात्मकंज्ञेयात्मकंतथा ॥ ज्ञेयंज्ञानात्मकंविद्याज्ञानंसदसदात्मकम् ७ विवाधेनात्मज्ञानवान्भवति मुच्यतइत्यर्थः २६ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावादपि पंचाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥ धर्मादुत्कृष्यतेश्रेयइत्युक्तंव्याकुर्वन्कर्ममुपसंहरति यदातैःपंचभिःपंचेत्यादिनाऽध्यायेन पंचभिःशब्दादिभिःस्वविषयैःसहपंचैन्द्रियाणिमनसाकारणेनाविषययुक्तानिगृहीतानि मनसेलवैवद्वेरेपिमहणं श्रुतिश्च । 'यदापंचावतिष्ठतेज्ञानानिमनसासह ॥ बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांतामि' इति । आत्मानात्मनोरव्यतिविक्तत्वंमणिसूत्रदृष्टानोक्तं १ एकात्म्यसिद्धयर्थमेनैवदृष्टातेनसर्वत्रात्मव्याप्तिमाह तदेवेति २ प्रसक्तात्माआसक्तचित्तः आसंगहेतुमाह स्वकर्मभिरिति ३ येनयेनपिऽप्येवमेवैवैवगाधर्मेणप्राजापरयेनवाप्राप्येणहेतुमतेनयस्ययस्यदेहस्यप्राप्त्यर्थमित्यर्थः यदात्मकमप्राजादिकं ४ कर्ममेवादेहविशेषयोगेदृष्टांतमाह यथेति अंतरात्माअनुदर्शनासाक्षीयस्याःसातथासाक्षिप्राकाश्याऽपिप्राक्तमनुसारिण्येवबुद्धिर्भवतीत्यर्थः ५ ज्ञानपूर्वाबुद्धिपूर्वालिप्सारागस्ततोऽभिसंधिताऽभिसंधिमस्वमभिसंधिरितियावत् सचेदसाध्ययमितियजस्ततःकर्मस्वंदस्ततःफलावाप्तिः ६ फलमिति अनेनकमेणतत्तदेहप्राप्त्यादिरूपंफलं कर्मात्मकंकर्मप्रभवं । कर्मतुज्ञेयात्मकमहमयौद्धवं । अहमयौऽपिज्ञानात्माजीविरूपःसोऽपिसदसदात्माऽचिच्चक्षुरः ७

ज्ञानानां चिज्ज्ञद्वयं यीनां फलानदिहानां ज्ञेयानां बुद्धीनां कर्मैवांशं चित्तानां चिज्ज्ञायां विपर्ययकलमिव फलं ज्ञात्मा तत्स्वयं काशः । विद्यामात्राज्ञाकारणरमाताकरणरूपमाज्ञानां साक्षात्कारादयस्त्वद्विद्या
ज्ञानं दिव्यं ज्ञानमिति पाठो विविहावां काशाख्ये कारणेन्द्राणि मर्बं दिव्यं ज्ञेयवस्तु निमित्तिष्ठितं ज्ञानम् ५ ज्ञेयस्वरूपमाह महदिति महद्विधिपपरिच्छेदशून्यमतत्त्वपरमं साधुजिः साधरावूरे
मूढायस्मात्तत्तत् भूतं नित्यसिद्धे आत्मस्य बुद्धिस्थं गुणे बुधिविषयबुद्धिर्वैषाम् ९ महत्त्वं तेषां च तेषां पृथिवीति त्रिभिः १० कालोऽप्यकारुण्यं मरकारणम् ११ विष्णुः शुद्धब्रह्म १२ महत्त्वं
हेतुपरमत्वं तेषां च एतन्नादिस्वादि तद्वाभ्यां अवयवोऽप्यक्षयशून्यः अंतर्बतज्ञातृज्ञेयविभागावत् । यन्नाभ्यस्तपस्यस्य च चतुर्गुणितत्त्वं अथ यद्वर्षं तत्तत्पर्यंतं तद्वाभिमिति तस्य बुः स्वतः भुतेः १३
धामेव धाम आश्रयः माध्वं मत्ताज्ञात्वा कालविषयादतिरिक्ताः सात्मकाव् १४ गुणेष्विति एते पुनः शुद्धचिदात्मनो गुणे पुनान्मेयव्यवहारेषु प्रकाशं वेदानरूपेण । भेदेषु नास्तेन चतः

ज्ञानानांच फलानांच ज्ञेयानां कर्मणां तथा ॥ क्षयातिथ्यफलं विद्याज्ञानं ज्ञेयं प्रतिष्ठितम् ८ महद्भिपरमं भूतं यत्प्रपश्यंति योगिनः ॥ अमुष्वास्तं न पश्यंति ह्यात्म
स्थं गुणबुद्धयः ९ पृथिवीरूप तोरूपमपामिह महत्तरम् ॥ अद्भ्यो महत्तरं ते जस्ते जसः पवनो महात् १० पवनाच्च महद्भ्यो भूतस्मात्परतरं मनः ॥ मनसो महती बु
द्धिर्बुद्धेः कालो महान् स्मृतः ११ कालात्स भगवान् विष्णुर्गृह्य सर्वमिदं जगत् ॥ नादिनं मध्यं नैवांस्तस्त्वस्य देवस्य विद्यते १२ अनादित्वादमध्यत्वादनंतत्वाच्च
सोऽव्ययः ॥ अत्येति सर्वदुःखानि दुःखं ह्यंतवदुच्यते १३ तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्धाम परमं पदम् ॥ तद्ब्रह्मा कालविषयाद्भिषुक्तमोक्षमाश्रिताः १४ गुणेष्वेते
प्रकाशं ते निर्गुणत्वात्ततः परम् ॥ निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथाऽऽनंत्यायकल्पते १५ ऋचो यजूंषि सामानि शरीराणि व्यपाश्रिताः ॥ जिह्वाग्रेषु प्रवर्तंते यत्नसा
ध्याऽविनाशिनः १६ न चैवमिष्यते ब्रह्म शरीराश्रय संभवम् ॥ न यत्नसाध्यं तद्ब्रह्म नादिमध्यं न चांतवत् १७ ऋचामादिस्तथा सामां यजुषामादिरु
च्यते ॥ अंतश्चादिमतं ह्येनत्वादि ब्रह्मणः स्मृतः १८ अनादित्वादनंतत्वात्तदनंतमथाव्ययम् ॥ अव्ययत्वाच्च निर्दुःखं ब्रह्मा भवस्तत्परम् १९ अदृष्ट
तोऽनुपायाच्च प्रति संपेक्ष कर्मणः ॥ न तेन मर्त्याः पश्यंति येन गच्छंति तत्पदम् २०

सन्पटमन्त्रित्येवंरूपेणसुखात्मनावा । अउएवौक्य । 'अस्तिभातिप्रियंरूपंनामचेत्यंशपंचक्य । जायंत्रयंब्रह्मरूपंजगदुत्तमोद्वय'इति ततोमुनेभ्यःपरस्परकृष्टंब्रह्ममिष्टंस्वादेव
निवृत्तिलक्षणःशमदमोपरमादिकषोडशैर्निर्विकल्कः सचज्ञातःसन्नानरयापमोक्षाय १५ ऋचइत्यव्ययनादिधर्मालक्ष्यते शरीराणिलिङ्गशरीराणिव्यथाभितस्तत्संस्कारकत्वेनतत्र
वानुभवाभेयातिशयेचिदात्मनिगताः अतएवयज्ञसाध्याविनाशिनश्च १६ ब्रह्मणितत्रिपर्ययाह नचेति शरीरमाश्रित्यसंभवमाधिभांवेत्यस्यतत्तादृशमपियज्ञसाधनेनभवतिषमंयत्तोऽना
दियध्यम् नैकधेतिवरतमासः ब्रह्मावास्त्यसाध्यत्वेतिश्रितमनित्यत्वंस्यादित्यर्थः । ब्रह्माशरीरलिङ्गमाश्रयतेषुपुष्पापुष्पकृपेतिशरीराश्रयंशरीरारसंभवतितादृशंषमंस्वकूपं ब्रह्मरवशरी
रंउदासीनंचेत्यर्थः १७ ऋचाभिति ब्रह्मावास्त्यसाधिमस्तेषुर्विनाशइतिभावः १८ अनाविस्तादृज्यत्वादनंतरत्वात्तत्संश्रूयत्वात्तत्रानंतंव्यापकमव्ययंषमंव्योमवत् ब्रह्मविमानापमाना
दीनि १९ नन्वयज्ञसाध्यमित्यंचारमसुलंचेरिक्कभितितत्रसर्वैरन्यंतरस्यांशक्याह अष्टतइति अष्टंमायैतद्वैल्लिङ्गाधुनायादुपामाभावात् । अष्टादष्टतइतिचतुर्विधाध्यादिककृतुधुपुल्लक्षणं ।

तयार्कर्मणो विषयमेवाख्यस्य प्रतिसंविधौ पः संविधियोगो विषयेऽप्युपरम इति यावत् कृते न पंचविधा बाह्या गुहिका । तेन तु द्विष्येन हेतुनोपायेऽप्यप्रवर्तमानाः पुरुषा येनोपायेन तत्पदं मर्जयति तत्र प्रवर्तते । गुह्यस्तूकामाख्यसप्तत्योऽभाध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालमात्राख्याः बाह्या विषयो परमार्थं च नुग्रहोऽभिहित इति । अस्मार्थः शास्त्रात् प्रकृतिपुरुषयोर्विकेकोक्तावत् सत्तासात्कारस्तु त्वतिरूपः प्रकृतेः परिणामसंघस्यैव भवति परिणामक्रमेण भविष्यति किं चानायासेनेति प्रकृत्याख्या गुहिरं मर्ह्युच्यते । एतावताऽपि न कृतकस्य तात्पर्यस्याप्यनायासेन विवेककया त्वापत्तेरनर्थकः प्रवृत्त्या विधिः स्यादतस्तन्मात्रेण कृतकस्य तात्किं चानेतेरुपादानाख्या गुहिरं मर्ह्युच्यते । प्रवृत्त्यापिकाः विज्ञेयापेक्षैकैकवक्यहेतुरित्यलमुत्पद्यतेति तुष्णीमवस्थानं कालाख्यगुहिरौ च मर्ह्युच्यते । कालाऽपि पूर्वपुण्यवशादेव विवेकसाक्षात्कारं मर्दात्तापत्यानां बालानां भिन्नजनिष्यतीति किं चानायासेनेति तुष्टिर्मात्राख्यादृष्टिश्चदेनोच्यते । सेवेदमुच्यत्वाद्दृष्टतइत्यनेन गृहीताऽन्यैव तत्पूर्वोसांगुष्टीनामाक्षेपतोलाभादिति । विषयापंच तेषु रसाद्यापतिपंच तत्र धनार्जने तुः संतद्वाया उपरतिः सापारं । राजबोरादिना धननाशे तुः संतद्वाया सा उपरतिः । भोगेनापि धननाशे संतद्वाया उपरतिः सापारापारं । भोगेऽपि ज्ञातिस्वादिक्षेपवर्शनाद्या उपरतिः साऽनुत्तमांभः । मानुषदहस्यमूनाभिभोगः संसर्गतीत्यप्येन भोगे हि साक्षेपवर्शनाद्या उपरतिः साऽनुत्तमांभः । एवं विषयो परमार्थं च नुग्रहोऽत्र कर्मप्रतिसंविधौ च देनोच्यते । एवं च नुग्रहः तन्मात्रेण कृतकस्य तन्मानस्योपायेऽप्यप्रकृतेरात्मदार्शनं न भवतीत्यर्थः २० कदाचित्तु द्विष्येन वंकेजित्वाध्यानेन प्रवृत्तोऽपि ध्यानजतिविधिपर्ययादध्यात्मतत्त्वं पश्यतीत्याह विषयेषु चेति तत्र प्राणिनां स्वाभाविको विषयेषु संविध्याश्च हार्दाकाशाख्यब्रह्मलोकगताः शाश्वताः ।

विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च दर्शनात् ॥ मनसा चान्यदा कांक्षन्मपरेन प्रतिपद्यते २१ गुणान्यदिह पश्यन्ति तदिच्छन्त्यपरे जनाः ॥

परं नैवाभिकांक्षंति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः २२ गुणैर्यस्त्ववैर्युक्तः कथं विद्यात्परान्गुणान् ॥ अनुमानाद्विगंतव्यं गुणैरवयैः परम् २३

मनुमत्यायोगमूयैस्थितस्वयोगिनसंकल्पमात्रोपनताः । तद्वैसस्याः कामानुतापिचानादेहेनोपाधिनाऽऽवृद्धादिताः संकल्पादेवास्यापितरः प्रभुतिष्ठतीत्यादिभूतिभ्यः अतोहेतोरवि
रकोयोगीमनसाऽन्यद्योगैश्वर्यसुखमिच्छन्सकलकामनिर्धुननप्राप्यपरब्रह्मनमतिप्रख्यतेनसाक्षात्करोति । अत्राऽन्यदित्यनेनसिद्धिविपर्ययोद्दिशतः । तत्रसिद्धयः सांख्यसत्त्वयुक्ताः । ऊहः
शब्दोऽव्ययपण्डुः खविघाताख्यः मुह्यतप्राप्तिः । दानं चसिद्धयोऽष्टौभिदोः पूर्वोक्तुशखिविषः इति । अस्यापेः ऊहितर्कः भूतस्यापैत्ययुक्तप्राप्तितनहननमित्यर्थः । शब्दः शब्दज्ज्ञानं मोक्ष
शास्त्रस्योपक्रमोपसंहारपर्यालोचनयातात्पर्यज्ञानम् । अज्ययनमुपनिषद्व्यवसायातिः । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकमेदेनात्रविषेणुः समतस्तद्विघाताभिप्रायः । ताभ्यमुक्त्याभिसि
द्धयः । तथातुह्यतप्राप्तिपरविध्यादत्तदाचार्येणानाम् । दानं चित्तशुद्धिजन्याविवेकप्राप्तिः दैवशोभनेत्यस्यैकप एतादृष्टिसिद्धयः तत्रऊहशब्दाध्ययनमुह्यत्वात्तत्परस्तारनुवृत्तारतारारंभ
कंचेति क्रेमशेणीयते । दानाद्याश्रयतश्चतुस्रसदासुदितप्रमोदोदितमोदमादितिचगीयते । एतास्तुप्रज्ञाप्रासादसोपानमृताअधिकयोगिनेनाप्यविपर्यस्तफलाः स्नुस्तदिवमुक्ते सिद्धेः पूर्वोक्तुशखि
विषः सिद्धेर्मोक्षकरिण्या अकुंशइवनिवारकखिविषकोविद्यादिः पंचविधोविपर्ययः । द्वितीयोऽंशकः साचपकादोद्विषयवशातहमुद्विषयैरशक्तिरुद्धिद्वेत्युक्तावधिरत्वादयपकादोद्विषयवशाः ।
मुष्टीनांपूर्वोक्तानांसिद्धीनांचानुपेक्षोक्तानांविपर्ययात्सप्तदशमुद्विषयाः । तत्रगोबलीवर्द्वयान्येनमुष्टीः पुष्करुक्त्यविपर्ययाशक्तिमुष्टयखिविविधोक्तोमनसाचाभ्युदाकांक्षान्तिर्यनेनमुच्यतः २१
अत्राप्यन्वकांक्षायादितुमाह गुणानिति गुणत्रयविषयान् यद्यस्मात्तत्स्मात् परंनिर्विषयं गुणार्थिनः पुरुषाः २२ अतिमीढयाद्वाह्यगुणासत्तास्तुपुराण्योगिमन्यान्विषयान्नाहुवंतीत्याह
गुणैरिति उभयेषां मुख्ययेऽन्योत्तरैर्गुणैर्ब्रह्मणः स्वरूपमतेः सत्यकामत्वादिभिः परमुपलक्ष्यतेपुयेनैवाभिशास्त्रेणैववाचंद्रकलाभित्याह अनुमानादिति २३

अत्रस्वात्ममयमाययति सूक्ष्मेणेति सूक्ष्मेणध्याननिशितेन । दृश्यतेस्वप्नयापुनरावृत्तमयासूक्ष्मदर्शिमिः इति श्रुतेः । शब्दश्रोत्रगन्धस्पर्शादिद्रुमकाष्ठमृदाकाशकाशमूयादिकपैकोपादानकत्वानियमाहुतादानोपादेययोश्चाभिदाहटादिकपुंमनपवचलरादिकपेणमनसायथागृह्यतेएवंद्रष्टृद्रष्टेअपिदर्शनमात्रोपादानेदर्शनादभिद्रेष्टव्यः १४ ईदृगमेदृमहेतुमद्रुमवमेवाह ज्ञानेनेति ज्ञानं ब्रह्मात्माकाराधीष्टतित्तयाहुदिदेहाद्यात्ममकलुषितानिर्मलीकृत्यसर्वसंशयहीनाकृत्वा तयाचमुतिः । भित्तयेहृदयप्रतिष्ठितंतेसर्वसंज्ञयाः । सीपंतेवास्यकर्मापितस्मिन्हेतुपरावरे इति तथाबुद्ध्यामनोऽपिसंकल्पात्मकंसंकल्पकपेणस्वप्नादौस्थितमितिनिश्चित्यतयाजाग्रत्कालेऽपिमनसैत्रिययागंशब्दादिसहितंमनोमात्रमितिनिश्चित्यविलोमक्रमेणाक्षरंक्षरतीतिगुणस्वप्नाद्रष्टृद्रष्टेपरिणापितयाविकारौतद्विचित्रिन्मात्रं दर्शनंमतिपद्यते २५ बुद्ध्याचरमद्रुत्याध्यानपरिपाकोत्पयाप्रदीपोनिर्भृत्सिकोमनसाविचारस्मकेनसमुद्भूतः पूर्वमिति शेषः अवगमननवान्निरवयः । निराशिर्वा आशीरमाप्रार्थनातद्रहितं स्वेनैवकृतेणपकमानंदत्वात् निगुणमात्मानमुपैतिप्रामोति । विलोडकमानाआशीभिराकुलीक्रियमापायवायागुःकाष्ठांतर्गतवंहोदीपयतिर्किंतुत्यजत्वेमेतेष्वप्यंतस्यमात्मानंत्यजंतीत्यर्थः २६ उक्तमेवायंस्पष्टयति गुणेति विषयाणांमादनेआभिरुधेनसंदंभेआत्मनिमविलापनेकृतोत्तमिनेऽपिद्रुपरायबुद्धयपेक्षयापस्त्रं ब्रह्मस्मैतत्परायमेववति । तेषां गुणानांविप्रयोगेपृथक्स्वरूपग्रहणेसतिमनःसदासर्वस्मिन्नपिगुणेबुद्धयवरापुद्गलपेक्षयायद्वरं बुद्धिकल्पितं ब्रह्मलोकं तमेवैश्वर्यमवीच्यंततमेवैश्वर्यतत्परायमेववति । अनेनमकरेणविभिनाबंधायाविषया

सूक्ष्मेणमनसाविबोधाचावकुंनशक्तमः ॥ मनोहिमनसाग्राह्यं दर्शनेनचदर्शनम् २४ ज्ञानेननिर्मलीकृत्यबुद्धिर्बुद्ध्यामनस्तथा ॥ मनसाचेंद्रियग्राममक्षरं प्रतिपद्यते २५ बुद्धिप्रहीणोमनसासहृदोनिराशिर्पनिर्गुणमभ्युपैति ॥ परंत्यजंतीहविलोडकमानाहुताशंवायुरिवैषनस्थम् २६ गुणादानेविप्रयोगेचतेषां मनःसदाबुद्धिपराकराभ्याम् ॥ अनेनैवविधिनासंप्रवृत्तोगुणापायेब्रह्मशरीरमेति २७ अव्यक्तात्मापुरुषोऽव्यक्तवर्मासोऽव्यक्तवंगच्छतिहंतकाले ॥ तैरेवायंचेंद्रियैर्वर्धमानैर्लयाद्विर्वावर्ततेऽकामरूपः २८

सक्तंमुक्तयैभिर्निर्ययनइत्यादिवचनेनगुणापायेसंप्रवृत्तोग्राह्यशरीरं ब्रह्मस्वकृपंप्राप्नोति । शाररिभितिपाठेशरीरोजीवतयोरब्रह्मशरीरयोरभेदेसाध्यानाधिकरणं १७ मनुजोकेषुगुणंभेदोदहयते । यथागुणैर्कुंडलमितितपोरुपादानोपादेयमावेन । यथावाशुक्लपटतितपोर्गुणगुणिमावेन । यथावाशुक्लरजतमित्यपिष्ठानाचपस्तमावेन । यथावाविदेहिवदृष्टतित्तद्रुगुणयोगेन । नाद्यः ब्रह्मणोविकारित्वापराधकृतस्वत्वनाज्ञापते । नद्वितीयः आश्रयनाशंविभाषणनाज्ञासंभवाभ्युपैतिजीवत्वनाशेब्रह्मणोऽपिनाज्ञापते । मनुजीवःमिदंमयापुनस्त्यजोवित्यमुक्त्यन्यथायामाह । परिकोपादंत्यप्यवपक्षःशिव्यते । तत्रापिययानंतंमनोऽनंवाविश्वेदेवाहतिबहुत्वसाध्यामनसिबिभ्वेदेवसंतिस्तथादेहादिबुद्धकत्वयोगाजीवेष्विब्रह्मशब्दः । यद्वा योपावागौतमाभिरित्यप्यजीकृपं प्रतीकमविद्यामानवरकृत्वातत्राग्रेरुपासर्तं । एवंजीवमविद्यामानवरकृत्वातत्राग्रेरुपासर्तं । यद्वा । यथामनोब्रह्मेत्युपासीतेतिमनएवब्रह्ममापारोपेपोपास्येवंजीवेऽपिब्रह्ममावमारोप्यापुनस्त्यका मस्यात्मोपासनंविधीयतेआत्मेत्येवोपासीतेत्यादिभ्युतिधित्याशंक्याह अव्यक्तात्मेति अव्यक्तोतिवाङ्मनसागोचरस्वोक्त्यामनआदिवरमतीकृत्वाचिकेनिरूप्यते । आत्मेतिव्यापकप्रत्ययैकतम्य रूपत्वेत्तयाकीटमंगवद्यन्तानांतरस्यालभ्यत्वनमुक्त्यते । पुनरुदतिपुरिंशेतेहतिव्युत्पत्तयागौणारम्यत्वंनिरूप्यते । व्यक्तकर्मैतिदेहाद्युपाधियोगात्कर्मसमवायीदृष्टयते अतएवभूयते । आराममस्य पश्यंतितनपश्यतिकश्चनइति । अंतकालेऽसिप्रलययोगात्प्राणमप्यतमकालेऽव्यक्तएवातोऽप्यव्यक्तवर्महरालेऽव्यक्तंगुणैव । तस्यव्यक्तवर्मस्वार्थमोऽव्यक्तेनब्रह्मपाहलक्षणभेदाभावादेवोन-

चतइतिविषयमितिबिबन्ध्यायेनोपाधिकएवतयोर्भेदःसोपाधिभूताया अविद्यायाभिहृतीभिरवशेषेणलीयइतिद्रुमकुंजब्रह्मशरीरमेतीति । मन्वेवविषेआत्मनिकुतोदुःखिस्वप्नतीभिरित्वाशंक्याह तैरेवेति तैःप्रसिद्धैः अकामरूपइतिच्छेदः । जलसूक्ष्मेन्यायिनमपैवात्मनिदुःखित्वादिक्रमइत्याह ग्लायद्रिषो वाङ्मदुपमायं ग्लायद्रिषाऽव्यक्तैतेलोकद्वयेसंचरति चटाकाशवत् आपोविभक्तित्वस्य यः तथाचसूत्रं । अतएवचोपासार्थमिति कृतिकारिवादेति सूक्ष्मेति कृतिकःप्रतिबिंबसूर्यः आदिपञ्चाङ्गाकाशः तथाचात्मनिभेदमतिचकारयंतिश्रुतः । यथासूर्यश्चोतिरात्माविब्रह्मत्वानोभिमिब्राह्मदुपै कोऽनुगच्छन् ॥ उपाधिनाक्रियतेभेदकूपोदेवाज्ञेत्तत्त्वैवमजोऽव्यक्तात्मा ॥ वटंसंस्तुतमाकाशं नीयमानयथावट ॥ वटोनीयेतनाकाशंतद्वच्चोबोमोपमः इत्यादयः १८ तैरैरिति अयंविद्याभासोवेतं लिंगशरीरं प्राप्तेऽपेचमृतानिरुद्धदेहाकारेणपरिणतानि तदाऽऽश्रयश्चेत्याह अस्ति करेणविबभूतेनाडयंविद्याहीनःसन्नगच्छति गतिरुपलक्षणंकिमपिकुंनशक्नोतीत्यर्थः । कुतः अजामध्योत् कुत्रकर्मणेकर्मकर्तुमिष्यर्थः । इदंतिश्रीतीप्रसिद्धिपक्षेवसायुक्तैकारयतीत्यादिकांयोनयति अयंभावः । जलसूक्ष्मेचटाकाशयोश्चावस्यमनैवइत्यात्मनिदुःखित्वादिकेमात्मनमपिपरमार्थतो नास्तिनाप्यस्यतत्परिहारेमामध्यमस्तिउपाधिपक्षपातित्वात् उपाधेऽप्याकर्मोपुरोधीश्चैच्छपापेष्टाश्रयत्वात् अतैतयोभिरवैचरस्यमुक्तमिति २९ मनुष्याव्यंतर्गमिणोरनदित्वाभित्ययोः प्रवर्त्यप्रवैतकयोःसतोःकथंचिदाभासस्यदुःखान्मुक्तिःस्यादित्याशंक्याह पृच्छेति यथाऽन्यैरदृष्टोऽपिदृष्टिपाभंतोऽस्ति अविमुद्ररूपत्वात् एवंदुःखसंततैरप्यंतोऽस्तिजन्यत्वात् । यथावावा

सर्वैरयंचेंद्रियैःसंप्रयुक्तोदेहंप्राप्तःपंचभूताश्रयःस्यात् ॥ नासामर्थ्याद्वच्छतिकर्मणेहहीनस्तेनपरमेणाव्ययेन २९ पृच्छ्यानरःपश्यतिनांतमस्याहंतश्चास्याभवि ताचेतिविद्धि ॥ परंत्यजंतीहविलोडकमानंयथापुर्वंवायुरिवार्णवस्थम् ३० दिवाकरोगुणमुपलभ्यनिर्गुणोयथाभवेदपगतस्मिमंडलः ॥ तथाह्यसौमुनिरिहनिर्विशेष वान्सनिर्गुणंप्रविशतिब्रह्मचाव्ययम् ३१ अनागतंसुखतवर्तापरांगतिस्वयंशुवंप्रभवनिधानमव्ययम् ॥ सनातनंयदमृतमव्ययंशुर्वीनिचाप्यतत्परममृतत्वमश्रुते ३२ ॥ इतिश्रीमहामारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुबृहस्पतिसंवादे पञ्चकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥

पुरणवस्थंनृणादिकं यथाह्ययथाप्रवाहंवायुनेवलोडकमानमितस्ततश्चास्वमानंवायुरेवपरंपारंनयति । एवंकर्मवायुभिर्ब्रह्मानंतंसारसमुद्रस्त्वंजीवोर्तकर्मोपेवचितसुद्धयाविजयनद्वारापरंपारं नयंतीत्यर्थः यथोक्तं । 'कर्मणैवहिंसिद्धिमास्थिताजनकादयः'इति सैसिद्धिज्ञानयोग्यताय १० यथासूर्यरुपीनामुद्यास्तमयावेवैतन्मयासासपिस्तइत्याह दिवाकरइति गुणरहितमंडले नजगद्व्यापिस्वपेवजीवःसत्पचित्तमुद्बुद्धानोदेयसतिरात्रिदिववस्तंसारलोदयौपश्यतीत्यर्थः । निर्गतेविशेषवानुसुखित्वादिष्वेवानहंकारोपस्मारसनिर्विशेषत्वम् ३१ मकरणाद्युपसंहरति अनागतमिति अनादांसंसारं सर्वमपिमुक्तपुरुषस्वकविष्णुमनिप्राप्तमेवास्ति । इदंरमृतत्वमनागतं आगतस्यनिरुपयोगात् । स्वयंमुक्तमज्ञं जन्मस्यावश्यकमिनाशित्वात् । समवस्थाया त्रिधीयतेलीयतेऽस्मिन्कार्यजातमितिममवनिधानं । एवमप्यव्ययंप्रधानवज्रपरिणाभिनेर्यं परिणाभिनाशावश्यंमावेननित्यत्वायोगात् । सनातनंयदमृतं । भाविमध्यातशुभ्येभोसत्स्वरूपं । अनादिमध्यामृतमित्यविपाठः । अव्ययनाशहीनंयतोऽव्ययमविचार्यईदंमप्रत्यमभिज्ञंस्तुनिचार्यत्वात्तातद्वेदप्रसिद्धेपरमगौणममृतत्वंमोक्षममृतमेतिप्रामोति । अपामसोपममृताअमृतेति कर्म माप्यममृतत्वंभूयते तज्जगौं कर्मजस्यनित्यत्वायोगात् । 'तद्यदेहकर्मचितोलोकःसीयतएतमेवानुप्रयुज्यचितोलोकःसीयते'इतिश्रुतंयथाहुः 'आमृतसंघंस्त्यानममृतत्वंदिमाप्यते' इति । मुख्यममृतत्वंप्राप्तस्तुनपुनरावर्ततेसंसारमंडले । तस्मात्सनातनादिविशेषणविशिष्टैरित्यंमुक्तंभोसारूपंस्वतःसिद्धमप्यज्ञानादप्राप्तमिवकंठगतविस्तृतचामीकरवत्प्राप्तव्यमज्ञानापममात्रेणोति सिद्धम् ३१ ॥ इतिश्रीमहामारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतपावर्षि पञ्चकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥

पूर्वाध्यायतिनिर्वाच्यतरपरममूतस्वमनुवेदतिब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तं तत्रनिर्गुणदर्शनसंगुणज्ञानपूर्वकमिति मत्वा सन्निहितं श्रीलक्ष्मणमेव महर्षौणमिखात्परमात्मास्यमिति जाननुराजा
मतिसंवादाय लक्ष्णतत्त्वं पृच्छति पितामहरेषादिना । नन्विह पुंडरीकाक्षपदेन विग्रहमुपलक्ष्य तत्राच्युतत्वादिविशेषणमसंगतम् । नहि लक्ष्णशरीरं परादृष्टैरवोत्पन्नमिति पक्षेऽपि परादृष्टानां ज
न्मविनाशवत्वात् तत्कृतविग्रहस्यापि तद्वत्त्वं प्रत्याख्यातुं शक्यं विग्रहाविवक्षायां त्वस्माकमप्युच्युतत्वादिके समानमिति किंपुंडरीकाक्षेति विशेषणेनेति चेत् अत्र भ्रमः मूर्ध्नि जांकुरतरुफलोपमा निषेच
परमेश्वररूपाणि मुद्रशबलसूत्रविराहविष्णुभक्तानियथापृथिव्यामोपपद्यः संभवतीति श्रौतदृष्टान्तानुगुण्येन भूतुल्यायांचितितदनतिरिक्ताबीजादितुल्यामायाशबलादयः संति- तत्र दृष्टाकूटनपि फलम
नेकबीजगर्भवत्वाद्बीजांकुरतरुभ्यो महतरं । एवं विश्वाख्यविग्रहवद्ब्रह्माप्यनेकशबलादिगर्भवत्वादींशूपविराड्भ्यो महतरं अतएव च्छादोपे । ' आदित्यरूपं पुंरुपंहि तस्य समश्चरिष्य केनः ' इति
विग्रहभैर्विशेषितत्वात् तस्यैकसामचोष्ण्यावितितदंशुलिपवैस्त्वेन ऋक्सायनश्रुत्याभिहितः कुरक्षः प्रपंचो निरूपितः । न च तस्यामूर्तेरित्यस्त्वं शक्यं ' देवानां कार्यैस्तिद्वयं भाविर्भवति सायदा । उरुप
मेतितवालोके सानित्याऽप्यभिधीयते ' इति बीजादृष्टानुरोधेन नित्याया अपितस्या आविर्भावविरोधाभावेऽवोत्पत्तिरुपलक्ष्येन नवपर्वविधेते इत्येतस्यास्यं स्पष्टमिति पादकेनागमेन विरोधात् अग्रयनकथं

युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामहमहाप्राज्ञपुंडरीकाक्षमच्युतम् ॥ कर्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रभवाप्ययम् १ नारायणं हृषीकेशं गोविंदमपराजितम् ॥ तत्त्वेन भरतश्रेष्ठश्रो
तुमिच्छामि केशवम् २ ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुतोऽयमर्थारामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः ॥ नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ३ असितो देव लस्तातवाल्मीकिश्च महा
तपाः ॥ मार्कंडेयश्च गोविंदकथयंत्युत्तमहत् ४ केशवो भरतश्रेष्ठभगवानीश्वरः प्रभुः ॥ पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते बहुधा विभुः ५ किंतु यानि विदुर्लोकब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्व
नि ॥ महात्मनि महाबाहोऽष्टशृणु तानि युधिष्ठिर ६ यानि चाहर्मुने बुध्यै द्वये पुराणविदो जनाः ॥ कर्माणि त्विह गोविंदं कीर्तयिष्यामि तान्यहम् ७ महाभूतानि भूतात्मा महा
त्मा पुरुषोत्तमः ॥ वायुर्ज्योतिस्तथा चापः खं चर्गा चान्वकल्पयत् ८ सप्तद्वापृथिवी चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः ॥ अप्सर्वेकमव न च केमहात्मा पुरुषोत्तमः ९ सर्वतजोमय
स्तस्मिन् न शयानः पुरुषोत्तमः ॥ सोऽग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् १० आश्रयं सर्वभूतानां मनसोतीह शुभम् ॥ सधारयति भूतानि उभे भूतमविव्यती ११

रामागेवोक्तं तस्मात्पुंडरीकाक्षेऽप्यव्युत्त्वादिकं विशेषणं पुज्यत एव । तत्राच्युतं क्षयहीनं कर्तारमर्थात् कार्यमात्रस्य अकृतमुत्पत्तिहीनं । निष्पन्नापकं बीजफलस्यार्थेन कारणस्यापिकारणत्वात् । अतएव भूतानां विषयदानां प्रभववाप्यर्थे योनिः १ अपराजितं देहादिष्वर्भेजरादिभिरिति शेषः २ जल्पतः जल्पान्नचनात् ३ महत्त्वाद्वाहकस्य ४ भगवान् 'देवैश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य पशसः श्रेयः' ॥ वेदाग्यस्य च मर्मस्य पणामगद्वर्गीगना इत्युक्तं पण्डगुणवान् । ईश्वरैः तर्थापी प्रभुराजबद्धादिः स्थितवानियेता । विभुर्व्यापकः ५ किंस्विति यानि कर्माणीत्युत्तरेण संबन्धः अनंतमपि हरेर्माहात्म्यं लेख्यतवृक्षेति भावः ६ । ७ मृतादेव्यादिनाक्रमेण पदप्रयोजनानां जीवेशानुदानां त्र्याविमहाभूतकल्पकत्वं सामानाधिकरण्यादपेक्ष्योक्तः ८ तत्र तत्सृष्टात्तदेवानुपाविशदिति श्रुताभीक्ष्णादिप्रवेशांतामैश्वरीसृष्टिमाह स इति चात्खादीन् आप्नु आपः पुत्रपवचस इति श्रुतेरब्रह्मलेपुदेहेषु ९ जाग्रदादिविभोक्षांतामैश्वरीसृष्टिमाह सर्वत्यादिना तेजोमयः आसनामयः जाग्रदासनामयस्वप्नप्रहरितैजसपदप्रयोगात् तस्मिन्नमये देहे संकर्षणमहकारं १० मनसा साहायककल्पयदिति पूर्वेण संबन्धः सप्तमनस्कोऽहंकारः सोऽहमिदमेव ग्र्याहृतततोऽहं नामाभवदित्यहंकारसृष्टिमुक्त्वा सोऽबिद्येत स नारमेति तदनुवादेन मयारस्यावर्त्मनो भर्मस्य श्रवणात् सृष्टेस्तत्र विवक्षणात् 'सैषान्नद्राणोऽति सृष्टिर्पुंमर्थः सन्नमृतामृजत' इति श्रुतिताम्यादपि जीवसृष्टिप्रकरणमिवमित्यवसीयते ११

नाभ्यापश्यामिति स्वप्रव्रजहिरवभासमानमर्धतरेवक्ष्णाड्यस्तिमानसत्वातस्वेतिदर्शितम् । नाभ्यामुपरितिष्ठति 'विश्वस्यायतनमहत्' इति श्रुतेः १२ पुष्करेनाभिकमले 'अथयद्विदमस्मि
नृत्रप्रपुरेदहरपुंडरीकेवेवम्' इत्यादिभुतरांतरमेवपुष्करमिदमपिपतत्कनवाह्यं ब्रह्मपुरेब्रह्मोपलब्धिविषयानेशरीरे वृहत्सूक्ष्मं सप्तमनस्कोऽङ्गकारःपुष्करेस्थित्वात्रह्मासर्गभूतप्रप्राप्तमभवदितितं
बंधः । हृदयपुंडरीकादीनिरुद्धमनएवसर्वेश्वरहृदयसकृदावेदितम् १३ तस्मिन्निति एवंहृदपुंडरीकेवक्ष्यज्जाविर्भावसति तयोमुगकार्यंमृतोमपुनर्मलयापरनामायोगविप्रदेवेनिलयाभ्या
सात्पूज्योऽनादिर्ब्रह्मासायजाविर्भवति १४ तमिति अपचितिमुन्नतिं पुरुषोत्तमश्चिदात्मा योगेऽपस्थितंलंब्यंधोषेनैवशमयेदित्यर्थः । एतच्चविज्ञायादेरप्युपलक्षणं यदाहुःसंपदाय

ततस्तस्मिन्महाबाहौप्रादुर्भूतेमहात्मनि ॥ भास्करप्रतिमं दिव्यनाभ्यां पद्मजायत १२ सतप्रभगवान्देवः पुष्के भ्राजयन् दिशः ॥ ब्रह्मासमभवता तत्सर्वभूत
पितामहः १३ तस्मिन्नापि महाबाहौ प्रादुर्भूते महात्मनि ॥ तमसा पूर्वजो ज्ञेयमधुर्नाम महासुरः १४ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रं कर्मसास्थितम् ॥ ब्रह्मणोऽपचितिं
कुर्वन् जवानपुरुषोत्तमः १५ तस्य नातवधात्सर्वदेवदानवमानवाः ॥ मधुसूदनमित्याहुर्दुर्गपथं सर्वसात्वताम् १६ ब्रह्माऽनुसमृजे पुत्रान्मानसान् बक्षससमान् ॥
मरीचिमथ्यंगिरसं पुलस्त्यं पुलहं कतुम् १७ मरीचिः कश्यपतात पुत्रमग्रजमग्रजः ॥ मानसं जनयामासैतजसं ब्रह्मविततम् १८ अंगुष्ठात्समृजे ब्रह्मा मरीचेरपि
पूर्वजम् ॥ सोऽभवद्भरतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः १९ तस्य पूर्वमजायंत दशतिस्त्रिंशश्च भारत ॥ प्रजापतेर्दुहितरस्तासां ज्येष्ठा भवदितिः २० सर्वधर्मविशेषज्ञा
पुण्यकीर्तिर्महापताः ॥ मरीचिः कश्यपस्ता तसर्वासामभवत्पतिः २१ उत्पाद्यतु महाभागस्तासामवरजादश ॥ ददौ धर्मं यधर्मज्ञो दक्ष एव प्रजापतिः २२
धर्मस्य बसवः पुत्रारुद्राश्चा मिततेजसः ॥ विश्वे देवाश्च साध्याश्च मरुत्वंतश्च भारत २३ अपराश्च वीर्यस्यस्ताभ्योऽभ्याः सप्तविंशतिः ॥ सोमस्तासां महाभागः
सर्वासामभवत्पतिः २४ इतरास्तु व्यवजायंत गंधर्वास्तु रगान्द्रिजान् ॥ गाश्च किंपुरुषान्मस्यानुद्रिज्जांश्च वनस्पतीन् २५ आदित्यानदितिर्जज्ञे देवश्रेष्ठान् महाब
लान् ॥ तेषां विष्णुर्वीमनोभूद्रोर्विदश्चाभवत्प्रभुः २६ तस्य विक्रमणाञ्चापि देवानां श्रीर्ब्रह्मवर्धत ॥ दानवाश्च पराभूता दैतिया चासुरी प्रजा २७ विप्रचितिप्रधानां
श्वदानवानमृजदनुः ॥ दितिस्तु सर्वानसुरान्महासत्त्वानजीजनत २८ जहोरात्रं च कालं च यथर्तुमधुसूदनः ॥ पूर्वाह्णं चापराह्णं च सर्वमेवानुकल्पयत् २९

विदः । 'ल्येसंवाचपेक्षितं विज्ञसंरामयेष्टुनः' इत्यादि १५ तस्यैस्यादिना आंतरद्विपंचोपावदध्यायसमाप्तिं सत्परमात्मातद्वातासात्वतादिगिनामित्यर्थः १६ ब्रह्मेति मानसतत्त्वयोगि
वृष्टेर्मृदुहृष्टे श्वयद्यापितुल्येतयापि योगिनां जितमनस्कत्वात्सृष्टिर्भुग्लदा मृदानामतथात्वात्सृष्टां ज्ञानाज्ञानरुतावेदिभोक्तृत्वाविति प्रसिद्धं । 'अत्र ब्रह्माहमाजापत्यादेवाश्चासुराश्च तत्र का
मीयसाएवं देवा जयायसा असुरास्तपुल्लोकेऽप्यर्पयते' इति श्रुत्यसारेण शमादयो देवाः शास्त्रबलेन निष्पाद्यतयायससाधुत्वात्कानिष्ठाः । कामादयोऽसुराः स्वाभाविकत्वाज्ज्येष्ठाः । तेषामात्मा
भेदोचयितुं मोहपाशैर्बद्धं चमियः स्पर्शमानानां यदविष्ण्वाख्यं सत्त्वं वर्द्धते तदा देवानां जयोऽसुराणां पराजयश्चात्मविभोक्तृत्वेणुर्भवेद्विद्याख्यायिकातात्पर्यं पदार्थैः स्पष्टः । ७ । १८ । १९ । २०
२१ । २२ । २३ । २४ इतराः कस्यपस्त्रियः क्यजाय्रतन्यज्ञनयंत २१ । २३ । २४ । २८ । २९

11 96 11

11206M

प्रध्यायाऽऽलोक्य समधुसूदनः पृथिवीमितिपृथिवीस्थसर्वभूतोपलक्षणम् १० ज्ञातमनेतं ३१ । ३२ धातारंसमष्टयहंकारं ३३ ततएवचतुर्मुखाद्योजाताइत्याह वैदेयादिना ३४ समव
तिन्यंभ 'समवर्तीपरेतरा' इत्यमरः ३५ । ३६ । १० । ३८ । ३९ । ४० निरयमेवहंसंतान् ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ एवमिति प्रादुर्भूतोनिरयसिद्धएवसन्ननत्वभूतवाभूतः
अतएवभूतोत्पत्तिरित्यध्यायनामसंगच्छते महात्मनाश्रीकृष्णेनहेतुना ४७ । ४८ विग्रहाविशिष्टस्वकृष्णस्यप्रातिपादितंजनमेतद्वत्स्वमुपसंहरति एवमेवमिति केवलमानुषोपनिषत्पुरमारभेव
प्रध्यायसोऽमृजन्मेघांस्तथास्थावरजंगमान् ॥ पृथिवीसोऽमृजद्विश्वांसहितभूरितैजसा ३० ततःकृष्णोमहाभागःपुनरेवयुधिष्ठिर ॥ ब्राह्मणानांशतंश्रेष्ठमु
खादेवासृजत्प्रभुः ३१ बाहुभ्यांक्षत्रियशतंवैश्यानामरुतःशतम् ॥ पद्भ्यांशूद्रशतंचैवकेशवोभरतर्षभ ३२ सएवंचतुरोवर्णांनसमुत्पाद्यमहातपाः ॥ अद्य
क्षंसर्वभूतानांधातारमकारोत्स्वयम् ३३ वेदविद्याविधातारंब्रह्माणममितश्रुतिम् ॥ भूतमातृगणाध्यक्षंविरूपाक्षंचसांमृजत् ३४ शासितारंचपापानांपितृ
णांसमवर्तिनम् ॥ अमृजत्सर्वभूतात्मानिधिपंचधनेश्वरम् ३५ यादसामसृजन्नाथंवरुणंचजलेश्वरम् ॥ वासवंसर्वदेवानामध्यक्षमकरोत्प्रभुः ३६ यावद्यावदभू
त्तद्ब्रह्मादेहंधारयितुंघृणाम् ॥ तावतावदजीवंस्तेनासीद्यमकृतंभवम् ३७ नचैषामैथुनोधर्मोबभूवभरतर्षभ ॥ संकल्पादेवचैतेषामपत्यमुपपद्यते ३८ ततस्त्रे
तायुगेकालेसंस्पर्शाज्जायतेप्रजा ॥ नह्यभून्मैथुनोधर्मस्तेषामपिजनाधिप ३९ द्वापरेमैथुनोधर्मःप्रजनामभवत्पु ॥ तथाकलियुगेराजवृद्धंमपापेदिरजनाः
४० एवभूतपतिस्तातस्वध्यक्षश्चतथोच्यते ॥ निरपेक्षांश्चकीर्तयिष्यामिस्तच्छृणु ४१ दक्षिणापथजन्मानःसर्वेनरवराग्रकाः ॥ गुह्याभुलिदाशवराश्व
चक्रामद्रक्षैःसह ४२ उत्तरापथजन्मानःकीर्तयिष्यामितानपि ॥ यौनकांवोजर्गभाराःकिरातावर्षैःसह ४३ एतेपापकृतस्तातचरंतिपृथिवीमिमाम् ॥ श्वपा
कुलमृगप्राणांसधर्माणोनराधिप ४४ नैतेकृतयुगेतातचरंतिपृथिवीमिमाम् ॥ त्रेताप्रभृतिवर्षेतेतेजनाभरतर्षभ ४५ ततस्तस्मिन्महायोरैसंध्याकालउपस्थि
तः ॥ राजानःसमसज्जंतसमासाद्येतरेतरम् ४६ एवमेपकुरुश्रेष्ठप्रादुर्भूतोमहात्मना ॥ देवंदेवर्षिराचष्टनारदःसर्वलोकहृक् ४७ नारदोऽप्यथकृष्णस्यपरंमेनेन
राधिप ॥ शाश्वतवंमहावाहोयथावद्भरतर्षभ ४८ एवमेपमहाबाहुःकेशवःसप्तविक्रमः ॥ अचिंत्यःपुंडरीकाक्षोनैषकेवलमानुषः ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते
शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सर्वभूतोत्पत्तिकथनेसप्ताधिकदिशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ केपूर्वमासन्नपतयःप्रजानां
भरतर्षभ ॥ केचर्षयोमहाभागादिक्षुप्रत्येकशःसृष्टाः १ ॥ भीष्मउवाच ॥ श्रूयतांभरतश्रेष्ठयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ प्रजानांपतयोयेऽस्मिन्निदुष्येचर्षयःस्मृताः २

अतएव अक्षित्यः ४९ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदपि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ॥ ॥ पूर्वध्यानायकृष्णमाहात्म्यमुक्तं तत्र
ध्यानप्रतिपक्षाः कामादय आंतराः शत्रवः संति तेषामशमापपूर्वपाङ्क्तुणां स्मरणं कर्तव्यमित्येतदर्थोऽयमध्याय आरभ्यते । असतोमासद्रमयतमसोमाज्योतिर्गमयेति वेदे अश्वारोहं भवद्वात्र
चापुर्वं संसाधारण्येन योगोपासनाय जपः श्रवणं दिग्गतात्रिभिर्मात्रशमयतीति विशाहस्तिकभित्तिरूपनाम के पूर्वमासपुत्रहरमादिरक्षरयोजनात्पश्चात् १ । १ । १

11411

२।४।५।६।७।८।९ मदेक्षामप्रदिशंति जानात्पयंतीति मदेशाईक्षानक्षीलादित्ययः प्रभावनाः प्रकरणेन स्मृतारश्च १०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८

एकः स्वयंभूर्भगवानाद्यो ब्रह्मासनातनः ॥ ब्रह्मणः सप्तवैपुत्रमहात्मानः स्वयंभुवः ३ मरीचिरन्यगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ वसिष्ठश्चमहामागः सहशो वैस्वयंभु
वा ४ सप्तब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयंगताः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ५ अत्रिर्वंशसमुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥ प्राचीनवर्हिर्भगवांस्तस्मा
त्प्राचेतसो दश ६ दशानां तनयस्त्वेको दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ तस्य द्वे नाम नीलोके दक्षः कक्षति चोच्यते ७ मरीचिः कश्यपः पुत्रस्तस्य द्वे नाम नीलोके ८ अरिष्टने
मिरित्येके कश्यपे त्वपरे विदुः ८ अत्रेऽश्वैरसः श्रीमान् राजा सोमश्च वीर्यवान् ॥ सहस्रं यश्च दिव्यानां युगानां पथ्युपासिता ९ अर्यमा चैव भगवान्ये चास्य तनया वि
भो ॥ एते प्रदेशाः कथिता भुवनानां प्रभावनाः १० शशर्विंदोश्च भार्याणां सहस्राणि दशाच्युत ॥ एकैकस्यां सहस्रे तु तनयानामभूत्तदा ११ एवं सप्तसहस्राणि द
शतस्य महात्मनः ॥ पुत्राणां च नतेकां चिदिच्छत्यन्यं प्रजापतिम् १२ प्रजामाचक्षते विप्राः पुराणाः शाशर्विंदवीम् ॥ सृष्टिं वंशप्रभवो महावंशः प्रजापतेः १३
एते प्रजानां पतयः समुद्दिष्टा यशस्विनः ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् १४ भर्गोऽश्वार्यमा चैव मित्रोऽथ वरुणस्तथा ॥ सविता चैव धाता च विवस्वा
श्च महाबलः १५ त्वष्टा पूषा तथैव द्रोणादशो विष्णुरुच्यते ॥ इत्येते द्वादशा दिव्याः कश्यपस्यात्मसंभवाः १६ नासत्यश्चैव दक्षश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि ॥ मार्तंड
स्यात्मजा विता वष्टमस्य महात्मनः १७ ते च पूर्वसुराश्चेति द्विविधाः पितरः स्मृताः ॥ त्वष्टुश्चैवात्मजः श्रीमान् विश्वरूपो महायशः १८ अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपा
क्षोऽथ रैवतः ॥ हरश्च बहुरूपश्च यं वक्षसुरेश्वरः १९ सावित्रश्च जयंतश्च पिनाकी चापराजितः ॥ पूर्वमेव महाभागवसवोष्टौ प्रकीर्तिताः २० एत एव विधादेवाम
नोरेव प्रजापतेः ॥ ते च पूर्वसुराश्चेति द्विविधाः पितरः स्मृताः २१ शीलयौवनतस्त्वन्यस्तथाऽन्यः सिद्धसाध्ययोः ॥ ऋभवो मरुतश्चैव देवानां चोदितो मणः २२
एवमेते समाम्नाता विश्वे देवास्तथाऽश्विनौ ॥ आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा २३ अश्विनौ तु स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रेसमास्थितौ ॥ स्मृतास्त्वांगिरसौ
देवा ब्राह्मणा इति मिश्रयः २४ इत्येते तत्सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम् ॥ एतां चैव प्रातरुत्थाय देवान्यस्तु प्रकीर्तयेत् २५ स्वजादन्यकृताश्चैव सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥
यवक्रीतोऽथ रैम्यश्च अर्वावसुपरावसू २६ औशिजश्चैव कक्षीवानवलश्चांगिरसः स्मृतः ॥ ऋषिर्मैधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा २७ त्रैलोक्यभावनास्तात प्रा
च्यां सप्तर्षयस्तथा ॥ उन्मुचो विमुचश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् २८ प्रमुचश्चैव मवाहश्च भगवांश्च हृदब्रतः ॥ मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान् २९ एते ब्रह्म
र्षयो निःस्पृहाः स्थिता दक्षिणादिशम् ॥ उषंगुः कवषो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्यवान् ३० एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव मर्हर्षयः ॥ अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः ३१

२९। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥ ॥ पूर्वस्वस्थयनपूर्वकं कृष्णध्यायतः पुरुषस्यात
राविभूतः कृष्णो हृद्गतान् कामादीन् योगप्रतिपन्नान्नाशयतीत्यंतर्भूमिविक्रीडनारूपेस्मिन्नध्यायेवराहारुपायिकामुखेन प्रतिपाद्यते पितामहमहाप्राज्ञोऽस्यादिना १। २। ३। ४। ५। ७। ८

एते चैव महात्मानः पश्चिमामाश्रितादिशम् ॥ आग्नेयश्च सप्तिश्वकाश्च पश्चिमहाद्विषः ३२ गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ तथैव पुत्रो भगवान्नुचीक
स्य महात्मनः ३३ जमदग्निश्च सप्तैते लदीचीमाश्रितादिशम् ॥ एते प्रतिदिशं सर्वैर्कीर्तितास्तिग्मतैजसाः ३४ साक्षिभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः ॥ एवमेते म
हात्मानः स्थिताः प्रत्येकशोदिशम् ३५ एतेषां कीर्तनं कृत्वा सर्वपापात्मुच्यते ॥ यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तां दिशं शरणं गतः ३६ मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च य
हान् व्रजेत् ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षपर्वणि दिशास्वस्तिकं नाम अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥
पितामहमहाप्राज्ञयुधिसत्यपराक्रम ॥ श्रोतुमिच्छामि कात्स्न्येन कृष्णमव्ययमीश्वरम् १ यच्चास्य तेजः सुमहद्यच्च कर्म पुराकृतम् ॥ तन्मे सर्वं यथा तत्त्वं ब्रूहि त्वं पुरुष
पैम २ तिर्यग्योनिगतोरूपं कथं धारितवान् प्रभुः ॥ केन कार्यं निःसर्गेण तमारुह्या हि महाबल ३ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ पुरा जहं प्रगयां यातो मार्कंडेयाश्रमे स्थितः ॥
तत्रापश्यं मुनिगणान् समासीनां सहस्रशः ४ तत्र स्तेमधुपर्केण पूजां च कुरुधो मयि ॥ प्रतिगृह्य च तां पूजां प्रत्यनंदमृषीन् हम् ५ कथेषां कथिता तत्र कथ्येन महर्षिणा ॥
मनः प्रह्लादिर्नादिव्यातामि हैमनाः शृणु ६ पुरा दानवमुख्या हि क्रोधलोभसमन्विताः ॥ बलेन मत्ताः शतशो नरकाद्यामहासुराः ७ तथैव चान्ये बहवो दानवा युद्ध
दुर्मदाः ॥ न सहंते स्म देवानां सृष्टितामनुत्तमाम् ८ दानवैरर्धमानास्तु देवादेवर्वयस्तथा ॥ न शर्मले भिरैराजन् विशमानास्त तस्ततः ९ पृथिवीमार्तरूपां ते समप
श्यन् दिवौकसः ॥ दानवैरभिसंस्तीर्णां घोररूपैर्महाबलैः १० भारतामप्रहृष्टां च दुःखितां संनिमज्जतीम् ॥ अथादितेयाः संव्रस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ११ कथं शक्ष्यामहे
ब्रह्मन् दानवैरभिमर्दनम् ॥ स्वयं भूस्तामुवाचे दं निःसृष्टोऽत्र विधिर्मया १२ ते वेरेणाभिसंपन्ना बलेन च मर्दनम् ॥ नावदुष्यंति संप्रभूदा विष्णुमव्यक्तदर्शनम् १३ वराह रूपिणं
देवमष्टप्यममरैरपि ॥ एष वेगेन गत्वा हियत्र ते दानवा धमाः १४ अंतर्भूमिगता घोरानिव संतिसहस्रशः ॥ शमयिष्यति तच्छ्रुत्वा जहृषुः सुरसत्तमाः १५ ततो विष्णुर्महाते
जा वाराहं रूपमास्थितः ॥ अंतर्भूमिं संप्रविश्य जगाम दितिजाः प्रति १६ दृष्ट्वा च सहिताः सर्वे दैत्याः सत्वममानुषम् ॥ प्रसह्यतरसा सर्वे संतस्थुः कालमोहिताः १७ तत
स्ते समभिद्रुत्य वराहं जहृषुः समम् ॥ संकुद्धाश्च वराहं तं व्यकर्षत समंततः १८ दानवैर्द्रामहाकाया महावीर्यबलोच्छ्रिताः ॥ नाशकुवंश्च किंचित्तेतस्य कर्तुं तदा विभो १९

९ पृथिवीं दृष्ट्वा सनातनं पृथिवीजानां त्रैलोक्यं दानवैः कामक्रोधाद्यैरभिसंस्तीर्णं सर्वतो व्याघ्रात् १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वराहरूपिणं वरं च तद्वद्वैतेन व्युत्पत्त्या श्रेष्ठकृत्यो गतं तत्र रूपयितुमाविर्भावितुं
शीलमस्य तं अहः शब्दरूपकनुवाचि च स्वयं ब्रह्मः कृता विरयादिपुष्टं दानवाः कामक्रोधादयः १४ अंतर्भूमिगता वराह्याः १५ विष्णुः सत्त्वं वाराहं यागात्मकम् १६ सर्वसत्त्वगुणविष्टं अमानुषं दिव्यं
व्यवहितादिग्राहकत्वात् संतस्थुर्गोशंगताः संपूर्वस्य तिष्ठतेः समासिवाचिरवात् १७ नाशक्रमेवाह ततस्तदिति १८ ॥ १९

२०। २१। २२। २३। २४। २५। २६ सनात्सततमनिति मकानुग्रहार्थं चेष्टत इति समाप्तः सनात्सततमनिति मकानुग्रहार्थं चेष्टत इति समाप्तः सनात्सततमनिति मकानुग्रहार्थं चेष्टत इति समाप्तः सनात्सततमनिति मकानुग्रहार्थं चेष्टत इति समाप्तः
त्वात् २७। २८। २९। ३० महावर्ष्ममहाकायः ३१ आत्मा पारमार्थिकस्वरूप आत्मनो जीवस्य ३२ स्वमात्मानं प्रत्यग्यापात्स्यं समायातः प्राप्तः ३३। ३४। ३५ एष जीवः अतएव सं

ततोऽगच्छन् विस्मयं ते दानवैर्द्रामयंतथा ॥ संशयं गतमात्मानं मे निरेच सहस्रशः २० ततो देवा विदेवः स योगात्मा योगसारथिः ॥ योगमास्थाय भगवांस्तदा भरत
सत्तम २१ विना दमहानादंक्षोभयन् दैत्यदानवान् ॥ सन्नादितयेन लोकाः सर्वाश्चैव दिशो दश २२ तेन सन्नादश्चन्द्रेन लोकानां क्षोभ आगमत् ॥ संव्रस्ताश्च धृशं
लोके देवाः शक्रपुरोगमाः २३ निर्विचेष्टं जगन्नापि बभूवातिभृशं तदा ॥ स्थावरं जंगमं चैव तेन नादेन मोहितम् २४ ततस्ते दानवाः सर्वे तेन नादेन भीषिताः ॥
पेतुर्गता सवश्चैव विष्णु तेजः प्रमोहिताः २५ रसातलगतश्चापि वराहश्चिदशद्विषाम् ॥ सुरैर्विदारयामास मार्समेदोस्थिं संचयात् २६ नादेन तेन महता सनातन इति
स्मृतः ॥ पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् २७ ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाद्रवन् ॥ तत्र गत्वामहात्मानं भूचुश्चैव जगत्पातिम् २८ नादो यं कीदृशो देव
नैतं विद्मः प्रभो ॥ कोऽसौ हि कस्य वानादो येन विह्वलितं जगत् २९ देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा ॥ एतस्मिन् तरे विष्णुर्वाराहं रूपमास्थितः ॥ उद
तिष्ठन् महाबाहोस्तूयमानो महर्षिभिः ३० ॥ ॥ पितामह उवाच ॥ ॥ निहत्य दानवपतीन् महावर्ष्ममहाबलः ॥ एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ३१
सर्वभूतेश्वरो योगी मुनिरात्मा तथाऽऽत्मनः ॥ स्थिरीभवत कृष्णोऽयं सर्वविघ्नविनाशनः ३२ कृत्वा कर्मति साध्वेतदशक्यममितप्रभः ॥ समायातः स्वमात्मानं महा
भागो महायुतिः ३३ पद्मनाभो महायोगी महात्मा भूतभावनः ॥ न संतापो न भीः कार्या शोको वा सुरसत्तमाः ३४ विधिरेष प्रभावश्च कालः संक्षयकारकः ॥ लोका
न्धारयता तेन नादो मुक्तो महात्मा ३५ स एष हि महाबाहुः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ अच्युतः पुंडरीकाक्षः सर्वभूतादिरीश्वरः ३६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शांति
पर्वणि मोक्षपर्वणि अंतर्भूमिविक्रीडनं नाम अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत ॥
तमहंतं त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदतां वर १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासपुरातनम् ॥ संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह २ कश्चिद्ब्राह्मणमा
सीनमाचार्यमृषिसत्तमम् ॥ तेजोराशिं महात्मानं सत्यसंघं जितेंद्रियम् ३ शिष्यः परममेवावीश्रेयोर्थी सुसमाहितः ॥ चरणावुपसंयह्य स्थितः प्रांजलिं ब्रवीत् ४

तापादिकं कर्तव्यं तन्मूलस्यात्मा दशमस्मण्डलादिति भावः ३६ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ एवमध्यायत्रयेणेश्वर
प्रणिधानमुक्तं यमशीघ्रतरंगोऽसिद्धयति योगांतरायाश्च व्याधिदुःखादयो नश्यंत्येवामी प्रधानभूतं योगमेव जिज्ञासुः पृच्छति योगं मे हति परमं सखी जयोगात्परमं निर्वीजयोगं मोक्षस्य हेतुं मोक्षं मे
इति पाठेऽप्योपेयविषयौ द्वौ प्रश्नौ तं संपादं मोक्षं १। २ कश्चिदिति श्लोकाभ्यां कथेन पुंशिशिष्ययोर्गुणादर्शिताः ३। ४

स्वपाञ्चैकमुत्तुपादानास्तुतीवानिभित्तादुत्पन्नौस्वस्तद्विहस्वरं प्रेक्ष्युपादानं निमित्तं च ननुमातुपिबुवत्पुण्यामुपवधातरादिकम् ५ मृत्युपञ्चसुपादानकारणेन सन्नेषु तस्त्विविपरीताविषमाः क
यंशोपादाना निर्वर्तते नितरां वर्तते । वेदेषु पञ्चायं यं घर्मं व्यवस्थापारं ब्राह्मणो बृहस्पतिस्त्वेन यजेत । राजाराजसु येन यजेत । वैश्वो वैश्यस्तोमेन यजेत । तस्माच्छ्रौयज्ञेऽनवकुप्तः इत्यादि लौ
किकेऽस्मृतिवाक्ये तादृशोऽप्यपकंसर्ववर्णाश्रमसाधारणं न द्विस्थात्सर्वभूतानित्यादि इदमपिकं हेतुसाम्येऽपि कार्यवैषम्ये किञ्चित् द्रष्टव्यं । श्लोकद्वयमेकैवाक्यं ६ । ७ ब्रह्मपुद्गले दृगोप्यं
वस्तुवन्तं ब्रह्म शरीरमुपकारकं ८ ब्रह्मणो मुखे वेदादिः प्रभवः उपायो वेदयोरो मेदात् प्रणवादीनां त्रासु देवत्वं ९ उपेयम्वरूपमाह पुरुषमिति १० एतदेवायं कृष्ण इत्याह तदिति वार्ण्येयं दृष्टिषु
कृतावतारं इति हासतं तत्स्वरूपप्रकाशनपरं मयं ११ । १२ वाज्येयं कृष्णाख्याने यत्परं कालचक्रैः न स्वर्वाभीर्न संवत्सराख्यं तत्तत्केशवं वेदीत्युत्तरेणान्वयः । मावाभावीसृष्टिप्रलयोऽस्वक्षणस्वरू
पज्ञापकौ यस्य अध्यारोपायवादाभ्यानिष्पन्नं च निरूप्यत इति स्थानेनैव ज्ञातुं शाक्यं ननु शृंगम्राहिकयागवाश्ववदित्यर्थः १३ सर्वभूतेऽस्मिन् भूतैर्लोकैः यं चक्रवत्क्राकडपि पीलिकावत्पर्वशस्तेन पारं

उपासनात्प्रसन्नोऽसिचदिवैभगवन्मम ॥ सशयोमेमहान्कश्चित्तमेव्याख्यातुमर्हसि ॥ कुतश्चाहंकुतश्चत्वंतत्सम्यग्ब्रूहिद्यत्परम् ५ कथंचसर्वभूतेषुसमेषुद्विजस
तम् ॥ सम्यग्भूतानिवर्ततेविपरीताःक्षयोदयाः ६ वेदेषुचापियद्वाक्यंलौकिकंव्यापकंचयत् ॥ एतद्विद्वन्यथातत्त्वंसर्वव्याख्यातुमर्हसि ७ ॥ गुरुवाच ॥
शृणुशिष्यमहाप्राज्ञब्रह्मगुह्यमिदंपरम् ॥ अध्यात्मंसर्वविद्यानामागमनार्चायद्वसु ८ वासुदेवःपरमिदंविश्वस्यब्रह्मणोमुत्तमम् ॥ सत्यंज्ञानमथोयज्ञास्तितात्क्षादम
आर्जवम् ९ पुरुषंसनातनंविष्णुंयतंवेदविदोवितुः ॥ स्वर्गप्रलयकर्तारमव्यक्तंब्रह्माश्वतम् १० तदिदंब्रह्मवाष्णयमितिहासंशृणुष्वमे ॥ ब्राह्मणो
ब्राह्मणैःश्राव्योराजन्वःक्षत्रियैस्तथा ११ वैश्योवैश्यैस्तथाश्राव्यःशूद्रःशूद्रैर्महामनाः ॥ माहान्मयंदेवदेवस्यविष्णोरमिततेजसः १२ अहंस्त्वमसिकल्पा
णंवाष्णैर्यंशृणुयत्परम् ॥ कालचक्रमनाद्यंतंभावामावस्त्वलक्षणम् १३ त्रैलोक्यंसर्वभूतेशेचक्रवत्परिवर्तते ॥ यतदक्षरमव्यक्तममृतंब्रह्माश्वतम् ॥ वदंति
पुरुषव्याघ्रकेशवंपुरुषर्षभम् १४ पितृन्देवानृषाश्चैवतथावैयक्षराक्षसाञ्च ॥ नागासुरमनुष्यांश्चसृजतेपरमोऽव्ययः १५ तथैवेदशास्त्राणिलोकधर्मांश्चशा
श्वतान् ॥ प्रलयंप्रकृतिंप्राप्ययुगादौसृजतेपुनः १६

वर्तते केशौरिवचिद्विभक्तिर्वातिसर्वव्याप्नोतीति केशवस्तु पुरुषर्षभं पुरुषाभन्नमयादयः पंचतेषामृषमश्रद्धमुत्तमं पठमित्यर्थः १४ पितृनिति अव्ययोऽपरिणामी १५ तथैवेति वेदकर्तृत्वं ब्रह्मणो महती भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेद इत्यादिभ्युत्पत्तिरिति । बाचाविरूपमित्येति वेदेनित्यत्वं च ननु वर्णपद्वाद्यानुपूर्व्यविश्रंशमात्रपरं प्रलीयतेऽस्मिन्महदादिकार्यसंप्रत्ययस्तं करोतीति प्रकृतिस्तान्कथोपतित्वा नं मायाशब्दलमापेतमुज्ज्वल्यर्थः । तथाच भुक्तिः 'नासदासीन्नोसदासीत्तदानासीद्ब्रजोनोव्योमापोरयत्' इति सप्तद्वयः शब्दित्वा न प्रधानशून्यपरमाणुना चागुमनैकानामिव श्रीतस्य परव्योमोऽपि मायाशब्दलाभेनाग्नः पृष्ठे प्रागमावर्तवन्तीत्यपि जन्मपरवर्द्धयति । मायायास्तुच्छत्वाद्ब्रह्मणश्चासंगत्वात्तयोरेकीभावलक्षणतां त्विकंशात्तत्त्वं संप्रति कृच्छयेनाश्वपिहितं यदासीत् असंगत्वात्पुनरिति भुक्तिर्या तस्मात्पृष्ठे प्राग्मायाशब्दलब्ध्वासीदित्युक्तिर्मायायास्थित्वेन युक्तानुत्पन्नवस्तुभ्या यथोक्तं । 'अस्याविद्येरयाविद्यायामेवासित्वाप्रकल्प्यते' इति । अद्योक्तमुक्तं प्रकृतिं नृजगदेति रज्जुरगवत्प्रतीतिसमकालाया एव तत्पृष्ठे रूपमादिति दिक् १६

ЦСН

यथेति प्रत्यक्षं यथावसति आश्रयज्ञापी ज्ञेयमल्लिकावर्षासुकदंबानियमेन पुष्पितामवंसेष्वंशहराविष्ण्वादिपुष्टिकल्पवृष्टिप्रलयस्थितिकर्तृत्वं दातव्याविर्भवति १७ एतदेव व्याचष्टे अथेति तत्तत्संस्मृतस्मिन् विषये लोकयात्राव्यवहारस्तस्य विधानं प्रमाणेन प्रमेयरूपापन्नं तज्जं तेन सोपाधिकमेव ज्ञानमुत्पद्यते न निरुपाधिकमित्युक्तं भवति १८ युगांतयुगादौ अंतर्हितात् पूर्वयुगे येऽ मूर्तान् अज्ञाताजपदिष्टाः स्वयंभुवाब्रह्मणा १९ वेदविद्वग्वाग्भ्राह्मणवेदांगानि दृष्टव्यं तैर्वेदोत्संबंधः २० । २१ न्यायतंत्राणि तार्किकवैशेषिककापिलपातञ्जलादीनि हेतुर्मुक्तिः आ गमोवेदः सदाचारः प्रत्यक्षं तैः प्रमाणैः कृत्वा एतेर्मुनिभिर्वैद्वद्भ्य उक्तं दुपास्मताममरूपत्वात् दुपास्यमेव न वेदावित्तेयमित्यर्थः । तथा चोपास्यस्याब्रह्मवैश्वदेविराह 'तदेव ब्रह्म सर्वविद्दिनेदं यवि षडुपासते' इति २२ अनाद्यं नास्ति आद्यं कारणं यस्य तत् यथा आदौ विदितमार्यं तदव्ययं दानार्यं सर्गादावविदितमित्यर्थः । कथं तर्हि विद्वानविदुरित्यत आह एकद्वयादि २३ । २४ अ ब्रह्मज्ञानस्याऽऽत्यंतिकदुःखनिवर्तकत्वमुच्यते अतोपापवादस्यायेन ब्रह्मनिरूपयति पुरुषेति पुरुषेणाधिष्ठितानालोचितान् सोकामयत्तुस्यां दजायेति श्रुतेः तेन सांख्यमिसं प्रकृतेः

यथार्तावृत्तिर्लिङ्गानि नाना रूपाणि पर्यये ॥ इदं यत्ते तानि तान्येष तथामावायुगादिषु १७ अथ यद्यद्यदा मातिकालयोगा युगादिषु ॥ तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकया
त्राविधानजम् १८ युगाति तर्हि तान् वेदान्मेतिहासान्महर्षयः ॥ लेभिरेतपसापूर्वमनुज्ञाताः स्वयं भुवा १९ वेदविद्वेदभगवान् वेदाङ्गानि ब्रह्मरूपतिः ॥ मार्गवोनीति
शास्त्रं तु जगाद जगतो हितम् २० गांधर्वनारदो वेदभरद्वाजो धनुर्ग्रहम् ॥ देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम् २१ न्यायतंत्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि
वादिभिः ॥ हेत्वागमसदाचारैर्यदुक्तं तदुपास्यताम् २२ अनाद्यं तत्परं ब्रह्म न देवानर्पयति विदुः ॥ एकस्तद्देदभगवान्धातानारायणः प्रभुः २३ नारायणाद्यपि
णास्तथा मुख्याः सुराऽसुराः ॥ राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःस्वमेव जम् २४ पुरुषाधिष्ठिता नृभावान्प्रकृतिः सूयते यदा ॥ हेतुयुक्तमतः पूर्वजगत्सं परिवर्तते २५
दीपादन्येयथा दीपाः प्रवर्तते स हस्त्रशः ॥ प्रकृतिः सूयते तद्दानं त्याग्रापचीयते २६ अव्यक्तात्कर्मजाऽद्विहंकारं प्रसूयते ॥ आकाशं चाप्यहंकारादायुराकाशं
भवः २७ वायुस्तेजस्ततश्चापञ्जोऽथ वसुधोद्गता ॥ मूलप्रकृतयो ह्यष्टौ जगदेतास्ववस्थितम् २८ ज्ञानेन्द्रियाण्यतः पंचपंचकर्मैन्द्रियाण्यपि ॥ विषयाः पंचचै
कंच विकारो षोडशं मनः २९ श्रोत्रं त्वक्क्षुष्णीजिह्वाघ्राणं ज्ञानेन्द्रियाण्यथ ॥ पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक्कर्मणि अपि ३०

स्वातन्त्र्यनिरस्तं अचेतनेचेतनानविष्टितेशकटादौ प्रवृत्त्यदर्शनाच्चयुक्तं तद् । सृष्टेः प्रसवोन्मुखी जायते भावान्महदादीन् हेतुर्धर्मभिर्भौताभ्यां युक्तमतएव सगर्वादावपितारत्तम्ययुक्तं अतर्हशाव
हेतुयुक्तमितिसारूप्यमन्तप्रकृतेर्धर्मोद्यमवर्त्यत्वं निरस्तं तथा हि जलवत्स्वतः प्रवर्तमानायाः प्रकृतेः पापं सुखपरिणामं प्रतिबन्नातिपुण्यं च दुःखपरिणामं तत्रान्यत्तरणान्यतरस्य स्वोदये प्रतिबन्धशक्ति
रपनीयत इति २९ दीपादिति हेतुयुक्तमित्यत्रापि वर्तते तैलवर्त्यादिहेतौ सति पयादीपादने केदीपाः प्रभवन्तीत्येवमदृष्टोपमहात्म्यप्रकृतिर्ब्रह्मादिकार्येषूपदेतीष्वदान्तात्तनापचयते ईशा
दृष्टाभ्यां प्रकृतिः प्रवर्तत इति श्लोकोक्तव्यतात्पर्यं २९ घृष्टिकममाहाव्यकादिति कर्मजेति ईशादपि कर्मप्रारब्धं इह भवते तस्य कर्मपक्षेयैव सदस्यफलदत्त्वात् बुद्धिर्मेहत्तत्त्वं तथा च सगर्वादोर्कमेव
प्रकृतिप्रवर्तयतीत्यर्थः । आकाशादिपदैर्गन्धदूतन्मात्रादीनि ज्ञेयानि ३० । २८ अतः पुरुषाभिष्टितप्रकृत्याद्यष्टकात् विषया इति शब्दाभ्यां श्रयाः स्थूलाकाशादयः वाय्वाकाशयोरेपि
स्पर्शशब्दलिङ्गानुनेयतया विषयत्वं २९ वाक्मर्मादित्यत्राग्निद्वयं कर्मशब्देन सदैर्भाषिण्याणां कर्माणि वचनादानगतविविर्गानंदारूपानि ज्ञेयानि ३०

शब्द इति शब्दादयश्चिदाभिविविज्ञेयं चित्तभाजोपादानादित्यर्थः यदाहुमगवेतोऽपादाचार्याः । दोषनिमित्तकपादयोविषयाः संकल्पकता इति । प्रमेयस्य चित्तमात्रस्य चित्तमात्रस्यापि तदाह
तेष्विति तेषु शब्दादिष्वपि सर्वेषु गतं श्रोत्रादिरूपेणोपगतं मन एव ३१ एतदेव स्पष्टयति रतेति रसज्ञाने मन एव इत्यं जिह्वेत्यर्थः । 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इत्यादि श्रुतेः । व्याहृतेश्च न्वप्रयो
गे । इदं द्वयं ज्ञानकर्तृद्वयपक्षकद्वयस्योपलक्षणमित्याह इन्द्रियैरिति सर्वमांतरं बुद्धिमुखदुःखादिबाह्यविषयच्छब्दादि तथाऽप्येकं महादादिष्वटोतं मन एव तथा च श्रुतेः । 'असतोऽपि मनोऽसृज्यतम
सः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा अजुजत । तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यद्वदं किंच' इति २९ षोडश दर्शयिष्यामि मनःपञ्चभूतानि ज्ञानकर्तारं विज्ञानात्मानमुपासीनमयत्तिपरारामं तस्यापि
संहतत्वेनासंहतपुच्छशेषत्वात् ३३ रसात्मकत्वात्सोभोजलतस्य गुणः कार्यजिह्वामेषो गंधग्राहकं वाग्राह्यग्राहकयोरेव तात्पर्यं दर्शयति इन्द्रियं जिह्वादीनां जलादिकां कार्यत्वं तद्वतरसादिग्राहकत्वाद्वाग्रा
हकयोः समानजातीयस्य विषयोऽनेन सूचितः ३४ सत्त्वगुणसत्त्वकार्यं अव्यक्तजं प्रधानकार्यं सर्वेषां भूतानामात्मभूतं ईश्वरस्तत्त्वमुपाधिरत्वेन तत्र स्थितं सर्वोत्तरंगं सर्वजानीयात् । सत्त्वविशिष्टस्य

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधस्तथैव च ॥ विज्ञेयं व्यापकं चित्तेतु सर्वगतं मनः ३१ रसज्ञानेतु जिह्वेत्यं व्याहृतैवाकृतथोच्यते ॥ इन्द्रियैर्विविधैर्यु
क्तं सर्वव्यक्तं मनस्तथा ३२ विद्यानुषोडशैतानि देवतानि विभागशः ॥ देहेषु ज्ञानकर्तारमुपासीनमुपासते ३३ तद्वत्सोमगुणजिह्वामंघसत्पृथिवी
गुणः ॥ श्रोत्रं नभोगुणं चैव चक्षुरग्नेयगुणस्तथा ॥ स्पर्शं वायुगुणं विद्यात्सर्वभूतेषु सर्वदा ३४ मनः सत्त्वगुणं प्राहुः सत्त्वमव्यक्तं जंतथा ॥ सर्वभूतात्म
भूतस्थं तस्माद्बुद्धयेतु बुद्धिमान् ३५ एते भावा जगत्सर्ववर्हंतिसचराचरम् ॥ श्रिताविरजसं देवं महादुःप्रकृतेः परम् ३६ नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भविः
समन्वितम् ॥ व्याप्य शेते महानात्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ३७ अजरः सोमरश्चैव व्यक्ताऽव्यक्तोपदेशवान् ॥ व्यापकः समुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः
३८ यथा दीपः प्रकाशात्मा हस्वो वायु दिवामहान् ॥ ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजंतुषु ३९ श्रोत्रं वेदयते वेद्यं स शृणोति स पश्यति ॥ कारणं तस्य
देहोऽयं सकर्ता सर्वकर्मणाम् ४० अग्निर्दारुगतो यद्ब्रह्म देहोऽरो न दृश्यते ॥ तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवानुदृश्यते ४१ अग्निं यथा ह्युपायेन मथित्वा
दारुदृश्यते ॥ तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवा दृश्यते ४२

ज्ञेयस्येऽपि चिद्विकल्पे परिशेषादचितः सत्त्वस्यैव ज्ञेयत्वमस्तीति सत्त्वमेव बुद्धयेतु बुद्धं ३१ एतत्सत्त्वाद्यद्दर्शादुपाधो विरजसं सर्वप्रवृत्तिगुणं कूटस्थं ३६ नवद्वारं द्विष्यपक्षकं बुद्धिमनसी देहप्राणी च द्वारा
णि विषयप्रापकाणि पस्मिन्नतन्त्रद्वारं भाविः शब्दादिभिः ३७ अजरामर इति देहधर्मोऽर्शोऽक्तः व्यक्तं मूर्तं अव्यक्तं मूर्तं तदुभयात्माना उपदिश्यते वेदे 'देवावब्रह्मणो रूपे मूर्तं पैवा मूर्तं च' इत्यादिनायः स
व्यक्ताव्यक्तोपदेशः कार्यकारणात्मा तद्वान्तदाधिष्ठानभूतो नेति नेति त्यागमविषयः एवं विधोऽपि व्यापकः कारणारमा । समुणो यात्सर्वज्ञ इत्यादि श्रुतेः सार्वज्ञ्यादि गुणयुक्तः सूक्ष्मादुल्लङ्घ्यः सर्वाणि
भूतानि गुणाश्च सत्त्वाद्यस्तेषां भावश्रोत्राधिष्ठानं ३८ यथेति उपाधिवशात् महत्त्वमल्पत्वं वा मासोऽपि दीपवत्सर्वजंतुषु सत्त्वपदेत्यर्थः ३९ येन श्रोत्रं वेद्यं स विषयं शब्दं वेदयते स पश्यतीति । एवं
पश्यतीत्यादिष्वपि योज्यं येन श्रोत्रं शृणोति हि येन चक्षुः पश्यतीत्यादि श्रुतिभ्यः । अयं देहस्तु तस्य शब्दादिवेदनस्य कारणं भित्तं न तु वेत्ता कितु स एव कर्ता ४० एवं विषयस्यापि देहेऽनुक्तो नृपलं
मदस्याशं कपोपादाभावादिप्राह अग्निरिति दारुमेदं कृतेऽपि न दृश्यते अयोगे गोगामावेति नैवानुदृश्यते ४१ व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह दारुदारुणि योगेनैवान्येनोपायेन ४२

योगाभावे वेहसंबंधेन विच्छिद्यत इत्याह नदीष्विति ४३ देहांतरप्रवेशोऽपि न शालाचैत्रवदं किंतु स्वप्रवदित्याह स्वमेति तथैव मरणादेदेहमुत्सृज्य देहांतरप्राप्तीत्युपलभ्यते शास्त्रदृष्ट्या यो
गेन वा ज्ञाप्यते ४४ केन हेतुना देहांतरयातीति तत्राह कर्मणिति कर्मप्राचीनं शरीरं बाध्यते न तु निवर्तते प्रातिगृहीतस्य पञ्चविहृत्ययोगात् ४५ एतदेव विशदयितुं प्रतिजानीते सत्त्विति ४६
॥ इति श्रुतिः ० यो० नी० मा० दशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ प्रतिज्ञातं निरूपयति चतुरिति नव्यक्तः प्रभवो देहांतरप्राप्तिर्येषां अव्यक्तं निधनं पूर्वदेहविद्योगो
येषां स्वप्रवत्पुर्वापरदेहेत्यागयोगेन गृह्यतां यद्देहांतरप्रवेशवत्स्पष्टादित्यर्थः अत्र हेतुमाहोऽनं अव्यक्तं यतो नव्यक्तं लक्षणं ज्ञापकमस्य तादृशमतोऽव्यक्तलक्षणं अत्र हेतुः अव्यक्तारमाऽत्म
कमव्यक्तोऽयं आत्मा तदात्मकं द्वितीयं दुवचत्रैव कल्पितं अतस्तत्कल्पितं प्रभवानिधनं अप्यव्यक्तं एवेत्यर्थः १ अन्वेवं मध्येऽपि देहादिरव्यक्तं एव स्यादाद्यतयोरव्यक्तत्वादि स्यत आह यथेति प्रा
गृध्यं चाव्यक्तोऽप्यव्यक्तो मध्यमव्यक्तो भवति एवमव्यक्तमनसः संभवोऽव्यक्तं ईदृश्यस्येत्यर्थः २ अभीति यथाऽव्यक्तं लोहं तु वक्रपापाणं प्रत्यक्षे तनमप्यलोहमभिमुखं गच्छति एवं देहं व्यक्तं
तमनुस्त्वभावः पूर्वसंस्कारो हेतुः पक्षाकर्मणा तज्जाघमार्धमादयो भावाज्योऽभिभवन्ति पञ्चाप्यदपि ईदृशमव्यादिकं तदव्यक्तमिदं ब्रवति १ इममेव व्याप्यमप्यप्राप्यति दिशति तद्वदिति अव्यक्तजा

नदीष्वपोयथायुक्ता यथासूर्यमरीचयः ॥ संततत्वाद्यथा तितथा देहाः शरीरिणाम् ४३ स्वप्रयोगेयैवात्मा पंचेन्द्रियसमायुतः ॥ देहमुत्सृज्य वैयातितथैवात्मा
पलभ्यते ४४ कर्मणा वाच्यते रूपं कर्मणा चोपलभ्यते ॥ कर्मणानीयतेऽन्यत्र स्वरुतेन वलीयसा ४५ सतु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वाऽन्यं प्रतिपद्यते ॥ तथान्यं सं
प्रवक्ष्यामि भूतग्रामं स्वकर्मजम् ४६ ॥ इति श्रीम० शां० मो० वार्ष्णेयाध्यात्मकथने दशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ भीष्म उवाच ॥ चतुर्विधानि भू
तानि स्थावराणि चराणि च ॥ अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानि च ॥ अव्यक्तलक्षणं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः १ यथाऽव्यक्तवर्णिकाया मंतं भूतो महाद्रुमः ॥
निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात्संभवस्तथा २ अभिद्वयत्ययस्कर्तुमयो निश्चेतनं यथा ॥ स्वभावहेतुजाभावाय द्बदन्यदपीदृशम् ३ तद्वदव्यक्तजाभावाः कर्तुः कारण
लक्षणाः ॥ अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभि संहताः ४ न भूर्नखं द्यौर्भूतानि न र्षयोनसुराऽसुराः ॥ नान्यदासीदृते जिवामासेतुर्न तु संहतम् ५ पूर्वनिव्यंसर्वगतं मनो हेतुम
लक्षणम् ॥ अज्ञानकर्मनिर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणम् ६

अविद्योत्पादाभावाः कामकर्मवासनादेर्हं द्विषादयश्चाचेतना अभितः

संहताः । एवं कर्तुं श्चेतनस्य कारणलक्षणाः कारणं तद्वत्त्वलक्षणं सत्कारणलक्षणं सकाशात् सत्त्वचित्तानंदत्वादयोऽपि भावा अभिसंगताः । यथा पूर्वोक्तस्त्रोऽप्यात्मानात् समुणमणो देहांतरप्राप्ती
संहन्यत इत्यर्थः ४ मनुशुकशोणितसंयोगादिकमेण देहदृष्ट्यादिकं दृश्यते तत्कथं स्वामदेहं दृष्ट्वा कस्मिं देहांतरप्राप्तिरित्याशंक्याह न मूरिति द्वाभ्यां जीवविच्छादो विना भ्वाद्यो वाऽन्यपः
प्राणाः प्राणावाक्पश्यति श्रुतेः सुरासुराः क्षमका मादय इत्येवमादिकमप्यज्ञेयासीत् प्रागुक्तेः । संहतमज्ञानोपाधिजीवमेतेराजानं भूत्याह वनाप्यासेतुः पश्चादपि नासावितवतः भ्वादयो
निर्यंजीवेनासंगता इत्यर्थः ५ कथं तद्वत्संबंधस्य जीवप्रतीतिरत आह पूर्वमिति एतज्जीवे भ्वादितादात्म्यमज्ञानकर्ममायाकार्यमिति निर्दिष्टं देदे इन्द्रो मायाभिः पुरुष पश्यते इत्यादौ पूर्वम
नादि निर्यमज्ञाने सत्त्वमुच्छेद्यं सर्वगतं विद्वद्विद्वत्साधारणं व्यवहारकाले यथोक्तं । पश्चादिभिश्चाविशेषादिति । मनो हेतुं मनोजन्यं अलक्षणमनिर्वचनीयं कारणं पूर्ववासनासैवलक्षणं विशेष
यवो ज्ञापकं यस्य प्राग्मवीयवासनावशादेव तत्तद्वत्पश्चादिदेहतादात्म्यमात्मनः प्रतीयते । यथास्वमेव प्राज्ञोऽपि राजाऽस्मीति प्रतीतिस्तद्वदालस्यापि बालोऽस्मीति देहांतरप्राप्तीप्रतीतिर्जायते इत्यर्थः ६

कथायाणामपाकदोषमाह यथेति अनुपवन्ननुसरन् आक्रम्योपमृष्ट उरुक्रम्येति पाठः स्वच्छः ७ संरागोरागाधिक्यं व्रजनेदोषमाह क्रोधइति क्रोधोराजसः हर्षः सात्विको विषाद
 स्वामसः ८ अमिदुवते अभिष्टौति चितोऽविकारित्वादि कारिणश्चेतसोजहत्वात्स्वप्नयाकोशौ निरास्पदावित्यर्थः ९ विज्ञानाद्विपर्ययबुद्धिः आत्मानंदेहं पार्थिवेष्वधीविकारं गुणं १०
 देहस्य पार्थिवत्वे युक्तिमाह द्वाभ्यां मृन्मयमिति शरणं गृहं मृद्विकारान्मृद्विकारमन्नादिषं प्राप्य न नश्यति जीवतीत्यर्थः ११ मृद्विकारानाह मथिति १२ कांतरमातिष्ठन् संन्यासी ओ
 रसुक्यं मिष्टान्नादोरागं न समनुज्जेत आहारमन्नं यापयंदेहनिर्वाहकं १३ संन्यासिवद्बुद्धिणापि विरक्तेन संन्यासित्याह तद्वदिति संसारो गृहं यात्रार्थं वेदात् श्रवणादिनिर्वाहार्थं न स्वादि
 यमीत्यर्थः १४ एवं द्वयोरपि मिष्टान्नादौ वैराग्यमुपपाद्याश्रमद्वयसाधारणान्नमोक्षधर्मानाह सत्येति सत्यं यथायथापणं शौचं मृज्जलाभ्यावाहं भावशुद्धिरांतरमिति विविधं आर्जवमकीटित्वं
 यश्चाधर्मचरैरहोभाक्तामक्रोधावलुप्यन् ॥ धर्म्यं प्रधानमाक्रम्य सानुबंधो विनश्यति ७ शब्दादीन् विषयांस्तस्मान्न संरागादयं व्रजेत ॥ क्रोधो हर्षो विषादश्च जायते हप
 रस्परत् ८ पंचभूतात्मके देहे सत्त्वे राजसतामसे ॥ कमभिदुवते चायं कंवाऽऽकोशति किं वदन् ९ स्पर्शरूपरसाद्येषु संगं च्छंति वालिशाः ॥ नावगच्छंति विज्ञाना
 दात्मानं पार्थिवं गुणम् १० मृन्मयं शरणं गृहं नृदेवपरिलिप्यते ॥ पार्थिवोऽयं तथा देहो मृद्विकारान्न नश्यति ११ मधुतैलपयः सर्पिमासानि लवणं गुडः ॥ धान्यानि
 फलमूलानि मृद्विकाराः सहा भसा १२ यद्वत्कांतरमातिष्ठन्नोत्सुक्यं समनुज्जेत ॥ ग्राम्यमाहारमाद्यादस्वादपि हियापनम् १३ तद्वत्संसारकांतरमातिष्ठन्नश्रम
 तत्परः ॥ यात्रार्थमद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा १४ सत्यशौचाजवत्यागैर्वर्चसा विक्रमेण च ॥ क्षांत्या घृत्या च बुद्ध्या च मनसा तपसैव च १५ भावान्सर्वा
 नुपावृत्तान्समीक्ष्य विषयात्मकान् ॥ शांतिमिच्छन्नदीनात्मा संयच्छेद्विद्रियाणि च १६ सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः ॥ चक्रवर्त्तिवर्तते ह्यज्ञाना
 जंतवो भृशम् १७ तस्मात्सम्यक्परीक्षेत दोषान्न ज्ञानसंभवान् ॥ अज्ञानप्रभवं दुःखमहंकारं परित्यजेत् १८ महाभूतानां त्रिद्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥
 त्रैलोक्यं संश्वरं सर्वमहंकारं प्रतिष्ठितम् १९ यथेह नियतः कालो दर्शयत्यार्तवान् गुणान् ॥ तद्वद्भूतेष्वहंकारं विद्यात्कर्म प्रवर्तकम् २० संमोहं कंतमो विद्यालुष्ण
 मज्ञानसंभवम् ॥ प्रीतिदुःखनिबद्धांश्च समस्तांस्त्रीनथोगुणान् २१ सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च निबोधतान् ॥ प्रसादो हर्षजा प्रीतिरसंदोहो घृतिः स्मृतिः ॥
 एतान्सत्त्वगुणान् विद्यादिमान् राजसतामसान् २२ कामक्रोधो प्रमादश्च लोभो मोहो भयं कृतम् ॥ विषादशोकादरतिमान् दर्पा वनार्यता २३

त्यागो वैराग्यं वर्चोऽप्ययनादिजं तेजस्तेन तत्कारणं लक्ष्यं विक्रमो मनोजये शौचं बुद्ध्या श्रवणजम्पया घृत्या क्लेशकालेऽपि चित्तविवारकवर्त्तनेन मनसा क्रियमाणेन तपसा साध्याधुनोरालोचनेन
 भावान्समीक्ष्येत्तु तरेणान्वयः १९ संभेद्यथाक्रममिति पाठे यथाक्रमं संसारी चित्कामादिनामुत्पुष्टश्चेच्छमादिना संभेद्येत्युज्यते तस्यार्थः अदीनात्मादाचित् १६ विरक्षेदं दमाह सत्त्वेनेति १७
 अज्ञानात्प्रमथयत्पत्तिर्यस्यत १८ महेति ईश्वरादिकं सर्वमहंकारकल्पितमित्यर्थः १९ नन्वेतदहंकारकल्पितं चेत्तत्र प्रवृत्तस्य भिनवसंस्थानं स्यादित्याशंक्य पूर्वसंस्कारानुरोधात् समानरूपमे
 व कल्प्यते इति सदृष्टांतमाह यथेति भूतेति पूर्वोत्प्रेयादीनामुपलक्षणम् २० त्रिगुणात्मकस्याहंकारस्य गुणकार्याणि विभज्यते संमोहकमिति कृष्णसंघकारवदप्रकाशात्मकं प्रीतिदुःखेकमात्मस
 त्विकराजसे २१ तान्कार्ष्णभूतान् विशेषगुणान् २२ कामाद्योराजसाः विषादाद्यस्तामसाः २३

अस्य विभागस्य प्रयोजनमाह दोषाणामिति आत्मनि संस्थानं स्थितिभेदैकं प्रत्येकमनुलक्षणीकृत्य विमृशेरको दोषोऽपि कियान् लक्षणः कियान् शिष्टइति नित्यमालोचयेदित्यर्थः १४ स्यक्ताः पूर्वेषु भूतमि
 ति शेषः के पुनरिति अपरिहाय इत्यर्थः पंचात्रप्रभ्याः अफला आगता अपि निष्फला इत्यर्थः २५ ॥ २६ दोषेरेतिसार्थं श्लोक एकं कार्यं मूलात्पूलमज्ञानं तद्वारभ्य अवच्छिन्नैर्गैः मूलच्छेदेनैव दो
 षांश्चिच्छातवत्तत्रे पश्चाच्छिन्नं नूतनविलसितवत्कंचित्कालमनुवर्तमाना अप्यफला इत्यर्थः मूलच्छेदे उपायसदृष्टांतमाह विनाशयतीति संभूतमुरपन्नमयस्मयलोहनिगडं ॥ अयोवास्यधा
 रामयं एवं तात्माध्यानं संस्तुता बुद्धिस्तामसैर्विषयांस्तु परं विद्यादिवोपैः सह जैरनादिभिः सह नश्यति तात्राशयित्वा स्वयमपिकृतकरजो ब्रह्मात्म्यमिति अत्रावास्यधारानिगदं चिन्त्वा स्वयमपिनश्य
 तीति विवक्षया दृष्टांतदार्ष्टिकयोः साम्यम् २७ चतुर्थमश्रोतरमुक्तावृत्तीयमश्रोतरं पादत्रयेणाह राजसमिति शुद्धात्मकं सत्त्वं तत्कालमर्थं काममोहराहिस्यात् गुणत्रयं देहिनां देहमासी
 बीजं आत्मवतोऽसितचित्तस्य पुंससंमन्त्रद्वयतत्प्रापकम् । निर्दोषं हि संमन्त्रोत्तिसमशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगात् २८ प्रथममश्रोतरमाह तस्मादिति सत्त्वं बुद्धिः २९ अथेति आत्मादा
 नाय बुद्धिचरीकाराय विहितं संव्रणं संव्रणं युक्तं यत्तादिकं कर्म केचिदुक्तमिति नृपुः सांख्याः पशुबीजादिर्हि साभिभ्रव्यात् तस्माज्जपादिरेव हि साहीनोषी शुद्धगुणाय श्रेयानिति भावः अत्रायं सांख्य

दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥ विमृशेदात्मसंस्थानमेकैकमनुसंततम् २४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुद्ध्या शिथिलीकृताः ॥ के पुनः
 पुनरायांति के मोहादफला इव २५ के पांवाला बलं बुद्ध्या हेतुमि विमृशेदुधः ॥ एष मे संशयस्ततस्तन्मे ब्रूहि पितामह २६ ॥ भीष्म उवाच ॥ दोषैर्मूलादवच्छिन्नैर्विशु
 द्धात्मा विमुच्यते ॥ विनाशयति संभूतमयस्मयमयो यथा ॥ तथा कृतात्मा सहजैर्दोषैर्नश्यति तामसे २७ राजसंतामसं चैव शुद्धात्मकमकल्मषम् ॥ तत्सर्वं दे
 हिनां बीजं सत्त्वमात्मवतः समम् २८ तस्मादात्मवता वज्रैरजश्च तम एव च ॥ रजस्तमोभ्यानिर्मुक्तं सत्त्वं निर्मलतामियात् २९ अथ वामं व्रणं द्युरात्मादानाय
 दुष्कृतम् ॥ सैवेतु रनादाने शुद्धमनुपालने ३०

शुद्धानामभिप्रायः । न हि स्यात्सर्वभूतानीति निषेधः पुरुषार्थो ननु कर्त्तव्यः । येनास्यामि गोपी बंधुशुभालपेतेत्यनेन तमानविषयत्वं स्यात् । यथा आह वनीयेजुहोतीति होमार्थस्य आह वनीय
 स्यपदेजुहोतीति होमार्थेनैव पदेनापवादस्तद्वत् । न च पुरुषार्थस्य सतां कर्त्तव्यत्वमपि निषेधस्य वक्तुं कर्त्तव्यधिकरणविरोधात् । तत्र हि पुरुषार्थेनानुवदेदिति निषेधे सत्यपि दर्शपूर्णमासप्रकर
 णे पुनः कर्त्तव्यं तथानानुवदेदित्यनुवदनेन निषिध्यते कृतमध्यकारणविज्ञापारुपार्थनिषेधोऽनेन कृतमध्यकारणमाहुरिति । तस्माद्विप्रविषयत्वादिसाविधित्तत्रिषेवशास्त्रयोः परिहृत्यापवादमुत्तराः
 प्रवर्तत इत्यस्य न्यायस्याप्रवृत्तिः । अधिकारिभेदादपि तत्र तदप्रवृत्तिः । शुद्धात्मा हि हिंसाशास्त्रेऽधिक्रियते ननु विरक्तः तस्य यदहरेव विरजेत दहरेव प्रजयेदिति प्रवृत्त्या विधानात् । न च शुद्धात्मा
 मोऽपि नित्यः तस्य रागादिसात्त्वाद्यर्थो देवप्रजयेदिति विधि विरोधात् । तस्माद्यथाशयेनाभिचरन्त्यजेतेति शास्त्राच्छुभारणकामस्य शयेनो विधीयमानो हिंसात्मकफलद्वारान हिंसादि
 ति शास्त्रनिर्भेदस्त्वर्थपश्चादिकामस्या गृहमेधिनोऽप्योतिष्ठेति न स्वर्गकामो यजेत चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिविधिविषयः पशुबीजादिर्हि सात्मकसाधनद्वारान हिंसादि
 ति शास्त्रनिर्भेदस्त्वर्थपश्चादिकामस्या गृहमेधिनोऽप्योतिष्ठेति न स्वर्गकामो यजेत चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिविधिविषयः पशुबीजादिर्हि सात्मकसाधनद्वारान हिंसादि
 ति शास्त्रनिर्भेदस्त्वर्थपश्चादिकामस्या गृहमेधिनोऽप्योतिष्ठेति न स्वर्गकामो यजेत चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिविधिविषयः पशुबीजादिर्हि सात्मकसाधनद्वारान हिंसादि
 ति शास्त्रनिर्भेदस्त्वर्थपश्चादिकामस्या गृहमेधिनोऽप्योतिष्ठेति न स्वर्गकामो यजेत चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिविधिविषयः पशुबीजादिर्हि सात्मकसाधनद्वारान हिंसादि
 ति शास्त्रनिर्भेदस्त्वर्थपश्चादिकामस्या गृहमेधिनोऽप्योतिष्ठेति न स्वर्गकामो यजेत चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिविधिविषयः पशुबीजादिर्हि सात्मकसाधनद्वारान हिंसादि

881

तत्प्रवृत्तं दर्शितं १७ यापनं देहया प्राणिनां १७ संजातैः सम्पद्भिः पत्रैः मात्रैः श्रोत्रादिभिः कृत्वा परोक्षं भाष्यं शरीरेण हृतं सन् जायते मक्षणासहेति पाठान्तरं १८ दुःखाद्यन्तरित्येत
द्वयावष्टे दुःखमिति उपादानाहं हिन्द्रियादीनां भेदीकारात् अभिमितानां जन्मानन्तरं दुःखं देहवर्त्यते एवं त्यागान्तरणादपि वर्त्यते तस्तेभ्यो हेतुभ्यो निरोधो दुःखस्य स्यात्कर्तव्यो यतो निरोध
ज्ञो विमुच्यते १९ रजस्य तर्हि तामूर्तिरिन्द्रियाणामित्युपक्रांतमिन्द्रियाणां रजोमात्रस्य मुपसंहरति इन्द्रियाणामिति परीक्ष्येति रजो रूपप्रवृत्तिनिरोधे हिन्द्रियनिरोधादुःखनिरोधो भवतीत्यर्थः
२० अतर्पुल्लुष्णादीनि ज्ञानिन्द्रियाणि नोपसर्पति न व्याप्यन्तीति इन्द्रियार्थान्माप्यापीति शेषः तत्फलमाह हीनैरिति हीनैः क्षीणैः करणैरिन्द्रियैः २१ ॥ इति शान्दो० नी० भा० उपादेशाधिक
विज्ञाततमोऽध्यायः ॥ ११॥ अत्रिन्द्रियजयेज्ज्ञानात्तज्ज्ञानं प्राप्य च रजःशान्दो ननु त्रितन् १ उच्यते मनुष्यः द्विजास्त्रैविणिकाः मंत्रवर्धिनो ब्राह्मणाः २ तत्त्वार्थमविगतो निश्चयेति पाठः ३

ज्ञानविदो ब्रह्मविदः ४ एवमुपायज्ञानस्थस्य तदुपायाद् तास्तानिति यथागम्ययाशास्त्रेतास्तानिष्टापूर्वादीन् अर्थसामान्यफलसाम्यंभोजारूपनिरतिशयं इमान्वक्ष्यमाणान् ५ गुणा
नेत्याह तागिति अनुवर्तितस्य कामादिरहितत्वादादीनां शीघ्रं सर्वेषु प्रवृत्तिषु तदुत्पत्त्यारम्भेषु ६ ब्रह्मणि चर्या ब्रह्मचर्ययोगधर्मः ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मपापकत्वात् दक्षिणं परांगतिमोक्षं ७
गतिमेषविशिष्टादिति लिङ्गमिति लिङ्गपंचमाणमनोबुद्धिज्ञानं त्रियसंघातकं । तेन ब्रह्मसंयोगो नास्त्यतएव शब्दादिद्विदोऽन्येभ्यो नापि नातदेव श्रवणं शब्दादनुभवकृपयैरेकपाद्यनुभवात्मकं
तथा शब्दादीनां च भिन्नचित्वात् तत्केवलानुभवकृतं तदेव मुख्यं ब्रह्म निर्विकल्पावस्थापरब्रह्मपापिकेत्यर्थः ८ साक्षात्संपापाकयनं प्रवृत्तं यस्मिन् तत्तथाभूतं यद्ब्रह्मचर्यं तन्मनोमोमात्रेणाव
स्थानं परित्यजितं विषयं त्रियहीनं शब्देन वक्तुं योग्या सविकल्पाकाशस्थेत्यर्थः यद्ब्रह्म श्रवणमनोत्पत्त्या अपवर्त्तयितुं निश्चिनुयाद् निर्विचिकित्सं परोक्षज्ञानमित्यर्थः ९ ब्रह्मचर्याणां क्रमेण

नेत्रहीनोयथाह्येकः कृच्छ्राणिलभतेऽध्वनि ॥ ज्ञानहीनस्तथालोकेतस्माज्ज्ञानविदोधिकाः ४ तांस्तानुपासतेधर्मान्धर्मकामायथागमम् ॥ नत्वेवामर्थसामान्यं
तरेणगुणानिमान् ५ वाग्देहमनसांशौचंक्षमास्तयंघृतिःस्मृतिः ॥ सर्वधर्मेपुधर्मज्ञाज्ञापयंतिगुणाञ्छुभान् ६ यदिदंब्रह्मणोरूपंब्रह्मचर्यमितिस्मृतम् ॥ परंत
त्सर्वधर्मेभ्यस्तेनयातिपरांगतिम् ७ लिंगसंयोगहीनंयच्छब्दस्पर्शविवर्जितम् ॥ श्रोत्रेणश्रवणंचैवचक्षुषांचैवदर्शनम् ८ वाक्संभाषाप्रवृत्तयस्तन्मनःपरिवर्जि
तम् ॥ बुद्ध्याचाध्यवसीयातब्रह्मचर्यमकलमषम् ९ सम्यग्भूतिर्विबल्लोकंप्राप्नुयाम्मध्यमःसुरान् ॥ द्विजाभ्योजायतेविद्वान्कन्यसीदृतिमास्थितः १० सुदुष्करं
ब्रह्मचर्यमुपायंतत्रमश्रेणु ॥ संप्रदीप्तमुदीर्णंचनिष्कृष्याद्विजोरजः ११ योषितानंकथाश्राव्याननिरीक्ष्यानिरंवरः ॥ कथंचिद्दर्शनादासां दुर्बलानांविशेद्रजः
१२ रागोत्पन्नश्चरेत्कृच्छ्रमहार्तिःप्रविशेदपः ॥ मग्नःस्वप्नेचमनसात्रिर्जपेदधमर्षणम् १३ पाप्मानंनिर्देहेदेवमंतर्भूतरजोमयम् ॥ ज्ञानयुक्तेन मनसासंततेनवि
चक्षणः १४ कुणपमेध्यसंयुक्तंयद्वदच्छिद्रवंधनम् ॥ तद्वदेहगतंविद्यादात्मानंदेहवंधनम् १५ वातपित्तकफात्रक्तंत्वङ्मांसंस्नायुमस्थिच ॥ मज्जादेहंशिराजालै
स्तर्पयंतिरसानृणाम् १६ दशविद्याद्वमन्योऽन्नपंचंद्रियगुणवहाः ॥ याभिःसूक्ष्माःप्रतारयतेधमन्योऽन्याःसहस्रशः १७ एवमेताःशिरानद्योरसोदादेहसाम
रम् ॥ तर्पयंतियथाकालमापगाहवसागरम् १८ मध्येचहृदयस्यैकाशिरातत्रमनोवहा ॥ शुक्तंसंकल्पजंनृणांसर्वगात्रैर्विमुंचति १९

फलमाह सम्पत्तिगति ब्रह्मवलोकस्तमोक्षं सुरासुरस्यलोकं कम्पसीकनीपसीम् १० संपदीधंसमुत्पन्नं पदीधंविद्विजतंरजःकामादिकृषम् ११ रजोरागः १२ कृष्णं 'उग्रमातकृष्यं सायंउग्रमद्याद्याचितं । उग्रहंरंचनाभीयात्पाजापस्योयमुच्यते'इत्यदिनौकलक्षणं महार्तिःशुक्रवृद्धपातंरंतीवितः । अङ्गुलिरितिपापाठः स्वमेचरेतःप्रायेऽप्युभयः अघमर्षणमृतं चसत्यंचेत्पुत्रकृष्यम् १२ रागमुकेनेत्यपपाठः मनसानिर्देहेदितिसंबंधः १४ कुणपेतिशरीरांतर्मतमलांत्रित्ययादृष्टंबंचनमेधेदेहआत्मनोदृष्टंबंचनमित्यर्थः १५ निरानादयस्तांसांजाडैः १६ दशवातादिदशकवहाः धमन्यानादयः पंचस्विद्रिपेयुगुणंस्वस्वविषयग्रहणसांस्वमन्नसार्पणद्वाराआवर्ततीतितया यामिरश्चत्यपणंशंकुल्ययामिः १७ । हृदयकृष्यकंदेवकुसुमाकारस्यमांसपिण्डस्यमध्येमनोवहा । 'अन्नमय-हिसीम्यमनः'इतिथ्येत्तरत्तरत्तैर्हृदवांतर्वर्तिमनःपीणनकरीनाडी यथोक्तं । 'अश्वत्थपत्रनाडीवह्निसंतिगतताधिका । नाडीमनोवहेत्पुच्छयोगशास्त्रविशारदैः'इति साहिसर्गमात्रेभ्यःशुक्रमाद्यायोपस्योन्मुलं करोति १९

एकाशिराकसंगमात्रेःसंबदेत्यत आह सर्वमात्रेति तेजसगुणमुत्पन्नं २० स्वार्थैर्यनद्वेदेः देहस्थातसंकल्पात्स्वैभ्यःप्रियेभ्यश्चजातैःसंकल्पजैःस्वजैःस्त्रीदशैरनुष्णादिभिः २१ शुक्रसंकल्पजमित्ये तदुपपादयति त्वमेष्पीति स्त्रीसंगमावेतिपिंसंकल्पजंरजःस्त्रीरागोवाभाभ्येति तथैवमनोवहानाडीशुक्लजति २२ त्रीणिअत्ररसोमनोवहानाडीसंकल्पात्तैर्वीजानियस्यनुजीजमित्युपपाठः २३ सूतानांक्रोत्रेकादनुलोमप्रतिलोममनाद्धर्षसंकरकारिकावियुर्विचारयेयुः विचार्यविरागादुच्चदोषानिर्वातनाः २४ देहानवाप्तवमुद्यांतरमाह गुणानामिति मनसैवगुणानामर्थैर्निर्विकल्पत्वमा गम्ययोगबलेनासाध्यमनोवहंतस्यलोकाप्रदंपूर्वांस्तुपुत्रारुख्यनाडीभार्गमस्थंतकालेमाणाजुद्वपेरयत्रविमुच्यते । कःपोदेहकर्मदेहनिर्वाहमात्रार्थकर्मपस्य । बाह्यप्रवृत्तिशून्यइत्यर्थः २५ देहं बल्लेदेयोगमार्गकममुक्तिदमुत्सवावीर्यमुक्तिकेज्ञानमार्गमाह भविष्येति मनसैर्विश्रुतमकस्त्वज्ञानंभविष्यामविष्यति । कीदृशेतत्ज्ञानंमनएवप्रजायतइतित्वप्रवृत्तसर्वविषयाकारंभवतीति । एत

सर्वगात्रप्रतायिन्यस्तस्याह्यनुगताः शिराः ॥ नेत्रयोः प्रतिपद्यंते वहंत्यस्तैजसं गुणम् २० पयस्यं तर्हितं सर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यते खजैः ॥ शुक्रं निर्मथ्यते तद्देहसंकल्पजैः खजैः २१ स्वप्नेऽप्येव यथाऽभ्योति मनः संकल्पजं रजः ॥ शुक्रं संकल्पजं देहात् सृजत्यस्य मनो बहः २२ महर्षिर्भगवानत्रिवेदतच्छ्रुत्वा संभवम् ॥ त्रिवीजमिन्द्रदेव्यंतस्मादिन्द्रियमुच्यते २३ ये वै शुक्रगतिं विबुधूतसंकरकास्मिन् ॥ विरागादग्धपोपास्तेनाप्ययुर्देहसंभवम् २४ गुणानां साम्यमागम्य मनसैव मनो बहम् ॥ देहकर्मानुदन्प्राणानंतकाले विमुच्यते २५ भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रजायते ॥ ज्योतिष्मद्विरजो नित्यं मे प्रसिद्धं महात्मनाम् २६ तस्मात्तदभिधाता यः कर्मकुर्यादकल्मषम् ॥ रजस्तमश्च हिलेहयथे प्रांगतिमाप्नुयात् २७ तरुणाधिगतं ज्ञानं जरामुर्वलतांगतम् ॥ विपक्वबुद्धिः कालेन आदत्ते मानसं बलम् २८ सुदुर्गमं विषं धानमसीत्यगुणबंधनम् ॥ यथा पश्येत्तादोषानतीत्यामृतमश्नुते २९ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मकथने चतुर्दशधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ दुरंतेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदंति जंतवः ॥ येत्वसक्ता महात्मानस्ते याति परमांगतिम् १ जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मानसकृमैः ॥ द्वैव संततं लोके च देहो मोक्षाय बुद्धिमान् २ बाह्मनोभ्यां शरीरेण शुचिः स्याद न हं कृतः ॥ प्रशांतो ज्ञानवान्वाचमिच्छुर्निरपेक्षश्चरेत् सुखम् ३ अथ वामनसः संगं पश्येद्भूतानु कंपया ॥ तत्राप्युपेक्षां कुर्वति ज्ञात्वा कर्मफलं जगत् ४

उज्जानवतःफलमाह मंत्रसिद्धं प्रणवोपास्तिसिद्धमनानित्यमनादिमायाभासं सत्त्वरजनिर्वासं ज्योतिष्मत्प्रकाशवत्सर्वज्ञं सर्वज्ञाक्षि च भवति यथोक्तं वासिष्ठे । ' विगतवासनामागुविपाशतामुप
गते मन आरम्यत यो दितं यदभिवाञ्छति तद्वदति क्षणात्सकलशक्तिमयो हि महेश्वरः ' इति २९ तदभिघाताय मनोनाशाय अकल्पमर्षि नृत्तिकर्षं यथायेन प्रकारेण इष्टांति मोक्षं ३० जरया दुर्बलतातां
पृथीयात्स्फुटायेनेति स मासः मानसं बलं सकलमादत्ते सहरति काले पूर्वमाग्येन ननु दृढयोग्यतया २० गुणादेर्हेन्द्रियादयस्त्वदेवं बंधनं २९ इति जातिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीयमारत
भावदीपे चतुर्दशधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ पूर्वोक्तबंधनेऽनृत्याधिकारिपेदानाह पुरंभे विधि १ क्रमेः क्रेशैः संततं कथासंक्षेपेन तु मेदानां क्रियाणां स्ती
त्युपेक्षत २ घटनमेवाहाव्यायेन वागिति ३ अयं वर्यप्ययं भूतानुक्तं पापि मनसः संगं बंधं परयेद यथोक्तं । ' कृपयापि कृतः संगः पतनायैव योगिना ॥ इति संवत्स्राह भरतस्येण उपोषणं ' इति ४

५ शुभं कर्माहं हि मेति ५ बुद्धयेवं सर्वपदयमात्मेति सास्त्रोक्त्या समाहितं स्थिरं रागद्वेषभ्रमभयमहिंसादिरूपं ७ । ८ अष्टमं वैश्वं भित्तिराह साधेन नापेति नापद्यायेत्परामिष्टं न चितयेत् ।
 अबद्धे स्वस्यायोगे राग्यादिरेकानस्पृहयेत् । असन्नष्टं मानिवास्त्रीपुत्रादिकं न चितयेत् । अथामोयेति यत्र स्वावश्यं भाविफलत्वं सूचितं । ज्ञाने ज्ञानसाधनेऽमानिस्वादाश्रयणादौ च । वाचामो
 घप्रयासेनेति पाठे वाचविदितवाक्येन । अथामोघप्रयोगेनेति पाठे वागिति वागादीन् द्विष्य पापारोहयते ओघ इति कालपरिणाममपेक्ष्य कृत्वा लिंगवत्स्वयमेवेज्जानाख्या चित्परिणामो भविष्यति
 किमुत्ततयेत्युपदेशे श्रेयो बुद्धिः साक्षात्प्राप्तुष्टिरोच्यवदार्थः तदुभयं यत्र नास्ति तादृजोयमनियमादीनां योगो मानां प्रयोगस्तेन तत्ज्ञानं प्रवर्तते ९ सद्वाक्यं विवक्षता पुरुषेणैव तत्त्वव्यं ईदृ
 कथं यदहिंसा च वेदिति द्वयोः संबन्धः १० कल्पापेतांशात् येन हीना ११ संसार ऐहिक आमुष्मिकोऽर्थः सर्वो वाचैव प्रबद्धोऽस्त्यतः साध्वी भववाचं वेदे । वैराग्यं च तामाहं हि साविकं कर्मापि स्वीयं

शा.मो. १२
 अ०
 ॥२१॥

यत्कृतं स्याच्छुभं कर्म पापं वाय दिवाऽश्रुते ॥ तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्याद्वा बुद्धि कर्मभिः ५ अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्जवम् ॥ क्षमा चैवाऽप्रमादश्च यस्यै
 ते स सुखी भवेत् ६ तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् ॥ यश्चैनं परमं धर्मं सर्वभूतसुखावहम् ७ दुःखान्निःसरणं वेद सर्वज्ञः स सुखी भवेत् ॥ तस्मात्समा
 हितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् ८ नापद्यायेन्न स्पृहयेन्नावर्द्धं चितयेदसत् ॥ अथामोघप्रयत्नेन मनोज्ञाने निवेशयेत् ॥ वाचामोघप्रयासेन मनोज्ञं तत्प्रवर्तते ९
 विवक्षता च सद्वाक्यं धर्मसूक्ष्ममेवेक्षता ॥ सत्यावाचमहिंसा च वेद न पत्रादिनीम् १० कल्पापेतामपुरुषामनुशंसामपैथुनाम् ॥ ईदृगल्पं च वक्तव्यमपि क्षितेन
 चेतसा ११ वाक्प्रबद्धो हिंसासरो विरामा व्याहरेद्यदि ॥ बुद्ध्याप्यनुगृहीतेन मनसा कर्मतामसम् १२ रजोभूतैर्हिंकरणैः कर्मणि प्रतिपद्यते ॥ सद्यः खं प्राप्य लो
 केऽस्मिन्नरकायोपपद्यते ॥ तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरेद्द्वैयमात्मनः १३ प्रकीर्णमेव भारं हि यद्बद्धायैतदस्युभिः ॥ प्रतिलोमां दिशं बुद्ध्या संसारमबुधास्तथा
 १४ तमेव च यथादस्युः क्षिप्त्वा गच्छेच्छिवां दिशम् ॥ तथारजस्तमः कर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयाच्छुभम् १५ निःसंदिग्धमनीहो वै मुक्तः सर्वपरिग्रहैः ॥ विविक्त
 चारी लब्ध्वा शीतपस्वी नियतं द्वियः १६ ज्ञानदग्धपरिक्लेशः प्रयोगरतिरात्मवान् ॥ निःप्रचारेण मनसा परंतदधिगच्छति १७ धृतिमानात्मवान् बुद्धिं निगृही
 याद संशयम् ॥ मनो बुद्ध्या निगृहीयाद्विषयान् मनसाऽऽत्मनः १८ निगृहीतं द्वियस्यास्य कुर्वाणस्य मनो वशे ॥ देवतास्तत्प्रकाशं ते हृष्टायां तितमीश्वरम् १९

व्याहरेत् । पुण्यं पापं वा कर्म स्वपुण्येन मकारि तं चेन्नश्यतीति भावः १२ रजोभूतैः प्रवृत्तिपरैः कलितमाहार्धेन तस्मादिति १३ सद्यः कृतं कर्म संन्यासमाह प्रकीर्णं विद्वाभ्यां आभिषमार्त्तं वृंहंतश्चोराग
 म्यादिशं राजकीयाद्यावरोधात्प्राप्तिकुलावृत्त्या आभिषत्य कस्यान्यादिशं गच्छंतो यथानवदधते । एवमाभियं कर्मदायका माद्यमिमुक्तः संसारमयं बुद्ध्या कर्मोपित्य जगद्वच्यते इति तत्पर्यम् । प्रकी
 र्णमेवो विज्ञस्तमेवः आभिषमिर्त्यर्थः तस्य भारः क्लीबत्वमाय १४ १५ अनीहश्चेष्टाभूतः तपस्वी मनसश्चेद्विषयाणां चैकाग्र्यं परमं तपस्तद्वान् १६ प्रयोगो योगो माना मनो ह्यनंतव्रतः प्रीतिर्यस्यानि
 प्रचारेण निरुद्धेन 'बुद्धिश्च न विच्छेदिततामाहुः परमां गतिं' इति श्रुतेः १७ आत्मवान् बुद्धिमान् बुद्धिमेवैव सास्मीति वाक्यजायते इति मनः संकल्पविकल्पात्मकं बुद्ध्या तया वृत्त्या मनसा विषयान्
 शब्दादीन् तेषां विशेषणमारमण इति मनो कल्पानित्यर्थः १८ योगावांतरकृष्णमाह निगृहीतेति तत्तस्याभ्यवस्थायां देवता हिंसाणित्योगिनमीश्वरं यापि प्रविशति एतेन तत्तत्प्रवृत्तमपि ज्ञेयम् १९

॥८६॥

ताभिर्देवताभिः संयुक्तमैकात्म्यं गतं मनो यस्य धीमात्रेण स्यादयिनः सत्त्वे धीमात्रे ब्रह्ममवायमवभावाय सुखो मावेदित्येष १०. न प्रवर्तत योगीश्वर्यं न प्रकाशेतेति पाठे ऐश्वर्यं यो गीति विदितो न
 भवेत् योगतंत्रं विरोधप्रधानैरेव यत्कैरुपक्रमेत् सत्यसंकल्पादीन् भावयेत् किं स्वस्थूलत्वादीनेत्यर्थः ननु कथमेकस्यात्मवस्तुनः सगुणत्वं निगुणत्वं चेत्यत आह येनेति तंत्रतंत्रमतिपाद्यं यो मंत्रं
 यतः अमुतिष्ठतः येन कृते गविशिष्टावृत्तिः स्यात्तदाचरेत् । सविशेषत्वं वृत्त्युपाधिकृतं स्वतन्त्रमुनिर्निर्गोपस्त्वमेवेति भावः ११ कणेति कणादीनपि मल्लयेन युगो गेश्वर्यमुपजीवितेत्यर्थः । कुल्पा
 पापकमापाः यावत्कथं वृत्तं जलं पक्वं सक्तवः सक्तम् १२ । १३ प्रवृत्तं कर्म तदुत्तरोधेन योगिं शतराजं ननु यात् ज्ञानान्वितं कर्म कमेण इषं वेदं धर्येत् तथा कुर्वतो ज्ञानं ब्रह्म प्रकाशते १४
 नन्वात्मा भित्तस्य ज्ञानस्या प्रकाशायोगात् कथं प्रकाशत इत्युक्तिरत आह ज्ञानेति श्रीलोकानां प्रकाशादीन् विज्ञानं बुद्धिस्तदुत्तमं । 'सधीः स्वमो मुत्वाप्यायतीव लोकायतीव' इत्यादि श्रुतेः । अज्ञाने
 नानात्मादावात्मादि बुद्धि रूपेण विपर्ययेण प्रकाशमानमपि ज्ञानमवस्थाप्य कालोपादप्रकाशमानमिवेत्यर्थः १५ ननु तांशं शतः प्रकाशतेन तु निरंशमतोऽस्य समीपतनाऽप्रकाशः प्रकाशो वाचाच्यह

ताभिः संयुक्तमनसो ब्रह्मतत्त्वं प्रकाशते ॥ ज्ञानैश्चापगते सत्त्वे ब्रह्मभूयाय कल्पते २० अथवानप्रवर्तत योगतंत्रैरुपक्रमेत् ॥ येन तंत्रयतस्तंत्रवृत्तिः स्यात्तदाचरेत्
 २१ कणकुल्पापि पित्या कृशाकया वक्तव्यः ॥ तथामूलफलं भैक्ष्यं पर्यायिणोपयोजयेत् २२ आहारानियमं चैव देशकाले च सात्विकम् ॥ तत्परीक्ष्यानुवर्तत तत्प्र
 वृत्त्यनुपूर्वकम् २३ प्रवृत्तं नो परं धेतुं शनैरग्निमिवैवयेत् ॥ ज्ञानान्वितं तथा ज्ञानकर्मवत्संप्रकाशते २४ ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं श्रीलोकानां धितिष्ठति ॥ विज्ञानानु
 गतं ज्ञानमज्ञानेनापठ्यते २५ पृथक्कात्सं प्रयोगाच्चानामृत्युर्वेदं शाश्वतम् ॥ सतयोरपवर्गं ज्ञोषीतरागो विमुच्यते २६ वयोतीतो जरा मृत्युर्जिवा ब्रह्म सनातनम् ॥
 अमृतं तदवाप्नोति यत्तदक्षरमव्ययम् २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वाष्पण्याध्यात्मकथने पंचदशाधिकद्विंशततमो
 ऽध्यायः ॥ २१५ ॥ ॥ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ निष्कल्मषं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा ॥ निद्रासर्वात्मना त्याज्या स्वप्रदोषानवेक्षता १ स्वमेहिरज
 सादेही तमसा चाभिभूयते ॥ देहांतरमिवापन्नश्चरत्यपगतस्पृहः २ ज्ञानाभ्यासाज्जागरणं जिज्ञासार्थमनंतरम् ॥ विज्ञानाभिनिवेशानुसंज्ञां गत्यं निशंसदा ३

रथाशं कपाह धृष्टकादिति अवस्थात्रयातीतमपितत्संप्रयुक्तत्वेन यद्ब्रह्म वृत्तुः शाश्वतमनुपाधिरात्मानं रूपयन्तं न वेद तथोऽधृष्टकापृथक्कयोरपवर्गपर्वतं । रूपवृत्तेति पाठे रूपवृत्तं स्वभावरूपम
 वाध्यत्वेन वाध्यत्वेन च जानन् २६ वयोतीतो जितकालः ततो वीतजरा मृत्युर्ज्ञां रतेति पाठांतरं सुगमम् २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठे
 भारतभाष्ये पंचदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ पुत्रं यो गैश्वर्यं मनुष्यानां नृपयुवा ब्रह्मप्रविरोदित्युक्तं तत्रैश्वर्यानुमर्शं निदिशुमारभते नि
 ष्कल्मषमिति निष्कायं ब्रह्मचर्ययोगं निद्राअविद्यामोहकत्वात्पाप्या स्वमेति 'तस्य त्रय आश्रयास्त्रयः स्वप्नाः' इति श्रुतेः जाग्रत्स्वप्नाविवयोगैश्वर्यमपि संज्ञातकालि कं स्वमपवतत्रदोषादेवां
 गनाभं प्रणादयस्तान् १ स्वमेद्विविधेषु देहीयोगी अवोमीना १ उक्तनिद्राप्रतिधोगि जागरणमाह ज्ञानाभ्यासादिति 'तच्चित्तं न तत्कथं न मनोऽन्यं तत्र प्रवर्तते' ॥ एतदेकपरस्वज्ञाना
 भ्यासं विबुधैः इत्युक्तं विवाज्ज्ञानाभ्यासात् । जिज्ञासाविचारोऽर्थप्रयोजनमस्य तज्जागरणमनंतरमनंतरम् । ज्ञातवत्स्वपुनरुत्तं जागरणमित्याह विज्ञानेति ३

अत्राह पूर्वपक्षीतिशेषः स्वप्नेदृश्यमानोऽप्येदेहादिर्भावपदार्थकोटु नुर्वितर्कं किंस्तयोऽस्तपैवेतिविकल्प्याद्येवाधानुपपत्तिरितिसूचयति विषयवानिवेति इवकारिणवस्तुतोनविषयवानित्यर्थः । ननुयथापरिस्थोकांजलेऽप्यस्थइवाभातितद्वज्जाग्रदेहादिरेवान्यथास्वप्नेभातीतिनतावतास्वप्नेभविष्यत्स्वप्नेभिर्याज्ञायाह प्रलीनेरिति दृष्टातेजलोपरिसंहस्यस्थितेनाकेतजसाप्रतिहसंचालुपे तेजोऽप्रविलीनं प्रतिहसितः प्रवृत्तसदुपरिस्थमप्यर्कप्राकप्रवृत्तिसंस्कारादभइवविषयीकरोति अत्रतिविक्षिपाणिविलीनातीतिभेदः । अन्यथाप्रतिबिंबममसमयेपुरोवर्तिद्वयमात्रस्वप्नेदृशादिकमपिस्वप्नेदृश्येत तस्मात्स्वप्नेमावोनेनसत्यदृश्यः । नाप्यसत्यः असत्यस्यशार्ङ्गगादेर्भावायोगात् ७ एवंतुयानिदृग्गतिकःसिद्धांत्यनुभवकलैवोत्तरयतिअत्रोच्यतेइति योगेश्वरइतिहारिरिति चहेतुगर्भविशेषणद्वयं योगिसंकल्पमात्रप्रवृत्तस्वप्नेमावोवस्तुतुत्वावुतदभावएवेतिभावः । एतदयथाहरिवेदतयामहर्षयोवर्णयति उपपन्नायंयुक्तिमत्रैतदित्यर्थः । 'संकल्पादेवाव्यपितरःसमुत्तिष्ठति' इतिश्रुतेयथायोगिसंकल्पजपित्रादिकंतयास्मत्संकल्पजंखादिकमितिमुक्त्वमित्याशयः ५ सर्वगतैर्वर्णप्रतिप्रसिद्धं इन्द्रियाणामुपरमेसंकल्पस्वभावस्यमनोऽनुपरमःस्वप्नइत्यर्थः । ततस्मिन्स्वप्नेविषये तत्प्रसिद्धवक्ष्यमाणनिदर्शनं दृष्टांतः ६ तमेवाह कार्येइति मनोरपवृत्तिवत्स्वाप्रवृत्तिरपिसंकल्पमात्रशरीरातयाप्याद्येन्द्रियैर्विषेपात्सम्बन्धनप्रतिभासःस्वप्नेतदभावाज्जाग्रदवर्णानांस्वप्न अत्राहकोन्ययंभावःस्वप्नेविषयवानिव ॥ प्रलीनेरिन्द्रियैर्देहीवर्ततेदेहवानिव ४ अत्रोच्यतेयथाह्येतद्वेदयोगेश्वरोहरिः ॥ तथैतदुपपन्नार्थवर्णयतिमहर्षयः ५ इन्द्रियाणांश्रमात्स्वप्नेमाहुःसर्वगतं बुधाः ॥ मनसस्त्वप्रलीनत्वात्तदाऽऽनुनिर्दर्शनं ६ कार्येव्यासक्तमनसंमंकल्पोजाग्रतोह्यपि ॥ यद्वन्मनोरथैश्वर्यंस्वप्नेतद्वन्मनोगतम् ७ संसाराणामसंख्यानं कामाभ्यातदवाप्नुयात् ॥ मनस्यंतर्हितं सर्वसवेदोत्तमपूरुषः ८ गुणानामपिद्येतत्कर्मणाचाप्युपस्थितम् ॥ तत्तच्छंसंतिभूतानिमनो यद्वावितंयथा ९ ततस्तमुपसर्पतिगुणाराजसतामसाः ॥ सात्विकावायथायोगमानंतर्त्यफलोदयम् १० ततःपश्यंत्यसंबुद्ध्यावातपितकफोतरान् ॥ रजस्तमो गतैर्भावेस्तदप्याहुर्दुरित्ययम् ११ प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यत्संकल्पयतिमानसम् ॥ तत्स्वप्नेऽप्युपगतेमनोहृष्यन्निरीक्षते १२ व्यापकंसर्वभूतेषुवर्ततेऽप्रतिघमनः ॥ आत्मप्रभावात्तद्विद्यात्सर्वाह्यात्मनिदेवताः १३ मनस्यंतर्हितं द्वारं देहमास्थायमानुषं ॥ यद्यत्सदसदव्यक्तंस्वपित्यस्मिन्निर्दर्शनं ॥ सर्वभूतात्मभूतस्थंतमध्यात्मगुणंविदुः १४

मानमिति विशेष इत्यर्थः ७ स्वप्नेदेर्भनोगतत्वं व्याप्ये संसाराणां भिति माचीनानंतजन्मसंस्कारादुत्तमात्मा विषयासक्तचित्तस्तत्स्वप्नाद्यैश्वर्यमवाप्नुयात् कथं तदवाप्तिरत आह सत्तम पुरुषोऽसंभूतः स्यात्मा भूतमानमेयाकारं मनो वैदप्रकाशयति । नविक्रियारूपं मोक्षत्वं सांनिधोऽपि तु साक्ष्यमकाशकस्वमात्रं । यस्तु विक्रियावानुपमाता स दृश्यकोटिस्त्वप्यननुसाक्षीत्यर्थः ८ गुणानां सत्त्वादीनां मध्यम्यत्वं कर्मणा प्रापीनेन सत्त्वं रजस्तमो वा उपस्थितं भवति येन च कर्मणा भावितं संस्कृतं मनो यदा भवति तदा भूतानि नृकृमाणितवत् च छंसंति तं तं व्याप्य कारं स्वप्ने निवेदयतीत्यर्थः ९ तत आकारदर्शनानंतरं आनंत्यं फलोदयमनंतरं भेदसुखाद्युदयं यथास्यातया तमुपसर्पति १० असंबुद्ध्याऽज्ञानात् वाताद्युतरान् त्रिभातुकान् देहावपश्यति तदेहदर्शनानंतरं दुरित्ययं प्राग्वासनाप्राबल्याद्योगं विनाऽपरिहर्ष्य ११ तत्तत्तस्मिन्स्वप्ने १२ व्यापकं नृपादानत्वादमतिघातशून्यं तत्र हेतुः आत्मप्रभावात्तमात्मानं देवताभाकाशाद्याः आत्मज्ञानात्सर्वसंसारवत्संसारवत् च प्राप्नोतीत्यर्थः १३ एवंस्वप्नेव्याप्त्यमुक्त्वाऽप्युत्पन्नवस्थां माह मनसीतिसार्धेन द्वारं स्वप्ने देहेन द्वारं भूतं सुखं देहं मनस्यंतर्हितमास्थाय तत्रैव देहे वापि तस्वप्ने मानमपि तिगच्छति । कुत्र अस्मिन्नव्यक्तैः सदसदात्मकैः मायाशब्दले । निर्दर्शनं निश्चितदर्शनं साक्षिरूपं तदेव सर्वेषां भूतानां मात्ममनोऽहंकारस्तत्र प्रतिबिंबात्मानातिप्रतीतिरिति । अथात्मगुणमात्माऽहंकारः गुणाश्च पठतिरूपास्तेषामुपरित्यज्यात्मगुणं । अहंकारादिगुणैरस्पृष्टैर्विवात्मकत्वात्सुषुप्तैश्चैव सांनिध्याहंकारादयो लीयंते इत्यर्थः १४

दृष्टांतभूतेस्वप्नेषु प्रतीतिरुक्ता दार्ष्टिकैः स जीवनिर्वाजावस्थेयोमिगम्बेऽप्राद्यांसं प्रज्ञातावस्थामाह लिप्सेति तदेव रं गुणं ज्ञानैरागवे श्वर्यं धर्मेष्वन्यतममात्मप्रसादं चित्तप्रसादं शुद्धमनसं च इत्यर्थः १५ तपसा विषयाद्यालोचनेन युक्तमनपूर्वभूतं भवति तमसाऽप्राप्तं तु मनः अर्कजज्ञप्तिमात्रमेव भवति । तत्रोभयविषयमप्यभावं देहिन आह त्रैलोक्येति देहांजीवस्त्रैलोक्यमकृतिः कारणं त्रैलोक्येति । कारणीभूततमसां तैः तुम एव महेश्वरः शुद्धमद्वयमूत एवेत्यर्थः । योक्तं 'सोपाधिनिर्मुपाधिश्च द्वेषावद्विदुष्यते । सोपाधिकः स्यात्सर्वस्मात्प्राप्तानि रूपा लब्धोऽनुपाधिकः' इति १६ तप इति अग्निहोत्रादिकेतपः तपसं दर्पादि एतद्वद्वयवेषासुरैर्गुणैरुत्तरजस्तमोमयैर्माप्यमिति गुणप्रजापतिना कीदृशं ज्ञानलक्षणं ज्ञानस्वरूपं १७ इममेव विषयमं विमज्जेत इत्येवमिति १८ तत्परमं तेभ्यसात्त्विकासारिकेभ्योभावेभ्य उत्कृष्टं ज्ञानमेव ननु तेन अपूर्वज्ञानांतराबाधं ज्योतिः स्वप्रकाशमजरं व्यापकं भावितात्मानः चानादिना शोधिता चित्ताः १९ उपसंहरति हेतुमपि ति ज्ञानचक्षुषा तत्त्वदर्शनापत्तावद्व्याप्यवृत्तयासगुणलक्षणया च भिन्नं । हेतुमद्युक्तिपुक्तं यथा स्यात्तया आख्यातुं शक्यं ननु शृंगग्राहिकया प्रदर्शयितुं । श्रवणमननाभ्यां विदितं शाब्दयुक्तित्वं लिप्सेतमनसायश्च संकल्पादैश्वर्यगुणम् ॥ आत्मप्रसादं तद्विद्यात्सर्वाह्यात्मनि देवताः १५ एवं हितपसाद्युक्तमर्कवत्तमसापरम् ॥ त्रैलोक्यप्रकृतिर्देहीतमसां तैमहे श्वरः १६ तपोह्याधिष्ठितं देवेस्तपोऽग्रमसुरैस्तमः ॥ एतदेवासुरैर्गुणैस्तदाहुर्ज्ञानलक्षणम् १७ सत्त्वं रजस्तमश्चेति देवासुरगुणां विदुः ॥ सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरा वासुरौगुणौ १८ ब्रह्मतत्परमं ज्ञानममृतं ज्योतिरंक्षरम् ॥ ये विदुर्भावितात्मानस्ते याति परमां गतिम् १९ हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ॥ प्रत्याहारेण वा शक्यमजरं ब्रह्म वेदितुम् २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वाण्येयाध्यात्मकथने षोडशाधिकांश्चतस्रोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ ॥ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ न स वेद परं ब्रह्म यो न वेद चतुष्टयम् ॥ व्यक्ताव्यक्तं च यत्तत्त्वं संप्रोक्तं परमर्षिणा १ व्यक्तं पृथुमुखं विद्यादव्यक्तं ममृतं पदम् ॥ प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं सृष्टिर्नारायणोऽब्रवीत् २ तत्रैवाऽवस्थितं सर्वं त्रैलोक्यं स चराचरम् ॥ निवृत्तिलक्षणं धर्मं मय्येकं ब्रह्म शाश्वतम् ३ प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् ॥ प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः ४ तां गतिं परमा मेति निवृत्तिपरमो मुनिः ॥ ज्ञानतत्त्वपरं नित्यं शुभाऽऽशुभनिर्दर्शकः ५ तदेव मे तौ विज्ञेयाव्यक्तपुरुषाबुभौ ॥ अव्यक्तपुरुषाभ्यां तु यत्स्यादप्यन्महत्तरम् ६

स्वप्नेयाहारेण विषयेऽप्येन्द्रियाणामाकर्षणेन ब्रह्म वेदितुं शक्यं योगांसेषु प्रत्याहार एव दुःशक इतरस्तु संपादमतो ब्रह्म प्राप्तिर्कामेनेन्द्रियाणि जेतव्यानीत्यर्थः २० ॥ इति ज्ञानं मो० नी० भा० षोडशाधिकांश्चतस्रोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ उत्कृष्टवक्ष्यमाणं च साधनजातं समुच्चिनोति न स इति धर्ममिति पाठे अंतुपरमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति याज्ञवल्क्योक्तलक्षणं धर्मं । चतुष्टयं पूर्वोक्तं दृष्टांतभूतं स्वप्नेषु पृथग्व्यवस्थादार्ष्टिकैः सगुणनिर्गुणब्रह्मावधारणं द्वयमिति चतुष्टयं व्यक्तं दृश्यं अव्यक्तं चिदात्मा यत्तत्त्वमनारोपितं रूपं पश्यतत्परमर्षिणा नारायणेन १ व्यक्ताव्यक्तयोस्तत्त्वं स्वरूपतः फलतश्चाह ब्रह्मा व्यक्तमिति ऋषिर्वेदः तत्त्वमनारायणवाक्यत्वात् नारायणः २ ब्रह्माऽपि पतंत्वं सर्वं कलात्तभूतमित्यर्थः निवृत्तिर्देहेन्द्रियाहंकारांतानां वाचस्तल्लक्षणो धर्मस्तु ब्रह्म ३ प्रजापतिः स्रष्टारजोमयत्वात् ४ तां गतिं ज्येष्ठपरमानंदपदाऽप्यपरमां संपादयति श्रुतिप्रसिद्धा केवलावस्था शुभाशुभेभ्युक्तिं संसारो निश्चयेन द्रष्टुमिच्छन् तुमुन्मुल्लौकियायां क्रियायां भातिषु ५ ज्ञानतत्त्वं चिदात्मतत्त्वं द्विचारपरो नित्यत्वात् ६ तत्र तत्त्वविचारैर्कृतं व्येवं वक्ष्यमाणं प्रकाशनीयात् अव्यक्तं प्रचानं पुरुषः ज्ञेयं ज्ञो जीवो महत्तरं श्वरः प्रचानं ज्ञेयं प्रजापतिर्गुणैश्च इति श्रुतिप्रसिद्धं त्रयम् ३

तेषु यन्महत्तरं विशेषं ज्ञादिमिरपरामृष्टतया विशिष्टं परमात्मानमवेक्षेत सत्तावकुर्मात् विशेषेण च ४५ स्वाबाधप्रवृत्तलक्षणवैपरीत्येन विशेषमेवाहानादीति उभौ प्रधानोच्चो अनादी अन्तो
अलिगोमानांतराविषयो ७ नित्योन्मत्तत्वापरिहार्यो एवमादिषु प्रकृतयोः साधर्म्यं विशेषणव्यावर्तकवधर्म्यत्वे विद्यते ८ एवं कथं तदाह प्रकृत्येति अपसवधर्मो निगुणश्च पुरुष इति विपरीतम्
९ विकाराणां महदादीनां द्वारानुदृश्यं एवमपानक्षेत्रज्ञयोः साधर्म्यं वैधर्म्यं उक्तत्वाक्षेत्रज्ञेश्वरोरापिताधर्म्याह अग्राह्याविति अग्राह्यो यतः पुरुषाचिद्रूपो अलिगोऽप्येतज्ज्ञाप्यते ज्ञेनेति
गुणादिकं पतिसंबंधिर्लिंगतद्वादिह्यासं संहतावत्वं तद्विविक्ती १० नन्वलिगोर्वांशिशयोर्लिगमेवमुक्तो भेदः कुतः स्यादित्याशंक्यौपाधिकस्तयोर्भेदो न स्वतः इत्याशयेनाह संयोगाति संयोगो
दृश्यसंबंधो लक्षणं ज्ञापकमुत्पत्तिराविर्भावहेतुश्च यस्य स संयोगलक्षणोत्पत्तिः । कर्तृत्विकर्तुर्बुद्धौ चित्तप्रतिष्ठितस्वलक्षणमुक्तं । ननु बुद्धिरेव चिच्छायापन्ना कर्त्तृत्विकतदुभयेतरेण कर्त्तृत्वाशंक्याह
कर्मनिर्द्धितिरिति कर्मणा शास्त्रीयाणां लौकिकानां च निर्द्धितिर्निरूप्यति स्मात् अवयवः । कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिनिष्पाद्येन विधिनिषेधनासाक्षिः कश्चिन्नियोज्यस्तावदस्ति । स च न बुद्धिः तस्याः का
छलोऽसमत्वेनानियोज्यत्वात् । नापि पुरुषः अकर्तृत्वात् । अतः शास्त्रार्थवत्त्वाय तदुभयसंयोगजकर्त्ता इत्यर्थं प्रधानेश्वरव्यतिरिक्तलक्षणोऽप्युपेय इति । स कर्त्ता यद्यप्यप्यप्यकारणैरिति

तं विशेषमवेक्षेत विशेषेण विचक्षणः ॥ अनाद्यं तावुमावेतावलिगौचाप्युभावापि ७ उभौ नित्यावविचलो महद्व्यश्मद्वत्तरौ ॥ सामान्यमेतदुभयोरेवं ह्यन्यद्विशेषणम्
८ प्रकृत्या समर्धमिष्यात्तथा त्रिगुणधर्मया ॥ विपरीतमते विद्यातक्षेत्रज्ञस्य स्वलक्षणम् ९ प्रकृतेः श्रविकाराणां द्वारमगुणान्वितम् ॥ अग्राह्यो पुरुषावेतावलिग
त्वादसंहतौ १० संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मणा गृह्यते यथा ॥ करणैः कर्मनिर्द्धितः कर्त्ता यद्यद्विचष्टते ॥ कीर्त्यते शब्दसंज्ञाभिः कोहमेषोऽप्यसाविति ११ उष्णीष
वान्यथावस्त्रैश्चिभिर्भवति संवृतः ॥ संवृतोऽयं तथा देही सत्त्वरजसतामसैः १२ तस्माच्चतुष्टयं वेद्यमेतैर्हेतुभिरावृतम् ॥ यथा संज्ञो ह्ययं सम्यगंतकालेन मुह्यति
१३ श्रियं दिव्यामभिप्रेत्सुर्वर्धमानमनसा शुचिः ॥ शरीरैर्नियमैरुग्रैश्चोन्निष्कलमपंतपः १४

द्विधादिभिः साधनैर्विचष्टते कर्मकुरुतया तथा तत्तद्योभिप्रदेन कर्मणा सहितो गृह्यते अतः समानेऽपि दृश्यसंयोगे दृश्योपाधिस्वरूपभेदात् कर्त्तृभेद इत्यर्थः । एवं कर्त्तृत्वव्यवहारतस्तृतीयोऽपि
रमायंतो ह्यकोटिरेव न तु दृश्यकोटिरिति दृष्टांतमुत्तेनाहार्थेन कीर्त्यते इति यथास्वर्कतैर्यस्वमजानानः कर्णः कर्कोतिय इति पृच्छतिस एव तुर्यं प्रथमं धितोऽहं कर्त्तैत्यहतिवक्ति । एवमज्ञातिर्ब्रह्मेति पृच्छ
ति ज्ञस्त्वहं ब्रह्मेति जानाति । एवमेकस्मिन्नपि वस्तुन्युपाधिभेदाज्ज्ञानाज्ञानकृतभेदाद्विभिन्नौ शब्दप्रत्ययौ भवतः संज्ञाप्रत्ययः एवं दृश्येऽप्येषोऽसावितिसाधोप्यासाधोप्युक्तौ शब्दप्रत्ययावेकत्वा
पिभिन्नौ भवत एवेजीवेशाविति ११ ननु विनिगमकाभावाद् दृश्यकोटिरेव कर्त्ता क्यं न स्यात् शंक्याह उष्णीषवानिति वस्त्रैर्वस्त्रवाच्छादकेऽस्मिः स्तूलसूक्ष्मकारणदेहैः यथोष्णीष्युष्णीषादप्ययं
देही गुणैर्म्योऽन्य इत्यर्थः । नहि प्रतिविम्बमुत्तर्पणे दृश्यमानमपि दर्पणकोटिगतं तथा जीवोऽपीति भावः १२ चतुष्टयं द्रव्यपदानयोः साधर्म्यं वैधर्म्यं द्वे जीवेश्वरयोश्चाधर्म्यं वैधर्म्यं इति पृष्ठैः पूर्वोक्तिरनाद्यं
तत्त्वेनाचिच्छादत्वेनाऽसंहतत्वेन कर्त्तृत्वेन चैतच्चतुर्भिर्हेतुभिरावृतमपि मया सम्यगव्याख्यातमित्यर्थः । यथा संज्ञा उक्तविषं ज्ञानमनविक्रातः अंतकाले सिद्धांतसमये १३ एतच्चतुष्टयं ज्ञात्वा यत्कर्त्तव्यं तदाह
श्रियमिति दिव्यादिविहादां काशे ब्रह्मणि मया वर्धमानदेहवान् शरीरैः शरीरनिर्वर्त्यैर्नियमैः शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्यैः निष्कलमपंतपः १४

तपसा योगेन तद्ब्रह्मेत्यर्थः अंतर्भूतेन तारेण न तु समित्कुशाज्यपय आदिवाद्यद्रव्यसाध्येन नास्वता चैतन्मयप्रकाशनतादिविहादां कारोत्पूर्यादिकं तपसा योगेन मासते । 'यथा त्वाज्यमाकाशस्ता
वानेनोऽन्तर्द्वयमाकाशोऽभस्ति नृयावापृथिवी अंतरेव समाहिते । उभावपि श्रवणपुष्पचंद्रमसौ 'इत्यादिभ्युतेः सर्वस्य तदंतर्गतत्वावगमात् । अतएव योगिनां व्यवहितोऽसिद्धात्तत्त्वा
रउपपद्यते १५ प्रकाशो विकसनं फलमित्यर्थः तपसो योगस्य संशब्दितं 'योगिनस्तं प्रपश्यंति मगवंतं सनातनं' इति सर्वत्र उक्तं ज्ञानहेतुत्वेन तस्य स्वलक्षणमसाधारणं कूपरजस्तमोऽग्रं दृष्ट्या
वरणयोगांशकं कर्मवैराग्यपूर्वकं वेदांतश्चरणं १६ तपोविशेषावाह ब्रह्मेति १७ । १८ वैमनस्यं वैराग्यं विषये शब्दादौ कारणानां द्विधाणि अरुपशिष्टाग्रमुजः तन्मात्रमाहारमात्रं न तु
पनादिकं शिष्टेऽप्योऽप्याद्यात् १९ एवं विशसाधनसंपत्त्यभावेऽपि मोक्षे उपपायांतरमस्तीत्याह अंतेति ब्रह्मज्ञानमंतकाले बलोरुत्कर्षात्कुर्यात्तयज्ज्ञानं योगमुक्तेन मनसा ज्ञानैरुपपद्यते इत्यन्वयः
अयमारायः । आदिपदविधिष्वन्यमुग्रदेवा अमृतं लेभिराहुस्तच्छलेनामृतायी देवपंक्तिस्त्यो देहभेदेन सदैव तले भेदरूपारुपात् । तत्राख्यायिकानां स्वार्थे तात्पर्याभावात्ततः कश्चिद्विशे
योर्धउन्नयः । सच योक्तृसाधनमुष्टानात्सात्त्विकाशुकिभाजः स्युः । असात्त्विकोऽपि मोक्षो भेदमरणकाले मुक्तिमाप्नोतीति । तथा आश्वमेधिकं संवतं मरुतीयेकादयः वसतः संवत्स्य

त्रैलोक्यं तपसा व्याप्तमंतर्भूतेन मास्वता ॥ सूर्यश्चंद्रमाश्चैव मासतस्तपसादिवि १५ प्रकाशस्तपसो ज्ञानं लोके संशब्दितं तपः ॥ रजस्तमोऽग्रं यत्कर्म तपस्त
स्वलक्षणम् १६ ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरंतप उच्यते ॥ वाङ्मनोनियमः सम्यग्ज्ञानसंतप उच्यते १७ विविज्ञेभ्यो द्विजातिभ्यो ग्राह्यमन्नं विशिष्यते ॥ आहार
नियमनास्यपाप्माशम्यति राजसः १८ वैमनस्यं च विषयेयां त्यस्य करणानि च ॥ तस्मात्तन्मात्रमाद्याद्यावदत्र प्रयोजनम् १९ अंतकाले बलोरुत्कर्षाच्छनैः
कुर्यादनातुरः ॥ एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं यदुपपद्यते २० रजोवर्ज्योऽप्ययं देही देहाच्छब्दवच्चरेत् ॥ कार्यैरव्याहतमतिवैराग्या प्रकृतौ स्थितः २१ आदेहाद्रमा
दाच्चंदहाताद्विप्रमुच्यते ॥ हेतुयुक्तः सदा सगोभूतानां प्रलयस्तथा २२

शब्दार्त्तनेन शिवदर्शनसिद्धिः सूचिता । तेन काश्यां भूतस्य शिवत्वेन तस्मिन्मावत्तच्छरीरस्य लिगं सर्वसूच्यते । तथेहापि बलोरुत्कर्षादंतकाले ज्ञानं कुर्यादित्युच्यते । तेन सर्वेतेन वाक्यसं
र्धमेणाऽपि हिंसां प्राणेषु कर्ममात्रेण पुत्रस्तारकं ज्ञात्वा च ह्येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवतितस्माद्विमुक्तमेव निषेवेता विमुक्तं न विमुक्तं इत्यस्याऽन्तर्यः काश्यां त्रिपमाणस्य द्रव्यत्वात्तारकोपदेश
प्राप्त्या मुक्तिमिरिति समस्तपुराणोपबृंहितः सूचित इति मथ्यते । बलोरुत्कर्षावति यजेन काश्यां सादंतकाले ज्ञानं कुर्याद्विशोषदेशास्तं पावयेत् २० एवं मोक्षसाधनांतरमुक्त्वा आपेक्षिकस्वमप्याह
रज इति अयं देही रजोवर्ज्यो वा ह्ये त्रिपमाणस्य सभाधौ सत्यस्य लक्ष्मणदेहोऽपि देही पुरुषो देहवान् पूरवाश्च वृत्तशब्दादिमत्कार्यसूक्ष्मशरीरं चरेत् २१ यस्तु कार्यैरव्याहतमतिवैराग्या
तसूक्ष्ममोक्षेऽपि निस्पृहः प्रकृतौ लीयते न तु प्रकृतेः परंपुरुषं प्राप्नोति अयं भावः । स्तूलसूक्ष्मकारणशरीरेऽपि योगी सद्यो मोक्षमश्नुते । स्तूलमात्रविहीनो विदेहः स्तूलसूक्ष्माभ्यां विहीनः प्रकृति
लयः । एतौ द्विषुषि स्ववदुत्तरकक्ष्यामिव विवर्जितौ मध्ये लयेनाभिभूतौ निर्विकल्पपदमभवत इव । अतएव तयोरेव संज्ञातः संसाहेतुः तथा च सूत्रितं । मवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां भिति २२
आदेहादेहपातावपि अप्रमादादनवधानत्वात्तत्वात्तत्वात् देहानां स्तूलसूक्ष्मकारणानामंताद्वाधादिशेषेण सत्यं वमुच्यते । पूर्वोक्तममुक्तिभाजाविस्थाह हेत्विति हेतुमूलाज्ञानंतदनाशादि
देहादीनामप्येषां च भूतानां कर्माविनाशस्ततः समं प्रलयो जन्ममरणेऽस्तइत्यर्थः २२

परप्रत्ययसर्गे शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारोपेयनियतिर्धर्मो नानुवर्तते शुद्धब्रह्मविद्वत्तदधिगमउत्तरपूजापयोरश्वेयविनाशाविति न्यायेन पूर्वपापपनाशउपरस्वाश्वेयश्रमवतीत्यागामिजन्मकारणा
भावात्मुक्तिरित्यर्थः । परप्रत्ययामावेससारानर्थयोगइत्याह भावेति ये विपर्ययमनात्ममुपकृत्यादिदेहातेष्वभ्यस्तमस्मिन्स्तरसमुदायेवा आत्मबुद्धिकृत्वाभासतेमात्राणामहदादीनामंतप्रभवयो
नोऽज्ञादयोरिवप्रज्ञाबुद्धिर्येषां तितयामवति विपर्यस्तमतीनां भोजकयाऽपि नास्तीत्यर्थः २१ हृत्वा आसनाद्यप्रच्युत्वा देहान्धारयतोपोमिनः शुद्ध्यासंक्षिप्तविषयेभ्यः प्रत्याहृतचेतोयैस्ते
स्थानेभ्योऽक्षयादिभ्योऽत्रियगोलकेभ्योऽर्च्यमानाऽनुतास्त्यक्ता मयकोशाः सूक्ष्मशब्दमयापेक्षया ननुस्तुतस्तान्मात्राणोऽत्रिपादीनुपासते आत्मस्वेनाचितंति यथोक्तपुराणांतरे । 'दशम
श्वेतराणीहतिष्ठतींद्रियचितकाः ॥ भौतिकास्तुशतपूर्णसहस्रंस्वाभिमानिकाः । बौद्धादशसहस्राणि तित्विगितत्पराः । पूर्णशतसहस्रं तित्विगितत्पराः । पुरुषं निगुणं प्राप्यकाल
संरूपानविद्यते' इति ब्रह्मलोकेऽस्तेतिष्ठतीत्यर्थः २४ यस्मादेवं तस्माद्यथागमं । 'इन्द्रियेभ्यः पराहर्षा अर्थेभ्यश्च परमनः ॥ मनस्तु पराबुद्धिर्बुद्धिरात्मा महान् परा ॥ महतः परमव्यक्तम
व्यक्तात्पुरुषः परः ॥ पुरुषात् परं किं तस्माच्छासापरागतिः' इतीमेव मनः तत्तत्तत्परं परं तस्यानंगत्वात्तत्र परस्याकाशाया विषये स्वयमेव बुद्धवापीहृत्वा बुद्धयतेजानातिपराकाश्या । देहात्म
व्यक्तादपि परं एतेनाव्यक्तात्पुरुषः पर इति श्रौतमव्यक्तपदं देहपरं ननु सांख्याभिमतान्यक्तपरमिति व्याख्यातं आनुमानिकाधिकरणे चैतत्स्पष्टं । तदेहातंकश्चिदेवमात्रात्मायोगशोभितमतिर

परप्रत्ययसर्गे तु नियतिर्नानुवर्तते ॥ भावांतप्रभवप्रज्ञाभासतेये विपर्ययम् २३ हृत्वा देहान्धारयतो बुद्धिसंक्षिप्तचेतसः ॥ स्थानेभ्यो
ध्वंसमानाश्च सूक्ष्मत्वात्तानुपासते २४ यथागमं च गत्वैव बुद्ध्या तत्रैव बुद्धयते ॥ देहातंकश्चिदन्वास्ते भावितात्मानिराश्रयम् २५
युक्तं धारणया सम्यक् सतः कैचिदुपासते ॥ अभ्यस्यंति तं परं देवं विद्युत्संशब्दिताक्षरम् २६ अंतकाले ह्युपासते तपसा दधकिल्विषाः ॥
सर्वेषु ते महात्मानो गच्छंति परमां गतिम् २७ सूक्ष्मं विशेषणं तेषामवेषेच्छास्त्रचक्षुषाम् ॥ देहांतं परमं विद्याद्विमुक्तमपरिग्रहम् २८

न्वास्तेऽर्जुनास्त्राचार्योपदेशमनुमाप्यास्ते निराश्रयं स्वमाहिममतिष्ठं पराकाशरूपात् २५ युक्तमिति धारणया धारणाविषयेण मूर्तब्रह्मणा कृष्णादिना युक्ततादात्म्यसंबंधेन सेव्यसेवकभावेन वापुक्तं
निबद्धमात्मानं कश्चिदुपास्ते सत इति कर्मणि पठ्यते । अविद्याशब्दलंकेचिदुपासते । अपरपरं शब्दादुत्पत्तिर्गुणब्रह्माभ्यस्येति पुनः पुनरनुभवविषयतामापादयति । विद्युत्संशब्दितं सत्तद्विभातो
ह्योपब्रह्मलोक इति श्रुतेर्विद्युत्सत्तद्विभातस्थेन विद्युत्संशब्दितं केनेपितमिष्युपनिषत्प्रसिद्धमिदं विशेषणं अक्षरमपरिणामि । ननु देहांतं पदेनैवैतदुक्तं सत्यं तत्र ज्ञेयस्वेनोक्तमिह तु पास्यस्वेनोच्यते कः
पुनरेतत्प्रतापेदः शृणु आद्ये श्रवणादिमणालयाऽभ्यस्तानात्मनिरसनेनात्मज्ञत्वावितिः सर्वथा घेनेवरज्ज्वरगतिः । द्वितीयतुल्यप्रमाणामावेऽपितवपाणौ पंचरत्नानीति वदतो वाक्यं कदाचिरसंवाद्य
तेतद्वत्त्वब्रह्मासीति शुद्धवाक्ये विद्यासमाप्राप्तमद्वुत आत्मनो ब्रह्ममार्त्तचित्तं यस्तमुपवति सेयं संवादित्रमवदुपास्ति ब्रह्मसाक्षात्कारफलेति २६ अंतंति तपसाऽविमुक्तोपासनेनांतकालेऽपासते ब्रह्म
प्राप्तिं असगता विषयस्य रूपं एते पंचयथायोगं परमां निर्विशेषां गतिं क्रमेण सद्यो वा गच्छंति २७ सूक्ष्ममिति विशेषणं व्यावर्तकमुपाधिभूतं तेषां तोपाधिकब्रह्मणामवेषेते हेतुन या हेतुव्ययेन पश्येत् यथोक्तं
कस्वरतो । 'निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कृतुं न श्रियः । ये मंदास्तेऽनुकंथंते स विज्ञेय निष्कपणैः । स्थिरीकृतं मनस्येषां स गुरुब्रह्म चिन्तात् । तदेवाविर्मवेसाज्ञादपेतोपाधिकल्पनं' इति देहांतमव्यक्तक
याविधानं । देहं स्वितीपाटे अव्यक्तमेव परमं चरं विरोधं नततः परमव्यक्तयेव मस्तीत्यर्थः । विमुक्तमपरिग्रहमित्यादिपादो न श्लोकरं वाक्यं विमुक्तं स्पृष्टदेहाभ्यासहीनं अपरिग्रहं संन्यासिनं २८

धारणाद्यक्तमानसयोगिनं अंतरिक्षादंतरिक्षं हार्द्राकाशस्तमारभ्याऽन्यतरंगीशं पृथ्वात्मानं वा विद्यादित्यर्थः । मर्त्येति यत्किंचिच्छ्रोतोपास्तिपुक्तामर्त्यदेहाद्विमुच्यते २९ तत आरोहकमे
ण परांगतिरिति एकायनमेकं ब्रह्मैवायनं प्राप्तिस्थानं यस्मिन् ३० कथायेति रागादिहीनमचलं येषां शास्त्रीयं परां लयपिज्ञानमुत्पद्यते तेषां यथावलयया वैराग्यमुच्यते ३१ भगवंतं सर्वेश्वरं वंद्य
३२ आत्मस्य कोशपंचकांतं तम् ३३ संक्षेपेण ज्ञेयं हेतुं चाह एतावदिति अस्ति च नास्ति चेत्त्यनेन रज्जूरगादिव जगत्त्रातां प्रांतपोरस्ति च नास्ति चेत्त्यनिर्वचनीयमित्युक्तं जगन्मिथ्यात्वे ज्ञेयं तु
व्याचरत्याज्येत्यर्थः ३४ विसृज्यालम् ३५ । ३६ तृष्णास्यागोपायमाह विकारमिति कार्यकारणं गुणं जगत्त्रातां प्रांतपोरस्ति च नास्ति चेत्त्यनिर्वचनीयमित्युक्तं ३७ प्रकाशं स्पष्टं
॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठ्ये भारतमावदीपे सप्तदशाधिकं द्वादशतमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ ॥ पूर्वसंक्षेपेण पुं प्रकरणो वै धर्म्यमुक्तं तद्विरणाय पंचांशि सबाक्यम्

अंतरिक्षादन्यतरं धारणासक्तमानसम् ॥ मर्त्यलोकाद्विमुच्यते विद्यासंसक्तचेतसः २९ ब्रह्मभूता विरजस्ततो यांति परांगतिम् ॥ एवमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदो ज
नाः ३० यथाज्ञानमुपासंतः सर्वे यांति परांगतिम् ॥ कपायवर्जितं ज्ञानं ये पासुत्यतेऽचलम् ॥ यांति तेऽपि परां लोकां विमुच्यंते यथाबलम् ३१ भगवंतं जं दिव्यं
विष्णुमव्यक्तसंज्ञितम् ॥ भावेन यांति शुद्धाये ज्ञानतृप्तानिराशिषः ३२ ज्ञात्वाऽऽत्मस्थं हारिं चैव न निवर्तंति तेऽन्यथाः ॥ प्राप्य तत्परमं स्थानं मोदंते क्षरमव्ययम्
३३ एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च ॥ तृष्णावद्वज्रजगत्सर्वं चक्रवर्त्यरिवर्तते ३४ विसर्तं तु यथैवायमंतस्थः सर्वतो विसे ॥ तृष्णातंतुरनाद्यंतस्तथा देहगतः
सदा ३५ सूच्यासूत्रं यथावच्छेदं सारयति वायकः ॥ तद्वत्संसारसूत्रं हि तृष्णासूच्यानिबद्धयते ३६ विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ॥ यो यथावद्विजानाति स
वितृष्णो विमुच्यते ३७ प्रकाशं भगवानेतद्विपरिणायकोऽमृतम् ॥ भूतानामनुक्तं पार्थ जगदजगतो गतिः ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि
वाष्पानां व्यात्मकथने सप्तदशाधिकं द्वादशतमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ केन वृत्तेन वृत्तज्ञानकोमिथिलया विपः
जगाम मोक्षं मोक्षज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान् १ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ येन वृत्तेन धर्मज्ञः स जगाम महत्सुखम् २
जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः ॥ और्ध्वदेहिकधर्माणामासीदुक्तो विचिंतने ३ तस्य स्मृतमाचार्या वसंतं सततं गृहे ॥ दर्शयंतः पृथग्धर्माज्ञानाश्रमनि
वासिनः ४ सतेषां प्रेत्यभावे च प्रेत्यजातौ विनिश्चये ॥ आगमस्थः स भूयिष्ठमात्मतत्त्वेन तु प्याति ५

व्यापद्वयमारभते तत्र तृष्णास्यागोमुक्तं मुक्तिसाधनं सचराद्भुतः शक इति मन्वानो मिथिलायां प्रवृत्तायानमेकिं च न दृष्टीति पूर्वोक्तं स्वमता विद्वज्जनकवचनं स्मरंस्तद्वृत्तं पृच्छति केनेति १ मह
त्सुखं मोक्षं २ जनको जनकः इयः नाम्ना जनदेवः ऊर्ध्वदेहादित्यूर्ध्वदेहमजरीं ब्रह्मतरंगाधिकारणामौर्ध्वदेहिकानां विचिंतने युक्तोऽव्यतिष्ठत आसीत् ३ धर्मांनुपासनामार्गान् पातांतरं पापं
लोकायतादयस्तेषां वादिनः प्रतिमदत्वेन जेतारः । पापं न वासिन इति पाटे पापं न वासयंति आच्छादयंति तिरस्कुर्वन्ति ते तथा ४ तत्र केचिन्पापं देहनाशादात्मनाशमिच्छन्ति । अन्ये पुनर्देहस्यैव ना
शं चेच्छन्ति । तत्राद्ये जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिर्न संशयस्तथा विरोधं चोद्भाष्यतां तेषां प्रेत्यभावे अस्मादेहात्तुल्यमावेसतां यामिदं प्रेत्यजातौ जन्मांतरकाभे च विषये विनिश्चये स भूयिष्ठं न तु प्याति यत आगमस्यः
तत्र तां किकाणां विभूनां वात्मानां पूर्वदेहं द्विष्य वियोगो मरणमपूर्वदेहं द्विष्य संवोजन्मेति विनिश्चयः । सांख्यानां त्वात्मानां कर्णानां च विभूनामेव सतां जगाम भैरवव्रतव्रतंति शोभो जन्मद्वयति-

—विलयोन्मुखरिति विनिश्चयः । तत्प्राकृतं भोकाविभूतमेति पूर्वप्राप्तमस्तत्सर्वपरेषां भोक्तृत्वमकरोति । तत्रापापं दत्वा किंचित्पुण्यं विभूतिं धनं तु प्यति । आगमविरोधात् । आगमो हि स्वप्रवृत्तये देहनाशोत्तरदेहमासीवदति । आत्मानं चाकर्तारमभोक्तारमेकं । न तेषामिति पाठे आरमतश्चेति मुतीया । कापिलेयः कपिलायाः पुत्रः परिपावनं एकप्रवासमकुर्वन् । सुपर्यवसितार्थः सम्पुष्टनिश्चितप्रयोजनः । कामरनादृतं कामादवसितमिति पाठे यदृच्छया स्थितं नृपुण्यं अविच्छेदं त्वापाविभुमिति तेषां । सकपिलस्तेन पंचशिखसंज्ञेन तस्मिन् शिष्यत्वात्तुल्यत्वे ९ पंचस्रोतसि निष्पन्नः उदापो ह कौशलवान् पंचरात्रो नाम विष्णुस्वप्नः कणुः । पुरुषो ह वै नारायणोऽस्माकमवतारपतिश्च सर्वणिभूताऽयं ह वै सर्वऽस्यामिति । स एतं पंचरात्रं पुरुषमेवं यज्ञकृतमपश्यत् इति शतपथोक्तं तत्र विशारदोऽनुष्ठिताखिलकर्मैत्यर्थः ११ पंचअन्नमयमाणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयानुकोशान् प्रिय आरमन् अविचिकारं ज्ञानातीति पंचज्ञः अतएव पंचकृतं पंचतद्विषयाण्युपासनानि । भृगुर्वाकुरितरेषां मुनिषां विसतपस्तत्त्वांश्च ब्रह्मेति वयजानां दिग्वादि विहितानि करो विसतपंचकृतः । पंचशां तोदां तज परतस्ति तेषुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्ये

तत्र पंचशिखो नाम कापिलेयो महासुनिः ॥ परिधावन्महीकृतं त्राजगाममिथिलामथ ६ सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये ॥ सुपर्यवसितार्थश्च निर्द्वंद्वो नष्टसंशयः ७ ऋषीणामाहुरेकं तं यं कामानावृत्तं नृपु ॥ शाश्वतं सुखमत्यंतमन्विच्छंतं सुदुर्लभम् ८ यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिप्रजापतिम् ॥ समन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ९ आसुरैः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ॥ पंचस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् १० यत्र चासीनमागम्य कापिलं मंडलं महत् ॥ पंचस्रोतसि निष्णातः पंचरात्रविशारदः ११ पंचज्ञः पंचकृतं पंचगुणः पंचशिखः स्मृतः ॥ पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् १२ इष्टसत्रेण संप्रष्टो भूयश्च तपसाऽऽसुरिः ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिबुद्धये देवदर्शनः १३ यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ॥ आसुरिर्मंडले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम् १४ तस्य पंचशिखः शिष्यो मानुष्याः पयसाभूतः ॥ ब्राह्मणिकपिलानामकाचिदासीत्कुटुंबिनी १५ तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः सपिवतिस्तनौ ॥ ततः सकापिलेयत्वं लेभुश्चिन्तनोष्ठिकीम् १६ पुनश्च भगवानाह कापिलेयस्य संभवम् ॥ तस्य तत्कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम् १७

वात्मानं पश्यतीति श्रुताः शारत्यादयो गुणास्मिन् स पंचगुणः । ततश्च ब्रह्म ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः पंचभ्योऽतिरिच्य मानस्वादि शिखेति पंचशिखं पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वा मुनिरपि पंचशिखाः । ननु पंचकृतं कथं पठन्नस्यादिति चेत् शृणु यथाऽन्नमयं विकारमुपासीनस्तत्पुण्यं तस्मिन् विराडाख्यमेति । एवं मायया विकृतमानंदमानंदमयाख्यमुपास्या विकृतमानंदं तत्पुण्यं तस्मिन् तिनपयोपास्तिः । पंचगुणकव्यापन्नज्ञानाय तस्य पंचमोपास्तिफलत्वात् । तदेतदाह पुरुषेति । पुरुषा अन्नमयादयः पंच अवसन्नतया बाधिततया तिष्ठतीत्यस्मिन्निति पुरुषावर्यं । अतएव शिराभ्यां ययनराहितत्वाद्यक्तमवाध्यत्वाच्च परमायमवोचयत् । १२ तस्यापि पुरुषादिष्टेयादिना इष्टसत्रेण आरम्यजेन हेतुपुतीया अध्ययनेन वसतीति वत् सम्पुष्टपुष्टः प्रभो यस्य संपुष्टः आत्मज्ञानार्थकृतमभ्युदयार्थः । व्यक्तिकाव्यत्वाच्च अस्तेन स्पष्टतां देवदर्शनः दिव्यदृष्टिरित्यर्थः । १३ सांख्यसंमर्तगुणपुरुषांतरज्ञानत्वेन लयप्रधानं चोपावाममिति पञ्चनिरस्यति यत्तदिति अक्षरभेदजगदुपादानतयानानारूपं ननु जगदप्रधानं अव्ययं न ह्येवमिति पेदे ज्ञातवान् ननु गुणपुरुषांतरम् १० । १५ । १६ भगवान्माकं देवापसन्कुमारो वा १०

सामान्यसंन्यासाचार्यैः सुसमुद्दिष्ट १८ अभिसंरक्तो मत् १९ कुरुषावसमर्थाच्च सांख्ये उपनिषत्कावे विधीयते अपूर्वतया ज्ञास्यते ननु यथा उच्यते २० जातिर्जन्म कर्मयागादि सर्वं ब्रह्मलोकांतं ते मुनिर्वेदोऽख्यकृत्वा होषयुक्तवारं विष्णुत्वाच्च २१ तं मोहमवर्तीदिति पूर्वप्राप्तव्यः । तं कं यस्य मोहस्याधिकं तत्फलं च कांजते अनाभ्यासिकविश्वसनीयं शुक्तिरजसा यस्य त्रिषपदं कृत्वा । विना शिचलं ध्वंसिनमनियतकालं अनुवसत्त्वेनासत्त्वेनानिश्चितम् २२ तमिमेतस्मिन् हृदि लक्षणं मोहं विवरीतुं लोकयातानां मतमुपन्यस्यति । इत्यमाने इत्यादिना । तेषां विद्याऽभ्यंते जसवायवीयाः परमाणवः खरं ज्योत्थेरेण स्वभावात्स्वयमेवेदं हायाकारेण संहृत्पमाना नृशक्तिवैतन्यं जनयंति देहपवनगुणैर्वा दैस्वभावादि तिसंतमारभन्तानास्तीत्याहुः । असंतं च वेदं संतमाहुस्तदेतदाह विनाशो देहकृपात्स्वयं प्रत्यक्षे सति देहात्परमात्सत्त्वमागमनादप्यस्तीति मुनिलोकविरुद्धागममाप्यवादीपराजितपक्षेत्यर्थः । २३ ननु देहस्यैवात्मस्वेस्वर्गकामोपजेतेत्यादयः परलोकफलाश्चोदना उपपन्नद्वयेराश्रित्या कं कया हानास्तेति ह्याभ्यां । आत्मनो मृत्युरात्मा स्वकृपायावपव के सोऽनुभवं जरावयो हानिरात्मयोरो गश्चाऽऽत्मनो भुः पु रेवाशेन स्वरूपनाशः । गृहस्येव दुर्बलं दुर्बलं मर्गं पूर्वपूर्वतरं नश्यति सोऽज्ञेन गृहनाश एव भिक्ष्यादिना सोनाभ्यं जत आरभेव नश्यतीत्यर्थः । एवं सति च आत्मानं मोहात्पदेहादप्येव मन्यते तन्मतम्

सामान्यजनकं ज्ञात्वा धर्मज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ उपेत्य शतमाचार्यान् मोहयामास हेतुभिः १८ जनकस्त्वभि संरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ॥ उत्सृज्य शतमाचार्यान् पृष्ठतोऽनुजगाम तम् १९ तस्मै परमकल्याणप्रणताय च धर्मतः ॥ अत्र वीत्परमं मोक्षं यत्तत्सांख्येऽभिधीयते २० जातिनिर्वेदमुक्तासकर्मनिर्वेदमब्रवीत् ॥ कर्मनिर्वेदमुक्ता च सर्वनिर्वेदमब्रवीत् २१ यदर्थधर्मसंसर्गः कर्मणां च फलोदयः ॥ तमनां आसिक्तं मोहं विना शिचलमधुवम् २२ इत्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके ॥ आगमात्परमस्तीति बुवन्नपि पराजितः २३ अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युः के सो मृत्युर्जरा मयः ॥ आत्मानं मन्यते मोहात्तदसम्यक्परमतम् २४ अथ चेदेवमप्यस्ति यल्लोके नोपपद्यते ॥ अजरोऽयममृत्युश्च राजाऽसौ मन्यते यथा २५ अस्ति नास्तीति चाप्येतत्तस्मिन् सतिलक्षणे ॥ किमधिष्ठाय तद्व्यालोकयात्रा विनिश्चयम् २६ प्रत्यक्षं ह्येतयोर्भूलं कृतं तैति ह्ययोरपि ॥ प्रत्यक्षेणागमोभिन्नः कृतांतो वान किंचन २७ यत्र यत्राऽनुमानेऽस्मिन् कृतं भावयती अपि च ॥ नान्योजीवः शरीरस्य नास्तिकानां मते स्थितः २८

सम्पु २४ स्वर्गकामचोदनादुपयाराज्ञोऽजरस्वामरत्वाद्याशीकृपचारपवंदष्टसुखेन स्वर्गोपाचारः । तस्मात्पुनराप्तेर्देवादहो नाभिः । तस्मादपि वाप्तेर्न कं । इदं ननु इत्यादि वस्वस्य क्षविरुद्धाभुतिर्न स्वायं प्रमाणमित्याहाथेति । तथाऽभिहो ब्रह्मदेवैव धर्ममुदाहरति । 'अभिहो ब्रह्म यीधर्मं खिदं देवस्मगुं ठनम् ॥ बुद्धिर्वाचस्पदीनां जीविकेति नृहस्पतिः' इति । २५ एवं मयस्य विरोधाच्छ्रुतिप्रामाण्यं दूषयित्वा व्यास्य ब्रह्मादनुमानस्यापि तदुपयति अस्ति नास्तीति । यथा च त्तराके गस्य भावोऽस्ति नास्तीति तं शयेऽस्ति गत्यनुपपन्नकथेरिति प्राप्तेनास्ति देवांतरप्राप्तेरित्यनुमानेन यद्व्यासविज्ञानं तदप्यसतिलक्षणं ज्ञापके हेतौ ज्ञतः । सहचरितयोरपि व्यभिचारदर्शनादसति किं गमयिष्यायाऽऽलं व्यलोकयात्रायावद्ब्रह्मादिव्यवहारस्य विनिश्चयं नृपात्रकिमपीत्यर्थः । २६ कृतं तैति ह्ययोरनुमानागमयोः भिन्नः बाधितः न किंचन प्रमाणमित्यर्थः । २७ फलितमाह यत्रेति । यत्र कुत्राप्यनुमानेर्देहादृष्टनिरात्मान्यतमसाधकेताऽप्यासिद्धिभावयतः कृतं अलं भावमयाऽलमित्यर्थः । एकविषयानुमानस्याप्रमाणत्वात् शरीरस्य शरीरात् २८

[illegible]

रेतोवट्कर्णीकार्याघृतपाकाधिवासनम् ॥ जातिःस्मृतिर्यस्वातिःसूर्यकार्तांशुमक्षणम् २९ प्रेतीभूतेज्ययश्चैदेवताशुपयाचनम् ॥
मृतेकर्मनिवृत्तिश्चप्रमाणमितिनिश्चयः ३० नन्वेतेहेतवःसंतियेकेषिन्मूर्तिसंस्थिताः ॥ अमूर्तस्यहिमूर्तेनसामान्यनोपपद्यते ३१
अविद्याकर्मचेष्टानांकेचिदाहुःपुनर्भवे ॥ कारणलोभमोहौतुदोषाणांनुनिषेवणम् ३२

एवंस्वमतेसाधकान्पुकाप्रोक्तान्येतन्नाभासयति नभ्वेतइति मूर्तिसंस्थिताजडमेवापादिकमितिसर्वेषांकोहतबोजडाजडसिद्धिवैषर्ष्यवर्धयितनखजडसिद्धौ । हिपरमान्मूर्तांमूर्तस्यज्ञानस्योत्प
त्तौपृथिव्यादिचतुष्टयादाकाशोप्सरपथेतेत्यर्थः । सामान्यसाध्यकार्यस्यकारणेनसहावगतंमूद्रादीनमुत्पूर्वयोरेत्यंतविलक्षणयोस्तदुपपद्यते । यदपित्तंमंसजडयोरात्ममनसोयांगादजडं
ज्ञानमुपपद्यतेतदपिहृद्याद्गृह्णन्मांसंभवत्प्रत्याख्येयमेव ३१ एवंलोकायतनमंतरिश्यसौगतमंतरिसितुमुत्पन्नस्यति अविदेर्यादिभिन्निभिः तेल्लोकायतनापिमतास्त्वंधाद्वाद्यादन्यमाख्या
त्मिकंस्वधातरूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारारूप्यपंचस्कंधारमकमैहिकापुष्पिकंज्यवहारोस्पदमभ्युपगच्छंत्यतोनेताप्रेतीभूतास्यायाक्षोक्षोधाःसंति । यद्यप्येतेषामपीतरवत्स्थिराभोकाप्रज्ञासिता
वाचेतनःसंहतानास्तितथापिअविद्या १ संस्कारो २ विज्ञानं ३ नाम ४ रूपं ५ पञ्चायतनं ६ स्पर्शो ७ वेदना ८ गूष्णा ९ उक्तादानं १० भवो ११ जाति १२ जरा १३ मरणं १४ शोकः
१५ परिदेवनाः १६ दुःखं १७ कुर्मनस्ता १८ इत्यष्टादशकचित्संक्षेपेणकच्चिद्विशेषेणचोक्ताःसर्वेषांसौगतानामप्रत्याख्येयाःपूर्वपूर्वउत्तरेषानिमित्तभूताश्चीयंब्रह्मावर्तमानाःसंघातंस्वाभ्यतया
ऽऽक्षिपन्ति । पञ्चायतनंशरीरंरचयत्यस्करंधपंचकस्यतनुपादानस्यपष्ठस्यचित्तस्यचाऽऽश्रयभूतत्वात् । एवंचसंघातोत्पत्तेर्लोकयात्रायाश्चनिर्वाहेसतिनस्थिरमात्माऽभ्युपेयइतिवदति तत्राविद्या
स्वशाब्दोपात्ताकर्मचेष्टालोभमोहाद्वैतसंस्कारोपादानगूष्णादुर्मनस्ताः हतरेदोपवनसंगृहीताः केचित्सौगताअविद्यादिकंपुनर्मवेदेदोत्तराधीकारणमाहुरितियोजना ३२

एतदेवस्पष्टपरयविद्यामिति अविव्याजेत्रं पूर्वैकतं कर्मबीजगुण्योहोहाश्रयजलरूपा एव पूर्वप्रकारकस्तेषामविद्यादीनां पुनर्भवः पुनः पुनरुत्पत्तिप्रकारः ३५ तस्मिन्नविद्यादिकलापेनैव सुप्तिप्रलययोः संस्कारात्मना स्थितेनेमित्तभूते सति एकस्मिन्मरणधर्मि विदेहे भिन्नविन्देऽप्यन्योऽस्मात्तत्तत्त्वाविद्यादेर्देहोऽप्यो जायते । तस्मिन् ज्ञानेन दुग्धेषु सति देहनाशात् सत्त्वसंज्ञं भोजमाहुः । सत्त्वस्य धीघातोः संक्षयः सत्त्वमैश्वर्यनिर्विषयप्रदाहिर्यं कैवल्यमित्याहुः ३६ एतद्वचसि यदेति स्वकृतौऽप्यस्वमुक्तावपि ज्ञानाविज्ञानादीनां यदा च जातितः आलयविज्ञानावाह्यविज्ञानमिति तेषामन्यत्वं । यदा च शुभतः शुभाशुभतापुण्यपापतोऽर्थतोऽर्थभोजसता विज्ञानानां पृथक्त्वं तदा बाह्ये कथं सोऽयमित्येवमपर्यविज्ञानं प्रागृष्टस्पष्टत्वेनैव तत्मानिकादन्यत्वात् । एवमसंहितमनमिसंहितं भोगभोजादिकथं वा स्यात् अन्यो मुत्तुरन्यः साधनाविष्टोऽप्यो मुक्ते इत्यापतेः ३७ एवं सति तदनाद्यप्यनर्थकं हल भोगकाले दातुरमावादि स्यात् एवमिति अन्येन विज्ञानेनाधरितमन्यद्विज्ञानांतरं प्रति प्रवर्तते फलं वागुं चछति ३८ इष्टापत्तिमात्रं वाहापीति अन्यत्वाविशेषावैत्रपुण्यैरपि मैत्रः सुखी न वेदितृषां दृश्यः स्पष्टः ३९ तथा होति चैत्रज्ञानामैत्रज्ञाने पृथग्विषयसंज्ञं येन वैज्ञात्येनैतत्पूर्व

अविद्याक्षेत्रमाहुर्हिकर्मबीजंतथाकृतम् ॥ तृष्णासंजननंस्नेहपुतेषांपुनर्भवः ३३ तस्मिन्गूढेचदग्धेचभिन्नेमरणधर्मिणि ॥ अन्योऽस्माज्जायतेदेहस्तमा
हुःसत्त्वसंक्षयम् ३४ यदास्वरूपतश्चान्योजातितःशुभतोऽर्थतः ॥ कथमस्मिन्सहज्येवंसर्वस्यादसंहितम् ३५ एवंसतिचकाप्रीतिर्दानविद्यातपोबलैः ॥
यदस्याचारितं कर्म सर्वमन्यत्पद्यते ३६ अपिहायमिहैवान्यैः प्राकृतैर्दुःखितो भवेत् ॥ सुखितो दुःखितो वाऽपि हे ह्यहश्यविनिर्णयः ३७ तथा हि मुसलेर्हैन्युःश
रीरंतपुनर्भवेत् ॥ पृथग्ज्ञानं यदन्यच्च येनैतन्नोपपद्यते ३८ ऋतुसंवत्सरौतिप्यः शीतोष्णोऽथप्रियाप्रिये ॥ यथाऽस्तीतानि पश्यंति तादृशः सत्त्वसंक्षयः ३९
जरयाऽभिपरीतस्य मृत्युना च विनाशिना ॥ दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं गृहस्येवावेन श्यति ४० इन्द्रियाणि मनोवायुः शोणितं मांसमस्थि च ॥ आनुपूर्व्यां विनश्यंति स्वं
धातुमुपयांति च ४१ लोकयात्राविघातश्च दानधर्मफलगमे ॥ तदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ४२ इति सम्यग्मनस्येते बहवः संति हेतवः ॥
एतदस्तीदमस्तीति न किंचित्प्रतिदृश्यते ४३ तेषां विभृशतामेव तत्तत्समभिधावताम् ॥ कचिन्निविशतेऽद्धिस्तत्र जीर्यति वृक्षवत् ४४ एवमर्थैरनर्थैश्च नुः
खिताः सर्वजंतवः ॥ आगमैरपकृत्य ते हस्तिपैर्हस्तिनो यथा ४५

श्लोकोक्तं दर्शनेनोपपद्यते स्तश्चैत्रज्ञानधारैवसजातीयाविवक्षितेति चेत्तुल्यं पद्यमानस्य सद्यज्ञानस्य हि सुवादानं न तत्तत्पूर्वज्ञानं तस्य क्षणिकत्वेनोत्तरोत्पादे व्यापारायोगात् । तन्नाशश्चेन्मुमुक्षुर्हता
च्छरीरादप्यन्यच्छरीरं पुनर्भवेत् ३८ किंच कृत्वा दिवजातोऽपि मोक्षः पुनः पुनरागत्य निवर्तते तज्ज्ञानधाराया जानन्त्यादित्पाह कस्विति तिष्ठः कलिरिति गुणानामुपलक्षणं बहुदोषघ्नस्तत्प्राज्ञाणि
कविज्ञानवादेऽनुपपन्न इत्यर्थः ३९ अस्तु तर्हि विज्ञानानामाश्रयः स्थिरः कश्चिद्व्यवस्थितः कैमत्तमाशंक्याह जरयेति उपपन्नपक्षमप्यभिविकरोति हि धर्मिण्यमिति न्यायेनानित्यधर्माश्रयस्य धर्मिणो
ध्रुवमपक्षयादिना नाश इत्यर्थः ४० अनित्यधर्माश्रयोऽप्राकाशादिवन्न नश्यतीत्याशंक्येन्द्रियवन्नश्यत्येवेत्याह इन्द्रियाणीति मनसो नाशः सांख्यसंमतः प्रोक्तः ४१ अस्तु तर्हि बुद्ध्यादिगुणानाम
नाश्रयः शुद्धस्तत्तत्कर्तुं भोक्तुं च तस्य दानादिफलप्राप्तौ दानादिवैयर्थ्यं । तत्तत्सर्वस्याप्यात्मसुखार्थस्य लोकेऽवश्यवहारस्योच्छेद इत्यर्थः ४२ इतीति मनःप्रभेदत्वेन केचुर्केषु युताऽप्युत्तरोऽपि
निर्धारयितुं न शक्यत इति भावः ४३ विमृशताविचारयता ४४ निर्णायकमानमाह एवमिति ४५

मेवोदितज्ञानेऽप्येवमितेऽनुरसधिकारसंपाते विवर्ते अर्थात्तस्यादिना १५ । १७ ततःशरीरे १८ अनुपधिप्रमविप्रलंभादिरहितं वेदमूलकत्वात् अच्छलं वैदिककर्मकांडवन्नमायामूलकं अनु
योक्तुं पूर्वपक्षकृत् १९ ॥ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्ष० नीलकंठीये भारतभाष्येने अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ जनकहति ज्ञापितो निशामितः निशामनेमित्वात् नृस्वस्वं
एतदस्तीदमस्तीति न किंचित्प्रतिदृश्यत इत्यनेकमतोपस्थासपूर्वकं जगतोऽनिर्वचनीयत्वात् अविता सांपराये मरणे भवामवसंसारमोक्षौ १ ननु यदि सत्त्वात्मत्वाभ्यामनिर्वचनीयः संसारस्तर्हि रज्जु
मवन्नित्तत्त्वस्य तस्य विनाशाशयत्नो निष्फलो नित्यनष्टत्वात् तत्त्वोपशान्ते भगवन्निति प्रेत्य प्रमातृशब्देन तस्य संज्ञाविशेषविज्ञानं बुद्धिपूर्वकं विदितं विस्मृतिरूपे मोक्षेऽविनास्ति चेत् ज्ञानाज्ञानकृतो
न कश्चिद्विशेषोऽस्ति २ ततश्च यत्ननेष्फलमभित्यागं कथाह सर्वमिति उच्छेदनिष्ठमात्मनागपर्यवसायि सवैयमनियमादि ३ असंसर्ग इति यदि मोक्षे भूते पुद्गल्यागनादिपुंससंगो नास्ति सन्नपि संस
र्गः स्वर्गवद्विनाशिष्येव चेत्स्यात्तद्विशेषाभावात् कस्मैकलायकोऽत्र तत्रातो निश्चयः क्रियेत क्रियमाणो वा कथं कल्पेत्तद्यत तस्मादविनाशिस्वर्गगुलमेव मोक्षमस्य निर्वचनीयमप्येत्याशयः ४ कविः

अर्थोस्तथाऽन्यंतसुखावर्हाश्चलिंस्तपुते बहवो विशुक्ताः ॥ महत्तरंदुःखमनुप्रपन्ना हित्वाऽऽमिषं मृत्युवशं प्रयांति ४६ विनाशि नो ह्यधुवजीवितस्य किंचिदुभिर्भिन्नप
रिग्रहैश्च ॥ विहाय योगच्छति सर्वमेव क्षणेन गत्वाननिवर्तते च ४७ भूष्यो भतोऽयानलवायवोऽपि सदा शरीरं प्रतिपालयंति ॥ इतीदमालक्ष्यं रतिः शुतो भवेद्विनाशि नो
ऽप्यस्य न शर्म विद्यते ४८ इदमनुपधिवाक्यमच्छलं परमविरामयमात्मसाक्षिकम् ॥ नरपतिरभिधीक्ष्य विस्मितः पुनरनुयोलुमिदं प्रचक्रमे ४९ ॥ ॥ इति
श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षपर्वणि पंचशिखवाक्ये पापं हं संहं ननाम अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥
भीष्म उवाच ॥ जनको जनदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा ॥ पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवभावौ १ ॥ जनक उवाच ॥ भगवन्पुनरिदं प्रत्यक्षं ज्ञातव्यं किं कथयिष्ये ॥
एवं सति किं ज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति २ सर्वमुच्छेदनिष्ठं स्यात्पश्य चैतद्विजोतम ॥ अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति ३ असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विना
शिषु ॥ कस्मै क्रियेत कल्प्येत निश्चयः कोऽत्र तत्त्वतः ४ ॥ भीष्म उवाच ॥ तमसा हि प्रतिच्छन्नं विभ्रातं मिवाचतुरम् ॥ पुनः प्रशमयन्वाक्यैः कविः पंचशिखोऽब्रवीत्
५ उच्छेदनिष्ठानेहास्ति भावनिष्ठान विद्यते ॥ अयं ह्यपि समाहारः शरीरं रं द्रियं चेतसाम् ॥ वर्तते पृथगन्योन्यमप्यपाश्रित्य कर्मसु ६

कांतदर्शी ९ विज्ञानघनपदैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाद्यताम्येवावुनिष्कृतिमप्रेत्य संज्ञाऽस्तीति देहाद्यरित्युपपाधिविशिष्टरूपस्य नाशाद्विशेषविज्ञानाभावे पाप्मनत्वेनोक्तैः प्रेयी आरमोच्छे
दबुद्ध्या अत्रैव भगवानमुमुहुरितितमुल्लभ्यतीति नवा अरे मोहं प्रवृत्तीं योऽपि दिना पुनर्यात्तव कथं न बोधिता तद्विहापि व्याकुलं राजानमाश्रयस्यैव उच्छेदेति उच्छेदनिष्ठानाशेषव्यवसायं
नापि भावनिष्ठा विशेषपर्यवसानमस्ति किंचिद्विद्यया आत्मन्यपारोपितं बुद्धिं द्रियादिकं रज्जुसमवत् केवलमपोयते तावत्तैवानर्थानि दृष्टिः स्वरूपानंदस्य च कंडमत्तविस्तृतत्वाभीकरवत्माधिरितिकृतकृत्यता
ऽस्त्यतस्तदर्थो यत्नो निष्फल इति भावः तथा च श्रुतिः 'अविनाशी वा अरेऽयमारुषाऽनुच्छिद्यिष्यामां प्राप्सं सर्वं स्वस्य भवति' इति आशाप्रमाणा अनर्थश्च प्रमातृत्वमुत्कर्षवमोक्षवन्नितितदर्थं
गोमोक्ष इति प्रतिपादयत्यात्मनि देहाद्यप्यपारोपयेत्तादाया मित्यादिना तथा हारसंज्ञातः अस्मिन्नुक्तिकेऽन्यत्र नाशोऽपि संघातनाश इत्यन्योन्यमप्यपाश्रित्येत्यस्यार्थः ९

शरीरादीनामनात्मत्वं वक्तुं तस्मिन्तीराह घातप्रइति धीयते निजीयते कार्योद्योति घातवत्त्वादानानि ज्योतिषोऽपरेत्यनयोर्वध्यैज्जमित्यपि ज्ञेयं पंचघातोऽपि घातौ तर्ह्ययं स्वभावेनेति
सांख्यमताभिप्रायेण तेषां हीनरकालयोरमात्राजीवानां चोदासीनत्वादृष्टस्य च कार्यसंनकाराणामवर्तकत्वात् स्वभावत एव गुणानां प्रवृत्तिरिति मतम् १ प्रवृत्तानि मृतानि शरीराकारेण परिणमं
ते इत्याह काश इति यानि खानि स आकाशः यः प्राणः स वायुः य ऊष्मा तोऽग्निः य ऊर्ध्वता विज्ञेय इतदायः षट्कठिनमस्यादितरूपिधीत्यर्थः ॥ नैकघेति जरापुत्रादिभेदेन ८ शरीरोत्पत्तिमु
क्ता इन्द्रियोत्पत्तिमाह ज्ञानेति शरीरे बुद्धिर्जातः प्राणश्च संवेकसंसाहको गुणः ॥ कुतः यतोऽइन्द्रियाद्यष्टकं निःसृतं ॥ अर्थाः शब्दादयः स्वभावोऽयं प्रकाशकत्वम् ॥ चेतना घटाद्याकारा
दृष्टिः ॥ मनः संकल्पविरूपे तत्त्वज्ञानकार्यं ॥ वायुकार्यं गुणाभाषा नौतौ च यानादीनामप्युल्लक्षणं ॥ विकारोऽशितपीतादिषा च नैवेन्द्रियादीनामाभ्याघनादिजातकार्यं ९ श्रवणं श्रोत्रं
स्पर्शनं त्वगिन्द्रियं मासाग्राणं चित्तं मुखं कार्णं यस्यायं गुणस्त्वत्तच्चित्तपूर्वचित्तमात्रोपादानं गताः प्राणाः गुणाः गुणकार्यमृताः १० विज्ञानसंयुक्ताश्चरति विवगमचित्तनादृष्टिः विषयस्यो
पादित्यवहेत्यवोपेक्षणीयवैश्वविधा ११ मूर्तयः रूपाश्चन्द्रमाणि वाय्वाकाशयोरमूर्तयश्चुतेर्वाहोन्द्रियाग्राह्यत्वात् १२ शब्दाद्याः मूर्तिभिः सन्नपृथुणा विषयाः ज्ञानं प्रमातृत्वसिद्धये वि

घातवः पंचभूतेषु खं वायुज्योतिषो धरा ॥ ते स्वभावमिति धृतिविद्युज्यं ते स्वभावतः ७ आकाशो वायु रूपाश्च स्रोतो यश्चापि पार्थिवः ॥ एष पंचसमा
हारः शरीरमपि नैकथा ८ ज्ञानमूष्मा च वायुश्च त्रिविधः कार्यसंग्रहः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतनामनः ॥ प्राणापानौ विकारश्च घातवश्चात्र
निःसृताः ९ श्रवणं स्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च ॥ इन्द्रियाणीति पंचचेतचित्तपूर्वगता गुणाः १० तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा चेतना भुवा ॥
सुखदुःखेति यामादुरदुःखामसुखेति च ११ शब्दः स्पर्शं च रूपं च रसो रं धश्च मूर्तयः ॥ एते ह्यामरणात्पंचषड्गुणा ज्ञानासिद्धये १२ तेषु कर्मविसर्गश्च सर्व
तत्त्वार्थनिश्चयः ॥ तमाहुः परमं शुक्रं बुद्धिरित्यव्ययं महत् १३ इमं गुणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः ॥ असम्यग्दर्शनैर्दुःखमनंतं नोपशम्यति
१४ अनाद्येति च यदृष्टेनाहं नममेवमपि ॥ वर्तते किमपि ज्ञानात्प्रसक्ता दुःखसंततिः १५

पयकरणयोगाद्विदज्जायते १२ किंचिते पुत्रोऽत्रादिषु कर्मस्वर्गघातन विसर्गः संन्यासो ब्रह्मलोकदः ॥ संन्यासाद्ब्रह्मणमस्यानमितस्मृतेः सर्वतत्त्वार्थनिश्चयो मोक्षहेतुः तं तत्र निश्चयं परमं भेदं
शुक्रं मोक्षबीजं बुद्धिरित्यव्ययं मोक्षदत्त्वात् इत्यपि चिदाहुः महद्ब्रह्म तत्त्वदत्त्वात् १३ इममिति अस्मिन्संघाते अनात्मनि आत्मदुद्धिरनर्थहेतुरित्यर्थः १४ एवमप्यपारोपमुक्ताऽपवादाहा
मात्मत्वादिना इति यदृष्टतदनाद्येति संबन्धः स्वात्मनि दृष्टि विरोधादिदंतया यदृष्टं हंकारादितव आत्मानेत्यर्थः ॥ न हि दृष्टं रज्जुरात्मनि दृष्टं तेन कारणेन अहमिति प्रमेति च न वर्तते ॥ यथा
नामे देन मतीयेत तन्मिदं वायुशक्तिरजतम् ॥ अहंकारदेन्द्रियादिकं चारुमप्येव तेन मतीयेत यत्तदहमस्मिन्कारणोऽहं गौरोऽहमित्यतो मिध्यात तत्त्वसंवेधिममकारात्पदं पुत्रादिकमपि मिध्या
अतोऽहमिति प्रमेति च न वर्तते इति शुक्तमुक्तम् ॥ अनाद्येति दृष्टानिष्ठं चानहं नममेवमपि तिपादे इति हि दृष्टमित्येवमाकाराप्रतीतिरेति ॥ स्वायं न्यः तत्र निष्ठापरिसमाप्तिर्यस्य तद्विषय इत्यर्थः ॥
तस्यार्थोऽन्यानात्माऽतोऽहमिति न वर्तते ममेत्यपि न वर्तते इति योजना पाठात्तरं नकारं एवं सति वा प्रसक्तमतीयमानाहुः संसंततिः सा किमपि ज्ञानात् आत्मनोऽस्तं गत्वात् अहंकारस्य च मिध्यात्वात्
जूरगुणीयणत्वचनिरविधानैव ॥ यादौ वा यत्तदहं शोऽहमिति तस्याप्येनाहंकारवन्मिध्यात्वेत्यर्थः १५

अत्रेति हतिगुणनैवेष्टयोतिःशास्त्रमसिद्धः सम्यग्गोधोपगुणनं पुनःपुनरभ्यस्यतेतत्तद्व्याप्तिमिति सम्यग्गोधोनामसाध्यज्ञां । सम्यग्गोधोपविपातेसम्यक्सदेहनिर्मुक्तमनोयेनेतितदेव । स्या
गमधानंशास्त्रस्यागशास्त्रम् १६ तदेवाह स्यागइति युक्तानामस्यार्थनिरयोयुक्तानांपुंसोसर्वकर्मस्यागएव नित्यमतः कर्मणाभितथनादेरभ्युपलक्षणं येमुमिध्याविनीतास्स्यागंविनाशास्यादि
परास्तेपांक्रिगोविद्यादिरूपमतः १७ सर्वशास्त्रतात्पर्यस्यागएवेत्याह द्रव्येति द्रव्यादिस्यागनिमित्तयज्ञकर्मदीभ्युपदिशंतीतिशेषः । सर्वस्यागनिमित्तयोगमुपदिशंति । परःसास्यागस्य
समापनासमाप्तिःपराकाष्ठेत्पर्यः १८ तस्येति अयंयक्षपमाणयोगोऽत्रःप्रकारेदृश्यः तथाचस्यागस्येवमावाप्यमात्रविशालिनःसमापनंति । स्यागएवहिंसर्वेषामोक्षसाधनमुत्तमं ।
स्यजतैवहितउज्जतैरुक्तुःप्रत्यक्षपरंपरैर्इति अन्यस्यास्यागमां १९ स्याज्यगणमाह पंचेति चेतसिबुद्धोसंतीतिबुद्धिर्यागमेसांनित्यकानिहुरितिभावः बलमापनाशक्तिः २० शेषःशि

अत्रसम्यग्गोधोनामत्यागशास्त्रमनुत्तमम् ॥ शृणुयत्तवमोक्षायाभ्याप्यमाणंभविष्याति १६ स्यागएवहिंसर्वेषांयुक्तानामापिकर्मणाम् ॥ नित्यमिध्याविनी
तानांहेशोदुःखवहोमतः १७ द्रव्यत्यागेतु कर्माणिभोगत्यागेव्रतान्यपि ॥ सुखत्यागेतपोयोगं सर्वत्यागेसमापना १८ तस्यमार्गोऽयमद्वैतःसर्वत्यागस्यद
र्शितः ॥ विप्रहाणायदुःखस्यदुर्गतिस्त्वन्यथाभवेत् १९ पंचज्ञानेन्द्रियाण्युक्तामनःपष्ठानिचेतसि ॥ बलपष्ठानिवक्ष्यामिपंचकर्मैन्द्रियाणि २० हस्तौ
कर्मैन्द्रियंज्ञेयमथपादैर्गतीन्द्रियम् ॥ प्रजनानंदयोःशेफोनिसर्गपायुरिन्द्रियम् २१ वाक्शब्दविशेषार्थमितिपंचान्वितंविदुः ॥ एवमेकादशैतानिबु
द्ध्याऽऽशुभिसृजेन्मनः २२ कर्णौशब्दश्चित्तंचत्रयःश्रवणसंग्रहे ॥ तथास्पृशंतथाकृपेतथैवसंगंधयोः २३ एवंपंचत्रिकाह्येतेगुणास्तदुपलब्धये ॥
येनायंत्रिविधोभावःपर्यायात्समुपस्थितः २४ सात्त्विकोराजसश्चापितामसश्चापितेत्रयः ॥ त्रिविधविदनायेषुप्रसूताःसर्वसाधनाः २५ प्रहर्षः
प्रीतिरानंदःसुखंसंशतचित्तता ॥ अकुतश्चित्तकुतश्चिद्वाचितितःसात्त्विकोगुणः २६ अतुष्टिःपरितापश्चशोकोलोभस्तथाऽऽभमा ॥ लिंगानिरजसस्ता
निदृश्यंतेहेत्वहेतुतः २७ अविवेकस्तथा मोहःप्रमादःस्वप्नतंद्रिता ॥ कथंचिदपिर्वर्तेतेविविधास्तामसागुणाः २८ अत्रयत्प्रीतिसंयुक्तंकायेमनसि
वाभवेत् ॥ वर्ततेसात्त्विकोभावइत्यपेक्षेततत्तथा २९ यत्त्वसंतोषसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥ प्रवृत्तरजइत्येवंतस्तदपिचित्तयेत् ३० अथयन्मोहसं
युक्तंकायेमनसिवाभवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंतमस्तदुपधारयेत् ३१

मं पायुर्गुं २१ पंचान्वितंमनसिदुष्ट्याबुद्ध्याविभुजेन्मनस्त्वजेत् । मनस्स्यागेतविषयाणां कर्मैन्द्रियाणांत्यागोबुद्धिर्यागमेतमनस्त्वकानांज्ञानेन्द्रियाणां चत्यागःसिद्धइतिप्रपञ्चकार्यः २२
एतमेवस्पष्टयति कर्णादित्यादिना कर्णोऽत्रोत्रंकरणं शब्दोविषयः चित्तंकर्ता श्रवणंक्रिया २१ पंचत्रिकाः सार्णयविषयकरणंज्ञानंज्ञानमनस्त्वकानीतित्रिकाइत्युक्तं । एतेगुणास्तदुपलब्ध
येज्ञानादिज्ञानाभिव्यक्तयेमवति येनाऽनुभवाभिर्गंधनेननिमित्तेनायंत्रिविधोभावःकरणकर्मकर्तृरूपाःपर्यायात्पुण्यवर्तयतास्ति २४ त्रिविध्यमेवाह सात्त्विकइति वेदनाःअनुभवाः सर्वोप्रहर्षादीन्
साधयंतीतिसर्वसाधनाः २५ इष्टश्रवणवशीनप्राविपरिष्वंगजानिबुद्ध्यानेप्रहर्षमैर्यानंदसुखशब्दतानि संशतचित्तताअमुकेमुक्तेवाऽनुत्सुकता अकुतश्चिद्वास्यात्स्वतत्पुन कुतश्चिदितिदृष्ट्या
भात् चित्तितोविचारितः चित्ततइतिपाठेचित्तजः २६ अक्षमेतिउद्दः हेरितिपूर्ववत् २७ कथंचिदिति हेत्वहेतुभिरित्यर्थः २८ अपेक्षेतेत्युक्तेउत्तरयोर्हैपरत्वमुक्तं २९ । ३० । ३१

पवंशवादीनांश्रोत्रादीनांचत्रिगुणात्मकचित्तमात्रत्वमुक्तंचित्तस्यागेनैवगुणकरणविषयाणांत्यागोभवतीतिज्ञानायेदानींविषयादिभ्योऽनन्यत्वंशब्दश्रोत्रादीनामुच्यतेतरप्रविलापनेनैवविषयादि
प्रविलापनमवस्थित्येतदर्थं श्रोत्रमितिद्वान्मां आकाशाश्रितंश्रोत्रमाकाशात्पुनमेव कर्णश्चक्षुर्यवच्छेदेनमनसएवश्रोत्रत्वात् एवंश्रोत्राश्रितःशब्दोऽपिपरंपरयामुत्तमेव पुनंसतिशब्द
विज्ञानेउभयंभ्योमश्रोत्रेविज्ञानस्यविषयौन । नहिशब्दजानताश्रोत्राकाशावपिज्ञायेतेतत्तत्तात्त्विकेनैवताकिंनश्चिद्विषयशक्त्याह इतरस्यविज्ञानादप्यस्याज्ञानस्यवाविषयोश्रोत्राकाशौ
नभवतः शब्दस्यतुमुपयानन्यत्वात् । नहिघटरूपाविवदाश्रयाभिच्छब्दयोःशब्दश्रोत्रयोराकाशगुणकार्यबोधहणंप्रविलापनंवाक्यंशक्त्यंतस्मात्श्रोत्रादिप्रविलापनेनैवतद्वनन्यस्यशब्दांका
शादेरपिप्रविलापनंयुक्तं श्रोत्रादीनांचचित्तादनन्यत्वात् । तानिशब्दाकाशादीभ्यमिस्मरणात्मकंचित्तमेव । चित्तमपिमनसोऽध्यवसायात्मकादनन्यदितिर्षीमात्रं सर्वमनसिलीनेलीनम
वतीत्यर्थः ३१ । ३२ सर्वेषामनोमात्रत्वेयुक्तिमाह स्वकमेति एतेषुदशभुविषयैर्द्रियपंचकद्वयेपेकादशंचित्तगुणतंतिष्ठतीतिविद्वि घटशरावादिष्विवमृत्त्या अत्रहेतुःस्वकर्मयुगपद्भावइति
पंचम्ययंप्रथमा स्वेष्टमिन्द्रियविषयाणां कर्माणिभवनस्पृशंनदर्शनादीनिषेपायोग्यपञ्चादुत्पत्तिस्थितमात्रस्यपुंसोऽलब्धात्मकंमनोयुगपदुपस्थितान्शब्दादीननुभवति तच्चतेषामनआत्मकत्वाभां
वेनसंगच्छते । उपादानंहिस्वकार्यैर्गुणपरसंगतंभवत्यनुपादानंमुक्तमेतेतिस्पष्टं । येतुगुणपञ्चानानुपलब्धिर्मनसोलिगमितिज्ञानाद्योगपचमेवानुपादानस्यमनसःसाधकंलिगमाहुस्तेषांगंगाह

श्रोत्रंभ्योमाश्रित्रंभूतंशब्दःश्रोत्रंसमाश्रितः ॥ नोभयंशब्दविज्ञानेविज्ञानस्येतरस्यवा ३२ एवंस्वच्छुषीजिह्वानासिकाचेतिपंचमी ॥ स्पर्शरूपरसगंधेतानिचे
तोमनश्चतत् ३३ स्वकर्मयुगपद्भावोदशस्वेतेषुतिष्ठति ॥ चित्तमेकादशंविद्विद्विद्वादशमीभवेत् ३४ तेषामयुगपद्भावउच्छेदोनास्ततामसे ॥ आस्थितो
युगपद्भावोव्यवहारःसलौकिकः ३५ इन्द्रियाण्यपिसूक्ष्माणिदृष्ट्वापूर्वश्रुतागमात् ॥ चित्तयज्ञानुपपत्तेरितिभिरेवान्वितोयुगैः ३६ यतमोपहतंचित्तमायुसंहारम
धुवम् ॥ करोत्युपरमंकायेतदाहुस्तामसंजुषाः ३७ यद्यदागमसंयुक्तंनकच्छ्रमनुपश्यति ॥ अथतत्राप्युपादत्तेतमोव्यक्तमिवानुत्तमम् ३८

दनिमग्रस्ययुगपत्सर्वांगीणशैत्यानुभवेनहेतोर्वाचस्पत्यास्तातावत् । चित्तस्यापिर्षाविकाडुद्धिर्वादिजमीद्वारशी आपांभट्टप्रत्ययः १४ तेषांद्वादशानांमात्मन्यारोपितानामयुगपद्भावोदृष्टइत्या
परकंचित्तसर्वार्थमितियोगमसिद्धं । चित्तस्यसर्वार्थत्वमिहुबुद्ध्यादियुगपद्भावइत्युच्यते तद्व्योविशेषविज्ञानाहिरयल्लग्नोज्ञानुज्ञेज्ञानयोगपद्याभावस्तामसोनिद्रारूपतमोमयःपुष्टिसालीन
स्तस्मिन्मनस्यप्यात्मनउच्छेदोनास्ति उचित्तस्यसुषुप्तमहंस्वाप्समित्यादिपरामर्शात् । सतासौम्यतदासंपन्नोभवतीतिपुष्टीब्रह्मसंपत्तिश्रवणात् । सएवमुक्तोनुत्पत्तिशब्दविधिभ्यइतिस्याया
ज्ञायुगपद्भावएवआत्मनोवास्तवंतत्त्वंगुणपद्भावस्तुस्वमवदज्ञानकृतइत्याह आस्थितइति लौकिकोनुपारमार्थिकः ३५ व्यावहारिकंयुगपद्भावमुक्ताप्रातिभासिकंस्वाप्सकाकिंरुतमाहंद्रिपाणीति
पूर्वभूतंश्रवणक्रियासाचस्पृशंनादीनामपुपलक्षणंतयाशब्दादीनामागमःप्रातिपूर्वोनुभववासानादइत्यर्थः । सूक्ष्माणीन्द्रियाण्येकादशदृष्टाचित्तयन्विषयसंगंभावयन् मापुठपाःस्वप्रदर्शित्रिभिर्गुणैः
सत्त्वादिभिर्मुक्तोऽनुपपत्तेरितिज्ञानद्वयमनुसंहरितस्वप्ने कायेइत्युत्तरादपकृष्यते स्वेशरीरिषयाकामेपरिवर्ततइतिभ्युतेः ३६ तयोपहतंतमोयुगेनाभिर्भूतंचित्तंमृत्प्रकाशारमकमायुसंहारंजीवं
संहृत्यअधुवंमोक्षवदानंत्यहीनमुपरमंपूर्वोक्तयुगपद्भावस्योच्छेदंकरोतितत्सुखंतामसमज्ञानप्रधानंशरीरएवमुपश्रवमुच्यते ३७ पुष्टिसादृश्यंकेवलस्यस्याह पश्यदिति यत्सुखमागमसंयुक्तमानं
दोषद्वेविदेवोचितंयत्स्मिन्नकृच्छ्रंनैतदुःखंनानुपश्यति । नकिंचिदनुपपत्तिपाठोतरेपत्रनकिंचित्सुखंनैवज्ञाताज्ञेयंवाऽस्तिकितुद्वयंनानलवदाचार्योपदेशमनुशास्यत्येव । तत्र
तस्मिन्नपिपुल्लेअव्यक्तमभूतंतमउपादत्तवत् । वस्तुतस्तुतमोनास्तितथापिद्वैतदर्शनाभावात्ताम्येनाहृतमव्यक्तं ज्ञात्रादिविषयाभावात् १८

॥१४॥

एवंसुप्रविशन्मोक्षेऽप्येवोऽहंकारादिचर्तातोदृश्यमानो गुणो मोक्षवर्गः स्वकर्मप्रत्ययः कर्महेतुः काविमविः प्रसंख्यातः प्रत्याख्यातः केषांचिद्विद्यावतां अत्र जवद्वर्तते केषांचिद्विद्यावतां कालप्रयेऽपि न
हस्ति ३९ एतत्तत्समाहारं संवातं क्षेत्रमाहुः एतदिति विधेयापेक्षं कीदृशं मनसि संवातं बीजमूतं यो भावोपासनासंज्ञः शुक्तिरजतवद्व्यस्तस्य मनसः सतास्फूर्तिप्रदः ४० एवमिति
सर्वेषु मूतेषु चतुर्विधेषु हेतुतः अनाद्यविद्याकामकर्मवशतः । स्वभावात्तस्यानृतयोरात्मनाऽनात्मनोर्मिगुनीकरणत् । व्यवहारे र्वमाने पुस्तसुकुच्छेदजच्छेदवान् । कोवाशाश्वतः स्यात् ना
सतां विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति न्यायेनासतः संवातस्य स्वकृपाभावादेव नोच्छेदप्रसंगः । अतएव शाश्वतत्वं चास्येत्यर्थः । यद्वा शाश्वत आत्मा वाक्यमुच्छेदवान् भवेदिति याप्यं
स्वया आत्मोच्छेदं काकृतामानिरालंबनेत्यर्थः । एतेन पुंश्रुत्यो रस्यं तं वैधर्म्यमुपपादितम् ४१ यथेति नयोनदाश्रय्यक्तीः कृपाणिनामचजहति त्यजंति नदाश्वतानदीर्नैयच्छति स्ववशो
कुर्वति यथाशुभ्रनदीमहानद्यानामरूपेजहातिमहानदीचसमुद्रेलीयते तद्वत्सर्वस्वमहदादिचर्तातात्मना स्थितस्योपासि विपरीतकृतेण संज्ञयः स्पृष्टं सूक्ष्मे लीयते सूक्ष्मं कारणे तद्वत्तु देहस्यार्थः ४२ प्र

एवमेष प्रसंख्यातः स्वकर्मप्रत्ययोगुणः ॥ कथंचिद्वर्तते सम्यक्केषांचिद्वानिवर्तते ३९ एतदाहुः समाहारं क्षेत्रमध्यात्मचिंतकाः ॥ स्थितो मनसि यो भावः स वै क्षेत्रज्ञ
उच्यते ४० एवं सति कुच्छेदः शाश्वतो वाक्यं भवेत् ॥ स्वभावाद् वर्तमाने पु सर्वभूते पु हेतुतः ४१ यथार्णवगतानद्योव्यक्तीर्जहति नामच ॥ नदाश्वतानियच्छं
ति तादृशः सत्त्वसंक्षयः ४२ एवं सति कुतः संज्ञा प्रेत्य भावे पु न भवेत् ॥ जीवे च प्रति संयुक्ते ह्यमाणे च सर्वतः ४३ इमां च ये वेद विमोक्ष बुद्धिमात्मानमन्विच्छति चाप्र
मतः ॥ न लिप्यते कर्मफलैरिति प्रैः पत्रं विसस्ये वजलेन सिकम् ४४ वृद्धे हि पाशैर्बहुभिर्विमुक्तः प्रजानि मितैरपि दैवै तैश्च ॥ यदा ह्यसौ सुखदुःखेजहाति मुक्तस्तदा
त्र्यांगतिमेत्यल्लिङ्गः ४५ श्रुतिप्रमाणमगमगलं श्वशेत जरा मृत्युमया दभीतः ॥ क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे ततो निमित्ते च फले विनष्टे ॥ अलेपमाकाशमल्लिङ्गमेवमा
स्थाय पश्यंति महत्सत्काः ४६ यथोर्णनाभिः परिवर्तमानस्तत्तुक्ष्येति षट्तिपात्यमानः ॥ तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं विध्वंसते लोष्टृवादि मृच्छन् ४७ यथा
रुरुः शृंगमथोपुराणं हि त्वावचं वाप्युरगो यथाच ॥ विहाय गच्छत्यनवेक्षमाणस्तथा विमुक्तो विजहाति दुःखम् ४८ हुमं यथा वाप्युदके पतंतं मुत्सृज्य पक्षी निपतत्य
सक्तः ॥ तथा ह्यसौ सुखदुःखे विहाय मुक्तः पराद्वर्गी गतिमेत्यल्लिङ्गः ४९

तिसंयुक्ते च पापि मिश्रे जीवतर्ततः सर्वात्मना दर्पणस्य मुखवत् गृह्यमाणे सति प्रेत्य भावे उपाध्याया ये संज्ञायमहं देवदत्तोऽस्मीति तद्वहर्णकुतः स्यान्न कुतश्चिन्ना विग्रहणामावाप्नुमस्वेवात्मन उच्छेदोऽप्यती
ति नोक्तं कावकाश इत्यर्थः ३९ विद्याफलमाह इमामिति वेदशास्त्रतः अन्विच्छति जगदादिपरोमरति वित्तस्य मुगालस्य ४४ पाशैः छेदकर्मनिमित्तैः तेषां ग्रहणं प्रजेत्यादिना अल्लिङ्गः
पंचमाणमनोद्विदशोऽश्रियात्मकल्लिङ्गहीनः ४५ श्रुतिप्रमाणं तत्त्वमसीति वाक्यं आगमोक्तं मंगलं सायनं जगदादि निषिद्धे मोहोत्पत्तेः फले सुखदुःखारम्भे महति बुद्धितत्त्वेऽस्मितामात्रे पश्यंति ।
तत्रैव हि सांख्यानगुणपुरुषांतरज्ञानमस्माकं च प्रतीचो ब्रह्मवागागमः प्रसिद्धः । असत्कारिकाः आकाशं हादां काशाश्वतं संयुक्तं ब्रह्मास्यायाऽऽश्रित्य अल्लिङ्गिनिर्गुणं पश्यंतीति योजना ४६ यथेति
ऊर्णनाभिलूता कीटस्तत्तुक्ष्येते तु मये हेतु यथातिष्ठति तथैव पात्यमानोऽविद्यावशो जीवः कर्मैतत्तुष्टेतिष्ठति । तथा चोर्णनाभिस्तं तुक्ष्यं प्रजहाति एवं विमुक्तोऽपि । हाने फलमाह दुःखं विध्वंसते इति
ष्टां लोष्टृवादि पाद्यैः अद्रिपापांश्च च्छन्नवेगेन प्राप्नुवन् ४७ रुक्मं गमद् ४८ पराध्वं श्रेष्ठम् ४९

केन हृतेन हृतं ज्ञानकोमिथिलोऽपि इति युधिष्ठिरप्रश्नं श्रीजमुष्यस्यति अपि चैति ५० । ११ अवेसते अयं तः पर्यालोचयति कपिलं कपिलमशिष्यं पंचशिष्यम् ५२ ॥ इति श्रुतिपर्वणि
मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादिषु एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ५३ ॥ किं कुर्वन् सुखमाप्नोति किं कुर्वन् दुःखमाप्नुयादित्यारभ्य आद्यतंसर्वभूतानां
ज्ञातुमिच्छामि कौरवेत्यतः प्राकानी एकादशाध्यायी उक्तवक्ष्यमाणस्वरूपज्ञानलामार्गासाधनसंपन्नानामार्गप्रियेण स्वष्टार्थातथा विविधानि पदान्मन्त्रव्याख्यायते १ श्रुतिसमाधये वेदप्रहारः
२ द्वावाहो द्विपनिग्रहस्तद्वर्जितः अर्धातः ३ । ४ । ५ तीक्ष्णो राजसः अधिबान्द्रकाभादीन् ६ क्रव्याद्वचोव्याघादिभ्योर्मांसमल्लकेभ्यः ७ भूयोऽधिकम् ८ लिंगानि स्वरूपाणि

अपि च भवति मौथिलेन गीतं नगरमुपाहितमग्निनाग्निमिषीक्ष्य ॥ नखलुममहिदह्यतेऽत्र किंचिदस्त्वयमिदमाह किल स्मभूमिपालः ५० इदममृतपदं निशम्य राजा स्व
यमिह पंचशिखेन भाष्यमाणम् ॥ निखिलमभिसमीक्ष्य निश्चितार्थः परमसुखं विजहार वीतशोकः ५१ इमं हि यः पठति मोक्षनिश्चयं महीपते स ततमेव क्षेततथा ॥
उपद्रवान् अनुभवत्यदुःखितः प्रमुच्यते कपिलमिवैत्यमैथिलः ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पंचशिखवाक्यं नाम एकोनविंशत्यधिकद्वि
शततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं कुर्वन् सुखमाप्नोति किं कुर्वन् दुःखमाप्नुयात् ॥ किं कुर्वन्निर्ममो लोके सिद्धश्चरति भारत १
॥ भीष्म उवाच ॥ दममेव प्रशंसति तृद्धाः श्रुतिसमाधयः ॥ सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणस्य विशेषतः २ नादां तस्य क्रियासिद्धिर्यथा वदुपपद्यते ॥ क्रियातपश्च सत्यं
च दमे सर्वप्रतिष्ठितम् ३ दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उच्यते ॥ विपाप्मानि र्भयोदातः पुरुषो विदते महत् ४ सुखं दातः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ॥ सुखं
लोके विपयंति मनश्चास्य प्रसीदति ५ तेजो दमेन ध्रियते तत्र तीक्ष्णोऽधिगच्छति ॥ अमित्राश्च बहून्त्रियं पृथगात्मनि पश्यति ६ क्रव्याद्वचोव्याघ्रादिभ्योर्मांसमल्लकेभ्यः
सदाभयम् ॥ तेषां विप्रतिषेधार्थं राजा मृष्टः स्वयं भुवा ७ आश्रमे पुत्रसर्वेषु दम एवाविशिष्यते ॥ यच्च ते पुत्रं लभे भूयो दातुं तदुच्यते ८ तेषां लिंगानि वक्ष्यामि येषां
समुदयो दमः ॥ अकार्पण्यमसंरंभः संतोषः श्रद्धा नता ९ अक्रोधः अर्जवं नित्यं नातिवादोऽभिमानिता ॥ गुरुपूजाऽनमूया च दया भूतेष्वपैशुनम् १० जनवा
दमृषावा दस्तुतिर्निंदा विवर्जनम् ॥ साधुकामश्चरुहयेन्नायति प्रत्ययेषु च ११ अवैरकृत्य पचारः समो निर्दाप्रशंसयोः ॥ सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्माऽमवान् प्र
भुः १२ प्राप्य लोके च सत्कारं स्वर्गं वै प्रेत्य गच्छति ॥ दुर्गमं सर्वभूतानां प्रापयन् मोदते सुखी १३ सर्वभूतहिते युक्तो न स्मर्यो द्विपते जनम् ॥ महाहृद इवाक्षोभ्यः
प्रज्ञावृत्तः प्रसीदति १४ अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ॥ नमस्यः सर्वभूतानां दातो भवति बुद्धिमान् १५

समुदेत्यस्मादिति समुदयो हेतुः

अकार्पण्यमदीनत्वं असंरंभोऽभिनिवेशाभावः ९ अतिवादोलौकिकार्थमापणं अभिमानिता गर्वः १० जनवादो राजादिवार्ता साधुकामो मोक्षार्थं प्रत्ययेषु सुखदुःखाद्यनुभवेषु आयति मुत्तरकालं
नष्टहयेत् प्राप्तसुखादिकं मुंजीत न पुनः कालतरं यीत जौहर्षविपादौ चित्तनीयावित्यर्थः नायति प्रत्ययो नृष्विति पाठे फलसंवादेन विवृत्तो नृष्वदं नृकुर्यात् किमुपगमाकृतकायं पुनः पुनश्च विवासीन कर्त
व्यहृत्यर्थः ११ सुपचारः शास्त्रविरितादरः प्रसन्नतामाशुदाचितः आत्मवान् धृतिमान् प्रभुर्जितकामादिवोपः १२ पुंभंडुकादेर्लुल्लभमन्नादिप्रापयन् दयावानित्यर्थः १३ स्मेतिष्ठकपदम् १४ १५

१८ । १० । १८ । १९ । १० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीवैभारतनामद्विपि विश्वव्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥ ॥ ॥ ॥ मृता
नाममयं यत्तद्विद्वत्सविधिः किमप्रीयोमीयं पशुमालभेत सुराग्रहं यद्वातीति विद्विक्कमाद्यं कर्म प्रवर्तनावाक्यं । तथा मीनयेच्छेदिको मत्तया मासेन सुराग्रहं इत्येव विद्विक्कमाद्यं सविधिः किमे
ताभ्यां विरुद्धं तन्नेति प्रत्ययः द्विजातयस्त्रैवर्णिकाः व्रतं यज्ञदीक्षां यज्ञदीक्षाचतसृकाः हविर्द्वैतशेषं अन्नमन्नीयं मांसमद्यादि प्राशनं पूर्वोक्तद्विविधं तत्रोक्तोपायः कायः स्वर्गपुत्रादि
स्वस्मै यत्तु भुजतेतदिदं कथं पुनरुक्तं वेति पदार्थः १ अवेदोक्तेति भुजानां भोज्यं मांसादीति शेषः । कार्यकारिणः कामाचारवतः इहेव पातिता इत्यर्थः । व्रतलुब्धादीनां कफलागुराणि स्वर्ग

न हृष्यति महत्यर्थे व्यसनेन च न शोचति ॥ सवैपरिमितपद्मः सदां तो द्विज उच्यते १६ कर्मभिः श्रुतसंपन्नः सद्गिराचरितः शुचिः ॥ सदैव दमसंयुक्तस्तस्य भुंक्ते महाफ
लम् १७ अनुसूयाक्षमाशांतिः संतोषः प्रियवादिता ॥ सत्यदानमनायासो नैष मार्गो दुरात्मनाम् १८ कामक्रोधोचलो भश्च परस्येषां विकल्थना ॥ कामक्रोधो
शेच्छा ब्रह्मचारी जितेंद्रियः १९ विक्रम्य चोरेतमसि ब्राह्मणं संशितवतः ॥ कालाकांक्षोचरे लोकात्रिणपाय इवात्मवान् २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि
मोक्षधर्मपर्वणि दमप्रशंसायां विश्वव्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ द्विजातयो व्रतोपेताय दिदं भुंजते हविः ॥
अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह १ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ अवेदोक्तव्रतोपेता भुजानाः कार्यकारिणः ॥ वेदोक्तेषु च भुजाना व्रतलुब्धा युधिष्ठिर २
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्भोजनाः ॥ एतत्तपो महाराज उता होकेति तपो भवेत् ३ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ मांसपक्षीपवासेन मन्यते य
त्तपो जनाः ॥ आत्मतंत्रोपघातस्तु न तपस्तत्सतां मतम् ४ त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्यते तप उच्यते ॥ सदोपवासी स भवेद्ब्रह्मचारी सदा भवेत् ५ मुनिश्च स्यात्स
दा विप्रो दैवतं च सदा भवेत् ॥ कुटुंबिको धर्मकामः सदाऽस्वप्रश्नश्च भारत ६ अर्मासादी सदा च स्यात्पवित्रश्च सदा भवेत् ॥ अमृताशी सदा च स्याद्देवतातिथिपूजकः
७ विषसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिव्रतः ॥ श्रद्धावान् सदा च स्याद्देवताद्विजपूजकः ८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् ॥
विषसाशी कथं च स्यात्सदा चैवातिथिव्रतः ९ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ अंतरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ॥ सदोपवासी स भवेद्योनं भुंक्तेऽतरा पुनः १० मा
यां गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति वै द्विजः ॥ ऋतवादी भवेन्नित्यं ज्ञाननित्यश्च यो नरः ११ न भक्षयेद्दूषामांसमर्मासाशी भवत्यपि ॥ दानानेत्यः पवित्रश्च अस्वप्रश्नश्च
दिवाऽस्वपन् १२ भृत्यातिथिपुयोभुंक्ते भुक्तवस्तु सदा सदा ॥ अमृतं केवलं भुंक्ते इति विद्वि युधिष्ठिर १३

प्राप्य पतिष्यतीत्यर्थः । ब्रह्मा इति पाठे व्रतविधिना वांचिता इत्यर्थः १ पूर्वपरपीडाकर्तृभागाविकर्मिण्येदेहपीडाकरमपि धर्मपुण्यनामनुशादेयं निवर्तितमभोतराभ्यां यदिति २ आत्मतंत्रमात्मा विद्यात
स्या उपघातो विप्रः ३ आत्मविद्योपकारकं तप आह त्याग इति भुक्तमयं कर्म संस्वास्त्यागः सन्नतिर्भूताराधनं असंन्यासिनामापि मार्गमाह सदेति सकुटुंबिकोऽपि सदोपवासी स्यादिति शेषः पञ्च
नमवेत् ५ धर्मकामः ननु फलकामः अस्वप्रश्नश्चेदः ६ १७ अविधिर्वैचवेदोपेतासः देवतापुष्टिजानां पूजकः ८ १८ १९ १० ११ दूषादेवपि पुण्यं विना अस्वपन्निति चेदः ११ १३

अमुक्तवस्तुना श्रानः सततं यस्तु वै द्विजः ॥ अमोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत १४ देवताभ्यः पितृभ्यश्च श्रुत्येभ्योऽतिथिभिः सह ॥ अवशिष्टं तु योऽश्नाति तमा
हुर्विषसाशिनम् १५ तेषां लोका ह्यपयिताः स दने ब्रह्मणा सह ॥ उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परियांति दिवौ कसः १६ देवताभिश्च ये सार्धं पितृभ्यश्चोपभुंजते ॥ रमते पुत्रपौत्रै
श्च ते पांगतिरनुत्तमा १७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अमृतप्राश्निको नाम एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदि
दं कर्म लोकेऽस्मिन् भुंक्ते वायुदिव्याऽभुभम् ॥ पुरुषं योजयत्येव फलयोगेन भारत १ कर्ताऽस्ति तस्य पुरुष उता होनेति संशयः ॥ एतदिच्छामितत्त्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह
२ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ प्रहादस्य च संवादमिदं स्य च युधिष्ठिर ३ असक्तं भूतपाप्मानं कुले जातं बहुश्रुतम् ॥ अस्तव्यमने
हंकारं सत्वस्थं समये रतम् ४ तुल्यनिंदास्तुतिं दातुं शून्यागारनिवासिनम् ॥ चराचराणां भूतानां विदितं प्रभवान्वयम् ५ अकुध्यंत मह्यं तमप्रेयेषु प्रियेषु च ॥ कां
चने वाऽथ लोष्टिवा उभयोः समदर्शनम् ६ आत्मनि श्रेयसि ज्ञाने धीरं निश्चितनिश्चयम् ॥ परावरज्ञं भूतानां सर्वज्ञं समदर्शनम् ७ शक्रः प्रहादमासीनमेकां तं संयतेंद्रियम् ॥
भुभुत्समानस्तत्पद्ममभिगम्येदमब्रवीत् ८ यैः कश्चित्संततो लोके गुणैः स्यात्पुरुषो मृषु ॥ भवत्यनपगान् सर्वान् स्तान् गुणान् लक्ष्यामहे ९ अथ ते लक्ष्यते उद्भिः समावा
लजने रीह ॥ आत्मानं मन्यमानः स न श्रेयः किमिह मन्यसे १० बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्विपतां वशमागतः ॥ श्रिया विहीनः प्रहादोऽचितव्येन शोचसि ११ प्रज्ञाला
भातुदैते य उता होऽति मत्तया ॥ प्रहादस्य स्वरूपोऽसि पश्य न व्यसनमात्मनः १२ इति संवादोऽस्तेन वीरो निश्चितनिश्चयः ॥ उवाच भृक्षण्यावाचास्वां प्रज्ञां भुं
वर्णयन् १३ ॥ प्रहाद उवाच ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च भूतानां यो न बुध्यते ॥ तस्य स्तंभो भवेद्बाल्यान्नास्ति स्तंभोऽनुपश्यतः १४

निप्रतीचि श्रेयस्यानंदरूपं ज्ञाने चिन्मात्रे वीरकुतर्को न भिभूतं अतएव निश्चितनिश्चयं पराहिरण्यगर्भोऽचरो नीचो यस्मादीश्वरात्तज्ज्ञं अतएव सर्वज्ञे । 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन दंतं वै विदितं' इ
त्यारम्भान्नारसर्वज्ञपशुतेः समं निर्विशेषं तदंशं वतं ७ पुणस्तमानं सौंदर्यं मिच्छन् ८ भवति स्वयि अनपगान् स्थिरान् ९ बालजनेः सपारंगदेषां दिरादित्यात् मध्यमानो जानन्न
स्मन्नानां किं श्रेयः प्रज्ञास्तत्तरसाधनं १० ११ १२ १३ अज्ञात्पश्यतमादाय कर्तुं विनारकरोति प्रवृत्तिमिच्छादिना प्रवर्तत इति प्रवृत्तिः निवर्तत इति निवृत्तिः पुरुषस्य
भोगापवर्गौ साधयितुमनुलोममति लोमपरिणामवती मूलकृतिस्तो कर्तृकरणिका रूपमात्मनोऽन्यायोन बुद्धयौ त्वस्यात्मनि बुद्धिर्भास्वरुत्वादीनारोपयतः स्तंभो यवैव ब्रह्मस्मान् नुपश्यतः त
थाचमृतिः । तत्र को मोहः कांक्षकं कर्म नुपश्यतः इति १४

रधादिबद्धचेतनाप्रकृतिरिष्टातारविनाकार्यप्रवर्ततेत्याशंक्याह स्वभावादिति यथावत्सोत्पत्तेः प्रागेवतद्विनिमित्तं श्रीरुचिरपूर्णं अपि गम्यसि प्रवर्तते न च तदावात्सल्यादिके तत्प्रवर्तकमस्ति वत्सस्यैवाजातत्वात् जातेन वत्सेनास्त्वयस्त्वयतां नाम प्रकृतिरिष्टाभाविकयेव । अतस्त्वेव भावाभावाः स्वभावादेव प्रकृतितत्त्वसंभवतेनास्ति प्रवर्तकापेक्षेत्यर्थः । नन्वेवं जितं तत्त्वैरित्यार्शं कयाह भावामहदाद्या अभावास्तं पां प्रलयाश्च पुरुषार्थो न विद्यत इति । पुरुषार्थो भोगापवर्गात्मकः आत्मनि नास्ति । नहि प्रकृतिः कर्त्री पुरुषो भोक्तेति ब्रह्मभोग्येन सिद्धाता इत्येव । शास्त्रफलं प्रयोक्तृतिरल्लक्षणत्वादिति न्यायं न च पश्यामः किं तु यत्कर्त्तृत्वेन भोक्ता आत्मनि तु भोक्तृत्वं जलचोचल्यद्वयातिरिति वक्ष्यामः १५ नन्वयस्कांतमणिवत् पुरुषस्योदात्तमस्यापि सता मात्रेण प्रवर्तकत्वमस्ति त्वया शंक्याह पुरुषार्थस्येति भोगापवर्गयोरभविकारकः कारयिता कर्त्तृत्वात् सता मात्रेण कारयितृत्वमपि विक्रियमाणसत्वाधीनं विक्रियाचनरज्जुनायमानायः प्रकृतेर्वा स्तवीर्मेव त्रीतिनकारकत्वमात्मनः । ततश्च न कुर्वतः अर्थात् तत्स्वेह देहादौ स्यं मनोऽहमित्यभिमानो भवेत् अविद्येति शेषः १६ कस्तावता दोष इत्यत आह यदिति १८ आत्मनः कर्त्तृत्वे हृदयिरोधमाह यदीत्यादिना १९ नन्वहृदयानुकूल्यामावादांरभविचात इत्यत आहानिष्ठस्येति हितायैव तमानानां स्वतंत्राणामप्यनिष्ठा हृदयोऽपि तिरप्ययुक्तैवेति भोक्तृत्वसमानयतस्य कर्त्तृत्वस्या भावे भोक्तृत्वस्याप्यभाव इत्यर्थः १९ ईशः कालश्चेति स्वभावस्यैव नावांतरमित्यभिप्रेत्याहानिष्ठस्येति यथाऽनिष्ठनिष्पत्तिरिति तिरोधानं चायत्नः एव स्वभावादापतत्येवमव्यय इत्यर्थः । नहि

स्वभावात्संभवतेति नैव तैते तथैव च ॥ सर्वे भावास्तथाऽभावाः पुरुषार्थो न विद्यते १५ पुरुषार्थस्य चाभावेनास्तिकाश्चिच्चकारकः ॥ स्वयं न कुर्वतस्तस्य जातु मानो भवेदि ह १६ यस्तु कर्त्तारमात्मानं मन्यते साध्याधुवा ॥ तस्य दोषवती प्रज्ञा अतश्चेति मेमतिः १७ यदि स्यात्पुरुषः कर्त्ता शक्रात्मश्रेयसे ध्रुवम् ॥ आरंभास्तस्य सिद्धेयुर्न तु जातु परा भवेत् १८ अनिष्टस्य हि निवृत्तिरिति प्रियस्य च ॥ लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थस्ततः कुतः १९ अनिष्टस्याभिनिवृत्तिमिष्टसंश्रुतिमेव च ॥ अप्रयत्नेन पश्यामः केषांचित् स्वभावतः २० प्रतिरूपतराः केचिद्दृश्यं ते बुद्धिमत्तराः ॥ विरूपेभ्योऽल्पबुद्धिभ्योऽल्पमाना घना गमम् २१ स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविशं ते गुणायदा ॥ शुभाशुभास्तदा तत्र कस्य किं मानकारणम् २२ स्वभावादेव तत्सर्वमिति मेनिश्चितामतिः ॥ आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञावाममनास्ति ततोऽन्यथा २३ कर्म जं विहमम्यंते फलयोगं शुभाशुभम् ॥ कर्मणां विषयं कृत्स्नमहं वक्ष्यामि तच्छृणु २४ यथा वेदयते कश्चिदोदनं वायसो ह्यदन् ॥ एवं सर्वाणि कर्माणि स्वभावस्यैव लक्षणम् २५

स्वभावजमहृदस्वभावप्रवर्तकमवाति कार्यस्य कारणाप्रवर्तकत्वादिति भावः १० । ११ प्रकृतेः स्वातंत्र्यमुत्तरति द्वार्या स्वभावेति गुणाः सुखदुःखादयः मानकारणमहं सुखी कर्त्ता भोक्ता चेत्यभिमाने हेतुर्न किमपीत्यर्थः १२ आत्मप्रतिष्ठा मोक्षः प्रज्ञा आत्मज्ञानं तद्विस्वभावादेव बंधस्वैवास्तत्प्रतियोगिनी मुक्तिरप्यज्ञानादेवेत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'निनिरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता इति १९ ननु पर्जन्यवदीश कालस्थानीया प्रकृतिः साधारणं कारणं कर्मणु बीजवत्साधारणमिति शंक्ते कर्मजमिति एतन्निरासं प्रतिजानीते कर्मणामिति विषयविशेषकार्यं २४ तदेवाह यथेति काकोऽन्नमिव कर्माणि स्वभावं प्रकाशयंति ननु त्वयं त्वीत्यर्थः लक्षणं ज्ञापकानि असाधारणो धर्म इति यावत् अयं भावः । तं वपवपदस्य कारणं तत्र तत्त्वैक्यादिकं नुपटगतं वैचित्र्यस्य । एवं स्वभाव एव जन्ममात्रहेतुस्तद्वर्तमानां दिक् तद्वैचित्र्ये साधारणो हेतुः एतदेवोक्तं योगैः । निमित्तमप्योक्तं प्रकृतीनामावरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति । धर्मादिगुणानां प्रवर्तकः किं तु तेन गुणमवाहस्याधर्मस्योतः खिलीकुर्वताधर्मस्योतस आवरणं दूरीक्रियते इति सूत्रार्थः एतदेव कर्मणां स्वभावज्ञापकत्वमिति १९

कलितमाह विकारानिति विकारान्धर्मान् पराप्रकृतिमर्वाचीनश्रिगुणमप्यप्रकृत्यवैषम्याभेदाप्रकृतिमुपादानं ब्रह्मयोगवैवृतस्य कर्मप्रधानस्यैव त्वशीनाः स्तंभो भवति तस्मिन्नुपपद्यतः पराप्रकृतिश्च २६ ब्रह्मविदः कुतः स्तंभोऽस्तीत्याशंक्यप्रकृतिरेव कर्त्तृत्वात्मेति बोधादित्याह स्वभावेति कर्त्तृत्वाभिमानो हि त्वर्पादेः कारणं त्वभावादिर्धो माव इत्यर्थः २० यस्माद्देवजा नामि स वै तव तदिति तत्स्माद्ब्रह्मोचाभीत्यर्थः २८ शोकाभावे हेतुमाह निर्मम इति मुक्तबंधनो निर्वसितः स्वस्थः स्वरूपप्रतिष्ठः अव्यपेक्षो देहाद्यनभिमानेन स्वरूपादप्रप्युतः भूतानां प्रमत्ताप्ययोर्परब्रह्म २९ लोकमात्मानं अव्ययं निरपायम् ३० प्रकृतौ विश्वकऽपी विकारे धर्माधर्मफलयोः सुखदुःखयोः समद्वेष्टारमहं न पश्यामि यश्च ममायते ममेवाऽऽचरति पुत्रमित्रादिरात्मयिस्तं च न पश्यामि ३१

विकारानेव यो वेदनवेदप्रकृतिपराम् ॥ तस्य स्तंभो भवेद्ब्रह्माल्यानास्ति स्तंभोऽनुपश्यतः २६ स्वभावभावानोभावान्सर्वानिवेदनिश्चयात् ॥ बुद्धचमानस्य दर्पो वा मानो वा किं करिष्यति २७ वेदधर्मविधिं कृत्स्नं भूतानां चाप्यनित्यताम् ॥ तस्माच्छक्रनशोचामि सर्वं ह्येव दमंतवत् २८ निर्ममो निरहंकारो निराशी मुक्तबंधनः ॥ स्वस्थोऽव्यपेक्षः पश्यामि भूतानां प्रमत्ताप्ययौ २९ कृतप्रज्ञस्य दातस्य विहृणस्य निराशिषः ॥ नायासो विद्यते शक्रपश्यतो लोकमव्ययम् ३० प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषे ॥ द्वेष्टारं च न पश्यामि यो मामप्यममायते ३१ नोर्ध्वनावाङ्मनसि चक्रनक्वचिच्छक्यमये ॥ न हि ज्ञेयेन विज्ञानेन ज्ञानेन कर्मविद्यते ३२ ॥ शक्र उवाच ॥ येनैषालभ्यते प्रज्ञायै न शांतिरवाप्यते ॥ प्रब्रूहि तमुपायं मे सम्यक् प्रह्लादपृच्छतः ३३ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवत्तया ॥ हृदयशुभ्रपयाशक्रपुरुषो लभते महत् ३४ स्वभावाल्लभते प्रज्ञां शांतिमिति स्वभावतः ॥ स्वभावादेव तत्सर्वं किंचिदनुपश्यसि ३५ इत्युक्तो दैत्यपतिनाशको विस्मयमागमत् ॥ प्रीतिमांश्च तदारंजस्तद्वाक्यं प्रत्युपजयत् ३६ स तदाऽभ्यर्च्य देवैर्द्वैत्रैलोक्यपतिरीश्वरः ॥ असुरैर्द्रुमुपांमं यजगाम स्वानिवेशनम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमच्छांमोऽशक्रप्रह्लादसंवादानामद्वाविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यया बुद्ध्या महीपालो ब्रह्मश्रीर्विचरेन्महीम् ॥ कालदंढविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती मामिति हासं पुरातनम् ॥ वासवस्य च संवादं बलैर्वैरोचनस्य च २ पितामहमुपागम्य प्रणिपत्य कृतांजलिः ॥ सर्वानेवासुरान् जित्वा बलिं प्रपच्छ वासवः ३ यस्य स्मददतो वित्तं न कदाचन हीयते ॥ तं बलिनाधिगच्छ मित्रहन्नाचक्ष्वमे बलिम् ४

ऊर्ध्वस्वर्गं अवाकृतात्वालं तिर्यक्मर्त्यलोकं न कामयेकचित्काले तत्र हेतुर्न हीति ज्ञेये विज्ञाने कर्म । पाठांतरे ज्ञानं वानवित्यते इति न हि किंचिदुज्ञाने एव न विद्यते इति योजना । विज्ञाने बुद्धीज्ञाने चिदात्मनि आत्मनो धर्माधर्मतत्त्वफलाश्रयत्वाभावाद्दहं न किमपि काप्ये इत्यर्थः ३१ प्रज्ञाज्ञानं शांतिस्तत्फलम् ३१ प्रसादेन बुद्धेर्नैर्मल्येन आत्मवत्तया जितं त्रियतया महत् मोक्षं ३४ अनात्मनः कर्त्तृत्वमुपपाद्योपसंहरति स्वभावादेवेति विद्यायुक्तिश्च मायिकयेवेत्यर्थः यथोक्तं श्रीमद्भगवते । 'विद्याऽविद्ये ममतनुविद्वदुद्वहशरीरिणाम् । मोक्षबंधकरी जाये माययामेति निर्मिते' इति ममायाविनः ३५ । ३६ । ३७ ॥ इति शांति० नी० भा० द्वाविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ द्वित्रयनिग्रहोऽहं कर्त्तृत्वाभिमानस्यामश्वाकार्य इत्यव्यायवद्वे मोक्षासंपदा चां चलात्तस्मात्तिनाशयोर्द्विषोको न कर्त्तव्यादित्याख्यायि क्तामुत्तेनाप्यायत्रयेणाह यया बुद्ध्या महीपालो कालदंढविनिष्पिष्टो विप्रेतस्तः १ । १ । ३ स्ववीर्यरूपापनाय बलिस्तोति यस्येत्यादिना ४

सवायुर्वरुणश्चैवसरविःसचचंद्रमाः ॥ सोऽग्निस्तपतिभूतानिजलंचसभवत्युत ५ तंवल्लिनाधिगच्छामिब्रह्मत्राचक्षमेवलिम् ॥ सपुवहस्तमयतेसस्मविद्योतते
दिशः ६ सर्वातिस्मवर्षाणिगयाकालमत्तंद्रितः ॥ तंवल्लिनाधिगच्छामिब्रह्मत्राचक्षमेवलिम् ७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नैतत्तेसाधुमध्वम्यदेनमनुपृच्छसि ॥ पृष्ट
स्तुनानृतं ब्रूयात्स्माद्रक्ष्यामितेवलिम् ८ उष्ट्रेषुयदिवगोषुखरेष्वश्वेषुवापुनः ॥ वरिष्ठोभविताजंतुःशून्यागारेशचीपते ९ ॥ शक्रउवाच ॥ यदिस्मवल्लिनात्र
ह्ननशून्यागारेसमेधिवान् ॥ हन्यामेननवाहन्यातद्ब्रह्मन्ननुशाधिमाम् १० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ मास्मशकवर्लिर्हिर्सीर्वालिर्वधमर्हति ॥ न्यायस्तुशक्रप्रष्टव्यस्त्वया
वासवकाम्यया ११ ॥ भीष्मउवाच ॥ सुवमुक्तोभगवतामर्हद्रूपृथिवीतदा ॥ चचारैरावतस्कंधमाधिरुह्यश्रियावृतः १२ ततोददर्शसवाल्लिखरवेषेणसंवृतम् ॥
यथाऽऽख्यातंभगवताशून्यागारकृतालम् १३ ॥ शक्रउवाच ॥ खरयोनिमनुप्राप्तस्तुषभशोऽसिदानव ॥ इयंतेयोनिरधमाशोचस्याहोनशोचसि १४ अ
दृष्टवत्पश्यामिद्विपतांशमामगतम् ॥ श्रियाविहीनंभिन्नेश्वरप्रवीर्यपराक्रमम् १५ यत्तद्यानसहस्रैस्त्वंज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ लोकप्रतापयन्सर्वान्यास्य
स्मानवितर्कयन् १६ त्वन्मुखाश्चैवदैतेयाव्यतिष्ठंस्तवशासने ॥ अष्टपद्याचमहीतवैश्वर्येवभूवह १७ इदंचतेऽद्यव्यसनंशोचस्याहोनशोचसि ॥ यदाऽऽ
तिष्ठसमुद्रस्यपूर्वकूलेविल्लिहन् १८ ज्ञातीन्विभजतोवित्तंतदाऽऽसीतेमनःकथम् ॥ यत्तेसहस्रसमिताननृतुदेवयोपितः १९ बहूनिवर्षपूगानिविहारेदीप्यतः
श्रिया ॥ सर्वाःपुष्करमालिन्यःसर्वाःकांचनसप्रभाः २० कथमयतदाचैवमनस्तेदानवेश्वर ॥ छत्रंतवासीत्सुमहत्सौवर्णरत्नभूषितम् २१ ननृत्तुस्तत्रगंधर्वाः
षट्सहस्राणिसतथा ॥ यूपस्तवासीत्सुमहान्यजतःसर्वकांचनः २२ यन्नाददःसहस्राणिअयुतानांगवांश ॥ अनंतरंसहस्रेणतदाऽसीदैत्यकामतिः २३ यदा
चपृथिवीसर्वायजमानोऽनुपर्ययाः ॥ शम्याक्षेपणविधिनातदाऽऽसीत्किंतुतेहृदि २४ नतेपश्यामिभृंगारनच्छत्रंव्यजनेनच ॥ ब्रह्मदत्तांचतेमालानपश्याम्यसु
राधिप २५ ॥ ॥ बालिरुवाच ॥ ॥ नत्वेपश्यसिभृंगारनच्छत्रंव्यजनेनच ॥ ब्रह्मदत्तांचमेमालानंत्वेद्रक्ष्यसिवासव २६ गुहायानिहितानिखंममरत्नानि
पृच्छसि ॥ यदमिभविताकालस्तदाखंतानिद्रक्ष्यसि २७ नत्वेतदनुरूपंतयशसेवाकुलस्यच ॥ समृद्धार्थोऽसमृद्धार्थयन्मांकथितुमिच्छसि २८ नहिदुःखेषु
शोचंतेनप्रहृष्यंतिचर्दिषु ॥ कृतप्रज्ञाज्ञानदृष्टाःशांताःसंतोमनीपिगः २९

२३ यदाचेति सूक्ष्माग्रःस्थूलमूलःषट्त्रिंशदंगुलैर्वृंहःशम्पासाबलतः। शिवायावदूरेऽस्तेत्तावदेकदेवयजनं एवंसर्वाऽपिपृथिवीशम्याप्रक्षेपविमिता तवदेवयजनानामपयःशाम्भूदिरपर्यः पर्य
गाःपरित्यज्यगतवान् २४ भृंगारनकालकाष्ठःतीव्रवर्णउदपात्रविशेषः २५ ॥ २६ गुहायामूलप्रकृतो निहितान्यंतहितानि २७ ॥ २८ ॥ २९

३० ॥ इतिशां० मो० नी० मा० त्रयोविंशत्पादिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥ ॥ पुनरिति प्रव्याहारायमकष्टोक्ते १ । २ । ३ । ४ । ५ इदंखरत्वेनममपराधादपितुकालपर्ययादि
त्यर्थः ६ जीवितंजीवरूपनेनेतिर्लिङ्गं शरीरस्थूल । जार्यास्वभावेन देहाःस्थूलसूक्ष्ममेदेनद्विविधाः सूणजलायुक्तान्धायेनमरणेऽपिलिङ्गस्थूलदेहांतरसंगतेरपरिहृतत्वात्स्थूलवर्जितं
मप्यन्नेनाप्यार्यते । अन्नमबंधिसोम्यमनआपोमयःप्राणस्तेजोऽपयीवामितिभूतोः विनश्यतःमोक्षे अत्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मदेहधर्मैर्गर्भमत्वाशनायादिभस्वप्रभृतिभिर्देहैर्देहैर्देहाहेतुतोविविक्तमात्मानं
जानन्नव्याकुलीभवामीत्यर्थः ७ एतदेवाह नहीति ईदृशंभावेगार्दपदेर्देहाप्याहंविबुधोदेहधर्मैःपराभूतान्दृष्टीतियोजना एवमात्मनोऽसंगत्वं ८ भूतानोस्थूलसूक्ष्माणानिधनंमरणानि
त्वंतुप्राकृतयाबुद्ध्यापुंरंदरविकल्पसे ॥ यदाऽहमिवमावीस्यात्तदानैवंदिप्यसि ३० ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बालिवासवसंवादोना
मत्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ पुनरेवतुतंशक्रःप्रहसन्नदमब्रवीत् ॥ निःश्वसंतंयथानांमंप्रव्याहारायमा
रत १ ॥ शक्रउवाच ॥ यत्तद्यानसहस्रेणज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ लोकप्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन् २ दृष्ट्वासुकृपणाचिमाभवस्थामात्मनोवञ्चे ॥
ज्ञातिमित्रपरित्यक्तःशोचस्याहोनशोचसि ३ प्रीतिंप्राप्यातुलांपूर्वलोकांश्चात्मवशेस्थितान् ॥ विनिपातमिमंवाह्यंशोचस्याहोनशोचसि ४ ॥ बालिरुवाच ॥
अनित्यमुपलक्ष्येहकालपर्यायधर्मतः ॥ तस्माच्छक्रनशोचामिसर्वहोदेर्मतवत् ५ अंतवंतइमेदेहाभूतानांचसुराधिप ॥ तेनशक्रनशोचामिनापराधादिदंमम
६ जीवितंचशरीरंचजात्यैवसहजायते ॥ उभेसहविवर्धंतेउभेसहविनश्यतः ७ नहीदृशमहंभावमवशःप्राप्यकेवलम् ॥ यदेवमाभिजानामिकाव्यथामेविजानतः
८ भूतानांनिधनंनिष्ठास्रोतसामिवसामरः ॥ नैतत्सम्यग्बिजानंतोनरामुह्यंतिवज्रघृक् ९ येत्वेवंनाभिजानंतिरजोमोहपरायणाः ॥ तेकृच्छंप्राप्यसीदंतिबुद्धि
र्येषांप्रणश्यति १० बुद्धिबालाभातुपुरुषःसर्वतुदतिकिलिबपम् ॥ विपाप्मालभतेसत्त्वंसत्त्वस्थःसप्रसीदति ११ ततस्तुयेनिवर्ततेजायंतेवापुनःपुनः ॥ कृपणाः
परितप्यंतेतैरर्थैरभिचोदिताः १२ अर्थसिद्धिमनर्थंचजीवितंमरणंतथा ॥ सुखदुःखफलेचैवतद्वैष्मिनचकामये १३ हतंहंतिहतोह्यवयोनरोहंतिकंचन ॥ उ
भौतौनविजानीतोयश्चंहंतिहतश्चयः १४ हत्वाजित्वाचमध्वन्यःकथितुपुरुषायते ॥ अकर्ताह्यवभवतितर्ताह्यवकरोवितत् १५ कोहिलोकस्यकुरुतेवि
नाशप्रभवाबुभौ ॥ कृतंहितकृतेनैवकर्तातस्यापिचापरः १६

छापरागतिः नत्वात्मना नमुह्यंतीतिबंधः ९ पुंनोऽपश्यत्पुनस्तरीत्याहद्वान्यां येतिवति १० सरस्योद्दिमान् संप्रसीदतिमोहजंकालध्वंयजति ११ ततःसत्त्वाश्रितवर्ततेरजस्तमो
भ्यामभिमूर्त्यंतइत्यर्थः । अर्थःकामादिभिः १२ स्वत्यतर्द्धैलक्षण्यमाह अर्थेति १३ अन्नशुक्तिमाह हतमिति हतंनिर्जीवंदेहंतितनुजीवं एतेनदेहस्यात्मत्वंनिरस्तं । योहतिदेहाद्
न्योऽहंतेत्यभिमानीकर्तासोऽपिहृतएव दृश्यत्वाद्देहवदात्मत्वेनप्रतीयमानोऽपिजडएव उभोयोहंतितुष्ट्याऽत्मवादी योहतोदेहात्सवादी १४ हंतीतिहत्वा जयतीतिजित्वा । उभयत्राप्यन्ये
भ्योऽपिहृदयंतइतिकमिपु गुणममः आयेऽनुनासिकलोपोऽधिकः इताजैताचपुरुषाधमोधीतादास्यापन्नःकर्तृत्वमिमानोपुरुषाभासोनपुनुरन्यःपुरुषमस्यकरोति । योहिकर्ताधीवातुःसएवकरो
वितद्वननादिकम् १५ जगरत्तुंत्वमपिपुरुषेनास्तीत्याह कोहीति तच्छोकपूर्णं तेनजनिमतमनसाकृतं तस्यमनसोऽपिकर्तापरः १६

तमेवाहं श्रुयितीति मनोऽपि पाचमात्मिका मित्यर्थः मृतामिस्त्वूलसूक्ष्मजरीराणि १७ महाविद्यइति विद्यावस्त्वबलवत्त्वाद्योभनोवेहयोर्भौतिकयोर्विकारादधिज्ञीरादिवत्कालैकमिर्वैर्यान्
स्वार्त्तसंबन्धिनइति ज्ञानतोममनव्ययास्तीति श्लोकद्वयार्थः १८ तस्मिन्प्रविष्टविकारेपूर्वाक्ते १९ दग्धकालात्प्रमेश्वरेणाऽनुदहतविह्वलादिः भयाहतात्स्वेंजदिमाव्यतिष्ठः इत्यादिस्मृतैः एव

सां.मो.१२

अ०

॥२२४॥

पृथिवीज्योतिराकाशमापोवायुश्चपंचमः ॥ एतद्योनानिमूतानितत्रकापरिदेवना १७ महाविद्योऽल्पविद्यश्चलवानदुर्बलश्चयः ॥ दर्शनीयोविरूपश्चसुभगो
दुर्भगश्चयः १८ सर्वकालःसमादतेगंभीरःस्वेनतेजसा ॥ तस्मिन्कालवशंप्राप्तेकाव्यथाभेविज्ञानतः १९ दग्धमेवानुदहतिहतमेवानुहन्यते ॥ नश्यतेनष्टमेवा
ग्रेलब्धव्यंलभतेनरः २० नास्यद्वीपःकुतःपारोनावारःसंप्रदृश्यते ॥ नांतमस्यप्रपश्यामिविधेर्दिव्यस्यचित्तयन् २१ यदिमेपश्यतःकालोभूतानिनिनाश
येत् ॥ स्यान्मेहर्षश्चदर्पश्चक्रोधश्चैवशचीपते २२ तुषमक्षंतुर्माज्ञात्वाप्रविविक्तजनेष्टहे ॥ विभ्रतंगार्दमंरूपमांगत्यपरिगर्हते २३ इच्छन्नहंविकुर्यांहिरूपाणिच
हुधात्मनः ॥ विभीषणानियानीक्ष्यपलायेथास्त्वमेवमे २४ कालःसर्वसमादत्तेकालःसर्वप्रयच्छति ॥ कालेनविहितंसर्वमाकृथाःशकपौरूपम् २५ पुरासर्वप्रव्य
थितंतमयिकुद्वेपुरंदर ॥ अवैभित्वस्यलोकास्वधर्मैश्चक्रसनातनम् २६ त्वमप्येवमेवैवस्वमाऽऽत्मनाविस्मयंगमः ॥ प्रभवश्चप्रभावश्चनात्मसंस्थःकदाचन २७ कौ
मारमेवतेचित्तंतैवाद्ययथापुरा ॥ समवेक्षस्वमध्वन्युद्धिर्विदस्वनैष्ठिकीम् २८ देवामनुष्याःपितरोगंधर्वैरंगराक्षसाः ॥ आसन्सर्वेममवशेतत्सर्वैवेत्थवास्व २९
नमस्तस्यैदिशेऽप्यस्तुयस्यावैरोचनोबलिः ॥ इतिमामभ्यपद्यंबुद्धिमात्मयमोहिताः ३० नाहंतदनुशोचामिनात्मभ्रंशंशचीपते ॥ एवंमेनिश्चिताद्धिःशास्त्र
स्तिष्ठाम्यहंवशे ३१ दृश्यतेहिकुलेजातोदर्शनीयःप्रतापवान् ॥ हुंस्खंजीवन्सहामार्योभवितव्यंहिततथा ३२ दौष्कुलेयस्तथामृदोर्दुर्जातःशकदृश्यते ॥
सुखंजीवन्सहामार्योभवितव्यंहिततथा ३३ कल्याणीरूपसंपन्नादुर्ममाशकदृश्यते ॥ अलक्षणाविरूपाचसुभगादृश्यतेपरा ३४ नैतदस्मत्कृतंशकनैतच्छ
क्रव्याकृतम् ॥ यत्स्वमेवंगतोवज्रिन्यच्चाप्येवंगतावयम् ३५ नकर्मभविताप्येतत्कृतंममशतक्रतो ॥ ऋद्धिर्वाऽप्यथवानर्द्धिःपर्यायकृतमेवतत् ३६
पश्यामित्वाविराजंतंदेवराजमवस्थितम् ॥ श्रीमंतंपुतिमंतंचगजैर्मानंममोपरि ३७ एवंनैवनेचेत्कालोमामाक्रम्यस्थितोमेव ॥ पातयेयमहंवाद्यसव
ज्रमपिसाष्टिना ३८ नतुविक्रमकालोऽयंशातिकालोऽयमागतः ॥ कालःस्थापयतेसर्वकालःपचतिवैतथा ३९ मांचेदम्यागतःकालोदानवेश्वरपूजे
तम् ॥ गजंतंप्रतपंतंचक्रमन्यनागमिष्यति ४०

मयेऽपि १० अत्यं कालस्य विधेर्विधातुः दिव्यस्य पुण्यपापेतरस्य ११ । १२ । १३ ईक्ष्वर्या १४ । १५ पर्यादुद्धिज्ञासवस्व १६ प्रनवपेश्वर्य प्रभावस्तदाविष्करणं नात्मसंस्थोनाऽऽत्मा
धीनः १७ कीमार्वाकस्तेवाज्ञातवचितं १८ । १९ । २० शास्तुरीश्वरस्य २१ । २२ । २३ नर्दिः कुरुष्यभावः पैकपेतिवस्त्रमासः पर्यायः कालक्रमस्तेन
कृतं कर्माण्यपिकालमगुरुभ्येवफलं विविजानीवपजन्धनगुस्तद्वत्स्यः २४ । २५ एवंममर्दमत्वाविक्रमैवस्यादितिशेषः नभेदिरयादितत्रोपपत्तिः २६ । २७ । २८

118-119

ब्राह्मणा 'अरुणो मा व मासेतु सूर्यो वै कालगुनेतया' इत्युक्तकृपाणां ४१ उद्ब्रह्मिमेवौ मूत्वा सूर्यो मूत्वा शोषणमीति वाङ्मः आपः अषः ४२ । ४२ कालसंन्यमा सार्धमासादि ४३ नाहमिति जीवस्य नन्वमिति तदप्येव रस्य नाम्न इति प्रकृते श्वकृत्स्नं निषिद्धं १ यो येष कालक्रमेण मुंयंते पालयंते तं हित्येवा ४५ कोऽसौ कालस्तथाह मासेति मासाद्युपलब्धितस्तार्किकामितद्रूपविनोपः कालस्तस्येहमेवाधिष्ठानं माया रावलं प्रत्येयः । अहः संज्ञेरात्रि संज्ञैश्च कृमिः संज्ञं 'न वै ताव्यहानि भवति न वै प्राणाः न वसु न लोकाः न स्वस्वेव तत्सुवर्गेणुलोकेषु पति तिष्ठतो यतिप्रति तिष्ठति हवै य पतारात्री रूपंति' इत्यार्यवादिक फलवता कर्मकांडेन गृहीतमिष्यः उक्तं च भगवता यामिमां पुष्पितां वाचामिष्यादिना । एवमपि कुट्टारमृतवो न संताप्याः । 'ब्राह्मणोऽग्निमादधीत वसेत वसंते ज्योतिषा यजेत' इति वसंतादिकालविहिता पाचन ज्योतिषादि कर्मैव श्रां पसिता पाचनं पश्यत एव श्रां । बायुः सूत्रारमा 'बायुर्वै गौतम तत्संवायुना वै गौतम तत्सुत्रेणार्थं च लोकाः परश्च लोकाः सर्वाणि च मृतानि संज्ञानि' इति श्रुतिप्रसिद्धः । मुखमिव प्रथमप्राणं यस्य तद्वायुमुखं । वर्षं मुखमिति पाठे वषेति ति वषोषं मेघाख्यं धानं तदेव मुखं यस्य निर्विषय्यप्राणैकगम्यं कालमाहुरिति प्रसिद्धेन विशेषेण क्रियया संबन्धः । तं मा मासु रमृतमित्युपास्थेति श्रुतेरायुर्विद्यतमिति पादकोवेद उच्यते द्विषः ४६ आहुरिति इदं सर्वकालाख्यं प्रत्येयः । 'इदं सर्वं वयमाहामाहौ वैदं सर्वं' इत्यागमव

द्वादशानांतुमवतामादिस्थानां महात्मनाम् ॥ तेजस्यैकेन सर्वेषां दिवराजघृतानि मे ४१ अहमेवोदहाम्यापो विसृजामि च वासव ॥
 तपामि चैव त्रैलोक्यं विद्योताम्यहमेव च ४२ संरक्षामि विष्णुं पामि ददाम्यहमथा ददे ॥ संयच्छामि नियच्छामि लोकेषु प्रभुरश्वरः ४३
 तदद्या विनिवृत्तमे प्रभुत्वममराधिप ॥ कालसैम्यावगाढस्य सर्वान् प्रतिभाति मे ४४ नाहं कर्तान् चैव खनान्यः कर्त्ता शचीपते ॥
 पर्यायेण हि भुज्यते लोकाः शक्रयहच्छया ४५ मासमासार्धे वै जमानमहोरात्राभि संवृतम् ॥ ऋतुद्वारं वायुमुत्तमायुर्वेदविदो जनाः ४६
 आहुः सर्वमिदं चित्यं जनाः केचिन्मनीषया ॥ अस्थाः पंचैव चिंतायाः पर्येष्यामि च पंचधा ४७

लेनतद्रह्यं चिर्यं चैपमिभितिकेचिर्जमिन्मादय आहुपनीषयाहुद्वैवतनुशास्त्रचलेन । अस्त्विदं सर्वं ब्रह्म न तु प्रत्यगभिन्नत्वेन तनुषास्यं किनुवस्तुतस्त्वमेव तत्तयाज्ञेयमित्ययं । 'तदेव ब्रह्म त्वं विदिनेदं यद्विदमुपसाते' इति श्रुत्याऽऽसकृदुपास्यस्य ब्रह्ममात्रनिषेधात् । ननु ज्ञेयत्वमपि ब्रह्मणो निषिद्धं यन्न न सानमनुत इत्यादिभ्यस्तस्य तज्ज्ञा अस्वाहाति अस्माश्चितायाः पंचैव चिर्यानुविषयानब्रमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमयानंदमयानुकोशान् रचयाम्येत्येकं रचयकारानुपपन्नं यशिरामेष्वदेशपुच्छाख्यपंचावयवविशिष्टानुपपेयमिष्टुतावगच्छामि तथादिभ्यंत्ये । 'सप्तार्षपुरुषोऽमरसमयः तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठा' इति प्रतियुक्तं शिरादयः पंचावयवाः तदयमर्थः यज्ज्ञेयं यज्ञोपास्यं न तद्रह्यं अनात्मत्वात् । आत्मा हि ब्रह्म कथं तर्हीदं सर्वं दयमात्मैति बाधायां सामानाधिकरण्यादिभित्तिब्रमयप्रज्ञतममात्मा शुक्तिरिति वद अविबाहुद्वैदाः 'यो र्यस्याणुः पुमानेव पुंषि वास्याणुपरीरिव । ब्रह्मास्मीति चिवाऽशेषाहं बुद्धिर्विविचर्यते' इति । अज्ञेवाहं बुद्धिः समष्ट्यहंकारः पूर्वोक्तो सायपास्त्रिकैलौहित्यपप्रग्रागत्वं न लीत्वा मध्यस्य पुनरुत्तररूपबोधे पूर्वपूर्वरूपमेव तात्त्विकमन्यते । एवं गृह्यते तस्येदं शास्त्रविराजोऽव्यस्तास्तत्र देहपरिच्छेदाभिमाननिवृत्तौ विराहस्तीत्यध्यासोऽवशिष्यते तन्निवृत्तौ पुनरात्माऽस्मीति तस्यापि निवृत्तौ वाच्यमनसातीर्तं किं चिन्मन्त्रं ननु प्रसिद्धं शिष्येदेति ५७

11 99 11

118811

8 | 9 | 10 | 11 | 12 | 13 | 14 | 15 | 16 | 17 | 18 | 19 | 20 | 21 | 22 | 23 | 24 | 25 | 26 | 27 | 28 | 29 | 30 | 31

38

11009

त्यर्थः ४ श्रियः सकाशात् ५ विनीयनिरस्य ६ हृद्यहृत्स्वैस्वरूपं कल्याणमोक्षम् ७ एकइति अंतर्भावित्वरूपमेव कल्याणमित्यर्थः प्रवणादुनिप्रदेशात् ८ मवामवोदधमोक्षौ पात्राभावा
विधिपाठस्तस्यानुवृत्तौ तावेवाभिज्ञानस्तयोरपिमध्ये श्रेयोमोक्षमुत्तरत्वेन जानन्नपिन करोमि श्रयणाद्याभ्यासेन न संपाद्यामि परास्वप्न्यादुनिमित्तभूतास्तु कुर्वन्कर्मणि निपुक्तः शास्त्रा ९ । १०
११ । १२ पर्यायैः कालक्रमगतेः सुखदुःखैः द्वेषादुःखस्यः कर्तृत्वाभिमानएव दुःखमित्यर्थः १३ आपदः कायपुरुषात्रोपनमतिमानुसर्त्तव्यपितुसर्वमेव परावरत्नाः सदसद्रस्तुतिवः न संभ्रं
ति न विभ्रवति १४ नाभिपद्यते न सज्जते अतिकृच्छ्रव्यसनेषु दुर्निवार्येषु दुःखेषु १५

१५ प्रणुदन्तदूरीकुर्वन् १७ विवेकदौर्लभ्यमाह नतदिति श्रीतस्मार्तलौकिकपाषाण्यविषेकाजनसमाजाःसदःपर्वत्समाख्याः भयंघर्मेविष्णुः पुरंवरसम्यश्रेष्ठः चर्मतस्वमापिदुरवगाहंकि
सुतव्रजतस्वमितिभावः १८ दुरन्वयानिदुर्ज्ञेयोदकाणि नमुमोहगौतमहतिपाठेअहल्याजारस्यैग्रस्यत्रपाजनानर्धमोद्धाटनं गीतमस्यचदारापहारेऽपिधर्मवर्णनं स्थानादहल्यायाःशतत्वेनशि

यमर्थसिद्धिःपरमानमोहयेतयैकालेव्यसननमोहयेत् ॥ सुखंचदुःखंचतयैवमध्यमंनिपेवतेयःसधुरंधरोनरः १६ यांयामवस्थांपुरुषोऽधिगच्छेतस्यारमेतापरित
प्यमानः ॥ एवंप्रवृद्धंप्रणुदन्मनोजसंतापमायासकरंशरीरात् १७ नतत्सदःसत्परिप्लवभाचसाप्राप्ययानंरुतेसदाभयम् ॥ धर्मतत्त्वमवगाह्यद्विमान्योऽभ्युपै
तिसयंधुरःपुमान् १८ प्राज्ञस्यकर्माणिदुरन्वयानिनवैप्राज्ञोमुह्यतिमोहकाले ॥ स्थानाच्च्युतश्चेन्नमोहोचोत्तमस्तावत्कृच्छ्रमापदंप्राप्यद्वदः १९ नमंत्रबलवीर्य
णप्रज्ञयापौरुषेणच ॥ नशीलेननष्टेनतथानैवार्थसंपदा ॥ अलभ्यंलभतेमर्त्यस्तत्रकापरिदेवना २० यदेवमनुजातस्यधातारोविदधुःपुरा ॥ तदेवानुचरिष्यामि
किंमृत्युःकरिष्यासि २१ लब्धव्यान्येवलभतेगंतव्यान्येवगच्छति ॥ प्राप्तव्यान्येवचाप्रोतिदुःखानिचसुखानिच २२ एतद्विदित्वाकास्त्र्येनयोनमुह्यतिमानवः
कुशलीसर्वदुःखेषुसर्वैर्वधनोनर २३ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शकनमुचिसंवादोनामषड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥
युधिष्ठिरउवाच ॥ मग्नस्यव्यसनेकच्छेर्विश्रेयःपुरुषस्यहि ॥ वेधुनाशेमहीपालराज्यनाशेऽथवापुनः १ त्वंहिनःपरमोवक्तालोकेऽस्मिन्भरतर्षभ ॥ एतद्व्रतंनृपच्छामि
तन्मेत्वंवक्तुमर्हसि २ ॥भीष्मउवाच ॥ पुत्रदारैःसुखैश्चैववियुक्तस्यधनेनवा ॥ मग्नस्यव्यसनेकच्छेद्वृत्तिःश्रेयस्करोवृत् ३ धैर्येणयुक्तंसततंशरीरंनविशीर्यते ॥ विशोक
तासुखंयतेवतेचारोग्यमुत्तमम् ४ आरोग्याच्चशरीरस्यसपुनर्विदतेश्रियम् ॥ यश्चप्राज्ञोनरस्तातसात्किंवृत्तिमास्थितः ५ तस्यैश्वर्यंचवैर्यंचव्यवसायश्चकर्मसु ॥
अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ६ बलिवासवसंवादंपुनरेवयुधिष्ठिर ॥ वृतेदेवासुरेयुद्धेदेवदानवसंक्षेपे ७ विष्णुक्रांतिपुलकेपुदेवगजेशतकतौ ॥ इज्यमानेषुदेवे
षुचातुर्वर्ण्येवस्थिते ८ समृद्धमात्रेत्रैलोक्येप्रीतियुक्तेस्वयंभुवि ॥ रुद्रेर्वसुभिरादित्यैरश्विन्यामपिचर्षिभिः ९ गंधर्वैर्भुजंगैर्द्रैश्चासिद्धैश्चान्यैर्वृतःप्रभुः ॥ चतुर्दंतसुदां
तंचवारणंद्रंश्रियावृतम् ॥ आरुह्यैरावतंशक्रैलोक्यमनुसंययौ १० सकंदाचित्समुद्रांतिकस्मिंश्चिद्विरिगहरे ॥ बलिवैरोचनिंवज्रीददशोपससर्पच ११ तमैरावतमूर्धं
स्थंप्रेक्ष्यदेवगणेवृतम् ॥ सुरैर्द्रमिंदैर्व्येद्रोनशुशोचनविव्यथे १२ दृष्ट्वातमविकारस्थंतिष्ठंतंनिर्भयंबलम् ॥ अधिरूढोद्विपश्रेष्ठमित्युवाचशतक्रतुः १३ दैत्यनव्यथ
सेशौर्यादथवावृद्धसेवया ॥ तपसाभावितत्वाद्वासर्वथैतत्सुदुष्करम् १४ शशुभिर्विशमानीतोहीनःस्थानादनुत्तमात् ॥ वैरोचनेकिमाश्रित्यशोचितव्येनशोचसि १५

लारूपत्वादाहंस्याच्चसुतः नस्वरसदृशोऽहमजितचित्तोऽस्मिंकिंगौतमवज्जितजितोऽस्मीतिभावः १९ अलभ्यंचितस्वास्थ्यम् २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षपर्वणि
नीलकंठेयै मारतभावदीपे षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

१६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

श्रेष्ठचंप्राप्यस्वजातीनांमहाभोगाननुत्तमान् ॥ हतस्वरत्नराज्यस्त्वंब्रह्मिकस्मान्नशोचसि १६ ईश्वरोहिपुराभूत्वापितृपैतामहेपदे ॥ तत्त्वमद्यहतंदृष्ट्वासपत्नैःकिं
नशोचसि १७ वद्धश्चवारुणैःपाशैर्वज्रेणचसमाहतः ॥ हतदारोहतधनोब्रह्मिकस्मान्नशोचसि १८ नष्टश्रीर्विमवभ्रष्टोयन्नशोचसिदुष्करम् ॥ त्रैलोक्यराज्यनाशे
हिकोऽन्योजीवितुमुत्सहेव १९ एतच्चान्यच्चपरुषंभुवंतंपरिभूयतम् ॥ श्रुत्वासुखमसंभ्रांतोबलिवैरोचनोऽब्रवीत् २० बालिवाच ॥ निरुहीतेमयिभृशंशक्रंकिंक्लि
तेनते ॥ वज्रमुद्यम्यतिष्ठंतंपश्यामित्वांपुरंदर २१ अशक्तःपूर्वमासीस्त्वंकथंचिच्छक्ततांगतः ॥ कस्त्वदन्यद्मांवाचंसुकूरुंविदुः २२ यस्तुशत्रोर्वशस्थस्य
शक्तोऽपिुरुतेदयाम् ॥ हस्तप्राप्तस्यवीरस्यतंचैवपुरुषंविदुः २३ अनिश्वरोहिपुद्रेपुद्वयोर्विवदमानयोः ॥ एकःप्राप्नोतिविजयमेकश्चैवपराजयम् २४ माचतेऽ
भूत्स्वभावोऽप्यमितितेदेवपुंगव ॥ ईश्वरःसर्वभूतानांविक्रमेणजितोबलात् २५ नैतदस्मत्कृतंशक्रनैतच्छक्रतंत्वया ॥ यत्त्वमेवंगतोवज्रिन्यद्वाऽप्येवंगतावयम् २६
अहमासंयथाऽयत्वंमवितात्वंयथावयम् ॥ भावमंस्थामयाकर्मदुष्कृतंकृतमित्युत २७ सुखदुःखेहिपुरुषःपर्यायेणाधिगच्छति ॥ पर्यायेणाऽसिशक्रवंप्राप्तःशकन
कर्मणा २८ कालःकालेनयतिमांत्वांचकालोनयत्ययम् ॥ तेनाहंत्वंयथानाद्यत्वंचापिनयथावयम् २९ नमादपितृशुश्रूषानचदेवतपूजनम् ॥ नान्योगुणसमाचा
रःपुरुषस्यसुखावहः ३० नविद्यानतपोदानंनमित्राणिनवांधवाः ॥ शकुवंतिपरित्रातुंनरंकालेनपीडितम् ३१ नागाभिनमनर्थहिप्रतिघातशतैरपि ॥ शकुवंति
प्रतिव्योदुष्टतेडुडिपलान्नराः ३२ पर्यायैर्हन्यमानानांपरित्रातानविद्यते ॥ इदंतुदुःखंयच्छक्रकर्ताऽहजितिमन्यसे ३३ यदिकर्ताभवेत्कर्तानक्रियेतकदाचन ॥
यस्मानुक्रियेतकर्तातस्मात्कर्ताऽप्यनीश्वरः ३४ कालेनाहंत्वामजयंकालेनाहंजितस्त्वया ॥ गंतागतिमतांकालःकालःकलयतिप्रजाः ३५ इंद्रप्राक्तनयाबुद्ध्याप
लयंनावबुद्धयसे ॥ केचित्त्वांबहुमन्यंतेश्रेष्ठचंप्राप्तंस्वकर्मणा ३६ कथमस्मद्विदोनामजानन्लोकप्रवृत्तयः ॥ कालेनाभ्याहतःशोचेन्मुहोद्व्याप्यथविभ्रमेत् ३७
नित्यंकालपरीतस्यममवामद्विधस्यवा ॥ बुद्धिर्व्यसनमासाद्यभिन्नानौरिवसीदति ३८ अहंचत्वंचयेचान्येभविष्यंतिसुराधिपाः ॥ तेसर्वशक्रयास्यंतिमार्गमिंद्र
शतैर्गतम् ३९ त्वामप्येवंसुदुर्घर्षंजलंतंपरयाश्रिया ॥ कालेपरिणतेकालःकालयिष्यतिमामिव ४० बहूनींद्रसहस्राणिदैवतानांयुगेयुगे ॥ अभ्यतीतानि
कालेनकालोहिदुरतिक्रमः ४१ इदंतुलब्ध्वासंस्थानमात्मानंबहुमन्यसे ॥ सर्वभूतभवेदं ब्रह्माणिवशाश्वतम् ४२ नचेदमचलंस्थानमनंतंवाऽपिकस्य
चिव ॥ त्वंतुबालिशयाबुद्ध्याममेदमितिमन्यसे ४३ अविश्वस्तेविश्वसिपिमन्यसेवाऽभुवेभुवम् ॥ नित्यंकालपरीतात्माभवत्येवंसुरेश्वर ४४ ममेयमिति
मोहात्त्वंराजश्रियमभीप्ससि ॥ नेयंतवनचास्माकंचान्येषांस्थिरासदा ४५

॥१०२॥

34

१०७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९॥ ॥ इतिशान्ति० मो० नी० मा० सप्तविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ ॥ अ ॥
 विवेचनेकृताऽऽत्मासिस्पृहणीयोविजानताम् ॥ सर्वलोकोह्यमन्येबुद्धचापरिगतस्त्वया १०७ विहरन्सर्वतोमुक्तो न काचित्परिपञ्चते ॥ रजश्चहितमश्चत्वा
 स्पृष्टतेनजितेन्द्रियम् ८ निष्प्राप्तिनष्टसंतापमात्मानंत्वमुपाससे ॥ सुहृदंसर्वभूतानानिर्वरंशान्तिमानसम् ९ दृष्ट्वात्मांममसंजातात्स्वयनुक्रोशिनोमतिः ॥ नाहमे
 तादृशंबुद्धं हंतुमिच्छामिवंधने ११० आत्रंशस्यंपराधमोहानुक्रोशश्चेत्वायि ॥ मोक्षयंतवारुणाः पाशास्तवेमेकालपर्ययात् ११ प्रजानामुपचारेणस्वस्तितेऽ
 स्तुमहासुर ॥ यदाश्वश्रून्नुपावृद्धापरिचारेणयोक्ष्यते १२ पुत्रश्चपितरंमोहात्प्रेषयिष्यतिकर्मसु ॥ ब्राह्मणैःकारयिष्यंतितृषलाःपादधावनम् १३ शूद्राश्चब्रा
 ह्मणीभार्यामुपयास्यंतितिर्भयाः ॥ वियोनिषुविमोक्षयंतिवीजानिपुरुषायदा १४ संकरंकास्यमांडैश्चबलिचैवकुपात्रकैः ॥ चातुर्वर्ण्यंयदाकृत्स्नममर्यादंभविष्य
 ति १५ एकैकस्तेतदापाशःक्रमशःपरिमोक्ष्यते ॥ अस्मत्स्तेभयंनान्तिस्ममयंप्रतिपालय ॥ सुखीभवनिराबाधःस्वस्थचेतानिरामयः १६ तमेवमुक्तामग
 वाञ्छतक्रतुःप्रतिप्रयातो गजराजवाहनः ॥ विजित्यसर्वानसुरान्सुराधिपाननेदहर्षेणमधुवचैकराट् १७ महर्षयस्तुष्टुंरजसाचतंतृपाकपिर्मवचराचरंश्चरम् ॥
 हिमापहोहव्यमुवाहचाध्वरेतथाऽमृतंचार्पितमीश्वरोऽपिहि १८ द्विजोत्तमैःसर्वगतैरभिष्टुतोविदीप्ततेजामतमन्युरीश्वरः ॥ प्रशान्तचेतामुदितःस्वमालयंत्रिवि
 ष्टंप्राप्यमुमोदवासवः ११९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्ति० मोक्ष० १० बलिवासवसंवादेसप्तविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥
 पूर्वरूपाणिमेराजन्पुरुषस्यभविष्यतः ॥ पराभविष्यतश्चैवतन्मद्ब्रूहिपितामह १ ॥ भीष्मउवाच ॥ मनएवमनुष्यस्यपूर्वरूपाणिशंसति ॥ भविष्यतश्चमद्रं
 तेतथैवभविष्यतः २ अत्रान्युदाहरंतीममितिहासपुरातनम् ॥ श्रियाशकस्यसंवादंतनिबोधयुधिष्ठिर ३ महत्स्तपसोव्युष्ट्यापश्यंल्लोकौपरावरौ ॥ सामा
 न्यमृषिभिर्गत्वाब्रह्मलोकनिवासिभिः ४ ब्रह्मेवामितदीप्तौजाःशान्तपाप्मामहातपाः ॥ विचचारयथाकामंभिषुलोकेपुनारदः ५ कदाचित्प्रातस्तुथायपिस्पृष्टुःस
 लिलंशुचि ॥ ध्रुवद्वारभवांगंगाजगामावततारच ६ सहस्रनयनश्चापिवज्रीशंवरपाकहा ॥ तस्यदेवर्षिषुष्टयास्तीरमभ्याजगामह ७ तावाञ्छत्ययतात्मानौ
 कृतजप्यौसमासतः ॥ नद्याःपुलिनमासाद्यसूक्ष्मकांचनवालुकम् ८ पुण्यकर्मभिराख्यातादेवर्षिकथिताःकथाः ॥ चक्रतुस्तौतथाऽऽसीनौमहर्षिकथितास्त
 था ९ पूर्ववृत्तव्यपेतानिकथयंतौसमाहितौ ॥ अथभास्करमुच्यंतरश्मिजालपुरस्कृतम् १० पूर्णमंडलमालोक्यताडुत्थायोपतस्थतुः ॥ अभितस्तूदयंतंतम
 कर्मकर्मिणापरम् ११ आकाशेददृशेज्योतिरुच्यताचिःसमप्रभम् ॥ तयोःसमीपंतंप्राप्तंप्रत्यहृद्यतभारत १२ तत्सुपर्णाकरचितमास्थितवैष्णवंपदम् ॥ मामि
 रप्रतिभंभातित्रैलोक्यमवभासवत् १३ तत्राऽभिर्रूपशोभाभिरप्सरोग्भिःपुरस्कृताम् ॥ ब्रह्मीमंशुमत्प्रख्यातहृद्भानोरिवार्चिपम् १४ नक्षत्रकल्पाभरणांतामौ
 क्तिकसमस्रजम् ॥ श्रियंददृशतुःपद्मांसाक्षात्पद्मदलस्थिताम् १५ ॥ पूर्वरूपाणीति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५

१६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४

साऽवरुह्यविमानाग्रादंगनानामनुत्तमा ॥ अम्यागच्छत्रिलोकेशं देवर्षिचापिनारदम् १६ नारदानुगतःसाक्षान्मधवांस्तामुपागमत् ॥ कृतजलिपुटोदेवीनि
 दद्यात्मानमात्मना १७ चक्रंचानुपमांपूजां तस्याश्चापिसर्ववित् ॥ देवराजःश्रियंराजन्वाक्यंचदमुवाचह १८ ॥ शक्रउवाच ॥ कात्वंकेनचकार्येणसंप्राप्ता
 चारुहासिनि ॥ कुतश्चागम्येतसुभुगंतव्यंकचत्तेशुभे १९ ॥ श्रीरुवाच ॥ पुण्येषुत्रिषुलोकेषुसर्वेस्थावरजंगमाः ॥ ममात्मभाविमच्छंतेयतंतेपरमात्मना
 २० साहंवैपंकजेजातासूर्यरश्मिविवोधिंते ॥ भूत्यर्थसर्वभूतानापद्माश्रीःपद्ममालिनी २१ अहंलक्ष्मीरहंभूतिःश्रीश्चाहंबलमूदन ॥ अहंश्रद्धाचमेधाचसन्न
 तिर्विजितिःस्थितिः २२ अहंष्टतिरहंसिद्धिर्हंवहूतिरेवच ॥ अहंस्वाहास्वधाचैवसन्नतिर्नियतिःस्मृतिः २३ राज्ञांविजयमानानांसेनाग्रेषुध्वजेषुच ॥
 निवासधर्मशीलानांविषयेषुपुरेषुच २४ जितकाशिनिशूरेचसंग्रामेष्वनिवर्तिनि ॥ निवसांमिनुष्येद्रेसदैवबलमूदन २५ धर्मनित्यमेहाडुद्धौब्रह्मण्येसत्यवादिनि ॥
 प्रश्रितेदानशीलेचसदैवनिवसाम्यहम् २६ असुरेष्ववसंपूर्वसत्यधर्मनिर्दधना ॥ विपरीतास्तुतानुद्धावयिवासमरोचयम् २७ ॥ शक्रउवाच ॥ कथंवृत्ते
 बुदैत्येषुखमवात्सीर्वरानमे ॥ दृष्ट्वाचकिमिहामास्वंहित्वादैतेयदानवान् २८ ॥ श्रीरुवाच ॥ स्वधर्ममनुतिष्ठत्सुधैर्यादचलितेषुच ॥ स्वर्गमार्गाभिरामेषुसत्वे
 षुनिरताह्यहम् २९ दानाध्ययनयज्ञेज्यापितृदेवतपूजनम् ॥ गुरुणामतिथीनांचतेषांसत्यमवर्तत ३० सुसंष्टष्टहाश्चासनजितस्त्रीकाहुताग्रयः ॥ गुरुशु
 श्रूषकादांताब्रह्मण्याःसत्यवादिनः २१ श्रद्धादानाजितक्रोधादानशीलाऽनसूयवः ॥ मृतपुत्राभूतामात्याभूतदाराह्यनार्षवः ३२ अमर्षेणनचान्योन्यंस्पृहयंते
 कदाचन ॥ नचजातूपतप्यंतिधीराःपरसमृद्धिभिः ३३ दातारःसंयुहीतारआर्याःकरुणवेदिनः ॥ महाप्रसादाक्रजवोदृढभकाजितेन्द्रियाः ३४ संतुष्टभृत्यस
 चिवाःकृतज्ञाःप्रियवादिनः ॥ यथाहंमानार्थकराहीनिषेवायतव्रताः ३५ नित्यंपर्वसुसुप्ताताःस्वनुलिप्ताःस्वलंकृताः ॥ उपवास्तपःशीलाःप्रतीताब्रह्मवादिनः
 ३६ नैनानम्युदियात्सूयौनचाप्यासनप्रवेशयाः ॥ रात्रौदधिसक्तूंश्चनित्यमेवव्यवर्जयन् ३७ कल्यंष्टतंचान्वेक्षन्प्रयताब्रह्मवादिनः ॥ मंगल्यान्यपिचाप
 इयन्ब्राह्मणंश्चाप्यपूजयन् ३८ सदाहिवदार्थमसदाचाऽप्रतिगृह्णताम् ॥ अर्थचराग्याःस्वपतांदिवाचास्वपतांतथा ३९ रुपणानाथवृद्धानां दुर्वलातुर
 योपिताम् ॥ दयांचसंविभागेचनित्यमेवाऽन्वमोदताम् ४० त्रस्तंविषण्णमुद्विग्नभयार्तव्याधितंक्रुताम् ॥ हृतस्वंव्यसनार्तचनित्यमाश्वासयंतिते ४१
 धर्ममेवाववर्ततनहिंसंतिपरस्परम् ॥ अनुकूलाश्चकार्येषुगुरुद्वेषोपसेविनः ४२ पितृन्देवातिथींश्चैवयथावत्तेऽभ्यपूजयन् ॥ अवशेषाणिचाश्रंतिनित्यंसत्यत
 पोष्टताः ४३ नैकेऽश्रंतिमुसंपन्नंगच्छंतिपरस्त्रियम् ॥ सर्वभूतेष्ववर्ततयथाऽऽत्मनिदयांप्रति ४४

नैवाकाशेनपशुपुवियोनौचनपर्वसु ॥ इंद्रियस्यविसर्गतिरोचयंतिकदाचन ४५ नित्यंदानंतथादाक्ष्यमार्जवैचैव नित्यदा ॥ उत्साहोऽथानहंकारम्परमसौह
दंक्षमा ४६ सत्यंदानंतपःशौचंकारुण्यंवागनिर्गुग ॥ मित्रेपुचानमिद्रोहःसर्वतेष्वभवत्प्रभो ४७ निद्रातंद्रीरसंप्रीतिरसूयाऽथानवेक्षिता ॥ अरतिश्चविषा
दश्चस्पृहाचाप्यविशन्नतान् ४८ साऽहमेवंगुणेष्वेवदानेवेष्ववसंपुरा ॥ प्रजासर्गमुपादायनैकंयुगविपर्ययम् ४९ ततःकालविपर्यसेतेपांगुणविपर्ययात् ॥ अप
श्यंनिर्गतं धर्मकामक्रोधवशात्मनाम् ५० सभासदांचवृद्धानांसतां कथयतः कथाः ॥ प्राहसन्नभ्यमृगंश्चसर्ववृद्धान्गुणावराः ५१ युवानश्चसमासीनावृद्धानपिगता
न्सतः ॥ नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यांयथापूर्वमपूजयन् ५२ वर्तयत्येवपितरिपुत्रःप्रभवतेतथा ॥ अभृत्याभृत्यतर्ताप्राप्यरूपापयंयनपत्रपाः ५३ तथाधर्मादपेते
नकर्मणागर्हितेनये ॥ महतःप्राप्नुवंत्यर्थीस्तेषांतत्राऽभवत्स्पृहा ५४ उच्चैश्चाभ्यवदन्नरात्रौनीचैस्तत्राग्निरज्वलत् ॥ पुत्राऽपितृनृत्यचरन्नायंश्चात्यचरन्पतीन्
५५ मातरंपितरंवृद्धमाचार्यमातिथिं गुरुम् ॥ गुरुत्वान्नाभ्यनंदंतकुमारान्नाञ्ज्वपालयन् ५६ भिक्षावलिमदद्याच्चस्वयमन्नानिभुंजते ॥ अनिद्राऽसंविभज्या
थपितृदेवातिथीनगृह्णन् ५७ नशौचमनुरुद्धयंततेषांसूदजनास्तथा ॥ मनसाकर्मणावाचाभक्ष्यमासीदनावृतम् ५८ विप्रकीर्णानिधान्यानि काकमूषिक
भोजनम् ॥ अपावृतं पयोऽतिष्ठदुच्छिष्टाश्चास्पृशन्नघृतम् ५९ कुदालं दात्रपिटकंप्रकीर्णं कांस्यभाजनम् ॥ द्रव्योपकरणं सर्वेनान्वेषैत्कुटुंबिनी ६० प्राकारा
गारविध्वेसान्नस्मतेप्रतिकुर्वते ॥ नाद्रियंतेपशून्बद्धायवसेनोदकेनच ६१ बालान्प्रिक्षमाणानांस्वयंभक्ष्यमभक्षयन् ॥ तथाभृत्यजनं सर्वमसंतर्प्यचदानवाः ६२
पायसंलसंरमांसमपूपानथशङ्कुलीः ॥ अपाचयन्नात्मनोऽर्थेवृथामांसाभ्यभक्षयन् ६३ उत्सूर्यज्ञायिनश्चासन्नसर्वेचासन्नप्रगेनिशाः ॥ अवर्तन्कलहाश्चात्रदिवा
रात्रंघृहेघृहे ६४ अनार्याश्चार्धमासीनं पशुं पाचयन्नतग्रह ॥ आश्रमस्थान् विधर्मस्थाः प्राद्विषंतपरस्परम् ६५ संकराश्चाभ्यवर्तंतनचशौचमवर्तत ॥ येचवेदवि
दोविप्राविस्पृष्टमनृचश्चये ६६ निरंतरविशेषास्तेबहुमानावमानयोः ॥ हारमाभरणवेषंगतंस्थितमवेक्षितम् ६७ असंवत् जिष्यावैदुर्जनाचरितंविधिम् ॥
स्त्रियःपुरुषवेषेणपुंसःस्त्रीवेषधारिणः ६८ क्रीडारतिविहारेषुपरांसुदमवाप्तुवन् ॥ प्रभवद्भिःपुरादायानर्हंभ्यःप्रतिपादितान् ६९ नाऽभ्यवर्तंतनास्तिक्याद्वर्तंतः
संभवेष्वापि ॥ मित्रेणाऽभ्यर्थितंमित्रमर्थसंशयितेक्वचित् ७० वालकादद्यग्रमात्रेणस्वार्थेनाघ्नततद्वसु ॥ परस्वादानरुचयोविपणव्यवहारिणः ७१ अदृश्यंताऽऽ
र्यवर्णेपुशुद्राश्चापितपोधनाः ॥ अधीयंतेऽव्रताभेचिद्व्याघ्रतमथाऽपरे ७२ अशुभ्रपुर्गुरोःशिष्यःकश्चिच्छिष्यसखोगुरुः ॥ पिताचैवजनित्रीचश्रातौवृत्तोऽस
वाविव ॥ अग्रभृत्येस्यितौवृद्धावन्नंप्राथयतःसुतान् ७३ तत्रवेदविदःप्राज्ञागामीर्येसागरोपमाः ७४ कृष्यादिष्वभवन्सक्तामूर्खाःश्राद्धान्यभुंजत ॥ प्रातः
प्रातश्चसुप्रश्नं कल्पनं प्रेषणक्रियाः ७५

95 | 96 | 97 | 98 | 99 | 100 | 101 | 102 | 103 | 104 | 105 | 106 | 107 | 108 | 109 | 110 | 111 | 112 | 113 | 114 | 115

शिष्यानामप्रहितास्तेषामकुर्वन्गुरवःस्वयम् ॥ श्वश्रूश्चशुरयोरग्रेवधूःप्रेष्यान्शासत ७६ अन्वशासञ्चभर्तारंसमाह्वायाऽभिजल्पति ॥ प्रयत्नेनापिचारक्षच्चित्तंपुत्र
स्यवैपिता ७७ व्यभजच्चापिसंभाहुःखवासंतथाश्वसत ॥ अग्निदाहेनचौरैर्वा राजभिर्वाहृतंघनम् ७८ दृष्ट्वाद्विषात्प्राहंसंतसुहृत्संभाविताह्यपि ॥ कृतघ्नाना
स्तिकाःपापागुरुदाराभिर्मांशिनः ७९ अभक्ष्यभक्षणरतानिर्मर्यादाहतत्विषः ॥ तेष्वेवमादीनाचारानाचरन्सुविपर्यये ८० नाहं देवंद्रव्यस्याभिदानवेष्टितिमे
मतिः ॥ तन्मांस्वयमनुप्राप्तामभिनंदशचीपते ८१ त्वयाऽर्चितांमां देवेशपुरोधास्यतिदेवताः ॥ यत्राहंतत्रमत्कांतामद्विशिष्टामदर्पणाः ८२ सतदेव्योजयाष्ट
म्योवासमेप्यंतितेऽष्टधा ॥ आशाश्रद्धाष्टतिःक्षातिर्विजितिःसन्नतिःक्षमा ८३ अष्टमीवृत्तिरेतासांपुरोगापाकशासन ॥ ताश्चाहं चासुरांस्त्यक्त्वायुष्मद्विषयमा
गताः ८४ त्रिदशेपुनिवत्स्यामोधर्मनिष्ठातरात्मसु ॥ इत्युक्तवचनादीर्घीप्रार्थित्यर्चननंदतुः ८५ नारदश्चात्रदेवर्षिर्द्वैतहंताचवासवः ॥ ततोऽनलसखोवायुःप्रववौ
देववर्मसु ८६ इष्टगंधःसुखस्पर्शःसर्वद्रियसुखावहः ॥ शुचौवाभ्यार्थितेदेशेत्रिदशाःप्रायशःस्थिताः ८७ लक्ष्मीसहितमासीनंमघवंतंदिदृक्षवः ८८ ततोदिवं
प्राप्यसहस्रलोचनःश्रियोपपन्नःसुहृदामहर्षिणा ॥ रथेनहर्षश्चयुजासुरर्षभःसदःसुराणामभिसत्कृतोययौ ८९ अथेगितं वज्रधरस्यनारदःश्रियश्चदेव्यामनसाविचा
रयन् ॥ श्रियैशशंसांमरदृष्टपौरुषःशिवेनतत्रागमनंमहर्षिभिः ९० ततोऽमृतंयौःप्रववर्षभास्वतीपितामहस्यायतनेस्वयंभुवः ॥ अनाहतादुर्दुभयोऽथनेदिरेतथा
प्रसन्नाश्चदिशश्चाकिशिरं ९१ यथर्तुसस्येपुक्वर्षवासवो न धर्ममार्गाद्विचचालक्ष्मन् ॥ अनेकरत्नाकरभूषणाचभूःसुघोषघोषाभुवनौकसाजये ९२ क्रियाभिरामाम
नुजामनस्विनोबभूःशुभेपुण्यकृतांपाषिस्थिताः ॥ नरामराःकिन्नरयक्षराक्षसाःसमृद्धिमतःसुमनस्विनोऽभवन् ९३ नजात्वकालेऽसुमंकुतःफलंपातवृक्षात्पवने
रितादपि ॥ रसप्रदाःकामदुघाश्चधेनवीनदारुणावाग्विचचारकस्यचित् ९४ इमांसपर्यासहसर्वकामदेःश्रियाश्चक्रप्रमुखैश्चदेवैः ॥ पठंतियेविप्रसदःसमागताः
समृद्धकामाःश्रियमाश्रुवतिते ९५ त्वयाकुरूणांवरयत्प्रचोदितंभवाभवस्येहपरंनिदर्शनम् ॥ तदद्यसर्वपरिकीर्तितंमयापरीक्ष्यतत्त्वंपरिगंतुमर्हसि ९६ ॥ इति
श्रीम० शांति० मोक्ष० श्रीवासवसंवादोनामअष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥ युविष्ठिरउवाच ॥ किंशीलःकिंसमाचारःकिंविद्यःकिंपराक्रमः ॥
प्राप्नोतिब्रह्मणःस्थानंयत्परंप्रकृतेर्धुवम् १ ॥ भीष्मउवाच ॥ मोक्षधर्मेपुनियतोलब्धाऽऽहरोजितेन्द्रियः ॥ प्राप्नोतिब्रह्मणःस्थानंतत्परंप्रकृतेर्धुवम् २ अत्राप्युदा
हरंतीमभितिहासपुरातनम् ॥ जैगीपव्यस्यसंवादमसितस्यचभारत ३ जैगीपव्यंमहाप्रज्ञंभर्माणामागतमगमम् ॥ अकुर्यंतमत्हृष्यंतमसितोदेवलोऽब्रवीत् ४

इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये अष्टाविंशत्यधिकद्विंशत्तमो ध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ किंशीलति १।२।३।४

देवल उवाच ॥ ॥ न प्रीयसेवंधमानो निंदमानो न कुप्यसे ॥ काते प्रज्ञा कुतश्चैषां किं ते तस्याः परायणम् ५ ॥ भीष्म उवाच ॥ इति ते नानुयुक्तः सतमुवाच महता
 तपाः ॥ महद्वाक्यमसंदिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ६ ॥ ॥ जैगीषव्य उवाच ॥ ॥ यागतिर्या पराकाष्ठाया शांतिः पुण्यकर्मणाम् ॥ तांतिः संप्रवक्ष्यामि महती
 मृषिसत्तम ७ ॥ निंदसुचसमानित्यं प्रशंससुचदेव ॥ निह्वंति च ये ते पांसमयं सुकृते च यत् ८ ॥ उक्ताश्च न वादिष्यंति वक्तारमहिताहितम् ॥ प्रतिहंतुं चेच्छंति हंतारं
 वैमनीषिणः ९ ॥ नाप्राप्तमनुशोचंति प्राप्तकालानि कुर्वते ॥ न चातीतानि शोचंति न चैव प्रतिजानते १० ॥ संप्राप्तायां च पूजायां कामादर्थे पुदेव ॥ यथोपपत्तिं कुर्वति
 शक्तिमंतः कृतव्रताः ११ ॥ पक्वविद्यामहाप्राज्ञा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ मनसा कर्मणा वाचा नाराप्यंतिका र्हींचित् १२ ॥ अनीर्षवो न चाऽन्योन्यं विहिंसंति कदाचन ॥
 न च जातृपतय्यंते धीराः परसमृद्धिभिः १३ ॥ निंदाप्रशंसेचात्यर्थं न वदंति परस्य ये ॥ न च निंदाप्रशंसाभ्यां विक्रियंते कदाचन १४ ॥ सर्वतश्च प्रशंसां तये सर्वमूताहिते रताः ॥
 न कुद्व्यंति न हृष्यंति नाराप्यंतिका र्हींचित् १५ ॥ विमुच्य हृदयं शिंचं क्रमांतियथा सुखम् ॥ नये पांवांधवाः संतिये चाऽन्ये पांनवांधवाः १६ ॥ अमित्राश्च न संत्ये पांये
 चाऽमित्रान कस्यचित् ॥ य एवं कुर्वते मर्त्याः सुखं जीवंति सर्वदा १७ ॥ यैर्धर्मानुरुद्व्यंते धर्मज्ञा द्विजसत्तम ॥ ये ह्यतो विच्युता मार्गास्ते हृष्यंत्युद्विजंति च १८ ॥ आस्थि
 तस्तमहं मार्गमसूयिष्यामि कं कथम् ॥ निंदमानः प्रशस्तो वा हृष्येऽहं केन हेतुना १९ ॥ यद्यदिच्छंति तत्तस्मादपि गच्छंतु मानवाः ॥ न मे निंदाप्रशंसाभ्यां हास
 वृद्धी भविष्यतः २० ॥ अमृतस्यैव संहृष्ये देवमानस्य तत्त्ववित् ॥ विपस्ये वो द्विजे ब्रित्यं संमानस्य विचक्षणः २१ ॥ अवज्ञातः सुखं शेते इह चा मुत्र चाभयम् ॥ विमु
 क्तः सर्वदोषेभ्यो योऽयमंतास बुध्यते २२ ॥ परांगतिं च ये केचित् प्रार्थयंति मनीषिणः ॥ पुतद्भ्रतं समाहृत्य सुखमेधंति ते जनाः २३ ॥ सर्वतश्च समाहृत्य क्रतून् सर्वान् जिते
 द्वियः ॥ प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतैर्धुवम् २४ ॥ नास्य देवानां गंधर्वानां पिशाचानां राक्षसाः ॥ पदमन्वरोहंति प्राप्तास्य परमांगतिम् २५ ॥ इति श्रीमहाभारते
 शांतिपर्वणि मोक्षधर्मप ० जैगीषव्यासितसंवादे अनर्निशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रियः सर्वस्य लोकस्य सर्वसत्त्वाभिर्नादिता ॥
 गुणैः सर्वैरुपेतश्च को न्यस्ति भुवि मानवः १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि पृच्छतो भरतर्षभ ॥ उग्रसेनस्य संवादनारदे केशवस्य च २ ॥ उग्रसेन उवाच ॥
 यस्य संकल्पते लोको नारदस्य प्रकीर्तने ॥ मन्ये स गुणसंपन्नो ब्रूहि तन्मम पृच्छतः ३ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ कुरुराधिप यान् मन्ये गृणुतां मे विवक्षतः ॥
 नारदस्य गुणा वसूतः संक्षेपेन नराधिप ४ ॥ न चारित्र्यनिमित्तोऽस्याहं कारो देहतापनः ॥ अभिन्नश्रुतचारित्रस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ५

[illegible]

६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४॥ इति शांतिपूर्वाणि मोक्षधर्मपूर्वाणि मौलिकंठपि मारुतमावदीपे त्रिंशत्
 धिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ एवं नानाख्यानमुखेनेक्तमधिकारिणः स्वरूपं श्रुत्वाऽऽश्मनि तत्त्वज्ञानाधिकारं पश्यन् मृगुरद्वाजं सवा
 दादी पूर्वसंक्षेपेण श्रुतमेवार्थविस्तरेण भोतुमिच्छन्पृथिविरुवाच आद्यंतमिति । आदि संसारहेतुं भंतलयस्थानं भूतानाजीवानां अभिन्ननिमित्तोपादानस्वसूचनार्थं समाप्तः साक्षाद्योमयाग्रा

अरतिःक्रोधचापल्येभयनैतानिनारदे ॥ अदीर्घसूत्रःश्वरश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः ६ उपास्योनारदोवाढंवाचिनास्यव्यतिक्रमः ॥ कामतोयदिवालोभातस्मात्सर्वत्रपूजितः ७ अध्यात्माविधितत्त्वज्ञःक्षातःशक्तोजितेंद्रियः ॥ ऋजुश्चसत्यवादीचतस्मात्सर्वत्रपूजितः ८ तेजसायशसाबुद्धिचाज्ञानेनविनयेनच ॥ जन्मनातपसाद्वस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ९ सुशीलःसुखसंवेशःसुभोजःस्वादरःशुचिः ॥ सुवाक्यश्चाप्यनीर्ष्यश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः १० कल्याणंक्रुतेवाढंपापमस्मिन्नविद्यते ॥ नप्रियतेपरानर्थैस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ११ वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषति ॥ तितिक्षुरनवज्ञातस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः १२ समत्वाच्चप्रियोनास्तनाप्रियश्चकथंचन ॥ मनोनुकूलवादीचतस्मात्सर्वत्रपूजितः १३ बहुश्रुतश्चित्रकथःपंडितोऽलालसोऽष्टः ॥ अदीनोऽक्रोधनोऽलुब्धस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः १४ नार्थेधनेवाकामेवाभूतपूर्वोऽस्यविग्रहः ॥ दोषाश्चास्यसमुच्छिन्नास्तस्मात्सर्वत्रपूजितः १५ दृढभक्तिरनिद्यात्माश्रुतवानदृशंसवान् ॥ वीतसंमोहदोषश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः १६ असक्तःसर्वसंगेषुसक्तात्मेवचलक्ष्यते ॥ अदीर्घसंशयोवाग्मीतस्मात्सर्वत्रपूजितः १७ समाधिर्नास्यकामार्थेनात्मानंस्तौति कर्हिंचित् ॥ अनिर्धृष्टदुसंवादस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः १८ लोकस्यविविधंचितंप्रेक्षतेचाप्यकुत्सयन् ॥ संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः १९ नासूयत्यागमंकंचित्स्वनेनयोपजीवति ॥ अवंध्याकालोवश्यात्मातस्मात्सर्वत्रपूजितः २० कृतश्रमःकृतप्रज्ञोनचतृप्तःसमाधितः ॥ नित्ययुक्तोऽप्रमत्तश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः २१ नापत्रपश्चयुक्तश्चनियुक्तःश्रेयसेपरैः ॥ अभेतापरगुह्यानांतस्मात्सर्वत्रपूजितः २२ नहृष्यत्यर्थलाभेषुनालाभेतुव्यथत्यपि ॥ स्थिरबुद्धिरसक्तात्मातस्मात्सर्वत्रपूजितः २३ तंसर्वगुणसंपन्नंदक्षंशुचिमानमयम् ॥ कालज्ञंचप्रियज्ञंचकःप्रियंनकरिष्यति २४ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणिवासुदेवोद्यमेनसंवादे त्रिंशधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ आद्यंतंसर्वभूतानांज्ञातुमिच्छामिकौरव ॥ ध्यानंकर्मचकालंचतथैवायुर्युगेयुगे १

नाम् । तदास्मान्स्वयमकुर्वतेविश्यायेनश्रुत्यचन्द्रद्वयस्तथास्वमतिपादनात् । किलक्षणब्रह्मेतिश्यानकर्मणीतत्प्राप्तावेतरंगबहिरंगसाधने । कालं ' कलिःशयानोभवतिसंजिहानस्तद्वारः । उ
तिष्ठंस्तेनाभवतिष्ठतंसंपद्यतेचरन्' इतिश्रुतिप्रसिद्धचतुर्विधंजीवलोकतत्त्वलोकस्यास्तत्त्वरूपभूतानांविषयादीनामागतमुद्रप्रस्थानांगतिप्रवेशस्यानमूर्धनाभिभवतुजालस्यतदेतत्संज्ञागुमिच्छा
मि । श्रुत्ययंस्तु शयानोऽविद्यावृत्तःपुमान्कलिरित्युच्यते । संजिहानोविषयेषुजातवैराग्यःसन्नविद्यासम्पृक्हातुमिच्छन्मुमुक्षुर्द्वारंरहस्युच्यते । उतिष्ठन्शमाद्यनुष्ठानायसज्जीभवन्ब्रतेत्यु
च्यते । चरन्शपादिकमाचरन्कृतकृत्युगंभवतिपुमानेत्यर्थः । धर्मतारतम्यज्ञापुस्तारतम्यगुणेषुसिद्धिपुंसिज्ञेयं साधः १

पिदशमार्गः सार्धद्वाविंशतिफलत्मकः । एतेन 'अष्टादशनिमेषास्तु क्राष्टात्रिंशतुताः कलाः । त्रिंशत्कलामुहूर्तस्तु त्रिंशद्रात्र्यहनीतुते' इत्यादिलोकप्रसिद्धक्रमः प्रतिमुहूर्तसाधपलाधिक्यात्सु लक्षितोऽयम् । 'कलातुषोडशभागः' इत्यमरः अन्येष्वाष्टात्रयाधिकात्रिंशत्कलामुहूर्तविधायकस्य १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ तावच्छतीचतुःशती तथाविधश्चतुःशतारमकः कालः संघाद्युगयोरन्तरं सध्याशोयुगातरयोरन्तरम् १० । २१ एतत्कालारूपं चतुर्गुणात्मकं जीवस्वरूपं शाश्वतमायं तदुन्मयं मनोरूपोपाधियोगाच्चतुर्विधमपि स्वरूपतः सर्वविकारही नन्त्रद्वैवास्तीत्यर्थः २२ कृतेषुमे युष्यतेवासनावरत्रयाध्वयतेऽस्मिन्पुरुषपञ्चरितियुगं स्वधर्मस्तस्मिन्कृते ताकल्पेन निष्पादिते तस्य कृतयुगारमनःपुरुषस्य अधर्मेणैषान्यायिभचारकर्मणा आगम उपदेशावाक्यं सत्परहतिविशेषगाद्वेदस्य २३ चौर्यचक्रानृतचक्रुत्प्रतमनृतवेदविरुद्धहिंसादिकर्म तेन वैदिककर्माभ्यन्ते संययोग्यत्वाद्गृहभवेतिदिशितं मायाशतैवादिरूपा उपर्यधिपतेवर्षते २४

१० ततःपरंपरविद्या ज्ञानमपराविद्या तेषजयवरायवातद्वारमधिगम्यतेपतद्वद्वयमप्राप्तमिदवादिनातत्रापरागवेदोयज्ञवेदइत्यादिनायवर्गेमसिद्धे २८ एतामिति अत्रलतादिपुचलु
खिद्येकमेवपदमस्यदशापादाअधर्मस्यपद । एतेषामपियुगकालाल्पत्ववद्व्याभ्याफलतश्चतुर्गुणापादमात्रमधर्मः पादत्रयधर्मः सेपसहस्रगुणितान्वाह्यदिनंतावदेवब्राह्मीरात्रिश्चेतिवदताय
यत्रान्यत्पश्यतितदुत्तमस्यैवमितिभुतेब्राह्मपदमपिदिवादैतदुःखेनरात्रावज्ञानकोषेणचानुविद्धत्वातल्लयिष्णुत्वाच्चक्षुर्मेवेतिदर्शितम् २९ तवादीदिनादीध्यानमाविश्ययोगनिद्रयाभुत्त्वान
वित्रियाणांजाह्नवे ३० । ३१ इममेववृष्टिप्रलयमकारमस्मदाविष्णुपतिदिशति प्रतिबुद्धइति अज्ञस्येतेतुमशक्यंस्वतोनिर्विकारस्वरूपमापिब्रह्माजीवःक्षयाक्षयेनिद्रानाशेसतिप्रतिबुद्ध
सन्नविहृतेषामपयाविकारयुक्तंक्रोति चकारोहेत्वयः तस्मान्महद्भूतमहंकारमुजते तस्मादहंकाराद्यकारमकंमनश्चमुजते मनोमात्रमेवकालाकाशादिकंलुप्तिप्रबोधावेवचसृष्टि
प्रलयावित्यर्थः तयाचश्रुतिः । 'सयदास्वापितितदेनंवाक्सर्वेनाममिःसहाप्येतीतिचक्षुःसर्वैरूपैःसहाप्येति'इत्यादिनासुषुप्तोपपत्त्यागमनिनामरूपमपंचप्रलयमुक्ता'अजयदाप्रबुद्धयेतएतस्मादात्मनः

अन्येकतयुगेधर्मास्त्रेतायांद्वापरेऽपरे ॥ अन्येकलियुगेतृणांयुगहासानुरूपतः २७ तपःपरंकृतयुगेत्रेतायांज्ञानमुत्तमम् ॥ द्वापरेयज्ञ
मेवाहुर्दानमेकंलौकियुगे २८ एतांद्वादशसाहस्रीयुगाख्यांक्वयोविदुः ॥ सहस्रपरिवर्ततद्ब्राह्मदिवसमुच्यते २९ रात्रिमेतावर्तचैवत
दादौविश्वमीश्वरः ॥ प्रलयेध्यानमाविश्यसुखासांस्तेविबुद्धयते ३० सहस्रयुगपर्यंतमहर्षद्रह्यणोविदुः ॥ रात्रियुगसहस्रांततिहोरात्र
विदो जनाः ३१ प्रतिबुद्धोविहृतेब्रह्माक्षय्यंक्षयाक्षये ॥ सृजतेचमहद्भूतंतस्माद्यत्तात्मकंमनः ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिप
र्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥ ॥ ॥ व्यासउवाच ॥ ब्रह्मतेजोमयंशुक्रंयस्यसर्वं
मिदंजगत् ॥ एकस्यभूतंभूतस्यद्वयंस्थावरजंगमम् १ अहर्भुत्वेविबुद्धःसन्नसृजतेऽविद्ययाजगत् ॥ अग्रएवमहद्भूतमाशुव्यक्तात्मकंमनः २

सर्वेमाणापयाऽऽयतनंमिप्रतिष्ठेतामेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाः' इतिप्रबोधेचतत्पवमाणदेवलोकशब्दितानामाध्यात्मिकादेविकाधिलौकिकमपंचानामुत्पत्तिदर्शयति ३२ ॥ इति शांतिपर्वणि
मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठेयि भारतमावदीपे एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ननुप्राक्सिद्धमज्ञातसत्ताकंजगत्समनस्कंद्रियसन्निकर्षाद्व्यतेह्यस्तन
एवायंचतइतिप्रत्यभिज्ञायतेचतस्कयंमनोमात्रमिदयाशंकायह प्रयेति । 'मनोमहान्मतिब्रह्मापूर्वबुद्धिः'ख्यातिरिश्चर । ॥ ब्रह्मासंविधितिश्चैवस्मृतिश्चपरिपश्यते ॥ पर्यायवाचकाःशब्दात्मनः
परिकीर्तिताः'इतिस्मृतेर्ब्रह्ममहत्त्वंसूक्ष्मबुद्धिः तच्चतेजोमयंसूक्ष्मवासनामयं सप्ततस्तेजोमात्राःसमभ्याद्वानहत्यादोवासनासृजतेःशब्दप्रयोगात् तदेवशुक्बीजंविदीतिशेषः । यस्यबी
जस्यएकस्यप्रवर्णांतरवर्जितस्यभूतस्यजनिमतः पंचम्यर्थेपट्टी यस्मादिदंजगद्भूतमुद्भूतं स्यावरस्यास्तुनिरयंचेतनंजंगमंविनाइयनिरयमचेतनंस्वप्नेइववासनामपंचजगन्मस्येवस्थितंपूर्वपूर्वसं
स्कारवशादिदमितिज्ञायतेतद्विदमितिप्रत्यभिज्ञायतेचेत्यर्थः । अहरिति अविययेतिमहत्त्वस्यापिकारणमुक्तं । सृष्टिक्रममाहाप्रैइति अग्रेसरार्दोमहद्महत्त्वंभूतमुद्भूततदेवाशुशीघ्रं
व्यकारमकंवियदादिकंप्रत्यनइत्युच्यते । आशुशिविसांख्याभिमतःसृष्टिक्रमोनिरस्तः सुगतरसृष्टिरेवविशाखतस्वमितिद्विषुष्टिवादिनांवंचाचोपः १

अभिभूयेतिसाद्वैष्टीकः मनःकृतार्चिर्मयप्रकाशकंचिदात्मानमाभिभूयआहृत्पमानसान्त्तनस्यसृजत् अर्चिमाभिनिविपाडेस्वीश्वरःमानसान्पूर्वसर्गातेभिभूयोतरसर्गादौपसृजदितिज्ञेयं ।
मनःप्रथमंसिद्धयावदुस्योपजाययेतिश्रुतिसिद्धयाप्रार्थनारूपयाऽनेनमनोरूपपाठेरेणितिद्वितीयस्वप्नं विहृतेविचिचारानुक्रुते आकाशादयःपंचेविसप्तमानसाः ३ । ३ । ५ । ६
७ गुणाइति आकाशादयःपंचक्रमेणैकद्वित्रिचतुःपंचगुणयुक्ताइत्यर्थः । तेषामुत्पत्तिर्नान्येयदूतपावत्कालपर्यंतययायेनप्रकारेणवर्ततेतदूतं । एकस्तच्छब्दस्तत्वावच्छब्दायः । तावत्काल
पर्यंततावद्गुणंस्मृतं । अत्रपूर्वाद्धैक्तालवस्थासूक्ष्मभूतेष्वेवज्ञेया । स्थूलपुण्यपंचीकरणानुत्पत्तिर्नान्येयपिपंचगुणानि । त्रिष्टकरणपक्षेचआकाशावायूक्रमेणैकद्वित्रिगुणावितराणिपंचगुणान्ये
वेत्याशयः । तत्रपंचीकरणंस्वाकाशादीन्प्रत्येकंद्वेधाविभज्यैकस्मिन्नागेस्वेतरभूतचतुष्टयस्याऽर्चकृतस्यचतुश्चतुर्गुणांशान्प्रसिंयैकैकंस्थूलमूर्तमवति । तथात्रिष्टकरणं तेजोब्रह्ममिदमेव
कंद्वेधाविभज्यैकस्मिन्त्रयैस्वेतरयोरर्थावैप्रसिंयेदिति । एवंसंकीर्णेष्वप्याकाशादिसंज्ञास्वभागाधिक्यादितिज्ञेयं ८ ननुपंचीकरणपक्षेकथमाकाशेगंधाद्यनुपलंभःकथंवात्रिष्टकरणपक्षेवायौ
गंधोपलंभइत्याशंक्याद्येस्थूलाकाशास्याप्रत्यक्षत्वेनतद्वर्तगंधादीनामप्यप्रत्यक्षत्वमित्यभिसंधायद्वितीयप्रत्याह उपलभ्येति अस्त्वितिदृष्टांतार्थं यथाऽम्बुपुलाकलवंगादिगंधउपलभ्यतेएवंवा

अभिभूयेहचार्चिष्मद्वसृजत्सप्तमानसान् ॥ दूरगंबहुधागामिप्रार्थनासंशयात्मकम् ३ मनःसृष्टिविकृतेचोद्यमानंसिद्धक्षया ॥ आकाशंजायतेतस्मात्तस्यशब्दं
गुणंविदुः ४ आकाशातुविकुर्वाणात्सर्वगंधवहःशुचिः ॥ धलवान्जायतेवायुस्तस्यस्पर्शगुणोमतः ५ वायोरपिविकुर्वाणाज्योतिर्भवतिभास्वरम् ॥ रोचिष्णुजा
यतेशुक्रंतद्रूपगुणमुच्यते ६ ज्योतिषोऽपिविकुर्वाणाद्भवत्यापोरसात्मिकाः ॥ अज्योगंधस्तथाभूमिःसर्वेषांसृष्टिरुच्यते ७ गुणाःसर्वस्यपूर्वस्यप्राप्तुवंत्युत्तरोत्तरम् ॥
तेषांयावद्यथायच्चतत्तावद्गुणंस्मृतम् ८ उपलभ्याप्सुचेद्वंधकेचिद्दूयुरनेपुणात् ॥ पृथिव्यामेवतंविद्यादपांवायोश्चसंश्रितम् ९ एतेसप्तविधात्मानोनानावीर्याःपृथक्
पृथक् ॥ नाशक्रवन्प्रजाःस्रष्टुमसमागम्यकृत्स्नशः १० तेसमेत्यमहात्मानोह्यन्योन्यमभिसंश्रिताः ॥ शरीराश्रयणंप्राप्तास्ततःपुरुषउच्यते ११ शरीरंश्रयणाद्ब्र
वतिभूर्तिमत्पोडशात्मकम् ॥ तमाविशंतिभूतानिमहांतिसहकर्मणा १२ सर्वभूतान्युपादायतपसश्चरणायहि ॥ आदिकर्तासंभूतानांतमेवाहुःप्रजापतिम् १३

यावत्प्रागंगुक्रद्वयसंपर्कजएवगंधानुभवोनस्वाज्ञानसिद्धद्वयसंपर्कजइत्यर्थः । अनैपुणादितिपूर्वाणामेवाधर्मेपूर्वज्ञोनविदुषांकाणादादीनां तेहिपुक्तिबलेनैववायौगंधामावंमिश्रिन्वतीतिदर्शितं
९ सप्तमनःसिद्धाशब्दोत्तमहदहंकारासूक्ष्माकाशादयश्च असमागम्याऽभिलिखा १० महात्मानोव्यापकाःसमेत्यत्रिंशद्विष्टंमवद्व्योन्यबलमाश्रित्यैकीभूयेत्यर्थः । पुरितिशरीरस्य
नामतप्रवर्तनीतिपुरुषइत्यवयवार्थः ११ पोडशपंचस्थूलभूतानिसप्तमस्कांथेकादर्शत्रियाणिचतवारमर्कशरीरं पोडशानांसृष्टिस्तुव्यकारमकंमनइतिमनःसृष्टयैवोक्तैतितेनतेषांप्रत्यक्षसिद्धिस्ता
किंकाभिमतमंतव्या । नवीडशात्मकंपुरुषतदितिपाठेस्थूलशरीरापेक्षयाह्येवं । भूतानिपुरुषाणिमहांतिमहत्त्वानिभूतकाशिष्टकर्मसाहितानीतिबहुवचनंतिपुरुषमहदादीनामिदमेवमति
पादनार्थं तेनतत्तत्पुरुषीयासूक्ष्मबुद्धिरेवकर्माश्रयस्तदुपलक्षितोऽहंकारश्चेतिज्ञेयं १२ एवंस्थूलशरीरेलिंगशरीरस्यप्रवेशमुक्तातत्रचैतन्यप्रवेशमाह सर्वेति आदिकर्तासंभूतानिस्वोपाधि
मायैकदेशभूतानिउपादायतमाविशतीतिविपरिणामेनानुपपन्नये । एतेनतत्सृष्टातदेवापुमाविशदितिभूतेरयादर्शितः । तपसिज्ञानमयस्यालोचनस्यचरणायतयाचश्रुतिःपरमेश्वरस्यतत्त
दुपाध्यदुहरणंस्वस्वरूपज्ञानार्थमेवेत्याह । 'रूपंरूपमतिक्रुषोभूततदस्यकंप्रतिषेधज्ञाप'इति तमेवउपाधिप्रविश्याविभाषापत्रंमजापतिब्रह्मेवाहुतस्वस्मरीत्यादयःश्रुतयः १३

यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै इति श्रुतेः परमेश्वराल्लग्नध्वेदेन उत्सृष्टा शिष्यप्रशिक्ष्यसंप्रदायक्रमेण प्रवर्तिता १४ । १५ वेदज्ञान्द्वेष्यपवेति लोके हि दृष्टादृष्टद्वारकशब्दानामयकारणत्वं कुतस्य या
विष्ण्वादिभूतिसिद्धयतमशिल्विनस्तदाकृतिप्रतिपादकामस्मरणं मुक्तं यथावा तत्तत्कथं दृष्टं जीवियुभिच्छतो विषयप्रमोचारेण इंद्रजालपुरिसिद्धयतो वा शाश्वतमप्रोचारेण मेवमिहापिसमुरि
ति व्याहरन्नुभयमिभूजतेति श्रुत्या दृष्टद्वैवायोत्पत्तिप्रतिपादकस्य हेतुत्वमुक्तं तथा एतद्विवैप्रजापतिर्देवाननुजत अनुग्रहमिति मनुष्यान् इदं वदति पिबून् तिरःपवित्रमिति ग्रहान् आश्वद्विस्तो
जं विश्वानीति शब्दं अभिसीमागायेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतेस्तत्तत्प्रोचारेण तत्पदेवादिदृष्टिर्गम्यते न तु तत्पदं स्मारकत्वं कृष्टद्वारेति सर्वथापि वेदशब्दादेव सृष्टिरित्यर्थः शर्वपतेत्समादावि
त्यर्थः १६ नामेति आत्मसिद्धिरात्मनो मुक्तिर्दशाभिः क्रमैः साधनैर्नामादिभिः संहितावेदेषु मोक्षयते तत्र नामावशस्येव दृष्ट्यादि श्रुतेर्नमिति वेदाध्ययनं मेदः अर्धावाप्य आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः
पूर्वकृत्स्नस्य सतोदारकरणेनार्चत्वं संपादनं गार्हस्थ्यमिति तावत् । तपःकृच्छ्राप्रायणादिवानप्रस्थाश्रमहर्यर्थः कर्मसंध्योपसनादिसर्वाश्रमसाधारणं । यज्ञोपवीतिष्ठोमादिः । आख्याकीर्तिक
रतडाकारमाद्यापुत्रोत्थं । आलोकालोचनं धानसंघेयानादिधर्मः । सच्चिद्विद्यः यज्ञागोश्रव्यादियुत्पादावस्थस्य मेध्यस्य भिरदृष्ट्यादिशास्त्रविहिता विरुद्धादिवृष्टिरेका । अभ्यासं जतरादिप्र
तीकैरेव श्वानारण्यकारणब्रह्मदृष्टिरपराविधा बृहाराद्यहंमहोपास्त्याद्युद्वस्वरूपावति स्मृतीया । तत्तत्सिद्धिरैवैवमप्राज्ञावतपसुकिरिति दशभिः क्रमैः क्रम्यते ब्रह्मत्वेत्संसारदुःखमिति स्तेः १७

इतोऽप्यन्तर्गमोक्षसाधनमाह यदुक्तमिति गहनंदुरवगाहं ब्रह्मवेदवादेषु वेदोक्तकर्मसु प्रस्तावादिदेवतात्वेनोक्तं । तदंतेषु वेदवादिषु पानिपरसु च यथायुक्तं विस्पष्टतरमुक्तं ब्रह्मकर्मयोगेन पूर्वोक्तं नामादिदशकेन लक्ष्यते । तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यस्तत्त्वेपदवाच्यार्थयोर्विशेषणांशमूतमायातः करणांशमहाण्यातोऽयं देवदत्तइत्यत्र बदेतद्देशकालरूपविशेषणांशमहाण्यात्वं देवदत्तस्वरूपमिव प्रत्ययमिश्रं ब्रह्मलक्ष्यते न तु शब्देन गुं ग्राहिकया अयंगीर्यं महिषइति वदामि च । यतो वाचो निर्वर्तत इति श्रुतेर्ब्रह्मणोऽप्यर्थात्त्वाद्वाक्यार्थत्वाच्च २८ तत्र ब्रह्मणो लक्ष्यं स्वरूपं दर्शयति कर्मैव इति देहिना देहाभिमानो जीवस्य प्रथमभावः प्रवर्तते तद्दर्शनमिति यावत् तत्कर्मजं कर्मोपरमेधुषोसमाधौ च नास्तीत्यर्थः द्वंद्वैः सुखदुःखरीतोऽणमनापमानादिभिर्गुणैः तत्र पृथक्भावमात्मसिद्धिरात्ममोक्षरूपः पुरुषः । एतेन मुक्तमोक्षयोरभेदवचनेनानागुणैस्त्वरूपमात्रं प्रकृतिरित्युक्तं । विज्ञानाद्यस्य ग्राह्यत्वाज्ज्ञानात् जहाति ज्ञानात् ज्ञानज्ञेयमात्रं रूपमेवं त्वज्जीवित्यर्थः २९ भेदस्यागोपयमाह द्वेइति शब्दब्रह्मप्रणवः निष्णातः प्रणवोपास्तिकुशलाः परमात्रात्पातीति तुरीयम् ३० प्रणवोपास्तिके वेतरनिदापूर्वकं त्वीति आलंभेति आलंभः पशुहिंसा हविर्वाद्यादिकं परिचारस्त्रेवर्णिकसेवा तपो ब्रह्मोपासनम् ३१ विधिरप्रवृत्तमवर्तनं तच्च त्रेतायां भवेन तु कृते स्वतः एव तत्र तस्मिन्नेति । अत्र धर्ममनुतिष्ठत्पुरुषः कृतधर्मो नृशानभारभमाणस्त्रेताभारवृष

यदुक्तं वेदवादेऽपि गहनं वेददर्शिभिः ॥ तदंतेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते २८ कर्मजोऽप्यप्रथमभावो द्वंद्वयुक्तोऽपि देहिनाः ॥ तमात्मसिद्धिर्विज्ञानाज्ज्ञातिपुरुषो वलात् २९ द्वे ब्रह्मणीवेदितव्ये शब्दब्रह्मपरंचयत् ॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ३० आलंभयज्ञाः क्षत्राश्च हविर्विज्ञाविशः स्मृताः ॥ परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु तपोयज्ञाद्विजातयः ३१ त्रेतायुगे विधिस्त्वेव ज्ञानानं कृतं युगे ॥ द्वापरे विप्लवं यांति यज्ञाः कलियुगे तथा ३२ अप्रथग्धर्मिणो मर्त्याः क्रवसामानियजूंषि च ॥ काम्या इष्टीः पृथग्दृष्टा तपोभिस्तप एव च ३३ त्रेतायां तु स मस्तप्ये प्रादुरासन् महाबलाः ॥ संयंतारः स्थावराणां जंगमानां च सर्वशः ३४ त्रेतायां संहता वेदा यज्ञावर्णा श्रमास्तथा ॥ संरोधादायुषस्त्वेतं भ्रश्यंतं द्वापरे युगे ३५ दृश्यं तेन च दृश्यं ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ॥ उत्सीदंते स यज्ञाश्च केवलाऽधर्मपीडिताः ३६ कृते युगे यस्तु धर्मो ब्राह्मणेऽपु प्रदृश्यते ॥ आत्मवत्सु तपो वत्सु श्रुतवत्सु प्रातिष्ठितः ३७ स धर्मवत्संयोगं यथा धर्मयुगे युगे ॥ विक्रियते स्वधर्मस्थवेदवादाय धामम् ३८

भिच्छन्नद्वारपरस्त्वस्त्रिमुखः कलिरिति पूर्वोवाहृतभूयर्धो न विस्मर्तव्यः ३९ त्रेतायुगे इत्येतच्छ्लोकः याचष्टेऽप्यगित्यादिना पृथग्धर्मः पृथक् भेदस्तदंतः पृथग्धर्मिणो द्वेति नस्तदन्वयेऽप्यप्रथमिणोऽद्वैतनिष्ठासमर्थास्तप एव धर्ममवकृतं युगेऽनुतिष्ठंतीति शेषः । अग्रादीनि काम्या इष्टीश्च सौं पंचदंतिर्वेदब्रह्मचरसंक्रामकमतिशालोकाः पृथक्धर्मिभिरालोचनैर्द्वेतात्फलमनात्मभूतस्वर्गादिरूपं दृष्टातरपरित्यज्य योगपराएव बभूवुरित्यर्थः ३३ त्रेतायां धर्मैर्मुखांस्वतः प्रवृत्त्यभावात् तत्र संयंतारो धर्मज्ञास्तारो वेदाश्च संहता यज्ञाद्यनुष्ठापनापसन्नदा आसन्नितिसांर्थ्यं श्लोकार्थः ३४ संरोधादितिसांर्थ्यं स्पष्टार्थः ३५ । ३६ कृतादिशब्दानां कालावचित्वेति सिद्धात्कृत्याह कृते इति कृतयुगेऽप्यनुष्ठाप्यं भूतः स इदानीमपि ब्राह्मणेऽपु दृश्यते तस्तेऽप्यलतपुगका इति भावः । आत्मवत्सु जितचित्तेषु तपोवत्सु योगाभिष्ठेषु श्रुतवत्सु वेदांश्च व्रणादिमस्तु ३७ त्रेतायुगव्यवहारमाह तथैति यथा धर्ममाचाराद्यनतिक्रम्य स्वधर्मस्थाऽऽभिष्टोत्रादिपराः वेदेनानुवर्तंति ते वेदाश्चादौ वैदिकाः । यथा धर्मवैदोक्तप्रमाणेन धर्मो यज्ञादितरसहितं व्रतमेकादशपुत्रवासादिसंयोगस्तीर्थक्षेत्रप्राप्त्यादितरसर्वतैर्विक्रियते कामपूर्वकं क्रियते । वैदिका अपि स्वर्गकामाप्स्यक्षयं त्रेतापरेऽनुष्ठादिकामाप्स्यकलौ शत्रुभरणादिकामाप्स्येति युगेऽपु मेदृश्यं स्वार्थः ३८

विष्टंतीति स्थानि स्थावराणि जंगमानि च स्थानि च जंगमस्थानि सूयांसिष्टिद्विमहाराणि तया युगेऽप्युपार्धमाध्वर्ध्वं च ३९ तदुक्तिमानिशीतोष्णादीनि तपा ब्रह्महरादिष्वापि सुष्टिसंहारसामर्थ्यानि वर्धते च संति चेत्यर्थः ४० कालनामात्वे चतुर्गुणात्मकं पुरुषस्त्वनात्वं च बाहिरुद्भिर्भवेन प्रपन्नत्वं च आदिनिधनं सत्प्रजाः सूते वर्धयत्यवचितं इति च ४१ दधातीति यानि भूतानि चतुर्विधानि स्वभावेनैव ब्रह्मपुक्तानि सुखदुःखादिर्मतिवर्तते तेषां भूतानां समयाः कालः स्थानमपि धानं मत्तम् । स एव च तानि भूतानि दधाति धारयति पोषयति च । तथा स एव भूतानि भवति स्वयमेव भूतात्मेत्यर्थः ४२ समंति समय एव समर्गादिकं दधाति भवतीति चानुपपद्यते न केवलं भूतात्मेव काळोऽपि भूतसमाध्यामाऽपीत्यर्थः । समः सृष्टिः कालो दशादिः क्रियापन्नश्रादादिः वेदास्तत्प्रकाशकाः कर्ता त्वनुष्ठाता कार्यदेहादिपरिस्पंदः क्रियाफलं स्वर्गः सर्वमेतत्काळात्मा पुरुष एवेत्यर्थः तथा च सृष्टिः । पुरुष एवेवं सर्वमिति ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये

यथाविस्थानि भूतानि वृष्ट्या भूयांसि प्रावृषि ॥ सृज्यंते जंगमस्थानि तथा धर्मा युगे युगे ३९ यथर्तुं पृथुलिगानि नाना रूपाणि पर्यये ॥ दृश्यंते तानि तान्येव तथा ब्रह्महरादिषु ४० विहितं कालनामान्त्वमनादिनिधनं तथा ॥ कीर्तितं तत्पुरस्तात् तत्सूते चातिच प्रजाः ४१ दधाति भवति स्थानं भूतानां समयो मतम् ॥ स्वभावेनैव वर्तते द्वंद्वयुक्तानि भूरिशः ४२ सर्गकालक्रियावेदाः कर्ता कार्यक्रियाफलम् ॥ प्रोक्तं ते पुत्रसर्वैवेयन्मां लंपि प्रच्छसि ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते शांति० मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने द्वाविंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥ व्यास उवाच ॥ प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि सर्व्यादौ गतेऽहनि ॥ यथेदं कुरुतेऽध्यात्मं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः १ दिवि सूर्यस्तथा सप्तदहंति शिखिनोऽर्चिषः ॥ सर्वमेतत्तदार्चिर्भिः पूर्णजाज्वल्यते जगत् २ पृथिव्यां यानि भूतानि जंगमानि ध्रुवाणि च ॥ तान्येवाग्नेः प्रलीयंते भूमि त्वमुपयांति च ३ ततः प्रलीने सर्वस्मिन्स्थावरे जंगमे तथा ॥ निर्वृक्षानि स्तृणा भूमिर्दृश्यं ते कर्मपृष्ठवत् ४ भूमेरपि गुणं गंधमाप आददते यदा ॥ आत्तं गंधातदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ५ आपस्तत्र प्रतिष्ठंति तर्जिममत्यो महास्वनाः ॥ सर्वमेवेदमाभूर्यतिष्ठंति च चरंति च ६ अपामपि गुणं तात ज्योतिराददते यदा ॥ आपस्तदा त्वात्तमुणाज्योतिः पूरमंति वै ७ यदाऽऽदित्यं स्थितं मध्ये गूहंति शिखिनोऽर्चिषः ॥ सर्वमेवेदमर्चिर्भिः पूर्णजाज्वल्यते नभः ८ ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुराददते यदा ॥ प्रशाम्यति ततो ज्योतिर्वायुर्दोषयते महान् ९ ततस्तु स्वनमासाद्य वायुः संभवामात्मनः ॥ अथ श्वोर्ध्वं च तिर्यक् क्रदो धवीति दिशो दश १० वायोरपि गुणं पर्शमाकाशं सते यदा ॥ प्रशाम्यति तदा वायुः खंतुतिष्ठति नादवत् ११ अरूपमरसस्पर्शमगंधं न च भूमिमत् ॥ सर्वलोकप्रणदितं खंतुतिष्ठति नादवत् १२ आकाशस्य गुणं शब्दमभिव्यक्तात्प्रवमनः ॥ मनसो व्यक्तमव्यक्तं ब्राह्मः संप्रतिसंचरः १३

भारतमावर्षीपे द्वाविंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥ ॥ अ० ॥ ॥ क्रममात्रे प्रलयमाह प्रत्याहारमिति । प्रतीपगुणपतिक्रमविपरीतमाहरणं प्रत्याहारः ईश्वरः कालात्मा अध्यात्ममात्मनि शुद्धकर्माकारणावस्थम् १ संकर्षणमुखोद्भूतस्य शिखिनोऽग्नेरर्चिषः सतेति संवेषः अर्चिर्भिः सौरीभिराग्नेयीभिश्च ज्वालाभिः २ ध्रुवाणि स्थानावराणि ३ । ४ गंधकादिभ्योऽहं नूतवज्रभिः काटिभ्यस्तृणाजलमात्रं भवतीत्यर्थः । प्रलयत्वाय कारणमावाय ५ । ६ आपोऽप्युपानुष्ठापनाशोषितरसाभिमिश्रमात्रं भवति ७ । ८ रूपं वायुराददते आह पृथ्व्यदददने इत्यस्य रूपम् ९ स्वनं शब्दतन्मात्रम् १० नादः शब्दस्य पूर्वकं वर्णविभागहीनम् ११ सर्वलोकैकेषु शब्दादिषु दृश्येऽप्यप्रणदितं शब्दोपस्यत तथा १२ मनसः सकाशात्प्रकृतं स्फुटीभूतं शब्दं मनोऽयसति अतो मन एवाऽभि-

अथकार्यमकंशब्दाविस्मृत्यसर्वव्ययकं स्वतस्त्ववपकंमुक्तं एवमनोऽवसानः प्रतिसंचरः प्रलयः । ब्राह्मविरोधसंबन्धी 'मनःप्रजापतिमसृजत' इति श्रुतेः मनः कश्चित्तो विराजन्मनस्वेवलीयत इत्यर्थः १३
 पुत्रात्मप्रलयमाह तदात्मगुणमिति ब्राह्मणं तद्विराड्वादानमस्मदीयं परिच्छेदाभिमानमनोपुल्वकं आत्मगुणं निःसीमन्नामैराग्यैश्वर्यधर्मोत्तमकौणिक्याऽऽविश्य अंतर्भावितव्ययोऽयं प्रवे
 इयमेतत्तिचंद्रमाः हेरण्यागभीयंसमष्टिमनः एवंव्यष्टिमनस्तुररतेसतिकुचंद्रमस्पष्टिद्वानेतत्तत्त्वोपतिष्ठते एनंपुरुषं आत्मगुणइति शेषः अयमर्थः । द्वे ब्रह्मणीवेदितव्ये इत्युपक्रमात्परब्रह्मप्राप्तिकायः
 प्रणवात्म्यमपरमं ब्रह्मोपासीनो मृतशुद्धावुककमेणस्थूलपूजात्मकं विराजककारार्थसंक्षेपसर्वस्वमात्मस्थूलदेहं विस्मृत्यमनोमात्रेणावस्थायेति यावत्तच्चमुक्तबंधमनश्चंद्रसंज्ञमुकारार्थतामिति प्रवृत्तस्यैव
 यंपुक्तंभवति ययोक्तं 'विततवातमनामुविपाशतामुपगतं मन आत्मतपोदिवं ॥ यद्विभाविततद्वद्विज्ञापास्तकलशकिमयोहिमहे श्वरइति' इति १४ तंतुचंद्राख्यसमष्टिमनउपाधिसंकल्पसंकल्पमा
 प्रहारीरमुकारार्थमहताकालेनवरीकुरुतेमकारार्थेकारणेप्रविलापवतियोगी । मृतः संसंकल्पश्चतुर्विधाराशिकान्तेहोतृप्रसत्पतः संसंकल्पविरोधोदुःशकः । तत्संसंकल्पवशीकरणंमकरार्थेवेनाह
 मेवेदंस्वामीत्येवंकृतेणावस्थानमेवज्ञानमनुत्तमंश्रेष्ठं १५ ईशस्यापिलक्षणाहब्राह्मणं कालइति कालोऽर्धमात्रार्थः शोधितत्वंपदार्थः अस्मीत्येतान्मात्रप्रत्ययास्तथा विज्ञानमुक्तलक्षणं सार्वभौम्या
 गुणवात्मकमीशं गिरतिगलितप्रसतीत्यर्थः । कालमपि ब्रह्मकारुणिकमिति अयमर्थः । अर्धमात्रायाः परतो विदुना वृक्षजिज्ञासाख्याश्चतस्रोऽवस्थाः तत्राकारवकारमकारानपेक्ष्याऽर्धमात्रा
 तुरीयंतामप्येवमशक्तिर्गुणानवतीजीवमुक्तयाख्यातुरीया । ज्ञातातुविशेषैकवचनं पुनरुक्त्यानामावाप्रमणनीया । तयाचैश्वर्यास्तुरीयस्तुरीयइतिभुतिः अस्याअर्थः विश्वैतजसप्राज्ञतुरी

तदात्मगुणमाविश्यमनोप्रसतिचंद्रमाः ॥ मनस्तुपरतेचापिचंद्रमस्तुपतिष्ठते १४ तंतुकालेनमहतासंकल्पंकुरुतेवशे ॥ चित्तंप्रस
 तिसंकल्पस्तच्चज्ञानमनुत्तमम् १५ कालो गिरतिविज्ञानंकालंबलमिति श्रुतिः ॥ बलंकालोप्रसतितुतंविद्याकुरुतेवशे १६ आ
 काशस्यतदाघोषंतंविद्वान्कुरुतेऽऽत्मनि ॥ तदव्यक्तं परब्रह्मतच्छाश्वतमनुत्तमम् ॥ एवंसर्वाणिभूतानिब्रह्मेवप्रतिसंचरः १७
 यथावत्कीर्तितं सम्यगेवमेतदसंशयम् ॥ बोध्यंविद्यामयं ब्रह्मयोगिभिः परमात्मभिः १८

येभ्यकारोकारमकारार्थमात्रार्थेपुनर्येकमेकैकस्मिन्विश्वविचतुष्टयमस्तितेनमोहशभेवमवति । तत्रतुरीयोऽव्यक्तकोजामरंविदुनावृत्तकयउत्तरोत्तरंमुक्तस्यावस्वप्रतुष्टितुरीयकृपाः । तत्र
 मकारार्थस्यैश्वर्यस्यास्तुरीयोऽर्धमात्रावस्थापितुरीयः शक्तिरितिसाशक्तिरिदं ब्रह्मशब्देनोच्यते विदुनावयोः काले एवांतर्भावविश्रुताकालंबलमिदमुक्तम् । अत्रशंक्ते बलंकालोप्रसतितिव
 तितुशब्दकार्यनिवारणार्थः । अस्मीतिजीवानुमनेनमह्योपल्लापः कियतइत्यर्थः । उत्तरमाह तमिति तैकाग्र्येविद्यानेहानास्तिकिचनेतिशास्त्रकृपा अस्मीत्यस्यापिवाधिकापुनृत्यादिदृष्टेन
 वशेकुरुते । अस्मितप्रलयस्वपुष्ट्यादौप्रत्यक्षस्वाव्रतद्विज्ञाहोआरभ्येत्यर्थः १४ विद्याकृपायाह आकाशस्येति यदाविद्याकालंबलंकुरुतेतदाआकाशस्यगुणेषोषेनावधर्ममात्राविदुनावृत्तमेतत्तु
 रीयस्यगुणीयमीश्वरमात्मनिगुरीयेकुरुतेप्रविलापयति । तदोपलयाविज्ञानमव्यक्तंघोषादप्यतीतत्वात्परंघोषांतशब्दब्रह्मप्रेषमाश्रेष्ठं तदेवचशाश्वतंनिरयनिर्मुक्तं अनुत्तमंनान्स्मृतंयंचरमयस्मा
 त्तया । पुरुषात्रपरंकिंचित्साकाशासापरागतिरिति श्रुतेः एवमिति एवंप्रतिसंचरः प्रलयउक्तः तस्त्वकंपुनसर्वाणिभूतानिब्रह्मेवेतिबाधायां सामानाधिकरण्यात् । रज्जुगवदीश्वरांतसर्व
 मृतबाधेनमहोवाशिशिष्यतेसप्रलयोनुपपन्नवसवितिमात्रम् १७ एतदेवशास्त्रमतिपाद्यंरक्तुतस्वमित्याह यथावदिति बोध्यंघोषपितुंयोग्यमन्वर्थनामानंजिह्वं विद्यामयमत्पौर्णिकं तथेनविद्या
 र्थित्वाह विद्यापदं ब्रह्माह्वावाकीर्तितम् । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मेवमवति' इति श्रुतेः परमात्मविश्रयायोगिनः परमात्मभावविविधोऽपिपरमात्मभिरिति तद्विशेषणम् १८

उपसंहरति एवमिति विस्तारसंक्षेपौघुष्टिप्रलयावुकावितिशेषः ब्रह्माव्यक्तेणवप्रत्यक्षमात्मानाहायोपेयो पुनःपुनर्वृत्तसहस्रातिराविस्तयैवाह १९ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नील
 कंठीये भारतभाष्ये विप्रश्चिदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ अस्तेवार्थस्यैवाद्यायवित्स्तरंताज्ययोगौविवर्धस्तदधिकारिणिकृपयस्यध्यायद्वयेन मृतग्राभेनिमुक्तंयदित्यादिना १

एवंविस्तारसंक्षेपौब्रह्माव्यक्तेपुनःपुनः ॥ युगसाहस्रयोरुदावहोरात्रस्त्येवच १९ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्रे त्रयस्त्रिंशदधिक
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ व्यासउवाच ॥ मृतग्राभेनिमुक्तंयतदेतत्कीर्तितंमया ॥ ब्राह्मणस्यतुयत्कृत्यंततेवक्ष्यामि तच्छृणु १ जातकर्मप्रभृत्यस्यकर्मणां
 दक्षिणावताम् ॥ क्रियास्यादासमावृतेराचार्ये वेदपारमे २ अधीत्यवेदानखिलान्गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ गुरुणामनृणोभूत्वासमावर्ततयज्ञवित् ३ आचार्येणाम्यनु
 ज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ॥ आविमोक्षाच्छरीरस्यसोऽप्यतिष्ठेद्यथाविधि ४ प्रजासर्गेणदरिश्रवणचर्येणवापुनः ॥ वनेगुरुसकाशेवाग्रतिधर्मेणवापुनः ५ गृहस्थ
 स्त्वेवधर्माणां सर्वेषां मूलमुच्यते ॥ यत्रपक्वफायोहिदांतःसर्वत्रासिष्यति ६ प्रजावावश्रोत्रियोयज्वाभुक्तएवकृणैस्त्रिभिः ॥ अथान्यानाश्रमान्पश्चात्पूतोगच्छेतक
 र्मभिः ७ यत्पृथिव्यापुण्यतर्मविद्यात्स्थानंतदावसेत् ॥ अततस्मिन्प्राप्तामप्यर्णंरुंयशसिचोत्तमे ८ तपसावासुमहताविद्यानांपारणेनवा ॥ इज्ययावाप्रदानैर्वावि
 प्राणावर्धतेयशः ९ यावदस्यमवत्यस्मिन्कीर्तिलोकियशस्करी ॥ तावत्पुण्यकृतौल्लोका ननंतान्पुरुषोऽश्नुते १० अध्यापयेदधीयीतयाजयेतयजेतवा ॥ नवृथाप्र
 तिगृहीयात्रचदद्यात्कथंचन ११ याज्यतः शिष्यतोवाजपिकन्यायावाधनंमहत् ॥ यदागच्छेद्यजेदद्यानेकोऽश्रीयात्कथंचन १२ गृहमावसतोह्यस्यनान्यतीर्थं प्रतिग्र
 हात् ॥ देवर्षिपितृगुरुर्वैद्यद्वारदुमुक्षताम् १३ अंतर्हितरितसतानायाशाकिडुमुपताम् ॥ द्रव्याणामतिशक्त्याऽपिदेयमेवांकृतादपि १४ अर्हतामनुरूपाणां
 नादेयं ह्यस्तिकिंचन ॥ उच्चैःश्रवसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः १५ अनुनीययथाह्वयं सत्यं धोमहाव्रतः ॥ स्वैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान्परित्रायदिवंगतः १६ रंतिदेव
 श्वसां कृत्योवसिष्ठायमहात्मने ॥ अपःप्रदायशीतोष्णान्नाकपृष्ठे महीयते १७ आत्रेयश्चैद्रदमनोहर्हतेविविधंनमः ॥ दत्वालोकांन्ययौधीमाननंतान्समहीपतिः १८
 शिविरोशीनरोगानिसुतंचप्रियमौरसम् ॥ ब्राह्मणार्थमुपाहृत्यनाकपृष्ठमिदोगतः १९ प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदायनयनेस्वके ॥ ब्राह्मणायातुलंकीर्तिमिहचासुत्र
 चाश्वते २० दिव्यमष्टशलाकं तुसौवर्णपरमर्धिमत् ॥ छत्रं देवावृषोदत्वा सश्रोऽभ्यपतद्विवम् २१ सांक्रातिश्वतथाऽत्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्मनिर्गुणम् ॥ उपदिश्यमहा
 तेजागतोलोकाननुत्तमान् २२ अंबरीषोगवां दत्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवाक् ॥ अश्वं दानिदशैकं च सश्रोऽभ्यपतद्विवम् २३ सावित्रीकुंडले दिव्येशरीरं जनमेजयः ॥
 ब्राह्मणार्थं परित्यज्य जग्मतुलं कुसुतम् २४ सर्वरत्नं वृषादभिर्धुवनान्वाः प्रियाः स्त्रियः ॥ रम्यमावसथंचैव दत्वा स्वर्लोकमास्थितः २५

द्विजतन्त्रमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥   ॥छ॥   ॥छ॥   ॥छ॥   ॥छ॥   ॥ प्रथमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०॥

ब्रह्मप्रायमवेन ब्रह्मकायमूलेन १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ अवदति पुनः द्वेयकुले स्थितिषेः त्रिष्वध्यापनया जनप्रतिग्रहे पुनर्विहवास्ति प्राप्तिवृत्त इत्यर्थः त्रिकर्मकृतत्वाध्यायय
जनदानकृत् २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ ॥ इति शास्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतनावदीये पंचत्रिंशद
धिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथास्तीवानंतराध्यायद्वयोक्तसाधनसंपत्तेरनंतरमेतद्वद्वयभाषेः
स्याख्येकैकन्यत्रेऽच्येच्छिज्ञानवान्मवेत् । एवंमुखावान्ज्ञानसाधयेदिति नंदताव वस्याज्ञानकार्यत्वेन मिदवास्वर्गोत्तम । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निर्वर्तकं त्रिवृत्तात्कृतस्यैव वस्य निवृत्तिः

युगह्रदौधमध्येनब्रह्मप्रायभवेनच ॥ धात्राष्टानिभूतानिरूप्यतेयमसादनम् १७ एतत्प्रज्ञामयैर्धौरानिस्तरंतिमनीषिणः ॥ प्लवैरप्लववंतोहिक्किरिप्यत्यचे
तसः १८ उपपन्नंहियत्प्राज्ञानिस्तरन्नेतरोजनः ॥ दूरतोऽगुणदोषोहिप्राज्ञः सर्वत्रपश्यति १९ संशयंसतुकामात्माचलचित्तोऽल्पचेतनः ॥ अप्राज्ञान
तरत्येनयोह्यास्तेनसगच्छति २० अप्लवोहिमहादोषंमुह्यमानोनियच्छति ॥ कामग्राहगृहीतस्यज्ञानमप्यस्यनप्लवः २१ तस्मादुन्मज्जनस्थार्थप्रथेत
विचक्षणः ॥ एतदुन्मज्जनंतस्ययदयंब्राह्मणोभवेत् २२ अवदातेपुसंजातस्त्रिसंदेहश्चिकर्मकृत् ॥ तस्मादुन्मज्जनेतिष्ठेत्प्रज्ञयानिस्तरद्यथा २३ संस्कृत
स्यहिदांतस्यनियंतस्ययतात्मनः ॥ प्राज्ञस्थानंतरासिद्धिरिहलोकैपरत्रच २४ वर्तेततेपुष्टहवानकुद्वध्ननसूयकः ॥ पंचभिःसततंयज्ञैर्विधसाशीयजेतच
२५ सतांधर्मेणवर्तेतक्रियांशिष्टवदाचरेत् ॥ असंरोधेनलोकस्यदृष्टिर्लप्तेदमर्हिताम् २६ श्रुतविज्ञानतत्त्वज्ञःशिष्टाचारोविचक्षणः ॥ स्वधर्मेणक्रियावा
श्चकर्मणासोऽप्यसंकरः २७ क्रियावान्श्रद्धधानोहिदांतःप्राज्ञोऽनसूयकः ॥ धर्माधर्मविशेषज्ञःसवतरतिदुस्तरम् २८ दृष्टिमानप्रमत्तश्चदांतोधर्मविदात्म
वान् ॥ वीतहर्षमदक्रोधोब्राह्मणोनावसीदति २९ एषापुरातनीदृष्टिर्ब्राह्मणस्यविधीयते ॥ ज्ञानवत्त्वेनकर्माणिकुर्वन्सर्वत्रसिध्यति ३० अधर्मधर्मकामोहि
करोतिह्यविचक्षणः ॥ धर्मवाधर्मसंकाशंशोचन्निकरोतिःस ३१ धर्मकरोमीतिकरोत्यधर्ममधर्मकामश्चकरोतिधर्मम् ॥ उभेज्वलःकर्मणीनप्रजानन्नसजायते
अग्रियतेचापिदेही ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने पंचत्रिंशदधिकदिशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥ ॥ व्यासउवाच ॥
अथचेद्रोचयेदेतदुल्लेखेत्स्रोतसायथा ॥ उन्मज्जंश्चनिमज्जंश्चज्ञानवानप्लववान्भवेत् १ प्रज्ञयानिश्चिताधीरास्तारयंत्यबुधान्प्लवैः ॥ नाबुधास्तारयंत्यन्याना
त्मानंवाकथंचन २ छिन्नदोषोमुनिर्योगान्मुक्तोऽयुंजतद्वादश ॥ देशकर्मानुरागार्थानुपायापायनिश्चयः ३

समाव्येतनुतुवंचसत्त्वत्वपक्षे तयाचंभुतिः । 'तद्व्येष्ट्वर्चतद्भावविजिज्ञासितव्य'इति । आरंभजिज्ञासासिद्ध्याक्षिप्तमावरणमनुवाद्यतत्त्वमिध्यास्वंप्रसिद्धिविषयैवाह । एतन्नवलोकां नविदित्यनूतनेहप्रसूताह । तयाचंभोगोह्यंपुरुषइतिच । तथाचासंगस्यापिसंगित्वभानेमिध्वैवसद्विज्ञाननिवर्त्यमविष्यतीतिउक्तुर्कषेदेतन्नोपयेतर्हिज्ञानवान्मवेदिति । ज्ञानब्रह्महीनसंसारस्त्रोतसातह्यमानकड्याधोगतीर्गच्छतीत्यर्थः । एतेनायातोब्रह्मजिज्ञासितितुत्रपदानामर्थः साधनसंपर्ययनतर्बंचस्यमिध्यास्वावातत्रित्ययैब्रह्मजिज्ञास्यमित्येवंप्रकोटशितः १ प्रज्ञया कल्पनजसाक्षारकारण २ छिद्रदोषोरागाविहीनः अतएवयोगाग्र्यादिसंगद्वाद्दशदेशादीन्योगसाहाय्यवक्ष्यमाणानुवीतसमावध्यात् अनुसरेदित्यर्थः । तत्रदेशयोगः 'समेष्टुचौ-

शर्कराविहालाका विविजितेशब्दजलाश्रमादिभिः ॥ मनोऽनुकूलननुचलपीठनेगुहानिवाताश्रयणेनयोजयेत् इतिश्रुत्युक्तः । कर्मयोगः ॥ 'पुकाहारविहारस्यपुक्चेष्टस्यकर्मसु ॥ पुक्चेष्टप्राप्तयो
धस्यचोगोमवतिदुःखहा' इतिगीतोक्तः । अनुरागः सच्छिष्यः अपोद्भव्य एषोदकाद्याहारणायासादिचितानिरासार्थवितपोयोगो । उपायभासनादियोगाखिरुद्रतस्याप्यसमंशरीरमित्यादिभ्यु
तिप्रसिद्धः । अपावोरामाद्यपचयः । निश्चयोऽपुक्चेष्टायासादीकलावर्णभावबुद्धिः । निश्चयइतिपुगुगुमितिभिसःस्वादेशः । उपायापायनिश्चयेश्चलुरादिभिश्चसहितान्देशादीन्
द्वादशयुंजितेतिपूर्वणसंबंधः । चतुश्चलुरादीनि । आहारःआहारगुद्दोसस्वमुद्दिरितिभुतिप्रसिद्धः । संहारःस्वाभाविकविषयप्रवृत्तिसंकोचः । मनःसंफलपविकलात्मकंदर्शनंजन्ममृत्यु
जराऽव्याधिदुःखदोषानुदर्शनमेतानिद्वादशमुमुक्षुःनुसरोदित्यर्थः सार्धः ३ एवंद्वादशविशेषणविशिष्टस्याधिकारिणोपर्यक्तव्यतदाह यच्छेदिति वागादिवाद्यैर्द्रियवरापारमुत्तृज्यमनोमा
त्रेणावतिष्ठत । मनोऽपिविषयविकल्पाभिमुखमध्ववसापस्वभावयानुत्थानियच्छेत् । बुद्धिमात्रेणावतिष्ठतेत्यर्थः । इदमेवोक्तमज्ञानमिन्द्रियमनोतिरिक्तकर्मोत्तमत्रिपदं तेनज्ञानेनसूक्ष्मत

चतुराहारसंहारैर्मनसादर्शनेनच ॥ यच्छेद्वाइमनसीधुद्धयायइच्छेज्ज्ञानमुत्तमम् ४ ज्ञानेनयच्छेदात्मानंयइच्छेच्छांतिमात्मनः ॥ एतेषां
चेदनुद्रष्टापुरुषोऽपिसुदारुणः ५ यदिवासर्ववेदतोयदिवाऽप्यनुचोद्विजः ॥ यदिवाधार्मिकोयज्वायदिवापापकृतमः ६ यदिवापुरुषव्याघ्रोयदि
वाक्लेशधारितः ॥ तरत्येवंमहादुर्गजराभरणसागरम् ७ एवंहेतेनयोगेनयुंजानोह्येवमंततः ॥ अपिजिज्ञासमानोऽपिशब्दब्रह्मातिवर्तते ८
धर्मोपस्थोहीवकूथउपायापायकूवरः ॥ अपानाक्षःप्राणयुगःप्रज्ञायुर्जीववधनः ९ चेतनावंधुरश्चाश्वाचारग्रहनेभिमान् ॥ दर्शनस्पर्शनवहोप्राण
श्रवणवाहनः १० प्रज्ञानाभिःसर्वतंत्रप्रतोदोज्ञानसारथिः ॥ क्षेत्रज्ञाधिष्ठितोधीरःश्रद्धादमपुरःसरः ११ त्यागसूक्ष्मानुगःक्षेम्यःशौचगोप्यानगो
चरः ॥ जीवयुक्तोऽथोदिव्योब्रह्मलोकेविराजते १२ अथसत्त्वरमाणस्यरथमेवंयुक्षतः ॥ अक्षरंगंतुमनसोविधिवद्व्यामिश्रीप्रगम् १३

मयाबुद्ध्या आत्मानं बुद्धिविक्रयच्छेत् । बुद्धिमप्यात्मनिप्रविलापयेदित्यर्थः । कः पःशान्तिकैवल्यमात्मनश्छेत् । एतेन'पच्छेद्वाइमनसीधुद्धयायइच्छेज्ज्ञानमुत्तमम् ४ ज्ञानमा
त्मनिमहत्तित्यच्छेच्छांतिमात्मनः'इत्यस्याःश्रुतेरयोर्दिशितः । अत्रश्रुत्युक्तपापमहादुःखसमष्टिमुद्देरपिबुद्धिशब्देनैवसंग्रहः अन्यस्तमानं । पोगफलमाह एतेषामिति वागादीनामनुद्रष्टा
शांतात्मायेनज्ञातःसपुरुषःसाधुरसाधुर्वाच्यतएवेतिसार्धोक्तद्वयार्थः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । एवंपूर्वोक्तोक्तयकारेण एवमंततःशांतात्माप्राप्तयधियोगंजिज्ञासमानोऽपिक्रिमुतानुतिष्ठन्
शब्दब्रह्मकर्मकोटपतिकम्पमवर्तते । परोक्षज्ञानवानपिस्वकर्मत्यागज्ज्ञेदोपनंप्राप्तोतीत्यर्थः ८ अक्षरं ब्रह्माप्राप्तकामस्थायकस्त्रेणयोगमुपायमुपदिशंस्तद्गानिवाह्यान्पाह धर्मोपस्थइत्यादिना
धर्मोपज्ञादितदेवोपस्थंज्ञानसारथेरुपवेशनस्यानंयस्य । हीरकायोजिह्वतिःसैवकूथंरथमुत्तिर्यस्य । उपायापायोप्राप्तकौकूवरोर्ध्वदौह्यस्य ९ चेतनासाधनतासैवबंधुरःफलकद्वयसंख्यः आ
चारशीलतस्यमहोमीकारः । दर्शनादिचतुष्टयवाहनमश्वादिष्वर्थः १० प्रज्ञाशमादिप्राप्तवर्ण्य नामिर्मध्वममागोरपिनउपवेशनस्यानं तंत्रंज्ञाच्छं ज्ञानंउद्वर्ण्यनिश्चयः ११ सूक्ष्मानुगश्चेतःक्षिप्रित्यो
पकारी शौचमार्गेणैवगच्छतीतिशौचगः ध्यानंध्येकतानतासैवगोचरःप्राप्तोऽर्थोयस्य जीवयुक्तोजीवेनमुमुक्षुषापुकोयोजितः मध्येवलोकास्तरसमीपे १५ रथंयामं विधिमंतरेनसाधनम् १३

समेति देशबंधश्चित्तस्यधारणोतिमुत्रितैकस्मिन्निवसेवितस्यस्थापनधारणासाधविषयमेवादानेकधेतिसत्तधारणाइत्युक्तम् । वाग्यतइतिषमनियमादीनामुपलक्षणम् । पृष्ठतोविप्रकृष्टतरा
श्चंद्रसूर्यशुभंढलादिधारणाः । पार्श्वतर्गकित्तात्रिकृष्टानासाधुषुपुण्यकंठरूपादिधारणाज्ज्याःसंति तथाऽपिताःप्रधारणाः । प्रशिष्यमंप्रीप्तादिशब्दबन्धप्रसन्नार्थाः ताव्यवहिताइति अतए
तमव्यवहिताःसत्तवधारणाइत्यर्थः अत्रपुराणोत्तरं'दक्षमन्वंतराणीहतिष्ठतीन्द्रियचित्तकाः । यौतिकास्तुज्ञातपूर्वसहस्रत्वाभिमाभिकाः । बौद्धादज्ञसहस्राणितिष्ठतिविगतज्वराः । पूर्णशतसह
स्रंतिष्ठत्यव्यक्तचित्तकाः'इतिभूतेष्वभिमानाख्याहकारेऽप्येकेचेतिसत्तकापेक्षयैर्द्रियबुद्धिधारणे अधिकैउकेतेअप्यहंकारधारणाबामंतर्गतः १५ क्रमशइति पयःपयसांजलस्य पथवैषम्यमा
बुद्धितोवृद्ध्यातत्रतत्रविषयैश्चरयाततदैश्वर्यंप्रतिपद्यते । अत्रपृष्ठयादिधारणानांस्थानवर्जितदेवतायोगियाज्ञवत्कपोकाज्ञेयाः यथा'वावादिजानुपर्यंतपुषिबीस्थानमुच्यते । आजानोः
पापुपर्यंतमपांस्यानंप्रकीर्तितम् । आपायोर्हृदयांतं वृद्धिस्थानंतदुच्यते । हृत्पृष्ठयानुशुभोर्मध्यमावृद्धायुकुलंभवेत् । आभ्रमध्यातुपूर्वतमाकाशमितिचोच्यते । पृथिव्यावायुमास्थायल
कारेणसमन्वितम् । अयानंश्चतुर्मुखाकांश्चक्ष्णानुष्टिकारणम् । धारयेत्पंचवटिकापृथिवीजयमाश्रयात् । वाचनेवायुमारोप्यवकारेणसमन्वितम् । स्मरन्नारापथेदेवंचतुर्बाहुंशुचिस्मितम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशोपीतवाससममुत्तम् । धारयेत्पंचवटिकाःसर्वैरोगैःप्रमुच्यते । ब्रह्मवर्णिलमारोप्यरेफावरसमन्वितम् । अयंस्वरप्रदंरुद्रतरुणादित्यसंनिभम् । अस्मोद्धूलितसर्वांगेषुप्रसन्नम्
कुस्मरम् । धारयेद्धटिकाःपंचवटिनासौनदहते । मारुतंमरुतांस्यानेवर्णदेवसमन्वितम् । धारयेत्पंचवटिकावायुमगोभवेत् । वर्णोपकारः देवईश्वरः रूपेन्द्रवत् । 'आकाशेवायुमारोप्यहका

सतयाधारणाःकृत्वावाग्यतःप्रतिपद्यते ॥ पृष्ठतःपार्श्वतश्चान्यास्तावत्यस्ताःप्रधारणाः १४ क्रमशःपार्थिवंयज्ञवायव्यंखंतथापयः ॥ ज्योतिषोयतदैश्वर्यमहंका
रस्यबुद्धितः ॥ अव्यक्तस्यतथैश्वर्यंक्रमशःप्रतिपद्यते १५ विक्रमाश्चापियस्यैतेतथायुक्तेषुयोगतः ॥ तथायोगस्ययुक्तस्यासिद्धिमात्मनिपश्यतः १६ निर्मुच्य
मानःसूक्ष्मत्वाद्वाणीमानिपश्यतः ॥ शैशिरस्तुयथाधूमःसूक्ष्मःसंश्रयतेनभः १७

रोपरिशंकरं । विदुर्कर्ममहादेवंयोमाकारंसदाशिवम् । चित्तनचित्तयेतस्संयुक्तमपिधारयेत् । अत्रलकाराविबीजस्थानेष्वकारोकारमकारार्थमात्राविदूग्यमेत् । अव्यक्तधारणायां
ष्ठानांद्दं हृदंतेजुद्ब्रह्मवशिष्यते तथाचतत्रैवोपसंहृतम् । 'स्वंतस्मात्प्रणवेनैवमाणायामेक्षिभिस्त्रिभिः । ब्रह्मादिकार्यरूपाणिस्वेस्वेहृत्स्थकारणे । विदुर्देवतासपुष्पनादातेपरमेश्वर'इति ।
बहंकारधारणास्वरूपंसूक्तुलदेहामंगेनाहमेवैवंसर्वोऽस्मीत्यभिमानः अस्वेवतस्वमस्याविवाक्यजावियाविनाप्रलयाऽव्यक्तधारणा १५ विक्रमाइति योगतउपायतः युक्तेषुयोगेप्रवृत्तेषु
योगिनएतेवक्ष्यमाणानिविक्रमाःअनुभवक्रमाः यथायेनप्रकारेणमवेतितथावक्ष्यामीतिशेषः । आत्मनिदेहाप्यंतरेपश्यतोपयायतःपुरुषस्ययुक्तस्ययोगसूक्तिसिद्धिस्तत्पुण्ययोगसंबंधिनीति
क्षिभूजयादिको वक्ष्यामीतिशेषः १६ तत्रविक्रमानाह निर्मुच्यमानइत्यादिना पश्यतःप्रत्यगामनइमानिवक्ष्यमाणानिक्वाणिनिर्मुच्यमानोगुक्तयुक्त्याऽप्युल्लेखेवाऽप्यासंयजनसूक्ष्मत्वा
रपश्यतीतिशेषः नस्वविमुच्यमानःसूक्तुलदृष्टिः । शैशिरौधूषोऽपश्यायोनीहारारुपोनमःसंप्रयतइत्यनेनतस्यमुच्यतेकोशेऽप्यसिद्धिंशिता अत्रायंप्रयोगः शमादिंप्रवोविधिकेदेकोस्थिरतुल्यमास
नमध्यासीनःप्राणायामपुरःसरंगुक्तयुक्त्याऽप्युल्लेखेवाऽप्यासंयजनपादादिजानुपर्यंतैतत्त्वानेचित्तधारयतःस्थानतिरोधानपूर्वकंनीहारमात्रमवभासतेयथारज्जुर्गोचेषुधारयतउग्रगतिरोधानैरनुमात्रं ।
तदाह्लासधरभागोजानुपरिष्ठातनएवदेहोनीहारममोऽसिद्धिर्वाविपर्यस्ततयाभातिसोऽयंमूभिजयः । अस्मिन्सिद्धेज्ज्ञानादिव्याप्यंतेजलस्यामेचित्तधारयतोऽयंस्थानंचित्तोपीयते । पापुर्ध्व
भागमात्रंचकलाताभैवमर्प्यैवव्राति तदिदं द्वयंजलेभूमिसंहारोजलजयश्चेत्युच्यते एवमुत्तरात्रापिभूतसंहारजयोज्ञेयो १७

१८ आत्मनिदेहाभ्यन्तरेवाह्निकरूपमकाशतेजोहितावकारमप्रभवतीत्यर्थः १९ तस्मिन्निति अस्थयोगिनः जगतिमच्छतिक्षिपतिवाहृज्ञानित्यजोवायुः पीतशस्त्रः पीतशस्त्रवत्पीतानिमिलिता निशस्त्रश्चिच्छेदकत्वाद्ब्रह्मागारपर्वतादीनिशस्त्राणिपेनतद्वत् मिलिताखिलमूलतेजोरूपः केवलेनमसितंतदोद्यमानः प्रकाशतेइत्यर्थः । तदेवोक्तं प्राक् वायुदोष्यतेमहान् तदानिराश्रयमूर्णतंतोत्यनुपमतिलघुतेनसवर्णस्यसमानरूपस्य ऊर्णतंतुवन्निरालंबनंश्चरिक्षेप्तितस्यवायुवशस्थेइत्यर्थः । तस्ययोगिनोऽधिकपहन्मध्यादारभ्योपरितनयमकाशतेनस्वप्परिकचिद्वाय्वाकाशव्यतिरिक्तं २० अथेतजःसंहारवायुजयानंतंरवायव्येवायुसंघंसिस्वरूपंकापादिहीनंस्वरूपंकर्तृत्वेताप्रत्युपावरणरूपपरजस्तमोललघूयत्वात्प्रकाशमयत्वाच्चत्च्छाद्य । गतिः गम्यते तत्त्वेमाप्यतेऽनवेतिभूमध्यादिमूर्ध्निताकाशस्यानंगतिस्तांगत्वात्तत्रविलयंप्राप्याऽऽहं नीलरूपंघुषिरंमाकाशमात्रंस्थानलयपूर्वकंपर्वतप्रकाशतइतिपूर्वगान्वयः । तदिदंघुक्षेत्रेतसःसौध्म्यं सौख्यमितिपाठमसादकरं ब्राह्मणस्यवद्वैतबुधोपेक्षंशास्त्रे अपिःपादपूर्वार्णयः । अवयवमितिपाठेलाकामसिद्धयेगैकगम्यतेत्यनयोमसंविद्वायुलयआकाशजयश्चेत्युच्यते । अथमेवतात्रिका

तथादेहाद्रिमुक्तस्य पूर्वरूपं भवत्युत ॥ अथ भूमस्य विरमेद्वितीयं रूपदर्शनम् १८ जलरूपमिवाकाशे तथैवात्मानि पश्यति ॥ अपां व्यतिक्रमे चास्य वह्निरूपं प्रकाशते १९ तस्मिन्नुपरतेऽजोऽस्य पीतशस्त्रः प्रकाशते ॥ उर्णारूपसर्वणस्य तस्य रूपं प्रकाशते २० अथ श्वेतार्गतिं गत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्युत ॥ अशुक्लं चेतसः सौक्ष्म्यमप्युक्तं ब्राह्मणस्यैव २१ एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ॥ जातस्य मार्थैवैश्वर्यैः सृष्टिरत्र विधीयते २२ प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः शरीरात्सृजते प्रजाः ॥ अंगुल्यंगुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा २३ पृथिवीकंपत्यत्येको गुणो वा योरिति श्रुतिः ॥ आकाशभूतश्चाकाशे सर्वणत्वात्प्रकाशते ॥ वर्णतो गुह्यते चापिकामा प्लवति चाशयान् २४ न चास्य तेजसां रूपं दृश्यते शाम्यते तथा ॥ अहंकारेऽस्य विजिते पंचैते स्युर्वशा नुगाः २५ षण्णामात्मानि बुद्धौ च जितायां प्रभवत्यथ ॥ निर्दोषप्रतिभाद्येन कृत्स्ना समभिर्वर्तते २६ तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते ॥ यतो निःसरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः २७ तत्राव्यक्तमर्थो विद्या शृणु त्वं विस्तरेण मे ॥ तथा व्यक्तमयं चैव सार्वव्ये पूर्वं निबोध मे २८

पांभूतशुद्धिप्रकारः संसदापात्रिज्ञानाद्यथावदिवाभौतैर्नानुदीयते २१ 'पृष्ठध्याप्यतेजोऽनिलस्तेसमुत्थितेर्षचारमकेयोगशुणेप्रवृत्ते । नतस्यरोगोनजरानमुत्पुःमासस्ययोगाग्रिमयेकरीरं' इति
श्रुत्युक्तं पंचभूतजयफलं पृथिवीवायुराकाशआपोज्योतीषीतिभ्रुसंयतोरुक्तमेणोपबृंहयति एतेष्वित्यादिना जातस्यसिद्धस्य २२ । २३ आकाशभूतस्थेहेतुः सर्वार्थत्वादिति । आकाश
स्तवेगतश्चनित्यइतिभूतैराकाशेनसमानरूपत्वात् वगैतआकृतितोगुह्यतेपिधीयते अरूपत्वादेवातर्धानशक्तिमपिप्रामोतीत्यर्थः । जलजयफलमाह कामादिति इच्छुपाआशयान्वा
जलस्यवापीकूपतटः कादीन्प्रवित्यमंस्त्ववत् २४ नचेति आकाशंजयेआकृतेरेवाऽऽकाशभूततयापिधानम् । अत्रनुसृत्यामप्याकृतौअदृश्यत्वमुच्यते । उक्तक्रमेणभूतजयविनावायुराका
हंकारंवारणयाऽहंकारेविजितेनातीरयकत्वेनैवाकाशावयोजिताःस्युरित्यर्थः २५ षण्णाभिति पंचभूतान्वहंकारश्चेतव्यामात्मभूतावाहुदौ एतेनाहंकाराद्दुरव्यतिरेकजलः तेनसंवेधा
रणाः प्रभवत्यैश्वर्यवान्भवति निर्वापप्रतिभासंकायविपर्ययशून्यज्ञानं सर्वेश्वरःसर्वज्ञश्चमवतीत्यर्थः ३१ व्यक्तबुद्ध्यादिकृपमात्मानमव्यक्तमप्यक्त्वेननिर्विजयरकरणंमद्वामेनजानाती
त्यर्थः १७ अव्यक्तमधीमव्यक्तप्रधानां येमतोपूर्वमव्यक्तवोषारमाव्यक्तनिर्वाप २८

पंचेति 'भूलप्रकृतिरविकृतिर्ब्रह्माद्याः प्रकृतिर्विकृतयः सप्त ॥ पण्डितकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुनरुक्तः' इति सांख्यिकानि तत्त्वानि यो गोपातं जलीयैतारुपे देवां तव विचारे चतुल्यानि विशेषांशान् भेद
प्रयोजकम् २९ तत्र व्यवकलक्षणमाह प्रोक्तमिति तत्र ब्रह्मादिविकारितत्रयोविंशकम् ३० विपरीतजन्ममृच्छाविहीनं अद्वयकंचतुर्विंशतेभ्योऽयमेकमेव जीवात्मानं प्रति शरीरं मिश्रमि
ति सांख्यमन्यते ततो विशेषमाह द्वाविंति द्वौ जीवेश्वरौ भेदे युक्तमिदं पञ्चमोपाधेष्टमथ तेन यदृष्टदेवतायाश्चेतनत्वं मन्त्रिच्छतोमीमांसाकारं परस्ताः । सिद्धतिषु देवतित्वाद् दहतो जीवव्रह्म
रूपाः ३१ 'कार्योपाविर्पञ्चविः कारणेणाधिरीश्वरः' इति श्रुत्यनुसारेण जीवेश्वरविभागमाह चतुरिति चतुर्लक्षणं जन्मादिविकारवन्महदहंकारं च तन्मात्रैककार्मणं द्विपञ्चमूतानि जन्तुपाधिकं
चतुर्वर्गादिनं व्यक्तजीवं अव्यक्तजन्मायोपाधिरीश्वरं तथेति तदुपयमपि बुद्धमचेतनं च विद्विद्वत्प्रकृतिर्यथः । अयजलचन्द्रन्यासेन प्रतिविंबे जीवो विचंचतं मयि भीश्वर इति । द्वामुपणीसमुजां
संज्ञायेत्यादि श्रुतिसंमतजीवेश्वरविभागमाह संवर्णिति सर्वबुद्धिः क्षेत्रज्ञश्चिदात्मा तदेतत्सर्वं येन स्थमपश्यत्यपयोऽयं सारीर्य उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तदेतौ सत्त्व क्षेत्रज्ञाविति परिहृत्य प्राज्ञेनोपा

पंचविंशतितत्त्वानितुल्यान्युभयतः समम् ॥ योगेसांख्येऽपि च तथा विशेषतत्रमेष्टु २९ प्रोक्तं तद्व्यक्तमित्येव जायते वर्धते च यत् ॥ जीर्यते भ्रियते चैव चतुर्भिलक्षणै
र्युतम् ३० विपरितनतोयुतदव्यक्तमुदाहृतम् ॥ द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धातिष्वप्युदाहृतौ ३१ चतुर्लक्षणजं त्वाद्यं चतुर्वर्गप्रचक्षते ॥ व्यक्तमव्यक्तजं चैव तथा
उदमचेतनम् ॥ सत्त्वं श्रेष्ठज्ञेत्येतद्व्यमप्यनुदाशितम् ३२ द्वावात्मानौ च वेदेषु विषयेष्वनुरज्यतः ॥ विषयात्प्रतिसंहारः सांख्यानां विद्विलक्षणम् ३३ निर्ममश्वा
नहंकारो निर्द्वन्द्वश्चिन्मसंशयः ॥ नैव कुद्वयति न द्वेष्टि न च तताभापते गिरः ३४ आकुपस्ताडितश्चैव मैत्रेण ध्याति नाशुभम् ॥ वाग्दंडकर्मभनसां त्रयाणां च निवर्तकः
३५ समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमभिवर्तते ॥ नैवेच्छति न चानिच्छो यात्रामात्रव्यवस्थितः ३६ अलोलुपोऽप्यथोदात्तो न कृती न निराकृतिः ॥ नास्यैन्द्रियम
नेकाग्रं नाविक्षिप्तमनोरथः ३७ सर्वभूतसदृशमैत्रः समलोष्टाश्नकाचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिर्वात्मसंस्तुतिः ३८ अस्पृहः सर्वकामेभ्यो ब्रह्मचर्यं
दृढव्रतः ॥ अहिंस्रः सर्वभूतानामीदृक्संख्यो विमुच्यते ३९

रूपानात् । यद्यपिपुतीययाकरणत्वेननिर्दिष्टस्याचेतनस्यसंस्वरस्यमोकृत्स्नवदनेनाप्युपद्रष्टृक्षेत्रज्ञस्थनिर्विकारस्यतथाऽपितयोरन्यःपिपलत्वाद्गतीतिसंस्वरस्यमोकृत्स्वरस्ययापुपस्याचे-
तन्यामुपिद्वन्द्वकर्म्य । 'यथासत्यंयथोतिरास्मादिविवस्वानपोभिन्नावदुधैकोऽनुगच्छन् ॥' उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोऽप्यमात्मा'इतिभ्रष्टरराज्ञ एतद्व्यंजीवेश्वरविभागे
प्रकारद्वयमपिदार्शित्यस्या ३२ अनयोऽपक्षयोःक्रमेणमूलाप्लवद्विभेदेनरूपस्यामाह द्वाविति विषयाद्गदादिविषयमारभ्यमतिसंहारउत्पत्तिक्रमवैपरीत्येनसंमविलापनकर्तव्यमितिसाक्षा-
नामोपनिषदानालक्ष्यतेनेनेतिलक्षणंशास्त्रे अवमर्थः । मूदानांतत्त्विकएवजीवेश्वरादिविभेदोदुद्गानांतुद्विभमतिविश्वमावेनेतिपतिविंशोपायेःसमस्यमविलयेचिन्मात्रमेवक्षिप्यतइति ३३
एवंज्ञाततत्त्वस्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणान्याह निर्ममहरयादिना ३४ ध्यातिध्यायति वागदंष्ट्रःपाठव्यं कर्मतादृशमेवहितं तथामनोऽपिपरानिष्ठाधिपेता ३५ ब्रह्माणचतुर्मुख ३६
कवीकार्यवान् निराकृतितुच्छद्वेषः नद्विहितसंपादितोमनोरथोपस्यसत्तथानभवतिसत्यसंकल्पइत्यर्थः ३७ । ३८ । ३९

योगमतविशेषवृत्तितिजानीते यथेति योगैश्वर्यमणिमादिपरमार्थमृतसदतिक्तात्तदुल्लेख्यमतपरवैराग्यवलेनमनुस्त्वज्ञानवलेनानृतसदसांख्यइवशुक्तिरजतवद्भाषितवात्रिष्कामतितृप्तिसांख्य
यादपसरतिनवृत्तिमूलज्ञानमुच्छिनति अयमर्थः । अस्माकमिदयाज्ञानोद्बोधेन्द्रियादिःप्रपञ्चोविद्ययाज्ञानबाधेसतिबाध्यतेरजूरमादिवत् । योगानामुत्सृष्टात्प्रधानतउत्पन्नःप्रपञ्चः
सत्यस्तदाकाराश्रितस्त्वष्टतयोष्पिसस्याः कृतिसारूप्यवपैतन्मयस्यस्यमेव तत्रवृत्तानांनिरोधेचितस्तदाकारतापिनिवर्तते तथाचमुञ्जितं । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तदाद्रुपःस्वरूपेऽवस्थानं
कृतिसारूप्यमितरत्रेति । सोऽंसांख्ययोगोविशेषोयथाप्रतिज्ञमुपपादितः २० उपसंहरति हतीति । भावीवक्तृविवक्षातद्विशेषजावृद्धिः फलतस्तुनतयोर्भेदोऽस्तीतिमायः । यथोक्तंभगवता
‘यत्सांख्यैःप्राप्तवत्स्थानंतद्योगैरपिगम्यते ॥ एकंसांख्यंचयोगंचयःपञ्चतिसपञ्चति’इति ब्रह्माणं परंब्रह्म पुंस्त्वमार्थः २१ ॥ इतिश्रीमहामारते स्मार्तिपर्वणिभोजधर्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारत
मावदीपेपट्टश्चिदधिकद्विशतमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ सांख्ययोगपञ्चयोर्भेदेसांख्यमेवशेवइत्याह अथेति शास्त्राचार्योपदेशजंपरोज्ञानरूपंछवेसंसारमुद्धतरणसाधनंरूढीत्वाधी
रोक्ष्यानवानात्मनःशान्तिंमोक्षहेतुंज्ञानमेवाश्रयेत् । ‘तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञाकुर्वताब्रह्मणः’इतिश्रुतेर्ज्ञानंशास्त्रतःसंपाद्यतत्रिष्टोभवेदित्यर्थः १ अत्रज्ञानशब्दार्थपृच्छति किमिति तत्संश्रयणीयंज्ञानं
किंविद्यारज्ज्गोदित्यर्थेआविद्यामात्रनिरासेनवस्तुतत्त्वज्ञापिकाधीवृत्तिवाग्नेउतप्रवृत्तिलक्षणोभ्यानेनकीदृग्भावव्येयसांख्यप्रापकोषधर्मइतिवाधारमोच्छेदलक्षणशून्यवादिर्लौकायतिकयोःसं

यथायोगाद्विमुच्यंतेकारणैर्यैर्निबोधत ॥ योगैश्वर्यप्रतिक्रान्तोयोनिष्कामतिमुच्यते ४० इत्येषाभावजाडुद्धिः कथितातेनसंशयः ॥ एवंभवतिनिर्द्वन्द्वब्रह्माणं चाधिगच्छति ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्रेषट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ व्यासउवाच ॥ अथज्ञानपूर्वंधीरोष्ठहीत्वाशांतिमात्मनः ॥ उन्मज्जंश्चनिमज्जंश्चज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् १ ॥ शुकउवाच ॥ किं तज्ज्ञानमथोविद्यां यथानिस्तरतेद्वयम् ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति वाद २ ॥ व्यासउवाच ॥ यस्तु पश्यन्स्वभावेन विनाभावमचेतनः ॥ पुण्यतेजपुनः सर्वान्प्रज्ञया मुक्तहेतुकान् ३ येषांचैर्कांतभावेन स्वभावात्कारणमंतम् ॥ पृथ्वावृणमिषीकांवातेल्लभंतेन किंचन ४

मतानिष्टुतिरिति वातद्वद । यथायेनप्रकारेणद्वयंजन्ममरणादिनिस्तरतेतथावदेति २ अत्राहमित्यनुमतेजदोऽहंकारस्तत्प्रकाशश्चयथेतदनुमयमास्मेतिभाषाः । अहमयंएवातमाप्रकाशस्तत्त्वमुगः
सचक्षिणवाक्यायीतितात्परिकाः । नित्यप्रकाशश्चातमाहमयोऽनारभेतितात्पर्याः । तत्राध्यात्मानात्मानोद्वावपितात्वेकावितिबहवः । अनारभेवस्तिरज्जिह्वातमापुद्गलशोभनशयतीति लोकाय
तिकाः । आरभेवस्तयोऽनारमाप्रपेतिवेदोत्तवादाः । द्वयमपिनास्तीतिशुम्भपादिनः । एवमातमाभावेतात्तज्ज्ञानानर्थक्यस्यादित्थंयथावद्वृत्तपतिरितिस्थिति यत्तुभावनमधिष्ठानसत्ताविनास्वभावेनैवाहं
कारादिकंस्वरूपेणैवमातीतिपश्यन्निश्चिष्ठानांस्वाभाविकीजगत्तात्तित्वद्वन्सर्वानुशिष्यान्प्रज्ञयायुक्ताःअहोपाहोकीशलेनरहिताः । हेतवोयुक्तयोरेषांतात्तानिर्वृद्धीमित्यर्थः । प्रज्ञयेतिनृतीयायाआ
र्षिःशुक्लं पृथ्यतेपुष्पातितादृशेनबोधेनरंजयति । अचेतनोमुक्तःसर्वाचिन्तनस्त्वेतद्वत्तुतरेणास्त्वयः । निरधिष्ठानकप्रपासंभवाद्वृत्त्यवधारोऽर्थयत्तदेवज्ञातिभावः ३ एवंनैरास्त्वयवद्वृत्तपति
त्वाऽन्मोच्छेदवाढंलोकायतमत्तद्वृत्तयेषांमिति । येषांलोकायज्ञानामेकातमावैनदृष्टत्वेनस्वभावादेवक्षीरादिकंवृथ्यात्वेःकस्मिन्मन्थीशाहृष्टायनुप्रवाहीनादिसत्त्वेषमाभावात्प्रत्यक्षेणच
तेषामदृष्टत्वादितिमत् । तैकिंभुञ्जन्तपूत्रांसंशोभ्यतद्वर्गतात्तज्ज्ञानादृष्टाभिधीकामपिकिंनानलमंतद्वितिकाकाहृष्टविहृदवादेवतेषामुक्तं । अनशब्दोऽप्यपिभिन्नकमर्थः । नद्वयशोभनात्रेण-

यस्त्वभावोनिश्चेत्तुमशक्यमुज्जातस्वेपीकापाजन्वत्तत्त्वाधतेः । श्रुतिश्चमुंसेपीकाहृष्टोतेनैवेदेहाद्व्यभारमानमाह । तंस्वाच्छरीरात्प्रवृद्धमुज्जादिविषयीकाचैवेणेति । श्रुत्वानुपामुपीणानेति पाठितेभवणपूर्वकंकिंचित्स्वन्तर्भतेऽपिमुक्षपमेवानुपासिताचापादित्यंकेरूपयंत्येत्यर्थः ॥ स्वभावादेवगुण्येजगज्जातिस्वभावादेवचवेदाद्युत्पत्तिरितिपक्षद्वयमप्यनर्थकमिराह येनेति ॥ तदेवदृश्यति स्वभावोद्गीति मोहकायैवमनसज्जवः मूर्धैर्मनसाकल्पितइत्यर्थः । स्वसैवभावःसत्ताकारणमितिपक्षः परितःस्वस्येतरेषांभावःकारणमित्यप्यः । इतयोस्वभावप रिभावयोर्निर्मुक्तनिर्वचनंतस्वतेतद्वक्ष्यमाणंशृण्वतिशेषः ॥ स्वभावादेवक्षीरवधिस्थपापेनसर्वोत्पत्तीकृष्णादित्येकप्रज्ञाकोशंलंघनार्थंकेत्पादिराह कृष्णादित्यादिना ॥ गदानारोगाणां

येचैनपक्षमाश्रित्यनिवर्तत्यल्पमेधसः ॥ स्वभावाङ्कारणज्ञात्वानश्रेयःप्राप्नुवन्ति ५ स्वभावोद्दिष्टविनाशायमोहकर्ममनोभवः ॥ निरुक्तमेतयोरेतस्वभावपरिभाव
योः ६ कृष्यादीनीहकर्मणिस्तस्यसंहरणानिच ॥ प्रज्ञावद्विःप्रकृतानिनयानासनमृहाणिच ७ आक्रीडानामृहाणांचगदानामगदस्यच ॥ प्रज्ञावतःप्रयोक्तारोज्ञान
वद्विरनुष्ठिताः ८ प्रज्ञासंयोजयत्यर्थःप्रज्ञाश्रेयोऽधिगच्छति ॥ राजानोभुञ्जतेराज्यंप्रज्ञयातुल्यलक्षणाः ९ परावरंतुभूतानांज्ञानेनैवोपलभ्यते ॥ विद्ययातात
सृष्टानांविद्येवेहपरागतिः १० सूतानांजन्मसर्वेषांविविधानांचतुर्विधम् ॥ जरायुजांडजोद्भिज्जस्वेदजंचोपलक्ष्यते ११ स्थावरेभ्योविशिष्टानिजंगमान्युपधारयेत् ॥
सपपन्नंह्रियेच्छेष्टाविशिष्येतविशेष्यया १२ आहुर्वैबहुपादानिजंगमानिद्वयानितु ॥ बहुपाद्योविशिष्टानिद्विपादानिवहून्यपि १३ द्विपदानिद्वयान्याहुःपार्थिवानी
तराणिच ॥ पार्थिवानिविशिष्टानितानिह्यज्ञानेभुञ्जते १४ पार्थिवानिद्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानितु ॥ मध्यमानिविशिष्टानिजातिधर्मोपधारणात् १५ मध्यमानि
द्वयान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणिच ॥ धर्मज्ञानिविशिष्टानिकार्याकार्योपधारणात् १६ धर्मज्ञानिद्वयान्याहुर्वेदज्ञानीतराणिच ॥ वेदज्ञानिविशिष्टानिवेदेहेतुप्रतिष्ठितः
१७ वेदज्ञानिद्वयान्याहुःप्रवक्तृणीतराणिच ॥ प्रवक्तृणिविशिष्टानिसर्वधर्मोपधारणात् १८ विज्ञायंतेह्रियैर्वेदाःसधर्माःसक्रियाफलाः ॥ सधर्मानिखिलावेदाः
प्रवक्तृभ्योविनिःसृताः१९ प्रवक्तृणिद्वयान्याहुरात्मज्ञानीतराणिच ॥ आत्मज्ञानिविशिष्टानिजन्माजन्मोपधारणात् २० धर्मद्वयंह्रियोवेदससर्वज्ञःससर्ववित् ॥
सत्यागीसत्यसंकल्पःसत्यःशुचिरथेश्वरः २१ ब्रह्मज्ञानप्रतिष्ठंहितदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ शब्दब्रह्मणिनिष्णातंपरेचकृतनिश्चयम् २२

अन्यदस्यैषस्य अनुष्ठिताःप्रयोजिताः ८ तुल्यलक्षणाःप्रज्ञाधिकपादैश्वर्याधिक्यभाजः ९ भूतानांपरंरूपविदारमाश्रयमायातुमुयंज्ञानेनधीवृत्तैवबाध्याबाध्यरूपयोपलभ्यतेज्ञायते
विद्ययाधीवृत्त्या परामर्शितैर्यस्यामं १० एवंधीमयोसृष्टिप्रकृयास्तृक्यावहारिकौतावाहद्वित्रस्तृकसार्थं भूतानामिति जराष्ट्रंभूतपुण्यपञ्चादि । अंजर्जन्तिसर्पादि । उज्जिज्जिपुणवन
स्पत्यादि । स्वेदजंघृकालिणादि ११ यद्यस्माद्विशेष्यविशेषकत्वायाचेष्टासाविशिष्येतविशिष्टंरूपं । दृष्टादीनांपूर्वोक्तरीत्यादर्शनादिमत्त्वेऽपिप्रत्यक्षेणदर्शनादिमंतोर्जगमास्ततः
श्रेढादृष्ट्यर्थः १२ । १३ पार्थिवानिपृथिवीचराणिमानुषाणि इतराणिश्लेचराणि १४ । १५ उतमानिनिर्णेतुमध्यमेच्छेवावांतरतारतम्यमाह मध्यमानीत्यादिनाआत्मज्ञानमिच्छि
ष्टानीत्येतेन १६ । १७ । १८ । १९ । २० धर्मद्वयंप्रष्टाप्तिमिष्टातिरूपम् २१ तत्रापिप्रवृत्तानेनपिष्टासमाधिर्विस्पनतुप्रवृत्तिर्भेद इच्छद्वयानिवेदशास्त्रे २२

३ यथायत्प्रकारकमेकाग्रं ४ विद्याविषयेः कृष्णायामवतुष्टयप्रसङ्गाः ५ स्वयंभुवईश्वरस्यमहाभूतानिपूर्वसृष्टिः । तानिचमाणभूतामेजीवसंशरीरिपुशरीराभिमानिवृद्धजीवेषुबिभ्रन्निविष्टानि । तैरारम्भेनगृहीतानीत्यर्थः । प्रयत्नसृष्टिरितिपाठेभौतिकसृष्टेःप्रथमेवभूतसृष्टिरुक्तः प्राचीनत्वादितिसर्वायः ६ खेयुनासादिरेन्द्रेषु ७ योगमतेआत्माभौतैवतुक्तौ सौख्यमतेतुनमो कानापिकर्तेति तत्रार्थदूषयत्युत्तरस्यैवासिद्धातत्त्वज्ञापयितुं क्रांतेइति क्रांतेपादैर्द्विषेबलेपाणीन्द्रियेचाविष्णुशक्रौतरमयोकारौतिष्ठतः । भटाइवराजकीयरचशकटादौ । तत्रयथामतमंतजयप राजयादिरयमतहासहृदयादिचराजा आत्मन्यभिमानीदधारापयतितद्विदात्मादेवतैर्द्वियमतमोक्तत्त्वज्ञज्जवादिकमविद्यायास्वस्मिन्नारोपयत्यहंभोग्यहंस्वज्जति । यथाचपराजयोनमृत्तयेत वमिमानावादेवमोक्तविष्णवादीनास्ति । आत्मनिस्त्वविद्ययेतद्वानभितिसिद्धात्मनोऽकृष्टत्वमोक्तत्वं । नन्वात्मैवकर्ताभोक्ताचास्तुकिमतंभुविष्णवादिभिरितिचेन्न अनि योक्षापते । स्वाभाविकस्यकृतृत्वादेवैश्वर्यवदाश्रयनाशमंतरेणनाशयोगाच्च कर्णोत्थानं श्रोत्रमिन्द्रियं दिशोदेवताः । जिह्वास्थानं वागिन्द्रियं सरस्वतीदेवता । एतच्चान्ये

तपसाब्रह्मचर्येणसर्वत्यागेनमेधया ॥ सांख्येवायदिवायोगपुतट्टष्टोवदस्वमे ३ मनसश्चेन्द्रियाणांचयथैकाग्र्यमवाप्यते ॥ येनोपायेनपुरुषैस्तत्त्वव्याख्यातुमर्हसि ४ ॥ व्यासउवाच ॥ नान्यप्रविद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ नान्यप्रसर्वसत्यागात्सिद्धिर्विदतिकश्चन ५ महाभूतानिसर्वाणिपूर्वसृष्टिःस्वयंभुवः ॥ भूयिष्ठं प्राणभृद्भामेनिविष्टानिशरीरिषु ६ भूमेर्देहोजलास्मेहोज्योतिषश्चक्षुषीस्मृते ॥ प्राणापानाश्रयोवायुःखेप्वाकाशंशरीरिणाम् ७ क्रांतेविष्णुर्वलेशकःकोष्ठेऽग्निर्भो क्तुमिच्छति ॥ कर्णयोःप्रदिशःश्रोत्रंजिह्वायांवाक्सरस्वती ८ कर्णोत्थंक्षुपीजिह्वानासिकाचैवपंचमी ॥ दर्शनीयैर्द्रियोक्तानिद्वाराण्याहारासिद्धये ९ शब्दःस्पर्श स्तराहूपरसोगंधश्चपंचमः ॥ इंद्रियार्थान्पृथग्विद्याद्विद्रियेभ्यस्तुनित्यदा १० इंद्रियाणिमनोयुक्तेवश्यान्यंतेववाजिनः ॥ मनश्चापिसदायुक्तेभूतात्माहृद याश्रितः ११ इंद्रियाणांतथैवैषां सर्वेषामीश्वरमनः ॥ नियमेचविसर्गेचभूतात्मानमानसस्तथा १२ इंद्रियाणीन्द्रियार्थाश्चस्वभावश्चेतनामनः ॥ प्राणापानौ चजीवश्चनित्यंदेहेषुदेहिनाम् १३ आश्रयोनास्तिसत्यस्यगुणाःशब्दोचेतना ॥ सत्त्वहितेजःसृजतिनगुणान्वैकथंचन १४

यामपिस्वनादीनामुपलक्षणं ८ दशंपतितानिदसमीपानि कर्तरिक्तृयः तानिचतानीन्द्रियाणिचेतिसमासः विभक्तिकोपार्थः आहारःशब्दादिग्रहः ९ इंद्रियेभ्यपरेन्द्रियाणांभूमां गवत्प्रयत्नभूतानविद्यात् १० मनःकर्तुंयतासारथिः मूतारमायुद्धपुषाधिर्बाह्वः ११ एषांशब्दादीनां ईश्वरमुत्पत्तिस्थितिलयहेतुः नियमेसंहारे विसर्गसृष्टौ १२ इंद्रियाणांचयाद्यैः स्वभावोद्गीतोऽप्यादिधर्मः चेतनाधीनमितिः देहेषुहृदयगुहायामेववर्तते स्वमइवकर्मोदयेतत्तत्त्वाविर्भवतीत्यर्थः १३ ननुदेहस्यापीन्द्रियार्थत्वाद्देहांतर्गतमुद्धोस्थितिःस्वस्वकारोहणस्यायमनुसरती त्याह आश्रयइति सत्यस्यपुद्धेराश्रयोयःप्राणोदेहःसोऽपिनास्ति स्वाप्रदेहवत्स्यापिमितिमानमात्रत्वात् । कस्तर्हिस्वस्याश्रयःकिंचतस्यरूपमतआह गुणाइति त्रिगुणात्मिका मूलमूलतिरेवस्वविकारस्यावाचारंभणविकारोनामधेयमितिभुतेःशब्दमात्रस्वरूपस्यसत्त्वस्याश्रयइत्यर्थः ननुचेतनासत्त्वस्याश्रयःस्वरूपत्वा असंगत्वादविकारत्वाच्च । ननुगुणानुद्धेरेवधर्माः संतु तथाचसारिवक्तोऽप्यराजसोऽयमितितेषांहृदपाधिकेपुरुषेभ्यपदेऽप्युच्यतइत्याशंक्याह सत्येहीहि तेजोवासानासत्त्वसृजतिनगुणान् अनादिवासानाहिसत्त्वस्यकारणसांचिगुणात्मिके तिनसत्त्वकार्यैरंगुणानांचयते सारिवक्तोयमित्यादिर्व्यपदेशस्तुपरंपरयाऽपिउच्यतइतिभावः १४

सप्तदशविद्वारमानं षोडशमिःपरेन्द्रियाणिपरेन्द्रियाणांस्वभावाद्यवश्ववह्नैः मनीषीमनोनिग्रहशीलः आत्मनिगुह्यो १५ । १६ अशरीरंस्थूलसूक्ष्मकारणशरीररहितं १७ मर्त्येषुमरण चमवतुष्टयानुपपत्तिगुरुवेदुषाक्षयमनु ब्रह्मस्यसेनिर्विशेषब्रह्मभावाय १८ अभिजनःशिवकुलादिः समं ब्रह्मैवपश्यंतितेसमदर्शिनः १९ एतदेवमसिद्धिविधयाआह सहीति ध्रुवेपुस्या वरं २० योगफलमाह सर्वभूतेष्विति संप्रज्ञातेसोपाधिकावस्थायांसर्वभूतेष्वारमानपुनसृष्टपश्यति अहमेवेदंसर्वोऽस्मीत्यनुभवतीत्यर्थः । आत्मनिनिष्कलेअसंप्रज्ञातावस्थायांसर्वभूता न्यारमण्येवविहीनानिपश्यति । तस्केनकंपश्येदितिभुतेः । तथाचद्विविधाब्रह्मभावश्चोक्तमवति सचोक्तः । 'सोपाधिरुपाधिश्चद्विधाब्रह्मविदुच्यते ॥ सोपाधिकःस्यात्सर्वोऽस्मानिहपा र्थोऽनुपाधिकः'इति ११ वेदस्यआत्माशब्दःसआत्मनिस्वस्वरूपेयावान्देशतःकालतश्चयावत्प्रमाणोऽस्तितावानात्माजीवःसर्वोऽपि वाचोविषयआत्मेत्यर्थः सचपरात्मन्यधिष्ठानेस्वस्व

एवंसप्तदशदेहेतृत्पौशशभिर्गुणैः ॥ मनीषीमनसाविप्रःपश्यत्यात्मानमात्मनि १५ नह्ययंचक्षुषादृश्योनचसर्वैरपीन्द्रियैः ॥ मनसातुप्रदीपेनमहानात्माप्रकाशते १६ अशब्दस्पर्शरूपतदसांगंधमव्ययम् ॥ अशरीरंशरीरिपुनिरीक्षेतनिरिन्द्रियम् १७ अव्यक्तंसर्वदेहेषुमर्त्येषुपरमाश्रितम् ॥ योऽनुपश्यतिसप्रेत्यकल्पतेब्रह्म भूयसे १८ विद्याभिजनसंपन्नेब्राह्मणेगविहस्तिनि ॥ शुनिचैवश्वपाकेचपंडिताःसमदर्शिनः १९ सहिसर्वेषुभूतेषुजंगमेषुध्रुवेषुच ॥ वसत्येकोमहानात्मायेनसर्वमि दंततम् २० सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ यदापश्यतिभूतात्माब्रह्मसंपद्यतेतदा २१ यावानात्मनिवेदात्मातावानात्मापरात्मनि ॥ यएवंसततंवेद सोऽमृतत्वायकल्पते २२ सर्वभूतात्मभूतस्यविभोर्भूतहितस्यच ॥ देवाऽपिमार्गेमुह्यंतिअपहस्यपदैषिणः २३ शकुंतानामिवाकाशेमत्स्यानामिवचोदके ॥ यथा गतिर्नदृश्येततथाज्ञानविदांगतिः २४ कालःपचतिभूतानिसर्वाण्येवात्माज्मनि ॥ यस्मिंस्तुपच्यतेकालस्तंवेदेहनकश्चन २५ नतदूर्ध्वनतिर्यक्चनानाधोनच पुनःपुनः ॥ नमध्येप्रतिपृच्छंतिनैवकिंचित्कुतश्चन २६ सर्वैस्तथाइमेलोकाबाह्यमेपानकिंचन ॥ यद्यजस्रंसमागच्छेद्यथाबाणोगुणच्युतः २७ नैवांतकारणस्ये याद्यद्यपिस्यान्मनोजवः ॥ तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंनास्तिस्थूलतरंततः २८ सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति २९ तदेवाणोरणुतरंतमहस्योमहत्तरम् ॥ तदेतःसर्वभूतानांधुर्वतिष्ठन्नदृश्यते ३०

रूपे तथाचश्रुतिः । 'यावद्ब्रह्मविहितंतावतीवागिति' विहितंविधिधकारेणस्थितं २९ सर्वेषांभूतानामात्मभूतस्यमर्त्येषुवत्स्व विभोःआकाशसूक्ष्मस्य परिच्छेदाभिमानिनामेवदेवयानाःपिगुणाणो ऽम्बोवासागोऽस्ति अतस्तस्यमार्गेऽप्येवपणीयेद्देवाऽपिमुह्यंति । देवापीत्यपेराणांसंविध्यवहितक्रिययासंबंधश्च । अपहस्यमार्गरहितस्य पदैषिणोब्रह्मब्रह्मयोः तथाचश्रुतिः । 'नतस्वभा णाज्जार्थस्यैवसमवनीयंते ब्रह्मैवसन्नब्रह्माप्येति'इति । अत्रैवस्वार्मण्येवसमवनीयंतेएकीमवनेलीयंते । 'अव्यपरिब्रह्मरिमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंगच्छंति'इतिश्रुत्यंतराच्च विदुष्येवमाणयनःप्रपृढीनांकलानाप्रत्ययोऽप्यवसेयः २३ एतदेवदृष्टांतंनस्पष्टयति शकुंतानामिति ज्ञानविदाब्रह्मविदा २४ कालश्चक्षुषोऽजीवः पचतिजरयति पच्यतेजीवैतेवार्थमस्तं परमात्मानं २५ तन्मुक्तस्वरूपं प्रतिगृह्णीतेविषयीकरोति एतन्मदेशिविशेषमाप्तिर्गुक्तिरितिपक्षःपरास्तः २६ अंतस्यापुक्तस्वरूपांतगतः एषांलोकानामध्येयाद्यंकिंचित्स्थानंनानास्तिवन्नतिप्रार्थं त्यात् २७ अंतसंनिधिमनंतत्वात्तस्य २८ कारणस्पष्टैर्यस्वरूपमाह तस्मादितिसार्थीभ्याम् २९ । ३०

कालः पचतीत्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकेर्मन्त्राणः प्रत्यगारमन्त्राद्विषयव्यासत्वं लोकाश्रयत्वादनंतरास्तुत्यस्याद्विमुखाच्चद्विद्वादिदेशांतरप्राप्तिसिद्धीत्युक्त्वाप्रकारांतरेणाप्येतदाह अक्षरमिति
अक्षरमविनाशिचेतन्यं क्षरं विनाशिजदं सर्वेषु भूतेषु स्यात्वरजंगमशरीरेषु क्षरः क्षरत्वं ३१ नवमहद्वंद्वंकारपंचतन्मात्राण्यविद्याकर्म वेतिका मस्याहंकारकर्मस्य तद्वद्वैतप्रवृत्तिरिति न वेद्यमिति द्वाराण्य
स्मिंस्तत्त्वद्वारं पुरंगत्वाप्राप्त्योऽपि हंसो हंसिगच्छतीति हंसो गतिमान्भवति । 'सहस्रांश्चक्रे कस्मिंस्त्वहमुक्ताते उरक्रांतो भविष्यामि' कस्मिंस्त्वाप्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा स्यामीति संप्राप्य मज्जत इति प्रस्मि
प्राणोपाधिकस्यैव गमनस्य श्रवणात् । नियतोऽचंचलः वशीतपाधिदोषानभिभूतः ईशो नियतः ३१ पुरंगत्वाहंसो भवतीत्येतद्विदुषोति हानीति अजस्य परमेस्वरस्य शरीराणां शरीरांतर्ग
तानानवानोपूर्वां किमहवादीनां संबंधिनोपेहान्माद्यस्तेषां संचयेन संवदेण हंसस्त्वमाहुः पारदर्शिनस्तत्त्वविदः हानिगतिः ओहाङ्गताविषयस्य कर्षं भंगो दुःखिवादि कं विकल्पो न मुच्योऽप्येव शब्दं
पुष्टोऽप्यमिति विविधकल्पनाच्च हंसस्त्वमित्युपलक्षणं गमत्वेरपि ३३ एवमारमनः क्षराक्षरयोरेकत्वेति मत्तरस्य अक्षरद्वारं कल्प्यादिकं चेत्पुष्पातश्च मसिवाक्यामपि प्रतिपादनपुरःसरं विदुषोऽप्युपपाध्यमा
वाद्रस्यमावमाह हंसेति हंसपदेनोक्तं यदक्षरं जीवालयंतत्पुष्टस्य भेदाक्षरं न स्वरूपं यत्पुष्टस्य मत्तरस्य यद्वंसारस्य मत्तरमिति चेदोऽस्ति अयमारमा अहं ब्रह्मास्मीत्यादिभ्युतिशब्देभ्यः । तत्तस्मादे

अक्षरंचक्षरंचैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ॥ क्षरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं तममक्षरम् ३१ नवद्वारं पुरंगत्वाहंसो हि नियतो वशी ॥ ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ३२
हानिभंगविकल्पानानवानां संचयेन च ॥ शरीराणामजस्य बुद्धेस्त्वं पारदर्शिनः ३३ हंसोक्तं चाक्षरंचैव कूटस्थं यत्तदक्षरं ॥ तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनी ३४
॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्रानुप्रश्ने ऊनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ ३३९ ॥ व्यास उवाच ॥ पृच्छतस्तव सत्पुत्रयथावदिह स
त्त्वतः ॥ सांख्यज्ञानेन संयुक्तं यदेतत्कीर्तितं मया १ योगकृत्यंतु ते कृत्स्नं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ एकत्वं बुद्धि मनसो रंद्रियणां च सर्वशः २ आत्मनो व्यापिनस्ताज्ञा
नमेतदनुत्तमम् ॥ तदेतदुपशान्तेन दाते माध्यात्मशीलिना ३ आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ॥ योगदोषान्समुच्छिद्य पंचयान्कवयो विदुः ४ कामक्रोधं
चलोभं च भयं स्वप्नं च पंचमम् ॥ क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ५ सत्त्वसंसेवनाद्भिरासेन निद्रामुच्छेदुमर्हति ॥ घृत्या शिश्रोदं रंक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ६

तो विद्वानहंसोऽक्षरं कूटस्थमात्मनः प्राप्य प्राणमुक्तात्पादिसाधने उपार्पि जन्ममज्जहाति जन्महेतोरविद्यायानाशात् ३१ ॥ इति शांतिपर्वणि मो० नी० भा० ऊनचत्वारिंशदधिकद्विशततमो
ऽध्यायः ॥ ३३९ ॥ ॥ ॥ ॥ पूर्वसंस्कृतस्य मुक्तायोगिनोऽयं स्वरूपं तद्वक्तुमिति जानीते पृच्छत इति १ ननु ज्ञानादेव मुक्त्यर्थं नान्यथा योति श्रुतेः सांख्यद्वन्द्वो मोक्षमार्गो
नास्ति तत्किं स्वातंत्र्येण योगकृत्यं निरूपणे नेत्याशंक्य योगमते ज्ञानज्ञाद्वयमाह एकत्वमिति यदा विदुषिद्वारं मिद्रियाणि दुःखादिद्वारं मनः तेषामेकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिद्वारं
निरोध इति यावत् एतदेव ज्ञानमनुत्तमं श्रेष्ठमिति रथः । नान्ददं ब्रह्मास्मीति धीवृत्तिकरं तया च श्रुतिः 'तावन्मनो निरोद्धव्यं दृष्ट्वा परस्वयं गतं ॥ एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शोभोऽन्योऽयं विस्तरः'
इति १ बोद्धव्यं पुष्टमुखादवगतं ॥ आचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रुतेः तेन सुपुत्रो यदुःखादिदृश्यमावेन ज्ञानचरं ब्रह्म संततिरस्तं । आनंदप्रसूतेः तो मुखः प्राज्ञ इति श्रुतेस्तत्रापि निद्राकृपापापीवृत्तेः
सत्त्वात् प्राज्ञः सुषुप्तः । उपशान्तो जितचित्तः । वातो जितबाहोऽग्निः अध्यात्मशीलो ध्याननिष्ठः आत्माराम आत्मनिरतिमान् । बुद्धो ज्ञातवाञ्छतः श्रुतिक्रमोऽयमनियमादिमान् ३
समुच्छिद्य बोद्धव्यमिति पूर्वोक्तं ॥ १ सत्त्वेन बुद्ध्या संसेवनं परिकीर्तनमर्थो नितेन । धर्याप्येव १ शिश्रोदं रंक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा १

षष्ठः श्रोत्रे सामिलावपरस्त्रीदर्शनादिभ्यः । मनोवाचं दुष्कर्मादिभ्यः । कर्मणापज्ञादिना । एतदेवाहा प्रमादादिति द्वंद्वं लोममूलं ७ । ८ दशार्थकामप्रधाना विदुषोऽपि रित्यर्थः । मनो
बुद्धामनोभंगकारिणी । ननु ब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिः प्रसिद्धानुशीनिरोधमात्रादिरया शंक्यब्रह्मशब्दायमाह ब्रह्मेति शुकं जीवभूतप्रधानं तेजोमयप्रकाशात्मकसत्त्वगुणप्रधानं महत्स्वरूपं त
देव ब्रह्म ततोऽन्यत् यस्य शुक्रस्य रसः सारः ९ मठस्य जन्मवतः एतत्स्वदृष्टमीक्षणं एतेन 'सदेव सोऽवेदमप्रजासीत् तदैक्षत बहुः स्याम प्रजायेयेति । एतदात्म्यमिदं सर्वं' इत्यस्याः श्रुतेरर्थः
प्रधानमेकमेव सत्त्वोत्रेकादीक्षणकर्तृत्वेन महत्स्वात्मकं मूर्ताईक्षणद्वारा सतीत्यमकस्वगतमिति दातः । अस्य ध्यानेनाध्ययमादिना च सत्त्वोत्कर्षे सति पापनाशः सर्वकामावाप्तिस्तत्त्वज्ञानं च
जायत इत्याह द्वाभ्यां ध्यानमित्यादि १० । ११ समो रागद्वेषमूढः लब्धालाभश्चेनेति यद्वच्छालामसंतुष्ट इत्यर्थः १२ तेजस्वी सत्त्ववान् ब्रह्मणो महत्स्वस्य पंचल्यस्थानं प्रकृतिनिनी

चक्षुः श्रोत्रे च मनसामनोवाचं च कर्मणा ॥ अप्रमादाद्वयं जह्याद्वंदं प्राज्ञोपसेवनात् ७ एवमेतान् योगदोषान् जयेन्नित्यमतां द्रितः ॥ अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चयेद्देवताः
प्रणमेत च ८ वर्जयेदुशर्तांश्चार्चयेत्संयुक्तमनोनुदाम् ॥ ब्रह्मेतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः ९ एतस्य भूतं भव्यस्य दृष्टं स्थावरजंगमम् ॥ ध्यानमध्ययनं
दानं सत्यं हीरार्जवं क्षमा १० शौचमाचारसंशुद्धिरिंद्रियाणां च निग्रहः ॥ एतैर्विवर्तते ते ज्ञेयाः पाप्मानं चापकर्षति ११ सिद्धयंति चास्य सर्वार्था विज्ञानं च प्रवर्तते ॥
समः सर्वेषु भूतेषु लब्धालाब्धेन वर्तयन् १२ धूतपाप्मा तु तेजस्वी लब्धालाहारो जितेंद्रियः ॥ कामक्रोधौ वेशे कृत्वानिनीपेद्रहणः पदम् १३ मनसश्चेंद्रियाणां च
कृत्वैकाग्र्यं समाहितः ॥ पूर्वरात्रापरार्धे च धारयेन्मन आत्मनि १४ जंतोः पंचेंद्रियस्यास्य यदेकं छिद्रमिंद्रियम् ॥ ततोऽस्य स्रवते प्रज्ञाद्वतेः पादादिवोदकम्
१५ मनस्तु पूर्वमादद्यात्कुमीनमिव मत्स्यहा ॥ ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वाघ्राणं च योगवित् १६ तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः ॥ तथैवापो ह्यसंक
ल्पान् मनो ह्यात्मनि धारयेत् १७ पंचेंद्रियाणि संवाय मनसि स्थापयेद्यतिः ॥ यदैतान्यवतिष्ठंति मनः पष्ठान्यथात्मनि १८ प्रसीदंति च संस्थाय तदा ब्रह्म प्र
काशते ॥ विधूम इव दीप्तां चिरादित्य इव दीप्तिमान् १९ वैयुतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽऽत्मा तथाऽऽत्मनि ॥ सर्वस्तत्र स सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते २० तं पश्यं
ति महात्मानो ब्राह्मणायै मनीषिणः ॥ धृतिमंतो महाप्राज्ञाः सर्वभूताहिते रताः २१

वेदशीकर्तुमिच्छेत् ११ ऐक्याय विषयेभ्यो निरोधं कृत्वा आत्मनि बुद्धीमनो धारयेत् संकल्पात्मकमनो निरुद्ध्यादिर्यर्थः १२ इन्द्रियाणामनिरुद्धे दोषमाह जंतोरिति प्रज्ञाशास्त्रजावृद्धिः
स्रवते विषयप्राप्यास्तीवते हृते भ्रमं कोशस्य १५ मन इति इन्द्रियाणां निग्रहो मनो निग्रहपूर्वक एवेत्यर्थः कुमीनं जालदंश क्षमंभीनम् १६ तत इति संकल्पस्यागमनस्य आत्मनि बुद्धौ
धारणं नाम १७ संघाययेव वस्तुनोऽभिसंधानं कृत्वा ननु तत्ताविव तमोऽस्तत्त्वेन मनसि स्थापयेत् आत्मनि बुद्धौ १८ प्रसीदंति संकल्पजं कालुष्यं त्यजंति तत्र हेतुः संस्थापनांशोऽप्य व
द्वौऽप्यवस्वरूपनाशाद्विनाशयेवेंद्रियाणां कालुष्यमित्यर्थः । ब्रह्म महत्स्वप्रकाशते निर्विषये दनमस्मीत्येतावत्प्रत्ययमार्जं स एव ब्रह्म प्रकाशो योगानां सत्त्वपुरुषाण्यतारुणातिः शुद्धस्वपदार्थ
साक्षात्कारः १९ आत्मा शुद्धस्वपदार्थः आत्मनि पूर्य बुद्ध्या स्मितामात्रायां सर्वोऽहंकारादिविकारस्तत्र महत्त्वात्मानमाकारणत्वेन कथापकत्वादेव सर्वत्रेत्यर्थः २० । २१

11254

[illegible]

— लनायासमकेशास्यप्रत्ययमात्मस्वात् । अथकर्महंकारादुत्पत्तिः । अमृतमिति पाठेऽपि संप्रसार्यः । व्यक्तजाविर्भावितो मावर्वाश्वाहंकारपुत्रतोऽन्यद्भेदस्यार्थः ११ द्वंद्वः सुखदुःखादिभिः मानसेन कर्मणा संकलेन १२ चंद्रमसं कर्मयानां मध्येऽलकृष्टतमं संवत्सराख्यं प्रजापतिमुपचयापचयवतं प्रतिमासं दर्शकला मात्रेण ब्रह्मद्वयैषामपि कर्मयानां मिश्रं मित्यर्थः १९ दृष्टान्ते प्रमाणमाह तदेतदिति ऋषिणा बृहदारण्यकदर्शनायाज्ञानत्वेन । 'संप्रसार्यं वत्सराप्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पंचदशकला भूवैवास्या षोडशी कला सारात्रिभिरेवावपूर्यतेऽपचक्षीयतसोऽमाया स्यात्' इति यथा षोडशकलायासं विभक्त्यं प्रमाणमूदनुपविश्य ततः प्रातर्जाम्ये' इति दृष्टान्तमुक्त्वा 'यो वै संवत्सराप्रजापतिः षोडशकलः अयमेव स योऽयमेव विष्णुस्तस्य वितमेव पंचदशकला आरमेवास्य षोडशी कला सवितेनैवावपूर्यतेऽपचक्षीयते' इति दृष्टान्तिकं प्रोक्तम् । अनुमीयते च चंद्रमावौ द्विहासौ कर्मपूर्वकावस्मदीयवृद्धिद्वयवदिति १९ एकादशेति वेराजं मनश्चंद्रस्तत्रास्मदीयं मनः । मनसा ह्येव पश्यतीत्यादिभ्युत्पन्नं पंचादशं त्रिधा स्मरन्तं द्वैराजमप्यतस्तत्रावयववात्रित्वाख्यं कर्मैव कलास्तत्तासंभारेण संभूतो मनोमयः पुत्रात्मा स्मदादिभिश्च मूर्तिमानिति हेतोस्तं विराजं व्याप्तिं जीवंच कर्मगुणात्मकं त्रिगुणात्मकं कर्मफलभूतं चंद्रवद्विहासमाजं विद्धि १७ तस्मिन् जीवोपाधिभूते मनसि च देवोद्योतनवान् चित्प्रकाशस्तं क्षेत्रज्ञं परमात्मानं विजानीयात् । अयमेव स योऽयमेव

द्वंद्वैर्नयत्राध्यंते मानसेन च कर्मणा ॥ समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः १४ विद्यामयोऽन्यः पुरुषस्तत्तत्कर्ममयोऽपरः ॥ विद्धि चंद्रमसं दर्शं स दमया कलया स्थितम् १५ तदेतदृषिणा प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते ॥ नवजं शशिनं दृष्ट्वा वक्रतंतुमिवावरे १६ एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ॥ मूर्तिमानिति तं विद्विता तत्कर्मगुणात्मकम् १७ देवोयः संश्रितस्तस्मिन् विदुरिव पुष्करे ॥ क्षेत्रज्ञं तं विजानीयान्नित्यं योगजितात्मकम् १८ तमोरजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणात्मकम् ॥ जीवात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः १९ सचेतनं जीवगुणं वदंति सचेष्टे जीवयते च सर्वम् ॥ ततः परं क्षेत्रविदो वदंति प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त २० ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने एकचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ शुकउवाच ॥ क्षरात्प्रभृतियः सर्गः सगुणानीन्द्रियाणि च ॥ बुद्धैश्च श्रयति सर्गोऽयं प्रधानश्चात्मनः श्रुतम् १

विविद्यनुपदोदाहृतभूतेषु पापि द्वयस्य एक एव क्षेत्रज्ञ इत्यर्थः । योगेन जितो निरुद्ध आत्मा चित्तं येन तं जीवं क्षेत्रज्ञं विजानीयादिति योजना १८ तम इति तम जा विक्रयं जीवस्य विज्ञानमयकोशस्य गुणाः कर्तृत्वाद्यः । विज्ञानं पञ्चतनु इत्यादिभ्युत्पत्तेः तदारभ्य कंडुगत्रयमेव कर्त्रादिषु कर्मकं न स्यात् इत्यर्थः । जीवं विज्ञानमात्मगुणं चिदाभासगुणश्चैतन्यतत्त्वादीनि । आत्मानं चिदाभासं परमात्मनो गुणैर्ज्ञानैश्च योऽभिप्रेतं विद्धीत्यभ्याहृत्य योजयम् । चिदचिदात्मा जीवोऽचिदस्यायोगेन ब्रह्मेत्यर्थः १९ अध्यायार्थं प्रसंगेति सचेतनमिति चेतनया सहितं स्वयमचेतनं देहं जीवगुणं जीवगुणेन चैतन्येन युक्तं वदंति यतः स जीवश्चेष्टेन पुद्गेहः । जीवयते चेतयते च देहं न पुद्गेहः स्वयंचेतनः ततो जीवादिपि परंतवदंति यः सत्सुवनानि भूमिर्वाद्यानि प्राकल्पयत् परमात्मा प्रत्ययमात्मस्वात् । ब्रह्मन्मापादिवत् क्रियामात्रमिति ज्ञानकर्मणो ब्रह्मप्राप्तौ सप्तसमुच्चो न घटत इत्यर्थः २० ॥ इति शांति० मो० नी० भा० एकचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥ स्वयोषलया जनार्णवतमनुवदति सरादिति सरात्प्रधानाद्यः सर्गश्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकः साधारणः स आत्मन ईशादिति श्रुतम् । तया सगुणानि सविषयाणीन्द्रियाणि बुद्धयर्थाश्चैव तत्संस्तुतिः । तस्यैव तत्पुरुषकृतोऽसाधारणः अपंचबंधकत्वेन प्रधानः श्रेष्ठः ऐश्वरीय इति द्विविधाः स्तुतिस्तत्रैव विधीमयी बुद्धिर्ब्रह्मदेवैर्न वैशीभूतमयी तिमाराभ्युत्पत्तिर्यथः १

सद्वृत्तिसत्तामाचारं कालहेतुर्गोणानुसारिणी अमुवर्तिगुणः श्रोतुम् २ कुरु कर्महेतु जेति स्मृत्योरेतदेतमविरोधं च कथं विजानीया विषयविभागेन विविच्य कथं जानीयात् ३ लोकवृत्तांतो लोकरीतिः तस्य तत्त्वमार्थमार्थमूलकत्वं तज्ज्ञः पूर्वो धर्मानुष्ठानेन बुद्धिकृत्वा संस्कृत्य विमुक्तात्मा त्यक्तदेहः ४ तत्रमाऽऽनुरूपं कर्मणां ज्ञानेन सहसमुच्चयः क्रमसमुच्चयस्तुमविष्यतीत्याज्ञयमाह यथेति एषा कर्मभिर्वृद्धिस्तं संस्कृत्य तपाऽऽत्मवशीमभित्येवं रूपा ५ श्रेयोसि श्रेयोहेतुः पञ्चादीनन्विच्छन् विविदिषंति यज्ञेनेति श्रुतेः ६ । ७ । ८ । ९ बुद्धिकृत्वाऽऽत्मानं द्रष्टव्यमीति स्वाभिप्रायं

भूय एव तु लोकेऽस्मिन् सद्वृत्तिकालहेतुकीम् ॥ यथा संतः प्रवर्तते तदिच्छाम्यनुवर्तितुम् २ वेदेव च न मुक्तं तुरुकर्मत्यजेति च ॥ कथमेतद्विजानीयांतच्च व्याख्यातुम् हंसि ३ लोकवृत्तांतं तत्त्वज्ञः पूर्वोऽहं गुरुशासनात् ॥ कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा द्रष्टव्याम्यात्मानमव्ययम् ४ ॥ व्यास उवाच ॥ यथा वै विहिताः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वं यम् ॥ एषा पूर्वतरेः सद्गिराचीणां परमर्षिभिः ५ ब्रह्मचर्येण वैलोकानजयंति परमर्षयः ॥ आत्मनश्च ततः श्रेयांस्यन्विच्छन् मनसाऽऽत्मनि ६ वने पूलफलाशीचतप्यन्सुविपुलंतपः ॥ पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ७ विधूमे सन्नमुसलेवानप्रस्थप्रतिश्रेयः ॥ काले प्राप्ते च रन्मैक्ष्यं कल्पते ब्रह्मभूयसे ८ निस्तुतिर्निर्ममस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे ॥ अरण्ये विचरेत्काकीयेन केन चिदाशितः ९ ॥ शुक उवाच ॥ यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुध्यते ॥ प्रमाणे वाऽप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रताकुतः १० इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि प्रमाणं तूभयं कथम् ॥ कर्मणा माविरोधेन कथं मोक्षः प्रवर्तते ११ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गंधर्वव्यासुतः सुतम् ॥ ऋषिस्तत्पूजयन्वाक्यं पुत्रस्याभिततेजसः १२ ॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्चैवानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥ यथोक्तचारिणः सर्वे गच्छंति परमां गतिम् १३ एको वाऽप्याश्रमानेन तददृष्टं तिष्ठेद्यथाविधि ॥ अकामद्वेषसंयुक्तः स परत्र विधीयते १४ चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ॥ एतामा रुह्य निःश्रेणी ब्रह्मलोके महीयते १५ आयुः २८ अर्धं ब्रह्मचार्येण सूयकः ॥ गुरोरागुरुपुत्रे वा वसेद्दमार्थकोविदः १६ जघन्यशार्थी पूर्वस्यादुत्थाय गुरुवेश्मनि ॥ यज्ञशिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः १७ कृतीक्षेये वत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत्तपार्थतः ॥ किं करः सर्वकारी स्यात्सर्वकर्मसु कोविदः १८ कर्मातिशेपेण गुराव्येतव्यं बुभुषता ॥ दक्षिणोऽनपवादी स्यादाहूतो गुरुमाश्रयेत् १९ शुचिर्दक्षो गुणोपेतो ब्रूयादिष्टमिवांतरा ॥ चक्षुषा गुरुमव्यग्रो निरीक्षेत जितेंद्रियः २० नाभुक्तवति चाश्रीयादपीतवति नोपिवेत् ॥ नातिष्ठति तथा सीतना सुते प्रस्वपेत्तच २१ उत्तानाभ्यां च पाणिभ्यां पादावस्थमुदुष्टश्रोतः ॥ दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत् २२

ब्रह्मविषुच्छति यद्विदमिति कुरु कर्महेतु जेति वाक्यद्वयमभिप्रायं चेद्विरुद्धयोर्वाक्ययोरशास्त्रत्वमप्रमाणं चेत्सुतरामशास्त्रत्वमतीत्ययोः शास्त्रयोः प्रामाण्यसिद्धयर्थं व्यवस्थापकत्वेन याज्ञवल्क्यः १० । ११ तत्राचकंरुत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा द्रष्टव्याम्यात्मानमात्मनीति कर्मणां चित्तसंस्कारार्थं त्ववचनं पूजयन् सिद्धांतत्वेन मानवंश्यागुरोश्चर्मधर्मो नैव गंधर्वस्याः योजनगंधायाः सुतो व्यास उवाच १२ ब्रह्मचारीति परमां गतिं मोक्षं तेन स युजिता नाम स मुजिता नां ब्राह्मणश्रमधर्माणां तत्त्वजिज्ञासाहेतुत्वं मुक्तम् १३ परत्र ब्रह्मणि विषयविधीयते ज्ञातुं योग्यं किं यते १४ चक्षुषदीक्षुषा चतुराश्रमरूपा १५ । १६ । १७ । १८ कर्मातिशेपेण निःशेषकर्मकृत्वेत्यर्थः १९ । २० अभुक्तवति गुरोरातिशेपः २१ । २२

१ । ६ अत्रापि त्वेति पञ्चममहाभक्तो अग्निहोत्रं दत्तापूर्णमासौ चानुमार्त्या निपशुः सोमहस्येतेषु वा ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ चतुर्थश्चतुर्थाश्रमे विहितोपनिषदः जातो दातोऽपराप
स्ति तिलुः समाहितो भूत्वाऽऽश्मभ्येवात्मानं पश्यतीत्याद्युपनिषद्विदितो धर्मः साधारणः त्वेवैवाश्रमेषु अन्योऽसाधारणः १५ । १६ । १७ । १८ प्रत्यक्षोपधर्मो फलसंग्रहस्तथादिकं येषां
प्रत्यक्षधर्मोः १९ । २० निरानंदाः कुरुक्षेत्रायाणां विपश्चात् २१ अनसत्रानसत्रप्रवृत्तारभ्योऽन्येषां वरतममनुयः अनाष्टध्यानिर्भयाः २२ तस्य स्कारामेकाहसाध्याभिष्टिमाजापत्याश्चै

तृतीयमायुषोभागवानप्रस्थाश्रमेवसेत् ॥ तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानोदिवौकसः ५ नियतोऽनियताहारःषष्ठभक्तोऽग्रमतवान् ॥ तदग्निहोत्रंतागावोयज्ञांगानि
चसर्वशः ६ अफाललृष्टंवाह्रियवंनीवारंविघसानिच ॥ हवींषिसंप्रयच्छेतमखंष्वत्रापिपंचसु ७ वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्चतस्रोऽहृतयःस्मृताः ॥ सद्यःप्रक्षालकाः
केचित्केचिन्मासिकसंचयाः ८ वार्षिकसंचयंकेचित्केचिद्वादशवार्षिकम् ॥ कुर्वत्यतिथिपूजार्थियज्ञतंत्रार्थमेववा ९ अग्नावकाशावर्षासुदेमंतेजलसंश्रयाः ॥ ग्रीष्मे
चपंचतपसःशश्वच्चमितभोजनाः १० भूमौविपरिवर्तंतेतिष्ठतिप्रपदैरपि ॥ स्थानासनैर्वर्तयंतिसवनेष्वामिषिचते ११ दंतोदूखलिकाकैचिदश्मकुट्टास्तथा
परे ॥ शुक्रपक्षेपिबन्धयेक्यवागूकथितासकृत १२ रुक्णपक्षेपिबन्धयेभुंजतेवायथागतम् ॥ मूलैरेकेफलैरेकेपुष्पैरेकेद्व्यवताः १३ वर्तयंतियथान्यायंवैखान
सगतिंश्रिताः ॥ एताश्चान्याश्चविविधादीक्षास्तेषांमनीषिणाम् १४ चतुर्थश्रौषिणिषदोषर्मःसाधारणःस्मृतः ॥ वानप्रस्थादृहस्थाच्चततोऽन्यःसंप्रवर्तते १५
अस्मिन्नेवयुगेतातविप्रैःसर्वार्थदर्शिभिः ॥ अगस्त्यःसप्तऋषयोमधुच्छंदोऽधमर्षणः १६ सांठुविःसुदिवातंहिर्यथावासोऽकृतश्रमः ॥ अहोवीर्यस्तथाकाव्यस्ता
द्व्योमेधातिथिर्बुधः १७ बलवान्कर्णनिर्वाकःशून्यपालःकृतश्रमः ॥ एनंधर्मकृतवंतस्ततःस्वर्गमुपागमन् १८ तातप्रत्यक्षधर्माणस्तथायायावरागणाः ॥ ऋ
षीणामुग्रतपसाधर्मनैपुणदर्शिनाम् १९ अन्येषांपरिमेयाश्चब्राह्मणावनमाश्रिताः ॥ वैखानसावालाखिल्याःसैकताश्चतथापरे २० कर्मभिस्तेनिरानंदाधर्मनि
त्याजितेंद्रियाः ॥ गताःप्रत्यक्षधर्माणस्तैसर्वेवनमाश्रिताः २१ अनक्षत्रास्त्वनाष्ट्रव्यादृश्यंतेज्योतिषांगणाः ॥ जरयाचपरिचूनोभ्याधिनाचप्रपीडितः २२
चतुर्थेचायुषःशेषेवानप्रस्थाश्रमंत्यजेत् ॥ सद्यस्कारानिरूप्योर्ध्वंविदेदसदक्षिणाम् २३ आत्मयाजीसोऽऽमरतिरात्मक्रीडात्मसंश्रयः ॥ आत्मन्यग्नींसमारो
प्यत्यक्त्वासर्वपरिग्रहात् २४ साद्यस्कांश्चयजेद्यज्ञानिष्ठींश्चैवेहसर्वदा ॥ यदैवयाजिर्नायज्ञादात्मनीज्याप्रवर्तते २५

घातवीणा सर्ववेदसदक्षिणा सर्वस्वदक्षिणा सर्वाभेदास्तदक्षिणानित्यपपाठः १३ आत्मपाजीवीषणाद्यादिक्व आत्मरतिरात्मनिष्ठः संधिरार्यः आत्मकीदृशाऽऽत्मसंश्रयश्चनगुल्पादिकीदो
राजायाश्चर्यः १४ तीव्रतरैराभ्यामावेतुपक्षतरमाह सायस्त्कानसयस्त्वकिंयेतान्महायज्ञादीन् इष्टीश्वदर्शपूर्णमासमिष्टिवादीस्तामिस्तावयजेत् यदैवस्मिन्नेवकालेयाजिनाप्यवना
यज्ञात्कर्ममयादृत्य आत्मपश्याआत्मयज्ञोपांगान्यासः प्रसंसतेतावदेवताचक्रुर्वादिस्पर्धः यथोक्तंभवता 'आरुच्छोर्मुनेर्वांगं कर्भकारणमुच्यते' । योमाकृतस्यत्सर्वेश्वरः कारणमुच्यते' इति २५

भात्मनीष्यामाः स्वरूपमाह श्रीनिधि हृदयगार्हपत्योमोन्वाहार्पचनभास्पमाहवर्गीयदिवैश्वानरविद्योक्तप्रकारेण भात्ममोज्जणाद्देहपतावध्यात्मनिदेहेष्वामीन्यजेत्प्राणाग्निहोत्रविधिना
 'तद्यद्वक्तव्यममागच्छेतज्ज्योतीर्यतः प्रथममाहुतिं जुहुयात्तज्जुयात्प्राणाप्यस्वाह' इत्यादिभुतेर्गुणउच्चारणान्तरपंचम्रासान्नाश्रीयापुष्टा अहृतस्यज्जममिबन् ११ वाप्यवापयिस्वा १७
 १८ नचेहनामुत्रयेहलोकनिमित्तारलोकनिमित्तं गार्कतुं कर्मानुष्ठापुहीहते इच्छति २९ यमेष्वाहिंसासत्परास्ते यजन्तवो परिग्रहाख्येषु वाच जीवन्तो यत्तपः स्वाध्याये श्रमणिधानाख्येषु निय
 मेषु स्वज्ञात्तेति स्वस्य संस्थासविधेः शास्त्रतत्प्रसूतं लोका निमित्तं लोकममुं च परि त्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्येवं रूप आहुतिमंत्रः शिलायज्ञोपवीतमित्येतत्सर्वम् स्वादेह्यत्पुत्रसिष्येति श्रुति
 निर्दिष्टः तत्रोभयप्रापिविक्रमः पराक्रमो यस्य स तथा यदेष्टा विजरीवितावासद्यो मुक्ताविक्रममुक्ताविक्रमो यमवतीत्यर्थः १० श्रीनाश्रमानपेक्षया विहितमधिकत्वेन स्थितं यतो विद्वत्तिमपि

श्रीशैवाग्रिन्त्यजेत्सम्यगात्मन्येवात्ममोक्षणात् ॥ प्राणेभ्योयजुषःपंचषट्प्राश्रियादकुत्सयन् २६ केशलोमनखान्वाप्यवानप्रस्थोऽगुनिस्ततः ॥ आश्रमादाश्रमं
पुण्यं पृतो गच्छति कर्मभिः २७ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यः प्रव्रजेद्विजः ॥ लोकास्तेजो मयास्तस्य प्रेत्य चान्त्यमश्नुते २८ सुशीलवृत्तो व्यपनितकल्मषो न चेहना
मुत्र च कर्तुमीह ते ॥ अरोपमोहो गतसंविधिग्रहो भवेदुदासीनवदात्मविभ्ररः २९ यमेषु चैवानुगते पुनव्यथेत्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमंत्रविक्रमः ॥ भवेद्यथेष्टा गतिरात्मवेदि
निन संशयो धर्मपरे जितेन्द्रिये ३० ततः वरं श्रेष्ठमतीव सदुपैरधिष्ठिं ब्रवीन्निधिवृत्तिमुत्तमम् ॥ चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं गृण प्रकीर्त्य मानं परमं परायणम् ३१ ॥ इति श्रीम०
शा० मोक्ष० शुकानुप्रश्रेचतुश्चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वर्तमानस्तथैवात्रवानप्रस्थाश्रमे यथा ॥ योक्तव्योऽऽत्मा कथं शक्त्या
वेद्यं वैकांक्षता परम् १ ॥ व्यास उवाच ॥ प्राप्य संस्कारमेताम्यामाश्रमाभ्यां ततः परम् ॥ यत्कार्यं परमार्थं तु तदिहैकमनाः गृण २ कषायपाचयित्वाऽऽशुश्रेणिस्थाने
पुत्राग्निषु ॥ प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमम् ३ तद्वानेव मम्यस्य वर्ततां श्रूयतां तथा ॥ एक एव चरेद्धर्मसिद्धयर्थमसाहायवान् ४ एकश्चरतियः पश्यन्नजहाति न
हीयते ॥ अनग्निरनिकेतश्च ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ५ अश्वस्तनविधा तास्यान्मुनिर्भावं समाहितः ॥ लघ्वाशीनियताहारः सलदन्ननिषेविता ६ कपालं वृक्षमूलानि कुचै
लमसाहायता ॥ उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्विहलक्षणम् ७ यस्मिन्वाचः प्राविशंति कूपे त्रस्तादिपाहव ॥ नवकारं पुनर्याति स वै बल्पाश्रमेव सेव ८

काश्याद्यात्मिकाद्विपरिहर्तृत्वं परममोक्षहेतुत्वात् ३१ । इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये मारुतमावर्षीये षष्ठ्यश्वरारिज्ञादधिकद्विज्ञाततमोऽध्यायाः ॥ १४४ ॥ ॥
 पृथैत्रसाद्यस्काश्चमलेद्यज्ञानितिष्ठौकद्वयेनवान्नस्यस्यापवित्रैश्चान्नरात्रासन्नमुक्तैरुक्तमव्यग्रस्थपुःशकमित्तमन्वानःपृच्छति वर्तमानादिति यथायथावत् आत्माकथंयुक्तव्यः संधिरार्यः
 पवित्र्यंमद्य १ उत्तरमाहाधेन प्राप्तेति एताभ्यामाश्रमाभ्यांजगत्पराहर्हस्थप्राभ्यांतेस्कारंषितशुद्धिमाप्यात्मायोक्तव्यदितिपूर्वशान्त्वयः । चित्तशुद्धीस्त्वान्नप्रस्थाद्याश्रमेऽपियोगम
 भ्यस्येदित्यर्थः । ऋजुमार्गमाह यदितिसार्धेन २ कथांयचित्तदोषपाचयित्वाविश्वंल्लवा स्थानेष्वश्रमेभ्यनुत्तमं हृदयंतंश्रेष्ठमित्यर्थः ३ पूर्ववत्पमाणरीत्या धर्मयोगम् ४
 पञ्चम्रात्यहङ्गुहातिकंषित्पदार्थसर्वव्यापित्वात् नदीपतेमोक्षशुक्लात् ५ भावसमाहितचित्तसमाधानवात् ६ कपारूपानपात्रं विवर्णकपापवर्धुंषैलभिर्युष्यते स्पेक्षाधीति
 द्वेपरादित्यर्थः ७ अस्मिन्निति आमुज्यमानोनाक्रोशेदित्यर्थः ८

एतदेवाह नैवेति १० मेघपर्वनवरोमाचिकित्सा १० येनसंप्रज्ञातं ह्येवेदं सर्वोऽस्मीति पश्यतायेन कृपादीनयुक्ताचजनपुर्णमाप्तिस्थानं शुभ्यमिव भवति ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठ ११ । १२ अहोः सार्पा
 वगणाजनसमुहाय सौहित्याभ्युद्गमजनितगुणैः १३ । १४ निदेशमाज्ञा १५ अम्याहते दोषाकांतं निरमित्रस्याजातशत्रोः १६ सर्वभूतेभ्योयस्येति शेषः १७ निर्भयत्वमुक्ताकृत्स्नानं
 इमांसि मया ह यथैति नागपदेऽस्ति पदे पदमाभिनांनुपस्थादीनां पदान्म्यपिधीयते तिरौधीयते तथेन्द्रादीनां पदजातानि स्थानानि कौजरेकुपयिषीं शरीररूपां जयतीति कुंजरः समाधिस्थो
 योमीत्यस्थाने कौजरे पदे । यथा कृतापविजितायाचरेऽयाः संप्रेत्येव मेवैवं सर्वतदभिसमेति यस्मिन् प्रजाभ्यामुत्तुर्वैति यस्तद्वेद इति श्रुतेः । कृतायश्चतुरं कपाशः तत्र विद्योकां कानामिव योनेक
 रत्नकर्म कलानामंतर्मावहति स्मृत्यर्थः १८ बाह्यातिकं विदुषोति एवमिति एवं दृश्यमानप्रकारं धर्मो अहिंसायां सर्वभूताभयदानरूपे संन्यासयोगे १९ । २० प्रज्ञानमात्रमात्रमस्त्येन गुणस्म
 नैव पश्येन्नृणां युदाद्यं जातुकस्य चित् ॥ ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथंचन १ यद्ब्राह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् ॥ तूष्णीमासीत निर्दाया दुर्वैभ्रमैष्यमा
 त्मनः १० येन पूर्णमिवाकांशं भवत्येकेन सर्वदा ॥ शून्यं येन जनाकीर्णं तदेवा ब्राह्मणं विदुः ११ येन केनचिदाच्छब्दो येन केनचिदाशितः ॥ यत्र कचन शायी च तदेवा
 ब्राह्मणं विदुः १२ अहेरिव गणाद्रीतः सौहित्यान्नरकादिव ॥ कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः १३ न कुद्वेषेन्न प्रहृष्येन्न मानितोऽमानितश्चयः ॥ सर्वभूतेष्व
 भयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः १४ नाभिनंदेत मरणं नाभिनंदेत जीवितम् ॥ कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भूतकोयथा १५ अनम्याहतचित्तः स्याद नम्याहतवाग्भवेत् ॥ निर्मु
 क्तः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किं भयम् १६ अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ॥ तस्य मोहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन १७ यथानागपदेऽन्यानि पदानि पद
 गामिनाम् ॥ सर्वाण्येवाऽपि धीयंते पदजातानि कौजरे १८ एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमापि धीयते ॥ अमृतः सानित्यं वसति यो हिंसां न प्रपद्यते १९ अहिंसकः समः सत्यो
 धृतिमान्निवर्तते द्वियः ॥ शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमम् २० एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भयस्य निराशिषः ॥ न मृत्युरतिगोभावः समृत्युमधिगच्छति २१
 विमुक्तं सर्वसंगेभ्यो मुनिमाकाशवस्थितम् ॥ अस्वमेकचरं शांतं तदेवा ब्राह्मणं विदुः २२ जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो हर्षार्थमेव च ॥ अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तदेवा ब्राह्मणं
 विदुः २३ निराशिषमनारंभं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ॥ निर्मुक्तं वंचनैः सर्वैस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः २४

पूत्युक्तपोभास्तस्मात्तिमोऽतिक्रम्य यतः न भवति किमु स एव मृत्युमतिक्राम्य दीर्घ्यः 'सययाऽस्मान्मास्त्रमृत्वा लोकोऽविश्वं सैतवर्हते विष्वं चो विनेशः' इति श्रुतेः कृत्वा प्राप्यते का वा दयोऽसुराम्
 त्युक्तापतिस्तुत्यर्थः आक्षणः जननायोग्यः स्वार्थतद्धितः परस्वमार्थ ११ संगेभ्यः स्युक्तपृथक्कारणशरीरेष्वहमियमिमानेभ्यः आकाशवन्निर्बिषयत्वात् गूणवदस्त्विर्देह्यं
 अतएवैकचरं ब्रह्म ज्ञेयगूणज्ञानमात्रम् १२ यस्य कृतकस्य स्वकीयानुक्तस्य जीवितं धर्माधर्ममेवास्ति नैवैकल्यसमाधिजपुण्योत्तरपर्यं तथाच श्रुतिः 'क्षणमेकं कृतकं तस्य चतुःसप्तत्याय फलं
 तदवाप्नोति' इति । धर्ममेव स्वफलमाह सोऽपि धर्मो हर्षार्थं हरं तिते हर्यस्तस्मिन् विपवर्तिनस्तेषामर्थं योगिमाहि पुण्यं तद्वत्कारंति । 'तस्य पुत्रावावदुपयंति तु हृदः सा तु कृत्याद्विषयं पापकृत्या'
 इति श्रुतेः । 'अहिंसाप्रतिष्ठायां तस्य निधौ वैरत्यागः' इत्यप्यनित्ययोगागमफलं स्मर्यते च । रस्यर्थापि तिपाठे परेषां सुखार्थं अहोरात्राः समाधयोऽसुरानामिष पुण्यार्थं लोकशिक्षार्थं १३
 निरति रतुतिनमस्काराणां च पुण्यसांनिभिर्यर्थः वंचनैर्वातनाभिः २४

सर्वाणीति कर्ममात्रं हिंसाकर्म तस्याप्यमिष्यर्थः १५ अधितिष्ठत्यधिकत्वेन वर्तते तीक्ष्णतां तु हिंसा मयं धर्मं सोऽनन्त्यं स आनन्त्यं मोक्षं यतः प्रजाभ्यः प्रजानामभयं १६ आनंर्यावात्पुपा
 यभूतां श्रींश्चैवाग्निमज्जेदिति पूर्वोभ्यामेषु चित्तांश्चैवान्नरिद्यामनुवर्तयति उत्तान इत्यादिना वानप्रस्थद्विषोत्तानेन्यात्ते आस्ये मुक्षे प्राणायत्वा हेत्यादिमंत्रैः पंचपञ्चा आहुतीं नृहोति किं हि प्राणानेवं त्रि
 यमन आदीनां स्वमाजी आत्मनिजुहोति प्रविष्टापपतीत्युत्तरं संबंधः । तत्प्रकारमाह लोकस्तेति लोकस्य चराचरस्य जंतोर्नाभिः जगतस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्चानरस्य प्रतिष्ठास्यानं । 'अथो नि
 दृष्टावितस्त्वातेनाभ्यामुपरितिष्ठति ॥ ज्वालमाकाकुलं भाति विश्वस्यापतमं महत्' इति श्रुतेः । निष्टयाः हृदयकपादात् विश्वस्य वैश्चानरस्य । प्रकाशतरेणापतनात् तस्मात्
 नीति तस्य लोकस्त्रांगं नृणां दिव्यकृतं अंगमिदंश्चानरावयवामुधानुपादिशतुवा चैषवा प्रतिष्ठा वैश्चानर इत्यादिना बुबुक्षमुपादिशतुवा चैषवा प्रतिष्ठा वैश्चानर इत्येतन्नयेन भूत्पादशिताः । नाभ्यादि
 निष्टयैवेदेशाच्युत्कादिभूतं तदेवेशो ज्ञात्रैलोक्यात्मनो वैश्चानरमुपासीतेति पञ्चद्वयमुपन्यस्तं । एतच्च कृताकृतं पंचकल्पिकं न तु संपुष्टं । तत्पर्यमाह वैश्चानरः सर्वमिदमिति प्रपेदे प्रविष्टपचमिष्यर्थः
 १७ 'यस्तेन मेव प्रादेशायां ममि विमानमात्मानं वैश्चानरमुपास्ते सर्वपुलोकैः पुंसर्वभूतेषु सत्त्वैश्चात्मसन्नमाति' इत्यस्याः श्रुतेर्यमाह प्रादेशेति हृदि नाभ्यादि हृदयपर्यंतं देशो प्रादेशं मितेतिः सृत्तमा
 विभूतमिति श्रौतस्य प्रादेशमात्रपदस्यार्थः । तस्मिन् अन्तर्मात्रे प्राणोपलक्षितं कृत्स्नं पंचमात्मजातीयो गीजुहोति प्रविष्टापपतियस्तस्याग्निहोत्रमाणाग्निहोत्रमात्मसंस्थं देहस्थितं हृदये गाहे परम इत्या

सर्वाणिभूतानि सुखे रमंतं सर्वाणिदुःखस्य भृशं त्रसंते ॥ तेषां भयोत्पादनजातखेदः कुर्यान्न कर्माणि हि श्रद्धा नः २५ दानं हि भूताभयदक्षिणायाः सर्वाणिदानान्यधितिष्ठ
 तीह ॥ तीक्ष्णानुयः प्रथमं जहाति सोऽनन्त्यमाप्नोत्यमयं प्रजाभ्यः २६ उत्तान आस्येन हविर्जुहोति लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा ॥ तस्यांगमंगानि कृताकृतं च वैश्वा
 नरः सर्वमिदं प्रपेदे २७ प्रादेशमात्रे हृदि निःसृतं यत्तस्मिन् प्राणानात्मया जीजुहोति ॥ तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं सर्वपुलोकैः पुंसदेवकेषु २८ देवं त्रिधातुं त्रितुलं सुपर्णये
 विपुस्त्यां परमात्मतां च ॥ तसर्वलोकैः पुमदीयमाना देवाः समर्त्याः सुकृतं वदंति २९ वेदांश्च वेद्यं तु विधिं च कृत्स्नमथो निरुक्तं परमार्थतां च ॥ सर्वशरीरात्मनियः प्रवेदतस्यै
 व देवाः स्पृहयंति नित्यम् ३० भूमावस्तं हि विचाप्रमेयं हिरण्यं योऽजडजडमच्ये ॥ पतत्रिणं पक्षिणं मंतरिक्षे ये विदमोग्यात्मनिरिह मदीतः ३१

दिनोक्तप्रकारं सर्वपुलोकैः पुंसु वदति तस्य सर्वात्मकत्वात् तेन यद्वदः न प्रद्वीकृतं नावदातेन सर्वब्रह्मादं पुण्यतीत्यर्थः । तद्यत्कं प्रथममागच्छेदित्यादिना ग्रंथेन श्रुतं चतुर्दश पठितम् १८ एवं प्रणवमात्रा
 सुप्रथमकारार्थं चैवाननुपासीनायेति देवं त्रिधातुं हुतमात्मसंस्थं सर्वपुलोकैः पुंसदेवकेषु २८ देवं त्रिधातुं त्रितुलं सुपर्णये विपुस्त्यां परमात्मतां च ॥ तसर्वलोकैः पुमदीयमाना देवाः समर्त्याः सुकृतं वदंति २९ वेदांश्च वेद्यं तु विधिं च कृत्स्नमथो निरुक्तं परमार्थतां च ॥ सर्वशरीरात्मनियः प्रवेदतस्यै
 व देवाः स्पृहयंति नित्यम् ३० भूमावस्तं हि विचाप्रमेयं हिरण्यं योऽजडजडमच्ये ॥ पतत्रिणं पक्षिणं मंतरिक्षे ये विदमोग्यात्मनिरिह मदीतः ३१
 विनोक्तप्रकारं सर्वपुलोकैः पुंसु वदति तस्य सर्वात्मकत्वात् तेन यद्वदः न प्रद्वीकृतं नावदातेन सर्वब्रह्मादं पुण्यतीत्यर्थः । तद्यत्कं प्रथममागच्छेदित्यादिना ग्रंथेन श्रुतं चतुर्दश पठितम् १८ एवं प्रणवमात्रा
 सुप्रथमकारार्थं चैवाननुपासीनायेति देवं त्रिधातुं हुतमात्मसंस्थं सर्वपुलोकैः पुंसदेवकेषु २८ देवं त्रिधातुं त्रितुलं सुपर्णये विपुस्त्यां परमात्मतां च ॥ तसर्वलोकैः पुमदीयमाना देवाः समर्त्याः सुकृतं वदंति २९ वेदांश्च वेद्यं तु विधिं च कृत्स्नमथो निरुक्तं परमार्थतां च ॥ सर्वशरीरात्मनियः प्रवेदतस्यै
 व देवाः स्पृहयंति नित्यम् ३० भूमावस्तं हि विचाप्रमेयं हिरण्यं योऽजडजडमच्ये ॥ पतत्रिणं पक्षिणं मंतरिक्षे ये विदमोग्यात्मनिरिह मदीतः ३१
 विनोक्तप्रकारं सर्वपुलोकैः पुंसु वदति तस्य सर्वात्मकत्वात् तेन यद्वदः न प्रद्वीकृतं नावदातेन सर्वब्रह्मादं पुण्यतीत्यर्थः । तद्यत्कं प्रथममागच्छेदित्यादिना ग्रंथेन श्रुतं चतुर्दश पठितम् १८ एवं प्रणवमात्रा
 सुप्रथमकारार्थं चैवाननुपासीनायेति देवं त्रिधातुं हुतमात्मसंस्थं सर्वपुलोकैः पुंसदेवकेषु २८ देवं त्रिधातुं त्रितुलं सुपर्णये विपुस्त्यां परमात्मतां च ॥ तसर्वलोकैः पुमदीयमाना देवाः समर्त्याः सुकृतं वदंति २९ वेदांश्च वेद्यं तु विधिं च कृत्स्नमथो निरुक्तं परमार्थतां च ॥ सर्वशरीरात्मनियः प्रवेदतस्यै
 व देवाः स्पृहयंति नित्यम् ३० भूमावस्तं हि विचाप्रमेयं हिरण्यं योऽजडजडमच्ये ॥ पतत्रिणं पक्षिणं मंतरिक्षे ये विदमोग्यात्मनिरिह मदीतः ३१

[illegible]

आवर्तमानमजरं विवर्तनं पण्णाभिकं द्वादशारं सुपर्व ॥ यस्येदमास्योपरि याति विश्वं तत्कालचक्रं निहितं गुहायाम् ३२ यः संप्रसादो जगतः शरीरं सर्वा
न्सलोकानधिगच्छतीह ॥ तस्मिन्निहतं तर्पयतीह देवास्ते वै त्वास्तर्पयन्त्यास्यमस्य ३३ तेजोमयो नित्यमयः पुराणोलोकानन्तानभयानुपैति ॥
भूतानियस्मान्न त्रसंते कदाचित्संभूतानान्न त्रसते कदाचित् ३४ अगर्हणीयो न च गर्हते न्यान्स वै विप्रः परमात्मानमीक्षेत् ॥ विनीतमोहो व्यपनीतक
ल्मषो न चेद्दामुत्र च सोऽन्नमर्च्छति ३५ अरोषमोहः समलोष्टकाचनः प्रहीणकोशो गतसंधिविग्रहः ॥ अपेतनिंदास्तुतिरप्रियाप्रियश्च रुदासीनवदेष
भिष्णुकः ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥
व्यास उवाच ॥ प्रकृत्यास्तु विकारा ये क्षेप्रज्ञस्तैरधिष्ठितः ॥ न चैनं ते प्रजानंति स तु जानाति तानपि १ तैश्चैव कुरुते कार्यमनः पथैरिहेंद्रियैः ॥ सुदांतिर
वसंयंता दृष्टैः परमवाजिभिः २ इंद्रियेभ्यः परे ह्यर्था अर्थेभ्यः परममनः ॥ मनसस्तु पराशुद्विषं द्विरात्मानमहान्परः ३

मैतिविष्णुश्चक्रेत्याहुकममेवमेति' इति तत्राग्नयमेवमुदेराज्ञायेनतुपरब्रह्मविद्वानर्चिरादिगतिरस्तीति तत्रगत्याज्ञानमिति व्यक्तमाकरे १४ परमात्मतां प्राप्त्यतुनेहानुब्रवाभोगोऽस्तितद्येतोर्मूलं
ज्ञानस्याज्ञादित्याह अगर्हणीयइति विनीतमोहोन्नाज्ञानः अतएवव्यपनीतंनष्टकल्पमपस्युल्लुप्तमद्वैतव्ययस्य अत्रमदनीयंभोग्यंलोकं अर्च्छतिगच्छति नतस्पमाणाउत्क्रामंतीति तत्स्पमाणाउत्क्रामंतीति तत्स्पमाणा
स्वगत्यमावृत्तेः ३५ अत्यजीवन्मुक्तावस्थायाह आरोपेति नस्तःप्रियाप्रियेवस्थसोऽप्रियाप्रियः उदासीनवन्नृपुटीत्यपीति युक्तं चरन्नुजानोभोगाय १९ ॥ इति ज्ञातिपर्वणि भोजधर्म
मपर्वणि नीलकण्ठीये भास्वभावदीपे पंचचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ॥ ॥ विस्तरेण ससाधनान्ब्रह्मवियानुक्तान्क्षेपेण कठवल्लीनामपैसंयुद्धसुपेहरति
प्रकृत्या इति विचारदेवैरेप्रियमनासितैराधिष्ठितोऽधिष्ठातृत्वंकतृत्वमोक्तृत्वमावांभापितः । 'जातर्धेप्रियमनोयुक्तंमोक्तेत्याहुर्भनीविणः' इति श्रुतेः १ अद्वैताद्यलुरादय आत्मानं न भासयंत्यामासुचेतन
त्यात्मानेव भासयति । 'नचक्षुषाद्यद्वैतेनापिवाचा तस्यमासासवैभिर्दिविभाति' इति श्रुतिभ्यामित्याह तैश्वेति कार्यविषयदेशं प्रतिगममय २ परस्वसूक्ष्मत्वाकारणत्वंचांतरत्वंच । ननु 'इंद्रियाणि ह
यानां विषयान्तेषुनोचरात्र' इति तत्रैव कठवल्लीभातिप्रियेभ्योऽर्थानां वाह्यत्वंभूयतेतत्कयमिद्विप्रैभ्यः परेभ्योऽइति तद्विदुमुच्यते सत्यं व्यवहारतस्त्वित्यमेव परमार्थतत्पुंसं कल्पमात्रकृताविषयाः

—संकल्पश्च मनोवर्म इन्द्रियेष्वपि आतृदतिन किंचिदवयं तथा चाज्ञादसुत्रं । होमनिमित्तकादयो विषयाः संकल्पकतादिति जयंभ्यो मनस्तत्संकल्पकं मनसोऽपि बुद्धिर्निश्चयात्मिकापरा ततोऽपि परमहानात्मा बुद्धत्वं पदार्थः सत्त्वहैरप्यगमो बुद्धिः ३ ततः परमहदुपादानमव्यक्ताख्यमज्ञानं ननु कृपाविलासिमत्तमपानं आनुमानिकाधिकरणैतस्याव्यक्तशब्दार्थवतिरासात् । ननु तत्र प्रसूतं शरीरमव्यक्तशब्देनोक्तं तदेवास्माकमज्ञानं 'आदिश्यतर्गतमसंभरस्तात्' इति श्रुतेः पुनश्चाव्यवहितममृतं विदात्मा ४ एवमेतन्मकारेण मृतेषु शरीराकारेण आत्माऽनेकधनुः प्राकृततया गूढः समनौ पात्रिकेन रूपेण न प्रकाशते । तर्हि तत्संवेदिकमानमव्याहृत्य तेतिवति अग्रमिवाध्यायीकगताया सुखमयेतितस्यैव व्याख्यानं सुखमवशिष्टमिदं दृष्टान्तीकैर्लोभिभिः ५ इन्द्रियाणीन्द्रियाण्यथैव मेवया बुद्ध्या अंतरात्मानमिदं हतत्वेऽस्तीयाविलास्यवहुस्तिष्ठं चैव ध्यानध्यातृरूपं प्रयमसितयत् ६ ध्यानेन तदेकतानतया विद्यासंपादितमहं ब्रह्मास्मीति वाक्यजघीहृत्वा विद्यायां संस्कृतं उपरममु परतं कृत्वा अनीश्वरेशमात्मविप्रविष्टाभ्यातृवप्रकर्षेण शंतात्मा मुक्तिर्भूतं कैवल्यमर्हति प्राप्नोति ७ विप्रभ्योपमाह इन्द्रियाणां नृपात्मा इन्द्रियैर्हतचित्तः आत्मनः संपदानेन कामादिभ्यः समर्पणेन परमार्थोऽयं मृत्युमश्नुते ८ उपतंहरति आहृत्येति आहृत्य विनाश्य सत्त्वे सुखायां बुद्धौ चित्तं स्यूतबुद्धिं कालं जरपर्वतवद्वर्कस्योमवेत् कालं नृणमुहूर्तादिकं जरयति नाशयति तथा आत्म

महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्परतोऽमृतम् ॥ अमृतान्नपरं किंचित्साकाष्ठासापरागतिः ४ एवं सर्वेषु भूतेषु गुणोऽस्मान् प्रकाशते ॥ दृश्यते त्वग्र्या बुद्ध्या सूक्ष्मया
सूक्ष्मदर्शिभिः ५ अंतरात्मनिसंलीयमनःपष्ठानि मेधया ॥ इंद्रियाणीन्द्रियार्थाश्च बहुचित्यमचित्तयत् ६ ध्यानेनोपरमं कृत्वा विद्यासंपादितमनः ॥ अनीश्वरः
प्रशांतात्मा ततोऽच्छत्यमृतपदम् ७ इंद्रियाणां तु सर्वेषां वश्यात्मा च लितस्मृतिः ॥ आत्मनः संप्रदानेन मर्त्योऽमृत्युमुपाश्रुते ८ आहत्य सर्वसंकल्पान् सत्त्वे चित्तं
निवेशयेत् ॥ सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालं जरो भवेत् ९ चित्तप्रसादेन यतिर्जहाती हृशुभाशुभम् ॥ प्रसन्नात्माऽऽत्मनि स्थित्वा सुखमत्यंतमश्नुते १० लक्षणं तु प्र
सादस्य यथा स्वप्ने सुखं स्वपेत् ॥ निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कंपते ११ एवं पूर्वोपरे काले युंजन्नात्मानमात्मनि ॥ लब्धाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि
१२ रहस्यं सर्ववेदानामनैति ह्यमनागमम् ॥ आत्मप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पुत्रानुशासनम् १३ धर्माख्यानेषु सर्वेषु सत्याख्याने च यदसु ॥ दशोदमृत्सहस्राणि निर्म
ध्यामृतमुद्धतम् १४ नवनीतं यथा दध्नः काष्ठादग्निर्यथैव च ॥ तथैव विदुषां ज्ञानं पुत्रहेतोः समुद्धतम् १५

विदेवकाठनाशयतिमनुतंकाल इत्यर्थः ९ प्रसादेन द्वैतदर्शनाभावकृपेण नैर्मलेन शुनाद्यभेदपुण्यपात्रं पुण्यस्यापि संघकर्तृनेमोक्षप्रेषयापापार्थं । तथा च जापकोपाख्याने ईद्रादिलोकानामपिनर-
कत्वमुक्तं । प्रसन्नरमाशुदृष्टित आरभ्यनित्यकृपेस्त्वैतद्वैतदर्शनकालीनैवृत्तिसारूप्यपरित्यज्य सुखमस्यंतं भवति कातं त्रिविधपरिच्छेदशून्यमश्नुते १० स्वप्ने तु यौ तथा हि द्वैतादर्शनं तु विकल्प-
योस्तुल्यवद्वाप्रायते माध्यमिने । यद्वैतत्रय इति पश्यन् तत्र पश्यति द्विद्रुष्टं विपरिलोपो विद्यते शिवाशिरवाग्रतु द्वितीयमस्ति ततोऽप्यद्विभक्तं पश्येदित्यादिना अनुदितं चेत्स्फुटकारेण
स्वाप्यसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति स्वाप्ययः सुषुप्तं संपत्तिः कैवल्यं अनयोरन्यतरदपेक्षद्वैतादर्शनाविष्कृतं भूमाकचित्पृष्ठाध्यायाद्योत्पत्तिमपेक्षमत्रैवियद्विद्यादौ कैवल्यमपेक्षयेति
तु प्रायः ११ । १२ अनैतिह्यनैकैकमनुमानतः अनागममात्रमात्रतोवाभम्यं किं त्वनुपगम्यमिति र्थः १३ वसुधनसारभूतं दशकिंचिदधिकानैकैकह्रस्त्राणि तथा चोक्तं ताकले १ । 'हृषा-
दशह्रस्त्राणि कृष्णापंचशतानि च ॥ कृष्णमशीतिः पादश्चैतत्पारायणमुच्यते' इति । सर्ववेदश्रेष्ठा इत्येवादुषंसारश्च उक्त इत्यर्थः १४ । १५

१६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ ॥ इति ज्ञातिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतावधौ पञ्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥
अध्यात्ममिति आत्मापुष्टकं तत्र कर्मद्रियाणि १ ज्ञानेन्द्रियाणि २ मनआदिचतुष्टयम् ३ पंचमाणाः ४ पंचभूतानि ५ कामः ६ कर्म ७ अविद्याचेति ८ पुनरिति शत
कृत्योऽपि पृथक् वेदितव्यमिति न्यायेन विस्तरार्थोच्यते यथेति सप्रकाशेद १ । १ भूतानां निरायुजादीनां सागरगोर्मन्यायेन प्रतिजिक्मन्यादयः पृथक्कालेऽपि सतीत्यर्थः ३ एतदेव दृष्टं
तां तत्पूर्वकमाह प्रसायंति यवीयस्त्वेषु शरीराकारेषु महामूतेषु स्थित्वा विकृतेषु पृष्ठित्वा लघुविकारं जनयति ४ अंतःशरीरेष्वस्वप्नवद्ग्राहोदयप्रलयौ भवत इति फलिता माह इति तन्मयमल्प

स्नातकानामिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्रानुशासनम् ॥ तदिदं नाप्रशांताय नादांताया तपस्विने १६ नावेदविदेषु वाच्यं तथानुगताय च ॥ नासूयकाया नृजैव चानिर्दिष्ट
कारिणे १७ न तर्कशास्त्रद्वयगत्येव पिशुनाय च ॥ श्याघिने श्याघनीयाय प्रशांताय तपस्विने १८ इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय च ॥ रहस्यधर्मवक्तव्यं ना
न्यस्मै तु कथंचन १९ यद्यप्यस्य महीदद्यात्तन् पूर्णमिमानरः ॥ इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित् २० अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषम् ॥ यत्तन्मह
र्षिर्भिर्देष्टुं वेदतिष्ठुं च गीयते २१ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि २२ यच्च ते मनसि वर्तते परं यत्र चास्ति तव संशयः कचिन् ॥ श्रूयतामयमहेतवाग्रतः पुत्रकिं
हि कथयामि ते पुनः २३ ॥ इति श्रीमहाभारते शांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्ने पञ्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥ ४ ॥ शुक उवाच ॥ अध्यात्मं
विस्तरेणेह पुनरेव दस्व मे ॥ यदध्यात्मं यथा वेद भगवन् नृपि सत्तम १ ॥ व्यास उवाच ॥ अध्यात्मं यदि दंतात्तत्पुरुषस्येह पठ्यते ॥ तत्तेऽहं वर्तयिष्यामि तस्य व्याख्या
मिमांशुण २ भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाश एव च ॥ महाभूतानि भूतानां सागरस्योर्मयो यथा ३ प्रसार्येह यथा गानिकूर्मः संहरते पुनः ॥ तद्वन्महांति भूतानि
यवीयः सुविकृते ४ इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्थावरजंगमम् ॥ सर्गे च प्रलये चैव तस्मिन्निर्दिश्यते तथा ५ महाभूतानि पंचैव सर्वभूतेषु भूतकृत ॥ अकरोतां तेषु पश्येय
स्मिन् यदनुपश्यति ६ ॥ शुक उवाच ॥ अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्ष्येत् ॥ इंद्रियाणि गुणाश्चैव चिक्थं तानुपलक्ष्येत् ७ ॥ व्यास उवाच ॥ एतत्ते वर्तयिष्या
मियथा वदतु पूर्वशः ॥ शृणु तत्त्वमिहैकाग्रो यथा तत्त्वं यथा च तत् ८ शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवम् ॥ प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणास्त्रयः ९ रूपं च
सुर्विषाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते ॥ रसोऽश्मरसनस्नेहो गुणास्त्वेते त्रयोऽमसः १०

मृतमयं तस्मिन् शरीरांतःस्थे । तथा पृष्ठित्वा दिकं निर्दिश्यते इहं वातः शरीरे तोम्य स पुरुषो यस्य श्रेयाः षोडशकलाः प्रभवन्तीति स्मर्या ५ यद्यपि सर्वसिद्धिः शरीरे पंचभूतानि तथा अपिशरी
रेषु नरनरतिर्षगादिकूपेण त्वस्य मकरात् । तत्र हेतुः यस्मिन् कर्मणि निमित्ते सति यदनुपश्यति अंतकाले । 'यं वा' अपि स्मरन्मातृं यज्जयंते कलेवरं । तत्तमेवेति इति मृतेः ६ शरीरेषु शरी
रावयवेषु बुद्धिद्रियादिषु यद्वैश्वस्यं कानिचिद्विद्रियाणि केचिद्गुणाः शब्दादय इत्येवमादितन कथमिति स्वकृपतो गुणतश्चेदं कथं शब्दद्वयेन पृच्छतीत्यर्थः । तदेव वक्तुं प्रतिजानीते यथा तत्त्वं यथा च
तदिति ८ शब्दश्रोत्रदेहश्चिद्रूपानि स्वकृपतो भिन्नानि विषयसंकरणं यत्तु यथा श्रुतं चेति गुणतो भिन्नानि एव यद्येव विज्ञेयं । स्पर्शः स्पर्शनिर्द्रिपं वायुगुणतवायुविकाराः ९ विषाको जातरः १०

शरीरं कतिनां ज्ञायाद्दुःखं तत्पापि च इंद्रियमात्रैः सह पांचमौतिको विकारः ११ स्वर्गाव्योवाट्वादीनां गुणास्त्वा द्विकारैः स्वर्गानां द्विषेद्वते १२ मनः संकल्पविकल्पारमकं बुद्धिर्निश्चयार्षिका
स्वभावः पूर्वोक्तानां सर्वोपि भूतान्येवावस्तानि सर्वाण्यपि मृतो र्वाभ्येव । अग्रहेतुमाह नेति गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यः परं श्रोत्रादिकार्यं स्वकृपमागताः प्राणाः संतो गुणान्नाशब्दादीनां तिवर्तते अत्रायमा
शयः । यदि त्रिषं यस्यां स्य प्राह कंतं तत्राज्ञा सजातीयगुणाश्च इति नियमश्च नृकृपाद्दृष्ट इति मनोबुद्धयं कारापांचानामपि प्राह क इति पंचगुणाश्च सत्त्वापांचमौतिकाः १२ समनस्कांतींद्रियाणि बु
द्धिमात्रमेवेत्याह यथेति १४ यदिति अर्धं भित्त्यादिना कृत्स्नं शरीरं तत्पश्यति इदं महामिति वदं न मेतस्मिन् कृत्स्नैक रथीय बुद्धिर्न वर्तते देहे ग्रहमित्यनुभवो विषयो बुद्धेः स्वकृपमित्यर्थः १५ गुणान्
शब्दादीन् भावप्रधानो निर्देष्टः बुद्धिरेव शब्दाद्यात्मता मतिशयेन नीयते कर्मकर्तृरप्योगः बुद्धयमात्रे विषया इंद्रियाणि च न पर्यंतं स्वतः तु भयं बुद्धिरेवेत्यर्थः १६ १७ चक्षुरिति इदं कृपां भित्त्याने

प्रेयं प्राणं शरीरं च भूमेरेते गुणास्त्रयः ॥ एतावार्निद्रियग्रामे व्यरिख्यातः पांचमौतिकः ११ वायोः स्पर्शो रसोऽश्च ज्योतिषोरूपमुच्यते ॥ आकाशप्रभवः शब्दो गंधो
भूमिगुणः स्मृतः १२ मनो बुद्धिः स्वभावश्च त्रय एते स्वयोनिजाः ॥ न गुणानतिवर्तते गुणेभ्यः परमागताः १३ यथा कूर्म इहां गानि प्रसार्य विनियच्छति ॥ एवमेवं
द्रियग्रामं बुद्धिः सृष्ट्वानियच्छति १४ यदूर्ध्वपादतलयोरवाङ्मुध्रंश्च पश्यति ॥ एतस्मिन्नेव कृत्ये तु वर्तते बुद्धिरुत्तमा १५ गुणानेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवंद्रियाण्यपि ॥
मनः पठानि सर्वाणि बुद्धयभावे कुतो गुणाः १६ इंद्रियाणि नरे पंचषष्ठं तु मन उच्यते ॥ सप्तमी बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमम् १७ चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ॥
बुद्धिरध्यवसानाय साक्षिर्ज्ञज्ञ उच्यते १८ रजस्तमश्च सत्त्वं च त्रय एते स्वयोनिजाः ॥ समाः सर्वेषु भूतेषु तान् गुणानुपलक्ष्येत् १९ तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि
लक्ष्येत् ॥ प्रशांतमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् २० यत्तु संतापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ॥ प्रहृष्टं रज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्ष्येत् २१ यत्तु संमोहसंयुक्तं मनो व्यक्तविषयं
मवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधार्यताम् २२ प्रहर्षः प्रीतिरानंदः साम्यं स्वस्थात्मा चित्तता ॥ अकस्माद्यदि वा कस्माद्भर्तते सात्विका गुणाः २३ अभिमानो
मृषा वा दोलो भो मोहस्तथाक्षमा ॥ लिंगानिरजस्तानि वर्तते हेत्वहेतुतः २४ तथा मोहः प्रमादश्च निद्रा तं द्राप्रबोधिता ॥ कथंचिदभिवर्तते विज्ञेयास्तामसा गुणाः
२५ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने सप्तत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ मनो
वितृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी ॥ हृदयं प्रिया प्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना १ इंद्रियेभ्यः पराहर्था अर्थेभ्यः परममनः ॥ मनस्तत्परा बुद्धिर्बुद्धिरात्मा परोमतः २

यथा चक्रः करणं । एवमिदं भित्त्यं न वेत्ता तरे ज्ञाने इदं भित्त्यमेवेति ज्ञानेन मनो बुद्धीकरणे तेषां ज्ञानानां त्रयास्तु तावतीतः प्यमित्यर्थः १८ रज इति स्वपोनिजा स्वतत्त्वं संस्कारसंविवाजिता दा
विमृताः अतएव चित्तं तज्जाश्रयैर्द्रियादयः सर्वे त्रिगुणात्मका एवेति मत् सर्वेषु नरनरादिषु तान् गुणान्कार्पाद्वारा उपलक्ष्येत् १९ कार्याण्येवाह तत्रेत्यादिना २० । २१ । २२ । २३ हेतुतः कारणाद्य
अहेतुतोऽकस्मात् २४ । २५ ॥ इति ज्ञातिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतावधौ पञ्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥ एवंबुद्धेः स्वाभाविकं त्रिगुणात्मकं कर्म
जं प्रेक्ष्य माह मन इति वितृजते संकल्पमात्रेण मार्गपदार्थो विविधमुत्पादयति बुद्धिरध्यवसायिनी तं पदार्थं बुद्धिर्निश्चिनोतीदमिति यमेवेति हृदयमहंकारं प्रियमनुकूलमप्रियं प्रतिवृत्तं चेदं १ अत
एवं त्रियेषु बुद्धिः प्रियाः पराः (सूक्ष्माः) संकल्पजनत्वात् तेषां मनः परः तदुपादानत्वात् ततोऽपि बुद्धिः परा निश्चयारमकरत्वात् ततोऽप्यारमपरः अहं इत्येवं प्रत्यक्षमवत् २

जंतोर्भावाहारिकभाष्यानुदिः सायदाभावंचटादिविविधाकारंशुक्रतेतदासामनइत्युच्यते ३ पुण्यमावातपुण्यविषयत्वात् विक्रियतेविकारमाप्नोति तानेवविकारानाह शृण्वतीति ४
५ तानिदुष्टेर्विकारान् अष्टव्यभिक्वात्मा भावेनुसारिकादिषु ६ तानेवाह कदाचिदिति प्रीतिशोकोभयाभावाः कमेणसात्त्विकराजसतामसाः ७ एतान्भावानतिवर्ततेदुःखः सरितावेगा
नसागरोमिरिवतिरोधते निरोधकालेइत्यर्थः ८ यदेति अधिष्ठानानां द्वियगोलकानिदुष्टयाभेवांतर्मानिपरस्परपुण्यमूतानि मेधाकृपादिज्ञानतत्रादितानिमेध्यानि ९ सर्वाणीति यद्विद्विषं
यदाभुविधीयतेदुष्टयाऽनुगतंभवतितदापूर्वमविभागताअपुण्यमूताऽपिदुष्टिः पश्चात्तन्मनसि संकल्पारम्भकभावेचटादीवर्तते । दुष्टयाऽनुगृहीतमिद्विषयसंकल्पजघटं गृह्णात्येवंपावीनानुपूर्व्येणननु
योगपथेन १० भावाः सात्त्विकादयः त्रिषुमनोदुष्टचर्चकारेषु अन्वयाऽर्थमनुसृत्यवर्ततेइत्यन्वयाः एकस्मिन्भावादिपिद्विषयः प्रीतिः सपत्न्याद्वेषस्तामर्वित्तश्चेत्यस्यमोहइत्यांतराएवभावावि
षयवर्णनेनाविभवंतीत्यर्थः । इतएवानुभववैयर्थ्याद्विषयएवात्रिगुणारमेतिकाचिदाः प्रादुस्तम्भं । नहिह्योपिदेसैवमर्वादीनांप्रीत्यादयोऽनुवर्ततेयेनतान्प्रतितेषां सत्त्वाद्यांस्मरन्विनयस्येत ।
नद्येकपदार्थैकमेवभाकारंप्रतिकदाचिदसत्त्वात्माकदाचिरसत्त्वात्मेतिमुक्तम् । नहिहमदीप्मयोः प्रीत्यमीतिविषयोऽपिबहिर्दोहारम्यमतिवर्तते तस्मादुष्टयादयएवसत्त्वाद्यास्मान्नानस्वर्वाः

बुद्धिरात्मानुप्यस्यबुद्धिरेवात्मनाऽऽत्मनि ॥ यदाविकुरुतेभावंतदाभवतिसामनः ३ इन्द्रियाणांपृथग्भावाहुद्विविक्रियतेत्यतः ॥ शृण्वतीमवतिश्रोत्रंस्पृ
शतीस्पृशत्युच्यते ४ पश्यतीमवतेदृष्टीरसतीरसनंभवत् ॥ जिघ्रतीमवतिघ्राणं बुद्धिर्विक्रीयतेपृथक् ५ इन्द्रियाणितुतान्याहुस्तेष्वदृश्योऽधितिष्ठति ॥
तिष्ठतीपुरुषेऽबुद्धिस्त्रिषुभावेपुवर्तते ६ कदाचिच्छभतेप्रीतिकदाचिदपिशोचति ॥ नसुखेननदुःखेनकदाचिदिहयुज्यते ७ सेयंभावात्मिकाभावांस्त्रीनेतानति
वर्तते ॥ सरितासागरोमतीमहावेलामिवोर्मिमान् ८ यदाप्रार्थयतेकिंचित्तदाभवतिसामनः ॥ अधिष्ठानानिवैबुद्ध्यापृथगेतानिसंस्मरेत् ॥ इन्द्रियाण्येवमेध्या
निविजेतव्यानिरुद्धशः ९ सर्वाण्येवानुपूर्व्येणयद्यदाऽनुविधीयते ॥ अविभागताबुद्धिर्भावेमनसिवर्तते १० येचैवभावावर्ततेसर्वपुण्यवतेत्रिषु ॥ अन्वयाः
संप्रवर्ततेरथनेमिमराइव ११ प्रदीपार्थमनःकुर्यादिद्विषेष्टुदिसतमैः ॥ निश्चरद्विषयायोगमुदासीनैर्यदृच्छया १२

रज्जुरगादिववर्निर्वचनीयत्वात्तेषां । नहिद्वयवहितवदादिसत्त्वप्रत्यक्षक्रमे तस्यतत्रासामर्त्यात् । नाप्यनुमानं बहिष्कृतमप्यायेनतत्सत्त्वसाधकस्यानियतस्यलिंगस्यमावात् । नापिलोक
वाक्यं तस्याप्रामाण्यादिदोषशंकाकलंकितत्वात् । नापिवैवर्क्यं नेहानानास्तिकिंचनेतिसर्वसत्ताप्राप्तिनोवैषम्यार्थिकचिरपदार्थसत्त्वासाधकत्वात् । ननु 'अविमुक्तं वैकुण्ठे त्रैवेद्यानां देवयजनं
सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमत्र हि जंतोः प्राणेभ्यः कृममाणेषु रुद्रस्तारं ब्रह्म व्याचष्टे ॥ येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवतितस्मादविमुक्तमेवानेवेताविमुक्तं नाविमुच्ये' इत्यादिश्रुतेरविमुक्तादीनां सद्भावप्रमाणं
तदाविमोक्तं च प्रकाशयत्याः कागतिः अज्ञातवस्तुनः सत्त्वाभावेकमोपास्तिकादयोः कच्छेदापत्तेरिति चेन्न अविद्यावद्विषयत्वात्तयोः यथास्वामेरज्जुरगमग्नयेऽपनीतेरजः सत्त्वासाधोमृषेतिसत्त्वासाध्य
विभागजानेमानिकोऽविद्यापेक्षः परमार्थतस्तपोमिदयास्वाविशेषेऽप्यनुवर्ततेतद्वदित्यवेदि । तस्मादविद्यायावत्तत्त्वप्रपञ्चरायितमपिजगद्विद्यायावत्तद्वदिसमसमयमात्रमेवेतिमुक्तमुक्तदुष्टयादयए
वसत्त्वाद्यास्मान्नानस्वर्वाइति ११ नन्वर्थानास्वरूपसत्त्वाभावेकपार्थमिद्विषयसन्निकर्षादितत्त्ववदादितानां भाव्यादित्याशंकायाह प्रदीपार्थमिति । इन्द्रियैः करणैः बुद्धिसतमेहैर्गुणैः इयमत्रप्रक्रि
या त्रिविधसत्त्वं शुक्तिरजतादीनां प्रतिपासिकं पदार्थानां भावाहारिकं ब्रह्मणः पारमार्थिकं चेति क्रमेण तानि सत्त्वराजसतमानि । तत्र सत्त्वमज्ज्ञाभिन्नत्वाद्विषयाभापितमाइत्युच्यते बुद्धिसतमे-

-रिति बुद्धिस्तद्विषयसिद्धयर्थः । अद्यप्यनेन वसतीति वृत्तीया । इन्द्रियैरहिमभूतैर्धनः प्रदीपार्थसत्त्वावरकाज्ञाननाशं कुर्यात् । ततः स्वतः प्रकाशमाने सतमे विषया अद्यप्यस्यते । यद्येन्द्रियैः शुकी
दंशशारकाज्ञाननाशिते शुक्तिबुद्धिस्वरजतभावेन श्रुतपनतिरिक्तेन भाति । इन्द्रियाण्यव्यतिरेकयोरधिष्ठानग्रहणोपपन्नः । एवं चट्याद्यथातेऽर्थाद्विषयद्वारा मनसा सत्त्वावरकाज्ञानेनाशिते
स्वतः प्रकाशमानं सत्त्वं बुद्धिर्याविद्यदादिभावेन सत्त्वाऽन्येन भाति । अत इन्द्रियं सत्त्वं सत्यैव ग्रह्यार्थं । विषयादिकं गुरुज्ज्वाभुरगवद्विद्यामात्रमात्रं साक्षिमात्रमात्रं वा । तथा च श्रुतिस्तमेव भातमनु
भातिसर्वमित्यधिष्ठानमानमन्वयस्तत्त्वपदार्थदेर्मानमाह लोकऽपि यदानुभवः पदानुभव इत्यादावनुभवशब्दः प्राप्त्यर्थस्य मवत्तेजानार्थत्वेन वा आत्ययप्रकाशवाचकोऽनुशब्दसामर्थ्यात् पूर्वतरमधिष्ठानप्र
काशमाक्षिपाति । इममेव ताकिं कानिर्विकल्पकज्ञानमित्याचक्षते पापातरेण । तथा च विषयाणां स्वरूपसत्त्वाभावेऽपि रज्जुरगवद्विषयाप्रकाशोऽप्ययते इति सर्वमवदातम् १२ एतज्ज्ञानकृमाह
एवमिति इदं जगदेवं स्वभावं बुद्धिमात्रकलितमिति जानन्नमुह्यति । नहिस्वाप्रमनशादिना प्रबुद्धः शोकादिकं प्राप्नोतीत्यर्थः १३ नन्वेवंचटमात्रविदाप्यधिष्ठानब्रह्मज्ञातमेवेति किंचिद्व्यवधानादिने

एवं स्वभावमेवेदमिति विद्वान्मुह्यति ॥ अशोचन्नप्रहृष्यन्निर्त्यविगतमत्सरः १३ नचात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः ॥ प्रवर्तमानैर्न चैवुं करैरुता
त्मभिः १४ तेषां तु मनसारम्भान् यदा संस्यं न्यच्छति ॥ तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा दीपदीप्ता यथाऽऽकृतिः १५ सर्वेषामेव भूतानां तमस्य पगते यथा ॥ प्रकाशं
भवते सर्वतथेदमुपधार्यताम् १६ यथावारिचरः पक्षी नलिप्यति जले चरन् ॥ विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते १७ एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् ॥
असज्जमानः सर्वेषु कथंचन मलिप्यते १८ त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म रतिर्यस्य सदाऽऽत्मनि ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य गुणवर्गेऽप्यसज्जतः १९ सत्त्वात्मा प्रसरति गुणान्वा
ऽपिकदाचन ॥ न गुणा विदुरात्मानं गुणान्वेद स सर्वदा २० परिद्रष्टा गुणानां च परिस्त्रष्टा यथा तथम् ॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदंतरं विद्विमुक्षमयोः २१ सृजतेऽत्र गुणा
नेक एको न सृजते गुणान् ॥ पृथग्भूतोऽप्रकृत्यतौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा २२ यथा मत्स्योऽद्विरन्यः स्यात्संप्रयुक्तौ तथैव तौ ॥ मशकोऽंशुर्वोऽपि संप्रयुक्तौ यथा सह
२३ इषीकावायथा मुंजे पृथक् सह चैव च ॥ तथैव सहितवेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने अष्ट
चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ व्यास उवाच ॥ सृजते तु गुणान् सत्त्वं क्षेत्रज्ञस्त्वधितिष्ठति ॥ गुणान्न विक्रियतः सर्वानुदासीनवदीश्वरः १

स्याशंकायाह मचेति । कामगोचरैः काम्यमानविषयगोचरैः अनर्चनिर्दोषैर्प्रीतिर्यैः आत्मा स्वरूपेण ज्ञात एव पुरुषाधो न पररूपेण । नहिरजतात्मना ज्ञाता शुक्तिः शुक्तिकार्याय प्रभवति तद्वत् । दुष्करै
र्दुष्कृतिभिरुहात्मभिरसोचितचित्तैः पुरुषैः १४ कथं तद्वात्मानं ज्ञेय इत्यत आह तेषामिति आकृतिपदार्थक्यं १५ भवते प्राप्नोति कंठगतविस्मृतचामीकरवदज्ञानापगमप्राप्तम्यभातेत्यर्थः १६
द्विद्याफलमाह ययेति गुणदोषैः पुण्यपापैः प्राकृतैः १७ क्रियमाणैरपि न लिप्यत इत्याह एवमिति विषयांश्चरन्नपि न लिप्यते तत्र हेतुरसज्जमान इति सर्वेषु प्राद्विषयसज्जमानस्तत्राशाद्विज्ञेः शोका
दिभिर्न लिप्यते एवं देहासंभो देहकृतेरपि कर्मभिर्न लिप्यत इत्यर्थः १८ संप्राप्तपूर्वकमात्मन्यपानशीलस्य सार्वभौमस्य मोक्षयोग्यानां सत्कल्पमुद्धां द्विषाणां तस्मात्कारण्येव भवति तेषां पिचिदचितोर्वि
भाग एवास्ति मत्स्यैव मवतीत्याह द्वाभ्यां त्यक्त्वेति १९ । २० । २१ । २२ । २३ शेषं प्राग्ग्याख्यातं २४ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मीलकंठेथे भारवभावावपि अष्टचत्वारिंशदधि
कद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ सृजत इति । गुणान् विषयान् । गुणान् सत्त्वादीन् । विक्रियतः विकारमजयानात् अनुकल्प्य उदासीनस्य अप्यधिष्ठानुत्पमयत्कालमपि वज्रैर्यदम् १

पतदेवाह स्वभावोति अभिन्नमिति तोपादानस्त्वचनयोर्णनामिच्छातः एतेषुणामध्वस्तास्तस्वज्ञानेन दर्शनमताः संतो न निवर्तते घटादिवन्न इत्येति किं पुरज्जरादिबद्धाध्वस्तपदायै इत्यर्थः । तत्र हेतुः प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते इति निवृत्तस्य हि घटादेः कपालादिकपेण प्रवृत्तिर्लभ्यते अथ घटो ध्वस्त इति । इह गुताद्वृत्त्यवशं नात्रिस्त्वयनाज्ञ एव गुणानामित्यर्थः । एकैकपुष्पाः अपरेताः किंकाः निवृत्तिरार्थविकीदुःखानामात्मगुणानां निवृत्तिर्भवतीत्याहुः । एवं सारूप्यादयोऽपि संसारहेतोर्दृश्यसंयोगस्यानादिभावस्यापि नाशमिच्छन्ति ३ एवं निवृत्तिबाधपक्षौ सं प्रधायेत्यस्याऽऽलोच्य यथामतिनिश्चिनुवावसिद्धांतं दुर्घोष एतद्वनुरोधेनैव गर्भशयः जन्मादिका मोक्षविधाधपक्षे आध्यासिको निवृत्तिपक्षे तारिबक इति ४ अनादीति हि शब्दो नित्यानि त्ययोर्धर्ममिमावांसंभ्रमसिद्धिद्योतकः । उपपन्नपदमर्थमविकरोति हि धर्मिणमिति नित्यायेन दुःखादिधर्मिणिविकारिणि नित्यत्वात् संभवाद्देव्यावद्रूपनाशादर्शनेनात्मन्यावद्रुःखनाशश्च

स्वभावयुक्तं तत्सर्वं यदि मानमृजते गुणान् ॥ ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं मृजते तदृणांस्तथा २ प्रध्वस्ताननिवर्तते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ॥ एवमेकैक्यवस्यंति निवृत्ति रिति चापरे ३ उभयसं प्रधायैतदध्ययस्येद्यथामति ॥ अनेनैव विधानेन भवेद्गर्भशयो महाम् ४ अनादिनिघ्नो ह्यात्मा तं बुद्ध्या विचरेन्नरः ॥ अकृष्यन्नप्रहृष्य श्रानित्यं विगतमत्सरः ५ इत्येवं हृदयार्थेषु द्विचिंतामयं दृढम् ॥ अनित्यं सुखमासीत् अशोचंश्छिन्नसंशयः ६ ताम्येयुः प्रच्युताः पृथग्या यथा पूर्णानदीनराः ॥ अवगाढाह्यविदांसो विद्वि लोकि मित्तया ७ ननु ताम्यतिवैविद्यास्थले चरति तत्त्ववित् ॥ एवं यो विदतेऽऽत्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ८ एवं बुद्धानां सर्वमुता नामागतिगतिम् ॥ समवेक्ष्य चैव पश्यं लभते शममुत्तमम् ९ एतद्वैजम्भसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणम् १० एतद् ब्रह्म भवेच्छुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ॥ विज्ञायैतद्विमुच्यंते कृतकृत्या मनीषिणः ११ न भवति विदुषां महद्भयं यद्विदुषां सुमहद्भयं परत्र ॥ न हि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचिद्भवति हि या विदुषः सनातनी १२ लोकमातुरममूयते जनस्तत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते ॥ तत्र पश्य कुशलानशोचतो ये विदुस्तदुभयं कृताकृतम् १३

णमोक्षस्याप्यसंभवाच्च साधीमानं पक्ष इत्याशयः ५ बुद्धिधर्माश्च तादृशस्तत्प्रधानं बुद्धिचिंतामयम् ६ ध्यायतीवलेलायतीवैत्यादिभ्योः । इदं कर्मोच्यमनित्यं विद्याविनाशं वच्छिन्नेति शेषः ६ पृथग्याः सकाशाद्गर्भो मतिच्युता अविदांसस्तरणविद्याहीना उन्मज्जनमिज्जनैस्ताम्येयुः क्लिश्येयुः ७ सार्धं लोकेन दृष्टांतपुष्पादादृष्टांतिकमाहर्षेण एवमिति आत्मनः स्वस्या स्थानं प्रत्यंचतस्य स्वरूपलक्षणं केवलं ज्ञानमिति शुद्धचिन्मात्रमित्यर्थः ८ शमं सुखम् ९ जन्मसामर्थ्यं लब्धजन्ममनोययोक्ताचारवतोऽश्रयं भावीत्यर्थः । यथोत्पूर्व परायणं मोक्षप्रापकम् १० शुद्धः पुण्यपापहीनः ११ भयममपातजं या विदुषो गतिस्त्वतोऽधिका कस्यचिद्गतिर्नास्ति १२ लोकयत इति लोको भोगं पुरुषादिस्तमातुरं दोषाक्रांतं जनः जसू यते दोषेण पश्यति भोगवैकल्यात् । तथा तत्तदेव लोकस्यातुरमनिरिक्ष्य शोचते च तत्रेति बुद्ध्या बुद्धयोर्महद्ब्रह्मलक्षणमित्यर्थः । ये पुरुषास्तदुभयं शोकाशोककुर्यात्कृतकृत्यं क्रमेणा रोपिताना रोपितमिति विदुस्ते कुशला इत्यर्थः १३

किमनेन कोशलेनेत्यत आह पदिति इह लोके कुर्वतो यात्रिष्कामं कर्म तस्मात्तत्तत्कर्मणां शकं न हि कर्मणा सर्वकर्मोच्छेदोऽस्तीत्यर्थः किंतु तदुभयमिह जन्मविपूर्वजन्मनिषकृतं कर्म तस्य विदुषः प्रियमप्रियं ध्यानजगत्परीत्य तां विद्यां संपादनीयेति भावः । नैनं कृताकृतं तपतः नालिप्यते कर्मणा पापकर्मैरेत्यादिभ्यतिष्ठत्यर्थः १४ इति शांतिपर्वणि मोक्षवर्गपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये एकोनपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥ अ ॥ ॥ विद्याप्रापकं धर्मं पृच्छति यस्मादिति १ अश्वमेधादिमामूदिति निवृत्तिधर्मं लक्षणयाऽऽह विशिष्टमिति १

यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं तच्च निरुद्धं तत्पुराकृतम् ॥ न प्रियं तदुभयं तच्चाप्रियं तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः १४ ॥ इति श्रीम० शा० मोक्ष० शुक्लपुत्रप्रेषु कोनपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥ शुक्लवाच ॥ यस्माद्दर्मात्परो धर्मो विद्यते तेनेह कश्चन ॥ यो विशिष्टश्च धर्मस्य तं भवान्प्रब्रवीतु मे १ ॥ व्यास उवाच ॥ धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिभिः कृतम् ॥ विशिष्टं सर्वधर्मस्य तमिहैकमनाऽजुण २ इंद्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः ॥ सर्वतो निष्पतिष्णुनि पिता बालानि वात्मजान् ३ मनसश्चेंद्रियाणां चाप्येकाग्रं परमं तपः ॥ तज्ज्यायः सर्वधर्मस्यः स धर्मः पर उच्यते ४ तानि सर्वाणि संधाय मनः पठानि मे घया ॥ आत्मवृत्त इवाऽऽसीत् बहुचित्त्यमचित्तयन् ५ गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदास्थास्यंति वैश्वानि ॥ तदा त्वमात्मना त्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतम् ६ सर्वो त्मानं महात्मानं विधूय भवपावकम् ॥ तं पश्यंति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ७ यथा पुष्पफलोपेतो बहुराखो महाद्वजः ॥ आत्मनो नाभिजानीते कमे पुष्पं कमे फलम् ८ एवमात्मानजानीते क्वमिष्ये कुतस्त्वहम् ॥ अन्यो ह्यत्रांतरात्माऽस्ति यः सर्वमनुपश्यति ९ ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मानि ॥ दृष्ट्वा त्वमात्मानाऽऽत्मानानि रात्मा भवसर्ववित् १० विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तश्च इवोरगः ॥ परां बुद्धिं मवाप्येह विपाप्मा विगतज्वरः ११ सर्वतः श्रोतसंघोरानदीं लोकप्रवाहिनीम् ॥ पंचेंद्रियाग्रहवर्ती मनः संकल्परोधसम् १२ लोभमोहवृणच्छत्रां कामक्रोधसरीमृषाम् ॥ सत्यतीर्था नृत्तक्षोभां क्रोधपंकां सरिद्राम् १३ अव्यक्तप्रभवां शीघ्रां दुस्तरामकृतात्माभिः ॥ प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामाग्रहसमाकुलाम् १४ संसारसागरगमां यो निपातालु दुस्तराम् ॥ आत्मकर्मोद्भवां तां जिह्वावर्तीं दुरासदाम् १५ यां तरंति कृतप्रज्ञा वृत्तिमंतो मनीषिणः ॥ तां तीर्णः सर्वतो मुको विवृतात्माऽऽत्मविच्छुचिः १६ उत मां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयाम्भ विष्यसि ॥ संतीर्णः सर्वसंसारत्प्रसन्नत्मा विकल्पः १७

निष्पतिष्णुनिष्पत्तनशालानि संनिवम्यैकाग्रं कुर्यादिति संबंधः ३ । ४ बहुचित्तं त्रिपुटी ५ गोचरेभ्यो बाह्याभ्यंतरविषयेभ्यः वैश्वानि परस्मिन् ब्रह्मणिसर्वाभिधाने ६ विधूय भव निरुपाधि ब्राह्मणा ब्रह्मविदः ७ । ८ आत्मा बुद्धिरचेतनत्वाद्ब्रह्मवत् सर्वबुद्ध्याविकं ९ ज्ञानदीपेन ब्रह्माकारांतःकरणदृष्ट्या आत्मानं ब्रह्म आत्मनि देहे आत्मनेति पाठे आत्मना ज्ञानदीपेनेति सामानाधिकरण्यं निरात्मानादिकाभिः १० विपापेति देहांतरसंबंधनिरासः विगतज्वर इति जीवन्मुक्तिमुखवाच ११ सर्वतः श्रोतसंघे कथामवहर्तौ नदीसंसारनदीं लोका न्वावर्तयतीं रोषस्तीरं ११ । १२ बुद्ध्या ज्ञानेन १४ यो निवासना १५ । १६ प्रसन्नभूयाम्भ १७

मृतान्यज्ञानिनिशामय १५ पर्वतस्थोज्ञानपर्वताकृतः यथोक्तं 'प्रज्ञाप्रासादमादृष्ट्यशोच्यः शोचतो जनान् ॥ भूमिष्ठानिवशोऽस्यः सर्वान्प्राज्ञो नृपश्यति' इति १८ एनं यो मेनाज्ञाननदी
तरणरूपम् १९ । २० । २१ नैवेति ॥ मानेतद्ब्रह्मरूपादिरूपेण न वेदनामरूपशून्यत्वात् भूतमव्ययोर्भवउत्पत्तिः कारणतदात्मकम् २२ अमवोऽनुत्पत्तिरस्मात्स्यपतिपत्यर्थ एतद्
मेषपयोगधर्मः २३ यद्यपि तत्र भेदेन जगदुत्पत्तिप्रकाराभिद्यते तथाऽपि शमादिसंपन्नस्य सर्वधर्मास्पर्शसुषुप्तावस्थासदृशसुखदुःखसंपर्कशून्यतयाऽवस्थानमुक्तिरितिसर्ववादिंसंभवं । वादिनो
देहनाशोवाशून्यमावोवाहुः खनाशोवालिगमं गोवाऽविद्यानिवृत्तिर्वास्वरूपप्रतिष्ठाचितिशक्तिर्वापरमानंदवावसिर्वैतिशब्दतत्त्वविकल्पयंतितदेतदभिसंधायाह यथेति यथासर्वाणिमतानि येन
कारेण मुक्तोपर्यवस्यति तथा तेनैव प्रकारेण मदीयान्येतानि बर्वासिमुक्तोपर्यवस्यतीति मया यथातथेति भावप्रधानो निर्देशः यायातध्येन कथितामीत्यर्थः । हे पुत्र त्वानिमित्तानि भवति फलतो

भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्थो निशामय ॥ अकुप्यन्न प्रहृष्यंश्च नृशंसमिति स्तथा १८ ततो द्रक्ष्यसि सर्वेषां भूतानां प्रभववाप्ययौ ॥ एनं वै सर्वभूतभ्यो विशिष्टं मे
निरेबुधाः ॥ धर्मधर्मभूतश्रिष्टा मुनयस्तत्त्वदर्शिनः १९ आत्मनो व्यापिनो ज्ञानमिदं पुत्रानुशासनम् ॥ प्रयताय प्रवक्तव्यं हि तायानुगताय च २० आत्मज्ञा
नमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ॥ अद्भुतं यदहं तात आत्मसाक्षिकमंजसा २१ नैव स्त्रीनपुमानेतन्नैव वेदनपुंसकम् ॥ अद्भुतं खमसुखं ब्रह्मभूतं भव्यं भवात्मकम् २२
नैतज्ज्ञात्वा पुमान् स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुते ॥ अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्दर्मविधीयते २३ यथामतानि सर्वाणि तथैतानि यथा तथा ॥ कथितानि मया पुत्रमवंति न भवं
ति च २४ तत्प्रीतियुक्तेन गुणान्वितेन पुत्रेण सत्पुत्रदमान्वितेन ॥ पृष्टो हि संप्रीतिमना यथार्थं ब्रूयात्सु तस्येह यदुक्तमेतत् २५ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि
मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्रेपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥ व्यास उवाच ॥ गंधान्न रसान्नानु रूच्यात्सुखं वानां लंकारांश्चाभुयात्स्यतस्य ॥ मार्गचकी
र्तिचयशश्च नेच्छेत्सर्वप्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य १ सर्वान्वेदानधीयीत शुश्रूष्व ब्रह्मचर्यवान् ॥ ऋचो यजूं पिसामानियो वेदनसर्वे द्विजः २ ज्ञातिवत्सर्वभूतानां सर्ववि
त्सर्ववेदवित् ॥ नाका मोक्षियते जातु न तेन न च वै द्विजः ३ इष्टीश्च विविधाः प्राप्य कर्तुं श्रेयासदक्षिणान् ॥ प्राप्नोति नैव ब्राह्मण्यमविधानात्कथंचन ४ यदाचार्यं न
विभेति यदा चास्मान्न विभ्यति ॥ यदानेच्छति न द्वोष्टि ब्रह्मसंपद्यते तदा ५ यदान्कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ॥ कर्मणामनसा वाचा ब्रह्मसंपद्यते तदा ६

विरोधमावात् । न भवंति च निर्देष्टुमशक्यत्वात् । तस्मात्सर्वैरपितां त्रिकैरिदं शास्त्रमुपादेयमिति सिद्धम् १४ तदिति तस्मादुक्तविशेषणवताऽधिकारिणाष्टो गुरुः प्रीतिपूर्वकमिदं वेदे
त्यर्थः १५ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥ गंधान्न रसान्नानु रूच्यात्सुखं वानां लंकारांश्चाभुयात्स्यतस्य ॥ मार्गचकी
र्तिचयशश्च नेच्छेत्सर्वप्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य १ सर्वान्वेदानधीयीत शुश्रूष्व ब्रह्मचर्यवान् ॥ ऋचो यजूं पिसामानियो वेदनसर्वे द्विजः २ ज्ञातिवत्सर्वभूतानां सर्ववि
त्सर्ववेदवित् ॥ नाका मोक्षियते जातु न तेन न च वै द्विजः ३ इष्टीश्च विविधाः प्राप्य कर्तुं श्रेयासदक्षिणान् ॥ प्राप्नोति नैव ब्राह्मण्यमविधानात्कथंचन ४ यदाचार्यं न
विभेति यदा चास्मान्न विभ्यति ॥ यदानेच्छति न द्वोष्टि ब्रह्मसंपद्यते तदा ५ यदान्कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ॥ कर्मणामनसा वाचा ब्रह्मसंपद्यते तदा ६

७८ समुद्रेऽस्या आपः पश्यन् पुंश्रिमा लीयंते स मोक्षमाप्नुत कामका मो विषयामिलापी ९ तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुते ब्रह्मविदे वपुणं कामोत्पत्त्यन्य इत्याहावेन स इति सः विद्वान् कामैः
संक्लृपमात्रोपनैः कीतो मोहोरः ननु कामकामः स्वर्गोऽर्थी कुतः सहा इति स्वर्गप्राप्यसंयोगाविषयगोता इति नियमेन ततोऽन्यत इति भावः १० उपनिषद्ग्रहणं सत्यं हितकरं वाक्यं उत्तरोत्तराभावे
पूर्वपूर्वव्यथित्यर्थः ११ स्वर्गः सगुणब्रह्मभावः शमो निर्गुणब्रह्मभावः १२ क्लृप्तमिति संतोषाद्देतोः सत्त्वं बुद्धिप्रसादमिच्छसि इच्छत पंचमलकारोऽयं । एतदेव सत्त्वं शांतिक्षणं मोक्षस्य सूचकं
कीदृशं सत्त्वं गुणयासदृशोऽकमनसोऽसंक्लृपः संशयो वाऽप्रमनः शब्दार्थः संताप संतापः क्लृप्तं न विद्विक्तिकरणं तदुल्लेखे यथा च क्लृप्तमिति संतापमिति गुणमूलं १३ १४ इति संतोषतहितं विशोक्तत्वा
दिभिः समग्रो ज्ञानगुणः १४ एवं मुक्तलक्षणमुक्तामुक्तिसाधनमाह पश्मिरिति फलभूतत्वात् सुखस्वर्गवर्षपूर्वकैः सत्यदमदानतपस्त्वागशांस्त्वैकपनिपत्संज्ञैः सत्यादिपराजसतामसत्वेन

कामबंधनमेवैकान्यदस्तीह बंधनम् ॥ कामबंधनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ७ कामतो मुच्यमानस्तु धूमाभ्रादिव चंद्रमाः ॥ विरजाः कालमाकांक्षन्धीरोऽप्ये
णवतंते ८ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ॥ तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामः ९ सकामकांतो न तु कामकामः सर्वे
कामास्स्वर्गमुपैति देही १० वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषदंमः ॥ दमस्योपनिषदानंदानस्योपनिषत्तपः ११ तपसोपनिषत्यागस्त्यागस्योपनिषत्सु
खम् ॥ सुखस्योपनिषत्स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषच्छमः १२ क्लृप्तं न शोकमनसोऽसंतापं हृष्यया सह ॥ सत्त्वमिच्छसि संतोषाच्छांति लक्षणमुत्तमम् १३ विशोको
निर्ममः शांतः प्रसन्नात्मा विमत्सरः ॥ पङ्क्तिर्लक्षणवानेतैः समग्रः पुनरेष्यति १४ पङ्क्तिः सत्त्वगुणोपेतैः प्राज्ञैरधिगतं त्रिभिः ॥ ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिह स्थंतुं गुणं
विवुः १५ अकृत्रिमसंसारं प्राकृतं निरुपस्तुतम् ॥ अध्यात्मं सुकृतं प्रातः सुखमव्ययमश्नुते १६ निष्प्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ॥ यामयं लभते तु
ष्टिमानं शक्याऽऽत्मनोऽन्यथा १७ येन हृत्पत्यं भुंजानो येन हृत्पत्यवितवान् ॥ येनास्त्रं हो वलं धत्ते यस्तं वेदस्येदवित् १८ संगुप्तान्यात्मनो द्वाराण्यपि धाय वि
चित्तयन् ॥ यो ह्यास्ते ब्राह्मणः शिष्टः स आत्परतिरुच्यते १९

पिसंभाषिते अतस्तद्व्यावृत्तये सत्त्वगुणोपेतैरिति । त्रिभिश्च श्रवणमनननिदिध्यासनैरांगमाजुमानानुभवेर्वाऽधिगतमात्मानमिह स्थंशरीरौ तस्य प्रेत्य जीवत्येव देहे देहाभिमानाद्गुण्यापये विदुर्जानी
युस्ते तं गुणपूर्वकं मुक्तलक्षणं विदुः प्राप्नुयुः १५ अकृत्रिममजन्ममत्प्राप्तसंसारं प्राकृतं स्वभावसिद्धं । निरुपस्तुतं गुणावानमलापकपणात्मकसंस्कारहीनम् । अध्यात्ममात्मनि देहे सुकृतं ब्रह्मत
स्मात्सत्सुकृतमुच्यते इति श्रुतिप्रसिद्धप्राप्तः सुखमव्ययमश्नुते । यद्वा अध्यात्ममर्थयः प्राप्तः सोऽपि ध्यानादिक्रमेणाव्ययं सुखमश्नुते । ग्रंथोऽप्युपनिषद्वृत्तिरित्येव दृष्टव्यं त्रिभिश्च श्रवणमनननिदिध्यासनैरांगमाजुमानानुभवेर्वाऽधिगतमात्मानमिह स्थंशरीरौ तस्य प्रेत्य जीवत्येव देहे देहाभिमानाद्गुण्यापये विदुर्जानी
युस्ते तं गुणपूर्वकं मुक्तलक्षणं विदुः प्राप्नुयुः १५ अकृत्रिममजन्ममत्प्राप्तसंसारं प्राकृतं स्वभावसिद्धं । निरुपस्तुतं गुणावानमलापकपणात्मकसंस्कारहीनम् । अध्यात्ममात्मनि देहे सुकृतं ब्रह्मत
स्मात्सत्सुकृतमुच्यते इति श्रुतिप्रसिद्धप्राप्तः सुखमव्ययमश्नुते । यद्वा अध्यात्ममर्थयः प्राप्तः सोऽपि ध्यानादिक्रमेणाव्ययं सुखमश्नुते । ग्रंथोऽप्युपनिषद्वृत्तिरित्येव दृष्टव्यं त्रिभिश्च श्रवणमनननिदिध्यासनैरांगमाजुमानानुभवेर्वाऽधिगतमात्मानमिह स्थंशरीरौ तस्य प्रेत्य जीवत्येव देहे देहाभिमानाद्गुण्यापये विदुर्जानी

समाहितं परेतत्त्वैर्क्षीणकाममवस्थितम् ॥ सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चाद्रमसंयथा २० अविशेषाणि भूतानि गुणांश्च जहतो मुनेः ॥
सुखेनापो ह्यते दुःखं भास्वरेण तमो यथा २१ तम तिकांत कर्माणम तिकांत गुणक्षयम् ॥ ब्राह्मणं विषयाश्चिष्टं जरा मृत्यून विदतः २२
स यदा सर्वतो मुक्तः समः पर्यवतिष्ठते ॥ इंद्रियाणां इंद्रियार्थांश्च शरीरस्थोऽतिवर्तते २३ कारणं परमं प्राप्य अतिकांतस्य कार्यताम् ॥
पुनरावर्तनं नास्ति संप्राप्तस्य परंपदम् २४ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने एकपंचाशदधिकद्वि
शततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥ ॥ ध ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ द्वंद्वानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः ॥ वक्रागुण
वता शिष्यः श्राव्यः पूर्वमिदं महत् १ आकाशं मारुतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पंचमी ॥ भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पंचसु २

कस्मैपतिज्ञायतइतिचेत् अत्रोच्यते । नतावस्काळोनामपदार्थातरमतीतानागतत्वादिव्यवहारहेतुः किंचिदस्ति नूतनत्वपुराणत्वादिवद्भयगताभिरेवातीतत्वाव्यवस्थामिस्तादृगव्यवहारोपपत्तेः । नापिदिक् आकाशोऽप्यधोऽपिषादिप्राच्यादिकल्पनेऽप्युपगमात् । नापिमनस्तत्स्यर्गद्वित्र्यत्वेनभोज्ञादिवद्वाह्यसंज्ञातीयगुणाश्रयत्वस्यावश्यंयत्कथमव्यवस्थेनापचभौतिकत्वात् । पराभिमतमनस्तद्वाह्यसंज्ञातीयगुणाश्रयत्वेनद्विकालवर्द्धेन्द्रियत्वंयुज्यते । गुणाजपिआश्रयान्नातिरिच्यतेइतिनप्युक्तपदार्थः तथाद्रव्यस्यैवस्वास्थ्यप्रच्युतिःपरिस्पंदरमाज्वल्याविशेषःकर्मैतितदपिपृक्पदार्थः । तथास्तदितिव्यवहारविषयत्वस्यस्वकल्पितस्यसामान्यादिवुसद्वावेऽप्यनवस्थादिदोषमयातम्योऽप्यावृत्तद्रव्यगुणकर्मस्वेवानुगतसामान्यामित्यवस्थत् । अपिष्ठानस्तत्त्वेनैवस्तदितिव्यवहारस्योपपत्तौस्तस्यामनगुगतस्यतस्यकल्पनायाजनौचित्यात् । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्तविशेषाद्व्युपगमस्तस्वेकार्थ्येनित्यद्रव्याणामेवाभावाभिरालंबनोमानांतरासिद्धश्च । समवायवद्रूपादिकमापिसमवायंविनैवद्रव्येऽस्यास्तंतीतिसमवायकल्पनाऽप्यनर्थिका । यथावःपटान्योन्याभावः । एवंभूतलंचत्संगभावोऽपिमिविच्यति तथाचोक्तं । 'भावांतरमभावोहिकयाचितुव्यपेक्षया'इति । प्रागभावमन्वेत्ताभावोऽस्त्वस्तप्रतियोगिकत्वादेवाधिद्धिः । सद्रूपमभावोऽनिकल्प्यतइतिन्यायेनतन्निर्मुक्तमाभावात् । तस्मादभौतिकपदार्थएवनास्तीत्युक्तमुक्तंभावाभावकालानामपिपंचात्मकत्वस्य १

॥, २८॥

अंतरात्मकं भवकाशात्मकं मूर्तिशरीरं तस्य शास्त्रं स्वकृपमकाशकं विधानं वेदवाक्यतद्विभूतिं शास्त्रविधानवित् १ चरणगमनं मातृतात्मकं वायुधर्मत्वात् दात्मकम् ४ पाकोऽन्नादेः प्रकाशोऽपिादेः
उद्योतिः ७ उष्मा ८ शुद्धता अंतःप्रविश्य पार्थिववायवसंयोगे स्थयीकरणेन लुप्तमता ६ । ७ । ८ उत्तरेषु भूतेषु पूर्वमृतगुणाः संति तेन शब्दपवाकाशेशब्दस्पर्शौ शब्दस्पर्शकृपाणि तेन सिशब्दस्पर्श
कृपरासाः सलिलेऽतएव संगंधाः स्यिष्यामिति । तथा सर्वस्वे पुनर्मृणाणि पु उत्तरागुणाः भविष्या कामकर्मणिः । तथा चोक्तं । 'तमः प्रधानः क्षेत्राणां चित्प्रधानश्चिदात्मनो ॥ परः कारणतामेति
मातृताज्ञानकर्मभिः' इति ९ एतेर्भावनाज्ञानकर्मभिर्भावोपशेषेऽष्टैः सह नवमं मनः । १० अपवसायात्मिका निश्चयात्मिका व्याकरणं संशयः सः अतं तारामाकर्मभानुमानात् सुखदुःखलिङ्गेन कर्मणामाश्रयत्वे
नानुपयोगीति ११ एमिरिति कालाकृतत्रेताद्वापरकलिकृपोजीवस्तदात्मकैः पुण्यापुण्यादिसंस्कारात्मभिः एभिः भाविर्भावनाभिः सर्वमाणि जातंसदन्वितं पः पश्यति स्वकृपतस्त्वकृपलुपमिति जाना

अंतरात्म्यकमाकाशतन्मयंश्चोत्रमिन्द्रियम् ॥ तस्यशब्दगुणंविद्यान्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ३ चरणंमारुतात्मेतिप्राणापानौचतन्मयौ ॥ स्पर्शनंचेंद्रियंविद्यात्तथा
स्पर्शचतन्मयम् ४ तापःपाकःप्रकाशश्चक्ष्योतिश्चक्षुश्चपंचमम् ॥ तस्यरूपगुणंविद्यात्ताम्रगौरासितात्मकम् ५ प्रकृदेःसुदृतास्त्रेहृदयपासुपदिश्यते ॥ असृष्ट
मज्जाचयच्चान्यत्त्रिगुणंविद्यात्तदात्मकम् ६ रसनंचेंद्रियंजिह्वारसश्चापांगुणोमतः ॥ संघातःपार्थिवोधातुरस्थिदंतनखानिच ७ श्मश्रुरोमचकेशाश्चशिरास्नायुच
चमेच ॥ इंद्रियंघ्राणसंज्ञातंनासिकेत्यभिसेज्जिता ८ गंधश्चैवंद्रियाथोऽयंविज्ञेयःपृथिवीमयः ॥ उत्तरेषुगुणाःसंतिसर्वसत्त्वेषुचोत्तराः ९ पंचानांभूतसंघानांसंतति
मुनयोविदुः ॥ मनोनवमेषांतुडुद्धिस्तुदशमीस्मृता १० एकादशस्त्वनंतात्मासर्वःपरउच्यते ॥ व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्मनोव्याकरणात्मकम् ॥ कर्मानुमाना
दिज्ञेयःमजीवःक्षेत्रसंज्ञकः ११ एभिःकालात्मकैर्भावेभ्यःसर्वःसर्वमन्वितम् ॥ पश्यत्यकलुषंकर्मसमोहंनानुवर्तते १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेज्ञाति० मोक्ष० शुकानु
प्रश्लेष्टिपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥ व्यासउवाच ॥ शरीरादिप्रभुक्तंहिसूक्ष्मभूतंशरीरिणम् ॥ कर्मभिःपरिपश्यंतिशास्त्रोक्तैःशास्त्रवेदिनः १
यथामरीच्यःसहिताश्चरंतिसर्वव्रतिष्ठंतितदृश्यमानाः ॥ देहेर्विमुक्तानिचरंतिलोकास्तथैवसत्त्वान्यतिमानुषाणि २ प्रतिकूपंयथैवाप्सुतापःसूर्यस्यलक्ष्यते ॥
सत्त्वत्सुतथासत्त्वंप्रतिरूपंसंपश्यति ३ तानिसूक्ष्माणि सत्त्वानि विमुक्तानि शरीरतः ॥ स्वेन सत्त्वेन सत्त्वज्ञाः पश्यंति नियतेंद्रियाः ४

तिसःसमोऽसकामकर्मनानुवर्तते । ज्ञातात्मतत्त्वतयानिष्कामोभवतीत्यर्थः १९ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्म० नी० भारतमावदीपे द्विपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥ एवंपंचभूतानिभविष्याकामकर्मणिमनोऽधीषेतिदशकभेदत्रततोऽन्यएकादशोऽर्जुनातारमासचलिंगारमैवेतिप्रमोयोभाभूदितितस्यापिदशकांतर्गतत्वंसाधयतिगरीरादित्यादिनास्पूलगरीराद्विमसुकमापिगरीरिणंलक्ष्मणशरीरवंतत्तत्त्वसूक्ष्ममृतदुर्लभ्यंशास्त्रोक्तैःकर्मभिर्योगानुष्ठानैःपश्यतिशास्त्रज्ञायोगिनः । लिंगारमानंसमाधौसाक्षात्सुर्वतीत्यर्थः । लिंगदेहतत्त्वेविद्वत्वनुभवंप्रमाणमुक्ताशुकिमप्याहयमेति यथागमनोदरेसूर्यमरीचिकानिबिडाःसंख्योऽपिरिष्टदृष्टपानग्रह्यंते । शुक्रतयुक्त्यागुह्यमानास्ताएवातिविस्पष्टंग्रह्यंते । तथादेहैःस्पृष्टैर्विमुक्तानिरहितातिनस्त्वानिस्पृष्टदृष्टपानग्रह्यंतैर्यर्थः । लोकांश्चरतीतिज्ञानं २ प्रतिकल्पप्रत्युपाधि सूर्यस्यतापोरहिममंहरामस्तुल्यंते एवंतत्त्ववस्तुजीवदेहेष्टतत्त्ववस्तुप्रधानलिंमप्रतिकल्पप्रतिव्यक्तियोगोपश्रयति ३ एतदेवाह तानीति ४

सर्वयोगयोगिनां योगं युज्यत सत्त्वात्मालिङ्गमेव होवतीतिष्ठति यथेष्टं परशरीरप्रवेशादावपि योगो भवति । आत्मनि चित्तितं कल्पितं कर्म जंरजः कामादिव्यसन्नजहता । प्रधानस्य जगत्कारणस्याद्वै
धमस्य गम्यवस्तादास्थयोगैश्चर्यततोऽपि मुक्तानां सर्वोत्सवस्यामुसर्वकालेषु च योगिनां लिङ्गदेहोवतीतिष्ठति तद्विद्योः संबंधः ५ । १ तेषामिति तेषां योगिनां भूतात्मा जीवः सततं सर्वदा सुदृग्भैः सप्तभिर्गुणै
गुणकार्यैर्भेदवहंकारपंचतममात्राख्यैर्युक्तो निर्यंचरिष्णुरिन्द्रादिकेषु संचरणशीलः । सदाऽनिर्यः कालत्रयेऽपि मिथ्यात्वादनित्यो बाधितो व्यवहारतोऽजरामरश्च भवति ७ एवं योगिनां सुखमदे
हापरोक्षमुक्तं मूढानामपि तदस्तीत्याह मनहति मनो बुद्धिर्न्यापराभूतो जितः स्वप्रेष्यस्वेदेहं परदेहं च स्फुलादभ्यंवेतीति तथा ८ । १२ । १० एवं स्वप्रवृत्तमंशयनं मासोऽपि तत्रत्यं जठिराग्रादि
भिर्दुःखेनामोषितो हृदयातत्राग्रादेरभावादिप्राह अहेति अहेति सति स्वयं मयं कृष्णमाजाठरीयस्तदंतगतः ११ अस्यैव बुद्धेयत्वात् तमिति तमेतमात्मानं अति तेजाः परमेश्वरस्तस्यांश
मिवांशं मूर्तिषु देहेषु १२ कथं तस्मात्प्रभिरत आह योगेति अनुच्छासान्ध्यं चेतनामिच्छूलाशरीराणि अमूर्तानि सुक्ष्मशरीराणि वज्रोपमानि ब्रह्मण्येऽप्यविनाशीनिकारणशरीराणि अतिक्रामंती
तिशेषः केतमात्मानं ये परीप्सवः प्राप्नुमिच्छन्ते भवन्ति योगेन देहत्रयमुल्लंघयतामात्मप्राप्तिरित्यर्थः १३ आश्रमकर्मपुरुषं चिच्छेत् पतन्मनुकं वाक्यं योगयोगप्रधानं शास्त्रिणो मुनिरत्रवीत्

स्वपतां जाग्रतं चैव सर्वेषामात्मचित्तितम् ॥ प्रधानाद्वैधमुक्तानां जहतां कर्मजं रजः ५ यथाऽहनि तथारात्रौ यथारात्रौ तथाऽहनि ॥ वशोतिष्ठति सत्त्वात्मा सततं
योगयोगिनाम् ६ तेषां नित्यं सदानि स्यो भूतात्मा सततं गुणैः ॥ सप्तभिस्त्वान्वितः सूक्ष्मैश्चरिष्णुरजरामरः ७ मनो बुद्धिः पराभूतः स्वदेहपरदेहवित् ॥ स्वप्रेष्य
पि भवत्येव विज्ञाता सुखदुःखयोः ८ तत्रापि लभते दुःखं तत्रापि लभते सुखम् ॥ क्रोधलोभौ तु तत्रापि लब्ध्वा व्यसनमच्छति ९ प्रीणितश्चापि भवति महतोऽर्थान्
वाप्यति ॥ करोति पुण्यं तत्रापि जीवा न्न विच पश्यति १० अहोष्मांतं तत्राश्वापि गर्भं संसुपेयिवान् ॥ दशमासान्धसं कुक्षौ नेपोऽभिमिव जीर्यते ११ तमेतमिति
तेजोऽंशं भूतात्मानं हृदि स्थितम् ॥ तमोरजोभ्यामाविष्टानु पश्यंति मूर्तिषु १२ योगशास्त्रपराभूत्वात्मात्मानं परीप्सवः ॥ अनुच्छासान्ध्यमूर्तानि नानि वज्रो
पमान्यपि १३ पृथग्भूतेषु मृष्टेषु चतुर्थाश्रमकर्मसु ॥ समाधौ योगमेवैतच्छांडिल्यः शममव्रवीत् १४ विदिष्यासमूहमाणिषडंगं च महेश्वरम् ॥ प्रधानविनियो
गज्ञः परब्रह्मणु पश्यति १५ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्रानुप्रश्ने त्रिपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

कीदृशं योगं समाधौ शमं समाधिकालीनं कारणमावात्परभूतं शमं सर्वदृष्ट्युपशमात्मकं । तत्र संस्थासिनां ध्यानार्थं एव संस्थासद्वतरेषामाश्रमिणामपि कर्माच्छिद्रेषु ध्यानं विहितमेवेत्यर्थः । सोऽयं
शमश्चादौ ग्येऽपि शांडिल्यत्राग्रे सर्वस्वदंष्ट्रतज्जलानिति शांतोऽपासीतेत्यादिना विहितः । तत्र ब्रह्मण एव जायते तत्रैव लीयते तेनैवाऽनिति चेष्टते चेति तज्जलानिति हेतोर्धतः सर्वदंष्ट्रत उत्पन्न
मतो ब्रह्मैव । अत एकात्म्यं दर्शित्वेन रामद्वेषादिषु न्यतयाज्ञातो भूत्वाऽपासीतेति श्रुत्यर्थः १४ उपसंहरति विदित्वेति सप्तषडंगानि द्वितीयं मनो बुद्धिं महत्त्वाव्यक्तपुरुषात्मास्त्वतो विदित्वा
पदंगं महेश्वरं रजगरकारणं योगबलेन विदित्वा षडंगानि तु 'सर्वज्ञतावृत्तिरनादिबोधः स्वतंत्रतानिर्यमल्लुह्यः । अनंतशक्तिश्च विभोर्विभुः पञ्चादुरंगानि महेश्वरस्य' इति वायुपुराणोक्तानि ।
प्रधानं त्रिगुणात्मकमज्ञानं तस्य विनियोगो विपरिणाम इदं जगदिति जानन् परब्रह्मशास्त्रमस्यानीयादीश्वरादांतरं चंद्रस्थानीयं अनुगृह्ये देवाक्यमनु ध्यानेन पश्यति साक्षात् करोति १५ ॥ इति
शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे त्रिपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

एवमध्यायद्वयेन स्फुल्लसूक्ष्मशरीराभ्यामात्मानं विविच्य मूलाज्ञानादपि त्रिविक्रुमारमते हृदयैः हृदयक्षेत्रे मोहो वै चिरंतनदेव भेद्योर्बीजं तस्मात्संभवो यस्य विविधसाकृन्मिच्छा परिनिष्पद्यतेऽस्मि
न्निति परिषेचनमालवालम् १ आधारो मूलं परिनिष्पद्यतेऽनेनेति परिषेचनं जलम् २ । १ तत्फलं रसादितदिच्छवः आयसैर्लोहमयवह्नैः पाशैर्बन्धकैः शरीरैर्वासनाभिर्वा ४ वासनाजित्वा काम
मपकर्षंति निरुतति दुःखयोः सुखदुःखयोः वैषयिकसुखमपि दुःखमेवेति मत्वा दुःखयो रित्युक्तं सजमानस्त्यजं स्तयकुमिच्छन् हेतोः शानत् ५ येन कृपादिनहिषुनांतं कामपादपंसरोहति वर्षयति स एव
कृपादित्सर्वकंहति ६ मूलमज्ञानं साम्येन निर्विकल्पसमाधिना एतेन तार्किकाणां मात्मेनानभिमतान्दमयाख्यादज्ञानादप्यन्यज्जास्तेति कारणानादपि विवेको वंशितः ७ बंधबंधकत्वं बंध
मिति पाटेत्यागम् ८ अधिमाध्याये विद्याविवक्षस्तत्रिर्वर्षसंसारपूर्वोक्तज्ञानकृतं कुराव्यरूपकेणाह शरीरं पुरमित्यादिना भोगायतनत्वाच्छरीरं पुरं भोगजसुखाभिमानी स्वाडुद्धिः स्वामिनी त
त्तुद्धेर्निश्चयात्मिका पातुद्धेः स्वामिन्या अयं चित्तकममास्थस्यानीयं मनः विचारपरत्वाद् ९ बुद्धेर्भोगार्थविषयधनमप्यंतीन्द्रियाणि पौराः ते च मनसाऽमास्थेन मवर्तयति मनः पौरा इत्युच्यते ।

॥ व्यास उवाच ॥ हृदिकामद्गुमश्चिन्नो मोहसंचयसंभवः ॥ क्रोधमानमहास्कंधो विविधसापरिषेचनः १ तस्य चाज्ञानमाधारः प्रमादः परिषेचनम् ॥ सोऽयं सु
यापलाशो हि पुरा दुष्कृतसारवान् २ संमोहं चित्तं विटपः शोकशखोभयां कुरः ॥ मोहनीमिः पिपासाभिर्लताभिरनुवेष्टितः ३ उपासते महावृक्षं सुलुब्धास्तत्फले
प्सवः ॥ आयसैः संयुताः पाशैः फलदं परिषेच्यतम् ४ यस्तां प्याशां न्वशेकुत्वा तं वृक्षमपकर्षति ॥ गतः सदुःखयोरंतं त्यजमानस्तयोर्द्वयोः ५ संरोहत्यकृतप्रज्ञः
सदा येन हि पादपम् ॥ सतमेव ततो हंति विषग्रंथि रिवानुरम् ६ तस्यानुगतमूलस्य मूलमुद्ध्रियते बलात् ॥ योगप्रसादात् कृतिना साम्येन परमासिना ७ एवं योगेद
कामस्य केवलस्य निवर्तनम् ॥ बंधं वै कामशास्त्रस्य सडुःखान्यतिवर्तते ८ शरीरं पुरमित्यादुःस्वामिनी बुद्धिरप्यते ॥ तत्त्वबुद्धेः शरीरस्थं मनो नामार्थंचित्तकम् ९
इंद्रियाणि मनः पौरास्तदर्थं पुरा कृतिः ॥ तत्र द्वौ दारुणौ दोषौ तमोनामरजस्तथा ॥ तदर्थमुपजीवंति पौराः सहपुरेश्वरैः १० अद्वारेण तमेवार्थं द्वौ दोषावुपजी
वतः ॥ तत्र बुद्धिर्हि दुर्धर्मानः सामान्यमश्रुते ११ पौराश्चापि मनस्वस्तास्तेषामपि चलास्थितिः ॥ तदर्थं बुद्धिरध्यास्ते सोऽनर्थः परिपीडति १२

तदर्थं तेषां भिन्निय पौराणां पालनार्थं मनसः पराकृतिर्भहती क्रियाप्रवृत्तिर्भेदाज्ञानात्मादिष्टादृष्टार्थाधिका । तत्र कुतो द्वौ दोषौ रजस्तमसोराजसतामसाहंकारी दारुणौ क्रियाफलमन्ययं
तौ चित्तामात्यस्य कालस्य कुर्वता । तमेवार्थं क्रियाफलं सुखदुःखं मनसाऽमास्थेन सदापेना निर्मितं पौरा उपजीवंति श्रयंति पुरेश्वरैर्भोगो बुद्धयहंकारैः सह १० एवं सत्यद्वारेणाऽविहितेन निषिद्धेन
चमार्गेण पुरा दारुणोराजसतामसाहंकारी कर्तारो तं सुखादिरूपमप्ययं उपजीवतः तत्र पूर्वसति दुर्धर्माऽपि बुद्धिः बुद्धस्य मयत्वेन रजस्तमसो रजस्वात्वात्साऽपि बोधकलुषेतेन मनसा सह समानत्वं मजते
मनसः प्रधानत्वात् । एवं बुद्धिरपि सदापेन । यथा धर्ममधर्ममैककार्यं चाकार्यैव च । अथवा तज्जानाति बुद्धिः सापार्थराजसी । अर्धधर्ममिति यामन्यते तमसाऽऽवृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सापार्थतामसी इति मगवत्कुरूपवती भवति ११ ततोऽपि किं स्यादित्यत आह पौरा इति बुद्धेर्मनसोऽद्रियाण्यपि दुष्टानि भूत्वा न कश्चित्स्थैर्यं लभते एवं बुद्धिरपि
दुष्टासतीत्यदर्थमयं धनपुत्रादिकं हितमिष्ये च्यवस्यतिस एव न योऽऽखदायी भूत्वा परिपीडति नश्यति १२

महोऽप्यथोदुःखदइत्याह षडिति यद्विद्वत्सहितमनःअर्थनाशादूर्ध्वमध्यास्तेरमरतितन्मनोऽपिपरिधीदति । मनस्तापेनबुद्धिरपितप्यतइत्याह पृथगिति । संकल्परूपेणमनोयादुदोःसका
शात्पृथक्कमवतितदात्तेकेवलमनइत्युच्यते । वस्तुतस्तुतदेवबुद्धिरतस्तत्तापेनबुद्धिरपितप्यतइत्यर्थः ११ बुद्धिमनसोरनात्मनोस्तापेआत्मनःकिंनष्टमतआहसाधैव तत्रेति एनमात्मनानंतत्र
वृद्धौविधृतंप्रतिविंबरूपेणस्थापितंरजोबुद्धिगतोरजोगुणोदुल्लेकफलदपर्वयतिप्रतच्छाप्रोति । तथाचबुद्धिर्भाःपरिच्छेदपरितापाद्यस्तदुपहितेआत्मनिर्भासीत्यर्थः । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचैव
द्वाराप्रमात्रोद्भवरोऽपिदृष्टः । सहस्विप्रमोमूत्वाध्यायतीवलेलायतीव'इत्यादिश्रुतिश्रव्यतेर्बुद्धिगुणैरात्माऽपितप्यतपदेति । फलितमाह तदिति तत्तस्माद्देतोःमनोरजसासहसत्त्व्यंकुष्ठमेवमृश्य
न्मुखंभवतीत्यर्थः । ततःकिमतआह संगतंमनउपाधिकंमात्मानंवीरंजनमिन्द्रियाणिचादायस्ववशेकृत्वाभनःकर्तृरजसेरजःफलायदुःखायमयच्छति । यथादुष्टोऽमात्पोराजानंवीरंजनं
चस्वाधीनंकृत्वाशत्रवेऽप्यतितद्वाजलेनमनसाआत्माबुद्धिरिन्द्रियाणिचवद्वानतीत्यर्थः १२ ॥ इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे चण्डोपनिषद्दशकविंशतत

यदर्थं पृथग्ध्यास्ते मनस्तस्परिषिदति ॥ पृथग्भूतं मनो बुद्ध्या मनो भवति केवलम् १३ तत्रैवं विष्टं तं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते ॥ तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सहसं
गतम् ॥ तंचादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति १४ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने चतुःपचाशदधिकद्विशतत
मोऽध्यायः ॥ २५४ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ भूतानां परिसंख्यानं भूयः पुत्रनिशामय ॥ द्वैपायनमुखाद्भृष्टं श्लाघया परया ज्ञय १
दीप्तानलनिभः प्राह भगवान् भूम्बवर्चसे ॥ ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्रनिदर्शनम् २ भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वं च काठिन्यं प्रसवार्थता ॥ गंधो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्था
पनाद्यतिः ३ अपां शैत्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं त्रेहसौम्यता ॥ जिह्वा विस्वं दनं चापि भौमानां श्रपणं तथा ४ अग्नेर्दुर्धर्पता ज्योतिस्तपः पाकः प्रकाशनम् ॥ शोको रागो ल
घुस्त्वैर्क्षयं सततं चोर्ध्वभासिता ५ वायोरनियमस्पर्शो वादस्थानं स्वतंत्रता ॥ बलं शैर्घ्यं च मोक्षं च कर्म चेष्टात्मता भवः ६

मोक्षपायः ॥ २६४ ॥ ॥ अ ॥ ॥ एवं प्रसूतस्य बन्धस्य मोक्षार्थव्यासेनोक्तमुपायं वक्तुं प्रतिजानीते भूयः मृतानामिति चिदात्मोपाधि मृतानां सादीनां परिस्फुरानां निवारणं भूय इति प्रागुक्तमेवाध्यात्मं पुनः श्लाघया धन्योऽहमीदृशमध्यात्मं ज्ञातवानिति बुद्ध्या निशामयन् १ दीपेति अज्ञानेनानादृतो बह्विनिमः आदृतोऽयमुत्तमः निदर्शनं निश्चितं शास्त्रमज्ञानापनोक्तम् २ एतद्वैतदर्शनं गौड्याद्यानामभिवर्तस्य स्थूलमनज्जहस्वदीर्घ इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मणि निषिद्धानां पूर्ववपरिमाणादिगुणानामाश्रयो मृतान्येवेत्यात्मनो निर्गुणत्वं सिद्धयर्थं भूयः प्रादिगुणान्विमर्शते भूमेरिति । स्थैर्यमर्चाचल्यम् । गुरुत्वं पतनप्रतियोगी गुणः । प्रसवो धान्याद्युत्पत्तिस्तत्त्वार्थः । गुरुत्वं प्रसधानतापि बहुषुष्टिः । शक्तिर्गन्धघृणसामर्थ्यम् । संघातः श्लिष्टावयवत्वम् । स्थापनामनुष्याद्याश्रयत्वं धृतिः पञ्चमौ तिकेन सियोऽर्थ्यं ज्ञानस्यार्थव्यवस्थैर्ज्ञानैवोपात्तहतिष्ठति शब्देनात्र मृतान्तरप्रवेशस्यानन्वयमुच्यते ३ जिह्वारसनं त्रिव्यम् । विस्पर्धवं मन्त्रवर्णम् । चाद्रिमकरकादिरूपेण ते घातश्च । भौमानां तु हलादीनां श्रवणं पाचनम् ४ ज्योतिर्वर्तनकर्म लघुशीघ्रगामित्वम् ५ अनियमस्पर्शोऽनुष्णाशीतरस्पर्शः । वादस्यानं वार्गिन्द्रियगोष्ठकानि । स्वतंत्रता ममत्वादी मोक्षोपप्रादेः कर्मघट्टोपपत्तादि चेष्टाश्चाश्चर्यासादिः । आत्मसाप्राणरूपेण चित्तुपाधिरयम् । भवोजन्ममरणे ।

॥ १३ ॥

अन्मश्रयमाश्रयत्वाभावः । अनार्लंबनाश्रयांतरशून्यत्वम् । अत्यंकरूपस्पर्शशून्यत्वात् । अविकारिताद्भव्यांतरानारंभकत्वम् ७ भूतत्वंश्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात् । विवृताभिदेहांतरगतच्छि
द्राणि । अन्नभूतत्वविकृतत्वादयोभूतांतरेष्विषंभवंतीति अधिकगुणस्वंतत्रास्तितथापि गुणाः पंचानंददेवपंचाशतमित्यर्थः । पंचभूतात्ममाविताः पंचानांभूतानामात्माप्रातिस्विकस्वरूपंतत्रलक्षिताः
८ दैर्घ्योपपत्तिरूहापोहकौशलं व्यक्तिः स्मरणम् । विमर्शो विपरिदाः समर्शो भ्रातिः । करुणमानोरथदृष्टिः । ज्ञमाप्रसिद्धा । सत्वेराग्यादि । असत्तरागद्वेषादि । आहूता अस्थिरत्वम् ९ इष्टानि
ष्टानां दृष्टिबिरोधाणां विपत्तिर्नाशो निद्रारूपादृष्टिरित्यर्थः । व्यवसायवत्साहः । सभाषिताचित्तस्थैर्यनिरोधइत्यर्थः । संशयः कोटिद्वयस्पृग्ज्ञानं । प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणदृष्टिः १०
अत्र दृष्टिमानसीत्कीलृश्यंशंतेकपमिति ननुभूमादीनां जडानां स्वैर्यावद्यो जडा एव गुणा इति युक्तम् । इन्द्रियमनसां तु पञ्चगम्यहं दुःखवहेजानां महमित्यात्मभावेन प्रतीयमानानां कथमनारम्भत्वं ।
अनात्मत्वे वा कथं तद्गुणानां वैषोपपत्त्यादीनां प्रतिपत्त्यंतानां ज्ञानरूपत्वम् । नहि जडानामजडा गुणाः संभवंतीत्यैन्द्रिया गुणा रूपदिप्रकाशा इति बुद्धिगुणानामेवावयुक्त्याऽनुवादः ११ अज्ञोत्तरं यदे
तद्वृत्तममश्चेत्यादिप्रज्ञानं तद्वैश्वदेवोत्तरं वा शुक्तिमनुसरत्नाह आहुरिति ननु पंचाशद्वृत्तगुणाः पंचबुद्धिगुणा इति पंचपंचाशदा । चतुर्दशानुपदोक्तबुद्धिगुणा इति पञ्चेतुः पष्ठिर्बुद्धिगुणाः स्युरित्याशंक्याह

आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रताऽपि च ॥ अनाश्रयमनालंबमव्यक्तमविकारिता ७ अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च ॥ गुणाः पंचाशत् प्रोक्ताः पंच
भूतात्मभाविताः ८ धैर्योपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पनाक्षमा ॥ सदसच्चाश्रुता चैव मनसो न क्वे गुणाः ९ इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता ॥ संशयः प्रतिप
त्तिश्च बुद्धेः पंचगुणान्विहः १० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं पंचगुणा बुद्धिः कथं पंचेंद्रिया गुणाः ॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्वसूक्ष्मज्ञानं पितामह ११ ॥ भीष्म उवाच ॥
आहुः षांष्टि बुद्धिगुणान्वैभूतविशिष्टानित्यविपक्ताः ॥ भूतविभूतीश्चाक्षरसृष्टाः पुत्रनित्यंतदिह वदंति १२ तत्पुत्रचिंता कलिलंतदुक्तमनागतं वैतवसं प्रतीह ॥ भूता
र्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वभूतप्रभावाद्भवशांत बुद्धिः १३ ॥ इति श्रीमहाभारते शां० मो० शुकानुप्रश्ने पंचपंचाशदधिकदिशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

भूतविशिष्टाः पंचभूतान्यपि बुद्धेरेवगुणाः पूर्वपंचपंचाकादिति षट्पिबुद्धिगुणानाहुः । तेचानित्येनचैतन्येनविषयकामिश्रिताः जडानामपिबुद्धीनामिदंनुबन्नेनैवज्ञानरूपस्वरूप्यवहारइतिनकश्चिदोप
इतिभावः । वृत्तिभिश्चैतन्यस्यसंबन्धो जगत्पञ्चमामुद्दिष्ट्याशयेनाह भूतेति भूतानिपंचतद्विभूतयश्चमनोबुद्धिभ्यामहजकाः षट्पिबुद्धिरित्येकसत्तत्पदार्थानक्षरेणब्रह्मणापकाः सिद्धाभूतान्वदंतिने
दाः सैवखल्विदं ब्रह्मतज्जकानिति स्यादयः । नन्वक्षरस्यसर्वेष्टद्वेषेपरिणाभिर्यस्यादिस्पाशंकाह पुन्रनित्यंतदिहवदंतीति तत्तद्वृत्त्वमक्षरस्याक्षरत्वादपरिणाभिर्यदेवानित्येन । यथा
क्षीरस्यनित्यंदधिसृष्ट्वंतद्वह्निक्रितं हिंशुकिकायां जतंप्रतिंकादाचित्कं दृष्टिमसमयं वितोविश्वदृष्टवमित्यर्थः । एवंचितोऽपरिणाभिर्यत्तज्जं जगद्ब्रह्मज्जगद्वमृषैवेतिब्रह्माद्वैतसिद्धयतीतिभावः
तथाचश्रुतिः । 'अजायमानोबहुधाविजायते' इति जन्मादिभावविकारमलभमानएवबहुकोपमवतीतिभूत्यर्थः ११ इदमेवमदुक्तेवदंसंतमिष्ट्याह तदिति तत्तत्सिद्ध्युक्तौकोकौक्यगुप्तस्यादि
विषयेयत्तवगुणमनागतमनागभवेदविरुद्धमुक्तमर्थैर्वादिभिरुद्धं ताकल्लेविचारतोदुष्टौक्तिकैरुक्तमपिगुक्तिविरुद्धमेवश्रौतमेवतंत्युक्तिमत्तरमित्यर्थः । त्वंसंप्रतिइदंलोकैतन्मदुक्तंभूतार्थस्य
नित्यसिद्धस्यब्रह्मणस्तत्त्वयाधारस्यसर्वैकस्त्वभावाप्यभूतभावाद्ब्रह्मैश्वर्योत्पत्त्यल्लोपेपंचमी तस्याप्यश्रुतातिर्हृत्तिकाबुद्धिरेत्येत्यभाव ११ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि
नीलकंठीये भारवभावादीये पंचपंचाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥

॥ १३१॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्मे प्रथिवीपालाः शेरते प्रथिवीतले ॥ पृतनामच्य एते हि गतसंज्ञा महाबलाः १ एकैकशो भीमबलानां गायुतबलस्तथा ॥ एते हि निहताः संख्ये
तुल्यते जोबलैर्नरैः २ नैवापश्यामि ह तारं प्राणिनां संखुगे परम् ॥ विक्रमेणोपसंपन्नास्ते जोबलसमन्विताः ३ अथ चेमे महाप्राज्ञाः शेरते हि गताः सवः ॥ मृता इति च शब्दो
व्यवर्तत्येषु गतासु पु ४ इमे मृता मृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः ॥ तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति ५ कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः ॥ हरत्यमरसं
काशतन्मे भूहि पितामह ६ ॥ भीष्म उवाच ॥ पुरा कृतयुगे तां तारा राजा ह्यासीदं कपनः ॥ सशत्रु वशमापन्नः संप्रामेक्षीणवाहनः ७ तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले ॥
सशत्रुभिर्हतः संख्ये सबलः सपदानुगः ८ सराजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः ॥ यदृच्छया शांतिं परोददर्श भुवि नारदम् ९ तस्मै स सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं जनेश्वरः ॥
शत्रुभिर्ग्रहणं संख्ये पुत्रस्य मरणं तथा १० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः ॥ आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहतदा ११ ॥ नारद उवाच ॥ राजन् शृणु समा
ख्यानमद्येदं बहु विस्तरम् ॥ यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयेदं सुधाधिप १२ प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः ॥ अतीव वृद्धा बहुलानां मृष्यत पुनः प्रजाः १३ न ह्यंत
रमभूत्किंचित्क्वचिज्जंतुभिरच्युत ॥ निरुच्छ्रासमिवोन्नद्धैर्लोक्यमभवत्पु १४ तस्य चिंता समुत्पन्ना संहारं प्रतिभूयते ॥ चिंतयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतुकारणम् ॥
१५ तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ॥ तेन सर्वादिशो राजन् ददाह सपितामहः १६ ततो दिवं भुवं च जगच्च सचराचरम् ॥ ददाह पावको राजन् भगवत्को
पसंभवः १७ तत्रादह्यंत भूतानि जंममानि भुवाणि च ॥ महता क्रोधे वेगेन कुपिते प्रापितामहे १८ ततोऽध्वरजटः स्थाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः ॥ जगाम शरणं देवो ब्रह्मा
णं परवीरहा १९ तस्मिन् भगते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया ॥ अब्रवीत्परमो देवो ज्वलन्निव तदा शिवम् २० करवाण्यद्यकं कामं वरार्होऽसि मतो मम ॥ कर्ता ह्यस्मि
प्रियं शंभो तव यद्दिवर्तते २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिः ० मोक्षः ० मृत्युप्रजापतिसंवादोपक्रमे षट्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥ ॥ ५ ॥
॥ स्थाणु उवाच ॥ प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवन्तामिमां प्रभो ॥ विद्वि सृष्ट्वा स्वयाहीमामा कुप्याज्जापितामह १

ब्रेभ्यः १६ खंस्वयंग्रहनक्षत्रादि १७ ध्रुवाणिध्रुवाधौध्रुवापुष्यिवीत्यादिभुतेर्युपुष्यिव्यादीनि १८ अधरः चतुर्हितायां अर्धैस्तेजदाइवशिरसिषार्यत्वेनमाभ्यापस्यसोऽध्वरजदेवबालु ।
हरिजटइतिपाटेपिहरिशब्देनतद्वृणःपाळकत्वमालक्ष्यपूर्ववद्वार्यः १९ । २० । २१ ॥ ॥ इति श्रातिपर्वणि नीलकंठे वि भारतमावदीपे १५५वांशवर्षिकशततमोऽ
ध्यायः ॥ २५६ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ प्रजेति कार्यवत्तामर्थित्वं साकुप्यकोपमाकुश आसांआवु ।

॥ ३१८ ॥

२ नमवेयुर्नश्येयुः ३ । ४ । ५ । ६ उरुपमपिपुनविशेषः ७ । ८ । ९ । १० अविद्वेदवर्तुकराधिष्ठानृत्वे ११ आदृष्टिजाः प्रजायाषामियावे आदृष्ट्यानाताः मृत्वापु
त्वापुनर्जापंशमिद्वयः १२ सत्रिजग्राहसंहृतवान् १३ प्रवृत्तिजन्म निवृत्तिमरणं अनेनार्यवर्तमानानामुच्छेदोनाथ्यर्थतंभूमेभारइतिद्विषितं १४ विश्वेभ्यस्तर्ज्यः १५ । १६ उमो

तवतेजोग्निनादेवप्रजादह्यंतिसर्वशः ॥ तादृह्यामकारुण्यंमाकुप्याऽऽज्ञाजगत्प्रभो २ ॥ प्रजापतिरुवाच ॥ नकुप्येनचमेकामोनभवेयुःप्रजाइति ॥ लाघवार्थं
रण्यास्तुततःसंहारइष्यते ३ इयंहिमांसदादेवीभारार्तासमचोदयत ॥ संहारार्थंमहादेवभारेणाप्सुनिमज्जाति ४ यदाऽहंनाधिगच्छामिबुद्ध्यावद्विचारयन् ॥
संहारमासांवृद्धानांततोमांकोधआविशत ५ ॥ स्थाणुरुवाच ॥ संहारार्थंप्रीदस्वमाकुधोविबुधेश्वर ॥ माप्रजाःस्थावरंचैवजंगमंचव्यनीनशत ६ पल्वलानिच
सर्वाणिसेर्वचैवतृणोलपम् ॥ स्थावरंचंगमंचैवभूतग्रामंचतुर्विधम् ७ तदेतद्भ्रमसमाहूतजंगलसर्वमुपहृतम् ॥ प्रसीदभगवन्साधोवरपुषट्तोमया ८ नष्टानपुनरेष्यं
तिप्रजाह्येताःकथंचन ॥ तस्मान्निवर्ततामेतत्तेनस्वेनैवतेजसा ९ उपायमन्यंसंपश्यभूतानांहितकाम्यया ॥ यथाऽस्मीजंतवःसर्वेनदह्येरन्पितामह १० अभावंहि
नगच्छेयुरुच्छिन्नप्रजनाःप्रजाः ॥ अधिदैवेनियुक्तोऽस्मित्वयालोकेश्वरेश्वर ११ त्वद्बवंहिजगन्नाथएतस्थावरजंगमम् ॥ प्रसाद्यत्वांमहादेवयाचाम्यावृत्तिजाःप्रजाः
१२ ॥ नारदउवाच ॥ श्रुत्वातुवचनंदेवःस्थाणोर्नियतवाङ्मनाः ॥ तेजस्तत्सन्निजग्राहपुनरेवांतरात्मनि १३ ततोऽग्निमुपसंगृह्यभगवाँल्लोकपूजितः ॥ प्रवृत्तिंचनि
वृत्तिंचकल्पयामासवैप्रभुः १४ उपसंहरतस्तस्यतमग्निरोषजंतदा ॥ प्रावुर्बभूवविश्वेभ्यःखेभ्योनारिमहात्मनः १५ कृष्णरक्तावरधराकृष्णेनत्रतलांतरा ॥ दि
व्यकुंडलसंपञ्चादिव्याभरणभूषिता १६ साविनिःसृत्यवैखेभ्योदक्षिणामाश्रितादिशम् ॥ ददृशातेचतार्कम्यादैवोवैश्वेश्वराबुभौ १७ तामाहूयतदादेवलोकाना
मादिरीश्वरः ॥ मृब्योइतिमहीपालजहिचिमाःप्रजाइति १८ त्वंहिसंहारबुद्ध्यामेचितितारुषितेनच ॥ तस्मात्संहरसर्वास्त्वंप्रजाःसजडपंडिताः १९ अविशेषेण
चैवत्वंप्रजाःसंहरकामिनि ॥ ममत्वंहिनियोगेनश्रेयःपरमवाप्स्यसि २० एवमुक्तातुसादेवीमृत्युःकमलमालिनी ॥ प्रदध्यौदुःखिताबालासाश्रुपातमतीवच २१
पाणिभ्यांचैवजग्राहतान्यश्रूणिजनेश्वरः ॥ मानवानांहितार्थायययाचेपुनरेवह २२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृत्युप्र
जापतिसंवादे सप्तपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ ॥ विनीयदुःखमवलासाऽऽ
त्मनैवायतेक्षणा ॥ उवाचप्रांजलिर्भूत्वातमेवावर्जितातदा १ त्वयाहृष्टाकथनरारिमादृशीवदतांवर ॥ रौद्रकर्माभिजायेतसर्वप्राणिभयंकरी २ विभेम्यह
मधर्मस्यधर्म्यमादिशकर्ममे ॥ त्वमांभीतामवेक्षस्वशिवेनेक्षस्वचक्षुषा ३

ब्रह्मरुद्री १७।१८।१९।२०।२१ पाणिभ्यामभ्युजिजग्राह मुत्स्योर

शुपातेपुगपवत्सर्वभूतक्षयोमाभूदितिभावः २२ ॥ इति शांति० मो० नी० मा० सप्तपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥ ॥ ॥ विनीयप्रमाण्यं आवर्जिताकचमुता १ । २ । ३

॥ १३२ ॥

२८। १९ अपध्यास्थंतीत्युक्तञ्चाह नस्यामिति त्वयिदोषंनवदिष्यंतीत्यर्थः ३० पृष्ठेष्विति 'रूपंरूपं प्रतिरूपो

दृष्टव्येदेहमेदेऽपि प्राणनाते जीवनाते परलोकां गत्वा आहृता देववत्पुनर्हताश्च भवन्ति । सुप्तिप्रबोधवत्कर्मोपरमोद्भवकृते जन्ममरणे इत्यर्थः । एतेन केन पुनरित्यस्योत्तरमुक्तम् १९ कस्य पुनरित्यस्योत्तरमाह वायुरिति वायुः पंचदृष्टिः प्राणः देहमेदेदेहनाशे देवानामिन्द्रियाणां देवो राजानानाश्चतिर्नानादेहगतः एतेन देहस्यैव मृत्युर्न प्राणानामात्मनो वा ४० सर्वे इति देवाः क्षीणपुण्या मर्त्यस्य मर्त्याश्च कृतपुण्या देवत्वं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ४१ । ४२ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये मारतमावदीये अष्टपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ एवं प्राणिनां कर्मो धीनो मृत्युव्याधिर्न बंधस्तत इति ज्ञात्वा तन्निवृत्तिधर्ममूलान्मनानोधर्मतत्त्वेऽप्यार्यजैर्न रुच्छामानानानापत्यत्वेन संदिहानो धर्मस्वरूपं लक्षणप्रमाणभ्यां जिज्ञासमानः पृच्छति इमे वै इति १ । १

तत्रोदनालक्षणोऽधोऽर्धमिति स्मृतेश्चर्धमस्य लक्षणवेदप्रवृत्तरदपि न्मूलतया धर्मलक्षणं न स्वत इति सिद्धं पूर्वतरे । कथयौ विद्वांसोऽर्थप्रयोजनमेव धर्मलक्षणमाहुः यद्योक्तं । 'परिनिर्भय
वाग्जालमिदमेव सुनिश्चितं ॥ नोपकारात्परिपुण्यापकारादधोऽर्धमिति अधर्मलक्षणमपकार इत्यपि प्रकल्पेण ध्वये ॥ एतदेव विदुषोति अपीति धर्माणि धर्मांयद्विहितानि कर्मण्युत्तरावरे
व्यवस्थंति न्मूनाधिकमात्रेण विपरीतं च निश्चिन्वन्ति तथाहि गार्हस्थ्येऽपि मोक्षोऽस्य लक्षाः संन्यासमिच्छति त्यागेनैव मोक्षो विषयलपटागार्हस्थ्यमिच्छंतीति कस्तद्विनिर्णय इत्याशंकाया लोकेति
लोकव्यवहारवस्तुमुद्धार्यं नियमकृतः यथाऽविनिश्चिततत्पदपृष्ठपरैरस्य गार्हस्थ्येऽपि जनकवसिष्ठोऽपि न्मोक्षोऽस्ति । अन्यस्य वेदात् श्रवणादौ दृष्टविज्ञेयनिवृत्त्यर्थः संन्यास इति ५ इहवा
परत्रोभयव्रताधर्मफलतीति प्रश्नस्योत्तरमाह उभयत्रेति ५ नेपुण्यमेवाह न चेति केचिदित्याहुरिति शेषः आपदि तु यथापापबाधं पापबाधाधिभवति अधर्मलक्षणमलङ्घयति । तथै

॥ श्रीष्म उवाच ॥ सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणम् ३ अपिबुक्तानि धर्माणि व्यवस्यन्त्युत्तरावरे ॥ लोकयात्रा
र्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ४ उभयत्र सुखोदकं इह चैव परत्र च ॥ अलब्धानि पुण्यं धर्मपापः पापेन युज्यते ५ न च पापकृतः पापान्मुच्यते केचिदापि ॥ अपापवा
दीभवति यथा भवति धर्मकृत् ॥ धर्मस्य निष्ठात्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोक्तव्यं ६ यथा धर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तत्स्वरः ॥ रमते निर्हरं स्तेनः परवितमराजके ७ य
दाऽस्य तद्धर्त्यन्ये तदाराजानामेच्छति ॥ तदा ते पापं स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः ८ अभीतः शुचिरभ्येति राजद्वारमशंकितः ॥ न हि दुश्चरितं किंचिदंतरात्मनि पश्य
ति ९ सत्यस्य वचनं साधुन सत्याद्विच्यते परम् ॥ सत्येन विष्टं तं सर्वसत्ये प्रातिष्ठितम् १० अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा पृथक् पृथक् ॥ अद्रोहमविसंवादं प्रवर्तते त
दाश्रयाः ११ ते चेन्मिथो घृतिं कुर्यान्विनश्येयुरसंशयम् ॥ न हर्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः १२ मन्यंते बलवंतस्तदुर्वलैः संप्रवर्तितम् ॥ यदानियतिदौर्बल्यमथै
षामेव रोचते १३ न ह्यत्यंतं बलवंतो भवंति सुखिनोऽपि वा ॥ तस्मादनार्जवं शृद्धिर्न कार्या तैकदा च न १४ असाधुभ्योऽस्य न भयं न चौरैर्म्योनराजतः ॥ अकिंचित्क
स्य चित्पुर्वं निर्भयः शुचिरावसेत् १५ सर्वतः शंकते स्तेनो मृगो ग्राममिवेधिवान् ॥ बहुधाऽऽचरितं पापमन्यत्रैवानुपश्यति १६ मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः
सदा ॥ न हि दुश्चरितं किंचिदात्मनोऽप्युपपश्यति १७ दातव्यमित्यंधं धर्मोक्तो भूतहिते रतैः ॥ तं मन्यंते धनमुताकृपणैः संप्रवर्तितम् १८ यदानियति कार्प
ण्यमथैषामेव रोचते ॥ न ह्यत्यंतं धनवंतो भवंति सुखिनोऽपि वा १९

वोक्तमापद्धर्मेपुरुषोपर्वणिवायुधिष्ठिरंजिवांसोरजुनस्यबोधापममवतामस्ववादिनोर्हिस्त्रस्यचारुयानमुक्तदिहानुसंधेयं मोत्स्यसेह्यास्पसि ६ पुरुषःपरपाशमेवपश्यतिप्रकाशयतिनचस्वीयामिति
स्रष्टृतामाह ययेतित्रिभिः ७ । ८ । ९ यद्यप्येवंतपापिसत्यमेवश्रेयइत्याह सत्यस्येति १० पापिनामपितत्यमत्याज्यमित्याहसाधेन अपीति सत्परापय ११ अद्यतिसम
यत्पागम १२ तत्पूर्वार्धोक्तपक्षे नियतिर्बौद्धेयंदेशप्रप्तिकुलं तदास्वेनामेवसममोरोचते १३ रुचोहेस्त्वंतरमाह नहीति उपसंहरति तस्मादिति अनाजंवेकोटिद्वये १४ । १५ मृग
इव आचरितस्त्वेन शठःपरमपिशठमन्यतेइत्यर्थः १६ । १७ उक्तप्यायम्यत्राप्यतिदिशति दातव्यमिति कृपणैर्निर्धनेः १८ । १९

सामान्यतोषमैलक्षणमाह यदप्यैरिति २० यहति अन्वयस्वमायांवाभितिज्ञेयः उपपत्तिर्ज्ञारंकेन्द्रिकुम्हति स्वस्यैवमुष्टत्वात् यद्यपि अन्यस्यान्यं ततस्तस्मिन्नेव औपपत्त्येविषयेकुर्वा
दृग्गोचरीकुर्याद्वानमृष्येदिविद्योन्नता अन्यस्थेतिद्वितीयायैपृष्टी २१ । २२ अतिरिक्तैरावश्यकाधिकंमागेमौगसाधनैर्नानादिभिः कुसीदंरुद्धपर्येषधनप्रयोगःसदीनपोषणायैवेवकार्योन्नत
मात्रवृद्धयर्थ २३ समयेद्यन्मागैरितिउत्तरंमुखाभवेयुस्तथातन्मागचरणशीलोदमदानदयापरोमवेदित्यर्थः । तत्रदानेविशेषमाह अयवेति धर्मैकज्ञदानादौ २४ मियेणताम्रानतुहिसया
अन्युपगतं प्राप्तमियान्युपगतं पश्याच्छलोचष लक्षणोदंश्लक्षणकीर्तनं एवंयद्वात्मनःप्रियंतदवन्नेपुर्कृत्यव्ययप्रतन्नेत्येवविषय २५ लोकेति दयाप्रधानमित्यर्थः सूक्ष्मधर्मार्थसूक्ष्मधर्मला
भायनियतंनियमितश्च २६ अनाजर्वेकौदित्ये २७ ॥ इति शातिपर्वाणि मोक्षधर्मपर्वणि मीलकंठीये भारतमावदीपे ऊनपट्टयधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥
अत्रप्रत्ययविष्टते सूक्ष्ममिति ब्रह्मलक्षणंचोदनालक्षणंचेदैकवोधोऽर्थधर्माज्जातं प्रतिभास्फूर्तिःसाचागुमानलक्षणा श्वदुकुंयुक्तिविरुद्धमित्यर्थः १ निग्रहात्कृतकग्रहेण २ इमानिभूतानिपरीरवंति हिम

यदन्यैर्विहितंनेच्छेदात्मनःकर्मपूरुषः ॥ नतत्परेषुकुर्वीतजानन्नप्रियमात्मनः २० योऽन्यस्यस्यादुपपतिःसंकर्षितुमर्हति ॥ यदन्यस्यततःकुर्यान्नमृष्येदितिमे
मतिः २१ जीवितुंयःस्वयंचेच्छेत्कथं सोऽन्यंप्रघातयेत् ॥ यद्यदात्मनिचेच्छेत्तत्परस्यापिचितयेत् २२ अतिरिक्तैःसंविभजेद्भोगैरन्यानाकिंचनान् ॥ एतस्मा
त्कारणाद्वात्रादुसीदंसंप्रवर्तितम् २३ यस्मिंस्तुदेवाःसमयेसंतिष्ठेरस्तथाभवेत् ॥ अथवालाभसमयेस्थितिर्मेऽपिशोभना २४ सर्वप्रियाम्युपगतंधर्ममाहुर्मनी
षिणः ॥ पर्येतलक्षणेदिशंधर्मधर्मयुधिष्ठिर २५ लोकसंग्रहसंयुक्तविधात्राविहितंपुरा ॥ सूक्ष्मधर्मार्थनियतंसतांचरितमुत्तमम् २६ धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्ते
वुरुत्तमम् ॥ तस्मादनाज्रवेष्टुर्दिनंतेकार्यकथंचन २७ ॥ इतिश्रीमद्वाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मलक्षणेएकोनपष्ठचधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२५९॥
॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ सूक्ष्मसाधुसमुद्दिष्टनियतंब्रह्मलक्षणम् ॥ प्रतिभात्वस्तिमेकाचित्तांब्रयामनुमानतः १ भूयांसोहृदयेयेमेप्रश्नास्तेव्याहृतास्तव्या ॥ इदंत्वं
न्यत्प्रवक्ष्यामिनराजन्निग्रहादिव २ इमानिहिराणयंतिसृजंत्युत्तारयंतिच ॥ नधर्मःपरिपाठेनशक्योभारतवेदितुम् ३ अन्योधर्मःसमस्थस्यविपमस्थस्यचापरः ॥
आपदस्तुकथंशक्याःपरिपाठेनवेदितुम् ४ सदाचारोभतोधर्मःसंतस्वाचारलक्षणाः ॥ साध्यासाध्यंकथंशक्यंसदाचारोह्यलक्षणः ५

सिद्धं स्तेनस्वयमेवाऽऽत्मानं प्राणयंति जीवन्ति सृजन्त्युत्तारयन्ति देहाकारादृषावयन्ति तत्राचम्यतिः । 'अग्रादयेव सत्त्वमात्रमूतानि जायन्ते ॥ अग्नेन जातानि जीवन्ति ॥ अन्नं प्रयस्य भिसंवि
जंतीति ' त्वया हि परस्वयमुत्सृज्योत्पादनेन जातोऽयं यथा बर्षोऽस्वस्यापि कालांतरे सुदुःखपदो भवत इत्युक्तं तत्केवलं परिपाठेनाऽऽप्रायमात्रेण न निश्चेतुं शक्यं । अन्नस्येव जन्ममुखादिहेतुस्वदर्शनाद्
हेतुवकारेण स्वभावि केन भूमेन जगत्सर्वविद्यसिद्धौ वैविकिधर्मस्यादृष्टस्वरूपनाया अनुदयाच्चेत्याशयः ३ व्यवास्थित्यभावादिर्वैदिकधर्मो दुर्ज्ञेय इत्याहाम्यइति । आपदामानंत्यात्तदमा
अप्यनंता इति दुर्ज्ञेयपदधर्म इत्याह आपदास्त्विति तस्यादववस्थितरूपस्य वैविकिधर्मस्य न धर्मत्वमित्याशयः ४ सत्तापाचारो धर्मो धर्मचरणाच्च तत्त्वमित्यन्याभ्यां श्रेयेण लक्ष्यलक्षणयोः सा
ध्यासाध्ययोरभिदेकादपि न सदाचारोऽपि धर्मवानित्याह सदाचार इति ५

दृश्यतेहीति 'अथास्यवेदमुपशृण्वत्स्वपुनरुत्थांश्रीप्रवर्ण' इत्यादिनिषेधेभ्यः प्रमाणेऽपि प्राकृताः श्रुतामुपश्रुतवेदात्तान्धर्मबुद्ध्याशृण्वन्ति । अगस्त्यादिरप्राकृतोऽपि बह्विंसाकरैर्दंडकारण्यशापा
लव्यधर्मचकार । अतोऽप्येष्टुष्टिष्टलक्षणदर्शनाच्छिष्टेषु चष्टलक्षणदर्शनात्सदाचारोऽपि दुर्निर्णय इत्यर्थः १ कालमेव नवमं मध्यमं तीव्रं वेदाभ्युद्भेदाजनवस्वित्वादिस्थाह वेदेति ७ । ८
लोकसंग्रहो लोकरंजनमात्रं वेदयस्याप्रायार्थमिति वेदाः स्मृतयः ९ ते आग्रायाः अत्र स्मृतिषु प्रमाणप्रमाणत्वं प्रमाणं श्रुतिरतिरिक्तत्वात् अममाणं स्मृतिर्मुल्लुप्यति सापेक्षत्वात् तयोः परस्परविरोधे
औदुंबरीसर्वावेष्टपितव्या औदुंबरीस्फुटोद्भायेदिति तत्र वेष्टनस्मृतिः सापेक्षत्वाद् प्रमाणं चेत्तरसामान्यास्तस्योऽपि स्मृतिरप्रमाणं तत्तत्तन्मूलभूतायाः श्रुतेरप्यप्रमाणत्वेन विनिगमनाविरहात्प्रत्यक्षा
प्रत्यक्षपरोपि श्रुत्योऽप्यप्रमाणमित्याह प्रमाणेऽपीति १० धर्मस्येति संस्थास्वरूपं जनमेजयाश्वमेधेन्द्रापराधादश्वमेधसंस्थालोपोदहः ११ स्वयं विज्ञानवाविश्रुतं कवेदिदं गुणक्यं नवा बुद्धयर्थं
तत्त्वमित्यर्थः १२ प्रयमं कर्मकांडे अक्षयं ह वै चानुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति । अपामसो मम मृता अभूमेत्यादि श्रुतेर्गंधर्वनगरवद्वुत इव दृश्यते । कविभिरन्वीक्ष्यमाणः यत्कृतकं तद्वनित्यं कार्यत्वाद्धट

दृश्यते हि धर्मरूपेणाधर्मप्राकृतश्चरन् ॥ धर्मचाधर्मरूपेण कश्चिदप्राकृतश्चरन् ६ पुनरस्य प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ॥ वेदवादाश्चानुयुगं हंसंतीतीहनः श्रु
तम् ७ अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ॥ अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्ति कृता इव ८ आग्रायवचनं सत्यमित्यलोकसंग्रहः ॥ आग्रायेभ्यः पुनर्वदाः प्रसूताः सर्वे
तोमुखाः ९ ते चेत्सर्वप्रमाणं वै प्रमाणं ह्यत्र विद्यते ॥ प्रमाणेऽप्यप्रमाणेन विरुद्धे शास्त्रताकुतः १० धर्मस्य क्रियमाणस्य बलवद्भिर्द्विरात्मभिः ॥ यायाविक्रियते संस्था
ततः साऽपि प्रणश्यति ११ विद्यचैवं न वा विद्मशक्यं वा वेदितुं न वा ॥ अणीयानक्षुरधारायागरीयानपि पर्वतात् १२ गंधर्वनगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते ॥ अन्वीक्ष्य
माणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनम् १३ निपानानीयगोभ्योऽपि क्षेत्रे कुल्ये च भारत ॥ स्मृतिर्हि शाश्वतो धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते १४ कामादन्येच्छया चान्येकारणै
रपरेस्तथा ॥ असंतोऽपि पृथ्वाचारं भजंते बहवोऽपरे १५ धर्मो भवति सक्षिप्रं प्रलापस्त्वेव साधुषु ॥ अथैतानाहुर्मन्मतानपि चावहंसंत्युत १६ महाजनाहुपाटुतारा
जधर्मसमाश्रिताः ॥ न हि सर्वे हिताः कश्चिदाचारः संप्रवर्तते १७ तेनैवान्यः प्रभवति सोऽपरं वाधते पुनः ॥ दृश्यते चैव स पुनस्तुल्यरूपो यदृच्छया १८ येनैवान्यः
स भवति सोऽपरं निषिध्यते ॥ आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामुपलक्ष्येत् १९

वत् । तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एव भवानुपपन्नचितो लोकः क्षीयत इत्युपपत्तिपूर्वकमुपनिषत्सु ईक्ष्यमाणः अदर्शनं याति तुच्छ इव भवति ११ निपीयते पशुभिर्जलमस्मिन्निति निपानं वाप्यादिस
मीपस्यः सुब्रजलाधारः कुल्यावाकेदारान्प्रति नीयमाना यथासत्तुः शुष्यति पूर्वशाश्वतो वैदिको धर्मो विप्रहीणः स न कलेरंते न दृश्यते इति स्मृतिरस्ति मविष्णुविषया १२ विप्रहीणत्वमेवोपापादयति
कामादिति कामात्काम्याप्रिहोत्रादिः अन्येच्छया मृतकाध्यापनादिः अपरैः कारणैर्ज्ञाद्युद्देशेन धनलाभार्थं व्रतादिः असंतोऽपि काः दयाश्चद्वारा हि स्यात् १३ सकामादिभिरिच्छाः कृतोऽधर्मो भ
वति सुदृष्टप्रासाधुषु च धर्मः प्रलापमात्रं धर्मो नास्तीति वदंति मूढाः प्रलापमेवाहावेति १४ महाजनाः श्रोणाचार्यादयः ब्रह्मकर्मादरेण कार्यान्त्याह अनादरे शिष्टाचारव्याकोप इति भावः १७ तेनैव
आचारेणैव अन्यो विश्वाधिप्रादिः अपरं जामदग्यादिकं सः आचारवान्तुल्यरूपो वासिधादिः १८ उक्तानुवादपूर्वकमाचाराणामनैकाग्र्यं विचारित्वमाह येनैवेति १९

एवं श्रुतिस्मृतिसदाचाराणामप्रामाण्यमुक्त्वा स्वमतमाह चिरामिपन्न इति अनाद्यविगानप्रवृत्तेन स्वभावेनैव सुखदुःखकार्याकार्यव्यवस्थान्श्रुत्या विप्रमाणकेन धर्मो गेत्त्यर्थः संस्थामयांदा २०
इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावर्दीये षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अत्रेति अत्र सुखादिव्यवस्थायां
स्वभावपविनामकउत्तमं इति विमर्शं तुलाधारवाक्यानि धर्मप्रमाणत्वेनोदाहरंतीत्यर्थः १ । २ । १ । ४ जलवासेमर्ही विप्रेक्ष्यत पोबलाहूरदर्शनादिसिद्धिप्राप्येत्यर्थः ५ वेदायसमा
चिरामिपन्नः कविभिः पूर्वधर्म उदाहृतः ॥ तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती २० ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मप्रामाण्याक्षेपे षष्ठ्य
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासपुरातनम् ॥ तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मजाजलिनासह १ वनेन चरः कश्चिज्जा
जलिर्नाम वैद्विजः ॥ सागरोद्देशमागम्य तपस्तेपे महातपाः २ नियतो नियताहारश्चैराजिनजटाधरः ॥ मलपंकधरो धीमान्वहून् चर्षणान्मुनिः ३ सकदाचिन्म
हाते जाजलवासोमहीपते ॥ चचारलोकान् विप्रैः प्रेक्षमाणो मनोजवः ४ संचितयामास मुनिर्जलवासे कदाचन ॥ विप्रेक्ष्य सागरांतां वैमर्ही सवनकाननाम् ५ नम
यासदृशोऽस्तीह लोके स्थावरजंगमे ॥ अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽस्यः सहेति वै ६ अदृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्यं वदंस्तथा ॥ अतुवं श्वपिशाचास्तं नैवं त्वं वक्तुम
हेसि ७ तुलाधारो विगंधमवारणस्यामहायशाः ॥ सोऽप्येवं नार्हेतव कुं यथा त्वं द्विजसत्तम ८ इत्युक्तो जाजलिर्भूतैः प्रत्युवाच महातपाः ॥ पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुला
धारं यशस्विनम् ९ इति बुवाणं तप्यं रक्षास्युद्धृत्य सागरात् ॥ अतुवन्गच्छं पथानमास्थाय मे द्विजोत्तम १० इत्युक्तो जाजलिर्भूतैर्जगाम विमनास्तदा ॥ वाराण
स्यां तुलाधारसमासाचात्र वीदिदम् ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं तं दुष्करं तात कर्म जाजलिनापुरा ॥ येन सिद्धिं परां प्राप्सस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि १२ ॥ भीष्म उवाच ॥
अतीव तपसा युक्तो धोरेण सवभूवह ॥ तथोपस्पर्शनरतः सायं प्रातर्महातपाः १३ अग्नीन्परिचरन् सम्यक् स्वाध्यायपरमो द्विजः ॥ वानप्रस्थविधानज्ञो जाजलिर्ज
लितः श्रिया १४ वनेतपस्यतिष्ठत्सनचधर्ममैक्षत ॥ वर्षास्वाकाशशायी च हेमं तेजलसंश्रयः १५ वातातपसहो ग्रीष्मेन च धर्ममविदत् ॥ दुःखशय्याश्च विविधा
भूमौ च परिवर्तते १६ ततः कदाचित्समुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः ॥ अंतरिक्षाजलं भूध्रां प्रत्यहं ह्नान्मुहुर्मुहुः १७ अथ तस्य जटाः क्लिन्नावभूदुग्र्यथिताः प्रभो ॥
अरण्यगमनान्नित्यं मलिनोऽमलसंयुतः १८ सकदाचिन्निराहारो वायुभक्षो महातपाः ॥ तस्यौकाष्ठवदव्यग्रो न च चालचकार्ही चित् १९ तस्य स्मस्थानुभूतस्य
निर्विचेष्टस्य भारत ॥ कुलिंशकुनो राजत्रीडं शिरसि चक्रतुः २० सतो दयावान् ब्रह्मरिपुं प्रैक्षत दंपती ॥ कुर्वाणौ नैडं कतत्र जटासु दृष्टान्तं तुभिः २१ यदानसच
लत्वेवस्थाणुभूतो महातपाः ॥ ततस्तौ सुखविश्वस्तौ सुखं तत्रोपतुस्तदा २२

काशगतेऽहं नक्षत्रादिगच्छेद्वगच्छेत् मया सह गच्छेत् सोऽस्य कोऽस्तीति पौज्यम् १ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ उपस्पर्शनरतः स्नानाचमनरतः १३ श्रिया वैद्वि
यया १४ नचधर्ममवेक्षत वर्षावनस्मीतिमानं न प्रापेत्यर्थः १५ । १६ । १७ अमलं संयुतः निष्पापः १८ । १९ । २० उपप्रेक्षतो वेक्षां चक्रे नवारितवानित्यर्थः २१ । २२

२१ प्राजापत्येनमर्गानविधिना २२। २५। २६। २७। २८ कालसमयेकालमर्गाद्यायास्तथा वेशकुंतकाःपक्षिणःपक्षवतोवभूः २९ पक्षीन जायंमस्वर्गोयइः ३०। ३१ द्विजानशकुं
अतीतास्वथवर्षासुशरत्कालउपस्थिते ॥ प्राजापत्येनविधिनाविश्वासात्काममोहितौ २३ तत्रापातयतांराजनशिरस्यंडानिखेचरौ ॥ तान्यबुध्यततेजस्वीसवि
प्रःसंशितव्रतः २४ बुध्वाचसमहातेजानचचालचजाजलिः ॥ धर्मेकृतमनानित्यनाधर्मसत्त्वरोचयत् २५ अहन्यहनिचागत्यततस्तौतस्यमूर्धनि ॥ आश्वासि
तौनिवसतःसंप्रहृष्टौतदाविभो २६ अंडेभ्यस्त्वथपुष्टेभ्यःप्राजायंतशकुंतकाः ॥ व्यवर्धतचतत्रैवनचाकंपतजाजलिः २७ सरक्षमाणस्त्वंडानिकुलिंगानांघृतव्रतः
तथैवतस्थौधर्मात्मानिर्विचेष्टःसमाहितः २८ ततस्तुकालसमयेवभूवुस्तेऽथपक्षिणः ॥ बुध्वेतास्तुसमुनिर्जातपक्षान्कुलिङ्गकान् २९ ततःकदाचित्तास्तत्रपश्य
न्पक्षीन्यतव्रतः ॥ बभूवपरमप्रीतस्तदामतिमतांवरः ३० तथातानपिसंहृद्वाह्वाचाभुवतामुदम् ॥ शकुनौनिर्भयौतत्रऊपतुश्चात्मजैःसह ३१ जातपक्षांश्चसो
ऽपश्यदुड्डीनान्पुनरागतान् ॥ सायंसायंद्विजान्विप्रोनचाकंपतजाजलिः ३२ कदाचित्पुनरभ्येत्यपुनर्गच्छंतिसंततम् ॥ त्यक्तामातापितृभ्यतेनचाकंपतजा
जलिः ३३ तथातेदिवसंचापिगत्वासायंपुनर्नृप ॥ उपावर्तततत्रैवनिवासार्थंशकुंतकाः ३४ कदाचिद्विषान्पंचसमुत्पत्यविहंगमाः ॥ षष्ठेऽहनि समाजमुर्नचाकं
पतजाजलिः ३५ क्रमेणचपुनःसर्वेदिवसान्सुबहूनथ ॥ नोपावर्ततशकुनाजातप्राणाःस्मतेयदा ३६ कदाचिन्मासमात्रेणसमुत्पत्यविहंगमाः ॥ नैवागच्छंस्ततो
राजनप्रातिष्ठतसजाजलिः ३७ ततस्तेपुप्रलीनेषुजाजलिर्जातविस्मयः ॥ सिद्धोस्मीतिमतिचक्रेततस्तमानआविशत् ३८ सतथानिर्गतान्दृष्ट्वाशकुंताभियत
व्रतः ॥ संभावितात्मासंभाव्यभृशंप्रीतमनाऽभवत् ३९ सनद्यांसुपस्पृश्यतर्पयित्वाहुताशनम् ॥ उदयंतमथादित्यमुपातिष्ठन्महातपाः ४० संभाव्यचटकान्मू
र्ध्निजाजलिर्जपतांवरः ॥ आस्फोटयत्तथाऽष्काशेधर्मःप्राप्तोमयेतिवै ४१ अथांतरिक्षेवागासीतांचक्षुश्चावजाजलिः ॥ धर्मेणसमस्त्वैतुलाधारस्यजाजले ४२
वाराणस्यामहाप्राज्ञस्तुलाधारःप्रतिष्ठितः ॥ सोऽप्येवंनार्हतेवक्तुंयथात्वंभाषसेद्विज ४३ सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया ॥ पृथिवीमचरद्राजनयत्रसायंष्ट
ग्रहोसुनिः ४४ कालेनमहताऽगच्छत्सतुवाराणसीपुरीम् ॥ विक्रीणंतंचपण्यानितुलाधारंददर्शसः ४५ सोऽपिद्वैवतांविप्रमायांतंभांडजीवनः ॥ समुत्थायसुसंह
ष्टःस्वागतेनाभ्यपूजयत् ४६ ॥ तुलाधारउवाच ॥ आयानेवासिविदिदोममब्रह्मसंशयः ॥ ब्रवीमियत्तुवचनंतच्छृणुष्वद्विजोत्तम ४७ सागरानूपमाश्रित्यतप
स्तसंत्वयामहत् ॥ नचधर्मस्यसंज्ञात्वंपुरावेत्यकथंचन ४८ ततःसिद्धस्यतपसातवविप्रशकुंतकाः ॥ क्षिप्रंशिरस्यजायंततेचसंभावितास्त्वया ४९

तान् ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७ मर्दीनेपुमर्दीनेपु ज्ञानोमर्गः ३८। ३९। ४० संभाष्यवर्षयित्वा आस्फोटयद्राहुशब्दमकरोत् ४१। ४२। ४३। ४४। ४५ मांडमूलधनेन
जीवनेवस्य 'स्याद्वाह्मन्वाभरणामेनूलवणिवने' इतिविश्वः ४६ आयानागच्छन् ४७ सामराण्यंतागरसमीपस्वसजलेमवेशं संज्ञाधर्मवानहमितिज्ञानम् ४८। ४९

पारिमाहारायसंचरणम् ५०। ५१ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्ष० नी० मा० एकपृष्ठचिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ इतीति १ वाणिजवाणिक्युज्ज्वलितसाधिलेपमाह अपण्यविक्रेतृत्वाद्दो
षवापनीत्यर्थः १ अच्यगाःअधिगतवानसि ३। ४ धर्मरहस्यमेवाह सर्वभूतहितमिति ५ अस्पृष्टेहेण आपदिवानानुपहृत्यभूतानिमोगःसंभवतीतिन्यायेनाद्रोहेणवृक्षसंभवाद्वा ६ अलंकलाक्षा
रससारं पञ्चकंतुंगंचकाष्ठविशेषौ कस्तूर्यादीनर्गंधान् ७ रसानलवणादीन् क्रीत्वेवन्तुस्वयमुत्पाद्य ८ मनुलाक्षालवणमांसानिपतनीयानिविक्रयेद्वितिलाक्षादिविक्रयेदोषस्मृतेस्तद्वतःकथंधार्मि
जातपक्षायदातेचगताश्चारीमितस्ततः ॥ मन्यमानस्ततोधर्मचटकप्रभवंद्विज ५० खेवाचंत्वमथाश्रीपीर्माप्रतिद्विजसत्तम ॥ अमर्षवशमापन्नस्ततःप्राप्तो
भवानिह ॥ कर्वाणिप्रियंकितेतद्ब्रह्मद्विजसत्तम ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्ष० तुलाधारजाजलिसंवादे एकपृष्ठचिकद्विशततमो
ऽध्यायः ॥ २६१ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ इत्युक्तःसतदातेनतुलाधारेणधर्मात्मा ॥ प्रोवाचवचनंधीमान्जाजलिर्जपतांवरः १ ॥ जाजलिरुवाच ॥ विक्रीणतः
सर्वेसान्सर्वगंधांश्चवाणिज ॥ वनस्पतीनोपधीश्वतेषामूलफलानिच २ अध्यागनैष्ठिकींउद्धिंकुतस्त्वामिदमागतम् ॥ एतदाचक्ष्वमेसर्वनिखिलेनमहामते ३
॥भीष्मउवाच॥ एवमुक्तस्तुलाधारोब्राह्मणेनयशस्विना ॥ उवाचधर्मसूक्ष्माणिवैश्योधर्मार्थतत्त्ववित् ४ ॥ तुलाधारउवाच ॥ वेदाहंजाजलेधर्मसरहस्यंसनातनम् ॥
सर्वभूतहितैर्भ्रंशपुराणयंजनाविदुः ५ अद्रोहेणैवभूतानामल्पद्रोहेणवापुनः ॥ यादृष्टिःसपरोधर्मस्तेनजीवामिजाजले ६ परिच्छिन्नैःकाष्ठवृणैर्मयेदंशरणंकृतम् ॥
अलक्तंपञ्चकंतुंगंधांश्चोच्चावचांस्तथा ७ रसांश्चतांस्तान्विप्रप्रेमयवर्ज्यान्बहूनहम् ॥ क्रीत्वावैप्रतिविक्रीणेपरहस्तादमायया ८ सर्वेषांयःसुहृन्नित्यंसर्वेषांचहि
तेरतः ॥ कर्मणामनसावाचासधर्मवेदजाजले ९ नानुरुद्धयेविरुध्येवानद्वेषिनचकामये ॥ समोऽहंसर्वभूतेषुपश्यमेजाजलेव्रतम् ॥ तुलामेसर्वभूतेषुसमातिष्ठति
जाजले १० नाहंपरेषांकृत्यानिप्रशंसांमिनगर्हये ॥ आकाशस्येवविप्रेन्द्रपश्यन्लोकस्यचित्रताम् ११ इतिमांवांविजानीहिसर्वलोकस्यजाजले ॥ समंमतिमतांश्चि
ष्ठसमलोष्टाडमकांचनम् १२ यथांधवधिरोन्मत्ताउच्छ्वासपरमाःसदा ॥ देवैरपिहितद्वाराःसोपमापश्यतोमम १३ यथावृद्धातुररुशानिस्पृहाविषयान्प्रति ॥
तथार्थकामभोगेषुममापिविगतास्पृहा १४ यदाचार्यनविभेतियदाचास्मान्नविष्यति ॥ यदानेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा १५ यदानकुरुतेभावंसर्वभूते
षुपापकम् ॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा १६ नभूतो नभविष्योऽस्तिनचधर्मोऽस्तिनचध्वन ॥ योऽभ्यःसर्वभूतानांसंप्राप्तोत्यभयंपदम् १७ यस्माद्बुद्धि
जतेलोकःसर्वोमृत्युमुखादिव ॥ वाक्कूराहंडपरुषात्संप्राप्नोतिमहद्भयम् १८

कत्वमित्याशंक्याह सर्वेषामिति अयमर्थः लोकेहिउपकारिणं प्रत्युपकुर्वति अद्रोहिणेनद्रुह्यंतितेष्टुस्सर्गः तस्मान्मायावैहिकौउपकारापकारौजन्मांतरेऽपिबुद्धुःक्षप्रदानायमभवतोनत्वाकस्मि
कंस्यचित्सुखं दुःखं वाऽस्तिजन्मांतरिपकारणविनेत्यनुमीयतेऽतःस्वभाववाद्वास्तावदुक्तम् । भृत्यादीनाधर्मप्रामाण्यमपिबुद्धयमाणरीत्यायुज्यतपवेति ९। १० आकाशस्यअन्नपटलस्य
चित्रताविविधाकारत्वम् ११। १२ अपिहितद्वाराआच्छादितैर्द्रियगोलकाः १३। १४। १५। १६। १७ विपक्षेदोषमाह यस्मादिति १८

‘मानः पथः पित्र्यान्मानवादिदूरं नैष्ट परावतः’ इति मंत्राणि गातुञ्चाचारस्वप्रामाण्यं गम्यते तदप्यस्मास्वस्तीत्याह यथावदिति अहिंसाणामिति हिंसा मयः कुलाचारोऽन्यप्रमाणमित्युक्तं मंत्रार्थस्तु पित्र्यावपित्रादित्संवेति तान्मानवाद्यमनुमैत्रस्तत्प्रकाशिताय वेदाविरुद्धादित्यर्थः यथोपमागान्नोस्मान्मन्त्रं मानैष्टनयत परावतः बह्व्युत्पन्नोऽस्मानिति १९ शिष्टाचारप्रमाणयति प्रनष्ट इति ह्यभ्यां शाश्वतः शश्वद्भवः परंपरया वेदमूलकत्वाद्नादिर्धर्मः शिष्टाचारः सप्रनष्टः यतः सदाचारेण कचिदंशे विरुद्धेन मोहितः मोहं प्रापितः यथा ‘अवत्यंलून आत्राणि पेषे’ ‘यः पूजयितुं पितुं देवमनुष्यान्पेषे आत्राणि शुनः’ इति श्रुतिस्मृतिभ्यां त्रामदेवस्य श्रेष्ठतमस्यापि बीभत्सजाचार आपदिश्वर्मासमल्लणरूपः प्रदर्शितः पुराणे वाक्प्रवादीनां महायोगिनामाचारं हृद्वा अर्हतादयो मोहिताभ्यां पंडितार्गमनुगत इत्युक्तम् । तेन मोहकूपेण कारणेन यद्याविद्यावान् तपस्वी जितेंद्रियः बलवान् जितकामक्रोधः तोऽपि विमुह्यते विमुच्यत इति पाठे तेन सदाचारेणेत्यर्थः अन्यभावाः । ‘सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्येत्यजतिपंडितः । अर्धनाशे समुत्पन्ने सर्वेत्यजतिदुर्मतिः’ इति न्यायेन मूढाः शिष्टाचारमंशे विगीतं दृष्ट्वा क्लृप्तमपि त्यजति स्वभावावाद्यानुकुर्यन्ते । बुद्धास्तु

श्री.मो.१२

ॐ •

॥२६२॥

यथावद्वर्तमानानां हृद्धानां पुत्रपौत्रिणाम् ॥ अनुवर्तमानं हेतुतमार्हिस्त्राणां महात्मनाम् १९ प्रनष्टः शाश्वतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ॥ तेन वैद्यस्तपस्वी वा बल
वान्वाविमुह्यते २० आचाराज्जाजले प्रज्ञाः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् ॥ पुण्यः साधुभिर्दातृश्वरे दद्रोहचेतसा २१ नद्यां चिह्नयथाकाष्ठमुह्यमानं यदृच्छया ॥ यदृच्छ
यैव काष्ठेन संधिगच्छेत्तेन चित् २२ तत्रापराणि दारूणि संसृज्यंते परस्परम् ॥ तृणकाष्ठकरीपाणिकदाचिन्नसमीक्षया २३ यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किं
चित्कथंचन ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति ब्रह्मा मुने २४ यस्मादुद्विजते विद्वन्सर्वलोकोदकादिव ॥ कोशतस्तीरमासाद्य यथा सर्वजले चराः २५ एवमेवाय
माचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः ॥ सहायवान्द्रव्यवान्यः सुभगोऽथ परस्तथा २६ ततस्तानेव कथयः शास्त्रेषु प्रपदं त्युत ॥ कीर्त्यर्थमल्पहृत्तेखाः पटवः कृत्स्नानि
र्णयाः २७ तपोभिर्भयं नैव श्रवणैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ॥ प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यत्फलमिहाशुभे २८ लोके यः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणाम् ॥
स सर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणाम् २९

श्रुत्यंतरविरुद्धविरुद्धाशामार्जत्यच्छातेनैवसदाचारेणमुक्त्यतइति २० एतदेवाह आचारादिति धर्ममोक्षोपयोगिनयधिकारं उपसंहरति एवमिति । साधुभिश्चरिषमयश्चरेत्सधमे
मायुयादित्यन्वयः २१ नद्यामिति नदीप्रवाहेणकाष्ठानामिवकर्मप्रवाहेणपितृपुत्रादीनांसंयोगवियोगाविरयागयः २२ । २३ लोकस्यकर्माधीनत्वात्सुखार्थानकंचित्तुहेजयेदित्याह
यस्मादिति एतत्फलमाह अमयमिति २४ विपक्षेदोषमाह यस्मादिति । वृकःहिस्रपाशुः दृष्टतेवदवाग्निः २५ अयमभयदानलक्षणः यतस्ततःसर्वापायसाध्यःसहायादिसाध्योर्बंदीमोक्षना
द्विरूपः सुभगःपेश्वयहेतुः परःपरलोकाहेतुश्च २६ ततोऽभयदानात् तानुसाहयावियुक्तानप्रवदतिप्रकृष्टान्वदति तेचयद्विअल्लहृल्लेखाःअर्धवाह्यसुखंदिलेखेवमतिष्ठितयेपातेवाहे
धेलाःकीर्त्यर्थमभयदानंकुर्वुः येपश्वःकुशलाः कृत्स्नंरक्षतमूलकएतदर्थमेवाभयदानमितिनिर्णयोयेषां अभयदानंस्वर्गोसंमतमित्यर्थः २७ तपआदिभिर्विद्यत्फलमभ्युतेतवभयदाननस्याभय
दानेनप्राप्नोषि २८ एतदेवप्रतैसति लोकहस्यादिना २९

1173611

३.०३ १ अभयदानमस्यपार्यतिकंफलमाह सर्वेति सर्वेषांभूतानामात्मसूतस्यप्रत्यगात्मनः‘आत्माह्येषांसमवतिपत्रद्वयसर्वमात्मैवामृतत्वेनकंपश्येत’इत्यादिभूतिप्रसिद्धानिर्विकल्पकान्तस्याउक्ता सर्वभूतानिपश्यतइति‘आत्मनोवाअरेदंशेनश्रयणेनमस्याविज्ञानेनेदमर्वावितिवि’इतिश्रुतिप्रसिद्धसर्वज्ञत्वफलासाविकलवावस्याउक्ता। अतएवास्यविभूत्वेनगगनस्येवगगनमादादेवापि संधिरार्थः मार्गमुद्यतिं पर्वतब्रह्मलोकादितद्वहितस्य पदैषिणोदेवाः ३२ अभयदानश्रैष्ठ्यमुपसंहरति दानमिति ३३ अस्यैवस्तुत्यर्थकाभ्यंकर्षभाषिण्युत्वेननिंदति सप्रेवेति सुमगःस्वर्गा व्यापत्तिनाशं कर्म फलार्कफलानांस्वर्गादीनां ३४ अकारणःकारणममुष्ठानप्रयोजकंफलंतद्दीनः सूक्ष्मोऽभयदानात्मकः मृतंब्रह्मभव्यंस्वर्गादिभयपार्थमेव धर्माणामादीनांयज्ञादीनांशप्रवचनमध्ययनवेदेकृतं अतःस्थूलधर्मायज्ञादेरन्यःसूक्ष्मधर्मोऽस्तीतिभावः ३५ कुतःसूक्ष्मधर्मोदुर्लभःयतोबहुनिष्ठवः‘सप्तदशप्राजापत्यान्पञ्चगुणालमतेसप्तदशःप्राजापतिःप्राजापतेराप्या’इत्यादिविधयःश्रेयःसाधनत्वेनहि

नभृतानामहिंसायाज्यायानधर्मोऽस्ति कश्चन ॥ यस्मान्नोद्विजतेभूतं जातु किंचित्कथंचन ॥ सोऽभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने ३० यस्मादुद्विजते लोकाः
सर्पाद्वैश्रमतादिव ॥ न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परत्र च ३१ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ॥ देवाऽपि मार्गमुद्घाति अपदस्य पदैषिणः ३२ दानं भूताभ्य
यस्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमम् ॥ ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्धधस्व च जाजले ३३ स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः ॥ व्यापत्तिकर्मणां द्विजानुगुप्संति जनाः सदा ३४
अकारणो हि नैवास्ति धर्मः सूक्ष्मो हि जाजले ॥ भूतमव्ययार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ३५ सूक्ष्मत्वात् स विज्ञातुं शक्यते बहुनिद्वयः ॥ उपलभ्यां तराचान्यानाचारान
वबुध्यते ३६ ये चच्छिदति तृष्णान्ये च भिदंति नस्तकात् ॥ वहंति महतो भारान् वधंति दमयंति च ३७ हत्वा सत्वानि खादंति तान् कथं न विगर्हे ॥ मानुषामा
नुपानेव दासभावेन भुंजते ३८ वधवंधनिरोधेन कारयंति दिवानिशम् ॥ आत्मनश्चापि जानाति यदुःखं वधवंधने ३९ पंचेंद्रियेषु भूतेषु सर्ववसतिदैवतम् ॥
आदित्यश्चंद्रमावायुर्ब्रह्माप्राणः क्रतुर्धर्मः ४० तानि जीवानि विविकीयकामृतेषु विचारणा ॥ अजोऽभिवर्णो मेघः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ४१ घेनुर्वसश्च सोमो वै वि
क्रीयैतन्न सिध्यति ॥ कातैलेकाघृते ब्रह्म न मधुन्यप्यौषधेषु वा ४२ अदंशमशक्ते देशे सुखं संवर्धितान् पशून् ॥ तांश्च मातुः प्रियान् जानन्नक्राम्य बहुधानराः ४३ बहु
दंशाकुलान् देशान्नयंति बहुवर्दमान् ॥ वाहसं पीडिता धुर्याः सीदंत्यविधिना परे ४४ न मन्येन्नूनं हत्वाऽपि विशिष्टातेन कर्मणा ॥ रुषिं साध्विति मन्यंते सा च घृतिः सुदा
रुणा ४५ भूमिं भूमि शयांश्चैव हंति काष्ठमयो मुखम् ॥ तथैवान्द्रहोयुक्तान्समवेक्षस्व जाजले ४६

सामुपदिष्टोऽहिंसाशास्त्रमुपद्वेतीत्यर्थः । तद्विदममाणमेवेत्याशङ्कयाह उपलभ्येति 'उक्षाणवावेहतवाश्रदेते' 'महोक्षावामहाजवाश्रोत्रियायोपकरणयेव' इति श्रुतिस्मृतिविहितमधुपके गवाक्षमएकआचारः । 'मामामनागामादिति वषिष्ठ' इति मंत्रब्रह्मिणामतोमवोस्मर्गविधिस्तद्विच्छेदोऽन्यआचारः । तत्राऽनागामिति विशेषणात् कर्तव्यहिंसाविधेर हिंसाविधिर्न्यायानिति मन्वते अनागस्त्वस्याजापत्यपशुप्रापितुल्यत्वादित्यास्तांताव ३९ यदुक्तमलकपत्रकादिन्यपण्यानिबिक्रीणासीतितत्राह येचेति नस्तकान्ननासामर्ग्यं वदतिवाहयति ३७ । १८ । ३९ ३० । ३१ । ३२ । ३३ अविधिना कर्तव्योऽपि हिंसादोषावहाकिमुताऽऽकर्तव्येति ४४ एतदेवाह न मन्वेइति ४५ भविताशान्प्रदीन अयोमुखकाण्डागल ४६

अद्याइतिगवानामकृताहंतुमर्हति ॥ महच्चकाराकुशलंष्टुपंगांवाऽलभेतुयः ४७ ऋषयोयतयोह्येतन्नदुपेप्रत्यवेदयन् ॥ गामातरंचाप्यवधीर्दृषभंचप्रजाप
तिम् ४८ अकार्यनदुपाकार्पीलंप्स्यामस्त्वत्कृतेव्यथाम् ॥ शतंचैकंचरोगाणांसर्वभूतेष्वपातयन् ४९ ऋषयस्तेमहाभागाःप्रजास्वेवहिजाजले ॥ ब्रूण
हंनदुषंत्वादुर्नतेहोष्यामहेहविः ५० इत्युक्त्वातेमहात्मानःसर्वेतत्त्वार्थदर्शिनिः ॥ ऋषयोयतयःशांतास्तपसाप्रत्यवेदयन् ५१ ईदृशानशिवान्धोरानाचारा
निहजाजले ॥ केवलाचरितत्वात्तुनिपुणेनावदुद्वचसे ५२ कारणद्वर्ममन्विच्छेन्नलोक्चरितंचरेत् ॥ योहन्याद्यश्चमांस्तौतितत्रापिशृणुजाजले ५३ समौ
तावपिमेस्यातांनहिमेऽस्तिप्रियाप्रियम् ॥ एतदीदृशकंधर्मप्रशंसंतिमनीषिणः ५४ उपपत्त्याहिंसंपन्नोयतिभिश्चैवसेव्यते ॥ सततंधर्मशीलैश्चनिपुणेनो
पलक्षितः ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे द्विपष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥ ॥ अ ॥
॥ जाजलिरुवाच ॥ ॥ अयंप्रवर्तितोधर्मस्तुलाधारयतात्वया ॥ स्वर्गद्वारंचवृत्तिंचभूतानामवरोत्स्यते १ कृष्याह्यन्नंप्रभवतिततस्त्वमपिजीवसि ॥ पशु
भिश्चौषधीभिश्चमर्त्याजीवंतिवाणिज २ ततोयज्ञःप्रभवतिनास्तिक्यमपिजल्पसि ॥ नहिवर्तेदयंलोकोवार्तामुत्सृज्यकेवलाम् ३ ॥ ॥ तुलाधारउवाच ॥
वक्ष्यामिजाजलेष्टतिनास्मिन्बाह्यननास्तिकः ॥ नयज्ञंचविनिंदाभि यज्ञवितुमुदुर्लभः ४

सधर्महतिजानीयाज्ञगतानुगतिकस्यादित्यर्थः १३ प्रियाप्रियं हर्षविषादौतौहिहिसायाप्रवर्तयतः तथाचापस्तंबः । 'हृष्टोहृष्यतिहृष्टोधर्ममतिक्रामतिधर्मातिक्रामन्नश्यतीति हृष्टोहृष्यात्पि
नूनपीति'तस्मात्सर्वभूतामयप्रधानेधर्ममहात्रयधर्मस्याशयः १४ सेव्येत्यर्थः निपुणेनचतुषोपलक्षितश्च ५५ ॥ इति श्रौतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये द्विपट्टच
पिकविंशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥ येचर्चिच्छ्रुतिदृष्ट्यानित्यादिनाकृषिद्वयस्यात्स्वालोकाद्वयंशतितमि
त्याह अयमिति १ । २ नास्तिक्यं हिंसात्मकत्वेनयज्ञनिंदा ३ दूतमहिंसाजीविकावकृशामिवचमि अस्मद्वत्त्वावानुपस्थदृष्ट्यावन्नेनवाजीविकायाःसंभवापकिं हिंसात्मकयाकृष्येति
भावः । नचकृषिब्रह्माज्जाज्ञास्विक्यंयज्ञनिंदावाकृतमवगटीत्याह नास्मीति तथापियज्ञवियुक्तोवैविष्णुरिति श्रुतेर्योयन्नमोकारं परमात्मानं वेदसमुत्तमः ४

ब्राह्मणानामह्माविदायज्ञो ब्रह्माप्रौजिवाविषस्यामस्तस्मैयोगैः स्ययः । स्वयज्ञयोगं सत्रयज्ञां हिंसा मयं षोतिष्ठो मादौ ५ सत्रयज्ञां विशनाष्टि । लुण्धैरिति द्वेषद्वान् आस्तिकैर्बेदप्रामाण्य
वादिभिः वेदवादान् अर्थवादान् तेषां स्तुतिमात्रेतास्त्वैमित्यविज्ञाय सत्यनदाभासमानं स्वरूपतः अनृतं आविश्यकब्राह्मणस्याश्च ध्यासमूलत्वाच्च लुण्धैः समवर्तितं तथाच स्तुतिः । 'नीहारेण माह
ताजल्पाचा तु नृप उक्कयशासश्चरति' इति अज्ञानेन भावताः जल्पा अर्थवादिभिरा अनुत्पुः प्राणपोषकाः उक्कयशासश्चर्मानुशासनपराः १ इदमिति । 'यज्ञाण्युष्मान्सहक्षिणाभिरायु
ष्मान् । प्राचीविगोर्बुर्दक्षिणाध्वर्योः' इत्यादि स्तुतिस्मृतिविहितादक्षिणादेया । यदेवेया द्वादशदेया इति तादृशश्च दक्षिणावानयन्यज्ञः प्रशस्यते । अस्या अतो यज्ञादेवेत्यल्लुण्धस्य यजमा
नस्य सामर्थ्ये सतिययोक्तदक्षिणामददत्ताप्रकर्षेण भवति । विकर्माणित्येककर्माणि विपरीताभ्यां श्रेयस्कृत्राणि च भवन्ति यथोक्तं । 'प्रभुप्रथमकरूपस्योऽनुकरूपेन वर्तते ॥ सनाप्रोतिफलं
स्य परत्रैति स्तुतिः स्तुतिः' इति 'नास्तियज्ञसमोरिपु' इति च ० एवं सत्रयज्ञं निदित्वा ब्राह्मणयज्ञस्वरूपमाह यदेवेति सुकृतं सुकृताजितं हव्यं तदेव त्रिविधमाह नम इति नमस्कारात्मकेन ह
विषेति सामानाधिकरण्यं योनमसास्त्वध्वर इति यज्ञैव नम इति हि ब्राह्मणं भवतीति स्तुतिः स्यान्नमस्कारस्यैव यज्ञत्वावगतेः तथा स्वाध्यायैर्हविषेति संबंधः । 'वयमग्रे अर्वावा सुवीथ्य द्रष्टाणावाचि
तयेभाजनां आति' इति वेदस्यापि यज्ञत्वभूतेः अर्वाताश्चेन ब्रह्मणा वेदेन वाऽमेतत्वाचित्येयमजानीम । तथा चाश्वमेधरूपत्वं ब्रह्मयज्ञस्योक्तं आश्वलायनश्रुत्येऽपि आते अमरकाचहविर्द्वातष्टमम

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ॥ स्वयं ब्राह्मणा हि त्वाक्षत्रयज्ञमिहास्थिताः ५ लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मनास्तिकैः संप्रवर्तितम् ॥ वेदवादानविज्ञायसत्याभास
मिवावृत्तम् ६ इदं देयमिदं देयमिति चायं प्रशस्यते ॥ अतस्ते न्यं प्रभवति विकर्माणि च जाजले ७ यदेव सुकृतं हव्यं तेन तु ज्यंति देवताः ॥ नमस्कारेण हविषा स्वाध्या
यैरौषधैस्तथा ॥ पूजास्या देवतानां हियथाशास्त्रनिर्दर्शनम् ८ इष्टापूर्ता दसाधूनां विमुणा जायते प्रजा ॥ लुब्धेभ्यो जायते लुब्धः समेभ्यो जायते समः ९ यजमाना
यथाऽऽत्मानं मृत्विजश्च तथा प्रजाः ॥ यज्ञात्प्रजा प्रभवति नमसो भद्रवामलम् १० अग्नौ प्रास्ताहुतिर्ब्रह्मनादित्यमुपगच्छति ॥ आदित्याज्जायते वृष्टिर्ष्टेरैर्ब्रततः
प्रजाः ११ तस्मात्सुनिष्ठिताः पूर्वैर्सेवां कामांश्चलेभिरे ॥ अकृष्टपच्यमापृथिवी आशीर्भिर्वारुणोऽभवत् १२

सि ॥ तेतेमवंगुह्यणकूपमासोवशाउते'त्येतएव'उल्लाणश्चकूपमाश्चकशाश्चभवंतियइमंस्वाध्यायमधीयतेइति' । तथाऔपवैत्रीहियवादिभिः'पशुभ्योवैमेषाउदकामंस्तौत्रीहिश्चैवयवश्चमूतावजा
येततस्मादाहुःपुरोडाशसंक्रोक्तय'इतिचतयोर्हविद्वावममातपुरुषान्मोऽजानांपशूनाममेध्यवश्चुतेश्च'तत्तत्तत्कांतमेधाअमेध्याःपशवः'इति तथाचैतैस्त्रिभिर्हविर्भिवैवतापूजायज्ञाख्याकृतव्य
तिशास्त्रेवेनेदिर्गन्धस्यायकवचनमस्तितदप्युदाहृतमेव < ननु'इष्टान्मोहोनाहिवोदेवादास्यंतयज्ञमाविताः'इतिभगवतापज्ञानाधनपुत्रादिप्राप्त्यर्थत्वेकोःकिंतौष्माणुपयोगिमिरिस्थाशंक्याह
इहेति । इष्टंइष्टिपशुसोमादि आपूर्ततटाकाराभादि असाधूनांकामनावतयज्ञादाहोवैलुधमपस्यंभवति । समेभ्योरागद्वेषपशुभ्येभ्यइष्टादिकृतृभ्योऽनीप्सिताऽपितादज्ञाप्रजाजायतइत्यर्थः
९ अंत्यमर्षन्याचष्टे यजमानाइति ऋत्विजोयजमानाश्चपथाआत्मनंसकाममकामंवापश्यंतितथाउभयैषामपिप्रजाभवति तथाहि कर्त्तव्योपासनस्यऋत्विक्कर्मकस्यापिफलंउभयगामिद्वयं
आत्मनैवायजमानायावायंकामयतेतमायासीति १० यज्ञस्यप्रजादेतुस्वेमनुवाक्यंप्रमाणयति अत्राविति ११ तस्मादयज्ञाव मुनिष्ठितायज्ञमात्रनिष्ठाननुकामपराः पूर्वैर्विनाज्व
फलाभिसंधिसवांन्कामावातरीयकतयालेभिरे यथोक्तमापस्तंबेन । 'तद्यथाऽग्नेफलायैमितेच्छायागवद्वस्यन्तुत्येतेएवंधर्मचर्यमाणमयाअनूपयंते'इति । एतदेवाह अकरोति यथाच
कर्षणाभावाद्भगवांमुवोभूषिषायान्वाहिंसामवति अमयन्फलपुष्पवत्पहतोषः । आशीर्भिर्जगतःशुभानुष्ठानेन ११

नतद्वि यज्ञानास्वामाविकृत्वादात्मनश्चाज्जाध्यायातिशयत्वात्तत्कर्मणः फलकर्तरिपश्यति स्वंकामायाज्ञेफलमस्तिनवेतिप्रदिधानाः १३ असाधवः पूर्वाः दामिकाः सस्मेत्यादिसार्धः अ
प्रमाणेनकुतर्केणप्रमाणेवेदंअनुभूयविसःपापकृतालोकान्गच्छेत्स्मेत्यवयवः । सचसदैवाकृतप्रज्ञोभवतिनकदाचिदपिमुच्यतइत्यर्थः १४ । १५ एवंश्लोकत्रयेणफलाभिसंधिगुण्यंकर्म
प्रशस्यदाभिकुतार्किकौचनिदिता इदानीविद्वदभिसंधिमाह कर्तव्यमिति । कर्मस्तुतरलोकादपकृष्यते कर्मकर्तव्यं नित्यमित्येवकर्तव्यं कुतोनिर्णयतःवैदितिनिश्चितब्राह्मणोवेदनिष्ठःमयं
वोक्षि कर्माकरणेइतिशेषः । ब्राह्मणस्रब्दाद्यंमाह ब्रह्मेति लोकेकृत्विगव्यविर्मत्राद्यादिरूपेणश्रद्धैववर्ततेइतिवोतेतिर्कृत्यतार्कतुमर्हतांआत्मनिचयोवर्णाध्यासपूर्वककर्तृत्वंचपुनर्नवेत्तिसब्राह्म
णइत्यर्थः । कर्तृत्वाभिमानफलाभिलाषंचत्यक्ताकर्मणिपुब्रह्मदृष्टिक्वाध्याशनपानादाविवस्वरसेनैवकर्मणिजुर्वर्तित्यर्थः १६ यदुक्तमतःस्त्वयंप्रभवतीतिविशुणात्कर्मणोदोषोऽस्तीतिवब्राह्म
विशुणमिति पर्वविदोब्राह्मणस्यविशुणमपिकर्मज्यायः तथाचायुशश्रुमवेदे । 'यदुचैवास्मिन्नशंभुर्वर्तितयविचनार्थिपमेवाभिसंभवतीति' । अंत्येष्ट्यमातेपिविबुधोषिरादिगतिरस्त्येवकिमुत
तत्रागवैशुण्डेइतिश्रुत्यर्थः । किंचैवंविदःकर्मणि सर्वभूतेऽन्यनृकादिभिरमेध्यपशुभिर्वपचातोऽपिज्यायान् आहमानुसंधानहेतुत्वात् नतुमूढस्यसागमपिकर्मज्यायइतिमावः । तथाफलमा

नतेयज्ञेष्व्वात्मसुवाफलं पश्यंति किंचन ॥ शंक्रमानाः फलं यज्ञेये यजेरन्कथंचन १३ जायंते साधवो धूर्ता लुब्धा वित्तप्रयोजनाः ॥
सम्प्राप फलं तालोकान्गच्छेदशुभकर्मणा १४ प्रमाणमप्रमाणेन यः कुर्यादशुभं नरः ॥ पापात्मा सोऽश्रुतपन्नः सदैवेह द्विजोत्तम १५
कर्तव्यमिति कर्तव्यं वेत्ति ब्राह्मणो भयम् ॥ ब्रह्मैव वर्तते लोके नैव कर्तव्यता पुनः १६ विगुणं च पुनः कर्म ज्याय इत्यनुशुभम् ॥
सर्वभूतोपघातश्च फलभावे च संयमः १७ सत्ययज्ञादभयज्ञा अर्थलुब्धार्थतृप्तयः ॥ उत्पन्नत्यागिनः सर्वजना आसन्नमत्सराः १८
क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः ॥ ब्राह्मणैर्वेदमधीयंतस्तोषयन्त्यपरानपि १९ अखिलंदैवतं सर्वं ब्रह्म ब्रह्मणि संश्रितम् ॥
तुष्यंति तुष्यतो देवास्तस्मात्स्तुस्य जाजले २०

वैतण्पातफळत्पद्दंकेकमानेनोपवातेननष्टमितिबुद्धिस्तत्स्वसंयमःप्रायश्चित्तमुक्तंनान्यथा चकारोहेत्वर्थः तृष्णाचान्नातमेतरेयेके । 'तदाहुर्पस्यागार्हपत्याहवनीयावतरेणानोवारयोवाऽश्वोवाप्रति पद्येतकातत्रप्रायश्चित्तिरिति नैतन्मनसिकुर्थादित्याहुःआत्मन्यस्यहितामबंतीतितवेन्मनसिकुर्थातगार्हपत्यादिविचित्रासुदक्षारोहरेतंतुतुम्वरुजसोभातुमन्विहीरपाहवनीयात्तातत्रप्रायश्चित्तिः' इति । अनशकटे एनत्तएतद अस्थयजमानस्य आत्मनिस्वरूपे ह्यस्मात्तातानेननआदीनि सुषामुल्लगितिसुषोढादेशः१७ एवंविदुषःकर्मयुक्तप्रशस्यज्जातरमप्याहशिष्टाचारप्रदर्शनमुत्तेन सत्वेति । अर्थलुब्धाःपरमपुरुषार्थेलोमबंतःअर्थपुषनेपुविषयेतुतिर्थाते वैराग्यवृत्तादित्यर्थः । परमपुरुषार्थैर्नैवतृप्तास्तिवा उत्पन्नत्यागिनः श्वस्तनसंग्रहमकुर्वतः अमत्सराइतिच्छेदः १८ स्वयज्ञो योगः ब्राह्मवेदंप्रणवं १९ कथंतोपयंतीत्यतआहाखिलमिति सर्वब्रह्मप्रणमः कार्यकारणोभयरूपत्वात् । 'एतद्वैसत्यकामपरंचापंचब्रह्मयदोकारः'इतिश्रुतेः तदखिलंदैवतसंबंदेवतात्मकं वाच्य वाचकधोरभेदात् । ओंकारसंबंदेवत्यद्वयनुरुपमणिकायांकात्यायनवचनाच्च । तच्चब्रह्मणिब्रह्मविदित्यतं अतस्तृप्त्यतोऽभ्यतोब्रह्मविदस्तृप्तस्यच सप्तम्यर्थेपठौ ब्रह्मविदितृप्तसत्तिदेवाविराडन ब्रह्मवृत्ताभादित्यादयस्तृप्त्यति तथाचोक्तंछांदोग्ये । 'प्राणेषुप्यतिचक्षुस्तृप्त्यतिचक्षुस्तृप्त्यस्यादित्यस्तृप्त्यति'इत्यादि । अंजानोऽपिबिह्वान्निश्वर्तययितिकिसुतपजमानइत्याशयः २०

किंचनरसांतरं नामिन्द्रं तच्छ्रान्तमुच्यते ११ ईक्ष्मन्नालाभेद्देवमाह धमेति चर्माधाराधनैकाग्र्याः धर्मसुलाः धर्मेण वसुधैव कुटुम्बकम् । नः
अस्माकं तत्त्वतः स्वरूपात्तु द्वौ चिदाभासात्मकात्सु वाच्यमप्यनन्तज्ञातभूयः बहुतरं विवृत्यापकत्वात् प्राण एव सर्वविज्ञाभूयान्न ततोऽपि बहुतरः । प्राणायुत्पत्तिस्थानं भूतात्माऽस्तीति प्राज्ञः कर्म
भिः शुद्धात् करण ईक्षते आलोचयति १२ तृतीयैवोद्यमप्रवृत्त्या नशोऽर्थात् तत्तद्वृत्त्याः स्थानं सात्त्विकाः प्रादुर्भवन्तीति द्वयोः संबन्धः । ज्ञानं शास्त्रजं विज्ञानं नमुनवस्तुतः १३ । १४ नैवेति ते
तृतीयैवः 'तत्त्वानाममहदृशः' इति श्रुतेर्योशो ब्रह्म । धनैर्धनसाधैः कर्माभिः सत्तावर्धयोगमनुवर्तते यजंते चाविर्हितया १५ विदुः हविर्देन एतान् निर्धनान् कृत्विजो न याजयन्ति यतः फलार्थिनो धना
र्थिनः १६ कथं तद्विद्ये ज्ञसंसादयंतीत्यत आह स्वमेवेति स्वमात्मानमेव जयत्यज्ञो परं परासामर्थ्यां सकलपसमकालोत्पादुर्वाणामानसिकैर्गन्धैः तथा चोपवृत्तिर्हितं त्रितारुण्याधिक्याप्रागेव मंत्र
स्मिन् । 'त्रितः रूपैश्च विदो देवान् हवत उक्तये' इति उक्तये ज्ञसंसादयंति च्छेदाय । परिनिश्चितमापित्तं कर्मैस्ते तथा भूता अपिलोका नृपग्राह्यमानसैर्गन्धैर्गन्धैर्गन्धैः १७ यस्मादेवं विधानं लुब्धका

यथासर्वसैस्तप्तोनाभिनन्दति किंचन ॥ तथा प्रज्ञानवृक्षस्थमित्यवृत्तिः सुखोदया २१ धर्माधाराधर्ममुखाः कृत्स्नव्यवसितास्तथा ॥ अस्तित्वस्तत्त्वतोभूयइ
ति प्राज्ञस्त्ववेक्षते २२ ज्ञानविज्ञानिनः केचित्परंपारंतितीर्षवः ॥ अतीवपुण्यदंष्ट्रपुण्याभिजनसंहितम् २३ यत्रगत्वानशोचंतिनच्यवंतिव्ययंतिच ॥
तेतुतद्ब्रह्मणःस्थानंप्राप्तुंतीहसत्त्विकाः २४ नैवतेस्वर्गमिच्छंतिनयजंतियशोवनैः ॥ सतावर्तानुवर्ततेयजंतेचाविर्हिसया २५ वनस्पतीनोपधाश्चफलमूलं
चतेविदुः ॥ नचैतानृत्विजोलुब्धायाजयंतिलार्थिनः २६ स्वमेवचार्यकुर्वाणायज्ञचक्रः पुनर्द्विजाः ॥ परिनिष्ठितकर्माणः प्रजानुग्रहकाम्यया २७ तस्मात्ता
नृत्विजोलुब्धायाजयंत्यशुभान्नरान् ॥ प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गोस्वधर्माचरणेनैव ॥ इतिमेवर्ततेबुद्धिः समासवर्त्रजाजले २८ यानियज्ञेष्विहेज्यंतिसदाप्राज्ञाद्वि
जर्षभाः ॥ तेनतेदेवयानेनपथायांतिमहाभुने २९ आवृत्तिस्तत्स्यचैकस्यानास्त्यावृत्तिर्मनीषिणः ॥ उभौतौदेवयानेनगच्छताजालेयथा ३०

स्विक्रान्त्याजयंतिते चतान्नेच्छन्ति तस्मात्तानेवाद्यमान्मोक्षेच्छारहितास्तेष्वप्यन्यथास्विक्रान्त्याजयन्तीत्याह तस्मादिति इतरैरेताधवःस्वधर्माचरणेन परान्न उपकुर्वन्ति तन्नुधर्मफलं कामयन्ते तसमवुद्धि
त्वादित्याह प्रापयेयुरिति इतीति इति हेतोः सदसत्पुत्र्योर्विभिन्नत्वाद्दहंसद्वुतमेवानुसराभौत्यर्थः १८ यानीति यानि मार्गद्वैतानि धूमादाव्यादीनि पुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शकानि अपि रहरादी
नि अपुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शकानि वा । प्रज्ञाः कर्मठावपासकावा इत्येतियजन्ते तेन यजनेन 'तयथा यथोपासते तथेतः प्रेत्यमवांति' इति श्रुतेस्ते यजमानाः यथाभावनन्ते तेन देवयानेन पथामार्गेण
अप्रतिपृषाणोऽपि देवयानपदोच्यते तेषु पृष्ठोक्तं देवलोकांवायांति । 'कर्मणा विपृष्ठोका विद्याया देवलोका' इति श्रुतेः १९ तस्य देवयानेन गतस्यापि एकस्य कर्मठस्यावृत्तिरस्ति । अप्रैतमेवाध्वानेन पुन
निवर्तत इति धूमादिमार्गेण गतानामावृत्तिरश्रुतेः । मनीषिणो भनोरोधशीलस्योपासकस्य नास्त्यावृत्तिः न च पुनरावर्तत इत्यचिरादिमार्गेण गतानामावृत्तिरश्रुतेः । उभौ कर्मठापासकौ देवैः धूमादप्या
दिभिरातिवाहिकैः सदस्यैरप्यस्मिन्निविदेकपालस्तेन दिव्येन मार्गेण यदप्युपावपि गच्छतस्तथाऽपि संकल्पमेवादुपरोक्तस्यावृत्तिर्भवत इति महद्वैलक्षण्यमित्याशयः ३०

विदुषांसत्यसंकल्पानामैश्वर्यमाह स्वयमिति अनहृदहृदपलक्षणं सर्वमेवासीमयादीनामिवसंकल्पेनैवसिस्त्वतीत्यर्थः उन्नाधेनवः ३१ तेषां कृतवोऽपिमानसिकाएवेत्याहाधेन स्वयमिति सिद्धसंकल्पस्याव्युपदिक्षिणादीन्मनसैवसृजंतीत्यर्थः । ततश्चकिमिदं तदहं यदिति भावितात्मायोमाभ्यासशोभितचित्तःसमधुपकंमांआलुभुंहीसितुमर्हति । नकमेणास्तिस्त्वतेपापकेनेतिविदुषिषोपालेपश्रुतेः ३२ इतरस्तुपशुबीजादिवधास्त्ववेत्येवेत्याह नतादृशाहति मुखाःनगवोपधादिभिर्पुमहाहृदयर्थः । इतीति यस्मात्स्यागिनामीदृग्माहादृश्यंतस्माद्वेतोरित्यर्थः ३३ संक्षेपेणस्यागिनोलक्षणमाह निराशियमिति ३४ कांगतियाति 'तस्मादाश्रयजमानमददानमासुरोवत' इति श्रुतेः स आसुरः कामपिगतित्वेवमार्गपितृमार्गवानवातीत्यर्थः । कथं तद्विगतिं यातीत्यत आहाधेन इदमिति इदं निराशियमिति श्लोकोक्तलक्षणं देवतदेवतमिवसेवमधिकृत्वा यथा यथावत् यज्ञपरमात्मानम् । 'यज्ञो विधिष्णुः' इति श्रुतेः । अत्रायुवा ३५ मुनी कथं तद्विगतिं यातीत्यत आहाधेन इदमिति इदं निराशियमिति श्लोकोक्तलक्षणं देवतदेवतमिवसेवमधिकृत्वा यथा यथावत् यज्ञपरमात्मानम् । 'यज्ञो विधिष्णुः' इति श्रुतेः । अत्रायुवा ३५ मुनी नास्त्वयं पूषा नुपादाय वर्जते स्वासदक्षिणैरित्युक्तकृपाणां मास्त्वया जिगीषतत्त्वं हस्त्वन्मस्त्वन्मो न प्रवतो बयं यतः कष्टमहनं अतस्त्वां पुच्छामि अस्य धो गधर्मस्य नावेक्षमाणाः न आलोचनं

स्वयंचेषामनडुहोयुज्यंति च वहंति च ॥ स्वयमुन्नाधुहंते मनः संकल्पसिद्धिभिः ३१ स्वयं नुपातुपादाय वर्जते स्वासदक्षिणैः ॥ यस्तथा भावितात्मा स्यात्स गामा लब्धुमर्हति ३२ ओषधीमिस्तथा ब्रह्मन्यजेरंस्तेन तादृशाः ॥ इति त्यागं पुरस्तुत्य तादृशं प्रव्रीमते ३३ निराशियमनारंभं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ॥ अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३४ न श्रावयन्न च यजन्न ददद्ब्राह्मणे पुच ॥ काम्यां वृत्तिलिप्समानः कांगतियाति जाजले ॥ इदं तु देवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ३५ ॥ जाजलिस्वाच ॥ नैव मुनीनां शृणुमः स्मृतत्वं पृच्छामि ते वाणिजकष्टमेतत् ॥ पूर्वपूर्वे चास्य न विक्षमाणा नातः परंतमृषयः स्थापयंति ३६ यस्मिन्नेवात्मतीर्थेन पशवः प्राप्नुयुर्मखम् ॥ अथ स्म कर्मणा केन वाणिज प्राप्नुयात्सुखम् ॥ शंसमेतन्महाप्राज्ञ भृशं वैश्वधामि ते ३७ ॥ तुलाधार उवाच ॥ उत यज्ञा उता यज्ञा मखं नार्हति ते कचित् ॥ आज्येन पयसा दध्ना पूर्णो हुत्या विशेषतः ॥ वालैः शृगेण पादेन संभरत्येवमौर्मखम् ३८ पर्त्नी चानेन विधिना प्रकरोति नियोजयन् ॥ इदं तु देवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ३९

कृतवन्तः अभिषमाणा अपि अतः परमपितृधर्मनस्यापयंति लोके न प्रवर्तयंति रहस्यत्वादेव ३५ यस्मिन्निविमक्तिप्रतिरूपकमवयं च ययं एव एवं यद्येवं स्वदुक्कारेण आत्मतीर्थं आत्मैव तीर्थं यज्ञभूमि स्तत्र पशवः पशुमायाः मंदमत्तमो मखं मानसिकं कर्तुं न प्राप्नुयुः तस्मादेवं हुपुयसा च्यत्वात् । अतर्हि मायुयात् प्राप्नुयुः वचनव्यत्ययभाषः तत्कर्म तत्तत्वाक्यमिति शेषः ३६ उत इति एक उत श्रुतिः अधिक विज्ञायामा मन्त्रोऽप्ययं किंचेषोदाभिकानां यज्ञा अपि श्रद्धादिरादित्यादयज्ञा मवति ते कविदंतं हि वामखं नार्हति श्रद्धानां नान्येकया गवेव बाह्यकृतुसिद्धिरित्याह आज्ये नेति दक्षीणमासयोः श्रूयते । सर्वस्मै वा एतयज्ञाय गृह्यते यज्जुवायामाज्यम् । प्रंप्रयोज्यो मावास्यायां प्रंप्रयोज्यमावास्यायां । आधानमकारणं च द्वादशगृहीतेन सुचंपूरयित्वा सप्तवस्या पूर्णा हुतिं जुहोतीति आज्येनेति शेषः । सप्तते अग्नेसमिच इष्टृचा विशेषत इति श्रौतमलोचरितः । तत्राशकानां तु वालैः पुच्छे पितृपणादिना शृगेण शृगेणा भिषेकादिना पादेनेति पादरज सेत्यर्थः एतेषां गोस्पर्शनादीनां च सयः पापनाशकत्वं परलोकादप्येवं समुत्पुक्तं दर्शितम् ३८ ननु पश्य मावेति शेषवान् श्रौतमखः कथं स्यादित्यत आह पत्नीमिति अनेन पशुहिसारहिते नाऽज्ययादिसाध्यकृतुमिनाऽऽज्ययादिव्रथं देवतार्थं विनियोजयन् देवोऽशुभप्रत्ययः । विनियोगे होमपत्नीं च मानसी सेवकरोति श्रद्धामिति शेषः तस्मादपत्नीकोऽभिहोत्राहरे तस्मादपत्नी-

-कस्यावानं दुर्वतीत्युक्ता श्रद्धा पत्नी सत्यं यजमान इति बहुचक्ष्णं जेपत्नी कस्याभिहोत्रापाणादौ श्रद्धायाः पत्नीत्वदर्शनात् इदं भावेकः यागमेवैव तव दत्तं तसेवमिदं कृत्वा यथा यथावत् यज्ञं विष्णुं प्राप्नुयात् ३९ तत्र यागविशेषं नियमयति पुरोडाशो हीति हिशब्देन तत्तत्कृतमेधा अभिषयाः पशव इति पशूनामभेदत्वं तस्मादाहुः पुरोडाशसंज्ञं लोप्यमिति पुरोडाशसप्रप्राशस्य चं श्रुति प्रसिद्धं होत्यते मेधो ब्रह्मस्तदहोमेधयः । 'सर्वेषां वा पशुपशूनामिधेन यजते यः पुरोडाशेन यजते' इति श्रुतेः । मूले पशूनामिति निदर्शरणपट्टी पशूनामभेदत्वात् पुरोडाशस्य चापस्तुत्वात् तेन पशुसंबंधीयो मेधस्तदहोः पुरोडाश इति श्रुत्यनुसारेण स्मृत्सर्वोपवर्णीयः । एवं श्रद्धावतामविदुषां यज्ञमुक्ता विदुषां यज्ञमाह सर्वा इति ४० तीर्थयज्ञभूमिः यज्ञैवात्स्यसमाधानं तत्रैव सर्वाणि तीर्थानि संतीत्यर्थः । तीर्थमिति यज्ञाद्युपलक्षणं ईदृशकानि हिंसाकारणैरथिस्त्वसमर्थवद्विद्वत्परातरतः ४१ उपपत्त्या युक्तया ॥ इति शातिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये मार

पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनामिध्य उच्यते ॥ सर्वानद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ४० जाजले तीर्थमात्मैव मास्मदेशातिथिर्भव ॥ एतानीदृशकान्धमाना चरन्निह जाजले ॥ कारणैर्धर्ममन्विच्छन्सलोकानां पुते शुभाम् ४१ ॥ भीष्म उवाच ॥ एतानीदृशकान्धर्मास्तुलाधारः प्रशंसति ॥ उपपत्त्या भिसंपन्नास्त्रित्यं सद्भिर्निषेवितान् ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे त्रिपष्टचधिकद्विशततमोऽध्यायः २६३ ॥ ४३ ॥ तुलाधार उवाच ॥ सद्भिर्वीर्यादिव्याससद्भिः पंथानमिममास्थितम् ॥ प्रत्यक्षं क्रियतां साधुततो ज्ञास्यसितयथा १ एतेशकुंताव हवः समंताद्विचरंतिह ॥ तवोत्तमगिसेभूताः श्येनाश्चान्याश्च जातयः २ आहूयैनान्महाब्रह्मन्विशमानास्ततस्ततः ॥ पश्येमान् हस्तपादैश्च श्लिष्टान् देहेषु सर्वशः ३ संभावयंति पितरं त्वया संभाविताः खगाः ॥ असंशयं पिता वैवं पुत्रानाहूय जाजले ४ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो जाजलिना तेन समाहूताः पतन्निः ॥ याचमुच्चारयंति स्म धर्मस्य वचनात्किल ५ अर्हिसादिकृतं कर्म इहैव परत्र च ॥ श्रद्धानिहंति वै ब्रह्मन्साहता हंति तं नरम् ६ समानां श्रद्धानानां संयतानां सुचेतसाम् ॥ कुर्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेष्यते ७

तमानादीं विप्रहृद्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥ ॥ १०३ ॥ ॥ १०४ ॥ ॥ १०५ ॥ ॥ १०६ ॥ ॥ १०७ ॥ ॥ १०८ ॥ ॥ १०९ ॥ ॥ ११० ॥ ॥ १११ ॥ ॥ ११२ ॥ ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ॥ ११५ ॥ ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥ ॥ ११८ ॥ ॥ ११९ ॥ ॥ १२० ॥ ॥ १२१ ॥ ॥ १२२ ॥ ॥ १२३ ॥ ॥ १२४ ॥ ॥ १२५ ॥ ॥ १२६ ॥ ॥ १२७ ॥ ॥ १२८ ॥ ॥ १२९ ॥ ॥ १३० ॥ ॥ १३१ ॥ ॥ १३२ ॥ ॥ १३३ ॥ ॥ १३४ ॥ ॥ १३५ ॥ ॥ १३६ ॥ ॥ १३७ ॥ ॥ १३८ ॥ ॥ १३९ ॥ ॥ १४० ॥ ॥ १४१ ॥ ॥ १४२ ॥ ॥ १४३ ॥ ॥ १४४ ॥ ॥ १४५ ॥ ॥ १४६ ॥ ॥ १४७ ॥ ॥ १४८ ॥ ॥ १४९ ॥ ॥ १५० ॥ ॥ १५१ ॥ ॥ १५२ ॥ ॥ १५३ ॥ ॥ १५४ ॥ ॥ १५५ ॥ ॥ १५६ ॥ ॥ १५७ ॥ ॥ १५८ ॥ ॥ १५९ ॥ ॥ १६० ॥ ॥ १६१ ॥ ॥ १६२ ॥ ॥ १६३ ॥ ॥ १६४ ॥ ॥ १६५ ॥ ॥ १६६ ॥ ॥ १६७ ॥ ॥ १६८ ॥ ॥ १६९ ॥ ॥ १७० ॥ ॥ १७१ ॥ ॥ १७२ ॥ ॥ १७३ ॥ ॥ १७४ ॥ ॥ १७५ ॥ ॥ १७६ ॥ ॥ १७७ ॥ ॥ १७८ ॥ ॥ १७९ ॥ ॥ १८० ॥ ॥ १८१ ॥ ॥ १८२ ॥ ॥ १८३ ॥ ॥ १८४ ॥ ॥ १८५ ॥ ॥ १८६ ॥ ॥ १८७ ॥ ॥ १८८ ॥ ॥ १८९ ॥ ॥ १९० ॥ ॥ १९१ ॥ ॥ १९२ ॥ ॥ १९३ ॥ ॥ १९४ ॥ ॥ १९५ ॥ ॥ १९६ ॥ ॥ १९७ ॥ ॥ १९८ ॥ ॥ १९९ ॥ ॥ २०० ॥ ॥ २०१ ॥ ॥ २०२ ॥ ॥ २०३ ॥ ॥ २०४ ॥ ॥ २०५ ॥ ॥ २०६ ॥ ॥ २०७ ॥ ॥ २०८ ॥ ॥ २०९ ॥ ॥ २१० ॥ ॥ २११ ॥ ॥ २१२ ॥ ॥ २१३ ॥ ॥ २१४ ॥ ॥ २१५ ॥ ॥ २१६ ॥ ॥ २१७ ॥ ॥ २१८ ॥ ॥ २१९ ॥ ॥ २२० ॥ ॥ २२१ ॥ ॥ २२२ ॥ ॥ २२३ ॥ ॥ २२४ ॥ ॥ २२५ ॥ ॥ २२६ ॥ ॥ २२७ ॥ ॥ २२८ ॥ ॥ २२९ ॥ ॥ २३० ॥ ॥ २३१ ॥ ॥ २३२ ॥ ॥ २३३ ॥ ॥ २३४ ॥ ॥ २३५ ॥ ॥ २३६ ॥ ॥ २३७ ॥ ॥ २३८ ॥ ॥ २३९ ॥ ॥ २४० ॥ ॥ २४१ ॥ ॥ २४२ ॥ ॥ २४३ ॥ ॥ २४४ ॥ ॥ २४५ ॥ ॥ २४६ ॥ ॥ २४७ ॥ ॥ २४८ ॥ ॥ २४९ ॥ ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥ ॥ २५२ ॥ ॥ २५३ ॥ ॥ २५४ ॥ ॥ २५५ ॥ ॥ २५६ ॥ ॥ २५७ ॥ ॥ २५८ ॥ ॥ २५९ ॥ ॥ २६० ॥ ॥ २६१ ॥ ॥ २६२ ॥ ॥ २६३ ॥ ॥ २६४ ॥ ॥ २६५ ॥ ॥ २६६ ॥ ॥ २६७ ॥ ॥ २६८ ॥ ॥ २६९ ॥ ॥ २७० ॥ ॥ २७१ ॥ ॥ २७२ ॥ ॥ २७३ ॥ ॥ २७४ ॥ ॥ २७५ ॥ ॥ २७६ ॥ ॥ २७७ ॥ ॥ २७८ ॥ ॥ २७९ ॥ ॥ २८० ॥ ॥ २८१ ॥ ॥ २८२ ॥ ॥ २८३ ॥ ॥ २८४ ॥ ॥ २८५ ॥ ॥ २८६ ॥ ॥ २८७ ॥ ॥ २८८ ॥ ॥ २८९ ॥ ॥ २९० ॥ ॥ २९१ ॥ ॥ २९२ ॥ ॥ २९३ ॥ ॥ २९४ ॥ ॥ २९५ ॥ ॥ २९६ ॥ ॥ २९७ ॥ ॥ २९८ ॥ ॥ २९९ ॥ ॥ ३०० ॥ ॥ ३०१ ॥ ॥ ३०२ ॥ ॥ ३०३ ॥ ॥ ३०४ ॥ ॥ ३०५ ॥ ॥ ३०६ ॥ ॥ ३०७ ॥ ॥ ३०८ ॥ ॥ ३०९ ॥ ॥ ३१० ॥ ॥ ३११ ॥ ॥ ३१२ ॥ ॥ ३१३ ॥ ॥ ३१४ ॥ ॥ ३१५ ॥ ॥ ३१६ ॥ ॥ ३१७ ॥ ॥ ३१८ ॥ ॥ ३१९ ॥ ॥ ३२० ॥ ॥ ३२१ ॥ ॥ ३२२ ॥ ॥ ३२३ ॥ ॥ ३२४ ॥ ॥ ३२५ ॥ ॥ ३२६ ॥ ॥ ३२७ ॥ ॥ ३२८ ॥ ॥ ३२९ ॥ ॥ ३३० ॥ ॥ ३३१ ॥ ॥ ३३२ ॥ ॥ ३३३ ॥ ॥ ३३४ ॥ ॥ ३३५ ॥ ॥ ३३६ ॥ ॥ ३३७ ॥ ॥ ३३८ ॥ ॥ ३३९ ॥ ॥ ३४० ॥ ॥ ३४१ ॥ ॥ ३४२ ॥ ॥ ३४३ ॥ ॥ ३४४ ॥ ॥ ३४५ ॥ ॥ ३४६ ॥ ॥ ३४७ ॥ ॥ ३४८ ॥ ॥ ३४९ ॥ ॥ ३५० ॥ ॥ ३५१ ॥ ॥ ३५२ ॥ ॥ ३५३ ॥ ॥ ३५४ ॥ ॥ ३५५ ॥ ॥ ३५६ ॥ ॥ ३५७ ॥ ॥ ३५८ ॥ ॥ ३५९ ॥ ॥ ३६० ॥ ॥ ३६१ ॥ ॥ ३६२ ॥ ॥ ३६३ ॥ ॥ ३६४ ॥ ॥ ३६५ ॥ ॥ ३६६ ॥ ॥ ३६७ ॥ ॥ ३६८ ॥ ॥ ३६९ ॥ ॥ ३७० ॥ ॥ ३७१ ॥ ॥ ३७२ ॥ ॥ ३७३ ॥ ॥ ३७४ ॥ ॥ ३७५ ॥ ॥ ३७६ ॥ ॥ ३७७ ॥ ॥ ३७८ ॥ ॥ ३७९ ॥ ॥ ३८० ॥ ॥ ३८१ ॥ ॥ ३८२ ॥ ॥ ३८३ ॥ ॥ ३८४ ॥ ॥ ३८५ ॥ ॥ ३८६ ॥ ॥ ३८७ ॥ ॥ ३८८ ॥ ॥ ३८९ ॥ ॥ ३९० ॥ ॥ ३९१ ॥ ॥ ३९२ ॥ ॥ ३९३ ॥ ॥ ३९४ ॥ ॥ ३९५ ॥ ॥ ३९६ ॥ ॥ ३९७ ॥ ॥ ३९८ ॥ ॥ ३९९ ॥ ॥ ४०० ॥ ॥ ४०१ ॥ ॥ ४०२ ॥ ॥ ४०३ ॥ ॥ ४०४ ॥ ॥ ४०५ ॥ ॥ ४०६ ॥ ॥ ४०७ ॥ ॥ ४०८ ॥ ॥ ४०९ ॥ ॥ ४१० ॥ ॥ ४११ ॥ ॥ ४१२ ॥ ॥ ४१३ ॥ ॥ ४१४ ॥ ॥ ४१५ ॥ ॥ ४१६ ॥ ॥ ४१७ ॥ ॥ ४१८ ॥ ॥ ४१९ ॥ ॥ ४२० ॥ ॥ ४२१ ॥ ॥ ४२२ ॥ ॥ ४२३ ॥ ॥ ४२४ ॥ ॥ ४२५ ॥ ॥ ४२६ ॥ ॥ ४२७ ॥ ॥ ४२८ ॥ ॥ ४२९ ॥ ॥ ४३० ॥ ॥ ४३१ ॥ ॥ ४३२ ॥ ॥ ४३३ ॥ ॥ ४३४ ॥ ॥ ४३५ ॥ ॥ ४३६ ॥ ॥ ४३७ ॥ ॥ ४३८ ॥ ॥ ४३९ ॥ ॥ ४४० ॥ ॥ ४४१ ॥ ॥ ४४२ ॥ ॥ ४४३ ॥ ॥ ४४४ ॥ ॥ ४४५ ॥ ॥ ४४६ ॥ ॥ ४४७ ॥ ॥ ४४८ ॥ ॥ ४४९ ॥ ॥ ४५० ॥ ॥ ४५१ ॥ ॥ ४५२ ॥ ॥ ४५३ ॥ ॥ ४५४ ॥ ॥ ४५५ ॥ ॥ ४५६ ॥ ॥ ४५७ ॥ ॥ ४५८ ॥ ॥ ४५९ ॥ ॥ ४६० ॥ ॥ ४६१ ॥ ॥ ४६२ ॥ ॥ ४६३ ॥ ॥ ४६४ ॥ ॥ ४६५ ॥ ॥ ४६६ ॥ ॥ ४६७ ॥ ॥ ४६८ ॥ ॥ ४६९ ॥ ॥ ४७० ॥ ॥ ४७१ ॥ ॥ ४७२ ॥ ॥ ४७३ ॥ ॥ ४७४ ॥ ॥ ४७५ ॥ ॥ ४७६ ॥ ॥ ४७७ ॥ ॥ ४७८ ॥ ॥ ४७९ ॥ ॥ ४८० ॥ ॥ ४८१ ॥ ॥ ४८२ ॥ ॥ ४८३ ॥ ॥ ४८४ ॥ ॥ ४८५ ॥ ॥ ४८६ ॥ ॥ ४८७ ॥ ॥ ४८८ ॥ ॥ ४८९ ॥ ॥ ४९० ॥ ॥ ४९१ ॥ ॥ ४९२ ॥ ॥ ४९३ ॥ ॥ ४९४ ॥ ॥ ४९५ ॥ ॥ ४९६ ॥ ॥ ४९७ ॥ ॥ ४९८ ॥ ॥ ४९९ ॥ ॥ ५०० ॥ ॥ ५०१ ॥ ॥ ५०२ ॥ ॥ ५०३ ॥ ॥ ५०४ ॥ ॥ ५०५ ॥ ॥ ५०६ ॥ ॥ ५०७ ॥ ॥ ५०८ ॥ ॥ ५०९ ॥ ॥ ५१० ॥ ॥ ५११ ॥ ॥ ५१२ ॥ ॥ ५१३ ॥ ॥ ५१४ ॥ ॥ ५१५ ॥ ॥ ५१६ ॥ ॥ ५१७ ॥ ॥ ५१८ ॥ ॥ ५१९ ॥ ॥ ५२० ॥ ॥ ५२१ ॥ ॥ ५२२ ॥ ॥ ५२३ ॥ ॥ ५२४ ॥ ॥ ५२५ ॥ ॥ ५२६ ॥ ॥ ५२७ ॥ ॥ ५२८ ॥ ॥ ५२९ ॥ ॥ ५३० ॥ ॥ ५३१ ॥ ॥ ५३२ ॥ ॥ ५३३ ॥ ॥ ५३४ ॥ ॥ ५३५ ॥ ॥ ५३६ ॥ ॥ ५३७ ॥ ॥ ५३८ ॥ ॥ ५३९ ॥ ॥ ५४० ॥ ॥ ५४१ ॥ ॥ ५४२ ॥ ॥ ५४३ ॥ ॥ ५४४ ॥ ॥ ५४५ ॥ ॥ ५४६ ॥ ॥ ५४७ ॥ ॥ ५४८ ॥ ॥ ५४९ ॥ ॥ ५५० ॥ ॥ ५५१ ॥ ॥ ५५२ ॥ ॥ ५५३ ॥ ॥ ५५४ ॥ ॥ ५५५ ॥ ॥ ५५६ ॥ ॥ ५५७ ॥ ॥ ५५८ ॥ ॥ ५५९ ॥ ॥ ५६० ॥ ॥ ५६१ ॥ ॥ ५६२ ॥ ॥ ५६३ ॥ ॥ ५६४ ॥ ॥ ५६५ ॥ ॥ ५६६ ॥ ॥ ५६७ ॥ ॥ ५६८ ॥ ॥ ५६९ ॥ ॥ ५७० ॥ ॥ ५७१ ॥ ॥ ५७२ ॥ ॥ ५७३ ॥ ॥ ५७४ ॥ ॥ ५७५ ॥ ॥ ५७६ ॥ ॥ ५७७ ॥ ॥ ५७८ ॥ ॥ ५७९ ॥ ॥ ५८० ॥ ॥ ५८१ ॥ ॥ ५८२ ॥ ॥ ५८३ ॥ ॥ ५८४ ॥ ॥ ५८५ ॥ ॥ ५८६ ॥ ॥ ५८७ ॥ ॥ ५८८ ॥ ॥ ५८९ ॥ ॥ ५९० ॥ ॥ ५९१ ॥ ॥ ५९२ ॥ ॥ ५९३ ॥ ॥ ५९४ ॥ ॥ ५९५ ॥ ॥ ५९६ ॥ ॥ ५९७ ॥ ॥ ५९८ ॥ ॥ ५९९ ॥ ॥ ६०० ॥ ॥ ६०१ ॥ ॥ ६०२ ॥ ॥ ६०३ ॥ ॥ ६०४ ॥ ॥ ६०५ ॥ ॥ ६०६ ॥ ॥ ६०७ ॥ ॥ ६०८ ॥ ॥ ६०९ ॥ ॥ ६१० ॥ ॥ ६११ ॥ ॥ ६१२ ॥ ॥ ६१३ ॥ ॥ ६१४ ॥ ॥ ६१५ ॥ ॥ ६१६ ॥ ॥ ६१७ ॥ ॥ ६१८ ॥ ॥ ६१९ ॥ ॥ ६२० ॥ ॥ ६२१ ॥ ॥ ६२२ ॥ ॥ ६२३ ॥ ॥ ६२४ ॥ ॥ ६२५ ॥ ॥ ६२६ ॥ ॥ ६२७ ॥ ॥ ६२८ ॥ ॥ ६२९ ॥ ॥ ६३० ॥ ॥ ६३१ ॥ ॥ ६३२ ॥ ॥ ६३३ ॥ ॥ ६३४ ॥ ॥ ६३५ ॥ ॥ ६३६ ॥ ॥ ६३७ ॥ ॥ ६३८ ॥ ॥ ६३९ ॥ ॥ ६४० ॥ ॥ ६४१ ॥ ॥ ६४२ ॥ ॥ ६४३ ॥ ॥ ६४४ ॥ ॥ ६४५ ॥ ॥ ६४६ ॥ ॥ ६४७ ॥ ॥ ६४८ ॥ ॥ ६४९ ॥ ॥ ६५० ॥ ॥ ६५१ ॥ ॥ ६५२ ॥ ॥ ६५३ ॥ ॥ ६५४ ॥ ॥ ६५५ ॥ ॥ ६५६ ॥ ॥ ६५७ ॥ ॥ ६५८ ॥ ॥ ६५९ ॥ ॥ ६६० ॥ ॥ ६६१ ॥ ॥ ६६२ ॥ ॥ ६६३ ॥ ॥ ६६४ ॥ ॥ ६६५ ॥ ॥ ६६६ ॥ ॥ ६६७ ॥ ॥ ६६८ ॥ ॥ ६६९ ॥ ॥ ६७० ॥ ॥ ६७१ ॥ ॥ ६७२ ॥ ॥ ६७३ ॥ ॥ ६७४ ॥ ॥ ६७५ ॥ ॥ ६७६ ॥ ॥ ६७७ ॥ ॥ ६७८ ॥ ॥ ६७९ ॥ ॥ ६८० ॥ ॥ ६८१ ॥ ॥ ६८२ ॥ ॥ ६८३ ॥ ॥ ६८४ ॥ ॥ ६८५ ॥ ॥ ६८६ ॥ ॥ ६८७ ॥ ॥ ६८८ ॥ ॥ ६८९ ॥ ॥ ६९० ॥ ॥ ६९१ ॥ ॥ ६९२ ॥ ॥ ६९३ ॥ ॥ ६९४ ॥ ॥ ६९५ ॥ ॥ ६९६ ॥ ॥ ६९७ ॥ ॥ ६९८ ॥ ॥ ६९९ ॥ ॥ ७०० ॥ ॥ ७०१ ॥ ॥ ७०२ ॥ ॥ ७०३ ॥ ॥ ७०४ ॥ ॥ ७०५ ॥ ॥ ७०६ ॥ ॥ ७०७ ॥ ॥ ७०८ ॥ ॥ ७०९ ॥ ॥ ७१० ॥ ॥ ७११ ॥ ॥ ७१२ ॥ ॥ ७१३ ॥ ॥ ७१४ ॥ ॥ ७१५ ॥ ॥ ७१६ ॥ ॥ ७१७ ॥ ॥ ७१८ ॥ ॥ ७१९ ॥ ॥ ७२० ॥ ॥ ७२१ ॥ ॥ ७२२ ॥ ॥ ७२३ ॥ ॥ ७२४ ॥ ॥ ७२५ ॥ ॥ ७२६ ॥ ॥ ७२७ ॥ ॥

अद्यास्तौति अद्वेत्यादिना विवस्वानमकाशरूपश्चिदात्मतत्त्वं भिन्निवैवस्वती ब्रह्मविषयिणी विधावत् सेयं सूर्यस्य रूपं चेत्यकाशघर्षिणः सत्त्वस्य दुहितेव दुहिता सात्विकीत्यर्थः । सैव च अद्वा
अवित्रीपालयित्री प्रसवित्री विशुद्धजन्मप्रदा तथावाह्मनसबोरपिसातंरंगं । निश्चयात्मिका हि अद्वा संकल्पात्मके संज्ञयात्मके मनस्ततो बहिरंगं । ततोऽपि बाह्यतरावाणी जपध्यान
जपधर्मपिण्या अद्भवश्रेष्ठेत्यर्थः ८ एतदेवाह वाग्भूद्वजिति वाचास्वरवर्णविषयसिनेयदुर्द्धिन्नरुद्रमन्त्राद्युच्चारणेतच्छ्रद्धा प्रायतं समावर्ते । मनसाऽप्येण यत्र ईदिव ताच्यानादितच्छ्रद्धाहीनं
तुल्यधर्मैकवर्णानुप्राप्तमहति कंचिद्वि ९ अद्वाष्टुचित्वयोः अद्वाविकेस्य प्राच्यायिका माहाव्रति १० कद्वयस्य रूपणस्य वाङ्मयैषान्यविकयिणः ११ भीमासिखाविचार्य १२ । १३

श्रद्धावैवस्वतीसेयंस्त्र्यस्यदुहिताद्विज ॥ साऽवित्रीप्रसावित्रीचवर्हिवांश्मनसीततः ८ वाग्वृद्धंत्रायतेश्रद्धामनोवृद्धंचभारत ॥ श्रद्धावृद्धंवाश्मनसीनकर्मत्रातुमर्हति
९ अत्रगाथाब्रह्मगीताःकीर्तयंतिपुराविदः ॥ शुचेश्रद्धधानस्यश्रद्धधानस्यचाशुचेः १० देवावित्तममन्यंतसंशयंज्ञकर्मणि ॥ श्रोत्रियस्यकदर्यस्यवदान्यस्यच
वार्धुपेः ११ भीमांसित्त्वोभयंदेवाःसममन्नमकल्पयन् ॥ प्रजापतिस्तातुवाचविपमंलतमित्युत १२ श्रद्धापूर्तवदान्यस्यहतमश्रद्धयेतरत् ॥ भोज्यमन्नंवदान्यस्यक
दर्यस्यनवार्धुपेः १३ अश्रद्धधानएवैकोदेवानांनार्हतेहविः ॥ तस्यैवान्नमोक्तव्यमितिधर्मविदोविदुः १४ अश्रद्धापरमंपापंश्रद्धापापप्रमोचनी ॥ जहातिपापंश्रद्धा
वान्सर्पौजीर्णाभिवत्त्वचम् १५ ज्यायसीयापवित्राणांनिवृत्तिःश्रद्धयासह ॥ निवृत्तशीलदोषोयःश्रद्धावाष्णूतएवसः १६ किंतस्यतपसाकार्यंकिंवृत्तेनकिमात्मना ॥
श्रद्धामयोऽयंपुरुषोयोज्यच्छ्रद्धःसएवसः १७ इतिधर्मःसमाख्यातःसद्भिर्धर्मार्थेदर्शभिः ॥ वयंजिज्ञासमानास्तुसंप्राप्ताधर्मदर्शनात् १८ श्रद्धांकुरुमहाप्राज्ञततः
प्राप्त्यसित्यवरम् ॥ श्रद्धावान्श्रद्धधानश्चधर्मश्चैवाहिजाजले ॥ स्ववर्त्मनिस्थितश्चैवगरीयानेवजाजले १९ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततोऽचिरेणकालेनतुलाधारःसए
च ॥ दिवंगत्वामहाप्राज्ञौविहरेतांयथाशुखम् २० स्वंस्वंस्थानमुपागम्यस्वकर्मपरिवर्जितम् ॥ एवंबहुविधार्थंचतुलाधारेणभाषितम् २१ सम्यक्केदमुपालब्धो
धर्मश्चोक्तःसनातनः ॥ तस्यविरख्यातवीर्यस्यश्रुत्वावाक्यानिऽद्विजः २२ तुलाधारस्वकौंतेयशांतिमेवान्वपद्यत ॥ एवंबहुमार्थंचतुलाधारेणभाषितम् ॥ यथौ
पम्योपदेशेनकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि २३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलसंवादे चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमो
ऽध्यायः ॥ २६४ ॥ ॥ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासपुरातनम् ॥ प्रजानामनुकंपार्थगीतराज्ञाविचरन्नुना १

हविर्दातुमिति शेषः १४ । १५ निवृत्तः शीलदोषाभाचारलङ्घनरागादिर्षस्य सनिर्दोष शीलवान् १६ यत्प्रासादिकी राजसीतामसीवाश्रदायस्य सपञ्चद्रुः सपुत्रसात्त्विको राजसस्ता
मनोवा १७ धर्मदर्शनाख्यपुनरेवैर्धर्मयमावतः १८ श्रद्धावान् स्वैवार्थे श्रद्धानस्तु धर्मपुत्रा तु भवेदश्रेय इति निश्चयवान् धर्मो धर्मात्मा गरीयान् श्रेष्ठतरः १९ अचिरेणाऽप्येन
दिव्यं हादां काशारूपमग्नौ विहरेतीत्येकामः सत्यसंकरपइति श्रुतेर्यौ गीर्वाण्येन क्रीडापकुलता । त्वं स्वस्थाने वासंसे श्वकर्मभिः परिचर्जितमर्जितमुशगम्येति सार्धः २० । २१ । २२ ययौ
पश्योपदेशेन यथावदुद्घातकीर्तनेन २३ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीये चतुःषष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥
पुत्रगुलाधारवाक्ये रिसात्मकस्य धर्मस्य श्रेष्ठपुत्रप्राप्यतस्यैव स्तुतये रिसात्मकं सर्वमर्निदं स्यात्प्राप्यैकमुत्तेन अत्रापि त्वाविवा प्रजानां पुत्रादिपञ्चनाम् ३-

छिन्नाविशस्तास्पृणाप्रतिमाशरीरयस्यत । 'स्पृणायसिस्मृता प्रतिमार्थागृहस्तर्भे' इति विश्वः । गोप्रेगवालंभवति यज्ञे यज्ञवाटस्य कर्मणिपथी यज्ञवादस्यान्ब्राह्मणाभिर्देवान्प्रेक्षमाणः २ निश्चितवचनैर्निर्वचनं पृषास्वस्तिप्रोम्योऽस्त्विति ३ तदेवाह अथयसिस्थितेरमादिना हिंस्त्रस्यप्रयज्ञस्तदभ्योब्राह्मणयज्ञइति मर्यादा अथयस्यताविचलितामर्यादायपतिः यतोविमूढैः तत्रापिहेतुर्नास्ति केनोस्ति ब्रह्मेतिवदद्भिः संशयात्मभिः आरम्भादेहोऽभ्योऽवा अभ्योऽपि कर्ताऽकर्तावा अकर्ताऽभ्येकोऽनेकोवा एकोऽपिसंगवानसंगोवा इत्यादिरूपः संशयस्तद्धानात्माचि तयपतिः अथयस्यैवादिद्वारैवख्यातिमिच्छद्भि रितिभावः हिंसाकृतोपश्राब्धमः श्रेष्ठः कृतः ४ सर्वेति बहिर्वैद्यामिवसर्वकर्मसुज्योतिष्टोमादिभ्यपिनराः कामकारादेवपशून् हिंसन्ति ननुशास्त्रात् यतोधर्मात्मानुःसर्गैवेदार्थतत्त्वविविहिसामेवाऽन्वीयप्रशशंस । 'ननुवसन्तेवसन्तेज्योतिषापजेत प्रतिवसन्तसंसोमः' इति श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यस्वेनविहितेज्योतिष्टोमादिषुविहितः पश्राब्धमः कथंका यकारः स्यात् 'जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्कण्ठवाजायते ब्रह्मचर्येणऋषिभ्योपजनेन देवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः' इत्यृणयुतेऽथानधीत्यानिष्टाप्रजामनुत्पाद्यचकयमनुगोवास्यात् अनाहिताभितायाभ्योप पातकेषुस्मरणाय कृताधानस्वसमर्थस्यकृत्वनारंभोवाक्यस्यादितिज्ञे माहस्पष्टस्यैवकामकारस्त्वेतन्मूलकानामाधानादीनामपित्वात्वाच्चायमानोवै इत्यत्रापिनोत्पद्यमानहस्यर्थः किंतुगृहस्थो ऽधिकारीवासं पृथमानइति ठायाख्येयं अन्यथापित्रादिभ्यकृताधानेषुप्राचीनामनाहिताभिताजनितादौपमाकोपपतेः किंचयद्दुरैवेन ब्रह्मेणमदेयादधीतायजतेति शतपथश्रुतेराधानादिविवि

छिन्नस्थूणवृषवृद्धाविलापचंगवांभृशम् ॥ गोघृहेयज्ञवाटस्यप्रेक्षमाणःसपार्थिवः २ स्वस्तिगोभ्योऽस्तुलोकेपुततो
निर्वचनकृतम् ॥ हिंसायांहिप्रवृत्तायामाशीरेपातकालिप्ता ३ अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः ॥ संशया
त्मभिरव्यक्तैर्हिंसासमनुवर्णिता ४ सर्वकर्मस्वहिंसाहिधर्मात्मानमनुरब्रवीत् ॥ कामकाराद्विहिंसंतिवाहिव्येद्यांशुन्नराः
५ तस्मात्प्रमाणतःकार्योधर्मःसूक्ष्मोविजानता ॥ अहिंसासर्वभूतेभ्योधर्मेभ्योज्यायसीमता ६ उपोष्यसंशितो
भूत्वाहित्वावेदकृताःश्रुतीः ॥ अचारइत्यनाचारःरूपणाःफलहेतवः ७

पुत्रदावानधिकारी अद्वाचापीतसांगवेदस्याऽऽपातमतिपन्नवेदार्थस्य 'अवाद्येते अद्वायज्ञकृपा अष्टादशोक्तमवरंयेषुकर्म । एतच्छ्रयोयेऽमिनंदंतिमृताजराभूयुतेपुनरेवाविजंति' इति श्रुत्यापो
दृक्कस्त्रिजोषजमानःपत्नीधेत्यष्टादशैर्निष्पाद्यानांयज्ञानाभट्टत्वंतत्कर्तृणांचमृतत्वंदशैर्मर्याज्योतिष्टोमाविध्योहिंसावद्रथ्योज्ञेभ्यःप्रागोवापनीता । तथाचवसंतवसंतज्योतिषायजेतेति
विधितोनिवार्यवादानुमितनिषेधाच्चातिरात्रेपोऽशिमैरुह्यातिनातिरात्रेपोऽशिमैरुह्यातीतिविहितमतिपिदत्वात्पोऽशिमैरुह्यज्योतिष्टोमोऽपि कृताकृतपवेति । अथह्यानस्यतत्रप्रवृत्तिःकाम
कारकृतव । नचोपनिषदध्ययनारप्रागेवज्योतिष्टोमेप्रवृत्तिःसंभवतियेननिंदाअथवाचप्राकृतत्रअद्वा आवश्यकस्त्वदुद्धिश्चसंभाव्येत । स्वाध्यायोऽध्येतव्यइतिव्रह्मचर्येपैर्वाभेदानपदैवत्योपनिषदध्य
यनस्यसिद्धत्वात् । ननुकांडद्वयाध्याय्यपिकर्मकांडएवअद्वावांनहमस्मिन्नज्ञानकांडेइतिचेतिहोमसर्पवृष्टस्यतत्कर्मनिबंमपुर्कृत्वतस्तत्त्वज्ञानसितेयंतिकायेताननःकिंचिच्चित्रं । सर्वयाऽप्याज्ञा
नात्कामकारकृताहिंस्त्रकर्मणिप्रवृत्तिरितिसिद्धं तस्मादुक्तविषयत्वोक्तार्थः५ प्रमाणतःप्रमाणयोर्बालबलंविजानतामुक्तमोघमःकार्यः तमेवाह अहिंसेति ६ गृहस्यस्यचसूनानामपरिहायत्वात्कथ
महिंसाकार्यस्यतवाह उपोष्येति उपसमीपेग्रामस्यवासेरुत्वाभिन्नार्थंग्रामंप्रविशेदिति विषेःसंप्रत्येत्यर्थः । संशितस्तीक्ष्णव्रतोभूत्वावेदेनकृताःश्रुतीःफलश्रुतीः'अक्षय्यंहर्त्रेवातुमास्ययाजिनःपुष्टं
भवति'इत्याद्याहित्वाआचारइतिबुद्ध्याऽन्याचारोऽहस्यआचारहीनःस्यात् पुरुषस्येदमेवश्रेयसिबुद्धयान्धकर्म्यभयोदित्यर्थः । कृपणाःसुद्राः फलमेवकर्मणिप्रवृत्तोहेतुःकारणयेषांतथामृताः ७

एतदेवकर्मनिदिष्टास्तौति यदीति यज्ञादिपरामाणवाद्यमांसंनखादंतिहृत्तियःसरपचमौनप्रशस्यते ८ वेदिकधर्मनिदिष्टाकामेकारुतकर्मनिदति सुराभितिसाधेन आसर्वमद्यं कसरा
दन्तिलिपिश्चोदनं ९ एवंनिरस्ताखिलदोषोविष्णुमात्मानमेवश्रयेदित्याह विष्णुमिति १० तस्यार्चनायनकर्मकरिवसुरामासाद्यपेक्षितमित्याह पायसैरिति ११ चोक्षविशुद्धेः १२ आपदः
शरीरंशोषयंतिशरीरंचापदानाशामिच्छत्यतोऽश्वयंतंहिंसाशून्यस्यकथंशरीरनिर्वाहइत्याह शरीरमिति १३ यथेति शरीराविरोधेनैवधर्मचरेन्नपुनर्मौरोधेनशरीरंनाशयेत् १४ ॥ इति
शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये पंचषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमहिंसाधर्मस्यावश्यानुष्ठेयत्वमुक्ताकदाचित्परनिर्वाहार्थं

यदियज्ञांश्चवृक्षांश्चयूषांश्चोद्दिश्यमानवाः ॥ वृथामांसंनखादंतिनैपधर्मःप्रशस्यते ८ सुरामत्स्यान्मधुमांसमासवंकसरोदनम् ॥ धूतैःप्रवर्तितंह्यतत्रैतद्देवेषु
कल्पितम् ९ मानान्मोहाच्चलौभाच्चलौल्यमेतत्प्रकल्पितम् ॥ विष्णुमेवाभिजानंतिसर्वयज्ञेषुब्राह्मणाः १० पायसैःसुमनोभिश्चतस्यापियजनंस्मृतम् ॥ य
ज्ञियाश्चैवधृष्टावेदेषुपरिकल्पिताः ११ यज्ञापिकिंचिर्कृत्यमन्यज्जोक्षैःसुसंरुतम् ॥ महत्सवैःशुद्धभाविःसर्वदेवार्हमेवतत् १२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ शरी
रमापदश्चापिविवदव्यविहिंसितः ॥ कथंयात्राशरीरस्यनिराभस्यसेत्स्यते १३ ॥ भीष्मउवाच ॥ यथाशरीरंनगलायेज्येयान्मृत्युवशंयथा ॥ तथाकर्मसुवर्तत
समर्थोधर्ममाचरेत् १४ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि विचरुनुगीतायां पंचषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥ ॥
॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंकार्यंशरीरेतशीघ्रंवाऽथाचिरेणवा ॥ सर्वथाकार्यदुर्गंस्मिन्भवान्नःपरमोऽगुरुः १ ॥ भीष्मउवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपु
रातनम् ॥ चिरकारिस्तुयत्पूर्ववृत्तमागिरसेकुले २ चिरकारिकमद्रतेमद्रतेचिरकारिक ॥ चिरकारीहिमेधावीनापराध्यतिकर्मसु ३ चिरकारीमहाप्राज्ञोगौतम
स्याभवस्तुतः ॥ चिरेणसर्वकार्याणिविमुह्यार्थान्प्रपद्यते ४ चिरंसंचितयत्यर्थांश्चिरंजाम्चिरंस्वपन् ॥ चिरंकार्याभिपतिंचिरकारीतथोच्यते ५ अलमग्र
हणंप्राप्तोदुर्मेधावीतथोच्यते ॥ बुद्धिलाघवयुक्तेनजनेनादीर्घदर्शना ६ व्यभिचारेतुकास्मिन्निश्चयतिक्रम्यापराप्नुतान् ॥ पित्रोक्तःकृपितेनाथजहीमांजननीमि
ति ७ इत्युक्त्वासतदाविप्रोगौतमोजपतावरः ॥ अविमुह्यमहाभागोवनमेवजगामसः ८ सतथेतिचिरेणोक्त्वास्वभावाच्चिरकारिकः ॥ विमुह्यचिरकारित्वाच्चि
त्त्वामासवैचिरम् ९ पितुराज्ञाकथंकुर्यान्नहन्त्यामातरंकथम् ॥ कथंधर्मच्छलेनास्मिन्निज्येयमसाधुवत् १० पितुराज्ञापरोधर्मस्वधर्मोमातृरक्षणम् ॥ अस्व
तंत्रंचपुत्रस्वंकिंतुमानानुपीडयेत् ११ स्त्रियंहत्वामातरंचकोहिजातुस्खीमवेत् ॥ पितरंचाप्यवज्ञायकःप्रतिष्ठामवाप्नुयात् १२

साधुपरिचर्याकालविलंबादिनापरिहरोदितिप्रश्रुत्वाकामाख्यायिकायुजेनाह कथंकार्यामित्यादिना कार्यदुर्गंशुर्वाविचरणादवश्यकर्तव्येहिंसामपत्त्येनदुष्करेचसहीत्यर्थः १।२।३।४ चिरका
रिनामनिर्वाक्ति चिरमिति कार्याभिपतिःकार्याधिगमः तथातेनहेतुनाचिरकारीत्युच्यते १ यद्यतेउपावीयतेकोकेनेनेतिप्रहणंनमधेयं अलसइतिप्रहणमलसप्रहणंप्राप्तः लाचर्वनीचता जने
भोचवइतिबंधः २ पित्रागौतमेन इमांजननीनहस्यात् ३।८।९ धर्मच्छलेधर्मसंकटे १०।११।१२

युक्तमुचितं अमंस्तुखानुष्ठेयं इदमुद्वायपियमौपरस्परशितद्वौनमपुनर्मौकषमहमेतौनातिवर्ततमामतिशयेननातिवर्तं किमेतन्निकृष्ययादितितिकंतातमपजाम् ११ गोत्रस्थान्नः १२ बुद्धयेना
नामि संभवमुत्पत्तिहेतुम् १५ जातकर्मणिअज्ञामभवपरशुर्मेवेतिमाह अज्ञमेवाच्छद्योभवपरशुरिवमदीयेपुत्राणुच्छेदकोमवेतिमंप्रपदार्थः उपकर्मोपनपनात्प्रवासादेरपुत्रस्यशिरःपरिशुद्ध
जपतीतिपुष्टाविहितसर्वसंस्कारवहिर्भूत्वादिदमुपकर्म तथाआत्मावैपुत्रनामासीतिमाह पिबुःपालयितुः एवंपितुराज्ञापामरमभावंचदधतोगौरवनिश्चितमित्यर्थः १६।१७।१८।१९ मो

अनवज्ञापितुयुक्ताधारणमातृरक्षणम् ॥ युक्तज्ञमाधुमावेतौनातिवर्ततमांकथम् १३ पिताह्यात्मानमाधत्तेजायायांजज्ञिवानिति ॥ शीलचारित्रगोत्रस्यधार
णार्थकुलस्यच १४ सोऽहंमात्रास्वयंपित्रापुत्रत्वेप्रकृतःपुनः ॥ विज्ञानंमेककथंनस्याह्युद्धयेचात्मसंभवम् १५ जातकर्मणियत्प्राहापितायज्ञोपकर्मणि ॥ पर्याप्तः
सद्वर्त्तकारःपितुर्गौरवनिश्चये १६ गुरुरग्र्यःपरोधर्मःपोषणाद्यापनाश्वितः ॥ पितायदाहधर्मःसवेदेष्वपिसुनिश्चितः १७ प्रीतिमात्रंपितुःपुत्रःसर्वपुत्रस्यवै
पिता ॥ शरीरादीनिदेयानिपितात्वेकःप्रयच्छति १८ तस्मात्पितृवचकार्येनविचार्यैकदाचन ॥ पातकान्यपिपूयंतेपितुःशासनकारिणः १९ भोग्येभोज्ये
प्रवचनेसर्वलोकनिदर्शने ॥ भर्त्राचैवसमायोगेसीमंतोन्नयनेतथा २० पिताधर्मःपितास्वर्गःपिताहिपरमंतपः ॥ पितारिप्रीतिमापन्नेसर्वाःप्रीयंतिदेवताः २१
आशिपस्ताभजंत्येनपुरुषंप्राहयपिता ॥ निष्ठातेःसर्वपापानांपितायज्ञाभिर्नदति २२ मुच्यतेबंधनात्पुष्पफलंश्रात्प्रमुच्यते ॥ क्षिप्रपुत्रपुत्रसुतंस्नेहोपिता
पुत्रंमुच्यति २३ एतद्विचिंतितंतावत्पुत्रस्यपितृगौरवम् ॥ पितानारूपतरंस्थानंचितविष्यामिमातरम् २४ योह्ययंमायिसंघातोमर्त्यत्वेपांचभौतिकः ॥ अ
स्यमेजननीहेतुःपावकस्ययथाऽरणिः २५ मातादेहारणिःपुंसांसर्वस्यातंस्यनिर्घृतिः ॥ मातृलाभेसनाथत्वमनाथत्वंविपर्यये २६ नचशोचतिनाप्येनंस्थाविर्यं
मपकर्षति ॥ श्रियाहीनोऽपियोगेहमंवेतिप्रतिपद्यते २७ पुत्रपौत्रोपपन्नोऽपिजननीयभ्रमाश्रितः ॥ अपिवर्षशतस्यांतेसद्विहायनवच्चरेत् २८ समर्थोऽस
मर्थवाक्यंवाप्यकृतं तथा ॥ रक्षत्येवसुतंमातानान्यःपौष्टाविधानतः २९ तदासद्वद्भोभवतितदामवतिदुःखितः ॥ तदाशून्यंजगतस्ययदामात्रावियुज्यते ॥
३० नास्तिमातृसमाच्छाया नास्तिमातृसमागतिः ॥ नास्तिमातृसमंत्राणं नास्तिमातृसमाप्रिया ३१ कुक्षिसंधारणाद्वात्रिजननाज्जननीस्मृता ॥ अंगानां
वर्धनादंवावीरसूत्वेनवीरसूः ३२ शिशोःशुश्रूषणाच्छुभ्रमातादेहमनंतरम् ॥ चेतनावात्रोहन्त्याद्यस्यनासुपिरंशिरः ३३

येवस्त्रादौ भोज्येऽन्नादौ प्रवचनेवेदाध्ययने लोकनिदर्शनेलौकिकशिक्षार्था मर्त्येतिगर्मापानादिसर्वसंस्कारोपलक्षणम् १०।११।१२।१३।१४।१५ निर्वातिःसुखंतत्कर्त्रा १६
हेअंबइत्युक्ता २७ द्विहायनवर्द्धिवर्धनमवेत् २८।२९।३०।३१ वीरसूवीरपुत्रपूः १२ मातेवशुभ्रस्तामंतरमव्यवहितमात्मनोदेहंतचेतनावात्रहन्त्यात् सकः यस्यशिरःशु
पिरंभेदोमज्जादिनारिचंशुक्लाडुवत्पाथिपतितंताद्विप्रीतमशुपिरंस्यात् ३३

प्राणउपस्थेद्वयं तस्यैवेयमिदं इत्यर्थः । अभिसंधिः पुत्रो भगवतो राजयेत वेदमवधीतसर्वमायुरित्यादि श्रुत्या प्रदर्शितोऽभिलाषः कृतोऽप्यतीत्यामेव । तमभिलाषमाप्तापितावाउमौ वा कुतस्तत्र मृताधोयायाध्यमातयैव तत्कृतं स्थितं निष्ठितं पितरितुसोऽभिलाषः पाक्षिको भवतीत्यर्थः ३४ भरणमात्रेण गर्भधारणमात्रेण संबन्धेन माता पुत्रप्रीतिमाह्लादं स्नेहमासक्तिं च करोति अतः प्रत्युक् कारायतस्यामपि प्रीतिस्नेहौ पुत्रेण कार्यावित्यर्थः वस्तुतस्तु पितु रेव प्रजाः यथोक्तं प्रागेव 'मातामह्वापितुः पुत्रोऽप्येन जातः स एव सः' इति मन्त्रार्थकोशः पितुराज्ञां नुल्लंघनीयेति भावः ३५ ननु न चैतद्विप्रो भाग्यः स्मो वयमन्ना द्राणां वेति श्रुतेः पितृत्वे एव संशयात् कथं तदाज्ञानुल्लंघनीयेत्यत आह पाणीति धर्मचार्ये चकारायेचनातिचरामीति प्रतिज्ञापूर्वकं स्वयंपाणिग्रहं कृत्वा यदि पुत्र्याः स्त्रियाः परदारान्न प्रतिपाद्यति तर्हि तया च्यतां प्रार्थनीयतां पूज्यतां भित्तिपावद् नार्हति धर्मत्यागात् । अयमाशयः य एवं विधेः पिता सोऽज्ञातत्वादि शिष्टत्वाच्चानादुरोध्यो मम तु पिता सती पतिरनुरोध्य एवेति ३६ किं तर्हि पित्राज्ञया माता हंतव्येत्याशंक्याह भरणमिति परमुपायः कर्मवापार्यपाळयितुं तस्मात् तया च भार्या पत्नी च प्राणैर्दियोजयितुमिच्छतोऽस्य मृतत्वादि गुणान्यस्योन्मत्तस्येव वचनान्मातरं न हि सिष्ये इत्याशयः ३७ ननु व्यभिचारिणी स्त्री हंतव्येत्याशंक्याह एवमिति एवमपीत्यर्थः व्युत्तरं जाचरन् महादोषं

दंपत्योः प्राणसंश्लेषोऽभिसंधिः कृतः किल ॥ तं माता च पिता चेति भूतार्थो मातरि स्थितः ३४ माता जानाति यद्गोत्रं माता जानाति यस्य सः ॥ मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः ३५ पाणिबंधं स्वयंकृत्वासहर्ममुपेत्य च ॥ यदायास्यति पुरुषाः स्त्रियो नार्हति याच्यताम् ३६ भरणमिदं स्त्रियो भर्ता पात्या चैव स्त्रियः पतिः ॥ गुणस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्तान पुनः पतिः ३७ एवं स्त्रीनापराधोति नर एवापराध्यति ॥ व्युत्तरं श्वमहादोषं नर एवापराध्यति ३८ स्त्रिया हि परमो भर्ता देवतं परमं स्मृतम् ॥ तस्यात्मना तु सदृशमात्मानं परमं ददौ ३९ नापराधोऽस्ति नारीणां नर एवापराध्यति ॥ सर्वकार्यं पराध्यत्वा न्नपराध्यंति चांगनाः ४० यश्च नोक्तोऽथ निर्देशः स्त्रियामैयुन नृत्तये ॥ तस्य स्मारयतो व्यक्तमधर्मो नास्ति संशयः ४१ एवं नारीमातरं च गौरवे चाधिके स्थिताम् ॥ अवध्यांतु विजानीयुः पशवोऽप्यविचक्षणाः ४२

पारदार्यं यदि प्रार्थयितैव न स्यात्तर्हि नायं दोषः प्रसज्येत ततः प्रथममवृत्तेर्पुंस्त्वेवायं दोष इत्यर्थः ३८ ननु स्त्रिया अपि तदनुमोदनादपराधोऽस्येवेत्याशंक्याह स्त्रिया हीति तस्याऽऽत्मना नारीरेण सदृशमिदं ब्रह्मलक्ष्येति शेषः आत्मानं नारीरं परमं श्रेष्ठं ददौ स्वपतिवेषेणागता य परस्मै पतिबुद्ध्या नारीरं प्रयच्छेत्स्यामममातुर्न व्यभिचारदोषोऽस्ति गर्भानुत्पत्तेः कुलसंकराभावाच्च नेयं च्येत्यर्थः ३९ उपसंहरति नापराधमिति किंच सर्वेषु कार्येष्वपराध्यत्वादनुरोध्यत्वादप्युक्तत्वेन सर्वेषां पुरुषाधीनत्वात् तया च बलात्कारकृते व्यभिचारादौ स्त्रियो नापराध्यंतीत्यर्थः ४० यश्च नेति च न शब्दोऽप्यर्थे योऽपि मयुजं यत्तस्येति निर्देशो वचनमुक्तं ईदं प्रतीति शेषः एवं तु पाक्यापते त्वष्टुः पुंस्त्रिंशिरां द्वेण हतस्तद्व्यापास्तृवीयां स्त्रीपुरुषोरुपेण स्यापितो द्वावैकमभ्यो नैव्यो सो पररूपेण स्यापितौ तदा स्त्रीभिर्वरः प्रार्थितः । काममाविजानितोऽसंभवा मेति अस्माकं जननपर्यंतं पुरुषसंगोऽस्ति वाति सोऽयं निर्देशः स्त्रिया उक्तः तस्य तस्मादयतः स्वहत्यां शनिधाने न तस्मै भरणप्रयोजकस्यैव त्वत्त्वमधर्मो न तु मममातुरत्र संशयो नास्ति तस्मादिदं तस्यापराधमममातुर्वर्धनीयमप्यहिति भावः ४१ यावत्कृत्स्नानारीमवध्याजानीयुस्तत्रापि मातरं तत्रापि गौरवेणातिव्रत्पथमै स्थिता । पशवोऽपि पशुप्राया अपि किमु मादृशा इत्यर्थः ४५

समावायः समूहः पितुस्तोषणेन स्वर्गप्राप्तिरित्यर्थः मर्त्यानां देवतानां च समावायं मातरं स्नेहादभ्येतीति योजना माता त्वदृष्टद्वारा लोकद्वयप्रदाहलोकपालवित्री चेति भावः ३३ । ४४ तेन तावता कालेन संस्थाव्यतिक्रमं भरणानौचित्यं ४५ श्रुतमध्यवर्तनं धैर्यं कोधादिजयैर्ये तयोः प्रसादेन ४६ । ४७ सांख्यतो विभ्रान्तिमापितः प्रतिपादितः प्रापितः ४८ परवान्स्वयाऽहं नायवान्स्वीत्युक्तेन सांख्यनादिना तृप्तः सन्नप्रणयिष्यति मयि प्रणयं करिष्यति अत्रास्मिन्नर्थे चितितेति अकुशलेन्द्रालयेन स्त्रीदूषणे जाते विषये स्त्रिया अहल्याया व्यतिक्रमो ना देवतानां समावायमेकस्थं पितरं विदुः ॥ मर्त्यानां देवतानां च स्नेहादभ्येति मातरम् ४३ एवं विष्टशतस्तस्य चिरकारितया बहु ॥ दीर्घः कालो व्यतिक्रांतस्ततोऽस्याभ्यागमत्पिता ४४ मेधातिथिर्महाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थितः ॥ विष्टशतेन कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमम् ४५ सोऽस्त्रीवृद्धशतंतोदुःखेनाश्रूणि वर्तयन् ॥ श्रुतधैर्यं प्रसादेन पश्चात्तापमुपागतः ४६ आश्रमममसंप्राप्तस्त्रिलोकेशः पुरंदरः ॥ अतिथिव्रतमास्थाय ब्राह्मणं रूपमास्थितः ४७ समयासांख्यतो वाग्मिः स्वागतो नाभिपूजितः ॥ अर्घ्यपाद्यं यथान्यायं मया च प्रतिपादितः ४८ परवानस्मि चेत्पुनः प्रणयिष्यति तेन च ॥ अत्र चाकुशले जाते स्त्रियानास्ति व्यतिक्रमः ४९ एवं स्त्रीनचैवाहं नाध्वगस्त्रिदशेश्वरः ॥ अपराध्यति धर्मस्य प्रमादस्त्वपराध्यति ५० ईर्ष्याजं व्यसनं प्रादुस्तेन चैवोर्ध्वरेतसः ॥ ईर्ष्यात्वं हमाक्षि तोमरोदुष्टतसागरे ५१ हत्वा सार्धं च नारीं च व्यसनित्वा च वासिताम् ॥ मर्त्यव्यत्वेन भार्याचकोनुमातरयिष्यति ५२ अंतरेण मयाऽऽज्ञातश्चिरकारीत्युदारधीः ॥ यद्यद्यचिरकारी स्यात्समात्रायेत पातकात् ५३ चिरकारिकमद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ॥ यद्यद्यचिरकारी त्वंततोऽसि चिरकारिकः ५४ ब्राह्मिमातरं चैव तपो यच्चार्जितं मया ॥ आत्मानं पातकेभ्यश्च मवाद्यचिरकारिकः ५५ सहजं चिरकारित्वमतिप्रज्ञतया तव ॥ सफलं तत्तथा तेऽस्तु भवाद्यचिरकारिकः ५६ चिरमाशंसितो मात्राचिरं गर्भेण धारितः ॥ सफलं चिरकारित्वं कुरुत्वं चिरकारिक ५७ चिराय ते च संतापाच्चिरं स्वपिति धारितः ॥ आवयोश्चिरं संतापादेव क्षयचिरकारिक ५८ एवं स दुःखितो राजन्महर्षिगातमस्तदा ॥ चिरकारिदृशां थपुत्रं स्थितमर्थातिके ५९ चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः ॥ शस्त्रं व्यक्ता ततो भूमां प्रसादायोपचक्रमे ६० गौतमस्तंततो दृष्ट्वा शिरसापतितं शुवि ॥ पत्नीं चैव निराकारां परामभ्यागमन्मुदम् ६१ न हि सा तेन संभेदं पत्नीनीतामहात्मना ॥ विजने चाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ६२ हन्यादिति समादेशः शस्त्रपाणौ सुते स्थिते ॥ विनीते प्रसवत्यर्थे विवासे चाऽऽत्मकर्मसु ६३ बुद्धिश्चासीत्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम् ॥ शस्त्रग्रहणचापल्यं संवृणोति भयादिति ६४

स्ति ४९ अध्वग इति स्वर्गमागं गच्छतं त्रेणाहल्यां दृष्ट्वा मोहं प्राप्तेनैतत्कृतमिति सूचितं धर्मस्य योगधर्मसंबंधि प्रमादोऽनवधानता इदं त्वानपराधत्वे पराहित्यान्मनिनेहोक्तं ननु व्यवहारात् ५० तेन प्रसादेन हेतुना ऊर्ध्वरेतसमुत्पन्नः ५१ । ५२ अंतरेण प्रसादेन ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० निराकारं लज्जया पापाणभूतां पुराणां तरेणैव तथसापेनैव पापाणभूतामिति स्मर्यते ६१ । ६२ । ६३ । ६४

६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ ॥ ॥ इति श्रौतपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मौलिकंटीये भारतमावदीये षष्ठ्यष्टमधिक
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥ ॥ एवमहिंसेवधर्मो हिंसेवधर्मापमिति स्थिते दंडयान् दंडयतो राज्ञः कथमहिंसेवधर्मावदंडयतो वाक्यप्रज्ञा संरक्षणस्यादिति पृच्छति कथमिति १ । २ अ
व्याहृतं दंडयानामप्यदंडयत्वं प्राक्तेन चिदनुक्तं वधायवध्यै चितिशेषः १ वधो नाम स च वध इति वदतो व्याचात इत्यर्थः ४ । ५ संकरमेवाह ममेति लोकापात्रातीर्षगमनवाजिज्याविधिवद्धारः

ततः पित्राचिरंस्तुत्याचिरं चाग्रायमूर्धनि ॥ चिरंदोर्म्यापरिष्वज्यचिरं जीवेत्युदाहृतः ६५ एवं सगौतमः पुत्रं प्रीतिर्हर्षगुणैर्युतः ॥ अभिनंद्य महाप्राज्ञं हदं वचनमब्र
वीत् ६६ चिरकारिकमदंते चिरकारी चिरं भव ॥ चिराययदिते सौम्यचिरमस्मिननुःखितः ६७ गाथाश्चाप्यब्रवीद्दिद्वानगौतमो मुनिसत्तमः ॥ चिरकारिषु धीरेषु गु
णोद्देशसमाश्रयाः ६८ चिरेण मित्रं वध्नीयाच्चिरेण च कृतं त्यजेत् ॥ चिरेण हि कृतं मित्रं चिरंधारणमर्हति ६९ रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ॥ अप्रिये चैव कर्त
व्ये चिरकारी प्रशस्यते ७० वधूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजमस्य च ॥ अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ७१ एवं सगौतमस्तत्र प्रीतः पुत्रस्य भारत ॥ कर्मणा
तेन कौरव्यचिरकारितया तथा ७२ एवं सर्वेषु कार्येषु विप्रस्य पुरुषस्ततः ॥ चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ७३ चिरंधारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति ॥ प
श्चात्तापकरं कर्म न किंचिदुपपद्यते ७४ चिरं वृद्धानुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् ॥ चिरंधर्मं निषेवेत कुर्याच्चान्वेषणं चिरम् ७५ चिरमन्वास्य विदुषश्चिरं शिष्टान्निषे
व्य च ॥ चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्य न वृत्तात् ७६ वृत्तश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितम् ॥ चिरं पृष्ठोऽपि च दूयाच्चिरं न परितप्यते ७७ उपास्य वहुलास्त
स्मिन्नाश्रमे सुमहातपाः ॥ समाः स्वर्गगतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ७८ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि चिरकारिकोपाख्याने षट्षष्ट्य
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजारक्षेत्रं न च किंचिद्विप्रवातयेत् ॥ पृच्छामित्वा सतां शिष्ठतन्मे ब्रूहि पितामह १
॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ युमत्सेनस्य संवादा राज्ञा सत्यवता सह २ अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतम् ॥ वधायो व्रीधमा
नेषु पितुरेवानुशासनात् ३ अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मताम् ॥ वधो नाम भवेदमर्थात् नैतद्ब्रवीतुमर्हति ४ ॥ युमत्सेन उवाच ॥ अथ चेदवधो धर्मो धर्मः को जातु
चिद्ववेत् ॥ दस्यवश्चैव हन्येरन् सत्यवन्संक्रोभवेत् ५ ममेदमिति नास्येतत्प्रवर्तत कलौ युगे ॥ लोक्यात्रानचैव स्यादथ चेद्वेत्थं संनः ६ ॥ सत्यवानुवाच ॥ सर्वेषु ते
त्रयो वर्णाः कार्या ब्राह्मणबंधनाः ॥ धर्मपाशानि बद्धानामन्योऽप्येवं चरिष्यति ७ यो यस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीत वै दिजः ॥ अयमेन गृणोतीति तस्मिन् राजा प्रधारयेत् ८

कलौ युगे अधर्मप्रधाने काले वेत्थ चेद्विदस्य अप्यसंकरप्रकारमिति शेषः मोक्षधर्म्यं शासकय १ त्रयः अत्र विदुः ब्राह्मणादीनां कार्याः धर्मपाशानि बद्धानां तेषु धर्मपाशेन निबद्धेषु ससु अन्योऽपि म
ति को मानुजो मजातः सुतमानादिरेवैवैर्वर्णैरुच्यते चरिष्यति धर्मं ७ अपचरेद्ब्राह्मणवचनमतिक्रमेण प्रधारयेदं ८

तत्त्वात्मेन कदाचित् संशरीरं सत्वेति पाटेऽनुत्तस्यामे देनाऽविनाशेन यत्प्रवृत्तं शास्त्रं तत्कार्यं एतदेव व्यतिरेकमुत्तेनाह नेति कर्मादीन्व्यसमीक्ष्य सत्यगनालोच्य मान्यवा विवं विपरीतप्रकारं ते
दात्मकं शासनं कार्यमिति धोषम् ९ यद्येकस्मिन् स्थोरे हते तत्संबंधिना नाम नागसां बहूनां वधो भवतीत्याह दस्युनिति पुरुषेण हतेन ते भार्यादयः यस्मादेकस्यापराधेन बहूनां वधोऽनुचितस्त
स्मात्सम्पत्प्रधारयेद्विचारयेत् १० तमेवाहासाधुश्चेति साधोः सकाशाच्छीकलं भवे ११ फलितमाह नमूलेति यतो मूलघातो नैव धर्मः १२ उद्वेजने सर्वस्वापहरणादिमयप्रदर्शनेन परंतु
चोरस्य वधेनैव दीयायाः धान्योऽनृष्टिप्राप्तिलोपेन क्लृप्तं प्रापणीयाः १३ यदेति तेव सत्यः १४ विप्रदिति संन्यासिनोऽपि शास्या इत्यर्थः १५ गरीयांसमपि स्मरति शेषः पुनः पुनरप
राधेयदाकृते तदतिविषमं नर्हति प्रयमापराधे इवेति व्यतिरेकदर्शितः १६ यत्र यत्र स मयमयादायां संबन्धं निर्णय १७ धर्मोऽहं वनेऽहं न्यमानेषु चोरेषु पूर्वपूर्वाकाले १८ सुशास्यस्वेहेतुनाह म

तत्त्वाभेदेन यच्छास्त्रं तत्कार्यं नान्यथा विधम् ॥ असमीक्ष्यैव कर्माणि नातिशास्त्रं यथा विधि ९ दस्युनिहंति वैराजा भूयसो वाप्यनागसः ॥ भार्यामातापिता पुत्रो हन्यंते
पुरुषेण ते ॥ परेणापठतो राजा तस्मात्सम्यक्प्रधारयेत् १० असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा ॥ साधोश्चापि ह्यसाधुभ्यः शोभना जायते प्रजा ११ नमूलघातः
कर्तव्यो नैव धर्मः शनातनः ॥ अपि स्वल्पवधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते १२ उद्वेजनेन वधेन विरूपकरणेन च ॥ वधदंडेन ते क्लिश्यान पुरोहितसंसदि १३ यदा पुरोहितं
वाते पर्ययुः शरणेऽपि ॥ करिष्यामः पुनर्ब्रह्मप्रापमिति वादिनः १४ तदा विसर्गमर्हाः स्थुरितीदं वात्तशासनम् ॥ विप्रदंडाजिनं मुंडो ब्राह्मणोऽर्हति शासनम् १५
गरीयांसो गरीयांसमपराधेषु पुनः पुनः ॥ तदा विसर्गमर्हति न यथा प्रथमे तथा १६ ॥ युमत्सेन उवाच ॥ यत्र यत्रैव शक्ये रसंयंतु समये प्रजाः ॥ सतावान् प्रोच्यते
धर्मो यावन्न प्रति लब्धते १७ अहन्यमानेषु पुनः सर्वमेव पराभवेत् ॥ पूर्वपूर्वतरे चैव सुशास्या ह्यभवनजनाः १८ मृदवः सत्यभूयिष्ठा अल्पद्रोहाऽल्पमन्यवः ॥ पुरा
धिदंडं एवासीद्वाग्दंडस्तदन्तरम् १९ आसीदादानदंडोऽपि वधदंडोऽप्यवर्तते ॥ वधेनापि न शक्यं ते नियंतुमपरेजनाः २० नैव दस्युर्मनुष्याणां न देवानामिति
श्रुतिः ॥ न गंधर्वपितृणां च कः स्येह न कश्चन २१ पद्मं शमनादादते पिशाचाश्चापि दैवतम् ॥ तेषु यः समयं कश्चित् कुर्वीत हतबुद्धिः २२ ॥ सत्यवानुवाच ॥
तान्न शक्नोषि चेत्साधून् परित्रातुमर्हसि या ॥ कस्यचिद्भूतमव्यस्य लभेनांतं तथा कुरु २३

वय इति १९ अयं कलौ एकस्मिन् हतेऽपीतरेन त्रयस्यैव सत्यः अतः सर्वेऽपि चोरपत्नीयाहं तथा एवेत्याशयः २० नैवेति कः कस्येहेति गत एवमत्रः मकश्चन कस्यापीत्युत्तरं च वस्युवचेतद्वार्याही
नावधोनास्तीत्यर्थः संबंधाभावात् २१ चोरेषु मयीदाकरणमपि न संभवतीत्याह पञ्चमिति पञ्चशालंकारमादत्ते पिशाचादपि शाचोपहतादादत्ते चैवाविकमिति शेषः कीदृशं समयं दैवतं
देवतायादिरूपं यः कश्चिन्मूढो ननु प्राज्ञ इत्यर्थः २१ साधून् कर्तुं मिति शेषः भूतं भवयायोपदिश्यते इति न्यायेन सिद्धं पश्चादिकं साध्यायकर्मणे भवतीति मृतमव्ययं न कृतः कस्यचित्कृतोर्लभे
नतेषां भर्तनां शक्यं ॥ तथा हि सर्वे धेधे ब्रह्मणो ब्राह्मणमालभेतेत्यादिना सर्वजातीयानां सर्वकर्मणां च नराणामालंभः ॥ तथा च राजा बहून्वध्यान्निरोध्य काले सर्वमेधे आलभेतेत्यर्थः ॥ तेन पापिष्ठा अपि
यज्ञपशून् भूयस्वर्गं याति ॥ भुवर्जनीयमानः समस्युः प्राप्य यज्ञं देवा ब्राह्मणैश्च समयंतुं देवा अश्वरथो द्वेस्वर्गं वत्सालोऽं गमा विषया मवति सतत्तय यवतीति इति श्रुतेः ॥ वध्या न पित्रुमवसेतो नोपकुप्यं दिवेति भावः २३

तेराजानस्तादृग्भ्यःस्तेनेभ्योऽपप्रपतेममापिराज्यस्तेनहतिलज्जाकुर्वतेऽतस्तथाहृतालोकयात्रार्थप्रजानानिदंषत्वंकामयानाःपितरहवतपस्विनोभवन्ति । तथाधराजानःप्रतिजानतेछादोग्ये
‘नमेस्तेनोजनपदेनकदर्थोनमयपः ॥ नानादिताग्निनाविद्वाजस्वैरिणिकुतः’इति २४ वित्रास्यमानाहाति प्रासेनैवप्रजाःसाध्योभवन्तिमधुराजानोदुष्कृतीनदुष्टान्नकायापमं
त्यपितुकुतम्रयोजनेनैववर्गस्तेवंचतुकृतेनैवप्रजाःशासते २५ एवंविधैराग्निंयथाधरतिश्रेष्ठस्तदेवेतरेजनाः’इतिन्यायेनोत्तरोत्तरंप्रजाःश्रेयस्यामवन्तीत्याह श्रेयसहति २६ राज्ञास्वचित्तं
जिस्तेवंप्रजाःशासत्याअन्यथाताएवेनमृषहसंतीत्याह आत्मानमिति २७ । २८ दुष्कृतदुष्टकर्मकारिणं अनंतरान्पुत्रसोदर्यादीन् २९ विपक्षेदोषमाह यत्रोति यत्रराष्ट्रेष्वच्छति
प्राप्नोति ३० स्वोक्तैःसंप्रदायिकत्वमाह इतीति ३१ आश्वासयद्भिः प्रजाइतिशेषः एतज्जुमदलंप्रथमकल्पेनमुक्तेनाहिंसाभयेनदंडेनजयेद्वर्त्तनीकुर्यात् धिगदंढवागदंढमादानदंढवधदंढं

राजानोलोक्यात्रार्थतप्यतेपरमंतपः ॥ तेष्वत्रपंतितादृग्यस्तथाष्टतामवन्ति च २४ वित्रास्यमानाःसुखतो नकामावप्रतिदुष्कृतीन् ॥ सुखतेनैवराजानोभूयिष्ठं
शासतेप्रजाः २५ श्रेयसःश्रेयसोऽप्येवंतृत्तलोकोऽनुवर्तते ॥ सदैवहिगुरोर्वृत्तमनुवर्ततिमानवाः २६ आत्मानमसमाधायसमाधित्सातियःपरान् ॥ विषयेष्विन्द्रिय
शमानवाःप्रहसंतितम् २७ योराज्ञोदंभमोहेनकिंचित्कुर्यादसांप्रतम् ॥ सर्वोपायैर्नियम्यःसतथापापान्निवर्तते २८ आत्मैवादनियंतव्योदुष्कृतंसंनियच्छता ॥
दंडयेच्चमहादंडैरपिबध्ननंतरान् २९ यत्रवैपापलुप्तीचोनमहदुःखमच्छति ॥ वर्धतेतत्रपापानिधर्मोहसतिचयुवम् ३० इतिकारुण्यशीलस्तुविद्वान्वैवाह्मणोऽप्य
शात् ॥ इतिचैवानुशिष्टोऽस्मिपूवस्तातपितामहैः ३१ आश्वासयद्भिःसुष्ठुशमनुकोशात्तथैव च ॥ पुतत्यथमकल्पेनराजाकृतयुगेजयेत् ३२ पादोनेनापिधर्मेणम
च्छेत्रेतायुगेतथा ॥ द्वापरेतुद्विपादेनपादेनत्वधरेयुगे ३३ तथाकलियुगेप्राप्तेराज्ञोदुश्चरितेनह ॥ भवेत्कालविशेषेणकलधर्मस्यषोडशी ३४ अथप्रथमकल्पेनस
त्यवन्संसारोभवेत् ॥ आयुःशक्तिचकालंचनिर्दिश्यतपआदिशेत् ३५ सत्यायहियथानेहजह्याद्धर्मफलमहत् ॥ भूतानामनुकंपार्थमनुःस्वायंभुवोऽब्रवीत् ३६
॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दुर्मत्सेनसत्यवत्सवादे सप्तषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अविरोधेनभूतानांयोगःपादगुण्यकारकः ॥ यःस्यादुभयभाग्धर्मस्तन्मेब्रूहिपितामह १

चयगक्रमेण प्रजासुप्रवर्तयेदिति तात्पर्यम् ३२ । ३३ । ३४ अयेति निर्दिष्टानि श्रित्य तपोर्वंदं । 'राजभिः कृतदंडास्तु गृह्णाते मलिना जनाः' इति दंडस्यापि तपोर्वन्दोद्दिहेत्यस्मृते
१५ उक्तार्थ्यमाणमाह सत्यायेति सत्याय ब्रह्म प्राये हि प्रसिद्धं महद्भर्मफलं ज्ञानं स्वगादेः सुद्रवात् यथा येन प्रकारेणेहनज ह्याता दक्षा हि साख्यधर्ममुद्रवीत् १६ ॥ इति स्मृतिपूर्वाणि
मोक्षधर्मपूर्वाणि नीलकण्ठीये भारतमावदीये सप्तपृष्ठधिक द्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ वृत्तमनूष पृच्छति अविरोधिनोति राज्ञामप्य
हि सामधानः पाङ्गुण्यकारकः पाङ्गुणापे स्वाद्यौ र्भागवच्चब्दभाग्भवति उत्पत्त्यादयः प्रकृतिगुणावातेषां समूहः पाङ्गुण्यंतस्य कारको हेतुयोगोक्त इति शेषः । 'ऐश्वर्यस्य सभ्रास्य ज्ञानस्य यशसः
श्रियः ॥ वैराग्यस्य च धर्मस्य षण्णां भगवतो गता ॥ उत्पात्तिविनाशं च भूतानां भागतिंगतिं ॥ वेत्ति विद्यामविद्यां च सर्वान् भागवानिति' ॥

119821

उभयपक्षमवविष्टोति गार्हस्थ्यस्येति गार्हस्थ्येपचतुमान्वित्वाः योगेगृहसासवांश्मनास्याज्वा अदूरेतमीपेपककार्यार्थत्वेनैतंस्थितयोःप्रवृत्तयोः । 'न्यायामतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठे
इतिविधयः ॥ आदिकृतसंख्यादीचपृहस्थोऽपिबिमुच्यते ॥ प्राणायामैहेहेनोचारणाभिध्वकिलिष्यन् ॥ प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानैनानेश्वरान्गुणान्'इतिस्मृतिस्मां गुणान्जीवत्वादीन्
अतस्तुल्यार्थयोरेतयोर्मध्येकिलिष्यन् २ उभोगार्हस्थ्ययोगधर्मौ ३ । ४ अत्रेति अक्षराधिक्यमापद्य ५ 'तद्यैवाद्योमनुष्यराजभागतेऽप्यस्मिन्बाहर्गुणान्वावेहेतवोऽक्षद्वे'इतिश्रुति
मनुष्यस्त्वदुस्त्वपृहहागतयमपृकंगामाठेये वेहर्तव्यधांगो जवर्तौहंसंति ६ निष्काहंनुरस्कृताच्छ्रवेवाहस्यव्रवीदितिद्वयोःसंबंधः हृद्रेयस्याध्याहारश्च ७ वेदाइतिगर्होपाहुतिः ८
प्रविश्ययोगबलेनेत्यर्थः यार्तिकपिलमुनि ईहोइतिविस्मये वेदायविमताःगर्हितस्वेनसमताः अत्रापिगर्हापांवाःश्रुतेनुदावः अपरेहिंसाशून्याधर्माःकेनमताः प्रापण्यमप्रापण्यवार्कमज्ञान

गार्हस्थ्यस्यचधर्मस्ययोगधर्मस्यचोभयोः ॥ अदूरसंप्रस्थितयोः किंस्विच्छ्रेयःपितामह २ ॥ भीष्मउवाच ॥ उभौधर्मौमहाभागावुभोपरमदुश्चरौ ॥ उभौमहा
फलौतौतुल्यद्विगुणचरितावुभौ ३ अत्रतेवर्तयिष्यामिप्रामाण्यमुभयोस्तयोः ॥ गृणुष्वैकमनःपार्थच्छिन्नधर्मार्थसंज्ञायम् ४ अप्राप्युदाहरंतीमितिहासंपुरातनम् ॥
कपिलस्त्रगोश्वसंवादंतन्निबोधयुधिष्ठिर ५ आप्राप्यमनुपश्यद्विपुराणंशाश्वतंध्रुवम् ॥ नहुषःपूर्वमालेभेत्वदुर्गामितिनःश्रुतम् ६ तानियुक्तामदीनात्मासत्वस्थः
संयमेरतः ॥ ज्ञानवान्नियताहारोददर्शकपिलस्तथा ७ सपुद्गिमुत्तमाप्राप्तोनेष्टिकीमकुतोभयाम् ॥ सतमिशिथिलांसत्यांवेदाश्चैत्यब्रवीत्सकृत् ८ तांमाश्रुषिः
स्यूमरश्मिःप्रविश्ययतिमब्रवीत् ॥ हंहोवेदाश्चयदिमताधर्माःकेनापरेमताः ९ तपस्विनोद्यतिमंतःश्रुतिविज्ञानचक्षुषः ॥ सर्वमार्पेहिमन्यंतोव्याहृतंविदितात्मनः
१० तस्यैवंगतहृणस्यविज्वरस्यनिराशिषः ॥ काविवक्षाजस्तवेदेषुनिरारंभस्यसर्वतः ११ ॥ कपिलउवाच ॥ नाहंवेदान्चिन्दिमिनविवक्ष्यामिकर्हिचित् ॥
पृथगाश्रमिणिकर्माण्येकार्थान्तीतिनःश्रुतम् १२ गच्छत्येवपरित्यागीवानप्रस्थश्चगच्छति ॥ गृहस्थोब्रह्मचारीचउभौतावपिगच्छतः १३ देवयानाहिपंथानश्च
त्वारःशाश्वतामताः ॥ पुषांज्यायःकनीयस्त्वंफलेषुतंवल्लवलम् १४

काश्यास्तुत्यमतो नान्यतरन्निदेवमशंसद्वेति भावः ९ तपस्विनाः आर्षमन्यथे किं विदितात्मनः नित्यज्ञानवतः परमेश्वरस्य ठाहृतं । अस्य महताभुत्स्यानिःश्वसितमेतद्यद्भवेवः इति श्रुतेभिः श्वास
वद्युद्योत्थारितं च वेदं अतोऽत्रैकपक्षस्य प्रमाणीकर्तुमशक्यमित्यर्थः १० ननु 'एष ह्येवासापुर्णकारयवितं तपमेव्योलोकेभ्यः कृत्वा निनीपते एष ह्येवासापुर्णकारयवितं तपमेव्योलोकेभ्यः कृत्वा निनीपते' इति श्रुत्यास
तापुकिमसतांबंधंच दत्तादु विवक्षाभिदेन ज्ञानकर्मकाद्येष्टमृते इत्याशंक्याह तस्येति तस्यैव तस्य मगतपुष्पणस्य कलाशालीनस्य विज्वरस्य द्वेपहीनस्य निराशिषः निरागमस्य निरागमस्यावाप्त
कलकामत्वात् नवैषम्यविवक्षयविदवचनं संभवतीत्यर्थः ११ नाहमिति विवक्ष्यामि विवक्ष्यामि विवक्ष्यामि विवक्ष्यामि १२ एकाहस्यमाह गच्छत्येवेति परित्यागी संन्यासी गच्छत्येव परंपरमिति शेषः
१३ देवयानाः देवमात्मानं यायेमिति तितथा मृतताश्च त्वारब्धमात्मनः एषां ज्ञायस्व कनीयस्व कपंचला बलं फलं पुनिमित्तं योक्तं 'संन्यासी भोजमाप्रीतिव्रज्यलोकं नति तथा । स्वर्लोकं
पिलोकं च गृहस्य ब्रह्मचारिणौ' इति १४

श्री.मो.१२
अ०
॥२६॥

म.सा.टी.
॥१४॥

आरभेतसर्वार्थान्तरगर्गदिप्रदान्यज्ञादीनिमित्तवैदिकं मतं यद्योक्तमापस्तंबेन त्रैविद्याद्वयानुवेदाः प्रमाणमिति निष्ठातत्रयानिभूयते त्रीणि ह्यवपश्चाज्यपयः कपालपत्रीसंबद्धान्पुत्रैर्नोचैः कार्यमिति तैर्विद्वद्वाचाराः प्रमाणमिति मन्यते अथापि प्रजापतेर्वचनं 'त्रयीविद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजापतिं श्रद्धां तपोयज्ञमनुप्रदानं । परवानि कुर्वते ते रिस्महस्योरजोभूताध्वंसतेऽन्यस्मिन्संज्ञिति' इति । श्रुतिश्च स्वस्मात् तंशरीरमिति आभरणमभिसाध्य कर्माभुष्टानं कर्तव्यमिति दर्शयति तथा अन्यत्र प्रकरणांतरे नारभेत कर्माणीति शेषः तथा च वार्तिककारोदाहृतं मालविशाखावचनं । 'स्यागर्वाहिसर्वेषां मालसाधनं तस्य । स्यजते वहि विज्ञेयं त्यक्तः प्रत्यक्षं परंपदं' इति नैष्ठिकीत्यनेनैतस्याः सिद्धातस्वदर्शितं १९ तदेवाहाधेन अनारंभेति । अत्र शंकेतेऽप्येन एवमिति । कर्मतस्यागविध्योर्बलाबलं दुर्जयं उभयत्र निदास्तुत्योरस्तुत्यस्यादिति भावः १६ एतदुपपत्ति यद्यप्येति । अहिंसायाः परमहिंसातोऽन्यदयत्तिकं विदहिंसाशास्त्रं आगमशास्त्रेभ्यः ऋतेष्वपि प्रत्यक्षं दृष्टं फलं यत्तुत्याय विवातपश्यसि अनुमनं नहि हृदि । अर्थभावः । योगफलं प्रत्यक्षं यद्योक्तमापस्तंबेन अथापि संकल्पसिद्धयोर्भवति यथावत् प्रजापतौ दूर्गं नमोजवता यच्चान्यदेवैर्बुक्तं तस्मात् श्रुतितः प्रत्यक्षं फलत्वाच्च विद्यानां श्रमानेतानेकेष्ववतइति अनुमानमन्यं च तथाहि । नीहारेण प्राहृतान् अनेन हि प्रत्युदाहर्यादिश्रुतिभ्योरजूरगम्येव बंधं स्पष्टिप्याज्ञानकार्यं स्वसिद्धं ततो ज्ञानमात्रापनोद्यत्वं बुक्तं । नहिरजूरगम्येति स्वभयनिवृत्तिर्गम्याज्ञानसहस्रेणापि भवत्यपि ध्यानसाक्षात्कारजनितसद्भाधर्मतरेण । स्मृतिश्च । 'मिथ्येदहं यमं पिच्छिद्यते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयते चास्पकर्मणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति तथा च यथा

एवं विदित्वा सर्वार्थानारभेतैति वैदिकम् ॥ नारभेतैति चान्धर्वाष्टिकीभूयते श्रुतिः १५ अनारंभे ह्यदोषः स्यादारंभे दोष उत्तमः ॥ एवं स्थितस्य शास्त्रस्य बुद्धिं विज्ञेयं लाघलम् १६ यद्यत्र किंचित्प्रत्यक्षमहिंसायाः परं मतम् ॥ ऋते त्वागमशास्त्रेभ्यो बहिर्हित्य दिपश्यसि १७ ॥ ॥ स्पूरश्मिरुवाच ॥ ॥ स्वर्गकामो यजेतेतिसत तं श्रूयते श्रुतिः ॥ फलं प्रकल्प्य पूर्वहितं तोयज्ञः प्रतायते १८ अजश्चाश्वश्च मे पश्वगोश्च पक्षिमणाश्च ये ॥ ग्राम्या रण्याश्चौपधयः प्राणस्यान्नामिति श्रुतिः १९ तथैवा न्नहरहः सायं प्रातर्निरूप्यते ॥ पशवश्चाथ धान्यं च यज्ञस्यांगमिति श्रुतिः २०

प्रत्यक्षानुमानागमगम्यं तत्त्वज्ञानफलं कर्मफलं तु श्रुत्यैकगम्यं न तत्र प्रत्यक्षानुमाने संक्रमत इति कर्मतस्यामविदमोर्बलाबलं दुर्जयमेव यद्युक्तमापस्तंबेनोक्तं । तत्र ये पुष्पकृतस्ते पात्रकृतयः पराज्यकृत्य उपलभ्यंते इति ताराकूपिणां कर्मकृततामपि प्रत्यक्षं ज्योतिर्मयस्वामिति तदपि श्रीतमेव नहि बुक्तत्वात् एतानि चोर्तो विप्रश्नप्राणीति श्रुतिमंतरेण ते पात्रे तत्स्वमध्यवसायांशुक्यं अचेतनस्वगुणमि निरंमतमित्यास्तां तावत् यत्तु तेनैव स्यानुक्तमप्ययवेन तपसा वा कश्चित् शरीरं तत्वं लोकां जयति । संकलासिद्धिश्च स्यात्तु तज्ज्येष्ठमाश्रमाणा मिति ज्ञानफलस्य प्रत्यक्षत्वमभ्युपेत्यापितस्मा धकाश्रमस्य ज्येष्ठ्यं निषिद्धं यद्यगोतमेन ऐकाश्रम्यत्वाचायाः प्रत्यक्षविधानाद्वा हि संकल्पस्योतिमस्मात्तं शरीरं कुटुंबेषु चौदेशोन्वाध्यायमधीयान इति प्रत्यक्षभूतिमूलकतया गार्हस्थ्यस्य ज्येष्ठ्यमुक्तं तत्सर्वं नहि निदानि यानि दिदितं प्रवर्ततेऽपि विज्ञेयं ततो भूतिमित्यायेन ज्ञानादाधिकारिणामाश्रमधर्मेण श्रद्धादोषादनार्थमिति द्रष्टव्यमिति १० अत्र प्रत्यक्षवतिष्ठते स्वर्गंति यागविधातुं देवस्य स्वर्गस्य स्वस्वकाया विवक्षायां कृतं स्त्रेणास्त्रमनर्थकं स्यादित्यर्थः प्रतायते प्रतन्यते १८ ननु स्वर्गो नास्तीति न ब्रूयः किं हिंसायुक्तं तस्मात्तानि दामस्त्यां संक्यप्राणविद्यायां सहोवाच किं मे श्रमविध्यतीति यत्किंचिद्विदमाश्वस्य आशकुनिश्च इति श्रुतिप्रत्यक्षं सर्वस्याज्ञस्वेव प्रमाणयति अजश्चेति सर्वेण श्रेयोभुङ्क्षिणः ग्राम्या औपधयोपधयाः पश्य यद्वं तं ब्रह्मणे तस्य दोषो नास्तीति भावः १९ यदेवं तदा श्रौते कर्मणि हिंसा दोषः वैमुक्तिकम्याय निरस्त इत्याक्षयेनाह पशव इति १७

॥१४॥

१९ अन्योन्यवराः परस्परपेक्षया श्रेष्ठाः सप्तधा संक्षेपेति याज्ञाहतिः तेषां गौरवो मनुजोऽन्येभ्योऽप्यन्तरमर्दना ॥ ग्राम्याः सप्तसमाख्याताः पशवः साधुवेदिभिः ॥ सिंहाण्यावावराहाश्च महिषावारणास्तथा ॥ ऋक्षाश्च वानराश्चैव सारण्याः प्रकीर्तिताः इति उत्तममिति संज्ञा संज्ञाता पश्य पुरुषो वा बलुठमिति श्रुतेरुत्तमसंज्ञितं पुरुषाक्यमपि यज्ञे पूपाकृतं विनिवृत्तं 'पुरुषं वेदेवाः पशुमालयंत' इति वेदेवाः प्राहुस्तच्च शिष्टैराहृतं । 'पुरुषो ह वै नारायणो कामयतास्यतिष्ठेयं सर्वं विभूताम्यहमेवैवं ईदं स्यामिति सप्तं पुरुषमेवैवं चराचरं यज्ञं कुरुपश्य' इति श्रुतेः पूर्वैर्ब्रह्मादिभिः पूर्वतरे नारायणादिभिः यत्र सप्तैकलुः पुरुषोऽपि श्रुतित आचाराद् हिंसेयते तत्र काकया इतरेषां विविधाः छायेः २१ स्वांशकिं विद्वान्मये दमजस्याश्वस्य पुरुषस्य वा आलंभनं कर्तुं कयमिति जगत्कः पुमानात्मनो जीवास्त्रिविचिन्वीतन विवेचयेत् आलंभार्थमिति शेषः किं तु सर्वोऽप्यस्ति कस्वस्वज्ञानं कर्तुं युगोदेवत्यर्थः १७ नचात्र हिंसा दोषोऽस्ति मत्पुत्रस्यार्थिना पश्यादीनां नवावरातश्च यत्सेन रिष्यसि देवैर्वा दे

एतानि सहयज्ञेन प्रजापतिस्वल्पयत् ॥ तेन प्रजापतिर्देवान्यज्ञेनायजत प्रभुः २१ तदन्योन्यवराः सर्वे प्राणिनः सप्तसत्त्वा ॥ यज्ञे पूपाकृतं विश्वं प्राहुरुत्तमसंज्ञितम् २२ एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं पूवः पूर्वतरेस्तथा ॥ कोजातुन विचिन्वीत विद्वान्स्वांशक्तिमात्मनः २३ पशवश्च मनुष्याश्च द्रुमाश्चौपधिभिः सह ॥ स्वर्गमेवाभिकांक्षं तेन च स्वर्गस्ततो मखात् २४ औपधयः पशवो वृक्षा वीरुदाज्यपयोदधि ॥ हविर्भूमिर्दिशः श्रद्धा कालश्चेतानि द्वादश २५ ऋचो यजुं पिसामानियजमानश्च पौडश ॥ अग्निर्ज्ञेयो ह्यहपतिः सप्तदश उच्यते २६ अंगान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः ॥ आज्येन पयसा दग्ना शकृताऽऽभिक्षया त्वचा २७ बालैः शृंगेण पादेन संभवत्येवमोर्मखम् ॥ एवं प्रत्येकं शः सर्वयद्यदस्य विधीयते २८ यज्ञं वंहति संभूय सहस्रं विभिः सदक्षिणैः ॥ संहृत्येतानि सर्वाणि यज्ञं निर्वर्तयंत्युत २९ यज्ञार्थानि हिंसा नित्यार्था श्रूयते श्रुतिः ॥ एवं पूर्वतराः सर्वे प्रवृत्ताश्चैव मानवाः ३० नहिनस्ति नारभतेनाभिदुह्यति किंचन ॥ यज्ञो यष्ट्यहृत्येव योज्यफलं स्या ३१ यज्ञां मान्यपि चैता नियज्ञोक्तान्यनुपूर्वशः ॥ विधिनाविधियुक्तानि वारयंति परस्परम् ३२ आम्नायमार्षं पश्यामियस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ तं विद्वांसोऽनुपश्यंति ब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ३३ ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्मणार्पणपुवच ॥ अनुयज्ञं जगत्सर्वं यज्ञं श्रानुजगत्सदा ३४

विपविभिः सुगोभिः इति यत्र यर्णोदयमुपकार एवेत्याह पशवश्चेति मखाद्यस्त्रे विनास्वर्गस्ततो विस्तृतो नास्ति जपादिजः स्वर्गोऽस्त्वहतिभावः न रिष्यसि न हिंसे देवैर्वा इति वेदानेव १७ । १९ । २१ यज्ञो मूलं लोकस्थिते रिति शेषः श्रुतिर्यज्ञाद्रवति पर्जन्य इत्यादि भेगवत्त्वचनकषा वेदस्याधीश्वरकर्तृकरवाभ्युपगमनमगवत्तीतावागुपनिषदा मपि समानकर्तृकत्वेन श्रुतिस्त्वोचित्यात् । शकृता गोमयेन आभिक्षया दधिभिः श्रेण पयसा स्वचा आमुहहेचमिनिर्वापादेर्दिशनाच्च शोषव्यापारतः २० । २८ संहृत्य गृणोपसंहारण्यायेनैकीकृत्य आरभेतैव यज्ञमिति भावः २९ । ३० हिंसारंभयो रूपपादितमदोषस्वमुपसंहरति नैति फलाधिना मेव हिंसारंभो दोषावर्ही न च फलार्थेनामभेदमावश्यकमिति बुद्ध्या यज्ञमनुष्ठिता मित्यर्थः ३१ यज्ञां मान्योपध्यादीनि यज्ञोक्तानि यूपदा वां दिवस्तमासः विधियुक्तान्यलौकिकानि यूपहावनीयादीनि विधिनोऽन्यथप्रयत्नयादिक्रमेण वारयंति स्वस्वकार्ये परस्परमुपकुर्वंतीत्यर्थः ३२ ब्राह्मणस्य क्रियायां भवतं कस्य वाक्यस्य ३३ ब्राह्मणप्रभवे वेदविप्रोद्भवः नृपसकमनं पुंसकेनेत्येकशेषपूर्वकोऽयं समासः ३४

अविश्रमेधुमानांतरागम्येष्टुस्वर्गादिपुत्रिभ्रमेष्टुपुत्रिहिकेष्टुष्टुवाविष्टुमाध्युष्टुपुत्राष्टुवत्ताष्टुपुत्रिष्टुवर्तते ॥ ११ ॥ दाहहति मृतस्यदाहादिकंपितरोमंश्राश्चानुमन्यतइतिद्वयोःसंबंधः तत्र 'मैनममेविदह' इतिदाहप्रकाशयतिभंत्रः । 'संगच्छस्वपितृभिःसंयमेनेष्टापुत्रंनपरमेष्ट्यामन्न । हिरवायावयुनरस्तमेहिसंगच्छस्वतन्वायुवच' इतिभंत्रेष्टुयंजीर्णदेहंहिरवायहित्वा आपःकरोयक् पितृमित्रमैन देहेपुनःसंश्रितेसतिमृतस्यपुत्रयेपात्रभोजनेपीयतइतिपात्रंजलंभोजनचतेउभेतपेनित्यश्राद्धादिकेणदेये । तथागवाक्षितरण्यादीनांदानंपशूनावागोवृषादीनामुत्सर्गःपिडानावापुमज्जनेकियते । एतत्सर्वमंप्रमूलंनक्षरीरस्यमुक्तस्वोपकारायममतीतिनताहृष्टोऽक्षरीरताल्लक्षणोमोक्षोऽस्ति ॥ १२ ॥ १५ अत्रेवेहस्वंतरमाह कण्वेतइति तथाचश्रुतिः 'जायमानोवेब्रह्म णस्त्रिभिरूणवाजायतेब्रह्मच र्येणकृषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यः' इति ॥ १६ वेदेवादानांमज्जामनुपजायतेतदुतेमर्थ्यामृतमितिस्तत्पविच्छेदस्यैवापुवत्वेवदत्तानपरितान्नायस्मिस्तत्सत्यामासममृतमशरीरताल्लक्षणंभोज स्वरूपंदर्शितं ॥ १७ प्रतिपादितवर्मपुंसंहरतिनवाहतिद्वाम्भा ॥ १८ परिमवाववेदोक्तकमानादराव ब्रह्मणिवैदिककर्मणि । ब्रह्मण्यत्मावपहतपाप्माविजरोविमृष्टविकोकोऽविजिघ्रसेऽपिपासः

प्राग्गर्भाधानान्मंत्राहिप्रवर्ततेदिजातिपु ॥ अविश्रमेधुवर्ततेविश्रमेधुप्यसंशयम् ॥ १३ ॥ दाहेपुनःसंश्रयणेसंश्रितेपात्रभोजने॥दानेगवांपशूनावापिडानामप्युमज्जने ॥ १४ ॥ आर्चिष्मंतोवर्हिपदःकव्यादाःपितरस्तथा ॥ मृतस्याप्यनुमन्यतेमंत्रामंत्राश्चकारणम् ॥ १५ ॥ एवंकोशसुवेदेषुकुतोमोक्षोऽस्तिकस्यचित् ॥ ऋणवतोयदामर्त्याःपि हृदेवदिजातिपु ॥ १६ ॥ श्रियाविहीनैरलसैःपंडितैःसंप्रवर्तितम् ॥ वेदेवादापरिज्ञानसत्याभासमिवावृत्तम् ॥ १७ ॥ नैवापौर्हिण्यतेरूप्यतेवायोब्राह्मणोयजतेवेदशास्त्रैः॥ ऊर्ध्वयज्ञैःपशुभिःसार्धमेतिसंतर्पितस्तर्पयतेचकामैः ॥ १८ ॥ नवेदानांपरिभवात्रशाब्धेननमायया ॥ महत्प्राप्नोतिपुरुषोब्रह्मणिब्रह्मविदिति ॥ १९ ॥ कपिलउवाच ॥ दर्शचपौर्ण मासंचअग्निहोत्रंचधीमतः ॥ चातुर्मास्यानिचैवासंस्तेपुधर्मःसनातनः ॥ २० ॥ अनारंभाःसुष्टयःशुचयोब्रह्मसंज्ञिताः ॥ ब्रह्मणैवस्मतेदेवास्तर्पयंत्यमृतैषिणः ॥ २१

सत्यकामःसत्यसंकरूपइत्यष्टगुणपुक्तंप्राप्नोति । तथाचसूत्रं ब्राह्मणेजैमिनिरुपन्यासादिभ्यइति ब्राह्मणेअपहतपाप्मरवाविगुणाष्टकवत्ताकपेणमुक्तःसंप्रयते कुतः उपन्यासादिभ्यःउपन्यासोऽ ज्ञातज्ञापनं उदेशः सिद्धवद्यपदेशश्चादिपदार्थः तेषामाख्यात्याताः । तथाचमिहोत्रादिकर्ममुचितादुपासनाकपावज्ञानान्मोक्षमत्तगार्हस्थ्येएवसिध्यतीतिनिष्कष्टोर्थः । जैमिनि मतेपुष्टिप्रलययोरभावात् इमंमानवमावर्तनावर्ततइतिदेवयानेनपयामतानामनादृतिश्रुतेऽतस्त्रिगुणमावर्त्तनित्यः वस्तुतस्तुइममितिचिरोपपात्मानवांतरेतएवबीजभूताभावैर्तइतिगम्यते । तथाचपुनरस्तमेहीतिप्रागुक्तंभ्रंजलिंसंगच्छते । आपस्तंबवचनंचभाभूतसंज्ञातोस्वर्गजितपुनःसर्गेबीजायांभवतीति ॥ १९ ॥ तत्रशुक्लकर्मभिरैववेदादिकैरुतितर्पणीकरोति दर्शयेति चित्तं द्रव्यिणापूतान्येवकर्माप्यनुष्ठेयानिपुनर्होत्राणिपशुबंधादीनीतिभावः ॥ २० ॥ यत्पुनःसंन्यासोऽलसैःकल्पितइतिब्राह्म अनारंभाइति येकर्मणिगारमंतेसंन्यसितत्पवसुतार्षैर्पवंतः वैरा म्यबलेनजितकामत्वात् । अतएवशुचयोरागादिमलरहितब्रह्मेतिज्ञांताः ब्रह्मज्ञादित्यर्थः 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति' इतिश्रुतेः । यत्तुऋणयवान्मुच्यतइतिब्राह्म ब्रह्मणैवसाक्षात्कृतंनतेसंन्या सिनोदेवान्देवकधिपितृनुतानिहविःस्वाध्यायप्रकार्यानिहृच्छंतिवाक्यास्तर्पयति । क्षणमेकंकुशस्तस्यचतुःसप्तत्पापफलंतुष्ट्याप्रोतीत्येककालकृतस्यापिध्यानस्यमहाफलत्वात् ॥ २१

यत्तु कर्मधर्मयज्ञैःपशुभिःसार्धमेतीतिप्रवृत्त्यप्राणाउत्क्रांत्यत्रैवसमवर्तीयतइतिभूतपुत्रेनब्रह्मविदामरयमावेनविरुद्धमित्याशयवानाह सर्वेति महिसावोरंसावर्षेपंचमासस्यगतिर्भोगोवा मुच्यतेऽतस्तत्त्वमार्गदेवाःअपिमुह्यन्ति । अपदस्यपद्यतेगम्यतेवस्तुस्वरूपमेमिरितिपदानिगुणास्तद्वहितस्य पदैषिणःगुणकामाःदेवाः । एतेनमुक्तस्यसोपाधिकावस्थायांसावोरंसावर्षेवास्तवं गुणिमाप्रवृत्तिमितिदर्शितं । तथाचसूत्रम् । एवमप्युपन्यासात्पूर्वमावाहविरोधंवादरापणइति । सगुणेकोतवादीजैमिनिगुणेकोतवादीऔड्लोमिः । अवस्थामेवेनउभयमुपगच्छतोवाद् रायणस्यविविरोधइतिभावः । तद्विद्वंपंसर्वमृतत्समूतस्तेष्वेववृत्तेष्वेतिविशेषणान्यादर्शितं ॥ २२ ॥ ननुक्रयमारभनेद्विकथ्यकंधवातप्रदेवानामपिमोहइत्याशंक्याह चतुर्द्वारमिति एमंसर्वा रमात्मपदंपुष्टंशरीरांतःस्थंवाचागुफदेहेनचतुर्षाविराड्पुत्रांतर्यामिशुद्रकपेणउपवातिअवगच्छति अतःसोपाधिकाऽनुपाधिकपेणारमनोद्वैविध्ययुक्तम् । ननुतर्पेवाभारमवास्तर्प देवापमवगतएवास्तीत्याशंक्याह चतुर्द्वारं चत्वारिवाह्यादीनिद्वाराणीवविधापकानित्यस्यतंचत्वारिदेहेद्वैविध्यमनोबुद्ध्यालपानिमुखांनीवभोगसाधनानित्यस्यतम् । आरमाऽपिकर्मादिभिराह

सर्वभूतात्मभूतस्यसर्वभूतानिपश्यतः ॥ देवाऽपिमार्गैमुह्यन्तिअपदस्यपदैषिणः ॥ २२ ॥ चतुर्द्वारंपुरुषंचतुर्मुखंचतुर्धांचैनमुपयातिवाचा ॥ बाहुभ्यांवाचउदरा तुपस्थात्तेपाद्वारंद्वारपालोबुधेष्व ॥ २३ ॥ नाक्षैर्वीज्येन्नाददीतान्यवित्तंनवाप्योनीयस्यशृतंप्रगृह्णात् ॥ कुन्दीनचैवप्रहरेतधीमास्तथाऽस्यतत्पाणिपादंसुगुप्तम् ॥ २४ ॥ नाकोशमृच्छेन्नृथावदेच्चनपैशूनंजनवादंचकुर्यात् ॥ सत्यवतोऽमितभाषोऽप्रमत्तस्तथाऽस्यवाग्द्वारमथोसुगुप्तम् ॥ २५ ॥ नानाशनःस्यान्नमहाशनःस्यादलोलुपः साधुभिरागतःस्यात् ॥ यात्रार्थमाहारमिहददीततथाऽस्यस्याज्जाठरीद्वारगुप्तिः ॥ २६ ॥ नवीरपत्नींविहरेतनारींनचापिनारीमनृतावाह्यीत ॥ भार्याव्रतंह्यात्म निधारयीततथाऽस्योपस्थद्वारगुप्तिर्भवेत् ॥ २७ ॥ द्वाराण्यस्यसर्वाणिसुगुप्तानिमनीषिणः ॥ उपस्थमुदरंवाह्वाक्रतुर्थीभवेद्विज ॥ २८ ॥ मोचान्यगुप्तद्वारस्यसर्वाण्येवभवंत्युत् ॥ किंतस्यतपसाकार्यंकिंयज्ञेनकिमात्माना ॥ २९ ॥ अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनम् ॥ बाहुपधानंशाम्यंतंतेदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ ३० ॥ द्वंद्वारामेषुसर्वेषुयत्कोरमतेमुनिः ॥ परेषामननुध्यायंतंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ ३१ ॥ येनसर्वमिदंउद्धंमृकृतिर्विकृतिश्चया ॥ गतिज्ञःसर्वभूतानांतंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ ३२ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्यःसर्वेषामभयंततः ॥ सर्वभूतात्मभूतोयस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ ३३

तत्वाजोऽकृष्टादिकृपेणअप्यप्राग्रहादावृत्तएवेत्यर्थः । बाहुभ्यामितिकर्मोपलक्षणं भोगप्रदेनकर्मणेत्यर्थः हेतुर्थेपंचम्यः । वाचइतिकर्मकांदंतत्रातरीयसिद्धातानांप्रहणम् । उदरो पस्थयोरपिपरीतप्रहृतिहेतुतयाआरमाऽवसरत्त्वम् । एतैश्चतुर्भिर्मितेस्तेषांदेवानामपिद्वारपिधानमस्ति । हृदयगनेऽरमाद्वावेष्ट । अतोद्वारपालोबाह्यादीनांपालकोविनिर्गतानु योनिंसंबंधायोमंनृथाजयेदित्यर्थः । तथाचश्रुतिः यथाकन्यातयाहविरिति ॥ ११ ॥ १५ । १६ नेति हेवीरस्यविष्टिपत्नीपजसंबंधवर्तीनारींविहरेतनविभजेत तदुपरिच्युतरकस्तेनधर्मोर्ध कामेषुतविभागवतीनकुर्वात् तथोक्तमापस्तंबेन । धर्मप्रजासंपन्नैरेनान्याकुर्वीताम्यतरामावेकापिप्रागप्याधेयादायानेसतिहिकर्मभिःसंबध्यतइति मायाप्रतंपरस्त्रीवर्जनं ॥ १७ ॥ २८ मोचानिनिष्फलानि सर्वाणितपश्चादीनि ॥ २९ ॥ ३० अननुष्ठायान्मुह्यंतःसंवा ॥ ३१ प्रकृतिर्विद्वं विवृतिर्विद्वं ॥ ३२ । ३३

इहोशास्त्राण्यमज्ञात्वाभूदाः कर्मसुतज्ज्ञेययोगाचारमन्वेइत्याह नेतिचतुर्भिः दानादिक्रियायाः फलं चित्तशुद्धिस्तामन्तरेण विनानभुजानं विगुणादिभिर्मुक्तनानुशुद्धयेत ब्राह्मण्यमिति शेषः । अन्यत्स्वर्गादि ३४ यथाश्रित्यसंश्रितानामाश्रमाणां स्वकर्मभिः सहितं तपःवेदां तत्रवर्णाचार्यस्य कामस्य मालोचनं चोरस्वसंसारशूलाज्ञानदाहकत्वभागवतं भवति तत्सदाचारं चरितुमशक्तुं तत्पुता विविगुणान्यनैकांतिकाभिर्यमिचारीणि पश्यन्तीति त्रयपाणोसंबंधः । पुराणमनादि शाश्वतं सुमुष्णानि स्यान्नुद्येयं ध्रुवमठयमिचारिफलं ३५ अप्रमादः सावधानता अपरामर्शः कामाद्यानां क्रांतता ३६ फलं तपस्यक्षफलानि कर्माणि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयारूपानि । व्युष्टिः पारमैश्वर्यतद्वति ध्याण्यविनाशीभ्यापि । विगुणानियज्ञादिकर्मभ्यागा मिष्णफलानि । धनैकांतिकाभिचेति पश्यति ३७ गुणाः गुणकषायाभिरुद्धादीनि यज्ञादीनामंतवत्फलत्वं जानन्नज्ञाननिष्ठामेव अस्वेति भावः ३८ एवं अद्वोपपत्तिभ्यां कथेतस्यागद्विशोराकृत्य माणतयाऽऽयतस्य श्रेयस्त्वेवं दिहाणः स्युपरश्मिः पृच्छति यथाचेति कुरुकर्मस्य जेति परस्परविद्वेक्षं ब्रह्मसुविशते वेदस्य प्रामाण्यं यथानिवेहेत् यथाचरत्यागश्चादस्यागः । एतौ प सौवर्णौ 'कुर्वन्नेवह कर्माणि जिगीषिवेषे' चतसमाः । तस्य जेव हितं ज्ञेयं यत्कुरुः प्रत्यक्षं परं' इति स्मृतिभ्यां विस्पष्टयौ । भगवत्सर्वैश्वर्यज्ञानादिसंपन्नं तत्तयोस्तत्त्वं भगवद्भगवतीति ३९

नातिरेणानुजानंतिदानयज्ञक्रियाफलम् ॥ अविज्ञायचतस्त्वंमन्यद्रोचमतेफलम् ३४ स्वकर्मभिःसंश्रितानां तपोधोरत्वमागतम् ॥ तंसदाचारमाश्रित्यपुराणं
शाश्वतंध्रुवम् ३५ अशकुर्वंतश्चितुं किंचिद्धर्मेषु सुश्रितम् ॥ निरापद्धर्मं आचारो ह्यप्रमादो पराभवः ३६ फलवन्ति च कर्माणि व्युष्टिर्मति ध्रुवाणि च ॥ विगुणानि च पश्यं
ति तथा ज्ञैकांतिकानि च ३७ गुणाश्चात्र सुदुर्ज्ञेया ज्ञाताश्चात्र सुदुष्कराः ॥ अनुष्ठिताश्चातवन्त इति त्वमनुपश्यसि ३८ ॥ स्यूमरश्मिरुवाच ॥ यथा च वेदप्रामा
ण्यं त्यागश्च स फलो यथा ॥ तौ पंथानाबुभौ व्यक्तौ भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ३९ ॥ कपिल उवाच ॥ प्रत्यक्षमिह पश्यंति भवन्तः सत्पथे स्थिताः ॥ प्रत्यक्षं तु किमत्रास्ति यद्भ
वंत उपासते ४० ॥ स्यूमरश्मिरुवाच ॥ स्यूमरश्मिरहं ब्रह्म नृजिज्ञासार्थं भिन्नागतः ॥ श्रेयस्कामः प्रत्यवोचमार्जवान् भविवक्ष्या ४१ इमंच संशयं चरेभगवान् प्र
ब्रवीतु मे ॥ प्रत्यक्षमिह पश्यंति भवन्तः सत्पथे स्थिताः ॥ किमत्र प्रत्यक्षतमं भवंतोऽनुपासते ४२

अत्रानुभवमेवमाद्यवृत्तरमाह प्रत्यक्षमिति सतःपञ्चाङ्गप्रतिभासोभोमस्तत्रस्थित्याःसंतोमवतइहजीवत्येवदेहेप्रत्यक्षपश्यंतुपरीक्षयंतु विचौलेऽ कितस्परीक्षणायंप्रत्यक्षयंतंप्रत्यक्षीकरो
मिष्टहेप्रत्यक्षेणपश्यामीतिविषयकरणयोरपिप्रत्यक्षलक्ष्यप्रयोगादितितत्राह प्रत्यक्षमिति यद्वतःकर्मठाउपासतेप्रायंवन्ते तत्प्रत्यक्षं सुखाद्यनुभवरूपमत्रास्मिन्लोकैकैकिंस्वरूपमस्तीति
४० तत्रसुखाद्यनुभवपरीक्षितमुदाहरणमितिवादिशंवरित्यप्यश्वस्थिरकपिषमुत्तरात्स्वूपरशिरुक्वाच स्थमेति इहागतोमपिप्रविष्टः विनशवास्त्वपक्षनिर्वाहेच्छयावहतेरिरुक्पं नप्राप्ति
अत्येतेत्यर्थः ४१ संशयंकिंविषयात्मकंप्रत्यक्षंय्योतिष्टोमादिप्राप्य । उतहंप्रियमनोऽनुशयाक्यकरणात्प्रकप । अथे एकस्यानुवर्त्याकाशमुक्तपत्न्योरामद्वेपदर्शनेनविषयस्यसुखरू
पत्वाविषयेनैकाग्र्यस्यायोगात् । अथे सुखकरणात्वादेवतोऽनुभवस्याभावात्तच्छास्त्रपत्वात् । अथस्वरूपसुखामित्युक्तयेकरणात्पदमेवकाशंपतदाविरक्तानांविनाऽपि विषयं सुखसिद्धेः स्वर्गकामा
विषद्वैयर्थ्यं । परामितचित्तसंस्कारपक्षानन्विरुद्धादित्यप्यतारानिर्णयात्संशयस्ययोरुत्तरंविशेषंजिज्ञासुःकपिकोक्तिमनुवदति प्रत्यक्षमिति विषयःप्रत्यक्षं बुद्धिःप्रत्यक्षतरं प्रत्यक्षतमं
तुकिंबुद्धिमिश्रिष्टश्चिदाभासः । तत्तु बुद्धिमिच्छतोऽप्यन्तश्चिदास्मेति । यमंवत्तपासतेतंभेदंविशेषविधिरिषायेनानुपलनीय ४२

स्वमतमाह अन्वयेति तर्कप्रधाना निवेदविरोधीनिलोकायताहेतुसौमहकाशालिकादिज्ञानितेश्चोपपन्नतामिर्जायित्वाभागमरूपार्थपादयथावद्गममपिमतवानस्मि । तत्राश्रयमाश्रयानुपपत्तापरात्रादिरित्येतांशं कनिरूपयति आगमइति तर्कशास्त्राणि वेदापनिर्णयिका निपुणतरमीमांसि सांख्यपातञ्जलेषु । अत्रेवेदस्य स्वतः प्राभाष्यमास्थीयतेनानुमानांतरसेवादशापेक्षं ४४ ताभ्येतामियथाश्रममाश्रमधर्ममनदिक्रम्योपासीत । तत्राश्रयमगोमीमांसाद्वयोपपृष्टतः सिद्धयति । सांख्यपातञ्जलेकेश्वरशतेविद्विरोधापसिद्धयतः । तथाहि सांख्यैरहितैव प्रशस्यते । पातञ्जलेश्च चित्तनिरोधएव । तादुर्भाषागायानुष्ठानमतिविवेकावतगोसिद्धयतः । ननु 'पृच्छा' षष्ठे जोः निलजेतमुत्थितेपंचारमकेयोगेगुणैर्ब्रह्मे ॥ नतत्रगोमोनजरानमृत्युः प्रासत्ययोगाग्निमयशरीरं' इतिपंचभुतजनयायोगिनामप्यजत्वा मरत्वादिसिद्धिप्रत्यक्षमममृकादश्नते । सत्यं प्रतिक्षणपरिणामिनोजन्मभवतः शरीररूपाज्जन्ममरत्वेप्रत्यक्षानुमानविरुद्धे । अतोयामप्रत्यक्षस्यरूपमिवरूपं यस्याइतिप्रत्यक्षाविरुद्धावाद्युमानाविरुद्धाचभागमनिश्चयादृष्यतिइत्यतस्त्रयागतिविषयमप्रप्राप्त्यादिरूपसिद्धिरिति ४४ एवमुपपन्नत्वं स्वमतं परमतजिज्ञासयानिंदति नौनावीति ययानाविनिवद्वाही । स्त्रौतसाहियमाणानतारवत्येवमपपरपरयाकर्तनौकासनिर्बंधनोपूर्वपूर्वकमेवासनायंयवतीमाश्रितावयंजन्मजरामृत्युप्रवाहेतुर्भूमाइत्यर्थः । फलितमाह एतदिति एतत् प्रत्यक्षतुल्यपपन्नतपसन्नजिज्ञासेऽस्म्यधिकार्यस्मीतिवा अधीह्यन्वापय ४५ ननुतरतिशोकमात्रमविदितित्वयाज्वलीतमरूपेय । निर्द्वैतानिर्भस्करादृष्यादिनामयाज्जुर्लंककमितपरम

अन्यत्रतर्कशास्त्रेभ्य आगमार्थयथागमम् ॥ आगमोवेदवादास्तुतर्कशास्त्राणिचागमः ४३ यथाश्रममुपासीत आगमस्तत्रसिध्यति ॥ सिद्धिः प्रत्यक्षरूपाच दृश्य
त्यागमनिश्चयात् ४४ नौनौवीनिबद्धाहिम्नोतसासनिबन्धना ॥ ह्रियमाणाक्थंविप्रकुर्व्हीस्तारयिष्यति ॥ एतद्भूतीभुगवानुपपन्नोऽस्म्यधीहिभो ४५ नैवत्या
गीनसंतुष्टोनाशोकोनिरामयः ॥ नानिर्विधित्सोनावृतोनापवृतोऽस्तिकश्चन ४६ भवंतोऽपिचहृष्यंतिशोचंतिचयथावयम् ॥ इन्द्रियार्थाश्रमवतांसमानाः सर्व
जंतुषु ४७ एवंचतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ॥ एकमालंबमानानानिर्णये किंनिरामयम् ४८ ॥ कपिल उवाच ॥ यद्यदाचरते शास्त्रमर्थ्यं सर्वं प्रवृत्तिषु ॥ य
स्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र निरामयम् ४९ ज्ञानं ह्यवयते सर्वं यो ज्ञानं ह्यनुवर्तते ॥ ज्ञानादुपेत्य यावृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ५०

[illegible]

एकपुत्रद्वैतवर्णमहीनआत्मायत्रमरुतितवेकार्म्येनामज्ञानंभवताज्ञानिनामभ्येकश्चिदुपपद्यतेरूपसन्धोभूत्वाप्रामोतिनेवेत्यर्थः । शमाद्यमावात् ११ अतःसर्वयुग्मघाताइत्याह शास्त्रंहीत्या
विना ५२ ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यंभवस्तुतस्यस्तेनाभयलापकर्तारः निरारंभाशमाद्यारंभशून्याः ५३ नैर्गुण्यंफलाभावं गुणानुज्ञानैश्वरीदीनानुयुज्यतेआत्मसंवेद्यतामापाद्यपरिपुमयो
नयति । पापाणवरस्त्वयंमज्जंतोनाभ्यमुद्वर्तशक्रवंतीत्यर्थः ५४ । ५५ संयमेषारणाध्यानसमाध्यात्मके समयेइतिपाठेसिद्धति ५६ एतत्कर्मणाप्राशस्त्यसंन्यासत्त्वाप्राशस्त्यंच प्रवृत्त
योवाचोविहासाः ५७ । ५८ । ५९ व्यक्तप्रत्यक्षसिद्धंतवेवमभ्यंतइतिद्विमात्रपराः अतएवशास्त्रादपेतमिहलोकमेवपश्यति । शास्त्रदोषानुशास्त्रोक्तानुक्तहानाकृतान्वागमाविदोषा
मन्त्राद्यमवेदिकंमत्तमाश्रित्ययालोकायताःशोषंतितपायमपिशोषामइत्यर्थः । अत्रहेतुमाह इंद्रियायांइति शीतोष्णावीनींस्पर्शःसर्वेषांसुखादिप्रवृत्तगुणामरंपठितानुत्पन्नरूपइत्यर्थः

भवंतो ज्ञानिनो व्यक्तं सर्वतश्च निरामयाः ॥ ऐकान्त्यं नाम कश्चिद्विक्काचिदुपपद्यते ५१ शास्त्रं ह्युद्धातत्त्वेन केचिद्वादबलाज्जनाः ॥ कामद्वेषाभिभूतत्वादङ्कार
वशंगताः ५२ याथातथ्यमविज्ञायशास्त्राणां शास्त्रदृश्यवः ॥ ब्रह्मस्तेनानिरारंभादंभमोहवशानुगाः ५३ नैर्गुण्यमेव पश्यंति न गुणाननुयुजते ॥ तेषां तमः शरीरा
णां तम एव परायणम् ५४ यो यथाप्रकृतिर्जैतुः प्रकृतेः स्याद्ब्रह्मानुगः ॥ तस्य द्वेषश्च कामश्च क्रोधोदंभोऽनृततमदः ॥ नित्यमेवाभिर्वर्तते गुणाः प्रकृतिसंभवाः ५५ एवं
प्यात्वाऽनुपश्यंतः संत्यजेयुः शुभाशुभम् ॥ परांगतिमभीप्संतो यतयः संयमेरताः ५६ ॥ रूपमरश्मिरुवाच ॥ सर्वमेतन्मया ब्रह्म न शास्त्रतः परिकीर्तितम् ॥ न ह्य
विज्ञायशास्त्रार्थं प्रवर्तते प्रवृत्तयः ५७ यः कश्चिद्व्याप्य आचारः सर्वशास्त्रमिति श्रुतिः ॥ तदन्याप्यमशास्त्रं तदित्येषा श्रूयते श्रुतिः ५८ न प्रवृत्तिर्कृते शास्त्रात्काचिद
स्तीति निश्चयः ॥ यदन्यद्वेदवादेभ्यस्तदशास्त्रमिति श्रुतिः ५९ शास्त्रादपेतं पश्यंति बहवो व्यक्तमानिनः ॥ शास्त्रदोषान्न पश्यंति शोचंति च यथावयम् ॥ इन्द्रिया
र्थश्च भवतां समानाः सर्वजंतुषु ६० एवं चतुर्णां विर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ॥ एकमालंबमानानां निर्णये सर्वतोदिशम् ६१ आनंत्यं वदमानेन शक्तेनावर्जितात्मना ॥
अविज्ञानहतप्रज्ञाहीनप्रज्ञास्तमोवृताः ६२ शक्यं त्वेकेन युक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः ॥ पिंडमात्रं व्यपाश्रित्य चारितुं विजितात्मना ६३ वेदवादं व्यपाश्रित्य मोक्षो
ऽस्तीति प्रभाषितम् ॥ अपेतन्यायशास्त्रेण सर्वलोके विमर्हिता ६४

१० पूर्वभित्तिद्वयोःसंबंधः एकसुखार्थिनावर्णादीनामभ्येवपंस्वषाधारमनाभितेनआवर्जिताःशार्तिनीताः संधिरार्थः कीदृशोत्स्वषा निर्णपेसिद्धातेसर्वतोदिशंसर्वतःप्रकारंसर्वशास्त्रसिद्धौ
स्वैनाऽऽनर्थव्यवधानेनयथाचरतेशास्त्रमित्यप्रगारण्यारूपावरीत्याप्रकाशयता । यासन्नोपसमापेतिव्येमांसनायंतश्च शक्तेनोद्गोहृत्शक्तेन । कीदृशावयं अविज्ञानेनाऽऽत्मानमुपेन
हृताप्रज्ञास्वरूपनिष्ठायेषा अतएवहीनेनिययेष्वप्रज्ञाधीयंषा । एतथोरावरणविशेषोःकारणमाह ततोदृताहाति ११ । १२ यद्यपिस्वयंनिष्ठोकातयापिदुष्करेत्याह शक्यंरहितद्वयेन
येनसंबन्धःसर्वतोदिशंरितुंशक्यंतेनयोसोऽस्तीतिप्रमापिपुंशकमित्यभ्याहारव्यवहितेनयोपयं संन्यासेविनामोक्षोदुष्मापहयर्थः १३ । १४

119854

[illegible]

इदंतु पुष्करं कर्मकुटुंबमभिसंश्रितम् ॥ दानमध्ययनं यज्ञः प्रजासंतानमार्जवम् ६५ यद्येतदेवं कृत्वाऽपि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् ॥ धिक्कर्तारं च कार्यं च श्रमश्चायं नि
रर्थकः ६६ नास्ति क्वमन्यथा च स्याद्देदानां पृष्ठतः क्रिया ॥ एतस्यानन्त्यमिच्छामि मगवन श्रोतुमंजसा ६७ तत्त्वं दस्वमे ब्रह्मपुपसत्रोऽस्म्यधीहिभोः ॥ यथाति
विदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितुम् ६८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकपिलीये उनसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥ ॥
॥ कपिल उवाच ॥ वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतः कृताः ॥ द्वे ब्रह्मण्ये वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् १ शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ शरीरमेतत्कु
रुते यद्देहे कुरुते तनुम् २ कृतशुद्धशरीरो हि प्राज्ञं भवति ब्राह्मणः ॥ आनन्त्यमत्र शुद्धचेदं कर्मणां तद्ब्रवीमि ते ३ अनागममनैति ह्यप्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ धर्म इत्येव ये
यज्ञान्वितन्वन्ति निराशिषः ४ उत्पन्नत्यागिनो लुब्धाः कृपासूया विवर्जिताः ॥ धनानामेवैषंथास्तीर्थेषु प्रतिपादनम् ५ अनाश्रिताः पापकर्मकदाचित्कर्मयोगिनः ॥
मनः संकल्पसंसिद्धा विशुद्धज्ञाननिश्चयाः ६ अदुष्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ॥ ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाश्च सर्वभूतहिते रताः ७

यस्य सप्ताष्टावः पात्रं ब्रह्मविद्याया योग्यं भवति । तत्र श्रौतसंस्कारो जातेष्ट्यादिः 'यस्मिन् जातपतामिष्टिनिर्बपतिपूतपवसतेजस्व्यन्नादइंद्रियावीषुमान्भवति' इति श्रुत्युक्तफलकः । स्मृत्यंतरे 'यस्पैते अष्टाष्टवः शिरसंस्काराः सप्तष्टावः सायुष्यं संस्काराः सकोऽर्कताजपति' इति । 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मयं कुरुते तनुः' इति च । एतेन ज्ञानशेषसंस्कारकर्मकाष्टस्योक्तं भवति । कर्मणा फलमानन्तर्यं मोक्षोपयोगिचित्तशुद्धिरूपमप्राप्तस्मिन्नेव लोके परम्यसंयुद्धयज्ञानी हि । न हि चित्तशुद्धिः स्वसाक्षिकीस्वर्गवद्वेकगम्यापर्वतवद्विषयबुभुमेयावेति तत्संशयः १ तदेतवाह अनगममनैति ह्यमिति । येन क्रमेण कर्मणा मानन्तर्यहेतुत्वं स्यात्तमाह । धर्म इति निराशिर्पोषिकायाः ४ उत्पन्नस्याग्निो घनसंमग्नशून्याः कृपासुयाभ्यां रागद्वेषौ लक्ष्यौ तद्वर्जिताः तीर्थेषु स्थात्रेषु ५ तल्लक्षणं अनाश्रित इति अभिहोत्रादिमंतःसर्वदापापकर्मनाशितास्ते तीर्थेषु तादृश्यः । एवं धर्ममनुतिष्ठत ईशानमवतीत्याह मन इत्यादिह्याभ्यां विशुद्धनिर्विषयज्ञानं ब्रह्म तत्र निश्चयो येषां ६ ज्ञा भेदानोपाये श्रवणमननिदिध्यासनाख्ये निश्चायेपाते । विशुद्धाजन्मकर्मविद्याचेति त्रींशुक्तानि शुद्धानियेषां ७

अभ्युक्ता आदरवतः राजानो जनकादयः ब्राह्मणापाह्नवस्यादयः ८ प्रत्यक्षोषमौषधमैफलसंक्षयवादिर्कषेपाते परमोपाधिकं ब्रह्म अवर्तनोच्यस्मात् तस्मिन्निष्पादिकं ब्रह्मणि ९
१० । ११ मात्राभिर्यते विषया अनपेतिमात्रावुद्धिरतामानुष्यते अपिपुतास्रमेवावुद्धयते धर्मेष्वलंबवत् १२ छलाभावमेवाह यपवेति १३ पुर्वलात्मनोऽक्षत्स्य १४ । १५
तेषां यज्ञादिकं सर्वमानस्यमासीदिति त्रुतीयेनान्वयः १६ । १७ संसितानां प्रख्यातानां १८ आनंदसंभ्रम शाश्वतीश्रुतिर्गता ब्रह्मापेक्षं ब्रह्महविरेत्यादिः १९ संभूतानां पूर्णानां बोरत्वमविद्यानि
वर्तनसमर्थं तमितिसार्धं छोकः कृत्तव्यमेकं वाक्यं पाठक्रममनुष्यधीकमेव गणयन्वेवं । यः सदाचारः सतामापन्नमोक्षाराध्यआचारः सदाचारइतिसदाचारलक्षणं सच अप्रमादः सावधानता

आसनगृहस्थामृयिष्ठा अव्युक्ताः स्वकर्मसु ॥ राजानश्च तथा युक्ता ब्राह्मणाश्च तथा विधि ८ समाह्वार्जवसंपन्नाः संतुष्टा ज्ञाननिश्चयाः ॥ प्रत्यक्षधर्माः शुचयः श्रद्धा
नाः परावरे ९ पुरस्ताद्वावितात्मानो यथावच्चरितवताः ॥ चरन्ति धर्मं कृच्छ्रेऽपि दुर्गं चैवापि संहताः १० संहत्य धर्मचरतां पुरासीत्सुखमेव तत् ॥ तेषां नासीद्विधा
तव्यंप्रायश्चित्तं कथंचन ११ सत्यं हि धर्ममास्थाय दुराधर्षतमा मताः ॥ नमात्रां मनुष्यं तेन धर्मच्छलमंततः १२ य एव प्रथमः कल्पस्तमेवाम्याचरन्सह ॥ तेषां
नासीद्विधा तव्यंप्रायश्चित्तं कदाचन १३ तस्मिन्विधौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं मविद्यते ॥ पुर्वलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः १४ एवंबुद्धिवा विप्राः पुराणायज्ञ
वाहनाः ॥ त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवंतो यशस्विनः १५ यजंतोऽहरहर्हृत्तैर्निराशीर्वधनां पुधाः ॥ तेषां यज्ञाश्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमम् १६ आगमाश्च यथाकाले
संकल्पाश्च यथाक्रमम् ॥ अपेतकामक्रोधानां दुश्चराचारकर्मणाम् १७ स्वकर्मभिः संसितानां प्रकृत्याशंसितात्मनाम् ॥ ऋजूनां शमनित्यानां स्वेषुकर्मसु वर्तताम् १८
सर्वमानंत्यमेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः ॥ तेषामदीनसत्वानां दुश्चराचारकर्मणाम् १९ स्वकर्मभिः संभूतानां तपोधोरत्वमागतम् ॥ तंसदाचारमाश्चर्यं पुराणं शा
श्वतं ध्रुवम् २० अशुक्लवस्त्रिश्चरितुं किंचिद्धर्मेण सुखं मताम् ॥ निरापद्धर्म आचारो ह्यप्रमादोऽपराभवः २१ सर्ववर्णेषु जाते पुनासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ व्यस्तमेकं चतु
र्धा हि ब्राह्मणा आश्रमं विदुः २२ तंसंतो विधिवत्प्राप्य गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ गृहस्थ एव निष्कर्म्य वनमन्ये समाश्रिताः २३ गृहमेवाभि संश्रित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः ॥
तपुते दिवि दृश्यं ते ज्योतिर्भूता द्विजातयः २४ नक्षत्राणीव धिष्यन्ते पुबहवस्तारका गणाः ॥ आनंत्यमुपसंप्राप्ताः संतोपादितिवैदिकम् २५

अपराधवः कामक्रोधादिभिरनभियुक्ताः पञ्चपुराणप्रतिक्रमः अपूज्यपूजनं पूज्यानामपूजनं हेत्यादिनां सीदतंसदाचारमेकमाश्रमं संतं चतुर्धा वृत्तं ब्राह्मणा आहुः । कैवर्त्यस्तं धर्मेण सुखमतां सुखं धर्म
माप्सिरेतुमशक्नुवन्तिः तथाहि । मानसिकं व्यवहारं विदुः श्रुतिगमसंज्ञाचारिणो हि स्थिताः । तत्र कृत्यं ज्ञादिभिः कृपायेष्वापि तपके पुत्रैरागमवृत्तं वानप्रस्थमास्थितं तैर्विवसन्त्यक्
पकेषु पारिव्राज्यमित्यारोहकमेण चतुराश्रमं स्थितमित्यर्थः शेषं व्याख्यातं २० । २१ । २२ तमितिसार्धं छोकः तंसदाचारं संतो गृहस्थो निष्कर्म्य वनमन्ये समाश्रिताः २३ गृहमेवाभि संश्रित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः
गतिं गच्छन्ति । विधिवदित्यादिसंज्ञं योज्यं चतुर्धा श्रमेषु कल्पसदाचारवर्तमानोऽस्तीत्यर्थः २१ । २४ संतोपादितिवैदिकम् २५

तादृशा आधिकारिका यथा गच्छन्ति संसारं तथाऽपि पापैर्वा निप्रवेशजैर्दुःखैर्भलिष्यते । गृहागृहांतरप्रवेशवर्द्धिच्छक्रेते पादेहांतरप्रवेशः । यथा प्रातमनुक्रमणिकायां । मित्रावरुणयोर्दक्षितयोर्बर्जनी
मत्सरं हृद्वा वासती वरे कुंभेरेतोऽपतततोऽगस्त्यसंज्ञावजायेतामिति वसती बर्जः सोमाभिषवायां आपस्ततसंज्ञं विना वासती वरे । तेषां शुद्धमह्यविदामपि हिरेण्यमस्येव वावदधिकारसमाप्तिविदे
हकं रूपमस्ति वावदधिकारमवस्थितिराधिकारिका नायितिन्यायात् । मनुकातिर्यया कृतिका योगेऽऽकुर्यात्स्वाभिदर्शनं ॥ सप्तजन्ममवधिप्रोधानां यो वेदपारगः इत्येकं कर्मो निजजन्ममार्गं कंदट्टं ।
तत्र प्रथमेऽस्मिन्नेव जन्मानितस्वज्ञानोदयेऽपि प्रावर्तकर्मणो मोगादेव ज्ञयइति न्यायेन प्रावर्तकर्मबलादप्यानिषट्जन्मान्पनिवायोप्येवेत्याशंक्याह कर्मयोनिर्गतिः अत्रेदं विचार्यते किं सप्तजन्मा
नितेषु चर्मावासादीनि दुःखान्यज्ञानपानां दिजन्म्यानि लुप्ता भिचिके मेकमेव स्वाभिदर्शनालं कर्म प्रापयत्युत्कर्मांतरसमवेतं । आयेइष्टसाधनमुद्धवाऽनुष्ठितस्य तस्य गममेवासाध्यनिष्ठप्रापकत्वे शास्त्र
स्याऽनर्थकरत्वेत्यात् । अंत्ये तस्वज्ञानेन कर्मांतरनाशे सति जन्मायोगादर्शनशास्त्रानर्थक्यस्यात्तस्मात्तस्य दिष्टुवोऽप्युत्तुर्गन्ममृतस्वचेति शास्त्रादविच्छिन्ने जन्ममरणप्रवाहे सप्तजन्मसु विप्र
स्यादियोगो दर्शनफलं न तु सप्तजन्मान्यपि । तस्माद्युक्तमुक्तं प्रावर्तकर्मोपस्थापितयोनिप्रवेशनिमित्ततः पापलुप्येऽप्युत्कर्मांतरसमवेतं २६ ब्राह्मणो ब्रह्मविस्वेन ययार्थनामा । अन्यो

यद्या गच्छन्ति संसारं पुनर्योनिषु तादृशाः ॥ न लिप्यंते पापलुप्यैः कदाचित् कर्मयोनिः २६ एवमेव ब्रह्मचारी शुश्रूचो रनिश्चयः ॥ एवं युक्तो ब्राह्मणः स्यादन्यो
ब्राह्मणको भवेत् २७ कर्मैवंपुरुषस्याह शुभं वायदिशऽशुभं ॥ एवं पक्कपायाणामानंत्येन श्रुतेन च २८ सर्वमानंत्यमासीद्वै पुनः शाश्वती श्रुतिः ॥ तेषामपेतत्
णानां निर्णिकानां शुभात्मनां २९ चतुर्थोपनिषद्धर्मः साधारणइति स्मृतिः ॥ संसिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणेनियतात्मभिः ३० संतोपमूलस्त्यागात्माज्ञाना
धिष्ठानमुच्यते ॥ अपवर्गमतिर्नित्यो यतिधर्मः सनातनः ३१ साधारणः केवलवायथावलमुपासते ॥ गच्छतां गच्छतां क्षेमं दुर्बलोऽप्रावसदिति ॥ ब्रह्मणः पद
मन्विच्छन्तं सारान्मुच्यते शुचिः ३२ ॥ स्युमरश्मिरुवाच ॥ ये भुंजते ये ददते यजन्तेऽधीयते च ये ॥ मात्राभिरुपलब्धाभिर्येवात्यागं समाश्रिताः ३३

ब्राह्मणको ब्राह्मणप्रतिकृतिः दातुमजवन्नाममात्रधारीत्यर्थः २७ एवं ब्राह्मणइति ब्राह्मणकइति च कर्मसंज्ञं पुनरुपस्थानमाह एवं निष्कामकर्मप्रनाद्या आनंत्येन स्वंपदार्थसाक्षात्कारजेन
श्रुतेन तस्वमासिवाक्यार्थज्ञानेन २८ सर्वकृत्स्नमाश्रयं माह शुभादीश्वरो मद्भ्यः कश्चिदस्तीति शंकाया समाधौ परिहृयमानमप्यानंत्यमसर्वभूतश्रुतान्तरं तु सर्वमित्यर्थः । आसीदित्यनेन सर्वानं
त्यस्या कृत्रिमत्वमुक्तं शाश्वती श्रुतिः क्षेत्रज्ञं चापि मोविद्वीतित्वमसीति च जीवस्य सिद्धब्रह्मभावकीर्तनात् निर्णिकानां विमुद्धानां शुभात्मनां मोक्षबुद्धिनां २९ चतुर्थः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभिमानि
विश्वेतेऽसप्तज्ञानपेक्ष्यचतुर्धा निर्विशेषः परमात्मा तद्विषयिणी यावत्पनिषद्विद्यातदर्थं धर्मः शमदमोपरमतिरिक्ताश्च तस्मात्प्रावर्तकः साधारणो वर्णाश्रमाणां मिति शेषः । संसिद्धैः शुद्धचित्तैः नित्य
तास्मभिर्निर्दुष्टचित्तैर्नित्यं गुरीयं ब्रह्माध्यतेत्याप्यते । ज्ञानं शास्त्रीयं श्रवणमपि निर्विशेषं संप्रत्यक्षेणैव मवतीत्यर्थः ३० आपवर्गप्रदामतिर्विद्या ब्रह्मसाक्षात्काररूपा तृतीयस्मिन्निति नित्यं आवश्यकः ।
एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति श्रुतेः सनातनः संप्रदायागतः ३१ साधारण आश्रमांतरवर्गसंमिश्रः यथावलंपयावैराग्यं गच्छतां गच्छतां भविष्युः पुरुषमाश्रयवर्णित्याधादेरपि क्षेत्रं भवेदुः
दुर्बलो रागी । ज्ञानफलमुपसंहरति ब्रह्मणइत्यर्थेन ३२ मात्राभिर्वर्णैः रथार्थसंन्यासं गार्हस्थ्ये संप्राप्ते वापयोकाचारवर्ताय च विनिवृत्तिर्धर्मस्तुल्यस्तथाऽपि प्रेत्यमावेमरणेकः स्वर्गजित्तमः ३३

89498

त्वात्रित्यं चादसंगं ११ प्रकरणार्थमुपसंहरति तेजइति तेजःइन्द्रियजयेसामर्थ्यं । क्षमाअपकारिष्वपिक्रोधानुत्पत्तिः । ज्ञातिर्निष्कामत्वेनसर्वस्मात्कर्तव्यानुपरमः । एतन्नयम
नामयंशुश्रुर्निर्दुःखसुखसुखप्राप्तौहेतुः । तथेतिप्राप्यप्रापकस्वरूपविभागार्थः । तथाविधंनस्तिविधोविधानंकर्तव्यतायत्रतदविधमकृत्रिमं । व्योमजगत्कारणं व्योमवदसंगंवा । सनातनंनित्यं
करूपं ध्रुवमविनाशि । एतैस्तेजआदिभिस्त्रिभिःकारणैर्द्रव्यतेजअधिगम्यतेज्ञानापनोदेसति । कैःइन्द्रिनेन्द्रैःपुरुषैः तस्मैमह्यजनमइतिविधायार्थवत्वायप्रथमगमनायचनमस्कारोतिभगवा
न्कपिलः ब्राह्मणायब्रह्मविदमित्राय ७७ ॥ इतिज्ञांतिपूर्वाणि मोक्षधर्मपर्वणिनीलकण्ठोये भारतमावदीपे सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥ ॥ मोक्षधर्मानुष्ठानुमशक्तस्यत्रिवर्गे
कःश्रेष्ठतमइतिपूच्छति धर्ममिति १ तत्राख्यायिकापूर्वैकधर्मस्यप्राधान्यमाहोत्स्यादिना कामाद्धर्ममवैक्षतफलकामनयाधर्मकरिष्याभीतिचितितवान् धर्मश्चार्थसाध्यइत्यर्थार्थोर्ध्वोर्तपोऽव
प्यत २ । ३ । ४ । ५ जलधर्मं च कुंडधर्मानामतः ६ घास्यतिविधास्यति ७

८१९ उपकारेनियमेनप्रवर्तयतीमुपकारनियता १० । ११ । १२ तेजसाप्रभावेन १३ निरुपस्कृतोमोगवर्जितः निर्दोषनेकुंडधारमकेःप्रत्यय १४ व्यादिशंतेवेभ्यःफलवाचकान्निवेद्यंतं वे
वाज्ञयायाचकेभ्यःफलाभिमर्षयंतंवा १५ अशुभेषुकर्मसूपस्थितेषुप्राग्दत्तमपिराज्यादिकंप्रच्छिद्यंतिहरति १६ भूमौपतितोब्राह्मणहितावी १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

संनिकृष्टश्चदेवस्यनचान्यैर्मानुषैर्दत्तः ॥ एषमेदास्यतिधनं प्रभूतंशीघ्रमेवच ८ ततोभूपैश्वर्यंश्वैश्चमाल्यैश्चैवचैरपि ॥ बलिभिर्विविधाभिश्चपूजयामासतं द्विजः
९ ततस्त्वल्पेनकालेनतुष्टोजलधरस्तदा ॥ तस्योपकारनियतामिमांवाचमुवाचह १० ब्रह्मप्रेचसुरापेचचौरेभगवतेतथा ॥ निष्कृतिर्विहितासद्भिःकृतप्रेना
स्तानिष्कृतिः ११ आशायास्तनयोऽधर्मःक्रोधोऽमूयासुतःस्मृतः ॥ लोभःपुत्रोनिष्ठत्यास्तुततःप्रोनाहतिप्रजाम् १२ ततःसब्राह्मणःस्वप्रेकुंडधारस्यतेजसा ॥
अपश्यत्सर्वभूतानिकुशेषुशयितस्तदा १३ शमेनतपसाचैवभक्त्याचनिरुपस्कृतः ॥ शुद्धात्माब्राह्मणोरात्रौनिदर्शनमपश्यत १४ मणिभद्रंस्तत्रस्थं देवतानांम
हाश्रुतिम् ॥ अपश्यतमहात्मानंव्यादिशंतंयुधिष्ठिर १५ तत्रदेवाःप्रयच्छंतिराज्यानिचधनानिच ॥ शुभैःकर्मभिरारब्धाःप्रच्छिद्यंत्यशुभेषुच १६ पश्यतामथय
क्षाणांकुंडधारोमहाश्रुतिः ॥ निपत्यपतितोभूमौदेवानांभरतर्षभ १७ ततस्तदेववचनान्मणिभद्रोमहामनाः ॥ उवाचपतितंभूमौकुंडधारकिमिष्यते १८ कुंड
धारउवाच ॥ यदिप्रसन्नादेवामेभक्तोऽस्यब्राह्मणोमम ॥ अस्यानुग्रहमिच्छामिभक्तंकिंचित्सुखोदयम् १९ ततस्तंमणिभद्रस्तुपुनर्वचनमब्रवीत् ॥ देवानामेव
वचनांकुंडधारंमहाश्रुतिम् २० ॥ मणिभद्रउवाच ॥ उत्तिष्ठोतिष्ठभद्रंततस्तत्कृत्यःसुखीभव ॥ धनार्थीयदिविप्रोऽयं धनमस्मैप्रदीयताम् २१ यावद्धनंप्रार्थयतेब्रा
ह्मणोऽस्यसखातव ॥ देवानांशासनात्तावदसंख्येयंददाम्यहम् २२ विचार्यंकुंडधारस्तुमानुष्यंचलमधुक् ॥ तपसेमतिमाधत्तब्राह्मणस्ययुधिष्ठिर २३ कुंडधार
उवाच ॥ नाहंधनानियाचामिब्राह्मणायधनप्रद ॥ अन्यमेवाहमिच्छामिभक्त्यायुग्रहंतम् २४ पृथिवीरत्नपुर्णवामहद्वारत्नसंचयम् ॥ भक्त्यायनाहमिच्छा
मिभवेदेषुधार्मिकः २५ धर्मेऽस्यरमतांशुद्धिर्धर्मचैवोपजीवतु ॥ धर्मप्रधानोभवतुममैषोऽनुग्रहोमतः २६ ॥ मणिभद्रउवाच ॥ सदाधर्मफलंराज्यंसुखानिविवि
धानिच ॥ फलान्येवायमश्रातुकायकृशविवर्जितः २७ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततस्तदेवबहुशःकुंडधारोमहायशः ॥ अभ्यासमकरोद्धमेततस्तुष्टास्तुदेवताः २८
मणिभद्रउवाच ॥ प्रीतास्तेदेवताःसर्वाद्विजस्यास्यतथैवच ॥ भविष्यत्येषधर्मात्माधर्मेचाधास्यतेमतिः २९ ततःप्रीतो जलधरःकृतकार्योयुधिष्ठिर ॥ ईप्सितं
मनसोलब्ध्वावरमन्यैःसुदुर्लभम् ३० ततोपश्यतचीराणिशुद्धमाणिद्विजसत्तमः ॥ पार्श्वतोऽभ्याशतोऽन्यस्तान्यथनिर्वेदमागतः ३१ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ अयं
नसुकृतंवेतिकोऽन्योवेत्येतत्कृतम् ॥ गच्छामिवनमेवाहंवरंधर्मेणजीवितुम् ३२

२५ । २६ । २७ धर्मधर्मनिमित्तं अभ्यासपुनःपुनर्धर्ममेवविप्रार्थमयाचत

देनकामस्तदर्थोऽयंश्चेतित्रयमविदुच्छिन्नामधर्मैवश्रेष्ठानिन्यात्वायिकातास्त्वर्पमुक्तमवति २८ । २९ । ३० श्रीराण्यपश्यतोपादेयत्वेनैवतविरक्तोभूदित्यर्थः शेषस्यष्टावर्ष ३१ । ३२

३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ ॥ इतिशां भो० मी० भा०एकस
प्तमधिकद्विशतवमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ निष्कामधर्मस्यश्रेष्ठयमुक्तं द्विसाशुन्यस्यैवतस्येतित्वं हंसवर्जनिंदापार्थिवमयायआरभ्यते बहूनामिति एकचित्तशुद्धीश्वरप्री
भीष्मउवाच ॥ निर्वेदादेवतानांचप्रसादात्सद्विजोत्तमः ॥ वनंप्रविश्यसुमहतपआरब्धवांस्तदा ३३ देवतातिथिशेषेणफलमूलाशनोद्विजः ॥ धर्मेचास्यमहा
राजदहादुद्धिरजायत ३४ त्यक्त्वामूलफलंसर्वपणांहारोऽभवद्विजः ॥ पर्णत्यक्त्वाजलाहारःपुनरासीद्विजस्तदा ३५ वायुभक्षस्ततःपश्चाद्बहुवर्षगणनभूत् ॥
नचास्यक्षीयतेप्राणस्तदहुतमिवाभवत् ३६ धर्मेचश्रद्धधानस्यतपस्युपेक्षवर्ततः ॥ कालेनमहतातस्यदिव्यादृष्टिरजायत ३७ तस्यबुद्धिःप्रादुरासीद्यदिद
द्यामहंधनम् ॥ तुष्टःकस्यचिदेवेहमिष्यावाङ्मवेन्मम ३८ ततःप्रहृष्टवदनोभूयआरब्धवांस्तपः ॥ भूयश्चाचित्तयत्सिद्धोऽयत्परंसोऽभिमन्यते ३९ यदिदद्या
महंराज्यंतुष्टोवैयस्यकस्यचित् ॥ सभवेदचिराद्वाजानमिष्यावाङ्मवेन्मम ४० तस्यसाक्षात्कुंडधारोदर्शयामासभारत ॥ ब्राह्मणस्यतपोयोगात्सौहृदेनाभिचो
दितः ४१ समागम्यसतेनाथपूजांचक्रेयथाविधि ॥ ब्राह्मणःकुंडधारस्यविस्मितश्चाभवत्पू ४२ ततोऽब्रवीत्कुंडधारोदिव्यंतेचक्षुरुत्तमम् ॥ पश्यराज्ञांमतिं
विप्रलोकांश्चैवतुचक्षुषा ४३ ततोराजसहस्राणिमग्नानिनिरयेतदा ॥ दूरादपश्यद्विप्रःसदिव्ययुक्तेनचक्षुषा ४४ ॥ कुंडधारउवाच ॥ मांपूजयित्वाभावेनय
दिव्यंदुःखमाप्नुयाः ॥ कृतंमयाभवेत्किंतेकेश्वरेऽनुग्रहोभवेत् ४५ पश्यपश्यचभूयस्त्वंकामानिच्छेत्कथंनरः ॥ स्वर्गद्वारंहंसंरुद्धंमानुषेषुविशेषतः ४६ ॥ भीष्म
उवाच ॥ ततोऽपश्यत्सकामंचक्रोधंलोभंभयंमदम् ॥ निद्रांतं ब्रूयथाऽऽलस्यमावृत्त्यपुरुषान्स्थितान् ४७ ॥ कुंडधारउवाच ॥ एतैर्लोकांस्तुसरुद्धादेवानां
मानुषाद्वयम् ॥ तथैवदेववचनाद्विप्रं कुर्वतिसर्वशः ४८ नदेवैरनुज्ञातःकश्चिद्व्रततिधार्मिकः ॥ एषशक्तोऽसितपसादातुराज्यंधनानिच ४९ ॥ भीष्मउवाच ॥
ततःपपातशिरसाब्राह्मणस्तोयधारिण ॥ उवाचचैवंधर्मात्माहान्मेऽनुग्रहःकृतः ५० कामलोभानुबंधेनपुरातेयदमूयितम् ॥ मयास्नेहमविज्ञायतत्रमेतंतुमहं
सि ५१ क्षांतमेवमयेत्युक्त्वाकुंडधारोद्विजर्षभम् ॥ संपरिष्वज्यबाहुभ्यां तत्रैवांतरधीयत ५२ ततःसर्वास्तदालोकान्ब्राह्मणोऽनुचचारह ॥ कुंडधारप्रसादेन
तपसासिद्धिमागतः ५३ विहायसाचगमनंतथासंकल्पितार्थता ॥ धर्माच्छक्यातथायोगाद्याचैवपरमागतिः ५४ देवताब्राह्मणास्तोयक्षामानुषचारणाः ॥
धार्मिकान्पूजयंतीह न घनादघातकामिनः ५५ सुप्रसन्नाहितेदेवायतेधर्मेरतामतिः ॥ धर्मेसुखकलाकाचिद्धंभेतुपरमंसुखम् ५६ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांति
पर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि कुंडधारोपाख्याने एकसप्तत्यधिकद्विशतवमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ बहूनांपूजतपसामेकां
नांपितामह ॥ धर्मार्थनसुखार्थार्थकथंयज्ञःसमाहितः १

तिर्धत्तदर्थानामध्येधर्माधेयोयज्ञःसमाहितोविनियुक्तःसकथंकीदृक्स्वरूपःस्यात् । सुखार्थैस्त्वर्गार्थधनार्थवयोनभवति तदर्थोहिहिंसानानुष्ठयतेऽतोऽपमैमात्रार्थस्ययज्ञस्वरूपं ब्रूहीत्यर्थः १

स.भा.टी.
॥१२॥

उच्छृत्तेर्वाङ्मनस्येतिसंबंधः १ यज्ञविष्णुः । यज्ञोर्विष्णुरिति श्रुतेः । समाधेयमाहितोऽभूत् १ इयामाकमशनमदनीयं सूर्यपर्णीसुवर्चलैति शाकविशेषौ प्रयवेतद्वन्ययज्ञियद्रव्यं ४ उप
गम्यप्राप्य वनेवानप्रस्थाश्रये । यद्वन्नःपुरुषोभवतितद्वन्नास्तस्यदेवताइति श्रुतेर्यमाहापोति १ पुष्करधारिणीनामतः सत्येसत्यसंज्ञेमर्तारिवक्ष्यमाणरतिप्राप्तिंसाप्रधानेनयज्ञेनयष्टुमिच्छ
तिनानुविधीयतेहिंसायज्ञमश्रयस्त्वेनमन्यमानाअनुविधानमानुकुल्यनकरोति १ तथाऽपिजापादीनासतीमर्त्यःस्वभावमनुकष्यास्तेइत्यर्थः । मायूरति मयूरपिच्छैःसन्निवेशःविशेषेणगुंफितेस्त
स्यावच्छिन्नार्णितंविस्तारितं जीर्णतिस्वयंगलितस्वर्णानांपिच्छानां च ७ अकामयाकृतस्तत्रयज्ञोहोत्रनुशासनात् ॥ शुक्रस्यपुनराज्ञाभिःपर्णादोनामधर्मविव ८ तस्मि
त्वेनेसमीपस्थोमृगोऽभूत्सहवासिकः ॥ वचोभिरब्रवीत्सत्यंत्वयेदंदुष्टतंकृतम् १ यदिमंत्रागहीनोऽयंयज्ञोभवतिवैकृतः ॥ मांभोःप्रक्षिपहोत्रेत्वंगच्छस्वर्गमनि
दितः १० ततस्तुयज्ञेसावित्रीसाक्षात्तंसन्यमंत्रयत् ॥ निमंत्रयंतीप्रत्युक्तानहन्यांसहवासिनम् ११ एवमुक्तानिवृत्तासामप्रविष्टायज्ञपावकम् ॥ विलुप्तश्चरितंय
ज्ञेदिदृष्टुस्तारसातलम् १२ सतुवद्वाजलिंसत्यमयाचक्षुरिणःपुनः ॥ सत्येनसपरिष्वज्यसंदिष्टोगम्यतामिति १३ ततःसहरिणोगत्वापदान्यष्टौन्यवर्तत ॥ सा
धुहिंसयमांसत्यहतोयास्यामिसद्वर्ति १४ पश्यह्यप्सरसोदिव्यामयादतेनचक्षुषा ॥ विमानानिविचित्राणिगंधर्वाणामह्यत्मनाम् १५

शा.मो.१२
अ०
॥२७२॥

यथायवमयेपुरोडाशेहीनणिमेषुमनस्यमानइतिमंत्रस्पर्शालिमावालोपः । यथावाज्योतिष्टोमेअमुंबंध्यायामोपशोःस्यानेवश्रमावेपयस्येत्याश्वलायनाद्युपदिष्टायांपयस्यापांइदयाद्यवदान
लोपोमंत्रलोपश्च । एवंसतिसाययथैमंत्रागहीनंयज्ञकुर्वतादुष्टतंभवतीत्यर्थः १ ननुदरिद्रेणमयापशुःकेतुंनशक्यतेतोऽनुकल्पेनैवश्यामाकचरुणापशुकार्यंकिंप्रतइत्याशंक्याह यदीति होत्रेदूय
तेऽस्मिन्नितिपुस्तप्याअग्नौ मापर्णादंमृगभूतं १० सावित्रीसवितुर्मंडलाधिष्ठात्रीदेवताप्रत्यक्षमेत्यसंन्यमंत्रयत्तदप्येवंपशुरग्नौहोतव्यइत्युक्तवती प्रत्युक्ताप्रत्याख्याता तत्रहेतुःनहन्यामिति ११
रसातलंदिदृष्टुःसायज्ञपावकंप्रविष्टेतिसंबंधः । यज्ञेदुश्चरितंदुष्टमाचरितंकिंवितिसमीपवर्तिमृजुनोत्प्रेक्षानिर्देशः १२ सत्यंसत्यसंज्ञं अयाचतमामग्नौप्रक्षिपेतिप्रतिपादनात् ततोहिं
सायांदांपयस्यापार्थमिकृतानां रण्यापुनसृजंतीतिशास्त्रदृष्ट्यासत्येनसमृगःपरिष्वज्यपशुषु । एतेनाच्छलमादिष्वर्थमिकरणांतलक्षयते । तावत्कृत्वासंदिष्टाज्ञासः १३ सहरिणोआत्मनो
वधमात्रेणस्वस्वस्वर्गतिपश्यन् १४

॥१५॥

ततइति पशुर्वायजमानानांनसहस्वर्गोत्प्रेक्षालक्षणेदेहसुखमेवमूयादितिस्पृहालक्षणेनविषेऽपुनप्रेनचक्षुषादृष्टापूर्वस्वर्गातिनमालोक्याहिंसायांकृतायाभवेस्वर्गासंभाप्रोतीतिसमर्पयत्समर्थं
तत्रानिनिर्णयः ११ सन्निधि केनचिन्निमित्तेनवृत्ताप्राप्तौभवस्तत्प्राप्तिमित्यनिकृतिप्रतीकारनायतत्सात्मानोचितवाञ्छन्तौयज्ञस्वसमीचीनोपिधिहिंसाधयत्वात् १७ आनुभावे
नपशुइत्याहर्षमापन्नप्राप्तीभिरायेण यज्ञिपायज्ञायाहिता १८ ननुयथैस्यापीदृहलक्षणमुक्तमिरपाशंक्याह ततइति याजयत अद्वपात्राः याजितवान् मार्वायाःपुष्करषा
रिण्याहिंसामययज्ञमभिच्छंरवाः १९ तयातेनचर्गपदत्वेनकरोमहिः सत्यवादिनोयज्ञादिनांस्वसौनोयधैः योधर्मइतिपाठे सेतुभ्यंसत्यंयथासि कित्तत्सत्यंयःसत्यवादिनांयधैः
वहीतिविशेषाभिर्पुस्त्यं । अत्राख्यायिकातात्पर्यपशुकावैश्यामाकादिविकाराश्चपुरोडाशादीन्पशुर्वादितिगम्यते तथाचपृष्ठे । अयश्चोमुतेष्टकाःपशुनास्यालीपाकेनवतिपशुस्याने

ततःसमुच्चिरंइष्टारपृष्टालग्रनचक्षुषा ॥ मृगमालोक्यहिंसायांस्वर्गवासंसमर्थयत् १५ सतुधर्मोमृगोभूत्वाबहुवर्णोपितोवने ॥ तस्यनिष्कृतिमाधतनत्वमौ
यज्ञसंविधिः १७ तस्यतेनानुभावेनमृगहिंसात्मनस्तदा ॥ तपोमहत्समुच्छिन्नंतस्माद्विसानयज्ञिया १८ ततस्तंमगवान्धर्मोयज्ञयाजयतस्वयम् ॥ स
नाधानंचमार्वायालभेसतपमापरम् १९ अहिंसासवलोक्यमहिंसाधर्मस्तथाहितः ॥ सत्यंतंश्रेष्ठप्रवक्ष्यामिनोधर्मःसत्यवादिनाम् २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेज्ञां
तिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणि यज्ञनिदानां द्विसप्तत्यधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथंभवतिपापात्माकथंधर्मकरोतिवा ॥ केन
निवेदमादतेमोक्षंवाकेनगच्छति १ ॥ भीष्म उवाच ॥ विदिताःसर्वधर्मोस्तेरिथत्यर्थंत्वंतुपृच्छसि ॥ शृणुमोक्षंनिवेदंपापंधर्मचमूलतः २ विज्ञानार्थंहे
पंचानामिच्छापूर्वंप्रवर्तते ॥ प्राप्यैकंजायतेकामोद्वेदोवाभरतपंभ ३ ततस्तदर्थयततेकर्मचारभतेमहत् ॥ इष्टानांरूपगंधानामभ्यासंचाचिकीर्षति ४
ततोग्रःप्रभवतिद्वेषश्चतदनंतरम् ॥ ततोलोभःप्रभवतिमोहश्चतदनंतरम् ५ लोभमोहाभिभूतस्यरागद्वेषान्वितस्यच ॥ नधर्मंजायतेदुःखिर्वाजाद्वर्करो
तिच ६ व्याजेनचरतेधर्ममर्थव्याजेनरोचते ॥ व्याजेनसिद्धिर्धमानपुधनेपुकुरुनंदन ७ तत्रैवकुरुतेदुःखिततःपापंचिकीर्षति ॥ सुहृद्भिर्धर्मागो
पिपंडितैश्चापिभारत ८ उत्तरंन्यायसंबद्धंभवोतिविधिंचादितम् ॥ अधर्मंस्त्रिविधस्तस्यवधंतेरागमोहेजः ९ पापंचितयतेचैवप्रध्वनीतिकरातिच ॥
तस्याधर्मप्रवृत्तस्यदोषान्पश्येतिसाधवः १० एकंजीलाश्रमित्रत्वंभजतेपापकर्मिणः ॥ सनेहसुखमाप्नोतिकुतएवपरत्रये ११

॥१५॥

स्यालीपाकोऽभिनिधीयते एवमप्यत्रपुरोडाशाभिजादीनामपिपशुन्यानेविधानमत्रमंत्रयं । तस्यात्रहिंसायज्ञःश्रेयानिजनिदेत्युपपायनाम तत्रहिंसायज्ञनिदेत्यवगतं २० ॥ इतिज्ञां
तिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणि भीलकेटीये भारतवापदीने द्विसप्तत्यधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥ अहिंसाधर्मपुत्रैरागोत्पादनद्वारामोक्षेपुरितिनिश्चित्यधर्मविरोधिनःपावस्योत्पत्तिप
रिहासयेतरत्नोपादानावजिज्ञासे कथमिति १ । २ पंचानांरूपगंधानामभ्यासंचाचिकीर्षति ३ तदर्थकामंयथासत्येद्वेषस्यहानायच अभ्यासंपुनःपुनःमेव ४ । ५ । ६
व्याजेनकपटन अधर्मंजातं ७ पापंविश्रादित्रोहं ८ न्यायसंबद्धमहारेववहिरिष्यकलङ्कःपुष्पनिवेदित्वादि त्रिविधःकायिकोवाचिकोमानसश्च ९ पापंरानिष्टं १० । ११

म.भा.टो. कुशलं वरुणापरहितमित्यर्थः १२ । १३ सुखदुःखानां विवेचने कुशलश्चतुरः १४ । १५ मूर्खसिद्धेः प्रवृत्त्यानां प्रवृत्तितदविवर्धयति १६ । १७ प्रसूतसंस्कारप्रसिद्धः १८
निर्वदेवराग्यं १९ भावयते शितावशं करोति २० धर्मत्यागे धर्मफलस्य स्वगदित्यागे नाम्नायाः दुपायान्मुदानात् किंप्रापयत्सव २१ । २२ । २३ । २४ ॥ इति ज्ञातिपदैर्णिनील
कैटीयभारतभाष्यदीप्तिस्तत्पथिकद्विज्ञाततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥ ॥ ५५ ॥
॥ १५४ ॥ उपायस्वरूपं प्रमत्पूर्वकं नृनारमते मोक्षइति । सर्वार्थसर्वमर्थधर्मादिमोक्षमेव वा प्राप्त्यर्थग्रहण
समर्थं निपुणं श्रुतार्थपरीक्षया ज्ञाननिर्वाक्येन प्रत्ययः मोक्षस्त्वद्विज्ञातिका उपाय इत्यर्थः २ तत्रापायो द्विविधः प्रवृत्तिकपो निवृत्तिकपोश्च
तयोर्दृष्टान्तनिवेदनप्रणयोपादानपूर्वकं बोधे हेतुहेतु

एवंभवतिपापात्माधर्मात्मानतुमृणु ॥ यथाकुशलधर्मासकुशलप्रतिपद्यते १२ कुशलेनैवधर्मेणगतिमिष्टांप्रपद्यते ॥ यएतान्प्रज्ञयादोषान्पूर्वनेवानुपश्यति
१३ कुशलःसुखदुःखानांसाधृष्याप्यथसेवते ॥ तस्यसाधुसमाचारादभ्यासाच्चैववर्धते १४ प्रज्ञाधर्मेचरमतेधर्मचैवोपजीवति ॥ सोऽथधर्मादवासेपुधनेपुकुरुते
मनः १५ तस्यैवसिंचतेमूलंगुणान्पश्यतियत्रैव ॥ धर्मात्माभवतिह्येवंमित्रंचलभतेशुभम् १६ समित्रधनलाभादुप्रेत्यचेहचनंदिदि ॥ शब्देस्पर्शरसेरूपेतथामधे
चभारत १७ प्रभुत्वंलभतेजंतुधर्मस्यैतःफलंविदुः ॥ सतुधर्मफलंलब्ध्वानहृष्यतियुधिष्ठिर १८ अहृष्यमाणोनिर्वेदमादत्तेज्ञानचक्षुषा ॥ प्रज्ञाचक्षुषेदाकामेरसे
गंधेनरज्यते १९ शब्देस्पर्शेतथारूपेनचभावयतेमनः ॥ विमुच्यतेतदाकामान्नचधर्मविमुंचति २० धर्मत्यागेचयततेहृद्दालोकक्षयात्मकम् ॥ ततोमोक्षाययत
तेनानुपायादुपायतः २१ शनैर्निर्वेदमादत्तेपापंकर्मजहातिच ॥ धर्मात्माचैवभवतिमोक्षंचलभतेपरम् २२ एततेकथितंतातयन्नांत्वंपरिपृच्छसि ॥ पापंधर्म
रतःमोक्षोनिर्वेदश्चैवभारत २३ तस्माद्धर्मप्रवर्तथाःसर्वावस्थंयुधिष्ठिर ॥ धर्मेस्थितानांकोतियसिद्धिर्भवतिशाश्वती २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्ष
धर्मपर्वणिचतुःप्राश्विकोनामत्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ मोक्षःपितामहेनोक्तउपायान्नानुपायतः ॥ तमुपा
यंयथान्यायंश्रोतुमिच्छामिभारत ३ ॥ भीष्मउवाच ॥ त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञयुक्तंनिपुणदर्शनम् ॥ येनोपायेनसर्वार्थनित्यंभृगयसेजनघ २ करणेघटस्ययावुद्धिर्घ
टोत्पत्तौनसामता ॥ एवंधर्मान्मुपायेषुनान्यद्धर्मेपुकारणम् ३ पूर्वसमुद्रेयःपंथाःसनगच्छतिपश्चिमम् ॥ एकःपंथाहिभोक्षस्यतन्मेविस्तरतःशृणु ४ क्षमयाक्रो
धमुच्छिद्यात्कामंसंकल्पवर्जनात् ॥ सत्वसंसेवनाद्भिरानिद्रांचच्छेतुमर्हति ५

मद्भाषमाह करणेति साध्येयमेष्विधीषां बुद्धिरुत्पत्त्येतानिदुष्टवृत्तस्यावस्थापनमेव ज्ञानमाश्रयति एतद्वृत्तिर्नेवज्ञेयमित्यर्थः । एवंभूतेषु मोक्षमार्गेषु ज्ञानमादिपुनित्वत्तिरुपेक्षा लोकवद्वस्तुतन्नामि
व्यञ्जेत्स्वन्तुप्रवृत्तिरुपेक्षाकारणम् । तस्योपयोगविशेषणेनैवाह धर्मेष्वुपायेष्वमार्गाणां दिसरवाभ्युपायोपेक्षातेषु । निष्कामस्ययागादिभिरनुष्ठानानिदुष्टिहेतुर्मर्त्यस्यैव
एवंप्रवृत्तिर्निवृत्तिधर्मयोर्हेतुमद्भावेऽप्यर्थ्यतेवेकस्येवंप्रवृत्तिर्नैवाह पूर्ववृत्तिः । निवृत्तिवर्षस्य पराक्षासंभृतिनिरोधकयोयोगस्तद्विवर्तस्तादृशानिष्ठभादीनित्रयोविंशतिसाधनानिदयम्व
येज्जन्तविनिर्दिताणि क्षमसेत्यादिना सर्वसंसेवनादाल्लस्यादित्यामोर्पूर्वकसत्त्विकमगंवद्विज्ञानादियर्थसेवनात् ५

अप्रमादात्सावधानतया भयलोकापवादं लक्ष्यामित्यर्थः । स्वासंप्राणवेष्टां क्षेत्रज्ञस्वैरुदायस्तस्य श्रीललाटे गोतत्रमनसोधारणयेत्यर्थः । रक्षेत्रिष्टेष्टादिति पूर्वोक्तान्तर्यः । 'प्राणा
न्रपीहे हस्त्युक्तपृष्टाक्षीपेणोनातिक्रियाच्छ्रुति ॥ दुष्टाश्च्युक्तमिवारहनेति द्वाभ्योनाधारपतेऽप्रमत्तः' इति वायुनृपस्य मनोधारणार्थं श्रुतेः । कार्यरूपमिलापं ४ अमविपरीतज्ञानं
संमोहः अज्ञानं आवर्तमासंमताद्वैततद्गतित्व्युपपत्त्यानेककोटिपेशिनंतंशयं असातत्त्वाभ्यासात् निद्रामनदुष्पथं प्रतिमाम्नादुत्तंशानं ज्ञानाभ्यासेन 'तच्चित्तं न तत्कथमभ्योन्मयं
तत्प्रबोधनं ॥ एतदेकपरत्वं ज्ञानाभ्यासादिविदुर्धवाः' इत्युक्तलक्षणेन ७ उपद्रवावृत्तेष्वाजीर्णादीन् रोगान् चरारितिसारादीन् हितं शहाय्यनुत्पादकं जीर्णसाधुतां प्राप्तं तत्तद्विपवाणां रूपम
नर्करत्वं तद्वशनात् ८ अनुक्रोशादलुपातः अवेलायपरिपालनेन आदरयावत्तत्त्वेन संमोहमिलः ९ योगिनश्चाभिप्रेक्षेण मानचित्तसमुन्नतिं १० उत्थानेनोद्योगेन तंद्रिमा
स्य चित्तं विपरीतं तत् निश्चयाच्छ्रुतिविश्वासात् शौर्येण पटुर्जयतामर्थेन मयंसंसारं ११ अंगान्युक्तां प्रधानयोगमाह यच्छेदिति निद्रायामिदं युगपत्सर्वलभ्योभाभूदित्यनुष्ठेयं लपक्रम

अप्रमादाद्भयंरक्षेच्छासंक्षेत्रज्ञशीलनात् ॥ इच्छाद्विपंचकामंचवैयेणविनिवर्तयेत् ६ भ्रमंसंमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ॥ निद्रांचप्रतिभांचैवज्ञानाभ्यासेनत
त्वावेत् ७ उपद्रवांस्तथारोगानाहितजीर्णभिताशनात् ॥ लोभंमोहंचसंतोषाद्विपयांस्तत्त्वदर्शनात् ८ अनुक्रोशादधर्भंचजयेद्धर्मवैक्षया ॥ आयत्याचजयेदा
शामर्थ्यसंगविवर्जनात् ९ अनित्यत्वेनचस्नेहंक्षुधांयोगेनपंडितः ॥ कारुष्येनात्मनोमानंतृष्णांचपरितोषतः १० उद्वेगानेनजयेत्तद्विचित्रंनिश्चयाज्जयेत् ॥ मौने
नबहुभाष्यंचशौर्येणचभयंत्यजेत् ११ यच्छेद्वांश्मनसीबुद्ध्यातांयच्छेज्ज्ञानचक्षुषा ॥ ज्ञानमात्मावबोधेनयच्छेदात्मानमात्मना १२ तदेतदुपशान्तिंनबोद्धव्यंशु
चिकर्मणा ॥ योगदोषान्समुच्छिद्यपंचयान्कवयोधिदुः १३ कामंक्रोधंचलोभंचभयंस्वप्नंचपंचमम् ॥ परित्यज्यनिषेवेतयतवाग्योगसाधनान् १४ ध्यानमध्यय
नंदानंसत्यंहीराजर्वक्षमा ॥ शौचमाहारतःशुद्धिरियाणांचसंयमः १५ एतैर्विवर्धतेतेजःपाप्मानमुपहंतित्च ॥ सिध्यतिचास्यसंकल्पाविज्ञानंचप्रवर्तते १६ भूत
पापःसतेजस्वीलध्वाहारोजितेंद्रियश्चकामक्रोधौषशेकुत्वानिनीपेद्रहणःपदम् १७ अमूढत्वमसंगित्वंकामक्रोधविवर्जनम् ॥ अदैन्यमनुदीर्घत्वमनुद्वेगोव्यवस्थितिः १८

नृत्तध्वयागादिबाह्येन्द्रियव्यापारानुत्पत्त्ययमनोमात्रेणावतिष्ठेत मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखमध्यवसायस्वरूपापातुर्द्वैधारयेत् । तदिदमुक्तं यच्छेद्वाङ्मनसोवृत्त्येति । तावद्विज्ञानचक्षुषा
शुद्धत्वेपदार्थबोधेनसमष्टिद्वयावा ज्ञानशुद्धत्वेपदार्थमप्यात्मवाच्येनयमात्राद्भ्योत्यवबोधेनवाक्यजलत्वायच्छेत् आत्मनोधीवृत्तिमप्यात्मनापरमचेतस्यप्रकाशेननियच्छेत् । इन्द्रियाणि
यमसिमनोवृद्धौवृद्धित्वंपदार्थेतेष्वद्वाकारवृत्तीताशुद्धात्मनिचेतिक्रमेणप्रविलाप्यस्वरूपात्मनाऽवतिष्ठेत्यर्थः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ निनीपेन्ननुनिच्छेदात्मानं कुत्र ब्रह्मणः
पदंपदनीचंयत्रब्रह्माचतुर्मुखोऽपिलीयततत्स्थानं राहोःगिरःइतिवदमेदेगेदोपचारादपरी १७ अमुदत्तंविदंताश्रवणाद्यभ्यासात् अगतिर्वैश्वर्यात् कामक्रोधविवर्जनंसंदोषमहादध्याय
अद्वैत्यपरिपूर्णकामता अनुदीर्णत्वेपदार्थकारराहित्यं अनुद्वेगोनिर्मुक्तत्वं अव्ययस्थितिरनिकेतत्वं १८

कः पत्तोऽप्यथाकाशे परीत्येन नियमो योगो निष्कामः कर्तव्यः योगजनिदीनेच्छेदित्यर्थः १९ ॥ इति आतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽ
ध्यायः ॥ २७४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ विनिर्णयद्वयः पश्चिमपश्चोक्तद्वयः पदविषये एव १ । २ कुत इत्यर्थान्नकारणपक्षः कमभ्येति तत्पार्थित्योपादानकारण
पक्षः १ आद्योत्तरमाह वैभवेति सूतानिजगज्जादीनि कालिकर्माद्रवसमये भावाभावानि निखिलप्राणिधीवासनातया प्रचोदितः परमात्मा महामूना निखादीनि ४ कमृजति
कश्चास्मद्विमतो हो भाव इत्यत आह वैभवेति कालश्चतुर्गुणमात्रा अधर्मेतोऽधर्मनित्यपक्षधर्मपरिधर्मरत इति चतुर्विधः कलिद्वारप्रेताकृत्युगसंजीवी आत्मा बुद्धिस्तयावचोदितः एतच्च
कालबुद्धिमह भूतेभ्यः पंचेनमीरामचेतनप्रधानां च स्वदस्तीति बोध्याः सोऽसदलीकब्रूयात् । नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्मतिब्रह्मरानपेक्षभूतः । तुच्छेनाभ्यपि हित्यदासीत् तत्सस्तन्महिनाऽ
जायते कमिति तुच्छज्ञानमाहात्म्यादुःध्यादिरूपेण ब्रह्मैवाजायतेति श्रुतेर्हृदयमानकार्यमेवास्ति ननु परीक्षापातिरोपीयमानकारणमस्ति रज्जुरगोपादानाज्ञानवदतोऽप्यपानित्यानुमेयत्वेनाभिमतं

एषमार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः ॥ तथावाक्कायमनसानियमः कामतोऽन्यथा १९ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि योगाचारानुवर्ण
नन्तामचतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥ ॥ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीमभितिहासं पुरातनम् ॥ नारदस्य च संवादं दे
वस्यासितस्य च १ आसीनं देवं लब्ध्वं बुध्या बुद्धिमतो वरम् ॥ नारदः परिप्रच्छ भूतानां प्रभवाप्ययम् २ ॥ नारद उवाच ॥ कुतः सृष्टिं भिदं विधुः श्रद्धां न स्थावरजं
गमम् ॥ प्रलये च कर्मभ्येति तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ३ ॥ असित उवाच ॥ येभ्यः सृजति भूतानि काले भावप्रचोदितः ॥ महाभूतानि पंचेति तान्याहुर्भूतचिंतकाः ४
तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदितः ॥ एतेभ्यो यः परं ब्रूयादसद्ब्रूयादसंशयम् ५ विद्धि नारद पंचैतान् शाश्वतान् चलान् ध्रुवान् ॥ महत्स्तेजसो राशीन् काल
लपष्ठान् स्वभावतः ६ आपश्चैवांतरिक्षं च पृथिवीं वायुं पाक्वौ ॥ नासीद्धि परमं तेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंशयम् ७

पानतदस्येश्वरश्चतदुभयं दृष्ट्याद्वाप्यन्यदचेतनचेतनवानास्तीतिस्पष्टम् ५ एतान्खादीन् अचलाप्रपरिणामशून्यान् ध्रुवानाद्यंतशून्यान् स्वप्रवटङ्वाजाततत्वादेवत्वनाशतत्त्ववदधिभू
तेषुजातिरेवेत्यर्थः । जातएवजयतेमायामात्रमिदं नमितिभूत्याच योलोकदृष्टञ्जातोयदादिः संप्रपंचपर्यंतोतन्जायतेस्त्वप्रपंचादित्वाद्युपेयर्थः । द्वितीयायास्तुस्पष्टपदार्थः मह
तोमहतत्त्वाख्यमनुष्टिभूक्षमस्थतेजसः सप्रमाधानमेप्रकाशमयस्य रासीनिवराशीनकार्याणिविद्धि कालउत्कृष्टाजिवःनएवप्रठोषेपातात् स्वभावतडापूर्वकलाभिप्राधान्येन ६
तानेवाह आपदाति महत्त्वम्यापिमौलिकत्वात्सात्मकेभ्योमन्त्रेभ्यःपरमष्टकष्टंकिमपितत्त्वेनासीत् उपपत्त्याश्रितयुक्त्याभौकिकानुमानेनवाक्यश्रितदस्तीतिवादिनृपातर्हिभंतेअमदज्ञानम
वृत्तात् तथाहि दुःखमपमूलं गरीरंस्यापिकारणकर्म कर्मण्यप्रिवर्तकोरागादिदोषःसत्त्वज्ञानादेवमवतीतिश्रौतीउपपत्तिस्ताममूत्रपद्मगानक्षपादः । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याज्ञाना
नामुनेत्तापायेतदनंतराभावाद्पवर्गइति । तस्मात्प्लुकारणमज्ञाचैव । ननुसंसारकारणमज्ञानमस्तु तस्यविषयादिप्रपंचकारणत्वेकिमानमितिचेत् अत्रपृच्छामः कितदज्ञानमयत्संसारकारण
मुच्येत भवावज्ञानामात्रमात्रं तस्यपुपुसतापितस्त्वेनदोषाद्यंजनकंशाय अभावाद्वाद्योत्पत्त्यसंभवाच्च । नापिसंशयज्ञानं अवधारणात्मकस्यतत्त्वमृद्व्याद्युपयोगित्वात् । तस्मादुत्तमिस्त-

[illegible]

नोपपत्त्यानयायुक्त्यात्वसद्भ्यादसंशयम् ॥ वैश्वैतानभिनिर्भृतान्पडेतेयस्यराशयः ८ पंचैवतानिकालश्चभावा
भावौचकैवलौ ॥ अष्टौभूतानिभूतानांशाश्वतानिभवात्ययौ ९ अभावंयांतितेष्वेवतैम्यश्चप्रभवंत्यपि ॥
विनष्टोऽप्यनुतान्येवजंतुर्भवतिपंचधा १० तस्यप्रभिमयोदेहःश्रोत्रमाकाशसंभवम् ॥ सूर्याच्चक्षुरसुवायोरश्चस्तु
खलुशोणितम् १२ चक्षुषीनांसिकाकर्णैर्लज्जिह्वेतिचपंचमी ॥ इंद्रियाणीन्द्रियार्थानांज्ञानानिक्वयोविदुः १२
दर्शनंश्रवणंप्राणंस्पर्शनंरसनंतथा ॥ उपपत्त्यागुणांविद्विपंचपंचसुपंचधा १३

तेभ्यश्चक्षिपाठेऽपिपूज्यैः परमस्तीतिवत्तत्राविद्धिममाणामावः पतःनोपपत्त्यानवाप्तयातद्भूयात्किंत्वसेवब्रूयादित्योऽयं सार्धः ७ एतानपञ्चमिनिर्दिष्टान्सर्वप्रकार्यैःपुनरावेत्यजानीये । यस्मैतैरागम्यःकार्याणितद्वत्तच्छब्दवाच्यमज्ञानचक्षेयः । अहमज्ञइत्यनुभवोनीहरेणप्राप्तताजलस्यानेतिश्रुतिश्चाज्ञानसद्भिधिमामस्तीतिभावः ८ भावोभावनपूर्वकस्कारः अपावोऽज्ञानं भावात्तस्य भावो हिकराविरोधपक्षेयेतिन्यायेनतदविभावकमेतन्मुसप्तपदार्थक्यपरित्यक्तंरागेव । कालोजीवःपंचभूतानिचंचत्यष्टमृतान्यनादीनिशाश्वतान्यखट्वंदायमानानिमूतानिस्थावरजंगमा नमवातययावृत्तपलित्स्थानानि ९ एतदेवकवचष्टेऽभावयति । ननुस्यावरजंगमदेहावयवानामूष्यादीनांस्त्वंस्वकारणल्योयुज्यते । जीवस्यतु रूपस्थाननास्तिनाम्योतोस्तिद्वेतिद्विप्रंतर निषेधादतआह विनष्टइति ताभ्येवमूतानिनष्टान्यनुकलीकृत्यजंबु पितृवचाभूत्वानटोऽपिमवति । विज्ञानघनएवेतद्योमृतेऽयःसमुत्थायताभेवानुविनश्यतीतिजलचंद्रन्यायैर्नोपाविभूतसु वनारोनतन्नाशस्याविश्रवणा १० पंचघातमेवविश्रुतोतितत्स्थेयादिना ११ इंद्रियार्थानांशब्दादीनां ज्ञानानिज्ञानकरणानि १२ पंचइन्द्रियाणिपंचतुलूपादिपुषंचघादशनादि क्रियाकूपेणरतमानानैरात्रुगानेनोपपत्त्यायुक्तशान्तिदि । अयमर्थः । प्रज्ञाप्रमकाजयोगवज्ज्ञानयोःपार्थिवत्वमेवैकजातीयत्वावगमाद्विषयपंचकप्रकाशंमनःपंचभूतात्मकेतत्पत्त्येकोविज्ञानमयोऽ त्वादासायंस्वयंपूर्वोवरीभावोदशनादिकिरा अतःब्रह्मवर्त्तनदृष्ट्यादाश्रयाणामागिगुणात्मत्वमुपपन्नमिति १३-

५३

एवंप्रविष्टस्य देहनाशोत्पत्ती अनुनाशोत्पत्ती अपि स्त इत्याह यथैवेति साधेन यथैव किंचिद्विद्वद्विद्वत्पुण्यत्वेन इति च तथैवाभ्यप्रारब्धपुण्यपापविनाशोत्पत्तिर्ब्रह्मचर्येति संचितपुण्यपापसमीरितः कालेन देहं देहांतरं विंशति २२ कृताश्रयोऽविद्याकामकर्मभिर्मिथ्यादिव देहांतरः । वाशब्द इत्यर्थः ३३ तत्र देहसंबंधकृतमरणदौषतिसंबंधदर्शिन आत्मनोऽनात्मना देहपुत्रादिना संबन्धवस्तुतोऽविद्यमानमपि भ्रातृत्वापश्यंतः ३४ पुत्रादिसंबन्धं तावन्निषेधति न हीति ३५ देहादिसंबन्धं निषेधति नैवेति कदाचिद्विद्यया कर्मदाहे सति परमांगतिमोक्षं वाति ३६ तयापि भार क्व कर्मणामवश्यमोक्तव्यम्याह पुण्येति ३७ संचितकर्मणां ज्ञानेनैव वाह इत्याह पुन्येति तत्संयोज्यपुण्यपापक्षपेसति अस्य जीवस्य ब्रह्मावेब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिसिद्धे ब्रह्मविद्याव्यक्ती मृते सति परांगतिं कैवल्यं पश्यंति पंडिताः शास्त्रदृष्टान् तत्त्वमस्यैव रूपमन्येन द्रष्टुं शक्यत इति ३८ ॥ इति शांति ० मोक्ष ० नीलकण्ठीये भारतमावदीये पंचसतरस्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

यथैवोत्पद्यते किंचित्पंचत्वं च छेदते तथा ॥ पुण्यपापविनाशोत्पत्तिः पुण्यपापसमीरितः ॥ देहं विंशतिकालेन ततोऽयं कर्मसंभवम् ३२ हित्वा हित्वा ह्ययं प्रैति देहादेहं कृताश्रयः ॥ कालसंचोदितः क्षेत्री विशीर्णाद्वायुहाह्वहम् ३३ तत्र नैवानुत्पद्यते प्राज्ञानि श्रितानि श्रयाः ॥ कृपणास्त्वनुत्पद्यंते जनाः संबन्धदर्शिनः ३४ न ह्ययं कस्यचित्कश्चिन्नास्य कश्चन विद्यते ॥ भवत्येको ह्ययं नित्यं शरीरसुखदुःखकृत् ३५ नैव संजायते जंतुर्न च जातु विपद्यते ॥ याति देहमयं मुक्ता कदाचित् परमांगतिम् ३६ पुण्यपापमयं देहं क्षपयन् कर्मसंक्षयात् ॥ क्षीणदेहः पुनर्देहं ब्रह्मत्वमुपगच्छति ३७ पुण्यपापक्षयार्थं हिसंख्यज्ञानं विधीयते ॥ तत्क्षये ह्यस्य पश्यंति ब्रह्मभावे परांगतिम् ३८ ॥ इति श्रीमहाभा ० शांति ० मो ० नारदासितसंवादे पंचसतरस्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भ्रातरः पितरः पौत्रा ज्ञातयः सुहृदः सुताः ॥ अर्थहेतोर्हताः क्रूरैरस्माभिः पापकर्मभिः १ येयमर्थोद्भवा तृष्णा कथमेतां पितामह ॥ निवर्तयेयं पापानि तृष्णाया कारिता वयम् २ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ गीतं विदेहराजेन मांडव्यायानुपृच्छते ३ सुमुखं वत जीवामि यस्य मेनास्ति किंचन ॥ मिथिलायां प्रदीप्ता यान मे दह्यति किंचन ४ अर्याः खलु समृद्धा हि वाटं दुःखं विजानताम् ॥ असमृद्धास्त्वपि सदा मोहयंत्यविचक्षणान् ५ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः पौडशी कलाम् ६ यथैव शृंगोः काले वर्धमानस्य वर्धते ॥ तथैव तृष्णावित्तेन वर्धमानेन वर्धते ७ किंचिदेवममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ॥ तदेव परितोपायनाशोऽप्यद्यते पुनः ८

उक्तविधज्ञानप्रतिबंधिकासर्वानर्थहेतुस्तृष्णाममतात्वात्तेन नाशनीयेत्याह भ्रातर इत्यादिनाऽध्यायेन १ । १ । ३ । ४ अर्या ब्रह्मलोकांता विपयाः समृद्धाः संपन्नाः हिमसिद्धं विज्ञानं विवेकिनः इत्येव यदा ह भगवानुपतज्जालिः परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति परिणामे दुःखं विनश्यद्व्यस्यः पुत्रादिदुःखं वदाति विद्यमानोऽपि चैव पुत्रवन्नाशं गुणवानिति तापयन् दुःखं वदाति । गुणवान् विनष्टोऽपि हापुत्र इति स्मृत्वा तृप्ता दुःखसंस्कारोद्बोधनेन दुःखं वदाति । सर्वधारमणीयेऽपि तस्मिन् च लक्षणवृत्तमित्यायेन प्रतिक्षणपरिणामितया चित्तस्य कर्मराजसंतापमसं दुःखमोहहेतुं परिणामयोगिन एव ज्ञानं तिननुभंदाः । अंतःसंज्ञाः स्थावरवद्भारसहामुडास्तदुःखमिति विद्वन्ते अक्षिमात्रकल्योहि विद्वान्तरं तदुःखलेशो नाप्युद्धि जतेऽतो विवेकिनः सर्वब्रह्मलोकांतदुःखमेवेति सूचयंतः ५ । ६ । ७ । ८

माप्येति धर्मोऽर्थमपि विस्तरं लिख्येत यथोक्तं 'धर्मोऽर्थस्य शिनेहावरेतस्य निरीहिता ॥ प्रजालनाद्विषं कस्य दूरादुत्पत्तिर्नवर' इति धर्ममपि अर्थप्राप्त्यैवोपपुंजति कामास्त्वर्थप्राप्त्यापि विस्तरं लिख्येव ९ आत्ममासोपमः आत्मोऽप्यनेन सर्वेषां सुखमिच्छेत् दुःखं च मेच्छेदित्यर्थः सदैव पुण्यपत्तंचयं १० ततोऽपि किमत आह उभे इति सत्यो नृते जायते तस्मात्प्रशोकानंदाविष्टवियोगसंयोगजौत्यक्ता कृतः यस्मात्प्रियाप्रिये हृष्टानि हृष्टे एव तन्मूलमृतेरप्यजति तेन च मयंसंसारं जपयमैश्वर्यं प्रशांतो निर्विकल्पः निरामयो निर्वैदः ११ । १२ चारित्र्यसदाचारं १२ । १३ ॥ इति शांतिपर्वणि न कामाननुरुध्येत दुःखं कामेषु वैरतिः ॥ प्राप्यार्थमुपयुंजीत धर्मकामान विस्जयेत् ९ विद्वान् सर्वेषु भूतेषु आत्मना सोपमो भवेत् ॥ कृतकृत्यो विशुद्धात्मा सर्वव्यजतिस्त्वेव १० उभे सत्यानृत्ये क्लाशोकानं दौ प्रियाप्रिये ॥ भयाभयं च संत्यज्य स प्रज्ञातो निरामयः ११ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्या न जीयंति जीयंतः ॥ योऽसौ प्राणां तिकारोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् १२ चारिप्रमात्मनः पश्यंश्चंद्रशुद्धमनामयम् ॥ धर्मात्मा लभते कीर्तिं प्रेत्य चेहयथा सुखम् १३ राज्ञस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिमान भवद्विजः ॥ पूजयित्वा च तद्वाक्यं मांडव्यो मोक्षमाश्रितः १४ ॥ इति श्रीम ० शांति ० मोक्ष ० मांडव्यजनकसंवादे पटसतरस्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रामतिकालेऽस्मिन् सर्वं भूतभयावहे ॥ किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ पितुः पुत्रेण संवादं तं निबोध युधिष्ठिर २ द्विजातेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायमिरतस्य वै ॥ पुत्रो वभूव मे धावि मे धावीनामनामतः ३ सोऽब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतम् ॥ मोक्षधर्मेऽप्यकुशलं मोक्षधर्मविचक्षणः ४ ॥ पुत्र उवाच ॥ धीरर्कं सिक्तात कुर्वां प्रजानां क्षिप्रं ह्यायुर्ध्रं श्यते मानवानाम् ॥ पितस्तथाऽऽख्यायिह यार्थयोगं ममानुपूठ्या बिन धर्मं चरेयम् ५ ॥ पितोवाच ॥ अधीत्य वेदान् ब्रह्मचर्येण पुत्र पुत्रानि च्छेत्पावनार्थं पितृणाम् ॥ अग्नीनां घायविधिविषष्टेयज्ञो वनं प्रविश्याथ मुनिर्धुमपैव ६ ॥ पुत्र उवाच ॥ एवमभ्याहते लोके सर्वतः परिवारिते ॥ अमोघा सुपतंती पुकिं धीर इव भापसे ७ ॥ पितोवाच ॥ कथमभ्याह तो लोकः केन वा परिवारितः ॥ अमोघाः काः पतंती हर्षि नु भो पयसीवाम् ८ ॥ पुत्र उवाच ॥ मृत्युनाऽभ्याह तो लोको जरया परिवारितः ॥ अहो रात्राः पतंती मेतच्च कस्मान्न बुद्धयसे ९ यदाऽहमेव जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह ॥ सोऽहं कथं प्रतीक्ष्ये ज्ञानेनापि हितं श्रन् १० रात्र्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा ॥ गाधोदके मत्स्य इव सुखं विंदेत कस्तदा ११ पुष्पाणीव विचिन्वंत मन्यत्र गतमानसम् ॥ अनवासेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् १२ श्वकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्णिकम् ॥ न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वा कृतम् १३ अद्यैव कुरुयच्छ्रेयो मा त्वां कालोऽप्यगम्यमानवान् ॥ को हि जानाति कस्याद्य मृत्यु कालो भविष्यति १४ अकृतं ज्ञेयं कामेषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति ॥ युवैव धर्मशीलः स्यादनिमित्तं हि जीवितम् १५

नी ० मा ० पटसतरस्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ तृष्णात्पागिना चत्वार आश्रमा यथाक्रमं सेव्या न वेति पृच्छति अतिक्रामतीति १ क्रमापुष्ठानमनियतायुषामशक्यमतोपपन्नकुत्राचिदाश्रमे स्थितेर्भोक्षपरैर्नित्यमिति वक्ष्यन् पुनोक्तं देवेति हासं प्रस्तौति अत्रापीति २ स्वाध्यायनिरतस्यैव कालाध्ययननिरतस्य १ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

1194.410

विश्वबन्धोनिर्भयः अविकल्पयो धर्मोऽहमिति लक्ष्यामकुर्वन् ८ यदा प्राज्ञाणां परिषेवणप्राज्ञहस्तानां संचारे अतीते सती विहृते शरावत्पाते इत्यनेनैतदेवोक्तं ९ मात्रा आहारपूर्ति तत्राभ्यनादतः किमु तत्राहो अकाने सति न विहस्येत हि सितो न स्यात् १० साधारणं सर्वयोग्यत्वं कंदनादिलभं ११ अन्नदोषान्पूर्यति तस्यादीन् शय्येति एकते शय्यमासनमुपवेशनं च कान्तेत्यर्थः १२ विविक्षमेवाह गृण्येति अन्यापैशार्चोऽभ्यञ्ज्यात्मनि १३ अनुरोधो योगस्य विरोधः संगस्य ताभ्यां सभो ब्रह्म स्यात् । निर्दां पंहिसं ब्रह्मेति गीता । अचल उत्क्रांति गत्या गति शून्यः ध्रुवः कूटस्थः नानुक्रम्येत न कान्ते तर्कमंशादुयाद्वेपादिना १४ । १५ अम्वस्तपुनः पुनर्यया स्यात् ताभ्यां तैत्तिक्त्वा ज्ञातमात्मनो देहं ब्रियादिपश्यन्ननात्मत्वेनालोचयन् भूतानां चान्येषां पक्तेन भक्तादिना अपक्तेन भूतादिना वर्तयन् जीविकां कुर्वन् । पक्षापक्षेणेति पाठे मित्राभिन्नसमूहेन वर्तयन्नाभिन्नवदभिन्नापि पश्येदित्यर्थः । आत्मना हेतुना आत्मलाभार्थमित्यर्थः अध्ययनेन वसतीति वत् १६

१७ । १८ अनपाश्रितःसंगमकुर्वन् अपूर्वचारकःपूर्वाश्रमीयेपुदेशासिपुचरतीति तदभ्यः १९ नसंसृज्येवतयोर्गृहेनवसेत् अज्ञातंपूर्वमकृतमाहारादिलिप्सित्वैवेत्यज्ञातलिप्सितलव्यु
मिच्छेत् कषादिस्वादनुमयोगः समूलकापेक्षपतीतिवत् २० मोक्षसाधनमेपसंन्यासधर्मः मोक्षयानंमोक्षप्रापकम् २१ लोकाविषयाः तेजोमयास्तैजसांतःकरणमयाः । 'सत्यकामःसत्य
संकल्पः'इतिभूतेः तयाविदेहकैवल्यकालेआनंत्याययाज्ञमसातीतप्रत्यगात्मप्राप्तयेकलपतेप्रव्रज्यंतिशेषः २२ ॥ इति शांति००१००॥ अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥
उक्तःसंन्यासेदिवताश्रमैःसार्वभौमैर्भगवद्भक्तैरपिप्राप्यतद्वृत्तेहशेषितुंयुधिष्ठिरप्रश्नमाह धन्याइति १ देवैर्धर्मादिभिर्बीजप्रदैः जातिजन्मप्राप्यापि यद्यस्मादस्माभिरपिदुःखंप्राप्तमतःशरीरा
णांधारणदुःखमित्युत्तरेणान्वयः २ यतएतद्दुःखमतोदुःखसंज्ञकंदुःखमाशंसंन्यासंक्वाकरिष्यामः मारणतोषणनिशामनेषुज्ञेतिषुत्रेजानातेभारणार्थवानुवादात्पशुसंज्ञपयतीतिब्राह्मणदर्श

वाचोवेगमनसःक्रोधवेगं हिंसावेगमुदरोपस्थवेगम् ॥ एतान्वेगान्विपहेद्वैतपस्वीनिंदाचास्यहृदयंनोपह्न्यात् १७ मध्यस्थएवतिष्ठेतप्रशंसानिंदयोःसमः ॥ एतत्प
वित्रंपरमंपरिव्राजकआश्रमे १८ महात्मासर्वतोदातःसर्वत्रैवामपाश्रितः ॥ अपूर्वचारकःसौम्योअनिकेतःसमाहितः १९ वानप्रस्थगृहस्थाभ्यानिंसंसृज्येतकहिं
चित् ॥ अज्ञातलिप्सलिप्सेतनचैनंहर्षआविशेत् २० विजानतांमोक्षपुष्पश्रमःस्यादविजानताम् ॥ मोक्षयानमिदंलुक्त्वाविदुर्पांहारितोऽब्रवीत् २१ अमयंसर्वभू
तेभ्योदत्वायःप्रव्रजेद्गृहात् ॥ लोकास्तेजोमयास्तस्यतथाऽनंत्यायकल्पते २२ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि हारीतगीतायां अष्टसप्तत्य
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ धन्याधन्याइतिजनाःसर्वेऽस्मान्प्रवदंत्युत ॥ नदुःखिततरःकश्चित्पुमानस्माभिरस्तिह १
लोकसंभावितैर्दुःखंयत्प्राप्तंकुरुसतम् ॥ प्राप्यजातिंमनुज्येषुदेवैरपिपितामह २ कदावयंकरिष्यामःसंन्यासंदुःखसंज्ञकम् ॥ दुःखमेतच्छरीराणांधारणंकुरुसतम् ३
विमुक्ताःसप्तदशभिर्हेतुभूतैश्चपंचभिः ॥ इन्द्रियार्थैर्गुणैश्चैवअष्टाभिश्चपितामह ४ नगच्छंतिपुनर्भावंसुनयःसंशितव्रताः ॥ कदावयंममिष्यामोराज्यंहित्वापरंतप
५ ॥ भीष्मउवाच ॥ नास्त्यनंतंमहाराजसर्वसंख्यानगोचरः ॥ पुनर्भावोऽपिविख्यातोनास्तिकिंचिदिहाचलम् ६

नाचसंज्ञपयतेऽर्चुलिणेरजिटीतिगिलोपेनिमित्तापायेनैमित्तिकस्याप्यपयइतिन्यायेनपुष्टिवृत्तिः ३ सप्तदशभिःपंचप्राणाद्वेगमोबुद्धीदशज्ञानकर्मेन्द्रियाणिहेतुभूतैर्मुक्तिविरोधितयासंसारवर्धकैः
पंचभिः । 'कामंक्रोधंचलोभंममंस्वप्नंपंचधर्म'इतिप्रागुक्तैर्योगदोषैः इन्द्रियाण्यैःशब्दादिभिः गुणैःसत्त्वादिभिः अष्टाभिःपंचस्थूलभूतानिअविद्याहंकारकर्माणिचेतिअष्टत्रिशतागणेनाविमुक्ताः
४ पुनर्भावंजन्मममिष्यामःपारिव्राज्यंकरिष्यामः ५ एवंदुःखातुराजानंदुःखस्यांतवतांबोधयन्नाम्राहयति नास्तीति अनंतंनास्तिदुःखमितिशेषः अस्त्येवदुःखांतराख्येभोक्षइत्यर्थः ।
यतःसर्वसंख्यानंपरिच्छेदस्तस्यविषयः । ननुप्रलयेपिसर्वस्यांतोस्तिनतावतासंसारनिवृत्तिरस्त्यतआह पुनर्भावोभावोमवनपुनर्जन्मसोऽपिविख्यातोऽतवस्वेन । नसपुनरावर्ततइतिश्रुत्यासर्व
वादिंसंप्रतिपत्त्याप्रसिद्धोऽतः । ननुतथाप्यैश्वर्यलुब्धैरस्माभिःसकंप्रभुंशकपइत्यतआह नास्तिकिंचिदिहाचलमिति । अतोऽप्यदार्ढ्यमिति श्रुतेरैश्वर्याप्यंतोमविषयतीत्यर्थः ६

एषैश्वर्यदोषइतिमन्यसेतदपिनेतिनच तत्रहेतुःप्रसंगतदेश्वर्यस्यापिसंगहेतुत्वेनमोक्षप्रतिबंधकत्वात्तथाऽपिधर्मज्ञायूपमुद्योगाच्छमाद्यभ्यासादेवकालेनकियताऽपिगमिष्यप्राप्स्यथ मोक्षमि
तिशेषः । 'बहुनाजन्मनामंतेजानवान्मांप्रपद्यते'इतिगीतावचनात् ७ किंचाधर्मीवःपुण्यपापयोःसुखदुःखयोर्नैशनइष्टे ततएवसुखदुःखोर्येनैवतमसारागद्वेषारमकेनाज्ञानेनरुध्यते । देवप्रापि
ताभ्यांसुखदुःखाभ्यामनुद्विग्नोभोक्षार्थमुद्योगंकुपादेवेत्यर्थः ८ सुखदुःखयोर्लुब्धेयस्वदंशयितुमात्मधर्मस्वदंष्ट्रातपूर्वकंस्पृहस्यति यपेतिद्विभ्या अंजनमयःकज्जलप्रचुरः मनःशिलायाहदंमा
नशिलंरक्तपीतंरजः यथास्वयमरुपोऽपिवायुरंजनादिबंधातद्वर्णवानिवभूत्वास्वयोनिरिदृक्शब्दितमाकाशंचतद्वर्णवंतमिवकरोत्येवंतमसाऽऽहृतोऽविव्योपाधिमाष्टिजीवःस्वयंविषण्णोरागा
दिराह्रियाहोपास्त्रपुगपिदेहद्वयसंबंधातद्वर्णैर्गौरवकाणस्वसुखिस्त्वादिभिस्तद्वानिवभूत्वास्वयोनिरिदंतीमिणमवर्णत्रिगुणातीतमभ्याश्रित्यभ्यास्यतद्वतमिवलुक्त्वादेहेषुभ्रमति । विवप्रतिविंब
योरनन्यस्त्वरप्रतिविंबगतंकंपादिकंवस्तुतोऽविवप्रापमासतेपर्वजीवगतोऽपिसंसारोद्वह्येवास्ति तयोरेवदात् । अतोदुःखादेरारमधर्मस्वाभावास्तुखेनाच्छेद्यस्वस्यादित्यर्थः ९ । १० ननु
देहारमयोगोऽनादिस्वादुर्लुब्धेयइत्याशंकपाह ज्ञानेनेति तमःअतस्मिंस्त्वद्विक्लोपिपर्ययःसचआरमम्यसंगेऽपिदुःखिस्त्वादिभ्रमोऽज्ञानजोज्ञानेननश्यतियदातदाप्रकाशतब्रह्मज्ञानातनंसदैक

नचापिमन्यसेराजन्नैषदोषःप्रसंगतः ॥ उद्योगादेवधर्मज्ञाःकालेनैवगमिष्यथ ७ नेशेऽयंसततंदेहीरुपतेपुण्यपापयोः ॥ ततएवसमुत्थेनतमसारुथ्यतेऽपिच
८ यथांजनमयोवायुःपुनर्मानःशिलंरजः ॥ अनुप्रविश्यतद्वर्णोदृश्यतेरंजयन्दिशः ९ तथाकर्मफलैर्देहीरंजितस्तमसावृतः ॥ विवर्णोवर्णमाश्रित्यदेहेषुप
रिवर्तते १० ज्ञानेनहियदाजंतुरज्ञानप्रभवंतमः ॥ व्यपोहतितदाब्रह्मप्रकाशतिसनातनम् ११ अयत्नसाध्यंमुनयोवदंतियेचापिमुक्तास्तउपासित
व्याः ॥ त्वयाचलोकेनचसामरेणतस्मान्नशाम्यंतिमहर्षिसंघाः १२ अस्मिन्नर्थेपुरागीतंशृणुवैकमनानृप ॥ यथादैत्येनवृत्रेणभ्रष्टैश्वर्येणचेष्टितम् १३
निर्जितेनासहायेनहतराज्येनभारत ॥ अशोचताशत्रुमध्येबुद्धिमास्थायकेवलाम् १४ भ्रष्टैश्वर्यपुरावृत्रमुशनावाक्यमब्रवीत् ॥ काचित्पराजितस्याद्यन
व्यथातेऽस्तिदानव १५ ॥ वृत्रउवाच ॥ सत्येनतपसाचैवविदित्वाऽसंशयंह्यहम् ॥ नशोचामिनहृष्यामिभूतानामागतिं गतिम् १६

कूप । अनादिरपिदेहात्मयोगोभ्रात्यात्मकस्तत्त्वज्ञानेनोच्छेदंशुशङ्कपइत्यर्थः ११ तच्चसनातानंब्रह्मअयत्नसाध्यंकर्मप्राप्यंन अनित्यत्वापत्तेः कर्मजंयुत्पाद्यमाप्यंसंस्कार्यविकार्यवास्त्वात् ।
नहिंसयनेनपिद्विद्वोपास्त्याब्रह्मोत्पाद्यं अनित्यत्वापत्तेः । नापिभ्रामवद्वमनेनप्राप्यमात्मत्वात् । अन्यत्वेववृत्रजडत्वापत्तेः । नापित्रीहिवद्वचातेनोपास्त्यादोषापनयेनसंस्कार्य असंगत्वा
त्संगित्वेनह्यौष्ण्यवतदनिवृत्त्यापत्तेः । नापिविकार्यंशरीरादिवद्विकारपुक्तस्यानित्यत्वापत्तेः । अतोज्ञानेनाज्ञानापनोदेसातिकंठगतविस्मृतचापीकरवत्सिद्धमपिसाध्यमित्रोच्यते त
स्माद्युक्तमुक्तमयत्नसाध्यमिति येइति अत्रविद्वद्वद्वमवपप्रमाणमितिभावः । नशाम्यंतिब्रह्मोपासनाब्रह्मोपरमंते उद्योगिनोऽवश्यंब्रह्मप्राप्तिरतस्त्वयोद्योगवतामवितव्यमितिभावः ११
१३ केवलंभगहीनाम् १४ । सत्येनाऽबाधितायैवदेवाक्येन तपसामननध्यानात्मकेनात्मालोचनेन चआगतिंसंसारं गतिंभोक्षमसंशयंविदित्वा नशोचामिनहृष्यामि तथाच ।
मत्वाधीरोर्षशोकौजहावीतिश्रुतिः १५

कालेति युगचतुष्टययोग्याः पुण्यपाषाण्याधर्मालक्ष्यते केचिन्नरकेकानिचिद्वृत्तानि दिव्यानि स्वर्गाहाणि १७ क्षपयित्वा भोगेन स्वर्गे नरके वा तं कालं नीत्वा पुण्यपुण्ये समाप्य ताभ्यामेव नृतिर्यगा
दियोगिप्रपक्वाभ्यां चोदिताः संताः पुनः पुनर्नवंति कालचोदिता इत्यस्याख्यानां सावशेषेण कालेनेति १८ कामबंधनबंधनाः कामपाशबद्धाः १९ जीवामिजीवन्तिभूतानि अदृष्टान् नदृष्ट
मदृष्टव्यवद्विषमतीतभनागतादित्तद्वातिगच्छतिप्रामोतीतिजामातीरवदृष्टवानर्होत्रियज्ञानी अहंवेत्तीतिशेषः संसरतो जीवान् शास्त्रनिदर्शनं शास्त्रप्रत्ययं च जानामीत्यर्थः २० एतदेवाह
तिर्यगिति चरित्वा तादृशं कर्म कृत्वा पुनरादिकं मय्यत्येतद्वितिसार्धेन संबंधः कृतांतविधिसंयुक्तो मया तनाते २१ गतमिति । 'यावत्संपातमुपित्वायैतमेवाध्यानं पुनर्विचर्तते' इति श्रुतेः संपतत्यनेने
तिसंपातः कर्मयावत्तावत्कालस्थित्वा पुनरत्रययागतमायांतीति सर्वदेति जन्ममरणप्रवाहस्यानंत्यमुक्तं २२ एतच्चाज्ञं प्रत्येवेति वक्तुमश्वनो विपेक्षणं कालेति कर्ममानेन भित्तं तेनैव कर्म
श्रयतो नायमध्यास्तीति दर्शितं एवं सृष्टिस्थिरयोः परायणं परमात्मानं मायमाणं कथयंतं तद्वत्प्रतिभगवानुशानुकाचार्योऽसुरयो निजा तस्यापीदं ज्ञानमित्याश्वयं मत्वा तदुद्विपरीक्षा र्थमत्यमा

कालसंचोदिता जीवामज्जंति नरकेऽवशाः ॥ परितुष्टानि सर्वाणि दिव्यान्याहुर्मनीषिणः १७ क्षपयित्वा तु तं कालं गणितं कालचोदिताः ॥ सावशेषेण कालेन संभवंति
पुनः पुनः १८ तिर्यग्योनि सहस्राणि गत्वानरकमेव च ॥ निर्गच्छं त्यवशा जीवाः कामबंधनबंधनाः १९ एवं संसरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान् ॥ यथा कर्म तथालाभ
इति शास्त्रनिदर्शनम् २० तिर्यग्गच्छंति नरकं मानुष्यं देवमेव च ॥ सुखदुःखे प्रिये द्वेष्ये चरित्वा पूर्वमेव २१ कृतांतविधिसंयुक्तः सर्वलोकेः प्रपद्यते ॥ गतं गच्छं
ति चाध्यानं सर्वभूतानि सर्वदा २२ कालसंख्यानसंख्यातं सृष्टिस्थितिपरायणम् ॥ तं भाषमाणं भगवानुशानाप्रत्यभाषत ॥ धीमन्दुष्टप्रलापांस्त्वं तात कस्मात्प्रभा
षते २३ ॥ वृत्रउवाच ॥ प्रत्यक्षमेतद्वतस्तथाऽन्ये पांमनीषिणाम् ॥ मया यज्यलुब्धेन पुरा तं महत्तपः २४ गंधानादाय भूतानां रसांश्च विविधानपि ॥
अवर्धन्तीन्समाक्रम्य लोकांश्चैवेन तेजसा २५ ज्वालामालापरिक्षितो वैहायस चरस्तथा ॥ अजेयः सर्वभूतानामासं नित्यमपेतभीः २६ ऐश्वर्यं तपसा प्रापं भ्रष्टं तच्च
स्वकर्ममि ॥ घृतिमास्थाय भगवन्नशो चामिततस्त्वहम् २७ युयुत्सुनामहं द्रेण पुंसां सार्धं महात्मना ॥ ततो मे भगवान् द्रोहरिर्नारायणः प्रभुः २८ वैकुण्ठः पुरु
षोऽन्तः शुक्रो विष्णुः सनातनः ॥ मुंजकेशो हरिश्चमधुः सर्वभूतपितामहः २९

पठ द्रष्टृप्रलापान् पुरमावविनाशकानमर्थकान्वादान् सुरुभूत्वा कर्ममापन्नमिति २९ । २० गंधाद्यादानं तदाश्रयोपमदेन अवर्धयितुं शक्नुवान् २५ वैहायसचरो विमानेन गच्छन् २६ । २७
युयुत्सुनायोऽसि च्छुना ततस्तत्र प्रपन्नकाले मेमया भगवान्सर्वैश्वर्यं संपन्नो दृष्टवान् साहाय्यार्थमागतः सप्रबलकोकितः हरिः पापहर्ता नारायणो नारस्य जीवसंख्यायमंल्यस्यानं पुंस्त्वं लोकात्
प्रसुरं तर्थाभी २८ वैकुण्ठो विष्णुः कालाभपस्यं विष्णुनामा पुरीन्द्र इत्युपमिच्छेतीमहत्तपस्तेपेतस्याः स्वयमेवैन्द्रः पुत्रोजने इत्यनुक्रमणिका वाक्यात् । विष्णुः नमूतानां मेलनं करोतीति विष्णुः स्वायं तद्वितः
तथा च नामनिर्बचनाध्यायेव रूपमिति । 'संक्षेपिता मया मृगिरिजिह्वा च वायुना ॥ वायुना चैव तेजश्चैवैतद्वत्स्वं ततो मम' इति विद्यासागरीये । पुरुषः पूर्णः । यतोऽन्तःस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यः । शुक्रः शुद्धः ।
विष्णुः व्यापनशीलः । सनातनः कृत्यः । मुंजकेशो मंजवदपीतकेशः । हरिश्चमधुः पिङ्गलश्चमधुः । हिरण्यमधुः हिरण्यकेश इति श्रुतेः । सर्वभूतानि विराट् तस्य पितामायावीतस्यापि पिता शुक्रश्च २९

तत्त्वप्रासंगिकस्य विष्णुदर्शनात्मकस्य तपसः इन्द्रविजयत्रैलोक्यमापि पश्येत्तोः सावशेषं कर्म गतिजिज्ञासोत्पादकं शेषं किंचिदस्तीत्याह नूनमिति ३० महदैश्वर्यं ब्रह्मवर्णं ब्राह्मणादिषु भूतमवैश्व
र्यं ब्राह्मैश्वर्यं निवर्तते च कर्म अपमर्षः सर्वैश्च लोकां मोति सर्वैश्च कामान्पस्तमात्मानमभिव्यजिज्जाता तत्पातमासात्कारफलमैश्वर्यं भूतवत्त्वं कर्म फलादिशेषः । न च पुनरावर्तते इति श्रुति
व्याकोपश्च । अनंतं चेदं न सृष्टं न पुनश्चादिनिर्विशेषब्रह्मपतिपादकश्रुतिविरोधः । निर्विशेषसंविशेषयोर्ब्रह्मणोऽसमत्ता कत्वायोगादिति ३१ प्रवर्तते चेष्टां कुर्वति कौस्तर्थाभीत्यर्थः शा
श्वतो ब्रह्मस्वेति शेषः किं फलं शाश्वतपापकृत्तानं पज्ञादिफलं ३२ कर्मणा यज्ञादिना ज्ञानेन उपास्या फलं विद्याख्यं ३३ । ३४ ॥ इति शांतिपर्वणि मांश्वर्यमपर्वणि नीलकंठीये भारतमा
वदीपिको नाशीरमाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ दुर्बहं भ्रमं न निर्बहं हरिश्चरणी करोति नमइति तलमधोभागः साकाशमाकाशसहितं सर्वमुपरितनं बाहुगो

नूनं तु तस्य तपसः सावशेषमिहास्ति वै ॥ यदहं प्रष्टुमिच्छामि भगवन्कर्मणः फलम् ३० ऐश्वर्यं वै महद्ब्रह्मवर्णं कस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ निवर्तते चापि पुनः कथमैश्वर्यमु
त्तमम् ३१ कस्माद्भूतानि जीवंति प्रवर्तते यथा पुनः ॥ किं वा फलं प्रप्राप्य जीवस्तिष्ठति शाश्वतः ३२ केन वा कर्मणा शक्यमथ ज्ञानेन केन वा ॥ तदवा मुं फलं विप्र तन्मे
व्याख्यातुमर्हसि ३३ इतीदमुक्तः समुनिस्तदानीं प्रत्याहृत्य तच्छृणु राजसिंह ॥ मयोच्यमानं पुरुषपुं भवत्वमन्यचित्तः सहसोदरीयैः ३४ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते
शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वृत्रगीतासु एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥ ॥ ५ ॥ उशनोवाच ॥ नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे ॥
यस्य पृथ्वी तलं तासां काशं बाहुगोचरः १ मूर्धायस्य त्वनंतं च स्थानं दानवसतम् ॥ तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् २ तयोः संवदतो रेवमाजगा
ममहा मुनिः ॥ सनत्कुमारो धर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ३ स पूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनिनोशनसा तथा ॥ निपसादा सने राजन्महाहं मुनिपुंगवः ४ तमासीनं महाप्रज्ञमुश
नावाक्यमब्रवीत् ॥ ब्रह्मस्मै दानं वेद्राय विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ५ सनत्कुमारस्तु ततः श्रुत्वा प्राह वचोऽर्थवत् ॥ विष्णोर्माहात्म्यसंयुक्तं दानं वेद्राय धीमते ६ शृणु सर्व
मिदं दैत्यविष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ विष्णो जगत्स्थितं सर्वमिति विद्विपरंतप ७ सृजत्येवमहाबाहो भूतप्राभं चराचरम् ॥ एष चाक्षिपते काले काले विभूजते पुनः ८
अस्मिन् गच्छंति विलयमस्माच्च प्रभवन्त्युत ॥ नैव ज्ञानवता शक्यस्तपसा नैव चेज्यसा ॥ संप्राप्तुमिन्द्रियाणां तु संयमेनैव शक्यते ९ बाह्ये चाभ्यंतरे चैव कर्मणो र्भन
सिस्थितः ॥ निर्मलीकुरुते बुद्ध्या सोऽमुत्रानंत्यमश्रुते १०

चरो मध्यम्यमित्यर्थः १ अनंतं स्थानं मोक्षः २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ माहात्म्यं महाभ्यासौ आत्मा च तस्य भावः विष्णोर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वं प्रत्यगभिन्नरवं च
गुण उत भंतच्छृणस्य मोक्षदेवात् । तदेवाह विष्णोर्जगज्जगत्कणकुंडलमिव स्थितं विद्धि चेतनाचेतनसर्वविष्णुस्तेत्यर्थः ७ एतदेव व्याख्यायति भूजतीति ८ निमित्तत्वमुक्त्वा उपादान
स्वमाहा र्धेन अस्मिन्निति कार्यवज्जलीयते यत्तद्व्यवहितदुपादानमित्यर्थः । एवमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं लक्षणं जगत्कारणत्वं विष्णोर्लक्षणं तस्य बुद्धेः एवमाह नेति संयमेन योगेन ९ सं
यमेनैवेत्येव शब्देन यज्ञादीनामात्ममात्रावसाधनत्वं माभूदित्याह बाह्ये इति यागुमान्मात्रेण यज्ञादौ विविदिषं विपक्षेनेत्यादिश्रुतेर्विविदिषाहेतौ । आभ्यंतरे 'शांतादांत उपरतस्तिष्ठतिः समाहितो-

मूलाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति 'इति श्रुतेर्देशनहेतुत्वेनांतरंगे समपावौ । मनसि संकल्पे च हृदये ज्ञेयं गंत्येति स्मृत्या तस्मिन् विविदिषा चित्तसंस्कारात्पराभिर्संधौ च बुद्ध्या निश्चयेन स्थितो निष्ठावा
न तानि बाह्यजानादीनि निर्मलीकुरुते तैश्चित्तशोधयतीत्यर्थः । सोऽमुत्र देहाभिमानस्यागलभ्ये आत्मलोके गत्वा आनन्दं मोक्षमश्नुते १० निर्मलीकरणं दृष्टांततरमाह यथेति हिरण्यकर्ता
वर्णकारः ११ जातिशतैर्जन्मशतैः । अनेन यज्ञादिनाशमादिना अतिपुन्येन त्वेकजातौ एकजन्मस्यपि १२ दृष्टांततरमाह लीलयेति १३ ननु कर्मसु क्रियमाणेष्वपि चित्तशुद्धिर्न दृश्यते
अतस्तत्करणं व्यर्थमिति याच्यते दृष्टांतपूर्वकमावृत्त्या फलसिद्ध्यतिरित्याह त्रिभिः यथाचेति १४ । १५ युक्तो योजितः गुणैः सत्त्वाद्यैः प्रसंगिपुरुषादिसंगिपुरुषः अभ्यासजेन बाह्याभ्यंतरसा
धनानां पुनः पुनरावृत्त्यर्थेन १६ रक्तानि जीवजातानि ति शेषः कर्मविशेषान्तरागविरागहेतुः १७ यथा वा कर्मणि प्रवर्तते विद्यादशायां यस्मिन्निमित्तेति तद्विद्यैः प्रवर्तते विद्यायां सत्यं
आनुपूर्व्येति चेदः पूर्वकृपमार्थ १८ एवं साधनाभिमुखीकृतस्य ज्ञेयमाह अनादीति अनादिनिघनः नित्यः द्योतत इति देवश्चिन्मात्रः । ननु नित्यज्ञानां तांस्त्येव च ज्ञानं जातं पटज्ञानं नट

यथा हिरण्यकर्ता वै रूप्यमग्नौ विशोध्यते ॥ बहुशोऽतिप्रयत्नेन महताऽऽत्मकतेनह ११ तद्वज्जातिशतैर्जीवैः शुद्धयते ज्ञेन कर्मणा ॥ यत्नेन महता चैवाप्येकजातौ
विशुद्ध्यते १२ लीलायाऽल्पं यथा मात्रात्प्रभृज्यादात्मनोरजः ॥ बहुयत्नेन महता दोषानिर्हरणं तथा १३ यथा चाल्पेन माल्येन वा सितं तिलसर्पपम् ॥ नमुंचतिस्व
कं गंधं तद्रूपं क्षमस्य दर्शनम् १४ तदेव बहुभिर्माल्यैर्वा स्यमानं पुनः पुनः ॥ विमुंचतिस्व कं गंधं माल्यं गंधे च तिष्ठति १५ एवं जातिशतैर्युक्तो गुणैरेव प्रसंगिपु ॥ बुद्ध्या
निवर्तते दोषो यत्नेनाभ्यासजेनह १६ कर्मणा स्वप्नुरक्तानि विरक्तानि च दानव ॥ यथा कर्मविशेषां प्रामुख्यं तितथा शृणु १७ यथा वत्सं प्रवर्तते यस्मिन् स्थितिवा वि
भो ॥ तत्तेऽऽनुपूर्व्या व्याख्यास्येतदिहैकमनाः शृणु १८ अनादिनिघनः श्रीमान्हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ देवः सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च १९ सर्वैर्ष्वेव भूतेषु
क्षरश्चाक्षर एव च ॥ एकादशविकारात्मा जगत्पवित्रिश्मिभिः २० पादौ तस्य महीं विद्धि मूर्धानं दिवमियुत ॥ बाहवस्तु दिशो दैत्यश्रोत्रमाकाशमेव च २१ तस्य ते
जोमयः सूर्यो मनश्चंद्रमसि स्थितम् ॥ बुद्धिर्ज्ञानगतानित्यं रसस्त्वप्सु प्रतिष्ठितः २२ भुवोरनंतरास्तस्य ग्रहादानवसत्तम ॥ नक्षत्रचक्रं नेत्राभ्यां पादयोर्भुवश्च दानव २३

मित्यनुभवविशेषां कथाह श्रीमानिति श्रीयतेना श्रीयत इति श्रीरुपाधिस्तद्वान् यदाकाशवदौपाधिकावुत्पत्तिलघौ न तु स्वत इत्यर्थः हरिः संहर्ता नारायणः सर्वाश्रयः प्रभुः सर्वे नियंता १९
अस्यैव सार्वभौम्यं वक्तुं न विषयसर्गापादानत्वमाह सत्ता इति सर्वेषु पदेषु शरीरेषु सरसं वातः अक्षरो जीवः एकादश इन्द्रियाणि पितृतिष्ठति रश्मिभिरिन्द्रियैः अक्षर इति महतः सर्गः प्रथमः
उक्तः । भूतेष्विति भूतसर्गाद्वितीय उक्तः । एकादशेति वैकारिकस्वर्गोपेन्द्रियकः सर्म उक्तः । तपते त्रयः प्राकृताः सर्गाः यथोक्तैव णवे । 'प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मण्यस्य ॥ तस्मा
प्राणाद्वितीयस्तु भूतसर्गा हि सस्मृतः ॥ वैकारिकस्तु तृतीयस्तु सर्गं प्रेन्द्रियकः स्मृतः ॥ इत्येव प्राकृतः सर्गः सस्मृतो बुद्धिपूर्वकः' इति १० एकात्म्यसिद्धये नारायणावयवत्वेन कृत्स्नं जगत्प्रकृत्यपि
पादावित्यादिना दिवस्वर्लोकं २१ तेजोमयश्चाक्षुषः मनश्चंद्रमसीत्यादावाधाराधेयभावो गंगायां जलमिति वदभेदविषयज्ञानेयः बुद्धिर्देहत्वं ज्ञानगतं दृष्टिः रज्ज्ज्ञानाकारा रसस्त्वप्सु प्रति
ष्ठितः आपोरसनेत्यर्थः २१ अनंतराः सन्निहिताः नेत्राभ्यां नेत्ररश्मिभिर्निर्दृष्टयति शेषः पादयोः पादावेव भूः २३

रज इति एते गुणा वक्ष्यमाणविषया एव प्रकारानारायणाख्यैस्तन्याशु विद्वत्पादद्वारमनः पट्टिधजीवसंज्ञामवेति आश्रमाणां मितिसंधिरार्थः कर्मणो जपादेः फलं तस्मात्तिरेव सर्वेषु कृतस्य फलं
सप्तस्वर्गात्मकं सुखमित्यर्थः २४ अकर्मणो नैककर्मस्य संन्यासस्य फलं मोक्षः छंदांसि मंत्रादयः अक्षरं प्रणवः २५ बहुवर्णो आश्रमाश्चाऽऽश्रयो यस्य परमो धर्म आत्मदर्शनं यथोक्तं यज्ञ
वत्क्येन । 'इत्याचारद्वयार्हसादान् स्वाध्यापकर्मणा ॥ अयं तु परमो धर्मो पद्योगेनात्मदर्शनं' इति । तपः कृच्छ्रं चोपायणादि तत्फलमध्यमेवेत्यर्थः सत्कार्यं असत्कारणं २६ शु
तिर्गैत्र्याः शास्त्रं शास्तीति शास्त्रं प्रवर्तनावाक्यं ब्राह्मणं ग्रहापेन्द्राव्याद्याः सोमपात्राणि षोडशः कृत्विजः ब्रह्मा ब्राह्मणा च्छंस्याप्रीध्रः पोता एते सर्वे वेदीयाः । होता मंत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रा
वस्तोता एते ऋग्वेदिनः । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातानेष्टोत्रेता एते याजुषाः । उद्गाता प्रस्तोता मतिहता पुत्रद्वय एते सामगाः २७ ते रुक्मिणः पूषा दर्शना अप्रीध्रः मंहोऽभ्योऽग्नेर्वैश्वानरोऽन्य इति
शास्त्रेण पूषद्विपतामहादीन् कर्मपूषकवशात्पुण्यं तोऽपि तस्यैकता उपाकारणत्वेन संबिंदति तया च कारयायनः । कर्मपूषकत्वादिपूषगभिधानाः स्तुतयो भवन्त्येकैव ब्रह्मा देवतेति । श्रुति
रपि 'तत्तद्विदमाहुरमुं पाजुमं जेत्येतस्यैव साविष्टिः' इति २८ नानेति अयमिति बुद्धिस्त्वप्राज्ञायः परामृश्यते । 'सचैकं संतं बहुवाकल्पयति यो देवानां नामा एक एव' इत्यादिः अनुभवेनेवेतज्ज

रजस्तमश्च सत्त्वं च विद्विन्नारायणात्मकम् ॥ सोऽऽश्रमाणां फलं तात कर्मणस्तत्फलं विदुः २४ अकर्मणः फलं चैव स एव परमव्ययः ॥ छंदांसि यस्य रोमाणि ह्यक्षरं च स
रस्वती २५ ब्रह्माश्रयो बहुमुखो धर्मो हृदि समाश्रितः ॥ स ब्रह्म परमो धर्मस्तपश्च स दसच्चसः २६ श्रुतिशास्त्रग्रहोपेतः षोडशः कृत्विजश्च सः ॥ पितामहश्च विष्णुश्च
सोऽश्विनौ सपुंरंदरः २७ मित्रोऽथ वरुणश्चैव यमोऽथ धनदस्तथा ॥ ते पृथग्दर्शनास्तस्य संविदंति तथैकताम् ॥ एकस्य विद्धि देवस्य सर्वजगदिदं वशे २८ नाना
भूतस्य दैत्यैर्द्रुतस्मैकत्वं वदत्ययम् ॥ जंतुः पश्यति विज्ञानात्ततो ब्रह्म प्रकाशते २९ संहारविशेषसहस्रकोटीस्तित्ति जीवाः प्रचरंति चान्ये ॥ प्रजाविसर्गस्य च पा
रिमाण्यं वापीसहस्राणि बहूनि दैत्य ३० वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः कोशं च गंभीरतया जगदाढाः ॥ आयामतः पंचशताश्च सर्वाः प्रत्येकशो योजनतः प्रवृद्धाः ३१
वाप्या जलं क्षिप्यति बालको दद्यात्तद्वा सलुच्चाप्यथ न द्वितीयम् ॥ तासां क्षये विद्धि परं विसर्गं संहारमेकं च तथा प्रजानाम् ३२

नोजानातीत्याह जंतुरिति विज्ञानादुत्पत्त्या सोपाधिकावस्थायां सार्वभौम्यं पश्यति दृष्टिविलये तु गृह्याद्वैतं २९ ब्रह्म प्राप्तेरतिदालंभ्यमाह संहारेति संहारस्य स्मिन्नाविनिपस्यास्मिन्निति व्युत्प
त्त्या संहारविज्ञेयशब्दात्पाजगद्योदयकालकल्पसंज्ञक उच्यते तस्य सहस्रकोटीः कालाच्च नो ररयंत संयोगे इति द्वितीया तावत्कालपर्यंतं केचिज्जीवास्तिष्ठति स्थावरा मत्वा आसते प्रचरंति
जंगमा भवन्ति चान्ये । तत्राप्येकैकस्य कल्पस्यातिप्रमाणत्वं संयं तरेणाह प्रजाविसर्गस्येति पारिमाण्यं स्वायंतं तद्विदुः बहूनीत्यसंख्येयसंख्यं ३० वापीत्येतद्व्याचष्टे वाप्य इति द्वाभ्यां योजन
विस्तृताः पंचशता इति वाक्यशेषोपाद्विस्तारयोजनसंख्याज्ञेया आयामतो दीर्घतरो योजनतः पंचशता इति संबंधः शता इति लिङ्गव्यत्ययार्थः । पंचशतं योजनानीत्यर्थः । अवगाढानास्ति
वगाढोऽवगाढो यासां ताः दुरदगाढा इत्यर्थः । माशुरितेना विरेपुपसर्गस्याकारलोपं कृत्वा नष्टमासः अतएव प्रत्येकशः प्रवृद्धाः ३१ वाप्या इति अयमर्थः यदि बालको दद्यात्तद्वा सलुच्चाप्यथ न द्वितीयः
न द्विसे एक एव विदुः कृत्विजसंख्येयतम द्वितीयः तेन क्रमेणैकैकवाप्या उच्छोषणेन बहुसहस्रवाप्युच्छेदः स्याच्छिंसंसारस्यापि विना ज्ञानमुच्छेदः स्यात् । एकस्य संख्येयस्य विसर्गस्य नानाशेष्यं न ताजीवाः
संतीति सर्वेषां पिसंसारस्यानुच्छेद एव । तथोक्तं भगवता नां तो न चादिनं च संमतिरिति ३२

11962H

॥ १६२ ॥

तानि फलानि भुञ्जानो गतीः संचरांस्तिष्ठतीति पूर्वोक्तमवयवः । मत्तिसंख्यादशपंचषट्त्वारिचैत्येकोनविंशतिसहस्राणि अयमर्थः । एकौनविंशतिमुखः प्रविष्टिकमुगिति श्रुतेः स्वप्रोपमेस्वर्गोपिदशोद्विषा
णि पंचप्राणामनआदिषष्ट्यष्टैत्येकोनविंशतिर्जाग्रद्व्यासनामयानिभोगसाधनानिवर्ततेतान्येवपूर्ववतावंतिशतानिसहस्राणिचमवंति । अत्रदिक्षोषपिमोगोरागहेतुस्वात्पुण्यसेपकत्वादनित्यस्वाज्ञ
निरयत्वेतिस्वर्गोऽपिनिरयमोगोक्तः । ततश्चैनंनरानिरयाद्भोगप्रदकर्मणःसकाशावुत्पिबुक्तविद्भि स्वर्गोऽपिज्ञयवानित्यर्थः । अन्येष्वपि संप्रवेष्टव्यावरतैर्योग्योप्यादिपुमानुषवर्षेषु तस्मात्ति
र्युक्तसंग्रहेवैवसर्गोऽपिभोगभूमित्याद्वेयत्वेतिमायः ४१ । ४२ व्यतीतिद्वयस्यार्थपष्टयति सहति देवमानुषत्वंमानुषाश्चदेवत्वंभजंतद्वयार्थः । अमृतत्वं अष्टापूर्वोक्तानि श्रोत्रत्वरूपज्ञ
जिह्वाघ्राणचित्तमनोबुद्ध्यास्त्वानिज्ञानैत्रियाणि दृष्टिस्मृतिमाश्रित्यतान्येवस्वविषयलयादयकारणानीतिविषयमेदातान्येवकातानिसहस्राणिवालयादयान्मर्त्येषुयुगस्तिष्ठतिसउपैतीत्यन्वयः
४३ सोऽस्मादसंकल्पकृताल्लोपोदयप्रवाहात्कालःकलिरूपस्तद्योगाच्चप्रश्नकृष्णेतलेतलवृद्धो गतेसंवत्कृष्टेसंवत्पानीचेत्यावरेतिष्ठति । अयमारोहावरोहप्रवाहपतितःसिद्धचतित्युच्यते ४४

11, 28th

निकरोति । सनातनः सर्वदैककृपोऽपि मायिकउपाधिविशिष्टेन रूपेण धीकृष्णात्मना लोकां संचरते । सचैवं मृतोऽप्यस्मदादिवदुपाधिधर्मेण मनिरुच्यते ततोऽनिरुद्धोऽङ्गकारः सन्नजगत्सृजते म
हात्मा सवधारस्वयोग्यः तथा च श्रुतिः । 'अस्मान्मायी सृजते विश्वे ते तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' इति स्त्रुष्ट्या सात्रिरुद्धादम्यत्वाद् । तस्य बीजे तत्परिवर्तनीयानि वपरमात्मनिरुच्ये तव
जगदस्ति तथा च श्रुतिः । 'हिरण्यमभारण्यकेशः' इति । विग्रहपर्वंतमीश्वरमप्यदृश्यदृश्यमेवाग्निः सामेय्यकसात्मात्मनानिरुपतिप्रपंचतस्य सामकौण्ठिकावितितदंगुलिपर्वत्वेन निदिश
ति अतस्तस्य जगत्प्रमातरंगन्यायेन युक्तम् ६४ एवं ब्रह्मविद्याश्रुत्वा तत्प्रस्वसाधिकारोऽस्ति नास्ति तेति संदिहानः पृच्छति ब्रह्मेणेति ध्यमः आत्मनः तस्मादात्मगतिदर्शनात् ६५ शुद्धा
मिजातीयः शुद्धश्चः साध्यः साध्यसंज्ञको देव इति नावर्तते ६६ हारिद्रवणं सखाधिके ततः साम्ये रजसोत्परे च चपटे देवता समो जके तथारके रजसाधिक्ये सखस्य साम्ये तमोऽन्यत्वे च मध्यमेऽनु
ग्रहसमो च वर्तमानः । तमोरजसोऽसाम्यात्कदाचिदावरणस्य प्रवृत्तेर्वाउद्रेकः स्यात्ततस्तित्यर्गाविसंभाष्यते ६७ वयं तु हारिद्राश्रुताः केवलरजःप्रधाने रके वर्तमाना लोमानुपावाकृष्णांततो
ऽप्यधर्मातिथ्यगतिना । कृष्णया सहिता मधमां कृष्णाधमा ६८

॥ भीष्मउवाच ॥ शुद्धाभिजनसंपन्नाः पांडवाः संशितव्रताः ॥ विहृत्य देवलोके पुनर्मातुषमेष्वथ ६९ प्रजाविसर्गं च सुखेन कालप्रत्येत्य देवेषु सुखानि शुक्ला ॥ सु
खेन संयास्यथ सिद्धसंख्याभावो भयं मूढिमलाः स्थसर्वे ७० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वृत्रगीतासु अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः
॥ २८० ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अहो धर्मिष्ठताता वृत्रस्यामिततेजसः ॥ यस्य विज्ञानमतुलं विष्णोर्भक्तिश्च तादृशी १ दुर्विज्ञेयपदं तात विष्णोरमितते
जसः ॥ कथं वाराज शार्ङ्गलपदं तु ज्ञातवानसौ २ भवता कथितं ह्येतच्छ्रद्धेचाहमच्युतम् ॥ भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ३ कथं विनिहतो वृत्रः शक्रेण
पुरुषपर्वम् ॥ धार्मिको विष्णुभक्तश्च तत्त्वज्ञश्च पदान्वये ४ एतन्मे संशयं ब्रूहि पृच्छते भरतर्षभ ॥ वृत्रस्तुराज शार्ङ्गलयथा शक्रेण निर्जितः ५ यथा चैवाभवदुद्धतं द्याच
क्षपितामह ॥ विस्तरेण महाबाहो परं कैतूहलं हि मे ६ ॥ भीष्मउवाच ॥ रथे नेंद्रः प्रयातो वै सार्धं देवगणैः पुरा ॥ ददर्शाथाग्रतो वृत्रं धिष्ठितं पर्वतोपमम् ७ योजना
नां शतान् यूर्ध्वं पंचोच्छ्रितमरिंदम ॥ शतानि विस्तरेणाथ त्रीण्येवाम्यधिकानिवै ८ तन्मे क्ष्यतादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ॥ वृत्रस्य देवाः सं त्रस्तान् शांतिमुपले
भिरे ९ शक्रस्य तु तदारज ब्रूहस्तं भो व्यजायत ॥ भयाद् वृत्रस्य सहसा दृष्ट्वा तद्वपुस्तमम् १० ततो नादः समभवद्वादित्राणां च निःस्वनः ॥ देवासुराणां सर्वेषां तस्मि
न्युद्धे ह्युपस्थिते ११ अथ वृत्रस्य कौरव्यदृष्ट्वा शक्रमवस्थितम् ॥ न संभ्रमो न भीः काचिदास्थावासमजायत १२ ततः समभवदुद्धं त्रैलोक्यस्य भयं करम् ॥ शक्रस्य च सुरै
द्रस्य वृत्रस्य च महात्मनः १३ असिभिः पट्टिशैः शूलैः शक्तितो मरुद्गैः ॥ शिलाभिर्विविधाभिश्च कार्ष्णैश्च महास्वनैः १४ शस्त्रैश्च विविधैर्दिव्यैः पावकैः कल्पाभिरैव च ॥
देवासुरैस्ततः सैन्यैः सर्वमासीत्समाकुलम् १५ पितामहपुरोगाश्च सर्वदेवगणास्तथा ॥ ऋषयश्च महाभागास्तु बुद्धं द्रुमागमन् १६ विमानाश्चैर्महाराजसिद्धाश्च भ
रतर्षभ ॥ गंधर्वाश्च विमानाग्रैरप्सरोगेभिः समागमन् १७ ततो तारिक्षमावृत्य वृत्रो धर्मधृतां वरः ॥ अश्मवर्षेण देवं द्रंसमाकिरदतिदुतम् १८ ततो देवगणाः कुद्धाः सर्वतः
शरवृष्टिभिः ॥ अश्मवर्षमपो हंत वृत्रप्रेरितमाहवे १९ वृत्रस्तु कुरुशार्ङ्गलमहाभायो महाबलः ॥ मोहयामास देवं द्रमाया बुद्धेन सर्वशः २० तस्य वृत्रादितस्याथ मोह आसी
च्छतक्रतोः ॥ रथंतरेण तं वृत्रसिष्ठं समबोधयत् २१ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ देवश्रेष्ठोऽसि देवं द्रैत्यासुरनिबर्हण ॥ त्रैलोक्यबलसंयुक्तः कस्माच्छक्रविपीदसि २२
एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्पतिः ॥ सोमश्च भगवान् देवः सर्वेषां परमर्षयः २३ माकार्षीः कश्मलं शक्रकाश्चिदेवेतरो यथा ॥ आर्या बुद्धमर्तिकृत्वा जहि शङ्खसुराधिप २४

पदं स्थानं पदं पद्मीयम् १ छत्रपथस्यापकेरुद्रचमिश्रद्राचैरणदस्पृष्टस्वपथानर्हस्यैवेति विरुद्रकोद्विहयेन उभयकं स्पृष्टमन्तरकोविनिश्रया कं दर्शनं न्यक्तं दर्शनं तदमात्रावयकं दर्शनात् ३
पदान्वयेन कवर्शने वृत्तवाक्यार्थविचारे ४ । ९ । १० । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

२५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००। इतिशांतिपूर्वाणि भोजधर्मपूर्वाणि नीलकण्ठीये भारतमावर्दीये एकाशीत्य

एषलोकगुरुस्त्वक्षःसर्वलोकनमस्कृतः ॥ निरीक्षतेत्वाभगवांसत्यजमहिसुराधिप २५ एतेब्रह्मर्षयश्चैवबृहस्पतिपुरोगमाः ॥ स्तवेनशक्रदिव्येनस्तुवंतित्वाजया
यवै २६ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवंसंबोध्यमानस्यवसिष्ठेनमहात्मना ॥ अतीववासवस्यासीद्वलमुत्तमतेजसः २७ ततोबुद्धिमुपागम्यभगवान्पाकशासनः ॥
योगेनमहतायुक्तस्तांमायां व्यपकर्षत २८ ततोभिरसुतःश्रीमास्तेचैवसुमहर्षयः ॥ दृष्ट्वावृत्रस्यविक्रांतमुपागम्यमहेश्वरम् २९ ऊर्ध्ववृत्रविनाशार्थंलोकानां
हितकाम्यया ॥ ततोभगवतस्तेजोज्ज्वरोभूत्वाजगत्पतेः ३० समाविशतदारौद्रोद्वृत्रंलोकपतिं तदा ॥ विष्णुश्चभगवान्देवःसर्वलोकाभिपूजितः ३१ ऐंद्रसमावि
शद्वृत्रंलोकसंरक्षणे रतः ॥ ततोबृहस्पतिर्धौमानुपागम्यशतक्रतुम् ॥ वसिष्ठश्चमहातेजाःसर्वेष्वपरमर्षयः ३२ तेसमासाद्यवरदंवासवलोकपूजितम् ॥ ऊर्ध्वरेकाग्रम
नसोजहिद्वृत्रमितिप्रभो ३३ ॥ महेश्वरउवाच ॥ एषवृत्रोमहान्शक्रबलेनमहतावृतः ॥ विश्वात्मासर्वगश्चैवबहुमायश्चविश्रुतः ३४ तदेनमसुरश्रेष्ठत्रैलोक्येनापि
दुर्जयम् ॥ जहिल्वंयोगमास्थायमावमंस्थाःसुरेश्वर ३५ अनेनहितपस्तंतंबलार्थममराधिप ॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणिब्रह्माचारस्मैवरंददौ ३६ महत्त्वंयोगिनांचैवम
हामायत्वमेवच ॥ महाबलत्वंचतथातेजश्चाग्र्यसुरेश्वर ३७ एतत्त्वांभामकंतेजःसमाविशतिवासव ॥ व्यग्रमेनंत्वमप्येनंवज्रेणजहिदानवम् ३८ ॥ शक्रउवाच ॥
भगवंस्त्वत्प्रसादेनदितिजंसुदुरासदम् ॥ वज्रेणनिहनिष्यामिपश्यतस्तेसुरर्षभ ३९ ॥ भीष्मउवाच ॥ आविश्यमानेदैत्येतुज्वरेणाथमहासुरे ॥ देवतानामृषीणां
चहर्षान्नादोमहानभूत् ४० ततोदुंदुभयश्चैवशंखाश्चसुमहास्वनाः ॥ मुजर्जाडिडिभाश्चैवप्रावाद्यंतसहस्रशः ४१ असुराणांतुसर्वेषांस्मृतिलोपोमहानभूत्
मायानाशश्चबलवान्क्षणेनसमपद्यत ४२ तथाविष्टमथोज्ञात्वाऋषयोदेवतास्तथा ॥ स्तुवंतःशक्रमीशानंतथाप्राचोदयन्नपि ४३ रथस्थस्यहिशक्रस्ययुद्धकाले
महात्मनः ॥ ऋषिभिस्तूयमानस्यरूपमासीत्सुदुर्दृशम् ४४ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वृत्रवधे एकाशीत्यधिकद्विशततमो
ऽध्यायः ॥ २८१ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ वृत्रस्यतुमहाराजज्वराविष्टस्यसर्वशः ॥ अभवन्यानिलिंगानिशरीरेतानिभेषूणु १ ज्वलितास्योऽभवद्भोरौवैवर्ण्यं
चागमत्परम् ॥ गात्रकंपथसुमहान्श्वासश्चाप्यभवन्महान् २ रोमहर्षश्चतीव्रोऽभून्निःश्वासश्चमहान्नृप ॥ शिवाचाशिवसंकाशातस्यवक्त्रात्सुदारुणा ३ निष्पपात
महाघोरारुद्रातिःसातस्यभारत ॥ उल्काश्चज्वलितास्तस्यदीप्ताःपार्श्वेप्रपेदिरे ४ गृध्राःकंकाबलाकाश्वाचोमुंचन्सुदारुणाः ॥ वृत्रस्योपरिसंसृष्टाश्चक्रत्परिवभ्रमुः
५ ततस्तंरथमास्थायदेवांप्यायितआहवे ॥ वज्रोद्यतकरःशक्रस्त्वंदैत्यंसमैक्षत ६ अमातुषमथोनादंसमुभोचमहासुरः ॥ व्यजृम्भच्चैवराजेंद्रतीव्रज्वरसमन्वितः ७
अथास्यजृम्भतःशक्रस्ततोवज्रमवासृजत् ॥ सवज्रःसुमहातेजाःकालाग्निसदृशोपमः ८ धिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥ वृत्रस्येति १।२।३।४।५।६।७।८

१।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२ यस्त्वयितिय

क्षिप्रमेवमहाकायं वृत्रं दैत्यमपातयत् ॥ ततोनादः समभवत्पुनरेव समंततः १ वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ ॥ वृत्रं तु हत्वा मघवादानवारिर्महायशाः १० वज्रेण विष्णुयुक्तेनादेवमेव समाविशत् ॥ अथ वृत्रस्य कौरव्यशरीरादभिनिःसृता ११ ब्रह्मवध्यामहाघोरा रौद्रालोकमया बहा ॥ करालदशनभीमा विहृता कृष्णपिंगला ॥ १२ प्रकीर्णमूर्धजा चैव घोरनेत्राचभारत ॥ कपालमालिनी चैव कृत्येव भरतर्षभ १३ रुधिराद्रीचघर्मजत्रिरवल्कलवासिनी ॥ साऽभिनिष्कम्य राजेद्रतादृशरूपाभया बहा १४ वज्रिणं मृगयामास तदा भरतसत्तम ॥ कस्यचिन्वथ कालस्य वृत्रहा कुरुनंदन १५ स्वर्गायामिमुखः प्रायाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ साविनिःसरमाणं तु दृष्ट्वा शक्रं महो जसम् १६ जग्राह वध्यादेवेन्द्रं सुलग्नाच भवत्तदा ॥ सहितस्मिन्समुत्पन्ने ब्रह्मवध्या कृते भये १७ नलिन्या विसमध्यस्थ उवासाब्दगणान्वहन् ॥ अनुसृत्य तु यत्नात्स तया वै ब्रह्महृत्यया १८ तदा गृहीतः कौरव्यनिस्तेजाः समपद्यत ॥ तस्याव्यपोहने शक्रः परं यत्नं चकार ह १९ नचाशक्तां देवेन्द्रो ब्रह्मवध्यां व्यपोहितुम् ॥ गृहीत एव तु तया देवेन्द्रो भरतर्षभ २० पितामहसुपागम्य शिरसा प्रत्यपूजयत् ॥ ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं स द्विजप्रवरवध्यया २१ ब्रह्मासंचितयामास तदा भरतसत्तम ॥ तामुवाच महाबाहो ब्रह्मवध्यां पितामहः २२ स्वरेण मधुरेणाथ सांख्यत्रिवभारत ॥ मुच्यतां त्रिदशेन्द्रोऽयं मधिर्यं कुरुभाविनि २३ ब्रह्मिर्किते कौरव्ये च कामं किं वमिहेच्छसि २४ ॥ ब्रह्मवध्यां च ॥ त्रिलोकपूजिते देवे प्रीति त्रैलोक्यकर्तारि ॥ कृतमेव हि मन्याभिनिवा संतु विधत्स्व मे २५ त्वया कृते यं मर्यादालोकसंरक्षणार्थिना ॥ स्थापनावै सुमहती त्वया देव प्रवर्तिता २६ प्रीति त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोके प्रभो ॥ शक्रादपगमिष्यामि निवासं संविधत्स्व मे २७ ॥ भीष्म उवाच ॥ तथेति तां प्राह तदा ब्रह्मवध्यां पितामहः ॥ उपायतः स शक्रस्य ब्रह्मवध्यां व्यपोहत २८ ततः स्वयं शुवाध्यातस्तत्र वद्विर्महात्मना ॥ ब्रह्माणमुपसंगम्य ततो वचनमब्रवीत् २९ प्रातोऽस्मि भगवन् देव त्वत्सकाशमनिदित ॥ यत्कर्तव्यं मया देव तद्भवान्वकुमर्हति ३० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ बहुधा विभजिष्यामि ब्रह्मवध्यामिमामहम् ॥ शक्रस्याघविमोक्षार्थं चतुर्भा गंप्रतीच्छेवै ३१ ॥ अग्रिस्वाच ॥ मम मोक्षस्य कोऽतो वै ब्रह्मवध्याय स्वै प्रभो ॥ एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वतो लोकपूजित ३२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यस्त्वांज्वलंतमासाद्य स्वयं वै मानवः कश्चित् ॥ बीजोपधिरसैर्वह्नेन यक्ष्यति तमो वृत्रः ३३ तमे पायास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ॥ ब्रह्मवध्या हव्यवाहव्येतु ते मानसो ज्वरः ३४ इत्युक्तः प्रतिजग्राह तद्ब्रह्मो हव्यकव्यभुक् ॥ पितामहस्य भगवांस्तथा च तदभूत् प्रभो ३५ ततो वृक्षौषधितृणसमाहूय पितामहः ॥ इममर्थं महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ३६ ततो वृक्षौषधितृणं तथैवोक्तं यथा तथम् ॥ व्यथितं वद्वि वद्राजं ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ३७ अस्माकं ब्रह्मवध्यायाः कोऽतो लोकपितामह ॥ देवेनाभिहतानस्मान्पुनर्हंतुमर्हसि ३८

आदित्याग्निरिषिकारी बीजः पुरोडाशादिना भोषधिरतेः सोमेन पयसादिभिर्वा ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ ब्रह्मविदां वषट्प्रस्याप्यस्य तदुःखदोनाशहेतुश्च मवतीत्यध्यायतारपर्यम् ५७

वयमग्निं तथा शीतं वर्षं च पवनेरितम् ॥ सहामः सततं देव तथाच्छेदनभेदेन ३९ ब्रह्मवध्यामिमामद्य भवतः शासनादयम् ॥ ग्रहीष्यामस्त्रिलोके शमोक्षं चिंतयतां भवान् ४० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ पर्वकाले तु संप्राप्तये विच्छेदनभेदेनम् ॥ करिष्यति नरो मोहात्तमे पाऽनुगमिष्यति ४१ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो वृक्षौषधितृणमेव मुक्तं महात्मना ॥ ब्रह्माणमभिसंपूज्य जगामाशु यथागतम् ४२ आहूयात्सरसो देवस्ततो लोकपितामहः ॥ वाचा मधुरया प्राह सांख्यत्रिवभारत ४३ इयमिन्द्रादनु प्राप्ता ब्रह्मवध्या वरांगनाः ॥ चतुर्थमस्याभागांशं मयोक्ताः संप्रतीच्छत ४४ ॥ अप्सरस ऊचुः ॥ ग्रहणे कृतबुद्धीनां दिवेश तव शासनात् ॥ मोक्षं समयतोऽस्माकं चिंतयस्व पितामह ४५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ रजस्वला सुनारी पुण्ये विमैशुनमाचरेत् ॥ तमे पायास्यति क्षिप्रं व्येतु वो मानसो ज्वरः ४६ ॥ भीष्म उवाच ॥ तथेति हृष्टमनस इत्युक्ताप्सरसांगणाः ॥ स्वानि स्थानानि संप्राप्य रमेरे भरतर्षभ ४७ ततस्त्रिलोककृद्देवः पुनरेव महातपाः ॥ अपमंचितयामास ध्यातास्ताश्चाप्यथागमन् ४८ तास्तु सर्वाः समागम्य ब्रह्माणमभि तौ जसम् ॥ इदमुचुर्वचोराजं प्रणिपत्य पितामहम् ४९ इमांस्म देव संप्राप्तास्त्वत्सकाशमरिंदम ॥ शासनात्तलोके शसमाज्ञापय नः प्रभो ५० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ इयं वृत्रादनु प्राप्ता पुरुहूतं महाभया ॥ ब्रह्मवध्या चतुर्थांशमस्यायूयं प्रतीच्छत ५१ ॥ आप ऊचुः ॥ एवं भवतु लोके शयथा वदसि नः प्रभो ॥ मोक्षं समयतोऽस्माकं चिंतयितुमर्हसि ५२ त्वं हि देवेश सर्वस्य जगतः परमा गतिः ॥ कोऽन्यः प्रसादो हि भवेद्यत्रा कृच्छ्रात्समुद्धरेत् ५३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अल्पा इति मतिं कृत्वा योनरो बुद्धिमाहितः ॥ श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि युष्मासु प्रतिमोक्षयति ५४ तमियं यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ॥ तथा बोधवितामोक्ष इति सत्यं ब्रवीमि वः ५५ ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्मवध्या युधिष्ठिर ॥ यथा विमृष्टं तासमगदेव शासनात् ५६ एवं शक्रेण संप्राप्ता ब्रह्मवध्या जनाधिप पितामहमनुज्ञाप्य सोऽश्वमेधमकल्पयत् ५७ श्रूयते च महाराज संप्राप्ता वासवे नवै ॥ ब्रह्मवध्या ततः शुद्धिं हयमेधेन लब्धवान् ५८ समवाप्य श्रियं देवो हत्वाऽरीश्वरसहस्रशः ॥ प्रहर्षमनुलंभे वासवः पृथिवीषते ५९ वृत्रस्य रुधिराच्चैव शिखंडाः पार्थजज्ञिरे ॥ द्विजातिभिर्महत्स्यास्ते दीक्षितैश्च तपोधनैः ६० सर्वा वस्थंत्वमप्येषां द्विजातीनां प्रियंकुरु ॥ इमे हि भूतले देवाः प्रथिताः कुरुनंदन ६१ एवं शक्रेण कौरव्यश्चाद्वि सौ क्षम्यान् महासुरः ॥ उपायपूर्वं निहतो वृत्रो ह्यभि तते जसा ६२ एवं त्वमपि कैतियपृथिव्यामपराजितः ॥ भविष्यसि यथा देवः शतक्रतुरभि त्रहा ६३ ये तु शक्रकथां दिव्यामिमां पर्वसु पर्वसु ॥ विप्रमध्ये वदिष्यंति न ते प्राप्स्यंति किल्विषम् ६४ इत्येतद्ब्रजमाश्रित्य शक्रस्यात्यहुतं महत् ॥ कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ६५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां ॥ मोक्षब्रह्महत्याविभागेऽश्वीत्यधिकं दिशत तमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥ ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे अश्वीत्यधिकं दिशत तमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

१९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९

शिकालपुष्पाविवेचः नीलिकरिवाकं ५२ स्त्रोरकपशूनापादरोगः ५३ रंघ्रावममभगकरं व्रगवंपासखं ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६०

ИЗДАНИЕ

विष्णुभक्त्याहितेनेदंजगद्गच्छामभूतदा ॥ तस्माच्चनिहतोयुद्धेविष्णोःस्थानमवाप्तवान् ६१ इत्येषवृत्रमाश्रित्यज्वरस्यमहतोमया ॥ विस्तरःकथितःपुत्रविम
न्यघ्नब्रवीमिमे ६२ इमांज्वरोत्पत्तिमदीनमानसःपठेत्सदायःसुसमाहितोनरः ॥ विमुक्तरोगःससुखीमुदायुतोल्भेतकामान्सयथामनीषितान् ६३ ॥ इतिश्रीम
हाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणिज्वरोत्पत्तिर्नामत्र्यशीत्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ प्राचेतसस्यदक्षस्यकथं वैवस्वतै
तरे ॥ विनाशमगद्गन्धयमेवःप्रजापतेः १ देव्यामन्युक्तंमत्वाकुद्धःसर्वात्मकःप्रभुः ॥ प्रसादात्स्यदक्षेणसयज्ञःसंधितःकथम् ॥ एतद्वेदितुमिच्छेयंतन्मेब्रूहि
यथातथम् २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पुराहिमवतःपृष्ठेदक्षोवैयज्ञमाहरत् ॥ गंगाद्वारेणुभेदेशेऋषिसिद्धनिपेविते ३ गंधर्वाप्सरसाकीर्णनानाद्रुमलतावृते ॥ ऋ
षिसंघैःपरिवृतंदक्षंवर्मभृतांवरम् ४ पृथिव्यामंतरिक्षेचयेचस्वलोकवासिनः ॥ सर्वप्रांजलयोभूत्वाउपस्थुःप्रजापतिम् ५ देवदानवगंधर्वाःपिशाचोरगराक्षसाः ॥
हाहाहूहृश्वगंवैतुंबुरुनारदस्तथा ६ विश्वावसुर्विश्वसेनोगंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ आदित्यावसवोरुद्राःसाध्याःसहमरुद्गणैः ७ इंद्रेणसहिताःसर्वेआगतायज्ञभागिनः ॥
ऊष्मपाःसोमपाश्चैवधूमपाआज्यपास्तथा ८ ऋषयःपितरश्चैवआगताब्रह्मणासह ॥ एतेचान्येचबहवोभूतग्रामाश्चतुर्विधाः ९ जरायुजाडजाश्चैवसहसास्वेदजो
द्विजैः ॥ आहूतामंत्रिताःसर्वेदेवाश्चसहपालिभिः १० विराजंतेविमानस्थादीप्यमानाद्वाग्रयः ॥ तान्दृष्ट्वामन्युनाऽऽविष्टोदधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ११ नायंयज्ञो
नवाधर्मोयत्ररुद्रोनइज्यते ॥ वधबंधंप्रपन्नवैकिंलुकालस्यपर्ययः १२ किंलुमोहोत्रपश्यंतिविनाशंपर्युपास्थितम् ॥ उपस्थितंमहाघोरंनबुध्यंतिमहाध्वरे १३
इत्युक्त्वासमहायोगीपश्यतिध्यानचक्षुषा ॥ सपश्यतिमहादेवंदेवींचवरदांशुभाम् १४ नारदंचमहात्मानंतस्यादेव्याःसमीपतः ॥ संतोषंपरमलेभेद्
तिनिश्चल्ययोगवित् १५ एकमंत्रास्तुतेसर्वेयनेशननिमंत्रितः ॥ तस्माद्देशादपक्रम्यदधीचिर्वाक्यमब्रवीत् १६ अपूज्यपूजनाच्चैवपूज्यानांचाप्यपूजनात् ॥
नृघातकसमंपांपंशश्चत्प्राप्नोतिमानवः १७ अमृतंनोक्तपूर्वमेनचवश्येकदाचन ॥ देवतानामृषीणांचमध्येतस्यंब्रवीम्यहम् १८

वक्तुमयमध्यायआरभ्यते मोक्षधर्मेषुपाठाश्चास्यस्तवस्वसाक्षात्तत्त्वज्ञानहेतुतयाशमदमादिवन्मोक्षोपयोगित्वं इतरेषांनुपज्ञादिवञ्चितमुद्गचुत्पादनद्वारातदेवुत्त्वमिःपयमेवपदकाःसम्पग्निस
ज्यते तत्रप्राप्तेतस्यपदक्षस्येत्यादिनाभ्रामष्टसहस्रेणस्तुतवाभ्युपगम्यजमित्यतःस्पष्टाष्टांग्यः तस्यतत्पत्यपरमेश्वरब्रह्मोहिणाकृतंकर्मान्यावहंतदनुग्रहमंतरेणदुश्चिक्लित्स्येति तत्पुमाध्यंइति १
२ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

1195211

१९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

आगतं पशुभर्तारं स्रष्टारं जगतः पतिम् ॥ अघ्वरे ह्यग्रभोक्तारं सर्वेषां पश्यत प्रभुम् ११ ॥ दक्ष उवाच ॥ संतिनो बहवोरुद्राश्च लहस्ताः कपार्दिनः ॥ एकादशस्थानग
तानाहं वेद्विमहेश्वरम् २० ॥ दधीचि उवाच ॥ सर्वेषामेवमंत्रोऽयं येनासौ न निमंत्रितः ॥ यथाहं संकरादूर्ध्वनान्यं पश्यामि देवतम् ॥ तथा दक्षस्य विपुलैर्यज्ञोऽयं
न भविष्यति २१ ॥ दक्ष उवाच ॥ एतन्मखेशाय सुवर्णपात्रे हविः समस्तं विधिमंत्रं पूतम् ॥ विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य भागं प्रभुर्विशुद्धाहवनीय एषः २२ ॥ देव्यु
वाच ॥ किं नामदानं नियमं तपो नारुः कुर्यामहं येन पतिर्ममाद्य ॥ लभेत भागं भगवानचिंत्यो ह्यर्धं तथा भागमथोत्तरीयम् २३ ॥ एवं बुवाणां भगवान् स्वपत्नीं प्रहृष्टरूपः क्षुभि
तामुवाच ॥ न वेत्सि मां देविकुशोदरागि किं नाम युक्तं वचनं नखेशे २४ ॥ अहं विजानामि विशालनेत्रेऽयानेन हीनानं विदं त्यसंतः ॥ तवाद्यमोहेन च संद्रेवालोकास्त्रयः सर्व
त एव मूढाः २५ ॥ मामघ्वरे शंसितारः स्तुवंति रथं तं रसामगाश्चोपमांति ॥ मां ब्राह्मणा ब्रह्मविदो यजंते ममाध्वर्यवः कल्पयंते च भागम् २६ ॥ देव्युवाच ॥ सुप्राकृतोऽपि पु
रुषः सर्वः स्त्रीजनसंसदि ॥ स्तौति भगवते चापि स्वमात्मानं न संशयः २७ ॥ भगवानुवाच ॥ नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य मे तनुमध्यमे ॥ यं स्रक्ष्यामि वरारोहेया
गार्थं वरवर्णिनि २८ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् पत्नीमुमां प्राणैरपि प्रियाम् ॥ सोऽसृजद्रगवान् चक्रादूतं घोरं प्रहर्षणम् २९ ॥ तमुवाचाक्षिपमखं दक्षस्येति महेश्वरः ॥ ततो वक्रा
द्विभुक्तेन सिंहैरेवेन लीलया ३० ॥ देव्यामन्युव्यपो हार्थं हतो दक्षस्य वैकृतुः ॥ मन्युना च महार्मीमामहाकालीमहेश्वरी ३१ ॥ आत्मनः कर्मसाक्षि खेतेन सार्धं सहानुगा ॥
देवस्यानुमतं मत्वा प्रणम्य शिरसा ततः ३२ ॥ आत्मनः सदृशः शौर्याद्बलरूपसमन्वितः ॥ स एव भगवान् क्रोधः प्रतिरूपसमन्वितः ३३ ॥ अनंतबलवीर्यश्च अनंतबलपौ
रुषः ३४ ॥ वीरभद्र इति ख्यातो देव्यामन्युप्रमार्जकः ३५ ॥ सोऽसृजद्रोमरूपेभ्यो रौम्यान्नामगणेश्वरान् ॥ रुद्रतुल्या गणारौद्रा रुद्रवीर्यपराक्रमाः ३६ ॥ ते निपेतुस्तत
स्तूर्णं दक्षयज्ञविहिंसया ॥ भीमरूपामहाकायाः शतशोऽथ सहस्रशः ३७ ॥ ततः किल किलाशब्देराकाशं पूरयन्निव ॥ तेन शब्देन महता प्रस्तास्तत्रादिवौकसः ३८ ॥ पर्व
ताश्च व्यशीर्यत च कंपे च वसुंधरा ॥ मारुताश्चैव पूर्यते क्षुभे वरुणालयः ३९ ॥ अग्नयो नैव दीप्यंते नैव दीप्यति भास्करः ॥ ग्रहानैव प्रकाशं तेन क्षत्राणि न चंद्रमाः ४० ॥
ऋषयो न प्रकाशं तेन देवान् च मानुषाः ॥ एवं तुतिमिरिभूते निर्दहं त्यपमानिताः ४१ ॥ प्रहरं त्यपरे घोराः पापानुत्पादयंति च ॥ प्रमदीति तथा चान्ये विमदीति तथाऽपरे
४२ ॥ आधावंति प्रधावंति वायुवेगामनोजवाः ॥ चूर्ण्यं ते यज्ञपात्राणि दिव्यान्याभरणानि च ४३ ॥ विशीर्यमाणं दृश्यं तं तारा इव न भस्तले ॥ दिव्यान्नपानभक्ष्याणां रा
शयः पर्वतोपमाः ४४ ॥ क्षीरनद्योऽथ दृश्यं तं घृतपायसकर्मदाः ॥ दधि मंडोदका दिव्याः खंडशर्करावुलकाः ४५ ॥ प्लुत्सानिवहं त्येता गुडकुल्यामनोरमाः ॥ उच्चावचा
निर्मासानि भक्ष्याणि विविधानि च ४६ ॥ पानकानि च दिव्यानि लेह्यचोष्याणि यानि च ४७ ॥ भुंजते विविधैर्वैरिषु लंपत्याक्षिपंति च ४८

श्री.मो.१९
अ०
॥२८४॥

म.भा.टो.
॥१६३॥

४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ येनामधेयैरिति उतराधेयानातिशेषः
७२ नन्विहनाम्राप्तसहस्रेणैषष्टाधिकसहस्रनाम्रावकव्यस्वेनप्रतिज्ञातं । तत्रनामपाठेकिंचिदधिकानिषदशतनामान्युपलभ्यते । नचस्तुतिपदभ्योविपरिणामेनामान्युपलभ्यते अन्वयशब्द
रुद्रकोपान्महाकायाःकालाग्रिसदृशोपमाः ॥ क्षोभयन्सुरसैन्यानिभीषयंतःसमंततः ४७ क्रीडंतिविविधाकाराश्चिक्षिपुःसुरयोपितः ॥ रुद्रकोपाप्रयत्नेनसर्वदेवैः
सुरक्षितम् ४८ तंयज्ञमदहच्छीघ्रंरुद्रकर्मासमंततः ॥ चकारभैरवंनादंसर्वभूतभयंकरम् ४९ छित्त्वाशिरोवैयज्ञस्यननादचमुमोदच ॥ ततोब्रह्मादयोदेवादक्षश्चै
वप्रजापतिः ५० ऊचुःप्रांजलयःसर्वकथ्यतांकोभवानिति ॥ वीरमद्रुवाच ॥ नाहंरुद्रोनावादेवीनैवभोकुमिहागतः ५१ देव्यामन्युक्तंमत्वाकुक्षःसर्वात्मकःप्रभुः ॥
दृष्टुवानैवविप्रेन्द्रात्रैवकौतुहलेनवा ५२ तवयज्ञविघातार्थंसंप्राप्तंविद्विमामिह ॥ वीरमद्रुद्रतिख्यातोरुद्रकोपाद्विनिःसृतः ५३ भद्रकालीतिविख्यातादेव्याःकोपा
द्विनिःसृता ॥ प्रेषितौदेवदेवेनयज्ञांतिकमिहागतौ ५४ शरणंगच्छविप्रेन्द्रदेवदेवमुमापतिम् ॥ वरंकोषोऽपिदेवस्यवरदानंनचान्यतः ५५ वीरमद्रुद्रवचःश्रुत्वादक्षो
धर्मधृतावरः ॥ तोषयामासस्तोत्रेणप्रणिपत्यमहेश्वरम् ५६ प्रपद्येदेवमीशानंशाश्वतंधुवमव्ययम् ॥ महादेवंमहात्मानंविश्वस्यजगतःपतिम् ५७ दक्षप्रजापते
यज्ञेद्रव्यैस्तैःसुसमाहितैः ॥ आहूतादेवताःसर्वाकपयश्चतपोधनाः ५८ देवोनाहूयतेतत्रविश्वकर्मांमहेश्वरः ॥ तत्रकुद्धामहादेवीगणांस्तत्रव्यसर्जयत् ५९ प्रदी
पयज्ञवाटेतुविदुतेषुद्विजातिषु ॥ तारागणमनुप्राप्तेरौद्रेदीप्तेमहात्मनि ६० शूलनिभिन्नहृदयैःकूजद्विःपरिचारकैः ॥ निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैरितस्ततः ६१
उत्पतद्भिःपतद्भिश्चप्रेरामिषयद्विभिः ॥ पक्षवातविनिर्धूतैःशिवाशतनिनादितैः ६२ यक्षगंधर्वसंघैश्चपिशाचोरगराक्षसैः ॥ प्राणापानौसंनिरुध्यक्स्थानेनय
त्नतः ६३ विचार्यसर्वतोदृष्टिवहुदृष्टिर्मित्रजित् ॥ सहसादेवदेशोद्यमिक्तुंडात्समुत्थितः ६४ विभ्रत्सूर्यसहस्रस्यतेजःसंवर्तकोपमः ॥ स्मितं कृत्वाऽब्रवीद्वाक्यं ब्रूहि
किंकरवाणिते ६५ श्रावितेचमखाध्यायेदेवानांगुरुणाततः ॥ तमुवाचांजलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः ६६ भीतशंकितवित्रस्तःसवाष्पवदनेक्षणः ॥ यदिप्रसन्नो
भगवान्यादिचाहंभवप्रियः ६६ यदिवाऽहमनुग्राह्योयदिवावरदोमम ॥ यद्गंधंभक्षितंपीतमशितंयच्चनाशितम् ६८ चूर्णीकृतापविद्धंचयज्ञसंभारमीदृशम् ॥
दीर्घकालेनमहताप्रयत्नेनसुसंचितम् ॥ तन्नमिथ्याभवेन्महंवरमेतमहंष्टणे ६९ तथास्त्वित्याहभगवान्भगनेप्रहरोहरः ॥ धर्माध्यक्षोविरूपाक्षस्त्वक्षोदेवःप्रजापतिः
७० जानुभ्यामवर्नीगत्वादक्षोऽब्ध्वाभवाद्रम् ॥ नाम्नामष्टसहस्रेणस्तुतवान्मृषभध्वजम् ७१ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ यैर्नामधेयैःस्तुतवान्दक्षोदेवंप्रजापतिः ॥
वक्तुमर्हसिमेतातश्रोतुंश्रद्धाममानव ७२ ॥ भीष्मउवाच ॥ श्रूयतदिवदेवस्यनामान्युक्तकर्मणः ॥ गूढव्रतस्यगुह्यानिप्रकाशानिचभारत ७३

स्यान्यायेत्कल्पनेप्रमाणमावाव । नचतावताऽपि संख्यायुतैः संभवति तस्मिन् प्रलित इह नामसमाग्राय इत्यव्यारुपेयमेतत्सहस्रनामस्तोत्रं नापि पठनीयं नूनस्वेन वाग्वचस्वात् वाग्वचो हि मंत्रोऽ
ध्येतारं नाशयति तथाचोक्तं शिक्षार्था । 'मंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवाभिध्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ सवाग्वचोयजमानं हि नस्ति पथं ब्रह्मःस्वरतोऽपराधात्' इतींद्रं हंतु कामेन च प्राप्नुयाति-

॥१६९॥

स्वार्हं ब्रह्मसुर्वैश्वेति मंत्रेण शतो मंत्रैर्भवेत्तद्विषयं स्तोत्रात् सप्रयोज्यं तच्च न प्रयुक्तं प्रयुताऽऽद्युवाच भवतस्तुतिमितींद्रव्रततुप्रस्यनाशको जात इत्युपाख्यायते त्वष्टा हत पुत्र इत्यनुवाके । तस्मा
दस्त्वतवस्यभोक्षं प्रस्वावर्णतश्चात्यंतं हीनत्वात् त्रैतार्यप्रदत्वेऽप्युपपाठकान्यं करत्वं सेवेति चेदुच्यते इदमिह जात्रालाः समा नन्ति । अथ हैनं ब्रह्मचारिणः कुजः किं जपेनामृतत्वं ब्रूहीति स होवा
चयाज्ञवल्लभः शत रुद्रियेणेत्यानिहवा अमृतस्य नाम भेषायेति हंवा अमृतो भवतीति । अत्र नाम जपस्यामृतसाधनत्वं गम्यते तेषां च नामान्यूनानाधिकभावेनां कानुशाखा सुपठितानां गुणोपसंहार
न्यायेनैकत्रोपसंहारेण भवितव्यं । तच्चास्मदादीनामशक्यमिति मयान्वा दरायणस्तैत्तिरीयकजाजनेयकादिप्रसिद्धास्त्रास्त्रविद्यामानानां नामान्मुपसंहारमिह कृतवान् । यथाह्यपस्तंबादिः क
ल्पकारः स्वपरशास्त्रास्थान्यां गान्युपदिष्टाऽऽप्रेयमष्टाकपालमिति यथा समाग्रातमिति मध्येमां स सिद्धवन्निर्दिश्य पुनरुपरिष्ठास्त्रान्यां गान्युपदिशति तद्विद्विह्यपि नमस्ते देवदेवेशोऽत्यादिना कानि
विब्रामान्युपदिश्य 'त्रिसौ पणं तथा ब्रह्मसुषुप्तं शत रुद्रियं' इति सुपणं शत रुद्रियेनाममालायां सिद्धवन्निर्दिश्य शेषमपि नामधेयगणपठति । तथाच यथा प्रतिज्ञातमष्टोत्तरसहस्रनाम्रां संख्यायुक्तं
नाम्यथा । तदिदमभिप्रेत्योक्तं गुह्यानीति गुह्यान्व श्रद्धाद्युपहतेष्वप्रकाश्यानि ७३ ॥ आदिपुरुषाय नमः ॥ नमस्ते देवेति ब्रह्मविद्याधिकाराध्यात्मपरतथैवैतानि व्याख्येयानि तथाहि हे
देवजगन्निर्माणक्रीडापरतुभ्यं नमः ते इति पुष्पदं रूपदृश्यस्य प्रमेयस्या निर्देशः देवेश देवा इन्द्राणि ईशो बुद्धिः 'पुर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः' इति स्मृतेः एतदुभयात्मक एतेन प्रमाणप्रमात्रो निर्देशः
कृतः । एवं नाम प्रयेण ज्ञेयज्ञानज्ञात्रात्मकत्वं देवस्योक्तं तस्मात्पुण्याय प्रयेणाह देवातीति देवाः शमाद्या इन्द्रियवृत्तयस्तेषामरयोऽसुराः कामादपस्तेषां बलवत्पूजनं । तथाच शमकामादिपुदे

नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन ॥ देवं द्रव्यविष्टं भदेवदानवपूजित ७४ सहस्राक्षविरूपाक्षश्चक्षयक्षाधिपप्रिय ॥ सर्वतः पाणिपादांतं सर्वतोऽक्षिशिरोमुख ७५
सर्वतः श्रुतिमहोक्ते सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ शंकुकर्णमहाकर्णकुंभकर्णालय ७६ गर्जेद्रुर्गगोर्गणपानिर्गणनमोऽस्तुते ॥ शतोदरशतावर्तशतजिह्वनमोऽस्तुते
७७ गायंति त्वामायत्रिणोऽर्च्यैर्वर्कमर्किणः ॥ ब्रह्माणंत्वा शतक्रतुमूर्ध्वस्त्वमिव मे निरे ७८

वासुरशब्दयोः प्रबो मोदष्टोद्वयाहम्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेति । देवानामिन्द्रियाणामिन्द्रो बुद्धिस्तस्या बलं विषयप्रावर्ण्यतद्विशेषेण स्तत्रातीति देवं द्रव्यविष्टं । अतएव देवैरिन्द्राद्यैर्दानैर्बोणाद्यै
श्रपूजिताऽऽदरैर्नैरतं सत्कारसेवित । एवं च कामादिजयोहीनो पक्षत्रादरादिश्रमेयायात्मकस्य वस्तुनः प्रापक इत्युक्तं भवति ६ ॥ ७४ योगे प्रथमं प्राप्तायाः सावर्ण्यैः स्वरूपमाह चतुर्भिः स
हस्रमङ्गाणि युगलं सर्वविषयप्रकाशकार्णाद्रियाणिरस्य सर्वज्ञैर्ययः । अतएव विरूपाण्यस्मदादीन्द्रियेभ्यो बिलक्षणानि व्यवहितादिग्राहकार्णाद्रियाणिरस्य । ज्येष्ठत्रीणि सोमसूया इत्या
ख्यान्यक्षाणिरस्य । यक्षाधिपः कुबेरः समिधो यस्य । अयामूर्तैर्ज्ञैस्वरूपमाह सर्वत इति चतुर्भिः मगवद्गीतास्वपिज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय सर्वतः पाणिपादांतं दित्यादिना इदमेव
स्वरूपमुक्तं सर्वतः पाणयः पादाः अंतःसन्निधिश्च यस्य सर्वतः पाणिपादांतः एवमुत्तरं तथाच श्रुतिः 'विश्वतश्चलुत विश्वतोमुक्षो विश्वतोबाहुत विश्वतस्पाद ॥ संबाहुभ्यां घमति संपतत्रैश्चात्र
भूमिजमयं देव एकः' इति घमति वशीकरोति सर्वेषु संबोधनपदेव नमस्ते इत्यनुपंजनीयं । लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीत्यत्र विपरिणामेन लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति संबोधनमूहीनीयं सार्धः श्लोकः ८ । ७९
शंकुकर्णादयः सप्त ईश्वरगणाः सर्वाभिन्नत्वादीशस्य तदात्मत्वमुच्यते ७ शतोदरेत्यधो वैश्वरूपमयनार्थः ९ ॥ ७९ ॥ ७७ अस्वैवैवर्णिंकोपास्वस्वेत्युतिपठति गायंतीति गायत्रिणस्त्रिंशं ध्यं
गायत्रीजपपरात्त्वाभेवगायंति गायत्रीमतिपाळस्त्वमेवासीत्यर्थः । अकिंण अकोपासनपराः स्वामकसंविता रंभलाधिष्ठातारमर्च्युपातिष्ठते संध्यासु । ब्रह्माणं ब्रह्मविदं चतुर्मुखं । शतक्रतुं देवं । ऊर्ध्वं
सर्वाधिभ्य उद्धतं खमिव धाकाशवत्सर्वगतश्चानित्यः असंगश्च तादृशं मे निरे मुनयः । अत्रापि गायत्रिमेव । अर्कः । अर्क्यैर्ध्वं । ब्रह्मन् । शतक्रतो । ऊर्ध्वं । सतुल्यस्वेन मत इति नामान्युमेवानि ७ । ७८

मूर्तौ अष्टरूपायामूर्त्यं च वृद्धिवाक्काशमूर्त्यं च द्रव्यमानादिमकार्या सर्वदेवतामूर्ते इत्युक्तं ७९ हेमवन्नेहोमशरीरेत्यादीन्यष्टौ नामान्युक्तानि ८० भगवन्नित्यादीनि पूर्वोक्तं पंच सदसत्प्र
मवाप्ययेत्युत्तरार्धे एकं ६ ॥ ८१ भवत्यस्मादिति भवः । शृणाति हि न स्तीति शर्वः । रुपापद्रावयतीति रुद्रः । पशूनां ब्रह्मादिस्थावराणां जीवानां ६ ॥ ८२ नानारूपत्वेन स्तुतिं त्रिजटायेत्या
दिना त्रिजटवरेण पणिमुं वयवहर्तुं शीलमस्य तस्मै त्रिशूलवरपाणिने ॥ त्रीणि शास्त्राचार्यध्यानाभ्यं वकानिने त्राणी वगमकानि बोधकानि यस्य स उच्यते वकः । त्रीणि सोमसूर्याभ्याख्यानिने त्राणिय
स्य ६ ॥ ८३ चंडः सर्वसूदनशमः । कुंडः जमत्रवस्त्वस्मिन् सर्ववारयिमुं जमः । अंडं ब्रह्मांडं । दंडिने दंडवरायशसि त्रे इत्यर्थः । समश्वासो कर्णे श्वेतिसमकर्णः कर्णुर्वकश्च । दंडीचांतीमुं
दध्नेति दंडिमुं हः परिव्राजकः ७ ॥ ८४ ऊर्ध्वाः उच्चाः दंष्ट्राः केशाश्च यस्य । शुक्राय शुक्राय अंसं गिने । तथाऽपि अवतताय अवसन्ने नवाभ्येन रूपेण जगदात्मना तताय विस्तृताय । अतएव विलोहिता
यरजोगुणिने । धूम्राय तमोगुणिने । नीलप्रीवाय जगद्गणार्थकं ठेविषा रत्नेन सात्विकाय ६ ॥ ८९ नास्ति प्रतिक्रियाः तद्वशात् यस्य । विविधानिरूपणियस्य । शिवाय परमकल्या

मूर्तौ हि ते महामूर्ते समुद्रावरसन्निभ ॥ सर्वा वै देवता ह्यस्मिन् भावो गोष्ठइवासते ७९ भवच्छरीरे पद्मयामिसोममग्निजलेश्वरम् ॥ आदित्यमथ वै विष्णुं ब्रह्माणं च बृहस्प
तिम् ८० भगवान्कारणं कार्यं क्रियाकरणमेव च ॥ असतश्च सतश्चैव तथैव प्रभवप्राप्यौ ८१ नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ॥ पशूनां पतये नित्यं नमोऽस्तु च वक्रवा
तिने ८२ त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलवरपाणिने ॥ त्र्यंबकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्राय वै नमः ८३ नमश्च हाय कुंडाय अंडाय अंडधराय च ॥ दंडिने समकर्णाय दंडिमुंडाय
वैनमः ८४ नमोऽर्धदंष्ट्रकेशाय शुक्राय अवतताय च ॥ विलोहिताय धूम्राय नीलप्रीवाय वै नमः ८५ नमोऽस्तु प्रतिक्रियाय विरूपाय शिवाय च ॥ सूर्याय सूर्यमालाय सू
र्यध्वजपताकिने ८६ नमः प्रमथनाथाय वृषस्कंधाय यन्त्रिने ॥ शंडुमाय दंडाय पर्णचीरपटाय च ८७ नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यवक्रवाय च ॥ हिरण्यकृतचूडाय हि
रण्यपतये नमः ८८ नमः स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय वै नमः ॥ सर्वाय सर्वभक्षाय सर्वभूतांतरात्मने ८९ नमो होत्रेऽथ मंत्राय शुक्रध्वजपताकिने ॥ नमो नाभाय ना
भ्याय नमः कटकटाय च ९० नमोऽस्तु रुशनासाय रुक्षां गाय रुक्षाय च ॥ सहस्राय विहृष्टाय नमः किल किलाय च ९१ नमोऽस्तु शयमानाय शयितायोऽथिताय च ॥
स्थिताय धावमानाय मुंडाय जटिलाय च ९२ नमो नर्तनशीलाय मुखवादित्रवादिने ॥ नाद्योपहारलुब्धाय गीतवादित्रशालिने ९३

पायस्यं ब्रह्मणे । सूर्याय सूर्यमंडलरूपाय । सूर्यमालाय तस्मिन् मालेशोभते सूर्यमंडलं तवर्तिने परमेश्वराय । सूर्यवत्प्रभयाः ध्वजाः पताकाश्च यस्य ६ ॥ ८६ प्रमथय शिवगणाः । वृष
स्यैव स्कंधौ यस्य पणानि भुजैश्च शीराणि वक्रकलानि पटायस्य शबररूपिणस्तपस्यया ६ ॥ ८७ । ४ । ८८ । ९ । ८९ नामाया नामां जगदस्पास्तीति नामः मत्सर्वोऽस्य स्येति चेत्तीकारा
लोपः । नाभ्याय नाभिर्महतीति नाभ्यः नाभिनमं चेति पप्रत्ययेन मादेशः नाभिस्था नीयाय । अस्य अरने भिक्षाने कारणं कार्यं प्रपंचौ तथा च श्रुतिः । 'तद्यथाऽरेपुनेमिरपि तोनाभावर
आपंता एवमस्मिन् माणे सर्वसमर्पितं' प्राणब्रह्मणि सर्वकार्यकारणे च । कटानामावरकाणां पिकटाय आवरकाय । नामद्वयेनांतर्बहिर्भ्यां सिद्धं शिवा १ ॥ ९० किल किलाय अर्धदंष्ट्रकेशरूपाय १ ॥ ९१
सर्वक्रियाकर्तृत्वेन स्तुतिं नमोऽस्ति तयादिना ७ ॥ ९१ नद्यां भवानिनाद्यानिकमलावितान्येवोपहारस्तत्र लुब्धाय । 'हरिस्तेसाहस्रं कमलबलिमापाय पदयोः' इत्येतदनेन सूचितं ४ ॥ ९३

ज्येष्ठो वयसाधिकः । श्रेष्ठो गुणधिकः । बलो बलाभिमानो देवता इन्द्रस्तस्य प्रथमपराजयस्तत्कर्त्रे । कालस्यापि नाशाय नियंत्रे । कल्याय समर्पाय । ज्ञायामहाप्रलयाय । उपज
याय अवांतरप्रलयाय ७ ॥ ९४ भीमव्रतमनशनादितस्य धराय धर्मे ४ ॥ ९५ विभीषणाय निर्भयाय । भीष्माय भयंकराय । हेभीम व्रतैः शमादिभिः धरणमाकृष्टपातं यस्य तस्मै
व्रतधराय ६ ॥ ९६ पक्ष्मज्जे आममपक्ष्मशाने उभयविषयां सलुब्धाय ५ ॥ ९७ वृषाय वृष्टिकर्त्रे । वृषाय वृष्टो धर्मस्तत्र हिताय धर्मवृष्टिकर्त्रे । गोतृपाय नदिरूपाय । वृषाय ध
र्माय । कटकटाय कटीगतौ नित्यवीर्यस्योरिति द्वित्वं मुमागमभार्यः वाय्वादि रूपेण नित्यं गमनशीला येत्यर्थः कालाय वा । दंडाय नियंत्रे । पचपचाय नित्यं मूढानां पाककर्त्रे कटिपच्योः
पचाय च ७ ॥ ९८ गोवैरः अतिवरोधेन दुर्गमितमात्रदानं वरः ततोऽप्यधिकदानमतिवरः वरदेवरूपाय किंवंतस्यातो धातो रित्यालोपे रूपं ५ ॥ ९९ रक्तोरगवात् । विरक्तस्तद
स्यस्तदुभयात्मकाय । भावनाय ध्यात्रे । संभिन्नाय कारणरूपेण सर्वतो नुस्यूताय । विभिन्नाय कार्यरूपेण व्यावृत्ताय । छायाय छायावते गृहवर्तादिरूपाय । छायाशब्दाददर्शाच्च

नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च ॥ कालनाथाय कल्याय क्षयायोपक्षयाय च ९४ भीमदुर्भुहासाय भीमव्रतधराय च ॥ उग्राय च नमो नित्यं नमोऽस्तु दशवाहे
९५ नमः कपालहस्ताय चितिभस्मप्रियाय च ॥ विभीषणाय भीष्माय भीमव्रतधराय च ९६ नमो विकृतवक्त्राय खड्गजिह्वाय दंष्ट्रिणे ॥ पक्षात्रमां सलुब्धाय तुंवी
वीणाप्रियाय च ९७ नमो वृषाय वृषाय गोतृपाय वृषाय च ॥ कटकटाय दंडाय नमः पचपचाय च ९८ नमः सर्वविरिष्टाय वराय वरदाय च ॥ वरमाल्यगंधवस्त्राय वरा
तिवरदे नमः ९९ नमो रक्तविरक्ताय भावनायाक्षमालिने ॥ संभिन्नाय विभिन्नाय च छायायात्पनाय च १०० अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च ॥ नमः शि
वाय शांताय नमः शांततमाय च १०१ एकपाद्गुने त्राय एकशीर्ष्णे नमोऽस्तुते ॥ रुद्राय शुद्रलुब्धाय संविभागप्रियाय च २ पंचालाय सितगायनमः शमशमाय
च ॥ नमश्चंडिकघंटाय घंटाघाटं घंटेने ३ सहस्राध्मातघंटाय घंटापालाप्रियाय च ॥ प्राणघंटाय गंधाय नमः कालकलाय च ४ हूं हूं कारपाराय हूं हूं कार
प्रियाय च ॥ नमः शमशमे नित्यं गिरिवृक्षालयाय च ५

आतपने आतपः ७ ॥ १०० । ५ ॥ १०१ एकपादेकपदे ६ ॥ २ पंचालाय विश्वकर्मेण स्थण्णकारलोहकारतलादिकर्मकर्त्रे इत्यर्थः । शमशमाय नित्यं शांताय तीति पचपचवत् ।
चंडिकाशत्रुभयं करी घंटा यस्य तस्मै चंडिकघंटाय । घंटाघंटा नादिरूपाय । अर्धघंटेने नादं हेतुमावेऽपि नादवत् अनादतत्त्वनिरूपयित्यर्थः ६ ॥ ३ पुंसां सत्त्वैर्गुणपदाध्माता एकाऽपि सती प्रति
विबर्कवत्प्रत्येकं परिसमासाघंटाऽस्य योगबलवतः स तथा । तादृशघंटा मालाप्रियाय । प्राणः पंचवृत्तार्थायुसपचघंटा वच्छदहेतुस्य तस्मै प्राणघंटाः । गंधः प्रांसदः कलकलउष्माकोलाहलो
वा ५ ॥ ४ हूंकारः क्रोधवर्णस्तस्य परोऽस्तु शमो हूंकारो याज्ञिकप्रसिद्धः । 'हूंति हिं हूंस्वरोभिजिपत्येवोऽभिहिंकारः' इत्याश्वलायनाद्युक्तोऽभिहिंकारस्तस्य पारो भूरादिले किंभ्यः परं शांतं
ब्रह्म । हूंकार आकाशकारः पृष्ठी शिवमूर्तिः सूर्यस्ताभ्यां नामरूपात्मकः मण्यो लक्ष्यते मकारस्तस्य कारणशीलस्तस्य पारस्त्रीयं शांतं ब्रह्म तदिदमुक्तं हूं हूं कारपारायेति । हूं हूं कारप्रियायेति
क्रोधवर्णहूंकारद्वयप्रियाय । शमशमशांतो भवशांतो भवेत्याचष्टे शमशमेति शांताय शांतेत्यर्थः शमशमतीति शमशमस्तस्मै शमशमे आचारकिंवंतस्तत्कर्तृरिति ४ । ५

॥ १७१ ॥

गर्भमासंस्तदयजिह्वावक्षजाययदानगतंमासंतत्रसुगालवह्नुव्वाय । यद्वा गर्भमासंवपातस्यालुब्धाय । अमृताहुतिर्वपाहुतिरितिमाह्यणात् । तारकाययज्ञमोक्षृतेनपापमोचकाय । तराय
तरत्यनेनेतिव्युत्पत्त्यायज्ञोपकरणाय । यजिनेयजमानाय । हुतायमाह्यणमुखेनगृप्ताय । प्रहुतायामिमुखेनगृप्ताय ७ ॥ ६ यज्ञनाहायऋषिनादिरूपेणयज्ञनिवेद्दि । दातापजितेन्द्रि
याय । तप्यायसत्त्वमयाय । आतपनायरजोमयाय । तप्यसत्त्वतापकरंजहृतिसारूप्यमसिद्धेः तद्व्यातवर्हणयादिरूपाय । तदानीतद्वतीनांदीनांपतयेसमुद्राय ७ ॥ ७ अन्नदाय
१०० ॥ ४ । ८ । ४ । ९ वालाश्वेतेअनुचराश्वतारगोपायतीतिबालागुणरगोक्तःतस्मै गुणैरौणादिरूस्तत्र पतेनचाग्निमानादिश्रीष्टिष्णलीलासूचिता ७ ॥ ११० त्रीणिकर्माणि यजनाध्ययन
दानानि ॥ ११ कलकलःकोलाहलः ४ ॥ १२ प्राणममायजितश्वासाय वाहिताध्यादिष्वितिविशेष्यस्यैवपूर्वनिपातः वृद्धआयुषं स्फोटनंविदारणं ६ ॥ १३ सांख्यायकपिलायनिरीश्वर

गर्भमांसलृगालायतारकायतरायच ॥ नमोयज्ञाययजिनेदुतायप्रहुतायच १६ यज्ञवाहायदांतायतप्यायातपनायच ॥ नमस्तदायतद्व्यायतदानांपतयेनमः ७
अन्नदायान्नपतयेनमस्त्वन्नभुजेतथा ॥ नमःसहस्रशीर्षायसहस्रचरणायच ८ सहस्रोद्यतशूलायसहस्रनयनायच ॥ नमोबालार्कवर्णायबालरूपधरायच ९ बाला
नुचरगोप्तायबालक्रीडनकायच ॥ नमोदृढायलुब्धायसुब्धायक्षोभणायच १० तरंगंकितकेशायमुंजकेशायवैनमः ॥ नमःपट्कर्मतुष्टायत्रिकर्मनिरतायच ११
वर्णाश्रमाणांविधिवत्पृथक्कर्मनिवर्तिने ॥ नमोघुष्यायघोषायनमःक्लृक्कलायच १२ श्वेतपिंगलनेत्रायकृष्णरक्तेक्षणायच ॥ प्राणभग्रायदंडायस्फोटनायकृशायच
१३ धर्मकामार्थमोक्षाणांकथनीयकथायच ॥ सांख्यायसांख्यमुख्यायसांख्ययोगप्रवर्तिने १४ नमोरथ्यविरव्यायचतुष्पथरथायच ॥ कृष्णाजिनोत्तरियायव्या
लयज्ञोपवीतिने १५ ईशानवज्रसंघातहरिकेशनमोऽस्तुते ॥ त्र्यंबकांविक्नाथायव्यक्ताव्यक्तनमोऽस्तुते १६ कामकामदकामप्रदप्तादृप्तविचारिणे ॥ स
र्वसर्वदसर्वघ्नसंध्यारागनमोऽस्तुते १७ महामेघचयप्रख्यमहाकालनमोऽस्तुते ॥ स्थूलजीर्णांगजटिलेवल्कलाजिनधारिणे १८ दीप्तसूर्याग्निजटिलेवल्कलाजिन
वाससे ॥ सहस्रसूर्यप्रतिमतपोनित्यनमोऽस्तुते १९ उन्मादनशतावर्तगंगातोयाद्रूपधूज ॥ चंद्रावर्तयुगावर्तमेघावर्तनमोऽस्तुते १२० त्वमन्नमताभोक्ताचअन्नदो
ऽन्नभुगेवच ॥ अन्नन्नप्राचपक्ताचपक्कृष्कपवनोजलः २१ जरायुर्जडजाश्चैवस्वेदजाश्चतथोद्भिजाः ॥ त्वमेवदेवदेवेशभूतग्रामश्चतुर्विधः १२२

नादिने । सांख्यमुख्यायसंश्वरपातंजलाय । सांख्यवेदांतविचारः । योगोनिदिष्यासनं । अनुग्रहद्वाराएतयोःप्रवर्तकाय ४ ॥ १४ रथस्तदभावोविरथस्तदुभयाहोवरथ्यविरथ्याय । चतुर्भुज
लामित्राव्याकाशोपुर्वायस्वरयस्यतद्भवे रतायेतिपाठेभसिद्धोऽर्थः ४ ॥ १५ ईशानहेर्हेशितः वज्रसंवातवत्कठिनशरीरः । हरिकेशपिण्डेः । उयंबकाग्निनेत्राभासोभबिकाच
तस्यानाय ह्रस्वत्वमर्थः । व्यक्तकार्यरूप । अव्यक्तकारणरूप ६ ॥ १६ कामेतिद्वौ ८ ॥ १७ हेसुखहेजीर्णम् । जडिलवदाचरतिजडिलतस्मैजडिले ९ ॥ १८ दीप्तौयौघूर्यामीतद्वदीप्यमा
नजटावते ४ ॥ १९ हेउन्मादनव्यामोहकशतभावार्तायस्मिन्गंगात्मेयेतेनार्द्रमूर्ध्ज । चंद्रावर्तयतिपुनःपुनरितिचंद्रावर्तस्यर्थः ९ ॥ १२० स्वमितिजन्नमुग्रपालकः ९ ॥ ११ जरे
तिजरापुजांजडाहतिनामद्वयं संशिरार्थः । हेदेवहेदेवेश । भूतग्रामश्रुतविधिइत्येकंनाम ७ ॥ १२

परिति ब्रह्मेतिष्वद्विदांवरतिचिनामद्वयं ५ ॥ २७ जनसहस्रं १ ॥ ७ हायिहायीतिसामगीतिपुराणार्थाःस्तोमाः तेमस्येकचतुरस्राख्यः । सुरश्रेष्ठस्येकब्रह्मादिगेयैर्विष्वचमुद्रे
यं १ २५ यजुरिति वेदोपनिषद्गणस्तुतिपठनीयेतिचतुर्थं ४ ॥ ३०० । १२२ वर्षावराःसंकरजाः । विद्युत्स्तनितंसहस्रदिकमेवशब्दः । गर्जितंनिर्दृष्टिकःसः नवनामानि ९ ॥ २०
१० ॥ २८ हृष्टाणामिति ककुदोमुत्थाःप्यदोषाश्चख्यादयः । पततापक्षिणाद्वाभ्यामुपासनार्थंविभूतयत्काः १ ॥ २९ ॥ ३ ॥ ३० स्वमितिद्वौ । अग्रंरोवाद्यविशेषस्तद्वान्
मनोज्ञातः शास्त्रहृद्भिरितिशेषः २४ । ३१ । ३२ दशलक्षणसंयुक्तोपमंइत्येकं । लक्षणानिच अहिसागरयास्तेष्वब्रह्मचर्यपरिग्रहायमाहति शौचसंतोषपदवास्वाध्यायेश्वरप्रणिधा
नामिनियमाहतिचयोगीकानि क्षमासत्यादीनिमनुकानिवा ८ । ३३ गुणौषध्यइतिद्वे । गुणपक्षिणइतिद्वे । द्रव्यकर्मणस्तिसारंमदइत्येकं । कालःपुष्पफलमदइत्येकं ९ ॥ ३४ आदि

चराचरस्य स्रष्टात्वं प्रतिहर्ता तथैव च ॥ त्वामाहुर्ब्रह्मविदुषो ब्रह्मब्रह्मविदार २३ मनसः परमायोनिः खं वायुर्ज्योतिषां निधिः ॥ ऋक्सामानितथोकारमाहुस्त्वा ब्रह्म
वादिनः २४ हायिहायिहुवाहायिहायिहायितथाऽसृष्ट ॥ गायंति त्वांसुरश्रेष्ठसामगाब्रह्मवादिनः २५ यजुर्मयोऽऋक्मयश्च त्वमाहुतिमयस्तथा ॥ पठथ मेस्तु
तिभिश्चैव वेदोपनिषदांगैः २६ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णाविराश्वये ॥ त्वमेव मेघसंघाश्च वियुस्तानितगर्जितः २७ संवत्सरस्त्वमृतवोमासो मासार्थमेव च ॥
युगं निमेषाः काष्ठास्त्वं क्षत्राणि ग्रहाः कलाः २८ वृक्षाणं किकुदांसि त्वंगिरीणां शिखराणि च ॥ व्याघ्रो मृगाणां पततां ताक्ष्योऽनंतश्च भोगिनाम् २९ क्षीरोदोन्मु
दधीनां च यंत्राणां धनुरेव च ॥ वज्रः प्रहरणानां च व्रतानां सत्यमेव च ३० त्वमेव द्वेष इच्छा च रागो मोहः क्षमाऽक्षमे ॥ व्यवसायो घृतिर्लोभः कामक्रोधौ जया जयौ
३१ त्वंगदी त्वं शरीचापि त्वद्वागी झर्झरी तथा ॥ छेता भेता प्रहर्ता त्वं नेता मंता पिता मतः ३२ दशलक्षणसंयुक्तो धर्मोऽर्थः काम एव च ॥ गंगा समुद्राः सारितः पल्ल
वानि सरासि च ३३ लता वल्लभस्तृणौषधयः पशवो मृगपक्षिणः ॥ द्रव्यकर्म समारंभः कालः पुष्पफलप्रदः ३४ आदिश्चांतश्च देवानां गायत्र्योऽकार एव च ॥ हरितो
रोहितो नीलः कृष्णो रक्तस्तथाऽरुणः ॥ कङ्कुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेघकस्तथा ३५ अवर्णश्च सुवर्णश्च वर्णकारो घनोपमः ॥ सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रि
य एव च ३६ त्वमिंद्रश्च यमश्चैव वरुणो धनदोऽनलः ॥ उपप्लवाश्चित्रभानुः स्वर्भानुर्भानुरेव च ३७ होत्रं होता च होम्यं च हुतं चैव तथा प्रभुः ॥ त्रिसौ
पर्णं तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियम् ३८

अथैतयः ४ हरितादिवैश्वामिणोवर्णः १० ॥ १९ ॥ १ स्वमिति उपप्लवपरागः ९ ॥ ३७ होत्रमिदमर्थं हुयतेस्मिन्निति होत्रं वाह्निः । होतायजमानः । प्रमुहुतस्य फलद्वैश्वरः ५ त्रितीयावर्णत्रितीयावर्णविदितं नाम जातं । शततद्वयं संबन्धिना मजातयस्मिन्तच्छतक्रियं । तद्वयं द्वयेद्वरूपं तेन त्रयोपवर्णस्य शतक्रियस्य शिषो महेश्वरः अंशुरिति नामाष्टोत्तरशताद्वैश्वयाद्यातिः । वैदातरेऽपिशतं तद्वयं नामानि संभाव्यते तद्याहृतये यजुषामिति । यजुषां शतक्रियाभिर्येतावत्सुक्रेणोपवर्णस्य सापिशतक्रियस्य मूलमूलिमावेन यजुःसंबन्धिरवसंभवाद्भेदस्त्युक्तं । तस्य यथास्वेऽपि साक्षाद्भेदत्वाभावात् । ततश्चाहृतं चैतया प्रपुरिष्यतां यथाशिरयाधिकं शतत्रयं नामां भवति । तथापि त्रिंश्वपि त्रिंश्वपि त्राणाभिर्यादीनि निमेषोऽमेव कर्म येषां तस्य द्वाष्टाधिकं शतत्रयं तेन षडधिकपदशतानि नामां भिन्ना भिन्ना तानि । अथाधिकं शतस्य शेषं त्रयधिकं नामां शतचतुष्टयं त्रिषुषणं शतक्रियाभ्यां पूर्णं । तथाहि । त्रिषुषणं त्रये चतुर्दशमेव त्राः १४ सर्वज्ञास्मागतानां नामां प्रमुपसंहार्यत्वात् । खिलसहितेषु नमकां नुवाकेषु-

[illegible]

पवित्रंचपवित्राणामंगलानांचमंगलम् ॥ गिरिकोहिण्डुकोवृक्षोजीवःपुद्गलएवच ३९ प्राणःसत्त्वंरजश्चैवतमश्चाप्रमदस्तथा ॥ प्राणोऽपानःसमानश्चउदानोऽग्न्या
एवच १४० उन्मेषश्चनिमेषश्चक्षुतंत्रुंभितमेवच ॥ लोहितार्तिर्गताहृष्टिर्महावक्रोमहोदरः ४१ सूचीरोमाहरिश्मश्रुध्व्यकेशश्चलाचलः ॥ गीतवादित्रतत्त्वज्ञो
गीतवादनकप्रियः ४२ मत्स्योजलचरोजाल्योऽक्लःकेलिकलःकलिः ॥ अकालश्चातिकालश्चदुष्कालःकालएवच ४३ मृत्युःक्षुरश्चकृत्यश्चपक्षोऽपक्षक्षयंकरः ॥
मेघकालोमहादंष्ट्रःसर्वर्तकबलाहकः ४४ घंटोऽघंटोघटीर्बटीचरुचेलीमिलीमिली ॥ ब्रह्मकायिकमग्नीनादंडीमुंडस्त्रिदंडष्टक ४५ चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चातुर्होत्रप्रवर्तकः ॥
चातुराश्रम्यनेतासचातुर्वर्ण्यकरश्चयः ४६ सदाचाक्षप्रियोधूर्तगणाध्यक्षोगणाधिपः ॥ रक्तमाल्यांबरधरोगिरिशोगिरिकप्रियः ४७ शिल्पिकःशिल्पिनांश्रेष्ठः
सर्वशिल्पप्रवर्तकः ॥ भगनेत्राकुशश्चंद्रःपूज्णोदंतविनाशनः ४८ स्वाहास्वधावपदकारोनमस्कारोनमोनमः ॥ गूढध्वतोऽग्न्यतपास्तारकस्तारकामयः ४९

जलेचरसीतिजालधोवासनाजालरुद्धः वरुतस्तुअकलेदुर्धरः कलनंधरणंकलः केलेवरकलयस्व लीलायास्वबद्धस्वनायवशतयेत्यर्थः १० । ४३ सुरादेनसाधनं कृत्यछेतुं
ग्यः कृतीछिवेइत्यस्वरूपं । पलोमित्रंअपक्षःअमित्रं तत्पक्षयंकरः संवर्तकलाहकःकल्पतिमेवः ८ ॥ ४४ घंटातिघोततेइतिघंटःप्रकाशवार । अघंटोमायावृत्तत्वेनप्रच्छन्नप्रकाशः ।
वटयतिकर्मकलैयांजयतिनरानितिघटी । घंटीघंटावान् । चरुषेठी चरंतितेचरवःस्यावरजंगमालीवास्तेसारिभिरिववेलतिचरीडतइतिचरुषेठी । मिळी मिलनंसेछेपणिमिळ पत्रयभावेका
तदस्यास्तीतिमिळी कारणतायासंबंधार्थेप्लुतइत्यर्थः । द्विवचनंनित्यव्यभिचप्रदर्शनार्थं । यद्वाभिलीइतिद्विवचनत्वेनयिळिभिळिइतिमंत्रप्रदेशाभ्यासमुद्धृतंभवति । गौडास्तुद्रचरीकि
चिलीमिलीइतिपठंति अस्मिन्पक्षेघंटीप्रणवः रुद्रेवित्तुद्धिः मिळीचरीलिचिलिअद्वापदिस्त्वचरीज्ञेयो ब्रह्ममणवःअमीनांकाधिकंकायेमवेकाधिकंजाया । सइयमेवात्मानंदेवापातयत्ततःपवि
श्रपत्रीचाभवतामितिश्रुतेः वल्लिजायास्काहेत्यर्थः । सेन औद्रचरीलिचिलिचिलिभिळिमिलिभौत्वाहेत्यष्टादशार्णामंत्रप्रवृत्ताभवति । ईडी मुंडइतिपरमहंसः । त्रिदंइतिविश्रिवंडीउक्तः
१३ । ४५ १५ ४५ गिरिकंकाषायंततिमयमस्य ॥ ४७ शिलिवकोइत्युक्तिरपी ३ १८ नमस्तकारस्यैवकपातंरंमोमइतिशिश्टमयोर्थः । शारकप्रणवः तारकामयःअनुरमसजआकाशरूपः५॥४५

॥१७२॥

पाताआदिकर्ताविष्णुः । विधाताभौतिकस्रष्टाब्रह्मसः । संवत्ताएकौत्तर्यस्यापकः । सहैतामहेश्वरः । विधाताविधिरष्टकर्मैत्यर्थः । धारणः सर्वोपिष्ठानमृतःकारणारमा । अ
धरोनास्तिधरोवर्तापत्येतिसर्वाधावधिभुजःशुद्धात्मा । ब्रह्माब्रह्मवित् । तपजादिचतुष्टयब्रह्मविद्यासाधनं ११ ॥ १५० भूतानांजरापुजादीनामात्मा । मृतकद्विषदाद्युत्पादकः ।
भूतोन्तिव्यसिद्धः । मृतमतीतं मध्यमवर्तीतिवर्तरीकृत्यः । वर्तमानंभविष्यत्तयोर्नैवउत्पत्तिर्यस्मान्मायाशबलात्सत्यामुद्भवउत्पत्तिस्थानं । मूर्ध्वःस्वरितिनामप्रथं इतोऽध्वश्चेत्येकं
नाम इतोऽह्यमानाद्विषदादेरिध्रुकः शाश्वतइत्यर्थः । दातोर्जितंविषयः । अतएवमहेश्वरइतरेभ्योब्रह्मादिभ्यश्चरेभ्योऽपिमहात् १० ॥ ५१ अर्वाताशनइतिच्छेदः चंद्रमावर्त
यतिमासः युगमावर्तयतिचक्षुः स्रवसंवर्तःसंप्रवर्तकः कृष्टिहेतुः ९ ॥ ५२ कामःरुषभिलाषः विदुरेतोऽंशःपुत्रबीजभुतः स्रजइतिसमासांतष्टृआर्षः नंदीतिद्वैर्घ्यमार्षं अमुल्लहति
च्छेदः ॥ ५३ शुक्निःपञ्चवदसंगः ५ ॥ ५४ गोमदंःकृष्णावतारेगोपबाललीलायांगौरिवनर्दतिअर्धंकरोतीति तथा । गोपवतारोगोपप्रकर्षणतारकोविजलाच्छिलादृष्टितभगवार्धनो

धाताविधातासंघाताविधाताधारणोधरः ॥ ब्रह्मातपश्चसत्यंचब्रह्मचर्यमथार्जवम् १५० मृतात्माभूतकृतोभूतभव्यभवोद्भवः ॥ मूर्धुवःस्वरितश्चैवध्रुवोदांतोम
हेश्वरः ५१ दीक्षितोऽदीक्षितःक्षांतोदुर्दांतोऽदांतनाशनः ॥ चंद्रावर्तयुगावर्तःसंवर्तःसंप्रवर्तकः ५२ कामोविंदुरणुःस्थूलःकर्णिकारस्त्रजप्रियः ॥ नंदीमुखोभीम
मुखःसुमुखोदुर्मुखोऽसुखः ५३ चतुर्मुखोबहुमुखोरण्यग्रिमुखस्तथा ॥ हिरण्यगर्भःशकुनिर्महोरगपतिर्विराट् ५४ अधर्महामहापार्श्वश्चंडधारोगणाधिपः ॥
गोनर्दोग्रोपतारश्चगोवृषेश्वरवाहनः ५५ त्रैलोक्यगोप्तागोविंदोगोमार्गोऽमार्गएवच ॥ श्रेष्ठःस्थिरश्चस्थाणुश्चनिष्कंपःकंपएवच ५६ दुर्वारणोदुर्विषहोदुःसहोदुर
तिक्रमः ॥ दुर्धर्षोदुष्प्रकंपश्चदुर्विषोदुर्जयोजयः ५७ शशःशशांकःशमनःशीतोष्णक्षुज्जराधिकृत ॥ आधयोव्याधयश्चैवव्याधिहाव्याधिरैवच ५८ ममयज्ञभृग
व्याधोव्याधीनामागमोऽगमः ॥ शिखंडीपुंडरीकाक्षःपुंडरीकवनालयः ५९ दंडधाररूपवंकश्चउग्रदंडोऽनाशनः ॥ विपात्रिपाःसुरश्रेष्ठःसोमपास्त्वमरुत्पातिः ॥
अमृतपास्त्वजगन्नाथदेवदेवमणेश्वरः ॥ विपात्रिपामृत्युपाश्चक्षीरपाःसोमपास्तथा ॥ मधुश्रुतानामग्रपास्त्वमेववृषिताद्यपाः ६१

द्वारेणाऽऽपसारकः । गोमुपाण्यामीश्वरोन्दीवाहनेत्यस्य ७ ॥ ५५ गोमार्गमिन्द्रियाणामाद्यैवगत्याश्रयः इन्द्रियालकहस्यर्थः । जमार्गः इन्द्रियाद्यग्राहस्यर्थः श्रेष्ठः प्रशस्तः
तमः । स्थिरश्चलनहीनः । स्थाणुत्वैलोक्यधारणस्तमः । निष्कंपः कंपः कंपान् ९ ॥ ५६ द्वारोणोन्मुखरूपेणाऽऽगतः सन्मुखेनापिवारयितुमशक्यः । अमृतरूपेणानुग्रहातिषे
दुर्विषहोद्वेषाविबिषस्यहंता । संश्रामेदुःसहः दुरतिक्रमश्च । दुर्धर्षोभीषयितुमप्यशक्यः । दुर्विषोदुःखेनवेदुष्यामुषेदुमशक्यः विष्टुष्यात्तावित्स्यकप्रत्ययेकम् । जयोजयस्त्वकर्णी
नरोधर्मराजाकर्षोवा ९ ॥ १० शशःशीघ्रगः । शशांकश्चेन्द्रः । शमनोयमः ८ ॥ १८ पञ्चमृगस्त्वधापइवहंता । व्याधीनाभागमः । व्याधीनामश्च ९ ॥ १९ त्रीणि
वेदाद्यान्यंबकानिचलुंपियस्य । विषरूपमग्निविबतीतिविषाग्निपाः । विषाग्रपादितिपाठेविषमेवाग्रपादस्यैलोक्याक्रमणाद्येयस्यास्तिसृताया ८ ॥ १५० विषाग्रेः सकानात्पार्तीति
विषाग्निपाः सञ्ज्ञपितवतीत्येवा मशुभ्युतानांस्वर्गादिमुखाद्वृष्टानामग्रेष्वपार्तीतिप्रथमरसकः आपन्नप्रातेत्यर्थः । दुषितानां देवानामाद्योन्नद्धावंपार्तीतिदुषितायायाः १० ॥ ६३

द्विपरंतावह्निः । विश्वकृतविश्वकर्ता ११ । १२ विश्वकृतविशिष्टमतीतिविश्वकृत विश्वसंहतैतयः । विश्वकृताविश्वसृजाप्रजापतीनांवेरणोवरणीयः । विश्वंवहतिपालनपोषणे
मस्वमिन्धारयतीतिविश्ववाहः चंद्रैतयःस्पृतिरेव ॥ १३ सरस्वतीनिदीं वागवर्णरूपा । बलवैराग्यं । निमेषोन्मेषादिकर्कर्मव्यसनिमेषोन्मेषकर्मा । यंविनानिमेषादिकमापिकर्तुं
नकथिच्छक्रीतीत्यर्थः । तथाचश्रुतिः 'नदिवदारेनिमिषश्चने'इति तत्त्वस्वतःआरेभूरात् स्वांविनेत्यर्थः । निमिषश्चनिमेषोऽपि नईशेनशितवान् । पूर्वंप्राज्ञह्यादीनामपिपक्षमपातोऽपि
स्वप्नेरणंविनानासीत्किमुदेदार्तातनानामल्पसाराणांमितिश्रुतिपदार्थः ८ ॥ १४ नवब्रह्मानचगोविंदइत्याद्येकविंशतिश्लोकाजपहोमादीपैकेकनामगणनयायंभवत्यंतीतिप्राप्तं १५ । १६
१७ पुंसंस्तह्मप्यावृत्त्याज्ञानेनाभिभूय एकःतेत्यज्ञानज्ञातुमावगम्यः । समुद्राणांकांमाभ्यन्तेनाशेतिश्रुतिप्रकाशते । कामंयमुद्रावतिश्लोमंजंलिमांसमुद्राब्दःकामवचनः । 'यदा
सर्वमनुच्यतेकामायेत्यहदिश्रिताः ॥ अयमरयोऽमृतोभवत्यन्नब्रह्मसमभूते'इतिकामातिब्रह्मभावभूतेत्यत्र १८ इंद्रपुत्रसर्वेविद्वानममप्रेमापयति यंविनिद्रादिति । विनिद्रत्वेदेहंजितत्वात्

हरिण्यरेताः पुरुषस्त्वमेव त्वं ह्यीषु मांस्त्वं च न पुंसकं च ॥ बालो युवास्थ विरोगीर्णदंष्ट्रस्त्वं नागं द्रश क्रस्त्वं विश्वकृद्विश्वकर्ता ६२ विश्वकृद्विश्वकर्ता विरेण्यस्त्वं विश्वबाहो विश्वरूपस्तेजस्वी विश्वतो मुखः ॥ चंद्रादित्यौ च क्षुर्पाते हृदयं च पिता महः ६३ महोदधिः सरस्वती वाग्बलमनलोऽनिलः ॥ अहोरात्रं निमेषो मेषकर्मा ६४ नम्र ह्यान च गोविंदः पौराणा ऋषयो न ते ॥ माहात्म्यं वेदितुं शक्याथातथ्येन ते शिव ६५ धामूर्तयः सुसूक्ष्मास्तेन मह्यं याति दर्शनम् ॥ ब्राहिमां सततं रक्ष पिता पुत्रमि वोरसम् ६६ रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तवानघ नमोऽस्तु ते ॥ भक्तानु कुं पी भगवान्भक्तश्चाहं सदा त्वयि ६७ यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामावृत्त्यदुर्दशः ॥ तिष्ठत्येकः समुद्रां ते समे गोप्ताऽस्तु नित्यशः ६८ यं विनिद्राजितश्वासाः सत्वस्थाः संयतैर्द्रियाः ॥ ज्योतिः पश्यंति युं जानास्तस्मै योगात्मने नमः ६९ जटिले दंडिने नित्यं लंबोदरशरी रिणे ॥ कर्मण्डलुनिपं गायतस्मै ब्रह्मात्मने नमः १७० यस्य केशे पुजिभूतानद्यः सर्वांगसंघिप्र ॥ कुक्षौ समुद्राश्च त्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ७१ संभक्ष्य सर्वभूतानि युगतिपर्युपस्थिते ॥ यः शैतेजलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽपु शायिनम् ७२ प्रविश्य वदनं राहोर्यः सोमं पिबते निशि ॥ ग्रसत्यैकं च स्वर्भानुर्भूत्वामासोऽभिरक्षतु ७३

इति । सनिद्रो ह्यिह विद्येव एवमपि हृतेन निरुद्धे वा यो लुपुभित्तदङ्गीपुच्छां भवति तवारोपि तुं सत्स्वा इति । तत्राप्यज्ञानमस्येवेति नातौ समाधिः किं सत्त्वात् कर्पस्य परस्यां काष्ठायां जायमानाहं प्रज्ञास्मीति वाक्यजादृतिः कतकरजो वत्प्रपंचप्रविलाप्य स्वयमपि संस्कारात्मना तिष्ठतीति सत्प्रज्ञात्वाच्चा तस्यापि तिष्ठतीति सत्प्रस्थाः संपर्ते द्विषा इति जाग्रद्व्यावृत्तिः उपोतिः पश्चित्तन्मात्रं गुणानां योगिनः ६९ अस्मिन् योगे प्रथममालंबनीयं पूर्वतमदृष्टमपि दाशति जडिलेजदिलवदाचरनृजटित्तस्य आचारकिंवात्तादातोः कर्तारिकिप् । लंबोवरं पच्छरीरं तद्वते कम्बलजलपात्रं तद्वति पंगवाणाधारो यस्य कम्बलजले वैद्यमसराससादीन् नाशयति इत्यर्थः । ब्रह्माचर्यमुखसत्तदारमने १७० इत्यर्थे वैराजीं चारणामाह मस्येति ७१ अस्याप्युपसंहारमाह संपश्येति जलमिषजलनिर्बिम्बोपब्रह्मतत्त्वयोमायावीशेते लीनो भवति । कथं सर्वभूताभ्यां काशादीनि संभक्ष्य स्वात्मनि प्रविलाप्य स्वयमपि लीयत इत्यर्थः ७२ इमं रात्र्योगं मनुना तु मम सर्वस्य तथोगमाह प्रविश्येति मुखस्य ऊर्ध्वफलके यच्छिद्रं तत्र च मांससंकोलं च तेषां तिष्ठेति लेखिकेति चाम्यत्र चक्ष्यते साहचर्यं सर्वदेवस्य पारिदापि गच्छोपायः संहारकत्वाद्वा हो वै वनमित्युच्यते ।-

तद्विजिह्वामेव्यावृत्त्यधारिते सति वा पुनिक्रिदो भवति संप्लेखरी नाम मुद्रा दृष्टयोगिता प्रसिद्धा सोमं तत्र स्य मम हं पिबेत् निगिरात्रौ ज्ञानज्ञेयज्ञानविभागमावलम्बना पातित्यां निशासद्भावे रत
येष्वेतेषु माह पतः स्वर्मानुःराहुः कक्षः अर्कः चावर्त इडा र्पिण्डे प्रसतितत्त्वमार्गनिरोधेन दृष्टस्य विमार्ग मिलितयः समा परमेश्वरोऽपि तरो रजतु । अत्र ग्रंथोत्तराव्यानि सांख्ययोगे । 'इडायां पि
गल्याच परतश्चंद्रमास्फुरी ॥ इडायां चंद्रमा ज्ञेयः पिण्डायां रविः स्मृतः' इति श्रवयोगे । अथ ते पोदशाधारान् प्रक्षया मिश्रिष्ये त इत्युपक्रम्य 'नवमं वेदिकाधारं जिह्वा प्रतप्रदापयेत् । सुषाक
लास्रव्येषां सातृत्तृत्ति कारिणी ॥ यालंबिका चालनकोहनाभ्यां दीर्घा कृता सा विपरीतमार्गात् ॥ यस्तां तु मूलोत्तरगर्भदेशे प्रवेक्ष्ये त्सोऽम्भनां प्रयाति' ॥ ईश्वरप्रोक्ते 'लंबिकां ध्वंसिष्यते गर्भे रतनां विप
रीतार्गां ॥ संयोजयत्येनं सुषाकपुत्रे विचक्षणः ॥ मुद्रां प्लेखरी प्रोक्ता मकाना पशुरोषतः ॥ निरंतरकृताभ्यां सास्थीयुग्मं प्रत्यहं पिबेत् ॥ तेन निग्रहसिद्धिः स्यान्मृत्युमातंगकसेरी' इति । इयमेव भूमध्य
दृष्टिरित्याह दत्तात्रेयः 'अंतःकपालविवरे जिह्वां वा दृष्ट्यारयेत् ॥ भूमध्यदृष्टिरप्येतामुद्रामवति प्लेखरी' इति ७३ द्विविधेऽपि योगे त्रिविधमिदं विधाय तत्कर्म प्रजातं पठति येष्वेति गमोद्भावस्यंतं

येचानुपतितागर्भायथाभागानुपासते ॥ नमस्तेभ्यःस्वधास्वाहाप्राध्वर्तुमुदंतुते ७४ येंऽगुप्रमात्राःपुरुषादेहस्थाःसर्वदेहिनाम् ॥ रक्षंतुतेहिमानित्यंनित्यंचाप्याय
यंतुमाम् ७५ येनरोदेतिदेहस्थादेहिनोरोदयंतिच ॥ हर्षयंतिनहृष्यंतिनमस्तेभ्योऽस्तुनित्यशः ७६ येनदीपुसमुद्रेपुपर्वतेपुगुहासुच ॥ वृक्षमूलेपुगोष्ठेपुर्कारे
गहनेपुच ७७ चतुष्पथेपुरथ्यासुचत्वरेपुतटेपुच ॥ हस्त्यश्वरथशालासुजीर्णोद्यानालयेपुच ७८ येषुपंचसुभूतेषुदिशासुविदिशासुच ॥ चंद्रार्कयोर्मध्यगतायेच
चंद्रार्कःरश्मिषु ७९ रसातलगतायेचयेचतस्मैपरंगताः ॥ नमस्तेभ्योनमस्तेभ्योनमस्तेभ्योऽस्तुनित्यशः १८० येषानविद्यतेसंख्याप्रमाणरूपमेवच ॥ असं
ख्येयगुणारुद्रानमस्तेभ्योऽस्तुनित्यशः ८१ सर्वभूतकरोयस्मात्सर्वभूतपतिर्हरः ॥ सर्वभूतांतरात्माचतेनत्वंननिमंत्रितः ८२ त्वमेवहीज्यसेयस्माद्यज्ञैर्विविध
क्षिणैः ॥ त्वमेवकर्तासर्वस्यतेनत्वंननिमंत्रितः ८३ अथवामाययादेवसूक्ष्मभातवमोहितः ॥ एतस्मात्कारणाद्वापितेनत्वंननिमंत्रितः ८४ प्रसीदममभद्रंतेभाव
भावगतस्यमे ॥ त्वयिमेहृदयदेवत्वयिवृद्धिर्मनस्त्वयि ८५ स्तुत्वैवंसमहादेवंविररामप्रजापतिः ॥ भगवानपिसुप्रीतःपुनर्दक्षमभाषत ८६ परितुष्टोऽस्मितेदक्ष
स्तवेननेनसुव्रत ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनमत्समीपेभाविष्यसि १८७

शिशवः अनुचतुर्मुखसृष्टिमनुपतिताः निर्गतास्त्वत्तद्विशेषः । यथायथावद्रागाभ्यन्तरेपासते देवाः पितरश्च तेभ्यो नमः । ते च स्वाहास्वधाशब्दाभ्यां दत्तेन हव्यकव्येन मुदं हर्षं प्राप्नुवन्तु ७४ । आचि भौतिके देवा दक्षाति प्राथम्यार्थाय चारम्य मूलात्प्राथम्यते द्वाभ्यां येऽमुद्वेति । अंगुष्ठमात्राः नीवाः ७५ । प्राणाभ्रणमति चेद्वेति । देहि नो जीदान्य तोरोदं रथतो रुद्राख्या एते प्राणाः श्रुताः ७६ । आचि भौतिके भवः सुखं प्राथम्यते । येन दीप्तिरया दिना ७७ । ७८ । ७९ । तस्मै तत्पदार्थाय ईश्वरार्थमिच्छयः परमुक्तवैराग्यादिकं गताः प्राप्ताः । 'तदिति वा एतत्सममहोभूतस्य नाम भवति' इति श्रुत्या ईश्वरस्य तच्छब्दाभिप्रेत्य स्वमुक्तं १८० । येषामिति सार्वत्रिक्यमेव संयतरेण ईश्वरस्योक्तं ८१ । स्वयत्ने ईश्वरस्यानिमग्नं प्रणुक्तिमाह सत्तेति । उपादानत्वाद्देवतया भित्वा देवतात्समाज्ञानव्यपगतहितस्य पूर्णगुणभूतस्य वचननिमग्नं प्रणुक्तिमित्यर्थः ८२ । ८३ । ननु उपादानत्वादिभिरूपेण भाजान्मक्यानि दितवानसत्त्वाज्ञां वयाह अथवेति ८४ । भावगतस्य मुष्टावधिकृतत्वेन राजसमावगतस्य सर्वैकमात्रत्वाभाजान् तद्वत्त्यर्थः । हृदयं चित्तं चित्तनं निश्चयः संकल्पश्च तन्नेत्ररूपप्रप्राप्तीत्यर्थः ८५ । ८६ । ८७ ।

८८ वाक्यवचनं वाक्यवस्तुमुचितं वाक्यविधावाक्यानिसेषु समतयुक्तमित्यम ८९ तुभ्येतव दृष्टपूर्वकल्पे अतः सर्वेषां कल्पानां समानरूपत्वादास्मिन्नपिकल्पे तवेह यज्ञहताऽहे जातोऽतो मय्युद्ध्यं न कार्यं अप्रतिकर्षत्वाद्वायिनहर्यथः पुरातनपुराणं १९० । १९१ एतस्त्वोत्र जणो गमूत्र तत्र यंत्रविधित्सुस्तस्मिन् तत्तु ये वैदिकं धर्मं नुवदति वेदादिति १९२ वेदोक्तं पोदेवादिभिश्चार्णतदेष्वयमया वक्ष्यमाणं व्रतं श्रेष्ठमित्याह अपूर्वमिति अपूर्ववेदपङ्क्तौ खण्डयोगतर्कैरनधिगतं किं तर्हि केवलं गद्युपनिषत्स्वत्याश्रमस्थपदेन प्रकाशितम् । सर्वतो भद्रं फलकालसाधनकाले च श्रेष्ठो रूपं सर्वतो मुखं सर्वेषु वृण्वेवाध्रमेषु चाधिमुखं सर्वेषां मिहाधिकारोऽस्तीत्यर्थः । अवयवयोस्तद्देवतात् अर्द्धैर्मयसाकालेनाऽऽवृत्ताध्यैः सह स्रजं वस्त्रं स्रजं तैः कर्मभिर्वाग्वाहं भंषुकं दशपंचयमाभं च नियमाश्चतुर्वाहानियोजकतयोपेयां अहःशब्दस्य क्रतुवाचि संनवैताम्यहानि भवतीत्यादौ प्रसिद्धम् । भूयसीकालेन पुण्येन वायमनियमवाजिर्लब्धमिदं पर्यः । दशाहेति पाठे तद्वतया मणूयैर्लब्धमित्यर्थः । गौडास्तु दशार्शेति पठेति तद्वाग्देः प्राप्ते दशार्शैः पंचभिः सद्योजातमित्यादिभिर्पञ्चैः संयुक्तं भाग्यं समसद्योजातदि पंचमं त्रैपरिपुष्ट्यं चं कर्मिति जलेन मिश्रयित्वादिभुतेः । आस्मिन्पक्षेऽस्याश्रममिति पानुव्रतस्यैव विशेषणम् गूढमस्याश्रमस्य द्वाविपदवाग्निपुष्टितममकाशम् अतएवापान्नैः कर्मैर्नोदितम् १९३ वर्णाति स्तुतं हितायामस्याश्रमस्य इत्यत्र स्यमाश्रमपदवर्णा

अश्वमेधसहस्रस्यवाजपेयशतस्यच ॥ प्रजापतेर्मत्पसादात्फलभागीभविष्यसि १८८ अथैनमब्रवीद्वाक्यंलोकस्याधिपतिर्भवः ॥ आश्वासनकरंवाक्यंवाक्य
विद्वाक्यसंमितम् ८९ दक्षदक्षनकर्तव्यामन्युर्विप्रमिमंप्रति ॥ अहंयज्ञहस्तुम्यहमेतत्पुरातनम् १९० भूयंश्चेत्वरंद्वित्रितंत्वंगृह्णीष्यसुव्रत ॥ प्रसन्नवदनो
भूत्वातद्दिहैकमनाःगृणु ११ वेदात्पडेगादुद्धृत्याख्ययोगाच्चयुक्तिवः ॥ तपःसुतसंविपुलंदध्वरंदेवदानवैः १२ अपूर्वसर्वतोभद्रंसर्वतोसुखमव्ययम् ॥ अच्चे
दैशाहसंयुक्तंगूढमप्राज्ञानिदितम् १३ वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतंकचित्समम् ॥ गतांतैरध्यवसितमत्याश्रममिदंव्रतम् ११४

[illegible]

11 76811

किंतु तद्व्रतमिष्यत आह मयेति मयावेदकज्ञात्प्रादित्तप्रकटीकृतं पृथक्भूयत्तत्त्वव्यंशित्वस्वपनिषदि व्रतमेतस्याशुषत् अग्निरितिभस्मवायुरितिभस्मजलमितिभस्मस्थलमितिभस्मगोमेतिभस्मसर्वं
हवादिभस्ममनप्रागुचिभस्मसाम्यमिरित्यादिनाभस्मगृहीतवान्मिष्यत्वांगानेतिस्पृशेत् तस्माद्व्रतमेतस्याशुषत्पञ्चाग्नाविभोक्षयेति पशवोजीवाः प्रागोऽविद्या यद्यपिस्नान्याहोभस्मोद्
लम्बन्त्यमपविद्यायेमुक्तंथापिस्नान्यासस्यतीव्रतरवैराग्याधिकारिकत्वेनदुःशकत्वाद्व्रतमपारणस्यैवमुख्यंविद्यांगत्वंध्येयं ९५ । ९६ । ९७ ब्रह्मसंमितोवेदेनगुक्तिः अस्मिन्तत्वेऽर्ध्व
तमागोर्ध्वपराणांशइति ९८ विद्याकार्यैर्ब्रह्मसाक्षात्कारार्थैभिः ९९ । १०० । १०१ । १ । १ । १ । १ नामजपेविशेषविधिमाह वेदस्येति गृहस्पृक्षादिकेयस्य अत्रायंप्रयोगः शुचिः

मयापाशुपतं दक्षशुभमुत्पादितं पुरा ॥ तस्य चोर्णस्य तत्सम्यक्फलं भवति पुष्कलम् १५ तच्चास्तु ते महाभाग त्वय्यतामानसो ज्वरः ॥ एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नीकः
सहानुगः ॥ अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः १६ दक्षप्रोक्तं स्तवमिमं कीर्तयेद्यः शृणोति वा ॥ नाशुभं प्राप्नुयात्किंचिद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् १७ यथा सर्वेषु देवे
षु वरिष्ठो भगवांश्छिवः ॥ तथास्तु वरिष्ठोऽयं स्तवाम्ब्रित्तममितः १८ यशोराज्यसुखैश्वर्यकार्थधनकांक्षिभिः ॥ श्रोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याकार्थैश्च व्रतः
१९ व्याधितो दुःखितो दीनश्चोरग्रस्तो भयादितः ॥ राजकार्याभियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात् २०० अनेनैव तु देहेन गणानां समतां व्रजेत् ॥ तेजसाय शसा चैव यु
क्तो भवति निर्मलः १ नराक्षसा पिशाचा वानभूतान विनायकाः ॥ विप्रं कुर्युर्गृहे तस्य यत्रायं पठ्यते स्तवः २ शृणुयाच्चैव यानारतिद्वक्ता ब्रह्मचारिणी ॥ पितृ
पक्षे मातृपक्षे पूज्या भवति देववत् ३ शृणुयाच्चः स्तवं लक्ष्मीं कीर्तयेद्दोषमाहितः ॥ तस्य सर्वाणि कर्माणि सिद्धिं गच्छन्त्यभीक्ष्णशः ४ मनसा चित्तं तं यच्च यच्च शचा
ऽनुकीर्तितम् ॥ सर्वसंपद्यते तस्य स्तवस्यास्यानुकीर्तनात् ५ देवस्य च गुहस्यापि देव्यानं दीश्वरस्य च ॥ बलिमुविदितं त्वाद्देवेन नय मे न च ६ ततस्तु शु
क्रोऽह्नीयात्तान्मान्याशु यथाक्रमम् ॥ ईप्सितान् लभते सोऽर्थान् भोगान् कामान् च मानवः ७ मृतश्च स्वर्गमाप्नोति तिर्यक् च न ज्ञायते ॥ इत्याह भगवान् व्यासः
पराशरसुतः प्रभुः २०८ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दक्षप्रोक्ता शिवसहस्रनामस्तवो चतुरशीत्याधिका द्वांशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अध्यात्मं नाम यदितदं पुरुषस्येह विद्यते ॥ यदध्यात्मं यतश्चैव तन्मोहो हि पितामह १

कुतनिरपक्रियःकालाभिरुद्रोपनिषदुक्तप्रकरणेभस्मपुरावस्त्रासांश्चप्राप्तुमसंगोसुतशुद्ध्यादिपूर्वपूर्वाकाष्टादशसांभ्रमेण त्रिभिश्चुश्रुतशुश्रुषिर्नित्येतिभिश्चवर्णैःपंचाग्नद्वयंकृत्वापंचाक्षरोक्तविधनावाप्यासध्यानपूजादिकंकृत्वागृहादिस्थोऽग्रेवैतथ्यःपूजापूर्वकंबलिद्वत्वायथाशाक्तयथाभुतपानपूर्वकंस्त्वमावस्थितिरपूजाकृत्वाहृदिदेवोविजयोदिति ६। ७। २०८ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षार्घ्यपर्वणिनीलकंडीये भारतमानदीये दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामस्त्वेकचतुरशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥ ॥ ७ ॥ एवंस्तवपाठादिनाविशुद्धचेतसोयज्ञोयंतपृच्छति अध्यारमाभिति पुरुषस्याऽऽत्मनिस्त्वत्पेवर्ततइत्यध्यात्मं दृष्ट्यादृश्यविवेकार्थशास्त्रंवाध्यातमंतत्किंकुतश्चेत्पयतइतिप्रश्नः १

स्यादिना ३३ । १४ संछष्टासंसर्गकृतवान् आत्मनो गुणानां च गुणगुणिभावेन संसर्गोऽस्तीति मूढो येषामप्यते तयाऽवंगुणानां परिदृष्टातादात्म्येनात्मनि गुणाप्यश्वतीत्यर्थः ३१ ननु किमाश्रितास्त
विगुणाः प्रवर्तत इत्यत आह आश्रय इति सत्त्वस्वबुद्धिसत्त्वस्याश्रय उपादानं नास्ति उपादानत्वेन कृष्टस्याज्ञानस्य स्वरूपतस्तुच्छत्वात् । गुणानां सत्त्वादीनां संगेण कायैर्ण महदादिना लिंगेनाऽप्ये
कारणभूता गुणाः सृजंतीत्यनुमीयते । कदाचिदपि गुणान्कश्चिदपि न वेद । यथारज्ज्वरगोपादानमज्ञानं कार्यद्वारैवानुमीयते तत्त्वपरोक्षीक्रियते तद्वत् । ननु गुणानां तुच्छत्वे तत्कार्यं न दृश्यते त्वप्युपसौ
रमवदत आह चेत्तनासत्त्वमरयेति अस्य गुणसर्गस्य सत्त्वं च नना अविष्टानसत्त्वैवाप्यस्तसत्तेत्यर्थः । तथा च नारयणं तुच्छत्वं गुणानामनिर्वचनीयस्य तद्रूपस्याभ्युपगमादवतोनोक्तदोष इत्यर्थः ३३

ध्रुवोऽनादिः ३७ प्रदीपार्थप्रदीपप्रयोजनमावरणभंगं निश्चयुर्भिरचेतनैरतएवाजानद्विः इन्द्रियाणिप्रदीपवत्सहकारीणि बुद्धिरिन्द्रियवत्कारणं चिदात्मामुपमावृणुतीति । एतेन बुद्धचरितिरि
च्छेदतः सिद्ध इति भावः १८ दीपवत्सुभ्यां शोभान्तरजूरमभिरंजितवुद्धिर्वाचितिषं प्रमासपतीत्याह एवमिति ३९ ऊर्णनाभिदृष्टो तोऽध्यासोपसंगेपरिणामादमात्रस्य च्येयः ४० वस्तुत
त्त्वमाह प्रवृत्ता इति यथा प्रवृत्तो विहीनेन कपालाद्यात्मकारुण्यवर्तते न वंगुणानिवर्तते यतोपटकपालवन्नित्तानां गुणानोपवृत्तिः पुरुषमावयवद्वारा नोपलभ्यते स्तोरज्जुगवद्बुद्धिच्युतप
रत्यर्थः । येन निवृत्तिमन्यते ते प्राप्नुयन्नुपलभो दोषोऽप्यपरिहर इति भावः ४१ हृदयमभिधिविचिंतोरात्ममनसोस्तादात्म्यं बुद्धिश्च निताचतदुभयप्रधानं बुद्धिचिंतामयं ४२ पृथ्वीमहतीमिमां
संसाररूपानदीमनुप्रच्युताः पतितः गाधेतलं अविद्वानोऽजानतः एवमयं जीवो बुद्धियोगमनुप्रच्युतस्ताम्ये ४३ ४४ यथा विद्वद्विदुषोरंतरमेवं विदुषामिदोऽंतरनास्तीत्याह नहीति

सृजते हि गुणान्स्वक्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ संप्रयोगस्तयोरेष सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्धुवः ३७ इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थक्रियते बुद्धिरंतरा ॥ निश्चयुर्भिरजानद्विरिन्द्रियाणि प्रदीप
वत् ३८ एवमवभासमेवैतत्तदुद्धाविहरन्नरः ॥ अशोचन्नप्रहृष्यंश्च सवैविगतमत्सरः ३९ स्वभावसिद्धमेवैतद्यदिमान् सृजते गुणान् ॥ ऊर्णनाभिर्गंधासूत्रं विज्ञेयास्तं
तु वहुणाः ४० प्रवृत्तानि निवर्तते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ॥ एवमेकेव्यवस्यंति निवृत्तिरिति चापरे ४१ इतीदं हृदयग्रंथं बुद्धिचिंतामयं हृदम् ॥ विमुच्य सुखमासीत विशो
कश्चिन्नसंशयः ४२ ताम्येयुः प्रच्युताः पृथ्वीमोहपूर्णानदीनराः ॥ यथा गाधमविद्वानोऽबुद्धियोगमयं तथा ४३ नैव ताम्यंति विद्वान्सः पृवंतः पारमंभसः ॥
अध्यात्मविदुषो धीरा ज्ञानं तु परमं प्लवः ४४ न भवति विदुषामहृदयं यदविदुषां सुमहद्वयं भवेत् ॥ न हि गतिरधिकोऽस्तिकस्य चित्सलुपदर्शयतीह तुल्यताम् ४५
यत्करोति बहुदोषमेकतस्तच्च दूषयति यत्पुराकृतम् ॥ नाप्रियं तदुभयं करोत्यसौ यच्च दूषयति यत्करोति च ४६ ॥ इति श्री महाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि
पांचभौतिके पंचाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥ ॥ ध ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सुदुःखाच्च सुमृत्योश्च त्रसंते प्राणिनः सदा ॥
उभयं नो यथान स्यात्तन्मे हृदि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ नारदस्य च संवादं समंगस्य च भारत २

तत्र हेतुः सकृदिति सकृद्विमातो ह्येव ब्रह्मलोक इति श्रुतिः प्रत्ययादृति कृतं तारतम्यं मोक्षेनास्तीति दर्शयति ४५ एवं विदुषां फलमाह यदिति यद्यज्ञानी बहुदोषं कर्म करोति यच्चानेन पुरा ज्ञाना
त्पूर्वकाले कृतं तत्रैकतएकेन ज्ञातेनैव दूषयति नाशयति । 'तद्यथा पुष्करपलाशोऽपो न श्लिष्यत एवमेव विदुषां कर्म न श्लिष्यते ॥ तद्यथा पीकानुलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते त्वं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंते' इति
श्रुतिर्भाष्येनैव विदुषां कर्मालोपपूर्वकं भाहयोरवगम्यते । दृष्टमपि फलमाह यथा ज्ञानदशायावप्यपि यमनिष्ठं परकृतं दूषयति यच्च रागादिदोषास्त्वयं करोति तदुभयमप्रियदूषणकारणा
त्मकं न करोति द्वैतदर्शनाभावात् । स्वयमदुष्टः परदोषमपि पश्यतीत्यर्थः ४६ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठेय भारतमावदीपे पंचाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥
विद्वज्ज्ञानानिवृत्तमारभते सुदुःखादिति यान्येव विद्वज्ज्ञानानि ताभिर्विद्यासाधनानि त्याग्ये प्रत्येयं नोऽस्माकं कथं न प्रकारेण स्यादिति प्रश्नः १ समं विद्वान्सुदुःखं तत्स्योत्तरमाह अत्रापि २

अन्धे शिरसान्मंति त्वं तूरसा प्रणमतेऽस्त्यंतं विनीतोऽसीत्यर्थः । बाहुभ्यां तरसं विभवन्दीं अत्यंतं संकटेऽपि निरपेक्षोऽसीत्यर्थः । एतत्सुखं लिङ्गं ज्ञानगुणानां १ बालवद्वाग्द्वेषमन्यः २ म
नवीति मय्यवर्तमानं मय्येति कर्तृरिहृत्यः भूतमविषयस्तस्मै विद्यमानत्वं आदावतत्त्वयन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्त्वयि न्यायेन वर्तमानस्यापि तत्त्वतः देव यथोक्तं भगवता । 'नासतो विद्यते
माशोनाभावो विद्यते सत' इति । न ह्येदं जालिकमदर्शितवन्नद्विद्वासाभ्यां विद्वान्मुह्यतीत्यर्थः ५ अन्धुपेत्यापि जगत्सत्यत्वमारंभात्फलानि फलवैचित्र्यं दुःखहेतुरेवेति जानन्नपेतां रमादिरप्यहं
मुह्यामीत्याह उपक्रममिति ९ नन्वनारंभे कथं जीवितव्यमिह सांक्षय्याह अगाधाश्चेति अगाधानिर्घमासूत्राः । गाधप्रतिष्ठा लिप्सयोर्ग्रंथे चैति स्मृतेः अप्रतिष्ठा धनदारादिभूत्याः ग
तिमंतोऽग्रंथनादिभंतः जडामत्तादयः अरमात्रिरारंभात् निरारंभापि जीवतीत्यर्थः ७ कृतस्ते जीवन्तीत्यत आह विहितेनैवेति प्राक्कर्मणैव जीवन्ति न स्वार्मादिति समाजयपूजय ८
९ यदावयं न शोचेशोकमूलस्याज्ञानस्याभावात् तदानीं स्माकं धर्मेणात्मनि ब्राह्मण्याद्यध्यासोपजीविना ब्रह्मादिना वा कर्मणा लौकिकेन वा किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । 'एतद्वस्त्वैतद्विद्वान्स
नारद उवाच ॥ उरसे व प्रणमसे बाहुभ्यां तरसीव च ॥ संप्रहृष्टमनानित्यं विशोक इव लक्ष्यसे ३ उद्वेगं न हिते किंचित्सुसूक्ष्ममपिलक्ष्ये ॥ नियत इव स्वस्थो बालवच्च
विचेष्टसे ४ ॥ समंग उवाच ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वमेतत्तु मानद ॥ तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहम् ५ उपक्रमान हवेदुपनरे फलोदयान् ॥ लोके फला
निचिन्नाणितो न विमना ह्यहम् ६ अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्च गतिमंतश्च नारद ॥ अंघाजडाश्च जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ७ विहितेनैव जीवन्ति अरोगां गादिवौकसः ॥
बलवंतोऽबलाश्चैव तस्मादस्मान्समाजय ८ सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ॥ शाकेन चान्ये जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ९ यदान शोचेशोचि किंचित्पुनः
स्याद्धर्मेणवानारद कर्मणावा ॥ कृतांतवश्या नियदा सुखानि दुःखानि वा यन्न विधुर्वयंति १० यस्मै प्राज्ञाः कथयंते मनुष्याः प्रज्ञा मूलं ह्यिन्द्रियाणां प्रसादः ॥ मुह्यंति शोचं
तितर्थेन्द्रियाणि प्रज्ञालाभो नास्ति भूद्वेन्द्रियस्य ११ मूढस्य दर्पः स पुनर्मोह एव मूढस्य नायं न परोऽस्ति लोकः ॥ न ह्येव दुःखानि सदा भवंति सुखस्यवानित्यशोलाभ एव
१२ भवात्मकं संपरिवर्तमानं न मादृशः संज्वरं जातु कुर्यात् ॥ इष्टान् भोगान् नारुह्ये सुखं वा न चिंतयेद्दुःखमभ्यागतं वा १३ समाहितो न स्पृहयेत्परेषां नानागतं चाभिन्नं
देहलाभम् ॥ न चापि ह्येद्विपुलेऽर्थलाभे तथाऽर्थनाशे च न वै विप्रीदेत् १४

आहुर्कं पयः कावयेयाः किमर्थावयमप्येषामहे किमर्थावयं यद्व्यामहे इति श्रुतेस्तस्माद्विदो न चमोच्यन्ति त्रिंतीत्यर्थः । शोकाभावे हेतुः कृतांतवश्या न्येतवं वित्यद्यस्मात्तस्मात् न पथयं
त्यस्मानिति शेषः १० प्रसादो मोहादिराहित्यं प्रज्ञाया मूलं इन्द्रियाण्येव मुह्यंति शोचंतीति यस्मै प्राज्ञाः कथयंते स प्राज्ञ इत्यध्याहृत्य योज्यं । इदं यो मोहादिदृश्यस्य बुद्ध्या नैकमेव भिन्नस्याहंकारस्यै
व यमो न त्वदृश्यस्य दृष्टात्मन इत्यर्थः ११ दर्प आलस्योऽस्मीत्यादिगर्वः समो ह्येत्काहानिरत आह मूढस्येति नहीति तस्मात्सुखादिरागमापायित्वात्सुखमिति तदपां दुःखमिति दैर्घ्यं च न कार्यमि
ति भावः १२ भवात्मकं संसाररूपं भावेति पाठे दृष्टात्मकं संज्वरं मादृश आत्मज्ञो देहाभिमानगुणो जातु कदाचिन्न कुपयिस्वीकुर्यात् तथा च श्रुतिः । 'आमानं चेद्विजानीयादयमस्मी
ति पुरुषः १३ किमिच्छं कस्य कामाप्यशरीरमनुसंज्वरेद' इति भोगाद्यचित्तनमेव विज्वरत्वे हेतुरित्याह इष्टानिति १३ अर्चितायामपि हेतुः समाहितो योगाकृतः अर्चितत्वादेव न स्पृहा
दिमान् भवतीत्यर्थः परेषां सुखादीनि च्छेद १४

अतश्चज्ञस्यशास्त्राणामिति तस्यशास्त्रं तार्किकपाशुपतचराप्रसांख्यपातंजलाविजयपत्तिप्रधानमुपदेशप्रधानं च । तत्रवैदिकेशास्त्रेष्वंतरमीमांसेउपदेशप्रधाने । वैजेषिकृतार्किकपाशुपतचराप्रसांख्यपातंजलादीनिउपपत्तिप्रधानानि । अवैदिकेऽपिलोकायतंशास्त्रमुपपत्तिप्रधानं । आर्हतसौगतेशास्त्रेषुमुनिप्रणीतागमप्रधाने । तत्रापिसौगतेचत्वारोभेदाः । सौत्रां त्रिकवैमादिकयोमाचारमाध्यमिकाः । सर्वाप्येतानि विभिन्नप्रस्थानानि मोक्षार्थचप्रवृत्तानि । मोक्षश्च 'नान्यः पंथा विद्यतेऽन्यथा' इति एकमार्गः श्रूयते । सर्वेषु शास्त्रेषु स्वमतेष्वमोक्षोऽस्ति न परमते इति सादोपपत्तिपाद्यते । विनिगमनाविरहाच्चनेतेषामप्रत्यक्षमर्थश्चैष्यमध्यवसानं शक्यं नाप्येषामैकमर्थवत्कुंशक्यं विभिन्नप्रस्थानतायाः स्पष्टत्वात् । ऐकशाख्यपतेश्च । अतः शास्त्राणां तत्त्वानवधारणात्संशयः किमुपादेयमिति । ननु 'मिथ्यतेहृदयमंशिरिच्छयतेसर्वसंशयाः' इति श्रुतेरात्मानुभवप्राप्तशयोच्छेदं करिष्यति किमुत्तमतयेत्याशंक्याह अकृतव्यवसायस्येति व्यवसाय आत्मदर्शनार्थशमदमाद्यमुद्यानेतत्त्वबुद्धेर्किं हितं स्यात्तत्त्वबुद्धिः ।

[illegible]

॥ श्रीमदुवाच ॥ गुरुपूजाचसततं वृद्धानां पर्युपासनम् ॥ श्रवणं चैव शास्त्राणां कूटस्थं श्रेय उच्यते २ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरातनम् ॥ गालवस्य च स
वा दं देवर्षेण रीदस्य च ३ वीतमोहकमविप्रज्ञानतृप्तजितेंद्रियः ॥ श्रेयस्कामो यतात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ४ यैः कश्चित्संमतलोके गुणैश्च पुरुषो मुने ॥ भवत्यनप
गान्सर्वास्तान् गुणान् लक्षयामहे ५ भवानेवं विधोऽस्माकं संशयं छेत्तुमर्हति ॥ अमुद्विष्टमृदानां लोकतत्त्वमजानताम् ६ ज्ञाने ह्येवंप्रवृत्तिः स्यात्कार्याणामविशेषतः ॥
यत्कार्यं न व्यवस्यामस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ७ भगवन्नाश्रमाः सर्वे पृथगाचारदर्शिनः ॥ हृदं श्रेय इदं श्रेय इति सर्वे प्रबोधिताः ८ तांस्तु विप्रस्थितान् द्वाशास्त्रैः शास्त्राभिर्न
दिनः ॥ स्वशास्त्रैः परितृष्टाश्च श्रेयो नोपलभामहे ९ शास्त्रं यदि भवेदकं श्रेयो व्यक्तं भवेत्तदा ॥ शास्त्रैश्च बहुभिर्भूयः श्रेयो गुह्यं प्रवेशितम् १० एतस्मात्कारणाच्छ्रेयः क
लिष्ठं प्रतिभाति मे ॥ ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहिमोः ११

दिष्ट्यासनयोस्त्युपलक्षणं गुरुदेवपूजाश्रवणादिप्रयच्छकृत्यमाधिकारिजात्यातिक्रमेकांतिकंचपञ्चैयस्तद्रूपतस्त्वायनत्वाद्बुध्यते १। इतीति जितेंद्रियपञ्चैयस्कांमहातिचाक्षिप्यलक्षणं को
बंगुरुलक्षणं ४ भवति त्ववि अनपमानस्थिरान् ५ लोकतत्त्वमात्रमवाधारम्य ६ अज्ञानमेवाह ज्ञानेहीति कार्याणां तत्तच्छास्त्रोक्तकर्तव्यानां वैतव्यवदन्तशशिरोदणकृच्छ्रांवाप
णाधिहोत्रादीनामविशेषतइदंश्रेयइदंनेतिविशेषावधारणहेत्वभावेनसाभ्यात् पूर्वमेवमप्रतिःस्थात् ततश्चपरस्परविरुद्धधर्मद्वयाचरणाद्व्यमप्रतिःस्थादित्यर्थः ७ अतस्तेषांकार्याणामध्येयद
त्माकांकार्यकर्तृचिंततत्त्वव्यवस्थामागोनिश्चिनुमः सर्वत्रश्रेयोयुद्धिसाभ्यात् अतोभवान्विशेषदर्शोतद्वक्तुमर्हति ७ एतदेवाह भगवन्निति नास्तिश्रमोऽमुष्टानजोयस्मिन्नित्यश्रमज्ञानंतत्त्वेमेसाप
कावाश्रमाःशास्त्राणि पृथगाचारपूर्वोक्तदर्शियुंश्रीलंयेषातिपृथगाचारदर्शिनः तैराश्रमैःसर्वेनराःप्रबोधिताः ८ तांप्रबोधितान्प्रविधिषेनमार्गेणप्रस्थितान्शास्त्राभिर्नदिनःस्वेस्वेशास्त्रे अभिर्नदि
तुंश्रीलंयेषांतामृद्व्याप्यावचंस्वशास्त्रैःपरिवृष्टास्तपातानपिद्वष्टांविद्वानाःसंतःश्रेयःप्रज्ञस्तत्तर्नोपलभामहेनमिश्रेयुंसमर्थाःस्मः ९। १० कलिर्लनानाशंकाकुलं अपीतिबुध्याप ११

आश्रमाः शास्त्राणि चत्वारि तत्र धर्मो नास्ते वेत्येकं शास्त्रं । अर्वादि कः शाक्यादिकल्पितश्चैव वेदमादिरेव धर्मो नान्यद्वयपरः । वेदोक्त एव धर्मो नान्यद्वय इति तृतीयं । धर्मा धर्मातीतं वेदस्तु मात्र मस्तीति च
 कुर्य । यथा संकल्पिताः संकल्पितं संकल्पन विक्रांताः यो येन श्रेयस्त्वेन भावितस्तत्स्यत देव श्रेय इत्यर्थः तथा च श्रुतिः त्वया यथापासते तथेतः प्रत्यभवतीति तं कल्पानुसारेण फलं दर्शयति तान्समा
 श्रित्य अनुपश्यन्तु भूयोऽधिगम्य सम्यगालोचय एतावद्बुद्ध्या आलोचयन् स्वयमेवेते पुत्रशस्तं यत्तज्ज्ञास्वसीति भावः १२ गुणोद्देशमात्रं ज्ञानगुणमूतानां धर्माणां मुद्देशं संकीर्तनं पृथग्विरुद्धेन प्रकारे
 ण प्रस्थितं । यथा परेषां तत्सालोरोहणादि धर्मैः स एवास्माकं धर्मः । यथा वाऽस्माकं धर्मो यो यो पश्चात्तं मोक्षार्थः स एव परेषां धर्म इत्यर्थः १३ नेति ते आश्रमाः स्फुल्लदृष्ट्या निरीक्ष्यमाणाः सम्यग
 भिमेतं धर्ममात्मतत्त्वं ज्ञानयातिन प्रापयति तेषामेव परांगतिमप्येव सूक्ष्मदृष्टाः सम्यगनुपयास्यात्तयाप्यन्यत्तु कर्त्तव्यं फलसाधनयोः सर्वत्राविगानात् १४ एतदेवाह यत्किंचिदिति मित्राणां सर्वम्

नारद उवाच ॥ आश्रमास्तात चत्वारो यथा संकल्पिताः पृथक् ॥ तान्सर्वाननुपश्यन्समाश्रित्येति गालव १२ तेषां तिपां तथा हित्वा माश्रमाणां ततस्ततः ॥ नानारूप
 गुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं पृथक् १३ नयांति चैव ते सम्यगभिप्रेतमसंशयम् ॥ अन्ये पश्यन्स्तथा सम्यगाश्रमाणां परांगतिम् १४ यत्तु निःश्रेयसं सम्यक्त्वैवासंशया
 त्मकम् ॥ अनुग्रहं च मित्राणामभिप्रेतं च निग्रहम् १५ संग्रहं च त्रिवर्गस्य श्रेय आहुर्मनीषिणः ॥ निवृत्तिः कर्मणः पापात्स तत्तं पुण्यशीलता १६ सद्भिश्च समुदाचारः श्रेय
 एतदसंशयं ॥ मार्दवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्जवम् १७ वाक्चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदसंशयम् ॥ देवतेभ्यः पितृभ्यश्च संविभागोऽतिथिष्वपि १८ असंत्यागश्च भृत्यानां
 श्रेय एतदसंशयम् ॥ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दुष्करम् १९ यद्भूतहितमत्यंतमेतत्सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ अहंकारस्य च त्यागः प्रमादस्य च निग्रहः २० संतोषश्चैकचर्या
 च कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ धर्मेण वेदाध्ययनं वेदानां तथैव च २१ ज्ञानार्थानां च जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयम् ॥ शब्दरूपरसस्पर्शान्स्वहृद्गंधेन केवलान् २२ नात्यर्थमु
 पसेवेत श्रेयसोर्था कथंचन २३ नक्तंचर्यां दिवा स्वप्नमालस्यं पैशुनं मदम् ॥ अतियोगमयोगं च श्रेयसोर्था परित्यजेत् २४ आत्मोत्कर्षणमार्गे तपरेषां परिनिंदया ॥ स्व
 गुणैरेव मार्गे त विप्रकर्षं पृथग्जनात् २५ निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसंभावितानराः ॥ दोषैरन्यान् गुणवतः क्षिपंत्यात्मगुणक्षयात् २६ अन्त्यमानास्तु पुनस्तेभ्यं
 तु महाजनात् ॥ गुणवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्पिताः २७ अतुल्यं स्वचिन्निदामात्मपूजामवर्णयन् ॥ विपश्चिदुणसंपन्नः प्राप्नोत्येवमहद्वशः २८ अतुल्यत्वात्सुर
 भिर्गंधः सुमनसां शुचिः ॥ तथैवाव्याहरन् भाति विमलो भानुरं वरे २९ एवमादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ॥ ज्वलंतियशसालोके यानि नव्याहरंति च ३०

तामयप्रदानां मनुग्रहं अभिप्रेतं च निग्रहं श्रेय आहु रित्यभिप्रेतं नान्यः हि निग्रहस्य श्रेयस्त्वोक्त्या हि निग्रहस्यातिनियतमुक्तं १५ । १६ । १७ सर्वत्र साधारण धर्मप्रसंगाद्देविकं धर्ममाह
 देवतेभ्य इत्यर्थेन १८ सत्यस्य अवाधितात्मतत्त्वस्य वचनं श्रवणादिकं १९ सत्यं सत्यप्रापकं २० । २१ जिज्ञासा अनुभवश्चेष्टा २२ । २३ अवियोगं आहारादीनां यथा कर्त्तव्यं नाश्रयश्च तत्तु योगोऽ
 स्ति न चैकोऽतमनश्चतः ॥ न चातिरवप्रशीलस्य ज्ञानतो नैव चार्जुन इति २४ आरंभेति विप्रकर्षं मुक्त्यर्थं नीचादुत्कर्षणेच्छेदपितृभ्यो देवैति भावः २५ आत्मनो गुणाः क्षयपेक्ष्यं तदुभयात् गुणक्षयादि
 तिसमाहारः क्षिपंतितिर्नंदति २६ अनुप्यमानाः शिष्यमाणाः २७ विपश्चिदुणा अद्वैतासर्वभूतानामभिरया इयः महद्योऽव्ययः । न तस्येशोक्तश्च तस्य नाम महद्वशः इति श्रुतिप्रसिद्धेः २८ । २९ । ३०

३१ असद्विषयं जितं यथा स्यात्तथा प्रोक्तः ३२ मूढानां भित्ति यथा तूर्यः सूर्यं कालं बोगात्स्वस्याभिर्कृष्य दर्शयति एवं बुद्धोऽभिवृद्धश्च योगात्सुप्रभंतं रात्रिर्मासं दर्शयतीत्यर्थः ३३ मृगयंते श्रेयोर्थिनः पृथ
 ग्विधानां शास्त्रमेव मित्रा ३४ । ३५ वासं परीक्षेत वस्तुमिच्छेत् ३६ कृतिकरः संकरः ३७ आमुखात्संगमाग्रेणैवैश्वर्यः ३८ अत्र दृष्टांतमाह अपामिति अवादीनां संगमात्रं यथाशीतोष्णमुस
 दुःखदंतया सत्संग एव पुण्यपापद्वयस्य ३९ विषयं विषयमनुवर्तत इत्यनुविषयो रसः तमपश्यंतः इदं मधुरमिदं तिक्तमित्यनालोचयंतः केवलं गते पूरणमात्रं यैः संजते । विषयो देवतादिशेषतश्च

नलोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ॥ अपि चापिहितः श्वप्रेतवियः प्रकाशते ३१ असदुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति ॥ दीप्यते त्वेव लोके पुनैरपि सुभा
 पितम् ३२ मूढानामवलितानामसारं भाषितं बहु ॥ दर्शयंत्येतरात्मानमश्रुपमिवांशुमान् ३३ एतस्मात्कारणात्प्रज्ञां मृगयंते पृथग्विधाम् ॥ प्रज्ञालाभो हि भू
 तामामुत्तमः प्रतिभाति मे ३४ नापृष्टः कस्यचिद्द्वयान्नाप्यन्यायेन पृच्छतः ॥ ज्ञानवानपि मेचावीजडवत्सुपाविशेत् ३५ ततो वासं परीक्षेत धर्मनित्ये पुसाधुषु ॥
 मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च ३६ चतुर्ण्यत्र वर्णानां धर्मव्यतिकरो भवेत् ॥ न तत्र वासं कुर्वीत श्रेयोर्था वैकथंचन ३७ निरारंभोऽप्ययमिह यथालब्धोपजीवनः ॥
 पुण्यपुण्येषु विमलं पापं पापेषु चामुयात् ३८ अपाभं प्रेस्तथेदं श्वस्पर्शं वेदयते यथा ॥ तथाप्ययमहेस्पर्शं सुभयोः पुण्यपापयोः ३९ अपश्यंतोऽनुविषयं भुंजते विष
 साशिनः ॥ भुंजानाश्चात्मविषयान्विषयान्विद्धि कर्मणाम् ४० यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छताम् ॥ प्रत्यूयाद्ब्रह्मणो धर्मं त्यजेत्तं देशमात्मवान् ४१ शिष्यो पा
 ध्यायिकावृत्तिर्यत्र स्यात्सुसमाहिता ॥ यथावच्छास्त्रसंपन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् ४२ आकाशस्था भुवं यत्र दोषं भूयुर्विषश्चिताम् ॥ आत्मपूजाभिकामो वैको वसेत्तत्र
 पंडितः ४३ यत्र संलोडिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः ॥ प्रदीप्तामिव चैलांतं कस्तं देशं संत्यजेत् ४४ यत्र धर्ममनाशं काश्चरेयुर्वीतमत्सराः ॥ भवेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशी
 लेषु साधुषु ४५ धर्ममर्थनिमित्तं च चरेयुर्वत्र मानवाः ॥ न ताननुवसेज्जातु ते हि पापकृतो जनाः ४६ कर्मणायत्र पापेन वर्तते जीवितेऽप्यसुखः ॥ व्यवधावेत्ततस्तूर्णसर्पा
 च्छरणादिव ४७ येन खट्वांसमारूढः कर्मणाऽनुजयी भवेत् ॥ आदितस्तत्र कर्तव्यमिच्छता भवमात्मनः ४८ यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनंतराः ॥ कुटुंबिनाम
 ग्रभुजस्त्यजेत्तद्राष्ट्रमात्मवान् ४९ श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारो धर्मनित्याः सनातनाः ॥ याजनाध्यापने युक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ५० स्वाहास्वधावपट्काराय त्रसम्यगनु
 ष्ठिताः ॥ अजस्रं चैव वर्तते वसेत्तत्राविचारयन् ५१ अशुचीन्यत्र पश्येत्तत्राह्वणान् नृत्तिकर्त्तुं शितान् ॥ त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपपृष्टमिवामिषम् ५२

नभीलाः शिष्टाः । ये तु आत्मविषयान्पुण्येषु विशेषतो बंधकानरसविशेषां स्पर्शान्पूवैकं भुंजते तां कर्मणां विषयांस्त्वैवाशोचरांश्चिद्धि । इन्द्रियोपपक्षाणां कदाचिदपि मंसारोपरमसंभावनाऽ
 स्तीत्यर्थः ४० मृच्छिष्यवर्मानाह यत्रेष्टादिना आगमप्रमाणजं ज्ञानमात्मन इच्छता मागमयमानानां कथं जंतुस्त्वप्य ४१ । ४२ आकाशस्थानिरालंबनाः अविद्यमानाः दोषान्पुनर्यु
 र्त्थः ४३ संलोडिताः आकुलीकृताः ४४ भवेत्तत्र सन्निहितः ४५ काम्यनिषिद्धेर्निद्वि धर्ममिति द्वाभ्याम् ४६ । ४७ अनुशयी पूर्वकर्मवासनावान् रुद्रा रुद्रा विदुः सप्रस्ताः ४८
 ४९ । ५० । ५१ उपपृष्टं विषय ५२

आत्मनान्नितिविषयः ११।१७ येदंतेउपपत्त्याःसक्रोधास्तेषु येवसाधुपुत्राचारस्तेषु १५ कामानविषयामिलापान् कामेशःसर्वसंपत्तिमान् १९ विषयवासिनःस्वदेशस्थानप्रत्युपस्थिते प्रतीपस्तेनोपस्थिते णीयमानेसतीत्यर्थः ५७ प्रवानेनप्राधान्येन संख्यायुक्तीर्वदितुम् ५८ एवमनयादिशा वृत्तिजीविकासुदिश्य तपसास्वधर्मेण प्राणिहितेआत्माचित्तयस्य पाठांतरेप्राणिहि तःसमाहितःआत्माचित्तयस्य बहुलंश्रेयोमोक्षारूपम् ५९ ॥ इति आतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नी० भारतभाष्यदीपि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ सर्वतंत्रसाधारणानर्हिंसाय

प्रीयमाणनारायत्रयच्छेयुरयाचिताः ॥ स्वस्थचितोवसेतत्रकृतकृत्यइवात्मवान् ५३ दंडोयत्राविनीतेपुसत्कारश्चकृतात्मसु ॥ चरेत्तत्रवसेच्चैवपुण्यशीलेषु साधुषु ५४ उपसृष्टेषुदांतेषुदुराचरेषुसाधुषु ॥ अविनीतेषुलब्धेषुसुमहदंडधारणम् ५५ यत्रराजाधर्मनित्योराज्यधर्मेणपालयेत् ॥ अपास्यकामान्कामेशो वसेत्तत्राविचारयन् ५६ यथाशीलाहिराजानःसर्वान्विषयवासिनः ॥ श्रेयसायोजयत्याशुश्रेयसिप्रत्युपस्थिते ५७ पृच्छतस्तेमयातातश्रेयएतदुदाहृतम् ॥ नहि शक्यंप्रवानेनश्रेयःसंख्यातुमात्मनः ५८ एवंप्रवर्तमानस्यवृत्तिंप्राणिहितात्मनः ॥ तपसैवेहबहुलंश्रेयोव्यक्तंभविष्यति ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रेयोवाचिकोनामसप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ ६४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंनुयुक्तःपृथिवीचरेदस्माद्विधोत्तपः ॥ नित्यंके श्रमयुक्तःसंगपाशादिमुच्यते १ ॥ भीष्मउवाच ॥ अत्रतेवर्तयिष्येऽहमितिहासंपुरातनम् ॥ अरिघ्नेनेमिनाप्रोक्तंसगरायानुपृच्छते २ ॥ सगरउवाच ॥ किंश्रेयः परमंत्रास्त्वत्कृतवहसुखमश्नुते ॥ कथंनोचेन्नक्षुभ्येदेतदिच्छामिबेदितुम् ३ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्तस्तदातादर्यःसर्वशास्त्रविदारः ॥ विबुद्धश्चसंपदंचात्र्यांसदा क्यमिदमब्रवीत् ४ सुखंमोक्षसुखंलोकेनचमूढोऽप्यगच्छति ॥ प्रसक्तःपुत्रपशुपुधनधान्यसमाकुलः ५ सक्तबुद्धिरशांतात्मानशक्यंतच्चिकित्सितुम् ॥ स्नेहपाशसि तोमूढेनसमोक्षायकल्पते ६ स्नेहजानिहतेपाशान्क्षयामिशृणुतान्मम ॥ सकर्णकेनशिरसाशक्याःश्रोतुंविजानता ७ संभाव्यपुत्रान्कालेनयौवनस्थात्रिवेश्यच ॥ समर्थान्जीवनेज्ञात्वामुक्तश्चरयथासुखम् ८ भार्यापुत्रवर्तीदृढालालितापुत्रवत्सलाम् ॥ ज्ञात्वाप्रजहिकालेनपरार्थमनुदृश्यच ९ सापत्योनिरपत्योवामुक्तश्चर यथासुखम् ॥ इंद्रियैरिन्द्रियार्थैस्त्वमनुभूययथाविधि १० कृतकौतूहलस्तेषुमुक्तश्चरयथासुखम् ॥ उपपत्योपलब्धेषुलोकेषुचसमोभव ११ एषतावत्समासे नतवसंकीर्तितोमया ॥ मोक्षार्थोविस्तरेणाथभूयोवक्ष्यामितच्छृणु १२

धानांमोक्षधर्मोन्मुखारजातदनुष्ठानंशुश्रूषामितिमन्वानःपृच्छति कथमिति १ सर्वस्यासारतामावयन्नेवसंगपाशादिमुच्यतइतिवक्तुमाख्यायिकासुखेनाह अत्रोति २।३ संपदमपदेशयो र्वतांश्रियम् ४।५ सकेति सक्तविषयनिमग्नतासाक्षात्तुद्धिश्च अशांतश्वासोआत्माचतुष्पाकुलमनः तत्तद्व्याचिकित्सितुमशक्यम् । नसक्तश्चअचिकित्सितुमितिपाठांतरेस्पष्टोर्थः सितोवदः ६ सकर्णकेनशिरसेत्येताभ्यांपदभ्यांसावधानेनजीवतेत्यर्थोऽलक्ष्यते ७ निवेष्टपदार्थैःसंशोष्य ८ परार्थमित्यंमपुत्रपार्थमोक्षं प्रजहियञ्च ९।१० कृतकौतूहलःछिन्नैरित्युक्तः कृतिंसायांश्चा विस्तरपानिष्ठायांकृतमितिकथं १११२१३४५६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९१००१०११०२१०३१०४१०५१०६१०७१०८१०९११०१११११२११३११४११५११६११७११८११९१२०१२१२२१२३१२४१२५१२६१२७१२८१२९१३०१३१३२१३३१३४१३५१३६१३७१३८१३९१४०१४१४२१४३१४४१४५१४६१४७१४८१४९१५०१५१५२१५३१५४१५५१५६१५७१५८१५९१६०१६१६२१६३१६४१६५१६६१६७१६८१६९१७०१७१७२१७३१७४१७५१७६१७७१७८१७९१८०१८१८२१८३१८४१८५१८६१८७१८८१८९१९०१९१९२१९३१९४१९५१९६१९७१९८१९९२००२०१२०२२०३२०४२०५२०६२०७२०८२०९२१०२११२१२२२१३२१४२१५२१६२१७२१८२१९२२०२२१२२२२३२२४२२५२२६२२७२२८२२९२३०२३१२३२२३३२३४२३५२३६२३७२३८२३९२४०२४१२४२२४३२४४२४५२४६२४७२४८२४९२५०२५१२५२२५३२५४२५५२५६२५७२५८२५९२६०२६१२६२२६३२६४२६५२६६२६७२६८२६९२७०२७१२७२२७३२७४२७५२७६२७७२७८२७९२८०२८१२८२२८३२८४२८५२८६२८७२८८२८९२९०२९१२९२२९३२९४२९५२९६२९७२९८२९९३००३०१३०२३०३३०४३०५३०६३०७३०८३०९३१०३११३१२३१३३१४३१५३१६३१७३१८३१९३२०३२१३२२३२३३२४३२५३२६३२७३२८३२९३३०३३१३३२३३३३३४३३५३३६३३७३३८३३९३४०३४१३४२३४३३४४३४५३४६३४७३४८३४९३५०३५१३५२३५३३५४३५५३५६३५७३५८३५९३६०३६१३६२३६३३६४३६५३६६३६७३६८३६९३७०३७१३७२३७३३७४३७५३७६३७७३७८३७९३८०३८१३८२३८३३८४३८५३८६३८७३८८३८९३९०३९१३९२३९३३९४३९५३९६३९७३९८३९९४००४०१४०२४०३४०४४०५४०६४०७४०८४०९४१०४११४१२४१३४१४४१५४१६४१७४१८४१९४२०४२१४२२४२३४२४४२५४२६४२७४२८४२९४३०४३१४३२४३३४३४४३४५४३६४३७४३८४३९४४०४४१४४२४४३४४४४४५४४६४४७४४८४४९४५०४५१४५२४५३४५४४५५४५६४५७४५८४५९४६०४६१४६२४६३४६४४६५४६६४६७४६८४६९४७०४७१४७२४७३४७४४७५४७६४७७४७८४७९४८०४८१४८२४८३४८४४८५४८६४८७४८८४८९४९०४९१४९२४९३४९४४९५४९६४९७४९८४९९५००५०१५०२५०३५०४५०५५०६५०७५०८५०९५१०५११५१२५१३५१४५१५५१६५१७५१८५१९५२०५२१५२२५२३५२४५२५५२६५२७५२८५२९५३०५३१५३२५३३५३४५३५५३६५३७५३८५३९५४०५४१५४२५४३५४४५४५५४६५४७५४८५४९५५०५५१५५२५५३५५४५५५५५६५५७५५८५५९५६०५६१५६२५६३५६४५६५५६६५६७५६८५६९५७०५७१५७२५७३५७४५७५५७६५७७५७८५७९५८०५८१५८२५८३५८४५८५५८६५८७५८८५८९५९०५९१५९२५९३५९४५९५५९६५९७५९८५९९६००६०१६०२६०३६०४६०५६०६६०७६०८६०९६१०६११६१२६१३६१४६१५६१६६१७६१८६१९६२०६२१६२२६२३६२४६२५६२६६२७६२८६२९६३०६३१६३२६३३६३४६३५६३६६३७६३८६३९६४०६४१६४२६४३६४४६४५६४६६४७६४८६४९६५०६५१६५२६५३६५४६५५६५६६५७६५८६५९६६०६६१६६२६६३६६४६६५६६६६६७६६८६६९६७०६७१६७२६७३६७४६७५६७६६७७६७८६७९६८०६८१६८२६८३६८४६८५६८६६८७६८८६८९६९०६९१६९२६९३६९४६९५६९६६९७६९८६९९७००७०१७०२७०३७०४७०५७०६७०७७०८७०९७१०७११७१२७१३७१४७१५७१६७१७७१८७१९७२०७२१७२२७२३७२४७२५७२६७२७७२८७२९७३०७३१७३२७३३७३४७३५७३६७३७७३८७३९७४०७४१७४२७४३७४४७४५७४६७४७७४८७४९७५०७५१७५२७५३७५४७५५७५६७५७७५८७५९७६०७६१७६२७६३७६४७६५७६६७६७७६८७६९७७०७७१७७२७७३७७४७७५७७६७७७७७८७७९७८०७८१७८२७८३७८४७८५७८६७८७७८८७८९७९०७९१७९२७९३७९४७९५७९६७९७७९८७९९८००८०१८०२८०३८०४८०५८०६८०७८०८८०९८१०८११८१२८१३८१४८१५८१६८१७८१८८१९८२०८२१८२२८२३८२४८२५८२६८२७८२८८२९८३०८३१८३२८३३८३४८३५८३६८३७८३८८३९८४०८४१८४२८४३८४४८४५८४६८४७८४८८४९८५०८५१८५२८५३८५४८५५८५६८५७८५८८५९८६०८६१८६२८६३८६४८६५८६६८६७८६८८६९८७०८७१८७२८७३८७४८७५८७६८७७८७८८७९८८०८८१८८२८८३८८४८८५८८६८८७८८८८८९८९०८९१८९२८९३८९४८९५८९६८९७८९८८९९९००९०१९०२९०३९०४९०५९०६९०७९०८९०९९१०९११९१२९१३९१४९१५९१६९१७९१८९१९९२०९२१९२२९२३९२४९२५९२६९२७९२८९२९९३०९३१९३२९३३९३४९३५९३६९३७९३८९३९९४०९४१९४२९४३९४४९४५९४६९४७९४८९४९९५०९५१९५२९५३९५४९५५९५६९५७९५८९५९९६०९६१९६२९६३९६४९६५९६६९६७९६८९६९९७०९७१९७२९७३९७४९७५९७६९७७९७८९७९९८०९८१९८२९८३९८४९८५९८६९८७९८८९८९९९०९९१९९२९९३९९४९९५९९६९९७९९८९९९९१०००१००११००२१००३१००४१००५१००६१००७१००८१००९१०१०१०१११०१२१०१३१०१४१०१५१०१६१०१७१०१८१०१९१०२०१०२११०२२१०२३१०२४१०२५१०२६१०२७१०२८१०२९१०३०१०३११०३२१०३३१०३४१०३५१०३६१०३७१०३८१०३९१०४०१०४११०४२१०४३१०४४१०४५१०४६१०४७१०४८१०४९१०५०१०५११०५२१०५३१०५४१०५५१०५६१०५७१०५८१०५९१०६०१०६११०६२१०६३१०६४१०६५१०६६१०६७१०६८१०६९१०७०१०७११०७२१०७३१०७४१०७५१०७६१०७७१०७८१०७९१०८०१०८११०८२१०८३१०८४१०८५१०८६१०८७१०८८१०८९१०९०१०९११०९२१०९३१०९४१०९५१०९६१०९७१०९८१०९९११०००११००११००२११००३११००४११००५११००६११००७११००८११००९११०१०११०११११०१२११०१३११०१४११०१५११०१६११०१७११०१८११०१९११०२०११०२१११०२२११०२३११०२४११०२५११०२६११०२७११०२८११०२९११०३०११०३१११०३२११०३३११०३४११०३५११०३६११०३७११०३८११०३९११०४०११०४१११०४२११०४३११०४४११०४५११०४६११०४७११०४८११०४९११०५०११०५१११०५२११०५३११०५४११०५५११०५६११०५७११०५८११०५९११०६०११०६१११०६२११०६३११०६४११०६५११०६६११०६७११०६८११०६९११०७०११०७१११०७२११०७३११०७४११०७५११०७६११०७७११०७८११०७९११०८०११०८१११०८२११०८३११०८४११०८५११०८६११०८७११०८८११०८९११०९०११०९१११०९२११०९३११०९४११०९५११०९६११०९७११०९८११०९९१११०००१११००१११००२१११००३१११००४१११००५१११००६१११००७१११००८१११००९१११०१०१११०११११०१२१११०१३१११०१४१११०१५१११०१६१११०१७१११०१८१११०१९१११०२०१११०२११११०२२१११०२३१११०२४१११०२५१११०२६१११०२७१११०२८१११०२९१११०३०१११०३१११०३२१११०३३१११०३४१११०३५१११०३६१११०३७१११०३८१११०३९१११०४०१११०४११११०४२१११०४३१११०४४१११०४५१११०४६१११०४७१११०४८१११०४९१११०५०१११०५११११०५२१११०५३१११०५४१११०५५१११०५६१११०५७१११०५८१११०५९१११०६०१११०६११११०६२१११०६३१११०६४१११०६५१११०६६१११०६७१११०६८१११०६९१११०७०१११०७११११०७२१११०७३१११०७४१११०७५१११०७६१११०७७१११०७८१११०७९१११०८०१११०८११११०८२१११०८३१११०८४१११०८५१११०८६१११०८७१११०८८१११०८९१११०९०१११०९११११०९२१११०९३१११०९४१११०९५१११०९६१११०९७१११०९८१११०९९११११०००११११००११११००२११११००३११११००४११११००५११११००६११११००७११११००८११११००९११११०१०११११०११११११०१२११११०१३११११०१४११११०१५११११०१६११११०१७११११०१८११११०१९११११०२०११११०२११११०२२११११०२३११११०२४११११०२५११११०२६११११०२७११११०२८११११०२९११११०३०११११०३११११०३२११११०३३११११०३४११११०३५११११०३६११११०३७११११०३८११११०३९११११०४०११११०४११११०४२११११०४३११११०४४११११०४५११११०४६११११०४७११११०४८११११०४९११११०५०११११०५११११०५२११११०५३११११०५४११११०५५११११०५६११११०५७११११०५८११११०५९११११०६०११११०६११११०६२११११०६३११११०६४११११०६५११११०६६११११०६७११११०६८११११०६९११११०७०११११०७११११०७२११११०७३११११०७४११११०७५११११०७६११११०७७११११०७८११११०७९११११०८०११११०८११११०८२११११०८३११११०८४११११०८५११११०८६११११०८७११११०८८११११०८९११११०९०११११०९११११०९२१११०९३१११०९४१११०९५१११०९६१११०९७१११०९८१११०९९११११०००११११००११११००२११११००३११११००४११११००५११११००६११११००७११११००८११११००९११११०१०११११०११११११०१२११११०१३११११०१४११११०१५११११

1192011

खं कैशेयंकोशजं आधिकंकेवलं ३५ तथाचसाध्यनेत्यर्थः ३६ । ३७ । ३८ । ३९ प्राणमंदस्वंदीर्घकृतं ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ मोक्षज्ञानजरेद्वेष्टत्वादिभिः ४७ ॥ इति
शांतिपर्वणि मोक्षयमपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावडीये अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ एवंगामेष्टेपहीनोऽवीतसंगोमुच्यतइत्युक्तं । संगदोषाज्जन्मानामहानप्यधोगतिस्त्वर्ग
मार्गप्रतिबंधचलमतद्वितिवक्तुंकोषाख्यानंप्रस्तूयते तिष्ठतेइतिस्वयाख्यायांतत् कौमुदलमाभ्यर्थ्य चिरकालंममहृदिवर्तेइत्यर्थः १ । २ वर्षयामासचिच्छेद अभिवृत्तौजां देवानां १

॥ १८० ॥

५१

मन्त्रिद्वयः १५ । १६ सयुक्तः धन्विनारुद्रेण शूलं युक्तं शूलस्थे शूलं प्रयोक्तुं प्रशक्यमिति तमेव शूलं धनुर्भाषं कर्तुं पाणिना तन्मना मयत्तं संनामितवान् १७ शूलमेव पिनाकपदेनोवाच यतः
पाणिनाऽनामयदत्तः पिनाकेनोवाच्यपदस्याद्यंतवर्णाभ्यां द्वितीयस्य मध्यमाभ्यां कप्रत्यययुक्ताभ्यां पिनाकपदं निष्पन्नमिति योगप्रदर्शनं कृतं १८ पाणिमया तां धनुर्भाषं विभुं शक्य इति मत्वा ककु
द्देवानां पहाधिपती रुद्रः प्राक्षिपदास्थे १९ कौष्ठमुदरं २० व्यचरदेव तत्त्ववर्जं जितं गतः किंचित् आश्रमकार्पितं पहाति शेषः २१ । २२ । २३

२४ बुद्धिश्चक्षुःस्थोत्कर्षे तत्संयोगेनतपोयोगेन २५ सङ्क्रः २६ निलिख्येनितरांगतिजगामवत्रामेत्यर्थः २७ नितरांगितिर्गमं तेनरुद्रेण २८ २९ । ३० । ११ कार्येणेति तेनशिखा
त्रिगर्भनेनकार्येणनिमित्तनास्मदादिवन्नमसोमध्यतोनाध्यगच्छतनाधिगम्यते कर्मणिताद् जामदग्न्यस्यामास्त्येषास्त्यस्वगतिर्निरुद्धेत्यर्थः । अन्येषुप्रचक्षत्योऽपिश्रुःपूर्वादिप्रकर्षात्त्वमध्यगतौ
नहृद्यतइतितम्भाप्रपरतयैतद्याचक्षुस्तस्मिन्पशुकरत्वेहेतुरसंगच्छतइत्यालोचनीयं ३२ । ३३ । ३४ ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । इतिशांतिपर्वणिमो० नी० भा० एकाननवरयधिकविंशततमो

प्रा.मो.१२

अ०

॥२९०॥

तपोऽष्टिद्विपृच्छच्चकुशलंचैवमव्ययः ॥ तपःसुचीर्णमितिचप्रोवाचवृषभध्वजः २४ तत्संयोगेनवृद्धिचाप्यपश्यत्सतुशंकरः ॥ महामतिरचिंत्यात्मासत्यधर्म
रतःसदा २५ सतेनाढ्योमहायोगीतपसाचघनेनच ॥ व्यगजतमहाराजत्रिपुलोकैर्पुवीर्यवान् २६ ततःपिनाकीयोगात्माध्यानयोगंसमाविशत् ॥ उशना
तुसमुद्दिग्नौनिलिल्येजठरेततः २७ तुष्टावचमहायोगीदेवंतत्रस्थएवच ॥ निःसारंकाक्षमाणःसतेनस्मप्रतिहन्त्यते २८ उशनातुतथोवाचजठरस्थोमहासुनिः ॥ प्र
सादंमेकुरुष्वेतिपुनःपुनररिंदम २९ तमुवाचमहादेवोमिच्छाशिश्नेनमोक्षणम् ॥ इतिसर्वाणिस्त्रोतांसिरुद्धात्रिदशपुंगवः ३० अपश्यमानस्तद्वारंसर्वतःपिहितो
सुनिः ॥ पर्यक्रामदह्यमानइतश्चेतश्चेतजसा ३१ सवौनेष्कम्यशिश्नेनशुक्रत्वमाभिपोदिवान् ॥ कार्येणतेननभसोनाध्यगच्छतमध्यतः ३२ विनिष्क्रान्तंतुतं
द्वद्वाज्वलंतमिवतेजसा ॥ भवोरोपसमाविष्टःशूलोद्यतकरस्थितः ३३ अवारयततंदेवोऽकुक्षंशुभ्रुपतिंपातिम् ॥ पुत्रत्वमगमद्वेव्यावारितेशंकरेचसः ३४ ॥ देव्युवाच ॥
हिंसनीयस्त्वयानैवममपुत्रत्वमागतः ॥ नहिदेवोदरात्काश्चिन्निःसृतोनाशमृच्छति ३५ ततःप्रीतोभवोदेव्याप्रहसंश्चेदमब्रवीत् ॥ गच्छत्वपयथाकामामीतिराज
न्पुनःपुनः ३६ ततःप्रणम्यवरदंदेवंदेवीसुमांतथा ॥ उशनाप्रापतद्धीमान्वातिमिष्टामहासुनिः ३७ एतत्तेकथितंतातभार्गवस्यमहात्मनः ॥ चरितंभरत
श्रेष्ठयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांति ० गोक ० भवभार्गवसमागमे एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥
अतःपरंमहाबाहोयच्छ्रेयस्तद्ब्रवीहिमे ॥ नत्प्याम्यमृतस्येववचसस्तोपितामह १ किंकर्मपुरुषःकृत्वाशुभंपुरुषसत्तम ॥ श्रेयःपरमवाप्नोतिप्रेत्यचेहचतद्दद २
॥ भीष्मउवाच ॥ अत्रतेवर्तयिष्यामियथापूर्वमहायशः ॥ पराशरंमहात्मानंप्रच्छज्जनकोत्तपः ३ किंश्रेयःसर्वभूतानामस्मिँल्लोकेपरत्रच ॥ यद्भवेत्प्रति
पत्तव्यंतद्ब्रवान्प्रब्रवीतुमे ४ ततःसतपसायुक्तःसर्वधर्मविधानवित् ॥ नृपायानुग्रहमनामुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ५

५७ व्यायः ॥ १८९ ॥ रुद्रेणापिहंतुमशक्यस्तस्यजठरेऽपियोनजीर्णोयश्चाबायाःपुप्रस्वंगतस्तादृशस्यापिसंगदोषादूर्ध्वगतिःप्रतिबद्धाकिमुताभ्येष्टामिति मत्वाभीतोराजापुनःसर्वसंगदोषवत्परं
श्रेयार्थंकितकारणंचिकीर्षेतपुच्छति अतःपरमिति ॥२ अन्वहितत्वाद्यप्रथमश्रेयःकारणंकर्मैवाहपराशरमीत्याडत्रेति ३ प्रतिपत्त्यङ्गातव्यंनवतुप्रातव्यं क्रियासाध्यस्यश्रेयोसोजित्यत्वापत्तेः
तथाचप्रयोगः परकृतकंतदनित्यंकार्यत्वाद्व्याहिति श्रुतिश्च 'तद्वयेहकर्मचितोलोकःक्षीयतएवमाहुमुग्रपुष्पाचितोलोकःक्षीयते'इति ४ सर्वेषांपदार्थाश्रमाणामधीनाविधानमाचारस्तद्विद् ५

119691

४ चर्मस्य लक्षणमाह घर्मेति कर्मविधिर्येजतस्तु युयाद्वाद्यादित्यादिः स एव धर्मः एतेन चोदनालक्षणयोर्धर्मो हस्त्युक्तमिति चोदनेतिक्रियायाः प्रवर्तकवचनपञ्जेत्यादीदमेव धर्मप्रमाणं च ७ तस्मिन् धर्मे जाग्रमिणः संतस्तान्निष्ठाः कुर्वते विषां लु ८ कर्मप्रेक्षितवित्तार्जनं कुर्यस्यादित्यत आह चतुर्विधेति यात्राजीविकावास्त्रणस्य प्रतिग्रहो राजन्मस्य करदानं वैश्यस्य कृष्यादि शूद्रस्य मृत्तिवैतनामिति चतुर्विधा ९ सुकृतासुकृतं पुण्यपापानि विष्यदृतिमिच्छतां दशानामर्धपंचमूतानि तेषु प्रविभक्तानां विभज्य स्थितानां पंचत्वं प्राप्तानां चू १० नामाणि नां तु स्य नृकृपा चतुर्विधा भव्यता रतारतम्याद्बुद्धविधागतिः श्रूयते पापिनां तिर्यक् पुण्यवत्तां स्वर्गस्तयोः सांध्ये मानुषस्वंतत्त्वज्ञानेनोच्छेदे मुक्तिरिति १० जीवानां कर्मानुरजितत्वं सट्टांतमाह सौवर्णमिति यथा ताम्रा विमयं पात्रं सोवर्णं नराजते न वारसेन निषिध्यते चेत्सौवर्णमिव राजतमिव वा दृश्यते तद्ब्रज्जंतुः पूर्वकर्मानुसारी निषिध्यते निषिको मवति प्राक्कर्मणा ११ एतत्तर्कवलेन साधयति मावीनादिति यथा ग्रीष्मे पांशुमुत्तितं वीजमष्टमपि विपांस्विकुरोत्पादनेषां नृमीपते एवं दृष्टादृष्टाभ्यां कारणभ्यां सुखादिकं जायते देहस्य देहाधिपत्यं देहनाशं वा । कर्मभिरेव देही ह परत्र च पुंसां प्राप्नोति अभ्यधाकृतनाशकृताभ्यां गोप्रसजं यातामिति भावः १२ अत्र प्रत्ययवतिष्ठते चार्वाकः दैवमिति दैवं पुण्यपापलक्षणं न पश्यामि नाप्यनुमानं तस्य साधनमस्ति । ननु सुखादिष्वेव विद्याभ्यासाद्यनुपपत्तिरेव तत्र मानमिति शंकायाह

॥ पराशर उवाच ॥ धर्म एव कृतः श्रेयानि हल्लोके परत्र च ॥ तस्माद्विपरमं नास्ति यथा प्रादुर्भूनीपिणः ६ प्रतिपद्य नरो धर्मस्वर्गलोके महीयते ॥ धर्मात्मकः कर्मविधिर्दोहिनानृपसत्तम ७ तस्मिन्नाश्रमिणः संतः स्वकर्माणीह कुर्वते ८ चतुर्विधा हिल्लोकेऽस्मिन् यत्राताताविधीयते ॥ मर्त्या यत्रावतिष्ठन्ते सा च कामात्यवर्तते ९ सुकृता सुकृतं कर्म निषेव्य विविधैः क्रमैः ॥ दशार्धप्रविभक्तानां भूतानां बहुधा गतिः १० सौवर्णराजतंचापियथा भांडानि पिच्यते ॥ तथानि पिच्यते जंतुः पूर्वकर्मवशानुगः ११ नावीजाज्जायते किंचिन्नाह्वा सुखमेधते ॥ सुकृतैर्विदते सौख्यं प्राप्य देहक्षयं नरः १२ देवं तात न पश्यामि नास्ति देवस्य साधनम् ॥ स्वभावतो हि संसिद्धा देवगंधर्वदानवाः १३ प्रेत्यानां तु कृतं कर्म न स्मरंति सदा जनाः ॥ ते वै तस्य फलं प्राप्नुवन्ति कर्म चापि चतुर्विधम् १४ लोका यत्राश्रयश्चैव शब्दो वेदाश्रयः कृतः ॥ शांत्यर्थं न सस्तात नैतद्ब्रह्मनुशासनम् १५

रवमावतइवि व ह्रौचौष्ण्यादिवस्त्वभावतएवतज्यायेतकारणातरादित्यर्थः ११ तत्रसिद्धातीशंकते प्रत्येति मशुप्रत्याङ्कृतकर्मकर्मफलंनयातिनप्राप्नुवतिपुनस्तित्कृतहानादिदोषप्रसंगइत्यर्थः
नचेष्टापतिः लोकावद्विरोधादिरयाह स्मरंतीति तस्यकर्मणःफलप्राप्तावकस्माद्राजमार्गपतितद्रव्यकामैरोगाद्युत्पत्तौचसत्योतेजनाभेदाच्चतुर्विधंकर्मपुण्यपापंनीतिरनीतिश्चित्तस्कारणत्वे
ननुह्यवत्स्मरंति । अश्वयानीतिमतामापिदुःखमनीषिमतामापिदुःखसंचदइयमानंनोपपद्यतेइत्यर्थः । अश्वेतुमेत्यजातिरुक्तकर्मतिपाठित्वाभूत्वाजन्मतारेरुक्तकर्मजन्मतारेफलप्राप्तौसत्याचतु
र्विधंनिश्चयनैमित्तिककाम्यनिषिद्धलक्षणकारणत्वेननस्मरंतीतिचार्वाकचनत्वेनैतमपिश्लोकेष्वाचसते १४ लोकेति पुण्यादिचतुष्टययसुस्त्रादिहेतुत्वेनस्मरंति तयैवचवेदेषिष्ण्वेति । पुण्यो
दैपुण्येनकर्मणाप्यवतिष्ठतिष्ठताग्रतप्राप्यवरान्निबोधतेति वेदशब्दोऽपियःकर्मप्राप्त्याप्यपरःसोऽपिशान्त्यर्पपरंइदस्वस्वहानिचदद्वोटत्तानांसमाधानार्थप्राकृतकर्मणातवशमृःसुखीत्वेचचुःखीतिना
प्रतवदोपोऽस्तीतिनसंतापस्त्वयाकार्यइतिप्रयुज्यते अतएवप्रतिपादनेहृद्धानांवृहस्पत्यादीनांलोकायताम्रमण्डणुणांशासननमवाति नदिधर्मःअयस्त्वस्यविषयः अयोग्यत्वात् नाप्यनुमा
नस्य तस्यापिप्रत्यक्षपूर्वकत्वात् तदुभयाविषयेयःशब्दःसंकलनंनवचनार्थइतिभावः १५

एतद्वयमिति चक्षुषेति इन्द्रियमनोवाकशरीरेषु प्रत्येकं चतुर्विधं पुण्यपापनीत्यनीत्याऽस्माकं तादृशं तत्प्रकारं फलं प्रतिपद्यते अथ मयः । कार्यवैचित्र्यात्कारणवैचित्र्यं तावदवश्यं कल्प्यं तच्च कर्मवैचित्र्यं कृतं लोके वेदे च कृतं विहाय समानेऽपि नैतिकत्वेऽन्तानवस्थिताप्राभाणिकस्वभाववादां कल्पयतो विस्पष्टं मूलैवमिति भावः १६ एतदेवाह निरंतरमिति कमेतितत्फलं लक्ष्यते कदाचिन्निरंतरं दुःखमेव लभते कदाचित्सुखमेव लभते कदाचिन्मिश्रं दुःखं लभते पादे भेदः खंडस्तेभ्यो सुखमिति । न चैतत्स्वभाववादे युज्यते न हि बहुलं पुण्यं स्वभावः कंचित्कालमुष्णः कंचित्कालं शीतः कंचित्कालं लघुः कालं शीतश्च दृश्यते । नन्वागुतरविनाशिनः कर्मणः कथं कालातीर्य फलं युज्यत इत्याशंक्याह ननु नाशोऽस्य विद्यत इति अस्य कर्मणः कर्मजन्यस्य पुण्यपापात्मकस्याप्यर्थस्य प्रतीतिरूपस्य वा भोगविनाशो नास्तीत्यर्थः १७ इमं लोकां कथापष्टे कदाचिदिति कृतस्य पक्षपातशून्यं दुष्कृता विरोधेभ्यः १८ । १९ अथ सन्निहितेच्छेदः सुखावहाः पुण्यपापयोः समूलोच्छेदे यस्तु संतदांश्चेतीति तथा २० नियतो यावज्जीवमेकैकभागी अतो द्वयोरप्यागमापायित्वा न्नित्यं समाधाने ब्रह्मदर्शनहेतौ समाधी प्रपद्यते २१ न चैतत्पुण्यपुत्रस्य वा पुत्रकृतेनामुं शक्यमित्याह नाप

चक्षुषामनसावाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ॥ कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते १६ निरंतरं च मिश्रं च लभते कर्म पार्थिव ॥ कल्याणं यादिवा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते १७ कदाचित्सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ॥ मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखादिमुच्यते १८ ततो दुःखक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते ॥ सुकृतक्षयाच्च दुष्कृतं तादृहिमनुजाधिप १९ दमः क्षमा दृतिस्तेजः संतोषः सत्यवादिता ॥ हीरहिंसाऽन्यसनिता दाक्ष्यं चेति सुखावहाः २० दुष्कृते सुकृते चापि न जंतुर्नियतो भवेत् ॥ नित्यं मनः समाधाने प्रयतेत विचक्षणः २१ नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतं चापि सेवते ॥ करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते २२ सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ॥ अन्येनैव जनः सर्वः संगतो यश्च पार्थिवः २३ परेषां दुःखे तेन तत्कुर्यात्स्वयं नरः ॥ यो ह्यसूयस्तथा युक्तः सोऽब्रह्मसंनियच्छति २४ भक्तिराजन्यो ब्राह्मणः सर्वभक्ष्यो वैश्योऽग्नीहोत्री नृणां नृणां लस्य ॥ विद्वांश्चाशीलो वृत्तहीनः कुलीनः सत्यादिभ्यो ब्राह्मणः स्त्रीच दुष्टा २५ रागी युक्तः पचमानोऽऽत्महेतोर्भूत्वा वक्ता नृपहीनं चराध्रम् ॥ एते सर्वे शोच्यतां तिराज्यथा युक्तः स्नेहहीनः प्रजासु २६ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरमीतायां नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥ ॥ ४ ॥

मिति यो यथा करोति स तथा प्राप्नोति तत्पुत्रार्थः २१ सुखदुःखहेतुपुण्यपापे समाधाय तत्स्वज्ञानेन न विनाशं प्राप्नुयान् न ज्ञानवत्स्यं नागच्छतीष्टं वस्तु प्राप्नोति । यश्च संगतो जनः पार्थिवः पृथिवीस्थः स्त्रीपुत्रपशुमृगपक्षिनामादिः सोऽन्यतो गच्छति । न तु स्वर्गोऽप्यगोपकरोतीत्यर्थः २२ परेषामिति यत्कर्म परकृतं मत्स्येतेदमयं निर्यकं करोतीति दोषवत्तयाऽऽवृत्तितत्स्वयं न कुर्यात् । तत्किमन्यथाऽपि कर्तव्यं न स्यात् यो युक्तो योगी असूयुर्द्विपदार्थोऽब्रह्मसंनियतः स नित्यं च नित्यमेव स्वीकरोति तस्मात्समाधाय वा जितो योगोक्तो भवेदिति निष्कटोर्थः २४ यथाऽस्मान् यो गोमिथ्या एवं विरक्तोऽपि योगशून्यो निश्चयवैति यद्दृष्टं पूर्वकमाह भीरुरिति ब्रह्मणा प्रजासु ब्रह्महीन इति तत्पक्षेण त्वमुक्तं सोऽपि यदुक्तो योगाभ्यासहीनस्तर्हि शोच्यतां याति तेन यो गोऽन्यसनीय इति भावः २५ । २६ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावद्दीपे नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

एतेषु तादिहेतुना प्राक्कर्मणा मस्ति त्वं बुद्ध्या सकलकर्मोच्छेदाय योगमाश्रयेदिति सूचितं तदेव व्याचष्टे मम इति ब्रह्मणा मनोमयोऽयः शरीरं देवराज इव लोकांतरगति साधनं । इन्द्रियाणां शब्दादयो ह्येवाह कापस्य तं प्राप्य यो ज्ञानं भूते तत्तदाकारवृत्तिसंघातैरिन्द्रियमभिधियाभिगच्छति विषयाश्चिन्मयस्त्वेनैव पश्यति स बुद्धिमान् । हेतुमाप्यब्रह्मभावेन विश्वं पश्यन्मुच्यते इत्यर्थः १ अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमाह सेवेति अश्रितेन यत्किंचिदालंबनमनाश्रितेन निरालंबेन मनसा स्थितस्यात एव वृत्तिहीनस्य पुंसां सेवामकिंचिदालंभरूपेण प्रणिधानं शस्यते निर्विकल्पकमाधिनाऽवस्थानं श्रेष्ठमित्यर्थः । हेतुज कीदृशी सेवा अतिहस्तातिवृत्ता हस्तशब्देन तत्साध्यं कर्म लक्ष्यते अतिहस्तोऽतिक्रांतकर्म । सर्वपाप्मानंतराते नैककृताकृततपतः क्षीयते चास्य कर्मोणीत्यादि क्षुतिभ्यः क्षीणकर्म ब्रह्मवित्तं प्राप्य निर्वृत्ता निष्पन्ना सदाचार्यप्रसादा लब्धवाननुपपत्तारानुत्पत्तिर्ब्रह्म । परोक्षज्ञानिनां परस्परपदशेऽधिकारः किंत्वपरोक्षज्ञानेवोपदेष्टा युक्त इत्यर्थः । यथोक्तं । 'परोक्षज्ञानमात्रेण नाचार्यत्वेनियुज्यते' इति । 'तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं । उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति श्रुतिस्मृत्योर्ब्रह्मनिष्ठतत्त्व

॥ पराशर उवाच ॥ मनोरथरथं प्राप्य इन्द्रियार्थहयं नरः ॥ रश्मिभिर्ज्ञानसंभूते र्योगच्छति स बुद्धिमान् १ सेवाश्रितेन मनसा वृत्तिहीनस्य शस्यते ॥ द्विजातिहस्ताभिर्वृत्ताननुत्पत्त्या त्परस्परान् २ आयुर्न सुलभं लब्धवानावर्षे दिशोऽपते ॥ उत्कर्षार्थं प्रयतेत नरः पुण्येन कर्मणा ३ वर्णेभ्यो हि परिभ्रष्टो न वै संमानमर्हति ॥ न तु यः सक्तियां प्राप्य राजसं कर्म सेवते ४ वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा ॥ दुर्लभं तमलब्धा हि हन्यात्पापेन कर्मणा ५ अज्ञानाद्विकृतं पापं तपसेवाभिनिर्णुदेत् ॥ पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयंकृतम् ॥ तस्मात्पापं न सेवेत कर्मदुःखफलोदयम् ६ पापानुबंधं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ॥ तन्न सेवेत मेधावी शुचिः कुशालिनं यथा ७ किं कृतमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मणः ॥ प्रत्यापन्नस्य हिततो नात्मा तावद्विरोचते ८ प्रत्यापत्तिश्च यस्येह बालिशस्य न जायते ॥ तस्यापि सुमहास्तापः प्रस्थितस्योपजायते ९ विरक्तं शोच्यते वस्त्रं न तु कृष्णोपसंहितम् ॥ प्रयत्नेन मनुष्येन्द्रपापमेवं निबोधमे १० स्वयंकृत्वा तु यः पापं शुभमेवानुतिष्ठति ॥ प्रायश्चित्तं नरः कर्तुमुभयं सोऽनुतेष्ठ्य क ११ अज्ञानादुक्तार्हिसामर्हिसाव्यपकर्षति ॥ ब्राह्मणाः शास्त्रनिर्देशादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः १२

दर्शितव्यविशेषाणां १ एतदेव शशिशेषमीयमित्याहायुरिति न सुलभं किंतु दुर्लभं नावर्षे द्विपश्यसेव नैनं नाशयेत् किंतु पुण्येन कर्मणोत्कर्षार्थं मुत्तरोत्तरश्रेष्ठमृमिलार्थं प्रयतेत २ वर्णेभ्यो द्विजातीनां लोकेऽप्यः कृष्णधूमनीलरक्तहरिद्रश्मिभ्यः सत्त्वरजस्तमसां हस्तद्वितारतम्यात् कश्चित्भ्यः परिभ्रष्ट उच्च वर्णां स्त्रीच वर्णप्राप्तः संमानं श्रेष्ठं नाहति परिभ्रष्टमेव व्याचष्टे नस्त्विति ४ तं वर्णोत्कर्षमलब्धवाकुरुषुः पापेन मानं हन्यान्ना नरकपातेनाहं स्यात् ५ पापं दुःखं पापं कर्मोत्कर्षः ६ कुशालिनं काष्ठं चंडालविशेषमित्यर्थः ७ कुशितं च तरकं चार्किकं कष्टं ततः पापाद्देवोः प्रत्यापन्नस्य विपरीतदृष्टेः अनात्मदेहादिरेव विशेषेण आत्मत्वेन रोचते ८ प्रत्यापत्तिर्ब्रह्मार्थं प्रस्थितस्य योगे प्रवृत्तस्य उत्तरमूल्यामाप्तापो जायते प्रस्थितस्य मृतस्य वा तापो नरकजः ९ विरक्तं वस्त्रं शुद्धं स द्विपरीतेन रागेणाक्रान्तं वस्त्रं शोच्यते परंतु कृष्णं न भ्रष्टा तन्नोपसंहितं रक्तं न शोच्यते एवं मे भक्तः पापं किंचिच्छोधिं तु शक्यं किंचिदशक्यमिति निबोधे दुःखं स्व १० धीपूर्वकृतं न नश्यतीत्याह स्वयमिति ११ अर्हिसा अर्हिसया पृथिव्यालोपार्थः ब्रह्मण इति पाठे वेदं तं धिनः १२

तथाऽप्युपसंक्रमकामकृतविहिंसा अहिंसानैवानुकर्षति ब्रह्मादिनः स्मृतिकाराः यथोक्तं । 'प्रायश्चित्तैरप्येत्येनोयद्विज्ञानकृतं भवेत् ॥ कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते' इति । कर्मकृतमि
ति पाठे कामत इत्यध्याहृतं ॥ तथा कामकृतं चास्येति पाठे त्वकामकृतवत् कामकृतमापि अहिंसेवापकर्षतीत्यर्थः १९ एवं परमतमुपन्यस्य कामतोऽन्तमतो वा कृतं कर्म बह्वर्थाभागे मत्वा नैव न
श्यतीति स्वमतमाह । अहं त्वस्यादिना गुणयुक्ते पुण्यकर्मप्रकाशो बुद्धिपूर्वकं प्रकाशज्ञास्वेत्यर्थः । नमुलं तमिदं १४ मनसा बुद्धिपुक्तानि इदमित्यं कुर्यान्न वेति विमर्शपूर्वकमिदमित्यं कर्तव्यमेवेति नि
श्चित्येत्यर्थः । यथा तथैव सूलसूक्ष्मतारतम्येन फलं तिसुखदुःखादिकं पृच्छति १५ नित्यमव्यभिचारिफलमुल्लङ्घनं नरकावहं उग्रमणिहस्त्येन यथा बुद्धिपूर्वकृतं कर्म नियमेन फलदमेव मबुद्धिपूर्वकृतम
पि । तयोर्विशेषस्तु फलबहुत्वात्पक्षे ननु फलसदसद्भावकृत इति श्लोकप्रचार्यः १६ ननु कर्मफलस्यापारिहार्यत्वे कर्मविश्वामित्रेण सतिष्ठस्य पुत्रशतं हतं तत्फलं नरकपातश्च न प्राप्त इत्याशंक्या लौ
किकत्वात्तदुदाहरणमित्याह कृतानीति १७ । १८ नवेकपले सलिलं न्यस्तं चेद्विषये कपालमेव न वेतरे पत्रे जलं न्यस्तं चेत्तयामात्रं यथा पूर्वकृपां स्थितं तयारूपत्वे भवमाप्नोति न हीयते । एवं ते जरिव

तथा कामकृतं तानास्य विहिंसेवानुकर्षति ॥ इत्याह ब्रह्मशास्त्रा ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः १३ अहं तु तावत्पश्यामि कर्मयद्वर्तते कृतम् ॥ गुणयुक्तं प्रकाशं वा पापेनानुपसंहि
तम् १४ यथा सूक्ष्माणिकर्माणिकफलं तीह यथा तथम् ॥ बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह १५ भवत्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यमुल्लङ्घनम् ॥ अबुद्धिपूर्वधर्मज्ञक
तमुग्रेण कर्मणा १६ कृतानि यानि कर्माणि देवैर्भुनिभिस्तथा ॥ न च रेतानि धर्मात्मा शुल्वाचापिनकुत्सयेत् १७ संचित्य मनसाराजं निविदित्वा शक्यमात्मनः ॥
करोति यः शुभं कर्म स वै ब्रह्मणि पश्यति १८ नवेकपाले सलिलं संन्यस्तं हीयते यथा ॥ न वेतरे तथा भावं प्राप्नोति सुखभाविताम् १९ सतो येऽन्यत्तु यतो यंतस्मिन्नेव प्राप्ति
च्यते ॥ वृद्धे वृद्धिमाप्नोति सलिले सलिलं यथा २० एवं कर्माणि यानीह बुद्धियुक्तानि पार्थिव ॥ समानि चैव यानीह तानि पुण्यतमान्यपि २१ राज्ञा जेतव्याः
शत्रवश्चोन्नताश्च सम्यक्कर्तव्यं पालनं च प्रजानाम् ॥ अग्निश्चेयो बहुभिश्चापियज्ञैरत्येमध्ये वा वनमाश्रित्य स्थेयम् २२ दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो भूतानि चात्मान
मिवानुपश्येत् ॥ गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या सत्येन शीलेन सुखं न रं २३ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां एकनवत्याधि
काद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ कः कस्य चोपकुरुते कश्च कस्मै प्रयच्छति ॥ प्राणी करोत्ययं कर्म सर्वमात्मा र्थमात्मना १

मपापपुण्योदासीनं कर्म न हि नस्ति इतरं पुहि नस्त्येवेति भावः १९ । २० समानि चाद्विपमाणि २१ एवं साधारणं धर्ममुक्त्वा राज्ञा विशेषमार्गाह राज्ञेति अंत्येव यस्य विरक्तेनापि मध्ये मध्य
मे विरक्तेन २२ आरमानमिवेत्यादि सांख्यिता गरीयसोऽनुत्तरात् ब्रह्मविद्यापदान् सत्येन ब्रह्मप्राप्तये अध्ययनेन वसतीति वदेतौ तुतीया २३ ॥ इति शांतिपर्वणि भीलकंठ्ये भारतभावा
दीपे एकनवत्याधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥ नन्वेव राजा योऽपि नीनां पालयिताऽस्मिन्तेषां योगफलस्य पठांशहतां चास्म्यतो मय ब्रह्मप्राप्तयेन गुरुसेवाऽपेक्ष्येतेषां महिंसादिभिर्यद्विधा हिंसा
देरपि बुद्धिर्भवति यथोक्तं पातं जले । अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरपागः इत्याशंक्याह कः कस्येति सत्यं यदि कर्मजन्यो मोक्षः स्यात्तर्हि पुण्येतेषां ज्ञानैकप्राप्त्यो मोक्षः दृष्टार्थं च ज्ञा
नं मोक्षनादिवन्नेतरेण प्राप्तमितरस्योपकरोति कर्मदृष्टफलं मोक्षनादि आत्मना शरीरं द्विगुणं बुद्धिरेणाऽऽत्मार्यमात्मन एव नृस्यार्थं ननु परार्थकर्म कश्चित् करोतीत्यर्थः १

ननु मागुदेवो मयि गृहे चो मवेत्यादि श्रुतेर्देवदाराधितो माग्रादि रुपकरोत्येवेत्याशंक्यानुपकारिणं माग्रादिकमापित्यजं रथे बलोकेऽनो न कश्चित् कचिदुपकरोतीत्याह गौरवेणेति वनुमाग्राद्याराध
नंतद्वामुष्मिकयै हि कायवास्वहितायै ननु माग्रादि हितायेति भावः १ कथं तर्ह्यस्मिन्महितमाचरेदित्यत आह विशिष्टस्येत्यादि विशिष्टात्प्रतिग्रहो निधनस्य दानेन नृपुण्यः सधनस्य दानं पुण्य
तरमित्यर्थः २ दानप्राप्त्यप्रकारमाह न्यायेति ४ कृद्दिषनसमुद्दिनानुस्मरेत् धर्मार्थं नृपुंजनीयं १ निधनस्यापि दानफलमस्तीत्याह अपहति फलमन्नदानस्येति शेषः ६ । ७
अतिपि पूजाफलमुक्ता देवपूजाफलमाह तैरेवेति समाठरं माठरेण पारिपाश्विकेन सहितं समाठरं सूर्यं अतोऽप्यच्छेद्व्यतिर्बन्धः । 'माठरः पिंगलो दंडश्च दंडाशोः पारिपाश्विका' इत्यमरः ८ । ९
गौरवेण परित्यक्तं निःस्नेहं परित्यजेत् ॥ सोऽयं भ्रातरमपि किमु तान्यं पृथग्जनम् २ विशिष्टस्य विशिष्टाच्चतुल्यो दानप्रतिग्रहौ ॥ तयोः पुण्यतरं दानं तद्विजस्य प्रथ
च्छतः ३ न्यायागतं धनं चैव न्यायेनैव विवर्धितम् ॥ संरक्ष्यं यत्नमास्था यधर्मार्थं भित्तिनिश्चयः ४ न धर्मार्थं नृशंसेन कर्मणा धनमर्जयेत् ॥ शक्तिः सर्वकार्याणि कु
र्यान्न हि मनुस्मरेत् ५ अपो हि प्रयतः शीतास्तापिता ज्वलेन वा ॥ शक्तिः तौऽतिथयेत्वा लुघातार्या श्रुते फलम् ६ रंति देवेन लोकेऽसिद्धिः प्राप्ता महात्मना ॥ फ
लपत्रैरथो मूलैर्मुनीनां चित्तं वांश्चसः ७ तैरेव फलपत्रैश्च समाठरमतोऽपयत् ॥ तस्माल्लेभे परं स्थानं शैव्योऽपि पृथिवीपतिः ८ देवताऽतिथिभृत्येभ्यः पितृभ्यश्चात्मन
स्तथा ॥ ऋणवान् जायते मर्त्यस्तस्माद नृणां त्रैज्ये ९ स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवभ्यो यज्ञकर्मणा ॥ पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च १० वाचाशेषावहार्ये
ण पालनेनात्मनोऽपि च ॥ यथा वहृत्य वर्गस्य चिकीर्षेत्कर्म आदितः ११ प्रयत्नेन च संसिद्धा धनैरपि विवर्जिताः ॥ सम्यग्बुद्ध्या हृतं हव्यं सुनयः सिद्धिमागताः १२ वि
श्वामित्रस्य पुत्रवृक्षचिकीर्षतनयोऽगमत् ॥ ऋग्भिस्तु त्वामहाबाहो देवाचैव जगन्नागिनः १३ गतः शुक्रत्वमुशनादेव देवप्रसादनात् ॥ देवींस्तु त्वा तु गगने मोदते यशसा
वृतः १४ असितो देवलोचैव तथानारदपर्वतौ ॥ कशीवान् जामदग्न्यश्च रामस्ताडयत्तथाऽऽत्मवान् १५ वसिष्ठो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ॥ भरद्वाजो हरि
श्मश्रुः कुंडधारः श्रुतश्रवाः १६ एते महर्षयः स्तुत्वा विष्णुं ऋग्भिः समाहिताः ॥ लेभिरेतपसा सिद्धिं प्रसादात्तस्य धीमतः १७ अनर्हाश्चार्हतां प्राप्ताः संतः स्तुत्वा तमे
वह ॥ ननु वृद्धिमिहान्विच्छेत्कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् १८ येषां धर्मेण ते सत्यायेऽधर्मेण धिगस्तुताम् ॥ धर्मवैशाश्च तं लोके न जह्याद न कांक्षया १९ आहिताग्निर्हि
धर्मात्मा यः स पुण्यकृततमः ॥ वेदाहिसर्वराजेंद्रास्थितास्त्रिष्वग्निप्रभो २०

१० वाचावेदशास्त्रमध्याय श्रवणमननादिनेत्यर्थः शेषावहार्येण पंचयज्ञशेषेणाग्नेन पालनेन भूतदयाऽऽत्मनोऽप्यनृणां त्रैज्ये तथाभ्युपगमस्य पुत्रादेः आदितः कर्मजातकर्मादि चिकीर्षतेना
प्यात्मन एवा नृणां त्रैज्ये ११ प्रयत्नेन ध्यानधारणादिना हस्ताहुतवहं अग्निहोत्रं लक्ष्येत्यर्थः १२ ऋचीकृतनयोऽगमदित्यत्राऽजीगर्तसुतोऽगमदिति पठनीयं शुनः कोपो ह्यजीगर्तपुत्रः सन्
विश्वामित्रपुत्रतामापेति बहुचक्राद्यनेसमाप्रापते । न च तनयशब्दोऽत्र परः कर्तृशक्यः । ऋचीकोहिभागो जामदग्न्यश्च रामस्य पूर्वजः अथर्चाकादयोभ्येत्यपि तरोराममनुवन्निरपादिपर्व
णि सभंतं च कात्यायनोऽल्लिङ्गदर्शनात् अजीगर्तस्त्वागिरसः । यथैवागिरसः सप्तपेयां तव पुत्रतामिति विश्वामित्रमिति बहुचक्राद्यनेऽगमः शेषवचनाद्यथा कथं चिद्व्याप्तस्तमाधेयं । यो विश्वामित्रपुत्र
स्त्वमगमस्तदेवांस्तु त्वासिद्धिमागत इत्यध्याहृत्य पूर्वोक्तार्थं ११ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ अग्निरिति जनयितायः पिता स एव न स्वन्वेऽन्नदानमयत्रातृमृतयः परिचर्याः सेवयाः २२ क्लीकः कामहीनः सन्त्यः प्रीतिर्योगात् केवलं कृपाद्रयादृष्टप्राप्यति । दाक्ष्येण स्वदेन हीनभा
यासृज्यः सन्त्यो धर्म २१ । नदांत इत्येकं पदं दानति छिन्नति दातः दानार्जं वक्षते दनयोरित्यस्मात्कर्तरिक्तः तद्व्यो न दांतः नैकधेति वरसमासः हिंसाशून्य इत्यर्थः २३ ॥ इति शांतिपर्व
णि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ ॥ ॥ ॥ पूर्वोऽध्याये यतः स्वस्योपकर्ताऽन्योन्यास्त्यत आत्मोपकाराय स्वयं मानं त्यक्त्वा
ऽन्यान्सेवेतेऽनुक्तं तत्र दत्तं सेवाप्रशंसार्थं श्रुत्वा तिमही करोति वृत्तिरिति वर्णेभ्यो ब्राह्मणस्यैवैभ्यः हीनस्य श्रुत्वा तद्वृत्तिर्जोविकाष्टसेवासेवकान्वर्गमिष्टान्कुरुतेऽतः शोभना दृष्टादृष्टोभयार्थे

सचाप्यभ्याहितो विप्रः क्रियायस्य न हीयते ॥ श्रेयो ह्यनाहिताग्निवमग्निहोत्रं न निष्क्रियम् २१ अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा ॥ गुरुश्च नरशार्दूलपरि
चर्यायथा तथम् २२ मानं त्यक्त्वा यो नरो हृद्वसेवी विद्वान्क्लीबः पश्यति प्रीतिर्योगात् ॥ दाक्ष्येण हीनो धर्मयुक्तो न दांतो लोकेऽस्मिन् नैव पूज्यते सद्गिर्यः २३ ॥ इति
श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ वृत्तिः सकाशाद्दर्शनं मयि चिन्मयो
हीनस्य शोभना ॥ प्रीत्योपनीतानिर्दिष्टा धर्मिष्ठान्कुरुते सदा १ वृत्तिश्चेन्नास्ति श्रुत्वा स्य पितृपैतामहीधुवा ॥ न वृत्तिपरतो मार्गे च श्रूषा तु प्रयोजयेत् २ सद्गिस्तु स
हसंसर्गः शोभते धर्मदर्शिभिः ॥ नित्यं सर्वास्वस्था सुना सद्गिरिति मे मतिः ३ यथोदयगिरौ द्रव्यं सन्निकर्षेण दीप्यते ॥ तथा सत्सन्निकर्षेण हीनवर्णोऽपि दीप्यते ४
यादृशेन हिवर्णेन भाव्यते शुक्लमंबरम् ॥ तादृशं कुरुते रूपमेतदेव मे वेदिमे ५ तस्माद्गुणे पुरज्येथामादोपे पुकदाचन ॥ अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलम् ६
सुखे वायदिवानुःखे वर्तमानो विचक्षणः ॥ यश्चिनोति शुभान्येव स तत्राणीह पश्यति ७ धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ॥ न तत्सेवेत मेधावीनतद्वितमिहो
च्यते ८ यो हत्वा गोसहस्राणि तृपो दद्यादरक्षिता ॥ स शब्दमात्रफलभाया जाभवति तत्स्वरः ९ स्वयं भूयः सृजन्नाग्नेधातां लोकसत्कृतम् ॥ धाताऽसृजत्पुत्रमेकं लो
कानां भारणे रतम् १० तमर्चयित्वा वैश्यस्तु कुर्यादत्यर्थं धृष्टिमत् ॥ रक्षितव्यं तुराजन्यैरुपयोज्य द्विजातिभिः ११ अजिह्वैरशतक्रोधैर्हव्यव्यप्रयोक्तृभिः ॥ शूद्रैर्नि
मार्जनं कार्यमेवं धर्मानं न श्यति १२ अप्रनष्टे ततो धर्मे भवति सुखिताः प्रजाः ॥ सुखेन तासां रजेंद्रमोदंते दिवि देवताः १३ तस्माद्योरक्षति तृपः सधर्मेण ति पूज्यते ॥
अधीते चापियो विप्रो वैश्यो यश्चार्जने रतः १४ यश्च शूद्रपते शूद्रः स ततं नियतं द्वियः ॥ अतोऽन्यथामनुज्येद्रस्वधर्मात्परिहीयते १५

त्वात् । नहि याजनकरा दानवाणिज्यादयो विप्रादिर्जीविकास्तेषां धर्मिष्ठतायै भवत्यतः तत्सेवया लोकादयं साधयेदिति भावः १ परतस्त्रैवर्णिकसेवाव्यतिरेकेण २ श्रूषाभावे वस्तौति सद्गिरिरया
दिना ३ द्रव्यं मणिकां च नादिदीप्यते सूर्यसन्निकर्षेण अतएव संध्याः सूर्यरश्मयो द्रव्यप्रभाविच्छरणात्प्रकाश्यते ४ । ५ । ६ तत्राणिशास्त्राणि सपवशात्तदर्थीत्यर्थः ७ । ८ । ९
पुत्रं वर्ज्यं देवतां १० ऋष्टिमत्कृषिगोरक्ष्यादि ११ अजिह्वैर्बुधहीनैः अशतक्रोधैर्विशतशटक्रोधहीनैः निर्गार्जनं नृभिश्च द्यादि १२ । १३ तस्मादिति धर्मेण रक्षतीति पू
ज्यते न तु नृपस्वभावेनेत्यर्थः १४ । १५

प्राणसंतापपूर्वकमपि निर्दिष्टादत्ताः काकिण्योर्विशतिवरादिकाः कपिजलाधिकरण्यायेन बहुवैत्रिस्वेपर्यवसन्नं तिस्रोऽपिकाकिण्य इत्यर्थः १६ पादशंतादृशं समद्वयमश्रद्धावो नित्यं ददाति
तथा च श्रुतिः । 'श्रद्धया देयं अश्रद्धया देयं श्रिया देयं हि या देयं तं विदा देयं' इति १७ तदुष्टपात्रात्तु च यं अमिष्टं सर्वतः प्रशस्तम् १८ तं च यं दानं दानात्मकम् १९ अतिक्रमेज्ज्वादि विविधे
नोपायेन संश्रयाद्ब्रह्मपाशात् २० दाक्ष्येण सेवायां त्साहेन २१ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ दानप्रशंसा

प्राणसंतापनिर्दिष्टाः काकिण्योऽपि महाफलाः ॥ म्यायेनोपार्जितादत्ताः किमुतान्याः सहस्रशः १६ सत्कृत्य हि द्विजातिभ्यो यो ददाति नराधिपः ॥ यादृशं तादृशं
नित्यमश्रातिफलमूर्जितम् १७ अभिगम्य च तत्तुष्ट्या दत्तमाहुरामिष्टम् ॥ याचितेन तु यदत्तं तादुर्मध्यमं बुधाः १८ अवज्ञया दीयते यत्तथैवाश्रद्धयाऽपि वा ॥
तमाहुरधमं दानं मुनयः सत्यवादिनः १९ अतिक्रमेन्मज्जमानो विविधेन नरः सदा ॥ तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुच्येत संश्रयात् २० दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजये
नतु ॥ धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दाक्ष्येण शोभते २१ ॥ इति श्रीम. शांति. मोक्ष. पराशरगीतायां त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ पराशर उवाच ॥
प्रतिग्रहगता विप्रैः क्षत्रिये युधिनिर्जिताः ॥ वैश्येन्यायाजिताश्चैव शूद्रेऽशूषयाजिताः १ स्वल्पाप्यर्थाः प्रशस्यंते धर्मस्यार्थं महाफलाः ॥ नित्यं त्रयाणां वर्णानां शु
श्रूषुः शूद्र उच्यते २ क्षत्रधर्मवैश्यधर्मानां वृत्तिः पतते द्विजः ॥ शूद्रधर्मा यदा तु स्यात्तदा पतति वै द्विजः ३ वाणिज्यं पाशुपाल्यं च तथा शिल्पोपजीवनम् ॥ शूद्रस्या
पिविवीर्यं ते यदा वृत्तिर्न जायते ४ रंगावतरणं चैव तथारूपोपजीवनम् ॥ मद्यमांसोपजीव्यं च विक्रयं लोहचर्मणोः ५ अपूर्विणानकर्तव्यं कर्म लोके विगर्हितम् ॥ कृत
पूर्वतुल्यजतो महान् धर्म इति श्रुतिः ६ संसिद्धः पुरुषो लोके यदाऽऽचरति पापकम् ॥ मदेनाभिभूतमनास्तच्च न ग्राह्यमुच्यते ७ श्रूयंते हि पुराणे पुत्राधिगदं हशासनाः ॥
दांता धर्मप्रधानाश्च न्यायधर्मा नृवृत्तिकाः ८ धर्मेषु सदानूनां भिराजन् प्रशस्यते ॥ धर्मवृद्धा गुणानेव सेवेते हि नराश्रुवि ९ तंधर्ममसुरास्तातनामृष्यंतजना
धिप ॥ विवर्धमानाः क्रमशस्तत्र तेऽन्नाविशन् प्रजाः १० तासां दर्पः समभवत्प्रजानां धर्मनाशनः ॥ दर्पात्मना ततः पश्चात्क्रोधस्तासामजायत ११ ततः क्रोधाभि
भूतानां वृत्तं लज्जासमन्वितम् ॥ हींश्चैवाप्यनशद्वाजंस्ततो मोहो व्यजायत १२ ततो मोहपरीतास्ताना पश्यंत यथापुरा ॥ परस्परावमर्देन वर्धयंत्यो यथा सुखम्
१३ ताः प्राप्य तु सधिगदं डोनकारणमतोऽभवत् ॥ ततोऽभ्यगच्छन् देवांश्च ब्राह्मणांश्चावमन्यह १४

प्राकृताप्राणसंतापनिर्दिष्टा इत्यादिना तदर्थं मर्वाजं नोपायेनियमयन्नन्यान्पि प्रसंगाद्भवत्यपि प्रतिग्रहगता इत्यादि १ । २ नपतत इति संबन्धः ३ शिल्पं चित्रलेखनादि वृत्तिः सेवाकृपा ४
रंगेभ्यादिवेषेणाऽऽतुरं रूपोपजीवनं जलमंडपिकेति दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धं पत्रपुष्पवस्त्रं वयवाचर्मपदैराकारैराजामात्यादीनां चार्थमादृश्यते ५ अपूर्विणा येन पूर्वमद्याद्युपजीवनं न कृतं
सोऽपूर्वतिनतत्रकर्तव्यम् ६ संसिद्धो लब्धवान्ब्रह्मादिः न ग्राह्यं वृद्धैराचरितमपिनस्वीकर्तव्यम् ७ मय एव कुतोऽभवदित्यत आह श्रूयंते हीरयादिना ८ । ९ अहुराः कामक्रोधादयः १० । ११
अनशद् नश्यत १२ । १३ नकारणतासां नियमने इति शेषः ततस्तः प्रजादेवान्ब्राह्मणांश्चावमन्याभ्यगच्छन् विषयानसेवेत्यर्थः १४

एवं कामक्रोधादिद्वारेण प्रजानां विघ्नं पदं सर्वं संक्षेपेण तन्निवृत्तुं वायमाह एतस्मिन्मिति देवाः शमदमादयः देवैश्चरस्ततोऽपि वरं श्रेष्ठं शिवं तु यथाग्रस्त्वप्रवृत्तुं पविमानिभ्यो विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यो विराट्पुत्रांतयोभिभ्यश्च परं चतुर्थं ब्रह्म शिवमद्वैतं चतुर्थं पश्यंते स आत्मा तत्र विज्ञेय इति श्रुतिप्रसिद्धं बहु रूपं माययेति शेषः । इन्द्रो मायाभिः पुरुषं पश्यति इति श्रुतेः गुणैर्नित्यजानैश्च वादिभिरधिकम् १५ तेन शिवेन साक्षात्कृतं न तं सपुराः कामक्रोधादयः गगनगाः मायाख्या व्याकृतांतर्गताः सपुराः पुरैः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैः सहिताः क्षितौ ऐश्वर्यं शुद्धचिन्मात्रे पातिताः प्रविष्टाः पातिताः एकेन वाणेन जीवात्मना शुद्धचिन्मात्रांतः प्रविष्टेन तथा च श्रुतिः । 'प्रणवो चन्द्रः शरोऽस्मान्मात्रं दत्तं लक्ष्यमुच्यते । अग्रमतेन वेदं लब्धं शरवत्समं यो भवेत्' इति । देवैरिन्द्रिवैराप्यायितेन तेजसा संस्कारशेषेणेत्यर्थः १६ पञ्चैवं संस्कारशेषेण पुरांपतंस्तुतिमूर्च्छयोरप्यस्तीत्यत आह तेषामिति तेषां कामादीनामपि पतिर्भोममयं करोमहाभाहः शूलपाणिना शूलवतीं क्षणाग्रया सुदृढया आयुधभूतया पाणिस्थवत्स्वाधीनयेत्यर्थः १७ तस्मिन् महाभो हे हतेस्वर्मावं ब्रह्म भावं मानवाजीवाः प्रत्यपद्यंत । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः यया पुरेतिः सृष्ट्यादौ पयामरीच्यादयो वेदैकनिष्ठा आसंस्तथात

एतस्मिन्नेव काले तु देवादेव वरं शिवम् ॥ अगच्छन् शरणं धीरं वदु रूपं गुणाधिकम् १५ तेन स्मृते गगनगाः सपुराः पातिताः क्षितौ ॥ त्रिधाऽप्येकेन वाणेन देवाप्यायिते जसा १६ तेषामपि पतिस्त्वासीद्भीमो भीमपराक्रमः ॥ देवतानां भयकरः सहतः शूलपाणिना १७ तस्मिन् हतेऽथ स्वर्भावं प्रत्यपद्यंत मानवाः ॥ प्रापद्यंत च वेदान्वैशाखाणि च यथापुरा १८ ततोऽभिपिच्यराज्येन देवानां दिव्यासवम् ॥ सप्तर्षयश्चान्युजं जराणां दंडधारणे १९ सप्तर्षिणामथोर्ध्वं च विप्र्युर्नाम पार्थिवः ॥ राजानः क्षत्रियाश्चैव मंडलेषु पृथक् पृथक् २० महाकुलेषु ये जाता वृद्धाः पूर्वतराश्च ये ॥ तेषामप्यासुरोभावो हृदयान्नापसर्पति २१ तस्मात्ते नैव भावेन सानुपंगेण पार्थिवाः ॥ आसुराण्येव कर्मानिण्यसेवन्भीमविक्रमाः २२ प्रत्यतिष्ठंश्चेव तान्येवस्थापयंत्यपि ॥ भजंते तानि चाद्यापि ये बालिशतारनराः २३ तस्मादहं ब्रवीमि त्वाराजन्संचित्य शास्त्रतः ॥ संसिद्धाधिगमं कुर्यात्कर्म हिंसात्मकं त्यजेत् २४

स्वज्ञानोत्तरमपि जीवन्मुक्ता अनादिसद्भासनावशाद्देकनिष्ठा एवासन्नित्यर्थः १८ तद्वति देवानां भिद्रियाणां राज्ये वा शिवे दिविहादां काशे वा सवंधासयति स्वरूपं चैतन्येन शरीरं दिव्यादीनि तिसासवंधिदात्मा तमभिपिच्य ब्रह्मनिष्ठत्वेन जितं द्विपाभूत्वा सप्तर्षयो वसिष्ठाद्याः लोकशिक्षाकृतवंत इत्यर्थः १९ आधिकारिकेभ्यः सप्तर्षिभ्योऽपि ब्रह्मविदः श्रेष्ठचमाह सप्तर्षीनामिति । 'अवां गिबिलश्च मस ऊर्ध्वं बुधस्तस्मिन् शोनिहितं विश्वरूपम् । तस्यासतः ऋषयः सप्तरीरे वा गृहीत ब्रह्मणा संविदाने' ति श्रुतेः । शिरसि सहस्रारं ब्रह्मनिहितं तस्य सप्तर्षीपेत्रोऽत्रादिस्याने प्रहमा मेव गोतम मरद्भाना विरयादिभ्युत्पन्नाः पिष्टादिभिर्धीयते ततोऽप्यवस्तने युमूलापारादिषु च केपुराजं शब्दित तत्तदेवताधिष्ठिते एव ब्रह्मैव विराजते इत्यर्थः ऋषीणां श्रोत्रादीनामूर्ध्वं मपरि सहस्रारं विप्रुः विगतं पृथुमयनादवयवोपचयात्पृथुशरीरं तद्ब्रह्म ततोऽशरीरः परमात्मनोऽस्ति पार्थिवः पृथिवीशरीरं तदाश्रितः तथाच । अशरीरं शरीरेष्वनवधेऽप्यवस्थितिमिति प्रुस्याशरीरत्वापिशरीरस्य स्वं श्रुतं राजत इति राजानः पृथक्काषिपागणेशाद्याः क्षत्रियायोगविप्रविभाशिन इत्येतराः २० ईदृजानानिदानस्य कामादिजस्य दौर्लभ्यमाहावधानार्थं महाकुलेष्वित्यादिना २१ । २२ संसिद्धो नित्यसिद्ध आत्मा तदधिगममात्मज्ञानमासुरमात्रनिष्ठत्वे संपादनीयमित्यर्थः तत्रोपायः कर्म हिंसात्मकं त्यजेदित्यादि २४

१५ । २५ इष्टेति सर्वेष्वपि जन्मसु इष्टादियोगोऽस्त्येवेत्यर्थः २७ आत्मनो गुणैरतिरज्यते अतीव गुप्तो भवति २८ । २९ ईहकोऽन्नाद्यर्थो ३० हृदि लिख्यत इवेति हृद्वेत्वा वासना नानुत्तमनुत्तमहंकारोऽज्ञानं वा तद्ब्रह्म नैकधेति वरसमासः निर्वासनं निरहंकारं निर्गताज्ञानं वा मनोयदा भवति तदा कल्याणं ब्रह्म नंदमुच्छतिमाप्नोति ३१ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मीलकंठीये मारतभावं दीपे चतुर्नवस्थाधिकं द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उक्तवक्ष्यमाणयोः संगतिमाह एष हति १ तपःप्रशंसितुं गार्हस्थ्यं निंदाति प्रायेणे

न संकरेण द्रविणं प्रचिन्वीयाद्विचक्षणः ॥ धर्मार्थन्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमुच्यते २५ सत्वमेव विधोदांतः क्षत्रियः प्रियवां धवः ॥ प्रजाभृत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मेणानुपालय २६ इष्टानिष्टसमायोगैर्वैरसौ हार्दमेव च ॥ अथ जाति सहाणिव हूनि परिवर्तते २७ तस्मादुणे पुरज्येथामादोपेपु कथंचन ॥ निर्गुणोऽपि हि दुर्बुद्धिः दिरात्मनः सोऽतिरज्यते २८ मानुषे पुमहाराज धर्माधर्मौ प्रवर्ततः ॥ न तथा न्येऽपु भूते पुमनुष्णरहितेऽपि २९ धर्मशीलो नरो विद्वानीह कोऽनीह कोऽपि वा ॥ आत्मभूतः स दालो केचरे हूतान्य हिंसया ३० यदा व्यपेत हृद्वेत्वं मनो भवति तस्य वै ॥ नादृतं चैव भवति तदा कल्याणमुच्छति ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां चतुर्नवत्यधिकं द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ ॥ ७ ॥ पराशर उवाच ॥ एष धर्मविधिस्तत्तदग्रहस्थस्य प्रकीर्तितः ॥ तपोविधिं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु १ प्रायेण च ग्रहस्थस्य मम त्वं नाम जायते ॥ संगतं नरश्रेष्ठ भावैराजसतामसैः २ गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च ॥ दाराः पुत्राश्च भृत्याश्च भवंतीह नरस्य वै ३ एवं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः ॥ रागद्वेषौ विवर्धेते हानित्यत्नमपश्यतः ४ रागद्वेषाभिभूतं च न रं द्रव्यवशानुगम् ॥ मोहजातारतिर्नाम समुपैति नराधिप ५ कृतार्थभोगिनं मत्वा सर्वो रतिपरायणः ॥ लाभग्राम्यसुखादन्यं रतितो नानुपश्यति ६ ततो लोभाभिभूतात्मा संग्राह्यं ते जनम् ॥ पुष्ट्यर्थं चैव तस्यैव हजनस्यार्थं च कीर्षति ७ सजानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः ॥ बालस्ते ह परीतात्मा तत्क्षयाच्चानुत्पद्यते ८ ततो मानेन संपन्नो रक्षन्नात्मपराजयम् ॥ करोति धेनुभोगी स्यामिति तस्माद्विनश्यति ९ तथा हि दुर्बुद्धि युक्तानां शाश्वतं ब्रह्मवादिनाम् ॥ अन्विच्छतां शुभं कर्म नराणां त्यजतां सुखम् १० स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव ॥ आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ११ निर्वेदादात्मसंवाधः संवाधाच्छास्त्रदर्शनम् ॥ शास्त्रार्थदर्शनाद्राजंस्तप एवानुपश्यति १२ दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्शवान् ॥ यो वै प्रियसुखेक्षीणस्तपःकर्तुं व्यस्यति १३ तपःसर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते ॥ जितेन्द्रियस्य दांतस्य स्वर्गमार्गं प्रवर्तकम् १४

त्यादिना १ । ३ । ४ । ५ भोगिनमात्मानमिति शेषः ६ जन्मकुटुंबं दासीदासादिकं अर्थधनं चिकीर्षति विक्षिपति वृद्धयर्थं कुसीद व्यापारं करोतीत्यर्थः ७ । ८ येन रुयादिना भोगी भोगसंपन्नः स्यामिति मनसि करोति तस्मादेव रुयादितो विनश्यति ९ दुर्बुद्धि युक्तानां फलासंगिनां त्यजतां निषिद्धकाम्यकर्माणीति शेषः १० स्नेहायतनं स्त्रीपुत्रादि ११ तप एवा नुपश्यति श्रेयस्त्वेन १२ प्रत्यवमर्शवान् सारासाराविवेकवान् प्रियसुखेक्षयादिजसुसनिमित्तं क्षीणः क्लेशमात्रः तत्र दोषदृष्ट्या तपःकर्तुं निश्चिनोति १३ सर्वगतं साधारणं दमव्यादानादि हीनस्य शुद्धादेरपि १४

1196411

तत्रयथाःपूर्वाक्षाःपट्टकणपुष्पजीलरकपीतश्वेताक्रमेणबुद्धिस्त्वेतमोरजांशयोरधिपत्यस्यापकर्षजाः । तत्रविशेषःस्वभाविकवर्णादाधिक्यंतमोरजसोहासइत्यर्थः १ यदेतदिति सात्त्विक
स्वप्नग्रणोऽपर्यैलोकःसात्त्विकैरेवमाहर्णैर्भित्तव्यंकंरजआदिप्रयानंशत्रादिविशेषजातिग्रहणंततउपग्रस्त्वेत्याक्षेपार्थः १ । ३ तपसोऽप्यपकर्षःकुतइत्यतआह सुशेप्रादिति सात्त्विकयोऽपत्योः
पुण्यःसंभवस्तयोरन्यतरस्यहीनत्वेहीनइत्यर्थः ४ अन्पतरहीनत्वमपिकुतइत्याशंकयोत्पत्तिस्थानभेदादित्याह वक्रादितिद्वाम्याम् १ । ३ । ७ अंबाश्रीनास्वल्पंजातिविवेकाद्विक्रम्यं ।
'तवगोत्राद्यान्मूत्रेराज्ञीमूर्ध्ववसितकं ॥ वैश्याःवठंनिषादंतमुद्रापातरसवश्रसः'इत्यादिना ८ । ९ नृनिखयवाद्यव्याकृताजगज्जातमितिसर्वत्रभूयतेतत्रकुतोऽवयवकल्पनेतिशंकते ब्रह्मणेति
आद्यनेतिपाठेपुकेनब्रह्मणेत्यध्याहृत्यं नानास्वंब्रह्मस्रियादिभावनेभिन्नत्वं गोत्रवोऽन्वयतः गोत्राणिब्रह्मस्रिवादीन्युपांबाश्रीनिच तस्माज्जातितारतम्यमयुक्तमित्यर्थ १०

तस्यादरेऽपि व्यवभिचारमाह यत्रेति यथाकाक्षीवताशुद्रायामुत्पादितः पुत्राब्राह्मणत्वं नीताननुते निषादस्वंप्रासाद इत्यर्थः । तस्मात्कारणद्वारा कार्यद्वारा वाजातिभेदानुक्त इति भावः ११
तदेतदभ्युपगमेनैव परिहरिष्यन्नस्यार्थस्य दुर्ग्रहत्वमाह राजत्रिति अपकृष्टेन वर्णतारतम्यदृष्टिमतारजस्तमोघस्तेन १२ । १३ । १४ । १५ । १६ मूलैति मूलकार्यं ब्रह्म तत्र चत्वारि गोत्राणि
नामाभिसंस्पृष्टानि गुणयोगात् तथाच श्रुतिः 'एतमेगिरा इत्याचक्षतेऽगानां हिरसस्तेनेति तदेवाभ्युपगम्यैवैतानि संप्रतिष्ठति तस्मात्संप्रतिष्ठ इत्याचक्षते एतमेव संतं' इत्यादिका १७ कर्मतो
ऽन्यानि गोत्राणि । 'तस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंचित्स्माद्विश्वमिदं इत्याचक्षते एतमेव संतं' इत्यादि श्रुतेः कर्मजाभ्युपगम्यानि गोत्राणि परमात्मनिकर्मजान्येव वर्णाश्रमगोत्रकल्पनेति

यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोर्निमुनयोगताः ॥ शुद्धयोर्नौसमुत्पन्नाभिनयोनौ च तथाऽपरे ११ ॥ पराशर उवाच ॥ राजत्रैतद्भवेद्ब्राह्मणपक्षेन जन्मना ॥ महात्मना
समुत्पत्तिस्तपसाभावितात्मनाम् १२ उत्पाद्य पुत्रान्मुनयो नृपते यत्र तत्र प्रह ॥ स्वेनैव तपसा तेषां पितृविविदधुः पुनः १३ पितामहश्च मे पूर्वमृष्यशृंगश्च काश्यपः ॥
वेदस्ताड्यः कृपश्चैव काक्षीवत्कमठादयः १४ यवक्रीतश्च नृपते द्रोणश्च वदतावरः ॥ आयुर्मतंगो दत्तश्च दुमदो मात्स्य एव च १५ एते स्वां प्रकृतिं प्राप्तावदेह तपसोऽऽश्र
यात् ॥ प्रतिष्ठिता वेदविदो दमेन तपसेव हि १६ मूलगोत्राणि च त्वारिसमुत्पन्नानि पार्थिव ॥ अंगिराः कश्यपश्चैव सिधो भृगुरेव च १७ कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समु
त्पन्नानि पार्थिव ॥ नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् १८ ॥ जनक उवाच ॥ विशेषधर्मान् वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम ॥ ततः सामान्यधर्माश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि
१९ ॥ पराशर उवाच ॥ प्रतिग्रहो याजने च तथैवाभ्यापनं नृप ॥ विशेषधर्मा विप्रानां रक्षाक्षत्रस्य शोभना २० कृषिश्चाशुपाल्यं च वाणिज्यं च विशामपि ॥ द्विजानां
परिचर्या च शूद्रकर्मनराधिप २१ विशेषधर्मान् नृपते वर्णानां परिकीर्तिताः ॥ धर्मान् स्तारधारणां स्तात विस्तरेण शृणुष्व मे २२ आनुशंस्यमहिंसाचाप्रमादः संविभागे
ता ॥ श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च २३ स्वेपुदारे पुंसो तोषः शौचं नित्यानसूयता ॥ आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप २४ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या
स्त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ अत्र ते पामधीकारो धर्मेऽपि द्विपदावर २५ विकर्मा विस्थिता वर्णाः पतंते नृपते त्रयः ॥ उन्नमंति यथा संतमाश्रित्येह स्वकर्मसु २६ न चापिशूद्रः
पततीनि श्वयोनचापि संस्कारमिहार्हतीति वा ॥ श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्माः पुतेन चास्य धर्मेऽपि तेषां नृपते २७ वैदेहकं शूद्रमुदाहरंति द्विजामहाराज श्रुतोपपन्नाः ॥
अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् २८

प्रसङ्गार्थः । तानि च गोत्राणि तपसा अभितनामधेयापरपर्यायाणि सतां ग्रहणं सार्धं वर्णविषाहादिश्रौतस्मार्थव्यवहारालं च न मवतीति शेषः १८ एवं वर्णाद्युत्पत्तिज्ञात्वा तदीपां सामान्यवि
शेषधर्मांश्च प्रतिविशेयेति १९ । २० । २१ । २२ आनुशंस्य आदिप्रयोदशकोगणसंवेगार्थमसाधारणः २३ । २४ अधीकारः सप्तर्षीस्य च त्र्यम्बकमुपेयं बहुलमिति दीर्घः धर्मेऽपि
वैकिपु २५ विकर्मनिषिद्धं कर्म स्वकर्मसु संतं नराश्रित्य वर्णाः संस्वादियुगजा उन्नमंति २६ नचेति संस्काराहो हितदुष्पविषयं तत्त्वार्थं इत्यर्थः । धर्मेऽपि आनुशंस्य आदिप्रयोदशककृपे २७ हे वैदे
ह द्विजाः शूद्रकर्मजापतिब्राह्मणशूद्रमाहः अहं तु तं विष्णुं अत्रिपुत्रं पश्यामि अत्र विष्णुं हि ब्राह्मणसंविप्रौ ययोर्कं नृपते वर्णविशेषोऽपि प्रकृतम् । 'ब्रह्म कल्पो भवद्ब्राह्मणेनारायणो भवः' इति भावः ।-

—वस्तुतस्तु ये स्युलंकारीरं रयक्काळिगमेवात्मस्त्वेन प्रतिपन्नास्ते विवेहाः ये तु स्युलंकारीरं रयक्काळिगमेवात्मस्त्वेन प्रतिपन्नास्ते प्रकृतिकयाः अवमतिक्रान्ता ब्राह्मणाः । आद्यस्य मुक्तिर्जन्मद्व
येन व्यवहिता । द्वितीयस्यैकेनाप्यस्य सत्यः एवं सति द्विजाः शूद्रवैदेहकं विदेहेषु विदितं पाहुः शूद्रो विद्वज्जन्मनीमाप्यमाह्वानो मवतीत्यर्थः । स्वमते तु सप्रधानमतपक्षमेव जन्मप्राप्यमुच्यते
इति १८ नन्वयज्ञस्य शूद्रस्य चित्तशुद्धयमावात्कर्तव्यं विदेहत्वादिकं स्यादत आह सतामिति सतां वृत्तं दमय्यादानादि निहीनाः शूद्राः उद्विधीष्वभास्यान्मुद्वर्तुमिच्छवः निहीनानुजिहीष्वहति
पाटेकामादीन् दोषान् उज्जिहीष्वतच्छेदुमिच्छव इत्यर्थः २९ मोदते मोदंते ३० एनं नरेन्द्रपतिरीतानपति ३१ । ३२ इष्टकर्मत्यागे जातिकर्मणोर्द्वयोरन्यतरस्यापि चेहेतुत्वमाह वा

सतां वृत्तमधिष्ठाय निहीना उद्विधीष्वः ॥ मंत्रवर्जनं दृष्ट्यंति कुषाणां पौष्टिकीः क्रियाः २९ यथा यथा हि स दृष्टमालं वंती तरे जनाः ॥ तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चैह च
मोदते ३० ॥ जनक उवाच ॥ किं कर्म दूषयत्येनमथो जातिर्महा मुने ॥ संदेहो मे समुत्पन्नस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ३१ ॥ पराशर उवाच ॥ असंशयं महाराज उभयं दो
षकारकम् ॥ कर्मचैव हि जातिश्च विशेषं तु निशामय ३२ जात्या च कर्मणा चैव तुष्टं कर्मन सेवते ॥ जात्या दुष्टश्च यः पापं करोति स पूरुषः ३३ जात्या प्रधानं पूरुषं कुर्वा
णं कर्मधिकृतम् ॥ कर्मत दूषयत्येनं तस्मात्कर्मन शोभनम् ३४ ॥ जनक उवाच ॥ कानि कर्माणि धर्म्याणिलोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम ॥ न हि संतीह भूतानि क्रियमाणा
निसर्वदा ३५ ॥ पराशर उवाच ॥ शृणु मेऽत्र महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ यानि कर्माण्यहिंसाणि नरत्रायंति सर्वदा ३६ संन्यस्याग्नीनुदासीनाः पश्यंति विमत
ज्वराः ॥ नैः श्रेयसं कर्मपथं समारुह्य यथाक्रमम् ३७ प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्याः सुसंशिताः ॥ प्रयाति स्थानमजरं सर्वकर्म विवर्जिताः ३८ सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि स
म्यकृत्याराजस्य वाक्यानि चोक्ता ॥ त्यक्त्वाऽधर्मं दारुणं जीवलोके याति स्वर्गनात्र कार्या विचारः ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराश
रगीतायां षण्णवत्यधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥ ॥ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ पिता सखा योगुरवस्त्रियश्च न निर्गुणानां प्रभवति लोके ॥ अनन्यभ
क्ताः प्रियवादिनश्च हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् १ पिता परं देवतं मानवानां मातुर्विशिष्टं पितरं वदति ॥ ज्ञानस्य लाभं परमं वदति जितेन्द्रियार्थाः परमा प्रवृत्ति २ रणाजि
रेयत्र शराग्रिस्तरे नृपात्मजो वातमवाप्य दहते ॥ प्रयाति लोकां न भरेः सुदुर्लभां निषेवेत स्वर्गफलं यथा सुखम् ३ श्रांतीं भीतं प्रष्टुं शस्त्रं रुदं तं परा इ सुखं पारिवह
श्च हीनम् ॥ अनुद्यतं रोगिण्या च मानं न वै हि स्याद्बालमुद्वौ च राजन् ४ पारिवर्हेः सुसंयुक्तमुद्यतं तुल्यतां गतम् ॥ अतिक्रमेत्तं नृपतिः संप्राप्ते क्षत्रियात्मजम् ५

भ्यां जात्येति ३३ । ३४ । ३५ । ३६ संन्यस्याग्नीनुदासीनाः पश्यंति स्वर्गस्वर्गः यथा कर्मवितर्कं विचारं न दास्मि तां रुपां सुयोगमाप्नुयुर्न पूर्वमपि कार्त्तिकोत्तरात्तरमाभिकामा रुह्य कर्म
पथं योगं ३७ प्रश्रिताऽभ्युदयः सुसंशिताऽजितुः सुदुःखः ३८ त्यक्त्वा अधर्ममिति च्छेदः ३९ ॥ इति शांतिपर्वणि जीवलोकेऽपि भारतमावर्षीषे षण्णवत्यधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥
कानि धर्मकार्याणीत्यपेक्षाया माह पितेति निर्गुणानां भक्त्यादिहीनानां पित्रादयो ययोर्कंसेवाफलं दातुं न मवति ये तु भक्तास्ते पित्रादिष्वेवाफलं प्राप्तुं यथैवेत्यर्थः १ लाभं लाभहेतुं जितेन्द्रि
यार्थांस्तेष्वेवादिष्वेव जनिमः २ । ३ पारिवर्हेऽपि पारिवर्हचानिभिः अनुद्यतमापुषमप्रेरयंतु दुःखहीनं वा ४ अतिक्रमेत्तं नृपतिः ५

६ । ७ विष्टांशोपलब्धः ८ स्निग्धैर्मात्रादिभिः क्लिपमाणान्ध्रमयादीनि नायुरिति पर्यायैः प्राणाप्रपोषयेत् ९ गृहस्थानामिति विनाशबंधक्षयं पद्धा विःपक्षीपरमात्मा । पुरासपक्षीभूत्वा
 हिरण्यशकुनिर्जन्मनाम् द्वापुर्गर्भाहत्यादिभूतिपुत्रमात्मनिपक्षिवाचिज्ञादप्रयोगदर्शनात् तेन इत्थंमावेतृतीया परमात्ममावेनोपरमानंदमभिकोशतामित्यर्थः । पुलिनेपुलितव
 ल्पुलीयेपुनिधनंमरणंश्रेयाःक्रियावतातीर्थास्त्वुचितकर्मवत् । तयाचत्पुतिः । 'यस्यहस्तौचपादौचमनश्चैवमुस्येतम् । विद्यातपश्चकीर्तिश्चसतीर्थफलमङ्गुते'इति पुलिनेष्वपिसमुद्रगामिन्य
 पवनवायरास्ताः सथाचत्पुतिः । 'इदंतेऽप्याभिरसमानमद्विषाःकाश्चसिधुंभवहतिनयः । सपौजीर्णाभिवस्वचंजहातिपापंशिरस्कोऽभ्युपेत्य'इति । योऽप्युत्तमंमतिष्ठितविदप्रत्येवतिष्ठतीतिच
 नावंतारकालपापवक्त्राश्रयविधापः । यद्यप्येवंसर्वातामपाश्रयविद्यामदर्थमाश्रयताऽवियथापुरोडाशोचतुर्षीकरोरात्रेपंचमुर्षीकरोतीतिवत्सामान्यश्राद्धविशेषावावृध्यतेपृथग्भद्रिजंतोः
 प्राणेषुक्रममापुत्रस्तारकवक्त्राश्रयेनासावमूर्नीभूत्वाभोक्षीभवतीतिविशेषभूतेरविमुक्तोत्तमंतास्वेऽप्युत्तमिष्यते । अत्राप्युत्तमिष्यतिश्रौतसप्तमीपुलिनेष्वितिपदेनसामीप्येकवाक्यता
 तेनाऽऽशमीपऽभिरणंयुक्तम् १० तच्चनहतेनसंपादनीयमित्पाह आयुषीति तयाहितेनाहियहच्छामरणमकारणयद्कारणाद्भवत्यज्ञानमाप्रापनयेनस्वतःसिद्धंभोक्षकपतत्कारणैस्तीर्थमरणे
 ईडुपपादितंभवति यथोक्तंवासिद्धेऽप्युक्तंयथे । 'भोक्षेत्रेविमुक्तातःकरणायेऽववाभूताः । क्षेत्रमाहात्म्यतस्तेऽपिसंतिक्षेत्रफलाश्रिताः'इतिविमुक्तातःकरणादमुक्तिक्षेत्रमित्यप्यजातः

तुल्यादिहवधःश्रेयान्विशिष्टाद्येतिनिश्चयः ॥ निहीनात्कातराच्चैवकृपणाहर्हितोवधः ६ पापात्पापसमाचाराभिहीनाच्चनराधिप ॥ पापपुण्यवधःप्रोक्तोनरकायेति
 निश्चयः ७ नकश्चिद्वातिवैराजन्दिष्टातवशमागतम् ॥ सावशेषायुषंचापिकश्चिन्नैवापकर्षति ८ स्निग्धैश्चक्रियमाणानिकर्माणीहनिवर्तयेत् ॥ हिंसात्मकानिसर्वाणि
 नायुरिच्छेत्परायुषा ९ गृहस्थानांतुसर्वेषांविनाशमभिकांशताम् ॥ निधनंशोभनंतातपुलिनेपुक्रियावताम् १० आयुर्विषयमापन्नेपंचत्वमुपगच्छति ॥ तथाह्यका
 रणाद्भवतिकारणैरुपपादितम् ११ तथाशरीरंभवतिदेहाद्येनोपपादितम् ॥ अध्वानंगतकश्चायंप्राप्तश्चायंगृहाहृद्गम् १२ द्वितीयंकारणंतत्रनान्यत्किंचनविद्यते ॥
 तदेहंदेहिनायुक्तंभोक्षभूतेषुवर्तते १३ शिरास्त्राव्यस्थिसंवातंश्रीभस्तामेध्यसंकुलम् ॥ भूतानामिन्द्रियाणांचगुणानांचसमागमम् १४ त्वगंतदेहमित्याहु
 र्विद्वंसोऽध्यात्मचित्तकाः ॥ गुणैरपिपरिक्षीणंशरीरंमर्त्यतांगतम् १५

क्षेत्रफलंभोक्षस्तदभितानामुकाहृत्यर्थः । अत्रहिजंतोरित्युदाहृत्युत्पाद्यप्यत्राप्यज्ञानापनयीऽस्त्वेषवतयापिसत्त्वाप्रज्ञमादिकंविनामरणेनहृतात्साध्यतइतिभोक्षस्यापिहृतात्साध्यत्वमुपचारा
 दुक्तंभवति ११ तीर्थेष्विहृतामरणंभिवति तथेति वेदात् स्यच्छोषेपंचमी देहंप्राप्येनपुतापंचत्वमित्यमुक्त्यतेउपपादितंदेहेनजलप्रवेशादिनासंपादितं तस्यतथाशरीरंपूर्वदेहप्रकारमे
 वशरीरंभवतिदेहत्यागीयातनाशरीरंमोतीत्यर्थः । सोऽयमध्वानंभोक्षमार्गगतोऽपिकुरितस्त्वादध्वानंगतकः यतोऽप्येवोक्षक्षेत्रेऽपिगृहाहृदंदेहाहंंप्राप्तः १२ तत्किमस्यमोक्षोनास्त्ये
 वेत्याशंक्याह द्वितीयमिति तत्रगृहाहृदतरप्राप्तोद्वितीयंकारणंकाश्यांभूतस्यापिवातनादेहमासावेकंकारणंहृदमरणमभूत् । ततोऽपिदेहांतरप्राप्तोद्वितीयंकारणंनस्ति । तस्ययातना
 देहस्यभोगदेहस्येनकर्मदेहस्यामावाहंतांरोत्पादकत्वंनास्तीत्यर्थः । तदेहंकावत्त्रयं वैदिनांसोऽपियातनादेहोभोक्षभूतेषुभोक्षयोग्येषुक्रियाशेषेषुक्रियासहस्यपापानिहरेणाययातनार्थयोगि
 त्ववर्तते १३ यातनादेहस्यस्वरूपमेतदेहहृदयमित्पाह शिरेति गुणानांविषयाणांवासानामयानाम् १४ स्वगतंस्वदेवांस्तेसमीपेयस्य स्वगत्यमात्रंभेदोमांसवर्जितमित्यर्थः । गुणैः
 संसर्पादिभिः सत्तंतंवायवीयमपिपूर्वासातनावसान्पुण्यतामिवगतम् १५

अतएवतत्राशोऽपिमर्त्यशरीरनाशवदेवेत्याह शरीरिणेति केचुक्रिमांकमुकमिवमुक्तेनपरित्यक्तंभूतेरपंचीकृतैः प्रकृतिस्वस्वकारणं यद्वा भूतैर्यातनादेहारंभकैःप्रकृतिमात्मानंप्रातैः 'एवमे
 वास्पपरित्रपुरिमाःशोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंमाप्यास्तंयति'इतिभूतेस्ततोभूमौनिमज्जतिःकौकट्ट्या । तयावनतस्यप्राणाउत्क्रांत्यत्रैवसंभवनीयंतेइतिप्राणानिप्रत्यगात्मनिविहृत्युत्पल्लय
 प्रवृत्तंसंलक्ष्यत्याधमातोभुतंशेतद्विलोक्यकट्ट्याशरीरस्यमौल्योऽपिभूत्याप्रदर्शितः । इदमपिद्वविशाचानामेवहृदयानस्त्वमहृदयातेष्वेतस्यवर्तनादितिध्वेयं १६ ननुपाशेमाचमा
 हात्स्वेवाराणस्यांभूतस्यापिप्राहाणत्यवशजन्मानिस्मर्यतेतत्कयंद्वितीयंकारणंतत्रेतिजन्मांतरप्रापकंकारणांतरस्यनास्तीत्युक्तमित्याशंक्याहार्त्वेन भावितमिति तत्पिशाचशरीरंकर्मयोगेन
 आत्महत्यापादवद्वाहृत्यादीनामनेकजन्मपापकाणांमनेकैषाकर्मणांकाश्यांकुतानांसंभवात्तत्कर्तव्यसाधनात्तत्रयातनाशरीरिजायते । नचैवंदेहांतरमरणाद्विशेषहत्याशंक्याह इदमिति
 इदंयातनाशरीरादप्यव्ययप्रविषयेनिमग्नसत्त्वितेतत्स्वभावास्तत्तद्वृत्तयोऽपरोविसर्गजन्मकर्मणःफलभूतोदृष्टः यातनाशरीरविसर्गस्तुत्यक्तशरीरसजातीयोनभवतीत्यर्थः । विमदेइतिपाठेऽपि

शरीरिणापरित्यक्तंनिश्चेष्टंगतचेतनम् ॥ भूतैःप्रकृतिमापन्नेस्ततोभूमौनिमज्जति १६ भावितंकर्मयोगेनजायतेतत्रतत्रह ॥ इदंशरीरंवेदेहप्रियतेयत्रयत्रह ॥
 तत्त्वभावोऽपरोदृष्टोविसर्गःकर्मणस्तथा १७ नजायतेतृप्तपतेकंचित्कालमयंपुनः ॥ परिभ्रमतिभूतात्माद्यामिवांशुधरोमहान् १८ सपुनर्जायतेराजन्प्राप्ये
 हायतनंचप ॥ मनसःपरमोद्यात्माहंद्रियेभ्यःपरमनः १९ विविधानांचभूतानांजंगमाःपरमाचप ॥ जंगमानामपितथाद्विपदाःपरमामताः ॥ द्विपदाना
 मपितथाद्विजावैपरमाःस्मृताः २० द्विजानामपिराजेंद्रप्रज्ञावंतःपरामताः ॥ प्राज्ञानामात्मसंबुद्धाःसंबुद्धानाममानिनः २१ जातमन्वेतिमरणंनृणामिति
 विनिश्चयः ॥ अंतवंतिहिकर्माणिसेवतेगुणतःप्रजाः २२ आपन्नेतृतरांकाष्ठसूर्येयोनिधनंवजेत् ॥ नक्षत्रेचमुहूर्तेचपुण्येराजन्सपुण्यकृत् २३ अयोजयि
 त्वाक्किशेनजनंप्राव्यचदुष्कृतम् ॥ मृत्युनाऽऽत्मकृतेनेहकर्मकृत्वाऽऽत्मशक्तिभिः २४ विषमुद्वंघनंदाहोदस्युहस्तात्तथावधः ॥ दंष्ट्रिम्यश्चपशुम्यश्चप्राकृतोव
 चउच्यते २५ नचैभिःपुण्यकर्मणोयुज्यंतेचाभिसंधिजैः ॥ एवंविधैश्चवहुभिरपरैःप्राकृतैरपि २६ ऊर्ध्वमित्त्वाप्रतिष्ठंतेप्राणाःपुण्यवतानृप ॥ मध्यतो
 मध्यपुण्यानामधोदुष्कृतकर्मणाम् २७

सर्वाः १७ यातनादेहस्यपुनर्तोवेलक्षणमाह नजायतइति भूतात्माकृद्विशाचः नजायतेस्वेनरूपेणनाविर्मवतिपावरापापक्षयं १८ आयतनमधिष्ठानंप्राप्तोपाधिजनिताकालुष्यत्यागेनावग
 म्य । आयतनस्वरूपमाह मनसइति निःसंकल्पधेवमोक्षलक्षणमित्यर्थः । तस्मान्निःसंकल्पस्तदवस्थिष्ठेदेवतन्मोक्षलक्षणमितिमैत्रायणीययुतेः १९ एवंजंतुतारतम्यवर्जितादेशविशेषायतांग
 तिमृत्का कालायतांगतिवर्कृजंनारतम्यंतावदाह विविधानामिति २० आत्मसंबुद्धायोगिनः अमानिनोयोगीश्वर्यंकृतदर्पहीनाः २१ दर्पत्यागमूलकविवेकमाह जातमिति २२ पुण्यकृतप्रज्ञलो
 कंऽपुमधिकारीत्यर्थः २३ तत्रमुक्तवसाधनंजंनंकेजेनअयोजयित्वेति अत्रापियाहच्छिन्नकमेवमरणंज्येइत्याह मृत्युनेति आत्मकृतेनकालजेन २४ विषमिति योमीअतंतव्याधिपीडाप्रस्तोः
 विषमरणंचेद्वित्यर्थः २५ १६ उत्तरायणेभूतानांपुण्यकृततांगतिमाह ऊर्ध्वमिति सूर्यमंदंभूमिस्त्वेत्यर्थः । सूर्यद्वारंतेविरजाध्यातीतिभूतः मध्यतोमध्यलोके प्रासंगिकोऽयमधोऽक्षः २७

देशकालनिरपेक्षागतिस्तुकेष्वलमज्ञानरूपशरीरपममात्रादेवेत्याह एकइतिद्वया २८ अत्यप्रवाधनार्थंश्रुतिधर्मयुक्तंयथास्यातयाहृद्वानुपास्यप्रमदेत सोऽज्ञानशत्रुःप्रज्ञाशरीरंमथितःप
रतिनश्यतिहेराजपुत्र २९ आश्रमत्रयधर्मःप्रज्ञाप्रसादुपायइत्याह अधीत्येति श्रेयःस्थित्वाश्रेयोत्यर्थंतिष्ठतिसन्नद्धोभवतीतिश्रेयःस्थित्वाभोक्षकामः । आत्मनिष्कान्तिर्बन्धिपथेति
निर्बन्तोऽर्थशब्दः ३० अध्ययनादियोग्यानुयोनिप्रशंसति उपभोगैरितिचतुर्भिः ३१ । ३२ । ३३ योधर्मावमंतासकामात्माभवत्सचकाभेनवच्यते ३४ प्रीतिपुराणिनमीत्याचिरंतनेन पुराणेने
तिपाठःस्वच्छः दीपोपमानिस्नेहेनसं वर्धनीयानि यावद्योऽन्तर्वांस्वयान्न दयावान्मृतानिपश्यतिविरक्तोऽर्थांश्चपश्यतिवःसमहीयतेइत्युत्तरेणसंबंधः ३५ । ३६ पुनरावृत्तिमर्तोगतिमाह

एकःशत्रुर्नद्वितीयोऽस्तिशत्रुर्ज्ञानतुल्यःपुरुषस्यराजन् ॥ येनावृत्तःकुरुतेसंप्रयुक्तोघोराणिकर्माणिमुदरुणानि २८ प्रवाधनार्थंश्रुतिधर्मयुक्तंद्वानुपास्यप्र
भवेतयस्य ॥ प्रयनसाध्योहिसराजपुत्रप्रज्ञाशरीरंमथितःपरेति २९ अधीत्येवंदंतपसाम्रह्यचारीयज्ञानशक्त्यासन्निष्ठह्येहपंच ॥ वनंगच्छेत्पुरुषोधर्मकामःश्रे
यःस्थित्वास्थापित्वास्ववंशम् ३० उपभोगैरपित्यक्तंजात्मानंसादयेन्नरः ॥ चंडालत्वेऽपिमानुष्यसर्वथातातशोभनम् ३१ इयंहियोनिःप्रथमायांप्राप्यजगती
पते ॥ आत्मावैशक्यतेत्रातुंकर्मभिःशुभलक्षणैः ३२ कथंनविप्रणश्येमयोनितोऽस्याइतिप्रभो ॥ कुर्वेतिधर्ममनुजाःश्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ३३ योदुर्लभत
रंप्राप्यमानुष्यांदिषतेनरः ॥ धर्मावमंताकामात्माभवेत्सखलुवच्यते ३४ यस्तुप्रीतिपुराणेनचक्षुपातातपश्यति ॥ दीपोपमानिभूतानियावदर्थान्नपश्यति ३५
सांत्वेनान्नप्रदानेनप्रियवादेनचाप्युत ॥ समदुःखसुखोभूत्वासपरत्रमहीयते ३६ दानंत्यागःशोभनामूर्तिरद्भ्योभूषणव्यंतपसोवैशरीरम् ॥ सरस्वतीनैमिष
पुष्करेपुयेचाप्यन्येपुण्यदेशाःपृथिव्याम् ३७ गृहेपुयेषामसर्वःपतंतितेपामथोनिर्हरणप्रशस्तम् ॥ यानेनवैप्रापणंचरमशानेनशौचेननूनंविधिनाचैवदाहः ३८
हृष्टिःपुष्टिर्यजनंयाजनंचदानंपुण्यानांकर्मणांचप्रयोगः ॥ शक्त्यापिच्यंयच्चकिंचित्प्रशस्तंसर्वाण्यात्मार्यमानवोऽयं करोति ३९ धर्मशास्त्राणिवेदाश्चपङ्गानिनरा
धिप ॥ श्रेयसोऽर्थविधीयतेनरस्याक्लिष्टकर्मणः ४० ॥ भीष्मउवाच ॥ एतद्वैसर्वमाख्यातंमुनिनासुमहात्मना ॥ विदेहराजायपुराश्रेयसोऽर्थेनराधिप ४१
॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरमीतायां सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ पुनरेवतु
पप्रच्छजनकोमिथिलाधिपः ॥ पराशरंमहात्मानंधर्मपरमनिश्चयम् १ ॥ जनकउवाच ॥ किंश्रेयःकागतिर्ब्रह्मन्किंतुनंविनश्यति ॥ कगतोननिवर्तततन्मे
ब्रूमिहामते २ ॥ पराशरउवाच ॥ असंगःश्रेयसोभूलंज्ञानंज्ञानगतिःपरा ॥ चीर्णतपोनप्रणश्येद्वापःक्षेत्रेननश्यति ३

दानमिषादिनाशौमनामूर्तिः शांताआकृतिः हेभूष अद्भ्योऽस्तिप्रसक्तशरीरंछायेणोपनीयं तत्रआपःकृत्वाइत्यतआह सरस्वतीति अन्येकुछक्षेत्राद्याः ३७ उक्तपूर्वार्थप्रकारांतरमाह
गृहेष्विति ३८ । ३९ । ४० । ४१ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बिलकंदीये भारतमावदीये सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥ उक्तमर्थंक्षेत्रेणवक्तुमारभतेपुनरेषेया
कथायां १ श्रेयःश्रेयःप्रापणं १ ज्ञानमेवपरागतिः हेज्ञानहेचिन्मात्रस्वरूप मर्यकतिरेवपरागतिरित्यर्थः वापोदानं क्षेत्रेतरात्रे बीजमितिपाठेबीजमिवभूमिमितिसंप्रवार्थः ३

किंतुनंविनश्यतीत्यस्यैवोत्तरंप्रायेणाध्यायशेषः अवर्तेतिच्छेदः अभयंकेतमभयंकरंदानंदस्वासेन्यासंकुस्तेत्यर्थः । सिद्धिर्भोजननिवर्तनेत्यानं इदंचतुर्थप्रश्नस्योत्तरं ४ अभयंसर्वभूते
भ्योददातितमभितःसदाऽभयंवर्तते ५ बुद्धिमानासंगशून्यः दुर्बुद्धिर्नसाविषयसंगवान् ६ छिद्यतेआलिंगति तदार्थः पर्णवत्पर्णमिव ७ कारणाफलदानात्मिकाक्रियातन्निर्द्वैत्य
पेक्षी समभियद्यतफलेप्राप्नोति ततोऽवर्मात् कर्ताकर्तृत्वाभिमानो ८ नभियंतेकर्मफलैर्नकिंशयंति तेषांकर्मांछेपात् कस्तर्हिभियंतेऽतआह बुद्धीति नबुध्यतेतुश्चेष्टितमितिशेषः ९ । १०
ययानद्यांबद्धःसेतुर्नैवसीदति स्रोतःपुष्टिकरोति एवमसक्तोधर्मैवसेतुर्नैवस्यसमर्थादायांबद्धोनेवसीदति संभवस्तपोवृद्धिश्चस्फीताभवतीत्यर्थः ११ समाधिनाभियमेनदृष्टांते दाहान्तिकेत्
समाधिनाध्वानेन यथामणिःस्रोतरेजआदत्ते एवंजीवोब्रह्मभावमादत्तेमणिद्वारावद्वेतिवयोगद्वाराब्रह्मभासामिष्यकिमर्थवतीत्यर्थः १२ सौम्यतरम्यतां यथाश्रयंपुनःपुनर्मांसनाभ्यासाद्बहु
छित्वाधर्ममयंपाशंयदाधर्मसंभिरज्यते ॥ दत्त्वाभयकृतंदानंतदासिद्धिमवाप्नुते ४ योददातिसहस्राणिगवामश्वशतानिच ॥ अभयंसर्वभूतेभ्यःसदातमभिवर्त
ते ५ वसन्तिषयमन्येऽपिनवसत्येवबुद्धिमान् ॥ संवसत्येवदुर्बुद्धिरसत्युविषयेष्वपि ६ नाधर्मःछिद्यतेप्राज्ञपयःपुष्करपर्णवत् ॥ अप्राज्ञमधिकंपापंछिद्यते
जतुकाष्ठवत् ७ नाधर्मःकारणापेक्षीकर्तारमभिमुंचति ॥ कर्ताखलुयथाकालंततःसमभियद्यते ८ नभियंतेकृतात्मानात्मात्मप्रत्ययदर्शनः ॥ बुद्धिर्मोद्विया
णाहिप्रमत्तोयोनबुद्धयते ॥ शुभाशुभेप्रसक्तात्माप्राप्नोतिसुमहद्वयम् ९ वीतरागोजितक्रोधःसम्यग्भवतियःसदा ॥ विषयैवर्तमानोऽपिनसपापेनयुज्यते १० म
र्यादायांधर्मसेतुर्निर्वद्धोनेवसीदति ॥ पुष्टस्रोतइवासक्तःस्फीतोभवतिसंचयः ११ यथाभानुगतंतेजोमणिःशुद्धःसमाधिना ॥ आदत्तेराजशार्दूलतथायोगःप्रव
र्तते १२ यथातिलानामिहपुष्पसंश्रयात्पृथक्पृथग्यातिगुणोतिसौम्यताम् ॥ तथानराणांतुविभावितात्मनांयथाश्रयंसत्वगुणःप्रवर्तते १३ जहातिदारांश्चज
हातिसंपदःपदंचयानंविविधाश्चसन्नियाः ॥ त्रिविष्टेपेजातमतिर्यदानरस्तदास्यबुद्धिर्विषयेषुभिद्यते १४ प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषुयोनरोनबुध्यतेह्यात्माहितंकथंचन ॥
ससर्वभावानुगतेनचेतसानृपाभिषेणेवज्ञपोविकृष्यते १५ संघातवन्मर्त्यलोकःपरस्परमपाश्रितः ॥ कदलीगर्मनिःसारोनौरिवाप्सुनिमज्जति १६ नधर्मकालः
पुरुषस्यनिश्चितोनचापिष्टुल्यःपुरुषप्रतीक्षते ॥ सदाहिधर्मस्यक्रियैवशोभनायदानरोष्टुल्यमुखेऽभिवर्तते १७ यथाधःस्वगृहेयुक्तोह्यम्यासादेवगच्छति ॥ तथा
युक्तेनमनसाप्राज्ञोगच्छतितांगतिम् १८ मरणंजन्मनिप्रोक्तंजन्मवैमरणाश्रितम् ॥ अविद्वान्भोक्षधर्मेषुबद्धोभ्रमतिचक्रवत् १९ बुद्धिमार्गप्रयातस्यसुखंलिवहप
रत्रच ॥ विस्तराःकेशसंयुक्ताःसंक्षेपास्तुसुखावहाः ॥ परार्थविस्तराःसर्वत्यागमात्माहितंविदुः २०

कृतंदाभावेऽल्यःसंस्वगुणःप्रवर्तते १९ भियंतेऽशब्दादिभ्योव्याहृतोभवति १४ आभिषेणबद्धिजगर्भितेन ज्ञापोमस्त्यः १५ संघातवहेर्हेद्विद्यादिसमुदायवत् मर्त्यलोकःस्त्रीपुत्रपश्वादिसमुदायः
अपाश्रितउपकारकः १६ नेति सदाभूत्युःसन्निहितोऽस्तीतिसद्वैधर्मःकार्यइत्यर्थः १७ धर्मणंचित्तुद्धीसत्पांयोगाभ्यासंकार्यइत्याह यथेति अगोचरेऽपिमांगेगुरुकृत्युक्ताभ्यासादेव
गच्छतीत्यर्थः १८ योगमात्रेऽनित्यमाह मरणमिति जन्मानिजन्मानिमित्तं मोक्षधर्मेषुभोक्षधर्मान्अज्ञानम् १९ ज्ञानमार्गंमृतस्यपुन्यप्राप्तिसुखमित्याहार्धेन बुद्धीति विस्तराःवैता
निकान्यमिहोत्रादीनि संक्षेपास्त्यागादयः परार्थअनारममृतफलार्थं २०

मृणालेति लक्षविभक्तिकं विसर्तुः कर्दममिवात्मोपाधिभूतमनस्त्वजतीत्यर्थः २१ मनःकृतः संसारामनसवनइत्यतीत्याह मनइति त्मानमात्मानं संधिरापः प्रणयते योगान्मुक्तं करोति सयोगी
पुनर्मनो रूपमात्मानमभियुजति परस्वाकांक्षायां युनाक्तिप्रविलपयति युक्तो योगसिद्धः तं परं सर्वोपाधिहीनमात्मानम् २२ परार्थेन्द्रियगृह्ययं एतदेव स्वकार्यमिति योगमन्यते नृदः सः स्वकार्यात्
योगात् २३ योगाच्चतुस्त्वगतिमाह अधइति स्वर्गपरांगतिमिदं लोके २४ योगस्य स्वगतिमाह मृन्मयेइति द्रवः द्रवः द्रव्यजलादिनश्यति न क्षीयते न क्षरतीत्यर्थः । इयतीति शतं नृकरणे
इत्यस्य रूपं शरीरे तु द्विलिंगं वा तत्संश्लोचितं विषयं ब्रह्मलोकं तं भ्रूतेऽप्राप्नोति नृत्स्यजतीत्यर्थः २५ शरीरपदेन लिङ्गस्यैव भोक्तृत्वं सूचितं तद्व्याचष्टे विषयानिति यो विषयान् अधुते आ
लोकइव प्राप्नोति प्रकाशयति साक्षीनासौ भोक्तेत्यर्थः । यस्तु आत्मा बुद्धिप्रधानश्चिदाभासो जीवो भोको भोगीत्यत्र जेद्वारा भवति शब्दात्सर्वभोक्तृत्वव्यवस्थितिः अथ वक्ष्यामि करोति । तथा च श्रुतिर्द्विवि
धमात्मानं दर्शयति 'द्वापुर्णासृजानां सत्त्वासात्मानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयो रन्यः पिप्पलस्त्वाद्भयनभ्रमण्यो अभिचाकशीति' इति भोक्तृविनश्यतीति पाठे भोगार्थे जन्मं तरलाभायेव प्रियत इत्यर्थः

यथा मृणाला लुगता शुभुंचत कर्दमम् ॥ तथाऽऽत्मा पुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते २१ मनः प्रणयतेऽऽत्मानं स एनमभियुजति ॥ युक्तो यदा स भवति तदा तं पश्यते
परम् २२ परार्थे वर्तमानस्तु स्वकार्ययोऽभिमन्यते ॥ इन्द्रियार्थेषु संयुक्तः स्वकार्यात्परिमुच्यते २३ अधस्तित्यगतिं चैव स्वर्गं चैव परांगतिम् ॥ प्राप्नोति सुकृते रात्मा
प्राज्ञस्येहेतरस्य च २४ मृन्मये भाजेनेपके यथा वै नश्यति द्रवः ॥ तथा शरीरं तपसा तं विषयमभ्युते २५ विषयान् श्रुते यस्तु न स भोक्ष्यत्यंशयम् ॥ यस्तु भोगीत्यत्र
जेदात्मा स वै भोक्तृव्यवस्थिति २६ नीहारेण हि संवीतः शिश्रोदरपरायणः ॥ जात्यं वद्वपंथानामावृतात्मानं बुध्यते २७ वणिग्यथा समुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम् ॥
तथा मर्त्याण्येवं जंतोः कर्मविज्ञानतो गतिः २८ अहोरात्रमये लोके जरा रूपेण संसरन् ॥ मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पद्मगोयथा २९ स्वयंकृतानि कर्माणि जातो जंतुः प्रप
द्यते ॥ नाकृत्वा लभते कश्चिद्विद्वत्प्रिया प्रियम् ३० शयानं यातमासीनं प्रवृत्तं विषयेषु च ॥ शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यते नरसदा ३१ न ह्यन्यतीरमासाद्य पुन
स्तर्तुं व्यवस्यति ॥ दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्णवे ३२ यथा भावावसन्नाहि नोर्महं भसितं तुना ॥ तथा मनोभियोगाद्देशरीरं प्रचिकीर्षति ३३ यथा समुद्रमभितः
संश्रिताः सरितोऽपराः ॥ तथाऽऽद्या प्रकृतिर्योगादभिसंश्रियते सदा ३४ स्नेहपाशैर्बहुविधैरासक्तमनसो नराः ॥ प्रकृतिस्था विपीदांति जले सैकतवेऽभवत् ३५

२१ नन्वभोक्ताऽऽत्मा कुतो नोपलभ्यत इत्यत आह नीहारेणेति आहृतात्मा जीवः नृद्वयधेऽनावृतं स्वस्वरूपमभित्यर्थः तथा च धृतिरभोकारपीशमावृतं दर्शयति । 'नतं विदापय इमां जजाना
न्यद्युष्माकमंतं रंभूव । नीहारेण प्रावृता जल्लवाचा सतृप उक्कशाः श्वरंति' इति १७ यथा र्मूढघनानुसारेण यथा घनलाभः एवं कर्मविज्ञानानुसारेण गतिरित्यर्थः २८ तस्मादात्मभोगाय यते
त्याशयेनाह अहोरात्रेति अहोरात्रमये कालप्रधाने २९ । ३० । ११ ज्ञात तत्त्वस्य जन्मोत्तरं नास्तीत्याह दृष्टांति नैव नहीति अन्यत्तु जलात्परम् ३१ भावेन धीवराभिप्रायेण धीवरस्तु नानाव
सिब मनः अभियोगेन भावनाभिनिवेशेन शरीरं प्रचिकीर्षति अंतर्भावितं योऽयं कारयितुमिच्छतीत्यर्थः ३३ अभियोगवलादेव नदीसमुद्रदृष्टांति न मनसो मूढप्रकृतौ लयमाह यथेति योगात् अभि
योगात् अभिसंश्रियते मनसोति शेषः ३४ योगाभावे दोषमाह स्नेहेति प्रकृतिस्थाऽज्ञानवशाः २९

शरीरगृहस्य संज्ञैव संज्ञायस्य देहगतं नाम रूपं आत्मधर्मत्वेन मन्यमानस्य देहि नो देहाभिमानवतः शौचं चांतरं भावशुद्धिः बाह्यं च प्राप्तिदं बुद्धिरात्मज्ञानं देवतायुपासनं वा ३६ विस्तरा इति
श्लोको व्याख्यातः ३७ योगविप्रमुता कुटुंबचितानकार्येत्याह संकल्पज इत्यादिना ३८ दानमेव पयसि स्वर्गमर्माहितमोद न स्यानीयं पाथेयं यस्य सः दानपट्योदनः ३९ अष्टापदपदं सुवर्णं कार्पाणस्त
स्य स्थाने हे दक्षयथा मुद्रारेखा विशेषास्त्वद्वन्मात्रादय इत्यर्थः । स्वर्गवत्स्वाष्टमेव स्वाभ्युदये तुः रेखावत् बोधवाद्योनाममात्रं स्वर्गरेखेन निदेव मात्रादयो निष्फला इत्यर्थः । दक्षसूत्रेण लक्ष्यत इ
ति पाठे सूत्रेण सूचकेन मुद्रयति यावत् । यथा मुद्रया कार्पाणविशेषो लक्ष्यते एवं मात्रादिना जातिविशेष इत्यर्थः ४० यांति फले दानुमिति शेषः ४१ व्यवसायमुद्योगम् ४२ अद्वैतमनसमेकाग्रचित्तम्
४३ विस्मयात्स्मयोगवत्तदभावात् ४४ गर्माद्विषमप्रवेशमारभ्य यद्यस्मात्तदुभयं शुभाशुभं अपरिहारवान्परिहर्तुमशक्यः कालेन प्राप्तेन विच्छेदिना जीवनेन शक्येन सहायेन मृत्युः कर्मातिकं दृष्टा
शरीरगृहसंज्ञस्य शौचतीर्थस्य देहिनः ॥ बुद्धिमार्गं प्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ३६ विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः ॥ परार्थविस्तराः सर्वेत्याग
मात्महितं विदुः ३७ संकल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः ॥ भार्या पुत्रश्च दासश्च स्वमर्थमुपभुंजते ३८ न मातानपिता किंचित्कस्यचित्प्रतिपद्यते ॥ दान
पट्योदनो जंतुः स्वकर्मफलमश्रुते ३९ माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ॥ अष्टापदपदस्थाने दक्षमुद्रेवलक्ष्यते ४० सर्वाणिकर्माणि पुरा कृतानि शुभा
शुभान्यात्मनो यांति जंतोः ॥ उपस्थितं कर्म फलं विदेत्वा बुद्धितथा चोदयतेऽंतरात्मा ४१ व्यवसायं समाश्रित्य सहायान्योऽधिगच्छति ॥ न तस्य कश्चिदरंभः
कदाचिदवसीदति ४२ अद्वैतमनसं युक्तं शूरधैर्यं विपश्चितम् ॥ न श्रीः संत्यजते नित्यमादित्यमिव रश्मयः ४३ आस्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विस्मयाद्वि
या ॥ समारभेद नित्यात्मानसोऽर्थः परिपीदति ४४ सर्वः स्वानि शुभाशुभानि नियतं कर्माणि जंतुः स्वयं गर्भात्संप्रतिपद्यते तदुभयं यत्नेन पूर्वकृतम् ॥ मृत्युश्चापरि
हारवान्समगतिः कालेन विच्छेदिना दारोऽशूर्णमिवाश्मसारविहितं कर्मातिकं प्रापयेत् ४५ स्वरूपतामात्मकतत्त्वविस्तरं कुलान्वयं द्रव्यसमृद्धिं संचयम् ॥ नरो हि सर्वो
लभते यथा कृतं शुभाशुभेनात्मकतेन कर्मणा ४६ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तो जनको राजन्याथा तथ्यं मनीषिणा ॥ शुल्बाधर्मविदं श्रिष्टः परां मुदमवापह ४७ ॥
इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥ ॥ पराशरगीता समाप्ता ॥ ॥ ध्य ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सत्यं दमं क्षमां प्रज्ञां प्रशंसंति पितामह ॥ विद्वांसो मनुजाले किं कथमेतन्मतं तव १

तं विना शारुयं प्रापयेत् । दारोऽकाष्टस्य चूर्णमश्मसारविहितं क्रकचकृतं समाशीतोऽप्यस्य वती गतिर्यस्य स समातिर्वायुः दारुचूर्णमिव मृत्युर्नरं कालेनांतनयतीत्यर्थः । तस्माद्यद्वच्छपागतैर
ब्रादिभिः प्राणान्धारयित्वा मोक्षार्थं यत्ननीयमिति सिद्धम् ४५ स्वरूपतां स्वस्वरूपं हि रण्यं पशवो विवाहा इति श्रुतं रूपमिव रूपं यस्य स्वकुलानुसारिविवाहादिकं तदेव तत्तात् आत्मकतत्त्वविस्तरं पुत्रसं
तत्यादिपौष्कल्यं कुलान्वयं संकुलेजन्म यथा कृतं कृतमनातिक्रम्य यस्मात्सर्वमाकर्षयं शक्यं देवलक्ष्यते तत्तदर्थं यत्नमकुर्वन्नास्मला मात्रपरं विद्यत इति वचनादात्मतत्त्वसाक्षात्कारार्थं यत्नेनैवंति
भावः ४६ । ४७ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भीष्मकं दीये भारतमावदीये अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥ ॥ ध्य ॥ ॥ अन्नाद्यर्थं यत्नमकुर्वता यत्नं कर्तव्यं

१।३।४ हेद्विजपत्ति १।६ भोजमृताशाअमृतमुजोदेवाः तपःस्वधर्माचरणं दमोवाह्येन्द्रियनियमः सत्ययथार्थमापणं आत्माभिगुप्तिश्चित्तजयः ग्रंथीनरागादीन् स्ववशंस्वाधी
नतां प्रियाप्रिययोर्हर्षविषादौनकर्तव्याचित्यर्थः ७ अरुंतुदोममच्छिद्रंशंवादीनिधुरवादीचनस्यात् हीनतोनीचातपरंशास्त्ररहस्यंचनाददीत उपतीमकल्याणोदाहकरी पापलोक्या

॥ भूमिउवाच ॥ अत्रतेवर्तयिष्येऽहमितिहासपुरातनम् ॥ साध्यानामिहसंवादहंसस्यचयुधिष्ठिर १ हंसोभूत्वाऽथसौपर्णस्त्वजो नित्यः प्रजापतिः ॥ स
वैपर्येतिलोकांस्त्रीनथसाध्यानुपागमत् ३ ॥ साध्याऊचुः ॥ ॥ शकुनेवयंस्मदेवावैसाध्यास्त्वाभ्यनुयुंक्षमहे ॥ पृच्छामस्त्वामोक्षधर्मंभवांश्चक्रिमोक्षविव ४ शु
तोऽसिनःपंडितोर्ध्वरावादीसाधुशब्दश्चरतेतेपतत्रिन् ॥ किमन्यसेश्रेष्ठतमंद्विजत्वंकस्मिन्मनस्तेरमतेमहात्मन् ५ तत्रःकार्यपक्षिवरप्रशाधियत्कार्याणामन्यसे
श्रेष्ठमेकम् ॥ यत्कृत्वावैपुरुषःसर्ववर्षैर्विमुच्यतेविहगैर्द्रेहशीघ्रम् ६ ॥ हंसउवाच ॥ इदंकार्यममृताशाःगृणोमितपोदमःसत्यमात्माभिगुप्तिः ॥ ग्रंथी
न्विमुच्यहृदयस्यसर्वान्प्रियाप्रियेस्ववशमानयीत ७ नारुंतुदःस्यान्नृशंसवादीनहीनतःपरमभ्याददीत ॥ ययास्यवाचापरउद्विजेतनतांवदेदुपतीपापलोक्याम्
८ वाक्सायकावदनात्रिपत्ततियैराहतःशोचतिरान्यहानि ॥ परस्यनाममंसुतेपतंतितान्पंडितोनावसृजेत्परेषु ९ परश्चेदेनमतिवादवाणैर्धृशंविष्येच्छमपुवेहका
र्यः ॥ संगोप्यमाणःप्रतिहृष्यतेयःसआदत्तेसुकृतंवैपरस्य १० क्षेपायमाणमभिपंगव्यलीकंनिगृह्णातिचालितंयश्चमन्यम् ॥ अदृष्टचेतामुदितोऽनसूयःसआदत्ते
सुकृतंवैपरपाम् ११ आकुश्यमानोनवदामि किंचित्क्षमाभ्यहंताड्यमानश्चनित्यम् ॥ श्रेष्ठंहेतयत्क्षमामाहुरार्याःसत्यंतथैवार्जवमानृशंस्यम् १२ वेदस्योपनिष
त्सत्यं सत्यस्योपनिषद्वमः ॥ दमस्योपनिषन्मोक्षएतत्सर्वानुशासनम् १३ वाचोवेगंमनसःक्रोधवेगंविधित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ॥ एतात्वेगान्योविषहेदुदीर्णा
स्तमन्येऽहं ब्रह्मण्वैमुनिच १४ अक्रोधनःकुप्यतां वैविशिष्टस्तथातितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥ अमानुषान्मानुषोवैविशिष्टस्तथाऽज्ञानाज्ञानविद्वैविशिष्टः १५
आकुश्यमानोनाकुश्येन्मन्युरेनंतितिक्षतः ॥ आक्रोष्टारंनिर्दहतिसुकृतंचास्यविंदति १६ योनात्युक्तःप्राहुरूक्षंप्रियंवायोवाहतोनप्रतिहंतियैर्यात् ॥ पापंचयोने
च्छतितस्यहंतुस्तस्येहदेवाःस्पृहयंतितित्यम् १७ पापीयसःक्षमेतैवश्रेयसःसदृशस्यच ॥ विमानितोहतोऽपुण्यंसीद्विगमिष्यति १८ सदाऽहमार्यान्निवृत्तोऽप्युपा
सेनमोविधित्सोत्सहतेनरोपः ॥ नवाऽप्यहंलिप्समानःपरैर्मिनचैर्विचिद्विषयेणयामि १९

नरकप्रदाम् ८।१।१० क्षेपायमाणमभिपंगव्यलीकमभिनिवेशवशादप्रियम् ११।१२ उपनिषद्ग्रहस्य वेदाधिगमस्यफलं सत्यवचनमित्यर्थः तस्यापि फलं दमः १३
विधित्साविशिष्टापिपासा घटपानिऽस्यरूपं तृष्णावैममित्यर्थः ब्राह्मणं ब्राह्मिष्ठं मुनिं ध्यायिन् १४ अज्ञानाज्ञानहीनान्मुक्ता ज्ञानविद्वन्मविद्वन्मज्ञानोवा १५।१६ अत्युक्तोऽस्यंतं निदि
तःस्तुतोऽक्रुक्षं प्रियवान्महाहेतियोऽयं तस्य स्पृहयंतितिलिखते इत्यर्थः १०।१८ निमृतोऽपि पुण्यं विधित्सागुण्या उत्सहते वल्लसति परैर्मिधर्मादपगच्छामि विषयेण विषयकाभायनयामि
देवतादिकं प्रार्थयामि १९

ब्रह्ममहत् १०।११ उत्सेधनउत्तमनकरः ब्रह्मदिमं दपस्तंभभूतइत्यर्थः १२ नेर्गुण्यदोषं अनुयुंजकाःस्पर्धावतः १३ इदंसर्वमेतस्यसर्वस्यफलं १४ अनुधानाक्रोष्टृन्शुनकानैव नवो
धयेत् नवधयेन्नहिंसेत् १५।१६।१७।१८ अस्पृहयन्परैरामाशांजितवान् १९ वत्सश्चतुरास्तनानि वैनान् सत्यादीननुपदोकांनवाऽनुचरेत् सत्यं दमं क्षमां प्रज्ञां भिरुपक्रां ता
न्याचतुःसंख्यानं आचक्षेक्ययामि पारावारस्यसमुद्रस्य ३०।३१।३२ यादृशैरिति श्लोकं वाचष्टे यदीति ३३ मानुषविषयेमोगंरुद्रुपनिच्छति विनाशिश्वातस्येत्यर्थः तदेवाहंरुद्रमृतमयो
ऽपिनसममंकृतृपचपाचयधर्मा । तथावायुरप्यसमएव मंदमध्यमतीव्रभेदात् । एवं सर्वविषयमुच्चावचमुपचयापचयवतंपोवेदसंपवेदनान्यइत्यर्थः १४ अनुष्टंरागद्वेषभूषण्ययास्यात्तथा अं

नाहंशतःप्रतिशपामि किंचिद्दमं दारं ह्यमृतस्येहवेद्यि ॥ गुह्यं ब्रह्मतदिदं ब्रवीमि न मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किंचित् २० निर्मुच्यमानः पापेभ्यो धनेभ्य इव चंद्रमाः ॥ विरजाः
कालमाकांक्षन्धीरो धैर्येण सिध्यति २१ यः सर्वेषां भवति ह्यर्चनीय उत्सेधनस्तं भइवाभिजातः ॥ यस्मै वाचं सुप्रसन्नं वदति स वै देवान्गच्छति संयतात्मा २२ न तथा वक्तु
मिच्छति कल्याणान्पुरुषे गुणान् ॥ यथैषां वक्तुमिच्छति नेर्गुण्यमनुयुंजकाः २३ यस्य वा इमनसी गुप्ते सम्यक्प्रणिहिते सदा ॥ वेदास्तपश्चत्यागश्च स इदं सर्वमाप्नुयात्
२४ आक्रोशन विमानाभ्यानां बुधानो धयेद्बुधः ॥ तस्मान्नवधयेदन्यं न चात्मानं विहिंसयेत् २५ अमृतस्येव संतप्येदवमानस्य पंडितः ॥ सुखं ह्यवमतः शेत्योऽजमंता
सनश्यति २६ यत्क्रोधनो यजति यद्दाति यद्वातपस्तप्यति यज्जुहोति ॥ वैवस्वतस्तद्धरतेऽस्य सर्वमोघः श्रमो भवति हि क्रोधनस्य २७ चत्वारिंशस्य द्वााराणि सुगु
प्तान्यमरोत्तमाः ॥ उपस्थमुदं हस्तौ वाक्चतुर्थी सधर्मवित् २८ सत्यं दमं ह्यार्जवमानृशंस्यं घृतिं तितिक्षामतिसेवमानः ॥ स्वाध्यायनित्यो स्पृहयन्परैरामेकांतशी
ल्यूर्ध्वगतिर्भवेत्सः २९ सर्वाश्चैनाननुचरन्त्वस्वच्चतुरास्तनान् ॥ न पावनतमं किंचित्सत्यादध्यगमं क्वचित् ३० आचक्षेऽहं मन्युभ्यो देवेभ्यः प्रति संचरन् ॥ सत्यं
स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ३१ यादृशैः सन्निवसति यादृशां श्रोतृपसेवते ॥ यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ३२ यदि संतंसेवति यद्यसंतं तपस्विनं यदीवा
स्तेनमेव ॥ वासो यथारंगवशं प्रयाति तथा सते पांवशमभ्युपैति ३३ सदा देवाः साधुभिः संवदंते न मानुषं विषयं याति द्रष्टुम् ॥ नैदुःसमः स्यादसमो हि वायुरुच्चावचं विष
यं यः संवेद ३४ अदुष्टं वर्तमाने तु हृदयांतरूपे ॥ तेनैव देवाः प्रीयंते सतां मार्गं स्थितेन वै ३५ शिश्रोदरे ये निरताः सदैव स्तेनानरा वाक्पुरुषाश्च नित्यम् ॥ अपेतदोपा
नपिता न्विदित्वा दूरादेवाः संपरिवर्जयति ३६ न वै देवाहीनसत्वेन तोप्याः सर्वां शिनादुक्लत कर्मणा वा ॥ सत्यव्रता ये नराः कृतज्ञा धर्मे रतास्तैः सह संभजंते ३७ अ
व्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वेदव्याहृतं तद्वितीयम् ॥ धर्मं वेदव्याहृतं तद्वितीयं प्रियं वेदव्याहृतं तच्चतुर्थम् ३८

तरं पूरुषैः स्वर्गाभिनिवर्तमाने सति तेनैवांतर्ग्याभिणाज्ञातेन देवाः प्रीयंते कीदृशेन अधिकारावस्थापांसतां मार्गं स्थितेन योऽन्तर्गामी स एव जीव इत्यर्थः तथा च श्रुतयः । 'अयमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मा
स्मिन्तस्वमसि' इत्याद्या जीवब्रह्मणोरभेदप्रतिपादिकाः ३५ अपेतदोपात्रप्राप्य श्रितेनेति शेषः ३६ हीनसत्वेन नीचबुद्धिना संभजंते तुल्यविषयसेवते ३७ अद्याहृतं नीनश्रेयःप्रथममिति शेषः
यस्य सत्यं वेदं द्वितीयं श्रेय इति व्याहृतं तद्वितीयं शेषः मौनादपि श्रेष्ठमित्यर्थः एवमग्रेऽपि योज्यं ३८

एवंचेरसर्वैकतः श्रेय एवनाचरंतीराशयेन पृच्छति केनेति ३९ ॥ ४० ॥ नष्टाज्ञानस्य लक्षणं प्रकाशं चतुष्टयेन प्रथमं कमाह कःस्विदिति ४१ ॥ ४२ ॥ देवदेवदेवदेवदेवः एवमग्रेऽपि ३९ ॥ ४२ ॥
क्षेत्रं स्यूलसुष्ठुममेदेन द्विविधं तत्कर्तृणां वयोवस्थाभ्यामपि जीविनां योनिः कारणं सद्भावः सत्तामाश्रयतत्त्वस्य मवाधितं तेन क्षेत्रस्य बाधितस्वमुक्तं भवति विशेषविधिविधेययोः शेषनिषेधा
भ्यनुज्ञाफलकत्वनियमात् ४५ ॥ इति शान्तिपर्वणि भोजनमप्यर्चयित्वा गीतं कंठीये भारतमावदीये नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ ॥ एवं पराशरहंसगीताभ्यामपि का
रिविशेषणान्मुक्ताति सांख्यमतमनुष्ठप्य सद्भावः सत्यमुच्यत इति सत्तामाश्रयतत्त्वस्य मवाधितं तेन क्षेत्रस्य बाधितस्वमुक्तं भवति तच्च प्रकृतिपरमार्थतावादिनां योगानामते विरुद्धमिति मत्वा सिद्धिहा
नः सांख्ययोगयोर्विशेषपृच्छति सांख्यइति १ अत्र सांख्यनामपेक्षात्म्यज्ञानं इदं सर्वं यद्यमात्मैति श्रुतिप्रसिद्धं ननु कापिले पट्टितं त्रारुवं 'संहृत्य सर्वं निजदेहसंस्थं कृत्वा सुते जगदंतरात्मा' इत्युपसं
हारात् । पट्टितं त्रैलोक्यप्रधाने एव सर्वलोकान् त्वं तरात्मनीति प्रसिद्धं योगमते तु नानात्मवादो जीविभ्यश्च योर्मेदश्च । अत्रैवानीश्वरः कथं मुच्येदित्यादि गुरुतटस्थभीश्वरं विना मोक्षदार्ढ्यमुच्यतात्

साध्या ऊचुः ॥ केनायमावृतोलोकः केनवानप्रकाशते ॥ केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ३९ ॥ हंस उवाच ॥ अज्ञानेनावृतोलोको मात्सर्यान्न प्रकाशते ॥
लोभात् त्यजति मित्राणि संसारं स्वर्गं न गच्छति ४० ॥ साध्या ऊचुः ॥ कःस्विदेकोरमते ब्राह्मणानां कःस्विदेको बहूभिर्जोषमास्ते ॥ कःस्विदेको बलवान् दुर्बलोऽपि कः
स्विदेपाकलहं नान्च वैति ४१ ॥ हंस उवाच ॥ प्राज्ञ एकोरमते ब्राह्मणानां प्राज्ञश्चैको बहूभिर्जोषमास्ते ॥ प्राज्ञ एको बलवान् दुर्बलोऽपि प्राज्ञ एपाकलहं नान्च वैति ४२
॥ साध्या ऊचुः ॥ किं ब्राह्मणानां देवत्वं किंच साधुत्वमुच्यते ॥ असाधुत्वे च किंचित्पां किमेपां मानुषं मतम् ४३ ॥ हंस उवाच ॥ स्वाध्याय एषां देवत्वं व्रतं साधुत्वमुच्यते
असाधुत्वं परीवादो मृत्युर्मानुष्यमुच्यते ४४ ॥ भीष्म उवाच ॥ संवाद इत्यर्थः श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ॥ क्षेत्रं वैकर्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते ४५ ॥ इति श्री
म० शा० मो० हंसगीतासमाप्तौ नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सांख्ययोगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि ॥ तव धर्मज्ञसर्व
हिविदितं कुरु सत्तम १ ॥ भीष्म उवाच ॥ सांख्याः सांख्यं प्रशंसंति योगायोगं द्विजातयः ॥ वदंति कारणं श्रेष्ठं स्वपक्षोद्भावनायै २ अनीश्वरः कथं मुच्येदित्येवं शुक
र्शन ॥ वदंति कारणं श्रेष्ठं योगाः सम्यग्मनीषिणः ३

कारणहेतुः युक्तिरित्यावत् स्वपक्षोद्भावनाय स्वपक्षोत्कर्षाय १ युक्तिमेवाहानीश्वर इति । 'एष ह्येवासाधुर्कर्मकारयति तं यमोऽलोकेभ्य उन्निनीपते ॥ एष ह्येवासाधुर्कर्मकारयति तं यमोऽलोकेभ्य उन्निनीपते । अज्ञो जंतुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ॥ ईश्वरैरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभवेव' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां जित्यं कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्दृष्टादिति युक्तं ननु ह्यीताभ्यामस्ति तटस्थ ईश्वरस्त
दभावे हि स्वतंत्रश्चेतनोऽनिष्टजनकैर्भूमिप्रवर्तते । प्रवर्तते चेद्विज्ञानस्य ततोऽस्तिकश्चेतनोऽधिष्ठाता । न च कर्मणामिदं कर्तृत्वं संभवति तस्य प्रकृतिकायं संप्रवर्तकत्वायोगात् तथा च पातं जलं
मृत्तं । निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतिनामा वरणमेदंस्तु ततः श्रेष्ठ इति । निमित्तं पुण्यपापकर्मकर्मप्रकृतिनां गुणानां प्रयोजकं न भवति किंतु हि जलवत्स्वत्वं प्रवर्तकत्वायां प्रकृतौ केदारिकवदावर
णभंगाच्चैव कर्मण्युपयुज्यते । यथा दूरदृष्टप्रतिबद्धा गुणाः प्राति कुल्येन परिणमंते स दृष्टेन तु तद्विपरीतं कियत इति सूत्रार्थः । तस्माद्यस्मात्तमणिबहुदासीनोऽपीश्वरः स्वसत्तामात्रेण प्रधानं प्रवर्त
यन्मत्ताननुगृह्णाति । अतो भोजप्रदाता ईश्वरोऽयमस्तीति ज्ञेयमिति योगानां युक्तिः ३

सांख्यानां युक्तिमाह वदंतीति ब्राह्म्यां सर्वो गतीं विज्ञाय साक्षात्कुरु । सांख्यमते हि यस्मात्कटिकः स्वतः शुद्धो जपाकुसुमसन्निध्यात् कः स एव कटिकां शोषी प्रमोषे पद्मरामः सोऽपि चंद्रिकायां मिदानी
लङ्घयन्त्यासपरं परा । तथा चिदात्मा स्वतः शुद्धो मायायोगादींश्वरोऽविद्याया ब्रह्मपीप्रमोषे त्रारामा विद्याप्राबल्ये विराट् । अतिप्राबल्ये विज्योऽप्यदिदेहमात्राभिमानां तत्र यथापद्यतां
तादीप्यभाषमात्रं मासयति वदच्छिद्राद्भिर्गतां केषिद्धवनमत्तविषयं सर्वोत्तमावदाद्भिर्गतां कुरुक्षेत्रं भवनोदरं व्याप्नोति तथा प्रत्यक्षितं देहावृता देहमात्रं मासयति देहे हि यथा दिद्वारा देहाद्भिर्गतां सती
ब्रह्मांडांतर्गतं किंचिच्छब्दादि किंचिदप्यंगुलकमुक्तया प्रत्यक्षमवगम्य सर्वोत्तमावदेहावृता स निवृत्तौ कुरुक्षेत्रं भुवनोदरं व्याप्नोति तदानीं मयं सर्वोत्तमको विराट् स्मृत्यभिप्रमयते । ततोऽविद्यायास्ता
नवेत्तु त्रारामाऽस्मीति तत्त्वां वदेहोऽस्मीति मायायाश्च विनाशे नुद चिन्मात्रात्मना दीप्यत इत्ययमनुभवक्रमः । तत्र विश्वस्य विराट्पूत्रेण शुद्धप्रापिकाः क्रमेण च तस्मिन् गतयस्ताः सर्वाः साक्षात्क
ताश्चेत्तु लुप्यंस्तु ततोऽप्येव देहादेहं चतुष्टयादूर्ध्वं ब्रह्मविष्णुचैव । ब्रह्मण्यज्ञानबलकृमेण सादिविध्वंताऽप्यासस्तत्तानवक्रमेण नश्यति च पूर्वं पूर्वरूपमुपतिष्ठति । सर्वात्मना त्वया सानि वृत्तौ
स्फुटिकवदनुपाधिप्रत्यक्षं प्रकाशत इत्यनुभवबलादेव सिद्धयति किंतु तस्येश्वरेणांतर्गुनेति सांख्यामन्यते ४ । १ स्वपक्षइति । एवं पक्षद्वयेऽपि युक्तौ सत्यां यः स्वस्य संमतः पक्षस्तद्विषये वयमुक्तिप्रो
ह्या न च नमपीक्षमते मागुदाहृतमेव समये स्वपक्षे । सांख्यमतेऽपि अयमात्मा बल सोऽयमात्मा चतुष्टयादित्युपक्रमविश्वतैजसप्राज्ञान्नाग्रस्त्वप्रमुखाभिमानिनः क्रमेण निर्दिश्य शिवम

वदंति कारणं चेदं सांख्याः सम्यग्द्विजातयः ॥ विज्ञायेह गतीः सर्वा विरक्तो विषयेषु यः ४ ऊर्ध्वं स देहात्सु व्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा ॥ एतदाहुर्म
हा प्राज्ञाः सांख्यैव मोक्षदर्शनम् ५ स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समये वचनं हितम् ॥ शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं त्वद्वैः शिष्टं समतैः ६ प्रत्यक्षहेतवो योगाः
सांख्याः शास्त्रविनिश्चयाः ॥ उभे चैते मते तस्मै मतात युधिष्ठिर ७ उभे चैते मते ज्ञाते नृपते शिष्टं समतैः ॥ अनुष्ठिते यथाशास्त्रं नयेतां परमां गतिम् ८
तुल्यं शौचं तपो युक्तं दया भूतेषु चानघ ॥ व्रतामाधारणं तुल्यं दर्शनं न समंतयोः ९

द्वैतं चतुर्थमन्यते स आत्मा स विज्ञेय इति शुद्धात्मनो ज्ञेयस्वरं तत्रैव प्राज्ञं प्रकृत्यैव सर्वेश्वर इत्याद्या प्राज्ञान्न प्रतीचोऽन्य ईशोऽस्तीति गम्यते तत्रापि स्वपक्षानुसारं यद्वचनं तदेव हितं १ किंचिच्छिष्ट
संभतमित्पाकांक्षायां द्वयमपि हेतुविशेषयोः समबलत्वात् सममेवेत्याह प्रत्यक्षेति । कंतुपेक्षु रिपुपासानि वृत्तिरित्यादिकंतु तत्र त्रवारणाफलयोगपक्षे प्रत्यक्षमेव प्रामाण्यहेतुः । सांख्यपक्षे तु पूर्वोदा
हृतं शास्त्रमेवास्ति अतः श्रुतिप्रत्यक्षयोस्तुल्यबलत्वाद्द्वयमपि शिष्टं समतमेवेत्यर्थः ७ फलत्याविंशवादादिपद्धयोः साम्यमाह उभे चैते इति ८ फलक्ये हेतुतां धनैक्यमाह तुल्यमिति व्रतानामहिंसा
सत्यास्तेत्यादीनां न ह्येककृपेसाधनेमिति द्वयं संभवति नापि द्वयोर्गतयोः परमत्वं संभवत्यत उभयप्राप्या एकैव गतिः यथोक्तं मवता । 'यत्सारूप्येऽप्राप्यते स्थानंतर्द्योगैरपि गम्यते' इति । कतं हि तयोर्विंश
वाद इत्यत आह दर्शनं न समंतयोरिति दर्शनं शास्त्रं अयमर्थः । महदादिसंस्कारं जगद्रज्ज्वांसं पद्मादयः स्युस्ततस्तत्सम्यग्वेक्षणलक्षणेनाधिष्ठानज्ञानेन बाधितं चेतसं सारस्य सची जस्योच्छेदो भवती
ति सांख्याः । योगास्तु देहं दुःखमनागतमिति हेतुं वस्तुपुण्यस्य दृष्टद्वययोः संयोगो हेतुहेतुरिति तत्र निमित्तमुक्तं । तथा च महदादिदृष्ट्याकारवृत्तिनिरोधेन दृष्टद्वययोर्विषयं सति तत्र दृष्टीति सांख्यामावा
त्स्वरूपेऽवस्थितिः कैवल्यं भवति । यथोक्तं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति । एवं हेतुना को कार्यनाशा जगतां मिथ्यात्वानिरूपणं व्यर्थमिति न्यवेदति
यथोक्तं वासिष्ठे 'द्वैकमौचित्तनाशस्य योगो ज्ञानचरावय ॥ योगोऽवृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सत्यमवैक्षणं ॥ असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्त्वनिश्चयः ॥ प्रकारीद्वैततो देवो जमाद परमः शिवः' इति ९

फलसाधनयोरेक्येकमयोऽयं शास्त्रभेद इति शङ्के यदीति १० उत्तरमाह रागमिति अयं भावः । ज्ञानाज्ञेवस्तुतत्त्वदर्शनेन सकृदपि बाधितस्य द्वैतसत्यत्वसंस्कारस्य पुनरुदयो न भवति प्र
तिविबाधितत्वन्मिथ्यात्वनिश्चयात् । तथाच रागाद्यनुदयात्तर्कनापि देहो नापि तज्जुःखं च भवति संसारकारणभावात्सुखेन मुच्यते च यथोक्तं । दुःखजन्ममृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरा
पायेतदनंतरापायादपवर्ग इति । योगपञ्चेतुनिरोधसंस्कारवलेनैव दृश्यसंस्कारोपमर्दः कार्यः । ततश्च रागाद्युच्छेदक्रमेण मुच्यते तदभावे त्वसकृन्निरोधाभ्यासेऽपि रागाद्याक्रांततपायोगाद्भयती
तियोगमार्गोभेदविग्रसंभावनाऽस्तीति नासौ मुख्य इति ११ एतदेकमहामत्स्याद्यनेकदृष्टांतैरुपपादयति यथाचेत्यादिना अनिभिषामस्तस्याः योगशब्दोऽत्र प्रायेण मत्स्वर्थायोगप्रत्ययांतीत्यो

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदितुल्यं व्रतं शौचं दयाचात्र फलं तथा ॥ न तुल्यं दर्शनं कस्मात्तन्मे हृदि पितामह १० ॥ भीष्म उवाच ॥ रागमोहं तथा स्नेहं क्रोधं च केवलम्
योगाच्छिन्वा ततो दोषान्पंचैतान् प्राप्नुवंति तत् ११ यथा चानि मिषाः स्थूला जालं छित्त्वा पुनर्जलम् ॥ प्राप्नुवंति तथा योगास्तत्पदवीं तत्कल्मषाः १२ तथैव वागुरां
छित्त्वा बलवंतो यथा मृगाः ॥ प्राप्नुयुर्विमलमार्गं विमुक्ताः सर्वबंधनैः १३ लोभजानितथाराजन्बंधनानि बलान्विताः ॥ छित्त्वा योगाः परमार्गं गच्छंति विमलं शिवम्
१४ अवलाश्च मृगाराजन्वागुरासु तथा परे ॥ विनश्यंति न संदेहस्तद्द्वयो गवलादृते १५ बलहीनाश्च कौंतेय यथा जालं गता झपाः ॥ बंधं गच्छंति राजेन्द्र योगास्तद्बलं दुर्व
लाः १६ यथा च शकुनाः सूक्ष्मं प्राप्य जालमरिंदम् ॥ तत्र सक्ता विपद्यंते मुच्यंते च बलान्विताः १७ कर्मजैर्वंधनैर्बद्धास्तद्द्वयो गः परंतप ॥ अवला वै विनश्यंति मुच्यं
ते च बलान्विताः १८ अल्पकश्च यथाराजन्वह्निः शाम्यति दुर्वलः ॥ आक्रांत इंधनैः स्थूलैस्तद्द्वयो गोऽज्वलः प्रभो १९ स एव च यदाराजन्वह्निर्जात बलः पुनः ॥ समीर
णगतः क्षिप्रं देहवत् कृत्स्नां महीमपि २० तद्गजात् बलयोगीदमि ते जामहावलः ॥ अंतकाल इवादिनः कृत्स्नं संशोपयेज्जगत् २१ दुर्वलश्च यथाराजन्मो तसाहियते नरः ॥
बलहीनस्तथा योगो विषयो ह्यियते वशः २२ तदेव च महास्रोतो विष्टं भयति वारणः ॥ तद्द्वयो गवलं लब्ध्वा व्यूहते विषयान् बहून् २३ विशंति चावशाः पार्थ योगाद्योगव
लान्विताः ॥ प्रजापतीं वृषीन् देवान् महाभूतानि चेश्वराः २४ नयमो नांतकः कुद्धो न मृत्युर्भूमि विक्रमः ॥ ईश ते नृपते सर्वयोगस्यामित तेजसः २५ आत्मनां च सहस्रा
णिव हूनि भरतर्षभ ॥ योगः कुर्याद्रलं प्राप्य ते श्वसैर्वैर्ही चरेत् २६ प्राप्नुयाद्विषयान् कश्चित्पुनश्चाग्रंत पथश्चरेत् ॥ संक्षिपेच्च पुनस्तात सूर्यस्तेजो गुणानिव २७
बलस्थस्य हियोगस्य बंधनं शस्य पार्थिव ॥ विमोक्षे प्रभविष्णुत्वमुपपन्नमं शयम् २८ बलानियोगप्राप्तानि मयैतानि विशांपते ॥ निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि व
क्ष्यामि च पुनस्तव २९

गिषः प्रकरणाज्ज्ञेयः १२ वागुरां पाशवर्तास्त्रापुरज्ज्ञे १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ योगोऽज्वलः योगीनिर्वलः १९ । २० । २१ । २२ व्यूहते विषयपतिमुच्छीकरोतीत्यर्थः २३ अवशाः
स्वतंत्राः २४ स्वातंत्र्यमेवाह नयम इति २५ प्रत्यक्षहेतवो योगा इति त्वोक्तिरव्याचष्टे आत्मनामिति आत्मना देहानां सपकधामवति त्रिषामवतीत्यादिका यव्युहस्य वेदेऽपि श्रवणात् । सौ
मर्यादिवद्युगपदनेकदेहवारणयोगिना दृष्टमित्यर्थः २६ कश्चित्कश्चिदुग्रमिति मूलपाठः २७ उपपादितमर्थनिगमयति बलस्थस्येति बंधने शस्त्रबंधनं तु तत्तत्तस्य २८ मया उक्तानि ति शेषः २९

समाधिसिद्धयर्थधारणानाभ्यासमन्यतमे देशे चित्तस्थिरीकरणं तत्रातिवद्विषये निदर्शनानि दृष्टान्तात् ३० । ११ पात्रेशिरसि दृष्टे ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ दार्ढ्य
तिकमाह तथैवेति ३७ आत्मन्यात्मानं प्रवेशय दृष्टिसाक्ष्यं स्वप्नेत्यर्थः पुनीतानां हि ज्ञानेन सदर्शपवित्रमिह विद्यत इति स्मृते ज्ञानेन पवित्राणां सांख्यानामित्यर्थः ३८ नाभ्यामणिपूरे कं
ठे विशुद्धौ शीर्षं सहस्रारे हृदि भगवते एतच्चाऽऽज्ञादिषु क्राणामुपलक्षणं एते आंतराधारणाविषयाः । वस्त्रमभूतयो देहावयवाद्याः । एते तादृग्निरससिद्धिदित्यादियोगशास्त्रप्रसिद्धा
त्वादीनामुपलक्षणं । दर्शने बाह्यतरे पूर्वरे इत्यादौ । श्रवणेनाह तज्जनौ । प्राणेनासाग्रे दृष्टिधारणं । अत्र योगागुष्ठानप्रयोगो वेदस्फुटिटीकापांषदुर्देशो केऽस्माभिः प्रदर्शितोऽनुसंधे
यः ३९ अहिंसादय एव जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौममहाव्रतमित्युच्यंते । तत्र पाटीनरोहितावाद्यो प्रशस्तौ हव्यकव्ययोरिति स्मृतेः पाटीनादीनेव भक्षयिष्येन मरस्यान् । 'म

आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रतिवा विभो ॥ निदर्शनानि सूक्ष्माणि गृणु मे भरतर्षभ ३० अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हंतिसमाहितः ॥ युक्तः सम्यक् तथा योगी मोक्षं प्रा
प्नोत्यसंशयम् ३१ स्नेहपूर्णैर्यथा पात्रेन आधाय निश्चलम् ॥ पुरुषो युक्त आरोहे त्सोपानं युक्तमानसः ३२ युक्तस्तथाप्यमात्मानं योगः पार्थिव निश्चलम् ॥ करोत्य
मलमात्मानं भास्करोपमदर्शनम् ३३ यथा च नावकौंतेय कर्णधारः समाहितः ॥ महार्णवमतीर्षाघ्नं नयेत् पार्थिव सत्तम ३४ तद्गदात्मसमाधानं युक्तायोगेन तत्त्ववित् ॥
दुर्गमं स्थानमाप्नोति हि त्वा देहमिमं नृप ३५ सारथिश्च यथा युक्ता सदश्वान्सु समाहितः ॥ देशमिष्टं नयत्याशु धन्विनं पुरुषर्षभ ३६ तथैव नृपते योगी धारणासु स
माहितः ॥ प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लक्षं मुक्त इवाशुम् ३७ अवेक्ष्यात्मनि चात्मानं योगीतिष्ठति योऽचलः ॥ पापं हंति पुनीतानां पदमाप्नोति सोऽजरम् ३८ नाभ्यां कं
ठे च शीर्षे च हृदि वक्षसि पार्श्वयोः ॥ दर्शने श्रवणे चापि प्रापे चा मिति विक्रम ३९ स्थानेऽप्येते पुरोयोगी महाव्रत समाहितः ॥ आत्मना सूक्ष्ममात्मानं युंक्ते सम्यग् विशां
पते ४० सशीघ्रमचलप्रख्यं कर्मदग्ध्वाशु भाशुभम् ॥ उत्तमं योगमास्थाय यदीच्छति विमुच्यते ४१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आहारान्कीदृशान् कृत्वा कानिजित्वा
च भारत ॥ योगी बलमवाप्नोति तद्बलान्वक्तुमर्हति ४२ ॥ भीष्म उवाच ॥ कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भारत ॥ स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ४३
भुंजानो यावत्कंक्षं दीर्घकालमरिंदम् ॥ एकाहरो विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ४४ पक्षान्मासान् चतुर्धैतान्संवत्सरान हस्तथा ॥ अपः पीत्वा पयो मिश्रा योगी बल
मवाप्नुयात् ४५ अखंडमपि वा मांसं सततं मनोजेश्वर ॥ उपोष्य सम्यक् शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ४६

स्त्याश्च कामाजो जग्ध्वा पुनः संस्कारमर्हति इति मत्स्यमसने प्रायश्चित्तगौरवस्मृतेः । सोऽर्थहिंसायां जात्यवच्छेदः पाटीनादीनप्यतीर्थं ध्वेव हिंस्येन तीर्थे इति देशावच्छेदः । अतीर्थेऽपि दशादि
व्यतिरिक्तेषु काले हिंस्येनान्यदेतिका लवच्छेदः । तत्रापि श्राद्धार्थमेव हिंस्येनात्मार्यमिति समयवच्छेदः । एतैरनवच्छिन्नाः सर्वात्मनाऽपि हिंसात्यागात् । अनापचापदिवा तस्या
गः सोऽर्थमहाव्रतमित्युच्यते । एवं सत्ये अस्ते ये ब्रह्मचर्ये अपरिग्रहे च महाव्रतमुदाहर्त्य ४० यदीच्छतीति योगिनः स्वेच्छया ब्रह्मलोकादीं गमनं विदेहकैवल्यदेहधारणं चैति दर्शितं ४१ । ४२
४३ यावत्कंजलोष्मपक्षेयवात्रयविष्ठमं यं वा मर्षं ४४ पयोमिश्राः क्षीरमिश्राः ४५ अखंडं संकालं मांसमुपोष्य ब्रह्म मांसमित्यन्येषामप्युपलक्षणं यथोक्तं हठयोगे 'मांसं दधिकुलितं
चलशुने शाकमेव च ॥ कटुम्लतिक्तपिष्ठा कर्हि सुसौवीरसर्षपाः ॥ तैलं च वर्ज्या न्येता नियन्त्रा योगिना सदा ॥ पुनरुष्णीकं च द्रव्यमहितं चैति केचन' इति ४६

१० । ११ अत्रगुणाभ्यामगमापातितयादोषाएवेतिवैशिष्ट्यानायमेवज्ञातव्याः १२ सांख्यज्ञानेऽपिदोषाविद्वत्त्वाभिमानादयः गुणाअद्वैतत्वादयः १३ सत्त्वमिति । 'आनन्दः प्रीतिरुद्वेगः प्राका
श्यं पुण्यशीलता । संतोषः श्रद्धा न स्वमार्जवत्यागशीलता । ऐश्वर्यं चेति सत्त्वस्य गुणादज्ञानिसर्गजाः । आस्तिकत्वमकार्पण्यं सुखदुःखोपसेवनम् । भेदः पुरुषताचैव कामक्रोधमदस्तथा । दण्डे
पातिवादाश्चनवैतेराजसागुणाः । तमोमोहोमहामोहस्तामिस्रश्चापंचमः । निद्राप्रमादाऽऽस्यमित्यष्टौ तमसोगुणाः इति । बुद्धिसप्तगुणामहदहंकारपंचतन्मात्ररूपम् १४ मनः श्रोत्रादिपं
चकेन सह पञ्चरूपं नभोविद्यदादिपंचकरूपं बुद्धिः संज्ञायनिश्चयमवस्मरणरूपा तमोऽप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिविपरीतप्रतिपत्तिरूपं १५ रजः प्रकृतिदुःस्वरूपं सत्त्वप्रकाशरूपं बुद्ध्यादीनां पुनर्ग्र
हणं प्रातिहोम्येन सत्त्वे तन्मविलापनार्थं एतेष्वपंचाभ्याम् एतेषामभ्येतत्त्वेन यायात्स्येन मार्गमात्मप्रापकं सत्त्वादिप्रधानो विज्ञायहानार्थं तत्प्रातिबंधकं रजस्तमः प्रधानेन गुणजातं विज्ञाय प्रलये प्राकृत
लये तथा मेज्ञाने आत्मतत्त्वालोचने च १६ ज्ञानविज्ञानसंपन्ना एतान्सर्वान् ग्रंथतोऽनुभवतश्च ज्ञात्वाकारणैर्मौलोपयोगिभिः सात्त्विकैर्भावितास्मानो वासिता चित्ता मोक्षमाप्नुवन्ति सूक्ष्मारविरश्म

आयुषश्च परं कालं लोको विज्ञायतस्त्वतः ॥ सुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदतां वर १० प्राप्ते काले च यदुःखं स तत्तं विषयैषिणाम् ॥ तिर्यक्षुपततां दुःखं पततां नरके च यत्
११ स्वर्गस्य च गुणान्कृत्स्नान्दोषान्सर्वाश्च भारत ॥ वेदवादेऽपि यदोषा गुणायै चापि वैदिकाः १२ ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणयोगे च ये नृप ॥ सांख्यज्ञाने
च ये दोषास्तथैव च गुणानृप १३ सत्त्वं दशगुणं ज्ञात्वा रजो न व गुणं तथा ॥ तमश्चाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिसप्तगुणां तथा १४ पञ्चगुणं च मनो ज्ञात्वा न भः पंचगुणं तथा ॥ बुद्धिं
चतुर्गुणां ज्ञात्वा तमश्च त्रिगुणं तथा १५ द्विगुणं च रजो ज्ञात्वा सत्त्वमेकगुणं पुनः ॥ मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणे तथा १६ ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः कारणैर्भाविताः शु
भाः ॥ प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सूक्ष्माद्वनमः परम् १७ रूपेण दृष्टिं संयुक्तां प्राणं गंधगुणेन च ॥ शब्दे सक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वारसगुणेषु च १८ तनुं स्पर्शं तथा सक्तां वा
युं न भसि चाश्रितम् ॥ मोहं तमसि संयुक्तं लोभमर्थं पुंसं श्रितम् १९ विष्णुकांतं त्वेच्छां क्रोष्टे सक्तं तथाऽनलम् ॥ अप्सु देवीं समासक्तामपस्तते जसि संश्रिताः २०
तेजो वायौ तु संसक्तं वायुं न भसि चाश्रितम् ॥ नभो महति संयुक्तं महत्तु द्वौ च संश्रितम् २१ बुद्धितमसि संसक्तां तमोरजसि संश्रितम् ॥ रजः सत्त्वे तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं
तथाऽऽत्मनि २२ सक्तमात्मानमीशे च देवेनारायणे तथा ॥ देवं मोक्षे च संसक्तं मोक्षं सक्तं तु न कचित् २३

यो वायवो वा १७ अत्र प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति श्रुत्यनुसारादिन्द्रियेभ्यो देवताभ्यो लोकाभ्यो लोकाभ्युत्तिचाभ्युत्पेयमन्त्राणि सर्वलया माह रूपेणेति रूपेण रूपवता द्रव्येण दृष्टिं च त्रिंशं संयुक्तं
दलेन कनकमिव चतुर्व्यतिरिक्तरूपद्रव्यदेवतादिविषयो नास्तीत्यर्थः एवमप्यपि पाश्चात्तमोक्षं ज्ञेयम् १८ बाहुर्वेगिन्द्रियदेवतानमसिस्वकारणसंश्रितं एतच्च सर्वदेवतोपलक्षणं । मोहं चित्तं तम
सितमोगुणं । लोभं रजः कार्यमर्थं पुं तमसोऽर्थानां च विद्यो मे मोहलोभौ न भवत इति दृष्टांतमाश्रितम् १९ कृतिपादविशेषे बले हस्तेन्द्रिये कोष्ठउदरे देवीं पृथ्वीम् २० महति महत्त्वकार्येऽहं करि
महत्तु द्वौ महत्त्वे २१ आत्मनि जीवे त्वं पदार्थं २२ ईशे प्राणा विनिदेवेनारायणे चेति तत्सर्वविशेषणे । तत्पदार्थं मोक्षे क्वल्ये निर्विकल्पे वस्तुनि तच्च न कचित्सक्तं स्वे महिप्रतिष्ठित
इति श्रुतेः २३

ननु रूपादीनां मोक्षमात्रं त्रयोकिरागममात्रं न त्वत्र काचिदुपपत्तिरस्तीत्याशङ्क्याह ज्ञात्वेति सत्त्वगुणं देहबुद्धिसत्त्वमयस्यांशरीरं रीरं बोद्धाभिगुणैः कार्यैः प्राणाच्छब्दास्वागुज्योतिरापः पृथिवीं त्रिंशं
मनोऽन्नमन्नादीर्यतपो भ्रंशः कर्मलोके पुनामचेति श्रुत्युक्तेः प्राणादिनामोतैर्देवज्ञात्वास्वभावां प्राकर्मैव तदुत्पत्तिकारणं चेत्तानीधीवृत्तिचतुर्दशमासिका देहसमाभितो लिंगदेहाश्रिते ज्ञात्वा च मध्यस्थमुदा
सीनमेकमात्मानं यस्मिन्पापेन विद्यत इत्यसंज्ञानी पाद यथेकेन कर्मणा स्वाप्रपंचविभ्रमे आत्मनोऽसंज्ञत्वं स्थूलशरीरजदुःखाननुवृत्तेर्दृश्यते एवं जाग्रद्वेऽपि त्रिपयैषिणां विषयवासनावताद्वितीयं
कर्मकारणं विज्ञायेद्विषयादीनामाश्रितानां तन्मप्यविद्यया अभ्यारोपितान् ज्ञानी पादिर्यथा दृश्यं दृश्ययोग्यं अयमर्थः । यथास्वेतरेकस्यैव आत्मनो वासनावशात्सर्वजगदात्मकत्वं आत्मन आसंज्ञत्वं
दृश्यते एवं जाग्रद्वेऽपि ज्ञेयमिति सायं श्लोकद्वयार्थः २४ । २५ एतस्माद्वासनामायादवस्थात्रयसंचरदारमनो मोक्षस्य दुर्लभत्वं वक्ष्यमाणैः कारणैर्विज्ञायकश्चिन्मोक्षबुद्धिसमाश्रितो भवतीति च

ज्ञात्वा सत्त्वगुणं देहं तत्तपोऽहं भिगुणैः ॥ स्वभावं चेतनं चैव ज्ञात्वा देहसमाश्रिते २४ मध्यस्थमेकमात्मानं पापं यस्मिन्नविद्यते ॥ द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयैषि
णाम् २५ इंद्रियाणींद्रियार्थाश्च सर्वानात्मानि संश्रितान् ॥ दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् २६ प्राणापानौ समानं च व्यानो दानौ च तत्त्वतः ॥ अधश्चैवानिलं
ज्ञात्वा प्रवहं चानिलं पुनः २७ सप्तवातास्तथा ज्ञात्वा सप्तापि हि तान् पुनः ॥ प्रजापतीं नृषींश्चैव मार्गींश्चैव बहून् चारान् २८ सप्तर्षींश्चैव बहून् ज्ञात्वा राजर्षींश्च परंतप ॥
सुरर्षीन्महत्श्चान्यान् ब्रह्मर्षीन्सूर्यसन्निभान् २९ ऐश्वर्याच्छाविता न्दृष्ट्वा कालेन महता नृप ॥ महतां भूतसंघानां धुत्वानां शं च पार्थिव ३० गतिं चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृप
ते पापकर्मिणाम् ॥ वैतरण्यां च यदुःखं पतितानां यमक्षये ३१ योनीपुच्छविचित्रा सुसंसारानशुभांस्तथा ॥ जठरे चाशुभे वा संशोणितो दकभाजने ३२ श्लेष्ममूत्रपु
रीपे च तीव्रगंधसमन्विते ॥ शुक्रशोणितसंघाते मज्जास्रायुपरिग्रहे ३३ शिराशतसमाकीर्णे न वदारे पुरेऽशुचौ ॥ विज्ञाय हितमात्मानं योगांश्च विविधानृप ३४ ता
मसानां च जंतूनां रमणीया वृतात्मनाम् ॥ सात्त्विकानां च जंतूनां कुत्सितं भरतर्षभ ३५ गृहीतं महतामर्थं सांख्यानानां विदितात्मनाम् ॥ उपसृज्यंस्तथा धोरान् शशि
स्तेजसस्तथा ३६ ताराणां पतनं दृष्ट्वा न क्षत्राणां च पर्ययम् ॥ द्वंद्वानां विप्रयोगं च विज्ञाय लक्षणं नृप ३७ अन्योन्यभक्षणं दृष्ट्वा मृतानामपि चाशुभम् ॥ बाल्ये मोहं च
विज्ञाय क्षयं देहस्य चाशुभम् ३८ रागे मोहे च संप्राप्ते कचित्सत्त्वं समाश्रितम् ॥ सहस्रे पुनरः कश्चिन्मोक्षबुद्धिसमाश्रितः ३९ दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम्
बहुमानमलब्धेषु लब्धे मध्यस्थतां पुनः ४० विषयाणां च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः ॥ गतासूनां च कौतये देहान्दृष्ट्वा तथाऽशुभान् ४१

तुर्देशोऽन्वयः २६ यः प्राणादीन्पंचैकीकृत्याधोनयतिसोऽधोऽनिलः पृष्ठः एवमवह ऊर्ध्वं नेता सप्तमः २७ त एते सप्तवायवः प्रत्येकं सप्तधा विहिताः अपरं भावा । यथेकरिम्बन्नेऽनेका निर्वीजा
निर्लेपुष्वीजेऽपुमृतिबीजमनंतानि बीजाभितद्वे कस्मिन् देहे सप्तप्राणाः प्रसृज्यंस्तथा प्राणा एव सुतरो ररमिति जगदान्तरं युक्तं तस्मात्संसारबीजस्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानेनोच्छेदे यत्तत्त्वमिति
भावः २८ । २९ ननु संस्यनेकं प्राजापत्यादिदेहाश्च सुखमार्गं किं मोक्षे नेत्याशङ्क्यते यामप्यैश्वर्यात्तव वान्नेत्याह ऐश्वर्यादिति ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ उपसृ
ज्यपुनरामान् तेजसः सूर्यस्य ३६ द्वंद्वानां विपरीनां ३७ । ३८ कचित्पुंसि ३९ बहुमानमत्यादरं मध्यस्थतामौदासीन्यं ४० दौरात्म्यं बंधहेतुतां ४१

कलेपुष्टे ४२ । ४३ । ४४ । ४५ संवत्सरस्योदहस्वतेमेध्यमराशिभोगयोरंतरालेसूर्यस्यद्विरेकराशिसंक्रमभवति । मासत्रयोदशयोरंतरालेसूर्यसंक्रातिद्वयम् ४६ पक्षत्रयः सार्धचतुर्दशदि
नमध्येपर्वेद्वयंतदात्रयोदशमिद्विःपक्षोभवति । दिवसत्रयः सूर्योदययोरंतरालेतिथित्रयस्पर्शः । कालाभिमानिदेवज्ञानापिष्ययोदयौदश्येवेकमुत्काल्यमानानामरूपदादीनामितिभावः ४७
वासंकुलेपुजंतूनादुःखंविज्ञायभारत ॥ ब्रह्मप्रानांगतिंज्ञात्वापतितानांसुदारुणाम् ४२ सुरापानेचसक्तानांब्राह्मणानांभुरात्मनाम् ॥ गुरुदारप्रसक्तानांगतिंविज्ञाय
चाशुभाम् ४३ जननीपुचवर्ततेयेनसम्यग्युधिष्ठिर ॥ सदेवकेपुलोकेपुयेनवर्ततिमानवाः ४४ तेनज्ञानेनविज्ञायगतिंचाशुभकर्मणाम् ॥ तिर्यग्योनिगतानांचविज्ञा
यगतयःपृथक् ४५ वेदवादांस्तथाचित्रावृतूनांपर्यास्तथा ॥ क्षयंसंवत्साराणांचमासानांचक्षयंतथा ४६ पक्षक्षयंतथादृष्टादिवसानांचसंक्षयम् ॥ क्षयंवृद्धिंचचं
द्रस्यदृष्टाप्रत्यक्षतस्तथा ४७ वृद्धिदृष्टासमुद्राणांक्षयंतपांथापुनः ॥ क्षयंधनानांदृष्टाचपुनर्वृद्धितथैवच ४८ संयोगानांक्षयंदृष्टायुगानांचविशेषतः ॥ क्षयंचदृष्टा
शैलानांक्षयंचसरितां तथा ४९ वर्णानांचक्षयंदृष्टाक्षयंतंचपुनःपुनः ॥ जरामृत्युस्तथाजन्मदृष्टादुःखानिचैवह ५० देहदोषांस्तथाज्ञात्वातेपांदुःखंचतत्त्वतः ॥
देहविक्रवतांचैवसम्यग्विज्ञायतत्त्वतः ५१ आत्मदोषांश्चविज्ञायसर्वानात्मनिंसंश्रितान् ॥ स्वदेहादुत्थितान्गंधांस्तथाविज्ञायचाशुभान् ५२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥
कान्स्वगात्रोद्भवान्दोषान्पश्यस्यमितविक्रम ॥ एतन्मेसंशयंकृत्स्नंवक्तुमर्हसितत्त्वतः ५३ ॥ भीष्मउवाच ॥ पंचदोषान्प्रभोदेहप्रवदंतिमनीषिणः ॥ मार्गज्ञाः
कापिलाःसांख्याःशृणुतानरिसूदन ५४ कामक्रोधोभयनिद्रापंचमःश्वासउच्यते ५५ एतेदोषाःशरीरेषुदृश्यंतेसर्वदेहिनाम् ॥ छिदंतिक्षमयाक्रोधं कामंसंकल्पवर्ज
नात् ५६ सत्वसंसेवनाभिद्रामप्रमादाद्भयंतथा ॥ छिदंतिपंचमंश्वासमल्पाहारतयानृप ५७ गुणान्गुणशतैर्ज्ञात्वादोषान्दोषशतैरपि ॥ हेतून्हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रा
न्विज्ञायतत्त्वतः ५८ अपांफेनोपमंलोकंविष्णोर्मायाशतैर्वृतम् ॥ चित्रभित्तिप्रतीकांशनलसारमनर्थकम् ५९ तमःश्वभ्रनिभंदृष्टावर्षबुद्धदंसंनिभम् ॥ नाशप्रायं
सुखाद्धीनंनशांतरमिहायशम् ६० रजस्तमसिसंमग्नंपेकेद्विपमिवावशम् ॥ सांख्याराजन्महाप्राज्ञास्त्यक्त्वास्नेहंप्रजाकृतम् ६१ ज्ञानयोगेनसांख्येनव्यापिना
महतानृप ॥ राजसानुभान्गंधांस्तामसांश्चतथाविधान् ६२ पुण्यांश्चसात्विकान्गंधान्स्पर्शजान्देहसंश्रितान् ॥ छित्वाशुज्ञानशस्त्रेणतपोदंडेनभारत ६३ ततो
दुःखोदकंघोरंचिंताशोकमहाहदम् ॥ व्याधिमृत्युमहाग्राहंमहाभयमहोरगम् ६४ तमःकूर्मरजोमीनंप्रज्ञयासंतरंत्युत ॥ स्नेहपंकजरादुर्गज्ञानदीपमार्दिदम् ६५ कर्मा
गार्धसत्यतीरंस्थितव्रतमार्दिदम् ॥ हिंसाशीघ्रमहोवेगंनानारससमाकरम् ६६ नानाप्रतीतिमहारत्नदुःखचरसमीरणम् ॥ शोककृष्णामहावर्तैतीक्ष्णव्याधिमहागजम् ६६
अस्थिसंघातसंघट्टंश्लेष्मफेनमार्दिदम् ॥ दानमुक्ताकरंघोरंशोणितहृदयिदुमम् ६७ हसितोत्पुष्टनिर्घोषंनानाज्ञानसुदुस्तरम् ॥ रोदनाश्रुमलक्षारसंगत्यागपरायणम् ६९
४८ । ४९ । ५० । ५१ बाह्यदोषानुक्तादेहजान्दोषानाह स्वदेहादिभिः उचितान्दोषानित्यनुबन्धः ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ नलसःरंनलपृषवदंतःसारहीनं ५९ नाशप्रायं ना
शबहुलम् ६० । ६१ । ६२ शुभाशुभांश्चगंधांस्तपोदंडेनज्ञानशस्त्रेणधीशुडारेणच्छिदृष्टावर्षवत्समागतरंवीतिदृष्टाभेनसंबन्धः ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९

७० । ७१ तीर्त्वांचिति जन्मर्हदृष्टोनालोचनेनजन्मपुंस्कृत्पुंलंशरीरंतीर्त्वाविस्पृश्यविमलंनमःप्रविशति देहाद्यासापायेष्योमसंविदुदेतीत्यर्थः ७२ तत्रेति तस्मिन्हावेव्योन्नपद्यत्तुवत्
वयाकमलनालेनतःसुपिरेणजलंमुखेनाकुप्यमाणमंतःप्रविशतिद्वय । आत्मनिप्रणिधीयमानमनोद्वारासूर्यांतराविश्यतत्रैवेष्टदपाकाशोसांख्यानप्रतिस्वनाडीभिःसंबंधाच्चतुर्दशमुवगतता
न्विषयान्वहतिमापयति । प्रवहन्विषयानित्यनेनविषयैःसहसूर्यस्मृतिरसंबन्धोदर्शितः । व्योमसंविदुदयेसांख्यस्यसर्वज्ञसांख्यसंज्ञासर्वभोगमाहृत्संबन्धोदेतीत्यर्थः । एतेनप्रत्यगात्मस्था
एवविषयानुक्तुल्लवदज्ञानवशात्पराकेनमातीत्यात्माद्वैतमुपपादितं । हादनाडीनांसूर्यरश्मिभिःसंबन्धस्तेषांचब्रह्मादेनसंबन्धश्छांदोग्यादानुक्तःप्रागेवोदाहृतः ७३ तत्रेति तत्रहादाकाशो
तास्तेजोवन्नारमकांविषयान्प्रवहसंज्ञकोवायुःप्रतिष्ठद्वातिस्वारसमात्करोति तथाचश्रुतिः । 'वायुर्ज्ञैवैतान्सर्वान्संघंके'इति । किंल्लवा वीतरागान्यतीन्र अपेक्षेतिशेषः संप्रज्ञातसुखा
स्वाप्तसंज्ञासंज्ञेयवायुर्विषयात्रसंहरति अन्यथातुसंहरतीत्यर्थः । अतएवसमाधिप्रकृत्योक्तंगोडपादीये नास्वादयेष्टृत्वंतत्रेति ७४ सूक्ष्मइति सूक्ष्मस्त्वग्निप्रियाग्राह्यःस्पर्शः । ननुसूर्यर

पुत्रदारजलौकौपमित्रवांधवपत्ननम् ॥ अहिंसासत्त्वमर्यादंप्राणत्यागमहोर्मिणम् ७० वेदांतगमनद्वीपंसर्वभूतदयोदधिम् ॥ मोक्षदुर्लभविषयंवडवामुखसागरम्
७१ तरंतियतयःसिद्धाज्ञानयनेनभारत ॥ तीर्त्वांसिदुस्तरंजन्मविशंतिविमलंनमः ७२ तत्रतान्सुकृतीन्सांख्यान्सूर्योवहतिरश्मिभिः ॥ पद्मतंतुवदाविश्यप्रव
हन्विषयानृप ७३ तत्रतान्प्रवहोवायुःप्रतिष्ठद्वातिभारत ॥ वीतरागान्यतीन्रसिद्धान्वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ७४ सूक्ष्मःशीतःसुगंधीचसुखस्पर्शश्चभारत ॥ सप्ता
नांमरुतश्रिष्ठोलोकान्गच्छतियःशुभान् ॥ सत्ताम्वहतिर्कौंतेयनभसःपरमांगतिम् ७५ नभोवहतिलोकेशरजसःपरमांगतिम् ॥ रजोवहतिराजेंद्रसत्वस्यपरमांग
तिम् ७६ सत्वंवहतिशुद्धात्मन्परंनारायणंप्रभुम् ॥ प्रभुर्वहतिशुद्धात्मापरमात्मानमात्मना ७७ परमात्मानमासाद्यतदूतायतनाऽमलाः ॥ अमृतत्वायकल्पतेन
निवर्तंतिवाविभो ७८ परमासांगतिःपार्थनिर्द्वानांमहात्मनाम् ॥ सत्यार्जवरतानांवेसर्वभूतदयावताम् ७९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ स्थानमुत्तममासाद्य
भगवंतंस्थिरव्रताः ॥ आजन्ममरणंवातेस्मरंत्युतनवाऽनघ ८०

शिमसंबन्धेऽपित्रह्मादंनहादाकाशोपशेषेष्टुमर्हति अत्रत्यानांवादीनांसूर्यास्तोत्तरंलोकांतरसंबन्धादर्शनादित्वाज्ञंक्याह सप्तानांमिति तान्पिषडब्रह्मादिकृपान्विषयान् यथाऽप्यप्रवहोवायुर्देहेन
संबन्धात्संबन्धोलोकान्प्रतिगच्छतिपिदंचतत्तल्लोकान्प्रतिवहति एवंनमसःपरमांगतिर्हादाकाशंगच्छतिब्रह्मादंचतंप्रतिवहति । तथाचब्रह्मादंनहातरंभूमिःसूर्यमंडलेनिबद्धमोहादेनमसिसूर्यमवे
शेनब्रह्मादस्यापिप्रवेशोयुज्यते अत्रत्यवत्वादीनांपुरात्रावपिपूर्वरश्मिसंबन्धविचयनंनस्तीतिनतःसहदेशांतरगमनप्रसक्तिरस्ति अतोयुक्तमुक्तंव्रतान्सुकृतीनिरयादि ७५ नभइति तम
सःसूक्ष्मतमःपरिणामोव्योमसंविन्नमआख्यांरजसःपरमांगतिमहंकारंनयति । तत्त्वस्यपरमांगतिमहतस्त्वमस्मितामात्रंशुद्धत्वंपदार्थ । तस्यापिपरमांगतिःप्रभुस्तरपदार्थस्तस्यापिनिरुपा
धिभिन्मात्रमित्यर्थः ७६ । ७७ । ७८ योमवत्सांख्येयपिशौचादिकंगुल्यमित्युक्तंद्रष्टोपसंहरति निर्द्वानामिति सेयमात्मनिद्रायोगैर्विषयैश्चिंत्यतेनिरोधइत्युच्यते । सांख्यै
रनुत्ततद्विषयसहितानांश्रुतीनांलक्षणोदकस्यायेनप्रविलापनमित्युच्यते एवमर्थभाषाभेदएव । शमादिसाधनंकेवल्यंचकलेपक्षद्वयेऽपिसमानमितिप्राक्तंनप्रस्मृतं ७९ भगवंतंप्रभुगैश्वर्य
संपन्नंपरमात्मानमेवपरंमोक्षाख्यंस्थानमासाद्यऽजन्ममरणंसर्वज्ञःसांख्यमरणादिकंतंअस्मरंतितनवांमोक्षेविशेषविज्ञानमस्तिनवेतिप्रभः 'कस्मिन्नुपगवोविज्ञातेसर्वाभिदंविज्ञातंभवतिपएवेदाहं-

महत्सुब्रह्मवित्तु यन्महज्ज्ञानं तत्सांख्यगतं सांख्येऽन्यतः एतेन सांख्यविज्ञानात्सर्वविज्ञानमुक्तं । तथा च स्यात्पराजगमेऽप्येवं जगमेऽप्येव विद्वान् श्रेष्ठतर इति मायः ४ । ९ शमादिकं सर्वसांख्ये सांख्यविज्ञाननिमित्तविहितमित्यर्थः ११० विपश्येत्किंचित्साधनमैककल्याणज्ञानानुत्पत्तौ यत्तु पुनश्च शीलं तु तांश्चानुसंचार्यते पामाधिपत्यं कृत्वा ११ महाहं अतिपूज्येऽधिकमभिरतास्ते देवतं त्वदार्थप्रविशं त्रिकमेति शेषः १२ कीदृशी गतिः पापकृतानामभिवासः एतत्परोक्षज्ञानफलमुक्तम् १३ अपरोक्षज्ञानफलमाह सांख्यमिति कृत्स्नसांख्येऽपि धारयते साक्षात्कृत्यास्ते सना रायणः परं ब्रह्मैव तथा च श्रुतिर्ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मवमवतीति १४ हेनरमथा एतदेव स्यात्तमनस्तत्पुनः तच्च नारायणो विश्वमिति सर्वखल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेरित्यर्थः तत्र हेतुः स इति एतेन तज्जलानिति

ज्ञानं महद्यद्विमहत्सुराजन्वेदेषां ख्येऽप्युत्थैव योगे ॥ यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणे सांख्यगतं तन्निखिलं नरेन्द्र ८ यच्चेति हासेषु महत्सु दृष्टं चार्थशास्त्रेऽपि शिष्टजुष्टे ॥ ज्ञानं च लोकेऽपि दिहास्ति किंचित्सांख्यगतं तच्च महन्महात्मन् ९ शमश्च दृष्टः परमं बलं च ज्ञानं च सूक्ष्मं च यथावदुक्तम् ॥ तपांसि सूक्ष्माणि सुखानि चैव सांख्ये यथा वद्विहितानि राजन् १० विपर्ययेतस्य हि पार्थ देवान्मच्छन्ति सांख्याः सततं सुखेन ॥ तांश्चानुसंचार्यतः कृतार्थाः पतन्ति विप्रेषु यतेषु भूयः ११ हित्वा च देहं प्रविशंति देवं दिवौ कसोद्यामिव पार्थ सांख्याः ॥ अतोऽधिकं तेऽभिरतामहाहं सांख्ये द्विजाः पार्थिवशिष्टजुष्टे १२ तेषां नतिर्यग्गमनं हि दृष्टं नार्वांगतिः पापकृता विवासः ॥ न वा प्रधाना अपि ते द्विजातयो यो ज्ञानमेतन्मृतं पतेऽनुरक्ताः १३ सांख्यविशालं परमं पुराणं महार्णवं विमलमुदारकांतम् ॥ कृत्स्नं च सांख्यं नृपते महत्माना नारायणो धारयतेऽप्रमेयम् १४ एतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वनां नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ॥ ससर्गकाले च करोति सर्गं संहारकाले च तदतिभूयः १५ संहृत्य सर्वं निजदेहं संस्थं कृत्वाऽप्सु शेते जगदंतरात्मा ११६ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्ष० सांख्यकथने एकाधिकात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्तते पुनः ॥ किंच तत्क्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः १ अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिं पृच्छाम्यरिनिषूदन ॥ उपलब्धं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनंदन २ त्वं हि ज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसे वेदपारंगैः ॥ ऋषिभिश्च महामागैर्यतिभिश्च महत्माभिः ३ शेषमल्पं दिनानि तेऽक्षिणाय न भास्करे ॥ आवृते भगवत्यर्कं गतां सिपरमां गतिम् ४ त्वयि प्रतिगते श्रेयः कुतः श्रोष्यामहेव यम् ॥ कुरुवंशप्रदीपस्त्वं ज्ञानदिपेन दीप्यसे ५ तदेतच्छ्रोतुमिच्छामित्वतः कुरु कुलोद्भव ॥ नत्प्यामीहराजेंद्र शृण्वन्नमृतमीदृशम् ६ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि इति हासं पुरातनम् ॥ वसिष्ठस्य च संवादं करालजनकस्य च ७

श्रुतेर्युक्तः १९ सांख्यसर्वस्वमाहाधेन संहृत्येति सर्वकार्यकार्त्तवियदादिकं संहृत्य प्रविलाप्य कुत्र निजदेहे कारणात्मानं संस्थाप्य साविर्पर्यसतया कृत्वा स्वयमधिकारणात्माऽप्सु निविशेत् विष्णुमिश्रेते लीनो भवति जगदंतरात्माना नारायणः संप्रत्यगभूतः । एतेन योगे मायावीजजन्ममादिहेतुः सर्वेषां प्रत्यग्भूतेश्वरश्चिन्मात्रे लीयत इति निर्विशेषब्रह्मा ब्रह्ममुक्तं भवति ११९ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्तये एकाधिकात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥ त्वं पदार्थशोधकौ सांख्ययोगादुत्पत्त्या तस्य पारमार्थिकं तत्पदार्थं तत्स्वब्रह्मसंज्ञं त्वमेवोक्तमित्यादिनां तत्तत्पदार्थसंरूपमुपशिष्टं तत्तद्विवरणायारभते । किं तदक्षरमित्यादि ७० किं विवेकं तत्त्वेन या पारम्येन उपलब्धं पृच्छामीति द्वयोः संबन्धः ११२।१।४।५।६ करालनामान जनकः करालजनक इत्यर्थः ७

कुशलं ऊहापोहसमर्थं गतिरनुभवस्तेन निश्चयोऽस्यास्तीति तथा अप्यात्मे परोक्षोपरोक्षोपविधज्ञानकर्तृमित्यर्थः । मैत्रावरुणि मित्रावरुणयोर्दक्षितयोर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतो विरेकुं भरेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठवजापेतामिति ब्रह्मचरानां नृपक्रमणिकायां तत्त्वमैत्रावरुणित्वमुक्तम् ९ प्रश्रितं विनीतं मधुरमर्थतः अनुत्तमं तत्कहीनं १० । ११ यच्चेति यत्राक्षरक्षरते लवणोदकवल्ली यत् एतेन क्षराक्षरशब्दद्वयमिति मिते दर्शिते शिवमार्गं द्रुपदं क्षेम्यं संसारमोचकं यतोऽनामपे निर्वृद्धं १२ यावत्कालेन कृत्स्ननापिकालेन १३ कृत्स्नक्षरं पावताकालेन क्षरतितत्प्रमाणमाह युगमिति युगं चतुर्गुणं देवमानेन अर्द्धानां द्वादशसहस्रं संमितं तदेव चतुर्गुणं दशशतावृतं कल्पं तदेव च द्वादशमहर्षयते । अत्र योऽयं मानुषः संवत्सरः स देवानामहोरात्रस्तया गणनया द्वादशसहस्रं चतुर्गुणं तेन एतत्पृष्ठधिकशतत्रयेण युगितं त्रिचत्वारिंशच्छाणि विंशतिसहस्राणि च । एतेषु दशधा भक्तेष्वेकोऽष्टाचतुर्लक्षं द्वात्रिंशत्सहस्राणि च कल्पेर्मानं तदेव द्विगुणं द्वापरस्य त्रिगुणं त्रैतायाः चतुर्गुणं कृतस्य एतद्ब्रह्मदिनमानं गीतास्त्वमुक्तम् । 'चतुर्गुणसहस्रं तद्ब्रह्मणो दिनमुच्यते । रात्रियुगसहस्रां तां तद्द्वयोरात्रिविदो जनाः' इति १४ यस्यां ते यस्पेतितं द्वितप्रकृतेर्ग्रहं ब्रह्मणो तदित्यर्थः प्रतिबुध्यते संसृ

वसिष्ठं श्रेष्ठमासीनमृषीणां भास्करमुत्तिम् ॥ प्रपच्छ जनको राजा ज्ञानं नैः श्रेयसं परम् ८ परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनिश्चयम् ॥ मैत्रावरुणि मासीनमभिवाद्य कृतांजलिः ९ स्वक्षरं प्रश्रितं वाक्यं मधुरं चाप्यनुत्तमम् ॥ प्रपच्छ पिंवरं राजा करालजनकः पुरा १० भगवन् श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनम् ॥ यस्मान्न पुनरावृत्तिमाप्नुवंति मनीषिणः ११ यच्च तत्क्षरमित्युक्तं यत्रेदं क्षरते जगत् ॥ यच्चाक्षरमिति प्रोक्तं शिवं क्षेम्यमनामयम् १२ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ श्रूयतां पृथिवीपालक्षरती दयथा जगत् ॥ यन्नक्षरतिपूर्वेण यावत्कालेन वाऽप्यथ १३ युगं द्वादशशतसहस्रं कल्पं विद्विचतुर्गुणम् ॥ दशकल्पशतावृतं महस्तद्ब्राह्ममुच्यते १४ रात्रिश्चेतावती राजन्यस्यातिप्रतिबुध्यते । सृजत्यनंतकर्मणं महांतं भूतमग्रजम् १५ मूर्तिमंतममूर्तामाविशं शंभुः स्वयं भुवः ॥ अणिमालघिमाप्राप्तिरीशानं ज्योतिरव्ययम् १६ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥ सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति १७ हिरण्यगर्भो भगवानेप बुद्धिरिति स्मृतः ॥ महानिति च योगेऽपि विरिंचिरिति चाप्यजः १८ सांख्ये च पठ्यते शास्त्रे नाम भिर्बहुधात्मकः ॥ विचित्ररूपो विश्वात्मा एकाक्षर इति स्मृतः १९ तृत्तनैकात्म्येन कृतं त्रैलोक्यमात्मना ॥ तथैव बहुरूपत्वाद्दिश्वरूप इति स्मृतः २० एष वै विक्रियापन्नः सृजत्यात्मानमात्मना ॥ अहंकारं महातेजाः प्रजापतिमहंकृतम् २१ अव्यक्ताद्व्यक्तमापन्नं विद्यासर्गवदंति तम् ॥ महांतं चाप्यहंकारमविद्यासर्गमेव च २२

रितिसंबन्धः अद्य जं हिरण्यगर्भं 'हिरण्यगर्भः समवर्ततामेतत्स्य जातः पतिरेक आसीत् । सदाधारपृथिवीयापुते मां कर्म देवाय हविषा विधेम' इति श्रुतेः १५ अणिमायायत्रस्वयं भुवः नित्यं स्वतः सिद्धाः ननु हिरण्यगर्भादिभिरुक्तपसा आविर्भूताः तद्वैशानं सर्वनिर्गुण्योतिश्चतुर्गुणमव्ययमपारिणामि १६ अमूर्तमेवाक्षरस्य ज्ञेयं रूपमाह सर्वत इति १७ हिरण्यगर्भ इति योऽक्षर इति स्मृतः स एष हिरण्यगर्भः सृष्टारमा भगवान् सर्वैश्वर्यसंपन्नः । बुद्धिः समदृष्टिर्बुद्धिरिति वेदातिनाः । योगोऽप्येव महा निति प्रथमं कार्यं १८ । १९ नैकात्म्यं बहुरूपं त्रैलोक्यं कृतं तृत्तं च तदेव विश्वरूपो विराट् विश्वरूपमस्य तथा च श्रुतिः । 'अग्निर्गर्वाचक्षी चंद्रसूयो दिशः श्रोत्रे वाग्विहता श्वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्मं चापृथिवी ह्येष सर्वभूतारतामा' इति २० एष सृष्टारमा अहंकारमुपाधि अहंकृतं तद्विमानं निर्विराजं २१ अस्य द्वैविध्यमाह अव्यक्तादिति महांतं समाहं चात्प्यहंकारमविद्यासर्गमेव च २२

प्रकृतिसंयोगात्प्रकृत्यामेवानुवर्ततइत्युक्तं तत्प्रपंचयत्यध्यायद्वयेन एवमप्रतिबुद्धत्वादित्यादिना अनुबुद्धमवोधमज्ञानं भावेनिष्ठान्तेन ह्यसमासः १ गुणक्षयाद्गुणसामर्थ्यात् क्षिप्तैश्वर्ययो
रित्यैश्वर्यस्य क्षिप्तात्वरूपं एतच्च तामसानिरर्थवातीति लोकेन प्रामेयिकं २ आनन्द्यमनंतं ३ ४ निर्द्वन्द्वः सुखदुःखादिहीनः ५ हिधमाकासश्वासः ६ पृथ्वीवोऽभिमन्यते अहमेव दुःखीरो
मीति च ७ ८ मंडूकवत्पाणिपादंसंकोच्यपुनः शोते इति मंडूकशायी ९ आकाशे निरावरणे देशे १० ११ फलमुद्यत्पाकशालाः मुंजमेखले तिकौपीनवस्त्रं लक्ष्यते १२ बाले तथा विकर्कबलोलक्ष्यते

॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एवमप्रतिबुद्धत्वादनुबुद्धमनुवर्तते ॥ देहादेहसहस्राणितथासमभिपद्यते १ तिर्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिदेवतास्वपि ॥ उपपद्यतिसंयोगाद्गुणैः सह
गुणक्षयात् २ मानुषत्वादिव्यातिदिवोमानुष्यमेव च ॥ मानुष्यान्निरयस्थानमानं त्यं प्रतिपद्यते ३ कोशकारो यथाऽऽत्मानं कीटः समवरुंधति ॥ सूत्रतंतुगुणैर्न
त्यंतथाऽयमगुणो गुणैः ४ द्वंद्वमेति च निर्द्वंद्वस्तासुतास्विहयोनिषु ॥ शीर्षरोगेऽक्षिरोगे च दंतशूलगलग्रहे ५ जलोदरे तृपारोगे ज्वरगंडे विषूचके ॥ श्वित्रकुष्ठेऽग्नि
दग्धे च हिध्मापस्मारयोरपि ६ यानि चान्यानि द्वंद्वानि प्राकृतानि शरीरेषु ॥ उत्पद्यंते विचित्राणि तान्येषोऽप्यभिमन्यते ७ तिर्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिदेवतास्वपि ॥
अभिमन्यत्यभीमानात्तथैव सुकृतान्यपि ८ शुक्लवासाश्च दुर्वासाः शायी नित्यमवस्तथा ॥ मंडूकशायी च तथा वीरासनगतस्तथा ९ चीरधारणमाकाशेशयनं स्था
नमेव च ॥ इष्टकाप्रस्तरे चैव कंटकप्रस्तरे तथा १० भस्मप्रस्तरशायी च भूमिशय्या तलेषु च ॥ वीरस्थानां तु पंचैव च शयनं फलकेषु च ११ विविधा सुचशय्या सुफल
युद्धचान्वितस्तथा ॥ मुंजमेखलनग्रत्वं क्षौमकृष्णाजिनानि च १२ शाणीवालपरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः ॥ सिंहचर्मपरीधानः पट्टवासास्तथैव च १३ फलक
परिधानश्च तथा कंटकवस्त्रघृक् ॥ कीटकावसनश्चैव चीरवासास्तथैव च १४ वस्त्राणि चान्यानि बहून्प्यभिमन्यत्युद्धिमान् ॥ भोजनानि विचित्राणि रत्नानि विविधा
नि च १५ एकत्रांतरा शिवमेककालिकभोजनम् ॥ चतुर्थाष्टमकालश्च षष्ठकालिक एव च १६ षड्रात्रभोजनश्चैव तथाष्टाहभोजनः ॥ सप्तरात्रदशाहाराद्वादशा
हिकभोजनः १७ मासोपवासी मूलाशीफलाहारस्तथैव च ॥ वायुभक्षोऽपि पृथक् दधिगोमयभोजनः १८ गोमूत्रभोजनश्चैव शाकपुष्पाद एव च ॥ शैवालभोजन
श्चैव तथाऽऽचामेन वर्तयन् १९ वर्तयन् शीर्णपणैश्च प्रकीर्णफलभोजनः ॥ विविधानि च कृच्छ्राणि सेवते सिद्धिर्काक्षया २० चांद्रायणानि विविधं हिंसा निविधानि च ॥
चातुराश्रम्यपंथानमाश्रयत्यपथानपि २१ उपाश्रमानप्यपरां पांडान्विविधानपि ॥ विविक्ताश्च शिलाच्छायास्तथा प्रस्रवणानि च २२ पुलिनानि विविक्तानि
विविक्तानि वनानि च ॥ देवस्थानानि पुण्यानि विविक्तानि सरांसि च २३ विविक्ताश्च शिलाच्छायास्तथा प्रस्रवणानि च २२ पुलिनानि विविक्तानि
२४ नियमान्विविधांश्चापि विविधानि तपांसि च ॥ यज्ञांश्च विविधाकारान् विविधांश्च विविधानि तपांसि च २५

१३ फलकं भूर्जत्वगादिष्वपि टकाष्ठवाकौपीनरूपं कंटकवस्त्रं शा

लमलपादितुलजं । कटकेति पाठे तु गमयः कटः कीटकावसनः पट्टसूत्रजवस्त्रः १४ । १५ । १६ दशाहारादं दशाहाराः एकहोहाकारो दशः दशाहोहाहारो यस्यैत्यर्थः १० । १८ आचामेन भक्त्यं
तेन भासराचामनिष्ठा वामं देवमस्तसमुद्भवे इत्यमरः १९ । २० । २१ उपाश्रमान् पाशुपतपरां चाराद्युक्तदीक्षायोगान् २२ । २३ गृहेषु ये निभाः नितरां पातिते दिव्यगृहोपमा इत्यर्थः २४ । २५

२६ । २७ प्रकृत्योपकरणमूतया २८ । २९ विशसनैः संघाते ३० भवंमुष्टिं जभ्येत्समस्तित्वा ३१ । ३२ आत्मरूपमुणात् आत्मनिकल्पितान् रूपवयवोपकरणित्यादि गुणानुसत्वादीन्
३३ क्रियापथे कर्ममार्गे क्रियातया तदिति मन्यते इदं कर्मपूर्वगुणफलमित्यावश्यकत्वेन मानयति ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ निरात्मानाः स्वरूपश्चिदाभासविशिष्टो देह
द्रियादिसंघातः दृश्यत्वेन शुक्तिरजतादिवन्मिथ्यात्वात् आत्मगुणैश्चेतनत्वसत्यत्वमुक्तैः यथोक्तं । आनंदो विषयादुभयोऽनिरप्यत्वेति सति तथर्माः अपुण्यत्वेऽपि चेतोऽप्यारूप्यगिवा
वणिकपथां द्वेजं शत्रैश्च यश्च द्रास्तथैव च ॥ दानं च विविधाकारं दीनाधरुपणादिषु २६ अभिमन्यत्यसंबोधात्तथैव त्रिविधानगुणान् ॥ सत्वरजस्तमश्चैव धर्मार्थौ काम ए
व च २७ प्रकृत्यात्मानमेवात्मा एवंप्रविभज्यते ॥ स्वधाकारवपट्टकारो स्वाहाकारनमस्क्रियाः २८ याजनाध्यापनं दानं तथैव ऋः प्रतिग्रहम् ॥ यजनाध्यापने चै
व यज्ञान्यदपि किंचन २९ जन्ममृत्युविवादे च तथा विशसनेऽपि च ॥ शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथम् ३० प्रकृतिः कुरुते देवी भवं प्रलयमेव च ॥ दिवसांतं गुणा
नेतानभ्येत्यैकोऽवतिष्ठते ३१ राशे मजालमिवादित्यस्तत्काले नियच्छति ॥ एवमेपोऽसकृत्पूर्वकीडार्थमभिमन्यते ३२ आत्मरूपगुणानेतां च विविधान् हृदय
प्रियात् ॥ एवमेतां विवर्णान् सर्गप्रलयधर्मिणीम् ३३ क्रियाक्रियापथेरक्तस्त्रिगुणांस्त्रिगुणाधिपः ॥ क्रियाक्रियापथोपेतस्तथा तदिति मन्यते ३४ प्रकृत्या सर्वमेवेदं ज
गदधीकृतं विभो ॥ रजसातमसाचैव व्याप्तं सर्वमनेकधा ३५ एवं द्वंद्वान्यथैतानि समावर्ततिति त्यशः ॥ ममैवैतानि जायंते धावंते तानि मामिति ३६ निस्तर्तव्या
न्यथैतानि सर्वाणीति नराधिप ॥ मन्यतेऽयं ह्यनुबुद्धत्वात्तथैव सुकृतान्यपि ३७ मोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकगतेन वै ॥ इहैव चैर्न भोक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयम् ३८
सुखमेव तु कर्तव्यं सकृच्छ्रुत्वा सुखं मम ॥ यावदंतं च मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ३९ भविष्यति च मे दुःखं कुरुते नेहाप्यनंतकम् ॥ महदुःखं हि मानुष्यं निरये चापि
मज्जनम् ४० निरयाच्चापि मानुष्यं कालेनैव्याम्यहंपुनः ॥ मनुष्यत्वाच्चेदेवं देवत्वात्पौरुषं पुनः ४१ मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेणोपगच्छति ॥ य एवं वेति नित्यं वै
निरात्माऽऽत्मगुणैर्दृष्टः ४२ तेन देवमनुष्ये पुनिरयेकोपपद्यते ॥ ममत्वेनावृत्तानि नित्यं तत्रैव परिवर्तते ४३ सर्गकोटिहस्राणि मरणांतासु मूर्तिषु ॥ य एवं कुरुते
कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ॥ स एव फलमाप्नोति त्रिपुल्लोकेषु मूर्तिमान् ॥ प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ॥ प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिपुल्लोकेषु कामगा ४५ ति
र्यग्योनिसमनुष्यत्वं देवलोकैतथैव च ॥ त्रीणि स्थानानि चैतानि जानीयात् प्राकृतानि ह ४६ अलिङ्गां प्रकृतिं त्वाहुर्लिङ्गैरनुमिमीमहे ॥ तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानाद्विमन्यते ४७

वमासंत इति ४१ । ४३ । ४४ प्रकृतिरिति यथापि स्त्रीपुंसाभ्यामपश्यमिव पुं प्रकृतिः स्यात्मेव सर्वकार्यं क्रियते नान्यतरेण तथा अपि विभक्तिविभेदे प्रकृतयेव कर्तृत्वं पर्यवस्यति तस्याः सविकारत्वात् पु
पुंसि निर्विकारत्वादि इत्यर्थः ४५ । ४६ अलिङ्गां नित्याहुषेणं ननु ब्रह्मवत्कदाचित्प्रत्यक्षां कथं तर्हि सामन्यते दृष्टं लिङ्गं ह्येव द्वादिकोऽप्येव स्वरूपकारणभूता तामनुमिमीमहे पौरुषं लिङ्गं पुरुषस्यानु
मापकं देहाद्यनुगतं चैतन्यं चिदाभासलिङ्गेन विभक्तिरनुमीयते इत्यर्थः । इति मन्यते निरीश्वरः सांख्येन गृह्यतयांति भावः । यस्तांसां परोक्षान्द्रज्यभारमासर्वांतरादिति चित्तोऽव्यवहितपरो
क्षतश्च विविरोधात् ४७

सहति अत्रणमाकृतलिंगनिर्विकारप्रकृतेरिदंलिंगमकं दृश्यायाः प्रकृतेः साधकहृत्पर्यः । सलिंगांतरं पुर्यंष्टकं भूमाप्य क्षरणधर्मित्वाद्गोलिमंतस्यद्वाराणि श्रोत्रादीनि ४८ । ४९ निर्वेणोऽपि व्रणवा नस्मीति मन्यते ५० । ५१ अलिंगोलिगाद्वयोऽपि लिंगपुर्यंष्टकं कालमृत्युं मरणधर्मास्मीति मन्यते इत्यर्थः सत्त्वं बुद्धिं असत्त्वमवस्तुदेहादिकं आत्मनस्तत्त्वमनारोपितं रूपं ५१ मृत्युं हतारं चरत्वंसर्गं पुत्रादिमात्मसंबन्धिनं मन्यते ५२ तपस्तपस्विनं गतिमुक्तांतिगत्यागतिं भवं भववत्संसारिणं ५३ अबुद्धिर्विपर्वस्तु बुद्धिः ५४ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभा वदीये व्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥ ॥ एवंपूर्वोक्तप्रकारेण १ धाम्नापोडशकलः पुरुष इति प्रकृत्यमुखास्यपोडशीकलेति श्रुतिप्रसिद्धया प्रकाशरूपया चित्कल्या धामसहस्राणि स्थानसहस्रा णि प्राज्ञेनात्मनासं परिष्वक्त उत्सर्जयातीति प्रमाणि गतस्यैव गत्पादिश्रवणात् २ अत्र दृष्टान्तमाह चंद्रमाहव ३ योनिः साभासा मूलप्रकृतिः दशोद्विपाप्यंतः करणचतुष्टयं चापेक्षसापंचदशी सोमप्रचूर्तः

सलिंगांतरमासाद्य प्राकृतं लिंगमव्रणम् ॥ व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय कर्मणाऽऽत्मनि मन्यते ४८ श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पंचवर्मेद्विषयाण्यथ ॥ वागादीनि प्रवर्तते गुणेष्विह गुणैः सह ३९ अहमेतानि वै सर्वमन्येतानीं द्विषाणिह ॥ निरिंद्रियो हि मन्येत व्रणवानस्मिन्निव्रणः ५० अलिंगोलिगमात्मानमकालः कालमात्मनः ॥ असत्त्वं सत्वमा त्मानमतत्त्वं तत्त्वमात्मनः ५१ अमृत्युमृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः ॥ अक्षेत्रः क्षेत्रमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः ५२ अतपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ॥ अभवो भवमात्मानमभयोभयमात्मनः ५३ अक्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमन्यते ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वसिष्ठकुरालजनक संवादे व्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ सर्वकेटिहस्राणि पतनांतानि गच्छति १ धाम्ना धामसहस्राणि मरणांतानि गच्छति ॥ तिर्यग्योनिमनुष्यत्वे देवलोके तथैव च २ चंद्रमा इव भूतानां पुनस्तत्र सहस्रशः ॥ लीयते प्रतिबुद्धत्वादेव मे पश्य बुद्धिमान् ३ कलापंचदशी योनिस्तद्वामप्रतिबुध्यते ॥ नित्यमेतद्विजानीहि सोमं वै पोडशीकलम् ४ कलायां जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् ५ धामत स्योपयुंजति भूय एवोपजायते ६ पोडशीतुकलासूक्ष्मासोम उपधार्यताम् ॥ नतु पयुज्यते देवैर्देवानुपयुनक्ति सा ६ एतामक्षपयित्वा हि जायते नृपसत्तम ॥ साहस्यप्रकृतिर्दृष्टा तत्क्षयान्मोक्ष उच्यते ७

चिदात्मानं नित्यमेतद्वामेति संबन्धः ४ कलायां योनिभूतायां पंचदशपामविषयाणि निमित्तभूतायां सत्यां अबुद्धिमान् ब्रह्मो विपर्वस्तमितिः जायते जन्मलभते तस्य जायमानस्य पुरुषस्य धाम पोडशीकलातामानं द्रुपामुपयुंजति भूतानीति शेषः । एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्मा मुपजीवतीति श्रुतेः । उपजायते एकवचनमापि युंजतीति प्रथमं सुप्तिबिधानंदं लेशं विषयसंपर्कजमुपजीव्य भूतानि संसरतीत्यर्थः ५ चित्कला तु न वसं सरतीत्याह पोडशीति देवैरिंद्रियैर्नोपयुज्यते फल्यते किंतु देवानैव सत्तात्पूर्तिप्रदानेन उपयुनक्ति फलयति ६ एतां पोडशीमक्षपयित्वा अविनाश्य जायते इदं सर्वं रज्जुमिव सर्पः नतु पिंडमिव घट उपमृद्य जायते तदत् अक्षपणे हेतुमाह साहीति यत्र कार्यमुत्पद्यते यत्र च लीयते सा प्रकृतिरिति प्रसिद्धं लोके । नहि पिंडे घटो लीयते किंतु पिंडस्य प्रकृतिभूतायां मृद्येव । न च कपालादिकार्यातिरोत्पाद एव पूर्वकार्यप्रल य इति वाच्यं निराश्रयायाः कार्यधाराया अनुपपत्तेः कुतः घटक्षरावोर्धनदियुषि ण्डलोऽष्टपांशुपरमाणुषु वा तत्तु पामृदित्यनुस्यूतव्यवहारालंबने तत्कुसुमेभ्यः सूत्रमिव तैः पृथक्तुदपल्यस्थानं मेतन्यं अतः प्रकृतिवात्पोडश्याः क्षपणं न युज्यत इत्यर्थः । अत्यकार्षस्य न चित्त एव दृष्टान्तं तां पोडश्याः कार्याकारत्वं दुस्त्यजमिति प्राशंस्याह तत्सापदिति कार्यक्षयान्मुच्यत इत्यर्थः । सत्यं मृतोऽपि विकारविशेषत्वात्

कतिपयविकारेष्वनुवृत्तावपि निर्विकाररूपेण प्रत्यक्षं तथाऽपि जलमेव तस्या निर्विकाररूपमेव जलस्य ते जस्ते जसः सन्मात्रं यत्सर्वं कार्यं न्यस्यूतं तस्यैव सत्पत्त्वं वक्तव्यं इतरस्वविकारस्य मिथ्यात्वं वाचा रंभणविकारो नाम येयमिति श्रुतेः सतोऽपि विकारत्वेऽनवस्थापतिः शून्या ब्रजगदुत्पत्त्यसंभवस्य कथमसतः स जायेतेति श्रुत्यैवाक्षितत्वात् । तस्मात्सर्वविकारस्यैवऽपि सन्मात्रं ब्रह्मास्तीति तद्वावापि तमोस इति युक्तमुक्तं तस्यायामोक्ष उच्यत इति गौडास्तु पूर्वतः क्षपयित्वेति पठति तदा पंचदशी पर एवावमृज्यर्थः श्लोकः ७ तदेवेति यद्वामक्षयेन मोक्षक्षयेन चोच्यते तदेवाऽऽनंदात्मकं वस्तु पोडशकलं चिदचित्सं घातरूपं पिंडब्रह्मांडात्मकं तथा च श्रुतिः । 'आनंदो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायते आनंदेन जातानि जीवन्ति आनंदं परं त्यभिर्न विज्ञातीति' तत्राप्यप्यक्तं संज्ञकं पंचदशी कलायां पूर्वो योनिक्षयेनोक्ता तत्कार्य त्वाचमिदं देहयोनिरोममायमिति देहेन मत्तं करोति तत्रैव परिवर्तते देहेन न मुच्यत इत्यर्थः ८ योमन्वानस्तमाह पंचविंश इति शुद्धा शुद्धनिषवणात्क्रमेण शुद्धोऽशुद्ध अभवतीति शेषः ९ तादृक् असंशयं पुरुष इति श्रुतेरसंगोऽपि शुद्धात्माऽशुद्ध एव भवति तत्र हेतुर्ममायमिति मन्वान इत्यनुवर्तते तादृगित्यनेनैव वाऽयं हेतुः नु कृष्यते अबुद्धोऽज्ञः १० अप्रतिबुद्धः प्रतीपो बोधः प्रतिबोधस्तद्ग्रहितो विपर्ययहीनः

तदेव पोडशकलं देहमव्यक्तसंज्ञकम् ॥ ममायमिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ८ पंचविंशो मृदनात्मा तस्यैवाप्रतिबोधनात् ॥ विमलस्य विशुद्धस्य शुद्धाशुद्धनिषे वणात् ९ अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृगभवति पार्थिव ॥ अबुद्धसेवनाच्चापि बुद्धोऽप्यबुद्धतां व्रजेत् १० तथैवाप्रतिबुद्धोऽपि विज्ञेयो नृपसत्तम ॥ प्रकृतोस्त्रिगुणायास्तु से वनास्त्रिगुणो भवेत् ११ ॥ इति श्रीमहाभारते शांति० मोक्ष० वसिष्ठक० चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥ ॥ जनक उवाच ॥ अक्षरक्षरयोरेष द्वयोः संबन्ध इष्यते ॥ स्त्रीपुंसोर्वाऽपि भगवन्संबन्धस्तद्वदुच्यते १ ऋते तु पुरुषं नेह स्त्रीगर्भधारयत्युत ॥ ऋते स्त्रियं न पुरुषो रूपं निर्वर्तयेत् तथा २ अन्योन्यस्याभिसं वंधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ॥ रूपं निर्वर्तयत्येतदेवं सर्वासु योनिषु ३ रत्यर्थमभिसंबंधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ॥ ऋतौ निर्वर्त्यते रूपं तद्वदस्याभिनिर्दर्शनम् ४ ये गुणाः पुरुषस्येह ये च मातृगुणास्तथा ॥ अस्थिस्नायुश्चमज्जाचजानीमः पितृतो गुणाः ५ त्वहं मांसं शोणितं चेति मातृजान्यपि शुभम् ॥ एवमेतद्विजिज्ञेयं वेदशास्त्रे च पठ्यते ६ प्रमाणं यत्स्ववेदोक्तं शास्त्रोक्तं यच्च पठ्यते ॥ वेदशास्त्रद्वयं चैव प्रमाणं तत्सनातनम् ७ अन्योन्यगुणसंरोधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ॥ एवमेवाभिसंबन्धौ नित्यं प्रकृतिपूरुषौ ८

तथैवैत्यनेन तादृशजनसेवनात्तादृशो भवतीत्युक्तं ११ ॥ इति शांति० मोक्ष० नी० भारतभा वदीये चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ तत्क्षयान्मोक्ष उच्यते इति प्रकृतिविवोमान्मोक्ष उक्तं प्रकृतेः पुरुषतुल्यत्वेन निवृत्तिर्न संभवतीति मन्वान आक्षिपति अक्षरक्षरयोरेति १ रूपमाकृति २ । ३ । ४ ये गुणा इति द्रोणस्य मातुरभावेऽपि वृष्ट्युद्गमस्य मातापित्रोर्द्वयोरप्यभावेऽपि त्वगस्यादिदर्शनेन व्याप्तिव्यभिचारो न संशयः । यज्ञाद्वयतिपर्जन्य इति स्मृतेर्देवतासाध्यस्य यज्ञस्य पर्जन्यादिद्वारा मजाहेतुत्वेन तत्राप्युभयसंबंधानपायात् साधारणव्यवहारपक्षपादाव्यमुक्तिः ५ । ६ यदेदेशे शेष प्रमाणत्वेन पठ्यते वेदशास्त्रं प्रमाणमित्यर्थः । तस्माद्यदेऽप्युक्तं तद्विज्ञातं उपजीवतीति । तस्माद्वाह्यगोनावैदिकमभिधीयतेति त्रैपायणीये वेदस्य प्रामाण्यं तदवस्थाप्रामाण्यं श्रूयते तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं तद्विषयः । ननु वेदशास्त्रस्य प्रामाण्यं स्वोक्तयैव चेत्तद्विज्ञातं प्रमाणमपि तथैव प्रामाण्यं स्यादित्याशंस्याह सनातनमिति वेदस्य हि दृष्टकर्मस्मरणाभावाद्गौरुपेयतया नित्यत्वेनाप्रामाण्यं संज्ञानास्पदं च म स्तिननुसंभवत्प्रमविमलभानं साक्ष्यादिपुरुषाणां वाक्यस्येति भावः ७ एवं शास्त्रस्य प्रामाण्यमुक्त्वा तदर्थं विध्यायधिकारिणं भट्टाभिमतं चिदाचिदात्मकं कर्तारमाह अन्योन्येति पुंसां प्रकृतेर्जाड्यं रुद्धं दुःखं चाश्रितं तया चास्याऽऽनंदादिकं रुद्धं चेत्तया दिक् चाश्रितम् । फलितमाह एवमिति चिदाचित्प्रत्येकं देहत्वात् मोक्षसंभावनाप्यस्तीति भावः ८

अनेतरकृतसाक्षात्कृतितदशेनमोक्षेष्ट्यांत प्रत्यक्षःप्रत्यक्षदर्शो ९ अनामर्यनिर्दुःखं यस्मादेहे 'अशरीरत्वावसंतनमियाप्रियेषुशतः' इति श्रुतः अनीश्वरमोक्षादपिपरामित्यर्थः १० वेदमामाण्यमभ्युपेक्षापि वे
दार्थिचिदचितो ब्रैकालिकसंबंधं जानासीत्याह यदेतदित्यादिना ११ १२ धारणं वृथेति श्रुतिश्चात्रभवति 'यस्तित्याजसचिद्विदसंस्वार्थनतस्यवाचापिभागोऽस्ति । यदोऽज्ञोऽत्यलकंशृणोतिनहिपेदेदुक्तस्य
पंथां' इति पचसेवायाम् सेवाविदेसंस्वार्थमंतरात्मानं तित्याजत्यक्तवान् भागः फलांशोऽक्षरप्रहणजः यदोऽयदेतत् अलकमलीकंवृथेत्यर्थः सुकृतस्य ब्रह्मणः पंथां पंचानं १३ भारमिति श्रुतिश्च । 'स्यायुरयं भारहारः
किंलभृदर्थित्येवेदेन विजानाति योऽर्थः । योऽर्थस्तस्य कलंभद्रमभ्युतेनाकमेतिज्ञानविभूतपाप्मा' इति १४ । १५ संस्तुविद्वत्समाश्रु १६ छिद्रात्माज्ञानरिक्तचित्तभांडः सोपहासिपिपादपुरणार्थः संविः १७
महात्मस्वात्मवित्तु १८ यदेवेति फलतः साधनतश्चासंख्ययोगपरिषये सति न्यवहारोपपादने निस्ताप्येतयोर्विरोधो दृश्यमानोऽप्यकिंचित्कर इति भावः १९ 'अस्थिस्नायुश्चमजाचजानीमः पितृतो गुणाः । त्वह्

पश्यामिभगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मो न विद्यते ॥ अथवा जन्तु रक्ततर्किंचिदेव निदर्शनम् ॥ तन्ममाक्षवत्त्वेन प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वदा ९ मोक्षकामावयंचापिकांक्षामोय
दनामयम् ॥ अदेहमजरं नित्यमर्ताद्रियमनीश्वरम् १० ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनम् ॥ एवमेतद्यथा चैतन्निष्कला तितथा भवान् ११
धार्यते हित्वया ग्रंथ उभयोर्वेदशास्त्रयोः ॥ न च ग्रंथस्य तत्त्वज्ञो यथा तत्त्वं न रेश्वर १२ यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रंथधारणतत्परः ॥ न च ग्रंथार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा
१३ भारं सवहते तस्य ग्रंथस्यार्थं न वेति यः ॥ यस्तु ग्रंथार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रंथागमो वृथा १४ ग्रंथस्यार्थस्य प्रष्टुः संस्तादृशो वक्तुर्महति ॥ यथा तत्त्वाभिगमनादर्थतस्य
सर्विदति १५ नयः संस्तु कथयेद्व्यर्थं स्थूलबुद्धिमान् ॥ सकथं मंदविज्ञानो ग्रंथं वक्ष्यति निर्णयात् १६ निर्णयंचापिच्छिद्रात्मानं तं वक्ष्यति तत्त्वतः ॥ सोपहासात्म
तामेति यस्माच्चैवात्मवानपि १७ तस्मात्त्वशृणुरार्जेद्रयथैतदनुदृश्यते ॥ याथा तत्त्वेन सांख्ये पुण्योपचमहात्मसु १८ यदेव योगाः पश्यंति सांख्येस्तदमुगम्यते ॥
एवं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स बुद्धिमान् १९ त्वह्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जा च स्नायुच ॥ अथ चैन्द्रियकं तात तद्भवानिदमाह माम् २० द्रव्याद्रव्यस्य निर्गुणोत्तिरेन्द्रि
यादिन्द्रियं तथा ॥ देहादेहमवाप्नोति बीजाद्वीजंतयैव च २१ निरिन्द्रियस्या बीजस्य निर्द्रव्यस्याप्यदेहेनः ॥ कथं गुणा भविष्यंते निर्गुणत्वान्महात्मनः २२

मांसं शोणितं चैतिमात्रं जानपि शुश्रूम्' इति बीजं पुंसाम्यामिव पुं प्रकृतिभ्यां शरीरं निर्वर्त्यत इत्युक्तं तदनुवदंष्ट्रां तासिद्धिमाह त्वमित्यादिना ऐन्द्रियकार्मिन्द्रियसमुदायश्चाधिकः २० सेंद्रियकं यथा तु सप्तकं बीजाद्वी
जांतरमिव जायते न ह्येककार्यबीजद्वयोत्पत्तिकमिति दृष्टमस्तीत्याशयवानाह द्रव्यादिति २१ दार्ष्टान्तिकं पुं प्रकृत्यैव विषमस्वभावत्वात्संबंधासंभवमाह निरिन्द्रियस्येति न तावत्पुं प्रकृत्योर्विषयविषयिभा
वलक्षणः संबंधः पुंसो निरिन्द्रियत्वात् प्रकृतेस्तु चत्वात् नापि बीजां कुर्वज्जन्मजनकभावः केवलत्वेन पुंसो बीजशक्त्युत्पत्त्यात् प्रकृतेरकार्यत्वात् नापि कुलालपटवत् पुंसोऽद्वितीयत्वेनोपादानांतरा
भावात्तत्कल्पनेऽनवस्थापत्तेश्च । नाप्ययस्कांतप्रणिहोहवतयोः संबंधः उभयोरप्यभूतत्वात् । मृत्तिमत्तो हि द्यो रूढभयकर्मजोऽन्यतरकर्मजो वा संबंधो युज्यते न त्वमृतयोः नास्ति देही प्रति संबंधीयस्येति न देही
च सप्तमसु धेनोऽर्थद्वयमुत्तरं । नापि पराभिमतः समवायस्तादात्म्यं वा निर्गुणगुणसंबंधासंभवात् । नन्यस्पृशेन भसि शीतोष्णादिस्पृशंस्त्वं च तृक्षयमेवं निरिन्द्रियस्येत्यादिहेतुपंचकं पुं प्रकृत्योः संबंधासंभवात्
मुक्तं वा त्रिकेतु 'निःसंगस्य संगेन कूटस्थस्य विकारिणा । आत्मनोऽनात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते' इत्येवोक्तं तत्रासंगत्वकूटस्थत्वे प्रसाध्ये निरिन्द्रियत्वादिहेतुचतुष्टयं तु बह्वादि संमतमिति युक्ततरं २२

कथं तर्हि एषा सृष्टिरित्याह गुणा इति गुणाः स्वादयः गुणेषु त्रिगुणात्मिकायां मायायां २३ कथं मंसहायां तांस्तस्याजगज्जनकत्वमित्याशंक्य दृष्टान्तं न साधयति त्वमिति यथा द्रोणशरीरे मातरं विनाऽप्येकेनैव शुक्रे
ण मेद आदिवत्त्वगादिक्रमपि जातं एवमेकयेव दर्शनवत्परप्रतिविंब्रह्मणशीलाया कृत्स्नो जगज्जीवतामप्राप्य चो जायत इति श्लोकद्वयार्थः २४ पुमानविद्यायामंतःकरणे वा चित्प्रतिबिंबो जीवः अपुमान्विपदादिः
त्रैलिंग्यं त्रीण्यात्मनो लिंगानि गमकानि प्रमातृप्रमाणप्रमेयानि एते हीं लोरेतेषां साधकश्चिदात्मामगम्यते स्वयं ऐश्वर्यं पुमानपुमानिति आभासोपाधयोः पुष्पग्रहणं त्रैलिंग्ये तु तयोर्वैशिष्ट्यं विवक्षितं तथा हि अंतः
करणविशिष्टमाभासचैतन्यप्रमाता अंतःकरणवृत्तिविशिष्टप्रमाणपटाद्यवच्छिन्नप्रमेयमिति प्रसिद्धं । ननु प्रमातृयोगयतया घट एव प्रमेयं ननु घटावच्छिन्नमाभासचैतन्यं घटज्ञानाख्यं सत्यं प्रमाकरणप्रमा
णस्य हि फलं प्रमेयं तद्योक्तविधाप्रमेयं तत्संबंधा तु घटादिरपि प्रमेयं अतो मुरुत्प्रमेयं चैतन्यमेव अज्ञानेन तस्यैवावृत्तत्वाज्जघटादौ आवरणकृत्याभावाच्च । घटाद्यनुभवस्यैव हि पुरुषार्थत्वमस्तस्यैवावृ
त्तत्वमनावृत्तत्वावाच्यं न घटादिरित्यास्तां तावत् । लिंगानां प्रमाप्रादीनां प्राकृतत्वेऽपि लिङ्गीन प्राकृतत्वात् न वेति लिङ्गीपुमानिति अणुमानिति वानाभिधीयत इति योजना जीवजगत्तोरप्यर्थः २५
ननु संबंधाभावे प्रकृतिरुपयोः कथं लिङ्गलिङ्गिभाव इत्याशंक्याह अलिङ्गादिति व्यङ्ग्योपेक्षमौ अलिङ्गं पुरुषं प्राप्य सा प्रकृतिरात्मजैर्लिंगैर्महदादिभिः कार्यैर्गमकैरुपालम्पति उपलम्प्यते अमृतं यत्तवोपया फलादि

गुणा गुणेषु नायं ते तत्रैव निविशंति च ॥ एवं गुणाः प्रकृतितो जायंते निविशंति च २३ त्वह्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जाऽस्थि स्नायुच ॥ अष्टौ तान्यथ शुक्रेण जानीहि
प्राकृतानि वै २४ पुमांश्चैवा पुमांश्चैव त्रैलिंग्यं प्राकृतं स्मृतम् ॥ नवाऽपुमान् पुमांश्चैव सलिंगीत्यभिधीयते २५ अलिङ्गात्प्रकृतिलिंगैरुपालम्प्य तिसाऽत्मजैः ॥ यथा
पुष्पफलैर्नित्यमृतवोऽमृतं यस्तथा २६ एवमप्यनुमानेन ह्यलिङ्गमुपलम्प्यते ॥ पंचविंशतिमस्तात्तलिंगेषु नियतात्मकः २७ अनादिनिधनो जन्तः सर्वदर्शी निराम
यः ॥ केवलं त्वभिमानित्वा दुणे पुगुण उच्यते २८ गुणा गुणवतः संति निर्गुणस्य कुतो गुणाः ॥ तस्मादेवं विजानंति ये जना गुणदर्शिनः २९

यतश्चैतन्यप्रकाशितेर्महदादिभिस्तत्कारणभूता प्रकृतिरनुमीयते आलोकप्रकाशितैः पुष्पादिभिर्भूतवद्भवेत्यर्थः । अलिङ्गेति पाठे स्पष्टोऽर्थः २६ यथा प्रकृतितत्कार्ययोर्लिङ्गलिङ्गिभाव एवमात्मानात्मनोरपि त्याह
एवमिति दृश्यप्रकाशनेन दृग्मात्माऽपि सुषुप्तदृष्ट्यादयोऽनुमेय इत्यर्थः । अलिङ्गं शुद्धचिन्मात्रं लिङ्गीत्यर्थः तदेव पंचविंशतितमः तत्कारणोपपत्तिः लिङ्गे पुनियतात्मक इति लिङ्गलिङ्गिनोऽर्थो भिद्वीक्षता । ननु शब्दा
तरेण जडाजडयोरपि विषयविषयिभाव संबंध एवोक्तः न यो हि विषयविषयस्य शुभाशुभत्वान्याहर्षविपादादिविकारवान् भवति न तु लिङ्गी न ह्यलोकः प्रकाश्याभ्यामेध्यामेध्वस्तुभ्यां विप्रियत इति तयो
र्महत्त्वभेद इति भावः २७ अनादीत्यनेनाऽलिङ्गस्य प्रकाशस्य तात्कालिकाय भिमतम नित्यत्वं निरस्तं । घटज्ञानं जातं पटज्ञानं न पटमित्यनुभवस्य भूती विषयत्वात् अत एव मनोवृत्तिपुनर्हीनो भवित्येतत्सर्वमन
स्येति धीशब्दं तद्वृत्तिज्ञानमपि पठ्यते कालापरिच्छेदमुक्तवदिशा परिच्छेदमाहानंत इति प्रकाशत्वदेव सर्वदर्शी निरामय इति स्वगतपरिच्छेदं गुणगुणिभावादि रूपं न्यावर्तयति । कथं त्वस्य गुणसंबंध इ
त्यत आह केवलमिति वास्तवस्याभिमाननिमित्तस्याभावेऽपि शुक्तिरजते ममेदं रजतमित्यभिमानवद्गुणे बुदेहायाकारेण ह्मिदेहेहादीत्यभिमानित्वादयं गुणो देहादि संघात एवाऽमेत्युच्यते । एतेन लिङ्गलिङ्गि
नोः संबंधः केवलमाध्यासिक इति सिद्धं २८ ननु निर्गुणमपि गुणादिकं गुणवता द्रव्येण तत्संबन्धयते एवं निर्गुणोऽप्यात्मा गुणवत्प्राकृत्या संबंधयता मित्यत आह गुणा इति गुणाः संयोगादयः संबंधा गुणवत एव
संति न त्वं गुणस्य गुणिना सह संबंधं तदित्यर्थः । नन्वस्तितादृशः समवायाख्यः संबंध इति चेत् किमात्मनि प्रकृतेः समवाय उच्यते विपरीतं । नाद्यः अनिमोक्षापत्तेः न ह्यश्रयनाशमंतरंणाश्रितनाशोऽस्ति । नात्यः-

रूपादीनामाश्रयतः पृथग्दर्शनेन प्रकृतिनाशे आत्मनोऽपि नाशोपपत्तेः अथकारणनाशेऽपि यथाकंचित्कालं कार्यमस्ति यथावा प्रलये सर्वव्यक्तिनाशेऽपि जातिरस्त्येवं प्रकृतिनाशेऽप्यात्माननश्यतीति विवक्षितं कार्यं
कारणयोजनं त्विष्यत्तयोर्वावद्वयोऽप्यवदास्तवतादात्म्याभ्युपगमे हेतुग्विवक्षाया एवासिद्धेः । यथा त्वनुपपत्त्या एव विवक्ष्यते तैव तत्तादात्म्यस्य भ्रमत्वमाक्षिपतीति काणक्रमेण कस्त्वं न पश्यसीत्याश्रयं ।
तादात्म्यस्य भ्रमत्वे तु भयमप्युपपन्नं अविद्यानाशेऽपि तत्कार्यस्य देहिदेहिः कंचित्कालमनुवृत्तिः संभवतीति जीवन्मुक्तिसिद्धिः । विदेहमुक्तौ च सदात्ममात्रावशेष इति तस्माद्युक्तं पुक्तं गुणागुणवतः संतीति ।
तेन रज्जुः संपदे दधाराऽभूच्छिद्रायात्मनेव सद्रस्तु पटपटनूतनपुराणातीतानामतथेतपीतशीतोष्णाद्यात्मना भातिननु कंचिद्विचित्रमवायसंबंधो नोत्पद्यते समवायस्यैवानवस्थादोषेणाकारे निरस्तत्वादिति
सिद्धं । अत्र विद्वदनुभवप्रमाणयति तस्मादिति २९ यदा त्वेव इति अभिमन्यते हि नस्तिका मादीन् जपतीत्यर्थः । यदि वा एनमभिमन्ये कनीयोऽंकारेऽप्यह्यपि पूर्वस्य मन्यते हेतुसाध्यत्वदर्शनात् । यदाऽन्विष्ये
तिगोष्ठपाठेऽन्विष्यश्रवणमननान्यामालोच्याऽभिमन्यते ज्ञानातीत्यर्थः । गुणहान्यदेहाद्यात्मत्वभ्रमत्यागेन ३० कित्परमित्यत आह यतदिति सर्वज्ञः सर्वोपितांत्रिकाः अबुद्धस्य जडस्याहंकारदिः
परित्यागाद्बुद्ध्यमानं न त्वहंतया हंतया वा ३१ अतएवाप्रबुद्धमज्ञातं अगुणं गुणेभ्योऽन्येनिर्गुणं गुणसंबंधशून्यं ईश्वरमंतर्पामिषं अधिष्ठातारं सर्वकार्यनिर्मातारं ३२ गुणानां प्रह्लादीनां प्रकृतिगु

यदा त्वेव गुणानेतां प्राकृतानां भिमन्यते ॥ तदा सगुणहान्यैतं परमेवानुपश्यति ३० यत्तद्बुद्धेः परंप्राहुः सांख्ययोगाश्च सर्वज्ञः ॥
बुद्ध्यमानं महाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ३१ अप्रबुद्धमथाव्यक्तमगुणं प्राहुरीश्वरम् ॥ निर्गुणं चेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च ३२
प्रकृतेऽथ गुणानां च पंचविंशतिकं बुद्ध्याः ॥ सांख्ययोगे च कुशला बुध्यन्ते परमैषिणः ३३ यदा प्रबुद्धा ह्यव्यक्तमवस्थाजन्मभीरवः ॥
बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति गमयन्ति समंतदा ३४ एतद्भिर्दर्शनसम्यगसम्यगनिर्दर्शनम् ॥ बुध्यमाना प्रबुद्धानां पृथग्पृथगारिदम् ३५
परस्परेणैतदुक्तं क्षराक्षरनिर्दर्शनम् ॥ एकत्वमक्षरं प्रादुर्नानात्वं क्षरमुच्यते ३६ पंचविंशतिनिष्ठोऽयं यदा सम्यक् प्रवर्तते ॥
एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम् ३७

पांशोपेक्ष्य पंचविंशतिकमित्यर्थः ३३ प्रबुद्धा ज्ञातवन्तः अवस्थाबाध्यायाजप्रदायाश्च बुद्ध्यमानं कर्तारं ज्ञानं प्रमातारमेव प्रबुद्धयन्ति प्रबोधेनेव च तत्समं प्रक्रमयन्ति प्रत्यगात्मैवाज्ञातो जीवो ज्ञा
तो ब्रह्मेत्यर्थः यथोक्तं । 'अन्वेष्टव्यात्मा विज्ञानात्मा क्रममातुल्यमात्मनः । अन्विष्टः स्यात्प्रमानेव पाप्मदोषादिवर्जितः' इति । ज्ञमिति पाठेऽपि शमप्राप्यं ब्रह्मैव ज्ञमज्ञादर्थः ३४ एतदिति एतं जीव
श्च भेददर्शनं बुद्ध्यमानेन सम्यगिति पृथगुक्तमित्युत्तरादप्युच्यते एतद्भिर्दर्शनसम्यक् अनिर्दर्शनमज्ञातं अनुदर्शनमिति पाठेऽप्युक्तं यददर्शनमिति पृथक् अप्रबुद्धे नोक्तमित्योजना ३५ एतत्क्षराक्षरनि
दर्शनं जडा जडवस्तुत्वमिति पादनपरं ज्ञातं परस्परेण स्वमतं सम्यक् परमसम्यगित्युक्तं । इति वादिनां विभ्रममुक्त्वा स्वमतं तत्त्वमाह एकत्वमिति एकत्वे हि विनाशो द्वैतीत्युपाभावाद्क्षरत्वमविना
शित्वं युक्तं नानात्वं तु क्षरमेव तथाच प्रयोगः । प्रधानाद्यनित्यं व्यावृत्तत्वात् पटादिवदिति ३६ एतवानुभववेषमित्याह पंचविंशतीति यदा पंचविदाभाससहिते पंचविंशतितत्त्वे पञ्चरज्जुमकल्पेऽपि
प्रांसम्यग्वेक्षणं कर्तुं प्रवर्तते तदा तेषां बाधेन पार्श्वेऽस्मात्मानं साक्षात्करोति तदेवैकत्वं मेव शास्त्रे नानात्वमज्ञातमिति निश्चिनोतीत्यर्थः । तथाचात्मदर्शनं फलं भिद्यन्ते सर्वसंज्ञा इति श्रूयते ३७

मनुपरेस्वशास्त्रमया द्वायायोगेनास्मानं ज्ञानतोऽपि कुत एव न निश्चिन्वेतीत्याशङ्क्याह तस्मैति तत्त्वं ज्ञानं निस्तत्त्वं तद्व्यदं ज्ञानं तनुविस्तारेऽस्मात्क्षरया यत्तदेकैकेनैव त्वनइति छादसत्त्वं निदर्श
नमनुभवः येऽपि कर्तारमास्मानमाहुस्तेऽपि सभावो बुद्ध्याय भावे आत्मनि कर्तृत्वं न पश्यतीति तत्र कर्तृत्वादिं बुद्ध्यादियोगश्च इत्यमानो गपिकादाचिक्स्वात् पञ्चरज्जुमवदसन्नेव । न हि धर्मो निष्ठ
प्रांभो कंचित्केनचिदुपलब्धोऽस्ति न हि दाहमकाशाभ्यां विष्णोः पिवद्भिर्गौरी मवति तस्मात्तेऽनुभवविरुद्धवदतीति त्रिंशतापेति भाषः । तस्मिन्निस्तत्त्वं जडादौ व्याचष्टे पंचविंशतीति २८
पंचविंशत्पंचविंशत्परं निदर्शनमनुभवमानां विष्णुमनुमवन्तिस्तत्त्वमाहः । तथेव विशिष्टाः सर्गस्य पंचविंशत्स्वात्मकस्य सर्गस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः सर्गप्रतिषर्गमिरप्यद्याहृत्य योऽयं वर्ग्यमि
ति पाठेऽप्येवार्थमर्हतीति वर्ग्यमाधारं आसमंताचारं पल्लविः इत्यस्य पक्षविषयनियता स पल्लविः स पक्षिः इत्यर्थः । तत्र वर्गः पंच यथा पंचज्ज्वरं त्रिंशतिपंचकर्म त्रिंशतिपंचमूतानि पंचशब्दाद्या
विषयामनोबुद्धपदंकारप्रकृतिचिदाभासा इति पंचप्रत्ययः । तत्त्वं तस्य भावस्तत्त्वं यथा सत्यमिति यावत् सत्यादपि सत्यमिर्यर्थः तथाच श्रुतिः 'प्राणवैसर्ग्येतेषां येषु सत्यं सत्यस्य सत्यमनुयज्यते'
इत्यादिप्राणशब्दितस्य कृत्स्नपंचस्य व्यवहारः सत्यस्य पारमार्थिकस्य ब्रह्मप्रतिभासतः सत्यस्य परजतस्य शक्तिरिवेति प्रतिपादयति । यतस्तत्त्वादिपितृत्वमतत्त्वसनातनं सर्ववैकल्पं ननु बुद्ध्या

तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत्पृथगेव निर्दर्शनम् ॥ पंचविंशतिसर्गतु तत्त्वमाहुर्ममीषिणः ३८ निस्तत्त्वं पंचविंशत्स्य परमाहुर्निर्दर्शनम् ॥ सर्गस्य वर्गमाधारं तत्त्वं तत्त्वात्सना
तनम् ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वसिष्ठकरालजनकसंवादे पंचाधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥ जनक उवाच ॥ नानात्वेकत्व
मित्युक्तं त्वयैतदपि सत्तम ॥ पश्याम्येतद्विषयं मेतदर्थं निर्दर्शनम् १ तथाऽबुद्धप्रबुद्धाभ्यां बुद्ध्यमानस्य चानय ॥ स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्त्वमेतन्न संशयः २
अक्षरक्षरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणम् ॥ तदप्यास्थिरबुद्धित्वात्पनष्टमिव मेऽनय ३ तदेतच्छ्रेतुमिच्छामि नानात्वेकत्वदर्शनम् ॥ बुद्ध्या प्रतिबुद्धं च बुध्यमानं
चतुस्त्वतः ४ विद्याविद्ये च भगवन्नक्षरं क्षरमेव च ॥ सांख्ययोगं च कात्स्न्येन पृथक्पृथक् ५ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ हंत ते संप्रवक्ष्यामि यदेतदनुपृच्छसि ॥
योगकृत्यं महाराज पृथगेव शृणुष्व मे ६

विस्तृत्यं कदाचिदस्य मित्यर्थः ३९ ॥ इति शांति० मोक्षधर्म० नी० मा० पंचाधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥ यदुक्तमेकत्वमक्षरं नानात्वं क्षरमिति तत्रैकत्वं पंचमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः
नानात्वेऽस्मात्मानां समसंगति एतयोः पक्षयोर्निर्दर्शनं तत्त्वावधारणं संदिग्धं १ यदुक्तं पंचविंशतिति त्रिंशतनुभववदनेव तत्त्वं निश्चिन्वेतीति तत्राह तथेति अबुद्धेतिच्छेदः बुध्यमानस्यात्मवस्तुनस्तत्त्वं
पश्यामीत्यवगमसंशय इति योजना अनुभववस्तुः साध्यत्वात्तस्य देहिनिर्वाक्यमतोऽप्युक्तं यत्तत्त्वं तस्योपादनीयमिति भावः २ यदाक्षरत्वं कारणमेकत्वं क्षरत्वकारणं च नानात्वमुक्तं तदप्यास्थिर
बुद्धित्वादिक्लृप्तसत्त्वात् तत्रैकत्वं विविधमेदं शून्यत्वं चेत् हेतोः स्वरूपासिद्धिः न हि कंचिदीदृशमेकत्वं सिद्धमस्ति । एकव्यक्तिमात्रस्यैव आकाशास्याप्यक्षरत्वापत्तिस्तथाच सारूप
ज्ञात्विरोधः । नानात्वमपि संहतत्वं चेत् प्रधानपरमाण्वादीनामपि क्षरत्वापत्तिः । भिन्नरवमात्रे चैरात्मनामपि क्षरत्वापत्तिरिति तया चात्र न भवत्तत्त्वावधारणे सामर्थ्यमस्तीति भावः ३
तत्त्वमादेतोः बुद्धं अप्रतिबुद्धं प्रधानादि बुध्यमानं चिदचिदास्मानं जीवं ४ विद्याज्ञाधिगमः अधिज्ञात्वावरणं अक्षरं नित्यं क्षरमनित्यं सारूप्यं वस्तुतत्त्वविवेकः योगाभ्यस्तुतिनिरोधः पृथक्मेदः
अप्ययमभेदः मेदामेदं ध्वनामात्मेकत्वदर्शनमित्यनेन प्रथममुक्तः ५ हंत एवालोचने प्रधानभूतयोः सांख्ययोगयोरेव निरूपणप्रसंगात्प्राप्तं ताराणामप्युद्धरं निरूपितं भवतीत्याशयेनाह योमेति ६

योगानां योगिनां योगयोगशास्त्रे कृतं त्वमावश्यकं ध्यानामेव परं बलमविद्या जयेत्सामर्थ्यं ध्यानमपि द्विविधं भावनाप्रणिधानमभेदेन द्विप्रकारं विविधभिषिपाठेऽप्ययमेवाहः ७ तत्र ध्यानस्य साधारणं लक्षणं मनस एकाग्रतेति तथा प्राणायामोऽपि योगिनां योगकृत्यं बलं तस्य द्वे विधौ माह सगुणः समर्थः निर्गुणो निर्गमः तयोर्मनसः संबन्धो नयमः मानस इति स्पष्टायोपाठः । तत्र भावना वस्तुतश्चरित्रपेक्षा । यथा योषितमग्निध्यायि तेन योषोपायमग्निदृष्टिकरणम् । यथा वास्तवतोऽपि काश्चिन्वादेर्विषयस्य भावनं तत्फलं चानिरूप्य यथोक्तं । 'भावना जं फलं यच्च यच्च स्यात्कर्मणः फलं । चतुस्त्वास्मिन्वतिमंतर्पण्यस्त्रीसंगतयया' इति । एवं सत्त्वपीतो वरादिमूर्तिभावनायाऽपि क्रीडमुगन्थायेन प्राप्य तत्साक्यमप्यस्यायीति ज्ञेयं प्रणिधानं तु वस्तुतस्त्वसापेक्षं । यथा च लुपारत्नगतपुष्पविशेषे स्वेनागृहीते परेणोपदिष्टे सति तद्वह्नाय तस्यैव च लुपः प्रणिधानं तत्रैव विषयेऽस्यादरेण नियोजनं क्रियेत तयामनसा गृह्यमाणे प्रतीचिपुण्यानि विशेषचिन्मात्रोऽसीत्युपदिष्टे सति तद्वह्नाय तस्यैव मनसो गुरुकृत्युक्त्या प्रणिधाने प्रवर्तते तद्वलाच्च तावुभौ यस्तु तत्त्वमवगच्छतः तत्रापि भावनायां फलमेवोद्वेजेन सूचितः 'चतुर्णां सन्निधानेन यत्फलं तदुदाश्वतं । द्वयोस्तु सन्निधानेन शाश्वतं प्राप्यते फलं' इति । चतुर्णामात्मनः शरीरविषयाणां द्वयोरात्मनसोः देहसंगेन सावादीनभावपक्षपुनरावर्तते । देहासंगेन भावयंस्तु ध्येयसाक्यं प्राप्यक्रमेण कैवल्यं प्राप्नोति । सम्ययाऽपि भावना फलस्यास्यापि स्वमुकमिति नोदाहृत्यार्तिकविरुध्यते । प्राणायामोऽपि वायुसंहितायामुक्तः 'जपध्यानं विना श्मग्मैः समभस्तरतममव्याय । अगर्भाद्र्भसंयुक्तः प्राणायामः शताधिकः' जपो मनसा प्रसंख्यानं । नंदिपुराणे 'आप्येन तु जपं कुर्याद्विलंबितमदुर्ध्वं । मनसैव प्रसंख्यानं प्राणायामविधौ सदा' । आप्येन प्रगवमा ५५ वादिना मंत्रेण मासो जप इति सगुणस्यैव प्राणायामस्य मा

योगकृत्यं तु योगानां ध्यानमेव परं बलम् ॥ तच्चापि द्विविधं ध्यानमाहुर्विधा विदो जनाः ७ एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ॥ प्राणायामस्तु सगुणो निर्गुणो मनस्तथा ८ सूत्रोत्सर्गपुरीषे च भोजने च नराधिप ॥ त्रिकालेनाभियुज्यते शेषं युज्यते तत्परः ९ इंद्रियाणां द्रियाभ्यो निवर्त्य मनसा शुचिः ॥ दशद्वादशभिर्वाऽपि चतुर्विंशत्परं ततः १०

नस इति विशेषणं युज्यते नस्त्वगुणस्य विस्तरस्तु योगचिन्तामणिप्रभृतिपुस्तकग्रन्थेषु पुनरुक्तः ८ शेषं कालं अत्यंतसंयोगे द्वितीया मुद्रा दिव्योतिरि के सर्वस्मिन्काले योगमनुतिष्ठति त्वयः ९ तत्र यो गामे पु प्राणायाम उक्तस्तेनैव ततः प्राचीनानियमनियमासनान्यास्तिष्ठानि अवपस्थाहारमाह इंद्रियाणीति इंद्रियाभ्यः शब्दादिभ्यो मनसानि ब्रह्मैति मुख्यं प्रत्याहारः । 'त्रिचक्रप्रपञ्चसंशरीरं हृद् द्विद्रियाणि मनसा सन्निरुध्य' इति ह्युक्तमुक्त्वा हठसाधनप्रत्याहारादिकमाह दशेति । दशयुक्तभिर्द्वादशभिर्द्वाविंशतितंख्याभिः । संचोदनाभिर्ध्यानाभ्यस्य प्रत्याहारादिस्यानीयामिरेणाभिर्भेति मानात्मानं जीवेषु विश्वात् ज्ञानात् प्रकृतिसंज्ञात्परं पंचविंशतिं गुंतु चोदयेत्मेरेव । तत्रादा दशगुणानि पुत्रावाः प्रत्याहारं याज्ञवल्क्येनोक्तं । 'अष्टादशगुणद्वयोर्ममस्थानेषु धारणं । स्थानास्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारो भिगद्यते' इत्युक्तं न्यमर्भस्यानानि तेषां भर्तृचोक्त्वाह । संपूर्णं कुंभद्वयं युग्मं गुह्यं मूर्ध्नि मध्यतः । धारयस्व निलंबुरध्याप्राणायामः प्रचोदितः । योगैर्भारतसमाकृत्य लोके धारयेत्तुनः । ललाटाद्वायुमाकृष्य बुभुधैर्निरोधयेत् । झूमध्याद्वायुमाकृष्य नेत्रस्थाने निरोधयेत् । नेत्राद्वायुं समाकृष्य नासां मूले निरोधयेत् । नासां मूलात् जिह्वां मूले प्राणं निरोधयेत् । जिह्वां मूलात् कंठं पुरतो वायुं निरोधयेत् । कंठं कृपां तु हृत्मध्ये हृत्मध्ये प्राणमिधयेत् । नाभिं मध्यापुनर्मध्ये मूलाद्वाह्यं ततः । देहमध्याद्दृग्गामिगुदाद्वै ऊरुमूलके । ऊरुमध्यात्तयोर्मध्ये तस्मात्प्राणं निरोधयेत् । चित्तमूले ततस्तस्माज्जंघयोर्मध्ये भेत्तया । जंघां ततस्तस्माकृष्य वायुं गुल्फे निरोधयेत् । गुल्फाद्गुह्यं गोमिपादयोस्तं निरोधयेत् । स्थानात्स्थानं समाकृष्य स्थले धारयेद्विधा । सर्वेषां पविशुद्धात्समाजीविदां चंद्रतारकं । एतत्तु योगसिद्धयर्थं मगस्येनापि कीर्तितं । प्रत्याहारिपुस्तके पुनस्तत्तु योगिभिः' इति एवमष्टादशप्रत्याहारचोदनाः धारणाध्यानसमाधिं संज्ञास्तिष्ठः । ततः सत्त्वबुद्ध्याप्यत्वात् सत्त्वसंज्ञाद्वाविंशी चोदना । ततोऽपि संमैरितो जीवो न दीप्तमुद्रायेन निर्विशेषचिन्मात्रतांति पश्यते सार्धः १०

तं योगिनं तिष्ठतं जीवमुक्तं अजरं जराहीनं मनोपि भिर्योगिभिर्ध्यातव्यं तच्छब्देनोक्तं । 'तद्वितीया एतस्य महतो भूतस्थना प्रभवति' इति श्रुतेर्ब्रह्मत्वेन निर्विघ्नतस्तद्वापत्तये आत्मानं प्रत्यर्चनं रश्नुर्विशालं प्रति गंतुं चोदयेदिति पूर्वोक्तसंबंधः ११ तैर्द्वाविंशत्याध्यानेः अहीनं कामादिभिरनास्केर्दितं मनोपश्यतस्त्वेव व्रतं योगारूपं योग्यमिति शेषः १२ संगेभ्योऽहं कर्तृत्वाद्यभिमानेभ्यः कुर्यादित्येवा १३ पाषाणस्थानुगिरिहटांतिनिश्चलत्वात्कर्षार्थः १४ विषेः शास्त्रस्य विधानं तात्पर्यं तज्जनं तोविधि विधानज्ञाः बुद्ध्यास्वानुभवेनैव तदा आत्मप्राप्त्यवस्थायां युक्तं योगिनं प्रचक्षते न शृणोतीत्यादिना तदनुभववर्णयतीत्यर्थः १५ । १६ प्रकृतेस्त्वस्य शुद्धस्वरूपं १७ निर्लिङ्गो बुद्ध्यादिहीनः अविचलो व्यापकत्वात् कर्तृवैरित्यर्थो वागतिं प्राप्नुयात् तथा च श्रुतिः 'न तस्वप्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयते' इति १८ तदेति अंतःरात्माऽतयोर्माभ्यो हृदयस्थोऽहमेव ब्रह्मेति ध्यातव्यं तदनुभवबलात्तदेवात्मानमनुपश्येति ज्ञेयं नाप्यथा त्वं प्रद्वार्यमात्रसाक्षात्कारेणात्मदर्शो भवतीत्यर्थः । न कथ्यत इति पाठे ज्ञेय इति पदान् कथ्यते सर्ववृत्ति

संचोदनाभिर्भेति मानात्मानं चोदयेदथ ॥ तिष्ठतमजरं तं तु यत्तु कृतं मनीषिभिः ११ तैश्चात्मा सततं ज्ञेय इत्येवमनुशुश्रुम् ॥ व्रतं ह्यहीनमनसो नान्यथेति विनिश्चयः १२ विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो लब्धाहारो जितो द्वयः ॥ पूर्वरात्रे पररात्रे धारयति मनोऽस्मानि १३ स्थिरीकृत्येंद्रियग्रामं मनसा भित्तिलेश्वर ॥ मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाणहवनिश्चलः १४ स्थाणुवच्चाप्यर्कः स्याद्विरिञ्चापि निश्चलः ॥ बुद्ध्या विधि विधानज्ञास्तदायुक्तं प्रचक्षते १५ न शृणोतीति चाप्रातिनिरस्यति न पश्यति ॥ न च स्पर्शं विजानाति न संकल्पयते मनः १६ न चाभिमन्यते किंचिन्न च बुध्यतिकाष्ठवत् ॥ तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः १७ निर्वाते हि यथा दीप्यन्दीपस्तद्वत्प्रकाशते ॥ निर्लिङ्गोऽविचलश्चोर्ध्वनतिर्यग्गतिमाप्नुयात् १८ तदा तमनुपश्येत्तस्मिन् हृदयेऽनुकथ्यते ॥ हृदयस्थोऽंतरात्मेति ज्ञेयो ज्ञास्तातमाद्विधैः १९ विधुम इव सत्ताचिरादित्य इव राश्मिमान् ॥ वैद्यतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽस्मात्तथाऽस्मानि २० येष इत्यतिमात्मानो द्यातिमंतो मनीषिणः ॥ ब्राह्मणा ब्राह्मयो निस्था ह्ययो निमग्नतात्मकम् २१ तदेवाहुरणुन्योऽणुतन्महद्ब्रह्मो महत्तरम् ॥ तत्तत्त्वं सर्वभूतेषु धुवंतिष्ठन्न दृश्यते २२ बुद्धिद्रव्येण दृश्येत मनो दीपेन लोककृत ॥ महत्तस्तमस्ततातपारेतिष्ठन्न तामसः २३ सतमो नुदह्युक्तः सर्वज्ञैर्वेदपारगैः ॥ विमलो वितमस्कश्च निर्लिङ्गोऽलिंगसंज्ञितः २४ योग एष ह्ययोगानां किमन्यद्योगलक्षणम् ॥ एवं पश्यं प्रपश्यंति आत्मानमजरं परम् २५ योगदर्शनमेतावदुक्तं तत्तत्त्वतो मया ॥ सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानदर्शनम् २६ अव्यक्तमाहुः प्रकृतिं प्राप्रकृतिवादिनः ॥ तस्मान्महत्समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्तम २७

निरोधादात्मनश्चमत्पत्त्वेन ज्ञेयत्वात् तदाऽस्मात्तदुच्यते इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'यदिममसंखुदेति दहमेवापि नूनं त्वं वेत्स्य ब्रह्मणो रूपम्' इति सुवेदसम्पन्नानामि दहमर्हः । 'यस्यामर्तं तस्मिन्मर्तं तस्य न वेदसः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' इति च १९ विधुम इत्यपि दिनाशुद्धप्रकाशात्मत्वं युक्तं २० ब्रह्मयो निस्थाः ब्रह्मवगमहेतुशास्त्रनिष्ठाः २१ । २२ न दृश्यते चेत्कृतस्तदुपलब्धिरित्यत आह बुद्धीति बुद्धिद्रव्येण यथेन गुंसा अतामर्ह इत्युक्तात्परः २३ संज्ञातः संस्तमो नुदः संसारच्छिन्न निर्लिङ्गः सूत्रात्मानोऽप्यन्यः अलिंगेति चोदः नास्ति लिङ्गमग्नैर्यस्य बाह्यमनसातीतत्वात् निरुपाधि ब्रह्मसंज्ञित इत्यर्थः २४ योगमप्युपसंहरति योग एष इति पश्यं प्रपश्यं प्रपश्यंति योगा इति शेषः २५ परिसंख्यानं परवर्जनं रज्जुगवदुत्तरोत्तरस्य कथं स्पष्टपूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् प्रविष्टात्पतेन दर्शनं साक्षात्कारोपरिस्तत्तथा २६ एतदेवाह्यव्यक्तमिति धूमिः परां पथं मानं त्वविकृतिम् २७

पंचभूतानि सूत्राणि पञ्चतन्मात्राख्यानि २८ एताः अण्व्यक्ताः प्रकृतयोर्विकृतयश्चोडशविकारा एव प्रकृतयः तेष्वेकादशेन्द्रियाणि स्थूलभूतानि च एतेषु पञ्चवियदादयो विशेषज्ञाः शेषा एकादशतानीन्द्रियाणि तेषां विशेषणं पञ्चेति पञ्चयति त्व्यक्ता कुर्वन्ति त्वस्वविषयशब्दवचनादिकमिति पञ्चानि तानिन्द्रियाणि चेतिकर्मधारयः २९ । ३० एतेषां प्रविलापनमाह यस्मादिति अंतरात्मना लब्धयेतन्निरीश्वर सांख्याभिमततया प्रकृत्या ३१ । ३२ प्रकृतेरितिकर्मणि पट्टी एव प्रकृत्यादिकमुत्पद्यते प्रलीयते चेत्पर्यः । तथाच प्रकृतेरप्युत्पत्तिप्रलयौ वक्ष्यति । तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमेति । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मसिद्ध्यर्थं प्रलीयत इति च । एवं सांख्यसूक्तानां त्वैकत्वे विभज्यते एकत्वमिति प्रतिलोमक्रमेण प्रकृतेरपि पुरुषे प्रलये सति मोक्षे असंप्रज्ञाते चैकत्वमस्य पुरुषस्य भवति स्थित्वा लेतुनानात्वमित्यर्थः ३३ न चैवं स्थित्वा लेतुनानात्वमापन्नकृत्कर्मतः कथमेकत्वमत आह अधिष्ठातारमिति अव्यक्तमव्याकृतमव्यामायेति पर्यायाः अव्यक्तमेव पुरुषं नानात्वं नयति तथाच श्रुतिः 'मायया लब्धयदिवेति । इदं मायाभिः पुरुषं ईयते' इति च न हि तुच्छमायापयापुंसः स द्वितीयत्वमस्ति रज्ज्वा इव कल्पितभुजगेन 'तुच्छेनान्वेषितं यदा सीतमसस्तमहिना जायते' इति श्रुतेः आमुब्राम तमसोऽज्ञानस्य महिनामाहात्म्येन

अहंकारस्तु महत्तृतीयमिति नः श्रुतम् ॥ पञ्चभूतान्यहंकारादाहुः सांख्यात्मदर्शिनः २८ एताः प्रकृतयश्चाष्टौ विकाराश्चापि चोडश ॥ पञ्चचैव विशेषवैतथापञ्चेन्द्रियाणि च २९ एतावदेव तत्त्वानां सांख्यमाहुर्मनीषिणः ॥ सांख्ये विधिविधानज्ञानित्वं सांख्यपथे रताः ३० यस्माद्यदभिजायेत तत्तत्रैव प्रलीयते ॥ लीयते प्रतिलोमानि सृज्यते चांतरात्मना ३१ अनुलोमेन जायते लीयते प्रतिलोमतः ॥ गुणागुणेषु सततं सागरस्योर्मयो यथा ३२ सर्गप्रलय एतावान् प्रकृतेर्नृपसत्तम ॥ एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च यदाऽसृजत् ३३ एवमेव च राजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञानकोविदैः ॥ अधिष्ठातारमव्यक्तमस्याप्येतन्निदर्शनम् ३४ एकत्वं च बहुत्वं च प्रकृतेरर्थतत्त्वान् ॥ एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च प्रवर्तनात् ३५ बहुधात्मा प्रकुर्वीत प्रकृतिं प्रसवात्मिकाम् ॥ तच्च क्षेत्रं महानात्मा पञ्चविंशोऽधिष्ठति ३६ अधिष्ठाते तिराजं द्रुपद्यते यति सत्तमैः ॥ अधिष्ठानादधिष्ठाता क्षेत्राणामिति नः श्रुतम् ३७ क्षेत्रं जानाति चाव्यक्तं क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते ॥ अव्यक्तिके प्रविशते पुरुषश्चेति कथ्यते ३८ अन्यदेव च क्षेत्रं स्यादन्यः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ क्षेत्रमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञातारं पञ्चविंशकम् ३९

एकमप्यजायत प्रपञ्चतामना आविर्बभूवेत्यर्थः । अस्य व्यक्तस्याप्येतदेकत्वं नानात्वं च सुभिप्रलयोरेकत्वं स्थित्वा लेतुनानात्वं चेति निदर्शनं दृष्टांतः पृथिव्यादिव्यप्येवमेव द्रव्यं ३४ अर्थत्ववानर्थतत्त्वसम्यग्भित्तवाप्यः स जानीपादिति शेषः । न चैवमव्यक्तस्याधिष्ठातृत्वे जिते निरीश्वरसांख्ये रित्याशंकाह एकत्वमिति प्रलये मोक्षे अव्यक्तांतवत्स्वरूपसत्तामात्रेणार्थप्रकृतिं प्रवर्तयंस्तान् बहुधा प्रकरोति अतश्चिदात्मैव मुख्योऽधिष्ठाता प्रकृतेस्तु गौणमधिष्ठातृत्वं स्वकार्यविषयमिति भावः सार्धः ३५ एतदेवाह तथेति तत्प्रकृतिविकृत्यात्मकं ३६ पुंसोनामानि निवेक्ति अधिष्ठानादिति ३७ अव्यक्तिके आ विषयक्षेत्रे पुण्ये के अत्रोक्तकतेः । 'सूर्यकांतमुपाकृत्य सूर्ये एव तृणं दहेत् । न त्वं इमां पार्थिवस्तं च न्यार्यं चित्तमसौ दिशेत्' इति । यथा स्वरूपसत्तामात्रेण तृणं प्रकाशयतः सूर्यस्य सूर्यकांतद्वारा तृणदग्धत्वं तृणे प्रवेशश्च न तु व्यापाराविष्टस्य । एवं पुंसोऽप्यव्यक्तद्वारा सर्वकार्याधिष्ठातृत्वं तत्प्रकाशकत्वं च न तु कुलाख्येऽधिष्ठातृत्वं नापि बुद्धिबद्धिप्रियापाराधीनप्रकाशकत्वं नापि कुंडबद्धरूपेण प्रविष्टत्वं किं तु बुद्धिकाष्ट्यापेनाभिव्यक्तत्वमात्रमिति भावः ३८ नाम निरुक्तेः फलं प्रकृतयोर्विवेकमाहात्म्यदेवेति एवमधिष्ठातुरप्यधिष्ठेयमेव पुरुष इत्येव ज्ञायतनमित्यपि द्रष्टव्यं ३९

ज्ञानं प्रमाणजन्मावृत्तिः ज्ञेयप्रमार्कं फलं फलकरणयोश्चिदाश्वर्योर्भेदस्य स्पष्टत्वात् ज्ञानज्ञेयपदेव्याचष्टे ज्ञानमिति ४० अधिष्ठातारमव्यक्तमित्यत्रोक्तमव्यक्तपदेव्याचष्टेऽव्यक्तमिति । सत्त्वबुद्धिः क्षेत्रस्त्वेश्वरशब्दाः पर्याया इत्यर्थः । तत्र श्रुतिमत आह अनीश्वरमिति ईश्वरादिपदोपात्ता इत्यादन्यत् तच्छब्दः परोक्षवाची नास्ति त्वं परोक्षस्य तद्वत्त्वेनित्यापरोक्षद्वयः स्वरूपं तदेव पञ्चविंशतेः पूर्णं तत्त्वमनारोपितरूपं अव्यक्तसर्वमीश्वरादिकं दृश्यमात्रोपितमित्यर्थः । अतोऽप्यदार्ढ्यमिति श्रुतेः ४१ उपसंहरति सांख्येति सांख्याः परिसंख्यानुदर्शनं प्रकुर्वन्ते प्रकृतिमायां च प्रचक्षते जगत्कारणत्वेन वर्दनीति संबंधः परिसंख्यां स्थूलसूक्ष्मक्रमेण चिदात्मनि प्रपञ्चप्रविलापनं तामनुदर्शनं साक्षात्कारं संपादयतीत्यर्थः ४२ प्रविलाप्याम्याह तत्त्वानीति प्रकृत्या साहचर्यविशेषतः विंशतिस्तत्त्वानि परिसंख्यायंति योजनानि स्तत्त्वो निर्गतं तत्त्वपरोक्षत्वं यत्मात् यत्साक्षादपरोक्षाद्भवेति श्रुतेर्नित्यापरोक्ष इत्यर्थः ४३ अप्रकृत्यात्मा प्रकृतितो निष्कृष्टः बुध्यमानः कर्तारिज्ञानञ्जीवएव प्रकृतित्यामात्वे बलीभवति एतेनाऽबुद्धं प्रकृतिबुध्यमानो जीवः प्रबुद्धः केवल इति प्रअत्रयस्योत्तरसंक्षिप्तोक्तं ४४ समग्रप्रवृत्त्यभावः साम्यं तस्यापि भावः साम्यता सा चन्द्रैव । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः ४५ प्रकृतेर्ब्रह्मणः ब्रह्मदर्शनमेव सम्यग्दर्शनं नाम न त्वब्रह्मदर्शनं रज्ज्गदर्शनवद्भातत्वात् तस्य न हिरण्मुर्गत्वेन पश्यन् सम्यग्दर्शी भवति किंतु रज्ज्गत्वेनैव पश्यन् एवं ब्रह्मण्यध्यस्तमहंकारादिकं पश्यन् सम्यग्दर्शी अधिष्ठानं तु पश्यन् सम्यग्दर्शीत्यर्थः ।

अन्यदेव च ज्ञानं स्यादन्यज्ज्ञेयं तदुच्यते ॥ ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः ४० अव्यक्तं क्षेत्रमित्युक्तं तथा सत्त्वं तथेश्वरः ॥ अनीश्वरमतत्त्वं च तत्त्वं तत्त्वं पञ्चविंशकम् ४१ सांख्यदर्शनमेतावत्परिसंख्यानुदर्शनम् ॥ सांख्याः प्रकुर्वन्ते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ४२ तत्त्वानि च चतुर्विंशत्परिसंख्यायतत्त्वतः ॥ सांख्याः सहप्रकृत्या तु निस्तत्त्वं पञ्चविंशकः ४३ पञ्चविंशोऽप्रकृत्यात्मा बुध्यमान इति स्मृतः ॥ यदा तु बुध्यतेऽऽत्मानं तदा भवति केवलः ४४ सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितं तत्त्वतः ॥ एवमेतद्विजानंतः साम्यतां प्रतिपादयितुं ४५ सम्यग्दर्शनं नाम प्रत्यक्षं प्रकृतेस्तथा ॥ गुणतत्त्वाद्यैतानि निर्गुणम्यस्तथा भवेत् ४६

तथाशब्दः पादपूर्णाः यद्वा । यथेतत्तथाश्रयत इत्याद्याहृत्य श्रुत्यैतरप्रदर्शनार्थः । यथादाशतय्यामात्रायते । 'परापूर्वेषां संख्यावृत्तिवितर्तुराणोऽपरेभिरेति ॥ अनाभूती रवपुनः पूर्वादिः शरदस्तर्तीति' अस्यार्थः पूर्वादेवानां स्वाभाविकानां कामक्रोधादीनां संख्यासंख्यानि सुपांसुलुगिति सुपोडा परावृणक्ति परिवर्जयति । व्यवहितश्चेति च्छेदसिन्धवहितक्रिययाऽप्युपसर्गसंबन्धस्मृतेः वितर्तुराणः अतिशयेन कालं तर्तीति तर्तुराणः यद्गुणं तात्तरे तत्ताच्छीलिकश्चानश् उदोष्ठपूर्वस्येत्यस्मादुदित्युवर्तमाने बहुलं छेदसिन्धुत्वं परत्वं अभ्यासगुणेरफलोपाभावादिदृष्टांतः अभ्यस्ता नामादिरित्याद्यशतत्वे गतिकारकोपपादादुदितप्रकृतिसवरः । अपरेभिः शार्क्यैः शमदमादिभिः संख्यानि एतिमाप्नोति । युक्तिकामः कामादीन् जित्वा कामादीनां श्रेयैतित्यर्थः । अनाभूतीः अननुभवान् अनन्वित्यस्य मध्यममिति प्रातिशाल्यसूत्रादीर्धमव्यत्वं रज्ज्गदर्शनं तुल्यानि भ्रांतिज्ञानान्यवद्वानः कल्पितदेहादितादात्म्यमविलापयन् पूर्वो रनादिशरदः कालं तर्तीति बलेन तर्तीति । अस्यामृचि प्रपञ्चदर्शनं मानुभूतिशब्देनोक्तं अत आत्मदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमितरदर्शनं भ्रांतिदर्शनमिति सिद्धं । सम्यग्दर्शनविषयस्य प्रत्यगात्मरूपस्याधिष्ठानस्य शून्यतां वारपन्नस्य सम्यग्दर्शनस्य नष्टवनितासाक्षात्कारमुत्पत्ता निरस्यति गुणतत्त्वादिति निर्गुणम्यः पुरुषेभ्योऽप्यानिर्धेतानि महदादीनि गुणतत्त्वात् गुणानां तत्त्वताद्भावन्यं गुणतादृश्यत्वादित्यावत् । यथेतानि व्यावहारिकप्रमार्करूपत्वेनाभ्रांता निप्रत्यक्षापेव निर्गुणानां सामान्यभ्रांतप्रत्यक्षं भवेदित्यर्थः । निर्गुणम्य इति बहुत्वं भूतपूर्वगत्या प्रमातृभेदाभिप्रायं तस्माद्यथावत्स्वेवात्मानं न भवनादिजन्यं नष्टवनिताज्ञानवदितिसिद्धं ४६

आत्मज्ञानफलमाह नविति विगतदेहानामुक्तानां पुनरावृत्तिर्न विद्यते सदेहानां त्वपरं सत्यकामत्वं सत्यसंस्कृत्वाद्यैश्वर्यपरं च स माधिकाले निरुपाधिसुखमव्ययं विद्यते । तत्र हेतुः अक्षरभावत्वादिति साम्यतापदव्याख्यातरीत्याभावशब्देन भावप्रत्ययेन चाक्षरमात्रं ब्रह्म यतो ब्रह्मविदक्षरमेव भवति । अतोऽक्षरधर्माणां 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्ग्या वा' पृथिव्यो विधृतेति श्रुतः । एतदेतदक्षरं गार्ग्यं ब्राह्मणा अभिवर्तयस्थूलमनन्वहस्वमदीर्घं' इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धानां प्रशासितत्वात् स्थूलत्वादीनां तत्र सर्वे बोधो युज्यत एवेत्यर्थः । तथा च प्रागेवादाहृतं 'सोपाधिर्निरुपाधिश्चोद्देशाद्ब्रह्मविदुच्यते ॥ सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मनिरुपाधोऽनुपाधिकः ॥ जगत्कीडनरतिं प्रासहति सोपाधिकस्य तु ॥ छांदोग्ये सर्वकामाभिः सर्वात्मात्सपष्टमीरिता ॥ अहमसंतथाऽज्ञादः श्लोककार्यं प्यहो अहं ॥ इति तत्त्वविदः सामगाने सर्वोत्पत्ता श्रुता ॥ अत्रापि च ऋष्टां तात्सोपाधिस्तत्त्वविच्छ्रुतः ॥ अपूर्वान् पराधुक्त्या श्रोष्यते निरुपाधिकः' इति ४७ केतुन रावर्तत इत्यत आह पश्येरन्निति नेकमतयो नानात्वदर्शनेऽप्येतदुपसम्पद्य दर्शने नास्ति व्यक्तशरीरं ४८ 'कस्मिन्नुभयगोविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं श्रुतं सत्समर्थयते सर्वमिति एतद्वाक्यजातं त्वमर्थतो विज्ञानं तोऽप्यनबलेन सर्वोपरोक्षव्यक्त्या देहस्य वशेन भवितुं तत्तियोज्यं ४९ सर्वमिति पंचविंशस्य विज्ञानात्सर्वज्ञो भवतीति श्लोकादयं तात्पर्यं भयं सारदुःखं ५० ॥ इतीति पर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठोये भारतभावादीपे षडधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

न त्वेवं वर्तमानानामावृत्तिर्विद्यते पुनः ॥ विद्यतेऽक्षरभावत्वात् परं परमव्ययम् ४७ पश्येरन्नैकमतयोनसम्यक्तेषु दर्शनम् ॥ ते व्यक्तं प्रतिपद्यते पुनः पुनरिदम् ४८ सर्वमेतद्विज्ञानं तोन सर्वस्य प्रबोधनात् ॥ व्यक्तीभूता भविष्यति व्यक्तस्य वशवर्तिनः ४९ सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वं पंचविंशकः ॥ य एनमभिज्ञानं तिन भयं ते पुषि द्यते ५० ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वसिष्ठकरालजनकसंवादे षडधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ सांख्यदर्शनमे तावदुक्तं तेन पसतम् ॥ विद्याविद्येत्विदानीं भवेत्तन्निबोधानुपूर्वशः १ अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिवै ॥ सर्गप्रलयनिर्मुक्ता विद्यावै पंचविंशकः २ परस्परस्य विद्यावै त्वन्निबोधानुपूर्वशः ॥ यथोक्तमृषिभिस्तातसांख्यस्याभिनिर्दर्शनम् ३ कर्मद्विद्याणां सर्वेषां विद्या बुद्धिर्द्विष्यं स्मृतम् ॥ बुद्धिर्द्विद्याणां च तथा विशेषादिति नः श्रुतम् ४ विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाहुरमनीषिणः ॥ मनसः पंचभूतानि विद्या इत्यभिचक्षते ५

नानात्वे कत्वविज्ञानमित्यादिना कृतानां द्वादशानां प्रश्नानां मध्यस्थैः सारूप्ययोगो नानात्वे कत्वविज्ञानं चेति त्रयं व्याख्यातं अनुब्रूयाद्विषयमग्निमाध्याये व्याकरिष्यते विद्यादिषट्कमिह व्याख्यायते सांख्यदर्श नमिति योगादिसिद्धिमिति शेषः १ तत्त्वदर्शनं विद्या तत्त्वावरकभावप्रमज्ञानादिकमविद्या । ननु विद्याया अभ्यासमात्रमिदं व्याख्यायते न आविद्यामिति अभावात्सर्गाय संप्रबोधाद्वा त्वरूपैवा विद्याऽ व्यक्ताख्येत्यर्थः । विद्यामाह सर्गेति विद्यां पंचविंशक इत्याहुरिति योजना २ अस्या विद्यायाः परमत्वं ब्रह्मवांतरविद्याभेदमाह परस्परस्येति ३ कर्मद्विद्याणां व्यापारमुत्सृज्य केवलं बुद्धिर्द्विद्या प्येवाहमिति चिंतनं बुद्धिर्द्विष्यति इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र विशेषाः स्थूलभूतानि देहादिभूतानि तत्र प्रादादिज्ञानुपपत्तेः पृथिवीस्थानं जन्मादिषा युष्यंतमपां स्थानमित्यादिना प्राग्व्युत्पादितरीत्योत्तरस्य भूतस्य पूर्वपूर्वस्मिन् प्रविलापनेन तन्मात्रात्मानाऽवस्थानेन पंचभूतविद्याः पृथक्फला अनुसंधेयाः ४ विशेषाणां च मनसि प्रविलापनेन मनोमात्रेणावस्थानं मनोविद्या । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं वा सनामात्रे पुनश्चादिपुनः प्रविलाप्य तन्मात्रेणावस्थानं सूक्ष्मभूतविद्या एवमुत्तरत्र ज्ञेयं अत्र विशेषमनसोः सूक्ष्मभूताहंकारयोरंतर्भावविवक्षितत्वात्वापुपुण्येतासां विद्यानां फलान्युक्तानि । दशमं च तत्रापीह तिष्ठतीति प्रविलापितकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णसहस्रत्वाभिमानिकाः । बोद्धादशसहस्राणि तिष्ठति विगतज्वराः । पूर्णशतसहस्रं तु तिष्ठत्यव्यक्तचितकाः । पुरुषनिर्गुणप्राप्यकालसंख्यानविद्यते' इति ५

बुद्धिर्महत्तत्त्वं ६ तत्त्वानां महदादीनां ७ सर्वस्य ज्ञानस्य ज्ञेयं सर्वमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तज्ञानदिव सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । वेदांतेष्वपि सार्वज्ञ्यकारणज्ञानस्य मुख्यफलं शुद्धज्ञानस्य तु नानातरि यका मिति भावः ८ ज्ञानं शीघ्रं त्रिः ज्ञेयस्तदभिर्यग्यो बोधः यो विज्ञाता तममानास एव पंचविंशकबोध इत्यर्थः ९ विद्यासहिता विद्या अर्धतत्त्वेन याथाार्थ्येन सरं प्रधानममृता सरं हरः सारत्माना वीक्षते देव एकः । द्वावि मोपुरुषो लोके सरश्चाक्षर एव च । उत्तमः पुरुषस्त्वयः' इति श्रुतिस्मृत्युक्तं त्रैविध्यं भूतेष्वसारा सरपोस्तावदिभागमाहासरं चेति अमृतो जीवोऽक्षरमिति श्रुतिपदयोर्थः संधिश्छांदसः १० उभोपप्रकृतिर्जी वावक्षरावनादित्यात्पुरुषोत्तमाख्यादरादनन्यत्वाच्च त्रयस्यापि ब्रह्मात्रत्वाच्च तथा च श्रुतिः । 'भोक्ता भोग्यं परितरं च भूत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्' इति । उभावनक्षरो अक्षरभिन्नो सारावित्यर्थः । विज्ञानघन एवैतैर्म्योभूतेभ्यः समुत्थाय ताव्येवानुविनश्यतीति भूतशब्दितस्परस्परतदनुसारिणो विज्ञानघनस्य च नानाश्रुतेः भूतानि नष्टान्यनुविज्ञानघनोऽपि नश्यतीति श्रुत्यर्थः । उभयोरप्यसरत्वं हेतुमा हसार्थं त्रिभिः कारणैर्विद्यते ११ अनादित्वादिनघनो अनादिभावस्यानित्यत्वायोगात् ईश्वरोमिश्रैस्तावत्संबन्धायमानस्य प्रपंचस्योपादानभूतोऽयमनित्योऽस्यातां कथंचिदित्यर्थः ज्ञानचित्तैर्ब्रह्मादर्श

अहंकारस्तु भूतानां पंचानां प्रसंशयः ॥ अहंकारस्य च तथा बुद्धिर्विद्यानरेश्वर ६ विद्याप्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरी ॥ विद्याज्ञेयानरश्रेष्ठ विधिश्च परमः स्मृतः ७ अव्यक्तस्य परं प्राहुर्विद्यावै पंचविंशकम् ॥ सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ८ ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पंच विंशकः ॥ तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पंचविंशकः ९ विद्याविद्यार्थतत्त्वेन मयोक्ता ते विशेषतः ॥ अक्षरं च क्षरं चैव यदुक्तं तन्निबोधमे १० उ भावेवाक्षरा बुक्ता बुभावे तावनक्षरौ ॥ कारणं तु प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं तु ज्ञानतः ११ अनादिनिधना वेता बुभावे वेश्वरौ मतौ ॥ तत्त्वसंज्ञा बुभावे तौ प्रोच्येते ज्ञानचित्तकैः १२ सर्गप्रलयधर्मत्वादव्यक्तं माहुरक्षरम् ॥ तदेतद्गुणसर्गाय विकुर्वाणं पुनः पुनः १३ गुणानां महदादीनामुत्पातिंश्च परस्परम् ॥ अधिष्ठानात्क्षेत्रमाहुरेतत्तत्पंचविंशकम् १४ यदा तु गुणजालं तदव्यक्तात्मनि संक्षिपेत् ॥ तदा सहगुणैस्तेऽस्तु पंचविंशो विलीते १५ गुणा गुणेषु लीयंते तदैका प्रकृतिर्भवेत् ॥ क्षेत्रज्ञोऽपि यदा तात तत्क्षेत्रे संप्रलीयते १६

भिः १२ ननु क्षरायाः प्रकृतेरक्षरत्वं सरं प्रधानं सरः सर्वाणि भूतानि ति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धि विरुद्धं मित्याशंक्याह सर्गेति तस्याः सरत्वे संसारस्यातत्त्वत्वं स्यात् । तत्र 'नांतोन चो विन च सं प्रतिष्ठा' इति तदानं त्यस्मृ तिविरुद्धं सरत्वं श्रुत्यादिकं तु प्रतिक्षणपरिणामित्वं मात्राभूतं प्रवाहोच्छेदादिति भावः प्रवाहानुच्छेदादिति भावः तदेति १३ जीवस्याप्यक्षरत्वमाह गुणानामिति पंचविंशकं चिदाभासमपि गुणानां तत्रे नु त्पत्तिस्थानमाहः । कुतः परस्परमधिष्ठानात् चिच्छायाप्रनवाप्यन केवलं प्रकृतिर्वा प्रकृतिरूपमुपाधिमनवाप्य केवलः पुरुषो वा महदादीन् स्रष्टुमुत्सहते किं तु परस्परानुग्रहेणैवेत्यर्थः । अतः पंचविंशस्यापि सै श्रवात्प्रकृतिवदक्षरत्वमिति भावः १४ उभयोः सरत्वमाह यदा त्वित्यादिना गुणजालं प्रकृत्याप्यव्यक्तात्मन्यहमनुभवागोचरे शुद्धं ब्रह्मणि संक्षिपेत् प्रविलापयेद्योगी । तदेति उपाधिना ज्ञानमुपाभासोऽ पि नश्यतीति द्वयोरपि सरत्वं १५ ननु पंचविंशस्य लये नैरात्म्यस्यापि विद्याशंक्याह गुणा इति यथा महदादीनां प्रकृतौ लये पथे का प्रकृतिः प्रलये शिष्यते एवेक्षेत्रज्ञः पंचविंशोऽपि तत्क्षेत्रे सत्योत्पत्तिस्थाने षड्विंशे संप्रलीयते । अत आभासस्य लयेऽपि मुख्यो नश्यतीति नैरात्म्यवादसंगः । यदा तदेति चोभयत्राप्याहारस्तैरेका प्रकृतिरित्यस्यानुकर्षोत्तरार्थं १६

॥२८७॥

सांख्येति शमादिभिर्देहादर्शनमोक्षदमित्युत्पार्थत्योभयत्रसाम्याद् साधनानुभवफलेःसांख्ययोगयोरैक्यमित्यर्थः ४४ किमंशेतर्हितयोर्भेदइत्याशङ्क्याह प्रबोधनेत्यादिना अप्राप्यमर्थः सांख्ये हिलब्धयोदकन्यायेनकार्यस्यकारणेप्रविलापनमितिक्रमेणाऽऽध्यायादौनिरूपितविद्याहकेनेनविंशेषप्रत्यङ्गमात्रेणावस्थानयुक्तिपूर्वकधुपपादितं ४५ तदेतद्विमतांशिष्याणामाशुसिद्धिर्बृहद्वशात्विदुषो विद्वांसःप्राहुः योगानांपुनरस्मिन्सांख्यशास्त्रेवेदेवपुरःसरोऽस्त्यंतमाहरोऽस्ति तथाहि शास्त्रेअपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानान्यामितिशास्त्रेयोगस्यादरोऽद्वयतेसंराधनभक्तिभ्यानपूर्वकमात्मनिमनःप्रणिधानं तस्मिन्किमयोगात्मानःसम्यग्दर्शनंभवति । तत्रप्रमाणप्रत्यक्षंश्रुतिःप्रामाण्यंप्रत्ययनपेक्षत्वात् 'अध्यात्मयोगाधिगमेनदेवंमत्वावीरोहर्षशोकौलहाति'इत्यादिना अनुमानंस्मृतिःप्रामाण्यंप्रतिसाये सत्त्वाद्योगिनस्तेप्रपञ्चर्षतीत्यादिकाएतान्यांप्रमाणाभ्यामित्यर्थः । तथावेदेऽपि 'विद्यामेतांयोविधिंभक्तुत्सं यदार्पचायतिष्ठतेज्ञानानिमनसासह ॥ बुद्धिश्चनविषेष्टतितामाहुःपरमंगति । तांयोग-

एतदेवाह पंडितशक्ति । ननुपंडितोऽहमितियावृत्त्यापंडितोऽहमितेनस्यानाशकस्यवृत्त्यंतरस्याभावाद्वावेदान्तवस्थापातात्कथंनिरुपाधिकस्यसाक्षात्कारोवृत्तिरूपस्येवोपाधेविद्यमानत्वादित्याशं
क्याह केवलेनेति बलेनस्वसामर्थ्येनतद्वृत्तिरूपप्रवर्णनसमाप्तायाति । यथाकृतकजैरजैरंतराशमयत्त्वयमपिशाम्यतितथाचरमात्राकारावृत्तिवृत्त्यंतरस्वात्मानं चशमयतीत्यर्थः १६ पंडितेनेति येनके
वलप्रकाशात्मनापंचविंशदीनृच्यतेनमजानबुद्धिमान्यतोभवति एतत्तस्याज्ञानमेवनानात्वंब्रह्माज्ञानमूलकएवमपंचचइत्यर्थः १७ पंडितानुभवस्वरूपमाह चेतनेनेति पंचविंशस्याऽहंप्रत्ययगम्यस्य
चेतनायुक्तस्यजडस्यतदेकत्वंभवतियदाबुद्ध्याऽप्यहमित्यात्मानं बुद्धयते । धीनिरोधेसतिगादसुप्तुप्तितवपंडितानुभवइत्यर्थः १८ एतत्फलमाह बुध्यमानइति अहमितियुक्तमात्रःसंगधर्मासुखादि
संगाजोवोऽप्रबुद्धेनवाह्यनसातीततपाअगोचरीकृतेनपंडितेनपदसप्रतामभेदेयातितदानिःसंगात्मापुण्यापुण्यादिस्पर्शशून्योभवति १९ निःसंगात्मानःपंडितस्यसंगात्संगिनोऽपिजीवस्यनिःसंगताभवति

पंडितोऽहमितिप्राज्ञोऽहमाणोऽजरामरः ॥ केवलेनबलेनैवसमतायात्यसंशयम् १६ पंडितेनप्रबुद्धेनबुध्यमानोऽप्यबुद्धिमान् ॥ एतन्नानात्वमित्युक्तंसारव्यश्रुति
निदर्शनात् १७ चेतनेनसमेतस्यपंचविंशतिकस्यह ॥ एकत्वंवैभवत्यस्ययदाबुद्धयानुबुध्यते १८ बुध्यमानोऽप्रबुद्धेनसमतायातिमैथिल ॥ संगधर्माभवत्येपानिः
संगात्मानराधिप १९ निःसंगात्मानमासाद्यपंडितशकमजंविभुम् ॥ विभुस्त्यजतिचाव्यक्तंयदात्वेतद्विबुध्यते २० चतुर्विंशमसारं चपंडितस्यप्रबोधनात् ॥
एषह्यप्रतिबुद्धश्चबुध्यमानश्चतेऽनघ २१ प्रोक्तोबुद्धश्चतत्त्वेनयथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ नानात्वैकत्वेमेतावद्ब्रह्मव्यंशास्त्रदर्शनात् २२ मशकोदुर्वरेयद्वदन्यत्वंतद्वदे
तयोः ॥ मत्स्योदकेयथातद्वदन्यत्वमुपलभ्यते २३ एवमेवावगंतव्यंनानात्वैकत्वमेतयोः ॥ एतद्विमोक्षइत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितम् २४ पंचविंशतिकस्यास्ययो
स्यंदेहेषुवर्तते ॥ एषमोक्षयितव्येतिप्राहुरव्यक्तगोचरात् २५ सोऽयमेवंविमुच्येतनान्यथेतिविनिश्चयः ॥ परश्चपरधर्माचभवत्येषसमेत्येव २६ विशुद्धधर्माशु
द्धेनउद्धेनचसबुद्धिमान् ॥ विमुक्तधर्मासुक्तेनसमेत्यपुरुषर्षभ २७ वियोगधर्मिणाचैवविमुक्तात्माभवत्यथ ॥ विमोक्षिणाविमोक्षश्चसमेत्येहतामवेत् २८
शुचिकर्माशुचिश्चैवभवत्यामेतदीतिमात्र ॥ विमलात्माचभवतिसमेत्यविमलात्मना २९ केवलात्मातथाचैवकेवलेनसमेत्येव ॥ स्वतंत्रश्चस्वतंत्रेणस्वतंत्रत्वमवाशुते
३० एतावदेतत्कथितंमयातेतत्तथ्यमहाराजयथार्थतत्त्वम् ॥ अमत्सरत्वंपरिग्रहचार्यसमातनं ब्रह्मविशुद्धमाद्यम् ३१

साचाऽव्यक्तत्वाभिनेत्यर्थः । एतदव्यक्तं दृष्टमात्रेवप्रकृतिर्लीयतइत्यर्थः । यथोक्तं सप्तत्यां 'प्रकृतेःमुकुमारतरनकिंचिदस्तीतिमेप्रतिर्भवति । यादृष्टास्तीतिपुनर्मदर्शनमुपैतिपुरुषस्य'इति २० असारंरज्जु
रगवन्निःस्वरूपंभवति शरंप्रधानममृताक्षरं हरःसरत्मानावोशतेदेवैकइतिश्रुत्यनुसारेणअप्रतिबुद्धः हरःबुद्धयमानोऽक्षरःबुद्धईशः एतेपथाश्रुतिप्रोक्ताः २१ नानात्वेति यथोदुर्वरेणसहमशकस्य
यथावाजलेनसहमत्स्यस्यनानात्वैकत्वेवंचतुर्विंशत्यातत्त्वेःसहपंचविंशत्येत्यर्थः एतद्योगसमंतनानात्वैकत्वमुक्तं २२ । २३ अव्यक्तज्ञानसंहितमव्यक्तविषयपुरुषात्पृथक्त्वेनज्ञानं पुरुषमात्रावशेषमे
कत्वंमोक्षोऽप्यज्ञानात्वमित्यर्थः २४ सांख्यमतमाह पंचविंशतिकस्येति अव्यक्तादज्ञानाच्छिष्याग्रहदादेश्चमोक्षयितव्यः २५ एवमज्ञानबाधेत्येवविमुच्येतनान्यथेत्यर्थः । परोऽप्यविद्यात्मा
परधर्माक्षेत्रधर्मो समेत्यक्षेत्रेणैकीभूय २६ परधर्मत्वमेवमपंचपति विबुद्धेत्यादिना २७ । २८ । २९ । ३० । ३१

वेदनिष्ठस्यनिदाधवर्त्मभ्रष्टाजडस्य । नावेदनिष्ठस्येतिपाठःस्वच्छः विधित्समानायविशेषेणगृह्यावते घेऽपनेत्यस्यरूपं ३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८ अगाधमपतिष्ठितंजन्मयेनतत् जन्मनिवर्त
कमित्यर्थः नास्तिमरणंयनसदमरणं ३९।४०।४१ कितदक्षरमित्युक्तंयस्मात्तावतेतेपुनरित्युक्तंमुपाधोपसंहरति एतदुक्तमिति ४२।४३।४४।४५।४६ विचेविज्ञाते ४७ उपाद्रवतश्चेवानभुत्
नवेदनिष्ठस्यजनस्यराजन्प्रदेयमेतत्परमंत्वयाभवेत् ॥ विधित्समानायविबोधकारणंप्रबोधेतोःप्रणतस्यशासनम् ३२ नदेयमेतच्चतथाऽनृतात्मनेशठायस्त्रीवा
यनजिह्वाबुद्धये ॥ नपंडितज्ञानपरोपतापिनेदेयंतुदेयंचनिबोधयादृशे ३३ श्रद्धान्वितायाधगुणान्वितायपरापवादाद्विरतायानित्यम् ॥ निशुद्धयोगायबुधायनि
त्यंक्रियावतेचक्षामिणेहिताय ३४ विविक्षीलायविधिप्रियायविवाहदीनायवदुश्रुताय ॥ विज्ञानतेचैवनचाहितक्षमेदमेचशक्त्यायशमेचदेयम् ३५ एतैर्गुणैर्ही
नतमेनदेयमेतत्परं ब्रह्मविशुद्धमाहुः ॥ नश्रेयसायोक्ष्यतितादृशेतत्तर्धर्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ३६ पृथ्वीमिमांयद्यपिरत्नपूर्णं दद्यान्नदेयंविदमवताय ॥ जितं
द्वियायैतदसंशयंतेभवेत्प्रदेयंपरमंनरैर्दृ ३७ करालमातेभयमस्तुकिंचिदेतच्छ्रुतं ब्रह्मपरंत्वयाऽद्य ॥ यथावदुक्तंमरमंपवित्रंविशोकमत्यंतमनादिमध्यम् ३८ अगा
धजन्मामरणंचराजत्रिमारयंवीतभयंशिवंच ॥ समीक्ष्यमोहं त्यजवाऽद्यसर्वज्ञानस्यतत्त्वार्थमिदंविदित्वा ३९ अवाप्तमेतद्विमयासनातनाद्विरण्यभर्माद्विदतो नरा
धिप ॥ प्रसाद्यत्येनतमुग्रचेतसंसनातनं ब्रह्मयथाऽद्यवैत्वया ४० पृष्ठस्त्वयाचास्मियथानरैर्द्रयथामयेदंत्वयिचोक्तमद्य ॥ तथाऽवाप्तं ब्रह्मणोमेनरैर्द्रमहाज्ञानं
मोक्षविदांपरायणम् ४१ ॥ भीष्मउवाच ॥ एतदुक्तं परं ब्रह्मयस्मान्नावर्ततेपुनः ॥ पंचविंशोमहाराजपरमर्षिनिदर्शनात् ४२ पुनरावृत्तिमाप्रोतिपरंज्ञानमवा
प्यच ॥ नावबुध्यतितत्त्वेनबुध्यमानोऽजरामरम् ४३ एतन्निःश्रेयसकरंज्ञानंतेपरमंमया ॥ कथितं तत्त्वतस्तातश्चुत्वादेवर्षितो नृप ४४ हिरण्यगर्भाद्विषाणवसिष्ठे
नमहात्मना ॥ वसिष्ठाद्विषाणूलात्तारदोऽवाप्तवानिदम् ४५ नारदाद्विदितंमहमेतद्ब्रह्मसनातनम् ॥ माशुचःकौरवेन्द्रत्वंशुचैतत्परमंपदम् ४६ येनक्षराक्षरे
वित्तेभयंतस्यनविद्यते ॥ विद्यतेतुभयंतस्ययोनैतद्वेतिपार्थिव ४७ अविज्ञानाच्चमृदात्मापुनःपुनरुपाद्रवत् ॥ प्रेत्यजातिसहस्राणिमरणांताम्युपाश्रुते ४८ देव
लोकेतथातिर्यङ्मनुष्यमपिचाश्रुते ॥ यदिशुध्यतिकालेनतस्मादज्ञानसागरात् ४९ अज्ञानसागरोधोरोह्यव्यक्तोऽगाधउच्यते ॥ अहन्यहनिमज्जंतियत्रभूता
निभारत ५० यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वंसनातनात् ॥ तस्मात्त्वंविरजाश्चैववितमस्कश्चपार्थिव ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि
वसिष्ठकरालजनकसंवादसमाप्तौ अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥

मृगयाविचरन्कश्चिद्विजेनजनकात्मजः ॥ वनेदर्शविप्रैर्दृष्टुपिवंशधरंभृगोः १
अनुतेचप्रेत्येवभयान्वपि ४८ । ४९ । ५० । ५१ ॥ इति शांति०मो०नी०भा० अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥ कितदक्षरमितिपृष्ठस्याक्षरस्यव्याख्यानायचतुर्विंशत्यात्मकंक्षरमुक्तापंचविं
शोऽक्षरइतियोगमतमुक्तं सोऽपिधर्मायभितृत्वात्क्षरएवेतिधर्मावस्पृष्टः पंडितोऽक्षरःसांख्यमतनोपुक्षिप्तस्तंवाचित्वास्तुस्तद्विधगमेऽधिकारहेतूकांश्चिद्वर्मांश्चिधमे मृगयाविचरन्कश्चिद्विधयापेन १

उपासीनमुपासीनः प्रणम्य शिरसामुनिम् ॥ पश्चादनुमतस्तेन प्रपच्छवसुमानिदम् २ भगवन्किमिदं श्रेयः प्रेत्यचापीह वामभवेत् ॥ पुरुषस्याधुवे देहे कामस्य वशवर्ति
नः ३ सत्कृत्य परिपृष्टः सन्नुमहात्मा महातपाः ॥ निजगादतस्तस्मै श्रेयस्करमिदं वचः ४ ॥ ऋषिरुवाच ॥ मनसोऽप्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वाञ्छसि ॥ भू
तानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्तस्व यतं त्रियः ५ धर्मः सताहितः पुंसां धर्मश्चैवाश्रयः सताम् ॥ धर्माहोकास्त्रयस्तात प्रवृत्ताः सचराचराः ६ स्वादु कामुककामानां वैतृष्यं किं
न गच्छसि ॥ मधुपश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नानुपश्यसि ७ यथाज्ञाने परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥ तथा धर्मे परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ८ असता धर्मकामे
न विशुद्धं कर्म दुष्करम् ॥ सताधु धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करम् ९ वने ग्राम्य सुखाचारो यथा ग्राम्यस्तथैव सः ॥ ग्रामे वन सुखाचारो यथा वनस्तथा १० मनोवाक्का
यिके धर्मे कुरु श्रद्धां समाहितः ॥ निवृत्तौ वा प्रवृत्तौ वा संप्रधार्य गुणा गुणान् ११ नित्यं च बहुदा तव्यं साधुभ्यश्चानुसूयता ॥ प्रार्थितं त्रत शौचाभ्यां सत्कृतं देशकालयोः
१२ शुभेन विधिना लब्धमर्हाय प्रतिपादयेत् ॥ क्रोधमुत्सृज्य दद्याच्च नानुतप्येन्न कीर्तयेत् १३ अन्तःशंसः शुचिर्दातः सत्यवागार्जवो स्थितः ॥ योनिकर्म विशुद्धं च
पात्रं स्याद्देद विद्विजः १४ सत्कृता चैकपत्नी च जात्या यो निरिहेष्यते ॥ ऋग्यजुः सामगोविद्वान्पृक् कर्मा पात्रमुच्यते १५ स एव धर्मः सोऽधर्मस्ततं प्रतिनरं भवेत् ॥
पात्रकर्म विशेषेण देशकालाववेक्ष्य च १६ लीलया लपं यथा गात्रात्प्रमृज्या नुरजः पुमान् ॥ बहुयत्नेन च महत्पापनिर्हरणं तथा १७ विरक्तस्य यथा सम्यग्घृतं भवति मे
पजम् ॥ तथानिर्हृतदोषस्य प्रेत्य धर्मः सुखावहः १८ मानसं सर्वभूतेषु वर्तते वैशुभाशुभम् ॥ अशुभेभ्यः सदाऽऽक्षिप्य शुभेष्वेवावतारयेत् १९ सर्वसर्वेण सर्वत्र क्रियमा
णं च पूजयेत् ॥ स्वयमेव त्ररागस्ते कामधर्मे विधीयताम् २० अष्टात्मा न्यतौ तिष्ठतुर्बुद्धेर्बुद्धिमान् भव ॥ अप्रज्ञातः प्रज्ञाम्यत्वमप्राज्ञः प्राज्ञवचर २१ तेजसा
शक्यते प्राप्नुमुपायः सहचारिणा ॥ इह च प्रेत्य च श्रेयस्तस्य मूलं धृतिः परा २२ राजर्षिरष्टतिः स्वर्गात्पतितो हिमहाभिषः ॥ ययातिः क्षीणपुण्योऽपि पृथ्यालो
कानवाप्तवान् २३ तपस्विनां धर्मवतां विदुषां चोपसेवनात् ॥ प्राप्स्यसे विपुलां बुद्धिं तथा श्रेयोऽभिपत्स्यसे २४ ॥ भीष्म उवाच ॥ स तु स्वभावसंपन्नस्तच्छ्रुत्वा मु
निभाषितम् ॥ विनिवर्त्य मनः कामाद्धर्मे बुद्धिं चकार ह २५ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि जनकानुशासने नवाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

पूर्वा जात्याः पुत्रोत्पत्तेः योनिः स्थानं १५ । १६ । १७ विरक्तस्येति विरेचनान्तरमेव यथा वृत्तपानं भेषजमेवं दानेन निर्हृतं दोषस्यैव यागादिवर्मः सुखावह इत्यर्थः १८ । १९ । २०
२१ । २२ । २३ । २४ । २५ ॥ इति शांतिपर्वणि प्रोक्तधर्मपर्वणि निर्लंकंठेयभारतभावदीपेन वाचिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥ ॥ ५ ॥

यथा कठबलीपुत्रेयं प्रेतेषु कित्तामनुष्ये अस्तीत्येकेनायमस्तीति चैके इत्यादिना प्रश्रमतिवचनेन न शूलदेहनाशेऽप्यात्मा स्तित्वं प्रसाधितं तस्यैव पुनरन्यत्र धर्मादप्यत्र धर्मादप्यत्रात्मा स्तित्वा कृतादप्यत्र भूता च म
भ्याश्च यत्पश्यसि तद्देवत्यादिना धर्माद्युपेतं लिङ्गशरीरादप्यत्वं प्रभूवं कंसाधितं तद्देव्यादिना धर्माधपतिधर्माधर्मविमुक्तं यदित्यादिना धर्माधर्मासुखदुःखि तद्देवजन्ममृत्युतद्देव पुण्यपापे प्रवृत्तिरूपे तद्देव
संशयशङ्कितमवस्तु विषयभ्रान्त्यादिज्ञानरोगादिजनकं ते विमुक्तं यत्पत्न्यात्मवस्तु १ तदेव शिवं प्राप्ताय पेक्षया पुरीयं । शिवमर्हत्तत्तु यमर्ग्यत इति श्रुतेः नित्यमभयं सर्वदा भवत्यर्थं प्रत्ययादौ कारणब्रह्माव
प्राप्तस्यापि जन्मांतरसत्त्वात् । नित्यमविनाशि हरिण्यमर्भा दिव्यजन इत्येत्यर्थः । अक्षरमप्यवश्यं । अतएवाव्ययं नाशहीनं । शुचिस्थिते निर्दोषं । नित्यमनायासमुपायि संपर्केऽप्यप्रच्युतकौटस्थ्यभावं
२ यत्पृष्टं यथा पृष्टमपि पृष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वादावश्यं कृतं सर्वमाख्यायिका मुखेन वक्तुं प्रतिजानीते अत्रेति ३ । ४ अव्यक्तं कारणं ब्रह्म परं ब्रह्मादेस्तस्माच्च परतो निर्गुणं ५ कांक्षिणः कांक्षिणमव्यतिशेषः

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्वसंशयात् ॥ जगत्पुण्यविमुक्तं च विमुक्तं पुण्यपापयोः १ यच्छिवं नित्यमभयं नित्यमक्षरमव्ययम् ॥ शुचि नित्यम
नायासं तद्ब्रह्म च कुमर्हति २ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि इति हासपुरातनम् ॥ याज्ञवल्क्यस्य संवादं जनकस्य च भारत ३ याज्ञवल्क्यमृषिप्रेष्ठं देवरा
तिर्महायज्ञाः ॥ पप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदां वरम् ४ ॥ जनक उवाच ॥ कर्तो द्रियाणि विप्रर्षेकं ति प्रकृतयः स्मृताः ॥ किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्तु किं
५ प्रभवं चाप्ययं चैव कालसंख्यातं यैव च ॥ वक्तुमर्हसि विप्रं द्रव्यदनुग्रहकाक्षिणः ६ अज्ञानात्परिपृच्छामि त्वं हि ज्ञानमयोनिधिः ॥ तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वमे
तदसंशयम् ७ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ श्रूयतामवनीपालय देतदनुपृच्छसि ॥ योगानां परमं ज्ञानं सांख्यानानां च विशेषतः ८ न तवाविदितं किंचिन्मातुं जिज्ञासते
भवान् ॥ पृष्टेन चापि वक्तव्यमेव धर्मः सनातनः ९ अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश ॥ तत्र तु प्रकृतीरष्टौ प्राहुरध्यात्मचिंतकाः १० अव्यक्तं च महातंच त
थाऽहंकार एव च ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमम् ११ एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु ॥ श्रोत्रं त्वं चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पंचमम् १२
शब्दः स्पर्शश्चरूपं च रसो गंधस्तथैव च ॥ वाक्क्रहस्तौ च पादौ च पायुर्मंदं तथैव च १३ एते विशेषा राजेंद्र मद्भासूतेषु पंचसु ॥ बुद्धौ द्रियाण्यथैतानि विशेषाणि मैथिल
१४ मनः षोडशकं प्राहुरध्यात्मगतिचिंतकाः ॥ त्वंचैवान्ये च विद्वांसस्तत्त्वबुद्धि विशारदाः १५

६ । ७ सांख्ययोगयोरैकार्थ्यस्य प्राशुक्त्या दुभयसंमतमित्यर्थः अव्यक्तयोगमते जडसत्त्वं सांख्यमते चित्प्रतिबिम्बधर्ममीश्वराख्यं शुद्धब्रह्मज्ञानेन बाध्यं चेति । यद्यप्येवाम्भांतरधर्मभेदोऽस्तितथाऽप्यव्य
क्तविशर्मिणः सर्वेषामप्रत्याख्येय इति भावः ८ । ९ । १० पृथिव्यादिष्वेव तस्मात्प्राशुच्यं ते प्रकृतिशब्दितत्वात् ११ । १२ शब्दादयः स्थूलविषयाः एषामाभावात् सांख्येय शब्दादीनां भौतिक
त्वोपपादकत्वात् यशोपविरोधात् यथा श्रुतमेव साधु सर्वत्र लक्षणायां च सर्वशास्त्रविश्रुतः स्यात् १३ एते शब्दादयो दशविशेषाः विकारान्तरानुपादानं त्वं विशेषतः तच्च शब्दादिष्वेव दृष्टं स्थूलपृथिव्यादिषु
मनस्तु विकारान्तरं तमपि विशेषतः तस्य वक्ष्यमाणरीत्या महाभूतोपादानत्वात् श्रोत्रादीनामपि विशेषतः निराचष्टे बुद्धीति सविशेषाणीत्यानेन श्रोत्रादयो निविशेषा इत्युक्तं १४ षोडशकमिति बुद्धच
हंकाराभ्यां मनः पृथक् करोति एतानुभवबलात्तव चतारिकादीनां च संमतमित्याह त्वंचेति तथाहि । लोकि कामहंकारात्मात्मन बुद्धितद्वर्णमनां इति त्रिष्वेति प्रतीयंति । शास्त्रतत्त्वे तु मनो बुद्धि
हंकारश्चित्करणमांतरं । संशयोतिश्च योगवर्गः स्मरणं विषयाजमी इति त्रैलोक्यमांतरं इति त्वमेव १५

॥ २२ ॥

भूतपोषादनन्त्यात् ७ देहाद्भौतिकदेहोत्पत्तेः पूर्वचतुरभौतिकानुप्यदिष्टमनोबुद्ध्यर्हकारिचाराख्यानुप्राप्तमहानुपिरसृजत् तेष्वारः पुत्राः पित्राणां महाभूतानामपिपितरश्चितमनआदाय एवभूतानांकल्पाकह
त्यर्थः ८ एवंष्टष्टिष्टिमुक्त्वाऽष्टिष्टिमाह देवा इति देवा इति याप्यतः करणचतुष्टयसहिताः पित्राणां महाभूतानां सुताः देवैर्भूतैः लोकाश्चतुर्दशभुवनानि चराचराश्चतुर्दशभूतैरेवावृताः ९ एत
देवविस्पष्टयति परमेष्ठानि चकाराद्भौतिकानि मनआदेनि १० अङ्कारोपासकस्यापि कालमानमहेतस्येति तृतीयमाहंकारिं संसर्गं ११ । १२ । १३ हारिभिर्हरणशैलेः गुणैः रूपादि
भिः १४ श्रीणीति एतेषां विशेषोपासकानां १५ भूतादीनामुपास्तिर्मनआख्यामहत्तुपासनाभातिरिच्यत्तत्प्रायेण मनसः प्राप्यमतिपादयति मनश्चरतीत्यादिना १६ । १७ । १८
१९ । २० । २१ ॥ इति शांतिपर्वणि प्रोक्षयर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भास्वभावदीये एकादशाधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

विनाशिकलवेऽपि भोजनादिवत्तत्त्वानामुपास्तिरादत्तव्येत्पाशक्यतत्कलस्यातेबीभत्सतादंशयितुं प्रलयमाह तत्त्वानामित्यादिना १ २ अहंकृतं न रमहंकाराभिमानिनं महाकृतं ३ सूर्यरूपी रुद्र एव शतसूर्यसमोऽभूत् ४ १ ५ ६ ७ जाज्वलति अतिशयेन ज्वलति ८ १ ९ अष्टात्मकः पञ्चाद्वदश्यात्मा सूर्य एव महात्मको वायुः सर्वैः स्वरूपैर्युगपद्वातीत्यर्थः १० १ ११ अहंकारः अहंकारं म हानात्मा प्रसतीत्यनुपजते १२ शंभुरीश्वरः तमेव विशिनाष्टि अणिमेति सर्वसिद्धिरूप इत्यर्थः १३ सर्वत इत्यादिना ऐश्वर्यं रूपमुक्तं १४ हृदयं हृदयस्यापाबुद्धेः प्रवर्तकः पर्वणा एकदेशेनांगुष्ठमात्रकः बुद्धयुपाधिवशादेतदुपपन्नमात्र इत्यर्थः १ अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽत्रात्मेत्यादिश्रुतेः १ विश्वं महदंतं १५ महात्मनोऽपि नाशे सर्वं ब्रह्म समभवदाविर्भवति क्षयोऽप्यव्ययो नाशो म्रणः परिणाम

॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ तत्त्वानां सर्वसंख्या च कालसंख्या तथैव च ॥ मया प्रोक्ताऽनुपूर्व्येण संहारमपि मे गृणु १ यथा संहार ते जंतून् स सर्ज च पुनः पुनः ॥ अनादिनिधनो ब्रह्मानित्यश्चाक्षर एव च २ अहः क्षयमथो बुद्धानि शिस्व प्रमनास्तथा ॥ चोदयामास भगवानव्यक्तोऽहं कृतं नरम् ३ ततः शतसहस्रांशुरव्यक्तेनाभिचोदितः ॥ कृत्वा द्वादशधाऽऽत्मानमादित्यो ज्वलदग्निवत् ४ चतुर्विधं महीपालनिर्दहत्याशु तेजसा ॥ जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जं च नराधिप ५ एतदनुमेपमात्रेण विनष्टं स्थाणुजंगमम् ॥ कूर्मपृष्ठसमाभूमिर्भवत्यथ समंततः ६ जगद्गन्धाऽमितबलः केवलां जगती ततः ॥ अंभसा बलिनाक्षिप्रमापूरयति सर्वशः ७ ततः कालाग्निमासाद्य तदंभोयातिसंक्षयम् ॥ विनष्टं भूसिराजेंद्रजा ज्वलत्यनलो महान् ८ तमप्रमेयोऽतिबलं ज्वलमानं विभावसुम् ॥ ऊष्माणं सर्वभूतानां सप्ताचिषमथांजसा ९ भक्षयामास भगवानवायुरष्टात्मको बली ॥ विचरन्नमितप्राणस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा १० तमप्रतिबलं भीममाकाशं प्रसतेऽऽत्मना ॥ आकाशमप्यभिनदन् मनोग्रसतिचाधिकम् ११ मनोग्रसतिभूतात्मा सोऽहंकारः प्रजापतिः ॥ अहंकारो महानात्मा भूतभव्यभविष्यवित् १२ तमप्यनुपमात्मानं विश्वं शंभुः प्रजापतिः ॥ अणिमालधिमाप्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः १३ सर्वतः पाणिपादांतः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ॥ सर्वतः श्रुतिर्माँल्लोके सर्वमावृत्यतिष्ठति १४ हृदयं सर्वभूतानां पर्वणांगुष्ठमात्रकः ॥ अथ ग्रसत्यनंतो हि महात्मा विश्वमीश्वरः १५ ततः समभवत्सर्वमक्षयाव्ययमव्रणम् ॥ भूतभव्यभविष्याणां स्रष्टारमनघं तथा १६ एषोऽप्यव्यस्तेराजेंद्रयथावत्समुदाहृतः ॥ अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयताम् १७ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे द्वादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

स्तैः रहितं अनघं मायादोषास्पर्शिनं १६ इमं च मलयं योगिने नित्यमनुभवतीत्यद्वयहरनुष्ठेय इत्याशयेनाहाध्यात्ममिति अर्थभावः । अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य वाचा सुदौर्घ्यं धिक्वाप्तिश्चेत्यादिश्रुत्याऽध्यात्मिकवृत्त्यः सकाशादाधिभौतिकानां पृथिव्यादीनामाधिदैविकानामप्यादीनां चोत्पत्तिः श्रुता अतो वाचोनिग्रहे तत्कार्ययोः पृथिव्यप्योरपि मूलयोर्भवतीति सर्वकारणत्वात्सर्वलये सति केवलं योऽदेतोऽवशिष्यते । ननु वागादेर्लयेऽपि व्यवहारानुच्छेदादप्यादिलपोन युज्यते इति चेत् प्रांतोऽस्ति । येऽप्यादीन् पश्यन्ति तेषां वागादयो लीनाः संति यस्य तु वागादयो लीनाः सौवद्व्यादीन् पश्यन्तीति । नन्वेवं मर्षस्य रज्जुगुल्फतात्प्रात् योगिहृदयानां शोपीतरदृष्ट्या तदभावादिचेत् इष्टापत्तिः । न हिनित्यसंनिहितं वस्तु बहूनामलुप्तदशां मध्ये कश्चिन्नपश्यतीति चेत् तस्य पश्यन्तीति युज्यते तस्मादभूरगसमस्यास्पृशंसास्पोच्छेदापत्तत्त्वज्ञानार्थं पलनास्येय इति १७ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठे भारतभावादीये द्वादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

पादाविति १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ एषेति आदौ मध्येऽन्ते चेति सृष्टिसमाधिप्रलयमर्पणनेनैकाद्वैतपरिचयवत्कृत्स्नं द्वैतं विभूतिः सर्वद्वारज्ज्वामिति दर्शितमित्यर्थः १४ प्रकृतिरविद्यामुक्तिप्रबोधवदात्रिंशद्विंशदुन्मीलननिमीलनवद्युगान्महदादीन् विभुर्देवो विशेषेणाविष्कुरुते तेन प्रकरोतीति प्रकृतिपदस्य व्युत्पत्तिर्दीक्षिता । किञ्च कोचसंज्ञायां मिति बुद्धः संज्ञायां ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ गंतव्यमधिभूतं च विष्णुस्तत्राधिदैवतम् १ पायुरध्यात्ममित्याहुर्गंधार्थदर्शिनः ॥ विसर्गमधिभूतं च मित्रस्तत्राधिदैवतम् २ उपस्थोऽध्यात्ममित्याहुर्गंधार्थयोगप्रदर्शिनः ॥ अधिभूतं तथाऽऽनंदोदैवतं च प्रजापतिः ३ हस्तावध्यात्ममित्याहुर्गंधार्थसंख्यानदर्शिनः ॥ कर्तव्यमधिभूतं तु इंद्रस्तत्राधिदैवतम् ४ वागध्यात्ममिति प्राहुर्गंधार्थश्रुतिनिदर्शिनः ॥ वक्तव्यमधिभूतं तु वद्विस्तत्राधिदैवतम् ५ चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्गंधार्थश्रुतिनिदर्शिनः ॥ रूग्णमत्राधिभूतं तु सूर्यश्चाप्यधिदैवतम् ६ श्रोत्रमध्यात्ममित्याहुर्गंधार्थश्रुतिनिदर्शिनः ॥ शब्दस्तत्राधिभूतं तु दिशश्चाधिदैवतम् ७ जिह्वामध्यात्ममित्याहुर्गंधार्थश्रुतिनिदर्शिनः ॥ रस एवाधिभूतं तु आपस्तत्राधिदैवतम् ८ घ्राणमध्यात्ममित्याहुर्गंधार्थश्रुतिनिदर्शिनः ॥ गंध एवाधिभूतं तु पृथिवीचाधिदैवतम् ९ त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्तत्त्वद्विविशारदाः ॥ स्पर्शमेवाधिभूतं तु पवनश्चाधिदैवतम् १० मनोऽध्यात्ममिति प्राहुर्गंधार्थशास्त्रविशारदाः ॥ मंतव्यमधिभूतं तु चंद्रमाश्चाधिदैवतम् ११ अहंकारिकमध्यात्ममाहुस्तत्त्वनिदर्शिनः ॥ अभिमानोऽधिभूतं तु बुद्धिश्चात्राधिदैवतम् १२ बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्गंधार्थवदभिदर्शिनः ॥ बोद्धव्यमधिभूतं तु क्षेत्रज्ञश्चाधिदैवतम् १३ एषातेव्यक्तितो राजचविभूतिरनुदर्शिता ॥ आदौ मध्ये तथा तच्च यथा तत्त्वेन तत्त्ववित् १४ प्रकृतिर्गुणां विभुर्देवोऽस्वच्छंदेनात्मकाम्यया ॥ क्रीडार्थं तु महाराजशतशोऽथ सहस्रशः १५ यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते ॥ प्रकृतिस्तथा विभुर्देवोऽपुरुषस्य गुणान् बहून् १६ सत्वमानंद उद्रेकः प्रीतिः प्राकाश्यमेव च ॥ सुखं शुद्धित्वमारोग्यं संतोषश्च दधानता १७ अकार्पण्यमसंभक्षमाष्टिरहिंसता ॥ समता सत्यमाचष्ट्यंमार्दवं हीरचापलम् १८ शौचमार्जवमाचारमलौल्यं हृद्यसंभ्रमः ॥ इष्टानिष्टवियोगानां कृतानामविकल्पना १९ दानेन चात्मग्रहणमस्पृहत्वं परार्थता ॥ सर्वभूतदया चैव सत्वस्यैते गुणाः स्मृताः २० रजोगुणानां संघातोरूपमैश्वर्यविग्रहौ ॥ अत्यागित्वमकारुण्यं सुखदुःखोपसेवनम् २१ परापवादे पुरतिर्विवादानां च सेवनम् ॥ अहंकारमस्त्कारश्चित्तवैरोपसेवनम् २२ परितापोऽभिहरणं हीनाशोऽनार्जवं तथा ॥ भेदः परुषता चैव कामः क्रोधो मदस्तथा २३ दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः ॥ तामसानां तु संघातं प्रवक्ष्याम्युपधार्यताम् २४ मोहोऽप्रकाशस्तामिस्रमंधतामिस्रसंज्ञितम् ॥ मरणं चांधतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते २५ तमसो लक्षणा हि भक्षणाद्यभिरोचनम् ॥ भोजनानामप्यातिस्तथाऽपेयेष्वनृता २६ गंधवासो विहारे पुशयनेऽप्यासनेषु च ॥ दिवा स्वप्नेऽतिवादे च प्रमादेषु चैव रतिः २७

किञ्च । स्वच्छंदेनोत्तिरेकं तत्राभाव उक्तः । आत्मकाम्यया क्रीडायां चेतोमोक्षमोगेतत्फलमुक्तं १५ दीपदृष्टेन क्रीडाविषयाणां प्रान्तं त्यक्तं । तेन परिणामक्रमेण मोक्षफलमपि यत्नं विना स्वपमेव भविष्यतीति प्रत्याशानकार्येति दर्शितं १६ गुणविकारानेवाह सत्वमित्यादिना सत्त्वैर्धर्मैः उद्रेकैश्चैव शेषैः स्पष्टं १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

२८ ॥ इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठेयभारतभावरूपे त्रयोदशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥ एतैर्गुणविकारैस्तत्प्रकाशकः पुरुषोऽनेकपात्रिक्रियतत्त्वप्रकाशवाङ्गुल्यायुपाधिभिराकाश
हवाहल्ललक्षणलिकायुपाधिभिर्दार्धवर्तुल्लङ्घायाकृतामिव प्रतिपद्यते तद्भूतत्वाकारामुरुपाणिजोत्तममध्यमाधमानिस्थानानि प्राप्नोतीत्यत्र प्रतिपाद्यते एते प्रधानस्य गुणाः इत्यादिना १।२। ३। ४। ५
६। ७। ८ निरूपणतात्पर्यमाह पुण्येति ९ पुण्यादिवियोगे हेतुज्ञानिनां मध्ये संभवमाह ज्ञानिनामिति तत्त्वज्ञसंगत्या तत्त्वमात्रं पुण्यपापविमुक्तो भवतीत्यर्थः अबोजनिरविद्यं १० अव्यक्तस्य व्यवक्तो
मुत्तैर्ब्रह्मणि तिष्ठतीति तथा अन्यकदापि प्राप्यमित्यर्थः । विमंजुषारत्नवज्रेत्याह स एष इति प्रकृतिः स्वरूपं नित्यं कूटस्थ एव स उपचारात् प्रकृतिस्थ इत्युच्यते घटाकाशेमातिरिक्तास्मिन् प्रकृतिस्थत्वमारोप्यते
नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानाच्छ्रद्धानता ॥ द्वेषो धर्मविशेषाणां मेते वैतामसा गुणाः २८ ॥ इति श्रीमन्मोक्षधर्मपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे त्रयोदशा
धिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम ॥ कृत्स्नस्य चैव जगत्सिद्धं त्यनपगाः सदा १ अव्य
क्तरूपो भगवान् शतधा च सहस्रधा ॥ शतधा सहस्रधा चैव तथा शत सहस्रधा २ कोटिश्वकरोत्येष प्रत्यगात्मानमात्मना ॥ सात्विकस्योत्तमं स्थानं राजस्येह मध्यमम्
३ तामसस्याधमं स्थानं प्रादुरध्यात्मचित्तकाः ॥ केवलेनेह पुण्येन गतिमूर्ध्वा मवाप्नुयात् ४ पुण्यपापेन मानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिम् ॥ द्वंद्वमेपात्रयाणां तु सन्निपातं च
तद्वतः ५ सत्वस्य रजसश्चैव तमसश्च श्रृणुष्व मे ॥ सत्वस्य तुरजोऽष्टं रजसश्च तमस्तथा ६ तमसश्च तथा सत्वं सत्वस्याव्यक्तमेव च ॥ अव्यक्तः सत्वं संयुक्तो देव लोक मवा
प्नुयात् ७ रजः सत्वसमायुक्तो मानुषे पुप्रपद्यते ॥ रजस्तमोभ्यां संयुक्तो स्तिर्यग्यो निपुजायते ८ राजसैस्तामसैः सत्वैर्युक्तो मानुषमाप्नुयात् ॥ पुण्यपापवियुक्तानां
स्थानमाहुर्धमात्मनाम् ९ शाश्वतं चाव्ययं चैव मक्षयं चामृतं च तत् ॥ ज्ञानिनां संभवं श्रेष्ठं स्थानमत्रणमच्युतम् ॥ अर्तोऽद्रियमवीजं च जन्ममृत्युतमो नुदम् १० अव्य
क्तस्य परं यत्तत्पृष्ठस्तेऽहं नराधिप ॥ स एष प्रकृतिस्थो हितस्त्वहं त्यभिधीयते ११ अचेतना चैव मता प्रकृतिश्चापि पार्थिव ॥ एतेनाधिष्ठिता चैव सृजते संहरत्यपि १२
॥ जनक उवाच ॥ अनादिनिधना वेता उभावैव महामते ॥ अमूर्तिमंता वचला वप्रकंप्य गुणा गुणौ १३ अग्राह्या वृषिशाई लक्ष्यमेकोह्यचेतनः ॥ चेतना वांस्तथा चैकः
क्षेत्रज्ञ इति भाषितः १४ त्वंहि विम्रेद्रकात्सर्व्येन मोक्षधर्ममुपाससे ॥ साकल्यं मोक्षधर्मस्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः १५ अस्ति त्वं वैवल्वं चाविनाभावं तथैव च ॥ देवं
तानि च मे ब्रूहि देहं यान्याश्रितानि वै १६ तथैवोक्तामिणः स्थानं देहि नो वै विपद्यतः ॥ कालेन यद्विप्राप्नोति स्थानं तत्प्रब्रवीहि मे १७ ११ एतेनाप्यक्तांतकल्पेन प्रकृतिर्लौ
हत्वेन १२ उभयोरपि तुल्यवचेतनत्वं मत्स्वानः प्रकृतेरचेतनत्वमाश्लिषति अनादीत्यादिना अमूर्तत्वमहं त्यत्वं तच्चानित्यानुमेये प्रधाने पुरुषे च तुल्यमतस्तपोरनादिनिधनत्वं तत्तत्प्राप्त्यगुणा गुणत्वं अगुणाः सं
गित्वादिर्दोषः गुणोऽसंगित्वादिः अप्रच्युतस्वभावावित्यर्थः १३ अग्राह्यत्वात् तयोर्वैलक्षण्यं न निश्चेत्तुं शक्यमित्याह मायाविति १४ १५ एवं पुंसश्चेतनत्वेऽप्यस्ति त्वंकथं बह्वौ चोपयोरपि तुल्यं प्रकृत्योर्गुणप्रा
शायस्यं भावात् । अस्ति त्वं वैवल्वं चैव मक्षयं चामृतं च तत् १६ पुंसो विभुत्वेन प्रकृतेरविनाशेन च तदसंभवात् । ननु तर्कमेतदात्मनसो रिव पुं प्रकृत्योर्नित्ययोगोऽपि फलोपहितो विलक्षणः संयोगोऽन्यः सच कदा
चित्कृत इति तदभावान्मोक्षे पुंसः केवलत्वं युज्यत इत्याशंकाह विनाभावमिति निरवयवे पुंस्यव्याप्यवर्तिनः संयोगस्यैवासंभवात् अभ्युपगमेऽपि तत्त्वादिवत्पदे शभेदाभिनतद्वैलक्षण्यस्य सुतरामसंभवाच्च दृष्टे
दार्ष्टिके च तुल्यवत्संयोगासिद्धौ दृश्यमानस्य संयोगस्य मिथ्यात्वमंतरं रणे विनाभावो न संभवति । मिथ्यात्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धमित्याशयः १६ उक्तामिण उक्तांतस्य विपद्यतोऽग्निरागस्य १७

अद्विष्टानिमृत्सुखकानि १८ ॥ इतिशांतिपर्वणि मोक्षमर्षपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥ कथमेकोऽवचेतनइतिचेतनाचेतनविभागमाक्षिपत्तत्त्वोभा
वपिक्वित्चेतनावचेतनौवासंमतौ । नांत्यः जगदाभ्यपसंगात् । नायः दृश्यमानस्यहृदयविभागस्यदुर्गुणद्ववात् । अथयथाभ्यलयेचंदनाचंदनाविचंदनाविवभवत्तत्त्वमनादिसंयोगाचेतनाचेतना
वपितोचेतनाविवभवत्तत्त्वचेतदपिन स्वभावस्यापरिहार्यत्वादित्याह नदाक्यइति १ । २ स्वभावतोऽज्ञोप्यारोपितेनज्ञत्वेनोपयुक्तैर्मुक्तैस्तान्मुणान् ३ तर्हिमुख्योभोक्तार्किकुण्डइत्याश्रयकेनस्याह
अव्यक्तइति अव्यक्तोऽदृश्योऽगमात्मानजानितेनभुक्च यतोमत्तआत्मनोऽभ्यभोग्यमर्थेनपश्यति अभिभ्यस्यत्तत्त्वित्युत्थानाभिप्रायेणोक्तम् ४ अनेनभोक्तृत्वाभोक्तृत्ववैलक्षण्येनएतदव्यक्तमपानं
स्वभावतोऽचेतनमपितदव्यथाततोभोक्तृःसकाशादव्यथाविपरीतमभोक्तृनस्वात् । कथंजडोभोक्तृत्वमतआह अक्षरत्वाक्षरत्वाचेति क्षराक्षरात्मत्वादिदिशिदात्मकत्वात्तत्त्वभोक्तृत्वेननुकाप्रकृदवयववै
तनांशमात्रस्येत्यर्थः । नित्यत्वाच्चाभोग्यभोक्तृविभागस्यनकश्चिदोपपत्त्यर्थः ५ ननुजनुकाप्रयोरिवनुल्यस्वभावयोःसंक्षेपोदटोननुकाप्रकाशयोरितिचिद्विचिंतोःसंबोधोर्निरूपइत्याशंक्याह

सार्व्यज्ञानंचतत्त्वेनपृथग्योगंतथैवच ॥ अरिष्टानिचतत्त्वानिवक्तुमर्हसिसत्तम ॥ विदितंसर्वमेतत्तेपाणावामलंक्यथा १८ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि
मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे चतुर्दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच ॥ ॥ नशक्योनिर्गुणस्तातगुणी
कर्तुंविश्रांपते ॥ गुणवांश्चाऽप्यगुणवान्यथातत्त्वेनिबोधमे १ गुणैर्हिगुणवानेवनिर्गुणश्चागुणस्तथा ॥ प्राहुरेवंमहात्मानोमुनयस्तत्त्वदर्शिनः २ गुणस्वभावस्त्व
व्यक्तोमुणात्रैवातिवर्तते ॥ उपयुंकेचतानेवसचैवाज्ञःस्वभावतः ३ अव्यक्तस्तुनजानीतेपुरुषोऽज्ञःस्वभावतः ॥ नमत्तःपरमोऽस्तीतिनित्यमेवाभिमन्यते ४
अनेनकारणेनैतदव्यक्तंस्यादचेतनम् ॥ नित्यत्वाच्चाक्षरत्वाच्चक्षरत्वान्नतदन्यथा ५ यदाऽज्ञानेनकुर्वीतगुणसर्गंपुनःपुनः ॥ यदाऽऽत्मानंनजानीतेतदाऽऽत्मापि
नमुच्यते ६ कर्तृत्वाच्चापिसर्गाणांसर्गधर्मांतथोच्यते ॥ कर्तृत्वाच्चापियोगानांयोगधर्मांतथोच्यते ७ कर्तृत्वात्प्रकृतीनांचतथाप्रकृतिधर्मिता ८ कर्तृत्वाच्चापि
बीजानांबीजधर्मांतथोच्यते ॥ गुणानांप्रसवत्वाच्चप्रलयत्वात्तथैवच ९ उपेक्षत्वादनन्यत्वादभिमानाच्चैवेकलम् ॥ मन्यंतैतयःसिद्धाअध्यात्मज्ञागतज्वराः ॥
अनित्यंनित्यमव्यक्तंव्यक्तमेतद्विशुश्रुम १०

येति अज्ञानेनेतिच्छेदः गुणसर्गगुणसंसर्ग आद्योयदाशब्दोयस्मादर्थे यदिदिपाठःस्वच्छः यस्मादाध्यासिकोऽयमज्ञानकृतआत्मनिगुणसंसर्गस्तस्माद्यावदात्मानमसंगंजानातितावन्न
मुच्यतेइत्यर्थः ६ अमुक्तिहेतुमाह कर्तृत्वादित्यादिना प्राकृतेनमहदादितत्त्वकर्तृत्वेनाप्यपिकर्तायतोभवत्यतो नमुच्यतेइत्यर्थः ७ प्रकृतीनांप्रजानां ८ बीजानांस्थावराणां गुणानां कामशमादीनां ९
नन्वेवैषियस्पर्ककेवलत्वं स्यादत आह उपेक्षत्वादिति उपसमीपे सित्याईस्तेइत्युपेसः सासी नहि सास्पेण सासीविक्रियते घटेन लोका इवातः केवलत्वमस्य युज्यते यथोक्तम् । 'नर्तस्याद्विक्रियादुःखी
साक्षिताकाऽधिकारिणः ॥ धीविक्रियासहजानां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः' इति ननु साक्षित्वमस्तु भावाप्रतिभूत्वेदानीं यदुःखं स्वपरिहार्यमित्याशंक्याह अनन्यत्वादिति नास्त्यन्योऽस्माद्विक्रियनन्यस्त
त्वात् दुःखादेः स्वरूपेणाप्यसत्त्वाभात्मनितत्संबन्धः कदाचिदन्वस्तीत्यर्थः । कुतस्तर्हि दुःखभाजनमत आह अभिमानादिति यदाहि पुत्रमात्मीर्यमन्यतेतदा दुःखेन दुःखीभवति नान्यथा । एवं धीतादात्म्या
द्वीदुःखेनावस्थदुःखत्वं धीत्यागेनेव केवलत्वेन नित्यसिद्धमित्येतेन अस्तित्वकेवलत्वाविना भावानामाक्षेपः परिहृतो ज्ञेयः । अनित्यमिति अनित्यं परिणामि अन्यत्वाकारणं व्यक्तकार्यमिति १०

म्यालेवनानियेषुतान तथाचसूत्रम् । प्रच्छर्दनविधारणाम्यांवाप्राणस्यविषयवतीबाधपृष्टिकृत्पञ्चमनसःस्थितिनिरवैषिनी । प्रच्छर्दनेरेकः । विधारणपूरकपूर्वकःकुम्भकः । तयानासिकाधिरापरतोर्म
पसंवित् । जिह्वेरससंवित् । तालनिरूपसंवित् । जिह्वामध्येस्पर्शसंवित् । जिह्वामूलेशब्दसंवित् । तत्रवायुधारणायाःफलविवर्तितदिशोदशोक्त्युक्तखेचरतदेवामुर्वतीत्यर्थः ५ अष्टगुणेनपुष्ट्येकमयेनसूत्रम्
शरीरेणसंस्पृश्यसंन्यासचंदेहस्यसुखंयथेच्छकुरु । एतद्यदृष्टंफलमोक्षातेषुगोपधर्मेपुष्ट्यद्वेत्पादानार्थमुक्तंनतुयोगिनामवश्यादरणीयं ६ वेदेष्विति अष्टगुणिमणिमाद्यष्टगुणवर्त नित्ययोगेमेतत्त्वर्थायः
अष्टगुणमष्टांगं प्राणायामःप्रत्याहारोऽध्यानाधारणतर्कःसमाधिःषडंगातिमेत्रायणीयोपनिषदिषड्वेवांगांयुक्तमनितथापिपञ्चमनियमाभ्यांश्रुत्यंतरोक्ताभ्यांसहाहसख्याबोध्या । अत्रसूत्रमित्युक्तेःपूर्व
स्यस्युल्लेखंदाधिकारित्वेचोक्तं । तर्कोयोगसिद्धिपस्थितामुदोपोभयनं ७ द्विगुणद्विपकारं तदेवाह सगुणसदीनं निर्गुणनिर्बीजं ८

वर्तितोद्भावाधिक्यंभवत्येव अयमर्थः । पूरकादीनांमूलाभारादीनांश्वेवतदिकंभ्यापन्नयोवायुवारणंकरोतिससिच्यति ध्यानवार्जितत्वंभ्यस्परभवश्यंवाभ्यतइति यथोक्तंपवनयोगसंग्रहे । 'प्राणायामे नयुक्तेनसर्वरोगक्षयोभवेत् । अयुक्ताभ्यासयोगेनमहारोगसमुद्भवः'इति । युक्तेनेवेताध्यानंयुक्तेन देवताश्रयाज्ञवल्क्योक्ताः 'मीलोत्पल्लवश्यामंनानाभिर्मध्येव्यवस्थितं । शतभुजंमहात्मनंपुरेणविचित्रं तथेत् । कुंभकेनहृदियानंभ्यायेचुकमलसनं । ब्रह्माणंरक्तगौरांगचतुर्वर्कंपितामहं । ऐक्येनेश्वरंविद्याहृल्लवस्थमेहेश्वरं । शुद्धस्फटिकसंकाशंनिर्मलंपापनाशनं'इत्यादिनाः । १० निशायाइति द्वादशपूर्वोक्ताः द्वाविंशतिचोदनाएवात्ररक्षेपेणद्वादशप्रश्नांतरेणगणिताः यथोक्तंशिवयोगे 'मूलाधारत्रिषावर्तब्रह्मचक्रंभोगोपमं । तत्तंदेऽग्निनिभेभ्यायेदधःशक्तिमभीष्टदां १ स्वाधिष्ठानंततश्चक्रंतत्रचातुर्दलंजुजं । तदेवोद्गीयनंभ्यायेत्पश्चिमाभिमुखंशिवं २ पंचावर्तनाभिचक्रेमेधाकारंतडिभिर्भ ३ तत्रकुंडलीनंभ्यायेदधःशक्तिमुसिद्धिदां ३ अथोमुखाष्टपत्राग्नयुक्तंहृचक्रमिष्टं । तन्मध्यकणिकांभ्यायेज्जयोतिर्लिमा कूर्तित्तिवर्मा ४ पंचमंकेठचक्रंतुतत्रांगुलचतुष्टयं । इडापिंगलयोर्ध्यायेत्सुषुम्नांमध्यस्थित्याम् ५ पृष्ठचर्येदिकारिणंमूलतद्राजदंतकं । भ्यायेत्तुदशमंद्वारंतत्रशून्यंमुसिहृये ६ भूचक्रंसप्तमंत्वेकनालकंदंस्वया कप्रदं । भ्यायेद्विषयशिलाकारंप्रमथेज्ज्ञानलोचनं ८ ब्रह्मरंभेऽष्टमंचक्रंनिर्वाणालयंसुसूक्ष्मदं । तत्रजालधरेभ्यायेत्सूक्ष्ममोक्षप्रदंततः ८ आकाशबीजंनवमंप्रशस्तंत्रिकूटचक्रंपूर्णगिरेश्वपुष्टे । तत्रोच्चैशक्तिं शुभंदांसूक्ष्मांभ्यायेत्सहासरोजमभ्ये ९ आकाशबीजंहकारस्तस्मिन्परपूर्वैर्काशरस उपरिभूताकाशमार्गंभाषेत् । एतान्वचोदनावायुनिग्रहमभिताः । ततःशून्यात्परंस्मृष्टिकार्येननोधारयेत्ततःकारणे ततोनिष्कलेऽतितिसप्तद्वदशचोदनाः पूर्वरात्रेआवर्त्यैकानिद्रांगृहीत्वापश्चादुनर्द्ददशएताएवाभ्यसेदित्यर्थः ११

एवैवाधुपारणाधुपायेन दृष्टीमनोनिग्रह उपशान्तेन शान्तेन तत्त्वप्रतिपत्तियोग्येन एकांतशीक्षिणा एवाक्षिना संस्थासितेत्यर्थः । आत्मध्वेन वतु रूपादौ आरम्भेन पत्यतेनात्मारामेण बुद्धेन शास्त्रतत्त्वविदा आत्मायां कल्पः संधार्यः १२ कथं योक्तव्य इत्यत आह पंचानामिति दोषान् प्रक्षुप्तारूपात् प्राप्तमपिशब्दादिकं वाऽऽसिम्पनिरस्य एतेन प्रत्याहार उक्तः १३ प्रतिभां विक्षेपं अपवर्गमलं प्रक्षिप्तं हरेर्युक्तिमाह ईद्विते १४ बुद्धौ मइत्तत्त्वे १५ परिसंख्येयप्रविलाप्यलमत्यर्थं नित्येन तत्त्वाकाशादिवद्व्यावहारिकमित्यर्थः १६ तत्सु प्रतिस्थिर्वा संस्थां कृत्स्नमित्यर्थः नित्यमभेयं ज्ञानं ज्ञायां जीवेश्वरभावेन प्राप्याप्यभिप्रमानमप्याकाशवदभेयं अख्यमनश्वरं यतोऽख्यपंहसश्च १७ युक्तस्य समाधिस्थस्य सुखं स्वप्नेदिति स्वसंबन्धं लक्षणं १८ । १९ पाषाणवृत्तिपरसंबन्धं २० । २१

तदेवमुपशान्तेनैकांतशीलिना ॥ आत्मारामेण बुद्धेन योक्तव्योऽऽत्मानसंशयः १२ पंचानामिन्द्रियाणां तु दोषानाक्षिप्य पंचधा ॥ शब्दरूपं तथा स्पर्शरसगंधं
तथैव च १३ प्रतिभामपवर्गं च प्रतिसंहृत्य मैथिल ॥ इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य ह १४ मनस्तथैवाहंकारं प्रतिष्ठाप्य नराधिप ॥ अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धिं
च प्रकृतावपि १५ एवं हि परि संख्याय ततो ध्यायति केवलम् ॥ विरजस्कमलं नित्यमनंतं शुद्धमवगमम् १६ तस्थुः परं पुरुषं नित्यमभेदमजरामरम् ॥ शाश्वतं चाव्य
यं चैव ईशानं ब्रह्म चाव्ययम् १७ युक्तस्य तु महाराज लक्षणान्युपधारय ॥ लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तप्तः सुखं स्वपेत १८ निर्वातितु यथा दीपो ज्वलत्सेह समन्वितः ॥
निश्चयार्थं शिखस्तद्व्युक्तमाहुर्मनीषिणः १९ पाषाण इव मेघोत्थैर्यथा विंदुभि राहतः ॥ नालं चालयितुं शक्यस्तथा युक्तस्य लक्षणम् २० शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्वि
विधैर्गीतवादिनैः ॥ क्रियमाणैर्न कपेत मुक्तस्यैतन्निदर्शनम् २१ तैलपात्रं यथा पूर्णं कराम्यां गृह्य पुरुषः ॥ सोपानमारुहेद्भीतस्तत्तर्ज्यमानोऽसिपाणिभिः २२ संयता
त्मा भयात्तेषां पात्राद् विंदुमुत्सृजेत् ॥ तथैवोत्तरमागम्य एकाग्रमनसस्तथा २३ स्थिरत्वादिन्द्रियाणां तु निश्चलत्वात्तथैव च ॥ एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणां न्युपलक्ष
येत् २४ स्वयुक्तः पश्यते ब्रह्म तत्परममव्ययम् ॥ महत्तमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसन्निभम् २५ एतेन केवलं याति त्यक्त्वा देहमसाक्षिकम् ॥ कालेन महतारा
जचक्षुतिरेषा सनातनी २६ एतद्वियोगं योगानां किमन्यद्योगलक्षणम् ॥ विज्ञायतद्विमन्यंते कृतकृत्या मनीषिणः २७ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मो
क्षधर्मपर्वणि षोडशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ ॥ तथैवोत्क्रममाणं तु शृणुष्व आवहितो नृप ॥ पद्भ्या
मुत्क्रममाणस्यैवैष्णवं स्थानमुच्यते १ जंघाभ्यां तु वसून् देवानां ध्रुवादि तिनः शुतम् ॥ जानुभ्यां च महाभागान्साध्यान्देवानमुयात् २

युक्त्यलक्षणाभ्युक्त्यायुजानस्याह तैलेति उत्तरमुक्तपुनरं एकाग्रमनसः लक्षणाभितोषः २२ । २३ स्थिरत्वाद्द्विभुखल्वनिवृषेः निश्चलत्वादंतरप्रकल्पत्वात् २४ महतोमहत्तत्त्वस्यमध्यस्थि
तत्त्ववार्थं तमसोमध्यस्थितत्त्ववार्थं ज्वलनसन्निभसिन्ध्याप्रतुभयनिष्कृष्टं २५ एतेनदर्शनेन केवलमोक्षं देहत्यागात्माक्षिचिदज्ञानानुवृत्तिरस्तीतिभावः २६ योगं ह्रित्वत्वाप्यं वयंकृतकृत्पाह
तिप्रत्यंतेमनीषिणः अनुभवसिद्धयोगात्केवल्यमिदं तयाचश्रुतिः । 'उर्ध्वमूलमवाङ्शाखंबृहत्संयोजेवदसंपति । नसजातुजनःश्रद्धध्यामस्तुभोमार्मरायादिति' २७ ॥ इति ज्ञातिपर्वणि मोक्षधर्मप
र्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१६ ॥ ॥ ७ ॥ केवल्यमाप्तिराजयोगफलमुक्त्याहउपोगफलमाह तथेवेत्पादिना अत्रयस्मिन्मन्त्रिन्नाधारस
मनस्कोवायुरामरणांतं प्रियतेतत्तदाधारदेवतालोकांतं तेनैवाधारद्वारेणोक्तम्यगच्छतीतिप्रपञ्चकतात्पर्यं ३ । २

॥२३५॥

१।४।५।६। मृग्रांमुपुपयनाडवात्रादरंभ्रेण एतत्कममुक्तिस्थानंनान्यत् तथाचश्रुतिः । शतैकैकाचहृदयस्यानाड्यस्तासांशूर्धानमभिनिःसृतेका । तयोर्ध्वमायाममृतत्वमेतिविष्यद्दृष्ट्याःउक्तमणेभवंतिइति ७ मृत्युंसेनिहितंज्ञात्वाऽपिहितमाचरेदित्याशयेनाह अरिष्टानीति ८ । ९ । १० । ११ प्रकृतेर्विक्रियादातुःकार्पाण्येकपणस्पदावृत्तमित्यादिः १२ कृष्णस्पश्यत्तच्छविर्वृत्तरतातच्छयापक्तिर्मरणचिह्नं छिद्रंछिद्रवंतं १३ शयंग्रंमितिमुरभिद्रव्येज्ञवर्गप्रहृष्ट्यर्थः १४ । १५ । १६ अरिष्टज्ञानफलमाह एतावंतीति १७ योगिनोमरणदायकृतंकर्तव्यंनान्तास्तीत्याह प्रतीक्षमाणहति १८ मृत्युमपिनेच्छेद्येदिमांस्वमाणांक्रियांस्तार्तुकुर्मिच्छेदित्याहायेति पूर्वोक्तीत्यापृथिव्यादिजयाद्राधादिजयोभवतीतिपंचभूतजयामृत्युंजयतीत्यर्थः । तथाचश्रुतिः 'पृथ्व्या

पायुनोत्क्रममाणस्तुमैत्रंस्थानमवाप्नुयात् ॥ पृथिवीजघनेनाथऋभ्यांचप्रजापतिम् ३ पार्श्वभ्यामरुतोदेवान्नाभ्यामिन्द्रत्वमेवच ॥ बाहुभ्यामिन्द्रमेवाहुररसा
रुद्रमेवच ४ ग्रीव्यातुमुनिश्रेष्ठंनरमाप्रोत्यनुत्तमम् ॥ विश्वेदेवान्मुखेनाथदिशःश्रोत्रेणचाप्नुयात् ५ घ्राणेनगंधवहनंनेत्राभ्यामग्निमेवच ॥ भ्रूभ्यांचैवाश्विनौदे
वौललाटेनपितृनथ ६ ब्रह्माणमाप्रोतिविशुम्भुर्ध्रुवादेवाग्रजंतथा ॥ एतान्युत्क्रमणस्थानान्युक्तानिमिथिलेश्वर ७ अरिष्टानिप्रवक्ष्यामिविहितानिमनीषिभिः ॥
संवत्सरवियोगस्यसंबवंतिशरीरिणः ८ योऽरुंधतीनपश्येतदृष्टपूर्वांकदाचन ॥ तथैवध्रुवमित्याहुःपूर्णेदुंदीपमेवच ९ खंडाभासंदक्षिणतस्तेऽपिसंवत्सरायुषः ॥
परचक्षुषिचात्मानंयेनपश्यंतिपार्थिव १० आत्मच्छायाकृतीभूतंतेऽपिसंवत्सरायुषः ॥ अतियुतिरतिप्रज्ञाअप्रज्ञाचाद्युतिस्तथा ११ प्रकृतोर्विक्रियापत्तिःषण्मा
सान्मृत्युलक्षणम् ॥ देवतान्यवजानातिब्राह्मणेश्वरिरुद्धयते १२ कृष्णश्यावच्छविच्छायःषण्मासान्मृत्युलक्षणम् ॥ उर्णनाभेर्यथाचक्रंछिद्रंसीमंप्रपश्यति १३
तथैवचसहस्रांशुंसतरात्रेणमृत्युभाक् ॥ श्वगंधमुपाघ्रातिसुरभिंप्राप्ययोनरः १४ देवतायतनस्थस्तुसतरात्रेणमृत्युभाक् ॥ कर्णनासावनमनंदंतदृष्टिविरागि
ता १५ संजालोपोनिरूपमत्वंसद्योमृत्युनिदर्शनम् ॥ अकस्माच्चस्त्रवेद्यस्यवाममक्षिनराधिप १६ मूर्धतश्चोत्पतेद्भूमःसद्योमृत्युनिदर्शनम् ॥ एतावंतिविरिष्टानि
विदित्वामानवोऽस्तमवान् १७ निशिचाहनिचात्मानंयोजयेत्परमात्मनि ॥ प्रतीक्षमाणस्तत्कालंयत्कालंप्रेततामवेत् १८ अथास्यनेष्टंमरणंस्थातुमिच्छेदि
मांक्रियाम् ॥ सर्वगंधान्नरसांश्चैवधारयितनराधिप १९ सप्ताख्यधारणंचैवविदितात्मानरर्षभ ॥ जयेच्चमृत्युंयोगेनतत्परेणांतरात्मना २० गच्छेत्प्राप्याक्षयंकृत्स्न
मजन्मशिवमव्ययम् ॥ शाश्वतंस्थानमचलंदुष्प्रापमकृतात्मभिः २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे सप्तदशाधिक
त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१७ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच ॥ अव्यक्तस्थं परंयतत्पृष्टस्तेऽहंनराधिप ॥ परंगुह्यमिमंप्रश्नंशृणुष्ववहितोत्तप १

प्यतेजोऽनिलस्विसृष्टितेपद्भ्याम्कयोगगुणप्रवृत्तौ ॥ नतस्पर्योगेनजरानमृत्युःप्राप्तस्वयोगाश्रित्यप्यंशरीरम्'इति १९ सांख्ययोगयोगसुखंफलमाह सांख्येति सांख्यबधारणेति योगउच्यते ताभ्यांसमुभिताभ्यांसहितेषाभ्यासात्थाविदितात्मा मृत्युसंसारं २० गच्छेदिति असमयविनाशि अव्ययमपचयशून्यं अचलमपरिणामि प्रकृतेरपदित्यर्थः २१ ॥ इति शांतिपर्वणिमोक्षमर्षेण निरुक्तं यो भारतभाष्यदीपे सप्तदशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९७ ॥ अचलत्वेन प्रकृतेरपचयव्रणणः प्रतिपादयितुमारभते अव्यक्तस्थितिं अत्राव्यक्तमव्याकृतमायाशब्दलंकाराकाशतिरप्या यास्त्रिगुणात्मकस्वकारणस्यव्रणणोवाचकाः । चक्रेताभिर्विजितैति तमपोद्भूतानां तत्र निक्षिप्येति षष्ठ्यकृतानां भिन्नाप्येन श्रितं तत्स्वव्यक्तस्थं किमव्यक्तं परब्रह्म तस्मात्परतस्तु किमिति पृष्टं त्वयाहं ?

—अक्षेतिवदतोपकोसलेन प्रागेवज्ञात्वादाकाशाख्यकारणब्रह्मात्रपरोऽप्येवाक्यसंदर्भइत्यवसीयते । ननुसगुणब्रह्मपरेवोपकोसलविद्यावतत्रत्युक्तमेव । निर्गुणविद्याधिकारेतु अतपाःनिर्गुणः सूर्यादः सृष्टिविधमितिसूर्योमायावीतमसीतिसूर्यादःसएवसूर्योऽपिमायावेदशक्तितापनीयेश्रूयते । ईश्वरप्रसस्तुदीपशक्तिमायायाव्यपविवेचितेति । तस्मादस्तीश्वरलुप्तवृत्तिष्कलइत्याशंक्याह अतपाः सूर्यादःसूर्यइतिचेति एकस्मिन्निर्गुणसगुणादत्वंसगुणसप्रवृत्तयनुव्ययते विरोधात् । नहिक्काष्टादस्यवेदेःकाष्टोपादानत्वंचयते । कर्ममिवनिर्गुणात्सगुणस्याविभक्तिविरोधाविवभवतइतित्वे तस्ये वतहिंसगुणत्वापत्तेः । श्रुतिस्तुसुपुसिसमाधिकात्मसुखप्रशंसामात्रपरेतिदृष्टव्यं । ननुयत्रत्वस्वसर्वमात्रेवाभूत्तत्वेनकंपश्येदितिविद्यावस्थायां द्वैतदर्शननिषेधति । यत्रहिद्वैतमिवभवतितद्वि तरश्चरंपश्यतीत्यविद्यावस्थाया द्वैतदर्शनमिति वदतीत्यमुपचाराभेदा । तस्मादस्ति सगुणात्सगुणादद्वयमन्यत् । रज्जुगवजुत्तेश्वरस्योदयलयावितिनोक्तदोषइत्याशंक्याह विद्याविद्येति उपा सनैवविद्यातदभावोऽविद्या । तत्रापिदेहिमिवकृत्स्नब्रह्माहंस्वरूपादनप्यत्वेनपश्यतीतिनोक्तश्रुतिविरोधइतिभावः २९ ननुज्ञातज्ञानज्ञेयात्मकत्रिपुटीभानमविद्यातदभानंविद्येतिहि उदाहृतश्रुत्यो रथोनित्वदुक्तइत्याशंक्याह वेद्यावेद्यमिति वेद्यविषयाहिविद्यानावेद्यविषयामवितुमर्हति । नचत्रिपुटीभानेवेद्यविषयत्वमस्तिविद्यायाः वदतोव्यापातात् वेद्यंचब्रह्मैव'आत्माइत्यव्यःसोऽव्येष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः'इत्यादिश्रुतिभ्यः । यथावेद्यंतदब्रह्म अतएवच्छांदोग्येसत्यकामःसत्यसंकल्पआत्मावेद्यत्वेनश्रूयते'यआत्माऽप्यहतापामाविजरोविमृशुविशोकोविजयत्सोऽपिपासःसत्य कामःसत्यसंकल्पःसोऽव्येष्टव्यःसविजिज्ञासितव्योयस्तस्मात्मानमनुविद्यविज्ञानातिससर्वीशलोकांनप्रोतिसर्वीशकामामिति । अप्रियवेत्तैवभवतिविनाशमेवापीतोभवतीतिमूर्च्छामरणदृष्टांतै न सुपुंसंनिर्दिष्टं । त्रिपुटीभावाभावाविकल्पकज्ञानान्मुक्तिरितिचेत्सर्वेऽपिसुपुंसोतादृशाःसतीतिव्यर्थसाधनं । सुपुंसिसमाध्यामैदापादनंपरिभाषामात्रं । अनुभूयमानस्यत्रिपुटीभावस्योभयप्रतुल्यत्वा दतोवेद्यमेवब्रह्मनत्ववेद्यं ननुवेद्यंचेद्ब्रह्मैवभवतिपटादिवदनात्मकत्वाज्जडत्वाच्च आत्माहिविज्ञानमात्ररूपश्च'अयमात्माब्रह्मज्ञानमनंतब्रह्म'इत्यादिश्रुतिशतेभ्यःअतःस्वाभाविकानांदिहादिवर्माणं

वेद्यावेद्यंतथाराजन्नचलंचलमेवच ॥ अपूर्वमक्षयक्षयमेतत्प्रश्नमुत्तमम् ३०

स्थूलत्वादीनांयोगजवर्माणामणुत्वादीनां चण्यभिचारिणांमुदासेनाऽस्थूलमनणुइत्यादिवाक्येभ्यःसर्वेदश्यधर्मशून्यमक्षरमित्यक्तप्रतिपत्तयामित्याशंक्याह अचलंचलमिति द्विविधंविद्वद्ब्रह्मणिधर्मजातं श्रूयतेऽचलंचलं । तत्राप्यहतापाम्बुद्विसत्यसंकल्पत्वांतमंचलं । अणुत्वस्थूलत्वादिकंयत्प्रसादाद्योगिनामपिर्वतैतदस्यानित्यमिति । नहिसत्यसंकल्पोप्यणुःस्यामितिध्यायनस्थूलत्वेनरो कुंशकपोनापिस्थूलःस्यामितिध्यायनणुत्वेन नहियुगपच्छर्षसंभवतिपरस्परविरोधात् । तस्माद्यथाछद्मपारिणाहादयोवृक्षधर्मोपैवसुरभित्वमवुरत्वकपायत्वादयःपरंपरायावृक्षमताअपिपुष्पफ लशालाटनमेवधर्माननुवृक्षस्यअप्याप्यवृत्तित्वात्तेषां तथासत्यसंकल्पादयोऽचलाब्रह्मधर्मोऽस्थूलत्वादयस्तुतेनसमरसीभूतस्यज्ञतयैज्ञानातस्याऽस्तत्तन्निषेधोब्रह्मणिउच्यतएव । वृक्षेसौरभादेरेव स्वाश्रयतादात्म्येनतत्रतत्प्रसक्तैरित्यर्थः । किंचाऽऽस्मैवचेद्ब्रह्माहंइहा स्वस्यवैयर्थ्यनित्यापरोक्षत्वात्तस्यतद्गुणानामपिज्ञानेअर्थोदीनांसर्वदेवभानापत्तेश्च । नहिमणिबुद्ध्याऽपिस्पृष्टःस्फुल्लियोनदहती त्यस्त्यतोदेहबुद्ध्यागृहीतोऽपिस्वाभाविकधर्मप्रकाशयेदेवतस्माद्यमात्माब्रह्मेतिममात्माभदसेनइतिवदुपासनाधर्मोपचारिकोऽभेदइत्याशयेनाह अपूर्वमिति उपास्तेःप्रामाविक्षातं उपास्त्यानुकीटभृंग न्यायेनप्रागुक्तमित्यर्थः । ननुपास्त्यासाध्यस्यमोक्षस्यकथनित्यतास्यात् नित्यश्रीमोक्षः क्रियासाध्यस्यानित्यत्वंचसर्वसिद्धमित्याशंक्याह अक्षयक्षयमिति क्षययोग्यमपिचपुनरावतैतइतिज्ञात्वा बलादक्षयमेव । नहिशारीरेऽर्थेयुक्तिःसंक्रमतेयेनक्रियासाध्यत्वादनित्यत्वमोक्षस्यानुमीयेत । नहिभस्मीभूतेभ्यःसोमाज्यपयःप्रभृतिभ्यःस्वर्गोत्पत्तौज्ञात्वाहतेकिंचिन्मानमस्ति । तस्मा देतत्प्रभजनांश्रुत्युपश्रव्यमनुत्तमंयुक्तिमक्षरं । नह्यात्यंतिकंनैवर्त्तपाषाणकल्पंनैरात्यव्यादादनतिरिच्यमानंपुरुषार्थोभवत्यपित्वात्यंतिकंसत्यसंकल्पत्वादिकमेव । लोकेऽपिनहिकिंचिन्मुक्तिपुरुषार्थं त्वेनोपेत्यपितुरुषादिभोगमेव । तस्मात्प्रामादेदेऽपिपुरुषार्थभूतस्यार्थस्यनिर्गण्यःकृतव्यः । तस्मादस्यक्तमेवमुख्यंब्रह्मननुततोऽन्यच्छिक्कलंनामशून्यकल्पंकिंचिदस्तीतिसिद्धं ३०

अथान्वीक्षिकयासहितायाश्रुतविशतिमश्रयाःश्रवणानंतरं ३१ । ३२ धूलमिवेतिप्रश्नानांश्रुतिसारत्वेनगहनत्वमुक्तं ३३ परिसंप्रश्रुतेर्वाक्यशेषभूतंतर्कं मध्यामिश्रुतिमुपक्रमोपसंहारेकरुण्या दिनातात्पर्यैलिमपट्केनपरिभाषयामि युक्तिमपिसाधकबाधकतर्कबलेनालोडयामि । परामांवीक्षिकींश्रुतिदशितानुक्तिं ३४ चतुर्थीत्रयींवातार्दंडनीतिंवापेक्ष्य सांपरायिकीमोक्षासहिता हेराजशार्दूलहेजनक उदीरितातुभ्यं साविश्रावमुनिकटेऽप्युक्तैर्यर्थः । मतर्धेनपंचविंशत्तत्त्वविंशःशारीरस्थमधिकृत्यस्थिता ३५ उक्तप्रश्नानामुत्तराणिवक्तुमुपोद्घातयति अथेति ३६ विधेति अव्यक्तमितिच्छेदः भूतभण्यरूपंयद्द्वयंसंसारस्तत्करोतीविभूतभण्यभयंकरं ३७ अविश्वोनिष्कलस्तथेतिगोपाठःप्रामाणिकः । आत्मेत्येवोपासितेत्यत्रोक्तस्योपास्यस्यात्मनस्तदेतत्प्रेयःपुत्रात्मे योविज्ञात्वेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरंपदयमाद्येतिसर्वीतरत्वमयमितिप्रत्यमनन्यत्वंचोक्तं । तदस्यस्वचविश्वस्यसोन्यमात्मनःप्रियंब्रुवाणंब्रूयात्प्रियंतेरोत्पत्तीतिश्लोकहेतुत्वमुक्तं । अतःपौर्वा पर्यंपर्यालोचनादुःखदाविज्ञातदयोविश्वोनिष्कलआत्मेतिसिद्धं । इदं सर्वंयद्यमात्मेतिबाधायांसामानाधिकरण्यादोऽयंस्थानुःसमुपमानितिवत् । आत्मविदःसार्वतम्योक्तिरपिबाधकालीनानुभवानुसं धानमात्रमितिज्ञेयं । यदुक्तंयदेवआकाशआनंदोनस्यादित्पाकाशानंदयोःसामानाधिकरण्यादुपगुणिभावेनाभेदइतित्राह अश्वथेति मिथुनमथाऽश्वथेतिद्वयमित्यर्थः ३८ अव्यक्तंस्त्रीरूपांमकृतिं पुरुषंपुरुषंरतःसिचं यस्यामितिर्विबंमप्यप्रकृतिःसर्वैकोतिसांबिबभूतोऽन्योनिष्कलइत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु आकाशेइतिसप्तमी तेनयदिकारणेआनंदोनस्यात्तदिकार्यमुत्तरानस्यादित्याचाराधेय

अथोक्तश्चमहाराजराजागंधर्वसतमः ॥ पृष्ठवाननुपूर्वेणप्रश्नमर्थविदुत्तमम् ३१ मुहूर्तमुप्यतांतावद्यावदेवंविचित्तये ॥ वाढमित्येवकृत्वाचतूर्णांगंधर्वआस्थितः ३२ ततोऽनुचित्तयमहंभूयोदेवीसरस्वतीम् ॥ मनसासचमेप्रश्रोदम्रोष्टमिवोदृतम् ३३ तत्रोपनिषदंचैवपरिशेषंचपार्थिव ॥ मध्यामिमनसातातदृष्ट्वा चान्वीक्षिकीपराम् ३४ चतुर्थीराजशार्दूलविद्यैषांपरायिकी ॥ उदीरितामयातुभ्यंपंचविंशदधिष्ठिता ३५ अथोक्तस्तुमयाराजनराजाविश्रावसुस्तदा ॥ श्रूयतांयद्ब्रवानस्मान्प्रश्नंसंपृष्ठवानिह ३६ विश्वाविश्वेतियदिगंधर्वेद्रानुपृच्छसि ॥ विश्वाऽव्यक्तंपरंविद्याभूतभण्यभयंकरम् ३७ त्रिगुणंगुणकर्तृत्वादिश्वान्यो निष्कलस्तथा ॥ अश्वश्चाश्वचमिथुनमेवमेवानुदृश्यते ३८ अव्यक्तंप्रकृतिंप्राहुःपुरुषेतित्चनिर्गुणम् ॥ तथैवमित्रंपुरुषंवरुणंप्रकृतिंतथा ३९ ज्ञानंतुप्रकृतिं प्राहुर्ज्ञेयंनिष्कलमेवच ॥ अज्ञश्चज्ञश्चपुरुषस्तस्मान्निष्कलउच्यते ४० कस्तपाअतपाःप्रोक्तःकोऽसौपुरुषउच्यते ॥ तपास्तुप्रकृतिंप्राहुरतपानिष्कलःस्मृतः ४१

भावश्चकारणानंदयोःसर्वत्रश्रूयतइतिनगुणगुणिभावेनतयोःसंबंधः । आनंदंब्रह्मणोविद्वानितिपृष्ठपिराहोःशिरदतिवदोपचारकीवाबोध्या ब्रह्मणइतिपदंब्रह्मवित्परंवाकृतैर्यप्युक्तं । आपो वाहदेसर्वमित्यादिश्रुतेर्वैरुणएवास्तिनमित्रः । मांहुक्योक्तंसर्वेश्वरत्वादिकमपिदुरीयाण्यव्येवेतितत्राह तथेवेति उदाहृताश्रुतिःकारणमात्रपराननुशुद्धंनिषेधतीतिनतथांमांहुक्यश्रुतसर्वेश्वरत्वादिकंतुती यमानंदमयंप्रकृत्यश्रूयमाणंचतुर्थीनिष्कलपरतयातेनुज्ञक्यमतोऽस्तिवकृतादप्येमित्रइत्यर्थः ३९ यत्तुक्तंप्रकाशमात्रस्यजगज्जमादिहेतुत्वंनसंभवतीतिज्ञानवदेवब्रह्मेतितत्राह ज्ञानंतुप्रकृतिमिति यत्तादृशजगज्जमाद्युपयोगिज्ञानंतमायावृत्तिरूपत्वात्प्रकृतिरेव । सत्त्वधर्मोहिज्ञानमितिसारूप्यमसिद्धिः । यत्तुतेनज्ञानेनप्रमाणवृत्तिरूपेणजन्येततत्प्रमाणफलभूतंप्रमाणंज्ञानंवैदांतैर्ब्रह्मेयमि त्युच्यते यथोक्तं । परामर्थप्रमेयेपुयाफलत्वेनसंभ्रता । संवित्स्त्वैवेहमेयोऽर्थोवेदांतोक्तिप्रमाणतः'इति । तच्चज्ञेयस्वरूपंज्ञानंनिष्कलसत्यंज्ञानमित्यादिश्रुतिविषयइत्यर्थः । यत्तुज्ञात्वात्तत्त्वैश्वरीययोः स्वाभाविकेतन्निरूप्यति अज्ञेति ज्ञाज्ञोनिष्कलमेवब्रह्मेत्यर्थः । कार्योपाधिरयंजीवःकारणोपाधिराश्वःइतिब्रह्मण्योपाधिकोजीवैशमाबोऽश्रूयतेतेनपाध्यपगमेतावुभावपिनिष्कलमेवब्रह्मेतिभावः ४० य त्वानंदाकाशयोऽभेदबोधयंवाक्यमुदाहृतंपदावर्ततेवेवमितिप्रत्यकरणिनःसगुणस्यस्तुतिमात्रमित्याशयेनाह कइति कआनंदः तपाःअव्यक्तं तोचक्रमेणपुंमकृतीत्यर्थः यत्तुक्तं अतपाःसूर्यादःसूर्यइति—

1122411

कर्तृत्वादिति काकाक्षिवदपहेतुरुभयत्रापिसंबध्यते प्रकरोतीतिप्रकृतिरितिप्युत्पत्तयेतेषामकार्यत्वेमाकृतत्वमेव न स्यात् नचैष्टापत्तिः ब्रह्मव्यतिरिक्ताप्राकृतवस्त्वंतरकल्पनेममाणाभावात् । अतोऽप्यर्थात्मिति श्रुत्यातन्त्रित्यत्वरूपनावाधचेत्यर्थः । यत्त्वैश्वर्यप्रवाहनिवृत्त्यप्रमितित्वाह कर्तृत्वादक्षपमिति सहोदमभेदः पुनर्जनयतीति श्रुत्याभावाज्ञानकर्मभिः पुनः पुनर्जायमानस्य भोग्यत्वात्सत्यत्वमुक्तं । नचभोगभूमातानसंतितस्मादप्राकृतेषु लोकेषु भोग्यत्वात्सत्यत्वं न युज्यते कर्मभूमौ साधितस्य तत्स्यत्वावश्यभावाद्भोगभूमौ चानुष्ठानाभावादितिसिद्धं । श्रीधरस्वामिभिर्रुद्राहृतयोः श्रुतितद्वाप्यपोस्तु योगसिद्धजीवन्मुक्ताभिप्रोयणाप्युपपत्तिरितिनाप्राकृतलोककल्पनं युक्तमिति उपसंहरति एषेति उक्तेतिशेषः ४७ विद्योपेतमाश्वीक्षिकपाविद्ययासहितं यनं । 'अचः सामानि यज्ज्यं साहि श्रीरमृतासतां' इति श्रुतेः श्रीशब्दितावेदविद्याधनं तसोपपत्तिकां संपाद्य श्रवणमननेकृतेति भावः कर्मणा गुरुस्वप्नदिनापत्यनेन सर्ववेदानित्यकर्मणि एकांतदर्शनाविज्ञेया इत्यर्थः ४८ एते विपदाद्याः यस्मिन्नभिधाने जायंते लीयंते च सर्वदेवदेवदप्रतिपाद्यं वेद्यमात्मानं येन जानंति ते पतन्त्युतामर्षं तितन्त्रित्यप्रमितिपूर्वानुपगमः ४९ । ५० विद्याविघ्नासमंभेदं स्पेतनतुष्टुतं भंडाशुद्धं ५१ अवेद्यं प्रकृतिः वेद्यं ब्रह्म यो वेदविज्ञविदितनलभतेनापरोक्षीकरोति ५२ पथायेन दर्शनेन ५३ त्रयीकर्मकांडोक्तं कर्मसंयस्य वर्तते परित्यज्य अक्षयं धर्मयोगं ५४ पश्यते दृश्यते कर्मणि तत्त्व आत्मेति शेषः शुद्धस्त्वपदार्थोऽपि दामरपुद्गल इत्येतदवाक्यमज्ञानेन केवलीभूतस्य त्वाविद्यः पदं संतत्यर्थं ५५

तत्त्वमसीति वाक्यार्थमेवाह शाश्वत ईश्वरः पंचविंशको जीवः तत्पते जैन मन्त्रे द्वावनुदश्येतां अत्रापि कर्मणि तह संभावनया लोह पृथग्विषयभावेनेत्यर्थः । तस्मिन्निविधेयापेक्षया एकत्वं तावु
भावप्येकमभिधेयस्त्वितिसाधनो वेदांतिनिष्ठाः सांख्याः पश्यति ५६ इति तैसांख्यायोगोऽथ एतज्जीवेश्वरभेददर्शनं नाभिर्नंदंतीति नापित्वभिर्नंदत्येव । तत्र सांख्याः स्वप्नमेवाभेदमाहुः । योगाज
पिमोक्षे पंचविंशतर्वेक्षे शाश्वतं निर्विशेषचिन्मात्रमुपगच्छतस्तादृशे ईश्वरमन्वानास्तयोश्च निर्विशेषयोर्विशेषकृतस्य भेदस्यायोगात् फलतोऽभेदमेवेच्छंतीति भावः । भयोद्रेगा इति पाठे भयादुद्रेगोयेषां तै
था अस्मिन्पक्षे सांख्यामते एवायमभेद इत्यर्थः ५७ पंचविंशपंचविंशस्य तत्त्वं पदच्युतत्वं त्वया उक्तं तच्च धाउतं न तथा अयं भावः । यदि जीवात्वं सत्यं तर्हि तस्येश्वरत्वं तुर्वचं न त्यागमोऽपि घटपटयितु
मीष्टेऽस्तत्त्वमसीत्यभेदो गौणः स्यात् । यद्यसत्यं तदा ब्रह्मकांडस्यापामात्र्याप्यं बंधमोक्षाव्यवस्था चेति ५८ यद्यप्येतद्ब्रह्मः श्रुतं तथाऽपि त्वय्येवमभिधासोऽस्तीत्याह जैमिनीयस्येत्यादिना ५९

अन्यश्च शाश्वतोऽन्यत्तस्तथाऽन्यः पंचविंशकः ॥ तस्य द्वावनुपश्येतां तमेकमिति साधवः ५६ तेनैतन्नाभिर्नंदंति पंचविंशकमच्युतम् ॥ जन्ममृत्युभयाद्योगाः सां
ख्याश्च परमैषिणः ५७ ॥ विश्वासुरुवाच ॥ पंचविंशं यदेतत्ते प्रोक्तं ब्राह्मणसत्तम ॥ तथा तन्न तत्राचेतितद्ब्रह्म च कुर्महीति ५८ जैमिनीयस्यासितस्य देवत्वस्य मया
श्रुतम् ॥ पराशरस्य विप्रपर्वैर्वापि गण्यस्य धीमतः ५९ भृगोः पंचशिखस्यास्य कापिलस्य शुक्रस्य च ॥ गौतमस्याष्टिपेणस्य गार्गस्य च महात्मनः ६० नारदस्यासुरे
श्वे व पुलस्त्यस्य च धीमतः ॥ सनत्कुमारस्य ततः शुक्रस्य च महात्मनः ६१ कश्यपस्यापि तु श्वे पूर्वमेव मया श्रुतम् ॥ तदनंतरं च रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमतः ६२ दै
वतेभ्यः पितृभ्यश्च दैतेभ्यस्ततस्ततः ॥ प्राप्तमेतन्मया कृत्स्नं वेद्यं नित्यं वंदंत्युत ६३ तस्मात्तद्वै भवदुद्ध्या श्रोतुमिच्छामि ब्राह्मण ॥ भवान्प्रवर्हः शास्त्राणां प्रगल्भश्चाति
बुद्धिमान् ६४ न तवाविदितं किंचिद्ब्रह्म न श्रुतिनिधिः स्मृतः ॥ कथ्यते देवलोके च पितृलोके च ब्राह्मण ६५ ब्रह्मलोकगता श्वे व कथं यंति महर्षयः ॥ पतिश्वतपतांशश्च दा
दित्यस्तव भाषिता ६६ सांख्यज्ञानं त्वया ब्रह्म ब्रह्मार्थं कृत्स्नमेव च ॥ तथैव योगशास्त्रं च याज्ञवल्क्यविशेषतः ६७ निःसंदिग्धं प्रबुद्धस्त्वं बुध्यमानश्चराचरम् ॥ श्रोतुमि
च्छामि तज्ज्ञानं घृतं मंडमयं यथा ६८ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ कृत्स्नवारिणमेव त्वामन्ये गंधर्वसत्तम ॥ जिज्ञाससे च मार्गाजंस्तन्निबोधयथा श्रुतम् ६९ अबुध्यमानां
प्रकृतिं बुध्यते पंचविंशकः ॥ न तु बुध्यति गंधर्वप्रकृतिः पंचविंशकम् ७० अनेन प्रतिबोधेन प्रधानं प्रवदंति तत् ॥ सांख्ययोगाश्च तत्त्वज्ञायथा श्रुतिनिदर्शनात् ७१ पश्यंस्त
थैवापश्यन् पश्यत्यन्यः सदा ज्ञवा ॥ षड्विंशं पंचविंशं च तत्तुर्विंशं च पश्यति ७२ न तु पश्यति पश्यंस्तु यश्चैनमनु पश्यति ॥ पंचविंशोऽभि मन्येत नान्योऽस्ति परमो मम ७३

६० । ६१ । ६२ । ६३ प्रवर्हः श्रेष्ठः प्रगल्भो वक्ता ६४ । ६५ । ६६ । ६७ मंडमयं घृतमस्ति त्वाद्बुद्धिर्हिमसिद्धं ६८ । ६९ जीवतत्त्वं वक्तुमुपक्रमते अबुध्यमानांमिति जडाप्रकृतिः पुंसाप्रका
श्यते न तु पुमान्प्रकृत्या तेन जीवस्य बुद्ध्याद्यगोचरत्वेन निष्कलत्वमुक्तं ७० अनेन पंचविंशेन प्रतिबोधेन बोधप्रतिबिंबात्मना तत्तां प्रकृतिं प्रधानं प्रधीयते ऽस्मिंश्चित्छायेति यो गमात्प्रधानं संज्ञं प्रवदंति ।
एतेन चित्छायापानाद्बुद्धिरेव हं प्रत्ययविषय इत्युक्तं । यथा श्रुतिनिदर्शनात् । 'एक एव तत्तात्मा भूते भूतेष्ववस्थितः । एकधा ब्रह्मत्वाच्चैव ब्रह्म इत्येतज्जलं ब्रह्मत्वं द्रष्टांतित्यर्थः ७१ पश्यति
ति चिदाभासादप्यः साक्षी पश्यन् जाग्रदादीं प्रकृत्योर्विवेकत्वात् काले वाच्यस्य विचारश्च तत्तुर्विंशं पंचविंशं च पश्यति । अपश्यन् प्रबुद्धस्यादेनि विवेकलपकसमर्थो षड्विंशं पश्यति । एतेन यः साक्षी स
एव साक्ष्येपासंबद्धः श्रेष्ठः पंचविंशो भवति साक्ष्येण विद्युक्तः षड्विंश इत्युक्तं ७२ षड्विंशस्याप्युक्तत्वं ब्रह्मत्वं तत्तुर्विंशस्य तात्त्विकोक्तसंगतसंगतं तैरित्यति पंचविंश इति ७३

मग्राह्यं भावभावेनेति शेषः ७४ । ७५ कालस्य कालेन । एकत्वं षड्विंशदभेदं मज्जनोन्मज्जे संसारमोक्षौ समत्वेन ज्ञातेन ब्रह्मभावेन ७६ तमेव कालमाह पदेति अर्हं चिदात्मा एषोऽहमर्थो हिरण्यमा
७७ प्रागुक्तं जीवेश्वरभेदं परामृशति अन्य इति वरः षड्विंशः तत्स्थानादिति भावप्रधानां निर्देशः वरस्यावराधिष्ठानत्वादित्यर्थः । अवरस्परज्जुगुगवद्भाषेत तित्तर एक एवेति साधनोऽनुभवतीति भावः
७८ तेनेति साधनोऽन्योऽन्यत्वात् ७९ । ८० अप्रतिबुद्धः प्रधानं बुध्यमानो जीवः बुद्धो ब्रह्म ८१ भाफलमाह पश्यति पश्यंद्दृष्टारं अपश्यंद्दृश्यं सेष्यं सेमापसाधु तत्त्वदृष्टयोरप्यत्वं च निर्वि

न च तुर्विंशको ग्राह्यो मनुजैर्ज्ञानदर्शिताभिः ॥ मत्स्यश्चोदकमन्वेति प्रवर्तते प्रवर्तनात् ७४ यथैव बुध्यते मत्स्यस्तथैवोऽप्यनुबुध्यते ॥ सन्नेहात्सहवासाच्च साभिमानाच्च नि
त्यशः ७५ सनिमज्जतिकालस्य यदैकत्वं न बुध्यते ॥ उन्मज्जति हि कालस्य समत्वेनाभिसंघृतः ७६ यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमन्य एष इति द्विजः ॥ तदा स केवली भूतः ॥ तदा स केवली भूतः
षड्विंशमनु पश्यति ७७ अन्यश्च राजन्यवरस्तथाऽन्यः पंचविंशकः ॥ तत्स्थानाच्चानुपश्यंति एक एवेति साधवः ७८ तेनैतन्नाभिर्नंदंति पंचविंशकमच्युतम् ॥
जन्ममृत्युभयाद्योगाः सांख्याश्च काश्यप ॥ षड्विंशमनु पश्यंतः शुचयस्तत्परायणाः ७९ यदा स केवली भूतः षड्विंशमनु पश्यति ॥ तदा स सर्वविद्ब्रह्म पुनर्जन्म
विंदति ८० एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च ते ज्ञव ॥ बुद्धश्चोक्तो यथा तत्त्वमया श्रुतिनिदर्शनात् ८१ पश्यापश्यं यो न पश्येत्क्षेम्यं तत्त्वं च काश्यप ॥ केवलकेवलं चा
द्यं पंचविंशं परंचयत् ८२ ॥ विश्वासुरुवाच ॥ तथ्यं शुभं चैतदुक्तं त्वया विभो सम्यक्क्षेम्यं देवताद्यं यथावत् ॥ स्वस्त्यक्षयं भवतश्चास्तु नित्यं बुद्ध्या सदा बुद्धियुक्तं मन
स्ते ८३ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ एवमुक्त्वा संप्रयातो दिवं संविभ्राजन् वै श्रीमता दर्शनेन ॥ दृष्टश्चतुष्टया परयाऽभिनंद्य प्रदक्षिणं मम कृत्वा महात्मा ८४ ब्रह्मादीनां सं
चराणां क्षितौ च ये चाधस्तात्संवसंतो न रंद्र ॥ तत्रैव तद्दर्शनं दर्शयन्नेव सम्यक्क्षेम्यं ये पथं संश्रिता वै ८५ सांख्याः सर्वसांख्यधर्मैस्ताश्च तद्द्वयो गायो गधर्मैस्ताश्च ॥ ये चा
प्यन्ये मोक्षकामा मनुष्यास्ते पाभेत दर्शनं ज्ञानदृष्टम् ८६ ज्ञानान्मोक्षो जायते राजसिंहनास्त्यज्ञानादेव माहुर्न रंद्र ॥ तस्माज्ज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितव्यं येनात्मानं मो
क्षयेज्जन्ममृत्योः ८७ प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वा वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम् ॥ श्रद्धातव्यं श्रद्धाधानेन नित्यं न श्रद्धिर्न जन्ममृत्युविशेताम् ८८ सर्वे वर्णा ब्रा
ह्मणा ब्रह्मजाश्च सर्वे नित्यं व्याहंते च ब्रह्म ॥ तत्त्वं शास्त्रं ब्रह्म बुद्ध्या ब्रवीमि सर्वविश्वं ब्रह्म चैतत्समस्तम् ८९ ब्रह्मास्त्यतो ब्राह्मणाः संप्रसूता बाहुभ्यां वै क्षत्रियाः संप्रसूताः ॥
नाभ्यां वैश्याः पादतश्चापि शूद्राः सर्वे वर्णानान्यथा वेदितव्याः ९० अज्ञानतः कर्मयोर्निभजंते तां राजस्ते तथा यां त्यभावम् ॥ यथा वर्णा ज्ञानहीनाः पतंते चोरा
दज्ञानात्प्राकृत्योनिजालम् ९१

कल्पकृतपायोनपश्यंस्त एव केवलसाक्षेणापि मिर्मिकमकेवलसाक्षिपंचविंशचिदाभासरूपं आद्यजन्मकारणं परमहृदादिकार्यं । अनेन 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स ह सर्वं भवति' इति श्रुतो ब्रह्मपदेन मिर्द
शोपसर्वैवेव केवलसाक्षिपंचात्यमिति दर्शितम् ८२ क्षेम्यं मोक्षापहितं देवताद्यं ब्रह्म ८३ । ८४ दर्शनं शास्त्रं दर्शयन् दर्शयन् पथं पंचाधानम् ८५ ज्ञानदृष्टमप्यक्षफलमित्यर्थः ८६ । ८७ अहिर्नश्रदा
वंत आर्दतादपि मत्त्वर्थपिहनिः ८८ । ८९ । ९० । ९१

१२ सर्वत्रस्थसर्ववर्णगतं तत्स्थो ज्ञाननिष्ठोयः स एव ब्रह्मा ब्रह्मणः अपरः क्षत्रियादिरपि तस्थिवान् तत्स्थो ज्ञाने इति शेषः तस्मै तदर्थं मोक्षे निर्व्यतिर्यसिद्धम् १३ । १४ । १५ स्पर्शमासाददौ १६
उपासतुपासीनः १७ प्राकृतमाविचकं १८ अनैतस्त्रिचपचित्तेदमुष्मिन्मितिमानसिनि अयं कृत्वा नित्यं सर्वदा यतो धर्मादिकं प्राकृतमिच्छाऽतः केवलमेवास्मिन्मिति सार्धः श्लोकः १९ इदं धर्मो वि
व्यक्तं बुद्ध्यादि अव्यक्तं ज्ञानम् १०० तत्स्थो ज्ञानं बुद्ध्यादिव्यक्तं तत्स्थो १०१ क्षीयमानं गवादिर्न सर्वमास्मेवेत्यर्थः १०२ । १०३ एवं मुक्तप्रकारेण मन्यस्व ज्ञानी हि १०४ । १०५ अव्यक्तादीनां

तस्माज्ज्ञानं सर्वतो मार्गितव्यं सर्वत्रस्थं चैतदुक्तं मयाते ॥ तत्स्थो ब्रह्मा तत्स्थिर्वाश्वापरोयस्तस्मै नित्यं मोक्षमाहुर्नरेन्द्र १२ यत्तेष्टुष्टन्मया चोपदिष्टं याथातथ्यं तद्वि
शोको भवस्व ॥ राजन गच्छस्वैतदर्थं स्य पारं सम्यक् प्रोक्तं स्वस्ति ते त्वस्तु नित्यम् १३ ॥ भीष्म उवाच ॥ स एव मनुशास्तस्तु याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ प्रीतिमानं
भवद्राजामिथिलाधिपतिस्तदा १४ गते शुनिवरे तस्मिन् ऋते चापि प्रदक्षिणम् ॥ देवरातिनरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित् १५ मोकोर्दिसंश्रया मासहरण्युतथै
वच ॥ रत्नांजलिमथैकं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा १६ विदेहराज्यं च तदा प्रतिष्ठाप्य सुतस्य वै ॥ यतिधर्ममुपासंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिपः १७ सांख्यज्ञानमधीयानो
योगशास्त्रं च तत्प्रशः ॥ धर्माधर्मचराजेंद्र प्राकृतं परिगृह्यत् १८ अनंत इति ल्वासानित्यं केवलमेव च ॥ धर्माधर्मौ पुण्यपापे सत्यासत्येतथैव च १९ जन्ममृत्यु च
राजेंद्र प्राकृतं तदचिंतयत् ॥ व्यक्ताव्यक्तस्य कर्मदमितिनित्यं नराधिप १०० पश्यंति योगाः सांख्याश्च स्वशास्त्रतलक्षणाः ॥ इष्टानिष्टविमुक्तं हितस्थौ ब्रह्म परां
त्परम् १ नित्यं तदाहर्बिद्वांसः शुचितस्माच्छुचिर्भव ॥ दीयते यच्च लभते दत्तं यच्चानुमन्यते २ ददाति च नरश्चेष्टप्रतिष्ठाति यच्च ह ॥ ददात्यव्यक्तं दद्व्येतत्प्रतिष्ठा
तियच्चैव ३ आत्मा ह्येवात्मनो ह्येकः कोऽन्यस्तस्मात्परो भवेत् ॥ एवं मन्यस्व स ततमन्यथा माविचिंतय ४ यस्याव्यक्तं न विदितं स गुणं निर्गुणं पुनः ॥ तेन तीर्थानि
यज्ञाश्च सेवितव्या विपश्चिता ५ न स्वाध्यायैस्तपो भिर्वायज्ञैर्वा कुरु नंदन ॥ लभते व्यक्तिकं स्थानं ज्ञात्वा व्यक्तं महीयते ६ तथैव महतः स्थानमाहंकारिकमेव च ॥
अहंकारात्परं चापि स्थानानि समवायुयात् ७ यत्त्वव्यक्तात्परं नित्यं ज्ञानं तेषां तत्पराः ॥ जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं सदसच्चयत् ८ एतन्मयाऽऽजं जनकात्पुरस्ता
त्तेनापि चानृपयाज्ञवल्क्यात् ॥ ज्ञानं विशिष्टं तथा हि यज्ञाज्ञानेन दुर्गतरतेन यज्ञैः ९ दुर्गजन्मानि धनं चापि राज्ञ भौतिकं ज्ञानं विदो वदति ॥ यज्ञैस्तपोभिर्नियमै
र्ब्रह्मैश्च दिवं समासाद्य पतंति भूमौ १० तस्मादुपासस्व परं महच्छुचिं शिवं विमोक्षं विमलं पवित्रम् ॥ क्षेत्रज्ञात्वापार्थिवज्ञानयज्ञमुपास्य वै तत्त्वमृषिर्भविष्यसि ११
यदुपनिषदमुपाकरो तथाऽसौ जनकं नृपस्य पुरा हि याज्ञवल्क्यः ॥ यदुपनिषत्तत्त्वमशोकमर्च्छति १२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शां
तिपर्वणे मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादसमाप्तौ अष्टादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥

अध्यायश्चतुष्टयस्तत्तत्सादात्म्यमाप्नोतीत्याह लभत इत्यादिना व्यक्तं स्वयं आपरोक्ष्येनेत्यर्थः १०६ शेषस्पर्शार्थं १०७ । १०८ । १०९ । ११० । १११ । ११२ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्ष
नीलकंडीये भारतभावरूपे अष्टादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥

समाप्ताश्चतुष्टयक्रियाप्रधानाश्च विधा अथ साधनप्रधानां चतुष्टयकर्मते ऐश्वर्यवामहत्प्राप्येत्यादिना । स्वधर्मोचरणपूर्वकं निवृत्तिमार्गं निष्ठो ज्ञातं कायक्रियातिनामप्येत्यप्यावतात्पर्यं १ । २ । ३ । ४
५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंडीये भारतभावरूपे एकोनविंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥ ॥ इदानीं गार्ह
स्थ्येऽपि निवृत्तिनिष्ठामुक्तिबीजभूता संभवतीति दर्शयितुं सुलभाजनकसंवाद आरभ्यते अपरित्यज्येति । बुद्ध्याः बुद्धेः विनापतेलीयतेऽस्मिन्निति विनयोलपत्तानामोक्तत्वं १ आत्मा लिखेद्व्यक्तं

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ऐश्वर्यवामहत्प्राप्य धनं वा भरतर्षभ ॥ दीर्घमायुरवाप्याथ कथं मृत्युमतिक्रमेत् १ तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥ रसायनप्रयोगैर्वा केना
प्रोतिजरांतकौ २ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरातनम् ॥ भिक्षोः पंचशिक्षस्येह संवादं जनकस्य च ३ वेदे हो जनको राजा महर्षि वेदवित्तमम् ॥
पर्यष्टच्छत्पंचशिक्षं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ४ केन वृत्तेन भगवन्नतिक्रमेज्जरांतकौ ॥ तपसा वाऽथवा बुद्ध्या कर्मणा वा श्रुतेन वा ५ एवमुक्तः स वेदेहं प्रत्युवाचापरोक्षवित् ॥
निवृत्तिर्न तयोरस्ति नानिवृत्तिः कथंचन ६ न ह्यहानिनिवर्तते न मासानपुनः क्षपाः ॥ सोऽयं प्रपद्यतेऽन्वानं चिराय ध्रुवमध्रुवः ७ सर्वभूतसमुच्छेदः स्रोतसेवो ह्यते स
दा ॥ ऊह्यमानं निमज्जंतं मध्ये कालसागरे ८ जरा मृत्युमहाग्राहेन कश्चिदभिपद्यते ॥ नैवास्य कश्चिद्व्यतिनासो भवति कस्यचित् ९ पथिसंगतमेवेदं दारैरन्यैश्च वंधु
भिः ॥ नायमत्यंतसंवा सोलब्धपूर्वो हि केनचित् १० क्षिप्यंते तेन ते नैव निष्ठनंतः पुनः पुनः ॥ कालेन जाता या ता हि वायुनेवाभ्रसंचयाः ११ जरा मृत्यु हि भूतानां स्वा
दितारौ ह्यकावि ॥ बलिना दुर्बलानां च हस्वानां महतामपि १२ एवंभूतेषु भूतात्मानित्यभूतो ध्रुवेषु च ॥ कथं हि ह्यप्येजातेषु मृतेषु च न संवरेत् १३ कुतोऽहमागतः
कोऽस्मिन्नगमिष्यामि कस्य वा ॥ कस्मिन् स्थितः क्व भविता कस्मात्किमनुशोचसि १४ द्रष्टा स्वर्गस्य कोऽन्योऽस्ति तथैव नरकस्य च ॥ आगमांस्त्वनतिक्रम्य दद्या
च्चैव यजेत च १५ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणे मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे एकोनविंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अप
रित्यज्य गार्हस्थ्यं कुराजर्षि सत्तम ॥ कः प्राप्नोति विनयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे १ संन्यस्यते यथाऽऽत्माऽव्यक्तस्यात्मा यथा च यत् ॥ परं मोक्षस्य यच्चापि तन्मे ब्रूहि
पितामह २ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरातनम् ॥ जनकस्य च संवादं सुलभायाश्च भारत ३ संन्यासफलिकश्चिद्वधूव नृपतिः पुरा ॥ मैथि
लो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुतः ४ संवेदो मोक्षशास्त्रे च स्वे च शास्त्रे कृतश्रमः ॥ इन्द्रियाणि समाधाय शशासव सुधामिमाम् ५ तस्य वेदविदः प्राज्ञाः शुक्लां तां साधुवृत्त
ताम् ॥ लोके पुस्पृहयंत्यन्ये पुरुषाः पुरुषेश्वर ६ अधधर्मयुगे तस्मिन् योगधर्ममनुष्ठिता ॥ महीमनुचचारैका सुलभानामभिष्टुकी ७ तया जगदिदं कृत्स्नमटं
त्यामिथिलेश्वरः ॥ तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानं सिद्धिदं विधिः ८

स्वस्थूलदेहस्य आत्मा स्वकूपे देहद्वयपथात्पत्यते यच्च मोक्षस्य परतत्त्वं तद्व
हेत्यर्थः २ । ३ संन्यासफलसम्पददर्शनं तदस्यास्तीति संन्यासफलिकः ४ स्वशास्त्रे ईदृशीतो ५ तस्य साधुवृत्तां श्रुत्वा तां स्पृहयंतीति संबधः ६ धर्मयुगे सत्ययुगे अनुष्ठिता कर्तारिक्तः भिक्षुकीत्यनेन श्री
नामप्रियां गवाह्ये देव्या दृष्ट्वा संन्यासेऽधिकारोऽस्तीति श्रुतिः । तेन भिक्षाख्यं मोक्षशास्त्रं श्रवणमेकांते आत्मध्यानं च तामिष्टुकीति तदर्थं त्रिदंडादिकं च वार्यं ७ मोक्षे मोक्षशास्त्रे निष्णात इति शेषः ८

नेतिनेवेति १॥ १० लघुशीघ्रमन्त्रगत्यागच्छतीति ११ ॥ १२ सौकुमार्यसौंदर्य १३ ॥ १४ भाष्यविदां संप्रार्थनानामध्ये १५ अस्पृष्टजनकं धर्मपुत्रमोक्षधर्मपुत्रविषयेषु अन्याननाहृत्यचोदयामा
संप्रवृत्तौ जयमुक्तोनेतिनेवेतिसंशया सत्वमिति स्वस्वयोगिभ्यर्थापनार्थजनकस्यसत्त्वबुद्धिस्त्वेनस्वयाबुद्ध्यापविशे १६ स्वबुद्धिर्बहिरस्त्वातं प्रवृत्तौ परबुद्धेः श्रापत्यस्त्वात्कथंमविवेशेत्याशं
क्याह नेत्राभ्यामिति बुद्धिसत्त्वव्यसनमर्थसोम्यमनइतिश्रुतेर्भौतिकद्वन्द्वविप्रभावसुस्मृतं तदपदाचक्षुरादिच्छिद्देभ्योबहिर्निर्गम्यघटादिकंप्रकाशयतिघटच्छिद्रनिर्गतप्रदीपमभावत्तदाचक्षुरादिवामि
त्युच्यते । तत्रैकस्मिन्देशेधुमपत्प्रदीपयोरिवबुद्ध्योरेशवःसंयुज्यतेतत्रयस्तराससादयोवीराःस्वीयेनबुद्धयस्त्रेणसेसृष्टांपरबुद्धिमभिभूयतदीयेर्होदिभिर्न्यवहरेतीतिप्रसिद्धंलोके । यदितुद्वावपि

साजितसूक्ष्मांकांशुत्वात्थ्यनेतिसंशया ॥ दर्शनेजातसंकल्पाजनकस्यवभूवह ९ तत्रसाविप्रहायाथपूर्वरूपंहियोगतः ॥ आविभ्रदनवद्यांगीरूपमन्यदनुत्तमम्
१० चक्षुर्निमेषमात्रेणलघ्वस्त्रगतिगामिनी ॥ विदेहानांपुरींसुभूर्जगामकमलेक्षणा ११ साप्राप्यमिथिलारम्यांप्रभूतजनसंकुलाम् ॥ मैक्ष्यचर्यापदेशेनददर्शमिथि
लेश्वरम् १२ राजातस्याःपरदृष्टासौकुमार्यवपुस्तदा ॥ केयंकस्यकुतोवेतिवभूवागतविस्मयः १३ ततोऽस्याःस्वागतंतल्लवाव्यादिश्यचवरासनम् ॥ पूजितांपा
दशौचेनवरात्रेनाप्यतर्पयत् १४ अथमुक्तवतीप्रीताराजानंमंत्रिभिर्वृत्तम् ॥ सर्वभाष्यविदांमध्येचोदयामासमिषुकी १५ सुलभात्वस्यधर्मेषुमुक्तोनेतिसंशया ॥
सत्त्वस्त्वेनयोगज्ञाप्रविवेशमहीपतेः १६ नेत्राभ्यानेत्रयोरस्यरश्मीन्संयम्यरश्मिभिः ॥ सास्मृतंचोदयिष्यतीयोगवंधैर्वंधह १७ जनकोऽप्युत्समयनराजाभाव
मस्याविशेषयत् ॥ प्रतिजग्राहभावेनभावमस्यानृपोत्तम १८ तदेकस्मिन्नधिष्ठानेसंवादःश्रूयतामयम् ॥ छत्रादिपुविमुक्तस्यमुक्तायाश्चत्रिदंडके १९ ॥ जनकउवाच ॥
भगवत्याःकचर्येयंकृताकचगमिष्यासि ॥ कस्यचत्वंकुतोवेतिपप्रच्छैनमहीपतिः २० श्रुतेवयसिजातौचसद्भावोनाधिगम्यते ॥ एष्वर्थेषूपतरंतस्मात्प्रवेद्यंमत्समा
गमे २१ छत्रादिपुविशेषेषुमुक्तेमाविद्वितत्त्वतः ॥ सर्वांसंभंतुमिच्छामिमानार्हाहिमताऽसिमे २२ यस्माच्चैतन्यमाप्राप्तंज्ञानंवैशेषिकंपुरा ॥ यस्यनान्यःप्रवक्ता
ऽस्तिमोक्षंतमपिमेशृणु २३ पराशरसगोत्रस्यवृद्धस्यसुमहात्मनः ॥ भिक्षोःपंचशिखस्याहंशिष्यःपरमसंततः २४ सांख्यज्ञानेचयोगेचमहीपालविधौतथा ॥
त्रिविधमोक्षधर्मैस्मिन्गताध्याछिन्नसंशयः २५ सयथाशास्त्रदृष्टेनमार्गेणहपरिभ्रमन् ॥ वार्षिकींश्वतुरोमासानपुरामयिसुखोषितः २६

योगिवीरौबुद्धयस्त्रमयोगसंहाराभिज्ञौतदाऽखद्वयवद्दीर्घमिथोनाभिभूयतेततएकस्मिन्देशेद्वयोर्विवादोभवति संबोदयिष्यतीप्रमुमिच्छती योगवंधैर्योगवलेनचित्तबंधैर्बन्धवशोचकार १७ उत्सम
यन्स्वस्याऽजेयत्वाभिमानेर्कुर्वन् अस्याःसुलभायाःभावमाश्रयमनंभूक्तंकरिष्यामित्येवंरूपं विशेषयन्नभिभवन् भावेनभावंजग्राह १८ तयासंहस्रत्वेनेकस्मिन्देशेजवात अधिष्ठानेदेहेउ
त्रेति उभावपिस्तुल्येदोपस्कारंत्यक्तवतावित्यर्थः १९ एतदाख्यानतात्पर्यैत्वेकस्मिन्देशेद्वयोर्विवादोऽपिद्वयोर्जौवयोरवस्थानंभवतितेनस्यूलसूक्ष्मदेहोऽप्यहंजीवस्यानात्मानावित्युक्तं एवंसतित्व
स्यानभिभूतत्वेदर्शयन्जनकउवाच भगवत्याइति २० परकीयंश्रुतादिकमज्ञातमत्तःपृष्ठेनतदेदनीयमित्यर्थः २१ राजाऽप्यहंराज्याभूक्तोऽस्मीत्याह छत्रादिष्विति संमंदुसन्त्यक्त्वातुं २२ मोक्षं
मोक्षहेतुं २३ । २४ सांख्ययोगविधिष्विद्विःक्रमेणज्ञानोपास्तिकर्मकांशार्थोज्ञेयाः । अथमेवत्रिविधमोक्षधर्मस्तत्रविषयेज्ञाताप्याज्ञातमार्गः २५ मपिममसर्मपि २६

२७ । २८ वैराग्यमितिद्वान्यांवैराग्यज्ञानपत्नानांवासिष्ठादौवासनाक्षयविज्ञानमनोनाशशब्दितानांत्रिदंडविभक्त्युक्त्याश्रयेणसिद्धिरुक्ता एथा । 'तत्त्वज्ञानंमनोनाशोवासनासंप्रवच ।
मिथःकारणतांगत्वाद्दुःसाध्यानिस्थितानिहि । यावद्विर्लिनमनोनतावदासनक्षयः । नहोणावासनायावचित्तावन्नशास्यति । यावन्नतत्त्वविज्ञानंतावचित्तावन्नशास्यति । यावन्नचित्तोपशमंनताव
त्तत्त्ववेदनं । यावन्नवासनानाशस्तावत्तत्त्वगमःकुतः । यावन्नतत्त्वसंप्राप्तिर्नतावदासनक्षयः । एकेकशोनिषेयतेययेतेचिरमप्यलं । तत्रसिद्धिंप्रपच्छंतिमंत्राःसंकीर्त्तताइव'इति । यथावर्त्तमानायाः
मेकैकमंत्रावृत्त्यानसिद्धिःकिंतुसहितानामावृत्त्यातद्वदित्यर्थः । मोक्षस्पतत्ताधनस्यज्ञानस्यविधिरुपायः २९ पत्न्ययोगान्यासंमनोनाशहेतुं महदामज्ञानं तेनचपरंवैराग्यमितिसाएवात्रयाणां
सिद्धिर्निष्पत्तिर्महतांद्धानांसुखदुःखादीनांमोक्षायेतिजीवमुक्तिमुखायवयोतिमितिमृत्पुजयापभवतीरयुक्तं ३० । ३१ नमुराच्येकुर्वतस्तत्त्वकथंमुक्तसंगितासंभावितेत्यतआह यथेत्यादिना सवीज

तेनाहंसांख्यमुख्येनमुदघातार्थेनतत्त्वतः ॥ श्रावितस्त्रिविधंमोक्षंनचराज्याद्विचालितः २७ सोऽहंतामखिलांष्टतिंत्रिविधामोक्षसंहिताम् ॥ मुक्तरामश्चराम्येकःपदे
परमकोस्थितः २८ वैराग्यपुनरेतस्यमोक्षस्यपरमोविधिः ॥ ज्ञानादेवचवैराग्यंजायतेयेनमुच्यते २९ ज्ञानेनकुरुतेयत्नंयत्नेनप्राप्यतेमहत् ॥ महद्वृद्धमोक्षा
यसासिद्धिर्यावयोतिगा ३० सेयंपरमिकाउद्धेःप्राप्तानिर्द्वद्वतामया ॥ इहैवगतमोहेनचरतामुक्तसंगिना ३१ यथाक्षेत्रंमृदूभूतमाद्रिग्राह्यावितंतथा ॥ जनयत्यंकुरं
कर्मवृणांतद्वत्पुनर्भवम् ३२ यथाचोत्तापितंवीजंकपालेयत्रतत्रवा ॥ प्राप्याप्यंकुरहेतुत्वमवीजत्वात्रजायते ३३ तद्वद्भगवताऽनेनशिखाप्रोक्तेनमिषुणा ॥ ज्ञानं
कृतमवीजंमेविषयेषुनजायते ३४ नाभिरज्यतिकस्मिन्निध्नानर्थेनपरिग्रहे ॥ नाभिरज्यतिचैतेषुव्यर्थत्वाद्वागरोपयोः ३५ यश्चमेदक्षिणंवाहुंचंदनेनसमुक्षयेत् ॥
सर्व्यंवास्यापियस्तक्षेत्समावेताबुभौमम् ३६ सुखीसोऽहमवासायैःसमलोष्टाश्मकांचनः ॥ मुक्तसंगःस्थितोराज्येविशिष्टोऽन्यैस्त्रिदंडभिः ३७ मोक्षेहित्रिविधा
निष्ठादृष्टान्यैर्मोक्षवित्तमैः ॥ ज्ञानंलोकोत्तरंयज्ञसर्वत्यागश्चकर्मणाम् ३८ ज्ञाननिष्ठावदत्येकेमोक्षशास्त्रविदोजनाः ॥ कर्मनिष्ठातथैवान्येयतयःसूक्ष्मदर्शिनः ३९
प्रहायोभयमप्येवज्ञानंकर्मचक्रेवलम् ॥ तृतीयेयंसमाख्यतानिष्ठातेनमहात्मना ४० यमेचनियमेचैवकामेद्वेषेपरिग्रहे ॥ मानेदंभेतथास्नेहेसदृशास्तेकुटुंबिभिः४१

त्वादेकुरंजनयतीत्यभ्याहृत्ययोज्यं तद्वत्कर्मवीजस्थानीयं ३२ । ३३ ज्ञानंबुद्धिः अवीजवातनावीजशून्यं नजायतेनप्रवर्तते शिखापदयुक्तमोक्तनामस्यतेनपंचशिखेनेत्यर्थः ३४ अन
र्थेनप्रवृत्तौ परिग्रहेष्वपिद्विद्विग्रहे एतेपुरागरीषयोविषयेषुखीशमृत्तुपुन्यर्थत्वात्प्राप्तिप्राप्त्येननिःस्वरूपत्वादित्यर्थः ३५ वास्येतिवास्पसंज्ञकंनशास्त्रेण विभक्तिलोपशार्पः अल्पवास्येवासीतये
तिवा ३६ उपपादितामात्मनोमुक्तसंगितायुषसंहरतिमुखीति ३७ त्रिविधाज्ञानोपास्तिकर्मात्मिकाएका । अन्याज्ञानोपास्त्यात्मिका । कर्मणांप्रानसानामपि तेनसारूप्ययोगात्मिकेत्यर्थः ३८
ज्ञाननिष्ठाकर्मोपसर्जनां कर्मनिष्ठाज्ञानोपसर्जनां ३९ एवंचत्वारःपरपसाउपपत्त्याः स्वमतमाह प्रहायंति उभयसंयुक्तयविकल्पात्पुर्वशोऽहंकारद्वयोक्तत्पकत्वेत्यर्थः । ज्ञानस्यैकवर्त्तकर्मकृतो
पकारनेर्येस्य । कर्मणःकेवलत्वेप्रयोजनाभावेऽप्यत्यागः । सेयंतीतिनिष्ठाज्ञानकर्मणोःसमुच्चयपसादिकल्पपसाध्या । तेनपंचशिखेनसमाख्याता ४० इमामेवनिष्ठांस्तोति यमेवेति तेजि
दीडिनः यमादौसतिगृहस्थाःसंन्यासिगृह्यःकामादौसतिसंन्यास्यपिगृहस्थावृत्त्यर्थः ४१

त्रिदंडेति यद्विज्ञानेनैवमोक्षइति सिद्धं तर्हि त्रिदंडपरिग्रहव्यवस्थापरिग्रहोऽपि न बाधकोज्ञानेन संसाराभावस्योभयत्रापितुल्यत्वादित्यर्थः ४२ येनेति आलंबते प्रयोजनवत्तया आसक्तो भवति कुत्र कर्मणि द्रव्येष्वन्नाहो स्वधनमर्थोऽह्यादयस्तेषां परिग्रहे किमर्थं येन येन कारणेनास्मादिना यस्यार्थः प्रयोजनं भूतिवृत्त्यादिवदर्थमित्यर्थः । तथा चार्थस्याल्यत्वबहुत्वे बाधोऽस्ति नूनमवतः किंतु तत्रास्त यनास त्तीत्येति भावः ४३ आधिपत्येतुल्ये त्रिदंडाद्यर्थे आसक्तिर्बाधिकेत्याह बोधेति ४४ आसंगमेव विवृणोति आधिपत्ये इति शिष्यादिष्विति शेषः ४५ । ४६ त्रिविष्टुष्टं त्रिदंडं लिंगानि आश्रमपरिष्ठा यकानि ४७ । ४८ अथवेति दुःखाभावायां त्रिदंडं चैतर्कनैर्न्यतर्हि राज्यमपि तदर्थं कुतो न कर्तव्यमित्यर्थः अत एवोक्तं भगवता । 'दुःखमित्येव तत्कर्मकापकेशभयात्त्यजेत् । सकृत्पाराजस्तथा नैव त्यागफलं लभेत्' इति ४९ फलितमाह आकिंचन्येति ५० एषु सत्त्वपिण्डवर्षेपदे स्थितं मां विद्धि ५१ राज्यैश्वर्यमयः राज्याद्यास्तथास्तत्प्रदानः स्त्रीप्रयोजनमहतिवत् स्नेहापदेनैव न दारादिभिर्भ्रातृ

त्रिदंढादिपुयद्यस्तिमोक्षोज्ञानेनकस्यचित् ॥ छत्रादिषुकथंनस्यातुल्यहेतौपरिग्रहे ४२ येनयेनहियस्यार्थःकारणेनेहकर्मणि ॥ तत्तदालंबतेसर्वद्रव्येस्वार्थ
परिग्रहे ४३ दोषदर्शोत्तुगार्हस्थेयोव्रजत्याश्रमांतरे ॥ उत्तृजन्परिग्रहंश्वसोऽपिसंगान्नमुच्यते ४४ आधिपत्येतथातुल्येनिग्रहानुग्रहात्मके ॥ राजभिर्भि
क्षुकास्तुल्यामुच्यंतकेनेहेतुना ४५ अथसत्याधिपत्येऽपिज्ञानेनैवेहकेवलम् ॥ मुच्यंतेसर्वपापेभ्योदेहेपरमकेस्थिताः ४६ काषायधारणंमौड्यंत्रिविष्ट्वं
कर्मडलम् ॥ लिंगान्युत्पथमूतानिनमोक्षायेतिमेमतिः ४७ यदिसत्यपिलिंगेऽस्मिन्नज्ञानमेवात्रकारणम् ॥ निर्मोक्षायेहदुःखस्यलिंगमात्रंनिरर्थकम् ४८
अथवाहुःखशैथिल्यंवीक्ष्यलिंगेठतामतिः ॥ किंतदेवार्थसामान्यंछत्रादिपुनलक्ष्यते ४९ आर्किचन्येनमोक्षोऽस्तिकिंचन्येनास्तिबंधनम् ॥ किंचन्येचेतरे
चैवजंतुर्ज्ञानेनमुच्यते ५० तस्माद्भूमार्थकामेषुतथाराज्यपरिग्रहे ॥ बंधनायतनेष्वेवुविद्वद्बंधपदेस्थितम् ५१ राज्यैश्वर्यमयःपाशःस्नेहायतनबंधनः
मोक्षाश्मनिशितेनेहच्छिन्नस्त्यागासिनामया ५२ सोऽहमेवंगतोमुक्तोजातास्थस्त्वयिभिष्ठाकि ॥ अयथार्थहितेवर्णवक्ष्यामिगृणुतन्मम ५३ सौकुमार्यं
तथारूपंवपुरग्र्यंतथावयः ॥ तवैतानिसमस्तानिनियमश्चेतिसंशयः ५४ यच्चाप्यननुरूपंतेलिंगस्यास्थविचेष्टितम् ॥ मुक्तोऽयंस्यान्नवेतिस्याद्द
र्षितोमत्परिग्रहः ५५ नचकामसमायुक्तेयुक्तेऽप्यस्तित्रिदंढके ॥ नरक्षतेत्वयाचेदंनमुक्तस्यास्तिगोपना ५६ मत्पक्षसंश्रयाच्चायंगृणुयस्तेव्यतिक्रमः ॥
आश्रयंत्याःस्वभावेनममपूर्वपरिग्रहम् ५७

तितथा एतेनसंगीतव्यतेत्यागीमुच्यतेइत्युक्तं ५२ त्वयियोगप्रभाववत्यांजातात्तोजातादरःअथापिअपथार्थयोताननुरुपवर्णविगुणजर्जसं ५३ सौकुमार्यादिकंपीगश्रेकल्याणत्वपिरस्परविकृष्टकथं
स्यादितिसंशयः । त्वंयोगसिद्धाज्ञादृष्टीवाआजानसिद्धापरहस्तसादियोनिजावेतिभावः ५४ लिङ्गस्यत्रिद्वंद्वधारणस्याननुरुपैश्वरीरसोपाय्यभावात् । धर्षितोरूपादिनाऽभिभूतः परिग्रहःसभा
विकृतवेषत्वंपरामिभभवअनमुक्तलक्षणमितिभावः ५५ नैदिन्यादिलीप्यवानुग्रहार्थमेवंपरितोऽसीत्पाशक्याह नचेति परामुग्रनिप्रकामेयुक्तयोमिनिसंन्यासफलनास्तीत्यर्थः । मच्छरीरसंगावत्ये
द्वमाश्रमलिङ्गमपिनरूपतेअनेनलिंगेनापिमुक्तस्यारूपपतितस्यगोपनानास्ति । विमुक्तस्तेतिपाठेज्ञातत्त्वस्यापिगोपनाय्यभिधारायकृत्यादात्मारह्णाकर्तव्येत्यस्तेवेत्यर्थः ५६ मय्येति मच्छरी
रमवेज्ञात् । नन्वद्वैत्वासनेनैवास्मीत्याशंक्याह आश्रयंत्याहति स्वभावेनस्वेनचिन्नेनममपरिग्रहशरीरमाश्रयंत्याः अतस्त्वयिच्यभिधारादोषइतिभावः ५७

जाशिष्योऽपि संकेतेनैव परपुरं गृहं वापि संकेतितत्रापितवास्मात्पर्यंत्या अपराध इत्याह कस्यवेति सल्लिखपातसंकेतात् ५८ इष्टापतिमाशंक्याह यणेति ५९ आश्रमसंकरः संन्यासाद्वार्हस्थ्यमतिपुनराम
मनम् ६० संन्यासविशेषेण गार्हस्थ्यार्थमेवाह मागतास्मीति केन्द्रोत्प्राथन निर्णयात् प्रागेतन्नोचितमित्याह समोत्रामिति ६१ ६२ अविज्ञानेन ज्ञानाभावेन मिथ्याज्ञानेन विपर्ययेण ६३ नस्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति
शास्त्रोद्धेन रूपेण स्वदोषेण तर्हि शास्त्रातिक्रमणात्तद्व्युत्पन्न्यर्थम् ६४ भावयोश्चित्तयोः स्पर्शः ऐक्यपीतितिरित्यावत् ६५ दोषलिंगमेवाद नमयीति ६६ अर्हतिः पुज्यान् उद्दिश्य ६७ अमर्षः परोत्कर्षासहिष्णु

प्रवेशस्तेकृतः केनममराष्ट्रेपुरेऽपिवा ॥ कस्यवासत्रिकर्षात्त्वंप्रविष्टाहृदयंमम ५८ वर्षप्रवरमुख्याऽसिब्राह्मणीक्षत्रियस्त्वहम् ॥ नावयोरेकयोगोऽस्तिमाकृतावर्ण
संकरम् ५९ वर्तसेमोक्षवर्मणत्वंगार्हस्थ्येऽहमाश्रमे ॥ अयंचापिसुकष्टस्तेद्वितीयोऽऽश्रमसंकरः ६० सगोत्रावाऽसगोत्रावानवेदत्वान्वेत्थमाम् ॥ सगोत्रमाविशं
त्यास्तेतृतीयोगोत्रसंकरः ६१ अथजीवतितेभर्ताप्रोषितोऽप्यथवाकचित् ॥ अगम्यापरभायेंतितुर्थोऽधर्मसंकरः ६२ सात्वमेतान्यकार्याणिकार्यापेक्षाव्यवस्य
सि ॥ अविज्ञानेनवायुतामिथ्याज्ञानेनवापुनः ६३ अथवाऽपिस्वर्तत्रासिस्वदोषेणेहकार्हेचित् ॥ यदिकिंचिच्छ्रुतंतेऽस्ति सर्वकृतमनर्थकम् ६४ इदमन्यनृतीयं
तेभावरूपशविघातकम् ॥ दुष्टायालक्षतेलिङ्गविवृण्वत्याप्रकाशितम् ६५ नमय्येवाभिंसंधिस्तेजयैपिण्याजयेकृतः ॥ येयंमत्परिषत्कृत्स्नाजेतुमिच्छसितामपि ६६
तथाऽर्हतेस्ततश्चत्वंदृष्टिंस्वांप्रतिशुंचसि ॥ मत्पक्षप्रतिघातायस्वपक्षोद्भावनायच ६७ सास्वेनामर्षजेनत्वमृद्धिमोहेनमोहिता ॥ भूयःसृजसियोगांस्त्वंविषाभृत
मिवैकताम् ६८ इच्छतोरत्रयोलाभःस्त्रीपुंसोरमृतोपमः ॥ अलाभश्चापिरक्तस्यसोऽपिदोषोविषोपमः ६९ माऽत्याक्षीःसाधुजानीष्वस्वशास्त्रमनुपालय ॥ कृते
यद्विविजिज्ञासामुक्तोनेतेत्वयामम ७० एतत्सर्वंप्रतिच्छन्नंमयिनाहंसिगूहितम् ॥ सायदित्वंस्वकार्येणयद्यन्यस्यमहीपतेः ॥ तत्त्वंसत्रप्रतिच्छन्नामयिनाहंसिगूहि
तम् ७१ नराजानंमृषागच्छेन्नद्विजातिकथंचन ॥ नस्त्रियंस्त्रीगुणोपेतांहन्युह्येतेमृषागताः ७२ राज्ञांहिवलमैश्वर्यं ब्रह्मब्रह्मविदांबलम् ॥ रूपयौवनसौभाग्यं
स्त्रीणांबलमनुत्तमम् ७३ अतएतैर्वैलैरेवबालिनःस्वार्थमिच्छता ॥ आर्जवेनाभिगंतव्याविनाशायह्यनार्जवम् ७४ सात्वंजातिंश्रुतंवृत्तंभावंप्रकृतिमात्मनः ॥ कृ
त्यमागमनेचैवबहुमर्हसितत्त्वतः ७५ ॥ भीष्मउवाच ॥ इत्येतैरसुखैर्वाक्यैरयुक्तैरसमंजसैः ॥ प्रत्यादिष्टानरैर्द्रेणसुलभानव्यकंपत ७६ उक्तवाक्येतुनृपतौसु
लभाचारुदर्शना ॥ ततश्चारुतरंवाक्यंप्रचक्रामाथभाषितुम् ७७ ॥ सुलभोवाच ॥ नवभिर्नवभिश्चैवदोषैर्वाग्बुद्धिद्वयैः ॥ अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितम् ७८

तत्त्वज्ञेय योगान्परबुद्धेःसंबंधान् ६८ विषामृतशब्दोन्व्याचष्टे इच्छतोरिति रक्तायास्तवरक्तस्यपुंसोऽलाभात् तादृशयोर्योगोविषामृतमित्यर्थः ६९ स्वशास्त्रसंग्यासिशास्त्रं ७० सत्रप्रतिच्छन्नावेषां तरेणगुप्ता ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ प्रत्यादिष्टातिरस्कृता ७६ । ७७ नवभिर्वाग्वृद्धपणैर्मुर्वैश्वरसंयुक्तत्वादिभिर्वैश्वप्राणैः । बुद्धिद्वयपणैश्चनवभिःक्वामादिभिर्वैश्वप्राणैरेव । अष्टादशगुणाःनैकैववा रूढपणादिविषयसैनमधुराक्षरत्वादयोगुणाः । नवदोषाअपिगुणत्वेनयत्रोच्यन्तेतेदोरगुणाश्चनवइत्येवमष्टादशगुणान्वितंवाक्यमित्युत्तरेणान्वयः ७८

॥ २२३ ॥

नवपददोषास्तेऽपि विपर्ययेण वाक्यगुणाएवेति न स्तब्धोद्वाः ननु सर्वसंयुक्तं अनिष्टाक्षरप्रायं सुकुमाराल्पं निष्ठुराक्षरं शुक्लवृक्षस्तिष्ठत्यग्रे एवमादि १ पराङ्मुखानां मुखकर्त्राभ्यं अश्लीलामंगल
पुष्पावदर्थभ्राम्यं इदं च न तथा अंतर्मुखात्संस्मार्थमित्यर्थः यथोक्तं 'अंतःसंज्ञरूपरत्नं शब्दानां सोऽस्म्यमुच्यते' उदाहृतं 'केवलदशतिकृतं वाचिनः प्रत्ययानि हन जातु कर्मणि । धावतः स्रजति संज्ञास्तयः
स्तौति त्रविपरितकारकः' इति २ अनृतपुराणा यमलक्ष्मिषदंशदशादिवत् ततोऽन्यत् श्रुत्यादिबलकतया प्रौढोक्तिरूपम् ३ त्रिवर्गेण विरुद्धं असावनुपनीतोऽपि वेदानधिगेगुरोरिति भर्मशास्त्रविरुद्धं कामो
पभोगसाकल्यफलोराशाम् होजप इत्यर्थशास्त्रविरुद्धं 'तवोत्तरोष्ठे विबोधिदशनां को विराजते' इति कर्मशास्त्रविरुद्धं च तदप्यतु श्रेयस्करं प्रेयः संज्ञं असंस्कृतं दर्शयं तथा 'गल्लोलावप्यतल्लोते बहोमहोमजुः॥
नेत्रे सेवा दृक् दंष्ट्रो द्वापितसस्त्रे सखि' । तदप्यतु उक्ति संज्ञविशिष्ट भणितिरूपं ८ न्यूनमसमर्थं 'असंगतपदं यत्तदसमर्थमिति स्मृतं' इदं दम्प्यत्समर्थं विस्तररूपं ६ कदशब्दोद्वाः न्योपाकरणदोषयुक्तं
तदप्यतु मुशब्दत्वरूपं ७ विक्रमाभिहितं उदारत्वं नृप्यद्भिरवपदेव कियरचनगुणः न चैति चकारात्पूर्व न कारानुवृत्तिः न कारद्वयेनोदायोऽपि च सूचितं तदप्यतु क्लिष्टं यथोक्तं 'दूरं प्रत्यर्थं सविच्छिन्ने
हितस्सता' उदाहृतं 'विनितात्मभवद्वेषी' इत्यादि विनामरुतमाजित इदं स्तस्यात्मभवोऽनुनस्तस्त्वद्वेषीकण इत्यर्थः ८ नक्षोपं शेषः पदांतराभ्याहारः अनुकल्पोल्लेखनातया युक्तत्वं निष्कारणं नि
ष्प्रयोजनं अहेतुकं युक्तिशून्यं अध्याहारलक्षणाफलव्युत्पत्तयेऽपि मित्यर्थः यथा इष्येत्वेति वाक्येऽपि न मित्यध्याहारसापेक्षं मित्रमिति विपर्ययेत्वेति वाचनं सानुगृह्ये भोजननिषेधलक्षणार्थं एतच्च 'समाधिः-

—सोऽप्यवर्माणायदन्वप्रकल्पनं'इत्यालंकारिकाणां गुणः तथापि विद्वद्भिरप्यपि दाविदाम्तेऽयं दोषः प्रयोजनहीन राजासौगच्छतीत्यादिनिर्मुक्तैः 'गौरवार्थं बलीवर्दस्तुणमसि युवेन सः' इति एतेदौ हीनभावि कत्वादियुगांतरयुक्तं तत्तेन वसश्चानां युगानवदोषाश्रिते प्रेगेवेन श्वद्धिः पदेर्दशिताः यद्यपि उपेतार्थमिति श्लोकेऽपि न श्रुतिपदानिवर्तते तथापि तद्व्यापत्तादोषाग्रेष्वेवांतर्भावाच्च तत्रापि तदर्थत्वं कल्पितं तथानिबुराक्षरत्वादीनां दोषाणां प्रपुण्यत्वं केनचित्प्रतिभेतेनोच्यते यथा 'यच्छ्रुतेर्विरसकं दंतस्य दुर्वचकादिषु । गुणत्वमनुमन्यते सानुमासस्वसूचः' इति 'आहूत्वा प्राारिग्रीनं भ्रात्रे नार्दद्रिणो जनाः । धार्तराष्ट्राः भुराद्रै न महाराष्ट्रै नोद्रिणः' इत्यादिप्रयंते तद्वद्व्यं मोक्षक्याव्यवधाया कत्वा चैनैतत्परंपरितं तदंतदभिप्रेत्योक्तं न ववागदोषाभट्टादसंवाचो गृह्यते ८९ नवकुट्टिदोषाणां ह कामादिति अनार्यकान्तर्दोषात् नैतः प्रपातः अनुकोशतः कृपातः ९० वाक्यगुणानुकावकगुणानाह वक्तोति अविकलमन्यग्रंथस्यात्थातथाविवक्षायांतत्त्वनिर्णयाधीनं कथायांसंमसिद्धांतावि रोधेन यदा एति प्रमिश्रितं तदा सः विवक्षितार्थः प्रकाशते नतूभयोऽप्युत्पत्थगामित्वे ९१ तयोरेव स्वस्वपक्षप्रेक्ष्येर्निर्णयोनभवतीत्याह वक्तव्येति स्वार्थस्वेन परिगृहीतमर्थपरार्थमुत्कृष्टमर्थं यदा दो

कामाक्रोधाद्व्याहोभादैर्न्याञ्चानार्थकात्तथा ॥ हीतोनक्रोशतोमानाब्रवक्ष्यामिकथंचन १० वक्ताश्रोताचवाक्यंचयदात्वविकलंरूप ॥ सममेतिविवक्षायांतदासो
र्थःप्रकाशते ११ वक्तव्येतुयदावक्ताश्रोतारमवमन्यवै ॥ स्वार्थमाहपरार्थतत्तदावाक्यंनरोहति १२ अथयःस्वार्थमुत्सृज्यपरार्थंप्राहमानवः ॥ विशंकाजायतेत
स्मिन्वाक्यंतदपिदोषवत् १३ यस्तुवक्ताद्वयोरर्थमविरुद्धंप्रापते ॥ श्रोतुश्चैवात्मनश्चैवसवक्तानेतरोरुप १४ तदर्थवदिदंवाक्यंराजत्रेकमनाःशृणु ॥ यथाजतुच
क्राष्टंचपांसवश्चोदर्विदवः १५ संशिष्टानितथाराजन्प्राणिनामिहसंभवः ॥ शब्दःस्पर्शोरसोरूपंगंधःपंचेंद्रियाणिच १६ पृथगात्मानआत्मानंसंशिष्टाजतुका
ष्ठवत् ॥ नचैषांचोदनाकाचिदस्तीत्येषविनिश्चयः १७ एकैकस्येहविज्ञानंनास्त्यात्मनितथापरे ॥ नवेदचक्षुश्चक्षुष्टंश्रोत्रंनात्मनिवर्तते १८ तथैवव्यभिचारेणनव
र्ततेपरस्परम् ॥ प्रशिष्टंचनजानंतियथाऽऽपइवपांसवः १९ बाह्यानन्यानपेक्षंतैगुणास्तानपिमेशृणु ॥ रूपंचक्षुःप्रकाशश्चदर्शनेहेतवस्त्वयः १००

इतिहृत्वाल्हभवति १२ विशकाभ्रमविप्रलम्भकत्वादिबुद्धिरूपा १३ । १४ जडादेहेन्द्रियादेर्वाग्देवदेवात्मानं पृथक्पश्यंतीमुलभाप्राणिनां विदचित्संघातात्मनां जीवानां संवर्षीकेवलश्रिर्दशआकाशवत्त्वयिमिषिचण्कोवाह्मनसतीति श्रेतिनप्रष्टव्य एवमविदेशोऽपिकाष्ठलोमसमः स्वदेहवत्सुरां न प्रष्टव्य इत्याह यथेत्यादिना १५ । १६ आत्मानं शब्दाद्यात्मकवियदादिसंघातं पृथगात्मानः नानारूपाः संतः जनुकाष्टवालकीडनकै यथापृथगात्मनी जनुकाष्टैः श्रयतीति चतुष्टयमात्मन्यस्तत्परूपं गृह्यते तद्विहृत्प्रतीत्यर्थः एषां व्यस्तानां संघटनानां बोधनाकोसीति वदेत्येवं रूपभरणानास्तप्येतेन त्वादित्याह न येति १७ व्यस्तानामचेतनत्वं परस्परस्य साक्षाज्ज्ञानादित्याह एकैकस्येति आत्मनिर्वर्तते चक्षुर्वैत्त्वस्परूपं न जानातीत्यर्थः १८ अज्ञाने हेतुमाह तथेति संघातादप्यस्तत्प्रकाशकोट्यो घटादिवत्सूर्या न चेत्ये संघातात्पृथग्दृश्यं तेऽतोऽप्रकाशात्मत्वात् आत्मानं परस्परमन्यन्तं न प्रकाशयंतीत्याह प्रक्षिष्टमिति प्रक्षिष्टायास्यात्तथासंक्षेपं प्राप्तापीत्यर्थः १९ ननु चक्षुरादयोऽपि देहाभ्रिताः संतो घटादीन्सूर्यादिवत्प्रकाशयंत्येवेत्याह बाह्यानिति यथा चक्षुःस्वापेक्षया बाह्यमालोक्य दृष्टप्रकाशार्थं पेक्षते नैव सूर्य इति तस्यैव प्रकाशकत्वं न बाह्यापेक्षस्य चक्षुः इत्यर्थः बाह्यानेत्याह रूपमिति यथारूपमालोक्य तद्वच्चक्षुरपि सहकार्येन तु प्रकाशकमिति भावः १००

॥२२४॥

ननुनात्वैत्यप्रयोजनकृत्यासूर्यश्चक्षुरपेक्षोपिनामकाशकसर्वचक्षुःसूर्यापेक्षमपीत्याशंक्याह ज्ञानेति ज्ञानप्रकाशोज्ञेयरूपादितपोरंतरालेचक्षुरपेक्षयाऽपरोमनोनमगुणोस्ति १ तत्सत्त्वैमानमाह विचारयतीति निश्चयनिमित्तचक्षुर्निर्मालनेऽपियेनकरणेनार्थभोक्तासात्वत्वाधुनीविचारयतितमनः बाह्यानापेक्षप्रकाशकत्वंतच्चदृष्टंतेमूर्धेवास्तिमचक्षुषितस्यसूर्यापेक्षत्वात् नापिमनसितस्यापिषयादोचक्षुरापेक्षत्वात् अतःसुस्थितमिदंस्वप्रकाशत्वलक्षणं अपरलक्षणस्पन्दुत्वाद्विषयिद्वयपेक्षत्वादेवावयवितृतेनामपिबाह्यापेक्षत्वमाह द्वादशस्त्वित्पादिना २ संशयपूर्वेषुबुद्धिःस्वकार्येतिअथैकत्वेत्वेत्स्माद्द्वादशसंशयात्मकंमनोऽपेक्षतेइत्यर्थः ज्यवस्पतिनिश्चिनोति भूतंदिद्यमनान्स्पेक्ष्यबुद्धेर्द्वादशत्वं बुद्धिद्वयस्योपादानसत्त्वं हृत्परजन्तमोऽप्यामर्त्यतामिभवेमध्यत्वंकिंचिदमिभवेमहत्त्वं तस्याल्पत्वादिकंदेहात्मकत्रात्मासंगचिदात्मादिनिश्चयद्वाराऽनुमीयतेज्ञायते अस्यार्थःस्पष्टः ३ अहंकर्तेति येनसत्त्वैनाहंकारामार्यानिश्चयशक्तिमप्येतत्तत्रसत्त्वैचतुर्दशोयुगः सत्त्वमपेक्ष्यबुद्धिनिश्चयप्रकाशकेऽहमर्थेऽपिबाह्यानापेक्षप्रकाशकत्वलक्षणस्वप्रकाशत्वंनास्तीत्यर्थः ४ कलाःप्राणकल्पास्त्वेवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीर्द्रियंमनोऽलंअत्रादीर्वैतंपात्राःकर्मलोकपुनामचैतिश्रुत्युक्ताःषोडशतासांसमुहस्पसामर्त्यंवासानात्मकजगदहंकर्तृयैस्ति यथोक्तंवासिष्ठे 'यत्राहंत्वेजगत्तत्रपूर्वमागत्यतिष्ठति । त्रसरेणूदरेऽपीन्द्रोऽख्यद्वनत्रपम्'इति । वासनाप्येकाराद्वारात्स्वकार्यजगत्प्रकाश

यथैवात्र तथाऽन्येषु ज्ञानज्ञेयेषु हेतवः ॥ ज्ञानज्ञेयांतरैस्मिन्मनोनामापरो गुणः १ विचारयतियेनायं निश्चये साध्वसाधुनी ॥
द्वादशस्त्वपरस्तत्र बुद्धिर्नाम गुणः स्मृतः ॥ येन संशयपूर्वेषु बोद्धव्येषु व्यवस्यति २ अथ द्वादशकेतस्मिन्सत्त्वं नामापरो गुणः ॥
महासत्त्वोऽल्पसत्त्वो वा जंतुर्येनानुमीयते ३ अहं कर्तेति चाप्यन्यो गुणस्तत्र चतुर्दशः ॥ ममायमितियेनायं मन्यते न ममेति च ४
अथ पंचदशो राजन् गुणस्तत्रापरः स्मृतः ॥ पृथक्कलासमूहस्य सामग्र्यं तदिहोच्यते ५ गुणस्त्वेवापरस्तत्र संचात इव षोडशः ॥
प्रकृतिर्व्यक्तिरित्येतौ गुणौ यस्मिन्समाश्रितौ ६ सुखासुखेजरा मृत्यू लालाभा भौ प्रिया प्रिये ॥ इति चैकोनविंशोऽयं द्वययोग इति स्मृतः ७

यनीतिनस्वप्रकाशयेत्यर्थः ५ गुणइति तत्रवासनायांतदुपादानभूतोगुणः त्रिगुणात्मत्वात्संघातवज्जगदं कुर्वीजभूतोऽविद्यासंज्ञको गुणः षोडशोऽस्ति 'सुषुप्ताख्यंतमोक्षानंयद्दीर्जस्वप्रबोधयोः' इति स्मृतेः सोपुमाज्ञानस्यसंहतत्वेनाभासमानत्वात्संघातेऽपिलौकिकानुभवेपेक्षा संहतत्वविवेक्षयाइवशब्दः 'तत्राकस्मात्परित्यक्तपूर्वापरविचारणं । यदादानंयदार्थस्त्वयासनासाप्रकीर्तिता' इतिवाशिष्ठोक्तोक्तलक्षणवासनाद्वारासोपुमाविद्याप्यहमर्थजनयतीतिनतस्यामपिबाध्यानपेक्षप्रकाशकत्वमस्तीतिनासावपिस्वप्रकाशा तथायस्मिन्षोडशोसोपुमाज्ञानेप्रकृतिः मायाव्यक्तिस्तत्प्रकाशइत्येतौद्विगुणावाश्रितौकल्पितरजतेइवशुक्तीदमंशः मायाशब्देब्रह्मण्येवसोपुमाज्ञानमध्यस्तमित्यर्थः अतएवसोपुसंप्रकृत्यतदीयपारमार्थिकरूपापेक्षयाएवसर्वैश्वर्यएवसर्वज्ञइत्यादिमांङ्ग्येतत्स्येश्वरत्वसमाभ्रातृविवक्षाभेदाज्जीवमप्येवंवदति यदाहुर्बाध्याअपिजीवस्यदेहाभिमानलयेसर्वज्ञइत्यमस्तीति 'मणिहृतवह्नारासोमसूर्यादयोऽपिसिधिविषयमिहाल्लभ्याद्यभ्युद्योतयति । सहजलस्यमुत्थेद्योतयेज्ज्योतिरेतस्त्रिभुवनमपिस्वस्थूलभेदक्रमेण' इति । एतयोश्चप्रकृतिव्यक्त्योगुणत्वदृश्यत्वादेव तथाहि दर्पणेनमुखमिवप्रकृत्याचिदात्मादृश्यते चरेणराहुरिवचिदात्मनाप्रकृतिः प्रकाश्यते अतोयद्यस्यसाधकं तत्तत्तांतरमित्यनुगमात् एतयोःपरस्परपेक्षयाबाधत्वात् स्वस्वकार्यप्रकाशेपरस्परापेक्षत्वाच्चतद्वयोरपिबाध्यानपेक्षप्रकाशकत्वलक्षणंस्वप्रकाशकत्वमस्तीतिप्रकृतेर्निष्कृष्टश्रेतनःस्वप्रकाश इतिभावः ६ तत्रप्रकृतिकार्यमाह मुखेति ७

न्यक्तिकार्यमाह अर्धमिति कालः सविद्याख्यः पौष्टशोणुत्तकः तदुपाधिर्जीवः कालसंज्ञः तत्पुसदसदासनामपत्वात्तुक्तत्रेतादिकालरूपत्वमागुक्तं प्रस्तुतं विशत्पासंख्यातं ८ महाभूतानि देहार्भकांशवतिरिक्तानि सद्भावयोगः इहद्योऽस्तीत्यादिवर्षपदेशः असद्भावयोग इहद्योनास्तीत्यादिवर्षपदेशः यद्वाप्रमाभ्रमविषयोसदसद्भावयोगोक्तयो ९ विधिः वासनाबीजभूतोर्ध्वार्धमांशौ शुक्रवासनोद्बोधकः संस्कारः बलवासनाविषयमाप्यनुकूलोपलः संचातयमत्वेन एतेषां पृथग्ग्रहणं १० विशतिर्दशचेति त्रिंशत्संख्यातः शरीरं ११ अस्य त्रिंशक्त्योत्पत्तौ मातृता रण्ण्यह आन्यक्तमिति अन्यक्तप्रधानं प्रकृतिमुपादानं कलानां त्रिंशत्संख्यानां कश्चिन्निरीक्षस्तंख्यः व्यक्तपरमाणवः चकारादव्यक्तकालादृष्टरादि स्थूलदर्शिकाणां १२ अव्यक्तकपिलाः व्यक्तवतुविधाः परमाणव एवेति चार्वाकाः द्वयीकाणां १३ चतुष्टयी न्यवहारे स्वयमभ्युपगतं जीवेशोस्त्वयोपाधियुतोपश्यंति वृष्या विषयीकुर्वंति इदं सर्वमप्यस्माकमभ्यात्मविदामविरुद्धं न्यावहारीकेष्वर्थेष्व्यतात्त्विकेषु

ऊर्ध्वचैकोनविंशत्याकालोनामापरोगुणः ॥ इतीमंविद्धिविंशत्याभूतानांप्रभवाप्ययम् ८ विंशकश्चैपसंघातोमहाभूतानिपंचच ॥ सदसद्भावयोगौतुगुणावन्यौप्रका
शकौ ९ इत्येवंविंशकश्चैवगुणाःसप्तचयेस्मृताः ॥ विधिःशुक्लंलंघेतित्रयएतेगुणाःपरे ११० विंशतिर्दशचैवंहिगुणाःसंख्यानतःस्मृताः ॥ समग्रायत्रवर्ततेतच्छ
रीरमितिस्मृतम् ११ अव्यक्तंप्रकृतिंत्वासांकलानांकश्चिदिच्छति ॥ व्यक्तंचासांतथाचान्यःस्थूलदर्शीप्रपश्यति १२ अव्यक्तंयदिवाव्यक्तंद्वयीमथचतुष्टयीम् ॥
प्रकृतिंसर्वभूतानांपश्यंत्यध्यात्मचिंतकाः १३ येयंप्रकृतिरव्यक्ताकलाभिर्यक्ततांगता ॥ अहंचत्वंचराजेंद्रयेचाप्यन्येशरीरिणः १४ बिंदुन्यासादयोऽवस्थाःशुक्र
शोणितसंभवाः ॥ यासामेवनिपातेनकललंनामजायते १५ कललाद्बुद्बुदोत्पत्तिःपेशीचबुद्बुदात्स्मृता ॥ पेश्यास्त्वंगाभिनिर्घृतिर्निखरोमाणिचांगतः १६ संपूर्णेनवमे
मासिजंतोर्जातस्यमैथिल ॥ जायतेनामरूपत्वंस्त्रीपुमान्चेतिर्लिङ्गतः १७ जातमात्रंतुतद्वृषंढहाताम्रनखांगुलि ॥ कौमारंरूपमापन्नंरूपतो नोपलभ्यते १८ कौ
माराद्यौवनंचापिस्थाविर्यंचापियौवनात् ॥ अनेनक्रमयोगेनपूर्वपूर्वनलभ्यते १९ कलानांपृथगर्थानांप्रतिभेदःक्षणेक्षणे ॥ वर्ततेसर्वभूतेषुसौक्ष्म्यानुविभा
व्यते १२० नचैषामत्ययोराजनलक्ष्यतेप्रभवोनच ॥ अवस्थायामवस्थायार्थादिपस्थेवार्चिषोगतिः २१ तस्याप्येवंप्रभावस्यसदश्वस्येवधावतः ॥ अजस्रं
सर्वलोकस्थकःकुतोवानवाकुतः २२

नतीवाभिनिवेशमित्याशयः ११३ कतर्हमिनिषेष्टमन्त्राह येयमिति इयमितिप्रत्यक्त्वेनाभिनीयदर्शयति प्रकृतिरविश्रानमात्रत्वेनोपादानं अन्यक्तात्रिशकवद्भुत्यानगृहीता अहोदधेत्यादि श्रुतेर्वैद्यमनसतीतत्वात् कलाभिरुक्ताभिरैवत्रिशक्तसंख्याभिः इत्थभावेतृतीया माययाकलात्मनान्यक्ततांइत्यतंगतेत्यर्थः याचनिकलाबाधानपक्षप्रकाशकतयासूर्यवेत्रिशकादन्धास्वर्ण्योतिः सैवत्वाचाहचान्येचस्मः सर्वेषामप्रत्यग्भूतत्वात्मेत्यर्थः षट्मणिकमष्टिकायाकाशानामिवोपाधिप्रतिसंधानमंतरेणभेदस्याविभाज्यमानत्वात्सर्वेषामस्माकंमात्रत्वमितिभावः नन्यस्यापिशुक्लरुक्लवद्वा ह्योपेक्षप्रकाशत्वमुक्तं न प्रतिबिंबस्यैवसप्रकाशोन्त्वस्येतिदिक् एवंचिदंशमिप्रायेणाकासीत्यादिप्रश्रानुपपत्तिमुक्त्वाज्ञांशाभिप्रायेणापितामाह विद्विति बिंदुन्यासोत्तरेःसंस्ततःशुक्लशोणित संयोगाद्भवतिताः निपातेनमिश्रणेन कल्लंपरत्पराविविक्तं १५।१६।१७।१८।१९ कलानांपरिणामवतीनांपृथग्गर्धानारूपादिप्रकाशार्थानांप्रतिभेदोरूपभेदः १२० सौत्प्यादित्येवविदु णोति नचेति २१ एवंपरिणामभेदाद्भूतभेदमुपेत्यप्रश्रोत्तरक्षणयोर्देहेभेदात्वासिकस्यासीतिप्रश्रस्यानुपपत्तिमुक्त्वादेहस्यानित्यत्वादपितदयोगमाह तस्येति २२

२३ आदिप्यात्सूर्यकान्तेन मणैर्लोहसंबंधात् वीरुद्रचोर्मधनादिना कलानांसमुद्रयात् इवशब्देऽनर्थकः पादपूरणार्थः २४ आत्मनीतिसार्धश्लोकः आत्मनिदेहे आत्माभेदेह आत्माननिष्कलं देहात्म
वन्निष्कलतत्मानमपियद्यसंतिगर्धपश्यसितार्थमिदं शिष्टस्त्वमेकात्म्यवित्त्वादन्यस्मिन्नपिदेहेनिष्कलमेव कुतोऽनपश्यसीत्यर्थः देहात्मज्ञानवज्ज्ञानदेहात्मज्ञानबाधकं ज्ञानर्यस्यभवेदवसनेच्छापिमुच्यते इति
वेदज्ञानदृष्टांतः शुद्धज्ञानेऽस्तितमज्ञात्वाकेष्वपिदिदमध्यममर्थेनपठति २५ । २६ । २७ कृतवानुचितक्रियावान् भावेनिष्ठा २८ धर्मार्थः कामइत्यसंकीर्णान्तर्यः धर्मार्थयोर्धर्मकामयोः कामार्थयोश्चेति

कस्येदंकस्यवानेदंकुतोवेदेनवाकुतः ॥ संबंधःकोऽस्तिभूतानांस्वैरप्यवयवैरिह २३ यथाऽऽदित्यान्मणेश्चापिर्विरुद्धश्चैवपावकः ॥ जायंत्येवंसमुदयात्कलानामि
वजंतवः २४ आत्मन्येवात्मनाऽऽत्मानंयथात्वमनुपश्यसि ॥ एवमेवात्मनाऽऽत्मानंयथात्वमनुपश्यसि ॥ एवमेवात्मनाऽऽत्मानमन्यस्मिन्किंनपश्यसि २५
यद्यात्मनिपरस्मिंश्चसमतामध्यवस्यासि ॥ अथमाकाऽसिकस्येति किमर्थमनुपृच्छसि २६ इदंमेस्यादिदेनेतिद्वैतमुक्तस्यमैथिल ॥ काऽसिकस्यकुतोवेतिवचनैः
किंप्रयोजनम् २७ रिपौमित्रेऽथमध्यस्थेविजयेसंधिविग्रहे ॥ कृतवान्योमहीपालःकिंतस्मिन्मुक्तलक्षणम् २८ त्रिवर्गसतपाव्यक्तंयोनवेदेहकर्मसु ॥ संगवान्य
स्त्रिवर्गेणकिंतस्मिन्मुक्तलक्षणम् २९ प्रियेवाऽप्यप्रियेवाऽपिदुर्बलेबलवत्यपि ॥ यस्यनास्तिममंचक्षुःकिंतस्मिन्मुक्तलक्षणम् ३० तदयुक्तस्यतेमोक्षेयोऽपि
मानोभवेवृष ॥ मुहृद्भिःसन्निवार्यस्तेऽविरक्तस्येवभेषजम् ३१ तानितानितुसंचित्यसंगस्थानान्यरिंदम ॥ आत्मनात्मनिसंपश्येत्किमन्यन्मुक्तलक्षणम् ३२
इमान्यन्यानि सूक्ष्माणिभोक्षमाश्रित्यकानिचित् ॥ चतुरंगप्रवृत्तानिसंगस्थानानिमेगृणु ३३ यद्दमांष्ट्रिर्विहृत्स्त्रामेकच्छत्रांप्रशास्तिह ॥ एकएवसर्वैराजापुरम
ध्यावसत्युत ३४ तत्पुरेचैकमेवास्यरुहंयदधितिष्ठति ॥ रुहेशयनमप्येकंनिशार्थायत्रलीयते ३५ शय्यार्धतस्यचाप्यत्रस्त्रीपूर्वमधितिष्ठति ॥ तदनेनप्रसंगे
नफलेनैवेहयुज्यते ३६ एवमेवोपभोगेपुभोजनाच्छादनेपुच ॥ गुणेषुपरिमेयेषुनिग्रहानुग्रहंप्रति ३७ परतंत्रःसदाराजास्वल्येष्वपिप्रसज्यते ॥ संधिविग्रहयो
गेचकुतोरान्नःस्वतंत्रता ३८ स्त्रीपुत्रीडाविहारेषुनित्यमस्यास्वतंत्रता ॥ मंत्रेचामात्यसमितौकुतस्तस्यस्वतंत्रता ३९ यदाह्याज्ञापयत्यन्यास्तत्रास्योक्ताऽ
स्वतंत्रता ॥ अवशःकार्यतेतत्रतस्मिंस्तस्मिन्क्षणेस्थितः १४० स्वप्रकामोनलभतेस्वमुंकार्यार्थिभिर्जनैः ॥ शयनेचाप्यनुज्ञातःसुप्तउत्थाप्यतेऽवशः ४१
स्नाह्यालभपिवप्राशजुहुध्यग्रीन्यजेत्यपि ॥ ब्रवीहिगृणुचापीतिविवशःकार्यतेपरैः ४२

संकीर्णाद्विज्ञातव्यः धर्मार्थकामानां त्रिसंकीर्णस्त्रिकः एक इति सप्तधा त्रिवर्गास्तत्तोनमुच्यत इत्यर्थः २९ । १५० अविरक्तस्याऽप्यध्यशीलस्य ३१ तानीतिसंगस्थानानि रूपादीन्यात्मन्वेव संपश्येन्न
तु बहिः आत्मप्रतीक आत्मरतिश्रयः स एव मुक्त इत्यर्थः ३२ चतुर्थमेतु शयनोपभोगभोजनाच्छादनेषु प्रवृत्तानि संगस्थानानि पृथिव्यादीनि ३३ यदुक्तं भवेत् शब्देन कृतः केन मम राज्ञ्येयपुरेऽपि वेतित प्रवत पुरादि
नां संबन्ध एव नास्त्येताह यश्चास्मिति । पृथ्वीपतिः पुरेऽस्तीति पृथ्वीवर्था पुरेशो गृहेऽस्तीति पुरवर्था गृहेशोऽपि मन्त्रेऽस्तीति गृहवर्था मन्त्रस्थोऽप्येकदेशेऽस्तीति तीर्थीयप्रदेशांतरवर्था अल्पेनैव निर्वाहसिद्धि
रपि केममतामोहमात्रं यथोक्तं 'मोक्षतादपि गोसौरमर्ष्याण्यज्ञावापि । प्रासादादपि स्वार्थलोपापरविभूतयः' इति ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२

४३। ४४। ४५। ४६ एवं राज्येदुःखाद्युक्तापत्तयस्तुल्यतत्त्वैवाम्यस्तीत्याह स्वेस्वेति ४७। ४८ राज्याभिमानेतापोऽधिकइत्याह इतइति ४९ अमुक्तो नित्यसंबद्धः १५०। १५१। १५२ कइति प्राप्यकोऽभिधेतनकोऽपीत्यर्थः अतउपशममेवभेत्प्राप्यात् ५३ त्रिदंडविधंभोग्याभ्यामप्यश्रयेणतिष्ठत्येवंमित्रादयोऽसह नात्रतेषां प्रधानगुणभावोऽस्तीत्यर्थः ५४। ५५ तत्रोदयावृद्धिस्यस्था

अभिगम्याभिगम्यैव्याचंतेसततनराः ॥ नचाप्युत्सहतेदातुंवितरक्षीमहाजनान् ४३ दानेकोशक्षयोऽप्यस्यैवैरास्यप्रयच्छतः ॥ क्षणेनास्योपवर्ततेदोषावैराग्य कारकाः ४४ प्राज्ञानशूरांस्तथैवाढ्यानेकस्थानपिशंकते ॥ भयमप्यमयेराज्ञोयैश्चनित्यमुपास्यते ४५ तथाचैतेप्रदुष्यतिराजनयेकीर्तितामया ॥ तथैवास्यभ यंतेभ्योजायतेपश्ययादृशम् ४६ सर्वःस्वेस्वेगृहेराजासर्वःस्वेस्वेगृहेगृही ॥ निग्रहानुग्रहान्कुर्वन्तुल्योजनकराजभिः ४७ पुत्रादारास्तथैवात्माकोशोमित्रा णिसंचयाः ॥ परैःसाधारणाह्येतेतैस्तैरेवास्यहेतुभिः ४८ हतोदेशःपुरंदग्धंप्रधानःकुंजरोमृतः ॥ लोकसाधारणेज्येषुमिथ्याज्ञानेनतप्यते ४९ अमुक्तोमानसै र्दुःखैरिच्छाद्वेषभयोद्वैवैः ॥ शिरोरोगादिभीरोगैस्तथैवाभिनिर्यतुभिः ५० द्वंद्वैस्तैस्तैस्त्वपहतःसर्वतःपरिशंकितः ॥ बहुप्रत्यर्थिकंराज्यमुपास्तेगणयनिशाः ५१ तदल्पसुखमत्यर्थबहुदुःखमसारवत् ॥ तृणाग्रिज्वलनप्रख्यंफेनउदुदसन्निभम् ५२ कोराज्यमभिपद्येतप्राप्यचोपशमंलभेत् ॥ ममेदमितियच्चदंपुरंराष्ट्रंचम न्यसे ५३ बलंकोशममात्याश्चकस्यैतानिनवानृप ॥ मित्रामात्यपुरंराष्ट्रंदंडःकोशोमहीपतिः ५४ सप्तांगस्यास्यराज्यस्यत्रिदंडस्येवतिष्ठतः ॥ अन्योन्यगुण युक्तस्यकःकेनगुणतोऽधिकः ५५ तेपुतेषुहिकालेषुतत्तदंगंविशिष्यते ॥ येनयत्सिध्यतेकार्यंतत्प्राधान्यायकल्पते ५६ सप्तांगश्चैवसंघातस्त्रयश्चान्येनृपोत्तम ॥ संभूयदशवर्गोऽयंभुंकेराज्यंहरिराजवत् ॥ यश्चराजामहोत्साहःक्षत्रधर्मैरतोभवेत् ५७ सतुप्येदृशभागेनततस्त्वन्योदशवैरैः ॥ नास्त्यसाधारणोराजानास्तिराज्य मराजकम् ५८ राज्येऽसतिकुतोधर्मोधर्मोऽसतिकुतःपरम् ॥ योप्यत्रपरमोधर्मःपवित्रंराजराज्ययोः ५९ पृथिवीदक्षिणायस्यसोऽश्वमेधोनयुज्यते ॥ साऽहमेता निकर्माणिराजदुःखानिमैथिल १६० समर्थाःशतशोवकुमभवाऽपिसहस्रशः ॥ स्वेदहेनाभिषंगोमेकुतःपरपरिग्रहे ६१ नमामेवंविधांयुक्तामीदृशंवकुमर्हसि ॥ ननुनामत्वयामोक्षःकृत्स्नःपंचशिखाच्छ्रुतः ६२ सोपायःसोपनिषदःसोपासंगःसनिश्चयः ॥ तस्यतेमुक्तसंगस्यपाशानाक्रम्यतिष्ठतः ६३ छत्रादिषुविशेषेषुपुनः संगःकथंनृप ॥ श्रुतंतेनश्रुतंमन्येष्टपावाऽपिश्रुतंश्रुतम् ६४ अथवाश्रुतसंकाशंश्रुतमन्युत्तंत्वया ॥ अथापीमासुसंज्ञासुलौकिकीपुप्रतिष्ठसे ६५ अभिषंगवारो धाम्नांबद्धस्त्वंप्राकृतोयथा ॥ सत्त्वेनानुप्रवेशोहियोऽप्यंत्वयिकृतोमया ६६

नाल्यनारीतिशास्त्रोक्ताः ५६ संभूयेति तथाऽचेतनःकोशःस्वपुष्टैर्मित्रादीनुक्तेएवंमित्रादयोऽपिकोशमितिजडयोरवोपकारकार्योपकारकाभावोनतुजडाजडयोः ५७। ५८ असतीतिच्छेदः परमोक्षसुखं ५९। १६०। ६१ ईदृशंस्वसंबंधेनसंकरकर्तृत्वं ६२ उपायोनिश्चिन्त्यासर्ग उपनिषच्छरणमनने उपासंगोऽप्यानांगानियमादीनि निश्चयस्तद्वैतुर्मेष्टात्मेकवानुभवः पाशानाक्रम्यकामादीन्जित्वा ६३ श्रुतंशास्त्रेतित्वयानश्रुतंनज्ञातं श्रुतादभेन ६४ श्रुतसंकाशंज्ञासाधारणंश्रुतंशास्त्रंत्वयाश्रुतमाकर्णितं संज्ञासु वाचार्थप्रणविकारोनामधेयम् इतिश्रुतेनाममात्रासुसंपत्तु ६५। ६६

६७ शून्यबोधशून्यत्वबुद्धिसत्त्वमितिभावः शून्यागोरेवास्यस्यवासिनांधर्मैरितिनममकबिहोऽस्ति ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३ मोक्षवासिकोवात्मात्राभिज्ञोनतुयुक्तः ७४ मुक्तत्वेहि माकृष्यावर्णसंकरमित्युक्तिरयुक्तेत्याह नहीति एकवचिदात्मनःपृथक्त्वंपुं प्रकृतयोः भावआत्मा अभावस्तुच्छरूपत्वात्प्रकृतिः अनयोःसमायोगेवर्णसंकरोत्पत्तिरिति ७५ कथंतेहिवर्णसंकरोऽनियतइ त्याशंक्यवर्णाश्रमाभिमानवशादित्याह वर्णाश्रमाइति अपृथक्त्वेनः पृथक्त्वंपुं प्रकृतयोर्विवेकस्तदस्यास्तीतिपृथक्त्वीतदन्यस्य अतएवपृथक्त्वेनानात्वेनवर्णाश्रमापस्यभांति दृष्टाअर्थोपेनसः

किंवापकृततत्रयदिमुक्तोऽसि सर्वशः ॥ नियमोह्येषुवर्णेषुयतीनांशून्यवासिता ६७ शून्यमवेशयंत्याचमयाकिंस्यदूषितम् ॥ नपाणिभ्यांनवाहुभ्यांपादोरु भ्यांनचाऽनघ ६८ नगात्रावयवैरन्यैःस्पृशामित्वानराधिप ॥ कुलेमहतिजातेनहीमतादीर्घदर्शिना ॥ नैतत्सदसिवक्तव्यंसद्वाऽसद्वाभिधःकृतम् ६९ ब्राह्मणा गुरवश्चेमेतथामान्यागुरुतमाः ॥ त्वंचाथगुरुरप्येवमेवमन्योन्यगौरवम् ७० तदेवमनुसंहश्यवाच्यावाच्यंपरीक्षता ॥ स्त्रीपुंसोःसमवायोऽयंत्वयावाच्यो नसंसदि ७१ यथापुष्करपर्णस्थंजलंतत्पर्णमस्पृशत् ॥ तिष्ठत्यस्पृशतीतद्वत्त्वयिवत्स्याभिमेथिल ७२ यदिचाद्यस्पृशंत्यामेस्पृशंजानासिकंचन ॥ ज्ञानंकृत मवीजंतेवश्यंतेनेहमिहगुणा ७३ सगार्हस्थ्याच्युतश्चत्वमोक्षंचानाप्यदुर्विदम् ॥ उभयोरंतरालेवैवर्तसेमोक्षवार्तिकः ७४ नहिमुक्तस्यमुक्तेनज्ञस्यैकत्वपृथक्त्वयोः ॥ भावाभावसमायोगेजायतेवर्णसंकरः ७५ वर्णाश्रमाःपृथक्त्वेनदृष्टार्थस्यापृथक्त्वेनः ॥ नान्यदन्यदितिज्ञात्वानान्यदन्यव्रवर्तते ७६ पाणौकुंडंतथाकुंडेपयः पयसिमक्षिका ॥ आश्रिताश्रययोगेनपृथक्त्वेनाश्रिताःपुनः ७७ नतुकुंडेपयोभावःपयश्चापिनमक्षिका ॥ स्वयमेवासुव्यंतेभावानतुपराश्रयम् ७८ पृथक्त्वादा श्रमाणांचवर्णान्यत्वेतथैवच ॥ परस्परपृथक्त्वाच्चकथंतेवर्णसंकरः ७९ नास्मिन्वर्णोत्तमाजात्वानवैश्यानावरातथा ॥ तवराजन्सवर्णाऽस्मिन्शुद्धयोनिरिविहुता १८० प्रधानोनामराजर्षिर्व्यक्तंतेश्रोत्रमागतः ॥ कुलेतस्यसमुत्पन्नांसुलभानामविद्धिमाम् ८१ द्रोणश्चशतशृंगश्चक्रद्वारश्चपर्वतः ॥ ममसत्रेषुपूर्वेषुपि च तामघवतासह ८२ साऽहं तस्मिन्कुलेजाताभर्तयसतिमद्विधे ॥ विनीतामोक्षधर्मेपुचराम्येकामुनिव्रतम् ८३ नास्मिन्सत्रप्रतिच्छन्नानपरस्वापहारिणी ॥ नधर्मसंकरकरीस्वधर्मेऽस्मिन्तत्रता ८४ नास्थिरास्वप्रतिज्ञायानासमीक्ष्यप्रवादिनी ॥ नासमीक्ष्यागताचेहत्वत्सकाशंजनाधिप ८५ मोक्षेतेभावितांशुर्हि श्रुत्वाऽहंकुशलैषिणी ॥ तवमोक्षस्यचाप्यस्यजिज्ञासार्थमिहागता ८६

जगतःपृथक्त्वमन्यानस्येतदृष्टवान्यभिकाराद्वर्णसंकरइत्यर्थः यदात्वेवजानात्यन्यच्छरीरमन्यदात्मानभवतिइतितदज्ञात्वाएतेदेवापरोक्षीकृत्यस्थितायामाऽन्यत्स्वमन्यत्वपिनवर्ततइत्यर्थः ७६ पाणिकुंडादयएवदेशस्याअपिपरस्परंनसंकीर्तयेत्कुरासवदेकलोलीभावंनगच्छत्येवमाश्रमाणांवर्णानांचाऽऽत्मनःसकाशासेतवब्रह्मिष्ठस्यपृथक्त्वात्कर्णवर्णसंकरइतिश्लोकत्रयार्थः ७७। ७८। ७९ १८०। ८१ द्रोणादयःपर्वतामपूर्वेषुसत्रेषुमघवतासद्विधाश्रयनेइष्टकास्थानेनिवेशिताइत्यर्थः ८२ तस्मिन्निष्ठत्वात्प्रभावेकुले विनीतायुरुभिःशिक्षिता ब्रह्मिधेर्भर्तयस्यप्राप्तेसतिनैष्ठिकब्रह्म चर्षमेवाश्रमसंन्यासकृतवत्यस्मीत्यर्थः ८३ सत्रप्रतिच्छन्नाकवत्संन्यासिनी ८४। ८५। ८६

स्वपक्षपरपक्षयोर्मध्येवर्त्तमानास्वपक्षेपक्षप्रतिनस्थितासतीनाईवर्त्तमान्यपितृत्ववृद्धिदार्थ्यव्रीप्तिमिभावाः ननुज्ञाततत्त्वस्वमेवित्वदीपैर्वाक्यैरित्याशङ्क्याह युक्तमिति नकारोभिरङ्गमः योनन्यापच्छते
महद्वत्स्वजयार्थन्यायामेवादश्रमनकरोतिपश्चात्तौत्रह्णिशाम्यत्तिसुक्तोऽतस्तत्त्वस्वस्याप्यादरेणमहाकायश्रवणयुक्तमितिभावाः ८७ स्वस्याप्रामेकरात्रासित्वंयोनयति यथेति ८८ ८९
हेतुमत्तियुक्तिमिति अथेवंतिप्रयोजनवति नाधिजगौनाधिगतवान् उत्तरवर्कनसमर्थोवभूवेत्यर्थः एतेनगार्हस्थ्यमुक्तिर्दुर्लभाऽतःसंन्यासएवश्रेयानितिसुलभायतमेवसिद्धांतइतिदर्शितं १९० ॥ इति
ज्ञातिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठेयि भारतभावरूपे विंशत्यधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ ३२० ॥ संन्यासस्यश्रेष्ठमुक्त्वातद्वर्मान्शुकरचरितेनेवदर्शयतिप्रश्नोत्तरमुखेन कथमित्यादिना
निर्वर्त्तित्वेराग्यसंन्यासेमुत्तर्यविशेषणं 'यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रजयेत'इतिश्रुतेः १ अव्यक्तकारणं व्यक्तकार्यं तत्त्वंतयोरनारोपितरूपं ब्रह्मतेपानि श्रयं अजस्यनारायणस्यकृतिर्लीला आकृतिरितिच्छेदेस
गुणरूपं अत्रप्रथमस्यप्रश्नोत्तरंशुकोत्पत्तिरितरयोक्तंरंशेषप्रथमइतिविभागः २ स्वाध्यायपितृपितामहपरंपरायापरिगृहीतंवेदभागमभ्याप्यशब्दतोऽर्थतश्चाहपरिवातत्रानधिगताज्ञास्वांतरीयान

नवर्गस्थान्वीम्येतत्त्वपक्षपरपक्षयोः ॥ मुक्तोव्यायच्छतेयश्चशांतौयश्चनशाम्यति ८७ यथाशून्येपुरागरेभिस्तुरेकानिशावसेत् ॥ तथाऽहंवच्छरिरेऽस्मिन्निर्मांव
त्स्यामिशर्वरीम् ८८ साऽहमानप्रदानेनवागातिव्येनचारिता ॥ सुतासुशरणंप्रीताश्वोगमिष्यामिमैथिल ८९ ॥ भीष्मउवाच ॥ इत्येतानिसवाक्यानिहेतुमंत्यथ
वंतिच ॥ श्रुत्वानाधिजगौराजार्किचिदन्यदतःपरम् १९० ॥ इतिश्रीमहाभारते शांति०मो०प० सुलभाजनकसंवादे विंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२० ॥
॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंनिर्वेदमापन्नःशुकोवैयासकिःपुरा ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपरंकौतूहलंहिमे १ अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानानिश्चयंशुद्धिनिश्चयम् ॥ वक्तुमर्हसि
कौरव्यदेवस्याजस्ययाकृतिः २ ॥ भीष्मउवाच ॥ प्राकृतेनसृष्टेनचरंतमकुतोभयम् ॥ अध्याप्यकृत्स्नंस्वाध्यायमन्वशाद्वैपितासुतम् ३ ॥ व्यासउवाच ॥
धर्मपुत्रनिषेवस्वसुतीक्ष्णौचहिमातपौ ॥ क्षुत्पिपासेचवायुंचजयनित्यंजितेंद्रियः ४ सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयांदमंतपः ॥ अहिंसाचातुरांस्यंचविधिवत्परिपा
लय ५ सत्येतिष्ठरतोधर्मेहित्वासर्वमनार्जवम् ॥ देवतातिथिशेषेणयात्रांप्राणस्यसंलिह ६ फेनमात्रोपमेदेहेजिवेशकुनिवस्थिते ॥ अनित्येप्रियसंवासेकथंस्वपि
पिपुत्रक ७ अप्रमत्तेपुजाग्रत्सुनित्ययुक्तेषुशत्रुषु ॥ अंतरंलिप्समानेषुबालस्त्वंनावबुध्यसे ८ अहःसुगण्यमानेषुक्षीयमाणेतथाऽऽयुषि ॥ जीवितेलिरव्यमानेचकि
मुत्थायनधावासे ९ ऐहलौकिकमीहंतेमांसशोणितवर्धनम् ॥ पारलौकिककार्येषुप्रसुप्ताभ्युदयानास्तिकाः १०

योनित्वशब्दानुशासितवान् नचाऽध्याप्येतिशब्दतएवस्वाध्यायग्रहणमुच्यतेनत्त्वर्थतोऽपि त्रैत्रोऽयमधीतइत्यसरोधारणमात्रेऽधीतिशब्दप्रयोगादित्वाचर्चं अध्ययनविधेर्वाक्योपक्रमेणोक्ताथैत्यपद
शितत्वात् तथाहि 'यस्तित्पाजसच्चिर्विदसखायनस्यवाच्यपिभागोऽस्ति । यदौष्ठान्त्यलक्रेऽष्टौतिन हिप्रवेदमुकृतस्पर्धाम्' इति तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यइतिसुकृतमार्गाज्ञानवेदस्यश्रवणग्रहणे
निष्कलित्युक्तत्वाविधौयमानस्याध्ययनस्यार्थज्ञानपर्येततावसीयते अयमंत्रः प्रागेवव्याख्यातः काव्यमधीतेपाणिनीयमधीतेकाणांमधीतेइत्यर्थेग्रहणेऽप्यधीतिप्रयोगदर्शनामंत्रोऽयमधीतइत्य
स्रमात्रोच्चारणेसर्गोणइतिप्रत्ययं अन्यथाध्याप्यान्वशादितिक्रममात्रविधीयेततच्छर्पथ आक्रांसितसमर्पणेतुवाक्यस्याथैवस्वमित्दिक् ३।४।५ संलिहस्पृश स्वाह्स्वाहुविबेकमाकार्षीरित्यर्थः
६ स्वर्पिपिपुरुषार्थसाधनेनप्रवर्तते ७ शत्रुकामादिषु अंतर्गम्यं ८ नषावसिदेवर्गुहंवाशरणेनयासि ९।१०

॥३३७॥

अपत्यापपथेन ११। १२। १३ आयकालिकपात्रैर्मानमात्रादशित्या १४। १५ कृत्वात्तमानदीपूरं १६ धृतिः प्राणादिवेगधारणं योगइत्यर्थः १७ अमोघास्वायुर्हर्णेनसफलासुराविष
धर्मपीतेनधर्मनोकया १८। १९ संचिन्वानकंधनादिसंघपरं २० औषकारेसंसारे दीपोज्ञानं २१। २२। २३। २४ संवास्यश्लेष्मणोग्नयः संभ्रास्यस्तिपतिश्लेष्मणोग्नयः संघास्यस्तिपतिः संघाद
यमसंस्थानीर्ययस्यगुक्कुक्ष्योपसौ २५ चक्षुज्ञानंपरमणेनुर्यं अथव्यदितभवसीत्यर्थः परंपरलोकमात्मानंवा २६ परिरगतपार्श्वेदनाशरीरंयमलोकियातनाशरीरंयस्तेतथाभूताभवंतीतिशेषः
अधर्मकारणाभिःअधर्मक्रियाभिः २७ एतत्तुभ्यंश्रुत्वाभीतराजानमाभासयति राजेति शुभाशुभस्यउत्तमाधमवर्णंजातस्यसुकृतेमवर्णकत्वात् सुकृतिनांलोकान्दधातिचारयतेप्राप्नोतीत्यर्थः ।

धर्माययेऽभ्यस्यत्यतिबुद्धिमोहान्वितानराः ॥ अपथागच्छतातिषामनुयाताऽपिपीडयते ११ येतुष्टाःश्रुतिपरामह्वात्मानोमहाबलाः ॥ धर्म्यपथानमारूढास्ता
नुपास्वचपृच्छच १२ उपधार्यमतंतेषांबुधानाधर्मदर्शनाम् ॥ नियच्छपरयाबुद्ध्याचित्तमुत्पथगामिवै १३ आद्यकालिकयाबुद्ध्यादूरेऽश्वइतिनिर्भयाः ॥ सर्व
मक्ष्यानपश्यंतिकर्मभूमिमचेतसः १४ धर्मेनिःश्रेणिमास्थायकिंचित्किंचित्समारुह ॥ कोपकारवदात्मानंवेष्टयन्नुबुध्यसे १५ नास्तिकंभिन्नमर्यादंकुलपात
मिवस्थितम् ॥ वामतःकुरुविस्रब्धोनरंवेणुमिवोद्धृतम् १६ कामंक्रोधंचष्ट्युचंचंद्रियजलानदीम् ॥ नावंप्रतिमर्याकृत्वाजन्मदुर्गाणि संतर १७ मृत्युनाऽभ्याह
तेलोकेजरयापरिपीडिते ॥ अमोघासुपतंतीधुधर्मपोतेन संतर १८ तिष्ठंतं चशयानंचष्ट्युरन्वेपतेयदा ॥ निर्दृष्टिलभतेकस्मादकस्मान्मृत्युनाऽशितः १९ सं
चिन्वानकमेवैतं कामानामवितृप्तकम् ॥ वृक्कीवोरणमासाद्यष्ट्युरादायगच्छति २० क्रमशःसंचितशिखोर्धर्मबुद्धिमयोमहान् ॥ अंधकारप्रवेष्टव्यंदीपोयत्नेनधा
र्यताम् २१ संपतन्देहजालानिकदाचिदिहमानुषे ॥ ब्राह्मण्यलभतेजंतुस्तत्पुत्रपरिपालय २२ ब्राह्मणस्यतुदेहोऽप्यनकामार्थायजायते ॥ इहल्लेशायतपस
प्रेत्यत्वनुपमं सुखम् २३ ब्राह्मण्यंबहुभिरवाप्यतेतपोभिस्तल्लब्ध्यानरतिपरेणहेलितव्यम् ॥ स्वाध्यायेतपसिदमेचनित्यशुक्तःक्षेमार्थीकुशलपरःसदायतस्व २४
अव्यक्तप्रकृतिरयंकलाशरीरःसूक्ष्मात्माक्षणबुद्धिशोनिमेषरोमा ॥ संवास्यःसमबलशुक्लकृष्णनेत्रोमासांगोद्रवतिवयोहयोनराणाम् २५ तंदृष्ट्वाप्रसृतमजस्रमु
ग्रवेगंगच्छंतं सततमिहान्वेक्षमाणम् ॥ चक्षुस्तेयदिनपरप्रणेहनेयं धर्मेतेभवतुमनःपरं निशाम्य २६ येचात्रप्रचलितधर्मकायहृताःक्रोशंतःसततमनिष्टसंप्रयो
गाः ॥ क्लिश्यंतःपरिगतवेदनाशरीरावह्नीभिःसुभृशमधर्मकारणाभिः २७ राजासदाधर्मपरःशुभाशुभस्यगोप्तासमिक्ष्यसुकृतिनां दधातिलोकान् ॥ बहुविधमपिच
रतिप्रविशतिसुखमनुपगतं निरवद्यम् २८ श्वानोभीषणकायाअयोमुखानिवयांसिबलघ्नप्रपक्षिणांच संघाः ॥ नरकदनेरुधिरपागुरुवचननुदमुपरतंविशंत्यसंतः २९
मर्यादानियतास्वयंमुवायइहेमाःप्रभिनत्तिदशगुणामनोनुगत्वात् ॥ निवसतिभृशमसुखंपितृविषयविपिनमवगाह्यसपापः ३०

अनुपगतनानापौनिसहस्रेष्वप्राप्तं प्रोक्षं स्वर्गप्रोक्षसाधुर्वृषः प्राप्नोतीत्यर्थः २८ गुरुद्वेष्टिणां दुर्गतिमाह श्वानरुति नराणां कर्तव्यप्रतस्मिन्नरुके रुधिरपाः कीटाः गुरुणां मातृपितृभृतीनां वचनं नुदति दूरीकरोतीति गुरुवचनं नुदं उपरंतं मृतं २९ नियताः विहिताः स्वयं भुवावेदेन मम स्वयं भुवि तिष्ठतेः वसगुणाः वसविद्याः शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि पंचविधिरूपाः अहिंसास्तत्यास्ते यत्र ह्यक्षर्यापरिग्रहाद्यात्मनिषेधरूपा धृषं च पितृविषये यमलोके त्रिपिनमसिप्रचरन् तदेवावमाव्यतत्रैव निवसति ३०

निकृतिर्नोषकर्म वचनाचोपादि उपनिधिभिश्छलेन ३१। ३२ नरकादुद्दिष्टित्युक्त्वास्वर्गोऽपि न च्येतेत्याह महापदानीत्यादिना ब्रह्मादीनां स्थानातिवृष्टाकृत्यसेष्योऽहमितिक्षाधसेपरं तु
आपानावेक्षते मृत्युकारिकांजरां ३३ प्रयायतांमचल्यतांमोक्षमार्गेणमस्थातव्यं सुखस्यप्रमाथिसंविधीयतांमप्रयत्नतां ३४ अंतकायजयतिसुखाय वारुणैःकृच्छ्रादितपोभिः ३५ यावत्तु
वितहरणंनजायतेततःप्रागेवसांपरायिकंपरलोकहितंकुरुष्वेत्युत्तरेणसंबंधः ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२ वृक्षाःकामादयः ४३ हिरण्यमवृक्षदहनंमरणचिह्नं ४४ तत्त्वांतवमातिंवा ४५

योलुब्धःसुभृशंप्रियानृत्तश्चमनुष्यःसततानिकृतिवंचनाभिरतिःस्यात् ॥ उपनिधिभिरसुखकृत्यपरमनिरयगोष्ठशमसुखमनुभवतिदुष्कृतकर्म ३१ उष्णां वैत
रणीमहानदीमवगाढोऽसिपत्रवनभिभ्रगात्रः ॥ परश्वनशयोनिपतितोवसतिचमहानिरयेष्टशार्तः ३२ महापदानिकृत्यसेनचाप्यवेक्षसेपरम् ॥ चिरस्यमृत्युका
रिकामनागतानिबुध्यसे ३३ प्रयायतांकिमास्यतेसमुत्थितंमहद्भयम् ॥ अतिप्रमाथिदारुणसुखस्यसंविधीयताम् ३४ पुराष्टतःप्रणीयतेयमस्यराजशासनात् ॥
त्वमंतकायदारुणैःप्रयत्नमार्जवेकुरु ३५ पुरासमूलबांधवंप्रभुर्हरत्यदुःखविव ॥ तवेहजीवितंयमोनचास्तिस्तस्यवारकः ३६ पुराऽभिवातिमारुतोयमस्ययःपुरः
सरः ॥ पुरैकएवनीयसेकुरुष्वसांपरायिकम् ३७ पुरासहिकएवतेप्रवातिमारुतोतकः ॥ पुराचविभ्रमंतितेदिशोमहाभयागमे ३८ श्रुतिश्चसन्निरुध्यतेपुरातवेह
पुत्रक ॥ समाकुलस्यगच्छतःसमाधिसुप्तमंकुरु ३९ शुभाशुभेपुराकृततेप्रमादकर्मविबुधे ॥ स्मरन्पुरानतप्यसेनिधत्स्वकेवलंनिधिम् ४० पुराजराकलेवरंविजर्ज
रीकरोतिते ॥ बलांगरूपहारिणीनिधत्स्वकेवलंनिधिम् ४१ पुराशरीरमंतकोभिनतिरोगसारथिः ॥ प्रसह्यजीवितक्षयेतपोमहत्समाचर ४२ पुरावृकाभयंकराम
नुष्यदेहगोचराः ॥ अभिद्रवंतिसर्वतोयतस्वपुण्यशीलने ४३ पुराधकारमेककोऽनुपश्यसित्वरस्ववै ॥ पुराहिरण्यवान्नगाग्निरीक्षसेऽद्रिमूर्धनि ४४ पुराकुसंग
तानितिसुहृन्मुखाश्चशत्रवः ॥ विचालयंतितर्शनाद्दृष्टवपुत्रयत्परम् ४५ धनस्ययस्यराजतोभयंनचास्तिचोरतः ॥ मृतंचयन्नमंचतिसमर्जयस्वतद्धनम् ४६
नतत्रसंविद्युज्यतेस्वकर्मभिःपरस्परम् ॥ यदेवयस्ययौतकंतदेवतत्रसोऽश्रुते ४७ परत्रयेनजीव्यतेतदेवपुत्रदीयताम् ॥ धनंयदक्षरंभुवंसमर्जयस्वतत्स्वयम् ४८
नयावदेवपच्यतेमहाजनस्ययावकम् ॥ अपकएवयावकेपुराप्रलीयसेत्वरम् ४९ नमात्पुत्रबांधवानसंस्तुतःप्रियोजनः ॥ अनुवर्जंतिसंकटेवर्जंतमेकपातिनम् ५०
यदेवकर्मकेवलंपुराकृतंशुभाशुभम् ॥ तदेवपुत्रसार्थिकंभवत्यमुत्रगच्छतः ५१ हिरण्यरत्नसंचयाःशुभाशुभेनसंचिताः ॥ नतस्यदेहसंक्षयेभवंतिकायसाधकाः
५२ परत्रगामिकस्यतेकृताकृतस्यकर्मणः ॥ नसाक्षिआत्मनासमोन्मृणाभिहास्तिकश्चन ५३

तद्धनंविधां ४६ यौतकंविवाहासंधनंदायादायात् पाथेयमित्यर्थः ४७। ४८ यावकेषुतस्वदमिभ्येवविष्टविकारेत्वरत्नरायुक्तंयथास्यात्तथाप्रलीयसेत्रियते भोगाभ्युक्त्वामोक्षेयत्नंकरिष्या
मीतिनमंतव्यं अप्राप्तएवभोगेमृत्युप्रथमस्तीतिभावः ४९। ५० सार्थिकंदेहंद्रियादिसाध्याहं ५१। ५२ परत्रगामिकस्यगमनशीलस्य साक्षिआत्मनेति इकोऽसवर्णेनाकस्यस्यहस्वैवेतिप्रकृति
भावेहस्वः साक्षितात्मनेतिपाठःप्रामादिकः मामन्योनजानातीतिस्त्रापापवर्णनंन्यमित्यभिभावः ५३

ननुकर्त्रात्मनोतिरिक्तस्यसाक्षिणःसत्येमानंकिमतआह मनुष्येति अनुवर्तसाक्षिणिगच्छतोलीयमानस्यकर्तुर्मेनुष्यदेहस्यशून्यमिवशून्यकर्मभावोभवति परदृष्ट्यासन्नपिपोमिहदृष्ट्यामनुष्यदेहोभभवती
त्यर्थः अत्रविद्वद्भुवंप्रमाणयति प्रविश्येति हाद्रीकाशमितिशेषः ५४ सार्वभरण्याह इहेति ५५। ५६ तत्रपरलोकमार्गे विरूपाःरौद्राश्चमाक्षिकाःदेशायस्मिन्नर्थनेकेपरिपंथिनःशत्रवोऽहोहृदाःप
सिबृकादयोयस्मिन् ५७। ५८। ५९। ६०। ६१ अनुद्धीन्मोहयतीतिथापावकःपुनातिपवित्रीकरोतीतिव्युत्पत्त्याधर्मः ह्रीवपातेपावकसत्कर्म यावकमितिपाठेऽपियावकमिवपाथेयरूपो
धर्मएव ६२। ६३ प्रमादगःप्रमादगृहवासोऽंतकः चमूचमतिभक्षयतीतिचमूरिद्विषसेनात्तामसुखामंतकत्वविदोषेणस्वस्वविषयभोगहीनांयावत्करोति । ततःपुरेवगृहीतेदेहमनतिक्रम्येतियथागृ
हीतं देहमात्रेणेत्यर्थः ६४ यथेति पुरःपश्चाच्चसर्वमात्ममात्रंयथाभवतितथागतिमात्मज्ञानरूपां आत्मनादेहेन परेणतत्संबन्धिपुत्रादिना ६५ भयेपुत्रास्थितेपुत्रकपातिनाएकाकिनियत्सांपरायिकं
मनुष्यदेहशून्यकर्मभवत्यमुत्रगच्छतः ॥ प्रविश्यदुद्धिचक्षुषाप्रदृश्यतेहिसर्वशः ५४ इहाग्निसूर्यवायवःशरीरमाश्रिताश्चयः ॥ तएवतस्यसाक्षिणोभवन्तिधर्मदर्शि
नः ५५ अहर्निशेषुसर्वतःस्पृशःसुसर्वचारिषु ॥ प्रकाशगूढवृत्तिषुस्वधर्ममेवपालय ५६ अनेकपारिपंथिकेविरूपरौद्रमक्षिके ॥ स्वमेवकर्मरक्षयतांस्वकर्मतत्रग
च्छति ५७ नतत्रसंविद्युज्यतेस्वकर्मणापरस्परम् ॥ तथाकृतंस्वकर्मजंतदेवशुज्यतेफलम् ५८ यथाऽप्सरोगणाःफलंमुखंमहर्षिभिःसह ॥ तथाऽऽश्रुवंतिकर्मजंविमा
नकामगामिनः ५९ यथेहयत्कृतंशुभंविपाप्मभिःकृतात्मभिः ॥ तदाश्रुवन्तिमानवास्तथाविशुद्ध्योनयः ६० प्रजापतेःसलोकतांवृहस्पतेःशतक्रतोः ॥ व्रजंतितेपरां
गतिंएहस्थधर्मसेतुभिः ६१ सहस्रशोप्यनेकशःप्रवक्तुमुत्सहामते ॥ अशुद्धिमोहनंपुनःप्रशुर्निनायपावकः ६२ गतात्रिरष्टवर्षताधुवोसिपंचविंशकः ॥ कुरुष्व
धर्मसंचयंवयोहितेऽतिवर्तते ६३ पुराकरोतिसोतकःप्रमादगोमुखांचभूम् ॥ यथागृहीतमुत्थितस्त्वस्वधर्मपालने ६४ यथात्वमेवपृष्ठतस्त्वमग्रतोगमिष्यसि ॥
तथागतिंगमिष्यतःकिमात्मनापरेणवा ६५ यदेकपातिनासतांभवत्यमुत्रगच्छताम् ॥ भयेपुसांपरायिकंनिधत्स्वकेवलंनिधिम् ६६ सकूलमूलबांधवंप्रभुर्हरत्यसं
गवान् ॥ नसंतियस्यवारकाःकुरुष्वधर्मसंनिधिम् ६७ इदंनिदर्शनंमयातवेहपुत्रसांप्रतम् ॥ स्वदर्शनानुमानतःप्रवर्णितंकुरुष्वतत् ६८ दधातियःस्वकर्मणा
ददातियस्यकस्यचिव ॥ अशुद्धिमोहजैर्गुणैःसएकएवयुज्यते ६९ श्रुतंसमस्तमश्रुतेप्रकुर्वतःशुभाःक्रियाः ॥ तदेतदर्थदर्शनंकृतज्ञमर्थसंहितम् ७० निव
धनीरज्जुरायाग्रामेवसतोरतिः ॥ छिन्नैतांसुठतोयांतिनेनाछिदंतितुष्कृतः ७१ किंतधनेनकिंवंधुभिस्तेकिंतपुत्रैःपुत्रकयोमारिष्यसि ॥ आत्मानम्
निच्छगृहंप्रविष्टपितामहास्तेकगताश्चसर्वे ७२

परलोकेहितमेवधर्मज्ञानवानिधिमिनिगूढनिधत्स्व केवलंशुद्धं निष्कामनिर्गुणं ६६ कूलमग्रं प्राकूलेषुर्धर्मेषुप्रविश्येतिस्त्रिमात् बालवृद्धैर्वयस्यैःसहितंयथास्यात्तथेत्यर्थः ६७। ६८ यःस्वकर्मणा
दधातिआत्मानंदेहपुण्याति यस्यकस्यचित्फलस्यकृतेददातिच अनुद्धिरज्ञानंमोहोविपरीतज्ञानंतदुभयजैर्गुणैर्दुःखादिभिः मुच्यतइतिपाठेआत्मानंचित्तदधातिएकस्मिन्तत्त्वेधारयति यस्येतिपाठे
चिह्नदत्तिसर्वैत्यजतीत्यर्थः ६९ श्रुतंतत्त्वमस्यादिवाक्यजंज्ञानंकर्तुं समस्तंब्रह्माडमश्रुतेत्याप्रोति । 'यएववेदाहंब्रह्मास्मीतिसदसर्वंभवति'इतिब्रह्मविदःसावात्म्यश्रुतिःतदेतत्सावात्म्यंसावर्षंयार्थ
स्यमोक्षाख्यपरमपुरुषार्थस्यदर्शनंनान्यत् कृतज्ञंकृतज्ञोपदिष्टमर्थसंहितंपुरुषार्थसंगतंभवतिननुकृतज्ञादौ सावैश्यसावात्म्यदाइतिविद्याउत्तमायैवदातव्येत्यर्थः ७०। ७१। ७२

७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । देहभेदेऽपि मरणनास्तीति जानता अनुपालितेशिष्टैराहते पथिव्यवर्तमानानां ७८ । ७९ । ८० । नोत्क्रामति धर्ममिति शेषः ८१ । नोपहतेति न कथं तिवत्समा
सः ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । मोक्षदेशिकं मोक्षोपदेष्टारं ९४ । पावकस्य धर्मस्याध्ययनं पावकतिष्ठतिऽपि स एवार्थः यद्वा पावकाध्ययनं

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वोक्ते चाराहिकम् ॥ नहि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वा कृतम् ७३ । अनुगम्य विनाशं तिनिवर्तते ह वांधवाः ॥ अग्नौ प्राक्षिप्य पुरुषं ज्ञातयः सुहृदस्तथा ७४ । नास्ति कान्निशं कुशाग्रान्पापमते स्थितान् ॥ वामतः कुहविस्त्रब्धं परंप्रेमसुरतं द्रितः ७५ । एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिषाडिते ॥ सुमहद्वैर्यमालं व्यधर्मसर्वात्मना कुरु ७६ । अथे मंदर्शनोपायं सम्यग्यो वेति मानवः ॥ सम्यक्स्वधर्मं कृत्वेह परत्र सुखमश्नुते ७७ । न देहभेदे मरणं विजानतां न च प्रणाशः स्वनुपालिते पथि ॥ धर्मं हियो वर्धयते संपंडितो य एव धर्माश्च यवते समुह्यति ७८ । प्रयुक्तयोः कर्मपथि स्वकर्मणोः फलं प्रयोक्तालभते यथा कृतम् ॥ निहीनकर्मानिरयं प्रपद्यते त्रिविष्टपंगच्छति धर्मपारगः ७९ । सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥ तथाऽऽत्मानं समादध्याद्भ्यते न पुनर्यथा ८० । यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वर्गमार्गानुसारिणी ॥ तमाहुः पुण्यकर्मणामशोच्यं पुत्रवांधवैः ८१ । यस्य नोपहता दुर्द्धिनिश्चये ह्यवलंबते ॥ स्वर्गं कृतावकाशस्य नास्ति तस्य महद्वयम् ८२ । तपो वने पुये जातास्तत्रैव निधनंगताः ॥ तेषामल्पतरो धर्मः कामभोगानजानताम् ८३ । यस्तु भोगान्परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत् ॥ न तेन किंचिन्न प्राप्तं तन्मे बहुमतं फलम् ८४ । मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ॥ अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ८५ । अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ॥ न तं पश्यामि यस्याहंतं न पश्यामि यो मम ८६ । न ते पांभवता कार्यं न कार्यं तव तैरपि ॥ स्वकृतैस्तानि जातानि भवांश्चैव गमिष्यति ८७ । इह लोके हि धानि नास्वजनः स्वजनायते ॥ स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ८८ । संचि नो त्य शुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ॥ ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ८९ । पश्यति छिन्नभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा ॥ तत्कुरुष्व तथा पुत्रकृत्स्नं यत्समुदाहृतम् ९० । तदेतत्संप्रदश्यैव कर्मभूमिं प्रपश्यतः ॥ शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ९१ । मासु सर्वज्ञापरिवर्तकेन सूर्याग्निना रात्रिर्दिवेन न ॥ स्वकर्मणि फलसाक्षिकेन भूतानि कालः पचति प्रसह्य ९२ । धनेन क्रियन्न ददाति नाश्रुते बलेन क्रियेन रिपुं न वा धते ॥ श्रुतेन क्रियेन न धर्ममाचरेत् किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ९३ ॥ भीष्म उवाच ॥ इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्यतु ॥ शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदेशिकम् ९४ ॥ इति श्री० शां० मोक्ष० पावकाध्ययनं नाम एकविंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्ततं तथैव च ॥ गुरुणां वापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह १ । भीष्म उवाच ॥ आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः ॥ सकर्मकलुषं कृत्वा क्लेशे महति धीयते २ । दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षे क्लेशे भयाद्भयम् ॥ मृतेभ्यः प्रमृतायां तिद्मरिद्राः पापकर्मणः ३

चित्तशोधकाध्ययनं नाम ॥ इति शांति० मोक्षपर्वणि नीलकण्ठे भा० एकविंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥ संन्यासोपयोगिविराग्यहेतुधर्मानुक्त्वा हतरेषां वैषम्यां शक्यते तेषामपि सदसत्फलत्वमनिवार्यमित्याह यद्यस्ति तत्पादिना प्राग्व्याख्यातोऽयमध्यायः १ । २ । ३

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठे भा० भारतभाष्ये द्वैविंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥ उत्सवाहुः स्वयं याति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखम् ॥ श्रद्धावानाश्च दांताश्च धनस्थाः शुभकारिणः ४ । व्यालकुंजरदुर्गे पुसर्पचौरभयेषु च ॥ हस्तावापेन गच्छंति नास्ति काः किमतः परम् ५ । प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः ॥ क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता हस्तदक्षिणाः ६ । पुलकादवधान्येषु पुपूत्यंडा इव पक्षिषु ॥ तद्विधास्ते मनुष्ये पुयेषां धर्मो न कारणम् ७ । सुशीघ्रमपि धावंतं विधानमनुधावति ॥ शैते सहशयानेन येन येन यथा कृतम् ८ । पापं तिष्ठति तिष्ठंतं धावंतं मनुधावति ॥ करोति कुर्वतः कर्मच्छाये वा नु विधीयते ९ । येन येन यथायद्यत्पुनरकर्मसु निश्चितम् ॥ तत देवोत्तरं शुकं निर्व्यविहितमात्मना १० । समानकर्मविक्षेपविधानपरिरक्षणम् ॥ भूतग्राममिमं कालः समं तादृक् कर्षति ११ । अचोद्यमानानि यथाऽपुष्पाणि च फलानि च ॥ स्वकालेनातिवर्तते तथा कर्मपुरा कृतम् १२ । समानश्चावमानश्चलाभोलाभः क्षयाव्ययौ ॥ प्रावृत्तानि वर्तते ते निधनांताः पदे पदे १३ । आत्मनाविहितं दुःखमात्मनाविहितं सुखम् ॥ गर्भशय्यामुपादाय भजते पूर्वदेहिकम् १४ । बालो युवावा वृद्धश्च यत्करोति शुभाशुभम् ॥ तस्यां तस्यामवस्थायामुंते जन्मनि जन्मनि १५ । यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विंदति मातरम् ॥ तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति १६ । मलि नं हियथा वस्त्रं पश्चाच्छुद्धं च तिवारिणा ॥ उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखं नंतकम् १७ । दीर्घकालेन तपसा सेवितेन महामते ॥ धर्मनिर्धूतपापानां संसिध्यंते मनोरथाः १८ । शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके ॥ पदं यथान दृश्येत तथा पुण्यकृतां गतिः १९ । अलमन्यैरुपालब्धैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः ॥ पेशलंचानुरूपंचकर्तव्यं हितमात्मनः २० ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मभूलिको नाम द्वाविंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुकोज्ज्वलमहातपाः ॥ सिद्धिचपरमां प्राप्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह १ । कस्यांचोत्पादयामास शुकं व्यासस्तपोधनः ॥ न ह्यस्य जननीं विभ्रजन्मचाग्र्यं महात्मनः २ । कथंच बालस्य सतः सूक्ष्मज्ञाने गतामतिः ॥ यथानान्यस्थलोकेऽस्मिन् द्वितीयस्येह कस्यचित् ३ । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते ॥ न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतोऽमृतमुत्तमम् ४ । महात्म्यमात्मयोगंच विज्ञानंच शुकस्य ह ॥ यथा वदनु पूर्वेण तन्मे ब्रूहि पितामह ५ ॥ भीष्म उवाच ॥ न ह्ययनेन पलितैर्न वितैर्न च वंधुभिः ॥ ऋषयश्च क्रिरे धर्मयो नूतानः स नो महान् ६ । तपोभूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि पांडव ॥ तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ७ । इन्द्रियाणां प्रसंगेन दोषमर्च्छत्यसंशयम् ॥ संनियम्य तु तान्येवासिद्धिमाप्नोति मानवः ८ । अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥ योगस्य कलया तात न तुल्यं विद्यते फलम् ९ । अत्र ते वर्तयिष्यामि जन्मयोगफलं तथा ॥ शुकस्याग्र्या गतिंचैव दुर्विदामलतात्मभिः १०

शततमोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥ ॥ ॥ ॥ शकुनानामिवाकाश इति ग्रामनिष्ठानां निष्कलात्मत्वं श्रुत्वा संन्याससहितब्रह्मनिष्ठावावशुकः श्रुतिपथमवतीर्णस्तदीयेनैव मार्गेणाहं कृतकृत्यः स्यामिति मन्वानस्वस्य जन्मादिकं सर्वं पृच्छति कथं व्यासस्य धर्मात्मेत्यादि १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११।१२ योगेनात्मानमाविश्यांतर्हृदयेद्विषाणिनिर्हृष्येत्पर्यः १३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४ कृष्णस्यव्यासस्य २५।२६।२७।२८
तद्भावभावीति तद्भावग्रहभावंग्रहाहमितिभावमासायभावायतीति तद्भावभावी तद्वितीवा एतस्यमहतोभूतस्यनामभवति इति तच्छब्दस्यग्रहानामधेयत्वश्रुतेः न केवलभावनामात्रकृतअपि तु तदुद्धिस्तत्रैव
मेरुशृंगे किलपुराकर्णिकारवनायुते ॥ विजहारमहादेवोभीमैर्भूतगणैर्वृतः ११ शैलराजसुताचैवदेवीतत्राभवत्पुरा ॥ तत्रादिव्यंतपस्तेपेकृष्णद्वैपायनस्तदा १२
योगेनात्मानमाविश्ययोगधर्मपरायणः ॥ धारयन्सतपस्तेपुत्रार्थकुरुसत्तम १३ अग्नेर्भूमेरपावायोरंतरिक्षस्यवाविभो ॥ धैर्येणसंमितःपुत्रोममभूयादितिस्मह
१४ संकल्पेनाथयोगेनदुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ वरयामासदेवेशमास्थितस्तपउत्तमम् १५ अतिष्ठन्मरुताहारःशतं किलसमाःप्रभुः ॥ आराधयन्महादेवंबहु
रूपमुमापतिम् १६ तत्रब्रह्मर्षयश्चैवसर्वराजर्षयस्तथा ॥ लोकपालाश्चलोकेशाध्याश्ववसुभिःसह १७ आदित्याश्चैवरुद्राश्चदिवाकरनिशाकरो ॥ वसवोमरुत
श्चैवसागराःसरितस्तथा १८ अश्विनौदेवगंधर्वास्तथानारदपर्वतो ॥ विश्वावसुश्चगंधर्वःसिद्धाश्चाप्सरस्तथा १९ तत्ररुद्रोमहादेवःकर्णिकारमयीशुभाम् ॥ धार
याणःस्रजंभातिज्योत्स्नामिवनिशाकरः २० तस्मिन्दिव्येनैरन्येदेवदेवर्षिसंकुले ॥ आस्थितःपरमयोगधृषिःपुत्रार्थमच्युतः २१ नचास्यहीयतेप्राणोनग्ल
निरुपजायते ॥ त्रयाणामपिलोकानांतदुत्तमिवाभवत् २२ जटाश्वतेजसातस्यवैश्वानरशिखोपमाः ॥ प्रज्वलंत्यःस्मदृश्यंतेयुक्तस्यामिततेजसः २३ मार्कंडे
योहिभगवानेतदारव्यातवान्मम ॥ सदेवचरितानीहकथयामासमेसदा २४ एताअद्यापिकृष्णस्यतपसातेनदीपिताः ॥ अग्निवर्णाजटास्तातप्रकाशंतेमहात्मनः
२५ एवंविधेनतपसातस्यभक्त्याचभारत ॥ महेश्वरःप्रसन्नात्माचकारमनसामातिम् २६ उवाचचैवंभगवांरुच्यं वकःप्रहसन्निव ॥ एवंविधस्तेतनयोद्वैपायनमवि
प्यति २७ यथाह्यग्निर्यथावायुर्यथाभूमिर्यथाजलम् ॥ यथाचखंतथाशुद्धोभवितातेसुतोमहान् २८ तद्भावभावीतदुद्धिस्तदात्मातदपाश्रयः ॥ तेजसाऽऽवृत्य
लोकाँस्त्रीन्यशःप्राप्स्यति ते सुतः २९ ॥ इति श्रीमहाभारते शांति० मोक्ष० शुकोत्पत्तौ त्रयोविंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥
सलब्ध्वापरमं देवाद्भिरसत्यवतीसुतः ॥ अरणीसहितेष्टह्यममंथाग्निचिकीर्षया १ अथरूपंपरंराजन्विभ्रतौस्वेनतेजसा ॥ घृताचीनामाप्सरसमपश्यद्भगवानृषिः २
ऋषिरप्सरसंदृष्ट्वासहस्राकाममोहितः ॥ अभवद्भगवान्व्यासोवनेतस्मिन्नुधिष्ठिर ३ साचदृष्ट्वातदाव्यासंकामसंविग्रमानसम् ॥ शुकीभूत्वामहाराजघृताचीसमुपा
गमत् ४ सतामप्सरसंदृष्ट्वा रूपेणान्येनसंष्टताम् ॥ शरीरजेनानुगतःसर्वगात्रातिगेनह ५ सतुर्धैर्येणमहतानिष्टह्नुच्छयंमुनिः ॥ नशशाकनियंतुंतद्व्यासःप्रवि
सृतंमनः ६ भाविताचैवभावस्यघृताच्यावपुषाहतः ॥ यत्नान्नियच्छतस्तस्यमुनेरग्निचिकीर्षया ७ अरण्यामेवसहसातस्यशुक्रमवापतत् ॥ सोऽविशंकैनमन
सातथैवद्विजसत्तमः ८

इति निर्धायोस्येत्यनेनश्रद्धावानुच्यते तत्रैवात्माचित्तंयस्येतिआदरः तदपाश्रपहतितत्रस्थैर्येणैरनैरतय्युच्यते २९

॥ इति शांतिपर्वणि नीलकंठेये भारतभावादीये त्रयोविंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥ ॥ ॥ संहति अरणीदेवधरोत्तरे सहितेभियुनरूपे १।२।३।४।५।६।७।८

शुकेनिर्मथ्यमानेजातत्वातशुकइतिरेफलोपेनास्यनामकृतं १।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७ महात्माग्रहदेवउपानयत्स्वशिष्यकृतवानितिसंबंधः १८।१९।२०।२१।२२

अरणीममंथन्नहर्षितस्तस्यांजज्ञेशुकोत्प ॥ शुकेनिर्मथ्यमानेसशुकोजज्ञेमहातपाः ९ परमर्षिर्महायोगीअरणीगर्भसंभवः ॥ यथाश्वरेसमिद्धोअग्निर्भातिहव्यमुदावहन्
१० तथारूपःशुकोजज्ञेप्रज्वलन्निवतेजसा ॥ विभ्रत्पितुश्चकौरव्यरूपवर्णमनुत्तमम् ११ बभौतदाभावितात्माविभूमइवपावकः ॥ तंगंगासरितांश्रिधामेरुष्टेजने
श्वर १२ स्वरूपिणीतदाऽन्येत्यतर्पयामासवारिणा ॥ अंतरिक्षाच्चकौरव्यदंडःकृष्णाजिनंचह १३ पपातभूमिराजेंद्रशुकस्यार्थेमहात्मनः ॥ जेगीयंतेस्मगंधर्वा
नष्टतुश्चाप्सरोगणाः १४ देवदुर्भयश्चैवप्रावाद्यंतमहास्वनाः ॥ विश्वावसुश्चगंधर्वस्तथातुर्बुनारदौ १५ हाहाहुहश्चगंधवातुष्टुःशुकसंभवम् ॥ तत्रशक्रपुरोगाश्च
लोकपालाःसमागताः ॥ देवादेवर्षयश्चैवतथाब्रह्मर्षयोऽपिच ॥ दिव्यानि सर्वपुष्पाणिप्रवर्षचमारुतः १७ जंगमाजंगमंचैवप्रहृष्टमभवज्जगत् ॥ तंमहात्मास्वयं
प्रीत्यादेव्यासहमहाश्रुतिः १८ जातमात्रंमुनेःपुत्रंविधिनोपानयत्तदा ॥ तस्यदेवेश्वरःशक्रोदिव्यमकुतदर्शनम् १९ ददौकमंडलुंप्रीत्यादेववासांसिवाविभो ॥
हंसाश्वशतपत्राश्वसाराश्वसहस्रशः २० प्रदक्षिणभवर्तंतशुकाश्वापाश्वभारत ॥ आरण्यस्ततोदिव्यंप्राप्यजन्ममहाश्रुतिः २१ तत्रैवोवासमेधावीवतचारीसमा
हितः ॥ उत्पन्नमात्रंतंवेदाःसरहस्याःसंग्रहाः २२ उपतस्तुभूहाराजयथाऽस्यपितरंतथा ॥ बृहस्पतिंचिवसेवेदेवांगमाप्यवित् २३ उपाध्यायंमहाराजधर्ममे
वानुचितयत् ॥ सोऽधीत्यनिखिलान्वेदान्सरहस्यान्संग्रहात् २४ इतिहासंचकात्स्न्येनराजशास्त्राणिवाविभो ॥ गुरवेदक्षिणांदत्वासमावृत्तोमहामुनिः २५
उग्रंतपःसमारंभेब्रह्मचारिसमाहितः ॥ देवतानामृषीणांचवाल्येऽपिसमहातपाः २६ संमंत्रणीयोमान्यश्चज्ञानेनतपसातथा ॥ नत्वस्यरमतेबुद्धिराश्रमेपुनराधिप ॥
त्रिषुगार्हस्थ्यमूलेषुमोक्षधर्मानुदर्शिनः २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प०शुकोत्पत्तौचतुर्विंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥
समोक्षमनुर्चित्यैवशुकःपितरमन्यगात् ॥ प्राहाभिवाद्यचमुर्भ्रंशेयोर्थोविनयान्वितः १ मोक्षधर्मेपुकुशलोभगवान्प्रब्रवीतुमे ॥ यथामेनसःशांतिःपरमासंभवेत्प्रभो
२ श्रुत्वापुत्रस्यतुवचःपरमर्षिरुवाचतम् ॥ अधीप्यपुत्रमोक्षं वैधर्म्यंश्चविधानपि ३ पितुर्नियोगाज्जग्राहशुकोधर्मभृतांवरः ॥ योगशास्त्रंचनिखिलंकापिलंचैवभा
रत ४ सतंब्राह्मयाश्रियायुक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमम् ॥ मेनेपुत्रंयदाव्यासोमोक्षधर्मविशारदम् ५ उवाचगच्छेत्तितदाजनकंमिथिलेश्वरम् ॥ सतेवक्ष्यतिमोक्षार्थंनिखि
लंमिथिलेश्वरः ६ पितुर्नियोगमादायजगाममिथिलानृप ॥ प्रधुंधर्मस्यनिष्ठां वैमोक्षस्वचपरायणम् ७

ईश्वरप्रसादात्स्वर्गभातवेदोऽपिशिष्टाचारपालनार्थं बृहस्पतिर्गुरुचकारेत्याह बृहस्पतिमिति २३।२४।२५।२६।२७ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठेये भारतभावादीये चतुर्विंशत्य
धिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥ संहति मोक्षमोक्षशास्त्रं अनुचित्य उपाध्यायत्वेन ज्ञात्वा १।२।३।४।५ उवाचेति जनकं प्रतिपिपणं प्रति संवाद्यर्थेन त्वज्ञानापनयार्थं मोक्षार्थं मोक्षशास्त्रार्थं ६।७

८।९।१०।११।१२।१३ मेरोर्वर्षमिलावृत्तं हेर्वर्षहरिवर्षाख्यं हेमवत्तर्वर्षकिंशुकुषाख्यं १४।१५।१६ पश्यन्नपिनपश्यति तुच्छत्वनिश्चयाद्द्वैराग्याद्वा १७।१८।१९।२०।२१।२२
 उक्तश्चमानुषेणत्वंपथागच्छेत्यविस्मृतः ॥ नप्रभावेणगंतव्यमंतरिक्षचरेणैव ८ आर्जवेणैवगंतव्यंनसुखान्वेषिणातथा ॥ नान्वेष्यविशेषास्तुविशेषाहिप्रसंगि
 नः ९ अहंकारो नकर्तव्योयाज्येतस्मिन्नराधिपे ॥ स्थातव्यंचवशेतस्यसतेछेत्यतिसंशयम् १० सधर्मकुशलो राजामोक्षशास्त्रविशारदः ॥ याज्योममसयद्भ्यात्
 त्कार्यमविशंक्या ११ एवमुक्तःसधर्मात्माजगाममिथिलामुनिः ॥ पद्यांशकोत्तरिक्षेणक्रांतुंपृथ्वीससागराम् १२ सगिरींश्चाप्यतिक्रम्यनदीतीर्थसरांसिच ॥ बहु
 व्यालमृगाकीर्णाह्यटवीश्वनानिच १३ मेरोर्हरेश्चदेवर्षेर्वर्षहेमवत्ततः ॥ क्रमेणैवंव्यतिक्रम्यभारतंवर्षमासदत् १४ सदेशान्विविधान्पश्यंश्चीनहूणनिपेवितान् ॥
 आर्यावर्तमिमं देशमाजगाममहासुनिः १५ पितुर्वचनमाज्ञायतमेवार्थविचिंतयन् ॥ अध्यानंसोऽतिचक्रामखचरःखेचरन्निव १६ पत्तनानिचरम्याणिस्फीतानि
 नगराणिच ॥ रत्नानिचविचित्राणिपश्यन्नपिनपश्यति १७ उद्यानानिचरम्याणि तथैवायतनानिच ॥ पुण्यानिचैवरत्नानिसोत्यकामदथाध्वगः १८ सोऽचिरेणै
 वकालेनविदेहानाससादह ॥ रक्षितान्धर्मराजेनजनकेनमहात्मना १९ तत्रग्रामान्वहन्पश्यन्वहन्नरसभोजनान् ॥ पल्लीघोषान्समृद्धांश्चबहुगोकुलसंकुलान् २०
 स्फीतांश्चशालियवसैर्हंससारससेवितान् ॥ पद्मिनीभिश्चशतशःश्रीमतीभिरलंकृतान् २१ सविदेहानतिक्रम्यसमृद्धजनसेवितान् ॥ मिथिलोपवनंरम्यमाससादसमृद्धि
 मत् २२ हस्त्यश्वरथसंकीर्णनरनारीसमाकुलम् ॥ पश्यन्नपश्यन्निवत्तमतिक्रामदच्युतः २३ मनसातंवहन्भारतमेवार्थविचिंतयन् ॥ आत्मारामःप्रसन्नात्मा
 थिलामाससादह २४ तस्याद्वारं समासाद्यनिःशंकःप्रविवेशह ॥ तत्रापिद्वारपालास्तमुग्रवाचान्यपेधयन् २५ तथैवचशुकस्तत्रनिर्मन्युःसमतिष्ठत् ॥ नचातपा
 ध्वसंततःसुविपासाश्रमान्वितः २६ प्रताम्यतिग्लायतिवानापैतिचतथाऽऽतपात् ॥ तेषांतुद्वारपालानामेकःशोकसमन्वितः २७ मध्यंगतमिवादिद्व्यंष्ट्वाशुक
 मवस्थितम् ॥ पूजयित्वायथान्यायमभिवाद्यकृतांजलिः २८ प्रावेशयत्ततःकक्ष्याद्वितीयांराजवेश्मनः ॥ तत्रासीनःशुकस्तातमोक्षमेवान्वचिंतयत् २९ छाया
 यामातपेचैवसमदर्शिसमद्युतिः ॥ तंमुहूर्तादिवागम्यराज्ञोमंजीकृतांजलिः ३० प्रावेशयत्ततःकक्ष्याद्वितीयांराजवेश्मनः ॥ तत्रांतःपुरसंबद्धंमहच्चैत्रयोपमम् ३१
 सुविभक्तजलाक्रीडंरम्यं पुष्पितपादपम् ॥ शुकंप्रावेशयन्मंजीप्रमदावनमुत्तमम् ३२ सतस्यासनमादिश्यनिश्चकामततःपुनः ॥ तंचारुवेपाःसुश्रोण्यस्तरुण्यःप्रि
 यदर्शनाः ३३ सूक्ष्मरक्तावरधरास्तत्तत्कांचनभूषणाः ॥ संलापोल्लापकुशलानृत्यगीतविशारदाः ३४ स्मितपूर्वाभिभाषिण्योरूपेणाप्सरसांसमाः ॥ कामोपचा
 रकुशलाभावज्ञाःसर्वकोविदाः ३५ परंपंचाशतनार्योवारसुरव्याःसमाद्रवन् ॥ पाद्यादीनिप्रतिग्राह्यपूजयापरयाऽर्चयन् ३६ कालोपपन्नेनतदास्वाद्भनेनाभ्यतर्पयन्
 तस्यभुक्तवतस्ताततदंतःपुरकाननम् ३७

२३ हेभारंजिज्ञासाख्यं अर्थमोक्षं २४ तस्याद्वारमित्यादिनाश्रयापशेषेणास्मत्क्रोधकामप्रजयोन्वाहवायते २५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७

३८ आरण्येऽरणिजःशुकः ३९।४०।४१।४२।४३ काण्विजःशुकः अच्युतोर्ध्व्यादितिशेषः ४४ ॥ इतिज्ञातिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेपंचविंशत्यधिकत्रिशततमो
 सुरम्यदर्शयामासुरैकैकश्येनभारत ॥ क्रीडंत्यश्चहसंत्यश्चगायंत्यश्चापिताःशुभम् ३८ उदारसत्वंसत्त्वज्ञाःस्त्रियःपर्यचरंस्तथा ॥ आरण्येस्तुशुद्धात्मानिःसंदेहःस्व
 कर्मकृत् ३९ वश्यंद्रियोजितकोधोनहृष्यतिनकुप्यति ॥ तस्मैशय्यासनंदिव्यदेवाहंरत्नभूषितम् ४० स्पृह्यांस्तरणसंकीर्णदुस्ताःपरमास्त्रियः ॥ पादशौचंतु
 कृत्वैवशुकःसंध्यामुपास्यच ४१ निपसादासनेपुण्येतमेवार्थविचिंतयन् ॥ पूर्वरात्रेतुतत्रासीत्वाध्यानपरायणः ४२ मन्थरात्रेयथान्यायंनिद्रामाहारयत्प्रभुः ॥
 ततोमुहूर्तादुत्थायकृत्वाशौचमनंतरम् ॥ स्त्रीभिःपरिवृतोधीमान्ध्यानमेवान्वपद्यत् ४३ अनेनविधिनाकार्णिकस्तदहःशेषमच्युतः ॥ तांचरात्रिचक्रकुलेवर्तयामा
 सभारत ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकोत्पत्तौपंचविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततः
 सराजाजनकोमंत्रिभिःसहभारत ॥ पुरःपुरोहितं कृत्वासवीर्ण्यतःपुराणिच १ आसनंचपुरस्कृत्यरत्नानिविविधानिच ॥ शिरसाचार्यमादायगुरुपुत्रंसमभ्यगात् २
 सतदासनमादायबहुरत्नविभूषितम् ॥ स्पृह्यांस्तरणसंस्तीर्णसर्वतोभद्रमृद्धिमत् ३ पुरोधसासंघहीतंहस्तेनालभ्यपार्थिवः ॥ प्रददौगुरुपुत्रायशुकायपरमार्चितम्
 ४ तत्रोपविष्टंतंकार्णिकंशास्त्रतःप्रत्यपूजयत् ॥ पाद्यनिवेद्यप्रथममर्घ्यांचन्यवेदयत् ५ सचतमंत्रवत्पूजां प्रत्यहृद्वाद्यथाविधि ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांजनकाद्विजसत्
 मः ६ गांचैवसमनुज्ञायराजानमनुमान्यच ॥ पर्यष्टच्छन्महातेजाराज्ञःकुशलमव्ययम् ७ अनामयंचराजेंद्रशुकःसानुचरस्यह ॥ अनुशिष्टस्तुतेनासौनिपसाद
 सहानुगः ८ उदारसत्त्वाभिजनोभूमौराजाकृतांजलिः ॥ कुशलंचाव्ययंचैवपृष्ट्वावैयासकिंनृपः ॥ किमागमनमित्येवंपर्यष्टच्छतपार्थिवः ९ ॥ ॥ शुकउवाच ॥
 पित्राऽहमुक्तोभद्रंतेमोक्षधर्मार्थकोविदः ॥ विदेहराजोयाज्योभेजनकोनामविश्रुतः १० तत्रगच्छस्ववैतुर्ण्यदिदेहदिसंशयः ॥ प्रवृत्तौवानिवृत्तौवासतेछेत्यतिसं
 शयम् ११ सोऽहंपितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागतः ॥ तन्मेधर्मभृतांश्रेष्ठयथावद्वक्तुमर्हसि १२ किंकार्यब्राह्मणेनेहमोक्षार्थश्चकिमात्मकः ॥ कथंचमोक्षःप्राप्तव्यो
 ज्ञानेनतपसाऽथवा १३ ॥ जनकउवाच ॥ यत्कार्यब्राह्मणेनेहजन्मप्रभृतिचतुष्टयम् ॥ कृतोपनयनस्तातमेवेदंपरायणः १४ तपसागुरुव्रत्याचब्रह्मचर्येणवावि
 भो ॥ देवातानांपितृणांचाप्यनृणोह्यनसूयकः १५ वेदानधीत्यनियतोदक्षिणामपवर्ज्यच ॥ अभ्यनुज्ञामथप्राप्यसमावर्ततैवद्विजः १६ समावृत्तश्चगार्हस्थ्येस्व
 दारनिरतोवसेत् ॥ अनसूयुर्यथान्यायमाहिताग्निस्तथैवच १७ उत्पाद्यपुत्रपौत्रंतुवन्थाश्रमपदेवसेत् ॥ तानेवाग्नीन्यथाशास्त्रमर्चयन्नतिथिप्रियः १८ सवनेऽग्नी
 न्यथान्यायमात्मन्यारोप्यधर्मवित् ॥ निर्द्वंद्वोवीतरागात्माब्रह्माश्रमपदेवसेत् १९

५ व्यासः ॥ ३२५ ॥ ॥ तत इति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२। १३ यत्कार्यमित्यादिनाप्रतीभूत्वागृहीतवेदगृहीतवाचनीभवेद्वेदनीभूत्वाप्रजेशितिश्रुत्युक्तःक्रम
 समुच्चयपक्षोर्दाशतः १४।१५।१६।१७।१८ वीतरागात्माविरक्तचित्तः ब्रह्माश्रमःसंन्यासाश्रमस्तदेवपदंष्टस्थानंतत्र १९

एतदाक्षिपति उत्पन्नेति ज्ञानं शास्त्राधीः विज्ञानमनुभवः तस्मिन्मोक्षाश्रमफले ब्रह्मचर्याप्रयोगोत्पन्नेति त्रिषु ब्रह्मचर्यादिषु । समुच्चयपक्षेयद्विचरया ब्रह्मचर्यादेव प्रज्जेदुद्वादावनादायदहरेव विरजे तदहरेव प्रज्जेदित्यनियमश्रुतिर्वाच्येति भावः २० । २१ तत्र ब्रह्मचर्यस्यावश्यकत्वावदाह न विनैति २२ ब्राह्मयिताकर्णधारः ज्ञानं शास्त्रं 'तद्विज्ञानार्थं समुक्तं भवामि गच्छेत्समिप्यणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं । नैषातर्कणमतिरापनेयामोक्तान्येनैव सुज्ञानापयेष्टा' इत्यादि श्रुतिभिरन्वयव्यतिरेकान्प्राप्त्यर्थं करणस्य विद्याहेतुत्वावगमात्तदावश्यकमिति भावः तदुभयमाचार्यशास्त्रे २३ वामदेवब्रह्मचर्या

॥ शुक्रउवाच ॥ उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने निर्वृद्धे हृदि शश्वते ॥ किमवश्यं निवस्तव्यमाश्रमे पुनर्भवेत्त्रिषु २० एतद्भवंतं पृच्छामि तद्ब्रह्मन्वक्तुमर्हति ॥ यथा वेदार्थतत्त्वे न ब्रूहि मे त्वं जनाधिप २१ ॥ जनकउवाच ॥ न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षस्याधिगमो भवेत् ॥ न विना गुरुसंबन्धं ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः २२ गुरुः प्रावयिता तस्य ज्ञानं प्रवृद्धोच्यते ॥ विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् २३ अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्मणाम् ॥ पूर्वैराचरितो धर्मश्चातुराश्रम्य संकटं २४ अनेन क्रमयोगेन बह्वृजातिपुष्पकर्मणाम् ॥ हित्वा शुभाशुभकर्ममोक्षो नामेह लभ्यते २५ भावितैः करणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ॥ आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे २६ तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ॥ त्रिष्वश्रमेषु को न्वर्थो भवेत्परमभीप्सतः २७ राजसांस्तामसांश्चैव नित्यं दोषान्विवर्जयेत् ॥ सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना २८ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ॥ संपश्यन्नोपलिप्येत जले वारिचरो यथा २९ पक्षिवत्प्रवणा दूर्ध्वममुत्रानंत्यमश्रुते ॥ विहाय देहाग्निं मुक्तो निर्वृद्धः प्रशमंगतः ३० अत्र गाथाः पुरागीताः शृणुराज्ञाययातिना ॥ धार्यते याद्विजैस्तात मोक्षशास्त्रविशारदैः ३१ ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वजंतुषु तत्समम् ॥ स्वयं च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ३२ न विभेति परो यस्मान्न विभेति पराञ्चयः ॥ यश्चेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ३३ यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ॥ कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ३४ संयोज्य मनसाऽऽत्मानमीर्ष्यामुत्सृज्य मोहनीम् ॥ त्यक्त्वा कामं च मोहं च तदा ब्रह्म त्वमश्रुते ३५ यदा श्राव्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्ययम् ॥ समो भवति निर्द्वंद्वो ब्रह्म संपद्यते तदा ३६ यदा स्तुतिर्चिन्दां च समत्वेनैव पश्यति ॥ कांचनं चायं स चैव सुखं दुःखं तथैव च ३७ शीतमुष्णं तथैवार्थमनर्थं प्रियमप्रियम् ॥ जीवितं मरणं चैव ब्रह्म संपद्यते तदा ३८ प्रसार्येह यथांगानि कूर्मः संहरेत् पुनः ॥ तथेन्द्रियाणि मनसा संयंतव्यानि भिक्षुणा ३९ तमः परितवेश्म यथादीपेन दृश्यते ॥ तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मानिरीक्षितुम् ४०

त्प्राग्विज्ञाने जाते सति किं तेनेत्याशंक्याह अनुच्छेदायेति लोकशिक्षार्थमपि तदावश्यकमिति भावः २४ जातिषु जन्मसु २५ भावितैः शोधितैः करणैर्बुद्ध्यादिभिः २६ तमिति चित्तशुद्ध्यर्थमाश्रमधर्मास्तच्छुद्धौ तु ते व्यर्थ इत्यर्थः २७ । २८ सर्वभूतेषु नुगतमात्मानं संप्रज्ञाते पश्यते पश्यतिसर्वभूतानि चाऽऽत्मनिरज्जुग्रावद्विलीनान्यसंप्रज्ञाते पश्यति वारिचरो हंसादिः २९ प्रवणाभिप्रात यथा मूचरः पर्वतात्पर्वतं गच्छन्निर्द्वंद्वं समनुसृत्य गच्छति नैव पक्षी तद्वद्विद्वान्देहानासुरादीत्यर्थः ३० । ३१ ज्योतिरात्मना ब्रह्म आत्मानि बुद्धौ सममेकं एकत्वेऽनुभव एव मानमिति याह स्वयमिति सुषुप्तमाहिते योगादृष्टं चेत्तौ पश्यतेन ३२ दर्शनं लिङ्गमाह न विभेतीत्यादिना ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ तमः परितवेश्म यथांगानि कूर्मः संहरेत् पुनः ४०

४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ ॥ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठे भारते भावदीपे षोडशत्यधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥ ॥

एतत्सर्वं च पश्यामि त्वयि बुद्धिमतां वर ॥ यच्चान्यदपि वेत्तव्यं तत्त्वतो वेदतद्भवान् ४१ ब्रह्मर्षेऽविदितश्चासि विपयांतमुपागतः ॥ गुरोस्तव प्रसादेन तव चैवोपशिक्षया ४२ तस्यैव च प्रसादेन प्रादुर्भूतं महामुने ॥ ज्ञानं दिव्यं ममापीदं तेनासि विदितो मम ४३ अधिकंतव विज्ञानमधिका च गतिस्तव ॥ अधिकंतव चैव श्रयंतं च त्वं नावबुध्यसे ४४ बाल्याद्वासंशयाद्वाऽपि भयाद्वाऽप्यविमोक्षजात् ॥ उत्पन्ने चापि विज्ञानेनाधिगच्छति तां गतिम् ४५ व्यवसायेन शुद्धेन मद्भिर्धैरिच्छन्नसंशयः ॥ विमुच्य हृदयग्रंथीनासादयति तां गतिम् ४६ भवांश्चोत्पन्नविज्ञानः स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ व्यवसायाद्वैतब्रह्मन्नासादयति तत्परम् ४७ नास्ति ते सुखदुःखेषु विशेषो नासिलोलुपः ॥ नौत्सुक्यं नृत्तगीतेषु न राग उपजायते ४८ न वंघ्र्यनुबंधं स्तेनभयेष्वस्ति ते भयम् ॥ पश्यामि त्वं महाभाग तुल्यलोष्टाश्मकांचनम् ४९ अहंत्वमनुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनीषिणः ॥ आस्थितं परमं मार्गमक्षयंतमनामयम् ५० यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थं श्रयदात्मकः ॥ तस्मिन् चैव तं सेवन् ब्रह्मन्किमन्यत्परिपृच्छसि ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांति० मोक्ष० शुकोत्पत्तौ षोडशत्यधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥ भीष्मउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः ॥ आत्मनात्मानमास्थाय हृद्वाचात्मानमात्मना १ कृतकार्यः सुखी शांतस्तूर्णप्राया बुद्धिमुखः ॥ शैशिरंगिरिमुदिश्य स धर्माभातरि श्वनः २ एतस्मिन्नेव काले तु देवर्षिर्नारदस्तथा ॥ हिमवंतमियाद्भृंक्षि चारणसेवितम् ३ तमप्सरोगणाकीर्णं शांतस्वननिनादितम् ॥ किवराणां सहस्रैश्च भृंगराजैस्तथैव च ४ महुभिः खंजरिदैश्च विचित्रैर्जीवजीवकैः ५ चित्रवर्णैर्मयूरैश्च केकाशतविराजितैः ॥ राजहंससमूहैश्च रुणैः परधृतैस्तथा ६ पक्षिराजो गुरुत्मांश्च यं नित्यमधिपतिष्ठति ॥ चत्वारो लोकपालाश्च देवाः सर्पिगणास्तथा ७ तत्र नित्यं समायाति लोकस्य हितकाम्यया ॥ विष्णुना यत्र पुत्रार्थे तपस्तप्तं महात्मना ८ तत्रैव च कुमारिणवालेक्षिणादिवौकसः ॥ शक्तिर्न्यस्ता क्षिति तले त्रैलोक्यमवमन्य वै ९ तत्रोवाच जगत्स्कंदः क्षिपन्वाक्यमिदं तदा ॥ योऽन्योऽस्ति मत्तोऽन्यधिको विप्राय स्यादधिकं प्रियाः १० यो ब्रह्मण्यो द्वितीयोऽस्ति त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ सोऽन्युद्धरत्विमां शक्तिमथ वाकं पथविति ११ तच्छ्रुत्वा व्यथिता लोकाः कइमासुद्धरेदिति ॥ अथ देवगणं सर्वसंभ्रं तींद्रियमानसम् १२ अपश्यद्गवान् चिष्णुः क्षिप्तं सासुरराक्षसम् ॥ किं त्वन्न सुकृतं कार्यं भवेदिति विचिंतयन् १३ अनामृष्यत तः क्षेपमवैक्षत च पावकिम् ॥ संप्रहृष्टा विशुद्धात्मा शक्तिं प्रज्वालतां तदा १४ कंपयामास सव्येन पाणिना पुरुषोत्तमः ॥ शक्त्या तु कं प्यमानायां विष्णुना बलिना तदा १५

एतच्छ्रुत्वा तु वचनमिति यादिरध्यायस्य तात्पर्यं तु यत्र शिवविष्णुस्कंदप्रन्हादीनां महाप्रह्वानां समागमस्तत्र पुण्यतमं देशं योगिनां ध्यानार्थं गतव्यं विद्याचमोपनीया गुरुशिष्याभ्यां च स्वोचितधर्मेण संश्लेषमिति १ शैशिरंगिरिहिमालयं २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

मेदिनीकंपितासर्वासैलवनकानना ॥ शक्तेनापिसमुद्धर्तुंकंपितासाभवत्तदा १६ रक्षितास्कंदराजस्यधर्षणाप्रभविष्णुना ॥ तांकंपयित्वाभगवान्प्रह्लादमिदमब्रवीत् १७ पश्यवीर्यकुमारस्यनेतदन्यःकरिष्यति ॥ सोऽष्टम्यमाणस्तद्वाक्यंसमुद्धरणनिश्चितः १८ जग्राहतांतदाशक्तिंचैनसंव्यक्तंयत् ॥ नार्दमहांतमुक्त्वा समुच्छित्तोगिरिर्मूर्धनि १९ विह्वलःप्रापत्तद्भूमौहिरण्यकाशिपोःसुतः ॥ तत्रोत्तरादिशंगत्वाशैलराजस्यपार्श्वतः २० तपोऽस्तप्यत्तदुर्ध्वतातनित्यंष्टपध्वजः ॥ पावकेनपरिक्षितंदीप्यतायस्यचाश्रमम् २१ आदित्यपर्वतंनमदुर्ध्वमकृतात्मभिः ॥ नतत्रशक्यतेगंतुंयक्षराक्षसदानवैः २२ दशयोजनविस्तारमग्निज्वालासमावृतम् ॥ भगवान्पावकस्तत्रस्वयंतिष्ठतिवीर्यवान् २३ सर्वान्विघ्नान्प्रशमयन्महादेवस्यधीमतः ॥ दिव्यवर्षसहस्रं हिपादेनैकेनतिष्ठतः २४ देवान्संतापयंस्तत्र महादेवोमहाव्रतः ॥ ऐर्द्रांतुदिशमास्थायशैलराजस्यधीमतः २५ विविक्तेपर्वततटेपाराशर्योमहातपाः ॥ वेदानध्यापयामासव्यासःशिष्यान्महातपाः २६ सुमंतुंचमहाभागवैशंपायनमेवच ॥ जैमिनिंचमहाप्राज्ञंपैलंचापितपस्विनम् २७ यत्रशिष्यैःपरिवृतोव्यासआस्तेमहातपाः ॥ तत्राश्रमपदंरम्यंददर्शयितुंरुतमम् २८ आरण्येयविशुद्धात्मानभसीवदिवाकरः ॥ अथव्यासःपरिक्षितंज्वलंतमिवपावकम् २९ दृष्ट्वासुतमायातंदिवाकरसमप्रभम् ॥ असज्जमानंतृक्षेपुशैलेषुविषयेषुच ॥ योगयुक्तंमहात्मानंयथावाणंगुणच्युतम् ३० सोऽभिगम्यपितुःपादावगृह्णादरणीसुतः ॥ यथोपजोषतेश्चापिसमागच्छन्महासुनिः ३१ ततोनिवेदयामासपित्रेसर्वमशेषतः ॥ शुकोजनकराजेनसंवादंप्रीतमानसः ३२ एवमध्यापयन्शिष्यान्व्यासःपुत्रंचवीर्यवान् ॥ उवासहिमवत्पृष्ठेपाराशर्योमहासुनिः ३३ ततः कदाचिच्छिष्यास्तंपरिवार्यावतस्थिरे ॥ वेदाध्ययनसंपन्नाःशांतात्मानोजितेंद्रियाः ३४ वेदेषुनिष्ठांसंप्राप्यसांगेष्वापितपस्विनः ॥ अथोब्रुस्तेतदाव्यासं शिष्याःप्रांजलयोगुरुम् ३५ ॥ शिष्याउचुः ॥ महतातेजसायुक्तायशसाचापिवर्धिताः ॥ एकंत्विदानीमिच्छामोऽगुरुणाऽनुग्रहंकृतम् ३६ इतितेषांक्वचःश्रुत्वाब्रह्मर्षिस्तानुवाचह ॥ उच्यतामितितद्वत्सायदःकार्यप्रियंमया ३७ एतद्वाक्यंशुभोःश्रुत्वाशिष्यास्तेहृष्टमानसाः ॥ पुनःप्रांजलयोग्भूत्वाप्रणम्यशिरसागुरुम् ३८ उचुस्तेसहिताराजत्रिदंश्वचनमुत्तमम् ॥ यदिप्रीतउपाध्यायोऽन्याःस्मोऽमुनिसत्तम ३९ कांक्षामस्तुवयंसर्वैवरंदातुंमहर्षिणा ॥ षष्ठःशिष्योनेतेख्यातिंगच्छेदत्रप्रसीदनः ४० चत्वारस्तेवयंशिष्यागुरुपुत्रश्चपंचमः ॥ इहवेदाभ्रतिष्ठेन्नपनःकांक्षितोवरः ४१ शिष्याणांक्वचनंश्रुत्वाव्यासोवेदार्थतत्त्ववित् ॥ पराशरात्मजोधीमान्परलोकार्थंचित्तकः ४२ उवाचशिष्यान्धर्मात्माधर्म्यनैश्रेयसंवचः ॥ ब्राह्मणायसदादेयंब्रह्मशूष्यवेत्तथा ४३ ब्रह्मलोकेनिवासंयोधुवंसमभिकांक्षते ॥ भवंतो बहुलाःसंतुवेदोविस्तार्यतामयम् ४४ नाशिष्येसंप्रदातव्योनाव्रतेनाकृतात्मनि ॥ एतेशिष्यगुणाःसर्वेविज्ञातव्यायथार्थतः ४५

४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ ॥ इति शांति० मोक्ष० नीलकंठीयेभास्त्रभावंदीपेसप्तविंशत्यधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ ३२७ ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वागुरोर्वीर्यमिष्यदेव्यासःपुत्रमवारयदित्यंतस्यतात्पर्यंविद्यामचारःकर्तव्योविदुषाऽपिबेदाध्ययनंनत्याज्यंस्वाध्यायानध्यायपरिपालनंचकर्तव्यमिति १ तदात्वापतिसंहितं तदात्वेतत्कालेआपतावुत्तरकालेचसंहितंसम्यग्विधत् २ । ३

नापरीक्षितचारित्र्येविद्यादेयाकथंचन ॥ यथाहिकनकंशुद्धंतापच्छेदनिकर्षणैः ४६ परीक्षेततथाशिष्यानीक्षेत्कुलगुणादिभिः ॥ नानियोज्याश्ववःशिष्याअनियोगेमहाभये ४७ यथामतियथापाठंयथाविद्याफलप्यति ॥ सर्वस्तरतुदुर्गाणिसर्वोभद्राणिपश्यतु ४८ श्रावयेच्चतुरोर्वोर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतः ॥ वेदस्याध्ययनंहीदंतच्चकार्यमहत्स्मृतम् ४९ स्तुत्यर्थमिहदेवानांवेदाःसृष्टाःस्वयंभुवा ॥ योनिर्वदेतसंमोहाब्राह्मणवेदपारगम् ५० सोऽभिध्यानाब्राह्मणस्यपराभूयादसंशयम् ॥ यथाधर्मेणविबुधाद्यथाधर्मेणप्रच्छति ५१ तयोरन्यतरःप्रेतिविद्वेपंचाधिगच्छति ॥ एतद्वःसर्वमार्यातांस्वाध्यायस्यविधिंप्रति ५२ उपकुर्याच्चशिष्याणामेतच्चहृदयोभवेत् ५३ इतिश्रीम०शांति०मोक्ष०सप्तविंशत्यधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३२७ ॥ भीष्मउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वागुरोर्वीर्यमव्यासशिष्यामहोजसः ॥ अन्योन्यंहृष्टमनसःपरिपस्वजिरेतदा १ उक्ताःस्मोयद्भगवतातदात्वायतिसंहितम् ॥ तन्नोमनसिसंरुद्धंकरिष्यामस्तथाचतत् २ अन्योन्यंसंविभाष्यैवंसुप्रीतमनसःपुनः ॥ विज्ञापयंतस्मगुरुं पुनर्वाक्यविशारदाः ३ शैलादस्मान्महर्षिगंतुंकांक्षितंनोमहासुने ॥ वेदानेकधाकर्तुंयदितेरुचितंप्रभो ४ शिष्याणांक्वचनंश्रुत्वापराशरसुतःप्रभुः ॥ प्रत्युवाचततोवाक्यंधर्मार्थसंहितंहितम् ५ क्षितिवादेवलोकेवागम्यतांयदिरोचते ॥ अप्रमादश्वःकार्योब्रह्महिप्रचुरच्छलं ६ तेऽनुज्ञातास्ततःसर्वेगुरुणासत्यवादिना ॥ जग्मुःप्रदक्षिणं कृत्वाव्यासंमूर्ध्नाऽभिवाद्यच ७ अवतीर्यमहर्षिस्थचातुर्होत्रमकल्पयन् ॥ संयाजयंतोविप्रांश्चराजन्यांश्चविशस्तथा ८ पूज्यमानाद्विजैर्नित्यंमोदमानागृहेरताः ॥ याजनाध्यापनरताःश्रीमंतोलोकविश्रुताः ९ अवतीर्णेषुशिष्येषुव्यासःपुत्रसहायवान् ॥ तूष्णींध्यानपरोधीमानेकांतिसमुपाविशत् १० तंददर्शश्रमपदेनारदःसुमहातपाः ॥ अथैनमब्रवीत्कालेमधुराक्षरयागिरा ११ भोभोब्रह्मर्षिवासिष्ठब्रह्मघोषोनवर्तते ॥ एकोऽध्यानपरस्तूष्णींकिमांसेचितयात्रिव १२ ब्रह्मघोषैर्विरहितःपर्वतोऽयंनशोभते ॥ रजसातमसाचैवसोमःसोमप्लवोयथा १३ नब्राजतेयथापूर्वनिषादानामिवालयः ॥ देवर्षिगणजुष्टोऽपिवेदध्वनिराकृतः १४ ऋषयश्चहिदेवाश्चगंधर्वाश्चमहौजसः ॥ वियुक्ताब्रह्मघोषेणनब्राजंतंयथापुरा १५ नारदस्यवचःश्रुत्वाकृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ महर्षेयत्त्वयाप्रोक्तंवेदवादविचक्षणं १६ एतन्मनोनुकूलंमेभवानर्हतिभाषितुम् ॥ सर्वज्ञःसर्वदर्शचिसर्वत्रचकुतूहली १७ त्रिषुलोकेषुयत्तंसर्वतवमतेस्थितम् ॥ तदाज्ञापयविप्रर्षेभूहिक्रिक्त्रवाणिते १८ यन्मयासमनुष्ठेयंब्रह्मर्षेतदुदाहर ॥ विमुक्तस्येहशिष्यैर्मेनातिहृष्टमिदंमनः १९

४ । ५ । ६ । ७ चातुर्होत्रं चतुर्होत्रं सज्जकामं त्राश्रितः शुक्लचित्तमाज्यमित्यादयोऽध्यात्मधियज्ञपोरभेददर्शनार्थः । तत्पूर्वकंपृथक्कर्मचातुर्होत्रमग्निहोत्रादिकंसोमांतमकल्पयन्मवर्तितवतः ८ । ९ । १० । ११ । १२ सोषण्वोराहुमस्तः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ नातिहृष्टमिदंमन इतिविदुषामपिशिष्याविसंयोगवियोगजंमुखं दुःसमपरिहार्यमितिभावः १९

अनाप्रायः अनावृत्तिः स एवमलोदयण्येषु २० । २१ । २२ । २३ । २४ ततोऽनध्यायइत्यादिग्रन्थयोगिनांस्वेच्छाकृतनेब्रह्मांडेसंचारयोग्यताइच्छयादिहत्यामश्रययाभयिताहर्षाविधांवक्तुंभवते
२५ कुतश्चिवायोर्गुलकारणप्रश्नः । विचेष्टितमितिवायुर्मप्रश्नः २६ । २७ प्रश्नमभिनंदनस्वार्थस्यजिज्ञासाऽतितुल्यंभेतिमुच्यते दिव्यमिति योगसंस्कृतं चक्षुर्नयवहितार्थप्राप्तितात्मानश्रानिर्मलम
तोतादिप्राहि सत्त्वेसर्वज्ञत्वादिहेतुबुद्धिसत्त्वे २८ आत्मनिबुद्धौ वेदान्वेदार्थान् व्यस्यज्ज्ञापेहाभ्यांपरिभाष्य बुद्धचानिअयेनसमनुचितपवायुः कुतोऽभूदित्यादिकंविचारय २९ देवयानेति योवि
ष्णोर्व्यापकस्यपरमात्मनःसंबन्धोदेवयानोऽधिराविमार्गस्तत्रचरतीतिनेमार्गेण सात्विकानुपासकान् विष्णुलोकमपुनरावृत्तिपदंपापपतीत्यर्थः । पितृयानश्चधूमाविपितृयानमार्गप्रदश्चापमेव सतु
तामसः पुनरावृत्तिप्रदत्वात् ३० पृथिव्यामितिपृथिव्यांपिंडे अंतरिक्षेब्रह्मांडे संवातिसंगच्छति वायुमार्गोः वायुसंचारस्थानानि तत्रदेहेतावदायुस्थानवर्णबीजानिनकुलीशयोगपारायणेप्रोक्तानि ।

॥ नारद उवाच ॥ अनाप्रायमलवेदाब्राह्मणस्याव्रतंमलम् ॥ मलं पृथिव्यावाहीकाः स्त्रीणांकौतूहलंमलम् २० अधीयतांभवान्वेदान्साधैपुत्रेणधीमता ॥ विद्युन्व
नब्रह्मघोषेणरक्षोभयकृतंतमः २१ ॥ भीष्म उवाच ॥ नारदस्यवचः श्रुत्वाव्यासः परमधर्मवित् ॥ तथेत्युवाचसंहृष्टोवेदाभ्यासद्वयतः २२ शुकेनसहपुत्रेणवेदाभ्या
समथाकरोत् ॥ स्वरेणोच्चैः सशैक्ष्येणलोकानांपूरयन्निव २३ तयोरभ्यसतो रेवनानाधर्मप्रवादिनोः ॥ वातोऽतिमात्रं प्रववौ समुद्रानिलवेजितः २४ ततोऽनध्यायइ
तितं व्यासः पुत्रमवारयत् ॥ शुकोवारितमात्रस्तुकौतूहलसमन्वितः २५ अपृच्छत्पितरं ब्रह्मन्कुतोवायुरभूदयम् ॥ आख्यातुमर्हतिभवान्वायोः सर्वविचेष्टितम्
२६ शुक्रस्यैतद्वचः श्रुत्वाव्यासः परमविस्मितः ॥ अनध्यायनिमित्तेऽस्मिन्निदिवचनमब्रवीत् २७ दिव्यतेचक्षुरुत्पन्नंस्वयंतेनिर्मलंमनः ॥ तमसारजसाचापित्य
क्तः सत्वेव्यवस्थितः २८ आदर्शस्वामिवच्छायां पश्यस्यात्मानमात्मना ॥ व्यवस्यात्मनिस्वयंवेदान्बुद्ध्या समनुचितय २९ देवयानचरोविष्णोः पितृयानश्च
तामसः ॥ द्वावेतौ प्रेत्यपथानौ दिवंचाधश्चगच्छतः ३० पृथिव्यामंतरिक्षेचयत्रसंवातिवायवः ॥ सतैतेवायुमार्गवैतान्निबोधानुपूर्वशः ३१ तत्रदेवगणाः साध्याम
हामृतामहाबलाः ॥ तेषामप्यभवत्पुत्रः समानोनामदुर्जयः ३२ उदानस्तस्यपुत्रोऽभूद्व्यानस्तस्याभवत्सुतः ॥ अपानश्चततोऽज्ञेयः प्राणश्चापिततोपरः ३३ अन
पत्योऽभवत्प्राणोदुर्ध्वः शत्रुतापनः ॥ पृथक्कर्माणितेपांतुप्रक्षयाभियथातथम् ३४ प्राणिनां सर्वतोवायुश्चेष्टवर्तयते पृथक् ॥ प्राणनाचैवभूतानांप्राणइत्यभिधीयते ३५

‘प्राणोप्राणामहन्नाभिप्रादांगुष्ठांतंस्थितिः ॥ नीलः सौंकाररेफादिबीजेनविनियोजितः ॥ ओषमित्यर्थः । ‘कृष्णोपानः कृकादिस्थः पृष्ठपृष्ठांतपार्णिमः ॥ सतारकनकारांतबीजेनविनियोजितः ॥ ओष
मित्यर्थः । ‘शक्रचापनिभोव्यानस्त्वग्निद्रियनिकेतनः ॥ तारकोपितांतांतबीजेतजोविराजितः ॥ ओलमित्यर्थः । ‘मूर्धस्थोमध्यतालवप्रकटहृत्पत्तलाश्रयः ॥ उदानोदरुणच्छायस्तारकाक्रांतपांतयुक्’
ओरमित्यर्थः । ‘क्षेतः समानो हन्नाभिर्बसंतं धिनिकेतनः ॥ प्रणवाक्रांतलतेनबीजेनात्यंतमुज्ज्वलः’ इति ओषमित्यर्थः । पृष्ठसप्तममार्गांतुजीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिप्रदोवस्यति १ देवगणाअध्यात्मंइंद्रियाणि
तेपांपुत्रः समानः इंद्रियाणांसामान्यावृत्तिरेवसमानादयः तदुक्तंसांख्यसप्तर्था सामान्याकरणवृत्तिः प्राणाद्यावायवः पंचेति एवमधिरेवमपि साध्यानां दिवानां सामान्यरूपं समानादय इत्यर्थः पिंडब्रह्मांड
योरभेदात् ३२ उदानइति एतेपायुचरोत्तरस्यपूर्वपूर्वकार्यत्वाद् उत्तरोत्तरंस्थूलत्वज्ञेयं ३३ अनपत्यइतिप्राणस्पर्कापीतरेनास्तिसर्वविषयास्थूलत्वचंदशितं ३४ पिंडेप्राणकार्यप्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं
चाह प्राणिनामिति ३५

अस्येवाधिदेवकर्मनामनीआह मेरयतीतिसार्धेन धूमोष्मजान्मेघान्स्नेहंस्नेहत्त्वमथवास्नेहगुणयुक्तजलबुद्धिकालंप्राप्यअंबरेमेरयतीतिपोजना स एववायुर्धूमज्ज्योतिः स्नेहकमेणविद्युत्वेप्राप्यमहायु
तिश्चभवति विद्युद्ब्रह्मइतिचर्मालयकलेपे । प्रथमः विष्णुदेवसमानादिकमेणसप्तमोऽपिसंहारकमेणप्रथमइत्यर्थः । अयंभावः । पूर्वोदाहृतप्राणांतहन्नाभिप्रादांगुष्ठांनामध्वेऽन्यतमेस्थानेप्राणनिरोध्य
नीलवर्णप्राणोऽयमितिबीजशरीरसंचितयन्योगोक्ति यताकालेनसिद्धिं प्राप्नोतीदवेतशरीरेणप्रवहमांगैरुत्तरति देहांतेचप्रवहेततादात्म्यंप्राप्नोति एवंसर्वत्रप्रयोगोज्ञेयइति ३६ आध्यात्मिकस्याप्यान
स्याधिदेवकर्मनामनीआह आवहइति भक्कमासमतादृहतात्पावहः ३७ आदत्तेभ्रमनेनोदीपकेनजराभिरित्यादानोऽपानः अपानस्यजाठरोदीपकत्वमाहयाज्ञवल्क्यः । ‘स्वयंत्वपानेसंप्राप्यतेनैवसह
भारतः । प्रवातिज्वलनंतत्रप्राणोमध्यमतेपुनः । वायुनावाजितोवहिरपानेनशनेऽग्नेः । तदाज्वलतिविम्रेद्रसकलेदेहमध्यमे’ प्राणः अपानंप्राप्यपवत्यंज्यलनंप्रवातिप्रवर्तयति अपानेनवायुनावाजि
तः बीजितः योविद्युनेनजुहतिजुग्मेताद्राधातीर्निष्ठायांरूपं । हेविम्रेद्रमग्निइतिपाज्ञवल्क्यश्लोकार्थः । आदानइत्यपानवस्थनामांतरयोगिमसिद्धमित्यर्थः । अंतर्देहवित्यर्थे उदानमितिपाठेउत्तरावपि

प्रेरयत्यग्नसंघातान्धूमजांश्चोष्मजांश्चयः ॥ प्रथमः प्रथमेमार्गेप्रवहोनामयोऽनेलः ३६ अंबरेस्नेहमन्येत्यविद्युद्ब्रह्ममहायुतिः ॥ आवहोनामसंवातिद्वितीयः श्वस
नोनदन् ३७ उदयंज्योतिर्पांशश्चत्सोमादीनांक्रोतियः ॥ अंतर्देहेषुचादानंयेवदंतिमनीषिणः ३८ यश्चतुर्भ्यः समुद्रेभ्योवायुर्धारयतेजलम् ॥ उद्धृत्याददतेचा
पोर्जीमुतेभ्योऽंबरेऽनेलः ३९ योजद्भिः संयोज्यजीमुतान्पर्जन्याधप्रयच्छति ॥ उद्धहोनामवंहिष्ठस्तृतीयः ससदागतिः ४० समुद्रमानावहृद्वायेननीताः पृथग्धनाः ॥
वर्षमोक्षकृतारंभास्तेभवंतिघनाघनाः ४१ संहतायेनचाविद्धाभवंतिनदतानदाः ॥ रक्षणार्थायसंभूतामेघत्वमुपयांतिच ४२ योऽसौवहतिभूतानांविमानानिविहाय
सा ॥ चतुर्थः संवहोनामवायुः सगिरिर्मदनः ४३ येनवेगवतारुणारुक्षेणरुवतानगा ॥ वायुनासहितामेघास्तेभवंतिबलाहकाः ४४ दारुणीत्पातसंचारो नभसःस्त
नयितुमान् ॥ पंचमः समहावेगोविवहोनाममारुतः ४५ यस्मिन्पारिप्लवादिव्यावहृत्यापोविहायसा ॥ पुण्यं चाकाशगंगायास्तोयंविष्टम्यतिष्ठति ४६ दूरात्प्रतिह
तोयस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः ॥ योनिरंशुसहस्रस्ययेनभातिवसुंधरा ४७ यस्मादाप्यायतेसोमः क्षीणः संपूर्णमंडलः ॥ षष्ठः परिवहोनामसवायुर्जयतांवरः ४८

३८ उद्धृत्यादानसाभ्यादुद्धादानयोरेक्यं ३९ पर्जन्यापवृष्ट्यभिमानिदेवतायै बंहिष्ठः अतिशयेनबहुः ४० वर्षमोक्षायकृतआरंभोयैस्ते रिच्यमानोमेघः पूर्णोपूर्णत्वाद्धनाधनउच्यतेइत्यर्थः ४१ संहताः
संधीभूताअपियेनेहेतुनातेपृथक्आविद्धाः प्रसिद्धाभवंति अतस्तेपांवाधमानवेषुवज्रदतांशब्दं कुर्यातांनदाइतिनामभवति । रक्षणार्थायमोस्तनवत्संचनातरिकाअपितेमेघत्व्यांति मिहसेचनइतिधातुः
नतुनीरसफलवज्रश्रयतीत्यर्थः ४२ योऽसाविति वर्धनइतिपाठेऽपिसंवाधार्थः वृष्टिर्हितापामितिधातोरूपं ४३ मदनमेवाह येनेति बलेनपरोपमर्देन अंहतिगच्छतितेबलाहकाः पुषोदरादित्वात्रकार
लोपः अहिगतावितिधातुः ४४ दारुणेति दारुणालोकनाशसूचकाभूमकेतुसर्वतमेघादयत्पातात्तेपांसंचारोपिनस्तनयितुः सगर्जितोमेघस्तद्वान् विषमवहनादिवहः ४५ परितउपयंबयस्यवेगात्पतं
तिनवधः पतंतीतिपरिप्लवाः स्वार्थेतद्धितः यस्तोयंविष्टभ्याऽऽकाशेषुवावस्थाप्य ४६ दूरादिति येनप्रतिहतः सूर्यः सहस्ररश्मिरूपेकरश्मिरिवभातीत्यर्थः ४७ एवंपिंडब्रह्मांडांतर्गतानाधिकारिकान्
पंचवायुनुक्तापष्टतर्गतमपितदस्पतिंनंवायुमाह यस्मादिति यस्मात्सहस्रारस्थिताधिंद्राख्यादयंसोमोब्रह्मांडांतर्गतोऽंधीशोब्रह्मांडाप्यायनकृत्पिंडांतर्गतमनश्चपिंडाप्यायनकृदेतद्वयंप्राप्य
आप्यायतेवर्षतेसपरिवहः सर्वतोवहनाभ्यापकः कारणात्मावहोवायुरित्यर्थः ४८

अनुकालेकल्पते निरस्यतिसंहरति मृत्युवैष्वक्तावपि यदनुरोधिनी तयोरेपिभरकहत्यर्थः । एतेनमृत्युप्रस्तानां ब्रह्मादीनां तदधीनत्वं केमुतिक्रियायसिद्धं ४९ भोग्यात्मचित्काङ्क्षितपूजयां बहुत्वे नपुत्रसंबोधनं । शांतयावाद्याभ्यंतरविषयेभ्य उपरतयानुद्धासम्यगहं ब्रह्मास्मोतिवाक्यार्थानुत्तथानपूर्वकमन्वीक्षतां श्रवणमननमनुभ्यनिनपश्यतां । ध्यानाभ्यासो निरंतरं ध्यानमेवाऽभिरामं ये पाते पाप्योऽमृतत्वायमोक्षायकल्पते ५० दिशोतं प्रतिपेदिरे ब्रह्मांडं निभियगताहत्यर्थः ५१ सप्तप्रमाह येनेति सृष्टजपसृष्टः एकएवायं निर्बाजसमाधिगम्यः यावदापरव्यकर्मभोग्यस्मिन्लीनोऽपि योमीसंस्कारशेषस्वत्वात्पुनरावर्तते प्रास्थभोगांते देहनाशेनानवर्तते इति एतयोर्भेदः । अतोदक्षपुत्राणामप्यारब्धकर्मभोगांतेऽनावृत्तिरेव होय ५२ अदितः खंडनशून्याया अदीनायाः परमचित्तेः पुत्रा इव पुत्रारूपभेदाः ५३ । ५४ पर्वतकंपने हेतुमाह विष्णोरिति यतोऽयं वेदो विष्णोर्निःश्वासवातः । 'महतोभूतस्पर्शः' अस्ति तमेतद्यहं वेदोमजुर्वेदः 'इत्यादिश्रुतेः सपदावेगेन समीरितः सहसाऽऽकस्मादु

सर्वप्राणभृतां प्राणान् योऽनुकालेनिरस्यति ॥ यस्यवर्त्मानुवर्तेते मृत्युवैष्वक्तावुभौ ४९ सम्यगन्वीक्षतां बुद्ध्या शांतया ध्यात्मचित्काः ॥ ध्यानाभ्यासाभिरामाणां योऽमृतत्वायकल्पते ५० यंसमासाद्यवेगेन दिशोऽस्तं प्रतिपेदिरे ॥ दक्षस्य दशपुत्राणां सहस्राणि प्रजापतेः ५१ येन सृष्टः पराभूतो यात्येव न निवर्तते ॥ परावहो नाम परोवायुः स दुरतिक्रमः ५२ एवमेतेऽदितेः पुत्रामारुताः परमाहुताः ॥ अनारतं ते संवातिसर्वाः सर्वधारिणः ५३ एतनुमहदाश्चर्ययदयं पर्वतोत्तमः ॥ कं पितः सहसा तेन वायुनाऽतिप्रवायता ५४ विष्णोर्निःश्वासवातोऽयं यदवेगसमीरितः ॥ सहस्रो दीर्यते तात जगत्प्रव्यथते तदा ५५ तस्माद्ब्रह्मविदो वेदान्नाधीयंतेऽति वायति ॥ वायोर्वायुभयं युक्तं ब्रह्म तत्पीडितं भवेत् ५६ एतावदुक्त्वा वचनं पराशरसुतः प्रभुः ॥ उक्त्वा पुत्रमधीष्वेति व्योम गंगामगात्तदा ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकोत्पत्तिर्नाम अष्टाविंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥ ॥ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ एतस्मिन्नेतरेऽन्येना रदः समुपागमत् ॥ शुक्रं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान्प्रमुमीप्सया १ देवर्षितु शुक्ले दृष्टवानारदं समुपस्थितम् ॥ अर्धपूर्वेण विधिनावेदोक्तेनाभ्यपूजयत् २ नारदोऽथाब्रवी त्पीतो बृहद्विधर्मभृतां वर ॥ केन त्वां श्रियसावत्स योजयामीति ह प्रवृत् ३ नारदस्य वचः श्रुत्वा शुक्रः प्रोवाच भारत ॥ अस्मिन्लोके हितं यस्यात्तेन मां योऽकुमर्हसि ४ ॥ नारद उवाच ॥ तत्त्वं जेज्ञासतां पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ५

दीर्घते उच्चैः पठ्यते तदा जगद्यथे मूलपुरुषनिःश्वासः सहस्रोऽपि रथित्यतः कदाचित्सर्वसंहरो दिनिहेतो रिति भावः ५५ आख्यायिकाया विधिरिति तमाह तस्मादिति वायुर्वेदरूपवेगेनोद्यार्पमाणः एवंवा ह्यवायुः कृतभयजनको भवति तेन च तद्ब्रह्मजगत्पुंवेदरूपेणापीडितं भवत्यतो महावायो वायवित्वा सितनिधयेतव्यमित्यर्थः ५६ । ५७ ॥ इति शांतिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये अष्टाविंशत्य धिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥ ॥ ॥ ॥ आत्मज्ञानेन संचितक्रियमाणयोः कर्मणोर्दाहाश्लेषो भवतः प्रारब्धदुष्टानेनाप्यपरिहार्यमितिसर्वत्र प्रसिद्धं । योगीति निर्विकल्पकसमाध्याभ्यासे नवायुः कृतमहद्ब्रह्म तं प्रविष्टं देहांतरं प्रविश्य वायुः कवचधेयं देहप्राप्तेन वा देहसिद्ध्या वा वादेहारं कर्ममतिबध्नात्युच्छिन्नचित्तिवेति दर्शयितुं शुकोत्पत्तनमारभ्यते अतएव योगीज्ञानिन्योऽपि महानिर्गतास्तव प्युक्तं । 'तपस्विन्योऽधिको योगी ज्ञानिन्योऽपि महतोऽधिकः' इति । तत्र तावद्वहो कदप्यप्यहानार्थं तुच्छत्वं प्रदर्शयते नारदवाक्येन एतस्मिन्नेतरेऽध्यायिना शुक्रनारदउपागमच्छुक्रो वेदार्थान्प्रमुमीप्युक्तं ।

६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ आत्मभूते देहं दिपादिभिः सह च वर्तते विनैव पृथक् च वर्तते कः अतद्भूते देहादितादात्म्यं बाधित्वा केवलीभूतः १६ । १७ । १८

नास्ति विद्यासमं च क्षुणां स्तिसत्यसमंतपः ॥ नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ६ निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ॥ सद्गतिः समुदाचारः श्रेय एत दनुत्तमम् ७ मानुष्यमसुखं प्राप्य यः सज्जति स मुह्यति ॥ नालं स दुःखमोक्षाय संयोगो दुःखलक्षणम् ८ सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्धनी ॥ मोहजालावृतो दुःख मिह चासुत्रोऽश्रुते ९ सर्वोपाया तु कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ॥ कार्यः श्रेयोर्थिना तौ हि श्रेयोवातार्थमुद्यतौ १० नित्यं कोधात्तपोरक्षेच्छ्रयं रक्षेज्जन्मत्सरात् ॥ विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ११ आनुशंस्यं परोधर्मः क्षमाच परमं बलम् ॥ आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्याद्विद्यते परम् १२ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत् ॥ यदूतहितमत्यंतमेतत्सत्यं मतं मम १३ सवर्गं भपरित्यागी निराशीर्निष्परिग्रहः ॥ येन सर्वपरित्यक्तं स विद्वानसच पंडितः १४ इंद्रियैरिन्द्रियाथान्यश्चरत्या त्वमवैरिह ॥ असज्जमानः शांतात्मानिर्विकारः समाहितः १५ आत्मभूतैरतदूतः सहचैव विनैव च ॥ स विमुक्तः परं श्रेयो न चिरेणाधिष्ठति १६ अदर्शनमसंस्पर्शस्त थाऽसंभाषणं सदा ॥ यस्य भूतेः सहसुने स श्रेयो विंदते परम् १७ न हि स्यात्सर्वभूतानि मे त्रायण गतश्चरेत् ॥ नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् १८ आर्किचन्यं सुसं तोषो निराशीस्त्वमचापलम् ॥ एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः १९ परिग्रहं परित्यज्य भवता तजितेन्द्रियः ॥ अशोकं स्थानमातिष्ठ ह चासुत्राचभयम् २० निरामिषानशोचंति त्यजेदामिषमात्मनः ॥ परित्यज्यामिषं सौम्यदुःखतापाद्विमोक्षये २१ तपो नित्येन दातेन मुनिना संयतात्मना ॥ अजितं जेतु कामेन भाव्यं संगेष्वांसिगिना २२ गुणसंगेष्वासाक्त एकचर्यारतः सदा ॥ ब्राह्मणो न चिरादेव सुखमायात्यनुत्तमम् २३ द्वंद्वारामेऽप्युपुतेऽप्युपेकोरमते मुनिः ॥ विद्विप्रज्ञानवृत्तं तं ज्ञानवृत्तौ न शोचति २४ शुभैर्लभति देवत्वं व्यामिश्रेज्जन्ममानुषम् ॥ अशुभैश्चाप्यप्यजेज्जन्मकर्मभिलभतेऽवशः २५ तत्र मृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ॥ सं सारे पच्यते जंतुस्तत्कथं नावबुद्धयसे २६ अहिते हितं सज्जस्त्वमधुवेषु संज्ञकः ॥ अनर्थे चार्थं संज्ञस्त्वं किमर्थं नावबुद्धयसे २७ संवेष्टमानं बहुभिर्मोहात्तं तु भिरात्मजैः ॥ कोषकार इवात्मानं वेष्टयन्नावबुद्धयसे २८ अलं परिग्रहेणेह दोषवानहि परिग्रहः ॥ कृमिर्हो कोषकारस्तु बध्यते स परिग्रहात् २९ पुत्रदारकुटुंबेषु सक्ताः सीदंति जंतवः ॥ सरःपंकाण्विमग्राजीर्णावनगजा इव ३० महाजालसमाकृष्टान्स्थले मत्स्यानि बोद्धवान् ॥ स्नेहजालसमाकृष्टान्पश्य जंतून्सुदुःखितान् ३१ कुटुंबपुत्रदारांश्च शरीरं संचयाश्च ये ॥ पारवयमधुवं सर्वं किंस्वं सुकृतदुष्कृतम् ३२ यदा सर्वान्परित्यज्य गंतव्यमवशेन ते ॥ अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं समर्थनानुतिष्ठसि ३३ अविश्रांत मनालं वमपाथेयमदैशिकम् ॥ तमः कान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ३४ न हि त्वां प्रस्थितं कश्चित्पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ॥ सुकृतं दुष्कृतं च त्वां यास्यंतमनुयास्यति ३५

३६ । ३७ । ३८ ह्येवाऽऽदिष्टाणि नोचालनदंडायस्थां धर्मस्थेयवितरकानोकाकार्पणरज्जुधर्मा ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ महाभूतैति पंचभूतानि महद्बुद्धिः यथाश्रयाद्देहात्परंपरलोकगामि
 एषसप्तदशकः इन्द्रियाणि पंच चकारात्पंचमाणाः तमथादित्रयमेकमिति ४४ इन्द्रियाण्यैरुभिः शब्दादिभिः पंचभिर्मैतव्यबोद्धव्यमईकर्तव्यवर्ततेः सहाष्टभिः एवैवचतुर्विंशकः ४५ । ४६
 विद्याकर्मचशौचं च ज्ञानं च बहुविस्तरम् ॥ अर्थार्थमनुसार्थते सिद्धार्थश्च विमुच्यते ३६ निबंधनीरज्जुरेपायाग्राभेवसतोरिति ॥ छिवैतां सुकृतोयांति नैनां छिंदंति दु
 ष्टतः ३७ रूपकूलां मनःस्रोतां स्पर्शद्वीपां सावहाम् ॥ गंधपंकां शब्दजलां स्वर्गमार्गां गुरावहाम् ३८ क्षमारित्रांसत्यमयीं धर्मस्थेयवितरकाम् ॥ त्यागवाताध्वगां
 शीघ्रान्नीतार्यातां नदीतरैः ३९ त्यजधर्ममधर्मचतुर्थासत्यावृत्तेत्यज ॥ उभेसत्यावृत्तेत्यक्तायेन त्यजसितं त्यज ४० त्यजधर्ममसंकल्पाधर्मचाप्यल्लिप्सया ॥ उ
 भेसत्यावृत्ते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात् ४१ अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ॥ चर्मावनद्धं दुर्गंधिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ४२ जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमा
 तुरम् ॥ रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यज ४३ इदं विश्वं जगत्सर्वमजगज्जापियद्भवेत् ॥ महाभूतात्मकं सर्वमहद्यत्परमाश्रयात् ४४ इन्द्रियाणि च पंचैव तमः सत्त्वं
 रजस्तथा ॥ इत्येष सप्तदशकोराशिरव्यक्तसंज्ञकः ४५ सर्वैरिहोन्द्रियाथैश्वर्यक्ताव्यक्तैर्हिंसितः ॥ चतुर्विंशक इत्येव पंचव्यक्ताव्यक्तमयोगणः ४६ एतैः सर्वैः समायुक्तः
 पुमानित्यभिधीयते ॥ त्रिवर्गं तु सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ४७ यद्देवेदत्तत्वेन सेवेदप्रभवाप्ययौ ॥ पारंपर्येण बोद्धव्यं ज्ञानानां यच्च किंचन ४८ इन्द्रियैर्देहते यद्यत
 तद्व्यक्तमिति स्थितिः ॥ अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ४९ इन्द्रियैर्नियतैर्दृष्टाभिरिव तत्प्यते ॥ लोके विततमात्मानं लोकांश्चात्मानि पश्यति ५०
 परावरदृशः शक्तिर्ज्ञानमूलाननश्यति ॥ पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ५१ सर्वभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ ज्ञानेन विविधान् क्लेशानतिवृत्तस्य मोह
 जान् ५२ लोके बुद्धिप्रकाशेन लोकमार्गो न रियते ॥ अनादिनिधनं जंतुमात्मानि स्थितमव्ययम् ५३ अकर्तारमभूतं च भगवानाहतीर्थवित् ॥ योजंतुः स्वलतैस्तै
 स्तैः कर्मभिर्नित्यदुःखितः ५४ स दुःखप्रतिघातार्थं हतिजंतुं ननेकधा ॥ ततः कर्मसमादत्ते पुनरन्यन्नवं वदुः ५५ तप्यतेऽथ पुनस्तेन भुक्त्वाऽप्यथ मिवातुरः ॥ अजस्र
 मेव मोहो धोदुःखे पुसुखसंज्ञितः ५६ बध्यते मय्यते चैव कर्मभिर्मथक्स्वदा ॥ ततो निबद्धः स्वायोनिकर्मणा मुदयादिह ५७ परिभ्रमति संसारं चक्रवद्बुधेन ॥ सत्त्वं नि
 वृत्तबंधस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ५८ सर्ववित्सर्वजिस्तिद्धौ भवभावविवर्जितः ॥ संयमेन न बंधं निवर्त्य तपसो बलात् ॥ संप्राप्ता बहवः सिद्धिं मप्यवाधां सुखोदयाम् ५९
 ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥ नारद उवाच ॥ अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शांतिकरं शिवम् ॥
 निशम्य लभते बुद्धिं तां लब्ध्वा सुखमेधते १ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ॥ दिवसे दिवसे भूदमाविशंति न पंडितम् २

४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ रिप्यते हिंस्यते ५३ तीर्थविश्रामोपायवित् ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ संयमेन धारणाध्यानसमाध्यात्मकेन न बद्धिमात्रेणोत्पन्नं ५९ ॥ इति शांतिपर्व
 णि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावंदीये एकोनत्रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥ ॥ ५ ॥ अशोकमिति १ । २

३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ द्वावनर्थोद्देशक्यादिदेहविनाशः स्वशरीरतापश्च शेषत्रयः स्वस्थाव्यवस्थायात्प्राप्येति न व्याख्यापते ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९
 तस्मादनिष्टनाशार्थमिति हासं निबोधमे ॥ तिष्ठते चेद्देशे बुद्धिर्लभते शोकनाशनम् ३ अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ॥ मनुष्यामानसैर्दुःखैर्बुजते स्व
 ल्पबुद्धयः ४ द्रव्येषु समतीते पुये गुणास्तान्न चिंतयेत् ॥ नतानाद्रियमाणस्य स्नेहबंधः प्रमुच्यते ५ दोषदर्शी भवेत्तत्रयत्रागः प्रवर्तते ॥ अनिष्टवार्धितं पश्येत् तथा
 क्षिप्रं विरज्यते ६ नार्थो न धर्मो न यशो योऽस्तीति मनुशोचति ॥ अप्यभावेन युज्येत तच्च आस्यन निवर्तते ७ गुणैर्भूतानि युज्यंते विद्युज्यंते तथैव च ॥ सर्वाणि नैतदेकस्य
 शोकस्थानं हि विद्यते ८ मृतं वायुदिवान् प्रयोऽस्तीति मनुशोचति ॥ दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थो प्रपद्यते ९ नाशुकुर्वंति ये बुद्ध्या दृष्टालोकेषु संततिम् ॥ सम्यक्प्रपश्य
 तः सर्वनाशुकर्मोपपद्यते १० दुःखोपघातेशरीरे मानसे चाप्युपस्थिते ॥ यस्मिन्नशक्यते कर्तुं यत्नस्तन्नानुचितयेत् ११ मैषज्यमेतदुःखस्य यदेतन्नानुचितयेत् ॥
 चिंत्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते १२ प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः ॥ एतद्विज्ञानं सामर्थ्यं न बालैः समतामियात् १३ अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्र
 व्यसंचयः ॥ आरोग्यं प्रियसंवासो गृह्येत तत्र पंडितः १४ न जान पदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ॥ अशोचन् प्रति कुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् १५ सुखादहतरं दुःखं
 जीवितेनात्र संशयः ॥ स्निग्धत्वं चन्द्रियार्थेषु मोहान् मरणमप्रियम् १६ परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ॥ अभ्येति ब्रह्मसोऽत्यंतं तं शोचति पंडिताः १७
 त्यजंते दुःखमर्था हि पालनेन च ते सुखाः ॥ दुःखेन चाधिगम्यते नाशमेपान चिंतयेत् १८ अन्यामन्याधनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ॥ अतृप्ता याति विध्वंसं संतोष
 यांति पंडिताः १९ सर्वे क्षयांति निचयाः पतनांताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगाविप्रयोगांतां मरणांतां हि जीवितम् २० अंतो नास्ति पिपासा यास्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ॥
 तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यति पंडिताः २१ निमेषमात्रमपि हिव्यो गच्छन्नतिष्ठति ॥ स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचितयेत् २२ भूतेषु भावं संचिंत्य ये बुद्ध्या मन
 सः परम् ॥ न शोचंति गताध्वानः पश्यंतः परमां गतिम् २३ संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ॥ व्याघ्रः पशुमिवासाद्य मृत्पुत्रादाय गच्छति २४ तथाप्युपा
 यं संपश्येदुःखस्य परिमोक्षणम् ॥ अशोचन्नारभेच्चैव मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् २५ शब्देस्पर्शं च रूपं च गंधेषु च रसेषु च ॥ नोपभोगात्परं किंचिद्विनिनोवाऽधनस्य च
 २६ प्राक्संप्रयोगाद्भूतानां नास्ति दुःखं परायणम् ॥ विप्रयोगानुसर्वस्य न शोचेत्प्रकृतिस्थितः २७ दृष्ट्या शिरोदरं स्नेहाणि पादं च चक्षुषा ॥ चक्षुःश्रोत्रे च म
 नसामनोवाचं च विद्यया २८ प्रणयं प्रति संहत्य संस्तुतेष्वितरेषु च ॥ विचरेदसमुद्रदः समुखी स च पंडितः २९ अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ॥ आत्मनै
 व सहायेन यश्चरेत्सुखी भवेत् ३० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकविप्रश्नोक्त्या त्रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥ ॥ ५ ॥

२० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावंदीये त्रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥ ॥ ५ ॥

सुखेति विपर्यासः सुखदुःखधीदुःखे सुखधीः १।२।३ विधित्ताभिः पिपासाभिस्तृष्णाभिः ४।५ व्यत्ययः बीबीषी ६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२० शीघ्रमिति परशरीराणि शरीरांतराणि प्राप्नुवतीति शेषः छिन्नबीजं स्वर्गनरकां कुर्वीजं स्थूलशरीरं पस्यतं शरीरिणं कदा प्राणसंरोधेति कीदृशं शरीरिणं मांसशोणितदियुक्तेन बीभत्सेन देहे

॥ नारद उवाच ॥ सुखदुःखविपर्यासो यदा समनुपपद्यते ॥ नैनं प्रज्ञासुनिर्वातं त्रयतेनापि पौरुषम् १ स्वभावाद्यन्मातिष्ठेद्यन्वाच्चावसीदति ॥ जरामरणरोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरेत् २ रुजंति हि शरीराणि रोगाः शरीरमानसाः ॥ सायका इव तीक्ष्णाग्राः प्रयुक्ता दृढधन्विभिः ३ व्यथितस्य विधित्ताभिस्ताम्यतो जीवितैषिणः ॥ अवशस्य विनाशाय शरीरमपठ्यते ४ स्रवंति न निवर्तते स्त्रोतांसि सरितामिव ॥ आयुगदायमर्त्यानां रात्र्यहानि पुनः पुनः ५ व्यत्ययो ह्ययमत्यंतं पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥ जातान्मर्त्यान् जरयति निमेषान्नावतिष्ठते ६ सुखदुःखानि भूतानामजरजरयत्यसौ ॥ आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ७ अदृष्टपूर्वा नादाय भावानपरिशंकितान् ॥ इष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्तं गच्छति रात्रयः ८ योऽयमिच्छेद्यथाकामं कामानां तदवाप्नुयात् ॥ यदि स्यान्नपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ९ संयताश्च हि दक्षाश्च मतिमंतश्च मानवाः ॥ दृश्यंते निष्फलाः संतः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः १० अपरे बालिशाः संतो निर्गुणाः पुरुषा धमाः ॥ आशीर्भिरप्यसंयुक्ता दृश्यंते सर्वकामिनः ११ भूतानामपरः कश्चिद्विसायां सततोत्थितः ॥ वंचनायां च लोकस्य सुखे ज्वेज्जीर्यते १२ अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठते ॥ कश्चित्कर्मानुसृत्या न्योना प्राप्यमधिगच्छति १३ अपराधं समाचक्ष्व पुरुषस्य स्वभावतः ॥ शुक्रमन्यत्र संभूतं पुनरन्यत्र गच्छति १४ तस्य यो नौ प्रयुक्तस्य गर्भो भवति वानवा ॥ आम्रपुष्पोपमायस्य निर्वृतिरुपलभ्यते १५ केषांचित्पुत्रकामानामनुसंतानमिच्छताम् ॥ सिद्धौ प्रयतमानानां न चांडमुपजायते १६ गर्भाच्चोद्विजमानानां कुक्षादाशीविषादिव ॥ आयुष्मान् जायते पुत्रः कथं प्रेत्य इवाभवत् १७ देवानि द्वातपस्तत्स्वारूपणैः पुत्रद्विभिः ॥ दशमासान्परिभृता जायंते कुलपांसनाः १८ अपरे धनधान्यानि भोगांश्च पितृसंचिताम् ॥ विपुलानभिजायंते लब्धास्तैरेव मंगलैः १९ अन्योन्यं समभिप्रेत्य मैथुनस्य समागमे ॥ उपद्रव इवाविष्टो यो निगर्भः प्रपद्यते २० शीघ्रं परशरीराणि छिन्नबीजं शरीरिणम् ॥ प्राणिनं प्राणसंरोधे मांसं श्लेष्मविचेष्टितम् २१ निर्दग्धं परदेहेऽपि परदेहं चलाचलम् ॥ विनश्यंतं विनाशति नाविनाशमिवाहितम् २२ संगत्याजठरे न्यस्तं रेतोऽपि दुमचेतनम् ॥ केन यत्नेन जीवंतं गर्भं त्वमिह पश्यसि २३ अन्नपानानि जीर्यते यत्र भक्ष्यभक्षिताः ॥ तस्मिन्नेवोदरे गर्भः किं नान्नामिव जीर्यते २४

न चेष्टितं चेष्टायत्यंतं मरणेऽपि सद्यः शरीरांतरमापातीति देहवंधविच्छेदो न कदाचिदस्तीत्यर्थः २१ परदेहे देहांतरे निर्दग्धं विनश्यंतं जीवमभिलक्ष्य परदेहे देहांतरे चलाचलं परिणामितयाऽतिचपलं आहितं उपस्थापितं भवति कर्मणेत्यर्थः २२ देहधारणमत्याश्चर्यमित्याह संगत्येति २३।२४

२५।२६।२७ सतस्येति सहजातस्य अनादिप्रवाहसंबद्धस्य देहस्य गर्भवासो जन्मबाल्यं कौमार्यं गंडवौवनं स्थाविर्यं जरा प्राणरोधो नाशश्चेति दशशरीररूपदशास्तासु सप्तमीं स्थाविर्यं तत्र कुटुंबमरणादिचित्पाण्याकुलत्वं नवमीं तु प्राणरोधः तामुभयौर्पंचभूतान्येव प्राप्नुवतीति तत्वात्मा ततः नवमीं प्राप्य न भवति दशमीं मभावदशां च प्राप्नुवतीत्यर्थः सतायुषः सतः तस्येति संबन्धः २८ योगाः सासगर्भे भूत्रपुरीषाणां स्वभावानियता गतिः ॥ धारणे वा विसर्गे वा न कर्ता विद्यते ज्वशः २५ स्रवंति ह्युदराद्गर्भा जायमानास्तथापरे ॥ आगमेन तथाऽन्येषां विनाश उपपद्यते २६ एतस्माद्योनि संबंधाद्यो बीजं परिमुच्यते ॥ प्रजांचिलभते कांचित्पुनर्द्वेष्टे पुंसज्जति २७ सतस्य सहजातस्य सप्तमीं नवमीं दशाम् ॥ प्राप्नुवतीति ततः पंचनभवंति गतायुषः २८ नाभ्युत्थाने मनुष्याणां योगाः स्युर्नात्र संज्ञयः ॥ व्याधिभिश्च विमथ्यंते व्याधैः सुद्रुग्गृहा इव २९ व्याधिभिर्मथ्यमानानां त्यजतां विपुलं धनम् ॥ वेदनां नापकर्षंति यतमानाश्चिक्त्सकाः ३० ते चातिनिपुणवैद्याः कुशलाः संभृतौषधाः ॥ व्याधिभिः परिरुप्यंते मृगा व्याधैरिवादिताः ३१ ते पिबन्तः कषार्याश्च सर्पांश्च विविधानि च ॥ दृश्यंते जरया भग्रानगानां गैरिवोत्तमैः ३२ केवाशु विचिकित्संते रोगार्तान्मृगपक्षिणः ॥ श्वापदानि द्रिद्राश्च प्रायो नार्ता भवंति ते ३३ घोरानपि दुराधर्षा नृपतीनुग्रते जसः ॥ आक्रम्या ददते रोगाः पशून्पशुगणा इव ३४ इति लोकमनाक्रंदं मोहशोकपरिभुतम् ॥ स्रोतसा सहसा क्षिप्तं हियमाणं वलीयसा ३५ न घनेन नराज्येन नोग्रेण तपसा तथा ॥ स्वभावमतिवर्तते ये निर्युक्ताः शरीरिणः ३६ न क्षियेरन्न जीर्ये रन्सर्वे स्युः सर्वकामिनः ॥ नाप्रियं प्रतिपश्येयुरुत्थानस्य फले सति ३७ उपर्युपरिलोकस्य सर्वांगंतु समीहते ॥ यतते च यथा शक्तिन च तद्वर्तते तथा ३८ ऐश्वर्यमदमतांश्च मत्तान्मद्यमदेन च ॥ अप्रमत्ताः शठाः शूरा विक्रांताः पर्युपासते ३९ क्लेशाः परिनिवर्तते केषांचिदसमीक्षिताः ॥ स्वं स्वं च पुनरन्येषां किंचिदधिगम्यते ४० महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ४१ वहांति शिविकां मन्येयां त्यन्ये शिविका गताः ४२ सर्वेषां बुद्धिकामानामन्येयं पुरःसराः ॥ मनुष्याश्च गतस्त्रीकाः शतशो विविधाः स्त्रियः ॥ द्वंद्वारं भिषुभूतेषु गच्छंत्येकैकशो नराः ॥ इदमन्यत्पदं पश्यमाऽत्र मोहं करिष्यसि ४३ त्यजधर्ममधर्मं च उभे सत्या नृतेत्यज ॥ उभे सत्या नृतेत्यक्ता येन त्यजसितं त्यज ४४ एतत्ते परमं गृह्यमाख्यातमपि सत्तम ॥ येन देवाः परित्यज्य मर्त्यलोकं दिवं गताः ४५ नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः परमबुद्धिमान् ॥ संचिंत्य मनसा धीरो निश्चयं नाध्यगच्छत् ४६ पुत्रदारैर्महान् क्लेशो विद्याप्राये महान् क्रमः ॥ किं नु स्याच्छाश्वतं स्थानमल्पक्लेशं महोदयम् ४७ ततोऽमुहूर्तं संचिंत्य निश्चितं गतिमात्मनः ॥ परावरज्जोधर्मस्य परानैः श्रेयसी गतिम् ४८ कथं च ह्यमसंशिष्टो गच्छेयं गतिमुत्तमाम् ४ नावर्तयं यथाभूयो यो नि संकरसागरे ४९ परं भावं हि कांक्षामियत्र नावर्तते पुनः ॥ सर्वसंगान्परित्यज्य निश्चितो मनसा गतिम् ५० तत्र यास्यामि यत्रात्माशमं मेऽधिगमिष्यति ॥ अक्षयश्चाव्ययश्चैव यत्र यास्यामि शश्वतः ५१ न तु योगमृते शक्या प्राप्नुं सा परमा गतिः ॥ अवबोधो हि बुद्धस्य कर्मभिर्नोपपद्यते ५२

ध्यानि २९।३०।३१।३२।३३।३४ अनाक्रंदं वेदेन पापमुहं ३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८ असंशिष्टः सर्वेषां पतिर्निर्मुक्तः ४९।५०।५१ अवबोधः नीचोद्देहवन्धः ५२

दिवकरमित्यकर्मडलातर्वैतभगपदवाच्यः संसारबीजभजेनक्रतौसर्वेषामाणिनां बुद्धेः प्रवर्तको गायत्रीमतिपाथो ग्राह्यो न चिरादिमार्गपर्वभूतो मंडलाभिमान्यादित्यः । कुतएतत्कार्यं ब्रह्मलोकं प्रति तद्रूप
नस्यादर्शनात् । 'शुकस्तु प्रकृतादूर्ध्वगतं कृत्वाऽंतरिक्षमा । दर्शयित्वा प्रभवं स्वं संहभूतोऽभवत्तदा' इति वाक्यशेषे शुद्धब्रह्मभावदर्शनाच्च । सूर्यमंडलपर्यंतं गमनं तु स्वस्वयोगप्रभावदर्शनमात्रमित्यत्रैव
स्पष्टमस्ति ५३ आवृत्तिमार्गेति नहीति सोमः भूमादिमार्गेण सोमलोके गतः ५४ तल्लोकाधिपतेर्बुद्धिहासवत्त्वात्तत्र गताऽपि तादृशा एव भवन्तीत्याह क्षीयते हीति ५५ ५६ अत्र वत्स्यामिति

तस्माद्योगसमास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेवरम् ॥ वायुभूतः प्रवेक्ष्यामि तेजोराशिं दिवाकरम् ५३ न ह्येष क्षयतां याति सोमः सुरगणैर्यथा ॥ कंपितः पतते भूमिं पुनश्चैवा
विरोहति ५४ क्षीयते हि सदा सोमः पुनश्चैवाभिपूर्यते ॥ नेच्छाम्येव विदित्वैतेहा सृष्ट्वा पुनः पुनः ५५ रविस्तु संतापयते लोकान् रश्मिभिरुच्चैः ॥ सर्वतस्तेज आ
दत्ते नित्यमक्षयमंडलः ५६ अतो मे रोचते गंतुमादित्यं दीप्ततेजसम् ॥ अत्र वत्स्यामि दुर्धर्षाणिः शंकेनांतरात्मना ५७ सूर्यस्य सदनं चाहं निक्षिप्येदं कलेवरम् ॥ ऋ
षिभिः सह यास्यामि सौरतेजोऽतिदुःसहम् ५८ आपृच्छामि न गान्नागान्गिरिमुर्वीं दिशो दिवम् ॥ देवदानवगंधर्वांश्चिपशाचोरगराक्षसां ५९ लोकेषु सर्वभूतानि
प्रवेक्ष्यामि न संशयः ॥ पश्यंतु योगवीर्यमे सर्वदेवाः सहर्षेभिः ६० अथा नु ज्ञाप्य तदृषिना रदं लोकविश्रुतम् ॥ तस्मादनुज्ञां संप्राप्य जगाम पितरं प्रति ६१ सोऽभिवा
द्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं मुनिं ॥ शुकः प्रदक्षिणं कृत्वा कृष्णमापृष्टवान्मुनिं ६२ श्रुत्वा च र्षिस्तद्वचनं शुकस्य प्रीतो महात्मा पुनराह चैनम् ॥ भो भो पुत्रस्थीयतां ताव
दद्यावच्चक्षुः प्रीणयामि त्वदर्थं ६३ निरपेक्षः शुको मूत्वानिःश्लेहो मुक्तसंशयः ॥ मोक्षमेवानुसंचित्य गमनाय मनोदधे ६४ पितरं संपरित्यज्य जगाम मुनि सततम् ॥
कैलासपृष्ठं विपुलं सिद्धसंघं निषेवितम् ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिः ० मोक्षं ० शुकाभिगमने एकत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥ भीष्म उवाच ॥ गिरि
शृंगं समाकृत्य सुतो ग्यासस्य भारत ॥ समे देशे विविके सनिःशलाक उपविशत् १ धारयामास चात्मानं यथा शास्त्रं यथाविधि ॥ पादप्रभृतिगत्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् २
ततः संप्राप्तुं सुखो विद्वानादित्येनाचिरोदिते ॥ पाणिषादं समादाय विनीतवहुपाविशत् ३ न तत्र पक्षिसंघातो न शब्दो नातिदर्शनम् ॥ यत्र वै यासकिं धीमान्योक्तुं समु
पचक्रमे ४ सददर्शतदाऽऽत्मानं सर्वसंगविनिःसृतम् ॥ प्रजहास ततो हासं शुकः संप्रेक्ष्य तत्परम् ५ स पुनर्योगमास्थाय मोक्षमार्गोपलब्धये ॥ महायोगेश्वरो भूत्वा
सोऽत्यक्राम द्विहायसम् ६ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दिवर्षिना रदंततः ॥ निवेदयामास च तत्स्वयोगं परमपर्ये ७ ॥ शुक उवाच ॥ दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोऽस्मिन्स्वस्ति
तेऽस्तु तपोधन ॥ त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामि गतिमिष्टां महाशुते ८ भारदेनाभ्यनुज्ञातः शुको द्वैपायनात्मजः ॥ अभिवाद्य पुनर्योगमास्थाय काशमाविशत् ९

लिङ्गान्नात्रमार्गपर्वभूतमादित्यो गृह्यते । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांतीति तत्स्पष्टारत्नमात्रश्रवणात् ५७ सौरादित्यांतर्गामि । 'य आदित्येति पृच्छादित्यादंतरोपमादित्यो न वेद' इत्यादि श्रुतेस्ततोऽन्यत्
५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये दीपेकत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥ ॥ ॥ गिरि
शृंगमिति निःशलाके निस्तुणे १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

१० । ११ व्यवसायेन सावीर्यमनिश्चयेन १२ । १३ । १४ । १५ अथः कायात्कूर्ध्वैकपस्य सूर्ये दत्तदृष्टितः स्वदेहस्याधोभागेन पश्यतीत्यर्थः १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२
२३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये दीपेकत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥ ॥ इत्येवमिति । दोषान्सा
कैलासपृष्ठादुत्पत्य स पपात दिवं तदा ॥ अंतरिक्षचरः श्रीमान्वायुभूतः सुनिश्चितः १० तमुद्यंतं दिजश्रेष्ठं वै न ते यसमद्युतिम् ॥ ददशुः सर्वभूतानि मनोमारुतरंहसम् ११
व्यवसायेन लोकांस्त्रीन्सर्वान्सोऽथ विचिंतयन् ॥ आस्थितो दीर्घमध्वानं पावकार्कसमप्रभः १२ तमेकमनसं यांतमव्यग्रमकुतोभयम् ॥ ददशुः सर्वभूतानि जंगमानि च
राणि च १३ यथाशक्तियथान्यायं पूजावैचित्र्ये तदा ॥ पुष्पवर्षैश्च दिव्यैस्तमवचकुर्वि वै कसः १४ तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वगंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ ऋषयश्चैव संसिद्धाः
परं विस्मयमागताः १५ अंतरिक्षगतः कोऽयं तपसा सिद्धिमागतः ॥ अधः कायोर्ध्वं वक्रश्च नेत्रैः समभिरज्यते १६ ततः परमधर्मात्मा त्रिपुल्लोकेषु विश्रुतः ॥ मास्क
रंसमुदीक्षन्संप्राप्तुं सुखो वाग्यतोऽगमत् १७ शब्देनाकाशमाखिलं पूरयन्निव सर्वशः ॥ तमापतंतं सहसा दृष्ट्वा सर्वाप्सरोगणाः १८ संभ्रांतमनसो राज्ञा सन्परमवि
स्मिताः ॥ पंचचूडाप्रभृतयोष्टशमुत्फुल्ललोचनाः १९ दैवतंकतमं ह्येतदुत्तमं गतिमास्थितम् ॥ सुनिश्चितमिहायाति विमुक्तमिवानिःस्पृहम् २० ततः सम
भिचक्राम मलयनामपर्वतम् ॥ उर्वशीपूर्वचित्तिश्च यं नित्यमुपसेवतः २१ तस्य ब्रह्मर्षिपुत्रस्य विस्मयं ययतुः परम् ॥ अहो बुद्धिसमाधानं वेदाभ्यासरते द्विजे २२
आचिरेणैव कालेन न भक्ष्यति चंद्रवत् ॥ पितृशुश्रूषया बुद्धिं संप्राप्तोऽयमनुत्तमाम् २३ पितृभक्तो दृढतपाः पितुः सुदयितः सुतः ॥ अनन्यमनसा तेन कथं पित्रा विस
र्जितः २४ उर्वश्यावचनं श्रुत्वा शुकः परमधर्मवित् ॥ उदैक्षत दिशः सर्वावचने गतमानसः २५ सौंस्तरिक्षं महीं चैव शैलवनकाननाम् ॥ विलोकयामास तदा स रांसि स
रितस्तथा २६ ततो द्वैपायनसुतं बहुमानात्समंततः ॥ कृतांजलिपुटाः सर्वानिरीक्षंतं स्मदेवताः २७ अब्रवीत्तास्तदा वाक्यं शुकः परमधर्मवित् ॥ पितायद्यनुगच्छेन्मां
क्रोशमानः शुकेति वै २८ ततः प्रतिवचो देयं सर्वैरेव समाहितैः ॥ एतन्मे स्नेहतः सर्वे वचनं कर्तुं मह्यम् २९ शुकस्य वचनं श्रुत्वा दिशः सर्वाः सकाननाः ॥ समुद्राः सारितः
शैलाः प्रत्यूचुस्तं समंततः ३० यथाऽऽज्ञापयसे विप्रवाढमेवं भविष्यति ॥ ऋषेर्व्याहरतो वाक्यं प्रतिवक्ष्यामि हव्यम् ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्ष
धर्मपर्वणि शुकाभिपतने द्वात्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं ब्रह्मर्षिः सुमहातपाः ॥ प्रातिष्ठत शु
कः सिद्धिं हि त्वा दोषांश्चतुर्विधान् १ तमो ह्यष्टविधं हित्वा जहौ पंचविधं रजः ॥ ततः सर्वजहौ धीमास्तदुत्तमिवाभवत् २

त्विकान्मोक्षप्रतिबंधकान् ध्वजान् वैराग्यैश्च यदनेन किलिपयसं सर्गाऽनेन शरीराल्यान्वा यदाहमनुः । 'प्राणायाग्रे देहेनो धारणाभिश्च किलिपान्' ॥ प्रत्याहारेण संसर्गाभ्यानेन नैव राग्युजान्' इति ।
योगानिति पाठे वितर्कविचारानंदास्मिताऽत्यान्संप्रज्ञातभेदान्तत्फलानीत्यर्थः १ अष्टविधं पुण्यं एकप्रकारं तमः पंचविधं विषयपंचके प्रवर्तकं वासनामपरं रजः नवगुणं रज इति पाठे 'अत्यागित्वमकार्षणं पुं
खदुःखोपसेवनं ॥ भेदः परुषतत्त्वैव कामः क्रोधस्तथैव च ॥ दर्पाद्विषोऽतिवाद्दश्च एते मोक्षारजो गुणाः' इति मोक्षाज्ञेयाः । सर्वबुद्धिसत्त्वेन सर्वसंत्यज्य सत्त्वमपित्यक्तयेन त्यजसितत्यजेति नारदेनोपदिष्टत्वात् ३

तस्मिन्नादित्यांतर्गमिणिपरब्रह्मणिनित्येपुनरावृत्तिवर्जितेयतोनिर्गुणेप्रत्यक्षितुः ३ महापुरुषस्योपरमेहिजगदभाग्यसूचकाउत्पाताभवंतीत्याह उल्कापातादिति ४ । ५ । ६ वर्षेत्यादयःशु
कस्योत्पत्तनेसकृन्नानि ७ । ८ । ९ द्विधाकृतेभारिण समुद्रलंघनेहनुमद्भारिणमहेंद्रपर्वतवन्ध्याधामपेत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ ततइति पूर्वोक्तासुसममुवायुविद्यासुपंचम्याःज्ञानक
ततस्तस्मिन्पदेनिर्गुणेलिगवर्जिते ॥ ब्रह्मणिप्रत्यतिष्ठत्सविधूमोग्निरिवज्वलन् ३ उल्कापातादिशांदाहोमृमिकंपस्तथैवच ॥ प्रादुर्भूतःक्षणेतस्मिन्स्तदुत
मिवाभवत् ४ दुमाःशाखाश्चमुमुचुःशिवराणिचपर्वताः ॥ निर्घातशब्दश्चभिरिहिमवान्दीर्यतीवह ५ नवभासेसहस्रांशुर्नज्ज्वालचपावकः ॥ हृदाश्चसरितश्चैव
बुधुभुःसागरास्तथा ६ वर्षावसावस्तोयंसवच्चसुगंधिच ॥ ववौसमीरणश्चापिदिव्यगंधवहःशुचिः ७ सगुंमेप्रथमेदिव्येहिमवन्मेरुसंभवे ॥ संश्लिष्टश्चेतपीतेद्वे
वमरूप्यमयेशुमे ८ शतयोजनविस्तारितिर्यगूर्ध्वचमारत ॥ उदीर्चीदिशमास्थायरुचिरेसंददर्शह ९ सोऽविशिकेनमनसातथैवाभ्यपतच्छुकः ॥ ततःपर्वतशृंगेद्वे
सहसैवद्विधाकृते १० अदृश्येतामहाराजतदुतमिवाभवत् ॥ ततःपर्वतशृंगाभ्यांसहसैवविनिःसृतः ११ नचप्रतिजघानास्यसगतिंपर्वतोत्तमः ॥ ततोमहानभू
च्छब्दोदिविसर्वदिवौकसां १२ गंधर्वाणांमृषीणांचयेचशैलनिवासिनः ॥ दृष्ट्वाशुकमतिक्रान्तपर्वतंचद्विधाकृतम् १३ साधुसाध्वितितत्रासीन्नादःसर्वत्रमारत ॥ स
पूज्यमानोदेवैश्वर्गधर्वैर्कृषिभिस्तथा १४ यक्षराक्षससंघैश्चविद्याधरगणैस्तथा ॥ दिव्यैःपुष्पैःसमाकीर्णमंतरिक्षंसमंततः १५ आसीत्किलमहाराजशुकामिपतने
तदा ॥ ततोमंदाकिर्नोरम्यामुपरिष्ठादभिवजन् १६ शुकोददर्शधर्मात्मापुष्पितदुमकाननां ॥ तस्यांकीडंत्यभिरतास्तेचैवाप्सरसांगणाः १७ शून्याकारंनिराका
राःशुकंदृष्ट्वाविवाससः ॥ तंप्रक्रामंतमाज्ञायपितास्नेहसमन्वितः १८ उत्तमांगतिमास्थायपृष्ठतोऽनुसरह ॥ शुकस्तुमारुतादूर्ध्वगतिंरुक्तांस्तरिक्षगाम् १९ दर्श
यित्वाप्रभावंस्वंब्रह्मभूतोऽभवत्तदा ॥ महायोगमतिर्वन्याव्यासोत्थायमहातपाः २० निमेषांतरमात्रेणशुकामिपतनंययौ ॥ सददर्शद्विधाकृत्वापर्वताग्रंशुकंगतम् २१
शशंसुर्कृपयस्तत्रकर्मपुत्रस्यततदा ॥ ततःशुकेतिदीर्घेणशब्देनाक्रंदितस्तदा २२ स्वयंपित्रास्वरेणोच्चैस्त्रीलोकाननुनाद्यवै ॥ शुकःसर्वगतोभूत्वासर्वात्मासर्वतोमुखः २३
प्रत्यभापतधर्मात्माभोःशब्देनानुनादयन् ॥ ततएकाक्षरंनानंदंभोरित्येवसमीरयन् २४ प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुच्चैःस्थावरजंगमम् ॥ ततःप्रभृतिचाद्यापिशदानुच्चारितान्पृ
थक् २५ गिरिगह्वरपृष्ठेपुण्याहरंतिशुकंप्रति ॥ अंतर्हितःप्रभावंतुदर्शयित्वाशुकस्तदा २६ गुणान्संत्यज्यशब्दादीन्पदमभ्यगमत्परम् ॥ महिमानंतुतदृष्ट्वापुत्रस्यामि
ततेजसः २७ निपसादगिरिप्रस्थेपुत्रमेवानुचितयन् ॥ ततोमंदाकिनीतीरेकीडंतोऽप्सरसांगणाः २८ आसाद्यतमृपिसर्वाःसंभ्रांतागतचेतसः ॥ जलेनिलिल्यिरेका
श्चित्वाश्चिह्नलमानप्रपेदिरे २९ वसनान्याददुःकाश्चित्तदृष्ट्वामुनिसत्तमम् ॥ तांशुकतांतुविज्ञायमुनिःपुत्रस्यैवतदा ३० सक्ततामात्मनश्चैवप्रीतोऽभूद्ग्रीडितश्चह ३१
मंसमुच्चरुपायाःपार्थतिकंफलंचमवायुस्थानस्यमंदाकिनीदेशस्यप्राप्तिः १६ । १७ । १८ शुकस्त्विति मारुतात्सुत्रात्मन ऊर्ध्व । वायुर्वैगोतमतसुत्राप्रतिश्रुतेः १९ व्यासउत्थाय संघिरार्थः २०
२१ शुकेति शुकः ३ इतिदूराकूतेकुतिः अमुतवदुपस्थितइत्यमुतब्रह्मवाचप्रकृतिभावः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१

३२ तमुवाचमहादेवइत्यादिनाकायाशुकस्यदण्डनंन्यासादीनामपिपुत्रशोकोऽत्यंतपरिहार्यइतिचमूचनेनशुकवदेवनेष्टिकंब्रह्मचर्यमातिष्ठेदित्यासयोर्दशितः ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९
४० । ४१ । ४२ ॥ इतिज्ञाति०नी०भा०त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥ 'यस्मदेवेपराभक्तिर्यथादेवतथापुरो । तस्यैतेकथितात्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनः'इतिश्रुतेभक्त्यामामभजानाती
तिभगवद्ब्रह्मचर्यभक्तज्ञानांगत्वंबुद्ध्याभजनीयां देवतां पृच्छति गृहस्थइति १ कुतःकस्यप्रसादात्तुभुवोऽनागुचिफलकोब्रह्मलोकः २ । ३ तस्मादेवादीनांजनकात् ४ तर्कपातकैर्न आपोर्लिगव्यत्ययः
तंदेवगंधर्ववृत्तोमहर्षिगणपूजितः ॥ पिनाकहस्तोभगवानभ्यागच्छतशंकरः ३२ तमुवाचमहादेवःसाल्पूर्वमिदंवचः ॥ पुत्रशोकाभिसंतसंरुण्यद्वैपायनंतदा ३३
अग्नेर्भूमेरपावायोरंतरिक्षस्यचैवह ॥ वीर्येणसदृशःपुत्रःपुरामतस्त्वयावृतः ३४ सतथालक्षणोजातस्तपसातवसंभृतः ॥ ममचैवप्रसादेनब्रह्मतेजोमयःशुचिः ३५
सगतिंपरमांप्राप्तोदुष्प्रापामजितेंद्रियैः ॥ देवतैरपिविप्रपंतंत्वंकिमशुशोचसि ३६ यावत्स्थास्यंतिगिरयोयावत्स्थास्यंतिसागराः ॥ तावत्वाक्षयाकीर्तिःसपुत्रस्य
भविष्यति ३७ छायांस्वपुत्रसदृशींसर्वतोऽनपगांसदा ॥ द्रक्ष्यसेत्वंचलोकेऽस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने ३८ सोऽनुनीतोभगवतास्वयंरुद्रेणभारत ॥ छायांपश्यन्स
मावृतःसमुनिःपरयासुदा ३९ इतिजन्मगतिश्चैवशुकस्यभरतर्षभ ॥ विस्तरेणसमाख्यातायन्मांत्वंपरिपृच्छसि ४० एतदाचष्टमेराजवदेवर्षिर्नारदःपुरा ॥ व्या
सश्चैवमहायोगीसंजलेपुपदेपदे ४१ इतिहासमिमंपुण्यंमोक्षधर्मोपसंहितम् ॥ धारयेद्यःशमपरःसगच्छेत्परमांगतिम् ४२ ॥ इति श्रीम०शांति०मोक्ष०शुकोत्प
तनसमाप्तिर्नामत्रयस्त्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः॥३३३॥युधिष्ठिरउवाच ॥ गृहस्थोब्रह्मचारीवावानप्रस्थोऽथभिक्षुकः ॥ यइच्छेत्सिद्धिमास्थातुंदेवताकांयजेतसः
१ कुतोह्यस्यध्रुवःस्वर्गःकुतोऽनैःश्रेयसंपरम् ॥ विधिनाकेनजुहुयादैवंपिच्यंतथैवच २ मुक्तश्चकांगतिंगच्छेन्मोक्षश्चैवकिंमात्मकः ॥ स्वर्गतश्चैवकिंकुर्याद्येननच्यवते
दिवः ३ देवतानांचकोदेवःपितृणांचपितातथा ॥ तस्मात्परतरंयच्चतन्मेहृदिपितामह ४ ॥ भीष्मउवाच ॥ गूढमांप्रश्नवित्प्रश्नंरुच्छेत्सेवमिहानघ ॥ नह्येतत्त
र्कयाशक्वंवक्तुंवर्षशतैरपि ५ ऋतेदेवप्रसादाद्वाराजन्ज्ञानागमेनवा ॥ गहनंह्येतदाख्यानंव्याख्यातव्यंतवारिहन् ६ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥
नारदस्यचसंवादमृषेर्नारायणस्यच ७ नारयणोहिविश्वात्माचतुर्भुर्तिःसनातनः ॥ धर्मात्मजःसंवभूवपितैवंमेभ्यभाषत ८ कृतेयुगेमहाराजपुरास्वायंभुवैजतरे ॥
नरोनारायणश्चैवहरिःकृष्णःस्वयंभुवः ९ तेषानारायणनरौतपस्तेपतुरव्ययौ ॥ बदर्याश्रममासाद्यशकटेकनकामये १०

ज्ञानागमेनऋतेविना ५ । ६ । ७ चतस्रोपुर्तयोनराद्याः ८ स्वर्गंभुवइत्यनेनवायुदेवस्येवेतेबत्वारोव्युद्भाजन्मानः तेनतुपांचरात्राणामिववायुदेवात्परमकारणात्संकर्षणाख्योजीवउत्पद्यतेततःप्रयुक्ता
रूप्यमेनो जायतेततोऽनिरुद्धाख्योऽहंकारउत्पद्यतइतिमर्तनिरस्तंताथाचसूत्रं । उत्पत्त्यसंभवादिदिनचकर्तुःकरणमितिच । जीवस्योत्पत्तौविनाशित्वस्यात्ताथाचमोक्षिणोऽभावः कर्तुःसकाशात्करणोत्प
त्तिर्हृष्टालोकेदितिमुत्रार्थः ९ शकटेशकटवत्परमैर्षरीरे कनकवर्णमोहकत्वात्कनकामयं तन्मयोस्थित्वेतिशेषः १०

अष्टौअविद्याचक्रवद्वाहकानियस्य भूतैःपंचभिर्भुक्तं हिशब्दाहोक्तप्रसिद्धमिदं नरनारायणयोःशरीरेतुमायामवेष्टयर्थः वक्ष्यतिच । 'मायाहोपामयासृष्टायन्मां पश्यसिनारद ॥ सर्वभूतगुणैर्भुक्तमेवंमां ज्ञातुमर्हसि' इति ११ । १२ नूनमिति हृच्छयां ज्ञातुमीतेन प्रेरितः १३ । १४ आद्विकं ब्रह्म ज्ञात्वा आस्पदमधिष्ठानं १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ अवाच्यमपिभक्तिमत्त्वाद्वाहकानियस्यः २८ सूक्ष्मदुर्लभं यतोऽविज्ञेयं विज्ञेयंरूपादियत्र अतएवाऽव्यक्तं नास्तिव्यक्तं कार्यस्यकारणमपिनेत्यर्थः यतोऽचलं कटस्थं विकारिण एवकारणत्वनियमात्

अष्टचक्रं हितयानं भूतयुक्तं मनोरमम् ॥ तत्राद्यौ लोकाश्चौतौ लोकाश्चौधमनिसंततौ ११ तपसा तेजसा चैव दुर्निरीक्ष्यौ सुरैरपि ॥ यस्य प्रसादं कुर्वते स देवौ दृष्टमर्हति १२ नूनंतयोरनुमते हृदि हृच्छयचोदितः ॥ महामेरोर्गिरिः शृंगात्प्रच्युतो गंधमादनम् १३ नारदः सुमहद्भूतं सर्वलोकानचीचरत् ॥ तं देशमगमद्राजन्वदर्याश्रममाशुगः १४ तयोराद्विकवेलायां तस्य कौतूहलं त्वमृत् ॥ इदं तदास्पदं कृत्स्नं यस्मिन्लोकाः प्रतिष्ठिताः १५ स देवासुरगंधर्वाः सकिन्नरमहोरगाः ॥ एका मूर्तिरियं पूर्वजाता भूयश्चतुर्विधा १६ धर्मस्य कुलसंताने धर्मादेर्भिर्विधैर्विधितः ॥ अहो ह्यनुग्रहीतोऽयं धर्म एभिः सुरैरिह १७ नरनारायणाभ्यां च कृष्णेन हरिणा तथा ॥ अत्र कृष्णो हरिश्चैव कस्मिंश्चित्कारणांतरे १८ स्थितौ धर्मो तरो ह्येतौ तथा तपसिधिष्ठितौ ॥ एतौ हि परमंधामकाऽनयोराद्विकक्रिया १९ पितरौ सर्वभूतानां देवतंचयशस्विनौ ॥ कां देवतां तु यजतः पितृन्वाकान्महामती २० इति संचिन्त्य मनसा भक्त्या नारायणस्य तु ॥ सहसा प्रादुरभवत्समीपे देवयोस्तदा २१ कृते देवे च पित्र्ये च ततस्तस्याभ्यां निरीक्षितः ॥ पूजितश्चैव विधिना यथा प्रोक्तेन शास्त्रतः २२ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यमपूर्वविधिविस्तरम् ॥ उपोपविष्टः सुप्रीतो नारदो भगवानुपि २३ नारायणं संनिरीक्ष्य प्रसन्नेनांतरात्मना ॥ नमस्कृत्वा महदेवमिदं वचनमब्रवीत् २४ ॥ नारद उवाच ॥ वेदेषु सपुराणेषु सांगोपांगेषु गीयसे ॥ त्वमजः शाश्वतो धाता माता स्मृतमनुत्तमम् २५ प्रतिष्ठितं भूतभव्यं त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥ चत्वारो ह्यश्रमा देवसर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः २६ यजंते त्वामहरहर्नानामूर्तिसमास्थितम् ॥ पिता माता च सर्वस्य जगतः शाश्वतो गुरुः ॥ कंवद्यजसे देवं पितरं कंनविब्रहे २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अवाच्यमेतद्दत्तव्यमात्मगुह्यं सनातनम् ॥ तव भक्तिमतो ब्रह्मन्वक्ष्यामि तु यथा तथम् २८ यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तमचलं ध्रुवम् ॥ इन्द्रियैर्न्द्रियार्थैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितम् २९ स ह्यंतरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते ॥ त्रिगुणव्यतिरिक्तो वै पुरुषश्चेति कल्पितः ३० तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥ अव्यक्ताव्यक्तभावस्थाया सा प्रकृतिरव्यया ३१

ध्रुवं शाश्वतं सद्रूपमित्यर्थः एतेन तदसत्त्वशं कानिरस्ता २९ पुरिशरीरेव सती तियोगात्पुरुष इति कल्पितः । ननु तस्य देहसंगिरव्वास्तवमस्तीत्यर्थः ३० अव्यक्तं सांख्येनित्यत्वेन कल्पितं प्रधानं । ननु पुरुषस्याऽव्यक्तजनकत्वे कौटस्थ्यव्याहतिरत आह अव्यक्तेति यासत्तास्वयमव्यक्ता घटादिभ्यो निष्कृष्टायास्तस्या अप्रगणात् व्यक्तेषु च भावेऽप्युपपत्तः संप्रपटः सन्निति सद्रूपेण तिष्ठति सेवसत्ता अव्यया अपरिणामिनी प्रकृतिरुपादानं रज्जुर्गवद्व्युपज्ञानं विवर्तते इत्यभ्युपगमात्तद्व्युपज्ञानः कौटस्थ्यहानिरित्यर्थः कल्पितस्य कार्यकारणकार्यस्य सजातीयं कल्पितमेव भवति । तत्सत्त्वं च कल्पनासमानकालिकमेव । नहिरज्जुर्गस्य सत्त्वं दर्शनात्मागप्यस्तीत्यत्र किंचिन्मानमस्ति । न च बाधकाभावात् कार्यस्य कल्पितत्वमेवासिद्धमिति वाच्यं । यद्यत्र तात्त्विकरूपावरणपूर्वकमभेदेन भातितत्र कल्पितमिति-

नियमेनाहंकारादेर्मिथ्यात्वावगमाद्वातिचिदात्मनोऽसंग्रहमावृत्त्यतः भेदेन प्रत्यगात्माऽप्यमर्हमुत्तीर्णः स्त्रीब्राह्मणो मोरः काण इति । सुवर्णे कुंडलस्य वाऽव्यस्तत्वं माभूदिति तात्त्विकेति । नन्वहंकारश्च मादुःखादप्यश्वादात्मनि चिदात्मधर्माश्चेत्यादयोऽहंकारे चाभ्यस्तपतां किंवर्ध्यासकल्पनेनेति चेन्न यत्र हि धर्ममात्रमभ्यस्ततेन तत्र धर्मिण उल्लेखो दृश्यते । यथालोहितः स्फटिक इति लोहितप्राप्तमुल्लिख्यते न जपाकुसुममपि । अहंकाराध्यासे त्वहं दुःखीति धर्म्युल्लेखपूर्वकं यमाध्यासः प्रतीयमानस्तत्र धर्मिणोऽव्यस्ततां विस्पष्टमाचष्टे । तस्मादव्यस्तत्वेनाहंकारादेर्मिथ्यात्वात्तत्कारणस्याव्यक्तस्यापि ध्यात्वेन दृष्टिसमसमयकल्पितत्वस्यावश्यवत्त्वव्यत्वात् तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यव्यक्तोत्पत्तिवचनं संगच्छते । तस्मादिति विद् ३१ अस्य च अव्यस्तस्याव्यक्तस्य जीवैश्वर्याभावे तु त्वमाह तां पोनिमिति विधेयापेक्षं स्त्रीत्वं तां निष्कलेतम्यरूपां प्रापयावावयोजीवेश्वरयोः प्रकृतिविद्धि तथाश्चुतिः 'जीवेशावाभासेन करोति मायाचाविद्या च स्वयमेव भवति' इति । पोसीनिष्कलः सदसदात्मकः सदसतीकार्यका

तां योनिमावयोर्विद्विद्योऽसौ सदसदात्मकः ॥ आवाभ्यां पूज्यते सो हि देवोऽप्येव कल्प्यते ३२ नास्ति तस्मात्परोऽन्यो हि पिता देवोऽथ वा द्विज ॥ आत्मा हि नः स विज्ञेयस्ततस्तं पूजया वहे ३३ तेनैवाप्रथिता ब्रह्मन्मर्यादालोकभाविनी ॥ देवं पित्र्यं च कर्तव्यमिति तस्यानुशासनम् ३४ ब्रह्मास्थानं मुनोर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तथायमः ॥ मरीचिरंगिराऽत्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ३५ वसिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान्सोम एव च ॥ कर्दमश्चापियः प्रोक्तः क्रोधो विकीर्त एव च ३६ एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः ॥ तस्य देवस्य मर्यादां पूजयंतः सनातनीम् ३७ देवं पित्र्यं च सततं तस्य विज्ञायतस्वतः ॥ आत्मप्राप्तानि च ततः प्राप्नुवंति द्विजोत्तमाः ३८ स्वर्गस्था जपियेके चित्तान्नमस्यंति देहिनाः ॥ ते तत्प्रसादाद्ब्रह्मं तितेनादिष्टफलांति ३९ ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः कर्मभिरेव च ॥ कलाः पंचदशत्यक्तास्ते मुक्ता इति निश्चयः ४० मुक्तानां तु गतिर्ब्रह्मक्षेत्रज्ञ इति कल्पिता ॥ सहस्रगुणश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ४१ दृश्यते ज्ञानयोगेन आवाच प्रमुत्तौतः ॥ एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजया वः सनातनम् ४२ तं वेदाश्चाश्रमाश्चैव नाना मतसमास्थिताः ॥ भक्त्या संपूजयंत्याशुगतिं चैषां ददाति सः ४३ ये तु तद्भाविता लोके ह्येकां तित्वं समास्थिताः ॥ एतदभ्यधिकं ते पांयते तं प्रविशंत्युत ४४ इति गुह्यसमुद्देशस्तवनारदकीर्तितः ॥ भक्त्या प्रेम्णा च विप्रप्रथमं सत्तया च ते श्रुतः ४५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥ भीष्म उवाच ॥ स एव मुक्तो द्विपदां वरिष्ठो नारायणेनोत्तमपूरुषेण ॥ जगादवाक्यं द्विपदां वरिष्ठं नारायणं लोकहिताधिवासम् १ ॥ नारद उवाच ॥ यदर्थमात्मप्रभवेन जन्मकृतं त्वया धर्मगृहे चतुर्धा ॥ तत्साध्यतां लोकहितार्थमद्यच्छामिद्रुपं कृतं तवायाम् २

रणे तत्कल्पनाधिष्ठानत्वात्तदात्मकः स एव पूज्यते आनंदात्मा सर्वेतित्यर्थः ३२ । ३३ तेन मायोपाधिना ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ सप्तदशभिः पंचपाणमनोबुद्धिदशैर्द्विजैः गुणैः सत्त्वादिभिः कर्मभिः शुक्रकृष्णैः येष्वपंचदशकलाविराजीयास्त्यक्ताः पूर्वायै लोभमग्नः उत्तरायै स्थूलभगः उभयोरप्येकोनविंशतिमुखत्वस्य मां हूयतेत्यवच्छ्रवणात् तां ये वैकोनविंशतिरंतर्भाविणः सप्तदशपंचदश भवन्ति ४० क्षेत्रज्ञाश्चिदात्मा सर्वगुणत्वमायया निर्गुणत्वस्वतः ४१ प्रभुर्निराकारः ४२ । ४३ । ४४ अस्मिन्नेवाध्याये सर्वे प्रश्नाः समाहिता ज्ञेयाः ४५ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीये चतुस्त्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥ ॥ ४ ॥ स एवेति १ आत्मप्रभवेन स्वयं भुवा जन्म अवतारः आद्यां मूर्तिं भेदद्वीपस्थां २

तद्वर्गस्वस्वाधिकारसंपत्तिमाह पूजामिति ३ चत्वारिपाणिपादोदरोपस्थानि ४ । ५ । ६ । ७ उत्तरपश्चिमैव वायव्यकौणतः योत्तरतः पः उत्तरतः ८ मेरुमूलाद्वात्रिंशत्सहस्रयोजनादूर्ध्वं आनि
द्रियाः स्थूलदेहसंगहीनाः अतएवाऽनशनाः शब्दादिविषयमोगशून्याः निर्घृदहीनाः निश्चेष्टाश्च सुगंधिः परमात्मा सुगंधिः पुष्टिवर्धनमिति मंत्रलिमात् शोभनः सुगंधिः सुसुगंधिः सोऽस्त्येषां ध्यानगोचर
इति सुसुगंधिनः ९ श्वेताः शुद्धसत्त्वप्रधानाः चक्षुर्गुणस्तेजस्वित्वात् मानश्चोन्मानोऽपमानश्च समोपेयंति शुभोयोगप्रभावजः सारोबलंतेनोपेताः १० छत्राकृतिशीर्षाणि सप्तमीवत्त्वात् समंपीनत्व
हितं मुष्कोवृषणीचतुष्कर्मसयोः कठयोश्चांतरालं च मुष्कचतुष्कं बाहुचतुष्कं वा । किमुत्वावागुष्कपोर्वद्वासतइति लिमागुष्कोबाहुः । शुष्कं काष्ठतुल्यं चतुष्कं येषां संशुष्कचतुष्का इत्यपि पठंति । राज्ञी
वत्यः पत्नियुक्ताः शिररेखास्तासां शतैर्युक्ताः पादायेषां नाडीशतपादा इति पाठांतरं पृथ्वापृथिस्तं लघ्वेर्दे तैरिव जगद्यणकचर्वणसमैः संवत्सरैर्युक्ताः । अष्टोदशः सर्वेषामाश्रयभूतास्ताभिश्च युक्तः देशकालो

पूजागुरुणां सततं करोमि परस्परमुद्बोधनं तु भिन्नपूर्वम् ॥ वेदाः स्वधीताऽमललोकनाथतस्तपोनामृतमुक्तपूर्वम् ३ गुप्तानि च त्वारियथागमं मंशत्रौचमित्रे च समोऽस्मि
नित्यम् ॥ तंचादिदेवं सततं प्रपन्नैकांतभावेन वृणोम्यजस्रम् ४ एभिर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः कस्मान्नपश्येयमनंतमीशम् ॥ तत्पारमेष्ठ्यस्य वचो निश्चयनारायणः
शाश्वतधर्मगोप्ता ५ गच्छेत्तितनारदमुक्तवान्संपूजयित्वाऽऽत्मविधिक्रियाभिः ॥ ततो विष्टुष्टः परमेष्ठिपुत्रः सोम्यर्चयित्वा तमृषिपुराणम् ६ खमुत्पपातोत्तमयो
गयुक्तस्ततोऽधिमेरौ सहसानिलिल्ये ॥ तत्रावतस्थे च मुनिर्मुहूर्तमेकां तमासाद्य गिरेः सगुं ७ आलोक्य सुत्तरपश्चिमेन ददर्श चाप्यहुतमुक्तरूपम् ॥ क्षीरोदधेर्वो
त्तरतो हि द्वीपः श्वेतः सनाम्राप्रथितो विशालः ८ मेरोः सहस्रैः सहियोजनानां द्वात्रिंशतोऽर्थकविभिर्निरुक्तः ॥ अनिद्रियाश्चानशनाश्च तत्र निष्पंदहीनाः सुसुगंधिनस्ते
९ श्वेताः पुर्मासोगतसर्वपापाश्च क्षुर्मुपः पापकृता नाराणाम् ॥ वज्रास्थिकायाः सममानोन्मानादिव्यावयवरूपाः शुभसारोपेताः १० छत्राकृतिशीर्षाणि सप्तमीवत्त्वात्
दाः सममुष्कचतुष्काराजीवच्छदपादाः ॥ पृथ्वापृथिस्तं लघ्वेर्दे तैरिव जगद्यणकचर्वणसमैः संवत्सरैर्युक्ताः ११ देवं भक्त्या विश्वोत्पन्नं यस्मात्सर्वलोकाः
संप्रसृताः ॥ वेदाधर्मा मुनयः शांता देवाः सर्वे तस्य निःसर्गः १२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनिद्रिया निराहारा अनिष्पंदाः सुगंधिनः ॥ कथं ते पुरुषा जाताः का ते पांगति
रुत्तमा १३ ये च मुक्ता भवंतीह नराभरत सत्तम ॥ तेषां लक्षणमेतद्विदित्वा तद्दीपवासीनाम् १४ तस्मान्मे संशयं छिधि परं कौतूहलं हि मे ॥ त्वं हि सर्वकथारामस्त्वांचै
वापाश्रिता वयम् १५ ॥ भीष्म उवाच ॥ विस्तीर्णपाकथाराजन् शुतामोपेष्टसन्निधौ ॥ यैषां तव हिवक्तव्या कथा सारो हि सामता १६ राजोपरिचरो नाम बभूवाधि
पतिर्भुवः ॥ आखंडलसखः ख्यातो भक्तो नारायणं हरिम् १७ धार्मिको नित्यभक्तश्च पितुर्नित्यमतं द्रितः ॥ साम्राज्यं तेन संप्राप्तं नारायणवरात्पुरा १८

येषां सुखमप्येव विष्टावित्यर्थः । सूर्येण प्रख्यायते स्फुटीक्रियते दिनमासर्तुसंवत्सरात्म्यमाह कालस्तं विश्वकर्मा विश्वकेशस्य तदाहं जिह्वाभिरिव स्वांगभूताभीरसनाशक्तिभिर्लैलितेपायसमिव लिहं
ति ११ कुत एते पापी दृशं कालप्रसन्नसामर्थ्यमन्तवाह देवमिति यस्मादेतोर्देवपरमेष्ठिनं संप्रसृताऽपानबलेन हृदयेऽप्यकीकृतवतः सत्पणारेमातापुत्रमिव । तमेव देवं विशिनष्टि विश्वोत्पन्नं विश्वमुत्पन्नं य
स्मात् वेदादयस्तस्य निःसर्गः अथान्तरहिताः १२ । १३ श्वेतद्वीपनिवासिनां जीवमुक्तानां च निरिन्द्रियत्वादिकमेव लक्षणं कथं मूर्तब्रह्मण्यायिनां भक्तानाममूर्तब्रह्मण्यायिनां च योगिनां तुल्यत्वं कथ
मिति भावः १४ । १५ । १६ । १७ । १८

सात्वतं सात्वतानां पांचरात्राणां हितं तच्छेषेण विष्णुशेषेण १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ प्रायणमुपहारं २५ । २६ । २७ । २८ । २९ सप्तप्रकृतयो महदहंकारादिमूर्तयः स्वार्थभुवस्तुमूलप्रकृ

सात्वतं विधिमास्थाय प्रादसूर्यमुखानिःसृतम् ॥ पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहम् १९ पितृशेषेण विप्रं शंसं विभज्या श्रितांश्च सः ॥ शेषान्नभुक् सत्यपरः सर्वभू
तेष्वहंसकः २० सर्वभावेन भक्तः स देवदेवं जनार्दनम् ॥ अनादिमध्यनिधनं लोककर्तारमव्ययम् २१ तस्य नारायणे भक्तिवहतोऽमित्रकर्षिणः ॥ एकशय्यासनं देवो
दत्तवान् देवराट् स्वयम् २२ आत्मराज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा ॥ यत्तद्भागवतं सर्वभितितत्प्रोक्षितं सदा २३ काम्यनैमित्तिकाराज्यज्ञियाः परमक्रियाः ॥
सर्वाः सात्वतमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः २४ पांचरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ॥ प्रायणं भगवत्प्रोक्तं शृणुते वाऽग्रमोजनम् २५ तस्य प्रशासतो राज्यं
धर्मेणाभिन्नचातिनः ॥ नानृतावाक्यसमभवन् मनोदुष्टं न चाभवत् २६ न च कायेन कृतवान्सपापं परमप्यपि ॥ ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्तचित्रशिखंडिनः २७ तैरे
कमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ॥ वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ २८ आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णलोकधर्ममनुत्तमम् ॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्र
तुः ॥ वसिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखंडिनः २९ सप्तप्रकृतयो ह्येतास्तथास्वायं भुवोऽष्टमः ॥ एताभिर्भार्यते लोकस्ताम्यः शास्त्रं विनिःसृतम् ३० एकाग्रमनसो
दांतामुनयः संयमेरताः ॥ भूतभव्यभविष्यज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ३१ इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ॥ लोकान्संचिंत्य मनसा ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे ३२ तत्र धर्मा
र्थकामाहिमोक्षः पश्चाच्च कीर्तितः ॥ मर्यादा विविधाश्चैव दिविभूमौ च संस्थिताः ३३ आराध्यतपसा देवं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ दिव्यवर्षसहस्रं वै सर्वे ते ऋषिभिः सह ३४
नारायणानुशास्ता हितदा देवी सरस्वती ॥ विवेश तान् पीनसर्वान् लोकानां हितकाम्यया ३५ ततः प्रवर्तिता सम्यक्तपो विद्भिर्दिजातिभिः ॥ शब्दे चार्थे च हेतौ च एषा
प्रथमसर्गजा ३६ अदावेव हितच्छास्त्रमोकारस्वरपूजितम् ॥ ऋषिभिः श्रावितं यत्र तत्र कारुणिको ह्यसौ ३७ ततः प्रसन्नो भगवाननिर्दिष्टशरीरगः ॥ ऋषीनुवाच
तान्सर्वान् दृश्यः पुरुषोत्तमः ३८ कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानां मिदमुत्तमम् ॥ लोकतंत्रस्य कृत्स्नस्य स्माद्धर्मः प्रवर्तते ३९ प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यस्मादेतद्विविप्यति ॥
यजुर्ऋक्सामभिर्जुष्टमर्थवर्गीरसैस्तथा ४० यथा प्रमाणं हि मया कृतो ब्रह्मा प्रसादतः ॥ रुद्रश्चक्रोधजो विप्रायूयं प्रकृतयस्तथा ४१ सूर्याचंद्रमसौ वायुर्भूमिरापोऽग्नि
रेव च ॥ सर्वे च नक्षत्रगणाय च भूताभिः शब्दितम् ४२ अधिकारेषु वर्तते यथास्व ब्रह्मवादिनः ॥ सर्वे प्रमाणं हियथा तथा तच्छास्त्रमुत्तमम् ४३ भविष्यति प्रमाणं वै एत
न्मदनुशासनम् ॥ तस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान् मनःस्वार्थभुवः स्वयम् ४४ उशना बृहस्पतिश्चैव यदोत्पन्नौ भविष्यतः ॥ तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभिरुद्धृतम् ४५ स्वायं
भुवेषु धर्मेषु शास्त्रे चौशनसे कृते ॥ बृहस्पतिमते चैव लोकेषु प्रचिचारिते ४६ युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुस्ततः ॥ बृहस्पतिसकाशाद्वै प्राप्स्यते द्विजसत्तमाः ४७

तिरेव महत्कृतं कृत्वा दिदं शतसुपादेयमिति पांचरात्राग्रमस्मृतैः स्तुतिरप्यायशेषेण स्पष्टार्थं श्राव्यायः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१
४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७

४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५ ॥ इतिशान्तिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभाष्ये पंचत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥ ॥ ततोऽतीतेमहाकल्पेइत्यध्यायःपर
सहस्रधावितोराजामद्वक्तृत्वमभिव्यति ॥ तेनशास्त्रेणलोकेषुक्रियाःसर्वाःकरिष्यति ४८ एतद्विद्युच्चच्छास्त्राणांशास्त्रमुत्तमसंज्ञितम् ॥ एतदर्थ्यचधर्म्यचरहस्यंचै
तदुत्तमम् ४९ अस्यप्रवर्तनाच्चैवप्रजानंतोभविष्यथ ॥ सचराजश्रियायुक्तोभविष्यतिमहान्वसुः ५० संस्थितेतुष्टपेतस्मिन्शास्त्रमेतत्सनातनम् ॥ अंतर्धास्यति
तत्सर्वमेतद्वक्तृकथितंमया ५१ एतावदुक्तावचनमदृश्यःपुरुषोत्तमः ॥ विसृज्यतादृषीन्सर्वान्कामपिप्रसृतोदिशम् ५२ ततस्तेलोकपितरःसर्वलोकार्थचिंतकाः ॥
प्रवर्तयंततच्छास्त्रधर्मयोर्निसनातनम् ५३ उत्पन्नैर्जगिसेचैवयुगेप्रथमकल्पिते ॥ सांगोपनिषदंशास्त्रस्थापयित्वाबृहस्पतौ ५४ जग्मुर्धेप्सितंदेशंतपसेकृतानि
श्रव्याः ॥ धारणाःसर्वलोकानांसर्वधर्मप्रवर्तकाः ५५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनारायणीयेपंचत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥
॥ भीष्मउवाच ॥ ततोऽतीतेमहाकल्पेउत्पन्नैर्गिरसःसुते ॥ बभूवुर्निर्वृतादेवाजातेदेवपुरोहिते १ बृहद्रथमहच्चेतिशब्दाःपर्यायवाचकाः ॥ एभिःसमन्वितोराज
न्गुणैर्विद्वान्बृहस्पतिः २ तस्यशिष्योबभूवाभ्योराजोपरिचरोवसुः ॥ अधीतवांस्तदाशास्त्रसम्यक्चित्रशिखंडिजम् ३ सराजामावितःपूर्वदेवेनविधनावसुः ॥
पालयामासप्रथिवींदिवमाखंडलोयथा ४ तस्ययज्ञोमहानासीदध्वमेधोमहात्मनः ॥ बृहस्पतिरुपाध्यायस्तत्रहोतावभूवह ५ प्रजापतिसुताश्चात्रसदस्याश्चाभवं
स्त्रयः ॥ एकतश्चद्वितश्चैवत्रितश्चैवमहर्षयः ६ धनुषाख्योऽथैरम्यश्चअर्वावसुपरावसू ॥ ऋषिर्मेधातिथिश्चैवताड्यश्चैवमहानृषिः ७ ऋषिःशांतिर्महाभागस्तथा
वेदक्षिराश्रयः ॥ ऋषिःश्रेष्ठश्चकपिलःशालिहोत्रपितास्मृतः ८ आद्यःकठस्तैतिरिश्वैशंपायनपूर्वजः ॥ कण्वोऽथदेवहोत्रश्चएतेषोडशकीर्तिताः ९ संभूताःसर्व
संभारास्तस्मिन्नाजन्महाकृतौ ॥ नतत्रपशुघातोऽमृत्सराजैर्वस्थितोऽभवत् १० अहिंस्रःशुचिरक्षुद्रोनिराशीःकर्मसंस्तुतः ॥ आरण्यकपदोदूताभागास्तत्रोपक
ल्पिताः ११ प्रीतस्ततोऽस्यभगवान्देवदेवःपुरातनः ॥ साक्षात्तदंशयामासोऽष्टयोऽन्येनैकचित् १२ स्वयंभागमुपाध्यायपुरोडाशंरहीतवान् ॥ अदृश्येनह
तोभागोदेवेनहरिमेघसा १३ बृहस्पतिस्ततःकुक्षुःसुचमुद्यम्यवेगितः ॥ आकाशंघ्नन्नुचःपातैरोपादधूष्यवर्तयत् १४ उवाचचोपरिचरंमयाभागोयमुद्यतः ॥
ग्राह्यःस्वयंहिदेवेनमत्प्रत्यक्षंनसंशयः १५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ उद्यतायज्ञभागाहिसाक्षात्प्राप्ताःसुरैरिह ॥ किमर्थमिह्नप्राप्तोदर्शनंसहस्रिर्विभुः १६ ॥ भीष्मउ
वाच ॥ ततःसंतंसमुद्धृतंभूमिपालोमहान्वसुः ॥ प्रसादयामासमुनिसदस्यास्तेचसर्वशः १७ ऊधुश्चैनमसंभ्रांतानरोपकर्तुमर्हसि ॥ नैवधर्मःकृतयुगेयस्त्वंरोपमची
कृथाः १८ अरोपणोह्यसौदेवोयस्यभागोऽयमुद्यतः ॥ नशक्यःसत्वयाद्रुद्रमुस्माभिर्वाबृहस्पते १९ यस्यप्रसादंकुरुतेसवैतद्रुद्रमर्हति ॥ एकतद्वितत्रिताश्चोडु
स्ततश्चित्रशिखंडिनः २०

मेभरवर्द्धनस्पर्शोर्लभ्यंतद्रक्तदर्शनाश्चतर्दशनसिद्धिरित्येतत्प्रतिपादयति स्पष्टार्थश्च १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०

२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१

वयंहिब्रह्मणःपुत्रामानसाःपरिकीर्तिताः ॥ गतानिःश्रेयसार्थैर्हिकदाचिद्विशुत्तरा २१ तन्वावर्षसहस्राणिचरित्वातपउत्तमम् ॥ एकपादाःस्थिताःसम्यक्काष्ठभू
ताःसमाहिताः २२ मेरोरुत्तरभागेतुक्षीरोदस्यानुकूलतः ॥ सदेशोयत्रनस्तप्तपःपरमदारुणम् २३ कथंपश्येमहिवयंदेवंनारायणात्मकम् ॥ वरेण्यंवरदंतंवेदेव
देवंसनातनम् २४ कथंपश्येमहिवयंदेवंनारायणंस्विति ॥ अथव्रतस्यावधुषेवागुवाचाशरीरिणी २५ स्निग्धगंभीरयावाचाप्रहर्षणकरिविभो ॥ सुतसंवस्तपोवि
प्राःप्रसन्नेनंतरात्मना २६ यूयंजिज्ञासवोभक्ताःकथंद्रक्षयथतंविभुम् ॥ क्षीरोदधेरुत्तरतःश्वेतद्वीपोमहाप्रभः २७ तत्रनारायणपरामानवाश्चंद्रवर्चसः ॥ एकां
तभावोपगतास्तेभक्ताःपुरुषोत्तमम् २८ तेसहस्रार्चिषंदेवंप्रविशंतिसनातनम् ॥ अर्निद्रियानिराहाराजनिष्पंदाःसुगंधिनः २९ एकांतिनस्तेपुरुषाःश्वेतद्वी
पनिवासिनः ॥ गच्छध्वंतत्रमुनयस्तत्रात्माभेप्रकाशितः ३० अथश्रुत्वावयंसर्वेवाचंतामशरीरिणी ॥ यथाख्यातेनमार्गेणतंदेशंप्रतिपेदिरे ३१ प्राप्यश्वेतंमहाद्वी
पंतश्चिन्नास्तद्विद्वधवः ॥ ततोऽस्मदृष्टिविषयस्तदाप्रतिहतोऽभवत् ३२ नचपश्यामपुरुषंततेजोहृतदर्शनाः ॥ ततोन्प्रादुरभवद्विज्ञानंदेवयोगजम् ३३ नकिं
लातप्ततपसाशक्यतेद्रुष्टुमंजसा ॥ ततःपुनर्वर्षशतंतंभवात्कालिकंमहत् ३४ व्रतावसानेचशुभाक्षरान्दृष्टशिरैवयम् ॥ श्वेतांश्चंद्रप्रतीकाशान्सर्वलक्षणलक्षितान्
३५ नित्याजलिष्ठतान्ब्रह्मजपतःप्रागुदङ्मुखान् ॥ मानसोनामसज्जोजप्यतेतैर्महात्मभिः ३६ तेनैकाग्रमनस्त्वेनप्रीतोभवतिवैहरिः ॥ याऽभवन्मुनिशार्दूल
भाःसूर्यस्ययुगक्षये ३७ एकैकस्यप्रभाताद्वक्साऽभवन्मानवस्यह ॥ तेजोनिवासःसद्वीपइतिवैमेनिरेवयम् ३८ नतत्राभ्याधिकःकश्चित्सर्वेतेसमतेजसः ॥ अथसूर्य
सहस्रस्यप्रभायुगपदुस्थिता ३९ सहसादृष्टवतःस्मपुनरेवबृहस्पते ॥ सहिताश्चाम्यधावंततस्तेमानवाडुतम् ४० कृतांजलिपुटाहृष्टानमद्व्येववादिनः ॥ ततो
हिवदतातिपामश्रौष्मविपुलंध्वनिं ४१ बलिःकिलोपहियतेतस्यदेवस्यतैरनैः ॥ वयंतुतेजसातस्यसहसाहृतचेतसः ४२ नकिंचिदपिपश्यामोहतचक्षुर्वलेंद्रियाः ॥
एकस्तुशब्दोविततःश्रुतोऽस्माभिरुदीरितः ४३ जितेतेपुंडरीकाक्षनमस्तेविश्वभावन ॥ नमस्तेऽस्तुदृष्टीकेशमहापुरुषपूर्वज ४४ इतिशब्दःश्रुतोऽस्माभिःशि
क्षाक्षरसमन्वितः ॥ एतस्मिन्व्रतरेवायुःसर्वगंधवहःशुचिः ४५ दिव्यान्नुवाहपुष्पाणिर्मन्याश्चौषधीस्तथा ॥ तैरिष्टःपंचकालज्ञैर्हरिरेकांतिभिर्नरैः ४६ भक्त्याप
रमयायुक्तैर्मनोवाक्कर्मभिस्तदा ॥ नूनंतत्रागतोदेवोयथातैर्वागुदीरिता ४७ वयंत्वेननपश्यामोमोहितास्तस्यमायया ॥ मारुतेसन्निवृत्तेचबलौचप्रतिपादिते ४८
चिंताव्याकुलितात्मानोजाताःस्मोंगिरसावर ॥ मानवानांसहस्रेषुतेषुवैशुद्धयोनिषु ४९ अस्मान्नकश्चिन्मनसाचक्षुपावाप्यपूजयत् ॥ तेऽपिस्वस्थामुनिगणाए
कभावमनुव्रताः ५० नास्मादुदधिरेभावंब्रह्मभावमनुष्ठिताः ॥ ततोऽस्मान्सुपरिश्रान्तास्तपसाचातिकीर्तिता ५१

५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५ ॥ इति शान्तिपर्वणि मोक्षवर्मपर्वणि नीलकण्ठेये भारतभावादीये षट्त्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥ ॥ ७ ॥ यदाभागवतोत्यर्थमित्यादिख्यायोवेष्णवानां हिंस्यश्वर्जनार्थः १।२।३ अजसंज्ञानिवीजानितस्मादेव पृथेपां पशूनां प्रयुक्ततमोयदजस्तेजमालभतसोऽजादा लब्धतुदकामत्सहसां प्राविशतस्मादिदं मेभ्याऽभवत्तमस्यामन्ववायसोऽनुगतोऽप्रीहिरभवदिति बहुवचनं सर्वेषां पशूनां सत्यज्ञोभ्येताल्पः इमां पृथिवीं प्रविष्टः अन्ववायन् अन्वेषितवतः इयं श्रुतिः पुरोकास्तुतिमात्रपरान्तपशूनामप्रेष्यत्वप्रतिपादनपरा नहि निदानि यं निदिशु प्रवर्ततेऽपि तु विषयस्तोतुमिति न्यायात् इति भोगलोपानां देवानां मत् । वीतराणां मृपीणां तु मानांतराविसंवादादहिंसा उवाच स्वस्थं किमपि भूतं तत्राशरीरकम् ॥ देव उवाच ॥ दृष्टावः पुरुषाः श्वेताः सर्वेन्द्रियविवर्जिताः ५२ दृष्टो भवति देवेश एभिर्दृष्टैर्द्विजोत्तमैः ॥ गच्छध्वं सुनयः सर्वेयथागतमिदोऽचिरात् ५३ न स शक्यस्त्वभक्तेन द्रष्टुं देवः कथंचन ॥ कामं कालेन महता एकांतिव सुपागतैः ५४ शक्यो द्रष्टुं स भगवान् प्रभामंडलदुर्दशः ॥ महत्कार्यं च कर्तव्यं युष्माभिर्द्विजसत्तमाः ५५ इतः कृतयुगेऽतीति विपर्यासंगतेऽपि च ॥ वैवस्वतं तरे विप्राः प्राप्ते त्रेतायुगे पुनः ५६ सुराणां कार्यसिद्धयर्थं सहायवैभविष्यथ ॥ ततस्तदद्भुतं वाक्यं निशम्यैवामृतोपमम् ५७ तस्य प्रसादात्प्राप्ताः स्मोदेशीमपि सतमं जसा ॥ एवं सुतपसा चैव हव्यकव्यैस्तथैव च ५८ देवोऽस्माभिर्न दृष्टः सकथं त्वं द्रष्टुमर्हसि ॥ नारायणो महद्भूतं विश्वसुगव्यकव्यशुक्ल ५९ अनादिनिघ्नोऽव्यक्तो देवदानवपूजितः ॥ एवमेकतवाक्येन द्वितत्रितमतेन च ३० अनुनीतः सदस्यैश्च दृष्टस्पातिरुदारधीः ॥ समापयत्ततोयज्ञं देवतंसमपूजयत् ६१ समाप्तयज्ञो राजाऽपि प्रजापालितवान्वसुः ॥ ब्रह्मशापाद्विबोधः प्रविवेश महीं ततः ६२ सराजाराजशाद्वलसत्यधर्मपरायणः ॥ अंतर्भूमिगतश्चैव स ततं धर्मवत्सलः ६३ नारायणपरो भूत्वानारायणजपं जपत् ॥ तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तुतः ६४ महीतलाद्गतः स्थानं ब्रह्मणः समन्तरम् ॥ परांगतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकं मंजसा ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते शां० मोक्षवर्मपर्वणि नारायणीये षट्त्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदाभागवतोत्यर्थमासीद्राजामहान्वसुः ॥ किमर्थं सपरिभ्रष्टो विवेश विवरं भुवः १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ ऋषीणां चैव संवादि त्रिदशानां च भारत २ अजेन यष्टव्यमिति प्राहुर्देवादिजोत्तमा ॥ स च च्छागोप्यजो ज्ञेयोनान्यः पशुरिति स्थितिः ३ ॥ ऋषय उचुः ॥ वीजैर्यज्ञे पुण्यमिति वैवैदिकी श्रुतिः ॥ अजसंज्ञानिवीजानिच्छागं नो हंतुमर्हथ ॥ नैषधर्मः सतां देवाय त्रय्येतैव पशुः ॥ इदं कृतयुगे श्रेष्ठं कथं ध्येतैव पशुः ५ ॥ भीष्म उवाच ॥ तेषां संवदतां भवष्टुपीणां विदुषैः सह ॥ मार्गागतो नृप श्रेष्ठस्तं देशं प्राप्तवान्वसुः ६

शास्त्रां ब्रह्मशां स्वांतरात्पर्वण्यप्रतीयमानोऽर्थो यथाभूत एव न तु स्वार्थेऽप्यप्रमाणं यथाऽऽहुः संमदापविदः । विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । मृताथैवास्तद्वानादर्थवादश्चिदामतः इति तत्र यजमानः प्रस्तरइत्यादिः प्रस्तरयजमानयोरेभेदस्य प्रत्यक्षविरोधात्प्रस्तरस्तुत्यर्थगुणवादोऽपि अत्रिहिंस्यभेषजभित्तिकागतार्थत्वावनुवादः मेधातिथिदिकाप्यायं मेधोभूतं चैव ज्ञाहरेत्यादि विरोधानुवादयो रभावात् मृताथैवादि वृद्धश्लोकार्थः न चात्रापि क्वच्येनालभ्य विधिना पुरुषार्थनिषेधस्य विरोधोऽस्ति अतोऽर्थवादोऽप्यर्थस्वार्थोऽवांतरात्पर्वण्यविधया देवताधिकरणन्यायेन प्रामाण्यमभ्युचीत अन्यथा भारतरामायणादीनामपि स्वार्थप्रामाण्यविह्वयेतेति तस्मादजस्थस्य मेधस्य बीजेऽनुसंक्रमाद्वीजाग्येवाजसंज्ञानीति युक्तं ४।५।६

७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३ अवराजः सापहेतुत्वाद्धिंस्यज्ञोऽवर्मोऽपि वसेत्तर्धाराभागप्रापकदेवानुग्रहवशात्किंचित्फलम्

अंतरिक्षचरः श्रीमान्समग्रवलवाहनः ॥ तं दृष्ट्वा सहसाऽऽयातं वसुं ते त्वं तरिक्षगम् ७ ऊर्ध्वं दिज्जातयो देवाने पच्छेत्यति संशयम् ॥ यज्वादानपतिः श्रेष्ठः सर्वभूतहितप्रियः ८ कथं स्विद न्याहया देव वाक्यं महान्वसुः ॥ एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा ९ अपृच्छन्संहिताभ्येत्यवसुराजानमंतिकात् ॥ भो राजन् केन यष्टव्यमजेनाहोस्विदौषधैः १० एतन्नः संशयं छिंधि प्रमाणं नो भवान्मतः ॥ सतान्कृतां जलिषूत्वा परिपृच्छ वैवसुः ११ कस्य वै कोमतः कामो ब्रूत सत्यं द्विजोत्तमाः ॥ ऋषय उचुः ॥ धान्यैर्यष्टव्यमित्येव पक्षोऽस्माकं नराधिप १२ देवानां तु पशुः पक्षो मतो राजन्वदस्व नः ॥ भीष्म उवाच ॥ देवानां तु मत्तं ज्ञात्वा वसुना पक्षं श्रयात् १३ छागेनाजेन यष्टव्यमेव मुक्तं वचस्तदा ॥ कुपितास्ते ततः सर्वे सुनयः सूर्यवर्चसः १४ ऊर्ध्वं सुविमानस्य देवपक्षार्थं वादिनम् ॥ सुरपक्षोऽहोतस्ते यस्मात्तस्मादिवः पत १५ अद्य प्रभृति ते राजन्नाकाशे विहता गतिः ॥ अस्मच्छापाभिवातेन महीं भिच्चा प्रवेक्ष्यसि १६ ततस्तस्मिन्मुहूर्तेऽथ राजोपरि चरस्तदा ॥ अधो वै संवभूवा शुभ्रमेर्विवरगो नृप १७ स्मृतिस्त्वेवं न विजहौ तदानारायणाज्ञया ॥ देवास्तु सहिताः सर्वे वसोः शापविमोक्षणम् १८ चितयामासुरव्यग्राः सुकृतं हि नृपस्य तत् ॥ अनेनास्मत्कृते राजा शापः प्राप्नोमहात्मना १९ अस्य प्रतिप्रियं कार्यं सहितैर्नो दिवौकसः ॥ इति बुद्ध्या च व्यवस्यारुगत्वा निश्चयमीश्वराः २० ऊर्ध्वः संहृष्टमनसो राजोपरि चरंतदा ॥ ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वं सुरासुरगुरुहरिः २१ कामं सतवतुष्टात्प्राकुर्याच्छापविमोक्षणम् ॥ माननाहुर्द्विजातीनां कर्तव्या वै महात्मनाम् २२ अवश्यं तपसा तेषां फलितव्यं नृपोत्तम ॥ यत्स्त्वं सहसा भ्रष्टाकाशां न्मेदिनीतलम् २३ एकं त्वनुग्रहं तु न्यंदन्नो वै चपसंतम् ॥ यावत्त्वं शापदोषेण कालमासिष्यसे जघ २४ भूमेर्विवरगो भूत्वा तावत्त्वं कालमाप्स्यसि ॥ यज्ञेऽपु सुहुतां विप्रैर्वसोर्धारां समाहितैः २५ प्राप्स्यसेऽस्मदनुध्यानान्माचत्वांग्लानिरस्पृशत् ॥ न क्षुत्पिपासे राजेंद्र भूमेऽश्चिद्रेभविष्यतः २६ वसोर्धाराभिपीतत्वा तेजसाप्यायितेन च ॥ स देवोऽस्मद्भ्रातृप्रीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति २७ एवं दत्त्वा वरं राज्ञे मर्वेत च दिवौकसः ॥ गताः स्वभवनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः २८ चक्रे वसुस्ततः पूजां विष्वक्सेनाय भारत ॥ जप्यं जगौ च स ततं नारायणमुखोद्गतम् २९ तत्रापि पंचभिर्यज्ञैः पंचकालानरिंदम ॥ अजयद्दरिं सुरपतिं भूमेर्विवरगोऽपि सन् ३० ततोऽस्य तुष्टो भगवान्भक्तयानां नारायणो हरिः ॥ अनन्यभक्तस्य सततत्परस्य जितात्मनः ३१ वरदो भगवाव विष्णुः समीपस्थं द्विजोत्तमम् ॥ गरुत्मंतं महावेगमावभाषे पितंतदा ३२ द्विजोत्तम महाभाग पश्य तां वचनां नमः ॥ सम्राट् जावसुर्नाम वर्मात्मा संशितव्रतः ३३ ब्राह्मणानां प्रकोपेन प्रविष्टो वसुधातलम् ॥ मानितास्ते तु विप्रैर्द्रास्त्वं तु गच्छ द्विजोत्तम ३४ भूमेर्विवरसंयुक्तं मरुदेहममाज्ञया ॥ अधश्चरं नृप श्रेष्ठं खेचरं कुरुमाचिरम् ३५ गरुत्मानथ विक्षिप्य पक्षौ मारुतवेगवान् ॥ विवेश विवरं भूमेर्यत्रास्ते पार्थिवो वसुः ३६

३७। ३८। ३९ अस्यापतात्पर्यमाह केवलमिति ४०। ४१ ॥ इति शांति० मोक्ष० नील० भारतभावदीपे सप्तत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥ ॥ प्राप्येति १। २। ३ देवैरिदिये दीन्यतीतिजीवोदेवदेवस्तस्येशोऽतर्पामी १ निष्क्रियः व्यापकत्वात् २ निर्गुणः असंगत्वात् ३ लोकसाक्षी उदासीनबोधरूपत्वात् ४ क्षेत्रज्ञः देहद्वयप्रकाशकोजीवः ५ पुरुषोत्तमः शरीरजीवेशोऽन्योऽया यान् ६ अतएवान्तोदेशतः कालतोवस्तुतश्चपरिच्छेदशून्यः ७ पुराणव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणिओपतिदहतीतिपुरुषः अतएवान्ततद्व्युत्तं ८ महापुरुषसमष्टिस्थूलादिदाहकत्वात् ९ अतएवपुरुषे प्वजमयादिपूज्यः सत्यज्ञानानन्तानंदरूपः १० त्रिगुणेत्यादिनामापिकरूपस्तौति सत्वरजस्तमोरूप ११ प्रधानतत्त्वातरूप १२ अमृतमुधा १३ अमृतदेवास्तदारूप १४ अनन्तारूपशेषशर्मन् १५ व्योमअव्याकृताख्य १६ सनातनोऽनादिः १७ सदसतोः कार्यकारणयोः रूपेणव्यक्तोऽव्यक्तश्चाव्योऽग्राल्यश्चेत्यर्थः १८ कर्तृसत्यमविकारं धामप्रकाशो यस्य १९ आदिदेवो नारायणः २० वसुप्रदः कर्म

ततएनंसमुक्षिप्यसहसाविनतासुतः ॥ उत्पत्तनभस्तूर्णतत्रचैनममुंचत ३७ अस्मिन्मुहूर्ते संजज्ञेराजोपरिचरः पुनः ॥ सशरीरोगतश्चैवब्रह्मलोकंमृपोत्तमः ३८ एवन्तेनापिकेतियवागदोपादेवताज्ञया ॥ प्राप्तागतिरधस्तादुद्विजशापान्महात्मना ३९ केवलंपुरुषस्तेनसेवितोहरिरीश्वरः ॥ ततःशीघ्रंजहौशापं ब्रह्मलोकमवाप च ४० ॥ भीष्मउवाच ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंसंभूतामानवायथा ॥ नारदोऽपियथाश्वेतंद्वीपंसगतवानृषिः ॥ तत्तेसर्वप्रवक्ष्यामिशृणुष्वेकमनानृप ४१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणोपेसप्तत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ प्राप्यश्वेतंमहाद्वीपंनारदोभगवानृषिः ॥ ददर्शतानेवनरान्श्वेतांश्चंद्रसमप्रभान् १ पूजयामासशिरसामनसातैश्चपूजितः ॥ दिदृक्षुर्जप्यपरमः सर्वकृच्छ्रगतःस्थितः २ भूत्वैकाग्रमनाविप्रऊर्ध्ववाहुःसमा हितः ॥ स्तोत्रंजगौसविश्वायनिर्गुणायगुणात्मने ३ ॥ नारदउवाच ॥ नमस्तेदेवदेवेश १ निष्क्रिय २ निर्गुण ३ लोकसाक्षि ४ क्षेत्रज्ञ ५ पुरुषोत्तम ६ नंत ७ पुरुष ८ महापुरुष ९ पुरुषोत्तम १० त्रिगुण ११ प्रधाना १२ मृता १३ मृताख्या १४ नन्तारख्य १५ व्योम १६ सनातन १७ सदसद्व्यक्ताव्यक्त १८ ऋतुधाम १९ न्नादिदेव २० वसुप्रद २१ प्रजापते २२ सुप्रजापते २३ वनस्पते २४ महाप्रजापते २५ ऊर्जस्पते २६ वाचस्पते २७ जगत्पते २८ मन स्पते २९ दिवस्पते ३० मरुत्पते ३१ सलिलपते ३२ पृथिवीपते ३३ दिक्पते ३४ पूर्वनिवास ३५ गुह्य ३६ ब्रह्मपुरोहित ३७ ब्रह्मकायिक ३८ महारा जिक ३९ चातुर्मेहाराजिका ४० भासुर ४१ महाभासुर ४२ सप्तमहाभाग ४३ याम्य ४४ महायाम्य ४५ संज्ञासंज्ञ ४६ तुपित ४७ महातुपित ४८ प्रमर्दन ४९

फलदाता २१ प्रजापतिर्दशादिः २२ सुप्रजापतिः सनकादिः मोक्षगुरुत्वात् २३ वनस्पतिः अश्वत्थादिः २४ महाप्रजापतिः चतुर्मुखः २५ ऊर्जस्पतेः ऊर्जः ब्रह्मादयो जीवरूपाः पशवस्तेषांपते अङ्गु समासः एकत्वं ज्ञात्यभिप्रायं २६ वाचस्पतिः वाचः प्रवर्तको देवाचार्यो वा २७ जगत्पतिरिन्द्रः २८ मनस्पतिः सूत्रात्मा २९ दिवस्पतिः सूर्यः ३० मरुत्पतिः प्राणवायुः ३१ सलिलपतिर्वरुणः ३२ पृथिवीपतिः राजा ३३ दिक्पतिरिन्द्राद्यादिः ३४ पूर्वनिवासमहाप्रलयेजगदाधार ३५ गुह्यप्रकाश्य ३६ ब्रह्मपुरोहितब्रह्मणेवेदप्रद ३७ यो ब्रह्माणं विदयाति पूर्वयो विवेदोऽश्रमहिणोऽतितस्मै ॥ तद्देवमात्मबु द्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वैशरणमहंमपये ॥ इति श्रुतेः ३७ ब्रह्मकायिकब्राह्मणशरीरसाध्यपज्ञाध्ययनादिरूप ३८ महाराजिकादयश्च शरीरदेवानांगणविशेषाः ३९। ४०। ४१। ४२ सप्तभिगयिच्यदिभिरर्पणी याः सत्तेवमहांतोयज्ञभाषास्पससप्तमहाभागः ४३ याम्ययमगण ४४ महायाम्यचित्रगुहादिरूप ४५ संज्ञायमपत्नीतन्नामक ४६ तुपितमहातुपितो देवगणविशेषो ४७। ४८ प्रमर्दनो मृत्युः ४९

परिनिर्मितंमृत्युसहायत्वेनकल्पितं कामरोगादि ५० अपरिनिर्मितं तदन्तर्गतामरोग्यादि ५१ वशवर्तीकामादिप्रस्तः ५२ अपरिनिर्मितः शम्भादिमत्त्वात् ५३ अपरिनिर्मितः सर्वजातीयेष्वपि रूपे पुनर्नतः ५४ वशवर्तीशास्त्र्यः ५५ अवशवर्तीशास्त्रा ५६ यज्ञोऽग्निहोत्रादिः ५७ महायज्ञो ब्रह्मयज्ञादिः ५८ यज्ञसंभवोऽक्तिवादिः ५९ यज्ञोऽग्निर्वैदः ६० यज्ञगर्भोऽग्निः ६१ यज्ञ हृदयं यज्ञांगोपासनारूपः ६२ ६३ ६४ ६५ पंचकालाअहोरात्रमास्तृत्पनसंवत्सरः पंचकर्तारः अधिष्ठानंतथाकर्ताकरणचपृथग्विधं ॥ विविधाचपृथक्क्रेष्टादेवैवात्रपंचमं ॥ शरीरवाक् मनोभिर्त्यक्तमंधारभेदेनरः ॥ न्यार्यंवाविपरीतंवापंचेतस्यहेतवः ॥ इतिगीतोक्तास्तेषांपते ६६ पंचरात्रागमगम्य ६७ वैकुण्ठअकुण्ठित विकुंठायाः पुत्रेतिवा ६८ ६९ मानसिकमनउपाधिक ७० नामनामिकनामिनामिनिविदितं नामानिसर्वाणियमाविशति ॥ इति श्रुतेः ७१ परोब्रह्मातस्यस्वामी ७२ सुस्नातसमापदेवत ७३ हंसत्रिदंडी ७४ परमहंस एकदंडी ७५ महाहंसोदंडादि हीनः ७६ ७७ ७८ ७९ अमृतजीवः हिरण्यहृदयदेवाइंद्रियाणि कुशंसमृदजलं ब्रह्मवेदः पञ्चब्रह्मांडमेतेषु ज्ञापनादमृतेषायादिनदसंज्ञकः ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ विष्वक्सर्वतो

परिनिर्मिता ५० परिनिर्मित ५१ वशवर्ती ५२ अपरिनिर्मिता ५३ परिमित ५४ वशवर्ती ५५ व्रवशवर्तिव ५६ यज्ञ ५७ महायज्ञ ५८ यज्ञसंभव ५९ यज्ञयोने ६० यज्ञगर्भ ६१ यज्ञहृदय ६२ यज्ञस्तुत ६३ यज्ञभागहर ६४ पंचयज्ञ ६५ पंचकालकर्तृपते ६६ पांचरात्रिक ६७ वैकुण्ठ ६८ अपराजित ६९ मानसिक ७० नामनामिक ७१ परस्वामिन् ७२ सुस्नात ७३ हंस ७४ परमहंस ७५ महाहंस ७६ परमयाज्ञिक ७७ सांख्ययोग ७८ सांख्यभू र्ते ७९ ऽमृतेषां ८० हिरण्येषां ८१ देवेषां ८२ कुशेषां ८३ ब्रह्मेषां ८४ पद्मेषां ८५ विश्वेश्वर ८६ विष्वक्सेन ८७ त्वंजगदन्वय ८८ स्वंजगत्प्रकृति ८९ स्तवाग्निरास्यं ९० वडवामुखोग्नि ९१ स्त्वमाहुतिः ९२ सारथि ९३ स्त्वंवषट्कार ९४ स्त्वमोकार ९५ स्त्वंतप ९६ स्त्वंमन ९७ स्त्वंचंद्रमा ९८ स्त्वंचक्षु राज्यं ९९ त्वंसूर्य १०० स्त्वंदिशांगज १ स्त्वंदिग्मानो २ विदिग्मानो ३ हयशिरः ४ प्रथमत्रिसौपर्णो ५ वर्णधरः ६ पंचाग्रे ७ त्रिणाचिकेत ८ पडंगानिवान ९ प्राग्ज्योतिष ११० ज्येष्ठसामग ११ सामिकव्रतधरा १२ थर्वशिराः १३ पंचमहाकल्प १४ फेनपाचार्य १५ वालखिल्य १६ वैखानसा १७ भग्नयोगा १८ भग्नपरिसंख्यान १९ युगादि १२० युगमध्य २१ युगनिधना २२ खंडल २३ प्राचीनगर्भ २४

गमनशीलामक्तपालनार्थेसनायस्य ८७ जगतिसत्तारूपेणान्वद्योयस्य ८८ ८९ ९० वडवामुखजोऽग्निस्त्वमेव ९१ ९२ सारथिरग्निश्चत्वं सारथिरस्यकेशीतिमंत्रवर्णात् अग्निर्वायुःसूर्य श्रकेशिनइतिरमृतौसत्यामप्यत्राग्निरेवप्रकरणाद्वाक्यः ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ चक्षुराज्यमवेक्षणसंस्कृत्यज्ञिर्पसर्पिः ९९ १०० १०१ भानुर्मासकः २ विदिक्दिक्कोणः ३ ४ ब्र ह्ममेतुमामित्यादीनित्रीणि सुपर्णो नितेत्तिरीयोपनिपदिष्यते तत्रप्रथमं सविदुदेवस्य त्वंजगत्कर्तृयर्थः चतुष्कपदंयुवितिः सुपेशादित्यादिक्त्वेदमत्रवर्णवाप्रथमत्रिसुपर्णो ५ वर्णाः ब्राह्मणदयस्तेषां धारकः ६ पंचगार्हपत्यदक्षिणाहवनीयसंभ्यावसंभ्याख्याग्निरूप ७ त्रिणाचिकेतनाचिकेताख्योऽग्निः त्रिवारचिंतोयेनसत्रिणाचिकेतसंज्ञ ८ पडंगानिशिंसादीनिनिधीयंतेऽस्मिन्नितिसांगवेदरूप ९ प्राग्ज्योतिर्पज्येष्ठसामेतच्चिद्वेसांमनीताभ्यांगेयजोतोवाहायीतिसामप्राग्ज्योतिः मुहूर्तं दिवहृत्यस्यामृचिगीयमानं सामज्येष्ठसाम ११० ११ सामिकानां सामकानां त्रतवेदव्रतधारपतीतिसा मिकव्रतधर १२ अथर्वशिरः संज्ञा उपनिषत्तद्रूप १३ पंचमहाकल्पाः सौरशाक्तगणेशशैववैष्णवागमास्तत्प्रतिपाद्य १४ १५ १६ १७ १८ परिसंख्यानं विचारः १९ २० २१ युगनिधनं युगांतः २२ आखंडलद्वंद्वः २३ प्राचीनगर्भकोशिको मुनी २४

२५ पुरुष २६ २७ २८ २९ ३० भोगःशरीरं ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ सर्वच्छन्दसर्वमनोरथप्रद ४८ हरिःक
पिःसप्तवराभावतारिहयोऽश्वोपस्य ४९ हरिमेघश्वमेघ ५० महापञ्चयोगस्तत्रभागोहोम्यद्रव्यजीवतस्त्यहर्तः ५१ ५२ ५३ ५४ हरोमेधाबुद्धिर्यस्यहोमभक्त ५५ ५६ ५७ महानियमो
यमादीनामेवपराकाष्ठा ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ प्रवचनेऽप्ययनेगतःस्थितोब्रह्मचारी ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ महतीविद्यवादिष्टिरूपाविभूतिरस्य ७३ मा
हात्पयुक्तविराडाख्यशरीरस्य ७४ पवित्राणिशुक्रियारण्यकादीनि महापवित्राणिपावमानोमुक्तावीनि हिरण्यमानिर्मण्डलमाहणादीनि बृहदेवाख्यब्रह्मइतिजप्यचतुष्टयात्मकेत्यर्थः ७५ ७६

कौशिक २५ पुरुष २६ पुरुष २७ विश्वरू २८ द्विश्वरूपा २९ नंतगते ३३० नंतभोगा ३१ नंता ३२ नादे ३३ ऽमध्या ३४ व्यक्तमध्या ३५ व्यक्त
निधन ३६ व्रतावास ३७ समुद्राधिवास ३८ यशोवास ३९ तपोवास १४० दमावास ४१ लक्ष्म्यावास ४२ विद्यावास ४३ कीर्त्यावास ४४ श्रीवास ४५ सर्वा
वास ४६ वासुदेव ४७ सर्वच्छंदक ४८ हरिहय ४९ हरिमेघ १५० महायज्ञभागहर ५१ वरप्रद ५२ सुखप्रद ५३ धनप्रद ५४ हरिमेघ ५५ यम ५६
नियम ५७ महानियम ५८ लच्छा ५९ तिलच्छ १६० महालच्छ ६१ सर्वलच्छ ६२ नियमघर ६३ निवृत्तभ्रम ६४ प्रवचनगत ६५ पृथग्विप्रवृत्त
६६ प्रवृत्तवेदक्रिया ६७ ज ६८ सर्वगते ६९ सर्वदर्शि १७० ब्रह्मा ७१ चल ७२ महाविभूते ७३ महाम्यशरीर ७४ पवित्र ७५ महापवित्र ७६ हिर
ण्यमय ७७ बृहद ७८ प्रतर्क्या ७९ विज्ञेय १८० ब्रह्मा ८१ प्रजासर्गकर ८२ प्रजानिधनकर ८३ महामायाधर ८४ चित्रशिखंडि ८५ वरप्रद ८६
पुरोडाशभागहर ८७ गताध्वर ८८ च्छिन्नरूपा ८९ च्छिन्नसंशय १९० सर्वतोवृत्त ९१ निवृत्तरूप ९२ ब्राह्मणरूप ९३ ब्राह्मणप्रिय ९४ विश्वमूर्ते ९५
महामूर्ते ९६ बांधव ९७ भक्तवत्सल ९८ ब्रह्मण्यदेव ९९ भक्तोऽहंत्वादिहसुरेकांतदर्शनायनभोनमः ॥ इति श्रीम० शां० मो० अष्टत्रिंशदधिकत्रिंशततमो
ऽध्यायः ॥ ३३८ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवंस्तुतःसभगवानगुह्यैस्तथ्यैश्चनामभिः ॥ तंमुनिर्दर्शयामासनारदंविश्वरूपपृष्ट १ किंचिच्चंद्रादिशुद्धात्माकिंचिच्चंद्रादिशे
पवान् ॥ कृशानुवर्णःकिंचिच्चकिंचिद्विष्ण्याकृतिःप्रभुः २ शुक्लपत्रनिभःकिंचित्किंचित्सफटिकसन्निभः ॥ नीलांजनचयप्रख्योजातरूपप्रभःकचित् ३ प्रवालां
कुरवर्णश्चश्वेतवर्णस्तथाकचित् ॥ कचित्सुवर्णवर्णाभोवैदूर्यसदृशःकचित् ४ नीलवैदूर्यसदृशइंद्रनीलनिभःकचित् ॥ मयूरग्रीववर्णाभोमुक्ताहारनिभःकचित् ५ एता
न्बहुविधान्वर्णान्रूपैर्विभ्रत्सनातनः ॥ सहस्रनयनःश्रीमाच्छतशीर्षःसहस्रपाद ६ सहस्रोदरवाहुश्चअव्यक्तइतिचकचित् ॥ ओंकारमुद्गिरन्वक्रात्सावित्रीचतदन्वयां ७

७७ ७८ अमृतकर्मस्तर्कागम्यः ७९ भविज्ञेयोरूपादिहीनत्वात् ८० ब्रह्मणांकार्यकारणमहाकारणानांमध्येऽप्येष्टंमहाकारणं ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ गताध्वरप्राप्तयज्ञ ८८
८९ ९० सर्वतोवृत्तवृत्तिवैतन्यस्य ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ दिक्षुरस्मिन्कर्मैवशेषज्ञानज्ञातृविभागहीनवस्तुअम्यतेगम्यतेयस्मिन्नतुनिर्विकल्पकंदर्शनंस्मैमांसायेत्यर्थः
॥ इति शान्तिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३८ ॥ एवमिति विश्वानिसर्वाणिरूपाणिधारयतीतिविश्वरूपपृष्ट १ एतदेवस्पष्टयति किंचिदि
त्यादिना २ । ३ जातरूपस्वर्णयोर्व्योतारवेजात्यकृतोभेदोज्ञेयः ४ । ५ सहस्रनयनरूपादिनाविधेयदायज्ञाभ्यममृतनुरितिर्विशंतं ६ । ७

८ । १ । १० । ११ । १२ दृष्टिशिरेदृष्टः पदव्यत्ययआर्षः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० मां प्रवेक्ष्यतीत्युक्तं तत्रमवेशाहंआत्मस्वरूपमाह नदृश्यदृष्टादिना नत्रेयःचा
द्रसनीयत्वादिवाजितः यतोर्गधादिनाविवाजितः २१ रूपाद्यभावमुक्तास्तत्वाद्यभावमाह सत्वमिति कार्यकारणातीतमित्यर्थः २२ अस्यापाधिधर्मास्पांशित्वमाह भूतेति अजोन्तियइतिजन्मा
दिसर्वभावविकारनिषेधः शाश्वतइतिप्रकृतितत्परिणामराहित्यं यतोनिर्गुणः चलेगुणवृत्तमितिन्यायिनाम्यदशापामपिगुणानांपारिणामरूपत्वापरित्यागात् गुणाअपिगुणवैतोनभवेत्यनवस्थापातादत

शेषेभ्यश्चैववक्त्रेभ्यश्चतुर्वेदानगिरन्बहून् ॥ अरण्यकंजगौदेवोहरिर्नारायणोवशी ८ वेदिकमंडलंशुभ्रान्मणीनुपानहौकुशान् ॥ अजिनंदंढकापंचज्वालितंचहुताश
नम् ९ धारयामासदेवेशोहस्तैर्यज्ञपतिस्तदा ॥ तंप्रसन्नंप्रसन्नात्मानारदोद्विजसत्तमः १० वाग्यतःप्रणतोभूत्वाववंदेपरमेश्वरम् ॥ तमुवाचनतंभूद्रादेवानामादि
रव्ययः ११ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एकतश्चद्वितश्चैवत्रितश्चैवमहर्षयः ॥ इमंदेशमनुप्राप्ताममदर्शनलालंसाः १२ नचमातिदृष्टिरेनचद्रक्ष्यतिकश्चन ॥ ऋतेह्यै
कांतिकश्चेष्टात्वंचैवैकांतिकोत्तम १३ ममैतास्तनवःश्रेष्ठाजाताधर्मगृहेद्विज ॥ तास्त्वंभजस्वसततंसाधयस्वयथागतम् १४ वृणीष्वचवरंविप्रमतस्त्वंयादिहेच्छ
सि ॥ प्रसन्नोऽहंतवाद्येहविश्वमूर्तिरिहाव्ययः १५ ॥ नारदउवाच ॥ अद्यमेतपसोदेवयमस्यनियमस्यच ॥ सद्यःफलमवासंवैद्येद्यद्वगवान्मया १६ वरएवम
मात्यंतंष्टस्त्वंयत्सनातनः ॥ भगवन्विश्वदहसिंहःसर्वमूर्तिर्महान्प्रभुः १७ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवंसंदर्शयित्वातुनारदंपरमेष्विनम् ॥ उवाचवचनंभूयोगच्छना
रदमाचिरम् १८ इमेहानिंद्रियाहारामद्रक्ताश्चंद्रवर्चसः ॥ एकाग्राश्चित्तयेयुर्मानैषाविघ्नोभवेदिति १९ सिद्धाह्येतेमहाभागाःपुराह्येकांतिनोऽभवन् ॥ तमोरजो
भिर्निर्मुक्तामांप्रवेक्ष्यत्यसंशयम् २० नदृश्यश्चक्षुषायोऽसौनस्पृश्यःस्पर्शनेनच ॥ नघ्रेयश्चैवगंधेनरसेनचविवर्जितः २१ सत्त्वंरजस्तमश्चैवगुणास्तंभजंतिवै ॥ यश्च
सर्वगतःसाक्षीलोकस्यात्मेतिकथ्यते २२ भूतग्रामशरीरेषुनश्यत्सुनाविनश्यति ॥ अजोन्तियःशाश्वतश्चनिर्गुणोनिष्कलस्तथा २३ द्विर्द्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यःख्यातोयः
पंचविंशकः ॥ पुरुषोनिष्क्रियश्चैवज्ञानदृश्यश्चकथ्यते २४ यंप्रविश्यभवंतीहमुक्तावैद्विजसत्तमाः ॥ सवासुदेवोविज्ञेयःपरमात्मासनातनः २५ पश्यदेवस्यमाहात्म्यं
महिमानंचनारद ॥ शुभाशुभैःकर्मभिर्योनिलिप्यतिकदाचन २६ सत्त्वंरजस्तमश्चेतिगुणानेतान्प्रचक्षते ॥ यत्तेसर्वशरीरेषुतिष्ठतिविचरंतिच २७ एतान्गुणांस्तुक्षेत्र
ज्ञोभुंक्तेनैभिःसभुज्यते ॥ निर्गुणोऽगुणश्चैवगुणस्रष्टागुणाधिकः २८ जगत्प्रतिष्ठादेवर्षेपृथिव्यप्सुप्रलीयते ॥ ज्योतिष्यापःप्रलीयंतेज्योतिर्वायौप्रलीयते २९ खेवा
युःप्रलयंयातिमनस्याकाशमेवच ॥ मनोहिपरमंभूतंतदव्यक्तेप्रलीयते ३० अव्यक्तंपुरुषेब्रह्मनिष्क्रियेसंप्रलीयते ॥ नास्ति तस्मात्परतरःपुरुषाद्वैसनातनात् ३१

आह निष्कलइति एकगुणशरीरेगुणांतरस्याप्युपसर्जनत्वेनप्रवेशसत्त्वाभेदगुणानांनिष्कलत्वलक्षणंनिरवयवत्वमस्तीति ततोऽप्यप्यद्वैत्येत्यर्थः २३ द्विर्द्वादशेभ्यश्चतुर्विंशतिभ्यः ज्ञानदृश्यःसूक्ष्मबु
द्धिप्राज्ञः दृश्यतेत्वद्वययाबुद्धयेतिश्रुतेः २४ मवेशाहंरूपमुपपाद्योपसंहरति यमिति तंप्रविष्टोयःसनलिप्यतइत्यर्थः २५ । २६ । २७ गुणाधिकःगुणेभ्योऽतिरिक्तः २८ निर्गुणत्ववक्तुम
व्यक्तस्यकार्यस्यप्रलयमाह जगदित्यादिना २९ । ३० अव्यक्तमिति अव्यक्तस्यापिरुपवदत्तांशुयमममप्राप्तं ३१

एतदेवमपि तिरस्कृत्येन दृश्यते नित्यमिति नित्यमभिनाशितं नित्यसिद्धं परस्माद्व्यञ्जनास्तीत्यर्थः ३२ एतत्पदार्थस्वरूपमुक्त्वा त्वपदार्थस्वरूपमाह सर्वेति सर्वेषां भूतानामात्मभूतः प्रत्यक्षो वासु
देवः एतदेव कथमित्यत आह पृथिवीत्यादिना ३३ स एष इह मविष्ट आनखाभ्यश्नति श्रुतेरर्थसंगृह्णाति तदिति आविशतीति प्रवेशोत्पापां चराग्रभिमतो जीवोत्पत्तिपक्षोऽपास्तः लघु विक्रमः शीघ्र
कारी एतेन दृष्टिमुच्छिन्ना ३४ घटाकाशवदुपाधुत्पत्त्या उत्पन्न इति एवमज्ञोऽनवधारणे प्रवेशाभावे चेष्टानुपपत्तिमाह न विनेति ३५ स इति योऽयं मविष्टः स जीवः संकर्षणाख्यो विचित्रा
को भगवतोऽबुद्धः ३६ स जीव एव स नत्कुमारत्वं जीवन्मुक्तत्वं स्वेन ध्यानाच्चेनादिकर्मणालभते एवमविद्योपाधिकं जीवमुपपाद्यतस्मादेव जीवात्प्रसृज्याख्यं मन उत्पद्यते इत्याह यस्मिन्नित्याद्यर्थेन
प्रद्युम्नसंज्ञकमसि सर्वेषां भूतानां लोपादप्राप्तोऽतो मानस्येवैवं यद्विदिति भावः ३७ तस्मात्प्रसृत इति तच्छब्देन संकर्षणः पराभूयते ३८ तस्मात्सर्वमिति तच्छब्देन प्रद्युम्नः स एव चानिरुद्धाख्योऽहंकारः

नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजंगमम् ॥ ऋते ते मेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ३२ सर्वभूतात्मभूतो हि वासुदेवो महाबलः ॥ पृथिवीवायुराकाशमापो ज्योतिश्च पं
चमम् ३३ ते समेता महात्मानः शरीरमिति संज्ञितम् ॥ तदा विशतियो ब्रह्मन् दृश्यो लघु विक्रमः ३४ उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्ट्यन् प्रभुः ॥ न विना धातुसंचातं
शरीरं भवति क्वचित् ३५ न च जीवं विना ब्रह्मन् वायवश्चेष्ट्यंत्युत ॥ स जीवः परिसंख्यातः शेषः संकर्षणः प्रभुः ३६ तस्मात्स नत्कुमारत्वं योऽलभत्स्वेन कर्मणा ॥ यस्मि
न् सर्वभूतानि प्रलयं याति संक्षयम् ३७ समनः सर्वभूतानां प्रद्युम्नः परिपठ्यते ॥ तस्मात्प्रसृतो यः कर्ता कारणकार्यमेव च ३८ तस्मात्सर्वसंभवति जगत्स्थावरजं
गमम् ॥ सोऽनिरुद्धः स ईशानोऽव्यक्तः स सर्वकर्मसु ३९ यो वासुदेवो भगवान् क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ ज्ञेयः स एव राजेंद्र जीवः संकर्षणः प्रभुः ४० संकर्षणाच्च प्रद्युम्नो
मनोभूतः स उच्यते ॥ प्रद्युम्नाद्योऽनिरुद्धस्तु सोऽहंकारः स ईश्वरः ४१ मत्तः सर्वसंभवति जगत्स्थावरजंगमम् ॥ अक्षरं च क्षरं चैव सच्चा सच्चैव नारद ४२ मां प्रविश्य भवं
तीह मुक्ता भक्तास्तु ये मम ॥ अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निष्क्रियः पंचविंशकः ४३ निर्गुणो निष्कलश्चैव निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ एतत्त्वयान विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते ४४ इच्छ
न्मुहूर्तांश्च ये ममीशोऽहं जगतो गुरुः ॥ माया ह्येषामया सृष्ट्या यन्मां पश्यति नारद ४५ सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं ज्ञातुमर्हसि ॥ मयैतत्कथितं सम्यक्तवमूर्तिचतुष्टयम् ४६

३९ एतत्पदार्थं प्रद्युम्नादिजनकं जीवमुक्त्वाऽस्य पूर्वोक्तेन तत्पदार्थेनाभेदमाह यो वासुदेव इति ४० । ४१ परमकारणत्वं स्वस्वैवाह मत्त इति अक्षरं जीवः क्षरं प्रकृतिमहदहंकारादि सत्कारणं ४२ मां
प्रविश्येत्युक्तः मवेशानदी ससुदृढा तेन माभूदिति स्वस्योपाधिशबलत्वेनिराचरेऽहं हीति पुरुषश्चिन्मात्रः निष्क्रियः कूटस्थः ज्ञेय एव न तु प्राप्यः सर्वभूतप्रत्यगात्मत्वात् ४३ निर्गुणत्वात् संप्रसावि
वासना शेषवती प्राप्तिः निष्कलत्वाच्च संयोगरूपा अत एव निर्द्वन्द्वः महाकाशपटाकाशयो रिवोपाध्यापगममात्रकृत्त्वाभेदस्य अत एवोपाध्याभावाद्वासनादिरूपः परिग्रहोऽपि नास्ति । ननु विश्वरूपस्य त
वर्क्यं निष्कलत्वं मत्त आह एतदिति अयं रूपवानिति यदेतत्त्वयान ज्ञातव्यं ४४ यतोऽहं मुहूर्तांश्च ये मम दृश्योऽभवेयं इच्छन्ति मदीशामात्रं सृष्टिं संहारादित्यर्थः । देवतादिव ददर्शनेऽपि विश्वरूप
त्वं नापितीत्याशंकायाह प्रापेति निष्कलरूपमवैश्वरूप्यमेव मायेत्यर्थः ४५ सर्वभूतगुणैः स्वरूपादिभिरेवं प्रकारेण युक्तं मां ज्ञातुमर्हसि निर्गुणत्वान्ममेत्यर्थः ४६

संज्ञातः जीवत्वेन सम्यक्ज्ञातः । पाठांतरे जीवस्योपकरणभूतः संचातः जडवर्गोऽप्यहमेव । जीवलमाधिष्ठानत्वा जीवोऽप्यहमेवेति भावः । यतः जडाजडवर्गात्माऽहमेव ततो हेतोश्च भुपामाह द्वास्तोपाधिकः

अहं हि जीवसंज्ञातो मयि जीवः समाहितः ॥ नैवं ते बुद्धिरात्रा मूढो जीवो मयेति वै ४७ अहं सर्वत्र गोब्रह्मन् भूतग्रामांतरात्मकः ॥ भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न शम्य
हम् ४८ सिद्धाहिते महाभाग नारदोऽहं कतिनोऽभवन् ॥ तमोरजोभ्यानि युक्ताः प्रवेक्ष्यंति च मां मुने ४९ हिरण्यगर्भो लोकादिश्चतुर्वर्को निरुक्तगः ॥ ब्रह्मा सनातनो
देवो मम बह्वर्थचिंतकः ५० ललाटाच्चैव मे रुद्रो देवः क्रोधाद्विनिःसृतः ॥ पश्यैकादशमे रुद्रान्दक्षिणं पार्श्वमास्थितान् ५१ द्वादशैव तथाऽऽदित्यान्वामपार्श्वे समा
स्थितान् ॥ अग्रतश्चैव मे पश्य वसून् शैब्यं सुरोत्तमान् ५२ नासत्यं चैव दक्षं च भिषजौ पश्य पृष्ठतः ॥ सर्वान् प्रजापतीन् पश्य पश्य सत्तर्कपीस्तथा ५३ वेदान्यज्ञांश्च श
तशः पश्यामृतमथौषधीः ॥ तपांसि नियमांश्चैव यमानपि पृथग्विधान् ५४ तथाष्टगुणमैश्वर्यमेकस्थं पश्य मूर्तिमतः ॥ श्रियं लक्ष्मीं च कीर्तिं च पृथिवीं च कुम्भिनीम्
५५ वेदानां मातरं पश्य मत्स्यं दिवीं सरस्वतीम् ॥ ध्रुवं च ज्योतिषं शिष्टं पश्य नारद खेचरम् ५६ अंभो यरान्समुद्रांश्च सरांसि सरितस्तथा ॥ मूर्तिमतः पितृगणांश्च तुरः
पश्य सततम् ५७ त्रींश्चैव मान्गुणान् पश्य मत्स्थान् मूर्तिविवर्जितान् ॥ देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते ५८ देवानां च पितॄणां च पिता ह्येकोऽहमादितः ॥ अहं हय
शिराभूत्वासमुद्रे पश्चिमोत्तरे ५९ पिबामि सुदुतं हव्यं कव्यं च श्रद्धयान्वितम् ॥ मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मां यज्ञमयजत्स्वयम् ६० ततस्तस्मिन् चरन् प्रीतो दत्तवान्
स्यन्नुत्तमान् ॥ मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाश्च क्षत्वमेव च ६१ अहंकारकृतं चैव नाम पर्यायवाचकम् ॥ त्वया कृतां च मर्यादां नातिक्रंस्यतिकश्चन ६२ त्वंचैव वर
दो ब्रह्मन् चरेप्सूनां भाविष्यसि ॥ सुरासुरगणानां च ऋषीणां च तपोधन ६३ पितॄणां च महाभाग सततं संशितव्रत ॥ विविधानां च भूतानां त्वमुपास्यो भाविष्यसि
६४ प्रादुर्भावं गतश्चाहं सुरकार्येषु नित्यदा ॥ अनुशास्यस्त्वया ब्रह्म त्रियोज्यश्च सुतो यथा ६५ एतांश्चान्यांश्च रुचिरान् ब्रह्मणेऽमिततेजसे ॥ अहं दत्त्वा वरान् प्री
तो निवृत्तिपरमोऽभवम् ६६ निर्वाणं सर्वधर्मानि नृत्तिः परमा स्मृता ॥ तस्मान्निवृत्तिमापन्नश्चरेत्सर्वागनिर्द्वृतः ६७ विद्यासहायवंतं च आदित्यस्थं समाहि
तम् ॥ कपिलं प्राहुराचार्याः सांख्यनिश्चितनिश्चयाः ६८ हिरण्यगर्भो भगवाने पच्छंदसि सुष्ठुतः ॥ सोऽहं योगरतिर्ब्रह्मन्योगशास्त्रेषु श्रद्धितः ६९ एषोऽहं व्य
क्तिमागत्य तिष्ठामि दिवि शाश्वतः ॥ ततो युगसहस्रांते संहारिष्ये जगत्पुनः ७० कृत्वा त्मस्थानि भूतार्तिस्थावराणि चराणि च ॥ एकाकी विद्यया सार्धं विहरिष्ये जगत्पुनः
७१ ततो भूयोजगत्सर्वकारिण्यामीह विद्यया ॥ अस्मिन् मूर्तिश्चतुर्थीया सा सृज्य च्छेषमव्ययम् ७२

समष्टिजीव एव मया दृष्टो न त्वीश्वर इति न मंत्यं जीवादिरूपेण ममेवावस्थानादित्याह नैवमिति ४७ स्पष्टार्थोऽध्यायशेषः ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६
५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२

साहसिकर्षणः प्रोक्तः प्रभुमंसोऽप्यजीजनत् ॥ प्रभुम्रादिरुद्धोऽहंसर्गो मम पुनः पुनः ७३ अनिरुद्धात्तथा ब्रह्मात्तत्राभिकमलोद्भवः ॥ ब्रह्मणः सर्वभूतानि चराणि
स्थावराणि च ७४ एतां सृष्टिं विजानीहिकल्पादिषु पुनः पुनः ॥ यथा सूर्यस्य गगनादुदयास्तमने इह ७५ नष्टे पुनर्बलात्काल आनयत्यमितश्रुतिः ॥ तथा बलाद्
हंपृथ्वीं सर्वभूतहिताय वै ७६ सत्त्वैराक्रांतं सर्वांगानि प्रासागरमेखलाम् ॥ आनयिष्यामि स्वस्थानं वारारूपां पमास्थितः ७७ हिरण्याक्षं वधिष्यामि दैतेयं वलग
वितम् ॥ नारसिंहं वपुः कृत्वा हिरण्यकशिपुं पुनः ७८ सुरकार्ये हनिष्यामि यज्ञघ्नं दितिनंदनम् ॥ विरोचनस्य बलवान्बलिः पुत्रो महासुरः ७९ अवध्यः सर्वलोका
नां स देवा सुररक्षसाम् ॥ भविष्यति स शक्रं च स्वराज्याह्वाय विष्यति ८० त्रैलोक्येऽपहृते तेन विमुखे च शचीपतौ ॥ अदित्याद्वा दशादित्यः संभविष्यामि कश्य
पाव ८१ ततो राज्यं प्रदास्यामि शक्रायामिततेजसे ॥ देवताः स्थापयिष्यामि स्वस्थानेषु नारद ८२ बलिं चैव करिष्यामि पातालतलवासिनम् ॥ दानवं च व
लिं श्रेष्ठमवध्यं सर्वदेवैः ८३ त्रेतायुगे भविष्यामि रामो धृगु कुलोद्भवः ॥ क्षत्रं चोत्सादयिष्यामि समृद्धबलवान्हनम् ८४ संध्यां शिसमनुप्राप्ते त्रेतायाद्वा परस्य च ॥
अहं दाशरथी रामो भविष्यामि जगत्पतिः ८५ त्रितोषघाताद्वैरूपमेकतोऽथ द्वितस्तथा ॥ प्राप्स्ये तेवानरत्वं हि प्रजापति सुतावृषी ८६ तयो र्यत्वन्ये जा
ता भविष्यंति वनौकसः ॥ महाबलमहावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः ८७ ते सहाया भविष्यंति सुरकार्ये मम द्विज ॥ ततो रक्षःपतिं चोरपुलस्त्यकुलपांसनम् ८८
हरिष्ये रावणं रौद्रसगणलोककंटकम् ॥ द्वापरस्य कलेश्वैव संधौ पार्यवसानिके ८९ प्रादुर्भावः केसहेतोर्मथुरायां भविष्यति ॥ तत्राहं दानवान् हत्वा सुबहून् देवकं
टकां ९० कुशस्थलीं करिष्यामि निवेशं द्वारकापुरीम् ॥ वसानस्तत्र वै पुर्यामदितोर्विप्रियंकरम् ९१ हनिष्ये नरकं भौमं मुरूपीठं च दानवम् ॥ प्रागज्योतिषं
पुरं रम्यं नानाधनसमन्वितम् ९२ कुशस्थलीं नयिष्यामि हत्वा विदानवोत्तमम् ॥ महेश्वरमहासेनौ बाणप्रियहि तौ पिणौ ९३ पराजेष्याम्यथो युक्तौ देवौ लोकन
मस्कृतौ ॥ ततः सुतं बलेज्जिवा बाणं बाहुसहस्रिणम् ९४ विनाशयिष्यामि ततः सर्वान्सौ भनिवासिनः ॥ यः कालयवनः ख्यातो गर्गतेजोभि संवृतः ९५ भविष्यति
वधस्तस्य मत्त एव द्विजोत्तम ॥ जरासंधश्च बलवान्सर्वराजविरोधनः ९६ भविष्यत्यसुरः रूपांतो भूमिपालो गिरिव्रजे ॥ मम उद्धिपरिस्पंदाद्धस्तस्य भविष्यति
९७ शिशुपालं वधिष्यामि यज्ञधर्मसुतस्य वै ॥ समागतेषु बलिपुत्रपृथिव्यां सर्वराजसु ९८ वासविः सुसहायो वै मम त्वेको भविष्यति ॥ युधिष्ठिरं स्थापयिष्ये स्वराज्ये
भ्रातृभिः सह ९९ एवं लोकवर्षिष्यंति नरनायकावृषी ॥ उद्युक्तौ दहतः क्षत्रं लोककार्यार्थं भीमश्च १०० कृत्वा भारवतरणं वसुधाया यथेप्सितम् ॥ सर्वसात्वतमुख्या
नां द्वारकायाश्च सत्तम १०१ करिष्ये प्रलयं घोरमात्मज्ञानाभि संहितः ॥ कर्माण्यपरिमेयाणि चतुर्भूतिधरो ह्यहम् १०२

॥२४७॥

३।४।५।६।७।८।९।११०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२

कृत्वा लोकान्गमिष्यामिस्वानहं ब्रह्म सत्कृतान् ॥ हंसः कूर्मश्चमत्स्यश्च प्रादुर्भावाद्भिजोत्तम ३ वराहो नरसिंहश्च वामनो राम एव च ॥ रामो दाशरथिश्चैव सात्वतः कल्किरेव च ४ यदा वेदश्रुतिर्नष्टा मया प्रत्याहता पुनः ॥ सवेदाः सश्रुतीकाश्च कृताः पूर्वकृते युगे ५ अतिकांताः पुराणे पुश्रुतास्ते यदिव क्वचित् ॥ अतिकांताश्च ब्रह्मवाप्रादुर्भावात्ततो माः ६ लोककार्याणि कृत्वा च पुनः स्वां प्रकृतिं गताः ॥ न होतुं ब्रह्मणा प्राप्तमिदं शंभुमदर्शनम् ७ यत्त्वया प्राप्तमद्येह एकांतगतबुद्धिना ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं ब्रह्मन्भक्तिमतो मया ८ पुराणं च भविष्यं च सरहस्यं च सत्तम ॥ भीष्म उवाच ॥ पुवंस भगवान्देवो विश्वमूर्तिधरोऽव्ययः ९ एतावदुक्त्वा ब्रह्मचरं तत्रैवातर्दधे पुनः ॥ नारदोऽपि महातेजाः प्राप्यानुग्रहं भीष्मितम् १० नरनारायणौ द्वेष्टुं वदयामास द्रव ॥ इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ११ सांख्ययोगकृतं तेन पंचरात्रानुशब्दितम् ॥ नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत् पुनः १२ ब्रह्मणः सद्नेता तयथा हृद्यथा श्रुतम् ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एतदाश्चर्यं भूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः १३ विवै ब्रह्मज्ञानजानीत यतः शुश्रावनारदात् ॥ पितामहोऽपि भगवांस्तस्माद्देवादनंतरः १४ कथं स न विजानीयात् प्रभावमभितौजसः ॥ भीष्म उवाच ॥ महाकल्पसहस्राणि महाकल्पशतानि च १५ समतीतानि राजेंद्र सर्गाश्च प्रलयाश्च ह ॥ सर्गस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभुः १६ जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप ॥ परमात्मानमीशानमात्मनः प्रभवंतथा १७ ये त्वन्ये ब्रह्मसद्ने सिद्धसंघाः समागताः ॥ तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुराणं वेदसंमितम् १८ तेषां सकाशात् सूर्यस्तु श्रुत्वा वै भावितात्मनाम् ॥ आत्मानुगामिनां राजान् श्रावयामास वै ततः १९ पृथग्वा हिंसहस्राणि कृपीणां भावितात्मनाम् ॥ सूर्यस्त्यतः पतोलोकां निर्मितं तां यैः सराः १२० तेषामकथयत् सूर्यः सर्वेषां भावितात्मनाम् ॥ सूर्यानुगामिभिस्तातः ऋषिभिस्तैर्महात्मभिः २१ मेरोः समागता देवाः श्राविताश्चेदमुत्तमम् ॥ देवानां तु सकाशाद्देवतः श्रुत्वाऽसि तो द्विजः २२ श्रावयामास राजेंद्र पित्राणां मुनिसत्तमः ॥ मम चापि पिता तात कथयामास शांतनुः २३ ततो मयाऽपि श्रुत्वा च कीर्तितं तव भारत ॥ सुरैर्वा मुनिभिर्वाऽपि पुराणैरिदं श्रुतम् २४ सर्वैते परमात्मानं पूजयंत्ये समंततः ॥ इदमाख्यानमार्षेयं पारंपर्यागतं नृप २५ नावासु देवभक्ताय त्वया देयं कथंचन ॥ मतोऽन्यानि च तेराजनुप्राख्यानशतानि वै २६ यानि श्रुतानि सर्वाणि तेषां सारोऽयमुद्धृतः ॥ सुरासुरैर्यथाराजन्निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् २७ एवमेतत्पुरा विप्रैः कथामृतमिहोद्धृतम् ॥ यथेदं पठते नित्यं यश्चेदं शृणुयान्नरः २८ एकांतभावोपगतः एकांतिपुसमाहितः ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं भूत्वा चंद्रप्रभो नरः २९ सहस्रार्चिपदे वप्रविशे त्रात्र संशयः ॥ मुच्येदार्तस्तथारोगाच्छ्रुत्वेमाभादितः कथाम् ३० जिज्ञासुर्लभते कामान्भक्तो भक्तगतिं व्रजेत् ॥ त्वयाऽपि सततं राजन् भ्यर्च्यः पुरुषोत्तमः ३१ सहिमातापिता चैव कृत्स्नस्य जगतो गुरुः ॥ ब्रह्मण्यदेवो भगवान्प्रीयत इति सनातनः ॥ युधिष्ठिरमहाबाहो महाबुद्धिर्जनार्दनः ३२

३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । इति आदिपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्द्धये कृतत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३९ ॥ ॥ ॥ ॥ कथं सति यज्ञधारी यज्ञकृत एकस्यैव यज्ञभोक्तृत्वं यज्ञकर्तृत्वं विरुद्धमित्यर्थः तथा परस्परविरुद्धयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोरेकस्य शास्त्रत्वं विरुद्धं प्रतारकत्वापत्तेरिति प्रश्नार्थः एतेन जीवेशयोरेकमेदं स्तरमतिवत्प्रवृत्तिनिवृत्ति

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा तदा स्यान् वरं धर्मराजं जनमेजय ३३ आतरश्चास्य ते सर्वे नारायणपराभव ॥ जितं भगवता तेन पुरुषेणेति भारत ३४ नित्यं जप्यपराश्रुत्वा सरस्वतीमुदीरयन् ॥ यो ह्यस्माकं गुरुः श्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ३५ जगौ परमं कंजप्यं नारायणमुदीरयन् ॥ गत्वा तं रिक्षात्स ततः क्षीरोदममृता शयम् ३६ पूजयित्वा च देवेशं पुनरायात्स्वमाश्रमम् ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं नारदोक्तं मये रितम् ३७ पारंपर्यागतं ह्येतत्पित्रामेकथितं पुरा ॥ ॥ सौबिरुवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशंपायन कीर्तितम् ३८ जनमेजयेन तच्छ्रुत्वा तं सम्यग्यथाविधि ॥ यूयं हितमतपसः सर्वे च चरितव्रताः ३९ सर्वे वेदविदो मुख्या नैमिषारण्यवासिनः ॥ शौनकस्य महासंप्रसादाः सर्वे द्विजोत्तमाः ४० यजन्त्यसुहृते यज्ञैः शाश्वतं परमेश्वरम् ॥ पारंपर्यागतं ह्येतत्पित्रामेकथितं पुरा ४१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणयुक्तेन चत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३९ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ कथं स भगवान्देवो यज्ञोऽप्यहरः प्रभुः ॥ यज्ञधारी च स ततं वेदवेदांगवित् तथा १ निवृत्तं चास्थितो धर्मक्षमी भागवतः प्रभुः ॥ निवृत्तिधर्मान्विदधे स एव भगवान्प्रभुः २ कथं प्रवृत्तिधर्मेण भागार्हा देवताः कृताः ॥ कथं निवृत्तिधर्माश्च कृता व्यावृत्तद्वयः ३ एतेन संशयं सौतेच्छिधिगुह्यं सनातनम् ॥ त्वयानारायण कथाः श्रुता वै धर्मसंहिताः ४ ॥ सौति रुवाच ॥ जनमेजयेन यत्पृष्ठः शिष्यो व्यासस्य धीमतः ॥ तत्तेऽहं कथयिष्यामि पौराणं शौनकोत्तम ५ श्रुत्वामाहात्म्यमेतस्य देहिनां परमात्मनः ॥ जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशंपायनमब्रवीत् ६ ॥ जनमेजय उवाच ॥ इमे स ब्रह्मकाव्योक्तः समुद्रासुरमानवाः ॥ क्रियास्वभ्युदयोक्ताः सुसक्ता दृश्यंति सर्वशः ७ मोक्षश्चोक्तस्त्वया ब्रह्मन्निर्वाणं परमं सुखम् ॥ ये तु मुक्ता भवंतीह पुण्यपापविवर्जिताः ८ ते सहस्रांश्चिपं देवं प्रविशंतीह शुभम् ॥ अयं हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः ९ यं हि त्वा देवताः सर्वे हव्यकव्यभुजोऽभवन् ॥ किंच ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च बलभिव्यभुः १० सूर्यस्तारा विषो वायुरग्निर्वरुण एव च ॥ आकाशं जगती चैव ये च शेषा दिवौकसः ११ प्रलयं न विजानंति आत्मनः परिनिर्मितम् ॥ ततस्तेनास्थिता मार्गं धुवमक्षरमव्ययम् १२ स्मृतिकालपरीमाणं प्रवृत्तिं ये समास्थिताः ॥ दोषः कालपरीमाणे महाने पक्रियावताम् १३ एतन्मे संशयं विप्रहृदि शल्यमिवार्पितम् ॥ छिन्धीति हासकथनात्परं कौतूहलं हि मे १४ कथं भागहराः प्रोक्ता देवताः कतुपुद्गिज ॥ किमर्थं चाध्वरे ब्रह्मन्निज्यंते त्रिदिवौकसः १५

तिधर्मश्चास्ति प्रवृत्तिर्ज्ञेयः १ । २ । ३ । ४ । ५ । द्विजां परमात्मनोऽस्तदात्मनः ६ । ७ । ८ । सहस्रांश्चिपं सूर्यादीनां विप्रमनैतत्त्रिपुंवा ९ यमिति निवृत्तिधर्मश्चेच्छ्रेयसांस्तर्हि येऽस्मदपेक्षया जगत्तत्त्वमधिर्ज्ञानं तितेऽपि ब्रह्मरुद्रादयः सृष्टिं संहारादौ न प्रवर्तेयुः प्रतारणमात्रं निवृत्तिधर्म इत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ कथमिति यथा देवा देवांतराभावादिरेभ्यो भागमदात्वा स्वर्गं सुखमेवं ते हव्यकव्यमपि सुखं स्थास्याम इति प्रवृत्तिमार्गोऽस्ति १५

१६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ मपेति श्रुत्वा नुमानाभ्यां पारोक्ष्येण गृहीतार्थो योगिनः प्रत्यक्षः अतो योगजं प्रत्यक्षं प्रकृत्योक्तं योगभाष्ये तत्परं प्रत्यक्षं तच्च श्रुतानुमानयोर्बाजमिति योगसिद्धचभावेत्वात्मागमस्यैवायमर्थ इत्याशयः २५ । २६ । २७ परमात्मनः प्रतिविम्बभूता देवा विम्बभूतं परमात्मानं येन रूपेण महीचक्रुस्तं तेन रूपेण स्वर्गपूजां यज्ञभागादिरूपालम्ब्य वतः यथोक्तं भागवते यद्यजनीभगवते विदधीतमानं तत्वात्मनः प्रतिमुखस्य पथा सुखश्रीः इति अतः फलावस्थां स्वयमकुर्वीतोऽपि देवा अस्मद्वृत्तान्यज्ञभागाभुजंते अस्माकंच

ये च भागं प्रगृह्णंति यज्ञे पुद्गिजसत्तम ॥ ते यजंतो महायज्ञैः कस्य भागं ददंति वै १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया पृष्ठो जनेश्वर ॥ ना तत्तत्पसाद्येष ना वेदविदुपा तथा १७ ना पुराणविदा चैव शक्यो व्याहर्तुं मजसा ॥ हंत ते कथयिष्यामि यन्मे पृष्ठः पुरा गुरुः १८ कृष्णद्वैपायनो व्यासो वेदव्यासो महानृपिः ॥ सुभंतु जैमिनिश्चैव पैलश्च सुहृद्व्रतः १९ अहं चतुर्थः शिष्यो वैपंचमश्च शुकः स्मृतः ॥ एतान्समागतान्सर्वान्पंच शिष्यान् दमान्विताम् २० शौचाचारसमायुक्ता च जितक्रोधान् जितेंद्रियां ॥ वेदान् व्यापयामास महाभारतपंचमान् २१ मे रौगिरिरेरभ्येसिद्धचारणसेविते ॥ तेषामभ्यस्यतां वेदान्कदाचित्संशयोऽभवत् २२ एष वैयस्त्वया पृष्ठस्तेन तेषां प्रकीर्तितः ॥ ततः श्रुतो मया चापित्वा स्वयेयोद्य भारत २३ शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वज्ञानतमो नुदः ॥ पराशरसुतः श्रीमान् व्यासो वाक्यमथाब्रवीत् २४ मया हि सुमहत्तत्तत्पः परमदारुणम् ॥ भूतैर्भर्ष्यभविष्यंच जानीयामितिसत्तमाः २५ तस्य मे तत्तत्पसो निगृहीतेंद्रियस्य च ॥ नारायणप्रसादेन क्षीरोदस्यानुकूलतः २६ त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं यथेप्सितम् ॥ तच्छृण्व्यं यथान्यायं वक्ष्ये संशयमुत्तमम् २७ यथावृत्तं हि कल्पादौ दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा ॥ परमात्मेति यंप्राहुः सांख्ययोगविदो जनाः २८ महापुरुषसंज्ञां सलभते स्वेन कर्मणा ॥ तस्मात्प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तं विदुर्बुधाः २९ अव्यक्ताद्यत्तमुत्पन्नं लोकां लुप्तं च र्थमीश्वरात् ॥ अनिरुद्धो हिलोकेषु महानात्मेति कथ्यते ३० योऽसौ व्यक्तत्वापन्नो निर्ममेष पितामहम् ॥ सोऽहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः ३१ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमम् ॥ अहंकारप्रसूतानि महाभूतानि पंचधा ३२ महाभूतानि सृष्ट्वैव तान् गुणान्निर्ममे पुनः ॥ भूतेभ्यश्चैव निष्पन्ना भूर्तिमंतश्च तान् गृणु ३३ मरीचिरंगिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ वसिष्ठश्च महात्मा वैमनुः स्वार्थभुवस्तथा ३४ ज्ञेयाः प्रकृतयोऽष्टौ ताया सुलोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ वेदवेदांगसंयुक्तान्यज्ञयज्ञांगसंयुक्तान् ३५ निर्ममेलोकसिद्धयं ब्रह्मालोकपितामहः ॥ अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यश्च जातं विश्वमिदं जगत् ३६ रुद्रो रोषात्मको जातो दशान्यान्तोऽसृजत्स्वयम् ॥ एकादशैते रुद्रास्तु विकारपुरुषाः स्मृताः ३७ ते रुद्राः प्रकृतिश्चैव सर्वे चैव सुरर्षयः ॥ उत्पन्ना लोकासिद्धयर्थं ब्रह्माणं समुपस्थिताः ३८

तेभ्योऽप्रदाने महान्दोषः । इष्टाभोगाग्निहोदेवादास्यं ते यज्ञभाविताः ॥ तेर्वृत्तानमदायेभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः इति गीतावचनात् । अतः प्रवृत्तिमार्गोऽवश्यमनुसरणीय इत्याह परमात्मेति यंप्राहुर्त्यादिना सनः सनत्सु जातश्चेत्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

वयं सृष्टादिभगवन्स्त्वयाचप्रभविष्णुना ॥ येनयस्मिन्नधीकारेवर्तितव्यंपितामह ३९ योऽसौत्वयाऽभिनिर्दिष्टोऽधिकारोर्ध्वचिंतकः ॥ परिपाल्यः कथं तेन साहंकारे
णकर्तव्या ४० प्रदिशस्वबलंतस्ययोऽधिकारार्थचिंतकः ॥ एवमुक्तोमहादेवोदेवांस्तानिदमब्रवीत् ४१ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ साध्वेहंजापितोदेवायुष्माभिर्मद्रमस्तुवः ॥
ममाप्येषामस्तुपत्राचितायामवतांमता ४२ लोकत्रयस्यकृत्स्नस्यकथंकार्यःपरिग्रहः ॥ कथंबलक्षयोनस्यायुष्माकंह्यात्मनश्चमे ४३ इतःसर्वेऽपिगच्छामःशरणं
लोकसाक्षिणम् ॥ महापुरुषमव्यक्तंसनोवक्ष्यतियद्वितम् ४४ ततस्तेब्रह्मणासार्धमृषयोविबुधास्तथा ॥ क्षीरोदस्योत्तरंकूलंजग्मुर्लोकहितार्थिनः ४५ तेतपःस
मुपातिष्ठन्ब्रह्मोक्तंवेदकल्पितम् ॥ समहानियमोनामतपश्चर्यासुदारुणः ४६ ऊर्ध्वादिष्टिर्वाहवश्चएकाग्रंचमनोऽभवत् ॥ एकपादाःस्थिताःसर्वेकाष्ठभृताःसमाहिताः
४७ दिव्यवर्षसहस्रंतेतपस्तप्त्वासुदारुणम् ॥ शुश्रुवर्मधुरावर्णोवेदवेदांगमूषिताम् ४८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भोभोःसब्रह्मकादेवाऋषयश्चतपोधनाः ॥ स्वाग
तेनार्च्यःसर्वान्श्रावयेवाक्यमुत्तमम् ४९ विज्ञातं वोमयाकार्यंतच्चलोकहितंमहत् ॥ प्रवृत्तियुक्तं कर्तव्यंयुष्मत्प्राणोपबृंहणम् ५० सुतप्तंचतपोदेवाममाराधनका
म्यया ॥ भोक्ष्यथास्यमहासत्त्वास्तपसःफलमुत्तमम् ५१ एषब्रह्मालोकगुरुर्महान्लोकपितामहः ॥ यूयंचविबुधश्चेष्टामांयजध्वंसमाहिताः ५२ सर्वेभागान्कल्पय
ध्वंयज्ञेषुमनित्यशः ॥ तथाश्च्रेयोऽभिधास्याभियथाऽधीकारमीश्वराः ५३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वेतदेवदेवस्यवाक्यंहृष्टतनूरुहाः ॥ ततस्तेविबुधाःसर्वेब्र
ह्मातेचमहर्षयः ५४ वेदहृष्टेनविधिनावैष्णवंकृतुमाहरन् ॥ तस्मिन्सत्रेसदाब्रह्मास्वयंभागमकल्पयत् ५५ देवादेवर्षयश्चैवस्वेस्वंभागसकल्पयन् ॥ तेकार्तयुगध
र्माणोभागाःपरमसत्कृताः ५६ प्राहुरादित्यवर्णंतंपुरुषंतमसःपरम् ॥ बृहंतंसर्वगंदेवमीशानंवरदंप्रभुम् ५७ ततोऽथवरदोदेवस्तान्सर्वानमरान्स्थितान् ॥ अशरी
रोवभाषेदंवाक्यंखस्थोमहेश्वरः ५८ येनयःकल्पितोभागःसतथामासुपागतः ॥ प्रीतोऽहंप्रदिशाम्यद्यफलमावृत्तिलक्षणम् ५९ एतद्वोलक्षणंदेवामःप्रसाद
समुद्भवम् ॥ स्वयंयज्ञैर्यजमानाःसमाप्तवरदक्षिणैः ६० युगेयुगेभविष्यध्वंप्रवृत्तिफलभागिनः ॥ यज्ञैर्येचापियक्षयंतिसर्वलोकेषुवेसुराः ६१ कल्पयिष्यंति
वोभागांस्तेनरवेदकल्पितान् ॥ योमेयथाकल्पितवान्भागमस्मिन्महाकृतौ ६२ सतथायज्ञभागार्होवेदसूत्रेमाकृतः ॥ यूयंलोकान्भावयध्वंयज्ञभागफलो
चिताः ६३ सर्वार्थचिंतकालेकेयथार्थाकारनिर्मिताः ॥ याःक्रियाःप्रचरिष्यंतिप्रवृत्तिफलसत्कृताः ६४ आभिराप्यायितवलालोकाःवैधारयिष्यथ ॥
यूयंहिभावितायज्ञैःसर्वयज्ञेषुमानवैः ६५ मांततोभावयिष्यध्वमेपावोभावनामम ॥ इत्यर्थनिर्मितावेदायज्ञाश्चौषधिभिःसह ६६ एभिःसम्यक्प्रयुक्तैर्हिप्रीयं
तेदेवताःक्षितौ ॥ निर्माणमेतद्युष्माकंप्रवृत्तिगुणकल्पितम् ६७

६८ । ६९ । ७० । ७१ । एवरजःप्रधानानां प्रवृत्तिर्मागुक्ता सत्प्रधानानां योग्यनिवृत्तिर्मागमाह । सनहति ७२ । ७३ । ७४ कृतपूर्वमार्गभेदोऽधिकारिभेदश्चेत्याशंक्याह । यतोऽहमिति अहं
कारोयत्तस्मिन्नुपःसात्त्विको राजस्तमासत्थातः सृष्टिरेवैष्यंजातं येऽत्यंतसात्त्विकास्तेधर्मज्ञानवेराग्यैर्धर्मबलनाहंकारात्परिक्षेत्रज्ञसंहारकमेणप्रविशति ये राजसास्तेऽहंकारात्पराचीनमेवशब्दादिकंपुरुषा
मयाकृतंसुरश्रेष्ठयावत्कल्पक्षयादिह ॥ चिंतयञ्चलोकहितंयथाधीकारमीश्वराः ६८ मरीचिरंगिराश्चात्रिःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठद्वितिसप्तैतेमानसानि
र्मिताहिते ६९ एतेवेदविदोमुख्यावेदाचार्याश्चकल्पिताः ॥ प्रवृत्तिर्धर्मिणश्चैवप्राजापत्येचकल्पिताः ७० अयंक्रियावतांपंथाव्यक्तीभूतःसनातनः ॥ अनिरुद्ध
इतिप्रोक्तोलोकसर्गकरःप्रभुः ७१ सनःसनत्सुजातश्चसनकःससनंदनः ॥ सनत्कुमारःकपिलःसप्तमश्चसनातनः ७२ सप्तैतेमानसाःप्रोक्ताऋषयोब्रह्मणःसुताः ॥
स्वयमागतविज्ञानानि वृत्तिधर्ममास्थिताः ७३ एतेयोगविदोमुख्याःसांख्यज्ञानविशारदाः ॥ आचार्याधर्मशास्त्रेपुमाक्षधर्मप्रवर्तकाः ७४ यतोऽहंप्रसूतःपूर्वमव्य
क्तात्रिगुणोमहान् ॥ तस्मात्परतरोयोऽसौक्षेत्रज्ञइतिकल्पितः ७५ सोऽहंक्रियावतांपंथाःपुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ योयथानिर्मितोजंतुर्यस्मिन्मन्यस्मिन्श्चकर्मणि ७६
प्रवृत्तौवानिवृत्तौवातत्फलं सोऽश्नुतेमहत् ॥ एषलोकगुरुर्ब्रह्माजगदादिकरःप्रभुः ७७ एषमातापिताचैवयुष्माकंचपितामहः ॥ मयाऽनुशिष्टोभवितासर्वभूतवरप्रदः
७८ अस्यचैवात्मजोरुद्रोललाटाद्यःसमुत्थितः ॥ ब्रह्माऽनुशिष्टोभवितासर्वभूतधरःप्रभुः ७९ गच्छध्वंस्वानधीकारांश्चितयञ्चयथाविधि ॥ प्रवर्ततांक्रियाःसर्वाःसर्व
लोकेषुमाचिरम् ८० प्रदिश्यंतांचकर्माणिप्राणिनांगतयस्तथा ॥ परिनिष्ठितकालानिआधूंपीहसुरोत्तमाः ८१ इदंकृतयुगंनामकालःश्रेष्ठःप्रवर्तितः ॥ अहिंसया
यज्ञपशवोयुगेऽस्मिन्नतदन्यथा ८२ चतुष्पात्सकलोधर्माभिविष्यत्यत्रैवसुराः ॥ ततश्चेतायुगंनामत्रयीयत्रभविष्यति ८३ प्रोक्षितायत्रपशवोवधंप्राप्स्यंतिवै
मखे ॥ यत्रपादश्चतुर्थोवैधर्मस्यनभविष्यति ८४ ततोवैद्विपारंनाममिश्रःकालोभविष्यति ॥ द्विपादहीनोधर्मश्चयुगेतस्मिन्नभविष्यति ८५ ततस्तिथ्येऽथसंप्रा
प्तेयुगेकलिपुरस्कृते ॥ एकपादस्थितोधर्मोयत्रतत्रभविष्यति ८६ देवादिवर्षयश्चोचुस्तमेववादिनंगुरुम् ॥ एकपादस्थितेधर्मयत्रकचनगामिनि ८७ कथंकर्त
व्यमस्माभिर्मगवंस्तद्वदस्वनः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यत्रवेदाश्चयज्ञाश्चतपःसत्यंदमस्तथा ८८ अहिंसाधर्मसंयुक्ताःप्रचरंयुःसुरोत्तमाः ॥ सवोदेशःसेवितव्योभावो
ऽधर्मःपदास्पृशेत् ८९ ॥ व्यासउवाच ॥ तेऽनुशिष्टाभगवतादेवाःसर्पिगणास्तथा ॥ नमस्कृत्वाभगवतेजग्मुर्देशान्यथेप्सितान् ९० गतेषुत्रिदिवौकःसुबह्वैकः
पर्यवस्थितः ॥ दिदृक्षुर्भगवंतंमनिरुद्धतनौस्थितम् ९१ तंदेवोदर्शयामासकृत्वाहयशिरोमहत् ॥ सांगानावर्तयन्चेदान्कमंडलुत्रिदंडष्टक् ९२ ततोऽश्वशिरसंह
ृष्टातंदेवमभितौजसम् ॥ लोककर्ताप्रभुर्ब्रह्मलोकानांहितकाम्यया ९३ मूर्ध्नाप्रणम्यवरदंतस्थौप्रांजलिरग्रतः ॥ सपरिष्वज्यदेवेनवचनंश्रावितस्तदा ९४

पदलोपीसमासः मार्गद्वैविध्यादिमुपसंहरति धोषयेति ७६ एषलोकगुरुरित्यादिस्यार्थः ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४

१५ । १६ एवमुक्त्येत्पदिमासवाक्य १७ प्रश्नानां क्रमेणोत्तराण्युक्त्योपसंहरति एवमेव ह्यस्यादिना १८ । १९ भक्त्यतिशयात्प्रश्नोत्तरमुक्त्वा स्मृतं परमात्मानं ततोति सञ्जादिरिति धाताद
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोककार्यगतीः सर्वास्त्वं चित्तयथाविधि ॥ धातात्वं सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः १५ त्वय्यवेशितभारोऽहं हृतिं प्राप्स्याम्यथांजसा ॥ यदाच
 सुरकार्यैतज्जिह्वाविष्यति १६ प्रादुर्भावंगमिष्यामि तदाऽऽत्मज्ञानं दैशिकः ॥ एवमुक्त्वा ह्यशिरास्तत्रैवांतरधीयत १७ तेनानुशिष्टो ब्रह्माऽपि स्वलोकमचिरा
 द्रतः ॥ एवमेष महाभाग पद्मनाभः सनातनः १८ यज्ञेष्वप्रहरः प्रोक्तो यज्ञधारी च नित्यदा ॥ निवृत्तिं चास्थितो धर्मगतिमक्षयधर्मिणाम् ॥ प्रवृत्तिधर्मान्विदधे कृत्वा
 लोकस्य चित्रतां १९ सञ्जादिः समध्यः सचांतः प्रजानां सधाता सधेयं सकर्ता सकार्यम् ॥ युगतिप्रसुप्तः सुसंक्षिप्य लोकान्युगादौ प्रबुद्धो जगद्भुत्सर्ज १०० तस्मै नम
 ध्वं देवाय निर्गुणाय महात्मने ॥ अजाय विश्वरूपाय धाम्ने सर्वदेवैकताम् १ महाभूताधिपतये रुद्राणां पतये तथा ॥ आदित्यपतये चैव वसूनां पतये तथा २ आश्विभ्यां
 पतये चैव मरुतां पतये तथा ॥ वेदयज्ञाधिपतये वेदांगपतयेऽपि च ३ समुद्रवासिने नित्यं हरये मुंजकेशिने ॥ शांताय सर्वभूतानां मोक्षधर्मानुभाषिणे ४ तपसां तेजसां
 चैव पतये यशसामपि ॥ वचसां पतये नित्यं सरितां पतये तथा ॥ कपर्दिने वराहाय एकगृंगाय धीमते ॥ विवस्वतेऽश्वशिरसे चतुर्भूतिं द्यते सदा ॥ गुहाय ज्ञानदृश्याय
 अक्षराय क्षराय च ॥ एष देवः संचरति सर्वत्र गतिरव्ययः ७ एष चैतत्परब्रह्म ज्ञेयो विज्ञानचक्षुषा ॥ एवमेतत्परादृष्टं भयावैज्ञानचक्षुषा ८ कथितं तच्चैव सर्वमया पृष्टे
 न तत्त्वतः ॥ क्रियतां मद्वचः शिष्याः सेव्यतां हरिरीश्वरः ॥ गीयतां वेदशब्दैश्च पूज्यतां च यथाविधि ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तास्तु वयं ते न वेदव्यासेन धी
 मता ॥ सर्वेशिष्याः सुतश्चास्य शुकः परमधर्मवित् ११० सचास्माकमुपाध्यायः सहास्माभिर्विशंपते ॥ चतुर्वेदोद्भूताभिस्तृप्तिभिः समभितुष्टुवे ११ एतत्ते
 सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ एवं मेऽकथय द्राजन् पुराद्वैपायनो गुरुः १२ यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चैनं परिकीर्तयेत् ॥ नमो भगवते कृत्वा समाहितमतिर्नरः १३
 भवत्यरोगो मतिमान्बलरूपसमन्वितः ॥ आतुरो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्यते बंधनात् १४ कामान्कामी लभेत्कामं दीर्घं चायुरवाप्नुयात् ॥ ब्राह्मणः सर्ववेदी स्यात्क्ष
 त्रियो विजयी भवेत् १५ वैश्यो विपुललाभः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवैप्सितं पतिम् १६ लग्नगर्भाविमुच्येत गर्भिणी जनयेत्सुतम् ॥
 बंध्या प्रसवमाप्नोति पुत्रपौत्रसमृद्धिमतः १७ क्षेमं गच्छेद्धानमिदं यः पठते पथि ॥ यो यं कामं कामयते स तमाप्नोति च ध्रुवम् १८ इदं महर्षेर्वचनं विनिश्चितं
 महात्मनः पुरुषवरस्य कीर्तितम् ॥ समागमं चार्पितं वैकृतामिमांशं शम्य भक्ताः सुसुखं लभन्ते ११९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि
 यणीये चत्वारिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥

धातिधारमतिपोषयति वा धेयधारणीयपोषणीयं १०० मास्त्रां निर्वचनं तु स्वयमेव कारिष्यतीति न व्याख्यायते १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । ११० । ११
 १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये चत्वारिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥

अस्तौ बोदिति निरुक्ते निर्वचनं १ । २ गुणकर्मजगुणः सर्वज्ञत्वादित्येव कर्मजगत्सृष्ट्यादित्येव ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ अष्टादशगुणं सत्त्वं । 'प्रोतिः प्राकाश्यमु
 द्नेकोलभुता सुखमेव च । अकार्षण्यमसंभवं संतोषः श्रद्धानता ॥ समाधृतिरहितोऽप्यसौ च शोचमकोऽप्येव च ॥ आर्जवं सप्रतासत्यमनसुतायेव च' इति तत्तद्गुणोपाधिः प्रीत्यादिशब्दतो भवतीति गोणामनि
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ अस्तौ पीद्यैरिमं व्यासः सशिष्यो मधुसूदनम् ॥ नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन्मम १ वक्तुमर्हसि शुश्रूषोः प्रजापतिपते हरिः ॥ श्रुत्वा भवेयं
 यत्पूतः शरच्चंद्र इवामलः २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शृणु राजन्यथाऽऽचष्ट फाल्गुनस्य हरिः प्रभुः ॥ प्रसन्नात्माऽऽत्मनो नान्नां निरुक्तं गुणकर्मजम् ३ नामभिः कीर्ति
 तैस्तस्यैवं शिवस्य महात्मनः ॥ पृष्टवान्केशवराजन् फाल्गुनः परवीरहा ४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ भगवन्भूतमव्येश सर्वभूतसृगव्यय ॥ लोकधाम जगन्नाथ लोकानामभ
 यप्रद ५ यानि नामानि ते देवकीर्तितानि महर्षिभिः ॥ वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः ६ तेषां निरुक्तं त्वतोऽहं श्रोतुमिच्छामि केशव ॥ न ह्यन्यो वर्णयेन्नाम्नां नि
 रुक्तत्वात् स्मृतं प्रभो ७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ऋग्वेदे सयजुर्वेदे तथैवार्थवसामसु ॥ पुराणेषोपनिषदेषु तथैव ज्योतिषेऽर्जुन ८ सांख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च ॥
 बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ९ गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानिचित् ॥ निरुक्तं कर्मजानां त्वं शृणुष्व प्रयतोऽनघ १० कथ्यमानं मया तात त्वंहि मे
 ऽर्द्धं स्मृतः पुरा ॥ नमोऽतियशसे तस्मै देहिनां परमात्मने ११ नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ यस्य प्रसादो ब्रह्मरुद्रश्चक्रो धर्मः १२ योऽसौ यो नि
 र्हिसर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ अष्टादशगुणं यत्तत्सत्त्वं सत्त्ववतांवर १३ प्रकृतिः सा परामहारी दसी योगधारिणी ॥ ऋता सत्याऽमराऽज्यः पालोका नामात्मसंज्ञिता
 १४ तस्मात्सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ॥ तपोयज्ञश्च यष्टा च पुराणः पुरुषो विराट् १५ अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकानां प्रभवः ॥ ब्रह्मेरात्रिंशये प्राप्ते तस्य ह्य
 मिततेजसः १६ प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मं पद्मनिमेषेण ॥ ततो ब्रह्मा समभवत्स तस्यैव प्रसादजः १७ अद्भ्यः क्षयेललाटाच्च सुतो देवस्यैव तथा ॥ क्रोधा विष्टस्य संजज्ञे रुद्रः
 संहारकारकः १ एतौ द्वौ विडुषध्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजाडुभौ ॥ तदा देशितपंथानौ सृष्टिं संहारकारकौ १९ निमित्तमात्रं तावन्न सर्वप्राणिवरप्रदौ ॥ कपर्दी जटिलो मुंडः श्म
 शानगृहसेवकः २० उग्रवतचरो रुद्रो योगी परमदारुणः ॥ दक्षक्रतुर्हरश्चैव भगवन्नेत्रहरस्तथा २१ नारायणात्मको ज्ञेयः पांडवेयुगे युगे ॥ तस्मिन्निष्टपूज्यमाने वै देवदे
 वे महेश्वरे २२ संपूजितो भवेत्पार्थ देवो नारायणः प्रभुः ॥ अहमात्मा हि लोकानां विश्वेषां पांडुनंदन २३ तस्मादात्मानमेवाग्रे रुद्रं संपूजयाम्यहम् ॥ यदाहं नार्चयेयं
 वै ईशानं वरदं शिवम् २४ आत्मानं नार्चयेत्कश्चिदिति मे भावितात्मनः ॥ मया प्रमाणं हि कृतं लोकैः समनुवर्तते २५ प्रमाणानि हि पूज्यानि ततस्तत्पूजयाम्यहम् ॥
 यस्तं वेत्ति समावेत्तियोऽनुतंसाहि मामनु २६

वंचने १३ साऽष्टादशगुणमपीमं त्वं मम पराप्रकृतिः स्वरूपं रोदसीवावापृथिव्यात्मिका यो मेन लोकान्धारयतीति योगधारिणी ऋताकर्मफलभूता ब्रह्मलोकानां सत्त्वावधारितचिन्मात्ररूपा १४ तस्मा
 त्कृतायात्मकारपरमात्मन्यप्यस्तासत्वात् तप्यादिरूपोऽनिरुद्ध एव १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६

२७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ चतुर्विधाः आतो जिज्ञासुर्याधीज्ञानी च तिमौतोक्ताः ३३ अन्या आत्मातिरिक्ता देवताऽस्यास्तीत्यन्यदेवतः तथा च श्रुतिः । 'अथ योऽन्यादेवतामुपास्तेऽन्योऽसाव न्योऽहमस्मीति न स वेदयथापदुःस्वसदेवानां' इति अन्योपास्तिर्निदति अन्याऽऽस्मेव देवतायेषां । आत्मेत्येवोपासीतित्यादि श्रुतेः । तेजानिन इत्यर्थः ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ प्रतिज्ञातनामनिर्व चनकरोति नराणामित्यादिना नराजीवाः विवेकप्रतिविबन्धनप्रसङ्गाः अतस्तेषामयननरायणः स्वार्थे तद्विदित्येकोऽर्थः दर्पणादिव चन्द्रव्यप्राप्परविरश्मिवत्पतिलोतः प्रवृत्तेन यनरश्मिभिर्ग्रीवा स्थम्बमुखपूर्वमवृत्तपराकर्षकारात्प्रत्यङ्मुखत्वाद्युपाधिवर्मे विशिष्टगृह्यते । अन्यथाऽत्यंताननुभूतपुरुषादिदर्शनं दर्पणेन स्यात् तद्विषयकसंस्काराभावात् । योऽयं दर्पणो हृदय एवायमित्येवाधित प्रत्यभिज्ञाबलाच्चनदर्पणे भिनवमुखस्यास इति व्युत्पादितं वेदांतकतकेऽस्माभिः । श्रुतिश्चैवैज्ञानिययोर्विवेकप्रतिविबन्धनं दर्शयति । 'यथा त्वय्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्नावहृष्येकोऽनुगच्छन् ॥ ३७ ॥

रुद्रो नारायणश्चैव सत्वमेवं द्विधा कृतम् ॥ लोके चरतिकौंतेयव्यक्तिस्थं सर्वकर्मसु २७ नहि मे वेन चिद्देयो वरः पांडवनंदन ॥ इति संचित्य मनसा पुराणं रुद्रमीश्वरम् २८ पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना ॥ नहि विष्णुः प्रणमतिकस्मै चिद्विधुधाय च २९ ऋते आत्मानमेवेति ततो रुद्रं भजाम्यहम् ॥ सद्रक्षकाः सरुद्राश्च संद्रादे वाः सहर्षिभिः ३० अर्चयंति सुरश्रेष्ठ देवं नारायणं हरिम् ॥ भविष्यतां वर्ततां च भूतानां चैव भारत ३१ सर्वेषामग्रणीर्विष्णुः सेव्यः पूज्यश्च नित्यशः ॥ नमस्वहव्यदं विष्णुं तथा शरणंदनमः ३२ वरदं नमस्वकौंतेय हव्यकव्यभुजं नमः ॥ चतुर्विधममजनाभक्ता एव हि मे श्रुतम् ३३ तेषामेकांतिनः श्रेष्ठायै चैवानन्यदेवताः ॥ अहमे वगतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम् ३४ ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामाहि ते मताः ॥ सर्वे च यनधर्मास्ते प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठमाक् ३५ ब्रह्माणं शितिकंठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः ॥ प्रबुद्धचर्याः सेवंतो मा भवैष्यंतियत्परम् ३६ भक्तं प्रति विशेषस्तेषु पार्थानुकीर्तितः ॥ त्वंचैवाहं चकौंतेय नरनारायणोऽस्मृतौ ३७ भारवतरणार्थं तु प्रविष्टौ मानुषीतनुम् ॥ जानाम्यध्यात्मयोगांश्च योऽहं यस्माच्च भारत ३८ निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथाऽभ्युदयिकोऽपि च ॥ नराणामयनं ख्यातमहमेकः सनातनः ३९ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः ॥ अयनं मतत्पूर्वमतो नारायणो ह्यहम् ४० छादयामि जगद्विश्वं भूत्वासूर्यइवांशुभिः ॥ सर्वभूता विवासश्च वासुदेव स्ततो ह्यहम् ४१ गतिश्च सर्वभूतानां प्रजनश्चापि भारत ॥ व्याप्ता मे रोदसी पार्थकांतिश्चाम्यधिकामम ४२

पाणिना किं पते भेदरूपो देवः क्षेत्रे चैव प्रजोऽयमात्मा इति । तस्माद्विबन्धनं चैव स्य जीवाख्यप्रतिविबन्धनविद्यादर्पणापनयेत त्रैवल्य इति युक्तं ३९ तस्य नारायणत्वे निर्वचनांतरमाह आप इति नरो जीवस्तद्विद्याकल्पितमनुप्रधानत्वादायः पुरुषवचसो भवंतीति श्रुतेः आप इति शरीरमुच्यते तदस्य पूर्वमयनं प्रवेशस्थानं । उपाधिबुद्धिस्तमकालं हृदयकाशावदुपाधौ चित्तः प्रवेशः । उपाध्यभिमाना नंतरं च जीवत्वमिति विवेकः । अत उक्तं मतत्पूर्वमयनमिति ४० वासयत्पाच्छादयति विश्वं वसत्यस्मिन् विचमिति वा वासुः वस आच्छादने वसति वासे इत्यनयो रूपे सचासौ देवश्चेति वासुदेव इत्यर्थः । एतेन ईशावास्यमिदं सर्वं कर्माभ्यस्तः सर्वभूता विवासः इति श्रुत्योऽर्थः संयुज्जितः ४१ विच्छिन्नतोतुदादिः विच्छिदीषोऽनुरादिः विपुले च नैवादिः विप्लव्यामोऽनुतोत्पादिः विशप्रवेशने तुदादिः ण्युप्रस वणेऽदादिः एतेषामयनमस्य रूपं विष्णुरित्यभिप्रेत्याह गतिरिति विच्छेतिगच्छं तिलीयंतेऽस्मिन् विच्छंत्यस्माहोका इति वावेवेष्ट्या प्रोतीति वा विच्छयति दीप्यत इति वा ४२

अविभूतानि सर्वाणि प्राणिजानि दिव्या दिव्याभ्यंते पुदेहावसाने पुपुद्रह्म इच्छन् ऐच्छन् अहंभावभार्यः इच्छितवर्ति तदस्मिन् सर्वकामप्रपूरकमिति विशेषेण स्तोति प्रसवतिकामक्षीरमिति वाचकारादित् च तिलीवर्नमयि शतितुदं प्रकामतिका र्थमिति वा विष्णुरित्यर्थः । एतेन गच्छंत्यस्मिन्नाम च्छेति च यस्मात्प्रजाः । येनावृत्तं च दिवं हौं च तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । यदिच्छेत्तो ब्रह्म च वै चरति तदावतोऽन्यान्त्येतीति । अज्ञादो वदुदान इत्यदि श्रुत्यर्थ उक्तः ४३ दमनं दामस्तेन उदुत्कर्षेण मच्छति प्रामुवंति स्वर्गादि कंयस्मादिति दामोदर इत्यभिप्रेत्याह दमादिति ४४ पृच्छंत्येने जिज्ञासवो धर्मजा तमिति वा पृच्छंत्येने क्षुधिता इत्येति वा पृच्छंति दंशेऽज्ञादिवाग्भोगं भक्षयन्त्यतः पृश्निगर्भोऽहमित्यर्थः ४५ अयमिति द्वावेतन्नाम जपफलमाह तुः ४६ । ४७ केशः केशवत्सूस्मैः सूर्यादिरश्मिभस्तद्वृषेण

अधिभूतानि चांते पुतदिच्छंश्चास्मि भारत ॥ क्रमणाच्चाप्यहं पार्थविष्णुरित्यभि संज्ञितः ४३ दमास्मिद्विपरीप्संतो मां जनाः कामयंति ह ॥ दिवं चोर्वीचमध्यं च तस्मा दामोदरो ह्यहं ४४ पृश्निरित्युच्यते चान्न वेद आपोऽस्मृतं तथा ॥ ममेतानि सदा गर्भः पृश्निगर्भस्ततो ह्यहम् ४५ ऋषयः प्रादुरेवं मां त्रितं कूपानि पातितम् ॥ पृश्निगर्भ त्रितं पाहीत्येतद्विदपातितम् ४६ ततः स ब्रह्मणः पुत्राद्यो वृषिवरश्चितः ॥ उत्तारोदपानाद्वै पृश्निगर्भानुकीर्तनात् ४७ सूर्यस्य तपतोलोकानग्रेः सोमस्य चाप्युत ॥ अंशवो यत्पकाशं ते ममैते केश संज्ञिताः ४८ सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मा माहुर्द्विजमतमाः ॥ स्वपत्न्या माहितो गर्भ उतथ्येन महात्मना ४९ उतथ्येऽत हिते चैव कदाचिद्देवमायया ॥ ब्रह्मस्पतिरथा विदपत्नी तस्य महात्मनः ५० ततो वै तपृषि श्रेष्ठमैथुनोपगतं तथा ॥ उवाच गर्भः कौंतेय पंचभूतसमन्वितः ५१ पूर्वागतोऽहं वरद नार्हस्यं वां प्रधापितुम् ॥ एतद्ब्रह्मस्पतिः शुत्वा चुक्रोध च शशाप च ५२ मैथुनायागतो यस्मात्त्वयाऽहं विनिवारितः ॥ तस्मादंघ्र्यास्यसित्वं मच्छापात्रात्र संशयः ५३ सशापादपि मुख्यस्य दीर्घतम उपेयवान् ॥ सहिदीर्घतमानामनाम्राह्यासीदपि पुरा ५४ वेदानवाप्यचतुरः सांगोपांगान्सनात नान् ॥ प्रयोजयामास तदानामगुह्यमिदं मम ५५ आनुपूर्व्येणावधिना केशवेति पुनः पुनः ॥ सचक्षुष्मान्समभवद्भोतमश्वाभवत्पुनः ५६ एवं हिरदं नाम केशवेति ममार्जुन ॥ देवानामथ सर्वेषां पृष्णीणां च महात्मनाम् ५७ अग्निः सोमेन संयुक्त एक्योनित्वमागतः ॥ अग्नीपोममयं तस्माज्जगत्कृत्स्नं चराचरम् ५८ अपि हि पुराणे भवति एक्योन्यात्मकावग्नीपोमो देवाश्चाग्निमुखा इति ॥ एक्योनित्वान्न परस्परमर्हंतोलोकान्धारयंत इति ५९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति पर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये एकचत्वारिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥

वावातिमच्छतीति केशव इत्याह सूर्यस्येति । 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं । यच्चंद्रमसि यच्चाग्नीतजैर्जो विद्धि मामकं' इति भगवद्रचनार्थः केशवपदमुत्पत्युक्त्या सिद्धः ४८ केशवशब्दजपफल मयस्य चक्षुः प्राप्तिरित्याह स्वपत्न्यामित्यादिना ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ गोतमः गोशब्देन च भुक्च्यते चक्षुष्मत्तम इत्यर्थः ५६ तापनादाप्यायनाबलोकं हर्षयंत इति हृषीअर्धोमो जाठराक्षरूपो तैः केशा इव केशास्येति हृषीकेश इत्येतमर्थं व्युत्पादयितुमग्नीषोमयोभौक्तृभोग्यवोरैक्योनित्वमाह देवानामित्यादिना ५७ । ५८ एक्योनित्वं विना भोक्तृभोग्यभावात्संभ वः अन्यथा वाय्वग्नियोन्योः स्पर्शचक्षुषोरपि भोग्यभोक्तृभावः स्यादित्याशयेनाह परस्परमर्हंत इति भोक्तृभोग्यत्वमिति विशेषः ५९ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नालकंडीये भारतभावादीये एकचत्वारिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥

अग्रीषोमाविति १ तेजोद्वेसंधिरार्यः २ संप्रक्षालनकालप्रत्ययकाले चतुर्गुणानां सहस्रतदेतजलैकाण्येसलिलवधेदिकसमुद्रे ३ आपइत्येवमिति सलिलएकोद्ग्राह्येतामवतीतिश्रुतोब्रह्मभूतस्याऽप्यार्यासलिलशब्देनोपादानात् एकार्णववद्वितीयेत्यर्थः प्रतिष्ठितेस्वमहिम्वीतिशेषः ४ 'नराध्यांअद्वासीत्युक्तः नत्सदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजोनीव्योमापरोऽयत्' इत्येतावतः श्रुतिभागस्य धेसंयुक्ताति नवैराध्यामिति सतिप्रधाने असतिशून्ये व्यक्तेपरमाण्वदौ अव्यक्तेमायाशब्दपरव्योमाख्ये ५ एवंनिर्विशेषसन्मात्रेब्रह्मण्यवस्थितेसत्यनिर्वचनीयातमसःसृष्टिमाह एवमस्यामि त्यादिना नारायणगुणानामेश्वर्यादिनामाश्रयादजरामरत्वंभूताकाशेऽस्ति । ननुतस्यश्रोत्रेन्द्रियस्त्वमनोनिरेन्द्रियत्वमस्तीत्यतउक्तमनिन्द्रियादिति । तदपिकालेऽस्तीत्यतआह अग्राध्यादिति काल स्थापिषड्विधिवेद्यत्वमस्ति इवानोपदेयश्यामित्याद्यनुभावात् । विशिष्टप्रत्यक्षस्यचविशेषप्रत्यक्षविनाऽसंभवादित्यर्थः । अथवाताकिंकाभिमतमनःप्रत्यक्षालमव्यावृत्त्यर्थमिदं । तदस्थेचरेवा

॥ अर्जुनउवाच ॥ अग्रीषोमौकथंपूर्वमेकयोनीप्रवर्तितौ ॥ एवमेसंशयोजातस्तर्छिधिमधुसूदन १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हंततेवर्तयिष्यामिपुराणंपांडुनंदन ॥ आत्मतेजोद्वेपार्थशृणुष्वैकमनामम २ संप्रक्षालनकालेऽतिक्रितचतुर्गुणसहस्रांते ॥ अव्यक्तेसर्वभूतेप्रलयेसर्वभूतस्थावरजंगमे ॥ ज्योतिर्धरणिवायुरहितेअंधेत मसिजलैकार्णवेलोके ३ आपइत्येवंब्रह्मभूतसंज्ञकेऽद्वितीयेप्रतिष्ठिते ४ नवैराध्यांनदिवसेनसतिनासतिनव्यक्तेनचाप्यव्यक्तेव्यवस्थिते ५ एवमस्याव्यवस्थायां नारायणगुणाश्रयादजरामरादनिन्द्रियादग्राह्यादसंभवात्सत्यादहिंसाहलामादिविधप्रवृत्तिविशेषादवैरादक्षयादमरादजरादभूतितःसर्वव्यापिनःसर्वकर्तुःशाश्वतस्त मसःपुरुषःप्रादुर्भूतोहोरिवव्ययः ६ निदर्शनमपिह्यत्रभवति ७ नासीदहोनरात्रिरासीत्सदासीन्वासदासीत्तमएवपुरस्तादभवद्विश्वरूपम् ॥ साविश्वरूपस्यरजनी हि एवमस्यार्थोऽनुभाष्यः ८ तस्येदानींतमसःसंभवस्यपुरुषस्यब्रह्मयोनेब्रह्मणःप्रादुर्भावेसपुरुषःप्रजाःसिसृक्षमाणोनेत्राभ्यामग्रीषोमौससर्ज ॥ ततोभूतसर्गेपुसृष्टे पुप्रजाकमवशाद्ब्रह्मक्षत्रमुपातिष्ठत् ॥ यःसोमस्तद्ब्रह्मयद्ब्रह्मतेब्राह्मणायोऽभिस्तत्क्षत्रंक्षत्राद्ब्रह्मचलवतरम् ॥ कस्मादितिलोकप्रत्यक्षगुणमेतत्तद्यथा ॥ ब्राह्मणेभ्यःपरं भूतंनोत्पन्नपूर्वदीक्ष्यमानेऽग्रीशुहोतियोब्राह्मणमुखेजुहोतीतिउत्वाब्रवीमिभूतसर्गःकृतोब्रह्मणाभूतानिचप्रतिष्ठाप्यत्रैलोक्यंधार्यतइतिमंत्रवादोऽपिहिभवति ९

रणार्थमाह असंभवादिति तस्यहिंसात्यादिकंसकृत्ककार्यत्वासंमतवदित्यनुमानतःसंभवोऽस्ति । नचैतत्तथाऽऽप्यजडत्वाभ्युपगमात् सत्पातव्यवहारतइतिशेषः । ननुपरीक्षातःसत्यत्वमस्यास्ति तत्र हेतुः अहिंसादिति स्वप्रण्याघोहिनिद्रादोषेणोपप्लुतभीषयत्येवननुहिनस्तितद्वेदतत् सत्यःवेअहिंसात्वंनोपपद्येत्यर्थः । नन्वेवंनामांतेरणासदेवोक्तंनेत्याह ललामादिति चित्तामणिरत्नवद्वावरूपादि त्यर्थः । अतएवचिचिवाःप्रवृत्तिविशेषायस्मात् भावरूपत्वेऽपिजडत्वाच्चुच्छत्वाच्चैवरेखयजराभूतुमूर्तयोऽप्यनसंभवति । ईहक्षत्रपितृव्येव्यापकंसर्वकर्तृचेति । शब्दब्रह्मनादि पंचम्यर्थेप्रथमा तमसःस काशाचिदात्माप्रादुर्भूतोव्यक्ततागतोऽहंप्रत्ययविषयत्वगतःहरिव्ययः ६ निदर्शनेनश्रुतिरूपप्रमाणं ७ तदेवपठति नासीदिति तमएवपुरस्तादभवद्विश्वरूपमित्यस्मिन्नर्थेऽर्थ्यतरमप्यस्ति । 'तमआसीत्तम सागूढमग्रेऽप्रवैतसलिलसंम्राद्धं तुच्छेनाभ्यपिहितंयदासीत्तमस्तन्महिनाजायतेक' इति एषाश्रुतिःप्रागव्याख्याता एवमस्यार्थोऽनुभाष्यः अग्रीषोमयोरेकयोनिव्भाषितमेवशुद्धात्मावशेषोक्तया ऽनुरूप्यनुभाष्यः हरिप्रभवत्वेनेत्यर्थः ८ तदेवाहृतस्येदानीमित्यादिना सपुरुषः ब्रह्मणाब्राह्मणेन मंत्रवादोऽपिब्राह्मणमाहात्म्यप्रस्थापकः ९

हेअग्नेर्वेवादीनांहितोऽसित्यतस्त्वयज्ञानांहोताहोतृस्वरूपोऽस्त्वितिगमसि होतृत्वेनाग्निस्तुब्रह्मप्रितोऽपिहोताब्राह्मणोऽधिकइतिदर्शितं १० संक्षिप्यमंत्रंन्याबध्ने निदर्शनमिति ११ विस्तरेणन्याबध्ने अग्निर्हो ति होताऽऽतिवक् कर्तायजमानः उभोहोतृशब्दार्थः उभयरूपीअग्निर्ब्रह्मब्राह्मणः १२ ब्राह्मणस्यवेदपरित्वेनब्रह्मभावमुपपादयति नहीत्यादिना १३ अग्राविति अग्रीहुतसतिब्राह्मणोनोत्पत्तिब्राह्म

त्वमग्नेयज्ञानांहोताविशेषांहितोदेवानामानुषाणांचजगतइति १० निदर्शनेंचात्रभवतिविश्वेषामग्नेयज्ञानांत्वंहोतेति ॥ त्वंहितोदेवैर्मनुष्यैर्जगतइति ११ अग्निर्हि यज्ञानांहोताकर्तासचाग्निर्ब्रह्म १२ नष्टृतेमंत्राणांहवनमस्तिनविनापुरुषंतपःसंभवति ॥ हविर्मंत्राणांसंपूजाविद्यतेदेवमानुषःक्षणीणामनेनत्वंहोतेतिनियुक्तः ॥ येचमानुषहोत्राधिकारास्तेचब्राह्मणस्यहियाजनंविधीयतेनक्षत्रवैश्ययोर्द्विजात्योस्तस्माद्ब्राह्मणाह्याग्निभूतायज्ञानुद्धर्तुं ॥ यज्ञास्तेदेवास्तर्पयंतिदेवाःपृथिवींभावयं तिशतपथेऽपिहिब्राह्मणमुखेभवति १३ अग्रीसभिदेसजुहोतियोविद्वानब्राह्मणमुखेनाहुर्तिजुहोति १४ एवमप्यग्निभूताब्राह्मणाविद्वांसोऽग्निंभावयंति ॥ अग्निर्वि ण्णुःसर्वभूतान्यनुप्रविश्यप्राणान्धारयंति १५ अपिचात्रसनत्कुमारगीताःश्लोकाभवन्ति ॥ ब्रह्माविश्वंसृजत्पूर्वसर्वादिर्निर्वस्वकृतम् ॥ ब्रह्मवोषैर्दिवंगच्छंत्यमरा ब्रह्मयोनयः १६ ब्राह्मणानामतिर्वाक्यंकर्मश्रद्धातपांसिच ॥ धारयंतिमर्हीद्यांचशैक्योवागमृतंतथा १७ नास्तिस्तस्यात्परोधर्मोनास्तिमातृसमोमुरुः ॥ ब्राह्मणेभ्यः परंनास्तिमेत्येहचभूतये १८ नैषामुक्षावहतमोतवाहानगर्गरोमथ्यतिसंप्रदाने ॥ अपथ्यस्तादस्यभूताभवन्तियेषाराष्ट्रेब्राह्मणावृत्तिहीनाः १९ वेदपुराणेति हासप्राभाष्यान्नारायणमुखोद्गताःसर्वात्मानःसर्वकर्तारःसर्वभावाश्चब्राह्मणाश्च २० वाक्संयमकालेहितस्यवरप्रदस्यदेवदेवस्थब्राह्मणाःप्रथमंप्रादुर्भूताब्राह्मणेभ्यश्च शेषावर्णाःप्रादुर्भूताः २१ इत्थंचसुरासुरविशिष्टाब्राह्मणायएवमयावहमभूतेनपुरास्वयमेवोत्पादिताःसुरासुरमहर्षयोभूतविशेषाःस्थापितानिहोताश्च २२ अह ल्याधर्षणनिमित्तंहिगौतामद्भिरश्मश्रुतामिद्रःप्राप्तः ॥ कौशिकनिमित्तंचंद्रोमुष्कवियोगेपट्टपणत्वंचावाप २३ अश्विनोर्ग्रहप्रतिषेधोद्यतवज्रस्यपुरंदरस्यच्यव नेनस्तंभितौवाहू २४ ऋतुवधप्राप्तमन्युनाचदक्षेणभूयस्तपसाचात्मानंसंयोज्यनेत्राकृतिरन्याललाटेरुद्रस्योत्पादिता २५ त्रिपुरवधार्थंदीक्षासुपगतस्यरुद्रस्यउ शनसाजटाःशिरसउत्कृत्यप्रयुक्तास्ततःप्रादुर्भूताभुजगास्तैरस्यभुजगैःपीडयमानःकंठोनीलतामुपगतः ॥ पूर्वंचमन्वंतरेस्वायंभुवेनारायणहस्तग्रहणाग्रीलकंठ त्वमेवच २६ अमृतोत्पादनपुरश्चरणासुपगतस्यागिरसोबृहस्पतेरुपस्पृशतो न प्रसादंगतवत्यःकिलापः ॥ अथबृहस्पतिरपांचुक्रोधयस्मान्ममोपस्पृशतःकलुषी भूतानचप्रसादमुपमतास्तस्मादद्यप्रभृतिज्ञापमकरकच्छपजंतुभिःकलुषीभवितेति ॥ तदाप्रभृत्यऽऽपोयादोभिःसंकीर्णाःसंप्रवृत्ताः २७

गमुत्तेहृतेदयादयोदेवताब्राह्मणशरीरमविश्यचारयंत्यतस्तत्प्राप्तुव्यंतीतिशतपथवाक्यार्थः १४ । १५ । १६ शैक्यइवशैक्याःशिक्यसमुदायः पथाशिक्यमव्यादीन्धारयति एवंब्राह्मणोमत्पादी नीत्यर्थः १७ । १८ मर्गोदधीभूतेलादिनिपीडनयर्थं येषाराज्ञांकृष्णादिहीनत्वावाहशराजानोमृगश्रोराधभवतीत्यर्थः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

विश्वरूपोहि वैवाहः पुरोहितो देवानामासीत् ॥ स्वस्त्रियोऽसुराणां सप्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमदात्परोक्षमसुरेभ्यः २८ अथ हिरण्यकशिपुं पुरस्कृत्य विश्वरूपमातरं स्व
सारमसुरावरमया च तद्देवस्य सरयते पुत्रस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपसि शिरा देवानां पुरोहितः प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमदात्परोक्षमस्माकं ततो देवावर्धते त्वयं क्षीयामस्तदेनं त्वं वारयितु
मर्हसि तथा यथाऽस्मान्भजेदिति २९ अथ विश्वरूपं नंदनवनमुपगतं मातो वाचपुत्रं किंपरपक्षवर्धनस्त्वमा तु लपक्षं नाशयसि ॥ नार्हस्येवं कर्तुमिति स विश्वरूपो मा
तुर्वाक्यमनतिक्रमणीयमिति मत्वासं पूज्य हिरण्यकशिपुमगात् ३० हिरण्यगर्भांश्च वसिष्ठाद्विरण्यकशिपुः शापं प्राप्तवान्यस्मात्त्वयाऽन्यो वृत्तो होता तस्मादममाप्तय
ज्ञस्त्वमपूर्वात्सत्वजाता दधं प्राप्स्यसीति तच्छापदानाद्विरण्यकशिपुः प्राप्तवान्वधम् ३१ अथ विश्वरूपो मातृपक्षवर्धनोऽत्यर्थं तपस्य भवतस्य व्रतभंगार्थं मिंद्रो वह्नीः
श्रीमत्योऽप्सरसो नियुज्यो जाताश्च दृष्ट्वा मनः क्षुभितं तस्या भवता सुचाप्सरः सुनचिरादेव सक्तोऽभवत्सक्तं चैनं ज्ञात्वा अप्सरस उचुर्गच्छामहे वयं यथा गतामिति ३२ ता
स्त्वाष्ट्र उवाच क्वगमिष्यथास्यतां तावन्मया सह श्रेयो भविष्यतीति तास्तमनुवच्यं देवस्त्रियोऽप्सरस इन्द्रं देवं वरदं पुरा प्रभविष्णुं वृणीमह इति ३३ अथ ता विश्वरूपोऽब्र
वीदद्यैव सेंद्रा देवान भविष्यतीति ततो मंत्रा न जजाप तैर्मंत्रैस्वर्धत तत्रिशिरा एकेनास्येन सर्वलोके पुण्या वा द्विजैः क्रियावद्विर्यज्ञे पु सुदुतं सोमं पपावे केनात्र मे केन सेंद्रा देवानथं
द्रस्तं विवर्धमानं सोमपानाप्यायित सर्वगात्रं दृष्ट्वा चिंतामापेदसह देवैः ३४ ते देवाः सेंद्रा ब्रह्माणमभिजग्मुस्त उचुर्विश्वरूपेण सर्वयज्ञे पु सुदुतः सोमः पीयते वयमभागाः
संवृता असुरपक्षो वर्धते वयं क्षीयामस्तदर्हसिनो विधातुं श्रेयोऽनंतरमिति ३५ तान्ब्रह्मो वाचक्रुः पिर्भागं वस्तपस्तप्यते दधीचः सयाच्यतां वरं सयथा कले वरं जह्यात् तथा
विधीयतां तस्यास्थिर्ब्रह्मं क्रियतामिति ३६ ततो देवास्तत्रागच्छन्त्यत्र दधीचो भगवानुपिस्तपस्तेपे सेंद्रा देवास्तं तथाऽभिगम्यो चुर्भगवंस्तपः सुकुशलमभिन्नं चे
ति ३७ तान्दधीच उवाच स्वागतं भवद्भ्य उच्यतां किं क्रियतामिति यद्दक्षयथ तत्करिष्यामि ३८ ते तमनुवन् शरीरपरित्यागं लोकहितार्थं भगवान्कर्तुमर्हतीति ३९
अथ दधीचस्तथैवा विमनाः सुखदुःखसमो महायोगी आत्मानं समाधाय शरीरपरित्यागं चकार ४० तस्य परमात्मन्यपसृते तान्यस्थीनि धाता संष्टव्यं ब्रह्म मकरोत्तेन वज्रे
णाभेद्येनाप्रष्टव्येण ब्रह्मास्थिं संभूतेन विष्णुप्रविष्टेनैन्द्रो विश्वरूपं जघान शिरसां चास्यच्छेदनमकरोत् तस्मादनंतरं विश्वरूपगात्रमथ न संभवंत्वाष्ट्रोत्पादितमेवा रं वृत्रमिंद्रो
जघान ४१ तस्याद्वैधीभूतायां ब्रह्मव्यायां भयादिन्द्रो देवाज्यं पर्यत्यज दप्सु संभवां च शीतलां मानससं रोगतां नलिनीं प्रतिपेदे तत्र चैश्वर्ययोगादणुमात्रो भूत्वा विसमं
थिं प्रविवेश ४२ अथ ब्रह्मव्याभयप्रणष्टे त्रैलोक्यनाथेऽचीपतौ जगदनीश्वरं बभूव देवान रजस्तमश्चा विवेश मंत्रान प्रावर्तत महर्षिणारक्षां सिपादुरभवच्च ब्रह्मचोत्साद
नं जगामानिंद्राश्चावल्लोकाः सुप्रष्टव्या बभूवुः ४३

२८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

अथ देवाः ऋषयश्चायुषः पुत्रं न हृषं नाम देवाज्येऽभिपिपिचुर्न हृषः पंचभिः शतैर्योतिर्पाललाटेऽजलद्भिः सर्वतेजो हरेस्त्रिविष्टपं पालयां बभूव ४४ अथ लोकाः प्रकृतिमापे
दिरेस्वस्थाश्च दृष्ट्वाश्च बभूवुः ४५ अथो वाच न हृषः सर्वमांशको पशुकुमुपस्थितमृते शचीमिति स एव मुक्ता शचीसमीपमगमदुवाचैनां सुभमेऽहमिंद्रो देवानां भजस्व मा
मितितं शची प्रत्युवाच प्रकृत्या त्वं धर्मवत्सलः सोमवंशो ब्रह्मश्च नार्हसि परपत्नी धर्षणं कर्तुमिति ४६ तामथो वाच न हृष एन्द्रं पदमध्यास्यते मयाऽहमिंद्रस्य राज्यं रत्नहरो ना
त्राधर्मः कश्चिन्मिंद्रो पशुकृतेति सा तमुवाचास्ति मम किंचिद्रतमपर्यवसितं तस्यावभृथेत्वा मुपगमिष्यामि कैश्चिद्देवा हो भिरिति स शच्यैवमभिहितो जगाम ४७ अथ
शची दुःखशोकार्ता भर्तृदर्शनलालसान हृषभयगृहीता बृहस्पतिमुपागच्छत्स च तामत्युद्दिग्नां दृष्ट्वैव ध्यानं प्रविश्य भर्तृकार्यं तत्परां ज्ञात्वा बृहस्पतिरुवाचानेनैव व्रतेन तप
सा चान्विता देवीं वरदा मुपश्रुतिमाह्वयत दासाते इन्द्रं दर्शयिष्यतीति साऽथ महानियमस्थिता देवीं वरदा मुपश्रुतिं मंत्रैराह्वयति सोपश्रुतिः शचीसमीपमगादुवाच चैनामिय
मस्मीति त्वयाऽऽहृतो पस्थिता किं ते प्रियं करवाणीति तामूर्ध्वा प्रणम्यो वाच शची भगवत्यर्हसि मे भर्तारं दर्शयितुं त्वं सत्याकृता चेति सैनं मानसं संरोऽनयत्तत्रेन्द्रं विसमं थिग
तमदर्शयत् ४८ तामथ पत्नीं रुशां ग्लानां चिंद्रो दृष्ट्वा चिंतयां बभूव अहो मम दुःखमिदमुपगतं न ग्रहिमा मियमन्विष्य यत्पत्न्यभ्यगमदुःखार्तेति तामिंद्र उवाच कथं वर्तयसी
तिसा तमुवाच न हृषो मामाह्वयति पत्नीं कर्तुं कालश्चास्य मया कृत इति तामिंद्र उवाच गच्छ न हृषस्त्वया वाच्योऽपूर्वेण माष्टपियुक्तेन यानेन त्वमधिरूढ उद्ब्रह्मस्वोति ॥ इन्द्र
स्य महंति वाहनानि संति मनः प्रियाण्याधिरूढानि मया त्वमन्येनोपया तु मर्हसीति सैव मुक्ता हृष्टा जगामेन्द्रोऽपि विसमं थिमेवा विवेश भूयः ४९ अथेन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वा ता
मुवाच न हृषः पूर्णः सकाल इति तं शच्य ब्रवीच्छ्रेण यथोक्तं स महर्षियुक्तं वाहनमधिरूढः शचीसमीपमुपागच्छत् ५० अथ मैत्रावरुणिः कुंभयो निरगस्य ऋषिवरो महर्षीन्
धिक्षिमाणां स्ता ब्रह्मपेणापश्यत्पद्मां च तमस्पृशत्ततः स न हृषमब्रवीदकार्यं प्रवृत्तपापपतस्वमर्हसि सपो भवयावहूभिर्गिरयश्च तिष्ठेयुस्तावदिति स महर्षिवावयसमकालमे
व तस्माद्याना दवापतत् ५१ अथानिंद्रं पुनस्त्रैलोक्यमभवत्ततो देवाः ऋषयश्च भगवंतं विष्णुं शरणमिंद्रार्थेऽभिजग्मुर्बुध्नैर्भगवन्निद्रं ब्रह्म हत्याभिभूतं तत्रा तु मर्हसीति
ततः स वरदस्तान ब्रवीदश्वमेधं यज्ञं वैष्णवं शक्रोऽभियजतां ततः स्वस्थानं प्राप्स्यतीति ततो देवाः ऋषयश्चेंद्रनापश्यन्त्यदा तदा शची भूचुर्गच्छ सुभगे इन्द्रमानयस्वोति सा पु
नस्तत्सरः समभ्यगच्छ दिंद्रश्च तस्मात्सरसः प्रत्युत्थाय बृहस्पतिमभिजगाम बृहस्पतिश्चाश्वमेधं महाकृतं शक्राया हरत्तत्र रुष्णसारंगं मेध्यमश्वमुत्सृज्य वाहनं तमेव कृत्वा
इंद्रं मरुत्पतिं बृहस्पतिः स्वस्थानं प्रापयामास ५२ ततः स देवरा इदे वैर्ऋषिभिः स्तूयमानस्त्रिविष्टपस्थो निष्कल्मषो बभूव ब्रह्मव्यां चतुर्धुस्थाने पुवानिताऽग्निवनस्पति
गोपुव्यमजदेवमिंद्रो ब्रह्मतेजः प्रभापोपहंति शत्रुवधं कृत्वा स्वस्थानं प्रापितः ५३

४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३

५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२ ब्राह्मणमाहात्म्यकथनपरोक्षधर्मः स्पष्टार्थः ६३ शत्रियमाहात्म्यमप्याह सत्रमिति ६४ उपसंहृति यदेतदिति यदेतद्ब्रह्मसत्रगतं तेजोऽग्नीषोमी
आकाशगंगागतश्चपुराभरद्वाजोमहर्षिरुपास्पृशन्नक्रमानुक्रमताविष्णुनाऽभ्यासादितः सभरद्वाजेन संसलिलेन पाणिनोरसिताडितः सलक्षणोरस्कः संवृतः ५४
भृगुणामहर्षिणाशसोऽग्निः सर्वभक्षत्वमुपानीतः ५५ अदिति वैदेवानामन्नमपचदेतुक्त्वाऽसुराह्ननिष्यंतीति तत्र बुधो व्रतचर्या समाप्ता वागच्छदिति चावोच
द्विक्षादेहीति तत्र देवैः पूर्वमेतत्प्राश्यं नान्येनेत्यदिति भिक्षां नादादथ भिक्षा प्रत्याख्यानरूपितेन बुधेन ब्रह्मभूतेनादितिः शप्तादितिरुदरे भविष्यति व्यथा विवस्वतो द्विती
यजन्मन्यंडसंज्ञितस्य अंडमातुरदित्यामारितं समार्तं डो विवस्वानभवच्छाद्धे देवः ५६ दक्षस्य यावैदुहितरः पठिरा संस्ताभ्यः कश्यपायत्रयोदश प्रादाद्दशधर्माय दशम
नवे सप्तविंशतिर्मिदवेता सुतुल्या सुनक्षत्राख्यांगता सुसोमो रोहिण्यामभ्यधिकं प्रीतिमानभूतस्तस्ताः शिष्टाः पत्न्यर्ह्यर्प्यावत्यः पितुः समीपंगत्वे ममर्थं शशं सुर्भगवन्नस्मा
सुतुल्यप्रभावा सुसोमो रोहिणी प्रत्यधिकं भजतीति सोऽब्रवीद्यक्षमैनमाविश्ये तोते दक्षशापाः सोमं राजानं यक्षमाविवेश स यक्षमणाऽऽविष्टो दक्षमगादक्षश्चैनं ब्रवीन्नसं वत
यसीति तत्र त्रयः सोममबुवन्क्षीयसे यक्षमणापाश्चिमायां दिशिसमुद्रेहिरण्यसरस्तीर्थं तत्र गत्वा आत्मानमभिषेचयस्वेत्यथागच्छः सोमस्तत्र हिरण्यसरस्तीर्थं गत्वा चात्म
नः सेचनमकरोत् सन्नात्वा चात्मानं पाप्मनो मोक्षयामास तत्र चावभासितस्तीर्थे यदा सोमस्तदा प्रभृति च तीर्थं तत्प्रभासमिति नाम्नाख्यातं बभूव ५७ तच्छापादद्या
पिक्षीयते सोमोऽभावा स्यात्तरस्थः पौर्णमासीमात्रेऽधिष्ठितो मेघलेखाप्रतिच्छन्नं वपुर्दृश्यति मेघसदृशं वर्णमगमत्तदस्य शशलक्षमविमलमभवत् ५८ स्थूलशि
रामहर्षिर्मरोः प्रागुत्तरे दिग्विभागे तपस्तेपेत तस्तस्य तपस्तप्यमानस्य सर्वगंधवहः शुचिर्वायुर्वायमानः शरीरमस्पृशत्सतपसा तापित शरीरः कृशो वायुनोपवीज्यमा
नो हृदये परितोषमगमत्तत्र किल तस्यानिलव्यजनकृतपरितोषस्य सद्यो वनस्पतयः पुष्पशोभानि दर्शितवंत इति स एतान् शशापन सर्वकालं पुष्पवंतो भविष्यथेति ॥
५९ नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखो नाम पुरामहर्षिर्वभूव तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्राद् आहूतो नागतस्तेनामर्षितेनात्मगात्रोऽप्यमासमुद्रः स्तिमितजलः कृतः स्वेद
प्रस्यंदनसदृशश्चास्यलवणभावो जनितः ६० उक्तश्चाप्यपेयो भविष्यस्येत्तत्तेतोयं वडवामुखसंज्ञितेन पेपीयमानं मधुरं भविष्यति तदेतदद्यापि वडवामुखसंज्ञि
तेनानुवर्तिना तोयं समुद्रात्पीयते ६१ हिमवतो गिरेर्दुहितरमुमां कन्यारुद्रश्चक्रे भृगुरपि च महर्षिर्हिमवतं मागत्याब्रवीत् कन्यामिमामिदेहीति तमब्रवीद्विमवानभि
लक्षितो वरोरुद्र इति तमब्रवीत् भृगुर्यस्मात्त्वयाऽहं कन्यावरणकृतभावः प्रत्याख्यातस्तस्मात्तत्त्वानां भवान्भाजनं भविष्यतीति ६२ अद्य प्रभृत्येतदवा स्थितं पृथिविच
नंतदेवं विधमाहात्म्यं ब्राह्मणानाम् ६३ क्षत्रमापि च ब्राह्मणप्रसादा देवशाश्वतीमव्ययां च पृथिवीं पत्नीमभिगम्य बुभुजे ६४ यदेतद्ब्रह्माग्नीषोमीयं तेन जगद्धार्यते ६५
उच्यते ॥ सूर्याचंद्रमसौ चक्षुः केशाश्चैवांशवः स्मृताः ॥ बोधयंस्तापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् ६६

यमस्तस्तेन वते जसा जगद्धार्यते ऽतो जगदप्याग्नीषोमीयमित्यर्थः ६५ सूर्याचंद्रमसावग्नीषोमीयं चक्षुः परमेश्वरे ब्राह्म्यामुत्पन्नत्वात् केशाश्चैवांशवः किरणाः बोधयंश्चैव तापयन्त्यर्थः ६६

तोजगद्वर्षयतो यस्मात्तस्मात्तौ हृषी हृष्यते रित्तस्येयुपधात् किंवितिकित्वं अलुक्समासः हृषी अग्नीषोमीकेशावशृङ्गवांशुयस्य स हृषीकेश इत्यर्थः ६७ हरिनामनिर्वक्ति इत्येति इलोपहृतसहविदेः पादि
मंत्रेणाहूतो ईतयोगाद्यज्ञभागं हरे हरणं कुर्वे ऽतो ईत हरिरित्यर्थः वर्णं अहरिरे हरि मणि तुल्यस्तस्माद् हरिरिति ६८ ऋतधामाश्रयं निर्वक्ति धामेति धामशब्दो लोकसारवाची ऋतमवधितं धाम सत्तास्फूर्तिरूपं यस्य
संस्तधामेत्यर्थः ६९ नष्टांजले ममांघ्रं धारणीं विंदति लभत इति गोविंद इत्यर्थः ७० हीनानित्यक्तानि रोमाणी वरोमाण्यं शवोऽवयवा येन स शिपिनिं क्लृप्त इत्यर्थः तेन शिपिना रूपेण परिकल्पितं विष्टं येना
ऽतोऽयं शिपिविष्ट इत्यर्थः ७१ । ७२ अधोन ईवेद हरणवलायां पातालं ईतं ७३ अजशब्दं निर्वक्ति न हीति ७४ नीतेति सत्यभाषित्वात् ७५ पृथिव्यं भेजं सितवाय्वाकाशोत्पत्तदुभयात्मत्वाद्वा
सत्पनामाहमित्यर्थः पौष्करे मन्नाभिकमलोत्थे ७६ सत्त्वेन तापयेत पात्यते वासत्वं तनोति विस्तारयति वासत्वं सत्त्वमस्त्यस्मिन्निति सत्त्वतः सत्त्वपूर्वकमेव सर्वकमाचरतीति सत्त्वतः सत्त्वत एव सत्त्वतः ।

बोधनात्तापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ॥ अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पांडुनंदन ॥ हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ६७ इलोपहृतयोगेन हरे भागं व्रतुष्वहम् ॥
वर्णं श्वमे हरि श्रेष्ठस्तस्माद्हरिहं स्मृतः ६८ धामसारो हि भूतानां मृतं चैव विचारितम् ॥ ऋतधामाततो विप्रैः सद्यश्चाहं प्रकीर्तितः ६९ नष्टां च धारणीं पूर्वमर्षिर्देवैरुहा
गताम् ॥ गोविंद इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुतः ७० शिपिविष्टेति चारख्यायां हीनरोमाचयो भवेत् ॥ तेनाविष्टं तु यत्किंचिच्छिपिविष्टेति च स्मृतः ७१ यास्कोमासु
पिरव्यग्रो नैक्यज्ञे पुगीतवान् ॥ शिपिविष्ट इति ह्यस्मादुह्यनामधरो ह्यहम् ७२ स्तुत्वामां शिपिविष्टेति यास्वक्रपिरुदारधीः ॥ मत्प्रसादादधोन ईनिरुक्तमभिजग्मि
वान् ७३ नहि जातो न जायेयं न जनिष्ये कदाचन ॥ क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः ७४ नोक्तपूर्वमया क्षुद्रमश्लीलं वा कदाचन ॥ ऋताब्रह्मसुता सामे सत्या
देवी सरस्वती ७५ सच्चासच्चैव कौंतेय मया वैशितमात्मनि ॥ पौष्करे ब्रह्मसदने सत्यं माष्टपयो विदुः ७६ सत्त्वान्नच्युतपूर्वोऽहं सत्त्वं वै विद्विमतकृतम् ॥ जन्मनीहामवे
त्सत्त्वं पौर्विकं मे धनं जय ७७ निराशीः कर्मसंयुक्तः सत्त्वतश्चाप्यकल्मषः ॥ सात्वतज्ञानदृष्टोऽहं सत्त्वतामिति सात्वतः ७८ कृपाभिमेदिनीं पार्थ भूत्वा कार्णाय सोमहान् ॥
कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मात्कृष्णोऽहमर्जुन ७९ मया संश्लेषिता भूमिरद्विव्योमचवायुना ॥ वायुश्च तेजसा सार्धं वैकुण्ठं ततो मम ८० निर्वाणं परमं ब्रह्म धर्मोऽसौ पर
उच्यते ॥ तस्मान्नच्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा ८१ पृथिवी न भसी चोभे विश्रुते विश्वतो मुखे ॥ तयोः संधारणार्थं हि मामधोक्षजं मंजसा ८२

तापुस्तान्तापलन योस्तनुविस्तारे आभ्यासत्त्वशब्दपूर्वाभ्यां डः । तत्पर्वमरुद्रधामित्यत्र श्रुतो मन्वर्थो यस्तप्यत्ययो बाहुलकात्सत्त्वशब्दादपि अंते तद्विज्ञातानुकरणमेव मातिपदिकं । सद्रूपतद्वतः सत्त्वतः
आर्षभवेत् तेषामिदं तत्र सात्वतं पांचात्रादितज्जपज्ञानेन दृष्टोऽहं सात्वतो वेत्यभिप्रेत्याह सत्त्वादिति ७७ निराशीः कर्मनिष्क्रामकर्म ७८ कृपामीति कृष्णाय सोलां गलकीलरूपी ७९ विशब्दः
पक्षिवाचीव्योमचारित्वसाम्प्रदायुतेजसोर्मैषरूपास्वप्नुचरतेतः कुः पृथ्वी शब्दश्चाकाशचक्षुः एतेषां समाहारो विकुण्ठवर्णममेन विकुण्ठशब्द उत्पन्नः विकुण्ठानामयं श्लेषणकर्ता विकुण्ठ इत्यभिधान्याह
मपेति विगताकुंडः पंचानां भूतानां मेलने अस्मात्पृथग्यस्य सः विकुण्ठः स्वार्थे तद्विज्ञातः इति स्पष्टोऽर्थः ८० । ८१ अथ इति पृथिवी अक्षुभ्यासावित्यतोऽक् आकाशः तेषां संजयतिसंज्ञेन धारणीत्यथोक्षज
इत्याह पृथिवीति अधोक्षशब्दपूर्वात्संज्ञेः कः अनिदितामिति नकारलोपः ८२

निर्वचनतरमाह निरुक्तमिति प्राग्वशेषज्ञशालेकदेशे ८३ एकपदैःपृथक्पदैः अतिसततर्गच्छेपस्मितिजः अतसातत्यगमनेऽस्माद्गुः घोषः दुहप्रपूणेऽस्मादौणादिकःसःगुणभूभावो जायतेऽस्मात्सर्वमितिजः जगद्व्यपस्थितजन्मस्थानमित्यर्थः ८४ ममवद्विस्वरूपस्याधिषोर्बर्कमितिशेषः ८५ । ८६ त्रयोधातवउपाभिभूताःसंत्यस्यसन्निधातुः ८७ । ८८ । ८९ विभु पदव्याचक्षे नचादिमिति ९० । ९१ । ९२ त्रीणिककुदानुचपदेशाःस्कंधपोत्रदंष्ट्रायस्यत्रिककुदःशरीरस्येतिसामानाधिकरण्यं ९३ विशेषेणरिणक्तिरवानापरिसंख्यानाख्यंप्रविलयंकरोतीति

निरुक्तेवेदविदुषोवेदशब्दार्थचिंतकाः ॥ तेमागायंतिप्राग्वशेअधोक्षजइतिस्थितिः ८३ शब्दएकपदैरेपव्याहृतःपरमार्षिभिः ॥ नान्योद्विधोक्षजोलोकेकृतनारायणंप्रभुम् ८४ घृतंममाचिषोलोकेजंतूनांप्राणधारणम् ॥ घृताचिरहमव्यग्रैवेदज्ञैःपरिकीर्तितः ८५ त्रयोहिधातवःख्याताःकर्मजाइतियेऽस्मृताः ॥ पितृश्रेष्ठाचवायुश्चएषसंघातउच्यते ८६ एतैश्चधार्यतेजंतुरेतैःक्षीणैश्चक्षीयते ॥ आयुर्वेदविदस्तस्मात्त्रिधातुंमांप्रचक्षते ८७ त्रयोहिभगवान्धर्मःख्यातोलोकेषुभारत ॥ नैघंडुकपदाख्यानेविद्विमांष्टृषमुत्तमम् ८८ कपिर्वराहःश्रेष्ठधर्मश्चष्टृषउच्यते ॥ तस्माद्दृषाकपिप्राहकश्यपोमांप्रजापतिः ८९ नचादिनमध्यंतथाचैवनांतंकदाचिद्विदंतेसुराश्चासुराश्च ॥ अनाद्योह्यमध्यस्तथाचाप्यनंतःप्रगीतोऽहमीशोविश्रुलोकसाक्षी ९० शुचीनिश्रवणीयानिशुणोमीहधनंजय ॥ नचपापानिदृह्यामिततोऽहंवैशुचिश्रवाः ९१ एकगुंगःपुराभूत्वावराहोनेदिवर्धनः ॥ इमांचोद्धृतवान्भूमिमेकगुंगस्ततोह्यहम् ९२ तथैवासंत्रिककुदोवाराहैरूपमास्थितः ॥ त्रिककुत्सेनविख्यातःशरीरस्यतुमापनात् ९३ विरिचइतियत्प्रोक्तंकपिलंज्ञानचिंतकैः ॥ सप्रजापतिरेवाहंचेतनात्सर्वलोककृत् ९४ विद्यासहायवंतंमामादित्यस्थंसनात्तनम् ॥ कपिलंप्राहुराचार्याःसारख्यानिश्चितनिश्चयाः ९५ हिरण्यगर्भोऽनुतिमान्यएषच्छंदसिस्तुतः ॥ योगैःसंपूज्यतेनित्यंसएवाहंभुविऽस्मृतः ९६ एकविंशति साहस्रंऋग्वेदंमांप्रचक्षते ॥ सहस्रशाखंयत्सामयेवैवेदविदोजनाः ९७ गायंत्यारण्यकेविप्रामद्भक्तास्तेहिदुर्लभाः ॥ षट्पंचाशतमष्टौचसत्रिशतमित्युत ९८ यस्मिन्शाखायजुर्वेदोऽहमाध्ययवेऽस्मृतः ॥ पंचकल्पमथर्वाणंकृत्याभिःपरिद्वंद्वितम् ९९ कल्पयंतिहिमांविप्राअथर्वाणविदस्तथा ॥ शाखाभेदाश्चयैकेचिद्याश्चशाखासुमीतयः १०० स्वरवर्णसमुच्चाराःसर्वास्तान्विद्विमल्लतात् ॥ यत्तद्वयशिरःपार्थसमुदेतिवरप्रदम् १ सोऽहमेवोत्तरेभागेऽक्रमाक्षराविभागवित् ॥ वामादेशितमार्गेणमत्प्रसादान्महात्मना २ पांचालेनक्रमःप्राप्तस्तस्माद्भूतात्सनातनात् ॥ बाअव्यगोत्रःसबभौप्रथमंक्रमपारगः ३ नारायणाद्वरंलब्ध्वाप्राप्ययोगमनुत्तमम् ॥ क्रमंप्रणीयशिक्षांचप्रणयित्वासगालवः ४ कंडरीकोऽथराजाचब्रह्मदत्तःप्रतापवान् ॥ जातीमरणजंदुखंस्मृत्वाऽस्मृत्वापुनःपुनः ५

विरिचइत्यर्थः रेचनादितिपाठेरेचनाद्वारातत्साध्यंचेतनमेवलक्षणार्थं ९४ कपिलपीतं आदित्यपुरुषप्रकृत्यच्छांदोगेअप्रणत्वात्सर्वैवमुवर्णइतिश्रुतेः ९५ छंदसिसमर्पितोऽहमाभिमानोऽसुवात्माभुविस्तुतः ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १ क्रमविभागःपदद्वयमादायपूर्वविभुज्योत्तरमुत्तरेणसंदध्यात् यथा अग्निमीळेहोपुरोहितंपुरोहितंयज्ञस्येत्यादि अक्षरविभागःपदविभागःवामेतिवामदेवादिधेनव्यानमर्गेणमामाराधयतापांचालेनमुनिनेतिसंबंधः २ । ३ । ४ कंडरीकइतिकुलनाम साहजन्मिकंजन्मादिदुःखंस्मृत्वातीव्रतमवरागपाच्छीघ्रयोगिनांसंपदमैश्वर्यगतःप्राप्तइतिस्वार्थः ५

६ । ७ । ८ अपाहरजाशितवानुरुद्रइतिशेषः ९ तच्छूलंकर्तृ ११० आवयोर्नरनायणपोरंतिकादागच्छदामंतं ११ तत्तेजसाश्रूतेजसा १२ । १३ एवंसमुद्धतमुड्डीयामंतंरुद्रं १४

सप्तजातिपुरुषव्यायोगानांसंपदगतः ॥ पुराऽहमात्मजःपार्थप्रथितःकारणांतरे ६ धर्मस्यकुरुशार्दूलततोऽहंधर्मजःस्मृतः ॥ नरनायणौपूर्वतपस्तेपतुरव्ययम् ७ धर्मयानंसमारूढौपर्वतेगंधमादने ॥ तत्कालसमयेचैवदक्षयज्ञोवभूवह ८ नचैवाकल्पयद्भागंदक्षोरुद्रस्यभारत ॥ ततोदधीचिवचनादक्षयज्ञमपाहरत् ९ सप्तर्जशूलंकोपेनप्रज्वलंतंमुहुर्मुहुः ॥ तच्छूलंभस्मसात्कृत्वादक्षयज्ञंसविस्तरम् ११० आवयोःसहसाऽऽगच्छद्वदर्याश्रममंतिकात् ॥ वेगेनमहतापार्थपतन्नारायणोरसि ११ ततस्तत्तेजसाऽऽविष्टाःकेशानारायणस्यह ॥ बभूवुर्मज्जवर्णास्तुततोऽहंमंजुकेशवान् १२ तच्छूलंविनिर्धूतंहुंकारेणमहात्मना ॥ जगामशंकरकरंनारायणसमाहृतम् १३ अथरुद्रउपाधावत्तादृषीतपसान्वितौ ॥ ततएनंसमुद्धृतंकंटेजग्राहपाणिना १४ नारायणःसविश्वात्मातेनास्यशितिकंठता ॥ अथरुद्रविद्यार्थमिषीकानंरुद्धरन् १५ मंत्रैश्चसंयुजोऽऽशुसोऽभवत्परशुर्मेहान् ॥ क्षितश्चसहसातेनखंडनंप्राप्तवास्तदा १६ ततोऽहंखंडपरशुःस्मृतःपरशुखंडनात् ॥ अर्जुनउवाच ॥ अस्मिन्पुद्गेतुवार्ण्येयत्रैलोक्यज्ञमनेतदा १७ कौजयंप्राप्तवास्तत्रशंसैतन्मेजनार्दन ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तयोःसंलग्नयोर्बुद्धेरुद्रनारायणात्मनोः १८ उद्विष्टाःसहसारुक्ताःसर्वलोकस्तदाऽभवन् ॥ नायुह्यात्पावकःशुभ्रंमखेपुसुहुतंहविः १९ वेदानप्रतिभांतिस्मरुषीणांभावितात्मनाम् ॥ देवानुरजस्तमश्चैवसमाविशितुस्तदा १२० वसुधासंचकंपेचनमश्चविपफालह ॥ निष्प्रभाणिचतेजांसिब्रह्माचैवासनच्युतः २१ अगाच्छोपंसमुद्रश्चहिमवांश्चव्यशीर्यत ॥ तस्मिन्नेवंसमुत्पन्नेनिमित्तेपांडुनंदन २२ ब्रह्मातृतोदेवगणैर्ऋषिभिश्चमहात्मभिः ॥ आजगामाशुतदेशंयत्रयुद्धमवर्तत २३ सौंजलिप्रग्रहोभूत्वाचतुर्वक्रोनिरुक्तगः ॥ उवाचवचनंरुद्रलोकानामस्तुवैशिवम् २४ न्यस्यायुधानिविश्वेजगतोहितकाम्यया ॥ यदक्षरमथाव्यक्तमीशंलोकस्यभावनम् २५ कूटस्थंकर्तृनिर्द्वंद्वमकर्तेतिचयंविदुः ॥ व्यक्तिभागतस्यास्यएकामूर्तिरियंशुभा २६ नरोनारायणश्चैवजातोधर्मकुलोद्भवौ ॥ तपसामहतायुक्तौदेवश्रेष्ठौमहाव्रतौ २७ अहंप्रसादजस्तस्यकुतश्चिन्तारणांतरे ॥ त्वंचैवक्रोधजस्तातपूर्वसर्गसनातनः २८ मयाचसाद्धैवरदविबुधैश्चमहर्षिभिः ॥ प्रसादयाऽऽशुलोकानांशांतिर्भवतुमाचिरम् २९ ब्रह्मणात्वेयमुक्तस्तुरुद्रःक्रोधाग्निस्तृजन् ॥ प्रसादयामासततोदेवंनारायणंप्रभुम् ॥ शरणंचजगामाऽऽद्यंवरंयंवरदंप्रभुम् १३० ततोऽथवरदोदेवोजितक्रोधोजितेंद्रियः ॥ प्रीतिमानभवत्त्ररुद्रेणसहसंगतः ३१ ऋषिभिर्ब्रह्मणाचैवविबुधैश्चसुपूजितः ॥ उवाचदेवमीशानमीशःसजगतोहरिः ३२

शितिकंठताकुण्ठावर्णस्यनारायणस्यसंबंधात्रीलकंठत्वरुद्रेणतइत्यर्थः १९ हरीकैवपरशुतांप्राप्ताक्षिप्तआक्षिप्तस्तेनरुद्रशूलैरुद्रेणवा १६ रुद्रस्यखंडपरशुत्वमसिद्धिस्तुमदनपत्वादित्यर्थः १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२

यस्त्वावेतिसमावेतियस्त्वामनुसमामनु ॥ नावयोरंतरं किंचिन्मातेऽप्युद्धिरन्यथा ३३ अद्यप्रभृतिश्रीवत्सःशृलांकोमेभवत्वयम् ॥ ममपाण्यंकितश्चापिश्रीकंठ
स्त्वंभविव्यसि ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवंलक्षणमुत्पाद्यपरस्परकृतं तदा ॥ सख्यंचैवानुलंघ्यारुद्रेणसहितावृषी ३५ तपस्तेपतुरव्यग्रौविसृज्यत्रिदिवौकसः ॥
एषतेकथितःपार्थनारायणजयोमृधे ३६ नामानिचैवगुह्यानिनिरुक्तानिचभारत ॥ ऋषिभिःकथितानीहयानिसंकीर्तितानि ३७ एवंबहुविधैरूपैश्चरामाहि
वसुंधराम् ॥ ब्रह्मलोकंचकौतेयगोलोकंचसनातनम् ३८ मयात्वरक्षितोयुद्धेमहांतंप्राप्तवानजयम् ॥ यस्तुतेसोऽप्रतोयातिथुद्धेसंप्रत्युपस्थिते ३९ तंविद्विरुद्धं कौ
तेयदेवदेवकर्पादिनम् ॥ कालःसएवकथितःक्रोधजेतिमयातव १४० निहतास्तेनैवपूर्वहतवानसियानरिपून् ॥ अप्रमेयप्रभावंतं देवदेवमुपापतिम् ॥ नमस्वदेवप्र
यतोविश्वेशंहरमक्षयम् १४१ यश्चेकथितःपूर्वक्रोधजेतिपुनःपुनः ॥ तस्यप्रभावएवाग्रेयच्छ्रुतंतेधनंजय १४२ ॥ इति श्रीमहामारुते शान्ति० मोक्ष० नारायणी
येद्विचत्वारिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥ शौनकउवाच ॥ सौतेसुमहदाख्यानंभवतापरिकीर्तितम् ॥ यच्छ्रुत्वामुनयःसर्वेविस्मयं परमंगताः १ सर्वा
श्रमाभिगमनंसर्वतीर्थावगाहनम् ॥ नतथाफलदंसौतेनारायणकथायथा २ पावितांगाःस्मसंवृताःश्रुत्वेमात्मादितःकथाम् ॥ नारायणाश्रयांपुण्यांसर्वपापप्रमो
चनीम् ३ दुर्दर्शोभगवान्देवःसर्वलोकनमस्कृतः ॥ सब्रह्मकैःसुरैःरुत्तैरन्यैश्चैवमहर्षिभिः ४ दृष्टवान्नारदोयतुदेवनारायणंहरिम् ॥ नूनमेतद्वचनमतंतस्यदेवस्यसूत
ज ५ यदृष्टवानजगन्नाथमनिरुद्धतनौस्थितम् ॥ यत्प्राद्रवत्पुनर्भूयोनारदोदेवसत्तमौ ६ नरनारायणोद्रुंकारणंतद्रवीहिमे ॥ सौतिरुवाच ॥ तस्मिन्यज्ञेवर्तमा
नेराज्ञःपारिक्षितस्यैव ७ कर्मांतरेषुविधिवद्वर्तमानेषुशौनक ॥ कृष्णद्वैपायनव्यासपृष्टिविदनिर्धिप्रभुम् ८ परिपप्रच्छराजेंद्रःपितामहापितामहम् ॥ जनमेजय
उवाच ॥ श्वेतद्वीपान्निवृत्तेनारदेनसुरार्षिणा ९ ध्यायताभगवद्वाक्यंचेष्टितंकिमतःपरम् ॥ बदर्याश्रममागम्यसमागम्यचतावृषी १० कियंतंकालमवसत्कोकथा
पृष्टवांश्चसः ॥ इदंशतसहस्राद्धिभारतारव्यानविस्तरात् ११ आमंथ्यमतिमंथेनज्ञानोदधिमनुत्तमम् ॥ नवनीतंयथादध्रोमलयाच्चंदनंयथा १२ आरण्यकंचवेदे
भ्यओपधिभ्योऽष्टतंयथा ॥ समुद्रतमिदं ब्रह्मन्कथाऽष्टतमिदंयथा १३ तपोनिधेव्योक्तंहिनारायणकथाश्रयम् ॥ सर्वशोभगवान्देवःसर्वभूतात्मभावनः १४ अहो
नारायणंतेजोदुर्दर्शं द्विजसत्तम ॥ यत्राविशंतिकल्पांतेसर्वब्रह्मादयःसुराः १५ ऋषयश्चसमंभवांश्चकिंचिच्चराचरम् ॥ नततोऽस्तिपरमंयेपावनंदिविचेहच १६ सर्वा
श्रमाभिगमनंसर्वतीर्थावगाहनम् ॥ नतथाफलदंचापिनारायणकथायथा १७ सर्वथापाविताःस्मेहश्रुत्वेमात्मादितःकथाम् ॥ हरेर्विश्वेश्वरस्येहसर्वपापप्रणाशनीम् १८

२। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८

१९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५ जालपादाहंसास्तदंकितभुजोहंसपादांकितभुजौचक्रलक्षणौचक्रांकितपादौ ३६। ३७

नचित्रंरुतवास्तत्रयदार्योमेधनंजयः ॥ वासुदेवसहायोयःप्राप्तवानजयमुत्तमम् १९ नचास्यकिंचिदप्राप्यमन्येलोकेवपित्रिषु ॥ त्रैलोक्यनाथोविष्णुःसयथाऽऽसी
त्साह्यकृत्सवै २० धन्याश्चसर्वएवासन्ब्रह्मंस्तेममपूर्वजाः ॥ हितायश्रेयसेचैवयेपामासीज्जनार्दनः २१ तपसाऽथसुहृदोहिभगवानलोकपूजितः ॥ यंदृष्टवंतस्ते
साक्षाच्छ्रीवत्सांकविभूषणम् २२ तेभ्योघन्यतरश्चैवनारदःपरमेष्ठिजः ॥ नचाल्पतेजसपृष्टिर्वेत्तिनारदमव्ययम् ॥ श्वेतद्वीपंसमासाद्ययेनदृष्टःस्वयंहरिः ॥ देवप्र
सादानुगतंव्यक्तंततस्यदर्शनम् २४ यदृष्टवांस्तदादेवमनिरुद्धतनौस्थितम् ॥ बदरीमाश्रमंयतुनारदःप्राद्रवत्पुनः २५ नरनारायणोद्रुंकिंतुत्कारणंसुने ॥
श्वेतद्वीपान्निवृत्तश्चनारदःपरमेष्ठिजः २६ बदरीमाश्रमंप्राप्यसमागम्यचतावृषी ॥ कियंतंकालमवसत्प्रश्नान्कावपृष्टवांश्चह २७ श्वेतद्वीपादुपावृत्तेतस्मिन्वासुमहा
त्मानि ॥ किमब्रूतामहात्मानोनरनारायणावृषी २८ तदेतन्मेयथातत्त्वंसर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ वैशंपायनउवाच ॥ नमोभगवतेतस्मैव्यासायामिततेजसे २९
यस्यप्रसादाद्ब्रह्मामिनारायणकथामिमाम् ॥ प्राप्यश्वेतमहाद्वीपंदृष्ट्वाचहरिमव्ययम् ३० निवृत्तो नारदोराजंस्तरसांमेरुमागमत् ॥ हृदयेनोद्ब्रह्मभारंयदुक्तं परमा
त्मना ३१ पश्चादस्याभवद्वाज्रनात्मनःसाध्वसंमहत् ॥ यद्वत्वाहूरमध्वानंक्षेमोपुनरिहागतः ३२ मेरोःप्रचक्रामततःपर्वतंगंधमादनम् ॥ निपपातचखत्तूर्णवि
शालांवदरीमनु ३३ ततःसदृशेदेवौपुराणावृषिसत्तमौ ॥ तपश्चरंतौसुमहदात्मानिष्ठौमहाव्रतौ ३४ तेजसाऽभ्यधिकौसूर्यात्सर्वलोकविरोचनात् ॥ श्रीवत्सलक्ष
णौपूज्यौजटामंडलधारिणौ ३५ जालपादभुजौतौतुपादयोश्चक्रलक्षणौ ॥ व्यूहोरस्कौदीर्घभुजौतथामुष्कचतुष्किणौ ३६ पाष्टिंतावष्टदंश्रौमेघौघसदृशस्वनौ ॥
स्वास्यौपृथुललाटौचसुसुहनुनासिकौ ३७ आतपत्रेणसदृशेशिरसीदेवयोस्तयोः ॥ एवंलक्षणसंपन्नौमहापुरुषसंज्ञितौ ३८ तौदृष्ट्वानारदोदृष्टस्ताभ्यांचप्रति
पूजितः ॥ स्वागतेनाभिमाव्याथपृष्टश्चानामयंतथा ३९ बभूवार्तंगतमतिनिरीक्ष्यपुरुषोत्तमौ ॥ सदोगतास्तत्रयेवैसर्वभूतनमस्कृताः ४० श्वेतद्वीपेमयादृष्टा
स्तादृशावृषिसत्तमौ ॥ इतिसंचित्यमनसाकृत्वाचाभिप्रदक्षिणम् ४१ सचोपविशेशेतत्रपीठेकुशमयेऽशुभे ॥ ततस्तौतपसांवासौयशसांतेजसामपि ४२ ऋषीशम
दमोपेतौकृत्वापौर्वाहिकंविधिम् ॥ पश्चान्नारदमव्यग्रौपाद्यार्घ्याभ्यामथार्चतः ४३ पीठयोश्चोपविष्टौतौकृतातिथ्याद्विकौट्टपौ ॥ तेषुतत्रोपविष्टेषुसदेशोऽभिव्य
राजत ४४ आज्याहुतिमहाज्वालैर्यज्ञवाटोयथाजग्निभिः ॥ अथनारायणस्तत्रनारदंवाक्यमब्रवीत् ४५ सुखोपविष्टंविश्रांतंकृतातिथ्यं सुखस्थितम् ॥ नरनारा
यणावूचतुः ॥ अपीदानींसभगवान्परमात्मासनातनः ४६ श्वेतद्वीपेत्वयादृष्टआवयोःप्रकृतिःपरा ॥ नारदउवाच ॥ दृष्टोमेपुरुषःश्रीमान्विश्वरूपधरोऽव्ययः ४७
सर्वलोकाहितंत्रस्थास्तथादेवाःसहर्षिभिः ॥ अद्यापिचैनंपश्यामिमुवांपश्यन्सनातनौ ४८

३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८

४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९ अष्टनलोत्सेषामित्यत्रनलवत्पूर्वयुक्तत्वात्तलशब्देनांगुलं ग्राह्यं तलेतिपाठेऽस्तस्यतलमंगुलोच्छ्रायमेवभवति ६०।६१।६२
६३ एकांतगतबुद्धिभिरव्यभिचरितबुद्धिभिः ६४।६५।६६।६७ ॥ इतिशान्तिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभाष्यदीपेतिचत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥ ॥ ॥ धन्यो
ऽस्तिपुण्यायेभूतपंचकात्मकंशरीरंस्मनस्कंयेनसृष्टंपोविद्यासह । योविचैकलभ्यस्तस्यैवद्वारेणविंशतीत्युक्तंत्रायमर्थः आदित्यमंडलांतःस्थेनारायणेसम्यग्दत्तदृष्टिःपुरुषस्तदेकाग्रतयायदाशरीरंसर्वात्म

यैर्लक्षणैरुपेतःसहरिरव्यक्तरूपपृष्ठ ॥ तैर्लक्षणैरुपेतौहिव्यक्तरूपधरौयुवाम् ४९ दृष्टौयुवामयातत्रतस्यदेवस्यपार्श्वतः ॥ इहैवचामतोऽस्म्यस्यविसृष्टःपरमात्म
ना ५० कोहिनामभवेत्तस्यतेजसायशसाश्रिया ॥ सदशस्त्रिपुलोकेपुक्रतेधर्मात्मजौयुवाम् ५१ तेनमेकथितःकृत्स्नोधर्मःक्षेत्रज्ञसंज्ञितः ॥ प्रादुर्भावाश्चकथिताभ
विप्याइहयेयथा ५२ तत्रयेपुरुषाःश्वेताःपंचेंद्रियविवर्जिताः ॥ प्रतिबुद्धाश्चतेसर्वभक्ताश्चपुरुषोत्तमम् ५३ तेऽर्चयंतिसदादेवंतैःसार्धंरमतेचसः ॥ प्रियभक्तोहिभ
गवान्परमात्माद्विजप्रियः ५४ रमतेसोऽर्च्यमानोहिसदाभागवत्प्रियः ॥ विश्वभृत्सर्वगोदेवोभावोभक्तवत्सलः ५५ सकर्ताकारणंचैवकार्यंचातिबलद्युतिः ॥ हेतु
श्चाह्नाविधानंचतत्त्वंचैवमहायज्ञाः ५६ तपसायोज्यसोऽऽत्मानंश्वेतद्वीपात्परंरहियत् ॥ तेजइत्यभिविरुद्धातंसर्वयभासाश्वभासितम् ५७ शान्तिःसात्रिपुलोकेणवि
हिताभावितात्मना ॥ एतयाशुमयाबुद्धानैष्ठिकंन्रतमास्थितः ५८ नतत्रसूर्यस्तपतिनसोमोऽभिविराजते ॥ नवायुर्वातिदेवेशेतपश्चरतिदुश्चरम् ५९ वेदीमष्ट
नलोत्सेषांभूमावास्थायविश्वकृत् ॥ एकपादस्थितोदेवऊर्ध्वबाहुरुदङ्मुखः ६० सांगानावर्तयन्वेदांस्तपस्तेपेसुदुश्चरम् ॥ यद्ब्रह्माऋषयश्चैवस्वयंपशुपतिश्चयत्
६१ शेषाश्चविबुधश्रेष्ठादेत्यदानवराक्षसाः ॥ नागाःसुपर्णागंधर्वाःसिद्धाराजर्षयश्चये ६२ हव्यंकव्यंचसततंविधियुक्तंप्रयुजते ॥ कृत्स्नंतुतस्यदेवस्यचरणानुपति
ष्ठतः ६३ याःक्रियाःसंप्रयुक्ताश्चएकांतगतबुद्धिभिः ॥ ताःसर्वाःशिरसादेवःप्रतिगृह्णातिवैस्वयम् ६४ नतस्यान्यःप्रियतरःप्रतिबुद्धैर्महात्मभिः ॥ विद्यतेत्रिपुलोके
पुततोऽस्यैकांतिकंगतः ६५ इहचैवागतस्तेनविसृष्टःपरमात्मना ॥ एवंमेभगवान्देवःस्वयमाख्यातवान्हरिः ६६ आसिष्येतत्परोभूत्वायुवाम्भ्यामहानित्यशः ६७
॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनारायणीयेत्रिचत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥ नरनारायणावूचतुः ॥ धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसियते
दृष्टःस्वयंप्रभुः ॥ नहितंदृष्टवान्कश्चित्प्रभयोनिरपिस्वयम् १ अव्यक्तयोनिर्भगवान्दुर्दर्शःपुरुषोत्तमः ॥ नारदैतद्विनौसत्यंवचनंसमुदाहृतम् २ नास्यभक्ताप्रिय
तरोलोकेकश्चनविद्यते ॥ ततःस्वयंदर्शितवान्स्वमात्मानंद्विजोत्तम ३ तपोहितप्यतस्तस्ययत्स्थानंपरमात्मनः ॥ नतत्संप्राप्तुकश्चित्तेह्यावांदिजोत्तम ४

नविस्मरतिदादृग्धसर्वांगोभवति ततआदित्यपुरुषाकारंमनःक्रमेणपुरुषाकृतिपरित्यज्यअणुःस्मितमात्राकारोनखचंद्रमात्राकारोवाभवेत् एवंसूक्ष्मीकृतंमनःअकारार्थेविराजिअनिरुद्धालयेहकारे
प्रवेशयेत्तदप्यनिरुद्धाकारतांपरित्यज्योकारार्थेसुखात्मनिप्रयुज्यालयेमनसितदपिमकारार्थेअंतर्पामिसंकर्षणालयेजिविशुद्धत्वंपदार्थेप्रविशतिमपिपरित्यज्यचतुर्थेऽर्धमात्रार्थेजुद्धेब्रह्मणिवासुदेवालयेमहा
काशकल्पेघटाकाशावत्प्रविशेदिति १।२।३।४

५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ विशालांबदरी २० भगवदवताराणांस्वस्तीत्यासिषातत्पालनीयस्यविश्वस्यकल्याणंचितितंभवति २१

याहिमूर्यसहस्रस्यसमस्तस्यभवेद्युतिः ॥ स्थानस्यसामभवेत्तस्यस्वयंतेनविराजता ५ तस्मादुतिष्ठतेविप्रदेवादिश्वभुवःपतेः ॥ क्षमाक्षमावतांश्रिष्ठययाभूमिस्तु
युज्यते ६ तस्माच्चोतिष्ठतेदेवाःसर्वभूतहिताद्रसः ॥ आपोहितेनयुज्यतेद्रव्यंप्राप्तुर्वतिच ७ तस्मादेवसमुद्भूतंतेजोरूपगुणात्मकम् ॥ येनसंयुज्यतेसूर्यस्ततोलो
केविराजते ८ तस्मादेवात्समुद्भूतःस्पर्शस्तुपुरुषोत्तमात् ॥ येनस्मयुज्यतेवायुस्ततोलोकान्विवात्यसौ ९ तस्माच्चोतिष्ठतेशब्दःसर्वलोकेश्वरात्मभोः ॥ आका
शंयुज्यतेयेनततस्तिष्ठत्यसंवृतम् १० तस्माच्चोतिष्ठतेदेवात्सर्वभूतगतंमनः ॥ चंद्रमायेनसंयुक्तःप्रकाशगुणधारणः ११ सहोत्पादकंनामतत्स्थानंवेदसंज्ञितम्
विद्यासहायोयत्रास्तेभगवान्हव्यकव्यभृक् १२ येहिनिष्कल्पालोकेपुण्यपापविवर्जिताः ॥ तेषांवैक्षेममध्यानंगच्छतांद्विजसत्तम १३ सर्वलोकेतमोहंताआदि
त्योद्धारमुच्यते ॥ आदित्यदग्धसर्वांगादृश्याःकेनचित्कचित् १४ परमाणुभूताभूत्वातुतंदेवंप्रविशंत्युत ॥ तस्मादपिचनिर्मुक्ताअनिरुद्धतनौस्थिताः १५
मनोभूतास्ततोभूत्वाप्रयुज्यंत्प्रविशंत्युत ॥ प्रयुज्याच्चपिनिर्मुक्ताजीवंसंकर्षणंततः १६ विशंतिविप्रप्रवराःसाख्याभागवतैःसह ॥ ततस्त्रैगुण्यहीनास्तेपरमात्मानमं
जसा ॥ प्रविशंतिद्विजश्रेष्ठाःक्षेत्रज्ञंनिर्गुणात्मकम् ॥ सर्वावांसंवासुदेवंक्षेत्रज्ञंविद्धितत्त्वतः १८ समाहितमनस्काश्चनियताःसंयतेंद्रियाः ॥ एकांतभावोपगतावा
सुदेवंविशंति १९ आवामपिचधर्मस्यसृष्टेजातौद्विजोत्तम ॥ रम्याविशालामाश्रित्यतपउग्रंसमास्थितौ २० येतुतस्यैवदेवस्यप्रादुर्भावाःसुरप्रियाः ॥ भविष्यं
तित्रिलोकस्थास्तेपांस्वस्तीत्यथोद्विज २१ विधिनास्वेनयुक्ताभ्यांयथापूर्वंद्विजोत्तम ॥ आस्थिताभ्यांसर्वकृच्छ्रंन्रतसम्यगनुत्तमम् २२ आवाम्यामपिदृष्टस्वं
श्वेतद्वीपेतपोधन ॥ समागतोभगवतासंकल्पंकृतवांस्तथा २३ सर्वहिनौसंविदितंत्रैलोक्येसचराचरे ॥ यद्भविष्यतिष्ठतंवावर्ततेवाशुभाशुभम् ॥ सर्वसतेकथित
वान्देवदेवोमहासुने २४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वातयोर्वाक्यंतपस्युग्रैश्चवर्ततौ ॥ नारदःप्रांजलिर्भूत्वनारायणपरायणः २५ जजापविधिवन्मंत्रान्नाराय
णगतान्बहून् ॥ दिव्यवर्षसहस्रंहिनरनारायणाश्रमे २६ अवसत्समहातेजानारदोभगवावृषिः ॥ तमेवाभ्यर्चयन्देवंनरनारायणौचतौ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारते
शान्तिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनारायणीयेचतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कस्याचिक्वथकालस्यनारदः
परमेष्ठिजः ॥ देवंकृत्वायथान्यायंपित्र्यंचक्रेततःपरम् १ ततस्तंवचनंप्राहज्येष्ठोधर्मात्मजःप्रभुः ॥ कदज्यतेद्विजश्रेष्ठदेविपित्र्येचकल्पिते २

२२।२३।२४।२५।२६।२७ ॥ इतिशान्तिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभाष्यदीपेचतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥ ॥ ॥ देवतांकांपजेतेत्यादिमश्रजात

स्योत्तरमुक्तंविधिनाकेनशुहुयाहैवपिप्रयत्नयेवचेत्तस्योत्तरमाह कस्यचित्क्वथेत्यादिना १।२

३ । ४ । ५ ममपितरं प्रजापतिं ब्रह्मापरमेष्ठिं तिस्रं वधः नरदो देवज्ञापात्मजापतेः स काशात्पुनर्जन्म प्रापेति हरिवंशेति तस्य ब्रह्मणः ६ नारायणविद्योतत्रिके पूजादौ ७ श्रुतिश्चेति अग्निष्व
सादीन् पुत्रान् पितरो देवा अघ्याप्यासुरैः सह युद्धं गतास्तत्तिथिरोपितानां तेषां श्रुतिः प्रनष्टा प्रतिभाति तस्ते पुत्रेभ्य एव वदमधीतव्यं तद्व्याख्यायिकापुराणांतरमसिद्धास्त्विति ८ । ९ । १० पूर्वपु

त्वयामतिमताश्रितत्नमेशंसयथागमम् ॥ किमेतत्क्रियते कर्मफलवाज्यं किमिष्यते ३ ॥ नारद उवाच ॥ त्वयैतत्कथितं पूर्वदेवैर्कर्तव्यमित्यापि ॥ दैवतंच परोयज्ञः
परमात्मा सनातनः ४ ततस्तद्भावितो नित्यं यजेवैकुण्ठमव्ययम् ॥ तस्माच्च प्रसृतः पूर्वब्रह्मालोकपितामहः ५ ममवैपितरं प्रीतः परमेष्ठ्यजीजनत् ॥ अहं संकल्प
जस्तस्य पुत्रः प्रथमकल्पितः ६ यजामिवैपितृन्साधो नारायणविद्योतते ॥ एवं स एव भगवान्पितामातापितामहः ७ इज्यते पितृयज्ञे प्रुतथानित्यं जगत्पतिः ॥
श्रुतिश्चाप्यपरो देवी पुत्रान् हि पितरोऽयजन् ८ वेदश्रुतिः प्रनष्टा च पुनरध्यापिता सुतैः ॥ ततस्ते मंत्रदाः पुत्राः पितृत्वमुपपोदरे ९ नूनं सुरैस्तद्विदितं युवयोर्भावितात्म
नोः ॥ पुत्राश्च पितरश्चैव परस्परमपूजयन् १० त्रीन् पिंडान्यस्य वै पृथ्व्यां पूर्वदत्त्वा कुशानिति ॥ कथं तु पिंडं संज्ञाति पितरो लेभिरेपुरा ११ ॥ नरनारायणावचतुः ॥
इमा हि धरणीं पूर्वेनष्टासागरमेखलां ॥ गोविंद उज्ज्वाराऽऽश्वारा हं रूपमास्थितः १२ स्थापयित्वा तु धरणीं स्वस्थाने पुरुषोत्तमः ॥ जलकर्मलसिंहांगोलोककार्यार्थ
मुद्यतः १३ प्राप्ते चाद्विकाले तु मध्यदेशगतैरवौ ॥ दंष्ट्राविलग्रांस्त्रीन् पिंडान् विधूय सहस्राग्रभुः १४ स्थापयामास वै पृथ्व्यां कुशानां स्तीर्य नारद ॥ स तेष्वात्मान
मुद्दिश्य पित्र्यं च क्वेयथाविधि १५ संकल्पयित्वा त्रीन् पिंडान् स्वैर्नैवाविधिनाग्रभुः ॥ आत्मगात्रोष्मसंभूतैः स्नेहगर्भैस्तिलैरपि १६ प्रोक्ष्यापवर्गं देवेशः प्राङ्मुखः कृत
वान्स्वयम् ॥ मर्यादास्थापनार्थं च ततो वचनमुक्तवान् १७ ॥ वृषाकपि रुवाच ॥ अहं हि पितरः स्रुमुद्यतो लोककृत्स्वयम् ॥ यस्य चिंतयतः सद्यः पितृकार्यविधीन्प
रान् १८ दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्धूता ममैते दक्षिणां दिशम् ॥ आश्रिता धरणीं पिंडास्तस्मात्पितर एव ते १९ त्रयोभूतिं विहीनवै पिंडमूर्तिं धरास्त्वमे ॥ भवंतु पितरो लो
के मया सृष्टाः सनातनाः २० पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिपुण्ड्रं पुंसं स्थितः २१ नास्ति मतोऽधिकः कश्चिद्वोवाऽन्योऽन्यो मया स्व
यम् ॥ को वाममपितालोके अहमेव पितामहः २२ पितामहपिताचैव अहमेवात्र कारणम् ॥ इत्येतदुक्त्वा वचनं देवदेवो वृषाकपिः २३ वराहपर्वते विप्रदत्त्वापि
डान्सविस्तरान् ॥ आत्मानं पूजयित्वैव तत्रैवादर्शनं गतः २४ एषा तस्यास्थितिर्विप्रपितरः पिंडसंज्ञिताः ॥ लभंते सततं पूजां वृषाकपि वचो यथा २५ ये यजंति पितृ
न्देवान्गुरुंश्चैवातिथींस्तथा ॥ गाथैव द्विजमुख्यांश्च पृथिवीमातरं यथा २६ कर्मणामनसा वाचा विष्णुमेव यजंति ते ॥ अंतर्गतः स भगवान्सर्वसत्त्वशरीरगः २७

पृथ्व्यां कुशान्दन्वातत्र पित्राद्युद्देशेन पिंडान्यस्यापूजयन्निति संवधः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ अहं हि पितरः पितृन् १८ विष्णोः शालग्राम इव पितृणां पूतयः पिंडा
एवैषाहं दंष्ट्राभ्यामिति १९ । २० पितापितामहश्चेत्यादिना आर्द्धसर्वविष्णुवैवत्त्वमेवेति पित्र्यप्रकारोदाशितः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

२८ ॥ इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठे भारतभाष्ये पंचमत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ श्रुतेति अस्त्यतात्पर्यं सर्वभूतात्म
के विष्णोर्दोहमकुर्वाणेन परमेश्वरः सम्यगाराधनीमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ गुरवे बृहस्पतये

समः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखदुःखयोः ॥ महान्महात्मा सर्वात्मानां नारायण इति श्रुतः २८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्ति० मोक्ष० नारायणीये पंचमत्वारिंशदधिकत्रिंश
ततमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वेतन्नारदो वाक्यं नरनारायणे रितम् ॥ अत्यंतं भक्तिमान् देवेष्कांति त्वमुपेयिवान् १ प्रोप्यवर्षसहस्रं तु नरनारा
यणाश्रमे ॥ श्रुत्वा भगवदारव्यानं दंष्ट्राचहरि मव्ययम् २ हिमवतं जगामाऽऽश्रयत्रास्य स्वकआश्रमः ॥ तावपि ख्याततपसो नरनारायणावृषी ३ तस्मिन्नेवाश्रमे
म्येते पतुस्तप उतमम् ॥ त्वमप्यमितविकांतः पांडवानां कुलोद्भवः ४ पावितात्माऽयं संवृत्तः श्रुत्वे मामादितः कथाम् ॥ नैव तस्यापरो लोको नायं पार्थिवसत्तम ५ कर्म
णामनसा वाचा यो द्विप्याद्विष्णुमव्ययम् ॥ मज्जंति पितरस्तस्य नरवेशाश्च तः समाः ६ यो द्विप्याद्विधुधधेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ॥ कथं नाम भवेद्वैप्य आत्मा लोकस्य
कस्यचित् ७ आत्मा हि पुरुषव्याघ्रज्ञेयो विष्णुरिति स्थितिः ॥ य एष गुरुस्माकं ऋषिर्गंधर्वती सुतः ८ तेनैतत्कथितं तात माहात्म्यं परमव्ययम् ॥ तस्माच्छ्रुतं मया
चेदं कथितं च तवानघ ९ नारदेन तु संप्राप्तः सरहस्यः ससंग्रहः ॥ एष धर्मा जगन्नाथात्साक्षान्नारायणावृष १० एव मे परमहान् धर्मः स ते पूर्वच्युतोत्तम ॥ कथितो हरिगीता
सुसमासविधिकल्पितः ११ कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्विन्नारायणं भुवि ॥ को ह्यन्यः पुरुषव्याघ्र महाभारतकृद्वेत् १२ धर्मात्रानां विधांश्चैको ब्रूयात्तमृते प्रभुम् १३
वर्ततां ते महायज्ञो यथा संकल्पितस्त्वया ॥ संकल्पिताश्रमे धस्त्वं श्रुतधर्मश्च तत्त्वतः १४ ॥ सौति रुवाच ॥ एतन्महदारव्यानं श्रुत्वा पार्थिवसत्तमः ॥ ततो यज्ञसमा
प्त्यर्थं क्रियाः सर्वाः समारभत १५ नारायणीयमारव्यानमेतत्ते कथितं मया ॥ प्रष्टेन शौनकाद्येह नैमिषारण्यवासिषु १६ नारदेन पुरायद्वैगुरवे तु निवेदितम् ॥ ऋषी
णां पांडवानां च शृण्वतोऽकृष्णभीष्मयोः १७ सहिपरमर्षिर्जैनभुवनपतिः पृथुधरणिधरः श्रुतिविनयविधिः ॥ शमनियमनिधिर्यमनियमपरो द्विजवरसाहितस्तवचभव
तु गतिर्हरिर्मरहितः १८ असुरवधकरस्तपसां निधिः सुमहतां यज्ञसांच भाजनम् ॥ मयुकैः महाकृतधर्मविदां गतिदोऽभ्यदो मखभागहरोऽस्तु शरणं सते १९ त्रिगु
णो विष्णुश्चतुरात्मधरः पूर्तेष्टयोश्च फलभागहरः ॥ विदधातु नित्यमजितोऽतिचलोगतिमात्मर्गा सुकृतिनामृषीणाम् २० तं लोकसाक्षिणमजं पुरुषं पुराणं रविर्वर्णमी
श्वरं गतिं बहुशः ॥ प्रणम्य मे कमेन सोयतः सलिलोद्भवोऽपि तमृषिप्रणतः २१

१७ सहीति सनारायणः शमस्यनियमो निग्रहस्तत्परः यमनियमाश्चर्पचर्पचर्पार्हिसादयः सत्पादयश्च १८ कृतधर्मः कृतयुगधर्मः सत्पादयस्तद्विदां १९ चत्वारो वासुदेवसंस्कर्षणप्रयुज्जानि रुद्राख्या आ
त्मानस्तान्धारयति सतया पूर्ववाप्यादि इष्टमहिषोवादि आत्मगां प्रत्यक्तव्यमाभिनी २० सलिलमुद्भवो यस्य सनारायणः शेषशायी तनृषिवासुदेवं २१

लोकस्याप्यक्तदेव्यानिः अमृतस्यमोक्षस्यपदस्थानं पदपदवीयं हेउदार तद्वत् धृतमितिपाठांतरेष्यात् यतात्मभिर्निरुद्धचित्तैः २२ ॥ इति शान्तिपर्वणि मोक्षार्थमपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपि पदचत्वारिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ श्रुतंभगवतस्तस्येत्यादिरध्यायोह्यपीवावतारस्यप्रयोजनमाहात्म्यं चमतिपादयति तस्य तात्पर्यंरजस्तमोभ्यांवेदान्तारिस्तोहितार्थोभवंति सत्येनत्वर्थैतःसम्यक्प्रकाशंतइति १ । २ ह्यपकव्यभुजः मूलधिभुजादित्वात्कः अकारांतःशब्दः उदकपूर्वेषुज्ञानकोणे मद्दोदयोतत्समीपे इदमुत्तरान्वयि ३ । ४ अपूर्वमागहर्ह ५ अपूर्वमद्भुतं ६ । ७ । ८ । ९ दशितवांस्तदश्चिशिररूपं १० वेदोवेदहत्वेवेदाध्यायीवेदहरणमित्यादिकंसर्वभगवद्दोलाभामात्रमितिप्रुष्टस्योतरेवस्थंतज्ञत्वे

सहिलोकयोनिरमृतस्यपदंस्सूक्ष्मंपरायणमचलंहिपदम् ॥ तत्सांख्ययोगिभिरुद्गरवृत्तबुद्धचायतात्मभिरिदं सनातनम् २२ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्ष
धर्मपर्वणि नारायणीये पदचत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥ शौनकउवाच ॥ श्रुतं भगवत्स्तस्यमाहात्म्यं परमात्मनः ॥ जन्मधर्मदृष्टे चैव न नारा
यणात्मकम् १ महावराहसृष्टाचर्षिडोत्पत्तिः पुरातनी ॥ प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथापरिकल्पितः २ तथाच नः श्रुतो ब्रह्मन्कथ्यमानस्त्वयाऽन्य ॥ हव्यकव्यभुजो
विष्णुरुदक्पूर्वमहोदधौ ३ यच्च तत्कथितं पूर्वत्वया ह्यशिरोमहत् ॥ तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ४ किंतुत्पादितं पूर्वहरिणालोकधारिणा ॥ रूपं प्रभावं महता
मपूर्ववीमतां वर ५ दृष्ट्वा हि विबुधश्रेष्ठमपूर्वमभितौजसम् ॥ तदश्वशिरसं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोन्मुने ६ एतन्नः संशयं ब्रह्मन्पुराणं ज्ञानसंभवम् ॥ कथयस्वोत्तममते महापु
रुपनिर्मितम् ७ पाविताः स्मत्स्वया ब्रह्मन्पुण्यां कथयता कथाम् ॥ सौतिरुवाच ॥ कथयिष्यामि ते सर्वपुराणवेदसंमितम् ८ जगौ यद्भगवानव्यासो राज्ञः पारिक्षित
स्यैव ॥ श्रुत्वाऽश्वशिरसो भूतिं देवस्य हरिर्मधसः ९ उत्पन्नसंशयो राजा एतदेवमचोदयत् ॥ जनमेजय उवाच ॥ यतर्हं शितवान्ब्रह्मा देवं ह्यशिरोधरम् १० किमर्थं
तत्समभवत्तन्ममाचक्ष्वसत्तम ॥ वैशंपायन उवाच ॥ यत्किंचिदिह लोके वैदेहसत्त्वं विशांपते ११ सर्वपंचभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिभिः ॥ ईश्वरो हि जगत्सृष्टा प्रभुर्ना
रायणो विराट् १२ भूतांतरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च ॥ भूतप्रलयमत्यंतं शृणुष्व नृपसत्तम १३ धरण्यामथ लीनायामप्सु चैकार्णवे पुरा ॥ ज्योतिर्भूते जले चा
पिलीने ज्योतिषि चानिले १४ वायौ चाकाशसंलीने आकाशे च मनोनुगे ॥ व्यक्ते मनसि संलीने व्यक्ते चाव्यक्ततांगते १५ अव्यक्ते पुरुषं याते पुंसि सर्वगतेऽपि च ॥
तमेषु भावत्सर्वं न प्राज्ञाय तर्कि च न १६ तमसो ब्रह्म संभूतं तमो मुला मृतात्मकम् ॥ तद्विश्वभावसंज्ञांतं पौरुषी तनुमाश्रितम् १७ सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत्प्रधानं प्रच
क्षते ॥ तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम १८ विद्यासहायवान्देवो विष्वक्सेनो हरिः प्रभुः ॥ अप्स्वेव शयनं च केनिद्रायोगमुपागतः १९

नमृधैमेवतावदुपक्रमते यत्किंचिदिति ११ ईश्वरबुद्धिभिरिचरसंकल्पमात्रैः १२ लयमाह भूतेति १३ । १४ व्यक्तेमहसत्त्वेमनोलीनतन्महत्त्वोऽप्यव्यक्ततांशुण्यस्याम्भावस्थांगवेसति १५ पुरुषत्वमर्थं पुंसिसर्वगतैर्ब्रह्मणिनीनेसतिमलयावस्थायांतमएवाभवत्सर्वं विशेषविज्ञानंसर्वंशुभमित्यर्थः १६ तमसःसकाशातद्ब्रजगत्कारणपरम्योमारुपमुत्पन्नं तमःकुतउत्पन्नमित्याकांशापामाह तमो मूलामृतमवमिति अधिग्राममात्रात्मकमुरगश्चरज्जुमात्रात्मकः तन्मूलामृतंत्वावस्थतमसाउपेतंसद्विधेभावाःसर्वैरुपसंज्ञानामतर्दंतप्रपंचात्मकमित्यर्थः पौरुषावैराजी १७ अनिरुद्धएवसुखरूपोऽव्यक्तसंज्ञितोज्ञेयः १८ विद्यानिविशेषचिन्मात्राकारायेतोद्भूतिः अप्सुनिविशेषेब्रह्मणिशानंनबकेविलयंनगाम १९

स एयचिद्रूपोजगतः सृष्टिर्चितयन्बहुस्यां प्रजापेयेतीति न कुर्वन् २० । २१ परमेष्ठां हि अनिरुद्धत्वं कारान् संभूतमाविर्भूतोद्गमा २२ । २३ पद्मस्य पत्रे अर्धे कदेशे २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९
३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ रजस्तमोऽप्यामिभूतेन दृष्टान्ते रीश एव जपध्यानादिना ज्ञानलाभायैव सुखराणी प्रदत्वा शपेनाह औनमस्ते इति ३८ तुभ्यं तव लोकवाम
प्रकाशकः स वासी स्वयं भूतस्य ३९ त्वत्तोम इति ननु 'ज्ञानमप्रतिमं यस्वेव रागयं च जगत्पतेः ॥ ऐश्वर्यं चैव परमं श्रसहसिद्धं च तुभ्यं' इति स्मृत्या 'सदा परमी सां च केयमदम् यत्रास्तिकस्माच्च विभेमीति

जगत्स्थितयन्सृष्टिचित्रावहुगुणोद्भवाम् ॥ तस्यचित्तयतःसृष्टिमहानात्मगुणःस्मृतः २० अहंकारस्ततोजातोब्रह्मासत्तुचतुर्मुखः ॥ हिरण्यगर्भोभगवान्सर्वलो-
कपितामहः २१ पद्मेऽग्निरुद्धात्संभूतस्तदापद्मनिर्भक्षणः ॥ सहस्रपत्रेषुतिमानुपविष्टःसनातनः २२ ददृशेऽहुतसंकाशोलोकानापोमयान्प्रभुः ॥ सत्वस्थःपर-
मेष्ठीसततोभूतगणान्सृजन् २३ पूर्वमेवचपद्मस्यपत्रेसूर्याशुसप्रभे ॥ नारायणकृतौविंदूअपामास्तांगुणोत्तरो २४ तावपश्यत्समगवाननादिनिधनोच्युतः ॥
एकस्तत्राभवद्विंदुर्मध्वाभोरुचिरप्रभः २५ सतामसोमधुर्जातस्तदानारायणाज्ञया ॥ कठिनस्त्वपरोविंदूःकैटभोराजसस्तुतः २६ तावभ्यधावतांश्रिष्ठौतमोरज-
गुणान्वितौ ॥ बलवंतौगदाहस्तौपद्मनालानुसारिणौ २७ ददृशातेऽरविंदस्थंब्रह्माणममितप्रभम् ॥ सृजंतंप्रथमंवेदांश्चतुरश्वारुविग्रहान् २८ ततोविग्रहवंतौ
तौवेदानृदृष्टाऽसुरोत्तमौ ॥ सहसाजगदहर्तुर्वेदान्ब्रह्मणःपश्यतस्तदा २९ अथतौदानवश्रेष्ठौवेदान्पृथ्व्यसनातनान् ॥ रसांविशितुस्तूर्णमुदक्पूर्वमहोदधौ ३०
ततोहृतेषुवेदेषुब्रह्माकश्मलमाविशत् ॥ ततोबचनमीशानंप्राहृदैर्दिनाकृतः ३१ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ वेदामेपरमंचक्षुर्वेदामेपरमंबलम् ॥ वेदामेपरमंधामवेदामे
ब्रह्मचोत्तरम् ३२ ममवेदाहृताःसर्वेदानवाम्यांवलदितः ॥ अंधकाराहिमेलोकाजातावेदैर्दिनाकृताः ३३ वेदानृतेहिर्किंकुर्गालोकानांसृष्टिमुत्तमाम् ॥ अहोवतम
हहुःखंवेदनाशनजंमम ३४ प्राप्तुंनोतिहृदयंतीव्रशोकपरायणम् ॥ कोहिशोकार्णवेमग्रंमामितोऽयसमुद्धरेत् ३५ वेदांस्तोऽश्वानयेन्नष्टान्कस्यचाहंप्रियोमवे ॥
इत्येवंभाषमाणस्यब्रह्मणोत्पसत्तम ३६ हरेःस्तोत्रार्थमुक्ताशुद्धिर्द्विभृतांवर ॥ ततोजगोपरंजप्यंसांजलिप्रग्रहःप्रभुः ३७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॐनमस्ते
ब्रह्महृदयनमस्तेममपूर्वज ॥ लोकाद्यभुवनश्रेष्ठसारव्ययोगनिधेप्रभो ३८ व्यक्ताव्यक्तकराचित्यक्षेमंपंथानमास्थित ॥ विश्वभुक्स्वर्भूतानामंतरात्मब्रयोनि-
ज ॥ अहंप्रसादजस्तुभ्यंलोकधामस्वयंभुवः ३९ त्वतोमेमानसंजन्मप्रथमांद्विजपूजितम् ॥ चाक्षुषंवेद्वितीयंमेजन्मचासीत्पुरातनम् ४० त्वत्प्रसादाद्युमेजन्म
द्वतीयंवाचिकंमहत् ॥ त्वत्श्रवणजंचापिचतुर्थंजन्ममेविभो ४१

वस्माद्ब्रह्मेभ्यस्तद्वितीयोद्देभ्यर्भवति इति श्रुत्या तद्वाप्येव च ब्रह्मणः स्वतः सिद्धज्ञानत्वमुक्तं । सति च ज्ञाने जन्मांतरांमर्त्योक्तिकथेतस्य सप्तजन्मान्मुच्यते । अभ्युपगमे स्वाज्ञानसिद्धज्ञानस्यैव फलं । अतोऽप्यर्थमोक्षाधर्मांश्चाख्यायामिति चेदप्रब्रम् । अत्र ब्रह्मकारादुत्पन्नश्चतुर्मुखः स्वस्वपैराज रूपं सर्वनामरूपात्मकमनुसंदधानो मर्यते पदापदाय च त्रपकांशतत न द्वे दोषाभिमितितार्तवेति वैराजानि जन्मानितीति । स्थूलप्रपञ्चामकमानसोमगद्गाराभनसृष्टिकरप्रथमं वैराजं जन्म । रूपप्रपञ्चात्मकेषां भुवतोऽपि बाह्यत्वाद् द्वितीयं ४० वचनमात्रोपस्थापितमेकस्वर्गाद्यात्मकं ततोऽपि बाह्यत्वाच्चतुर्थं । अत्यभ्युपगम्य तयोऽन्तरंगस्योपस्थापकं वेदात्मानाममपंचततोऽपि बाह्यत्वाच्चतुर्थं ४१

नासत्यमिति अभिषेवत्यप्राणजं जन्ममर्गधर्मं वात्मकं नाभोहेत्वपूर्वकं रूपं स्मारकतया ततोऽपि च हिरित्वा त्वं चर्म । अहं ब्रह्मा अहं तर्शनं संस्कारजं वासनात्मकं स्वाप्नपंचमं च ततोऽपि बाह्यं पृष्ठं ४२ त
तोऽपि बाह्यं पश्यते गम्यत इति वापनीयं वापनीयं सर्वं प्राणिधीवासनोद्भोपकं कर्णात्मकमिदं सप्तमं । इतोऽपि बाह्यं स्वेच्छुद्धिं प्राप्नोति ४३ । सर्वे पुकार्ये प्यनुगतत्वात् पिताऽहं च त्वत्सत्तयैव कार्यसप्तकं रूपेण
नासत्यं चापि मे जन्म त्वत्सत्तयैव परममुच्यते ॥ अहं जं चापि मे जन्म त्वत्सत्तयैव पृष्ठं विनिर्मितम् ४२ इदं च सप्तमं जन्म पद्मजन्मेति वै प्रभो ॥ सर्वे सर्वे ह्यहं पुनस्तु तत्रिगुणवर्जितं ४३
प्रथमं पुंडरीकाक्षः प्रधानगुणकल्पितः ॥ त्वमीश्वरः स्वभावश्च कर्मबंधः स्वयं भुवः ४४ त्वया विनिर्मितोऽहं वेदे च ध्रुवयोतिगः ॥ ते मे वेदाहृताश्च धुरंधो जातोऽस्मि जाय
हि ४५ ददस्व चक्षुषि मम प्रियो हं ते प्रियोऽस्मि ॥ एवं स्तुतः स भगवान् पुरुषः सर्वतो मुखः ४६ जहौ निद्रामथ तदा वेदकार्यार्थमुच्यतः ॥ ऐश्वर्येण प्रयोगेण द्वितीयां तनुमा
स्थितः ४७ सुनासिकेन कायेन भूत्वा चंद्रप्रभस्तदा ॥ कृत्वा हयशिरः शुभ्रवेदानामालयं प्रभुः ४८ तस्य पूर्वो स भवद्यौः स नक्षत्रतारका ॥ केशाश्चास्याभवन् दीर्घारवे
रंशुसमप्रभाः ४९ कर्णावाकाशपातालैल्ललाटं भूतधारिणी ॥ गंगासरस्वती श्रोण्यौ भुवावास्तां महोदधी ५० चक्षुषी सोमसूर्या तेनासां संध्या पुनः स्मृता ॥ ॐ कारस्त्व
थ संस्कारो विपुज्जिह्वा च निर्मिता ५१ दंताश्च पितरो राजन्सोमपादतिविश्रुताः ॥ गोलोको ब्रह्मलोकश्च ओष्ठावास्तां महात्मनः ५२ ग्रीवा चास्याभवद्वाज्रकालरा
त्रिगुणोत्तरा ॥ एतद्वयशिरः कृत्वा नाना मूर्तिभिरावृतम् ५३ अंतर्दधौ स विश्वेशो विवेश चरसां प्रभुः ॥ रसां पुनः प्रविष्टः श्वयो गं परममास्थितः ५४ शैल्यं स्वरं समा
स्थाय उद्रीतं प्रासृजत्स्वरम् ॥ सस्वरः सानुनादी च सर्वशः स्निग्ध एव च ५५ वभूवांतर्महीभूतः सर्वभूतगुणोद्भूतः ॥ ततस्तावसुरौ कृत्वा वेदान्समयबंधनान् ५६
रसातले विनिक्षिप्यतः शब्दस्ततो दुतौ ॥ एतस्मिन् तरे राजन्देवो हयशिरोधरः ५७ जग्राह वेदान् खिलान् रसात्तलगतान् हरिः ॥ प्रादाच्च ब्रह्मणे भूयस्ततः स्वां प्रकृतिं
मतः ५८ स्थापयित्वा हयशिर उदकपूर्वमहोदधौ ॥ वेदानामालयं चापि भूवाश्च शिरास्ततः ५९ अथ किंचिदपश्यंतौ दानवौ मधुकैटभौ ॥ पुनराजं गतुस्तत्र वे
गितौ पश्यतां चतौ ६० यत्र वेदा विनिक्षिप्तास्तत्स्थानं शून्यमेव च ॥ तत उत्तममास्थाय वेगं लवतां वरौ ६१ पुनरुत्तस्थतुः शीघ्रं रसानामालयात्तदा ॥ दृष्ट्वा ते च
पुरुषं तमेवादिकरं प्रभुम् ६२ श्वेतं चंद्रविशुद्धाभमनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ भूयोऽप्यमिदं विना तं निद्रायोगमुपागतम् ६३ आत्मप्रमाणरचिते अपा मुपरि कल्पिते ॥
शयनेनागभोगाद्वे ज्वालामाला समावृते ६४ निष्कल्मषेण सत्त्वेन संपन्नं रूचिरप्रभम् ॥ तं दृष्ट्वा दानवौ द्रौतौ महाहासममुचताम् ६५ उचतुश्च समाविष्टौ रजसात्तमसा
चतौ ॥ अयं स पुरुषः श्वेतः शैते निद्रा मुपागतः ६६ अनेन नूनं वेदानां कृतमाहरणं रसात् ॥ कस्यैष को नु खल्वेष किंच स्वपिति भोगवान् ६७ इत्युच्चारितवावयौ तौ
बोधयामासतुर्हरिम् ॥ युद्धार्थं नौ हि विज्ञाय विपुलः पुरुषोत्तमः ६८

मानसतया त्वत्पुत्रोऽस्मीत्याह सर्वं समेति ४३ प्रधानं मुख्यो युगः सरवतेन कल्पितः शुद्धसत्त्वमयशरीररूपः ४४ यतो वेदे च ध्रुवमतीतं योतिगः कालवित् अध्यायशेषः स्पष्टार्थः ४५ । ४६ । ४७ । ४८
४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८

६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६

निरीक्ष्य चासुरेन्द्रौ तौ ततो युद्धे मनोदधे ॥ अथ युद्धं समभवत्तयोर्नारायणस्य वै ६९ रजस्तमो विपुलतनूता उभौ मधुकैटभौ ॥ ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वन् जवानमधुसूदनः ७०
ततस्तयोर्वधेनाशुवेदापहरणेन च ॥ शोकापनयनं च क्रेब्रह्मणः पुरुषोत्तमः ७१ ततः परिवृतो ब्रह्मा हरिणवेदसत्कृतः ॥ निर्ममे स तदालोकान् कृत्वा न्स्थानावरजं मान्
७२ त्वापितामहायाम्यामंति लोकविर्गमिकीम् ॥ तत्रैवांतर्दधे देवो यत एवागतो हरिः ७३ तौ दानवौ हरिं हत्वा कृत्वा हयशिरस्तनुम् ॥ पुनः प्रवृत्तिधर्मार्थं तामेव वि
दधे तनुम् ७४ एवमेव महाभागो वभूवाश्च शिराहरिः ॥ पौराणमेतत्प्रस्थातं रूपं रदमैश्वरम् ७५ यो ह्येतद्ब्राह्मणो नित्यं शृणुयाद्धारयति वा ॥ न तस्याध्ययनं नाश
मुपगच्छेत्कदाचन ७६ आराध्यत पसो ग्रेण देवं हयशिरोधरम् ॥ पंचालेन कम्प्रातो देवेन पथि देशिते ७७ एतद्वयशिरो राजन्नाख्यान्तवकीर्तितम् ॥ पुराणं वेदस
मितं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ७८ यां यामिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्यं विधौ कश्चित् ॥ तां तां कुर्याद्विकुर्वाणः स्वयमात्मानमात्मना ७९ एष वेदानिधिः श्रीमाने पवैत पसो निधिः ॥
एष योगश्च सांख्यं च ब्रह्म चाग्न्यं हविर्विभुः ८० नारायण परावेदाय ज्ञाना रायणात्मकाः ॥ तपो नारायण परं नारायण परागतिः ८१ नारायण परं सत्यं मृतं नारायणात्म
कम् ॥ नारायण परो धर्मः पुनरावृत्तिबुलम् ८२ प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः ॥ नारायणात्मकोगंधो भूमौ श्रेष्ठतमः स्मृतः ८३ अपां चापि गुणाराजत्रसा
नारायणात्मकाः ॥ ज्योतिषां च परं रूपं स्मृतं नारायणात्मकम् ८४ नारायणात्मकश्चापि रसो वायुगुणः स्मृतः ॥ नारायणात्मकश्चैव शब्द आकाशं स भवः ८५
नारायणात्मकाः ॥ नारायण परः कालो ज्योतिषामयं च यत् ८६ नारायण पराकीर्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवताः ॥ नारायण परं सांख्यं योगो नारा
यणात्मकः ८७ कारणं पुरुषो ह्येषां प्रधानं चापि कारणम् ॥ स्वभावश्चैव कर्माणि दैव्येष्वां च कारणम् ८८ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च प्रथमं विधम् ॥ विविधा च तथा चे
ष्टा दैव्यै च वात्र पंचमम् ८९ पंचकारणं संख्यातो निष्ठा सर्वत्र वै हरिः ॥ तत्त्वं जिज्ञासमाना न हेतुभिः सर्वतो मुखैः ९० तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ब्रह्मादी
नां सलोकानां सृष्टीणां च महात्मनाम् ९१ सांख्यानां योगिनां चापि यतीनामात्मवेदिनाम् ॥ मनीषितं विजानाति केशवो न तु तस्य ते ९२ ये केचित्सर्वलोके पुदैव पि
त्र्यं च कुर्वते ॥ दानानि च प्रयच्छंति तप्यंते च तपो महत् ९३ सर्वेषामाश्रयो विष्णुर्नृश्वरं विधिमास्थितः ॥ सर्वभूतकृता वासो वासुदेवो तिष्ठोच्यते ९४ अयं हि नित्यः प
रमो महर्षिर्महाविभूतिर्गुणवर्जिताख्यः ॥ गुणैश्च संयोगमुपैति श्रीं प्रकालो यथा तद्वृत्तं संप्रयुक्तः ९५ नैवास्वयं विंदति गतिं महात्मनो न चागतिं कश्चिदिहा नु पश्यति ॥
ज्ञानात्मकाः संति हि ये महर्षयः पश्यंति नित्यं पुरुषगुणाधिकम् ९६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां मोक्षपर्वणि नारायणोपनिषत्तत्त्वार्थश्रद्धाधिकविंशतितमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥

॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशदधिकविंशतितमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥

यान्येतानि ब्रह्मणः सप्तजन्मान्युक्तानि मानसं च भुवं वाचिकं च श्रावणं नानासंयमं ब्रह्मणः प्रवेष्टितं येषु परब्रह्मणः स्वरूपाणि तेषामेकोपास्तितुं तद्वाराचरमस्तु तस्यैव मध्यायारम्भते अहोर्बेकांतिन इत्यादि । स
वर्तमानविधेर्ब्रह्मणोऽव्यस्तोपासकान् सप्तोपासकांश्च १ दधेधनाः नष्टवासनाः पारंपर्यागतायुस्संमदायागता गतिर्ज्ञानं २ चतुर्थ्याश्चिरुद्धप्रभुसंकर्षणानपेक्ष्य चतुर्थ्यां वासुदेवाख्यायां हरिभक्तानां
विशेषमाह एकांतिनस्त्विति एकांतिनो निष्कामभक्ताः ३ भक्तयः गतीः अनिरुद्धादौ स्त्रीननुपास्येव वासुदेवगच्छतीत्यर्थः ४ जापकेभ्योऽपि भक्तानां श्रेष्ठं प्रतिमाह सहेति ५ । ६ । ७ अगतिर्गतिश्चतुर्थ्यो
ज्ञानधर्मः गतिर्गतिमानुपासनाधर्मः ८ । ९ सामवेदेन संमितः सामवेदोक्तं तत्त्वमसीति वाक्यं यथाधिकारिणः सद्यो ज्ञानजनकमेवं वैष्णवधर्मोऽपि शमादिमतां सद्यः केवल्यहेतुरित्यर्थः । तथाच यो महाशक्तेति
प्रवेराग्यवतामासन्नं स माधिलोभं प्रस्तुत्य मृदुमन्यति मात्रत्वात्ततोऽपि विशेषहति मृदुतीव्रमन्यतीति मात्रत्वात् प्रवेराग्यवतामासन्नं आसन्नतर आसन्नतमः समाधिलोभ इत्युक्ता ईश्वरप्रणिधानेतीश्वरप्राप्ति

॥ जनमेजय उवाच ॥ अहो हेकांतिनः सर्वान्प्रीणातिभगवान्हरिः ॥ विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णाति भगवान्स्वयम् १ ये तु दधेधनालोके पुण्यपापविवर्जिताः ॥ तेषां
त्वयाऽभिनिर्दिष्टा पारंपर्यागता गतिः २ चतुर्थ्याश्चैव ते गत्या गच्छन्ति पुरुषोत्तम ॥ एकांतिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ३ नूनमेकांतिधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रि
यः ॥ अगत्वा गतयस्ति सौयद्रच्छत्यव्ययं हरिम् ४ सहोपनिषदान्वेदान्धे प्रियाः सम्यगास्थिताः ॥ पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्मिणः ५ तेभ्यो विशिष्टां
जानामि गतिमेकांतिनां वृणाम् ॥ केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणाऽपि वा ६ एकांतिनां च काचर्या कदाचोत्पादिता विभो ॥ एतन्मे संशयं छिंधि परं कौतूहलं हि मे ७
वैशंपायन उवाच ॥ समुपोऽहो ध्वनीके पुं कुरुपांडवयोर्ध्वे ॥ अर्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयम् ८ अगतिश्च गतिश्चैव पूर्ववत् कथिता मया ॥ गहनो ह्येष धर्मो वैदु
र्विज्ञेयोऽष्टतात्मभिः ९ संमितः सामवेदेन पुरैवादि युगेकृतः ॥ वार्यते स्वयमीशेन राजन् नारायणेन च १० एतदर्थं महाराज पृष्ठः पार्थेन नारदः ॥ ऋषिमध्ये महाभागः
शृण्वतोऽऽष्टाभिर्मन्योः ११ गुरुणा च मयाऽप्येक कथितोऽष्टपत्तमः ॥ यथा तत्कथितं तत्र नारदेन तथा शृणु १२ यदासीन् मानसं जन्म नारायणसुखोद्भूतम् ॥ ब्रह्मणः
पृथिवीपालतदानारायणः स्वयम् १३

धानस्य सवैविक्यमुच्यते ईशेन महादेवेन १० । ११ । १२ यदासीदिति अत्र मानसादीनां सप्तानां पूर्वपूर्वैस्मिन्नुत्तरां सर्वेषां मानसमोऽस्ति न तत्तस्मिन्नुत्तरस्मिन् पूर्वपूर्वस्य । कारणं हि कार्येऽनुमत्तं न तु
कार्यस्य कारणेऽनुमोऽस्तीति पसिद्धं लोके । तत्र मानसनामस्थूलैस्मिन्नुद्भाज्यमधुपपूपाद्युपपन्नं शालग्रामब्राह्मणादिप्रतिमालंबनं देवैर्पि न्येचधर्मं नारायणेनोपदिष्टेन पादयोऽनुवर्तते इति
श्लोकत्रयार्थः । अर्पभावः । अष्टपत्तयोऽंशालग्रामप्रतिमादिषु स्थूललंबनेष्वेकांतिनां देवैर्निर्येदीर्धकालोपोद्दिष्टां हि देवतोपासीनस्याऽऽद्यादीनां चेतनं रूपं दृष्टिगोचरं भवति । तत्र हि जडमन्यस्तरं ज्ज्वामि
वसर्पः सप्तपात्रिर्निरीक्ष्यमाणोऽलीपतेरज्जुश्च प्राज्ञाते तद्विहायऽऽद्यादीनां तत्राभिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणानां जाड्ये लीयते चेत्तदर्थं चक्राक्षते । संप्रमहाविदेहानामधारणां प्राप्तां कृत्योक्तं पोगतुत्कृता ।
बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहात्संयमात्प्रकाशावरणस्य इति । देवस्मरणे सति यावाद्याकारावृत्तिः सा बाह्यकल्पिता ज्ञान्याकल्पिता । अस्मात्सिद्धायां भवति मादीनां जाड्यं ततोऽधीयते नान्यथा तद्वदं
ते चेत्तद्येपरिच्छेदोऽध्यस्तस्तथैवैषेणो न प्रविलापनीयस्तेन तदीयमानं तत्प्रकाशते । मरुत्पणशरीरेषोऽप्यर्जुनेन च दृष्टं तस्यापि सविशेषत्वमेव प्रविलाप्य निवेशो वचिन्मात्रात्मना तिष्ठति १३

१४ । १५ यदासीत्तु भवमिति चाक्षुषं च सुप्रोक्तं त्रैः सूर्यादिरश्मिरूपं तत्र निविष्टं तस्मात्स्वरांश्चकार कल्पे प्रत्यस्तमितसमस्तविशेषरूपं दृष्ट्वारयतोऽपि पूर्ववदेव हिस्मरणे सति तत्रैव विश्वरूपं प्रकाशते ।
ततश्चिन्मात्रमिति द्वितीयो योगप्रकारः एतो ह्येवा लंबनो योगो १६ । १७ आंतरालंबनं तृतीयमाह तृतीयमिति वाचिकं वाह्निर्वर्त्यैर्मात्रार्थं चित्तं पूर्ववत् कल्पं तत्रापि मातृकास्मरणप्रतीत्य
तेन धर्मेण कृतवान्दैवं पित्र्यं च भारत ॥ फेनपात्रपयश्चैव तं धर्मं प्रतिपोदरे १४ वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्मं तं प्रतिपोदरे ॥ वैखानसेभ्यः सोमस्तु ततः सोतर्द्धे पुनः १५
यदाऽऽसीद्वाक्षुपं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणो नृप ॥ यदापितामहे नैव सोमाद्धर्मः परिश्रुतः १६ नारायणात्मको राजसुद्राय प्रददौ च तम् ॥ ततो योगस्थितो रुद्रः पुराकृत
युगे नृप १७ वालखिल्या नृपिन्सर्वान् धर्ममेतदपाठयत् ॥ अंतर्द्धेततो भूयस्तस्य देवस्य मायया १८ तृतीयं ब्रह्मणो जन्म यदासीद्वाचिकं महत् ॥ तत्रैष धर्मः संभूतः
स्वयं नारायणाक्षुप १९ सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान् पुरुषोत्तमात् ॥ तपसा वै सुतसेन दमेन नियमेन च २० त्रिः परिक्रान्तवानेतः सुपर्णो धर्ममुत्तमम् ॥ यस्मात्त
स्माद्भूतं ह्येतं त्रिसौ पर्णमिहोच्यते २१ ऋग्वेदपाठपठितं तत्र मेतद्विदुश्चरम् ॥ सुपर्णां चाप्यधिगतो धर्मोऽप्यसनातनः २२ वायुना द्विपदं श्रेष्ठकथितो जगदायुषा ॥
वायोऽसकाशात्प्राप्तश्च ऋषिभिर्विचसाशिभिः २३ ततो महोदधिश्चैव प्राप्तवान् धर्ममुत्तमम् ॥ अंतर्द्धेततो भूयो नारायणसमाहितः २४ यदा भूयः श्रवणजासृष्टिरा
सीन् महात्मनः ॥ ब्रह्मणः पुरुषव्याघ्रतत्र कीर्तयतः शृणु २५ जगत्सृष्टमना देवो हरिर्नारायणः स्वयं ॥ चिंतयामास पुरुषं जगत्सर्गकरं प्रभुं २६ अथाचिंतयतस्तस्य
कर्णभ्यां पुरुषः स्मृतः ॥ प्रजासर्गकरो ब्रह्मा तमुवाच जगत्पतिः २७ सृज प्रजाः पुत्रसर्वा मुखतः पादतस्तथा ॥ श्रेयस्तव विधास्यामि वलं तेजश्च सुव्रत २८ धर्मं च
मत्तो गृहीप्वासावतं नामनामतः ॥ तेन सृष्टं कृतं युगं स्थापय स्वयथाविधि २९ ततो ब्रह्मानमश्चेद्वेवायं हरिमेधसे ॥ धर्मं चाग्र्यं सजग्राह सरहस्यं संप्रहम् ३०
आरुण्यकेन सहितं नारायणसुखोद्भवम् ॥ उपदिश्यततो धर्मं ब्रह्मणेऽमिततेजसे ३१ त्वं कर्ता युगधर्माणानि राशीः कर्मसंज्ञितम् ॥ जगाम तमसः पारं यत्राव्यक्तं
व्यवस्थितम् ३२ ततोऽथ वरदो देवो ब्रह्मालोकपितामहः ॥ असृज ततः तोलोकां नृत्तान् स्थानां वरजं मान् ३३ ततः प्रावर्तत तदा आदौ कृतं युगं शुभम् ॥
ततो हि सात्वतो धर्मो व्याप्य लोकान् वस्थितः ३४ तेनैवाद्येन धर्मेण ब्रह्मालोकविस्मृतः ॥ पूजयामास देवेशं हारिं नारायणं प्रभुम् ३५ धर्मं प्रतिष्ठाहेतोः श्वमनुस्वारो
चिपंततः ॥ अध्यापयामास तदालोकानां हितकाम्यया ३६ ततः स्वरोचिः पुत्रं स्वयं शंखपदं नृप ॥ अध्यापयत् पुराऽन्यत्रः सर्वलोकपतिं विभुः ३७ ततः शं
खपदश्चापि पुत्रमात्मजमौरसम् ॥ दिशां पालं सुवर्णाभमध्यापयत भारत ॥ सौंस्तर्द्धेततो भूयः प्राप्ते त्रेतायुगे पुनः ३८

मैत्रार्थमात्रेऽप्यायस्तदाकारायां चित्तवृत्ती पुनः पूर्ववदेव रूप्याधिगमद्वारा चिन्मात्रेणावस्थानं १८ । १९ त्रिः परिक्रान्तवान् त्रिरावर्तितवान् प्रत्यहमिति शेषः २० ऋग्वेदपाठपठितं त्रिसौ पर्णं चतुष्कपदी
युवतिः पुपे सा हत्यादि सुपर्णलिंगकर्मत्रयं २१ । २२ । २३ यदा भूय इति श्रवणजा अनाहत्यन्विकृपा एते देवना द्रव्यं हंसोपनिषत्पसिद्धं २४ । २५ तदुपासनाजगत्सृष्ट्यादिसामर्थ्यं
भवतीत्याह अपेति २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

नासत्येजन्मनीति नासत्येतिपूर्वोक्तरीत्यामंथसंबित् सारसादिसंविदां प्रागुक्तानामुपलक्षणं अनाहतप्यनिश्चितैकाग्र्याभावेऽपिगुरुक्तयुक्तयास्फुरति गंयादिसंविदस्तुष्टित्वेयंयलक्षणमेनस्फुरतीतिपूर्व
स्मात्सुस्माःसत्राप्रिगंशंयकासंविन्मात्रेस्थेयमिति योगः ३९।४०।४१।४२।४३ अंडजेजन्मनिपुत्रात्प्रनिअधाराणायासिद्धिपामहंभ्राह्मस्मीतिवाक्यश्रवणमात्रात्कृतकृत्यतेतिननिवि
कत्वापेसाऽपीत्ययं सर्वोपेक्षयाश्रेयान् ४४।४५।४६।४७ यदिदं सप्तममिति अंतर्पामिर्क्यजन्म इदमेवसमुपदेष्टव्यंनैकेषुइत्यादिनाउपपत्तांतगीतायामुक्तमितिप्रत्याभिज्ञानार्थं इमंविषयस्वतेयोर्मयो

नासत्येजन्मनिपुराब्रह्मणःपार्थिवोत्तम ॥ धर्ममेतंस्वयंदेवोहरिर्नारायणःप्रभुः ३९ तज्जगादारविदाक्षोब्रह्मणःपश्यतस्तदा ॥ सनत्कुमारोभगवांस्ततःप्राधीतवा
चृप ४० सनत्कुमारादपिचवीरणोवैप्रजापतिः ॥ कृतादौकुरुशार्दूलधर्ममेतदधीतवान् ४१ वीरणश्चाप्यधीत्येनैरम्यायमुनयेदौ ॥ रम्यःपुत्रायशुद्धायसुव्रता
यसुवेधसे ५२ कुक्षिनाग्रेसप्रददौदिशापालायधर्मिणे ॥ ततोऽप्यंतर्दधेधूयोनारायणमुखोद्भवः ४३ अंडजेजन्मनिपुनर्ब्रह्मणेहरियोनये ॥ एषधर्मःसमुद्भूतोना
रायणमुखात्पुनः ४४ गृहीतोब्रह्मणाराजन्प्रयुक्तश्चयथाविधि ॥ अथापिताश्वमुनयोनाम्नावर्हिषदोत्तप ४५ वर्हिषद्वचश्चसंप्राप्तःसामवेदांतगं द्विजम् ॥ ज्येष्ठं
नामाभिर्विख्यातंज्येष्ठसामव्रतोहरिः ४६ ज्येष्ठाच्चाप्यनुसंक्रांतोराजानमविकंपनम् ॥ अंतर्दधेततोरजत्रेषधर्मःप्रभोहरेः ४७ यदिदंसप्तमंजन्मपद्मजंब्रह्मणो
चृप ॥ तत्रैषधर्मःकथितःस्वयंनारायणेनह ४८ पितामहायशुद्धाययुगादौलोकधारिणे ॥ पितामहश्चदक्षायधर्ममेतंपुराददौ ४९ ततोऽप्येष्टेदौहित्रेप्रादाह
क्षोत्तपोत्तम ॥ आदित्येसवितुज्येष्ठेविवस्वानजगृहेततः ५० त्रेतायुगादौचततोविवस्वान्मनवेददौ ॥ मनुश्चलोकभूत्यर्थंसुतायेक्ष्वाकवेददौ ५१ इक्ष्वाकुनाच
कथितोव्याप्यलोकानवस्थितः ॥ गमिष्यतिक्षयतिचपुनर्नारायणंचृप ५२ यतीनांचापियोधर्मःसतेपूर्वचृपोत्तम ॥ कथितोहरिगीतासुसमासविधिकल्पितः
५३ नारदेनसुसंप्राप्तःसरहस्यःससंग्रहः ॥ एषधर्मोजगन्नाथात्साक्षान्नारायणाचृप ५४ एवमेवमहान्धर्मआद्योराजन्सनातनः ॥ दुर्विज्ञेयोदुष्करश्चासत्त्वैर्धार्थ्यते
सदा ५५ धर्मज्ञानेनचैतेनसुप्रयुक्तेनकर्मणा ॥ अहिंसाधर्मयुक्तेनप्रीयतेहरिरीश्वरः ५६ एकव्यूहविभागोवाक्चिद्व्यूहसंज्ञितः ॥ त्रिव्यूहश्चापिसंख्यातश्च
तुर्व्यूहश्चदृश्यते ५७ हरिरेवहिंसेत्रज्ञोनिर्मोनिष्कलस्तथा ॥ जीवश्चसर्वभूतेषुपंचभूतगुणातिगः ५८ मनश्चप्रथितंराजन्पंचेंद्रियसमीरणम् ॥ एषलोकविधि
धर्मानेपलोकविसर्गकृत् ५९ अकर्ताचैवकर्ताचकार्यकारणमेवच ॥ यथेच्छतितथाराजन्कीडतेपुरुषोऽव्ययः ६० एषएकांतधर्मस्तेकीर्तितोत्तपसत्तम ॥ मया
गुरुप्रसादेनदुर्विज्ञेयोऽस्तुतात्मभिः ६१ एकांतिनोहिपुरुषादुर्लभावहोचृप ॥ यद्येकांतिमिराकीर्णजगत्स्यात्कुरुनंदन ६२

क्तवानहमव्ययं ॥ विवस्वान्मनवेप्राहमनुस्त्वाकवेऽब्रवीत् इतित्रयवशात्कीर्तनेनद्रव्यति विवस्वान्जगृहेततइत्यादिना ४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६ एक
व्यूहेति अत्रानिरुद्धश्चतुष्टयानुगतःप्रयुग्मस्वितपानुगतःसंक्षेपेद्विषयानुगतोवागुदेवएकएव । एतदेवव्युत्क्रमेणात्रोक्तं अधिकारतारतम्यादेषामुपासनानांन्यवस्था ५७ जीवश्चहरिरेवेतिसंबंधः ५८
संबंधादहंकारोऽपिहीस्तेत्यन्वयः एषहरिःलोकविधिःलोकप्रवर्तकोऽतर्पामी ५९।६० एकांतधर्मःनिष्कामानांभक्तानांधर्मः ६१।६२

आशीःकर्मकाम्यकर्म ६३।६४।६५।६६ योगधर्मानादरेतुमविद्यादर्शयति एवमित्यादिना ६७।६८ देहबंधेषुदेहएवबंधोयेषतिपुजीवेपुपुरुषःसात्विकःश्रेष्ठइतियोजना ६९ सात्विकलक्षण
माह अत्रापीत्यादिना ७०।७१।७२ जायमानमिति जन्मप्रमरणादिदुःखभाजपश्येत्कृपयेतिशेषः ७३।७४ ईशकृपयेवज्ञानंजायतेनत्वात्मेच्छयेत्याह नारायणेनेति तस्माद्रक्तिरास्तेयेति
भावः ७५ भक्त्यभावेदोषमाहाराजसीति व्यामिश्रसंदोषे ७६ एनंराजसंभ्रह्मपश्यतिप्रभुत्तिमार्गेनियोजयतीत्यर्थः ७७।७८ वैकारिकाःसात्विकार्हकारजाःसूक्ष्मेणापिसत्त्वेनत्यक्ताःसंतःकदाचि
न्युच्येतइत्यर्थः । अतएवैवंप्रादीनांतत्त्वज्ञानंश्रूयतेछांदोग्यादिषु । वैकारिकोऽहंकारोजीवःपुरुषोत्तमकथंमच्छेत् । अन्यस्यान्यात्मात्माऽयोगात्तज्जीवस्यब्रह्मभावोद्यतइत्यर्थः ७९ अत्रानुभवएवमानमि
अहिंसकैरात्मविद्धिःसर्वभूतहितेतरैः ॥ भवेत्तुतयुगप्राप्तिराशीःकर्मविवाजिता ६३ एवंसंभगवान्यासोगुरुर्ममविशांपते ॥ कथयामासधर्मज्ञोधर्मराज्ञेद्विजोत्तमः
६४ ऋषीणांसंनिधौराजन्शृण्वतोऽरुणभीष्मयोः ॥ तस्याप्यकथयत्पूर्वनारदःसुमहातपाः ६५ देवंपरमकंब्रह्मश्चेतंचंद्राममच्युतम् ॥ यत्रचैकांतिनोयांतिना
रायणपरायणाः ६६ ॥ जनमेजयउवाच ॥ एवंबहुविधंधर्मप्रतिबुद्धैर्निपेवितम् ॥ नकुर्वंतिकथंविप्राअन्येनानाव्रतेस्थिताः ६७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तिस्रः
प्रकृतयोराजन्देहबंधेषुनिर्मिताः ॥ सात्विकीराजसीचैवतामसीचैवमारुत ६८ देहबंधेषुपुरुषःश्रेष्ठःकुरुकुलोद्भवः ॥ सात्विकःपुरुषव्याघ्रभवेन्मोक्षायनिश्चितः ६९
अत्रापिसविजानातिपुरुषंब्रह्मवित्तमम् ॥ नारायणपरोमोक्षस्ततोवैसात्विकःस्मृतः ७० मनीषितंचप्राप्नोतिचिंतयन्पुरुषोत्तमम् ॥ एकांतभक्तिःसततंनारायण
परायणः ७१ मनीषिणोहियेकेचिचयतोमोक्षधर्मिणः ॥ तेषांविच्छिन्नहृत्पणानांयोगक्षेमबहोहरिः ७२ जायमानंहिपुरुषंपश्येन्मधुसूदनः ॥ सात्विकस्तुसवि
ज्ञेयोभवेन्मोक्षेचनिश्चितः ७३ सांख्ययोगेनतुल्योहिधर्मएकांतसेवितः ॥ नारायणात्मकेमोक्षेततोयांतिपरंगतिम् ७४ नारायणेनदृष्टस्तुप्रतिबुद्धोभवेत्पुमान् ॥
एवमात्मेच्छयाराजन्प्रतिबुद्धोनजायते ७५ राजसीतामसीचैवयामिश्रेप्रकृतीस्मृते ॥ तदात्मकंहिपुरुषंजायमानंविशांपते ७६ प्रवृत्तिलक्षणेयुक्तंनावेक्षति
हरिःस्वयम् ॥ पश्यत्येनंजायमानंब्रह्मालोकपितामहः ७७ रजसातमसाचैवमानंसंसमभिक्षुतम् ॥ कामदेवाक्रुपयश्चसत्त्वस्थानृपसत्तम ७८ हीनाःसत्त्वे
नसूक्ष्मेणततोवैकारिकाःस्मृताः ॥ जनमेजयउवाच ॥ कथंवैकारिकोमच्छेत्पुरुषःपुरुषोत्तमम् ७९ वदसर्वयथादृष्टंप्रवृत्तिचयथाक्रमम् ॥ वैशंपायनउवाच ॥
सुसूक्ष्मंतत्त्वसंयुक्तंसंयुक्तंत्रिभिरक्षरैः ८० पुरुषःपुरुषंगच्छेन्निष्क्रियःपंचविंशकः ॥ एवमेवंसांख्ययोगेवदारण्यकमेवच ८१ परस्परगंगान्येतानिपांचरात्रंच
कथ्यते ॥ एषएकांतिनोयांतिनांनारायणपरात्मकः ८२

त्याह सुसूक्ष्ममिति सुसूक्ष्मंद्रुग्नाहं तत्त्वेनाऽनारोपितेनरूपेणसंयुक्तमधिष्ठानमात्रं अथवाब्रह्मवचतुर्विंशतितत्त्वरूपोपाधियुतं तदेवत्रिभिरक्षरैकारोकारमकारैःसंयुक्तसम्यक्समाहितमुपाधित्यामेन
८० एतदेवपुरुषःपुरुषंगच्छेदित्युच्यतेनतत्रप्राप्यप्राप्तुमलक्षणोभग्नरवद्भेदोऽस्ति किंतुपाधिविधेयमेवतत्प्राप्तिरित्यर्थः । एवमेवंसमुचितं सांख्यमात्मानात्मविवेकः योमभित्तुचिनि
रोधः वेदारण्यकंजीवब्रह्मभेदपरंतत्त्वमस्यादिवाक्यजज्ञानं । पांचरात्रभक्तिमार्गःपरमगुरोःकृतानांवेदिकानांक्रमणार्थं । एतत्सर्वमेककार्यकारित्वात्समुचितमेवतदुविकल्पितमित्यर्थः ।
उपसंहरति एषइति नारायणपरात्मकोनारायणनिष्ठः ८१।८२

८३। ८४। श्वेतानां गृहस्थादीनां यतिनां काषाधारिणां ८५। ८६। ८७। कृष्णाद्वैतप्रतिपादितं निगमयति कृष्ण एवेति भावनः पालकः ८८॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये
भारतभावेदीये अष्टचत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥ ५॥ कृष्णाद्वैतमुक्तं तत्साल्यादिभिः सर्वैः प्राप्यमेकमेवेति चोक्तं तत्र तैः समुचितैर्विकल्पितैर्वाप्यतदिति संहितानः पृच्छति सार्व
मिति १। २। अज्ञानतमो नुदायेति च्छेदः ३। पितामहस्याऽऽद्यो नारायणस्तैर्यपुं नारायणावतारं वदंतीत्यर्थः तथाहि । कार्यस्य कारणान्यत्याद्या आत्मा विपुत्रनामाऽऽसीति गोपाभेदादव्या
यथा समुद्रात्प्रसूता जलौघास्तमेव राजन् पुनराविशंति ॥ इमे तथा ज्ञानमहाजलौघानां नारायणं वै पुनराविशंति ८३ एष ते कथितो धर्मः सात्वतः कुरुनन्दन ॥ कुरुजैन्य
थान्यायं यद्विशक्तोऽसि भारत ८४ एवं हि समहाभागो नारदो गुरवे मम ॥ श्वेतानां यतिनां चाह एकां तगतिमव्ययाम् ८५ व्यासश्चाकथयत्प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते ॥
स एवायं मया तु न्यमाख्यातः प्रसूतो गुरोः ८६ इत्थं हि दुश्चरो धर्म एष पार्थिव सत्तम ॥ यथैव त्वं तथैवान्ये भवंतीह विमोहिताः ८७ कृष्ण एव हिलोकानां भावनो मोहनस्तथा ॥
संहारकारकश्चैव कारणं च विशांपते ८८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणो मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये एकांतिकभावे अष्टचत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥
॥ जनमेजय उवाच ॥ सार्वभौमयोगः पांचरात्रं वेदारण्यकमेव च ॥ ज्ञानान्येतानि ब्रह्मर्षे लोके पुप्रचरंति ह १ किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने ॥ प्रब्रूहि मे
या पृष्टः प्रवृत्तिचयथाक्रमम् २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ जन्ने बहु जन्म परमत्युदारं यद्वै पमथ्ये सुतमात्मयोगात् ॥ पराशरात्सत्यवतीं महापितृस्मै नमोऽज्ञानतमो नुदाय ३
पितामहाद्यं प्रवदंति पृष्ठमहर्षिमांसे यविभूति युक्तं ॥ नारायणस्यांशजमेकपुत्रं द्वैपायनं वेदमहानिधानम् ४ तमादिकाले पुमहाविभूतिर्नारायणो ब्रह्ममहानिधानम् ॥
स सर्जपुत्रार्थमुदारते जाव्यासं महात्मानमजं पुराणम् ५ ॥ जनमेजय उवाच ॥ त्वयैव कथितं पूर्वसंभवे द्विजसत्तम ॥ वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तिपुत्रः पराशरः ६ प
राशरस्य दयादः कृष्ण द्वैपायनो मुनिः ॥ भूयो नारायण सुतं त्वमेवैनं प्रभापसे ७ किमतः पूर्वजं जन्म व्यासस्यामिततेजसः ॥ कथयस्वोत्तममते जन्म नारायणोद्भवम्
८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ वेदार्थान्वेतुं कामस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः ॥ गुरोर्मे ज्ञाननिष्ठस्य हिमवत्पाद आसतः ९ कृत्वा भारतमाख्यानं तपःश्रान्तस्य धीमते ॥
शुश्रूषां तत्परा राजन कृतवन्तो वयं तदा १० सुमंतुर्जैभिर्निश्चैव पैलश्च सुहृद्व्रतः ॥ अहं चतुर्थः शिष्यो वैशुको व्यास आत्मजस्तथा ११ एभिः परितृप्तो व्यासः शिष्यैः पंच
भिरुत्तमैः ॥ शुश्रूभे हि मवत्पादे भूतैर्भूतपतिर्यथा १२ वेदानां वर्तयन्सांगान्भारतार्थांश्च सर्वशः ॥ तमेकमनसदांतं युक्तावयमुपास्महे १३ कथां तरेऽथ कस्मिंश्चित्पृ
ष्ठोऽऽस्माभिर्द्विजोत्तमः ॥ वेदार्थान्भारतार्थांश्च जन्मनारायणात्तथा १४ स पूर्वमुक्त्वा वेदार्थान्भारतार्थांश्च तत्त्वविव ॥ नारायणादिदं जन्मव्याहृतं सुपचक्रमे १५
शृणुष्व माख्यानवरमिदमाप्यमुत्तमम् ॥ आदिकालोद्भवं विप्रास्तपसाऽधिगतं मया १६

सत्यनारायणां शास्त्राद्वापुं नारायणत्वं । ऋषिर्हि रण्यगर्भस्तदीयैर्धर्म्युक्तं नारायणसंज्ञं । 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्वान् नारायणांशजं' इति स्मृतं । पितामहाद्यमारण्यपुं वदंतीति वाप्यस्मात्पितामहाद्यं वदंतीति वाऽप्याहृत्योऽयं सर्वथाऽपि पितामहाद्यमित्येकपदे
४। ५। नारायणः पुत्रार्थव्यासं ससर्जं त्वेव तदा सिपति त्वयैवेति अस्मारण्यभक्तानां स्नेहो मयेत्यंतोऽग्रहः स्पष्टार्थः ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६

१७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७

प्राप्ते प्रजाविसर्गे वै सप्तमे पद्मसंभवे ॥ नारायणो महायोगी शुभाशुभविवर्जितः १७ सृजेनाभितः पूर्वब्रह्माणमभितप्रभः ॥ ततः स प्रादुरभव द्यैर्नवाक्यमब्रवीत् १८
मम त्वं नाभितो जातः प्रजासर्गकरः प्रभुः ॥ सृज प्रजास्त्वं विविधा ब्रह्मन्सजडपंडिताः १९ स एव मुक्तो विमुखश्चित्ताव्याकुलमानसः ॥ प्रणम्य वरदं देवमुवाच हरिमीश्व
रम् २० काशक्तिर्मम देवेश प्रजाः स्रष्टुं नोऽस्तुते ॥ अप्रज्ञावानहं देवविधत्स्वयं दमंतरम् २१ स एव मुक्तो भगवान्भूत्वाऽथां तर्हितस्ततः ॥ चिंतयामास देवेशो बुद्धिं
बुद्धिमतां वरः २२ स्वरूपिणी ततो बुद्धिरुपतस्थे हारं प्रभुम् ॥ योगेन चैनानि योगः स्वयं नियुज्येतदा २३ स तामैश्वर्ययोगस्थां बुद्धिं गतिमतीं सतीम् ॥ उवाच वच
नं देवो बुद्धिं वै प्रभुरव्ययः २४ ब्रह्माणं प्रविशस्वेति लोकसृष्ट्यर्थं सिद्धये ॥ ततस्तमीश्वरादिष्टा बुद्धिः क्षिप्रं विवेश सा २५ अथैनं बुद्धिं संयुक्तं पुनः सदृशं हरिः ॥ भूय
श्चैव वचः प्राह सृजे मा विविधाः प्रजाः २६ बाह्मि त्येव कृत्वाऽसौ यथाऽऽज्ञां शिरसा हरेः ॥ एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवांतरधीयत २७ प्राप चैनं मुहूर्तेन संस्थानं देवसंज्ञि
तम् ॥ तां चैव प्रकृतिं प्राप्य एकीभावं तोऽभवत् २८ अथास्य बुद्धिरभवत् पुनरन्या तदा किल ॥ सृष्टाः प्रजा इमाः सर्वा ब्रह्मणा परमेष्ठिना २९ दैत्यदानवगंधर्वरक्षो ग
णसमाकुला ॥ जाता हीयं वसुमती भाराक्रां तातपस्विनी ३० बहवो बलिनः पृथ्व्या दैत्यदानवराक्षसाः ॥ भविष्यंति तपोयुक्ता वराच प्राप्स्यंति चोत्तमान् ३१ अवश्य
मेव तैः सर्वैर्वरदानेन दार्पितैः ॥ बाधितव्याः सुरगणाः कृपयश्च तपोधनाः ३२ तत्र न्याय्यमिदं कर्तुं भारावतरणं मया ॥ अथ नानासमुद्भूतैर्वसुधायां यथाक्रमम् ३३ नि
ग्रहेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च ॥ इयंतपस्विनी सत्याधारयिष्यति मेदिनी ३४ मया ह्ये पाहि ध्रियते पातालस्थेन भोगिना ॥ मया पृताधारयति जगद्धिंश्च चराचरम्
३५ तस्मात्पृथ्व्याः परित्राणं करिष्ये संभवंतः ॥ एवं संचितं थित्वा तु भगवान्मधुसूदनः ३६ रूपाय्यनेकान्यसृजत्प्रादुर्भावे भवायसः ॥ वाराहं नारसिंहं च वामनं मा
नुपंतथा ३७ एभिर्मयानि हंतव्या बुर्विनीताः सुरारयः ॥ अथ भूयोजगत्सृष्टा भोः शब्देनानुनादयन् ३८ सरस्वतीमुच्चचारत्तत्र सारस्वतोऽभवत् ॥ अपांतरत्तमाना
मसुतो वाक्संभवः प्रभुः ३९ भूतभव्यमविष्यज्ञः सत्यवादी हृदव्रतः ॥ तमुवाच न तं मुग्धां देवानां मादिरव्ययः ४० वेदाख्यानेऽनुतिः कार्या त्वयामतिमतां वर ॥ तस्मा
त्कुरु यथाज्ञतं मे तद्वचनं मुने ४१ तेन भिन्नास्तदा वेदानां मोः स्वायं भुवंतरे ॥ ततस्तुतो भगवान्हरिस्तेनास्य कर्मणा ४२ तपसा च सुतसेनयमेन नियमेन च ॥ म
न्वतरेषु पुत्रत्वमेव मेव प्रवर्तकः ४३ भविष्यस्य च लो ब्रह्मज्ञप्रपृष्यश्च नित्यशः ॥ पुनस्तिप्ये च संप्राते कुरवो नाम भारताः ४४ भविष्यंति महात्मानो राजानः प्रथिताः शु
वि ॥ तेषां त्वतः प्रसूतानां कुलभेदो भविष्यति ४५ परस्परविनाशार्थं त्वामृते द्विजसत्तम ॥ तत्राप्यनेकधा वेदान्भेत्स्यसे तपसाऽन्वितः ४६ कृष्णे युगे च संप्राते कृष्ण
वर्णो भविष्यसि ॥ धर्माणामिविधानां च कर्ता ज्ञानकरस्तथा ४७

५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ बहवः पुरुषा ब्रह्मन्ति पुरुषाणां ब्रह्माऽपि पुरुषांतरं प्रणमतीत्याश्रयं
संघातादप्यः पुरुषो नास्तीति भावः २३ । २४ बहवः पुरुषाः पुत्रेति संघातात्मानं स्वयाज्जाहताः एतदतिशयं प्रत्यक्षेणैवापहृतविषयं वेदामतिपात्रं नैतद्ब्रह्मण्यमित्यर्थः । अनधिमताथं

इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पार्थिव ॥ ऋतं सत्यं च विख्यातं पृथिवि हि न चित्तितम् ५ उत्सर्गेणापवादेन ऋषिभिः कपिलादिभिः ॥ अध्यात्मचिन्तामाश्रित्य शास्त्राण्यु-
क्तानि भारत ६ समासतस्तु यद्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ॥ ततो हंसप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ७ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासपुरातनम् ॥ ब्रह्मणा सह संवादनं
वक्ष्यामि विशांपते ८ क्षीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकसप्रभः ॥ वैजयंत इति ख्यातः पर्वतप्रवरोत्तप ९ तत्राध्यात्मगतिं देवैकाकी प्रविचिंतयन् ॥ वैराजसदनाधि-
त्यं वैजयंतं निषेवते १० अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वक्ष्यामि तः ॥ ललाटप्रभवः पुत्रः शिव आगाद्य दृच्छया ११ आकाशेन महायोगी पुरात्रिनयनः प्रभुः ॥ ततः स्वा-
मिपपाता शुधरणीधरमूर्धनि १२ अग्रतश्चाभवच्छीतो वंदे चापि पादयोः ॥ तं पादयोर्न पतितं दृष्ट्वा सव्येन पाणिना १३ उत्थापयामास तदा प्रभुरेकः प्रजापतिः ॥
उवाच चैनं भगवांश्चिरस्यागतमात्मजम् १४ ॥ पितामह उवाच ॥ स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मेतिकम् ॥ कश्चित् कुशलं पुत्रस्वाध्यायतपसोऽसदा १५ नि-
त्यमुग्रतपास्त्वं हिततः पृच्छामि ते पुनः १६ ॥ रुद्र उवाच ॥ त्वत्प्रादेन भगवन् स्वाध्यायतपसोर्मम ॥ कुशलं चाव्ययं चैव सर्वस्य जगत्स्त्वथ १७ चिरदृष्टो हि भग-
वान् वैराजसदने मया ॥ ततोऽहं पर्वतं प्रासस्त्विमं त्वत्पादसेवितम् १८ कौतूहलं चापि हि मे एकांतगमनेन ते ॥ नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति पितामह १९ किंतु त-
त्सदनं श्रेष्ठं तु त्विपासा विवर्जितम् ॥ सुरासुरैरध्युषितं ऋषिभिश्चाभितममैः २० गंधर्वैरप्सरोग्भिश्च सततं संनिषेवितम् ॥ उत्सृज्ये मंगिरिव रमेकाकी प्राप्तवानसि २१
॥ ब्रह्मोवाच ॥ वैजयंतो गिरिवरः सततं सेव्यते मया ॥ अत्रैकाग्रेण मनसा पुरुषश्चित्यते विराट् २२ ॥ रुद्र उवाच ॥ बहवः पुरुषा ब्रह्मं स्त्वया सृष्टाः स्वयं भुवा ॥
सृज्यंते चापरे ब्रह्मन्सचैकः पुरुषो विराट् २३ को ह्यसौ चित्यते ब्रह्मं स्त्वयैकः पुरुषो तमः ॥ एतन्मे संशयं ब्रह्मिह कौतूहलं हि मे २४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ बहवः पुरुषाः पुत्र-
त्वया ये समुदाहृताः ॥ एवमेतदतिशयं तद्ब्रह्मण्येनैवमित्यपि २५ आधारं तु प्रवक्ष्यामि एकस्य पुरुषस्य ते ॥ बहूनां पुरुषाणां सयथैका योनिरुच्यते २६ त-
थातं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमम् ॥ निर्गुणं निर्गुणाभूत्वा प्रविशति सनातनम् २७ ॥ ॥ इति श्रीभट्टाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावा-
दीपेनारायणीये ब्रह्मरुद्रसंवादे पंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥

ज्ञापकं हि प्रमाणं आत्मभेदश्चाभिमतं एवेति न शास्त्रस्य विषयस्तत्परत्वेऽस्मिन् हि प्रमेयमिति वत्शास्त्रस्यानुवादकत्वापत्तेः अतस्तत्त्वमस्यादिवाक्येन गौणभेदपरमित्यर्थः २५ आधारोऽपि घटानं ए-
कस्य विराजः सोपाधिकत्वेऽपि पुरुषस्यैकत्वमस्ति किंतु तन्निरुपाधिकत्वे इति भावः २६ विश्वं विराजं परमसूत्रात्मानं सुमहत्तमं कारणं निर्गुणं शुद्धं अनेन निरुद्धं प्रत्युत्सर्गकर्मणा सुदेवाः कर्मणोक्ताः ।
तत्र निर्गुणस्यैव निर्गुणेनामुदेवे प्रवेश इत्यर्थः २७ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावादीये पंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥

इदमेव पुरुषैकत्वं दृष्टांतं रूपपादयनं कृत्स्नस्य मोक्षशास्त्रस्यार्थमुपसंहरति ह्युपुत्रेत्यादिना । पुरुषः पूर्णत्वात् । शाश्वतः आश्रितशून्यत्वात् । अन्यथा अपरिणामित्वात् । अनय एव असयः अपचयहीनः । अग्र-
मेयः वाङ्मनसातीतत्वात् । सर्वैः सर्वोपादानत्वात् १ सगुणैः बुद्धिर्द्विधा दिशि हितैः निर्गुणैः क्षमादिभिर्नैर्द्वैः विश्वो विश्वात्मा ज्ञानेन चिन्मात्रेणैव दृश्यः स्वयं प्रकाश इत्यर्थः २ अशरीरः स्थूलसूक्ष्मकार-
णशरीरेर्विरहितः न लिप्यति न लिप्यते आकाश इव घटांतर्गतं तैर्होपैर्वृत्तत्वादिभिर्गत्यादिभिर्भा ३ अस्पष्टस्थलांवारयति प्रमेति अंतरात्माऽपि न प्रायः उपाध्यभिनिवेशात् ४ अयमेव विश्वरूप इत्याह विश्वे-
ति सर्वेषां शरीरेष्वेव शरीरित्यर्थः ५ अस्थिवक्षेत्रज्ञश्चेदुत्कांतिगत्यागत्यादिकमस्यैव प्रसक्तमित्याशङ्क्याह नागतिरिति घटाकाशस्यैवाप्रतीतितोऽ-
गत्यादिमत्त्वेऽपि वस्तुतेनैव सति अतो नैव साज्ञेया आत्मनि गतिरस्तीति न ज्ञातव्यमित्यर्थः ७ कातर्हि गतिप्रतीतिरिति त्यागशङ्क्यानिर्वचनीयास्मिन् गतिप्रतीतिरित्याह स्थितामीति गतेर्निर्वचनं
सत्त्वेवासत्त्वेन वादुर्निरूप्य पुरुषं यथा ज्ञानं श्रुतिमुक्तं यनुभूतीरनतिक्रम्य वक्ष्यामि यतः सनातनं नित्यं चैकं यद्दिनानां रूपेण तदिदमित्यमेवेति दुर्निरूप्यमित्यर्थः ८ अस्पष्टमहापुरुषत्वं निर्वक्ति तस्येति

॥ ब्रह्मोवाच ॥ शृणु पुत्र यथा ह्येव पुरुषः शाश्वतोऽन्यथः ॥ अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वमश्वनिरुच्यते १ न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयाऽन्यैर्वाऽपि सत्तम ॥ सगुणैर्निर्गुणैर्वि-
श्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः २ अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ ॥ वसन्नपिशरीरेषु न स लिप्यति कर्मभिः ३ ममांतरात्मा तव च ये चान्ये देह संज्ञिताः ॥ सर्वेषां साक्षि-
भूतोऽसौ न ग्राह्यः केन चित्कचित् ४ विश्वमुर्ध्वा विश्वमुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ॥ एकश्चरति क्षेत्रे पुंस्वैरचारी यथा सुखम् ५ क्षेत्राणि हि शरीराणि वीजं चापि शुभा-
शुभम् ॥ तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ६ नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेषु केनचित् ॥ सांख्येन विधिना चैव योगेन च यथाक्रमम् ७ चित्याभिगतिं चा-
स्य न गतिं विधिचोत्तराम् ॥ यथा ज्ञानं तु वक्ष्यामि पुरुषं तु सनातनम् ८ तस्यैकत्वं महत्त्वं च सचैकः पुरुषः स्मृतः ॥ महापुरुष इदं स विभक्त्यैकः सनातनः ९ एको हु-
ताशो बहुधा समिध्यते एकः सूर्यस्तपसो योनिरैकः ॥ एको वायुर्वहुधा वातिलो केमहोदधिश्चाभिसां योनिरैकः ॥ पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूपस्तं निर्गुणं पुरुषं चावि-
शंति १० हित्वा गुणमयं सर्वकर्म हित्वा शुभाशुभम् ॥ उभे सत्यान्तेत्येका एव भवति निर्गुणः ११

पुरुषांतरसत्त्वे एकस्य महत्त्वं न स्यात् समत्वात् पुरुषाणां ९ ननु क्षेत्रादिभिरपरानृष्टैश्चरति योगावर्तितस्य च महानित्याशङ्क्यैकस्यैवोपाध्य विश्वात्संसारस्तदस्यैव रस्य पूर्वमेव निरस्तत्वादित्याशये-
नाह एक इति । आद्यो ह्यंता उपधाता हात्ये ज्ञेयः । द्वितीयास्त्योपाधिकप्रमाणानुपहिते प्रतीतिविषये जलपांचल्यवत् प्रतीतावर्गित्वेऽप्युपाधिकप्रकाशकत्वे च । तपसः प्रकाशस्य श्रुतौ तु 'एक एवाग्निर्वह-
धासमिद्धः एकः सूर्यो विश्वमनुप्रभूतः एकैवोपाः सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं विभूय सर्वं' इति दृष्टांतत्रयं पृथगुक्तं । सर्वेऽप्येकस्यानेकत्वे दृष्टांता एते वायुदृष्टांतोऽप्यसंगत एव । समुद्रदृष्टांतस्तु तल्लयस्था-
नत्वे इति विवेकः दृष्टांतानुक्ता दार्ष्टिकमाहायनं पुरुषश्चेति । निर्गुणोऽपि मापयाविश्वरूपो भवति । विश्वादिचरणाणितमेवाविशंति समुद्रादुद्भूता आपः समुद्रमिवेत्यर्थः १० कदा निर्गुणं पुरुषं वि-
शंतीत्यत आह हित्वेति । गुणमयं देहं द्विधा यद्वेकारांतं हित्वा तद्विज्ञानं शुभाशुभकर्मवत्कत्वातः सत्यान्ते सत्यमसंज्ञं विवालयमनृतं प्रधातुं भोक्ता रभोग्यं च तत्पत्त्यर्थः । क्षरप्रधानममृताक्षरं क्षरात्म-
ना वीजते देव एक इति । अमृतोऽक्षर इति वक्तव्ये अमृताक्षरमिति च द्वांद्वसंज्ञाया भावः ११ ।

तन्निर्गुणमचित्यमनोऽतीतज्ञात्वासाक्षात्कृत्यचतुष्टयंभावसूक्ष्मंविचरेत् । भावस्यसत्तामात्रस्यसूक्ष्मसूक्ष्मरूपभूतचतुष्टयमनिरुद्धप्रत्युपसंकरणवापुदेवापरपर्यायमधिदेवंविराट् सूत्रांतयामिशुद्धब्रह्मरूपमभ्यासम् । विभूतेजसप्राज्ञतुरीयसंज्ञमवस्थाचतुष्टयःसंचरेत् । स्थूलसूक्ष्मप्रविलापनक्रमेणपोनित्यंसमाधिप्रभुतिष्ठेदित्यर्थः । तस्यलक्षणमसमुन्नद्धःअत्यंतज्ञातः सएवपरमपुरुषमच्छेन्नान्यद्व्यर्थः १२ एवंयोगमार्गेणकेचिद्योगाः अपरेसांख्याआत्मानंमर्त्यचमेकात्मानंब्रह्माभिन्नमिच्छति १३ पक्षद्वयेपिपरमात्मज्ञार्थमाह सायने तत्रेति १४ आत्मज्ञार्थमाह कर्मेति १५ सप्तदशकेनाराशिनालिङ्गशरीरेणसःसोपाधिरात्माजीवःसचक्रमेदेवतिर्यगादिभावमापन्नोबहुविधइत्याह एवमिति । एवमोपाधिकेपुरुषबहुत्वेसतियेवतएवपुं बहुवंप्राहुर्निरीश्वरसांख्यादयस्तेभ्राताइत्यर्थः १६ एवंबहुवःपुरुषाराजलुनाहोएकएवचेत्यस्यमश्रयोत्तरसिद्धांतेपुरुषैक्यमुक्तं । संप्रतिब्रह्मविद्यासमाप्तोर्मंगलार्थतदेवानुसंदधानो 'भोक्ताभोग्यंमेरितारं चमत्वा सर्वमोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्' इति श्रुतेरर्थोभोक्तृभोग्ययोर्ब्रह्माभेददर्शयति यत्तदित्यादिना धामप्रकाशकं विज्ज्योतिः तदेवपरं देयं तदेवचयोद्धाबोद्धा योयं जीवः स एव बोधनी परेश्वर इत्यर्थः यथोक्तं ब्रह्मेः । 'अन्येष्ठव्यात्म

अचित्यंचापितंज्ञात्वाभावसूक्ष्मंचतुष्टयम् ॥ विचरेद्योऽसमुन्नद्धःसंगच्छेत्पुरुषं शुभम् १२ एवंहिपरमात्मानंकेचिदिच्छंतिपंडिताः ॥ एकात्मानंतथात्मानमपरे ज्ञानचित्काः १३ तत्रयःपरमात्माहिसनित्यंनिर्गुणःस्मृतः ॥ सहिनारायणोज्ञेयःसर्वात्मापुरुषोहिसः १४ नलिप्यतेफलश्चापिपद्मप्रभमिवांभसा ॥ कर्मात्मात्व परोयोऽसौमोक्षवैःसयुज्यते १५ सप्तदशकेनापिराशिनायुज्यतेचसः ॥ एवंबहुविधःप्रोक्तःपुरुषस्तेयथाक्रमम् १६ यत्तत्त्वत्संलोकतंत्रस्यधामवेद्यं परं बोधनीयः सर्वोद्धा ॥ मंतामंतव्यंप्राशिताप्राशनीयंप्राताध्र्येयंस्पर्शितास्पर्शनीयम् १७ द्रष्टाद्रष्टव्यंश्राविताश्रावणीयंज्ञाताज्ञेयंसगुणंनिर्गुणंच ॥ यद्वैप्रोक्तंतातसम्यक्प्रधानं नित्यंचैतच्छाश्वतंचाव्ययंच १८ यद्वैसूतेधातुराद्यंविधानंतद्वैविप्राःप्रवदंतेऽनिरुद्धम् ॥ यद्वैलोकेवैदिकं कर्मसाधुआशीर्थुक्तंताद्वितस्यैवभाव्यम् १९ देवाःसर्वेमुनयः साधुश्रितास्तंप्राग्वंशेयज्ञभागंभजंते ॥ अहंब्रह्माआद्यईशःप्रजानां तस्माज्जातस्त्वंचमत्प्रसूतः २० मतोजगज्जगमंस्थावरंचसर्वेवेदाःसरहस्याहिपुत्र २१ चतुर्विभक्तःपुरुषःसर्काडतियथेच्छति ॥ एवंसभगवान्स्वेनज्ञानेनप्रतिबोधितः २२

विज्ञानात्माकप्रमातृत्वमात्मनः ॥ अन्विष्टःस्यात्प्रमातेवपाप्यदोषादिवर्जितइति । न केवलमात्मन एवमेतत्तत्त्वत्वादिकमपि तु द्वेयत्वादिकमपि तस्यैवेत्याह ध्रुतेत्यादिना १७ किंवहुनायत्प्रधानमनात्मात्वेनप्रसिद्धं द्वेयादीनामुपादानंतदप्यात्मैवेत्याह यद्वैप्रोक्तमिति यत्प्रधानमितिप्रोक्तं पदपिधातुःआयंविधानंमहत्तत्त्वंसूतेतदपि एतदेवेत्यन्वयः । एतदेवविशिष्टं नित्यं च सहीनं अतएवशाश्वतमनादि अन्वयमपरिणामि परिणामिनोहि विकारवत्त्वादायैतत्त्वत्त्वमनात्पुंज्यतेन तत्तादृशस्य पुरुषस्य १८ तदेवंपरेषांमहत्तत्त्वेनाभिमतंविप्राःपुण्यज्ञानाब्राह्मणा अनिरुद्धमईकारण्यमाहुः । अयमेववैदिककर्मणामधिष्ठात्रीदेवतेत्याह यद्वैलोकेद्वैति आशीर्थुक्तं कर्माभ्यंतस्त्वैतादृशैर्नैवभोग्यंचित्तनीयं अनेनाभिहोत्रेणानिरुद्धतामाहुदेवःप्रीयतामि तिकर्मावसरेऽनुसंवर्तनं कर्तव्यमित्यर्थः १९ इदमेवसदाचारमदर्शनेनद्रष्टयति देवाइत्यादिना २० मत्तइति ब्रह्मआराध्यदेवतामजैरपिस्थावरजंगमात्मकेजैर्विराराधनीयेत्यर्थः २१ पांचरात्रमार्गंमुपसंहरति चतुर्विभक्तइति चतुर्विभक्तः चतुर्धावापुदेवादिरूपेणविभक्तःक्रीडति शास्यज्ञासिद्धभावेनभोग्यभोक्तृभावेनचेत्यर्थः । एवंसभगवान्वापुदेवउपाध्यावेसादबुद्धस्वसन्त्वेनस्वरूपाभिन्नेनज्ञानेनप्रतिबोधितःतन्जीवत्वंपरित्यज्य-

वापुदेवएवभवतीत्यर्थः । ननुचतुर्विभक्तइत्युपसंहारोऽनुज्यते पांचरात्रमस्तस्यावैदिकस्यश्रौतेसांख्ययोगमतेऽनुपसंहार्यत्वादितितेचतुस्तन्भावादितिब्रूमः तथाहि । भगवदाराधनंविनासंग्वा सपूर्वैकसांख्यमनुतिष्ठतिचैत्काप्रस्याभावाद्बुद्धिर्भ्रंशयतिततश्चरुपपत्तितास्तेउभयंभ्रंशभावंति यथोक्तंश्रीभागवते । 'श्रेयःस्मृतिभक्तिमुदस्यतेविभोहिर्यतिथेकेवलबोवलयये ॥ तेषामसौहृदलएवशिष्यतेनाम्यद्यथास्थूलतुपावघातिनां ॥ येऽप्येवैवासाविमुक्तमानिनस्त्वयस्तत्त्वावादिशुद्धबुद्धयः । आरुह्यकृच्छ्रेणपरंपदेतःपतत्यधोनाहतयुग्मदेवयः' इति । यथायोगिनामपिप्रत्यक्तत्वाधिगमोऽंतरायाभावश्चनभगवदाराधनंविनाभवतीतिस्मर्यते । ततःप्रत्यकृतनाधिगमोऽंतरायाभावश्च अंतरायास्तुयोगिरेवोक्ताः व्याधित्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धमूमि कात्वानवस्थितत्वानिचित्तविक्षेपास्तंस्तरायाः । दुःखदोर्मनस्यांगमेजपत्वशासमभासाविसेपसद्भुवइति । 'तथानतेमावतावकाःकश्चिद्वश्यंतिमार्गांस्त्वयिबद्धसौहृदाः' । त्वयाऽभिगुप्तावि चरंतिनिर्भयाविनापकानीकपमूर्धमुपभो' इति । तस्माद्रक्तोक्तुस्तस्यशास्त्रफलस्यांतर्भावोऽस्तिअतस्तयैवोपसंहारोयुक्तः २२ परमप्रकृतोसांख्ययोगादुपसंहरति एतत्तइति तथाचज्ञानस्यैवमाकरिणित्वात्तत्प्रकरणेपठिताभक्तिस्तदंगभावंभजतइतिभावः तथाचोक्तंभगवता । भक्तयामामभिमानातीति । श्रुतिरपि 'यस्पदेवपराभक्तिर्यथादेवतथातुरी ॥ तस्यैतैक्यिताख्याःप्रकाशतेमहात्मनः'

एतत्तेकथितंपुत्रयथावदनुपृच्छतः ॥ सांख्यज्ञानेतथायोगेयथावदनुवर्णितम् २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनारायणीयसमाप्तौएकपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ धर्मापितामहेनोक्तमोक्षधर्माश्रिताःशुभाः ॥ धर्ममाश्रमिणांश्रिष्ठं वक्तुमर्हतिमेभवान् १ भीष्मउवाच ॥ सर्वत्रविहितो धर्मःस्वर्गःसत्यफलमहत् ॥ बहुद्वारस्यधर्मस्यनेहास्तिविफलाक्रिया २ यस्मिन्त्यस्मिन्श्रवणविषयेयोयोयातिविनिश्चयम् ॥ सतमेवाभिजानातिनान्यं भरतसत्तम ३ इमांचलंनरव्याघ्रश्रोतुमर्हसिमेकथाम् ॥ पुराशक्रस्यकथितानारदेनमहर्षिणा ४ महर्षिर्नारदोराजन्सिद्धस्त्रैलोक्यसंमतः ॥ पर्यंतिक्रमशोलोकान् वायुरव्याहृतोयथा ५ सकदाचिन्महेष्वासदेवराजालयंगतः ॥ सत्कृतश्चमहेद्रेणप्रत्यासन्नगतोऽभवत् ६ तं कृतक्षणमासीनं पर्यपृच्छच्छचीपतिः ॥ महर्षेर्किंचिदाश्चर्यमस्तिहृष्टंत्वयाऽनघ ७ यदात्वमपिविप्रपैत्रैलोक्यंसंचराचरम् ॥ जातकौतूहलोनित्यंसिद्धश्चरसिसाक्षिवत् ८

इतिभक्तेर्ज्ञातृवदर्शयति तदयंसंग्रहः कर्मभिर्मगवद्भक्तिर्भक्त्येवभरकृपातया ॥ ज्ञानेनविमुक्तिश्चमोक्षधर्मोयसंग्रहः २३ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥ ॥ यद्यपिसुलभाजनकसंवादसंवासास्यैवश्रेष्ठस्थिततथाऽपि सर्वैःप्रकारैःसुखहेतुत्वेनश्रेष्ठतरः कोवाआश्रमइतिज्ञासयापृच्छति धर्मोइति आश्रमिणांआश्रम वसांमध्येश्रेष्ठप्रशस्ततमं धर्माश्रमधर्मवत्कुरुर्हतिभवान् अयंभावः । संवासाःश्रेष्ठोऽपि तदमार्गमात्पतैर्दुर्बुष्टत्वात् यथोक्तंत्रैवलसुलभाजनकसंवादे । 'आधिपत्येतथातुल्येनिप्रहानुग्रहात्मके ॥ राजभिर्भुक्तास्तुल्यामुच्यंतेकेनहेतुना' इति । तत्रारूढपातित्यं कलौसंभावितमतोऽनयाःपतत्यथइतिन्यायेनप्रपातित्येनस्तत्पूर्व्यमितिश्चसर्वैःप्रकारैःसंभाव्यतेतादृशाश्रमःप्रशस्ततरःकःइति प्रष्टारभिप्रायइति १ सर्वत्रआश्रमेपुविहितो धर्मःस्वर्गःस्वर्गसाधनंसत्यफलमवाधितमोक्षाख्यफलसाधनंचभवति साधनेसाध्योपचारः बहूनिप्रज्ञानादीनिद्वाराणि यस्य २ यस्मिन्मिति सर्वेष्वश्रमेपुस्वर्गोमोक्षश्चास्तितेषुयत्रयस्यरुचिस्तेनसकृत्कृत्योनायं धर्मवद्भुग्यतेइतिहोक्त्वार्थः ३ एकसत्यपिण्यापागतधनस्यगृहस्यस्यश्रेष्ठतमत्वंप्रतिपादयितुं दुर्बुष्टत्वात्पुलायनमारभते इमांचलं नरव्याघ्रप्रेत्यादिना ४ ५ ६ ७ । ८

१।१०।११॥ इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठेये भारतभाष्ये द्विपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥ ॥ आसीदिति १ सोमान्वयेअत्रिगोत्रेगताध्वजातमार्गः २
 ३।४।५।६।७।८।९॥ इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठेये भारतभाष्ये द्विपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥
 समुत्पन्नं अभिधानां बंधनरज्जुः अथाभिधानां मादत्तद्रुतिग्राहणात् तेनाभिधानशब्दोऽपि बंधनवाची जातबन्धन इत्यर्थः १।२ आत्मानं अवस्थाय आलक्ष्य एक एव आत्मनि स्थितिं आत्मज्ञानार्थं
 मेकाकितया स्थातुं संपासकं कर्तुं चिच्छामि गुणैर्विषयपाशैर्निबद्धं धर्मेनेच्छामि यथा मंदाभिर्बद्धा रकामपाशोऽप्यौदर्यदोषेण भोक्तुं नेच्छति तद्वदित्यर्थः ३।४ कुतो धर्ममयः प्लवः कुतः कुत्राश्रमे
 न हस्त्यविदितं लोके देवैर्पतवर्किचन ॥ श्रुतं वाऽप्यनुभूतं वा छंदो वा कथयस्व मे १ तस्मै राजन्मुनेन्द्राय नारदो वदतांवरः ॥ आसीना योपपन्ना यप्रोक्तवान् चिपुलाकथाम्
 १० यथा येन चकल्पेन सतस्मै द्विजसत्तमः ॥ कथां कथितवान् पृष्टस्तथा व्यमपि मे गृणु ११ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिः ० मोक्षः ० प० उच्छृत्त्युपाख्याने द्विपंचाशदधिक
 त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ आसीत् किल नरश्रेष्ठ महापद्मे पुरोत्तमे ॥ गंगायादक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः १ सौम्यः सोमान्वये वेदेन
 तांश्चाच्छिन्न संशयः ॥ धर्मनित्यो जितक्रोधो नित्यतृप्तो जितेंद्रियः २ तपःस्वाध्यायनिरतः सत्यः सज्जनसंमतः ॥ न्यायप्राप्तेन धितेन स्वेन शीलेन चान्वितः ३ ज्ञाति
 संबंधिविपुले सत्वाद्याश्रयसंभिते ॥ कुले महति विख्याते विशिष्टांशुसिमास्थितः ४ सपुत्रान्वहुलान्दृष्ट्वा विपुले कर्मणि स्थितः ॥ कुलधर्माश्रितो राजन् धर्मचर्याऽऽ
 स्थितोऽभवत् ५ ततः सधर्मैवेदोक्तं तथा शास्त्रोक्तमेव च ॥ शिष्टाचीर्णचधर्मचक्रविधौ चिंत्य चेतसा ६ विभुमे स्याच्छुभं कृत्वा किं कृतं किं परायणम् ॥ इत्येवांखिच
 तेनित्यं न च याति विनिश्चयम् ७ तस्यैवं खिद्यमानस्य धर्मपरममास्थितः ॥ कदाचिदतिथिः प्राप्तो ब्राह्मणः सुसमाहितः ८ स तस्मै सक्रियां चक्रे क्रियायुक्तेन हेतुना ॥
 विश्रांतं सुसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छृत्त्युपाख्याने त्रिपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ समुत्पन्नाभिधानोऽस्मि वाहमाधुर्येण ते जन च ॥ मित्रत्वमभिपन्नस्त्वं किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु १ गृहस्थधर्मविप्रैर्द्रुत्वा पुत्रगतं त्वहम् ॥ धर्मपर
 मं कुर्व्याकोहि मार्गो भवेद्विज २ अहमात्मानमास्थाय एक एवात्मनि स्थितिम् ॥ कर्तुं कांक्षामिनेच्छामि बद्धः साधारणैर्गुणैः ३ यावदेतदतीतं मेव यः पुत्रफलाश्रि
 तम् ॥ तावदिच्छामि पाथेयमादातुं पारलौकिकम् ४ अस्मिन् हि लोके संभारे परंपारमभीप्सतः ॥ उत्पन्ना मे मतिरियं कुतो धर्ममयः प्लवः ५ संयुज्यमानानि निशम्य
 लोके निर्यात्यमानानि च सात्विकानि ॥ दृष्ट्वा तु धर्मध्वजं केतुमालां प्रकीर्यमाणामुपरि प्रजानाम् ६ न मे मनोरज्यति भोगकाले दृष्ट्वा यतीन् प्रार्थयतः परत्र ॥ तेनातिथेऽ
 द्विबलाश्रयेण धर्मैर्धर्मैर्विनिर्मुक्ष्यमांस्वम् ७ सोऽतिथिर्वचनं तस्य शुभ्वाधर्माभिभाषिणः ॥ प्रोवाच वचनं शृण्वं प्राज्ञो मधुरयागिरा ८
 प्लवः संसाराद्विपरिणतसाधनं ५ धर्मदुष्प्रापेसायां हेतुमाह संयुज्यमानानिति निशम्य बालोऽप्यनिर्यात्यमानानि सात्विकानि देवादीनि धर्मस्य परमस्य ध्वजाः केतवः पताकादंशो
 एमारोमादपेक्षां मालां संततिस्तां दृष्ट्वा मे मनो भोगकालेन रज्यतीत्युच्यते संबंधः ६ तर्हि किं भोगत्प्रागे रज्यति नेत्याह यतीन् परमाजकानि परत्र गृहे वा ब्राह्मणादिर्माधुर्यतः प्रार्थयमानान् दृष्ट्वा च
 ति धर्मैऽपि मे मनोरज्यति मत्तः शौल्यायमानं मां धर्मैर्निमुक्ष्य ७।८

१।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६॥ इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठेये भारतभाष्ये पंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥

॥ उपदेशं त्विति १।२।३

॥ अतिथिरुवाच ॥ अहमप्यत्र मुह्यामिममाप्येष मनोरथः ॥ सच संनिश्चयं यामिव दृष्ट्वारे त्रिविष्टपे १ केचिन्मोक्षं प्रशंसंतिकेचिदज्ञफलं द्विजाः ॥ वानप्रस्थाश्रयाः
 केचिद्ब्राह्मणस्थं केचिदास्थिताः १० राजधर्माश्रयं केचिक्केचिदात्मफलाश्रयम् ॥ गुरुधर्माश्रयं केचिक्केचिद्ब्राह्मणसंयमाश्रयम् ११ मातरं पितरं केचिच्छुभ्रपंतो दिवं गताः ॥
 अहिंसयाऽपरे स्वर्गं सत्येन च तथाऽपरे १२ आहवेऽभिमुखाः केचिन्निहतास्त्रिदिवंगताः ॥ केचिदुच्छ्रवतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गं समाश्रिताः १३ केचिदध्ययने युक्ता वेदव्रत
 पराः शुभाः ॥ बुद्धिमंतो गताः स्वर्गं तुष्टात्मानो जितेंद्रियाः १४ आर्जवेनापरे युक्तानिहतानां र्जवेर्जनैः ॥ ऋजवो नाकपृष्ठे वै शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः १५ एवं बहुवि
 धैर्लोकैर्धर्मद्वारैरनावृत्तैः ॥ ममापि मतिराविश्रामे च लेखे ववायुना १६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छृत्त्युपाख्याने चतुःपंचाशदधिक
 त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥ ॥ अतिथिरुवाच ॥ उपदेशं तु ते विप्रः करिष्ये हं यथाक्रमम् ॥ गुरुणामेयथाऽऽख्यातमर्थं तत्त्वं तु मे गृणु १ यत्र पूर्वो भिसर्गं वै धर्म
 चक्रं प्रवर्तितम् ॥ नैमिषे गोमतीतीरे तत्र नागाह्वयं पुरम् २ समग्रैस्त्रिदशैस्तत्र दृष्टमासीद्विजर्षभ ॥ यत्रैन्द्रातिक्रमं चक्रे मां धाताराजसत्तमः ३ कृताधिवासो धर्मात्मा
 तत्र चक्षुःश्रवामहान् ॥ पद्मनाभो महानागः पद्मइत्येव विश्रुतः ४ सवाचा कर्मणा चैव मनसा च द्विजर्षभ ॥ प्रसादयति भूतानि त्रिविधे वर्त्मनि स्थितः ५ साम्राभेदेन दा
 नेन दंडेनेति चतुर्विधम् ॥ विपमस्थं समस्थं च क्षुध्यानेन रक्षति ६ तपतिक्रम्य विधिना प्रमुहं सिकांक्षितम् ॥ सते परमकंधर्मन मिथ्यादर्शयिष्यति ७ सहस्रवा
 ति धिर्नागो बुद्धिशास्त्रविशारदः ॥ गुणैरनुपमैर्युक्तः समस्तैराभिकांक्षिकैः ८ प्रकृत्या नित्यसलिलो नित्यमध्ययने रतः ॥ तपो दमाभ्यां संयुक्तो वृत्तेनानवरेण च ९
 यज्यादानपतिः क्षांतो वृत्ते च परमे स्थितः ॥ सत्यवाग नम्र युश्रु शीलवान्नियतेंद्रियः १० शेषात्र भोक्ता वचनानुकूलो हिता र्जवो लुप्टकृताकृतज्ञः ॥ अवैरकूतहितेनि
 युक्तो गंगाहृदांभोऽभिजनोपपन्नः ११ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छृत्त्युपाख्याने चतुःपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५५ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥
 अतिभारोऽद्य तस्यैव भारावतरणं महत् ॥ पराश्रामकरं वाक्यमिदं मे भवतः श्रुतम् १ अध्वरूतांतस्य शयनं स्थानं कृतांतस्य चासनम् ॥ दृषितस्य च पानीयं शुधार्तस्य च
 भोजनम् २ ईप्सितस्यैव संप्राप्तिरन्नस्य समयेऽतिथेः ॥ एषितस्यात्मनः काले दृष्टस्यैव सुतोयथा ३ मनसा चिंतितस्यैव प्रीतिस्त्रिगंधस्य दर्शनम् ॥ प्रह्लादयति मां
 वाक्यं भवता यदुदीरितम् ४ दत्तचक्षुरिवाकाशे पश्यामि विष्टशामि च ॥ प्रज्ञानवचनाद्योऽयमुपदेशो हि मे कृतः ५

चक्षुःश्रवाः संप्रः ४ त्रिविधैर्धर्मज्ञानोपास्यात्मकैः ५ चक्षुःचक्षुरादि ध्यानेन वस्तुतत्त्वानुसंधानेन ६ अतिक्रम्यापगम्य ७ आभिकांक्षिकैरमीप्सितैः ८ नित्यसलिलवर्त्मनि लोनि तपसलिलः ९।१०
 ११ ॥ इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकण्ठेये भारतभाष्ये पंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५५ ॥ ॥ अतिभारं १।२।३।४।५

६।७।८ चतुर्थधर्मो मोक्षधर्मस्तेन संयुक्तः १।१०।११॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥ सवनानीति १।२।३।४
 वादमेवैकरिप्यामियथामेभापतेभवान् ॥ इमां हि रजनीं साधो निवसस्व मया सह ६ प्रभातेयास्यति भवान्पर्याश्वस्तः सुखोपितः ॥ असौ हि भगवान्सूर्यो मंदरदिम
 रवाद्मुखः ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्तेन कृतातिथ्यः सोऽतिथिः शङ्खमूदन ॥ उवास किल तारात्रिसहतेन दिजेन वै ८ चतुर्थधर्मसंयुक्तं तयोः कथयतोस्तदा ॥
 व्यतीतासानि शाकल्लासुखेन दिवसोपमा ९ ततः प्रभातसमये सोऽतिथिस्तेन पूजितः ॥ ब्राह्मणेन यथाशक्त्या स्वकार्यमभिकांक्षता १० ततः सविप्रः कृतकर्म
 निश्चयः कृताभ्यनुज्ञः स्वजनेन धर्मकृत् ॥ यथोपदिष्टं भुजंगेन्द्रसंश्रयं जगाम काले सुकृतैकनिश्चयः ११ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छृणु
 पाख्याने पञ्चपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥ भीष्म उवाच ॥ सवनानि विचित्राणि तीर्थानि च सरांसि च ॥ अभिगच्छन् क्रमेण स्मकंचिन्मुनिमुप
 स्थितः १ तस्तेन यथोदिष्टं नागं विप्रेण ब्राह्मणः ॥ पर्यपृच्छद्यथान्यायं शुल्वैव च जगाम सः २ सोऽभिगम्य यथान्यायं नागायतनमर्थवित् ॥ प्रोक्तवानहमस्मीति
 भोः शब्दालं कृतं वचः ३ तत्तस्य वचनं श्रुत्वा रूपिणी धर्मवत्सला ॥ दर्शयामास तं विप्रेनागपत्नीपतिव्रता ४ सा तस्मै विधिवत् पूजां च क्रेधर्मपरायणा ॥ स्वागतेनाग
 तं कृत्वा किं करोमीति चाब्रवीत् ५ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ विश्रांतोऽभ्यर्चितश्चास्मि भवत्याशुक्षणया गिरा ॥ द्रष्टुमिच्छामि भवति देवं नागमुत्तमम् ६ एतद्विपरमं
 कार्यमेतन्मे परमं प्सितम् ॥ अनेन चार्थेनास्म्यद्यसंप्राप्तः पन्नगाश्रमम् ७ ॥ नागभार्यो वाच ॥ आर्यः सूर्यरथं वोढुं गतोऽसौ मासचारिकः ॥ सप्ताष्टभिर्दैनैर्विप्र
 दर्शयिष्यत्यसंशयम् ८ एतद्विदित् मार्गस्य विवासकरणं तव ॥ भर्तुर्भवतु किंचान्पुत्रियतां तद्वदस्व मे ९ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अनेन निश्चयेनाहं साध्वि संप्राप्त
 वानिह ॥ प्रतीक्षन्नागमंदे विवत्स्याम्यस्मिन्महावने १० संप्राप्तस्यैव चाव्यग्रमावेद्योऽहमिहागतः ॥ ममाभिगमनं प्राप्तो वाच्यश्च वचनं त्वया ११ अहमप्यत्र
 वत्स्यामि गोमत्याः पुलिने शुभे ॥ कालं परिमिताहारो यथोक्तं परिपालयन् १२ ततः सविप्रस्तानां गीसमाधाय पुनः पुनः ॥ तदेव पुलिनं नद्याः प्रययौ ब्राह्मणर्ष
 मः १३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छृणु पाख्याने सप्तपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५७ ॥ भीष्म उवाच ॥ अथ तेन नर
 श्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना ॥ निराहारेण वसता दुःखितास्ते भुजंगमाः १ सर्वे संभूय सहिता ह्यस्य नागस्य बांधवाः ॥ भ्रातरस्तनयाभार्या ययुस्तं ब्राह्मणं प्रति २
 तेऽपश्यन् पुलिने तं वै विविक्तेनियतव्रतम् ॥ समासीनं निराहारं द्विजं जप्यपरायणम् ३ ते सर्वे समतिक्रम्य विप्रमभ्यर्च्य चासकृत् ॥ ऊचुर्वाक्यमसंदिग्धमातिथेयस्य
 बांधवाः ४ पष्ठो हि दिवसस्तेऽद्य प्राप्तस्येहतपोधन ॥ नचाभिभाषसे किंचिदाहारधर्मवत्सल ५

५।६।७।८ विवासकरणं प्रवासकारणं १।१०।११।१२।१३॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५७ ॥
 अथेति १।२।३ सप्ततिक्रमोपेत्य ४।५।६

६।७।८।९।१०।११।१२।१३॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥ ॥ ॥ अथेति

अस्मानभिगतश्चासि वयं च त्वामुपस्थिताः ॥ कार्यं चातिथ्यमस्माभिर्वयं सर्वे कुटुंबिनः ६ मूलं फलं वा पर्णं वा पयो वा द्विजसत्तम ॥ आहारहेतोरब्रंवाभोक्तुमर्हसि ब्रा
 ह्मण ७ त्यक्ताहारेण भवता वने निवसता त्वया ॥ बालवृद्धमिदं सर्वं पीडयते धर्मसंकरात् ८ नहि नो ब्रूणहाकश्चिज्जातापद्यन्तुतोऽपि वा ॥ पूर्वाशीवाकुले ह्यस्मिन् देवता
 तिथिर्वंधुषु ९ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ उपदेशेन युष्माकमाहारोऽयं कृतो मया ॥ द्विरूदनदशरात्रं वेंनागस्यागमनं प्रति १० यद्यष्टरात्रेऽतिक्रान्तिनागमिष्यति पन्नगः ॥
 तदाऽऽहारं करिष्यामि तन्निमित्तमिदं व्रतम् ११ कर्तव्येन च संतापो गम्यतां च यथागतम् ॥ तन्निमित्तमिदं सर्वं नैतद्भेतुमिहार्हं १२ ते तेन समनुज्ञाता ब्राह्मणेन भु
 जंगमाः ॥ स्वमेव भवनं जगुः कृतार्थानरर्षभ १३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छृणु पाख्याने अष्टपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अथ काले बहुतिथे पूर्णं प्राप्तो भुजंगमः ॥ दत्ताभ्यनुज्ञः स्ववेष्टमकृतकर्मा विवस्वता १ तं भार्याऽप्युपचक्राम पादशौचादिभिर्गुणैः ॥ उपपन्नं च तां सार्धं
 पन्नगः पर्यपृच्छत् २ अथ त्वमसि कल्याणि देवतातिथिपूजने ॥ पूर्वमुक्तेन विधिना युक्तियुक्तेन तत्समम् ३ नखत्वस्य कृतार्थेन स्त्रीबुद्ध्या मादवीकृता ॥ माद्वियोगेन सुश्रो
 णिविमुक्ता धर्मसेतुना ४ ॥ नागभार्यो वाच ॥ शिष्याणां गुरुशुश्रूषा विप्राणां वेदधारणम् ॥ भृत्यानां स्वामिवचनं राज्ञो लोकानुपालनम् ५ सर्वभूतपरित्राणं क्षत्रध
 र्मदहोच्यते ॥ वैश्यानां यज्ञसंस्तरातिथेयसमन्विता ६ विप्रक्षत्रियवैश्यानां शुश्रूषाश्च द्रुक्र्मतत् ॥ गृहस्थधर्मो नागं द्रुसर्वभूतहितौपिता ७ नियताहारतानित्यं
 तचर्या यथाक्रमम् ॥ धर्मो हि धर्मसंबंधादिद्रियाणां विशेषतः ८ अहंकस्य कुतो वाऽपिकः को मेहमवेदिति ॥ प्रयोजनमतिरित्येवमेव मोक्षाश्रमेव सेत ९ पतिव्रतात्वं भा
 र्यायाः परमो धर्म उच्यते ॥ तवोपदेशान्नागं व्रतं च तत्त्वेन वेदिवै १० साऽहं धर्मविजानंती धर्मनित्ये लविस्थिते ॥ सत्यं कथमुत्सृज्य यास्यामि विपथं पथः ११ देवता
 नामहाभागधर्मचर्या न हीयते ॥ अतिथीनां च सत्कारे नित्ययुक्ताऽस्म्यंतं द्रिता १२ सप्ताष्टदिवसास्त्वद्यविप्रस्येहागतस्य वै ॥ तच्च कार्यं न मे ख्यातिदर्शनं तव कांक्ष
 ति १३ गोमत्यास्त्वेव पुलिने त्वदर्शनं समुत्सुकः ॥ आसीनो वर्तयन् ब्रह्म ब्राह्मणः संशितव्रतः १४ अहं त्वेन नागं द्रुसत्यं पूर्वसमाहिता ॥ प्रस्थाप्यो मत्सकांशं संप्रा
 प्तो भुजंगोत्तमः १५ एतच्छ्रुत्वा महाप्राज्ञ तत्र गंतुं त्वमर्हसि ॥ दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शनश्रवः १६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छृ
 णु पाख्याने एकोनपष्टदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५९ ॥ ॥ ॥

१।२।३ अकृतार्थेन धर्मसेतुना ४।५।६।७।८।९।१०।११।१२ मेमां प्रतिख्यातिकथयति १३ वर्तयन् आवर्तयन् ब्रह्मवेदं १४।१५ दर्शनश्रवः
 हेतुर्ष १६ ॥ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकोनपष्टदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५९ ॥ ॥ ॥

अथेति १ । २ सौरभेयादिव्यगंधवहाः ३ । ४ । ५ स्तोत्रकथातकः ६ हित्वाविना मतिपालयेत्प्राप्नुयात् त्वदर्शनविनाऽस्यकोऽपि विप्रोमाभूदित्यर्थः अभिजेनेसदृशजातस्तुलोऽप्य
न्योनोऽपि कश्चिन्नपदुपास्तेपरित्यज्यन आस्ते अतिथित्यक्तान कश्चिस्त्वकुले आस्तेत्यर्थः ७ सहजसर्पत्वजातिर्ज ८ भूगहत्पयैव भूगहत्पयैव ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७
॥ नागउवाच ॥ अथब्राह्मणरूपेण क्वंतं समनुपश्यसि ॥ मानुषं केवलं विप्रं देवं वा स्थुचिस्मिन्ते १ कोहि मां मानुषः शक्तो द्रष्टुं कामो यशस्विनि ॥ संदर्शनं रुचिर्वाक्य
माज्ञापूर्ववादिष्यति २ सुरासुरगणानां च देवर्षीणां च भाविनि ॥ ननु नाग महावीर्याः सौरभेयास्तरस्विनः ३ वंदनीयाश्च वरदा वयमप्यनुयायिनः ॥ मनुष्याणां वि
शेषेण न विवेक्या इति मे मतिः ४ ॥ नागभार्यावाच ॥ आर्जवेन विजानामि नासौ देवोऽनिलाशन ॥ एकं तस्मिन् विजानामि भक्तिमान्तिरोपण ५ सहकार्यांतराकां
क्षीजलेप्सुः स्तोत्रको यथा ॥ वर्षवर्षप्रियः पक्षी दर्शनं तव कांक्षति ६ हित्वा त्वदर्शनं किंचिद्विघ्नं प्रतिपालयेत् ॥ तुल्योऽप्यभिजेनेजातो न कश्चित्पदुपास्ते ७ तद्रो
पं सहजं त्यक्त्वा त्वमेनं द्रष्टुमर्हसि ॥ आशाच्छेदेन तस्याद्यनात्मानं दग्धुमर्हसि ८ आशयाह्यभिपन्नानामकृत्वाऽशुप्रमार्जनम् ॥ राजा वाराजपुत्रो वा ब्रूण हत्यैव युज्यते ९
मौने ज्ञानफलावाप्तिर्दिनि न च यशो महत् ॥ वाग्मि त्वं सत्यवाक्येन परत्र च महीयते १० भूपदानेन च गतिं लभत्याश्रमसंभिताम् ॥ न्याय्यस्यार्थस्य संप्राप्तिं कृत्वा फल
मुपाश्रुते ११ अभिप्रेतामसंष्टिं कृत्वा चात्महिताक्रियाम् ॥ नयाति निरयं कश्चिदिति धर्मविदो विदुः १२ ॥ नागउवाच ॥ अभिमानैर्न मानो मे जातिदोषेण वैम
हान् ॥ रोषः संकल्पजः साध्विदग्धो वाग्मिना त्वया १३ न च रोषादहं साध्वि पश्येयमधिकं तमः ॥ तस्य वक्तव्यतां याति विशेषेण भुजंगमाः १४ रोषस्य हि वशं गत्वा
दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ तथा शक्रप्रतिस्पर्धी ह तोरामेण संयुगे १५ अंतःपुरगतं त्वं श्रुत्वा रामेणानिहंतम् ॥ धर्षणारोपसंवित्राः कार्त्तवीर्यसुता हताः १६ जामदग्न्ये
न रामेण सहस्रनयनोपमः ॥ संयुगे निहतो रोषात् कार्त्तवीर्यो महाबलः १७ तदेतत्पसांशुः श्रेयसां विनिपातकः ॥ निवृत्तीतो मया रोषः श्रुत्वा वैवचनं तव १८ आत्मानं
च विशेषेण प्रशंसाम्यनपायिनि ॥ यस्य मे त्वं विशालाक्षि भार्यागुणसमन्विता १९ एतत्त्रैव गच्छामि यत्र तिष्ठत्यसौ द्विजः ॥ सर्वथा चोक्तवान्वाक्यं सलतार्थः प्रयास्य
ति २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छृत्वा पारुष्याने पृष्ठधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६० ॥ भीष्मउवाच ॥ सपन्नगपतिस्तत्र प्रययौ ब्रा
ह्मणं प्रति ॥ तमेव मनसा ध्यायन् कार्यवतां विचारयन् १ तमतिक्रम्य नार्द्रो मतिमान् स नरेश्वर ॥ प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रकृत्या धर्मवत्सलः २ भो भो क्षाम्याभिभाषेत्वां
नरोपंकर्तुमर्हसि ॥ इह त्वमभि संप्राप्तः कस्यार्थं किं प्रयोजनम् ३ आभिमुख्यादभिक्रम्य स्नेहात्पृच्छामि ते द्विज ॥ विविक्तेः शोमतीतीरे कंवात्वं पदुपासते ४ ॥ ब्राह्मण
उवाच ॥ धर्मारण्यं हि मां विद्विनां गद्रुमिहागतम् ॥ पद्मनाभं द्विजश्रेष्ठ तत्र मे कार्यमाहितम् ५

१८ । १९ । २० ॥ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीये षष्ठ्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६० ॥ ॥ ॥ सपन्नगपतिरिति १ । २ क्षाम्यक्षमा
पनेकृत्वा ३ । ४ धर्मारण्यं मुनिर्मां विद्वि पद्मनाभं नाभं द्रुमागतं ५

६ अहोशवरणं हेमनिवारकं ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ अनर्थज्ञः अर्थानभिज्ञः १३ आत्मानं ब्रह्मजगत्मानो जीवस्य मांति विज्ञांति स्थानं आ मत्स्यो विषयेऽप्योक्तवान् ॥ एवं विप्रोऽपि च धिस्तं वागा
धिनं गृहाहृत्तमपि महाप्रज्ञं गृहरोषदर्शनं उपास्मिह तथा च न रक्तो नापि विरक्तोऽस्मि त्यर्थः १४ । १५ । १६ ॥ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीये षष्ठ्यधिकत्रिंशत्तमो
तस्य चाहमसान्निध्ये श्रुतवानस्मि तंगतम् ॥ स्वजनात् प्रतीक्षा मिपर्जन्यमिव कर्षकः ६ तस्य चाहोशवरणं स्वस्तिकारसमाहितम् ॥ आवर्तयामित ब्रह्मयोगयुक्तो
निरामयः ७ ॥ नागउवाच ॥ अहो कल्याणवृत्तस्त्वं साधुः सज्जनवत्सलः ॥ अवाच्यस्त्वं महाभाग परस्नेहेन पश्यसि ८ अहं स नागो विप्रप्रेयथामां विदतेभवान् ॥
आज्ञापय यथास्वैरं किं करोमि प्रियंतव ९ भवं तं स्वजनादस्मि संप्राप्तं श्रुतवानहम् ॥ अतस्त्वां स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागतो द्विज १० संप्राप्तश्च भवानद्यकृतार्थः प्रतिया
स्यति ॥ विस्त्रब्धो मां द्विजश्रेष्ठ विपये योक्तुमर्हसि ११ क्यं हि भवता सर्वगुणकीर्ता विशेषतः ॥ यस्त्वमात्महितं त्यक्त्वा मामेवेहानुरुध्यते १२ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥
आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः ॥ किंचिदर्थमनर्थज्ञः प्रष्टुं कामो भुजंगम १३ अहमात्मानमात्मस्थो मार्गमाणां त्मनो गतिम् ॥ वासार्थिनं महाप्रज्ञं चलच्चित्तमुपा
स्मिह १४ प्रकाशितस्त्वं सगुणैर्यशो गर्भमभस्तिभिः ॥ शशांककरसंस्पर्शैर्हृदयैरात्मप्रकाशितैः १५ तस्य मे प्रश्रमुत्पन्नं छिंदित्वमनिलाशन ॥ पश्चात्कार्यं वदिष्या
मिश्रोतुमर्हसि तद्भवान् १६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छृत्वा पारुष्याने पृष्ठधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६१ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥
विवस्वतो गच्छति पर्ययेण वोढुं भवांस्तं रथमेकचक्रम् ॥ आश्चर्यमूतं यदितत्र किंचिद्वृत्तं त्याशांसितुमर्हसि त्वम् १ ॥ नागउवाच ॥ आश्चर्याणामनेकानां प्रतिष्ठाभगवा
न्नविः ॥ यतो भूताः प्रवर्तते सर्वत्रैलोक्यसंभताः २ यस्परश्मि सहस्रेषु शाखास्वि विहंगमाः ॥ वसंत्याश्रित्य मुनयः संसिद्धा देवतैः सह ३ यतो वायुर्विनिःसृत्य सूर्य
श्म्याश्रितो महान् ॥ विजृम्भयं वरेतत्र किमाश्चर्यमतः परम् ४ विभज्यतं तु विप्रं प्रजानां हितकाम्यया ॥ तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परम् ५ यस्य मंडलमध्य
स्थो महात्मा परमत्विषा ॥ दीप्तः समीक्षते लोकां किमाश्चर्यमतः परम् ६ शुको नामाजसितः पादोयश्च वारिधरां वरे ॥ तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परम् ७
योऽष्टमासांस्तु शुचिनाकिरणेनोक्षितं पयः ॥ प्रत्यादत्ते पुनः काले किमाश्चर्यमतः परम् ८ यस्य तेजो विशेषेण स्वयमात्मा प्रतिष्ठितः ॥ यतो बीजं महीचेयं धार्यते स चरा
चरा ९ यत्र देवो महाबाहुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥ अनादिनिधनो विप्रकिमाश्चर्यमतः परम् १० आश्चर्याणामिवाश्चर्यमिदमेकं तु मे शृणु ॥ विमले यन्मया दृष्टं वरे मू
र्यं संश्रयात् ११ पुरामध्यान्हसमये लोकांस्तपति भास्वरे ॥ प्रत्यादित्यप्रतीकाशः सर्वतः समदृश्यत १२ सलोकांस्तेजसा सर्वान् स्वभासानि विभासयन् ॥ आदित्या
भिमुखोऽभ्येति गगनं पाटयन्निव १३

१३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० । १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० । १२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० । १३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० । १४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० । १५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० । १६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० । १७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० । १८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० । १९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० । २०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० । २११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २१७ । २१८ । २१९ । २२० । २२१ । २२२ । २२३ । २२४ । २२५ । २२६ । २२७ । २२८ । २२९ । २३० । २३१ । २३२ । २३३ । २३४ । २३५ । २३६ । २३७ । २३८ । २३९ । २४० । २४१ । २४२ । २४३ । २४४ । २४५ । २४६ । २४७ । २४८ । २४९ । २५० । २५१ । २५२ । २५३ । २५४ । २५५ । २५६ । २५७ । २५८ । २५९ । २६० । २६१ । २६२ । २६३ । २६४ । २६५ । २६६ । २६७ । २६८ । २६९ । २७० । २७१ । २७२ । २७३ । २७४ । २७५ । २७६ । २७७ । २७८ । २७९ । २८० । २८१ । २८२ । २८३ । २८४ । २८५ । २८६ । २८७ । २८८ । २८९ । २९० । २९१ । २९२ । २९३ । २९४ । २९५ । २९६ । २९७ । २९८ । २९९ । ३०० । ३०१ । ३०२ । ३०३ । ३०४ । ३०५ । ३०६ । ३०७ । ३०८ । ३०९ । ३१० । ३११ । ३१२ । ३१३ । ३१४ । ३१५ । ३१६ । ३१७ । ३१८ । ३१९ । ३२० । ३२१ । ३२२ । ३२३ । ३२४ । ३२५ । ३२६ । ३२७ । ३२८ । ३२९ । ३३० । ३३१ । ३३२ । ३३३ । ३३४ । ३३५ । ३३६ । ३३७ । ३३८ । ३३९ । ३४० । ३४१ । ३४२ । ३४३ । ३४४ । ३४५ । ३४६ । ३४७ । ३४८ । ३४९ । ३५० । ३५१ । ३५२ । ३५३ । ३५४ । ३५५ । ३५६ । ३५७ । ३५८ । ३५९ । ३६० । ३६१ । ३६२ । ३६३ । ३६४ । ३६५ । ३६६ । ३६७ । ३६८ । ३६९ । ३७० । ३७१ । ३७२ । ३७३ । ३७४ । ३७५ । ३७६ । ३७७ । ३७८ । ३७९ । ३८० । ३८१ । ३८२ । ३८३ । ३८४ । ३८५ । ३८६ । ३८७ । ३८८ । ३८९ । ३९० । ३९१ । ३९२ । ३९३ । ३९४ । ३९५ । ३९६ । ३९७ । ३९८ । ३९९ । ४०० । ४०१ । ४०२ । ४०३ । ४०४ । ४०५ । ४०६ । ४०७ । ४०८ । ४०९ । ४१० । ४११ । ४१२ । ४१३ । ४१४ । ४१५ । ४१६ । ४१७ । ४१८ । ४१९ । ४२० । ४२१ । ४२२ । ४२३ । ४२४ । ४२५ । ४२६ । ४२७ । ४२८ । ४२९ । ४३० । ४३१ । ४३२ । ४३३ । ४३४ । ४३५ । ४३६ । ४३७ । ४३८ । ४३९ । ४४० । ४४१ । ४४२ । ४४३ । ४४४ । ४४५ । ४४६ । ४४७ । ४४८ । ४४९ । ४५० । ४५१ । ४५२ । ४५३ । ४५४ । ४५५ । ४५६ । ४५७ । ४५८ । ४५९ । ४६० । ४६१ । ४६२ । ४६३ । ४६४ । ४६५ । ४६६ । ४६७ । ४६८ । ४६९ । ४७० । ४७१ । ४७२ । ४७३ । ४७४ । ४७५ । ४७६ । ४७७ । ४७८ । ४७९ । ४८० । ४८१ । ४८२ । ४८३ । ४८४ । ४८५ । ४८६ । ४८७ । ४८८ । ४८९ । ४९० । ४९१ । ४९२ । ४९३ । ४९४ । ४९५ । ४९६ । ४९७ । ४९८ । ४९९ । ५०० । ५०१ । ५०२ । ५०३ । ५०४ । ५०५ । ५०६ । ५०७ । ५०८ । ५०९ । ५१० । ५११ । ५१२ । ५१३ । ५१४ । ५१५ । ५१६ । ५१७ । ५१८ । ५१९ । ५२० । ५२१ । ५२२ । ५२३ । ५२४ । ५२५ । ५२६ । ५२७ । ५२८ । ५२९ । ५३० । ५३१ । ५३२ । ५३३ । ५३४ । ५३५ । ५३६ । ५३७ । ५३८ । ५३९ । ५४० । ५४१ । ५४२ । ५४३ । ५४४ । ५४५ । ५४६ । ५४७ । ५४८ । ५४९ । ५५० । ५५१ । ५५२ । ५५३ । ५५४ । ५५५ । ५५६ । ५५७ । ५५८ । ५५९ । ५६० । ५६१ । ५६२ । ५६३ । ५६४ । ५६५ । ५६६ । ५६७ । ५६८ । ५६९ । ५७० । ५७१ । ५७२ । ५७३ । ५७४ । ५७५ । ५७६ । ५७७ । ५७८ । ५७९ । ५८० । ५८१ । ५८२ । ५८३ । ५८४ । ५८५ । ५८६ । ५८७ । ५८८ । ५८९ । ५९० । ५९१ । ५९२ । ५९३ । ५९४ । ५९५ । ५९६ । ५९७ । ५९८ । ५९९ । ६०० । ६०१ । ६०२ । ६०३ । ६०४ । ६०५ । ६०६ । ६०७ । ६०८ । ६०९ । ६१० । ६११ । ६१२ । ६१३ । ६१४ । ६१५ । ६१६ । ६१७ । ६१८ । ६१९ । ६२० । ६२१ । ६२२ । ६२३ । ६२४ । ६२५ । ६२६ । ६२७ । ६२८ । ६२९ । ६३० । ६३१ । ६३२ । ६३३ । ६३४ । ६३५ । ६३६ । ६३७ । ६३८ । ६३९ । ६४० । ६४१ । ६४२ । ६४३ । ६४४ । ६४५ । ६४६ । ६४७ । ६४८ । ६४९ । ६५० । ६५१ । ६५२ । ६५३ । ६५४ । ६५५ । ६५६ । ६५७ । ६५८ । ६५९ । ६६० । ६६१ । ६६२ । ६६३ । ६६४ । ६६५ । ६६६ । ६६७ । ६६८ । ६६९ । ६७० । ६७१ । ६७२ । ६७३ । ६७४ । ६७५ । ६७६ । ६७७ । ६७८ । ६७९ । ६८० । ६८१ । ६८२ । ६८३ । ६८४ । ६८५ । ६८६ । ६८७ । ६८८ । ६८९ । ६९० । ६९१ । ६९२ । ६९३ । ६९४ । ६९५ । ६९६ । ६९७ । ६९८ । ६९९ । ७०० । ७०१ । ७०२ । ७०३ । ७०४ । ७०५ । ७०६ । ७०७ । ७०८ । ७०९ । ७१० । ७११ । ७१२ । ७१३ । ७१४ । ७१५ । ७१६ । ७१७ । ७१८ । ७१९ । ७२० । ७२१ । ७२२ । ७२३ । ७२४ । ७२५ । ७२६ । ७२७ । ७२८ । ७२९ । ७३० । ७३१ । ७३२ । ७३३ । ७३४ । ७३५ । ७३६ । ७३७ । ७३८ । ७३९ । ७४० । ७४१ । ७४२ । ७४३ । ७४४ । ७४५ । ७४६ । ७४७ । ७४८ । ७४९ । ७५० । ७५१ । ७५२ । ७५३ । ७५४ । ७५५ । ७५६ । ७५७ । ७५८ । ७५९ । ७६० । ७६१ । ७६२ । ७६३ । ७६४ । ७६५ । ७६६ । ७६७ । ७६८ । ७६९ । ७७० । ७७१ । ७७२ । ७७३ । ७७४ । ७७५ । ७७६ । ७७७ । ७७८ । ७७९ । ७८० । ७८१ । ७८२ । ७८३ । ७८४ । ७८५ । ७८६ । ७८७ । ७८८ । ७८९ । ७९० । ७९१ । ७९२ । ७९३ । ७९४ । ७९५ । ७९६ । ७९७ । ७९८ । ७९९ । ८०० । ८०१ । ८०२ । ८०३ । ८०४ । ८०५ । ८०६ । ८०७ । ८०८ । ८०९ । ८१० । ८११ । ८१२ । ८१३ । ८१४ । ८१५ । ८१६ । ८१७ । ८१८ । ८१९ । ८२० । ८२१ । ८२२ । ८२३ । ८२४ । ८२५ । ८२६ । ८२७ । ८२८ । ८२९ । ८३० । ८३१ । ८३२ । ८३३ । ८३४ । ८३५ । ८३६ । ८३७ । ८३८ । ८३९ । ८४० । ८४१ । ८४२ । ८४३ । ८४४ । ८४५ । ८४६ । ८४७ । ८४८ । ८४९ । ८५० । ८५१ । ८५२ । ८५३ । ८५४ । ८५५ । ८५६ । ८५७ । ८५८ । ८५९ । ८६० । ८६१ । ८६२ । ८६३ । ८६४ । ८६५ । ८६६ । ८६७ । ८६८ । ८६९ । ८७० । ८७१ । ८७२ । ८७३ । ८७४ । ८७५ । ८७६ । ८७७ । ८७८ । ८७९ । ८८० । ८८१ । ८८२ । ८८३ । ८८४ । ८८५ । ८८६ । ८८७ । ८८८ । ८८९ । ८९० । ८९१ । ८९२ । ८९३ । ८९४ । ८९५ । ८९६ । ८९७ । ८९८ । ८९९ । ९०० । ९०१ । ९०२ । ९०३ । ९०४ । ९०५ । ९०६ । ९०७ । ९०८ । ९०९ । ९१० । ९११ । ९१२ । ९१३ । ९१४ । ९१५ । ९१६ । ९१७ । ९१८ । ९१९ । ९२० । ९२१ । ९२२ । ९२३ । ९२४ । ९२५ । ९२६ । ९२७ । ९२८ । ९२९ । ९३० । ९३१ । ९३२ । ९३३ । ९३४ । ९३५ । ९३६ । ९३७ । ९३८ । ९३९ । ९४० । ९४१ । ९४२ । ९४३ । ९४४ । ९४५ । ९४६ । ९४७ । ९४८ । ९४९ । ९५० । ९५१ । ९५२ । ९५३ । ९५४ । ९५५ । ९५६ । ९५७ । ९५८ । ९५९ । ९६० । ९६१ । ९६२ । ९६३ । ९६४ । ९६५ । ९६६ । ९६७ । ९६८ । ९६९ । ९७० । ९७१ । ९७२ । ९७३ । ९७४ । ९७५ । ९७६ । ९७७ । ९७८ । ९७९ । ९८० । ९८१ । ९८२ । ९८३ । ९८४ । ९८५ । ९८६ । ९८७ । ९८८ । ९८९ । ९९० । ९९१ । ९९२ । ९९३ । ९९४ । ९९५ । ९९६ । ९९७ । ९९८ । ९९९ । १००० ।

॥२७०॥

॥ २७० ॥

श्रमपर्यप्तमाप्तिः यथोक्तभगवताद्यादरायणेन कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहार इति तथेहापि मुख्यभाजन कसंवादे संन्यासत्पाधिक्ये सिद्धे पुंश्वृत्तुपाख्यानेन गृहिणैर्वोपसंहारः प्रदर्शितः अतिशेषेण निःशेषेण कृत्स्नेत्यप्याहारः धार्मिकान् पुण्यावाहान् परमान् सर्वैर्दियाणि प्रतिष्ठाप्येत्यनेन योगोक्तः तीर्थेभ्यो यज्ञेभ्य इति श्रुतिपदानामर्थः यत्र कुत्राप्याश्रमे जितं द्विषोभ्याननिष्ठो भूयत्तद्व्यक्तं भवति तथैव च कथा मेतामित्यादिनार्यशक्तः २।३।४।५।६।७ परकृतिस्त्वपेणार्थवादेन निष्कार्यस्वकार्येव जितं द्विषेण कर्तव्यं तदेव गोचरमित्याश्रयेनार्द्धेन हासीदिति ८

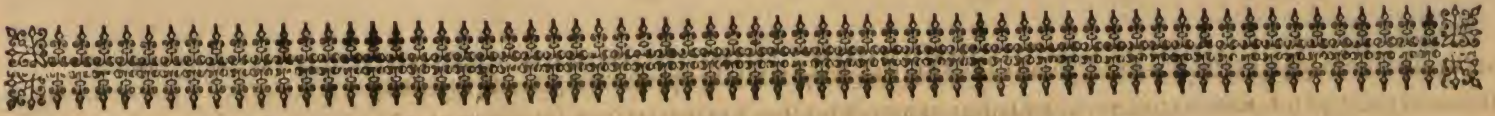

उपसंहरति सचेति यमाजिहसादयः नियमाः शौचादयः वनांतरवनमध्यमविष्टः उच्छः कणशमादानं कणिशायजैनं शिले परिगणितं परिमितमुच्छशिलाजितमजमश्रुफणिपत्युक्तामुच्छवृत्तेर्गतिमापे
तिशेषः ९ ॥ वेदांतलक्ष्मणार्थकतुविधिविवृतीतीर्थनारायणार्थकैश्वरेशमिश्रान् फणिपतिभणितोपोलंगाराप्यं ॥ वेदेसांगेपितृव्यशिवमध्यपितरंदक्षिणामूर्त्युपास्तौ श्रोतेचिंतामणिपः शरणमुपगतौ

सचकिलकृतनिश्चयोद्विजोभुजगपतिप्रतिदेशितात्मकृत्यः ॥ यमनियमसहोवनांतरं परिगणितोच्छशिलाशनः प्रविष्टः ९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां
संहितायां वैयासक्यां शांतिपर्वणि उच्छवृत्त्युपाख्याने पंचपष्ठचधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥ ॥ ध ॥ ॥ अस्यानंतरमनुशा
सनपर्वमविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शमोवहृविधाकारः सूक्ष्मउक्तः पितामह ॥ नचमेहदयेशांतिरस्ति शुत्वेदमीदृशम् ॥ १ ॥

भृमिगोपालदेवं ॥ १ ॥ व्याकरोन्मोक्षधर्मोत्सनीलकंठः समासतः ॥ अनेन प्रीयतां देवो गिरिजापतिरव्ययः ॥ २ ॥ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमयोदाधुरंधरचतुर्थोर्वंशावतंसश्रीमोर्वेदमूरिमुनीः
श्रीनीलकंठस्य कृतोभारतभावदीपे मोक्षधर्मपर्यायप्रकाशे पंचपष्ठचधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥ ॥ समाप्तिर्यंटीका ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

॥ अस्मिन्पर्वणि व्यासोक्ताध्यायश्लोकसंख्यामृताधिक्यं तद्विपिकरादिप्रमाददिवेति बोध्यं ॥

॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्व समाप्त ॥

CATALOGUED.

See pt I

✓

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.